

51593

1957 DEC 18

663

~~50015~~
51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

91. ÉVFOLYAM

1957. 1—4. SZÁM

1957

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., BELGRÁD RAKPART 5

91. ÉVFOLYAM, 1957. 1-4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTI:

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

A SZÁZADOK 1957. ÉVI 1-4. SZÁMÁNAK TARTALOMJEGYZÉKE

<i>Molnár Erik</i> : A Nagy Októberi Szocialista Forradalom	1
<i>Nemes Dezső</i> : A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a magyar forradalmi erők fejlődése 1917-1919-ben	8
<i>Mályusz Elemér</i> : A magyar rendi állam Hunyadi korában (Első rész).....	46
<i>Endrei Walter</i> : Középkori munkamódszerek kialakulásának történetéhez...	124
<i>Mátrai László</i> : Az anyag szerkezetének atomista felfogása a XVII. századi magyarországi filozófiában	145
<i>Markó Árpád</i> : Adalékok a Rákóczi-szabadságharc hadihelyzetéhez Erdélyben	163
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Kiadatlan Görgey-iratok 1849 augusztusából.....	198
<i>Sz. Ormos Mária</i> : Magyarország belépése a Nemzetek Szövetségébe.....	227
<i>Zsigmond László</i> : A versaillesi békeszerződés életbelépése.....	270
<i>Balázs Béla</i> : A demokratikus tömegmozgalom kibontakozása és a népi, forradalmi szervek megalakulása a felszabadult Magyarországon.....	297

VITA

<i>Csekey István</i> : Balugyánszky Mihály élete és munkássága.....	326
---	-----

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA...

<i>Makkai László</i> : Nemzetközi Comenius-konferencia Prágában	351
<i>Kovács Endre</i> : Beszámoló a „Lengyelország történelme” II. kötetének varsói nemzetközi vitájáról	353

SZEMLE

A X., római Nemzetközi Történetész Kongresszus kiadványairól, II.....	360
<i>B. Grafenauer</i> : Die Beziehungen der Slawen zu den Awaren und ihre wirtschaftlich-sozialen Grundlagen bis zur Belagerung von Konstantinopel (626) (Ism. <i>Györffy György</i>)	360
<i>B. Lewis</i> : The Muslim Discovery of Europe (Ism. <i>Györffy György</i>)	361
Rapporti fra Oriente e Occidente durante l'alto medioevo (Ism. <i>Váczy Péter</i>)	361
A középkori állammal kapcsolatos előadások (Ism. <i>Kubinyi András</i>)	365
Movimenti religiosi popolari ed eresie del medioevo (Ism. <i>Váczy Péter</i>)	371
<i>M. Mollat—P. Johansen—M. Postan—A. Saporì—Ch. Verlinden</i> : L'économie européenne aux deux derniers siècles du moyen-âge (Ism. <i>Mályusz Elemér</i>)	376
L'idée d'Église au XVIème et XVIIème siècles (Ism. <i>Révész Imre</i>)	382
<i>Braudel—Spoonner</i> : Les métaux monétaires et l'économie du XVI. siècle (Ism. <i>Wittman Tibor</i>)	389
<i>Helen M. Cam—Antonio Marongiu—Günther Stöckl</i> : Recent Work and Present Views on the Origins and Development of Representative Assemblies (Ism. <i>Láng Imre</i>)	392
<i>Boyer Aubert—Jean Baptiste Duroselle—Arturo Jemolo</i> : Le libéralisme religieux du XIXème siècle (Ism. <i>Révész Imre</i>)	397
<i>G. Bourgin—D. Demarco—J. Maitron</i> : Les problèmes sociaux au XIXème siècle (Ism. <i>H. Haraszti Éva</i>)	404
<i>John K. Fairbank</i> : The influence of Modern Western Science and Technology on Japan and China (Ism. <u>Hajnal István</u>)	408

545 93

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

91. ÉVFOLYAM

1957. 1—6. SZÁM

1957

A SZÁZADOK 91. ÉVFOLYAMÁNAK (1957) TARTALOMJEGYZÉKE

TANULMÁNYOK

<i>Balázs Béla</i> : A demokratikus tömegmozgalom kibontakozása és a népi, forradalmi szervek megalakulása a felszabadult Magyarországon	297
<i>Berend Iván—Ránki György</i> : Hadianyaggyártás Magyarországon a második világ-háború alatt	696
<i>Endrei Walter</i> : Középkori munkamódszerek kialakulásának történetéhez	124
<i>Kovács Endre</i> : Az 1846. évi galíciai parasztfelkelés magyarországi hatásához....	625
<i>Kövágó László</i> : Magyar és szerb munkások és szegényparasztok közös harcai 1905—1907-ben	654
<i>Mályusz Elemér</i> : A magyar rendi állam Hunyadi korában	46, 529
<i>Markó Árpád</i> : Adalékok a Rákóczi-szabadságharc hadihelyzetéhez Erdélyben ..	163
<i>Mátrai László</i> : Az anyag szerkezetének atomista felfogása a XVII. századi magyarországi filozófiában	145
<i>Molnár Erik</i> : A Nagy Októberi Szocialista Forradalom	1
<i>Nemes Dezső</i> : A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a magyar forradalmi erők fejlődése 1917—1919-ben	8
<i>Sz. Ormos Mária</i> : Magyarország belépése a Nemzetek Szövetségébe	227
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Kiadatlan Görgey-iratok 1849 augusztusából	198
<i>M. Somlyai Magda</i> : Turkevei szegényparasztok küzdelme a földért 1945—46-ban	716
<i>Wittman Tibor</i> : A harmincéves háború elkezdésének és jellegének kérdéséhez	603
<i>Zsigmond László</i> : A versaillesi békeszerződés életbelépése.....	270

KÖZLEMÉNYEK

<i>Baksay Zoltán</i> : Czelder Orbán, a Rákóczi-szabadságharc brigadérosa	751
<i>Tilkovszky Lóránt</i> : Román jobbágyság mozgalmi Erdélyben és a Tiszántúlon 1831-ben	773

VITA

<i>Benda Kálmán</i> : Hozzászólás a Balugyánszky-vitához	799
<i>Csekey István</i> : Balugyánszky Mihály élete és munkássága	326
<i>Dolmányos István</i> : Néhány észrevétel a magyar köztársasági mozgalom értékeléséről.....	785
<i>Giday Kálmán</i> : Hozzászólás Tolnai György: A parasztipar kialakulása és tőkés iparrá fejlődése Magyarországon (1842—1849) c. vitacikkéhez.....	790

A SZOVJETUNÍÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNETSZFRONTJA

<i>Kovács Endre</i> : Beszámoló a „Lengyelország történelme” II. kötetének varsói nemzetközi vitájáról	353
<i>Makkai László</i> : Nemzetközi Comenius-konferencia Prágában.....	351
<i>Polišenský, Josef</i> : Az egyetemes történet művelése Csehszlovákiában és a csehországi levéltárak magyar vonatkozású kútfoi	800
<i>Žurawicka, Janina</i> : A Lengyel Történelmi Társulat tevékenységéről.....	813

SZEMLE

<i>Allen, H. C.</i> : Great Britain and the United States (Ism. <i>Láng Imre</i>).....	456
<i>Aubert, Boyer—Jean Baptiste Duroselle—Arturo Jemolo</i> : Le libéralisme religieux du XIX ^{ème} siècle (Ism. <i>Révész Imre</i>)	397
<i>Димитр Ангелов—Михаил Андреев</i> : История на българската държава и право (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	441
<i>Berend Iván—Ránki György</i> : Magyarország gyáripára 1900—1914 (Ism. <i>Sipos Aladár</i>)	420

Béres András—Módy György: A hajdúság történetének és néprajzának irodalma (Ism. Benda Kálmán)	475
Both Ödön: Az 1848. évi sajtótörvény létrejötte (Ism. Barta István)	473
Bourgin, G.—D. Demarco—J. Maitron: Les problèmes sociaux au XIX ^{ème} siècle (Ism. H. Haraszi Éva)	404
Braudel—Spoonner: Les métaux monétaires et l'économie du XVI. siècle (Ism. Wittman Tibor)	389
Cam, Helen M.—Antonio Marongiu—Günther Stökl: Recent Work and Present Views on the Origins and Development of Representative Assemblies (Ism. Láng Imre)	392
Dankó Imre: A Sajó—hernádmelléki hajdútelepek (Ism. Benda Kálmán)	473
Dezsényi Béla—Falvy Zoltán—Fejér Judit: A magyar sajtó bibliográfiája 1945—1954 (Ism. Varga István)	476
Дружинина, Е. И.: Ключик—кайнарджийский мир 1774 г. (Ism. Dolmányos István)	837
Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVII. században (Ism. Sinkovics István)	428
Eröss Emma—Erényi Tibor: Vasas, ne hagyd magad! (Ism. Lukács Lajos)	468
Fairbank, John K.: The Influence of Modern Western Science and Technology on Japan and China (Ism. Hajnal István)	408
Fenyő István: Az Aurora. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza (Ism. Barta István) ..	873
Fodor Ferenc: A magyarországi kéziratos vízrajzi térképek katalógusa 1867-ig (Ism. Dávid Zoltán)	875
Georgescu, Titu—Gavril Mărcu: Potemkinistii în România (Ism. Csatári Dániel) ..	843
Goubert, P.: Les techniques agricoles dans les pays picards aux XVII ^{ème} et XVIII ^{ème} siècles (Ism. Wellmann Imre)	881
Grafenauer, B.: Die Beziehungen der Slawen zu den Awaren und ihre wirtschaftlich-sozialen Grundlagen bis zu der Belagerung von Konstantinopel (Ism. Györffy György)	360
Haupt, Gh.: Din istoricul legăturilor revoluționare romino—ruse 1849—1881 (Ism. Csatári Dániel)	843
Hvidtfeldt, J.: Leibeigenschaft im Herzogtum Schleswig (Ism. Wellmann Imre)	882
Imreh István: A majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején (Ism. Csatári Dániel)	847
Imreh, St.: Despre incepturile industriei capitaliste din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea (Ism. Csatári Dániel)	847
Jakó Zsigmond: A magyarpataki és a kalini hamuzsír-huta története (Ism. Csatári Dániel)	847
Jakó Zsigmond: Paleografie latină cu referire la Transilvania — Sigilografia cu referire la Transilvania (Ism. Makkai László)	851
Johansen, P. lásd Mollat, M.	
Julow Viktor: Fazekas Mihály (Ism. V. Windisch Éva)	874
Khvostov, V. M.: L'alliance franco—russe et sa portée historique (Ism. Gonda Imre) ..	410
Kőszegi Imre—Pap János: Kempelen Farkas (Ism. Hajnal István)	415
Kuzmík, Jozef: Vergangenheit und derzeitiger Stand der slowakischen Bibliographie (Ism. Niederhauser Emil)	867
Lefebvre, Georges: Études sur la révolution française (Ism. Vágó Mária)	863
Lewis, B.: The Muslim Discovery of Europe (Ism. Györffy György)	361
Lindsay, Jack: Civil War in England (Ism. Szuhay-Havas Ervin)	859
Martinovics Ignác: Filozófiai írások (Ism. Benda Kálmán)	472
Meuvret, Jean—B. H. Slicher van Bath—William George Hoskins: L'agriculture en Europe au XVII ^{ème} et XVIII ^{ème} siècles (Ism. Wellmann Imre)	876
Mollat, M.—P. Johansen—M. Postan—A. Saporì—Ch. Verlinden: L'économie européenne aux deux derniers siècles du moyen-âge (Ism. Mályusz Elemér) ..	376
M. B. Нечкина: Движение декабристов (Ism. Dolmányos István)	431
Préclín, E.—V. L. Tapié: Le XVII. siècle: monarchies centralisées (Ism. Wittman Tibor)	861
Rácz István: Az 1841. évi szatmári 12 pont (Ism. Barta István)	474
Ranovics, A. B.: A római birodalom keleti tartományai (Ism. Bellér Béla)	839
Reynaud, Paul: In the Thick of the Fight (Ism. Szuhay-Havas Ervin)	865
Roller, Mihail: Despre răscola flotei românie din decembrie 1917—aprilie 1918 și lupta marinărilor români pentru apărarea revoluției din octombrie (Ism. Csatári Dániel)	843
Rózsa György: Régi várképek (Ism. Benda Kálmán)	476

<i>Sevin, Heinrich</i> : Die Gebiden (Ism. <i>Györffy György</i>)	462
<i>Shannon, David A.</i> : The Socialist Party of America (Ism. <i>Láng Imre</i>)	856
<i>Shannon, Fred A.</i> : Americas Economic Growth (Ism. <i>Solt László</i>)	445
<i>Smith, Howard R.</i> : Economic History of the United States (Ism. <i>Solt László</i>)	445
<i>Szabó István</i> : A hajdúság kialakulása (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	472
<i>Székely Sándor</i> : Herman Ottó (Ism. <i>Rácz István</i>)	872
<i>Tilkovszky Lóránt</i> : Az 1831. évi parasztfelkelés (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	466
<i>Toscano, Mario</i> : Origine e vicende diplomatiche della seconda guerra mondiale (Ism. <i>Zsigmond László</i>)	411
<i>Trócsányi Zsolt</i> : A nagyenyedi kollégium történetéhez (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	470
<i>Uhlirz, Matilde</i> : Otto III. (Ism. <i>Kubinyi András</i>)	443
<i>Újfalvy Sándor</i> : Emlékiratok a reformkori Erdélyről (Ism. <i>V. Windisch Éva</i>)	875
<i>Verhulst, A. E.</i> : Essai d'explication des différents types de structure domaniale et agraire en Basse et Moyenne Belgique au haut moyen âge (Ism. <i>Wellmann Imre</i>)	879
<i>Wellmann Imre</i> : Tessedik Sámuel (Ism. <i>Ravasz János</i>)	470
<i>П. А. Заичниковский</i> : Отмена крепостного права в России (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	433
<i>Zrínyi Miklós</i> hadtudományi munkái (Ism. <i>Markó Árpád</i>)	818
A bonyhádi Petőfi Sándor gimnázium története (Ism. <i>Biró Sándor</i>)	474
A középkori állammal kapcsolatos előadások (Ism. <i>Kubinyi András</i>)	365
A történeti statisztika forrásai (Ism. <i>Wellmann Imre</i>)	822
Az Országos Széchényi Könyvtár magyar nyelvű újkori kötetes kéziratának katalógusa (Ism. <i>Szabad György</i>)	870
Deutsch-slawische Wechselseitigkeiten in sieben Jahrhunderten (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	853
Fazekas Mihály összes művei (Ism. <i>V. Windisch Éva</i>)	874
История СССР. Указатель советской литературы за 1917—1952 гг. (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	435
История Чехословакии (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	834
Kuruc vitézek folyamodványai (Ism. <i>R. Várkonyi Ágnes</i>)	424
L'idée d'église au XVI ^{ème} et XVII ^{ème} siècles (Ism. <i>Révész Imre</i>)	382
Movimenti religiosi popolari ed eresie del medioevo (Ism. <i>Váczy Péter</i>)	371
Nouvelles études d'histoire (Ism. <i>Csatári Dániel</i>)	438
Nyelvünk a reformkorban (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	830
Oxford Regional Economic Atlas — the U. S. S. R. and Eastern Europe (Ism. <i>Szuhay-Havas Ervin</i>)	868
Rapporti fra oriente e occidente durante l'alto medioevo (Ism. <i>Váczy Péter</i>)	361
Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg (Ism. <i>Házi Jend</i>)	464

KRÓNIKA

<i>Benda Kálmán</i> : A magyar történelem forrásai a merseburgi állami levéltárban	917
Deák Imre (1889—1956) (<i>Barta István</i>)	485
Eckhart Ferenc (1885—1957) (<i>Székely György</i>)	883
Anna Mihajlovna Pankratova (1897—1957) (<i>Molnár Erik</i>)	479
I. Tóth Zoltán (1911—1956) (<i>Kovács Endre</i>)	481
A magyar történészek ünnepi megemlékezései a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójáról	487, 886
A Nemzetközi Történettudományi Bizottság közgyűlése Lausanneban	486
Pályázati felhívás	488
Történettudományi kandidátusi disszertációk vitái (<i>Gunst Péter, Ránki György, Szabolcs Ottó</i>)	897

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1956. július 1.—december 31.)	491
A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1957. január 1.—június 30.)	919

A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOM*

Az Októberi Forradalom olyan eseménye a világtörténetnek, amelynek fénye sohasem homályosodhatik el, amelynek a nagysága, ahogyan halad előre az idő, egyre jobban kibontakozik. A történeti események nagyságát következményeik mérik. Az Októberi Szocialista Forradalom következményei 40 év alatt átalakították a világ arculatát és megindítottak egy olyan folyamatot, amely végső eredményében az emberiség gyökeres megújulására vezet.

A szocializmus rendje gyökeres megújulás. A szocializmus, ha világrenddé válik, egyszer s mindenkorra véget vet minden elnyomásnak és kizsákmányolásnak, véget vet a testi, erkölcsi és szellemi nyomorúságnak, véget vet a pénz és az erőszak, a félrevezetés és a csalás uralmának. A szocializmus világrendjében az emberiség legyőzi azokat a vak társadalmi erőket, amelyek történetét pusztító háborúkon és válságokon át eddig irányították és öntudatosan maga veszi kezébe sorsának alakítását. Ennek a szocialista világrendnek, amely létrehozza az emberebb embert, kútforrása, nagy előkészítője az Októberi Forradalom. Az általa megindított átalakulás nagysága teszi az Októberi Forradalmat, túlzás nélkül lehet mondani, az eddigi világtörténet legnagyobb eseményévé.

Nagy esemény volt a francia forradalom is, amikor a tömegek felkeltek, hogy lerázzák a feudalizmus igáját. Mégis, a francia forradalmat kiábrándulás követte. Nem azért, mert nem érte el célját. Azért, mert célja korlátolt volt. Véget vetett a feudális naplopók uralmának, de ennek helyébe a profitot hajszoló kapitalisták képmutató uralmát állította. Most már elismerték, hogy az ember szabadnak született. Valójában azonban csúfot űztek a szabadegyenységből, amikor arra kényszerítették, hogy feudális királyok helyett olajkirályokat szolgáljon. Az emberiségnek tovább kellett mennie felfelé haladó útján. A kaput az ember igazi szabadsága előtt, egyéniségének szabad és sokoldalú kibontakozása előtt csak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nyitotta meg.

Mi volt a helyzet Október, mi volt a helyzet az első imperialista világháború előtt? A vezető kapitalista országokban a nagy tőkemonopóliumok ragadták kezükbe a hatalmat. Véget ért a kapitalizmus liberális korszaka — felülkerekedett az erőszak és a reakció. A monopóliumok rátelepedtek a fejletlen népekre is és ezer csatornán át szívták életerejüket, hogy profitná változtassák. A monopóliumok, a monopóliumok által irányított nagy kapitalista államok egymással is farkasszemet néztek, ugrásra készen állottak, hogy a zsákmányt egymás kezéből kiragadják.

* A Magyar Tudományos Akadémia 1957. november 5-i ünnepi ülésén elhangzott beszéd.

A munkásmozgalom a vezető tőkés országokban elerőtlenedett, nem tudott erélyesen szembeszállani a kapitalizmus fékevesztett erőivel. Azok, akik a munkásmozgalmat a nyugati országokban vezették, nem is akartak harcolni a kapitalizmussal. A munkásosztály irányító, felső rétege maga is elpolgáriasodott, haszonélvezője lett a gyarmati kizsákmányolásnak. Ezekben az országokban a marxista elmélet is lehanyaglott. A fejlődés új tényeket vetett fel, amelyek magyarázatot kívántak. A feladat ez lett volna: összhangba hozni az elméletet az új tényekkel, még ha el is kell vetni a régi tételek egyik-másikának megszokott értelmét. E helyett az egyik szárny, a revizionisták, az új tények kedvéért megtagadták az egész marxista elméletet. A másik szárny, az ortodoxnak nevezett dogmatikusok, a régi tételek megszokott értelméért tagadásba vették az új tényeket. A hivatalos mozgalmából kiábrándult, de harcolni akaró munkások pedig tömegesen csatlakoztak a szindikalizmushoz, amely feltámasztotta az anarchisták primitív gondolatait.

De közben Európa keletén, Oroszországban rengeni kezdett a föld. Ebben az elmaradott országban az antifeudális parasztforradalom olyan időben került napirendre, amikor a kapitalizmussal szemben ott állott már a forradalmi munkásmozgalom. És Oroszország népei nemcsak a feudális, nemcsak a kapitalista kizsákmányolástól szenvedtek, hanem a nemzeti elnyomás és a vezető imperialista országok nyomása is rájuk nehezedett. Ebben az országban, amelyben annyi ellentmondás gyülemlett fel és haladt a forradalmi kirobbanás felé, ennek az országnak a forradalmasodó talaján született újjá a marxizmus forradalmi elmélete és gyakorlata.

A marxizmus újjászületése elválaszthatatlan Lenin nevétől. Lenin volt az, aki, kidolgozva az imperializmusról szóló tanítást, a marxista elméletet összhangba hozta az új tényekkel, miközben nem habozott, hogy szakítson egyes régi tételek megszokott értelmével. Lenin volt az, aki a párt szervezeti formáit összhangba hozva a forradalmi fejlődés feltételeivel, megteremtette a bolsevikok forradalmi pártját, a munkásosztály élcsapatát. Lenin bizonyította be, hogy a szocializmust csak a proletárdiktatúra építheti s hogy a proletárdiktatúra azonos a proletárdemokráciával. Lenin kapcsolta össze az esedékes antifeudális parasztforradalommal, kidolgozva a munkás-paraszt-szövetség elméletét, a proletárforradalom gondolatát, amely véget vet a nemzeti elnyomásnak és leszámol az imperialista függőséggel is. Ő volt az, aki a proletárforradalommal összekapcsolta az elnyomott gyarmati népek szabadságharcát. Amikor kitört az imperialista világháború, ő adta ki a jelszót: Az imperialista háborút polgárháborúvá kell átváltoztatni. A fegyveres felkelés élére állva, megragadva azt az egyetlen pillanatot, amikor a siker feltételei már megérlelődtek és még nem fogyatkoztak meg, ő vezette át a februári, közvetlen törekvéseiben antifeudális és háborúellenes polgári tömegforradalmat az Októberi Szocialista Proletárforradalomba, amelynek első lépése a földosztás és a béke proklamálása volt. Lenin szervezte a tömegek győzelmes harcát az ellenforradalmi és az intervenciók erőivel szemben, Lenin volt végül az, akinek a vezetése alatt, a proletárforradalom végleges győzelme után, megindult a szocializmus építése most már a Szovjet Köztársaságok Uniójában, amely az egyenlő jogú népek hazája lett.

Ez nehéz és merész feladat volt az akkori Oroszországban. Azelőtt úgy képzelték a szocialista átalakulást, hogy legelőbb a vezető tőkés országokban következik be, ahol a termelőerők és a kultúra a legfejlettebbek, ahol a szocialista átalakulás gazdasági és kulturális feltételei a legnagyobb

mértékben vannak adva. Erről a gondolatról azonban le kellett mondani, mert bebizonyosodott, hogy ott, ahol a gazdasági és kulturális feltételek a legérettebbek, egyelőre hiányoznak a forradalmi átalakulás szubjektív feltételei. Ezek éppen a gazdaságilag és kulturálisan elmaradott Oroszországban voltak a legnagyobb mértékben adva. Miféle forradalmi, miféle szocialista párt lett volna az, amely nem ragadja meg a szocialista forradalomnak a történeti helyzet által felkínált lehetőségeit? Hiszen ezek egyúttal azt is bizonyították, hogy a szocialista forradalom gazdasági és kulturális feltételei az elengedhetetlenül szükséges mértékben maguk is adva vannak.

De éppen ebből a helyzetből következtek a szocializmus építésének nagy nehézségei. A szocializmust egy elmaradott parasztszországban kellett építeni, ahol a kapitalizmus által hagyományozott ipari termelőerők fejletlenek voltak, ahol maga a munkásosztály számszerű kisebbség volt. Az átvett termelőerőket is lerombolta az imperialista és a polgárháború, amely megriktította a munkások sorait is. És a szocializmust nem baráti országoktól övezve, hanem ellenséges imperialista országok környezetében kellett építeni, egyedül az egész ellenséges világgal szemben, amely továbbra is készen állott arra, hogy rátörjön az épülő szocializmus országára.

Ilyen körülmények között a szocializmus építését nem lehetett az életszínvonal gyors emelésével kezdeni. Az életszínvonal gyors emelése csak fejlett termelőerők alapján lehetséges. A fejlett termelőerők ahhoz is szükségesek voltak, hogy a Szovjetunió katonai hatalmának anyagi alapját megvessék. E nélkül nem lehetett volna biztosítani a szocializmus építésének külső feltételeit, nem lehetett volna biztosítani az imperialistákkal szemben a szocializmus *békés* építésének feltételeit.

A szocializmus építésének útját tehát a körülmények eleve kijelölték. Mindenekelőtt a Szovjetunió termelőerőit kellett kifejleszteni, nemcsak az iparban, hanem a mezőgazdaságban is. Ez volt a közvetlen feladat, amelyet meg kellett oldani s amelyet össze lehetett és össze is kellett kapcsolni a tömegek kulturális színvonalának emelésével. A Szovjetunió kommunista pártja ezt a feladatot, a szovjet tömegek alkotó erejére és az ország gazdag természeti erőforrásaira támaszkodva, leküzdve a nehézségeket és azt az ellenállást, amelyet a helyes vonallal szemben a jobb- és baloldali frakciók tanúsítottak, sikeresen meg is oldotta. Amikor a fasiszta Németország rátört a Szovjetunióra, a szovjet népet erkölcsi ereje mellett fejlett szocialista termelőerői képesítették arra, hogy szocialista házáját a fasiszta támadókkal szemben megvédje, a modern technika minden eszközével rendelkező fasiszta Németországot megsemmisítse s ezzel a fasiszta barbárság uralmának veszélyét a népekről elhárítsa.

Ma azután, amikor a Szovjetunió a világ második ipari nagyhatalmává lett és afelé halad, hogy az első helyre kerüljön, elérkezett annak a lehetősége is, hogy a termelőerők fejlődésével párhuzamosan a szovjet tömegek életszínvonala is gyors ütemben emelkedjék. Ennek minden feltételét megteremti most már a Szovjetunió elért technikai és kulturális színvonala, a jól képzett tudományos és műszaki káderek nagy száma, amellyel a Szovjetunió elhagyta a vezető tőkés országokat is, az ország szocialista társadalmi szerkezete, amely nem ismeri a kizsákmányoló osztályokat és közös erőfeszítésben egyesíti az összes dolgozókat. Nem kétséges, hogy az életszínvonal emelése gyorsabb lehetne, ha az imperializmus háborút előkészítő politikája nem kényszerítené a Szovjetuniót arra, hogy erőforrásainak jelentékeny részét katonai hatalma

növelésére fordítsa. Ebből is következik viszont a Szovjetunió békepolitikája. A Szovjetuniónak arra kell törekednie, hogy a nemzetközi feszültséget megszüntesse és az általános lefegyverzést elérje, azért, hogy minden erejét a szocializmus békés építésére, a szocialista termelőerők továbbfejlesztésére és a tömegek életszínvonalának emelésére fordíthassa. Ezért irányul a szovjet külpolitika arra, hogy a hidegháború légkörét kiküszöbölve, a szocialista és a kapitalista rendszer egymás mellett élésének, békés versenyének feltételeit megteremtse. Ettől a versenytől nincs mit tartania. Abban minden bizonnyal a szocializmus szervezett erői aratnak győzelmet a kapitalizmus anarchikus erőivel szemben. A mesterséges hold, amely most már ikertestvérével együtt földünk körül kering, ezt a győzelmet vetíti előre.

A szovjet népnek nagy áldozatokat kellett hoznia az elért eredményekért. A polgárháború és a lezajlott világháború gazdasági és véráldozata mellett évtizedeken át le kellett mondania anyagi életviszonyainak gyors megjavításáról, hogy országa szocialista termelőapparátusát minél gyorsabban kiépíthesse. Volt úgy, hogy a cél érdekében nélkülözéseket is vállalnia kellett. Rákényszerűlt más, politikai és kulturális áldozatokra is. A célt akkor sem tévesztette szem elől, amikor a párt- és közéletben részben letértek a lenini demokrácia útjáról, az élet és személyes szabadság törvényes biztosítékait is félretéve. A kulturális élet nem egy területén kénytelen volt korlátozni szabad, szocialista alkotó tevékenységét. Mindez összefüggött a személyi kultusszal, amelyet Sztálin honosított meg a Szovjetunióban. De azt csak a történelem fogja eldönteni, hogy mi és mennyi volt ebből az egész folyamatból történetileg szükségszerű, a szükségszerű ár, amit az adott körülmények mellett a szocializmus építéséért fizetni kellett — és mi és mennyi volt véletlen, Sztálin hibája, amit el is lehetett volna kerülni. Ma ezek az áldozatok a múlté, a Szovjetunió kommunista pártja kijavítja a hibákat. Hibák nélkül nincsen nagy történeti folyamat. Minden korszaknak kettős arca van. Az egyik a pillanat felé fordul. Ezen lehetnek visszatetsző vonások is. A másik a jövő felé. Ezen az arcon a történet nagysága tükröződik. A hibákat az eredményeken kell mérni. A nagy történeti eredmény, ha létrehozásánál alkalmaztak hibás eszközöket is, a szocialista Szovjetunió megteremtése, amellyel kiépült a szocialista rendszer világméretű elterjedésének az alapja.

A Szovjetunió a szocializmus terjedésének szilárd bázisa lett. A két világháború közt a Szovjetunióra függesztette szemét a kapitalista országok elnyomott munkásosztálya, amely küzdelmeihez a Szovjetunió sikereiből merített erőt. Amikor a Szovjetunió a második világháborúban győzött, az ő győzelme vezetett itt, Európa keletén a népi demokráciák kialakulására. A Szovjetunióra, a Szovjetunió kommunista pártjának tapasztalataira támaszkodva győzött a kínai forradalom, a XX. század történetének ez a második nagyjelentőségű eseménye.

A Szovjetunió már megalakulásával és létezésével is fellendítette az elnyomott gyarmati és félgyarmati népek szabadságküzdelmeit. A példa, hogy a Szovjetunió lerázta az imperialista függőséget, bátorította nemzeti felszabadulási harcukat, a Szovjetunió rokonszenve és támogatása járult hozzá harcuk sikeréhez. Amikor a politikai függetlenséget elnyerték, a Szovjetunió tervgazdálkodása mutatta meg, hogy milyen irányban kell haladni, ha termelőerőiket gyorsan ki akarják fejleszteni. A XX. század történetének harmadik nagy eseménye, az imperialista gyarmati birodalmak előrehaladó széjjelhullása, a Szovjetunió befolyását nyilvánítja meg.

A Szovjetunió világtörténeti eredményeiről lepattannak azok a rágalmak és vádaskodások, amelyekkel a „szabad világ” képviselőinek álcázott imperialista ügynökök a szovjet politikát elhalmozzák. Nincs abban semmi meglepő, hogy az imperialisták kihasználnak minden lehetőséget, hogy a Szovjetuniónak árthassanak, legyen az alkalom a XX. kongresszus bátor kritikája, vagy az októberi magyarországi események. De a meg-megújuló hidegháborús erőfeszítések ellenére is egyre növekszik annak a lehetősége, hogy a Szovjetunió békepolitikája, amely a szocialista országokon és az imperialista országok haladó erőin kívül ma már a semleges országok szélesedő övére is támaszkodhatik, győzelmet arat és elejét veszi az újabb háborúknak. Ha ezt a Szovjetunió eléri, az újabb nagy fordulat lesz az emberiség történetében, amely békére áhít.

Mit jelentett az Októberi Forradalom, mit jelentett és mit jelent a Szovjetunió Magyarország számára? Az Októberi Forradalom jeladás volt az imperialista világháború vértengerében fürdő népeknek, hogy rázzák le imperialista hóhéraik jármát, messze hangzó kihirdetése annak, hogy a kapitalizmus csődbe jutott, példaadás arra, hogy a népek boldogulhatnak a kapitalista vezetés nélkül is és csak így boldogulhatnak. A magyar népben, amely hasonló társadalmi viszonyok között élt, mint Oroszország népei, az Októberi Forradalom mély visszhangot váltott ki. Kint, Oroszországban, sok tízezer magyar hadifogoly fogott fegyvert az Októberi Forradalom védelmére, mert felismerte, hogy az Októberi Forradalom ügye egyúttal a magyar nép ügye is. Szibéria városaiban, a nagy magisztrál mentén, újból vonultak a pályaúvarra a magyar menetszázadok, a Rákóczi-induló hangjai mellett, de most vörös lobogó alatt. Volt idő Szibériában, amikor a szovjet hatalom az ellenforradalommal szemben nem kis mértékben a nemzetközi ezredek magyar katonáira támaszkodott.

Az Októberi Forradalom hatása alatt született meg Magyarországon a magyar kommunista párt, az első párt, amely itt a forradalmi marxizmus, a marxizmus—leninizmus eszméit képviselte. A kommunista párt rövid néhány hónap alatt a tömegek élére került és 1919 márciusában, elsőnek követve a világ népei közül Oroszország példáját, Magyarország kikiáltotta a tanácsköztársaságot.

Ez is nehéz és merész vállalkozás volt. Az ország gazdaságát a háború széjjelrombolta, az országot az imperialista csapatok gyűrűje vette körül. De a forradalom nemcsak Oroszországban győzött, a forradalmi hullám világszerte emelkedőben volt, lehetett és kellett vállalni a kockázatot. Ezzel Magyarország megint — mint hajdan 1848-ban — a nemzetközi haladás élvonalába került, szorosan felzárkózva a Szovjetunió mögé. A Tanácsköztársaság a magyar munkásosztály hősi küzdelme ellenére elbukott. A Szovjetunió nem adhatta meg a szükséges segítséget, mert akkor még maga is létéért küzdött. De az, hogy a Magyar Tanácsköztársaság volt, az, hogy a magyar munkásosztály a hatalmat négy hónapon át a kezében tartotta, hitet és erőt adott a magyar forradalmi munkásmozgalomnak, a bukást követő évtizedekben, a Horthy-terror idejében is.

A Horthy-korszakban az elnyomott és kizsákmányolt, egészében rendőri felügyelet alatt tartott magyar munkásosztályt nem tévesztette meg az uralkodó osztályok hazugság- és gyűlöletpropagandája, amely mindent elkövetett, hogy bemocskolja az Októberi Forradalmat és kiábrándítsa a munkásokat a Szovjetunióból. A magyar munkásokat egészséges osztály-

öszönük — és a magyar kommunisták felvilágosító munkája — annál inkább a Szovjetunió felé fordította, minél jobban gyalázták ezt a Horthy-korszak sajtóbérencei. A magyar kommunisták pedig az Októberi Forradalom tapasztalatainak fényében vizsgálták át saját forradalmi tevékenységüket, azokat a hibákat, amelyeket a Magyar Tanácsköztársaság idejében elkövettek.

Eljött a második világháború, amely elhozta magával a német fasizmus és a Horthy-rendszer összeomlását. Amiben annyian reménykedtek a Horthy-rendszer legsötétebb napjaiban is, ami volt úgy, hogy már lázalomnak látszott a kisebbsítűek előtt, valósággá lett. A szovjet csapatok megjelentek Magyarországon és fegyvereik csapása alatt megsemmisült az a rendszer, amely a nemzeti ügy hamis zászlajába burkolta a grófok, bankárok, gyárosok érdekeinek kiszolgálását, a magyar dolgozók kíméletlen eltiprását. És pár év alatt, a magyar munkások, parasztok és értelmiség legjobb fiai munkájának eredményeként, a magyar kommunisták vezetése alatt, létrejött újból a magyar proletárdiktatúra, a magyar nép hozzáfoghatott a szocializmus építéséhez.

Az út nem véres polgárháborún át vezetett ide. A magyar nép ölébe hullott az Októberi Forradalom gyümölcse. Azért, hogy Magyarországon a proletárdiktatúra győzhessen, az orosz munkás- és paraszttömegek vére ömlött patakokban az októberi felkelést követő, könyörtelen polgárháborúban. Az ő áldozataik teremtettk meg a szovjet hadsereget, amely Magyarországot felszabadította, a szovjet katonák vére hullott azért, hogy Magyarország felszabadulhasson. A felszabadulás utáni egész fejlődésünket, azt, hogy a szocializmus útjára rátérhettünk, a Szovjetunió felszabadító műve és a Szovjetunióval való szövetségünk biztosította, amely védelmet nyújtott az imperialisták intervenciójával szemben. A magyar proletárdiktatúrát, a magyar népi demokráciát az Októberi Forradalomnak és az Októberi Forradalom nagy alkotásának, a Szovjetunióknak köszönhetjük.

Hogyan sáfarkodtunk a kezünkbe jutott lehetőségekkel? Tudjuk, hogy az ország vezetése súlyos hibákat követett el. Vétkezett a dialektika legfőbb szabálya ellen, amely azt kívánja, hogy a hely és az idő követelményei érvényesüljenek. Szükségszerűnek tekintette Magyarországon azt is, ami a Szovjetunióban csak valamikor volt szükségszerű és azt is, ami magában a Szovjetunióban is csak véletlen műve volt. Elkövette azt a hibát, hogy a hasznos tapasztalatok átvétele mellett a szovjet fejlődés hibáit is lemásolta, sőt eltűlozta ezeket.

De azért ez hibái mellett is proletárdiktatúra volt, rendszer, amely a szocializmust építette, hatalom, amely nélkül a szocializmus nem épülhet fel, ügy, amelynek győzelméért a kommunisták legjáva, ha kellett, életét is odaadta. Nagymértékben, ha egyoldalúan is, kifejlesztette az ország termelőerőit. Ezzel kiszélesítette azt az alapot, amelyen, ha gazdaságunk egyensúlyát helyreállítjuk, a termelőerők tovább fejlődhetnek és fejlődésük összekapcsolódhatnak az életszínvonal gyorsuló emelkedésével. Az állam és a gazdaság vezetésére nevelte a munkások és a parasztok tízezreit, ha eközben a bürokratizmus módszereit alkalmazta is. Elterjesztette a kultúra igényét széles tömegekben, ha az az igény, amelyet ő maga a kultúrával szemben támasztott, nem is ütötte meg a követelményeket. Politikai ismereteket adott a tömegeknek, ha korlátozta is a politikai öntudat igazi iskoláját, a proletárdemokráciát.

A hibák megbosszulták magukat. Amikor kijavításukra került a sor, a revizionisták ragadták magukhoz a vezetést. Amikor a revizionisták a

szenvedélyeket felszították, ezeket az ellenforradalom használta ki a proletárdiktatúra ellen. Ekkor már nem a proletárdiktatúra hibáinak a kijavítása volt a kérdés, hanem a proletárdiktatúra léte és ezzel az ország szocialista jövője forgott kockán. A szektás hibák és a revizionista demagógia megzavarták a munkástömegeket, magát a párttagságot is, elhomályosították tisztánlátásukat és ezzel felbomlasztották azt az erőt, amely a proletárdiktatúra ellen intézett támadást visszaverhette volna. Úgy látszott, hogy Magyarországon a szocializmus ügye elveszett. Az események, az utcai fehér terroron át, rohantak az ellenforradalom intézményesített uralma felé.

Ebben a súlyos helyzetben újból a Szovjetunió sietett segítségünkre. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom internacionalista elvei kötelezték arra, hogy ne maradjon tétlen, amikor Magyarországon a szocializmus ügye veszélyben forog. A szovjet csapatok segítségével a magyar proletárdiktatúra újból helyreállott, megnyílt a lehetősége annak, hogy a múlt hibáit szilárd kézzel kijavítva, tovább vezesse a magyar népet a szocializmus felé.

Vannak, akik kételkednek abban, hogy helyes úton járunk. De ezt az utat a történeti szükségszerűség, amely megnyilvánult a Nagy Októberi Forradalomban, amely visszatükröződik Lenin tanításaiban, megmásíthatatlanul kijelölte. Ez az út a szocialista iparosítás és az önkéntes alapon fejlődő szocialista mezőgazdaság útja, az életszínvonal folytonos emelésének útja, a Szovjetunióval, a Kínai Népköztársasággal és a többi szocialista országgal való legszorosabb együttműködés útja az ország szocialista fejlődésének és nemzeti függetlenségének megvédése érdekében és a proletárdemokrácia lenini útja. A proletárdemokrácia útját járva a proletárdemokrácia tömegnevelő intézményeit fokozatosan kiépítve — és ugyanakkor az ellenforradalom kísérletezéseit vaskézzel visszaverve — kell eljutnunk oda, hogy a párt- és az államvezetés, amely a munkásosztály és az egész magyar nép objektív érdekeit híven képviseli, a legszélesebb tömegek szubjektív akaratát is kifejezze.

A mi munkáshatalmunk, ha száz szál fűzi is a Nagy Októberi Szocialista Forradalomhoz és a forradalom szülöttjéhez, a Szovjetunióhoz, nem fegyveres felkelésből, nem véres polgárháborúból származott, ahogyan a Szovjetunió az Októberi Forradalomból. A mi utunkat az Októberi Forradalom és a Szovjetunió egyengette, elhárítva rólunk a véres harcok terhét. Ez könnyítette a hatalom megszerzését, de nem tette könnyebbé a hatalom megtartását. De azt a hitet és lelkesedést, amely az Októberi Forradalom munkás- és paraszttömegeit fűtötte, életre tudjuk kelteni Magyarországon is, ha méltók vagyunk az ügy nagyságához. És ha a magyar proletárdiktatúra a legszélesebb tömegek lelkes hitére támaszkodik, akkor nincs az a hatalom, amely erőt vehet rajta, akkor — hadd idézzem legvégül Kossuth szavait — akkor a poklok kapui sem dönthetik meg.

MOLNÁR ERIK

A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOM ÉS A MAGYAR FORRADALMI ERŐK FEJLŐDÉSE 1917—1919-BEN

1917 novemberében az egész világot bejárta a hír, hogy Oroszországban világtörténelmi jelentőségű esemény történt: Győzött a szocialista forradalom, megteremtették a munkások és a parasztok hatalmát. Magyarországon különösen nagy benyomást keltett a tőkés világot megrendítő történelmi esemény híre; arra ösztönözte a népet, hogy fokozza harcát az imperialista háború és a Habsburg-monarchia ellen, amely a soknemzetiségű osztrák—magyar állam népeit az elhúzódó rablóháború örvényébe taszította.

I

Magyarország társadalmi viszonyai sok tekintetben hasonlítottak a cári Oroszország viszonyaihoz. A nép körében már akkor mind jobban erősödött a forradalmi erjedés, amikor megérkezett a cári önkényuralmat megdöntő februári forradalom híre. A forradalmi erők előtt ugyanazok a közvetlen fő feladatok álltak, mint Oroszországban: 1. Véget vetni az imperialista háborúnak; 2. Végezni a monarchiával és megteremteni a demokratikus köztársaságot;¹ 3. Végezni a feudális földbirtokkal, felosztani a földesúri földeket. De Magyarországon nem volt bolsevik párt, amely helyes forradalmi irányt mutatott volna a proletariátus és a parasztság forradalmi erőinek. Magyarországon csak reformista párt volt, amelynek áruló vezetősége, a liberális burzsoá ellenzékhez hasonlóan, alárendelte magát a Habsburg-monarchia imperialista politikájának. A munkásmozgalom forradalmi szárnya azonban a februári forradalom után a szégyenletes reformista vezetés ellenére is gyorsabb fejlődésnek indult, a forradalmi mozgalom a munkások és a parasztok körében erősödött.

Milyen volt a helyzet az akkori Magyarországon?

*

Magyarország, mint a Habsburg-monarchia alkotórésze, alá volt rendelve Ausztriának és az osztrák—német tőkének, s ugyanakkor a magyar dolgozókon kívül elnyomta a másnemzetiségű népeket Erdélyben, Kárpát-Ukrajnában, Szlovákiában, Horvátországban és más délszláv területeken. A magyar uralkodó osztályok a következő okokból támogatták a Habsburg-monarchiát:

1. A Habsburg-monarchia biztosította a régi magyar földesúri rend fenntartását mind a magyar, mind a nem magyar területeken;

¹ Az orosz forradalom után az antimonarchista demokratikus mozgalom kezdte felvenni a szovjet mozgalom formáját, nevezetesen azt a formát, amikor a demokratikus forradalomban már feltűntek annak nyilvánvaló jelei, hogy *át fog nőni* szocialista forradalomba.

2. Biztosította a közvetlen uralmat — ha megosztottak is rajta az osztrákokkal — az akkori magyar államhoz tartozó nem magyar területek és népek felett;

3. Bizonyos mértékig támogatta a magyar uralkodó osztályok megnövekedett imperialista, hódító törekvéseit, jóllehet ezek az osztályok alárendelték magukat az osztrák és a német tőke imperialista politikája érdekeinek.

Magyarországnak, a Habsburg-monarchia tagállamának területe több mint 300 000 négyzetkilométer, lakossága mintegy 21 millió volt. Az agrárjellegű Magyarországon az ipar másodrendű szerepet játszott.

A mezőgazdaság elmaradott volt, főleg az erős feudális csökevények következtében. A falvakban — az első világháború előtt — a földnélküli mezőgazdasági munkások száma elérte a 4 millió főt! Emellett figyelembe kell vennünk, hogy az első világháborút megelőző két évtized alatt a nyomorúság miatt két millió ember hagyta el az országot, ezeknek 80 százaléka a magyar, a szlovák, a román és más nemzetiségű falusi szegénység soraiból került ki.

A nagy szegénységnek az volt az oka, hogy az egész megművelt földterületnek a fele 24 000 földbirtokos kezében volt (ezek közül 4 000 a művelt földterületnek egyharmadát tartotta kezében). Körülbelül 1,5 millió parasztnak volt 5 holdnál kisebb birtoka, 1 millió paraszt tartozott a 5—20 holdas kategóriába, s egynegyed millió a 20—100 holdasba. Az akkori Magyarország falvaiban így a földnélküli és szegényparasztnak száma elérte az 5,5 milliót. Óriási volt a földéhség.

Az iparban az első világháború előtt körülbelül 1 millió ember dolgozott; fele nagy- és középüzemekben, a másik fele a kisiparban. A nagyipar főleg a fővárosban és környékén összpontosult.

A magyar ipar a Habsburg-monarchia keretein belül nem védekezhett vámhatárral a fejlettebb osztrák és cseh ipar konkurrenciájával szemben. Éppen ez egyre éleződő ellentmondásokat idézett elő egyrészt a magyar, másrészt a cseh és az osztrák tőkések között. A vámhatár hiánya volt a liberális burzsoá erők ellenzékiiségének főforrása, elsősorban a magyarországi közép- és kispolgárság körében. De ez az ellenzék távol állt attól, hogy az Ausztriától való állami elkülönülést követelje, s csak a burzsoá értelmiség kis része rokonszenvezett a burzsoá köztársaság eszméivel.

Magyarországon a munkásmozgalom olyan politikai rendszer viszonyai közt fejlődött, amely közelebb állt a feudális önkényuralomhoz, mint a burzsoá liberalizmushoz. A munkásszervezetek és a munkáslapok legálisan működtek, de a rendőrség állandóan üldözte őket. Választójoga a felnőtt lakosság alig egytizedének volt. Kifejlődött azonban a szakszervezeti mozgalom, amely szoros kapcsolatban volt a szociáldemokrata párttal. A proletariátus forradalmi erőinek fejlődését akadályozta a revizionizmus, amelyet nyugatról támogattak.

A magyar szociáldemokrata párt, amelynek vezetősége reformista politikát folytatott, lényegében nemcsak a szocialista, hanem a demokratikus forradalomról is lemondott, s alkudozó politikát követett — a párt vezetősége alkudozott az uralkodó osztályok különféle rétegeivel, olykor még a kormánykörökkel is. Alkudozó politikát folytattak a liberális ellenzéki pártok is, amelyeket a szociáldemokrata vezérek legfontosabb szövetségeseiknek tartottak, s amelyeknek politikailag rendszerint behódoltak. De a forradalmi erők az országban növekedtek a különféle reformista és a hivatalosan vagy fél-

hivatalosan elismert ellenzék legtekintélyesebb politikai vezérei által képviselt különféle liberális irányzatok ellenére.

A néptömegekben növekvő forradalmi erők felsorakoztak a monarchia ellen, a demokratikus köztársaságért és a földesúri földbirtok felosztásáért. Ehhez még hozzájárult az elnyomott nemzeti kisebbségeknek az egyenjogúságot és az önrendelkezési jogért vívott egyre erősödő harca.

Gyarapodtak a forradalmi erők a munkásmozgalmon belül. 1905—1907, 1910—1912 folyamán hatalmas tömegmozdulásokra, politikai tömegsztrájkokra került sor. És bár a jobboldali vezetők a munkások forradalmi megmozdulásainak céljait igyekeztek azzal korlátozni, hogy fő követelésként az általános választójog jelszavát adták ki, a munkástömegek a monarchia megdöntésére törekedtek. A munkástömegek elszántsága 1912 májusában abban is megnyilvánult, hogy a politikai tömegsztrájk utcai barikádharccá fejlődött. Igen erősen fellendült az imperialista rablőháború fenyegető és növekvő veszélye elleni harc is.

A munkásosztály forradalmi erőinek gyarapódása abban is kifejeződött, hogy Alpáriveral, Landlerrel az élén kialakult a szociáldemokrácia balszárnya. Alpári és Landler mind élesebben szembefordultak a jobboldali vezetők megalkuvó politikájával, síkraszálltak az önálló szocialista, forradalmi politikáért mind a választójogért vívott harc kérdésében, mind az imperialista háború veszélye elleni harcban, mind pedig más kérdésekben, jóllehet még nem volt világos előttük a forradalmi harc stratégiája és taktikája.

Gyarapodtak a forradalmi erők a falusi szegénység körében is, amely a földbirtokosok hatalma ellen, a földosztásért harcolt. A munkások és a parasztok harca visszhangra talált az értelmiség legjobbjainak körében is.

A társadalmi válság növekedése közepette taszították az osztrák—magyar uralkodó osztályok az országot az első imperialista háború örvényébe.

*

A háború időszakában a forradalmi folyamat rendkívül elmélyült. A háború hallatlan, a magyarországi viszonyokhoz mérten mesébeillő profithoz juttatta a hadiszállítókat, elsősorban a legnagyobb részvénytársaságokat, s egy csomó vállalkozót és spekulánst. Ugyanakkor szörnyű veszteségeket és nélkülözést zúdított a népre, az országot katasztrófába, a Monarchiát pedig súlyos válságba sodorta.

Lássunk néhány adatot erről.

A hadseregbe több mint 3,5 millió embert hívtak be, ezek közül elpusztult 661 000, fogságba esett 734 000.² Százvezrek megsebesültek, tízezrek egész életükre nyomorékká és rokkant koldusokká váltak.

A frontra távozott férfiak helyét a gyárakban egyre inkább nők, serdülők és gyermekek foglalták el. Ugyanez történt — még nagyobb mértékben — a falvakban is. 1918-ban a termés már a háború előtti átlagos színvonal 60 százalékát sem érte el. Viszont a földesúri uradalmakban, ahol sok hadifogoly dolgozott, nem volt ilyen csökkenés, s ezért annál nagyobb volt a hanyatlás a parasztgazdaságokban. Különösen erős volt az éhínség a városokban és a legszegényebb falusi néprétegek körében. Rendkívül nyomasztóvá vált az iparcikk-hiány. Visszaesett a hadiipar termelése is, s az ipar egyre inkább dezorganizálódott.

² *Julier Ferenc*: 1914—1918. A világháború magyar szemmel. Bpest. 1933. A Magyar Szemle könyvei. VII. 300 l.

1917 május elsején a munkások elégedetlensége sztrájkokban és olyan gyűléseken nyilvánult meg, ahol a dolgozók tüntettek az imperialista háború folytatása, a monarchia ellen, az orosz munkásokkal való szolidaritás mellett. Az előző két évben a hatóságok sovíniszta uszítása és terrorista intézkedései, valamint a hatóságoknak készségesen segítő reformista vezetők megakadályozták a május elseji megmozdulásokat, de 1917-ben erre már nem volt lehetőségük. A reformista vezetők igyekeztek megtartani a vezetést, egyre többet szóltak fel gyűléseken és megpróbálták korlátozni a munkások követeléseit. Igyekeztek elfordítani a háborúellenes követelések élét a kormányról és a monarchiáról; az óhajtott békéről úgy beszéltek, hogy arról a kormánynak kell gondoskodnia; a monarchia likvidálása helyett a „rendszer demokratisálásáról” beszéltek, s így próbálták korlátozni a politikai követeléseket az általános, titkos választójog követelésére. De a tömegek mind jobban balra tolódtak, és sem a kormány, sem a liberálisok, sem a reformista vezetők nem tudták megakadályozni ezt.

A cenzor például, aki a hadifoglyokhoz intézett leveleket ellenőrizte, az 1917 júliusában feladott levelek alapján a következőket jelentette a hangulatról:

„Az igazi szocialista hatást a munkásság levelezéséből látjuk tisztábban. Az egyes sztrájkseményeket, tüntetéseket, hatósággal való összeütközéseket nyílt egyenességgel megírják.” A levélírók „a tények megnevezésével nem maradnak az egyszerű megállapításnál, hanem saját felfogásuk, ítéletük szerint a kevésbé nagyobb stílusú eseményekre egyszerűen ráhúzzák a *forradalom* elnevezést. Tudják, hogy még nincsen, de a sorok között ott a lehetőség kívánása, hogy lehet.”

A parasztok leveleiről ugyanezt jelenti: „A parasztok hangulata és a munkásoké ugyanaz. A kifejezési forma azonban sokkal bátrabb, energikusabb... Követel és fenyeget, mindenféle lehetőséget emleget.”

Az értelmiségi levelekről a cenzor így ír: Az intelligens osztály „anyagilag teljesen megtörve, családtagjaiban erősen megritkulva, mindenről szívesen ír, mely szerinte a békét szolgálja, sőt örömteljes üdvözléssel állapítja meg az egyes munkásmozgalmakat, mert a béke előfutárai.”³

A gazdag burzsoázia leveleiről a következőket olvassuk a cenzor jelentésében: „Csak olyan szótalan az állapotok egyéni elbírálásában, mint egyébkor... Egyébként részvénytársasági mérlegeket, bankkimutatásokat küld másolatban, kiemelve a nagy hasznót, amelyet a háború hozott.”⁴

A lakosság általános hangulatát a cenzor a következőképpen jellemzi: „Új, magyarányú mozgalmat, talán forradalmat, talán magyarányú sztrájkot várnak, amelyet majd a béke követ.”⁵

Magyarországon júliusban van az aratás és a cséplés. Az élelmiszerellátás ilyenkor általában könnyebbé válik. De most ez sem állította meg a válság további mélyülését és — a cenzor fenti jelentéseiből kitűnő — forradalmi erjedés növekedését.

³ Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához. I. 1848—1917. Bpest, Szikra. 1954. 200—201. l.

⁴ Uo. 201. l. jegyzet.

⁵ A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Párttörténeti Intézet Archivuma (a továbbiakban: PTI Arch.). Monatsbericht der k. und k. Zensurkommission für Korrespondenzen an Kriegsgefangene. Monat Juli 1917. Ld.: Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához. I. 200—201. l.

A Habsburg-monarchia katonai-politikai válságának elmélyülésében nem kis szerepet játszott az oroszországi februári forradalom. A magyar imperialisták, az osztrák és a német imperialistákkal együtt, sovinszta katonai ideológiájuk terjesztése közben sokat beszéltek arról, hogy a „cári despotizmus” ellen indított rablőháborújuk „civilizációs” jellegű. Nem zavarta őket az sem, hogy a burzsoá liberalizmus nyugat-európai országai, az antant ellen is háborút viseltek. A nyugati „demokratáknak” (akik a Hohenzollernek és a Habsburgok reakciós császári rendszere ellen folytatott imperialista háborújukat ugyancsak „civilizációs” tüntették fel) a cári despotizmussal kötött szövetségét kihasználták az ellenük folytatott háború igazolására.

Éppen az áruló reformista vezetők voltak azok, akik a „saját” imperialistáikhoz való csatlakozásukat a legtöbbször indokolták ilyen „civilizációs” érveléssel. A „Népszava”, a szociáldemokrata párt lapja például így írt a háború elején: „A magyar munkások a galíciai harcateren nagyobb kereseteket, kisebb munkanapjukat, szerény politikai jogaitak védelmezik az orosz barbársággal, az orosz abszolutizmussal, az orosz elnyomással szemben.”⁶ Ilyen szégyenletes idézeteket, amelyek hallatlan árulásról tanúskodnak, még sokat lehetne bemutatni, mind a korábbi, mind a későbbi időszakból. A rablőháború „eszmei” igazolását, a „civilizációnak” a cári barbársággal szemben való védelméről folytatott propagandát természetesen kihasználták a liberál-imperialisták és mások is.

De bekövetkezett a februári orosz forradalom! Az orosz munkások és parasztok megdöntötték a cári önkényuralmat, megalakították szovjetjeiket, a népi hatalom szerveit. Megalakult a burzsoá Ideiglenes Kormány, amely meglehetősen sokat beszélt a „demokráciáról”. Kiderült, hogy a német és az osztrák—magyar „civilizátorok” hódító étvágya ettől nem csillapodott. Nem mondott le imperialista céljairól az orosz burzsoázia sem, amelynek „Ideiglenes Kormánya” amellet foglalt állást, hogy az erősebb imperialista csoportosulás, az antant oldalán folytassák tovább a háborút. A cári önkényuralom megbukott, de az imperialista háborút folytatták. A néptömegek előtt még nyilvánvalóbbá vált, mennyire hazudnak a német—osztrák—magyar imperialisták, amikor „civilizációs” háborúról fecsegnek.

A népharag egyre jobban fokozódott. A gyorsan gyarapodó forradalmi erőknek azonban vezető forradalmi munkáspártra, szervezett és felkészült forradalmi élcsapatra volt szükségük. Egyre jobban erősödött a baloldali forradalmi irányzat a szociáldemokrata pártban és a szakszervezetekben, amelyeknek taglétszáma 1917-ben gyorsan növekedett. De önálló forradalmi párt nem volt, s ez a körülmény erősen lelassította a harci akciókra törekvő forradalmi tömegek szervezett megmozdulásainak fejlődését.

Ilyen volt a helyzet az országban, amikor megérkezett az oroszországi nagy szocialista forradalom híre.

II

Az Októberi Forradalom példát mutatott a világ munkásainak arra, hogyan kell megdönteni a burzsoázia hatalmát, hogyan kell kivívni a munkásosztály hatalmát, hogyan kell megteremteni a proletariátus diktatúráját. Új korszakot nyitott az emberiség történetében.

⁶ Népszava. 1914. szept. 19.

Az Októberi Forradalom mikor a földesúri földeket átadta a parasztnak, ugyanakkor példát mutatott arra is, *hogyan kell forradalmi módon megoldani a földkérdést, hogyan kell végrehajtani az agrárforradalmat.*

Az Októberi Forradalom példát mutatott a *nemzeti kérdés legdemokratikább, szocialista megoldásával is*, mikor megvalósította a nemzetek egyenjogúságát és önkormányzatát, s fejleszteni és erősíteni kezdte a felszabadult népek testvéri barátságát.

Az Októberi Forradalom megmutatta a népeknek az *imperialista háborúból való kilépés forradalmi útját.*

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom idején Magyarországon csak a polgári demokratikus forradalom végigvitele, a Habsburg-monarchia megdöntése, a demokratikus köztársaság megteremtése volt napirenden. De ez a polgári demokratikus forradalom éppen *olyan* demokratikus feladatokkal függött össze, amilyeneket az Októberi Forradalom oldott meg, mivel a februári polgári demokratikus forradalom megoldatlanul hagyta őket. Ezek a feladatok a következők: 1. *Kilépés az imperialista háborúból*; 2. *földosztás*; 3. *a nemzeti elnyomás megszüntetése.* Az akkori Magyarország antimonarchista forradalmi erői, elsősorban a munkásosztály és a magyar, szlovák, román, délszláv és ukrán nemzetiségű parasztság erői éppen a monarchia megdöntéséért és a demokratikus forradalom másik három említett fő feladatának megoldásáért vívott harcban gyarapodtak. Ez a magyarázata annak, hogy az Októberi Forradalomnak rendkívül nagy hatása volt Magyarországra.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom óriási lökést adott a forradalmi munkásmozgalomnak, forradalmi tájékozódást nyújtott neki. Az orosz forradalom arra tanított, hogy a forradalom csakis úgy győzhet, a forradalmi feladatok csakis úgy oldhatók meg, ha a forradalmat a munkásosztály vezeti. Azt a tanulságot is le kellett vonni belőle, hogy a munkásosztály csak akkor válhat a nemzet vezető erejévé, ha forradalmi marxista—leninista párt áll az élén.

Az Októberi Forradalom megtanította a parasztnak arra, hogy a monarchia gyűlöletes rendszerének megdöntése, a béke és a föld megszerzése csakis a forradalmi munkásosztállyal szövetségben, a munkásosztály forradalmi pártjának vezetésével lehetséges.

Az Októberi Forradalom megtanította az értelmiséget, amely kiábrándult a háborús kalandból és a régi monarchista rendből, hogy éppen a forradalmi munkásosztály mutathatja meg a kivezető utat a bekövetkezett ésegyre súlyosbodó katasztrófális helyzetből.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom magyarországi hatásának legfontosabb közvetlen következménye az volt, hogy meggyorsult a munkásosztály forradalmi szárnyának politikai és szervezeti fejlődése.

Magyarországon — a szakszervezetekben, az üzemekben, a szociáldemokrata párton belül és kívül — széleskörű agitáció bontakozott ki az imperialista háború ellen. Jóllehet a szociáldemokrata párton belül ez az agitáció a békekötés szívós követelésének jellegét öltötte, ezt a követelést nem kapcsolták eléggé össze a háborús kormány és a monarchia megdöntésére irányuló törekvéssel. A szociáldemokrata párt hivatalos vezetősége, mint fentebb már említettük, igyekezett korlátozni a tömegek politikai követeléseit, ezeket a követeléseket leszűkítette az általános titkos választójog követelésére, a béke követelésének pedig olyan jelleget adott, hogy ez, úgymond, kell, de a kormány dolga, hogy a békét elérje. Ez a vezetőség a kormány hozzájárulásával, sőt a kormányjavaslatára elküldte képviselőit 1917 nyarán a stockholmi

szociáldemokrata konferenciára, amelyet azzal a céllal hívtak össze, hogy előmozdítsa a háború befejezését az egyre inkább kimerülő hadviselő feleknek valamiféle imperialista kibékülésével. Ismeretes, hogy a „központi hatalmak”, amikor látták, hogy nem tudják legyőzni ellenfeleiket, törekedtek ilyen meg egyezésre, az antant-hatalmak viszont, egyre erősebbnek érezvén magukat, elvetették a német tömb javaslatát. De a béke követelését a szociáldemokrata vezetőség ezután is a hadviselő felek imperialista megegyezésének óhajtott medrébe próbálta terelni. Emellett különösen azt igyekezett megakadályozni, hogy a békéért folytatott harca monarchia ellen forduljon. De a szociál-imperialista vezetők — Garami, Kunfi, Weltner és mások — e törekvései ellenére a szociáldemokrata mozgalmon belül, s különösen a munkásszakszervezetekben gyorsan erősödni kezdett az antimonarchista mozgalom.

1916-ban a szociáldemokrata párt keretein kívül megalakult a forradalmi szocialisták antimilitarista szervezete. Ennek a szervezetnek volt kapcsolata — ha igen gyenge és közvetett is — a zimmerwaldi egyesüléssel. Ennek az illegális szervezetnek az élén Korvin Ottó, Sallai Imre és mások álltak és Szabó Ervinnel is szoros kapcsolatot tartottak. 1917-ben az antimilitarista csoport aktívabban kezdte folytatni agitációját, de tevékenységük fejlődése éppen az Októberi Forradalom után gyorsult meg. A forradalmi szocialisták szervezete egyik csírája volt a későbbi kommunista pártnak. Csakhamar létrejött a kapcsolat a forradalmi szocialisták illegális szervezete és a baloldali szociáldemokraták közt, akik mind bátrabban és szervezettebben működtek a szociáldemokrata párt legális szervezeteiben, különösen a szakszervezetekben. Tevékenységüket meggyorsította az Októberi Forradalomnak a néptömegek körében keltett nagy forradalmi visszhangja, valamint az a sok politikai tanulság, amelyet az oroszországi szocialista forradalom győzelméből levonhattak.

A német blokk uralkodó osztályai, éppúgy, mint más országok burzsoáziája, nem hitték, hogy az orosz proletariátus meg is tudja *tartani* a politikai hatalmat, amelyet kezébe ragadott. A nemzetközi reakció eleinte azt hitte, hogy a bolsevikok néhány hétig maradnak hatalmon, aztán úgy gondolta, hogy a szovjet hatalom néhány hónapig állhat fenn. Sehogysem tudták megérteni, hogy óriási jelentőségű esemény történt a világtörténelemben. Sőt, a német—osztrák—magyar imperialisták még éppenséggel abban reménykedtek, hogy hasznuk lesz a dologból, mert az Októberi Forradalom kisodorta a háborúból az egyik antant-hatalmat; azt hitték, hogy ez a körülmény megkönnyíti helyzetüket a nyugati fronton, javulnak kilátásaik arra, hogy megnyerik a háborút, vagy legalábbis imperialista alkut köthetnek nyugati ellenfeleikkel. A német—osztrák—magyar uralkodó osztályok sehogysem hitték volna, hogy a bolsevik forradalom, amelynek győzelmét tévesen tiszavirágéletűnek tartották, meggyorsítja a forradalmi erők fejlődését saját országaikban, s következőképpen nem hogy megkönnyíti, hanem inkább még jobban megnehezíti általános helyzetüket. Az Októberi Forradalom politikai-morális hatása éppen a német—osztrák—magyar blokk Oroszországgal szomszédos és ráadásul monarchikus országaiban volt a legerősebb. De az uralkodó osztályok előnyt szerettek volna húzni abból, hogy Szovjet-Oroszország felbontotta a szövetséget az antanttal és tudatta a világgal, hogy ki akar lépni a háborúból. Az Októberi Forradalomról és a forradalom jellegéről szóló híreket ezért Magyarországon szabadabban lehetett terjeszteni.

Ezt a körülményt siettek kihasználni a szociáldemokrata párton belül a baloldali szociáldemokraták, valamint a forradalmi szocialisták illegális

szervezete arra, hogy számos tömegmozgalmat szervezzenek az orosz forradalommal való szolidaritás kifejezésére. E szolidaritási kampány központi kérdése az volt, hogy *fogadják el a szovjet kormánynak az annexió és jóvátétel nélküli béke azonnali megkötésére vonatkozó felhívását.* Ez a lenini felhívás olyan óriási benyomást keltett és olyan erős tömegmozgalmat indított el, hogy lehetetlen volt elfojtani.

A szociáldemokrata párt a budapesti munkások nyomására november 25-re, vasárnapra tömeggyűlést hívott össze a Városligetbe (az Iparcsarnok épületébe). A gyűlésre vonuló tömegek a hatóságok tilalma ellenére hatalmas tüntetést rendeztek a főváros főútvonalain. A „Népszava” így ír erről: „Száz-ezernél több munkás harsogta az elkeseredés dühös indulatával: Békét követelünk! Le a háborúval!” A gyűlés megnyitása előtt a tömeg — amelynek csak kisebb része kerülhetett be az épületbe, a többi a téren maradt, ahol külön gyűléseket tartottak — „éltette a békét, éltette az orosz elvtársakat, az orosz forradalmat”.⁷

Az Iparcsarnok épületében rendezett gyűlésen Bokányi, a népszerű munkásszónok, az építőmunkások szakszervezetének egyik vezetője, a pártvezetőség tagja mondott beszédet. „Ide zárandokoltunk ebben az ünnepélyes pillanatban — mondotta —, kezünket nyújtjuk az orosz elvtársak felé és melegen megrázzuk az ő kezüket, mert visszaadták az emberiségnek a szocializmusba vetett hitet, bizalmat és reményt (Helyeslő felkiáltások). Ide zárandokoltunk, hogy felszólítsuk a kormányt, hogy ragadja meg a feléje nyújtott kezét, és egyúttal valljon nyíltan színt, hogy akar-e becsületes, tisztességes, minden nemzeti letiprást, földterület elfoglalását, hadikárpótlást kizáró békét.” A lapok közlik, hogy e szavaknál a szónok beszédét harsány kiáltások szakították félbe: „Általános sztrájkot akarunk!” „Az orosz szociáldemokraták megmutatták az utat!” „Teremtsen rendet a munkásság!” „Éljen a szociáldemokrata forradalom!” „Tanuljon a magyar proletárság az orosz-tól!”

A szónok folytatta: „Az orosz forradalom nyújtja Európa felé a kezét. Nem tudom, a forradalom mit valósít meg a terveiből: szocialista köztársaság lesz-e, vagy polgári köztársaság-e, vagy a szocialista és polgári köztársaságnak egy vegyes formája jön létre. De az bizonyos, hogy egy sohasem jön többé létre — és ez az orosz cárizmus! (Viharos éljenzés) Ezt porba döntötte a forradalmi erő.” Aztán a szónok kijelentette: „Most a kormányon van a sor, hogy megmutassa, hogy a békével nem tréfált, nem köntörfalazott, nem taktikázott, nem játszott... Mi úgy vesszük észre, hogy a közép-európai hatalmak nem olyan nagyon sietnek a békejobb nyújtásával...” A szónokot ekkor ismét viharos közbeszólások szakították félbe: „Általános sztrájkot!” „Békét akarunk!” „Éljenek a munkás- és katonatanácsok!” „Cselekedjünk!” „Cselekedjünk, cselekedjünk!”

A gyűlés végül határozatot fogadott el, amely többek közt kimondja: „Budapestnek és környékének munkásai s velük együtt Budapest egész népe testvéri üdvözlését küldi az orosz forradalmároknak, akik bátor szívvel, erős lelkével és kemény kézzel vezetik ki az emberiséget a háború poklából. Mi mindannyian, akik itt összegyűltünk s az egész összeülő Magyarország, el *vagyunk határozva* arra, hogy az orosz forradalmárokat a béke megszerzésére irányuló hősi

⁷ Népszava. 1917. nov. 27. Ld.: A magyar munkásmozgalmak történetének válogatott dokumentumai. V. 1917. nov.—1919. márc. Bpest, Szikra. 1956. 25. l.

harcukban támogatni fogjuk, és hogy minden erőnkkel küzdeni fogunk azért is, hogy egyik *osztálynak* a másik által való kizsákmányoltatása és egyik *nemzetnek* a másik által való elnyomatása *a mi országunkban* is megszűnjék !

Felszólítjuk a Monarchia kormányát : *fogadja el az orosz forradalmi kormány ajánlotta fegyverszünetet* és jelentse ki, hogy hajlandó békét kötni *minden hadviselő állammal*". Közölték a feltételeket is, amelyek alapján a békekötést követelték : tartózkodjanak az erőszakos hódítástól ; egyik állam se függjön a másiktól és ne követeljen semmiféle jóvátételt ; minden állam köteles egyenlő mértékben leszerelni, elismerni a döntőbírásgot, tartózkodni a titkos diplomáciától és elfogadni a demokratikus parlamenti ellenőrzést a külpolitikában⁸.

A nagy lelkesedéssel elfogadott határozat tükrözte a munkásosztály és a nép nagy rokonszenvét az orosz forradalom iránt, amely oly viharos visszhangot keltett Magyarországon. A határozat elfogadta az annexió és jóvátétel nélküli béke lenini elvét. De amikor felszólította a kormányt a szovjet kormány békeajánlatának elfogadására, nem adott a néptömegeknek semmilyen konkrét harci feladatot a kormány és a monarchia ellen, amely az imperialista háború folytatására törekedett. Ilyen feladatok helyett megelégedtek néhány jámbor óhajjal, hogy folytasson a kormány „tisztességes” külpolitikát, pedig ez az óhaj csak pacifista illúziók ébresztésére volt alkalmas. De mindezek ellenére a november 25-én rendezett tömeggyűlés, amely kifejezte a budapesti munkások szolidaritását az orosz forradalommal, pompás megnyilatkozása volt annak, hogy növekszik az önálló cselekvésre törekvő tömegek forradalmi ereje és harci kedve. S hogy mit kell tenni, azt egyre világosabban kezdték megmutatni a forradalmi szocialisták és a baloldali szociáldemokraták, akik közt harci kapcsolatok jöttek létre.

A baloldali szociáldemokraták mind a gyárakban, mind a szakszervezetekben tovább folytatták tevékenységüket. A forradalmi szocialisták itt együttműködtek a baloldali szociáldemokratákkal, de illegális szervezeteik fokozták aktivitásukat a katonák körében is, mind a háterszáiban, mint a fronton.

Az egyik illegális röpiratban, amelyet a forradalmi szocialisták adtak ki 1917 októberében „Katona testvéreinkhez !” címmel, ezt írták : „Testvérek, gondolkozzatok ! Az orosz katonák már megértették, hogy a föld, amelyet meg kell hódítani, saját országukban van, hogy az ellenség, amely ellen szükség esetén fegyveresen is harcolni kell — a földbirtokos grófok és az iparbárok élősdí bandája, amely egymás ellen uszítja a különböző nemzetek Földnélküli Jánosait és Nincstelen Pétereit, hogy ne ismerjék föl igazi ellenségeiket.” A röpirat felszólítja a katonákat, hogy emeljék föl szavukat a rablőháború folytatása ellen, s külön figyelmezteti őket : „Odahaza már reng a föld, a kisemmizettek és az elnyomottak készülődnek azok felelősségre vonására, akik felelősek a vér- és könnytengerért.” A röpirat még arra is figyelmeztet, hogy az uralkodó osztályok igyekeznek majd fölhasználni a katonaszuronyokat a népmozgalom elfojtására, s felhívja a katonákat, hogy legyenek résen s cselekedjenek.⁹

A forradalmi erjedés növekedését jelentősen előmozdította a katonák barátkozása a fronton, ami főleg az oroszok kezdeményezésére, de már mind gyakrabban az osztrák—magyar alakulatok kezdeményezésére is történt. Az I. honvéd hadseregparancsnokság, megijedve a honvédek és az orosz

⁸ Uo. 25—26. l.

⁹ A PTI. Arch. Röpiratgyűjtemény : 1—90—1918—1—828. sz. röpirat.

katonák barátkozásától, 1917. december 26-án külön táviratot küldött a fronton levő ezredek parancsnokságainak. Ebben a táviratban azt írja, hogy a barátkozással kapcsolatban „ismételten kiadott tilalomnak nem mindenütt adták meg a szükséges nyomatékot, és... az ellenőrzést a legénység felett az első vonalban egyáltalában nem, vagy csak hiányosan gyakorolták. Úgy látszik még, hogy az alosztályparancsnokok a szükséges komolysággal nem tudnak számolni azon következményekkel, — mellyel a legénység összejövetelei a szocialista és forradalmi gondolkozású oroszokkal járhatnak. Az ismételten kiadott tilalmakra, a legénységünknek az oroszokkal való találkozását, illetőleg a fegyelem felhívását minden egyes parancsnok győződjön meg az említett parancs betartásáról. Erről gondoskodás történjen, hogy az első vonalban eligendő számú tiszt lássa el a szolgálatot.”¹⁰

Itt nemcsak a Habsburg-hadsereg fokozódó morális-politikai bomlásáról és a hadsereg forradalmi erjedésének növekedéséről volt szó. A katonák barátkozásáról szóló hírek a hátszágban is elterjedtek, s hozzájárultak a forradalmi erők gyarapodásához. Pontosabban: a hátszágban és a frontokon végbemenő forradalmi erjedés fokozóan hatott egymásra. Ilyen körülmények közt egyre gyakoribb jelenséggé vált a szökés a hadseregből, a katonaszökevények rejtegetése és védelme pedig általános tünetté vált; hiába lötték agyon az elfogott szökevényeket, már nem tudták megakadályozni a Monarchiára nézve oly veszedelmes folyamatot.

A politikai válság az országban gyorsan súlyosbodott. Gróf Tisza István kormánya, amelynek része volt az 1914-es hadüzenetben, már 1917 júniusában lemondott. Amikor az Egyesült Államok az antant oldalán belépett a háborúba, a kormánykörök elvesztették azt a reményüket, hogy megnyerjék a háborút, de még bíztak abban, hogy elérhetnek valamilyen megegyezést. A Tiszakormányt Eszterházy gróf kormánya váltotta fel, s ebbe bevették a liberális Vázsonyit is, azzal a számítással, hogy a háborus kormány „demokratizálásának” látszatát keltsék. Két hónap múlva ez a kormány is lemondott, felváltotta Wekerle Sándor kormánya, aki ugyanahhoz a mágnes-párthoz tartozott, mint az előző miniszterelnökök. Ebben a kormányban is megmaradt Vázsonyi, tárca nélkül ugyan, de azzal a külön megbízással, hogy készítsen elő új törvényt a választójog kibővítéséről. A kormánykörök manőverezni kezdtek azzal az ígérettel, hogy legalább részben ki fogják elégíteni a választójog kibővítésének követelését. Ebben a választójoggal kapcsolatos politikai manőverben résztvettek a liberális pártok is, bár ezek a kormánykörökkel együtt rettegtek a munkásosztály politikai szerepének növekedésétől. Ebben az „alkudozásban” résztvettek a szociáldemokrata párt szociálimperalista, valamint centrista vezetői is, akik azt remélték, hogy közreműködésük fejében sokat kapnak majd az osztozkodásor.

Erre a politikai manőverre mért megrázó erejű csapást az orosz forradalom 1917 novemberében. És bár a német—osztrák—magyar uralkodó osztályok előnyt reméltek attól, hogy Oroszország kilépett a háborúból, a néptömegek forradalmi erjedése csakhamar erősen nyugtalanítani kezdte őket.

A magyar burzsoázia növekvő nyugtalanságát jól mutatja „Az Újság”-nak, a liberális irányzatú burzsoázia lapjának 1918 január eleji megnyilatkozása. Még két hónap sem telt el a szocialista forradalom petrográdi győzelmé-

¹⁰ Hadtörténeti Intézet Levéltára. I. Világháború iratai. 2363. csoport. Ld.: A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. V. 35. 1.

óta, s a magyar burzsoázia máris jobban megértette, hogy valami olyasmi megy végbe, ami fölöttébb veszedelmes a kapitalista világra nézve. A Szovjetek hatalma nem bukik meg, hanem erősödik, s hatása más országok, különösen Magyarország népeire mind jobban terjed és elmélyül.

„Az Újság” „Leninizmus” c. cikkében intő hangon szólal meg a választójogi manőverrel kapcsolatban. „Legtöbbjük azt hiszi — írja a lap —, hogy jogot adván a népnek, a nép megelégedett lesz, s a többit meghagyja a jogosztogatóknak... Már ismételten rámutattunk arra, hogy az orosz belső gazdasági reformok, miket Leninék egyszerűen statuáltak, nagyonis megkívánják a figyelmet a mi részünkről is. A földbirtok államosítását Oroszországban követte a banküzletnek állami monopóliummá tétele, s ha a föld és a tőke az állam kezében van, ez ugyancsak azt jelenti, hogy a mai társadalmi és gazdasági rend helyébe a szocialisztikus rend lépett.” Ekkor még nem hajtották végre az ipari üzemek államosítását, csak a munkásellenőrzést vezették be. De a bankügyek államosítása már elegendő volt a magyarországi iparban uralkodó magyar bankok „liberális” képviselői számára, hogy megérezzék a tőkés rend teljes pusztulásának közeledtét.

A lap még kijelenti, hogy az „orosz kezdés” nem fog sikerrel járni, de a szocializmus világszerte mást vár, és ezen kívül „egy világeszme első lépése mindenképpen fontos és sohasem marad meddő”. A lap fontosnak tartja, hogy „mindazoknak az osztályoknak, melyeknek érdeke a mai rend fenntartásához fűződik, egyesülniök kell”. „A demokrata ebből a szempontból közelebb áll az arisztokrátiához, a latifundium közelebb a gyárhoz, mint a szocialistákhoz. S ne áltassuk magunkat, hogy az iparilag gyöngye Magyarországnak a munkássága nem bír a mi túlnyomó-erőnkkel. Lássuk meg végre, hogy a mi demokratáskodásunk sohasem fogja lekenyerezni egy másik világnézet faktorait. Hogy a mi házi patikaszereink: szociális munkásjóléti politika, hazatérő hőseink számára telepítési, parcellázó politikánk nem ellenszerei a leninizmusnak, mely nem földet ad a népnek, hanem minden földet a népnek ad, és a munkásokról nem gondoskodik, hanem megteszi őket gazdáknak. Semmiféle koncesszió nem tud ezzel a mindennel konkurálni.”

A lap „demokratának” nevezi a burzsoá liberálisokat, az imperialista háború részvevőit, akik a súlyosbodó politikai válság hatására megint beszélni kezdtek a „demokráciáról”. A lap még attól is fél, nehogy a liberálisok szövetségre lépjenek a szociáldemokratákkal, minthogy a szociáldemokrata mozgalmon belül erősödött a balszárny. Még nem ismeri föl, hogy a jobboldali szociáldemokraták segítsége a burzsoázia számára annál fontosabb lesz, minél erősebben fenyeget a népi forradalom. De azt megértette, hogy a fenálló rendszer katasztrófája közeledik. S ijedtében őszinteségi rohamot kapott, kijelentette: „A polgári demokráciának föl kell ismernie, hogy többé értelme nincsen tolni azt a szekeret, amelynek hivatása: elgázolni őket. Lagymatag és nyegle teória az, hogy a történelem útjába állni nem szabad. Történelmi kötelessége mindennek, ami van, ragaszkodni a létéhez.”¹¹

A magyar nagyburzsoázia igyekezett megszilárdítani szövetségét az arisztokráciával és az egész földbirtokososztállyal, megerősíteni a tőke frontját a Habsburg-monarchia védelme vonalán a demokratikus és a szocialista forradalom erőivel szemben. A monarchisták politikai frontja felbomlott, s a

¹¹ Az Újság, 1918. jan. 3. Ld.: A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. V. 51. l.

lap félt a demokratikus és a szocialista erőktől és antimonarchista szövetségüktől. Egyes értelmiségi körök, különösen a „Galilei kör”, aktivizálódtak és terjesztetni kezdték befolyásukat a kispolgári, sőt a burzsoá rétegek körében is. A lap félt a Monarchia összeomlásától, mert ez a szovjetellenes katonai tervek kudarcát s minden olyan remény szertefoszlását jelentette, hogy valamilyen imperialista megegyezés érhető el az antant táborával. Félt a Monarchia összeomlásától, mert ezzel szabaddá vált volna az út ahhoz, hogy a polgári demokratikus forradalom tovább fejlődjék szocialista forradalomba. Félt a Monarchia összeomlásától azért is, mert azzal a veszéllyel is járt, hogy megdőlné az akkori magyar állam nem magyar népei fölötti magyar uralom.

Mint ismeretes, nem sikerült az a kísérlet, hogy az antanttal való megegyezés útján vessenek véget a háborúnak. Az antant-hatalmak úgy határoztak, hogy teljesen szétzúzzák a német tömböt, s így maradéktalanul megszerzik az imperialista zsákmányt. A német—osztrák—magyar tömb pedig, figyelembe véve a fiatal szovjet állam ideiglenes gyengeségét, elutasította a szovjet kormánynak azt a javaslatát, hogy kössenek békét annexió nélkül, s igyekezett anektálni nagy — lengyel, ukrán, belorusz, balti és más — megszállt területeket. A központi hatalmak imperialistái azt a célt tűzték maguk elé, hogy rákényszerítik a Szovjet Köztársaságra a hirhedt breszti béke zsaroló feltételeit, s a keleti hódításokkal megerősödve folytatják a háborút Nyugat- és Dél-Európában. A breszti béketárgyalások első heteiben a német és az osztrák megbízottak még igyekeztek eltitkolni hódító céljaikat, azt várták, mit válaszolnak az antant-hatalmak a szovjet kormánynak arra a felhívására, hogy kössenek általános békét. 1918. január 5-én letelt az antant-válasz megérkezésének határideje. De az antant-országok nem válaszoltak. A tárgyalásokon továbbra is csak a német blokk és a szovjet kormány vett részt. S akkor mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a német imperialisták rabló feltételeket szabnak a breszti tárgyalásokon. A német blokk megbízottainak viselkedése nagy nyugtalanságot keltett a nép körében, amely erősen kívánta a béke megkötését.

Január 13-án, vasárnap reggel Budapesten a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek a város hat pontján munkás-nagygyűléseket szerveztek. E gyűlések megszervezésében és megtartásában nagy szerepet játszottak a forradalmi szocialisták és a baloldali szociáldemokraták.

Az építők szakszervezetének székházában tartott gyűlésen a szociáldemokrata párt javaslatára határozatot fogadtak el. A határozatban többek közt ezt olvassuk:

„Budapesti munkásainknak 1918 január 13-án tartott gyűlése testvéri üdvözlését küldi az orosz munkásoknak, akik diadalmas forradalmukkal előbb legyőzték saját országuk imperialistáit és militaristáit, most pedig eltökölt, szilárd szocialista elvhűséggel munkálkodnak a *demokratikus béke* megteremtésén, mivel az egész világ imperialistáira és militaristáira mérnek döntő csapást.

Mély sajnálattal állapítja meg a gyűlés, hogy az orosz szocialista forradalomnak egyelőre nem sikerült az általános békére irányuló tárgyal sokat napirendre tűznie, de bízik abban, hogy azon országokban, amelyekben az uralkodó osztályok még újtába állanak a béketárgyalásoknak (az antant-országokról van szó. *N. D.*), az ottani szocialista pártok erőteljes föllépésének mielőbb sikerülni fog kormányaikat rákényszeríteni a demokratikus, megegyezésses békére.

A gyűlés meglepéssel fogadja, hogy az orosz szocialista köztársaság az általános békére irányuló törekvések egyelőre való meghiusulta után (ugyanis az antant-hatalmak elvetették ezt. *N. D.*), különbékére is hajlandó a központi hatalmakkal a népek teljes önrendelkező joga alapján, minden annexió és hadikárpótlás nélkül." A határozatezután felhívja az osztrák és a magyar kormányt, hogy fogadják el ezeket az elveket „minden hátsó gondolat nélkül”, ha pedig a nép csatlakozni fog ebben a várakozásában, „Magyarország munkássága teljes erejével és elszántságával fog síkra szállni annak megakadályozására, hogy akár emiatt a tárgyalások meghiusuljanak, akár, hogy az orosz köztársaságra valamilyen nyíltan vagy leplezetten hódító béke kényszeríttessék rá”.

A szociáldemokrata párt vezetősége által beterjesztett határozati javaslat felolvasása után Mosolygó Antal, forradalmi szocialista munkás szólalt fel a gyűlésen. Csatlakozott a felolvasott határozati javaslatához, de ajánlotta, hogy egészítsék ki még egy határozattal, amely szükségesnek nyilvánítja a *budapesti munkástanács* megalakítását.

A Mosolygó által előterjesztett javaslatban a következőket olvassuk: Ezidőszerint „az osztályharc minden lehetséges eszközét megalkuvás és félelem nélkül fölhasználó szocialista pártpolitika csakis úgy folytatható, illetve kezdhető meg, ha a munkásság a pártpolitika irányítását és ellenőrzését állandóan és közvetlenül maga veszi a kezébe. A proletármozgalom ma elérhető céljai érdekében a munkásság multhatatlanul szükségesnek tartja, hogy a pártvezetőséget a reája nehezedő politikai és történelmi felelősség alól ilyen módon tehermentesítse, s ezáltal határozottabb és messzebbre tekintő politikát tegyen lehetségessé. Ennek gyakorlati megvalósítása céljából azonnal megalakítandó a *Budapesti Munkástanács*, amelyben minden gyár és minden szakmai szervezet valamely kidolgozandó demokratikus szervezeti szabályzat alapján képviselve legyen. Ez a *tanács* a vidéken megalakítandó *munkástanácsok* kiküldötteivel kiegészítendő. A pártvezetőség minden ténykedéséért a *Budapesti Munkástanácsnak* felelős legyen, s tartozzék mindenkor a munkástanács politikájának megfelelő módon eljárni.”¹²

A gyűlés résztvevőinek túlnyomó többsége óriási lelkesedéssel elfogadta Mosolygó javaslatát. A forradalmi szocialisták a baloldali szociáldemokratákkal szövetségben előterjesztették ezt a javaslatot még a többi öt közül másik három gyűlésen is, amelyeket egyidejűleg Budapest különböző helyein szerveztek. A forradalmi szocialisták javaslatát lelkesedéssel fogadták el mindenütt.

A munkástanácsok megalakítása azt jelentette, hogy a magyar munkások megtalálják a hathatós utat nemcsak az orosz munkások iránt érzett szolidaritásuk kifejezésére, hanem arra is, hogy az orosz munkások példáját követve, megalakítsák a gyarapodó erők újabb harci szerveit. Még ugyanaznap, január 13-a délutánján a munkásbizalmi férfiak és más gyári aktivisták összegyűltek a budapesti munkástanács megalakításával összefüggő feladatok megtárgyalására. A következő napokban a fontosabb üzemekben bizottságokat alakítottak az üzemi munkástanácsok megalakítása céljából. Ezeket a munkástanácsokat rendkívül feszült helyzetben szervezték, s a tanácsok rögtön át is estek a tűzkeresztségen.

Mint ismeretes, január közepén Ausztriában és Németországban a munkástömegek nagyszabású politikai sztrájkokkal fejezték ki tiltakozásukat ama rabló békefeltételek ellen, amelyeket a német és az osztrák-magyar megbízottak

¹² Népszava. 1918. jan. 15. Ld.: Uo. 56. l.

a breszti tárgyalásokon előadtak. A megbízottak breszti magatartásáról érkezett botrányos hírek nagy aggodalmat keltettek abban a tekintetben, hogy meghíúsul a régóta várt béke megkötése; a kormánykörök mind jobban lepleződő igazi rablócéljai nagy felháborodást kavartak, s fellángolt a rokonszenv az igazságos békéért harcoló és a kizsákmányolók hatalmát megszüntető orosz munkások iránt.

Mikor pedig Magyarországra megérkezett a hír, hogy a német és az osztrák munkások harcoss tiltakozásba kezdtek, s különösen hogy a bécsi munkások, akiket elkeserített a Bécsben dúló, még a budapestinél is nagyobb éhínség, nagyszabású politikai tömegsztrájkot indítottak — kirobbant a népharag Magyarországon is.

A sztrájk január 18-án kezdődött számos budapesti és környéki gyárban. Másnap tovább terjedt mind a fővárosban, mind egyes vidéki városokban, szénmedencékben stb. Január 19-én gyűléseket tartottak, amelyeken a pártvezetőség megbízottai beszéltek, hogy lecsillapítsák a tömegmozgalmat. Január 20-án újabb tömeggyűlésekre került sor, ezeket tüntetések követték, melyek során a munkások összeütköztek a rendőrséggel. A tömegek viharosan tiltakoztak az imperialista békefeltételek ellen, követelték, hogy fogadják el a szovjet kormány feltételeit. A tüntetések megmutatták a kormány és a monarchia ellen irányuló népharag roppant erejét. Az opportunisták és áruló vezetők igyekeztek elterelni a figyelmet a magyar kormány és a király felelősségéről, úgy próbálták feltüntetni a dolgot, mintha csupán a militarista körök, s elsősorban természetesen a német militarista körök felelősségéről volna szó. A manővernek az volt a lényege, hogy a népnek az annexió nélküli békére és a közellátás megjavítására irányuló követelését összekössék „a választójogi törvény azonnali megtárgyalásának” követelésével. A gyűléseken éppen ilyen határozati javaslatokat terjesztettek elő, s a kormányhoz küldöttséget menesztettek ezekkel a követelésekkel.

Január 20-án délután ez a küldöttség beszámolt a bizalmi férfiak értekezletének, s közölte, hogy a miniszterelnök „kielégítő választ” adott s javasolta a sztrájk befejezését. Heves viták és a bizalmiak egy részének erőlyes tiltakozása után a pártvezetőségnek mégis a legtöbb helyen sikerült január 21-én beszüntetnie a sztrájkot.

A tömegsztrájk lefújása olyan erőlyes ellenzéki hangulatot idézett elő a szakszervezeteken és a szociáldemokrata párton belül, hogy a pártvezetőség lemondott, és február 10-re rendkívüli pártkongresszust hívott össze.

Még a kongresszus előtt, február 1—3-án zajlott le a cattarói matrózok felkelése. A kormánykörök mindent elkövettek, hogy a több hadihajóra kiterjedt felkelés hírei minél szűkszávúbbak és félrevezetőek legyenek, de a hírek elterjedtek és jelezték az osztrák—magyar hadsereg és hajóhad további bomlását.

A szociáldemokrata párt rendkívüli kongresszusa a Monarchia politikai és immár katonai válságának további gyors súlyosbodása közepette ülésezett. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt kongresszusának sajátos összetétele volt; a szakszervezetek „kollektív tagjai” voltak a szociáldemokrata pártnak, s a pártkongresszusi küldöttek többsége a szakszervezetek, elsősorban a szakszervezeti bürokrácia képviselője volt. A kongresszuson a jobboldali vezetőknek sikerült megszilárdítaniuk pozícióikat s a régi összetételben megválasztatni az új vezetőséget.

Március elején, mint ismeretes, a német—osztrák—magyar imperialisták kieroszakolták a breszti béke aláírását. A kormánykörök a Szovjet-Oroszországgal való béke megkötését természetesen kihasználták bizonyos mértékig belső helyzetük, valamint a nyugat- és dél-európai frontokon katonai helyzetük megkönnyítésére. Ez a „megkönnyebbülés” azonban föltöbb ellentmondásos és mulandó volt. Ellentmondásos volt azért, mert szertefoszlatta azt a hazugságot, hogy a monarchista kormány „demokratikus” békére „törekszik” és „lemond” az annexióról. Még jobban láthatóvá vált, mennyire hazug a monarchisták és lakájaik propagandája, s tovább növekedett az elkeseredés az antant elleni háború folytatása miatt. Annál is inkább, mert a német blokk katonai helyzetének könnyebbedése nem következett be, sőt, a katonai helyzet egyre romlott, mivel az angol—francia csapatok megerősítésére friss amerikai csapatok érkeztek.

Az ország forradalmi erőinek további fejlődésében fontos szerepet játszott az, hogy a forradalmi szocialisták és a baloldali szociáldemokraták időközben bizonyos forradalmi tapasztalatra tettek szert.

A forradalmi erők további fejlődésében igen fontos tényező volt az is, hogy mind több magyar hadifogoly tért haza a forradalmi Oroszországból. Ezek mint szemtanúk az ottani eseményekről beszámoltak, ami a munkások és a parasztok körében csak fokozhatta az erjedést, az értelmiség körében pedig növekvő érdeklődést és rokonszenvet keltett. A hazatérő hadifoglyok „megfigyelése” igen sok munkát adott a hatóságoknak.

A forradalmi Oroszországban pedig időközben megalakult a magyar kommunista szervezet. Ez a csoport megszervezte a volt magyar hadifoglyok részvételét a fegyveres harcokban, valamint a külföldi intervenciók elleni harcban. Másrészt kádereket képzett ki arra, hogy hazatérjenek Magyarországra és folytassanak forradalmi harcot hazájukban, alakítsák meg a kommunista pártot Magyarországon.

1918. március 25-én a magyar kommunista csoport, amelynek Kun Béla volt az elnöke, levelet intézett az OK(b)P Központi Bizottságához bejelentette megalakulását és kérte felvételét az OK(b)P-be, amelynek keretei közt működni szeretne a párt szervezeti szabályzatával összhangban. Az OK(b)P Központi Bizottságának segítségével indult meg a „Szociális Forradalom” c. magyar lap, amelynek Kun Béla, Szamuely Tibor és Rudnyánszky voltak a szerkesztői.

Április 14—17-én Moszkvában hadifogolygyűlést tartottak, amelyre Oroszország minden részéből érkeztek a hadifoglyok küldöttei. Megérkeztek a hadifogolytáborok, a hadifogolyszervezetek és más különféle csoportok képviselői európai Oroszország minden nagyobb városából.

A kongresszus megnyitása előtt hadifogolygyűlést tartottak 3—4000 ember részvételével. Orosz, német, román, lengyel és magyar nyelvű üdvözlő beszédek hangzottak el. Kun Béla beszédében többek közt a következőket mondta: „Most, miután 4 keserves esztendő végigszenvetdtek a fronton és a fogságban, most hazatértetek, hogy tovább harcoljatok a francia, olasz vagy a balkáni fronton. Menjetek haza, de a puskát, melyet kezetekbe fognak nyomni, fordítsátok az igazi ellenségeitek ellen... Gyújtsátok fel az imperialisták, a tőkés-ek, a papok, a rablólovagok országát.”

A gyűlés határozatot fogadott el a hazatérő hadifoglyok feladatairól; a határozat így szól:

„Az április 14-én Moszkvában megtartott hadifogoly-nagygyűlés teljes szolidaritásáról biztosítja az orosz munkás- és parasztkormányt, ugyanakkor

azonban legmélyebb megvetésének és halálos gyűlöletének ad kifejezést a sötét reakció imperialista rablóbandáival szemben, akik a szabad Oroszországot egy elviselhetetlenül nehéz békére kényszerítették, és akik a rablóhadjáratot orosz földön még mindig folytatják.

Megingathatatlan elhatározásunknak adunk kifejezést akkor, midőn kijelentjük, hogy kérlelhetetlen forradalmi elszántsággal, a proletariátus fegyveres felkelése útján harcolni fogunk otthon a saját elnyomóink, a saját rablókormányaink ellen mindaddig, amíg saját földünkön az új szentháromság: a militarizmus, az imperializmus és a kapitalizmus el nem pusztul, s annak romjain fel nem épül a munkások és a parasztok szociális szovjet köztársasága.”¹³

A kongresszuson képviselt hadifogollyszervezetek taglétszáma elérte az 520 000 főt.¹⁴ A kongresszus különféle fontos kérdéseket vitatott meg azzal kapcsolatban, hogyan lehet tovább fejleszteni a forradalmi mozgalmat a hadifoglyok körében, hogyan lehet a hadifoglyokat megynerni a szovjet hatalomnak, hogyan kell előkészíteni a hazatérőket a hazájukban folyó forradalmi harcra való bekapcsolódásra. A magyar kommunista szervezet az OK(b)P segítségével különösen nagy és eredményes munkát végzett, amely a továbbiakban igen nagy mértékben hozzájárult a magyarországi forradalmi mozgalom fejlődéséhez.

Magyarországon tovább fejlődött a forradalmi erjedés; ez megnyilvánult az országszerte lezajlott májuselseji sztrájkokban is. Tovább növekedett a katonaszökevények száma is. Ferry altábornagy, a csendőrség főfelügyelője 1918 június elején jelentette, hogy növekedett az *elfogott* katonaszökevények száma. 1916-ban 39 000, 1917-ben 82 000, 1918 *első negyedében* pedig 45 000 volt a számuk. A főfelügyelő kijelentette, hogy ennek alapján év végéig az *elfogott* katonaszökevények száma eléri a 150 000 főt. Azt nem sejtette, hogy mi történik az év végéig, s nem közölt semmiféle adatot az *el nem fogott* katonaszökevényekről, de annyit mondott, hogy csak a „kisebbik részt” lehet elfogni, mert semmi támogatást nem kapnak a szökevények elfogásához, sőt, a lakosság egyre nagyobb mértékben támogatja a szökevényeket.¹⁵

De a katonák körében folyó erjedésnek nemcsak az lett az eredménye, hogy növekedett a katonaszökevények száma, hanem az is, hogy elszaporodtak a lázadások és a helyi felkelések.

Május 20-án Pécsen felkelt egy gyalogezred. A felkelők elfoglaltak két laktanyát, a belső pályaudvart és egy külső pályaudvart s megindultak a belső negyedek felé, hogy elfoglalják az egész várost. A felkelők puskával és géppuskával voltak felfegyverezve. A lakosság segítette őket.

A kormánysszervek azonnal két gyalogezredet, egy huszárezredet, tüzérségi és csendőrségi alakulatokat vetettek be a lázadók ellen. A felkelők bátran harcra bocsátkoztak, de nem tudták tartani magukat a kormánycsapatok öt-hatszoros túlerejével szemben. Több száz felkelő elfogtak, megkezdődtek a kivégzések. A felkelők egy része kitört a gyűrűből, s a város környékén folytatta a harcot.

¹³ *Rhinovics József*: „Proletárfoglyok országos kongresszusa”. Megjelent a „Forradalom” c. lapban, Omizk, 1918. máj. 1. Ld.: A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. V. 107. l.

¹⁴ A „Pravda” 1918. ápr. 16-i jelentése alapján.

¹⁵ A Hadtörténeti Intézet Levéltára: 1918—15 a—7845. (14652)

A pécsi főügyész a következőket írta a felkelésről készített jelentésében : „A lázadás kezdeményezői a pótzászlóaljnak menetszázadba beosztott emberei voltak. A menetszázad részben vagy nagyobb részben orosz hadifogságból visszatértekből állott, akik, mint a hadbírószági tárgyalásokból kitűnik, bolsevik tanokkal vannak szaturálva.”¹⁶ De ezek a „bolsevik tanokkal szaturált” emberek nem alkottak valamilyen külön csoportot, mert kifejezték a többiek érzelmeit is, megmutatták a harc útját és ráléptek arra az útra, amelyet a többiek is kerestek, akiknek nem volt annyi tapasztalatuk, mint a hazatért hadifoglyoknak.

Véres események és újabb politikai tömegsztrájkok következtek be 1918 júniusában. A munkásmegmozdulások és a helyi jellegű sztrájkok már mindennapossá váltak, gyorsították a politikai válság súlyosbodását, jelezték a közelgő forradalmi robbanást. Mindennapossá vált a munkások megmozdulása a budapesti Állami Gépgyárban ; a munkások követelték a közellátás megjavítását, a bérek emelését és egyre harsányabban fejezték ki haragjukat az imperialista háború és a monarchista kormány ellen. Az itteni munkásokat már 1916 nyaratól katonailag mozgósították, de ez sem tudta megakadályozni akciójukat. Június 17-én a gyár öntőmunkásai új sztrájkba kezdtek. Két nap múlva, amikor már más műhelyek is sztrájkoltak, véres összeütközésre került sor a munkások és a csendőrség között, amely a gyár területén tüzet nyitott a munkásokra. A munkások felháborodása tetőfokára hágott. A munkások kivonultak az utcára, csatlakoztak hozzájuk más gyárak munkásai is, s megkezdődött a nagyszabású, kormányellenes tüntetés. A tüntető tömeg a parlament épülete elé vonult. A tüntetők előtt a parlament melletti téren Landler Jenő, a baloldali szociáldemokraták egyik vezetője mondott beszédet, s harcra buzdított a fennálló rendszer ellen.

Másnap a sztrájk kiterjedt az egész országra, az akkori Magyarország minden nagyobb városára. A politikai tömegsztrájk június 28-ig tartott s megrendítette a Monarchiát. A kormány nagy rendőri, csendőri és katonai erőket összpontosított a fővárosban.

A szociáldemokrata párt jobboldali vezetői haladéktalanul hozzáálltak a tömegsztrájk leszereléséhez, de ez csak nagy nehezen sikerült. Ismét manőverezésbe kezdtek a választójog kiterjesztésének követelésével, manővereztek a békekötés követelésével is, de emellett lényegében azt mondták, hogy a Monarchia „ártatlan” a háború folytatásában, a teljes felelősséget az antant-hatalmakra hárították, amelyek a német blokk teljes szétzúzására törekedtek.

A júniusi politikai tömegsztrájk a Monarchia bukásának közvetlen előhírnöke volt.

A német katonai parancsnokság, mint ismeretes, 1918 tavaszán, a breszti béke megkötése után, még egy kétségbeesett offenzívát indított Nyugaton, hogy az antantot béketárgyalásokra kényszerítse a zsákmány megfelelő elosztása alapján. Ennek az offenzívának volt némi átmeneti sikere, de azt nem akadályozhatta meg, hogy felvonuljon az amerikai erősítés és előkészítsék az antant döntő offenzíváját, amely 1918 júliusában következett be. Augusztusban a német csapatok a nyugati fronton óriási vereséget szenvedtek, és súlyos veszteségekkel gyorsan visszavonultak. Szeptemberben az antant csapatai áttörték a német blokk frontját a Balkánon, Bulgária kapitulált. Októberben

¹⁶ A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. V. 203.

az antant hadseregei áttörték a frontot az olasz hadszíntéren is. Az osztrák—magyar hadsereg felbomlott, a katonák tömegesen özönlöttek haza.

A német imperialista blokk szétesett, bekövetkezett a Habsburg-monarchia felbomlása.

Az antant-hatalmak terveibe nem illett bele a Habsburg-monarchia felosztása. Az angol—francia—amerikai imperialisták fenn akarták tartani ezt a reakciós monarchiát, hogy felhasználhassák a szocialista forradalom közép-európai erőinek elnyomására és szovjetellenes intervencióra. Wilsonnak, az Egyesült Államok elnökének a békefeltételekről szóló hírhedt 14 pontjában az Osztrák—Magyar Monarchiával kapcsolatban arról volt szó, hogy „autonómiát adnak Ausztria—Magyarország népeinek”, nem pedig arról, hogy önrendelkezési jogot adnak e népeknek, vagy hogy megszüntetik a Habsburg-monarchiát. De Wilson január elején hirdette ki 14 pontját, figyelembe véve a békekötés közzétett szovjet elveinek hatását is. 1918 nyarára azonban a Habsburg-monarchia válsága, valamint a demokratikus és szocialista-forradalmi erők növekedése olyan fokot ért el, hogy irreálissá vált az Osztrák—Magyar Monarchia fennmaradására számítani. Az alárendelt és elnyomott nemzeti kisebbségek burzsoá politikai vezetői szintén megértették ezt, s az antant és az Egyesült Államok helyeslésével a Monarchia keretein belüli „autonómia” helyett, amit korábban követeltek, most az antant-hatalmak és az Egyesült Államok pártfogása alatt álló új burzsoá államok megteremtése mellett szálltak síkra.

Ennek a taktikai irányváltozásnak az volt a rendeltetése, hogy megkönnyítse a burzsoázia számára a gyarapodó demokratikus erők betételését a burzsoá nacionalizmus medrében, és lehetővé tegye az ellenállást a szocialista forradalom növekvő erőivel szemben. Az antant-hatalmak korábban hajlandók lettek volna különbékét kötni a Habsburgmonarchiával, de nyári offenzívájuk után, amikor látták az osztrák—magyar állam gyors bomlását, már lemondtak erről, s elutasították az elkészett osztrák—magyar javaslatokat.

1918 októberében az Osztrák—Magyar Monarchia a munkássztaély és az elnyomott népek forradalmi erőinek csapásai alatt összeomlott.

1918. október 25-én a liberális burzsoázia és a jobboldali szociáldemokraták képviselőiből megalakult a Magyar Nemzeti Tanács. Céljaihoz tartozott felbontani a háborút veszített Németországgal kötött szövetséget, viszont szövetségre lépni a győztes antanttal. Siralmas vetélkedésre akart kelni a román, a csehszlovák és a jugoszláv uralkodó körökkel a vezető antant-hatalmak és az Egyesült Államok „pártfogásának” megnyerésében. Ugyanakkor ez a Nemzeti Tanács megalakulásakor az „alkotmányos királyság” álláspontján volt, s elismerte a Habsburg-trónt, amelyet kész volt megmenteni. Ami a nemzetek önrendelkezési jogát illeti, elfogadta „Wilson elveit, abban a biztos reményben, hogy ezek az elvek nemcsak nem fenyegetik Magyarország területi épségét, hanem inkább megszilárdítják alapjait”. A „Nemzeti Tanács” Károlyi gróf vezetésével alakult meg; Károlyi az osztrák—magyar—német szövetség régi ellenfele, az antanttal való szövetség hirdetője volt.

De októberben mindjobban erősödtek a munkástanácsok is. Röviddel ezután az ország különböző pontjain parasztlázadások törtek ki. Egyes helyeken a parasztok az orosz parasztok példáját követve kezdték elfoglalni a földesúri földeket. Fiume (Rijeka) kikötővárosban, a legnagyobb haditengerészeti támaszponton felkeltek a matrózok, a hadsereg alakulatainál általánossá vál-

tak az antimonarchista megmozdulások. A szlovákok, az erdélyi románok, a horvátok és más nem magyar népek körében pedig feltartóztathatatlannul erősödött a Magyarországtól való különválásért harcoló mozgalom. Október 25-én a Wekerle-kormány lemondott. Éppen ekkor alakult meg a liberális burzsoázia Nemzeti Tanácsa, amelyet a jobboldali szocialista vezetők támogatnak, hogy „megmentsék a helyzetet”.

A monarchista kormánykörök azonban még mindig azt remélték, hogy az új kormány segítségével fenntarthatják a régi rendszert. Október 29-én a király még „kinevezte” új miniszterelnökké a konzervatív Hadik grófot. Másnap hatalmas tüntető tömeg indult Pestről Budára, a kormány székhelyéhez. Útközben a Lánchídon a rendőrség, a csendőrség és a katonaság tüzzel fogadta a tüntetőket. A tüntetők közt sok volt a halott és sebesült. Másnap, október 30-án minden nagyobb gyárban tiltakozó gyűléseket tartottak az előző napi vérontás ellen, s új tagokat választottak a budapesti munkástanácsba, amely az események fejlődése során általánosan elismert szerv lett. Az orosz katonatanácsok példájára Budapesten is megalakult a *katonatanács*. A budapesti helyőrség katonai alakulatai kezdték megtagadni a monarchista főparancsnokság és a Hadügyminisztérium parancsainak teljesítését. Október 30-án a fegyvergyári munkások elfoglalták a lőfegyver- és lőszerraktárakat, s felfegyverkeztek. A fegyveres felkelés a levegőben volt, s még ezen az éjszakán bekövetkezett. Másnap, október 31-én reggelre Budapest proletariátusa és a forradalomhoz csatlakozott katonaság a forradalmi szocialisták és a baloldali szociáldemokraták felhívására és vezetésével elfoglalta a várost. Általános politikai sztrájk kezdődött. A budapesti munkások október 31-én, a katonák bevonásával együtt folytatták a tüntetéseket, kiszabadították a börtönökből a politikai foglyokat, elfoglalták a laktanyákat, a postát, a pályaudvart, a telefonközpontot, megbénították a még kormányhű erőket, s kapitulációra kényszerítették őket. Több helyen lövöldözésre került sor, ami azonban viszonylag rövid ideig tartott.

A budapesti munkásság és nép forradalmi megmozdulása elsöpörte a monarchikus abszolutizmus gyűlöletes rendjét. A tömegek köztársaság kikiáltását követelték.

Polgári demokratikus népi forradalom ment végbe. A kormányhatalmat azonban a jobboldali szociáldemokraták segítségével — akik az orosz mensevikek példáját követték — a Nemzeti Tanács szerezte meg, s ez kiáltotta ki magát „a nemzet szuverén képviselőjének”. Ez a tanács új koalíciós kormányt alakított, a két liberális párt és a szociáldemokrata párt képviselőiből. A kormány elnökévé a liberális Károlyi grófot jelölték ki. Az új kormány és maga a Nemzeti Tanács azonban továbbra is együttműködött a hatalmát veszített monarchista körökkel és magával Habsburg Károly királlyal, akire a kormány felesküdt. Ez nagy felháborodást keltett a nép körében.

A forradalmi szocialisták és a baloldali szocialisták által szervezett munkásgyűlések már november 1-én tiltakoztak ez ellen. Így például több budapesti gyár egyik közös gyűlésén ilyen tartalmú határozatot fogadtak el:

„A gyűlés a leghatározottabban tiltakozik az ellen, hogy a Nemzeti Tanács kebeléből megalakított kormány a királynak tett hűségeskü alapján kezdje meg működését...”

A gyűlés felszólítja ennélfogva a Nemzeti Tanácsot, hogy tegyen eleget az ország dolgozó népe és a katonák egyhangú követelésének: kiáltssa ki azon-

nal a köztársaságot, és szakítson meg azonnal minden összeköttetést a dinasztiaiával.”¹⁷

Nemsokára az egész országban folyt a harc a köztársaság kikiáltásáért. A nép ugyanakkor megindult a régi hatalom helyi szervei ellen, lefegyverezte a csendőrörsöket és járőröket, megalakította a munkástanácsokat a vidéki városokban. Nem volt erő, amely képes lett volna megmenteni a monarchiát. A népi forradalmi erők nyomására november 16-án kikiáltották a demokratikus köztársaságot.

III

A forradalmi szocialisták már a Nagy Októberi Szocialista Forradalom pillanatában azt a feladatot tűzték maguk elé, hogy harcoljanak a szocialista forradalomért. A monarchia megdöntéséért és a szocialista forradalomért harcoltak. A monarchia megdöntése előtt ez a törekvés eléggé összefonódott az egész antimonarchista áramlattal, de a monarchia megdöntése után rögtön megkezdődött a harc a liberális burzsoázia ellen, mind a monarchiával való kibékülés, mind pedig a burzsoá köztársaság megteremtése ellen. Igaz, a köztársaság kikiáltása, bár polgári köztársaság volt, Magyarországon is igen elterjedt kispolgári demokratikus illúziókat keltett, de a forradalmi szocialisták és részben a baloldali szociáldemokraták megkezdtek a harcot eme illúziók ellen is, a szocialista tanácsköztársaság megteremtéséért.

A proletárdiktatúráért való harcban, a hamis burzsoá parlamentarizmus elleni harcban eszmei segítséget nyújtott az oroszországi Októberi Forradalom. De az orosz forradalom és vezetői ezen túlmenő közvetlen politikai segítséget is nyújtottak. Ez fejeződött ki abban a nevezetes táviratban, amelyet a szovjet kormány és a Központi Végrehajtó Bizottság intézett az Osztrák–Magyar Monarchia népeihez. A táviratot Lenin és Szverdlov írta alá, s 1918 november első napjaiban adták fel. A táviratban, melyet november 3-án a „Pravda” is közölt, többek közt ez áll:

„Mi, Oroszország munkásai, parasztjai és katonái, akik a földbirtokosokon, tőkéseken, tábornokokon és bürokráteken aratott győzelmünk első évfordulójának megünneplésére készülünk, testvéri üdvözlötünket küldjük önöknek, elvtársak, a volt Osztrák–Magyar Monarchia munkásainak, parasztjainak és katonáinak az elnyomókon aratott győzelmük alkalmából. Megdobban a szívünk annak a hírnek hallatára, hogy kezükbe vették a béke ügyét, hogy ráléptek arra az útra, amely a régi császári bürokrácia megsemmisítéséhez és Habsburg Károly elűzéséhez vezet, hogy kikiáltják a szocialista köztársaságot és létrehozzák a Munkás- és Katonaküldöttek Tanácsait. Üdvözlöljük ezeket a Tanácsokat, amelyek kezében lesz holnap a hatalom...”

Mélységes meggyőződésünk, hogy Magyarország munkásai, katonái és parasztjai nem azért szabadították fel magukat a bécsi bürokrácia és a bécsi kapitalizmus hatalma alól, hogy a magyar földbirtokosoktól, bankároktól és tőkésektől hagyják magukat kizsákmányolni. Szilárd hitünk, hogy a magyar munkások és parasztok leszámolnak a magyar tőkésekkel, és a magyar kormány a magyar munkások, katonák és parasztok kormánya lesz.

Szilárd meggyőződésünk, hogy a bátor és becsületes cseh munkások nem azért rázták le a bécsi császár igáját, hogy a Kramář vezette cseh burzsoáziától

¹⁷ Népszava 1918. nov. 2. Ld.: A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. V. 300–301. l.

hagyják magukat becsapni, s hogy politikájukat továbbra is a bankárok irányításák, élükön Preiss-szel. Biztosan hisszük, hogy Ausztria német munkásai és katonái nem azért döntik meg Ausztria—Magyarország császáranak, a Habsburgoknak a trónját, hogy alárendeljék magukat Németország császárságának, a Hohenzollerneknek, s nem azért keltek fel, hogy a régi hatalom helyett a Weißkirchnerek, Wolffok és az osztrák burzsoázia más képviselői üljenek nyakukra. Mélységes meggyőződésünk, hogy a román parasztok, akik lerázták a magyar mágnások igáját, nem lesznek a román bojárok, ügyvédek és pópák szolgái.

Mélységes meggyőződésünk, hogy ha a német, cseh, horvát, magyar, szlovén munkások, katonák és parasztok kezükbe veszik a hatalmat és végigviszik a nemzeti felszabadítás művét, akkor megkötik a szabad népek testvéri szövetségét és egyesült erővel legyőzik a tőkéseket."

A távirat figyelmeztet arra a veszélyre, amelyet az antantnak és az Egyesült Államoknak az „éhezők megsegítésével” kapcsolatos hazug mesterkedése rejteget magában. Ezt olvassuk benne erről: „Ausztria—Magyarország munkásai, parasztjai és katonái nem fogják eltűnni, hogy burzsoáziájuk az angol—amerikai tőke szekerébe fogja őket... Az amerikai, a francia, az angol tőke éppen olyan ellensége a munkásosztálynak, mint a német tőke. Ha az amerikai, angol, francia tőke győztesen kerül ki a háborúból, nemcsak a burzsoázia felhalmozódott háborús adósságainak megfizetésére kényszeríti majd önöket, hanem óriási hadisarcot is kivet önökre. Az amerikai, angol, francia tőke jelenleg bűnös háborút visel Oroszország munkásai és parasztjai ellen, hogy az orosz burzsoázia és a cárizmus adósságainak megfizetésére kényszerítse őket..."

Szilárd meggyőződésünk: az osztrák és magyar proletárok megértik, hogy egyetlenegy állam gyárosainak, bankárainak, tábornokainak sem lehet himni, s hogy a dolgozó tömegek csak a nemzetközi proletárforradalom útján szabadulhatnak fel. A proletárforradalom már győzött Oroszországban, s a győzelem felé halad Ausztriában. Mi felhívjuk önöket, egyesüljenek az orosz munkásokkal, katonákkal és parasztokkal."

A távirat e szavakkal fejeződik be: „Éljen Ausztria—Magyarország Tanácsainak szövetsége, éljen Ausztria—Magyarország Tanácsainak és Oroszország Szovjetjeinek harci szövetsége!"

Lenin és Szverdlov távirata, amelyet a szovjet kormány és a Központi Végrehajtó Bizottság nevében küldtek el, pompásan elemezte a helyzetet, s világos tanácsokat adott a burzsoázia hatalmának megdöntésére, a munkások és a parasztok hatalmának proletárforradalom, proletárinternacionalizmus útján való megteremtésére. Megértette a felbomlott Ausztria—Magyarország munkásaival és népeivel, hogy a szocialista forradalomért vívott harcban már nincsenek egyedül, segít nekik Szovjet-Oroszország.

A táviratot Budapestén olyan időpontban kapták meg, amikor a szocialista forradalomért folyó harc érdekében haladéktalanul meg kellett alakítani a kommunista pártot. A forradalmi szocialisták már előjöttek az illegálisból és tovább fejlesztették küzdelmüket. A baloldali szocialistákat, akik együtt harcoltak a forradalmi szocialistákkal és mind nagyobb szerepet játszottak az 1918. évi antimonarchista harcban, bizonyos mértékig elvakította a polgári forradalom győzelme, s ingadoztak e kérdés eldöntésében: kivel és miért harcoljanak tovább. Éppen ekkor különösen nagy jelentőségű volt a szovjet kormánytól érkezett távirat közzététele.

A Nemzeti Tanács kormánya is tisztában volt Lenin és Szverdlov táviratának jelentőségével. Ezért úgy döntött, hogy eltitkolja a táviratot, ami 10—12 napra sikerült is. A forradalmi szocialisták azonban tudomást szereztek a távirat megérkezéséről, s tudatták a néppel.

November 16-án, a köztársaság kikiáltása alkalmával rendezett tömeggyűlés és népmulatság idején repülőgép jelent meg a város felett, s a forradalmi szocialisták által aláírt röpcédulákat szórt. A forradalmi szocialisták e röplapokon közölték a Moszkvából küldött távirat megérkezését. A röpirat a távirat tartalmáról az alábbiakat közölte: Ez a távirat „figyelmezteti... a felszabadult népeket, hogy a forradalminak mutatkozó burzsoázia által ne engedjék magukat félrevezetni, mert a forradalom csak akkor mondható eredményesnek, ha a dolgozó nép uralmával végződik. Ezt a népnek küldött üzenetet a titkos diplomáciát eltörő „népkormány” mindeztideig titokban tartja. Követeljük, hogy azonnal és szó szerint közöljék a távirat szövegét! Elég a titkos mesterkedésekből! Magunk akarjuk intézni sorsunkat! *Szocialista Köztársaságot akarunk!*”

A forradalmi szocialisták röplapja óriási érdeklődést keltett és leleplezéssel fenyegette a liberális-szociáldemokrata koalíciót, amely a monarchistáktól átvett bársonyszékekben még meg sem melegedett. November 18-án a budapesti munkástanács követelte a kormánytól, s egyszersmind a szociáldemokrata miniszterektől is, hogy válaszoljanak a forradalmi szocialistáknak a moszkvai távirat megérkezésével kapcsolatos közlésére. A kormány kénytelen volt beismerni a dolgot, és azzal „mentegetőzött”, hogy „az utóbbi napok nagy elfoglaltsága és izgalmai miatt elkerülte figyelmét, hogy a távirat eddig tisztázatlan mulasztásból még mindig nincs nyilvánosságra hozva. A budapesti munkástanács bejelentése után vizsgálatot rendelt el és utasítást adott a távirat közzétételére.”¹⁸ Közölni kellett tehát a táviratot, mivel úgysem lehetett volna tovább titokban tartani.

November 20-án a „Népszava”, a szociáldemokrata párt lapja közölte a táviratot. S bármennyire igyekeztek a liberálisok és a jobboldali szociáldemokraták különféle ügyeskedéssel félrevezetni a dolgozókat, Lenin és Szverdlov távirata nagy benyomást keltett, s ami akkor a legfontosabb volt, világos forradalmi útbaigazítást adott a proletárforradalom fejlődő erőinek.

Lenin és Szverdlov távirata közzétételének napján eldőlt az a kérdés is, hogy alakítsanak-e önálló kommunista pártot vagy pedig a szociáldemokrata párton belül folytatva és fejlesztve a forradalmi munkát, ezt a pártot igyekezzenek átterelni a polgári demokrácia vágányáról a proletárforradalom vágányára. November 20-án Budapesten megalakult a *Kommunisták Magyarországi Pártja!*

A KMP megalakításakor vezető szerepet játszottak a proletárforradalomnak azok a harcosai, akik Oroszországból tértek haza, s kijárták a bolsevizmus forradalmi iskoláját. November első felében Oroszországból hazatért az Oroszországban működött magyar kommunista szervezet vezetőinek, a vezető szerv tagjainak többsége élén Kun Bélával.

A KMP három forradalmi rétegből alakult meg:

1. Az Oroszországból hazatért magyar forradalmárok, akik kijárták a bolsevizmus iskoláját, s akik ezért a legfejlettebb vezető kádereket adhatták a magyar szocialista forradalomnak.

¹⁸ Népszava 1918. nov. 20. Ld.: A magyar munkásmozgalmak történetének válogatott dokumentumai V. 345. l.

2. A forradalmi szocialisták, akik már 1917-ben illegális antimilitarista harci szervezetet alakítottak, s Magyarországon elsőnek szálltak síkra a szocialista tanácsköztársaság megteremtéséért.

3. A baloldali szociáldemokraták, akik a monarchia megdöntése után a kommunisták mellé álltak. A baloldali szociáldemokratáknak csak egy része csatlakozott a kommunistákhoz, másik részük, köztük Landler is, nem tudott szakítani a régi szociáldemokrata párttal, s csak a Magyar Tanácsköztársaság megteremtése után állt a kommunisták mellé.

A Kommunista Párt megalakulásával létrejött a munkásosztálynak az a forradalmi élcsapata, amelynek vezetésével sikeresen fejlődhetett és fejlődött is a harc a szocialista forradalomért.

E tanulmány keretei közt nem lehet részletesen leírni ezt a hősies küzdelmet, amely alig négy hónap alatt a Magyar Tanácsköztársaság megteremtéséhez vezetett. E négyhónapos harcnak csupán fő jellegzetességeire mutatunk rá.

A kommunista párt forradalmi agitációjában összekapcsolta a szocialista köztársaság jelszavait a munkások, a leszerelt katonák és a szegényparasztok napi követeléseivel. Nagy munkába fogott a gyárakban, a szakszervezetekben, amelyek a magyar munkásmozgalomban igen nagy, hagyományos szerepet játszottak. Kiterjesztette munkáját a falun, s igen nagy figyelmet fordított a katonák közötti tevékenységre.

A kommunista párt közvetlen ellenségének a liberálisok és a szociáldemokraták koalíciós kormánya, s különösen a szociáldemokrata párt bizonyult, amely a polgári demokráciának legfőbb, és csaknem egyetlen szervezett politikai támaszává vált. A szociáldemokrata párt kihasználta a monarchia megdöntése után igen elterjedt demokratikus illúziókat, a szakszervezetek központi szerveiben elfoglalt erős pozícióit, valamint azt a körülményt, hogy részese lett a kormányhatalomnak, s mindennek alapján megszilárdította pozícióit a budapesti munkástanácsban. Ez a tanács a szociáldemokrata párt vezetésével a teljes legalitás idején átszerveződött, mégpedig úgy, hogy november elején már egyharmada a szociáldemokrata párt központi vezetőségének és a Szakszervezeti Tanács tagjaiból, a szociáldemokrata párt központi vezetősége mellett működő különféle bizottságok képviselőiből és az egyes szakszervezetek központi szerveinek képviselőiből állt. A szakszervezetek központi szervei igyekeztek ellenőrizni és nagy mértékben ellenőrizték is a budapesti tanácsnak az üzemekben választott többi tagját. A nem választott tagok száma később még növekedett. A szociáldemokrata párt vezetősége mindent elkövetett, hogy a legfőbb munkástanács, a *budapesti* munkástanács olyan tanácskozó szervvé váljék, amely engedelmeskedik a koalíciós kormánynak. A pártvezetőségnek sikerült biztosítania a maga számára a túlnyomó többséget, de ez mégsem volt egynemű; s a budapesti munkástanács a forradalmi tömegek állandó nyomásának hatására lényegében olyan szervvé vált, amely jelentős mértékben ellenőrizte a kormány tevékenységét.

A koalíciós kormány uralma idején a politikai életben jelentős szerepet játszott a budapesti katonatanács, amely a legtekintélyesebb katonai központtá vált, s ellenőrizte a Hadügyminisztérium és a parancsnokság tevékenységét. A budapesti katonatanács vált a hadsereg politikai központjává is, a szociáldemokratáknak azonban itt gyengébb pozíciójuk volt, úgyhogy a kommunisták itt gyorsabban megszilárdíthatták befolyásukat.

A munkástanácsok a városokban és számos községben országszerte megalakultak s mindenütt megindult a harc a befolyásért ezekben a szervek-

ben. A kommunista párt jelszava, Lenin jelszava, hogy a tanácsok vegyék át a hatalmat, s alakítsák meg a tanácsköztársaságot, egyre népszerűbbé vált.

Az ország fő problémái akkoriban a következők voltak :

1. Igazságos békét kivívni, nem pedig rabló békét.
2. Megszüntetni a gazdasági káoszt az iparban.
3. Megszüntetni a földesúri földbirtokot, kiosztani a földet a falusi szegénységnek.

4. Léküzdeni az éhínséget, amely különösen a városokban, de a falusi szegénység körében is pusztított ; megszerezni a földbirtokosok, a tőkések, a különféle spekulánsok raktárait.

5. Elnyomni a készülődő monarchista ellenforradalmat.

A liberálisok és a szociáldemokraták koalíciós kormánya egyik feladatot sem tudta megoldani.

Az antant-hatalmakat, valamint cseh, román és jugoszláv szövetségeseiket egyáltalán nem hatották meg a liberális és a szociáldemokrata vezetők gyakori kijelentései, hogy ők „hűek” az antant-„demokrácia” elveihez s különösen „Wilson 14 pontjához”, meg hogy készek az antant „szövetségeseivé” válni. A győztes imperialisták tovább beszéltek „demokratikus elveikről”, de maximális zsákmányt követeltek a legyőzöttektől. A régi Magyarország nemzeti kisebbségeit — a szlovákokat, a románokat, a horvátokat és másokat — nem indították meg a magyar liberális-szociáldemokrata kormány kijelentései az „autonómiáról” és a „kapcsolatok erősítéséről” sem, s szakítottak a magyar burzsoá állammal. Hasztalan könyörögtek tehát kegyelemért az antantnak és az Egyesült Államoknak, s hasztalan ígérgettek a régi Magyarország nemzeti kisebbségeinek. Egyre világosabbá vált, hogy igaza van Lenin és Szverdlov táviratának, amely azt mondta, hogy a győztes imperialisták kifosztják a legyőzötteket, s hogy az egyetlen kiút a népek számára az, ha megteremtik a munkások és a parasztok hatalmát, s meg is védik a felszabadult népek erőinek egyesítésével.

A gazdasági bomlás súlyosbodott, az éhínség és a spekuláció is tovább fokozódott. Az éhezők már megtámadták az élelmiszerraktárakat és szétgurították a készleteket. A kormány megígérte a parasztoknak, hogy kiosztja nekik a földesúri föld egy részét, de mivel attól tartott, hogy esetleg bonyodalmai támadnak a földbirtokosokkal és az egyházzal, különösen a katolikus egyházzal, húzta-halasztotta agrárprogramjának végrehajtását. A szegény-paraszság viszont hozzáfogott a földfoglaláshoz ; a kormány pedig büntető osztagokat küldött ki ellenük.

A kormány nem volt hajlandó semmiféle intézkedést tenni a monarchista ellenforradalom ellen, amely hozzálátott erőinek megszervezéséhez. Ugyanakkor azonban büntetőosztagokat küldött a parasztok ellen, akik felelősségre vonták és elkergették a földbirtokosokat, a korábbi községi jegyzőket és a régi, gyűlöletes monarchista hatalom egyéb képviselőit.

A kommunista párt bátran megindította a harcot a munkások és a nép döntő többségének megnyeréséért, a munkás-, katona- és parasztküldöttek hatalmáért. A következő vonalakon harcolt :

1. Az antant által diktált rabló béke ellen, a forradalmi Oroszországgal való szövetséget ;
2. a reformizmus ellen, a proletárdiktatúráért ;
3. a burzsoá koalíciós kormány ellen, a tanácsok hatalmáért.

A kommunista párt befolyása egyre növekedett a munkások és katonák, valamint a falusi szegénység körében. A munkásifjúság körében a kommunista befolyás már december végére döntővé vált. Az Ifjúság munkások Országos Szövetsége szakított a szociáldemokrata párttal, majd csatlakozott a kommunista párthoz. Az üzemi munkástanácsokban mind jobban növekedett a tanácsköztársaság híveinek száma. A fegyvergyári munkástanács 1919 január elején átvette a vállalat vezetését. Példájukat mások is követni kezdték.

Január közepén a „Vörös Újság”-ban, a kommunista párt lapjában közzétették az OK(b)P Központi Bizottságának a német, az osztrák és a magyar kommunistákhoz intézett üzenetét. Az üzenet arra figyelmeztetett, hogy a „hivatalos szociáldemokrácia” különféle mesterkedésekhez folyamodik a kapitalista világ megmentése érdekében. „A német, osztrák és magyar proletariátus gyorsan megláthatja — írták az üzenetben —, hogy a demokrata köztársaság és a nemzetgyűlés nem más, mint gát, amelyen meg kell törni a forradalmi hullámoknak. A német, osztrák és magyar proletariátusnak meg kell érteni, hogy számára az egyetlen megoldás a saját hatalmában van... A szociális mérkőzés e legnagyobb idejében, amelyet csak ismert valaha a világtörténelem, csak egy a kettő közül lehetséges: vagy *tábornokok borzalmas, vadállatiasan kegyetlen véres diktatúrája*, amely menteni igyekszik a régi kapitalista világot, vagy az *államok háborús romjain új világot építő munkások diktatúrája*.”¹⁹

Az OK(b)P Központi Bizottságának üzenete újra harcra lelkesített a burzsoá kormány ellen, a proletariátus diktatúrájának megteremtéséért.

A koalíciós kormány, követve a januári példát, amelyet Noske mutatott azzal, hogy megszervezte a berlini munkások halomralövését, Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht, a bátor forradalmárok galád meggyilkolását, 1919 februárjában elhatározta, hogy kommunistaellenes provokációt szervez és rendőri úton végez a kommunista párttal. Február 21-én a kommunista pártnak csaknem valamennyi vezetőjét letartóztatták és kegyetlenül megkínózták. De a párt új, illegálisan működő vezetőséggel folytatta harcát, leleplezte azoknak a „demokratáknak” igazi ábrázatát, akik minden áron védelmezték a kapitalista világot, tovább könyörögtek kegyelemért a győztes imperialistáknál és kínálgatták nekik szolgálataikat.

A munkások és a néptömegek mind határozottabban elítélték a nyílt ellenforradalmi politika útjára lépett „demokratikus” kormány néppellenes terrorját.

A liberális burzsoázia és a forradalmi proletariátus közt szívós harc folyt a kispolgári demokrácia megnyeréséért. A monarchia megdöntése és a polgári köztársaság megteremtése idején a kispolgári demokrácia teljes egészében az újonnan alakult liberális-szociáldemokrata kormány oldalán állt. Hamarosan lelepleződött azonban, hogy a koalíciós kormány képtelen megoldani az országra háruló fő feladatokat. Lelepleződött, hogy mennyire hazug az antantbarát politika, s az a politika, amely „lojális” a gyárosokkal és a földbirtokosokkal szemben, de terrorista a munkásokkal és a parasztokkal szemben. Amilyen mértékben kiábrándultak a „demokratikus” kormány politikájából és gyarapodtak a forradalmi munkásoktól és a kispolgári demokrácia átállt a liberális burzsoázia táborából a forradalmi proletariátus táborába.

¹⁹ Vörös Újság. 1919. jan. 15. Ld.: Uo. 460—461. l.

Nem telt el egy hónap sem a kommunista párt vezetőinek hitszegő letartóztatása óta, s a fontosabb gyárakban és szakszervezetekben a kommunisták döntő befolyásra tettek szert. Ebben igen nagy szerepet játszott a kommunista párt valóságghú és fölöttébb energikus agitációs munkája. A párt befolyása messze felülmúlta szervezett erejét. Általánossá vált az a követelés, hogy engedjék szabadon a letartóztatott kommunistákat, s ez a követelés hozzájárult a kiszabadításukért indítandó fegyveres tömegakció megszervezéséhez. A kommunista párt hozzáfogott a fegyveres felkelés előkészítéséhez.

Az események azonban gyorsabban haladtak mint azt maga a párt várta volna. Az antant megbízottai a koalíciós kormány elé új, még jobban zsaroló békefeltételeket terjesztettek, amelyek azt jelentették, hogy további, teljesen vagy túlnyomó többségben magyarlakta területeket vesznek el Magyarországtól. Felháborodás söpört végig az országon. Az antant hazug „demokratikus” politikájából immár teljesen kiábrándultak, s a nép körében általánossá vált az a követelés, hogy kössenek szövetséget a forradalmi Oroszországgal.

A liberálisok és a szociáldemokraták koalíciós kormánya politikailag és morálisan teljesen megrendült. Az antant új feltételeit már nem merte elfogadni, de nem mert szembefordulni sem velük. Károlyi gróf felajánlotta a szociáldemokrata pártnak, hogy alakítson új kormányt a helyzet megmentésére. De már ez is lehetetlenné vált. A szociáldemokrata pártban maradt tömegek is követelték, hogy a párt egyesüljön a kommunistákkal, kiáltsák ki a tanácsköztársaságot és kössenek szövetséget Szovjet-Oroszországgal. Ez a követelés olyan nyomatókusan erőteljes volt, hogy a szociáldemokrata párt vezetősége sem látott más kivezető utat, s képviselői haladéktalanul tárgyalásokat kezdtek az egy hónappal előbb letartóztatott kommunista vezetőkkel a két párt egyesítéséről és a proletárdiktatúra megteremtéséről.

A két párt képviselői közt a megegyezés létrejött, s 1919. március 21-én kikiáltották a Magyar Tanácsköztársaságot! A szocialista forradalom végbement! Mégpedig viszonylag békés úton ment végbe, mert teljesen széthullott a burzsoá hatalom, s teljes fölényben voltak a proletárforradalom erői, amelyeket még gyarapított a melléjük állt kispolgári demokrácia.

IV

A magyar proletárdiktatúra kikiáltása, a nemzetközi proletárforradalom második győzelme azért vált lehetővé, mert Oroszországban fennállt a Szovjetállam. Eppen az oroszországi Októberi Forradalom győzelménél egy példát, mutatót utat más népeknek, s változtatta meg óriási mértékben a nemzetközi erőviszonyokat, az egész nemzetközi helyzetet a nemzetközi proletárforradalom erőinek javára. Enélkül lehetetlen lett volna a proletárforradalom győzelme Magyarországon. Ennek a győzelemnek természetesen döntő feltétele volt az is, hogy a magyar forradalmi munkásosztály az orosz munkásosztály példáját követve megteremtette kommunista pártját, forradalmi élcsapatát, amely képes volt harcra vinni a munkásosztályt és a népet a kapitalizmus megdöntéséért, a szocialista köztársaságért.

Lenin, mint ismeretes, nagyra értékelte a magyarországi szocialista forradalom győzelmének jelentőségét. A magyarországi proletárdiktatúra megteremtésének sajátos jellegéről szólva Lenin a következőket mondta: „A burzsoázia Magyarországon maga adta át a hatalmat a kommunistáknak.

A burzsoázia ország-világ előtt bebizonyította, hogy amikor súlyos válság áll be, amikor a nemzet veszélyben van, nem tud kormányozni. És csakis egy olyan hatalom van, amely valóban népi hatalom, amelyhez a nép valóban ragaszkodik — a Munkás-, Katona- és Parasztküldöttek Szovjetjeinek hatalma”.²⁰

A proletariátusnak a burzsoázia fölött aratott nagy morális győzelme volt ez, amire Lenin a magyarországi eseményekről érkező első hírek vételekor rámutatott, s ez ugyanakkor példa volt arra, hogy lehetséges a hatalom megragadása viszonylag békés úton. „Egyedül Oroszország példája nem volt érthető az egész világ munkásságának. Tudták, hogy Oroszországban Szovjet van — mindnyájan a Szovjet mellett vannak, de megijedtek a véres harc borzalmaitól. Magyarország példája döntő lesz a proletártömegek számára, az európai proletariátus és dolgozó parasztság számára, mert azt bizonyítja, hogy nehéz pillanatokban a Szovjethatalmon kívül senki más nem tudja kormányozni az országot.”²¹

Természetesen itt nem a proletárhatalom szovjet formája volt a döntő, hanem a lényege: a *proletariátus diktatúrája*. De emellett, a nemzetközi szocialista forradalom fejlődésének akkori viszonyai közt, amikor az imperialista világ elleni harcban megjelent a lenini jelszó — *Szovjet Világköztársaság* —, akkor különös jelentőségre tett szert a proletárhatalom formája is, vagyis az a kérdés, hogy milyen formában lett volna megteremtve a szocialista európai, majd pedig világköztársaság. A magyarországi tanács hatalom, majd áprilisban a bajorországi tanács hatalom létrejötté az európai forradalomnak éppen ilyen fejlődését mutatta. „... A szovjet mozgalom minden országban fejlődik — mondta Lenin 1919. április 3-i beszédében —, és a magyar forradalom megmutatta, hogy amikor mi azt mondjuk, hogy necsak magunkért harcolunk, hanem harcolunk a szovjethatalomért az egész világon, hogy itt a vöröskatonák nemcsak az éhező elvtársakért ontják vérüket, hanem a szovjethatalom győzelméért az egész világon — Magyarország példája megmutatta, hogy ez nemcsak jövődőlés és ígéret, hanem a legelevenebb, legközvetlenebb valóság.”²²

Az antant-imperialisták, s az egész európai és világburzsoázia természetesen ugyancsak tisztában voltak a közép-európai tanács hatalom megteremtésének erkölcsi és politikai jelentőségével. A szociálimperialisták, a polgári demokrácia hódolói, akik sokat beszéltek arról, hogy a proletárdiktatúra csak afféle „keleti”, „orosz sajátosság”, amely nem felel meg a „civilizált Európának” — meglepődtek. A munkástömegek rokonszenve pedig a tanács hatalom megteremtése iránt nőttön nőtt és harci akciókra buzdította őket. A bajorországi tanács hatalom megteremtése 1919 áprilisában ékesszólóan tanúsította ezt. A nemzetközi reakció, elsősorban az antant, az Egyesült Államok és a német burzsoázia, a szociálárulók egész táborának segítségével rögtön megkezdte galád akcióit a Magyar és a Bajor Tanácsköztársaság elfojtására.

Az a körülmény, hogy bizonyos erőket a Magyar Tanácsköztársaság ellen összpontosítottak, természetesen azt jelentette, hogy az antant kevesebb csapatot tudott küldeni Szovjet-Oroszországba, amely ellen szégyenletes katonai intervenciót folytatott. Konkrétan az antant balkáni hadseregének francia tábornokok által vezetett erőiről és arról a román hadseregről volt szó, amelynek egy részét gyors ütemben bevetették a magyar forradalom ellen.

²⁰ Lenin Művei. 29. kötet. Bpest, Szikra, 1953. 243. l.

²¹ Uo. 272. l.

²² Uo. 270. l.

Bevetették Magyarország ellen a cseh hadsereget, valamint a jugoszláv hadsereg egységeit is. Az imperialisták frontjába bekapcsolódott Ausztria is, ahol a legkülönbébb magyar ellenforradalmárok teljesen szabadon működhettek, s minden támogatást megkaptak tevékenységükhöz, amely arra irányult, hogy aláaknázza a proletárhatalmat, s híryanagot szerezzen az antant-csapatok számára.

A tanács hatalom gyökeresen megváltoztatta a magyar társadalmat. Első intézkedéseivel államosította a bankokat, az ipari, közlekedési és kereskedelmi vállalatokat, valamint a 100 holdas és annál nagyobb birtokokat. A munkások, az ipari, mezőgazdasági és más munkások munkabéréit jelentősen felemelték. Rövid idő alatt nagyarányú kulturális munkát végeztek, eredményeket értek el az egészségvédelemben, az anya- és gyermekvédelemben stb. Alapjában megszüntették a kapitalista kizsákmányolást, elkobozták azokat a pénzüsszegeket és értékeket, amelyeket bankokban őriztek s amelyek meghaladtak bizonyos meghatározott értéket, elkobozták és átadták proletár családoknak, gyermekotthonoknak stb. a burzsoázia és az arisztokrácia lakásait (csak Budapesten több mint 35 000 proletár család jutott így lakáshoz), emelték a munkabéreket, megindították a politikai és a kulturális nevelő tömegmunkát. Mindennek döntő szerepe volt a hadban álló szocialista köztársaság hátszországának morális és politikai megszilárdításában.

A magyar nép túlnyomó többsége híve volt a tanács hatalomnak. Ez világosan kifejeződött az általános tanácsválasztáson, amelyet még 1919 április elején tartottak, amikor bevezették az általános titkos választójogot. A választásokon az egyesült párt jelöltjei indultak — a pártot egyelőre, az előkészített új Internacionálé döntéséig, a szociáldemokrata és a kommunista párt meg egyezése értelmében Magyarországi Szocialista Pártnak nevezték. Még Szegeden, az ország második legnagyobb városában is, ahol ekkoriban francia megszálló csapatok tartózkodtak, a választók 3/4 része a tanács hatalomra szavazott; 40 000 szavazatot kapott itt a tanács hatalom. Az antant és az Egyesült Államok kormányai, amelyek oly sokat kiabáltak a „demokráciáról”, a magyar nép akarátának e kinyilvánítására ágyúval válaszoltak. De a magyar proletariátus, támogatva a dolgozó parasztságtól és általában a mellé állt kispolgári demokrácia túlnyomó többségétől, fegyvert fogott és harcba bocsátkozott a szocialista és szabad Magyarországért.

Alig három hét telt el a proletárhatalom megteremtése után, s az antant katonai intervenciója már megkezdődött, mégpedig három oldalról. Az intervenciók fő erői a cseh és a román burzsoá hadseregek voltak, amelyeket az antant balkáni hadserege és a jugoszláv hadsereg gységei támogattak. A Magyar Tanácsköztársaságot halálos veszedelem fenyegette. De ebben a vérzivataros időben a magyar proletariátus, és különösen a budapesti proletariátus magasba emelte a proletárforradalom harci zászlaját és rendkívül rövid idő alatt megalakította a magyar Vörös Hadsereget.

Április közepén megindult a román hadsereg csapatainak támadása, s mivel csak jelentéktelen erők ellenállásával találkozott, előnyomultak. A román hadsereg átkelt a Tiszán, a cseh hadsereg elfoglalta Miskolcot, az észak-magyarországi iparvidék központját, s elfoglalással fenyegette az egyik legfontosabb energiabázist, a salgótarjáni szénmedencét. A román és a cseh csapatok egyesültek.

Ámde májusban az újonnan szervezett Vörös Hadsereg ellentámadásba ment át, s számos ragyogó győzelmet aratott az ellenség három-négyszeres

túlerejével szemben. A román csapatokat visszavetette a Tiszántúlra, s kiszorította egyes területekről a folyó balpartján. A cseh csapatokat kiszorította Salgótarján térségéből, Miskolcra, s Szlovákia területén üldözte. 1919 júniusában a magyar Vörös Hadsereg előnyomulása során elfoglalta Kassát és néhány más várost Kelet-Szlovákiában, s eljutott a lengyel állam határához.

Tanács-Magyarország hadserege segítséget nyújtott a szlovák proletariátusnak és a szlovák népnek ahhoz, hogy Kelet-Szlovákiában megdöntsék a földbirtokosok és a tőkések hatalmát. Június 16-án Kelet-Szlovákiában kiáltották a *Szlovák Tanácsköztársaságot*, amelynek az volt a célja többek közt, hogy felszabadítsa egész Szlovákiát, s Tanács-Szlovákiát tegye meg *bázissá az egész csehszlovák nép szocialista köztársaságának megteremtéséhez*. Tanács-Szlovákia harci szövetségre lépett Szovjet-Oroszországgal és a Magyar Tanácsköztársasággal. Bármilyen szenvedélyesen rágalmazta a cseh és a szlovák burzsoázia a Magyar Tanácsköztársaságot, amikor a magyar Vörös Hadsereg győzelmes ellentámadását „magyar sovíniszták” „hódító” akcióinak nevezte, a cseh burzsoá hadsereg harc képtelennek bizonyult a Magyar Vörös Hadsereggel szemben.

A Magyar Tanácsköztársaság 133 napig állt fenn. Az antant 1919 júliusában túlerővel új, még nagyobb arányú offenzívát indított, s leverte a Magyar Tanácsköztársaságot, s a Szlovák Tanácsköztársaságot is. Az első magyar proletárdiktatúra pusztulásának azonban voltak belső okai is, többek közt az, hogy elkövetett több súlyos hibát, amelyeket a kommunisták az események során nagyrészt észrevettek ugyan, de már idejük nem volt kijavításukra.

*

A külföldi imperialista ellenség elleni harc természetesen egybefonódott a belső ellenség elleni harccal. Az ellenforradalmárok az imperialisták teljes támogatásával megpróbálták kulákfelkeléseket szervezni, sőt fegyveres puccsal is próbálkoztak Budapesten is, június végén. De mindezek a próbálkozások elszigeteltségük, a tömegtámogatás hiánya miatt kudarcba fulladtak. Veszélyesebbé vált az a belső harc, amelyet a jobboldali szociáldemokraták és a centristák indítottak, akik felemelték a proletárdiktatúra felszámolásának sötét zászlóját, természetesen a „demokrácia” és az „antant-segítség” nevében, amelyet az antant arra az esetre ígért meg, ha „lemondanak a diktatúráról” és áttérnek a „demokráciára”. Ezek a szociálalulók a proletárhatalom megszüntetéséért, a kapitalizmus restaurálásáért harcoltak, s emellett tovább fecsegték arról, hogy ők „hűek” a szocializmushoz, s „demokratikus szocializmust” akarnak.

Amikor a szociáldemokrata és a kommunista párt határozatot hozott az egyesülésről, megállapodtak abban, hogy az egyesülés alapja a proletárdiktatúra elvének elfogadása, s az Oroszországi Szovjet Köztársasággal szövetségre lépő Szocialista Tanácsköztársaság megteremtése. A két párt egyezményéről szóló dokumentumban ezt olvassuk: „A proletárság diktatúráját a munkás-, katonai- és paraszttanácsok gyakorolják... Haladéktalanul megteremtendő a proletárság osztályhadserege, amely a fegyvert teljesen kiveszi a burzsoázia kezéből. A proletárság uralmának biztosítására és az antant imperializmusa ellen a legteljesebb és legbensőbb fegyveres és szellemi szövetség kötendő az orosz szovjet kormánnyal.”²³

²³ PTI. Arch.: R. gy. I/23. Ld.: A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. V. 689. l.

A baloldali szociáldemokraták őszintén csatlakoztak ehhez az egyezményhez, és a kommunistákkal együtt harcoltak teljesítéséért. A szociáldemokrata párt centrista elemei csak a néptömegek erős nyomására, s mind a néptömegektől, mind a megdöntött kizsákmányoló osztályoktól, de még inkább az antanttól rettegve fogadták el ezt az egyezményt. A jobboldali szociáldemokraták pedig azért fogadták el, hogy belülről dolgozhassanak a kommunisták ellen, a Tanácsköztársaság megdöntéséért.

Tanács-Magyarország forradalmi kormányában a kommunisták kisebbségben voltak. A népbiztosok közt kezdetben egyetlen kommunista volt, Kun Béla külügyi népbiztos, s csak a népbiztoshelyettesek fele volt tagja előzőleg a kommunista pártnak. Április elején ez megváltozott, a népbiztosok egyharmada lett kommunista, kétharmada pedig szociáldemokrata. Mihelyt megkezdődött az antant katonai intervenciója, s az imperialista csapatok előnyomultak, a jobboldali szociáldemokraták és a centristák rögtön azt hirdették, hogy le kell tenni a fegyvert, le kell mondani a proletárdiktatúráról és az Oroszországgal kötött szövetségről, s el kell fogadni az antant feltételeit. A kommunisták azonban a baloldali szocialistákkal együtt a néphez fordultak, felhívták a proletariátust, hogy fogjon fegyvert, verje vissza az intervenciókat és mentse meg a proletárhatalmat. Az 1919 május elseji felvonulás a nép újabb nagyszerű akarategyesítése volt, azé a népe, amely követelte az agresszorok visszaverését. A budapesti munkástanács túlnyomó többségében és nagy lelkesedéssel állást foglalt a kommunisták irányvonala mellett, a szocialista köztársaság megmentése mellett. A jobboldali szocialisták és a centristák kénytelenek voltak engedni. Két hét alatt több mint 90 000 önkéntes, elsősorban munkás, de paraszt is jelentkezett a Vörös Hadseregbe, s május közepén 117 újonnan felszerelt zászlóalj indult a frontra! Ebben a tényben óriási erővel nyilvánult meg a magyar munkások proletár hazafisága és nemzetközsége, valamint a proletariátus szövetségeseinek hazafias lelkesedése is. Megindult a gyorsan megszervezett magyar Vörös Hadsereg májusi ellentámadása, ami — mint ismeretes — fényes győzelmekkel járt. De a jobboldali szocialisták, a centristák segítségével, folytatták aknamunkájukat, kihasználták a fiatal Tanácsköztársaság nehézségeit, sőt igyekeztek ezeket a nehézségeket, saját ellenforradalmi céljaik kedvéért, még súlyosbítani.

Május végén küldte el Lenin „Üdvözet a magyar munkásoknak” c. híres levelét, amelyben egyéb fontos kérdések mellett ragyogóan jellemzi az opportunizmus vezéreit, akik olyan mélyen elmerültek a nyárspolgári előítéletek mocsarában, hogy nem tudják megérteni a világtörténelmi fordulatot a polgári demokráciától a proletár demokráciához, a burzsoá diktatúrától a proletár diktatúrához.

Az „Üdvözet”-ben Lenin újra beszél a magyarországi proletárforradalom győzelme sajátos jellegének jelentőségéről, arról, hogy „a burzsoá kormány önként lemondott, a munkáosztály egységét, a szocializmus egységét azonnal helyreállították *kommunista program alapján*”. A proletárdiktatúráról szólva rámutat arra, hogy „kíméletlenül szigorú, gyors és határozott erőszakot” kell alkalmazni a kizsákmányoló ellenállásának elnyomása céljából s „aki ezt nem értette meg, az nem forradalmár, azt el kell távolítani a proletariátus vezéreinek vagy tanácsadóinak sorából”. S éppen ilyen vezérek, akik korántsem elvi alapon, hanem csak taktikából fogadták el a kommunista programot, játszottak túlságosan nagy szerepet Tanács-Magyarországon.

Ezeknek a jobboldali szociáldemokratáknak és szégyentelenül ingadozó centristáknak erős pozícióik voltak a pártszervekben, a kormányservekben, a központi szakszervezeti apparátusokban. A kormányservekben, amelyeket nem tisztítottak vagy csak kevésbé tisztítottak meg a régi monarchista bürokráciától, a jobboldali szociáldemokraták és centristák csakhamar megszerezték a régi hivatalnokok teljes támogatását. Ugyanez volt a helyzet a tisztikárnál is, de ott mégis működtek politikai komisszárok azon a számos század-, zászlóalj- és ezredparancsnokon kívül, akiket a nép fiai, különösen a proletárok közül neveztek ki. A régi tisztek egy részére kezdetben hatást gyakoroltak az antant elleni háború hazafias célkitűzései is. Mikor azonban megindult az ellenforradalmi felforgató agitáció, amely a kormányban is támogatást kapott a jobboldali szociáldemokratáktól és a centristáktól, természetesen megrendült a Vörös Haderegbe lépett régi tisztek nagy részének hazafisága is.

Lenin üdvözlete utal a „hosszú, nehéz, szívós *osztályharcra*”, amely a proletárdiktatúra megteremtése után „sok tekintetben még elkeseredettebbé válik”, s felhívja a magyar munkásokat, hogy legyenek résen. „Most az a hálás és igen nehéz feladat áll előttetek, hogy megálljátok a sarat az antant elleni súlyos háborúban. Legyetek szilárdak. És ha ingadozás üti fel a fejét a szocialisták között, akik tegnap csatlakoztak hozzátok, a proletárdiktatúrához, vagy a kispolgárság körében, nyomjátok el könyörtelenül ezeket az ingadozásokat. Agyonlövés — ez a gyáva méltó jutalma a háborúban.”²⁴

A márciusban a kommunistákhoz csatlakozott jobboldali szociáldemokraták és centristák árulásának veszélye nagy volt és egyre nőtt. Az egyesült párton belül, a kormányservekben és a szakszervezetekben ezek az áruló elemek megalakították külön frakcióikat, a proletárhatalom ellen áskálódó áruló frakciók szerteágazó hálózatát.

Ez az áruló frakció kapcsolatban volt az antant megbizottaival és a burzsoázia, a földbirtokosok, a régi katonatisztek stb. különféle ellenforradalmi csoportjaival. Ez az áskálódás odáig fajult, hogy a titkos szociáldemokrata frakció, a „demokratikus” ellenforradalom zászlaja alatt, a maga frakciós módszereivel szociáldemokrata többséget csikart ki az egyesült párt kongresszusán és megpróbálta kiszorítani a kommunistákat a vezetőségből. A javasolt új vezetőség közösen előterjesztett listájának megvitatásakor ez a titkosan szervezett frakció, amelyben különösen jelentős szerepet játszottak a régi szakszervezeti bürokrácia képviselői, nyilvánvaló puccsot rendezett, megszervezte a számukra gyűlöletes kommunistáknak a listáról való törlését és jelölésük elejtését. Ez 1919. június 14-én történt.

A kommunisták és a baloldali szociáldemokraták ezen felháborodtak. A kommunisták azonnal úgy döntöttek, hogy a néphez, a munkásosztályhoz fordulnak. A jobboldali szociáldemokraták és különösen a centristák azonban ettől megijedtek. Attól féltek, hogy a kommunisták megint önálló párttá különülnek, s sietve elejtették azt a taktikát, amely nyílt szakadásra vezetett volna. Az első választásokat érvénytelennek nyilvánították, a második választáson pedig elfogadták a közösen beterjesztett listát. De ebből az esetből — több más hasonló mellett — világosan kitűnt, hogy — amikor a kommunisták forradalmi pártban egyesültek a szociáldemokratákkal anélkül, hogy a pártot megtisztították volna a reformistáktól, sőt úgy, hogy az egyesült

²⁴ Lenin Művei. 29. kötet. 397. l.

pártban, a forradalmi kormányban, a kormányzati-, szakszervezeti és más szervezetekben olyan nagy szerepet és működési szabadságot adtak ezeknek az elemeknek, ahogy a Magyar Tanácsköztársaság egyesült pártjában történt — már előrevetítődött a forradalom pusztulásának árnyéka.

A baloldali szociáldemokraták által támogatott kommunisták és a centristák által támogatott jobboldali szociáldemokrata kapituláns árulók közti ellentmondások és összeütközések mind jobban kiéleződtek. A kommunista szárny ebben a harcban a néptömegek, elsősorban a munkásság támogatását élvezte. Fontos segédesapatának bizonyult a Kommunista Ifjómunkás Szövetség, amely teljesen és egyhangúlag támogatta a kommunistákat és határozottan fellépett az áruló kapitulánsok ellen. Nem volt azonban eszmeileg szilárd, önálló kommunista párt. A proletárdiktatúra megteremtésének napján végbe ment egyesülés módja és jellege végzetes következményekkel járt, s az egyik fő hibává vált, amelyet a proletariátusnak mind belső, mind külső ellenségei kihasználtak.

Amikor a kommunisták kezdték észrevenni, hogy milyen óriási kárt okoz a forradalmi párt lenini elveitől való eltérés, hozzáláttak annak előkészítéséhez, hogy szakítsanak az áruló kapitulánsokkal és helyreállítsák az önálló kommunista pártot. Ez a törekvés azt jelentette, hogy nem volt elég erejük ahhoz, hogy az egyesült pártot megtisztítsák a nyílt és leplezett árulóktól és ingadozó elemektől. Ilyen körülmények közt nem volt más megoldás, mint az önálló kommunista párt visszaállítása. Ennek a szükségszerűségnek a felismerése azonban túlságosan lassú folyamat volt, s már nem maradt idő arra, hogy tervüket meg is valósítsák.

A párt és a tanácshatalom másik fő hibája, mint ismeretes, az volt, hogy a földkérdésben eltértek a lenini politikától. Ezt a kérdést, amely Magyarországon a legfontosabbak közé tartozott, nem annak a feladatnak rendelték alá, hogy politikailag megszilárdítsák a munkásság és a dolgozó parasztság szövetségét, hanem termelési-technikai megfontolásoknak és a városi kenyérellátás érdekeinek. E nézetek következtében, melyek domináltak mind a kommunistáknál, mind a szociáldemokratáknál, az elkobzott földesúri földeket nem osztották szét a földnélküli és szegényparasztok között. A földesúri birtokokat állami gazdaságokká változtatták.

A falusi szegénységben bizonyos csalódást keltett az, hogy nem osztották szét — legalább részben — az elkobzott földesúri földeket. Igaz, a mezőgazdasági munkásoknak kétszer akkora keresetet biztosítottak, mint régebben a földbirtokosok. Az egész parasztság mentesült a bankterhektől, még az adót is megszüntették. Mindez tiszteletet ébresztett a parasztokban a szovjet hatalom iránt, amely ugyanakkor hősiesen védelmezte a nemzet becsületét és szabadságát, s ha összehasonlították a korábbi hatalmat a tanácshatalommal, a parasztok — nemcsak a szegény-, hanem a középparasztok is — előnyben részesítették a tanácshatalmat. Az ellenforradalom azonban csakhamar észrevette a tanácshatalom parasztpolitikájának sebezhető pontját. Az ellenforradalmárok mozgósították a kulákságot, propagandát indítottak a földreform jelszavával, földosztást ígértek, s ezt összekötötték a tanácshatalom megdöntésének, a proletárdiktatúra megdöntésének, a „demokrácia”, „paraszt-demokrácia” stb. megteremtésének jelszavával. A kispolgári demokrácia ingadozni kezdett, ez az ingadozás behatolt a munkások közé is, s ott erősödni kezdett. Ebben az utóbbi jelenségben fő szerepet vittek az áruló kapitulánsok, a jobboldaliszocialisták, beleértve a centristákat is, akik az antant ügynökségévé váltak.

A parasztkérdésben elkövetett súlyos hibát ki lehetett volna javítani, ha észreveszik és a hatalom fennmarad a kijavításhoz szükséges ideig. De ezuttal még csak észre sem vették a hibát. Egyébként a hiba felismerése esetén, a kijavítás döntő feltétele lett volna az eredményes eszmei-politikai harc az agrárkérdésben megnyilvánuló erős szociáldemokrata irányzat ellen. Ám ez az eszmei-politikai harc meg sem kezdődött.

Különösen komplikálta a helyzetet az a rendkívül súlyos taktikai hiba, amelyet június végén követtek el. Könnyelműen elfogadták ugyanis az antantnak a hadműveletek beszüntetésére és a tárgyalások megkezdésére vonatkozó csalárd feltételeit. Az antant feltételeiről Clémenceau táviratából értesültek. E távirat szerint az antant abbahagyja a hadműveleteket és visszavonja a román csapatokat, ha a Magyar Vörös Hadsereg kivonul Szlovákiából.

Budapesten ekkor tanácskozott a magyar tanácskongresszus. Az ülésen heves viták folytak a Clémenceau táviratában ismertetett antant-feltételek elfogadásáról. A kommunisták egy része — Szamuely, Korvin és mások — ellenezte a feltételek elfogadását, másik része viszont, élén Kun Bélával, s a szociáldemokraták többsége szükségesnek tartotta az antant-feltételek elfogadását, s nem követelt semmilyen biztosítékot az antanttól. Clémenceau feltételeit ennek következtében elfogadta, ami végzetes következményekkel járt. Tanács-Magyarország kormánya — Lenin figyelmeztetése ellenére, amelyet Kun Bélának küldött — hitt Clémenceau táviratának, és hagyta rászedni magát.²⁵

A győzelmes Magyar Vörös Hadsereg kivonult Szlovákiából, a román csapatok viszont tapodtat sem mozdultak az általuk elfoglalt területről. Ellenkezőleg, Pétain francia tábornok vezetésével újabb offenzívát készítettek elő Tanács-Magyarország ellen.

A Magyar Vörös Hadsereg önkéntes kivonulása a felszabadított szlovák területekről nagy politikai és morális csalódást keltett a magyar és a szlovák lakosságban, s demoralizálóan hatott a harc nélkül visszavonuló hadseregére. A kispolgári ingadozás nagyon erősödött, fokozódott a kicsinyhitűség a munkásosztály körében is, amelynek nagy részét a jobboldali szociáldemokraták bomlasztó tevékenysége amúgyis megzavarta. Ilyen körülmények közt az árulás egyre jobban tért hódított.

A Magyar Vörös Hadsereg kivonuló csapatai nyomában Kelet-Szlovákiába visszatértek a cseh csapatok, amelyek a szlovák reakciókkal együtt elnyomták a Szlovák Tanácsköztársaságot, a Magyar Tanácsköztársaság hű szövetségését.

Júliusban Tanács-Magyarország kormánya elhatározta, hogy támadást indít a román hadsereg ellen, amely nem volt hajlandó teljesíteni a hadműveletek beszüntetésére vonatkozó feltételeket. Ez a támadás, amelyet a Vörös Hadseregben szolgált régi katonatisztek fokozódó árulása közepette kezdtek

²⁵ Kun Béla szerepét ez a cikk nem mutatja meg részletesen. Kun Béla vezető szerepet játszott a kommunista párt megalakításakor, a proletárforradalomért vívott harc időszakában, a tanács hatalom megteremtésekor és a tanács hatalom fennállása idején. Vezető szerepet játszott az ország forradalmi védelmének megszervezésében és az egész társadalom átalakításában. A magyar, majd pedig a nemzetközi munkásmozgalom kiváló személyisége volt. De ugyancsak neki országnrésze volt 1919-ben az igen lényeges hibák elkövetésében, mind a párt egyesítésekor, mind a paraszt- és más kérdésekben, amelyek közé az itt említett súlyos katonapolitikai hiba is tartozik.

el, kalandor vállalkozásnak bizonyult. Mint ismeretes, az árulók a támadás pontos hadműveleti terveit átadták a francia-román parancsnokságnak. A Magyar Vörös Hadsereg támadása ilyen körülmények közt gyorsan kudarcot vallott, s ezután bekövetkezett a román-francia csapatok idejében előkészített offenzívája.

Augusztus 1-én a Magyar Tanácsköztársaság nem létezett többé. Az imperialista antant-csapatok túlereje leverte. De bukásában komoly szerepe volt a belső árulásnak és a súlyos hibáknak. E hibák elkövetése és ki nem javítása meggyengítette a Tanácshatalmat az erősödő kispolgári ingadozás, a belső árulás, az antant-imperialisták túlereje elleni harcban. Ez az egyik fő tanulság, amelyet a magyar proletariátus 1919. évi harci tapasztalataiból és hősies küzdelméből le kellett vonnia a magyar munkásosztálynak, elsősorban a magyar kommunistáknak, valamint az egész nemzetközi kommunista mozgalomnak. A magyar proletariátus és a magyar kommunisták — felvértezve a leninizmus tanításával és elfordulva a reformizmustól — megerősödtek és győztek a hatalom megszerzéséért vívott harcukban. De meggyengültek, mert nem szakítottak teljesen a revizionistákkal, akik a proletárhatalom és a haza nyílt árulóivá fajultak. Meggyengültek, mert eltértek a leninizmustól. Világossá vált, hogy csak úgy győzhetnek ismét, ha jobban felvértezik magukat a leninizmus tanításával, s teljesen szakítanak a revizionizmussal.

V

A Tanácshatalom megdöntése után Magyarországon a vérszomjas ellenforradalom sötét időszaka következett el. A vereség rettenes volt a nép számára. Fehér terror dühöngött az egész országban. A magyar nép legjobb fiainak és leányainak ezreit, különösen munkásokat, szegényparasztokat és értelmiségieket, kegyetlenül megkínoztak, felakasztottak és vízbefojtottak. Tízezrével zárták be és internálták az embereket. Több mint százezer ember emigrált az országból, menekülve az üldözés és az éhezés elől. A munkásság és a parasztság hatalmát vesztvén elvesztette eddigi harcai-
nak valamennyi vívmányát, és szörnyű éhínség és munkanélküliség köszöntött rá. „Demokrácia” és „antant-segítség” helyett a magyar népre rászakadtak az első európai fasiszta diktatúra kinszenvedései és olyan nélkülözések, amelyek meghaladták a legsúlyosabb háborús idők nélkülözéseit is.

Az ellenforradalmi rendszer, amelyet az antant fegyveres erőivel teremtettek meg, továbbra is segítséget és támogatást kapott a külföldi tőkétől és az imperialista kormányoktól, amelyek Magyarországon amit csak akartak, könnyen elértek. Az országban meghonosították a kettős kizsákmányolás rendszerét, amely jellemző a külföldi imperialista tőkétől függő országokra. A Horthy-féle fasiszta rendszer imperializmusa ugyanakkor — hiéna módjára — a tőkés földbirtokos uralom visszaállításának első napjától kezdve igyekezett előkészíteni az országot az új imperialista háborúra. Állandóan kínálgatták az ország területét és a nép vérért az imperialista nagyhatalmaknak, ezért bizonyos területi „kárpótlást” kértek a szomszéd országok rovására. Horthy-Magyarországra mindig számíthatott bármelyik nagyhatalom bármelyik imperialista kormánya, amely szovjetellenes háborúra vett irányt. A Szovjetunió fennállása nyugtalanította és aggasztotta az egész nemzetközi burzsoáziát. De az új proletárforradalomtól, s ezért a világ első proletár államának egyre növekvő hatalmától való félelem alighanem a magyar burzsoáziában és a magyar földbirtokosokban volt a legerősebb. Hiszen Magyarországon egyszer

már megszületett az Októberi Forradalom édes gyermeke, itt már volt proletárdiktatúra, amelynek megismétlődésétől joggal kellett tartaniok.

Az első magyar proletárdiktatúra megdöntése után a kommunista párt súlyos, illegális körülmények közt újra megalakult. A magyar kommunista párt hőiesen harcolt a fasizmus és a tőkés kizsákmányolás ellen, az imperialista háború ellen, a nép felszabadításáért. Fáradhatatlanul leleplezte a magyar és a nemzetközi reakció mindenfajta szovjetellenes rágalmát, s bátran népszerűsítette a Szovjetunió nagyszerű eredményeit és következetes béképolitikáját. A nép felszabadításáért vívott harcban az egyik legfontosabb eszmei-politikai fegyver volt a Szovjetunióról szóló igazság, melyet az uralkodó osztályok mindig eltitkoltak a nép előtt. Ez az igazság volt az egyik legfontosabb fegyver abban a politikai harcban is, amelyet a magyar kommunisták azért folytattak, hogy minden haladó erőt egyesítsenek az imperialista háború és a fasizmus ellen.

A horthysta uralkodó körök, mint ismeretes, a második világháború idején Hitler gyalázatos csatlósáivá váltak és bűnös szovjetellenes háborúba sodorták az országot. A hitleri rablőháború elleni harcban fontos politikai fegyver, s a szabad, független demokratikus Magyarországért küzdő *összes hazafias erők egyesítésének* döntő feltétele volt *a szövetség a hitlerellenes demokratikus koalícióval, különösen a barátság és a szövetség a Szovjetunióval.* A magyar munkások és szegényparasztok a magyar fasizmus uralmának 25 éve alatt nem szűntek meg remélni és hinni, hogy a szocializmus nagy országa segít még nekik kivívni a szabadságot. A legharsányabb sovinszta és szovjetellenes propaganda, a legkegyetlenebb terror sem tudta kiirtani az öntudatos munkások és szegényparasztok e szent reményét és hitét. A második világháború idején pedig, amikor az ország a hitleri Németország félgyarmatává, majd pedig teljes gyarmatává vált, a nemzeti felszabadulásért és a fasiszta rendszer megdöntéséért vívott harcban beteljesült a forradalmi munkások és parasztok negyedszázados álma. *A győzelmes Vörös Hadsereg, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom szülötte, elhozta a szabadságot az egész magyar népnek, elhozta a felszabadulást a nemzetnek története legválságosabb pillanatában!*

Az ország egész történelmében fordulatot jelentett az, amikor 1944 októberétől 1945 áprilisáig a Szovjet Hadsereg felszabadította Magyarországot. Ismeretes a szocializmus építésének útjára lépett népi demokratikus Magyarország gyönyörű fejlődése. Soha nem látott ütemben fejlődött a szocialista ipar, az ipari termelés 1955-ben már több mint háromszorosa volt az 1938-as színvonalnak. Megkezdődött a falu szocialista átalakítása, kiépült a gép- és traktorállomások kiterjedt hálózata; a mezőgazdaság szocialista szektora jelentősen megnőtt, az egész szántóterületnek csaknem egyharmadára terjedt ki. Igen nagy sikereket értünk el kulturális téren is stb. A Magyarország fejlődésében elért eredmények óriásiak; s nagymértékben köszönhetők annak a sokoldalú és állandó segítségnek, amelyet a Szovjetunió — teljesítve a proletár internacionalizmusból fakadó kötelességét — önzetlenül nyújtott a fiatal népi Magyarországnak.

Az is ismeretes, hogy fejlődésünknek voltak bizonyos árnyoldalai. A párt korábbi vezetősége — élén Rákosival és Gerővel — és a kormány nagy sikereket ért el, de követett el súlyos hibákat is, amelyek arra vezettek, hogy aránytalanság keletkezett a népgazdaságban, nem teljesítették az élet-színvonal emelésének tervét, megszegték az önkéntesség elvét a szövetkezeti mozgalom fejlesztésében, elterjesztették a káros személyi kultuszt, meg-

sértették a forradalmi törvényességet. 1953-tól megkezdődött némelyik említett hiba kijavítása, de mivel a párt Központi Vezetőségének politikai irányvonala hol jobbra, hol „balra” lengett ki, a hibák kijavítása lassú és egyenetlen volt.

Mint ismeretes, a népi demokrácia külföldi és hazai ellenségei mindezt kihasználták.

A szocialista országok elleni felforgató tevékenység szervezésére és irányítására alakított, amerikai és más imperialista szervektől támogatott és irányított ellenforradalmi összeesküvők tevékenysége óriási segítségben részesült az áruló „nemzeti kommunistáktól”, akiknek élén Nagy Imre csoportja állt. Az új, „kommunista” mezbe bújtatott revizionizmus a nemzetközi és a belső reakciótól hasonló feladatot kapott és fogadott el, mint amelyet a jobboldali szociáldemokraták és centristák kaptak és teljesítettek 1919-ben, amikor a párton és a tanács hatalmon belül aknamunkát indítottak a proletárdiktatúra ellen. Ez a feladat a következő volt: „elvi” támadások a proletárdiktatúra ellen, természetesen a „demokrácia”, sőt „szocialista demokrácia” nevében; a munkásosztály vezető szerepének elvi tagadása azzal az ürüggyel, hogy az „atomkorszakban” ez a lenini elv már „elavult” és kicserélendő „az értelmiség vezető szerepének” elismerésével; a munkásosztály vezető szerepének tagadása természetesen a munkásosztály történelmi szerepének, a proletárdiktatúra szükségességének tagadását jelentette, a hatalom elvételét a munkásosztálytól és átadását egy másik osztálynak, a burzsoáziának, amely restaurálja majd a kapitalizmust; annak a buharinista revizionista tételnek „elvi” visszaállítása, hogy az „osztályharc kialszik” a szocializmus építésének időszakában stb. Mindez az „elvi” bomlasztó tevékenység természetesen párosult nagyonis aktív *gyakorlati* frakciós tevékenységgel. Ez az áruló, de álcázott frakció azt tűzte ki feladatául, hogy megbontsa a párt egységét, demoralizálja és dezorganizálja a pártot. Bomlasztó munkája szerves része volt az amerikai és egyéb imperialisták által szervezett és irányított ellenforradalmi tömb összeesküvő tevékenységének. Az ellenforradalmi tömb minden rétegét és „árnyalatát” „elvileg” és gyakorlatilag egyesítette az, hogy felélesztették és szították a régi magyar sovinizmust, a proletárdiktatúra, a szocialista tábor összes ellenségeinek szovjetellenes rágalmait. Az egykori pártvezetőség és az egykori kormány egyik fő hibája éppen az volt, hogy nem folytattak elvi harcot a támadó revizionizmus ellen, a külső és belső ellenforradalmi erők „kommunista” faltörő kosa ellen. Az egykori vezetőség következetes elvi harc helyett egyre nagyobb mértékben áttért az eszmei megbékélésre, ami csak megkönnyíthette a revizionizmus támadását, az ellenforradalom eszmei és gyakorlati előkészítését.

A múlt év október 23-án megkezdődött ellenforradalmi lázadás, Nagy Imre pártonbelüli frakciójának majd kormányának áruló szerepe arra készítette a magyar — és nemcsak a magyar — kommunistákat, hogy a tragikus eseményekből levonják a szükséges tanulságokat. Ilyen tanulság az, hogy a régi szociáldemokrata revizionizmus leleplezése és elszigetelése után új, „kommunista” köntösben jelentkezik a revizionizmus, „nemzeti” jelleget aggatnak rá, hogy így is szembeállítsák a burzsoá nacionalizmust a proletár internacionálizmussal, elszakítsák az egyes szocialista országokat a szocializmus világtáborától és a szocialista tábortól elszakított országokban egyenként fojtsák el a proletárdiktatúrát. Ez a taktika, melyet oly gondosan kidolgoztak az amerikai és egyéb imperialisták, s az áruló szerep, melyet az „antisztálinista”

revizionisták játszottak „kommunista” álarcban, teljes meztelenségében megmutatkozott a magyarországi ellenforradalmi lázadás idején.

A múlt év október-novemberi magyarországi események azonban mást is megmutattak. A magyar forradalmi munkásosztály, elvetve a kapitalista restauráció terveit, a szocializmus egész táborától támogatva, a legsúlyosabb napokban alakult új forradalmi központ vezetésével gyorsan átszervezte harci erőit. A magyar parasztság, amely a munkásosztály segítségével és vezetésével szabadult meg a földbirtokosok és a bankárok jármából, nem volt hajlandó támogatni az ellenforradalom sötét erőit. A hitszegően előkészített ellenforradalom, melyet a nyugati imperialisták minden eszközzel támogattak és irányítottak, kudarcot vallott, mert gyorsan lelepleződött, és mert az ideiglenesen dezorganizált és demoralizált *forradalmi erők a Kádár János vezette új forradalmi központ vezetésével gyorsan újjárendezték soraikat és gyors testvéri segítséget kaptak az egész szocialista tábortól, elsősorban a nagy Szovjetuniótól.*

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom teremtette Szovjetunió, amely a testvéri szövetségből, a proletár internacionalizmusból eredő köteleesség teljesítésre ragyogó példát mutatott az egész világnak, gyors, testvéri katonai segítségével megvédte Magyarországot a nyugati, különösen az amerikai és a nyugat-német imperialisták megszálló csapatainak betörésétől. Lehetővé tette, hogy elkerüljünk egy hosszas polgárháborút és az ország kettészakítását. (a nyugati imperialisták zsoldosai „minden esetre” már meg is alakították a külön „dunántúli kormányt”, amely „közvetlenül” az ENSZ-hez és a nyugati kormányokhoz fordult „katonai segítségért”, vagyis megszálló csapatok küldéséért).

Az egész szocialista tábor és az egész nemzetközi kommunista mozgalom testvéri, erkölcsi-politikai segítségével a magyar munkásosztály és nép azonnal megértette, hogy a nemzetközi és a belső reakció egyesült erői elleni harcban az egész nemzetközi forradalmi mozgalom támogatását élvezi. Mint ismeretes, Magyarország forradalmi erői az ellenforradalom elleni harcban elnyerték nemszocialista országok antiimperialista erőinek támogatását is.

A Szovjetunió, a Kínai Népköztársaság és a többi szocialista ország gyors anyagi segítsége nagy jelentőségű volt abból a szempontból is, hogy lehetővé tette az infláció elkerülését és a gazdasági élet gyors helyreállítását. De olyan értelemben is nagy jelentőségű volt, hogy ez a nemzetközi proletár szolidaritásnak, a szocialista táborhoz tartozó országok megbonthatatlan egységének újabb ragyogó megnyilvánulása.

A magyarországi eseményekben világméretű osztályharc, két világrendszer — a rothadó imperializmus és a földkerekségnek immár egyharmadán elterjedt szocializmus — harca folyt. Az imperializmus világa csatát veszített Magyarországon. A szocializmus fiatal világrendszere legyőzte az imperialistákat, a magyar munkásosztály és parasztság legyőzte az ellenforradalom erőit.

1919-ben az imperializmus világának sikerült vérbe fojtania a fiatal Magyar Tanácsköztársaságot és leverni a szocialista forradalmat más európai országokban is. 1956-ban már nem lehetett megdönteni a népi demokratikus Magyarországot, mert kiállt mellette egy nagy világhatalom, a Szovjetunió, és az azóta megszületett új szocialista világrendszer.

Az imperialisták sötét tervei szerint a magyar ellenforradalomnak az volt a feladata, hogy gyengítse és bomlassza a szocializmus táborát, megteremtse a szocialista országok elleni háború új tűzfészkrét. A magyarországi

ellenforradalom leverésével ezek a barbár tervek füstbe mentek, s a szocializmus táborra nem gyengült meg, ellenkezőleg, a szocialista országok harcos, baráti kapcsolatai még szorosabbra fűződtek, a szocializmus táborra erkölcsileg és politikailag megerősödött.

A szocialista világtábor egyik tagja Magyarország — s örökre az is marad. A Nagy Október zászlaja alatt nehéz történelmi harcokban születt és edződött a szovjet és a magyar nép szent testvérisége. Ugyanezen zászló alatt marad fenn örökké, az egész nép javára, a kommunizmus ügye javára.

NEMES DEZSŐ

A MAGYAR RENDI ÁLLAM HUNYADI KORÁBAN

ELSŐ RÉSZ

A magyar állam jellegének átalakulásában, módosulásában Hunyadinak nem volt oly cselekvő szerepe, mint később fiának, Mátyásnak. Nevéhez a hódítók elleni küzdelem nagy eseményei, büszke győzelmek emlékei fűződnek, a társadalmi reform azonban már kevésbé. Kényelmes dolog volna magyarázatul arra utalni, hogy a nagy emberek, a „hősök” sem képesek az alapvető fejlődést elhatározóan befolyásolni, mert ők is csak követik a szüntelenül előre haladó tömegeket, ez a magyarázat azonban pontatlan, túlságosan vulgáris, általánosító lenne. Mátyás ugyanis talált módot és időt, hogy döntően kezébe vegye a társadalmi erők irányítását. Természetesen ő sem valami teljesen új cél kitűzésével, hanem csak oly módon, hogy bizonyos már meglevő tényezők előtt szabadabbá tette az utat, azok megerősödését gyorsította, a tétovázó elemeket pedig egyenes úton előre lendítette. Mégis, bár Hunyadiból hiányzott fiának csodálatos sokoldalúsága s bár nagyobb hadvezér volt, mint államférfi, társadalompolitikájának célkitűzései reálisak voltak s a haladás irányát mutatták.

Annak a két évtizednek a vizsgálata, amelyet Zsigmond halálától kezdődően Hunyadi János korának szoktunk nevezni, elsősorban éppen azért lehet tanulságos számunkra, mert a társadalom alkatelemeinek az állam irányításáért folytatott küzdelmét eredendő bonyolultságában tárja elénk, nem úgy, mint a következő korszak, amelynek sorsát már kemény államférfiúi akarat befolyásolta. Vizsgálódásainkra alkalmi célkitűzés ösztönzött¹ s bár további kutatásaink közben igyekeztünk nyomára jutni azoknak a forrásadatoknak, amelyek a fejlemények lényegét illusztrálják, szépítgetés nélkül be kell vallanunk, hogy a végső cél felé csak az első lépéseket tettük meg. Ahhoz, hogy túljussunk a legszembevetőbb összefüggések felismerésén, szükség van oly forráskiadványra, amely a kor okleveles anyagát könnyen áttekinthető és kényelmesen kezelhető módon teszi közzé. Ily segédeszköz hiányában a gondos kutatás sem hozhat, bármily sok időt fordítson is anyaggyűjtésre, oly eredményeket, amelyeket legalább az író szeretne véglegeseknek tekinteni.

I

A kor társadalmi fejlődésének története egy reakciós mozzanattal kezdődik: azon feltételek megfogalmazásával, amelyeknek elfogadása ellenében

¹ Dolgozatunk a Román Tudományos Akadémia által rendezett Hunyadi ünnepségekre készült és eredményeit 1956. szept. 22-én Bukarestben tartott előadásunkban ismertettük.

Albertet párhívei 1437. december 18-án Pozsonyban megválasztották királynak.² Maroknyi kis csoport volt, amely hivatva érezte magát a trón felől dönteni, sulya azonban oly nagy, hogy határozatának érvényességét senki kétségbe nem vonta. Megyei követek a tanácskozáson már csak azért sem jelenhettek meg, mivel idő sem volt, hogy Zsigmond halála (dec. 9.) után a kilencedik napra össze lehessen őket hívni.³ Sem ők, sem a köznemesség tömegei nem igényelték, hogy megkérdézzék őket, sőt még az előkelők zöme, számára nagyobb része is belenyugodott, hogy Albert pártja gyorsan befejezett tények elé állítsa.

A párt kihasználta az alkalmat, hogy Albert számára simán biztosította a koronát s támogatásának ellenértékét azonnal behajtotta. A feltételek, amelyeket az új királlyal elfogadtatott, meggyőzően tanúsítják, hogy kiknek kezében volt a hatalom s azt miként szándékoztak gyakorolni, de egyszerűs mind azt is, hogy Zsigmond uralkodásának eredményeit félretelva óhajtották az államot vezetni.

Nem egyszerűen azt hangsúlyozzák tehát, amit még Zsigmonddal 1387-ben megfogadtattak, hogy t. i. mindenkit meg kell tartani régi szabadságai-ban és biztosítani számára változtatás nélkül a jó szokások uralmát⁴, hanem egyenesen kötelességévé teszik Albertnek, hogy az ország régi törvényeit és szokásait, az országlakosok szabadságait visszaállítsa, a változtatásokat és csak újjólag intézményesített káros szokásokat pedig eltörölje.⁵ Az összehasonlításból nyilvánvaló, hogy Zsigmond reformjait kell Albertnek megtagadnia. Az itt általánosságban említett káros újítások közül egyet külön is kiemelnek a választási feltételek. Eszerint a klérus tagjainak visszaélészerűen nemrégől fogva meghonosított adóztatását a király megszünteti s ezzel az egyházak és egyháziak mentesülnek az adófizetéstől. Ha figyelembe vesszük, hogy Albertnek meg kellett ígérnie: megüresedő egyházi javadalmakat nem foglaltat le világiakkal, sem ily foglalatást meg nem enged, nem maradhat kétségünk, hogy Zsigmond félévszázados uralma legpozitívabberedménye, egyházpolitikája számottevő részének felszámolását jelenti a régi állapot visszaállítása.

Mint ismeretes, Zsigmond függetlenítette koronáját a pápaságtól, otthon pedig a klérust az állami érdekek szolgálatára kényszerítette s ezzel nagymértékben előmozdította, hogy országa önálló, saját erejére támaszkodó modern állammá kezdjen fejlődni. Az eredmény az első vonatkozásban úgy nyilvánult meg, hogy a pápa elveszítette rendelkezési jogát az egyházi javadalmak adományozása, a püspöki és érseki székek betöltése felett, továbbá korlátozódott bírói jogköre s így lényegesen csökkent Magyarországból szár-

² XVI. századi másolatból kiadta *Wostry, W.*: König Albrecht II. (1437—1439.) (Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft. Heft XII—XIII.) Prag, 1907. II. k. 146. sköv. I. *Fraknoi V.* szerint (Az első Habsburg-király trónrajutása Magyarországon. Századok 1913. 258. l.) teljessébszövegük olvasható müncheni és melki XV. századi codexekben.

³ *Pór A.* — *Schönherr Gy.*: Az Anjou ház és örökösei. (*Szilágyi S.*: A magyar nemzet története III. k.) Budapest, 1895. 610. l. V. ö. *Szabó D.*: Küzdelmeink a nemzeti királyságért. 1505—1526. Budapest, 1917. 11. l., *Fraknoi V.*: A magyar királyválasztások története. Budapest, 1921. 56. l.

⁴ *Wenzel G.*: Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. I—III. k. (Monumenta Hungariae Historica. IV. oszt. I—III. k.) Budapest, 1874—1876. III. k. 621. l.

⁵ "... antiquas leges et consuetudines ... ac libertates ... ad priorem suum statum et modum ... reducemus et reintegrabimus et reformabimus ... Item novitates et nocivas consuetudines introductas abdebimus et destruemus. *Wostry*, i. m. II. k. 146. l.

mazó jövedelme, a második vonatkozásban pedig oly módon, hogy az állam egyes beneficiumok birtokosait adófizetésre kényszerítette, egyidejűleg az érseki és püspöki székeket hosszú ideig betöltetlenül hagyva, az egyházmegyék kormányzását világi gubernátorokra bízta s bevételeiket állami kiadások fedezésére fordította.⁶

Zsigmond politikájának Rómával szembe forduló tendenciáját a magyar klérus kezdetétől fogva helyeselte, sőt annak inspirálója éppen legműveltebb rétege, a magisterek csoportja volt. Az egyházpolitikának ez a vonala töretlenül érvényesült Hunyadi korában is. Az ő idejében tartott országgyűlések tehát sorra megerősítették Zsigmond vívmányait, sőt azokat büntető szankciókkal megtoldották. Az 1440-i koronázó országgyűlés tilalma szerint pápai bullát sem idegen, sem indigena nem hozhat be az országba, hogy segítségével egyházi javadalmat nyerjen el vagy bárkit külföldi bírói fórum elé megidézzon,⁷ az 1445-i országgyűlés megtiltotta, hogy bárki pert kezdjen a római kúriában s mindenkit arra utasított, hogy panaszával hazai egyházi bíróságokhoz forduljon,⁸ az 1447-i pedig megismételte, hogy javadalmat a pápától nem szabad elfogadni, sem előtte pert kezdeni, mert mindkét esetben a hűtlenekre váró száműzetés lesz a büntetés. Ugyanez az országgyűlés végül azt is kimondta, hogy külföldi egyáltalán nem nyerhet el Magyarországon beneficiumot.⁹ Ellenben Zsigmond egyházpolitikájának azt a részét, amely a klérus itthoni érvényesülését korlátozta, Albert választási feltételeinek értelmében, azokat megismételve az 1439-i országgyűlés is hatálytalanította.¹⁰ Az egyháznagyok befolyása és hatalma 1437 után ezzel ismét megtámadhatatlan lett, a társadalmi és állami rend változhatatlan része. Az országgyűlési végzéseknél sincs más céljuk, mint a most már végérvényesen visszaéléseknek bélyegzett jelenségek megszűnését gyorsítani. Így fogható fel az 1445-i országgyűlés rendelkezése, hogy minden püspökséget, apátságot s általában egyházi javadalmat, visszavéve a világiaktól, klerikusoknak kell adni, hasonlóképpen a tizedek s más egyházi jövedelmek birtokába vissza kell helyezni a prelátusokat.¹¹

A szembefordulás Zsigmond politikájával azt jelentette, hogy általános hadbaszállás esetén a prelátusoknak több alkalmuk nyílt, hogy ismét ők állítsák ki, a régi szokásnak megfelelően, a bandériumokat, azaz ők végezzék azt a katonai szolgálatot, amelyet csak az imént helyettük zsoldosokkal vagy a királyi bandériummal az uralkodó látott el. Az összefüggés az egyháziak megadóztatása és bandériumállítási kötelezettségük megszűnése között magától értetődő, hasonlóképpen adómentességük biztosítása és haditerheik felújítása között. Igaz, Albert választási kötelezvénye nem szól az utóbbiról, de az 1439-i decretum annál határozottabban hangsúlyozza a kapcsolatot, amidőn kijelenti: „Az egyházak és az egyháziak a nem rég visszaélésszerűen elrendelt adóktól legyenek szabadok és mentesek, a hadiszolgálatokat azonban a

⁶ Barta I.: Egyház és állam viszonya Magyarországon a középkor végén. Budapest, 1935. 35. sköv. 1. Kárdos T.: A huszita mozgalmak és Hunyadi Mátyás szerepe a magyar nemzeti egyház kialakításában. Századok 1950. 128. sköv. 1.

⁷ 4. art. Kovachich I. N.: Sylloge decretorum comitalium inelyti regni Hungariae. Pest, 1818. I. k. 73. l.

⁸ 16. art. Uo. 103. l.

⁹ 36. és 6. art. Uo. 130. és 118. l.

¹⁰ Az 1439-i decretum 1., 4. és 19. articulusai. (A Corpus iuris Hungarici különböző kiadásában.)

¹¹ 14. art. Kovachich: Sylloge I. k. 103. l.

szokott módon tartoznak teljesíteni.”¹² Ezek a szavak úgy is feltűnhetnek, mintha a prelátusokra valamiféle súlyos teher, erejüket próbára tevő kötelezettség hárulna. Valójában azonban a változás, a régi állapot visszaállítása vágyuk beteljesülését jelentette. Azt, hogy ismét módjuk van a régi méretekben fegyveres erőt tartani s erre támaszkodva befolyásukat az állam sorsának intézésében újból érvényesíthetik. Csakhogy az ő hatalmuk visszaállítása az állam számára azt jelentette, hogy a központosítás terén elért eredményeknek tekintélyes része elveszett.¹³

Nem nehéz megállapítani, minek köszönhette a főpapság régi súlyának visszanyerését. A fordulat nem varázstsítésre ment végbe. Az előjelek már az 1420-as években észrevehetőek, hogy a főpapok Zsigmond mellett ismét nagyobb szerepet kezdenek játszani, mint korábban. Növekvő befolyásuk jele, hogy a világi titkos kancellárok — Perényi Imre és a Pálócziak — után megint ők nyerték el a nagy befolyást jelentő bizalmi állást. Amint Zsigmond és a világi feudális urak rádöbbsen, hogy a huszitizmus egész hatalmukat megsemmisüléssel fenyegeti, mégpedig belülről rendítve meg annak alapjait, szükségképpen kellett az egyház vezetőit, megerősítve szövetségüket, oly helyzetbe juttatniok, hogy a felforgató forradalmi erőkkel a siker reményében vehessék fel a harcot. A visszahajlás tehát már Zsigmond idejében megkezdődött. Az ő személye útját állotta, hogy a pénzügyi-hadügyi vonatkozásban elért előnyöket az állam feladja — számára a visszafordulás csak azt jelentette, hogy nem haladt tovább egyházpolitikájának megkezdett útján —, halálával azonban a régi helyzet visszaállításának utolsó akadályai is elhárult.

A világi nagybirtokosoknak nem volt szükségük ily változásra. Hatalmukat ők töretlenül megőrizték Zsigmond alatt, a király uralkodótársai voltak s befolyásuk magától értetődően érvényesült halála után is. Szereplésük színtere a királyi tanács volt. Ennek minden formalitás nélkül, magától értetődően lettek tagjaivá. A királynak, de a tanács valamennyi tagjának is ugyanis az az érdeke, hogy egyetlen nagybirtokos se járjon tőlük függetlenül külön utakon, hanem jelenjék meg körükben és együttesen hozott határozataikat magára nézve ismerje el kötelezőknek. Mivel a király és legközvetlenebb híveinek az elhatározása annál inkább érvényesülhetett, minél inkább talált helyeslésre azok körében, akik hatalmas uradalmaknak birtokosai voltak, ezeket nem kizárni, hanem körükbe vonni, megnyerni igyekeztek. Viszont a nagybirtokosoknak meg az az érdekük, hogy eleve megakadályozzák a számukra kedvezőtlen döntéseket, sőt minél előnyösebbekké formálják azokat s mert erre a tanácsban nyílik a legjobb alkalom, megjelennek ott. Ez az érdekközösség teremti meg az uralkodó és a tanács tagjai közt az együttműködésükön alapuló kormányzatot s mert a nagybirtokosok a királynál, ha ennek nincsenek személyes, lekötöleztet hívei, ha nincs pártja, együttesen erősebbek, nélküle is el tudják kormányozni az országot.¹⁴ A még nagyobb hatalom varázsa azonban lenyűgözi és arra kényszeríti őket, hogy a főpapokkal szövetségben annak fokozására törekedjenek. Albert elé terjesztett választási feltételeik

¹² 19. art.

¹³ Ezt az összefüggést az 1445-i decretum rendelkezéseiből is kiolvashatjuk. Az idézett 14. articulust, amely a tizedek visszaadásáról szól, kiegészíti a 21., amely a prelátusok bandériumállítási kötelezettségét hangsúlyozza.

¹⁴ A királyi tanácsról részletesen szól *Schiller B.*: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Budapest, 1900. — *Szentpétery I.*: Az országos tanács 1401-ben. Századok 1904. 759. sköv. 1.

híven tanúsítják, miként próbálták, mégpedig sikerrel, a királyi jogkör és az állam kárára befolyásukat megnövelni.

Az még nem meglepő, hogy a feltételek a prelátusok és bárók hozzájárulásától teszik függővé a királyi intézkedések érvényességét. Ez így volt már az Anjou-korban vagy Zsigmond alatt is, mint a fontosabb határozatokat vagy a birtokadományozásokat tartalmazó okleveleknek állandóvá lett formulája: *ex consilio prelatorum et baronum* tanúsítja. A király és a nagybirtokosok — egyháziak és világiak — együttműködésén nyugvó kormányzati rendszer az uralkodónak még elég sok lehetőséget hagyott, hogy kijátszva egymás ellen a különböző frakciókat, ezek marakodását a saját súlyának növelésére felhasználhassa. Minderre azonban csak addig lehetett módja, amíg hatalmának pénzügyi, gazdasági alapjai érintetlenek. Vagyis ameddig ő rendelkezett a harmincadokkal, azaz a behozatali és kiviteli vámokkal, a bányákkal és a nemesérc beváltásából származó urburával, a pénzverés és a sómonopólium jövedelmével, a kamarahaszna, nyestbűradó, ötvened néven ismert adókkal. Amióta a birtokok adományozásánál nem járhatott el szabadon, egyedül a felsorolt forrásokból kincstárába áramló pénz képesítette oly haderő fegyverben tartására, amellyel szavának érvényt szerezhetett.

A királyi bevételek feletti korábban teljesen szabad rendelkezést szüntették meg Albert párthívei azzal, hogy az ő beleegyezésüktől tették függővé, kire bízza a király azok kezelését, történjék ez akár bérlet, akár megbízás alapján vagy bármilyen más módon.¹⁵ Szándékukat nemzeti lepellet takarták el, amidőn azt hangsúlyozták, hogy a király csak a magyar korona alattvalóit, nem pedig külföldieket alkalmazhat, a tanácsosok megkérdezésének kikötésével azonban elárulták, hogy befolyásuk kiterjesztése a cél. Igaz, csak a jövedelmi források kezeléséről volt szó, nem tilalomról, mintha a király nem rendelkezhetné a kezébe jutott pénzzel, azonban nem lehet kétségünk, hogy az előkelők, ha maguk vagy pártfogoltjaik irányítják a pénzügyi szervezetet, elszámolásaik során a felesleghől vajmi keveset juttattak volna a kincstárba, mert magyarázatot, hogy mire kellett fordítaniok az állam érdekében a hasznot, könnyen találtak volna. A fejlemények alakulása, a feudalizmusra általában jellemző módon, bizonyára az egyes jövedelmi ágaknak tartósan magán kézbe kerülését s ami ezzel egyértelmű, a királyi hatalom jelentős korlátozását eredményezte volna. Bár abban is kételkedhetünk, hogy a feltételek megszabói hagyták volna, hogy a király azt tegye bevételével, amit jónak lát. Kikötésükkel ugyanis, hogy az ország védelmében és a korona ügyei intézésében szintén köteles tanácsaikat kikérni, voltaképpen arról adtak bizonyosságot, hogy a királyi jövedelmek túlnyomó részének hováfordítását kívánják ellenőrizni, sőt a *negotium coronae* tágértelmű kifejezés segítségével akár az egészet is. Végső céljuk felől egyébként nem lehet kétségünk. Másra, mint a királyi jövedelmi források megszerzésére nem is vonatkoztatható a következő feltevel: A királyi jogok és a korona jogai, ha az ország helyzete szükségessé teszi elidegenítésüket, csak az ő hozzájárulásukkal adhatók el örökérvényűen vagy zálogosíthatók el. Ezek a jogok nyilvánvalóan az állami bevételek, zálog vagy vétel útján való megszerzésükre pedig ugyanazok áhítoztak, akik a királyi rendelkezések érvényét saját hozzájárulásuktól tették függővé.

¹⁵ *Wostry*, i. m. II. k. 146. sköv. l. Albert itt közölt kötelezvénye a továbbiakra is forrásunk.

A királyi hatalom gyökereire mért másik súlyos csapás az uralkodó kinevezési jogának korlátozása. A királyok, még Zsigmond is, csak úgy tudtak egyéni módon kormányozni, hogy munkatársaikat maguk választották ki s ha jónak látták, elejtették őket, hogy bizalmukkal másokat ajándékozzanak meg. Megyei ispánságot és országos méltóságot az uralkodók egyaránt oly megszorítással adományoztak, hogy a megbízatás csak visszavonásig érvényes — mint mondták: *durante nostro beneplacito* — s valóban minden tisztségre senkitől sem korlátozva nevezték ki híveiket vagy mentették fel őket. Erről a jogáról a központi hatalom képviselője, ha csak nem akart báb lenni környezete kezében, nem mondhatott le. Hozzátehetjük: az állam érdekében sem, mert hiszen elsősorban ennek van szüksége, hogy valaki remdélkezzék annyi cselekvési szabadsággal, amennyi nélkül a megmerevedett uralmi formákból az általános fejlődés érdekében az új felé út nem nyitható. Párt-hívei erről a jogáról is lemondatták Albertet, amidőn megígértették vele, hogy tisztségek, megyék, várnagyságok, főpapi és bárói méltóságok felől nélkülök nem fog hafározni.

A hatalom eddig is megoszlott a király és az előkelők közt, most azonban a mérleg az utóbbiak javára billent. Nem tudjuk elképzelni, hogy az állam javát szolgálta a változás. Annak ellenére mondjuk ezt, hogy tudjuk a királyi környezetet, a prelátusok és bárók túlsúlyra jutása nem feltétlenül jelenti az anarchia csúcspontját, mivel ők, mint a hatalom birtokosai már régtől fogva, éppen mint a király uralkodótársai, hozzászoktak ahhoz, hogy együttműködjenek és ellentétes érdekeiket kölcsönösen összeegyeztessék. A királyi, illetőleg uralkodó hiányában az országos tanács tehát bizonyos állandóságot jelentett s eredendőleg nem volt arra alkalmatlan, hogy a király nevében vagy helyette az országot elkormányozza. Magában egyesítvén a világi és egyházi nagybirtok urait, mindazokat, akiknek szavuk volt az országban, elhatározásuk pedig döntött élet és halál felett, egységes állásfoglalása a legfontosabb kül- és belpolitikai kérdésekben megszabta az egész ország magatartását. Könnyű azonban megérteni, hogy a tanács következetes állásfoglalása, azaz egymásnak ellentmondó határozatok elkerülése, inkább elérhető, ha van egy központja, az uralkodó, aki a maga legszemélyesebb híveire támaszkodva irányítja az örök ingadozókat, mintha nélküle minden egyes kérdésben újra és újra kell megteremteni az összhangot csak azért, mert már nincs módja pártot szervezni magának. Ahhoz képest, amivé a királyi tanácsnak válnia kellett, ha a tisztségeken az uralkodó félretolásával az egyes frakciók osztozkodnak, a Zsigmond-kori állapot valósággal paradicsominak tűnt fel.

Hunyadi korának nagybirtokosai más felfogást vallottak, mint XIV. századi elődeik. Ezek csak arra törekedtek, hogy minél nagyobb birtokuk legyen, minél több jobbággal rendelkezzenek. A gazdagságot és hatalmat egyenes arányban állóknak látták. A kapcsolatok így tudatosultak előttük: Minél több jobbágyuk és jövedelmük van, annál több fegyverest tarthatnak váraikban s minél nagyobb a haderejük, annál inkább van módjuk további birtok-, valamint tekintélyszerzésre. Hunyadi nagybirtokos kortársai között nem egy akadt, aki foglalással növelte vagyonát, engedély nélküli várak építésével vagy templomoknak, monostoroknak erődítményekké alakításával szerzett magának oly központokat, ahonnan a leigázott területeket féken tarthatta, a jobbágyok szokatlan és rendkívüli adók fizetésére kényszerítésével, azok gazdasági romlásának árán fokozta jövedelmét, a legkiemelkedőbb főurak azonban más módszert alkalmaztak. Arra törekedtek, hogy uralmuk-

nak az állami szervezet jellegét adják, vagyis lényegesen többé tegyék, mint amit a vagyon önmagában jelent. Eleinte, I. Ulászló alatt még birtokok, mint központ körül igyekeztek hatalmat kikristályosítani, amidőn azonban a királynélküli korszak szokatlan lehetőségeket tárt fel előttük s meggyorsította az események menetét, a felségjogok jelentősebb elemeinek zsákmányul ejtésével igyekeztek előre törni. Törekvésük rombadöntötte a királyi tekintélyt. Szerepük érzékeltetésére a földrengés-szinonima mégsem volna alkalmas, mert a változás nem pillanatok alatt történt. Az események inkább árvíz módjára hömpölygő áradathoz hasonlíthatók, amely aszerint, hogy hol talált szilárdabb vagy gyengébb ellenállásra, több-kevesebb idő alatt, de fel nem tartóztatható módon rombolta szét és nyelte el a királyi hatalom támaszeit.

A kor valamennyi nagybirtokos családját, minden egyes nevesebb közéleti szereplőjét sorra kellene vennünk, hogy feljegyezhesük, mit s hogyan szereztek meg az egykori felségjogokból, összeállításunk azonban, bármily hosszúvá nyúlna is, teljessé sohasem lenne. Így is mondhatnók: a még oly részletező tárgyalás sem adhatna pontos képet a nagybirtok előretöréséről és győzelmeiről. Be kell tehát értnünk néhány példa felsorakoztatásával, amelyek inkább csak illusztrációul tekinthetők.

Királyi felhatalmazás, szabályszerű „adományozás”, szokáson alapuló hatalom kiterjesztése és nyilvánvaló jogbitorlás kaleidoszkópszerű váltakozása jellemzi a módokat, amelyek segítségével a főurak céljukat elérni törekedtek.

Első helyen a közigazgatás, a megyei szervezet irányításának kézbe vételét említhetjük. Bármelyik főúr vezetője lehetett annak a megyének, amelyben birtokai feküdtek, ha a királlyal magának adatta az ispáni tisztelet. Örökös ispánja ekkor csak két megyének volt; Esztergomnak és Veszprémnek, ott az érsek, itt a püspök személyében,¹⁶ világi családok közül azonban még egyik sem láncolt magához véglegesen megyét. Két országrészben, Erdélyben és Szlavóniában, a király nem közvetlenül nevezett ki ispánokat, hanem a vajdára és a bánra bízta, hogy azokat familiarisaik közül ők válasszák ki. A régi szokás tehát két hatalmas területet csak az élükön álló országnagykok személyén keresztül fűzött a központi hatalomhoz. Hozzájuk hasonlóan kezdtek más országnagykok, főleg a délvídeken egyes megyéket csoportokká tömöríteni. A XV. század elején Ozorai Pipo a török elleni hathatós védekezés megszervezése érdekében Zsigmond kinevezéséből elnyerte a temesin kívül Csanád, Arad, Krassó, Keve megyék ispáni tisztét¹⁷ s az ő vezetése alatt az öt megye jóideig oly egységet alkotott, amelynek tagjai időnként, közös ispánjuk felhívására együttesen gyűléseket tartottak. Az összekötő kapocs közöttük egyedül Ozorai személye, ezért együvé tartozásuk múltó jelenség volt.

Állandóbb jellegű alakulat magjává lett a macsói bánság, mert itt nem egyetlen, hanem a mindenkori bán személyéhez kapcsolódott régtől fogva több megye ispánsága. Zsigmondot is arra, hogy a macsói bánt nevezze ki Baranya és Bodrog megyék ispánjává,¹⁸ kétségtelenül az a meggondolás

¹⁶ *Hajnik I.*: Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben. (Értékcések a történelmi tudományok köréből. XIII. k. 10. sz.) Budapest, 1888. 55., 92. l.

¹⁷ Zsigmondkori Oklevéltár. I—II/1. k. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok 1,3.) Budapest, 1951—1956. II/1. k. 4071, 4124, 4155, 4179, 4188. sz.

¹⁸ A zichi és vásónkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Szerkesztik Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukács Pál Budapest, 1871—1931. (A továbbiakban: Zichy okmt.) VIII. k. 32, 101, 458. l. Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I—III, V. k. Budapest, 1890—1913. (a továbbiakban: Csánki) II. k. 384, 566. l.

indította, hogy ilymódon erősítse, mint hátvéddel a bánságot s tegye alkalmassá az országhatár egyik fontos szakasza védelmének ellátására. Itt azonban a fejlődés tovább haladt s amint a megyék — Bodrogon és Baranyán kívül Bács, Szerém és Valkó is — szorosabban fűződtek a bánsághoz,¹⁹ a bán I. Ulászló alatt maga nevezte ki azok ispánjait. A különbség látszólag nem nagy s úgy tűnik fel, mintha nem is volna fontos, hogy ispánnak vagy alispánnak nevezik-e a megyék tényleges vezetőit, ha egyszer mindkét minőségben a bán familiarisai gyanánt működnek. A valóságban igen jelentős a változás, mert kifejezésre juttatja a bánnak territoriális hatalommal emelkedését s ugyanakkor a megyék kiszakítását a közvetlen királyi rendelkezés alól. A bán az 1440-es években az öt megye és a király közé beékelődve s azzal, hogy ő nevezte ki e megyék ispánjait, az ország területének jelentős darabját, ha nem is teljesen, de fontos vonatkozásban Erdély és Szlavónia helyzetéhez tette hasonlóvá. Ugyanez történt a szörényi bánsággal kapcsolatban, amely szintén nehezen tudott saját lábán megállani. Itt a vicebáni tiszte 1445-ben Ujlaki Miklós, aki Hunyadival együtt volt bán,²⁰ Görény, Orsova, Karám, Sebes és Keve várakkal egvűtt Debrentei Himfi Basynak (Basilius?) és Szalánci Jánosnak adta.²¹ Familiarisoknak helyettesekül alkalmazása általános jelenség, alapja az egész magyar kormányzati és közigazgatási rendszernek, Ujlaki kinevező oklevele azonban szokatlanul korjellemző, mert egyúttal tetszése tartamára, tehát visszavonásig a két familiarisnak adta Arad, Záránd, Keve és Torontál megyéket, azaz ezek ispáni tisztjét is.

A macsói és szörényi bánságok esetében az ország védelmének érdekei még indokolhatták megyéknek a közvetlen királyi irányítás alóli kikerülését, Külsőszolnok megyének hasonló helyzetbe jutását azonban nem. Itt egészen nyilvánvaló, hogy a földesúr érdeke volt a döntő. 1443-ban Brankovics György szerezte meg a felhatalmazást Ulászlótól, hogy egy alkalommal, a most Kátai László halálával megüresedett ispáni tisztre, amelyet ez királyi megbízásból tartott kezében, kijelölhessen egyet magyar familiarisai közül s ugyanő tőle elnyerte az ígéretet, hogy javaslatának megfelelően fogja a kinevezést eszközölni.²² November 22-én, a szerbiai Pirot város közelében kelt Ulászló felhatalmazása s a győzelmes téli hadjárat ideje kellőképpen megmagyarázza, hogy a király a kíséretében levő fejedelem szokatlan kérését teljesítette. Brankovicsnak a megyében jelentős birtoka volt s bizonyára ehhez fűződő érdekeit próbálta a familiarisi kapcsolattal lekötött ispán útján érvényesíteni. Igényei további kielégítésére, így arra a következő lépésre, hogy az ispánt ne csak egyszer,

¹⁹ Zichy okmt. IX. k. 48. l., *Csánki*, II. k. 227, 261. l. Az öt megyének az Árpád-korban, majd a XIV. században időnkint a bánsághoz kapcsolódását jól mutatja *Thallóczy* összeállítása. *Thallóczy L. — Áldásy A.*: A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára. (Monumenta Hungariae Historica. I. oszt. 33. k.) Budapest, 1907. 456. sköv. l. (a továbbiakban: *Thallóczy*: Szerbia).

²⁰ V. ö. *Pesty Fr.*: A szörényi bánság és Szörény vármegye története. Budapest, 1877. I. k. 281. l.

²¹ Magyar országos levéltár, Budapest. (A továbbiakban: O. L.) Középkori Gyűjtemény (a továbbiakban: DL.) 102.496.

²² ad officium seu honorem comitatus Zolnok exterioris, quod seu quem egregius condam Ladislaus de Katha, dum vivebat, a nostra maiestate tenuit, unum ex familiaribus vestris Hungaris, quem volueritis, hac vice eligere et nominare valeatis, cui nos ipsum officium seu honorem comitatus pretacti durante beneplacito nostro, ut moris est, tenendum conferamus. (Körmöcbánya város lt. Tom. I. fasc. 1. nr. 25. Hajnik Imre másolatából.)

hanem más alkalommal is ő nevezze ki, tehát a felhatalmazásból jogot formáljon magának, nem kerülhetett sor, mert Hunyadiával viszályba keveredve, itteni birtokait elveszítette.²³

Amíg Ujlakinál, Cilleinél vagy Hunyadinál a hatalomszerzés nem volt független a vagyongyűjtéstől s a kettő sokszor úgy összeolvadt, hogy nem is tudjuk eldönteni, vajon melyik lett közülök egy-egy eseménysorozat kiindulópontja, addig Giskra eljárása tanulságos példa, mily hamar tudott egy erélyes ember minden vagyon nélkül területiális hatalmat szerezni magának. Királynéi birtokok — váruadalmak és bányavárosok — az alap, amelyre Magyarországba jöveletekor támaszkodhat, ezek jövedelméből eltartott haderő az eszköz, amellyel első sikereit, a terjeszkedést biztosítja, s mindez elég, hogy hatalma lavinaszerűen növekedjék. A megyék hosszú sora kerül közvetlen irányítása alá, olyanok is, amelyekben a királynénak semmi birtoka sem volt. Van megye, mint Sáros, amelynek élén ispáni címmel ő állt, de van olyan is, mint Szepes, amelynek ispánját maga nevezte ki.²⁴

Eppen Giskrával kapcsolatban számbavehetjük azt is, hogy milyen királyi jövedelmi források megszerzése táplálta a főurak hatalmát. Az irányítása alatt álló országrész *lucrum camerae*-ja, a harmincadok, az ország két legnagyobb pénzverő kamarája — a körmöcbányai és a kassai —, az északi külkereskedelem lebonyolításából gazdaggá lett városok adója mind az ő rendelkezése alá kerültek. Amihez ő kétségtelenül uzurpálás útján jutott, azt mások egyidejűleg királyi felhatalmazás alapján vették birtokukba. Először csak ideiglenesen, egyszeri alkalommal, de valószínűleg már akkor is azzal a szándékkal, hogy lehetőleg állandósítsák, szokássá változtatják rendelkezési jogukat.

Viszonylag részletesen ismerjük a kamarahaszna sorsát. Kivetése megyénként a portákra történt és sok földesúrt érintett, akik esetleg régi mentességek érvényességét voltak kénytelenek elismertetni, a beszedett pénzösszegek hová fordítása pedig szintén utasítások kibocsátását tette szükségessé. Mindez oklevelek kiállításával járt s mert közülök legalább néhány elkerülte a pusztulást, többet tudunk a *lucrum camerae* sorsáról, mint a sómonopóliuméről vagy a pénzveréséről. A kamarahaszna fokozatos kisajátítását tanúsítják következő adataink. 1440 decemberében I. Ulászló még Budai György mestert, a *lucrum camerae* ispánját utasította, hogy Gersei Lászlónak adjon át a bevételből 300 aranyforintot.²⁵ Budai neve és tisztsége egyaránt arról tanúskodik, hogy az 1440-i kamarahasznát a király még központilag, saját — polgári származású — megbízottjával szedette be. Félév múlva Ulászló már átengedte ugyanennek a Gerseinek és Pető nevű testvérének, akiket zalai ispánokká kinevezett,²⁶ Zala és Vas megyék teljes *lucrum camerae*-ját oly felhatalmazással, hogy ők gondoskodjanak annak a király nevében való beszedéséről is.²⁷ Valószínűleg

²³ *Pesty Fr.*: Brankovics György rác despota birtokviszonyai Magyarországon és a rác despota cím. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. VI. k. 9. sz.) Budapest, 1877. 21. 35. l.

²⁴ *Tóth-Szabó P.*: A cseh-huszlita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Budapest, 1917. 214. l.

²⁵ *DI.* 92.908. A rendelet kancelláriai jegyzetei: A szöveg élén: *Commissio propria domini regis*, a pecsét alatt: *Commissio propria domini regis domino cancellario referente*, a szöveg alatt: *Subscriptio manu propria W. regis*.

²⁶ *Holub J.*: Zala megye története a középkorban. 1929. 466. l.

²⁷ *DI.* 92.919. 1441. máj. 20.

ugyanígy jutott Hunyadi Temes megye *lucrum camerae*-jének birtokába, amidőn annak ispánja volt.²⁸ Itt a kamarahaszna teljes egészében őt illette meg 1442-ben és 1443-ban. Ismerjük csanádi *dicator*ának nevét is. Ez Dóczi Mihály volt, akinek neve mellett a „csanádmegyei *lucrum camerae dicator*” vagy „*exactor*” megjelölés tisztének állandó jellegét tanúsítja.²⁹ Mint kormányzó Hunyadi is kénytelen átengedni egy-egy megye teljes kamarahasznát. Így utalta ki 1447 végén Ung megye jövő évi *lucrum camerae*-ját Pálóczi László országbírónak fizetés gyanánt.³⁰ Sőt 1452-ben Szentmiklósi Pongrác lipthói ispánnak zálogul lekötötte, a zsolnai harmincadon kívül, Komárom, Hont, Bars, Árva, Trencsén, Turóc, Liptó megyéket; hosszabb időre, mindaddig, amíg kielégítést nyer követelése, amelyet azért támasztott, mert évi 7.000 aranyforintnyi *sallarium*-át nyole esztendőn keresztül nem kapta meg.³¹ Mindez törvényes módon, a formák megtartásával történt. Nem maradhatott el azonban az a variáció sem, amidőn önhatalmúlag próbálta egy főúr beszédni valamelyik megye *lucrum camerae*-ját. Ilyesféle kísérletet tehetett 1447-ben Bars megyében Guti Ország Mihály, aki akkor még mindég viselte tartalmatlanná lett királyi kincstartói címét, azonban a megye hatósága nem engedte meg *dicator*ainak a telkek számbavételét, az egyik szolgabíró melljük rendelkezését pedig megtagadta.³²

Az a jelenség, amelyet Giskráról szólva vettünk észre, hogy ti. egy terület feletti hatalom gyakorlása az ottani bevételi források birtoklását is biztosítja, az országnagyokkal kapcsolatban szintén megfigyelhető. Így véljük megmagyarázhatni, hogy Hunyadi és Ujlaki mint erdélyi vajdák rendelkezhettek a sókamarákkal és a nagyszebeni pénzverőkamarával.³³ Az országnagy, aki széles terület állami jövedelmi forrásait fogta össze kezében, vezető helyre állított familiarisait esetleg már kisebb mértékben részesítette a bevételekből, mint amennyi megillette volna őket. Ilyesféle módon járhatott el Ujlaki 1445-ben, amidőn — mint említettük — a szörényi vicebánságot négy megye ispán-ságával egvűtt két familiarisára ruházta. Nem adta át nekik a megyék *lucrum camerae*-ját, nem is bízta rájuk annak beszédését, hanem egy összegben évi 4.000 aranyforintot biztosított számukra, az összeg fedezetéül 2.500 aranyforintig a lippai kerület *lucrum camerae*-ját jelölte ki, a többire vonatkozólag pedig azt ígérte, hogy sóban fogja megfizetni.³⁴ Mivel a lippai kamara Arad, Zaránd, Keve és Torontál megyéken kívül Csongrád, Csanád, Temes,

²⁸ A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. Szerkeszti Nagy Gy. I—II. k. Budapest, 1889. (a továbbiakban: Sztáray oklt.) II. k. 361. l. (1444).

²⁹ Hunyadi rendeletei: 1442. jan. 8. *exactori censuum luci camere regie* (Dl. 55.242.), 1443. jan. 9. *dicatori et exactori luci camere comitatus Chanadiensis* (Dl. 55.243.), 1443. jan. 18. *exactori pecuniarum luci camere comitatus Chanadiensis* (Dl. 55.244.), *dicatori luci camere comitatus Chanadiensis* (Dl. 44.340.), jan. 21. *dicatori luci camere comitatus Chanadiensis* (Dl. 55.245.)

³⁰ Dl. 31.570.

³¹ Központi állami levéltár, Pozsony. Kosztolányi cs. lt. B. 39.

³² Esztergomi káptalan magán lt. Lad. 33. fasc. I. nr. 5.

³³ 1443. ápr. 2. Ujlaki az erdélyi sókamaráshoz (Dl. 92.943.), 1442. jún. 9. ua. a szegedi sókamaráshoz (Dl. 92.933.), 1442. júl. 15. Hunyadi a szalárdi kamaráshoz (Dl. 55.262.); 1444 körül az ujlaki kapitány egyszersmind *cussionis monetarum per magnificum Nicolaum wayuodam Transsiluanum etc. comes. . . constitutus* (Dl. 48.266.); 1445. márc. 10. ugyancsak Ujlaki Miklós mint erdélyi vajda engedélyt ad in *camara cusionis monetarum pro parte nostra Szebenben a pénzverésre* (Dl. 102.494.).

³⁴ Dl. 102.496.

Krassó megyéket is magában foglalta,³⁵ kétségtelen, hogy Ujlaki a jövedelmek együttes kezelésével azt a rendelkezési jogot tartotta fenn magának, amelyet valamikor a király gyakorolt.

A vajdák és a bánok, valamint Giskra országrészek királyi jövedelmeit ragadva magukhoz, korábban példátlanul álló hatalom birtokosai lettek. A kor politikai eseményei híuen tükrözik, mit lehetett erre a hatalomra támaszkodva elérni. Giskra szereplése, az ország érdekeinek szemszögéből nézve, a negatívumot mutatja. Jól ismert, hogy hadereje dacolni tudott a megfélekezésére jövő seregekkel és Ulászlót, majd Hunyadit s az országnagyokat egyezkedésre, drágán megvásárolt fegyverszünetek és békék kötésére kényszerítette. Oly megállapodásokra, amelyek biztosították számára, hogy főkapitánysági területén a gyermek V. László nevében teljhatalommal uralkodjék. Óriási előnye, hogy semmi kötelezettséget sem érzett, mintha a török elleni élet-halál küzdelemben a legcsekélyebb mértékben is részt kellene vennie. Bevételeiből semmi sem jutott a déli végekre, itt Hunyadinak kellett megkettőzött leleményességgel pótolni az északról elmaradt hozzájárulást. Éppen Hunyadi szereplése a fejlemények pozitív oldalát tárja elénk. Meggyőzően tanúsítja, hogy kötelességtudattól áthatva miként lehet egy országrész gazdasági erején nyugvó hatalmat az egész ország javára felhasználni.

Mellettük, a főszereplők mellett azon a területen, amelyet Szlavónia, Erdély, a macsói és szörényi bánság tartozékai, Giskra főkapitánysága határoltak, a nagyobb főúri családok igyekeztek a felségjogok több-kevesebb elemét megszerezni. Az ő esetükben a hatalom kiépítése szembetűnően a családi uradalmakhoz kapcsolódott. Mintegy a földesúri jogkör nőtt át az állam szférájába. Általában mintegy magától értetődő, hogy a nagyobb családok beszédve saját jobbágyaiktól a kamarahasznát, azt maguknak tartották meg esetleg királyi, kormányzói felhatalmazásra, esetleg önkényesen.³⁶ A következő lépés gyanánt a legkiemelkedőbb család egy-egy megye egész *lucrum camerae*-jét magához ragadta. Így tettek a Rozgonyiak Sopron megyében. Bizonyára azért itt, mert családi birtokaik Giskra uralma alatt álló országrészben feküdtek, Sopron megyében ellenben, bár ideiglenesen, Sárvárt és Kapuvárt a magukénak mondhatták. Nem is egy, hanem három éven át — 1449-től 1451-ig — ők szedték be a nyugati határmegyében a kamarahasznát.³⁷ Királyi engedélyből jutottak egyes főúrak, tehát nemcsak azok, akiknek fennhatósága alá kamarák kerültek, pénzverési jogosítvány birtokába. 1441-ben Ulászló Lévai Cseh Lászlót felhatalmazta, hogy birtokai központjában, Léva várában ezüst pénzt verethessen³⁸ s hasonló engedélyt adott Alsólendvai Bánfi Pálnak. Ennek műhelye Alsólendván, Bolondócon vagy

³⁵ *Hóman B.*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Budapest, 1921. Térkép.

³⁶ A Várdaiaknak a királyi engedte át 1453-ban. (A nagykirályi gróf Károlyi család oklevéltára. Sajtó alá rendezi Géresi K. I—V. k. Budapest, 1882—1897 [a továbbiakban: Károlyi oklt.] II. k. 297. l., Zichy okmt. XII. k. 230. l.) 1448-ban Ung megye megállapítása szerint a Nagymihályiak, Pálócziak, Dobók, Homonnaiak falvai nem fizették be a kamarahasznát, azaz a földesurak azt maguknak tartották meg. (Dl. 31.571.)

³⁷ *Házi J.*: Sopron szabad királyi város története. I. rész 1—7. k., II. rész 1—6. k. Sopron, 1921—1943 (a továbbiakban: Házi) I/3. k. 308, 311, 315. l. — Várdai Aladár 1457-ben V. Lászlótól megkapta Szabolcs megye következő évi *lucrum camerae*-ját. (Zichy okmt. IX. k. 587. l.)

³⁸ 1441. dec. 28. Dl. 13.656.

bármely más birtokán működhetett, haszna pedig teljes mértékben Bánfit illette.³⁹ Mindaz, amivel az egyes főurak vagyonukat, sőt hatalmukat gyarapították, az uralkodó jogainak sérelmére történt. Addig, amíg nem volt király, kevésbé tűnt szembe, mivé lett a központi hatalom. Amidőn V. László trónra lépett, egyszerre nyilvánvalóvá lett, hogy semmi pénzügyi támasszal sem rendelkezik. Joggal panaszkodhatna: „Atyai házainkat mindenütt üresen találtuk.”⁴⁰

A mód, ahogyan a szorgos kezek siettek új házakba beépíteni mindazt, amit a központi hatalomtól elvettek, nem volt minden esetben egyforma. Hunyadi eljárása jól ismert. Tudjuk, miként szerzett családjának örökös grófi címet és nyugati jellegű territóriumot, ugyanakkor Brankovics Györgyöt sújtó birtokfoglalásokkal is hatalmas uradalmakat biztosított főleg a keleti és déli országrészekben, hogy az egészet betetőzze az állami jövedelmek, valamint a felhasználásukkal kiállítható haderő felett számára szabad rendelkezést nyújtó administrator proventuum regalium és főkapitányi tiszttel magára ruháztatásával. Kevésbé ismert a mód, amelyet Cillei követett, pedig ő tudta leginkább elérni, hogy hatalmának legitim jelleget adjon. Amíg szomszédságában a magyar főurak erőszakosan birtokokat foglaltak, jobbágyaikat pedig oly szokatlan és rendkívüli adók fizetésére kényszerítették, hogy azok már teljes romlást hoztak rájuk, tehát amíg eljárásukat a törvényekkel ellenkező önkény jellemezte, addig ő Szlavóniában úgy uralkodott, oly formák közt bocsátotta ki rendeleteit, mintha az államhatalom jogos tulajdonosa lenne.

Nem foglalt el birtokot, hanem azt a háramlás jogán tekintette a sajátjának. 1454-ben ezt így fejezte ki: Azok a Varasd megyei birtokrészek, amelyeket felesége kamarásának adott szolgálatai jutalmául, tulajdonosuk utódok nélküli halálával az ország régi szokása szerint a szentkoronára, következőképpen báni kezére háramlottak.⁴¹ Máskor megint azzal indokolta egész uradalom elfoglalását, hogy a birtok lakóit kellett földesurukkal szemben megvédelmeznie.⁴² Ez az uradalom, Rojcsa város a hozzátartozó prediumokkal 1393 óta királyi adományból volt a Szerdahelyi Ders család kezében⁴³ s így hat évtized múltán a polgárok régi szabadságainak biztosítása címén csak az támaszthatott rá igényt, aki a földesurak jogkörét megcsorbítva, föléje emelkedve a maga számára új uralmat szándékozott kiépíteni. Olyan nagy város felett, mint Zágráb szintén a szokásos formák között érvényesítette hatalmát. Akkor már szerte az országban az uralkodók megbízásából kapitányok állottak a szabad királyi városok élén, természetes tehát, hogy ő is egy Seboldus (Syboldus) nevű familiarisa személyében kapitányt nevezett ki Zágrábba s parancsait nem egyedül a bíróhoz és esküdtekhez, hanem ehhez is intézte.⁴⁴

³⁹ 1441. jún. 28. *cudifacere fructusque et utilitates exinde provenientes pro se recipere valeat.* (Dl. 44.313.)

⁴⁰ 1453. aug. 15. *Kovachich M. G.: Supplementum ad Vestigia comitiorum apud Hungaros.* Buda, 1800. II. k. 119. l. (Dl. 55.546.)

⁴¹ *iuxta antiquam et approbatam consuetudinem regni ad sacram coronam consequenterque manus nostras banales.* (Dl. 34.074.)

⁴² Dl. 14.681.

⁴³ Zsigmondkori Oklevéltár I. k. 2949, 3799, 3983, 4085, 4939, 5187. sz. V. ö. *Osánki D.: Körömségye a XV. században.* (Értekezések a történelmi tudományok köréből. XV. k. 12. sz.) Budapest, 1893. 18. l.

⁴⁴ *Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Collegit et edidit I. B. Tkalčić.* I-XIV. k. Zágráb, 1889—1932

Nem önkényesen rendelkezett az egyházi javadalmak adományozása ügyében sem. Még 1440-ben elnyerte Erzsébet királynétól a felhatalmazást, hogy a zágrábi püspökséget, valahányszor megüresedik, ő vagy atyja: Frigyes tölthesse be, a zágrábi és a csázmái káptalanok beneficiumait pedig ugyancsak eladományozhassa.⁴⁵ Cillei a királyi főkegyúri jognak Szlavóniát illető részét szabályszerű átruházással megszerezve, saját jelöltjét, Zólyomi Benedeket zágrábi püspökké kinevezte s őt Ulászó és Hunyadi ellenkezésével dacolva az egyházmegye birtokában másfél évtizeden keresztül meg is tartotta.⁴⁶ Mivel így lekötöztetett híve lett püspökké, aki magától értetődően teljesítette kívánságait, a káptalani javadalmak betöltését nem tartotta fenn magának, hanem átengedte Zólyominak. Bár a főkegyúri jog csak a beneficiumok adományozására adott felhatalmazást, hatályát Cillei átvitte az egyházi birtokok felőli rendelkezésre is. Ily módon állott elő a következő eset: Zólyomitól, a püspöktől Withowecz János, Cillei főkapitánya felhatalmazást szerzett, hogy az egyház két prediumát két familiarisának adhassa. A püspök nyilvánvalóan kényszerhelyzetben volt, a nagyhatalmú főkapitány, a bán jobbkeze kérését nem tagadhatta meg. Az adomány elnyerői bizonyára maguk is érezték, hogy birtokjoguk nem nyugszik szilárd alapokon. Cilleihez fordultak tehát és hozzájárulását kérték. A bán teljesítette óhajukat, szükségesnek tartotta azonban, hogy megindokolva eljárását, annak törvényességét hangsúlyozza. Ismét a főkegyúri jogra hivatkozott.⁴⁷ Felesleges megismételnünk, hogy alaptalanul, mert az birtokadományozásra nem adott felhatalmazást. A törvényesség látszatának keresése rendkívül jellemző. Azt az eljárást azonban már Cillei sem igyekezett szépítgetni, hogy a püspöki tizedeket egy időre három kerületben lefoglalta magának, azaz Zólyomit megfosztotta azoktól.⁴⁸ Számunkra csak az a feladat marad, hogy utaljunk rá: eljárása nem volt precedens nélküli, mert Zsigmond is megtette, hogy szorult helyzetében az ellenség támadására hivatkozva hozzá nyúlt a bandériumtartási kötelezettséggel amúgy is megterhelt tizedekhez.

A kedvezmények, amelyeket Cillei osztogatott, szintén nem közönségesek, hanem fejedelmi bőségzaruba illőek. 1448-ban Varasd várost két hetes országos vásár tartására hatalmazta fel, sőt árumezállító joggal is megajándékozta,⁴⁹ tehát oly rendkívüli kiváltsággal, amilyenben a királyok csak kivételképpen részesítették még legnagyobb városaikat is.

(a továbbiakban: *Tkalčić*) II. k. 207. 255. l. V. László 1457-ben mondja: Syboldus alias capitaneus per illustrem Ulricum comitem Cilie etc in eadem civitate nostra montis Grecensis constitutus. — Cillei 1451-ben Zágrábot a saját városának (civitas nostra) nevezte. (DL. 32.911.)

⁴⁵ *Fraknoi V.*: Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Budapest, 1899. 17. sköv. l.

⁴⁶ *Ua.*: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Budapest, 1895. 149. l.

⁴⁷ *regalis iurispatronatus auctoritate nobis dudum per condam serenissimam principem dominam Elizabeth reginam Hungarie etc dominam et consanguineam nostram tam sue reginalis maiestatis quam etiam serenissimi principis domini Ladislai regis filii sui ex condam excellentissimo principe domino Alberto rege etc procreati potestatis ex plenitudine in dicta ecclesia Zagrabicensi attributa imperpetuum et concessa.* (DL. 102.099.)

⁴⁸ 1447-ben visszaadta a varasdi, kemeleki és kamarcusi kerületek tizedeit. Ez alkalommal a lefoglalást így indokolta: *certis ex causis animum nostrum ad id moventibus.* (DL. 102.106.)

⁴⁹ *Monumenta historica liberae regiae civitatis Varasini.* Edidit *Zlatko Tanodi*. Tom. I. Codex diplomaticus 1209—1526. Varasd, 1942 (a továbbiakban: *Tanodi*), 165. l.

Udvartartása sem hasonlítható az átlagos főúrihoz. Ilyen udvar sok volt az országban, apródokkal, familiarisokkal és szolgasereggel. Az övé annak a királyi curia-nak a mása, amely már nem azért központja az országnak mert ott él a király, hanem mert a kormányzás munkájának a színtere. Tehát nemcsak udvarmestere⁵⁰ és marsallja van,⁵¹ hanem kancellárja is. Pakensteini Meusenreiter János mester évekig viselte mellette ezt a tisztséget.⁵² Feltehetőleg az ő őrizetére bízta titkos pecsétjét, amellyel adomány- és kiváltságleveleit megerősítette.⁵³ Titkainak letéteményese mellett mások tanácsait is igénybe vette. Ezeknek is, mint a királyi tanács tagjainak, consiliarius a nevük. Maga inkább csak általánosságban hivatkozott rájuk, közülök egynek-egynek a nevét azonban oklevelek is fenntartották. Oly vitás ügy megvizsgálására, amely nem tartozott báni ítélőszéke elé, mint amilyen varasdi polgárnak nemessel szemben támasztott követelése, tanácsosait küldte ki s azután ezek határozatának megfelelően hozta meg döntését.⁵⁴ Kancellárja és egyik tanácsosa képviselte 1441-ben az I. Ulászlóval folytatott egyezkedések alkalmával,⁵⁵ Lamberger Frigyes nevű tanácsosa 1456-ban, amidőn Hunyadi Jánossal és Lászlóval szövetségre lépett,⁵⁶ hogy csak a két végső határpontot említsük. Tanácsa nem valami ideiglenes szervezet volt. Tagjai együtt maradtak Cillei halála után is s közösen tárgyaltak Frigyes császárral, védve a maguk és társaik érdekeit.⁵⁷

A főuraknak ahhoz, hogy a kezükbe került hatalommal nagyvonalúan éljenek, még egy adottságuk volt, amely élesen elhatárolta őket XIV. századi elődjeiktől. Hunyadi generációja fiatalságát Zsigmond idejében élte le. Oly király mellett nőtt fel, akinek környezetében napról-napra a világpolitika nagy kérdései kerültek megbeszélésre, sőt eldöntésre. Távoli uralkodókkal találkozhattak, diplomatákkal, követekkel érintkezhetek, a birodalmi

⁵⁰ 1443-ban Georgius Sawr dictus nunc curie nostre magister. *Tanodi* 163. l.

⁵¹ 1440-ben Flednitzer Wulfing. *Házi* I/3. k. 198. l.

⁵² 1431-ben Zsigmond egy, 1437-ben nyolc Varasd megyei birtokkal, köztük Komor-ral ajándékozta meg magister Iohannes Mewsenrewter de Komor alias de Pakenstein-t, aki ekkor a Cilleiek kancellárja (Dl. 12.392. és 33.686.) 1440 : *Házi* I/3. k. 198. l.; 1441 : *Katona St.* : Historia critica regum Hungariae. XIII. k. Pest, 1790. 151. l. 1443 aug.-ban már néhainak mondják. (Dl. 35.962.) Cillei kancellárját név nélkül említik 1450-ben. *Házi* I/3. k. 299. l.

⁵³ 1453 : Dl. 34.071 ; 1454. szept. 27. : Dl. 14.879.

⁵⁴ 1448. dec. 14. : per consiliarios nostros per nos ad discussionem huiusmodi cause ... deputatos iuxta diffinitionem et edictum memoratorum consiliariorum nostrorum. (Dl. 102.107.)

⁵⁵ Bécsi állami lt. Ung. Urkunden 161. sz. O. L. Filmtár.

⁵⁶ *Chmel, J.* : Materialien zur österreichischen Geschichte I—II. k. Wien, 1837—1838 (a továbbiakban : *Chmel*) II. k. 106. l.

⁵⁷ Frigyesel Gráchan 1457. febr. 10-én kötött egyezségük tartotta fenn névsorukat : Kreyger András, Apprecher Frigyes tiferi plébános, Holnegger Antal, Scebriaacher Zsigmond és Flednitzer Wulfing. (*Birk, E.* : Urkundenauszüge zur Geschichte Kaiser Friedrich des III. in den Jahren 1452—1467. Archiv f. Kunde öst. Geschichtsquellen XI. [1853.] 141. l.) Holneggert (Holnegker. Hollennegker) 1455-ben Cillei mint consiliariusát birtokadományban részesítette (Dl. 33.350). Az elmondottak ellenére sem szabad jelentőséget tulajdonítanunk annak, hogy Cillei 1447. szept. 8-i rendeletét *intra ambitum domini nostri regni Sclauonie* alkalmazott kapitányaihoz, várnagyaihoz, officialisaihoz, vajdáihoz, villéusaihoz intézte (Dl. 102.106.). Az oklevél befejező részéből : tam in terris nostri domini quam etiam in banatu [regni] Sclauonie kétségtelen ugyanis, hogy az a kifejezés, amely Szlavóniát Cillei dominium-ának mondja, tollhiba eredménye s a domini nostri, valamint regni Sclauonie szavak közé *et* kötőszót kell tenni.

kancellária humanista tagjaitól tanulhatták meg, mi az új műveltség. Széles látókört szerezhettek, mint soha korábban, hiszen Rómáig, a Pireneusokig, Párison át Londonig kísérhették királyukat. Személy szerint megismerhettek olasz, német és francia hűbérurakat, akiket lazább kötelékek fűztek uralkodójukhoz, mint őket Zsigmondhoz s akiknek hatalma tagoltabb társadalmon épült fel, mint az övék. Vajon nem volt-e számukra közeli a kísértés, hogy hasonló territoriumot próbáljanak maguknak teremteni? Az, ami Cillei esetében magától értetődött, tőlük sem lehetett többé idegen.

Megkönnyítette törekvéseik sikerre jutását, hogy oly titkárok állottak mellettük, akik korszerű műveltség birtokában, mint arról egyetemi végzettségük tanuskodik, a diplomácia nyelvén tudják megfogalmazni uruk elhatározásait s ezt sima tanácsokkal támogatják, ahol a nyers erőszak célját tévesztene. Közülök egynek a neve jól ismert a bibliofilek előtt: Debrentei Tamás püspöké, aki veszprémi prépost korában Ujlaki Miklós kancellárja volt.⁵⁸ Azé az Ujlakié, aki Hunyadinak egyszer szövetségese, máskor vetélytársa. Debrentei 1446-ban — éppen Ujlaki segítségével — pápai kinevezést nyert az egri, majd 1454-ben a zágrábi püspökségre, az előbbi elfoglalásában azonban Hédervári László a maga, az utóbbiében Cillei egyik jelöltje érdekében megakadályozta s bonyodalmas tárgyalások után csak 1464-ben lett a nyitrai egyházmegye feje. Míg püspökségei után járt, ismételten hosszasan tartózkodott a pápai udvarban s a róla elnevezett kis codex, amelyet ma a párizsi Nemzeti Könyvtár őriz, azt a beszédét tartalmazza, amellyel II. Piusnak megköszönte kinevezését. A codex első lapjára önmagát is lefestette, amint a pápának átnyújtja a háláját tolmácsoló kéziratot, amely tehát még az Ujlaki oldalán megkezdett diplomáciai tevékenységének záróköve volt.⁵⁹ Ha nem is éppen kancellári címmel, egy-egy bizalmas tanácsadót más főurak mellett is találunk. Lévai Cseh László, akinek atyja — Péter — erdélyi vajda volt, nem viselt országos méltóságot, mindössze Bars megye ispáni tisztét mondhatta a magáénak.⁶⁰ Mégis oly „jegyzőt és pecsétőrt” tartott maga mellett, a Gömör megyei nemes családból⁶¹ származó Mellétei Lukács esztergomi egyházmegyei klerikust, akinek tanultságát magister címe igazolja. Ennek szolgálatait 1441-ben úgy jutalmazta, hogy Ulászlótól kieszközölte számára a szentgotthárdi ciszterci apátságot.⁶² Magától értetődően nem azért, hogy szerzetessé tegye, hanem mert a monostor jövedelmének terhére óhajtott számára igényeit kielégítő megélhetést biztosítani.⁶³

Nekik és a hozzájuk hasonló diplomata titkároknak oroszlánrészüik lehetett abban, hogy a bárók közti vetélkedés elvesztette a XIV. században még uralkodó nyers vonásait. Az ő diplomáciai játékok segítették ligákba

⁵⁸ Soproni állami lt. Niezky cs. lt. 175. sz. 1445. év.

⁵⁹ Életének részletei: A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. Szerkeszti Erdélyi L., Sörös P. I—XII. k. Budapest, 1902—1916 (a továbbiakban: Pannonth. rendt.) III. k. 50. sköv. l. — Hoffmann E.: Régi magyar bibliophilek. 1929. 107. sköv. l. — Majláth B.: Debrentei Tamás búcsúbeszéde II. Pius pápához. Magyar Könyvszemle 1889. 208. sköv. l.

⁶⁰ Wertner M.: A Lévai Csehek. Századok. 1901. 340. l.

⁶¹ Csánki I. k. 141. l., Ila B.: Gömör megye. (Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. I. sorozat 2. sz.) Budapest, 1946. III. k. 28. l.

⁶² Dl. 59.267.

⁶³ Neve a szentgotthárdi apátok hiányos lajstromában nem szerepel. V. ö. Kalász E.: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 3.) Budapest, 1932. 162. sköv. l.

fűzni a tegnapi halálos ellenfeleket, hogy holnap új csoportosulást ajánljanak uraiknak.

A nagybirtok lényegében rejlő önállósulási tendenciák, korszerű diplomáciai játékmóddal párosulva, a magyar állam egységére nagy veszélyt jelentettek. Nemcsak szervezetének, hanem területének egysége is kockán forgott. Az állam, amelyben a legfőbb hatalmat az egyházi és világi főurakból álló tanács tartotta kezében, gyenge volt ahhoz, hogy útját állja a bomlasztó tevékenységnek, amelyet elsősorban magának a tanácsnak a tagjai fejtettek ki. Egyetlen kapocsnak, amely még összetartotta a nagybirtokos családokat, az maradt, hogy ezeknek még mindig előnyösebb volt, ha egymással szorosabb vagy lazább érintkezésben, nyílt vagy titkolt ellentéteiket ideiglenesen áthidalva haladnak, mintha teljesen elszakadnak egymástól. Kétségtelen azonban, hogy csak idő kérdése volt, mikorra lesznek — esetleg a következő generáció idejében — egyéni érdekeik erősebbek és tűnnek el morális gátjaik. Ilyenek is voltak. Elsősorban a hűség, amelyet királyuknak és a szentkoronának megfogadtak, amely azonban nem szólhatott egész életükre, főleg akkor nem, ha egyidejűleg volt egy másik uralkodó is. Azután az a felfogás, amelyet a kancellária úgy fejezett ki, hogy a kiváltságok birtokosai egy testnek a részei, ők, a legelőkelőbbek pedig a fejet jelentő király mellett annak tagjai. Bizonyára nem véletlen, hogy a XIII—XIV. században is időnként fel-felbukkanó hasonlatot⁶⁴ éppen a Zsigmondot követő két évtizedben említi gyakrabban a kancellária. Mintha csak a felbomlás fenyegető közeledése indította volna hangot adni az együvértartozásnak.

Az állam érdeke az önállósulásra készítő reális erők megfékezését tette szükségessé. Ezt azonban maguktól a nagybirtokosoktól, a hatalom uraitól nem lehetett várni. Tettek ugyan erre kísérletet, amint tanácskozásaik, időnkénti összejeveteleik is bizonyítják,⁶⁵ egymagukban azonban, bármennyire volt a hatalom kezükben, nem tudták céljukat elérni. A szemben álló erők túlságosan is egyensúlyban tartották egymást. A holtpontról a fejlődést új elemeknek a porondra lépése mozdította el. A köznemesség és a polgárság nem most pattantak Minervaként a világra, az államélet terén azonban eddig háttérbe szorultak. Nem egyformán fejlett szervezetségük. Fegyverzetük is hiányos, sőt együttesen sem jelentenek oly erőt, amely alkalmas volna arra, hogy a siker reményében fölvegye a harcot a nagybirtokkal, fellépésük azonban mégis jelentős, mert az állam egysége körül forgó küzdelemben mint szövetségeseik túlsúlyt biztosítva a felek egyikének, eldönthetik a harcot. Szereplésük nyomán megváltozik az erők egyensúlya, oly mértékben átalakul az államszervezet, hogy a tanács, a megerősödő országgyűlés mellett, elveszíti korábbi hegemoniáját s ezzel a benne csoportosuló nagybirtokosok divergáló törekvései is korlátok közé szorulnak.

II

A köznemességet nem az Albert halálát követő pártharcok és trónviszályok emelték fel a közélet színterére. Ezek csak az alkalmat adták meg neki a szerepléshez. Mire idáig eljutott, már hosszú otthoni előkészület állott mögötte, amelynek során Zsigmond uralkodása alatt meggyében egyre

⁶⁴ *Eckhart F.*: A szentkorona-eszme története. Budapest, 1941. 176. sköv. l.

⁶⁵ Teljes felsorolásuk felesleges lenne. Az 1455. jún. 8-án Győrött tartott tanácskozás meghívója: Zichy okmt. IX. k. 498., 501. l.

nagyobb hatáskör birtokosá lett.⁶⁶ A megyei hatóság az illetékes bíró az 1405. évi II. decretum értelmében⁶⁷ minden olyan esetben, amidőn a földesúr nem ad elégtételt a jobbágysági által okozott károk miatt, reá hárul a jobbágysági szabadköltségének biztosítása s a földesúr megbírságolása, ha ez távozni szándékozik a jobbágyságot visszatartja, csak az ő közreműködésével lehet az 1411-i decretum szerint a hátrálékos kamaranyereséget behajtani, 1435-ben pedig felhatalmazást nyer, hogy a hadbavonulások során kárt elkövetőknek birtokait lefoglalja.⁶⁸ Az 1435. évi II. decretum rendkívüli módon megnövelte a megye — alispán és szolgabírák — hatáskörét azzal, hogy feljogosította az erőszakosan elfoglalt birtokoknak a törvényes tulajdonos részére való visszaadására. Az ún. hatalmaskodási ügyekben az ítélezés továbbra is az országos bíróságok feladata maradt, a megye bevonása azonban segített azon a visszásságon, hogy az ilyesféle perek az idézések és halasztások rendszerével esetleg évekig elhúzódtak s ezalatt a birtokok a jogtalan foglaltot gazdagították. A megyére éppen az a köteletség hárult, hogy királyi utasításra, amelyet a kárt szenvedett fél eszközölt ki és mutatott fel, ún. proclamata congregatio módjára összehívja a szomszédokat, ezeket eskü alatt kihallgassa s a hatalmaskodást igazoltan találva, az elfoglalt birtokot vagy elvett javakat visszaadgáltassa. Maga a mód is jelzi a megye súlyának megnövekedését. Mivel eredetileg proclamata congregatio-t csak a nádor vagy az uralkodó külön, ún. specialis felhatalmazása alapján valamelyik megbízott főúr hívhatott össze, a király bírói hatalmának jelentős részét vette át a megye.⁶⁹

⁶⁶ Molnár E.: A magyar társadalom története az Árpádoktól Mohácsig. Budapest, 1949. 322. l.

⁶⁷ 10. art.

⁶⁸ 1435. évi II. decr. 9. art. 3. §.

⁶⁹ Az 1435. évi II. decretum általános rendelkezéseinek (4. és 5. art.) természet-szerűleg megvoltak a maguk előzményei. Már az 1397-i temesvári decretum felhatalmazta az alispánt és a szolgabírákat, hogy a hatalmaskodókkal szemben eljárva, a kárt szenvedett félnek elégtételt adassanak (Knauz N.: Az 1397-i országgyűlés végzése. Magyar Történelmi Tár III. k. 229. l.), azonban a XIV. és XV. század fordulójáról nincs emlékünknél, amely a megye ily jellegű működéséről tanúságot tenne. Valószínűleg az eljárás szabályozatlansága is hozzájárult, hogy a megye akkor még nem tudott élni a kínálkozó lehetőséggel. A temesvári decretum ugyanis csak általánosságban mondta ki, hogy a megyei hatóság szolgáltatson igazságot, mellőzte azonban annak részletezését, hogy a kártevőket miként kell engedelmességre szorítani. Az alispán és a szolgabírák sem elég tekintéllyel, sem hatalommal nem rendelkeztek ahhoz, hogy ítéletüket elfogadtassák. Az előbbi a királytól kellett megkapniuk. Ez meg is történt oly módon, hogy fokozatosan egyre gyakrabban nyertek tőle felhatalmazást generalis congregatio összehívására. A proclamata congregatio módjára tartott gyűlés feladata eleinte csak a tények megállapítása volt, azonban 1412-ben Zsigmond már szemrehányást tett Szabolcs megyének, amiért nem hajtotta végre super quibusdam novis actibus potentiarius kibocsátott rendelkezését, amely szerint a kárt szenvedett félnek, miután panasza alaposságáról a per modum proclamata congregationis generalis tartott közgyűlés meggyőződött, iuxta vim, modum et formam nostri generalis [decreti] elégtételt kellett volna adnia super huiusmodi novorum actuum commissione. (Dl. 57.424.) Sőt 1417-ben a király egészen az 1435-i decretum szellemében intézkedett, mert a proclamata congregatio-szerű gyűlés összehívását és a birtokba visszahelyezést egyaránt elrendelte, ez alkalommal is hivatkozva generale nostrum decretum per nos alias una cum prelati et baronibus nostris super illatione actuum potentiarius stabilitum-ra. (Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez. Szerkesztette Varju E., Iványi B. I—II. k. Budapest, 1908—1928. [A továbbiakban: Bánffy oklt.] I. k. 550. l.) A decretum a temesvárival azonos, amint ennek az új hatalmaskodásokról szóló kitételéből (si aliquis aliquas novitates scilicet facta potentiarum, spoliationes, derobationes et illegitimas possessionum occupationes ac alia consimilia cuipiam fecerit. M. Tört. Tár i. h.) is látszik.

Ez a XV. század eleji megye, amely a feudális rendet oly egységesen védi a jobbágysággal szemben, inkább a nagybirtokosok, mint a köznemesség érdekeinek képviselője. Vezetősége két elemből tevődik össze: a király által kinevezett ispánból, illetőleg ennek alispánjából és az évenként választott négy — egy-két megyében két-két — szolgabíróból. A két elem Zsigmond uralkodásának elején még semmiképpen sincs egyensúlyban; a hatalom nagyobb fele akkor az ispáné. Azonban már megkezdődik a küzdelem, hogy a köznemesség képviselői előbb egyenjogúvá legyenek a nagybirtokot jelentő ispánnal, majd túl szárnyalják. Az egyenjogúság jele, hogy az 1435-i decretum megállapítja: a bírságok, amelyek a vagyonszerzés, a gazdagodás egyik módját biztosítják, fele-fele arányban illetik meg az ispánt és a szolgabírót.⁷⁰

A köznemesség túlsúlya jutása olymódon ment végbe, hogy a szolgabírók mellett egy-egy feladatkör ellátására új megyei megbízottak nyertek felhatalmazást, azaz a köznemesi funkcionáriusok száma megnövekedett. A kezdetek itt a XIV. század végéig nyúlnak vissza. A köznemesi felkelést szabályozó 1398-i királyi rendelet szerint az uralkodó kijelölt több tehetős megyei nemest, hogy az alispánnal együtt felügyeljenek a gyülekezésre, közülök ketten mint kapitányok és az alispán vezették a csapatot a királyi seregbe s ugyanők rótták ki az alispánnal együtt a bírságokat a távolmáradokra.⁷¹ Már teljesen szabadon választhatták meg a nemesek egyik társukat az 1434-i rendelet értelmében az ispán mint kapitány mellé annak a megyei csapatnak az élére, amely a bázeli zsinat határozata alapján kivetett adónak a terhére került kiállításra.⁷² Ugyancsak szabad kezét nyert a köznemesség annak a lajstromnak az elkészítésére, amelybe az általános hadbaszállás elrendelésekor a jobbágyok számát birtokosonként feljegyezték. A megye az 1435-i I. decretum szerint⁷³ megbízta kifejezetten a középrendű nemesek egyikét, hogy a szolgabíróval állapítsa meg, hol hány jobbágya van a királynak, a báróknak, a nemeseknek. Sőt a bázeli zsinati adónak még a beszédese is a megyei nemesség választottjainak a feladatává lett. Viszont ismét az ispán és a nemesek együtt szemelték ki azt a nemest, akinek feladata volt az utódok nélkül elhunytak birtokait gondozni, felettük felügyeletet gyakorolni mindaddig, amíg ki nem derül, hogy az oldalági rokonokat vagy a királyt illetik-e azok.⁷⁴

Ezekhez a kezdetekhez csatlakozóan Hunyadi korában a köznemesség befolyása, hatásköre otthon megyéjében tovább erősödött. Albert ideje még nem jelent haladást. Az 1439-i decretum szóról-szóra megismételte az 1435-inek

A proclamata congregatio azt jelentette — s ebben különbözött a szokásos megyei közgyűléstől —, hogy ott a megye a király által ez alkalommal reá ruházott bírói hatalom birtokosa, amelyhez hasonlólt csak a nádor vagy valamely, szintén külön megbízás alapján eljáró főúr gyakorolhat. A tekintély megszerzésével párhuzamosan erősödhetett a megye hatalma. Valószínűnek kell tartanunk, hogy ítéleteinek ekkor már érvényt tudott szerezni. Lehetetlen ugyanis feltennünk, hogy kárt szenvedett felek proclamata congregatio összehívását elrendelő királyi parancsokat eszközölnek ki, az uralkodó pedig ilyeneket kibocsát, ha nincsenek meggyőződve, hogy azoknak fogamatjuk is lesz.

⁷⁰ 1435. évi II. decr. 3. art. (A megyei bírságokat a 7. art. sorolja fel.)

⁷¹ Oklevelek Temes vármegye és Temesvár város történetéhez. Másolta és gyűjtötte Pesty Fr. Sajtó alá rendezte *Ortva* T. I. k. 1183—1430. Pozsony, 1896. 282. l.

⁷² *Iványi B.*: Bártfa szabad királyi város levéltára. 1319—1526. I. k. Budapest, 1910. 50. l. (A továbbiakban: *Iványi*: Bártfa).

⁷³ 6. art.

⁷⁴ 1435. évi II. decr. 17. art. 1. §.

hosszú rendelkezését a proclamata congregatio módjára tartani szokott közgyűlésről. A következő évek, végig Mátyás uralkodásáig, ezt a közgyűlést élő intézménynek mutatják.⁷⁵ De nem oly általános érvényűleg, mint várni lehetne. Bármily nehéz, sőt veszélyes a teljes okleveles anyag leggondosabb számbavétele nélkül véleményt nyilvánítani, úgy tűnik fel, mintha V. Lászlónak a trónra lépte után a hatalmaskodások megtorlása terén visszaállott volna a XV. század eleji gyakorlat, azaz a kúria bírái, kikapcsolva a megyét, beérték volna hiteleshelyi vizsgálat megtartásával s azután maguk hajtották volna végre ítéletüket, mintha proclamata congregatio-s közgyűlés összehívását csak a panaszos sürgető kérésére, kivételképpen lettek volna hajlandók elrendelni. Másrészt, mielőtt erre a visszahajlásra sor került volna, tehát a megelőző évtized folyamán mintha a köznemesség igyekezett volna azt a bírói és végrehajtói hatalmat, amelyet az 1435-i és 1439-i decretumok mindeddig csak esetenként elnyert királyi felhatalmazás alapján biztosítottak számára, állandóan gyakorolni.⁷⁶

Elszórt, talán el is szigetelt esetek és országgyűlési végzések egyaránt tanúskodnak a köznemesség szándékáról, hogy a megyét a saját akarátának végrehajtóeszközzé tegye. Ennek hatáskörét kibővíteni s ugyanakkor a vezető szerepet magának biztosítani volt a cél, amely felé igyekezett. Bármennyire egyéni érdekei ösztönözték és vezették, törekvései, mivel a hatalmasok önkénykedésének megzabolozására irányultak, ebben a lényeges vonatkozásban egybeestek az állam, sőt a nép érdekeivel.

⁷⁵ Istványi G. egyébként gondos, nagy anyagot felölelő tanulmánya nem véve észre, hogy az 1435. és 1439-i szabályozásnak nem a közgyűléstartás a lényege, hanem a kárt szenvedett félnek a birtokba megyei hatalommal való visszahelyezése, egy kalap alá fogta a nádori és a proclamata congregatio módjára tartható gyűléseket s az előbbieket háttérbe szorulásáról tanúskodó adatokat az utóbbiakra is vonatkoztatta. Ily módon még félreérthetetlen adatokat is tévesen magyarázott. Idézzük tanulmányából: „Általában nagy volt a húzódozás a közgyűlésen való megjelenéstől. Előfordult, hogy a megjelenésre súlyos fenyegetésekkel, »sub pena et expositione exylii« kellett a nemeseket rávenni. Arra is van példa (1458-ból), hogy maga a megye hatósága, a comes és a szolgabírák maradtak távol a királyi parancsra kihirdetett közgyűlésről. A sok bírságolás, büntetés semmit sem használt, a haldokló intézménybe már nem lehetett ily eszközökkel sem lelket verni.” (A generalis congregatio. Levéltári Közlemények XVIII—XIX. [1940—1941] 188. l.) A cikkben idézett forráshelyek szerint korántsem a közgyűlésekre egyébként összeseregülő nemeseket kellett fenyegetésekkel megjelenésre biztatni — ezek kellő számban ott lehettek, ha az oklevél az ispánon és szolgabírákon kívül universi nobiles comitatus nevében is kelt (Máramaros-i diplomák a XIV. és XV. századokból. Egybegyűjtő és jegyzetekkel kísérvő kiadta Mihályi J. Máramaros-Sziget, 1900 [a továbbiakban: *Mihályi*: Máramaros]) 363. l. —, hanem azt a két hatalmaskodót, akik nyilvánvalóan bűnük tudatában maradtak távol, a másik esetben pedig a Bodrog megyei ispán és a szolgabírák azért adtak alkalmat Bátmonostori Tóttós Lászlónak panaszra, mert kihirdették ugyan a gyűlést, de a kalocsai érsek iránti kedvezésből nem jelentek meg azon (Zichy okmt. X. k. 40. l.). Oklevelek, amelyek a proclamata congregatio módjára tartani szokott közgyűlések összehívására s a panaszos fél kártalanítására utasítanak: 1446: Országnagyok (A Héderváry-család oklevéltára. Közlik *Radvánszky B. és Závodszky, L.* I—II. k. Budapest, 1909—1922. [A továbbiakban: Héderváry oklt.] (I. k. 240. l.) 1447 vagy 1451: országnagyok (ua. I. k. 247. l.), 1448: országnagyok (Zichy okmt. IX. k. 188. l.), 1449: országnagyok (Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják *Nagy I., Paur I., Ráth K. és Vég hely D.* I—VIII. k. Győr, Budapest, 1865—1891. [A továbbiakban: Hazai okmt.] V. k. 241. l.), 1450: országnagyok (Hazai okmt. IV. k. 362. l.), 1454: V. László (Bánffy oklt. I. k. 677. l.), 1455: V. László (Zichy okmt. IX. k. 490. l.),

⁷⁶ A kérdés véglegesen akkor volna tisztázható, ha egy Hunyadi-kori Oklevéltár lehetővé tenné a kiadatlan oklevelek áttekintését, a nyomtatásban már megjelentek tömegében pedig a tájékozódást megkönnyítené.

A legelső lépés a királyi engedély kieszközlése és elnyerése volt, hogy a megye szembefordulhat a hatalmaskodó bárókkal, még ha azok az uralkodó párthívei közé is tartoznak. Szabolcs megye nemessége két hónappal I. Ulászló megválasztása után (1440 május közepén) külön követe útján terjesztette elő panaszát, hogy károkat, jogtalanságokat, fosztogatásokat, elnyomást szenved s kérte ugyanakkor az engedélyt, hogy védekezhessék. A fiatal király, tanácsában megtárgyalva az ügyet, elhárította magától a gyanút, mintha a kártevők az ő szándékai szerint járnának el — éppen ez a megjegyzése árulja el, hogy nem ellenfele, Erzsébet párthíveire panaszkodtak a szabolcsiak —, megígérte, hogy a béke helyreállítása érdekében minden tőle telhetőt meg fog tenni, egyszersmind megadta a felhatalmazást, hogy a megye nemesi és birtokosai teljes elszántsággal és erejükkel felléphessenek a még oly magas állapotúakkal szemben is, ily módon védve javaikat és a hazát.⁷⁷

Az önértékelés és önbizalomnak azonban meg kellett keresnie a formát, amelynek keretei közt az ellenállás a siker reményével megszervezhető. Nem ment könnyen, annak jeléül, hogy a hatalom valóban a főurak kezében van. A király a nagybirtokosoknak valósággal foglya, ezek ellen az országgyűlés még fenyegető határozatokat sem tud hozni, a végrehajtásról nem is szólva. Mily erőteljes cseng az 1442-i hatvani országgyűlés végzése: A zavaros időkben elfoglalt birtokokat vissza kell adni, mindenki tartózkodjék új foglalásoktól és hatalmaskodások elkövetésétől, a kárt szenvedett félnek pedig illő elégtétel jár.⁷⁸ Az a királyi utasítás, amely a decretumnak az emlékézt fenntartotta, megyéhez szól, de ennek semmivel sem juttat nagyobb önállóságot, mint az 1435-i törvény. Mint ott, itt is az uralkodó adja az ad hoc felhatalmazást s a megye csak végrehajtja a parancsot.

Arra, hogy a megye merjen kezdeményezni s hogy kísérletének új formák teremtésével biztosítson eredményt, Somogy megye tette meg az elhatározó lépést. 1444. január 13-án — mint a későbbiekből kiderül, a napi keletet érdemes megjegyeznünk — Laki Thuz Péter, Berekfalvi Zopa Péter, Perneszi Pál, Fajsi Miklós választott bírák és Somogy megye szolgabírái a következőkről számoltak be: A megye valamennyi mánásának, előkelőjének és nemesének részvételével már korábban kötelezték Szerdahelyi Dersét, hogy Istvándi Garázda Balásznak fizessen 1800 aranyforintot. Ítéletükhöz a király s a prelátusok és bárók annakidején, amidőn a megyén átvonultak, örökérvényűleg hozzájárultak, azt megerősítették. Istvándi kérésére, hogy döntésüknek szerezzenek érvényt s mert a hatalmaskodásokat meg kell büntetni, ispánjaikkal és kapitányaikkal, névszerint Marczali Jánossal és Istvánnal, valamint a megye más nemesivel január 8-án hat faluban lefoglalták Szerdahelyi birtokrészeit s azokat az 1800 aranyforint fejében Istvándinak átadták.⁷⁹

Az ítéletlevél több szempontból is figyelemreméltó. Egyrészt tanúsítja, hogy a megye nem száz forint értékhatárig terjedőnek tekintette illetékeségét,⁸⁰ hatalmaskodási ügyek elbírálására pedig feljogosítottnak érezte magát, másrészt azt mutatja, hogy a nemesség keveset törődött ispánjaival s ezeket szinte csak ítéletének végrehajtóiul használta fel. Még meglepőbb a

⁷⁷ Ez a patria-kifejezés a köznemességnek azt a meggyőződését tükrözi, hogy a haza érdekét szolgálja, amidőn önmagáról gondoskodik.

⁷⁸ *Mihályi*: Máramaros 317. l.

⁷⁹ Károlyi oklt. II. k. 235. l.

⁸⁰ *Hajnik I.*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Budapest, 1899. 83. l., *Holub*, i. m. 209. sköv. l.

„iudex electus” elnevezés. Az első pillanatban úgy tűnik fel, mintha a névszerint felsorolt négy nemes azonos volna a szolgabírákkal.⁸¹ Az a tény azonban, hogy az oklevélen nyolc gyűrűs pecsét nyomai láthatók, kétségtelenül teszi, hogy a „választott bírákat” a nemesek a szolgabírák mellett, sőt azok elé helyezve szerepeltették.⁸² Valamennyien jómódú, több faluban birtokos somogyi családokból származtak s valamennyien alispánjai lettek megyéjüknek: Laki Thuz Péter és Perneszi Pál 1446-ban,⁸³ Berekfalvi Zopa Péter, aki 1448-ban kaposújvári várnagy,⁸⁴ a rákövetkező évben,⁸⁵ Fajszai Miklós 1453-ban.⁸⁶ Sőt Perneszi 1455-ben alnádor volt.⁸⁷ Laki és Berekfalvi névvel az 1444-i budai országgyűlés decretumának megerősítő záradékában is találkozunk, ahol a tanácskozás résztvevői megfogadták, hogy a hozott határozatokat megtartják és másokkal is megtartatják.⁸⁸ Ennek az április 18-i decretumnak 10. cikke a következőket rendeli el: Minden megyében a communitas válasszon a megyei nemesek közül négy derék embert az ispán és a szolgabírák mellé; ezek feladata az ispánnal, a szolgabírákkal és a communitas-szal együtt a panaszosoknak igazságot szolgáltatni s döntéseikről okleveleket kiállítani. A törvényeikk fogalmazása szerint a négy választott nemes nem kiegészíti a megyei hatóságot, hanem ők a tulajdonképpeni bírák. Feladatkörük is megállapítható az articulus befejező szavaiból, amelyek afelől intézkednek, hogy kik ítéeljenek, ha a választott bírák egyike követ el hatalmaskodást. Az ispán, a szolgabírák és a communitas vonják őket felelősségre — olvassuk — az actus potentiarii felől, amiből kétségtelenül következik, hogy a hatalmaskodási esetek elbírálása, következésképpen az önkénykedések megfékezése volt az új megyei intézmény hivatása.⁸⁹

A fejlemények dátumszerinti ismertetése világossá teszi, hogy helyi kezdeményezést, amely azonban már kiállotta a próbát, ismertetett meg két követ az országgyűlésen megjelent nemesekkel s miután ezek jónak, célravezetőnek találták a javaslatot, elrendelték a „választott bírák” intézményének általános meghonosítását. Az országgyűlés végzése nem maradt írott szó. Zala megyében igazolhatóan megvalósult a decretum rendelkezése. Itt azonban iuratus volt a nevük. 1444. július 16-án három, szeptember

⁸¹ A kiadó így is fogta fel; az oklevél élén álló regesztát ezért fogalmazta meg ekképpen: Somogy vármegye szolgabírái főispánjaikkal egyetértve stb.

⁸² Ugyanők egy másik, 1444. márc. 2-i oklevelüket így kezdik: Nos Petrus Thwz de Laak, Paulus de Pernes, Nicolaus de Fayz et Petrus Zopa de Berekfalu iudices ordinarii et iudices nobilium comitatus Symigiensis. Ez az oklevél csak egy, azonban a szokásos gyűrűsrel nagyobb pecséttel van megerősítve (Dl. 101.741.), amivel kapcsolatban megjegyezzük, hogy a megyék közül Somogy volt az első, amely — 1498-ban — királyi címeradományban részesült. (Turul 1906. 24. l. — Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye. [Szerk. Csánki D.] Budapest, 373. l.)

⁸³ Kőrmécbánya város lt. Fons 51. fasc. 2. nr. 79.

⁸⁴ Hajnal I.: Kivonatok Hunyadi János kormányzói okleveleiből. Levéltári Közlemények. 1923. 112. l.

⁸⁵ Dl. 14.301.

⁸⁶ Csánki, II. k. 670. l.

⁸⁷ Zichy okmt. IX. k. 512. l. Perneszt 1439-ben Albert címeradományban részesítette. (Fejér G.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I—XI. k. Buda, 1829—1844. [A továbbiakban: Fejér] XI. k. 268. l.) V. ö. Csánki, II. k. 699., 706., 691. l.

⁸⁸ Kovachich: Sylloge I. k. 93. l.

⁸⁹ Az 1447-i országgyűlésen is Zopa és Fajszai voltak megyéjük követei. (Turul 1902. 155. l.)

24-én két, december 3-án pedig négy iuratus, valamint a szolgabírák állítottak ki okleveleket.⁹⁰

Somogy megye kezdeményezését, ugyanígy annak országgyűlési határozattá válását a nemesség oly spontán elhatározásának tekinthetjük, amelyben Hunyadinak nem volt része. Mivel a Dunántúlon nem rendelkezett birtokokkal, közvetlenül nem is befolyásolhatta az ottani megyéket, 1444-ben pedig az országgyűlésen még csak egyike a báróknak, s a nemességgel nincs szorosabb kapcsolata. Mint a későbbi fejleményekből következtethető, helyeselte a megyei nemesség törekvését, hogy még saját szolgabíráinak háttérbe szorulásának az árán is igyekezzék kikapcsolni az ispánokat és az alispánokat, kormányzóvá választása után azonban első feladatának inkább a megyéket hozzá, mint a központi hatalom képviselőjéhez fűző szálaknak az erősítését tekintette. Mivel megye és kormányzó együttműködésének biztosításához az 1435-i decretumnak az a pontja, amely a proclamata congregatio módjára tartani szokott közgyűlésről szólt, megfelelő alapul szolgált, valamiféle új intézkedésre nem is volt szükség. A kormányzó az egyes fölmerülő ügyekben a megyékhez intézett utasításainak sorozatával a közrend fenntartása érdekében szinte folyamatosan tehetett intézkedéseket, végrehajtásukat a nemességre bízva.

A régi forma alatt azonban új tartalom rejtőzött: a korábbi megyei hatóság helyébe a nemesség egyeteme lépett. A megye universitas-ának előtérbe kerülése Hunyadi kormányzósága alatt s ugyanakkor az 1444-i decretum probus homo-inak letünése tudatos elhatározásának látszik. Mintha Hunyadi arra gondolt volna, hogy a megyei választott bírák számának megkétszerezése még nem növeli meg a nemesség hatalmát, befolyást pedig ez csak tömegével tud magának biztosítani. Akkor, ha a közgyűléseken megjelenik. Valóban, Hunyadi nem is csalódott. Az universitas Máramaros megyében végrehajtott rendelkezését, amely hatalmaskodás megtorlását tette feladatává,⁹¹ Zala megyében pedig feljogosítottnak érezte magát, hogy hatalmaskodót saját hatáskörében megbüntessen.⁹² A kormányzó és a megyék együttműködéséhez az 1447-i decretum eléggé vérmes reményeket fűzött. Úgy gondolta, hogy a megyék nemessége — legalább bizonyos esetekben — a bárókat is féken tarthatja. A decretum⁹³ tartózkodó óvatossággal nem gonosztevő, hanem gonosztevőket rejtegető, ilyeneket váraikban maguknál tartó bárókról szól, mintha csak ezek uraik tudta nélkül és akarata ellenére folytatnák üzelmeiket. A nemesség jogosult ezeket a közgyűlésen megbélyegezni, az esetet az ispán és a szolgabírák pecsétje alatt a kormányzónak jelenteni, aki azután köteles az illető báró birtokait lefoglalni. Az elvi rendelkezés életképesnek bizonyult. Egyrészt a következő, még 1447 őszén tartott országgyűlés tovább részletezte a teendőket, elrendelve, hogy a gonosztevőket a megyei hatóságnak meg kell

⁹⁰ Dl. 92.971, 92.978, 92.979. és 93.256. Valamennyiben a formula: iurati et iudices nobilium comitatus Zaladiensis. V. ö. Holub, i.m. 159. l., ő azonban a választott bírakat az esküdtekké, assessorokká azonosítja.

⁹¹ Mihályi: Máramaros 363. l.

⁹² Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerkesztik Nagy I., Véghely D. és Nagy Gy. I—II. k. Budapest, 1886—1890. (A továbbiakban: Zala vm. oklt.) II. k. 534. l. „Facta potentia de novo patrata iuxta generale novum decretum simpliciter non debent pertransire”, mondják 1447-ben az alispánok és a szolgabírák s ezért „de sano consilio universitatis nobilium” intézkednek. Bizonytalan, hogy a hivatkozás melyik decretumra vonatkozik.

⁹³ 7. art. (Kovachich: Sylloge I. k. 118. l.)

büntetni, azt a birtokost pedig, akihez ezek menekülnek, ugyancsak fekvő-seégeinek lefoglalásával kell sújtani, másrészt a kormányzó egy speciális esetben valóban kész volt élni a felhatalmazással.⁹⁴

A kormányzó kétségtelenül biztosan számíthatott arra, hogy a nemesség megyénként támogatja a bárókkal szemben. Az egyes akciók végrehajtásánál azonban már sok függött a megye vezetőségétől. Hunyadi és a köznemesség érdekei ismét találkoztak abban a pontban, hogy a vezetőség két felét elkülönítve egymástól, az alispánok rovására a szolgabíráknak juttassák a döntő szót. A kormányzó eljárását a következő példával szemléltethetjük. 1452-ben egy birtokfoglalás megtorlását és a jogos tulajdonos visszahelyezését tette Zala megye feladatává. A közgyűlés összehívásával, a vizsgálat lefolytatásával, valamint a további intézkedések végrehajtásával, az ispán és az alispánok elfogultságára hivatkozva, az auranai perjelt és a szolgabírákat bírta meg.⁹⁵ Az érdemleges munka nyilvánvalóan az utóbbiakra hárult, a perjel, fegyveres erejével, az esetleges ellenállást volt hivatva megtörni. Az auranai perjelség élén ekkor Hunyadi rokona, Szentgyörgyi Székely Tamás állott.⁹⁶ Más alkalommal, 1450-ben, a Nyitra megyei szolgabírák mellé — ispánjuk, Guti Országh Mihály elfogultságát hozva fel magyarázatul — Szentmiklósi Pongrácz lipótói ispánt rendelte ki.⁹⁷ Nem világos, hogyan lehetett Országh oly viszályban, amely az Apponyi család tagjai közt tört ki s vezetett hatalmaskodásra, elfogult bíró, annál érthetőbb azonban Szentmiklósi megbízatása. Ő ekkor a kormányzó „feltétlen hívének” számított.⁹⁸ Az ő és Székely szereplése — úgy véljük — megmagyarázza, miként erősítette Hunyadi tervszerűen kormányzói hatalmával, érdektársi, sőt családi kapcsolataival felhasználásával szövetségesét, a megyei nemességet.

Még tovább ment Hunyadi az 1454-i decretummal. Ez a török elleni védelmet próbálta megszervezni minden erőnek hatalmas méretű, egyszeri összefogása alakjában, felhasználva a rémületet, amely Konstantinápoly elfoglalásának hírére támadt. Hunyadi szerzősége magától értetődő. Amint a hadivállalat tervét az ő törhetetlen elszántsága kovácsolta ki,⁹⁹ ugyanígy a kivitel módját is csak ő körvonalazhatta. Célja érdekében Hunyadi sok enged-

⁹⁴ Az országgyűlés Knauz N. szerint (Az országos tanács és országgyűlések története 1445—1452. Pest, 1859. 74. sköv. l.) egy-két nappal szept. 20. előtt kezdődött s a hó vége előtt befejeződött, mivel szept. 29-én Pozsony város követi már hazatértek. Ugyancsak Knauz megállapítása szerint az országgyűlés „végzeményei még fel nem fedezték”. A tárgyalások kezdetét korábbra kell tennünk, mivel Hunyadi szept. 14-i rendelete a „jelen országgyűlésen” meghozott határozatra hivatkozik, az egyik végzés pedig éppen az említett utasításból rekonstruálható. (ex unanimi pariliqve voluntate ac deliberatione baronum, nobilium et procerum huius regni in hac presente congregatione generali nobiscum existentium finaliter determinatum extitit; conclusum etiam extitit per prefatos barones et nobiles ac proceres. Zichy okmt. IX. k. 172. l.)

⁹⁵ Sopron vármegye levéltárának oklevél-gyűjteménye. I. rész: Középkori oklevelek (1236—1526). Összeállította Sümeghy D. Sopron, 1928. 115. l. (A továbbiakban: Sümeghy; Sopron vm.)

⁹⁶ Nagy I.: Magyarország családai címerekkel és nemzodekrendi táblákkal. Pest, 1863. X. k. 559. l. Pray (Dissertatio historico critica de prioratu Auranae. Bécs, 1773. 48. l.) a Szentgyörgyi és Bazini Gróf család tagjának vélte. V. ö. még Házi I/3. k. 289. sköv. l., I/4. k. 3., 68. l.

⁹⁷ A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrzött oklevelei. Budapest, 1906. I. k. 301. l. (A továbbiakban: Apponyi oklt.)

⁹⁸ Szerémi és Ernyey J.: A Majthényiak és a Felvidék. Történelmi és genealógiai tanulmány. Budapest, 1912. I. k. 275. l.

⁹⁹ Elekes L.: Hunyadi. Budapest, 1952. 423. sköv. l.

ményt tett a decretumban¹⁰⁰ a báróknak, ugyanakkor azonban a köznemességet mégis előtérbe állította. Még pedig oly módon, hogy visszatért az 1444-i decretum kezdeményezéséhez, sőt azt tovább fejlesztette. Terve szerint a megszokott megyei szervezet teljesen háttérbe szorul, s helyét a nemesség által megyénként választott megbízottak foglalják el. Számuk ugyanannyi, mint a szolgabíráké. Feladatuk ezekkel együtt számba venni, összeírni a jobbágytelkeket, majd minden száz telek után négy lovas és két gyalogos kiállítása felől intézkedni. Az ily módon felszerelt haderőt azután a megye által ugyancsak a maga köréből választott nemes vezeti a főkapitány, Hunyadi seregébe. Azt a birtokost, aki elmulasztja a reá eső kontingens kiállítását, a választott nemesek súlyos bírsággal — lovas után 16, gyalogos után 10 aranyforinttal — sújtják, nemfizetés esetén pedig az ő és a szolgabírák segítségével a megyei csapat parancsnoka lefoglalja birtokait. Ugyanezek a választott nemesek igen fontos szerephez jutnak az igazságszolgáltatás terén is. Kötelességük a szolgabírákkal együtt minden hatalmaskodást, még a birtokfoglalást is azonnal, késedelem nélkül megtorolni, ítéletet hozni; a kárt szenvedett félnek ítéletük értelmében járó elégtételt már az ispán tartozik megadatni, még pedig tiszte elvesztésének terhe alatt. Ily esetben az ügyet az ítélettel együtt a királyi kúriába felterjesztve, itt az első törvénykezési időszakon azonnal el kell intézni. Végül a választott nemesek és a szolgabírák ellenőrzik magukat az ispánokat és alispánokat is, ha úgy találják, hogy ezek — bizonyára jogtalan bírságolással — valakinek kárt okoztak. Ilyenkor figyelmeztetik őket, hogy azonnal adjanak elégtételt a sérelmet szenvedő félnek, vonakodásuk esetén jelentést tesznek a királyi kúriába, ahol azután az országos bírák kiállítják az ispánok és alispánok ellen ítéletlevelüket.

Az intézkedések határozottan tanúsítják, hogy a cél a nagybirtoktól függő ispánok és alispánok semlegesítése, s hatáskörüknek a köznemesség kezébe juttatása. Bizonyára egyszerűbb lett volna a szolgabírákat ruházni fel ily nagy hatalommal, de ez a megoldás aligha bizonyult volna célszerűnek. A szolgabírákat már közel két évszázados gyakorlat forrasztotta össze az alispánokkal s így szokatlan lett volna az ispánok ellenőreivé tenni őket. A választott nemesek intézménye, noha megvoltak az előzményei, újnak számított s így hatásosabban működhetett.

A terv, bár éppen olyan kevésbé valósult meg, mint maga az egész mozgósítás,¹⁰¹ félre nem érthetően mutatja Hunyadi társadalomreformer szándékait s ezeknek köznemespártoló színezetét. Ismét hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Hunyadi már meglevő elemeket kívánt és próbált felhasználni s a köznemesség megyéiben — ily külső támogatás nélkül is — lépcsőről-lépcsőre előrehaladt és egyre növelte hatáskörét. Erejének ezt a fokozódását ismét egy példával illusztrálhatjuk. Félesztendővel az 1454-i decretum kiadása után,

¹⁰⁰ Szövege a *Corpus iuris Hungarici*-ban olvasható.

¹⁰¹ A reformnak az életbe átültetésére egyetlen példát ismerünk. Az év tavaszán (máj. 15.) V. László nevében a személyes jelenlét bírása egy utasítását Bodrog megye ispánjához vagy alispánjához és szolgabíráihoz, továbbá azon választott férfiakhoz intézte, akik a prelátusok, bárók és nemesek legújabb rendelkezése értelmében Bodrog megyében kijelöltettek. (Zichy okmt. IX. k. 437. l. „item illis viris [a kiadásban tévesen: vicis] electis, qui... sunt deputati”). Az oklevél nem fogható fel annak bizonyosságául, hogy Bodrog megye valóban eleget tett az 1454-i decretum rendelkezésének, kétségtelen ellenben, hogy a titkos kancellária, amely a királyi személyes jelenléttel volt összeforrvá, arra törekedett, hogy azok az életben megvalósuljanak.

az év nyarán Vas megye négy szolgabírája és az universitas nobilium egy birtokfoglalási ügyben ítélkezve, a nyertes fél visszahelyezésére adtak utasítást az alispánoknak.¹⁰² „Alispánjaink kötelesek a réteket visszaadani”, „alispánjainkat utasítottuk, hogy védjék meg” a jogos birtokost — ezek a kifejezések nem hagynak kétséget, hogy a megye szerint nem az ispánt illeti a döntő szó, másrészt az alispánok bármennyire familiarisai uruknak, engedelmesen teljesítik a nemesség határozatát.

A köznemesség otthoni megerősödésével párhuzamosan illeszkedett be az állam sorsának intézői közé. Alkalmat erre az országgyűléseken szerzett és biztosított magának.

A magyar állam szervezetének Hunyadi korában legjellegzetesebb vonása kétségtelenül az országgyűlések gyakorisága. Mivel pedig a főpapok és főurak tanácskozása attól fogva lesz országgyűléssé, amióta a megbeszéléseken részt vesznek a nemesség képviselői, a sok diéta önmagában is tanúsítja a köznemesség érvényesülését. A főurak Zsigmond uralkodása alatt tudatosan ellene szegültek a király időnkint felmerülő tervének, hogy a köznemesség bevonásával, országgyűlések tartásával próbáljon magának támaszt biztosítani velük szemben. Mint a konstanzi zsinat idején, amidőn belenyugodtak ugyan az országgyűlés összehívásába, de azt már megakadályozták, hogy a köznemességre kedvező királyi előterjesztések decretumba foglaltassanak. Helyzetüket kétségtelenül megkönnyítette, hogy Zsigmond maga is szívesen kormányzott velük, hiszen részben barátai és asztaltársai voltak s csak végső szükség esetén lett volna kész a számára bizonytalan, nehezen megismerhető és kezelhető tényezővel, a köznemességgel politikai akciókat kezdeni. Ha tehát tartott is félévszázados uralma alatt egy-két országgyűlést, amelyeken a nemesség megyénként négy-négy követtel képviseltette magát s az itt hozott határozatok előkészítésébe a megyéket tervszerűen be is vonta, amennyiben javaslatait jó előre közölte velük, hogy megvitathassák azokat, képviselőiket pedig megfelelő instrukciókkal láthassák el, mindez nem valami reformvágynak a bizonyítéka. Csak annak az — egyébként fontos — ténynek, hogy a nemesség már készen áll politikai szerep vállalására. Öntudata is megvan s ennek oly nyomatékkal ad kifejezést, hogy a nagybirtok uraival el tudja fogadtatni: ő is beletartozik a regnum fogalmába, sőt ő a képviselője az országnak. Ezzel a kifejezéssel, amely a nemességet a nagybirtokosokkal elvileg egyenrangúnak mutatja, először az 1435. évi II. decretum bevezetésében találkozunk, hogy azután az 1439-i országgyűlés résztvevői ily formában megismétljék: „Prelátusok, előkelők és nemesek, akik a magyar királyság egész testét képviselik.”¹⁰³

Ennek az 1439 májusában Budán tartott országgyűlésnek a decretumáról egyöntetű a felfogás, hogy új korszak beköszöntét tanúsítja.¹⁰⁴ A királyi hatalom korlátozása és ugyanakkor a prelátusok, a bárók és a köznemesség

¹⁰² Hazai okmt. I. k. 352. l.

¹⁰³ Kovachich: Sylloge I. k. 56. l.

¹⁰⁴ Marx szerint az országgyűlésen „a mágnások új alkotmányt vívnak ki”. (Lándor B.: Marx jegyzetei a magyar történelemről. A Történettudományi Intézet értesítője. I. évf. 10—12. sz. [1950. okt.-dec.] 131. l.) Ladányi Gedeon úgy látja, hogy Albert uralkodása „új fordulatot, sőt korszakot alkot a magyar alkotmánytörténetben”. (A magyar királyság alkotmánytörténete a szatmári békekötésig. Debrecen, 1871. I. k. 258. l.) Az általános magyar közfelfogást tükrözik Holub J.: A magyar alkotmánytörténelem vázlata. Pécs, 1944. 176. sköv. l., Eckhart F.: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, 1946. 42. l. V. ö. még Huber, A.: Österreichische Reichsgeschichte. Geschichte der Staatsbildung und des öffentlichen Rechts. Prag-Wien-Leipzig, 1895. 111. l.

szerepének erős hangsúlyozása jellemzi pontjait. Ez a tendencia a rendi korszak egész későbbi törvényhozásában érvényesült, de mert először most tűnt elő, az Albert-féle decretumot szükségképpen úgy kellett tekinteni, mint annak bizonyosságát, hogy a magyar rendiség mindjárt első bemutatkozásakor oly életerős intézmény, amelynek nemcsak jövője, hanem győzelmes jelene is van. A legmeglepőbb mégis az az összhang, amely a királlyal szembenálló társadalmat, a határozatok tükrében szemlélve, jellemzi. A „rendek” közt — az articulusok szerint — szinte alig van ellentét, „a prelátusok, bárók és nemesek tanácsa” mint valami egységes felfogású szervezet korlátozza a királyt s mert ez idegen származású, vele szemben magától értetődően a nemzeti érdekek védelmezője. A decretumot olvasva, abból a mögötte álló rendi társadalom 1439-i egységes föllépésére lehet, sőt kell következtetni.

Egészen más eredményre jutunk, ha az országgyűlés határozatait összehasonlítjuk azokkal a feltételekkel, amelyeknek elfogadása ellenében választották meg másfél évvel korábban, 1437. december 18-án Pozsonyban Albertet párthívei királyuknak.¹⁰⁵ A feltételek ugyanis egytől-egyig részei lettek az 1439-i decretumnak, de mert nem változatlanul, az egybevetés alapján megállapítható, hogy melyek az újabb, a köznemesi igények által megszabott pontok,¹⁰⁶ másrészt a módosítások napfényre hozzák, hogy a köznemesség mely megállapodásokkal nem értett egyet s mily mértékben kívánta módosításukat.

A változtatások közül az a leglényegesebb, hogy az articulusokban mindenütt, ahol a pozsonyi pontok a király tanácsosaira, a prelátusokra és bárókra hivatkoznak, ezeken kívül a nemesek neve is előjön vagy az összefoglaló „országglakosok” megjelölés lép helyükbe. Azaz a király tevékenységét megkötő tényezők köre kibővült, a nemesek felsorakoztak a nagybirtok urai mellé.¹⁰⁷ Az összhangjukat kifejező új rendelkezések közül kétségtelenül az a legfigyelemreméltóbb, amely a nádori tisztség betöltését kiveszi a király kezéből és az ő hozzájárulásuktól teszi függővé. A köznemesség saját érdekeit a leghathatósabban hadakozási kötelezettségének jelentős csökkentésével biztosította, kimondva, hogy a király zsoldosokkal köteles az országot védeni, amíg az uralkodói jövedelmeiből felfogadott haderő elengedő, addig általános hadbavonulást el sem rendelhet, ha pedig erre mégis sor kerülne, a nemesek nem tartoznak az ország határain túl katonáskodni. Ugyancsak nagy előnyt biztosított magának annak a követelésének az elfogadtatásával, hogy sem birtokos, sem jobbágy nélküli nemes nem fizet tizedet, sem le nem tartóztatható, ha csak főbenjáró ítéletet nem hoztak ellene, ami persze ellenkezett a városok gyakorlatával, mivel ezek nemcsak elfogtak, hanem ki is végeztek, saját bíróságuk döntése alapján, nemeseket.¹⁰⁸ Több pontban a főurak rovására

¹⁰⁵ *Wostry*, i.m. II. k. 146. sköv. 1.

¹⁰⁶ A teljeszen új articulusok a következők: 2, 3, 7—9, 11, 13, 23—39.

¹⁰⁷ Pl. a hitlevél 5. pontja szerint a pénz értéke és árfolyama absque eorundem consiliariorum nostrorum scientia et consilio nem változtatható meg, ami a decretum 10. articulusában így módosult: sine consilio prelatorum, baronum et regni nobilium. Vagy a 7. pont szerint a király az ország határának védelmében consiliis prelatorum et baronum eiusdem regni fog élni, míg a 14. articulusban azt fogadja meg, hogy consiliis regnicolarum jár el.

¹⁰⁸ 1396-ban Pozsony hatósága több környékbeli előkelő úr közbenjárására megkegyelmezett egy fejvesztésre ítélt nemesnek (Zsigmond-kori Oklevéltár 4535. sz.), 1454-ben pedig Forgách János egykori familiarisa, a lopás gyanúja miatt ugyancsak halálra ítélt Kalászi István részére kért bocsánatot, hangsúlyozva, hogy ez de bono genere

érvényesítette érdekeit a nemesség, még pedig részben új articulusok segítségével, részben a pozsonyi kötelezettségek módosításával. Korlátozta a prelátusok és bárók hatalmát annak kimondásával, hogy egyszerre senki sem tarthat közülük két — egyházi és világi — méltóságot kezében, továbbá az idegenek tisztség- vagy birtokadományban való részesülését tiltó választási ígéret oly bővítésével, hogy a prelátusok és bárók nem alkalmazhatnak külföldieket, Cilleinek és Brankovics Györgynek pedig ily mágnások közül névszerinti kiemelésével.¹⁰⁹ A külföldiekben a magyar bárók nem láttak vetélytársakat, elvi kifogásuk nem is volt érvényesülésük ellen. Csupán azt kívánták, hogy várakat, birtokokat, tisztségeket, főpapi és bárói méltóságokat ne kapjanak az ő tanácsuk nélkül. Nem így a köznemesség! Ez a választási ígéretet a *tanácsuk nélkül* szavak kihagyásával egyszerre általános tilalommmá változtatta át.¹¹⁰ Még kevésbé volt szándékuk a nagybirtokosoknak a saját helyzetüket megnehezítve, megakadályozni a királyi jogoknak és a korona jogainak vétel vagy zálog címén történő megszerzését. Csak azt kötötték ki Pozsonyban, hogy az eladás vagy zálogosítás az ő tanácsukból történjék. Velük szemben a köznemesség kategórikusan megtiltotta az elidegenítést, s hogy szavának nagyobb súlya legyen, hozzátette: sem bárkik tanácsával, sem tanácsa nélkül.¹¹¹

Ez a módosítás már azt is jelzi, hogy a köznemesség, amidőn szembe fordult a nagybirtokosokkal, a királyi hatalmat megerősíteni törekedett. Szándékáról további három vonatkozásban is tanúságot tett. A királyi jövedelmi forrásokra vonatkozólag a nagybirtokosok a pozsonyi feltételekben elfogadtatták az uralkodóval, hogy azokról a jövőben csak az ő beleegyezésükkel fog határozni. Szándékukat a javukra szolgáló feltétel kihagyásával a nemesség áthúzta.¹¹² Még erőteljesebben szállott síkra a nemesség a szilárd királyi hatalom mellett a tisztségek felőli rendelkezés kérdésében. Amíg a nagybirtokosok megígértették Alberttel, hogy azok felől nem intézkedik, még csere alakjában sem,¹¹³ a nemesség ezt a rendelkezést pontosan ellenkező értelművé alakította át, sőt az uralkodó számára egyenesen korlátlan hatalmat biztosított: A királynak teljes szabadságában áll világi tisztségeket, minden tanács nélkül, magyar

nobilium származik s azzal igyekezett hatni a polgárookra, hogy ártatlanul kivégezve őt, magukra haragítanak annak atyafiait, akik a kormányzó, Ujlaki Miklós erdélyi vajda, a nádor és az érsek kúriájában szolgálnak. (Pozsony város lt. Középkori oklevelek. 4409. sz. O. L. Filmtár.) Forgách annak ellenére sem vonta kétségbe a város bírói hatalmát, hogy a polgárok Kalászt egyszerű gyanú alapján marasztalták el, mintha a nála talált kehely rablásokból származott volna, noha azt urától fizetés fejében kapta. Ezek szerint nem érvényesült Zsigmond 1421-i általános határozata, amely szerint a városi hatóságok nem ítélezhetnek a területükön büntettet elkövető nemesek felett s ezeket rendes bírójuknak kell átadni (Hazai okmt. VII. k. 447. l.), az 1439-i decretum rendelkezése pedig elvi jellegű maradt.

¹⁰⁹ A decretum 8., 5. és 25. articulusai, a hitlevél 3. pontja.

¹¹⁰ *Wostry*, i. m. II. k. 146. l. 3. pont: *Nec castra, fortalitia, metas, possessiones, honores, prelaturas, baronias absque consilio consiliariorum nostrorum Hungarie conferemus*. Az aláhúzott szavak hiányzanak a decretum 5. articulusából.

¹¹¹ 16. art.: *nec cum consilio nec sine consilio*.

¹¹² A decretum 6. articulusából ennek megfelelően hiányzik a hitlevél negyedik pontjának következő kitétele: *cum consilio consiliariorum nostrorum Hungarie*. (*Wostry*, i. h.)

¹¹³ *Honoresque, comitatus, castellanatus, prelaturas, baronias et qualiacunque negotia regni et corone Hungarie predictorum absque consilio et consensu prelatorum et baronum Hungarie consiliarium nostrorum non tractabimus, mutabimus vel disponemus*. (*Wostry*, i. m. II. k. 147. l.)

alattvalóknak és nem idegeneknek adni vagy tőlük elvenni.¹¹⁴ Ugyancsak a központi hatalom érdekét szolgálta a köznemesség, amidőn ahhoz a ponthoz, amely az egyháziakat a Zsigmond idejében szokásossá lett megadóztatástól mentesítette, hozzáfűzte, hogy hadiszolgálatukat a szokott módon teljesíteni tartoznak.¹¹⁵ Bármennyire volt természetes, hogy az egyháziak adómentessége ismét életre kelti banderiumállítási kötelezettségüket, feleslegesnek semmiképpen sem lehet a figyelmztetést mondani.

A decretumnak több, mint egyharmada, az új articulusok túlnyomó része a jogszolgáltatást, elsősorban a központi bíróságok eljárását szabályozza. Nem átfogó rendelkezéssel, hanem csak egy-egy visszaélésszerű szokás eltávolításával. Pl. a királyi jogügyigazgató akkor, ha az uralkodót mint peres félt képviseli, nem foglalhat helyet a bírák közt, hanem a perlekedők közt kell állnia, vagy birtokügy tárgyalását le kell folytatni akkor is, ha az alperesek közül többen háborúban vesznek részt, esetleg végvidékek, várak őrzésében vannak elfoglalva. Mindezen rendelkezések közül az a leglényegesebb, amely megismétli Zsigmond 1435-i decretumának a hatalmaskodások gyors megtorlása terén a megyének tevékeny szerepet juttató részét.

A változtatásokból lényeges következtetések vonhatók le. Azt bizonyítják, hogy a nemesség bővíteni tudta kiváltságait s ugyanakkor módosította a király javára azt a megállapodást, amelyet Albert és az őt megválasztó urak kötöttek egymással. Csábító volna a feltevés, hogy a decretum ily módon a király és a nemesség együttműködésének eredménye s céljuk az, hogy közös erővel kiszabaduljanak nagybirtok fojtogató gyűrűjéből. Ily feltevés nem is volna teljesen alaptalan. Bár Albert rövid uralmának az országgyűlést megelőző időszakából közel egy évet külföldön töltött, közte és a nemesség közt kapcsolat kialakulhatott környezetének egyes tagjai, így a titkos kancellária útján is. A kérdést most ne próbáljuk eldönteni; a későbbiekben élénk tűnő adatok meg fogják majd engedni, hogy visszatérjünk reá. Azt azonban mint tény megállapíthatjuk, hogy az események magukban egyáltalán nem indokolták a köznemesség előretörését. Sem favorizálását a király által, sem a bárók belenyugvását hatalmuk korlátozásába. Nincs ugyanis trónviszály, amely követelné, hogy a király és bárói engedjenek, Albert uralma sziklaszilárdnak látszik. Ha mégis ennyire szóhoz jut a nemesség s ezt nem a pillanatnyi helyzet kényszeríti ki, akkor — következtethetjük — a fejlődés tendenciája érvényesült.

Ezt úgy értjük, hogy azon főpapok és főurak száma, akiknek szava 1437-ben eldöntötte Pozsonyban a választást, elég biztosíték volt a királynak akkor kiadott ígérete és kötelezvénye. Másfél év elteltével azonban Albert szükségiesnek találta, hogy a megyék megnyugtatósa érdekében a választáskor elhangzott ígéreteit szélesebb alapokon, általánosabb érvényességgel megismétlje kiküldöttjeik előtt, ezzel a nemességet magát is a hatalom birtokosává tegye, ugyanakkor azonban segítségével ő, a király megszabaduljon néhány bilincstől, amelyeket a nagyurak raktak reá. Csak ily feltevések alapján érthetők a fejlemények, ha ti. elfogadjuk, hogy a főpapok és bárók semmiképpen sem lehettek saját befolyásuk korlátozásának kezdeményezői.

A nagybirtok urai és a nemesség, bármily ellentétek választják el őket egymástól, a decretumban együttesen korlátozzák a király hatalmát. Az ural-

¹¹⁴ 15. art.: *Honores seculares absque quolibet consilio hominibus istius regni Hungarie et non advenis liberum arbitrium conferendi et ab eisdem auferendi habeamus facultatem.*

¹¹⁵ 19. art.

kodó a rendi dualizmus felfogásához híuen jár el, ha a decretumban biztosított előjogok elismerése fejében viszontszolgálatot vár. A főpapok és főurak már megtették ezt, amidőn megválasztották királyuknak, most tehát a nemességen a sor, hogy esküvel lekötölezzék magát és hűséget fogadjon neki. Forma szerint azonban a bárók és a nemesek nem választhatók szét így együttesen állítják ki a decretum kiadását követő napon, május 30-án kötelezvényüket.¹¹⁶ Ebbe egész szövegében felveszik Albert decretumát, majd a maguk és távollevő társaik nevében¹¹⁷ hűséget fogadnak mind a királynak, mind feleségének, „akit az ország öröklés jogán elsősorban megillet”, biztosítják mindkettőjüket, hogy a most elnyert kedvezményekkel beérik, megígérik hogy a jövőben soha újabbakat nem fognak tőlük kérni, ilyesféle óhajjal terhükre nem lesznek, ismét hangsúlyozzák, hogy a király és a királyné tartoznak őket s az országot minden ellenséggel szemben megvédelmezni, régi és jogos kiváltságokat megőrizni, viszont maguk meg arra vállalnak kötelezettséget, hogy megfékezik mindazokat, akik a decretum rendelkezései ellen mernének cselekedni. Ezt a kötelezvényt, amelynek két oldalú szerződés jellege oly szembetűnő, hogy felesleges is hangsúlyozni, 64 pecséttel erősítették meg a jelenlevők. Ezek közül 12 a főpapoké és főuraké, a többi 52 megyei követeké.¹¹⁸

¹¹⁶ Nos prelati, proceres et nobiles nunc in hac civitate Budensi constituti totum regni Hungarie corpus representantes kezdettől *Kovachich M.G.*: Vestigia comitiorum apud Hungaros... celebratorum. Buda, 1790. 228. l. *Kovachich*: Sylloge I. k. 56.l. (Bécsi állami lt. Ung. Urkunden. 96. sz. O. L. Filmtár.)

¹¹⁷ tam nostro, quam etiam aliorum omnium procerum et nobilium predicti regni absentium plenam de eorundem personis in hac parte respondendi potestatem habentes nominibus.

¹¹⁸ *Kovachich*: Vestigia 231. sköv. l. V. ö. *Szabó D.*: Albert királlyá választása. Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik... évfordulója ünnepére. Budapest, 1917. 312. sköv. l. Mivel félreértésre adhatna alkalmat Szabó következő kijelentése: „Albertnek a rendek 64 pecséttel ellátott oklevelébe foglalt ígéretét a Corpus iuris mint önálló okmányt adja Albert 1439-i törvénye címen” (324. l.), megjegyezzük, hogy Albert valóságos decretumot bocsátott ki, amelyet szokás szerint sok példányban állíttatott ki s így az korántsem csak a rendek átiratából ismeretes. A jelek szerint Albert minden megyének megküldötte decretumát. Az Esterházy család levéltárában őrzött példány hátlapján ugyanis a következő egykorú feljegyzés olvasható: Comitatus de Bodrog (Dl. 88.151; ugyanitt szintén egykorú kézzel: Decretum Alberti regis.), a Forgách családjában fennmaradton: Comitatus Nitriensis (Dl. 59.249), a Kapyéban levőn: Zemplin. (Dl. 64.340.), egy negyediken pedig: Hewesien. (Dl. 13.381.), amiből kétségtelen, hogy Bodrog, Nyitra, Zemplén, Heves megyéknek szánták azokat. A rendek máj. 30-i kötelezvényére erősített pecsétek hártaszalagjaira a kancellária egyidejűleg rávezette a pecséttulajdonosok nevét s így tudjuk, kik vettek részt a tanácskozásokon. Sajnos, a 12 első pecsét közül hat a szalaggal együtt hiányzik, két szalag beiratlan maradt s így csak az esztergomi és a kalocsai érsek, Tamási Henrik udvarmester és Pálóczi László lovászmester pecsétjei azonosíthatók. Az 52 megyei pecsét közül tíznek a hártaszalagja beiratlan. Ezeket leszámítva, a 42 pecsét 31 megyének a követeitől származik. A megyéket ugyanis részben két-két, részben csak egy-egy követ képviselte, illetőleg ennyien erősítették meg az oklevelet. A megyék névsora, zárójelben a követek számával: Baranya (2), Bars (1), Bihar (2), Bodrog (1), Borsod (1), Gömör és Borsod (1), Győr (1), Hont (2), Keve (1), Középszlónok (2), Krassó (1), Liptó (1), Nógrád (1), Nyitra (1), Pest (1), Pilis (1), Pozsega (2), Szabolcs (1), Szatmár (1), Szepes (1), Temes (2), Tolna (2), Turóc (1), Ung (2), Valkó (2), Verőce (1), Veszprém (1), Zágráb (1), Zala (2), Zaránd (2), Zólyom (1). A tíz meghatározhatatlan megyei pecsét közül néhány, de valamennyi is származhat oly követől, akinek társa a névsorban egyedül képviseli megyéjét, ugyanígy feltehető azonban az is, hogy valamennyi más, ott nem említett megye követeitől származik. Az első esetben az országgyűlésen 31, a másodikban, tehát maximálisan 41 megye vett részt. (Az oklevél fényképén ki nem vehető neveket a bécsi állami lt. igazgatósága volt szíves a Levéltárak Országos Központja közbenjárására megállapítani.)

Ulászló trónralépése Albertéhez hasonló körülmények közt történt. Őt sem országgyűlés, hanem a nagybirtokosok egyik csoportja tette meg királlyá, még pedig kötelezettségek elfogadásának a feltételével.¹¹⁹ Különbség csak a lebonyolítás módjában volt. Mivel Ulászló Krakkóban tartózkodott s így a megegyezést nem lehetett közvetlenül nyélbeütni, szükséges volt bizottságot küldeni hozzá a tárgyalások lefolytatására és a megállapodás megkötésére. A hivatalos küldöttek — János zengi püspök, Thallóczy Matkó dalmát-horvát-szlavon bán, Perényi János tárnokmester, Pálóczi László ajtónállómester, Marczali Imre étekfogómester — nagybirtokosok, de már azok közt, akik elkísérték őket s akiket a lengyel kancellár Ulászló pártján levőknek nevezett,¹²⁰ Bánfi Pálon kívül ott volt Országh Mihály kincstartó, akit Zsigmond csak 1436-ban emelt a bárók közé, valamint Szentmiklósi Pongrác, aki ekkor Szakolca kapitánya¹²¹ és Sóos István. Feltételeiket Ulászló elfogadta. Kötelezvénye nem oly aprólékos, mint Alberté, ahol pedig részletekbe megy, meglepően lényegtelen dolgokról szól. Így arról, hogy mi történjék Borbálával, Zsigmond özvegyével vagy Garai János özvegyével. A megállapodás veleje — a két ország közti védszövetség megkötését figyelmen kívül hagyva — ez: A király koronázásakor esküvel meg fogja erősíteni az ország valamennyi jogát, szabadságát és szokását, elődjeinek decretumait pedig megtartja.¹²² Egyetlen szó sem árulja el, hogy kik azok, akik a feltételeket diktálják s kikkel áll szemben a király; vajon csak a főpapok és a főurak fogják korlátozni hatalmát, vagy a nemesek is? Ha a helyzet ugyanaz lenne most, mint 1437-ben volt, a nagybirtok urai aligha haboznának, hogy hábjuk gyanánt kezeljék az uralkodót. Az óvatos fogalmazás, amely eltakarja a bárók és a köznemesek ellentétét, ugyanakkor nem korlátozza az utóbbiak esélyeit, az 1439-i decretum vívmányait pedig magától értetődően érvényben hagyja, előrelátó főre vall. Oly államférfiú képességeiről tesz önmagában is tanúságot, aki szívében a köznemesség felé hajlik. Még azt is észrevehetjük, hogy a klérus tagjának kellett

¹¹⁹ Szabó D. (Küzdelmeink 18. l.) helyesen állapította meg, hogy azok a főpapok és főurak, akik 1440. jan. 18-án így nevezték magukat: Prelati, principes, comites, barones, milites et proceres, nobiles regni Hungarie nunc in congregatione generali Bude constituti (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia I—XVII. k. Krakkó, 1874—1905 [a továbbiakban: Mon. hist. Pol.] XII. k. 409. l.), ezt csak annyi jogcímmel teheték meg, mint 1437-ben Albert párthívei. Jellemző módon követek Krakkóban márc. 9-én, amidőn hírül adták Ulászló megválasztását és kötelezettséget vállaltak, hogy máj. 1-én a koronázás végbe fog menni, prelati, principes, comites, barones et proceres-nek, prelati et barones-nek, sőt domini prelati, principes, comites, barones, proceres ipsius regni Hungarie nuper in congregatione generali Bude celebrata constitutione mondtatták őket (Katona, i.m. XIII. k. 38. l.) s pontosan ugyanígy febr. 17-én Kassáról többekhez intézett levelükben (Iványi B.: Eperjes szabad királyi város levéltára. 1245—1526. [Acta litterarum ac scientiarum reg. universitatis Hung. Francisco-Iosephinae. Sect.: Iuridica-politica. Tom. II.] Szeged, 1931. 272. sz. A továbbiakban: Iványi: Eperjes.) A nobiles megjelölés következetes elmaradását véletlennek semmiképpen sem tarthatjuk. Ulászló, igaz, márc. 12-én Frigyeszt értesítve megválasztásáról, ezt per regni eiusdem prelatos, principes, barones, comites, nobiles et civitatum locorumque communitates bekövetkeztetnek állítja (Katona, i.m. XIII. k. 43. l.), a márc. 9-i oklevél azonban nem hagy fenn kétséget, mennyire mértéken felül szépítette meg a valóságot. Ulászló felfogásának megfelelően szóltak párthívei később, jún. 29-én „az egész ország Budán tartott generalis conventio”-járól (uo. 71. l.).

¹²⁰ Mon. hist. Pol. XII. k. 411. és 415. l. János zengi püspökkel és társaival partis unius, Michaelis Orszag, Banphi Paulo, Pancracio et Schoschistwano dominis partis nostre folytak a tárgyalások, mondja a kancellár.

¹²¹ Dl. 12.871. — Szerémi és Ernyey, i.m. 266. l.

¹²² Katona, i.m. XIII. k. 26. sköv. l.

lennie, hiszen szükségesnek találta, hogy külön megfogadtassa a királlyal: az egyházak és monostorok valamennyi szabadságát és jogát sértetlenül meg fogja tartani. Felesleges találgatnunk, ki fogalmazta meg oly bölcsen a választási feltételeket. Nevét a Krakkóba küldött magyar követeknek egy másik oklevele fenntartotta s így tudjuk, hogy Vitéz János volt, aki mint a titkos kancellária prothonotariususa kísérté el a magyar nagyurakat.¹²³

Miután Ulászló elfogadta a feltételeket, a magyar követek pedig megbí-
zóiktól nyert felhatalmazásuk alapján ugyancsak Krakkóban királlyá megvá-
lasztották (március 8.),¹²⁴ már csak a koronázás volt hátra. Erzsébet pártjának
szervezkedése, Utószülött László megkoronázása, az Ulászló útjában álló
akadályok elhárítása azonban időt raboltak s ugyanakkor kíváncsossá tették,
hogy az ellenpárt minél nagyobb részét megpróbálják a lengyel király hívévé
tenni. Budára június végére Ulászló salvus conductust biztosítva tárgyalásra
hívta tehát Erzsébet híveit is.¹²⁵ A megjelentek, akik közt most a polgá-
rokat is megemlítették,¹²⁶ június 29-én eskü alatt megerősítették a király-
választást, Ulászlót elismerték uralkodójuknak, megfogadták támogatását,
egyszersmind érvénytelennek nyilvánították László megkoronázását.¹²⁷ Az
erről szóló ünnepélyes oklevélre hatvan főpap, főúr és előkelőbb nemes saját
nevében, 53 köznemes pedig 28 megye képviseletében függesztette rá pecsét-
jét.¹²⁸ A székesfehérvári koronázáson (július 17.) a király szavai szerint oly

¹²³ Ad propriam conmissionem (a kiadásban: conventionem) dominorum ambasia-
torum Iohannes de Zredna custos Zagrabiensis regni Hungarie protonotarius. (*Katona*,
i.m. XIII. k. 40. l.)

¹²⁴ Mon. hist. Pol. XII. k. 411. l. és II. k. 120. l.

¹²⁵ *Kovachich*: Supplementum I. k. 492. l. (Dl. 13.554.)

¹²⁶ Prelati, principes, barones, comites, milites, proceres, clientes, cives totaque
communitas regni Hungarie. — Egy lengyel szemtanúnak, talán a történetíró Dlugosz-
nak a beszámolója így nyilatkozik a jelenlevőkről: Magna multitudo prelatorum et
baronum. . . huc confluit. Ugyanitt olvassuk: Tantus est hic populus, ut ad resistendum
Turcis, si bona mens adesset et nostra scelera non impedirent, sufficere eum arbitrarer.
(Mon. hist. Pol. XII. k. 419. l.) Vajon ezen a tömegben a megyei kiküldötteket vagy pedig
a főpapok és főurak fegyveres kíséreit, familiarisait kell-e értenünk, bizonytalan. Jún.
26-án Ulászló maga azt írja egyik levelében, hogy prelati, barones cum comitibus regni
Hungarie, paribus habitis alterutrum voluntatibus et consensibus, properant nos coronan-
dum. (Uo. 421. l. Comitibus bizonyára comitatibus értelemben veendő.)

¹²⁷ *Katona*, i.m. XIII. k. 70. sköv. l.

¹²⁸ *Dogiel*, a Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Litvaniae (Vilna,
1758—1759.) kiadója, aki az oklevél szövegét az eredeti alapján közzétette, a pecséttartó
hártaszalagokra írt nevek közlését mellőzte. A Levéltárak Országos Központjának
közvetítésével megkaptuk a Varsóban őrzött oklevél (Archiwum Głównie Akt Dawnych,
dokument pergaminowy nr. 5575. Archiwum Koronne dz. Hungariae) 88 pecséttartó
hártaszalagjára írt nevek lajstromát. Ez a következő: (Szécsi) Dénes esztergomi érsek,
(Buondelmonte) János kalocsai érsek, Rozgonyi Simon egri, (Gathalóci) Mátyás vespérmi,
József boszniai, Jakab szerémi, János zengi püspökök, Hédervári Lőrinc nádor, Garai
László macsói bán, (Thallóczy) Matkó szlavón bán, Perényi János tárnokmester, Pálóczi
László udvarmester, (Hédervári) László pannónhalmi apát, Perényi Péter comes fia
János, Pálóczi Simon lovászmester, Kórógyi János comes, Pelsőczy Imre székelyispán,
Pelsőczy Miklós, Csáki Ferenc székelyispán, Maróthi bán fia László, Tamási vajda fia
László, Tamási vajda fia Henrik, Kusalyi János Mihály, Kanizsai János fia Imre és
Miklós (együttesen), Kusalyi János László, Marczali vajda fia János, Marczali bán fia
György, Lendvai bán fia Pál, Zolya-i (?) Tamás, Gutai Ország Mihály, Rozgonyi idősebb
István fia János, Gutai Ország János, Hunyadi János szörényi bán, Wladislaus Hagmas(?),
Tari Rupert, Pelsőczy István, Töttös László, Pálóczi Péter, Gersei Pető, Czudar Simon,
Rozgonyi Rajnold, Rozgonyi Lőrinc, Homonnai István, Maczedóniai Dancs, Szekesői
Herceg Ráfael és Pál (együttesen), Losonczy János, Bethlen Gergely, Drág fia Miklós,
Szerdahelyi Imre fia János, János János fiai: László és György (együttesen), Báthori

rendkívül nagy tömegben jöttek össze a főpapok, bárók, comesek, milesek, előkelők és nemesek, amilyenre emberemlékezet óta nem volt példa.¹²⁹ Valósággal az „universitas regni” volt jelen s erősítette meg újból a választást, majd átruházva az Erzsébet kezében levő szentkoronának minden erejét és hatását a Szt. István ereklyetartójáról levett koronára,¹³⁰ átsegítette Ulászlót a királlyá avatás szertartásán. Ugyanezen a napon a jelenlevők külön oklevélben is hangsúlyozták, hogy Ulászlót az uralkodás minden vonatkozásában megilleti elődeinek jogköre, mert — fejezték ki mindenki számára érthetően — a királykoronázás mindig az országlakosok akaratától függ és az ő helyeslésükben rejlik a korona hatékonysága és ereje.¹³¹

Az eddig ismertetett események során mindég a király és alattvalói viszonyának szabályozásáról volt szó. A koronázás után sor került az országgyűlésnek a jövő fejlődés szempontjából nézve legfontosabb mozzanatára, a decretum kiadására. A logikus lépés bizonyára az lett volna, ha ebben az egyházi és világi előkelők, másrészt pedig a köznemesek eldöntik egymás között, mily mértékben osztozzanak meg a hatalmon. Ily igényt azonban a köznemesség nem támaszthatott. Gyenge volt hozzá. Az 1439-i alkalom sem ismétlődhetett meg, mert Krakkóban nem hangzottak el oly egyoldalú követelések,

Tamás, Geszti Mihály fia László, Szerdahelyi Márton bán fia Ders, Maróthi János, Gyarmati vajda fia Miklós, Várdai Miklós, (Szeri) Pósa fia Gáborko, Tornai Szilveszter, Bajmóci Noffry János, Pakosi Imre volt Msuld-i (?) ispán. A 28 megye mindegyikét — három, u.m. Esztergom, Pest és So... (?) kivételével — két-két követ képviselte, akik, úgy látszik, egy-egy szalagra függesztették pecsétjüket. A megyék névsora betűrendben: Abauj, Arad, Bács, Bodrog, Borsod, Csanád, Csongrád, Esztergom, Gömör, Heves, Hont, Középszolnok, Külsőszolnok, Nógrád, Pest, Pozsega, Sáros, Solt, So... (?), Somogy, Torna, Ung, Valkó, Vas, Verőce, Zala, Zemplén, *Zetretud* (?). A megyei követek (nuncii comitatus vagy nuncii de comitatu) neveit, mivel a rendelkezésünkre álló lajstrom hiányos, csak oly töredékesen lehetne megállapítani, hogy közlésükről, bármily tanulságos is volna, le kell mondanunk.

¹²⁹ Kovachich: Sylloge I. k. 61. l.

¹³⁰ Eckhart, i.m. 96. l.

¹³¹ Prelati, barones, milites, procures et nobiles totius regni Hungarie cum efficacissima facultate communitem eiusdem representantes. (*Katona*, i.m. XIII. k. 91. l.) A Varsóban őrzött oklevél (Archiwum Głównie Akt Dawnych, dokument pergaminowy nr. 5581. Archiwum Koronne dz. Hungariae.) fényképmásolata: Dl. 98.438. Ezen csak néhány pecséttartó hártyszalagra írt név vehető ki. A Levéltárak Országos Központjának közvetítésével nyert felvilágosítás szerint az oklevélen eredetileg 86 pecsét függött, ezek közül azonban ma már csak 59 van meg. A hártyszalagokon a következő 32 főpap, főúr, előkelőbb nemes, valamint 14 megyének a neve maradt fenn: (Szécsi) Dénes esztergomi érsek, Rozgonyi Simon egri, József boszniai, (Gathalóci) Mátyás veszprémi, Jakab szerémi püspökök, Hédervári Lőrinc nádor, Garai László macsói bán, Ujlaki Miklós macsói bán, (Thallóczy) Matkó szlavon bán, Perényi János tárnokmester, (Hédervári) László pannonthalmi apát, Maróthi László, Pálóczy Simon lovászmester, Kőrógyi János comes, Perényi Péter comes fia János, Csáki Ferenc székelyispán, Pálóczy László udvarmester, Kusalyi Jakcs Mihály, Kusalyi Jakcs László, Tamási (?) vajda fia László, Gutí Országh Mihály és testvére: János (együttesen), Lendvai bán fia Pál, Szendi István fia Mihály, (Szécsői) Herceg Ráfael, Rozgonyi Lőrinc, Bajmóci Noffry János, Czudar Simon, Szécsényi László fia László, Kusalyi Jakcs László és György (együttesen), Gregorius et Iohannes Pethenyches (?), Gregorius Zeloysl (?) Iohannes de Poth (?). A 14 megye mindegyikét — három, u.m. Borsod, Középszolnok, és Z... (?) kivételével — két-két követ képviselte, akik most is egy-egy szalagra függesztették pecsétjüket. A megyék névsora betűrendben: Abauj, *Avedrien* (?), Borsod, Csongrád, Hont, Középszolnok, Külsőszolnok, Nógrád, Somogy, Torna, Veszprém, Z... (?), Zala, Zemplén. A két azonosíthatatlan megyét figyelmen kívül hagyva, Veszprém megye az egyetlen, amelynek névével a jún. 29. oklevél megpecsételési közt nem találkozunk. Megemlítjük még, hogy két megye neve ily magyar alakban szerepel: Nougrod megen, Chongorad mege.

mint 1437-ben Pozsonyban, következőleg király és köznemesség nem érezhették annak szükségét, hogy egymásnak kezét nyújtsanak. A köznemességnek, magára maradván, úgy kellett előre haladnia, hogy senkit meg ne sértsen. A krakkói feltételekhez kapcsolódva, a Vitéz által előrelátóan biztosított előnyöket használta ki. Elnyerve ott a király ígéretét, hogy az ország szokásait, valamint elődeinek decretumait megtartja, magától adódott számára a feladat: nem sokat törődve a bizonytalan régi szokásokkal, amelyek úgyis a mindennapi igényekhez szoktak alkalmazkodni, összeszedni azokat a törvényeket, amelyek kiváltságait írásban megrögzítették. Ilyeneknek II. András aranybulláját, III. András 1298-i és I. Lajosnak az aranybullát megerősítő 1351-i decretumát találták. Az utóbbi felhasználása nem meglepő, mivel időben is viszonylag közel esett hozzájuk, abból pedig, hogy az 1397-i temesvári decretum is magába olvasztotta, ismeretét folyamatosnak tekinthetjük. Annál feltűnőbb az 1298-i törvény politikai jelentőségének és hasznosíthatásának felismerése. Éles szemnek kellett észrevennie és — szóaltassuk meg a mi kutatói érdekünket — megmentenie az enyészettől. Mindezeket a decretumokat egy libellus-ba összefoglalták és a király elé terjesztették jóváhagyás végett. Ulászló nem térhetett ki a kérés teljesítése elől s a köznemesség kiváltságait összefoglaló decretumokat megerősítette. Az 1439-i decretum ezzel nemcsak hozzákapcsolódott történeti előzményeihez, hanem azok folytatásának tűnt fel.

Ulászló természetesen csak általánosságban mondja meg, kik terjesztették eléje a libellus-t. Az universitas regni volt ez. Tehát, betűszerinti értelemben, az előkelők is. Arról azonban, hogy a valóságban a köznemesség igényei érvényesültek, közvetve maga Ulászló is bizonyosságot szolgáltatott. Kijelentette ugyanis, hogy az ártított decretumokban foglalt rendelkezéseket mind a mostani és jövőbeni prelátusokkal, mind pedig valamennyi báróval, bíróval (=iudices?), miles-szel és előkelővel meg fogja tartatni.¹³² Az universitas regni-nek másik — és tegyük hozzá: hatalmasabb fele tehát az, amelyre terhet, saját érdekeinek visszaszorítását jelenti a köznemesi kiváltságok tiszteletbentartása, s mert az semmiképpen sem valószínű, hogy önmagának a helyzetét kívánta volna nehezíteni, a libellus összeállítójának a köznemességet kell tekintenünk. Sajnos, még mindég túlságosan általánosságban mozog feltevésünk. Talán közelebb visz a megoldás felé, ha figyelembe vesszük, hogy a decretum befejező része további hat új articulust tartalmaz, amelyek közül öt egyházi vonatkozású, sőt három az 1439-i decretumnak a hiányát hivatott pótolni, amennyiben törvénybe iktatják Zsigmond egyházpolitikájának vívmányait.¹³³ Annak megtiltása, hogy bárki pápai bullával egyházi javadalmat szerezni vagy pereskedni próbáljon, a tilalom áthágóinak büntetése, ugyanakkor a magyar egyházi bíróságtól a pápai kúriába vagy zsinat elé fellebbezésnek a lehetővé tétele talán megengedi a feltevést, hogy a háttérben olyan klerikust keressünk, aki helyesnek tartja a Zsigmond-féle egyházpolitikát, és — mint általában a zsinati kor magisterei — híve annak a felfogásnak, hogy a magyar

¹³² Kovachich: Sylloge I. k. 71. l.

¹³³ Az ily szempontból közömbös határozat szerint senki sem veszítheti el birtok-jogát, ha az, akinek elzárólosította birtokát, a hűtlenség bűnébe esik, a másik két articulus biztosítja valamennyi nemes tizedmentességét, a klerikusokat pedig arra utasítja, hogy jobbágyokkal támadt vizályukban előbb a földesúrhoz forduljanak elégtételtért s csak azután idéztessenek egyházi törvényszék elé.

egyházi javadalmak a hazai, nem pedig a római klérusnak az érdekeit hivatottak szolgálni.

III

Az 1439-i és 1440-i országgyűlések lényeges fordulat tanújelei. Megelőzőleg még a Corpus iuris-ba bekerült Zsigmond-féle decretumoknak a többsége sem országgyűlésen került kiadásra, hanem a királyi tanács határozatából, mostantól fogva ellenben a fontosabb elvi döntéseknek, amelyek a nemzet sorsát befolyásolják, az országgyűlés a színtere. Van a két országgyűlésnek negatív értelemben vett jelentősége is. A székesfehérvárin résztvettek ugyan Buda és talán több más város képviselői, az előbbieket a koronázási szertartásnál a régi szokás szerint közre is működtek, arról azonban, hogy a polgári küldötteknek valamiféle szerepük lett volna a határozatok megfogalmazásánál, emlékeink hallgatnak. Az 1439-i országgyűlésnek a király részére rendi biztositékokat nyújtó oklevelére egyetlen városi pecsét sem került, amit csak úgy értelmezhetünk, hogy az uralkodó, ha netán meg is jelentek ott polgárok, ezek kötelezettségvállalását fontosnak egyáltalán nem találta. Hunyadi korának országgyűlései mindvégig megtartották ezt a kezdeti jellegzetes vonásukat: a polgárságnak számottevő befolyása nem volt határozataikra és a köznemesség az egyetlen tényező, amely a nagybirtok urai mellett szóhoz jutott. Mivel az országgyűlések ily módon nem a rendek, hanem egyedül a köznemesség érdekeiért vívott harcoknak a színtere, jelentőségüket is, úgy véljük, elég az utóbbiakkal kapcsolatban körvonalaizni, a polgárság passzív szerepének ismertetését későbbre hagyva.

Az országgyűlésekre a nemességet a királyok, az interregnum idején az országnagyok, ritkábban Hunyadi mint kormányzó hívták meg. Vajon feltegyük-e, hogy a főurak és főpapok időközben megváltoztatták korábbi elutasító magatartásukat s önként részesítették a köznemességet a hatalomból? A kérdés nem közömbös. Ulászló vagy Hunyadi esetében ugyanaz a magyarázat kínálkozik, mint Zsigmond egy-két próbálkozásánál: céljuk a főurak korlátozása, az a feltevés azonban, hogy a nagybirtokosok önmagukat óhajtották béklyókba venni, eleve valószínűtlen. Engedékenyséjük csak úgy magyarázható, hogy a köznemesség már olyan súlyhoz jutott, hogy nélküle nem lehetett az állam hajóját elkormányozni.

Ha feltesszük, hogy a köznemesség minden összejövetele alkalmával a folyton változó körülmények kényszerítették a nagybirtokosokat szavának meghallgatására, egyrészt hasznosnak fogjuk találni a nemesség országgyűlési szerepléséről fennmaradt — s általunk bizonyára csak töredékesen ismert — adatoknak az összeállítását, másrészt megmenekülünk a veszélytől, hogy Hunyadi és a nemesség kapcsolatát leegyszerűsítsük. A tudományos kutatás a tények ismeretében tartózkodott ugyan attól, hogy Hunyadi mint nagybirtokost is eleve a köznemesség érdekeinek képviselőjéül tekintse, a megyéket pedig, hamis idealizálással, törhetetlen híveiül, a szélesebb közvélemény azonban, amely mindég hajlamos könnyen megjegyezhető formulák szerint gondolkodni, szinte egyáltalán nem befolyásoltatta magát eféle megállapításoktól. Pedig nyilvánvalóan nincs szükség arra, hogy a szövetséget, amelynek ápolására Hunyadi kormányzói szerepe kötelezte, amely tehát a központosítás szükségességéből fakadt, valamiféle magától értetődő ténynek tekintsük a korábbi években is. Így járva el, Hunyadi vezetésének tulajdonítanánk oly jelenségeket, amelyek pedig a köznemesség törekvéseinek eredményei s

ugyanakkor tanácstalanul állnánk olyan tetteivel szemben, amelyek nagy-birtokos voltából természetesen következnek.

Az országgyűlések sorozatát elsőnek az idősebb Kovachich állította össze, nagy szorgalommal gyűjtögetve a sokszor töredékes adatokat.¹³⁴ Megállapításai nem egy esetben helyteleneknek bizonyultak. Részben mert sok oklevélhez nem juthatott hozzá, amelyek országgyűlések tartásáról tanúskodnak, de méginkább azért, mert az országos tanács összefüggeteiről szóló megemlékezéseket szívesen vonatkoztatta országgyűlésekre, csak hogy a rendiséget erőteljesen érvényesülőnek mutathassa. Az utóbbi vonatkozásokban több megállapítását helyesbítette Knauz Nándortúlnyomórészt Pozsony város oklevelei alapján.¹³⁵ Ő azonban csak az országos tanács működésével foglalkozott, a megelőző, valamint későbbi évek eseményeire ellenben nem terjeszkedett ki. Ily módon bizonyára nem felesleges az I. Ulászló uralkodásától Mátyás trónraléptéig terjedő évek országgyűléseit utólag áttekintenünk. Nem célunk történetük megismertetése. Erre sem terünk nincs, sem az okleveles adatok nem állanak egész teljességükben rendelkezésünkre. Még abban sem merünk reménykedni, hogy sorozatuk, amint az alábbiakban következik, hiánytalan. Bármily tanulságos volna ugyanis a statisztikai összegezés, hosszas magyarázatásokra lenne szükség, hogy megindokoljuk, miért tartjuk az egyik diétát országgyűlésnek, a másikat ellenben csak a főpapok és főurak tanácskozásának. Célkitűzésünk szerényebb. Beérjük azoknak az adatoknak az ismertetésével, amelyek a kétségtelenül köznemesi kiküldöttek részvételével tartott országgyűlésekről szólnak, sőt még közülök is csak azokat részletezzük, amelyek arra vetnek fényt, mint működött közre a köznemesség az állam sorsának irányításában.

1441. szeptember 28-án Székesfehérvárról Ulászló országgyűlést hívott össze Szt. Márton napra (november 11.). Pestre, közelebből a rákosi mezőre. Valamennyi megyét felszólította a megjelenésre, meghívói közül azonban csak a Brassó városhoz és a barcasági kerület lakóihoz intézett ismeretes.¹³⁶ Ez azonban oly részletes, hogy az országgyűlés előzményeiről és tervezett tárgysorozatáról is felvilágosít. Bevezetőül a király Magyarországra jövele óta az ország felsegítésére és a megrendült béke helyreállítására irányuló szüntelen gondoskodását emelte ki, mindjárt hangsúlyozta azonban, mily sok kárt, neki pedig megsokszorozott gondokat okozott és okoz szüntelenül a rosszat rosszra halmozó ellenség. Kötelességszerűen el van szánva — folytatta — a jövőben is minden tőle telhetőt megtenni a béke megzavaróinak leküzdésére, hogy megkezdett munkáját véghezvigye s éppen ily fáradozása közben a kúriájába összejött prelátusokkal, bárókkal, milesekkel és nemesekkel tanácskozva, a megbeszélésből — azaz a királyi tanács üléséből¹³⁷ — a megjelentek egyikét sem rekesztve ki, állapították meg egyértelműleg, hogy három kérdés felől kellene döntenie. Elsősorban szükséges felfedni a béke megzavaróit, továbbá azokat,

¹³⁴ Vestigia és Supplementum ad Vestigia c. már idézett munkáiban.

¹³⁵ Az országos tanács és országgyűlések története. Ld. a 94. jegyzetet.

¹³⁶ *Marienbourg, L.J.*: Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen. Hermannstadt, 1813. I. k. 159. sköv. l.

¹³⁷ Ez az utalás kétségtelenné teszi, hogy a budai tanácskozást, amelynek résztvevői septe. 10-én mint prelati, barones, comites, milites, proceres et nobiles regni Hungarie Bude congregati totum corpus regni Hungarie representantes Erzsébethez küldött követek részére megbízólevelet állítottak ki (*Teleki J.*; Hunyadiak kora Magyarországon. I—VI/1, X—XII. k. Pest, 1852—1863 [a továbbiakban: *Teleki*] X. k. 107. l.) alap nélkül nevezte Teleki (I. k. 262. l.) és *Fraknoi* (A Hunyadiak és a Jagellók kora. [A magyar nemzet története. Szerk. *Szilágyi S.* IV. k.] Budapest, 1896. 25. l. A továbbiakban: *Fraknoi*) országgyűlésnek.

akik a megnyugvást nem fogadják el s megsemmisítésükre általános felkelés formájában fel kell készülni. A határozott magatartást halaszthatatlanná teszi, hogy a béke biztosítására jó ideje tartó törekvések sikertelenek maradtak, sőt félni lehet, hogy a magánérdeküket a közjó elé helyezők miatt még távolabbra kitolódik annak helyreállítása. Másodszor, mielőtt a kívülről külföldiek által okozott károk helyrehozatalára lehetne gondolni, előbb a belháborúnak kellene véget vetni és a kölcsönös kártételekkel felhagyni. Végül, mivel a törökök az országot naponkénti betöréseikkel súlyosan veszélyeztetik, meg kell keresni, sőt meg is kell találni az eredményes védekezés módját. A tanácskozás résztvevői egyértelműleg úgy találták, hogy a három kérdés, rendkívüli fontosságuk miatt, az ő részleges határozatukkal nem dönthető el s mert az, ami mindenkit egyaránt érint, eredményesebben és érettebben igazítható el, ha mindenki részt is vesz a határozat meghozatalában, éppen ezért „a magyar királyság gazdagjainak és szegényeinek egész egyetemét”¹³⁸ össze kell hívni Rákosra, az eljövettől örökös hűtlenség büntetése alatt rendelve el. A brassóiakat természetesen csak néhány megbízottjuk elküldésére hívta fel Ulászló, a megyékhez intézett meghívók azonban valószínűleg fejenkénti megjelenésre adtak utasítást. Arról, hogy az országgyűlés egyáltalán összejött-e, nincs tudomásunk.¹³⁹ Tamási László még október 30-án sem tudta, hogy egyáltalán megtartják-e ezt a congregatio nobilium-ot. Csak annyit tudott írni Töttös Lászlónak, hogy vele együtt kész elmenni arra, ha meghívót kapnak és előzőleg megállapodhatnak egymással.¹⁴⁰

1442 nyarán Ulászló gyors egymásutánban két országgyűlést tartott, sőt egy harmadikat sietve, még az ősszel szándékozott összehívni. A szokatlan jelenségnek az a magyarázata, hogy sok megye távol maradt azokról. Mindazok, amelyek az Erzsébettel tartó főurak, elsősorban Giskra irányítása alatt állottak. A király természetesen másképp tüntette fel és színezte ki a fejleményeket. Tagadhatatlanul hangulatosan, gyakorlott tollra valló érveléssel ecsetelte a maga és az ország helyzetét a megyékhez intézett július 12-i meghívóiban.¹⁴¹ Ezek szerint minden figyelmes szemlélő, aki a Magyarországot napról-napra sújtó oly sok bajnak és kártételnek okát fürkészi, azt kénytelen megállapítani, hogy itt az emberek hajlamosak a saját helyzetüket megnehezíteni, s ugyanakkor nem veszik figyelembe, sőt elhanyagolják mindazt, ami alkalmas a közállapotok megjavítására és a felforgatók zavargásaitól való mentesítésére. Mindenki tudja, folytatja Ulászló, mily nagy gondot fordított arra, hogy megtalálja az utat, amely elvezet az ország megnyugtatására és a napról-napra marcangoló ellenségtől való megszabadítására, azonban mindég nélkülöznie kellett az ország communitasa részéről a segítséget, amellyel megkezdett művét éppen annak érdekében befejezhette volna. Mivel pedig nincs király, aki alattvalóinak támogatása és segítsége nélkül kormányozhatná államát, az elmúlt napokban sok levelet, felhívást, rendeletet bocsátott ki, csak hogy összegyűjthesse az ország communitását, határozni a közjó felől. Bár sokan, így maguk a szabolasiak is, ügyet sem vetettek utasítására, mintha nem várnának jót kezdeményezésétől, mégis most itt Budán jelentékeny számban összegyűltek összesen 35 megyéből. A megjelentek egyértelmű elhatározással igen sok hasznos rendelkezést hoztak a belviszályok lecsendesítése és a béke helyreállítása érdekében. Mivel azonban szükséges a döntések végrehajtását biztosítani vagy, ha úgy látják jónak a gyűlés résztvevői, módosítani azokat, a főpapok és bárók hozzájárulásával egyhangúlag elhatározták, hogy augusztus 10-én Nagyhatvanban új és a mostaninál népesebb országgyűlést fognak tartani, amelyről egyetlen birtokos ember sem maradhat el, ha csak valami rendkívül fontos ügy nem akadályozza. Köteles tehát mindenki, a mostani decretumban megszabott büntetés terhe alatt, meg-

¹³⁸ totam universitatem divitum et pauperum huius regni nostri Hungarici.

¹³⁹ Teleki (I. k. 267. l.) bizonyítatlannak tartja az országgyűlés megtartását.

¹⁴⁰ Zichy okmt. XII. k. 193. l.

jelenni az országgyűlésen.¹⁴² Csak azok mentesülnek, akik az ország védelmében vannak elfoglalva, királyi vagy mánási várakat őriznek, továbbá az öregek vagy erőtlének. De még azoknak is, akik a végvidékeken vagy Kassánál teljesítenek szolgálatot, abban az esetben, ha esetleg fegyverszünetet tudnak kötni a törökökkel vagy a többi ellenséggel, el kell jönniök. Ha pedig a fegyverszünet nem volna biztosítható, azok, akik az ellenségnek mintegy a torkában élnek és a maguk s javaik veszélyeztetése nélkül h azulról el nem távozhatnak, kötelesek maguk helyett a megyék teljes felhatalmazásával ellátott megbízottakat küldeni. A távolmaradókat vagy elkésve érkezőket, ismételte meg fenyegetését Ulászló, a decretumban kiszabott büntetés sújtja s ezt még ő is csak a *communitas regni* hozzájárulásával engedheti el.

A július 12-i meghívóban említett budai országgyűlésnek az időpontja június közepe lehetett. Június 9-én, ugyanis „a Budán összegyűlt prelátusok, bárók, nemesek és méltóságviselők” levelet intéztek lengyel társaikhoz,¹⁴³ július 2-án pedig Ulászló már hivatkozott arra az országgyűlési határozatra, amely szerint mindazok, akik Jakab-napig (július 25.) hűségére térnek, amnesztiában részesülnek.¹⁴⁴ A budai országgyűlés másik határozata, amelyet utalásból ismerünk, úgy szólt, hogy az amnesztiában részesültek vis szakapják birtokaikat, még ha azokat közben mások nyerték volna is adományul.

A hatvani országgyűlés ezt a végzést megerősítette vagy megismételte,¹⁴⁵ megtiltotta a foglalásokat, elrendelte az elfoglalt birtokok visszaadását és a károk jóvátételét,¹⁴⁶ egész terjedelmében azonban egyik országgyűlés decretumát sem ismerjük.¹⁴⁷ Bár Ulászló rábeszélése nem maradt hatástalan, a meghívottak aligha jelentek meg a remélt számban. A lassú gyülekezés jele, hogy augusztus 16-án Ulászló még mindig Budán volt. Itt adott ugyanis eskü alatt magyar és lengyel országnagyjainak, továbbá a *communitas regni Hungariae*-t képviselő hantai prépostnak és hat köznemesnek, valamint négy szlavóniai és két erdélyi követnek jótállásával Erzsébetnek *salvus conductus*-t az esztergomi tárgyalásokra.¹⁴⁸ A hatvani országgyűlésen ezek szerint Szlavónia és Erdély képviselői is részt vettek, Erzsébet párhívei azonban, bár számuk megfogyatkozott, távol maradtak.

Ulászló ekkor, mivel az özvegy királynéval abban állapodott meg, hogy szeptember 21-én fognak Esztergomban találkozni,¹⁴⁹ ugyanerre az időpontra, úgy mint kisa szsonynap után 14. napra országgyűlést hívott össze. A két dátum egybeesése arra utal, hogy az országgyűlés feladata elsősorban Ulászló és Erzsébet kibékülésének jóváhagyása volt. Azonban a politikai tárgyalásokon kívül igazságszolgáltatási ügyek elintézése is várt rá. Oly vitákban utalt elje és egyszersmind saját maga elé a király peres feleket, amelyek amnesztiában részesültek birtokainak eladományozása miatt, a birtokokra igényt tartó új tulajdonosok és a vagyonukat visszakövetelő régiek között robbantak ki.¹⁵⁰ Az ország-

¹⁴¹ Szabolcs megyéhez intézett példánya : Dl. 44.332.

¹⁴² *per singula capita* ; *sub penis*, *que in pretacto moderno decreto expresse sunt*.

¹⁴³ *praelari* (bizonyára : *praelati*), *barones*, *nobiles et dignitarii regni Hungariae hic Budae congregati*. (Mon. hist. Pol. II. k. 132. l.)

¹⁴⁴ Ezt az időpontot *generalis nostro unacum prelati, baronibus ac omnibus regnicolis nostris super hoc firmato decreto* állapította meg. (Kassa város lt. Miscellanea nr. 50. O.L. Filmtár.)

¹⁴⁵ Ulászló aug. 28-án Hatvanban kelt oklevelében így hivatkozik erre : *iuxta formam decreti et dispositionis prelatorum, principum, baronum et nobilium huius regni prius scilicet congregationis Bude celebrate, sed et presentis*. (Zichy okmt. IX. k. 44. l.)

¹⁴⁶ *Mihályi* : Máramaros 317. l.

¹⁴⁷ Az országgyűlésről sem Telekinek, sem Fraknóinak nincs tudomása.

¹⁴⁸ *Teleki*, X. k. 118. l.

¹⁴⁹ *Teleki*, II. k. 306. sköv. l.

¹⁵⁰ Aug. 27-én Ulászló Hatvanból felszólította [Zir]ak-i Tamást, hogy szept. 21-re jelenjék meg *coram nostra personalia ac prelatorum, baronum et regni nobilium tunc universaliter congregandorum presentia*. (Dl. 103.596.). Még határozottabban utalt

gyűlésről nem ismerünk közelebbi megemlékezést. Talán meg sem tartották, mivel Erzsébet, ígérete ellenére, nem jelent meg Esztergomban s csak november 25-én találkozott Győrben Ulászlóval.¹⁵¹

Célkitűzésünkől eltérően kivételképpen szólnunk kell az 1443 április első napjaiban Budán megtartott tanácskozásról, bármennyire nem volt országgyűlés. A congregatio jellegének tisztázására azért van szükség, mert résztvevői határozatokat hoztak, ezeket Ulászló decretumba foglalva kiadta, a következő évi törvények pedig hivatkoztak rájuk.¹⁵² Az időpont felől Ulászlónak adóüggyben kibocsátott április 11-i rendelete tájékoztat. Mivel ezt a király, saját szavai szerint, a gyűlés befejezése után adta ki,¹⁵³ a tanácskozásnak akkor már véget kellett érnie. Dlugosz, bár a gyűlést tévesen pünkösdre (jún. 9.) teszi, helyesen utal arra — egybehangzóan Ulászló említett rendeletével —, hogy a török elleni hadjárat kérdését tárgyalták meg.¹⁵⁴ Az általa generalis conventio-nak nevezett összejövetel jellegét feltárják magának Ulászlónak szavai, amint azokat a decretum megörökítette.¹⁵⁵ Ezek szerint Ujlaki Miklós és Hunyadi János erdélyi vajdákat a király maga elé hívatta, hogy tanácskozzék velük az ellenséges támadások elhárítása felől, majd felszólította a prelátusokat, bárókat, mileseket és előkelőket, hogy ők is sietve jelenjenek meg együttes határozataik meghozatala végett. A megyékről a király nem szól, pedig nyilvánvalóan megemlékeznek róluk, ha követek elküldésére utasítást kaptak volna tőle. Elmaradásuk azzal magyarázható, hogy az intézkedések meghozatala nem tűrt halasztást. Az események gyorsaságára jellemző, hogy április 11-én Hunyadi és Ujlaki már nem is voltak Budán. Az argumentum ex silentio-t kiegészítik a decretum utalásai, amelyek a jelenlevők közt, bár ismételten felsorolják őket, egyszer sem tesznek említést megyei követekről.¹⁵⁶ A legfontosabb határozat úgy hangzott, hogy nyáron a török ellen hadjáratot kell indítani, a sereg kiállítása céljából pedig adót kell kivetni. A további rendelkezések a hadjárat sikere érdekében mintegy a belső megbékélést óhajtották biztosítani az önkényeskedések megfékezésével és a jogrend helyreállításával. Ebből a célból egyszeri alkalommal rendkívül gyorsan működő bíróság szervezését rendelték el, az eljárást pedig így szabályozták: Mindenki, aki birtokának elvesztését panaszolja, királyi rendelettel kezében és hiteleshelyi megbízott jelenlétében szólítsa fel Szt. György nap utáni két hét alatt (máj. 12-ig) jószágának visszaadására a birtokfoglalót s ez, ha vonakodik a felhívásnak eleget tenni, köteles pünkösöd nyolcadán Budán a kijelölendő bírák előtt megjelenni. A bíróság azonnal, végérvényesen ítélezik, halasztást semmiféle címen sem engedélyezve. Ha a panaszt alaptalannak találja, a birtokot az alperes kezén

Ulászló aug. 28-án, ugyancsak Hatvanban a szept. 21-i országgyűlésre, elrendelve az idézést ad. . . diem . . . congregationis generalis de novo indite sine crastinatione nostram ac prelatorum, baronum et regnicolarum in presentiam. (Zichy okmt. IX. k. 45. l.)

¹⁵¹ Teleki, II. k. 309. l.

¹⁵² Az 1444. évi 22. articulus általánosságban a „minapi” decretum kiadása után elkövetett hatalmaskodások ügyében intézkedik, a 26. pedig pontosabb megjelöléssel „múlt évinek” mondja ugyanazt. (Kovachich: Sylloge I. k. 85. és 86. l.) Utalnak rá az országnagyok is 1446. okt. 11-i oklevelükben, post decretum nostrum generale in anno domini millesimo quadringentesimo quadragesimo tertio editum történt birtokfoglalás és kártételek ügyében intézkedve. (Dl. 13.980. Kovachich: Supplementum I. k. 503. l.)

¹⁵³ post pretactam congregationem. (Dl. 65.057.)

¹⁵⁴ Katona, i.m. XIII. k. 207. l. Kovachich: Supplementum I. k. 502. l.

¹⁵⁵ Dl. 80.798.

¹⁵⁶ festinam . . . prelatorum et barronum, millitum ac procerum regni huius convocationem fieri iussimus; omnium aliorum barronum nostrorum et procerum prefactorum deliberatione; concurrentibusque . . . multis aliis barronibus spiritualibus et secularibus sed et pluribus millitibus et proceribus huius regni nostri; prefatorum prelatorum, barronum, millitum et procerum regni nostri nunc in antefata congregatione existentium communi deliberatione et ordinatione.

hagyja, ha jogosnak, a foglalt fej- és jószágvesztéssel sújtja. Az ítéletet az országgrészenként a védelem megszervezésére megbízást nyerő két-két kapitány köteles végrehajtani. Szigorú büntetéssel fenyegeti a decretum azokat is, akik a király bírói utasításait nem hajtják végre. A főpap és főúr elveszíti tisztét, a familiaris vagyonát, sőt, ha ez nem elegendő a sértett fél kielégítésére, személye is annak kezébe kerül. Elrendelte továbbá a gyűlés a szükségtelenül felépített s csak zsákmányolásra alkalmat adó erődítmények sürgős lerombolását, majd szabályozta — sajnos, bizonytalan fogalmazással — a kapitányok jogkörét. Ezek kettésével „a kassai, szepesi, zólyomi, trencsényi, zalai, vasi részekben” voltak hivatva felfogni az ellenséges támadásokat, ugyanott fenntartani a rendet és békét, a királyi utasításokat és ítéleteket végrehajtani, azt pedig megakadályozni, hogy a jövőben bárki — nyilván Giskrára gondoltak — censust vessen ki a király híveinek birtokaira. Tevékenységükben számíthattak az uralkodó és a most jelenlevő „bárok, milesek és előkelők” támogatására, míg a kapitányságukban tartózkodó országglukosok birtokvesztés terhe alatt voltak kötelesek, ha felszólítást kapnak tőlük, segítségükre sietni.

1444 április első felében, a győzelmes téli háborút követőleg Ulászló Budán országgyűlést tartott. Mint a király április 18-án kiadott decretumában elmondja,¹⁵⁷ az elmúlt időben már ismételten történt kísérlet az országban elharapózott zavarok megszüntetésére, de eredménytelenül, míg végre a bajok annyira elhatalmasodtak, hogy a gyors segítség már elődázhatatlanná lett. Felszólítására a prelátusok, bárók, milesek és országglukosok oly nagy tömege jött össze, hogy annál nagyobb aligha volt hasonló gyűlésen látható s ezek vele együtt több napon át folytatott tárgyaláson hozták meg határozataikat, szám szerint 33-t.¹⁵⁸ Mindezek megtartására és másokkal való megtartatására Ulászló esküvel kötelezte magát. Ugyancsak tették az országgyűlés résztvevői is, akik közül 218-t¹⁵⁹ név szerint is felsorol a decretum záradéka, elismerve egyszersmind, hogy a végzések tanácskozással és döntéssel eredményeül, hozzájárulásuk alapján jöttek létre. A 34. határozat már utólag került az articulusok sorozatának végére. Eszerint idegenek nem kaphatnak semmiféle örökbirtokot, javadalmat vagy tisztséget, azoktól pedig, akik ilyeneket tartanak kezükben, el kell venni, kivéve Máté erdélyi püspököt. A király környezetének lengyel tagjai ellen irányult a határozat, nem csodálható tehát, ha Ulászló esküje erre nem terjedt ki, az országgyűlés résztvevői viszont szükségesnek találták hangsúlyozni, hogy azt a felsorolt prelátusok, bárók, milesek, előkelők és nemesek a maguk és egész Magyarország *communitas*-ának nevében és személyében hozták meg.¹⁶⁰

1445. február 8-án Székesfehérvárról Szécsi Dénes esztergomi érsek, Gathalóci Mátyás veszprémi püspök, Hédervári Lőrinc nádor, Ujlaki Miklós és Hunyadi János erdélyi vajdák az előkelőket, továbbá a megyéket egyenként felszólították, hogy a húsvét utáni nyolcadik napon (április 4.) Pesten az előbbieket valamennyien személyesen jelenjenek meg, az utóbbiak pedig teljes felhatalmazással ellátott megbízottjaikat küldjék el oda.¹⁶¹

¹⁵⁷ *Kovachich*: Sylloge I. k. 74. sköv. l.

¹⁵⁸ A 28. art.-ra utalnak Zichy okmt. IX. k. 79. l., Károlyi oklt. II. k. 243. l., Zala vm. oklt. II. k. 521. l.

¹⁵⁹ *Fraknói*, 37. l.

¹⁶⁰ Pozsony város két követel képviseltette magát. Egyikük, Königsfelder Lajos ápr. 10-én arról értesítette megbízóit, hogy Szt. György-nap (ápr. 24.) előtt aligha mehetnek haza, mivel die tadingen wellen sich schieben vnd verzichen s éppen ezért lett szükséges, das der kunig, herren vnd edlleut von hoff schikchten zu den herrn vnd steten vnd liesen sew piten zu pleiben vncz die heillig zeyt vergiengen. (Pozsony város lt. Középkori oklevelek. 1201. sz. O. L. Filmtár.)

¹⁶¹ A Bátmonostori Töttös Lászlóhoz intézett meghívó: Zichy okmt. IX. k. 92. l., a Zala megyéhez küldött azonos tartalmú: Zala vm. oklt. II. k. 524. l.; az eredeti jelenleg: Dl. 50.583.

A meghívó szerint az országnagyok már régóta éberen keresték az utat és módot, hogy az ország egész testében elharapózott háborús állapotot megszüntessék, hoztak is időnkint intézkedéseket, amelyek alkalmasaknak bizonyultak számtalan baj kiirtására, maradt azonban ezekből még elég, amelyek orvosolatlanul nem hagyhatók, mert különben a már megszüntek új, a korábbinál nagyobb erőre kapnak. Mostani — székesfehérvári — tanácskozásukon is az orvoslás módjáról tárgyaltak, de a határozat meghozatalát elhalasztották abból a megfontolásból kiindulva, hogy valamennyiük tanácsára szükség van, ha mindannyiuk ügyében kell dönteni. Az országgyűlésen azon eszközök felől kell megállapodniok, amelyek alkalmasak a bajok és a háború megszüntetésére, mivel nem hagyható, hogy az ösök fáradságos munkájával megszerzett föld és haza tovább pusztuljon. Szabad jövetelt és távozást biztosítanak a meghívottak számára, megfenyegetve az ellenük támadókat, hogy az országgal szemben örök hűtlenség bűnébe esnek s ennek megfelelő büntetés sújtja majd őket, végül pedig kijelentik, hogy a megjelentekkel, figyelmen kívül hagyva a távolmaradókat, az országgyűlésen mindazt megteszik és elvégzik, amit az ország java megkíván.

A pesti országgyűlés a meghívóban feltüntetett határnaptól eltérően csak hetekkel később, április végén kezdte meg tanácskozásait¹⁶² s május 7-én bocsátotta ki 23 pontból álló decretumát.¹⁶³ Ezt „Magyarország összes prelátusai, bárói, milesei, nemesei, polgárai és lakosai” állították ki, akik összegyűltek az ország békéjének helyreállítása és a közjó érdekében. Ugyanők a záradékban, ahol hitükre fogadták, hogy a hozott határozatokat megtartják, másokkal pedig megtartatják, így nevezték meg magukat: Magyarország prelátusai, bárói, nemesei, előkelői (proceres), polgárai és lakói, amiből kitűnik, hogy a sorrendben többnyire bárók és nemesek közt felsorolt előkelők a miles-ekkel azonosak. A decretum bevezetése, mint a meghívó is, elsősorban a belviszályok megszüntetését követeli, ennek elmaradása esetében azonban a következményeket sokkal veszedelmesebbeknek tünteti fel, mint az országnagyok felszólítása. A keresetynység védőbástyáját mondja, végső pusztulás fenyegeti legveszedelmesebb ellenségei, a törökök részéről, amihez más szomszédos nemzetek támadásai is járulnak. Különösen sürgeti a belső béke helyreállítását a király eltűnése a Fekete-tenger partján vívott ütközetben. Különböző tárgyalások után a résztvevők megegyeztek tehát, hogy abban az esetben, ha Ulászló nem tér vissza, a gyermek Lászlót ismerik el királyuknak, feltéve, hogy Frigyes a szentkoronával együtt kibocsátja kezéből; ellenkező esetben új királyról fognak gondoskodni, hogy ennek uralma alatt az ország megmeneküljön a veszedelmektől és nyugalmat élvezhessen. Rendelkezéseik is, mondják, amelyeket decretumba foglaltak, a párt-harcok megszüntetését és a béke biztosítását célozzák.¹⁶⁴

1445. december 17-én Zsámbékról Szécsi Dénes esztergomi érsek, Agmándi Péter váci és Csetneki László nyitrai püspökök, Hédervári Lőrinc nádor, Ujlaki Miklós erdélyi vajda, Rozgonyi György országbíró, Garai László macsói bán, Pelsőczy Imre és István, Ónodi Czudar Simon, Tari Rupert és Serkei Loránd György a következőkről értesítették Pozsony és Kőrmöcbánya városokat:¹⁶⁵ A követség, amely a pesti országgyűlés határozatából

¹⁶² *Fraknoi*, 67. l., *Knauz*, i. m. 20. sköv. l.

¹⁶³ *Kovachich*: Sylloge I. k. 94. sköv. l.

¹⁶⁴ Ugyanezt a felfogásukat Bártfa javára máj. 12-én „ex deliberatione prelatorum et baronum etc.” kiadott oklevelükben így fejezték ki: Cum nos in hanc presentem congregationem Pesthiensem generaliter coadunati de hys, que ad pacandum regnum ipsum et fas haecenus alternas insidias sopiendas conducere posse videbantur, sollicita diligentia ageremus, visum fuit quamaxime in ysdem devenire celerius posse, si alterne haecenus dampnificationes et mutuarum rerum proventuumque ablationes sedarentur sopirenturque et hincinde cedem partes quietate committantur. (Bártfa város lt. Középkori oklevelek. 427. sz.)

¹⁶⁵ *Knauz*, i. m. 38. sköv. l., *Teleki*, X. k. 180. l.

felkereste Frigyes római királyt, már visszatért. Jelentésének meghallgatása végett „az ország valamennyi előkelőbb személyét” december 8-ra Székesfehérvárra összehívták. Ezt az időpontot azonban néhányan, akik az ország végvidékein tartózkodtak, korainak találták. Az ő kérésükre most más társaik követteivel együtt 1446. február 9-t tűzték ki a gyűlés napjául, amidőn is Székesfehérváron az ország valamennyi tehetősebb embere feltétlenül jelenjék meg.¹⁶⁶ Annál is inkább, mert az ott levőknek, akik közé Pózsony és Kőrmöcbánya küldöttjeit is számítják, a legteljesebb hatalmuk lesz az ország állapotáról és a béke megerősítéséről legjobb belátásuk szerint tárgyalni, intézkedni és határozni. A közbeeső időre általános békét rendelnek el, a követek számára *salvus conductus*-t biztosítanak, a tanácskozások várható időtartamát pedig nyolc napban állapítják meg.¹⁶⁷

A tervektől eltérően a székesfehérvári gyűlés csak 1446 március elején vette kezdetét, viszont két hétig tartott. Bár a decemberre tervezett gyűlésen, a meghívó szavaiból következtetve, csak az előkelőknek kellett volna megjelenniök, a márciusit mégis országgyűlésnek kell tartanunk. Erre utal a városok meghívása, a *congregatio generalis* megjelölés, az 1446-i decretum utalása, amely szerint Székesfehérváron a prelátusok, bárók, nemesek és más birtokos emberek egyeteme tanácskozott,¹⁶⁸ végül az a tény, hogy a hozott határozatokat decretumba foglalták. Maga a decretum nem maradt fenn, de egyrészt az 1447-i törvény éppen úgy hivatkozik reá, mint a megelőző és jól ismert 1445-i pestire,¹⁶⁹ másrészt két végzését egyidejű s közelkori oklevelek, szó szerint hivatkozva reájuk, idézik. Az egyik pont értelmében minden birtokot vagy ingatlant, amelyet a mostani zavarok idején a jog rendje és az ország szokása ellenére bárki is elfoglalt, hűtlenség bűntetésének terhe alatt a legközelebbi Szt. György-napig vissza kell adni. A másik articulus szerint az ország valamennyi lakosát jogaiban, régi és megszokott szabadságaiban meg kell tartani.¹⁷⁰ Végül határozatot hoztak, amint ez már a következő decretumban olvasható, hogy pünkösdkor Pesten új országgyűlést tartanak.

¹⁶⁶ Knauz közlése szerint: *omnes et singuli potiores regni*, míg Teleki szerint a Kőrmöcbányához intézett meghívóban *proceres regni* volna. Fraknoi (80. l.) mindenképpen túloz és téved: „Miótan ennek a meghívóiratnak egyetlen fennmaradt példánya Kőrmöc városát szőlítja föl követek küldésére, nem merülhet föl az iránt kétség, hogy az »előkelők« (*proceres*) elnevezés alatt, kiknek a megjelenés kötelességükké tétetett, az ország rendeit, vagyis a főpapokat, zászlós urakat, megyék és városok követeit értették.”

¹⁶⁷ Knauz, i. m. 34. l.

¹⁶⁸ Kovachich: *Sylloge* I. k. 108. l.

¹⁶⁹ 1447. évi 18. art.: *statuta tam in Pesthiensi, quam Albensi civitatibus edita in suis vigoribus permaneat.*

¹⁷⁰ Knauz, i. m. 38. sköv. 1. Az első pontot a Knauznál olvasható szövegtől eltérő fogalmazásban Hédervári Lőrinc nádor 1446. márc. 16-i oklevele így tartotta fenn: *in presenti congregatione prelatorum, barronum ac regnicolarum hic in civitate Albensi celebrata id statutum et conclusum ac parili voluntate determinatum est, ut universe possessiones et iura possessionaria ac predia hys disturbiorum temporibus per quoscunque indebite qualitercunque occupate usque festum beati Georgii martiris nunc proxime venturum ad amonitionem mediantibus nostro vel universitatis regnicolarum ac capituli vel conventus hominibus superinde fiendam sub pena perpetue infidelitatis hys, a quibus occupate sunt, remitti deberent et resignari.* (Leleszi konvent orsz. lt. Acta anni 1446. nr. 3.) V.ö. még Fejér G.: *Authentia et vis probandi diplomatum*. Buda, 1838. 135. l. — A decretumnak egy másik pontja, amelyre azonban az országnagyok 1446. dec. 19-i utasítása csak értelem szerint utal, elrendelte, hogy a károkért a vétkesek kötelesek elégtételt adni (*iuxta statuta et conclusiones pridierni Albensis nostri decreti . . . exponentibus de . . . dampnis per ipsos . . . exponentibus illatis et irrogatis omnimodam satisfactionem impendere et exhibere debeant et teneantur*. Dl. 14.001). — A székesfehérvári decretumot a belviszályok lecsendesítésében mint határjelet tekintti Pálóczi László országbíró 1447. jún. 24-i, a pesti országgyűlés alatt kiadott oklevelében: *post sedationem universarum guerrarum in hoc regno constitutarum videlicet post generale decretum prela-*

A köznemesség oly nagy számban vett ezen részt, hogy tanácskozásai nem is a városban, hanem Rákos mezején folytak. Most tehát nem a szokásos módon megyénként 2—3—4 követtel képviseltette magát a nemesség, hanem csoportosan vonult fel. „Nem egy vagy két megbízott jött e megyénként — mondja Hunyadi — hanem minden nemes egyenként és valamennyi egyetemlegesen.”¹⁷¹ Az állítást magától értetődően nem szabad szerint vennünk. A kormányzó összehasonlítóképpen mondta ezt Szabolcs megye nemescinek, akik csak egyetlen követet küldöttek. Korántsem szemrehányásul, mintha keveselte volna részvételüknek méretét, hanem mert vonakodtak megtéríteni ennek az egyetlen megbízottjuknak a kiadásait, noha az a megye személyében jelent meg. Az országgyűlésnek a korábbi állapotokhoz viszonyítva rendkívüli látogatottsága utott kifejeződésre az „*amplissima congregatio generalis*” megjelölésben is.¹⁷² A végzéseket Hunyadi már mint kormányzó 1446. június 13-án adta ki.

A decretum szerkezete merőben elüt a korábbiaktól. Nem egységes, mert azonnal észrevehetően két, különböző időben keletkezett részből áll. Az első a kormányzóválasztásról még mint jövőben bekövetkező eseményről szól, a második az utána hozott határozatokat tartalmazza. Mivel a választás június 6-án, pünkösd másodnapján ment végbe, a tanácskozások pedig, ha egyszer Pozsony város követei elsején indultak útnak, alig egy-két nappal korábban kezdődhettek, a decretum első része oly programnak látszik, amelyet egy párt készen hozott magával. Nem ellenkezik e feltevessel a decretum bevezető szavai, amelyek szerint az országgyűlés résztvevői sok fáradozás után jutottak megállapodásra. Nem lehet ugyanis kétségünk, hogy a megjelenteknek azt a részét, amelyet meglepetésszerűen ért a program elhangzása, csak rábeszéléssel, érveléssel, esetleg fenyegetéssel lehetett rávinni annak elfogadására. A viták, ha megkezdésükkor még csak keresik a teendőket, oly rövid idő alatt semmiképpen sem vezettek volna eredményre. Megerősíti feltevésünket, hogy a program június 6-án leírva közkezen forgott. Pozsony város követei ekkor írott levelük függelékében le is másolták,¹⁷³ egy eredeti példánya pedig a Kállay család levéltárában napjainkig fennmaradt.¹⁷⁴ Az országgyűlés tagjai

torum, baronum ac regnicolarum in civitate Alberregali editum (Leleszi konvent orsz. lt. Acta anni 1447. nr. 22.)

¹⁷¹ non unus aut duo, sed singuli singulariter et universi universaliter in presenti congregatione interfuerunt. (Dl. 55.329.)

¹⁷² *Kovachich*: Sylloge I. k. 115. l. Ugyanígy az országnagyok jún. 15. és nov. 6-i, Hédervári Lőrinc nádornak pedig szept. 29-i kijelentéseiben, hogy a Nógrád és Hont, valamint Vas és Pozsony, illetőleg Tolna megyékben végbement jogtalan birtokfoglalásokról az illető megyéknek az országgyűlésen universaliter jelenlevő követei tettek tanúságot. (Dl. 13.922, 13.923, 13.990, 88.811.) Az országnagyok jún. 6-i oklevelüket saját szavaik szerint in congregatione ampla dominorum prelatorum et baronum in campo Rakws prope Pesth celebrata bocsátották ki. (Dl. 13.913.) Mindamellet túlzás Fraknoi állítása (82.l.), hogy a pozsonyi káptalan 1447-i birtokperében elhangzott megállapítás szerint két falu szomszédjai közül nem kevesebben, mint negyvenhatan lettek volna jelen a rákosi gyűlésen. Az oklevél szerint a 46 tanút a Pozsony megyei Szerdahelyen hallgatták ki, esküjüket pedig azon formula szerint tették le, amelyet az említett országgyűlésen állapítottak meg. (A névszerint felsoroltak, ceterique quamplures nobiles conprovinciales ad prenotatam fidem eorum deo debitam et insuper ad iuramentum per eos nuper in congregatione generali totius regni in civitate Pesthiensi et campo Rakws celebrata prestitum. *Knauz*, i.m. 135. l.). A *per eos* kitélt, úgy véljük, nem szabad szó szerint vennünk, mintha az esküt a tanúk az országgyűlésen valamennyien maguk tették volna le.

¹⁷³ *Teleki*, X. k. 184. sköv. l.

¹⁷⁴ Dl. 55.325. — További példány közkezen forgásának bizonyítéka a Corpus iuris szövege. Ez ugyanis, mint a szövegek összevetése alapján megállapítható, a pozsonyival azonos, különbözik ellenben mind a Kállay-félétől, mind pedig az 1446-i decretumétól. A leglényegesebb eltérés, hogy az előbbiekből hiányzik a várak lerombolásáról szóló résznek a pesti országgyűlésre való utalása.

közt azért volt szükséges elterjeszteni, mert mindenkinek esküt kellett letenni megtartására. Tanuskodik erről feliratuk,¹⁷⁵ de maga a decretum is. Ez ugyanis, miután a jövő időben beszélő programot anachronisztikus módon változtatás nélkül átírta, megjegyzi, hogy annak megtartására az országgyűlés által megállapított esküt kivétel nélkül mindenki egyaránt letette. A program tartalma félreérthetetlen s báróellenességével egy pillanatra sem hagy kétségben, hogy a Hunyadi-párt és a köznemesség felfogását, akaratát s törekvéseit fejezi ki. Az eredetileg öt pontból álló szöveg, amelyet csak a Corpus iuris és a későbbi kutatók tagoltak hat szakaszra, parancsolólag a következő feladatokat állapítja meg: 1. Kormányzót kell választani. 2. A háborús időkben elfoglalt várakat, városokat, birtokokat és egyházi javadalmakat vissza kell adni, az újonnan épült várakat pedig le kell rombolni. Sem a birtokfoglalók, sem a jogtalan várépítők addig nem távozhатnak el az országgyűlésről, amíg kötelezettségüknek eleget nem tettek. 3. A báróknak le kell mondaniok tisztségükről, hogy azok felől az országgyűlés intézkedhessenek. 4. Mindazokat a határozatokat, amelyeket a tanácskozások során a béke érdekében és az ország javára fognak hozni, meg kell tartani. 5. Minden szövetkezés, amely káros az országra, érvénytelen. A prelátusok és bárók a közjó érdekében kötelesek támogatni az ország-lakosokat és teljes erejükkel szembe kell fordulniok a határozatok megszegőivel. — Ahogyan nem köznemese-k voltak azok, akik várakat foglaltak el vagy építettek, ugyanúgy nem ők alakítottak ligákat sem. A határozatok ugyanazok ellen irányulnak, akiknek lemondását követelik: a bárók ellen. Nehezebb kérdés, hogy a köznemese-k-e azok, akik a bárókkal ily nyíltan szembefordultak. Kétségtelen, hogy kézzelfoghatóan egyik követelményből sincs leszna a nemességnek, hiszen nincs bennük szó adó- vagy tizedmentességről, katonáskodási kedvezményekről. A rendelkezések közvetlenül Hunyadinak és bárói párthíveinek az érdekét szolgálják. Azonban a közbéke helyreállításával, a rend biztosításával a nemességnek is javára vannak. Mindezek alapján a követelések megfogalmazójának Hunyadi pártját tekinthetjük, híveinek és diadalra segítőinek azonban a köznemese-ket.¹⁷⁶

Hunyadi, megválasztatása után, mint decretumában folytatólag elmondja, hozzájárult, hogy az országgyűlés megállapítsa és körülírja kormányzói hatáskörét. A hangadók itt már a prelátusok és bárók. A munkájuk eredményét jelentő további tíz articlust Hunyadi folytatólag beiktatta decretumába s azok megtartását esküvel megfogadta.¹⁷⁷ A köznemesség számára azonnali előnyt jelentő végzések tehát kimaradtak a

¹⁷⁵ A pozsonyiak közléséből ismertnek az élén ez olvasható: *Articuli super quibus fieri debet iuramentum, a Kállay-féle felirata: Super istos articulos iurare debent omnes.*

¹⁷⁶ *Frañkói* (82. sköv. l.) a „kezdeményezés jogát” a főpapoknak és az uraknak tulajdonítja, az ő művüknek tartja a végzéseket, amelyekkel — szerinte — az urak „új kísérletet kívántak tenni” a korábbi országgyűlési határozatok megvalósítására, ugyanők kívánták, hogy azok megtartására „az ország összes rendei fejenként esküt tegyenek le”; a köznemesség szereplése így kimerült abban, hogy „a végzéseket közfelkiáltással elfogadta”.

¹⁷⁷ A decretum egyik határozatára az országnagyok már jún. 15-én hivatkoztak in congregatione Pestyensi generali kiadott két bírói parancsukban. Ezek szerint in conventionibus nostris generalibus tam scilicet presenti quam etiam pridie in civitate Alberegalis celebratis id statutum et conculsum est ac omnium nostrum parili voluntate determinatum, ut universe possessiones et iura possessionaria hys disturbiorum temporibus per quoscunque minusiuste occupate hys, a quibus occupate sunt, sub penis et obligaminibus superinde institutis remitti debeant et resignari. (Dl. 13.922. és 13.923.) Szórol-szóra megegyezően utal a határozatokra Pálóczi László országbíró 1446. szept. 11-én, azonban ily — jellemző — bővítéssel: id statutum et conculsum fuerat ac omnium et universorum nobilium regni parili voluntate (Dl. 13.959.), viszont az országnagyok nov. 6-án ismét csak az omnium nostrum pari et uniformi voluntate kifejezést használják. (Dl. 13.990.) Ugyanők a szepesi káptalanhoz intézett jún. 17-i oklevelükben a jogtalanul elfoglalt birtokok visszaadását a két előbbi országgyűlés által megállapított oly büntetések

decretumból. A prelátusok és bárók arra hivatkozva, hogy ezek érettebb megfontolást igényelnek, a döntést felőlük a következő, 1447. év pünkösdjekor összeülő országgyűlésre halasztották. Rákosról így a köznemesség annak az ígéretnek a birtokában távozott, hogy egy év múlva helyzete határozott körvonalakat fog nyerni.

Erre azonban már korábban sor került. Az országnagyok 1447. február 3-án Bártfát, Pozsonyt s velük együtt feltehetőleg a többi várost, valamint bizonyára a megyéket arról értesítették, hogy március 12-ére előbbre hozták az országgyűlés időpontját.¹⁷⁸ A városok vonakodva vettek tudomást az elhatározásról. Pozsony határozottan elutasította a meghívást. Ezért Hunyadi február 18-án Pozsonyt, az országnagyok pedig február 25-én Bártfát Budáról újból felszólították a megjelenésre.¹⁷⁹ A kormányzó szerint az ország ügyeinek, jogainak megőrzéséről és védelméről szándékoznak tárgyalni, az országnagyok pedig arra utaltak, hogy a több oldalról felmerülő különböző fontos ügyek kívánják kényszerítőleg a bártfaiak eljövetelét. Egyébként ők is általánosságban az ország védelmének és nyugalma fenntartásának szükséges voltáról szóltak. Megemlítették ugyan Frigyes, V. László gyámja fondorlatait, amivel tulajdonképpen Giskra uralmára céloztak, pontosabban azonban nem részletezték, mi tette szükségessé elhatározásukat. Lehetséges, hogy valóban a Giskra-probléma volt a közvetlen ok. Erre utalna Hunyadi találkozása az országgyűlést követően a cseh főkapitánnyal a nógrádmegyei Bujákon.¹⁸⁰ Ellene szól viszont a feltevésnek, hogy sem ezen a megbeszélésen, sem magán az országgyűlésen nem jött létre határozat a Giskra uralma alatt álló országrész sorsáról.

Bármilyen volt a kiindulópont, a köznemesség sikerrel ragadta meg az alkalmat, hogy kiváltságainak az 1446-i országgyűlésen elmaradt megerősítését és kibővítését az országnagyok nevében kiadott március 25-i decretummal biztosítsa.¹⁸¹ Távrolról sem volt ez a gyűlés oly népes, mint a megelőző rákosi, ezért is tartották meg Budán. De éppen az a körülmény, hogy most a nemesség nem tömegével kényszerítette ki a bárók hozzájárulását, mutatja, mily előnyt jelentett számára szövetsége Hunyadival. A rendelkezések közül kettőt emelünk ki. Az egyik általánosította az 1446-i decretumnak a pünkösdi országgyűlés megtartására vonatkozó pontját s kimondotta, hogy a jövőben minden évben ezen a napon össze kell gyűlniök a prelátusoknak, báróknak, mágánasoknak, nemeseknek s az utóbbiak közül csak a jobbágytalanok vagy a 20 jobbágnál kevesebbel rendelkezők maradhatnak távol, azaz a képviseltetés helyébe a tömeges részvételt kívánja állítani. A másik rendelkezés a távolabbi jövőt tartotta szem előtt s a nemességnek a királyválasztásban biztosított részvételt. Elrendelte ugyanis, hogy a prelátusok és bárók ily eset bekövetkezésekor minden megyéből hívjanak össze nemeseket s velük egyetértésre jutva döntsenek.¹⁸² A köznemesi követek tevékenysége nem ért véget a decretum kiadásával. Három nappal később még mindig Budán tartózkodtak, sőt a városokkal együtt valamiféle további akciót készítettek elő. Felszólításukra ugyanis a városi követek csatlakoztak kívánságaikhoz, úgyhogy ezeket most már közösen az országnagyok elé terjesz-

terhe alatt rendelik el, amelyek in hac presenti magna nostra congregatione újból megerősítést nyertek. (Szepesti káptalan orsz. lt. Capsa L. fasc. 4. nr. 13. O.L. Fkgy.) Hunyadi aug. 6-án megállapítva, hogy a Szeri Pósa seriem et formam generalis decreti pridem in civitate Pestiensis per dominos prelatos, barones et regnicolas concorditer editi figyelembe nem véve jártak el, kiemeli, hogy perbeli ellenfelük két birtokot visszaadott nekik iuxta formam prescripti generalis novi decreti. (Sztáray oklt. II. k. 379. l.)

¹⁷⁸ Iványi: Bártfa 470. sz.

¹⁷⁹ Knauz, i.m. 58. l. Kovachich: Supplementum II. k. 50. l.

¹⁸⁰ Iványi: Eperjes 143. l. V.ö. Tóth-Szabó P.: A cseh-husziita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Budapest, 1917. 228. l.

¹⁸¹ Kovachich: Sylloge I. k. 116. l., Zichy okmt. IX. k. 155. l., a Kállai János alor-szágbírónak kiadott példány.

¹⁸² 31. és 30. art.

tették, még pedig sikerrel, mert az articulusokra elnyert válasz kedvező volt. Lényegében tehát újabb országgyűlési végzés formálódott ki, éppen csak — úgy látszik — nem nyert végleges alakot. Tartalmáról sajnos semmit sem tudunk, mert a pozsonyi követek, akiknek jelentése egyedüli forrásunk, arra hivatkozva, hogy személyesen majd ugyanis beszámolnak róla otthon, mellőzték feljegyzését.¹⁸³

Giskra a bujaki találkozót után úgy gondolta, hogy rövidesen, még 1447-ben pünkösdkor Budán megtartják az országgyűlést, s azon vagy személyesen vesz részt, vagy követekkel képviselteti magát.¹⁸⁴ Az országgyűlés azonban elmaradt s csak szeptember második harmadában került reá sor. Résztvevőit névszerint ismerjük. Mint megállapítható, csak 35 megye képviseltette magát, mégpedig 24 négy-négy követtel, kettő három-hárommal, hat kettő-kettővel, három pedig eggyel-eggyel.¹⁸⁵ A köznemesek száma tehát elég csekély s így érthető, hogy nem is Pesten, hanem Budán folytak a tanácskozások. A megjelent nemesek a hiányzó megyéket figyelmen kívül hagyva, a jelenlevő városokról pedig meg sem emlékezve, úgy tekintették magukat, hogy együttesen totum corpus ac idemptitatem regnicolarum képviselik. Az országgyűlés a júliusban elhunyt Hédervári Lőrinc helyébe Garai Lászlót választotta meg nádornak s egyidejűleg Buda várát, amelyet addig Hédervári fia tartott hatalmában, a nádor helyett Hunyadi kezébe adta. Az országgyűlés végzése nem ismeretese, valószínű azonban — éppen a Budára vonatkozóbból következtetve —, hogy azok Hunyadi és a köznemesség érdekeire kedvezőek voltak.¹⁸⁶

1448. április 12-én a Valkó megyei Berzéte(monostor)ról, ahol akkor hadseregévé tartózkodott, a környezetében levő bárókkal, előkelőkkel és országglakosokkal egyetértésben Hunyadi Szt. György-napra (április 24.) országgyűlést hívott össze, még pedig Pest városába, ahová „más decretum értelmében” pünkösdre ugyanis össze kellene jönniök az érdekelteknek.¹⁸⁷ Az utalás világosan az 1447-i decretum 31. cikkére, az évenkénti országgyűlés tartására vonatkozik s így voltaképpen csak a diéta időpontjának előbbre hozataláról volt szó.¹⁸⁸ A siettetés okát csak általánosságban jelezte: Bizonyos súlyos

¹⁸³ Knauz, i. m. 64. l.

¹⁸⁴ Iványi: Eperjes 312. sz.

¹⁸⁵ Szentpétery I.: Hédervári Imre 1447-i felmentő levele. Turul 1902. 155. l. Mint a követek mondták magukról, electi nunci. . . per universitatem nobilium comitatum transmissi.

¹⁸⁶ Knauz szerint (i. m. 75. l.) Hunyadi okt. 18-i levelében az országgyűlés egyik határozatára hivatkozik, amidőn ezt mondja: Az elmúlt napokban Budán a prelátusok és bárók elhatározták, hogy az egész országban oly pénz legyen, amelyből 200 nagyobb dénár és 400 kisebb dénár vagy obulus tesz ki egy forintot, más pénz pedig ne lehessen forgalomban. (Katona, i. m. XIII. k. 551. l.) Mivel általában az országgyűlési articulusokra mint valamely decretumban foglalt határozatra volt szokásos hivatkozni s mert csak prelátusokról és bárókról van szó, az intézkedést az országos tanács, nem pedig az országgyűlés döntésének véljük. Ellenben Hunyadi szeptember 14-i oklevele in hac presente congregatione generali vele együtt jelenlevő bárók, nemesek és előkelők következő végzését idézte: A hatalmaskodást elkövető jobbágysokat át kell adni a megyei hatóságnak, hogy ezek személyválogatás nélkül könyörtelenül szigorú büntetést mérhessen ki rájuk; az a földesur is köteles a jobbágysokat kiszolgáltatni, akihez, hogy a büntetést elkerüljék, elmenekülnek, s ugyanúgy kell eljárnia a régi földesúrnak, ha viszatérnének hozzá. (Zichy okmt. IX. k. 172. s. köv. l.)

¹⁸⁷ Zichy okmt. IX. k. 184. l.

¹⁸⁸ Elhatározására Hunyadi nem most jutott. Közel egy hónappal korábban, márc. 19-én Szegedről arra adott ugyanis utasítást a zágrábi káptalannak, hogy Frangepán Márton egy hatalmaskodási ügyben nostram et universorum dominorum prelatorum et baronum ac regnicolarum in presentiam ad congregationem generalem proxime in festo beati Georgii martiris proxime affuturo celebrandum idézze meg. (Dl. 14.155.). Zala megye ápr. 26-án összefoglalva Hunyadi peráttételt elrendelő utasításának tartal-

országos kérdések merültek fel, amelyek elintézése semmiképpen sem halasztható. Április 22-én Székesfehérvárról keltezett levelében Pozsonyt követek küldésére szólítva fel, a gyűlés színhelyül Budát jelölte meg.¹⁸⁹ A tanácskozások azonban csak megkésve, május közepe felé kezdődtek meg, amikor — pünkösdkor — egyébként is rájuk került volna a sor s a hónap végéig folyhattak, még pedig Pesten.¹⁹⁰ Tárgysorozatukról nincs tudomásunk; valószínűleg a török elleni támadó hadjárat előkészületeiről és a Frigyessel folytatott tárgyalások eredménytelenségéről lehetett szó.

Az 1450 június közepén — pünkösdtől — Pesten tartott országgyűlésről alig tudunk valamit. Előzményei visszanyulnak a Budán március közepén és második felében tartott tárgyalásokig, amelyeken részt vett több főúr, jelen voltak nemesek is, továbbá Pozsony követei. Hunyadi és vele Pálóczi László országbíró, Perényi János tárnokmester, valamint több előkelő azonban hiányoztak, mert ugyanekkor Mezőkövesden Giskrával egyezkedtek. Március 23-ára várták őket, valamint Mezőkövesdről a kassai, löcsei, bátfai, eperjesi, körmöc-, selmec- és besztarcebánvai követeket, azonban hiába.¹⁹¹ Főleg Brankovics Györgynek Hunyadival szemben Rigómező után tanúsított magatartását vizsgálták¹⁹² s kijelölték az öt felkérésű bizottság tagjait. A Budán megjelent nemesek március 19-én a Szt. György-templomnál megegyeztek s kikiáltották, hogy pünkösdkor (május 24.) Rákoson országgyűlést fognak tartani, amelyre valamennyiüknek, szegénynek és gazdagnak, fej- és jószágvesztés terhe alatt el kell jönniök. Az urak beleegyeztek, Hunyadi azonban, legalább a pozsonyi követek így tudták, helytelenítette a vállalkozást és Garai László alnádorát okolta a szándéka ellenére bekövetkezett fejlemények miatt.¹⁹³ Bizonytalan, mi kedvetlenítette el a kormányzót. Talán a Brankovics-ügy nyugtalanította; ebben közvetlenül volt érdekelve. A júniusi országgyűlésen a megyei követek részvételét kétségtelenné teszik azok a vizsgálatok, amelyeket peres ügyek tisztázása érdekében az országos tanács a generalis congregatio-n megjelent Borod és Sáros megyei, Garai László nádor pedig a Zemplén megyei nemesek körében tartott.¹⁹⁴ A városok közül

mát, az országgyűlést már folyamatban levőnek vélte, amint ez kitűnik utalásából: ad presentem congregationem generalem universorum prelatorum et baronum ac procerum regni Hungarie. (Zala vm. oklt. II. k. 537. l.)

¹⁸⁹ Knausz, i.m. 80. l.

¹⁹⁰ Uo. 81. l. — 1448. máj. 11-én Garai László nádor egy tiltakozást in conventione generali dominorum prelatorum, baronum et procerum regni in civitate Pestiensis foglalt írásba. (Dl. 88.230.)

¹⁹¹ A tárgyalások Mezőkövesden elhúzódtak s mert márc. 31-én Giskra már Kassán állított ki kötelezvényt a városok számára (Teleki, X. k. 257. l.), ezek képviselői vele tartottak.

¹⁹² Erre az ügyre vonatkoznak Brankovicsnak *Thallóczy*: Szerbia 158., 164. l. közölt levelei. A despota in sede regnicolarum ellene hozott ítéletet említ.

¹⁹³ Flins Miklós és Gailsam Albert pozsonvi követek márc. 21-én a következőkről értesítették városukat: Item am phingstag (márc. 19.) ist die gmain der edl lewt pey sand Jorgen kirchen gewesen vnd vber ain worden vnd haben lassen rueffen, auch werden prieff allenthalben in die spanschaft geschickt, das ain yeder edel man reich vnd arm auff die nachsten phingsten (máj. 24.) sullen auff den rákaseh mit seiner w[a]lf[e]n(?) komen pei der pey der (!) trew vnd des hawpts, des gleichen haben sich die herren gewilligt, es ist aber wieder den gubernator. Ugvanók márc. 25-én közölték, hogy a kormányzó wär gen Ofen komen, aber der edel lewten, als wir euch nachsten haben geschriben, rueffen hat das vnter standen, vnd maint darezu nicht komen auff die phingsten, es sullen auch die andern nicht komen vnd hat geschriben dem vntergrosgraffen, er welle ym das nicht vergessen, das er solichs hab an gericht. (Pozsony város lt. Középkori oklevelek. 4225. és 4226. sz. Ö.L. Filmtár. A w[a]lf[e]n szó helyén Kovács Ferenc szerint, aki az eredeti levelet is látta, wer szó áll.)

¹⁹⁴ Az országos tanács jún. 16-án Pesten (Dl. 89.985.), jún 21-én Budán (Hazai Oklevéltár. 1234—1536. Szerkesztették Nagy I., Dedk F., Nagy Gy. Budapest, 1879.

mivel Perényi János tárnokmester felszólította őket követek elküldésére¹⁹⁵ s mert Giskra szintén lelkükre kötötte, Hunyadi kívánságára, képviseltetésüket,¹⁹⁶ bizonyosan nemcsak Pozsony tett eleget a meghívásnak.¹⁹⁷ Hunyadi szavai szerint a magyarokra jellemző szenvedélyességgel tárgyalták a pápai kúria beavatkozását, a főkegyúri jog sérelmére, az egyházi juvadalmak adományozásába¹⁹⁸ s bizonyára szőnyegre került az is, hogy miként alakuljon az országot Frigyeshez fűző kapcsolat. Lényegében az éppen időszerű kérdések felől vitatkozott tehát az országgyűlés s igen valószínű, hogy decretumba kívánczó elvi döntések nem is történtek.¹⁹⁹

A következő országgyűlés tárgysorozata arról tanúskodik, hogy korántsem hozott minden diéta elvi határozatokat, következőleg decretumai nem azért hiányzanak, mert elvesztek, hanem mert ilyenek minden esetben nem is készültek. A meghívót, amely pontosan előre tudatja a tanácskozás tárgyait s nem elégszik meg oly általánosságokkal, hogy az ország különböző ügyei igénylik a mielőbbi tanácskozást és közös elhatározásból fakadó döntést, az országgyűlés nevében Esztergomból 1450. december 1-én Szécsi Dénes érsek bocsátotta ki. Felhívása szerint az előkelőknek személyesen kell megjelenniök 1451. február 24-én Budán, a nagyobb megyéknek pedig négy-négy, a kisebbeknek két-két oly nemest kell, teljes felhatalmazással ellátva, küldeniök, akik kitűnnek értelmükkel és ékesszólásukkal. Az elintézésre váró ügyeket a következő rendben sorolta fel: 1. Frigyes feleletet vár arra a válaszára, amelyet László király és a korona kiadása, valamint az országhatár megállapítása ügyében hozzá küldött magyar követeknek adott. 2. A törökkel kötött fegyverszünet már lejárt, készen van azonban a béke megkötésének célravezető terve. 3. Az elmúlt napokban a morva rendek Hunyadival tárgyaltak a béke kölcsönös megtartásáról. 4. Kíváncsok a Giskrával kötött béke megszilárdítása, amiben ő is kész, személyesen megjelenve az országgyűlésen, közreműködni. 5. Szükséges, hogy a vízkereszt nyolcadán tárgyalásra kerülő pereket érett és elismerést parancsoló ítéletek zárják le. Sőt van még néhány más olyan igen fontos országos ügy is, folytatja a meghívó, amelyeket fel kell tárni, hogy megtárgyalásuk után, ha megjön idejük, elintézhetőek legyenek.²⁰⁰ Az országgyűlés eseményeiről nincsenek adataink.²⁰¹ A döntésre váró kérdések nem olyan

415. l. A továbbiakban: Hazai oklt.), a nádor jún. 23-án ugyancsak Budán állította ki oklevelét (Károlyi oklt. II. k. 282. l.) A vizsgálatokat nádori, országbírói és országos tanácsi megbízottak folytatták le.

¹⁹⁵ Bártfához intézett 1450. máj. 20-i felhívása a tárnokszéki bíróságra, valamint ezt követőleg ad proximam generalem congregationem Pestiensem két-három megbízott kiküldését kívánta (Bártfa város lt. Középkori oklevelek. 560. sz.), amiből kétségtelen, hogy valamennyi tárnokszéki város kapott hasonló meghívót.

¹⁹⁶ Máj. 21. vagy 28-i, Bártfához intézett levelében tanácsolta, hogy a város V. László és az ország érdekében a megjelenést ne mulassa el, hanem küldjön rátermett embereket s egyszersmind jelezte, hogy más városokat és Körmöcbányát ugyanerre szólította fel. (Uo. 562. sz.)

¹⁹⁷ Knauz, i.m. 95. l.

¹⁹⁸ Schwandner G.: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. Bács, 1746. II. k. 86. l. V. ö. *Fraknoi V.*: A magyar királyi kegyúri jog. 170. l.

¹⁹⁹ Nem valószínű Knauz feltevése (i.m. 160. l.), hogy ennek az országgyűlésnek a határozatára vonatkoznak Garai László nádor jún. 28-i oklevelének következő szavai: iuxta vim et formam generalis decreti dominorum prelatorum, baronum et procerum regni super huiusmodi actibus potentiariis editi et stabiliti. Mint az insinuatios záradék is mutatja, a nádor az 1447. évi 17. art.-ban megállapított módon járt el.

²⁰⁰ Zichy okmt. IX. k. 267. l., *Iványi*: Eperjes 155. l.

²⁰¹ Megtartását kétségtelenné teszi Kassának Bártfához és Eperjeshez intézett 1451. márc. 22-i értesítése, amely szerint vnser bote, den wir czu der landschaft gesandt haben, noch nicht wider kommen ist. (Bártfa város lt. Középkori oklevelek. 636. sz.) Az országgyűlésre „ad universam congregationem” szóló megbízó levéllel Ragusa is

jellegűek, hogy a határozatot törvénycikk formájában meg kellett volna rögzíteni. Talán csak a vízkereszti perfolyamról szóló megállapodás igényelhetett elintézet. Mindez úgy is felfogható, hogy az országgyűlésen megjelenő nemesség nem egyedül a törvények meghozatalában vett részt, hanem a politika legfontosabb időszzerű kérdéseit is megvitatta.

Ily kérdés, V. László kiszabadítása Frigyes gyámsága alól és trónra helyezése foglalkoztatta az 1452. év egymást követő országgyűléseit. Az első Budáról január 30-án, egyetértésben az országnagyokkal, Hunyadi hívta össze Pozsonyba, még pedig levele keltétől számítva a 15. napra. A megyéknek ide két-három tehetősebb nemeset kellett küldeniök, teljes felhatalmazással ruházva felöket.²⁰² Nem ez volt az első meghívó, amelyet ugyancsak pozsonyi tanácskozássra a kormányzó kibocsátott. Már négy hónappal korábban, január 3-án felszólította Bártfát s bizonyára a többi várost is, hogy küldje el követeit gyertyaszentelőre, február 2-ára, amikor a prelátusokkal, bárókkal és a tehetősekkel generalis congregatio-t fog tartani, még pedig a Cilleiek, valamint Morva-, Csehország és Ausztria báróinak, továbbá más szabad városok képviselőinek részvételével.²⁰³ Semmiképpen sem lehet véletlen, hogy ez az első meghívó hallgatással mellőzte a megyei követeket. Mivel a január 30-i nemszólthasztásról, mintha a köznemesség a korábbi felhívást figyelmen kívül hagyta volna, fel kell tételeznünk, hogy a február 2-i tanácskozást nélküle óhajtott Hunyadi megtartani. Nehéz eldönteni, mily megfontolásból vélte a megyék meghívását mellőzhetőnek. A legnagyobb valószínűség szerint a szomszédos országok lovagi, nemesi képviselőinek elmaradása indította, hogy ő is csak a nagybirtokosok és a városok bevonásával állapítsa meg V. László trónra helyezésének módját s ne országgyűlést, hanem csak tanácskozást tartson. Ezt a tervét azonban csakhamar feladta, még pedig, ha az események összefüggéséből jól következtetjük, az alsó- és felsőausztriai rendek vezérének, Eizinger Ulriknak a közbenlépésére. Mivel ugyanis január közepén ez kezdett akciót a magyar rendek megnyerésére,²⁰⁴ feltehetőleg az ő szava indította Hunyadi eredeti szándékának megmásítására. Felfogását a kormányzó most, a január 30-i meghívó szavaival így fejtette ki: László király érdekében, az ország békéjének és nyugalmanak biztosítása céljából mennek az előkelők Pozsonyba, azonban az ügy a megyék universitasait nem kisebb mértékben érinti, mint őket, ennél fogva választott képviselőik közreműködése nélkül semmiképpen sem kívánnak határozni.

A pozsonyi országgyűlés, amelyen Eizinger és a bécsi polgármester a városi tanács több tagjával megjelent,²⁰⁵ résztvevőinek tekintélyes csoportját Bécsbe küldötte, hogy az osztrák rendekkel tárgyaljanak. Itt március 5-én Hunyadi, az országnagyok s előkelő urak — összesen 23 —, Buda, Pest, Székesfehérvár, Pozsony, Kassa, Lőcse, Bártfa képviselői és a többi miles, nemes, polgár, valamint „Magyarország nemesi s lakóai

elküldötte követét. (Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára. Összeállította *Gelcich J.* Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Thallóczy L. Budapest, 1887. 475. sköv. 1. A továbbiakban: *Gelcich*: Raguza.)

²⁰² *Teleki*, X. k. 320. l.

²⁰³ *Iványi*: Bártfa 658. sz. A meghívónak Iványi által nem közölt bevezető szavai: Satis bene notum est vobis, quantis tribulationibus et angustis per impetuosas invasiones diversarum et variorum emulorum huius regni afflictum est de presentique affligitur ipsum regnum, que eidem non alia ratione, nisi ut idem vero et naturali domino existit destitutum, evenire contingunt, nunc autem pro liberatione et introductione serenissimi principis domini Ladislai regis domini nostri naturalis ac comodo et utilitate sui regni Hungarie in civitate Posoniensi ad festum purificationis beate Marie virginis gloriose nunc venturum una dominorum prelatorum et baronum ac potiorum ipsius regni generalis congregatio necessario erit celebratura. Ugyancsak conventio dominorum prelatorum et baronum regni-t említt Garai László nádor 1452. jan. 23-i levelében. (Dl. 44.615.)

²⁰⁴ *Teleki*, II. k. 203. l., *Fraknoi*, 113. l.

²⁰⁵ *Knauz*, i.m. 107. sköv. 1.

egyetemének követei, akik az egész regnum-ot képviselik”,²⁰⁶ azután Cillei Frigyes és Ulrik, továbbá az osztrák rendek megbízottjai szövetséget kötöttek V. László kiszabadítására, majd együttesen megállapodtak a Bécsben megjelent cseh- és morvaországi urakkal, hogy céljuk érdekében fegyveresen is fellépnek.²⁰⁷ Ugyancsak még Bécsben, március 8-án a magyar küldöttek, mintha ők jelentenék az egész országgyűlést, megvizsgálták Giskrának a regnum Hungariae ellen a megállapodásuk meg nem tartása miatt előterjesztett panaszait s ezeket alaptalanoknak találva, sőt azt állapítva meg, hogy ő a sértő fél, elmarasztaló ítéletet hoztak.²⁰⁸

Mivel Frigyes makacssága szükségessé tette a fegyveres közbelépést, ennek előkészítése céljából Hunyadi 1452 augusztus legvégére Budára országgyűlést hívott össze.²⁰⁹ A tanácskozások közben érkezett meg a hír, hogy szeptember 4-én Frigyes a gyermekkirályt átadta Cillei Ulriknak. Az országgyűlés tárgyalásai ezzel értelmüket veszítették. Szükségesnek látszott azonban követséget küldeni Bécsbe egyrészt a király üdvözlésére, másrészt az ausztriai és csehországi uralkodásával kapcsolatos kérdések elrendezésére. A küldöttséget az országos tanács úgy óhajtotta összeállítani, hogy tagjai közt két főpap, két báró és négy nemes,²¹⁰ továbbá a királyi városoknak ugyancsak négy megbízottja foglaljon helyet,²¹¹ mire azonban indulásra került a sor, a három rend egyenlőségét számszerűleg oly szépen kifejező terv jelentékenyen módosult. A nemességet ugyan változtatlanul négy választott követe képviselte,²¹² a főpapságot Szécsi Dénes esztergomi érsek és Vitéz János váradi püspök, a polgárok azonban teljesen elmaradtak, viszont a bárók száma megkétshereződött. Az ő érdekeik védelmében Garai László nádor, Ujlaki Miklós erdelyi vajda, Szécsi János és Hunyadi László óriási kísérettel érkeztek október 7-én Bécsbe, ahol az első kettő a két főpappal versenyre kelt, ki tud közülök nagyobb pompát kifejteni, csodálkozást ébresztő lakomát rendezni. A magyar követek itt a királlyal és tanácsával napokig tárgyaltak, mindjárt kezdetben azzal forma szerint is kifejezésre juttatva megbízóik hatalmát, hogy az üdvözlések után bemutatták a regnum-tól nyert meghatalmazásukat.²¹³ Minden jel szerint az osztrák és cseh perszónálunióval összefüggő külpolitikai kérdések forogtak szőnyegen. Erre mutat döntésük: November 18-án Bécsbe fog jönni Magyarországból valamennyi preláthus és báró, továbbá megyénként két-két módódú nemes (potiores), ugyanakkor megjelennek itt az ausztriai részek előkelői, a római birodalmi választófejedelmek közül ketten, valamint Cseh- és Morvaország preláthusai, bárói és tehetősebb nemesei (potiores), hogy valamennyi érdekelt ország ügyében döntsének.²¹⁴

A király október 16-án — két nappal a követség eltávozása után — kibocsátotta a megállapított napra, november 18-ra szóló országgyűlési meghívóját. Indokolása szerint a követséggel megtárgyalt ügyek nagyobb részében a döntést el kellett halasztani, mert országgyűlésen ez, hite szerint, jobban és eredményesebben alakulhat ki az őt és az

²⁰⁶ *Chmel*, I. k. 374. l., *Katona*, i. m. XIII. k. 819. l.

²⁰⁷ *Teleki*, X. k. 327. l.

²⁰⁸ Uo. 328. l., *Katona*, i. m. XIII. k. 827. l. Az oklevelet a sigillum regni-vel erősítették meg.

²⁰⁹ *Knauz*, i. m. III. l.

²¹⁰ *quatuor nobiles de communitate*.

²¹¹ *Iványi*: Bártfa 672. sz.

²¹² *quatuor electi ex parte universitatis*.

²¹³ *domini Ungari literas regni eorum legationem continentes*.

²¹⁴ *Aldásy A.*: A magyar országgyűlés követsége V. Lászlóhoz 1452 október havában. Századok. 1910. 559. sköv. l. — A tárgyalásokat Aeneas Silviusra támaszkodva ismerteti *Chmel*, J.: Beiträge zur Geschichte Königs Ladislaus des Nachgeborenen. Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften. (Wien.) Phil.-hist. Klasse 25. k. (1857.) 207. sköv. l.

országot érintő valamennyi kérdésben.²¹⁵ A színhelyet nem jelölte meg, de az, a dolog természeténél fogva más, mint akkori tartózkodási helye, Bécs nem igen lehetett. Hat nappal később, október 22-én azonban Hunyadi is országgyűlést hívott össze, még pedig november 8-ra Budára. Borsod megyéhez intézett felhívása maradt reánk, nem lehet azonban kétségünk, hogy szokás szerint valamennyi érdekelthez szétküldötte. Indokolásában hivatkozott arra, hogy kormányzói tisztét a prelátusok, bárók, nemesek és előkelők akaratából nyerte el s ezért a királytól visszaérkezett követtség beszámolójára egyedül, tanácsuk meghallgatása nélkül feleletet adni, vagy jelentést tenni semmiképpen sem szándékozik. Küldjön tehát a megye a tehetősebb nemesek közül választott két vagy négy megbízottat, kellő felhatalmazással ellátva őket, hogy meghallgassák a követeket, megtárgyalják az ország s a respublica javát illető kérdéseket s ílymódon az ország és a közjó ügyében határozatuk valamennyiük egyetértésével alakuljon ki.²¹⁶ Hunyadinak kétségtelenül tudomása volt arról, hogy V. László november 18-ra Bécsbe országgyűlést hívott össze s abban sem kételkedhetünk, hogy a budai országgyűlésen híveit egységes magatartásra kívánta rávenni. Terve nem sikerült. Nemesak a budai tanácskozásokról szóló adatok hiányából következtethetjük ezt, hanem még inkább abból a tényből, hogy november 11-én maga is Bécsben volt már. A bártfai követek itt, bár csak december 6-án érkeztek, az országnagyok mellett sokáig a legelső megjelentek közé számítottak. December 13-án Cillei maga ment tehát Pozsonyba, hogy felhozza az ott gyülekező „magyarországi urakat”.²¹⁷ Rábeszélése eredménnyel járt. Így a városi kiküldöttek és „az egész nemesség” jelenlétében zajlottak le a tárgyalások, amelyek főleg a hatalom gyakorlásának a királyra ruházása és Hunyadi kártalanítása, jövő helyzetének megállapítása körül forogtak. A megjelentek elismerték és elfogadták V. Lászlót „igaz és természetes királyuknak”, „visszaadták” neki az ország birtokát, Hunyadi az ország főkapitánya és a királyi jövedelmek kezelője lett, ami jelentékeny hatalmat biztosított számára, megkülönböztetett helyzetének kifejezésre juttatásául pedig elnyerte a beszercei grófi címet.²¹⁸

A dolgok ily elrendezése után az országnagyok a fiatal királyt Pozsonyba meghívták és 1453. január 21-én oda magukkal vitték. Itt már valóságos országgyűlés volt. A rendek írásban a király elé terjesztették kívánságaikat. Ezek a pillanatnyi helyzet követelményeinek tettek eleget. A király esküt tesz, hogy az ország jogait megtartja és területét megvédi, ugyanakkor az országgyűlés résztvevői hűséget fogadnak neki; általános amnesztiában részesül mindenki az Albert halála óta V. László ellen elkövetett

²¹⁵ Kovachich: Supplementum II. k. 116. l. Eredetije: Kassa város lt. Schwarzenbach-gyűjt. 251. sz. O.L. Filmtár. A Bártfához küldött meghívót l. Iványi: Bártfa 674. sz.

²¹⁶ Dl. 97.233.

²¹⁷ Bártfa város lt. Középkori oklevelek. 677. sz. A követek dec. 13-i jelentése.

²¹⁸ Teleki (II. k. 261. l) és nyomában Knauz (i.m. 112. l.) szerint Bécsben „számos nemesség és némely városi követek, együtt nagy számmal” jelentek meg. Teleki forrása az utóbbiakra vonatkozólag V. Lászlónak Kassához intézett meghívó levele, amely természetesen magában nem lehet a megjelenés bizonyossága, a nemesek nagy számára pedig Bécs azon intézkedéséből következtet, hogy a város negyedrészt tartotta fenn a magyarok elhelyezésére. Mivel az országnagyok igen nagy kíséretet hoztak magukkal 1452 októberében is, a sok szállás biztosítása még nem a nemesség megjelenésének az igazolása. (Egyébként a város háromnegyed része a cseh, morva és osztrák küldöttek elhelyezésére volt fenntartva.) Bár Hunyadi azt mondja Pozsonyhoz intézett 1452. dec. 29-i levelében, hogy ő unacum aliis dominis prelatibus et baronibus járt el Bécsben, azaz nem utal városi és megyei követekre (Teleki X. 345.), ezek megjelenését hitelt érdemlően bizonyítják Stenczel György és Jawer Pál bártfai követek 1453. jan. 31-i levelének következő szavai: A királyt miitsampt den andern irbern stetten vnd der ganzzen landschaft Bécsből Pozsonyba kísérték, ahová jan. 21-én értek le. (Bártfa város lt. Középkori oklevelek. 682. sz.) A nemesség képviselői tehát kétségtelenül jelen voltak a bécsi tárgyalásokon, mindamellett aligha tettek ki nagy tömeget.

tettei miatt, Erzsébet és Ulászló adományai érvénytelenek, Hunyadiéi viszont nem, az újonnan épített kastélyokat le kell rombolni, az elfoglalt javakat mindenki köteles visszaadni, a gyorsított — insinuatios — peres eljárás érvényben marad, szokatlan adók nem vehetők ki. Mint a felsorolásból kitűnik, nem a nemesi előjogok összegezéséről és megerősítéséről volt szó. Ezeket a legközelebbi országgyűlésen, amelynek színhelyül Székesfehérvárt jelölték ki, óhajtották előterjeszteni. Annak biztosítása végett, hogy itt az országlakosok — azaz nemesek és polgárok — idejében jelen lehessenek, kikötötték, hogy a király az országgyűlés megnyitása előtt 40 nappal bocsássa ki meghívóit, a tanácskozások határozatainak elfogadását és megtartását pedig eleve kötelességévé tették. A király az előterjesztett pontokat — összesen tíz articulust — elfogadta, végrehajtásukat megígérte, majd a hozzájuk fűzött záradék szerint az esküt letette, viszont a jelenlevőktől a hűségesküt kivette s végül az egész megállapodást mint decretumot kibocsátotta.²¹⁹

A székesfehérvári országgyűlés összehívására nem került sor. Ebből a tényből egyszerre két következtetést is levonhatnánk. Egyrészt azt, hogy a király és környezete, amelybe most Hunyadi is beleszámítható, vonakodott a köznemesség kiváltságait bővíteni, másrészt, hogy a nemesség önmagában nem volt elég megvalósítani követeléseit, amelyekre a pozsonyi határozatokban is csak célozni tudott. Bizonyára mindkét körülmény közrejátszott az országgyűlés elmaradásában. A közvetlen ok azonban másban rejlett. A megyék nyilván azért óhajtottak Székesfehérváron összejönni, mert itt koronázó gyűlést akartak tartani. Számukra az volt a kérdés, hogy V. László öröklés jogán uralkodik-e, azaz érvényes-e 1440-i megkoronázása, vagy pedig választásukból gyakorolja-e a hatalmat. Nyilvánvalóan a hatalom átruházásának az elvét vallották, amint azt Ulászló megkoronázásakor kimondották. Érthető, hogy V. László és pártja mindenképpen el akarta kerülni a kérdésnek a feszítését s méginkább oly eldöntését, hogy mindaz jogtalan volt, ami a gyermekkirály nevében évekig történt. A legalkalmasabb megoldás a pozsonyi ígérlet be nem tartása volt, ami — ismételjük — könnyen ment, mert Hunyadi a bécsi és pozsonyi tárgyalások eredményeül érdektelenné vált. A köznemesség mostani alulmaradása a királlyal és valamennyi nagyúrral szemben nem visszaesést jelent ezek szerint, hanem annak a tényleges helyzetnek az elismerését, hogy önmagában nem állhat meg.²²⁰

²¹⁹ A Corpus iuris-ban kiadott szöveg szerint a decretum kelte 1453. febr. 6., az eredeti példányé (Dl. 44.654.) azonban jan. 29. V. ö. Kovachich: Vestigia 281. l. és Supplementum II. k. 118. l. A bártfai követek jan. 31-i jelentése szerint gestern des tages durch geistliche vnd wertliche (!) hirschaft auch dy ganzce gemeyne des landes gesworen wurden.

²²⁰ Teleki (II. k. 306. sköv. l.; forrása Aeneas Silvius levelezése) szerint 1453. aug. 24.-vel kezdődően V. László Pozsonyban országgyűlést tartott, ahol a Frigyessele kötendő béke, Axamith garázdálkodása és a török háború volt a tanácskozás tárgya. (V.ö. Győri történelmi és régészeti füzetek II. [1863.] 40. l., Fraknoi, 126. l.) Az időpontot helyesbíteniük kell: Bertalan-nap nyolcadára, azaz aug. 31-re hirdette meg a király a dieta-t, amint nagyszombati polgárok érdekében az esztergomi káptalanhoz intézett aug. 7-i utasítása tanúsítja. Eszerint a káptalannak capetia christianitatis címen támasztott követelését a panaszos s névszerint felsorolt polgárok jelenlétében in dieta Posoniensi octavo die beati Bartholomei apostoli proximo venturo celebranda maga fogja a prelátusokkal és bárókkal együtt megvizsgálni és eldönteni. (Nagyszombat város lt. Középkori oklevelek. 84. sz.) Mivel aug. 27-én V. László már Pozsonyban volt s szept. 15-én még mindig ott tartózkodott (Ráth K.: A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei. Győr, 1861. 196. l.), kétségtelen, hogy a dieta-t megtartották. A megyék szerepéről szóló okleveles adatok hiányából következtetve azonban valószínűleg csak az előkelők vettek részt a tanácskozáson. Aeneas Silvius is, 1453. szept. 3-i levele szerint, úgy tudta, hogy habet per hos dies rex Ladislaus omnes regni procures apud Posonium congregatos cumque his consultat, quonam pacto regnum expiare latronibus possit.

Konstantinápoly eleste s az aggodalom, hogy a török támadásra készül, adott alkalmat az 1454-i budai országgyűlésnek a megtartására, s a Corpus iuris-ba besorolt január 25-i decretum kiadására. A meghívók, amelyek a király nevében kerültek kibocsátásra, felszólították a prelátusokat, bárókat és előkelőket a megjelenésre, a megyéket pedig választott követeik elküldésére s ily felhívást a városok is kaptak.²²¹ A tárgyalásokat Hunyadi vezette. V. László el sem jött Budára. Magukat a határozatokat Hunyadi a király nevében kiadott rendelet formájában hozta az érdekeltek tudomására.²²² A decretum voltaképpen támadó háborúra való egyszeri felkészülésnek, „hatalmas hadsereg felállításának” a terve, de egyszeresmind végrehajtási utasítás is és Hunyadi legsajátabb alkotása. A király és a nagybirtokosok bandériumainak felszerelése, a köznemesség fejlenkinti felkelése, a telekkatonaság kiállítása a legfőbb pontok, azzal az ígérettel lezárva, hogy a jövőben hasonló méretű erőfeszítésre nem fog sor kerülni. A rendelet végrehajthatlanul maradt, a hadjáratra nem került sor. Nincs tudomásunk, hogy Hunyadi ezt volna főkapitányi felhatalmazásával és hadba hívó parancsait kibocsátotta volna. A decretum így csak mint az ő elgondolásaira jellemző tervezet értékelhető.

Nincs közvetlen bizonyítékunk, hogy megyei követek résztvettek az 1454 márciusában Budán tartott tanácskozáson, a körülmények mérlegelése azonban feljogosít, hogy országgyűlésnek tekintsük ezt. Különös módon, míg lefolyásáról és résztvevői felől emlékeink felvilágosítás nélkül hagynak, előzményeiről és a szétoszlását követő fejleményekről részletesen tájékoztatnak. Összehívását²²³ a Prágában tartózkodó V. László környezetének az a törekvése sugallta, hogy a király kezébe helyezze a kormányzó és végrehajtó hatalmat, még pedig anyagilag kellőképpen alátámasztva, azaz a jövedelmi források feletti rendelkezést ismét számára biztosítva. Minderről azok a kívánságok tájékoztatnak, amelyeket a Budára leküldött királyi megbízottak, három osztrák főúr, az uralkodó nevében terjesztettek elő.²²⁴ A külföldi eredet és közvetítés önkéntelenül is gyanakvóvá teszi a kutatót és hajlamossá, hogy a valóságtól eltérő hátteret képzeljen mögéjük. Azt hisszük, ily bizalmatlanságra nincs szükség. V. László környezetét ekkor Vitéz János titkos kancellár, Barius Miklós alkancellár és Várda István consiliarius jelentették. Három magyar humanista, akik közül az alkancellár az osztrák urakat Budára le is kísérte. A királyi előterjesztéseket Vitéz munkájának tartjuk s ezért eleve

Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini. Hrsgg. v. R. Wolkan. I/1—2, II., III/1. k. (Fontes rerum Austriacarum. II. sor. Diplomataria et acta. 61, 62, 67, 68. k.) Wien 1909—1918. (A továbbiakban: *Wolkan*) III/1. k. 243. l. Garai Lászlónak Pozsonytól szállás biztosítását kéri aug. 14-i levele, amely diete indiete celebratio-t említ: Dl. 44.699.

²²¹ Pozsony város 1454 jan. 1-én a pozsonyi káptalannal írásba foglaltatta, hogy az árvizek miatt nem tudta követeit elküldeni. A pozsonyiak, előadásuk szerint, iuxta edictum regium iussionemque illustris domini Iohannis gubernatoris... Bude in congregatione scilicet proxima personaliter interesse et eorundem personas proprias representare debuissent, edicta regia sanctionesque eiusdem domini gubernatoris ac aliorum dominorum prelatorum, baronum et procerum regni audituri et sese edictis iussionibusque ac decretis sanctiendis daturi et obtemperaturi és minderre készek is voltak. (Dl. 44.718.)

²²² A Corpus iuris a Szabolcs megyének megküldött példány szövegét közli; ennek eredetije: Dl. 55.565.

²²³ Előkészítéséről az első hír Aeneas Silvius 1454. febr. 14-i levelében olvasható: Res Turchorum ad conventum Budensem relata est, majd kevésbé általánosan a következő napon írottban: A pápai követ, miután Prágában V. Lászlótól a török háború ügyében oly választ nyert, amilyent óhajtott, remissus est ad conventum Hungarorum, qui modo Bude celebratur; cum eo pergunt ex Bohemia et Austria oratores regii. (*Wolkan*, III/1. k. 443., 445. l.)

²²⁴ *Birk, E.*: Beiträge zur Geschichte der Königin Elisabeth von Ungarn und ihres Sohnes König Ladislaus 1440—1457. Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst. Wien, 1849. 245. sköv. l.

tüzetesebb vizsgálatra méltónak.²²⁵ Oly terv, elgondolás kifejezőjének, amely merőben más elvekből indult ki, mint Hunyadi kevéssel előbb írásba foglalt programja, mert míg ez katonai érdekből mérlegelte a társadalmi tényezőket, vele szemben az állandó, folyamatos kormányzás feltételeit kívánta biztosítani.

Vitéz János szerzőségére utal elsősorban az a hűvös fölény, amely szavakkal alig érzékelhető módon a magasból szemléli az országot. Más államok sorsától el nem választhatóan mutatja, tehát csak velük egyetértésben, támogatásuk felhasználásával tartja megoldhatóknak védelmének kérdését. Kifogástalanul pontosak utasításai is, miként kell készen állani a diplomáciai tárgyalásokra, hogy azok lefolytatására, az egyezségek megkötésére az országgyűlés által megválasztott urak azonnal, mielőtt szükséges, útnak indulhassanak. Különösen meglepő a higgadtság, amellyel Brankovics György szerfelett kényes és Hunyadival kapcsolatban tagadhatatlanul elmérgesedett problémájáról szól: A török ellenében az ország védelemre szorul, tehát a despota ügyére nagy gondot kell fordítani s reményt meg bizalmat önteni belé, hogy így meg lehessen akadályozni elpártolását vagy az országra kárt jelentő kiegyezését a törökkel. Ugyancsak Vitéz szerzőségéről tanúskodik az enyhe ironia, amellyel a pápai követről szól. Ez ide érkezett a török kérdés ügyében — mondja tájékoztatóul —, és majd nekik is mesélni fog az apostoli buzgóságról.²²⁶ Utasítása hasonlóképpen illúzió nélküli és fölényes: Köszönjük meg serénységét, biztosítsák készségükről, bővebb válasz helyett azonban utaljanak azokra a követekre, akiket a cseh és osztrák urakkal kötött megállapodás értelmében egközelebbi gyűléseikből a pápához fognak küldeni. Nem tudjuk elképzelni, hogy Hunyadi vagy Magyarországon bárki világi kortársai közül ily reálisan tudta volna értékelni egy pápai követ működését. Az athleta Christi s más szép jelzőket ők meghatódott érzelmekkel hallották magukra vonatkoztatni. A kétkedés, vajon a pápai diplomáciának önfeláldozást dicsőítő és követelő szavai megegyeznek-e a római kúria tényleges magatartásával s a kiábrándulás szükségképpen később kellett, hogy felébredjen bennük, mint abban, aki közelről látta a gyengeségeket, mert önmagában is észrevette azokat. Ugyancsak az illúzióktól mentesség vezeti Vitézt akkor is, amidőn az ország belső helyzete felé

²²⁵ Vitéz szerzőségét és Várdai közreműködését az érdekeiket közvetlenül szolgáló pontok bizonyítják. Ezek királyi kívánságok alakjában így jelentkeztek: Item pro domino Waradiensi, qui cum domino rege magnas expensas fecit et facturus est, sallarum pro statu suo disponatur. Et quod ultra hoc reddantur sibi omnes proventus cancellarie secundum literas regias, quoniam dominus rex vult eum secum specialiter remanere. Item de stato (facto?) archidiaconatus de Kykellew, quem vult dominus rex, ut Stephanus doctor habeat et si episcopus repugnaret, protestatur dominus rex et dicit se revocare iuspatronatus sibi traditum (246. l.). A küllői főesperesség ügyének előzményei ismeretesek. A javadalomra Várdai királyi kinevezés alapján emelt igényt, a beneficium azonban nem volt gazdátlan. Kaposi Miklós tartotta kezében, valószínűleg a püspök és a káptalan elhatározásából. Várdainak tehát ki kellett ezt szorítania stallumból. A királyi parancs, amely Kaposit javadalmanak átadására szólította fel és megfenyegette, hogy vonakodása esetén Hunyadi lefoglalja azt, 1454. jan. 26-án már Várdai kezében volt. (Zichy okmt. XII. k. 236. l. — 1454. febr. 15-én V. László Várdait küllői főesperesnek nevezte. Ua. IX. k. 422. l.). A jan. 26-i dátum bizonyossá teszi, hogy a királyi előterjesztések nem a januári országgyűléshez szoltak, amint Teleki is feltételezte (II. k. 324. sköv. l.), hanem Fraknoi helyes megállapítása szerint később kerültek megfogalmazásra. Fraknoi hallgatással mellőzi a Várdai és Vitéz érdekeit szolgáló előterjesztéseket, noha azok az irat szerzőjének megállapításához döntően fontosak. (132. sköv. l. és Vitéz János esztergomi érsek élete. Budapest, 1879. 90. l.) Ugyanő utóbbi könyvében sok téves állítás mellett helyesen tulajdonította az irat szerzőségét Vitéznek, később megjelent összefoglaló munkájában azonban már nem adott hangot felfogásának.

²²⁶ Et quia dominus legatus pro rebus venit Turcorum et narrabit diligentiam apostolicam. . . (246. l.) A követ, Castiglione János paviai püspök már 1453 végén Prágában volt. (Fraknoi V.: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székekkel. Budapest, 1902. II. k. 91. l.)

fordítja tekintetét. Felfogása ez: Ha van megkoronázott király, akitől a közvélemény elvárja, hogy külföldi segélyforrásaival is tegyen eleget kötelességeinek, és védje az országot, határai közt pedig a nyugalmat biztosítsa, akkor itthon meg kell adni számára a lehetőségét, hogy hivatását teljesíthesse. Vagyis meg kell akadályozni, hogy nevében mások határozzanak fontos kérdések felől, a királyi bevételekkel pedig ne ő rendelkezzen. Kategórikusan kijelenti tehát, hogy a jövőben semmiféle, hatalmát érintő fontosabb ügyben más pecsét alatt, mint amely vele van — s ez a Vitéz őrizetében levő titkos pecsét —, rendelkezés nem adható ki s ha ilyen mégis napvilágot látna, az eleve érvénytelen. A királyi jövedelmek felől szintén csak ő intézkedhet. Végül a kormányzás egységének biztosítása végett kívánta néhány választott tanácsosnak oldala mellé rendelkezését, továbbá egy itthon működő nagyobb tanácsnak a megszervezését oly célból, hogy súlyos kérdések felmerülésekor, amidőn az országgyűlés összehívására nincs idő, ez hozza meg a döntéseket.²²⁷

A tanácskozás résztvevői a királyt elutasították kívánságával, hogy a bevételekkel rendelkezzen, az itthoni nagyobb tanács felállítását azonban helyeselték, sőt mindjárt összetételét és tagjainak számát is megállapították. Eszerint 18 tagú lesz és hat-hat főpap, főúr és köznemes fogja alkotni. A királyi előterjesztések kifejezetten nem kívánták köznemesi assessorok megválasztását. Ily vonatkozásban a jelenlevők elhatározása volt a döntő tényező. Akár országgyűlés, akár csak az előkelők egyszerű tanácskozása volt a színhely, mindenképpen jellemző a határozat. Az első esetben, amely mellett több a valószínűség, azt jelenti, hogy a megyei kiküldöttek kikényszerítették bebocsátatásukat az egész ország ügyeit intéző tanácsba, a második esetben úgy értelmezhetjük a fejleményeket, hogy az előkelők maguk is érezték: a tanács csonka volna köznemesek nélkül. Az eredmény mindkét esetben ugyanaz, s éppen ezért jól mutatja a fejlődés fel nem tartóztatható irányát. A királlyal szemben tehát Hunyadi győzött, mert továbbra is az ő kezében maradtak a bevételek, ugyanakkor azonban eddig élvezett különleges helyzete főkapitányi hatásköre megszűnt. A salamoni ítélettel, amely mellett a köznemesség javára szóló határozat még jellemzőbbnek tűnik fel, egyik fél sem volt megelégedve. Méltatlankodásának Vitéz a király nevében Garai Lászlóhoz május 1-én intézett levelében adott kifejezést,²²⁸ kereken megtagadva a jövedelmekre vonatkozó határozat elfogadá-

²²⁷ A prágai helyzetről, az ottani hangulatról jellemző tudósítást tartalmaz Ruedel János brassói plébánosnak Bécsből 1454. márc. 17-én városához intézett levele. Eszerint márc. 2-án Prágából jövet felkereste szállásán Hunyadi kancellárja, (Sári) Péter s bizalmasan közölte vele: *Primo de serenissimo principe rege Ladislao, quomodo destitutus omni solatio Teutonicorum et Vngarorum in Praga quasi peregrinus in exilio reclusus et detentus existeret ita ut nunc nullus dominorum tam de ducatu Austriae, quam etiam de regno Vngariae secum esset constitutus et sigillum inclusum in una ladula et sigillis munita iaceret.* (*Marienburg, L.J.: Kleine siebenbürgische Geschichte zur Unterhaltung und Belehrung.* Pest, 1806. 215. l.) Teljesen egybevágna ezzel a megfigyeléssel Aeneas Silvius hírei, amelyeket 1453/4 fordulóján számtalan levelében feljegyzett. Ezek szerint a cseh V. Lászlót maguknál akarják tartani s nem engedik ki országukból, amíg meg nem tanul nyelvükön beszélni és hozzá nem szokik a (sör)-iváshoz. *Nunc per Bohemos regitur. Consilarii regis Bohemi sunt et ministri omnes.* (*Wolken, III/1.k. 385. sköv. 1.*) Mivel Cillei ekkor, októberi bukása után, nem tartózkodott V. László környezetében, minden körülmény amellet szól, hogy a királyi előterjesztéseket valóban a magyar titkos kancellária fogalmazta meg s így azok nem Hunyadi iránt eleve ellenséges érzelmű pártnak a műve.

²²⁸ A levél kancelláriai jegyzete: *Commissio domini regis in consilio Io. episcopus Waradiensis cancellarius. Lecta coram rege.* (Urkunden, Briefe und Actenstücke zur Geschichte der Habsburgischen Fürsten K. Ladislaus Posth., Erzherzog Alberecht VI. und Herzog Siegmund von Österreich. Hrsgg. von J. Chmel. (Fontes rerum Austriacarum. II. oszt. Diplomataria et acta. II. k.). Wien, 1850. 11. l.)

sát²²⁹ Hunyadi a három osztrák főúrral juttatta el a királyhoz panaszát. Fő kifogása az volt, hogy az új 18 tagú országos tanács főkapitányi tisztének megszüntetését jelenti, őt pedig az országlakosok színvonalára süllyeszti le. Az elégtételt megkapta: V. László bizalmáról biztosította s arra utasította, hogy az országos tanácsot segítő társul tekintve, arra támaszkodva viselje továbbra is tisztét.²³⁰

1454. november 14-én V. László Prágából fej- és jószágvesztés terhe alatt megparancsolta a megyéknek, valamint az erdélyi szászoknak, hogy teljes felhatalmazással ellátott négy-négy megbízottat küldjenek el a prelátusok és bárók tervezett összejövetelére vagy ha ezt már megtartották volna, Budára, ahol január 6-án az előkelőknek velük együtt országgyűlésen kell részt venniük.²³¹ A felszólítás részletesen ismertette, miért van szükség országgyűlésre és ennek milyen kérdések felől kell döntenie. Frankfurtba, a birodalmi gyűlésre, mondja V. László, követeket küldött, hogy a török ellen segítséget kérjenek.²³² Tette mindezt uralkodói kötelességéhez híven, amely megkívánja, hogy gondoskodjék a salus reipublicae regni-ről, főleg Magyarország esetében, amely első az ő öröklött országai közt, a barbároktól körülvéve és fenyegetve pedig védelemre szorul. A követek kedvező választ hoztak. A német és más fejedelmek készek a tavasszal vagy nyár elején nagy támadó hadjáratot megindítani, ennek előkészítése végett azonban azt kívánják, hogy február 15-én Frigyes római császárnál jelenjék meg „mindkét kormányzó — Hunyadi és Podiebrad — mindkét ország néhány kiváló nemesével”, mert ezektől a

²²⁹ Úgy látszik, voltak egyéb határozatok is, ha ugyan jól értjük egyedüli forrásunknak, Vitéz levelének rendkívül homályos utalását. Eszerint a király kijelentve, hogy semmiképpen sem fogadja el a jövedelmek felől hozott döntést, hozzátette: „legfeljebb azokban az artikulusokban, amelyek az ország védelmére szükségesekek lesznek és oly személyekkel kapcsolatban, akik szerény javadalmukat bíróságok felállítására és az ellenség elleni készülődésre használják vagy udvarunkban szolgálatunkra vannak”. Az utóbbi szavak Vinéze vonatkoznak, mivel mint titkos kancellár ő foglalkozott a személyes jelenlét bíróságának újjá szervezésével s ugyanő teljesített szolgálatot a király mellett. Eszerint az országgyűlés teljesíthette a királyi előterjesztéseknek reá — s bizonyára Várdaira — vonatkozó pontjait s ugyancsak szó eshetett az artikulusokban a török elleni védekezésről is. Sajnos, ennek a decretumnak a szövegét sem ismerjük.

²³⁰ *Katona*, i. m. XIII. k. 981. sköv. l., *Fraknoi*, 136. l. — A török ellen Szerbia felé hadseregével felvonuló Hunyadi 1454. júl. 13-án útközben Szegeden gyűlést tartott. Ennek előzményeiről pontosan tájékozhatjuk. 6-án Nagyszombatból Garai László nádorhoz intézett levele. Örömmel újságolta, hogy a felső részekben a nyugalmat sikerült helyreállítani s így hamarosan megindulhat a Délvidék felé. Kérte Garait, hogy egy közeli határidőre, amelyet alkalmasnak talál, hívja meg Szegedre valamennyi urat, ti. Ujlaki Miklós vajdát, a kalocsai érseket, a pécsi püspököt, Kőrögyi Jánost, a Pálócziakat, a Rozgonyiakat és más atyafiait tanácskozni tam super re publica Christiana, quam aliis negotiis huius regni s azután egy gyors emberével értesítse a conventio idejéről, hogy azon ő is megjelenhessék (Dl. 81.166). A gyűlést tehát Garai hirdette meg. A tanácskozás egyetlen emléke Hunyadinak in presenti congregatione prelatorum, baronum et regni nobilium ad hanc civitatem Zegediensem ad festum sancte Margarethe virginis [proclama]ta a gyűlés 10. napján kibocsátott utasítása, amelyet familiarisához, Czobor Mihály diósgyőri várnagy, borsodi ispánhoz intézett, meghagyva neki, hogy nyújtson védelmet Kazai Kakas Miklós özvegye számára. (Dl. 90.013.) A tanácskozás tehát elég sokáig tartott. A megyék és városok kiküldöttjeinek megjelenése, mint a jún. 6-i levélből is következtethető, nem valószínű. Hunyadi egyébként aug. 5-én Becsén volt (Dl. 93.254.), aug. 10-én Kevén (*Ráth*, i. m. 199. l.), aug. 28-án Nándorfehérváron.

²³¹ A meghívó következő példányai ismeretesek: Zichy okmt. IX. k. 470. l. Szabolcs megyéhez, uo. 472. l. Bátmonostori Töttös Lászlóhoz, Dl. 44.750. Kisvárdai Miklós kincstartó, szabolcsi ispánhoz, Dl. 81.185. Szatmár megyéhez, *Fejér*: Authentica 158. l. és *ua*. Genus, incunabula et virtus Ioannis Corvini de Hunyad. Buda, 1844. 207. l. az erdélyi szászokhoz.

²³² A követség tagjai közt találjuk az osztrák és a cseh kancellárokon kívül Barius Miklós alkancellárt és Várdai Istvánt. (*Cehmel*: Urkunden 68. l.)

fejedelmek követői ott Magyarország hadi készülttségéről felvilágosítást óhajtanak nyerni, a hadbaszállás idejét pedig össze akarják egyeztetni. A január 6-i országgyűlésnek tehát az a feladata, folytatja a királyi meghívó, hogy intézkedjék a haderő kiállításáról, Hunyadi pedig elküldje megbízottja gyanánt az egész ország nevében megadni a feleletet és kötelezettségeket vállalni. A meghívó valószínűleg Vitéz János munkája. Reá emlékeztetnek a hivatkozások a fortuna superba-ra vagy a necessariae occupationes-re. A fenyegetésnek, amely a megyei követeket kényszeríti a megjelenésre, az a magyarázata, hogy a német és más fejedelmek nem érik be a felváltva Bécsben és Prágában élő királynak a kötelezettségvállalásával, hanem annak szájából óhajtanak felvilágosítást kapni, aki Magyarországon a hatalmat oly mértékben tartja kezében, mintha még mindig ő volna a kormányzó.

Az országnagyoknak a meghívóban említett összejövetele, amely a király szerint „sok más okból” is régóta esedékes volt, nem zajlott még le a meghívó kibocsátásakor. Erre december közepén Péterváradon került sor, ahol Hunyadi szerbiai hadjáratából visszatérőben tartózkodott. A résztvevők közül ismerjük Hunyadin kívül Szekeső Herceg Ráfael kalocsai érsek, Kálnai András pécsi püspök, Garai László nádor, Ujlaki Miklós erdélyi vajda és macsói bán, Kőrögyi János ugyancsak macsói bán nevét, továbbá megjelentek még V. László megbízottjai, Vitéz János, a cseh Kolowrat János és az osztrák kancellár. Vitéz magával hozta a november 14-i meghívónak a megyékhez intézett valamennyi példányát is. Ezek expedálásával eddig bizonyára azért várt, mert még hiányzott az országnagyok hozzájárulása. Az urak az országgyűlés január 6-i határnapját valóban túlságosan korainak találták ahhoz, hogy az érdekeltek megjelenhessenek s ezért közös elhatározásukból, de egyszersmind a királyi követek beleegyezésével, 15 nappal (január. 20-ra) elhalasztották azt. December 19-én ily értelmű értesítést küldtek tehát szét, a maguk részéről is a megyék lelkére kötve: Emberemlékezet óta az országnak nagyobb és hasznosabb ügyekről nem kellett tárgyalnia, mint amelyek felől most határozni szükséges, a megjelenést tehát ne mulasszák el.²³³

Az 1455. január 20-ra elhalasztott országgyűlés eleget tett V. László felhívásának. Megválasztotta a Frigyst Bécsújhelyben felkeresni hivatott küldöttséget, a hadjárat érdekében elrendelt intézkedések végrehajtását pedig az előkelők írásban és esküvel megfogadták.²³⁴ Az országgyűlés által hozott határozatok valószínűleg decretum formájában nyertek megőrkítést — Ragusa megkapta követétől capitula et conclusiones ipsius concilii-t, ezekre utóbb mint ex decreto concilii dominorum prelatorum, baronum

²³³ Zichy okmt. IX. k. 475. l. a Szaboles megyéhez, Dl. 81.190. a Szatmár megyéhez, *Kovachich*: Supplementum II. k. 124. l. (a közlésben tévesen 1455. évi kelettel) és *Fejér*: Authentica 163. l. az erdélyi szászokhoz intézett példány. Egyidejűleg az eredeti nov. 14-i meghívó alsó részére is rávezették a halasztó záradékot ily formán: Terminus congregationis prescripte ex deliberatione prelatorum et baronum prorogatus est ad quintum decimum diem festi epiphaniarum domini suprascripti. (Zichy okmt. IX. k. 472. l.) Mivel ez a záradék hiányzik a Bátmonostori Töltőshöz és Kisvárdaihoz intézett példányokon (uo. 472. l. és Dl. 44.750.), feltehetjük, hogy vagy kibocsátásukhoz a főurak esetében nem volt szükséges az országnagyok hozzájárulása vagy pedig a címzettek maguk is jelen voltak a péterváradi tanácskozáson s így a meghívót személyesen vehették át. — Fraknói (138. l.), nem ismerve a nov. 14-i királyi oklevelet és felcserélte a razuzai jelentéseket (*Gelcich* 566., 568. l.), a péterváradi tanácskozást oly országgyűlésnek tünteti fel, amelyet Hunyadi „önhatalmából, a király tudta nélkül” hívott volna össze, V. László pedig az 1455. jan. 6-i országgyűlés megtartásával Hunyadi tervét akarta volna meghiúsítani. Előadását, valamint további következtetéseit az okleveles adatok egyaránt megcáfolják.

²³⁴ A razuzai követ febr. 23-i jelentése szerint omnes proceres regni solemnibus scripturis et iuramentis ad exercitum propria capita devovisse. (*Gelcich*, 572. l.)

et nobilium regni Hungariae hozott határozatokra utalt²³⁵ — szövegük azonban nem ismeretes.²³⁶

1455. november 16-án V. László Bécsből Pestre országgyűlést hívott össze a követ kezdő esztendő január 13-ára. Csak a Pozsony és Bártfa városokhoz intézett meghívók maradtak korunkra,²³⁷ későbbi utalásból azonban valószínűnek látszik, hogy a megyékhez küldött utasítások a nemességet fejenkénti megjelenésre szólították fel.²³⁸ A király székhelyének Magyarországra tételével indokolta az országgyűlés megtartását, a tanácskozás tárgyául pedig nagy általánosságban az ország védelméről és a közjóról való gondoskodást jelölte meg. A meghívottak nem siettek eleget tenni a felszólításnak, bizonyára azért sem, mert a király maga csak február 6-án érkezett Budára. V. László ennél fogva másnap, február 7-én újabb felhívást intézett a megyékhez. Úgy sicsenek, figyelmeztette őket, hogy február 29-ére megérkezzenek és segíthessék őt tanácsukkal az ország ügyeiről és helyzetéről való gondoskodásában.²³⁹ Az országgyűlés a török háború kérdéseivel foglalkozott s a magyar seregek az ország határára gyülekezését augusztus 1-re tűzte ki.²⁴⁰

1456. november 14-én Nándorfehérvárról V. László arról értesítette Giskrát, hogy a tél közeledése miatt felhagyott a török háború tervével, ellenben a közeli jövőben Szegeden országgyűlést szándékozik tartani s erre a megyéket már meg is hívta. Célja az, folytatta, hogy a megyei küldöttekkel, valamint valamennyi főpappal és báróval együtt megtárgyalja, miként védekezzenek mind a törökkel, mind a felsőmagyarországi „rablókkal” szemben.²⁴¹ Nem valószínű, hogy a tárgyalásokra sor került. A levél megírásakor Cillo háromnap óta halott volt, november 30-án a király Temesvárott, december 9-én Csanádon 13-án Szegeden, 19-én pedig már Budán tartózkodott²⁴² s így a rövid idő alatt sem a követek fel nem készülhettek, sem a gyűlést megtartani nem lehetett.

1457. február 28-án V. László Budáról országgyűlést hirdetett Pest városába és Rákos mezejére. A nemeseknek és birtokos embereknek itt április 24-én fejenként kellett megjelenniük. A Barius Miklós vagy Várdai István által megfogalmazott felszólítás drámai hangon figyelmeztet az ország veszélyes helyzetére. Mindenfelől ellenség ólálkodik: a felső részek rabláshoz szokott fosztogatói már szerte az egész országban erődírményeket próbálnak emelni, hogy örök szolgásgába taszítsanak mindenkit, másfelől a török készülődik a közelgő nyáron halálos csapással lesújtani. Mivel a királyi méltóságot és az alattvalók szabadságát egyszerre fenyegető veszélyek elhárítására az uralkodói jövedelmek nem elegendők s mert az ország védelmét egyedül a király nem láthatja

²³⁵ *Gelcich*, 572., 576. l.

²³⁶ Országgyűlési határozatra utal V. László 1455. febr. 11-i oklevele, amelyben Szepes várral kapcsolatban Bethlenfalvi Thurzó Györggyel szemben vállalt kötelezettségét *ex deliberatione prelatorum, baronum et regnicolarum nostrorum* származónak mondja. (*Tóth-Szabó*, i. m. 408. l.)

²³⁷ *Knauz*, i. m. 148. l., *Kovachich*: Supplementum II. k. 123. l.

²³⁸ A megyékhez intézett febr. 7-i meghívójában, amelyre alább utalunk, a király arra szólította fel fidelitatis vestre universitatem et vestrum quemlibet, hogy statim et incontinenti . . . iuxta tenorem, formam et modum precedentium litterarumstrarum omnes vos movere et ad maiestatem nostram usque ad hanc civitatem nostram Budensem venire . . . debeatis.

²³⁹ *DL*. 55.588. és 55.587., Szabolcs és Békés megyékhez intézett meghívók.

²⁴⁰ *Fraknoi*, 150. sköv. l. — *Tekeli*, II. k. 388. sköv. l. több, e napokban kelt királyi intézkedést országgyűlési végzéssel hoz összefüggésbe.

²⁴¹ *Kaprinai St*: Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae. Vindobonae, 1767. I. k. 110. l., *Kovachich*: Vestigia 287. l., *Katona*, i. m. XIII. k. 1128. l.

²⁴² *DL*. 15.114., *Kaprinai*, i. m. I. k. 123. l., *Házi* I./4. k. 145. l., *Ráth*, i. m. 206. l. A Házi által közölt, Szegeden kelt királyi oklevél kancelláriai jegyzetének (S. E. Co. W.) feloldása: Stephanus electus Colocensis (de) Warada.

el, szükséges, hogy az országgyűlésen együttesen határozhassák meg a teendőket.²⁴³ Hárcm nappal Hunyadi László kivégzése után, március 19-én V. László az országgyűlés napjával április 10-ét jelölte ki. A sietést azzal indokolta, hogy a törökök felől aggasztó hírek érkeztek, saját személye ellen pedig merénylet készült, s kifejezte reményét, hogy a követek megérkezésével a törökök támadásának elhárításáról és az ország más szükségleteiről egyaránt gondoskodnia lehet.²⁴⁴ Ugyanakkor megrettenve a nemesség tömeges megjelenésétől, utasította a megyéket, hogy közülök a nagyobbak négy-négy, a kisebbek két-két követtel képviseltesék magukat. Úgy látszik, a köznemesek nem hajlottak hívó szavára és távol maradtak. Ellenkező esetben V. László aligha lett volna kénytelen az országgyűlés kezdete után kitűzött nap előestéjén újra felszólítást intézni hozzájuk, megkonstatva a vészharangot: A török már az aldunai réveknél van, ellene Ujlaki Miklós erdélyi vajdát és szlavón bánt küldötte, akit szépszámu királyi sereg kapitányává is kinevezett és felhatalmazott, hogy a nemesi felkelést igénybe vegye. Mindenki álljon tehát készen, hangzott parancsa, hogy a vajda felhívására hadba szálljon, ettől függetlenül pedig a megyei követek felhatalmazással ellátva induljanak útnak, hogy velük az ország nyugalma felől határozhasson. Mily fontosnak tartotta a király a megyék megjelenését, azt a legvilágosabban szokatlan fenyegetése árulja el. Eszerint Ujlakit felhatalmazta nemcsak az engedetlenek birtokainak lefoglalására, hanem arra is, hogy letartóztassa őket.²⁴⁵ Az országgyűlés megtartására a jelek szerint nem került sor.²⁴⁶

1457. június 27-én V. László Bécsből arról értesítette Sopron várost, hogy a bírāja által előterjesztett ügyben nem intézkedhet, mert a prelátusok és a bárók megkérdezése nélkül ilyesféle, a regnum-ot érintő kérdésben nem határozhat, ellenben küldjék el néhány megbízottjukat Pozsonyba, ahová július 13-ra országgyűlést hívott össze, ott majd dönt kérésük felől.²⁴⁷ Az országgyűlés megtartására komolyan készült. Július 2-án utasítást adott, hogy Pozsonyban a tanácskozások tartamára biztosítsanak lakást Várdai István kalocsai érseknek, Vitéz János váradi, Barius Miklós pécsi püspököknek, továbbá az olmützi püspöknek és Hangácsi Albert egri prépost alkancellárnak.²⁴⁸ Július 7-én pedig a pozsonyiak kétkezdő kérdésére, hogy valóban leutazik-e városukba, határozottan kijelentette: Mindenképpen megjelenik az országgyűlésen, amelyre „Magyarország valamennyi prelátusa, bárója és nemese is el fog jönni”.²⁴⁹ Bár az országgyűlés előkészületeiről viszonylag sok adat tájékoztat, megtartásáról nincs értesülésünk.

Nem valószínű, hogy a meghívottak elmentek Pozsonyba. Ellenkező esetben V. László nem kívánta volna, hogy szeptemberben Győrben jelenjenek meg s ott tanácskozzanak vele az ország helyzetének rendezéséről, valamint a módokról, miként kellene segíteni a bajokon, amelyeket az ország és lakói elszenvedni kénytelenek. A királynak ez

²⁴³ *Kaprinai*, i. m. I. k. 301. l., *Kovachich*: Vestigia 288. l., *Osánki D.*: Oklevelek a Hunyadiak korából. Történelmi Tár 1502. 282. l., a Kassához intézett meghívó.

²⁴⁴ *Kaprinai* i. m. I. k. 201. l., *Kovachich*: Vestigia 289. l., a Bártfához intézett meghívó, amely a várost tehetősége szerint négy vagy két követ elküldésére szólítja fel. Kassa ápr. 1-én értesítette Bártfát, hogy a városok és megyék ápr. 10-re szóló meghívókat kaptak, bár a gyűlés napjával eredetileg ápr. 24. volt kitűzve. (Bártfa város lt. Középkori oklevelek. §52. sz.)

²⁴⁵ Dl. 81.254.

²⁴⁶ *Teleki*, II. k. 521. l. — Ragusa 1457 májusában, mit sem tudva az időpont megváltozásáról, arra kérte Ujlaki Miklóst, hogy a Szt. György-napi országgyűlés határozatait közölje vele. (*Gelcich*, 597. sköv. l.)

²⁴⁷ *Kovachich*: Supplementum II. k. 129. l., *Házi*, I/4. k. 202. l.

²⁴⁸ *Kovachich*: Supplementum II. k. 131. l., *Katona*, i. m. XIII. k. 1185. l., hiányosan. (Pozsony város lt. Középkori oklevelek. 1754. sz. O.L. Filmtár.)

²⁴⁹ modis omnibus ad dietam ipsam in termino predicto veniemus, in quam etiam universi prelati et barones ac nobiles regni nostri Hungarie venturi sunt. (Pozsony város lt. Id. gyűjt. 1755. sz.)

a meghívója nem ismeretes s csak az országnagyoknak Győrből az erdélyi szászokhoz intézett szeptember 22-i felszólítása tájékoztat felőle. Eszerint Szécsi Dénes esztergomi érsek, Salánki Ágoston győri és Debrenthei Tamás zágrábi püspök, Garai László nádor, Ujlaki Miklós erdélyi vajda, szlavón és macsói bán, Rozgonyi János erdélyi vajda, Gutti Országh Mihály udvarmester s a többi prelátus, báró és nemes úgy találták, hogy csekély számuk miatt nem tudnak eleget tenni megbízatásuknak s mert a király maga is — Győr helyett — Prágába távozott, mindszenek napjára (november 1.) Pestre hirdetnek országgyűlést. Még pedig abból a célból, hogy a király méltóságáról, valamen nyiük nyugalmáról s az ország javáról gondoskodjanak. Erre a tanácskozásra hívták tehát meg a szászok teljes felhatalmazással ellátott küldöttjeit²⁵⁰ s velük együtt kétségtelenül valamennyi megyét is. Alig hihető, hogy az országnagyok hívó szavára többen hallgat tak volna, mint a király korábbi felszólításaira.

1457. november 23-án halt meg V. László. Haláláról szükségzavú levélben értesítették december 1-én Sopront, Pozsonyt s természetesen a többi várost is a Budán összegyűlt országnagyok, úm. Szécsi Dénes esztergomi érsek, Hédervári László egri, Salánki Ágoston győri, Vince váci, Pál boszniai püspök, Garai László nádor, Ujlaki Miklós és Rozgonyi János erdélyi vajdák, Perényi János tárnokmester, Országh Mihály udvarmester, Marczali János és Ónodi Czudar Simon. Egyszersmind felszólították őket, hogy küldjenek teljes felhatalmazással követeket a január 1-i pesti országgyűlésre, mivel úgy döntöttek, hogy az új király megválasztásáról és az ország ügyeiről, amint méltó is, az ők, valamint minden országlakó egyetértő akaratából fognak határozni.²⁵¹ A köznemesek, mivel a királyválasztó országgyűlésre nagy tömegben vonultak fel s mert a meghívás Pestre szólt, bizonyára arra kaptak felszólítást, hogy fejenként jelenjenek meg.

IV

Sajátságos módon sem a meghívók, sem maguk a decretumok egyetlen szóval sem említenek meg Hunyadi korában egy kérdést, amely pedig a rendi tárgyalásokon szinte központi helyet szokott elfoglalni. Ez az adómegajánlás problémája. Ismeretes, hogy Franciaországban 1314-től fogva az adókérdés az états généraux tanácskozásainak fő pontja²⁵² s általában másutt is az adó felőli egyezkedések döntően mozditották elő a rendi fejlődést. Magyarázatul bizonyára elég utalnunk arra a jelenségre, hogy az uralkodók, amidőn államuk életében főleg háborúkkal kapcsolatban hirtelen olyan nagy szükségletek merültek fel, amelyeket rendes jövedelmi forrásaikból nem tudtak kielégíteni, kénytelenek voltak birtokos alattvalóikkal tárgyalni, egyezkedni s őket rávenni, hogy engedélyezzék jobbágyaik megadóztatását. Nálunk 1439-ben még elég, hogy a király a nagybirtokosokkal állapodjék meg. Az egyházi és világi főurak hozzájárulását megnyerve, arra nincs szüksége, hogy a nemességgel is tárgyaljon. Ez ekkor még nem emel igényt, hogy az adófizetéshez előzetes beleegyezését kikérje az uralkodó, a megszavazás feltételül pedig kedvezményeket csikarjon ki a maga számára. Alig telik el azonban pár év, a nemesség előzetes megkérdezése és jóváhagyása az adókivetés elengedhetetlen feltétele lesz.

²⁵⁰ *Fejér*: *Authentia* 165. l.

²⁵¹ *Házi* I/4. k. 240. l., *Kovachich*: *Vestigia* 290. l., *Történelmi Tár* 1902. 286. l. Frigyesnek Sopronhoz intézett utasítása, hogy jelenjék meg az országgyűlésen: *Hazai okmt.* IV. k. 388. l. Alt Ofen azonban Pest, nem pedig Óbuda. (V.ö. *Házi* I/4. k. 245. l.)

²⁵² *Esmein*, A.: *Cours élémentaire d'histoire du droit français*. 15. kiadás. Paris, 1925. 469., 531. l.

A rohamos átalakulás nem egészen két évtized alatt megy végbe. Alapfeltétele, hogy a gazdasági életet a fejlett pénzforgalom jellemezze, már az 1430-as években adva volt Magyarországon. Annyi ezüst dénár és aranyforint állandóan cirkulált, amennyi szükséges, hogy az állam részéről támasztott rendkívüli követelmények kielégítéséhez szükséges pénzt rövid idő alatt össze lehessen szedni a jobbágyoktól. Ezek gazdaságai rendelkeztek oly pénz- és terménykészlettel, amely mint felesleg jelentkezett és létalapjuk megsemmisítése nélkül igénybe volt vehető. Módot reá a rendkívüli adó, a taxa extraordinaria kivetése, alkalmat pedig a feudális élet számtalan szokatlan eseménye nyújtott, mint az úr kiváltása a hadifogságból, mennyegző vagy haláleset családjában, leggyakrabban azonban hadbavonulása.

Ily földesuritaxa kivetése általános a XV. században. 1435-ben a Körös megyei Rakonokiak települési kedvezményeket adnak, de fenntartják maguknak, hogy új jobbágyaikra is taxa extraordinaria-t vethessenek ki.²⁵³ 1437-ben Ónodi Czudar Simon és Jakab egy szlavóniai birtokot két predialistájuknak átengedve, mint magától értetődő dolgot említik meg, hogy taxa generalis-t továbbra is ki fognak róni s csak azt ígérlik meg, hogy ez egy alkalommal sem lesz több egy aranyforintnál.²⁵⁴ A földesurak, ha birtokukat elzálogosítják, szinte formulaszerűen adják beleegyezésüket, hogy az ott élő jobbágyoktól a zálogbirtokos egyéb szolgáltatásokkal együtt a rendkívüli taxát is beszedheti.²⁵⁵ Általában külön tesznek említést róla a rendes bevételi források után, mint 1443-ban a Rozgonyiak, amikor arra adtak felhatalmazást, hogy a „datium, collecta, census és ajándék” mellett a zálogbirtokosok a kezükbe adott falvak jobbágyait megadóztathassák, ha a többi nemes ugyanazt teszi,²⁵⁶ a sorrend azonban hovatovább csak az adó viszonylag új eredetéről, nem pedig szokatlan voltáról tanúskodik. A rendkívüli taxa nagyon is rendszeressé válásának a jele, hogy ugyancsak 1443-ban Perényi János tárnokmester Pálóczi László országbírónak visszabocsátva zálogból kiváltott birtokainak egy részét, ezzel együtt „a dikák vagy rendkívüli taxák” kétharmadát szintén átengedte.²⁵⁷ Időnkint minden leplezgetés nélkül megmondják a szerződésre lépő felek, hogy a zálogbirtokost korlátlan rendelkezési jog illeti meg s úgy bánhat az ideiglenesen hatalma alá került jobbágyokkal, mint a sajátjaival. Erzsébet királyné már 1438-ban ily engedéllyel adta át Perényi Jánosnak a füleki és jolsvai váruradalmakat.²⁵⁸ Azonos felfogással kötött egyezséget 1447-

²⁵³ Dl. 33.789.

²⁵⁴ A Blagay család oklevéltára. Szerkesztették *Thallóczy L.* és *Barabás S.* (Monumenta Hungariae Historica. I. oszt. 28. k.) Budapest, 1897. 325. l. (A továbbiakban: Blagay oklt.)

²⁵⁵ 1436-ban Pelejte Miklós jobbágytelkeket (Zemplén m.) cum cunctis utilitatibus, proventibus et pertinentiis quibuslibet, datiiis scilicet et taxis tam consuetis quam inconusuetis ab eisdem iobagionibus provenientibus zálogosít (Lőcsei járási lt. Homonnai uradalom lt. Fasc. A. nr. 11.), 1439-ben a Jánosiak (Szatmár m.) haszonvételekkel, taxis videlicet et dicis consuetis et extraordinariis. (Leleszi konvent orsz. lt. Acta anni 1439. nr. 21.) 1447-ben Kisvárdai Miklós egy birtokrészt zálogba véve jogot nyer az ott élő jobbágyokra census, collectas et taxas ordinarias et extraordinarias... inponendi et extorquendi (Dl. 55.343).

²⁵⁶ si ceteri nobiles et possessionati homines eorum iobagiones taxarent et huiusmodi taxam pro se exigenter, a zálogbirtokosok adinstar eorumdem nobilium iobagiones... taxare et huiusmodi taxam pro se exigendi tollendique et levandi liberam habebunt facultatem. (Dl. 13.725.)

²⁵⁷ Dl. 13.705.

²⁵⁸ Megengedi neki, ut ipse, dum et quando ac quotienscumque voluerit, super populos et iobagiones, akik az elzálogosított uradalmakban élnek, adinstar aliarum

ben Hédervári Lőrinc és Tamási László özvegye Pozsegavár és Tamási várak ügyében, megállapodva, hogy saját jobbágyaikat mindegyiküknek joga és teljes hatalma van rendkívüli adóval terhelni, még pedig annyiszor, ahányszor akarják.²⁵⁹ Nem egészen egy újabb évtized elmúltával, 1455-ben V. László az eddig talán inkább csak gyakorlatban élő szokást elvileg is elismerte és megerősítette. Alkalmat erre a borsmonostori ciszterci apát panasza szolgáltatott. Eszerint a monostor népei és jobbágjai vonakodtak megfizetni a rendkívüli taxát akár a maga, akár egyháza szükségleteinek kielégítésére vetette azt ki, sőt lázadozva kijelentették, hogy a rendes censuson kívül másról tudni sem akarnak. A király parancsában engedelmességre hívta fel az ellenszegülőket, figyelmeztette őket, hogy az apát, aki az ő természetes uruk, az ország más nemeseinek és birtokos embereinek módjára hatalommal rendelkezik felettük, mint alattvalói felett s amidőn akarja, kedve szerint adóztathatja őket.²⁶⁰

A magánföldesurak mögött nem maradt el az uralkodó. Sőt ő még feszélyezetlenebbül terhelhette meg a királyi uradalmak lakóit pénzköveteléseivel, mivel ezeket mindég a köz érdekét szolgálóknak, az ellenséges támadás elhárításához nélkülözhetetleneknek tüntethette fel. Megesett, hogy egy-egy főúr is saját jobbágyaitól állami cél érdekében kívánt áldozatvállalást, mint 1440-ben Thallóczy Frankó volt szőrényi bán s nándorfehérvári kapitány. Ő éppen ennek a legfontosabb végvárnak a biztosítása érdekében krassószentmiklósi jobbágyait telkenként egy aranyforintnyi subsidium megfizetésére szólította fel.²⁶¹ Az első pillanatban önzetlennak látszik eljárása. Ha azonban nem felejtjük el, hogy a főurak a köz javára fordított kiadásait pontosan számon tartották s követeléseiket adandó alkalommal a királlyal birtokadomány formájában kielégítették, Thallóczy esetében is biztosak lehetünk, hogy jobbágjai, bár közvetve, elsősorban az ő érdekeit szolgálták adózásukkal.

Ez idő tájt, tehát a század negyedik évtizedében az államnak a rendes bevételekből nem fedezhető szükségleteinek kielégítése úgy történt, hogy a király, mint földesúr a saját birtokain lakó jobbágyoktól s a városok, mezővárosok lakóitól *taxa generalis* címén rendkívüli adó beszedését kívánta s hozzájárult, hogy a többi nagybirtokos ugyanezt tegye. Nemcsak az a megfontolás és tapasztalat ösztönözte erre, hogy ellenkező esetben jobbágjai átköltöznének oly birtokokra, amelyeken kevesebb adó fenyegeti őket, következésképp jobb megélhetés vár rájuk, hanem a kényszerűség, hogy hadjárat esetén rá van szorulva a főurak fegyveres erejének támogatására. A kapcsolat tehát így alakult: A király, a megelőző évszázadból átöröklődött gyakorlatnak megfelelően, kénytelen a nagybirtokosok bandériumait igénybe venni, ha az országot ellenséges támadás fenyegeti, ahhoz azonban, hogy a bandériumok hadba vonuljanak, meg kell engednie, hogy a nagybirtok urai ugyanazt a rendkívüli adót beszedjék jobbágyaiktól, amelyet ő vetett ki a sajátjaira.

possessionum suarum hereditariarum taxam extraordinariam imponendi et exigendi liberam habeat facultatem. (Dl. 13.248.)

²⁵⁹ Mindkét fél iobagiones suos ... extraordinarie dicare et taxare atque super eisdem collectas exigere dum et qu[ando] to[ti]ens quotiens voluerit, cum omnis iurisdictionis plenitudine valeret atque posset. (Dl. 88.215.)

²⁶⁰ Et quia ipse abbas tamquam dominus vester naturalis veluti alii nobiles et possessionati homines regni nostri potestatem habere debet super vos tamquam subditos, dum vult et taxandi vos iuxta voluntatem suam sicuti nec nos secus fieri volumus. (Dl. 88.307.)

²⁶¹ Thallóczy: Szerbia 134. l.

Az összefüggést ily közvetlenül okleveles adatokkal nem igazolhatjuk ugyan, a körülmények összevetéséből azonban logikusan következik. Egy 1438-i oklevél szerint Albert elzálogosítva a Gömör megyei Ajnácskő várat a Pálócziaknak, biztosította ezeket, hogy valahányszor ő vagy utódai Magyarországon a királyi városokra, mezővárosokra, falvakra és birtokokra rendkívüli taxa generalis-t ró ki, akkor ők is a vár tartozékaiban ugyanezt megtehetik a maguk javára s csak azt kötötte ki, hogy taxájuk mérsékelt, elviselhető, a falvakat el nem néptelenítő és az ott élő jobbágyokat mértéken túl nem terhelő legyen.²⁶² Példánk úgy hangzik, mintha két földesúr zálogügyletéről volna szó. Azonban ha arra gondolunk, hogy a királyi taxa generalis-nak kivetése a háborúra való felkészülést szolgálta, magától értetődik, hogy a főurak is a jobbágyaiktól egyidejűleg bekövetelt rendkívüli adót a fegyveres erő kiállításával indokolták — még ha nem is tettek eleget a király fegyverbe szólító parancsának. A lényeg tehát az, hogy király és nagybirtokosok egyidejűleg, de külön-külön szedték be a maguk számára a taxa generalis-t, ki-ki a saját uradalmaiban. Arra, hogy ezt előzetes tanácskozás után, közös elhatározásból tették, 1438-ból van adatunk. Az év vége felé Erzsébet királyné felszólítva a földesuri hatalma alatt álló Körmöcbányát taxájának beszolgáltatására, erről azt mondja, hogy a király, ő, a főpapok és a bárók egymás közti tanácskozás során állapotok meg: minden birtokos ember köteles az adót a saját városaira, mezővárosaira, birtokaira, falvaira kivetni, sőt még a kulcsot is együttesen határozták meg.²⁶³

Ettől a megszokott állapottól kivételképpen már Zsigmond alatt is volt eltérés, következetesebben más rendszer kezdetei azonban 1439-ben tűnnek elő. Rendkívül komor körülmények közt, amelyek teljes mértékben indokolták a szokatlan intézkedéseket. A török támadásának kivédése és Szendrő felmentése céljából a Dunánál összegyűlt magyar haderő köznemesi csapatai kardcsapás nélkül, csúfosan széteszlottak, magára hagyva a királyt és környezetét, az országnagyokat és előkelőket. Ezek a maguk haderejét a nemesi felkelés nélkül gyengének találták nagyobb akció megkezdéséhez s mert közben Szendrő is elesett, legalább a jövő esztendőre próbáltak egy új vállalkozást előkészíteni. Tervük alapgondolata helyes volt. Igen nagy hadsereget óhajtottak kiállítani, úgy azonban, hogy a nemesi kontingens helyét zsoldosok foglalják el. Mivel pedig a zsoldosok felfogadása oly költséges, hogy a kiadások a királyi és királynéi jövedelmekből nem fedezhetők, generalis taxa kivetését határozták el. Ennek összege telkenkint száz olyan új nagyobb dénár, amelyből 150 tesz ki egy aranyforintot s fizetni tartozik minden jobbágy, sőt a kondicionárius és jobbágytalan nemes is. A király és előkelői valósággal szerződést kötöttek egymással a vállalkozás biztosítása érdekében. Albert megfogadta, hogy a hadjáratot személyesen fogja vezetni s rokonaitól külföldi segítséget igyekszik szerezni, majd a maga és felesége nevében kötelezettséget vállalt, hogy kivétel nélkül minden jobbágytól, városi és mezővárosi polgártól beszedeti az adót,

²⁶² DL. 71.960. — Korábban, 1435-ben Zsigmond az atinai uradalmat a Garaiaknak 17.000 aranyforintért elzálogosítva, ugyanezen kifejezésekkel és feltételek mellett engedte meg taxa extraordinaria kivetését. (DL. 33.941.)

²⁶³ 1438. dec. 3. presentem taxam per regiam et nostram maiestates ac prelatos et barones nostros maturo superinde habitó tractatu per universos possessionatos homines super eorum civitates, opida, possessiones et villas ac iura possessionaria imponi et exigi debendam iuxta limitationem per eandem regiam ac nostram maiestates prelatosque et barones nostros sup rinde factam. (Körmöcbánya város lt. Fons 20. fasc. I. nr. 36.)

a vele most megállapodást kötő előkelőket hasonló eljárásukban nem hagyja cserben, sőt őket minden ellenállással szemben megvédelmezi, viszont az előkelők, akiket az oklevél névszerint felsorol, s akik közt a nádortól kezdve az egyházi és világi nagyokat, sőt a még szerényen háttérben meghúzódó Hunyadi Jánost is megtaláljuk, a következőket jelentették ki: Helyeslik a taxa kivetését, ahhoz hozzájárulnak és elfogadják, jobbágyaikkal kiadatják az adót, s minden erejükkel azon lesznek, hogy távollevő társaikat szépszóval vagy más módon ugyanilyen magatartás vállalására rávegyék, ha pedig ez nem sikerül, a királyt és királynét támogatni fogják az ellenállók megtörésében, vezessen bár ez az ellenszegülők fejkvételére és birtokelkobzására, mert eltökélték magukat, hogy egymást el nem hagyják.²⁶⁴

Az adó jellege és szerepe oly félreérthetetlenül tárul elénk, hogy szinte felesleges is minden magyarázat. Adóra szükség van, mert az ország védelmét ellátni hivatott haderő, a megyei kontingensek hasznavehetetlensége miatt, másképp nem állítható ki s így tulajdonképpen a köznemesi birtok jobbágya sem jár rosszul, ha a királyi adószedőnek adja át a maga dénárait, mert ezeket egyébként úgyis elvonná tőle földesura, hatalmánál fogva, hadbavonulásakor. Elrejtve hagyja azonban a megállapodás az előnyöket, amelyek az adóztatásból a főurakra vártak. Nekik, ha maguk vetik ki uradalmaikban a rendkívüli taxát, csak annyi jutna, amennyit jobbágyaik kötelesek fizetni. Jobban járnak ellenben, ha az egész ország, tehát a köznemesi birtokok jobbágyságának, sőt a feltételes és egytelkes nemeseknek az adója is a királyi kincstárhangyúlik össze. Az uralkodó ugyanis csak részben szokott maga zsoldosokat felfogadni, mert a nagybirtok urai már rég rákényszerítették és hozzászoktatták, hogy nekik s közülök is elsősorban az országnagyoknak igen jelentős összegeket kiutaljon zsoldosok alkalmazására.²⁶⁵ Mivel pedig ezek az összegek nagyobbak, mint a saját jobbágyaiktól beszédhetők, fegyveres magán seregüket, vagy — mondjuk szerényebben — csapataikat voltaképpen állami támogatásból állíthatták ki, hogy azután ezek segítségével jóval nagyobb mértékben szerezék meg szolgálatuk jutalmául a közvélemény elismerését és a király birtokadományát, mint ahogyan arra egyedül saját jobbágyaik adójából módjuk volna. Vagyis a főurak abban a biztos tudatban járulhattak hozzá a generalis taxa kivetéséhez és mondhattak le a király javára annak saját jobbágyaiktól származó részéről, hogy a köznemesi birtokokról befolyó összegek is közvetve az ő kezükbe fognak jutni. Áldozatkészségüket tehát a kettős haszon reménye táplálta. Ezek után viszont érthető, hogy számoltak ellenkezéssel s annak letörésére szoros szövetségre léptek egymással s a királlyal. Ellenállásra, nyilvánvaló, nem a jobbágyság, hanem a köznemesek körében számítottak. De éppen az a körülmény, hogy a megyék hozzájárulásának biztosítása, sőt megkérdésük nélkül hozták meg határozatukat, mutatja, hogy az adó kivetésének ekkor még egyáltalán nem feltétele a köznemesség beleegyezésének, engedélyének megszerzése.

Albert váratlan halála megakadályozta a nagybirtokosokkal kötött megegyezés végrehajtását. Kidőltével a kétoldalú szerződés érvénytelen lett, az adó kivetésére és beszedésére nem került sor. Utászlót az 1439-i megállapodás szerzőinek csak egy része ismerte el uralkodónak, a többiek — s köztük elsősorban az özvegy királyné, Erzsébet — semmiképpen sem engedték volna meg

²⁶⁴ *Teleki*, X. k. 70. l.

²⁶⁵ *Elekes*, i. m. 54. sköv. 1.

dicatorainak, hogy megjelenjenek birtokaikon. Ilyen utasítás kiadására, ismétljük, az új király nem is gondolt. Pénzre azonban, mégpedig sokra, neki is szüksége volt. A török szárazon és vizen ostrom alá vette Nándorfehérvárt, sőt további várak megvásárlására és a délvidék előzönlésére készül, hangzott fel 1440 júniusában riasztása, majd így folytatta: Bármennyire szokásává lett, hogy alattvalóinak helyzetét inkább könnyítse, mint súlyosbítsa, s bármennyire kész minden erejével elhárítani az egész országot fenyegető veszélyeket, a prelátusokkal, bárókkal és előkelőkkel megtárgyalja, miként lehetne feltartóztatni a törököt, sőt megvitatva a belső reform és a béke kérdéseit is, azokkal együtt sem tudott, főleg mert csak az imént lépett trónra, más alkalmasabb utat találni, mint a városoktól és mezővárosoktól segílyt, subsidium-ot kérni. Bár csak a Szomolnokbányához intézett rendeletet ismerjük, amely arra 400 aranyforintnyi taxát rótt ki,²⁶⁶ nem lehet kétségünk, hogy valamennyi királyi város és mezőváros hasonló súlyos összeg megfizetésére kapott felszólítást, de egyszersmind szépen hangzó biztatást is, hogy a király más dolgokban majd hathatósan segíteni fog helyzetükön. Az adó átvételével Zenichei Frankó volt megbízva, aki azt familiarisaival hozatta el, nyilvánvalóan máshonnan is, hogy Nándorfehérvár védelmére fordítsa, ő pedig minden jel szerint azonos azzal a Thallóczyi Frankóval, aki egy hónappal korábban, mint már említettük, a saját jobbágyaitól egy aranyforintnyi subsidiumot szedtetett be ugyanazon vár céljaira.

Mindebből kétségtelen, hogy Ulászló nem országgyűlésen, hanem csak a nagybirtok uraival tárgyalt. Kedvezőbb viszonyok között a király elérhette volna, hogy a főpapokkal és főurakkal együtt a jobbágyságot adóztathatja meg, ezek vonakodása miatt azonban, mivel nem voltak hajlandók valamiféle terhet magukra venni, be kellett érnie a városok igénybevételével. Egyébként az a körülmény, hogy az utasítás végrehajtásával is a vár kapitányának — Thallóczyi Jánosnak — testvérét bízták meg, szintén azt bizonyítja, hogy az egész akció lényegében erősen korlátozott jellegű volt.

1441-ből és a következő évből egyetlen adatot sem ismerünk, amely rendkívüli adóról tenne említést. A hatalom birtokosai ekkor még kivétel nélkül a megszokott módon gondolták az állam védelmét külső ellenséggel szemben biztosíthatni. Jellemző bizonyítékul a fegyverszüneti tervezetre hivatkozhatunk, amelyet ekkortájt fogalmaztak meg Erzsébet özvegy királyné és Ulászló tanácsadói. Az irat, bár részletekbe menően megállapítja mindkét fél jogait és kötelességeit, a belső béke, valamint az állam rendjének fenntartása érdekében pedig aprólékos gonddal szabályozza alattvalóik magatartását, egyetlen szóval sem emlékezik meg általános adó kivetéséről. A törökkel szemben a védekezést tehát nem úgy képzei el, hogy a szerződő felek a maguk területén adót szednek be s annak terhére csapatokat állítanak ki, hanem úgy, hogy általános hadbaszállást rendelnek el s a hadjáratban mindenki szokás szerint jövedelme, azaz birtoka arányában felfegyverzett katonákkal vesz részt.²⁶⁷

²⁶⁶ Thallóczy: Szerbia 135. l.

²⁶⁷ A felek contra Turcos et alios infideles de bonis, que in toto hoc regno tenentur, secundum exigentiam proventuum carundem ac facultatem et possibilitatem suam teneantur gentes mittere secundum consuetudinem regni, dum generalis exercitus contra eosdem fuerit inductus (!) seu provulgatus (!). (Eperjes város lt. Középkori oklevelek. 208. sz.)

Viszonylag sok megemlékezés és utalás szól az 1443-i adóról. Az április 1-én tartott tanácskozás jellegét már tisztáztuk: nem volt országgyűlés. Ennek ellenére az ott megjelent prelátusok, bárók, milesek és előkelők feljogosítva érezték magukat, hogy teljesítve a király kívánságát, a török elleni háború céljaira általános adó kivetését rendeljék el. Határozatukat az 1443-i decretum első pontjában meg is rögzítették, azonban csak általánosságban.²⁶⁸ A részleteket, tehát az adó mértékét és behajtásának módját a megyékhez intézett királyi körrendelet szabályozta, ugyanez állapította meg az ellenszegülőkre váró büntetést s tartalmazta végül Ulászlónak eskü alatt adott biztosítékát, hogy a teher elvállalását nem fogja a jövőben precedensnek tekinteni. Ez az oklevél sajnos nem ismeretes s tartalma felől Ulászló április 11-i módosító utasítása tájékoztat.²⁶⁹ A király ezt is ugyanannak a budai tanácskozásnak a határozatából bocsátotta ki, mint előbbi — ismeretlen — parancsát.²⁷⁰ Ulászló szavai szerint a gyűlés úgy rendelkezett, hogy két-két telkes, vagy saját, külön házában lakó ember egy-egy aranyforintot fizessen, illetőleg, ha nincs módjukban vagy nem szívesen rónák le így tartozásukat, akkor egyenként adjanak a forgalomban levő (ezüst) pénzből annyit, amennyi egy-egy aranyforint értékének megfelelő. A határozat meghozatala után azonban — folytatja a király — közismert lett, hogy a török szultán oly nagy haderővel és felkészüléssel szándékozik a közel jövőben az ország elfoglalására megindulni, amelynek kivédésére a *gyűlés után* eltávozott erdélyi vajdák — Hunyadi János és Ujlaki Miklós — és más bárók megítélése szerint a kiszabott adó semmiképpen sem elegendő. Ennélfogva elhatározatott, hogy minden külön házzal rendelkező ember fizessen egy aranyforintot, ill. a folyópénzből másfél aranyforint értékűt. A nemesek és birtokosok kötelessége tehát az, fejezi be parancsát Ulászló, hogy a kiküldött dicatoroknak ne az először megállapított, hanem a megváltoztatott kulcs szerint engedjék meg az adónak jobbágyaikra való kivetését és beszedését. A szöveg fogalmazása kétségben hagy, hogy kiadásakor, április 11-én eloszlott-e már a gyűlés. Egyrészt az „ebben a legújabb gyűlésben”²⁷¹ szavakból arra kellene következtetni, hogy résztvevői még együtt voltak akkor, másrészt viszont az oklevél úgy beszél Hunyadiék eltávozásáról, mint amely a gyűlés után következett be.²⁷² Akárhogyan is volt, kétségtelen, hogy az egyházi és világi főurak, amint megyei követek nélkül elrendelheték az általános adó kivetését, ugyanúgy azt kétszeresére is felemelheték.²⁷³

²⁶⁸ Elhatározták primo et principaliter, ut in estate proxime affutura pro regni huius defensione et reparando statu notabilis arm(at)orum exercitus instauraretur, pro eiusdem institutione et instauratione opportuna per totum regnum nostrum generaliter pecunialis contributio fieri debeat sub modis et ordine ac conditionibus et penis, qui seu que in aliis litteris nostris ad singulos comitatus regni nostri transmissis distincte notificatae sunt et expresse. (Dl. 80.798.)

²⁶⁹ Ennek Középszozlók megye nemeseihez és birtokosaihoz intézett példánya: Dl. 65.057.

²⁷⁰ Az oklevél, a decretummal megegyezően, a tanácskozás résztvevőiről így emlékezik meg: in hac novissima congregatione prelatorum, principum, baronum, militum et procerum regni. Igaz, a kancellária a rendeletet az élén álló jegyzet szerint „a prelátusoknak, báróknak és az ország nemesiének határozatán alapuló királyi utasításra” állította ki, a regni nobiles kifejezés beiktatása azonban, mivel kétségtelen, hogy a budai tanácskozás nem volt országgyűlés, csak megerősíti Kovachich (Vestigia 220. sköv. 1.) megállapítását: A prelát, barones, nobiles kitétel, ha más bizonyítékok nem járulnak hozzá, magában nem tanúskodik országgyűlés mellett.

²⁷¹ in hac novissima congregatione.

²⁷² qui post pretactam congregationem abscesserant.

²⁷³ A szöveg említett ellentmondása így volna feloldható: A prelátusok és bárók hozzájárultak, mint 1439-ben is tették, az egész ország jobbágyágának megadóztatásához, ugyanakkor azonban a királyt megeskették, hogy nem fog visszaélni engedélyükkel; határozatuk meghozatala után többen eltávoztak Budáról, mások azonban együtt maradtak s ezek azután az újabb hírek hallatára hozzájárultak a második rendelkezésnek — ismét csak megyei követek nélküli — kiadásához.

Az adót a király által kirendelt dicatorok rótták ki és szedték be. Félreérthetetlenül kitűnik ez egyrészt Marczali Imre és János verőcei ispánok felhívásából, amelyben figyelmeztették megyéjük nemeseit és birtokosait, hogy a királyi oklevéllel kijelölendő dicatorokat ne gátolják megbízatásuk teljesítésében, másrészt abból a tényből, hogy a szlavóniai dicatorok, Berzeviczi Pohárnok Detre és Bátmonostori Tóttos László főurak voltak, akik magukat — a hatalmi viszonyokat bizonyára jól tükröző meghatározással — „valamennyi báró által kirendelt adószedőknek” nevezték.²⁷⁴ Igaz, Cillei Frigyeshez intézett levelükben azt mondják, hogy „a király és Magyarország valamennyi prelátusa, bárója, előkelője és nemese akaratából és az ő megbízólevelükkel ellátva” végzik munkájukat,²⁷⁵ hivatkozásuk azonban pontosan megfelel az április 11-i királyi utasítás kancelláriai jegyzetében foglaltaknak s így nem vehető szószserint. Óvatosságra int, hogy ne vegyük betű szerinti értelemben az oklevelek kifejezéseit, Hunyadinak a Tolna megyei dicatorokhoz intézett április 25-i utasításában olvasható azon kijelentése is, amely szerint az ottani rendkívüli adót „a király és az országlakosok” az ő és vajdatársra, Ujlaki Miklós számára utalták ki.²⁷⁶ A „regnicola” oly általános elnevezés, hogy az általa jelzett társadalmi rétegek cselekvő szerepet csak országgyűlésen játszhattak. Hogyan volna azonban elképzelhető, hogy nem is az adó megajánlásánál, hanem az arról való rendelkezésnél volt az „országalakosoknak” intézkedési jogkörük a király mellett, mintha a megyei követeknek szavuk lehetett abban, kik és mily mértékben részesüljenek a bevételekből?

Minden találgatást feleslegessé téve nyújt felvilágosítást az utasítás az adó sorsáról. Azt bizonyítja, hogy a királynak csak elvileg volt módjában az adók behajtásáról gondoskodni, mert gyakorlatban az érdekelt főurak azon a címen, hogy készek csapatokat szervezni, kieszközölték tőle egész megyék adójának átengedését, mindjárt vállalkozva annak begyűjtésére is. Így kapta meg a Tolna megyéből várható pénzt, amelynek összegét előzetesen 10.700 aranyforintra becsülték, fele-fele arányban Hunyadi és vajdatársra, Ujlaki s mert a dicatorok egyike, Bodó Gergely Hunyadi később is nagy szerepet játszó bizalmi embere, túlzás nélkül feltehetjük, hogy a másik dicator meg Ujlaki megbízottja volt.²⁷⁷ Abból a tényből, hogy Rozgonyi Simon egri püspök főkancellár az északkeleti megyék adója felől rendelkezett,²⁷⁸ nagyon valószínűnek látszik, hogy az ún. dispositiók rendszerének segítségével a nagybirtok urai — a király kikapcsolásával — maguknak biztosították az adóbevételt. Sőt még további elaprózódásra is van adatunk. Éppen Rozgonyi Simon kivonta ugyanis a dicatorok hatásköre alól Várdai Miklós birtokait s az ezekről járó adó behajtására magát Várdait hatalmazta fel.²⁷⁹ A kivételezést azzal indokolta, hogy ez csapataival vele együtt az északi részekben harcolt. Ilymódon tehát a vagyonsabb földesúr azon a címen, hogy harcosaival részt vesz a hadivállalkozásban, alkalmat

²⁷⁴ Zichy okmt. IX. k. 53. sköv. l. — A tulajdonképpeni munkát a főurak természetesen nem maguk végezték el, hanem familiarisaikra bízta azt. Ezek működéséről és akadályairól (uo. 55. sköv. l.) több oklevél szól.

²⁷⁵ Zichy okmt. IX. k. 55. l.

²⁷⁶ *Teleki*, X. k. 124. l.

²⁷⁷ Hunyadi egyébként ellenőrt is küldött a beszédés szemmeltartására. Ez egyik officialisa, az ugyancsak ismételt szereplő Dóczy Mihály volt, akit Thallóczy Matkó bán családjából vett át. 1443. ápr. 25-én Hunyadi Csanádon Dóczyt, akit ugyanezen a napon az 5350 aranyforint átvételére felhatalmazott, ratiocinator taxe in comitatu de Tholna per nos constitutus-nak nevezte. (Dl. 55.256.)

²⁷⁸ 1443. júl. 8-án Rozgonyi utasítást küldött Szokolai Miklós, Kállai János, [Na]-ményi Miklós és Lónyai István exactores taxe regalis-hoz, akik a Várdai-birtokokat magukban foglaló megyékben működtek. (Dl. 55.261.). Mivel az első kettő szabolcsi, a másik kettő beregi családból származott s ugyanezen megyékben voltak a Várdai-birtokok, Rozgonyit mindenképpen megillette ennek a két megyének az adója.

²⁷⁹ omnem illam taxam regalem, que de possessionibus ipsius Nicolai de Warda provenire debet, eidem pacifice percipere et levare permittatis.

nyert arra, hogy az állami adó, a király teljes mellőzésével, közvetlenül az ő kezébe jusson.²⁸⁰ Az adót egyébként az érdekeltek azoknak a nemeseknek és birtokosoknak a jobbágyaitól, akiknek nem volt módjukban birtokaikat a tehertől mentesíteni, erélyesen — talán túlzás nélkül mondva: kíméletlenül — beszedték. A karhatalmat a megyék biztosították. A szigorúságra jellemző, hogy a bulcsi bencés apát már július 13-án kénytelen volt 50 aranyforintért elzálogosítani egy falvát, hogy kiválthassa azokat a birtokait, amelyeket Arad megye elispánjai a taxa meg nem fizetése miatt lefoglaltak.²⁸¹

1444-ben, az előző évhez hasonlóan, ugyancsak egy aranyforintos generalis taxa került kivetésre. A róla megemlékező okleveles adatok, amelyek kezünkbe kerültek, az adó beszedéséről tájékoztatnak. Ezek szerint Vas megyében Ulászló megbízásából az ispán s egy személyben szombathelyi várnagy, a lengyel Jakus gondoskodott behajtásáról, azonban belőle annyit, amennyi 150 lóra volt szükséges, mindjárt magánál tarthatott. Szintén a Vas megyei adó terhére Ulászló Gersei Lászlónak és Petőnek, a zalai ispánoknak száz lóra tett dispositiót. Csatuk kiállítására megkapták Jakustól a saját birtokaikból beszedett pénzt, a hiányt pedig ugyanannak kellett pótolnia a maradékból, sőt saját juttatásának terhére.²⁸² Zala megye adójával Ujlaki Miklós erdélyi vajda, macsói bán rendelkezett. Dicatorai, akiket ő alkalmazott, a jómódú kéznemesi családból származó Esegvári Pál és Benek egykori bolgár bán leszármazottja, Debrentei Himfi Basy voltak. A Gerseieket Ujlaki előnyösebb helyzetbe juttatta, mint amilyenben Vas megyében voltak, mert felhatalmazta őket, hogy itteni jobbágyaiktól maguk szedjék be az adót. Ellenértékül azt kívánta, hogy száz lovassal s ugyanannyi fegyverhordóval álljanak rendelkezésére, amidőn erre szüksége lesz. Egyszersmind utasította két dicatorát, hogy jelentsék neki, ha az így kiutalt összeg nem fedezné a Gerseiek katonai szolgálatának kiadásait, mert akkor a hiányt máshonnan fogja pótolni.²⁸³ Ugyancsak a zalai adóból Ujlaki kisebb összegeket is utalványozott. Így Nyársapáti Istvánnak 32 aranyforintot. A dicatorok az ilyesféle összegeket a vajda számlájára írták, annak bizonyosságul, hogy valóban az egész megye adójával ő rendelkezett.²⁸⁴ Más megyék adója nyilvánvalóan más országnagyokat és főurakat illetett, köztük — természetesen — Hunyadit is.²⁸⁵ Nem tudjuk, hogy az adót az országgyűlés rendelte-e el. Az 1443-i taxa generalis felőli áprilisi döntés és a behajtásával kapcsolatos intézkedések közt egy-másfél hónap telt el, az 1444-i országgyűlés április 18-ról keltezett decretumának kiadása és Ujlaki rendelkezési között ellenben kétszer, sőt háromszor annyi idő. A különbség oly nagy, hogy eleve sem valószínű az adó országgyűlésen történt elrendelése s ebben a megyei követek részvétele.

A várnai csatavesztést követő zavarok s a központi hatalom eltűnése érthetővé teszik, hogy 1445-ből nem ismerünk általános adófizetést említő adatot. 1446-ban ellenben

²⁸⁰ Várdai megelőzőleg a királytól is kapott dispositiót, amelynek terhére csapataival a délvidékre kellett volna vonulnia. (Zichy okmt. IX. k. 60. l. Jún. 28.: cum gentibus illis, ad quas de pecunia taxe generalis de nostra maiestate dispositionem habetis.)

²⁸¹ *Pesty Fr.*: Krassó vármegye története. II—IV. k. Budapest, 1882—1884. (A továbbiakban: *Pesty*: Krassó) III. k. 386. l. — Azok közt, akik a taxát beszedték, akadtak olyanok, akik adósak maradtak az elszámolással. Nem kevesen lehettek, mert az 1444-i decretum szükségesnek találta, hogy külön cikkben (16. art.) figyelmeztesse őket kötelességük teljesítésére.

²⁸² 1444. júl. 21. Et si exinde ipsa dispositio eorum ad centum equos exple[ri] non posset, extunc de remanentiis et dispositione vestra ipsi complere curetis. (Dl. 92.972.)

²⁸³ 1444. júl. 22. cum centum equitibus et totidem personis armigeris. (Dl. 92.973)

²⁸⁴ 1444. szept. 11. nostram ad rationem, mondta Ujlaki. (Dl. 102.415.)

²⁸⁵ Az adó befizetéséről tájékoztat, arról azonban már nem, hogy kiknek kezébe került, Peterdi Forisnak és társainak a Pozsega megyei közgyűlésen tett 1444. aug. 7-i yallomása, amely szerint ők a zálogul kezükben tartott orjái uradalomból etiam taxam regalem floreni auri per totum regnum impositam megfizették. (Dl. 33.790.)

a kormányzóválasztó pesti országgyűlés decretumának kiadását követőleg a negyedik napon (június 16.) az országnagyok arról értesítették a megyei birtokosokat és a királyi, királynéi városokat, hogy valamennyi országlakossal együtt keresve az utat és módot, miként lehetne a belső és külső ellenségekkel szemben az ország védelméről gondoskodni, nyugalmat pedig biztosítani, teljes egyetértésben a következők felől állapodtak meg: Az egész országban minden öt telekre, bárki, akár a király legyen is birtokosuk és minden mentesítést figyelmen kívül hagyva, a *lucrum camerae* módjára, továbbá minden négy jobbágytalan nemesre egy aranyforintot kell kiróni, a kivetéstől számított két hétalatt beszédni és a kormányzónak átadni, hogy ez a pénz birtokában a védelemről és rendről gondoskodhassék. A nemesek tehát, hangzik tovább az országnagyok felszólítása, jobbágyaikat, a királyi s királynéi városok, a jobbágytalan nemesek, valamint a bármiféle szabadsággal rendelkezők pedig önmagukat engedjék adóval megróvatni s fizetési kötelezettségüknek a megállapított idő alatt tegyenek eleget. Mégpedig a Szabolcs megyeiek — a felszólításnak hozzájuk intézett példányát ismerjük — a kormányzó rendelkezése értelmében a váradi püspököknek, Vitéz Jánosnak vagy megbízottjának. A vonakodót a püspök jogosult birtokai elfoglalásával sújtani oly módon, hogy azok csak tíz marka lefizetése ellenében válthatók vissza.²⁸⁶

Az adó, ha szabad egyetlen megye példájából következtetni, nem mindenütt jutott tehát közvetlenül Hunyadi kezébe.²⁸⁷ A király példájára mint kormányzó ő is kénytelen volt helyenként főuraknak — Szabolcs esetében a váradi püspököknek — bandérium kiállítására átengedni. Szabolcs megye július 23-i oklevele szerint Vitéz két megbízottja, Balázs mester váradi kanonok és Kartali Pál, munkájuk befejezése után átadták a szolgabíráknak a hátrálékosok névsorát. Ez nincs minden tanulság nélkül. Kiderül belőle, hogy Várdán Miklós, azaz Várdai Miklós, az egyik ispán 135, Eszláron Kállai Lőkös János, a másik ispán 17, Böszörményen, Dadán és Ladányon pedig maga Hunyadi maradt 120, 40, illetőleg 10 porta után az adóval hátrálékban.²⁸⁸ Tagadhatatlanul komolytalanul hangzik ezek után a megyei oklevél fenyegetése, hogy a fizetni vonakodókat meg fogják bírságozni. Az ispánok és Hunyadi önmagukat? — kérdezhetnők. Természetesen másról van szó, mint ellenszegülésről vagy a rendelet semmibevételéről. A felsoroltak, talán mások is nem az ország, hanem a püspök elől vonták el az adót, hogy a saját fegyvereseik kiállítására fordítsák. De ha meg is engedjük ezt a valószínű feltevést, el nem hallgat-

²⁸⁶ *Kovachich*: *Vestigia* 261. l. Az oklevél eredetije: Pécsi püspöki könyvtár. Manuscr. AA III. Nr. 14. 154. sz. (O.L. Filmtár.)

²⁸⁷ Vas megyében Hunyadi két familiarisa, Zeleméri László és Baladi Pelbárt szedte be a taxát. Gersei László előadása szerint itt két birtokának jobbágyai a kiórást követő 15 napon belül eleget akartak tenni kötelezettségüknek (*quam scilicet pecuniam ipsarum possessionum dudum ante quindecim dies post dicationem ipsius taxa eisdem dicatoribus villici et populi ipsius domini Ladislai reddere curassent*), azok azonban vonakodtak a pénzt átvenni. (Dl. 93.047.)

²⁸⁸ *Item qui non solverunt. Primo Mathie de Backa Benk tenentur solvere portas XXIII. Item Monyoro Mathie de Backa t.s.p. XXIII. Azzouay Ladislai t.s.p. VIII. Item Ezen Akos t.s.p. LXXVIII. Item Agthelek Akos t.s.p. XVI. Item Varda Nicolai t.s.p. CXXXV. Item Rosal Nicolai t.s.p. XV. (Áthúzva: Item Hungthelek Michaelis Bazded t.s.p. Item Konyar Michaelis de Bezded t.s.p. Item Patrho Michaelis de Besded t.s.p. LXXXVII.) Item Zekel Iohannis Lewkes de Kallo t.s.p. XII. Item Bayon nobilium t.s.p. III. Item Ladan Mathie de Backa t.s.p. XXXIII. Item Sap nobilium t.s.p. IX. Item Bezermen magnifici Iohannis de Hwnyad t.s.p. CXX. Item Ezlar Iohannis Lewkes de Kallo t.s.p. XVII. Item Dada Iohannis wayuode t.s.p. XXXX. Item Ezlar Michaelis t.s.p. XVI. Item Pygh filiorum Ffarkas t.s.p. XV. Item Ladan magnifici Iohannis wayuode t.s.p. X. Item Bay Valentini t.s.p. III. Item Starka Iohannis t.s.p. VI. Ideo nos ipsos prenotatos pro non solutione ipsorum commisimus fore convictum (!), si se rationabiliter non poterint excusare. (Dl. 55.335.)*

hatjuk, hogy a rendelet szövegével és értelmével, méginkább pedig mai felfogásunkkal mégis csak ellenkezik az.

Mindez azonban már messze elvezet az országgyűlés és az adómegajánlás kapcsolatának vizsgálatától. Az összefüggés az utóbbiak közt szorosnak és kételymentesnek látszik. Az országnagyok július 16-i oklevelükben azt mondták, hogy valamennyi országlakossal, azaz a nemesség képviselőivel egyetértésben „a jelen gyűlésükön”²⁸⁹ hozták meg határozatukat, ami, mivel a decretum július 13-án kelt, úgy volna magyarázható, hogy a döntések írásba foglalása után, de még mindig az országgyűlésen került sor az adó megajánlására. Az adó jellegének megvizsgálása azonban kételyt támaszthat bennünk, hogy elrendelésében a megyei követeknek jelentős szerepük lehetett. Az adó, amennyiben a jobbágyságot érinti, a *lucrum camerae* megismétlése. A kamaranyereség, mint ismeretes, Zsigmond uralkodása alatt nagyobb telek után 30, kisebb után 15 ezüst dénárt tett ki, valószínűleg az 1430-as évek elejének nagy pénzromlása idején azonban a király úgy segített az államháztartás helyzetén, hogy öt-öt telket összefogatott s ezek jobbágylakóitól egy-egy aranyforintot szedtetett be. Azaz a pénzromlásból húzható előnyt megvonta a jobbágyságtól. Úgy véljük, hogy Albert 1439-i decretumának az a rendelkezése, amely a kamaranyereségnek régi módon, a Lajos király idejében szokásos beszédését hangsúlyozta, a Zsigmond-féle, aranyforintra való átszámításnak próbált véget vetni. Nem hisszük, hogy sikerrel, erre vonatkozólag azonban a tüzetesebb kutatások még hiányzanak. Könnyen elképzelhető, hogy az elvileg helytelennek tartott behajtási módba a megyei követek most, amidőn Hunyadi meggyőzte őket annak feltétlen szükségességéről, belenyugodtak. Az 1447. évi adó elrendelésének körülményei azonban ellene mondanak feltevésünknek.

Ez jellegében pontosan megegyezett az előző évivel, öt portánként egy aranyforintot tett ki és a kormányzó rendelkezett vele. Az országnagyoknak Bártfa városához intézett 1447. szeptember 5-i felszólítása szerint a pesti országgyűlésen vetették ki²⁹⁰ s mert Hédervári Imre mosoni ispán augusztus 7-én alispánját sürgette, hogy a kormányzó újabb levele értelmében siettesse a taxa behajtását s az összeget minél előbb juttassa el hozzá,²⁹¹ mindenképpen szokatlanul hosszú idő telt el a megajánlás és a beszéd között, mégha figyelembe is vesszük, hogy korábban Giskra igényei akadályozták a kormányzó hatáskörének az északi részekre kiterjesztését. Szó sem volt már két hétről. Mivel az országgyűlésmárcius 25-én fejeződött be, ötödfél hónapig kevésnek bizonyult, hogy Moson megye adója együttlegyen. A március 25-i kelettel ellátott 1447. decretum nemcsak nem szól az adóról, hanem azzal gyökeresen ellenkező rendelkezést tartalmaz. 26. pontja ui. kimondja, hogy a *lucrum camerae* többször nem vethető ki, mint a régtől megszokott időben, továbbá csak a forgalomban levő pénzben követelhető és senkit sem lehet kényszeríteni, hogy aranyforinttal tegyen eleget fizetési kötelezettségének.²⁹² Ez a tiltakozás a nemesség igényeit fejezte ki, de éppen ezért nem tehető fel, hogy ugyanakkor, amidőn bekerült a decretum szövegébe, a megyei követek hozzájárultak volna a most elítélt adónak a kifogásolt módon való beszédéhez. Az ellentmondás feloldása érdekében kénytelenek vagyunk

²⁸⁹ in presenti congregatione nostra.

²⁹⁰ Az országnagyok szerint Hunyadi jelentéséből kedvetlenül értesültek, hogy presentem taxam puta de singulis quinque portis singulum unum florenum auri per nos nuper in nostra congregatione generali Pestiensis pro inevitabili huius regni necessitate solvere debere per totum regnum dispositam a kormányzó számtalan sürgetése ellenére sem megálltatták át. (Bártfa város lt. Középkori oklevelek, 489. sz.)

²⁹¹ Hédervári oklt. I. k. 247. l.

²⁹² Kovachich: Sylloge I. k. 124. l. *Lucrum camerae non plus, quam tempore ab antiquo solito dicari debet.* Értelme vitatható, azonban a *solum* szó behelyezésével sem módosul feltevésünk. Eszerint a régi időtől fogva szokásos *lucrum camerae*-nál több — azaz további kamaranyereség — nem követelhető.

feltenni, hogy az adó megállapítására a voltaképpeni tárgyalások után s a nemesi követek nagyobb részének részvétele nélkül, talán eltávozása után került sor.

Az 1448. évi adónak az országgyűléstől függetlenül történt kivetését tanúsítja a kőrmöcbányai vállalkozó polgár, Modrar Pál március 3-i elismervénye. Ez egyrészt határozottan megmondja, hogy a dica generalis-t a bárók rendelték el,²⁹³ másrészt keltezésében arról tanúskodik, hogy a május második felében tartott országgyűlést két hónappal megelőzve már a dicatorok kezében volt a begyűjtött pénz. Az adó nagyobb volt, mint az előző évi, mert négy telkenként tett ki egy aranyforintot. Beszedésére és közvetlen felhasználására, mint korábban is, az egyes országnagyok és nagybirtokosok nyerhettek felhatalmazást. Modrar ui. az Abauj megyei adóból Pelsőczy Bebek Imre erdélyi vajda, a jászok és Abauj megye ispánja felhatalmazása alapján kapott 200 aranyforintot. Azonban az országgyűlést követően is szólnak adatok adóról. Augusztus 12-én Hunyadi utasította Középszozlnok megyei dicatorát, hogy a „beszedett pénzt”, mivel fegyvereseket kell felfogadnia, hadseregével pedig a török ellen megindult, azonnal hozza utána, ha pedig még nem hajtotta volna be, haladéktalanul cselekedjék.²⁹⁴ Kétségtelenül evvel az adóval egyidőben folyt be az a 250 aranyforint, amelyet Perényi János tárnokmester Ung megye birtokosaitól szeptember 1-én taxa generalis címén vett át.²⁹⁵ Az Ung megyei dica neve, sőt mértéke is — négy telkenként egy aranyforint — pontosan megegyezik az abaujival s így valószínűnek kell tartanunk, hogy a Hunyadi által csak általánosságban „pecunia”-nak nevezett adó azonos velük. Arra a kérdésre, hogy miért került sor Abauj megyében oly korán a beszedésre, vajon nem két generalis taxa-t vetettek-e ki egy év alatt, nem tudunk válaszolni.

Minden kétséget eloszlat az 1449-i adó arra vonatkozólag, hogy megyei követek nem voltak szükségesek elrendeléséhez. Ebben az évben egyáltalán nem volt országgyűlés, hanem csak az országos tanács volt együtt júniusban.²⁹⁶ Ennek ellenére mégis kivetésre és beszedésre került egy generalis taxa, amelyet az ország valamennyi lakója köteles volt megfizetni. Szécsi Dénes bíboros, esztergomi érsek július 12-i utasítása tanúsítja ezt, amelyet Pozsony megyébe küldött dicator et exactor-ához, Cheppen-i Mihály diákhöz intézett. Arra szólította fel benne emberét, hogy mentesítse a pozsonyi polgárokat az általánosan elrendelt adó beszolgáltatásától, mivel azt nekik ő és a kormányzó elengedte.²⁹⁷ Az utasítás amellet, hogy a bevételnek az előkelők közti szokásos szétosztását is tanúsítja, időben igen közel esik a júniusi tanácskozáshoz. Mint 1443-ban, most is körülbelül két hétnyi idő telt el az adó elrendelése és a beszedésére tett első intézkedések között.

Országgyűlés nélkül és a megyék hozzájárulását előre meg nem szerezve került sor 1450-ben az északi részeket terhelő adónak a kivetésére, amelyről később fogunk szólni, de ugyanerről tanúskodik az 1451. évi generalis taxa is. Ezt igen későn rótták ki. Ha Hunyadi november 27-én figyelmeztette a pozsonyi polgárokat Esztergomból, ahol akkor az országos tanáccsal tartózkodott,²⁹⁸ hogy ne vonakodjanak az adót megfizetni — helyesebben: a város birtokában levő falvak jobbágyaival megfizettetni —, akkor nagyon valószínű, hogy az országnagyok az adózást elrendelő első utasításukat az év utolsó

²⁹³ ex et de dicca generali videlicet a quatuor porus unum auri florenum per huius regni barones imposita. (Dl. 88.228.)

²⁹⁴ *Thallóczy*: Szerbia 151. l.

²⁹⁵ Dl. 31.575.

²⁹⁶ Ezt *Kovachich* (Vestigia 272. l. és Supplementum II. k. 110. l.) és *Teleki* (II. k. 115. l.) előadásával szemben *Knauz* (i. m. 90. sköv. l.) meggyőzően bizonyítja.

²⁹⁷ a solutione presentis taxe cunctis regnicolis generaliter imposita, ne is háborgassa őket pretextu huiusmodi taxe. (Pozsony város lt. Középkori oklevelek. 4179. sz. O.L. Filmtár.)

²⁹⁸ *Knauz*, i. m. 106. l.

negyedében bocsátották ki. Nem országgyűlésből, amit nemcsak abból következtetünk, hogy ezidőtájt ilyenről nincs tudomásunk, hanem méginkább a kormányzó szavaiból: az adót a prelátusok és bárók rendelkezése értelmében kell megfizetniük,²⁹⁹ mégpedig az ő dicatorainak. Ugyanily határozottsággal szolt Hunyadi „a prelátusok és bárók által elrendelt taxaról” abban az 1452. január 5-i levelében, amelyben megdicsérte Temes megyében tevékenykedő familiarisának, Fejéregyházi János diáknak az adó beszédese körül kifejtett buzgalmát.³⁰⁰ Ezek után az országos tanácsnak a taxa felől döntő szerepe annak ellenére sem lehet kétséges, hogy Rozgonyi Rajnáld székelyispán 1451. szeptember 20-án Sopron várost „az országglakók egyeteme, ti. a prelátusok, bárók és az ország nemesi” által választott és kiküldött dicatorok támogatására hívta fel.³⁰¹ Azt hisszük ugyanis, hogy Rozgonyinak országgyűlést sejtető kifejezését éppen úgy nem szabad szó szerinti értelemben vennünk, mint szavait, amelyek a dicatoroknak az universitas regnicolarum által történt megválasztására utalnak.

Nem jogosít fel ellenben Hunyadi két utasítása annak feltételezésére, hogy az adó teljes egészében az ő kezébe került. Bármennyire csábító volna egybehangzó vallomásukat a két határvidéki megye közt elhúzódó egész területen érvényesülőnek tekinteni s azt következtetni, hogy nemcsak Pozsony és Temes megyékben, hanem máshová is Hunyadi küldötte ki a dicatorokat, az általánosítással alaposan elvetnők a súlykot. Mindjárt Sopron megye adója sem a kormányzóé lett, hanem Rozgonyié, kétségtelenül az ország-nagyok dispositiójából. A székelyispán és testvére, Rozgonyi János erdélyi vajda szedették be ugyanis saját embereikkel a megye *lucrum camerae*-ját, mégpedig Hunyadinak „az országglakók nagyságos és nemes személyeivel” együtt hozott határozatából. Mindez még az év legelején történt.³⁰² Ha tehát most, az év őszén, ismét Rozgonyi jelentkezik az adóért, akkor ezzel érdekeltiségének adott kifejezést. A taxa generalis egyébként ismét megegyezett a kamarahasznával. Éppen a Rozgonyiak Sopron megyei adószedőjének, Sasvári Istvánnak október 5-i leveléből állapíthatjuk ezt meg, amelyben magát gyenge latinsággal „dicator et exactor de presenti lucri camerarum”-nak nevezte.³⁰³ Mivel, mint említettük, az 1451-i kamaranyereség már az év elején a Rozgonyiak kezébe került, ez a *jelenlegi* *lucrum camerae* csak a taxa generalis-szal lehet azonos, amelyre viszont azért lehetett nevét átruházni, mert őt telkenként szintén, egy aranyforintot tehetett ki.³⁰⁴

Oly adatot, amely 1452-ben kivetett adóról emlékeznék meg, nem ismerünk. Ha sor került beszédésére, amit éppen nem tarthatunk valószínűtlenné, összege, sőt behajtásának körülményei sem térhettek el a megelőző éviétől. Azt látva, hogy Sopron és Pozsony megyék *lucrum camerae*-ja 1452-ben Cillei Ulrikot illette,³⁰⁵ nincs semmi okunk annak feltételezésére, hogy az adó most inkább jutott volna el a kormányzó kezébe,

Ellenben fordulat következett be 1453-ban, mégpedig két vonatkozásban is. Egyrészt Hunyadi, a kormányzóságról való lemondása után, főkapitány

²⁹⁹ iuxta dispositionem dominorum prelatorum et baronum regni.

³⁰⁰ in extradatione taxe per dominos prelatos et barones instituta. (Sztáray oklt. II. k. 488. l.) A feltevést, hogy Temes megye adójáról van szó, valószínűsíti a levélben említett Pocsaji Lászlónak temesi alispánsága. (Uo. 482. l.)

³⁰¹ *Házi*, I/3. k. 331. l.

³⁰² Uo. 311. l.

³⁰³ Uo. 335. l.

³⁰⁴ Az elmondottakat megerősíti a Sáros megyei adó sorsa, amelyről Giskrának 1451. okt. 13-i rendelkezése tájékoztat. Ez is *lucrum camerae*-nak nevezi, mint a főkapitányt illető jövedelemnek beszédésével bízta meg Eperjes várost, felhatalmazva, hogy 200 aranyforintot — nyilván kölcsön ellenértékéül — megtartson magának, a többi beszolgáltatását ellenben kötelelességévé teszi, keltezése pedig szintén egybeesik az országnagyok rendeletének feltételezett időpontjával. (*Iványi*: Eperjes 355. sz.)

³⁰⁵ *Házi*, I/3. k. 350. l.

s a királyi jövedelmek kezelője lett, következőleg reménye nyílt, hogy az uralkodó nevében, az eddiginél nagyobb hatáskörrel rendelkezék pénzügyi kérdésekben, másrészt a nemesség is megmozdult, hogy szavát az adó elrendelésénél érvényesítse. A két jelenség, mint a közelebbi vizsgálat elárulja, kapcsolatban állott egymással. A Bécsben tartózkodó V. László a Hunyadiak szemben ellenséges érzelmeket tápláló Cillei ösztönzésére, 1453 július első napjaiban országgyűlés nélkül, jobbágyonként egy forint adót vetett ki a Honttól Szabolcsig húzódó tíz megyére.³⁰⁶ Indokolásul az országrész védelme körül reá váró feladatokat hozta fel s egyszersmind ígéretet tett, hogy nem szándékozik az adót megismételni vagy szokássá tenni. Az Axiomita Péter vezetése alatt álló táboríták elleni hadjárat költségeinek fedezésére kellett a pénz,³⁰⁷ azonban Hunyadi kikapcsolásával. Az adó kivetésére és behajtására a király saját embereit küldte ki azzal az utasítással, hogy a pénzt Bártfa városnak adják át, az utalványozásra pedig Cilleit és az ausztriai Holczler Konrádot hatalmazta fel.³⁰⁸ Az intézkedés sértette Hunyadi érdekeit. Csak helyeselhetette tehát, hogy a tíz megye és az érdekeit főurak — névszerint Hédervári László egri püspök, Pálóczi László országbíró, Perényi János tárnokmester, Pálóczi Simon lovászmester, Rozgonyi Osvát székelyispán, Rozgonyi György és Sebestyén volt pozsonyi ispánok, Pálóczi János ungi ispán, Ónodi Czudar Jakab, Serkei Lorándi György, Homonnai Bertalan — megtagadták segédkezésüket az adó beszedéséhez, majd Kállai Lőkös János személyében követet küldtek Bécsbe a királyhoz azzal a megbízatással, hogy eszközölje ki az adó csökkentését. Ebből az alkalomból hangzott el V. László előtt Kállai szájából az érv, hogy az uralkodó rendelkezése sérti megbízói szabadságát,³⁰⁹ ami bizonyára úgy értendő, hogy a nemesség felfogása szerint az ő hozzájárulása nélkül adó nem vethető ki. A király augusztus 15-én méltatlankodva válaszolt: Ígérete, hogy az adóztatást nem óhajtja rendszeressé tenni, elég erős biztosítékul szolgálhat számukra. Csak végső szükségből tette meg lépését, mivel idegen kézből kiragadhatva, atyai házat üresen találta és semmi más utat nem látott maga előtt, amelyre különben is nem annyira a saját, mint inkább az ország helyzete kényszerítette rálépni. Voltaképpen úgy illett volna, hogy oly sok baj láttára önként siessenek segítségére. Az adó súlya sem szerfelett nagy, de ha már annyira kéri mérséklését, hozzájárul, hogy ez alkalommal öt portánként csak egy forintot fizessenek, amint már határoztak is, fenntartja azonban, hogy abban az esetben, ha az ily módon befolyó pénz nem lenne elegendő a megkezdett vállalkozás befejezésére, felemeljék azt oly mértékben, amint velük együtt tanácskozva majd végzéssé lesz.³¹⁰

Kállai küldetése eszerint teljes sikerrel járt. Megbízói, köztük a tíz megye, határozott ígéretet nyertek, hogy adó kivetésére a jövőben megkérdezésük és

³⁰⁶ Névsoruk: Hont, Nógrád, Heves, Borsod, Abauj, Torna, Zemplén, Ung, Bereg, Szabolcs.

³⁰⁷ *Tóth-Szabó*, i. m. 284. sköv. 1.

³⁰⁸ V. László júl. 4-i rendelete: uo. 407. l. Holczler bécsi polgárból lett az osztrák hercegség magister hubarum-a, 1453-ban pedig a körmöcbányai urbura- és pénzverő-kamara ispánja. (*Krizskó P.*: A körmöci régi kamara és grófjai. Értekezések a történelmi tudományok köréből. VIII. k. 10. sz. Budapest, 1880. 32. l.)

³⁰⁹ id esse contra libertatem.

³¹⁰ contributio illa in maiorem numerum augmentetur secundum quod vobiscum pro rerum ingruentia duxerimus concludendum. (*Kovachich*: Supplementum II. k. 118. l. Az oklevél eredetije: Dl. 55.546.)

hozzájárulásuk nélkül nem fog sor kerülni.³¹¹ Kállai még csak útban volt Bécs felé vagy talán el sem indult,³¹² Szabolcs megye elébe vágva a király válaszában, kifejezésre juttatta meggyőződését, hogy az adó megszavazásának országgyűlésen kell megtörténnie, az ő kiküldöttjeit pedig szó illeti meg ott. Voltaképpen az adófizetési kötelesség teljesítésére állított fel szankciókat „a szabolcsi nemesek egyeteme”, határozataiba azonban beiktatta, hogy oly adóról van szó, amely felől dönteni megbízottjukat országgyűlésre a prelátsók, bárók, nemesek és előkelők közé küldik el.³¹³ Azaz a megye mintegy garanciát vállalt, hogy az országgyűlésen megszavazott adót a király meg is fogja kapni. Ennek érdekében kimondotta, hogy az ispán vagy az alispán és a szolgabírák három márka bírsággal megtétélve kötelesek behajtani az adót a késedelmesektől, kötelezte tagjait, hogy nem fogják ezeknek pártját, sőt fegyverrel is támogatják az ispánt vagy az alispánt, ha erejük kevés volna a vonakodók észreterítéséhez.³¹⁴

A bécsi tárgyalás eredményeül egyötödére leszállított taxa generalis-t 1453 őszén Hunyadi László szedette be, bizonyára atyja felhatalmazásából s így a volt kormányzó nemcsak viselte a királyi jövedelmek adminisztrátorának címét, hanem annak hatáskörét el is látta. Az adó egyébként nemcsak a felsorolt tíz északi megyéből folyt be, hanem az ország egész területén kivetésre került.³¹⁵ Sőt Nyitra megyében telkenként fél forintot tett ki.³¹⁶ Vajon azért, mert itt nem aranyforintban számították az adót, a dénáros forintnak pedig fele tette ki egy aranyforintnak az ötödét, — nem tudjuk.

Az 1454. év elején tervezett hatalmas méretű hadi vállalkozás, amely az ország egész fegyveres erejének igénybevételére számított, útját vágta az adókivetésnek. A vagy katonai szolgálat vagy adó elv alapján a bandériumok és a köznemesi felkelők hadbavonulása esetén adószedésre nem kerülhetett sor. Az alternatívát Hunyadi is figyelembe vette, amidőn egy hónappal az 1454-i decretum kiadása után, március elsején Pozsony várost nagy kedvezményben óhajtván részesíteni, a király nevében és hatalmából mentesítette a

³¹¹ A magyar rendiség sikere kihatott az ausztriára is. Aeneas Silvius 1453. okt. 16-i levele szerint Eizinger az osztrák tanácsban megakadályozta az V. László prágai útjához és koronázásához nélkülözhetlen pénznek adó formájában való kivetésének szükségességét mondta a négy rend összehívását, valamint beleegyezésük elnyerését. (Eizinger negat pecuniarum contributionem populis indicendam, nisi quatuor regionis, ut aiunt, status convenientiam exigendamque pecuniam decernant. *Wolkan* III/I. k. 304. l.)

³¹² A király Bécsben aug. 15-én választott előterjesztésére, az a megyei közgyűlés pedig, amelyről most fogunk szólni; pontosan tíz nappal korábban, aug. 5-én zajlott le.

³¹³ Idézzük az oklevélből megfogalmazójának bizonytalan latin tudásról tanúszkodó bevezető szavait: Nos universitas nobilium comitatus de Zabolch... a primitis universaliter detreveramus et stabiliveramus, ut quicumque nobilium dicti comitatus partem nostram in solutionibus pecuniarum, quibus pecuniis in conventionem generalem in medium dominorum prelatorum, baronum, nobilium et procerum huius regni Hungarie transmissurum, non tenerint, attól három márka bírsággal hajtsák be az ispánok, alispánok és szolgabírák. (Dl. 81.098.)

³¹⁴ Ugyanekkor a megye, ellentétben a gyakorlattal, a jobbágytalan nemes adóját, erősen leszállítva, 12 dénárban állapította meg.

³¹⁵ Hunyadi László 1453. okt. 4-én Szikszóról Szabolcs megyét arra hívta fel, hogy presentem taxam generalem super totum regnum impositam engedje kivettetni és behajtani, még pedig secundum limitationem lucris camare, vagyis az adó valóban a kamara nyereséggel volt azonos. (Dl. 81.108.)

³¹⁶ Itt 1453. dec. 20-án a megye ispánja és szolgabírái megállapították, hogy Forgách János elpusztította Forgách Péternek és György fiainak Kosztolány nevű birtokrészét pro taxa generali scilicet medio floreno de singulis portis, holott a kárt szenvedettek prenotatam taxam megfizették. (Dl. 59.448.)

török elleni hadjáratban való részvételtől, továbbá, ha Magyarországon valami taxa generalis vagy pénzbeli adózás rendeltetnék el, beszolgáltatási kötelezettségének teljesítésétől. A főkapitány, bármennyire volt szívevágya egy nagylétszámú hadsereg gyors kiállítására, élt a gyanúperrel, hogy terve nem valósul meg s akkor majd újra a már szokottnak mondható adót kell kivetni egy szerényebb sereg ellátására. Balsejtelmének kifejezést is adott azzal, hogy említett oklevelében „az esetleg kivetésre kerülő taxa beszedőihöz” fordult a város mentesítését kívánó parancsával.³¹⁷ Amitől tartott, hamar bekövetkezett: a hadi vállalkozás terve kútba esett. Így tehát sor került az adó kirovására, még pedig a márciusban tartott budai országgyűlésen. Az adóra vonatkozólag Hunyadinak két—június 23. és 26-i.—rendeletét ismerjük, ezek azonban sajnos nem utalnak annak eredetére. Az egyik figyelmeztetés Esztergom és Pilis megyék birtokosaihoz, hogy a fél forintnyi generalis taxa-t, amelyet már kiróttak rájuk, a dicatoroknak és Gayi Gergelynek fizessék meg,³¹⁸ a másokban pedig Hunyadi leszállítja a Sáros megyeiek adóját három portánként egy aranyforintra, mivel javukra beszámítja, hogy a szebeni erődítményt ellátták élelemmel.³¹⁹ Főleg az adónak a korábbi, megszokottaknál nagyobb volta indokolja a feltevést, hogy a budai tanácskozáson, amely kivetéséről határozhatott, a köznemesek képviselőinek is részt kellett venniük. A beszéd időpontja egyébként összhangban van a márciusi feltételezett határozattal. Az adó behajtását, ha két adatból következtetni szabad, Hunyadi teljes hatalommal, általa kirendelt dicatorokkal és ellenőrökkel intéztette s így a pénz az ő kezébe került. Ha még az esztergomi érsek megyéjének az adója felől is ő rendelkezett, még inkább őt illethette a többi megyéé.

Az 1455-i adónak országgyűlésen történt elrendelését V. Lászlónak Pozsony városhoz intézett március 27-i utasítása bizonyítja. Azt kérték a polgárok, olvassuk, hogy a Magyarország nemeseinek egyeteme által a török ellen elhatározott taxa generalis-tól mentesüljenek, kérésük azonban sok kényszerítő ok miatt nem teljesíthető, ennél fogva az adót fizessék úgy meg, amiként a nemesek közössége megszabta.³²⁰ Az 1453-ban bekövetkezett változás szembe-tűnő jele, hogy a rendelet többé nem a prelátusok és bárók határozatára utal, sőt nem is az őket szintén magában foglaló országgyűlésre, hanem egyenesen a köznemességet, az universitas vagy communitas nobilium-ot jelöli meg az adófizetés elrendelőjének. Az országgyűlés az év januárjának végén és februárban megtartott diéta volt, amelynek időpontjával a királyi rendeletnek a kelte is összhangban van. Az adó telkenként fél forintot tett ki, behajtását pedig Hunyadi László intézte. Ő foglaltatta le Szentgyörgyi és Bazini Gróf Imre egyik familiarisának, Bittó Péternek Sötétpej nevű lovát a taxa moderna

³¹⁷ exactoribus prescripte taxe fortasse inponende. (Pozsony város lt. Középkori oklevelek. 4394. sz. O.L. Filmtár.)

³¹⁸ Dl. 44.734.

³¹⁹ Dl. 70.244.

³²⁰ taxam generalem, que per universitatem nobilium regni nostri Hungarie contra Turcos decretata est; eo modo, quo per communitatem nobilium regni nostri Hungarie instituta est. (Pozsony város lt. Középkori oklevelek. 1701. sz. O.L. Filmtár.) A Kassához és Bártfához ápr. 1-én intézett azonos királyi felszólítások általánosabb fogalmazásúak: taxam illam generalem, que pro exercitu contra Thurcos fiendo super vos imposita est. (Kassa város lt. Schwarzenbach-gyűjt. 266. sz. O.L. Filmtár és Bártfa város lt. Középkori oklevelek. 771. sz.)

megfizetésének elmulasztása miatt,³²¹ s ugyanő, de már Ujlaki Miklós erdélyi vajdával együtt biztosította a borsmonostori ciszterci apátság jobbágysai számára a taxa generalis-tól régi szokáson alapuló mentességüket.³²²

Az 1456 márciusi országgyűlés telkenként egy aranyforintos taxa megfizetését határozta el. V. László május 14-i utasítása, amely az adó nagysága felől pontos tájékoztatást nyújt, már a második volt ez ügyben Pozsony városhoz. Az első a polgárokat valamennyi portájuk utáni fizetésre szólította fel, az utóbbi ellenben a 200 aranyforinton felüli összeget elengedte nekik.³²³ Az adót az országgyűlés részben a taboriták semlegesítésére, a hatalmukban levő erődítmények kiváltására szánta. Így megérthető Ujlaki május 28-i hivatkozása, hogy „Magyarország összes főpapjai, bárói és nemesei határozatából” váltotta ki a Nógrád megyei Jenő Axamit Péter kezéből 2.200 aranyforintért,³²⁴ viszont magyarázatra szorul Szentmihályi Pongrácz lipői ispán június 25-i kijelentése, hogy 5.700 aranyforintot vett át a taboriták számára a „mostani taxából” Gutti Ország Mihálytól, Lendvai Páltól és Forgách Jánostól a király és a bárók dispositiojából.³²⁵ Úgy véljük, hogy a „dispositionak” utalványozás jelentése, mivel időrendben későbbi rendelkezést örökít meg, nem áll ellenében a határozat országgyűlésen történt meghozatalával.

1457-ből nem ismerünk taxa generalis-ról szóló megemlékezést. Az a királyi meghívó, amely a nemességet arra szólította fel, hogy személyesen jelenjék meg Rákoson, a királyi jövedelmek elégtelenségéből származó bajok megszüntetését kívánta az országgyűléstől s így eleve az adóproblémát helyezte előtérbe. Az országgyűlés azonban V. László ismételt sürgetésére sem alakult meg, mert a Hunyadi-párt, László kivégzése és Mátyás elfogatása után, eltökélten szembefordult az uralkodóval, a megyék pedig távol maradtak. Talán nem túlzás, ha megkockáztatjuk az állítást: a megyék vonakodásában közrejátszhatott a meggondolás, hogy éppen így, meg nem jelenésükkel és ezzel az adókivetés megakadályozásával mérhetik a legsúlyosabb csapást a Hunyadiak ellenfeleire.³²⁶

Úgy véljük, ekkor, 1457-ben nemcsak elv, hanem valóság is, hogy a nemesség országgyűlési hozzájárulása nélkülözhetetlen feltétel az adó elrendeléséhez. Eltérés és kivétel nincs többé, a nemesség ily irányú szereplése egy rendszer nélkülözhetetlen és meg nem másítható részévé lett. Bizonyítékul hadd idézzük azokat az adókivetéseket, amelyekre rendkívüli körülmények kielégítése céljából egy-egy országrészben került sor.

³²¹ Dl. 94.979. Ebben olvassuk: pro non solutionibus taxe moderne medii videlicet floreni.

³²² Sopron vármegye története. Oklevéltár. Szerkeszti Nagy I. I–II. k. Sopron, 1889–1891. (A továbbiakban: Sopron vm. oklt.) II. k. 348. l., tévesen 1450. évi kelettel. Amíg az előbbi levél aug. 14-i kelte beleillik az események menetébe — a levélben Szentgyörgyi arra kér egy magnificus vir-t, hogy támogassa familiarisát a zálogul lefoglalt ló visszaszerzésében —, a felmentés nov. 12-i dátuma, mivel az oklevél a Sopron megyében akkor működő dicatorokról és presens taxa generalis-ról tesz említést, nem egyeztethető azzal össze.

³²³ Katona, i. m. XIII. k. 1050. és 1060. l.

³²⁴ Tóth-Szabó, i. m. 410. l.

³²⁵ de taxa presenti ex dispositione regie maiestatis et baronum pro emulis regni de Thabor solvenda. (Dl. 59.466.)

³²⁶ Országos adó helyett így csak egyszerű taxát tudott V. László kiróni a királyi városokra és falvakra. (Bécsből szept. 1-én Sopronhoz intézett rendelete: *Házi* I/4. k. 220. l.)

Elsőnek a régibb helyzetre jellemző példával ismerkedjünk meg. 1450 márciusában Mezőkövesden Hunyadi és a magyar főurak egy csoportja, tárgyalások után, megegyezett Giskrával. Biztosították a cseh főkapitány számára kezében levő birtokállományát, abból a célból pedig, hogy oly sok bajt okozó fegyvereseit eltávolíthassa az országból, pénzbeli kárpótlást ígértek neki.³²⁷ A megállapodást Hunyadi, továbbá Hédervári László egri püspök, Pálóczi László országbíró, Perényi János tárnokmester, Pálóczi Simon lovászmester, Pelsőczy István, Pálóczi János, Nánai Kompolth János ajtónálló-mester, Tornai Szilveszter, Serkei György, Perényi János, az ifjabb, Perényi Pál, Kazai György, Berzeviczi Pohárnok István kötötték meg „a magyar királyság egész egyetemének nevében és személyében”³²⁸ s ugyanők értesítették március 28-án Nógrádot, valamint a többi megyét is, hogy a kárpótláshoz szükséges pénzt az ő adójukból akarják előteremteni. Formaszerint a felsorolt előkelők csak kérték a megye nemeseit: engedjék meg az országbírónak, hogy embereivel és familiarisaival egy szolgabíró kíséretében jobbágyaiktól adót szedethessen be, az a kijelentésük azonban, hogy a vonakodókat a megye ispánja vagy alispánja és a szolgabírák birságolásokkal fogják jobb belátásra bírni, semmi kétséget sem hagy, mily teljes mértékben volt kérésük el nem hárítható parancs. Az adó egyébként az előző éviéknél több és általánosabb. Fél aranyforintot tett ki s ezt nemcsak minden telek után kellett megfizetni, hanem ugyanennyi terhelte a zselléreket, ha egy aranyforint értékű marhájuk vagy igavonó állatuk volt, hasonlóképpen minden kézművest, mint szabót, eszismadiát, szűcsöt, kovácsot, ötvöst, aki saját mesterségéből élt, vagy vetése, szőlője is volt.³²⁹

1454 novemberében Terebesen hasonló tanácskozást tartottak. A négy év előttiék közül jelen volt Hédervári László egri püspök, Pálóczi László országbíró, Perényi János tárnokmester, Pálóczi Simon lovászmester, Pálóczi János ungi ispán, Serkei György, ez azonban már nemcsak a maga, hanem Gömör megye valamennyi nemesének nevében is, továbbá a főurak közül Rozgonyi György volt pozsonyi ispán, Rozgonyi Osvát a székelyek és Zemplén megye ispánja, Homonnai István és Bertalan, Ónodi Czudar Simon és Jakab, Szécsi Miklós. A névsor azonban ezzel még nem teljes. Résztvettek a határozatok meghozatalában a következők is: A Heves megyei nemesek képviselőiben Debrői Imre, a borsodiakéban Balai György, továbbá Abauj-, Zemplén-, Ung- és Sáros megyében birtokos husz nemes, végül Kassa, Lőcse, Bárfa és Eperjes városok kiküldöttjei. Tanácskozásuk tárgya ugyanaz volt, mint a mezőkövesdinek: gondoskodás az országrész védelméről. Először fegyveres haderő megszervezése mellett döntöttek. Rozgonyi Osvátot megválasztották „a felső részek kapitányának” s megbízták, hogy magyar anyanyelvű lovas és gyalogos zsoldosokat fogadjon fel. Erre a célra az első negyedévre 500 aranyforintot ígértek neki, 200 lovasból álló saját bandériumának ellátására pedig, amelyet állandóan maga mellett, készen kell tartania, lovasonkint negyedévre tíz aranyforintot. Amikor azonban oly hírek érkeztek, hogy a husziták hajlanak a békés megegyezésre, felhatalmazták Rozgonyit, hogy állapodjék meg velük, mily összegek ellenében szüntetnék be az ellenségeskedést és távoznának el az országból. A zsoldos haderő fegyverben tartása és a békés

³²⁷ Tóth-Szabó, i. m. 245. sköv. 1.

³²⁸ Teleki, X. k. 257. l.

³²⁹ Tudománystár, Új folyam X. k. (1841.) 128. l. Az oklevél eredetije: DI. 73.005.

megoldás egyaránt pénzt igényelt. Ennek előteremtése végett a tanácskozás résztvevői generalis taxa kivetése mellett döntöttek. A Honttól Ungig húzódó 11 megye (Hont, Nógrád, Heves, Borsod, Gömör, Abauj, Torna, Sáros, Szepes, Zemplén, Ung) területén kellett behajtani az adót, amely négy telkenként egy aranyforintot tett ki s fizetése alól egyetlen falusi (villanus) sem volt felmentve, csak a „colonusok vagy napszámosok”,³³⁰ akik a nemesek saját kúriáiban élnek, ellátásukat azoktól kapják, a falusiak földjei közt pedig nincs szántójuk, szőlőjük vagy réjük.³³¹

A két tanácskozás tárgya és a megoldás módja pontosan megegyezik, sőt még a felőlük tájékoztató írásos emlékek is azonos jellegűek: mindkettő adókvetést elrendelő felszólítás. Az Nógrád, ez Ung megyéhez szólt. Annál nagyobb a különbség a megjelentek névsorai közt. Korántsem a városok szereplése a feltűnő. A négy város, sőt rajtuk kívül Körmöc-, Beszterce- és Selmechánya az 1450-i egyezséget szintén megerősítették, bár akkor még Giskrának a hívei s az ő kérésére vettek részt a tanácskozáson. A nagybirtokosok, mint láttuk, részben ugyanazok. Az alapvető eltérést a megyei nemesség képviselőinek szereplése jelenti. Ennek körülményei azért is figyelemreméltóak, mert 1450-ben a megyei követek nem nyertek meghívást Hunyadi mellé, most ellenben nemcsak nélküle és távollétében, hanem esetleg terveit keresztezve szóhoz jutottak. Valószínűnek kell ugyanis tartanunk, hogy Hunyadi kedvetlenül, sőt talán ellenérzéssel értesülhetett administratori hatáskörének megeseonkításáról, hiszen a terebesi határozat a 11 megye adóját kivonta rendelkezése alól. Mivel ez a határozat időrendben az 1453-i megyei fellépésnek a folytatása, bizonyára szabad közöttük okozati kapcsolatot keresnünk. Az 1453-i fejleményekről azonban azt mondtuk, hogy azok tetszettek Hunyadinak, míg az 1454-ivel kapcsolatban az ellenkezője látszik valószínűnek. Az ellenmondás feloldódik, ha a rendiséget nem Hunyadi kezdeményezésének eredményéül fogjuk fel, hanem oly fejlődésnek, amely tőle függetlenül kezdődve haladt előre s bár törekvéseivel időnkint találkozhatott, azonban el is hajolhatott azoktól. Mint most 1454-ben. Világosan tanúsítja ezt az adószedés módja.

A terebesi gyűlés résztvevői nem Hunyadira, hanem a megyékre bízta az adó kezelését, ily módon jelentékenyen megnövelve a köznemesség hatáskörét. Amíg tehát, mint láttuk, a generalis taxa-kat királyi, ill. kormányzói dicatorok vagy azok vetették ki és szedték be, akik arra az uralkodótól vagy az országos tanácstól külön felhatalmazást nyertek, most minden megyében a „nemesek egyeteme” a tehetősebbek közül egy vagy két nemest választott, akik azután a megye színe előtt esküvel fogadva becsületes magatartást, járasonként az ottani szolgabíróval együtt végezték munkájukat. A behajtásnál, amelynek 15 nap alatt kellett végbemennie, a késedelmeskedőkkel szemben a megye ispánjának három márka bírság kivetésével kellett a választott nemeseknek segítségére lennie, akik, ha ő is vonakodnék, a kapitánytól, Rozgonyitól kérhették támogatást. A megyei dicatorok adták át azt az összeget Rozgonyinak, amelyre 200 főnyi bandériumának ellátása végett szüksége volt, viszont ők maguk fizették a kapitány által felfogadott gyalogos és lovas zsoldosokat. Sőt a maradékkal is ők rendelkeztek. Ezt az illető megye „nemeseinek közössége” javára kellett fordítaniok. A rendelkezés megvalósult, bár

³³⁰ A kiadás szerint : mercatores, az eredetiben helyesen : mercenarii.

³³¹ Hazai okmt. VII. k. 470. l. (Dl. 31.664.)

némi késéssel. Az adó behajtására ugyanis 1455 elején került sor. Valóban a megyék választották meg a dicatorokat s a pénzt Rozgonyi ezektől kapta meg.³³²

A terebesi határozat nem elszigetelt eset. Az ország más részeiben is sor kerülhetett hasonló tanácskozásra és döntésre. 1457 legvégén Nyitrán Guti Ország Mihály főudvarmester és nyitrai ispán tartott megbeszélést ugyancsak a táboríták lecsendesítése ügyében. A főpapok, bárók és ország-lakosok írásos felhatalmazása alapján és a gyűlés részvevőinek tanácsára egyességet kötött a cseh testvérekkel, megígérve ezeknek, hogy 5500 aranyforintot fog nekik fizetni. Az összeget adóból kívánta előteremteni. Ismerjük december 22-i oklevelét, amelyben Bars megye nemeseit és birtokosait felhívta, hogy minden füst vagy ház után egy aranyforintot adassanak Forgách Péternek és Jánosnak, akiket a kivetéssel és behajtással megbízva, körükbe kiküldött.³³³ Kétségtelen, hogy Nyitra megye jobbágyal szintén kötelesek voltak ezt a szokatlanul súlyos adót megfizetni s valószínű, hogy más szomszédos megyék sem mentesülhettek attól. Ugyancsak valószínű, hogy a déli megyékben meg a török elleni védekezés lett hasonló terhes rendelkezések meghozatalának az okozója.³³⁴

A köznemesség részvétele az adó felőli döntésekben, adataink szerint nem Mátyás idejében kezdődött, mint korábban feltételeztük.³³⁵ Nem 1463-ban került először arra sor, hogy az országgyűlést a király adó megajánlására szólítsa fel, hanem egy évtizeddel korábban. Mátyás ebben a vonatkozásban nem kezdeményező, hanem csak folytatója a megyék körében megnyilvánult törekvéseknek.

MÁLYUSZ ELEMÉR

³³² 1455. márc. 8-án Rozgonyi Osvát székely- és zempléni ispán, valamint partium superiorum capitaneus elismerte, hogy 170 arany forintot átvett Csicserei Zsigmond Ung megyei dicator et exactor presentis taxe-tól, aki per universitatem nobilium dicti comitatus deputatus et constitutus.

³³³ Dl. 59.471. A „de medio vestro in vestrum medium deputavimus” szavak a megyék kikapcsolásával Ország közvetlen rendelkezésére utalnak.

³³⁴ Teljesen önkényesnek látszik az az adó, amelyet Giskra és Talafus 1457 tavaszán két megyében — Sárosban és valamelyik szomszédosban — szedtek be. Őt telkenként egy forintot tett ez ki, de még be sem hajtották s már megtoldották telkenként félforinttal. (Mindezt Perényi János tárnokmester márc. 29-i leveléből tudjuk, amelyben kucsini jobbágyainak érdekében a bártfaiakat kérte, hogy járjanak közbe Talafusnál: Reminiscatur fidei et honoris promissique et obligaminis, quomodo tempore dispositionis se obligavit, quod non impedit istos duos comitatus. Bártfa város lt. Középkori oklevelek. 950. sz.)

³³⁵ A magyar társadalom a Hunyadiak korában. (A hűbériség és rendiség problémája.) Mátyás király emlékkönyv. Budapest, 1940. I. k. 366. l.

KÖZÉPKORI MUNKAMÓDSZEREK KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

1. Bevezetés

Csaknem 90 esztendő múlt el azóta, hogy Marx a technológia kritikai történetének megírását követelte. „Eddig nem született ilyen mű — állapította meg. — Darwin ráirányította az érdeklődést a természeti technológia történetére, azaz a növényi és állati szerveknek, mint a növények és állatok életét szolgáló termelési szerszámoknak a képződésére. Nem érdemel-e a társadalmi ember termelőszerveinek... fejlődéstörténete ezzel egyenlő figyelmet?”¹ Történetírásunknak és oktatásunknak ma is súlyos fogyatékosága e természettudományos szemlélet hiánya, nem szólva arról, hogy a társadalom fejlődésében döntő szerepet vivő termelési eszközök történetének, tehát a termelékenység alakulásának kutatását sokan másodrangú feladatnak tartják. Nézetünk szerint csakis a termelékenység fejlődésének beható vizsgálata révén kaphatunk megbízható képet egy kor történetéről, s ezért a munkaeszközök és munkamódszerek rekonstruálása a legnagyobb figyelmet érdemli. Üdvözölni kell tehát minden munkát, amely ilyen célt tűz ki maga elé — mint pl. Holl Imre tanulmánya a középkori magyar fazekasság munkamódszereiről² —, ugyanakkor bátorítani kell újabb ilyen irányú kutatásokra, mert nélkülük történetírásunk nem válhat a dolgozó osztályok történetének feljegyzőjévé és magyarázójává.

Ezek a megfontolások vezettek bennünket is arra, hogy alábbiakban egy a középkor ipari termelőmódszereiben végbement, eddig figyelemre nem méltatott átalakulásra mutassunk rá — nélkül, hogy a jelenség indokolására szerkesztett érvelést munkahipotézisnél többre tartanók. Tisztában vagyunk azzal, hogy a szinkronikus lábhajtás középkori keletkezésének gazdasági és történeti háttere alábbiakban hézagosan hat és bizonyára vitatható — ambícióink csak a tény bizonyítására korlátozódik.

*

Már a császárkori római birodalom idején megkezdődik egy stagnációs folyamat, mely az arab hódításkor vitathatatlanul átmeneti hanyatlásba megy át a Földközi-tenger nyugati térségében. Ezt a folyamatot a technikai fejlődés, az ipari termelékenység viszonylatában észlelhetjük, hatását azon-

¹ A tőke, I. Bpest. 1955. 347. l. 89. jegyzet.

² Budapest régiségei, XVII. Bpest. 1956. 177—193 l., továbbá *Belényessy Márta*: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. sz.-ban. *Ethnographia* 1955. 1—4. sz. 58—98. l. stb.

ban a társadalmi élet minden megnyilatkozása tükrözi. Sajnos, nem áll rendelkezésünkre e kor mélyreható elemzésén nyugvó átfogó gazdaságtörténeti mű, s így nélkülözünk kell a kiinduláshoz szükséges szilárd alapot.

Az a gazdasági egység, amelyet a pax romana a Földközi-tenger vidékének és hátszágainak biztosított, a legtávolibb tartományokban is létrehozta az *exporttermelés* igen jövedelmező ipari tevékenységét.³ A helyi szükségleten felül való termelés természetesen csak az iparok nagyfokú specializálódásával képzelhető el,⁴ ez pedig megint csak kényszerűen előnyösebb technikai eljárások bevezetésével jár.⁵ Ugyanakkor a háborítatlan közlekedés és kereskedelem folytán távoli piacokért is kemény versengés alakul ki,⁶ ami szintén kedvező a minőség és termelékenység emelésére. Sorvasztólag csupán az eredményes hódításokból származó olcsó munkaerő-(rabszolga)bőség érezteti hatását.

Ebben a korban már oly nagy a római tartományok egymásrautaltsága, hogy a katasztrófa után sem változik meg rögtön a gazdasági körfolyamat szerkezete.⁷ Nem csupán a pénznem érvényes változatlanul a frank, gót, vandál, longobárd államokban,⁸ hanem a posta,⁹ az adóapparátus¹⁰ is továbbműködik és a kereskedelem eljuttatja az ipar és mezőgazdaság termékeit a hajdani birodalom csaknem minden részébe.¹¹

Mindez egy csapásra megváltozik azonban az arab hódítás éveiben. A Földközi-tenger luketó élettéből határrá válik. A kereskedelem teljesen megbénul és egy arab szerző azzal hivatkozik, hogy „a keresztyének, egy deszkát sem úsztathatnak hullámain”.¹² Csak tétovázva indul meg ismét a kereskedelem, állandóan kalóztámadások által háborgatva. A gazdasági egység leggazdagabb tartományainak elvesztése (Észak-Afrika, Egyiptom, Spanyolország gyakorlatilag autark, erős kivitelt sugárzó országok,¹³ Szíria pedig a közvetítő-kereskedelem központja¹⁴) az árucserre lehetőségét az európai szárazföldre korlátozza, amit azonban a VI. század óta az avar, szláv, bulgár, s végül magyar megszállás nehezít meg; ezekhez járul még a normann betörések hosszú sorozata. Ez a dezintegráció a bizánci birodalom kivételével megszüntet természetesen majdnem minden nagybbszabású ipari termelőtevékenységet, a római városok nagyrésze hanyatlásnak indul, az

³ Kitűnően szemlélteti a birodalom részeinek egymásrautaltságát *Bengston—Milojčić*: *Großer historischer Weltatlas*, I. München, 1954. 37. l.

⁴ *Friedländer*: *Sittengeschichte Roms*. Wien. 1934. 144. l.

⁵ A római kor műszaki újításait sokszor lekicsinylik. Pedig a vizimalom, az eszterga, a terra sigillata és sok más találmány az ő nevükhöz fűződik vagy a birodalom virágzása idején terjedt el.

⁶ A görög, olasz, kisázsiai, dél-galliai és spanyol fazekasok termékei között, vagy a belga, afrikai és szerémségi takácsok kabátanyagai között folyt a versengés sok piacon. (*Friedländer*, i. m. 329. l.)

⁷ Pirenne érdeme, hogy ezt a jelenséget felismerte. Munkáiban számos érvet hoz fel mellette. *Geburt des Abendlandes* (Mahomet et Charlemagne) Leipzig, é. n. (továbbiakban: *Geburt*) és *Histoire économique de l'occident médiéval*. Bruges, 1951 (továbbiakban: *Histoire*).

⁸ Pirenne: *Geburt*, 101. kk. l.

⁹ Uo. 100. l.

¹⁰ Uo. 104. l.

¹¹ Uo. 92 ff.

¹² Uo. 161. l.

¹³ *Bengston—Milojčić*, i. m. 37. l.

¹⁴ Szír kolóniákat Malagától Sirmiumig találunk, szír kereskedők eljutnak Kínáig (*Friedländer*, i. m. 322—327. l.).

ipari technika ismeretei főleg kolostorokban és az uradalmakon élnek tovább. Ezek fejlesztésére azonban semmi sem ösztönöz, hiszen a helyi szükségleteket többnyire bőven fedezik; sokkal inkább kell azt feltételezni, hogy az ókor számos műszaki vívmánya és tapasztalata e századok során merült feledésbe.¹⁵

Ezt a kort a tanult kézművesekben való szélsőséges hiány jellemzi. Kulischer szerint¹⁶ nincs bizonyíték arra, hogy a VIII–IX. században Nyugat-Európa ismert volna telepített iparosokat. Ez az állítás túlzott ugyan, de megdöbbentő állapotokra derít fényt, ha Jámor Lajos egy közönséges kovácsot ajándékoz Eboin reimsi érseknek. Szakmunkások és iparosok kölcsönadása vagy messzi földről való hozatása gyakori jelenség, a vándoriparos a kor jellegzetes tünete.¹⁷ Ez magyarázza a kézművesipar piacra való termelésének hiányát is; a fennmaradt kereskedelem és a piacok árucikkei szinte kizárólag mezőgazdasági termékek voltak.¹⁸

A XI. század fordulójáig tartott ez a redukált árucsereforgalom, amikor is újból megkezdődik az izlám defenzívába való szorításával,¹⁹ a normann és magyar támadások megszűnésével²⁰ és a belső viszonyok pacifikálásával²¹ a távkereskedelem.

Nem lehet természetesen szó nélkül elsiklani amellett, hogy máig is tisztázatlan: minek köszönhető a nyugati világ megerősödése ebben az időben. Minden magyarázat: a központi hatalom megszilárdulása, a városok keletkezése, a kereskedelem megújodása, vagy a keresztesháborúk, csak *következményei* egy eddig tisztázatlan természetű belső fejlődésnek. Ez a fejlődési folyamat — habár végső következtetéseiben az ipari termelékenység jelentős növelésére vezetett — nézetünk szerint ugyancsak a termelékenység

¹⁵ Nem mondható el ez a mezőgazdasági technikáról, amely e „paraszti kultúrában” (Pirenne kifejezése) némileg fejlődött is. A 994-ből származó Heraclius-kézirat szerzője elismeréssel írja a római mesteremberekről: „Ki győznék felkutatni mindazt... amit ezek a tehetséges, óriási értelemmel megáldott iparosok feltaláltak maguknak.” A korai középkor tudatában volt technikai alsóbbrendűségének. *Lynn Thorndike: A history of magic and experimental science during the first thirteen centuries*, I. London, 1923. 761. l.

¹⁶ *Kulischer, J.: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und Neuzeit*, I. München, 1928. 68. l.

¹⁷ Uo. 75. l.

¹⁸ Ez még sokáig így maradt. Még a XIII. században is dominál a kereskedelem a természeti cikkek árucseréje. *Pirenne: Social- und Wirtschaftsgeschichte Europas im Mittelalter*. Bern, é. n. 153. l. (Továbbiakban: *Wirtschaftsgeschichte*).

¹⁹ Az arabok utoljára 1004-ben fosztják ki Pisát. 1005-ben már Messinánál győz a pisai flotta, 1015-ben a genovaiakkal együtt meghódítják Szardíniát, 1034-ben megszállják az afrikai Bonát, 1052-ben elpusztítják a palermói arzenált, 1087-ben átmenetileg megszállják a dél-tuniszi Mehadzsát. Akkor indul meg a dánok és normannok kalózkodása a Földközi-tengeren. A XI. század végére Szicília, Korzika, Málta is elesik, Toledoig felszabadul Spanyolország és Edessától Jeruzsálemig terjednek a szentföldi latin fejedelemségek. *Calmette: Le monde féodal*. Paris, 1946. 373–402. l.

²⁰ A X. század második felében komolyabb vállalkozásról nem tudunk. A Lech-mezei csata után a magyarok csak néhány kisebb portyát vezettek bizánci területre.

²¹ Már a X. század végén határozatot hoz a charrouxi koncilium a rabló lovagok kiátkozására. A nép által is támogatott mozgalom további állomásai a treuga dei meghirdetése (1027) és a limoges-i tömeggyűlés (1033). Az éledő kereskedelmet mindenütt rendeletekkel védi az erősödő központi hatalom úgy, hogy a XI. században már sokkal kisebb kockázatot jelent egy hosszabb utazás (*L. Carey—McKinney: The Medieval World*. New-York, 1938. 498. l.).

változásából, talán a mezőgazdasági munka ésszerűsítéséből is eredt.²² Első igazolható tünete egy *túlnépesedés*, amelynek a kor tudatában is volt.²³ Mindenképpen sürgős szükség van e folyamat gondos gazdasági elemzésére.

A túlnépesedés következményei azonban nemcsak Nyugat-Európa megnőtt expanzivitásában fejeződtek ki, nemcsak a szláv lakosság tömeges le-mészárlásával járó telepítésekre, kelet-európai városalapításokra, a keresztes-hadjáratokban hozott töméntelen véráldozatra futotta. Emellett elsőízben találkozunk a termelőerők átcsoportosítására és jobb kihasználására vezető forradalmi erejű változásokkal, amelyek a társadalmi fejlődéssel átmeneti egyensúlyt teremtenek. A XI–XIII.-században tömegesen szabadítják fel magukat a jobbágyok,²⁴ sok helyütt teljesen szabad a lakosság.²⁵ A hűbé-resek szolgáltatásaitak pénzösszeg egyszeri lefizetésével váltják meg. A városokban, a keleti kolonizáció és a ciszterci irtások új településein szabadságot nyernek a szökött jobbágyok.²⁶ Aki ipari szakmát tanul vagy ügyesen lát neki a kereskedésnek, minden kezdőtőke nélkül is boldogulhat.²⁷

A kereskedelem újjáéledésének azonban nem a városi ipar fejlődése volt a közvetlen következménye. Az első kereskedők, mint említettük, mező-gazdasági termékeket szállítottak: kihasználták a gyakori helyi éhínségeket²⁸ és a gazdagok fűszerigényét.²⁹ Ennek megfelelően a koraközépkori város nem iparos-, hanem kereskedőtelepülés; a XII. század elejéig *mercator* és *burgensis* szinonimák.³⁰ A kereskedő a város környékén lakó parasztok át-vevője, később megbízója és kizsákmányolója volt. Az első export-ipar, a posztógyártás falusi termelőkön nyugodott³¹ és csak később koncentráldott a városokban; a kivitel specializáló hatása a tájegységekre korábban érvényesült a mezőgazdaságban: az angol ciszterciek a gyapjútenyésztést fejlesztik minden eszközzel, Dél-Franciaországban a bortermelést, Poroszországban a búzatermesztést tekintik a legjövendelmezőbbnek.³²

Ezzel az egészséges specializálódással nem járt azonban együtt az ipari termelékenység fejlődése. Viszonylag későn és tétovázva kerül csak sor a városi iparosok exporttevékenységének újjraéledésére Nyugat-Európában. Ennek oka elsősorban az volt, hogy az ipari technika mindenütt kb. egy szinten mozgott, csak keletről hoztak be a kereskedők minőségileg tökéle-tesebb, de drága cikkeket. Emellett volt néhány termék, amely bizonyos jó-hírnek örvendett a római idők óta fennálló termelői kontinuitás és a helyi

²² Koszminszkij—Szkázkin: A középkor története, I. Bpest. 1955. 205. l.

²³ Ennek II. Orbán Clermontban, az első kereszteshadjárat meghirdetésekor nyíltan kifejezést adott.

²⁴ Kulischer, i. m. 127. l.

²⁵ Pirenne: Wirtschaftsgeschichte. 86. l.

²⁶ Uo. 71. l.

²⁷ Uo. 46. l.

²⁸ A IX. században 64-ről, a XI. században 60-ról tudunk. (A X. századból nincs adatunk.) Emberevés is előfordul (Kulischer, i. m. 96. l.). Pirenne: Wirtschaftsgeschichte, 159. l., Koszminszkij—Szkázkin, i. m. 228. l.

²⁹ Tartusi arab utazó 973-ban Mainzban járva meglepődik azon, hogy ott keleti fűszerek kaphatók. Ebben persze nem annyira a meglepetés tárgya, mint a *ténye* figyelemre méltó számunkra.

³⁰ Pirenne: Histoire, 26. l.

³¹ Uo. 33. l. Még a XIII. században lefolyó nagy yperni takácsfelkelésben is jelentős a parasztok szerepe: „... on voit de nombreux foulons et tisserands des villages prendre part à la grande révolte des ouvriers drapier... ils avaient les mêmes griefs contre les marchands... ils travaillaient pour eux.”

³² Pirenne: Wirtschaftsgeschichte, 86—87. l.

nyersanyagviszonyok adta előnyösebb helyzet révén, mint pl. a flandriai posztó.³³ Látni fogjuk, hogy a technikai fejlődés is ezek körül kristályosodott ki.

2. A korai középkor technikájának színvonala

A korai középkor technikai ismeretei az ókor és különösen a hellenisztikus közelkelet színvonalához igazodtak. Ezekben a századokban már komoly igényként lép fel az írott műszaki tapasztalatok összegyűjtése, először a behozatal teljes szünetelése miatt (VIII–X. század), később az újraéledő ipar szükségletei miatt (XI–XII. század). Míg tehát a bizánci kéziratok főleg haditechnikai természetűek,³⁴ addig a nyugati szakirodalom a vegyészeti, metallurgiai és a mechanikai technológia körébe vágó eljárásokat dolgoz fel.³⁵ Ez a technikai ismeretanyag a legtöbb esetben ősi papi tudomány, amelyet egy évezreden keresztül átoksújtó fenyegetéssel sikerült titokban tartani.³⁶ Számos esetben igazolható az eljárás visszavezetése korai egyiptomi szövegekre.³⁷ Az újjáéledő ipari technikának ez volt az egyik forrása; ezek a kéziratok azonban csak az ötvösök, cserzővargák, bőr- és textilfestők, ékszerészek és más bonyolult receptekkel dolgozó speciális szakma műveségét termékenyítették meg. Ezek hosszú ideig papi kézben is maradtak.³⁸ A tömegszükségletet kielégítő fonó, szövő, molnár, fazekas, köszörűs, asztalos mesterségek számára viszont nem nyújtottak semmit. Részben háziiparok voltak, részben falusi mesterek végezték őket a tradicionális munkamódszerekkel.

A technikai fejlődés másik forrása természetesen a békés szomszéddá váló arab világ.³⁹ Az ismeretek átvételének két fokozatát figyelhetjük meg.

³³ Pirenne: *Wirtschaftsgeschichte*. 41–51. l. A pallia fresonica mindig híresek voltak, Nagy Károly is ilyenekkel kedveskedett Harun al Rasidnak. Flandria ezért már a X. század óta gyapjúbehozatalra szorult Angliából. Azt, hogy már a IX. században fejlett, exportképes flandriai posztóipar létezett, Pirenne: *Draps de Frise ou draps de Flandre?* c. cikkében bizonyítja (*Histoire*, 53. l.).

³⁴ Vegetius indítja meg a sort 383 körül írt művével (*Epitoma rei militaris*). Az Anonymus de rebus bellicis keletkezését 366 és 527 közé teszik, az Anonymus Justinianus alatt írt.

³⁵ A legfontosabb forrásmunkák: *Anonymus*: *Compositiones tingenda musiva, pelles et alia, ad deaurandum ferrum etc.* (800 körül). *Anonymus*: *Mappae clavicula*. *Anonymus*: *Heraclius, De coloribus et artibus romanorum* (994). *Thecphilus (Presbyter)*: *Schedula diversarum artium* (950 és 1100 között). 1225 körül alapítja meg csupán Jordanus Nemorarius, a párizsi dominikánus a középkor keresztény mechanika-tudományát, amely már önálló elemeket is tartalmaz, különösen a statikában.

³⁶ A Pap. Holmiensis (III. század) a bíbor hamisításának receptjét így kezdi: „Tartsd titkon a receptet. Mert a bíbor színe rendkívül szép...” A *Mappae clavicula* így ír: „...conjuro autem per magnum deum qui inverierit, nulli tradere nisi filio” vagy: „absconde sanctum et nulli tradendum secretum neque alicui dederis propheta.” (Diels, H.: *Antike Technik*. Berlin, 1914). Gyakoriak emellett a titkos írásban rögzített eljárások; még Roger Bacon is igénybe vette ezt a lehetőséget.

³⁷ Diels fenti munkájában rámutat arra, hogy pl. a Plinius által leírt egyiptomi titkos niellotechnikák szinte szó szerint ismétlik meg a *Mappae clavicula*-ban.

³⁸ A szerzetesek a kolostorokban fenntartották maguknak a művészi igényű mesterségeket, mint az aranyecérnázást, mintás szövést, könyvírás és illusztrálást vagy a magasabb színvonalú matematikai ismereteket feltételező építész szakmát. (Ez a XII. századig kizárólag papi kézben volt.)

³⁹ Rosszul értékeli a XI–XII. századot az, aki elfelejti, hogy Constantinus Africanus (1015–1087) arab iskolákat látogatott, vagy hogy a palermoi Capella palatina templom oromzatán az alapítási év (1140) nemcsak a keresztény időszámítás, hanem arab írással a hedzsra számítása szerint is fel van tüntetve.

Az egyik, amely az életben élig tud gyökeret verni, a tudományos (learned), a másik, a népi átvétel (popular) annál eredményesebb. Így pl. a X. században megkísérelt „Gobar-számok” átvétele, amely II. Szilveszter pápa nevéhez fűződik, következmény nélkül maradt. A XIII. század óta a kereskedelem kezdi használni az arabs számjegyeket: a XV. századig teljesen kiszorítják a római számjegyeket.⁴⁰ Ennek megfelelően az arab technika mind a tudós papok,⁴¹ mind a kereskedők közvetítésével kifejti hatását. Az építészetben a gótika, a térképzészetben a portolanik, az iparban a papír és díszműbőr hozható kapcsolatba nevükkel. Köztudomású emellett, hogy az antik források nagy részét is ők közvetítették a Nyugatnak; a technikai vonatkozásúak közül Philon munkáit említhetjük.

Az egyre sürgetőbb szükséglet arra készítette az ipart, hogy az antik hagyományok és az arab közvetítés nyújtotta lehetőségeket gyors ütemben felhasználja. De az elégtelenség bizonyult. A tömeggyártás olyan módszereire volt szükség, amelyek nemcsak a parasztok téli háziipari termelését műlják felül mennyiségben és olcsóságban, hanem versenyképességet is biztosítottak a kelet felől beáramló iparcikkék ellen, sőt amelyek a szállítás költségeit is elbirták, hogy a keleti piacokon rentábilis csereértéket képviseljenek. A XII. és XIII. század az az idő, amikor az erdőkkel és bányákkal folyó kíméletlen rablógazdálkodás mellett⁴² először találkozunk a szén ipari felhasználásával⁴³ és az új energiatermelési módok széleskörű felhasználásával. Az emberi és állati — igen korlátozott és drága — erő pótlására rohamosan terjednek el a különböző malmok. Az alulcsapó vizimalmok széleskörű elterjedéséhez járulnak igen korán az apály-dagály hajtotta malmok (1220 előtt),⁴⁴ majd a szélmalmok⁴⁵. Arra, milyen tömegesen terjedtek aztán el ezek az erőgépek, jellemző, hogy egy 1323-ból származó angol közlés szövege egy nagy erdő kiirtását azzal magyarázza, hogy fájából házakat, szél- és vizimalmokat építettek.⁴⁶ A hajómalom is 1158-ban jelennek meg a Rajnán.⁴⁷ Azonban nemcsak gabona őrlését szolgálják: igen korán alkalmazzák őket minden

⁴⁰ *Friedlein*: Gerbert, Die Geometrie des Boethius und die indischen Ziffern. Erlangen, 1861.

⁴¹ Adelard of Bath (XII. század) a felvilágosult normann tudós, aki a föld gömbalakját hirdette, ismerte az anyag megmaradásának és a horror vacui elvét, az új felfedezésekkel szembeni előítéletéről ír és az araboknak tulajdonítja — még saját merészebb gondolatait is. Daniel of Morley bibliai idézetekkel mentegeti araboktól szerzett tudományát. *Thorndike*, i. m. 20—38. l. és 174. l.

⁴² Ez jól lemérhető a bányák változó bérleti értékén. A carlisle-i ólom és ezüstbányákat 1130-ban 40 £-ért bérelték. Ez az összeg 1178-ig 2000 £-ra emelkedett, majd 1180-ban már csak 200 £, 1196-ban 50 £ és 1230-ban 10 £ értéket képviselt! *A. L. Poole*: From Domesdaybook to Magna Charta. Oxford, 1951. 82. l.

⁴³ *Feldhaus*, F. M.: Die Maschine im Leben der Völker. Basel, 1954. 188. l. (továbbiakban: Maschine). Bányászata Limburghban 1113-ban, Newcastle-ban 1245-ben, a Ruhrvidéken 1302-ben igazolható. Ipari alkalmazásáról már 1198-ban hallunk (Lüttichi krónika). 1200-ban Flandria már Angliának szállított! (*A. L. Poole*, i. m. 81. l.)

⁴⁴ *Feldhaus*: Maschine. 196. l. Csak az Atlanti-óceán partján volt jogosultságuk, itt is háttérbe szorultak a szélmalmok feltűnésekor.

⁴⁵ Az első kölni szélalomról 1222-ben, az első olaszról 1332-ben, az első hollandról pedig éppenséggel csak 1341-ben értesülünk. A kereszteshadjáratok előtt csak az arabok uralta területeken léteztek.

⁴⁶ *Feldhaus*, F. M.: Die Technik der Vorzeit etc. Leipzig, 1914. (továbbiakban: Lexikon) „Windrad” címszó.

⁴⁷ *Feldhaus*: Maschine, 186. l.

energiaigényes, folyamatos működést igénylő őrlési, sajtolási munkára,⁴⁸ sőt megtörténik a forgómozgás egyenesbe vezetésének megoldása: Villard de Honnecourts 1245-ből származó vázlata vizikerékkel meghajtott fűrészt ábrázol.⁴⁹

Az új energiaforrások felfedezésére és kiaknázására irányuló törekvések azonban nem állhattak meg itt. A nagyon energiaigényes termelőfolyamatok mellett a finomabb anyagmegmunkálásnál állandó problémát jelentett a kisegítő munkaerő, aki nem tett egyebet, mint hogy az esztergát, köszörűtengelyt, fűjtatót hajtotta. Már igen korán gyermekekkel végeztetik ezt a munkát. A X—XI. századi állapotokról kitűnő képet nyerünk, ha Theophilus munkáját⁵⁰ behatóbban tanulmányozzuk.

A forgóművek hajtását mindenütt kézzel végzik a benne leírt technikánál. Egy részüknél — ahol a megmunkáláshoz egy kéz elegendő — az iparos maga látja el ezt a tevékenységet,⁵¹ másutt a segítőtársat kifejezetten említi: „... et coram te ad laevam manum sedento adjutore, qui circumvertat illud”.⁵²

Többször azonban kifejezetten fiúról tesz említést Theophilus: „... sedente puero qui vertat...”.⁵³ Találunk itt olyan helyet is, amely egy feledésbemerült antik találmányt először említi a középkorban: a forgattyút. Ezt Aristoteles már ismerte és Philon is említi, azonban nincs tudomásunk antik felhasználásáról.⁵⁴ Az egyetlen fennmaradt ábrázolásáról — mint látni fogjuk — kiderült, hogy hamisítvány. Theophilus a haranggyártás kapcsán említi, de még magyarázni kell; eszerint ez az egyszerű gépalkatrész még nem volt közismert: „... ut in aliud lignum curvum jungi possit per quod valeat in modum runcinae circumverti...”.⁵⁵

Theophilus mellett számos más szerző, de sok miniatűr is tanúsítja, hogy a munkagépeket a mesterek maguk⁵⁶ vagy inasaik kézzel hajtották.⁵⁷ Nem szorul bizonyításra, hogy mindkét esetben alig tudtak termelékenyebben dolgozni a parasztnál, aki téli szabadidejében maga gyártotta bútortát, szőtte posztóját, korongolta edényeit. A magasabbrendű termelékenységgel megteremtése volt a városi iparostársadalom megerősödésének, majd az iparos-

⁴⁸ Uo. Az első papírmalmok Spanyolországban (1100 körül) és Olaszországban (1270) tűnnek fel, az első kallózómalom Grenobleban (1040), a cukornádsajtoló Sziciliában (1166). 1272-ben valószínűleg már fut a több mint 100 szárnyas orsót hajtó, vízzel hajtott lucai selyemcárnázó filatórium. A vízzel hajtott szivattyú, mészörölő, köszörű- és fűrőberendezések bevezetéséről nincsenek adataink.

⁴⁹ Uo. 199. l.

⁵⁰ A *Schedula diversarum artium*, Theophilus (Presbyter) kölni szerzetes olasz források alapján írott munkája, a koraközépkori technikai ismeretek gazdag tárháza. Többek közt leírja a harangöntést, a forrasztást, a zománcmunkát, a niello-munkát, üvegolvasztást, orgonaépítést stb.

⁵¹ Theophilus i. m. (Wien, 1874) 142—143. l.

⁵² Uo. 252—253. l.

⁵³ Uo. 320—321. l., vagy 336—337. l.

⁵⁴ H. Th. Horwitz határozottan tagadja. Szerinte még a forgattyús fűrő is feledésbemerült az egyiptomi Uj-birodalomban és csak a középkorban tűnt fel ismét. (Die Drehbewegung in ihrer Bedeutung für die Entwicklung der materialien Kultur. *Anthropos*, 1933. 747. kk.).

⁵⁵ *Theophilus*, i. m. 318—319. l.

⁵⁶ Így pl. Alexander Neckam (XII. század vége) leír egy aranyművest, aki munkája közben egyik kezével a fűjtatót hajtja (*Holmes: Daily living in the 12th century*. Madison, 1952. 142. l.).

⁵⁷ Pl. a IX. századi Utrecht psalteriumból másolt Eadwin-kézirat (Cambridge, Trinity College) 63. zsoltárához rajzolt köszörülési jelenet (*Feldhaus: Maschine*. 207. l.).

céhek létrejöttének feltétele. Erre pedig biztosítékok voltak ezen osztály keletkezésének körülményei. A városi iparosság a földesúri igát levetett, technikai érzékkel megáldott, igénytelen kézműves jobbágyokból tevődött össze,⁵⁸ akik ezt a versenyt nemcsak szorgalmukkal, hanem falálékonyságukkal, alkalmazkodóképességükkel nyerték meg, helyzetüket pedig volt sors-társaikkal szemben kíméletlen keménységgel védték.⁵⁹

Míg tehát a legfontosabb energiaigényes munkáknál fokozatosan megvalósult a vízi és szélérő hasznosítása, kényszerű következetességgel kerül sor a szövés, fonás, fazekasság, esztergályozás, fűrés, köszörülés és csiszolás racionalizálására — a láb munkájának bevonása révén.

3. A lábhajtás hiánya az ókorban

Ma igen természetesnek hat a kéz és láb egyidejű foglalkoztatása. Nemcsak a munkában (fazekaskorong, varrógép), hanem egyéb tevékenységek során (orgonázás, kerékpározás) elterjedt és többé-kevésbé könnyen elsajátítható módszernek tartják. Innen ered az a téves nézet, hogy keletkezése ősi időkbe nyúlik vissza.

A munkában a láb háromféle feladatot láthat el eredeti szerepe, a helyváltoztatás mellett. *Alátétként* például a fonásnál használják fel a combot vagy alsólábszárat, az előfonal tömörítőodrásakor. Erről tanúskodik egy attikai tál festménye,⁶⁰ végső konzekvenciája a combra helyezhető epinetron vagy onos.⁶¹ *Feszítő* erejét is igen sokoldalúan vonják be a munkába, kezdve papirusz kévék kötözésétől a hajóépítésnél az egyiptomi 6. dinasztia korában⁶² a lábbal rögzített satuiig a római korban.⁶³ Míg ezek a funkciók a kéz egyidejű munkáját támogatják és statikus erő kifejtésén alapszanak, a harmadik változatnál a kéz tétlen, a láb dinamikus ereje nyilvánul meg a *táposómunka*-ban. Ennek jellegzetes példái az egyiptomi ábrázolásokon sűrűn szereplő fűjtatótáposás különösen a 18. dinasztia óta,⁶⁴ és a pompeji falfestményeken, római sírköveken gyakran látható kallózási folyamat.⁶⁵

Herodotosz említi (II. 36), hogy az egyiptomiak a görögökkel ellentétben kenyértésztajukat lábbal, agyagukat viszont kézzel gyúrták.⁶⁶

⁵⁸ Marx—Engels: A német ideológia. Bpest, 1952. 37. l. Még a XIV—XV. században is a városok lakosságának $\frac{1}{2}$ — $\frac{2}{3}$ része a környező falvakból származott (*Kutischer*, i. m. 133. l.).

⁵⁹ Pirenne: Wirtschaftsgeschichte. 200. l.: 1297-ben még szabad a posztó behozatala Gentbe, ha a városban kallózzák. 1302-ben ezt a jogot visszavonják és 1314-ben 3 mérföld körzetben megtiltják a szövést és minden paraszt-szövőszéket, kallózókat elpusztítanak. Az angol városok takácscehei már a XI. század elején 5—12 mérföldnyi körzetre biztosították e jogukat. Nálunk pl. a kassai barhend-takácsoknak Zsigmond király az egész országra kiterjedő privilégiumot adott.

⁶⁰ Sokszor ábrázolva, így pl. Brandt: Schaffende Arbeit und Bildende Kunst, I. Leipzig, 1927. 95. ábra.

⁶¹ Brandt, i. m. 96. és 97. ábra.

⁶² Brandt, i. m. 96. és 97. ábra.

⁶³ Brandt, i. m. 142. ábra. Nem ismerem *Feldhaus* (Maschine, 137. l.) által idézett satupad ábrázolást. (Talán Brandt, i. m., 67. l.?)

⁶⁴ Brandt, i. m. 37., 38., 40. ábra.

⁶⁵ Brandt, i. m. 104., 105., 167. ábra. Igen hasonló a szőlőpréselés ábrázolásai (110. és 111. ábra).

⁶⁶ Az egyiptomi ábrázolások ezt csak részben támasztják alá: mindkettő lábbal történik rajtuk. *Neuburger*: Die Technik des Altertums. Leipzig, 1919. 159. és 198. ábra.

Emellett pedig kétségkívül kimutatható a taposómunka egy változata-ként a lábmeghajtás is a klasszikus ókorban, azonban fentihez hasonlóan a kézimunka egyidejű hiányával kapcsolatban. Ezt az állati erőt pótló munkát jobbára rabszolgák végezték: a taposókerék meghajtására gondolunk. Philon (i. e. 230 körül) óta számos leírás⁶⁷ és ábrázolás⁶⁸ őrizte meg hírét, azonban még a XIX. század első felében is több szabadalmat adtak különböző változataira.⁶⁹ Az egészségrontó és lélekölő munka súlyos balesetekkel is járt⁷⁰ és ezért csaknem kizárólag kényszerszermunkára ítétekkel végeztették. Ártatlanabb formáit is ismerte az ókor, amint azt egy vízemelő dob hajtása szemlélteti egy pompeji falfestményen.⁷¹

A néprajzi anyag is bő forrása a láb kisegítő vagy meghajtó tevékenységére vonatkozó adatoknak.⁷²

Egészen más a helyzet, ha adatokat keresünk olyan ókori munkamódszerekre, melyeknél az anyagmegmunkálást a dolgozó kezei végzik, mialatt az anyag mozgatását a lábak látják el. A *szinkronikus* lábmeghajtás tanúságai kis számúak, de emellett igen megbízhatatlanok is.

Mindenekelőtt figyeljük meg: melyek azok a technikák, ahol a lábmeghajtás szükségessége egyáltalán felmerül? Gyaluláskor, forrasztáskor, kalapáláskor, szabáskor, tehát olyan műveleteknél, amelyek nem járnak a megmunkált anyag állandó és gyors mozgásával, a lábmeghajtás sem lép fel igényként. Mihelyt azonban nem a szerszám, hanem a nyersanyag mozgatása kívánatos, három megoldás között kell választania a mesternek: vagy felszabadítja egyik kezét, vagy segédével végezteti el a mozgatást, vagy pedig megszerkeszti a lábmeghajtáshoz szükséges szerkezetet. Látni fogjuk, hogy szinte valamennyi érintett szakmában mindhárom változat előfordul; a harmadik, technikailag legfejlettebb lépést az ókorban nem teszik meg, de legalábbis nem terjed el ilyen munkamódszer.

A megmunkálás azon fajtáinál jelentkezik legkorábban és sürgetően a nyersanyag mozgatása, amelyeknél a munkadarab kör keresztmetszetű (hengeres, kúpos), mert a szerszám forgatása sokkal problematikusabb lenne. A fazekaskorong feltalálása előtti időből származó edények mindig szabálytalanok, a hellenisztikus kor előtti Egyiptom esztergálatlan bútorkarbáinak kivitele nem hasonlítható a későbbiekéhez.⁷³ Emellett a termelékenység is ugrásszerűen nő a rotációs mozgás megvalósítása nyomán. A fazekaskorong bevezetése pl. 90%-nál nagyobb időmegtakarítással jár. A munkamódszer elsajátítása azonban igen nehéz és csak hivatásos iparosok számára képzelhető el.⁷⁴

Innen magyarázható a forgató anyagmozgatással járó technikák lassú terjedése. Nemcsak az eszterga fentemlített késői feltűnése Egyiptomban iga-

⁶⁷ *Feldhaus*: Lexikon „Tretmaschinen” címszó alatt.

⁶⁸ *Brandt*, i. m. 174. és 175. ábra.

⁶⁹ *Feldhaus*: Lexikon „Tretmaschinen” címszó alatt.

⁷⁰ *Matschoß*: Geschichte der Dampfmaschine. Leipzig, 1908. I. 7. l.

⁷¹ *Feldhaus*: Maschine, 99. ábra.

⁷² *Ld. Leroi—Gourhan*: L'homme et la matière. Paris, 1943 ábrái közül pl. a 103., 104., 320., 324., 509. számúakat.

⁷³ *Lucas*: Ancient Egyptian Materials and Industries. London, 1948. 510. l.

⁷⁴ *Gordon—Childe*: Rotary motion (*Singer—Holmyard—Hall*: A History of Technology. Oxford, 1955.) 203. l. „Potters wheels are not toys, ... they are operated by full time specialists.”

olja ezt, hanem éppen a fazekaskorong több évezredes vándorlása is.⁷⁵ Érdekes, hogy a nagy fordulatszámú rotációs technikák — a fűrés és az azzal összefüggő tűzcsiholómódszer kivételével — Eurázián kívül ismeretlenek.⁷⁶ Fokozottan áll ez a lábmeghajtásra. A lábmeghajtású rokka, fonószobáink évszázados kelléke, sohasem jutott el a Balkán sok vidékére, a Közel-Keleten teljesen ismeretlen maradt. Úgy látszik, hogy az embermotorikus idegrendszérének sajátos felépítése, amely már a két kéz eltérő jellegű tevékenységének elsajátítását is nagymértékben megnehezíti, a láb és kéz korrelatív együttműködése elé fokozott akadályokat gördít.⁷⁷

Vizsgáljuk meg mármost, milyen érvek szólnak a szinkronikus lábmeghajtás ókori létezése ellen és mellett. Mint e technikák legkezdetlegesebb tagját, amelynél még a többire jellemző lábitó is hiányzik, először a fazekaskorongot vesszük szemügyre.

Az a hiedelem, hogy a lábkorong az ókor jólismert fazekas-szerszáma, szinte általános volt. A tudományos vizsgálat előtt azonban gyengének bizonyulnak az érvek és ha létezését el is fogadjuk, azt egyetlen ország egyetlen korszakára tehetjük csak. A lábkorong nagy kora egy bibliai hely, Jézus Szirach (Ecclesiasticus) apokrif könyvének egy hasonlata⁷⁸ által nyert alátámasztást; ma is ez a téves nézet egyik legszilárdabb érve. Vizsgáljuk felül gondosabban a kérdést.

Szembetűnő mindenekelőtt, hogy az antik ábrázolások egyértelmű korongábrázolásai, görög vázaábrázolások⁷⁹ és egyiptomi sírképek,⁸⁰ közönséges kézikorongot ábrázolnak, amelyet néha segéd hajt meg. Feltűnő az is, hogy a fennmaradt korongok nem alkalmasak a lábmeghajtásra.⁸¹ Figyelemreméltó továbbá, hogy a klasszikus szerzők sokszor érintik ugyan a fazekas munkáját Homerosztól (II. XVIII. 600) Horatiusig (Art. Poet. 21), de a lábmeghajtásról nem szólnak. Újabb szerzők többnyire levonták ennek a következtetéseit, így Usher ki is mondja, hogy nincs ok feltételezni a lábkorongot az ókorban.⁸² Hasonlóan, de óvatosabban nyilatkozik Horwitz, aki a római

⁷⁵ Uo. Sumer i. e. 3250—250

Szíria i. e. 2500

Egyiptom i. e. 2750

Kréta i. e. 2000

Görögország i. e. 1800

Dél-Itália i. e. 750

Rajnavidékek i. e. 400

Dél-Anglia i. e. 50

Skócia i. u. 400

⁷⁶ I. m. 735. l.

⁷⁷ Scharver: Vom Bau und Leben des Gehirns. Berlin, 1936. 66. kk.

⁷⁸ XXXVIII. 29.

⁷⁹ Walters: History of Ancient Pottery, I. London, 1905. 207—208. l. Brandt, i. m. 77, 79, 80. ábra.

⁸⁰ Feldhaus: Maschine. 37., 38. ábra. Neuburger, i. m. 140. l. A Kenamon-sír (XV—XIV. század) fazekasai nem „kézzel-lábbal” hajtják a korongot, ahogyan Feldhaus írja (70. l.) és Gordon—Childe gyanítja (i. m. 200. l.) „... seems to be moved with the feet”.

⁸¹ Egy krétai (i. e. 1880 körül) korongról Xanthudides, egy jerichoírói (i. e. 2000) Gordon—Childe állítja, hogy esetleg lábkorongok. Utóbbit kicsi, 15 cm-es átmérője, csapágyazásának nagy súrlódása képtelenné teszi nagyobb fordulatszámokra (History of Technology, 191—200. l.). Az uri, arezzoi és Nancy-i korongokat hornyos, ill. büttykös szegélyük miatt biztonsággal a kézikorongok csoportjába sorolhatjuk.

⁸² Usher: A History of Mechanical Inventions. 1954. 153. l.: „... modern writers now hold, that the wheel was turned by hand throughout antiquity... there is no ground for supposing that any changes took place...”

kor magas színvonalú készítményeitől nem meri megvonni a lábajtás lehetőségét,⁸³ viszont Holubowicz éppen ezt kifejezetten tagadja.⁸⁴

A kérdés egyik érdemes ismerője, A. Rieth alapvető munkában szögezte le álláspontját.⁸⁵ Megállapítja mindenekelőtt, hogy a mai orsós lábkorong későközépkori találmány.⁸⁶ Viszont azt állítja, hogy a hellenisztikus Egyiptomban feltalálták ennek egy kezdetleges válfaját, amely később az arabok révén terjedt el. Érvül a már említett bibliai hely mellett egy Pindaros Scholiont idéz és a philaei Ozirisz-szentély két domborművére utal.⁸⁷ Nézetünk szerint ezek a bizonylatok ezidőszertán gyengíthetők, de nem hagyhatók figyelmen kívül.

Ptah és Chnum ábrázolásai egyáltalán nem konvencionálisak, hiszen a naptojás formálása egy „korszerű” szerszámon profánul hathatott. A szerző maga sorol fel máshelyütt számos esetet arra, hogy az agyag formálása szent cselekmény ugyan sok nép vallásában, de a korong maga profán.⁸⁸ A vonalas ábra nem engedi meg egyébként a szakszerű bírálatot: az, hogy a felépítmény tengelye nem esik a lábkorong közepére, hogy az istenek mindkét keze a formálandó tárgy előtt látható stb. elrajzolással és az egyiptomi ábrázolásmód sajátágaival magyarázható, de tartani kell a rajzoló önkényes kiegészítésétől is. (3. ábra.)

A két irodalmi idézet viszont helyileg egyező ugyan — mind Jézus Szirach, mind a Pindarost magyarázó Didymos alexandriaiak —, de technológiailag nem támasztják alá a fenti reliefet. Az első Luther — pontatlanul — így fordítja: „Also der Töpfer muß bei seiner Arbeit sein und die Scheibe mit seinen Füßen umtreiben . . . er muß mit den Armen aus dem Ton sein Gefäß formieren und muß sich zu seinen Füßen müde bücken.” Az első rész pontosabban így hangzik: „Ugyanígy a fazekas munkájánál ülve és lábaival a korongot forgatva mindig gondban van munkája felől . . . Karjával gyúrja formába az anyagot és lábai előtt görnyeszt meg erejét” (Szilágyi János György fordítása). A hangsúlyozott testhelyzet földön való ülésre utal, a „meghajítás” lehetőségét kizárja. Hasonló a helyzet Didymosnál,⁸⁹ aki azt mondja, hogy Pindaros (a „hippeiois en entesszia” kifejezéssel) nem a lóversenyekre, sem a kocsis felszerelésére vagy a lószerszáma gondol, hanem a fazekaskorongra, kettős metaforával. Először: mert a kerék (vagy korong, ami a görögben ugyanaz a szó) kapcsolatban van a lovakkal, azután mint-hogy két oldalról hajtják a lábak sarkával.⁹⁰

Nem tudunk szabadulni attól a gondolattól, hogy itt nem szinkrón lábmeghajítással van dolgunk. Ahhoz, hogy lábkorongot hajthasson, felette és nem vele egy szinten kell ülnie a fazekasnak. különben valóban csak a

⁸³ Horwitz, i. m. 765. l. „... man kann annehmen, daß sie in Asien und Aegypten nur mit der Hand gedreht wurde... auch in Griechenland besitzt keine eine Fuß-Scheibe . . . Möglich wäre es, daß den Römern die mit dem Fuß betätigte Scheibe bereits bekannt war; allerdings deuten zwei Funde von wirklichen Töpferscheiben nicht darauf hin.”

⁸⁴ Wladimir Holubowicz: Adatok a lengyelföldi fazekasmesterek történetéhez (Zotchlani Wickow Poznan XVI, 1947).

⁸⁵ A. Rieth: Die Entwicklung der Töpferscheibe. Leipzig, 1939.

⁸⁶ Uo. 87. l.

⁸⁷ Uo. 67. és 68. ábra, sajnos nem fényképek, hanem vonalas rajzok.

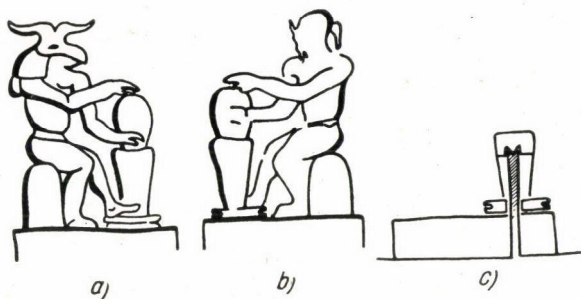
⁸⁸ Uo. 104. l. Érdekes párhuzam kínálkozik az egykorú „új” római szövésszékek. A régi tela pendulán szőtték még a császárkorban is a menyasszonyi ruha vásznát és a toga virilist.

⁸⁹ Pindaros Carmina Olimpica XIII. 27/a sorhoz Scholion (ed. Drachmann I. p. 362.)

⁹⁰ Kallimachos (frg. 263): „sarokkal hajtott ló”.

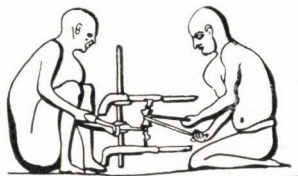
1—2. ábra. Fazekasmunka az egyiptomi középbírodalomban. A baloldali fazekas több szerző szerint lábbal hajtja a korongot, ami nyilván téves

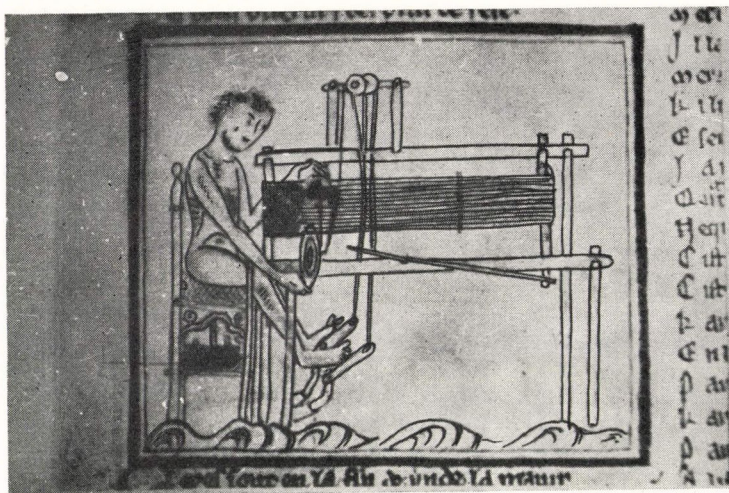
3. ábra. A philaei Ozirisz-szentély korongábrázolásai Rieth rajza alapján

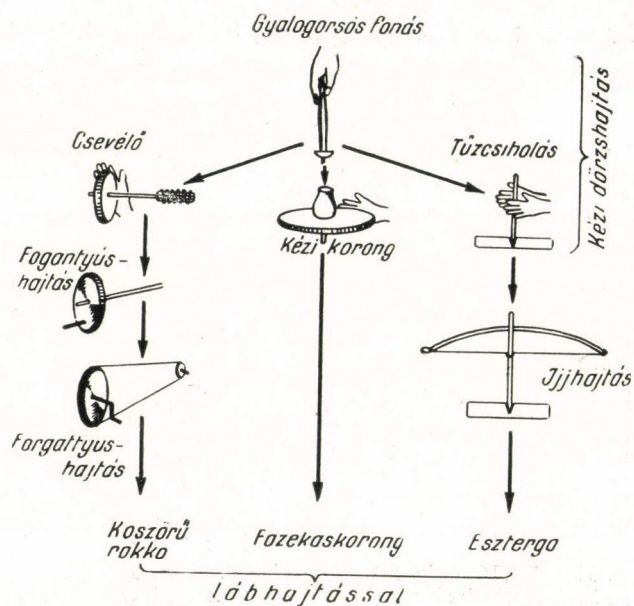
4. ábra. H. mis (16. századi) gemma köszöri ús ábrázolásával

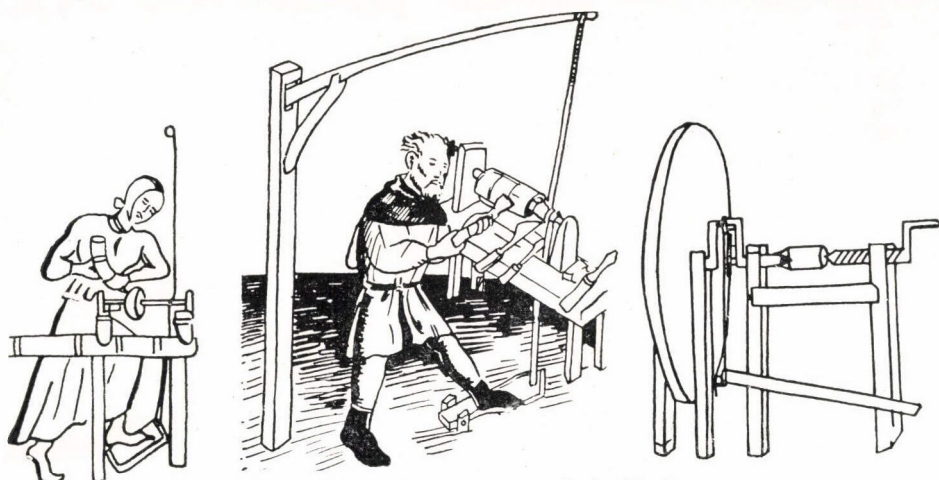
5. ábra. Kétszemélyes eszterga az egyiptomi középbírodalom idejéből

6. ábra. A lábitós szövés legkorábbi nyugat-európai ábrázolása (1200 körül)

7. ábra. A láb hajtás típusainak összefüggése

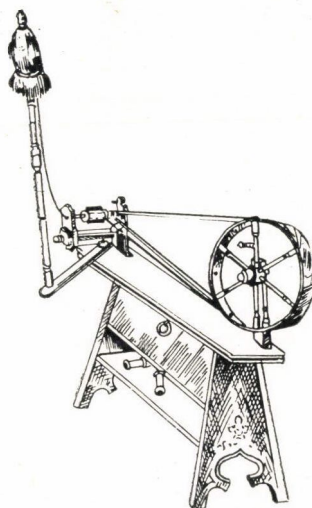
8—10. ábra. Korai esztergaábrázolások:
8. A Bible Moraliséé; 9. A Mendel-könyv és 10. Leonardo esztergája

11. ábra. Kardkőszőrülés a korai középkorban (Eadwin zsoltár)

12. ábra. Az első lábhajtásos
kőszőrűábrázolás (1485 körül)

13. ábra. Az első, még kézzel
hajtott rokka ábrázolása

sarkával tudja az oldalát érinteni és nem a talpával a lapját lendületbe hozni. Emellett a két sarok egyidejű tevékenységéről hallunk, ami sehogysen egyezik sem a szokással, sem a philaei rekonstrukcióval. Az e helyeken sejtetett szerszámnak nem lehetett külön formázó és meghajtó korongja. Márpedig ilyent igen jól ismerünk éppen Észak-Afrikából ma is! Leroi-Gourhan mellett⁹¹ maga Rieth is ismerteti van Gennep nyomán⁹² az algériai, marokkói és tuniszi asszonyok formázókorongját. Ennél bizony csak a tapasztásnál is szükséges lassu forgatást, igazgatást végzi a nő „jobb lábának nagy ujjával”, de meghajtásra, amely az agyag „kihúzását” tenné lehetővé, gondolni sem lehet.

Végül rá kell mutatni arra, hogy valószínűtlenül hat e munkamódszer ezeréves lappangása — Theophilus sem ír még róla —, hiszen termelékenysége 60-szorta nagyobb a tapasztásos technikáénál.⁹³ A feledésbemerülés mellett szól viszont, hogy a népvándorlás ideje alatt a kézikorong is eltűnt Európa nagy részén,⁹⁴ ami persze a keletrómai terület kontinuitását nem érinti.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a fazekaskorong lábbal történő meghajtására csupán a Ptolemeos-kori Egyiptom szolgáltat gondosabb megvitatásra váró adatokat. Ha ezek meg is állnák helyüket, a fazekasság ókori technikájára, még kevésbé pedig — mint látni fogjuk — a szinkronikus lábmunka elterjedésére jellemzőnek nem tekinthetők.

A többi technika felülvizsgálata nem vet fel a fentihez hasonló problémákat. Ennek oka az, hogy míg a korong primitív, közvetlen meghajtást igényel, a többi szerszám a lábitó felfedezése nélkül elképzelhetetlen. A taposómunka egyenesvonalú mozgását forgómozgássá viszont csak különleges szerkezettel (pl. forgattyúval) lehet átalakítani, ami nem maradhatott volna nyom nélkül.

A Rich-féle szótárban⁹⁵ közölt köszörülő Amort ábrázoló gemmából kiindulva Blümner⁹⁶ tévesen következtetett a forgattyús hajtómű létezésére. Feldhaus mutatott rá a darab hamis voltára. Kerek köszörűkő nem maradt fenn az ókorból, pedig malomkövek egyáltalán nem ritkák.

Érdekes, hogy egy téves adat hányféleképpen terjedhet, áthatva más területeket is. Neuburger már tudott a fenti gemma kétes származásáról és ezt fel is tüntette az ábrán (65. ábra „Echtheit nicht sicher feststehend”). Ennek ellenére nemcsak a köszörülést ismerteti ennek alapján,⁹⁷ hanem az esztergálást is!⁹⁸ Szükséges leszögezni, hogy az eszterga maga is igen késői találmány. Az ősi Egyiptomban ismeretlen, görög-római átvételnek tekinthető. Gordon-Childe sem tartja valószínűnek létezését a klasszikus idők előtt.⁹⁹ Cole szerint Mykenaeen ismert volt,¹⁰⁰ de a legkorábbi. biztonsággal eszter-

⁹¹ Leroi—Gourhan, i. m. 228. l.

⁹² Rieth, i. m. 10. l. (Revue d'Ethnographie et de Sociographie, 1911. II. p. 292).

⁹³ Gordon—Childe, i. m. 203—204. l.

⁹⁴ Holubowicz, i. m. említi, hogy Lengyelországban i. e. 400 óta használatos a korongolt edény, de pl. i. u. 400—600 között egyáltalán nincs ilyen lelet.

⁹⁵ A. Rich: Wörterbuch der römischen Altertümer, Paris, 1862. 194. l.

⁹⁶ Blümner: Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste der Griechen und Römer. III. 1884, 294. l.

⁹⁷ Neuburger, i. m. 54. l.

⁹⁸ Uo. 210. l. „... das Drehrad, ... das am Schleifstein und wohl auch an der Drehbank zur Anwendung kam”.

⁹⁹ Gordon—Childe, i. m. 192. l.

¹⁰⁰ Cole: Differentiation of Non-Metallic Tools (Singer—Holmyard—Hall i. m. ben) 518. l.

gált darabjaink i. e. 1000 utáni elefántesont tárgyak. Azonban az eszterga lábmeghajtására semilyen adatunk sincs. Az egyetlen fennmaradt ábrázolás íjhajtású, kezdetleges kézi szerszámot szemléltet,¹⁰¹ de ilyenén dolgoztak még a múlt század közepén órásaink is.¹⁰²

Hasonlóképpen nélkülözünk minden adatot arra nézve, hogy az esztergával rokon gépek, mint a Méri István által az ókorra is valószínűsített nyomópad¹⁰³ vagy a fűrő lábmeghajtással működött volna. Utóbbit számos egyiptomi és római ábrán látjuk kézi szerszámként. Nehéz munka esetén ketten vagy többen kezelik.¹⁰⁴ Nem kell szólnunk ezekután arról, hogy a lábhajtás olyan alkalmazásai, mint a rokka, csiszolókorong, fűjtató stb., amelyeknél eddig fel sem merült az ókori előfordulás lehetősége: a legtöbb esetben késő középkori eredetűek.

Tévedés lenne azonban az is, ha az Ókorban kétségkívül fejlettebb Távol-Keletről feltételeznénk a szinkronikus lábmeghajtás ismeretét. Ellenkezőleg: minden jel arra mutat, hogy ott még később tértek át a kézművesek erre a munkamódszerre. Kínában máig is jóformán ismeretlen a lábkorong,¹⁰⁵ Indiában igen jellemzően csak a mohamedán részekben terjedt el.¹⁰⁶ Egész Ázsiában máig is uralkodó emellett az íjhajtásos vagy segéderővel meghajtott eszterga.¹⁰⁷ Csak elszigetelten és későn lép fel Kínában egy kétpedálos változat, amely azonban teljesen független az európai változattól.¹⁰⁸

4. A lábhajtás megvalósításának feltételei

Egy találmányhoz nem kell sokkal több egy ötletnél; a találmány elterjedéséhez több kell. Nemcsak Leonardo da Vinci műszaki elgondolásai maradtak holt betűk és rajzok, hanem Herontól Cartwrightig tömegesen vetéltek el ötletek, mert két feltételt nem elégítettek ki:

1. Nem biztosítottak fokozatos átmenetet az ismert eljárásokból.
2. Alkalmazásukra nem ösztönöztek vagy kényszerítettek gazdasági körülmények.

A szinkronikus lábhajtás rohamos elterjedését nem is magyarázhatnók semmivel, ha nem lett volna ismert és elterjedt már a tárgyalt időben egy munkamódszer, amelynél a munka körülményei nagymértékben analógok. A lábak állandó, egyidejű foglalkoztatásával járó tevékenység volt ez, de nem a munkagép meghajtását jelentette. Ez az átmenet, az iparosok előtt közismert példa: *a lábitós szövés volt.*

Az ókor földközi-tengeri térségében a függőleges síkú, ún. álló szövőszék volt uralkodó. Egy másik dolgozatunkban¹⁰⁹ igyekeztünk bizonyítani, miként jutott el a távolkeleti lábitós szövés az ókor végén a szasszanida birodalom

¹⁰¹ *Feldhaus*: Maschine, 80. ábra.

¹⁰² *E. Mach*: Kultur und Mechanik, 30. l.

¹⁰³ Árpád-kori pénzváltómérleg. *Folia Archaeologica*, 1954. 106. kk.

¹⁰⁴ *Brandt*, i. m. 37. és 173. ábra.

¹⁰⁵ *Horwitz*: „Antrieb erfolgt... immer durch einen zweiten Gehilfen.” *Rieth*, i. m. 95—97. l.

¹⁰⁶ *Uo.* 89. l.

¹⁰⁷ *Enciclopedia Italiana XXXIV.* „Tornio”. *Leroi—Gourhan*, i. m. 320—322. ábra.

¹⁰⁸ *Horwitz*, i. m. 1934. évfolyam, 109. l.

¹⁰⁹ *Endrei W.*: Konvencionális szövőgépünk néhány elavult szerkezeti elvének keletkezése és történelmi elemzése (1954, kézirat az Akadémia Könyvtárban).

közvetítésével Bizáncba és az arabok meg normannok révén Nyugat-Európába. Kétségtelen, hogy míg a IX. századi eredetiről másolt 1023-beli Hrabanus Maurus kézirat őrzi a római típusú álló szék utolsó miniatűrjét „de gineceo” felirattal,¹¹⁰ a XI. században igazolható már a szövőmunka férfiak kezébe való átmenete, 20–60 rőfös végek termelése, ami a lábitós szék bevezetésére vall.¹¹¹ 1180 körül pedig Alexander Neckam egyértelműen és részletesen leírja a takács munkáját.¹¹² „Az árpádkori szövőszék” c. dolgozatunkban nézetünk szerint sikerült igazolni, hogy a lábitós szövőszék Magyarországon már a IX–XI. században használatos volt. Nem vitás, hogy Flandria hallatlan meggazdagodását a lábitós szövés korai és gyors átvételének köszönhette. Az yperni posztó 1130–36 között Novgorodban, jóval 1179 előtt Genovában jól ismertként igazolható.¹¹³ Ilyen kiterjedt export kereskedelem csak az új, termelékenyebb eljárás bevezetésével magyarázható. Első ábrázolása azonban kétségkívül csak 1200 körülre tehető.¹¹⁴

A lábitós szövésnél a takács minden vetülék bevetése és a bordával a szövetszélhez való hozzáverése után felváltva bal és jobb lábával lenyom egy lábitót. A két-lábitós vászon szövést korán egészíti ki a négy, hat, sőt nyolc lábitóval végzett barhend, gyapjúsávoly vagy atlasz-szövés, hiszen a fejlődésben erősen elmaradt magyar takácsságnál is viszonylag korán találkozunk 8-lábitós székkel is.¹¹⁵ Ez a munkamódszer a láb igen fejlett szinkronikus foglalkoztatását jelentette már. Ez lebeghetett követendő példaképpen szerte Európában a XIII. század óta az iparosok szeme előtt. Flandriában a lakosság oly jelentős hányada takács, hogy Guido de Dampierre már 1297-ben megállapítja: az ország csak élelmiszerbehozattal tudja ellátni magát.¹¹⁶ Brüggeben a felnőtt férfilakosság 68%-a posztós.¹¹⁷ A takácsok modern értelemben vett bér munkások,¹¹⁸ ezért gyártási titok számukra nincs. A lábitós keskeny szövőszék korai elterjedését Angliában már a Magna Charta 35. fejezete,¹¹⁹ Svédországban a sigtunai szövőszékcseiga lelet,¹²⁰ Olaszországban a firenzei szövőszékgyártásról szóló hír (1199)¹²¹ jellemzi.

Azonban ahhoz, hogy ez a meghajtáshoz nagyon hasonló lábmunka átterjedjen más iparokra, az említett gazdasági kényszernek kellett hatnia. Valószínű ugyanis, hogy pl. az eszterga lábhajtásának feltalálása igen korai, de bizonyára titokban tartották. A találmány és tömeges elterjedése között

¹¹⁰ Horwitz, Th.: Technische Darstellungen aus alten Miniaturwerken (Beiträge z. Geschichte d. Technik, 10. 1920).

¹¹¹ Pirenne: Wirtschaftsgeschichte, 46. l.

¹¹² Holmes, U. T.: Daily Living in the 12th Century, 147–149. l.

¹¹³ Pirenne: Histoire économique, 571. l.

¹¹⁴ Cambridge Trinity College MSO 9. 4. kéziratában.

¹¹⁵ A kassai parkétos céh 1461 évbéli statutumai leszögezik: „Item will einer wirken, oder machen achtschefftig oder sechsschefftig tischucher...” (Közl. Wencel G.: Kassa város parketkészítése, Pest, 1871.)

¹¹⁶ Pirenne: Wirtschaftsgeschichte, 169. l.

¹¹⁷ Kulischer, i. m. 216. l.

¹¹⁸ A XIV. század nagy felkelései mind tőlük indultak ki. Ők szervezték az első sztrájkokat (Douai 1245, Gent 1274). Érdekesek az általuk képviselt kommunista nézetek (Pirenne: Wirtschaftsgeschichte, 195–196. l.).

¹¹⁹ A posztó szélességének minimalizálása (szegélyek között 2 rőf) egyébként már 1196-ban is megtörtént. A széles álló szövőszéken ilyen probléma nem létezett (Poole: Domesday Book, 86. l.).

¹²⁰ Geijer–Anderbjörk publikációja 1200-nál korábbinak tételezi fel a lábitós szövés e kétségtelen bizonyítékát (Folk-Liv 1939. 2–3. 232–241. l.).

¹²¹ Davidsohn, R.: Geschichte von Florenz. Berlin, 1869. I. 784. l.

mindig hosszú idő telik el, néha több évtized, sőt több nemzedék. Érdekes párhuzam kínálkozik a mechanikus szövőgép történetéből: Cartwright 1784-ben találta fel, de a kézziszövőszéket kiszorítani nem tudta, úgyhogy Franciaországban és Németországban még 1850 körül is az dominált.¹²²

Így történhetett a mi esetünkben is. A XIII. században még érezhető túlnépesedés olcsó munkaerőt biztosított. Egy segédmunkás napi 2–3 dénárt keresett, egy szakmunkás 9 dénárt. Holmes szerint pedig egy kereskedő ugyanakkor annál legalább négyszer többet, vagyis 12–20-anynit, mint egy képzetlen munkaerő.¹²³ A városokba tódul a falusi jobbágyság: Gentben pl. 1163, 1213, 1254, 1269 években bővítik a várost.¹²⁴ Új városok keletkeznek: a 900 és 1200 közötti háromszáz év alatt Németországban 210 város keletkezik, csupán 1200–1300 között pedig 800 települést ruháznak fel városi jogokkal.¹²⁵ Az így táplált munkaerőbőség akadályozta a termelékenyebb munkamódszerek elterjedését.

1300 körül azonban fokozatos stagnáció következik be.¹²⁶ A túltermelési válságok jellegzetes tünetei a céhrendszer monopolszemléjének kialakulása, a felvétel megnehezítése. A mesterek számát legelőször csak 1292-ben korlátozták, a mesterpénz fogalma a XIII. században ismeretlen, a XIV. századi Franciaországban 1 livre-ről fokozatosan 10 livres-re nő, a gépek, segédek és inasok számát meghatározzák, sőt a munkaidő csökkentésére is sor kerül!¹²⁷ Ugyanez a folyamat Magyarországon valamivel később azonosan lezajlik.¹²⁸

A túltermelési válságok¹²⁹ egyre gyakoribb felkelésekkel járnak. Az 1302-ben kivívott Courtrai-i győzelem, majd az 1315–17 éhínséget követő 1323 és 1328-beli parasztfelkelések jelzik a fordulat közeledtét. Lehetséges, hogy a döntő változást az 1346–50 közötti „fekete halál” járvány hozta magával. Az egészségügyi viszonyok az új, összezsúfolt városokban mindig is rosszak voltak: a XIII. században 2000 leprozóriumról tudunk, 10 000 lakosra 20–42 vak jutott, különféle nyomorékok és elmebetegek aránya a maihoz képest ijesztően nagy volt.¹³⁰ A köztisztaság fogyatékosai és az orvostudomány kezdetlegessége miatt a pestis, kolera és himlőjárványok gyorsan és pusztítóan terjedtek. Azonban mindegyiket felülmutta a „fekete halál”, amely a Közel-Keletről jöve Szicílián, Olaszországon és Franciaországon keresztül elérte Spanyolországot, Németországot, Angliát, sőt Oroszországot, félelmetes arányokban szedve áldozatait. Egyes becslések szerint a lakosság fele, de mindenképpen a városi lakosságnak legalább egyharmada pusztul el ezekben az években. Franciaország lakossága még a XVI. század végén sem érte el a fekete halál előtti számát.

¹²² *Pilisi*: L'évolution d'un technique: le tissage (L'Industrie Textile, 1950. No. 767, 442. l.).

¹²³ *Holmes*, i. m. 145. l.

¹²⁴ *Pirenne*: Wirtschaftsgeschichte, 166–67. l.

¹²⁵ *Bühler*: Die Kultur d. Mittelalters. Leipzig, 1931. 216. l.

¹²⁶ *Pirenne*: Wirtschaftsgeschichte, 167. l.

¹²⁷ *Kulischer*, i. m. 200–212. l.

¹²⁸ *Szücs Jenő*: Városok és kézművesek a XV. századi Magyarországon. 142–150. l.

¹²⁹ Amikor Ypern 1306–1313 között 10 500 végről 92 500-ra (!) növeli posztótermelését, Firenzében 15–20 000, Kölnben 12 000, Straßburgban 2000 vég a termelés! (*Kulischer*, i. m. 215–221. l.).

¹³⁰ *Kulischer*, i. m. 173. l. Németországban 1326 és 1400 között 32 járványos évről tudunk, uo. 172. l.

Közismert, hogy hatására átmenetileg katasztrofális munkaerőhiány lépett fel. Ez a mezőgazdaságban a réges-régen pénzzel megváltott természetbeni szolgáltatások és robot visszaállítására irányuló földesúri törekvéseket váltotta ki, — a városokban a munkabérek emelkedésével járt. Hiába vezették be az általános munkakötelezettséget (Franciaország 1351, Anglia 1349 és 1361), engedélyezték a mestereknek korlátlan számú inas foglalkoztatását, több mesterség egyidejű művelését, a bérek emelkedtek. Az angol törvény a járvány előtti bérszint megszegését a munkaadóval szemben is megtorolta,¹³¹ Franciaországban, józanabbul, egyharmaddal magasabban szabták meg a határt.¹³² Nem érdektelen az sem, hogy egyidejűleg nagyot fejlődnek az emberi munka megtakarítására szolgáló malmok és hasonló erőgépek. Az első felülcsapó vizikerekek — amelyek hatásfoka sokkal jobb az alulcsapókénál — 1370 után igazolhatók. Elterjednek a malomhajtotta hámorok a vaskohászatban, az emelődaruk a hajók rakodásánál, vízemelő kerekek és szivattyúk stb.

Ilyen okokból vetődik fel az a lehetőség, hogy a szinkronikus lábhajtást a szövés példájára már a XIII. század során más iparágakban megtalálják ugyan, de széleskörű elterjedése, a városi iparosságon túl, kontárok és parasztok között való feltűnése 1350 után valósul meg. Látni fogjuk, hogy a rendelkezésre álló adatok is ezt a nézetet támogatják.

5. A szinkronikus lábhajtás elterjedése

Ha már most azt vizsgáljuk, melyik iparban került először sor a lábhajtás alkalmazására, rövid áttekintést kell adnunk a forgó mozgással járó meghajtás akkor fennálló rendszeréről. A legősibb változat kétségkívül a gyalogorsó különböző eljárásokkal való forgásbahozatala: az ujjakkal való megpödrés, a combon történő vagy tenyerek közötti sodrás stb. Ide tartozik azután a tűzcsiholás ősi módja is. Ebből fejlődik ki az ún. íjhajtás módszere, amelynél egy kifeszített íj húrját tekerik a tengelyre; természetes, hogy a mozgás iránya itt is alternáló.¹³³ Ezzel a meghajtással dolgoztak az őskor óta fúróval, az ókor óta az esztergán. A fejlődés másik iránya a tengelyre erősített tárcsa szélének meghajtása, amit a fazekaskorongnál és primitív csévéelőknél tapasztalunk. Itt lép fel — meglepően későn — a tárcsa lapján elhelyezett fogantyú és abból a tengelyre közvetlenül erősített végforgattyú. Már ez is, mint láttuk, voltaképpen csak a korai középkorban terjedt el, a tengely közepén elhelyezett könyökös forgattyú pedig még későbbi, 1400 körüli találmány (7. ábra).

Ennek megfelelően három meghajtási mód várt átalakításra, korszerűsítésre: az íjhajtás, a fogantvús (vagy forgattyús) és fogantyú nélküli tárcsam meghajtás. Mindháromnál szokásos volt segéderő igénybevétele.

Jelenlegi ismereteink szerint az íjhajtás az első, amelynek lábitóval való helyettesítését Európában feltalálták. Az *eszterga* idomult ezért elsőként a gazdasági változásokhoz és ennek meg is van az oka. Az íjhajtás ugyanis

¹³¹ Koszminszkij—Szkázkin, i. m. 309. l.

¹³² Sztoklickaja—Tyereszkovics: A középkori céhek sokrétűségének problémája Nyugaton és Oroszországban (Szovjet középkori Egyetemes Történet, I. Bpest, 1954. 186. l. jegyzet.)

¹³³ Leroi—Gourhan, i. m. 37—40. ábra.

a három módszer közül az, amely a legkönnyebben alakítható át. Az íj húrjának egyik végét a mennyezetre erősített rugózó vessző végére,¹³⁴ a másikat a lábitóra erősítették. Az új módszer elsajátítását elősegítette az is, hogy a lábitó taposása *könnyebb volt*, mint a két kéz eltérő mozgása. A munka sebessége is megnőtt némileg, bár a munkadarabot továbbra is csak az egyik irányú forgás idejében lehetett megmunkálni.

Első fennmaradt ábrázolásunk a középkori szinkronikus lábhajtásról a Bible moralisée illusztrációja az Énekek éneke 5. fejezete 14. verséhez.¹³⁵ Ez a mű kétségtől XIII. századbeli munka,¹³⁶ úgyhogy Brandt datálását, mely szerint 1400 felé keletkezett volna, elvethetjük.¹³⁷ Ezt nemcsak a szakemberek egybehangzó véleménye alapján tehetjük, hanem azért is, mert egyéb ipari vonatkozású ábrázolásai kivétel nélkül kezdetleges technikákat reprodukálnak.¹³⁸ A rugózó vesszővel kombinált íjhajtás az esztergánál igen szívósna bizonyult. A híres Mendel-barátok sorozatában a 42. barát (1395–1402 körül) ilyenén dolgozik, csak éppen a vessző külön oszlopra van erősítve.¹³⁹ Fennmarad, miután Leonardo da Vinci feltalálja forgattyús, lendítőkerekkes változatát, amely 100%-os termelékenységfokozást tett volna lehetővé,¹⁴⁰ Besson pedig 1565 körül ellensúlyos és más megoldásokat javasolt.¹⁴¹ Változatlanul látjuk Jan Joris van Vliet metszetén¹⁴² (XVII. század), Frecskay János: Találmányok könyvében (1881) „régí modorú” esztergaként és nem veszett ki máig sem a magyar falusi mestereknél.¹⁴³

Azt, hogy önálló európai találmánnyal van dolgunk, bizonyítja a távolkeleti lábhajtásos eszterga elvileg is eltérő szerkezete. Utóbbi nem ismeri a rugózó vesszőt, — a zsinórt csigán veti át és ezért két lábitóval kell meg-hajtani.¹⁴⁴

Érdekes, hogy az esztergálással rokon íjhajtású *fűrás* gépesítése is ezidőben fejlődött nagyot. Itt azonban nem a lábhajtás, hanem a vizierő felhasználására került sor, mégpedig a városi vízvezetékcsövek fűrásánál.¹⁴⁵

Valószínű, hogy a *fazekaskorong* lábbal történő hajtása későbbi eredetű, mint az esztergae. Erre nemcsak az utal, hogy a Bible Moralisée fazekas ábrázolása nem lábkorongot használ fel szemléltetésül; hiszen lehetséges, hogy a francia miniaturista számára ismeretlen eszköz Olaszországban vagy Flandriában már közismert volt.¹⁴⁶ Ezt az állítást inkább az támasztja alá,

¹³⁴ Valószínű, hogy ezt is a szövőgép akkor használatos típusáról másolták az esztergályosok. A csigás lábitó későbbi találmány. (Ld. a 109. lábjegyzetet.) Az 1236-beli boppardi Severus ábrázolás rugózó vesszőn függő nyüstöt szemléltet.

¹³⁵ Brandt, i. m. 285. ábra.

¹³⁶ De Laborde: Étude sur la Bible Moralisée Illustrée, I–V. Paris, 1911–27.

¹³⁷ Brandt, i. m. 222. l.

¹³⁸ Így pl. Jób 7. 6 szövőszéke; Ézsaiás 7,3 kallódézsza; különösen érdekes Jeremiás 18,1–4 fazekaskorong ábrázolása: a küllős korongot bottal hajtja meg a fazekas.

¹³⁹ Feldhaus: Maschine. 149. ábra.

¹⁴⁰ Cod. atl. 381. l., Feldhaus: Maschine, 198. ábra (1495).

¹⁴¹ Feldhaus: Lexikon, 215–216. l.

¹⁴² Mummenhoff: Der Handwerker in der deutschen Vergangenheit. Leipzig. 1901. 77. ábra.

¹⁴³ A magyarság néprajza, I. Bpest, 1941. 270. és 273. l.

¹⁴⁴ Horwitz, i. m. 109. l.

¹⁴⁵ Feldhaus: Maschine, 158. ábra (1420), 165. ábra (1430 körül).

¹⁴⁶ A küllős kerék bothajtással legtovább Bretagneban maradt fenn („tour à vache”) Horwitz i. m., 751. l.

hogy részint igen későiek a lábkorongábrázolások,¹⁴⁷ főleg azonban az, hogy az állóorsós korongon igen nehéz a munka. Hajtókorongja oly kicsi, hogy a láb az összekötőrudakba is akaszzkodva végzi a forgatást.¹⁴⁸ A korongolás elsajátítása hónapokig tartott.¹⁴⁹

Feltételezve az ókori Egyiptomban a lábkorong ismeretét, Rieth azt állítja, hogy már 1200 előtt Dél-Európában feltűnik és ezt a jelenséget az izlámi kerámia ez időbeli virágzásával hozza kapcsolatba; ugyanakkor elismeri, hogy Theophilus nem is említi.¹⁵⁰ A legkorábbi középkori ábrázolás (1000 körül) közönséges kézikorongot mutat.¹⁵¹ Fenti okokból nem látszik valószínűnek, hogy az állóorsós lábkorong a XIV. század előtt széleskörűen elterjedt volna, ha egyáltalán ismert volt is. Magyarországon semmiesetre sem lehet a XV. század előtt lábkorongról beszélni.¹⁵² Nem állapítható meg tehát keletkezésének időpontja és helye, de kétségtelen, hogy nem az észak-afrikai földbemélyített változat¹⁵³ közvetlen leszármazottja és nem is hozható összefüggésbe a Krétán ma is élő, segéd által meghajtott típussal.¹⁵⁴ Inkább gondolhatunk itt is egy, a XIV. század végén elterjedt önálló munkamódszerre.

Ha ilyenképpen megvizsgáltuk a forgómozgás két tipikus formájának lábhajtásúvá való átalakítását egy-egy példán, a harmadik (fogantyús, forgattyús) meghajtás ismertetése előtt be kell számolni a lábhajtás bevezetéséről egy határterületén.

A *fujtató* lábbal történő taposása Egyiptomban is előfordult, de nem a megmunkálást végző kézműves részéről. Egy középkori forrásban találkozunk azzal a változattal is, hogy egy aranyműves munka közben egyik kezével a fujtatót működteti.¹⁵⁵ A XIV. század második felében kétségkívül itt is megvalósult a körülmények kényszerítő hatására a lábhajtás: már az 1415-ben épült firenzei Or San Michele templomban Szent Eligius patkócsodájának ábrázolásán lábhajtású, ellensúlyos fujtatót,¹⁵⁶ sőt a müncheni Mariana-kéziratban (1438) már malom által hajtott fujtatót láthatunk.¹⁵⁷ Azonban biztosra vehető, hogy jóval korábban kerül sor az alkalmazására. Egyik változatát ugyanis, az *orgonapedált* ekkor már szerte Európában ismerik.¹⁵⁸ Elfogadható az a hagyomány, hogy feltalálója, Luis van Valbecke brabanti iparos valóban már a XIV. század elején találta fel. Nem hihető el viszont az, hogy a kovácsok fujtatója az orgonapedálból származtatná lábitóját.

¹⁴⁷ Két XV. század iról van tudomásunk, egy 1466-beli bécsi kártyajátékból és az 1480-as Ars memorativa egy fametszetéről. A többi ábrázolás már a XVI. századba esik.

¹⁴⁸ Legkésőbbi élő változatán, a fehérorosz korongon figyelték ezt meg. *Horwitz*, i. m. 753. l.

¹⁴⁹ Holubowicz megfigyelései szerint a betanuló fazekasok idegenkednek a lábkorongtól, „évek múlva sem tudnak 50—60 cm magas edényt egy darabból elkészíteni”.

¹⁵⁰ *Rieth*, i. m. 75. és 88—89. l.

¹⁵¹ Paris Nat. Bibl. Cod. Lat. 6. spanyol kódexből származó képet közli *Holl*: Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez. Budapest régiségei, XVII. 1956. 185. l.

¹⁵² Uo. 191. l. és Méri István szóbeli közlése.

¹⁵³ *Rieth*, i. m. 87. l.

¹⁵⁴ *Holubowicz*, i. m. 87. ábra.

¹⁵⁵ Alexander Neckamnál (*Holmes*, i. m. 142. l.).

¹⁵⁶ *Brandt*, i. m. 416. ábra.

¹⁵⁷ *Feldhaus*: Lexikon, 369. l.

¹⁵⁸ A nürnbergi Sebaldus-templomé 1444-ben, egy velencei templomé 1470 körül készült

A legnagyobb jelentőség kétségkívül a *forgattyús lábhajítás*nak jutott, mert megvalósítja az egyenes vonalú mozgás (taposás) átalakítását *egyirányú* forgómozgássá. Ezzel lehetővé válik az eszterga-megoldásnál elkerülhetetlen 50%-os meddő idő felszámolása. Ennek köszönhető a fordított irányú felhasználása is: a vizikerekkel csak általa lehetett a kalapács, zúzó, fújtató stb. kényszerhajtását ellátni. Biztosra vehető, hogy amikor a vizikerek ilyen természetű alkalmazásával a XV. század eleje óta találkozunk,¹⁵⁹ az egyszerű lábhajítás forgattyús megoldása, mint plauzibilis és kézenfekvő továbbfejlesztés már bizonyos múltra tekinthet vissza.

Keletkezését kitűnően szemlélteti Izrahel van Meckenem metszete (1485 körül).¹⁶⁰ A rajta látható *köszörűs* vízszintes tengelyű *kézi-forgattyús* köszörűkövet hajt meg lábával azáltal, hogy a lábitóról egyszerű zsinórt erősített a forgattyúra! Az ilyen végforgattyús, hengeres köszörűkövet a korai középkorban jól ismerték: ilyennt ábrázol az Eadwin-zsoltár (1160), amely az utrechti zsoltár (820–830) másolata.¹⁶¹ Ezen természetesen külön személy látja el a forgattyú kezelését. Mindkettő absztrakt igazság érzékeltetésére alkalmazza a köszörűs képét, tehát közismert, megszokott alakot rajzol; ezért biztos, hogy a köszörű lábitós meghajtása is jóval régebbi 1485-nél.

Érdekes, hogy még Leonardo da Vinci sem ismeri a lábitós-forgattyús megoldásnál a merev összekötő-elemet. A már említett eszterga-rajzán szintén zsinór köti össze a lábitóval a forgattyút.¹⁶² E megoldás csak akkor működik kifogástalanul, ha egy lendítőkerék, tehetetlensége folyamatosabbá teszi a forgást. A köszörűkő önmagában ellátja ezt a feladatot, — Leonardo külön tárcsát tervez e célból a tengely végére.

Ez a megfigyelés segít bennünket tovább az egyik legfontosabb késő-középkori találmánynál, a lábhajtásos *rokka* eseténél is. A rokkaelőfutára, az ún. kézikerek a legősibb végtelen kötélahajtású, áttételes gép. Indiából származtatják, de valószínű, hogy önálló európai találmány. Ez a gép is a XIII. században tűnik fel és a fonás számos területén kiszorítja a gyalogorsót, mert termelékenysége annak többszöröse.¹⁶³ Ez a fonóeszköz sem veszett ki egyébként teljesen, sok más néphez hasonlóan a magyarság is ismeri. A fonókeréktől az igazi rokka abban különbözik, hogy a szárnyasorsó kettős meghajtása révén a munka teljesen folyamatossá válik, míg a gyalogorsó és fonókerék esetében minden megfont fonalszakaszt külön fel kell csévélni. Az első ilyen szárnyasorsós, de még nem lábitós rokkát az 1480 körüli Waldburg—Wolfegg házikönyv ábrázolja,¹⁶⁴ de valószínű, hogy jóval korábban feltalálták, mert a bolognai cérnázómalom már évszázadok óta azonos elvek szerint működött.¹⁶⁵ Itt lép fel továbbá először a merev hajtórúd, mert az állandó fordulatszám már követelmény.¹⁶⁶

¹⁵⁹ Az említett fújtató Marianonál az első (1438), bár már a huszita háborúk Anonymusánál (1430) találunk egy bonyolult kettős könyökös megoldást. Fűrész hajtására Ambrogio da Milano egy reliefjén (1476), szivattyúéra a Waldburg—Wolfegg házikönyv lapjain (1480) találkozunk forgattyús malommal.

¹⁶⁰ Bécs, K. K. Kupferstichsammlung B 222. *Mummenhoff*, i. m. 21. l.

¹⁶¹ *Brandt*, i. m. 214. és 217. l. *Feldhaus*: Maschine, 132. ábra.

¹⁶² *Feldhaus* téved, amikor rúdnak (Zugstange) mondja. Jól láthatók alján a rojtok. Rúdra csak akkor van szükség, ha a szakaszosan ható húzóerő igazi kényszervezérléssé válik.

¹⁶³ Legkorábbi említései a XIII. század elejei Franciaországból származnak.

¹⁶⁴ *Feldhaus*: Maschine, 171. ábra.

¹⁶⁵ *W. Born*: Die Zwirnmühle. CIBA Rundschau 30. 1938.

¹⁶⁶ A szárny és orsó külön meghajtása nem minden rokkán létezett, ezért a sebesség csökkenése sodratkülönbséget okozhatott a fonásban. Uo.

Mármost nem meglepő, hogy a fonókeréknél nem valósulhatott meg soha a lábhajítás: szakaszos működése miatt a lendítőkerék lényeges felgyorsítása nem volt célszerű. A rokka ezzel szemben a keréktalp jelentős megvastagításával olyan tehetetlenségi nyomatékot biztosított, amely az erőhatás megszűnte után is hosszú ideig forgásban tartotta a szerkezetet és folyamatos termelést biztosított. A rokka a fonókerék termelékenységet legalább megduplázta. Jellemző az is, hogy a korai fonókerékábrázolásoknál még fogantyút sem látunk: a fonó vagy csévéelő egyszerűen a küllők közé nyúlva hajtotta a kereket.

Lábhajítású fonókereket ennek megfelelően egyáltalán nem ismerünk, rokkát viszont 1500 körül már bizonyossággal feltételezhetünk. Ez a nagy jelentőségű újítás a XV. század végén keletkezhetett Angliában vagy Németországban, mert az 1524-beli Glockendon-biblia illusztrációja már nyilván nem újdonságot szándékszik bemutatni.¹⁶⁷ A hagyomány szerint a találmány egy 1530 körül élt Jürgen wattenbütteli (Braunschweig) mesterember nevéhez fűződnék.¹⁶⁸ A XV. század városaiban már régen főoglalkozássá vált a fonás. Így pl. Ypermben 1431-ben 204 önálló textilipari kézműves közül 56 gyapjú-, 1 selyem- és 6 lenfonónő szerepel.¹⁶⁹ A közszerű példája nyomán és a növekvő szükséglet kielégítésére valószínűleg rögtön a szárnyasorsó bevezetése után sor került a lábhajítás alkalmazására. Szükségesnek tartjuk itt rámutatni a lábhajítású rokka egy eddig fel nem ismert előnyére. A kézihajítású rokkát a fonónő jobb kezével hajtotta meg és bal kezével font,¹⁷⁰ a lábhajítás révén azonban felszabadult a jobb kéz is.

Gyors elterjedésének oka, hogy a vele dolgozó nők semilyen céhnek sem voltak tagjai és ezért a munkamódszer átvételét semilyen rendszabállyal sem lehetett fenntartani.¹⁷¹ A rokka már 100 esztendővel később Spanyolországtól Erdélyig megszokott fonóeszköz.

A lábhajítású rokka korai (1480 előtti) elterjedése elméletének eliene szól, hogy Leonardo da Vinci, aki minden újítást szenvedélyesen gyűjtött és továbbfejlesztett, szellemes fonóberendezésénél kézforgattyút alkalmazott.¹⁷² A rokka képviseli a lábhajításos gépek legfejlettebb típusát, elvét később átveszi egyebek közt az eszterga, a marógép és végül a varrógép.

*

Ezzel végigkísértük a szinkronikus lábhajítás kifejlődését a XI–XII. századi lábitós szövőszéktől, az esztergán, fazekaskorongon át a XV. század végén keletkezett rokkáig. Feladatunkat abban láttuk, hogy egyrészt bizo-

¹⁶⁷ Born: Das Spinnrad mit Flügelspindel u. Trittantrieb. Uo.

¹⁶⁸ Rehtmeier: Braunschweigisch-Lüneburger Chronika 1722 u. 879. Feldhaus: Maschine, 244. l. helyesen rámutat ennek valószínűtlenségére és felveti, hogy Jürgent esetleg az ún. szász rokka feltalálójának tekinthetjük, melynél az orsó a kerék felett helyezkedik el.

¹⁶⁹ Pirenne: Histoire économique, 479. l.

¹⁷⁰ Valamennyi régi ábrázolás ezt tanúsítja. Jól látható ez S. Andes Kalendáriumában (Lübeck 1519).

¹⁷¹ Betiltását meg sem kísérelték — nyilván okulva a kézikerek ellen szóló tucatnyi és hiábavaló tilalom sorsán. Céhbeli munkamódszereket, mint pl. az említett bolognai selyemcérnázómalom, a velencei üvegkészítés, a solingeni késgyártás titkát évszázadokig sikerült megőrizni.

¹⁷² Friss Antal: Leonardo da Vinci fonógépe. Magyar Textiltechnika. 1955. évf. 293. l.

nyítsuk ennek a munkamódszernek jellegzetesen középkori mivoltát, másrészt megkíséreljük felvázolni keletkezésének gazdasági hátterét. Míg az előző feladat többé-kevésbé teljesítettnek tekinthető, a második terén sok még a tennivaló. Hiányzik a középkor munkaerő- és munkabérvizszonyainak beható elemzése, a termelőfolyamatok energiaigényének és az energia hasznosításának felmérése, főleg azonban e korai munkamódszerek termelékenységének egzakt összehasonlító vizsgálata.

Ezek a munkálatok azt fogják mutatni, hogy a műszaki és ezzel társadalmi fejlődés kölcsönhatáson alapuló törvényszerűségei ugyanazon elveket érvényesítették, mint a XVIII—XIX. század ipari forradalma idején vagy éppen napjainkban.

ENDREI WALTER

AZ ANYAG SZERKEZETÉNEK ATOMISTA FELFOGÁSA A XVII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI FILOZÓFIÁBAN

Fejezet haladó filozófiai hagyományaink történetéből

Azok a kutatások, melyek haladó filozófiai hagyományaink terén — bármily lassan és szervezetlenül is — megindultak, elsősorban a XVIII. és XIX. század, a felvilágosodás, a reformkor és a szabadságharc korát vizsgálták és vezettek kezdeti, de konkrét eredményekre részben a monografikus feldolgozás, részben a szövegkiadások területén.

Bizonyára nem véletlen, vagy egyszerűen a szervezetlenség következménye, hogy e kutatások eddig így alakultak. A felvilágosodás kora az első nálunk, amikor a filozófiai materializmus félreérthetetlen, világos formában megjelenik: érthető, hogy haladó filozófiai hagyományainkat kutatva, elsősorban errefelé fordult figyelmünk. Ugyanígy megérthető az is, hogy Erdélyi¹ és Kvacsala² érdeklődése viszont megállt a XVII. század végénél: mert bármennyire is haladóvá teszi Erdélyi gondolkodását hegelianizmusa és a forradalmi demokratizmushoz való pozitív viszonya, és bármennyire megbízhatóak Kvacsalának a szó jó értelmében pozitivisták kutatásai, végre is mindketten teológusok is voltak, s ez világnézetileg nyilván elhatárolta őket a felvilágosodás materializmusától és ateizmusától és érdeklődésüket a XVII. század felé terelte, ahol a „vallásos mez” szinte általános és a filozófia még nem fordult egyértelműen szembe a teológiával, ill. vallással és főképpen ezeknek protestáns változataival nem.

Midőn most megkíséreljük felvázolni a magyarországi haladó filozófiai törekvések XVII. századi történetének egy jellegzetes fejezetét: legelsőként egy olyan összefüggést kell kiemelnünk, mely éppen ebben a fejlődési szakaszban igen fontos s amelyre eddig kevés figyelmet fordítottak a nemzeti filozófiatörténetek írói. Az egyetemes és hazai filozófia történetének összefüggéseit vizsgálva, azt — igen helyesen — mindig kiemeltük, hogy a kapitalizmus korában a klasszikus filozófiai rendszerek kialakulásának csak Nyugat-Európában voltak adva társadalmi feltételei; Kelet-Európa népeinek képviselői csupán mint tanítványok hozták magukkal haza a haladó filozófiai eszméket és kísérelték meg azok hazai alkalmazását. Ily módon kialakult egy filozófiatörténeti kép, mely azt ábrázolta, hogy a hazai filozófia több-kevesebb késéssel hogyan követi a klasszikus filozófiai eszmék mozgását. Ha ez a kép eléggé

¹ Erdélyi János: A bölcsészet Magyarországon. Bpest, 1885. (Fil. Írók Tára 6.) (Először megjelent a Bp. Szemlé-ben, 1865—67-ben.)

² Kvacsala János: Egy félszázad a magyarországi philosophia történetéből (1630—1680). Bp. Szemle. 1891. 161—196. ll.

történeti, vagyis ha a hozott eszmék itthoni hatását a magyar társadalom fejlődésének konkrét összefüggéseiben tudja ábrázolni, akkor a hazai filozófia historikusa be is fejezte feladatát.

Mindezek ellenére azt kell mondanunk, hogy a befejezettség csak látszólagos lehet, mert egy igen lényeges további feladatról, s hozzá sajátosan hazai feladatról, megfeledkezik. Mert nem csupán a hazai fejlődést jellemzi, hogy mikor milyen eszméket fogad be, hanem ezeknek az eszméknek eredeti társadalmi funkciójára is igen jellemző új adat, hogy mikor és hol tudnak elterjedni. Ebben áll a nemzeti filozófiatörténet nemzetközi jelentősége és ez az a további, új feladat, mely a hazai filozófiatörténet megírása után még megoldásra vár és csak (vagy elsősorban) általunk megoldható.

Hogy a filozófia polgári történészei erről a szempontról megfeledkeztek, az könnyen megérthető: akár a történeti relativizmus talaján állanak (mint pl. Dilthey), akár valamely konkrét idealista rendszer szemszögéből (mint pl. Windelband), dogmatikusan értékelik a múlt filozófiáját — mindig főképp a filozófusok tanításai érdeklik őket s nem vizsgálják az eszméknek sem eredetét, sem hatását. Ha emellett a „hatástörténet” (Nachgeschichte) műfaját — különösen a XIX. század végének pozitivistái — néha művelik is, ez a hatástörténet csupán a *filológiai*, tantörténeti felszínen marad, de nem hatol a mélyebb *historiai* rétegek vizsgálatáig.

Ez a „tantörténeti” jelleg jellemzi egyébként az egész polgári filozófiatörténetet is, hiszen — életrajzokat és szellemtörténeti konstrukciókat nem számítva — csak arról esik benne szó, hogy ki, mikor, mit tanított s e tanítás hogy viszonylik mások tételeihez. Mindez még „tantörténeti”-nek is csak idézőjelben nevezhető, hiszen aligha több a tényleges, reális filozófiatörténet sápadt logikai csontvázánál. A polgári történetíróknak az a közismert hibája, hogy a tényleges történelmet királyok, hadvezérek és nagymberek történetévé degradálják — mutatis mutandis a filozófiatörténetben is előbukkan abban a formában, hogy csupán a legnagyobb filozófusok legjellegzetesebb tanításait tekintik mérvadónak egy-egy korra nézve és így olyan fiktív filozófiatörténetet konstruálnak, mely a tényleges történelemhez képest (és benne a kor tényleges filozófiai életéhez képest) legalább ötven esztendővel „siet”, vagyis egy későbbi történelmi-társadalmi helyzetre nézve lesz ténylegesen jellemző. Ezzel persze éppen az vesz el a filozófia tényleges történetéből, ami számunkra a legfontosabb: nevezetesen az a különbség, feszültség és küzdelem, ami fennállt a kor hivatalos filozófiája és a nagy filozófusok tanai között. Innen van azután az, hogy a filozófiatörténet polgári tankönyvei idillikus képet adnak elénk, ahol minden új gondolat a maga pusztán logikai súlyánál fogva szabadon érvényesül s ahol komoly harcnak, küzdelemnek nyoma sincs.

Ilyen idillikus konstrukciója pl. a polgári filozófiatörténetnek, hogy az újkori filozófia fejlődésének legfőbb lényege az, hogy az angol *empirizmus* „vonala” (Bacon, Hobbes, Locke, Hume) és a francia eredetű *racionalizmus* (Descartes, Spinoza, Leibniz) Kantban összefut. Hogy Hobbes egyáltalán nem tekinthető Bacon egyszerű követőjének, vagy hogy Descartes dualizmusa összeférhetetlen mind Spinoza materializmusával, mind Leibniz idealizmusával: mindezek a súlyos történeti és logikai érvek figyelmen kívül maradnak a fenti konstrukcióban, mely csupán a kanti kriticismushoz vezető tantörténeti „vonalak” hajlandó tudomásul venni.

Ha valahol, úgy a kelet-európai népek filozófiatörténetében csallhatatlanul kiderül az az általános érdekű tanulság, hogy az ilyen idillikus tan-

történeti szemlélet, a maga deskriptív-ismertető módszerével, teljesen alkalmatlan a filozófia tényleges történetének hiteles elemzésére és ábrázolására. És fokozott mértékben áll mindez éppen a XVII. századra, melyet a polgári filozófiatörténet általánosan a „nagy rendszerek korának” nevez, mintha e viharos évszázad egyéb sem lett volna a gondolkodók számára, mint éppen a nagy átfogó rendszerek megalkotásához szükséges béke, emberség és összhang. E század a mi tájainkon *Jessenius (Jeszenszky) János* mártírhálálával kezdődik és *Bayer János* gályarabságra hurcolásával végződik. Közben a legkiemelkedőbb gondolkodók *Comenius Ámos*, aki kora ifjúságától kezdve hazátlan száműzött és *Apáczai Csere János*, akit a vártornyából ígér letaszítani a nagyságos fejedelem. A század folyamán hol a török, hol a német dúlja fel rendre a tudomány tűzhelyeit, a városokat s a Habsburg hódítók megjelenése szigorúan együttjár a jezsuiták felbukkanásával, akik kegyetlenül elvégzik a maguk „lélekmentő” munkáját a kultúra terén is és a gyakorlatban érvényesítik a „cuius regio eius religio” elvét, jóval korábban, mint ez a szégyenletes elv törvényként is kimondatik. Legfelháborítóbb talán *Báthori Zsófia* szerepe, aki férje halála után áttér a katolikus vallásra, visszahívja a jezsuitákat, és nemsokára a sárospataki főiskola — Comenius iskolája! — tanárostul, diákos-tul menekülni kényszerül és — Pósházi János filozófiaprofesszor vezetésével — Debrecenig, ill. Gyulafehérvárig meg sem állhat.

Az a ríktó kontraszt, amely fennáll az egészen súlyos magyarországi történeti helyzet és a látszólag oly békés nyugat-európai „rendszeralkotás” között: eleve óvatosságra és kritikára int a polgári filozófiatörténetben immár egyeduralkodóvá lett idillikus szemlélettel szemben. Nem arról van szó, hogy — Will Durant-t követve — olvasmányos életrajzi regényt írjunk a filozófusok egykori küzdelmeiről. Nem is arról a magas követelményről, hogy a filozófiai eszmék mozgásában a végső társadalmi-gazdasági gyökerekig hatolva elemezzük ki a társadalmi fejlődés visszatükröződését, hiszen ez még hosszú évtizedek munkáját jelentő feladat a filozófia marxista történészei számára. Egy valami azonban feltétlenül elvárható a filozófia történetének minden tudományos igényű kutatójától: hogy ne denaturalizálja, ne történetietlenítse el tárgyát, ne ragadja ki azt létrejöttének valóságos viszonyai közül, ne készítsen belőle merő logikai preparátumot, elszakítva logikumnak és historikumnak azt a benső kapcsolatát, mely egyedüli módszertani biztosítéka minden tudományos történetírásnak, de különösképpen a kultúrhistóriának.

Aki a történeti tényeket tényeknek ismeri el, az előtt nem lehet vitás, hogy a XVII. század, a nagy „rendszeralkotás kora” Nyugat-Európában is a legsúlyosabb, addig soha nem látott küzdelmeket jelentette a kor filozófusai számára. Az, „újkor”, a kapitalizmus vérben, vasban és könnyben született meg általában is, de éppen a XVII. század volt az a kor, melynek a legsúlyosabb szenvedéseket kellett elviselnie. Ha nem is hatolhatunk most a döntő gazdaságtörténeti változások elemzésébe, már maga a kultúrhistóriai felszín gigantikus mozgása jelzi, hogy a mélyben alapvető, forradalmi eltérések mennek végbe. A kapitalista termelőerők rohamos fejlődésének útjában immár tűrhetetlenek a feudális társadalmi viszonyok, a polgárság gazdasági ereje immár úgy megnövekedett, hogy politikai és ideológiai téren is nyíltan, elszántan szembe tud és mer fordulni királlyal, főnemességgel, főpapsággal s mindezek hivatalos vallásával és filozófiájával is. A XVI. század, a renaissance és a humanizmus e harcnak még csupán ideológiai előjátéka és a reformáció még csak politikai és ideológiai első felvonása. A döntő küzdelem — Európának

nyugati részében — a XVII. században következik el, s ez a feudalizmus utolsó, koncentrált erőfeszítése uralmának fenntartására. A németalföldi és az angol forradalmak, a harmincéves háború, a spanyol örökösödési háború és a kisebb-nagyobb helyi háborúk, felkelések, büntető expedíciók, gyarmati harcok szinte szakadatlan sora jellemzik e századot, melynek ideológiai újdonsága az ellenreformáció. A nyugat-európai filozófia történetében a század — naptári pontossággal — 1600-ban, *Giordano Bruno* megégetésével kezdődik és 1697-ben, *Pierre Bayle* Szótárának megjelenésével ér véget: a tudománynak való hadüzenettől a felvilágosodás hajnaláig.

Nem vitás, hogy ezt a kemény harcot egyszerűen a nagy rendszerek korának, vagy az empirizmus és racionalizmus kialakulásának jellemezni alig lehet egyéb történethamisításnál. Persze valóban létrejöttek nagy filozófiai rendszerek is, és tényleges folyamat az empirizmus és racionalizmus kialakulása is. Ám mindez olyannyira harmad- vagy negyedrangú jellemzője az egész korszaknak, hogy egykönnyen felfedezhető a filozófiatörténetnek nem egy másik, egészen távoli korszakában is. Jelen összefüggésben nem kutatjuk, hogy mi vezeti a polgári filozófiatörténeteket mindezekre, nem firtatjuk a tények ilyen-ígyen kezelésének tudományetikai vonatkozásait sem, hanem pusztán arra akarunk rámutatni, hogy az általuk rajzolt és általánosan elfogadott történeti kép tárgyilag téves, történetileg nem hiteles.

A XVII. század valóságában a világnézeti fronton három hatalmas küzdelem folyik, mely szükségszerűen és primér módon kihat a filozófiának úgy-szólván minden kérdésére :

- 1) A régi vallás (teológia) harca az új vallással (teológiával),
- 2) A vallás (teológia) harca a filozófiával és természettudománnyal.
- 3) A filozófia harca a természettudománnyal.

Ugyanakkor folyik a harc két további elméleti fronton is, azonban mindkettő általános a kultúrhistoria más századaiban is s ezért nem specifikusan jellemző — bármennyire is intenzív folyamat — a XVII. századra :

- 4) A régi filozófia harca az új filozófiával,
- 5) A régi természettudomány harca az új természettudománnyal.

Bármily bonyolult legyen is a különféle ellentéteknek ez a harca és bármennyire jól tudjuk is, hogy *végső fokon* mindegyikük mögött az uralmon lévő nemesség és a hatalomért küzdő polgárság ugyanazon ellentéte rejlik : minden leegyszerűsítés vagy tárgyi tévedésre vezet, vagy arra a vérszegény „tantörténeti” koncepcióra, melyről már fentebb szóltunk. Alapvető kérdések válnak egyszerűen megoldhatatlanokká, ha szimplifikáló módon próbáljuk kezelni őket. Miért nem volt Hobbesnak az egész XVII. században sem Angliában, sem Európában komoly hatása? Hogyan állhatnak tőle balra a politikában azok, akik filozófiában messze jobboldaliabbak nála? Descartes, a „philosophe au masque”, valójában hogyan vélekedett saját rendszerének benső ellentmondásairól? Kinél jut el az idealizmus a tudatos csalásnak (először csak Berkeley által kimondott) fokára? Miért tűrik el egyes országok, egyes egyetemek az atomisztika terjesztését és mások miért üldözik tüzzel-vassal? A protestáns körök — melyek elsőnek kezdték a kopernikusi tanok üldözését — miért hagynak fel az új világkép üldözésével? Vajon Leibniz monadológiája az atomizmus avagy a spiritualizmus kedvéért tett engedmény? Mi indokolhatja azt, hogy Boyle és Newton, akik a kémiában és a fizikában már a független, igazi természettudományt képviselik : mindketten mégis önálló, nagy ambícióval készült teológiai műveket is alkotnak, jóllehet egyikük

sem teológus? Miért harcolnak a kor haladó filozófusai oly élesen a skolasztika qualitas-fogalma ellen, mikor pedig saját materialista ismeretelméleti törekvéseik, az érzéki megismerés primátusának hirdetése ennek az ellenkezőjét kívánná meg?

Mindezek a kérdések — bármily ötletszerűen soroltuk is fel őket — komoly megválaszolásra váró kérdései az emberi gondolkodás XVII. századi fejlődéstörténetének. Éppen mert a kor ideológiai harcainak bonyolultsága szüli őket, nem intézhetők el azzal, hogy a filozófiatörténet életrajzi, praeambuláris, „apróbetűs” részébe utaljuk őket, szemben a kész rendszerek klasszikus végeredményeinek kiváltságos, „kötelező olvasmány” jellegével. Ha továbbra is ezt tesszük, maguknak a „nagy rendszereknek” is igen lényeges részei maradnak homályban, kiszolgáltatva mindig a legújabb monográfus impresszionista önkényének.

Engelsnek immár klasszikus megállapítása, hogy a XVII. században minden haladó társadalmi törekvés szükségszerűen jelenik meg vallásos mezben³. E szükségzerűség messzemenően kihat a filozófia és a tudomány művelésére is: nincs a kornak egyetlen ismert gondolkodója, aki valamilyen módon állást ne foglalna a vallás kérdésében általában és vallás és tudomány kérdésében különösen. Bruno pantheizmusa, Descartes materialista fizikára felépített idealista metafizikája, Spinoza teológiai ateizmusa, Hobbesnak az államvallást támogató ateizmusa, Leibniz spritualista atomisztikája, Bacon által a teológiának biztosított előkelő szerep, avagy a cambridgei platonisták, a német természetfilozófusok és megannyi más iskola, melyekről máig is nehéz megállapítani, hogy a tudományt öltöztették-e a babona ruhájába, vagy pedig éppen megfordítva: az alchimia és kabbalisztika életét akarták-e meghosszabbítani.

Bármily súlyos volt is azonban e harc, bármily bonyolultak is annak különféle fázisai, egy bizonyos: a század végére — mint Bayle szótára nyíltan mutatja — a világosan látó fők számára már tisztázódott a küzdelmek végeredménye. Ez pedig nem más, mint a vallás, a filozófia és a természettudomány szétválása, függetlensége, önállósága. A filozófia, mely középuitt áll, idealista változataiban még szövetségese a vallásnak, materialista változatában már szövetségese a természettudománynak. Világosan látszik már, hogy a fejlődés további menete a függetlenség fokozódásának irányába visz. A nyugat-európai polgárság oly mértékben szét tudta feszíteni a feudális korlátokat, hogy ezzel a filozófiát és tudományt is ki tudta szabadítani a vallásnak alárendelt szerepéből s ezzel megnyitotta előttük a vallással való önálló, „szabad verseny” útját.

*

Joggal kérddheti az olvasó, hogy a *magyarországi* filozófia XVII. századi történetéhez miért szükséges e hosszú és bonyolult kitérés a *nyugat-európai* filozófia fejlődésére? A kapcsolatok éppen ebben a korszakban annyira sűrűek és szorosak, hogy elmélyedt vizsgálatuk nem lehetséges, ha az egyik oldaluk, a nyugati források oldala nem a maga történeti, élő problémáin át, hanem a szokványos tantörténeti sablonok révén kerül a sajátos magyarországi viszonyokkal kapcsolatba: a megfelelések és különbségek mértéke csak akkor lehet reális, ha a kapcsolat mindkét oldalán hiteles történeti mérleggel mérünk.

³ Engels: Anti-Dühring. Bpest, Szikra, 1948. 373. l.

Legfeltűnőbb megegyezés a „vallásos mez” általánosan jellemző volta s a filozófiai és természettudományos tevékenységnek szoros összefonódása a teológia és vallás kérdéseivel. A kor minden filozófiai tevékenysége — így vagy úgy — egyben részvétel az aktuális vallási harcokban is.

Ezzel kapcsolatban azonban legott feltűnik egy igen lényeges különbség is. Míg a nyugat-európai filozófia legkiemelkedőbb képviselői között elvétve is alig akadunk akadémiai pályán mozgó egyetemi vagy főiskolai professzorra (sőt: közöttük és az egyetemek között rendszerint ellenséges a közvetlen viszony), addig a XVII. századi Magyarországon a filozófia, sőt a természettudomány aktív művelői is kivétel nélkül valamely (katholikus vagy protestáns) főiskola professzorai. Erdélyi e különbséget dicséretes őszinteséggel, de kissé történetietlen nosztalgiával állapítja meg⁴, hiszen a történész számára éppen az lenne a meglepő, ha az akkori magyar viszonyok között hirtelen egy „világi” és önálló filozófusra bukkanna. Ez a különbség világosan jelzi, hogy nálunk a szabad, világi értelmiség kialakulása — ami Mátyás idején megindult — több lépcsővel mögötte jár a nyugati fejlődésnek. Viszont a tudomány műhelyei, a főiskolák, bár főtantárgyuk, első fakultásuk a teológia, egyrészt mégis csak a városi élet, a polgárosodás, a fejlődő kereskedelem és ipar hatása alatt működnek, másrészt állandó kapcsolatban állanak a külföld egyetemeivel: mindkét tényező abban az irányban hat, hogy a filozófia és a természettudomány megkezdje függetlenségi harcát a teológia és a skolasztika ellen. E harc meg is kezdődik, a fentebb jelzett legfőbb ellentmondások síkján, ám teljes szélességében és mélységében csak az elsőben: a régi és az új vallás harca terén bontakozik ki. A többi ellentét nem fejlődnek még ki teljesen a század folyamán. Közülük legfejlettebb még a régi és az új filozófia harca, bár ez a harc is inkább egy negatívumnak köszönheti intenzitását: annak ti., hogy a vallás és a filozófia harca (a másodiknak jelzett ellentét) igen gyenge, mert az új vallás az új filozófiával szövetkezve harcol a régi vallás és a vele szövetséges filozófia ellen. Az ideológiai ellentéteknek ez a kevésbé kifejezett és differenciálatlanabb volta hű tükröztetője a feudalizmus elleni gazdasági és politikai harc akkori fejletlenségének, amit nem kis mértékben fokoz a nemzeti függetlenség ellen irányuló idegen elnyomó és gyarmatosító törekvések állandó növekedése is.

Jelen tanulmány keretében mindemez ellentétek harcát egy konkrét filozófiai problémával kapcsolatban tesszük rövid vizsgálat tárgyává. E probléma az *anyag* szerkezetére vonatkozó korpuszskuláris elméletnek, közelebbről az *atomisztikának* a kérdése. A materializmus és idealizmus között évszázadok óta folyó harcnak egyik központi vitakérdése ez, de igen szoros kapcsolatban áll a XVII. századnak nem csupán teológiai, de természettudományi harcaival is. Ezért fölöttébb alkalmas arra, hogy elemzése a kor bonyolult ideológiai küzdelmeit széles területen, ám mégis egyetlen kérdés aránylag világos logikai szerkezetén keresztül tárja fel.

Apáczai Csere János enciklopédiájában (1653) az anyag szerkezetét első-sorban Descartes⁵ felfogása szerint világítja meg. „A *testes dolgoknak* — úgy-

⁴ *Erdélyi*, i. m. 122. l.: „Jámbor akadémikusok ezek, de mieink.”

⁵ *Cognoscimus etiam fieri non posse, ut aliquae atomi... existant. Cum enim, si quae sint, necessario debeant esse extensae, quantumvis parvae figurantur, possumus adhuc unamquamque ex ipsis duas aut plures minores cogitatione dividere ac proinde agnoscere esse divisibiles*” (*Descartes: Principia philosophiae. II. 20.*)

mond — *csak egy megoszthatatlan részecskéje (atomus) sincsen.* Mivel valamig azok kiterjedtnek, mondathatnak, mind addig eloszolhatónak gondoltatnak mitőlünk . . .”⁶ Az atomisztika hirdetői — tudjuk — nyílt támadásnak szánták tanításukat a katolikus skolasztika „szubsztanciális formái” ellen, melyek az anyagi világ mozgását, minden igazi törvényszerűségét szellemi tényezőből engedték csak levezetni. Kérdés mármost, hogy Apácai, midőn szembefordul az atomistákkal, vajon nem kerül-e ismét vissza a skolasztika táborába, amely ellen pedig egész életműve egyetlen nagy tiltakozás? Ami e kérdésben mesterét, Descartes-ot illeti: a leghatározottabb nem-mel kell felelnünk. Descartes nem azért tagadta az atomok létezését, hogy lándzsát törjön a szellemi formá-nak a materia feletti évezredes uralma mellett, hanem — éppen ellenkezően — anyag (res extensa) és szellem (res cogitans) legélesebb szétválasztására törekedett és nem kétséges, hogy az ilyen szétválasztás — mint mindig — a „gyengébb fél”, a materia oldalának erősítését szolgálta. Bármily következtetések találhatók is Descartes filozófiai világnézetében általában, ebben a kérdésben nyilvánvalóan az anyagi világ, a res extensa „tisztaságának”, függetlenségének feltétele vezette: az atomok, mint végső anyagi elemek, bizonyos végső *minőségeket* hordozhatnak, ez pedig veszélyezteti az anyagi világ kizárólag és tisztán *menntiségi* megismerésének nagy vívmányát, hiszen újból tág kapukat tárhat a skolasztika, alchimia, kabbalisztika, teozófia stb. obszkur „minőségei”-nek behurcolása előtt. Elsősorban ezért tagadta Descartes az atomizistikát: csupán az anyag korpuszculáris szerkezetét ismeri el, de tiltakozik az ellen, hogy e korpuszculák bármiféle *minőségi* megkülönböztetésével megbontsuk az egyik szubsztancia, a res extensa anyagi egységét, kizárólagosan *menntiségi* (extensiv) jellegét.

Apácai esetében a kérdés nyilván nem így vetődik fel és nem is így válaszolandó meg. Az ő számára — hiszen nem volt aktív természetkutató vagy matematikus — nem az volt a legfőbb elméleti feladat, hogy az anyagi világ tisztán menntiségi, mechanikai megismerésének szabadságát kiharcolja a skolasztika tudományellenes dogmáinak ellenében. Ám ha feladata — e kérdésben — nem is ennyire világos és éles, a maga módján ő is, „balról” bírálja az atomizistikát s így bírálata nem sodorja a skolasztikusok táborába. Ha ugyanis megvizsgáljuk az anti-atomista állásfoglalás után következő legfontosabb kérdést, hogy ti. miképpen foglalt állást a skolasztikus forma — materia kérdésben: egészen eredeti megoldásra bukkanunk, mely a maga nem éppen klasszikus volta ellenére is feltétlenül haladónak tekintendő. E „megoldás” abban áll, hogy Apácai rendszerében (az Encyclopaediában) *nincs* metafizikai fejezet: a materia és forma kérdését a II. részben, vagyis a logikában tárgyalja! Ma már — Leninnek a hegeli logikára s általában a dialektikára vonatkozó tanításait ismerve — igen mély értelmet, igen messzire előremutató jelentőséget tulajdoníthatnánk e lépésnek. Magát Apácait azonban Ramus és Amesius logikai újítása vezethette csupán; de ennek is határozottan anti-skolasztikus jellege volt. Kétségtelen, hogy a forma-materia problémának az idealista ontológiából (a skolasztikus metafizikából) a ramista logikába való áthozatala a „forma” rangjának degradálását, az idealista pozíció gyengítését jelenti. A Ramus—Apácai-féle ötlet — bár nem található közvetlen logikai fejlesztésre az akkor adott tudománytörténeti szituációban — kétségtelenül bizonyos módszertani és gnoszeológiai jelleget ad a

⁶ Magyar Encyclopaedia, Ultrajecti, 1653. (RMK. I. 188) 86. l.

forma — materia kérdésnek és — igen haladó módon — eltolja azt a jelenség és lényeg majdani materialista koncepciója felé. Még jobban kidomborítja ezt Apácai azáltal, hogy a Ramus adta logikai keretben a Descartes által annyira hangsúlyozott *oksági* megismerés módszertani összefüggéseiben szerepelteti az arisztoteleszi-skolasztikus metafizika fogalmait: a materia-t pl. „tevő ok”-nak, a forma-t „állató ok”-nak nevezi.

Ezek szerint tehát Apáczai, ha nem is fogadja el az atomisztikát, ennek ellenére ugyanúgy a skolasztika elleni oldalon áll ebben a kérdésben, mint a XVII. század európai és magyarországi atomistái⁷.

Nem egyértelmű és világos Pósházi Jánosnak (1628?—1686), a sáros-pataki református főiskola filozófia-tanárának helye a kor ideológiai harcaiban. A régi és az új vallás harcában egyike a legkérlelhetetlenebb, legszilárdabb küzdőknek, aki egyenest Pázmány Pétert támadja meg, nagy leleménnyel és kemény, nem egyszer durva hangnemből — amint ez már akkor szokásos volt⁸. Ugyanekkor a református egyházon belüli vitákban éppilyen szilárdan állt a maradiság, orthodoxia, azaz — ezzel együtt — az egyház-politikai, politikai, vagyis a feudális reakció oldalán⁹. Filozófiai álláspontja viszont megint csak haladó, amennyiben atomista felfogásának határozottan anti-idealista megfogalmazásán kívül komoly érvekkel cáfolja a mozgás arisztotelista-skolasztikus koncepcióját és határozottan lándzsát tör amellett, hogy az anyag minden mozgása voltaképpen csak helyváltoztatás: egyenes út ez a következetes, mechanikus materializmus felé. Ha nincs is tudatában annak — amit naivitás volna elvárni e korban —, hogy voltaképpen materializmus és idealizmus döntő különbségéről, ellentétéről van szó mindkét kérdésben, azt világosan érzi, hogy ezek igen lényeges világnézeti kérdések s ezért megfelelő súlyú történeti és logikai érvekkel operál mindvégig.

„Aristoteles et qui ex illo solo sapere didicerunt, rident atomorum defensores; cum primis illum philosophiae ducem Democritum traduntur tamquam stultum et insanum quod atomos dari defenderet. At quicquid homines loquantur, veritas non ab illorum cerebellis, sed a rebus ipsis pendet¹⁰. Nos igitur hac in parte volumus esse potius Atomistae, quam Thomistae; malumus hic bibere ex lympido Democriti puteo, quam ex turbidis Scholasticorum et Aristotelicorum lacunis: dicimusque dari atomos. Idque confirmatur et ratione et experientia et eruditorum consensu¹¹.”

⁷ Ugyanerre a következtetésre jut végeredményben Z. Tordai is Apácai atomfelfogását illetően: 300 de ani de la aparitia „Enciclopediei maghiare” a lui Apáczai Csere János. (*Cercetari Filozofice*, 1955. III. t. 3. nr. 109. l.)

⁸ Pázmány híres „Kalauz”-ára válaszolt 1669-ben „Igazság istápjá” c. vaskos (terjedelmes és keményhangú) munkájában.

⁹ Ld: Makkai Ernő: Pósházi János élete és filozófiája. Kolozsvár, 1942. (*Acta Philosophica*. 3.) 28—31. ll.

¹⁰ Ezt az életerős antiskolasztikus gondolatot szinte szóról szóra megtaláljuk Pósházi mesterénél, Johann Sperling-nél: „... sed res ipsa contrarium loquitur, homines loquantur quicquid velint. Veritas a rebus, non ab hominum cerebellis dependet.” (*Institutiones physicae*. Wittenbergae, 1639. 788. l.)

¹¹ *Philosophia naturalis sive introductio in theatrum naturae*, Patakin, 1667. (RMK II. 1113.) 61. l. „Aristoteles és akik azt tanították, hogy kizárólag belőle kell méríteni a bölcsességet, kinevetik az atomok védelmezőit; elsősorban a filozófiának ama nagy fejedelmét, Demokritost tartják gyengeelméjűnek és örülnék, mivel védte az atomok létezését. De bármit is beszéljenek az emberek, az igazság nem az ő agyacskaik-

Atomelmélete nem csupán újabb bizonyítékokat, de világnézeti súlyt is nyer azáltal, hogy — lényegében Descartes-ra támaszkodva — az anyagot és annak mozgását elégségesnek tartja a természeti jelenségek megfejtésére (természetesen azzal az akkor elengedhetetlen megszorítással, hogy a mozgást Isten adta az anyagba eredetileg). E nézetének kifejtésénél nem csupán Aristoteles potencia — aktus-tanával és a skolasztika „*formae substantiales*” fogalmával fordul élesen szembe, de szembehelyezkedik Comenius hármasságával (materia, spiritus, lux) és szeretett mesterével szemben is megvédi a maga „monizmusát”, mely csakis az anyagot ismeri el a fizikai (kiterjedt) világ alapp princípiumának.

„Mundana igitur corpora nihil aliud sunt, nisi materiae aliis vestitae formis... Non est igitur ut *formam* quandam *substantialem* a *materia toto genere diversam* rebus inesse imaginemur: sed omnes *formae*, excepto homine, sunt duntaxat *modi* quidam *materiales*.”¹²

Nevezetes fordulat ez a XVII. századi filozófiatörténetben: az arisztoteleszi forma — matéria viszony „talpraállítása” döntő lépés az anyag elsődlegességének és öntevékenységének s a világ anyagi egységének felismerése felé. Persze Pósházi csak elszigetelt lépéseket tesz ebben az irányban, de ez is jelentős haladás, hiszen a kor legbátrabb materialistáit — Hobbest és Spinozát — még (a protestáns magyar diákoktól látogatott) angol, holland vagy német egyetemeken sem volt szokás ismerni (vagy éppen elfogadni!), nemhogy a magyarországi főiskolákon.

Ugyancsak az atomisztika hirdetője az eperjesi evangélikus főiskola két tanára, Bayer János és Czabán Izák is. Bayer (1630—1674) nem csupán tanítványa Comeniusnak, mint Pósházi, hanem követője is a természetfilozófiának éppen idevonatkozó alapkérdéseiben. Emellett Bayer eredeti és sokoldalú filozófus, akit Bacon lelkes víziója a természettudományok ragyogó jövőjéről magával ragad és önálló, érdekes gondolatokra inspirál. Az atomisztika kérdésének materialista tendenciáiban azonban elmarad Pósházi mögött,¹³ aki ezért joggal bírálja őt is, Comeniust is:

„...liquet haud esse veritate consentaneam Neotericorum quorundam sententiam, qui tria ista materiam, lucem et spiritum rerum naturalium principia ponunt.”¹⁴

tól, hanem maguktól a dolgoktól függ. Mi e kérdésben *szívesebben vagyunk atomisták, mint tomisták*; szívesebben iszunk Demokritos kristálytisztá kútjából, mint a skolasztikusok vagy arisztotelisták zavaros tócsáiból. *Állítjuk tehát, hogy léteznek atomok*. Megerősíti ezt mind a gondolkodás, mind a tapasztalás, mind pedig a tudósok közös véleménye.”

¹² Pósházi, i. m. 62. l. („A világban található testek nem egyebek mint különféle formákat öltött anyagok... Egyáltalán nem szükséges tehát a dolgokba beleképzelnünk valamiféle *szubsztanciális formát*, mely az *anyagtól teljességgel különböznék*: mert az összes *formák*, az ember kivételével, mind valamilyen *anyagi modus-ok*”). (Kiemelések tőlem. M. L.)

¹³ És itt — legalább is e részletkérdésben — *Erdélyinek* kell igazat adnunk *Kvacsalával* szemben, aki igaztalannak találja (i. m. 184. l.) Erdélyi ítéletét: „csak az a kár, hogy nem menekülhetve a *theozófia* emelkedéseitől... kozmológiát szerkeszt a mőzesi előadás alapján...” (A bölcsezszt Magyarországon, 147. l.)

¹⁴ Pósházi, i. m. 53. l. („világos, hogy az igazsággal nem megegyező azoknak az újítóknak a felfogása, akik az anyagot, fényt és szellemet teszik meg a természeti dolgok három princípiumává”).

Bayer is észreveszi — miként Pósházi —, hogy az anyag atomisztikus felfogása nem fér meg a skolasztikus—arisztotelikus „szubsztanciális formák” tanításával: egyik főművében ezért igen komoly fejezetet szentel a formae substantiales bírálatára¹⁵. Ő is megállapítja a skolasztikus formafogalom absztrakt, hypothetikus, kiagyalt (vagyis idealista) voltát. De míg Pósházi a kiebrudalt forma substantialis helyébe az anyagi mozgást teszi, addig Bayer a „spiritus”-nak újból csak fiktív koncepcióját teszi annak helyébe, mert nem akar lemondani a Comenius-féle principium-triászról: a materia, spiritus és lux hármasságáról¹⁶. Bayer tehát helyes materialista irányban indul el atomisztikájában, helyesen veszi észre a skolasztikus formae substantiales koncepciójának téves voltát, de ezután visszatér Comeniushoz¹⁷ és a régi természetfilozófiához, vagyis a filozófiai fejlődés egy zsákutcájába kerül.

Czabán Izsák (Zabanius) (1632—1707) a wittenbergi egyetemen nyerte kiképzését, ahol az akkor már igen híres *Johann Sperling* (1603—1658), a német atomisztika neves képviselője gyakorolt filozófiai gondolkodására döntő hatást. De ugyanekkor tanítványa volt Bayer Jánosnak is, aki Sperling asszisztenseként ugyanitt működött¹⁸; első vitairatát (*De gnomo scioterico*) Bayer elnöklete alatt védte meg Czabán 1658-ban. Mint magyarországi tanártársai általában, Czabán is teológus, sőt e szakmában oly szenvedélyes vitatkozó, hogy nem csupán a jezsuitákkal áll végső lehelletéig harcban, hanem eperjesi evangélikus kartársával, Ladiver Illéssel (1630—1686) is olyan parázs teológiai vitába kezd, melyet még Erdélybe menekülésük után is folytatnak s hozzá oly hevesen, hogy 1677-ben a megyesi zsinat kénytelen határozatilag betiltatni a civakodást. Emellett azonban igen éleseszű, mozgékony szellemű és az új gondolatok iránt fogékony filozófus is, akinek jelentőségét mind Erdélyi, mind Kvacsala eléggé durván félreismerték, amint ezt igen helyesen állapítja meg első komoly méltatója, Ján Mikleš.¹⁹

¹⁵ *Bayer János*: *Ostium vel Atrium naturae, Cassoviae, 1662. II. cap. XXI.*: „*Spiritus vitae non est idem quod forma substantialis peripatetica*” (129. l.).

¹⁶ Ezt Comenius közvetlenül *Campanellától* vehette át, megfejeelve — nem éppen haladó irányban — annak dualizmusát (*terra — ignis*). E kérdés egyébként — skolasztikus jellege ellenére is — a logikai-ontológiai kategóriatörténetnek egy igen fontos és érdekes átmeneti szakaszát jelzi: a régi arisztotelészi fogalmakkal már szakítani akaró, de az új természettudományos, materialista kategóriákat (különféle okokból) még nem találó „teozófiai” stádiumot. Kitűnő, „kézzelfogható” példa erre az átmenetre a Cusanus és Paracelsus hatása alatt álló *Robert Fludd* (1574—1637), akinél skolasztika, misztika, alchimia és az új természettudomány sajátosan keveredik. A skolasztikus forma—materia az ő rendszerében a következőképpen alakul át:

„*Hyle seu materia rerum primordialis...
Lux seu forma generaliter informans.*”

(*Utriusque Cosmi maioris scilicet et minoris metaphysica, physica atque technica historia. Oppenheimii, 1617. 16. l.*)

A „talpraállítás” útján a következő lépés a *res extensa* és *res cogitans* (anyag és szellem) descartes-i dualizmusa, majd pedig Spinoza materialista monizmusa.

¹⁷ Ebben a kérdésben egyetértünk *Stanislav Felber*-rel (Jan Bayer, *slovenský baconista XVII. storočia*. Bratislava, 1953. 105. l.), aki egyébként Bayer forrásait csak részben tárja fel és kutatja.

¹⁸ *Iohannes Bayer Eperiensis—Hungarus... Adjunkt. d. phil. Fakultät 29. 10. 1658.*” (*Album Academiae Vitebergensis. Jung. Reihe. 1. Theil. Magdeburg, 1934. 523. l.*)

¹⁹ *Mikleš, Ján*: *Izák Caban, slovenský atomista v XVII. storočí*. Bratislava, Slov. Akad. 1948. 168. l.

Czabán önálló monográfiát²⁰ szentel az atomisztikának, melyben vita formájában, 24 vitakérdés fonálán úgy fejtí ki a maga álláspontját, hogy közben megcáfol minden lehetséges és ismert arisztotelista—skolasztikus ellenvetést. A lényegét és a részleteket illetően is Sperlingre támaszkodik, de Gassendire is hivatkozik, elsőként (tudtommal) Magyarországon. A harcos, lendületes vitairat még határozottabban élezi ki az anyag atomisztikus felfogásának ellentétét az arisztotelészi—skolasztikus felfogással, mint Pósa-házi vagy Bayer atomisztikája. Ugyanekkor ha — mint emezeknél — Czabán esetében is felvetjük azt a kérdést, hogy mit tesz az atomisztika által szétrombolt skolasztikus forma substantialis helyébe: bizonyos csalódással kell megállapítanunk, hogy az üdítő antiidealista támadást nem követi hasonlóan merész materialista kezdemény.

„Quaeritur igitur de homine: an ille prout ex anima et corpore constat, componatur ex Actu et Actu? Responsio. Si de *Actu Entitativo* intelligatur questio concedenda ea est et; et corpus enim et anima hominis est ens reale et consequenter Actus Entitativus. Si de *Actu formali*: neganda ea est, sic enim homo non ex Actu et Actu h[oc] e[st] ex duabus *Formis Substantialibus*, sed ex Actu et Potentia componitur.”²¹

Vagyis Czabán megindul a szellem primátusa tagadásának, az arisztotelészi forma degradálásának és a materia „egyenjogusításának” útján, rá is ruház bizonyos aktivitást, rangot, önállóságot a materiális atomokra, de test és lélek, anyag és szellem döntő világnézeti vízválasztójánál megtorpan, visszariad, félúton megáll és beéri — mint mestere, Sperling — az actus entitativus fogalmával, amely ha enyhíti is a skolasztika durva anti-materializmusát, mégis világosan fenntartja a szellem primátusát, elmaradva ezáltal még a descartesi dualizmus viszonylagos radikálisusától is. Ime egy konkrét példája annak a bonyolult tudománytörténeti helyzetnek, melynek logikai szerkezetét előljáróban a XVII. század öt fő elméleti ellentétében kíséreltük meg jellemezni. Czabán nagy sikerrel küzd a katolikus teológia és filozófia ellen, sőt ugyanakkor minden teológiával (tehát a magáéval) szemben is védelmezi a filozófia és a tudományok egyenjoguságát, mondván, hogy a teológia csak egy a lehetséges tudományok közül s így egyáltalán nincs joga sem a Bibliát kisajátítani, sem más tudományok dolgaiba belebeszélni:

„At vero physicus allegans articulum aliquem fidei ex theologia et ex eo aliquid in physica concludens, facit transitum. Theologia non est principium omnibus commune, sed peculiaris disciplina et facultas.”²²

²⁰ *Existencia atomorum*, ab injuria 24 argumentorum privata opera Isaaci Zabani. vindicata. Wittenbergae, 1667. (RMK. III. 2423.)

²¹ „Ezt kérdezzük tehát az emberről: vajjon mivel lélekből és testből áll, vajjon actusból és actusból van-e összerakva? Felelet. Ha *actus entitativus* gondolunk, akkor igennel kell felelnünk: az embernek mind teste, mind lelke reális létező, tehát actus entitativus. Ha azonban actus formalis-ra gondolunk, akkor tagadólag kell válaszolnunk: így ugyanis az ember nem actusból és actusból, vagyis két *szubsztanciális formából*, hanem actusból és potentiából van összerakva...” (*Existencia atomorum*, 29. l.) (Kiemelek tőlem. M. L.) Az actus entitativus (= forma nélküli anyag) fogalma eredetileg *Duns Scotus*tól, az angol materializmus skolasztikus őseitől származik.

²² *Existencia atomorum*, 66. l. („Mert bizonyos, hogy ha a fizikus valamely hit-tételre hivatkozik a teológiából és ebből von le következtetést a fizikában: határsértést követ el. A teológia ugyanis nem mindenneknek közös alapelve, hanem speciális tudományág és szak.”)

Ám ha a további ellentétek bukkannak fel, vagyis az új filozófia és új természet-tudomány materialista igényei a régi idealizmussal és régi philosophia naturalis-szal szemben: Czabán már sokkal kevésbé radikális és szigorúan fogva marad a számára adott társadalmi-történeti helyzet ideológiai lehetőségének és szükségleteinek korlátai között. Hobbes-t nyilván nem ismeri és Spinozáról, ha ismerné is, mélyen hallgatna²³. De hogy Descartes sem szerepel forrásai között, az — mint majd röviden még érinteni fogjuk — egészen sajátos fényt vet a magyarországi filozófia XVII. századi történelmi hátterére.

Ha ilymódon ismerjük már az atomista álláspont legjellegzetesebb és legkiválóbb hazai képviselőit, felmerül a kérdés az atomisztika tagadóit, a skolasztikus filozófia és fizika képviselőit illetően. Nem lepődhetünk meg azon, hogy a katolikus főiskolákon (elsősorban Nagyszombatban) egyhangúan és mindvégig elvetik az anyag szerkezetére vonatkozó „új” és „újító” tanokat és szigorúan kitartanak az aristotelesi formae substantiales mellett. A római egyház már a Galilei-pör előtt betiltotta az atomisztika hirdetését; Bodin „Universae naturae theatrum”-ja 1628-ban, Sennert — nálunk akkoriban általában megcsodált — „Physica hypomnemata”-ja 1639-ben került a tiltott könyvek pápai listájára²⁴. Nem stílszerűtlen tehát, ha az atomisztikára vonatkozó katolikus felfogást Szentiványi Mártonnak (1633—1708), a nagyszombati jezsuita egyetem rektorának művével illusztráljuk, aki 1673-ban nem átalotta elvállalni a császári censor posztját²⁵ s ezzel alaposan bevészte nevét a magyar kultúrhistoria évkönyveibe. (Politikai és hazafiúi alakjának jellemzésére csupán azt említjük meg, hogy a hithű II. Rákóczi Ferenc oly mértékben megvetette, hogy nevét sem volt szabad kiejteni a jelenlétében.)

Szentiványi nem közvetlenül cáfolja — a hitvitázók klasszikus módján — az atomista tanokat, hanem — a lassankint megerősödő jezsuitarend új taktikája szerint — az ellene szóló érvek, ill. dogmatikus tételek ellentmondást nem tűrő kinyilatkoztatásával. Ime tankönyvének néhány axiómája, mely mereven szemben áll az anyag szerkezetének atomos felfogásával.

„7. Datur materia prima, quae est primum et ultimum subjectum mutationis substantialis.

8. Materia prima est indifferens ad omnes formas.

9. Datur forma substantialis, quae est verus et primus actus corporis.

10. Forma facit unum per se compositum cum materia.

25. Elementum est corpus simplex, quod scilicet in heterogenea non resolvitur licet sit compositum in hoc sensu, quod constet potentia et actu, seu materia et forma.

26. Quatuor tantum sunt elementa nempe: ignis, aqua, aër et terra.”²⁶

Emellett figyelmezteti a fizika oktatóját, hogy „nem kell figyelembe venni azokat a természetfilozófusokat, akik csupán tapasztalatokra vadász-

²³ „Emberfeletti bátorság kell hozzá, hogy a 17—18. század fordulóján valaki Spinoza követőjének vallja magát”. (Turóczy-Trostler József: Magyar cartesianusok. Bpest, 1933. 22. l.)

²⁴ Index librorum prohibitorum, Typ. Polygl. Vaticanis, 1940. 55, 438. ll.

²⁵ Ld.: Serjózó József: Szentiványi Márton S. J. munkássága a XVII. század küzdelmeiben. Bpest, 1942. 120. l.

²⁶ Szent-Ivanyi, Márton: Curiosiora et selectiora variarum scientiarum Miscellanea. Decadis tertiæ pars II. Tynnaviae, 1709. (RMK. II. 2384.) 99—100. ll.

nak a természeti jelenségek terén, mintha a pusztá tapasztalás már tudomány lenne”²⁷ (ami nyilván Bacon híveinek szól); nem kell törődni annak magyarázatásával, ami vagy nincs, vagy kétes, hogy van-e (ami nyilván az atomistákra vonatkozik); nem kell a világszellemmel, az Archeus²⁸-szal, vagy „tudom-is-én milyen (nescio quales) kémiai fogalmakkal” foglalkozni (amin a paracelsistákat és a természetfilozófusokat kell értenünk, köztük nyilván Bayer Jánost is).

*

Feltűnő talán, hogy rövid áttekintésünkben az atomisztika képviselői nagyobb számban és több árnyalatban szerepelnek, mint annak ellenzői. Ez azonban korántsem a mi elfogultságunk következtében előálló valaminő torzítás a materialista, haladó törekvések javára, hanem a XVII. századi magyarországi filozófiai irodalom áttekintésén alapuló hű és arányos kép a tényleges kultúrhistoriai helyzetről. Kifejeződik benne a század folyamán lezajlott súlyos osztályharcoknak ama gazdasági-társadalmi tény-oldala, hogy a nyugatról szorító Habsburg-befolyás és az Alföldön elterpeszkedő török uralom következtében a kapitalizmus erőinek bizonyos fejlődéséről, városi életéről, irodalmi munkásságról, főiskolai oktatásról csupán Erdélyben, az Alföld peremén fekvő mezővárosokban, a felvidéki — jobbára evangélikus — szabad királyi városokban és a Habsburg kézen lévő nyugati Felvidék városaiban lehet szó. Vagyis áttekintésünkben az ideológiai harcokról adott kép arányaiban és tendenciáiban valóban megfelel a tényleges történelmi helyzetnek.

Az atomisztika XVII. századi történetének elemzése — ha végül összegezni kívánjuk — igen lényeges társadalmi ellentéteket kellő világossággal tár fel, s így előmozdítója lehet további kutatásoknak nem csupán a filozófiatörténet, de általában a történetkutatás terén is.

1. Nem kétséges, hogy az ideológiai főellentét — mint szerte Európában — nálunk is a protestantizmus és a katolicizmus között feszül, amiben szinte közvetlenül jut kifejezésre nem egyszerűen a nemesség és polgárság osztályellentéte, hanem amaz alapvetőbb, sokkalta nagyobb dinamikájú ellentét, mely a feudális elnyomók és az összes elnyomottak között feszül, messzemenően beleértve tehát a jobbágyság osztályharcait és az idegen elnyomás elleni minden nemzeti függetlenségi küzdelmet. (E kérdésben elemzésünknek az egyik tanulsága, hogy történészeinknek nagyobb figyelmet kellene szentelniük azoknak az azonosságoknak és különbségeknek, melyek fennállanak a németalföldi polgári forradalom és a magyarországi osztályharcok között).

A bevezetőben elsőnek jelzett ideológiai főellentét az atomisztika kérdésében is egészen világosan megmutatkozik. Legkevésbé sem véletlen az, hogy — amint láttuk — a katolikusok egyértelműen elutasítják s a protestánsok — a köztük lévő minden különbségtől függetlenül — ugyanilyen egyértelműen elfogadják az atomisztikát. Csábítóan szép, klasszikus feladat lenne az atomok tagadása vagy igenlése mögött kimutatni azokat a legmélyebb társadalmi összefüggéseket, amelyek az embereknek az anyagi javak termelésében való különböző részvétele szerint szabják meg tapasztalataik és eszméik tartalmát

²⁷ Uo. 94—96. ll.

²⁸ *Paracelsus*, majd *J. B. van Helmont* természetfilozófiájának egyik sarkfogalma, melyet *Bayer* is átvesz a „spiritus vitae” szinonimájaként. (*Ostium* vel *Atrium naturae*, 103. l.)

— amint ezt Marx és Engels tették a Német ideológiában²⁹ Holbach etikai nézeteinek elemzése során. Ez azonban — az adott kérdésben — még igen távoli feladat, melynek sikeres — vagyis nem vulgarizáló — megoldásához még számos marxista igényű és színvonalú tudománytörténeti részletkutatásra és „részletszintézisre” (kategóriatörténetre a lenini értelemben) van előbb szükség. Annyi bizonyos, hogy a kapitalista módon való termelés szigorúan megköveteli az anyagra, annak szerkezetére, mozgására, tulajdonságaira stb. vonatkozó összes régi nézetek radikális megváltoztatását, egyre kifejezettebben a mennyiségi-mechanikai szemlélet egyedül helyesnek felismert módszertana jegyében.

Ma még — különös tekintettel a XVII. századi magyarországi viszonyok bonyolultabb jellegére is — meg kell elégednünk azzal, ha az atomisztika kérdésében mutatkozó *filozófiai* ellentét mögött annak közvetlen *teológiai* determinációját mutatjuk ki, nem firtatva most tovább azt a kérdést, hogy ez vajon teológiai harc-e filozófiai mezben, avagy éppen megfordítva. Bizonyára nem új felfedezés, de sajátos következetességgel hallgatnak róla a polgári filozófiatörténészek: az atomisztika kérdésében elfoglalt tagadó vagy állító (idealista vagy materialista) álláspontnak a XVII. században közvetlen teológiai, dogmatikai okai, ill. okai is vannak. Az oltáriszentség katolikus dogmája szerint ugyanis az ostya de facto „átlényegül” Krisztus testévé (transsubstantiatio) s e folyamat lehetetlen akkor, ha — az atomisztika szerint — az ostyát bármeddig is osztjuk, mégis csak ostya-atomokból, ill. anyagi jellegét megváltoztatni nem tudó elemi részecskékből áll. Ezért van szüksége a skolasztikának anyagi atomok helyett a „szubsztanciális forma” fogalmára: ha az anyagot egy ilyen szellemi forma „irányítja”, akkor nincs anyagi akadály annak, hogy a forma új anyagot szerezzen magának, azaz az átlényegülés megtörténjék³⁰.

Ilyetén dogmatikai gondok a protestáns filozófusokat nem korlátozták s így érthető, hogy szabadon teszik magukévá az atomizmus ókori tanítását, továbbfejlesztve azt az újabb tapasztalások és igények irányában. De hogy közöttük is vannak — mint láttuk — különbségek, annak egyik oka ismét azokban a dogmatikai különbségekben keresendő, amelyek fennállanak a kálvinista és a lutheránus teológia között is, vagyis a protestantizmuson, az antikatolicizmuson belül. A részletes kifejtés helyett itt csak röviden mutatunk rá arra a félreérthetetlen összefüggésre, hogy a radikális puritánus Apácai és a konzervatív, orthodox Pósházi egyaránt sikraszállnak a descartesi dualizmusért az atomok kérdésével kapcsolatban: mindketten kálvinisták lévén, teológiai dogmáik csak arra kötelezik őket, hogy az úrvacsorában csupán emlékeztető szimbolumot lássanak (Zwingli), vagy legfeljebb a benne résztvevők *lelki* megerősödését (Kálvin), de semmiképpen sem valamilye anyagi átalakulást vagy jelenlétet.

Ugyanakkor viszont Luther Krisztus valamiféle reális jelenlétét hirdeti híveinek, bár a skolasztikus átlényegülés nélkül: érthető tehát, hogy a luther-

²⁹ Marx—Engels: A német ideológia. (Szemelv. kiad.) Bpest, Szikra, 1952. 131—2. ll.

³⁰ Hogy az atomisztika (elsősorban Gassendi) és a descartesi filozófia elleni teológiai támadásoknak ez valóban egyik kardinális pontja volt, azt egészen világosan megállapítja *Kurd Lasswitz* (Die Geschichte der Atomistik vom Mittelalter bis Newton. Hamburg-Leipzig, 1890. II. Bd. 186., 197. l.), de — talán tapintatból — nem látja meg e harc történeti jelentőségét és súlyát.

ránus Bayer és Czabán az atomisztikában szembefordulhatnak a skolasztikával, de azután nem tudnak — vagy nem mernek — eljutni egy radikális dualizmus álláspontjára³¹.

2. Mindez már átvezet a második ideológiai ellentét területére: a vallás és filozófia harcának kérdésére. Maga a fent kimutatott párhuzamosság azt mutatja, hogy a filozófia elsősorban az ellenfél teológiája ellen harcol, de szorosan együtt tud működni a saját teológiájával. Ezért nem eshet szó sem Hobbesről³², Spinozáról vagy Bayleről a XVII. századi magyarországi filozófiában.

Ennek ellenére mutatkoznak már a filozófia teológiaellenes, önállósági törekvései is. Erre vall pl. a teológia mellérendelt szerepe Apácai Csere rendszérében³³, de általában az a nagy elterjedtség és tekintély, melynek Descartes filozófiája örvendett a kálvinista filozófusok között. Pósházi ugyan teológiai előadásában elkeseredetten harcolt az ún. „kartezianus teológia” ellen s ezért filozófiájában sem hangsúlyozza szívesen mestere nevét³⁴, mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a döntő filozófiai kérdésekben mindegyik Descartes-ot követi³⁵, ha nem is olyan imponáló tudatossággal és merészséggel, mint Apácai Csere János.

Nem kutathatjuk most, hogy az evangélikus főiskolákon miért nem találkozzunk Descartes filozófiájával és miért csupán Bacon és a német természetfilozófia az uralkodó filozófiai csillagzatok. De ha részben más utakon is: itt is megindult az ellentmondás kifejlődése filozófia és teológia között. Igen figyelemreméltó pl. az a mód, ahogy Czabán Izsák — amint azt fentebb már idéztük — a teológiát (a saját teológiáját is!) leszállítja magas lováról és mellérendelt szerepet juttat neki az egyéb szaktudományok körében. (Ez azért igen fontos mozzanat, mert tudjuk, hogy a protestáns oldalon már elég korán, Melancthonról kezdve kialakult egy „protestáns skolasztika”, mely a filozófiának és szaktudományoknak ugyanúgy az ancilla theologiae szerepét szánta, mint a középkor skolasztikája.)

3. Nem lesz meglepő — mindezek után —, ha még kevésbé kifejtettnek találjuk a harmadik fő ellentétet: filozófia és természettudomány harcát. Itt már egészen nagy különbségek mutatkoznak a nyugat-európai és magyarországi helyzet között, megfelelően annak a szoros kapcsolatnak, mely fennáll a termelés technikai fejlődése és a természettudományok között. Míg Nyugaton — éppen az atomisztika kapcsán is — eléggé jól megfigyelhető a század során, hogy (Kopernikus asztronómiai forradalma után) megkezdődik a fizika és a kémia elszakadása a filozófiától és egymástól is: nálunk ilyenén folyamatról még szó sem lehet. Ami e folyamatból egyáltalán észlelhető, az annak filozófiai vetületén át érvényesül: abban a tényben, hogy atomistáink részben az orvosi-kémiai érdekű német (angol) természetfilozófiát (pl. Bayer,

³¹ Tisztán a logikum vonalát tekintve bátran kimondható, hogy Czabán Actus entitativus a ugyanolyan átmenet a Forma substantialis és a Modus materiae között, mint a lutheri úrvacsora-tan átmenet a katolikus eucharistia és a kálvini dogma között.

³² Ha Hobbes neve előfordul — mindössze néhányszor —, ez mindig társadalmi nézeteivel, de sohasem materializmusával kapcsolatban történik.

³³ Amint erre helyesen figyelmeztet Z. Tordai, i. m. 105. l.

³⁴ Ld.: Zoványi Jenő: A coccejanizmus története. Bpest, 1890. 75. l.

³⁵ „... minél hevesebben támadja, annál kevésbé tud szabadulni tőle” — jellemzi ez ellentmondást Turóczy-Trosler J. (i. m. 44. l.); még pontosabban így kellene mondanunk: bár a cartesianus teológiát támadja, Descartes természetfilozófiáját elfogadja. Kitűnő példája egyébként teológia és filozófia szükségzerű, egyre növekvő ellentétének.

Czabán), részben a matematikai-fizikai érdekű cartezianizmust követik (pl. Apácai, Pósa-házi). Mégis teljesen téves lenne mindebből arra a nyugat-európai érvényű következtetésre jutni, hogy az ipar fejlődő szükségletei nyomán immár nálunk is megindult az a szellemi munkamegosztás, mely ott az önálló kémia és fizika megszületésére (Galilei, Boyle, Newton) vezetett. A valóság ezzel szemben az — ami persze más összefüggésben nagyon is érdekes —, hogy nálunk e kezdetleges ellentétnek is közvetlenül vallási oka van: az nevezetesen, hogy a kálvinista diákok a hollandiai Utrechtbe és Leydenbe, a lutheristák viszont főképpen a wittenbergi egyetemre³⁶ jártak a század folyamán tanulni, vagyis egyrészt a cartezianizmus, másrészt a német természetfilozófia műhelyeibe.

*

Elemzésünknek ily módon végére érve egy magyar történeti vonatkozású és egy általános filozófiatörténeti következtetést kell levonnunk.

Az a tény, hogy materializmus és idealizmus harcának már egyetlen részletkérdésében is ennyire világos és éles ellentétek mutatkoznak meg a XVII. századi Magyarország kulturális életében az ideológiai fronton: felhívja a történetkutatók figyelmét arra, hogy a felépítmény gondosabb vizsgálata az osztályharcok története szempontjából is új vagy részben új adatokat, összefüggéseket tárhat fel. Csak a fentebb vázlatosan elmondottak szerint is pl. gyümölcsöző vállalkozás lehetne a „kálvinista” mezővárosok, a „lutherista” szabad királyi városok és a Habsburg-kézen lévő városok életének és kulturális életének összehasonlító vizsgálata. Makkai László a magyar puritánusokról³⁷ szóló igen gazdag monográfiájában figyelemreméltó összefüggéseket tárt fel az Apácai Csere János által képviselt ideológiai törekvések politikai, társadalmi és gazdasági jelentőségét illetően. Ha meggondoljuk, hogy az angol polgári forradalom ideológiája, a puritanizmus — amely csak egy a kor eszmei áramlatai közül — mennyire szoros kapcsolatba kerülhetett a magyarországi jobbágyság osztályérdekeivel: be kell látnunk, hogy e kor marxista igényű történelme mindaddig megíratlan marad, míg a hasonló összes lényeges összefüggéseket kellő alaposággal fel nem tártuk. Ha az atomisztika fenti problémái során csak egy pillantást vetünk arra, hogy Apácai milyen álláspontot foglal el az úrvacsora kérdésében (vagyis a filozófiai atomkérdés teológiai vetületében) és világosan meg kell állapítanunk, hogy a kálvini fogalmazás ellenére is a legradikálisabb zwinglianus állásponton áll:³⁸ újabb megerősítést nyer az Apácai által is képviselt presbyterianus irányzatnak puritánus és independens, vagyis radikálisan antifeudális és demokratikus osztálytartalma. Teljes mértékben igaznak találva azt, amit *M. M. Szmirin* állapít meg impozáns Münzer-monográfiájában³⁹ a zwinglianusokról: azt kell mon-

³⁶ A lutheránus „Wittenberg Descartes-gyűlöletéről” s ennek eperjesi, brassói stb. továbbgyűrűzéséről *Turóczi-Trostler J.* közöl értékes adatokat (i. m. 29—38. ll.).

³⁷ *Makkai László*: A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen. Bpest, 1952.

³⁸ „Az Úr vacsorája (Coena Domini) a Christusban lévő hívek tápláltatásának és nevelkedésének szent jegye... Holott nem szükséges, hogy a külső jegy vagy a Krisztus testévé vállyék, vagy hogy a Christus az ő teste szerint ott jelen legyen...”; „...a szent jegy (Signum Sacrum) pedig oly tapasztalható dolog, mely a felett az ő tekinteti felett melyet az érzékenységek közben vetés nélkül mutat, valami lelki dolgot juttat embernek elméjébe” (*Magyar Encyclopaedia*, 410., 405. ll.)

³⁹ *Szmirin, M. M.*: Münzer Tamás népi reformációja. Bpest, 1954. 330—333. ll.

danunk, hogy a magyar puritánus mozgalom nem csupán az angol forradalom célkitűzéseit, de a sokkalta radikálisabb németalföldi forradalom és — bizonyos vonatkozásokban — a népi reformáció célkitűzéseit is képviseli a XVII. század osztályharcaiban, ill. azok ideológiai visszatükröződésében.

A filozófia általános történetének területén — végül — elsősorban azt a következtetést kell levonnunk, hogy a nyugat-európai filozófiai áramlatok magyarországi hatásának konkrét vizsgálata óhatatlanul leleplezi a polgári filozófiatörténetnek azt az általános hibáját, hogy nézetek, tételek, életrajzi vagy filológiai adatok mozaikjaiból összerakott tantörténet csupán, mely el van szigetelve mind a társadalom, mind a kultúra történetétől, vagyis mesterkelt, történetietlen preparátum. A XVII. század problémakörében egyenesen kiáltó tudománytalanság jele az a tény, hogy úgyszólván semmi kapcsolatot nem vizsgál a vallás és a tudományok történetével, azaz még kultúrhistóriai szempontból is légüres, irréális térben, idillikus torzításban számol be az emberi gondolkodás történetének filozófiai vonaláról. Az atomisztika története világosan mutatja, hogy az asztronómia, fizika és kémia történetével, fejlődésével összekapcsolva revízió alá kell vennünk a XVII. századról ma általánosan elfogadott filozófiatörténeti képet. S ekkor ki kell derülnie annak, hogy a közkeletű empirizmus-racionalizmus koncepció a kanti kriticismus előtörténete számára készült leegyszerűsítő szkéma csupán, mely képtelen megközelítően is jellemezni materializmusnak és idealizmusnak azt a tényleges harcát, mely a vallás, filozófia és természettudomány legkülönbözőbb ellentéteiben is azonos módon nyilvánult meg. Az atomisztika konkrét vizsgálata azt mutatja, hogy a Regius névvel jellemezhető *természetfilozófiai—orvosi—kémiai* vonal és a Galilei vagy Descartes névvel jellemezhető *fizikai—mechanikai—matematikai* vonal jelzik a materialista tendenciák fokozatos érvényesülésének irányait, vagyis a filozófia és tudomány fejlődésének valóságos történeti útját. Bizonyos értelemben ez is empirizmus és racionalizmus párhuzamos vonalainak tekinthető: ha valaki ti. hajlandó elfogadni az igen csekély és halvány *részt*, az igen hatalmas és igen színes *egész* helyett. Ami az ilyen konstrukcióknak a történeti valósághoz való viszonyát illeti, Lenin a Filozófiai füzetekben világosan rámutat a logikai fejlődésvonalak felismerésének jelentőségére, ugyanakkor azonban a logikum és historikum egységét megkövetelve: ugyanilyen világosan elítéli a historikumtól elszakadt, *pusztán* logikai konstrukciókat, vagyis azt, amit a fentiekben spekulatív és deszkriptív tantörténetként bíráltunk. Marx és Engels — akik műveikben számos klasszikus példát mutatnak a logikai és történeti elemzés korrelatív módszerére — a „Szent Család”-ban⁴⁰ konkrétan éppen a „racionalizmus vonalának” egy ilyen fiktív mellék-konstrukcióját teszik nevetség tárgyává Bruno Bauernál, aki szerint „a spinozizmus az egész XVIII. században uralkodott, mind francia továbbfejlődésében, mind pedig az atheizmusban. . .”: az üres fikcióval szembeállítjuk a XVIII. századi materializmus *tényleges* logikai és historiai előzményeit („Geschichte, wie sie sich wirklich zugetragen hat. . .”), megmutatva a Descartes *fizikájára építő* orvosi materializmus (Leroy — La-Mettrie—Cabanis) és a Descartes (és mások) *metafizikájával szembeforduló*, filozófiai materializmus (Gassendi, Hobbes, Locke, Newton) fejlődési vonalait. Lehet, hogy e fejlődésrajz „bonyolultabb”, mint a szokásos tantörténeti

⁴⁰ Marx—Engels: Die Heilige Familie oder Kritik der Kritischen Kritik. (Aus dem lit. Nachlaß. Hrsg. von Franz Mehring. 2. Bd. Stuttgart, 1902. 232. s. köv. II.)

szkémák; de hogy melyik az igaz, a filozófia tényleges történetét feltáró koncepció, azt — többek között — a XVII. századi magyarországi filozófia történetének fentvázolt összefüggései is egészen világosan mutatják.

Lenin a „Szent Család” e fejezetét „a könyv egyik legértékesebb fejezeté”-nek mondja a „Filozófiai füzetek”-ben, mivel voltaképpen a francia materializmus egész történeti kialakulását kifejti. Ugyanott Hegel olvasása közben Lenin „Nagyon fontos”-nak minősíti a hegeli logikának egyik sokat vitatott helyét, melyet át is ültet a materialista dialektika nyelvére: „A külvilág, a természet törvényei, a *mechanikainak és a kémiai*nak a megkülönböztetése (ez nagyon fontos) — az ember célirányos tevékenységének az alapjai.” Néhány lappal előbb pedig azt írja: „Egyrészt ahhoz, hogy megtaláljuk a jelenségek okait, el kell mélyíteni az anyag ismeretét, míg eljutunk a szubsztancia ismeretéig (fogalmáig) . . . Kétféle példával kellene ezt megvilágítani: 1. a természettudomány történetéből és 2. a filozófia történetéből. Pontosabban: nem „példák” kellenek itt — *comparaison n'est pas raison* — hanem mind a két történetnek plusz a technika történetének a kvintesszenciája.”⁴¹

Ha *ebbe* a távlatba állítjuk a fentebbi részletösszefüggéseket és az *orvosi-kémiai* materializmusról s a *mechanikai-fizikai* materializmusról mondottakat: bonyolultságukban is világossá válnak azok a törvényszerű összefüggések, melyek fennállanak a filozófia és tudomány XVII. századi történetének általános, európai és speciális, magyarországi szakaszai között. Mert tartalmi hasonlóságokat, látszólagos megegyezéseket igen könnyű „kimutatni” a filozófia és tudomány történetében: de minden ilyen összefüggés csupán *analógiás* feltételezés maradhat mindaddig, míg az eszmék keletkezésének és befogadásának konkrét történeti elemzése nem igazolja az összefüggés tényleges, kauzális meglétét. Ez pedig nem lehetséges másként, mint az eszmék tartalmának *logikai* mozgása mögött rejlő *históriai* mozgatóerők megismerése által: csakis az oksági törvényszerűség megfejtése emelheti az önmagában történetietlen *leírást a történetírás* rangjára.

MÁTRAI LÁSZLÓ

⁴¹ Lenin: Filozófiai füzetek. Bpest, Szikra, 1954. 163., 135. ll.

ADALÉKOK A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC HADIHELYZETÉHEZ ERDÉLYBEN

(1705 novemberétől 1706 nyár elejéig)¹

A zsigóci csata a Szamos partján 1705. november 11-én a déli órákban véget ért. Rákóczi vert serege északi irányban keresett menekülést, a Fejedelem pedig szomorú szívvel vonult ki Erdélyből, mert a vereség nemcsak harcászati szempontból volt lesújtó, hanem jelentős befolyást gyakorolt a kuruc hadviselés hadászati céljaira és nem utolsósorban Rákóczi külpolitikai helyzetére.²

Azt Rákóczi világosan látta, hogy ebben az országrészben, amelyben őt fejedelemnek választották, szilárdan gyökeret kell vernie, hogy hatalmát a valóságban is gyakorolhassa. Bécsnek viszont ugyanez a föld rendkívül fontos volt, mert Erdélyt az osztrák birodalom könnyen kezelhető tartományává akarta változtatni. Az ottani főnemességet hamar sikerült pártjára csalogatni, s törekvéseit a katolikus egyház is kezdetől fogva támogatta. Középbirtokos nemesség Erdélyben akkor kevés volt. Ezek, de különösen a kurtanemesek, akik szinte a jobbágyokhoz hasonló életviszonyok között éltek, egyformán szenvedtek a császári katonaság erőszakoskodásai miatt. A városok polgársága megoszlott. Egy része a parasztlázongásnak vélt kuruc szabadságharcától féltette életét, vagyonát. A város szegényebb lakói azonban a kurucokhoz húztak. Az Erdély déli részén lévő szász városok a császár pártján voltak.

¹ E közleményem nem tarthat igényt arra, hogy a kuruc haderő erdélyi részének hadtörténetét részletes alaposággal ismertesse és az azon a térszínen lefolyt ütközeteket, hadműveleteket összefüggően, logikus egymásbakapcsolódásban, hadrendek, helyzetvázlatok feltüntetésével írja le. Olyan rendes, hadrendi kötelékekbe tagolt seregstetek, mint a kuruc háború nyugat-magyarországi hadszínterein, itt nem léphettek még működésbe. Az itt tárgyalandó események túlnyomórészt mint egymástól független, a népi katonaság és annak népi vezetőitől önállóan végrehajtott aprólékharcok (Zrínyi Miklós kitűnő meghatározása a később guérilla majd partizánharcok neve alatt ismert harc-eljárásnak) zajlottak le. Írásos emlékei ezeknek csak szórványosan találhatók. Csupán Károlyi Sándor tábornoknak a zsigóci csatában megkímélt ezredei tekinthetők zárt egységeknek, de ezeknek harcai is gyakran összefüggés, központi irányítás nélkül folytak le. Közleményemben igyekszem eddig jórészt ismeretlen vagy felhasználatlan adatok segítségével az akkori erdélyi hadihelyzet általános és az események időrendben lefolyó képét nyújtani. E hadművelési időszak részletes hadtörténelmi feldolgozása olyan hadtörténet-kutatóra vár, akinek alkalma lesz a hadszíntér területén helytörténeti kutatásokat végezni, mert csak ilyen adatok ismeretében lehet a kuruc hadjáratnak ezt az időszakát pontosan felderíteni és megírni. Hálas köszönetet mondok R. Várkonyi Ágnesnek, a Rákóczi-kor története alapos ismerőjének, hogy ennek az eredetileg nagyobb terjedelmű tanulmányomnak átdolgozásánál értékes tanácsaival, tárgyismeretével támogatott és segített.

² A zsigóci csata részletes leírását lásd *Markó Árpád*: II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. Bpest, 1934. 289—320. l.

A székelység kezdettől fogva a kuruc mozgalom támogatója volt. Ezekre Rákóczi biztosan számíthatott. Rákóczi személye Erdélyben nem volt rokon-szenves, nem is ismerték őt s magyarországi főúrnak tekintették. Hogy a szabadságharc mégis tért nyert Erdélyben, azt nem Rákóczi személyének, hanem politikájának lehet tulajdonítani, mert a kuruc szabadságharc tiszaháti kezdésének híre hamar eljutott és visszhangot keltett Erdélyben is. Erdély „...nem külső hatásra kényszeredetten, hanem belső fejlődése során nő fel a magyarországi Rákóczi szabadságharc mellé. 1704 májusában, mikor a szabadságharc Erdélyben komolyan megindult, a kezdeményezés döntő és elhatározó lépése belülről jön”.³

Erdély szétforgácsolt társadalmi életében Rákóczi tehát sem a főurak, sem a köznemesség, sem a városi polgárság összességének támogatására nem számíthatott. A kuruc hadi nép alábbiakban vázolt sikereit az erdélyi nép, azaz a magyar és román jobbágyok és a székely felkelők harcainak eredményezték, a felsőmagyar hadszíntérről odavezérelt kuruc ezredek segítségével. A hadihelyzet és a lefolyt hadmozdulatok, harcok elbírálásánál, tehát mindezeket az adottságokat figyelembe kell venni. Károlyi tábornok, Orosz Pál brigádéros, és más vezetők kuruc főtisztek intézkedései kétségkívül hozzájárultak ahhoz, hogy Rákóczi katonáinak aránylag rövid idő alatt a legkegyetlenebb téli időszakban sikerült Erdély nagy területét kiragadni Rabutin marsall, erdélyi császári főparancsnok hatalmából, de ez az eredmény nem annyira a vezetés, mint inkább a kuruc harcosok érdeme.

*

Az Erdélyben lévő *császári csapatok* számáról, helyzetéről pontos adataink vannak.⁴

Az erdélyi császári főparancsnok, Rabutin de Bussy gróf marsall igen szorult helyzetben volt. Az ő parancsa alatt Erdélyben mindössze csak 3 lovas-ezred, azaz a Rabutin, Uhlefeld és Steinvile ezredek és 6 alsó-ausztriai milicdragonyosezred állott. Összesen alig 3000 ember. Ezzel a gyenge haderővel kellett Rabutinnak a száz városokat, Brassót, Nagyszebent, Medgyest, Fogarast stb. és azok környékét kézben tartani és a kurucok birtokában lévő Déva várát és más helységeket körülzárni.⁵ A haditanács Bécsben már attól tartott, hogy ha Rákóczi kuruc mozgalma áttérjed Erdélyre is, nem lesz képes ezt megakadályozni és serege elpusztul. Mivel azonban politikai szempontból fontos volt Erdély birtoka, úgy határoztak, hogy a Csallóközben 1705 tavaszán

³ *Várkonyi Ágnes*: A Rákóczi szabadságharc kibontakozása Erdélyben. Századok 1954. 33—69. I. Tömör, összefoglaló, kitűnő helyzetképet nyújt *Köpeczi Béla* és *R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc c. könyvének az Erdélyi Fejedelemségért c. fejezete. Bpest, 1955. 208—220. I.

⁴ A császári parancsnokok rendszeresen küldtek jelentéseket, létszám- és hadrendi kimutatásokat Bécsbe az Udvari Haditanácsnak (Hofkriegsrat, Consilium Aulæ Bellicum, röviden „Bellicum”-nak írták.) Ezekre alapozva állíthatták össze a Kriegsarchiv hivatalos kiadványát a Feldzüge des Prinzen Eugen v. Savoyen sorozatot, amely a legfontosabb iratokat okmánytárban is közli. Az erdélyi hadihelyzettel foglalkozó kötet a Serie I. Band VII. kötete. Továbbiakban Feldzüge-nek írom. Rendkívül fontos eddig még ismeretlen adatokat találtam az Orsz. Levél. Khuen-Héderváry levéltárban levő „Herbeville iratok” jelzésű fasciculusban. Herbeville marsall veje és szárnysegéde egy Draskovich gróf ezredes volt. Ez az iratgyűjtemény hozzá került, azután később házasság révén a Khuen-Héderváry család iratai közé.

⁵ Feldzüge, I. Serie, VII. Band. 418. I.

egybegyűlt császári hadsereget leküldik Erdélybe Rabutin megsegítésére. Addig Heister marsall állott a Rákóczi ellen küzdő haderő élén. Mivel döntő sikert nem tudott elérni, állásától felmentették. A császári hadsereg fiatalabb, ügyesebb hadvezéreire a fontosabb nyugati hadszíntéren volt szükség, ezért az Erdélybe lerendelt haderő élére a már idős, bár kipróbált Herbeville Lajos gróf marsallt állították. Bár Savoyai Jenő sem tartotta Herbevillet valami kiváló vezérnek, de más hiányában kénytelen volt őt javasolni uralkodójának azzal a véleménnyel, hogy Herbeville „... etwas allein für sich thun nicht genugsam Capazität”-tel rendelkezik, de derék katona, aki a reábizott parancsokat végrehajtja és a jó tanácsokat elfogadja.⁶

Herbeville valóban nehéz feladat előtt állott. Miután Pudmericnél 1705. augusztus 11-én győzelmet aratott Rákóczi seregén, Komáromon, Budán át elindult, de előre megmondta egyik jelentésében aggályait, hogy neki egész Magyarországon keresztül a Rákóczi-mozgalomtól már felizgatott területen kell keresztülvonulnia, tehát „...so will ich im Voraus entschuldigt seyn, wenn die Operationes nicht also von staten gehen, wie man sie gehoffet hat oder gar ein Unglück daraus entspringt”.⁷

Ennek ellenére november elején, miután Zsibónál szétverte Rákóczi seregét, nyitva állott előtte az Erdélybe vezető út. Hadereje ekkor összesen 56 lovas századból, 31 gyalogászlóaljból, összesen kereken 16.000 főből állott. Ebben volt egy Dániától kapott hadosztály, 4 dán gyalogos- és 2 dán lovas-ezred.⁸

Herbeville marsall a zsibói csata délutánját a küzdelem színhelyén töltötte és megszállta a kurucoktól kiásott sáncokat. Nem üldözte Rákóczi szétfutott seregét. Sőt még másnap, november 12-én is ott vesztegelt, halottait temette és a kurucoktól otthagyt hadiszereket gyűjtötte össze. Környezetében volt Schlick lovassági tábornok, akit a haditanács azért osztott be hozzá, hogy a sereg ellátását, mint főszállásmester megszervezze és vezesse. Herbeville őt ezen a napon előre küldte 5 lovasezreddel és a rácokkal Kolozsvár felé, hogy Erdély fővárosát minél előbb birtokába vegye és értesítse Rabutint a fősereg helyzetéről és közeledéséről.

Schlick fáradt katonaságával lassú menetekben 14-én elérte Drágh községen keresztülhaladva Válaszút községet. 15-én biztosított meretben óvatosan vonult Kolozsvár felé, mert ott erősebb ellenállásra számított. Kellemesen csalódott. A külső városkapunál már egy békés küldöttség várta báró Szeredi Péter vezetésével, hozta a város kulcsait és kegyelmet kért a város számára. A lakosságból igen sokan elmenekültek, aminthogy Erdélynek azon a területén, ahol a császáriak végigvonultak, mindenki otthagya otthonát és az erdőkre futott, hiszen „... a császári katonaság rettenetes, hallatlan kínzó executióval nyomorgatta a szegénységet ... Szörnyű bódulás, futás vala az egész országban”, írja Cserei Mihály Históriajában.⁹

⁶ Feldzüge, id. k. 431. és köv. l.

⁷ Kriegsarchiv Feldacten Ungarn, 1705—9—6. Herbeville levonulásának részletes leírását feldolgozta Markó Árpád: Herbeville marsall útja Erdély felé 1705. Hadtörténelmi Közlemények, 1935.

⁸ Markó Á.: II. Rákóczi Ferenc a hadvezér, 292. l. és a Wienerisches Diarium 1705, 232. sz.

⁹ Cserei Mihály História, 1661—1711. Újabb Nemzeti Könyvtár, Első Folyam. 1852. 355. l.

Herbeville seregének csatlakozása Rabutin hadtestéhez nem ment simán. Schlick Kolozsvárott berendezkedve, La Croix ezredet küldte 600 lovassal Rabutin elé. A fősereg ezalatt csak lassan közeledett, úgy hogy Herbeville Harboe dán altábornaggyal előresietett és 17-én Kolozsvárott Schlickkel tanácskozott. Elhatározták, hogy a haderőt 3 részre osztják. Glöckelsberg altábornagy 3 gyalogos és 3 lovasezreddel és ágyúkkal balra elkanyarodva Szamosújvár, Bethlen és Szentgyörgy megszállására indul s azután Besztercén telepszik le. Herbeville a már Kolozsvárra beérkezett csapatokkal és a dánokkal ott marad, Schlick pedig tovább vonul a lovasság egy részével Torda—Enyed—Gyulafehérváron át Rabutin elé és igyekszik ezt a vidéket megtisztítani az ellenségtől. Az őszi időjárásban használhatatlanná vált rossz utak miatt Schlick csak 19-én érte el az Aranyos partját és Felvinczről kiszorította a gyenge kuruc helyőrséget. A kurucok Marosvásárhelyen át Máramaros felé menekültek, Aranyosszék és Torockó vidékének lakói szívesen fogadták a császári sereget. Schlick még mindig nem kapott jelentést Nagyszeben felől, bár hírek szerint Rabutin onnan kimozdulva a kurucok ostromgyűrűjét áttörte. Ezért Enyedről november 23-án de Viard ezredet Nagyszeben felé küldte, ő pedig ottmaradt a helyzet tisztázásáig.

Türelmetlenül várta Rabutin közeledtének hírért, de addig hasztalanul. Ellenben jó híreket kapott november 24-én Herbeville-től. Tudatta vele, hogy Glöckelsberg altábornagy Szamosújvárt, Virmond tábornok pedig a megerősített Gyalut nagyobb ellenállás nélkül megvette. Schlick 25-én Rabutin felkeresésére Gyulafehérvárra küldte tovább Althann ezredet 200 lovassal, de még ugyanaznap végre meghozták neki a hírt, hogy Rabutin már elérte Szászsebest. A császári marsall Herbevillének Erdély felé való közeledésének hírére november elején 1000 emberrel kitört Szebenből. Heves harc után — jelentésében „massacre”-nak jellemzi — áttörte a Nagyszebent körülzáró kuruc gyűrűt, 1500 lovat zsákmányolt és most már zavartalanul folytatta útját északi irányban, hogy Herbeville-el mielőbb találkozzék.¹⁰

25-én este érkezett végre Rabutin szárnysegéde, Acton ezredes Schlick-hez azzal a hírrel, hogy a marsall már Gyulafehérvárott van. Schlick erre elindította a keze alatt lévő kis csapatot és 26-án Gyulafehérvárott találkozott végre Rabutinnal. A császári fősereg és az erdélyi sereg összetalálkozása tehát megtörtént, ezt a kurucok nem tudták megakadályozni. Glöckelsbergnek sikerült eközben harc árán Besztercét és elfoglalnia, s ezzel a császáriak Erdély északi részén is egy fontos pont birtokába jutottak.

Rabutin Schlicktől megtudta Herbeville seregének helyzetét. Csak rövid ideig időzött Gyulafehérvárott, azután visszatért Szászsebesre, hogy a Dévánál jelentett erősebb kuruc haderő ellen forduljon. Schlick pedig csapatait a falvakra szétosztotta, hogy a nagyon kimerült és sokat nélkülöző katonaságot elláthassa, mert azok nagyon rászorultak a pihenésre.

¹⁰ Feldzüge, I. Serie, VII. Band. 456—6. I. E harcokról kuruc beszámoló források nincsenek, csak futólagosan tesznek erről későbbi munkák említést. Károlyi levelei ebből az időből nem maradtak meg, a zsbói csata utáni zűrzavarban és tisztázatlan helyzetben ezen nem csodálkozhatunk. Károlyi közel az események színteréhez tartózkodott, tehát inkább szóbeli jelentéseket kapott. A hadihelyzet későbbi vázolásánál is hiányoznak az ezredparancsnokok s kikülönített csapatok vezetőinek beszámoló jelentései. A kuruc tisztikar sok tagja írástudatlan lévén, csak néhány műveltebb tisztnek az Orosz Pál brigadérosnak írott jelentéseire támaszkodhatunk. Az 1706. év elejétől kezdve pedig Károlynak rendszeresen küldött jelentéseire, amelyek Rákóczi levéltárában megmaradtak.

December 5-én írta alá József császár az Udvari Haditanácsnak azt a rendeletét, amellyel Rabutinra ruházta az egyesült császári seregek főparancsnokságát. Herbevillet pedig, hajlandóságának és császári jóindulatának hangoztatása mellett, felmentette ettől a megbízásától.¹¹

Ebből az tűnik ki, hogy Herbeville háta mögött az udvar kétszínű játékot játszott. 1705 tavaszán megbízzák a főparancsnoksággal, rábízják a kétségkívül nehéz feladatot, a császári főseregnek a Rákóczi hatalmában lévő magyar területeken keresztül az egész országon át való levezetését Erdélybe. S amikor ezt a feladatot elvégezte, félreállítják olyan ürüggyel — a két marsall közti rangviszonyokra való hivatkozással —, amit Herbeville kinevezése előtt is már éppen olyan jól tudtak, ami már akkor is fennállott.

Amíg ez a rendelet Erdélybe a két hadvezér kezéhez érkezett, eltelt egy hónap. Herbeville december 24-én még semmit sem sejtve, egy rendkívül érdekes, részletes beszámolót küldött Bécsbe,¹² amelyből leplezetlenül elének tárul Erdély akkori siralmas helyzetének minden nyomorúsága, a hadvezérek közti sok ellentét és a császári haderő elhagyatott mivolta, élelem, ruha és utánpótlásban való szűkölködése.

A francia emlékirat bevezetéséből megtudjuk, hogy Herbeville pár nappal zsigódi győzelme után, november 18-án erről részletes jelentést küldött Draskovich gróf ezredessel Bécsbe és megbízta őt, hogy személyesen is tájékoztassa a császárt a erdélyi helyzetről. Ennek eredménye volt, hogy József császár — bár jóval későbbben, csak december 30-án — válaszolt neki egy 7 oldalra terjedő, titkos írással írt részletes írásban, amelyben utasításokat ad Erdélyben való magatartására, az erdélyi zűrzavar lecsendesítésére és a további hadműveletekre.¹³

Herbeville jelentésében keservesen panaszkodik és vádolja Schlick tábornokot, aki bár neki alárendeltje, önhatalmulag, a marsall szándéka ellenére intézkedik csapataival, sőt még a hadipénztárt is magával vitte.¹⁴

Herbeville jelentésének hadtörténelmi szempontból érdekes részei azok, amelyekben néhány kis ütközetről ír leplezetlen őszinteséggel. Kolozsvárott Schlick csak egészen kis haderőt hagyott Herbeville rendelkezésére. Glöckelsperg tábornok a sereg többi részével és Monasterly rác vajda katonaságával Beszterce vidékére vonult, a dán csapatokat a falvakra felosztották, így tehát Torda, Gyulafehérvár és Enyed vidéke ki volt téve a kurucok megrohanásának. Ilyen helyzetben Herbeville nem maradt Kolozsvárott, hanem tovább ment, hogy Rabutinnal találkozzék. „Amikor Kolozsvárról eltávoztam... — írja Herbeville —, hogy az említett szállásszabályozást eligazítsam, az ellenség néhány zászlóaljjal eléem jött, úgy, hogy Tordán kellett megállanom.

¹¹ A két marsallhoz intézett, nagyjában véve azonos tartalmú rendelet: Orsz. Lev. Családi Iratok gyűjteményében a Khuen-Héderváry család iratai közt őrzött „Herbeville-iratok” gyűjteményben. Mindkettő egy napon, 1705. dec. 5-én kelt, a Herbevillehez intézett levél titkos írással, Rabutin levele nyílt szöveggel németül van fogalmazva.

¹² Uo. Címe: Relation, faite le 24-me Decembre 1705 a Hermannstadt et envoyée a Sa Majté. Imple. par moy le General marechal de camp et commandant General de l'armée Imperiale en Transylvanie.

¹³ Uo. Az iraton Herbeville sajátkezű feljegyzése „Le reponse gratulatoire sur la relation de l'action a Schybo, apportée a Vienne par M. le Conte de Traskowitz”. Magát a levél tartalmát egyelőre nem ismerjük, mert a titkosírás kulcsa nem került elő.

¹⁴ Schlick tábornok ekkor bár bizonyosan tudta, amit Herbeville még nem sejtett, hogy már nem ő az Erdélyben operáló hadak fővezére, azért már nem sokat törődött a marsall rendelkezéseivel.

Ott volt egy kapitány, húsz-egynéhány tüzérrel, kb. 50 tüzérlóval és néhány beteg dán katonával, ezek az előző éjjelt Ajtony faluban töltötték. A kurucok ezt a csoportot éjjel megrohanták, felkoncolták, teljesen szétszórták úgy, hogy nagy szerencsének mondhatom, hogy magamnak sikerült pár katonával megmenekülnöm. Pár nappal ezelőtt Bonchidán a kastélyt rohanták meg és ott foglyul ejtettek egy dán ezredet, egy alezredet és egy öreg századost ugyanaból a dán ezredből. Mindezek a szerencsétlenségek csak azért következtek be, mert Schlick, amint említém, a 3 lovasezredet maga mellett visszatartotta, tehát azok nem mehetek a tőlem kijelölt szállásaikra. Ezzel lehetővé tették az ellenségnek, hogy nekem kárt okozzon és 3 ezredet, amely amúgy is fáradt volt, széjjelverjen.”

Részletesen ír Erdély gazdasági állapotáról is. Az ország lakossága a legnagyobb nyomorban sínylődik, helyzete kétségbeesztő, mindenéből ki van fosztva, a falvak üresek, az amúgy is nehezen élelmezhető császári sereg ki van téve az éhínségnek. Ez a sereg — írja —, ha hamarosan nem segítenek rajta, teljesen elpusztul, mert sem ruhája, sem szekere, sem zsoldja nincs és éheznek. Kéri az uralkodót, küldjön mindenekelőtt sok pénzt, újoncokat, friss lovakat és egyébként is gondoskodjék a sereg további fenntartásáról.

Szomorú, sivár kép az, amit a hosszú jelentés elénk tár. Herbeville iratai között megmaradt létszámtáblázat azt mutatja, hogy a császári hadak főparancsnoka nem túloz. Jellemző például, hogy a Bánffyhungyadon állomásozó Latour vértesezred 1706 január közepén 12 századból állott; de a valóságban a rendszeresített 1000 ember és 800 ló helyett csak 810 ember és 454 lovuk van, mert ezek egy jó részét el kellett küldeni külső feladatokra. Az ezredparancsnokság keze alatt a valóságban azonban csupán 261 lovas és 210 gyalogosan szolgáló katonája és mindössze 6 szekere van.

Az erdélyi lakosság helyzetének képe is megfelelt a valóságnak. A nemeség, főurak, tehetősebb polgárság elmenekült, éppenúgy a kurucok mint a császáriak elől s felelőtlenül otthagyták a szegény, amúgy is nélkülöző, koldusbotra jutott népet, kiszolgáltatva azt a császári katonaság erőszakos harácsolásának. Az erdélyi főurak egy csoportja Moldvába, másika Törökország felé menekült, s Rákóczi kivonulását a hozzácsatlakozott 12.000 éhező, hontalanná vált erdélyi nehezítette.¹⁵

Nagy kár, hogy Károlyi Sándor tábornok és alvezérei nem voltak kellően tájékozva ellenfelük valódi állapotáról, mert ezt a tönk szélére jutott császári haderőt nem lett volna nehéz teljesen kivenni Erdély területéről. Ehhez azonban feszes kötelékekbe tagolt, erélyes céltudatossággal, tervszerűen vezette kuruc haderőre lett volna szükség, az pedig akkor Erdély földjén még nem volt.

Az 1706-ik év első hónapjaiban Erdély földjén lezajlott hadiesemények tehát ezen a teljesen kipusztított és elnéptelenedett hadszíntéren zajlottak le. Ez magyarázza meg, hogy miért volt annyi indokolt panasz, zajongás a kuruc ezredek soraiban a silány ellátás miatt.

1706 január első napjaiban Rabutin átvette a főparancsnokságot. Január 4-én rendeletet intézett az alája tartozó csapatparancsnokokhoz, amelyben felszólítja őket, hogy őt, mint új főparancsnokukat tájékoztassák csapataik valódi állapotáról. Részletes, őszinte jelentést kér a csapatok használhatóságának vagy használhatatlanságának fokáról, úgyszintén részletes létszámtáblázatokat. A francia nyelven írt rendelet lelkére köti alan-

¹⁵ Rákóczi Ferenc Emlékiratai. 138. l.

tasainak, hogy főcéljuk a csapatok rendbeszedése legyen a következő hadműveletek céljaira. Minden embernek naponta osszanak ki „... une livre de chair, deux livre de pain et un demi pot de vin...” A malmokat is üzemképes állapotba kell hozni.¹⁶

Herbeville főparancsnoki állásából való felváltását csak pár nap múlva tudta meg. A császárnak január 31-én hozzá intézett kéziratában azt olvassuk, hogy megkapta Herbeville január 10. és 12-én kelt jelentését, amelyekben jelenti, hogy seregének vezetését átadta Rabutinnak és kéri az engedélyt, hogy Erdélyből távozhassék. A császár ezt megengedi s kegyes szavakban megköszöni neki a nagyon nehéz hadműveletek sikeres lebonyolítását.

A hadihelyzet Erdélyben az 1705. év utolján a kurucok számára nem volt reménytelen.¹⁷

A kezds előnye és ennek folytán a harcok sikeres továbbfolytatása ezután is a kurucok kezében maradt. Rákóczi higgadtan és helyesen ítélte meg a helyzetet két levelében, amelyeket 1705 november 25-én Erdőszadáról és december 30-án Munkácsról intézett szövetségesehez, XIV. Lajos francia királyhoz. Megállapítja, hogy Erdélyben tért vesztett ugyan, de helyzete nem rossz, mert másutt ennél a veszteségnél nagyobb területet nyert (Bottyán dunántúli győzelmes hadjárata).¹⁸

*

Rákóczi a kuruc hadak visszavonulása közben néhány napig Bethlenben pihent, azután Kőváron, Ecseden át Munkácsra ment. Lassú menetekben hagyta el az országot, hogy bátor magatartást mutasson az erdélyieknek.¹⁹

Rákóczi nem mondott le Erdélyről, bár a császári hadvezetés mindent megtett, hogy a harcok politikai bázisát is megsemmisítse Erdélyben. Rabutin, hogy Rákóczi erdélyi fejedelemségét érvénytelennek nyilvánítsa, az aulikus érzelmű erdélyi főurakat és Rendekeket 1705 decemberében országgyűlésre hívta össze Segesvárra. A csonka országgyűlés sietve újból meghódolt József császárnak, és semmisnek nyilvánította Rákóczi erdélyi fejedelemsévé váló választását. Rákóczinak eredetileg az volt a szándéka, hogy maga veszi át az Erdélyben majd tovább működő harccsoport vezetését, de később, amikor látta, hogy ott rendes hadrendi kötelékekbe összefogható sereget egyelőre nem tud talpraállítani, másrészt jelenléte a hadviselés és a bel- és külpolitika szempontjából fontosabb a Felvidéken, úgy határozott, hogy Károlyira bízza az erdélyi hadihelyzet irányítását. Érezte, hogy az ő személyére Észak- és Nyugat-Magyarországon nagyobb szükség van, mint a mellékhadszíntérnek számító Erdélyben. Ezért Lápóson november 18-án kelt levelében közölte azt az elhatározását Károlyival, aki ekkor már Radnáig haladt előre, hogy az erdélyi hadműveletek vezetését rábízza. Ezt írja : „...kire nézve örülven máris szerencsésen megkezdett Kegyelmed operációjának, míglen immár

¹⁶ Herbeville-iratok, id. h.

¹⁷ Kriegs-Chronik Österreich-Ungarns. A bécsi Kriegsarchiv kiadványa, 1891. Wien. II. Teil. 1. Hälfte, 197. l. Csodálkoznunk kell, hogy a császári sereg siralmas helyzetét ismerve, e régebbi osztrák hivatalos munka mégis ezt állapítja meg : „...Die Operationen der kaiserlichen Generale brachten die Insurgentenscharen in solche Auflösung, daß der Aufstand in Siebenbürgen nahezu als erloschen angesehen werden konnte.”

¹⁸ Josef Fiedler: Actenstücke zur Geschichte Franz Rákóczis und seiner Verbündeten mit dem Auslande. Wien. 1855. I. k. 453. és 454. l.

¹⁹ Rákóczi Ferenc Emlékiratai. Bpest, 1951. 137. l.

magunk több erővel bémegyünk, az Erdélyben folytatandó hadakozást teljes-séggel Kegyelmedre bízuk”.²⁰

Azzal, hogy Rákóczi Károlyi Sándort bízta meg az erdélyi hadjárat továbbvezetésével, neki önálló hatáskört adott. Jellemoznünk kell tehát röviden ennek a kuruc tábornoknak katonai, hadvezéri értékét. Károlyi 1669-ben született, tehát 7 évvel volt idősebb Rákóczinál. A szabadságharc kezdetén még a bécsi udvar szolgálatában harcolt Dolhánál a legelső kuruc szabadesapat ellen. Azután főleg sértett hiúságból, mivel győzelmét Bécsben lebecsülték, s mert tiszántúli birtokai már mind Rákóczi fennhatósága alá kerültek, pártolt át a Fejedelemez, aki őt azonnal tábornokká s a háború folyamán tábornaggyá nevezte ki. A szabadságharc végéig állandóan nagyobb seregcsoportok élén állott, de amellett tevékenyen részt vett annak bel-politikai életében is. Amikor a Fejedelem Bersényit betegeskedése és egyéb okok miatt a szabadságharc utolsó időszakában felmentette főgenerálisi állásától, — Károlyira bízta az utolsó hadműveletek és a békétárgyalások te-folytatását.²¹

Rákóczi ennek a mozgékony eszű, éles felfogású és helyes ítélőképes-séggel bíró, de erősen önfejű és a maga hasznát mindig szem előtt tartó alvezéré-nek katonai értékét nem sokra becsülte. Oka is volt erre. Károlyi nem volt katona, származásánál fogva kapta meg előképzettség és gyakorlat nélkül azonnal a magasabb csapategységek vezetésére hivatott tábornok reni-fokozatát. Mint az autodidakta hadvezérek általában, ő is elkerülte a rend-szeres, az akkori módszeres hadakozás szabályai szerint vívott nagy csatákat, nem szeretett ilyenekbe beleavatkozni, pedig épen Rákóczi háborúja meg-mutatta, hogy a császáriak nagy győzelmeiket ezekkel aratták.

Rákóczi kétszer küldte Károlyit a Dunántúl felszabadítására. Károlyi mind a két alkalommal, 1704-ben és 1705-ben kezdeti szép sikerek és ered-mények után kénytelen volt onnan kivonulni. De a legnagyobb hadvezéri mulasztásait két alkalommal állapíthatjuk meg. A Koroncó mellett 1704 nyarán és Zsibó mellett 1705 őszén vívott nagy csaták elvesztése határozottan Károlyi terhére írható. Koroncónál, Forgách tábornagy többszöri sürgető figyelmeztetésének ellenére, a csata reggelén még mindig csak a csatatér közelében vesztegelt, az alig pár kilométerrel távolabb lévő Rábapatoná mellett. Ha a csata napjának hajnalán elindul, éppen akkor érkezhett volna a küzdelem helyszínére, amikor a csata tetőpontján volt, tehát friss csapatá-val beavatkozva, a balszerencsét elháríthatta volna. De még ha később indul is el, akkor is kellett volna találkoznia Heisternek a harc után kimerült, minden bizonnyal rendezetlen, szakadozott alakzatokban a csatatérről elvonuló sere-gével s akkor ott verhette volna azt széjjel. Ugyanezt a hibát követte el egy év múlva Zsibónál. Pedig talán ismerhette, mint művelt ember, a tudós hadvezér Zrínyi Miklós mondását, amelyet munkáiban sokszor ismétél és figyelmezteti a hadvezéreket hogy : „non licet in bello bis peccari”. Koroncói

²⁰ Károlyi Oklevéltár. 1897. V. k. 331. l.

²¹ Károlyi szerepét a szabadságharc kezdetén helyesen értékeli *Esze Tamás* két munkájában: A tiszaháti felkelés, Bpest. 1952 és a II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata, Bpest, 1951 című tanulmányaiban. A szabadságharc befejezése körüli tény-kedését részletes okmánytárral ismerteti Lukinich Imre az Arch. Rákóczianum XII. kötetében. Politikai működését értékeli: *Köpeczi—Várkonyi*: II. Rákóczi Ferenc, id. m. 303—4. l.

mulasztása után kétszeres igyekezettel kellett volna kihasználnia előnyös helyzetét Zsibónál, ahol közvetlenül a küzdelem színhelye közelében volt, s ha talán a csatába — bár az szinte szeme láttára zajlott le — a szerinte járhatatlan, mert eltorlaszolt utak miatt nem avatkozhatott volna be, de könnyen megtámadhatta volna Herbeville megtépázott seregét, amint Zsibó felé vonult vissza. S akkor a végső eredmény mégis Rákóczi javára billentette volna a mérleget.²²

Azt azonban el kell ismernünk, hogy Károlyi személyes bátorsága, leleményessége, gyors elhatározóképesége portyázó, rövidlejáratú harcok kitervezésénél és végrehajtásánál megállapítható. Jól ismerte a kuruc hadinép lelkivilágát, tudott nyelvükön beszélni. Mint az alábbiakból kitűnik, gondoskodott róluk és léha, haszontalan tisztjeik ellen szigorúan eljárta. Sok levele bizonyítja, hogy szellemes levélíró. Kezdetben írott leveleiből még kiérezhető, hogy bár elismeri Rákóczi fennhatóságát, érezteti vele, hogy ő is hasonló előkelő, egyenrangú nemzetségből származik. Leveleiben néha sok a fogadkozás, kissé hetvenkedő, magamagát előtérbe toló kijelentése: „...majd én megmutatom..., ha ott lettem volna...” stb. Nagy értéke azonban leveleinek a sokoldalúság és az adatgazdagság.

Mindennek ellenére azt kell mondanunk, hogy Rákóczi nem választott rosszul, amikor Károlyira bízta Zsibó után az erdélyi hadakozás irányítását. Ez olyan feladat volt, amihez nem kellett hadvezéri elméleti tudás, széleskörű, messziretekintő stratégiai vagy taktikai mérlegelési készség. Itt csupán a helyes helyzetmegítélésből folyó általános utsításokról lehetett szó, s azok végrehajtásában tág tere nyílt az ezeres kapitányok, vagy még kisebb rangú alvezérek, sőt végső fokon a népi katonák vállalkozó kedvének, ügyességének és bátor kitartásának.

Ha azonban Károlynak sikerült volna erős kézzel összefognia elég tekintélyes számú haderejét és elaprózott helyi harcok helyett, egy előre megtervezett és gondosan vezetett nagyobb méretű hadművelettel megindulni Rabutin, és a nem nagy segítséget jelentő Herbeville sereg kiszorításához, — talán sikerül Erdély felszabadítása. El kell azonban fogadnunk azt a helyzetet, hogy az erdélyi kuruc hadinép, sok nyomorúsággal és belső szervezetlenségében rejlő bajjal, hiánnyal küzdve akkor valóban nem volt egységesen alkalmazható és nagyobb szabású hadműveletekre felhasználható haderő. Különösen nem akkor, amikor Károlynak a miskolci tanácsulésről való visszatérte után néhány ezredben mélyreható zúgolódás, belső forrongás, helyenként zendüléssé fajuló elégedetlenség ütötte fel fejét. De azután éppen ezen a ponton tűnik ki a parasztkatonaság belső értéke, hogy silány vezetők alatt, nélkülözésekkel küzdve is képes volt önerejéből folytatni a harcot és a magyar szegénylegény paraszt katonában élő harcokésztség — amit Károlyi jól felismert és jól tudott kihasználni az ügy érdekében —, mégis elvégezte azt a feladatot, amit Rákóczi erdélyi hadinépétől elvárt.

Ha Károlyi hadvezéri értékének elbírálásánál azt kell megállapítanunk, hogy nem állott mindenben hivatása magaslatán, — azt viszont el kell ismerni, hogy rendszerető, pontos ember volt, aki igen szíven viselte a nyomorúságokkal küzdő katonaságának sok baját, gondját és mindent elkövetett

²² Markó Árpád részletes tanulmányai. A koronói csatáról a *Hadtörténelmi Közlemények* 1937. évf. 190—217. l., a Zsibói csatáról: II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. 312. és köv.

— amennyiben módjában volt — a bajok orvoslására és a keze alá adott katonaság rendes keretek közt való nyilvántartására és ellenőrzésére.²³

Rákóczi szándékát és tiszta helyzetmegítélését olvashatjuk azokból a levelekből, amelyeket Erdélyből való kivonulása alatt útközben különböző táborhelyeiről küldött szét. Zsibónál kútbaesett az a reménye, hogy Erdély fejedelmi székét a valóságban is elfoglalhassa. Arra, hogy egész Erdély fennhatósága alá hajtja, egyelőre nem számíthatott. Hiszen most már nemcsak Rabutinnak gyenge, kedvetlen s a városokra szétosztott ezredeivel kellett számolnia, hanem itt van Herbeville serege is, amelynek bevonulását Erdélybe nem sikerült Zsibónál megakadályoznia. Erdőszádáról írja november 27- és 28-án azt a levelét, amelyben egy pillanatra kilép szokott zárkózottságából és kemény rendreutasító szavakkal illeti még Károlyit is, amikor a haza dolgai helyett magánügyeivel hozakodik elő. E szép levélnek csak egy, Rákóczi egyéniségére nagyon jellemző mondatát idézzük itt. Szinte esküszőnűen áldozatra kész... „Régen resolváltam magamat az áldozatra, elkéseredett a szívem, megvallom, de bennem az a resolutio, az ki szolgálatjára az megvetett földnek népi közé kihozott. Nem Erdélyországért megyek, mert anélkül eddig is eltartott az jó Isten, de hazám igyéért.” Bethlenből kiáltványt intézett Erdély népéhez, biztatva őket, hogy ne adjanak hitelt az ellenség túlzott híreinek és ne hódoljanak be neki, mert a Károlyi és Barkóczy Ferenc generálisok... „mellett lévő ezerekből lévő hadi corpusunkat és ha kívánnatik, más, Magyarországon lévő hadaink részét is”... idehozza, mert eltökélte az operációkat az ellenség ellen folytatni.²⁴ Rákóczi helyes érzékkel egy védelmi vonalat akart felállítani, amely a Máramaros hegyektől a Marosig húzódva Erdély északi szélén megakadályozhatja az ellenség kijövetelét Magyarországra. Másrészt pedig erre a vonalra támaszkodva remélte, hogy Erdélyben hagyott ezredei visszafoglalják ennek az országrésznek legalább egy jelentős részét. Mind a két terve sikerült. A szaniszlói táborból 1705. december 3-án Komlóssy Sándor ezredeskaptányt bízta meg Belényes és Sebes vár védelmével. Intézkedik Kajdi, Ölyüs, Szentmarjay Zsigmond, Bessenyei Zsigmond ezredeinek felhasználásáról, a várak védelméről. Ugyanannan december 12-én utasítja Krucsay Márton hadbiztosát a hadsereg háta mögött az élelmezés és ellátás megszervezésére.²⁵

December 12-én még egy levelet ír Barkóczynak, a tiszántúli hadak tábornokának. Intézkedik a parancsnoki helyek betöltéséről, mindenüvé lehetőleg már ismert híveit küldi. Úgy látszik nem bízott Károlyi tisztjeiben és azt is megfigyelhetjük, hogy ezúttal nem feudális előítélettel a nemesség felsőbb rétegeinek köréből választja alvezéreit, hanem túlnyomóan népi eredetű emberekre bíz fontos feladatokat. Kajdi, bár szolgabíró volt, de szerettel és tisztelte őt a nép. Komlóssy már Thököly alatt harcolt s mint Rákóczi

²³ Levelei között ezekből a hónapokból, de főleg 1706 febr. vége után gyakran találunk létszámtáblázatokat. A Károlyi Levéltárban pedig megvan egy rendkívül érdekes vastag „Mustrakönyve”. Ebben a 790 sűrűn teleírt folióoldal nagyságú könyvben felsorolja az ország keleti, délkeleti részében és Erdélyben harcoló kuruc hadinép minden katonáját, több mint 20 000 ember nevét. A Rákóczi-szabadságharc iratanyagában nincs még egy, ehhez hasonló kitűnő összefoglalás. A mustrakönyvet Károlyi hadbiztosai az ő ellenőrzésével kezdték régebbi lajstromok összefoglalásaként Diószegen összeállítani és 1706 augusztus végén zárták le Szatmáron. Károlyi Oklevéltár 405—437. lapjain részletesen ismerteti.

²⁴ Ráday Pál iratai. Budapest, 1955. I. k. 466. l. és Károlyi Oklevéltár 334—335. l.

²⁵ Uo. 473. l.

hangsúlyozza „... a nép előtt credituma van...” Öllýüs nagydobosi postamester volt. A sebesi vár parancsnokságát Ugray Györgyre bízta.²⁶

Minden intézkedéséből kitűnik, hogy főcélja volt az ellenséget a „paszszusoktól”, azaz az Erdélyből Magyarországra vezető hágóktól távoltartani. Károlynak a zsigódi csatában részt nem vett seregét pedig azért hagyta Erdélyben, hogy erre a mindenestre feszesebb kötelékekből álló, pihent seeregbe támaszkodva a vereség után szétszéledt és Erdélyben bolyongó kurucokat ismét össze lehessen gyűjteni és ezredekké szervezni.

Károlyi a zsigódi csata után katonáival előrenyomult és kisebb császári osztagok szétverése után tért nyert Zilahon túl. E portyázó harcokról pontosabb adataink nincsenek.

Ezalatt Orosz Pál brigadéros megvetette lábát a vöröstoronyi szorosban s ezzel elvágta az erdélyi szász városokban táborozó császáriak közlekedési vonalát Bécs felé. Orosz Pál derekasságát és katonai képességét a Fejedelem sokra becsülte. Ez az öreg harcos birtokos nemes családból származott. 1682-ben már Thököly zászlaja alatt harcolt és 3000 bujdosóval Törökországból visszatérve már 1703 nyarán jelentkezett Rákóczi mellett szolgálattételre. A Fejedelem azonnal kinevezte ezredessé, később pedig brigadérossá. Nem is csalódott benne. Mert Orosz Pál kemény, erélyes katona volt, aki tudott a legénység nyelvén beszélni, katonái között nagy tekintélynek örvendett. Amikor néhány kuruc ezredben zendülés támadt, Orosz Pál kíméletlenül megmondta véleményét Károlynak, sőt Rákóczi előtt sem hallgatta el, hogy a tisztjeik hitványsága miatt békétlenkedő katonáknak van igazuk s ő melléjük állt, mikor a kuruc ezredek soraiban lázongások támadtak.²⁷

1705 végéig a kisebb nagyobb csatározások, portyázások eredménye az lett, hogy a kurucok arcvonala Tasnád—Dés vonal vidékéről tért nyert Kővár, Sebes, Bánffyhunyad, Kalotaszeg és a nyugati havasok felé. Abrudbánya, Halmágy, Zalatna vidéke, vagyis Erdélynek mintegy egyharmad része a kurucok hatalmába került.²⁸

Az itteni kuruc haderő csapatainak létszámáról, hadrendi tagozódásáról csak hozzáférhetőleg adataink vannak. A zsigódi csata napján Rákóczi serege 15 000 emberből állott, felerészben Rákóczi közvetlen parancsa alatt, felerészben Károlynál. Tehát Károlyi akkor és a következő időkben 7—8000 embernek parancsolhatott. Orosz Pál keze alatt kb. 3000 ember állott, tehát a kurucok hadereje akkor Erdély földjén elég erővel léphetett fel.²⁹

A zsigódi csata után Erdélyben maradt kuruc haderő tagozódásáról igen fontos támaszpontot nyújt az a „Tabula”, amely 1705. október 28-án felsorolja a csata előtt a Fejedelem összpontosított ezredeit a magyar-egregyi táborban.

Bár a tabula célja a Krucsay Márton főhadbiztos gondozása alá tartozó sereg ellátására hivatott megyék és községek, valamint az azokban működő hadbiztosok neveinek felsorolásán kívül a hús elosztás és szabályozása a községek között, felemlíti abban névszerint az összes, a magyar-egregyi táborban akkor jelenvolt ezredeket névszerint. Ez a haderő a sereg

²⁶ Uo. 473. és 479. l.

²⁷ Országos Levéltár Missiles gyűjteményben Orosz Pál levelei 1706. jan. 6. és febr. 8-ról. Károlyi levelei ebből az időből a Károlyi Levéltárban Fasc. 2/B és 3/C alatt. Orosz Pál leveleinek eredeti szövegrészeit alább, a zendülések ismertetésénél közlöm.

²⁸ *Thaly Kálmán*: A gróf székesi Bercsényi család. Bpest, 1892. III. k.

²⁹ Des Alleurs jelentése a párizsi Külügyi Levéltár Série Hongrie Tome 10. Folio 204.

zöme lehetett, mert a Fejedelem mint „... militia nostra ...”-ról beszél benne.³⁰

A Tabulán kívül az erdélyi kuruc haderő tagozódására vonatkozóan nagy segítségünkre szolgál Károlynak maga kezével rajzolt vázlata, amely ugyan keltezés nélkül való, de tartalmából kitűnik, hogy ez a rajz az 1705. év végén elért kuruc helyzetet mutatja.³¹

Ha ezt a vázlatot egybevetjük és összehasonlítjuk az említett magyar-egregyi táborban lévő haderő tagozódásával, akkor világosan megállapíthatjuk, hogy a Fejedelem seregéből melyik ezredek maradtak Erdélyben Károlyi keze alatt.³²

Károlyi ezredei az 1706. év első napjától kezdve is állandóan igyekeztek tért nyerni és minden — alább ismertetendő keservük és nélkülözésük ellenére is — fokozatos előnyomulással, kisebb-nagyobb helyi harcokkal 1706 tavaszán is erősen előrejutottak. E harcokról összefüggő képet nem adhatunk. Beszámoló harcjelentések nem maradtak fenn, ilyenek valószínűleg nem is készültek. Csak az elért eredmények és területnyereség beszélnek a paraszti ezredek katonáinak, sokszor tisztek vezetése nélküli harcairól.

Az év elején két fontos pont körül dúltak harcok, Déva és Belényes várának birtokáért. E harcok Károlyi mozgó háborújától többé-kevésbé függetlenül folytak. A már az elmúlt év óta kuruc kézben volt Déva vára helyzeténél fogva lényegesen megkönnyítette Rákóczi hadműveleteinek összeköttetését az erdélyi hadműveletekkel.³³

Déva várát báró de Tige (a kuruc iratokban magyaros fonetikával Barontisnek írják) császári ezredes 1705. október 5-én körülzárt és ostromolni kezdte. A kuruc őrség, Csáky András parancsnokuk vezetésével szívósan védte a várat, abban a reményben, hogy hamarosan megérkezik a felmentő sereg... Rákóczi Bóné András ezredes kapitányt rendelte megsegítésükre, de Bóné, lovai kimerültségére hivatkozva, elvonult a vár alól.³⁴

Közben az őrség élelme elfogyott. Volt ugyan még három hordó boruk, de kenyérük, húsup semmi, valósággal éheztek. Csáky nem gondolt a vár feladására, mert lőszerben még nem szenvedtek hiányt. De katonái háta mögött alkudozni kezdtek a császári ostromló sereggel. Báró de Tige nem akart az őrséggel szóba állni s folytatta az ostromot. Ekkor már Csáky is belátta a védekezés hasztalanságát és február 22-én letette a fegyvert. 56 kuruc volt a várban. 32-nek szabad elvonulást engedtek, Csákyt pedig 24 emberrel fogságba vitték.³⁵

³⁰ Orsz. Thaly-gyűjtemény, 333. sz.

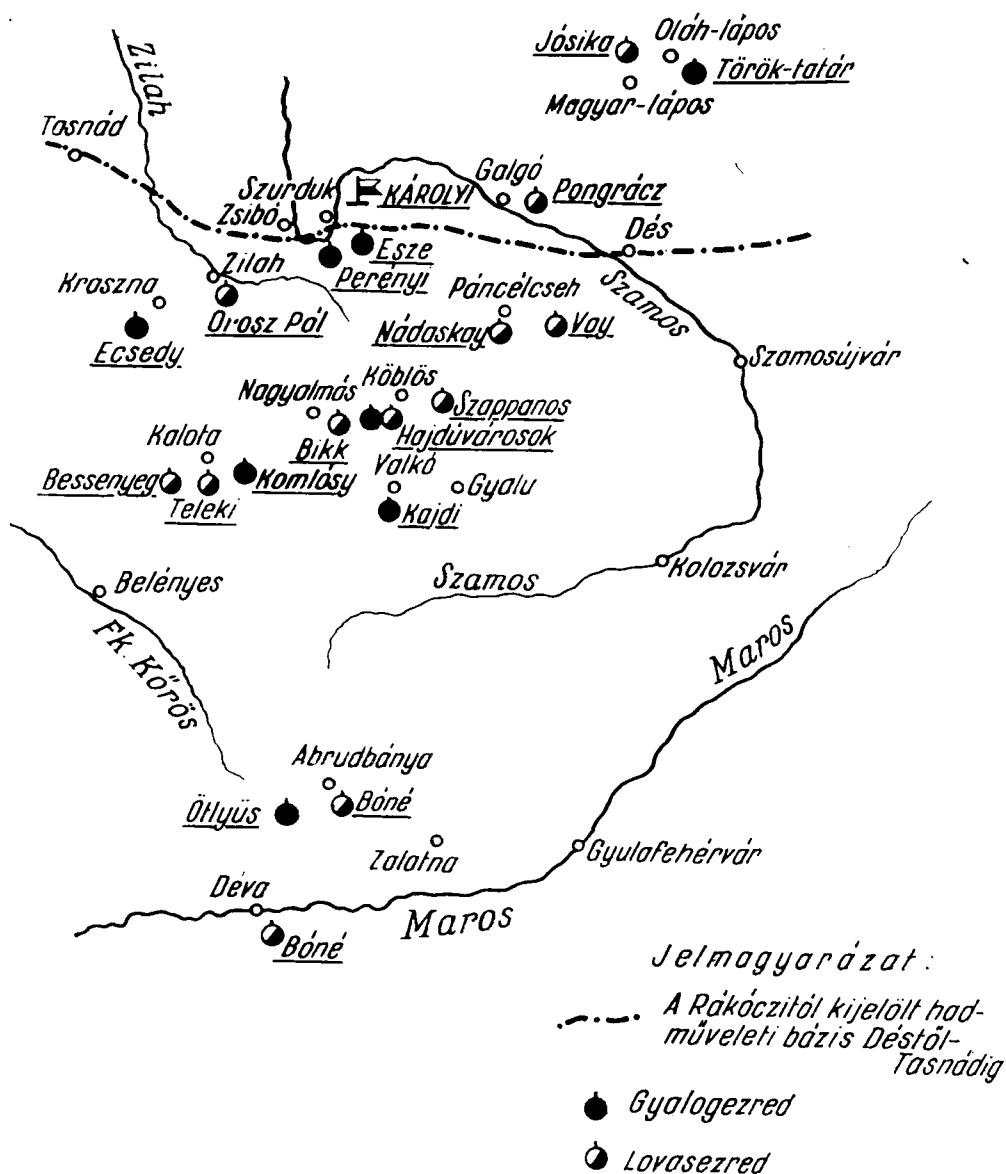
³¹ O. L. Rákóczi-szabadságharc levéltára. A Rákóczi-Aspremont részben, a Károlyi 1706. évről szóló jelentései közt, az év elején kelt iratok közt. E levéltári résznek a Tud. Akadémia Kézirattárában levő Rákóczi-másolat-gyűjteményben szintén az 1706. januári iratok közt található. Az O. L. II/e A. és Caps. C. fasc. 61, 62, 63. E levelekből merített adatok leírásánál a következőkben csak az illető levél keltezését és helyét jelzem.

³² E Károlyi-féle vázlat adatai szerint állítottam össze az idemellékelt helyzet-vázlatot. Az Oláh- és Magyar-Láposon táborozó két kompánia török—tatár csapat mindössze 138 emberből állott, török—arnót tisztek vezetésével. Károlyi, Oklevéltár, V. kötet, 429. l.

³³ Feldzüge. 1706, Serie I, VII. k. 403. l.

³⁴ Károlyi levele Nagykároly, 1706. febr. 24. i. h. és Rákóczi levele Károlyihoz A. R. I. 394. l.

³⁵ Miticzky Mózes relatiója a Károlyi levéltárban. Kelt Abrudbányán márc. 2-án. Alább részletesen közlöm.

Károlyi Sándor sajátkezű vázlata az 1705. évvégi hadihelyzetről

Károlyi sokáig nem tudott híreket Déváról, sőt még március első felében sem értesült annak kapitulációjáról. Csáky kicserélése érdekében Károlyi mindent elkövetett. Hajlandó lett volna bármely magasrangú császári tisztest kibocsátani. Maga Rákóczi is szíven viselte kicseréltetésének ügyét.³⁶

Csákyt fogolytársaival együtt Bánffyhunyadra vitték, de Károlyi már május 21-i, Abrudbányán írt levelében jelenti Rákóczinak, hogy Csáky András „... Hunyadvárából leereszkedvén ma jött hozzám ...” A Maroson át a Vaskapu felé irányította, melyet a török területről — azaz a temesvári basa fennhatósága alatti területről — odaküldött bujdosók tartották kezükben.³⁷

A másik fontos pont, amelynek harcairól ebben az időben összefüggő képet kapunk, Belényes vára volt. Belényes alatt ugyanakkor, amikor Déva körül már folyt a harc, szintén heves küzdelmek folytak. Hogy ki volt Belényes kuruc parancsnoka, az Károlyi leveleiből nem tűnik ki. E vár megvívására Löffelholtz császári altábornagy Aradról erős csapattal indult, de kezdetben nem sok eredményt ért el. Löffelholtz maga mellé vette Tököli rác vajda seregét is. Szurdokról január 3-án jelenti Rákóczinak Károlyi, hogy Kalotaszegről érkezett hír szerint Komlóssy Sándor alezredes serege felmentette Belényest az ostrom alól, sok ellenséget elejtett és három mértföldnél tovább kergette. De azután Tököli lovas és gyalog hadakkal és két sugárgyúval rájuk ment és két mozsárgyúval is löni kezdték a várat, ott nagy tüzet okozva. Öllýüs és Komlóssy ezredei a közelben maradtak, de nem erőltették a harcot „... látván insufficienciáját az helynek ...”³⁸

A belényesi várkastély védelmét Károlyi nem tartotta nagyon fontosnak és meghagyta Komlóssynak, hogyha sikerül azt felmenteni, hamvassza el, nehogy a császáriak megvethessék ott a lábukat. A Belényes alatti harcok részletét egy későbbi leveléből olvashatjuk. Amikor Komlóssyék a rácotak szétverték, Löffelholtz altábornagy erős csapattal, ágyúkkal meglepte őket, beszorította a kastélyba, úgyhogy csak Gencsy ezredének egy része tudott elmenekülni. A kuruc lovasság és gyalogság egy része a várba szorult. A külső várat már Löffelholtz érkezése előtt felgyújtották. Károlyi egy levelet akart becsempésztetni a várba azzal a bátorítással, hogy az őrség tartsa magát keményen, míg ő oda felmentő sereget tud vezetni. Ez a levél az ellenség kezébe került. A császári csapatok egy része erre a hírre, hogy Károlyi közeledik, otthagya állásait és visszavonult a Maros mellé, mire Károlyi sürgősen Fonácz ezredét küldte arra a vidékre.³⁹

A következő két hónapban még folyt a harc váltakozó szerencsével Belényes birtokaért, március hónapban a császáriak elfoglalták azt a kurocoktól. Erre a pontra azonban sem Rákóczi sem Károlyi nagyobb súlyt nem vetettek. Rákóczi helyeselte Károlyi tervét, hogyha Belényest visszaszerezhetik, akkor legcélszerűbb lesz azt lebontani, mert fekvése nem alkal-

³⁶ Archivum Rákócziánum. A. R. I. k. 502—503.

³⁷ Féltreértések kikerülése érdekében megjegyzem, hogy a Vaskapu alatt nem általában az Orsova melletti dunai Vaskapu szorosát kell érteni. Erdélyben több hágót neveznek Vaskapunak. Ebben az esetben és az ismertetésem folytán később előforduló esetekben is, ez a Vaskapu azt a hágót jelenti, amely a Hátszegtől Karánsebesre vezető úton, azaz egy átjáró nyergen a Ruszka- és a Szörényi-havasok között 700 m magasban köti össze a Temes völgyét a Maros völgyével.

³⁸ Károlyi jelentése 1706. jan. 3. O. L. Rákóczi-Aspremont levéltárban, id. h.

³⁹ Levelei ugyanott jan. 6. és jan. 9-én.

mas „... nagy erősséget csinálnunk belőle nincs időnk, kicsinyt és gyengét építeni haszontalan”.⁴⁰

Április havában Belényes végre kuruc kézre került. Április 22-én jelenti Károlyi a Fejedelemmel, hogy parancsát teljesítve Belényest porig lerontatta.⁴¹

A kuruc sereg, mint hallottuk, nehéz viszonyok között tengette életét, de az erdélyi császári haderő állapota sem volt rózsás. Ebből az időből a bécsi Kriegsarchivban alig találunk jelentéseket, aminek okát egyrészt abban látom, hogy a veresoronyi szoros megszállása és a Vaskapu elfoglalása folytán megszakadt a császári parancsnokság kapcsolata nyugat felé. Másrészt pedig az is bizonyos, hogy Rabutin Erdélyben akkormármenszándékozott nagyobb hadműveletbe fogni, mert mártudta, hogy egész haderejével tavasz elején felrendelik őt a magyarországi főhadszíntérre. A szász városokban és környékbeli falvakban táborozó helyőrségei tehát eléggé tétlenül viselkedtek, csupán akkor kezdtek harcot, ha egy-egy vállalkozóbb szellemű kuruc járőr, vagy kisebb-nagyobb csapat egy-egy ilyen községet megrohant. Egyébként már erősen készülték a kivonuláshoz. Kolozsvárnál állítólag 3000 szekeret gyűjtenek össze, élést raknak azokra, azután hordókba sózott húst csomagolnak. Tutajokat építenek. Károlyi ugyan eleinte kételkedett abban, hogy a német már most otthagyná Erdélyt, mert egészen pontos adatai még nincsenek erről. Ha ez mégis bekövetkeznék, akkor összevonja Orosz, Bessenyei, Soós és Luby ezredeit és hadosztályát és akkor ő is elindulna, hogy Rákóczihoz csatlakozzék. Rákóczi e jelentést Szerencsen kapta meg január 17-én és helyeselte Károlyi tervét.⁴²

Ugyanekkor a parancsnoklási viszonyokban ideiglenes változás állott be. Rákóczi a szenátus tagjait 1706 januárjában összehívta Miskolcra, tanácsülésre és erre Károlyit is felrendelte Erdélyből. Károlyi január 11-étől február 15-ig tartózkodott Miskolcon, ezalatt Orosz Pál brigadéros vezette az erdélyi hadműveleteket Szurdokon lévő hadiszállásáról. Február 18-án Károlyi Nagykárolyban ismét átvette a vezetést. Ettől kezdve a kuruc hadműveletek gyorsabb ütemben folytak. Határozott haditervéről leveleiben és önéletrajzában ugyan nem nyilatkozik, de az ezután kiadott intézkedéseiből kitűnik, hogy egy hadtestté összefogott erősebb harcsoporttal akart Erdély délnyugati vidékére betörni. A magyarországi passzusok és külső vonalak védelmét továbbra is Orosz Pál brigadérosra bízta.⁴³

Rákóczinak ez a hűségés alvezére Szurdokról február 28-án írt jelentésében számol be a helyzetről a Fejedelemmel. Akkor még nem találkozott a Miskolcra visszatért Károlyival, tehát még önállóan intézkedett. Portásai szerencsésen harcoltak. Nyuzó 300 huszárával Mocs faluban a Mezősegen

⁴⁰ A. R. I. k. 522—24. l.

⁴¹ Levele Topánfalváról ápr. 22. id. h. Az ezután ismertetendő hadieseményekre a legkimerítőbb és jóformán egyedüli forrásanyag Károlyi levelezése a Fejedelemmel. Károlyi leveleinek nagyrésze megmaradt s ma az Orsz. Levéltár Rákóczi-iratai között található. Másolataik pedig a Tud. Akadémia kéziratgyűjteményében. Érdekes, hogy ezeket a rendkívül fontos — mert közvetlen benyomásokról és intézkedésekről szóló — adatokat tartalmazó jelentéseket eddig történetszemlelőink nem méltatták kellő figyelemre, azok tartalma eddig ismeretlen. Thaly és Márki is csak szórványos adatokat használtak fel belőlük.

⁴² Károlyi levele Nagykárolyból jan. 15. id. h. és A. R. I. 376. l.

⁴³ Február, márciusi levelei id. h. és Szalay László VI. k. 325. l.

felverte Schlick generálisnak egy ott táborozó csapatát. Elfogtak egy kornétást, 5 embert és sokat közülük levágtak. A németek vonala Orosz megállapítása szerint Gyalutól Besztercég húzódik. Herbeville Kolozsvárott, Glöckelsberg Besztercén tartózkodik. Jó lenne — javasolja — a kuruc haderő egy részét a német háta mögé, Abrudbánya—Zalatna—Déva felé küldeni. Nincs annak semmi haszna — mondja a tevékeny brigadéros —, ha csak farkaszemet nézünk a némettel. Mozogni kell, ki kell fárasztani őket, folytonosan zaklatni, ha pedig gyülekeznek, — rájukmenni és szétverni.⁴⁴

Ebben az időszakban azonban a kuruc csapatok soraiiban már régóta lappangó elégedetlenség nyílt forrongásokban tört ki.⁴⁵

A békétlenség és jogos zúgolódás indokoltságát két jelenségben találjuk meg. Ezek: egyrészt a csapatok rossz ellátása, fizetetlensége, sok nélkülözése, másrészt a legénységük sorsával keveset, vagy semmit sem törődő tisztek könnyelmű, léha, fegyelmezetlen magatartása.

Egészen pontos számszerű adataink a zendülésekről, illetve azok méreteiről nincsenek, csupán azt tudjuk, hogy a hamu alatt parázsló zsarátnok 1706 február közepe után lobbant lángra Esze Tamás ezredében és a Krasznán állomásozó Szentmarjay Zsigmond ezredében. Rákóczy szigorú „executiot” kívánt. Esze Tamást, aki akkor toborzás céljából otthon, Tarpán tartózkodott, sürgősen visszaküldte Szurdokra, rendet teremteni ezredében, Szentmarjayt pedig felfüggesztette állásától. A zendülés nem lehetett igen nagy kiterjedésű. Esze ezredéből csak 6, Szentmarjayéból 4 bujtogatót tartóztatnak le.⁴⁶

Károlyi a többi ezredekben mutatkozó elégedetlenségek kivizsgálását Orosz Pál brigadérosra bízta, aki, mint a Fejedelemhez küldött jelentésében írja „... ahogy ismerem őt nem sok gratiát fog gyakorolni”. Hogy valóban milyen nyomorult viszonyok között éheztek az ezredek, arra jellemző Bessenyei ezredesnek Károlyihoz küldött több jelentése, 1705 november és decemberből: „... sárga tökkel él a hadam, könnyebben szenvednők, ha idegen országban volnánk, ... mi itt a rossz provisió miatt kedvünkre koplalunk jó uram”. Panaszkodik az élelmezési biztosokra, akik „... önmaguknak az szép életjeket adják ki limitatio szerint, itt ahelyett egyék a penészes prófuntot”. Mindennek következménye, hogy az amúgy is kipusztult Erdély lakosságát a kuruc katonák még jobban sanyargatják és zsarolják.⁴⁷

Károlyi több leveléből kitűnik, hogy a zsold hátralék napról-napra nő. Kinek 6, kinek 8, kinek 10 hónapra való követelése van.

⁴⁴ Orosz brigadéros levele. O. L. Missiles. Fasc. 50. 1706. febr. 28.

⁴⁵ E belső forrongások ismertetésére bőséges adat áll rendelkezésünkre. A mozgalmak lényegére rávilágító fény sugarat az Esze Tamástól ismertetett közlemény két kuruc költeményről adja meg. A „szegénylegény éneke” és „Két szegénylegény egymással való beszélgetése” című versek éppen a most tárgyalandó erdélyi hadihelyzet idejében, ott születtek meg. Megrázó színekben ecsetelik a Károlyi alatt levő hadinép siralmas helyzetét. Esze T. megállapítása szerint e versek a Balassa család levéltárából, Orosz Pál kuruc brigadéros levelei közül kerültek napvilágra, közel fekszik tehát az az indokolt vélemény, hogy a versek szerzői ott, valamelyik ezredben szolgáltak. És hogy nem légből kapott rágalmakat énekeltek meg e versekben, arra éppen Orosz Pál alábbi ismertető levelei adják a döntő bizonyítékot. Továbbá az a körülmény, hogy mind Rákóczi, mind pedig Károlyi komolyan foglalkoztak ezekkel az ügyekkel és vonták felelősségre a bűnös tiszteket. O. L. Missiles. Fasc. 50. Orosz Pál levelei 1706. jan. 6.—febr. 14. között.

⁴⁶ *Esze Tamás—Köpeczi Béla*: Esze Tamás. Bpest, 1952. 55—60. l.

⁴⁷ *Szell Farkas*: A Nagybesenyői Bessenyei Család története. Bpest, 1890. 240—44. l.

De a koplalásnál, nélkülözésnél sokkal nagyobb baja volt az erdélyi kuruc haderőnek az ottani tisztikar helytelen viselkedése. Erről bizony szomorú képet festenek Orosz Pál és Károlyi jelentései. Érdemesnek tartom Orosz Pál két eddig kiadatlan levelének erre vonatkozó részeit eredeti szövegükben közölni.⁴⁸

Rákóczinak jelenti január 6-án:

„Kegyelmes Urunk!

Sokszor már akartam alázatossággal, hogy ezekben a' mi erdélyi hadainkban sok defectus volt 's vagyon, ihon szegény eöcsém Vay László uram ezerében most már ujjobban sem maga, sem vicéje el rekedett, egyik tiszt a' másikat nem akarja becsülni, úgy a' katonaság, a' mint a' magyarnak szokása, Pongrácz uram ezere hasonlóképen szegény Petneházi, míg élt, a' viselte gondgyát, maga szegény nem arra való, Soós, Lyubi uramék kezére hasonlóképen, eő kegyelme csak a' tánczot járja, üzi a' vendégséget, ki veszi hó pénzét, quártélyát, hasonlóképen méltóságos urak gróff Csáky László és Teleki Mihály uram ezerei, ha a' vice kapitány keménykedik, mindjárt futnak a' főre, akkor mindjárt megint más parancsolat érkezik, amaz disgustálódik, fen hágy a dolgon és így csak az illyenekkel a' Nagyságod parancsolattya csonkul, haza szolgálattya restül foly, a' Nagysághod szolgálattytát meg nem untam, meg sem unom, énnékem volt mind ezekkel bajom, kegyelmes uram, itt Erdélyben elég lélek kárhózzattal vagyok miattok, a' ki kapitány volna, volna kapitány, a' ki nem adná más szegény legénynek, ne onnét háztul hadakoznának, minden ruhám, maga látta Nagysághod, kegyelmes uram, nem érne tizenhat forintot. Pénzem vagyon, vennék, nem kaphatok semmi képen, még sem vágyok haza, itt szenyvedek köztök, a' sok fő ember gyermeke oda haza urfi, csak hever otthon, kegyelmes uram, bár a' táborra hajtátná Nagysághod, ne nőnének az annyok mellett otthon, mint az ökrök, talám azt tudják az apjok, hogj mind personális lesz a' fiokbul, adminisztrátor mi-csoda ...”

Február 8-án pedig ezt írja Orosz Pál Károlyinak:

„... El hidje Nagyságod, ez az had ugj tartya Nagyságodat, mint édes attyát. Pongrácz Györgj uram is hadával orderem szerint meg egyezik méltóságos generális Csáki és Teleki uramék ezereivel, mivel már a Szamoson is szakadozik a' jég, két felé nehéz, mind azon által Lápos vidékét sem hagyom had nélkül. Valami kis pihenést, kérem alázatossan Nagyságodat, szerezzen ennek az hadnak, azok az heverők jöjjönek bé, a' kik régen hiznak, mert akar mint keménykedjék Nagyságod rajtunk, akar mint pirongasson bennünket, csak ugjan jól tudja azt Nagyságod, ezekkel az hadakkal Nagyságod sarka Magyarországnak, Nagysághodon forgonak a' magyar országi dolgok, valamint eddig, ez után is bizony csak Nagyságodat rántják elő ezzel az haddal Isten után itt a' reménység. Én ugyan senkirül sem szóllok, de valóban nehéz az nálunk, hogj csak hátul láttyuk a' sok aranyos kardot, nagy taréju sarkantyukot csengetik-pengetik árnyékunk alatt. Nagyságod sem angyal, hogj egj ember magában mindent el követhessen. Én is el nézhetném azt, el várhatnám, mikor kegyelmes urunk asztalát terítik, mint némelly generáli-

⁴⁸ Orosz Pál levelei 1706. jan. 6. és febr. 8-ról Szurdokról. O. L. id. h. Károlyi leveleiben a Károlyi levéltár 1706. évi februári fasciculusában 2/B és 3/C alatt más, több ilyen és hasonló tárgyú levél olvasható.

sok, azokat értem rajta, az kik olyanok, nem az nagy urakról szóllok. Vajmi sokat hánnya ezt a' vitézlő rend, bizony nekem is nehéz ez, nem csak nekiek, mi tagadásom benne, a' mint hogj instálni is akarunk kegyelmes urunk előtt közönséges akarattal, ha akarjuk szolgálni a' mi kegyelmes urunkot, szolgálják ők is közönségesen, mint Nagyságod, én 's más, szintén ugj köz ez az ügy mindeneknek, egj fejedelmünknel többet nem akarunk ismerni, mint hogj ez tettzett mind a' szent Istennek, mint a' nemes egész hazánknak, azért eő nagysághát urallyuk. Vagyon már — Istennek hála — vezérünk, a' ki után halgathatunk 's halgatunk is."

Rákóczi Emlékiratainak lapjain ebből az időből szinte Orosz Pál leveleinek hangja csendül ki. Mélyen átérzi a vitézlő rend sok nyomorúságát, indokolt panaszát, őszintén kifakad és elítéli a nemesi rend önzését, tisztikarának fegyelmetlenségét és kemény szavakban bélyegezi meg tisztjeinek sok mulasztását.⁴⁹

Az egyedüli főnemes tiszt, akiről Orosz Pál jót mondhat, Csáky László gróf. Január 18-i levelében jelenti Rákóczinak, hogy „... Csáky László megmutatta magha köteleességét, ma az hadak közibe elment...”, „gyönyörködöm magam is eő nagysága készségében, hazájához való szeretetiben és az hadak is inkább ujulnak, ha az urukat látjuk közöttük”.

Egyik kuruc huszárezredes nemcsak a lóvásárlásra küldött pénzt, de a zsoldpénzeket és a tisztek fizetésének felét is megtartotta magának. Károlyi kéri a Fejedelmet, hogy „... kemény exemplumot statuáljon”.⁵⁰

Január 21-én írja, hogy Ilosvay Bálintot, vicéjét és főstrázsamesterét, szóval egy ezrednek három törzstisztjét, fegyelmetlenség miatt letartóztatta és 70 katonát küldött szét a felbomlott ezred összehajtására, amelynek katonái Szatmárban, Bereg—Ugocsában kóborolnak. Az is nagy baj, mint írja más alkalommal, hogy a tisztek tetszés szerint, engedély nélkül változtatják szolgálati helyeiket. Kéri ezeknek súlyos megbüntetését, „... mert, ha az közkatonát egyik ezredből másikba való transmigrációjáért felakasztják, bizony aequum est, hogy a tisztt dupla akasztófán függjön”.⁵¹

Tévedés volna azonban azt hinni, hogy ez a sötét kép, amit a sorokból az erdélyi kuruc hadinépről, főleg tisztjeiről kapunk, — általánosságban az egész kuruc haderőt egyaránt jellemző kép lenne. Mindez csupán az akkori erdélyi hadinép-re vonatkozik és magyarázatát találjuk az ottani helyzet akkori siralmas voltában. Ugyanakkor, csupán pár hónappal előbb, az 1705 augusztusában vívott pudmerici csata egyik császári alvezére, Pálffy János altábornagy, akinek éles megfigyelő szemét, katonai képességeit ismerjük, e csata után azt jelentette Bécsben, hogy Rákóczi hadinépét már nem lehet szemenszedett szabadsapatoknak tartani, mert igen jól megtanulták a hadimesterséget.⁵²

Tudjuk azt is, hogy a Felvidéken és Nyugat-Magyarországon harcoló kuruc csapatok Bottyán és más reátermett alvezérek keze alatt valóban rendes brigádékba, hadosztályokba, szóval feszes hadrendi kötelékekbe tagolt katonaság képét mutatták és ilyen eredetű zendülések, mint Erdélyben, közöttük nem fordultak elő.

⁴⁹ Rákóczi Emlékiratai, 73. és 89. l.

⁵⁰ Levele Szurdokról, id. h. jan. 6. és 18.

⁵¹ Károlyi Oklevéltár V. k. 449. l.

⁵² Jelentése Komáromból 1705. aug. 24. Bécsi Kriegsarchiv, Feldacten Ungarn, 1705. 8—9.

Annál nagyobb az érdeme az Erdélyben sanyarú viszonyok között tengődő népi ezredeknek, hogy magukra hagyatva, sokszor vezetés nélkül is képesek voltak harcolni és Erdély nagyrészét felszabadítani Rákóczi számára.

Károlyi visszatérte után Orosz Pál erősen nekilátott a vármegyei hadak toborzásának, egy mustra jelentésben tájékoztatja részletesen Rákóczit 13 vármegye területén végrehajtott toborzásról és a már betoborzott csapatok elhelyezéséről.⁵³ Írja, hogy a hadfogadás nehezen megy, a portális hajdúk összegyűjtésével megbízott Szentmarjay Zsigmond tele van panasszal. Nagy a rendetlenség mindenütt, aki eddig a mezei hadban szolgált, most nem akar oda visszamenni. Megfelelő tiszteket sem talál. A székelység és a máramarosiak késlekednek. Küldött oda sürgős parancsokat a hadak összehajtására, de nem találják őket. Haditervéről Károlyi nem nyilatkozik, csak annyit mond, hogy igyekezni fog hadtestével, ha majd összegyűl, valamit próbálni. Azután részletes mustratáblán ismerteti a 13 vármegyében összetoborzott hadak számát. Mindössze négy ezredet tudott eddig összeállítani, együttvéve 715 emberrel.

Ezalatt Rabutin ezredei készültek a kivonuláshoz. Nagyobb vállalkozásokról nincs hírünk. A kurucoknak sikerült egy portyázás alkalmával jó fogást csinálniok. Fogságukba került Rabutin egy bizalmas embere, Miticzky Mózes alezredes. Pojána mellett fogták el, kemény harc után. Miticzkyt bízta meg Rabutin az Erdéllyel határos alföldi részek militiájának mozgósításával, azután pedig egy nagyobb pénzszállítmányt kellett neki Erdélybe vinnie. Ezt a fontos embert Károlyi Abrudbányára hozatta és ott április 2-án részletesen kifaggatta.⁵⁴

Miticzki Moyses deák kapitánynak relatioja Abruk bányán, die 2. Aprilis.

Czekély oppiniom.

Munkálodom azon, hogj hozzánk hódíthassam. Ha nem akar, ki küldöm, mert hirtelen való szabaddulása nem hasznos volna.

Ezen szándék mostani operatióval félben romlot. Karádinak nem kellene késni Bellinyeshez.

Az armada le jövelekor mind neki, mind Thökölyinek,⁵⁵ mind Orbánnak egjegy arany lánczot küldöt és collonellusságot conferált.

Volt már circiter 500 katonája, de mind szélyel ment, hanem 100 lovas maradot megh Váradon és 300 gyalogh.

Váradon elég kenyér vagjon, fél eszten-deigh be érik velle.

Az németnek szándéka az volt, hogj Dévátul 3000 Bellinyeshez menvén, azt megh építesse.

⁵³ Jelentése Nagykarolyból febr. 28. id. h.

⁵⁴ „Miticzky Moyses deák relatiója”-t Károlyi levelei között találjuk. Sok homályos kérdésre fényt derít ennek az eddig még kiadatlan fogolyvallomásnak teljes szövegű ismertetése. Értelmes ember vallomása, aki jól megfigyelt mindent és tájékozva volt a császári parancsnokok szándéka felől. A jegyzőkönyv feloldalasan van írva. Ilyen alakban közöljük, mert az oldalak bal felén Károlyi maga kezével írta hozzá megjegyzéseit. Eredetije az O. L. id. gyűjteményében van Caps. C. fasc. 63. alatt.

⁵⁵ Tököli rác vajda a császári seregben Rákóczi ellen küzdő egyik csapat vezére volt.

Az várak eövé lehetnek, de az országgh miénk lesz, de tudni kell, ki marad ben.

Az mennyire az Balognak írott levelébül collimálom, kétt holnapigh még meg nem indul, de világosson ki tetik, hogj arra igjekezik. Azért job neki el pusztulni, mint egj országnak romolni s egj német armadának hizni és épülni. In tempore providedljon Nagyságod mind errül, mind Kassáru. Vagj tartsuk, vagj romolljon.

Toroczkon bizonyosson 12 vass macskát czináltanak. Egjenessen Tokajnál vett hidat, sánczot vett az véginél. Egész erőssége leszen. Idején kell gondolkozni gátolásáru, nem akkor.

Most válik el, ha nem változnak-e dispositioi.

Ezért nem kellene nekem az vár, mégj egjnek sem vettük hasznát. Adgja Isten, vehessük. Hartzot nem jóvallottam soha, most sem jóvallok szemben valót.

Az felső corpust sem jóvallom contemnálni, idején kell retorsiojárul parancsolni és disponálni.

Ebben semmi sem telik, ha csak rácz és horváth nem leszen, az penigh nem lehetetlen.

Ha csak igj lesz, nekünk sem ártana tertiumru gondolkozni, dum habemus tempus et vitam.

Nem lehet anyit, hogj csak ne kaphasson, hogj el ne fogjon.

Ez konyen ki telik az aradiakkal egjüt actu is.

Erdélyben az várakat és várossokat három esztendeigh való éléssel megh rakván, erős praesidiumokkal muniálva hagjni igjekezik.

Maga Rabbatin az egész lovas haddal s armadával ugj volt, hogj ha száraz üdő leszen, mégj husvétigh ki indulyon, legh jelyeb áprilisben Magjar országra Debreczen felé, nem ugj penigh, hogj egjenessen fel mennyen Német országgh felé, hanem által az Tiszán egjenessen Kassának. Ecsetet is emlegették, Szathmáru penigh csak azt mondgják, vármegjék rontották el, azok is épitik megh.

Váradra parancsolat is ment az ottan hagjot 16 hajóknak készítésse felől. Tellyes resolutioja és udvartul való parancsolattja az, hogj ha mind el vész is, csak megh harczollyon velünk.

Nem értette, hogj az Maros mellet szándékoznak ki, hanem az nyomon.

Szándékok az, ha harczolhatnak, harczolnak, holot nem, az várakat és városokat veszik megh s praesidiálván muniállják, az népet hódittyák, ha nem hódol, praedálylyák.

Onnat felől penigh Bavariából Pálfi corpussát augeálván, Guido (Stahrember) commendoja alat az is aláb nyomakodik, ugj hogj evel conjungálhassa magát.

Bottján az horvátoknak sok károkat tevén, azok is mérgessebben fognak s több számban jöni.

Tizen két ezer könnyü hadat fogadnak, kire pinzt is adtak Josika Imrének, fogadot is már vagj 300-zat.

Az császár maga birodalmában minden ötödik embert fel szédvén, fele ide, fele franczia ellen megjen.

Kenyeret és egjéb élést hordókra veretet temérdeken.

Az széna nem létével nem gondol, azt mondván, az mint az kurucz lova áll, az övé is el élhet ugj ha fű nem leszen is.

Be jöveletekben sok lova veszet volt el, de az országbul recroutázta.

Rácz és egjéb könnyü hada konyen reá telik mindenünet 4000-re.

Talám nem ártana tömös váriak által most ezt disponálni. Szerencsésebb egj óra száznál.

Ebben semmi sem telik, az idén erráltam profetiámban.

Ezen párbul legh többet tanulhat Nagysághod. Mojsést s töb rabetkat eléggé examináltam, de azt vallyák, soha se embereket, se leveleket nem látták, sem hallották, megh is engedhető, mert talám okossak, ez ugjan nem hagj hazudni. Már lássa Nagysághod, de az kegyelmesség megh is árt néha, ha kivált körmünkra ég, mint Sibónál. Mégh vagjon időnk. Én eléggé investigáltam az Miskoltzon conferált dolgot is, de semmit nem tanulhattam, az hit mind el eltotta. Az nagiában zálogul bé tennék vagj 8 ezerben, hogj ha el nem futnak, fel karóztatnak, bírót mást tennék, álljon Nagysághod kegyelmességén, de az hazát el ne rontsuk miattuk.

Mit csinálunk, ha Eczedben maderat tanál zárni?

Én Károlyt nem féltem, még is megh parancsoltam, hogj porrá égessék embereim, most itten mind sindelt csináltak, mind szeget veretek Toroczkon hozzá valót.

Ebbül azt collimálom, Gvidonak nyilván dolga vagjon és ez az Pálfi corpussának leszen comandója itten ugjan vigjázatok az

Thökölyi az arany láncz után (Schlik miolta fel ment) mind árestomban volt, várra is akarták verni. Ur Isten, változtasd az aranyat kender lánczra.

Az békességgel biztattyák szörnyen magokat, de nem az mikoltzi cppinio szerént.

Az el fogot német leveleknek extractussa. 1mo Rabatinnak levelének párja, kit Baloghnek irt Kolozváru Váradra.

2do Ugjan Rabatin levele Váradra az commendansnak, kiben relegállj magát levele praesentáló Lindz nevü kapitányának relatiójára és az által köldöt az fogjatkozásnak bonificatiójára s rövid időn minden dolgok job progressust fognak nyerni. Mihent Béczbül licentiája jön fel menetelre, eő sem ellenzi.

3. Ugjan Rabatin levele Bekér collonellusnak szólló, kiben Mojsést parancsollja Aradra küldenü hadastul az népnek magához való édesítésére és czinálására s biztattja rövid nap az dolgoknak kívánatos folyásával. Referállja magát tovább az megh irt kapitány relatiójára.

4° Egj kapitány levele Kolozváru váradi commendansnak szólló, kiben informállja, hogj Rabbatin Beszterczétül fogva Gyalaugh megh járván az helyeket, dispositiókat tött. Item Dévának fel adását declurállja, hogj puszka porbul, huszbul, kenyérbül fogjatkozások nem volt, hanem vizbül és huszbul. Három hordó borok volt még fel adás elöt való nap az köz rend az comendans hire nélkül gratiát kért, de nem adatot nekiek, az mint hogj rabul vitettenek ell az comendans a parte, az kiknek gratiájok jött No 32, kéznél vagjon No 24, már mostan gróf Tirheimb haritmanya Gras nevü comendans 140 személyel benne.

4. Ugjan azon kapitány írja Bekérnek,⁵⁸ hogj comissariust küldenék Váradra pinzel, Rabatin fogja késértetni.

5. Más egj kapitány írja társának, hogj készen legjen, mert Erbe Ville csak az tömös vári bassa passussát várja, Török országon által fogh fel felé menni s ők fogják késérni.

⁵⁸ Becker császári ezredes Várad parancsnoka.

uttjára, de az Bácskaságon vetne még mesterséget kis Miska váron.

Ezekhez adgja Mojses, hogj Lefelholcznak és az váradi comendansnak kevés böcsü-lettyek vagjon mostan, hogj Bellinyest megh nem tudták venni.

Item Erdélyben Klikesbergh fogh maradni.

Item az kassai comendantságot Bekernek conferálta az császár és vagj 4 fraj companiát.

Item Carolusnak hirlelik nagj progressusát.

Lényegesebb, nagyobb hatású hadműveletek vagy csapatmozgások ezekben a hetekben, 1706 február, március hónapokban nem történtek, csupán helyi jelentőségű harcok.

Károlyi március 3-án jelenti Rákóczinak, hogy az időjárás Kraszna körül rendkívül megnehezíti a hadműveleteket. Újból pénzt kér, hiszen csak az élelemre az utóbbi napokban 30.000 forintot adott ki és ruhára is kellene. Ebből a levélből tudjuk meg, hogy Orosz Pál a bethleni vár labancz parancsnokát, egy Okolicsányi nevű embert, felakasztotta, de a szigorú büntetés okát nem írta meg.⁵⁷

Rákóczi március 9-én válaszol neki Egerből. Helyesli Károlynak eddig tett intézkedéseit és Okolicsányi felakasztását „... méltó az legyen az jutalma a többinek is, akik kezünkbe adatnak...” Pár nap múlva, március 11-én Orosz Pálnak is megírja, hogy „... approbáljuk a bethleni komandánssal való cselekedetét Kegyelmednek, hogy érdeme szerint felakasztotta”.⁵⁸

A rossz idő tovább tartott, Károlyi következő leveleiben még mindig azt olvassuk, hogy a járhatatlan utak miatt a csapatok vesztegelni kénytelenek. Sokat panaszkodik tisztjeire, hogy nem teljesítik parancsait „... bizony kihányok az emberekben... a kényes Nádaskay ezerét még Xerxes sem tudná betölteni, valami idő óta bejött, egy portát sem tett, prédálva az egész had annyit sem vitt végben”. Vizsgálatot indít ellene. Mósa László kővári parancsnokot lecsukatta, vizsgálatot indít ellene is. Szerencse, hogy az ellenség sem tud mozogni a rossz idő miatt.⁵⁹

Március 5-én Károlyi egyik ezredparancsnokának, Ecsedi János gyalogos ezredesnek részletes utasítást küldött a tennivalókról. 21 pontban közli vele igen körültekintő módon rendeleteit. Igyekezzék a megyei hajdúság toborzását sürgetni és szigorúan figyeljen arra, „hogy minden panaszok eltávozván az szegény embert ne verjék, ne kinozzák”.⁶⁰

⁵⁷ Levele Krasznáról márc. 3. id. h.

⁵⁸ A. R. I. 479—81. l. és Károlyi Oklevéltár V. 393. l. Rákóczi titkári irodájának iktatókönyve A. R. I. 581. sorszám.

⁵⁹ Levele Szurdokról márc. 4. id. h. Mósa László a szabadságharc megindulásakor igen tevékenyen működött közre a népi katonaság összegyűjtésében, úgyhogy Rákóczi rábízta a Kővári parancsnokságot, Kővár urának, Teleki Mihálynak nagy bosszúságára.

⁶⁰ Utasítása márc. 5-ről id. helyen. Részletesen megmagyarázza, hogy mit tegyen: ezredét foglalkoztassa, szorgalmasan küldjön portákat, az ellenség felé minden kuruc helyőrség tartson egymással kapcsolatot, a falusi lakosokat kényszerítse, hogy otthon maradjanak, ne bujkáljanak az erdőben. Az ezredében zendülést indító 7 hajdút csukassa le, de ne végeztesse ki felsőbb engedély nélkül.

Március 5. és 9. közti időből származik egy keltezés nélküli levele Károlyinak, amelyben megköszöni Rákóczinak a külön megbízottjával küldött 1000 aranyat; ha nem lenne annyira szüksége, a felesleget visszaküldi. Március 1-i leveléből arról értesülünk, hogy egész haderejét Kalotaszegre bevitte és éjjel akarja a németet és rácot megtámadni a gyalui sáncban, hacsak előbb onnan ki nem megy. 10 napra van élelme, reméli tehát, hogy ha kémeitől megtudja a közel fekvő császári helyőrségek állapotát, azokat szétverheti.⁶¹

De még el sem küldhette jelentését, már az utóiratban közli, hogy elindult Gyalu felé és előljáró portái harcot kezdtek, erre a külső sáncvonalban őrködő ellenség észbekapott, visszaszaladt Gyaluba, fellármázta az őrséget. A meglepetés tehát nem sikerült, megfelelő csapatot otthagyt, maga pedig a sereg zömével továbbmegy Belényes felé. Gyaluról azután mégegyszer olvassunk leveleiben. Május első napjaiban a gyalui császári őrségből egy erős csapat elindult a bánffyhungyadi németek ellen, de azok éjjel kitértek előle.⁶²

Március 12-én kelt Nagymánason Károlyinak egy írásbeli parancsa egyik ezredeséhez, Bikk Lászlóhoz. Érdemesnek tartom azt teljes, eredeti szövegében közölni.⁶³ Egyrészt, hogy megismerjük ennek a kuruc fővezérnek parancsadási technikáját, amelyben nélkülözzük a szabatos, katonás rövidséget és határozottságot, — másrészt pedig hogy lássuk, hogy az erdélyi akkori hadihelyzetben mennyire lényegesnek, talán még a katonai érdekek-nél is előbbrevalónak tartotta ő, igen érthető módon, a koldusbotra jutott, kiszarolt szegénység védelmét. Csak az a szomorú, hogy a lakosságot saját katonasága ellen is meg kellett védenie.

Instructio pro Generoso Ladislao Bik Suae Serenitatis Principalis Colonello.

1.-mo. Az midőn az hadak bé fognak érkezni, Kegyelmed semmi uton módon meg ne engedje, hogy az falukon az szegénységet vesztegessék és pusztítsák.
2.-do. Nagymánason lévő Buza és Zab asztagokat az Urak tiszteinek elegendő Cséplőt állítván csépeltesse, szüntelen és meg ne engedje gyűlni, hanem mindjárt hordassa Harákljánba jól számot tartván mind az Urak tisztei mind magam Emberem, hogy meg tudhassák fizetni érette.
3.-io. Az mi zab legyen az az szegénységk kéméllésére az Hadak el költethetnek rendivel, de mivel vetni szükséges, Kegyelmed ne engedje senkinek sem bántani hozzá nyulni.

4.-o. Maga Kegyelmed szálljon ezerestül Nagy Almásra Gencsi Zsigmond kapitány helyett, holott is az szegénységgel segéllyen, jó embereket tartson az kik szüntelen Kolozsvárra Gyaluba béjárjanak és Igaz információkat hozzanak.

5.-to. Rácz András kapitány uram az ezerével Középlakra szálljon a Kegyelmeddel correspondativ legyen Kegyelmetek egynással.

6.-to. A Gyaloghság Kajdi kapitány Urammal alsó s középső s felső földön lehet.

7.-o. Az szüntelen való vigyázás és jó Portázás, néha néha szerencse próbálás is bizattatik dexteritására Kegyelmednek.

8.-o. Ha módját ejtheti Kegyelmed vagy több had nem jön ide, vagy penigh az sánczát meg ne erősíti jobban, tehát az Gyaloggal együtt próbálja meg Kegyel-

⁶¹ Levele Nagymánásról márc. 11. id. h.

⁶² Levele Topánfalváról máj. 3. id. h.

⁶³ A Bikk (Bik, Bük) család levelei 1706-ból az Országos Levéltárban. Károlyi levelei között az 1. palliumban.

med az sánczában is felverni északának idején, ha nem különben bár csak az Vároست és Malmokat égettesse porrá Kegyelmed.

9.-o. Mint hogy penigh az se hidegh és hev Szamosiak és Egerbegyiek pártosok, találly módgyát Kegyelmed, hogy nem csak javok, hanem maguk is in Exemplum aliorum töröltessenek el, kivált az, kik velle voltak az ellenséggel, ha közte akadtak, — nyársaltassanak fel.

10.-o. Az egész falukat ossza fel Kegyelmed az ben maradot Hadak között s abbul szépen rendiből tékozlás nélkül Interteneálly az hadat holmi pénzbeli s egyéb huzásnak-vonásnak zaklatásnak békít hagyván mert valakin olyan tapasztal-tatik, böcsületét, tisztit vesztí el.

Magamat Bellényes felé, Orosz Pál Uramat ki Zilajra, szintén tudósítsa Kegyelmed ha több hajdúra leszen szüksége. Fügedi János kapitány ezereستül Krasznán leszen valamikor Kegyelmed Kivánja, Próbára azonnal által jön. Holot az ellenség nagyobb Erővel szaporodni és Kegyelmedre jönni találna, úgy hogy nem resistálhatna, — tehát a gyalogal együtt Föld felé csak álljon által Kegyelmed az Mézeshez, mindazáltal csak árnyékátul és az hirtül el ne szalagyon. Az katonaságot széjjel az falukon csapongani, Háza népe körül rendetlenül tekeregni megh ne engedgye kemény disciplinában csoporton tartsa, őrizze az hadat hogy nyelvet ne kapjanak túlle.

Ezen kívül az idő és alkalmatosság taníttja jobban az Embert. Azért bizattanak mindenek Kegyelmed Industriájára úgy hogy valami legjobb és hasznosab Hazánk szolgálattára, a tévő legyen. Kegyelmedre lévén bizattatva az egész Hadaknak itt Commandója úgy az szegény faluk és lakósok megmarasztatása is.

Datum in Nagy Almás die 12. Martij 1706

Kegyelmes Urunk egyik generálisa

Károlyi Sándor m. p.

Utóirat oldalt a névaláírás mellett :

Hoc additió, mivel az ellenség is mindenütt szedi az lovat, Kegyelmed valahol kaphat, szedgye is össze mindenütt. Én az árárul parancsolok, csak Kegyelmed tudósítson.

Március 13-án Marótlak községben volt Károlyi s onnan jelenti, hogy a gyalui havasokon a nagy hó miatt lehetetlen átkelni. Inkább körutat csinál Sebes vára felé és további haditerveiről azt mondja, hogy Bessenyei ezredeit Bánffyhunad körül hagyja. Azzal egy vonalban a havasok lábánál Meregyó faluban Kajdi maradt 10 századdal, onnan fog portyázni Gyalu és Abrudbánya felé. Ha sikerül ezeket a helyeket elfoglalni, akkor szabad lesz az út Zalatna, Abrudbánya, Topánfalva, Szentkirály, Nagymás, Zilah vonala felé. Két vezénylő tábornok kellene most ide. Az egyik a beszercei havasoktól a kalotaszegi havasokig, a másik az onnan Désig húzódó területet tartaná kezében. Közel lévén egymáshoz, ha az ellenség valamire fordul, a két generális az egész hadat a szükséghez képest összehozhatja Zilah—Szurdok közt, vagy Abrudbányán, vagy Kalotaszegen.⁶⁴

Március második felében részben Bihar, részben Szolnok-Doboka megyének különböző helységeiről keltezi leveleit. A hegyi utak eltorlaszolósa miatt

⁶⁴ Levele Marótlakáról márc. 13. E levélhez csatolja Rabutin latin nyelvű átiratát a foglyok kicserélése tárgyában és a reá adott válaszát.

nehezen jutott el Halmágyig. A kb. 10 zászlóaljra becsült császári sereg az ő közeledtére meghátrált, de legalább egy utóvédjét sikerült neki Halmágy mellett egy szoros helyen erdők, hegyek közé beszorítani. 30 németet levágtak s néhány foglyot ejtettek. Bessenyeinek sikerült a gyalui erődtímenyek külső sáncvonalát elfoglalni, s reméli, hogy ily módon talán további sikereket is elérhet.⁶⁵

Károlyi azután Abrudbánya felé fordult hadával, oda március 24-én beérkezett. A közeli Grubanec községből jelenti március 25-én Rákóczinak, hogy az utakon a bihari és gyalui havasokon keresztül olyan mély a hó, hogy „... a zászlót kopjástól elnyelte ... az minémü utakon és emberek közzé hoztam az hadat, méltán Vergilius munkáihoz annectálhatom”. Az adót harácsoló németeket több helyen elfogták, kivégezték. Boné és Gencsy a Fehérvár, Déva és Vajdahunyad felé vezető utakat őrzi. A németeknek még több útja lenne Torda-Enyed felé, de azok most mind járhatatlanok. A passzusok már mind a kurucok hatalmában vannak. Harevonala most már ismét előrehúzódtott Kolozsvárig, Gyaluig, Tordáig, Enyedig, Fehérvárig, Brádig és Halmágyig, tehát szépen tért nyertek. Csak lenne elég embere, pénze, puskapora és golyóbisa, a szász városok kivételével visszaszerezhetné egész Erdélyt.⁶⁶

A levelei között e levél után található keltezés nélküli feljegyzése rendkívül érdekes és fontos, mert maga kezével írta fel az alája tartozó csapatok akkori helyzetét. Érdeemesnek tartjuk ezt a feljegyzését részletesen közölni, mert abból pontosan megállapíthatjuk a kuruc haderő térnyerését és hadrendi adatait. Figyelemreméltó ez a felsorolás azért is, mert eddig ismeretlen kuruc vezetők nevével találkozunk. Ezek, a tisztek hiányában valószínűleg közlegényi sorból vezetésre való alkalmas egyéniségük folytán parancsnokokká kijelölt katonák, vagy a falusi parasztság soraiból kikerült emberek lehettek. Ott, ahol a feljegyzésben azt olvassuk, hogy az illető 10 hajdúval és a föld népével őrködött egy-egy passzusban, vagy állott egy-egy császári katonasággal megrakott községgel szemben, ezt úgy kell értenünk, hogy Károlyi a 10 hajdút, mint tanult katonákat adta a lelkes és becsületes vitézséggel vezetni kívánó népi vezér mellé, mintegy katonai keretül. A Rabutin és Károlyi hadifogoly kicserélésre vonatkozó levelekben Rabutin felsorolásában a kuruc tiszteket rangjuk szerint sorolja fel, azután vannak olyan kurucok, akiknek a neve mellé írja, hogy ductor, azaz vezető, ezek bizonyára ilyen rendfokozat nélküli népi vezérek voltak.

Károlyi sajátkezű feljegyzéséből a következőket tudjuk meg: Abrudbányán van vele 4 lovas- és 2 gyalogezred. Ponoron — Fehérvár és Enyed ellen Szűcs János 4 lovas- 4 hajdúezreddel. Luzsán Szőke Mihály 3 lovas-, 4 gyalogezreddel, Gyula—Kolozsvár—Torda—Enyed ellen. Kakas István két lovasezrede helyébe jönnek Gencsy, Sennyey, Nyuzó, Draguly hadai Fehérvár ellen. Debrecenyi István 10 hajdúval és a föld népével Abrudbányától délre a Dunapiatrai passzuson őrködik, Gencsy János 10 hajdúval és a föld népével a csapolyi passzuson. Belányi János 10 hajdúval és a föld népével a Topánfalvai passzuson. Ezek a passzusok mind gyalogösvények. Bóné és Fonáczy ezredei Belényes mellett, Várad—Arad és Jenő felé vigyáznak. Ecsedy János Solyomkó—Kraszna táján, Várad és a „körösi tolvajság”

⁶⁵ Levelei márc. 19-től 22-ig id. h.

⁶⁶ Levele Grubanecről márc. 25. id. h.

ellen. Bessenyei, Komlóssy és Teleki ezerei Bánffyhunyadi, Gyula ellen és tartanak összeköttetést Topánfalva felé. Bik László, Krucsay János ezerei és a Kajdi helyébe iderendelt Esze Tamás-féle ezred Nagymánason van, Bonchida—Koloszvár—Gyalu ellen. Nádaskay Páncélcsehen, Szappanos és Vay László Szamosujvárról Bonchida ellen, Pongrácz Galgón Dés ellen. Jósika a Láposok vidékén, Beszterce és Bethlen ellen. Orosz Pál központi helyzetben Zilahon, mint a külső vonalak parancsnoka a maga ezerével, Ilsvay Bálint és Kenyheczy Diószegen Várad ellen, Karády pedig a Sárreuten van, de ha Rákóczi parancsolja, akkor Károlyihoz csatlakozik.

Károlyi már az előző leveleiben is ismételten jelentette Rákóczinak, hogy mihamiely időt szakíthat magának, egy részletes, beható tájékoztató jelentést fog küldeni az egész erdélyi hadihelyzetről. Úgy látszik, Abrudbányán nyugodtabb napjai lehettek, mert március 29-én megírta ezt az előrejelzett jelentését és azt Hadadi György kapitánnyal küldte Rákóczi főhadiszállására, Egerbe azzal a kéréssel, hogy a Fejedelem hallgassa meg ezt a megbízható tisztelet, aki a még szükséges felvilágosításokat megadhatja.⁶⁷

A hadihelyzetet illető leglényegesebb tudatnivalója az, hogy Papmező, Belényes, Dézsna, Halmágy, Brád, Abrudbánya és Zalatna vidéke szilárdan a kurucok kezében van. Brádtól a vonal felkanyarodik Gyulafehérvár felé Nagyenyedig, onnan Kocsárdig, tehát a Maros völgyének ez a fele is idetartozik. Onnan Tordáig, majd Kalotaszeg vidékéről az Aranyos folyó melléke „egészen occupáltatott”. A közlekedési utak Arad és Erdély között a kurucok kezében vannak, tehát az aradi várból nem küldhetnek segítséget Rabutinak. Ha pedig a császáriak arrafelé akarnának kimenni Erdélyből, azt is megakadályozhatjuk.

Ha a német a Maros mentéről indulna, akkor a gyalogság a falu népével együtt feltartóztathatja őket. Ha Kalotaszeg környékén a kuruc hadinép egy hadtestbe vonható össze, azzal be lehetne menni Erdély belsejébe, vagy pedig kétfelé osztva, — az egyik csoport Beszterce, a másik Gyalu felé operálhatna. Ha pedig a német Zsibó—Karika vagy Nagybánya felé fordulna, akkor a kalotaszegi sereg foglalkoztatná, mialatt a sereg többi része egész Erdély országát Szebenig három nap alatt „elburithatná”.

Mindebből tehát kitűnik, hogy a kuruc haderő valóban szép teljesítményekre tekinthet vissza. Az 1705 végén meghatározott bázis vonaltól, Tasnád—Dés vonalától, rövid pár hónap alatt dél felé előretörve tágas teret nyert. Bár a havasokon gyakran 1000 m magasságban lévő erdei hágók gyalog-ösvényein télvíz idején kellett haladniok, ezeket a nehézségeket is leküzdötték. Különösen értékes ez a teljesítmény, mert mint ismételten hallottuk, az ezredek között voltak olyanok, amelyekben a tisztek vezetése csődöt mondott. Tehát a népi ezredek legénysége magárahagyatva vívta ki ezeket az eredményeket. Igen sok helyen a falu lakosságának segítségével űzte ki a falvakból a császári katonaságot. Károlyi érdeme ebben az, hogy ezredeit ügyesen csoportosította, tologatta szükség szerint ahová kellett és tőle telhetőleg igyekezett a hiányzó felszerelést, élelmet, zsoldot pótolni. A távolság légvonalban Tasnádtól déli irányban Abrudbánya—Zalatna vidékéig helyen-

⁶⁷ Az eddig ismeretlen, terjedelmes jelentés 73 pontból áll. Kelt Abrudbányán, 1706. márc. 29-én. Címe: Nemzetes és vitézlő Hadadi György kapitány uram által kegyelmes urunk önagysága előtt az idevaló jövetelnek operationának és egyéb közönséges dolgoknak alázatosan proponálandó deklarációja. Ezt a fontos beszámoló jelentést a Hadtörténelmi Közlemények következő, 1957. évi 3—4. számában teszem közzé.

ként 100 km-nél is több, és valamennyi hegylánc és hegycsoport, a Meszes, a Királyerdő és a már többször említett havasok, mind az út vonalán keresztül terültek el. Tehát a kuruc csapatok nem jól járható völgyeken mehettek, hanem gyalogösvényeken, rengeteg erdőben, hegynek fel, hegynek le, hóban, hidegben, majd feneketlen sárban, rosszul felöltözve, rongyos csizmákban. Mindezeket figyelembevéve az elért eredmény minden dicséretre méltó.

Az ellenségről Károlyi csak annyit tud mondani, hogy a Maros mentén hajókat csináltat, Szegednél pedig állítólag hajóhidat ver a Tiszán.

Rákóczi figyelmesen meghallgatta Hadadi kapitány előadását, áttanulmányozta Károlyi memorandumát, azután Egerből április 10-én hosszú részletes választ küldött írásban nekik.⁶⁸

Miután Erdélyben a kuruc hadak ismét megvetették a lábukat, Rákóczi elérkezettnek látta az időt, hogy a kurucok hatalmát politikailag is biztosítsa ezen a szabadságharc számára annyira fontos területen és ismét szorosan fűzze magához Erdély társadalmát. Tudjuk, hogy Pekry Lőrinc tábornok Zsibó után sok erdélyivel együtt Moldvába távozott azzal a szándékkal, hogy ott összegyűjti az odamenekült és szétszéledt kurucokat, s egy új hadsereggel onnan tér vissza Erdélybe. Közben azonban olyan hírek keltek szárnyra, hogy Rákóczi az erdélyi főurakat mellőzi s a maga híveit teszi a felelős állásokba. Ez elkedvetlenítette a Moldvában összegyűlt kurucokat, s maga Pekry sem jött Erdélybe. Valószínűleg ezért rendelte magához a fejedelem Pekryt Egerbe, hogy ezeknek a híreknek az alaptalanságáról meggyőzze őt s az erdélyi nemeseket. Ez a megbeszélés, de elsősorban a kurucok erdélyi sikerei készítették elő a huszti országgyűlést, mely mintegy válasz volt a segesvári labanc országgyűlésre. 1706. április 22-én a szabadságharchoz hű erdélyi rendek képviselői Huszton országgyűlést tartottak, amelyen kimondták Erdélynek csatlakozását a magyar confederációhoz és elismerték II. Rákóczi Ferencet szabadon választott fejedelmüknek, kijelentve azt, hogy neki hűséggel szolgálnak.⁶⁹

Károlyi tábornok a Fejedelemnek bejelentett vonalát elérve megállt. Hogy miért szüntette be további előrenyomulását, írásából nem tűnik ki. Valószínűleg meg volt elégedve ezzel a — mindenestre szép — részeredménnyel, és nem akarta sokat nélkülöző és laza fegyelmű hadait újabb harcok és veszedelmek okozta nyomorúságnak kitenni. Március végén az időjárás kedvezőre fordult, úgyhogy a portyázások szünet nélkül szép eredménnyel folytak. Már Torockó is a kurucok kezébe került. A harc vonal a Maros mentén mindenütt összefüggő lineát alkotott.⁷⁰

Április 6-án válaszol Károlyi a Fejedelemnek március 23. és 26-án írt leveleire. Néhány tisztjéről erőlesen személyeskedő bírálatot mond, zokon veszi, hogy Rákóczi szerint nem jár el ezekben az ügyekben kellő eréllyel. „... elkeseredett a lelkem hogy csak néhányan vonjuk az igát, mások kedvekre hevernek, nyugosznak.” Egy Tövis vidéki pálos szerzetes jelentkezett Károlynál hírekkel a németről. Csak Szebenben, Brassón, Fogarason s még néhány más helységben fognak katonaságot hagyni, a többi császári csapat kivonul Magyarországra. Herbeville is készül már elindulni Kolozsvárról.

⁶⁸ Címe Hadadi György kapitány hívünk által proponált punktumokra adatik válaszul. A. R. I. k. 514—520. l.

⁶⁹ Márki: Rákóczi életrajza, I. köt. 506. l.

⁷⁰ Levele Zalatnáról ápr. 2. id. h.

A páternek alkalma volt valamelyik városban egy szemlét is látni, a zászlóaljok létszáma igen csekély. A dániai ezredek még rosszabbul állnak. Egy ezrednek alig van 150—200—300 katonája. A császári lovas regimentek legfeljebb 500, a gyalogosok legfeljebb 300 főből állnak. A szemlére összesen 24 ezredet látott kivonulni, de 4—5 ezred együttvéve sem éri el az 1000 fő létszámot. Lóanyaguk kevés és silány. Károlyi egy örvendetes hírt is közöl Rákóczival, hogy Nyuzónak sikerült Gyulafehérvár külvárosába betörni, sok németet levágott s a piacról borral, rizzsel megrakott szekereket hozott haza.⁷¹

Rákóczi április 13-án válaszolt e levélre, elismeri, hogy Károlynak igaza van, ha tisztjeire panaszodik, de neki sincs módja gyökeresen orvosolni a bajt. Nem bízik abban, hogy Rabutin hamarosan útrakel. Nem hiszi, hogy sietni fog, és: „nem hagyja árnyékért az koncot” (azaz a bizonytalan jövőért az erdélyi száz városokban való jobb életet), „... az armistitiumról óránként várak valóságot, mert igen sürgeti az német”.⁷²

Mint ismeretes, ebben az időben Rákóczi főhadiszállásán már komoly tárgyalások folytak a holland és angol békekötvetők segítségével, a császáriak békebizottságával egy fegyverszünet megkötése érdekében. Rákóczi Nyitrán megegyezett lord Stepney angol követ és Rechteren gróf holland békekötvetőkkel, akik május 8-án örömmel értesítették a Fejedelmet, hogy a bécsi udvar az ő — Rákóczi — ajánlata értelmében fogadta el a fegyverszünetet. Azt hivatalosan május 16-án hirdették ki, de Rákóczi még a kihirdetés előtt, már 12-én, külön megbízottakat — Ordódy György ezredest és Pongrácz Andrást — indította el Erdélybe ezzel az üzenettel.⁷³

A fegyverszünet híre azonban elég lassan jutott el Erdélybe és addig ott még folytak a hadműveletek.

Orosz Pál egyik seregszereportja április 6-án megrohanta a Benedeken állomásozó dán csapatokat. „... holott Isten szép győzelmet, nyereséget adott”, írja Károlyi önéletírásában. Rákóczihoz küldött jelentésében pedig a részletekről is tudósít. Ezt írja: „Az dánusokra ráküldtem apámat (t. i. az öreg Orosz Pál brigadérost) 3 regimenttel és Öllýüsnék a seregével.” A rajtaütést Husvét másodnapjának éjszakáján rendezték. Kuruc részről csak 6 hajdú és egy lovas katona esett el. A községben folytatott kézitusában egy dán alezredes, egy kapitány összes többi tisztjével együtt elesett és legfeljebb 3 tiszt és 50 ember tudott kiszaladni a faluból, fegyverét elhanyva. Társzerekeiket Draguly ugyanazon az éjszakán Dobránál felgyújtotta és az ottani sáncban és passzuson felállított őrséget felkoncolta. Károlynak további terve volt a krakkói sáncok felé fordulni, de akkor jött a hír, hogy a németek átkeltek a Maroson és Nyuzókat Fehérvár alól elszorították. Károlyi még az éjjel tervet változtatott s elhatározta, hogy ha a német még nem ment volna vissza a Maros túlsó partjára, akkor odaküldi Bonét és Nyuzót ellenük. Egyébként a kuruc arcvonalat most már annyira előrevitte, hogy az összefüggően húzódik Torockótól Kalotaszegig. A német kerüli a harcot. Sürgősen pénzre volna szüksége, mert hada máskülönbben szétoszlik. Boné, Gencsy ezredéből már 500 ember is elszökött, a hajdú városiakból is elment vagy 600

⁷¹ Levele Abrudbányáról ápr. 6-án id. h.

⁷² A. R. 522—524. l.

⁷³ Rákóczi Emlékiratai 145. l. Márki: *II. Rákóczi Ferenc*, I. k. 534. l. A békekötvetők jelentései A. R. II., III. k. 12—35. l. Rákóczi levele Károlyihoz május 8-ról. A. R. I. köt. 540. l.

haza. Károlyi erősen tépelődik jövő terveivel felől s nem tud határozni. „... ha az egész hadunkat összegyűjthetnők, egy órában öt helyen is rá lehetne csapni. Ha időt adunk neki, rendbeszedi magát s akkor félünk tőle és kerüljük. Mit tegyek? Hová menjek és kivel?”⁷⁴

Károlynak erre a jelentésére Rákóczi április 18-án válaszolt. Tudatja, hogy 200 000 forintot küldött Krucsay főhadbiztos útján. A Dunántúl folyó fontos hadműveletek most igen lekötik. Örömmel veszi tudomásul Károlyi harcveronalának előrehaladását, szeretné, ha Orosz Pál hadteste is csatlakozna ehhez, mert hogy mit csinál most, azt Rákóczi nem tudja. Ha Rákóczi idejében megtudja az Erdélyből kivonuló császári sereg pontos útveronalát, akkor valamelyik tiszai átkelőnél, Szolnoknál, Tokajnál vagy Csegénél fogja azt feltartóztatni.⁷⁵

A remélt fegyverszünet híre mindkét hadakozó felet ezekben a napokban már nagyon foglalkoztatta. Mind a kettőnek érthető módon az volt a célja, hogy amikor a fegyvernyugvás és az azután következő fegyverszünet életbelép, addig igyekezzék állásai helyzetét javítani. Az Erdélyből való kivonulásra Rabutin a császár parancsát, amely április 7-én kelt Bécsben, végre megkapta, s most már komolyan hozzáfogott annak megszervezéséhez.⁷⁶

Igyekeztek — így szól a császári parancs — a Tiszát lehetőleg még a fegyverszünet kezdete előtt elérni. Ezt megelőzőleg lássa el élelemmel Nagyváradot, szabadítsa fel Szolnokot, hogy Buda felé legyen összeköttetése. Erdélyben csak 5 ezredet hagyjon hátra. Bár Rabutin az április 7-i rendeletet már régebben megkapta, de mivel csapatai olyan siralmas állapotban voltak és sem az ígért pénzküldemény, sem ruházat meg nem érkezett, újoncokat, lovakat sem kapott, — elindulni nem volt képes. Élelmiszerekben is nagy volt a hiány és a kedvetlen, gyenge helyőrségeket a kuruc portyázók állandóan zaklatták, állandóan folytak portyázó harcok mindkét oldalról elég sok veszteséggel. Orosz Pál, mint Károlyi írja, folyton panaszkodik, segítséget kér, mert több oldalról fenyegeti őt Tököli rác hada és nincs se kenyere, se szénája. A legnagyobb baj Károlyi szerint a pénzhiány.⁷⁷

Későbbi leveleiben az egymásnak ellentmondó hírekről számol be, vagyis nem tudja pontosan megállapítani, hogy merre fognak a németek kimenni. Az az egy bizonyos, hogy az élelemgyűjtés központja Nagyvárad. Itt most már nincs alkalom a portyázásra, mert az ellenség túl van a Maroson. Ő maga szívesen menne rájuk, de legfeljebb 300 lovassal mehetne, s akkor az ittmaradók éhenhalnak, „... én irhatnám magamról, — mindenhez látó, semmivel bíró”.⁷⁸

Orosz Pál azonban mégsem volt annyira tétlen, mint azt Károlyi és Rákóczi gondolta. Április első felében az ő seregcsoportja is megindult. Bessenyei Zsigmond és Esze Tamás ezredeit küldötte előre, hogy állítsák helyre az összeköttetést közte és Károlyi seregcsoportja között. E mozdulat közben április 13-án Magyarlétánál harcba keveredtek a némettel, de kudarcot vallottak. Főleg Esze Tamás ezrede veszített sok katonát és tisztet.⁷⁹

⁷⁴ Jelentés Abrudbányáról ápr. 9. id. h.

⁷⁵ A. R. I. k. 529-32. l.

⁷⁶ Közli a Feldzüge, I. Serie, VIII. köt. 413—17. l.

⁷⁷ Levele Abrudbányáról ápr. 12.

⁷⁸ Levele Abrudbányáról ápr. 19.

⁷⁹ Esze Tamás, i. m. 59. l.

Április 22-én Topánfalváról jelenti Károlyi, hogy fáradozik azon, hogy az erdélyi műhelyekben puskaport, golyóbist, pallosokat, kardokat, puska-csőveket csináltasson. Nehezen megy, de bármily keveset csinálnak, jobb a semminél. Főleg a gyalogsággal van sok baja, bár a legénység jó, a tisztek, különösen Kajdi és Ölyüs ezredeiben, rosszak. De keményen fogja őket és szüntelenül küldi portyázásokra. „... most vagy próbálnak, vagy elvesznek, de egyik meglesz, mert ha nem próbál [azaz nem végez eredményes portyázást], én bizony magam lövöldöztetem meg, ne egye hiába az emberek ételét itten”. Bántja őt az is, hogy, mint hallja, az udvarnál — azaz Rákóczi főhadiszállásán — fitymálólóg beszélnek az ő hadakozási módjáról, azt hiszik, hogy ő itt Erdélyben jól él, pedig az nem igaz.⁸⁰

Károlyinak az a sértődött megjegyzése, hogy a fejedelmi udvarban nincsenek megelégedve az erdélyi hadakozás eredményével és hogy Károlyi érzi, hogy csak „játékoknak” ítélik, nem pedig komoly, nagyszabású hadműveleteknek, — érthető. Rákóczi környezete bizonyára azt remélte, hogy sikerül Károlyinak a mustratáblázatokban kimutatott, eléggé népes hadával tönkrevetni a gyenge és sok hiánnyal küzdő császári sereget és egész Erdélyt elfoglalni, s meg tudja akadályozni annak Magyarországra való felvonulását. Ha valóban ez volt a hangulat Rákóczi főhadiszállásán, ez csak azt mutatja, hogy nem hittek Károlyinak és nem ismerték fel azt a siralmas helyzetet, amelyben az erdélyi kuruc hadinép tengődött. Pedig, hogy egyáltalában ott megmaradhatott, sőt gyatra vezetés mellett még tért is nyert, azt elsősorban a kuruc katonaság szívósságának, önfeláldozó kitartásának lehet köszönni. Károlyi talán maga is érezte azt, hogy más, tapasztaltabb hadvezér ennyi katonasággal talán többet érhetne el ott, mert leveleiben többször említi, hogy Pekry Lőrinc tábornagra lenne itt szükség. Bizonyára főleg erdélyi összeköttetései és helyismeretei miatt és talán, mert magánál tanultabb hadvezérnek tartotta. Újabb hírei szerint a németek Szászsebesnél gyülekeznek.⁸¹

Károlyinak erre a levelére a Fejedelem Nyitráról május 3-án válaszol. Megnyugtatta s örömmel veszi tudomásul az operatíók „folyamatját”, fél azonban, hogy Rabutinnak sikerül a fegyverszünet előtt Nagyváradot elérni. „... legalább szállíttassa és pusztítsa el Kegyelmed az falukat előtte, hadd koplaljon legalább ha odajő.”⁸²

Május 3-án Topánfalváról Károlyi egy újabb eredményről tehet jelentést. Perényi ezredével április 28-án szép holdvilágos éjjel Gyulafehérvár alatt belopódzott a vár lábánál fekvő házakba, ott lest vetett és várta, hogy a császári őrség erről hírt szerezve onnan kijön s akkor megtámadhatja. Ugyanakkor Nyuzó Szászsebes felé indult, csónakokon átkelt a folyón, hogy a németeknek a túlsó parton levő hajóit megszerezze. De egy asszony elárulta a kurucok szándékát és elhelyezkedését és így a várőrséget nem sikerült léprecsalni. Reggel 7 óráig heverték a kurucok a házakban. Amikor látták, hogy senki sem jön ki a várból, és Nyuzó terve sem sikerült, a reggeli órákban a kuruc hajdúság berontott a külvárosba. Ott véres kézitusára került a sor, amelynek során 20 német elesett és 34 megsebesült. Csak 4 kuruc kapott sebet, de a várőrséget kicsalni mégsem sikerült. Károlyi ezalatt útban volt Torockó felé s Kolozsvár felé fordulva útközben két német kompániát szétvert.

⁸⁰ Két levele Topánfalváról ápr. 22-ről id. h.

⁸¹ Levele Torockóról ápr. 28. id. h.

⁸² A. R. I. k. 539—40. l.

Szomorúan hangzik Károlynak az a jelentése, melyben kimutatást küld Rákóczinak a zsoldhátralékokról, részletesen felsorolva minden ezred követelését. Ebből kitűnik, hogy az 1705. évről 27.614 forint és az 1706. év első feléből 233.988 forint 35 garas zsold hátralékkal tartoznak a katonáknak.⁸³

Május 17-i levelében azt írja Károlyi, hogy a fegyverszünet hivatalos hírért még nem kapták meg, de a németek úgy látszik már tudják, mert nem támadnak sehol.⁸⁴

Május 15-én jelenti, hogy a török, vagyis a temesvári pasa alá tartozó területen volt kurucokkal elfoglaltatta a Vaskapunál lévő német sáncokat és oda még ezer gyalogost és néhány száz lovaszt küld megerősítésül. Ebből a levélből kitűnik az a terve is, hogy ha a fegyverszünet mégsem jönne létre, Perényit a hajdúsággal és 2000 lovassal Erdélyben hagyja, seregének többi részével pedig Arad ellen vonul abban a reményben, hogy ha a külső sáncokat elfoglalja, annak őrsége melléáll. Azután pedig a vár és a város is csatlakozni fog a kurucokhoz, a császári várőrség tehát kénytelen lesz vagy kapitulálni, vagy török területre átmenekülni.⁸⁵

Május 19-én Károlyi Rabutinnal folytatott érdekes levélváltásról számol be a Fejedelemeinek. Rabkicserélésekről van ezekben szó. Rabutin igen udvarias hangon hivatkozik Károlyi nagylelkűségére, „cuius honestas, humanitas et magnanimitas nihi palam fiunt...” és hozzáfűzi, hogy „de reciproco civilitate” ne kételkedjél. A Dévánál fogságba jutott Csákyért (nem tudva azt, hogy ez a kuruc tiszt akkor már megszökött bánffyhungyadi fogságából) Miticzky Mózeset kívánja kicserélni. A Rabutin-levélhez csatolt jegyzék felsorol egy csomó tiszte, kuruc katonát és nevük mellé odairja azoknak a császári tiszteknek és katonáknak neveit, akiket visszakíván. Általában legénységéből azonos számúakat kíván, pld. 24 császári katonáért szabadon bocsát 24 kurucot. A tisztek kicserélési értéke már nagyobb. Pld. Schaffenberg gróf császári kapitányért kiadná Veres Gergely és Gáborjáni Mihály „ductorokat”, azaz kuruc vezetőket.⁸⁶

Jelenti, hogy Nyuzó Fehérvár alatt szerencsésen portyázott, kicsalt egy német csapatot a várból, annak elrekesztelte visszavonulási útját, közel 100 németet levágott és vagy 100 lovat, marhát zsákmányolt. Egy hadnagy tizedmagával fogságunkba esett. Dicséri Perényi Miklós brigadérost, „... nem szükség dicsérnem, recomendálnom, mert igaz hazafi, kész szolga”. Rákóczi már előbb küldött Károlyihoz röpiratszerű pátenseket, azzal, hogy azokat ügyes módon terjessze a németek soraiban. Ez a munka úgylátszik eredményes volt. Ebben a levelében írja, hogy „az németek szaporábban szöknek, miolta ujjabb cédulákat hányattam”. És az is érdekes, hogy a harácsolásra kiküldött császári különítményeknek nem adnak fegyvert, nyilván azért, hogy ez az értékes hadianyag ne jusson a kurucok kezébe. Ezekkel a fegyvertelen katonákkal könnyű elbánni, azokat „az miéink szélében-hosszában vágják.”

⁸³ Május 3-i levele. Méltóságos Generális Károlyi Sándor uram Eőnagysága kommandója alatt levő némely nemes ezredeknek 1705 és 1706 esztendőkre való restantiájuknak extractusa, id. h.

⁸⁴ Levele Topánfalváról máj. 10-én id. h.

⁸⁵ Levele Abrudbányáról máj. 15. id. h.

⁸⁶ Levele és a rabkicserélésről szóló levélváltás Abrudbányáról máj. 19. Károlyi általában nem ellenzi a foglyok kicserélését, csak az a baj, mint mondja, hogy a kicserélt kuruc rabok nem igen jelentkeznének katonai szolgálatra. „pedig én nem azért szabadítottam Nagyságod engedelmeiből, hogy az feleségéhez menjen s heverjen, hanem ki-kiezredére menjen, álljon bosszút és szolgálja hazáját”.

Május 22-én egy újabb örvendetes hírrel kedveskedhetik Károlyi Rákóczinak. Bejelenti, hogy Halmágyot sikerült meghódolásra bírni, annak lefegyverzett őrségét Károlyi Borosjenőre bocsátotta, de közülük több német és magyar labanc itt maradt és Rákóczi zsoldjába lépett. A jól megerősített kastélyt porrá égette, az árkokat betemette. Most még szeretné a Maros menti Branyicskát visszafoglalni a fegyverszünet előtt.⁸⁷

Ezzel a feladattal Perényi Miklóst bízta meg. Branyicska alá küldte, hogy ezt a fontos pontot „vel arte, vel marte” elfoglalja, azután porráégesse. Ha ez sikerül, akkor Marosillyét fogja erős őrséggel megrakni s Dragulyt átküldi erős haddal a túlsó partra, Dobrára a török területre vivő hágókig, akkor az egész Maros vonala Fehérvárig a kurucok birtokában lenne.⁸⁸

A fegyverszünet ügye végre eldőlt. Rákóczi Kistapolcsányból május 12-én értesítette Károlyit, hogy a fegyverszünetet megkötötték és annak határozványait külön követei, Ordódy György és Pongrácz András már vizsik Erdélybe, „minek előtte egyenes úton először a császár hadainak kommandójához menvén, későbbben Kegyelmedhez jutnának, kívántuk praevie intimálnunk, hogy vakahol ott, ez levelünknek érkezésével az hadak találatni fognak, hirtelenséggel tudtukra adatván, ugyanottan helyben marasztassa meg és minden hostilitástul supersedéaltasson Kegyelmed. Sőt annak felette valamelyik föld és helységek actu birtokában voltak Kegyelmednek, azokat firmiter manuteneálja”, és ahol a két ellenfél túl közel lenne egymáshoz, a vizsályok elkerülése érdekében valami kis „intervallumot” iktassanak közbe. A fegyverszüneti határozmányok biztosítják a Marosnak szabad használatát mindkét hadviselő fél részére, úgy azonban, hogy munitiót és hadiszereket azon szállítani nem szabad. Így tehát Károlyi siessen, ha még nincs ott, hogy a Maroson átjusson, hogy ... „legyen nekünk is jussunk az vízhez”.⁸⁹

Ezeket a fontos leveleket Károlyi csak május 29-én kapta meg, ezért még volt alkalm a fegyverszünet bekövetkezése előtt néhány célszerű intézkedést tenni. Nyuzó Sebesvár alatt van már. Branyicska megvételére nincs sok remény, csak erős kőfalai vannak, a fatetőket lehordták, tehát nem lehet felgyújtani, a vár környéke pusztaság, Rabutin felesége 5 nap előtt, még mielőtt a kurucok a hágót elérték volna, 30 társzekérrel nagy fegyveres kísérettel a dobrai passzuson török területre átmert. A csapatok is úgy látszik itt akarnak kimenni Erdélyből.⁹⁰

A fegyverszüneti utasítást ezekben a napokban még Rabutin marsall sem kapta meg, de a császár már április 7-én és május 13-án hozzáintézett rendeleteiben előre jelezte a várható fegyverszünetet és meghagyta a marsallnak, hogy igyekezzék csapatainak addig a lehető legkedvezőbb helyzetet teremteni, mert ő a fegyverszünetbe csakis abban a reményben fog beleegyezni, hogy a végleges határozat Rabutint csapataival már Erdélyből kivonulva a Tisza partján fogja elérni.⁹¹

A bécsi udvari haditanács ebben alaposan csalódott, mert Rabutint egyrészt a kuruc portyázók szakadatlan zaklatásai, másrészt csapatainak

⁸⁷ Levele Abrudbányáról máj. 21. id. h.

⁸⁸ Levele Abrudbányáról máj. 22.

⁸⁹ Mindkét levél a Károlyi Oklevéltár V. k. 472—475. l.

⁹⁰ Levele Abrudbányáról máj. 26. i. h.

⁹¹ Mindkét rendelete a volt nagyszebeni császári és kir. XII. hadtest parancsnokság iratában volt, onnan idézi a Felzúge, I. Serie, VIII. köt. 413. l.

silány állapota annyira akadályozták, hogy május végén, amikor a fegyverszüneti üzenetet hozó követek, Althann gróf és a hollandi Focking, végre Erdélybe jutottak, a marsallt nem a Tisza partján, hanem még mélyen bent Erdélyben, Szászsebesen találták. Május 29-én adhatták át neki ott az utasítást, velük együtt érkeztek a császári főhadiszállásra Rákóczi követei is, Ordódy és Pongrácz, akik 26-án Kolozsvárra beérkezve onnan utaztak tovább Szászsebesre.⁹²

A Fejedelemlnek a fegyverszünetet elrendelő írására Károlyi még ugyanazon nap válaszolt. Kifogásolja, hogy a fegyverszünetben nincs tiltó rendelkezés arról, hogy azalatt Erdélyből csapatokat sem ki- sem bevinni nem szabad. Mert így most valószínű, hogy Rabutin csapatait szép csendben kilopja az országból, amint hogy a feleségét kísérő 400 fegyveresből is csak kevés tért vissza. Branyicska megvételére nincs reménye, de nem is tartja fontosnak. Csáky András, Perényi elérték a Maroson átkelve a Vaskaput és reméli, hogy mire a fegyverszünetről szóló parancs őket utoléri, már megszállották a többi passzust a verestoronyi szorosig. Holnap, azaz május 30-án kihirdeti a fegyverszüneti parancsot összes csapatainak és az ellenségeskedést beszünteti. A fegyverszünet 2 hónapja alatt rendbeszedi hadait, szabályozza az ellátást.

Másnap, 30-án jelenti a Fejedelemlnek, hogy a Branyicskát védő császári tisztt — Heisternek hívják — tegnap éjjel az egész várórséggel kiszökött onnan és átment a Maros túlsó partjára. Így e hely harc nélkül jutott a kurucok kezébe. Ha Rabutin mindenáron Miticzky Mózeszt szeretné kiváltani, akkor kérjük helyébe Krucsay Jánost, aki vitéz harc közben került amazok kezébe. „Krucsay vitézi módon viselte magát, lovát ellőtték, magának is két ujját, az jobb kezén és több lövések is estenek rajta. Én Mojseszt (Miticzkyt) érette fogom kiadni, sok ezres kapitány kellene olyan, mint Krucsay, az ki nem csak fegyverre, hanem mindenre alkalmas.”⁹³

*

A fegyverszünet tehát 1706. május 30-án az erdélyi hadszíntéren a valóságban is életbelépett. Mielőtt azonban a fegyverek elhallgattak és a hadihelyzetben nyugalom következett volna be, még egy elég véres összecsapás történt a kuruc és császári katonaság között június 3-ra virradó éjjel Alsószilvás községben, Hunyad vármegyében, Hátszeg mögött. Meg kell állapítanunk, hogy a fegyverszünet megszegésének felelőssége a kurucokat, közelebbről Csáky Andrást terheli, aki nem törődve a mindkét hadviselő félre kötelező szabályokkal, olyan harccselekményt idézett elő, amelyben súlyos veszteséget szenvedett.

Csáky András Esze és Perényi hajdúival, mint tudjuk, május 26-án átkelt a Maroson Déva alatt és lejutott Vajdahunyad vidékére, ahonnan a kurucok közeledésére az ott parancsoló báró Tige ezredes csapatait visszavezette Gyulafehérvár felé. Károlyi parancsa a fegyverszünet kezdetéről

⁹² Feldzüge, II. Serie, VII. köt. 414—415. 1. A kuruc követeknek Kolozsvárra való érkezéséről Briccius naplójában feljegyzi, hogy a kuruc megbízottak az angliai és német békekövetekkel együtt máj. 26-án indultak tovább Kolozsvárról. *Szabó—Szilágyi: Történelmi Emlékek*. II. k. Pest, 1860.

⁹³ Mindkét levele Abrudbányán kelt id. h. A Heisternek mondott tisztt nem azonos sem H. Siegbert marsallal, sem annak öccsével, H. Hannibal tábornokkal. Valószínűleg egy velük rokon császári főtisztt volt.

Csákyt már a következő napon, tehát május 31-én, vagy legkésőbb június 1—2-a táján elérhette. De ő ezzel nem törődött, hanem tovább vonult Hátszeg felé. Elhatározását alvezérei, főleg a katonás gondolkodású, egyeneslelkű és a Fejedelem utasításait mindenkor tiszteletben tartó Esze Tamás nem helyeselték. Azt írja az eseményről szóló tudósításában: „... az ellenség is admoneált követéji által, hogyha ki nem megyünk ezen vármegyéből, velünk együtt meg nem alkuszuk”. Amikor pedig Csáky június 2-án egy mély szakadéokban fekvő községben, Alsószilváson letelepedett, Esze Tamásnak még azt a jó tanácsát sem fogadta meg, hogy vonuljon ki biztosabb helyre, mert itt a házak közt egérfogóba szoríthatják őket, ha egy császári osztag az ő előnyomulásukat a fegyverszünet tudatos megszegésének minősíti és itt megtámadja. De Csáky erre: „... mintegy fellobbanván azt mondotta, ha 10 000 német jü is, — a kutya teremtette — előtte ki nem nyomul!”⁹⁴

Ilyen népes kuruc sereg mozgolóását akkor, amikor a fegyverszünet már pár nap előtt a két harcoló fél között szabályszerűen megkötöttet, tehát mindenkinek az elért helyzetben kellett maradnia, a császáriak nem hagyták megtorlatlanul. Amikor báró Virmond tábornok, a Maros völgyében levő csapatok parancsnoka megtudta, hogy Csáky erős haddal átkelt a Maroson, és déli irányban halad tovább, két vértess ezreddel és néhány száz rác gyalogossal azonnal utánaindult. Június 2-án ért Vajdahunyadra s ott tudta meg, hogy a kurucok már előtte vannak, és délre még távolabb, Alsószilvás községben telepedtek le. Nem habozott soká.⁹⁵

Megállította a Sztrigy folyó keleti partján tovább vonuló Tige ezredet és éjjel 11 órakor felriasztva csapatát, elindult Alsószilvás felé.

Június 3-án éjjel után ért oda. Tige ezredes pedig akkor már szintén megközelítette a falu keleti szegélyét. A kurucok valóban a község házaiban pihentek s a környező dombokon csupán előőrsök biztosították az éjjeli nyugalmat. Virmond a rác gyalogságot az erdőkön át a falutól nyugatra húzódó dombokra küldte, maga pedig a lovasság élén az úton oly gyorsan követte őket, hogy amikor a rácok támadásától felriasztott kuruc előőrsök a faluba visszafutni kezdtek, már hátukon vitték az ellenséges lovasságot a község északi felébe. Ezalatt Tige előőrsé is behatolt keletről a faluba. Az álmukból felriasztott kurucok kimenekültek a faluból. Csákynek sikerült csapatait a dombokon hevenyészve tegnap kiásott előőrs sáncvonalban megállítani és védelemre elhelyezni. Így azután, amikor Virmond lovasai oda közeledtek, heves puskatűzzel fogadták. Egy ideig sikerült is a császáriak támadását feltartóztatni, de amikor Tige a falu elfoglalása után már hátulról is kezdte a sáncban elhelyezkedett kurucokat támadni, azok kénytelenek voltak a vonalat kiüríteni. A kurucok egy része Hátszeg, más része Dobra felé menekült a hegyek közé. A császári lovasság és a rácok egy ideig üldözték őket, azután a harc a reggeli órákban elült.

A kurucok vesztesége elég nagy volt. Virmond tábornok 5—600 főre becsüli a veszteségüket, 5 zászló, 21 ló és egy rézpénzzel tele ezredpénztár maradt a kezei közt.⁹⁶

⁹⁴ Idézi *Esze Tamás—Köpeczi Béla*: Esze Tamás, 60. l.

⁹⁵ A harcot helyesen írja le a bécsi Kriegsarchivban a Feldacten Ungarn 1706 jelzésű fasciculusban levő iratok alapján a Feldzüge, I. Serie, VII. kötetének 415. oldalán.

⁹⁶ Jelentése jún. 4-ről a nagyszombati volt hadtestparancsnokság irattárában. Idézi a Feldzüge a megjelölt helyen.

Esze Tamás harcjelentését a veszteséget illetőleg hitelesebbnek mondhatjuk. Ő csak másfélszáz halottról, 10 fogolyról számol be és jogosan vádolja Csákyt ezért a felesleges vérontásért és elítéli „a jó commendónak vakmerő és vigyázatlan voltát”.⁹⁷

Teljesen igaza van. Csálynak semmiképpen sem lett volna szabad a fegyverszünet megkötése után a harcot előidézni. Két küzdő fél közötti megállapodás — legyen az akár hadikövet, parlamentair kiküldése, akár fegyvernynyugvás vagy fegyverszünet — minden időben minden hadviselő fél felfogása szerint okvetlenül tiszteletben tartandó és követendő szabály. Ezzel nemcsak a kuruc hadinép és kuruc hadvezetés tekintélyének ártott, hanem ezredeinek súlyos veszteséget is okozott. A hadihelyzetten pedig ezzel sem segített, sőt a császáriak tekintélyét növelte a temesvári török pasa szemében, aki ezután megengedte Rabutinnak, hogy a Temesvárba a császári sereg részére érkezett és ott visszatartott gazdag ruhaszállítmányt a most már újból a császári kézbe jutott Verestoronyi szoroson keresztül Erdélybe bevithesse.⁹⁸

A fegyverek tehát Erdély sokat szenvedett földjén 1706 június elején egy időre elhallgattak. Károlyi tábornagy, amikor a fegyverszünet első határozott hírért megtudta, még május 22-én elkészítette azt az érdekes kimutatást, amelyben felsorolja az összes, a keze alá tartozó kuruc ezredeket, a fegyverszünet idejére nekik kijelölt szálláskörleteket és meghatározza, hogy azokat Erdélynek milyen vidékeiről kell élelmezni. Ez a táblázat tehát az akkori kuruc hadihelyzet hű képe, egyben pedig tanúbizonysága annak, hogy a Fejedelemtől a zsibói vereség után hadművelati bázisul kijelölt rövid lineából, Dés—Tasnád vonalából, kiindulva, a kuruc ezredek milyen nagy területeket tudtak visszaszerezni a császári sereg fennhatósága alól.⁹⁹

A táblázat címe: Anno 1706 Dje 22 May Erdély Országában lévő egész Hadaknak ad finem Juniý tett rendeléséről Standiáról Intertentiójáról és Passusiról való Memoriale.

A táblázatból kitűnik, hogy az erdélyi kuruc haderő a következő ezredek-ből állott:

Csáky András, Esze Tamás, Perényi Miklós gyalog ezredei és Bikk László lovasezrede túl a Maroson Hátszeg vidékén Hunyad vármegyében a Vaskapun Bárig és a Verestorony passzusokban.

Draguli, Öllýüs János hajdúi Dobrán, a Maroson túl a török megszállt terület felé eső hágókon, vigyáznak Hátszeg és Déva havasaira és Dobrán a Maros partjára, Illyével átellenben.

Andrássy Zakariás, Öllýüs János ezredének egy részével és Bessenyei ezredével a Maros parton Branyicskán innen és ha ez a hely nem kerül a kurucok kezébe, akkor Illyén.

Perényi Miklós, Kajdi István és Ecsedi János gyalogezredei és Gencsy lovasezrede Abrudbányán és a körülötte való hágókon.

Nyuzó Mihály ezredével és Kókai csapatával Zalatna előtt Fejérvár felől.

⁹⁷ Esze—Köpeczi: Esze Tamás, id. h. 60. l.

⁹⁸ Feldzüge, id. h.

⁹⁹ O. L. Thaly gyűjteményében az 1706. évi iratok közt. Hadtörténeti fontossága miatt érdemesnek tartom ennek a hadrendi táblázatnak két legfontosabb rovatát, azaz a kuruc ezredek felsorolását és a fegyverszüneti időben való tartózkodási helyét, itt egész terjedelmében ismertetni. Ezzel megadom a lehetőséget az e korszak Erdélyi hadműveleteivel foglalkozó későbbi történetkutatóknak ahhoz, hogy erről a bázison kiindulva folytathassák e hadjárat 1706. és 1707. évi hadműveleteinek összehallgatását.

Gencsy Zsigmond ezredének más része a Fejérvár és Enyed közti passzuson a Maros mellett.

Ujvárosi Szücs János ezredes Torockó vidékén a Maros mellett, Torda, Enyed és Kocsárd között.

Bikk László, Rácz András, Csáky és Teleki ezredeivel Kalotaszeg, Mogyorótelek és Gyalu környékén Kolozsvár felé vigyáz.

Ujvárossi János, Vay László ezredével és a hajdú városiakkal Nagyalmásan Kolozsvár, Gyalu és Bonchida előtt.

Nádaskay ezredével Lak vidékén.

Szappanos Mihály ezrede Bonchida és Dés előtt.

Jósika Dániel ezrede Lápos vidékén, Beszterce, Bethlen és Dés előtt.

Orosz Pál brigadéros a maga ezredével Zilahon.

Boné András ezrede Kenyheczy ezredével Nagyvárad alatt.

Sennyey Ferenc és Karánci Mihály ezredei Belényes vidékén.¹⁰⁰

A sok nyomorúságot szívós kitartással kiálló kuruc hadinép tehát a felszabadított Erdély nyugati felén a fegyverszünet két hónapja alatt végre pihenőhöz jutott és az ezredparancsnokoknak idejük volt ezredeik rendbeszedéséhez. Rákóczi az 1705/6 telén lefolyt hadakozásban elért eredménnyel meg lehetett elégedve. Ha az itt ismertetett táblázat adatainak mérlegelésével egy pillantást vetünk Erdély nyugati felének térképére, látjuk, hogy az most már szilárdan a Fejedelem fennhatósága alá került. A kuruc ezredek a fogyatékos vagy helyenként teljesen hiányzó vezetés ellenére is a népi erők segítségével szép katonai teljesítményre tekinthettek vissza. Fokozatosan kiszorították a császári katonaságot a nyugati Erdély községeiből és annak sok kárt, veszteséget okoztak. Folytonos mozgolódásaikkal, kisebb-nagyobb helyi rajtaütésekkel és aprólékharccal megakadályozták a császári főparancsnokot abban, hogy az Erdélyben akkor állomásozó haderejét idejében összeszedhesse és a bécsi udvari haditanács parancsa szerint már a tavasz elején, tehát a fegyverszünet bekövetkezte előtt, kiválassza a magyarországi hadszíntérre. A fegyverszünet híre nem a Tiszánál érte Rabutint, mint azt remélték, hanem még mélyen bent Erdélyben. Így tehát kénytelen volt a fegyverszünet lejártát is még Erdélyben bevárni és csak azután indulhatott el.

Az erdélyi kuruc haderő helyzete viszont lehetővé tette azt, hogy a császári csapatok eltávozása után az ottmaradt kuruc ezredek továbbra is tért nyerjenek. Amikor pedig a következő év elején az akkor már Erdélyben parancsoló Pekry Lőrinc tábornagy csapatai 1707. február 10-én a székely-kocsárdi táborban egy erős császári csapatot megrohantak és széjjelverték, a kurucok hadihelyzete Erdélyben annyira megerősödött, hogy Rákóczi pár hónap múlva, 1707 április elején magát Erdély fejedelmi székébe beiktattathatta.

A szegény föld népe, amelynek sorsával Rákóczi egyéni sorsát összekötötte, Fejedelmét ezekben a nehéz téli hónapokban sem hagyta cserben. A zsigor csata után Erdélyben bekövetkezett hadihelyzet és az elért szép eredmény ennek a népi haderőnek az érdeme.

MARKÓ ÁRPÁD

¹⁰⁰ Ahol a kimutatásban ugyanaz az ezredparancsnok és ezredének neve többször fordul elő, az azt jelenti, hogy az ezredet vagy több részre felosztva helyezték el különböző helyeken, vagy pedig — pl. Perényi Miklósnál —, hogy a nevét viselő ezred másutt volt és ő, személy szerint, másutt parancsolt.

KIADATLAN GÖRGEY-IRATOK 1849 AUGUSZTUSÁBÓL

A világsi fegyverletételt megelőző s követő hetek eseményeire, bennük Görgey szerepére igen jelentékeny iratanyag van közrebocsátva. A szereplők kezén maradt okmányok kiadásán kívül¹ utóbb alapos kiaknázásra kerültek e tekintetben a bécsi és a hazai levéltárak², úgyhogy ma már e hetek eseményeinek, ill. Görgey ezidőbeli cselekedeteinek legtöbb mozzanata aktaszerűen is megvilágítható.

Mégis kétségtelen hiányossága idevágó történeti irodalmunknak, hogy nem terjeszkedett ki — az ellenforradalmi korszakban persze nem is terjeszkedhetett ki — a Szovjetunió levéltáaira³, holott nyilvánvaló, hogy ott nagy anyag áll rendelkezésre nemcsak ez időszak általános történetére, hanem Görgeynek a cári seregek parancsnokságával való érintkezésére, fegyverletételére s azt követő tevékenységére is.

E sorok írójának szovjetunióbeli tanulmányútja során, 1954 őszén, a szovjet kollégák lekötő szívésségétől támogatva, módja nyílt arra, hogy néhányhetes kutatást folytasson az egykori cári külügyminisztérium levéltárában⁴, s így kezdeti lépéseket tegyen a vonatkozó iratanyag feltárására.

A rendelkezésre álló rövid idő persze a számbajövő okmányok csupán *kis részének* átnézésére futotta, mégis bizonyos szerény eredménnyel járt. Ami Görgey tevékenységét illeti, egy pár ismert és kiadott levelén (ill. ezek orosz fordításán) kívül néhány — szövegszerűen, ill. teljesen — ismeretlen iratára is rábukkantunk, köztük olyanokra, amelyek alapul szolgálnak ahhoz, hogy a fegyverletétel körüli napok egy-két, kisebb-nagyobb mozzanatára vonatkozó történeti ismereteinket bizonyos mértékig pontosabbá tegyük.

¹ L. különösen *id. Görgey István*: 1848 és 1849-ből. Emlékek és benyomások. III. k. Bpest, 1888.

² Elsősorban *Steier Lajos* által: Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezdres visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról. Bpest, 1924., s főként: Haynau és Paskievics, II. k. Bpest, é. n. — L. még legújabbban *Barta István* gondos forráskiadványát: Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. 1849. április 15.—augusztus 15. (Kossuth Lajos Összes Munkái XV. k.) Bpest, 1955.

³ Oroszországi iratanyagra *Kosáry Domokos* egy-két helyütt hivatkozik (*Stcherbatow*: Le Feld-Maréchal Prince Paskiévitich, sa vie politique et militaire d'après des documents inédits. VI. St. Petersburg 1899. és *P. A. Авербух*: Царская интервенция в борьбе с венгерской революцией 1848—1849 гг. Москва. 1935. nyomán): A Görgey-kérdés és története. Bpest, 1936. 49, 61. l. — Hasonlóan *Dionys v. Jánossy*: Die russische Intervention in Ungarn im Jahre 1849. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. I. Bpest, 1931. 327—328 l.; *Steier*: Haynau és Paskievics. II. 301—302. l.

⁴ Vö. Századok, 1955. 2. szám. 242. l.

A következőkben röviden beszámolunk a cári külügyminisztérium levéltárában általunk fellelt Görgey-iratokról; a közülük ismeretleneket, ill. kiadatlanokat közöljük, némely — az iratok megértéséhez szükséges — megjegyzések kíséretében.

1

Görgey Artur első írásbeli érintkezése a cári csapatok parancsnokságával — mint ismeretes — 1849. július 20-a táján történt, amikor két cári tiszt kereste fel nagyszombati főhadiszállásán: Katlarov százados és Rüdiger hadnagy, akiket a gróf Rüdiger tábornok hadtestének lozák előhadát vezető Chrulov ezredes küldött ki hadikövetül, fegyverszünet kötése céljából. Az idevonatkozó iratokat, Görgeynek Paskievics tábornagyhoz intézett két válaszlevelét nem sikerült feltalálnunk a cári külügyminisztérium levéltárában; tudott dolog azonban⁵, hogy Görgey a fegyverszüneti javaslatot elhárította, a Katlarov és Rüdiger által írásbafoglalt békefeltételeket azonban — köztük azt az ajánlatot, hogy a magyar tisztek, ha akarnak, rendfokozatukat megtartva átléphetnek a cári hadseregbe — érdemi megjegyzés nélkül véleménynyilvánítás céljából a hadtestekhez továbbította; a beérkezett válaszok alapján azután visszautasította, kijelentve, hogy serege mindaddig harcol, amíg az 1848-as alkotmányt biztosítva nem látja. Fontos azonban megemlíteni, hogy Görgey még Rimaszombatban Katlarov kapitánynak négy-szemközt azt a titkos közlést tette, hogy „Magyarország legszorongatóbb állásában inkább orosz fejedelmet fogadna el, mint osztrákot”.⁶

Alig néhány nappal később, július 24-én vette kézhez Görgey, most már alsózsolcai főhadiszállásán, egy környékbeli magyar földbirtokosnő, özvegy Boryné közvetítésével, Rüdiger tábornok levelet, aki felszólította, közölje, milyen feltételek mellett hajlandó megadni magát. Görgeynek még aznap Alsózsolcán kelt válaszlevele orosz fordításban megtalálható a cári külügyminisztérium levéltárában⁷, minthogy azonban Görgey István által már publikált iratról van szó⁸, közlésétől e helyütt eltekintünk. Görgey vála-

⁵ A vonatkozó egész aktaanyag — köztük Görgeynek Paskievics herceghez intézett első, kétnapi haladékat kérő (Rimaszombat, 1849. július 21.), majd második, érdemi (Sajószentpéter, 1849. július 22.) válaszlevele — többször is publikálásra került. L. B. Szemere: Batthyány, Görgey, Kossuth. Hamburg, 1853. II. 98. kk.; Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. III.² Pest, 1872. 335. kk.; Görgey István, i. m. III. 199. kk.; Gelich Richárd: Magyarország függetlenségi harca 1848—49-ben. Bpest, é. n. III. 772. kk.; Steier: Haynau és Paskievics. II. 106. kk.

⁶ A titkos közlésre Görgey csupán utalt Paskievicshez intézett első válaszlevelében; tartalmát azonban kifejtette a kormánynak beküldött másolati példányhoz fűgészített megjegyzésében. — L. az előző jegyzetben megadott műveket.

⁷ Moszkva. Архив Внешней Политики России. Канцелярия МИД, г. 1849. Дело № 1538. 121-122 и 123-124. Перевод“ письма Гергея к “ Генерал“-Ад“ютанту Графу Ридигеру от“ . . . Июля 1848 года.

⁸ Rüdiger levelét (Balassagyarmat, 1849. júl. 19.) l. Görgey Arthur: Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években. Bpest, 1911. II. 271—272. l.; Horváth Mihály, i. m. III. 342—343. l.; Görgey István, i. m. III. 230—231. l.; Gelich, i. m. III. 781—782. l. — Görgey válaszát maga (i. m. II. 273. l.) és ő reá hivatkozva Horváth Mihály (i. m. III. 343—344. l.) csak tartalmilag ismerteti; Görgey István viszont (i. m. III. 235—236. l.) és nyomán Gelich (i. m. III. 783—784. l.) szöveg szerint közli. — Görgey válaszlevelének kelte hiányzik az általunk felt orosz fordításból; Görgey István július 24-ét közli, a kormánynak egy későbbi, július 30-án Makról keltezett, Görgeyhez intézett levele júl. 25-ét említi. Utóbbi levél közölve Steiernél, i. m. II. 138—145. l.

szában egyrészt kijelentette: „nekünk mint becsületes embereknek mindaddig küzdenünk kell, míg a mi békés polgártársaink a leigáztatás veszedelmétől meg nem szabadultak, vagy pedig mi magunk az egyenetlen küzdelemben dicsőségesen el nem bukunk”, — másrészt felajánlotta közvetítését a cári főparancsnokság és „Magyarország ideiglenes kormánya” között.

A kormány — amely Görgey, ill. Bónis Sámuel kormánybiztos részéről tájékoztatást kapott a rimaszombati hadikövetségről, valamint a Rüdigerrel folyt levélváltásról — Szegezen július 29-éről 30-ára hajló éjjel tartott ülésén foglalkozott a kérdéssel⁹. A minisztertanácsi határozat joggal rótta meg Görgeyt, amiért a Katlarov—Rüdiger-féle, „egyenesen a haza zászlóinak elhagyására felhívó” ajánlatot hadtestparancsnokainak még a kormánnyal való közlés előtt megfontolás céljából kiadta, s amiért a harc céljaként a 48-as alkotmányra hivatkozva, negligálta a függetlenségi nyilatkozatot; ezért Szemere Bertalan miniszterelnököt s gróf Batthyány Kázmér külügyminisztert kiküldte Görgey főhadiszállására, hogy Görgeynek a kormány iránti magatartásával kapcsolatos problémákat tisztázzák, másfelől, hogy a cári seregek parancsnokságával való érintkezést továbbfolytassák. A Szemere és Batthyány küldetéséből létrejött s Görgey közreműködésével Cseodajev, ill. Rüdiger tábornok révén Paskievicshez juttatott első (augusztus 5-én Nagyváradról útnak indított) és második (augusztus 6-án Gyapjun szerkesztett) államiratnak a cári külügyminisztérium levéltárában nem sikerült nyomára akadnunk; ismeretes¹⁰ azonban, hogy ez iratokban egyre inkább kifejezést öltött az a

⁹ A minisztertanácsi jegyzőkönyvet közli német fordításban *Steier*, i. m. II. 129. kk., magyarul *Barta*, i. m. 797. kk. — A jegyzőkönyvben csak a sajozszeptéteri válaszlévről van szó; de az előbb említett július 30-i levélből kétségtelen, hogy a kormány megkapta az alsószolcai válaszlevelet is.

¹⁰ *Görgey Artur* (i. m. II. 320 kk.), *Szemere* (i. m. II. 107. kk.), *Horváth Mihály* (i. m. III. 436. kk.), *Görgey István* (i. m. III. 335. kk.), *Gelich* (i. m. III. 806. kk.) többé-kevésbé részletesen szólnak az államiratokról, de azok szövegét nem adják. *Steier* (i. m. II. 154—156. l.) közli Görgeynek Cseodajev tábornokhoz augusztus 5-én Nagyváradon kelt levelét; ebből kiderül, hogy első államiratként voltaképpen az a — már említett — levél szolgált, amelyet július 30-i makói keltezéssel a kormány Görgeyhez címezett. Ugyanerre a következtetésre jut *Barta* (i. m. 839. l.), aki a július 30-i levelet újból kiadta (i. m. 801—804. l.).

A második államirat szövegét nem bírjuk — *Barta* szerint (i. m. 839. l.) francia nyelvű valószínű fogalmazványa megvan a Borsod—Miskolci Múzeum 1848—49-es iratanyagában; keletkezését megvilágítja Szemere Bertalannak Nagyszalontáról Kossuthhoz intézett augusztus 7-i levele. (Közölve *Steiernél*, i. m. II. 159—162. l.) — Sokszor közlésre került viszont a — második államirat tartalmára kétségtelenül hatást gyakoroló — augusztus 4-én Aradon kelt és augusztus 6-án Nagyszalontán kézbesített Kossuth-levél. Először Kemény Zsigmond tette közzé a Pesti Napló 1867. évi szeptember 24-i számában, Kossuth kompromittálása végett, adalékként ahhoz a Kossuthot támadó cikksorozathoz, amely az 1867. augusztus 20-i váci levél hatásának paralizálása céljából látott napvilágot a Pesti Napló 1867. szeptember—októberi számaiban. (Vö. *Pach Zsigmond Pál*: A dualizmus rendszerének első évei Magyarországon. Századok, 1955. I. szám. 43, 69. l.) Utóbb közölte *Szeremei Samu*: Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről. Pest, 1868. II. 275. l.; *Görgey István*, i. m. III. 341—342. l.; *Steier*, i. m. II. 81—82. l.; *Barta*, i. m. 820—821. l.

Végül Aradon, augusztus 10-én a kormány egy harmadik államiratot is szerkesztett — I. *Görgey Artur* (i. m. II. 338—339. l.), *Görgey István* (i. m. III. 389. l.) *Steier*, (i. m. II. 204—205. l.), de szövege csak *Bartánál* (i. m. 840—843. l.) — amely már nyíltan felajánlotta a koronát a cári család egy hercegének. Ennek elküldésére, a közbejött események miatt, már nem került sor.

Megjegyzendő, hogy az államiratokkal kapcsolatban Görgey Artur utólag azt a látszatot akarta kelteni, mintha ezek elküldését maga eleve céltalannak tartotta volna,

— minden reálpolitikai alapot nélkülöző, torz — elképzelés, amelyet, mint utaltunk rá, Görgey előszóban, már Nagyszombatban felvetett Katlarov kapitány előtt, de augusztus 6-án Nagyszalontán a táborba érkezett levele szerint Kossuth is magáévá tett: a magyar trón felajánlása a cári család egy sarjának.

A második államiratot — mint ismeretes — Pöltenberg Ernő tábornok és Beniczky Lajos ezredes, mint parlamenterek, augusztus 7-én vitték magukkal Nagyszalontáról s augusztus 8-án adták át Rüdiger tábornoknak ártándi táborában. Paskievicshez — aki akkor Debrecenben tartotta főhadiszállását — nem juthattak el; augusztus 9-én azonban kézhez kapták Rüdigernek Görgeyhez intézett levelét, amely a varsói herceg választát tartalmazta. A rövid válasz — amely a Magyarországra jött cári hadsereg kizárólagos rendeltetését a harcban jelölte meg s tárgyalás dolgában az osztrák hadsereg főparancsnokához utasított — immár szertefoszlatta a cári sarj trónraültetésével kötendő különbéke irreális elképzelését¹¹. A Rüdiger részéről tanúsított udvarias fogadtatás, kivált pedig a Frolov tábornokkal, Rüdiger vezérkari főnökével augusztus 8-án este folytatott hosszú beszélgetés azonban alkalmas volt arra, hogy némi reményeket ébresszen a magyar parlamenterekben a Paskievics, ill. Rüdiger előtt történő feltétlen megadás esetére a cári közbenjárást illetően.¹²

Görgey azonban *nem várta be* Pöltenberg és Beniczky visszaérkezését. Miután a temesvári csatavesztés hírének vétele után, az ismeretes körülmények között augusztus 11-én délelőtt kierőszakolta Kossuth lemondását s a polgári és katonai főhatalomnak a maga személyére ruházását — miben főérve az

s főleg mintha a korona felajánlásának gondolatát a maga részéről „a kétségbeesés örületében fogamzott, merőben meggondolatlan elhatározásnak” (i. m. II. 316. l.) tekintette volna. Ezzel szemben kétségtelen az, hogy a korona felajánlásának — az államiratokban egyre nyíltabban kifejeződő — gondolatát maga Görgey már július 20-án megpendítette Katlarov százados előtt, mint a rimaszombati válaszevel utolsó pontja Görgeynek ahhoz fűzött fent említett írásbeli megjegyzése tanúsítja.

Görgey Artur emlékirataiban (i. m. II. 257—258. l.) persze elsiklott ez utóbbi tények felett. *Görgey István* már nem tehette ezt, mert a rimaszombati levelet, Görge megjegyzésével együtt, *Szemere Bertalan* időközben publikálta. (I. m. II. 98. kk.) Mindez azonban nem gátolta abban, hogy — a saját maga által is közölt adatok ellenére — bátyja beállítását kövesse s iparkodjék kiszínezni (I. m. III. 199 kk., 336. kk.)

¹¹ Rüdiger ártándi levelét közli *Görgei Artur*, i. m. II. 362—363. l.; *Horváth Mihály*, i. m. III. 437. l.; *Görgey István*, i. m. III. 548—549. l.; *Gelich*, i. m. III. 855—856. l. — A levelet a cári külügyminisztérium levéltárában nem találtuk; egy német nyelvű irat azonban, amely már a fegyverletétel után készült, összefoglalva az utolsó napok eseményeit, a következőképpen utal rá: „...schickten die Insurgenten von Groß-Wardein ihren General Peltenberg als Parlamentair in das russische Hauptquartier wegen Niederlegung der Waffen zu unterhandeln. Sie erhielten die Antwort: die russischen Hilfstruppen sind gekommen um zu schlagen und nicht um zu unterhandeln.” Канцелярия МПД, год 1849. Дело № 1538. 173.

¹² A Pöltenberg—Beniczky követségre nézve a már idézettekben kívül különösen Beniczky visszaemlékezései szolgálnak becses forrásul. L. *Steier*: Beniczky... 338. kk. — Megjegyzendő azonban, amit Beniczky is kiemel, hogy Frolov tábornok sem merte *garantálni* az osztrákoknak való kiszolgáltatás elhárítását (uo. 351. l.).

Az az állítás, mely szerint a hadikövetek Görgeynek arra a kérdésre, „hajlandóak-e az oroszok az osztrákok háta mögött tárgyalni vele a fegyverletételről, ... Rüdiger igenlő választ” hozták, — miként Spira György írja a II/1 egyetemi tankönyv kötetben (Magyarország története 1790—1849. Bpest. 1957. 510. l.). — természetesen téves.

volt, hogy a cári főparancsnokság a kormánnyal nem, csak vele hajlandó tárgyalni¹³ —, leült s megírta levelét Rüdigernek . . . a feltétel nélküli megadásról, augusztus 11-ének azokban a délutáni óráiban, amikor államfői meghatalmazása még életbe sem lépett¹⁴. A levél fogalmazványát nyomban rögtönzött haditanács elé terjesztette¹⁵, azzal elfogadtatta; úgyhogy amikor Pöltenberg és Beniczky „estve felé”¹⁶ megérkeztek, „már mindent véglegesen elrendezve találtak”: a Görgey újabb levelének eljuttatására kiszemelt hadikövetek — gróf Bethlen Gergely ezredes, gróf Eszterházy István és gróf Schmidegg Kálmán százados — „már utazásra készen álltak s lovaik felnyergelve az udvaron”¹⁷.

Görgeynek ez a döntő-jelentőségű levele megvan a cári külügyminisztérium levéltárában, az eredeti németnyelvű szöveg másolataként¹⁸, továbbá

¹³ Görgey az augusztus 10-i minisztertanácsban — mint Horváth Mihály előadja — olyan értelemben szólalt fel, hogy „ha az oroszoknak az eddigieknél (értse: a Pöltenberg és Beniczky által átnyújtott államiratnál) világosabb s határozottabb ajánlatok, s pedig ő általa, mint seregszerező által tételnek, valószínűleg mégis lehetne valamit kieszközölni”; másnap még továbbment s azzal az indokolással utasította vissza a — számára először kiadott, tárgyalásokra feljogosító — kormány meghatalmazást, s kényszerítette ki a kormány lemondását, hogy a cári főparancsnokság részéről „vele mindaddig alkudni nem fognak, míg tudják, hogy az ő háta mögött fennáll az ideiglenes kormány”. (Horváth, i. m. III. 454. kk., különösen 465, 472, 476—477, 484—486, 489—490. l. — Vö. Steier, i. m. II. 197. kk., különösen 204—206, 212—213. l.)

Görgey Artur emlékirataiban mindezt elhallgatja, az augusztus 10-i minisztertanácsról szólván (i. m. II. 329. kk.), éppúgy, mint augusztus 11-e eseményeivel kapcsolatban (i. m. II. 349. kk.), úgy próbálva magyarázni a dolgot, hogy ezt csupán *hütek* róla (így Kossuth is), a nélkül, hogy maga e hiedelemnek tápot adott volna (i. m. II. 356. kk.).

¹⁴ Kossuth Görgeyhez intézett lemondó, ill. felhatalmazó levele augusztus 11-én délután 2 órakor kelt és este 8 óráig jelölte meg érvénybe lépésének időpontjaként. Közzölte pl. *Görgey István*nál (i. m. III. 544—545. l.).

¹⁵ A rögtönzött haditanács résztvevőit illetően maga *Görgey Artur* úgy nyilatkozik, hogy a fogalmazványt csupán „az időközben a főhadiszálláson haditanácsba gyűlt, ekkor szolgálaton kívül ért tábornokok és magasabb rangú törzsisztiek előtt” olvasta fel (i. m. II. 366. l.); azok előtt — fűzi ehhez Horváth Mihály —, „kik Görgey tábori kamarilláját alkották” (i. m. III. 489. l.). Hasonlóan Beniczky is: „Die erprobtesten Anhänger der Görgeyschen Politik . . . bilden schnell ein Beratungskomitee . . .” stb. (Steier, i. m. 357. l.). — Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy a tanácskozásban részt nem vettek előtt titokban tartották, hogy *feltétel nélküli* megadást határoztak el. (Erre nézve l. a későbbieket.)

Téves tehát az az állítás — amit Kosáry teszi (i. m. 68. l.) —, mely szerint „Görgey, miután a következő napi (értse: Kossuth lemondását követő napi) szabályszerű haditanács elfogadta az oroszok előtti fegyverletétel eszméjét, az orosz táborba továbbította Rüdigerhez írt levelét”. Szerző itt a Rüdigerhez küldendő levelet elfogadó, aug. 11-i aradi haditanácsot feltehetően a Világoson augusztus 12-én tartott haditanáccsal téveszti össze. (L. később.)

¹⁶ *Görgey István* jelöli meg így Pöltenbergék visszaérkezésének időpontját (i. m. III. 548. l.). Ezt támasztják alá Beniczky visszaemlékezései is. Eszerint Világosvárról Aradra mentükben Kossuthal — aki délután 4 órakor távozott Aradról — útközben, Radnán találkoztak (Steier, i. m. 354. l.). Megjegyzendő, hogy maga Görgey Artur sem állítja, hogy a levélírással megvárta volna Pöltenbergék visszaérkezését. „Miután az ideiglenes kormány leköszönő okiratát megkaptam és azt a szolgálati jelentést is vettem, hogy Kossuth már elutazott: gróf Rüdiger orosz lovassági tábornokhoz intézett levelet fogalmaztam . . .” (I. m. II. 366. l.) A levél formailag sem utal vissza Rüdiger ártándi levelére.

¹⁷ Beniczky visszaemlékezéseiből (Steier, i. m. 354, 357. l.).

¹⁸ Brief des Oberbefehlshabers der Ungarischen Insurgenten Armees, H. Arthur von Görgey an den Befehlshaber des Kais. Russischen 3-ten Infanterie-Korps, Generalen der Kavallerie, Grafen Rüdiger. Канцелярия МИД, год 1849. Дело № 1538. 163—164.

francia¹⁹ és orosz²⁰ fordításban. Minthogy többszörösen publikált²¹ iratról van szó, szövegét e helyütt nem adjuk. Csupán arra kívánjuk külön is felhívni a figyelmet, hogy Görgey e levelében — miután közölte Rüdigerrel a kormány lemondását s mint a főhatalom birtokosa, bejelentette a feltétel nélküli fegyverletételt — egyben azon nyomban tudomására hozta a cári tábornoknak serege *tervezett menetállomásait a következő napokra*, „abból a célból — mint írja —, hogy Ön hadseregével az osztrák csapatok és az enyéim közé húzódjék, *hogy engem körülzárjon* és amazoktól elválasszon”²². Nyilvánvaló, hogy az ilyen természetű közlést egy hadvezér részéről az ellenséges parancsnok számára — még feltétel nélküli fegyverletételt felajánlása esetén is, amannak elfogadása előtt — enyhén szólva, különös eljárásnak kell minősítenünk.

Az említett menetirányt Görgey már este 7 órakor parancsba foglalta,²³ a hadikövetek a levéllel 9 óra tájban útra keltek²⁴, s kisvártatva a sereg is megindult²⁵ — a Rüdigernek kiadott másnapi menetállomás: Világos felé.

2

A gróf Bethlen Gergely ezredes vezette hadikövetség, amely az augusztus 11-ről 12-re hajló éjszakán kisjenői hadiszállásán adta át Rüdigernek a feltétlen megadásról szóló Görgey-levelet²⁶, augusztus 12-én délfelé érkezett vissza az immár Világoson levő főhadiszállásra, Paradovszki cári tábornokkal együtt, akit csakhamar Frolov tábornok, Rüdiger gróf vezérkari főnöke követett, hogy Görgeyvel a fegyverletételt gyakorlati részleteit megbeszélje. Emellett a Frolov és Görgey közti beszélgetésen — mint a leírások lényegileg egybehangzóan tanúsítják²⁷ — Rüdigernek arról az üzenetéről is szó esett, hogy ő ugyan

¹⁹ Traduction d'une lettre adressée par M. Arthur Görgey à M. le Comte de Rüdiger, en date d'Arad, le 11. Août (v. st.) 1849. à 9 heures du soir. Uo. 115—117.

²⁰ Перевод "письма Гергея к" Господины Генерал" "Ад"ютангу Графу Ридигеру от 11-го Августа (н. с.) 1849 г. (из Альт-Арада). — Uo. 125—126. és 127—128.

²¹ *Görgey Artur* emlékirataiban e levelet csak tartalmilag ismerteteti (i. m. II. 366. l.). A német nyelvű szöveg magyar fordítása azonban már 1849. szeptember 27-én megjelent a Komáromi Lapokban; utóbb pedig *Horváth Mihály* (i. m. III. 487—489. l.), *Görgey István* (i. m. III. 569—570. l.), *Gelich* (i. m. III. 856—858. l.) tette közzé.

²² „Ich marschiere morgen den 12ten August nach Világos, übermorgen den 13ten nach Boros Jenő, den 14ten nach Beél, welches ich Ihnen aus dem Grunde mittheile, damit Sie sich mit Ihrer Macht zwischen die österreichischen und meine eigenen Truppen ziehen, um mich einzuschließen und von jenen zu trennen.” — (*Kiemelés tőlem* — P. Zs. P.)

²³ Az augusztus 12-ére szóló menetdiszpozíciót közli *Görgey István* (i. m. III. 574. l.).

²⁴ Görgey levele, mint láttuk, délután íródott. Keltezése — esti 9 óra — Bethlenék elindulásának időpontját jelzi. Vö. „Mihelyt elmúlt a batáridő, melyen belül Kossuth a kormányzói mel^lóságát magának még fönntartotta (amint már említém, ez valamelyik esti óra volt, ha nem csalódom, a nyolcadik, augusztus 11-én), három hadikövetünk útra kelt ó-aradi főhadiszállásunkról, ama levelemet gróf Rüdiger lovassági tábornoknak megviendő.” (*Görgey Artur*, i. m. II. 367. l.).

²⁵ L. Beniczky visszaemlékezéseit (*Steier*, i. m. 358. l.).

²⁶ „General Graf Rüdiger... erhielt in Kis-Jenő durch Graf Bethlen, dem die Grafen Eszterházy und Schmidegg beigegeben sind, einen Brief Görgeys, worin er erklärt, daß nach der Abdankung des schwachen Directoriums die höchste Gewalt seinen Händen übertragen sei, und nun bereit ist, unbedingt mit seiner Armee die Waffen zu strecken.” Az említett német nyelvű összefoglalóban. Канцелярия МИД, год 1849. Дело № 1538. 173.

²⁷ *Görgey Artur*, i. m. II. 380. l.; *Horváth Mihály*, i. m. III. 494—495. l.; *Görgey István*, i. m. III. 577. kk.; *Gelich*, i. m. III. 862. l.; *Steier*, i. m. II. 226. l.

— azon kívül, hogy a megadásnál osztrák katonák nem lesznek jelen — semmit sem ígérhet, de amennyiben Görgey „a magyar hadsereg méltányos óhajtásait” írásba foglalja, a maga részéről hajlandó azokat felsőbb helyre pártolólág felterjeszteni.

Hogy az „óhajtások” összeállítása s írásba foglalása miként és mikor történt, a visszaemlékezések és leírások nem adják elő egyértelműen²⁸. Arról azonban többen egybehangzóan szólnak, hogy amikor augusztus 13-án déltájban, közvetlenül a fegyverletétel előtt, a szállósi síkon Görgey találkozott Rüdigerrel s rövid beszélgetést folytatott vele, ennek során átadta neki a hadsereg óhajtásait magábanfoglaló jegyzéket²⁹.

Milyen kívánságokat tartalmazott ez a jegyzék? Erre nézve eddig Görgey István munkája szolgált forrásul, aki ugyan az iratot magát nem tette közzé, de Ármin bátyja³⁰ jegyzeteire és saját „élénk emlékezet”-ére hivatkozva, arról számolt be, hogy a csapatoktól „begyűlt nyilatkozatokból... a következő pontok állítottak össze a főhadiszállásban :

1. a tábornokok és főtisztek megtarthassák kardjaikat ;
2. az egész hadsereg és hozzá csatlakozott polgári sorsúak részére amnesztia kieszközlése ;
3. személyes szabadság és szabad rendelkezés a körülöttünk lévő ingó vagyonokról (ló, koci stb.) ;

²⁸ *Görgey István* szerint „Görgey Arthur legott (tehát rögtön a Frolovval folytatott déli tárgyalás után) körözvényt bocsátott ki, mely szerint mindenik hadtest írásban nyilatkozzék és terjessze fel hozzá pontonként a maga véleményét, kívánatait”. (I. m. III. 580. l.) Ennek ellentmond azonban saját későbbi közlése, amely szerint Görgey Arturnak csak „négy és ötóra közt délután” — amikor a táborból zendülés jeleit hozták hírül — jutott eszébe, hogy a sereggel még nem közölte a haditanács előző napi, a feltétlen megadásra vonatkozó határozatát ; ezért lóra kapott s kíséretével a táborba indult. (I. m. III. 589. l.) A feltétlen megadásra vonatkozó határozat közlése előtt azonban aligha lehetett bekérni a „méltányos óhajtásokat”, — vagy ha igen, csak kifejezetten meglepetésszerű szándékkal. Valószínűbbnek látszik, hogy a kívánságok bekérésére csak most, a délutáni órákban, az izgatott hangulat lecsendesítése céljából került sor. Ezt az a tény is valószínűsíti, hogy a 12-i délutánon nemcsak a táborban volt túlfeszített a hangulat, amikor „elterjedt a hír, hogy a fegyverletétel minden biztosíték nélkül csak kényre-kedvre fog történni”, hanem egy — Görgey István által csak nagyon felületesen érintett, Beniczky Lajos visszaemlékezéseiben azonban részletesen ismertetett — újabb haditanácson, ill. tiszti gyűlésen is, amelyet Görgey éppen „a terveit veszélyeztető hangulat leszerelése céljából” hívott össze. Itt Görgey az ellenkezőknek keréken kijelentette, hogy már nincsen muníciójuk (mert Aradon hagyták), s az orosz csapatoktól már körül vannak zárva. E gyűlés után ment Görgey a táborba, „hogy a csapatokat a történekről tájékoztassa s nyugalomra és rendre intse” (I. *Steier*: Beniczky... 359—362. l.) ; s minden bizonnyal ekkor és e célból történt a kívánságok bekérése is.

Mindebből igen kézenfekvőnek látszik egyrészt az, hogy Görgey nem feledékenységből — mint öccse igyekszik feltüntetni —, sem „számos félbemaradhatlan szolgálati ügyek elintézése miatt feltartóztatva” — mint saját maga írja (i. m. II. 373. l.) — mulasztotta el a csapatokat a feltétlen megadás elhatározásáról időben értesíteni, hanem szándékosan várt addig, amíg Rüdiger hadmozdulatai a sereget befejezett tény elé állították ; másrészt az, hogy a „méltányos óhajtások” bekérését éppen az emiatt pattanásig feszült hangulat enyhítésére igyekezett felhasználni.

²⁹ Továbbá a hadsereghez csatlakozott magyar polgári személyek — kormánytagok és országgyűlési képviselők — névsorát. (*Görgey Artur*, i. m. II. 385. l.; *Görgey István*, i. m. III. 615. l.)

³⁰ Görgey Ármin alezredes, Görgey Artur bátyja töltötte be ekkor a sereg vezérkari főnökének posztját.

4. a magyar pénzjegyek beváltása ;
5. az orosz cár ő felsége járjon közbe Magyarország érdekében az 1848. évi törvényes alkotmány helyreállítása végett ;
6. legyen szabad az e végre jelentkező magyar katonatiszteknek orosz szolgálatba belépni ugyanazon ranggal.”³¹

A szóbanforgó irat ismerete híján a továbbiakban Görgey István fenti közlésére támaszkodtak mindazok a történetírók, akik a fegyverletétél előadása kapcsán szót ejtettek a kívánságok átnyújtásáról és ismertették azok tartalmát³².

Pedig Görgey István „élénk emlékezete”, mint oly sok kérdésben, e helyütt sem működik pontosan. A Rüdigernek a fegyverletételt közvetlenül megelőzően átnyújtott, Görgey által aláírt levél ugyanis — amely orosz fordításban megmaradt a cári külügyminisztérium levéltárában³³ — a következőkpen hangzik : ³⁴

„Önként letéve a fegyvert a parancsnokságom alatt álló magyar seregekkel Öfelsége az Orosz Cár seregei előtt és feltétel nélkül meghódolva bátor bajtársaimmal együtt, feladatomban tekintem átnyújtani Önnek, Tábornok Úr, szerény óhajtaikat, és a legteljesebb tisztelettel megkérni Önt : ne utasítsa vissza kielégítésükre szolgáló közbenjárását Öhercegségénél, az Ön Magas Parancsnokánál és Öfelségénél, az Orosz Cárnál.

Bajtársaim kérései a következők :

1) Ne adják át őket mint bűnösöket Ausztriának ; kivált azokkal szemben ugyanis, akik eredetileg osztrák szolgálatban álltak, félő, hogy olyan módon járnának el, amelynek következménye az életüktől és esetleg becsületüktől való megfosztás lenne.

2) Minden tiszt kapjon engedélyt kard vagy szablya viselésére és mindenki közülük kész becsületszavát adni, hogy fogsága idején nem fog visszaélni ezzel a kegyvel.

3) Azoknak, akik közülük azt a kívánságot fejeznék ki, hogy orosz hadiszolgálatba lépnek, ezt a kérését ne utasítsák vissza.

4) Mindazoknak, akik önként megadják magukat, ingó vagyona, úgymint szekerei, lovaik, stb. kegyesen birtokukban hagyassék.

5) Ha az osztrák kormány önkényes rendelkezése folytán a magyar papírpénz elveszítene értékét, akkor nyújtsanak számunkra lehetőséget, hogy

³¹ *Görgey István*, i. m. III. 607—608. l. — Görgey Artur azt állítja, hogy az utolsó kívánság heves visszatetszést váltott ki belőle. (I. m. II. 380. l.) — Még jobban kiszínezi ezt Görgey István, aki szerint bátyja „ezt a pontot egyszerűen kitörölte az elébe terjesztett összeállításból, de miután utóbb azt jelentették neki, hogy sokan vannak, kik ezen kívánság föltételéhez ragaszkodnak, a körözüvényi intézkedés után a következetesség megkívánta, hogy a kívánságok jegyzékében beunhagyassék ez is” (i. m. III. 608. l.). — Ha így történt, Görgeynek vajmi csekély alapja volt a méltatlankodásra, hiszen az első orosz hadikövetség (Nagyszombat, 1849. júl. 20.) alkalmával a Katlarov százados és Rüdiger hadnagy által felajánlott békefeltételeknek éppen ez volt az első pontja, s Görgey ezt — mint ismertettük — minden megjegyzés nélkül továbbította véleménynyilvánítás céljából a hadtesteknek. A cári seregbe való átlépés lehetőségének gondolatát tehát maga Görgey hintette el a tisztikar körében.

³² Így *Gelich*, i. m. III. 862. l.; *Márki Sándor*: Az 1848—49-ik évi szabadságharc története. A Magyar Nemzet Története. (Szerk. Szilágyi Sándor) X. Bpest, 1898. 377. l.; *Steier*: Haynau és Paskievics. II. 226—227. l. stb.

³³ Канцелярия МИД, год 1849. Дело № 1538. 134-139. Перевод“ письма Гергея к“ Господину Генерал““Ад“ютанту Графу Ридигеру от 13-го Августа 1849 г. (Виллагош“).

³⁴ Fordításról lévén szó, magyar szöveget közlünk s jegyzetben adjuk az iratot oroszul.

beváltuk azokat az általános forgalomban lévő pénzjegyekre, mert különben, nem rendelkezvén más pénznemmel, nyomban a legkeservesebb megélhetési gondoknak lennénk kitéve.

6) Minthogy a Magyarország előtt álló jövő előttünk még ismeretlen, és minthogy lehetséges, hogy e harc minden résztvevőjét vérpad vagy legjobb esetben száműzetés várja, amennyiben Őfelsége az Orosz Cár, ismert nagylelkűségétől és igazságosságától indítva, nem tagadja meg Magyarországtól nagyhatalmú közbenjárását, akkor mindannyian bátorkodunk, nem annyira a magunk, mint minden honfitársunk javára, Őfelsége az Orosz Cár nagylelkű közbenjárását kérni avégett, hogy e szegény ország, amely már annyi szenvedésen ment keresztül, ne legyen újabbnak kitéve.

Velük együtt több polgári állású személy, hazájának békéltetése céljából, kész önként alávetni magát sorsa végzetének, az Orosz Cár Őfelsége belátása szerint. Ezek a polgári állású személyek Világosan maradnak és megvárják az orosz cári bizottság odaérkezését, amely teljhatalommal bírna a tekintetben, hogy hatáskörébe vegye mind az ott lévő egyéneket, mind pedig az állami javakat³⁵.

Világos, 1849. augusztus 13.

Görgey Artur
tábornok"

³⁵ Az orosz szöveg:

Складывая добровольно оружие с" состоящими под" моим" начальством" Венгерскими войсками перед" войсками Его Величества Императора Российского и безусловно покоряясь с" храбрыми моими товарищами, я долгом считаю поручить Вам", Г. Генерал", скромные их" желанія, и почтительнейше просить Вас" не отказать нам" в" Вашем" к" удовлетворенію оных" ходатайством" у Его Светлости Высокаго Вашего Начальника и у Его Величества Российскаго Императора.

Просьбы моих" товарищей заключаются в" следующем":

1-е) Чтобы они не были переданы Австріи как" преступники, ибо те именно, которые первоначально состояли в" Австрійской службѣ, опасаются чтобы с" ними небыло поступлено таким" способом" который бы имел" следствием" лишенія их" жизни и быть может" и чести.

2-е) Чтобы все офицеры получили позволеніе носить шпагу или саблю и во время состоянія их" в" плену каждый из" них" готов" дать честное слово что таковой милости во зло неупотребит".

3-е) Чтобы тем" из" них", которые бы из"явили желаніе вступить в" Русскую военную службу, в" таковой просьбе небыло отказано.

4-е) Чтобы движимое имущество каждаго из" тех", которые добровольно покоряются, как" то обозы, лошади и проч.: милостливо было оставлено при владельцах".

5-е) Чтобы, если самоправным" решением" Австрійскаго правительства Венгерскія, бумажныя деньги потеряли бы свое достоинство, доставлена была нам" возможность разменять оныя на деньги находящіяся в" общем" обращеніи, ибо иначе неимея другаго рода денег, мы были бы тотчас" подвергнуты самым" горьким" заботам в" отношеніи к" нашему пропитанію.

6-е) Как предстоящая будущность Венгрии нам" еще не об"явлена, и как" бы то может", что всех" участвовавших" в" этой борьбѣ ожидает" эшафот" или, в" самом" благопріятном" случае, изгнаніе, если Его Величество Император" Россійскій движимый известным" Его великодушіем" и справедливо стію не откажет" Венгрии могущественном" своим" посредничеством, то мы все вместе осмеливаемая не сколько для нас" самых", столько для всех" наших" сограждан", просить о великодушном" посредничестве Его Величества Россійскаго Императора, дабы бедный край, столько уже пострадавшій, не было еще подвержен" новым".

Вместе с" ними многія другія лица гражданскаго ведомства готовы, для усмиренія своего отечества, добровольно подвергнуться решенію их" участи по благоусмотренію

Mint látnivaló, a Görgey István által közölt pontok s a Rüdigernek valóban átnyújtott kívánságok között elég jelentős eltérés áll fenn. Ha a Görgey István-féle 1., 3., 4. és 6. pont tartalmilag meg is egyezik iratunk 2., 4., 5., ill. 3. pontjával, annál kevésbé mondható ez Görgey István 2. és 5. pontjáról, amely formailag iratunk 1. és 6. pontjának felel meg.

Az összevetésből kiderül:

1. Míg Görgey István szerint bátyja amnesztia kieszközölését kérte „az egész hadsereg és hozzá csatlakozott *polgári sorsúak* részére”³⁶, addig a valóságban csak azt az óhaját nyilvánította, hogy a *katonákat*, kivált a korábban osztrák szolgálatban álltakat, ne adják ki az osztrák hatóságoknak. A hadsereghez csatlakozott *polgári* állású személyekről a *kívánságok* sorában egyáltalán nem tett említést — sem ebben, sem más pontban; számukra nem *kért* semmit; róluk csupán a kérések felsorolása *után*, levele befejező részében beszélt s szigorúan *tájékoztató* jelleggel. Görgey tehát még az utolsó óra utolsó perceiben, mint nemcsak a katonái, hanem a polgári főhatalomnak is birtokosa, még a végső kérdésben is különbséget tett tisztjei és a sereghez csatlakozott polgári állású személyek között³⁷.

2. Míg Görgey István szerint bátyja, ha nem is fegyverletételi feltételként, de legalább a feltétlen megadáskor átnyújtott „méltányos óhajítás” formájában, *politikai* jellegű kérést is nyilvánított: közbenjárást az *1848-as alkotmány helyreállítás*a dolgában, — addig a valóságban erről egy szó sem esett: a cári közbenjárásra irányuló kérelem a lehető legáltalánosabb formában volt megfogalmazva s még a harcban résztvettek amnesztiajának kieszközölését is csak nagyon burkoltan fejezte ki.

Mi szerepelt, mi nem a Rüdigernek átadott kívánságjegyzékben, a bekövetkezendők szempontjából nem bírt jelentőséggel. De hogy mi fog bekövetkezni, azt augusztus 13-án — mint ismeretes — még nem lehetett előrelátni. Görgey ekkor még nem minden alap nélkül reménykedhetett a cári közbenjárás esetleges sikerében³⁸. Az a tény tehát, hogy *még a „méltányos óhajítások”*

Его Величества Императора Россійскаго. Эти лица гражданскаго ведомства остаются в” Вилагоше и ожидают” прибытия туда Императорско-Россійской комиссии, которая бы уполномочена была принять в” свое ведение как” особ”, так” и находящееся там Государственное имущество.

Вилагош”, 13. Августа 1849 года.

подписан”
Артур” Гергей
(Генерал)

Megjegyzés: ” jellel a b-t, e-vel az egykorú b-t jelöltük.

³⁶ Kiemelés tőlem — P. Zs. P.

³⁷ Görgey István éles gúnnyal szól azokról a „polgári elemekről”, akik ez utolsó napokban azt híresztelték: „Görgey most a kormány és országgyűlés tagjait készakarva nem foglalta belé a capitulációba, ... hanem csak a katonákat”; „Görgey itt most kövér capitulatiót köt az oroszokkal katonái számára; és bizonyosan rajtunk azáltal bosszulja meg magát, hogy nekünk képviselőknek, minisztereknek, szóval a polgári elemnek nem juttat belőle!” (I. m. III. 593, 598. l.) Nos, a kapitulációba való beiktatásról vagy be nem iktatásról valóban nem volt szó, hiszen feltétel nélküli megadásra került sor; de a különbségtétel Görgey Artur részéről mégis, még ekkor is megtörtént — a „méltányos óhajítások” írásbafoglalásánál.

³⁸ Rüdiger, átvéve a kívánságok jegyzékét, engedélyt adott a tiszteknek kardjuk s ingóságaik megtartására, egyben megígérte, hogy a többi kérést pártolóan fogja felterjeszteni. (Görgey Artur, i. m. II. 385. l.; Görgey István, i. m. III. 615—616. l.; Gelich, i. m. III. 865. l. stb.) A továbbiakban Paskievics, Ferenc Józsefhez és Schwarzenberghez

közé sem iktatta be a polgári személyek amnesztiájának, ill. az 1848-as alkotmány helyreállításának kieszközlésére irányuló kérelmet³⁹, — jellemző adalékkal járul hozzá Görgeynek a fegyverletétellel kapcsolatos tevékenysége megvilágításához. Érezte ezt öccse is; ezért hajtott végre utólag némi retusálást a kívánságjegyzéken, ami azután — az eredeti irat ismeretének hiányában — az általa közölt tartalommal vált közkeletűvé történeti irodalmunkban.

3

Görgey — mint már Rüdigerhez intézett augusztus 11-i levelében hangsúlyozta — a főszereg fegyverletételével azt is el akarta érni, hogy a többi seregrészek is kövessék példáját⁴⁰. Néhány nappal a fegyverletétel után pedig, augusztus 15-én Nagyváradon — mint Görgey István írja — élőszóban is kifejtette ezt Paskievics hercegnek, kijelentve: „... kész minden ily egyes csapathoz ily értelmű leveleket írni, miket a herceg mindenüvé vitessen meg hadikövetei által”⁴¹.

„Paskievics azonban — folytatja Görgey István — azt is kívánta, hogy bátyám a magyar kézben lévő *várak* — Aradvár, Komárom, Pétervárad, Munkács — parancsnokainak is írjon szintoly értelemben! — Bátyám az aradi elhatározásnak ezen utolsó consequentiáját is elvállalta; de ugyanakkor figyelmeztette a herceget a nagy különbségre, mely egyfelől az erőd falai mögött *ellentállást kifejezni képes seregpáncsnokok* kedvezőbb helyzete közt, s a minden hadművelleti bázis és biztos hátrálási vonal nélkül a *sík mezőn* táborozó csapatoké között létez; — figyelmeztette a körülzárt várparancsnokok *független állására* is. — S ezt a herceg át is látta. — Az eltérés tehát a különböző levelek közt az volt, hogy a síkmezőn létező táborok parancsnokait Artur bátyám *egyenest felhívta*, hogy kövessék példáját, míg a várparancsnokokkal csupán a történt tényeket *közölte*, rájuk bízván, erejükhöz képest megkísérteni, kedvező *jöltételeket* erőszakolni ki az illető vár feladása fejében.”⁴²

intézett leveleiben, amnesztiát kért a fegyvert önként letett Görgey-sereg számára, valamint a cárt is ez irányú közreműködésre kérte, aki két levelet küldött ebben az értelemben Sándor trónörökösrel Bécsbe Ferenc Józsefhez. Minderre s Ferenc Józsefnek, ill. Schwarzenbergnek — az egyetlen Görgey személye kivételével — elutasító válaszaira. I. *Steier*: Haynau és Paskievics. II. 268. kk., 385. kk. — E levelekben csak a *katonák* amnesztálásáról volt szó, *polgári* személyekéről nem; a magyar alkotmány kérdéséről pedig csupán Paskievicsnek a cárhoz intézett második levelében történt említés, ahol a tábornagy utalt arra, hogy a magyaroknak „*régi* alkotmányuk” volt, s úgy vélekedett, hogy „a *régi* alkotmányt vissza kell állítani” — tehát *nem a 48-as*, hanem a *rendi* alkotmányt. (Szerbatov Paskievics-életrajzából idézi *Steier*, i. m. II. 301—302. l.)

³⁹ Mely utóbbit még, *mint békefeltételt*, a Katlarov—Rüdiger-féle követtség nyomán Paskievicshez írt saajószentpéteri levelében (1849. júl. 22.) nyomatékosan képviselt, s a Boryné által közvetített Rüdiger-levelre írt alsószolcsei válaszában (1849. júl. 24.) is kifejezésre juttatott. (L. a korábbiakat.)

⁴⁰ „... indem ich unbedingt die Waffen strecke und dadurch vielleicht den Impuls gebe, daß die Führer aller von mir getrennten Abtheilungen, der ungarischen Streitmacht... in kurzem das Gleiche thun.” — Канцелярия МИД 1849. Делю 1538, 163—164.

⁴¹ *Görgey István*, i. m. III. 641. l. — Paskievicsnek egy augusztus 13-án kelt levele szerint már a Görgey aug. 11-i levelét kézbesítő Bethlen-féle hadikövetség is késznek nyilatkozott a többi sereget is felkeresni s felszólítani Görgey példájának követésére (*Steier*, i. m. II. 347. l.).

⁴² Az utolsó mondat *kiemelése*i tölem — P. Zs. P. — *Görgey István* e részben (i. m. III. 641. l.) lényegében megismétli, amit bátyja állít emlékirataiban: a magyar mezei

Azt az állítást, hogy Görgey leveleiben a fenti értelmű megkülönböztetést tette a nyílt terepen lévő seregrészek s a várak között, történetíróink közül többen ugyancsak elfogadták.⁴³ Ez állítást valószínűsítette, hogy Görgey Artur Komárom várába Klapka György tábornokhoz küldött levelében (kelt Nagyváradon, augusztus 16-án) — amely már korán publikálásra került⁴⁴ s szövegét részben vagy egészben később is többször közzétették⁴⁵ — tájékoztatva Klapkát a maga feltétel nélküli fegyverletételéről és a törtétekért kizárólag Kossuthra, kiváltképpen pedig arra a „gazságára” hárítva a felelősséget, hogy Bemet nevezte ki fővezérnek⁴⁶, expressis verbis valóban nem szólította fel Klapkát a *feltétlen* fegyverletételre, hanem levelét azzal zárta: „Fontold meg, mit tehetsz és mit kell tenned.”⁴⁷

Ebbe a sémába illesztették be már most Görgeyék a *másik* legerősebb vár, Aradvár parancsnokához, Damjanich János tábornokhoz intézett levelet (ill. leveleket) is, azt állítván, hogy ez sem tartalmazott egyebet, mint tájékoztatást; ebbensemesettség a feltétlen megadásra való felszólításról: utóbbira Damjanich saját belátása, ill. az aradvári haditanács döntése alapján határozta el magát.

„Augusztus 11-ről 12-ikére forduló éjjel . . . — írja Görgey Artur — én Damjanich tábornokot a hadseregnek az oroszok előtt végbemenendő *feltétlen* megadása elhatározásáról eleve *értesítettem* és erre ő nekem *önként* kijelentette, hogy *ebben* (szóval: a *feltétlen* megadásban), mint Aradvár parancsnoka a hadsereg példáját követni szándékozik . . .”⁴⁸ Görgey István pedig bátyjának ezt az állítását megismételve, — hangsúlyozva, hogy „Damjanich rögtön azt felelte neki, hogy ő is hasonlót fog tenni: az oroszoknak *feltétlenül* feladja a várat” — így folytatja: „Mindazáltal bátyám Paskievics kívánatára *újból* is írt Damjanichnak *Nagyváradról augusztus 15-éről*. E levéllel Buturlin orosz tábornokot küldte Aradra a *herceg*”⁴⁹. — Görgey István szükségesnek tartotta külön is hangsúlyozni, hogy bátyja *nem szólította fel* Damjanichot a feltétlen fegyverletételre. Baudisz József alezredesnek, Damjanich szárnysegédének részletes feljegyzéseit használva az aradi események leírásánál, hozzáfűzi: „ . . . Baudisznak azon . . . állítása, miszerint Görgey Artur a maga példája követésére hívta volna fel Damjanichot e levélben:”⁵⁰ az emlékezésbeli

hadak parancsnokait „egyenesen felszólítám, kövessék példámat. Ellenben a várak parancsnokaival szemben, amennyire emlékszem, csupán a tények egyszerű közlésére szorítkoztam,” főként arra gondolva, hogy egy várparancsnok „egy erőd birtokában esetleg még kedvező föltételeket is csikarhat ki az ellenségtől a feladás fejében”. (I. m. II. 387—388. l.) — De az emlékezet körül — mint látni fogjuk — itt is baj van.

⁴³ L. pl. *Gelich*, i. m. III. 869. l. — Sőt volt, aki még továbbment s a szóban forgó Görgey-leveleket általában csupán tájékoztató jellegűnek tüntette fel: „Görgey több levelet is írt, Klapkát s a kisebb csoportok parancsnokait *értesítve* a harc megszűntéről.” (*Kosáry*, i. m. 70. l.)

⁴⁴ *Memoiren von Georg Klapka*. Leipzig, 1851. 241—243. l.

⁴⁵ L. pl. *Horváth Mihály*, i. m. III. 473—474. l.; *Görgey István*, i. m. III. 642—643. l.; *Gelich*, i. m. III. 903.—905. l.

⁴⁶ „Diese Spitzbüberei war die Quelle Alles dessen, was später geschah.”

⁴⁷ „Erwäge was du thun kannst und thun sollst.” — A cári külügyminisztérium levéltárában is megtalálható a Klapkához írt német nyelvű levél másolata: Arthur Görgey's Brief an Klapka aus Groß-Wardein den 16ten August 1849. Канцелярия МИД, г. 1849, Дело № 1538. 159—160. — Közlésétől — minthogy kiadott iratról van szó — természetesen eltekintünk.

⁴⁸ *Görgey Artur*, i. m. II. 371—372. l. — *Kiemelések tőlem* — P. Zs. P.

⁴⁹ *Görgey István*, i. m. III. 642. l. — *Kiemelések tőlem* — P. Zs. P.

⁵⁰ Görgey I. ezt az első levéllel kapcsolatban mondja, de mindkettőre érti.

tévedés, minek bizonyosságai azon *meglevő* két levél, melyeket Görgey más várak, Komárom és Munkács parancsnokaihoz intézett; ahol következetesen minden rábeszélő felszólítástól tartózkodik.”⁵¹ — Ez a megjegyzés is világossá teszi, hogy a Komáromba meg Munkácsra írt levél szolgált alapul Görgey Istvánnak arra, hogy a Damjanichhoz írt levelet (ill. leveleket) is hasonló tartalmúnak tüntesse fel, — kihasználva azt a körülményt, hogy míg az előbbieken időközben napvilágot láttak, az utóbbi mindaddig nem került elő.

A kérdés pedig kétségtelen jelentőséggel bír. Ismeretes, hogy Aradvár kapitulációja még Görgey elhatározása után is a legnagyobb meglepetés erejével hatott Rüdiger tábornokra⁵²; hogy Arad még hosszú ideig tarthatta volna magát s a legrosszabb esetben is képes lett volna a komáromihoz hasonló kapitulációs feltételeket elérni⁵³; hogy tehát teljesen megalapozott az olyan vélekedés, mely szerint: „Csak a saját helyzet teljes félreismerése és tévútravezetés idézhette elő ily példátlan módon egy oly vár átadását, minő Arad.”⁵⁴ E szempontból tehát éppen nem érdektelen: mit tartalmaztak Görgeynek Damjanichhoz intézett levelei, különösképpen a *második* levél, melyet már a világsi fegyverletétel után írt s Buturlin tábornok vitt el az aradi várba, volt-e ennek szerepe Damjanich „tévútravezetés”-ében?

E második levél — amely nemcsak Görgey István munkájának megjele-
nésekor volt ismeretlen, hanem utóbb sem került kiadásra⁵⁵ — fennmaradt a cári külügyminisztérium levéltárában, német nyelvű másolatban⁵⁶, valamint orosz fordításban⁵⁷. Szól pedig a következőképpen⁵⁸:

„Lieber Freund Damjanich,

Wozu ich mich nach reifer Ueberlegung entschlossen hatte, dies habe ich gestern durchgeführt. Alles was unter meinem Komando (sic!) stand und eine Menge Abtheilungen; welche erst nachträglich sich unter mein Kommando meldeten, haben unbedingt die Waffen gestreckt (sic!) und erfahren nun eine Behandlung, welche uns überrascht, beinah beschämt; denn versuche ich es den umgekehrten Fall anzunehmen, so glaube ich kaum für ein so charmantes, chevaleresques Benehmen aller unserer Offiziere gegen feindliche Kriegsgefangenen unbedingt garantieren zu können. Ich teile Dir dies mit, weil es Dir vorläufig das Interessanteste sein muß. — Und nun gehe ich zur Antwort auf

⁵¹ *Görgey István*, i. m. III. 655. l. Lábjegyzet. — *Kiemelés* eredeti.

⁵² Ezt maga *Görgey István* is elismeri (i. m. III. 658. l.).

⁵³ Ez — Baudisz feljegyzéseiből való idézet formájában — ugyancsak szerepel *Görgey István* munkájában is. „... a mi helyzetünk egy minden szükségessel egy esztendőre hősegesen fölkészült erősségben egészen más (ti. mint a főserége); olyan, mely lehetővé teszi legrosszabb esetben az átadásnak legkedvezőbb feltételeit ki is erőszakolnunk.” (i. m. III. 659. l.)

⁵⁴ *Gelich*, i. m. III. 886. l.

⁵⁵ A levél keltéről és tartalmáról viszonylag leghívebben *Márki Sándor* tájékoztat: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*. II. Arad, 1895. 599. l. — L. még Rüdigernek Haynauhoz intézett augusztus 14-i levelét. (Közl. *Steier*, i. m. II. 380—382. l.)

⁵⁶ Abschrift eines von Hwg. Arthur von Görgey, Befehlshaber des ungarischen Insurgenten Heeres, an den Hwg. von Damjanich, Kommandanten von Arad gerichteten Briefes, datirt Kis-Jenő den 14 August 1849. — Канцелярия МИД, год 1849. Дело № 1538. 150.

⁵⁷ Перевод „письма Гергея к „Коменданту крепости Арад“ из Киш-„Иено, от“ 14. Августа 1849-го года. — У. о. 140.

⁵⁸ Az eredeti másolatáról lévén szó, német szöveget közlünk s jegyzetben adjuk a magyar fordítást.

Dein Schreiben über, welches ich durch Deine beiden Parmentaire erhielt (sic!) und dem Hwg. General Grafen von Rüdiger mittheilte⁵⁹. — So wie Du, wollte auch ich Bedingnisse machen, und die höfliche zwar, aber ganz bestimmte Antwort war: die kais. russische Armee sei nicht nach Ungarn gekommen um zu unterhandeln, sondern um zu schlagen⁶⁰ und dieselbe Antwort gilt auch Dir und allen anderen Truppen- und Festungs-Kommandanten. — Es bleibt also jedem unserer Kommandanten überlassen, zu erwägen, welche Pflicht heiliger sei, ob die, für seinen persönlichen Ehrgeiz bedacht zu sein und demselben das Leben und die Gesundheit von noch Vielen zu opfern, oder ob die, das Vaterland und die friedlichen unglücklichen Bewohner desselben vor fernerer Kriegsnoth zu bewahren.

Meine Ansicht und die der tapfersten unter meinem Kommando ist es, daß wir gar keine Pflicht mehr zu erfüllen haben, als die, unserem armen vielbedrängten Vaterlande alle Leiden zu ersparen, für welche wir ihm gar keine Entschädigung mehr zu bieten im Stande sind. Ueberlege dies und glaube mir, daß ich die traurige Erfahrung gemacht habe, wie gerade diejenigen, welche sich im Momente der Gefahr am feigsten benahmen, in ähnlichen Momenten, wo sie keine Gefahr mehr zu befürchten haben, das größte Maul machen.

Der Ausspruch Sr. Hoheit des Hwg. Feldmarschalls Fürsten Paskiewitsch ist, daß er keine Bedingnisse in vorhinein annehmen könne, daß er aber glaube das Vertrauen der Festungs-Besatzung durch die Art, wie wir behandelt werden, verdient zu haben; in Unterhandlung könne Se. Hoheit schon deshalb sich nicht einlassen, weil es Ihm dann unmöglich das oesterreichische Cernierungs-Corps durch ein russisches zu reinplaciren⁶¹, was in dem Falle einer unbedingten Uebergabe der Festung an die Truppen Sr. Majestät des Zaars leicht geschehen könne und müßte.

Ich darf Dir, dem Commandanten (sic!) der Festung weder befehlen, noch ratthen; ich darf Dich höchstens bitten, Du möchtest Dein Herz mehr der Humanität, als dem Ehrgeize öffnen⁶²."

⁵⁹ Damjanich két hadikövete Baudisz József alezredes és Mészáros (Simon?) százados volt; Arad várából augusztus 12-én délután indultak Világosra s ott, Görgey táborában töltötték az éjszakát. Minderre l. a Baudisz feljegyzéseiből származó részletes idézeteket *Görgey István*nál (i. m. III. 655—657. l.). Ekkor találkoztak tehát Görgey Artúrral.

⁶⁰ Utalás Paskievicsnek Rüdiger ártándi levelében foglalt válaszára. (L. a korábbiakat.)

⁶¹ Utalás arra, hogy az aradi várat először az osztrák gróf Schlick altábornagy hadteste zárta körül, Haynau utasítására, aki mindenképpen azt szerette volna elérni, hogy legalább Aradvár előtt tegye le a fegyvert. Schlick hadtestének felváltása s a fegyverletételnek cári csapatok előtt való végrehajtása utóbb is komoly bonyodalmakat okozott s csekély híja volt, hogy nem vezetett a szövetségesek közti összejövetelre. (Vö. *Görgey Artur*, i. m. II. 394—395. l.; *Horváth Mihály*, i. m. III. 516—518. l.; *Steier*, i. m. II. 232—233, 265—267. l.) — Végül is a fegyverletétel Churulov ezredes előtt történt, aki azonban csakhamar átadta a várat Schlicknek, ill. a Schlick hadtestéhez tartozó Hoviger ezredesnek (*Horváth Mihály*, i. m. III. 519. l.; *Gelich*, i. m. III. 885. l.).

⁶² Magyar fordításban:

„Kedves Barátom Damjanich,
Amire érett megfontolás után elhatároztam magam, azt tegnap végrehajtottam. Mindaz (a kötetlek), amely parancsnokságom alatt állott s egy sor olyan csapat-rész, amely csak utólag jelentkezett parancsnokságom alá, a fegyvert feltétel nélkül letette és most olyan bánásmódban van része, amely meglep, sőt szinte megszégyenít bennünket; mert ha én a fordított esetet próbálom elképzelni, akkor alig hiszem, hogy összes tisztjeink részéről feltétlenül ilyen szívélyes és lovagias bánásmódról

Ezt a levelet küldte el tehát Görgey Damjanichnak a világosi fegyverletétel után Buturlin cári tábornok révén, s e levélhez fűzte Rüdiger gróf hasonló értelmű válaszát, ill. kísérőlevelét⁶³.

tudnék kezeskedni elienséges hadifoglyok iránt. Azért közlöm ezt Veled, mert ez idő szerint nyilván ez érdekel Téged a legjobban. — S most áttérek soraid megválaszolására, melyeket két hadiköveted révén vettem kézhez és gróf Rüdiger tábornok úr önagyságával közöltem. — Amiként Te, úgy én is feltételeket akartam szabni, ám a bár udvarias, de egészen határozott válasz ez volt: a cári orosz hadsereg nem azért jött Magyarországra, hogy tárgyaljon, hanem azért, hogy (ellenfelét) megverje, s ugyanez a válasz érvényes Rád s az összes többi csapat- és várparancsnokokra is. — Így hát csak az marad hátra mindenegyes parancsnokunk számára, hogy mérlegre tegye, melyik kötelesség szentebb: vajon az, hogy személyes becsvágyával törődjék és ennek még sok ember életét és egészségét feláldozza, vagy az, hogy a hazát s annak szerencsétlen békés lakosait megóvja a háború további nyomorúságától.

Az én nézetem s a parancsnokságom alatt álló legbátrabbaké az, hogy nekünk már semminő más kötelességet nem lehet teljesítenünk, mint azt, hogy szegény, sokat sújtott hazánkat minden olyan szenvedéstől megkíméljük, amelyért már semmiféle kárpótlást sem tudunk számára nyújtani. Fontold ezt meg s hidd el nekem, hogy én azt a szomorú tapasztalatot szereztem, hogy éppen azok, akik a veszély pillanatában a leggyávábban viselkedtek, hasonló pillanatokban, amikor nekik már többé nem kell ve, szélytől félniük, a legnagyobb szájat nyitják.

Ófensége Paskievics herceg tábornagy úr azt a kijelentést tette: a maga részéről semmiféle feltételt előzetesen nem fogadhat el, de azt hiszi, az irántunk tanúsított bánásmóddal kiérdemelte a vár helyőrségének bizalmát; tárgyalásba Ófensége már csak azért sem bocsátkozhatik, mert akkor lehetetlenné válnék számára, hogy az osztrák körülzáró hadtestet orosszal váltsa fel, ami a vár Ófelsége a Cár csapatainak történő feltétlen átadása esetén könnyen megtörténhetik s meg is kell, hogy történjék.

Én Neked, a vár parancsnokának nem parancsolhatok, sem tanácsolhatok; legfőljebb kérhetlek Téged, hogy szívedet inkább nyisd meg az emberiség, semmint a becsvágy előtt."

⁶³ Rüdigernek Damjanichhoz intézett kísérőlevele német fogalmazványban szintén fennmaradt a cári külügyminisztérium levéltárában. Канцелярия МДП г. 18.9. Дело № 1538. 165. — Szövege a következő:

„Vom Kommandanten Kis-Jenő, den 2-ten (14-ten) August 1849.

des 3ten kais. russischen

Armee Korps

An Hwg. Damjanich, Befehlshaber der Festung Arad.

Der Oberst Chrlow, Befehlshaber einer Abtheilung meines Armee-Korps, hat mir berichtet, daß Euer Hochwohlgeboren sich bereit erklärt haben die Waffen zu strecken, wenn Sie von mir dazu veranlaßt würden. Daher fordere ich Sie auf, dem Beispiele des Oberbefehlshabers Ihres Heeres zu folgen und die Waffen ohne alle Bedingung zu strecken; ich meiner Seits mache mich anheischig, Sie mit der Garnison von Arad in aller Sicherheit nach Groß-Wardein transportieren zu lassen, wo der Oberbefehlshaber des kais. russischen Heeres, der Fürst von Warschau sich befindet, wie ich solches schon hinsichtlich des Befehlshabers Görgey und seiner Truppen gethan habe. Gleichzeitig mit gegenwärtigem Schreiben wird Ihnen eine in gleichem Sinne lauten (sic!) Aufforderung von Hwg. von Görgey zukommen."

Az irat aljára a következő jegyzet van rávezetve:

„(Dem General Buturlin zur Besorgung übergeben.)"

A kísérőlevél utolsó előtti mondatával kapcsolatban meg kell jegyezni: Görgeyt Rüdiger már augusztus 14-én este Kisjenőről Nagyváradra, Paskievics főhadiszállására irányította; ugyanakkor hirdetményben tette közzé, hogy a tábornokokat és tiszteket szintén ugyanoda fogja szállíttatni. Azonban — mint ismeretes — az egy Görgey Arturon kívül végül is senki sem jutott el Nagyváradra: a többiek — Haynau és Paskievics megegyezése alapján — Sarkadra, Gyulára, majd Aradra kerültek. Ez lett Damjanich s az aradi várórség tisztjeinek sorsa is. (L. Steier, i. m. II. 261—262. l. stb.)

Mindebből kiderül:

1. Görgey Artur *második* (tehát a világosi fegyverletétel *utáni*), Damjanichhoz intézett levelét nem augusztus 15-én Nagyváradon írta — mint Görgey István állítja —, hanem már augusztus 14-én Kisjenőn, s nem Paskievics hercegnek, hanem közvetlenül Rüdiger grófnak a rendelkezésére bocsátotta⁶⁴.

Görgey István nyilván azért posztdataalta egy nappal e levelet, hogy ezt is a Nagyváradon Paskievics felszólítására írt levelek közé sorolhassa s így — a fentebb ismertetett séma szerint — a Klapkának küldött levélhez hasonló jellegűnek, szóval feltétlen fegyverletételre való felszólítást *nem* tartalmazónak tüntethesse fel⁶⁵.

2. Akármit is írt Görgey Artur *első* (tehát a világosi fegyverletételt *megelőzően* kelt) levelében Damjanichnak, Aradvár parancsnoka *nem* válaszolhatta azt, hogy kész követni a *feltétlen* fegyverletétel példáját — mint Görgey Artur és István állítja —, hiszen Damjanich, miután augusztus 12-én visszatartotta az osztrák Schlick altábornagy fegyverletételi felhívását⁶⁶, hadiköveteit Rüdiger tábornokhoz *sem feltétel nélküli* megadás ajánlatával küldte el, hanem olyan meghatalmazással, hogy fegyverletételi *feltételeket* alkudjanak ki. Ezt Görgey *második*, fentebb közölt levelének, valamint Rüdiger kísérőlevelének számos kitétele⁶⁷ kétségtelenné teszi⁶⁸.

⁶⁴ Az az állítás, hogy Görgey ezt a levelet is Paskievics herceg felszólítására Nagyváradon írta, tehát legkorábban augusztus 15-én — Görgey augusztus 15-én délelőtt érkezett Kis-Jenőről Nagyváradra s délután 4 órakor nyert bebecsáttatást Paskievicshez (Görgey Artur, i. m. II. 389. l.; Görgey István, i. m. III. 630. l.) — egyébként magának Görgey Istvánnak is nehézséget okozott a továbbiak előadásában. Hiszen bátyja emlékiratai szerint (Görgey Artur, i. m. II. 394. l.) ugyanúgy, mint Baudisz József főjegyzései szerint, Buturlin tábornok már augusztus 15-én, sőt e nap reggelén elindult a levéllel együtt Damjanichhoz. Ezért közli Görgey István Baudisz feljegyzésének vonatkozó részét a következőképpen: „Baudisz elbeszélése szerint augusztus 15-én, (de időt, távol-ságot, lehetőséget egyeztető számításom szerint csak 16-án) reggel Rüdiger gróf a tábornagtól vett utasítás szerint Buturlin orosz tábornokot küldi meghatalmazott hadikövet gyanánt Arad várába.” (Görgey István, i. m. III. 658. l.) — Persze, Baudisz feljegyzése s nem Görgey István „számítása” felel meg a valóságnak.

⁶⁵ Egyébként a levél keltének időpontját Görgey István és Baudisz feljegyzései segítségével még közelebbről is rekonstruálhatjuk. (L. Görgey István, i. m. III. 658. l., 618—621. l.; vö. Steier, i. m. II. 269—261. l.) Damjanich hadikövetei 13-án jelentek meg Rüdigernél, aki aznap este, a kisjenői főhadiszálláson közölte velük, hogy Paskievics tábornagnak már a nap folyamán jelentést küldött ajánlatuk felől. A válasz nyilván éjszaka megérkezett. — Ugyanczen az éjjelen kísértetett Görgey Artur Rüdiger főhadiszállására, s másnap már néhány órával megérkezése után hivatalos volt a grófnál reggelire. Bizonyára ekkor kapta a felszólítást a levél megírására, melyet azután ebédkor, ahol ismét találkoztak, adhatott át Rüdigernek.

⁶⁶ L. pl. Horváth Mihály, i. m. III. 516. l. és Damjanich elutasító válaszára Steier, i. m. II. 349. l.

⁶⁷ „So wie Du, wollte auch ich Bedingnisse machen...” stb. — Hogy milyen feltételekről volt szó, erről csupán Rüdigernek aug. 14-én Haynauhoz írt, már említett leveléből van tudomásunk: „...les parlementaires, qui m'ont été envoyés par la garnison d'Arad, ayant déclaré que cette garnison réclamait, comme condition de cette soumission, une amnistie et la sortie de la forteresse avec tous les honneurs de la guerre...” (Steier, i. m. II. 382. l.)

⁶⁸ Érdemes még fölemlíteni, hogy Görgey Artur évtizedekkel később írásban még egyszer nyilatkozott az Aradvár feladásával kapcsolatos eseményekről, éspedig felelve Marczali Henriknek ez irányú levélbeli érdeklődésére. Görgey Artur 1904. február 6-án kelt válaszában többek között a következőket írta: „Aug. 11-én este én, (már mint diktátor) szándékomat (letenni, de csak az orosz baderő előtt a fegyvert s e végett összes haderőmmel már az éj beálltával vonulni el Arad környékéről) hivatalos levélben adtam tudtul Damjanichnak, nehogy az Aradhoz közel ért

3. Végül és döntő módon: Görgey Damjanichhoz intézett második levelében éppen nem tartózkodott a feltétlen fegyverletételre való felhívástól, hanem *expressis verbis erre szólított fel*, annak ellenére, hogy nem nyílt terepen levő kötelékről, hanem erődített s jól felszerelt várról volt szó⁶⁹. Görgey habozás nélkül vállalkozott arra, hogy eleget tegyen Rüdiger ilyértelmű kívánságának⁷⁰, habozás nélkül vállalkozott arra, hogy szócsöve legyen Damjanich felé Paskievics feltétlen megadást követelő válaszának⁷¹.

Mindezek szerint Aradvár „példátlan módon” történt feltétel nélküli megadásában, Damjanich „tévútravezetésében” nem a Rüdiger által hadikövetül küldött Buturlin tábornok megalapozatlan ígéreteinek volt fő része — mint egyesek vélik⁷² —, hanem *Görgey levelének*, amelyet Buturlin tábornok

osztrákok által meglepessé magát készületlenül... E hivatalos tudtuladásom vételét Damjanich levélben ismeri el s legott kijelenti, hogy példamat követve, ő is csak orosz hadérőnek engedi át a várat... Damjanich ezen írásbeli kijelentését én egyszerűen szó nélkül vettem tudomásul... Nem is emlékszem, hogy ezen egy eseten kívül leveleztem volna Damjanichsal bármilyen okból...” (Mareziali levelét s Görgey választát közli *Hamvay Ödön*: Damjanich János élete története és szemelvények nejehez intézett leveleiből. Bpest, 1904. 142—143. l.) — Mint látszik, itt maga Görgey is ellentétbe kerül korábbi, emlékirataiban tett közlésével, amennyiben most már az *első* levelére Damjanich által adott válaszról nem azt állítja, hogy ez a *feltétlen* megadás példájának követését hanem, azt, hogy a *csakis cári* csapatoknak való megadás példájának követését tartalmazta, — mely utóbbi *közvetőbb* eshetik az igazsághoz. — Annál messzebb kerül persze ettől Görgey azzal az állításával, hogy emlékezete szerint „ezen egy eseten kívül” nem is levelezett Damjanichsal. Emlékezete tehát most immár éppen a *második*, döntő fontosságú levelet illetően hagyja cserben...

Hadd említsük itt meg: a Mareziali és Görgey levélváltását közlő Hamvay Ödön idevágó fejtegetéseinek „szenczációs” részét — amely szerint Görgey olyasvalamit írt volna Damjanichnak: „Sem te, sem én nem vagyunk magyarok, eleget tettünk a hazáért” (i. m. 141. l.) — tarthatatlannak kell minősítenünk. Két ponton azonban Hamvaynak igaza van: 1. amikor nem ad hitelt azon állításnak, mely szerint Damjanich már Görgey aug. 11-i levelére azt válaszolta volna, hogy maga is feltétel nélkül kapitulál; 2. amikor nem ad hitelt azon állításnak, mely szerint Görgey Artúr nem szólította fel Damjanichot a feltétlen megadásra. (I. i. m. 144—147. l.)

⁶⁹ S Görgey Artúr e levelében *általában* sem tette meg azt a disziunkciót — amelyről maga és öccse szól — várak és nyílt terepen levő kötelékek között. „... dieselbe Antwort (ti. a feltétel nélküli megadás követelése) gilt auch Dir, und allen anderen Truppen- und Festungs-Kommandanten.” — Kiemelés tőlem — P. Zs. P.

⁷⁰ Vö. „... Görgey, sur mon insinuation a adressé au commandant d'Arad une lettre par laquelle il l'engage à se rendre à discretion” — írja Rüdiger Haynaunak (*Steier*, i. m. II. 382. l.).

⁷¹ „Der Ausspruch Sr. Hoheit des Hwgs. Feldmarschalls Fürsten Paskievitsch ist, daß er keine Bedingnisse in vorhinein annehmen könne” stb.

⁷² Tanulságos az Aradvár feltétel nélküli megadását megítélő történetírói nézetek alakulása. *Horváth Mihály* még elmondja, hogy Damjanich azért küldött Rüdigerhez parlamentereket, „mert ő a mindennel kellőleg ellátott várat nem akarta feladni feltétel nélkül”; hogy Rüdiger „felszólította ezt (ti. Görgeyt), írnia Damjanichnak s bírnia őt is a feltétlen megadásra”; hogy végül Damjanich, Rüdigernek a feltételeket elutasító válasza s Görgeynek ily értelmű levele után „nem is ellenez tovább a vár feladását”. (I. m. III. 516. l.) *Steier* szerint — aki már felhasználhatta Baudisz alezredesnek Görgey István által bő kivonathan közreadott, Buturlin tábornok kijelentéseit részletesen ismertető feljegyzéseit —: „Damjanich, valószínűleg Görgey levelének hatása alatt, az orosz tábornok (ti. Buturlin) csásos ígéreteiben bízva” adta fel a várat, „mely hónapokig védhette volna magát és mint Komárom őrsége, kedvező feltételeket elérhetett volna — a hangsúly tehát kezd áttolódni Buturlin ígéreteire. (I. m. II. 267. l.) — Végül *Kosáry* már egyáltalán nem szól Görgeynek Damjanichhoz intézett leveléről, hanem csak „Klapkához s a többi csoportok vezetőihez” írt, tájékoztató tartalmú leveleiről; az

Damjanichnak átnyújtott. Görgey nemcsak példájával, ill. a tettéről való tájékoztatással, hanem *közvetlen felszólítással* bírta rá Damjanichot a végzetes lépésre. Damjanich és az aradi várórség sorsáért Görgey Arturt a legközbiztosabb felelősség terheli.⁷³

4

1849. augusztus 15-én délelőtt érkezett Görgey Artur Rüdiger kisjenői táborából Nagyváradra, Paskievics tábornagy főhadiszállására: innen írta a következő napon, ill. napokban *többi* levelét a még fegyverben álló erökhöz. E levelek legfontosabbjairól, Klapkához Komáromba írt leveléről már szoltunk; ezen kívül Péterváradra, Munkácsra és Kazinczy Lajos ezredes hadtestparancsnokhoz írt levelei, valamint a Mátrában küzdő szabadcsapatokhoz intézett, a további harcot eltöltő rendelete ismeretesk az irodalomban⁷⁴. Ez iratok sorát a cári külügyminisztérium levéltárának anyaga alapján még eggyel toldhatjuk meg: Görgeynek *Vogtner ezredeshez írt levelével*⁷⁵. Minthogy azonban a német nyelvű levél teljesen megegyezik a Klapka tábornokhoz címzett, közlésétől eltekintünk⁷⁶.

E Nagyváradon kelt levelek — bár korántsem nevezhetők egyszerűen tájékoztató jellegűeknek — valóban nem tartalmaztak oly *kifejezetten* felszólítást a *feltétlen* megadásra, mint a még Kisjenőről Damjanichhoz intézett levél. Mégsem lehet ezekért Görgey Arturt kevésbé elmarasztalni, mint amazért. E levelek ugyanis már valóban *augusztus 15-e után*, tehát Paskieviccsel folytatott beszélgetése után keltek. Márpedig ha ezt megelőzőleg — mint utaltunk rá — még nem minden alap nélkül reménykedhetett a cári közbenjárás sikerében bajtársai amnesztiáját illetően, akkor most e reményének már teljesen szerte kellett foszlania: Paskievics világosan értésére adta, hogy kegyelemre *csak ő egymaga* számíthat, a többiekért való közben-

aradi kapitulációt pedig csupán más összefüggésben, a cári tábornokok bizalmat keltő magatartásának tényeivel kapcsolatban említi, olyképpen, hogy „Buturlin tábornok pozitív ígérekkel vette rá Damjanichot a fegyverletételre”. (I. m. 68, 70. l.)

⁷³ Mindennek fényénél nem lehet másnak, mint frivolnak minősíteni *Görgey István*nak azt a megjegyzését, amivel az Aradon történtek előadását zárja: „...a Görgey Artur által kiadott s az ő hadseregének 6-aradi haditanácsa által elfogadott jelszót Damjanich tábornok, azáltal, hogy egy hosszú időre minden tekintetben jól felszerelt várat az oroszoknak egyszerűen átadott, sokkal drasztikusabb módon léptette életbe, mint maga Görgey, aki mindenből kifogyva, 17 000-nél nem több combattánszal a nyílt síkon strategice körükerítve, teszi le a fegyvert.” (I. m. III. 662. l.) — Egyébként a „17 000-nél nem több combattáns” sem felel meg a valóságnak: a létszám — még a tartalékok képező, mintegy 6000 főnyi Quérionde-hadosztály leszántításával is — 25—26 000 főre rugott. (L. pl. *Gelich*, i. m. III. 865—866. l.)

⁷⁴ Utóbbi levelekre l. *Görgey Artur*, i. m. II. 387—388. l.; *Horváth Mihály*, i. m. III. 525. l.; *Görgey István*, i. m. 644—649. l.; *Gelich*, i. m. III. 882, 888. l. stb. — Horváth Mihály említést tesz Görgeynek Vécsey Károly tábornokhoz intézett leveléről is, amely azonban még a fegyverletétel végrehajtása előtt, „úgy látszik, még 12-kén íratott”, s „melyben ez őt még Világosról felszólította, csatlakozni hozzá, hogy vele együtt tegye le a fegyvert az oroszok előtt...” (*Horváth Mihály*, i. m. III. 519. l.)

⁷⁵ Arthur Görgey's Brief an Vogtner aus Groß-Wardein, den 16ten August 1849. Канцелярия МИД, год 1849. Дело № 1538. 161—162.

⁷⁶ Ez a levél egyébként nem érte el célját: Vogtner ezredes ugyanis olasz és lengyel légióbeli csapataival még augusztus 23-án is harcolt Mehádiánál a nyomában levő osztrákok ellen, a 24-re virradó éjjel pedig elhagyta állásait és a nap folyamán Orsovánál török területre lépett. (L. *Horváth Mihály*, i. m. III. 523. l.; *Gelich*, i. m. 879. l. stb.)

járás, politikai okok miatt, aligha kecsegtet eredménnyel⁷⁷. Teljességgel helytállónak kell tehát tartanunk e részben Steier megállapítását: Görgeynek „még Nagyváradon is elég alkalma volt és lehetett a többi sereg megadására vonatkozó felszólítások körüli szolgálataiért ellenszolgáltatásokat és feltételeket szabnia. Mihelyt Görgey látta, hogy csapdába került, egyetlen sort, egyetlen szót, egyetlen betűt sem lett volna szabad az oroszok és osztrákok akciójának megkönnyítésére áldoznia. Ezzel szemben Görgey éppen az ellenkezőjét cselekedte. Behatóan informálta Paskievicset a még fennmaradt magyar seregrészekről és egyre-másra küldözgette Paskievics útján a leveleket Aradra, Munkácsra, Péterváradra, Komáromba, Kazinczyhoz, hogy adják meg magukat. A fogságban levő diktátor úgy szerepelt, mint Paskievics szószólója.”⁷⁸

E leveleken kívül az irodalomban nem olvashatunk Görgey Arturnak a nagyváradi napokban kelt egyéb írásművéről. A cári külügyminisztérium levéltárában azonban fennmaradt még egy irata — orosz fordításban —, amely Nagyváradon 1849. augusztus 27-én kelt, a „Rövid szemle a felső-magyarországi hadjáratról az orosz beavatkozás kezdetétől a világosi fegyverletételig” címet viseli⁷⁹ és tartalmából megállapíthatóan kétségtelenül Paskievics kívánságára íródott.

A keltezés és a tartalom alapján az irat keletkezésének körülményeit eléggé könnyen rekonstruálhatjuk. Ismeretes, hogy augusztus 22-én közölte Görgeyvel Bariatinszki herceg — akit Paskievics a fegyverletétel hírére a cárnak megvinni annak idején Varsóba küldött s most Nagyváradra visszaérkezett — az orosz cár kegyelmét, — azzal, hogy ha Ferenc Józseftől nem nyer bocsánatot, I. Miklós menedéket ad neki birodalmában⁸⁰. Ismeretes továbbá, hogy néhány nappal később, augusztus 27-én, Andrassy Norbert őrnagy, Haynau szárnysegédje meghozta számára az osztrák császár kegyelmét is, átnyújtva az erről szóló, Haynau által aláírt okmányt, valamint a Karintiába utazást előíró parancsot⁸¹. Végül ismeretes az is, hogy ugyanezen vagy a következő napon Paskievics tábornagy — megkapva Ferenc József elutasító választ a magyar felkelőknek amnesztiát kérő levelére, végleg meggyőződve közbenjárása sikertelenségéről — az ügyeket Lüdersz tábornokra bízta, elhagyta Nagyváradot s a cár hívására visszautazott Varsóba.⁸² Paskievics tábornagy tehát ekkor, elutazását közvetlenül megelőzőleg — amikor már eldőlt, hogy Karintiába megy Görgey — irathatta vele a „Rövid szemlé”-t, hogy ha a meghódolt magyar vezért személyesen — mint eredetileg javasolta⁸³ — „diadalmi jelvény”-ként immár nem is tarthatja magánál, legalább diadalának Görgey kezétől származó leírását vigye haza győzelmi tróféául.

⁷⁷ Paskievics augusztus 15-én tett ilyértelmű kijelentéseire l. *Görgey Artur*, i. m. II. 389. l.; *Görgey István*, i. m. III. 632—633. l.; *Steier*, i. m. II. 262. l. stb. — Egyébként Görgey aug. 16-án már Zichy Ferencről is értesült, hogy amnesztiáról szó sem lehet.

⁷⁸ *Steier*, i. m. II. 263—264. l. — Az Aradra írt levél — mint a korábbiakból kiderült — tévesen került a Nagyváradról küldöttek sorába; e helyütt Steier is elfogadta Görgey István megtévesztő állítását.

⁷⁹ Краткий обзор “кампании в” Верхней Венгрии от” начала Русской интервенции до сложения оружия близ” Вилагоша. — Канцелярия МИД, год, 1849. Дело № 1538. 230-238.

⁸⁰ L. *Görgey Artur*, i. m. II. 389. l.; *Görgey István*, i. m. III. 669. l.

⁸¹ L. *Görgey Artur*, i. m. II. 390. l.; *Görgey István*, i. m. III. 680—681. l.

⁸² L. különösen *Steier*, i. m. II. 332—334. l.

⁸³ A cárhoz augusztus 13-án intézett levelében. Scserbatov munkája alapján idézi *Steier*, i. m. II. 301. l.

Görgey Artur pedig felszólítására a következő iratot készítette :⁸⁴

„Rövid szemle a felsőmagyarországi hadjáratról az orosz beavatkozás kezdetétől a világosi fegyverletételig.

Buda ostroma volt a legfőbb hiba, amelyet csak elkövethettünk, mert ez a vállalkozás meggátolt bennünket abban, hogy teljesen kihasználjuk az osztrákok felett 1849. április 19-én Nagysallónál aratott győzelmünket.

Buda bevételekor 1849. május 21-én már lehetetlennek bizonyult ezt a hibát kijavítani.⁸⁵ Az osztrákoknak sikerült összeszedniök magukat, a kaukázusi Sass tábornok már bevonult Árvába, Panjutin tábornok pedig, a kémek jelentései szerint, Pozsony-megyébe.

Ennek ellenére Pozsony vált legközelebbi hadműveleteink közvetlen tárgyává, mégpedig azért, mert ennek a pontnak az elfoglalásával lehetőségessé vált volna az ellenfelet ugyancsak a Duna jobbpartjára való átkelésre kényszeríteni, a Fertő-tó és a Duna közti szorosokat megtisztítani és a magyar határt a Lajtaig felszabadítani.

A vezetésem alatt álló sereg az 1., 2., 3., és 7. hadtestből⁸⁶ állt, egyenként 7—8 ezer fővel,

az egész együttvéve	30.000 fő
Kmety hadosztálya ⁸⁷	kb. 5.000 fő
Horváth mozgó hadoszlopa ⁸⁸	kb. 1.000 fő
Görgey Ármin mozgó hadoszlopa ⁸⁹	2.000 fő
Összesen :	38.000 fő ⁹⁰

Ezek a csapatok a következőképpen voltak elosztva :

A Duna balpartja.

A bányavárosokban Görgey Ármin mozgó hadoszlopa,

Nyitra közelében Horváth mozgó hadoszlopa.

Mocsonoknál az 1. hadtest.

Tótmegyernél a 3. hadtest.

⁸⁴ Az irat eredetileg kétségtelenül németül íródott. Minthogy tehát fordításról van szó, magyar szöveget közlünk s jegyzetben adjuk az iratot oroszul.

⁸⁵ Görgey itt mellőzi azt aényt, hogy még Buda bevételekor sem látott hozzá nyomban „a hiba kijavításához”, hanem csak vagy egy hónappal később — sokkal kedvezőtlenebb feltételek között — kezdte meg a támadást nyugat felé. — Mentegetőzést erre nézve l. Emlékirataiban. (I. m. II. 130. kk.)

⁸⁶ Az 1. hadtest parancsnoka ekkor Nagy-Sándor József tábornok volt, a 2.-é Asbóth Lajos ezredes, a 3. hadtesté Knezić Károly tábornok, a 7.-é Pöltenberg Ernő ezredes (később: tábornok). — Június 20-án a peredi csata első napján (l. később) azonban Görgey a 2. hadtest vezényletét Kászonyi József ezredesre, a 3. hadtestét gróf Leiningen-Westerburg Károly ezredesre (később: tábornok) bízta.

⁸⁷ Kmety György ezredes (utóbb: tábornok) hadosztálya korábban a 7. hadtesthez tartozott. Ez idő tájt azonban már önálló egységként operált, Görgey seregének szélső balszárnán.

⁸⁸ Horváth János huszárezredes mozgó hadoszlopa („szárguldo csapata”) a 8. hadtestből különítettett ki önálló harci egységként.

⁸⁹ Görgey Ármin, a vezér testvérbátyja, ekkor még őrnagyi rangban állott az ugyancsak a 8. hadtestből kikülönített mozgó hadoszlop élén. Állománya június közepére már közel 3500 emberre nőtt.

⁹⁰ Görgey Artur utóbb a hadseregéhez tartozó összes erők létszámát június közepén (Komárom várórságával együtt) 50—55 ezer főre tette. (I. m. II. 127. l.) — A *Horváth Mihály* (i. m. III. 155—157. l.), ill. *Gelich* (i. m. III. 495—497. l.) által közölt kimutatás szerint a dunai főhadsereg létszáma június közepén 62 640 volt.

Aszódnál (a Kis vagy Érsekújvári Dunaág közelében) a 2. hadtest.
Ezen felül a komáromi helyőrség a Csallóközzel szemben operált.

A Duna jobbpartja.

Győr körzetében és magában a városban a 7. hadtest.

Pápa körzetében és magában a városban Kmety hadosztálya.

A Duna jobbpartján lévő csapatoknak csupán az volt a rendeltetésük, hogy a fővárost és a Dunának attól délre eső szakaszát, valamint az erődített táborn, amelyet Szőnynél a terv szerint újjá kellett építeni⁹¹, — megvédjék az osztrákok váratlan támadásától.

A támadó műveleteket a Duna balpartján kellett megkezdeni, a Vág-vonal áttörésével.

Június 20-án a 2. hadtest — amely még 16-án sikertelenül megkísérelt erőszakos kémszemléje⁹² következtében 5000 főre fogyott — Aszód közelében átkelt az Érsekújvári Dunaágon, elfoglalta Zsigárdot, Királyrévet és Peredet. Az osztrákok ezen a napon tartózkodtak mindennemű további ellenállástól.

A 3. hadtest, a 2. védelme alatt, Negyed közelében átkelt a Vágon és még aznap elérte Peredet; a hadtest egyharmada a Vág balpartján maradt és Sellyéig a folyó mentén haladt, hogy amikor lehetőség kínálkozik, ezen a ponton átkeljen a másik partra.

Az 1. hadtestnek Szered közelében kellett volna parancs szerint átkelnie a Vágon, hogy megkönnyítse a két fentemlített hadtest előnyomulását. 20-án este megtudtam, hogy Panjutin hadosztálya, amely az osztrákok erősítésére volt kirendelve, már olyan közel van, hogy részt tud venni a küszöbönálló ütközetben. 21-re vártam a támadást, mivel azonban az 1. hadtest Szered közelében nem kelt át a Vágon, 13—14 ezer emberrel pedig túl gyengének éreztem magam az osztrákokkal egyesített hadosztály elleni műveletre, elkerülhetetlennek láttam a visszavonulást még aznap az Érsekújvári (Kis) Dunaág mögé. A Pozsony-elleni támadó hadműveletnek e kísérlete⁹³ meggyőzve arról, hogy Oroszország valóban elhatározta, hogy teljes erővel sikra száll Ausztria érdekében, arra készítetett, hogy az eljövendő műveletek tervét úgy vázoljam fel, hogy a magyar csapatok fő támadásai mindig csupán az osztrák erők ellen irányuljanak. — abból a célból, hogy ezen a módon legalább annak lehetőségét biztosítsuk, hogy valamennyire kielégítő feltételek között egyez-zünk ki.

Az Ideiglenes Kormány jóváhagyta ezt a javaslatot, de amikor elérkezett a végrehajtás pillanata, kishitúsége miatt Szegedre menekült, és saját védelmére oda vonta mindazokat a csapatokat, amelyek nem álltak közvetlenül az én parancsnokságom alatt, — úgyszintén Kmety hadosztályát, amely a Győr alatti ütközetben hagyta magát elvágni tőlem akkor, amikor én Komáromon

⁹¹ A Komárom előtti, dunajobbparti erődített tábornt április 26-a, Komárom teljes felszabadítása óta helyreállították, sőt új építkezésekkel — köztük egy erős csillagsáncsal — egészítették ki.

⁹² Június 16-án voltaképpen nemcsak „erőszakos kémszemlére” került sor, hanem a június 20-i hadművelet első — Görgey távollétében vívott — sikertelen kísérletére (zsigárdi ütközet).

⁹³ A Vág-vonal áttörésére irányuló hadművelet második — immár Görgey által személyesen vezetett — kísérlete (peredi ütközet) tehát ugyancsak kudarcot vallott.

keresztül mindazokat az erőimet, amelyek ezen erős és a bányavárosok között voltak. a Duna jobbpartján vontam össze.⁹⁴

Ime. ez Komárom alatti tartózkodásunk első oka.

Ennek második oka az a szándékom volt, hogy áttörök az osztrák vonalakon és átkelek a Duna jobbpartján délfelé; erre július 11-én kerülhetett volna sor, de nem sikerült megvalósítani.⁹⁵

Komárom alatti elhelyezkedésünk idején, július 2-án erősen támadtak bennünket, mind Ács, mind pedig Ószőny felől. Ez szemelláthatólag erőszakos kémszemle volt, de az osztrákok nagyon elragadtatták magukat, alkalmat adtak nekünk erélyes visszavágásra, aminek szomorú következményeitől újra csak Panjutin segítségükre érkező hadosztálya mentette meg őket.

Az osztrák vonal és Panjutin hadosztálya ellen július 11-én intézett sikertelen támadásunk⁹⁶ után, a pénz, élelem és nagyméretű hadianyag hiánya arra kényszerített, hogy július 13-án visszavonuljak Komárom alól.

Ezért Komáromból a Duna mentén Vác felé vonultam az 1., 3. és 71 hadtesttel és Görgey Ármín mozgó hadoszlopával (csaknem 25 ezer emberre. és 130 ágyúval), azzal a szándékkal, hogy innen Ceglédre megyek és végrehajtom az egyesülést a déli hadsereggel.

A kémek jelentései szerint az orosz hadsereg fő erői Miskolc felől a Tisza mentén Szolnok felé húzódtak.

Előhadam 15-én Vác és Verőce között egy orosz lovaskötéllel találkozott, amely Vácon keresztül nyomban visszavonult.

⁹⁴ Görgey e döntő ponton különösen torzítva és hiányosan adja elő az eseményeket. Igaz ugyan, hogy a június 26-i minisztertanács elfogadta Görgey javaslatát arra nézve, hogy Komárom környékén a Duna jobbpartjára összpontosítson minden lehető erőt, s ezzel támadást intézzen a nyugati határ irányában. Mielőtt azonban a jobbparti összpontosítás megvalósult volna, a cári csapatokkal megerősített osztrák főserég már június 28-án támadásba lendült a Pöltenberg-hadtest és a Kmety-hadosztály ellen s a győri csatában megverte a magyar erőket. — A csatavesztés hírére június 29-én Kossuth minisztertanácsot tartott a Budapesten tartózkodó tábornokok bevonásával, ahol új hadterv ment határozatba. „Az Austria felé irányzandó operatio, mely egyszerűen Budapest is fedezte volna, a győri csatavesztés miatt nem lehetséges, minden hadsereget tehát oda kell koncentrálni, ahová a concentratio és annak következtében méggyőzelmi eventualitás, vagy legalább a hadsereg megmentése lehetséges. — Én tehát a miuistérium hozzájárultával elhatározom, hogy a kormány Szegedre fogja székhelyét áttenni, de azon határozott rendelettel, hogy Hadügyminister Ur is a maga hadseregével Szegedre vonuljon.” „... ezen megállapodást — írta Kossuth Görgeynek — még azon esetre is, ha ellene Tábornok Úrnak észrevételei volnának, határozott és változhatatlan rendelet gyanánt adom tudtára s annak minden idővesztés nélküli végrehajtásáért a nemzet nevében felelőssé teszem.” (Közl. *Steier*, Haynau és Paskievics, I. 140. kk.; *Barta*, i. m. 620. kk.) — Görgey mindezt elhallgatja, miként azt is, hogy június 30-án a rendeletet megvívó Csányi miniszternek, Kiss és Aulich tábornokoknak meg is ígérte, hogy engedelmeskedik; de ígértét megszegve, még aznap levelet írt Kossuthnak, bejelentve, hogy kitart saját hadterve mellett. Minderre, a fővezérségtől való megfosztására s a további huzavonára a legfontosabb aktákat I. *Steier*, i. m. I. 145 kk. s főleg *Barta*, i. m. 626 kk.

Ehhez képest persze a Kmety-hadosztállyal kapcsolatos szemrehányás is jogosult: Kossuth éppen Görgey szöszegésének hatására adott utasítást Kmety tábornoknak arra, hogy ne csatlakozzék a fősereghez, hanem minél gyorsabban induljon meg a dél felé való összpontosítás céljából. (L. *Barta*, i. m. 636. l.)

⁹⁵ Görgey első — rendkívül rövid — utalása a Duna jobbpartján Komárom alatt július 11-én elszenvedett vereségre.

⁹⁶ Második — hasonlóan rövid — utalás a július 11-i, immár balsikerű komáromi ütközetre, ami végre — több mint tíznapos késedelem után — Görgeyt is a dél felé való koncentráció megkezdésére bírta, persze a cári seregek időközbeni előrenyomulása folytán hasonlíthatatlanul kedvezőtlenebb körülmények között.

Menetünk éle, amelyet Görgey Ármín mozgó hadoszlopa képezett, Vác déli oldalán, a vasút közelében ütött táborát ; de röviddel ezután erős támadást kapott az orosz hadsereg előhadától.

Magyar részről Görgey Ármín mozgó hadoszlopa tartotta állását, közben pedig a jobbszárnyon az 1. hadtest, a balszárnyon a 3. hadtest lassacskán harcba bocsátkozott és megőrizte korábban elfoglalt állását.

Azok az értesülések, amelyeket az ellenfél erejéről és elhelyezkedéséről még aznap szereztem, arra a gondolatra vittek, hogy nincsenek előttem jelentékeny számú csapatok, hogy tehát az áttörést Ceglédig könnyen végre lehet hajtanom. — Mégis seregemnek legalább egy pihenőnapot kellett adnom ; erre július 16-át jelöltem ki.

Még aznap, a pihenő után, eléggé későn, erőszakos kémszemlét terveztem, hogy az ellenfél valóságos számáról bizonyosságot szerezzek ; de mivel déltájban azt a megbízható hírt kaptam, hogy herceg Paskievics tábornagy személyesen áll velem szemben, meggyőződtem annak lehetetlenségéről, hogy keresztültörjek az orosz vonalakon és úgy döntöttem, hogy haladéktalanul megkezdem a visszavonulást Losoncon keresztül.⁹⁷

A kivonulás Vácra este kezdődött és egész éjjel tartott, mert igen sok polgári állású személy — aki attól való félelmében, hogy a bizonytalan sors áldozata lesz, menekülésre adta fejét — csatlakozott a hadsereghez és annak mozgását nagyszámú szekerével erősen akadályozta.

Ez a körülmény és Nagy-Sándor tábornoknak az a durva hibája, hogy még azon az éjszakán bevonta előőrseit és ezzel idő előtt felfedte visszavonulásunkat az ellenfél előtt, 17-én reggel kétségbeejtő helyzetbe hozott : megtudtam, hogy hátvédemet (Görgey Ármín mozgó hadoszlopát), amely Nagy-Sándor hibájából támogatás nélkül maradt a jobbszárnyon, az ellenfél néhány lovas köteléke bekerítette és hátba támadta.

Ez a hátvéd megzavarodott és rendezetlenül vonult vissza Vácon keresztül, hét ágyút elveszítve. A 3. hadtesttel végrehajtott merész előretöréssel hat ágyút a hét elvesztettből vissza tudtunk zsákmányolni, meg tudtuk menteni a hátvédet a teljes pusztulástól és biztosítani további rendezett visszavonulásunkat.

Amikor ez előretörés után az ellenfél frontális támadást nyitott, kivonulásunk már véget ért és továbbhaladásunk megvalósíthatóvá vált.

Óriási veszedelemtől menekültünk meg annak következtében, hogy az ellenfél azokat az összeköttetéseket, amelyek mind Hatvan, mind a bányavárosok felől hadműveleti vonalunkhoz vezettek, nem használta fel arra, hogy feltartóztasson bennünket a Miskolc felé való menetelésben. Ezt a számunkra szerencsés körülményt részben annak tulajdonítom, hogy erőinkről és mozgólatainkról szükségképpen nagyon nehéz volt megbízható értesítéseket szereznie ; másrészt pedig azzal, hogy ellenséges földön az előírt hadműveleteket nem lehetett oly pontossággal végrehajtania, amely nélkülözhetetlen nagy, egymáshoz kapcsolódó operációk sikeréhez.⁹⁸

Putnokra érve megtudtam, hogy Miskolcon mindössze néhányezer főnyi orosz csapat van ; nyomban elhatároztam, hogy e körülményt arra

⁹⁸ Görgey nem tesz említést arról, hogy e napokban a cári főerők figyelmét Perczel seregének mozgólatai kötötték le (turai ütközet július 20-án), ami komoly tehermentesítést jelentett Görgey számára a Miskolcra való menetelés végrehajtásában.

⁹⁷ Hogy a cári főerőg most már a Gödöllő—Cegléd felé való visszavonulási irányt is veszélyeztette s Görgey Losonc, Miskolc és Tokaj felé nagy kerültre kényszerítette, éppen a Komárom alatti késlekedésnek volt a következménye.

használok ki, hogy kiszorítsam az ellenfelet Miskolcra, átdobjam a görömbölyi magaslatokon a mezőkövesdi útra, magam pedig átkeljek fő erőimmel s háttérrel a Sajó folyón és előkészítsem a Hernádon való átkelést Gesztely közelében.

22-én este a 7. hadtest átvonult az ellenféltől már elhagyott Miskolcra és Csaba mögött helyezkedett el, előőrseit pedig a görömbölyi magaslatok mögé, a mezőkövesdi útra küldte ki.

Ezt a visszavonulást az ellenfél 4. hadteste Ónod felől igen könnyen meggyőztethette volna.

Igy tehát az általam tervbevett feladatot: hogy lehetővé teszem az egyesülést a Dembinski által vezetett magyar hadsereggel, megoldottam; az Ideiglenes Kormány hivatalos közleményei ugyanis annak kinyilvánítását tartalmazták, hogy az egész Tisza-vonal meg van védve az ellenfél átkelésétől, s ez okból az Ideiglenes Kormány tartózkodási helyéül és minden katonai erő végleges összpontosítási helyéül Nagyváradot jelölték ki. Nekem egyéb feladatom nem volt, mint az, hogy addig tartsam magam a Tisza és Hernád között, míg az ellenség túlerejű támadása arra nem kényszerít, hogy Tokajon át visszavonuljak. Ez magyarázza, hogy miért bocsátkoztam ütközetbe Miskolc és Harsány között 24-én, Zsolca alatt 25-én és Gesztely alatt 28-án, — ahelyett hogy a visszavonulást Tokajon át megállás nélkül folytattam volna⁹⁹.

Ami mármost azt illeti, hogyan támadtak meg a fent említett két napon Zsolca és Gesztely közelében, arra nézve megjegyezhető, hogy az ellenfél nem használta ki kellőképpen gyalogságának és lovasságának mind számbeli, mind minőségi fölényét, — ami lehetőséget nyújtott nekem arra, hogy a csatában sikerrel alkalmazzam éppen legjobb fegyvernemünket: a tüzérséget. Később mindkét támadás nagyon bátor színben tűnt fel nekem, hiszen a frontunk ellen irányultak, anélkül, hogy egyidejűleg szárnyaink ellen is operáltak volna; ez jelentős áldozatot követelt, amit megtakaríthattak volna, ha a támadás két szárnyunk ellen indult volna, erős frontális elterelő támadással egyesítve. Ezen felül a szárnytámadás igen szorongatott helyzetbe hozott volna — állásaim ugyanis nagy területen voltak széthúzva — s az ellenfél erőfölénye folytán rövidesen visszavonulásra kényszerített volna.

E szerény megjegyzések után visszatérek magukra a hadműveletekre.

Az ellenfél fő erőinek a Tiszán Tiszafürednél történt átkelése¹⁰⁰ arra készítetett, hogy magam is visszavonuljak a Tiszán át a Berettyóig, meghozza, mielőtt az ellenfél Debrecen alá érkezne.

A Tokajból Nagyváradra vonulás biztosítása érdekében az 1. hadtest azt a parancsot kapta, hogy menjen Debrecenen át, de korántsem kapott olyan megbízatást, hogy döntő és kétségbeesett ütközetbe bocsátkozzék a túlerőben levő ellenféllel, miként ez augusztus 3-án történt.¹⁰¹ Az a szeren-

⁹⁹ E magyarázat a visszavonulásnak a hernádmenti pozícióban való megszakításáról — természetesen nem áll helyt. Görgeynek nem az volt a feladata, hogy amíg lehet tartsa magát a Tisza és Hernád között, hanem az, hogy most már valóban minél gyorsabban hajtsa végre a lefelé való koncentrációt. Hogy a megszakítás hadászatiilag helytelen volt, Emlékirataiban már maga is elismeri, s főleg a cári hadsereg számcséjéről való hiányos értesültséggel iparkodik magyarázni. (I. m. II. 282. kk.)

¹⁰⁰ Ez már július 26-án megkezdődött; a magyar sereg pedig csak júl. 28-áról 29-re virradó éjjel kezdte meg a visszavonulást a Hernádtól. Így Görgey — a Miskolcra elvezetgetett idő miatt — további keleti irányú kerülőre kényszerült.

¹⁰¹ Téves: a szerencsétlen kimenetelű debreceni ütközet augusztus 2-án délután folyt le.

csés körülmény, hogy az ellenfél seregének jobb szárnya nem támadott ugyanolyan sietséggel e gyenge hadtest visszavonulási vonalára, amilyennel a bal-szárny művelete annyi sikert ért el, mentett meg bennünket Nagyvárad felé húzódó visszavonulási vonalunk teljes elvesztésének veszélyétől.

Az 1. hadtest csak Nagyvárad alatt gyűlt össze; ezzel abba a kényszerhelyzetbe kerültem, hogy a Berettyó-vonalat is feladjam s a visszavonulást egészen Aradig folytassam, ahol már ott székel a Ideiglenes Kormány, s ahol a Dembinski seregével való egyesülésnek végbe kellett volna mennie.

Előhadam augusztus 9-én ért Aradra; de még azon a napon Dembinski seregét, az új fővezér, Bem parancsnoksága alatt, Panjutin hadosztálya s az osztrák hadsereg egy része annyira szétverte, hogy jelentős száma ellenére — az Ideiglenes Kormány nyilatkozata szerint 50.000 főt tett ki, — mint tömör és harcavethető erő megszűnt létezni.

A temesvári csata részleteit nem ismerem, de egy bizonyos: mégpedig az, hogy Panjutin hadosztályának a csataterre időben való megérkezése és bátorsága volt az, ami megmentette az osztrákokat;¹⁰² másrészt az, hogy a magyar parancsnokok fogyatékos katonai képességei tették csapataikat annyira harcképtelenné, hogy az ütközet Lugosig tartó vad futással ért véget.

Az osztrák csapatok már egy nappal azelőtt, hogy Aradon a temesvári csatáról hivatalos hírt kaptak volna, Új-Arad előtt álltak.

Ekként az összes magyar erők egyesítésére irányuló erőfeszítéseim a lengyel tábornokok tehetségtelensége vagy árulása miatt meghiúsultak.

Magam már túl gyenge lévén ahhoz, hogy akár az egyik, akár a másik császári sereget legyőzzem; előnyösebbnek tartottam, hogy a háborúnak azon nyomban véget vessék, miként azt augusztus 13-án meg is tettem.¹⁰³

Nagyvárad. 1849. évi augusztus 27-én.

Görgey Artur"

¹⁰² Görgey már a korábbi ütközetekkel kapcsolatban is túlzottan emelte ki a Panjutin-hadosztály szerepét; mostani megállapítása pedig éppenséggel nem felel meg a tényeknek. A temesvári csatát — mint ismeretes — az osztrák Lichtenstein Ferenc herceg altábornagy 4. hadtestének délutáni megérkezése döntötte el.

¹⁰³ Az orosz szöveg:

Краткий обзор "кампании в" Верхней Венгрии от" начала Русской интервенции до сложения оружия близ" Виллагоша.

Осада Офена была самая важная ошибка, которую бы мы могли сделать потому, что предприятие это воспрепятствовало нам" извлечь всю пользу от" победы, одержанной нами над" Австрийцами 19-го Апреля 1849-го года при Надь-Шарло.

По взятии Офена, 21-го Мая 1849 г. оказалось уже невозможным" исправить эту ошибку. Австрийцы успели ободриться, Генерал" Засс" (кавказский) вступил уже в" Арву, а Генерал" Панютин", по известиям" лазутчиков", в" Прессбургский комитат".

Невзирая на это, Прессбург" казался быть настоящим" предметом" наших" ближайших" действий" а именно потому, что занятием" этого пункта можно было бы принудить неприятеля перейти также на правый берег Дуная, очистить теснины между Нейзидлерским" озером" и Дунаем", и освободить Венгерскую границу до Лейты.

Находившийся под" моим" предводительством" войска, состояли из 1., 2., 3., и 7-го корпусов", в" числе 7 до 8 тысяч" человек" каждый, а все вместе

в" числе	30000 человек
Дивизия Кмети числом" до	5000 "
Летучий отряд" Гарвата (sic!) числом" до	1000 "
Летучий отряд" Армина Гергея в"	2000 "
Всего вместе	38000 "

Эти войска были распределены следующим" образом":

Левый берег" Дуная. В" Горных" городах" летучий отряд" Армина Гергея. Близ" Нейтры, летучий отряд" Горвата. При Мочоноке 1. корпус". При Тот-Мегиере 3. корпус". При Асоде (близ" малаго или Нейзидлерскаго Дуная) 2. корпус". Сверх" сего Коморскій гарнизон" действовал" против" острова Шют".

Правый берег" Дуная. В" окрестностях" Рааба и в" самом" городе 7. корпус". В" окрестностях" Папы и в" самом" городе Дивизія Кметі. Дуная на правом" берегу Дуная имели только цілю защищать от" внезапного нападенія Австрійцев" столицу и нижній Дунай, а также укрепленный лагерь, который предполагалось перестроить при Сенн (Szénu). Надлежало начать наступательныя действия на левом" берегу Дуная прорезаніем" Ваагской линіи.

20-го Іюня 2. корпус", который, по случаю предпринятой им" 16-го числа того мѣсяца неудачной форсированной рекогносцировки, уменьшен" был" до пяти тысяч" человек", перешел" близ" Асода Нейзидлерскій Дунай, овладел" Зигардом", Киралревом" и Передом". Автрійцы отказались на этот" день от" всякаго дальнѣйшаго сопротивленія.

3. Корпус". под" защитою 2-го, переправился через" Ваагу при Негісде и в тот" же день дошел" до Переда, одна треть-этого корпуса осталась на левом" берегу Вааги, и следовала в" доль по этой реке до Шелліе (Sellye) с" тем", чтобы в" случае возможности на этом" же пункте перейти на другой берег".

1. корпус" был назначен" переправиться через" Ваагу близ" Серда для облегченія следованія вперед" двух" вышеупомянутых" корпусов". 20-го числа вечером" я узнал", что Дивизія Панютіна, назначенная в" подкрѣпленіе австрійцам", была уже в" таком" близком" разстояніи, что она могла принять участіе в" предстоявшем" сраженіи. 21-го числа я ожидал нападенія, и как" первый корпус" не перешел" Вааги близ" Шереда, а с" 13 до 14 тысяч" человек" я считал" себя слишком" слабым" для действованія против" дивизіи соединенной с" австрійцами, то я нашелся в" необходимости отступить в" тот" же день за Ваагу и Нейзидлерскій (малый) Дунай. Это покушеніе наступательнаго действия против" Прессбурга, убѣдив" меня, что Россія действительно решилась всеми силами заступиться за дело Австріи, заставило меня начертить план" будущих" действий таким" образом", чтобы главныя нападенія Венгерцев" были всегда направляемы на одинъ лишь Австрійскія силы, для достиженія этимъ способом" по крайней мере возможности пиминенія на условіях" несколько выгодных".

Временное Правленіе одобрило это предположеніе, но когда настала минута исполненія, оно, по малодушію, бежало в" Сегедин" и стянуло к" этому пункту, для собственной защиты, все войска, которыя не состояли под" непосредственным" своим" начальством", а равно дивизію Кметі, которая в" деле под" Раабом" дозволила себя отрезать от" меня, тогда как" я собирал через" Коморн" все свои силы, расположенныя между этою крепостію и горными городами, на правом" берегу Дуная.

Вот" первая причина нашего пребыванія под" Коморном".

Второю тому причиною было мое намереніе прорваться через" ряды Австрійцев" и переправиться на правый берег" Дуная к" Югу, что имело воспоследовать 11-го Іюля, го что нам" не удалось исполнить.

Во время расположенія нашего под" Коморном", мы были сильно атакованы 2-го Іюля, как" со стороны Ача (Acs), так" и со стороны Осени (Oszény). Это было, как" видно, форсированная рекогносцировка, но Австрійцы слишком" далеко вовлекли себя в" дело, подали повод" к" столь же сильному с" нашей стороны отраженію от" печальных" послѣдствій котораго они вновь были спасены прибытіем" к" ним" на помощь дивизіи Панютіна.

После неудачнаго нападенія, предпринятаго нами на линію Австрійцев" и дивизію Панютіна 11-го Іюля, недостаток" денег", продовольствія и большіх" военных" припасов", принудил" меня выступить из" под" Коморна 13-го Іюля.

Я следовал" за тем" с" 1., 3. и 7. корпусами и с" летучим" отрядом" Армина Гергея (почти 25 тысячъ человек" и 130 орудій) из" Коморна вдоль по Дунаю к" Вайцену с" намереніем" идти оттуда на Цеглед" и совершить мое соединеніе с" Южною Арміею.

По известіям" лазутчиков", главныя силы Русской Арміи тянулись от" Миш-кольца вдоль по Тиссе до Сольнока.

Мой авангард" встрѣтил" 15-го числа Русскій Кавалерійскій отряд" между Вайценом" и Вероце (Verbce), который тотчас" же отступил" черезъ Вайцен".

Голова нашей колонны, состоявшая из" летучего отряда Армина Гергея, располагалась лагерем" на Южной стороне Вайцена близ" железной дороги и вскоре после того была сильно атакована авангардною колоною Русской Армии.

Со стороны Венгерцев" летучий отряд" Армина Гергея держался на позиции, а между тем" 1. корпус" на правом" фланге, а 3. на левом", мало по малу вступили в" бой, и сохранили занятую уже ими позицию.

Сведения, какія я в" тот" же день собрал" о силе и расположении непріятеля, заставляли меня думать, что я не имел" перед собою значительного числа войск", и что прорваться до Цегледа было бы делом" удобоисполнимым". — Я должен" однако был" дать моим" войскам" один" по крайней мере день отдыха, и на это назначил" 16. Июля.

В" тот" же день я предполагал" сделать после отдыха, довольно поздно, форсированную рекогносцировку, чтобы удостовериться о настоящем" числе непріятеля, но получив" к" полудню верное известіе, что Фельдмаршал" Князь Пашкевич" лично находится против" меня, я убедился в" невозможности прорваться через" ряды Русских" и решился начать безотлагательно отступление через" Лошонц".

Выступление из" Вайцена началось к" вечеру и продолжалось целую ночь, потому что огромное число лиц" гражданского ведомства, бежавших" от" страха сделаться жертвами неверной судьбы, присоединилось к" Армии, и движениі оной в" высшей степени затрудняло значительным" количеством" своего обоза.

Это обстоятельство и сделанная Генералом" Наги-Шандором" грубая ошибка, тем", что он" в" ту же самую ночь снял" свои авангардства и таким" образом" преждевременно обнаружил" непріятелю наше отступление, привели меня, утром" 17-го числа, в" отчаянное положение, когда узнал" я, что арьергард" мой (летучий отряд" Армина Гергея), оставленный по ошибке Наги-Шандора без" подпory на правом" фланге, был" обойден" несколькими кавалерійскими отрядами непріятеля и атакован" с" тыла.

Этот" арьергард" пришел" в" замешательство и отступил" в" беспорядке через" Вайцен", потеряв" семь орудій. Смелым" движением" вперед" с" 3. корпусом", мы успели отбить шесть из" семи потерянных" орудій, охранить арьергард" от" совершенного поражения и обезпечить дальнейшее правильное наше отступление.

Когда после этаго движениі вперед" непріятель открыл" атаку с" фронта, выступление наше было уже исполнено и дальнейшее следование соделалось возможным".

Мы спаслись величайшей опасности тем" случаем", что непріятель не воспользовался сообщениями, ведущими к" нашей операционной линии, как" от" Гатвана так" и из" Горных" городов", для задержанія нас" на марш" к" Мишкольцу. Я приписываю этот" счастливый для нас" случай частью тому, что должноствовало быть весьма трудно собирать верныя сведения о наших" силах" и движениях", частью тому, что предписываемыя действія в" земле непріятельской не могли быть приведены в" исполнение с" тою точностію, которая необходима для успеха больших", в" связи между собою состоящих", операций.

Дошед" до Путнока, я узнал", что в" Мишкольце находилось только несколько тысяч" Русскаго войска, и тотчас" я решился воспользоваться этим" обстоятельством", чтобы вытеснить непріятеля из" Мишкольца и отбросить его через" высоты Герембели на Мезекевездскую дорогу, а самому перейти с" главными своими силами и с" арьергардом" реку Шайо и приготовить переправу через" Гернад" близ" Гештели.

22-го числа вечером" 7. корпус" прошел" через" Мишкольца", который был" очищен" непріятелем", и расположился за Чабою, а аванпосты свои направил" за высоты Герембели на Мезекевештскую дорогу.

23-го числа я счастливо достиг" Шайоской линии, а этим" я обезпечил" себе свободное отступление через" Токай за Тиссу.

Это отступление весьма легко мог" бы соделать невозможным" 4. корпус" непріятеля через" Энод" (sic!).

Итак" предложенная мне задача, сделать возможным" соединеніе мое с" состоящими под" начальством" Дембинскаго Венгерскими войсками, была решена, ибо официальные сообщения Временнаго Правленія заключили в" себе уверение, что вся Тисса была охранена от" переправы непріятеля, и что по этой причине Грос—Вардейн" был" назначен" местом" пребыванія Временнаго Правленія и окончательнаго сосредоточенія всех" военных" сил". Я не имел" другаго порученія, как" держаться между Тиссою и Гернатом" до того времени, пока нападеніе сильнейшаго непріятеля не заставит" меня отступить через" Токай. Это объясняет" причину, по которой я дал" сраженіе между Мишкольцею" и Гиршали (sic!) 24-го, пон" Желчею (sic!) 25-го, и под" Гессели (sic!) 28-го числа вШесто того, чтобы безосновочно продолжать отступление свое через" Токай.

A „Rövid szemlé”-hez nem kívánunk további megjegyzéseket fűzni. A két legfőbb dolog teljesen nyilvánvaló.

1. Görgey hallgatással mellőzi, hogy július elején megtagadta az engedelmességet a kormány dél felé való összpontosítást előíró rendelkezésének; s — ki nem elégtő módon — magyarázgatva egyrészt azt, hogy Komárom alól csak több mint tíz napot késve, nagy kerülővel indult a déli gyülekező pontra, másrészt azt, hogy a hónap vége felé egy újabb értékes hetet vesztetett el Miskolc körül, nem állja azt állítani, hogy a maga részéről mindent megtett és sikerrel tett meg a koncentráció érdekében; ezt csupán „a lengyel tábornokok tehetetlensége vagy árulása” (!) akadályozta meg.

Что уже касается до того, каким” образом” я был” атакован” в” два вышеуказанные дни близ” Жолча (sic!) и Гессели (sic!), то можно заметить что со стороны неприятеля недостаточно воспользовались превосходством” своим” в” пехоте и кавалерии, как” по числу, так” и по качеству оных” и что это доставило мне возможность с” успехом” употребить в” сражении именно лучшее наше оружие т. к. Артиллерию. Потом” оба эти нападения показались мне весьма смелыми, ибо они были произведены на наш” фронт”, без” одновременного действия на наши фланги, и этим” самым” были споряжены с” значительными жертвами, которые могли бы быть избегнуты если бы нападение происходило на оба фланга в” совокупности с” сильным” фальшивым” нападением” на фронт”. Сверх” того атака на фланги поставила бы меня в” величайшее затруднение, потому что я занимал” весьма пространную позицию, и вскоре принудила бы меня к” отступлению по причине превосходства сил неприятеля.

После сих” скромных” замечаний я возвращаюсь к” самым” военным” действиям” Переход” главных” сил” неприятеля через” Тиссу близ” Тиссафюред”, заставил” меня отступить также через” Тиссу до Береттию, а именно прежде прибытия неприятеля под” Дебречин” (sic.).

Для обеспечения следования из” Токая в” Грос” — Вардейн”, 1. корпус” получил” приказание идти через” Дебречин”, и нимало не имел” поручения завязать, как” это случилось 3. Августа, решительное и отчаянное дело с” неприятелем” в” больших” силах”. Счастливым случаем, что правый фланг” неприятельской Армии не наступал” с” тою же поспешностью на линию отступления сего слабого корпуса, с” которою действия левого фланга имели столько успеха, спас” нас” от” опасности лишиться совершенно отступательной нашей линии на Грос” — Вардейн”.

1. корпус” собрался только под” Грос” — Вардейном” и тем” я нашелся в” необходимости оставить также береттскую линию и немедленно продолжать отступление до самого Арада, где уже находилось Временное Правление и где соединение с” войсками Дембинского до лжно бы было совершиться.

Авангард” мой достиг” до Арада 9. Августа, и в” тот” же день войска Дембинского, под” своим” новым” Главнокомандующим” Бемом”, были до того разбиты Дивизиею Панютина и частью Австрийской Армии, что несмотря на их” значительное число, простиравшееся по объявлению Временного Правления до 50 000 человек”, перестали быть плотною и удобоуправляемою силою.

Подробности Тимешварского дела мне неизвестны, но одно кажется верным”, а именно что своевременное прибытие Дивизии Панютина на поле сражения и храбрость ее спасли австрийцев”, а с” другой стороны, что недостаток” в” Венгерских” начальниках” нужных” военных” качеств” соделал” их” войска до такой степени неспособными к” бою, что сражение кончилось диким” бегством” до Лугоша.

День перед” получен.ем” в” Араде официального известия о Тимешварском” деле, Австрийская войска находились перед” Ней-Арадом”.

Таким” образом” усилия мои к” соединению всех” Венгерских” сил” не достигли своей цели по причине неспособности или измены Польских” Генералов”.

Сам” уже был” слишком” слаб” для побеждения той или другой из” Императорских” Армий я предпочел” окончить войну с” одного раза тем”, что я исполнил 13. Августа.

Грос” — Вардейн”, 27. Августа 1849 года.

Подписал”
Артур” Гергей.

2. Görgey, néhány rendkívüli udvariassággal fogalmazott bíráló észrevétel mellett, minden alkalmat megragad arra, hogy bókoljon Paskievicsnek, kiemelje a cári csapatok bátorságát s döntő szerepét — a Panjutin-hadosztály révén — még az osztrák főszereg által végrehajtott hadműveletekben is.

Paskievics minden bizonnyal elégedett volt Görgeynek ez utolsó szolgálatával. Görgey Artur pedig, az ellenségnek ezt az óhaját is teljesítvén, indult el csakhamar — a tömeges kivégzések előestéjén — karintiai menedékébe.

PACH ZSIGMOND PÁL

MAGYARORSZÁG BELÉPÉSE A NEMZETEK SZÖVETSÉGÉBE

A Nemzetek Szövetsége az első világháborút lezáró párizsi békekonferencián az Amerikai Egyesült Államok elnökének, W. Wilsonnak kezdeményezésére jött létre.¹ Alapokmánya értelmében feladata az volt, hogy a béke fenntartása fölött őrkdjék, valamennyi nemzet teljes egyenjogúsága alapján összefogja a világ népeit a háború megakadályozására.

A győztes nagyhatalmak által megalakított szövetség azonban már születése pillanatában olyan jelleget öltött, s olyan szervezeti fogyatékokban szenvedett, amelyek megakadályozták e feladat betöltésében.

Az alapokmány — ellentétben a nemzetek egyenjogúságának elvével — különböző kategóriákba sorolta az országokat. Az első kategóriába a győztesek tartoztak, akik magukat a Népszövetség alapító tagjainak tekintették, a másodikba a volt semlegesek, melyeket azonnal meghívtak a szervezet tagjai közé, a harmadik kategóriába pedig a világ valamennyi egyéb nemzete, az úgynevezett legyőzött országok. Ezek felvételét különböző feltételekhez, első sorban ahhoz kötötték, hogy híven megtartják a rájuk erőszakolt igazságtalan békeszerződéseket. A gyarmati és függő országokat a Népszövetség alapítói mint nem szuverén államokat kizárták a szövetségből. Mindezzel a Népszövetség elismerte önmagáról, hogy a győztesek szervezete, továbbá, hogy a valóságban nem áll a népek egyenjogúságának alapján, s végül, hogy fő feladatának nem általában a béke, hanem az adott igazságtalan béke, a versaillesi békerendszer fenntartását tekinti. A Népszövetség tehát úgy jött létre, mint az imperialista békerendszer szerves része, amit csak fokozottan kiemelt az a körülmény, hogy az alapokmány függelékként minden békeszerződés szövegében benne szerepelt.

A nemzetek egyenjogúságáról papíron vallott elvet a főhatalmak a gyakorlatban azonnal megcáfolták azáltal is, hogy a Népszövetségre bízták az ún. „mandátumok” szétosztását. Ez annyit jelentett, hogy a Népszövetség felruházta a nagyhatalmak kormányait a Németországtól és Törökországtól elvett gyarmati területek kizsákmányolásának „jogával”.

A szövetség imperialista jellegéről tanúskodott szervezeti felépítése is. A közgyűlés — amelyen valamennyi tagállam képviselője jelen volt — lényegesen kisebb szerepet játszott a szövetség tevékenységében, mint a tanács, amelynek tagsági helyeit a nagyhatalmak önmaguk számára tartották fenn. Ez lehetővé tette, hogy a Népszövetség tevékenységét elhatározó módon befolyásolják.

¹ A Nemzetek Szövetségének alapokmányát a párizsi békekonferencia teljes ülése 1919. ápr. 28-án fogadta el.

Már a megalakulás pillanatában kitűnt, hogy a győztes nagyhatalmak nem tudják, de nem is akarják egyesíteni az összes államokat. Szovjetországot és a Magyar Tanácsköztársaságot eleve kizárták a szövetségből, meg-egyezve abban, hogy felvételük csak „nemzeti”, értsd : kapitalista kormány alakulása esetén válnék lehetségessé. De nem foglalt helyet a szövetségben valamennyi kapitalista állam sem. Nem beszélt arról, hogy a legyőzött országok egyelőre a Népszövetség sáncain kívül néztek farkasszemet a győztesek blokkjával — az egyik győztes főhatalom, az Amerikai Egyesült Államok is távolmaradt, sőt mi több, a Párizs környéki békéket sem ratifikálta. A párizsi békekonferencián ugyanis az amerikai imperializmus Wilson-féle terjeszkedési programja több kérdésben vereséget szenvedett, aminek hatásaként az Egyesült Államokban az elszigetelődési politika került előtérbe. A szenátus többsége elvetette a wilsoni politikát, annak az amerikai imperializmusra csak kevés haszonnal járó eredményeivel, többek között a népszövetségi alapokmánnyal együtt. A Népszövetségben helyet foglaló hatalmak egységét pedig a különböző európai és a tengerentúli kérdésekben feszülő ellentétek bontották meg.² Noha a vezető európai politikusok minden erejükkel igyekeztek demonstrálni a Népszövetség egységét, erről legfeljebb egy kérdésben, nevezetesen a szovjetellenesség kérdésében lehetett beszélni. Ami azonban a szovjetellenes tervek módozatait illeti, azt, hogy mely államokat és milyen intenzív fokon használnak fel, e tekintetben az egyes hatalmak között további ellentétek merültek fel.³

A népszövetségi eszmét, amely a népek békés egymásratalálását, egyenjogúságát proklamálta, s amely az örök békét hirdette, a széles európai közvélemény kezdetben megnyugvással, sőt lelkesedéssel fogadta. Wilsont, mint a Népszövetség „atyját”, a háborúba belefáradt népek a béke új apostolaként ünnepelték. A kiábrándulás azonban a békefeltételek ismertté válásával hamarosan bekövetkezett.⁴

A Népszövetség igazi jellegét a kommunisták hamarosan kitapintották. „A Népszövetség annyira magán viseli a háborúból való származásának minden jegyét, annyira elválaszthatatlanul összefügg a versaillesi szerződéssel, annyira távol áll minden ízében a nemzetek egyenjogúságának tényleges megteremtésétől s a nemzetek békés együttélésének reális esélyeitől, hogy úgy hiszem, a Népszövetséggel szemben elfoglalt elutasító álláspontunk érthető és nem szorul további kommentárra”⁵ — válaszolta Lenin Farbmannel, az Observer és a Manchester Guardian tudósítójának a Népszövetségre vonatkozó kérdésére 1922. október 27-én.

Leleplezte a Népszövetség imperialista voltát a Magyar Tanácsköztársaság sajtója is. A Népszava 1919. április 30-i számában Kapitalista világszövetség címmel emlékezett meg a Népszövetség megalakításáról. A cikk

² Lásd : V. P. *Patyomkin*: Az újkori diplomácia története (1919—1939). Bpest, Szikra, 1950. 16—281. l. — *Zsukov*: A Távol-Kelet a nemzetközi politikában (1870—1945) Bpest, Szikra, 1953. 289—333. l. — G. M. *Gathorne-Hardy*: Histoire des événements internationaux de 1920 à 1939. Paris, 1946. 5—139. l. stb.

³ Lásd uo.

⁴ A Népszövetség megalakulására és jellegére lásd : V. P. *Patyomkin*, i. m. 30—35, 36—38, 47—50. l. — A Nemzetek Szövetsége célja és szervezete. (Bevezette és jegyzetekkel ellátta Faluhely Ferenc dr. Genf 1921). — *Irk Albert*: A Nemzetek Szövetsége. Bpest, 1921. — *Vladár Ervin*: Mi is a Népszövetség? Bpest, 1930. — *Horváth Jenő*: A gyarmati mandátumokról. Külügyi Szemle, 1921. 153—170. l. stb.

⁵ V. I. *Lenin*: Művei. 33. k. Bpest, Szikra 1953. 385. l.

írója megállapította, hogy Párizsban olyan szövetséget hoztak létre, „amelyben nincs benne a nép és olyat, amelynek egyetlen célja, hogy a nép sohase legyen benne”. A szövetség az antant-kapitalisták szövetsége, a legyőzött kapitalizmus pedig csak megtúrt vendége lehet a társaságnak. A cikk azonban rámutatott arra is, hogy „a legyőzött országok kapitalizmusa megtúrt vendég gyanánt is sietni fog Wilsonék szövetségébe. A kapitalizmusnak jó orra van, és internacionális érzésközössége gyorsan rájön arra, hol van az igazi helye. A szövetség minderről jóval felszerelte magát, amire a kapitalizmusnak szüksége van s minden ajtót nyitva hagyott, amelyen keresztül új háborúkba és új nyomorúságokba lehet döntené a világot.” A Népszava felszólította a népeket, hogy a kapitalisták szövetségére igazi népszövetség megalakításával válaszoljanak.⁶ Ilyen értelemben ír a Világ című polgári radikális napilap is 1919. március 27-én Az igazi Népszövetség címmel. „Népek — olvashatjuk a lapban —, amelyeket öt esztendővel ezelőtt egymás ellen kergettek, most megtalálják egymást testvéri szeretetben... Összefonódtak az ujjak és megfeszülnek a karok izmai: orosz és magyar proletártestvérek fognak össze igazi népszövetségben. Jobb karok fonódnak össze szövetségre és bal karok ölelésre tárulva várják a testvéri kebelre a világ összes népeit. Minden népek proletárjainak egymásra találása — ez lesz az igazi népszövetség. Ezt azonban nem Párizsból várjuk ide, hanem innen fog egy szép napon Párizsba érkezni.”⁷

*

A Népszava cikkírójának nézetét az események igazolták, mert a legtöbb legyőzött ország kapitalista kormánya még a megtúrt vendég szerepét is vállalva tényleg minden igyekezetével iparkodott bejutni a győztesek szervezetébe.

Miután a külső intervenciók erői megdöntötték a Tanácsköztársaságot, az ismét hatalomra jutott magyar uralkodó osztályok politikai képviselői azonnal hozzákezdtek az érdekeiknek megfelelő háborús politika tervezgetéséhez és a gyakorlati megvalósítás előkészítéséhez. Még életbe sem lépett a trianoni békeszerződés — s az uralkodó osztályok egyes csoportjai máris a béke megsemmisítéséről, s az ehhez szükséges új háborúról álmodoztak. Számításaikat — nem minden alap nélkül — arra építették fel, hogy az imperialista kormányoknak a Szovjetországgal szembeni intervencióban szükségük lehet a magyar hadseregre és Magyarországra mint felvonulási területre. Reményeik a reakciós lengyel kormány által Szovjetországgal szemben indított intervenciók hadjárat idején, különösen pedig a lengyel hadsereg pánikszerű visszavonulásának és Varsó veszélyeztetésének szakaszában eléggé reálisnak mutatkoztak. Létrejött a lengyel—magyar egyezmény, amelynek keretében megállapodtak a Szovjetországgal szembeni közös katonai fellépésben és abban, hogy Magyarország hadfelszerelést szállít a lengyel hadsereg számára. Valamivel korábban tárgyalások kezdődtek a magyar kormány és a megfelelő francia külügyi szervek között. Az utóbbiak hajlandóknak mutatkoztak arra, hogy gazdasági ellenszolgáltatások fejében támogatást nyújtsonak a magyar reakciónak területi igényei kielégítésére. Szó esett többek között arról is, hogy Magyarország bekapcsolódna az intervencióba, amit Horthyék ürügyként akartak felhasználni arra, hogy felfegyverkezésükhöz

⁶ Népszava, 1919. ápr. 30.

⁷ Világ, 1919. márc. 27.

az antant, mindenekelőtt Franciaország hozzájáruljon.⁸ E tárgyalásokkal párhuzamosan Horthy érintkezésbe lépett a volt német vezérkar képviselőivel, közelebbről Ludendorff környezetével. Képviselői valamivel később elvileg megegyeztek a bajor körökkel egy német–magyar közös „bolsevista-ellenes” katonai akcióban, amelynek célja lett volna többek között Ausztria megszállása is.⁹ A Horthy-klika a háború utáni első két évben mindezek alapján abban reménykedett, hogy tekintettel a bolsevizmus elleni harcban szerzett „érdemekre” — melyeket jórészt csak ezután, a tervezett szovjetellenes intervencióban kívántak összegyűjteni — a trianoni békeszerződés hatályon kívül helyezése, a magyar uralkodó osztályok kizsákmányolási területének kiterjesztése viszonylag könnyen, nagyobb nemzetközi ellenállás nélkül, sőt esetleg a nagyhatalmak hallgatólagos támogatásával könnyen megvalósítható lesz.

E tervek keresztülvitelének fő feltétele az antanthatalmak hozzájárulása volt. A magyar politikai köröknek ezért bizonyos lojalitást kellett mutatniuk velük, hirdetett eszméikkel és legfőbb nemzetközi politikai szervezetükkel, a Népszövetséggel szemben. Ebből is adódott többek között, hogy a magyar kormány már 1920 elején hangoztatta Magyarország belépési szán-

⁸ E tárgyalások részben a Simonyi–Semadam, részben a Teleki-kormány idején folytak. Lásd erre: Iratok az ellenforradalom történetéhez. I. Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon. 1919–1921. Bpest, Szikra, 1953. 390–422. l.

⁹ Beneš e megegyezéssel kapcsolatban memorandumot nyújtott be a Népszövetséghez, amit véleményezés céljából Cunnighamre ezredesnek, a bécsi angol katonai misszió vezetőjének küldtek meg. Beneš memorandumában rámutatott arra, hogy e megegyezés a versaillesi, illetve a trianoni és saint-germaini békeszerződések ellen, az antant ellen irányult. Cunnighamre ezredes a bécsi magyar követség titkárától, Boroviczénytől kért felvilágosítást, aki résztvett az említett tárgyalásokban. Cunnighamre kijelentette neki, hogy jelentését „... olyanképpen szándékozik megfogalmazni, ... hogy a memorandumban foglalt vádak Magyarország, illetve a Kormányzó Úr Ó Főméltósága ellen élüket veszítsek.” Boroviczény a következő magyarázattal szolgált az ezredesnek: „Röviddel a Kapp-puces bukása után... (1920. márc. 17. — Sz. O. M.) Ludendorff környezetéből azzal a kéréssel fordultak a kormányzó úrhoz, hogy tegye lehetővé, hogy az Erhardt dandár, amely megbízható antibolseviki elemekből áll, s melyet Németországban feloszlattak, Magyarországon helyeztessék el. A Kormányzó válasza határozott elutasítás volt, azzal az indokolással, hogy a dandár számára Magyarországon sem élelem, sem felszerelés nincsen. Ember van Magyarországon is elég, egy esetleges anti-bolseviki akcióra, de felszerelés egyáltalán nincs, élelem pedig csak nagyon szűken. Kevéssel később... bajor részről fel lett Magyarország szólítva, hogy vegye fontolóra a helyzetet, amely akkor állna be, ha Oroszország Lengyelországot letörné, a porosz spartakisták egyesülve az oroszokkal Poroszországot és Csehországot bolsevizálnák, s ha akkor a Duna vonalán nem volnának feltartóztathatók, Magyarországnak pusztulnia kellene. De a Duna-vonal csak akkor ellenállóképes, ha egész hosszában töretlen. Ausztria ekkor szocialista kormány alatt volt, amelyről nem lehetett feltételezni, hogy a bolsevikik ellen a harcot felvegye. Szükséges lett volna tehát a Dunát egész hosszában magyar és bajor csapatokkal megszállni, ami természetesen Ausztria megszállását jelentette volna... Hogy ezen megbeszélések folyamán milyen részletek merültek fel nem hivatalosan felelős személyek részéről, — nem bírálható meg, az azonban bizonyos, hogy a felelős közegek szemében egyedül a bolsevista veszedelem lebegett, s a tervnek élet az Entente ellen fordítani senkinek sem juthatott eszébe; annál kevésbé, minthogy bajor részről ismételtelen hangsúlyozták, hogy a terv megvalósulása esetére francia támogatás volna várható... francia részről Varsó veszélyeztetésekor a magyar katonai segítséget a francia hadvezetőség számításba vette... az egész ügy aktualitását veszítette az orosz vereséggel...” O. L. Kűm. res. pol. 1921—1.

dékát a Népszövetségbe.¹⁰ Noha a felvételre az egyik fontos feltétel, a békeszerződés ratifikálásának hiánya miatt nem kerülhetett sor, a magyar politikai tényezők 1920-ban és 1921 elején megkezdték Magyarország népszövetségi tagságának előkészítését.

A trianoni békeszerződés gyors hatályon kívül helyezésének reménye meghiusult. Horthy és a szélsőséges magyar reakció számításait mindenkéltől a közvetlen intervenciós politika veresége húzta keresztül. Szerepet játszottak az álmok szétfoszlásában a nagyhatalmak ellentétei is, amennyiben sem Anglia, sem Olaszország nem nézte volna jó szemmel a franciák pozíciójának megerősödését Magyarországon. Franciaországnak a magyar területi igények pártfogása esetén ráadásul kínos helyzetbe került volna közép-európai szövetségeseivel szemben. Magyarország szövetségével többet veszített, mint nyert volna. A francia diplomaták éppen ezért Magyarország bevonását az intervencióba csak a végső esetre tartogatták.

A magyar politikai tényezőknek az intervenciós kísérletek veresége után számolniuk kellett azzal, hogy a versaillesi békerendszer bizonyos mértékig megszilárdult, hogy tehát a „történelmi Magyarország” teljes vagy megközelítő visszaállítására hosszabb lélegzetű tervet kell kidolgozniuk. Nyilvánvaló volt, hogy az adott nemzetközi viszonyok között Magyarország egyes imperialista országok reakciós köreinek szimpátiája ellenére is háborús provokáció esetében magára maradna és menthetetlenül vereséget szenvedne. A közvetlen háborús politikát lehetetlenné tette Magyarország leromlott gazdasági helyzete és fegyvertelensége is. A magyar kormány kénytelen volt végrehajtani a trianoni békeszerződés azon katonai rendelkezését, amely a hadsereg létszámát mindössze 35.000 főben állapította meg. Az akkori gazdasági viszonyok azonban a trianoni békeszerződés határozataitól eltekintve sem tették volna lehetővé nagylétszámú hadsereg felállítását, hiszen a 35.000 főnyi hadsereg ellátása is problémát jelentett, fegyverzete és felszerelése pedig hiányos és elavult volt. A magyar katonai erők gyengeségén lényegesen nem változtatott a rendőrség és csendőrség alaposan felemelt létszáma sem. Olyan külpolitikára volt tehát szükség, amely biztosítja Magyarország számára a nagyhatalmak jóindulatát, képes szövetségeseket szerezni a revíziós tervekhez és előkészíti a végső célt, a Trianon előtti Magyarország legalább részleges helyreállítását. E politika megvalósításához a magyar uralkodó osztályoknak még inkább szükségük volt a Népszövetségre, mint ezelőtt.

A trianoni békeszerződés a magyar kizsákmányoló osztályokat a nemzetiségek és nem jelentéktelen magyar lakosság kizsákmányolásának lehetősége mellett nagy értékű nyersanyagforrásoktól, hatalmas földbirtokoktól, gyáraktól, üzemektől fosztotta meg. Természetes, hogy ezeknek a rétegeknek érdekük volt a békeszerződés megsemmisítése, a régi kizsákmányolási terület visszaszerzése. A kérdés az volt, hogy milyen úton lehet ezt a célt elérni. Bethlen István gróf, aki 1921 április közepén a magyar kormány élére került,

¹⁰ A magyar kormány 1920. febr. 12-én kérte, hogy Magyarországot a béke megkötése után azonnal vegyék fel a Népszövetségbe. A trianoni békeszerződést azonban a magyar nemzetgyűlés csak 1920. nov. 13-án fogadta el, a ratifikációs okmányt pedig december 6-án nyújtották át Párizsban. A nagyhatalmak — az Amerikai Egyesült Államok kivételével — 1921 folyamán ratifikálták a magyar békeszerződést. Lásd: *Dr. Nagy Elek: Magyarország és a Népszövetség*. Bpest, 1925. — *Horváth Jenő: A magyar kérdés a XX. században*. II. k.: A trianoni békeszerződés megalkotása és a revízió útja. Magyar Tud. Akadémia, 1939. 221. l.

a magyar uralkodó osztályok tipikus exponense, akinek erdélyi földbirtokait a romániai agrárreform során kisajátították, ezt a célt kellő politikai rutinnal, a burzsoá diplomácia bevált játékszabályai segítségével igyekezett megközeleltetni. A revansra szomjazó, de még ravaszul óvatos és körültekintő weimari diplomatákhoz hasonlóan arra törekedett, hogy a mindenkor adott helyzetet, a nagy- és kis-antant táborában rejlő ellentéteket kihasználva, egyik vagy másik nagyhatalom árnyékában apránként kisebb könnyítéseket érjen el és ezáltal egyben aláássa a békeszerződés egészét is.

A kizsákmányoló osztályok érdekeit tartva szem előtt, két út között választhatott: az utódállamokhoz való közeledés és a nagyhatalmak partfogásába vetett remény, az úgynevezett közép-európai és európai út között. Kétségtelen, hogy a szomszéd államokkal történő megegyezés a részleges területi revízió lehetőségével biztatott. Az a revízió azonban, amire elsősorban Csehszlovákia önként hajlandó lett volna, feltehetően nem elégíthette ki a magyar úri osztályok igényeit, az ára pedig egy Magyarország részvételével alakult közép-európai szövetségi rendszer létrejötte volt Csehszlovákia vezetése alatt. A Bethlen-kormány elvetette ezt a lehetőséget.¹¹ Bethlen abban reménykedett, hogy az idő Magyarországnak dolgozik. Lebecsülte az új közép-európai államok életképességét és abban bízakodott, hogy a Duna-medencében olyan zűrzavaros helyzet alakul majd ki, amelynek felszámolásához szükség lesz Magyarország igénybevételére.¹² A nagyhatalmakat, mindenekelőtt Angliát kívánta meggyőzni arról, hogy Közép-Európában „Nagy-Magyarország” nélkül nem lehetséges rend és nyugalom. Anglia mellett számított Olaszország támogatására is, és kezdettől fogva azon volt, hogy erősítse Magyarország kapcsolatait Olaszországgal.¹³ Azt remélte, hogy e két kapitalista ország támogatásával, amelyeknek — véleménye szerint — érdekük volt Magyarország erősítése, bizonyos, részben területi, részben gazdasági és katonai természetű engedményekre tehet szert.¹⁴ Kétségtelenül meg-

¹¹ 1920-ban és 1921-ben tárgyalások folytak a csehszlovák és a magyar kormány megbízottai között, amelyeken sok egyéb kérdés mellett a területi revízió is szóba került. Csehszlovák részről nem zárkóztak el a területi engedmények elől, hajlandóságot mutattak pl. Kassa és környéke, valamint több helyen egy határsáv átadására. A tárgyalásokat a Bethlen-kormány szakította meg. — *Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary*. II. köt. Bpest, 1946. 391—395. l. — Lásd még ehhez: *Gratz Gusztáv*: Bethlen külpolitikája és kisebbségi politikája. Magyar Szemle. 1934. olt. XXII. 2. (86).

¹² Bethlen, illetőleg Khuen-Héderváry 1923. máj. 19-én az olasz külügyminisztérium vezértitkárával, Contarinival folytatott beszélgetés keretében kifejtette, hogy számítanak Csehszlovákia és Jugoszlávia felbomlására. OL. KüM. res. pol. 1923—41 — 314. — Hasonló nézetet részletez egy 1921. dec. 1-én keltezett okmány, amely az olasz Consulta egy főtisztviselőjével folytatott Jugoszláviára vonatkozó eszmecserét tartalmazza. OL. KüM. res. pol. 1922—23—510. — Lásd még ehhez: *Gratz Gusztáv*, i. m.

¹³ Ezt mutatta többek között, hogy 1921-ben, a burgenlandi konfliktus idején Csehszlovákia közvetítése helyett Olaszországot fogadta el.

¹⁴ Bethlen több ízben fejtegette, hogy Olaszország és Magyarország érdekei párhuzamosak. Olaszország külpolitikája a Duna-medencében két fő célra irányul: meg akarja akadályozni a szláv államok egyesülését és csökkenteni kívánja a francia befolyást. Ehhez az olasz politikának szüksége van Magyarországra és Ausztriára. [Bethlen beszéde a parlamentben 1921. nov. 4-én. — Bethlen István gróf beszédei és írásai. I. k. Bpest, 1933. 215. l. *Bethlen István gróf*: Magyarország az új Európában. Magyar Szemle, 1933. április. XVII. 4. (68) 305—307. l. (Előadás a berlini Kulturbundban 1933. márc. 8-án.)] Ami Angliát illeti, 1933 november végén, a cambridgei egyetemen tartott előadásában Bethlen rámutatott arra, hogy Angliának elsődleges érdeke a közép-európai „bellum omnium contra omnes” állapotának felszámolása, ami egyet jelent a trianoni

állapítható azonban, hogy a teljes revíziót nem várta Anglia támogatásától. Az általa elérhető kisebb-nagyobb sikereket eleve olyanoknak tekintette, amelyek csupán kiindulási pontul, alapul szolgálnak a jövő számára, megkönnyíthetik Magyarország általános helyzetét és így felkészülését a döntő támadásra. Olaszországtól többet remélt, ezt viszont önmagában nem tartotta olyan erősnek, hogy a magyar célok általa megvalósulhassanak. Így az Anglia és Olaszország támogatása révén esetleg elérhető területi revízióknak főleg csak mint precedensnek tulajdonított értéket.

A revíziós tervek teljes megvalósulása zálogának Németország megerősödését, agresszív politikájának kibontakozását tekintette. Erre mutatnak Bethlen 1921 augusztusában mondott szavai: „Nekünk reményeink lehetnek arra, hogy a Tótföldet és Erdély nagy részét, a Bánátot kedvező külpolitikai konstellációk esetén visszaszerezhetjük, de a kedvező európai konstellációk e területek visszaszerzése tekintetében csak Németország adhatja.”¹⁵

Addig pedig, amíg a kedvező külpolitikai helyzet a háború kirobantására Németország talpraállása révén kialakul, Bethlen a magyar külpolitika feladatát abban látta, hogy a békeszerződés egész sor rendelkezése vonalán könnyítéseket érjen el és hogy mindenütt ébrentartsa a revízió gondolatát.¹⁶ Tisztában volt azzal, hogy ilyen engedményekre Magyarországnak csak „jó magaviselet” esetén van kilátása. Ezért vigyázott a külszínre, kifelé hangoztatta Magyarország lojalitását és békés szándékait, s ellenezte az olyan akciókat, amelyek ronthatják az állam hitelét.

A Bethlen-kormány nagy fontosságot tulajdonított a több irányú revíziós propagandának. A magyar külügyi szervek mindenekelőtt a nagyhatalmakat igyekeztek meggyőzni arról, hogy a magyar igények kielégítése nekik is érdekük. Ebből a célból a Bethlen-kormány nemcsak a diplomáciai apparátust állította sorompóba, hanem a legkülönbébb társadalmi szerve-

békeszerződés hatálytalansításával. [*Bethlen István gróf: A magyarság helyzete a Duna-medencében. Magyar Szemle, 1933. dec. XIX. 4. (76) — 316. l.*] Ugyanebben az időben egy másik beszédében kifejtette, hogy Angliának minél előbb a revízió útját kell választania, mert Németország porondra lépése után annak megvalósítása kicsúszhat ellenőrzése alól. [*Gratz Gusztáv: Bethlen külpolitikája és kisebbségi politikája. Magyar Szemle, 1934. okt. XXII. 2. (86)*] Bethlen külpolitikai orientációja kormányra lépte után nem mutatkozott meg azonnal egészen élesen. Azzal azonban, hogy a csehszlovák kormánnyal folytatott tárgyalásokat 1921 nyarán megszakította, valamint, hogy nem sokkal később Csehszlovákiával szemben az olasz közvetítést kérte és fogadta el, nem hagyott kétséget az iránt, hogy milyen utat választ. Az első időkben azonban „aktív” külpolitika vitelére nem volt lehetőség, az 1920-as évek első felére a várakozás jellemző.

¹⁵ Bethlen éppen ezért a német érdekszférának tekintett Ausztriához csatolt nyugati területek elvesztését véglegesen könyvelte el. OL. MT. jkv. 1921. aug. 1.

¹⁶ Bethlen 1922. máj. 8-án Debrecenben elmondott beszédében a magyar külpolitika céljaival foglalkozva a következőket mondta: „E célok közül négyet fogok föl-
említeni. Az első a gazdasági egyenjogúság helyreállítása az egész vonalon. . . A második a reparációs kérdés elodázása. Magyarország reparációt fizetni nem képes. A harmadik a magyar kisebbségek megvédése azokon a területeken, amelyekett elszakítottak tőlünk. A negyedik a beavatkozási politika megszüntetése azáltal, hogy csatlakozunk ahhoz a politikai irányhoz, amely Európa lefegyverzését írta zászlójára.” Bethlen István gróf beszédei és írásai. Bpest, 1933. I. k. 236. l. Ami a lefegyverzés kérdését illeti, ennek legfőbb zászlóvivője éppen a Népszövetség volt. A magyar kormánynak a német politikuskokhoz hasonlóan az volt az álláspontja, hogy vagy szereljen le minden állam, vagy tegyék lehetővé, hogy Magyarország is fegyverkezze. Mivel nyilvánvaló volt, hogy általános leszerelésről szó sem lehet, a lefegyverzés kérdésének hangoztatásával gyakorlatilag a trianoni békeszerződés katonai cikkei ellen hadakoztak.

zeteket és magyar ügynökségeket is, s arról sem feledkezett meg, hogy magas összegekért megvásárolja számos külföldi, főleg francia lap támogatását.¹⁷ Mindent megtett, ami csak módjában állt, annak érdekében, hogy az elcsatolt területek magyar lakosságában meggyökereztesse és ébrentartsa az ún. „utódállamok” népeinek gyűlöletét, a sovinizmust és nacionalizmust, s hogy e területek szlovák, ukrán, szlovén, horvát lakosságát ügynökségei révén a magyar uralkodó osztályok érdekeinek szolgálatába állítsa. Erre a célra irányult a zajos kisebbségi „nemzetiség-védelmi” politika mellett a számos kis irredenta párt: a magyar-székely, a rutén-magyar, a délvidéki Magyar Párt stb. szervezése és működtetése, valamint az úgynevezett autonomista mozgalmak támogatása is.

Bethlen külpolitikai koncepciójában nemcsak megfért Magyarország belépése a Népszövetségbe, de e koncepció egyenesen megkívánta a belépést. A fenti, s Bethlen 1922. május 8-án mondott beszédében többé-kevésbé konkretizált célkitűzések egy részének megvalósítását a Népszövetség jelentősen megkönnyíthette, más részének realizálásához pedig éppen rajta keresztül vezetett az út. A tagság révén emellett meg lehetett szüntetni Magyarországot külpolitikai izoláltságát, fokozott remény nyílt az ország gazdasági egyenjogúsítására, ami viszont belpolitikailag is növelhette a kormány tekintélyét.

*

Mint fentebb említettük, a népszövetségi tagsági hely megszerzése céljából a magyar kormányok már 1920–1921-ben is tettek lépéseket. 1920-ban Genfben nem hivatalos népszövetségi titkárság létesült, amelynek vezetője Réz Mihály professzor, halála után pedig Baranyai Zoltán volt.¹⁸ A titkárság azt a feladatot kapta, hogy kapcsolatot teremtsen a Népszövetség főtitkárságával, valamint a tanács, illetve a közgyűlés ülésezése idején az egyes országok delegátusaival. A magyar kormány nem hivatalos megbízottat küldött ki a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal mellé is dr. Ferenczy Imre személyében.

1920. április 18-án Apponyi Albert elnöklete alatt megalakult a Magyar Külügyi Társaság s a társaság Népszövetségi Osztálya,¹⁹ amelynek szintén a Népszövetséghez vezető utat kellett egyengetnie. Apponyi az alakuló ülésen elmondott elnöki beszédének középpontjába helyezte Magyarország és a Népszövetség viszonyának kérdését. A Népszövetséghez való közeledés szükségességét azzal indokolta, hogy Magyarország a Népszövetség alapszövevényének 19. §-ában megtalálhatja a békés revízió lehetőségét, mivel e cikkely utat nyit a nemzetközi szerződések felülvizsgálatára. A békés revízió azonban véleménye szerint csak akkor valósítható meg, ha Magyarország kézzelfoghatóan be tudja bizonyítani, hogy „mindezek a mesterségesen összetakolt alkotmányok (értsd: Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia — Sz. O. M.) a stabilitásnak, a nyugalomnak garanciáját nem nyújtják”, másrészt

¹⁷ Korányi párizsi magyar követ 1923. júl. 20-i bizalmas jelentésében például megemlíti, hogy a „Le Temps” főszerkesztője, Herbetto rossz néven veszi, hogy két kollégája magas összegeket kap a magyar kormánytól a lap második oldalán megjelenő cikkekért. OL. KüM. res. pol. 1923—41—411. A francia sajtó megvesztegetésére lásd még: OL. KüM. res. pol. 1921—41—170, 204, 418, 482.

¹⁸ Magyar Külpolitika 1921. okt. 16. — 1. l.

¹⁹ „A Magyar Külügyi Társaság megalakulása”. — Külügyi Szemle, I. évf. 1921. 1. l.

pedig „... egy erős, a maga természetes határaiban fenntartott, vagy legalább megközelítő Magyarország pedig a stabilitásnak, a nyugalomnak, vagy a Keletről jövő felforgató veszélyekkel szemben föllállítandó barrikádnak ... legfőbb gátja ...”²⁰

A Magyar Külügyi Társaság érintkezésbe lépett a Népszövetségi Ligák Uniójával, amely társadalmi szervezetként alakult, s a Nemzetek Szövetségére tartozó kérdéseket tárgyalva bizonyos tanácsadói és kezdeményező szerepet vindikált magának.²¹ Az Unióban társadalmi szervei útján részt vett a legtöbb népszövetségi tagállam, de minden különösebb nehézség nélkül felvették ide a nem népszövetségi államok szerveit, tehát a legyőzött országok képviselőit is. Az Unió így a Népszövetségnél tágabb lehetőségeket nyújtott a békerendszer elleni propagandára. A Magyar Külügyi Társaság örömmel fogadta az Unió vezetőségének felszólítását a belépésre. Ez 1920 októberében a Milánóban tartott közgyűlésen be is következett. A magyar politikai körök két szempontból tulajdonítottak jelentőséget az Uniónak. Először, mint propaganda-lehetőséget értékelték, főleg a kisebbségi kérdés tekintetében, másodszor pedig a Népszövetségbe vezető lépcsőnek tekintették, s ezért igyekeztek kereteiben aktív tevékenységet kifejezni.

A magyar kormány 1921. május 23-án kérte először hivatalos formában Magyarország felvételét. Bethlen miniszterelnök és Bánffy külügyminiszter igyekeztek ebben a kérdésben igen körültekintő módon eljárni és nagyon óvakodtak attól, hogy Magyarországot presztizs-vesztés érje. A kormány jóelőre puhatolózott a felvétel esélyei iránt és lépéseket tett annak érdekében, hogy a felvétel Magyarország számára a legkedvezőbb módon, tehát lehetőleg egyhangú szavazással, vagy legalább minimális ellenszavazattal történjék meg.²²

Erre az óvatosságra különösen azért volt szükség, mert az 1921 márciusi első restaurálási kísérlet²³ Magyarország külpolitikai helyzetét jelentős mértékben megingatta. A szomszéd államok politikusai, akik az Osztrák-Magyar Monarchia feltámasztásától tartottak, hevesen ellenezték a Habsburgok restaurációját és a puccskísérlet megismétlése esetén készek voltak a fegyveres beavatkozásra. A Habsburgok restaurációja ellen 1921. április 4-i nyilatkozatukban tiltakoztak a nagyantant államai is. A puccskísérlet jelentős szerepet játszott Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia szövetségi rendszerének kiépülésében. A kisantant kormányai azért ellenezték Magyarország felvételét, mert úgy látták, hogy Magyarország népszövetségi tagsága megnehezíti beavatkozásukat. Az ország külpolitikai helyzetének romlását 1921 tavaszán a Bethlen-kormány később az ellenzéki legitimisták bűnéül róta fel. Bethlen az exkirály és hívei puccskísérletének külpolitikai hatását 1921. november 4-én — tehát már a második királypuccs után — tartott

²⁰ Uo. 15. l.

²¹ A Népszövetségi Ligák Uniója — pontos nevén: A Nemzetek Szövetségének Támogatására alakult Egyesületek Uniója — eredetileg három szervezetből keletkezett: League to enforce Peace (USA-vezetője Taft szenátor), League of Nation Union (Anglia) és Association française pour la Société des Nations. — Később több állam belépett, közöttük 1921-ben Németország is. Magyarország népszövetségi felvétele után is jelentős tevékenységet fejtett ki az Unióban.

²² A Népszövetség alapokmánya értelmében a felvételhez a közgyűlés kétharmadának szavazatára volt szükség.

²³ Károly volt király 1921. márc. 26-án Magyarországra érkezett és megkísérelte a hatalom átvételét. Kísérlető, amit bizonyos francia körök is támogattak, elsősorban a szomszéd államok heves tiltakozásán és a fegyveres hatalmat kezében tartó Horthy ellenállásán bukott meg.

parlamenti beszédében így jellemezte: „Az a folytonos szervezkedés, az a nyughatatlan atmoszféra, az a puccsokra való készülődés, amelynek szemtanúi voltunk hónapok óta, csatasorba állította az ország szomszédjában élő összes államokat és nagymértékben hozzájárult a kisentente létesüléséhez, vagy legalább is teljessé tételéhez.”²⁴ „... azt a tényt, hogy április óta úgy külpolitikai, mint katonai szempontból helyzetünk tetemesen romlott, letagadni nem lehet. Azóta egészült ki a rapallói szerződés, az a szerződés, amit Csehszlovákia Jugoszláviával kötött, azon szerződésekkel, amelyeket Románia kötött egyfelől Csehszlovákiával, másrészt Jugoszláviával.”²⁵ A felvétel kérdésében tehát a kormánynak számolnia kellett a kisantant ellenzésével és általában Magyarországot kedvezőtlen külpolitikai helyzetével.

Ebben az időben megelénkült a Magyar Külügyi Társaság tevékenysége. A népszövetségi osztály különösen a Népszövetségi Ligák Uniójának 1921 júniusában Genfben tartott V. konferenciáján buzgólkodott. Mivel a Külügyi Társaság a Külügyminisztérium irányítása alatt és intencióinak megfelelően dolgozott,²⁶ a Magyar Népszövetségi Tanács delegáltjainak tevékenysége fényt derít a magyar kormány állásfoglalására, kívánságaira a Népszövetséggel kapcsolatban.²⁷

A genfi konferencián kiderült, hogy a magyar kormány szeretné a belépésnél elkerülni a trianoni békeszerződés önkéntes elismerését, hogy „békés”

²⁴ Bethlen István gróf beszédei és írásai. 209. l.

²⁵ Uo. 215. l.

²⁶ A Külügyi Társaság rendszeresen jelentést tett a miniszterelnökségnek, illetve a Külügyminisztériumnak tevékenységéről. Az 1922-es évre vonatkozó jelentésekből kitűnik, hogy ezt korábban is megtette. Lásd: OL. ME. 1922—I—297, 1922—XIV—411 (6069) stb. — 1923 végén, 1924 elején a Külügyminisztérium ellenőrzése alá vonta az összes fontosabb társadalmi, tudományos és gazdasági szervek külföldi kapcsolatait. E szerveket felszólították, hogy keressenek kapcsolatot a Népszövetség főtítkárságával, illetve különböző osztályaival. Előterjesztendő memorandumokat, petíciókat előzetesen be kellett mutatniuk a szakminisztériumoknak, amelyek felterjesztették azokat a Külügyminisztériumnak is. OL. ME. 1923—T—1104, 1923—L—6022.

²⁷ A konferencia hat albizottsága közül a magyar küldöttek háromban kaptak helyet. A Népszövetség alapokmányának revízióját tárgyaló bizottságban Ludwig Ernő főkonzul három javaslatot terjesztett elő. Javasolta, hogy a Népszövetség alapokmányát válasszák el a békeszerződésektől, továbbá, hogy a Népszövetségnek minden nemzetközileg elismert állam tagja lehessen egyszerűen azon az alapon, hogy belépési szándékát kinyilvánítja és végül, hogy szüntessék meg a népszövetségi tanácsban a vétőjogot, tehát azt az elvet, amely szerint határozat csak egyhangú szavazás esetében születethetik. Mindhárom javaslat rendkívül figyelemre méltó. A magyar politikai körök egyik dilemmája a Népszövetséggel kapcsolatban éppen abban állt, hogy ha Magyarország belép a Népszövetségbe és elfogadja az alapokmányt, úgy — tekintettel arra, hogy az alapokmány szoros kapcsolatban áll a békeszerződéssel és egyik a másiktól elválaszthatatlan — jószántából elismeri a trianoni békeszerződést, amit egyszer — úgymond — csak kényszerből tett meg. A magyar kormány számára számszerűen volt a békeszerződés ilyen — bár formális —, de mégis hivatalos és önkéntes elismerése. Ennek elkerülését célozta Ludwig javaslata, amit azonban a francia küldöttség heves tiltakozására a bizottság elvetett. A második javaslat első pillanatra azt a látszatot kelti, mintha a magyar küldöttség e javaslattal a Népszövetség általánossá tétele és demokratizálása mellett szállna síkra. Valójában azonban arra törekedett, hogy szélesebbre nyissa a Népszövetség kapuját a legyőzött, hozzá hasonlóan revansra szomjazó államok, elsősorban Németország előtt, de ugyanakkor jól elrejtse az akkor még köztudomásúan nemzetközileg el nem ismert Szovjet-Oroszország előtt. Jellemző, hogy a bizottság, noha Ludwig eredeti javaslatát olyan értelemben módosította, hogy a felvételt továbbra is esetenként kell elbírálni, egyhangúlag elfogadta az olasz küldöttség Németország felvételét célzó indítványát. Ezzel olyan határozatot tett magáévá, ami a magyar javaslat formájának

revízióra törekszik, s a revíziós blokk erősítése érdekében Németország felvételét és a vétójog eltörlését kívánja. Békés szándékokat hangoztat, de csak azért, hogy megengedjék fegyverkezését, és ennek érdekében a közép-európai háború rémét festi a falra, amit szerint Magyarország fegyvertelensége idézhet elő. A magyar külpolitika mindezek mellett és ezen célok szerves kiegészítéseként arra törekszik, hogy minél szélesebb keretekben folytathassa propagandatevékenységét állítólag a magyar kisebbségek, valójában főleg a magyar tőkések és földbirtokosok érdekében a trianoni békeszerződés ellen.

A magyar minisztertanács 1921 májusában úgy döntött, hogy beadja Magyarország felvételi kérelmét azzal a céllal, hogy a kérdést az 1921-es közgyűlés el is bírálhassa.²⁸ Ezt a szándékot Bánffy külügyminiszter május 23-i keltezésű jegyzékében közölte Sir Eric Drummond-nal, a Népszövetség főtitkárával.²⁹ A felvételi kérelemben Bánffy hangoztatta, hogy Magyarország megfelel minden feltételnek, melyet a Népszövetség alapokmánya a felvételhez fűz. „Magyarország kormánya — olvashatjuk a beadványban — ... megmutatta, hogy az ország teljes egészében és őszintén teljesíteni szándékozik nemzetközi kötelezettségeit.” De mivel a külügyminiszter igen jól

elutasítása mellett magában foglalta annak lényegét. A harmadik javaslat, amely a vétójog eltörlését tartalmazta, távolabbi perspektívákat tartott szem előtt. A magyar kormány arra számított, hogy Németország belépésével a tanácsban is megváltoznak az erőviszonyok és lehetségesé válik, hogy a revíziós blokk eléri a többséget. Ez esetben a vétójog, amit a revízió legkonokabb ellenségének tartott Franciaország gyakorolhat, rendkívül kellemetlenné válik.

A konferencia kisebbségi bizottsága minden nehézség nélkül elfogadta Apponyinak, a magyar delegáció vezetőjének azt a javaslatát, hogy a Népszövetség mellett állítsanak fel egy állandó kisebbségi bizottságot. A tervezet szerint a nemzetiségek panaszaiakkal közvetlenül e bizottsághoz fordulhatnak, amelynek kötelessége lenne azokat a helyszínen kivizsgálni és tapasztalatairól jelentést tenni a Népszövetség tanácsának. Az Unió ezt a határozatát a többivel együtt előterjesztette a Népszövetség főtitkárságának. Az állandó kisebbségi bizottság azonban sohasem jött létre, aminek okát főleg a kisantant és Franciaország ellenzésében kell keresni. A magyar politikai körök azért szorgalmazták e szervezet létrejöttét, mert úgy gondolták, hogy általa valóban állandóan napirenden szereplő kérdéssé tehetik a magyar kisebbségek problémáit, nagy nyilvánosságot biztosíthatnak számára s a folytonos panaszkodással maguknak barátokat, a kisantant országainak pedig ellenségeket szerezhetnek.

A leszerelés kérdését vitató bizottságban Charmant Oszkár és Paikert Alajos magyar küldöttek azzal a javaslattal álltak elő, hogy a nagyhatalmak tegyenek kivételt Magyarországgal a leszerelés kérdésében, mivel Magyarországot fenyegeti leginkább a bolsevizmus belső és külső erői részéről egy esetleges támadás veszélye. Ugyanakkor követelték a győztes államok leszerelését. „Jelentés a Népszövetség támogatása végett alakult társadalmi egyesületek Uniójának V-ik, 1921. évi genfi konferenciájáról.” Külügyi Szemle. II. évf. 1922. 133—137. l. — „A Magyar Külügyi társaság működése 1920—1921.” (Horváth Jenő) uo. 121—132. l. — Budapesti Hírlap 1921. jún. 14. *Élővényi Olivér*: „Apponyi javaslatát elfogadták Genfben.” — Uo. 1921. jún. 15. *Élővényi Olivér*: „A lefegyverzés kérdése Genfben”.

Apponyi a konferencia megnyitó ülésén a francia, angol és japán követ után mondott beszédében hangsúlyozta, hogy a sánc túlsó oldaláról először Magyarország jelentkezett részvételre a Népszövetség „konstruktív munkájában”. Ezúttal is hangoztatta Magyarország békés revízióra irányuló óhaját, mondván, hogy „... ha a szerződésekben velünk szemben elkövetett helytelenségek kiigazítását keressük, tesszük ezt csupán azokon az utakon, amelyeket maguk a szerződések és különösen a Népszövetség paktuma jelölnek ki”. Budapesti Hírlap. 1921. jún. 10. *Élővényi Olivér*: Genfi levél. — Uo. 1921. jún. 12. „Apponyi beszéde a megnyitó ülésén”.

²⁸ Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary. II. köt. N° 432. 461. l.

²⁹ Uo. N° 443. 474—475. l.

tudta, hogy a trianoni békeszerződés végrehajtása kérdésében bizonyos aggályok merülhetnek fel (pl. a leszerelés, a természetbeni szállítások tekintetében), szükségesnek tartotta még az alábbiak megjegyzését: „Igaz, hogy bizonyos kötelezettségeket, amelyeket a trianoni békeszerződés fektetett le, még nem teljesített (ti. a magyar kormány — Sz. O. M.), ez a szerződés azonban, amely még nem lépett életbe, nem válik hatékonyá egészen addig, amíg a három nagyhatalom nem ratifikálta. Következésképpen sem Magyarországot, sem kormányát nem lehet kötelezettségei teljesítése terén tett bármilyen mulasztással vádolni.”

Bánffy ezzel az eszmefuttatással igyekezett elejét venni a várható kifogásoknak. A felvételi kérelemben a külügyminiszter közölte, hogy a kormány Magyarország képviselőjét Apponyi grófra bízta, ami Apponyi közismert legitimista beállítottsága miatt ebben az időben egyáltalán nem volt szerencsés választás, sőt bizonyos mértékig provokációként hatott.³⁰

A Külügyminisztérium 1921 nyarán fokozottan hozzálátott az információszerzéshez. A kisantant állásfoglalása nem volt kétséges. Csaknem bizonyosra lehetett venni, hogy Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia ellenállást fognak kifejtteni Magyarország felvételével szemben. A kormányt éppen ezért a többi állam magatartása érdekelte. Félni lehetett attól, hogy a kisantant állásfoglalása befolyásolja Franciaországot, Franciaország esetleges elutasítása pedig több más államra gyakorolhat Magyarországgal szemponjtából kedvezőtlen hatást. Ugyanakkor fordítva: remény volt arra, hogy a nagyhatalmak, és elsősorban a francia kormány Magyarország melletti kiállása nyomást gyakorol a kisantant politikusaira. A magyar Külügyminisztérium tehát erről az oldalról igyekezett biztosítani magát. 1921. május-júniusban Magyarországgal kapcsolatban a Habsburg-kérdés állt az érdeklődés középpontjában. Nem volt kétséges, hogy a kisantant Magyarország felvételét ellenezve elsősorban erre a problémára fog hivatkozni, amiről a magyar kormány határozott értesítéseket is szerzett. Baranyai, a genfi magyar titkárság vezetője Bánffynak küldött jelentésében bizalmas értesülésekre hivatkozva közölte, hogy a kisantant országai azért látják aggályosnak Magyarország felvételét, mert mint tagállam ellen egy következő restaurációs kísérlet esetén csak legális, a Népszövetség által szentesített eszközöket vehetnének igénybe. A „népszövetségi procedura” pedig „hosszadalmas és esetleg nem sikeres”. Ezért — Baranyai értesülése szerint — csak abban az esetben támogatnák Magyarországot, ha a kormány kötelezné magát, hogy a Habsburg-ház bármely tagjának trónralépési szándékát meghiúsítja.³¹

Ezt az álláspontot kifejezésre juttatta a csehszlovák sajtó is. A Tribuna c. lap értesülése szerint pl. a cseh küldöttség a kisantant másik két állama által támogatva határozottan ellenezni fogja Magyarország felvételét. A cseh álláspont indokául a Tribuna szerint is az szolgál, hogy Magyarország felvételi kérelme összeesik Károly király visszatérésének előkészítésével, ami figyelmeztető a szomszéd országok számára. Ha Magyarország a Népszövetség

³⁰ A genfi magyar titkárság Teleki kiküldetését javasolta. Uo. N° 411, 427. l.

³¹ Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary. II. k. N° 796, 806. l. Baranyai a felvétel érdekében azt javasolta a kormánynak, hogy tegyen közzé egy deklarációt, amelynek értelmében a Habsburg-ház valamely tagja csak a Népszövetség hozzájárulása esetén foglalhatná el a trónt Magyarországon. — A kormány azonban nem volt hajlandó ilyen nyilatkozatra.

tagjává válik — írja a lap —, a kisantant nem tud majd kellő eréllyel fellépni a magyar reakció restaurációs kísérletének megállítására.³²

A Habsburg-restauráció azonban csak a kisantant politikusainál talált határozott ellenszenvre, mivel a Habsburg-monarchia feltámasztása főleg Csehszlovákia és Jugoszlávia létét veszélyeztette volna. Az angol és francia politikusok egy része távolról sem volt a restauráció ilyen következetes ellenfele. Anglia és Franciaország csak a puccskísérlet nyilvánvaló kudarca pillanatában tiltakozott a restauráció ellen.³³ Francia és angol politikai berkekben akadtak olyanok is, akik egyenesen rokonszenveztek a magyar legitimista mozgalommal. Bizonyos francia körök előnyösebbnek tartották volna a Habsburg-monarchia helyreállítását, mint Ausztria csatlakozását Németországhoz.³⁴ De ha akadtak is a karlista mozgalommal rokonszenvező antant politikusok, a francia és angol kormány hivatalosan mégsem helyeselhette a restaurációt. Emellett természetes, hogy a francia álláspontot bizonyos mértékig megkötötte a kisantant állásfoglalása, Angliát pedig befolyásolta a francia fellépés. Ennek ellenére az egész Habsburg-ügy az angol és francia kormány szemében nem volt annyira súlyos kérdés, hogy e miatt megakadályozta volna Magyarország népszövetségi felvételét.

Bánffy Miklós külügyminiszter augusztus 11-én azonos szövegű távirattal kereste meg a külföldi magyar diplomáciai missziók vezetőit, a prágai, bukaresti és a belgrádi megbízottak kivételével. A táviratban Magyarország felvételi kérelmével kapcsolatban arra utasította őket, hogy a kisantant ellenzésére való tekintettel tájékozódjanak az ottani külügyminisztérium szándékairól. Kedvező körülmények esetén kérjék fel a kormányt, amelynél akkreditálva vannak, hogy Magyarország felvételi kérését a Népszövetség illetékes bizottságában, illetve a közgyűlésen támogassa. Megbizta a magyar külügyi missziók vezetőit azzal is, hogy lépjenek érintkezésbe az illető ország népszövetségi delegátusaival.³⁵ A kormány e mellett Albrecht főherceget felkérte arra, hogy Madridban tájékozódjék a spanyol kormány szándékairól.³⁶

A válaszok egészben véve nem voltak kedvezőtlenek. Elsőnek Parcher jelentette Genfből, hogy Svájc Magyarország mellett áll. Motta szövetségi elnök — jelentette Parcher — „a Szövetségi Tanács megbízásából biztosított arról, hogy egészen bizonyosan támogatni fogja felvétel iránti kérelmünket”.³⁷ Csekonics varsói ügyvivő arról értesítette a magyar kormányt, hogy Lengyelország „minden erőfeszítéssel” támogatja Magyarországot.³⁸ Hasonló értelmű közlést adott Magyarország hágai képviselője is. Jelentése szerint

³² MTI. napi jel. szept. 5—6. kiadás.

³³ Idézi: Iratok az ellenforradalom történetéhez. I. Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Magyarországon. 1919—1920. Bpest, Szikra, 1953. 506—510. l.

³⁴ Praznovszky, a magyar kormány párizsi megbízottja 1921. ápr. 10-én Gratz külügyminiszternek küldött jelentésében megjegyzi, hogy pl. Berthelot helyeselte volna Károly király visszatérését, mivel ez lehetővé tette volna a restaurációt Ausztriában is, ami viszont megakadályozná az Anschlußt. Franciaország fellépését a restauráció ellen Praznovszky azzal magyarázza, hogy el akarták kerülni a kisantant beavatkozását. Véleménye szerint a francia konzervatív, royalista körök és a köztársaságiak nacionalista része helyesli a karlista mozgalmat. OL. KÜM. res. pol. 1921—161.

³⁵ Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary. II. k. N° 711, 726—727. l.

³⁶ Uo. N° 411, 427—428. l., N° 432, 461. l.; Japán véleményét a berlini japán követ útján igyekeztek kipuhatolni. Uo. N° 768, 775—776. l.

³⁷ Uo. N° 720, 733. l.

³⁸ Uo. N° 726, 738. l.

Hollandia attól sem idegenkedik, hogy direkt akciót szervezzon Magyarország érdekében. A külügyminiszterhelyettes szerint azonban ez mindenestre „általános politikai megállapodásoktól fog függni”.³⁹

A berlini japán követ — Emich berlini magyar követ jelentése szerint — megígérte, hogy összeköttetésbe lép kormányával és igyekszik biztosítani Japán támogatását.⁴⁰ Ami a legfontosabb volt, jó hírek érkeztek Londonból és Párizsból is. Ruttkay londoni ügyvivő augusztus 17-én Anglia pártfogásáról számolt be,⁴¹ Praznovszky pedig Párizsból jelentette, hogy a francia kormány — noha tudomása van a kisantant erős Magyarország ellenes kampányáról — Magyarország mellett kíván fellépni.⁴²

Kitérő választ csak a bolgár és olasz kormány adott. Márffy-Mantuano római helyettes ügyvivő értesülése szerint az olasz kormány elvileg nem ellenzi Magyarország felvételét, de az a véleménye, hogy a felvétel előtt rendezni kellene a nyugat-magyarországi kérdést. Kíváncsnak tartaná emellett a szomszéd államok ellenvetéseinek meghallgatását.⁴³ Második táviratában megerősítette e hirt azzal, hogy az olasz külügyminiszter nagyon udvarias formájú, de ugyanakkor határozott véleménye szerint Magyarország felvétele túlságosan korai.⁴⁴ A Bonomi-kormány magatartását azzal lehet magyarázni, hogy igyekezett részben Ausztria, részben Jugoszlávia kedvében járni. Ausztria a közép-európai olasz politika egyik legfontosabb láncszeme lévén, az olasz kormány szükségesnek tartotta az osztrák érdekek hangoztatását, bár nem lehet állítani, hogy ellenségesen viselkedett volna Magyarországgal szemben. Nem kívánt azonban Magyarország felvételéért lelkesedni azért sem, mert az aktívabb magyarbarát politika rontotta volna balkáni helyzetét, mindenekelőtt Jugoszláviával való viszonyát, amellyel nemrég kötötte meg a rapallói egyezményt (1920. november 12.). Mindemellett Olaszország kormánya, amely főleg ausztriai politikája miatt határozottan ellenezte a restaurációt, nem volt egészen bizonyos afelől, hogy a magyar kormány szilárd restauráció-ellenes politikát követ-e, illetőleg, hogy képes-e annak megakadályozására. Jóllehet Olaszország nem sokkal utóbb vállalkozott arra, hogy a nyugat-magyarországi kérdésben Ausztria és Magyarország között közvetítsen, ezt a lépését feltehetően nem annyira a Magyarország iránti szimpátiája, mint inkább Csehszlovákia nemzetközi tekintélyének gyarapodásától való félelme sugalmazta, tekintettel arra, hogy a közvetítő szerepét Beneš is szeretne volna betölteni. Az olasz kormány nem tartotta kíváncsnak, hogy Csehszlovákia és rajta keresztül Franciaország befolyása akár Ausztriában, akár Magyarországon megnövekedjék.

Bulgária helyettes külügyminisztere — Kiss szófiai ügyvivő szerint — kijelentette, hogy nem tehet kötelező ígéretet.⁴⁵ A minisztertanács azt az álláspontot foglalja el, hogy Bulgária csak abban az esetben szavaz Magyarország mellett, ha a nagyhatalmak ugyanezt teszik.⁴⁶ Bulgária bizonytalan-sága azonban már csak azért sem volt jelentős, mert Anglia és Franciaország

³⁹ Uo. N° 770, 777. 1.

⁴⁰ Uo. N° 789, 797. 1.

⁴¹ Uo. N° 727, 738. 1.

⁴² Uo. N° 766, 773. 1.

⁴³ Uo. N° 759, 770. 1.

⁴⁴ Uo. N° 762, 771—772. 1.

⁴⁵ Bulgáriát a Népszövetség 1920. évi, első közgyűlése vette fel a tagállamok közé.

⁴⁶ Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary. II. k. N° 764, 772—773. 1.

támogatása biztosítottnak látszott. Nyilvánvaló volt, hogy a kérdésben egyáltalán nem érdekelt államok az európai nagyhatalmak magatartásához fognak igazodni.

1921 augusztusában tehát Magyarország felvételi esélyei eléggé kedvezőek voltak. Ekkor azonban kirobbant az ún. burgenlandi konfliktus, ami Magyarország külpolitikai helyzetét újból lerontotta.

A trianoni és saint-germaini békeszerződések a volt magyar nyugati határsávot Ausztriának ítélték. 1921 augusztusában elérkezett az átadás ideje, mint a trianoni békeszerződés területi rendelkezései végrehajtásának utolsó felvonása. A magyar kormány azonban, amely ezt a rendelkezést — Ausztria is legyőzött állam lévén — különösen nehezményezte, abban bízakodott, hogy valamiféle kompromisszumot érhet el és megtarthatja az érintett területnek legalább egy részét. A kérdésben nem annyira a különben csekély terület birtoklása játszott szerepet, mint inkább az a körülmény, hogy siker esetén megtörténik a békeszerződés első, elvileg jelentős áttörése. A bízakodás nem látszott indokolatlannak. Először is abban reménykedtek, hogy Ausztria, amely gazdasági szempontból bizonyos mértékig rá volt utalva Magyarországra, a jóviszony fenntartása érdekében és gazdasági ellenszolgáltatások fejében nem zárkózik el az alku elől. A kormány emellett úgy látta, hogy a kisantant nem érdekelt e területen amióta a békekonferencián Olaszország merev ellenállása meghiúsította a tervezett csehszlovák—jugoszláv korridort, amelyet a vitás területen kívántak volna létrehozni. Bízott a kormány abban is, hogy Franciaország, amely az Ausztriában ekkor már éledő, sőt elég erős Anschluß-mozgalom miatt nem tekinti kívánatosnak Ausztria gyarapodását, nem fog erőteljes rendszabályokhoz folyamodni ebben a kérdésben Magyarország ellen.⁴⁷

Kedvezőnek ítélve meg tehát ebben a vonatkozásban a külpolitikai légkört, a kormány többféle módszerrel is megpróbálkozott a kérdéses terület megtartása érdekében.⁴⁸ 1921 augusztusában változatlanul folytak a tárgya-

⁴⁷ Kánya Kálmán a minisztertanács 1921. aug. 1-i ülésén a következőképpen jellemezte a nagyhatalmak magatartását a burgenlandi kérdésben: „a politikai helyzet ma úgy áll, hogy Anglia és Olaszország határozottan ragaszkodnak a trianoni békeszerződés végrehajtásához és így e területeknek Ausztria részére leendő átengedéséhez. Egyedül a franciák foglalnak el ellentétes álláspontot.” OL. MT. jkv. 1921. aug. 1.

⁴⁸ Kánya Kálmán az említett minisztertanácsi ülésen így jellemezte a kormány nyugat-magyarországi politikáját: „Nyugatmagyarország esetleges megtartása érdekében három lehetőség volt. Az első lehetőség az lett volna, ha a nyugatmagyarországi lakosság az autonómia álláspontjára állott volna, követelte volna ezt magárák és egy jól megszervezett ellenállással és puccsal megtagadta volna a nyugatmagyarországi területnek Ausztriához való csatolását. A második mód az lett volna, ha a magyar illetékes kormány- és politikai tényezők mindent elkövetnek olyan irányban, hogy Ausztriában egy olyan kormány vegye át az ügyek vezetését, amely kormány hajlandó engedményeket tenni Nyugatmagyarország kérdésében, illetőleg hajlandó ezen kérdésben a kezünkre járni és esetleg Nyugatmagyarországról le is mondani.

A harmadik mód az lett volna, hogy tárgyaljunk a mindenkor osztrák kormánnyal és vele kölcsönösen megegyezésre jussunk.

Kánya utalt arra, hogy az első megoldási módot a kormány veszélyessége és költségessége miatt vetette el. A másik megoldást tartotta legszerencsésebbnek és ezért tárgyalásokat kezdett a Seipel által vezetett keresztény-szocialistákkal, akik a szociáldemokrata kormány bukása és az ő kormánya-jutásuk esetén hajlandók lettek volna területi engedményekbe belemenni. A királypuccs azonban visszavonulásra készítette az osztrák keresztény-szocialistákat. Mivel a választások sem kedveztek nekik, a kormány felvette a tárgyalások fonalát az újonnan alakult Schober-kormánnyal. OL. MT. jkv. 1921. aug. 1.

lások Schober kancellárral, amikor azonban az osztrák kormány kijelentette, hogy az átadás előtt tárgytalannak tekint minden további területi alkudozást, a magyar minisztertanács elhatározta az átadás felfüggesztését, amiről ugyan-ezen a napon, augusztus 28-án jegyzékben értesítette az antant hatalmakat is. A kormány arra hivatkozott, hogy egyrészt Jugoszlávia ugyancsak nem adta át a kitűzött határidőre a baranyai háromszöget, másrészt pedig nem tisztázódtak Magyarország anyagi követelései Ausztriával szemben.⁴⁹ Az egész huza-vonával az volt a céljuk, hogy időt nyerjenek és Ausztriával birtokon belül tárgyalhassanak.

Az átadás felfüggesztését követő napon a már átadott nyugati területen banda-harc robbant ki a bevonuló osztrák csapatokkal szemben. Az úgynevezett felkelést — amit a magyar sajtó a népharag spontán kirobbanásának igyekezett feltüntetni — a valóságban egyrészt a legitimisták, másrészt a kormány jóváhagyásával ide küldött horthysta szabad-csapatok szervezték. A két csoport egymással is versengett, mivel a legitimisták a Friedrich és mások által irányított erőket a királypuccs sikeres megismétlésének biztosítására is fel akarták használni. A horthysta erők főparancsnokának, Gömbösnék feladata tehát kettős volt: egyrészt ki kellett szorítania a legitimista csoportokat, másrészt meg kellett akadályoznia az osztrák csapatok bevonulását.⁵⁰ A Bethlen-kormány, miközben mosta kezeit és igyekezett a felkelésben teljesen ártatlannak mutatkozni, úgy vélte, hogy több legyet is üthet egy csapásra. Először is megkezdheti a leszámolást a legitimista erőkkal, úgy tüntetve fel a dolgot, mintha a „zavargást” egyedül ők okozták volna. Ugyanakkor a bandaharcot felhasználta a kiűrités halogatására, mondván, hogy amennyiben a magyar közegek kivonulnak az egész átadásra kijelölt területről, félt, hogy a felkelés további vidékekre is kiterjed. Bethlen megkockáztatta azt a javaslatot is, hogy az antant a rend helyreállítása érdekében rendelje vissza a magyar katonaságot és csendőrséget a kiűritett zónába.⁵¹ Noha erre természetesen nem került sor, a miniszterelnök kedvezően ítélte meg a helyzetet. Az antant jegyzéke, amely a nyugat-magyarországi helyzettel foglalkozott, nem volt ultimátumszerű, sőt inkább türelmesnek lehetett mondani. „... a nyugatmagyarországi helyzet — állapította meg Bethlen szeptember 2-án — ma talán jobban áll, mint egy-két héttel ezelőtt, mert úgy néz ki a helyzet, hogy nyerünk bizonyos időt a tárgyalásokra és nincs kizárva, hogy ezek eredményeként az odaítélt területeknek legalább egy kis részét megtarthatjuk...”⁵²

Mindezek mellett az egész ügy alkalmas volt arra is, hogy a néptömegek figyelmét az ország belső nyomoráról, a pénzromlásról, munkanélküliségről, vagyonlakásokról külügyi problémák felé terelje.

A kormány és még inkább a magyar jobboldali sajtó igyekezett a nyugat-magyarországi eseményeknek olyan színt kölcsönözni, mintha általa a magyar nép tiltakozna és pedig nem egyszerűen területi vonatkozásban igazságtalanság, hanem ezen túlmenően a „vörös” Ausztria általi megszállása ellen is. A magyar uralkodó osztályok számára kellemetlen volt az osztrák szociál-

⁴⁹ OL. MT. jkv. 1921. aug. 28.

⁵⁰ OL. ME. Nyugatmagyarországi ügyek. I—II. csomó.

⁵¹ OL. MT. jkv. 1921. szept. 9.

⁵² OL. MT. jkv. 1921. szept. 2.

demokrata párt aránylag nagy befolyása és különösen érzékenyen érintette őket a bécsi magyar emigráció. A sajtóban vérmes reményektől duzzadó cikkek láttak napvilágot. A Budapesti Hírlap azt a tényt, hogy a kormány átmenetileg megtagadta a békeszerződés 71. pontjának végrehajtását, úgy tüntette fel, mint védekezést a „vörös veszéllyel” szemben. Híreket közölt arról, hogy az osztrák csapatok nyomában „vörös bandák” nyomulnak be az átadott területekre és ehhez a koholmányhoz a következő kommentárt fűzte: „Magyarország nem tűrhet határán új vörös tűzfészket, s ha a magyar kormány ma még erős kézzel fékezi meg a kezeügyébe jutó itt-ott felbukkant izgága csoportokat, kérdés: holnap nem az antant ad-e majd biztatást neki arra, hogy újból megszállva rendet teremtsen a már osztrák-vörös kebelre ölelt szerencsétlenné tett területeken.”⁵³ Ha e merész várákozások alaptalannak is bizonyultak, a kormánynak mégis sikerült Olaszország közvetítésével a velencei egyezményben⁵⁴ némi engedményhez jutnia, aminek eredményeként Sopront és környékét megtarthatta.

A burgenlandi konfliktus azonban kedvezőtlenül befolyásolta Magyarország népszövetségi felvételének esélyeit. Jóllehet a kisantant az Ausztriának ítélt területek kérdésében valóban nem volt érdekelve, a Magyarország felvétele ellen folytatott akciójában ezt az érvet is felhasználta. Nem térhetett egyszerűen napirendre a kérdés felett a nagy antant sem. Franciaország érdekeit ugyan szintén nem érintette közvetlenül a burgenlandi probléma, mégis a francia politikának nagyon óvakodnia kellett attól, hogy áldását adja az olyan nehezen létrehozott békerendszer bármily jelentéktelen megbontására. Számolni kellett természetesen Ausztria tiltakozásával is, hiszen az osztrák kormány már úgylis a Népszövetség támogatását kérte, amit azonban a tanács egyelőre elhárított magától.

Három nappal a kiürítés felfüggesztése után Baranyai Zoltán aggasztó híreket közölt Genfből. A Népszövetség főtítkárával folytatott beszélgetése alapján azt jelentette, hogy a magyar kormány lépését népszövetségi körökben a nemzetközi szerződések megszegéseként értelmezik. Ez Baranyai szerint „... hátrányos lehet kilátásainkra vonatkozóan, ha csak a szövetséges hatalmak illetékes fóruma nem fedezi a magyar kormány álláspontját.”

Baranyai azt javasolta, hogy a kormány egyezzek bele az átadásba egy olyan titkos megállapodás mellett, melynek értelmében Ausztria feltétel nélkül magára vállalja Magyarország felvételének támogatását. A Bethlen-kormány ezt az indítványt figyelmen kívül hagyta. A magyar uralkodó körök számára pillanatnyilag fontosabb volt a békeszerződés bármily csekély jelentőségű korrekciója, mint a népszövetségi tagság. Ugyanakkor azonban fontos volt a kormány tekintélyének megóvása is. A kormány már nyilvánosan exponálta magát a belépés mellett és a jövőre nézve feltétlenül szükségesnek tartotta Magyarország felvételét.

Az elutasítás vagy a kényszerű visszalépés egyformán kényelmetlen lett volna. A kormány már augusztus elején felkérte Apponyi Albertet, hogy

⁵³ Budapesti Hírlap 1921. aug. 21.

⁵⁴ A velencei konferencia (1921. okt. 11—13-án) a békeszerződéstől eltérően Sopronban és környékén népszavazást írt elő annak eldöntésére, hogy e terület Ausztriához, vagy Magyarországhoz csatoltassék-e. A népszavazást december 14-én és 15-én tartották meg, amelynek eredményeként a velencei egyezményben megjelölt terület Magyarországhoz csatlakozott.

Genfben a kormány képviselőjeként vegye fel a kapcsolatot az illetékes szervekkel és készítse elő Magyarország „bevonulását” a Népszövetségbe. Augusztus 5-én kijelölték Magyarország népszövetségi delegációjának tagjait is.⁵⁵ Bánffy külügyminiszter augusztus végén nyilatkozatot adott a bázeli Nationalzeitung számára Magyarország és a Népszövetség viszonyáról. Nyilatkozatában utalt Magyarország belépési szándékára és a Népszövetséget valósággal magasztalta. Bánffy a Magyar Távirati Iroda értesülése szerint kijelentette, hogy Magyarországot két nagy kérdés vezeti a Népszövetséghez. „Először Millerand kísérőlevele az,⁵⁶ amely a nemzetek szövetsége tanácsát az arra hivatott tényezőnek jelenti ki, hogy jóvátegye azokat a néprajzi és gazdasági igazságtalanságokat, amelyek az új határemállapításból származtak. Ugyanakkor ennek a magas törvényszéknek illetékességébe tartozik annak a negyedfélmillió honfitársunknak a védelme, akiknek anyanyelve magyar és akik akaratuk ellenére kerültek idegen uralom alá.”⁵⁷

Nem szükséges hosszasan bizonyítani, hogy az utóbbi cél tetszetős megfogalmazása a „honfitársak” hazai kizsákmányolásának visszaállításán túl nem honfitársak: a nemzetiségek feletti uralom visszaszerzésére irányuló óhajokat is leplezte.

Az információk azonban egyre borulátóbbak lettek. A külföldi sajtó hangja semmi jót nem ígért, s igen óvatosan foglaltak állást a magyar lapok is.⁵⁸ A kisantant sajtója és a francia lapok többsége egyszerűen lehetetlennek tekintette Magyarország felvételét.⁵⁹

⁵⁵ A delegáció résztvevői gróf Apponyi Albert, Töry Gusztáv, a magyar királyi kúria elnöke és gróf Teleki Pál lettek volna. OL. MT. jkv. 1921. aug. 5., aug. 19.

⁵⁶ Millerand aláírásával az antanthatalmak 1920. máj. 6-án a békeszerződés szövegéhez egy ún. kísérőlevelet csatoltak, amelyben kilátásba helyezték a békeszerződés által megállapított határok némi korrekcióját. A magyar politikai körök reményei ezzel az irattal kapcsolatban alaptalanok voltak, mivel csupán teljesen helyi jelentőségű és a békerendszer lényegét nem érintő módosításokról lehetett szó. Ezt különben a nagyhatalmak a magyar béke delegációval, amelynek Bethlen is tagja volt, már 1920 júniusában tisztázták. A kísérőlevél alapján néhány helység visszacsatolására került sor.

⁵⁷ MTI napi jel. 1921. aug. 23., 1. kiadás.

⁵⁸ A magyar lapok többnyire tartózkodóak voltak. Népszava, 1921. szept. 10. „Szabad-e bemenni?”; Budapesti Hírlap, 1921. szept. 14. „A Népszövetség győlése” stb. Az *Uj Barázda*, a Kisgazdapárt hivatalos lapja, amely 1921. szept. 14-én Takarodó c. vezércikkében a Beneš által irányított Magyarország elleni aknamunka bukásáról beszél és még szept. 18-án is Magyarország esélyei a Népszövetségbe való felvételre nem kedvezőtlenek c. alatt foglalkozik a kérdéssel, optimizmusával meglehetősen egyedül áll.

⁵⁹ Az *Elclair* szerint Magyarország felvételének kérdését az dönti el, hogy a kormány milyen nyilatkozatot tesz a Habsburg-kérdésben. MTI napi jel. 1921. szept. 5., 9. kiadás. A Journal des Débats szerint Magyarország azért törekszik a Népszövetségbe, hogy kivonja magát a kisantant nyomása alól, amit a békeszerződés végrehajtása érdekében gyakorol. Uo. szept. 8., 3. kiadás. A République Française a Népszövetség munkájával foglalkozó cikkében kijelenti, hogy Magyarország felvételére alig van kilátás, mivel a nyugat-magyarországi incidens a legkedvezőtlenebb benyomást tette Genfben. Uo. szept. 10., 4. kiadás. Borskv volt római csehszlovák követ a Národní Politika-ban arról ír, hogy a kisantant diplomatáinak legalább azt el kell érniük, hogy Magyarországot felvételét elhalasszák. Uo. szept. 7., 2. kiadás. Szept. 10-én a Pravo Lidu-ban megjelent Beneš nyilatkozata, amely szerint Magyarország felvétele teljesen kizárt dolog. Beneš a legvalószínűbbnek azt tartotta, hogy Magyarország vissza fogja vonni felvételi kérelmét. Nézete szerint az adott körülmények beigazolják, hogy a magyar kormány nem tartja meg a békeszerződéseket, ami elove lehetlenné teszi, hogy a felvétel kérdéséről akár csak komolyan tárgyalni is lehessen. Uo. szept. 10., 6. kiadás.

A svájci sajtó is, amely aránylag a legkedvezőbbben ítélte meg a helyzetet, csak bizonyos fenntartások mellett szállt síkra Magyarország mellett.⁶⁰ A külföldi lapvéleményekben híven tükröződött az a körülmény, hogy a kisantant — amely elsősorban azért ellenezte Magyarország felvételét, mert a királypuccs megismétlődésétől tartva helytelenítette politikai rehabilitációját — a magyar-osztrák konfliktust sikerrel fel tudta használni a közvélemény befolyásolására, saját álláspontja megszilárdítására. Természetes, hogy a magyar kormány lépését hivatalosan a nagy antant sem helyeselhette, még akkor sem, ha vajmi keveset tett is a bonyodalom megszüntetésére és ha nem is idegenkedett attól, hogy ebben a kérdésben kisebb engedményt tegyen.

Magyarország helyzetének megszilárdítása céljából szeptember 10-én nyilvánosságra hozták Bánffy külügyminiszter augusztus 18-án kelt második jegyzékét, amelyben részletesen felsorolta a békeszerződés végrehajtására irányuló magyar kormányintézkedéseket és számos ponton kiegészítette a korábbi, május 23-i memorandumot. „... a békeszerződés pontos és integrális végrehajtásáról — írja Bánffy — eleve kezeskedik az a szellem, amely a magyar kormányt ebbeli szándékának keresztülvitelében vezérli, szilárd békeszeretete, a népszövetségbe vetett megingathatatlan hite és az a kívánsága, hogy befogadják ennek az egyetemes szövetségnek békés és biztos révébe. A magyar kormány egyébként ünnepélyesen kötelezi magát, hogy nem áll meg félúton és állhatatosan megmarad azok mellett a loyális törekvései mellett, hogy biztosítsa a szerződés végrehajtását.” Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy mindez diplomáciai formula volt csupán és egyetlen szava sem volt őszinte. Bánffy nyilatkozatát ezekkel a szavakkal fejezi be: „A keservesen szenvedő ország a Nemzetek Szövetsége felé fordul és a világosságnak és reménynek csak egy sugarát várja tőle szomorú napjainak sötétjében.”⁶¹

Noha e jegyzék szeptember 10-e táján napvilágot látott a külföldi sajtóban is, az a hír kapott mégis lábra, hogy Magyarország a felvételi kérelem visszavonásának gondolatával foglalkozik. Apponyinak már szeptember 5-én Genfben kellett volna érkeznie, utazását azonban állandóan halogatták. Késlekedését joggal tudták be a magyar kormány ingadozásának. A kormány azonban egyelőre nem vont vissza a felvételi kérelmet, hanem szeptember 16-án Török Béla követségi tanácsos, genfi külön kiküldött útján szeptember 21-ig halasztást kért.⁶² Időt akartak nyerni arra, hogy megoldódjék az osztrák kérdés, vagy pedig rábírák Ausztriát, hogy a konfliktus ellenére Magyarország mellett szavazzon. A kérelem visszavonásáról forgalombakerült híresztelések cáfolatául Török Béla nyilatkozatot adott a Suisse munkatársának. Kijelentette, hogy Magyarország nem gondol és nem is gondolt soha arra, hogy kérését visszavonja. Az Ausztria és Magyarország közötti ellentét — hangoztatta — nem kiengesztelhetetlen. A Habsburg-problémát érintő kérdésre

⁶⁰ A Suisse főszerkesztője szerint a magyar kormánynak tisztáznia kell, hogy a nyugat-magyarországi felkelőkkel nem állt semmilyen kapcsolatban és biztosítékot kell adnia arra, hogy a Habsburgok nem térnek vissza Magyarország trónjára. Ebben az esetben remény lesz arra, hogy Magyarország megkapja a kétharmados többséget. MTI. napi jel. 1921. szept. 9., 6. kiadás. Hasonló a Tribune de Genève főszerkesztőjének, Junodnak az állásfoglalása. Uo.

⁶¹ Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary. II. k. N° 729a, 741—744. I. Idézet a 742. és 744. lapról.

⁶² MTI napi jel. 1921. szept. 16., 2. kiadás.

azt a választ adta, hogy a Népszövetség csak azokat az előfeltételeket vizsgálhatja, amelyeket az alapokmány előír. Nem hiszi, hogy a Népszövetség tisztán belpolitikai természetű kérdésekre kitérne.⁶³

Török követségi tanácsos nyilatkozatából kitűnt: a magyar kormány nem hajlandó a kisantant által kívánatosnak tartott oly értelmű deklarációra, hogy kötelezi magát a Habsburgok uralomra jutásának megakadályozására. A kormány ehelyett a Habsburg-kérdést belügyi problémának nyilvánította. Hasonló értelmű nyilatkozatot tett közzé a genfi lapokban Baranyai Zoltán, a genfi magyar titkárság vezetője is.

Ezek az erőfeszítések azonban nem sok eredménnyel jártak. Bánffy fogadkozásait Genfben nem vették komolyan. A cseh, román, jugoszláv ellenvéleményhez csatlakozott Ausztria küldöttsége is, s így már egyáltalán nem lehetett biztosra venni Franciaország és Anglia támogatását sem. Az antant hatalmak nem teheték meg, hogy míg egyfelől a nyugati területek átadásának megtagadását a magyar kormányhoz eljuttatott jegyzékükben szerződészegésnek minősítették, másfelől a Népszövetségben azt az álláspontot foglalják el, hogy Magyarország híven teljesíti nemzetközi kötelezettségeit. A harmadik európai nagyhatalom, Olaszország pedig már a konfliktus kirobbanása előtt sem támogatta Magyarország azonnali felvételét. A magyar kormány így már csak néhány nyugat-európai kis állam, elsősorban Svájc támogatásában bizakodhatott, ami azonban vajmi kevés reményre jogosíthatta fel. Nem sok kilátás volt arra sem, hogy Apponyi megváltoztathatja a helyzetet. Baranyai szeptember 20-án jelentette Bánffynak, hogy Apponyival szemben a közhangulat igen kedvezőtlen, megjelenését a delegátusok jelentős része provokációnak tekintené. Baranyai beszámolt arról, hogy a delegátusok körében egy Apponyit támadó röpirat jár körben, amit a cseh küldöttség terjeszt. A MTI értesülése szerint a röpirat valójában Björnsonnak egy régebbi nyílt levele volt a felvidéki erőszakos magyarosítás ügyében. Támadó hangon írt Apponyiról a svájci sajtó is.⁶⁴

A hangulat tehát Magyarország iránt egyáltalán nem volt különösebben szíves, amikor szeptember 20-án Apponyi Genfbe érkezett. A helyzetet úgy ítélte meg, hogy a felvétel Ausztria küldöttségének magatartásán áll vagy bukik. Tisztában volt azonban azzal, hogy Menndorf, Ausztria küldötte csak a burgenlandi kérdés rendezése esetén hajlandó támogatni Magyarországot kérését. Tudatában volt annak is, hogy a belépés körül elég súlyos elvi nézeteltérések vannak abban a tekintetben, hogy milyen alapon óhajtanák a nagyhatalmak Magyarország felvételét és milyen alapon kíván a magyar kormány belépni. A nagyhatalmak — elsősorban Franciaország — a belépést olyan aktusnak kívánták tekinteni, amellyel a magyar kormány véglegesen és önkéntesen kifejezi, hogy megnyugszik a trianoni békeszerződés intézkedéseiben, a magyar kormány pedig azért óhajtott belépni, mert a Népszövetséget a revízió nem túlságosan hatékony, de esetleg mégis felhasználható eszközének és mindenestre olyan szervezetnek tekintette, amelynek segítségével a békeszerződés egyes pontjaiban könnyítéseket érhet el.

⁶³ MTI napi jel. 1921. szept. 19., 3. kiadás.

⁶⁴ A Magyar Külügyminisztérium „Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary” című kiadmányában közzeendő Diplomáciai okiratok ideiglenes lenyomata. — N° 916. — 105. 1.

Apponyi Élmények és emlékek c. emlékiratában megemlékezik 1921-es párizsi útjáról, amelynek során Magyarország népszövetségi felvétele tárgyában megbeszéléseket folytatott Millerand későbbi köztársasági elnökkel, Berthelot-val és Poincaré-val. Poincaré szavaira, hogy a kérdés lényege abban áll, vajon Magyarország minden hátsó gondolat nélkül elfogadja-e a békeszerződés által teremtett állapotokat, vagy nem, Apponyi ezt a választ adta: „M. Poincaré — mire való volna a hazudozás? hiszen úgyse hinne nekem: tehát nem, Magyarország sohasem nyugodhatik bele azokba az igazságtalanságokba, amelyeket ellene elkövettek; az, amit bizonyossággal leszögezhetek, csupán annyi, hogy nálunk senki sem gondol a régi állapotok erőszak útján való visszaállítására.”⁶⁵

Kétségtelen, hogy e válasz sokkal közelebb állt az igazsághoz, mint Bánffy hivatalos jegyzéke. Csupán azt kellett volna még hozzátenni, hogy Magyarországon a hivatalos fórumok csak pillanatnyilag nem látnak reményt az erőszakos módszerek alkalmazására, de tisztában vannak azzal, hogy az idők múltával a magyar uralkodó osztályoknak igenis az erőszak, a háború útjára kell lépniök, ha terveik valóraváltását meg akarják kísérelni s hogy a magyar uralkodó osztályok és a magyar kormány türelmetlenül várják ennek az időnek eljöttét. A két álláspont ellentétessége mindenesetre így is világos volt.

Genfbe érkezve Apponyi nem kísérletezett az említett ellentétnek látszólagos feloldásával sem. Ezt a szerepet a magyar kormány hivatalos jegyzéke volt hivatva betölteni. Apponyi régebbi személyi kapcsolatainak felhasználásával igyekezett a Magyarországgal szemben kialakult ellenséges légkör megváltoztatására. Azt kellett azonban tapasztalnia, hogy még azok is, akikre eddig leginkább számíthatott, ingadozni kezdtek. Motta, svájci szövetségi elnök az eddigi ígéretekkel szemben kijelentette, hogy csak abban az esetben van módjában Magyarország támogatása, ha rendezik a nyugat-magyarországi kérdést. A magyar kormány genfi külön kiküldöttjének jelentése szerint ellenkező esetben Motta „nem helyezkedhetik szembe a közhangulattal”.⁶⁶

A közhangulat kulcsa az adott esetben pedig valóban Ausztria magatartása, illetve az osztrák kérdés rendezése volt. Apponyi úgy látta, hogy amennyiben a nyugat-magyarországi ügyben gyors döntést hoznak, a felvétel tárgyalásáig elég ideje lesz arra, hogy a sajtót és a fontosabb delegációkat meggyőzhesse Magyarország szándékainak őszinteségéről. Ehhez azonban újabb haladéokra volt szükség. A 6. bizottság ülését, amelynek Magyarország felvételi kérelmével kellett volna foglalkoznia, szeptember 24-re halasztották. Szeptember 21-én Apponyi jelezte Bánffynak, hogy amennyiben erre az időre nem sikerül Magyarország és Ausztria között megegyezést létrehozni, a felvételi kérelmet vissza kell vonni.⁶⁷

A körülmények azonban nem voltak olyanok, hogy azonnali eredményt lehetett volna várni. A kormány ezért inkább azzal próbálkozott, hogy kicsikarja Ausztria támogatását. Ha az osztrák küldöttség nem veti fel a Népszövetségben ezt a problémát, sőt kiáll Magyarország mellett, az egész kérdés élet veszíti. Erre számítva igyekeztek nyomást gyakorolni az osztrák kabi-

⁶⁵ *Gróf Apponyi Albert: Élmények és emlékek.* Bpest, 229. l.

⁶⁶ A Magyar Külügyminisztérium „Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary” című kiadványában közzéteendő Diplomáciai okiratok ideiglenes lenyomata. N° 919, 107—108. l.

⁶⁷ Uo. N° 924, 113. l.

netre. Várakozásukat arra alapozták, hogy a Schober-kormány végeredményben nem kívánja Magyarországgal túlfeszíteni a húrt és a magyar kormány erőyes fellépésére hajlandó lesz erre a szívességre.

Bánffy külügyminiszter szeptember 21-én utasította Masirevich bécsi magyar követet, hogy erőyes hangon követelje Ausztria elutasító álláspontjának megváltoztatását. Genfből nyert értesülés szerint — írja Bánffy — Ausztria valóságos hadjáratot indított a Nemzetek Szövetségében Magyarország ellen, s ennek eredményeképpen Magyarország felvétele kétségesse vált, pedig korábban bizonyosnak látszott. Masirevich ezért nagyon komolyan figyelmeztette Schober kancellárt, hogy Magyarország amúgyis keserű érzéseit Ausztria iránt jelentékenyen növelni fogja, ha miatta nem veszik fel a Népszövetségbe.⁶⁸ Apponyinak Genfben közvetlen akcióival semmit sem sikerült elérnie. A külföldi lapok, s most már a svájci lapok is, fokozottan kétségbe vonták Magyarország felvételének lehetőségét.⁶⁹ Szeptember 23-án a külügyminiszter újabb táviratban sürgette Masirevich beavatkozását.⁷⁰ A bécsi magyar követ szeptember 23-i számjeltávirata szerint Schober kancellár azt az ígéretet tette, hogy az osztrák küldöttség passzív magatartást tanúsít Magyarország kérdésében, tehát sem mellette, sem ellene nem szólal fel. Schober kijelentette, hogy Ausztria semmiféle kampányt nem folytat Magyarország ellen. Arra a kérésre, hogy az osztrák küldöttség hagyjon fel a passzivitással, más alkalommal az osztrák kancellár azt a választ adta, hogy a jelenlegi körülmények között ezt nem teheti meg. A kormányt ugyanis több párt felszólította, hogy Magyarország ellen szavazzon, s Ausztria valóban nevetessé tenné magát, ha Magyarországnak ebben a kérdésben nyíltan pártját fogná.⁷¹

Az osztrák küldött semlegessége azonban kevés volt ahhoz, hogy Magyarország felvétele megtörténhessék. Így a teljes és nyílt kudarc elkerülése végett nem lehetett mást tenni, mint elállni a felvételtől és Magyarország ügyének tárgyalását elhalasztatni egészen a következő ülésszakig, tehát 1922 őszéig. Szeptember 24-én ez meg is történt.⁷² Magyarország visszavonu-

⁶⁸ Uo. N° 921, 109. l.

⁶⁹ A Neues Aachenerblatt c. osztrák lap jelentése szerint a népszövetségi delegátusoknak, még a Népszövetség egyetemessége híveinek is nehézükre esik az „állásfoglalás Magyarország kérdésében”. MTI napi jel. 1921. szept. 16., 11. kiadás. — A *Journal de Genève* szept. 17-i számában Paul Dubochet írt vezércikket A magyar probléma és a Népszövetség címmel, amelyben megállapítja, hogy Magyarország ügye rosszul áll, és pedig kizárólag a magyar kormány politikája miatt. Magyarország eddig számíthatott a nagyhatalmak jóindulatára, most azonban a nyugat-magyarországi incidens azt a meggyőződést kelti életre, hogy Magyarország ellene szegül a békeszerződés végrehajtásának. — Uo. szept. 17., 2. kiadás. Magyarország felvételére kedvezőtlen a pillanat a Neue Züricher Zeitung szept. 17-i számában megjelent, Magyarországgal foglalkozó cikk szerint is. Uo. 8. kiadás. — Az Universul c. bukaresti lap szept. 17-i vezércikke kategorikusan leszögezi, hogy Magyarországot mindaddig nem lehet a Népszövetségbe felvenni, amíg politikája keresztezi a többi közép-európai ország érdekeit és politikáját. Uo.

⁷⁰ A Magyar Külügyminisztérium „Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary” című kiadványában közzéteendő Diplomáciai okiratok ideiglenes lenyomata. N° 939, 123. l. — Ugyanezen a napon Török ismételtlen jelentette Genfből, hogy a felvételi kérelmet vissza kell vonni, hacsak nem sikerül Mennsdorf, illetve az osztrák kormány megnyerése. Uo. N° 945, 128. l.

⁷¹ Uo. N° 946, 128—129. l., N° 954, 133. l., N° 958, 137. l.

⁷² Apponyi szeptember 24-én azzal a kéréssel fordult a Népszövetség második közgyűlésének elnökéhez, hogy a trianoni békeszerződés 71. pontjának végrehajtása körül támadt vizslát következtében a közgyűlés halassza el a döntést Magyarország felvétele ügyében a következő ülésszakig. Uo. N° 961, 140. l.; N° 962, 140—141. l.

lása a kisantant győzelmét jelentette. A felvétel — noha a kisantant ellenkezésének nem ez volt a főoka — a nyugat-magyarországi incidens miatt bukott meg. Ez a kérdés azonban sokkal inkább az ürügy, mint az ok szerepét játszotta, mivel a kisantant ellenállását főként az indokolta, hogy Magyarországgal szemben a Habsburgok restaurációjának fenyegető veszedelem miatt szabadkezet akart magának biztosítani.

Bár a magyar kormány visszavonulása „elegánsan” történt — a kérelmet nem vonták vissza, hanem csak a tárgyalás elhalasztását kérték —, mégis nyilvánvaló volt, hogy Magyarország a kedvezőtlen külpolitikai helyzet felismerése miatt kényszerült erre a lépésre. E fejleményekben tükröződik az a körülmény is, hogy a magyar kormány pillanatnyilag nem tulajdonított túlságosan nagy fontosságot a népszövetségi tagságnak. Bethlen mindenesetre a nyugat-magyarországi kérdésben várható eredményt a Népszövetségbe való azonnali bejutás elé helyezte. Ennek megítélésében egyébként a kormány nem volt teljesen egységes. Bánffy nem értett egyet Bethlen nyugat-magyarországi politikájával, s ezt kifejezésre juttatta azzal is, hogy augusztus 28-án, a kiürítés felfüggesztését megszavazó határozat miatt formálisan lemondott, bár beleegyezett abba, hogy lemondását ne hozzák nyilvánosságra.⁷³ Magyarország szempontjából a Népszövetség jelentősége csak valamivel később, 1922–23-ban a jóvátétel és a népszövetségi kölcsön kérdésével kapcsolatban nőtt meg.

A magyar kormány igyekezett elkerülni azt a látszatot, mintha kérelmének visszavonásával elismerte volna a békeszerződés megszegését. Ennek ellenkezőjét igyekezett bebizonyítani Apponyinak Genfben, egy sajtófogadáson elhangzott nyilatkozata, amit egész terjedelmében közöltek a magyar lapok is. Itt többek között a következő kijelentést tette: „... kormányom felfogása szellemében véltem cselekedni, amikor nem akartam döntést provokálni mindaddig, amíg ez a vitás kérdés és ezzel kapcsolatban a vélemények megoszlása fennáll. Halasztási kérésem tehát semmiképpen sem azt jelenti, mintha beismerném, hogy Magyarország nem teljesítette nemzetközi kötelezettségeit. Fennen hangoztatom ennek az ellenkezőjét. Halasztási kérésem csupán annak megállapítását jelenti, hogy egy kontroverzia áll fenn és ezzel kapcsolatban bizonytalan a mostani helyzet.” A továbbiakban megkísérelte, hogy megmagyarázza a nyugat-magyarországi „felkelés” mozgató rugóit, de e magyarázattal csak megerősítette azt a nézetet, hogy Magyarország csupán kényszerből fogadja el a békeszerződést és a kibúvás lehetőségeit kutatja.

„Ki csodálkozhatik ezen (t. i. a felkelésen — Sz. O. M.) — mondotta Apponyi —, aki tudja, hogy e területek lakosságának túlnyomó többsége ... ellene van ennek a változásnak, amelyet rákényszerítettek? ... Nem az volna-e csodálatos, ha az egész nemzet apatikusan viselkednék egy ilyen különleges amputációval szemben, amely volt szövetségesének a javát szolgálja?” Ilyen módon a kormány hivatalos megbízottja olyan álláspontot védelmezett, amivel a kormány állítólag nem értett egyet.

Apponyi nyilatkozatában ismét visszautasította azt a követelést, hogy a magyar kormány kötelezze magát a Habsburgok restaurációjának megakadályozására. Gúnyos hangon szólította fel Take Jonescu román külügyminisztert, aki állítólag ezt a követelést felállította, hogy „... idézze akár a trianoni békeszerződésnek, akár a népszövetségnek azt a cikkelyét, amely

⁷³ OL. MT. jkv. 1921. aug. 28.

akár Magyarországra, akár a felvételt kérő bármely más államra hasonló kötelezettségeket szab". Ilyen követelés felállítása szerinte kimerítené az önkény fogalmát, s bemocskolná a Népszövetséget, mint amely megszegi saját törvényeit. „Nem habozom tehát kimondani — jelentette ki Apponyi —, hogy ha felvételünk olyan aktustól függne, amely ezekkel az elvekkel (az alapokmányban megfogalmazott elvekkel — Sz. O. M.) ellenkeznek, mi lemondanánk arról a tisztségről, hogy a Népszövetségbe felvétessünk.”⁷⁴

Nem kétséges, hogy e kijelentést Apponyi legitimista meggyőződése sugallta, de a magyar kormány nevében tette, amely különben a kívánt deklarációt szintén megtagadta, tekintve, hogy egy ilyen deklaráció ebben az időben igen súlyos belpolitikai válsághoz vezetett volna, amit a kormány nem provokálhatott. Bethlen azonban ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy Károly visszatérése külpolitikailag rendkívül súlyos helyzethez, valószínűen a kisantant beavatkozásához és esetleg Magyarország önállóságának elvesztéséhez, belül pedig nem kívánatos megpróbáltatásokhoz vezetne. Ezért igyekezett a Károly hatalmának visszaállítására törekvő csoport felszámolására.

A legitimizmus erejének megtörésére a második, 1921 októberi puccskísérlet teremtetett alkalmat, amely az elsőnél még feszültebb külpolitikai légkörben, Csehszlovákia, Jugoszlávia mozgósítása és a fegyveres beavatkozás fenyegetése mellett játszódott le. A nagy antant és különösen Franciaország azonban most is kacérkodott a magyarországi restauráció gondolatával és kezdetben nem volt hajlandó exponálni magát ellene. E politika miatt bizonyos feszültség is keletkezett a csehszlovák és a francia kormány között. A magyar kizsákmányoló osztályok körében előtérben álló legitimista — szabadkirályválasztó ellentét azonban ezúttal is a szabadkirályválasztók javára oldódott meg, ami lehetővé tette Horthy uralmának fenntartását és az ellenforradalmi rendszer adott formájának belpolitikai konszolidálását.⁷⁵

A második puccskísérletet a kormány többek között arra is felhasználta, hogy támadást intézzon a Népszövetség ellen, amellyel kapcsolatos tervei nemrég meghiusultak. A magyar kormány elmulasztotta, hogy a katonai beavatkozás tényleges veszélye idején a Népszövetség támogatását kérje, utólag azonban szemrehányást tett neki e támogatás elmaradása miatt. A Népszövetség ellen indított akcióval a magyar kormánynak két célja lehetett. A királypuccs idején, amikor még nem derült ki, hogy a magyar restauráció-ellenes erők elegendők-e arra, hogy végezzenek a legitimista csoporttal, aligha lehetett reálisán várni, hogy a Népszövetség fellépjen Csehszlovákia és Jugoszlávia ellen. A puccs kudarca azonban némileg megnövelte a magyar kormány súlyát, hiszen a veszély elhárításának pálmáját magának követelhette. Így némi joggal támasztotta azt a reményt, hogy a Népszövetség utólag hajlandó lesz az alapokmány szövegének teendő gesztus jegyében helytelenítését kifejezni a cseh és jugoszláv kormánynak a Magyarország ellen tervezett katonai akció miatt. Reményüket alátámaszthatták azok az értesülések, amelyek szerint Franciaország és Anglia nem volt híve ebben a kérdésben a beavatkozásnak. Másrészt a kormány úgy vélte, hogy e támadással, még sikertelenség esetén is, bizonyos mértékig elégtételt vesz magának a kudarcot vallott belépési kísérletért.

⁷⁴ Világ, 1921. okt. 4.

⁷⁵ Lásd a második puccskísérletre: Iratok az ellenforradalom történetéhez, II. A fasiszta rendszer kiépítése és a népnem Magyarországon, 1921—1924. Bpest. Szikra, 1956. 230—245. l.

Bánffy külügyminiszter november 13-án közölte Bornemissza báróval, Magyarország stockholmi követével, hogy „erélyes kampányt” akar indítani a Népszövetség ellen, amelynek „esődjé a jelen politikai válságban” teljesen világossá vált. Felszólította Bornemisszát, hogy utasításra való hivatkozás nélkül jelentse ki a stockholmi politikai körökben, hogy Apponyi lemondott népszövetségi küldetéséről.⁷⁶ A magyar kormány nem tartja szükségesnek, hogy helyébe mást kinevezzen és erősen gondolkodik azon, ne vonja-e vissza felvételi kérelmét. Indokolásul azt a körülményt jelölje meg, hogy a Népszövetség tétlen maradt a Magyarországot fenyegető háborús veszély idején, nem lépett fel Csehszlovákia és Jugoszlávia háborús készülődése ellen.⁷⁷ Ugyanezen a napon a magyar külügyminiszter jegyzéket intézett a Népszövetség főtítkárához, sir Eric Drummondhoz, amelyben Apponyi lemondásának közlése után arra kérte, hogy az alábbiakat hozza a népszövetségi tagállamok tudomására: A Népszövetség alapokmányának 11. és 17. pontja a Népszövetség köteletségévé teszi, hogy valamely állam háborús fenyegetése esetén közbelépjen és felszólítsa a feleket a megegyezésre. Magyarországot Károly exkirály visszatérése következtében előállt válság idején egészen közelről fenyegette a háború veszélye. A Népszövetség azonban semmit sem tett a béke megóvása érdekében, ami pedig joga és egyúttal kötelessége lett volna. A magyar kormány úgy érzi, jogában áll, hogy ezzel kapcsolatban tiltakozását fejezze ki a Népszövetségnél.⁷⁸ Ugyanezt a kérdést Bethlen is érintette 1921. november 4-én a parlamentben mondott beszédében. Közép-Európa azért beteg — mondotta —, „... mert visszaadták ugyan Magyarország függetlenségét, ... ellenben elvették ennek a függetlenségnek minden attributumát, s ezen függetlenség órául odaállították egyfelől a Népszövetséget, amely a döntő pillanatban még a szavát sem hallatta, s másfelől a nagyhatalmak jóindulatát, amelyre a magunk részéről apellálunk és amelyet a magunk részéről kérünk.”⁷⁹

Bethlen minden bizonnyal tisztában volt azzal, hogy a Népszövetség magatartása nem független a nagyhatalmak állásfoglalásától.

Drummond a Népszövetség tanácstagjainak utasítására hivatkozva elhárította a vádat. Kijelentette, hogy az alapokmány értelmében a Népszövetség jogszerűen csak abban az esetben foglalkozhatott volna a szóbanforgó kérdéssel, ha erre a tanács valamely tagja felszólítja, vagy ha a viszálykodó államok valamelyike fellebbez hozzá.⁸⁰ Bánffy nem tartotta kielégítőnek a főtítkár válaszát, de mielőtt újabb lépést tett volna, kikérte Parcher berni magyar ügyvivő és Baranyai Zoltán véleményét.⁸¹ Parcher válaszában kimutatta, hogy a főtítkárság tévedett, amikor a beavatkozás feltételül a viszályban levő államok fellebbezését jelölte meg, az alapokmány ugyanis kifejezetten egy tagállam kérelmétől teszi függővé a Népszövetség beavatko-

⁷⁶ Apponyi a restaurációs kísérlet fegyveres megghiúsítása, a budaörsi csata miatt köszönt le tisztségéről.

⁷⁷ A Magyar Külügyminisztérium „Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary” című kiadványában közléteendő Diplomáciai okiratok ideiglenes lenyomata. N° 1303, 448—449. l.

⁷⁸ Uo. N° 1304, 449—450. l.

⁷⁹ Bethlen István gróf beszédei és írásai. I. k. 201. l.

⁸⁰ A Magyar Külügyminisztérium „Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary” című kiadványában közléteendő Diplomáciai okiratok ideiglenes lenyomata. N° 1349, 490. l.

⁸¹ Uo. N° 1397, 523—524. l.

zását. Parcher olyan értesülést szerzett, amely szerint a főtitkári hivatal jogi osztálya is észrevette tévedését. A berni ügyvivő azonban azt tanácsolta a kormánynak, hogy ne aknázza ki e tévedést, hanem jelentse ki, hogy az alapokmány nem jogosítja fel Magyarországot a közbelépés kérésére, továbbá, hogy úgy látszik, a főtitkári hivatal nem továbbította Magyarország november 13-i tiltakozását a tagállamokhoz és végül, hogy a tagállamok egyike sem tartotta szükségesnek, hogy az alapokmány szellemének megfelelően szembe szálljon a háborús veszedelemmel.⁸² Kánya Kálmán meghatalmazott miniszternek december 19-i újabb jegyzéke azonban nagyon is kihasználta a főtitkári hivatal tévedését és most már egészen éles hangon bélyegezte meg a Népszövetség tétlenségét és egyúttal bírálta egész rendszerét. A jegyzék ironikusan leszögezi, hogy az alapokmány, amint ez várható is, kategorikus eljárást ír elő a legyőzött államokkal szemben, amennyiben nem teszi lehetővé, hogy a szövetségen kívül álló nemzetek a Népszövetséghez fordulhassanak segítségért. Ezért a kormány a főtitkár rövid válaszát önkényesnek kénytelen minősíteni. A Népszövetség Costa-Rica és Panama konfliktusa idején önként beavatkozott a vitába, holott e két állam tagja a szövetségnek, tehát joguk lett volna hozzáfordulni. A tanácsnak fokozottan kötelessége lett volna Magyarország érdekében szót emelni, mivel Magyarország nem jogosult arra, hogy segítségét kérje. Miközben tehát az alapokmány megvonja a lehetőséget a nem-tagállamoktól, hogy saját érdekükben védelmet keressenek, a tagállamok nem törődnek ezeknek az államoknak a sértetlenségével. A tanács elmulasztotta kötelességét — írja Kánya — és a tagállamok egyike sem tartotta magára nézve kötelezőnek, hogy az egyezmény szellemének megfelelően járjon el.⁸³

A magyar kormány bizakodott abban, hogy az erélyes fellépés meghozza a kívánt eredményt, ti. hogy a Népszövetség feddésben részesíti Csehszlovákiát és Jugoszláviát. Erre utalt Bethlen december 25-i nyilatkozata a Magyar Külpolitikának. A miniszterelnök kijelentette, hogy a kisantant fenyegető magatartása Magyarországgal szemben komolyan veszélyeztette az európai békét, amit végül is Magyarország mentett meg. „Ehhez a kérdéshez különben — mondotta Bethlen — még a Népszövetségnek is lesz szava, melyhez szomszédaink fenyegetése folytán apellálnunk kell.”⁸⁴

A Népszövetség várt nyilatkozata azonban elmaradt. A tanács 1922. február 16-i ülészkán meghallgatva a magyar kormány jegyzékét, úgy határozott, hogy semmilyen lépést nem tesz. Véleménye szerint el kell kerülni a felesleges vitát minden olyan kérdéstről, amely fegyveres erő alkalmazása nélkül megoldódott. A tanács megállapította, hogy a főtitkárnak — az első magyar jegyzék állításával szemben — nem volt joga a tanács összehívására.⁸⁵ Ezzel az „erélyes kampány” véget ért anélkül, hogy a magyar kormány célt ért volna és anélkül, hogy az akció valamit is szépített volna az 1921 őszen elszenvedett kudarcon.

A magyar kormány, ellentétben fenyegetőzéseivel, továbbra is kitartott elhatározása mellett, hogy Magyarországot felvéteti a Népszövetségbe. Packázása a Népszövetséggel azért is volt lehetséges, mert a következő köz-

⁸² Uo. N° 1419, 542—543. 1.

⁸³ Uo. N° 1429, 552—554. 1.

⁸⁴ Magyar Külpolitika. 1921. dec. 25.

⁸⁵ Uo. 1922. febr. 19.

gyűlés időszaka még messze esett. Magyarország belépési szándékának fenn tartását tanusította Bethlen említett nyilatkozata is, amelyben utalt arra, hogy Apponyi kénytelen volt az ősz folyamán a nyugat-magyarországi helyzet rendezetlensége miatt visszavonni Magyarország felvételi kérelmét. A nyilatkozat szerint azonban ez nem jelenti, „... hogy Magyarország végleg letett volna arról a kívánságáról és szándékáról, hogy a Népszövetségbe felvétessék”. „Föltétlenül bízom benne — mondotta Bethlen —, hogy a következő ülésszakon sikerülni fog Magyarország felvételét a Népszövetségbe kieszközölni...”⁸⁶

*

Mivel 1921 szeptemberében a Bethlen-kormány formálisan nem vonta vissza felvételi kérelmét, hanem csak a döntés elodázását kérte, a következő évben nem kellett újabb kérvényt beadnia a Népszövetséghez. A siker reményei lényegesen nagyobbak voltak, mint 1921-ben. A detronizálás révén a Habsburg-probléma lényegében véve megoldódott, úgy látszott, hogy az ellenforradalmi rendszer adott formájában viszonylag szilárdan megvetette a lábát, nem merültek fel újabb súlyos konfliktusok. Így Magyarország felvételének már nem volt erős ellenzéke.

A magyar politikai körök, sőt a kormány sem volt egységes ebben a kérdésben. A magyar kormány komoly megfontolás tárgyává tette, hogy felvételi kérelmét ne vonja-e vissza. A belépés ellen felhozható okokat Bánffy külügyminiszter szerint a kormány egyes tagjai a következőkben látták: „Ellene szolt az a körülmény, hogy a Népszövetség végelemzésben a győzők szövetsége, amelyben Magyarország sohasem találhatja meg a maga igazát. Ellene szolt továbbá az is, hogy tekintettel az egységokmány 1. §-ára, mely minden belépő államot a fennálló nemzetközi szerződések pontos betartására kötelez, Magyarország belépésével mintegy önként elismerné a trianoni béke által reá erőszakolt terheket. Aggályosnak látszott a paktum 10. §-a is, melyben a tagállamok kölcsönösen biztosítják területi épségüket.

A belépés ellen szoltak végül az azzal járó súlyos pénzügyi terhek és a tagsággal egybekötött másnemű kötelezettségek.” Az ellenérvek tehát abból a felismerésből fakadtak, hogy a Népszövetséget adott formájában vajmi kevésbé lehet Magyarország külpolitikai céljainak megvalósítására rábírní.

A belépés mellett szoló okok olyan mozzanatokban rejlettek, amelyek mégis nyújtottak erre bizonyos alapot.

„... a belépés mellett felhozható az — írja Bánffy —, hogy Magyarország céltudatos, kitartó munkával hozzájárulhat a Népszövetség szellemének fokozatos átformálódásához s a Népszövetséget idővel céljai elérésére is felhasználhatja.”⁸⁷ A Népszövetségbe való belépéssel együttjáró előnyökként még a következőket jelölte meg: a Népszövetség alapokmánya elhárítja a váratlan támadás veszélyét, továbbá a Népszövetség alkalmas arra, hogy keretében barátságos és megértőbb viszony alakuljon ki az egyes államok kormányai között és végül lehetőséget nyújt a kisebbségek hatásos védelmére.

Mint Bánffy idézett jelentéséből kiderül, a magyar kormány főleg a Népszövetségben várható erőltetődésben bizakodva kérte Magyarország

⁸⁶ Uo. 1921. dec. 25.

⁸⁷ Bánffy külügyminiszter 1922. dec. 18-i jelentése Horthynak. OL. KÜM. res. pol. 1922—41—227.

felvételét. Ezt viszont az általános európai állapotok megváltozásától, a francia—kisantant csoport meggyengülésétől, Anglia német-magyarbarát politikájának kibontakozásától és mindenekelőtt Németország megerősödésétől, aktív külpolitikájának kibontakozásától várta.⁸⁹

A Népszövetség főtitkára 1922. augusztus 2-án értesítette a magyar kormányt, hogy a Népszövetség harmadik közgyűlése tárgyalni fogja Magyarország felvételi kérelmét.⁹⁰ A felvétel előkészítésére a külügyminiszter vállalkozott. Bethlen augusztus 10-én közölte a Népszövetség főtitkárával, hogy Bánffy Miklóst megbízta Magyarország felvételi ügyének intézésével és őt jelölte ki egyúttal arra is, hogy felvétel esetén Magyarországot a harmadik közgyűlésen képviselje.⁹¹ E hónap 16-án a külügyminisztérium Rubido-Zichy bukaresti magyar követtől értesülést kapott, amely szerint Románia, bár nem látja szívesen Magyarország felvételét, a nagyhatalmak támogatása esetén nem fog ellene szegülni.⁹² E hír egyúttal azt is jelentette, hogy Magyarország felvételét Csehszlovákia és Jugoszlávia sem ellenzi mereven. A kisantant országai augusztus 26-án Mariánské-Lazně-ban (Marienbad) tartott tanácskozása után a három ország politikusai augusztus 27-én Prágában megvitatták a kisantant általános helyzetét és a Népszövetség harmadik közgyűlésén követendő politikájukat.⁹³ Magyarország felvételének kérdésében úgy döntöttek, hogy nem fognak ellene szavazni, de minél több biztosítékot követelnek majd a magyar kormánytól a békeszerződés tiszteletben tartására vonatkozóan. Kozma Miklós, a Magyar Távirati Iroda vezetőjének értesülése szerint a kisantant országainak sajtófőnökei Mariánské-Lazně-i értekezletükön elhatározták, hogy sajtókampányt indítanak Magyarország felvételének megnehezítése érdekében.⁹⁴

Bánffy Miklós szeptember elején érkezett Genfbe és azonnal felvette a kapcsolatot a Népszövetség főtitkárával és más vezető személyiségeivel. Szeptember 2-án nyilatkozatot adott a „Journal de Genève” munkatársának, amelyben kifejezésre juttatta azt a reményét, hogy a Népszövetség tagjai, tekintetbe véve a Népszövetség egyetemességének elvét, hozzájárulnak Magyarország felvételéhez.⁹⁵

A Népszövetség harmadik közgyűlése szeptember 4-én nyílt meg. A sajtó tájékoztatása szerint Bánffy miniszter kedvező fogadtatásban része-

⁸⁹ A már idézett 1921-es Bethlen nyilatkozat mellett, amely a revízió feltételeként Németország megerősödését jelöli meg, erre nézve tanulságos Bethlen egy későbbi cikke, amelyben többek között ez áll: „Ha Ausztria gazdaságilag és politikailag német vezetés alá kerül, a német befolyás természetesen nemcsak Magyarországon válik sokkal hatalmasabbá, de azon a napon a kisantant szövetségi értéke is problematikusná válik Franciaországra nézve, mert a német gazdasági, politikai és katonai gravitációs erők ezen államokat is a maguk vonzókörébe vonhatják. Akkor előrelátható, hogy például Jugoszlávia Németországban fog támaszt keresni Olaszországgal szemben, Csehszlovákia bekerítve akcióképtelenné válik, Románia pedig egyedül maradván nem fogja hátában a rendezetlen besszarábiai kérdéssel a németellenes politika további folytatását vállalni. A jelenlegi helyzetből való minden eltolódás tehát bomlást idézhet elő az antirevizionista frontban is.” Pesti Napló, 1934. szept. 8.

⁹⁰ Budapesti Hírlap, 1922. aug. 8.

⁹¹ Budapesti Hírlap, 1922. aug. 20.

⁹² OL. KüM. res. pol. 1922—227.

⁹³ J. Aulneau: Histoire de l'Europe Centrale. Paris, 1926. 581. l.

⁹⁴ OL. Kozma iratok: Helyzetjelentések. 1921 február—1923 június. 1922. szept. 14. (németül).

⁹⁵ MTI napi jel. 1922. szept. 2., 9. kiadás.

sült. A Journal des Débats szeptember 8-i számában Muret megállapította, hogy Bánffy alkalmasabb Magyarország képviselőjére, mint Apponyi volt.⁹⁶ A külügyminiszter megbeszéléseket folytatott Magyarország felvétele ügyében több külföldi diplomátával, így Balfour lorddal, Seipel osztrák kancellárral, Beneš csehszlovák és Ninčić jugoszláv külügyminiszterrel.⁹⁷ Benyomásai általában kedvezőek voltak. A csehszlovák kormány félhivatalosa, a Gazette de Prague szeptember 9-i tudósítása szerint Beneš úgy nyilatkozott Bánffynak, hogy Csehszlovákia pusztán a nemzetközi kötelezettségek megtartásának garanciáját kívánja Magyarországtól, s ha ezt biztosítva látja, semmi oka sem lesz arra, hogy ellenezze Magyarország felvételét.⁹⁸

Bánffy Genfbe érkezve — mint írja — megállapította, „... hogy a Népszövetség részéről megvan a hajlandóság arra, hogy Magyarországot tagjai sorába felvegye”.⁹⁹ Kedvezően ítélték meg Magyarország helyzetét a francia és svájci lapok is. Csaknem valamennyi lap megítélése megegyezett abban, hogy a kisantant nem kívánja elgáncsolni Magyarország felvételét, hanem pusztán biztosítékokat követel arra, hogy a jövőben fokozottan betartsa nemzetközi kötelezettségeit.¹⁰⁰

A kisantant sajtója szeptember elején nem, vagy csak nagyon óvatosan foglalkozott Magyarország felvételének kérdésével. A Národný Listy c. prágai lap szeptember 5-én megállapította, hogy Magyarország népszövetségi felvételének csak a kisantant szempontjából van jelentősége. Károly exkirály halála következtében ugyan Magyarország bejutása a Népszövetségbe már nem jár olyan súlyos következményekkel, mint azelőtt, a kisantant politikusainak azonban így is nagyon körültekintően és óvatosan kell eljárniuk.¹⁰¹

Bánffy úgy látta, hogy a népszövetségi delegátusok álláspontjában három variáns figyelhető meg. „A tagállamok egy nagy csoportja — írja Bánffy —, beleértve a volt semlegeseket is, egyenesen kívánta belépésünket, mert ezáltal megközelíteni vélte az általánosság eszméjét.” E csoport számára, amelyhez Svájc, Hollandia stb. mellett olyan, a kérdésben teljesen érdektelen államok tartoztak, mint Chile és Japán, Magyarország felvétele — Bánffy magyarázata szerint — azért látszott különösen fontosnak, mert az Amerikai Egyesült Államok és Németország idegenkedtek a Népszövetségtől. Magyar-

⁹⁶ Uo. szept. 9., 2. kiadás.

⁹⁷ Lásd Bánffy beszámolója Horthynak, továbbá: MTI napi jel. 1922. szept. 5., 9. kiadás és uo. szept. 6., 9. kiadás.

⁹⁸ MTI napi jel. 1922. szept. 9., 17. kiadás.

⁹⁹ OL. KúM. res. pol. 1922—41—227.

¹⁰⁰ A Le Temps szerint a kisantant sem ellenzi Magyarország felvételét, mindössze kötelezettséget kíván arra nézve, hogy a magyar kormány híven betartsa nemzetközi kötelezettségeit, beleértve azokat a kötelezettségeket is, amelyeket a Habsburg-kérdésben magára vállalt. Budapesti Hírlap, 1922. szept. 2. — Az Information c. francia lap szept. 5-i számában megjelent Magyarországgal foglalkozó cikk írójának is az volt a véleménye, hogy a kisantant országai nem akarnak nehézségeket gördíteni Magyarország felvétele elé. MTI napi jel. 1922. szept. 5., 10. kiadás. — A svájci Journal-ban szept. 7-én Saint Brice hosszabb cikkben foglalkozott Magyarország felvételének kérdésével. Szembeállította Németország és Magyarország politikáját és megállapította, hogy míg Németország erősebb a Népszövetségen kívül, addig Magyarországnak mindenképpen érdeke, hogy bekerüljön ebbe a szervezetbe. Saint Brice annak a véleményének adott kifejezést, hogy a kisantant nem fogja felvetni a Habsburg-problémát. Nézete szerint ez ízléstelen dolog lenne. Uo. szept. 7., 6. kiadás. — Lezárt kérdésnek tekintette a magyar felvétel ügyét a Tribune de Genève szept. 7-i cikke is. Uo.

¹⁰¹ MTI napi jel. 1922. szept. 5., 10. kiadás.

ország felvételét e csoport azért is kívánta, hogy a Népszövetség ezáltal tanujelét adhassa a kebelén belül uralkodó engesztelődő szellemnek.¹⁰²

Más álláspontot foglalt el Anglia és Franciaország, amennyiben képviselői aggályosnak tartották, „... hogy Magyarország katonai kötelezettségeinek, kivált a repülés terén, nem tett eleget és a minoritásokkal (kisebbségekkel — Sz. O. M.) szemben elvállalt kötelezettségeit sem teljesítette”.¹⁰³

Legerősebb ellenállás mutatkozott a kisantant táborában, amely azon volt, hogy megnehezítse, késleltesse Magyarország bejutását. Felszínre akarta hozni a magyar kormány bűneit és kötelezettséget kívánt a nemzetközi szerződések, azaz a trianoni béke betartására és ha lehetséges, még külön a Habsburgok távoltartására is. A felvétel késleltetésének egyik oka volt az is, hogy szerették volna elkerülni Bánffy hozzászólását a közgyűlésen, mivel e felszólalás tárgya előreláthatóan csakis a kisebbségi kérdés lehetett.

A felvétel meghúzására nem kínálkoztak olyan kedvező indokok, mint az elmúlt évben. A Habsburg-kérdés lényegében véve megoldódott. A magyar kormány az 1921. november 5-én aláírt és a szövetséges hatalmak budapesti képviselőinek átadott jegyzékében közölte, hogy a IV. Károly trónfosztására vonatkozó törvényjavaslat az antant hatalmak kívánsága értelmében a detronizációt kiterjeszti az egész Habsburg-házra. A kormány kötelezte magát, hogy alkalmazkodik a nagykövetek tanácsának 1920. február 4-i és 1921. április 2-i határozataihoz, amelyek eltiltották a Habsburgok restaurációját, valamint arra is, hogy a királyválasztás kérdésének felvetése előtt meghallgatja a nagyköveti konferencián képviselt hatalmak véleményét, s hozzájárulásuk nélkül ebben a kérdésben nem intézkedik.¹⁰⁴ A magyar nemzetgyűlés kimondotta a Habsburgok trónfosztását, Károly exkirály pedig meghalt. Ilyen körülmények között a Habsburg-kérdés további feszegetésének nem sok értelme volt, s a nagyhatalmak sem nézték jó szemmel. A kisantant végül is elállt attól a kívánságától, hogy ebben a kérdésben újabb nyilatkozatra kényszerítsék a magyar kormányt. Maradt tehát a trianoni békeszerződés teljesítésének, illetve megszegésének problémája. Fel lehetett vetni a leszerelés, a jóvátétel, a magyarországi nemzetiségek, a magyar irredenta propaganda stb. kérdéseit. A kisantant nem mulasztotta el ezeket a lehetőségeket.

A Magyarország elleni kampány abban az időben kezdődött, amikor a Népszövetség 6. bizottsága, a politikai bizottság által kiküldött albizottság hozzákezdett Magyarország felvételi ügyének tárgyalásához. Egy szeptember 7-i bukaresti jelentés szerint a kisantant országai közös tiltakozásukat jelentették be a nagyhatalmaknál a magyar kormány által fenntartott propaganda szervezetek működése miatt, mivel ezek tevékenysége fenyegeti a szomszédos államok békéjét. A magyar kormány bár hivatalosan feloszlatta az irredenta szervezeteket, mégis tartott fenn propaganda központokat, amelyeket részben Budapesten, részben a szomszédállamok területén működtetett. Ezek az ún. társadalmi szervezetek a magyar kormány tudtával, beleegyezésével és irányítása mellett dolgoztak.

¹⁰² OL. KüM. res. pol. 1922.—41—227.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ A Magyar Külügyminisztérium „Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary” című kiadványában közzétendő Diplomáciai okiratok ideiglenes lenyomata. N° 1248, 407—409. l.

Elsőnek az *Erdélyi Magyar-Székely Egyesület* alakult meg Romániában, utána létrehozták a *Magyar-Rutén Pártot* (Csehszlovákiában), majd a *Délvidéki Magyar Pártot* (Jugoszláviában). E szervek hivatalosan népszövetségi csoportokként működnek, s feladatuk a helybeli anyaggyűjtésen és propagandán kívül abban állt, hogy befurakodjanak a Népszövetségi Ligák Uniójába s ennek segítségével a világ közvéleménye elé tárják a magyar kisebbségek sérelmeit. Az Erdélyi Magyar-Székely Egyesületet a Népszövetségi Ligák Uniójának 1922 júniusi prágai ülése fel is vette a tagok sorába.¹⁰⁵ A magyar kormány ügynökei irányították a Genfben működő ún. *Tót nemzeti tanács* és a csehszlovákiai ukránok szervezetének működését. Az 1921 őszen Genfben megtartott népjogi kongresszuson a csehszlovákiai szlovák, ukrán és magyar lakosságot a magyar kormány ügynökei képviselték. Sikertült a nemzetközi kongresszussal elfogadtatniok a szlovák és rutén autonóm törekvések jogosságáról szóló határozatot. A kongresszus létrehozta a szlovák, illetve rutén osztályt, melyeknek vezetői a magyar kormány emberei lettek. Ezek az osztályok Csehszlovákia gyengítése érdekében a független Szlovákia és Kárpátukrajna jelszavával léptek fel,¹⁰⁶ azzal az egyelőre ki nem mondott perspektívával, hogy a „függetlenség” majd átváltozik a Magyarországhoz való csatlakozássá.

Noha e szervek irányítói: Dvorceák Győző, Christián Géza, Illés József a magyar kormány megbízásában állottak, a kormánynak hivatalosan semmi köze sem volt hozzájuk és nyugodtan hivatkozhatott arra, hogy 1921. július 5-én egy belügyminiszteri rendelet felosztatot minden Magyarországon működő irredenta szervezetet. A kormány célját e szervezetekkel többé-kevésbé felfedi Praznovszky párizsi magyar követ 1921. június 30-án keltezett levele. Ebben beszámol arról, hogy Dvorceák, mint a *Tót nemzeti tanács* vezetője, részt akar venni a népjogi kongresszuson, s e hírhez a következő kommentárt fűzi: „Talán nem is baj, ha egy kicsit mozognak, mert ha kell, Bencsél szemben letagadjuk, viszont már azt a szemrehányást kaptam francia részről, hogy a trianoni békével mindenki elégedett, csak a magyarok nem, hiszen az elszakított népek részéről a legkisebb ellentállás, a legkisebb irredenta nem mutatkozik, mindig csak a hatalmukban megcsonkított magyarok lármáznak.”¹⁰⁷

Ha tehát a kisantant felvetette az irredenta szervezetek kérdését, teljesen igaza volt, csak hogy e szervek és a magyar kormány kapcsolatát nehéz volt bebizonyítani. Mindez természetesen nem jelenti, hogy a kisantant kormányai bármivel is szalonképesebb eszközöket alkalmaztak volna propagandájukban és kisebbségi politikájukban.

Az albizottság ülésein a kisantant képviselője Magyarország lefegyverzésének kérdését firtatta és elérte, hogy az albizottság a Nagykövetek Tanácsához forduljon információért. A cél az volt, hogy Magyarországot a leszerelés tekintetében ismételt felülvizsgálatnak vessék alá, ami, még ha újabb adatokat nem is tár fel, alkalmas lett volna arra, hogy a felvételi procedurát jelentősen elnyújtsa.¹⁰⁸

¹⁰⁵ OL. ME. 1922—1—297.

¹⁰⁶ OL. KÜM. res. pol. 1922—7—116. MTI napi jel. 1921. szept. 3., 12. kiadás, szept. 5., 1. kiadás, 5. kiadás, szept. 11., 3. kiadás, szept. 12., szept. 21., 1. kiadás.

¹⁰⁷ OL. KÜM. res. pol. 1922 — 292.

¹⁰⁸ MTI napi jel. 1922. szept. 9., 6. kiadás.

A Nagykövetek Tanácsa azonban nem rendelt el újabb vizsgálatot, hanem megelégedett egy magyar kormány-nyilatkozattal, amely a külföldi sajtó megállapítása szerint is teljesen formális volt és nem tartalmazott több kötelezettséget, mint amennyit bármely népszövetségi tagállam nyugodt lélekkel magára vállalhat anélkül, hogy e kötelezettségek bármilyen gyakorlati következménnyel járnának reá nézve.¹⁰⁹ Miután a Nagykövetek Tanácsa kielégítőnek tartotta a kormány válaszát, az albizottság is kénytelen volt ennyivel beérni.

Közben azonban a kisantant a sajtó útján is erőteljes kampányt kezdett Magyarország ellen. A sajtóhadjáratot Jugoszlávia indította meg a déli határcsúszások kérdésével és a magyarországi szerb és horvát lakossággal szemben követett elnyomó politikával kapcsolatban. Ugyancsak a jugoszláv sajtó közölte a hírt, amely szerint a magyar kormány mozgósítást hajtott végre a csehszlovák és jugoszláv határon. A német sajtó cseh forrás alapján állította, hogy a volt király felesége, Zita megjelent Szombathelyen.¹¹⁰

A legszámottevőbb akciót Magyarország diszkreditálása érdekében Románia kezdeményezte. Szeptember 10-e táján a román hivatalos szervek bejelentették, hogy Romániában lelepleztek egy Magyarországról irányított merénylettervezetést, amely a román királyi pár és több kisantant politikus ellen irányult. A román sajtóügynökség arról is tájékoztatta a lapokat, hogy az ügy hátterében az Ébredő Magyarok Szövetsége és más magyar szervezetek álltak, s a tervről tudomása volt a magyar miniszterelnöknek, sőt Horthynak is. A merénylettervet úgy fedezték fel, hogy a nagyváradi rendőrség Szentjánosfalvánál elfogott egy fiatalembert, aki egy szekéren pokolgépet szállított. A nagyváradi gyorsvonaton megtalálták két cinkosát, akik több kiló ekrazittal, gyújtószinórral és mérgefíolákkal felszerelve Bukarest felé tartottak. Az elfogottak vallomásából állítólag kiderült, hogy az összeesküvést Magyarországról irányították. A később lefolytatott bírósági tárgyaláson a magyar félhivatalos értesüléseszerint a magyar kormány közreműködéséről nem esett szó, de a román igazságügyi szervek szerint beigazolást nyert, hogy az Ébredő Magyarok Szövetségének köze volt a dologhoz. A bíróság Héjjas Ivánt, Prónay Pált és Hir Györgyöt távollétükben fegyházbüntetésre ítélte.¹¹¹

A merényletterv hírére a romániai sajtó egy része erős kétkedéssel fogadta. A Maniu-féle Nemzeti Párt sajtóorgánuma úgy vélekedett, hogy az egész mesét a kormány találta ki, szervezte meg és így nem volt nehéz lelepleznie. A magyar és a román sajtó egy részének nézete szerint a román kormány a merényletet nemcsak Magyarország, hanem egyúttal, vagy talán elsősorban a Nemzeti Párt ellen akarta felhasználni. A Liberális Párt és a Nemzeti Párt között éles ellentét állt fenn többek között a királyság kérdésében. A Bratianu-féle liberális kormány be akarta bizonyítani, hogy a Nemzeti Párt királyságellenes magatartása Románia nemzeti érdekeivel ellenkező és Magyarországnak kedvező politika, a magyar irredenták és Maniu egy véleményen vannak, a Nemzeti Párt Magyarország malmára hajtja a vizet. Ebben az időben Romániában küszöbön álltak a koronázási ünnepségek, a Nemzeti Párt befolyásának növekedése azonban gátat vetett ennek. A koro-

¹⁰⁹ Uo. szept. 18., 14. kiadás.

¹¹⁰ O. L. Kozma Miklós: Helyzetjelentések. 1921 február—1923 június. 1922. szept. 14. (németül).

¹¹¹ MTI napi jel. 1923. febr. 28., 12. kiadás.

názást el kellett halasztani s ennek indokaként a kormány most a tervezett merényletet jelölhette meg.

A magyar kormány kifejezte a román kormánynak segítő készségét a merénylet szálainak felfedéséhez, választ azonban nem kapott. A román távirati iroda helyett közölte a sajtóval, hogy Románia tájékoztatta az ügy állásáról Csehszlovákiát és Jugoszláviát és követelte a kisantant egységes fellépését. A közös eljárás megnyilatkozása volt a határozat elrendelése.¹¹²

A merényletterv híre a külföld különösebb érdeklődése nélkül merült feledésbe. A L'Orient címmel francia nyelven megjelenő román lap szeptember 13-án Rossz akció című cikkében naivnak és hihetetlennek minősítette a király elleni magyar összeesküvés meséjét. „Hogyha . . . Magyarországnak a Népszövetségbe való felvétele, amelyre nézve pedig már előzőleg kijelentette a kormány francia félhivatalosa, hogy a marienbadi megállapodás értelmében nem ellenzi, a jelen pillanatban többé nem látszik kívánatosnak, azt hisszük, hogy ennek megakadályozására más, becseletesebb eszközt is ki lehetett volna gondolni”¹¹³ — állapította meg a lap. A sajtókampánynak Genfben nem volt észrevehető hatása.

A magyar külügyminiszternek azonban így is szembe kellett néznie a békeszerződés végrehajtásának kérdésével. Bánffy taktikájának lényege abban állt, hogy a várható támadást iparkodott megelőzni és elhárítani. „A Habsburg-kérdés feszegetését — írja Bánffy Horthynak előterjesztett beszámolójában — azáltal véltem elkerülhetőnek, hogy politikai beszélgetéseimben, alkalmas helyen hangsúlyoztam, hogy a magyar kormány e kérdés megpendítését az ország belügyeibe való beavatkozásnak fogja tekinteni s adott esetben olyan következtetést levonni, hogy felvételi kérvényét esetleg vissza is veszi.”¹¹⁴

Még mielőtt az illetékes albizottság¹¹⁵ tárgyalta volna Magyarország ügyét, Bánffy sajtónyilatkozatot tett közzé, amelyben megismételte a már többször elmondottakat Magyarország békés szándékairól és kijelentette, hogy a küldöttekkel folytatott tárgyalásain azt a benyomást szerezte, hogy a felvétel egyetlen oldalon sem fog ellenállásba ütközni.¹¹⁶ Az albizottság szeptember 14-i ülésén a bizottság elnökének, Jonkheer Loudon-nak felszólítására Bánffy ismertette Magyarország felvételi kérelmének előzményeit és az elmúlt évi halasztási kérelem okait, majd újból részletezte a békeszerződés végrehajtására vonatkozó adatokat és rámutatott arra, hogy Magyarország mindenben megfelel a Népszövetség alapokmánya által megjelölt felvételi feltételeknek. Nyilatkozatának jellegét és célját később így jellemezte: „. . . a népszövetségi tagsággal egybekötött és az egységokmány 1. §-ában felsorolt kötelezettségeket oly formában és oly időben akartam elismerni, hogy nyilatkozatommal, mely . . . reánk nézve semmiféle újabb kötelezettséget nem jelentett — a Kis-Entente támadását megelőzzem és leszereljem, illetve hatástalanná tegyem.”

¹¹² L. 110. jegyz.

¹¹³ MTI napi jel. 1922. szept. 13. 10. kiadás.

¹¹⁴ OL. KüM. res. pol. 1922—41—227.

¹¹⁵ Az albizottság tagjai: Jonkheer Loudon elnök (Hollandia képviselője), Hantaux (Franciaország), Imperiali (Olaszország), lord Fisher (Anglia), Motta (Svájc), Fortoul (Venezuela), Osuský (Csehszlovákia).

¹¹⁶ MTI napi jel. 1922. szept. 23., 5. kiadás.

Bánffynak sikerült elérnie, hogy az albizottság ülésén a Habsburg-kérdést szóvá sem tették és a békeszerződés végrehajtásával kapcsolatban sem merültek fel súlyos kifogások. Az albizottság tagjai úgyszólván vita nélkül elfogadták Magyarország felvételét. Lord Fisher, Anglia képviselője kijelentette, hogy Bánffy nyilatkozata minden eddigi aggályát eloszlatta. Pártolóan szólaltak fel a többi jelenlévők is. Egyedül Csehszlovákia képviselője, Osuský párizsi követ tett említést arról, hogy Magyarország a leszerelés némely követelményének nem tett eleget, de ő is kijelentette, hogy Magyarország felvétele mellett szavaz, bízva abban, hogy a Genfben uralkodó szellem hatással lesz Magyarországra.

A Népszövetség 6. bizottsága szeptember 16-án tárgyalta Magyarország felvételének kérdését. Az egyedüli aggályoskodó itt is Osuský volt, aki most új problémával állt elő. Említést tett a Jótételési Bizottság előző napon érkezett jegyzékéről, amely javasolta, hogy Magyarországot csak jótételési kötelezettségeinek kifejezett elismerése esetén vegyék fel a Népszövetségbe. A 6. bizottság azonban nem vette figyelembe a csehszlovák javaslatot, hanem Askenazi lengyel delegátus javaslatára közfelkiáltással kimondta Magyarország felvételét. Ezután már csak az volt hátra, hogy a közgyűlés is elfogadja Magyarország kérelmét. Erre szeptember 18-án került sor. A magyar küldöttség örömet ismét csak Osuský rontotta meg. A csehszlovák küldött kijelentette: „... a szerb, román és cseh küldöttek, akiknek nevében beszélek, úgy vélik, hogy kötelezőmulasztást követnénk el, ha nem néznénk szemébe bizonyos nyilvánvaló tényeknek, amelyekkel a bizottság teljesen mértékben számot vetett.”

Ezután Osuský a Pesti Naplót és a miskolci Reggeli Híreket idézve olyan tényeket tárt fel, amelyek a békeszerződés megszegéséről tanúskodtak. Kimutatta, hogy a védkötelezettség eltörlése ellenére Miskolcon behívták az 1901-es évfolyamot. Megemlítette a magyar honvédelmi miniszter 1922. évi márciusi rendeletét, amely a debreceni körletparancsnokság területén található néhány helységben az 1898–1902-es évfolyamok behívásáról intézkedik. Bírálta a numerus clausus törvényt, mint amely azt mutatja, hogy Magyarország nem tartja magát azokhoz az elvekhez, amelyeket a Népszövetség a kisebbségi kérdésben magáénak vall és kitért a Habsburg-kérdésre is. Beszédét azzal fejezte be, hogy a kisantant országai Bánffy nyilatkozata alapján hozzájárulnak Magyarország felvételéhez, mivel a nyilatkozatban a magyar kormány kötelezettséget vállalt a nemzetközi szerződések betartására, amibe beleértendő a Habsburg-kérdésben vállalt kötelezettségek is. A kisantant nevében kifejezte azt a reményét, hogy a Népszövetség szelleme jó irányban befolyásolja majd Magyarország politikáját.

Ilyen módon a harmadik közgyűlés Magyarország felvételét egyhangú szavazással fogadta el. Osuský felszólalása azonban a magyar delegációt kínosan érintette. Bánffy levelet intézett a közgyűlés elnökéhez, amelyben visszautasította a csehszlovák küldött felszólalásában mondottakat. A következő napon az elnök e levelet fel is olvasta, a kisantant azonban nem reflektált rá.

Magyarország felvételi ügyében tehát győzött az általánosság elve. A kisantant államainak komoly indokuk az ellenzésre voltaképpen nem volt. Magatartásuknál figyelembe kell venni azt az eléggé közismert tényt, hogy a kisantant, különösen Csehszlovákia némely politikájában megvolt a hajlandóság arra, hogy Magyarországgal kiegyezzen. Újból és újból felmerült a

dunai konföderáció gondolata Magyarország részvételével, ami teljes mértékben kielégítette volna a francia politika érdekeit is, de ellentétes volt Anglia és Olaszország, valamint Németország érdekeivel. A csehszlovák politika egyfelől igyekezett biztosítani a trianoni békeszerződés sérthetetlenségét, másfelől azonban kísérletezett Magyarország megnyerésével is, s ezeket a kísérleteket az 1921-es lényegében vége eredménytelen Benész—Bethlen tanácskozás után sem függesztette fel. A kisantant szempontjából sokkal kívánatosabb volt egy, az adott állapotokkal megbékélt Magyarország, mint a revánsvágó államokhoz húzó Magyarország. A magyar uralkodó osztályok megbékéltetése érdekében nem rettentek vissza kisebb engedményektől sem. Magyarország belépése a Népszövetségbe közeledést jelentett a győztes államokhoz, s így, mivel a felvétel ekkor más szempontból sem fenyegette a kisantant érdekeit, voltaképpen az ő szempontjából is kedvezőnek látszott. Jobb volt, ha Magyarország belép, mintha kívül marad. A kisantant aggályoskodása a felvétel folyamán nem azt a célt szolgálta, hogy ezáltal meggyőztse Magyarország felvételét, — s hogy ez nincs szándékában, azt a felvétel ügyének tárgyalása előtt és alatt többször ki is jelentette —, hanem csak azt, hogy minél biztosabban elzárja a Népszövetségen belül a magyar revíziós gondolatok érvényesülésének útját.

A francia politikát nagyjából hasonló gondolatok vezették akkor, amikor hozzájárult Magyarország felvételéhez. Franciaország mindenképpen üdvözölte volna Magyarország megbékélését a kisantant blokkjával, közeledését a középeurópai együttműködés gondolatához és gyakorlatilag a francia politikához. A francia hivatalos külpolitikától természetesen távol állott, hogy meghallgassa a magyar követeléseket, hiszen középeurópai szövetségi rendszere a trianoni és saint-germaini békéken nyugodott, de nagyon is kedvezően fogadta volna a középeurópai együttműködés kialakulását, nemcsak a Duna-medencében fennálló általános politikai érdekei, hanem magyarországi gazdasági érdekeltségei miatt is.¹¹⁷ Franciaországnak nem Magyarország, hanem a Szovjetunió mellett Németország egyensúlyozása végett volt a kisantantra szüksége. Ezért egyáltalán nem idegenkedett attól, hogy Magyarországot az adott keretekben felhasználja, illetve olyan keretekben és formákban, amelyek megférnek szövetségesei érdekeivel. Éppen ezért semmilyen kifogása sem volt az ellen, hogy Magyarország a Népszövetség tagjává legyen.

Még inkább hajlottak Magyarország politikai rehabilitációjának gondolata felé bizonyos angol politikai körök. Számos angol politikus, függetlenül attól, hogy milyen párthoz tartozott, azon a nézeten volt, hogy Anglia legfőbb európai versenytársává a háború utáni időkben Franciaország vált. Féltekenyen számon tartották azokat a gazdasági előnyöket, amelyeket a versenytárs a versaillesi béke értelmében élvezett, bosszankodtak a megerősödött francia ipar konkurrenciája miatt, elborzadva emlegették, hogy Franciaországé a legerősebb európai szárazföldi hadsereg és légiflotta és rendkívül elégedetlenül vették tudomásul, hogy Közép-Európa jórészt az ő befolyása alá került. Az angol politika tehát azon volt, hogy Franciaország pozícióit gyengítse és vele szemben egyensúlyozó erőket állítson fel. Az angol fináncióke gazdasági érdekei és szovjetellenessége mellett a francia hegemo-

¹¹⁷ A francia tőke érdekelt volt a Magyar Általános Hitelbankban, a Magyar Leszámlító és Pénzváltóbankban, francia tőkével épült a csepeli szabad kikötő stb.

niától való félelem vezette az angol diplomáciát a Németországnak tett újabb és újabb kedvezmények útjára és ez ösztönözte arra is, hogy a francia szövetségesek ellenlábását jelentő Magyarország Angliához fűzött reményeinek tápot adjon. Bethlennek azt az elképzelését, hogy Magyarország egyelőre elsősorban Angliától várhat támogatást — nem lehet alaptalannak minősíteni. Egyes angol politikai körök „magyar szimpátiáját” és bizonyos mértékű elégedetlenségét a francia — kisantant politikával tükrözte a trianoni békeszerződés angol parlamenti vitája is. A vitában felszólalók többsége egy vagy több kérdésben Magyarország védelmére kelt, kárhoztatta a békeszerződés egyes rendelkezéseit és bírálta a kisantant magatartását.¹¹⁸

Az angol külpolitika azonban egyáltalán nem kívánt Franciaországgal szakítani, hanem csak olyan helyzet kialakítására törekedett, amelyben a francia és német erők kölcsönösen sakkban tartják egymást. A kis országok dolga a kapitalista nagyhatalmak között mindig alku tárgya volt. Így ha az angol külpolitikai szervezetben volt is hajlandóság éppen Franciaország középeurópai befolyásának ellensúlyozása céljából Magyarország támogatására és bizonyos „magyar érdekek” hangoztatására, ugyanakkor Franciaországgal egy ilyen viszonylag jelentéktelen kérdésben semmiképpen sem kívánták túlfeszíteni a húrt. Mindenesetre azért azon voltak, hogy Magyarország várakozásait Angliával kapcsolatban ébren tartsák, s amennyiben erre alkalom kínálkozik és szükség van rá, felhasználják. Az angol politikai körök helyeselték minden olyan Magyarországnak tett szívességet, ami nem váltja ki szövetségesük heves ellenállását. Ilyen volt a helyzet Magyarország népszövetségi felvétele esetében is.

Az említett okokon kívül Magyarország akadálytalan felvételét indokolta a sokat hangoztatott egyetemesség vagy általánosság elve is. Ausztria és Bulgária után Magyarország volt a harmadik legyőzött állam, amelyet befogadtak a győztesek körébe. Magyarország felvétele újabb lépésnek tűnt a szovjetellenes kapitalista egység megteremtése felé, jóllehet ez az egység

¹¹⁸ Lásd a magyar sajtóban 1922. ápr. 22. — máj. 7. között. A vitában a konzervatív Robert Cecil pl. követelte, hogy adjanak a magyar kisebbségnek jogot arra, hogy panaszaiikkal a Népszövetséghez fordulhassanak. Asquith, a Lloyd George-al szembenálló liberális frakció vezetője éles hangon elítélte Románia nemzetiségi politikáját. Wedgwood ezredes hangoztatta, hogy Angliának meg kell akadályoznia a magyar kisebbségek elnyomását. Kensworthy visszautasította a békeszerződés ratifikációját az igazságtalan határmegvonás miatt és követelte, hogy az elszakított területeken tartsanak népszavazást. A vitában felszólalt Harmsworth külügyi államtitkár és kijelentette, hogy a jóvátétel kérdésében Magyarországgal szemben igazságosan kell eljárni. Sajnálattal emlékezett meg arról a rosszindulatról, ami Magyarországot szomszédai részéről övezi és hangoztatta, hogy a gazdasági sorompók felállítása európai szempontból is kárhoztatandó. Utalt arra, hogy Magyarországnak jogában áll a határmegállapító bizottságok jelentései alapján a Népszövetséghez fordulni és így van remény arra, hogy némi határkiigazítást érhet el. A külügyi államtitkár végül elismeréssel adózott a magyar kormánynak a királypucss idején tanúsított magatartásáért.

A felsőház ülésén Curzon külügyminiszter a kormány álláspontját fejtegetve bizonyos leereszkedő jóindulattal kezelte Magyarország ügyét. Hangoztatta, hogy a Jóvátételi Bizottságnak figyelembe kell vennie Magyarország helyreállításának szempontjait. Az angol kormány a külügyminiszter nézete szerint azzal tehet jót Magyarországnak, ha ratifikálja a békét, támogatja a magyar kormányt és igyekszik befolyásolni Magyarországot szomszédait, hogy több alkalmazkodást tanúsítsanak Magyarországgal irányában. A vitában felszólaló Newton, Bryce és Philimore lord megegyeztek abban, hogy igazságtalannak bélyegezték a trianoni békét és felszólították a kormányt a magyar jóvátétel ügyének rugalmas kezelésére.

látszólagos volt, hiszen Magyarországot számtalan ellentét választotta el a Népszövetségben uralkodó, de egymással is szemben álló győztesek blokkjától.

A magyar politikai közvéleményben Magyarország felvétele sem nagy örömet, sem különösebb érdeklődést nem váltott ki. Általában véve úgy értékelték, mint a magyar külpolitika olyan sikerét, amelynek gyümölcse aligha terem. Ebben az időben még a kormány tagjainak egy része is kevesebbre becsülte a népszövetségi tagságot, mint amennyit belőle a későbbiek során valóban profitált. A kormány belépési szándékát csak igen kevesen fogadták osztatlan örömmel¹¹⁹, mértékletesen támogatták a szociáldemokrata és kispolgári körök és hevesen támadták a szélső jobboldali csoportok.¹²⁰ A kérdéshez azonban egy oldalról sem szóltak hozzá anélkül, hogy ne bírálták volna a Népszövetséget még akkor is, ha a „népszövetségi eszmét” mint olyat helyeselték. A Népszövetség magyar bírálata, akár jogi, akár történelmi, politikai, vagy bármi más szempont alapján gyakorolták, egy pontból indult ki: a Népszövetség adott formájában rossz, vagy nem egészen jó azért, mert elismeri, szentesíti és fenn akarja tartani a trianoni békét. Nyilvánvaló, hogy a győztes államok politikusai, történészei és jogaszai szerint a Népszövetség éppen azért volt jó, mert fenn akarta tartani a „Békét”. Ez kétségtől az az eset, amikor két ellentétes álláspont közül egyik sem igaz. Igaz az, hogy a békék igazságtalanok voltak, az is igaz, hogy a Népszövetség kezdetben az igazságtalan békék örül szegődött, de a teljes igazság az, hogy kapitalista viszonyok között nem lehetséges igazságos béke, nem lehetségesek igazságos nemzetközi állapotok és egyáltalán nem lehetséges a szó igazi értelmében vett Népszövetség. A háború után teremtett új nyugat- és közép-európai állapotokban nem önmagukban az újonnan megvont határok mérték újabb szenvedéseket a lakosságra, hanem az, hogy a kapitalizmus elnyomó rendszerének fennmaradása mellett megváltoztatott keretekben fennmaradt, sőt kiterjedt a nemzetiségi elnyomás, s elmélyültek a kapitalista hatalmak közti ellentétek. A béke mindenekelőtt azért volt rossz és — mint Lenin mondotta — azért mért csapást magukra a győztes hatalmakra is, mert a kapitalizmus sértetlen fennmaradása mellett egy új háború alapjait rakta le.¹²¹ A Népszövetség kárhóztatandó munkát végzett akkor is, amikor görcsösen ragaszkodott ehhez a békerendszerhez és akkor is, amikor a versaillesi rendszer fokozatos felszámolásába beletörődve egyre inkább lehetővé tette az új agresszió kirobbantását.

1922-ben Magyarország belépésekor a magyar ellenforradalmi rendszer sajtója természetesen nem ezen az alapon bírálta a Népszövetséget, hanem

¹¹⁹ A hivatalos és részben a külföldnek is szóló értékelések, ha bírálták is a Népszövetség szervezeti felépítését, — megalakulását és tevékenységének tendenciáját pozitív módon jellemezték. Ezt tette a Magyar Külügyi Társaság hetilapja a Magyar Külpolitika, valamint tudományos folyóirata, a Külügyi Szemle. Ez érthető, hiszen a társaság egyik főfeladata éppen Magyarország népszövetségi tagságának előkészítése, illetve a továbbiakban Magyarország és a Népszövetség kapcsolatának ápolása volt. Az 1920-as évek elején a Társaság működésében aktívan résztvevő politikusok, tudósok, vagy publicisták — Apponyi Albert, Horváth Jenő, Eötvényi Olivér, Paikert Alajos stb. — a fenti értelemben foglaltak állást a Népszövetséggel kapcsolatban. A Népszövetség „szervezeti hibáinak” kijavításában bízott több magyar jogtudós, így pl. Wlassics Gyula („Béke és a magyar kérdés” Magyar Jogi Szemle. I. k. 385—393. l.)

¹²⁰ Vö. lejjebb a 265. oldalon.

¹²¹ Vö. Lenin Művei, 30. k. Előadói beszéd a keleti népek kommunista szervezeteinek II. összoroszországi kongresszusán, 1919. nov. 22-én. 142. l.

kizárólag azt vetette szemére, hogy a békeszerződés zsandárának szerepét játssza. Ez a fő kifogása a Népszövetség ellen a szociáldemokrata párt lapjának, a Népszavának is. A magyar jobboldali szociáldemokrácia a Népszövetségben mégis kiindulópontot, alapot lát a népek szövetségének létrejöttéhez és ezért helyesli a kormány felvételi kérelmét, sőt sürgeti Magyarország belépését. A magyar szociáldemokrata vezetőségnek nem volt kifogása az ellen, hogy a Népszövetség egészében véve kapitalista szervezet, csak azt nehezményezte, hogy a győztes kapitalisták szervezete. „... kétségtelen, hogy a népek igazi, ideális értelemben vett szövetségének magva lehet a mai Népek Szövetsége, ha átesik az első nehézségeken. ha a győzők rácszmelnek arra, hogy más népek elnyomásával és tönkretételével a saját ügyüket nem szolgálják és ha a munka és demokrácia harcosai adják majd ki a tanácsstagok többségét.” A magyarországi jobboldali szociáldemokraták tehát úgy vélekedtek, hogy amint az összes nemzetek viszonylatában minőségi változás nélkül, pusztán és kizárólag a parlamenti többség megszerzése révén egyszerűen bele lehet nőni a szocializmusba, nemzetközi méretekben viszont meg lehet teremteni az örök békét, ha a kapitalisták jobb belátásra jutnak. Nem szorul bőséges bizonyításra, hogy az előbbi reformista illúziót nemcsak az akkori történelmi viszonyok tették irreálissá, hanem mindenekelőtt az az objektív törvény, hogy magasabbrendű társadalmi formáció kizárólag minőségi, tehát forradalmi változás révén alakulhat ki, ami az adott esetben a termelési eszközök társadalmisításának szükségességét jelenti, az utóbbira, a tartós és szilárd béke megteremtésére pedig csak a szocialista rendszer világméretű túlsúlyának esetén van lehetőség. A fenti nézeteket valló magyar szociáldemokrata vezetők következőképpen objektíve mindenesetre az uralkodó osztályok álláspontjára helyezkedtek.

A magyar szociáldemokrata pártvezetés külpolitikájában határozott revíziós irányzatot követett. A Népszava éppen a revízió érdekeivel igazolta a Népszövetségbe való belépés üdvös voltát. „Ezen a közösségen ma kívül állni annyi — olvashatjuk —, mint beletörödni abba, hogy martalékai legyünk a győzőknek, még helyesebben: önkéntes vállalása a mártírszerepnek.”¹²² A Népszava egy későbbi cikke még határozottabban állást foglal emellett, hogy Magyarországnak éppen a revízió érdekében kell belépnie a Népszövetségbe. 1922. szeptember 14-i számának vezércikke, amely Mit várhat Magyarország a Népszövetségtől? cím alatt jelent meg, Andrássy Gyula gróf A Dana-idák ajándéka c., a Magyarság előző napi számában megjelent cikkével foglalkozik. Andrássy azt állította, hogy Magyarország belépése többek között azért nem kívánatos, mert így Magyarország önként elismeri a trianoni békét, amit eddig csak kényszer hatására tett meg. A Népszava Andrássy érvét a következőképpen cáfolja: „Ez tévedés. Mert ha így volna, akkor valóban nem szabadna a fölvételt kérni, de még elfogadni sem. A trianoni békét Magyarország elismerte azzal, hogy a békeszerződést aláírta. Hogy ezt a kényszer hatása alatt tette — az befelé lehet igazolás, nemzetközi viszonylatban azonban nem változtat a dolgon... A szerződés azonban a békefeltételek megváltoztatására is ad lehetőséget, de csakis a Népszövetség... keretén belül. Tehát éppen a trianoni szerződés és a trianoni határok megváltoztatására irányuló törekvés szempontjából nemcsak előnyösebb, de határozottan

¹²² Népszava, 1922. ápr. 20.

életfeltétele Magyarországnak, hogy tagja legyen a Nemzetek Ligájának.”¹²³

A cikk felveti azt a kérdést, hogy milyen úton érheti el Magyarország a revíziót. A háború lehetőségét Magyarország kedvezőtlen geográfiai helyzetére utalva elveti, de csak ideiglenesen. „... éppen, mert a mai viszonyok mellett kizárt dolog háború útján való revízióra csak gondolni is, azért szükség, hogy Magyarország tagja legyen a Népszövetségnek... a Népszövetség mai szerkezetében csak a győzők instrumentuma. De éppen ezért kell belekerülni azoknak, akiknek mások az érdekeik, mint amiket Versaillesban, Trianonban és a többi helyeken igazságnak, békének és fönntartandó állapotnak proklamáltak.”

Felmerülhet az a nézet, hogy a magyar szociáldemokrata párt jobboldali vezetőinek trianon-ellenes, revíziós álláspontja végeredményben egy igazságtalan, imperialista békére vonatkozott és így igazolható, hiszen a trianoni békeszerződést elítélték az egész versaillesi rendszerrel együtt a kommunisták is és Leninnél hevesebben, szenvedélyesebben senki sem hadakozott ellene. A szociáldemokrata vezetők azonban — ellentétben Leninnel és általában a kommunista pártok nézetével — a nemzetközi igazságtalanságok felszámolását nem kötötték össze az igazságtalanságokat szükségszerűen szülő imperialista társadalmi rend megszüntetésével, hanem a fentiekből láthatóan ezeknek eltüntetését a kapitalizmus belső átalakításától, demokratizmusának kiterjesztésétől, a tőkések jobb érzéseinek feltámadásától várták.

Errelett a területi igazságtalanság problémája — ami a valóságban csak következménye az adott kapitalista rendszer általános társadalmi berendezkedésének — annyira előtérbe kerül koncepciójukban, hogy ennek megszüntetésére még a háborút is csak az akkori viszonyokra hivatkozva vetik el. Ez azt mutatja, hogy a jobboldali szociáldemokrata vezetők nacionalista, gyakorlatilag az uralkodó osztályok érdekeit szolgáló elvi álláspontra jutottak. Nem túlzás azt állítani, hogy a magyar szociáldemokrata párt hivatalos nézete lényegében véve megegyezett a Népszövetség kérdésében a kormány álláspontjával. Mivel háborúra egyelőre nem lehet számítani, be kell lépni a Népszövetségbe és ott mindent el kell követni az erőviszonyok megváltoztatása és a végső cél, a revízió érdekében. „A trianoni békediktátumok revíziójára csak egy mód van: ha összefognak mindazok, akiknek az érdekeit sértik ezek az úgynevezett békepaktumok.” Ezzel a szociáldemokrata párt jóváhagyta a magyar külpolitikának csak később kibontakozó irányát: a közeledést az új háborúra szomjas olasz és német imperializmushoz.

A magyar szociáldemokrata párt véleménye a Népszövetségről csak annyiban tért el a Bethlen-kormány megítélésétől, hogy lehetségesnek hirdette a Népszövetség bizonyos megreformálása mellett a teljes revíziót és ráadásul a Népszövetséget, mint a szocializmus előhírnökét üdvözölte. „A szocializmus eljövendő diadalának előhírnökét látjuk benne — írja a Népszava 1922. szeptember 17-i számának vezércikke —, amely fokról fokra fejlődve, a benne tömörülő demokratikus népek közreműködése és nyomása folytán elérhet oda, hogy a népek szolidaritásának igazi kifejezője és továbbfejlesztője és a világbéke biztosítója legyen.”¹²⁴

¹²³ Népszava, 1922. szept. 14.

¹²⁴ Népszava, 1922. szept. 17.

Amíg a magyar szociáldemokrata párt tehát támogatta a kormány népszövetségi akcióját, hevesen ellenezte a jobboldali legitimista csoport. Bánffy külügyminiszter panaszkodott Horthynak küldött jelentésében az ellene irányuló sajtótámadások miatt, amelyek genfi útját kísérték. Ebben a hadjáratban a szélsőségesen reakciós Magyarság járt az élen. A Magyarság, miután több cikkben elítélően szólt a magyar kormány állítólagos „békés, megnyugvó, lakáj, meghunyászkodó, alázatos” stb. politikájáról és helytelenítette Magyarország belépését a Népszövetségbe, azt ajánlotta, hogy Magyarország lépjen Törökország, azaz a háború útjára. Lényegében ezt a véleményt fejtette ki Andrássy Gyula is a Magyarság 1922. szeptember 23-i számában megjelent cikkében.¹²⁵

A fajvédő lapok — a Szózat és A Nép — nem bírálták ugyan a magyar kormány belépési szándékát, de a Népszövetségről, a „külpolitikai széplelkek” által létrehozott „kaszinóról”, s a benne helyet foglaló „vegyes erkölcsű társaságról” szélsőségesen elítélő nézeteket hangoztattak.¹²⁶

Magyarország népszövetségi belépésének ratifikációs vitája a parlamentben nem váltott ki különösebb izgalmat. Valamennyi felszólaló — a Népszövetség hibáinak felemlítése mellett — helyeselte a kormány lépését. Üdvözölte Magyarország belépését a szociáldemokrata párt képviselője, Peidl Gyula is, megállapítva, hogy a szociáldemokrata pártnak ez az álláspontja igazolja, hogy „... a haza szempontjából a szociáldemokrata párt nemzetközisége nem olyan veszedelmes, mint azt egyik-másik oldalról feltüntetni igyekeznek”.¹²⁷

A felszólalónak kétségkívül igaza volt. A jobboldali szociáldemokrata vezetők hazafisága, ami a revízió követelésében jutott kifejezésre, egyet jelentett a magyar kizsákmányoló osztályok uralmi köreinek kiterjesztésével. Ezen az alapon, ha okozott is néha kellemetlenségeket, a magyar uralkodó osztályok szempontjából mégsem volt túlságosan veszedelmes az az „internacionalizmus”, amely távolról sem a nemzetközi proletáriátus forradalmi egységének követelését jelentette, hanem magában foglalta először is a jobboldali szociáldemokrácia nemzetközi összefogását a kommunizmus, a Szovjetunió ellen, továbbá a magyar szociáldemokrata jobboldal részéről a nyugati államok „demokratizmusának” bámulatát és követendő példának való állítását, amiben egyébként kifejezésre jutott a magyar jobboldali szociáldemokraták egész programjának reformizmusa, végül pedig — a magyar szociáldemokrata párt jobboldali vezetőinek pacifizmusát. Peidl hozzászólásában iparkodott azt is bemutatni, hogy a szociáldemokrácia álláspontjának érvényesülése teljes mértékben megfelel a magyar uralkodó osztályok érdekeinek. „... Ha afelett talán lehetnek viták közöttünk, hogy az események okait hol keressük, de abban megegyezhetünk valamennyien, hogy háború nélkül nem lett volna Magyarországon forradalom, nem lett volna bolsevizmus és

¹²⁵ Magyarság, 1922. szept. 13. *Andrássy: A Danaidák ajándéka* (vezércikk). Lásd még: Magyarság, 1922. aug. 11. *Rangemelés* (vezércikk). — Uo. 1922. szept. 5. *A magyar kérdés Genfben* (vezércikk). — Uo. 1922. szept. 12. *Kelet felől* (vezércikk). — Uo. szept. 14. *A drága tagsági hely* (vezércikk).

¹²⁶ A Nép 1922. szept. 19. *A nemzetközi bakkasztalnál* (vezércikk). Lásd még: A Nép, 1922. szept. 12. *A kisántant és szövetségesének új októberi politikája*. — Szózat 1922. szept. 10. *Oláh politika*. — Uo. szept. 19. *Magyarország a Népszövetségben*.

¹²⁷ Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Nyomtatványai. Napló IX. Budapest, 1923. 210. l.

nem lett volna Csonka-Magyarország.”¹²⁸ Így tehát a szociáldemokrata párt állítólagos háborúellenes álláspontjának elfogadása megmentette volna a magyar uralkodó osztályokat nemcsak a forradalomtól és a Tanácsköztársaságtól, hanem a trianoni békétől is.

Ebből a megfogalmazásból nemcsak az tűnik ki, hogy Peidl, mint a szociáldemokrata párt parlamenti frakciójának vezetője a forradalmat az ország területi megcsúszásával egyenlő szinten elveivel ellenkezőnek tartja, hanem az is, hogy tagadja a forradalom szükségességét, hiszen okaként nem a társadalomban objektíve ható erőket jelölte meg, amelyek meghatározott körülmények között feltétlenül előidézik, hanem ehhez képest egy szerinte esetleges mozzanatot, a háborút, amit a szociáldemokrata párt vezetőire hallgatva állítólag el lehetett volna kerülni. Peidl szerint a szociáldemokrata párt ugyanezt a békepolitikát törekszik követni akkor, amikor helyesli Magyarország belépését a Népszövetségbe.

A magyar nemzetgyűlés 1923. január 30-án harmadik olvasásban is hozzájárult Magyarország belépéséhez.

A magyar kormány elérte célját, s a továbbiakban arra törekedett, hogy a népszövetségi tagság előnyeit minél intenzívebben kihasználja. A Népszövetséggel szemben támasztott várakozások nem voltak túlságosan vérmesek, de mégis fűztek hozzá bizonyos reményeket. A népszövetségi tagság mindenekelőtt hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország külpolitikai elszigeteltsége felengedjen, kiszélesítette az információ-szerzés és kapcsolat-kiépítés lehetőségeit, megkönnyítette a tudományos és kulturális érintkezést más országokkal. A felvétel egyet jelentett a politikai rehabilitáció egy nemével. Magyarország a Népszövetség segítségével bekerült az „európai koncertbe” és legalább formálisan egyenlőjogú tagjává vált a kapitalista országok „családjának”. A Népszövetség keresztvize némileg eltüntette homlokáról a háborús bűnösség bélyegét. A magyar politikai ténvezők úgy vélték, hogy a népszövetségi tagság egy sor aktuális magyar probléma rendezéséhez járul majd hozzá. Egyrészt remélték, hogy a Népszövetség segítségével könnyebben érvényesíthetik azokat a jogokat, amelyek a békeszerződésekben foglaltattak, másrészt bizakodtak abban is, hogy elérhetik a kötelezettségek némi enyhítését.

A békeszerződést jogforrásnak tekintették abban az értelemben, hogy hivatkozhatnak rá a leszerelés, valamint a kisebbségek ügyében és a Mille-rand-féle kísérőlevél alapján igényt támaszthatnak a határok bizonyos mérvű kiigazítására. Mindhárom kérdés a Népszövetség illetékessége alá tartozott. Ami a leszerelési illeti, a magyar politikai szervek nem szüntek meg hangoztatni, hogy Európa békéjének és biztonságának legfőbb veszélyeztetője a hatalmak egyenlőtlensége a fegyverkezés területén. Állandóan követelték a győztes államok leszerelését, illetve Magyarország felfegyverzésének engedélyezését. „Különösen megegyezik a mi érdekeinkkel a nemzetek szövetségének egyik főcélja, és ez a lefegyverzés”¹²⁹ — mondotta a parlament 1923. január 30-i ülésén Daruváry külügyminiszter. Másnap, január 31-én Apponyi részletesen foglalkozott ezzel a problémával és súlyosan elítélte a fegyverkezés szempontjából uralkodó európai helyzetet. „A mai állapot, amely szerint a nemzetek egy része le van fegyverezve oly fokig, hogy kétséges, vajon

¹²⁸ Uo.

¹²⁹ Uo. 218. l.

a belső rend fenntartására is bír-e elég erővel súlyos bajok előfordulása esetén, míg az államok másik része a háború előtti állapotokhoz képest is erősebb fegyverkezést űzhet, nemcsak teljes kigúnyolása azoknak az elveknek, amelyek a Nemzetek Szövetségének paktumában le vannak fektetve, hanem egyenesen tűrhetetlen, s újabb konvulziók előfordulásának állandó veszélyét magában rejtő állapot.”¹³⁰ Apponyi kifejezésre juttatta azt a nézetét, amely szerint Magyarország leszerelésének kérdése nem elintézett dolog. Eddig a magyar leszerelésre nézve a békeszerződés rendelkezései voltak irányadók, miután azonban Magyarország belépett a Népszövetségbe, a Népszövetség alapokmányának megfelelően e szervezetnek kell eldöntenie a többi tagállamokhoz hasonlóan, hogy Magyarország terjedelmét, földrajzi fekvését és sajátos viszonyait tekintetbe véve milyen nagyságú hadsereget tarthat fenn. Lehetséges, hogy a Népszövetség tanácsa továbbra is fenntartja a trianoni békeszerződés intézkedéseit, ez azonban nem szükségszerű. „Mindenesetre — mondotta Apponyi — módunkban van a mi érveinket újból érvényesíteni és megpróbálni, hogy teljesen legális szerződésű úton szabaduljunk attól a nyűgtól, amelyet nemcsak a lefegyverzés jogának korlátoltsága, hanem az az abszurd hadkiegészítési rendszer is reánk szab, amelynek alá vagyunk vetve.”¹³¹

A magyar kormány érdeklődésének homlokterében állt a kisebbségi kérdés s a kormány valóban minden tőle telhetőt elkövetett, hogy ezt a problémát szünet nélkül szőnyegen tarthassa. Daruváry parlamenti felszólalásában a magyar kisebbségi politika kérdését érintve a következőképpen fogalmazta meg a kormány tenniivalóit a Népszövetségben: „... a szerződésekre támaszkodva oda fogunk hatni, hogy a nemzetek szövetsége minél intenzívebben foglalkozzék ezzel a kérdéssel és támogatni fogjuk ebben a tevékenységében, hogy ezen a téren minél realisabb erőre tegyen szert.”¹³²

A magyar kormány számított a Népszövetség jószolgálataira a Mille-rand-féle kísérőlevél alapján teendő határkiigazítás ügyében is, amire Bánffy Miklós 1921-ben tett nyilatkozatában utalt.

Engedményre a kormány elsősorban a jóvátétel kérdésében számított. Bánffy Horthynak küldött jelentése is felveti ezt a kérdést olyan formában, hogy esetleg sikerülhet a jóvátétel problémáját a Népszövetség elé vinni, ami beláthatatlan következményekkel járna.

A Népszövetség számításba jött egy külföldi kölcsön megszerzésénél is. Noha a Bethlen-kormány 1922-ben még az osztrák példával ellentétben nem a Népszövetség útján, hanem magánúton kívánta a kölcsön ügyét lebonyolítani, mégis világos volt, hogy a népszövetségi kapcsolatokat ebből a szempontból is hasznosítani lehet.

Az aktuális, azonnal, vagy rövid időn belül megoldható problémák mellett távolabbi eredmények kilátásai is kecsegtették a kormányt, melyek a területi revízióval álltak kapcsolatban. Ebben a kérdésben azonban a kabinet tagjai, közelebről a felvételt előkészítő Bánffy és Bethlen nem értett egyet. Bánffy ebben a vonatkozásban többet, Bethlen kevesebbet remélt a Népszövetségtől. Bethlen, bár bízott abban, hogy Anglia támogatásával kisebb-nagyobb sikereket érhet el és jobb híján egy ideig folytatta az angol orientá-

¹³⁰ Uo. 228—229. l.

¹³¹ Uo. 229. l.

¹³² Uo. 219. l.

ciót, végső megoldást Olaszországtól és főként Németországtól remélt. Magyarország belépéséhez viszont Bethlen is hozzájárult, mivel a pillanatnyilag megszerezhető előnyöket ő is értékelte. Mindenesetre Bánffy mellett akadt több magyar politikus is, aki a Népszövetség átalakulásában és a magyar revíziós gondolat győzelmében a Népszövetségen belül bizakodott. Apponyi Albert említett parlamenti beszédének befejező részében a következő jóslatot kockáztatta meg: „... el fog jönni az idő — talán gyorsabban, mint hiszünk —, amikor a revízióknak kérdését a Nemzetek Szövetsége útján fogjuk megpendíteni, napirendre hozni.”

Akármelyik árnyalatot tekintjük is, kétségtelen, hogy Horthy-Magyarország belépését a Népszövetségbe nem a béke vágya, hanem a revízió óhaja vezérelte. Mint minden reváns-vágyó állam. Magyarország sem tekinthette azonban a Népszövetséget érdekei tényleges pártfogójának, hiszen a Népszövetség feladata az adott békerendszer fenntartása volt. Ha lehetett is bizakodni abban, hogy segítségével több kisebb engedmény elérhetővé válik, végső soron a magyar külpolitika iránya és a Népszövetség politikája kölcsönösen tagadta egymást. A Népszövetség hozzájárult ugyan az agresszió feltámasztásához, a háború előkészítéséhez, a háború azonban a Népszövetségnek, mint látszólagos béke-szervezetnek a halálát jelentette. Ugyanakkor nem volt kétséges, hogy a magyar külpolitika végső eredményét tekintve háborús politika. A magyar uralkodó osztályok érdekeit csak háború útján volt lehetséges kielégíteni vagy kielégítésüket megkísérelni. Ezért egy ponton túl a magyar politikának el kellett válnia a Népszövetségtől, de az előkészület, az erőgyűjtés, a várakozás szakaszában nagyon is hasznosítani tudta támogatását. Magyarország tehát ebben az időben a revízió, végső fokon a háború előkészítése érdekében kereste a kapcsolatot a béke állítólagos szervezetével, a nagyhatalmak, majd pedig mindinkább Németország árnyékában kívánta — immár a Népszövetség nélkül — az úri osztályok kizsákmányolási területének növelése érdekében megvalósítani revíziós szándékait.

Noha a magyar politikai körök reménységeit a Népszövetség több ponton nem igazolta, a népszövetségi tagság a magyar uralkodó osztályok számára mégis értékes eredményeket hozott a jóvátétel és az úgynevezett népszövetségi kölcsön kérdésében. A Népszövetség, a kapitalisták világsszövetsége amellet, hogy a magyar ellenforradalmi rendszert ellátta a legfelsőbb nemzetközi elismerés pecsétjével, hozzásegítette a magyar reakciót hatalma megszilárdításához, a magyar nép fokozottabb elnyomásához, háborús tervei előkészítéséhez.

Sz. ORMOS MÁRIA

A VERSAILLESI BÉKESZERZŐDÉS ÉLETBELÉPÉSE

(1919. június 28. — 1920. január 10.)

1919. június 28-án Németország képviselői Versaillesben aláírták a békeszerződést¹ és ezzel, német-antant viszonylatban, lezárult a nemzetközi életnek a fegyverszünet utáni, eseményekben és fordulatokban gazdag, újabb háború veszélyétől sem mentes szakasza. A békeszerződés aláírását megelőző hónapokban, hetekben, az utolsó napokban, sőt órákban is a győztes nagyhatalmak egységét tüntető módon bizonyító intézkedésekre volt szükség ahhoz, hogy Németországot a békeszerződés feltétel nélküli elfogadására kényszerítsék. A katonai akció szükségessége, számolva azzal a lehetőséggel, hogy német részről megtagadják a békefeltételek elfogadását, már 1919 tavaszán felmerült. Előkészítésére a Legfelső Tanács április 8-i határozata² értelmében bizottság ült össze, melynek francia részről Foch marsal, amerikai, angol és olasz részről pedig Bliss, Henry Wilson és Diaz tábornokok voltak a tagjai;

¹ Der Friedensvertrag von Versailles. Berlin 1919.

A békeszerződés aláírásának aktusáról szóló jegyzőkönyv: Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. 1919. III. köt. 421—423. l. (A továbbiakban F. R.—P. P. C. 1919. címen rövidítve a kötet számának megjelölésével. A sorozat tizenhárom kötete gazdag anyagot tartalmaz. Igen hasznos munka a XIII. kötet, amely a békeszerződés egyes pontjaival kapcsolatos előzetes, illetve utólagos eseményekre is utal. A kötet 1947-ben jelent meg, elkészítésére még 1943 októberében adott utasítást Rooseveltné, az Amerikai Egyesült Államok elnöke. Az elképzelés nyilvánvalóan az volt, hogy a második világháború befejezése után a Németországgal való viszonyt — többek között — éppen a versaillesi békeszerződés tanulságai alapján rendezzék. Hogy ez mennyiben történt, illetve nem történt meg, erről napjaink eseményei tanúskodnak.)

A fegyverszüneti egyezményeknek, a békeszerződést megelőző jegyzékváltásoknak stb. értékes gyűjteménye a „Kommentar zum Friedensvertrage” (szerkesztő: Walter Schücking) című sorozat, amelynek első kötete: „Urkunden zum Friedensvertrage von Versailles vom 28. Juni 1919” címen (Herbert Kraus és Gustav Rüdiger szerkesztésében) 1920-ban jelent meg.

A versaillesi békeszerződés náci kommentálása a Fritz Berber által összeállított kétkötetes „Das Diktat von Versailles” című munka. Ribbentrop német külügyminiszter előszavával jelent meg 1939-ben, mintegy illusztrálni kívánva a versaillesi békeszerződés már majdnem teljes felszámolását.

² F. R.—P. P. C. — 1919. V. köt. 532. l.

A Legfelső Tanács mint a Tizek Tanácsa kezdődött. Később ez a testület két részre vált: a) Négyek Tanácsa (Wilson, Lloyd George, Clémenceau, Orlando), illetve az olasz küldött távollétében Hármak Tanácsa: b) az Ötök, illetve a Külügyminiszterek Tanácsa. A németekkel kötött békeszerződés aláírása után mint legfelső szerv megszűnt és helyébe az öt nagyhatalom delegációjának a vezetőiből álló tanács lépett. (The Council of Heads of Delegations). A továbbiakban is — ami a szóhasználatot illeti — megmaradt a Legfelső Tanács elnevezés.

megbeszélésük eredményét a Legfelső Tanács május 9-i ülésén ismertették.³

A katonai előkészületeket, a Németországra gyakorlandó nyomáson kívül, sürgette az a körülmény is, hogy több oly bizalmas értesítés futott be, mely arról tanúskodott, hogy német részről a harc újrafelvételének a lehetőségével számolnak⁴. A Legfelső Német Hadvezetés (Oberste Heeresleitung) 1919 május második felében közvéleménykutatást kezdeményezett abból a célból, hogy megtudja, miként fogadná a lakosság újabb háború megindítását⁵. Számos egyéb jel is mutatott arra, hogy a diplomácia szerepe kezd háttérbe szorulni, s híven a német imperializmus és militarizmus hagyományaihoz, a döntő szó ismét a szoldateszkát illeti. Az 1918 őszén csődöt mondott német katonai vezetés befolyásának és szerepének újbóli növekedéséről igen szemléltető képet ad Rabenau Seecktről írott életrajza, valamint a Groener-dokumentumok⁶. 1919 júniusa második felében úgy látszott, hogy ismét a fegyvereké lesz a szó. A helyzet különösen kritikussá vált, miután a békekonferencia főtitkára, Dutasta, a német delegáció főmegbízottjának, Simsonnak átnyújtotta a szövetséges és társult hatalmak válaszjegyzékét⁷. A jegyzék befejező része felszólítja a német küldöttséget: a közlés időpontjától számított öt napon belül közölje, hajlandó-e feltételek nélkül aláírni a békeszerződést. Amennyiben nem, úgy a szövetséges és társult hatalmak élni fognak azzal a jogukkal, hogy a fegyverszünetet felmondják és olyan eszközökhöz folyamodjanak, melyek a békeszerződés feltételeinek az érvényesítését biztosítják⁸.

Az antant hatalmak ultimátuma válaszául elé állította a német politikai és katonai vezetéset. Minthogy a vélemények megoszlottak és egyes befolyásos körök a végsőig való ellenállás mellett kardoskodtak, a kormány a döntést a legfelső hadvezetés állásfoglalásától tette függővé. Június 17-én Groener emlékiratot készített Ebert számára, melyet a vezető katonai szervekhez is eljuttattak⁹. A memorandum sokoldalúan, minden lehetőséget mérlegelve foglalkozik Németország katonai helyzetével¹⁰ és arra a végkövetkeztetésre jut, hogy az adott körülmények között a fegyveres fellépés nem vezethet eredményhez, minthogy Németországnak minden irányból ellenakcióval

³ Ua. V. köt. 526—528. és 532—536. l.

⁴ Ua. V. köt. 772—773. l. — VI. köt. 83. l.

⁵ *Otto-Ernst Schüddkopf*: Heer und Republik. Quellen zur Politik der Reichswehrführung 1918 bis 1933. (Frankfurt am Main, 1955) 92. l. Gazdag dokumentum-anyag alapján mutatja meg a hadsereg és vezérkar politikai szerepét az 1918-as forradalom és annak elvetése utáni időszakban. — *Cuno Horkenbach*: Das deutsche Reich von 1918 bis heute. Berlin, 1931. 74. l. Németország történetének igen hasznos eseménytára.

⁶ *F. von Rabenau*: Seeckt: Aus meinem Leben, 1918—1936. (Lipscse, 1940) — *Reginald H. Phelps*: Aus den Groener-Dokumenten. I. — Groener, Ebert und Hindenburg. „Deutsche Rundschau”. 1950 júl. 7. sz. — A Groener dokumentumok 1939-ben kerültek a „Heeresarchiv Potsdam”-ba. 1941-ben rendezték az anyagot, melynek nagy része a háború befejezése után — mint hadizsákmány — az Egyesült Államokba került. A szerző ismerteti a legfontosabb okmányokat, melyeknek tartalma lényegében megegyezik a Rabenau könyvében korábban közzétett adatokkal.

⁷ Urkunden zum Friedensvertrage von Versailles vom 28. Juni 1919. 555—574. l.

⁸ Ua. 574. l. — L. az 1918. nov. 11-i fegyverszüneti egyezményt, valamint a fegyverszünet meghosszabbítását kimondó későbbi egyezményeket (1918. dec. 13.; 1919. jan. 16.; 1919. febr. 16.) l.: Urkunden zum Friedensvertrage von Versailles vom 28. Juni 1919. 11—18., 66., 84—87., 97. l.

⁹ *Dorothea Groener-Geyer*: General Groener. Soldat und Staatsmann. (Frankfurt am Main, 1955) 154. l. Groener tábornok leányának apjáról írott életrajza. A rövid, de jellemző előszót Friedrich Meinecke írta.

¹⁰ Uo. 379—385. l.

kell számolnia. Groener a katonai vezetés józanabb szárnyát képviselte és az általa képviselt álláspont heves ellenállásra talált nemcsak egyes katonai körökben¹¹, hanem a legnagyobb súllyal rendelkező pártokban, beleértve a szociáldemokratákat is. A békeszerződés elfogadásával kapcsolatos vita nyomán szétesett az eddigi, aszociáldemokrata pártot, demokratákat és Centrumot felölelő koalíció. Június 20-án a Scheidemann-kormány lemondott és egy nappal később a szintén szociáldemokrata Bauer vezetésével új kormány alakult a szociáldemokrata párt és a Centrum kompromisszumra hajló tagjainak a közreműködésével. A Bauer-kormány június 22-én mutatkozott be a nemzetgyűlésben, ismertetve a versaillesi békeszerződés aláírásával kapcsolatos álláspontját. Tekintettel mértékadó katonai köröknek, többek között Hindenburgnak a véleményére is¹², az új kormány hajlandónak mutatkozott a békefeltételek elfogadására a 231-dik és a 227—230-ik cikkek kivételével¹³. Ez újabb huzavonát és alkudozást eredményezett volna, amire az antant részéről nem mutatkozott hajlandóság. Igaz hogy az eredeti határidőt — időközben — két nappal meghosszabbították,¹⁴ de ez nem jelentett sokat. A határidő sürgetett és június 22-én a német kormány végül is közölte válaszát, a már említett feltételekhez kötve a békeszerződés aláírását¹⁵. Clémenceau, mint a békekonferencia elnöke, kereken visszautasította az újabb német kísérletet és nem mulasztotta el felhívni a figyelmet arra, hogy a határidő 24 órán belül lejár¹⁶. Amidőn német részről a határidő újabb elhalasztását kérték, Clémenceau június 23-ról keltezett válaszában¹⁷ azt nem tartotta teljesíthetőnek, s ezzel a helyzet végsőkéig kiéleződött.

A német kormány ismét a hadsereg véleményét kérte ki. Az ultimátum lejártá előtt néhány órával Ebert újból Groenerhez fordult. Groener válasza így hangzott: „A harc felvétele, Keleten való átmeneti sikerek mellett, végeredményben reménytelen. Az ellenség által megszabott feltételek mellett a békét tehát meg kell kötni”¹⁸. Június 23-án, közvetlenül az ultimátum lejártá előtt, a német kormány közölte, hogy a békeszerződést feltétel nélkül aláírja¹⁹.

¹¹ *Rubenau*, id. mű, 181—187. l. — *O. E. Schüddekopf*, id. mű, 67—114. l. — A hadsereg és a vezérkar politikai szerepéről l. még: *J. W. Wheeler-Bennett*: *The Nemesis of Power: The German Army in Politics, 1918—1945.* (London, 1953). — *Gordon A. Craig*: *The Politics of the Prussian Army 1640—1945.* (Oxford, 1945). — *J. Benoist-Méchin*: *Histoire de l'armée allemande depuis l'armistice. I—II. köt.* (Paris, 1936).

¹² *Reginald H. Phelps*: id. tan. 539—540. l. — A katonai helyzet megítélésében Hindenburg — lényegében — egyetértett Groenerrel. Ha ennek ellenére június 17-én dodonai módon nyilatkozott és egy héttel később lemondott, ezzel csak a régi vezérkar, a német militarizmus tekintélyét kívánta a jövőre átmenteni, átengedve a halátlan és népszerűtlen feladatokat a baloldali pártoknak és a katonai vezetés egyes alakjainak, mint pl. Groenernek. Groener esetében, aki tisztában volt a helyzettel, bizonyos munkamegosztásról volt szó. — *L.: Dorothea Groener-Geyer*, id. mű, 161—169. l.

¹³ *F. R.—P. P. C.* 1919. XIII. köt. 371—425. l. — *Fritz Berber*: *Das Diktat von Versailles. II. köt.* 1194—1236. l. A 231-ik cikk a volt német császár felelősségét és bűnösségét mondja ki, a 227—230-ik cikkek pedig a háborús bűnösök kiadatásáról és bíróság alá állításáról intézkednek.

¹⁴ *Urkunden zum Friedensvertrage. I. köt.* 683—684. l. — *L.: Clémenceau* 1919. jún. 17-i jegyzékét.

¹⁵ *Ua.* 693—697. l.

¹⁶ *Ua.* 697—698. l.

¹⁷ *Ua.* 699. l.

¹⁸ *Dorothea Groener-Geyer*, id. mű, 161. l. — Előzmények: 154—164. l. — *R. H. Phelps*, id. tanulmány, 539. l.

¹⁹ *Urkunden zum Friedensvertrage. Id. mű, 699—700. l.*

Ezzel lezárult a békeszerződés körül folyó diplomáciai harc hosszú szakasza, mely lényegében a szövetséges és társult nagyhatalmak győzelmével végződött. Magyarázata elsősorban abban keresendő, hogy mélyreható, áthidalhatatlannak látszó és nem egyszer szakítással fenyegető ellentétek ellenére is sikerült Németországgal szemben — kölcsönös engedmények árán — közös álláspontot kialakítaniok és egységes fellépést biztosítaniok. A Legfelső Tanács ülései²⁰ arról tanúskodnak, hogy ha nem is tudtak megegyezni számos kérdésben, mégis — legfelső szinten — egyetértettek abban, hogy Németországot kényszeríteni kell a békefeltételek elfogadására. Amidőn a Legfelső Tanács június 20-i ülésén Foch marsal felhatalmazást kért, hogy abban az esetben, ha a németek megtagadják a békeszerződés aláírását, azonnal²¹ megkezdhesse az előrenyomulást, a nagyhatalmak jelenlevő képviselői, Wilson, Balfour és Clémenceau — teljes egyetértésben — egyhangúlag megadták.

A döntő kérdésben, a békeszerződés elfogadtatásában, 1919 nyarán nem sikerült Németországnak megosztania a győztes nagyhatalmakat, — illetve az angol, francia és amerikai imperializmus Lloyd George, Clémenceau és Wilson által képviselt és az adott időpontban hatalmon levő irányzatainak, ha nem is szilárd, de a háború folyamán kialakult koalícióját. Ez a koalíció — többek között — azon a gyakorlaton és tapasztalaton alapult, hogy az Egyesült Államok, Nagybritannia és Franciaország egyedül nem képes a német imperialista versenytárs legyűrésére és tartós gúzsbakötésére. Ezen megfontolások alapján jutottak Lloyd George, Clémenceau és Wilson arra a következtetésre, hogy a zsákmány elosztásánál is kerülni kell tehát minden olyan lépést, mely teljes szakításhoz, és a mi ezzel egyértelmű, az illető hatalmak elszigeteltségéhez vezethetne.

A háború utáni együttműködés jegyében jött létre az a segélynyújtási egyezmény, melynek okmányait 1919. június 28-án irták alá az Egyesült Államok, Nagybritannia és Franciaország képviselői és amelynek értelmében az Egyesült Államok és Nagybritannia kötelezték magukat, hogy ki nem provokált támadás esetén Franciaország segítségére sietnek²². Nem volt véletlen, hogy az egyezmény aláírására a versaillesi békeszerződés megkötésével egyidőben került sor. Anglia és az Egyesült Államok kötelezettséget vállaltak a versaillesi békeszerződés alapján létrejött status quo fenntartására.

A versaillesi béke imperialista béke volt. Feladata az volt, hogy Németországot, mint imperialista versenytársat meggyengítse és tartósan függő helyzetben tartsa. A békeszerződés rögzítette a győztes imperialista nagyhatalmak háborús céljait. Elfogadtatása után csak az volt hátra, hogy rendelkezéseit a gyakorlatban is érvényesítsék. Július első felében megalakult a Németországgal kötött békeszerződés ellenőrzésére hivatott bizottság²³, amelynek tagjai J. F. Dulles (Egyesült Államok), Eyre Crowe (Nagybritannia), Tardieu (Franciaország), Scialoja (Olaszország) és Otsiai (Japán) lettek.

A versaillesi békerendszer gépezete 1919 nyarán — nagyjában és egészében — készen állott, de működése mindennek előtt attól függött, hogy a

²⁰ F. R. — P. P. C. 1919. V. köt. 526—528., 537—540., 674., 702—704.; VI. köt. 501—509., 523—528., 543—551. l.

²¹ Ua. VI. köt. 551. l.

²² Ua. XIII. köt. 757—762. l.

²³ Ua. III. köt. 14. l.

békeszerződést aláíró győztes hatalmak mennyiben tesznek eleget egymással kapcsolatban vállalt kötelezettségeiknek. Ez viszont nem volt független attól, hogyan alakulnak az erőviszonyok az egyes országokon belül. Angliában, Franciaországban, az Egyesült Államokban a közvélemény korántsem volt egységes a háborús célokat illetőleg, a nézeteltérések és az ellentétek a háború utolsó szakaszában, de különösen a háború befejezése után még jobban elmélyültek. Az angol, francia és amerikai imperialisták legagresszívebb csoportjai elégedetlenek voltak a Versaillesban elért eredményekkel és csak kedvező alkalomra vártak, hogy elégtételt szerezzenek maguknak. Jó lehetőséget nyújtott erre az a körülmény, hogy a legtöbb ország alkotmánya a népképviselői szervek (parlament, nemzetgyűlés, szenátus stb.) jóváhagyásától tette függővé a nemzetközi egyezmények érvénybe lépését²⁴. Midőn Wilson a versaillesi békeszerződést aláírta, ez még nem jelentette, hogy a szerződés ezáltal kötelezővé vált az Egyesült Államok számára. Az aláírás csupán a megerősítés, a ratifikálás fenntartásával történhetett²⁵, amint ezt egyébként a versaillesi békeszerződés 440-ik cikke is előírta²⁶. Ily módon tehát a versaillesi békeszerződés sorsának további alakulása a nemzetközi politika eddigi gyűjtőpontjából és középpontjából, a békekonferencia székhelyéről: Párizsból Londonba, illetve Washingtonba helyeződött át. Az Egyesült Államok elnöke hazájába való visszatérése előtt megígérte, hogy minden lehető el fog követni annak érdekében, hogy a szenátus a versaillesi szerződést elfogadjon²⁷. 1919. július 10-én Wilson a szenátus elé terjesztette a békeszerződést ratifikálás céljából és ezzel a Németországgal kötött békeszerződés körül folyó harc új szakasza kezdődött.

*

Amidőn a békeszerződés a szenátus elé került, annak többségét már a demokratapárti Wilson ellenfelei: a köztársaságiak alkották²⁸. A legfontosabb bizottságokra, többek között a külügyi bizottságra, a köztársaságiak tették rá a kezüket²⁹. A külügyi bizottság elnöke Wilson külpolitiká-

²⁴ Handwörterbuch der Rechtswissenschaft (Berlin. 1928) V. köt. 661. 1.

²⁵ *Benjamin H. Williams: American diplomacy. Policies and practice* (New-York, 1936) 425—426. 1. — Nemzetközi egyezmény létrejötte az Egyesült Államokban öt szakaszon megy keresztül: 1. előzetes tárgyalás és aláírás; 2. szenátus vitája és két-harmad többség biztosítása; 3. ratifikálás; 4. ratifikációs okmányok kicserélése; 5. kihirdetés.

²⁶ Der Friedensvertrag von Versailles (Berlin, 1919) 226. 1.

²⁷ F. R.—P. P. C. 1919. VI. köt. 524. 1.

²⁸ Az 1919. nov. 5-i választáson a demokrata párt vereséget szenvedett. A képviselő házba 237 köztársasági és 190 demokrata, a szenátusba 49 köztársasági és 47 demokrata került.

²⁹ „A szenátus szervezetének ez az ellenőrzése igen-igen fontos volt, mint lényeges lépés abban az irányban, hogy képesek legyünk intézni a szenátus ügyeit, amire viszont az jogosított fel bennünket, hogy mi vagyunk többségben. De ami bennünket ezúttal érdekel, az a külügyi bizottság megalakítása, ami, tekintettel arra a körülményre, hogy a versaillesi béke ama bizottság elé fog kerülni tárgyalásra igen rövid időn belül, abban a mindig elsőrendű bizottságban való tagságnak rendkívüli jelentőséget kölcsönöz.” *Henry Cabot Lodge: The Senate and the League of Nations* (New-York, 1925) 151. 1. — „This control of the organization of the Senate was, of course, extremely important an essential step to enable us to conduct the business of the Senate, which we were entitled to do because we had a majority. All that concerns us here, however, is the formation of the Committee on Foreign Relations which, in view of the fact that the treaty of Versailles come before that Committee for action in a very short time, made the membership of that committee, always of the first rank, of unusual consequence.”

jának leghevesebb ellenzője: Henry Cabot Lodge lett. Lodge és tábora (többségükben köztársaságiak) az amerikai imperializmus legagresszívebb irányzatát képviselték. A Wilson által Párizsban megkötött egyezményekben az Egyesült Államok önálló nagyhatalmi politikájának a korlátozását vélték látni. Nem tudták megbocsátani, hogy Wilson, az Egyesült Államok beavatkozásával — akaratlanul is — az antant hatalmak javára döntötte el a háborút, siettetve Németország vereségét³⁰, megfosztva az Egyesült Államokat attól a lehetőségtől, hogy valamennyi imperialista ellenfelének diktálhassa a feltételeket — mint döntőbíró.

A szenátus és a külügyi bizottság összetétele alapján nagyon kevés valószínűsége volt annak, hogy a versaillesi békeszerződést eredeti szövegében fogadják el. A szenátusban folyó vita mind hevesebb lett és tekintettel kimenetelének a bizonytalanságára, már július folyamán felvetődött a kérdés: mi legyen időközben az Egyesült Államok magatartása az egyes bizottságokkal kapcsolatban. Az amerikai békedelegáció³¹ július 16-i szűkebb körű értekezletén napirendre került az egyes bizottságok helyzete és teendője³². A kérdés az volt: mi legyen a sorsa az amerikai megbízottak számára fenntartott helyeknek. J. F. Dulles, a Németországgal kötött békeszerződés végrehajtását ellenőrző bizottság amerikai tagja beismerte, hogy maga sem tudja, mi a szerepe és teendője. Az biztos, mondotta, hogy német részről jogosan követelik meg, hogy a békeszerződés végrehajtása ne kezdődjék meg az amerikaiak részvétele nélkül. „Amerikai jelenléte, bizonyos értelemben biztosíték Németországnak (ily módon érzik ezt Németországban), hogy illő elbánásban részesül és ez jogosult is” — hangsúlyozta J. F. Dulles³³.

Németország számára az amerikai megbízottaknak nemcsak a jelenléte, de távolmaradása is nagy lehetőséget nyújtott, sőt idővel éppen az utóbbi tendencia erősödése bizonyult előnyösebbnek. Augusztus 8-án, a Legfelső Tanács ülésén, Nollet tábornok, a Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottság (Interallied Commission of Military Control) elnöke tett javaslatot a bizottság összetételére³⁴, amit el is fogadtak. A határozatnak megfelelően Weygand tábornok értesítette Bliss amerikai tábornokot: jelölje ki a bizottság amerikai tagjait. Weygand kérését az amerikai főmegbízottak augusztus 11-i értekezletén Bliss tábornok ismertetette, majd bejelentette, hogy tudatta Foch marsallal, hogy az Egyesült Államok mindaddig nem jelölhet ki megbízottakat és nem vehet részt a bizottságokban, amíg a békeszerződés ratifikálása amerika-

³⁰ *Mathias Erzberger*: Erlebnisse im Weltkrieg (Berlin, 1920) 366. l. — Erzberger kárörvendően állapítja meg, hogy az Egyesült Államoknak, személy szerint Wilsonnak, azért rosszabbodott a pozíciója a béketárgyaláson, mert Németország nagyobb mértékben szűnt meg tényező lenni, mint ahogyan ezt amerikai részről eredetileg elképzelték. — Lényegében — ha burkolt formában is — ugyanezt a gondolatot fejtí ki Lodge is (id. mű, 94—95. l.). A köztársaságiak álláspontját illetőleg igen tanulságos részleteket tartalmaznak a könyv egyéb részei is (152—156. és 160—192. l.).

³¹ F. R.—P. P. C. 1919. III. köt. 1—153. l. A békekonferencia összetételének, szervezetének, az egyes bizottságok tagságának az ismertetése. — *Alma Luckau*: The Gorman delegation at the Peace Conference (New-York, 1941) Németország előkészületeit, valamint a békekonferencián való részvételét tárgyalja a dokumentumok egyidejű közlésével.

³² Ua. XI. köt. 302. l.

³³ Ua. 309. l. „The presence of an American is, in a sense, an assurance to Germany (that is the way Germany feels about it), that they will get fair treatment, and they are entitled to that.”

³⁴ Ua. VII. köt. 632—633. l.

résről nem történt meg. Közölte, hogy ilyen értelemben fog válaszolni Weygand tábornok levelére is.³⁵

Bliss állásfoglalása nem volt véletlen és megfelelt az amerikai külügyminisztérium irányelveinek. A külügyminisztérium augusztus 28-án maga is arra az álláspontra helyezkedett, hogy nem kell résztvenni bizottságok felállításában mindaddig, amíg a szerződés ratifikálása meg nem történt.³⁶

Ennek folytán igen bonyolult helyzet állott elő és Németország részéről nem mulasztották el kihasználni az Egyesült Államoknak a bizottságokból való távolmaradását. A Legfelső Tanács október 18-i értekezletén ismertették a francia küldöttség jegyzékét, amely beszámolt báró Lersner német megbízottnak a békekonferencia főtitkára előtt tett megkereséséről.³⁷ Lersner emlékeztetni kívánta Dutast, hogy a békeszerződés értelmében az Egyesült Államoknak részt kell vennie a határmegállapító és népszavazási bizottságokban. Arra célzott, hogy amennyiben a békeszerződés ratifikálása előtt az Egyesült Államok a szóbanforgó bizottságokba nem jelölnek megbízottakat, úgy a szövetséges és társult hatalmak kezdjenek újabb tárgyalást a német kormánnyal abból a célból, hogy elhárítsák mindazokat a nehézségeket, amelyek az újonnan létrejött helyzetből adódtak. A német megkeresés mögött, ravasz és burkolt formában, (az igazi célokat a jóakaratu figyelmeztetés mázával álcázva) messzemenő törekvések húzódtak meg. A vita folyamán Fromagot, a szerkesztőbizottság tagja, a bizottság választervezetét ismertette, helyesen mutatott rá arra, hogy bár Lersner aggályai egyelőre a határmegállapító és népszavazási bizottságok létjogosultságát érintették, a későbbiekben nem korlátozódnak majd csupán ezekre, hanem precedenst teremtenek más, ezeknél fontosabb bizottságok, többek között a Jóvátételi Bizottság létjogosultságának a kétségbevonására.

Németország magatartása komoly aggodalmat keltett mindenekelőtt a francia kormánykörökben. A francia békedelegáció feljegyzését a Legfelső Tanács megvitatta és jóváhagyta³⁸ az abban kifejtett elveket, miszerint a) a bizottságokat az előírásoknak megfelelően kell összeállítani; b) azokban rendszeresen működniök kell mindazon hatalmak képviselőinek, melyek a szerződést ratifikálták, vagy — amennyiben nem ratifikálták — vállalták, hogy gondoskodnak a bizottságba küldendő megbízottak jelöléséről. A határozat második szakasza minden lehetséges — szándékos vagy nem szándékos — félreértés elkerülése céljából leszögezi, hogy amennyiben a szerződés által meghatározott hatalmak közül valamelyik a békeszerződés életbelépésének az időpontjában még nem jelölte volna ki megbízottait, a bizottság által hozott határozatok akkor is érvényesek. Amennyiben a szavazatok aránya egyenlő lenne, úgy a békeszerződés 437-ik cikke értelmében kell eljárni.³⁹

A határozat tehát semmisnek tekintette a német részről felvetett, formálisan a bizottságok életképességét, de lényegében a versaillesi békeszerződés létjogosultságát kétségbevonó ellenvetéseket.

³⁵ Ua. XI. köt. 374—375. l.

³⁶ Ua. XIII. köt. 10. l.

³⁷ Ua. VIII. köt. 705—707. l.

³⁸ Ua. VIII. köt. 690—692., 706—707. l.

³⁹ Ua. VIII. köt. 707. l. A békeszerződés 437-ik cikke kimondja, hogy szavazategyenlőség esetében a bizottság elnökének joga van második szavazathoz. — Der Friedensvertrag von Versailles, 224. l.

Németország fő érve: az Egyesült Államok távolmaradása volt. Az Egyesült Államok távolmaradása azonban nem zárta ki és nem tette lehetetlenné a békeszerződés életbelépését. A békeszerződés 440-ik cikke ugyanis úgy intézkedett, hogy amennyiben egyrészt Németország, másrészt a szövetséges és társult nagyhatalmak⁴⁰ közül *hármán* a békeszerződést ratifikálták, úgy az okmány letétbe helyezéséről jegyzőkönyvet kell készíteni és az első jegyzőkönyv elkészültével életbelép a békeszerződés mindazon országok között, melyek azt ratifikálták. Az első jegyzőkönyvnek jelentősége viszont abban állott, hogy elkészültével egyidőben (amint ezt a 440-ik cikk kimondja⁴¹) életbelépnek a békeszerződésben foglalt rendelkezések végrehajtását előíró határidők is.

Október 13-án, amikor Lersner német delegátus a szóbeli közlést megtette, egyrészt Németország (1919. július 9.), másrészt Olaszország (1919. október 6.), Nagybritannia (1919. október 10.) és Franciaország (1919. október 13.) a békeszerződést ratifikálták⁴² és ezzel létrejöttek a feltételei annak, hogy a békeszerződés életbe lépjen. A Legfelső Tanács október 18-i ülésén a békekonferencia szerkesztőbizottsága ezekután beterjesztette a ratifikációs okmányok letételéről szóló jegyzőkönyv javaslatát⁴³, melyet⁴⁴ el is fogadtak.

A békeszerződés életbelépésének a halogatása nem volt kockázat nélkül Németország szempontjából sem. Az 1918. november 11-én megkötött fegyverszüneti egyezmény XXXIV. pontja kimondotta⁴⁵, hogy amennyiben Németország nem tesz eleget a fegyverszüneti egyezményben vállalt kötelezettségeinek, a fegyverszünet felmondható és az ellenségeskedések újból felvehetők. Nyilvánvaló, hogy ha a békeszerződés úgy lép életbe, hogy Németország még a fegyverszüneti egyezményben vállalt kötelezettségeinek sem tett eleget, az kétségtelenül komoly veszélyt jelent és újabb összeütközések lehetségeit rejti magában. Németország sorozatos szerződésszegése indította arra a Legfelső Tanácsot, hogy október 20-i ülésén kimondja; hogy 1) Foch marsall és az illetékes bizottságok: a Szövetséges Fegyverszüneti Bizottság (Köln), a Szövetséges Tengerészeti Fegyverszüneti Bizottság (London) és a Pénzügyi Bizottság négy napon belül készítsenek jelentést a Tanács számára a fegyverszüneti egyezmény végre nem hajtott rendelkezéseiről; 2) hogy Eyre Crowe tegye meg a szükséges lépéseket, hogy a Szövetséges Tengerészeti Bizottságtól ezt a beszámolót megkapják⁴⁶. A határidőt pontosan betartva

⁴⁰ Hogy mely hatalmak értendők a szövetséges és társult nagyhatalmak fogalma alatt, arra utal a békeszerződés bevezető része, amidőn név szerint megjelöli az Egyesült Államokat, Nagy-Britanniát, Franciaországot, Olaszországot és Japánt (Der Friedensvertrag von Versailles. I. l.). Maga a kérdés már a békekonferencia elkészítő szakaszában felmerült. Bár a megállapodás értelmében (F. R.—P. P. C. 1919. III. köt. 157—207. l.) a békekonferencia valamennyi győztes állam teljhatalmú megbízottaiból tevődött össze, a nagyhatalmak már kezdettől fogva maguknak tartották fenn a jogot a döntő kérdések elintézésében és csak akkor vitték a plénum elé, ha már előzetesen meguk között megegyeztek. Az eredmény az lett, hogy a plénum csupán formális szerepet töltött be (H. W. V. Temperley: A history of the Peace Conference of Paris. [London, 1920.] I. köt. 236—279. l.)

⁴¹ Der Friedensvertrag von Versailles. 226. l.

⁴² Reichsanzeiger. N° 154. 1919. júl. 11. — Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia. N° 238. 1919. okt. 7. — The Times. 1919. okt. 11. — Journal officiel de la République Française. N° 271. 1919. okt. 14.

⁴³ F. R.—P. P. C. 1919. VIII. köt. 689—690. l.

⁴⁴ Ua. 705. l.

⁴⁵ Urkunden zum Friedensvertrage von Versailles vom 28. Juni 1919. 18. l.

⁴⁶ F. R.—P. P. C. 1919. VIII. köt. 716. l.

francia és angol részről eljuttatták a békekonferencia elnökéhez a kért feljegyzéseket. A jelentések és a vita alapján a Legfelső Tanács október 29-i értekezlete úgy döntött, hogy a fegyverszüneti egyezmény egyes rendelkezéseinek a megszegéséről jegyzőkönyvet kell készíteni, melyet a német kormány megbízottainak a békeszerződés életbelépése előtt kell aláírniok. Németországnak vállalnia kell, hogy meghatározott időn belül eleget tesz kötelezettségeinek, viselve annak a kockázatát, hogy — nemteljesítés esetében — a szövetséges és társult hatalmak élni fognak a megtorlás eszközeivel⁴⁷.

A franciák részéről benyújtott anyagban megtalálható az a német jegyzék, melyet Nudant tábornok a Szövetséges Állandó Fegyverszüneti Bizottság (Interallied Permanent Armistice Commission) elnöke továbbított Foch marsalhoz⁴⁸. Az 1919. október 12-ről keltezett jegyzékben német részről visszatartják a szövetségesek számos követelését, majd kioktató hangon megállapítják, hogy amíg a békeszerződést a szövetséges és társult hatalmak nem ratifikálták, az nem tekinthető érvényben lévőnek, ennek folytán a szerződés alapján Németországra háruló előírt kötelezettségek sem követelhetők meg. A jegyzék öntelt és kihívó hangja világos jele volt annak, hogy a német imperialisták és militaristák nem hajlandók belenyugodni vereségükbe. A fegyverszüneti egyezmény számos és nem lényegtelen rendelkezésének a semmibe-vevése és megszegése jó alkalmul szolgált Németország számára, hogy egyrészt kipróbálja saját erejét, másrészt kitapogassa ellenfelei gyenge oldalait. Tekintettel arra, hogy a fegyverszüneti egyezmény végre nem hajtott rendelkezései lényegében egybeestek a békeszerződés egyes pontjaival,⁴⁹ egyben Németországnak az irányú törekvését jelezték, hogy semmissé tegye a Versaillesban aláírt egyezményt is. A legyőzött, de meg nem semmisített német imperializmus növekvő ellenállása nem annyira a múlt (a fegyverszüneti egyezmény, békeszerződés), mint inkább a jövő ellen (békeszerződés életbelépése) irányult. Ez az összefüggés nem maradt rejtve azok előtt sem, akik a Legfelső Tanács számára az október 30-i ülésen a békeszerződés életbelépésével kapcsolatos és Németországhoz intézendő jegyzék tervezetét elkészítették⁵⁰. Ha ezt a javaslatot összevetjük az október 18-án megvitatott és elfogadott tervezettel⁵¹, úgy a különbség szembeszökő, és ezt a vita folyamán elfogadott módosítások és kiegészítések csak fokozzák⁵². Az új tervezet a békeszerződésnek két igen fontos pontja köré csoportosítja mondanivalóját — és minden célzat nélkül. Az első rész hangsúlyozza, hogy miután egyrészt Németország, másrészt a szövetséges és társult nagyhatalmak közül három ratifikálta a békeszerződést, létrejöttek a feltételei a békeszerződés életbelépésének. Ez — ha burkoltan is — de figyelmeztetés kívánt lenni, hogy Németországnak eleget kell tennie a Versaillesban vállalt kötelezettségeinek, tekintet nélkül arra, hogy az Egyesült Államok ratifikálta a szerződést vagy sem. A második rész idézi a békeszerződés befejező részének azt a passzusát, miszerint a békeszerződés életbelépésével egyidőben esedékessé válnak a határidők is. És ez a jegyzéknek legfontosabb, a békeszerződés huzavonája körüli vita lényegére utaló része.

*

⁴⁷ Ua. VIII. köt. 805. l.

⁴⁸ Ua. VIII. köt. 816—817. l.

⁴⁹ Ua. VIII. köt. 830. l.

⁵⁰ Ua. VIII. köt. 839—841. l.

⁵¹ Ua. VIII. köt. 704—705. l.

⁵² Ua. VIII. köt. 830—833. l.

A békeszerződés életbelépése ellen Németország részéről mutatkozó és hétről-hétre erősödő ellenállásnak nagyon is kézzelfogható okai voltak. Ha a békeszerződés életbelép, úgy a 428-ik cikke⁵³ értelmében esedékessé válik Németország Rajnától nyugatra eső területeinek (a hídfőket is beleértve) a megszállása a szövetséges és társult hatalmak által 15 évi időtartamra. A 428-ik és azt követő cikkekkkel (429—433.)⁵⁴ szervesen összefüggött az Amerikai Egyesült Államok, Belgium, a Brit Birodalom és Franciaország által egyrészt, Németország részéről másrészt 1919. június 28-án aláírt és a Rajna-vidék katonai megszállásáról intézkedő egyezmény⁵⁵. A békeszerződés 203-ik cikke⁵⁶ alapján meg kellett kezdeniök munkájukat a Németország lefegyverzésére⁵⁷ felállított bizottságoknak. A lefegyverzés ütemét és határidejét a békeszerződés szabályozta⁵⁸. Német részről — természetesen — szerettek volna a lefegyverzést, valamint a békeszerződés más pontjainak a végrehajtását halogatni. A békeszerződés 233-ik cikke és az azt kiegészítő II. számú függelék 5—6. pontja értelmében⁵⁹ meg kellett kezdenie munkáját a legfontosabb bizottságnak, a Jótételti Bizottságnak. Németországnak le kellett mondenia Memel (99. cikk) és Danzig (100. cikk)⁶⁰ felett gyakorolt szuverenitásáról és még más gazdasági és katonai szempontból igen jelentős területi változtatásokat kellett végrehajtania. A békeszerződés 49-ik cikke és a függelék 16. pontja értelmében⁶¹ Németország — a Népszövetség javára — lemond a Saar-vidék igazgatásáról, kiüríti Felső-Sziléziát⁶² (88-ik cikk és a függelék 1. és 2. pontja) valamint Schleswiget (109-ik cikk)⁶³, végleges sorsukról későbbben népszavazás dönt. A békeszerződés életbelépését követő 15 napon belül ki kellett üríteni és át kellett adni a közigazgatást Kelet-Poroszországban, Allenstein és Marienwerder körzetében (94—98-ik cikk)⁶⁴, hovatartozásukról a szövetségesek ellenőrzése alatt lefolytatandó népszavazásnak kellett döntenie. A békeszerződés életbelépését követő 15 napon belül meg kellett kezdeniök a munkájukat a belga—német határ (35-ik cikk), a Saar-medence határai (48-ik cikk), a lengyel—német határ (87-ik cikk) és a német—dán határ (111-ik cikk) helyszínen történő kijelölése érdekében⁶⁵ a határmegállapító bizottságoknak.

Itt a magyarázata annak, hogy német részről miért kívánták a békeszerződés életbelépésének az elhúzódtatását. Az a körülmény, hogy a fegyverszüneti egyezménynek számos rendelkezését mindeddig — megtorlás nélkül — semmibevehették vagy megszeghették, felbátorította a német imperialistákat. Amidőn a Legfelső Tanács november 1-én — módosításokkal elfogadott — jegyzékében azt olvasták, hogy a békeszerződés csak akkor lép életbe, ha

⁵³ Ua. XIII. köt. 720. 1.

⁵⁴ Ua. XIII. köt. 723—726. 1.

⁵⁵ Ua. XIII. köt. 762—769. 1.

⁵⁶ Ua. XIII. köt. 356. 1.

⁵⁷ Ua. XIII. köt. 301—354. 1.

⁵⁸ Ua. XIII. köt. 748—754. 1. Áttekinthető és igen hasznos táblázat a békeszerződés rendelkezéseinek végrehajtási üteméről.

⁵⁹ Ua. XIII. köt. 428. és 468. 1.

⁶⁰ Ua. XIII. köt. 237. és 251—256. 1.

⁶¹ Ua. XIII. köt. 166. és 173. 1.

⁶² Ua. XIII. köt. 210—211. és 216. 1.

⁶³ Ua. XIII. köt. 262—265. 1.

⁶⁴ Ua. XIII. köt. 230—236. 1.

⁶⁵ Ua. XIII. köt. 142., 166., 208. és 270. 1.

előbb eleget tettek a fegyverszüneti egyezményben vállalt kötelezettségeiknek⁶⁶ — úgy ettől különösebben nem kellett tartaniok. Eilenkezőleg — az idő az ő javukra dolgozott, amint az amerikai szenátusban folyó vita is mutatta.

*

A november 1-i jegyzékkel egyidőben, illetve annak kiegészítéseképpen a szövetségesek jegyzőkönyvet juttattak el a német kormányhoz, mely a fegyverszüneti egyezményben vállalt, de be nem tartott kötelezettségeknek a felsorolását tartalmazta. A jegyzőkönyv, mely Németország szerződésszegéseit sorolta fel⁶⁷, korántsem volt teljes, amint erre Simson német megbizzottal való beszélgetés alkalmával Berthelot utalt is⁶⁸. Ha nem is volt teljes, mégis annak a bizonyága volt, hogy Németország nem hajlandó tudomásulvenni vereségét és a győztes hatalmak közötti ellentéteket kihasználva új, számára előnyösebb helyzetet kíván teremteni — ezúttal kedvezőbb körülmények között, mint 1919 júniusában. Úgy látszott, hogy ez alkalommal — a főbb kérdésekben — nem alakul ki vele szemben a győztes nagyhatalmak egységes fellépése és nem sikerül — közös katonai fellépéssel való fenyegetéssel — kierőszakolni a békeszerződés életbelépését. A Legfelső Tanács november 1-i ülésén, ugyanakkor, amikor elfogadták a Németországhoz intézendő jegyzék végleges szövegét, elhatározták, hogy a német kormányt felszólítják, hogy november 10-ére küldje el megbízottait Párizsba⁶⁹. Ami a békeszerződés életbelépésének időpontját illeti, általában az a vélemény alakult ki, hogy arra november végén sor kerülhet⁷⁰, bár — elsősorban francia részről — utaltak arra, hogy különböző forrásból származó értesülések alapján minden jel arra mutat, hogy Németország nem akarja aláírni a fegyverszüneti egyezmény benemtartásáról szóló jegyzőkönyvet. Már pedig a szerződésszegések elismerése és jóvátétele előfeltétele volt a békeszerződés életbelépésének. Ismerve a német vezető körök szándékait, nem véletlen, ha az eljövendő hetek és hónapok vitáinak a középpontjába éppen a jegyzőkönyveges pontjai és kitételei kerültek. A Legfelső Tanács november 21-i ülésén Berthelot ismertette annak a beszélgetésnek a tartalmát, melyet előzőleg a békekonferencia főtítkáranak, Dutastanak a jelenlétében folytatott Simson és Lersner német megbízottakkal⁷¹. A megbeszélés középpontjában a november 1-i jegyzék és az ahhoz csatolt jegyzőkönyv állott. Német részről számos kérdésben kértek felvilágosítást, de jellemző, hogy elsőnek az Egyesült Államok távolmaradásából eredő helyzet esetleges következményeit feszegették⁷². Berthelot igyekezett lehűteni a németek abbeli reményéseit, mintha az Egyesült Államok távolmaradása befolyásolhatná a békeszerződés érvényességét és kizárná életbelépését. A Legfelső Tanács november 20-i határozata értelmében közölte a német meg-

⁶⁶ Ua. VIII. köt. 864. l.

⁶⁷ Ua. VIII. köt. 865—868. l.

⁶⁸ Ua. IX. köt. 288. l. „Berthelot úr biztosította Simson urat, hogy a jegyzőkönyv csupán bizonyos szerződésszegéseket (violations) sorolt fel, többek között; a szövetségesek nem szándékoztak a többit szóvátenni.”

⁶⁹ Ua. VIII. köt. 865. l. A tárgyalások feladataival a már említett jegyzék befejező része foglalkozik, célja az volt, hogy a békeszerződés életbelépésének előfeltételeit biztosítsa.

⁷⁰ Ua. IX. köt. 87. l.

⁷¹ Ua. IX. köt. 287—290. l.

⁷² Ua. IX. köt. 287. l.

bizottakkal, hogy a ratifikációs okmányok kicserélésének a határidejét december 1-re tűzték ki és hogy a fegyverszüneti egyezmény egyes rendelkezéseinek nemteljesítéséről szóló jegyzőkönyvet a határidő előtt kell aláírni⁷³.

Az aggályok, hogy Németország részéről újabb nehézségeket fognak gördíteni a békeszerződés életbelépése elé — nem bizonyultak alaptalanoknak. November 21-én német részről közölték a békekonferencia főtitkárával, hogy tekintettel számos kérdés tisztázatlanságára — amiről az előző napi beszélgetés is meggyőzte őket — személyesen kívánják megbeszélni a dolgokat kormányukkal. Közölték, hogy ebből a célból Simson Berlinbe utazik, hogy további utasításokat kapjon, egyébként is a soronlevő megállapodásokhoz előbb a német nemzetgyűlés hozzájárulása szükséges. A továbbiakban a közlés tiltakozást jelentett be azzal kapcsolatban, hogy a hadifoglyoknak és internált polgári személyeknek a repatriálását össze akarják kötni a békeszerződés életbelépésével.⁷⁴

A Legfelső Tanács november 24-i ülésén első napirendi pontként Lersner levelével foglalkozott. A német álláspontot ismertette Berthelot rámutatott arra, hogy az váratlan és érthetetlen. Véleménye szerint a magyarázatot abban kell keresni, hogy a németeket felbátorította az amerikai szenátusban folyó vita és abban reménykednek, hogy a szövetségesek között nézeteltérések keletkeznek. Kérte, hogy erre hívják fel az Egyesült Államok figyelmét is.⁷⁵

Németország magatartását valóban az amerikai szenátus vitájának a menete és kimenetele szabta meg. Ez a vita november első felében végső ki-fejldési szakaszába lépett és november 19-én a ratifikálás kudarcával végződött.⁷⁶

Az Egyesült Államokban folyó vita s annak alakulása, Németország mind kihívóbb magatartása, komoly aggodalmakat keltett — mindenekelőtt Franciaországban. A Legfelső Tanács november 26-i ülésén Loucheur rámutatott arra, hogy milyen súlyos következményei vannak — gazdasági téren is — a békeszerződés életbelépése elhúzódásának. Tekintettel a helyzet bizonytalanságára, a németek nem szállították le az előírt szénmennyiséget október folyamán és nagyon valószínű, hogy novemberben még kisebbek lesznek a szállítások.⁷⁷ Minden további húzavonát károsnak minősített és sürgette a békeszerződés életbelépésének a kikényszerítését. Ha Loucheur a francia nehézipar aggodalmait tolmácsolta, úgy Nollet tábornok, a Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottság francia elnöke, katonai vonatkozásban hívta fel a figyelmet számos aggasztó jelenségre. November 28-án felkereste Clémenceaut és felkérte, tegyenek hathatós lépéseket annak érdekében, hogy

⁷³ Ua. IX. köt. 244. l.

⁷⁴ Ua. IX. köt. 315. l. Az utóbbi látogatásra l. Berthelot beszámolóját a Simsonnal és Lersnerrel folytatott megbeszélésről (uo. IX. köt. 287—290. l.).

⁷⁵ Ua. IX. köt. 304. l.

⁷⁶ *Henry Cabot Lodge: The Senate and the League of Nations.* 178—191. l. Összefoglaló leírását adja a szenátus szeptember—novemberi vitájának. — Rövid összegezését a vitának megtalálhatjuk a *F. R.—P. P. C. 1919. XIII. kötetben* (9—21. l.). Időrendi sorrendben való áttekintése *H. W. V. Temperley: A history of the Peace Conference of Paris c. munka VI. kötetében* (413—417. l.).

⁷⁷ Ua. IX. köt. 243. l.

Németország eleget tegyen a békeszerződésben előírt lefegyverzési kötelezettségeinek.⁷⁸

Az események új fordulata rendkívül kényes helyzetbe hozta a vezető francia államférfiakat, mindenekelőtt Clémenceau miniszterelnököt. A jobboldali ellenzék kritikájával szemben annak idején Clémenceau, Tardieu és még mások arra hivatkoztak, hogy Franciaország biztonsága érdekében⁷⁹ kénytelen volt lemondani több eredeti követeléséről annak ellenében, hogy az Egyesült Államokkal és Nagybritanniával való szövetséget megőrizze.⁸⁰ A szenátus döntése után azonban az 1918. június 28-án aláírt amerikai–francia segélynyújtási egyezmény valójában kimúlt.⁸¹ Az angol–francia segélynyújtási egyezmény — amelyet az amerikai–francia segélynyújtási egyezménnyel egyidőben írtak alá⁸² — viszont csak akkor lépett volna életbe, ha az amerikai–francia egyezmény már érvényessé vált. A szenátus vitája, majd november 19-i döntése az utóbbit is kétségessé tette és így a francia kormány számára létkérdéssé vált, hogy legalább angol részről demonstrálják —valamilyen formában— az angol–francia jövőbeni szolidaritást. Eyre Crowe, az angol békedelegáció vezetője, tudomására hozta Curzon külügyminiszternek, hogy november 19-én francia részről célzásokat tettek, miszerint helyes lenne az angol–francia segélynyújtási egyezmény ratifikációs okmányainak a kicserélése.⁸³ A cél nyilvánvalóan az volt, hogy függetlenül az Egyesült Államokban végbemenő fejleményektől, demonstrálják Anglia és Franciaország egységét — Németországgal szemben. Eyre Crowe a maga részéről megértéssel fogadta a francia intenciókat. November 19-i táviratában — többek között — azt írja, hogy bár nem kétséges számára, hogy a francia kormány azért választotta ezt az időpontot a ratifikációs okmányok kicserélésére, hogy ezzel saját országában igazolja az angol és francia együttműködést és esetleg befolyásolja — ha egyáltalán lehet — az amerikai politikát, mégis

⁷⁸ *Général Mordacq: Le ministère Clémenceau. Journal d'un témoin* (Paris, 1931) IV. köt. 202. l. Mordacq könyve igen szemléltető képet ad a francia helyzetről. Hosszú ideig bizalmas beosztásban működött Clémenceau mellett és így betekintése volt számos kérdésbe. Könyvének az 1919 novemberi eseményekkel foglalkozó egy-k fejezete ezt a címet viseli: „A német ellenállás”. Nov. 25-ről keltezett feljegyzésében Mordacq megállapítja, hogy a németek megragadnak minden alkalmat, hogy a fegyverszünetet ki-játsszák és a békeszerződés életbelépését megghiúsítsák. Id. mű: 197 l.

⁷⁹ Documents diplomatiques. — Documents relatifs aux négociations concernant les garanties de sécurité contre une agression de l'Allemagne. (10 Janvier 1919 — 7 Décembre 1923). Minist. re des Affaires Étrang. res. Paris, 1924. 61—89. l. Részletet közöl Tardieu 1919. szept. 2-án tartott parlamenti beszédéből. — Igen hasznos anyagot tartalmaz a francia közvéleményről az adott időszakban *George Bernard Noble: Policies and opinions at Paris 1919. Wilsonian diplomacy, the Versailles peace, and French public opinion* című munkája (New-York, 1935).

⁸⁰ Documents diplomatiques. — Documents relatifs aux négociations concernant les garanties de sécurité contre une agression allemande... Id. mű, 246—266. l. Ennek a politikának kíméletlen bírálatát adta utólag Poincaré 1923. nov. 24-én tartott beszédében.

⁸¹ *Henry Cabot Lodge*, i. d. mű: 156. l. A békeszerződés ellenzéke semmiképpen sem akarta elismerni ennek a szerződésnek az érvényességét, mert ez elkötelezte volna az Egyesült Államokat európai politikájában imperialista versenytársa, Franciaország mellett. — A szenátus döntése után kialakult helyzetről ad jelentést Curzon angol külügyminiszternek 1919. nov. 23-i táviratában Grey. A nov. 19-i döntés — írja Grey — halálra ítélte a segélynyújtási egyezménynek amerikai–francia részét. Documents on British Foreign Policy 1919—1939. Első sorozat, V. köt. 851. l. A továbbiakban Br. F. P. címen rövidítve, a sorozat és kötet megjelölésével.

⁸² F. R.—P. P. C. 1919. XIII. köt. 757—762. l.

⁸³ Br. F. P. 1919—1939. Első sorozat. V. köt. 1919. 825. l.

úgy véli, Anglia részéről tanújelét kell adni a jóindulatnak, tekintettel arra, hogy Franciaország, az Egyesült Államok várható kiesése folytán, rendkívül káros helyzetbe került.⁸⁴

Eyre Crowe megértő álláspontja nem egyéni felfogását képviselte, hanem az angol közvélemény széles és tekintélyes rétege véleményét tükrözte. Az amerikai szenátusban a békeszerződéssel kapcsolatban folyó vita határozott angolelles jelleget öltött. Az amerikai imperialisták legszűkebb szárnya nemcsak Franciaország, hanem Anglia irányában is teljes szabadkezet követelt. Tekintettel az amerikai—angol viszony romlására,⁸⁵ 1919 augusztusában különleges megbízatással Washingtonba küldték Greyt, az angol kormány rendkívüli megbízottját.⁸⁶ Feladatát igen nehéz körülmények között kellett megkezdnie és nem is járt kielégítő eredménnyel. Az angol—amerikai ellentéteket, amelyekről számos jelentésben számol be és amelyeket⁸⁷ — főbb vonásaiban — igyekszik összefoglalni, — nem sikerült áthidalni. A közös veszély közelebb hozta egymáshoz Angliát és Franciaországot és javuló együttműködés jelei mutatkoztak a Legfelső Tanács november 24-i értekezletén. Eyre Crowe angol küldött igen határozott álláspontot foglalt el, követelte, kényszerítsék Németországot állásfoglalásra, a válaszjegyzéket pedig hozzák nyilvánosságra, hogy ezzel is nyomást gyakoroljanak a német közvéleményre. A Legfelső Tanács angol, francia és olasz képviselői, az amerikai megbízott nyilvánvaló akadékoskodása ellenére, úgy döntöttek, hogy elfogadják a francia delegáció által készített választ, valamint az azt kiegészítő utóíratot.⁸⁸

A november 24-én elfogadott válasz igen határozott volt.⁸⁹ Bevezető sorai utalnak arra, hogy Simson elutazása miatt kétségesse vált, hogy a békeszerződés ratifikálásáról szóló okmányok jegyzőkönyvének az aláírása december 1-én, a szövetséges és társult hatalmak által meghatározott napon, megtörténhessék. A békeszerződés ratifikálásának ez az elhúzódása annál is inkább sajnálatos — folytatja a jegyzék —, mert kétségek támadhatnak Németországnak a fegyverszüneti egyezményből és a békeszerződésből származó kötelezettségeinek végrehajtására irányuló szándékait illetően.⁹⁰ A továbbiakban

⁸⁴ Ua. 825. l.

⁸⁵ A versaillesi békeszerződés aláírása után kialakult helyzetre, különös tekintettel az angol—amerikai viszonyra, igen gazdag forrásanyagot tartalmaz a Br. F. P. 1919—1939. Első sorozat. V. köt. 1919 első, illetve második része. — Az első rész az 1919. jún. 28. — 1920. jan. 10. közötti időszakot öleli fel, a második rész Grey washingtoni küldetésével foglalkozik 1919. aug. 13. — 1919. dec. 30. között.

⁸⁶ H. W. V. Temperley: A history of the Peace Conference of Paris. VI. köt. 419—420. l. — H. C. Allen: Great Britain and the United States. A history of Anglo-American relations (1783—1952) (London, 1954) 721—722. l. — Ismertetik Greynek a „Times” 1920. jan. 31-i számában megjelent levelét, mely fényt vet Grey küldetésének az értelmére és az angol kormány elképzeléseire.

⁸⁷ Br. F. P. 1919—1939. Első sorozat. V. köt. 1919. 997—1000. l. — Lásd még: Polk levelét Lansinghoz a Lloyd Georgezal folytatott beszélgetésről. F. R.—P. P. C. 1919. XI. köt. 675—677. l.

⁸⁸ F. R.—P. P. C. 1919. IX. köt. 305. l. Utóíratra azért volt szükség, mert a nov. 22-éről keltezett választervezet elkészülte után nov. 23-i keltezással német részről újabb jegyzék érkezett, melyben kérték a nov. 22-i levélben jelzett értekezlet elhalasztását mindaddig, amíg Simson és a kíséretében levő szakértők vissza nem térnek. L. ua. IX. köt. 316. l.

⁸⁹ Ua. IX. köt. 316—317. l.

⁹⁰ Ua. IX. köt. 317. l.

vitába száll azzal a váddal, miszerint a szövetségesek az 1919. augusztus 28-án elfogadott határozattal ellentétben járnának el.⁹¹

Hangsúlyozza, hogy éppen német részről nem tapasztalták azt a jóindulatú magatartást, a kötelezettségeknek azt a teljesítését, amelyet a határozat előfeltételként jelölt meg. A legutolsó jegyzék dátuma is mutatja, hogy a szövetségesek mindaddig türelmesek voltak, akár a rendelkezések végrehajtásáról, akár a szerződésszegések jóvátételéről volt szó.

*

A november 24-i jegyzék, mindenekelőtt az utóirat,⁹² világosan mutatta, hogy a szövetségesek (Nagybritannia, Franciaország és Olaszország) türelmének vége szakadt és minden további huzavonáért Németországot teszik felelőssé. Német részről néhány napon belül megtörtént a reagálás, bár még nem közvetlenül a november 22-i jegyzékre és a november 24-i utóira. Mégis a válaszjegyzék hangja és érvelési módja igen figyelemre méltó és előrevetí árnyékát az eljövendő és fokozódó nehézségeknek. Visszautasítják azt a vádat, mintha nem tettek volna eleget kötelezettségeiknek és ezzel akadályozták volna a Franciaországban levő hadifoglyok repatriálását. Ami a fegyverszüneti egyezményt illeti, igaztalannak tartják azt a megállapítást, hogy Németország rendszeresen halogatta a fegyverszüneti egyezmény rendelkezéseinek a végrehajtását. Ami a szerződésszegéseket illeti, az elsősorban a szövetségesek részéről történt. Majd eljön az ideje annak — hangzik a válasz —, amikor nyilvánvalóvá válik, hogy a két fél közül melyik jogosultabb a panasza.⁹³

Kétségtelen, hogy a győztes imperialista hatalmakat, köztük Franciaországot is, a legyőzött versenytárrsal szemben nem a jog, az igazság és méltányosság vezette. A versaillesi békeszerződés és végrehajtási módja embertelen és kegyetlen volt és a győztes imperializmus igazi arcukat ország-világ előtt leleplezte. De a legkevesebb joga az ez ellen való tiltakozásnak annak a Németországnak volt, amely egykor a bresztlitovszki és bukaresti békéket diktálta és ahol új erőre kaptak a reakció erői — nem utolsósorban az Egyesült Államok politikája révén. Nem tudni, hogy a német válaszjegyzék rendkívül magabiztos hangja, Németországnak vádlottból vádlóvá való előrelépése, mennyiben függött össze közvetlenül azzal az utasítással, amelyet ugyanaz nap, november 27-én küldött az Egyesült Államok külügyminisztériuma a Párizsban székelő amerikai békedelegáció címére.⁹⁴ Lansing külügyminiszter ez alkalommal közölte Wilsonnak azt a rendelkezését, miszerint, tekintettel arra, hogy a békeszerződést a szenátus nem ratifikálta, az amerikai megbízottakat vissza kell vonni mindazokból a bizottságokból, amelyek a békekonferencia határozatait vagy a békeszerződés rendelkezései alapján jöttek létre, — kivéve

⁹¹ A Legfelső Tanács 1919. aug. 28-i ülésén Balfour javaslatára elfogadott határozatot I.: F. R.—P. P. C. 1919. VII. köt. 957. l. — Hivatalos német körök tudatos időhúzási politikájáról — utólagos — beismerést tartalmaznak: *Kurt von Lersner*: Die Auslieferung der deutschen „Kriegsverbrecher“; *Heinrich Schnee*: Die deutsche Außenpolitik im Kampf um die Befreiung von Versailles; *Wilhelm Ziegler*: Die deutsche Volksbewegung um die Revision des Versailler Vertrages című tanulmányok a „Zehn Jahre Versailles“ c. tanulmányorozat első kötetében. L.: Zehn Jahre Versailles (Berlin, 1929) I. köt. 15—27., 159—183., 185—203. l.

⁹² F. R.—P. P. C. 1919. IX. köt. 318. l.

⁹³ Ua. IX. köt. 432. l.

⁹⁴ Ua. XI. köt. 672—673. l.

a Jóvátételi Bizottságot, amelyről az elnök később dönt.⁹⁵ A továbbiakban a külügyminiszter felszólítja a bizottság tagjait, hogy lehetőleg december 6-a előtt üljenek hajóra és térjenek vissza az Egyesült Államokba.⁹⁶

A külügyminisztérium november 27-i utasítását nyugtázva az amerikai béke delegáció vezetője, Polk, november 30-ról keltezett válaszában méltatlankodva emlékezteti feletteseit, hogy figyelmen kívül hagyják a bizottságnak a múltban folytatott helyes gyakorlatát. A bizottság — írja Polk — már több mint egy hónapja nagyon is ügyelt arra, hogy megértesse a Legfelső Tanáccsal, hogy az Egyesült Államok nem vesz részt semmiféle bizottságban mindaddig, amíg a békeszerződés ratifikálása nem ment végbe.⁹⁷ Polk válasza — ha utólagosan is — de nyílt beismerése annak a politikának, amelyet az Egyesült Államok október- és novemberben tegnapi szövetségesei irányában folytatott és amely közvetve kezére játszott az újjáéledő német imperializmusnak.

Az amerikai lépés nagy megdöbbenést váltott ki Párizsban. November 29-i feljegyzésében Jusserand, Franciaország washingtoni nagykövete, ismerteti kormánya véleményét az amerikai külügyminiszterrel. Rámutat arra, hogy mennyire letörné a franciákat az amerikai delegáció elutazása és milyen nagy reményeket keltene ugyanakkor a németekben. Hivatkozik arra, hogy el kellett halasztani a ratifikációs okmányok kicserélésére megállapított terminust, mivel német részről új és nem várt ellenvetéseket tettek. Most, amikor még fontos feladatok állnak megoldás előtt, az amerikaiak távozása azt a hitet kelti a németekben, hogy a szövetségesek együttműködése és ezzel ereje is már a múlté. Kormánya nevében arra kéri az Egyesült Államokat, hogy halasszák el rövid időre a béke delegáció elutazását és segítsék ezzel is, hogy Németország abbeli reményei, amelyek a szövetségesek közötti ellentétekre épülnek, semmivé váljanak.⁹⁸

Jusserand jegyzékét december 1-én Lansing továbbította Wilsonhoz, hozzáfűzve saját véleményét is.⁹⁹ Azt javasolja, hogy az eredeti elhatározáson ne változtassanak és az amerikai delegációt december 6-áig rendeljék vissza. Hogy francia részről ragaszkodnak a Legfelső Tanács fennmaradásához, azon Lansing nem csodálkozik, minthogy annak a jelenlegi összetétele biztosítja a francia vezetést és azzal együtt Franciaország hegemoniáját az európai ügyek intézésében. Megnyugtatónak látja, hogy angol részről eddig még nem történt olyan irányú megkeresés, amelyet a franciák tettek, bár lehetségesnek tartja, hogy Franciaország nyomására ilyenre a jövőben számítani lehet. A német kérdésben nyilvánvalóan meglevő angol-francia ellentétekre célozva¹⁰⁰ úgy vélekedik, hogy angol részről is túléltnek tekintik a Tanácsot.

A komoly angol-francia ellentétek ellenére mégsem távolodás, hanem inkább közeledés figyelhető meg Nagybritannia és Franciaország között december folyamán. Tekintettel az amerikai szenátus döntésére, felvetődött a kérdés: a szövetséges nagyhatalmak — az Egyesült Államok részvétele nélkül — elég erősek-e ahhoz, hogy Németországgal szemben akarataikat kikényszerít-

⁹⁵ Ua. XI. köt. 673. 1.

⁹⁶ Ua. XI. köt. 673. 1.

⁹⁷ Ua. XI. köt. 679. 1.

⁹⁸ Ua. XI. köt. 673—674. 1.

⁹⁹ Ua. XI. köt. 680—682. 1.

¹⁰⁰ Igen érdekes ebből a szempontból Polk feljegyzése a Lloyd Georgezsal folytatott beszélgetésről 1919. nov. 24-én. F. R.—P. P. C. 1919. XI. köt. 676. 1.

sék. A helyzet ezúttal már lényegesen más volt, mint 1919 júniusa második felében, a békeszerződés aláírását megelőző hetekben és napokban. Anglia és Franciaország magára maradt, együttműködésük korántsem volt megnyugtató. Esetleges közös angol—francia fellépés tárgyában folytatott Foch marsallal megbeszélést Eyre Crowe, főbb pontjairól december 1-én számol be Curzon külügyminiszternek.¹⁰¹ Foch marsall azon a véleményen volt, hogy az Egyesült Államok távolmaradása ellenére is megvan annak a lehetősége, hogy Németországot, ha másképp nem megy, erőszakkal jobb belátásra készítsék. Reményét fejezte ki, hogy Wilson angol marsallal, akit a napokban vár Párizsba,¹⁰² megbeszélheti a közös akció tervét és azután végleges javaslatot terjeszthet a Legfelső Tanács elé.¹⁰³ Crowe lényegében egyetértett Foch elképzeléseivel és megígérte, hogy maga is beszél Wilson marsallal és közbe fog járni a fentiek értelmében. A külügyminiszterhez küldött feljegyzésében is ilyen irányban igyekezik befolyásolni felettesét, hangsúlyozva, hogy a németek csak akkor fognak engedni, ha tudják, hogy nincs más választásuk, mert a szövetségesek egységesen és határozottan lépnek fel velük szemben. Ha továbbra is akadékoskodnának, úgy élni kell a fegyverszüneti egyezmény adta joggal és fel kell mondani a fegyverszünetet.¹⁰⁴

A helyzet napról napra, óráról órára romlott. December 2-i jelentésében Eyre Crowe jelenti: a helyzet kritikussá vált.¹⁰⁵ A válságért, véleménye szerint, elsősorban az Egyesült Államok a felelős. Lersner német delegátus legutóbbi szóbeli közlése után a világ súlyos döntések küszöbén áll — hangzik Eyre Crowe jelentése.¹⁰⁶

*

A szóbeli közlésre, amelyre Crowe hivatkozik, december 1-én került sor, amikor Lersner, a német delegáció vezetője felkereste a békekonferencia főtitkárát és ismertette vele kormánya álláspontját.¹⁰⁷ Lersner mindenekelőtt a Legfelső Tanács november 22-i és 24-i jegyzékében foglaltakra válaszolt. A német kormány — mondotta — visszautasítja azt a vádat, mintha nem akarna eleget tenni a békeszerződésben megállapított kötelezettségeinek és felelős lenne a békeszerződés életbelépésének az elhúzódásáért. Számos ellenvetést és ellenérvet ezúttal figyelmen kívül hagyva, a szóbeli nyilatkozatnak egy passzusát érdemes mindenekelőtt szemügyre venni. Lersner nem mulasztotta el, hogy rá ne mutasson, miszerint a békeszerződés számos pontja az Egyesült Államoknak a részvételét írja elő.¹⁰⁸ Emlékeztette a békekonferencia főtitkárát, hogy október 14-i megbeszélésük¹⁰⁹ alkalmával megállapodtak

¹⁰¹ Br. F. P. — 1919—1939. Első sorozat. V. köt. 1919. 877—878. 1.

¹⁰² C. E. Calwell: Die Tagebücher des Feldmarschalls Sir Henry Wilson. (Berlin, 1936). Henry Wilson december 5-én Foch marsall kérésére Franciaországba jött. Amint emlékiratában írja: kormányának tudta nélkül és ezt rossznéven is vették Londonban. Wilson túlzottnak tartotta a Németország irányában folytatott engedelkeny és megértő angol politikát és támogatta a francia álláspontot.

¹⁰³ Br. F. P. — 1919—1939. Első sorozat. V. köt. 1919. 878. 1.

¹⁰⁴ Ua. 878. 1.

¹⁰⁵ Ua. 879. 1.

¹⁰⁶ Ua. 879. 1.

¹⁰⁷ F. R.—P. P. C. 1919. IX. köt. 437—438. 1.

¹⁰⁸ Ua. 437. 1.

¹⁰⁹ A beszélgetés és a francia delegáció feljegyzése alapján október 13-án volt. L. a jegyzék szövegét: F. R.—P. P. C. 1919. VIII. köt. 706—707. 1.

abban, hogy az Egyesült Államok részvételével összefüggő kérdésekben újból megállapodnak az érdekelt hatalmak.

Az utóbbi megállapítás helyességét a Legfelső Tanács december 2-i ülésén — ahol a német szóbeli kérést ismertették — Dutasta kétségbevonta.¹¹⁰ Lényegében arról a régebbi német próbálkozás felújításáról volt szó, hogy az Egyesült Államok távolmaradására hivatkozva a békeszerződés érvényességét kérdésessé tegyék és ennek alapján új tárgyalásokat erőszakoljanak ki. Az újabb német lépés számos nehéz és bonyolult problémát vetett fel, miért is a Legfelső Tanács — Clémenceau javaslatára — a december 2-i vitát a legközelebbi ülésre halasztotta. A határozattól eltérően mégsem december 3-án, hanem csak december 4-én foglalkozott a Legfelső Tanács újból a békeszerződés életbelépésével kapcsolatos kérdésekkel, különös tekintettel a legutóbbi német akcióra. Ha a december 4-i értekezlet jegyzőkönyvét¹¹¹ elolvassuk, úgy abban nyomát sem találjuk idevonatkozó vitának vagy határozatnak. A december 4-i, egyébként rövid ülés jegyzőkönyve — két napirendi pont megbeszélése után — ezzel a rövid mondattal fejeződik be: A küldöttségek vezetői „in camera” értekezletet tartottak.¹¹²

A december 4-i megbeszélés szűk körben, zárt ajtók mögött, a nyilvánosság teljes kizárásával folytatódott. Az értekezlet lefolyásáról angol résztvevője, Eyre Crowe, a december 4-éről keltezett táviratában számol be. Clémenceau felkérte a jelenlevő titkárokat és szakértőket, hogy távozzanak, majd Foch marsall és Weygand jelenlétében megvitatták a Németország legújabb lépése folytán előállott helyzetet. Egy óra múlva a két magasrangú tiszt is eltávozott és csak a Legfelső Tanács öt vezető megbízottja maradt jelen.¹¹³ Az értekezlet részleteiről Crowe újabb távirata számol be.¹¹⁴ Elsőnek Foch marsall ismertette a helyzetet — katonai szempontból. Rámutatott arra, hogy a békeszerződés életbelépésének az elhúzódása és a fegyverszüneti rendszer folytatása csak Németországnak kedvez, elősegíti katonai erejének a helyreállítását. Éppen ezért igen fontosnak tartja, hogy a békeszerződés minél előbb életbe lépjen. A továbbiakban hosszasan foglalkozott a fegyverszüneti egyezmény felmondásából adódó helyzettel. Minthogy az okvetlen a háborús állapothoz való visszatérésre vezetne, előzőleg biztosítani kell a szövetséges hatalmak összehangolt tevékenységét, gondoskodni kell a szövetséges haderők újjáteremtéséről, miután azok, az általános leszerelés következtében, majdnem teljesen eltűntek. Felvetette korlátozott jellegű katonai akció lehetőségét és ezzel kapcsolatban két alternatív tervet említett: a) Frankfurt megszállását; b) a Ruhr-medence megszállását Essent is beleértve. Az elsőt úgy jellemezte, hogy annak végrehajtása könnyebb, de hatása kisebb, a másik nagyobb erőfeszítést követelne ugyan, de hatékonyabb. A katonai helyzet ismertetése alapján az öt nagyhatalom képviselői (Egyesült Államok: F. L. Polk, Brit Birodalom: Eyre Crowe, Franciaország: Clémenceau, Olaszország: Scialoja, Japán: Matsui)¹¹⁵ megállapodtak abban, hogy egyelőre nincs szükség a fegyverszünet felmondására és az ellenségeskedések felvételére, minden jel arra mutat, hogy német részről sem merült fel ennek a lehetősége. Ugyanakkor

¹¹⁰ Ua. IX. köt. 430. l.

¹¹¹ Ua. IX. köt. 467—770. l.

¹¹² Ua. IX. köt. 470. l. „The Heads of Delegations held a conference *in camera*”.

¹¹³ Br. F. P. — 1919—1939. Első sorozat. II. köt. 1919. 484. l.

¹¹⁴ Ua. 484—485. l.

¹¹⁵ F. R.—P. P. C. 1919. IX. köt. 467. l.

leszögezték, hogy ki kell tartani amellet, hogy Németországgal elfogadtassák a követeléseket. Minden engedmény vagy alkudozás csak újabb ellenjavaslatokra bátorítaná a németeket abban a hiszemben, hogy a szövetségesek nem képesek kikényszeríteni a követeléseik teljesítését. Ami az Egyesült Államok helyzetét illeti, megállapodtak abban, hogy nem bocsátkoznak Németországgal vitába abban a kérdésben, hogy a békeszerződésnek egyes pontjait mennyiben érinti az a tény, hogy amerikai részről még nem ratifikálták a szerződést. Az Egyesült Államok ratifikációja nyitott dolognak tekintendő és nem szabad azt a benyomást kelteni, mintha annak távolabbi megtörténésében egyáltalán kételkednének.¹¹⁶ Az értekezlet végül is elhatározta, hogy Clémenceau lehetőleg már másnapra elkészíti a Németországhoz intézendő válasz tervezetét. Ami a válasz jellegét illeti, egyetértettek abban, hogy hangja legyen udvarias, de tartalmában egyértelmű. Adja tudtára a németeknek, hogy amennyiben a békeszerződés életbelépéséhez előírt feltételeket nem teljesítik, úgy a szövetséges és társult hatalmak kénytelenek lesznek mérlegelni, hogy milyen eszközökhöz folyamodjanak követeléseik érvényesítése érdekében.¹¹⁷

A Legfelső Tanács december 6-i ülésén Clémenceau elő is terjesztette javaslatát, de mindjárt hozzátette, hogy nem tartja kielégítőnek és ezért kéri, hogy megvitatását halasszák el.¹¹⁸

A Clémenceau által készített eredeti választervezet hangja igen határozott volt.¹¹⁹ A jegyzék 3. pontja hangsúlyozza, hogy a békeszerződés záró rendelkezései értelmében a szerződés életbe lép, miután Németország és a szövetséges és társult nagyhatalmak közül hárman azt ratifikálták. Hiábavalónak nyilvánítja Németországnak azt a kísérletét, hogy a békeszerződés életbelépését új feltételtől, az amerikai megbízottaknak a bizottságokban való részvételétől tegye függővé.¹²⁰ A jegyzék befejező utolsó figyelmeztetés gyanánt felhívja Németország figyelmét arra, hogy ha a végtelenségig próbálja halogatni a novemberi jegyzőkönyv aláírását, a békeszerződés végleges ratifikálását, a Legfelső Tanács kénytelen lesz a fegyverszünet felmondásához folyamodni, ami katonai intézkedéseket von maga után.¹²¹

*

A Clémenceau-féle jegyzéktervezet harcias és fenyegető volt, de volt egy alapvető gyengéje: a közös katonai intézkedések gyakorlati végrehajtásának a lehetetlensége. 1919 decemberében a viszony egyrészt Anglia és az Egyesült Államok, másrészt Franciaország és az Egyesült Államok között eléggé megromlott. Félő volt, hogy ezt Németország felismeri és az eddigieknél jobban kihasználja. Éppen ezért Franciaország részéről már az együttműködés lát-

¹¹⁶ Br. F. P. — 1919—1939. Első sorozat. II. köt. 1919. 485. I.

¹¹⁷ Ua. 485. I.

¹¹⁸ Ua. 486. I. Clémenceau két javaslatról tesz említést. Az egyik egy részletkérdéssel (Scapa-Flow) foglalkozott, a másik pedig Németországot érintő általános jellegű kérdésekkel. Már a Legfelső Tanács dec. 2-i ülésén elhangzott az a javaslat, hogy a részletkérdéseket válasszák el az általános kérdésektől. Így is történt és arról volt szó, hogy az utóbbiakat a legközelebbi, vagyis a dec. 3-i ülésen beszéljük meg. Valójában csak a dec. 4-i zárt értekezleten került rájuk sor. L. ua. 467. és 474—475. I.

¹¹⁹ Br. F. P. — 1919—1939. Első sorozat. V. köt. 1919. 896—897. I. Curzonhoz intézett jelentésében Crowe mellékeli a Clémenceau-jegyzék szövegét.

¹²⁰ Ua. V. köt. 1919. 896. I.

¹²¹ Ua. 897. I.

szatával is megelégedtek volna és kerültek mindent, ami az ellentéteknek nagyobb nyilvánosság előtt való feszegetését jelentette volna. Ezért javasolta Clémenceau, hogy tervezete megvitatását halasszák el. Valójában nemcsak elhalasztás történt, hanem a vitának zárt ülésre való áthelyezése is. A Legfelső Tanács december 6-án, miután néhány napirendi pontot elintézett, újból zárt értekezletre vonult vissza. Az öt nagyhatalom képviselőin kívül az értekezleten részt vett Dresel, az amerikai bizottság tagja is.¹²² Dresel jelenlétét az tette szükségessé, hogy beszámoljon Lersner német delegátussal folytatott megbeszéléséről és ismertesse a német álláspontot. Dresel információja alapján az a vélemény alakult ki, hogy a németek mégis csak aláírnak, tudomásulvéve, hogy a szóbanforgó kérdésben az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország szolidárisak.¹²³

Az amerikai közbenjárás, amelyről Crowe beszámol, korántsem történt egészen úgy, ahogyan azt francia és angol részről tudni vélték. Az újságok úgy informáltak a közvéleményt, mintha amerikai részről igen keményen kioktatták volna a németeket és az amerikai békedelegáció eleinte személyesen utasította volna Lersner német megbízottat, hogy írják alá a szerződést. A valóság ezzel szemben az — amint erről Polk a Lansinghoz küldött táviratában beszámol —, hogy Dresel felkereste Lersnert és igyekezett megértetni vele, hogy Németország részéről bölcsőbb, ha, tekintettel az elkerülhetetlenre, enged és közölte vele, hogy visszautasításuk rossz vért szülne az amerikai közvélemény körében.¹²⁴

Az Egyesült Államok magatartása korántsem volt és nem is lehetett egyértelmű. Egyrészt még nem zárult le teljesen a békeszerződés ratifikációja körüli vita és nagy volt az ellentét a végrehajtó hatalom feje, a demokراطapárti Wilson és a törvényhozó testületeket uraló köztársaságiak között. Felelős kormányzati körökben el akarták kerülni a látszatát a tegnapi szövetségesekkel való teljes szakításnak, bár az amerikai belpolitikai fejlődés fő tendenciája ebbe az irányba mutatott. Az Egyesült Államok párizsi delegációja különösen nehéz helyzetbe került, a francia közvélemény mérhetetlen csalódottsággal és elkeseredéssel látta, hogyan hagyja cserben a világháború fő haszonélvezője azt az országot, amely a háborúban nagy anyagi és vérvesztést szenvedett és Oroszország után a legnagyobb mértékben viselte el a német megszállás következményeit.

December elején egymást érték a szóbeli és írásos kérések, amelyek mind arra irányultak, hogy az amerikai küldöttség elutazásának elhalasztását kieszaközöljék. Clémenceau maga is több ízben fordult Polkhoz, az amerikai delegáció vezetőjéhez, könyörögve, a szó igazi értelmében megalázkodva. Maga is látja helyzetének megalázó voltát,¹²⁵ de úgy érzi, hogy mentenie kell, ami menthető. A kétségbeejtő szituációban kimondja a keserű igazságot is, és pedig azt, hogy az Egyesült Államok jelenlegi politikája nélkül Németország nem merészkedett volna oly messzire.¹²⁶

December 2-i levelében Clémenceau — a helyzet sürgető voltára való tekintettel — arra kéri Polkot, hogy kérését haladéktalanul továbbítsák

¹²² Br. F. P. — 1919—1939. Első sorozat. II. köt. 1919. 496. l. A zárt ülés menetéről Crowenak dec. 6-i távirata számol be.

¹²³ Uo. 496. l.

¹²⁴ F. R.—P. P. C. 1919. XI. köt. 689. l.

¹²⁵ Br. F. P. — 1919—1939. Első sorozat. V. köt. 1919. 1053. l. Clémenceau levele.

¹²⁶ Ua. 1053. l.

Washingtonba — ami meg is történt. Bár Lansing amerikai külügyminiszter arra akarta rávenni Wilsont, hogy tartsanak ki az amerikai béke delegáció elutazásának eredeti dátumánál,¹²⁷ a köztársasági elnök a három nappal való meghosszabbítás mellett döntött. Erről az amerikai béke delegáció vezetőjét még aznap értesítették,¹²⁸ jóváhagyva — utólagosan — a franciáknak tett ígéretet. A francia kormánykörökben uralkodó fejvesztettségre és kétségbeesésre jellemző, hogy amikor Polk Clémenceauval közölte, hogy elutazásukat — három nappal — elhalasztották, az „roppant hálás” volt.¹²⁹

Az Egyesült Államok magatartását befolyásolta az a körülmény is, hogy a várakozástól eltérően angol részről is a francia kérés teljesítése mellett foglaltak állást. Wilsonhoz intézett levelében, december 4-én, Lansing közli az elnökkel, hogy üzenetet kapott az angol nagykövettől, amelyben sürgetik az amerikai delegációnak Párizsban való maradását.¹³⁰ Az Egyesült Államok európai politikája aggasztja az angol politikai köröket is.¹³¹ Crowehez intézett levelében Curzon külügyminiszter megállapítja, hogy a franciaországi fejlemények riadalmat okoztak Londonban. A baj oka — szerinte — az amerikaiak hűtlenségében, a németek ellenállásában és a franciáknak engesztelhetetlen, esetenként kétségbeejtő magatartásában keresendő.¹³²

Nincs azonban olyan baj, amely valami haszonnal ne járna. Anglia szempontjából Franciaország szorult helyzetéből határozott előnyök származtak,¹³³ amelyet Curzon külügyminiszter nem mulasztott el kihasználni. Curzon az imperialistáknak ahhoz a szárnyához tartozott,¹³⁴ amely nyugalmat és egyensúlyt kívánt a kontinensen, hogy Anglia zavartalanul gyakorolhassa uralmát a tengereken s a gyarmatokon. Amidőn 1919 október végén sor került az angol kormány átalakítására, ez egyrészt határozott jobbrafordulást jelentett a belpolitikában, másrészt az eddiginél határozottabb imperialista irányvonalat a külpolitikában.¹³⁵ A kormányátalakítás folytán Balfour külügyminiszter utódja Curzon lett és ezzel az angol—francia együttműködés, amely eddig sem volt kifogástalan, az eddiginél nehezebb próbatétel elé került. Az Egyesült Államok várható távolmaradása után a franciáknak adott biztosítékok közül már csak Angliáé maradt. Franciaország részéről mindent elkövettek, hogy biztosítsák az angol—francia szövetség fennmaradását és ebben segítségre találtak azokban az angol politikai és diplomáciai

¹²⁷ F. R.—P. P. C. 1919. XI. köt. 684. l.

¹²⁸ Ua. 684—685. l.

¹²⁹ Ua. 685. l. L. Polk táviratát.

¹³⁰ Ua. 687. l.

¹³¹ Br. F. P. — 1919—1939. Első sorozat. IV. köt. 1919. 924. l. Curzon levele Derbyhez 1919. dec. 4-én.

¹³² Ua. 924. l.

¹³³ F. R.—P. P. C. 1919. XI. köt. 694. l. Polk is aggodalommal jegyzi meg egyik feljegyzésében, hogy az Egyesült Államok visszavonulásával az európai helyzet súlypontja Anglia javára tolódik el.

¹³⁴ *Harold Nicolson*: The last phase. 1919—1925. A study in post-war diplomacy. London, 1934.

¹³⁵ Maga a folyamat nem 1919 októberében kezdődött meg és nem is fejeződött be azzal. Az 1918 decemberi választás a konzervatívok és Lloyd George-féle (a konzervatívokkal együttműködő és azokhoz közelálló) liberális frakció győzelmét eredményezte. A Lloyd George által képviselt felemás politika a későbbiekben belpolitikailag és külpolitikailag egyaránt mind nagyobb akadályokba ütközött s az 1922 októberi választások megpecsételték sorsát.

körökben, amelyek nem becsülték le az újjáéledő német imperializmus és militarizmus veszélyét. Curzon észrevehetően nem kedvelte azokat az angol diplomatákat, akik Franciaország irányában megértőbb magatartást tanúsítottak.¹³⁶ Természetes, hogy nem nyerte meg Curzon tetszését Crowe szereplése a december 6-i zárt értekezleten, ahol — kisebb módosításokkal ugyan — de mégiscsak Clémenceau választát fogadták el. Amikor az angol kormányral — hozzájárulás céljából —¹³⁷ ismertették a tervezetet, annak befejező részét Londonban túlzottnak tartották és enyhítését javasolták. Számolva a franciák ellenállásával, Kerrt is Párizsba küldték, aki másnap Croweal együtt Clémenceauval tárgyalt. Így született meg a kompromisszumos megoldás,¹³⁸ majd december 8-án elkészült a végleges szöveg, amelyet a másnapi sajtó közölt a nyilvánossággal.

*

Amidőn amerikai részről hozzájárultak ahhoz, hogy a Párizsban időző békedelegáció három nappal kitolja elutazásának az időpontját, egyes körökben még bíztak abban, hogy valamiféle csoda folytán a németek meggondolják magukat és engedni fognak. Ennek a valószínűsége azonban igen kicsi volt. Igaza volt Polknak, amikor december 4-én azt írta Lansingnak, hogy majdnem semmi a valószínűsége annak, hogy a németekkel dűlőre jutnak eddig.¹³⁹ A keddi nap, december 9-e elkövetkezett anélkül, hogy a németekkel való alkudozás előbbre haladt volna. December 9-én az amerikai küldöttség elutazott és ezzel a szövetségesek közötti szakítás — nem titkolható tényné vált. A lényegen az sem változtatott, hogy a továbbiakban az Egyesült Államok franciaországi nagykövete, Wallace résztvett a Legfelső Tanács ülésein, mint megfigyelő.¹⁴⁰ Franciaország elvesztette a „sécurité” egyik garانتálóját, az Egyesült Államokat. A támadások a sajtóban és parlamentben Clémenceau ellen szaporodtak, a francia érdekek elárulásával vádolták.¹⁴¹ Clémenceauék oly módon igyekeztek a helyzetükön segíteni, hogy egyrészt úgy tüntették fel a dolgot, mintha az Egyesült Államokban még valami fordulat lenne várható, másrészt erősebben hangsúlyozták az angol-francia szövetség megingathatatlan voltát. Clémenceau még arra is vállalkozott, hogy ennek demonstrálása érdekében elfogadja az angol meghívást és Londonba menjen.

A londoni értekezlet december 10-én kezdődött. Első napján, december 11-én francia részről Lloyd Georgenak memorandumtervezetet¹⁴² nyújtották át, amely közös angol-francia álláspont kifejtését tartalmazta volna a Lodge-féle fenntartásokkal kapcsolatban. A memorandum december 13-án

¹³⁶ Br. F. P. — 1919—1939. Első sorozat. IV. köt. 1919. 925. l. Crowenak a francia helyzetről írott jelentéseit l. ua. V. köt. 1919. 877—879., 1052. l.

¹³⁷ Ua. II. köt. 1919. 496—498. l.

¹³⁸ Ua. II. köt. 1919. 498. l.

¹³⁹ F. R.—P. P. C. 1919. XI. köt. 688. l. Kedd, 1919. dec. 9-e volt az amerikai delegáció elutazásának végső határideje.

¹⁴⁰ Ua. XI. köt. 697—698. l.

¹⁴¹ Br. F. P. — 1919—1939. Első sorozat. V. köt. 1919. 864., 892—893. l. Előzményeket lásd uo. 574. és 577. l.

¹⁴² Ua. II. köt. 1919. 735. l.

került az értekezlet elé,¹⁴³ de Lloyd George megjegyzései után¹⁴⁴ levették a napirendről. Lloyd George utalt Grey december 6-i, 8-i és 12-i levelére, amelyek világosan mutatták, hogy az elnök és a szenátus között rendkívül kiéleződött helyzetben minden külső beavatkozás csak ronthat Wilson helyzetén és még merevebbé tenné a szenátus többségét.¹⁴⁵

Mindezek után egy bizonyos volt: az Egyesült Államokra a jövőben sem lehet számítani, Anglia és Franciaország csak saját erejére, kettőjük összehangolt akciójára számíthat. Ennek jegyében ült össze — többek között — a londoni értekezlet,¹⁴⁶ amely nem volt teljesen eredménytelen és végső fokon hozzájárult ahhoz, hogy Anglia és Franciaország — az Egyesült Államok távolmaradása ellenére — kierőszakolják a békeszerződés életbelépését. Az értekezlet ugyanakkor megmutatta, hogy angol-francia viszonylatban a helyzet 1919 júniusához viszonyítva romlott. Londonban is csak Clémenceau sürgetésére és nagy angol ellenállás után sikerült biztosítani Foch megbízatását annak a közös felelős katonai szervnek az élén (Interallied Military Commission), amelynek hatáskörébe tartozott a német békeszerződéssel kapcsolatos katonai ügyek intézése.¹⁴⁷ A Foch megbízatásával kapcsolatos vita megmutatta, hogy Anglia mindenképpen meg akarta akadályozni, hogy Franciaország — Németország ellenállására és a békeszerződés adta jogokra hivatkozva — egyedül és önkényesen járjon el, biztosítva ezáltal európai hegemoniáját.¹⁴⁸ Éppen ezért Foch hatáskörét — angol kérésre — korlátozták, a közös katonai bizottság feladata inkább az erő fitogtatása lett. Franciaországnak nagy érdeke fűződött ahhoz, hogy lehetőleg titokban maradjanak a Németország elleni fellépés politikai és katonai gyengéi. Amidőn a Legfelső Tanács zárt ülésén (december 4.) a katonai terveket Foch marsall ismertette, igen határozottan és magabiztosan igyekezett szerepelni. Kijelentette, hogy módjában áll jó feltételek között végrehajtania a júniusban kidolgozott katonai akciót, amelynek annak idején már a lehetősége is a békeszerződés aláírására

¹⁴³ Ua. 753. I. A francia delegáció memoranduma azt kívánta volna bizonyítani, hogy a Lodge által javasolt fenntartások 2—3 kivétellel elfogadhatók lennének. Így akarták lehetővé tenni a békeszerződésnek a szenátus által való ratifikálását. (L. Br. F. P. — 1919—1939. Első sorozat. II. köt. 1919. 766—770. I.). A javaslat naiv módon, illetve inkább naivitást színélve, figyelmen kívül hagyta, hogy az inkriminált pontok (a 6., 8. és 12.) éppen azok voltak, amelyekkel kapcsolatban az amerikai imperialisták legagresszívabb szárnya nem volt hajlandó alkudozásokba bocsátkozni. A Lodge-féle rezervációk 6-ik pontja a békeszerződés 156., 157., 158-ik cikkeit érintette, melyek Shantung sorsával foglalkoztak. — A békeszerződés idevonatkozó rendelkezései sértették az amerikai imperializmusnak a Távol-Keleten, illetve Kínában való érdekeltségeit. A 8-ik rezerváció az ellen foglalt állást, hogy a Jóvátételi Bizottságnak joga legyen ahhoz, hogy beavatkozhassék — az amerikai szenátus hozzájárulása nélkül — az Egyesült Államok és Németország közötti gazdasági kapcsolatokba. A 12-ik rezerváció veszélyeztetettnek látta a békeszerződés 296., 297. cikkei, valamint a hozzájuk kapcsolódó függelékek, továbbá más cikkek s függelékek elfogadása esetén az amerikai tulajdonosoknak, hitelezőknek Németországban levő tulajdonát, érdekeltségeit, követeléseit stb. Mindkét rezerváció szabad kezét kívánt biztosítani az Egyesült Államok számára Németország irányában.

¹⁴⁴ Ua. 754. I.

¹⁴⁵ Br. F. P. — 1919—1939. Első sorozat. V. köt. 1919. 1054—1059. I.

¹⁴⁶ Ua. II. köt. 1919. 727—784. I.

¹⁴⁷ Ua. II. köt. 1919. 783. I.

¹⁴⁸ Ua. 754—756. I. A tárgyalásokról érdekes és közvetlen hangú beszámolót l.: *Mordacq*, id. mű, IV. köt. 227—230. I.

bírta a németeket.¹⁴⁹ Clémenceau igen hálás volt Fochnak a magabiztos fellépéséért, amely segítette abban, hogy leküzdje a Legfelső Tanács egyes tagjainál mutatkozó tétovázást és ingadozást. Foch helyzetét erősítette az a körülmény, hogy hivatkozhatott az angol katonai erők vezetőjének, Wilson marsallnak az egyetértésére, aki maga is újabb katonai fellépés mellett kardoskodott, lenézően elítélve a „civil” államférfiak engedékeny politikáját. Wilson marsall december 5-én érkezett Párizsba, hogy megbeszéléseket folytasson Foch-sal. Jellemző és nem véletlen, hogy Foch és Wilson marsallok egymás között másképpen vélekedtek, mint a nyilvánosság előtt. Wilson szerint¹⁵⁰ mindketten egyetértettek abban, hogy nem áll rendelkezésükre elég katonai erő ahhoz, hogy Németországot — végső esetben — fegyverek segítségével kényszerítsék engedelmességre.¹⁵¹ Foch hangsúlyozta, hogy nemcsak a jelenlegi helyzetet, de a jövőt is nagyon súlyosnak tartja, mert Németország — az Egyesült Államok politikája folytán — új erőre fog kapni.

Háromnapi franciaországi tartózkodás után Wilson marsall visszatért Londonba és informálta Lloyd Georgeot, miszerint Foch véleménye szerint nincs meg a lehetősége annak, hogy Németország ellen nagyobb szabású katonai akciót kezdjenek. Az angol kormány különben is ellene volt a Németország elleni katonai akciónak, amint a londoni tárgyalások alkalmával ezt Lloyd George Clémenceaunak a tudtára is adta. Ha mindezt kiegészítjük azzal az utasítással, amelyet december 6-án küldött Lansing Polkhoz, úgy teljessé válik a kép. Az amerikai külügyminiszter tudatta a párizsi békedelegáció vezetőjével, hogy amennyiben — tekintettel Németország újabb visszautasítására — megtorló lépésekre kerülne sor, az Egyesült Államok azokban nem vehet részt, akár katonai, akár gazdasági jellegűek legyenek azok.¹⁵²

Foch magatartása kettősségének a kulcsa — többek között — abban keresendő, hogy a francia militaristáknak (és a velük egy húron pendülő szélső jobboldali irányzatoknak) érdekükben állott, hogy a népszerűtlen feladatokat a mérsékeltbb polgári pártok képviselői végezzék el. A radikális-párti Clémenceau a háború folyamán elsőrendű szolgálatokat tett a francia imperializmusnak, de a győzelem után — bel- és külpolitikai szempontból — funkciója kezdett feleslegessé válni. Clémenceau politikai irányvonala a francia imperializmus agresszív szárnyát nem elégítette ki és népszerűtlenségét csak fokozta az amerikai garancia semmivé válása és az angol biztosíték halványodása. A Clémenceau ellen irányuló, mind hevesebbé váló támadások nem személyének szóltak, hanem annak a külpolitikai orientációnak, amelyet képviselt.¹⁵³ Clémenceau Franciaország biztonságát, a „sécurité”-t az Egyesült

¹⁴⁹ *Mordacq*, id. mű, IV. köt. 208. l.

¹⁵⁰ *C. F. Calwell*: Die Tagebücher des Feldmarschalls Sir Henry Wilson. 375. l.

¹⁵¹ Ua. 374. l.

¹⁵² F. R. — P. C. 1919. XI. köt. 692. l. Dec. 8-án Polk tudatja az utasítás tudomásulvételét. Uo. 700. l.

¹⁵³ Ua. VI. köt. 144. l. Közvetlenül a békeszerződés aláírását megelőző hetekben, Wilsonnal és Lloyd Georgezal folytatott heves viták egyike alkalmával Clémenceau érzékeltetni kívánta partnereivel, hogy milyen nehéz helyzetben van otthon és felhívta szövetségeseinek figyelmét arra, hogy külpolitikájának kudarca súlyosan kihat majd Anglia és az Egyesült Államok helyzetére is. A Négyek Tanácsának 1919. jún. 2-i üléséről szóló jegyzőkönyv erről a következőkben számol be: „Politikája (Clémenceau-é; megjegyzés tőlem — Zs. L.), amint a nemzetgyűlésben is kijelentette, fenn akarja tartani Nagy-Britanniával és az Amerikai Egyesült Államokkal való tökéletes egyetértést (entente). Látja ennek a politikának a nehézségeit... Mindamellet

Államok és Anglia garanciáitól tette függővé — ezzel együttjáró komoly engedmények árán.¹⁵⁴ Éppen ezen engedményektől és Franciaország önálló, nagyhatalmi, imperialista politikájának ezekből fakadó korlátozásától tartott Poincaré, Clémenceau egyik legkíméletlenebb ellenfele.¹⁵⁵ Poincaré ideje még nem érkezett el, bár az általa képviselt politikai irányzat hatalomra kerülésének a feltételei már érlelődtek. Az 1919. november 16-i nemzetgyűlési választások a jobboldali és szélső nacionalista pártok koalíciójának, a „nemzeti blokk”-nak a győzelmét eredményezték. Clémenceau pártja, a francia politikai élet hagyományos középpártja, a radikális párt, mandátumainak a felét elvesztette. A választások kimenetelét megpecsételte Clémenceau sorsát és még nehezebbé tette helyzetét hátralevő miniszterelnöksége idején. Clémenceau-nak a Legfelső Tanács ülésein és a londoni értekezleten számolnia kellett a francia belpolitikai helyzet rendkívül gyors jobbratolódásával és ennek közvetlen kihatásával a külpolitikára. Mentenie kellett azt, ami menthető és Londonból a francia—angol együttműködés biztató reménységével kellett hazatérnie.¹⁵⁶

1919 decemberében az angol és francia entente-nak még volt annyi ereje, hogy Németországot — végül is — a békeszerződés életbeléptetésére kényszerítse. A Legfelső Tanács december 16-i ülésén¹⁵⁷ ismertették a németeknek két nappal azelőtt beérkezett jegyzékét, amelyben az eddigi legfőbb ellenvetéseket — az Egyesült Államok távolmaradását — elejtik és különböző engedmények fejében hajlandónak mutatkoznak a feltételek elfogadására és a békeszerződés életbelépésének a biztosítására. Német felelős körökben tisztában voltak azzal, hogy nincs elég erejük ahhoz, hogy akár egyedül Franciaországgal kenyértörésre vigyék a dolgot.¹⁵⁸ Ugyanakkor nem maradt titokban előttük, hogy a tegnapi szövetségesek, Franciaország, Anglia és az Egyesült Államok között mennyire meglazult a szövetségi viszony és azt a maguk érdekében — maximálisan — ki akarták használni. Innen a további huzavona december második felében.

az volt a politikája, hogy az antant mellett álljon. Ezért hevesen támadták. Ha arra kényszerülne, hogy lemondjon tisztségéről, kollégái sokkal nagyobb ellenállással találják magukat szembe.”

¹⁵⁴ Az angol és amerikai szövetségesekben való csalódást és az abból fakadó keserűséget tükrözik Clémenceau visszaemlékezései a „Grandeurs et misères d'une victoire” (Paris, 1930) c. könyvében. A Clémenceau-féle (és Tardieu által támogatott) politika igazolását kívánja adni *André Tardieu*: La paix (Paris, 1921) c. könyve. — L. még a francia nemzetgyűlés 1919. szept. 2-i és 1923. nov. 23-i üléseit (Documents aux négociations concernant les garanties de la sécurité... Id. mű, 61—89. és 246—266. l.) — Clémenceau politikájáról a kortárs visszaemlékezését tartalmazza *Jean Martet*: M. Clémenceau and the Versailles Treaty c. előadása (Journal of the Royal Institute of International Affairs. 1930. nov. 782—800. l.).

¹⁵⁵ *G. Clémenceau*, id. mű, 200—201. l. — Clémenceau leírja, hogy amikor 1919 tavaszán tudatta Poincaréval, hogy angol részről katonai garanciát ajánlottak fel Franciaországnak és ehhez az Egyesült Államok csatlakozása is várható, Poincaré nem volt elragadtatva. Nem válaszolt, ami nála rendszerint a helytelenítés jele volt. — L. még Poincaré levelét (1919. ápr. 28.) Clémenceau-hoz. Documents relatifs aux négociations concernant les garanties de la sécurité... Id. mű, 45—47. l.

¹⁵⁶ *Br. F. P.* — 1919—1939. Első sorozat. II. köt. 1919. 754. l. A dec. 13-i megbeszélésen Clémenceau hangsúlyozta: „A fő kérdés Németország és közöttünk, vagyis Franciaország és Nagy-Britannia között van. A szerződés rendelkezései alkalmazásának kell leginkább lekötnie a konferencia figyelmét.”

¹⁵⁷ *F. R.* — *P. P. C.* 1919. IX. köt. 559—561. l.

¹⁵⁸ *Br. F. P.* — 1919—1939. Első sorozat. V. köt. 1919. 921—922. l. L. II. Stuart jelentését Curzonhoz (1919. dec. 16.).

A december 14-i német választ a Legfelső Tanács december 22-i ülése megtárgyalta.¹⁵⁹ A delegációk vezetői vita után szűkebb értekezletre vonultak vissza, ahol elfogadták a Németországhoz intézendő választervezet szövegét, valamint a jegyzék átadásakor elmondandó szóbeli közlés téziseit. A választ-jegyzék első szakasza meglegedéssel állapítja meg, hogy német részről is magukévá tették azt az álláspontot, hogy az Egyesült Államok távolmaradása nem érintheti a békeszerződés érvényességét és nem zárja ki annak életbelépését.¹⁶⁰ Másnap, december 23-án Dutasta, a békekonferencia főtitkára fogadta a német delegáció vezetőjét, Lersnert, átadta neki a Legfelső Tanács jegyzékét, felkérte, hogy olvassa el, majd a Legfelső Tanács utasítása értelmében megtette szóbeli megjegyzéseit. Ismertette, hogy tekintettel Németország nehéz gazdasági helyzetére, a szövetséges és társult hatalmak mérsékeltek gazdasági jellegű követeléseiket. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy szó sem lehet a november 1-i és december 8-i jegyzékek módosításáról és a jegyzőkönyvet az eredeti fogalmazásában kell aláírni.¹⁶¹ A német küldötteket észrevehetően kellemetlenül érintette a válasz és — a kormányukkal való előzetes megbeszélés fontosságára hivatkozva — újból meg akarták szakítani a tárgyalásokat. Még aznap azonban meggondolták magukat¹⁶² és a megbeszélések folytatódtak. December 26-án Lersner tudatta Dutastával a német kormány választát a december 22-i jegyzékre,¹⁶³ a német ellenvetések ezúttal már csak részletkérdésekre korlátozódtak. A Legfelső Tanács december 30-i ülésén már a ratifikációs okmányok letétbehelyezésének az időpontjával foglalkoztak. Elhatározták, hogy a békekonferencia főtitkára megérdeklődik a német delegáció vezetőjénél: fel tudnak-e készülni a ratifikációs okmányok jegyzőkönyvének aláírására 1920. január 5-én. Amennyiben ez a dátum túl korai lenne, úgy a ratifikációs okmányok letétbe helyezésére január 7-én, vagy legkésőbb január 8-án kerülne sor.¹⁶⁴

*

A német huzavona a vége felé járt, de még az utóbbi napokban sem ért véget.¹⁶⁵ Erről tanúskodik a Legfelső Tanács 1920. január 3-i jegyzőkönyve is. Német részről a leggyengébb ellenállás irányát — a keleti határokkal kapcsolatban vélték felfedezni. 1920. január 8-áról keltezett jegyzékükben¹⁶⁶ a németek újból felvetik az Egyesült Államok részvételének a kérdését — Memellel és Danziggal kapcsolatban. A békeszerződés 99. és 100-ik cikke értelmében ugyanis Németországnak le kellett mondania Memel és Danzig területén gyakorolt szuverénitására — egyelőre — a szövetséges és társult hatalmak javára. Minthogy az Egyesült Államok nem ratifikálta a békeszerződést, ezirányú jogát, illetve kötelezettségét nem tudta gyakorolni. Német részről ebbe kapaszkodtak bele — nagyon is nyilvánvaló céllal. Németország ugyanis később arra hivatkozhatott volna, hogy a békeszerződést nem fogadta el véglegesen és amennyiben az Egyesült Államok azt végleg

¹⁵⁹ Ua. II. köt. 1919. 583—586. l.

¹⁶⁰ Ua. 586. l.

¹⁶¹ Ua. 591—593., 601—602. l.

¹⁶² Ua. 601. l.

¹⁶³ Ua. 604—607. l.

¹⁶⁴ Ua. 635. l.

¹⁶⁵ Ua. 670—675. l.

¹⁶⁶ Ua. 720—721. l.

nem ratifikálja, jogában áll kétségbevonni annak érvényességét.¹⁶⁷ Az újabb német akadékoskodással a Legfelső Tanács 1920. január 9-i ülése¹⁶⁸ foglalkozott és jelentéktelen módosításokkal el is fogadta a Németországhoz intézendő válasz tervezetét.¹⁶⁹ A válasz tisztázza az Egyesült Államok távolmaradásából adódó jogi helyzetet, majd újból leszögezi, hogy a német kormány-nak nincs alapja ahhoz, hogy arra való hivatkozással, hogy az Egyesült Államok nem vesz részt a ratifikációs okmányok első letétbehelyezése aktusában, kétségbevonja a szerződés bármely rendelkezését vagy cselekvési szabadságot tartson fel magának, tekintettel az Egyesült Államok távolmaradására. Attól a pillanattól kezdve, hogy az okmányok kicseréléséről szóló első jegyzőkönyv elkészült, a szerződés kötelező valamennyi aláíró fél számára.¹⁷⁰

Németországnak az Egyesült Államok távolmaradása ellenére sem sikerült megakadályoznia tehát a békeszerződés életbelépését. Anglia, Franciaország és Olaszország együttes fellépése — ellentéteik dacára — elég hatékonyan bizonyult a békeszerződés életbelépésének a biztosítására. A Legfelső Tanács 1920. január 9-i ülésén¹⁷¹ megállapodtak a jegyzőkönyv és a ratifikálási okmányok letétbe helyezéséről szóló jegyzőkönyv aláírásának rendjében és annak ünnepélyes aktusát január 10-ére tűzték ki. 1920. január 10-én Párizsban aláírták a ratifikációs okmányok letétbe helyezéséről szóló első jegyzőkönyvet és ezzel a békeszerződés életbeiepett.

Három nappal később, 1920. január 13-án az Egyesült Államok külügy-minisztériuma a következő jegyzéket intézte a német kormányhoz: „Az Egyesült Államok kormánya a fegyverszünetet továbbra is teljes érvényűnek és életben levőnek tekinti az Egyesült Államok és Németország között, annak ellenére, hogy a ratifikációs okmányok letétbehelyezése 1920. január 10-én megtörtént Párizsban.”¹⁷²

Ezzel az Egyesült Államok — a német kérdésben — külön útra lépett. Ez korántsem jelentette azt, mintha az Egyesült Államok legszélső imperialista körői nem kívánták volna Németország gúzsbakötésének tartós voltát. Ellenkezőleg — túl kevésnek tartották a Wilson-féle külpolitika alapján elért eredményeket. Biztosítani kívánták a német versenytárs legyőzéséből adódó valamennyi előnyt oly módon, hogy az Egyesült Államok számára ugyanakkor fenntartsák a teljes mozgási szabadságot a tegnapi szövetségesek irányában — sőt azok ellenére is.¹⁷³

A helyzet ilyenén alakulása — többek között¹⁷⁴ — kedvező feltételeket teremtett a legyőzött, de meg nem semmisített imperialista Németország számára és nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a közeli években újra megerősödjék és 1923 folyamán az első nagyobb kísérletet tegye ereje kipróbálására.

ZSIGMOND LÁSZLÓ

¹⁶⁷ Ua. 716. l.   ¹⁶⁸ Ua. 715—717. l.   ¹⁶⁹ Ua. 721—722. l.   ¹⁷⁰ Ua. 721—722. l.

¹⁷¹ Ua. 714. l.

¹⁷² F. R.—P. P. C. 1919. XIII. köt. 738. l.

¹⁷³ Vö. Zsigmond László: Németország hatalmi törekvéseinek összefüggése és gazdasági meghatározottsága az imperializmus korszakában. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője. 1956. 1—2 sz. 25—27. l.

¹⁷⁴ Többek között, mert nem lehet figyelmen kívül hagyni egyrészt Anglia és Franciaország kormányköreinek a felelősségét, másrészt Németország belső fejlődésének a szerepét sem, különös tekintettel arra, hogy a versaillesi békeszerződés érintetlenül hagyta a német imperializmus és militarizmus gazdasági, társadalmi, politikai és eszmei alapjait. A jelen cikk csupán része egy nagyobb tanulmány sorozatnak, mely éppen a fenti kérdésekkel kíván foglalkozni.

A DEMOKRATIKUS TÖMEGMOZGALOM KIBONTAKOZÁSA ÉS A NÉPI, FORRADALMI SZERVEK MEGALAKULÁSA A FELSZABADULT MAGYARORSZÁGON

*Az antifasiszta tömegmozgalom a második világháború
befejezése után*

A második világháború befejezése után a fasiszmus elleni harcban Európa szerte létrejött demokratikus nemzeti egységfrontok és azok különböző elnevezés alatt működő forradalmi szervei: a nemzeti bizottságok, nemzeti tanácsok, felszabadítási bizottságok stb., amelyeknek hatalmas szerepük volt a tömegek mozgósításában a német fasiszta megszállók és csatlósaik ellen, válaszára jutottak.

Franciaországban és Olaszországban éppenúgy mint Csehszlovákiában és Bulgáriában, valamint a fasiszta iga alól felszabadított többi országban sorsdöntő módon vetődött fel a kérdés, hogy milyen útra lépnek ezeknek az országoknak a népei. Fennmarad-e továbbra is a monopólióke uralma, a reakció burzsoá államgépezet avagy a dolgozó nép hatalmának a megteremtése, a szocializmus megvalósítása felé indul meg a fejlődés? A kommunista pártok, amelyek a legtöbb áldozatot hozták a fasiszmus elleni küzdelemben, s ezáltal a széles dolgozó tömegek bizalmát és támogatását nyerték meg, a fejlődést a fináncióke hatalmának a megtörése és a dolgozó nép hatalmának a megteremtése felé hajtották. Ennek megfelelően arra vették az irányt, hogy a fasiszmus elleni harcban létrejött népi forradalmi szerveket megőrizték és azokra alapozva egy gyökeresen új, demokratikus, népi államgépezetet hozzanak létre.

A Francia Kommunista Párt, amely az ellenállási harcokból mint az ország legnagyobb és legerősebb pártja került ki, a megyei és helyi felszabadítási bizottságokra, az üzemi bizottságokra, a franktirőr- és partizánosztatokra s a dolgozó nép más nagy tömegszervezeteire támaszkodva indította meg a harcot a francia monopólióke és reakció ellen. 1945 tavaszán ült össze Franciaországban a megyei felszabadítási bizottságok I. kongresszusa, amely a Nemzeti Tanácskozás kongresszusának összehívását határozta el. A Nemzeti Tanácskozás állást foglalt amellett, hogy a háború utáni Franciaország politikai életében fenn kell tartani a felszabadítási bizottságokat, ezenkívül — kibővítve és felfrissítve — az Ellenállás Nemzeti Tanácsát is¹.

Egyébként a népi szervek és elsősorban a felszabadítási bizottságok létjogosultságát, szerepét a háború utáni Franciaországban maga az élet is számtalan formában igazolta. A felszabadított területeken a megyei és helyi felszabadítási bizottságok a nép tömegeire támaszkodva láttak hozzá elsőnek a gazdasági és politikai élet újjáélesztéséhez. Ők vállalták a közigazgatási

¹ V. V. Ljubimova: Franciaország gazdasága és a francia dolgozó tömegek helyzete. Bpest, Szikra. 93—94. 1.

hatóságok minden funkcióját, fenntartották a rendet, megindították a termelést, megszervezték az élelmiszerellátást, felelősségre vonták az együttműködőket, a vichysta és petainista árulókat². Olaszországban már 1944 nyarán a partizánok egész övezeteket szabadítottak fel, ahol a nép bizalmától és támogatásától kísérve a nemzeti felszabadító bizottságok vették át a politikai hatalmat és a helyi lakosság harcos, antifasiszta képviselőiből ún. *giuntákat* hoztak létre, amelyek a végrehajtó szerv szerepét töltötték be³. A nemzeti felszabadító bizottságok és a giunták gondoskodtak a partizánalakulatok ellátásáról, megszervezték a termelést, a közellátást, a közbiztonságot, bevezették a progresszív adózást, megalakították a néptömegek demokratikus szerveit, leszámoltak a hazaárulókkal, egyszóval a népi demokratikus rend alapjait vetették meg⁴. A német és olasz fasiszták dühös próbálkozásai, hogy eltiporják az olasz nép mind nagyobb méreteket öltő szabadságharcát, sorra csődöt mondtak.

„A német és olasz fasiszták terve azért vallott kudarcot — írja Luigi Longo, a partizánharcok egyik kommunista vezetője —, mert a megbénult és ingadozó ellenséges hatalommal a nép szembeállította a maga tényleges hatalmát, amelyet a Nemzeti Felszabadító Bizottságok képviseltek...”⁵.

Az 1945 áprilisi felkelés során a helyi nemzeti felszabadító bizottságok vezették a nép harcát és vették át a hatalmat a felszabadított városokban és községekben. A fasiszták kiverése után Észak-Olaszország Nemzeti Felszabadító Bizottsága egész Észak-Olaszországban kezébe vette az állami és közigazgatási hatalmat és parancsára végezték ki a partizánok Mussolinit is.

A nyugati országokban azonban annak ellenére, hogy a fasiszmus elleni harcban létrejött népi, forradalmi szervek fényesen megállták a helyüket és a felszabadulás után a dolgozó nép legszélesebb tömegeinek támogatásától és bizalmától kísérve, mint egy gyökeresen új, demokratikus népi hatalom helyi szervei felbecsülhetetlen értékű munkát végeztek, a fejlődésnek ez az iránya megrekedt.

Az angol—amerikai imperialisták által támogatott de Gaulle, valamint Badoglio és Bonomi kormányai Franciaországban és Olaszországban hadjáratot folytattak a népi, forradalmi szervek tevékenységének megakadályozására és végső soron feloszlításukra törekedtek. Ezek a kormányok a törvényesség helyreállításának jelszavával leváltották funcióikból a népi, forradalmi szervek által kinevezett tisztviselőket, feloszlatták a partizánokból alakult karhatalmi szerveket, megszüntették a tisztogató bizottságok tevékenységét, és mindenekelőtt a régi államgépezetet állították vissza.

Az angol—amerikai imperialisták támogatásával a degaulleisták, a MRP, a jobboldali szocialisták Franciaországban, a kereszténydemokraták és liberálisok Olaszországban, valamint a többi pártok, amelyek a demokratikus nemzeti egységfront jobbszárnyát képezték, csapást csapás után mértek a kibontakozó népi demokratikus forradalom hatalmi szerveinek csíráira, a fasiszmus

² Uo. 72—73. 1.

³ 1944 nyarán már 15 felszabadított övezet volt Olaszországban. Pl. Friuli szabad övezetének Nemzeti Felszabadító Bizottsága és Giunta-kormányja 37 község kötelékébe tartozó 160 lakótelepet és 2500 km² felszabadított terület ellenőrzött. (Luigi Longo: Az olasz nép harca a felszabadulásért. Bpest, Szikra, 1953. 259. 1.)

⁴ Luigi Longo: Az olasz nép harca a felszabadulásért, 267—273. 1.

⁵ Uo. 308. 1.

elleni harcban létrejött szervekre. A koncentrált támadások tüzeiben az antifasiszta harcban létrejött népi, forradalmi szervek működése, amelyhez a dolgozó tömegeknek annyi reménye és törekvése fűződött, lehetetlenné vált és rövidesen feloszlatták ezeket a szerveket⁶.

Homlokegyenest másképpen ment végbe a népi, forradalmi szervek fejlődése azokban a kelet-európai országokban, amelyeket a Szovjet Hadsereg szabadított fel. Ezekben az országokban a demokratikus nemzeti egységfront alapját és gerincét képező népi erők a munkásosztály, a kommunista párt vezetésével szabadon bontakozhattak ki a fasiszmus leverése után és megindították a forradalmi átalakulások sorát, amelyek a proletárdiktatúra megteremtéséhez, a szocializmus alapjainak lerakásához vezettek.

Ezekben az országokban a német fasisztákkal kollaboráló reakciós, burzsoá államgépezet részben széthullott a Szovjet Hadsereg csapásai alatt, részben pedig, helyi viszonylatban, kezdettől fogva a népi szervek ellenőrzése alá került, illetve a régi közigazgatási szervek helyébe léptek a népi szervek, mint az új, népi demokratikus államhatalom hordozói. Így pl. Csehszlovákiában a kommunista párt által javasolt és 1945. április 4-én kihirdetett „kassai kormányprogram” a nemzeti bizottságokat helyi államhatalmi szervekké nyilvánította és az új, népi demokratikus közigazgatás alapjaivá tette. A régi, reakciós járási főnökök és jegyzők helyére a nép választott képviselői kerültek és ezzel a dolgozó nép számára először vált lehetővé, hogy a nemzeti bizottságok útján tevékenyen résztvehessen a közigazgatásban.

„Minden felszabadított községben választatok nyomban helyi nemzeti bizottságot és minden felszabadított járásban járási nemzeti bizottságot — írja a Csehszlovák Kommunista Párt 1945 áprilisi kiáltvány. — Legjobb képviselőiteket, — akik megállták a helyüket a megszállók és árulók elleni harcban és akik igazi demokraták — küldjétek a nemzeti bizottságokba . . . A nemzeti bizottságok, amelyek a maguk hatáskörében az egész közigazgatást irányítják, az új demokratikus köztársaság alapjai.”⁸

Bulgáriában az 1944. szeptember 9-i antifasiszta felkelés után a hatalom a Kommunista Párt vezetése alatt álló Hazafias Arcvonalban tömörült munkások, parasztok, iparosok, haladó értelmiségiek harci szövetségének a kezébe került. Már a felkelés napjaiban a Hazafias Arcvonal helyi bizottságainak alapján kezdtek felépülni az új népi hatalom szervei. A népi demokratikus államhatalom országos kiépülése után, amely Bulgáriában gyors ütemben már közvetlenül a felszabadulás után ment végbe, a Hazafias Arcvonal helyi bizottságai mint a széles dolgozó tömegek átfogó társadalmi-politikai szervei töltötték be továbbra is nagy szerepet⁹.

A kelet-európai országokban tehát a fasiszmus elleni harcban létrejött népi, forradalmi szervek a felszabadulás után továbbra is fennmaradtak és akár államhatalmi funkciókat töltöttek be, akár mint társadalmi-politikai szervek működtek, kifejezői voltak a dolgozó tömegek érdekeirek, törekvéseinek és a proletárdiktatúra kivívása, a szocialista forradalom felé hajtották a fejlődést.

⁶ V. V. *Ljubimova*: Franciaország gazdasága és a francia dolgozó tömegek helyzete, 83, 84, 89. l. és *Luigi Longo*: Az olasz nép harca a felszabadulásért, 31, 32, 33. l.

⁸ *Klement Gottwald*: Válogatott cikkek és beszédek. Bpest. Szikra, 1951. 165 l.

⁹ *Konsztantyinov*: A bolgár népköztársaság. Bpest, Szikra. 1950. 225—227. l.

Az antifasiszta tömegmozgalom kibontakozását gátló tényezők Magyarországon

Amikor a fentiekben, habár rendkívül vázlatosan is, európai viszonylatban igyekeztünk képet adni a néptömegek antifasiszta harcának során létrejött népi, forradalmi szervek szerepéről, valamint fejlődésük különböző útjairól, az a cél vezetett bennünket, hogy ilymódon közelebb jussunk a magyar viszonyok között kialakult antifasiszta tömegmozgalom és nemzeti bizottságok jellegzetes vonásainak mélyrehatóbb megértéséhez és magyarázatához. Világosan kell látnunk, hogy milyen tényezők hátráltatták dolgozó népünk demokratizmusának, a széles tömegekre kiterjedő, cselekvő antifasiszta állásfoglalásának kifejlődését és milyen okok játszottak közre, hogy a magyar nemzet, mely világviszhangot keltő dicsőséges szabadságharcok és forradalmak tüzeiben tett tanúbizonyosságot szabadságszeretetről forradalmi bátorságáról, a második világháborúból Hitler utolsó csatlósaként került ki és felszabadulásához, a kommunisták és hazafiak hősie erőfeszítései ellenére, csak csekély mértékben tudott hozzájárulni. Úgy gondoljuk, hogy amikor a magyar népi, forradalmi szervek megalakulásának körülményeit vizsgáljuk és megállapítjuk, hogy eltekintve egyes szórványos kezdeményezésektől és eltérően sok más országtól, azok csak a *felszabadulás után* jöttek létre, ezt meg kell magyaráznunk és így elkerülhetetlenül meg kell kísérelnünk választ adni a fenti kérdésekre is.

Ennek a tanulmánynak a keretében természetesen ezeknek a fölöttébb bonyolult és messzeágazó kérdéseknek a kifejtésére, elemzésére nem vállalkozhatunk. Csupán röviden érintjük őket.

Ha egy visszapillantást vetünk a felszabadulást megelőző történelmi korszakokra, azokra a tényezőkre, amelyek hosszú időn keresztül meghatározták a magyar nemzet fejlődését és kialakították azokat a társadalmi és politikai viszonyokat, amelyek között a dolgozó magyar nép nemzedékei éltek, meg kell állapítanunk, hogy azok távolról sem voltak kedvezőek a néptömegek demokratizmusának, politikai öntudatának a kifejlődésére. Az évszázados idegen, Habsburg elnyomás, a leverett forradalmakat követő hosszú ellenforradalmi korszakok és természetesen nem utolsó sorban a nagybirtokrendszer fennmaradása, amely gátat emelt a polgári demokratikus fejlődés elé és konserválta a feudális maradványokat az egész magyar társadalomban, az államszervezetben, — mindezek a tényezők fékezően, sorvasztóan hatottak a magyar demokratizmus kifejlődésére.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverése után, kivéve a Magyar Tanácsköztársaság dicsőséges ötödfél hónapját, közel 100 esztendeig olyan viszonyok uralkodtak Magyarországon, amelyek között a legszélesebb néptömegek politikai fejlődése, demokratizmusának kibontakozása és tudatosodása csak felemás módon, töréseken és zsákutcákon keresztül, számos akadályt és megtorpanást leküzdve, vagy azoktól hosszú időre megbénítva és visszavetve, csak kínosan-keservesen haladt előre. Különösen a felszabadulás előtti utolsó negyed évszázad fasiszta uralma okozott felmérhetetlen pusztításokat a magyar társadalomban. A magyar fasizmus erőszakkal elfojtotta és szétzilálta a magyar demokrácia erőit, a néptömegeket a permanens megfélemlítettség állapotában tartotta, jelentős részüket pedig a rendkívül ravasz eszközökkel és sokoldalúan folytatott ideológiai fertőzés ingoványába vitte.

„A fasizmus . . . — mondotta Dimitrov az Internacionálé VII. kong-

resszusán —, demagógiáját hozzáidomítja minden egyes ország nemzeti *sajátosságaihoz*, sőt egy és ugyanazon országon belül a különböző társadalmi rétegek sajátosságaihoz . . .”¹⁰

A magyar tömegek számára az első világháborút lezáró békeszerződés, Trianon, fájó kérdés volt, és ezt nyergelte meg az ellenforradalmi rendszer dühödt, revizionista propagandájával. Felszította a tömegek egy részében éppen a demokratikus fejlődés hiányában mély gyökereket vert előítéleteket, a sovinizmust, az antiszemitizmust és szabadjára engedte a nyilas demagógiát. Szolgálatába állította a klerikalizmust, amelynek széleskörű tömegkapcsolatai révén a vallásos rétegekre politikai befolyást gyakorolt. Mindez elhomályosította széles tömegek előtt a magyar társadalom legfőbb kérdéseinek és mindegyikének a polgári demokratikus forradalom végigvitele szükségességének világos felismerését és a közös politikai cselekvésben egyaránt érdekelt osztályerőket megbontotta, sokszor egymás ellen fordította.

Hogy a fent vázolt történelmi körülmények létrejöhetnek, annak közvetlen okait a Tanácsköztársaság bukásában és annak következményeiben kell keresnünk. A demokratikus erők kifejlődését Magyarországon, amely az 1918—19-es forradalmi helyzetben hatalmas lendülettel indult meg és kezdte átfogni a nép legszélesebb tömegeit, a proletárdiktatúra bukása megszakította. 1919-ben a magyar munkásosztály súlyos vereséget szenvedett az intervenció és ellenforradalom erőitől, a kommunista pártot illegálitásba szorították. Az ellenforradalmi terror következtében a legális munkásmozgalom is összeszűkült és azon belül a reformista, jobboldali szociáldemokrácia erősítette meg befolyását; az illegális munkásmozgalom pedig a rendőrség állandó üldözései és csapásai közepette volt kénytelen folytatni politikai nevelő és felvilágosító tevékenységét. Ennek következtében a *kommunista párt tömegbefolyása*, habár nagymértékben meghaladta szervezeti kereteit, nem tudta átfogni a dolgozó nép legszélesebb tömegeit és különösen a középrétegeket. Megnehezítették a kommunista párt munkájának hatékonyságát szektás hibái is, amelyek lényegében 1937 elejéig végigkísérték a párt politikáját, és amelyek a proletárdiktatúrának közvetlen stratégiai célként való kitűzésével gátat emeltek a középrétegek és a párt közé. A munkásosztály veresége, az ellenforradalom felülkerekedése a középrétegeket megingatta a munkásosztály vezető szerepébe vetett bizalmában, (nagymértékben hozzájárultak ehhez a proletárdiktatúra hibái is), s újra a burzsoázia oldalára állította őket, részben közvetlenül: úgy, hogy tömegbázisul szolgáltak az ellenforradalmi rendszer konszolidációjának, vagy a totális fasizmus híveivé szegődtek, részben pedig — és többségükre ez volt jellemző — politikai passzivitásba süllyedtek, kiszolgáltatva az ideológiai fertőzés különböző válfajainak. Az 1918—1919-es forradalom tapasztalatai, a munkás—paraszt szövetség létrejött elemei továbbéltek és hatottak a tömegek között, elsősorban azok között, akik valamilyen formában: mint vörös katonák, nemzeti tanácsstagok, direktórium tagok, bizalmiak stb. közvetlenül kapcsolatban voltak a forradalommal. De éppen annak következtében, hogy a forradalom folyamata aránylag rövid ideig (lényegében 9 hónapig) tartott és nem követte a forradalom erőinek egy olyan többé-kevésbé rendezett visszavonulása, mint 1905—1907-ben Oroszországban, hanem a meredek bukás s az azonnali véres retorzió, a magyar forradalmak tapasztalatai nem hathattak olyan mélyre és nem fejleszt-

¹⁰ Dimitrov: A munkásosztály a fasizmus ellen. Bpest, Szikra. 1949. 12. 1.

hették olyan egyértelműen pozitív irányban a tömegek öntudatát, mint az 1905—1907-es forradalom az orosz nép öntudatát. Összegezve: az 1905—1907-es orosz forradalom — Lenin szavaival — valóban főpróbáját képezhette az 1917-es forradalomnak, míg az 1918—1919-es magyar forradalmi fejlődés túl gyorsan megszakadt ahhoz, hogy mélyen és szélesen át tudja dolgozni a magyar társadalmat és szintén főpróbájává válhassék az új történelmi helyzetben, az antifasiszta függetlenségi harc körülményei között napirendre kerülő polgári demokratikus forradalomnak.

A magyar fasizmus egyébként már a központi kérdés, a függetlenség megvédése kérdésének világos, félreérthetetlen felismerését is elhomályosította és megzavarta azáltal, hogy elválasztotta azt a német fasizmus elleni harc kérdésétől és egészen 1944. március 19-ig, az ország megszállásáig, olyan politikát folytatott, amely széles tömegekben keltette azt az illúziót, hogy Horthyék meg tudják őrizni az ország függetlenségét anélkül, hogy a német fasizmussal szembe fordulnának.

Horthyéknak ez a politikája tápot szolgáltatott arra is, hogy a Szociáldemokrata Párt jobboldali vezetői és a polgári ellenzéki pártok visszautasítsák a Kommunista Párttal való szövetséget az antifasiszta nemzeti egységfront létrehozása érdekében, és Horthyék manővereitől várják az ország függetlenségének a megvédését.

Maguk a nép legszélesebb tömegei, elsősorban átfogó vezetés hiányában, de azért is, mert az ellenforradalmi rendszer gazdasági nyomorúsága, politikai elnyomása széles néprétegeket gazdaságilag és szellemileg deklaszálta, megfélemlített és közömbössé tett, képtelenek voltak aktív ellenállásra a fasizmussal szemben.

A középburzsoázia, a városi kispolgárság, az értelmiség egyes köreiben, a közigazgatásban és a hadsereg tisztikarában hosszú évtizedekre visszanyúló tradíciója volt a németbarátságnak. A revizionista aspirációk megvalósulása, amelyek ezekben a rétegekben találtak legnagyobb visszhangra, a német fasizmus előretörésével és győzelmeivel voltak kapcsolatban és a második világháború elején végre hajtott „országgyarapítások”, a fasiszta Németország kezdeti sikerei, csak fokozták ezekben a rétegekben a németbarát hangulatot.

Szekfü Gyula így ír az ellenforradalmi magyar társadalomban végbe ment fasizálódási folyamatról:

„Az államhatalmat kezükben tartók nézetei széles körökben találtak rezonanciára: vakágukban, éretlen korlátoltságukban, megokolatlan, sőt nemzetileg káros érzéseikben, németrajongásukban, zsidógyűlöletükben, angol- és oroszgyűlöletükben osztozott a középosztály nagy része, az iparos világban sok-sok kisember, egész a péklegényekig, a fővárosi üzemek alkalmazottaiból igen sokan, sokféle foglalkozásbeliek, akik ma sértve éreznék magukat, ha ebben a felsorolásban megemlíteném őket. A középosztály élén a hadsereg tisztikarának túlnyomórésze, Gömbös idejéről kezdve állt be tömött sorokban ebbe a menetbe. A kisembereket Szálasi hódította meg, s mikor kezébe került az államhatalom, egyesítette őket a középosztály azon részével, melyet még október 15. sem tudott felébreszteni. Így történt, hogy felsőházi tagoktól kis inasokig, a magyar társadalom egész spektruma elbarnult, egyformán Nyugat felé menetelt, hogy német földön védje meg Hitlert; aki már akkor tán halott is volt”¹¹.

¹¹ *Szekfü Gyula: Forradalom után. Bpest, Cserépfalvy, 51—52. l.*

Az 1919-es proletárdiktatúra bukása után, az ellenforradalmi rendszer viszonyai között, a magyar néptömegeknek sokkal mélyebbről kellett elindulniuk, sokkal több nehézséget, akadályt, gátló tényezőt kellett leküzdeniük, hogy felzárkózhassanak azoknak a sorsdöntő feladatoknak a megoldásához, amelyeket a második világháború előestéjén a történelem napirendre tűzött.

Az illegális kommunista párt elévülhetetlen történelmi érdeme, hogy a nemzet életének ebben a sorsdöntő szakaszában minden erejét megfeszítve küzdött a magyar demokrácia szétforgácsolt erőinek az összefogásáért, a néptömegek antifasiszta, demokratikus fejlődésének a meggyorsításáért.

Mindazonáltal a háború eseményei és elsősorban a sztálingrádi fordulat, a németek fokozódó gazdasági és politikai nyomása, a kommunista párt erőfeszítései, ha más országokhoz viszonyítva jelentős lemaradással is, de megindították a balratolódás folyamatát az egész magyar társadalomban. A balratolódás azonban országos méretekben mindenekelőtt a nép németellenes hangulatának a növekedésében nyilvánult meg, s a baloldali erők ezt nem tudták országos méretekben szervezeti keretekbe fogni és cselekvő erővé változtatni a fasiszmus elleni harcban.

A demokratikus nemzeti erők összefogása, elsősorban a fővárosban, már 1941-től sikereket ért el, de szervezeten, az említett okok következtében, csak 1944 nyarán valósult meg, vidéken és főleg a falvakban pedig csak rendkívül nehezen haladt előre az antifasiszta függetlenségi mozgalom ügye. A nagyobb vidéki városokban, a viiharsarok falvaiban — igen szorványosan — 1944 folyamán már szervezkedtek az antifasiszta és demokratikus erők, a hadseregben 1944 őszétől kezdve tömegméretűvé váltak a szökések, de a nép nagy tömegei még nem jutottak túl a spontán és ösztönös németellenesség fokán. Magyarországon tehát a partizánharcok kiszélesedése és a legszélesebb néptömegeket megmozgató antifasiszta fegyveres felkelés és forradalom nem következett be. Ebből következik a felszabadulás utáni helyzet egyik fontos sajátossága. Lenin sokszor hangsúlyozta, hogy a forradalom rendkívül gyorsasággal és alapossággal tanítja és fejleszti a tömegeket.

„A forradalom részesíti majd először igazi politikai keresztségben a különböző osztályokat. Ezek az osztályok határozott politikai arculattal kerülnek majd ki a forradalomból és nemcsak ideológiáik programjaiban és taktikai jelszavaiban fogják megmutatni magukat, hanem a tömegek nyílt politikai cselekvésében is.”¹²

Leninnek ezek a megállapításai az 1905–1907-es orosz forradalom tapasztalatait összegezik, de általános érvényűek és figyelembevételre a konkrét történelmi körülményeket, vonatkoztathatók a magyar helyzetre is. Az antifasiszta fegyveres felkelés és forradalom hatalmas lépésekkel vitte volna előre a munkás- és parasztság politikai fejlődését, már a harc folyamán szorosra kovácsolta volna a munkás-paraszt szövetséget, éles választóvonalat húzott volna az antifasiszta és fasiszta erők között és leleplezte és elszigetelte volna azokat a polgári csoportokat, amelyek ingadozva vagy fenntartásokkal vettek részt ebben a harcban. Sajnos, nem rendelkezünk közelebbi adatokkal, de véle-

¹² Lenin: Válogatott Művek I. köt. Bpest, Szikra, 1948. 566. l.

ményünk szerint így történt Jugoszláviában, ahol az antifasiszta fegyveres harc és forradalom idején annyira szorosra forrott a munkás-paraszt szövetség, olyan szilárd népi egység alakult ki a munkásosztály, a kommunisták vezetésével, és annyira felmorzsolódtak, lelepleződtek, elszigetelődtek a fasiszta vagy az ingadozó csoportok, hogy a fasizmus széttűzése után rövidesen már közvetlenül ráléphettek a szocialista átalakulás útjára, amelynek szilárd feltételei és elsősorban a munkásosztály vezette nép hatalma már a fasizmus elleni harc viszonyai között létrejöttek.

Hasonlóképpen alakult a helyzet Bulgáriában is, ahol szintén a fasizmus elleni fegyveres harc körülményei között, széles néptömegek cselekvő részvételével jött létre a proletárdiktatúra szilárd alapja.

Csehszlovákiában a munkásosztály, a kommunisták vezette és nagy néptömegeket mozgósító antifasiszta fegyveres harcban és ellenállási mozgalomban alakult ki és kovácsolódott össze a népi demokratikus rendnek az a tömegbázisa és szervezeti alapja, amelyről kiindulva, a felszabadulás után, a fejlődésnek egy viszonylag szervezettebb, folyamatosabb menete vált lehetségessé.

Magyarországon a fent vázolt okok következtében mindez nem következett be. A magyar nép felszabadulását a Szovjet Hadsereg közvetlen és döntő segítsége hozta meg. A kommunista pártnak az újjáépítés és a nép gazdasági, szociális szükségleteinek kielégítése terén elért eredményeivel, politikai sikereivel kellett szinte lépésről-lépésre és nem egyszer vereségek által visszavetve megszilárdítania és kiszélesítenie azt a viszonylag szűk tömegbázison létrejött vezető szerepet, amelyet az antifasiszta harcban kivívott magának. A demokratikus tömegmozgalom kibontakozására, a nemzeti erők összefogásának és a munkás-paraszt szövetségnek széles alapokon, országos méretekben való megteremtésére is csak a felszabadulás után kerülhetett sor, amikor a Hitler-ellenes nemzeti felszabadító harc már lekerült a napirendről és a tömegeket forradalmasító, fejlődésüket rohamlépésben előrevívó fegyveres harci szakaszt felváltotta a fejlődés viszonylag békés, de emiatt jóval lassúbb, visszasesésekkel és vargabetűkkel nehezített útja.

Ezért az a tömegmozgalom, amely hazánkban országos méretekben csak a felszabadulás után bontakozott ki, általában nélkülözte azt a szenvedélyes, harcos antifasiszta vonást, amely annyira jellemezte a jugoszláv vagy a bolgár nép mozgalmait (amelyek a fegyveres harc és ellenállás viszonyai között bontakoztak ki), és ennél fogva fokozott mértékben magán viselte a régi társadalom jegyeit: viszonylag szélesebb tömegek politikai elmaradottságának vonásait. Ugyanezen körülmény tette lehetővé, hogy nagyobb számú reakciós vagy egyenesen fasiszta elem vegyüljön a demokratikus tömegek közé és itt-ott fékezze, időlegesen helytelen irányba terelje a tömegmozgalmat. Hazánkban tehát az antifasiszta tömegmozgalom egyik sajátossága, hogy *országos viszonylatban* csak a felszabadulás után, a fasiszták és a háború pusztításai által rombadöntött ország különösen is súlyos nehézségei között bontakozott ki, amikor a dolgozó tömegek figyelmét és minden erejét az élet, a termelés megindítása és az új, demokratikus államhatalom helyi szerveinek létrehozása kötötte le. Ez is egyik oka annak, hogy a mi tömegmozgalmunk demokratizmusa és forradalmisága mindenekelőtt a gazdaság helyreállítása és a demokratikus államhatalom megteremtésének művében nyilvánult meg és jóval kisebb mértékben konkretizálódott a fasiszta maradványok elleni aktív politikai harcban.

A demokratikus tömegmozgalom kibontakozása a felszabadult Magyarországon

Az a körülmény, hogy döntő mértékben a magyar uralkodó osztályok, Horthyék bűnéből, Magyarország még az utolsó pillanatban sem tudott szakítani a hitleri Németországgal, többek között azt is eredményezte, hogy a fasisztáknak maradt elég idejük az ország kirablására, javainak elhurcolására. A szovjet seregek csapásai elől hátráló fasiszta seregeknek, részben a horthysta magyar hadsereg és a magyar fasiszta hatóságok közreműködésével, módjában állott végrehajtani mindazokat a rombolásokat, amelyekkel a Szovjet Hadsereg előnyomulását természetesen nem akadályozhatták meg, de az országot tönkretették. Végül, a magyar földön végigszántó háború kegyetlen pusztításai egészítik ki az 1944-es esztendő tragikus képét. Nem frázis az, hogy Mohács óta a magyar nemzetet nem érte olyan katasztrófa, mint a második világháború utolsó szakaszában. És mindez akkor következett be, mikor szerte Európában már magasan lángolt a szabadságharcok tüze és a fasiszta járomban sinylődő népek fegyvert ragadva segítettek a felszabadító seregeket a gyűlölt hitleri Németország megsemmisítésében. A magyar nép óriási áldozatokkal és szenvedésekkel fizette meg az uralkodó osztályok rendkívül szűklátókörű, nép- és haladásellenes politikájának az árát.

Különösen nagyok voltak a fasiszta rombolások, a háború pusztításai azokon a vidékeken, ahol heves harcok dúltak. Így pl. Debrecen, Nyíregyháza, Eger, Esztergom környékén és magukban a városokban, Budapesten és a dunántúli megyékben, ahol sokszor három hónapig is hullámozott a front és a helységek többször is gazdát cseréltek. Ezen idők szemtanúi közül sokan írásban is megörökítették a látott és átélt eseményeket. Ezek a naplójegyzetek, visszaemlékezések, amelyek sokszor azon frissiben, a harcok alatt, vagy közvetlenül utánuk keletkeztek, beszédesen idézik fel azokat az eseményeket, amelyek között következett hazánk felszabadulása.

A debreceni Déri-múzeum igazgatója pl. a következőket jegyezte fel naplójába :

„Október 17. kedd . . . az oroszok a várost kelet és nyugat felől körülfogták. A német katonai parancsnokság megkezdte a hadiüzemek, malmok, gyárak, raktárak, vasút- és postaberendezések robbantását. Az István gőzmalom elpusztítását előkészítették. Az óriási dőrejjel levegőbe repült és az égő vagongyár fekete füstjét a déli szél a nagyerdő felé terelte . . . A szüntelenül dörgő robbanások, az őszi felhőzet alatt keringő repülőgépek zúgása, a távoli és közeli ágyúzás moraja, a magyar és német csapatok hátraözlése, még a bátrabbakat is szorongással töltötték el. Az emberek élelem után szaladgáltak, a visszavonuló csapatok úgy a bel-, mint a külvárosban fosztogatnak . . .”¹³

Az egri állami levéltár főlevéltárosa feljegyzéseiben a következőképpen számol be a német fasiszták vandál pusztításairól :

„A nácik mielőtt elhagyták volna a várost, a pincéket megdézsmálták, a villanyvezetékeket gyalázatosan megrongálták, az Almegyer-utca egyik szűkületében a házakat felrobbantották. Ugyancsak elpusztították a hidakat, a putnoki vasútvonal átereszeit . . .”¹⁴

¹³ *Paál Jób és Radó Antos*: A debreceni feltámadás. Debrecen, 1947. 51. l.

¹⁴ Á.L. Eger. Kolacsковский Lajos főlevéltáros emlékirata a felszabadulásról. Hajdú-Bihar megyében a háború folyamán összesen 22 797 ház (az össz-lakóházak 20,9%-a) megsérült, magában Debrecenben az összes lakóházak 53,5%-a. Ezenkívül az

A soproni rombolásokról írja Takáts Kálmán postatanácsos :

„... A pályatesten egymás hegyén-hátán vannak a 96.000—146.000 kg súlyú mozdony és 7.000—36 000 kg-os kocsik. Eltakarításuk majdnem határos a lehetetlenséggel, mert a legszükségesebb felszereléseket, mint darukocsit, csőrölt, s autogén pisztolyokat nélkülözni kell”¹⁵.

Megrendítő képet fest a 3 hónapig tűzvonalban fekvő Bicske község főjegyzőjének a Fejér megyei alispánhoz intézett jelentése azokról a pusztításokról, amelyek a lakosságot sujtották. „Olyan épület nem volt a községben, amely ne rongálódott volna meg a szakadatlanul tomboló 3 hónapos égszakadás következtében. Egyetlen ló, egyetlen tehén, egyetlen baromfi, egyetlen sertés sem maradt a községben. Mindenki egyformán szegény volt, iparos, kereskedő, paraszt, jegyző, mindenki. Senkinek sem volt még betevő falatja sem. Ha az ember visszagondol ezekre az időkre, hát a csodával határosnak tartja, hogy a község egyáltalán képes volt kilábolni... Az emberek először közönyösen nézték a biztos pusztulást, érzéketlenek voltak az élet iránt, mert látták életük munkájának teljes és tökéletes elpusztulását... Hogy a lakosság mégis elkezdte szinte reménytelennek látszó építő munkáját, abban nagy része volt a Bicskei Kommunista Pártnak, mely párt minden szervezési munkát maga mögött hagyva dolgozott a közérdekben és hívta fel a község lakóit a munkára. *Megalakult a nemzeti bizottság, melynek munkáját eléggé dicsérni nem lehet. Népi szerv volt tele reménnyel, hivatásérzettel, építeni akarással. Ezeknek a nemzeti bizottságoknak köszönhető — véleményem szerint — az, hogy az ország jelenleg így áll, és ott tartunk, hogy minden reményünk megvan a biztos boldogulás felé...*”¹⁶

A bicskei főjegyző jelentése jól tükrözi az akkori helyzetet. Országos viszonylatban az volt a jellemző, hogy a közigazgatási apparátus vezető beosztású tisztviselőinek nagy többsége elmenekült a Szovjet Hadsereg elől, az alacsonyabb beosztású tisztviselők egy része is velük ment, a rendőrség,

üzemek nagyrésze komoly háborús károkat szenvedett. (Tények és adatok Hajdú-Bihar megye és Debrecen történetéből. A Hajdú-Bihar megyei P. B. Előadói Irodája. 7—8. l.) Egerben 5400 épületből 3700-at ért háborús kár (70%). Heves megyében 119 községből 85 szenvedett kisebb-nagyobb kárt. Az egész megyében 323 két méternél nagyobb nyílású híd volt. Ebből 108-at felrobbantottak. A villany-vezetékeket az egész megyében tönkretették. Sok volt az emberáldozat is. Így pl. Egerben több mint 300 orosz katona és 86 civil férfi, 48 nő, és 16 tíz éven aluli gyermek halt meg a harcok alatt (Á.L. Eger, Kolacskovszky Lajos főlevéltáros emlékirata a felszabadulásról).

¹⁵ Takáts Kálmán: Sopron 1945—1946., 22. l. (kézirat).

¹⁶ Á. L. Székesfehérvár Bicske jegyzőjének jelentése a Fejér megyei alispánhoz, 1947. március 6. 730/1947. Kiemelés tőlem. B. B. Azok a helységek, amelyeket a szovjet hadsereg gyorsan elfoglalt, sokkal kisebb károkat szenvedtek. Így pl. Szegeden csak néhány épület kapott kisebb találatot, Makó, Gyula, Békéscsaba, Hódmezővásárhely, a pestkörnyéki városok stb. szintén csak kisebb vagy jelentéktelen károkat szenvedtek. Általános volt azonban az egész országban a közlekedési hálózat nagymérvű pusztulása. A fasiszták mindenütt súlyosan megrongálták a vasúti berendezéseket, állomásépületeket, mozdony- és vagonparkot. A pályatesteket sok helyen romboló ekékkel felszántották. 68 397 mozdony és vagon képezte a Magyar Államvasutak gördülő anyagát, amelyből a fasiszták 57 875-öt (84,7%) felrobbantottak, tönkretettek vagy elhúroztak. Állatállományunkat szintén hatalmas veszteségek érték. 1938-hoz viszonyítva a loállomány 40,4%-ra, a szarvasmarhaállomány 56,9%-ra, a sertésállomány 21,3%-ra, a juhállomány 20,1%-ra csökkent. Magyarország összes háborús kárai, beleértve a Németországba hurcolt 17 milliárd pengő értékű javakat, elérték a 34,6 milliárd pengőt, amely összeg mintegy hét esztendő teljes nemzeti jövedelmének felel meg (Felszabadulás 1944. szeptember 26.—1945. április 4. Dokumentumok. Bpest, Szikra, 1955. 392—393. l. táblázat).

csendőrség, sok helyen a tűzoltóság is szintén elmenekült. A politikai hatalom gyakorlásában, a gazdasági és társadalmi élet irányításában bizonyos „légüres tér” támadt, amelyet haladéktalanul új társadalmi, politikai és gazdasági képződményekkel kellett betölteni, hogy biztosítani lehessen az élet folytonosságát. És mivel a régi, fasiszta államszervezet döntő részét összetörte a Szovjet Hadserg, az uralkodó osztályok tagjai pedig elmenekültek vagy megalapulva várták a fejleményeket, az országban az egyedüli cselekvő erő, hatalom maga a dolgozó nép maradt. Rá várt annak a hatalmas történelmi, nemzeti feladatnak a megoldása, hogy döntő mértékben a kommunisták vezetésével kezébe vegye az ország sorsának intézését, megindítsa az új magyar életet és fasiszta rombolások és a háború pusztításai által sújtott városokban és a falvakban urrá legyen a szinte megoldhatatlannak látszó problémák tömkelegén. A új közigazgatási apparátus létrehozása, a termelés beindítása, a közlekedés megszervezése, az utak, a közlekedési hálózat rendbehozatala, a napirenden lévő földosztás, a közélet demokratizálása, a fasiszta maradványok elleni harc stb. stb. mind olyan feladatok voltak, amelyeket csak a legszélesebb néptömegek tevékeny és kezdeményező részvételével lehetett megoldani. És a magyar nép ezekben a sorsdöntő napokban, amikor az uralkodó osztályok tagjai már hegyen-völgyön túl jártak, cserbenhagyva hazájukat, méltó választ adott azoknak a reakciós teoretikusoknak, politikusoknak, akik hosszú évtizedeken át a magyar nép elmaradottságára, a vezetésben való járatlanságára hivatkozva tagadták meg tőle a demokratikus szabadságjogokat.

Való igaz, hogy a magyar néptömegek demokratizmusa, amely már a felszabadulást követő napokban elemi erővel tört a felszínre, inkább spontán megnyilvánulása volt a valósággal szoros kapcsolatban lévő, nehéz fizikai munkát végző emberek józan gondolkodásának, ösztönös emberségének, közösségi hajlamának, és sok esetben nélkülözte a politikai tudatosságnak azt a fokát, amelyet más, ebből a szempontból viszonylag szerencsésebb történelmi múlttal rendelkező országokban a néptömegek elértek. Mindennek ellenére az a demokratikus tömegmozgalom, amely a felszabadulás után a kommunisták vezetésével kibontakozott, kifejezte az elnyomott és kizsákmányolt magyar néptömegek legfőbb vágyait, törekvéseit és még ha gyakran magán is viselte a megelőző korszak politikai elmaradottságának jegyeit, alapvetően és jellemzően népi, forradalmi mozgalom volt, amely a forradalmi demokratizmus ragyogó tetteinek sorával megvetette népi demokráciánk alapjait.

Ennek a demokratikus tömegmozgalomnak kiemelkedő tette volt a népi forradalmi szervek megteremtése.

„Minél súlyosabb a gazdasági csőd, s a háború szülte válság — írja Lenin „A proletariátus feladatai forradalmunkban” c. művében —, annál égetőbbben van szükség a legtekélyesebb politikai formára, amely *megkönnyíti* azoknak a rettenetes sebeknek a begyógyítását, amelyeket a háború ütött az emberiségben. Minél kevesebb szervezeti tapasztalattal rendelkezik az orosz nép, annál határozottabban kell *hozzáfognia* a szervezeti felépítéshez, *magának a népnek*, nem pedig a burzsoázia elvtelen politikusainak és »jövendőmező állásocskákban« ülő hivatalnokainak.”¹⁷

A magyar népnek nyilván annyi szervezeti tapasztalata sem volt a felszabadulás után, mint az orosz népnek 1917-ben, amely már túlesett 1905–1907 főpróbáján és 10 év múlva, 1917 februárjában, már második, hatalmas

¹⁷ Lenin Művei, 24. kötet. Bpest, Szikra, 1952. 54. l.

forradalmát vívta. Amennyi tapasztalata a magyar néptömegeknek volt az 1918–1919-es forradalmakból, a rövidéletű proletárdiktatúrából származott, ami után 25 év ellenforradalmi érája következett. Jellemző módon a felszabadulás után igen sok helyen ezek a tapasztalatok képezték az első forradalmi, népi szervek létrehozásának alapját. Különösen szemléletes és változatos módon nyilvánult meg ez a falvakban, amelyek a Horthy-korszak idején többnyire el voltak vágva a munkásmozgalomtól és éppen ezért igen kevés elvi, szervezeti előkészítést kaphattak a felszabadulás utáni teendőkre.

A felszabadulás után a falvakban általában és különösen a tiszántúli helységeken először azok a baloldali magvak mozdultak meg, amelyek átvészelték az ellenforradalmi diktatúrát és olyan emberekkel állottak, akik évek óta laza kapcsolatban állottak egymással, hallgatták a moszkvai, majd a Kossuth-rádió adásait, és bizonyos baloldali, kommunista színezetű, szovjetbarát propagandatevékenységet fejtettek ki. Annak következtében, hogy az ellenforradalmi diktatúra idején szélesebb utánpótlás kineveléséről alig lehetett szó, ezek a baloldali csoportok főleg veteránokból, „öreg harcosokból”, volt vöröskatonákból, direktóriumi tagokból, a földmunkásmozgalom résztvevőiből állottak. Nyomukban, legtöbbször az ő mozgósító, szervező tevékenységüktől bátorítva indult meg a szegénység, amely várta a Szovjet Hadsereg bevonulását és csak kezdeményezésre, irányításra volt szükség, hogy megmozduljon és nekilendüljön. A parasztság módosabb rétegei, amelyek számos politikai kérdésben természetesen nem értettek egyet a kommunistákkal, akarva-akaratlanul szintén megmozdultak, mert vonzotta őket az a tömegerő, amely kezdett formát, testet ölteni különböző határozott tettekben, amelyekkel lényegében egyetértettek: Pl. rendteremtés, a közigazgatás helyreállítása, a termelés megindítása, a közellátás megszervezése stb. Azok a szervek, amelyek Lenin szavaival „a gazdasági csőd, s a háború szülte válság” összes súlyos terheit a vállukra vették és az adott viszonyok között a lehető legjobb, legbölcsebb módon megoldották azokat, a demokratikus tömegmozgalom által létrehozott népi szervek voltak. A felszabadulás utáni első időszakban, a különböző helyi viszonyoknak megfelelően, különböző formákat öltöttek a népi szervek, de közös sajátosságuk volt, hogy *forradalmi* szervek is voltak, mert általában a kommunisták, a szegények vitték bennük a vezető szerepet, s mert amikor a fasiszta rombolások és háborús pusztítások következtében összeborzadt gazdasági és egyéb problémák tömkelegét oldották meg, ugyanakkor *új módon* oldották meg azokat az egész nép demokratikus, forradalmi törekvéseinek, követelményeinek megfelelően.

*Az első népi, forradalmi szervek megalakulása**

A Tiszántúlon, és elsősorban a Viharsarokban, a néptömegek öntevékenysége, demokratikus aktivitása már a felszabadulást követő napokban nagy erővel nyilvánult meg és változatos formáit hozta létre azoknak a népi, forradalmi szerveknek, amelyek helyi viszonylatban kezükbe vették az élet irányítását és a lakosságot érintő legkülönbözőbb égető napi problémáknak a megoldását.

* Ennek a fejezetnek a megírásához főleg az első népi, forradalmi szervek volt tagjainak a visszaemlékezéseit használtuk fel. Az adatszolgáltatók nevei mellett foglalkozásukat tüntettük fel (1955. évi foglalkozásukat, munkakörüket).

A felszabadulás után, országos viszonylatban is, Tiszántúl élen járt a demokratikus fejlődésben, a forradalmi intézkedések meghozatalában. Ennek okai a következők: egy sor viszonylag kedvezőbb történeti tényező hatására (pl. a Tiszántúli mezővárosok parasztsága a török hódoltság után megváltás útján szabad földekhez jutott, amelyeken szabadabban terjeszkedhetett; a török kiűzése után különösen Békés megyében létrejött telepés községek bizonyos jogokat kaptak, amelyek egy viszonylag szabadabb, demokratikusabb irányt adtak fejlődésüknek) a 48-as és főleg agrárszocialista hagyományok ennek a területnek a lakosságában mélyebb gyökereket eresztettek és szervezési részeivé váltak gondolkodásának, világnézetének. Evvel a tiszántúli és elsősorban vihasarki jellegzetességgel számolnunk kell, amikor a felszabadulás után kibontakozó demokratikus tömegmozgalmat vizsgáljuk, de nem szabad eltúloznunk jelentőségét. A demokratikus fejlődésnek azok a gátjai, amelyek a felszabadulás előtt országosan fennállottak, természetesen a Tiszántúlon is megvoltak, és a Horthy-rendszernek a nép ellen irányuló megfélemlítési hadjáratai és megtévesztő propagandája épp úgy romboltak Tiszántúlon, mint az ország más vidékein. A különbség talán csak abban van, hogy a Tiszántúlon, és elsősorban a Viharsarokban az ellenforradalmi korszak legsötétebb éveiben is szinte minden helységben, városban és falun egyaránt, szilárd meggyőződésű kommunista és baloldali emberekből álló magok tevékenykedtek, amelyeket a lakosság nagy részének rokonszenve övezett és amelyek ellenálltak a fasiszta fertőzésnek és jelentős mértékben semlegesítették azt.

A felszabadulás után ezek a munkásokból, szegényparasztokból, kubi-kosokból, szegény kisiparosokból, volt vöröskatonákból álló helyi kommunista és baloldali érzelmű csoportok álltak élére a néptömegek spontánul kibontakozó demokratikus mozgalmának.

Kisújszálláson¹⁸, ahol a felszabadulás előtt egy viszonylag erős, szervezett és a lakosság körében nagy befolyással bíró kommunista mag működött, amely az illegális kommunista párttal is kapcsolatban volt, a szovjet csapatok bevonulását követő napokban megalakult a városi tanács. A tanács tagjai 19-esek, volt vöröskatonák és hozzájuk közelálló baloldali emberek voltak. Bakó Kálmán, Turbacs Mihály, Földi István, Janó János, Tóth Sándor kubi-kosok, Vigh Elek cipész, Szücs Elek alkalmazott. Herpai Sándor tanító stb. vették kezükbe a város életének az irányítását. A tanács első teendői között felhívást intézett a lakossághoz, amelyben tudomására hozta megalakulását és felszólított mindenkit, hogy tartózkodjék a fosztogatásoktól és legyen a Szovjet Hadsereg segítségére. Napok alatt megbízható baloldali emberekből 50–60 tagú polgárőrséget alakított, amely megkezdte a helyi fasiszták letartóztatását. Üzembehelyezte a malmokat, közellátási és munka-erőgazdálkodási bizottságokat alakított, megszervezte a közmunkát, a szovjet katonák elszállásolását. A városi tanács gyors és erélyes intézkedései megnyugtatták a lakosságot, amely tömegesen sorakozott fel mögötte és a helyi kommunista pártszervezet mellé, melynek megalakítói nagyrésztben azonosak a városi tanács tagjaival. A kommunista pártszervezet segítette megalakulni a

¹⁸ Bakó Kálmán tiszti tag, a megyei tanács tagja (volt vöröskatona) Híd u. 4, Vigh Elek, a földművelésszövetkezet vezetője, Dózsa György u. 48, Janó János, tiszti tag, Táncsics u. 37, Szücs Elek, nyugdíjas (a 19-es direktórium volt tagja), Táncsics u. 9, Máté Endre, a moziüzem vezetője, Sztálin utca 5.

többi demokratikus pártot: a nemzeti parasztpártot, a szociáldemokrata pártot és a független kisgazdapártot. Megalakultak a szakszervezetek, amelyek szintén kommunista befolyás alatt állottak. A városi tanács az ideiglenes nemzeti kormány megalakulásáig helyi viszonylatban az összes hatalmi funkciókat gyakorolta. Utána a politikai pártok kiküldötteiből megalakult a koalíciós nemzeti bizottság, amelynek kommunista lett az elnöke, később pedig a városi képviselőtestület, amely kommunista polgármestert választott a város élére.

Gyulavárin¹⁹ a nép demokratikus öntudata már a Horthy-korszakban is kiemelkedően magas fokon állott és széleskörű, régi agrárszocialista tradíciókra visszanyúló baloldali mozgalma volt. A felszabadulás után nagy népgyűlés jött össze, amely 8 tagú bizottságot választott a község irányítására. Meggyesi Péter, Nagy Károly, Szilágyi Károly, Molnár Sándor, Szilágyi Sándor, Bálint István, Nagy István, G. Szilágyi Imre földmunkások és szegényparaszatok, valamennyien régi mozgalmi emberek voltak a bizottság tagjai. A 8-as bizottság már az első ülésén előjáróságot választott. Meggyesi Péter, a 19-es direktórium volt elnöke lett a bíró, törvénybírónak szintén kommunistát választottak, jegyzőnek pedig a helyénmaradt adóügyi jegyzőt nevezték ki. A kommunista pártszervezet megalakulása egy időben történt az első népi, forradalmi államhatalmi szerv létrejöttével. A 8-as bizottság első teendői között megalakította a polgárőrséget, intézkedett az adók behajtásáról stb.

Dobozon²⁰ 19-esek, az orosz vörös hadsereg volt katonái, foglalkozás szerint földmunkások, uradalmi béresek: Nagy Mihály, Nagy Gábor, Szabó László, H. Szabó Sándor, Szilágyi István, Hegedűs Mátyás, Szatmári Tamás. Z. Szabó István és mások alakították meg a kommunista pártszervezetet. Utána népgyűlést hívtak össze, amely 12 tagú, kommunistákból álló tanácsot választott a község vezetésére, élén Gergely Jánossal, a 19-es direktórium volt elnökével, aki egyúttal a bírói tisztséget is betöltötte. A teljesen újjáalakított előjáróság többi tagjai, egy-két kivételtől eltekintve, szintén a kommunisták közül kerültek ki. Főjegyzőnek egy helyén maradt községi írnokot neveztek ki.

Hasonlóképpen alakultak meg az első forradalmi, népi szervek több más helységben is. Gyomán²¹, ahol háromtagú „direktórium”: idős Kurcz Mihály kőműves, Molnár Antal ács és Szabó József földmunkás, a 19-es direktórium volt tagjai vették kezükbe az irányítást olyan körültekintő bölcsességgel végezték azt, hogy még máig is tisztelettel emlegeti a lakosság nevüket. Nagyszénáson²² kommunista földmunkásokból álló ötös bizottság vette kezébe a közigazgatás megszervezését, a termelés megindítását. Az elmenekült főjegyző helyébe egy földmunkást bíztak meg a főjegyzői teendők ellátásával, helyettesül pedig a helyénmaradt községi díjnokot nevezték ki. Csorváson²³

¹⁹ Meggyesi Péter, pártnyugdíjas, Mártírok u. 30, ifj. Szilágyi Albert, a földművelőszövetkezet vezetője, Lengyel Lajos, megyei tanács tag, Galbács József, ktsz. elnök, Gyula, Lenin u. 4.

²⁰ Nagy Gábor, pártnyugdíjas (volt vöröskatona). Toronyi u. 4, Szabó László tszcs. tag (az orosz Vörös Hadsereg volt katonája), Fürst Sándor u. 13, Jámor Imre, tszcs. tag, Fürst Sándor u. 15.

²¹ Toldi Gábor tszcs. tag (volt vöröskatona), IV. Ady Endre u. 2/2, Megyeri Sándor, a földművelőszövetkezet vezetője (volt vöröskatona), II. Mikszáth u. 26, Varsandán László nyomdász (vállalatvezető), Kossuth Lajos u. 12.

²² Váradi Sándor, pártnyugdíjas, Balázs György tsz. tag (volt vöröskatona).

²³ Bella Bálint községgazda, Varga György tsz. elnök.

kommunistákból, a földmunkásmozgalom volt vezetőiből községi tanács alakult. Tótkomlóson²⁴ 12 tagú, Békéssámsonon²⁵ pedig 4 tagú, zömében földmunkásokból álló komité vette át a hatalmat. Balmazújváros²⁶ kommunistákból, a Földmunkás Szövetség kiküldötteiből Munkások és Parasztok Falutanácsa alakult mint legfőbb államhatalmi szerv. Orosházán²⁷ városi tanács alakult, amelyben a kommunista megbízottak mellett résztvettek a régi közigazgatási apparátus helyükön maradt tisztviselői is.

Voltak helységek, ahol a helyi kommunisták nem alakítottak ugyan tanács- vagy direktóriumszerű forradalmi, hatalmi szerveket, hanem minden különösebb szervezeti forma létrehozása nélkül fogtak hozzá a legsürgősebb teendők megoldásához és a helyükön maradt, régi közigazgatási tisztviselők mellett a politikai megbízottak szerepét töltötték be. Endrődön²⁸ például a felszabadulást követő napon Smiri István, ifjú Polányi Máté, Polányi Máténé, Cserép Mátyás, Gyuricza Mihály megjelentek a község házában és átvették a gazdátlanul maradt község vezetését. Ők keresték fel az ismert baloldali embereket és bevonták őket a munkába. A helybenmaradt főjegyző és bíró ösztönzésükre és ellenőrzésük alatt vállalták a közigazgatás helyreállítását. Körülbelül 1 héttel a felszabadulás után 35 taggal megalakult a kommunista párt-szervezet, amely hattagú végrehajtóbizottságot választott. Megszervezték a polgárőrséget (Endrődön vörösőrségnek is nevezték), a párt-szervezet és az újjáalakult közigazgatás mozgósította az embereket a közmunkára (pl. a falu melletti fontos vasúti híd helyreállítására). A többi párt megalakulása után létrejött a nemzeti bizottság, a termelési bizottság, újjászervezték a községi képviselőtestületet. A kommunisták vezető szerepe azonban továbbra is megmaradt. 1945-ben a régi bíró helyébe kommunista bírót választottak és a régi horthysta főjegyző helyébe demokratikus gondolkodású főjegyzőt neveztek ki. Hasonlóképpen jött létre a népi demokratikus hatalom Szarvason, Békésszentandrás, Gádoson és más helységekben.

Kétségtelen, hogy amikor közvetlenül a felszabadulás után a helyi kommunisták, vagy kommunista értelműek nagyrésze a proletárdiktatúrára vett irányt, abban nagy szerepe volt annak, hogy az illegális kommunista párt nemzeti egységfront politikája még nem tudatosodott eléggé a tömegek között, főleg falun, viszont a 19-es proletárdiktatúra emléke még elevenen élt, elsősorban a 19-esek és volt vöröskatonák nagy részében. Ezért sokan közülük azt gondolták, mint ahogyan azt Gergely János volt 19-es, a dobozi tanács elnöke megfogalmazta, „hogy az első proletárdiktatúra megbukott, most jön a második”, s ennek megfelelően hozták létre az első forradalmi szerveket is. Ki kell azonban hangsúlyozni azt is, hogy az objektív helyzet is olyan volt közvetlenül a felszabadulást követő hetekben és hónapokban, hogy a torlódó, égető problémák sokasága megkívánta, hogy gyorsan, forradalmi eréllyel cselekvő emberek vegyék át az irányítást. Ez a magyarázata

²⁴ Hudák András pártnyugdíjas, tsz. tag, Benyó János tsz tag (volt vöröskatona), Hirka János, tanácsstag, Lóczy István cipész.

²⁵ Cseszkó Sándor cukorgyári dolgozó (volt vöröskatona), Vörös Pál, egyénileg dolgozó paraszt (volt vöröskatona).

²⁶ Tények és adatok Hajdú-Bihar megye és Debrecen történetéből. 20. l.

²⁷ Szemenyei Pál, pártnyugdíjas (19-es kommunista), Dumitrás Mihály tanácselnök.

²⁸ Szabó Péter, pártnyugdíjas (volt vöröskatona), Szabadság u. 26, Smiri István, járási tanács munkacsergázdálkodás hivatalának vezetője, Vorosilov u. 72.

annak, hogy azokban a helységekben is, ahol közvetlenül a felszabadulás után a helyi kommunisták a proletárdiktatúrára vettek irányt, a lakosság nagy többsége, habár nyilvánvalóan egyáltalán nem volt híve a proletárdiktatúrának, követte őket, végrehajtotta rendelkezéseiket, mert a legfontosabb az volt a számára is, hogy a zűrzavarból és bizonytalanságból kijusson, rend és biztonság legyen, hogy megkezdhesse munkáját.

A fenti helységek mellett azonban sok olyan helységet is fel lehet sorolni, ahol már a legelején, a kommunisták vezetésével, létrejött a helyi demokratikus nemzeti erők összefogása, amelyben résztvettek a dolgozó nép összes rétegeinek a képviselői.

Békésen²⁹, közvetlenül a felszabadulás utáni napokban, a szovjet katonai parancsnok javaslatára, 10-es bizottságot alakítottak K. L. Szabó Gábor kispaszt, volt községi bíró elnökletével. A bizottságnak 3 kubikos, 1 kispaszt, 2 kulák, 2 kiskereskedő, 1 kisiparos és 1 pap tagja volt. A bizottság első teendői között rendezte a helyükön maradt közigazgatási tisztviselők fizetését, amivel biztosította a közigazgatás megindulását, valamint a közmunkára behívott emberek napszámbérét. A szükséges pénzügyi alapokat (a fasiszták ti. magukkal vitték a pénztárat) igen leleményes módon teremtték elő. Közhírré tették, hogy a németek bombázhatják a községet, a középületeket, ezért ajánlatos lesz telekkönyvi kivonatokat beszerezni, hogy mindenki majd igazolni tudja vagyoni helyzetét. Egy-egy kivonatért 12 pengőt szedtek be, s így rövidesen 124 ezer pengőt szedtek össze, mely összegből az első kiadásokat fedezték. Később bevezették a progresszív adózást. A 10-es bizottság saját kebeléből háromtagú bizottságot küldött ki, amelyik a közélélmézést, a szociális juttatásokat intézte. Ily módon a rászorultaknak a raktárakban levő 60–70 vagon búzából 30 vagonot osztottak ki. A termelés megindítására, az állatállomány ellenőrzésére külön megbízottakat rendeltek ki. A község határában lévő gróf Wenckheim-féle uradalomban a termelést úgy indították meg, hogy a cselédségnek kiosztották a vetőmagot, akik közösségi alapon elvették. (A terményt szintén közösen aratták le és az elvégzett munka arányában es a gyermekek száma szerint részesültek belőle.) A 10-es bizottságban, majd a később megalakult nemzeti bizottságban a helyi kommunisták: Vári András kispaszt, Nagy János, Csibor Máttyás, Oláh Lajos kubikosok, Durkó Gergely munkás, Vincze Imre kisiparos és mások vitték a vezetőszerpet, habár rövidesen erős kigazdapárt alakult és a többi pártok is nagyszámú tagságot tömörítettek. Az első előljárásválasztáson bírónak szintén kommunistát választottak meg.

Mezőberényben³⁰ a felszabadulást követő napokban Madarász Pál cipész, Madarász Pálné, Szöllös Pál földmunkások és mások népgyűlést hívtak össze a községházán. Lényegében ebből a népgyűlésből nőtt ki azután a község első népi, hatalmi szerve, a 9-es tanács, amelynek 3 kommunista, 3 szociáldemokrata és 3 kigazda tagja volt. A bizottság tagjai megosztották egymás között a teendőket: a közigazgatási és rendőrségi, a termelési és közellátási, az oktatási és szociális ügyekkel külön tagjai foglalkoztak. A régi előljáró-

²⁹ Vári András, a földművesszövetkezet vezetője, Irányi Dániel u. 27, Nagy János, tanácsfunkcionárius (az orosz Vörös Hadsereg volt katonája), V. Hunyadi u. 28, Durkó Gergely, szivattyútelepvezető, Dózsa György u. 5, Csibor Máttyás, tszcs. tag (az orosz Vörös Hadsereg volt katonája), Lác u. 5.

³⁰ Madarász Pál tszcs. tag, Micsurin tér 13, Szöllös Pál tszcs. tag (volt vöröskatona), Szarvasi út 65.

ság tagjait: a helyénmaradt főjegyzőt, bírót, meghagyták funkciójukban, de alárendelték a 9-es tanács utasításainak. A tanács beindította a malmokat, a környező nagybirtokokat a cselédséggel közös alapon megmunkáltatta, megszervezte a földeken lévő kukorica letörését, a szántóvető munkálatokat, az igaelosztást. Felszerelte a helyi kórházat és beindította az iskolákat. Bevezette a progresszív adózást és a befolyt pénzből fedezte a közigazgatási kiadásokat, gondoskodott a hadbavonultak családjairól. Megszervezte a nemzetőrséget, letartóztatta és internálta a helyi volksbundistákat és nyilasokat. A 9-es tanács mint első forradalmi, népi szerv egészen a nemzeti bizottság megalakulásáig működött.

Hasonlóképpen más helyiségekben is a helyi demokratikus erők összefogása indította meg a felszabadulás után az átalakulások folyamatát. Túrkevéen³¹ a Szovjet Hadsereg bevonulása után az orosz vörös hadsereg volt katonája, Márki Gábor és társai kezdeményezésére népgyűlés jött össze a városházán. A gyűlés az elmenekült előljárárság és a képviselőtestület helyébe ideiglenes városi nagytanácsot és ebből 11 tagú ügynevezett ügyviteli bizottságot választott Márki Gábor elnökletével. Az ügyviteli bizottság operatív szerv volt, határozatokat hozott és a legszükségesebb utasításokat kiadta. Kinevezte a polgárőrség parancsnokát és helyettesét, megszervezte a közellátást. Hódmezővásárhelyen³² a törvényhatósági bizottság együttmaradt a felszabadulás után. A polgármester a kisgyűlés helyett, amelynek tagjai elmenekültek, városi tanácsot alakított a kommunista párt, a szociáldemokrata párt és a független kisközpárt 2—2 képviselőjéből. A városi tanács a kisgyűlés hatáskörével rendelkezett, de természetesen új, forradalmi jellegű intézkedéseket is végrehajtott. Kiskunfélegyházán³³ a szovjet katonai parancsnok ösztönzésére ideiglenes városi tanács alakult, amelyben résztvettek a helyi kommunisták képviselői, a közigazgatás helyükön maradt tisztviselői, a gazdák, a kereskedők, iparosok és a szakszervezetek kiküldöttei. Mezőmegyeren³⁴ négytagú tanács vette át a hatalmat: 2 paraszt, 1 munkás és 1 iparos, akik a község összlakosságát képviselték.

Körösladányban³⁵ 16 tagú községi tanács vette kezébe a vezetést, Bakondi István kertész vezetésével, tagjai: 8 paraszt (szegények és módosabbak), 2 lakatos, 2 asztalos, 2 tanító, 1 szövetkezeti pénztárnok, 1 ügyvéd voltak. Az előljárárság tagjai közül a helyénmaradt írnokot a tanács főjegyzői hatáskörrel ruházta fel. A régi kulák bírót egyideig még megtartotta. (Később a nemzeti bizottság kommunista bírót választott.) A tanács első teendői között 100 ezer pengő szükségadót vetett ki a lakosságra, a nagyobb gazdákat pedig felszólította, hogy 1000—1000 pengővel járuljanak hozzá a közkiadások fedezéséhez. A tanács helyi, államhatalmi funkcióit nagyjában és egészében 1945 végéig megtartotta és a később megalakult nemzeti bizottsággal együtt irányította a községet. Kivételes eset volt, hogy Körösladányon az első népi

³¹ Márki Gábor, tsz tag, Alajos u. 1.

³² Á. L. Szentés, Hódmezővásárhelyi városi Tanács iratai. 1944. évi jkvek.

³³ Á. L. Kecskemét. Kiskunfélegyházi Városi Tanács iratai. 1944. nov. 24-i jkv.

³⁴ Á. L. Gyula. Mezőmegyeri NB. iratai 1944. nov. 3. és nov. 26-i jkv.

³⁵ Körösladány: idős Jónás Sándor, tszcs tag (volt vöröskatona), Rákóczi telep 90, Sántha Mihály, tszcs tag (volt vöröskatona), Kinizsi u. 12, Buzás István kertész (az orosz Vörös Hadsereg volt katonája), Árpád u. 25, Létai Miklós tszcs elnökhelyettes (volt vöröskatona), Nadányi u., Török Péter, Újbarázda tszcs tagja (volt vöröskatona).

szerv, a községi tanács a nemzeti bizottság megalakulása után is egyideig még megmaradt.

Gyulán³⁶ Szikes Antal, László Mátyás kőművesek, Salamon Ferenc, Tarkó Mihály, Hollósi Mihály, Csiszer Ferenc, Gáleg György, Gerebenics János kubikcsok és mások, 15-en 20-an, alakították meg a kommunista pártszervezetet.

Gyulán, ahol a közigazgatási tisztviselőknek kb. az 50%-a a helyén maradt, már a felszabadulást követő napokban megindult a városházán a munka. A város vezetését polgármesteri hatáskörrel átvette a városi műszaki tanácsos. 1944 novemberében összehívták a régi képviselőtestületet, de mivel a kommunisták tiltakoztak a virilisek további szereplése ellen, a képviselőtestület feloszlott és csak 1945 januárjában alakult újjá az időközben megalakult demokratikus pártok kiküldötteiből. Addig is a városházára kommunista megbizottak kerültek be, akik főleg a termelés megindításával és a közlekedés problémáival foglalkoztak.

Nagy szerepe volt úgy a párt megalakulásában, mint a város új életének a megindításában a városszerte nagy tekintélynek és köztisztletnek örvendő régi kommunista szimpatizánsnak, Blanár László orvosnak. Blanár doktor részvétele a közügyek intézésében nagy mértékben megkönnyítette, hogy ebben a széles értelmiségi és köztisztviselői réteggel rendelkező városban a kommunista párt tevékenysége a lehető legkevesebb zökkenővel bontakozhassék ki. Mint a nemzeti bizottság elnöke, szava nagy súllyal esett a latba a különböző kérdések eldöntésénél és a személye iránt megnyilvánuló bizalom komoly hozzájárulást jelentett a kommunista párt sikereihez ebben a városban.

Karcagon³⁷ a kommunisták és a kommunista érzelműek kis csoportja régi, illegális gyülekező helyén, Balogh Elek fényképész műhelyében jött össze első ízben a felszabadulás után. Első teendői között megszervezte a munkaügyi bizottságot a közmunkák irányítására és megbizottakat küldött ki Debrecenbe a központi szervekkel való kapcsolat felvételére. A helyi pártszervezet csak némi lemaradással, december vége felé alakult meg. Körülbelül ekkor alakult meg a többi párt is és a nemzeti bizottság, amelynek elnöke szociáldemokrata, titkára pedig kommunista lett.

A kommunista pártszervezet megalakulása után a polgárőrség, amely eleinte vegyes elemekből, főleg gazdákból alakult meg és parancsnoka egy törvényszéki bíró volt, átszerveződött, parancsnoka Larabos János molnárségéd lett, és többségében kommunista agrárproletárok kerültek a kötelékébe. A városházán is, ahol a helybenmaradt közigazgatási tisztviselők már megkezdték a munkát, kommunista megbizottak léptek működésbe.

Voltak helységek, ahol különleges helyi viszonyok határozták meg anépi demokratikus fejlődés kibontakozását a felszabadulás után. Így pl. Vésztőn³⁸, a több évtizedes múlttal rendelkező földmunkás egylet

³⁶ Salamon Ferenc, pártnyugdíjas Máriafalva, Arany János u. 53, Tarkó Mihály, pártnyugdíjas, Lenkei u. 16, Gáleg György pártnyugdíjas, Kölcsey u. 14, Bányász Vince, ügyvéd, Jókai u. 23.

³⁷ Tüdös Imre, sütőipari v. igazgatója, Kátay Gábor u. 1, Tóth Sándor tanácsfunkcionárius (volt vöröskatona), Hajnal u. 42, Kovács László, a városi tanács dolgozója (19-es kommunista), Szent László u. 7, Darabos János molnár (volt vöröskatona), Kacsó u. 38.

³⁸ Idős Pardi István kisparaszt, megyei tanácsag, Széchenyi u. 14, Marhás István kisparaszt (volt vöröskatona), Iméri u. 5, Rábai Imre, szállodás (volt vöröskatona), Rákosi u. 32.

amelynek vezetése a felszabadulás előtt is baloldali emberek kezében volt, a felszabadulás után magától értetődően átvette a hatalmat. Népőrséget alakított, kinevezte a főjegyzőt, megindította a termelést.

Befejezésül külön is szeretnénk még kitérni arra a szerepre, amelyet a népgyűlések töltek be az új népi demokratikus államhatalom megteremtésében. Bucsán³⁹ például a felszabadulást követő napokban a község kommunista érzelmű emberei: Gyurik András, Rác Lajos, Kozma Lajos, Fehér László, Takács Albert kubikosok, Nagy András cseléd és mások tanácskozássra gyűltek össze egy pékműhelyben. A tanácskozáson elhatározták, hogy népgyűlést hívnak össze. A népgyűlés az iskolában gyűlt össze és a vezetőik javaslatára először a helyi kommunista pártszervezet megalakítását határozta el. A gyűlés öttagú vezetőséget is választott. Egy következő népgyűlésen a régi bíró helyébe kommunista bírót választottak, aki egyúttal a helyi kommunista pártszervezet elnöke is lett. Figyelemreméltó, hogy ebben a községben a párt és az államhatalom megteremtése egybefolyt, mindkettő népgyűlésből vette eredetét. Persze helytelen volt, hogy népgyűlésen mondták ki a kommunista pártszervezet megalakulását, de jellemző a bucsai helyzetre, ahol a felszabadulás előtt is erős baloldali, kommunista érzelmű mag tevékenykedett, amely a felszabadulás után magától értetődő természetességgel állt a nép élére s mondta ki a pártszervezet megalakulását.

Népgyűléseken indult meg Battonyán⁴⁰ is az új élet. Az egyik házra kitűzték a vörös zászlót, s odagyülekeztek mindazok, akik baloldaliaknak érezték magukat. Népgyűlésen választották meg a nemzeti tanácsot is, amelynek elnökévé Lukács József szegényparasztot, volt 19-est választották. Pulya Frigyes nyomdász, Mehesán Péter, Lukács István földmunkások, Verba László kisparaszt, Rác Mihály molnár és mások álltak a tömegek élén, indították meg a termelést, alapították meg a kommunista és a szociáldemokrata pártot és szervezték meg a közigazgatást, a polgárőrséget és annak a politikai osztályát. A kommunista pártszervezet megalakulása után 3–4 kommunista megbízott került be az előljárásságra, ahová visszahívták a politikai okok miatt Horthyék által nyugalmazott volt főszolgabíró és a bírót. A közigazgatás munkájának megindításában jelentős szerepe volt Mehesán Péter földmunkás, volt 19-esnek. Később kommunista bírót és szociáldemokrata törvénybírókat választottak, mindkettő földmunkás volt. Népgyűlésen, titkos szavazással választották meg Mezőhegyesen⁴¹ is azt a 9 tagú munkásparaszt bizottságot, amely egy választott bizalmi hálózatra támaszkodva tette meg az első lépéseket a munka megkezdésére, a rend megteremtésére. Mezőkovácsházán⁴² szintén népgyűlésen jöttek össze először a község lakói, utána alakult meg a kommunista pártszervezet és a többi párt valamint az előljárásság.

A népgyűléseknek népi demokráciánk történetének hajnalán hatalmas szerepük volt az új, demokratikus államrend első helyi, forradalmi jellegű

³⁹ Id. Koti Kálmán, tszcs tag (volt vöröskaton), Arany János u. 23, Gyurik András kisparaszt, Kossuth u. 84, Kozma Lajos tszcs elnök, Deák Ferenc u. 3, Balázs István tszcs tag, Kossuth u. 57, Takács Albert telepvezető, Szabadság u. 25.

⁴⁰ Mehesán Péter tsz tag, Somogyi Béla u. 121, Dr. Elesánszky Kázmér nyug. főjegyző, Sztálin u. 76.

⁴¹ Hunyatyinszky Mátyás tanácsfunkeionárius, Hunyatyinszky Mátyásné párttitkár, Benczik János, cukorgyári mozdonyvezető, Szabó Károly bádogos.

⁴² Szabó Ferenc egyénileg dolgozó paraszt, Dózsa u. 117, Fülöp István tsz elnök, Kossuth Lajos u. 15, Kiss Sándor raktárnok, Rákosi u. 6.

szerveinek létrehozásában, és belőlük, mint egyedüli jogforrásokból merítették a felhatalmazást a tömegek élén álló, főleg kommunista, vagy kommunista érzelmű vezetők a különböző, a helyzet diktálta intézkedésekre. Bakonszegen⁴³ pl. „a község lakossága” nevezte ki a főjegyzőt. Más helyeken különböző elnevezésekkel jelölték meg azokat az átmeneti szervezeti formákat, amelyekben, már túl az első, többnyire spontán és még politikailag differenciálatlan népgyűléseken, már kezdett testet ölteni a helyi demokratikus erők összefogása. Így pl. Biharnagybajomban kommunistákból és más helyi, demokratikus erőkből, főleg kiskgazdákból, Demokratikus Népfront alakult a felszabadulás után, amely mint a helység legfőbb politikai-államhatalmi szervezete működött.⁴⁴ Szentpéterszegen a vezető jegyzőt „a Magyar Népi Demokratikus Párt” nevezte ki. Körösszakálon a „Demokrata Szövetség” választotta meg a vezető jegyzőt, Hencidán „Demokrata Népfront” helyezte jegyzői állásba Kelemen Pál kommunistát.⁴⁵

Helyesen jegyzi meg Szekfü Gyula az első forradalmi népi szervek eredetéről: „Első formájukban a bizottságok összehasonlíthatók voltak az ösgyűlésekből kifejlődő vezetőségekkel, melyekből út nyílt a »szabad községek« felé...”⁴⁶

*

A fenti példákat, amelyeket még lehet szaporítani, szándékosan úgy válogattuk össze, hogy rajtuk keresztül a legkiforrottabb formájában mutassuk meg a néptömegek öntevékenységet és az élükön álló helyi kommunisták szerepét a felszabadulás után meginduló forradalmi jellegű átalakulásokban. Ezért olyan helységeket mutattunk meg, ahol a néptömegek aktivitása és a kommunisták vezető szerepe erősen kidomborodott.

Egyoldalú lenne azonban a kép, ha nem mutatnánk meg, hogy még a Viharsarokban is akadtak községek, ahol a felszabadulás utáni fejlődés sokkal nehezebben, vontatottabban indult meg és a néptömegek aktivitása, a helyi kommunisták vezető szerepe csak sok nehézség leküzdése árán, sok buktatón keresztül bontakozhatott ki. Ezek általában azok a helységek voltak, ahol a felszabadulás előtt nem volt helyi baloldali mozgalom, a helység kommunista vagy kommunista érzelmű magját megsemmisítették, szétverték és nem egyszer a nyilas demagógia vert tanyát a szegénység között. Szeghalmon⁴⁷ például a régi elöljáróság és képviselőtestület még hosszú ideig funkcióban maradt, maga a régi, a Horthy-korszakbeli bíró 1949-ig vezette a községet. A régi községi rendőrök is megmaradtak s parancsnokuk egy volt csendőr lett. Ők alkották az első hónapokban a helyi „demokratikus” karhatalmat. A bíró és az elöljáróság más tagjai továbbra is a régi módon igyekeztek vezetni a községet, pártolták a módos parasztokat, behajtották az egyházi adót stb. Maga a kommunista párt helyi szervezetének a megalakulása is lemaradt a független kiskgazdapárt mögött, amely elsőnek alakult meg a községben. (A kommunista párt ugyan már 1944 novemberében megalakult, de a helyi

⁴³ Tények és adatok Hajdu-Bihar megye és Debrecen történetéből, 21. l.

⁴⁴ A. L. Debreceni Biharnagybajomi NB. iratai. 1945. I. 26-i jkv.

⁴⁵ Tények és adatok Hajdu-Bihar megye és Debrecen történetéből, 21. l.

⁴⁶ Szekfü Gyula: Forradalom után, 106. l.

⁴⁷ Pásztor Imre tsz tag, Rákosfalva, 12. u. 8. sz., Fodor Mihály volt vöröskatona, tsz tag, Farkasfalvi-gát 702, Kovács Sándor, Rákosfalva, 4. út, nyugdíjas (kubikos), Pozsonyi Gyula. földművelésszövetkezeti dolgozó, Lenin u. 42.

reakció elterjesztette, hogy visszajönnek a németek és felakasztják a kommunistákat, mire többen és maga az elnök is visszahúzódtak és a párt szétesett. Csak két hónappal később alakult meg újra a pártszervezet a régi munkásegylet tagjaiból és vezetőiből.)

Dévaványán,⁴⁸ ahol a kaszásokeresztes pártnak nagy befolyása volt a Horthy-korszakban, szintén sok nehézség és botladozás között indult meg a felszabadulás utáni fejlődés. Az előjáróság nagyobb része elmenekült és csak a régi kulák bíró maradt a helyén, akit a régi képviselőtestület ugyancsak főleg kulák tagjai vettek körül. Ők alakították meg a polgárőrséget is. A helyzet csak néhány hónap múlva változott meg, amikor néhányan megalakították a kommunista pártszervezetet, amelynek élére Dékány Imre kubikos, az orosz vörös hadsereg volt katonája került. Ő lett egyúttal a polgárőrség parancsnoka is. Sajnos, az általa alkalmazott diktatórikus módszerek olyan feszült helyzetet teremtettek a faluban, hogy rövidesen leváltása és a pártszervezet újjászervezése vált szükségessé.

Kétegyházaán,⁴⁹ amelynek többségében román nemzetiségű lakosságára hosszú évtizedeken át fokozott súllyal nehezedett az ellenforradalmi rendszer megfélemlítő politikája, a felszabadulás ugyancsak nem hozta azonnal mozgásba a néptömegeket. A bizonytalanság, a félelem még elég hosszú ideig lebéklyőzva tartotta a lakosságot. Szerencsétlen körülmények folytán a helyi kommunista pártszervezet vezetői közé az első időben egy erkölcsileg kompromittált ember és egy nem nagy népszerűségnek örvendő kereskedő került. Ennek következtében a község néhány régi baloldali, 19-es embere a Szociáldemokrata Pártot alakította meg, ahová azután tömegestől tódultak a különböző jobboldali elemek, akik a pártszervezet vezetését kezükbe ragadták. A fenti okok következtében a kommunista párt és a szociáldemokrata párt között, valamint a szociáldemokrata párton belül is állandók voltak a torzsalakodások. Az áldatlan helyzet azután oda vezetett, hogy a Független Kisgazdapárt maga mellé tudta állítani a Nemzeti Parasztpártot és tömegakciót szervezve kikísérték a Kommunista Párt új titkárát a faluból. A dolgok csak 1946-ban jöttek rendbe, amikor a kommunista párt megerősödött, a szociáldemokrata párton belül pedig felülkerekedtek a baloldali elemek. Ekkor alakították újjá az előjáróságot is, kommunistákból és baloldali szociáldemokratákból.

*

Összefoglalóan megállapíthatjuk: a közvetlenül a felszabadulás után kialakult történeti helyzetben, amelynek jellemző vonásait fentebb igyekeztünk vázolni, vált lehetővé, hogy egy viszonylagosan egységes, demokratikus tömegmozgalom bontakozzék ki az ország számos helységében és elsősorban a régi demokratikus és agrárszocialista hagyományokra visszatekintő Tiszántúlon. A dolgozó nép különböző osztályait és rétegeit, közvetlenül a felszabadulás utáni hetekben és hónapokban, alapvető egységbe fűzte az a nemzeti

⁴⁸ Dékány Imre tsz tag, a Vörös Hadsereg volt katonája, Bánomkertszél 19, Nyíri Bálint tsz tag, Nyíl u. 33, Kecse József tsz tag, volt vöröskatona, Zsámbék u. 15, Tarsoly Zsigmond, Hajós u. 31.

⁴⁹ Kétegyháza: Zöld Lajos, pártnyugdíjas (a 19-es direktórium volt elnöke), Rákóczi u. 26, Marosán György, tanácsfunkcionárius, Damjanich u. 18, Kőrnye György, cipész, Gheorgiu Dej u. 4, Simonka György, földművesszövetkezeti dolgozó, Széchenyi u. 67.

katasztrófa, amelybe a fasiszmus döntötte az országot és amelyből egyedül a kommunisták tudták megmutatni a helyes, az összes dolgozó rétegek érdekeivel, törekvéseivel számoló kivezető utat. (Ugyanekkor a reakció erői még szét voltak szórva, meg voltak zavarodva és a néptömegekre csak csekély hatást gyakorolhattak.) Ez a kezdeti, még kevésbé differenciált, kommunista vezetés alatt álló demokratikus tömegmozgalom hozta létre, illetve szolgált tömegbázisul az első, fentebb leírt népi, forradalmi szervezeteknek.

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front megalakulása. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány

Míg lent a tömegek spontánul kibontakozó mozgalma már megkezdte az új Magyarország alapjainak a lerakását, fent is megindult a politikai tevékenység, a demokratikus magyar közélet és államiság megteremtésére irányuló szervezkedés. A Szovjet Hadsereggel együtt, vagy közvetlenül utána, Magyarországra érkeztek a kommunista párt külföldi bizottságának kiküldöttei, akik megkezdték a demokratikus erők felülről való összefogásának munkáját és világos kivezető utat mutattak a fasiszta állam bukása után előállott helyzetből. A kommunista vezetők felvették a kapcsolatot a helyi kommunistákkal és más demokratikus erők képviselőivel, irányították a kommunista párt-szervezetek szervezkedését, sok helyen kezdeményezték. bátorították a többi demokratikus párt megalakulását, a demokratikus nemzeti összefogást.

A kommunista vezetők hazaérkezése és a Magyar Kommunista Párt Központi Bizottságának megalakítása Szegeden (1944. november 5.) kiinduló pontja lett a demokratikus magyar politikai élet megindulásának. Gyöngyösi János, a kiskazda párt egyik vezetője írja egyik, 1944. november 18-án keltezett levelében, amelyet Vásáry István, Debrecen akkori polgármesteréhez címzett.

„A Moszkvából érkezett vezető magyar kommunistákkal volt alkalmam beszélni és azt tapasztaltam náluk, hogy egészen átérzik a mai nehéz helyzetet, aggódnak az ország sorsáért és dolgoznak rendbehozatalán . . . Nemcsak hajlandók a polgári ellenzéki pártokkal együttműködni, de keresik is ezt az együttműködést . . .”⁵⁰

A kommunista vezetők megkeresték a demokratikus közéleti személyiségeket, a többi párt vezetőit, a debreceni Juhász Nagy Sándort, a Károlyi-kormány nagy tekintélynek örvendő volt igazságügyminiszterét, Révész Imrét, a tiszántúli egyházkerület református püspökét, a szegedi kiskazda vezetőt, Balogh István pátert, és másokat, s tárgyalásokat folytattak velük a demokratikus összefogás megteremtése és a lerombolt ország talpraállítása érdekében. A tárgyalások eredményeként indult meg a szegedi Délmagyarország (1944. november 19-én), amelynek szerkesztő bizottsága tulajdonképpen a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front magját képezte, és pártjaik képviselőiben résztvettek benne Révai József, Erdei Ferenc és Balogh István. A szervezkedő Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronthoz, amely az új körülmények között, széles nemzeti alapon, folytatása volt az 1944 nyarán Budapesten megalakult illegális Magyar Frontnak, rövidesen csatlakoztak az időközben megalakult

⁵⁰ Idézi Paál Jób és Radó Antal: A debreceni feltámadás 1947. 104—105. l.

Szociáldemokrata Párt és Polgári Demokrata Párt, valamint a szakszervezetek. 1944. december 2-án a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot megalakítottak nyilvánították és december 3-án, az öt demokratikus párt és a szakszervezetek részvételével, a szegedi városi színházban nagygyűlést tartottak, amelyen a pártok és a szakszervezet szónokai ismertették a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programját, amelyet a kommunista párt javaslatára fogadtak el. A program többek között kimondta, hogy a demokratikus átalakulás biztosítására községenként és városonként létre kell hozni a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front helyi szerveit, a nemzeti bizottságokat, „melyek egyesítik a demokratikus hazafias erőket és vezetik a harcot a demokratikus népi Magyarorszáért”. A program napirendre tűzte az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását és a nemzetgyűlésnek felelős, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front helyi bizottságaira támaszkodó Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakítását.⁵¹

A szegedi dolgozók nagygyűlése elfogadta a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programját és kimondta helyi szervezetének, a szegedi nemzeti bizottságnak a megalakulását.

A Magyar Kommunista Párt nevében Révai József szólalt fel a nagygyűlésen. Kijelentette, hogy a kommunista párt nem ígér mindenféle földi jókat, mert munka, szegénység, sőt nélkülözés lesz az egész nép osztályrésze addig, amíg felépül az egész rombadőlt ország.

„Nehéz, nagyon nehéz a helyzet — hangsúlyozta Révai —, de mi, kommunisták, mégis hirdetjük és hittel hisszük, hogy: lesz magyar újjászületés!”⁵²

A többi párt és a szakszervezetek nevében Balogh István (FKP), Erdei Ferenc (NPP), dr. Valentiny Ágoston (SzDP), Örley Zoltán (PDP) és Komócsin Mihály (szakszervezetek) szólaltak fel a nagygyűlésen.

December 5-én Debrecenben is megalakult a nemzeti bizottság, amelynek elnökévé a pártonkívüli Juhász Nagy Sándort választották meg. A pártonkívüli közéleti férfiak közül dr. Révész Imre református püspököt, dr. Bánáss László püspököt plébánost és dr. Bodnár János rektort szintén beválasztották a nemzeti bizottságba.⁵³

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front létrejötté, a szegedi és a debreceni nemzeti bizottságnak megalakulása után gyors iramban követik egymást a fontosabbnál fontosabb események, amelyek megannyi határkövét jelezték az új demokratikus Magyarország megteremtésének. 1944. december 12-én megérkezett Moszkvából Debrecenbe a különvonat, amelyen a Horthy-féle fegyverszünetet kérő bizottság tagjai, valamint Miklós Béla vezérezredes és Vörös János, a Horthy-hadsereg volt vezérkari főnöke, akik a nyilas puccs után átálltak a szovjet hadsereghez, érkeztek meg.

A különvonaton érkezett Gerő Ernő, Nagy Imre és Gábor József is. Még a különvonat megérkezésének a napján megindultak a tárgyalások a debreceni politikusokkal és közéleti emberekkel: Juhász Nagy Sándorral, Révész Imrével, Vásáry István polgármesterrel és másokkal. Gerő Ernő ismertette a tervet, amely szerint Debrecen, Szeged, Békéscsaba és Hódmezővásárhely képviselőiből, valamint más politikusokból összeül Debrecenben egy koa-

⁵¹ Felszabadulás 1944. szeptember 26.—1945. április 4, 171—176. l.

⁵² Uo. 185. l.

⁵³ *Paál Józ és Radó Antal*: A debreceni feltámadás 1947, 128. l.

liciós összetételű Előkészítő Bizottság, amely megszervezi, hogy Tiszántúl és Magyarország többi felszabadított részeinek képviselői december 21-én Debrecenben összejöjjenek és megalakítsák az Ideiglenes Nemzetgyűlést. A következő napon megalakult a 17 tagú Előkészítő Bizottság, amelynek többek között tagjai voltak: Gerő Ernő, Nagy Imre, Juhász Nagy Sándor, Révész Imre, Erdei Ferenc, Balogh István, Gyöngyösi János, Valentiny Ágoston, Miklós Béla. A bizottság elfogadta a kommunisták javaslatát, hogy 38 község és város összesen 212 képviselőt küldjön Debrecenbe az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. A választásokat a helyi nemzeti bizottságoknak kellett lebonyolítaniuk. A kijelölt bizottságok tagjai, a szovjet katonai hatóságok által rendelkezésre bocsátott teherautókon, nyomban útnak indultak, hogy teljesítsék feladatukat. A hideg decemberi időben, felrobbantott útszakaszokon keresztül, a háború romjai, pusztításai közepette érkeztek meg az új Magyarország hírnökei az egymástól elszigetelt, magukra hagyatott városokba és községekbe. Több helység még alig hogy felszabadult és az Előkészítő Bizottság tagjainak a megérkezése egyben a helyi demokratikus erők összefogásának is a kezdetét jelentette. Miskolcra pl. 1944. december 16-án érkeztek meg az Előkészítő Bizottság kiküldöttei és még aznap, első ízben összeültek Miskolc demokratikus erőinek és elsősorban a munkásságnak a képviselői, hogy meghallgassák a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programját, amelyet a kiküldöttek ismertettek. A programot a gyűlés elfogadta, kimondta a nemzeti bizottság megalakulását és másnapra népgyűlés összehívását határozta el. Másnap — mint ahogy a tudósító írja — „... hatalmas tömegben még főképp a munkások sereglettek elő. Óriási tetszéssel fogadták el a Függetlenségi Front országos programját és szentesítették a miskolci nemzeti bizottság képviselőválasztását”.⁵⁴

December 18-án a megválasztott 12 miskolci képviselő, a kiküldöttekkel együtt, már útnban volt Debrecen felé. Egerben megálltak, megtartották a választást és a két egri képviselővel megszaporodva folytatták útjukat Debrecen felé.

Szegeden a belvárosi mozi helyiségében tartott népgyűlésen választották meg a város képviselőit.⁵⁵ Hajduszoboszlón a szabadban tartott népgyűlésen választották meg a város két követét. Orosházán a község házában jöttek össze a pártok megbízottai, akik megállapodtak a kiküldendő képviselők személyében stb.⁵⁶

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés összeüléseinek előestéjén az összes képviselők már Debrecenben voltak, sőt, az eredetileg tervbe volt 212 helyett 230 ült össze, mert több község, amely nem szerepelt a 38 között, öntevékenyen szintén küldött képviselőket a nemzetgyűlésbe.⁵⁷

A nemzeti bizottságok megalakulása

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front létrejötte és a központi államhatalmi szervek megalakulása új szakaszt nyitott a népi, forradalmi szervek tevékenységében is. Közvetlenül a felszabadulás után spontánul, a sajátos helyi viszonyok között megalakult első forradalmi szervek, a városi és községi

⁵⁴ Néplap, 1944. dec. 21.

⁵⁵ *Paál Józ és Radó Antal*: A debreceni feltámadás 1947, 124. l.

⁵⁶ Uo. 162. l.

⁵⁷ Uo. 264. l.

tanácsok, a különböző létszámmal működő bizottságok megszűntek vagy átalakultak koalíciós összetételű nemzeti bizottságokká. Azokban a tiszántúli és Duna—Tisza közí helyiségekben, ahol addig még nem alakultak meg a népi szervek, 1944 december és 1945 január folyamán már koalíciós alapon nemzeti bizottságok jöttek létre; szintúgy Dunántúlon is, amely a legkésőbb szabadult fel. Az a demokratikus tömegmozgalom tehát, amely a felszabadulás után a felszínre tört és többnyire a helyi kommunisták vezetésével, a sajátos helyi viszonyok között, a helyi szükségleteknek megfelelően megteremtette a maga forradalmi szervezeteit, most a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak keretei között, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programja alapján fejlődött tovább és hozta létre a nemzeti bizottságokat. A nemzeti bizottságok kifejezői voltak a nemzet legszélesebb tömegei antifasiszta és demokratikus összefogásának, amely a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front 5 pártjának és a szakszervezeteknek koalíciós együttműködésében öltött testet.⁵⁸

A nemzeti bizottságok megalakulását az Ideiglenes Nemzeti Kormány és természetesen elsősorban a Magyar Kommunista Párt messzemenően szorgalmazta és támogatta. A kormány 14/1945 januári rendelete a közigazgatás ideiglenes rendezéséről kötelezővé teszi a nemzeti bizottságok megalakítását az ország összes helyiségeiben és feladatukul tűzi ki a képviselőtestületek és törvényhatósági bizottságok létrehozását.

A nemzeti bizottságok megalakulását sok helyen a központi kommunista kiküldöttek kezdeményezték. Miskolcon pl., ahogyan már említettük, az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottságának tagjai, egy kommunista és egy kiscgazdapárti delegátus, kezdeményezték annak a gyűlésnek az összehívását, amely a nemzeti bizottságot is megválasztotta. Ezen a gyűlésen, amely a városházán jött össze, a polgármester elnökölt. Részt vettek a Kommunista Párt részéről 4-en, a Mokán Komité részéről 2-en. A Szociáldemokrata Párt 4, a Polgári Demokrata Párt 5, a Független Kiscgazdapárt 2, a szakszervezetek 7 taggal képviseltették magukat. A diósgyőri Vasgyár munkássága külön is küldött 3 személyt a gyűlésre. Hárman (az alispán, az árvaszéki elnök és egy gimnáziumi tanár) a vármegye részéről jelentek meg. Továbbá résztvett a gyűlésen a református egyház püspöke, a pápai prelátus, egy kamarai igazgató, egy laptulajdonos, egy orvos, egy ügyvéd és egy városi főtisztviselő, aki a jegyzőkönyvet is vezette. A gyűlésen felszólaltak a munkásság képviselői, akik elmondották a Mokán Komité harcát a német fasiszták, a nyilasok ellen és hangsúlyozták, hogy áldozatok árán is készek vállalni az ország újjáépítésének a munkáját. A kiscgazdapárt kiküldötte kitért a kommunista párt szerepére az ország talpraállításában és kijelentette, hogy mint kiscgazdának is el kell ismernie, „hogy az országban a kommunista párt bizonyult a leggyor-

⁵⁸ Egyes helyeken a demokratikus nemzeti erők összefogása már a németellenes harc viszonyai között létrejött és nagymértékben megkönnyítette, hogy a demokratikus, nemzeti erők, élükön a kommunistákkal, már közvetlenül a felszabadulás után a szervezetség viszonylag magasabb fokán lássanak hozzá az előttük törnyosuló feladatok forradalmi úton való megoldásához. Így pl. már néhány nappal Budapest felszabadulása után, 1945. jan. 21-én, az illegális *Magyar Frontban* tömörült pártok: a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt, a Független Kiscgazdapárt és a szakszervezetek megbízottai kimondták a koalíciós összetételű Budapesti Nemzeti Bizottság megalakulását, amely mint legfőbb államhatalmi szerv, elsősorban a budapesti munkásságra támaszkodva, a forradalmi intézkedések egész sorát hozta az élet megindítására, a közigazgatás helyreállítására, a termelés és a közlekedés megszervezésére, a fasiszta maradványok elleni harcra stb.

sabbnak és legmozgékonyabbnak és az ország építő elemének. Ők fogtak először munkához, mely munkához mindenkinek csatlakoznia kell...⁵⁹

A gyűlés a miskolci nemzeti bizottság elnökévé és titkárává kommunis-tákat választott.

Sátoraljaújhelyre kommunista kiküldött hozta el a debreceni események hírét, ismertette a város különböző rétegeinek képviselőivel a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programját és kezdeményezte a helyi nemzeti bizottság megalakítását.⁶⁰ A Fehér megyei Mátyás a kommunista párt járási megbízottja, a független kisgazdapárt helyi vezetőjével együtt, hívta össze a népgyűlést, amely megválasztotta a nemzeti bizottságot.⁶¹ Az első felszabadult budapesti kerületben, Kőbányán, a kommunista párt központi kiküldöttje, Vas Zoltán kezdeményezte a helyi kommunistákból, a polgárság és a kispolgárság képviselőiből a nemzeti bizottság megalakítását.⁶²

Más helységeken a már megalakult kommunista pártszervezetek kezdeményezésére jöttek létre a népi, forradalmi szervek. Így pl. a Zala megyei Batykon a helyi kommunista pártszervezet hívta össze azt a népgyűlést, amely kommunistákból, és mivel más pártszervezet még nem működött, pártonkívüliekből megválasztotta a 10 tagú nemzeti bizottságot.⁶³ A Veszprém megyei Nyárádon szintén a helyi kommunista pártszervezet hívta össze a népgyűlést, amely a kommunista és a kisgazdapárt képviselőiből megválasztotta a nemzeti bizottságot.⁶⁴

Figyelemre méltó, hogy Dunántúlon is a nemzeti bizottságok megalakulása sok esetben népgyűléseken történt. Így pl. Szentágótán, Zalavégen, Pápanyögéren, Lakócsán s más helységeken.⁶⁵ Ezek a népgyűlések Dunántúlon is a lakosság körében a felszabadulás után meginduló erjedésnek, demokratikus politikai aktivitásnak voltak a megnyilvánulásai, kifejezték a népnek azt a kívánságát, hogy beleszóljon a közügyek intézésébe. A Dunántúlon azonban a népgyűlések összehívásának kezdeményezése sok esetben a régi előjáróság (jegyző, bíró) kezébe került, akik módot találtak arra, hogy befolyást gyakoroljanak a nemzeti bizottságok megválasztására. Így pl. Kápolnásnyéken a régi előjáróság meghívásából a helyi plébános vezette le a gyűlést, s ő terjesztette elő a jelöltek névsorát is.⁶⁶ Nemesszalókon a gyűlés egyúttal a régi bírót és jegyzőt is megválasztottnak nyilvánította.⁶⁷ Bakonysárákányon a reakciós jegyző rátelepedett a nemzeti bizottságra, fékezte és helytelen irányba vitte működését.⁶⁸ Több községben, mint például Sárszentágótán, Pápanyögéren stb., mivel a pártok még nem alakultak meg, a nemzeti bizottságot pártonkívüliekből választották meg.⁶⁹ Zalavégen, mivel csak a független

⁵⁹ Á.L. Miskolc. Miskolci NB. iratai 1944. dec. 16—17-i jkv.

⁶⁰ Á.L. Miskolc. Sátoraljaújhelyi NB. iratai 1945. jan. 9. és 19. jkv.

⁶¹ Á.L. Székesfehérvár. Mátyás NB iratai, 1945. ápr. 10-i jkv.

⁶² I. sz. Á.L. Bpest. X. ker. NB. iratai, 1945. januári jkv.-e.

⁶³ Á.L. Zalaegerszeg, Batyki NB iratai, 1945. ápr. 24-i jkv.-e.

⁶⁴ Á.L. Veszprém, Nyáradi NB iratai, 1945. jún. 24-i jkv.

⁶⁵ Á.L. Székesfehérvár, Sárszentágótai NB iratai. 1945. ápr. 26-i jkv. Á.L. Veszprém, Pápanyögéri NB iratai, 1945. dec. 8-i jkv. Á.L. Zalaegerszeg, Zalavégi NB iratai, 1945. jún. 29-i jkv.

⁶⁶ Á.L. Kaposvár, Lakócsai NB iratai. 1945. jún. 5-i jkv. Á.L. Székesfehérvár, Kápolnásnyéki NB iratai, 1945. ápr. 8-i jkv.

⁶⁷ Á.L. Veszprém, Nemesszalóki NB iratai. 1945. ápr. 14-i jkv.

⁶⁸ Uo. Bakonysárákányi NB iratai, 1945. ápr. 19-i jkv.

⁶⁹ Á.L. Székesfehérvár, Sárszentágótai NB iratai, 1945. ápr. 26-i jkv. Á.L. Veszprém, Pápanyögéri NB iratai. 1945. dec. 8-i jkv.

kisgazdapárt alakult meg, annak a kiküldötteiből és pártonkívüliekből választották meg a nemzeti bizottságot.⁷⁰

Persze, azokban a helységekben, ahol a kommunista párt befolyása gyenge volt, ahol hiányoztak a tevékeny, kezdeményező helyi kommunisták, ott nem éppen a leghaladóbb rétegek képviselői ragadták magukhoz az iniciatívát. Így pl. Mátészalkán a nemzeti bizottság a független kisgazdapárt és a szociáldemokrata párt képviselőiből alakult meg. Elnöke kisgazda, alelnöke szociáldemokrata, jegyzője a polgári iskola igazgatója lett. Rajtuk kívül az egyházak, az értelmiségiek, a tantestületek, az ipartestület és a szakszervezet is képviseltették magukat egy-egy taggal. Amikor a kommunista párt is megalakult és bejelentette, hogy részt kíván venni a nemzeti bizottságban, az elnök kijelentette, hogy úgyszólván magas létszámmal alakultak meg és nem látja értelmét annak, hogy ezt a létszámot emeljék. Egyébként világosan is megmondta, hogy azért nem akarja, hogy a kommunista párt is részt vegyen a nemzeti bizottságban, mert — ahogy kifejezte magát — „akkor meg kell bontani segítségünket”.⁷¹

Ezek után azon sem csodálkozhatunk, hogy a mátészalkai nemzeti bizottság tudtával és elnökének pártfogása alatt még 1945 januárjában is 130–140 tagú ún. csendőrség (részben régi horthysta csendőrök, részben már újonnan toborzott „csendőrk”) teljesítettek szolgálatot.⁷²

Miután az Ideiglenes Nemzeti Kormány kiadta a 14/1945 sz. rendeletét, sok helyen, főleg a kisebb helységeekben, falvakban, ahol a kommunista pártnak nem volt tevékeny magva és a pártszervezet sem alakult meg vagy gyenge volt, a nemzeti bizottságok megalakítása közigazgatási útra terelődött. A rendelet alapján, amelyet az alispánok, főszolgabírák közvetítettek a helyi közigazgatási szervek felé, többnyire a jegyzők kezdeményezték a nemzeti bizottságok létrehozását, ők hívták össze a pártok és a különböző társadalmi szervek, egyesületek képviselőit és ismertették előttük a rendeletet. Számos helységben, mint például a Hajdu-Bihar megyei (volt csonka Bihar vármegye) Bagaméron, Álmosdon, Dancsházán, Körösszakálon, Bihartordán, Komádin, Berettyószentmártonon, Mezősason, Geszten, Hencidán, Újlétán⁷³ stb. a jegyző, ritkább esetben a községi bírósági vezetője vezette le a nemzeti bizottságok alakuló ülését. Természetesen azokban a helységeekben, ahol közigazgatási szervek képviselői hozták létre a nemzeti bizottságot, kevésbé érvényesült a néptömegek spontán forradalmisága, demokratizmusa és a helyi közigazgatási apparátus befolyása, amely még döntő részben horthysta elemekből állott, behatolt ezekbe a nemzeti bizottságokba. Tükröződött ez összetételükben is. Egy sor helységben, mint pl. Nagyléta, Hosszúpályi, Vértessomlói, Álmosd, Biharnagybajom, Bihartorda, Körösszegapáti, Újléta stb.⁷⁴ a községi jegyzőt választották meg a nemzeti

⁷⁰ Á.L. Zalaegerszeg. Zalavégi NB iratai, 1945. jún. 29-i jkv.

⁷¹ Á.L. Nyiregyháza. Mátészalkai NB iratai, 1945. febr. 2-i jkv.

⁷² Uo. jan. 8-i, febr. 12. és 13-i jkv.

⁷³ Á.L. Debrecen. Bagaméri NB iratai, 1945. febr. 1-i jkv. Álmosdi NB. iratai, 1945. jan. 31-i jkv. Dancsházai NB iratai, 1945. febr. 1. jkv. Körösszakáli NB iratai, 1945. febr. 4-i jkv. Bihartordai NB. iratai, 1945. febr. 6-i jkv. Komádi NB. iratai, 1945. febr. 4-i jkv. Berettyószentmártoni NB iratai, 1945. jan. 30-i jkv. Mezősasi NB. iratai, 1945. febr. 4-i jkv. Geszti NB. iratai, 1945. febr. 5-i jkv. Hencidai NB. iratai, 1945. febr. 1-i jkv. Újlétai NB. iratai, 1945. jan. 31-i jkv.

⁷⁴ Á.L. Debrecen. Nagylétai NB iratai, 1945. márc. 5-i jkv. Hosszúpályi NB iratai, 1945. jan. 17-i jkv. Vértessomlói NB iratok, 1945. jan. 24-i jkv. Biharnagybajomi NB iratai, 1945. jan. 26-i jkv. Körösszegapáti NB iratai, 1945. febr. 4-i jkv.

bizottság jegyzőjének is. A sárréti és nagylétei járási nemzeti bizottság elnökévé a főszolgabíróvá választották meg.⁷⁵ Újszalontán, Hencidán, Furtán a jegyző⁷⁶, Sarkadkeresztúron a bíró lett a nemzeti bizottság elnöke,⁷⁷ Méhkeréken az egész előjáróság bekerült a nemzeti bizottságba stb.⁷⁸

Ebben az időszakban a nemzeti bizottságok megalakulása a helyi viszonyoknak megfelelően különböző formákban ment végbe. Mányon pl. elnökké Németh B. Mihály református lelkészt választották és 8 kiskazda és 3 kommunistapárti tag került be a nemzeti bizottságba, amely működésének kezdetén az előjáróság hatáskörét is ellátta. Később a nemzeti bizottságot újjászervezték. Kommunista és kiskazda tagok kerültek be most már paritásos alapon.⁷⁹

Sárosdon a szociáldemokrata párt és a független kiskazdapárt pártközi értekezlete határozta el a nemzeti bizottság megalakulását.⁸⁰ Nagykanizsán a magyar kommunista párt, a szociáldemokrata párt és a szakszervezet megbízottaiból, valamint 4 pártonkívüli tagból alakult meg a nemzeti bizottság. Sárszentmiklóson a magyar kommunista párt, a szociáldemokrata párt és a független kiskazdapárt pártközi értekezleten állapodtak meg a helyi népi szerv megalakításában és 3–3 tagot küldtek ki.⁸¹ Zalaegerszegen a nemzeti bizottságot a körjegyzői irodában alakították meg. A körjegyző ismertette a rendeletet, amely szerint a helyi népi szerveket a már megalakult pártok kiküldöttjeiből és kiegészítésképpen a község valamennyi demokratikus rétegének a képviselőiből kell megalakítani. Az előjáróság a nemzeti bizottság megalakulásáról a lakosságot hirdetmény útján értesítette azzal, hogy a javasolt tagok névjegyzéke a körjegyzői irodában megtekinthető és erkölcsi-politikai szempontból bárki kifogást emelhet ellenük. A hirdetmény leszögezte, hogy amennyiben a határidőig bejelentés nem érkezik, a nép akaratának megfelelően a nemzeti bizottság megkezdí működését.⁸² Kötégyánban a nemzeti bizottság alakuló ülését a községi bíró nyitotta meg. A főjegyző ismertette a járási főszolgabíró rendeletét, majd a három már megalakult párt (MKP, FKP, NPP) képviselőiből, valamint a nincstelenek, a cselédek, az iparosok, a kereskedők, a hitelszövetkezet, a Hangya, a Gazdakör, a Népkör, a Földművelők Köre részéről 1–1 taggal, a pap és a főjegyző részvételével megalakult a nemzeti bizottság.⁸³

*

Amint a fentiekből kitűnik, az a tömegmozgalom, amely a felszabadulás után hazánkban nagyrészen spontánul kibontakozott, s létrehozta forradalmi szerveit, alapvetően demokratikus, népi mozgalom volt. Eltérően azonban más országoktól, ahol a tömegmozgalom a fasiszmus elleni fegyveres harc és ellenállás körülményei között bontakozott ki, hazánkban — ahol döntően

⁷⁵ Á.L. Debrecen. Sárréti NB iratai, 1945. febr. 13-i jkv. Nagylétei NB iratai, 1945. márc. 5-i jkv.

⁷⁶ Á.L. Debrecen. Újszalontai NB iratai, 1945. febr. 10-i jkv. Hencidai NB iratai, 1945. febr. 1-i jkv. Furtai NB iratok, 1945. febr. 2-i jkv.

⁷⁷ Á.L. Debrecen. Sarkadkeresztúri NB iratai, 1945. febr. 18-i jkv.

⁷⁸ Méhkeréki NB iratai, 1945. febr. 22-i jkv.

⁷⁹ Á.L. Székesfehérvár. Mányi NB iratai, 1945. ápr. 10-i jkv.

⁸⁰ Uo. Sárosdi NB iratai, 1945. máj. 2-i jkv.

⁸¹ Á.L. Zalaegerszeg. Nagykanizsai NB iratai, 1945. ápr. 5-i jkv.

⁸² Uo. Zalaegerszegi NB iratai, 1945. jún. 24-i jkv.

⁸³ Á.L. Debrecen. Kötégyáni NB iratai, 1945. febr. 13-i jkv.

csak a felszabadulás után indult meg a néptömegek aktivitása — a demokratikus tömegmozgalom nélkülözte azt a harcos, antifasiszta vonást, amely annyira jellemezte pl. Jugoszlávia, Bulgária és más országok néptömegeinek a mozgalmát. Általában országosan jellemző volt a népi szervekre, hogy a fasiszta és reakciós maradványok elleni harcban nem jártak el kellő következetességgel, és sokszor futni hagytak vagy leigazoltak olyan fasiszta, reakciós egyéneket (nyilasokat, volt csendőröket, reakciós közigazgatási tisztviselőket stb.), akiknek a felelősségrevonása helyénvaló lett volna. A Viharsarok és a Duna—Tisza köze számos helysége ebből a szempontból is különálló helyet foglal el, mert ezeken a vidékeken sok esetben igazi forradalmi eréllyel jártak el a népi szervek a fasiszta és reakciós maradványok elleni harcban.

Ha a magyar demokratikus tömegmozgalmat országosan nem is jellemezte a harcos antifasizmus, de jellemezte az a sok esetben ösztönös demokratizmus, amellyel a felszabadulás utáni helyzetben felismerte az előtte álló legfontosabb feladatok egész sorát, s azoknak megoldásához új, forradalmi módon, öntevékenyen fogott hozzá. A rombadőlt ország súlyos viszonyai között, a szétzilált termelő apparátus és széthullott közigazgatás és államélet helyreállítása csak a legszélesebb néptömegek demokratikus és forradalmi tevékenysége révén volt elérhető és a magyar nép ezt a történeti, össznemzeti feladatot fényesen teljesítette.

A termelés megindítása, a közigazgatás helyreállítása, a földreform stb. a kibontakozó tömegmozgalom megannyi tűzpróbái voltak, amelyekben száz-
ezrek ösztönös demokratizmusa emelkedett a politikai tudatosság színvonalára. A nemzeti bizottságok és mellettük a többi népi szervek: az üzemi bizottságok, a földigénylő bizottságok, a termelési bizottságok, a magyar néptömegek mélyéből sarjadt igazi, demokratikus forradalmi szervek voltak, amelyek egyesítették a különböző társadalmi rétegek képviselőit, a leghívebben fejezték ki a dolgozó nép törekvéseit, követeléseit és tevékenységük egész időszakában nagy többségükben népi demokratikus rendünk támaszait és a magyar demokratizmus nagyszerű iskoláit képezték.*

BALÁZS BÉLA

* Az 1956 október—novemberi ellenforradalom idején számos helyen ellenforradalmi jellegű „nemzeti bizottságok” alakultak. Ezeknek a „nemzeti bizottságoknak” természetesen semmi köze nem volt az 1944/45-ben, többségükben kommunista vezetés alatt alakult, forradalmi, demokratikus nemzeti bizottságokhoz.

BALUGYÁNSZKY MIHÁLY ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

Keresve sem lehetne kitűnőbb példát találni a magyar—orosz kulturális és tudományos kapcsolatoknak eddig alig megvilágított kezdetére Balugyánszky Mihály ragyogó élettörténeténél. Sem előtte, sem utána nem volt olyan magyar jogász, aki az övénel káprázatosabb életpályát futott volna be.

Tizennégy évi nagyváradai jogakadémiai tanárkodás után Szentpétervárra megy a Pedagógiai Intézet politikai gazdaságtani tanszékére. Amikor azután e főiskolából 1819-ben az egyetemet szervezik, őt választják első rektorává. Midőn pedig néhány év múlva a reakciós áramlatokkal szembehelyezkedve tanszékétől megválik, a cár kinevezi kabinetirodájára II. osztályának főnökévé, és e hatáskörben Szperanszkijjal együtt lelkévé válik a nagy kodifikációs munkának. I. Miklós cár, akit trónörökös korában öt évig oktat a jogi és történeti tudományokra, minden kitüntetéssel elhalmozza fáradságtalan és ritka eredményes munkájának jutalmául. Négy nagykeresztel tünteti ki, államtitkárrá, titkos tanácsossá, majd szenátorrá nevezi ki. Hét leányának és két fiának nevelése megkönnyítésére ötven évre állami birtokbérletbe helyezi. Ékszerek, pénzadományok, nemesség és más egyéb bőkezűség jutalmazza kiváló tudományos és államférfiúi érdemeit.

Már a vázoltakból is kitűnik, hogy Balugyánszky Mihály érdekes és változatos életpályája önmagában is megérdemli a tudományos feldolgozást. De alkalmas arra is, hogy tudománytörténeté egészüljön ki annál a jelentős szerepnél fogva, amelyet Balugyánszky a magyar és kiváltképpen az orosz jogtudományban játszott. Végül pedig Balugyánszky életpályája és működése bevilágíthat a magyar—orosz művelődési és tudományos kapcsolatoknak kezdetébe, amelyekre vonatkozólag vannak ugyan magyar és orosz nyelven is összefoglaló művek, de hiányzik a szereplőknek részletes életleírása, kulturális és tudományos működésének méltatása.

A forráskutatási nehézségek ellenére akadt most fiatal kutató, aki vállalkozott a feladatra: Balugyánszky életrajzának megírására. Könyvéről nem egyszerű ismertetést kívánunk itt adni, hanem kapcsán elmondani mindazt, amit Balugyánszkyról magunk is tudunk; adatait kiegészíteni, nem egyszer kijavítani; felfogását és eleve elfoglalt beállítottságát a tények világánál korrigálni; végül pedig megjelölni azokat a hiányokat, amelyek pótlása nélkül megnyugtatóan nem lehet megírni Balugyánszky élettörténetét és munkásságát. Sietünk ezzel azért is, mert tudomásunk van róla, hogy a kötet rövidesen oroszul is megjelenik. Ha pedig ez a könyv mai alakjában történék, kételyek támadhatnának a magyar tudomány alaposságára és megbízhatóságára felől.

*

A Balugyánszky Mihályról szóló kötet az 1954. évi karácsonyi könyvpiacon jelent meg.¹ Izléses kiállítású, bőséges könyv- és levéltári kutatásokon felépülő és gördülékeny stílusban megírt tanulmányával látszólag három célt kívánt megvalósítani a szerző: 1. a Tudományos Minősítő Bizottsághoz benyújtott kéziratával a magyar jogtörténetből tudományos címet szerezni; 2. bőséges forrássanyaggal támogatott tudománytörténeti monográfiát írni, és 3. közönségsikert is biztosító regényes életrajzot adni az olvasók szélesebb rétegeinek a kezébe. Kérdés, hogy sikerült-e a kötetnek egy csapásra mind e célokat eredményesen megvalósítania.

¹ Tardy Lajos [a továbbiakban: a szerző]: Balugyánszky Mihály. Bpest, Akadémiai Kiadó, 1954. 256 l. 10 t. Orosznyelvű összefoglalás 247—248. l.

A mű két aránytalan részre oszlik. 150 lap jut Balugyánszky magyarországi 35 évének, amely igen aprólékosan, levéltári kutatások alapján tárgyalja Balugyánszky származását, tanulmányait és nagyváradi jogakadémiai tanárságának eseményeit, eddig ismeretlen, új adatokkal világítva meg életét, pályáját, és orosz életrajzíróinak nem egy tévedését igazítva helyre, továbbá megfelelő műleírásra törekedve. A második rész, amely az oroszországi 43 érettebb és sikereiben jóval gazdagabb évét tárgyalja, elnagyolt, nem eredeti forrásokra, hanem jórészen két főéletrajzra² támaszkodik, Balugyánszky egyetlen tudományos művét sem ismeri, és így inkább külsőséges életrajzát adja elő rövid 86 lapon. A kötetet egy kis, 11 műből álló bibliográfia-féle és nem hibátlan névmutató zárja le.

Az a körülmény, hogy a kötet vegyes műfajt képvisel, meglehetősen megnehezítette a szerző munkáját. A tudományos értekezés tudománytörténeti fejtegetéseket kívánt tudományos bizonyító anyaggal. E kíváncságnak a szerző szinte aprólékoságig menő jegyzetekkel törekedett megfelelni. Részben hosszú latin levéltári szövegeket közölt, részben pedig néhány szó idézet végett egyébként a tárgy köréről távolálló művekre is hivatkozott. Hogy azonban a lábjegyzetek ne zavarják a mű regényes életrajz jellegét, nem a megfelelő lapokra helyezte el a jegyzeteket, hanem a fejezetek végére, ami igen nehézkessé teszi a kezelést a tudományos olvasó számára. Maga a könnyed, fordulat és sok helyen színes leíró stílus inkább *biographie romancée*-ra, mint tudományos monográfiára emlékeztet.

Bár a mű jóval több regényes életrajznál, és sok tekintetben tudománytörténetinek, csak éppen jogtörténetinek nem minősíthető: mégis a *vie romancée* műfaj uralkodik rajta már az érdekességre való törekvés miatt is. Így például oly részletesen foglalkozik Balugyánszkyval még gyermekkori tanulmányaival is, hogy Révai Miklós ábécés könyvét is leírja, holott bizonyítani nem tudja, hogy belőle tanult. Ugyanilyen részletező Balugyánszky tanintézetének az ismertetésében. Vagy Balugyánszky utazásainak elbeszélésében aprólékos részletességgel írja le a Monarchiának és Oroszországnak korabeli közlekedési viszonyait. Mindebben kétségtelenül sok az érdekesség, de valójában inkább regénybe tartozik, tudományos munkában ellenben az egység rovására megy, és eltérést jelent a főtárgytól. Nagyon is helyen való ellenben a Balugyánszky korabeli jogi oktatás ismertetése, mert ez már szorosan kapcsolódik Balugyánszky tanári és tudományos működéséhez. Általában a társadalmi és politikai viszonyok rajzára törekszik a szerző, de néha hézagosan. Így nem kielégítő az osztrák—magyar viszony ismertetése, azután a magyarországi és az oroszországi társadalmi viszonyoknak egybevetése, ami pedig önként kínálkozott volna, mert fejlődésükben van némi hasonlóság, de azzal a lényeges különbséggel, hogy Oroszországban a maga idejében nem alakult ki a rendiség, hanem csak a XVIII. században mesterségesen létesítették nyugati mintára akkor, amikor ott már kiveszőben volt.

*

Balugyánszky Mihály 1769. szeptember 26-án született a Zemplén megyei Felső-olsván a három fiút és három leányt számláló család negyedik gyermekeként. Atyja ott volt görög katolikus pap. Ősei, akiket oklevélszerűleg csak nagyatyjaink tudunk követni, állítólag elszegényedett lengyel nemesekként néhány nemzedékkel előbb vándoroltak be Lengyelországból és felszívódtak a felsőmagyarországi kárpátoroszi jobbagságba. Atyja fiát kitűnő nevelésben részesítette. Elemi oktatásáról maga gondoskodott, azután a sátoraljaújhelyi pálos gimnáziumba íratta be, majd onnan a kassai állami főgimnáziumba vitte, ahol elvégezte a kétéves filozófiai tanfolyamot, végül pedig két tanévén át a kassai akadémiai jogot hallgattat. Mivel minden bizonyítványa kitűnő volt, ösztöndíjjal a bécsi egyetemen folytathatta jogi tanulmányait, és nem volt még húsz éves, amikor II. József — híres professzorának, Sonnenfelsnek ajánlatára — még diploma nélkül 1789-ben kinevezte két érdemes pályázóval szemben az újonnan szervezett nagyváradi jogakadémián „a politika és a tisztí ügyírásmód” (*stylus curialis*) lektorává, ami a rendkívüli tanárságnak felelt meg. Hogy Sonnenfelséknek messzemenő céljaik

² P[laton] Baranov: Mihail'' Andreevics'' Balug'janszkij, sztats''-szekretar', szenator', tajnűj szovétnik' (1769—1847). Biograficeszkij ocserk''. Szanktpeterburg''. Tipo-litografija A. E. Mjunsztera. Mojka, d[om] 40. 1882. 44 p. 1 t. 4°. — A[ndrej] N[ikolaevics] F[atejev] [így a bibliográfiai átirásban, a hétköznapiiban F[atejev]: Akademicszkaja i goszudarsztvennaja dejatel'noszt' M. I. [helyesen A.] Baludjanszkago v'' Roszszii, Uzgorod, Tip. Skol'noj Pomosci, 1931. 64 p. 1 t. Bibl. 58—59 p. (Prilozsenie k'' zsurnalu Karpatszkij Szvet''). (Izdanija Kul'turno-proszvetitel'n. Obscesztva im. Alekszandra Duhncicsa v'' Uzgorode. 76. vűp.) A szerző nem ismeri, hanem a sokkal nehezebben hozzáférhető folyóiratbeli cikket használta, de címét nem adta meg. Így hangzik: Akademicszkaja i goszudarsztvennaja dejatel'noszt' M. A. Baludjanszkago (Baludjanszkago) v'' Roszszii. (Karpatoruszskij Szbornik, Uzgorod. 1930. 146—208. p.) [A borítékon 1931.] F[atejev] művét az első különnyomat után idézzük.

lehettek Balugyánszkyval, bizonyítja az a körülmény, hogy a pesti egyetem jogi karán rendezett pályázati versenyvizsgálatból első helyen kinevezésre ajánlott Weißengruber Károly pécsi grammatika-tanárral szemben, aki már 43 éves volt és komoly tudományos múlttal, valamint 13 évi szolgálati idővel rendelkezett, még szinte az egyetem padjaiból nevezették ki Balugyánszkyt. S bár a kinevezés megszabta, hogy egy év alatt meg kell szereznie a jogi doktorátust, valójában már a következő években rendes tanári minőségben működött, jöllehet csak 1797-ben avatták doktorrá.

Bár másfél évtizedes nagyváradi tanársága idejében nyomtatásban nem jelentek meg munkái, annál nagyobb buzgalommal vetette magát bele a II. József halála után nálunk is megindult reformmozgalmakba. Helyesen jellemzi a szerző a II. József utáni közvetlen állapotokat, amikor a nemesség ugyan Habsburg-ellenes, de *csak* a függetlenségért küzd felfelé és nem egyszersmind a polgári reformgondolatért lefelé, főleg a tömegek felemelése érdekében. A maguk túlélt előjogainak visszaszerzését fontosabbnak tartották, mint a polgári fejlődést. „A nemzeti függetlenségért való harc haladó vonásai összekeverednek náluk a feudális maradisággal, a parasztság és a polgárság követeléseivel szemben tanúsított siket értetlenséggel” (79. l.). Hogy az értelmiségiek az 1790-es évek elején „válnak republikánusokká” az első helyen említett Montesquieu hatása alatt (82. l.), nagy tévedés, hisz ismeretes, hogy Montesquieu ellensége volt a népuralomnak, s ideálja az alkotmányos monarchia volt. Viszont tény, hogy Balugyánszky „a monarchia felé maradéktalan, még csak hátsógondolatot sem sejtető lojalitást mutat” (124. l.).

Balugyánszky egyéniségének és szerepének megvilágításához valószínű kellett volna a szerzőnek az ellentétes gazdasági politikát, amelyet a Habsburgok Ausztriában a kapitalizmus felé haladóan folytattak, míg ugyanakkor Magyarországot gyarmati sorba akarták kényszeríteni. E kérdések ismertetése révén sokkal jobban meg lehetett volna okolni azt a kiábrándulást, amely a „demokratikus értelmiség” körében bekövetkezett. Jobban meg lehetett volna határozni Balugyánszky viszonyát mind a kérdésekhez. Így vált volna érthetőbbé, hogy a nemesi kiváltságokat, valamint az egyház uralkodó helyzetét támadó előadásai, amelyek logikusan folytak Sonnenfelsnek a felvilágosult abszolutizmust hivatalosan támogató tanításaiból, Balugyánszkyt összekötőbe juttatták a bihari nemességgel.³

A szerző részben *Benda Kálmán* kiadványai alapján bizonyítja, hogy Balugyánszky kezdeti fogva részt vett a magyar jakobinus mozgalomban, és csak hajszálon múlt, hogy őt is le nem tartóztatták. A könyv első részének Balugyánszky jakobinussága a súlyponti kérdése. E körül mozgósított a szerző legnagyobb anyagot, és ebben a kérdésben produkált legtöbb újat. A jakobinus iratok eddig kiadott anyaga és a szerzőnek Balugyánszkyra vonatkozó levéltári kutatásai alapján kétségtelen, hogy Balugyánszky részt vett a hazai jakobinus mozgalomban. Tagadhatatlan az is, hogy a mozgalom likvidálása céljából annak idején csupán 45 embert ajánlottak elfogatásra, és köztük Balugyánszky is szerepelt. Hogy mégsem tartóztatták le, a hivatalos apparátus külső körülményeiben rejtett. Amde az is bizonyos, hogy „nagy bűnei” aligha lehettek, mert a királyi tábla elejtette ellene a vádat. Lehet, hogy Sonnenfels befolyása is érvényesült, és az sem lehetetlen — amit azonban a szerző elhallgatott, de amire a disszertáció vitájában ketten is hivatkoztak —, hogy atyjának, Balugyánszky Andrásnak, az akkor már velejei papnak szolgálataira is tekintettel lehettek, mert ő rendőrbesúgóként szerepelt abban az időben.⁴

Tudjuk, hogy a szerény képességű I. Ferenc kamarillája azért rontott rá oly véres kézzel a Martinovics-féle összeesküvés részvevőire, mert példát akart statuálni. Rettettek a magyar haladóktól, a törvényes rend felforgatóinak és veszedelmes tévtanok hirdetőinek tekintették őket. Sikertült is minden forradalmi megmozdulást elretteníteni, s az egykori forradalmárok igyekeztek beilleszkedni a Ferenc-kor reakciós rendszerébe. Így volt ez Belnay György Alajos, Berzevicz Gergely, de Kazinczy Ferenc esetében is, akik közül az első egészen reakciós lett. Helyesen írja a szerző, hogy: „Minden okunk megvan annak feltevésére, hogy Balugyánszky a felvilágosult abszolutizmus légkörében nyert neveltetése után egyenes vonalban eljutott a jakobinus forradalmisághoz. Az itt kapott ijesztő lecke után azonban életreszóló módon megtanulta, hogy a múlt hatalmasságaival nem tanácsos ujjat húzni[,] és minthogy nem volt a végső követ-

³ Érdekese, hogy a nagyváradi jogakadémia rövid történetét tárgyaló hivatalos kiadvány sem említi, hogy a helytartótanács 1790. április 8-i 10 850. sz. rendelete a Balugyánszky-ügynek volt a következménye. Csúpnán azt olvashatjuk róla, hogy a francia forradalom visszhangjaként a jog- és államtudományok tanárait komolyan figyelemzették, hogy semmit se adjanak elő, ami az ország alkotmányával és törvényeivel, valamint a keresztény vallással ellentétes. Ld. A magyar királyi jogakadémiák és joggyeumok története. Hivatalos adatok alapján. Pest, Athenaeum ny. 1873. 60–61. l. (Klmy. a Budapesti Közlönyből.) — Ugyanígy *Borókai Alajos*: A nagyváradi királyi akadémia százados múltja 1788-tól 1888-ig. Bpest, 1889. 111. l.

⁴ A magyar jakobinusok iratai. Szerk. *Benda Kálmán*. 3. k. Bpest, 1952. 165. l.

kezményig elmenő harcos forradalmárok sorából, megelégedett a liberális reformer szerényebb, de biztonságosabb szerepével; azonban ebben a szerepben, ha kellett, tudott bátor, harcos és önértetes is lenni." (245. l.)

Balugyánszky egyéniségének az utolsó lapon ily sikerülten összefoglaló jellemzésével sajnos ellenkeznek a szerzőnek azok a megállapításai, amelyek szinte vörös fonálként kísérik Balugyánszky egész további életét. Mert minduntalan vagy arra törekszik, hogy megmutassák változatlan forradalmiságát, vagy pedig jakobinusságában keresik az okát, ha itthon nem eléggé felfelé ível többé életpályája. A megszámlálhatatlan részlet helyett íme néhány beszédes példa.

Azt írja: „Balugyánszky Mihály életútja válságba jut, vagy végleg elakadni látszik.” (45. l.) Hogy azonban nem tekintették megbélyegzettnek és hamar elfelejtették „demokratikus bűneit”, bizonyítja, hogy nemcsak meghagyták állásában, hanem néhány év múlva (1801) megkapja a jogakadémián a proszeniori tisztséget, majd a követk zöben a szeniorit, ami mai nyelven a dékánságnak felelt meg, sőt 1801-től kezdve három tanszék helyettesítését bízták rá, úgyhogy — az akadémián négy tanszék lévén — az oktatás legnagyobb részét a „demokratikus” Balugyánszky látta el. De az sem volt mellékes, hogy e megbízatásaival jóvedelme megközelítette a pesti egyetemi tanárokét. Így festett „a jakobinus mozgalom felszámolása után mellőzött Balugyánszky” (47. l. 13. j.).

Balugyánszky 1789. szeptember 12-i nagyváradai székfoglalójáról *Baranov*tól csak azt a közhelyet idézi, hogy „a hallgatóság feszült figyelemmel hallgatta az új professzor bemutatkozását, mely nagy feltűnést keltett és komoly sikert aratott” (I. m. 3. p. A szerző 57. l.). De elmulasztja annak közlését, amit *Baranov* ezt közvetlenül megelőzően Balugyánszky előadásának tartalmáról mond. „Témájaul politikai hitvallását választotta. Beszédében J. J. Rousseau és követőinek eszméi ellen fordult és az életről, társadalomról meg az államról szóló saját meggyőződésének elméletét adta elő. Ezeknek nézete szerint szigorúan konzervatív alapon, belsőleg jól rendezetten kell felépülniök.” (I. m. 2—3. p.) Mindezt természetesen azért hagyta ki *Baranov* ismertetéséből, mert szögesen ellenkezett annak a Balugyánszkynek bensőjével, akit a szerző mindenáron forradalmárnak szeretett volna beállítani.

Minden olyan adatot elhallgat a szerző, amely nem kedvez annak a törekvésének, hogy Balugyánszkyból jakobinus forradalmárt alakítson. Így nem említi *Baranov*nak a következő helyét sem, amely közvetlenül megelőzi az előbb idézettet: „Balugyánszky, akit szigorúan klasszikus konzervativizmus szellemében neveltek, tulajdonképpen ifjúságától fogva ellensége volt az idealista-liberális eszméknek, amint azokat a XVIII. század lelkes ideológusai és írói hirdették.” (Uo. 2. p.) Mindezzel hajszaúra egyezik *Grünwaldt*nak nyilatkozata, akivel három éven át a legszorosabb munkaközösségben dolgozott a balti tartományok parasztjogának kodifikációjára alakított bizottságban: „Jelleme általában tiszteletreméltó, egészen konzervatív érzületű, lelkes híve a császárnak és nevetségességig ellensége a franciának.” Majd csillag alatt megjegyzi: „Konzervatív érzelmében jó kezességet találtunk jogaink fenntartására, mint ahogy egyáltalán vonzódik a germán joghoz és ügyszóhoz.”⁵ Tekintélyes kortársának, aki az *estlandi gouvernement* polgári kormányzója volt,⁶ véleményével egyezik kitűnő életrajzírójának, Platon Ivanovics *Baranov*nak (1827—1884), az Orosz Birodalmi Szenátusi Levéltár igazgatójának, a történésznek és jogtörténésznek jellemzése, amely szerint: „Balugyánszky Szperanszkij rendkívüli képességeinek és fényes tulajdonságainak teljes igazságot szolgáltatott, de mégis gyakran úgy nyilatkozott, hogy belőle hiányzik a germán kulturális és gondolatvilág közelebbi ismerete ahhoz, hogy valóban nagy államférfi legyen.” (I. m. 43. p.)

„Irányelve maradt élete végéig, politikai kérdésekben is — foglalja össze analitikus jellemzését egykori ifjabb kortársa, *Baranov* — a lelkiismeret és a meggyőződések szabadsága, még akkor is, ha . . . ellenségesen is viselkedett ama tévtanokkal szemben, amelyeket a jezsuita törekvések tápláltak. Másfelől azonban konzervatív gondolkodású emberként elutasította magától azt a szellemi irányzatot is, amelyet a francia forradalom fejlesztett ki.” (I. m. 20. p.) Ehhez magától a szerzőtől idézhetjük Ley rendőrőfőigazgatónak Ferenc császár-királyhoz 1807. október 29-éről felterjesztett azt a jelentését, hogy a Szentpétervárott működő Balugyánszky tudni sem akar a *Moniteur*ről, amely — mint ismeretes — a francia forradalomkor létesült és szinte félhivatalos lap volt (212. l.). És ehhez idézzük a szerzőnek a *Hannulik*-féle ódához fűzött azt a megjegyzését — erre

⁵ I. v. Grünwaldt: Erzählungen aus der Geschichte der Codification des Provincialrechts. (Baltische Monatschrift, 29. Bd. Riga—Moskau, 1882. 20—21. p.)

⁶ Ld. Roderich v. Engelhardt: Die Deutsche Universität Dorpat in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung. Reval, 1933. 468. p.

a kérdésre még visszatérünk —, hogy „nehezen egyeztethető össze írójának [mintha az ődát Balugyánszky és nem *Hannulik* írta volna] — a kor tükrében szemlélve — liberális, a francia forradalom eszméitől táplált érzéseivel” (151. l.). Láthatjuk tehát, hogy a szerzőnek azzal az állandóan megismétlődő törekvésével, hogy Balugyánszkyból mindvégig jakobinus forradalmárt alakítson, élesen ellenkeznek két megbízható kortársának és életrajzírójának fejtegetései, akik erősen konzervatívnak és franciaellenesnek jellemezték.

Amde ismét más helyen azt olvassuk a kötetben, hogy : „a levelezésére és magánéletére is ránehezedő, sokszor szinte elviselhetetlenné fokozódó rendőri megfigyelés nyomasztó légköre” jellemezte Balugyánszky nagyváradi életét, és váltotta ki belőle a törekvéseket, hogy elpályázzék onnan (144. l.). Majd később „a nyolc évig tartó rendőri zaklatásnak keserű emlékeivel” rázatja a galíciai utakon Oroszország felé utaztában. Mindezek azonban pusztán feltevésszerű pszichológizálások a szerző részéről, és ismét csak hozzátartoznak a *vie romancé* érdekességeihez, de oklevélszerűen nem bizonyíthatók. Csupán a fentebb említett 1807-i egyetlen aktát tudja közölni, tehát abból az időből, amikor Balugyánszky már évek óta Pétervárt élte. Ebből a szerző mintegy retrospektíve vissza akar következtetni, pedig ez nem mond semmit, mert ismeretes, hogy a külföldi kapcsolatok szigorú ellenőrzése ugyancsak beletartozott Ferenc *cabinet noir*-rendszerébe. Balugyánszky ellen pedig nagyváradi idejében még csak nyilvános eljárás sem indult a Martinovics-féle összeesküvésben való részvétele miatt, neki magának és nagyváradi környezetének talán soha tudomása sem volt róla ; utóbb pedig akadémiai pályafutásán mindent elért anélkül, hogy a tudományos irodalom terén produkált volna valamit. Mindezek ismeretében kellő értékére szállíthatjuk le a szerzőnek azt a következtetését, hogyha „Balugyánszky sértetlenül vésztele is át a jakobinus mozgalom véres felszámolását — magyarországi tudományos és politikai emelkedésének egyszersmindenkora vége szakadt” (96. l.).

Ebbe az eszmekörbe kapcsolódik bele annak a részletes ismertetése, hogy miképpen igyekezett Balugyánszky 1792-ben a pozsonyi akadémia politikai és a következő évben még csupán 25 éves korában a pesti egyetem ugyanilyen tanszékét megkapni. Törekvései nem járhattak sikerrel, mert addig még a doktorátust sem szerezte meg, amit pedig már nagyváradi kinevezése utólag teljesítendő feltételül szabtak meg. De egyébként is mindkét tanszékre hosszú tudományos múlttal és elismert művekkel rendelkező férfiak pályáztak, úgyhogy Balugyánszky még a jelöltek közé sem került be. Így az ifjú és kezdő tanár vállalkozása nagy merészség volt, s a szerző részéről ismét csak pszichológiai feltételezés, hogy a pályázat sikere esetén Balugyánszky a pesti egyetem tanáraként „minden bizonnyal bekerült volna a szervezkedés vezérkarába”. Nyilvánvaló tehát, hogy „mellőztetés, politikai gúzsba kötése” nem felel meg a valóságnak (144. és már előbb is 128. l.).

A regényes életrajz érdekességre törekvése miatt azonban még a kötet második részében is, amikor már Balugyánszky oroszországi életét tárgyalja, *wagneri leitmotiv*-ként minduntalan visszatérnek ugyanezek a vádak. Szentpétervári bemutatkozó látogatásairól a szerző azt írja, hogy : „Balugyánszkynek olyan indulási erőt adtak, amely megteremtette számára a tudásának, reformtevékenységének megfelelő érvényesülési lehetőséget ; azt, amit a ferenc-sászári, bürokratikus-reakciós Magyarország végleg megtagadott tőle.” (161. l.) Hát nem ennél is nagyobb indulás volt még nem egészen húsz éves korában az egyetem padjaiból való kinevezése? Minden irodalmi munkásság nélküli szeniorrá váló előléptetése? Szerzőnk még azt a gesztiót is, hogy a helytartótanács a nagyváradi akadémián a cenzori tisztséget Szerdahelyinek ítéli oda, azzal okolja meg, hogy az „fokozott politikai megbízhatóságot igényelt.” (129. l.) Pedig aligha ez volt a szempont, hanem a nagyobb jövedelmezőség, mert Szerdahelyi családosa volt. S különben is a következő évben Balugyánszky már senior lett és három tanszék helyettesítője.

„Balugyánszky a másfélévtizedes magyarországi mellőztetés és üldözés korszaka után a biztos emelkedés fokozatain lép egyre magasabbra.” (170. l.) „A tizenöt esztendővel előlött még mellőzött, Ferenc császár kopóitól figyelt nagyváradi tanár államférfi és egyben a világ egyik leghatalmasabb országa egyetemének rektora” lett. (174. l.) Az idézeteket még lehetne szaporítani. Mintha a való élet e kaleidoszkopszerű módosulá-

⁷ 88. l. — A szerző Balugyánszky Pestre törekvését is főleg forradalmi beállítottságával okolja meg (85. l.). Szolaresik Sándor, a Vörösmarty kivégzett volt kassai tanuló társa, felsorolja, hogy a forradalmárokról kik jelentek meg Abaffy lakásán, de Balugyánszky nem szerepel közöttük. Ld. *Eckhardt Sándor*: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bpest, 1921. [A szerzőnél tévesen 1942. 89. l. 7. j.] 147. l. — Ugyanígy érdekes *Reitszky Ede* közlése, aki név szerint felsorolja a Martinovics-féle titkos társaság öt bihari tagját, de Balugyánszkyt nem említi, úgyisint az ellene két ízben indított eljárást sem, ami azt mutatja, hogy részben nem is tudta róla, részben pedig a történetek nem vertek fel akkor nagyobb hullámokat. Bihar vármegye története. Bpest, 1901. 553. l.

sait hiposztazálta volna a szerző egyoldalú elfogultsága érdekében, amikor Balugyánszkyból, az aufklärístából és később liberális reformerből mindenáron forradalmár lelket akart formálni. Hogy egy nagy egyéniség analógiájára hivatkozzunk, Liszt Ferenc ifjú éveiben Saint-Simonista volt, és a párizsi júliusi forradalom idejében forradalmi szimfóniát kezdett írni,⁸ s Albano címzetes kanonokjaként fejezte be pályafutását.

A szerző szerint Balugyánszky a nagyváradi másfél évtized alatt „nemcsak lelkiismeretes tanárnak bizonyult, hanem alapos és elmélyült kutatónak is, amire egyébként bőséges alkalmat kínálkozott. Az akadémiai könyvtár nyújtotta számára a továbbtanulás egyik legjobb lehetőségét. Fatyejev szerint a fiatal tudós egészen hihetetlen mennyiségű ismeretanyagot emésztett meg példátlanul rövid idő alatt.” (58—59. l.) Mindezek javarésze ismét csak hangulatos, regényes leírás minden eredeti forráshely nélkül. Könyvében még később is utal „a nagyváradi könyvtárban felszívott ismeretek”-re (171. l.). Érdemesnek látszik tehát, ebbe a könyvtárba egy kissé bekukkantánunk. „Az Akadémiának van ugyan könyvtára — írja 1847. augusztus 28-i jelentésében Neupauer János h. aligazgató —, de ez olyan szomorú állapotban van, hogy alig érdemli a nevezet; mert azon fölül, hogy évek óta rendezetlen állapotban hever, és a közhasználat elől el van vonva, a benne igen csekély számmal lévő régi és minden belértéket nélkülöző munkák többnyire csonkák és hasznavehetetlenek. Hogy a könyvtárnak illetően állapotából a tanulni és magukat — mint kell és szükséges — képezni szerető tanárookra, kik szerény fizetésökből szakjaikba vágó drágább munkákat megszerezni nem képesek, nagy szellemi veszteség és pedig az általános értelmiség nem csekély kárával következik, nem szükséges bővebben bizonyítanom.” Ehhez még *Bzók* megjegyzi, hogy a könyvtár a nagyváradi egyházmegye kebelében felosztott szerzetesrendek, különösen a jezsuiták könyveiből keletkezett, s eleinte túlnyomóan teológiai művekből állott.⁹ Könnyen elképzelhető, milyen lehetett ez a könyvtár negyven esztendővel előbb Balugyánszky idejében. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a fiatal korában ebből a könyvtárból szerzett ismereteivel aligha vált Balugyánszkyból „a tudományok kútja” (*puits de science*), ahogy őt Nesselrode gróf orosz külügyminiszter nevezte.

Balugyánszky lehetett a maga tudományszakának szorgalmas művelője, lehetett lelkiismeretes és kitűnő tanár, kétségtelen azonban, hogy másfél évtizedes nagyváradi jogakadémiai tanárkodásának ideje alatt önálló tudományos művet nem jelentetett meg. Szerzőnk szerint: „Balugyánszky Mihálynak magyarországi pályája folyamán írt tudományos munkái közül mindössze kettő maradt az utókorra: doktori vitatételei és doktori disszertációja.” (105. l.) (E fogalmazás megtévesztő, mert úgy tűnik fel, mintha több is lett volna.) Egyik sem lépi túl az egy nyomtatott ív terjedelmét, és tudományos érték tekintetében egyik sem haladja túl a maga korának hasonló produktumait; a szerző azonban egyéb művek híján oly nagy fontosságot tulajdonít nekik, hogy még hasonmásban is közli mindkettőnek a címlapját. A doktori értekezés megcsupán kéziratban készült, mint ma egy szakdolgozat. Két fejezetben több mint húsz lapot (105—125) szentel a szerző a vitatételek és a gabonaráktárakról szóló doktori értekezés ismertetésének, sőt még össze is hasonlítja Balugyánszky vitatételeit a korabeli más tételekkel, és igyekszik belőlük megállapítani, hogy mutatkozik-e Balugyánszky témaválasztásaiban valami állásfoglalás. Az eredmény azonban oly csekély, hogy aligha érte meg a ráfordított fáradságot, mert Balugyánszky tudományos felkészültségéről ezekből a dolgozatokból éppenséggel nem lehet képet szerezni.¹⁰ E tekintetben legfeljebb kortársainak nyilatkozataira vagyunk utalva.¹¹

⁸ Ld. *Peter Raabe*: Liszt's Leben. Stuttgart—Berlin, 1931. 43. és 204. sk. p. Hasonmásban: Erster Entwurf zu einer Revolutions-Symphonie. — Ld. Athenaeum, 4. évf. 1840. 1. félv. 426. h.

⁹ Ld. *Bzók* *Alajos*: A nagyváradi kir. jogakadémiai könyvtár. (Magyar Könyvszemle, 1887. 179—184. l.) A közölt helyek 1.9—180. l. — *Ua.* A nagyváradi királyi akadémia százados múltja. 133—139. l. (Mivel e művet a szerző is használta, szinte szándékosnak látszik a könyvtár szánalmas állapotának elhallgatása.) — Neupauer (1848-tól Földy, aki 1839—1848-ig jogtanár volt) jelentése közölve még: A magyar királyi jogakadémiák és joggyűjtemek története. 119—120. l.

¹⁰ Vitatételeinek címét így fordítja le: „Vitatételek az összes jogtudományokból és politikai tudományokból” (108. l.). Az *unioera jurisprudentia* azonban még latinban is egyszemű, magyarban összessel és többszámúval fordítani szemszedett germanizmus. Az „egyetemes jogtudományból” lett volna a helyes, mint ahogy *scientia politica* magyarul államtudományokat jelent. Egyébként még a hasonmás latin visszaadása is hibás a 115. l. 10. j.-ében, mert *summus* helyett *summis* és *Tratnern* helyett *Tratner* a helyes.

¹¹ A legjellemzőbbek egyike az 1804-ben a pozsonyi akadémia távozott kartársának, Faber Antalnak verses önéletrajza, amelynek címét a szerző a 141. l. 1. j.-ében hibásan és hiányosan közli. A Széchenyi Könyvtárbeli ritka nyomtatványnak (P. O. lat. 1508) pontos címe a következő: Biographia mea (Antonii Faber J. U. D. et Prof. Poson.) a me Senario Carmine deducta atque dicata Illustrissimo ac Admodum Reverendo Domino [és nem dne] L. B. Josepho a Mezburg, Parcho Vallis Florum Posoniensis Veterano ac Optimo Amicomeo. Posonii, Typis Haeredum Belnayanorum, 1821. 58 p.

Mihályóczy György nagyváradi jogtanár és szenior temetéséről azt mondja a szerző, hogy „sírjánál — mint Miller Jakab Ferdinánd írja visszaemlékezéseiben [helyesebben: Mihályóczyról készített életrajzában] — Balugyánszky Mihály tartott megható gyászbeszédet, mely Miller szerint nyomtatásban is megjelent”.¹² Miller biográfiájában azonban idevonatkozólag szószerint a következő olvasható: „*wobey von dem darmlalligen Herrn Senior Facultatis Juridicae mit einer zierlichen Re e ihm parentirt wurde, die nun in Debreczin abgedruckt wird* . . .” Amit a szerző Millertől szószerint idéz, nem egyezik az eredeti szöveggel; amit pedig a gyászbeszéd megjelenéséről mond, Miller szavainak helytelen fordítása és félremagyarázása. Miller ugyanis az életrajzot minden jel szerint közvetlenül Mihályóczy halála után írta, tehát még 1801-ben, s így a nekrológról nem múlt időben beszél, hanem jelen időben, tehát amikor a nekrológ kinyomatásáról még csak szó volt, de úgy látszik nem történt meg. Így azután nem csoda, ha a mű a debreceni kollégium nagykönyvtárában sem volt fellelhető (134. l. 26. j.).

Balugyánszky 1797-i vitatételeiből és doktori értekezéséből megállapítható, hogy hű maradt a jozefinizmus teoretikusának, Sonnenfelsnek, tehát egykori meste-ének elveihez Ferenc idejében is, amikor pedig már körülötte a világ lényegesen megváltozott. A felvilágosult abszolutizmusnak, a szabadkőműves Sonnenfelséhez hasonló jozefinista kormányzatnak ebben az időben alakult ki némi fáziskülönbséggel új birodalma: I. Sándor cár Oroszországa. Balugyánszky olvassa a Magyar Kurirnak az oroszországi művelődési reformokra vonatkozó sűrű tudósításait. „És amikor ezek a tudósítások már amúgy is teljesen felcsigázták a zemplénmegyei [!] orosz parasztivadékból nagyváradi professzorrá lett Balugyánszky képzetét, a langyos nagyváradi tavasz egyhangúságába villámként hasít bele az időközben cári udvari tanácsossá kinevezett Orlay János által, Novoszilcev gróf, a cár legbizalmasabb tanácsadójának megbízásából írt hivatalos meghívás, mely Balugyánszky számára felkínálja az újonnan szervezett [talán inkább csak: szervezendő] pétervári pedagógiai főiskola tanári székét.”¹³

A szerző szerint: „A fiatal Balugyánszkyt nem jellemezte az a rendkívüli, emelkedett szerénység, amely a későbbi évtizedek Balugyánszkyjának egyik legrokonszenvesebb vonásává vált.” (128. l.) Ez a jellemzés sem helytálló, mert később is elég gyakran kérvényezett és instanciázott nagyon is eredményesen, úgyhogy kuriózumból még Baranov is szószerint egész terjedelmében leközi a Gurjev pénzügyminiszterhez 1816. november 22-ről intézett kérvényét, amelyben ugyancsak nem fukarkodott érdemeinek felsorolásával. (I. m. 12—14. p.) De meg ismerve az életét, alig képzelhető, hogy az a temérdek pénz, ékszer, kitüntetés, adósságelengedés, bérletbehelyezés és egyéb kegyek, amelyekkel két uralkodó is elhalmozta, minden kezdeményezés nélkül áradtak volna rája.

A szerző azt írja, hogy Balugyánszky az Oroszországba utazásának jóváhagyása tárgyában a helytartótanácsához benyújtott „folyamodványának” bevezető részében előadja, hogy meghívták Pétervárra, a politikai tudományok tanszékére.” Elhallgatja, hogy Balugyánszky a 148. lap 8. jegyzetében szószerint közölt kérvényében így írja: „*pro professore scientiarum politicarum ad Universitatem Petropolitanam vocatus*”. Nem volt-e ebben nagyzolás, amikor Orlay első leveléből világos, hogy a cár még csak szándékozik Pétervárt is főiskolát létesíteni? Ekkor még Pétervárt csupán pedagógiai gimnázium működött, amelyet a II. Katalin alapított tanítóképzőből fejlesztettek ki, és csak 1804-ben alakították át Pedagógiai Intézeté. Ennek politikai gazdaságtani tanárául hívták meg Balugyánszkyt. Mivel azonban megérkezésekor a Pedagógiai Intézet még nem működött, 1803. augusztus 1-i hatállyal a pedagógiai gimnázium tanárává

¹² 131. l. Itt a szerző csak látszatra hivatkozik Miller Munkáira a Széchényi Könyvtár kéziratrárában, melynek Quart. Lat. 63 jelzését is elfelejtette megadni. Valójában ezt a helyet Bozóky után közölte annak minden hibájával együtt. A nagyváradi királyi akadémia századez multja. 80. l. 1. j. — Az életrajznak a szerző közölte címe Miller után a következőképpen javítandó: Mihályóczy Mihályóczy, *Varatiensis Varadinensis*, s a 134. l. legelső sorában az *A-t-re*, végül a mű címe után Millernél hiányzik a (*Debrecini*) szó. — Itt jegyezzük meg, hogy Miller 1789. szeptember 1-i nagyváradi tanárványtósá beszédére is fenti kéziratból hivatkozik, holott Bozóky közölte: i. m. 37—54. l.

¹³ 138—139. l. — A szerző nemcsak magyar fordításban (139—141. l.), hanem jegyzetben eredeti latin szövegében is közli Orlay hívólevelét. Ezt a jegyzetet azonban nem az „alezredesi rendfokozat”-hoz kellett volna tennie, hanem egyesíteni a 11. jegyzettel annak feltüntetésével, hogy Orlay megbízólevelét eredeti latin szövegében szószerint közölte a Zeitschrift von und für Ungern [és nem Ungarn] 3. kötete 1803-ból a 258—261. lapokon. A szerző ezt a folyóiratot nemcsak címében idézi állandóan hibásan, hanem elmulasztja a kötetek számát közölni, pedig évente nem egy kötet jelent meg belőle mindig előlől kezdődő lapszámozással. Sajnos közlésében rengeteg a hiba. Nem számítva az interpunkciós és a sorvégi elválasztási hibákat (a szerző úgy látszik nem ismeri a latin elválasztási szabályokat), a következő hibák állapíthatók meg ebben a néhány soros szövegben: a 141. l. 12. jegyzetének 2. sorában *innumeros* helyett *innumeras* a helyes, alulról a 8. sorban *versatissimus* helyett *versatissimum*; a 142. l. felülől számított 8. sorában *Ruthenae* helyett *Rutheniae* a helyes, a 14. sorban *honifice* helyett *honorifice*; a 23. sorban *argumente* helyett *argumenti*; a 29. sorban *tenes* helyett *tenens*; a 33. sorban *sementim* helyett *sementem*; a 36. sorban *Varadiensem* helyett *Varadinensem*; a 44. sorban *Gubernatur* helyett *gubernatur* és végül a 46. sorban *Plure* helyett *Plura* a helyes. Sajnos ilyen arányokban fordulnak elő a hibák a könyv egyéb idegen nyelvű, főleg latin közléseiben is, amit helytelenítünk kell tudományos mű igényeivel fellelő munkában.

neveztek ki. (Baranov, i. m. 5. p.) A Pedagógiai Intézetet 1816. december 23-i cári statútummal Pedagógiai Főiskolává szervezték át,¹⁴ úgyhogy voltaképpen csak ekkor lett a nagyváradi akadémiával egyenrangú főiskola. A szentpétervári egyetem megalapítása csak Balugyánszky meghívásától számított tizezhet év múlva, 1819-ben történt.

Hogy a helytartótanács és a magyar királyi udvari kancellária dikasztériális kollégiumai mennyire értékelték Balugyánszky tizenégy évi jogtanári működését, bizonyítja, hogy a távozási engedélyért benyújtott folyamodványára adott válaszukban elhalmozzák dicséreteikkel. Hogy azonban Ferenc király (a szerző állandóan császárt ír!) 1803-ban szűkebbül döntött, és nem volt hajlandó egy évi fizetését utalványoztatni, ezt a szerző a bécsi *Polizeihofstelle* már fentebb (329 l.) említett 1807-i aktájára alapítja, ami azonban már időrendileg sem állhat meg. Ámde alig képzelhető, hogy később is akadt volna kormány, amely még egy havi fizetést is hajlandó lett volna utalványozni hasonló esetben. Nem is szólva arról, hogy egyelőre csupán három évi próbaidőről volt szó mind az orosz kormány, mind Balugyánszky részéről.

*

„Útrakelése előtt azonban Balugyánszky — írja a szerző — egy egyéniségéhez kevésbé illő, de jellemvonásait, eszményeit végső soron mégis visszatükröző vállalkozásba fog. Az irodalmi mecénás szerepében lép fel, méghozzá egyáltalán nem önzetlen, hanem nagyon is reális, saját boldogulását előmozdító céllal. Hannulik János Krizosztóm nagykarolyi gimnáziumi igazgatóval, »Horatius versenytársával, a lírikusok fejedelmével« dicsőítő ódát írat Sándor cárhoz és azt Pétervárra költözésének tiszteletére, saját költségén ki is adja.” (150. l.)

Annak igazolására, hogy a Sándor cár magasztalásáról szóló ódát Balugyánszky íratta Hannulikkal, és a maga költségén ki is adta, szerzőnk az óda nagyváradi kiadásának címlapját és az utóbbi belső oldalát közlésezi hasonmásban, valamint közli a 155. lap 4. jegyzetében ugyanennek a címlapnak a szövegét, elhagyva azonban belőle a belső oldalnak azt a szövegrészt, mely úgy folytatódik, hogy: „*Scriptum vero Petroburgensium amicorum monitu...*” stb.¹⁵

Ez a címközlés egyáltalán nem igazolja sem azt, hogy az ódát Balugyánszky íratta Hannulikkal, sem azt, hogy az óda Balugyánszky költségén jelent meg.

Ezzel szemben Horányi Elek (1736—1809), a kiváló irodalomtörténítőről, aki kortársa és barátja volt Hannuliknak (1745—1816), arról tudósít, hogy ennek az ódának a megírására a még 1725-ben Nagy Péter alapította szentpétervári akadémia tudósai (ex *Academia Eruditorum Petropolitana*) kérték fel Hannulikot. „Egy valaki az ott működő tudósok közül (*Quidam ex Academia...*) a tudósok közössége nevében” (*communi nomine*) juttatta el a kérést Hannulikhoz.¹⁶ Később még egyszer megemlíti Horányi, hogy Hannulik „a péterváriak kérésére” (*rogatu Petropolitianorum*) írta az ódát. Sőt ezen az utóbbi helyen még arról is tudósít, hogy Hannulik „1803 október havában” (*mensis Octobri Anno MDCCCIII.*) énekelte meg a cár érdemeit (i. m. 100. p.).

Horányinak ebből a kettős tudósításából nyilvánvaló, hogy Hannulik az ódát nem egy embernek a személyes kívánságára, hanem egy tudós testületnek a felkérésére írta, sőt ez a valaki sem lehetett Balugyánszky, mert nem tartozott a pétervári akadémia tudósai közé, de 1803 októberében egyáltalán nem is volt még Pétervárott. Horányi első adatából egyébként a *celebre* többszámú igealak is világosan mutatja, hogy nem egy ember, hanem egész testület kívánta ünnepelni a cárt. S hogy miért kívánta ünnepelni a cárt a tudós társaság, pontosan kitűnik az óda nagyváradi kiadásának belső címlapjából: *in primis promotione omnium scientiarum*, azaz „elsőül minden tudomány előmozdításáért”.

¹⁴ *Glavnij Pedagogiceszkij Institut*, szószerint fő pedagógiai intézet. Baranov, i. m. 14. p.

¹⁵ Ez óda pesti kiadása címlapjának a szövege: Ode ad Alexandrum Russorum Imperatorem fama rerum praecelae gestarum in primis promotione omnium scientiarum gloriosissimum ab Joanne Chrysos. Hannulik, e scholis piis Hungaro complurium societatum erudit. membro anno 1804. scripta. Pesthini, Typis Matthiae Trattner. — A nagyváradi kiadás címlapja befejeződik a *gloriosissimum* szóval, alatta az impressum: Magno-Varadini, Typis Antonii Gottlieb Maramarosensis 1804. Ellenben a címlap hátlapja (*verso*) még a következő szöveget tartalmazza mintegy a címlap *recto*jának folytatásaként: Quam Caesarea Auctoritate vocatus ex Academia Hungarica Magno-Varadinensi ad [nem at] tradendus Petropoli Politicae Scientiae Devotissimo animo obtulit Michael Balugyanszky Anno 1803. Scriptis vero Petroburgensium amicorum monitu Joannes Chrysostomus Hannulik Hungarus, Ex Instituto Piarum Scholarum inter Romanos Arcades Serbalbus Erinantius Societatum: Hasso-Homburgensis, Electoralis Boicae, et Regiae Svevicae Membrium, Gymnasii Magno-Karoliensis Director.

¹⁶ *Quidam ex Academia Eruditorum Petropolitana nuper anno 1803. dum communi nomine peteret, ut gloriosissimum Russorum Imperatorem Alexandrum lyra sua celebraret, ipsum Lyriceus inter Latinos huius aetatis Principem alijtmare audebat. Alexius Horányi: Scriptores piarum scholarum, liberaliumque artium magistri, quorum ingenii monumenta exhibet. Budae, Typ. Univ. Hung. 1808—1809. 2. pars 82. p. (Az egész Hannulik-cikk 77—101. p.)*

Nem a Sándor orosz cárra írt dicsőítő ódája miatt lett *Hannulik* Szentpétervárott *princeps Lyricorum* — mint a szerző tévesen írja — (152. l. 2. j.), hanem ellenkezőleg: éppen azért kérték fel őt és nem mászt az óda megírására, mert *Hannulik* már két évtizede a legkiemelkedőbb latin költő hírében állott egész Európában. Tehát a szentpétervári akadémiások a század lekválóból latin költője írta ódával akarták a cárt ünnepelni, miként ez *Horányi* első adatából is egészen világosan kitűnik. Semmiféle olyan adattól sem tudunk, amely arról szólna, hogy ezt az ódát Balugyánszky íratta *Hannulikkal*. Sőt ennek az ellenkezőjét látszik bizonyítani az a tény is, hogy *Hannulik* ódája 1804-ben másik kiadásban Pesten is megjelent, amiről a szerző nem tud, és e kiadás címlapjának versője nem tartalmazza a várad kiadásnak Balugyánszkyra vonatkozó mondatát.

Minthogy tehát az ódát nem Balugyánszky íratta *Hannulikkal*, nézetünk szerint mindaz, amit a szerző az óda tartalmát illetően Balugyánszkynek tulajdonít, csak merő fikciónak tekinthető mindaddig, amíg megfelelő forrásadatokkal nem igazolja állításait.

Nem lehetetlen, hogy *Hannulik*nak kézíratos ódáját Balugyánszky Nagyváradról magával vitte, útközben Pesten kinyomatta, s ezeknek a példányoknak javarészt vihetné ki magával Pétervárra. Szerintünk tehát a pesti nyomtatvány megelőzte a nagyvárad kiadványt, s ebben az esetben a pesti kiadás címlapján az *anno 1804. scripta* kitétel csak annyit jelent, hogy az óda 1804-ben hagyta el a nyomdát. Ezzel az elképzeléssel kitűnően egyezik a nagyvárad kiadvány címlapjának belső oldalán az *obtulit* szó, amely nem „felajánlást” jelent, hanem csak a regisztrálását annak, hogy az óda bemutatása már megtörtént.¹⁷ Balugyánszky tehát minden valószínűség szerint a pesti nyomtatványt mutatta be Pétervárott, s a nagyvárad kiadásra csak akkor került sor, amikor az óda bemutatása Pétervárott már megtörtént. Az óda nagyvárad kiadását éppen az a körülmény tehetné indokolttá, hogy a pesti nyomtatványból — miután annak jelentős részét Balugyánszky minden bizonnyal magával vihette — csak kevés foroghatott közkézen, viszont az óda iránt az érdeklődést éppen az a tény növelhette, hogy az időközben már Pétervárt is bemutatásra került.

Ha tehát az a feltevésünk, hogy az ódát Pesten Balugyánszky vagy megbízottja (esetleg Tertina) nyomatta ki, elfogadhatónak látszik, akkor ez egymagában is megdönti a szerző véleményét, mert ugyan elképzelhető lenne-e, ha az ódát Balugyánszky íratta *Hannulikkal*, hogy kinyomattja az ódát anélkül, hogy a maga nevét is rányomatta volna. Ez egészen valószínűtlennek látszik. Amde ellenkezőleg: az a körülmény, hogy nevét nem nyomatta rá, *e contrario* a legjobb bizonyíték arra, hogy az óda létrejötté körül neki semmi kezdeményező szerepe nem volt. Itt pusztán annak a két külső körülménynek véletlen találkozásáról van szó, hogy *Hannulik*nak 1803 októberében elkészült az ódája, Balugyánszky pedig ugyanakkor már folyamatosan volt a kiutazási ügye.¹⁸

Legvégül felmerül még egy kérdés. Ha Balugyánszky a Pesten kinyomtatott *Hannulik*-ódát vitte ki Pétervárra magával, miképpen jöttek létre a nagyvárad kiadású ódanomtatványok?

*Hannulik*nak nemcsak régi kapcsolatai voltak a nagyváradokkal, hanem 1802 óta mind gyakrabban találkozunk alkalmi költeményeinek Nagyváradon való kiadásával. 1804-ben, amikor a Sándor cárt magasztaló óda Nagyváradon is megjelent Gottlieb Antal máramarosszigeti nyomásában, ugyanabban az évben ugyancsak Nagyváradon jelent meg egy üdvözlő beszéde és egy elégiája hasonlóképpen máramarosszigeti nyomással, végül pedig egy költeménye 1808-ban, de már nagyvárad nyomással.¹⁹ Ezekből a tényekből pedig végérvényesen megállapíthatjuk, hogy a Sándor cárt dicsőítő ódának a pesti mellett Nagyváradon történt kiadása nem függött össze Balugyánszky Nagyváradról való távozásával, még kevésbé volt tekinthető Balugyánszky rendelkezésének, ellenben sokkal inkább volt Orlay és Tertina, valamint Tertina és *Hannulik* kapcsolatainak a természetes következménye. Szinte bizonyosnak látszik, hogy Balugyánszky a cárt dicsőítő *Hannulik*-ódáról, amelyet 1803 őszén Szentpétervárról rendeltek, Orlay és Tertina útján vett tudomást, és így kapcsolódott bele az ügybe.

Mindent összefoglalva és visszatérve a főkérdésre, hogy a Sándor cárt dicsőítő ódát Balugyánszky íratta-e *Hannulikkal* vagy sem:²⁰ *Varga* Lászlóval, a ma élő leg-

¹⁷ Akkor lenne „ajánlás”, ha az *obtulit* (*praesens perfectum*) helyett az *offert* (*praesens*) igealak állana. Ezért téves a szerző könyvében a nagyvárad kiadás hasonmása alatt az ismertető sorban az óda belső címlapjának akkénti meghatározása, hogy „ajánlás”.

¹⁸ Balugyánszky már az 1803–4. tanév első félévében nem működött, mert tanszéket kártársa, Faber Antal helyettesítette. Ld. A magyar királyi jogakadémiák és jogyűceumok története. 107. l. — *Bozóky*, I. m. 83. l.

¹⁹ Ld. *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. 4. k. 441–442. h. az 58., 59. és 69. sz. kiadványok. — Pontos bibliográfiai leírásuk *Petrik Géza*: Magyarország bibliographiája 1712–1860. 2. k. 66–67. l.

²⁰ A *Hannulik*-óda még részletesebb történetét „*Hannulik János oroszországi kapcsolatai*” címmel a Filológiai Közlönyben jeztettük ki. III — 1956. 460–469. l. (Különlenyomatban is)

kitűnőbb *Hannulik*-kutatóval együtt,²¹ határozott nemmel felelünk mindaddig, amíg valaki ennek az ellenkezőjét be nem bizonyítja. A szerző ugyanis semmit sem bizonyított, mert a nagyváradi kiadás címlapjáról tőle közölt hasonló csak annyit mond, hogy az ódát Balugyánszky mutatta be Pétervárotra. Ezzel szemben, hogy az ódát nem Balugyánszky írta *Hannulikkal*, a következő adatok igazolják: 1. *Horányi* két adata, mely szerint az óda megírására a szentpétervári tudós társaság kérte fel *Hannulikot*; 2. a nagyváradi kiadvány címlapversőjén olvasható szöveg, amely megerősíti *Horányi* adatait; 3. a szerzőtől nem ismert pesti ódakiadvány címlapja, amely nem említi Balugyánszkyt; 4. a nagyváradi kiadvány címlapversője, amely csupán annyit igazol, hogy az ódát Balugyánszky „ajánlotta fel”, illetőleg mutatta be, de nem azt, hogy az ódát Balugyánszky írta *Hannulikkal*; 5. végül az a tény, hogy Nagyváradon ugyanabban az 1804. évben *Hannulik* Sándor-ódáján kívül még két másik kiadványa jelent meg Nagyváradon, ellentmond annak, hogy a Sándor cárhoz írt *Hannulik*-ódát Balugyánszky adta ki Nagyváradon.

Mint hogy tehát Balugyánszkynek semmi szerepe sem volt az óda íratása és kiadása körül, nézetünk szerint mindaz, amit a szerző erre a téves elképzelés épít, tarthatatlan és elfogadhatatlan. A nagyváradi ódácímlap szövegének helytelen értelmezéséből olyan helytelen eredményekre jutott, amelyekből még hősének jellemvonásait is eltorzította, hozzá nem méltó cselekedettel vádolta meg. A történetírói hűség itt is áldozatul esett a regényesség meseszövegének. Mert mindaz, amit *Hannulik*, *Horányi*, *Varga* és az óda pesti kiadásának nemismerése következtében az óda külső történetéhez és tartalmához fűz, konkrét bizonyítékok hiányában nem egyéb fikciónál, a *vie romancé* írója fantáziájának szabad csapongásánál.

*

Alig érkezett meg Balugyánszky Nagyváradon 1802. november 30-án nőül vett fiatal feleségével és kis fiával Szentpétervárra, már 1804 tavaszán rövid hír jelent meg róla a Magyar Kurirban.

Azután hosszú ideig nem ad hírt a hazai sajtó Balugyánszky pétervári életéről és működéséről. Ehhez hozzáfűzi a szerző: „Azt lehetne hinni, hogy távolbavesző alakja, melyet oly szorgalmasan figyelt a bécsi rendőrség és magyarországi kopói, végleg eltűnik a hazai szemek elől.” (212. l.) Majd nagy részletességgel adja elő, hogy a bécsi titkos rendőrség miként figyelteti még 1807-ben is²² Balugyánszky és Sztójakovics levelezését a kitűnő Kelemen Imre pesti egyetemi tanárral, aki háromszor dékán és egyszer rektor volt, és akit az uralkodó is annyira megbecsült, hogy teljes fizetést biztosított neki, amikor hetven éves korában nyugdíjazását kérte.²³ A külföldön jelentős állást betöltő egyénekkel való levelezés ellenőrzésének tehát nem volt semmi különösebb jelentősége, mert e korszak rendszeréhez hozzátartozott a külföldi, főleg az oroszországi, levelezés megfigyelése.²⁴ Mivel tehát a külföldi levelek cenzurázása ebben a korban általános kormányzati eljárás volt, erőltetett magyarázat a szerzőnek az az ismételt visszatérő törekvése, hogy ez az eljárás Balugyánszky esetében az egykori jakobinus ellen irányult.

Sajnos Balugyánszkynek csupán két oroszországi levelét ismerjük. Az egyiket 1807. május 1-éről intézte egykori nagyváradi tanártársához, Brassói Miller Ferdinándhoz, aki 1803 óta a Széchényi Ferenc alapította könyv- és éremgyűjtemény őre, majd 1808-ban az ebből fejlődött Magyar Nemzeti Múzeum első igazgatója volt. Ez az eredetiben latinul írt levél, amelyet a szerző egész terjedelmében magyarul közöl, rendkívül értékes forrás nemcsak Balugyánszky első három évi pétervári tevékenységének, hanem az ottani magyar kolónia életének, valamint az akkori orosz felsőoktatásügy történetének.

A másik levelet ugyancsak latin nyelven egykori bécsi egyetemi évfolyamtársához, Vuchetich Mátyáshoz, később a pesti egyetem híres büntetőjogi tanárához írta Balugyánszky. E levél keltét érthetetlen okból nem közli a szerző, ellenben azt írja, hogy a Millerhez intézettnél „csaknem másfél évvel később íródott”. Eszerint 1808 végén

²¹ *Varga László*: *Hannulik János*, a XVIII. század Horatiusa. Debrecen, 1938. 98. l. (A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai 7. k. 10. füz.) Benne kivonatolva ismert 76 költeményt, utolsónak éppen a Sándor cárhoz írt ódát (97—98. l.). Innen is köszönjük sokirányú szíves segítségét.

²² 212—213. l. Vö. már fentebb a 329. lapon.

²³ *Ld. Eckhart Ferenc*: A jog- és államtudományi kar története. 1667—1935. Bpest, 1936. 271. l.

²⁴ Vö. *Lábán Antal*: Kortörténeti titkos jelentések Bécsből a száz év előtti Magyarországról. (Századok, 55—56. évf. 309. és 312. l.) — *Messlényi Antal*: A jözeфинизmus kora Magyarországon (1780—1846). Bpest, 1934. Passzim. A 454 l. terjedelmű monográfiája a 446—449. lapjain igyekszik a jözeфинизmus bibliográfiáját adni, igaz, hogy főleg egyházi szempontból. A szerző mindkét művet haszonnal forgathatta volna a jözeфинизmus ismertetéséhez. — Vö. még *Bruckner János*: Bessenyei és kora politikai filozófiája. (Irodalomtört. Köz. 58. évf. 1954. 21—42. l.)

kellott volna íródnia, aminek azonban már tartalma is ellentmond, amikor Balugyánszky a harminc évvel ezelőtt szőtt barátságukat emlegeti. Még inkább megcáfolja a levél alján olvasható címzés, amelyhez a szerző nem csekély magyarázatot fűz. „Az egykori sokat mellőzött nagyváradi jogtanár — írja —, aki előtt a pesti egyetem katedrája soha sem nyílt meg, nem tud megtagadni magától egy kis elégtételt. Aláírása alatt ilyképpen közli az egykori kollégákkal címeit: »Feladó: à Michel de Balugyánszky, Conseiller d'Etat actuel, chevalier de plusieurs Ordres et Recteur de l'Université à S. Petersburg.« (218. l.) A levél tehát már csak azért sem íródhatott 1808 végén, mert Balugyánszky csak 1814. január 25-én lett államtanácsos és 1819. október 1-én a pétervári egyetem rektora. De önmagának is ellentmond a szerző, amikor néhány lappal alább (226. l. 11. j.) 1820-ra teszi a levél eredetét. Még nagyobb antinómiát tartalmaz a levél francia záradékában a *de Balugyánszky* címzés, ami arra vallana, hogy Balugyánszky, akinek a szerző egész művében plebejus származását erősítgette, magát belorusz, lengyel vagy eddig ismeretlen magyar nemesség alapján írta franciául a *de* partikulával nemesnek, holott a cártól csak 1837. július 16-án kapott nemeslevelet.²⁵

Ez a sok inkonzekvenca a levél eredetijének megvizsgálására ösztönzött bennünket. Ebből pedig a következők derültek ki. A levélén nincs aláírás, ellenben Balugyánszky saját kezével írva a következőképpen kezdődik: *Il[ustrissimo] ac Doct[issimo] Viro Mathiae Vuchetich, veteri amico Michael Balugyánszky Salutem* *P[etrinam] D[icit]*. A levél pedig így végződik: *Petropoli 2° aprilis/3 Mai 1820. Titulus litterae inscribendus: A . . . Conseiller d'Etat actuel, chevalier de plusieurs Ordres et Recteur de l'Université à S[aint] Pétersbourg*. Mivel nem tételezzük fel, hogy a szerző szándékosan iktatta be a levél záradékába vonalvezetésének is ellentmondóan Balugyánszky franciás nevét, mégpedig *de Balugyánszky* alakban, mintha az eredetiben is így volna, mivel továbbá idézési módjával ellentétesen nem közölte a levél tisztán olvasható keltét, záradékában pedig a *Titulus litterae inscribendus* helyett „Feladó”-t írt, továbbá *Conseiller* helyett helytelenül *Conseilleur*-t és az utolsó szóban *Pét[ersbourg]* helyett németesen *Petersburg*-ot: ebből arra kell következtetnünk, hogy a szerző maga nem is látta az eredeti levelet, hanem legfeljebb megbízott kutatója egészíthette ki ennyi anakronizmussal a levél záradékát.²⁶ Mindez kétséget ébreszt a szerző munkamódszerének lelkiismeretessége tekintetében, amit az a temérdek hiba is megerősít, amellyel úgyszólván valamennyi forrásközlésében az átlagok jóval felül találkozunk.

Csak igen hosszú idő múlva jelenik meg 1835-ben *Edvi Illés* Pál tollából egy beszámoló: „Öszveírása Hazánkból származott néhány jeles férfiaknak és familiáknak a' Külföldön” címmel. Benne felsorolja Oroszországban Fessler, Kukolnyikot, Lódyt, Orlayt és Sztokajovicsot. Balugyánszkyról pedig a következőket jelenti röviden: „Balugyánszky Mihály, a' Petersburgi egyetemen Professor. Oda 1803-ban ősszel költözött ki Nagyváradról, mint az itteni Kir. Akademiának egyik tudós tagja.”²⁷

²⁵ Az orosz nemesség kétféle volt: örökletes és személyre szóló. Az előbbi a leszármazáson és az adományozáson kívül megszerezhető volt a katonai szolgálatban az ezredesi ranggal, a polgáriban a valóságos államtanácsosival, vagyis a IV. rangosztályban; továbbá a Szent Vladimir-rend és a Szent György-rend első három s a többi rendjel első osztályának adományozásával. A személyre szóló nemesség megszerezhető volt az adományozáson kívül a katonai szolgálatban az első tiszti fokozattal, a polgáriban a címzetes tanácsosi ranggal a IX. rangosztályban; továbbá bármily osztályú rendjel adományozásával. Míg a személyre szóló nemesség nem járt különleges jogosítványokkal, addig az örökletes birtokos nemeselek minden *gouvernement*-ban egy-egy testületet alkottak nem jelentéktelen jogosítványokkal. Ld. J[hannes] Engelmann: Das Staatsrecht des Kaisertums Rußland. Freiburg i. B. 1889. 32—34. p. (*Marquarzens Handbuch des öffentlichen Rechts* 4. Bd. 2. Halbbd. 1. Abt.) — *Wjatschslaw Griborski*: Das Staatsrecht des Russischen Reiches. Tübingen, 1912. 127—128. p. (Das öffentliche Recht der Gegenwart 17. Bd.) — Ezek szerint Balugyánszky, akit szolgálati kimutatása szerint már 1804. április 18-án a VII. rangosztályba léptettek elő, ezzel személyes nemességet kapott volna. Ugyanancs személyre szóló nemesség járt volna a Szent Vladimir-rend IV. osztályú lovagkeresztjével, amelyet 1811. március 28-án kapott meg. Téves tehát a szerzőnek az a *Pemernoe*-féle lexikonra hivatkozó közlése — ott erről szó sincs —, hogy Balugyánszky a Vladimir-rend IV. osztályának lovagkeresztjével „együtt megkapta az örökletes orosz nemességet is” (173. l.). Nezetünk szerint még személyre szóló sem, nemhogy örökletes. Rendjelüket idegenek is kaphattak, de ezzel nem járt nemesség, amelyet csak állampolgárszerezhetett. Ha ez Oroszországban a XIX. század első harmadában másként lett volna, *Baranov*, aki levéltári igazgatóként szakember volt ebben a kérdésben, megjegyezte volna. Az ő életrajzi adataiból azonban egészen más tűnik ki. *Medem* tudósítása szerint (430. p.) csak 26 évi kint tartózkodás után, 1830-ban vette fel Balugyánszky az orosz állampolgárságot, amikor Sándor fia belépett az orosz hadseregbe. Örökletes orosz nemességet pedig csupán 1837. július 16-án kapott (*Baranov*, l. m. 32. p.). Ugyan mi szükség lett volna ennek adományozására, ha már rangosztályai és rendjelei révén megszerezte volna az orosz nemességet? — Balugyánszky Familien-Kalender-nek adatai (s. p.) is felfogásunkat igazolják. (Ld. alább 39. j.)

²⁶ Hibás a lelőhely közlése is. A kézirat, amelyre hivatkozni akart, nem Fol. Lat. 1886, hanem m. 1686. A levél eredetileg a kézirat 22—23. fólióján volt található, de körülbelül 15 éve onnan kiemelve az Országos Széchényi Könyvtár Levéltárában található „Balugyánszky Mihály Vuchetich M. tráshoz” címen.

²⁷ Tudományos gyűjtemény, 19. évf. 1835. 10. k. 97—104. l. Az i. h. 103. l. A szerző sem a cikk szerzőjét, sem címét, sem pontos lelőhelyét nem adja meg, a 221. l. 26. j.-ében közölt mondatot is hibákkal és a Nagyváradról szó kihagyásával, úgyhogy nem teljes az értelme.

Már ebből a híradásból is kitűnik, hogy az akkori Oroszországban nem kis létszámú és igen tekintélyes emberekből álló magyar kolónia él, amely jórészt kárpátorosz nemzeti-ségű magyarországiakból egészül ki, és tagjai egymás támogatásával főleg tudományos pályán nem mindennapi sikereket érnek el. Nagy előnyük hazai orosz nyelvtudásuk, amelyet odakint könnyen tökéletesíthetnek. Érthető tehát, ha Balugyánszky Vuchetichhez intézett levelében azt írja, hogy: „Az orosz kormányzat a Magyarországról és Ausztriának egyéb részeiből származó férfiakat előnyben részesíti azokkal szemben, akiket Európa többi része adhat.”²⁸ Hogy miként került Balugyánszky és kívülé meg oly sok jeles külföldi tudós Oroszországba, magyarázatul szolgálhat az 1798. január 18-án kelt cári ukáz, amely eltiltotta a külföldi egyetemek látogatását. Így azután az I. Sándor cár alatt lábra kapott liberális irányzat kiváló külföldi tudósoknak Oroszországba való csalogatását tűzi ki céljává. A megélhetési viszonyok olcsósága, nagy fizetés, nemesség, címek és kitüntetések voltak az eszközök. A buzgalom odáig megy, hogy nem kisebbit, mint egy Martenst akarnak Göttingából Dorpatba hívni a nemzetközi jogi tanszékre, továbbá Puchtát szeretnék romanistának megnevezni, és csak véletlenül múlt, hogy Ranke másfél évszázaddal ezelőtt nem lett a dorpati egyetemen a világtörténelem professzora. De külföldiek, főleg németek, működnek eleinte az orosz nyelvű egyetemeken is, és csupán az a különbség, hogy a német tannyelvű dorpati egyetemen a hallgatók legalább minden nehézség nélkül megértették tanáraik előadását.²⁹

Balugyánszky népes és vendégszerető háza magyar otthonává vált minden Magyarországról odakint megfordult magyarnak. Reguly Antal 1843. július 23-i levelében írta, hogy Balugyánszkyék társaságában találkozott Liszt Ferencel (225. l.). Sikertől része a szerző munkájának annak leírása, hogy miként istápolták Balugyánszkyék Szentpétervárt nagy hazánkfíat, Reguly Antalt. Balugyánszkyban mindjárt Oroszországba érkezése után feltámadt a gondolat, hogy milyen hivatás várna a magyar tudósokra az óshaza és nyelv kutatása terén. Már 1807-ben a Millerhez intézett levelében írja: „Oroszországot kell bejárni, megismerni az Anonymus megnevezte folyókat és hegyeket, meg kell tanulni a finn és vele rokon nyelveket, a tatárt, az orosz és még nem tudom melyiket, ha igazi eredetünk ismeretéhez akarunk eljutni.” (215. l.) 1820-ban Vuchetichhez írt levelében ifjú magyar tudósokat vár. „Talán alkalmuk lesz arra is, hogy a magyarság őstörténetének számos pontjára fényt derítsenek. Munkásságuk számára a lehető leg-tágabb lehetőség nyílik.”³⁰ Elképzelhető, milyen öröm volt Balugyánszky számára, amikor a kitűnően képzett, szerény, nemcsak külső, jó modorú Regulyban, aki még hozzá jogász is volt, régi elgondolásainak megtestesítőjét üelhette keblére. Bemutatta a világ-hírű Karl Ernst von Baernek, az Orosz Császári Akadémia estlandi származású tiszteleti tagjának, aki nyomban felismerve Reguly lángoló tudomány szeretetét, kijelentette: „Én legalább sohasem találtam olyan emberre későbbi években sem, akit egy tudományos feladat annyira megragadott volna.” S amikor már a Magyar Tudományos Akadémia kiáltásba helyezett segélyének kérése miatt Balugyánszky is azt ajánlja Reguly-nak, hogy sürgősen térjen vissza Magyarországra, Baer támogatásával adnak össze az orosz akadémikusok segélyt, hogy a fiatal magyar tudóst megnyerjék az Urál vidékének tudományos felkutatására. Tanakodva kérde: „Vagy azt kell hinni, hogy Magyarországnak mágnessai a tudományos kutatások iránt nem viseltetnek érdeklődéssel?”³¹

A szerző érdekes apróbb részleteket közöl Reguly haza írt leveleiből Balugyánszky-ra és családjára vonatkozólag. A Magyar Tudományos Akadémia kéziratának Reguly-irataiból idéz, jóllehet a levelek java része már megjelent nyomtatásban.³² Tudományos munkákban kiadott okleveleket megjelenési helyeik után idézünk, és csak akkor az eredetiből, ha eltérés van az eredeti és a publikáció között. A szerző közléseiből azonban azt állapíthatjuk meg, hogy eltérés az eredeti szövegek és az ő pontatlan közlései között

²⁸ Baranov szerint is elsőül Ausztria—Magyarország jött tekintetbe a szláv nyelvek miatt. I. m. 4. p. — A szerző Balugyánszky levelének e helyét kétszer is megcsonkítva közli.

²⁹ Csekey István: A tarti i egyetem jubileuma. (Magyar Szemle, 8. k. 1930. 69. l.) — Itt jegyezzük meg, hogy a szerző ismételtelen gyerpti egyetemet ír (161. és 216. l.) orosz fordításokban, de nem magyarázza meg, úgyhogy az olvasó nem tudja, hogy itt a dorpti egyetemről van szó. Dorpatnak volt még egy népies német neve Dörpt alakban. Ez szerepelt latin és orosz szövegekben Dorpt (oroszul ejtve: Gyerpt) alakjában. A bennszülött északlakosság Tartunak nevezte. (Középkori latin neve Tarbatum.) Igazi orosz neve azonban Jurjev volt.

³⁰ 218. l. — Finnugor nyelveink számára eddig ismeretlen források lehetnek e levelek.

³¹ Karl Ernst von Baer: Dichtung und Wahrheit. St. Petersburger Zeitung, 1844. Jg. 113. Nr. Ua.: Nachrichten über Leben und Schriften des Herrn Geheimraths Dr. Karl Ernst von Baer. St. Petersburg, 1866. 2. unveränderte Aufl. Braunschweig, 1886. 496—497. p. — E forrásokon kívül Baernek és Balugyánszky-nak Regulyhoz való igen szíves viszonyára adatokat talált volna még a szerző Pápay Józseftől: Reguly Antal emlékezete. (Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. Bpest—Leipzig, 1905. I—XLI. l.) Balugyánszkyra a III. és XV. l.

³² Reguly Antal újabb [oroszországi] levelei. (Athenaeum, 6. évf. 1842. 1. félfév. 72—78., 89—91. és 709—716. h.) — Toldy Ferenc: Reguly Antal s a finn—magyar kérdés című értekezéséből, amely külön is megjelent (Pest, 1850. 129 l.), a Reguly-albumból idéz, de téves lapszámmal. Közlései innen sem pontosak.

van, ami annyira megy, hogy még Reguly 1841. június 25-i levelét is januárra teszi (224. l.). Téves azután a szerzőnek Regulyra vonatkozó az a megállapítása is, hogy hazatérése után a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárnoka lett, holott 1848-ban a magyar kormány a budapesti Egyetemi Könyvtár első örül nevezte ki (226. l. 8. j.).

Mindezeket a részleteket Balugyánszky oroszországi életéből a szerző még mindig magyar forrásokból mutatta be, amelyek azonban — mint láttuk — egyre gyűrültek az idővel és a távolsággal. Jellemző azonban, hogy a szerzőnek Balugyánszkyra vonatkozó orosz források egyáltalán nem állanak arányban magyarországi életségének forrásaival, jóllehet — mint már említettük — Balugyánszky életének nagyobbik és érettebb, tudományos és államférfiúi sikerekben gazdagabb felét töltötte el Szentpétervárott. Ily módon a mű két része közt áthidalhatatlan aránytalanság keletkezett mind terjedelem, mind források szempontjából. S bár munkájának előszavát azzal kezdi a szerző, hogy Balugyánszkyra az Ukrán Tudományos Akadémia kievi könyvtárában figyelt fel, családossal kell megállapítanunk, hogy Balugyánszkyra vonatkozólag odakint eredeti könyv- és levéltári forrástanulmányokat nem végzett, hanem csak itthonról iparkodott jó-rossz másolatokat, esetleg fordításokat szerezni Balugyánszky élettörténetéhez és munkásságához.

Már bevezető sorainkban említettük, hogy két főforrása *Baranov* és *Fatyejev* Balugyánszky-életrajza. Az ősforrás mindenképpen *Baranov*, akit fentebb már bemutatunk. *Fatyejev* csak igen kevésről tudta kiegészíteni *Baranov*-nak is csak vázlatos életrajzát ama nehézségek folytán, hogy tanulmányát a harmincas évek elején nem Szovjetoroszországban, hanem Csehszlovákiában írta. Kár, hogy a szerző nem mutatta be *Fatyejevet* is, miként *Baranovot*, mert az a körülmény, hogy *Fatyejev* Balugyánszky-életrajza Ungvárt jelent meg, még *Eckhart* Ferencet is megévesztette, amikor kandidátusi értekezésbírálataiban kárpátorosz lokálovinizmusának tulajdonított egy megállapítást.³³ Aki egyszerre veheti kezébe *Baranov* és *Fatyejev* munkáját, könnyen észlelheti, hogy a szerző sokszor csupán a változatosság kedvéért idézgeti *Fatyejevet*, aki gyakran ugyanazt írja, mint amit előtte *Baranov* írt, hisz *Fatyejevnek* is *Baranov* volt a legfőbb forrása.³⁴ Számos idézet helyett csupán egy példa. „Újabb rendjelek [idézi *Baranovot*], a pétervári egyetem díszdoktori oklevele [idézi *Fatyejevet*] és a titkos tanácsosi rang adományozása” [idézi *Fatyejevet*] (207. l.) ahelyett, hogy *Baranov* következő pontos mondatát közölje: „1828. december 6-án titkos tanácsosnak nevezték ki, és ugyanabban az évben a szt.-pétervári császári egyetem tiszteletbeli tagjává választották.” (I. m. 29. p.) Ez azonban nem volt azonos a díszdoktori oklevéllel.

Hogy a szerzőnek mennyire *Baranov* a főforrása, nemcsak életrajzáának leggyakoribb idézése, hanem az is bizonyítja, hogy nincs még egy mű, amelyből majd négy lapra terjedő szöveget közölt volna egyfolytában Balugyánszky jellemzésére.³⁵ Miket hagyott ki a szerző *Baranov*-nak, a tekintélyes levéltárnoknak és történettudosnak Balugyánszkyra vonatkozó jellemzéséből? Mindazt, ami nem kedvezett vagy ellene szólt törekvésének, hogy Balugyánszkyból forradalmárt alakítson. Így elsőül a Miklós cárral való kapcsolatának részleteit. A 239. lap csonka bekezdésének végére mégis három pontot tett amaz arisztokraták nevei helyébe, akiket *Baranov* Balugyánszky állandó udvari köréből felsorolt. Kihagyta az orosz életrajzírónak azt a megállapítását, hogy Balugyánszky „gondos felügyelet alatt” Magyarországon történt „klasszikus” kiképzése „neki bizonyára fölényt biztosított Oroszország többi akkori államférfiai [!] felett”.³⁶

Ahogy helytelenítjük Balugyánszky arcképének megajzolásában ezt az eklektikus eljárást, nem csatlakozhatunk viszont a szerzőhöz a két orosz életrajzíró elmarasztalásáért egy-egy magyarországi vonatkozású adat helytelen megítélése miatt. Így *Baranov* és valószínűleg a nyomán *Fatyejev* tévesen írja, hogy Balugyánszky 1796-i (pontosan: 1797-i) jogtudományi doktorráadvatása után hamarosan megkapta a pesti egyetem egyik tanszékét, majd egész sor tárgyat adott elő, végül pedig dékán lett.³⁷ Oroszországban még száz év múlva is oly ritka volt a doktorátus, mint nálunk ebben az időben. 1770 és 1778 közt például csupán nyolc egyén lett az egyetem pesti korszaka előtt mindkét jog (*utriusque iuris: caesarei et pontificii*) doktora, „nyolc pedig két külföldi kivételével vagy már tanára volt a karnak a szigorlatok letétele előtt vagy utóbb jutott

³³ Hogy „Alekszej Nikolaevics Fateev” (*Fatyejev*) oroszországi származását, már neve is elárulja. Ld. *Racsinszky Tivadar*: Orosz–ruszin kapcsolatok a XIX. század közepén. Ungvár, 1942. 104. l.

³⁴ Ld. a 179–180. l. jegyzeteit, vagy a 210. l. 3–15. jegyzetét mind *Baranov*ra lehet leegyszerűsíteni.

³⁵ Bár könyvének névmutatója szerint *Fatyejev* 28, *Baranov* pedig 25 lapon szerepel, de ha megszámoljuk egy-egy lapon *Baranov* nevét, jövel *Fatyejev* fölé kerül.

³⁶ *Baranov*, I. m. 42. p. Itt valószínűleg az Oroszországban nem kultivált latinra és görögre gondolt.

³⁷ *Baranov*, I. m. 3. p. és *Fatyejev*, I. m. 17. p.

a kar valamelyik tanszékére".³⁸ Amikor Oroszországban még több mint egy évszázad múlva is a jogtudományi doktorátus az egyetemi tanárok közt is ritkaság számba menő kitüntetés jelentett, nyilvánvaló, hogy Balugyánszky orosz életrajzíróit megtevesztette az 1783 óta immár pesti egyetemen szerzett jogi doktorátusnak a nagyváradi jogakadémiai tanszékkel és helyettesítésekkel, valamint az ottani szeniorátussal (dékánssággal) való kombinálása. (Mint láttuk, Balugyánszky idejében a jogakadémiai rendes tanárságnak feltétele volt a doktorátus, mint később az egyetemi magántanárság.) E különleges magyar rendelkezések nemismerése vagy félreismerése következtében ruházták fel Balugyánszkyt orosz életrajzírói a pesti doktorátus folyományaként nyomban pesti egyetemi tanársággal is.

*

Balugyánszkyról természetesen csupán úgy lehetne megközelítően is tökéletes portrét festeni, ha feldolgozhatók volnának az orosz levéltárakban őrzött kéziratai, amelyek tervezetek és anyaggyűjtemények részben jogszerkesztő reformtevékenységéhez, részben tudományos munkásságához. Ezek ismeretében behatóan lehetne méltatni eredményeit magyar—orosz összehasonlító jogi szempontból is. Maga a szerző is megállapítja azonban, hogy mindezekhez szükséges lenne Balugyánszky ama tervezeteinek és felterjesztéseinek a levéltárakból való előkerülése, amelyekről tudunk, de nem ismerjük őket, vagy esetleg olyanok is, amelyekről nem is tudunk (244. l.). Ezt a munkát csupán a helyszínen lehetne kielégítően elvégezni. Ezért tudott Balugyánszky oroszországi munkásságára vonatkozólag *Fatyeev* csak igen kevés, a szerző pedig semmi újabb részletet sem közölni. Nagy kérdés azonban, hogy előkerül-e még valaha is ez a levéltári anyag, ha a nyolcvanas években magának *Baranov*nak, az Orosz Birodalmi Szenátusi Levéltár igazgatójának nem állhatott rendelkezésére. Ilyen objektív forrás-nyal hiányában a szerző magát Balugyánszkyt, illetőleg életének eseményeit helyezte a homlokterbe. A múlt század első felét jellemző oroszországi társadalmi viszonyoknak, államkormányzati rendszernek, jogéletnek, tudományos munkának és egyetemi oktatásnak a kérdéseit csak annyiban érintette, amennyiben belekapcsolódtak Balugyánszky életútjába eseményeibe. Kérdés azonban, hogy sikerült-e a Magyarországról elszármazott tudós személyén át mindezekről megközelítően is pontos felvilágosítást kapni a szerző könyvében.³⁹

Már a disszertáció opponensei közül *Szabó Imre* kifogásolta, hogy a szerző sem a Habsburgok, sem a cárok azonkorbeli sok tekintetben hasonló gazdasági rendszere és politikája közt nem fejtette ki elég mélyen az ellentmondást. Ez abban nyilvánult, hogy mindkét uralom némi feudális reformok segítségével igyekezett gazdaságilag a tőkés fejlődés követelményei irányában haladni, de ugyanakkor változatlanul ragaszkodott a hűbéri politikai viszonyok fennmaradásához. A megfelelő korrajz hiányában nem sikerült kellően megvilágítani Balugyánszky viszonyát mindezekhez a kérdésekhez sem Magyarországon, még kevésbé Oroszországban. A szerző annyira ragaszkodik a személyi életrajzíráshoz, hogy az oroszországi viszonyokat is inkább I. Sándor cár alakjával kapcsolatban igyekszik megrajzolni. Csak néhány odavetett mondatban vázolja az orosz társadalmi viszonyokat és állami berendezéseket, amelyek keretében Balugyánszky működhett és kifejtette reformtörkévéseit. Már pedig nyilvánvaló, hogy a gazdasági liberalizmus és a politikai haladás kérdésének viszonyát kellett volna előbb a szerzőnek kifejtenie, és „ennek tükrében kellett volna megvizsgálni és értékelni Balugyánszky oroszországi tevékenységét is”. Mindezeknek a kérdéseknek tisztázása kíváltképpen fontos lett volna Balugyánszkyt illetően, aki a politika és a nemzetgazdaságtan tudományának művelése közben feltétlenül maga is ráébredhetett a fejlődő kapitalizmus és a hűbéri politikai viszonyok megmerevítésére irányuló törekvések ellentétére. Érdekes lett volna kiemezn, hogy nem ez az ellentét terelte-e az egykori Sonnenfels-tanítványt a gyarmati sorban tartott Magyarországon a jakobinusok táborába, s nem volt-e ez egyik rugója az alkalom megnyitásával a Sándor cár liberális Oroszországába való kivándorlásának. Abba az országba, amelyikben a nálunk a XVIII. század fordulóján érelődött eszmék a miénkhez sok tekintetben hasonló, de mégis eltérő viszonyok közt törtek edek érvényesülni. Mint ahogy azonban — a marxista történetírás helyes felfogása szerint — a Habsburg-abszolutizmus nem tekinthető haladónak, mert akadályozta a hazai polgárság kifejlődését: ugyanúgy a „szabadságot leheio despota” Sándor cárt is reformjaiban végsőül a filantropikus eszméktől szelídített felvilágosult abszolutizmus célkitűzései irányították, valamint a parasztlázadástól való félelem.

³⁸ *Eckhart Ferenc*, i. m. 104. l.

³⁹ Az orosz társadalmi viszonyok mesteri rajza I. Sándor idején *Tolsztoj* világhírű regényében: *Háború és béke* (1859).

A szerző főleg *Baranov* nyomán érdekesen adja elő Balugyánszky oroszországi pályafutását, amelyen egyre feljebb emelkedett. Amikor a Pedagógiai Intézet 1816-ban Pedagógiai Főiskolává alakult, ő lett az egyesített bölcsészeti és jogi karnak első dékánja.³⁹ Midőn pedig 1819-ben az egyetemet alapították Szentpétervárott, a magyarországi származású Balugyánszkyt választották első rektorává. Azt sem érdektelen megjegyezni, hogy ugyanakkor az egyetem nőke volt kassai diákta, Kukulnyikov Vaszil lett, a dékán méltóságban pedig földije és jóbarátja, Lódy Péter követte. Mikor pedig tíz évre Balugyánszky Pétervárra érkezése után a politikai irányzat gyökeresen megváltozott, az Áraksejev-rendszer idejében Balugyánszky az egyetem rektoraként védelmére kelt a természetjogi elveket hirdető és így forradalmárként üldözött tanártársainak. Ezért azután 1821. október 31-én kérésének megfelelően felmentik a rektorság alól, 1824. április 12-én pedig végképp megválnak az egyetemtől. A cár azonban eredményes működésének elismerésül teljes egyetemi tanári fizetésében, évi kétezer rubelben állapítja meg a nyugdíját élete végéig.

Nyugdíjazása után tevékenységének székhelye a Törvényszerkesztő Bizottság lett. Ennek második osztályához már 1804-ben kinevezték a pénzügyekkel és az államháztartással kapcsolatos új jogszabályok előadójaul. 1809-ben pedig a negyedik osztály főnökévé nevezték ki. Ennek hatáskörébe tartoztak a közjog, valamint a rendészet és a kereskedelmi jog legiszlátorius kérdései. Itt kerül előbb közeli munkatársi, majd baráti viszonyba az akkori Oroszország egyik legképzettebb és leghíresebb emberével, Mihail Szperanszkijjal (1772—1839), aki ugyancsak falusi papi családból származott és matematika-fizika tanárságból emelkedett fel államtitkárságig. I. Sándornál akkora tekintélyre tett szert, hogy 1808-ban (és nem 1806-ban, mint a szerző a 168. lapon írja) magával vitte az erfurti Napóleon-találkozóra. Új népképviselői alkotmányt dolgozott ki Oroszország számára, amely részben életbe is lépett. 1821-ben a birodalmi tanács tagjává nevezte ki a cár és grófi rangra emelte. I. Miklós pedig a közben kegyvesztett Balugyánszky javaslatára megbízta az orosz birodalmi törvénygyűjtemény szerkesztésével.

I. Miklós trónralépése után 1826-ban a Törvényszerkesztő Bizottságot megszüntette, illetőleg átszervezte kabinetirodájának II. osztályává.⁴⁰ Ennek *de jure* Balugyánszky lett a főnöke, akit a cár ilyen minőségben kinevezett, *de facto* azonban Szperanszkij lett a vezetője, akinek ezt a tetszetős szerepet Balugyánszky önként átengedte. E miniszteriális hatóság hatáskörébe tartozott az Orosz Birodalom időrendileg egybefoglalt törvényeinek összeállítása, a hatályos törvények rendszerbe foglalása és új törvények szerkesztése. Itt tehát olyan nagyszabású kodifikációs munkalától volt szó, amelyet már Nagy Péter tervbe vett, s amelyről Nagy Katalin csak álmodott, de amelyet a rendkívül energikus I. Miklósnak sikerült csak megvalósítania két olyan kiváló férfú, mint Balugyánszky és Szperanszkij segítségével. Nagy különbség volt azonban közöttük, hogy míg Szperanszkij természettudományi képesséssel küzdött fel magát államférfiúvá, addig Balugyánszky vérbeli jogász volt.

Szerzőnk ugyan azt a nézetet vallja, hogy a *Szvod Zakonov* méltatása nem tartozik munkája körébe (209. l.), pedig hová tartozik, ha nem egy jogtörténeti mű igényétől fellépő munkába. Így azután nem tűnik ki könyvéből, mi volt Balugyánszky kodifikációs tevékenységének tudományos tartalma és értéke, sőt az sem, hogy itt voltaképpen két gyűjteményről van szó. Az egyik volt „A törvények teljes gyűjteménye” (*Polnoe Szobranie Zakonov*), amely 45 kötetet foglalt magában és 1830-ban jelent meg. Ez tartalmazott minden, Alekszej Mihajlovics cár idejétől (1649-től) kezdve kiadott jogszabály jellegű törvényt és ediktumot (ukázt) folyamatosan időrendben. A másik gyűjteményes mű pedig volt „Az Orosz Birodalom Törvénykönyve”, a 15 kötetes kódex, a *Szvod*

³⁹ A Pedagógiai Főiskola dékánjává választására az *Enciklopedicseszki szlovár* 2/a tom. Sz. Peterburg, 1891. 834. lapját idézi (175. l. 25. j.), de 833. a helyes; Jogtudományi Közönybeli cikke (7. évf. 1952) 290. lapja jobb hasábjának 3. jegyzetében pedig a Bol'saja Szovetszkaja Enciklopedija 2. kiadása 4. kötetének 167. lapjára hivatkozik, de az utóbbi helyen szó sincs róla, ellenben megtalálható *Baranov*, i. m. 14. p. Balugyánszky Familien-Kalendere szerint 1817. március 8-ától 1819. március 26-áig volt dékán (6. p.). Ez a Familien-Kalender des Hauses Balugyánszky aranyozott zöld bőrkötésben 16 lap terjedelmű, és Balugyánszky Mihály 73. születésnapjára 1842. szeptember 26-ára nyomatta ki németül Szentpétervárott, hogy külföldi rokonságának is megküldhesse. Adatait kézzel 1846 májusáig maga egészítette ki. Anyját Dudinszkynak (nem Dubinszkynak) nyomatta. E családkönyv pontos adataival Balugyánszky Mihály életrajzának valóságos kincsestára. Megtalálunk Csikostóttósón (Baranya megye) Balugyánszky János ezredes leszármazóinak birtokában az Udvardy—Vanke-családnál.

⁴⁰ A szerző a kancellária kifejezést használja, ami azért nem egészen megfelelő, mert ez nálunk, amíg 1848-ig működött, kollegiális szerv volt. Nálunk is ennek egyik ügykört csoportját alakult a királyi kabinetirodája. Az orosz szerv neve volt: *Vtornoe otdelenie Szobozvennoj Ego Imperatorszkogo Velicsesztva kanceljarji* [Ö császári Felsége személyi irodájának második osztálya], amelynek miniszteriális jogállása volt, és így az egyedhivatali rendszer szerint volt szervezve. *Kanceljarja* a *Hadrovics—Gáldi-féle Orosz*—magyar szótár szerint is irodát jelent, úgyhogy legmegfelelőbbnek „a cár kabinetirodája” kifejezés látszik. Maga Balugyánszky így írja: „1826 den 4 April Chef der II Abtheilung der Höchsteigegen Kanzlei S. M. des Kaisers.” (Familien-Kalender 7. p.)

Roszszijzkij Zakonov, amely rendszerbe foglalva tartalmazta a hatályos jogszabályokat és amely 1832-ben jelent meg.

E két nagyszabású orosz törvénygyűjteményt párhuzamba lehet állítani két hasonló magyar törvénygyűjteménnyel. A 45 kötetes *Polnoe Szobranie Zakonov* megfelel a *Corpus Juris Hungarici* 1000-tól 1848-ig terjedő, szokásjoggal teljesnek tekintett zárt részének (*corpus clausum*). Mivel a mi Magyar Törvénytárunkhoz minden tekintetben nagyon hasonló törvénygyűjtemény Oroszországon kívül sehol sem jelent meg, igen kézenfekvőnek kell tekintenünk, hogy ezt a gyűjteményt Balugyánszky-nál magyar szellem ihlette.⁴¹ Erre Regulynak egyik szüleihez írt leveléből is következtethetünk, amelyben Balugyánszky számára *Corpus Jurist* kért, mert „már sok embernek adott ennek beszerzésére meghívást, de még sem tudja megkapni.” (Idézi a szerző 225. l.) Ami pedig a *Szvod Zakonov* rendszeres kódex 15 kötetét illeti, nálunk ugyancsak régóta megnyilvánult az óhaj hasonló jogszabálygyűjtemény iránt, de csak a második világháború vége felé tudott részben megvalósulni abban a 14 kötetre tervezett vállalkozásban, amelynek első három kötete 1943–1944-ben a következő címmel jelent meg: „Magyarország hatályos törvényei kiegészítve a törvényeket módosító jogszabályokkal”. Nagy különbség azonban az orosz és a magyar törvénytárak jogi természetét illetőleg, hogy míg az orosz gyűjtemények hivatalos munkálatok voltak, s a *Szvod Zakonov* 1835. január 1-én törvényhozási úton lépett hatályba, addig a *Corpus Juris Hungarici* pusztán magánosok gyűjteménye volt, amelyet csupán a szokásjog ruházott fel tekintéllyel. „Magyarország hatályos törvényei” kötetein pedig az volt olvasható, hogy: „Készült a m. kir. Igazságügyi Miniszter hozzájárulásával”, de mégis magánmunkálatként, bár az igazságügyminisztérium törvényelőkészítő osztályában, amelynek szervezete és működése sok tekintetben megfelelt a cár személyi irodája II. osztályának.

*

Balugyánszky szaktudását és politikai iskolázottságát Oroszországba érkezése után nyomban igénybe vették a legfontosabb államkormányzati kérdések megoldásához. 1812. február 4-én a Pénzügyminisztérium ötödik (törvényszerkesztő) osztályának tagjává is kinevezték egyéb állásai meghagyásával. Életrajzírói csak részben és igen nagy vonásokban ismertetik azokat a tervezeteket és felterjesztéseket, valamint emlékiratokat és szakvéleményeket, amelyek időnként kikerültek Balugyánszky tollából. Nagy részüknek felkutatása még olyan biográfusra vár, aki a helyszínen tudja majd feltárni a különböző minisztériumok irattárában és állami levéltárakban elfekvő anyagot. Mivel a szerző sem végzett eredeti levéltári kutatásokat, így csupán azokra az adatokra tudott támaszkodni, amelyeket Balugyánszky két életrajzírója és néhány jogtörténész ismert.

Így *Fajecjev* említi szakvéleményét „Az oroszországi minisztériumokról”,⁴² amely 1810 körül készült és csupán kéziratban maradt fenn. Érdekes megjegyezni, hogy Balugyánszky és Szperanszkij fáradozására Oroszországban a minisztériális rendszer már ebben az időben felváltotta a Nagy Péter és II. Katalin idejében kialakult kollegiális rendszert, míg nálunk csak 1848-ban sikerült a Habsburgok idejében rendszeresített dikasztériumokat minisztériumokkal helyettesíteni. Igaz, hogy a kettő közt politikailag lényeges különbség volt, hogy Oroszországban a személyi kormányformánál fogva a miniszterek csak az uralkodónak voltak felelősek, míg a mi parlamenti kormányrendszerünkben az országgyűlésnek is.

Balugyánszky másik ilyen szakvéleménye levéltárban rekedt alkotmánytervezetének öt változata volt, amelyet szintén ugyancsak ebben az időben Szperanszkij ilyen tárgyú tervezetéhez készített észrevételek alakjában fogalmazott meg: *Reflexions sur le projet du statut de Sénat dirigé par Michel Balugjanskij*. Ezt *Szeredenyjin*, az első orosz alkotmánytervezetek kutatója tette közzé.⁴³ Ehhez érdemes megemlíteni, hogy Balugyánszky első változata kétkamarás törvényhozó szervezetével igen emlékeztet a későbbi magyar példára, az 1885-i főrendiházi reformra, az ötödik variánsban pedig az akkori

⁴¹ Ennek a benyomásunknak már 1930-ban kifejezést adtunk. Ld. *Cseky István*: A tartui egyetem jubileuma. (Magyar Szemle, 8. k. 1930. 69. l.) — *Uő*: Estnisch—ungarische Beziehungen und das Ungarische Wissenschaftliche Institut in Tartu (Dorpat). Tartu (Dorpat), 1930. 11. és 23—24. p. (Bibliotheca Hungarica—Estica Instituti Litterarum Hungarici Dorpatensis 8.) — *Uő*: Magyar alkotmányjog. Egyetemi előadási jegyzet. 1—3. kiad. Kolozsvár, Jakab Jenő soksz. 1941—1944. 19. l. — Balugyánszkyra vonatkozó nézetünket átvette *Idányi Béla*: A Corpus Juris Hungarici. (Jog, 2. évf. Szeged, 1935. 3. l.). *Ua.*: Beszámoló a szegedi... tudományegyetem 1934—35. évi működéséről. Szeged, 1936. 41. l.

⁴² I. m. 27. p. Eredeti címe ott: Учредение министерствъ v” Roszszij. Szerzőnk csak magyarul közli 165. l. ⁴³ *Sz. Szeredenyjin*: K. „Plannъ vszobscsogo goszudarsztvennogo obrazovanija” 1809. goda. (Szbornik sztazej, poszvjascsennih Sz. P. Platonovu.) Sz.-Peterburg, 1911. A szerző alig a használta eredetiben, mert címét is magyarul közli minden lapszámlívatkozás nélkül. Tartalmát ismerteti 166—168. l.

kéttáblás magyar országgyűlés szervezetét ismerteti, de pusztán összehasonlítás kedvéért. Szerzőnk csak igen röviden foglalkozik a reformtervezetekkel.

A szerző csupán *Medemné* feljegyzései után említi Balugyánszkyt az azt a négykötetes kéziratát, amely az orosz jobbágyok felszabadítási tervezetét tartalmazta.⁴⁴

Hátrahagyott írásai közt találtak egy érdekes, francia nyelven sajátkezűleg szerkesztett iratot, amely 1816. november 22-i kelettel készült és valami Dimitrij Gurjev gróf pénzügyminiszterhez intézett emlékiratának látszik. Ebben Balugyánszky tüzetesen leírta addigi oroszországi működését. Belőle kiderül, hogy mennyi szakvéleménnyel és tervszeggel működött közre az orosz pénzügyek és az államháztartás reformja körül. Az iratot egész terjedelmében közli *Baranov*, s belőle részleteket a szerző.⁴⁵

Még nemzetközi jogvitában is tevékenykedett Balugyánszky. Ő szerkesztette annak a választottbíróági ítéletnek a szövegét, amelyet I. Sándor cár hozott 1822. április 21-én az Anglia és az Amerikai Egyesült Államok között a gandi szövedés egy rendelkezésével kapcsolatban keletkezett jogvitában.⁴⁶

A szerző könyvének 30. fejezetében Balugyánszky „Fontosabb jogirodalmi alkotásai”-t ismerteti vegyesen kéziratban maradt tervezeteivel és nyomtatásban megjelent műveivel. Egyik sem volt kezében, úgyhogy csupán mások után ad dióhéjban nagyon rövid jellemzést. Balugyánszky kéziratosa emlékirata: „Gondolatok az oroszországi intézmények és törvényhozás megjavításának eszközeiről” és „Valamennyi csinovnyik önkénye és despotizmusa, kezdve a minisztérium egészen az utolsóig”. A harmadik emlékirat később nyomtatásban is megjelent ily címmel: „Gondolatok a kormányzáság intézményéről”.⁴⁷ Mivel a szerző egyiket sem látta, így róluk csupán Nyikolaj Mihajlovics *Korkunov* híres pétervári egyetemi tanár következő munkája nyomán közöl ismertetést: „M. A. Balugjanszkij. Az 1828. évi bíróági reformterv”.⁴⁸ Balugyánszky rendkívül haladó szellemű javaslatai messze megelőzték korukat, úgyhogy megvalósításukra annak idején sor nem is kerülhetett. Annál jobban értékelték későbbi méltai.

Már 1810-ben kinevezte a cár a livlandi parasztság helyzetét szabályozó bizottság tagjává, s e minőségben részletes tervezetet is készített a keleti-tengeri tartományok paraszti joga tárgyában.⁴⁹ Ennek nagy jelentősége volt a további reformok szempontjából az egész birodalomban, mert a balti tartományok parasztsága már ebben az időben felszabadult a jobbágysorból. Nemsokára az orosz jobbágyság jelentős része, az ún. kincstári parasztok is új szervezetet kaptak. Később, már úgy hetvenedik éve körül, elnöke is lett Balugyánszky a keleti-tengeri provinciák jogait és privilégiumait revidáló bizottságnak, amelynek munkálatairól érdekes beszámolót közöl *Grünevaldt*.⁵⁰ Nem lett volna érdektelen párhuzamot vonnia a szerzőnek az oroszországi parasztság és a magyar jobbágyság helyzete között.

Meg kell még említenünk Balugyánszky nagyjelentőségű közreműködését a felsőoktatási reformok terén is. Uvarov gróffal együtt, aki abban az időben a pétervári tankerület kurátora volt, később pedig a „népfelvilágosítás” (közoktatásügy) minisztere. Együtt dolgozta ki a Pedagógiai Főiskolából alakuló egyetem szabályzatát.⁵¹ Majd Szperanszkijjal együtt fáradozásuknak eredménye volt a pétervári egyetemen a jogi kandidátusi intézmény szervezése 1828-ban, és Balugyánszky lett az intézmény vezetője. (Uo. 26—28. p.) „A kandidátusképző tanmenetét teljesen Balugyánszky dolgozta ki és sajátkezű aláírással ellátott tanterv-javaslatát 1828. március 14-én terjesztette az uralkodó elé.”⁵²

*

⁴⁴ 170. l. Megemlíti *Baranov* is (22—23. p.) azzal a megjegyzéssel, hogy Gurjev pénzügyminiszternek nyújtotta be, de gyakorlati megvalósulásra csak félszázad múlva került.

⁴⁵ *Baranov*, i. m. 12—14. p. — A szerző 174. l. — Az orosz pénzügyek átszervezéséről készített Balugyánszky-féle tervet ismerteti *Baranov*, i. m. 9—10. p. nyomán a szerző 182—184. l.

⁴⁶ Itt már a szerző nemcsak az orosz műveket idézi magyarul, hanem még *Martens* Recueiljét is (188. l. 8b j.).

⁴⁷ *Rasszuszcsenija ob ucserzszenii gubernii*. A szerző ezt is csak magyarul közli, megjegyezvén (197. l. 4. j.), hogy Az Orosz Cári Történettudományi Társaság Tára 90. kötetében jelent meg; még a magyarra fordított címnek rövidítést is közöl (OCTT), mintha nem elég lenne egyszer közölni. Mivel pontos évszámot és az értekezés terjedelméről lapszámokat nem ad meg, valószínűleg ezt is csak másodkézből vagy kivonatolásban használta.

⁴⁸ Ezt is csak magyarul idézi azzal, hogy Pétervárt jelent meg 1895-ben, de egyéb bibliográfiai adatainak hiánya ismét csak amellett szól, hogy maga az eredeti mű aligha volt kezében. — Amikor a szerző a szövegben *Korkunov* alapján ismerteti Balugyánszky reformtervezetét, ezt fűzi hozzá: „Más munkáiból ismerjük a részletekig terjedő figyelmét.” (200. l.) Ugyan melyekből?

⁴⁹ *Baranov*, i. m. 10., 13. és 38. p.

⁵⁰ I. d. fentebb 5. j. és alább a 349. lapon.

⁵¹ *Baranov*, i. m. 18. p.

⁵² A szerző 202. l. Ehhez megjegyzi a szerző: „Leningrádi áll. ltár, Szperanszkij-iratok, 118. sz.” (206. l. 4. j.). A be nem avatott azt hinné, hogy végre közöl valamit a szerző az oroszországi levéltárakban végzett búvárlataiból. Azt ellenben félrevezetően elhalgatja, hogy az egész ügyiratot *Fatyjev*ográfájának második függelékéből (60—63. p.) másolta ki és fordította le szóról-szóra a levéltári hivatkozással együtt. Erre is vonatkoztatta a szerző előszavának azt a kijelentését, hogy: „Munkám ezek szerint saját levéltári kutatásomon... alapszik.” (?)

A vázoltakból megállapítható, hogy Balugyánszky, az egykori nagyváradi jogi-akadémiai, majd szentpétervári pedagógiai intézeti, illetőleg főiskolai és végül egyetemi tanár negyedszázados oktatói és tudományos munkássága mellett és után Oroszországban voltaképpen főleg törvényszerkesztő és kodifikáló jogpolitikussá és állami tisztviselővé válik. Érdekesebb lett volna sokkal részletesebben és elemzőbb korfestéssel figyelemmel kísérni ezt a folyamatot. Balugyánszky Gurjev pénzügyminiszterhez 1816-ból írt levele és fentebb már idézett emlékiratában maga mondja el, hogy addig a politikai gazdaságtanból, a pénzügyi jogból és a kereskedelmi jogból tartott előadásokat, az egyetemen pedig az állam- és jogtudományok enciklopédiájának és a politikai gazdaságtannak tanácskét foglalta el.⁵³ Hogy mindezekben a tudományágakban milyen kutatómunkát fejtett ki Balugyánszky, és melyek azok a tudományos művek, amelyek rája hatottak, olykor érinti ugyan a szerző, de korántsem fejtette ki olyan részletességgel, amilyent ez a kérdés megkívánna.

S most elérkeztünk a szerző munkájának legnagyobb fogyatékoságához. Azt mondhatnók, valósággal egyedülálló ezen a téren. Vállalkozott egy tudós portréjának megrajzolására anélkül, hogy egyetlen művét nemhogy tanulmányozta, de látta volna. A szerző gatlás mentesen megelégedett egyszerűen Balugyánszky működésének leírásával, a tanárral és az államférfiúval, de csak másodkézből foglalkozik futólag kutató tudományos munkásságával. Amit erről mond, mások után idézi, mintha nem is tartoznék feladata körébe, hogy Balugyánszky tudományos műveit tartalmilag értékelje.

Baranov után (29. p.) írja: „A történelem és saját, mindeddig nyilvánosságra nem került művei fogják kellő megvilágításba helyezni Balugyánszky személyiségét, mely méltatlanul merülne a feledés homályába.” (205. l.) De hisz éppen ez lett volna a helyszínen is kutatónak feladata, hogy végre Balugyánszky tudományos munkáit napfényre hozza. A kitűnő történész Baranov Balugyánszkyról írt életrajzát még csak biográfiái vázlatnak minősíti. A későbbi kutatóknak, *Fatjejevnek* és a szerzőnek lett volna hivatása a vázlat tartalmát kikerekíteni. Amde vannak Balugyánszkyknak olyan munkái, amelyeket ismerünk, legalább is tudjuk lelőhelyüket. A szerző mondja: „1806—1808 között jelennek meg első tudományos munkái a »Sztatizsicseszkijsz Zsurnal« című folyóirathoz, melyek az egész orosz tudományos világ érdeklődését reá irányítják.” (163. l.) Igazán eredményesebb munkát végezhetett volna a szerző, ha e közhelyet mellőzve lemasóltatja magának az idézett folyóirat cikkei, vagy legalább kivonatokat készített belőlük magának, ha már a Kievi Tudományos Akadémia könyvtárában nem juthatott hozzájuk. Ezekről írja a szerző a könyve megjelenését bejelentő Jogtudományi Közönlönybeli cikke befejezésekként 1952-ben: „melyeknek ismertetése azonban már a Mihail Andrejevics Balugjanszkij [így!] életét és munkásságát részletesen feltáró monográfiára tartozik”. Amde ezt könyvében is elmulasztotta. Csupán mellékesen odavet e tanulmánysorozatra olyan megjegyzést, hogy a különböző nemzetek gazdasági rendszereit és a velük kapcsolatos közgazdasági iskolákat ismerteti.⁵⁴ Még azt sem tudja a szerző megállapítani, hogy azonos-e Balugyánszkyknak ez a munkája azzal a politikai gazdaságtanról és pénzügytanról szóló nyolckötetes terjedelmes elméleti művével, amelyről a Gurjevnek szóló 1816-i emlékiratában megemlékezik.⁵⁵ Új munkája még, amely az orosz pénzügyek 1700—1812 közötti történetével foglalkozik. Ezt *Fatjejev* után közli a szerző, de hibásan, mert 1700 helyett 1780-at ír. Egyébként sem tartalom, sem terjedelem tekintetében nem tud róla semmit, pedig legalább is orosz bibliográfiákban kellett volna felkutatni és könyvészetiileg leírni.⁵⁶ Végül ide kell soroznunk Balugyánszkyknak „Gondolatok a kormányzás intézményéről” című nyomtatásban is megjelent emlékiratát, amelyről fentebb már szakvéleményei közt megemlékeztünk.

Sajnos az eddigi életrajzi kísérletek alapján megállapíthatjuk, hogy nemcsak meg nem jelent, hanem már kiadott művei tartalmi kiértékelésével kell Balugyánszky személyiségének megvilágításához hozzájárulni. Ha majd megismerhetjük Balugyánszky

⁵³ Baranov, i. m. 12. és 15. p.

⁵⁴ 170. l. Csak *Ottú* (Slovník naučný. Praha, 1890. 3. k. 203. p.) és Konstantin [P.] *Mačik* [és Alekszej D.] *Emel'janov* (Magyar—orosz [jogi] műszótára. Košice, 1918. [helyesen: 1928]. Előszó.) kézi szótáraiból tudja (az első szótárát nem láttuk, de a második Előszavában szó sincs erről), hogy 8 részletben nemzetgazdaságtani cikksorozat volt nyelvújítási javaslataival, mert valószínűleg még hiányoztak a megfelelő jogi és közgazdasági szak kifejezések (165. és 169. l. 2. j.). Egyébként a mű címét oroszul már *Wurzbach* idézi 1856-ban (I. Bd. 139. p.): *Izobrazsenie razlicnyh hozsajsztvennyh szisztem, majd Baranov külön kiemeli (38. p.).* Ugyancsak oroszul közli az Egyetemes magyar encyclopaedia (5. k. 1866. 472. h.), úgyszintén *Bozóky* is (i. m. 83. l.), aki szerint tankönyv volt a politikai gazdaságtan tőle alapított új szakkifejezései. Csak a szerzőtől nem tudjuk meg még orosz címét sem, nemhogy egyéb könyvészeti adatait, hogy tartalmi értékeléséről ne is beszéljünk. — A Bol'saja Szovetszkaja Enciklopedija már idézett cikke szerint (4. tom. 167. p.) a Sztatizsicseszkijsz Zsurnalban 1806-ban jelent meg „Nacional'noe bogatszvo” című tanulmánya is, amelyet a szerző meg sem említ.

⁵⁵ Ld. Baranov, i. m. 13. p.

⁵⁶ 170. l. — *Fatjejev*, i. m. 26. p.

tudományos műveit, meghatározhatjuk, hogy melyik az a tudománykör, amelyre munkássága kiterjedt, ha felkutathatjuk azokat a tudományos munkákat, amelyek Balugyánszky működésére mélyebb hatással voltak: csak akkor fog talán sikerülni annak a megállapítása, hogy milyen szempontok vezérelték törvényszerkesztői munkájában, és hogy melyek lehettek a külső és belső okok, amelyek az alkotmányos reformok kidolgozásától csupán a törvények összegyűjtése és a *Szvod Zakonov* kompilációja felé irányították.

*

1953. május 11-én jelent meg az Akadémiai Kiadónál a „Kiegészítés a kandidátusi és doktori disszertációk megvédésének rendszerehez” című szabályzat, amely nemcsak azt rendeli, hogy „a disszertációnak stílus és helyesírás szempontjából kifogástalannak kell lennie”, hanem „ismertetni a téma irodalmát... az irodalom kritikáját” és „a disszertáció... utolsó lapjain fel kell sorolni a felhasznált irodalmat a marxizmus klasszikusainak sorrendjében, utána ábécé sorrendben a szakműveket...” A szerző annak idején közszemlére kitett disszertációjának ugyanaz volt az alakja, mint a nyomtatásban megjelent könyvé, vagyis távolról sem tett eleget a fenti követelményeknek. Ekkor ugyanis kitűnt volna, hogy Balugyánszky Mihály tudományos műveinek még címeit sem ismerte a szerző, nemhogy bibliográfiai leírást tudott volna adni róluk, nem is szövege ismertetésükről és értékelésükről.

A szabályzat rendelkezéseinek akart látszatra eleget tenni azzal, hogy könyvének 246. lapján 19 sorban közölte „a jegyzetekben felsorolt munkákon kívül felhasznált egyéb források” jegyzékét. E közlésnek azonban, mint már az opponensi vitában is hangsúlyoztuk, nem volt semmi értelme. Mert vagy források ezek, amikor felhasználásukat a jegyzetekbe való bedolgozásuk tanúsítja, vagy pedig nem források, amikor pedig felsorolásuk felesleges. Lássuk csak közelebbről, hogy miket sorozott ide a szerző!

A 11 forrás közül négy lexikális vagy bibliográfiai segédkönyv, tehát nem forrásmű;⁵⁷ három rövid cikkeske, amelyek terjedelmét nem adta meg a szerző, mert a két orosz cikk eredetiben valószínűleg nem ismerte, a sajátját pedig, mivel csupán három lapra terjed, talán restellte;⁵⁸ a többi négy közül a *Kató* Istvánénak sem közli a pontos könyvészeti adatait (a kiadót és lapszámokat), hogy ne ríjon ki a többi pontatlan orosz adatközlésből.⁵⁹ Ugyanezek az adatok hiányoznak A. N. (és nem H.) *Fatyeejev* Prágában 1923-ban megjelent orosz művéénél is. A másik két orosz művet rendkívül hiányos bibliográfiai adataival egyszerűen átvette *Fatyeejev* Balugyánszky-életrajzából.

Különbben az orosz források „felhasználása” tekintetében nem különbözik nála a helyzet a jegyzetekben feltüntetett irodalmat illetően sem. Igen jellemző a *Baranov*-féle Balugyánszky-életrajz felhasználása. A Szovjetunióból nem tudott hozzájutni, csak német kivonatai voltak. Később egy Moszkvában tanuló magyar diákkal lemasoltatta, de az elmulasztotta a lapszámokat megjelölni. A lemasolt s az Akadémiai és budapesti Egyetemi Könyvtárban közszemlére kitett kandidátusi disszertáció-példányokba előbb csak úgy találomra kerültek bele a leggyakrabban idézett orosz mű lapszámjai, és csak utólag javíttatta ki (de nem mindenütt helyesen)⁶⁰ a mi Magyarországon unikum *Baranov*-könyvünk alapján, amelyet 1953 őszén hónapokra kölesőntünk neki. (Ma mind *Baranov*, mind *Fatyeejev* Balugyánszky-életrajza megtalálható a budapesti Egyetemi Könyvtárban.)

Mivel az orosz forrásokhoz annyira nem tudott hozzájutni, hogy pontos orosz címüket is közölhette volna, egyszerűen megelégedett magyar fordításcímeikkel, záró-

⁵⁷ Ezek: 2. számú az Egyetemes magyar encyclopaedia. 5. k. Pest, 1866. 472. h. — Az 5. számú *G. Gennadi*: Szpravocsnyj szlovár o ruszszkih piszateljah i ucenüh. Szankt-Peterburg, 1876. Ezt az írólexikont is *Baranov* (1. p.) után idézi, de az 1. r. 61—62. p. megjelölése nélkül. A 8. számú *Ludovít V. Rizer*: Biographia pismonictva slovenského. 1. k. Ennyit ad meg róla a szerző, de sem a megjelenés helyét, évét és a lapszámokat nem, mint pl. *Wurzbach*nál, ami azt a benyomást kelti, mintha nem használta volna. Adatai: 1. diel A—F. V. Turčianskom Sv. Martine, 1929. 416 p. Pár szóval említi Balugyánszkyt a 81. lapon, ahol szlovák születésűnek mondja. — A 11. számú *Constant Wurzbach*: Biographisches [nem Biographisches] Lexicon [nem Lexikon] des Kaiserthums [nem Kaisertum] Oesterreich [nem Österreich]. 1. T. Wien, 1856. 139—140. p.

⁵⁸ Az 1. számú *Atedinszkij*: Nekrológ M. A. Balugyánszky. (Szevernaja Pesela, 1847. évf. 99. [és nem 49.] sz.) *Baranov* (1. p.) után idézi. — A 7. számú *Anatolij Kralickij*: Mihail Balugyánszkij. (Szlovo, L'vov, 1864. 30. sz.). Közelebbit nem mond róla. — A 11. számú a szerző saját cikke a Jogtudományi Közöny, 7. új foly. 1952. 289—291. 1. Hiányosan idézi.

⁵⁹ Egyébként ugyanis azoknál a még magyar munkáknál is, amelyeket a jegyzetek szerint valóban felhasznált, igyekezett a legpontosabb bibliográfiai adatokat, még a kiadókat is feltüntetni.

⁶⁰ Így a 164. 1. 11. j.-ében 4. helyett 6. p. a helyes; a 174. 1. 6. j.-ében 11. helyett 12. a helyes; a 188. 1. 2. j.-ében 20. helyett 15. p. a helyes stb. — Még *Baranov* Balugyánszky-életrajzának eredeti orosz címét sem adja meg (ld. a mi 2. j.-ünket), megjelenési helyét pedig Szanktpeterburg helyett Moszkvát jelöli meg (13. 1. 8. j.); s még megjelenési idejéről is a benyújtott kandidátusi értekezésben — s ennek alapján *Eckhart* opponensi bírálatában is — 1882 helyett tévesen 1885 szerepelt. — Itt említjük meg, hogy az opponensek nem terjeszkedhettek ki a részletekre menő bírálatra, mert nem rendelkeztek az eredeti orosz forrásművekkel.

jelbe téve: (oroszul). A jegyzetekben csupán két műnek közölte oroszul a címét,⁶¹ a már tárgyalt függékekben pedig igen hiányosan hatét. Szinte talályszerű, hogy egész könyvében miért közölte mégis oroszul e néhány mű címét, amikor általában magyar fordításban adta meg az orosz művek címét. Pedig okulhatott volna a szerző a szovjet-művek példát mutató, rendkívül pontos és megbízható könyvészeti közlésein.

Bár a szerző igyekezett összegyűjteni a kérdés egész irodalmát, és szinte fáradhatatlannak látszik néha olyan források felkutatásában is, amelyek alig tartalmaznak könyve főhősére vonatkozólag néhány odavetett sort.⁶² máskor meg szinte szándékosság látszik a források elhallgatásában.

Az a benyomásunk, hogy e módszerrel a szerző két célt akart elérni.

Az egyik annak a dokumentálását szolgálta, hogy Magyarországon ő emelte ki Balugyánszkyt az ismeretlenség homályából. Könyve előszavában írja: „Meglepetéssel tapasztaltam, hogy Balugyánszky működése és életműve jóformán teljesen ismeretlen hazánkban. Balugyánszky ismeretlenségének oka nyilván abban rejlett, hogy a polgári történetírás elhanyagolt minden olyan kutatást, amely az orosz–magyar kapcsolatokat világította volna meg, mint ahogy szándékosan mellőzte azoknak az egyéniségeknek és koroknak napfényrehozatalát, akik, illetve amelyek múltukban a haladó elemet, valamint a szláv kapcsolatokat jelentették.” (3. l.) Ahány állítás, annyi tévedés. Nyelvészeink hosszú sorát lehetne felsorolni, akik Regulytól Munkácsi Bernáttig és Pápay Józsefig mind beutazták Oroszországot legkülönbözőbb vidékeit. Történészeink pedig Julianus barától Hodinka Antalig őstörténetünknek, majd újabb művelődéstörténetünknek orosz szálaít tudós alapossággal, de tudóshoz méltó szerénységgel bogozták ki.

De hogy csak Balugyánszkyról maradjunk, felsoroljuk azokat a vele foglalkozó tanulmányokat, amelyeket a szerző tudatosan (vagy tudatlanul?) meg sem említett.⁶³ E jegyzékből kitűnik, hogy vannak bizony olyan magyar munkák is, amelyek a magyar–orosz művelődési kapcsolatoknak azzal az időben és térben körülhatárolt kis korával is foglalkoztak, amelyre a szerző specializálta magát, és máris bejelentette (221. l. 12a j.), hogy legközelebbi könyve erről jelenik meg. Mint ahogy féltékenyen mellőzte azoknak még a nevét is felemlíteni, akik az utóbbi évtizedekben őt megelőzve mertek Balugyánszkyval foglalkozni, ugyanígy nem szabad kitudódnia annak, hogy az Oroszországba szakadt magyarországi kárpátoroszokról már a szerző előtt más is tudomást vett. Ez lehetett tehát a másik ok, amiért például Balugyánszkyval kapcsolatban *Bonkdító* nevét is elhallgatta, aki Kukolnyikéknak egész társaságával is foglalkozik.

Mint a 63. jegyzetünkben felsorolt irodalmi összeállításból kitűnik, Balugyánszky halála után már 19 évre bekerült a magyar enciklopédiába. Azóta a mai napig minden

⁶¹ A kárpátorosz I. Sz. (ezt nem adja meg) *Szenciekij* művét (12. l. 5. j.) és a *Brokhaus–Jefron* Enciklopédiát, az első szót oroszosan, az utolsót magyarosan írva, holott nyilvánvaló, hogy a *Brokhaus–Lexikon* orosz átdolgozásáról van szó! De hogy hol és mikor jelent meg és hányadik kiadás, erről hallgat a szerző. — Itt jegyezzük meg, hogy a szerzőt nem használt Ruszcsikj biográficseszki szlovár” közli Balugyánszky legrészletesebb lexikális életrajzát. 2. tom. Sz.-Peterburg, 1900. 451–455. p. — Ugyancsak itt említjük meg, hogy némi utánjárással még szaporíthatna volna a szerző azoknak az orosz, kárpátorosz és cseh nyelven megjelent műveknek és cikkeknek a számát, amelyek Balugyánszkyval foglalkoznak. Így a sok közül csak egy, amely 1930-ig jó néhány bibliográfiai adatot közöl: [Juffian] A[ndreevics] *Javorinszkij*: Znaczenie i meszto Zakarpat’ja v obščej szcheme ruszskoj piszmennoszti. Praga, Státní tiskárna v Praze, 1930. 19 p. A 15. lap 59. lábjegyzete tartalmazza a Balugyánszkyra vonatkozó irodalmat. (A mű megvan a Széchényi Könyvtárban 90 476 szám alatt.)

⁶² Így pl. *Fessler* Ignác Aurél művének a Széchényi Könyvtárban levő kéziratok fordításából idéz, holott eredetiben két kiadásban is megjelent németül 1824-ben és 1861-ben. (Itt az i. h. 222. p.)

⁶³ Ha már az Egyetemes magyar encyclopaediát idézte, felsorolhatta volna a többi magyar lexikont is, amely az előbbiek nyomán közli Balugyánszky élettörténetének főadatait. Ezek a következők: Magyar Lexikon. 2. k. Bpest, 1889. 82–83. l. — *Pallas* Nagy Lexikon. 2. k. Bpest, 1893. 555. l. — *Révai* Nagy Lexikona. 2. k. Bpest. 1911. 523. l. — Egyéb művek, cikkek és tanulmányok, amelyek Balugyánszkyval is foglalkoznak: *Reguly* Antal. Újabb levelei fentebb a 32. j.-ben. — *Életrajz József*. Reguly emlékezete. (Budapesti Szemle, 18. k. 1863. 39–75. l.) Balugyánszkyra 48. l. — A magyar királyi jogakadémiák és joggyeumok története. Pest, 1873. 273. l. Balugyánszkyra 52., 102. és 107. l. — *Pápay József* értekezése fentebb a 31. j.-ben. — *Lehozók Tivadar*: Beregvárnegy megmonographiája. Ungvár, 1881–1882. 2. k. 133. l. — A 41. j.-ben felsorolt tanulmányaink. — *Bonkdító Sándor*: A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés. Pécs, 1935. 79 l. (Felvidéki Tudományos Társaság. 1. 2.) Balugyánszkyra 43. l. — *Trécsányi Béla* tanulmányai a 41. j.-ben. — *Varga László* értekezése a 21. j.-ben. — *Bacsinszky Tivadar*: Orosz–ruszin kapcsolatok a XIX. század közepén. Ungvár, Kárpátaljai Tudományos Társaság nyomdájá, 1942. 108 l. Bibl. 104–106. l. (A budapesti... tudományegyetem kelet-európai történeti intézetének kiadványai 6.) Balugyánszkyra 6–9., 17. és 104. l. — *Hegedűs Lajos*: Egy dunántúli tudós útja 100 évvel ezelőtt az oroszországi rokonnépek között. [Reguly Antal.] Pécs, 1945. 14 l. — *Trócsányi Zoltán*: Magyar nyelvtan orosz nyelven 1855-ből. (Magyar Nyelvőr, LXXIV – 1950. 7–14. l.) Ebben Deskó Endre „Vengerszkaja grammatika”-járól ír, melynek szerzője Balugyánszky pesti rábeszélésére 1845-ben vándorolt ki Oroszországba. Balugyánszkyra idézi a Hazai Tudósítások 1807. évf. 3. féléstendei [1] 7. és 10. számaiból „A Moszkvai Magyarok” című tudósítást, amely megállapításunk szerint abból a levélből készült, amelyet Balugyánszky 1807. május 1-éről intézett Miller Ferdinándhoz (30. és 78. l.). — *Trócsányi* 1950-i tanulmányának mintegy ismertetése [Tóth László]. A Balugyánszkyak (Kis Újság, 1951. jan. 71.). — *Trócsányi* ezeket az adatokat felhasználta már „Magyarok Oroszországban” című cikkében is, amely a Magyarság 1933 körüli egyik évfolyamában jelent meg. — Legújabbban már a szerző könyvének adatai alapján ír Balugyánszkyról (35–39. l.) *Agárdi Ferenc*: Magyarok a cári Oroszországban. Bpest, 1955. 78 l. (A Magyar–Szovjet Társaság kiad.). — Mondanunk sem kell, hogy a Balugyánszkyval foglalkozó tanulmányok száma még e felsorolásunkkal sem teljes.

lexikonunk tartalmazta rövid életrajzát. Nyelvészeink Regulyval kapcsolatban állandóan megemlékeztek róla. A magyar jogtudomány művelői elismeréssel adóztak kodifikációs működésének, és keresték oroszországi ilyen irányú munkálkodása és a *Corpus Juris Hungarici* közt a szellemi összefüggést. Egyik gyűjteményes kötetünkben a szöveghez 45 petitsorban két lábjegyzetben közöltük a Balugyánszkyra vonatkozólag 1928-ig megjelent legfontosabb magyar, orosz és más nyelvű irodalmat.⁶⁴ Amióta a kolozsvári és pécsi egyetemen magyar alkotmányjogot adtunk elő, a jogtanuló ifjúság egész nemzedékei előtt foglalkoztunk Balugyánszky kodifikációs munkásságával. Kérdezzük tehát: lehet-e ezek után a szerzővel arra az eredményre jutni, hogy Balugyánszky működése jóformán teljesen ismeretlen volt hazánkban?

Sok szempontból kifogásolhatnók még a szerző bibliográfiai pontatlanságait, de ez túlságosan megnövelné fejtegetéseink kereteit. Ugyanígy ostorozhatnók a magyarosság ellen gyakran vétő kifejezéseit is, mert tanulmányunk elején megdicsért stílusa megérdemli, hogy vele foglalkozzunk. Szóvá tesszük azonban néhány helyesírási hibáját, amelyhez — ha nem is következetesen — ragaszkodik. Nem tudja a szerző, hogy az akadémiai helyesírás szerint a kelet évszáma után pontot teszünk, hogy a megyék nevét két szóba írjuk, hogy az és elé, ha mondatot kapcsol, vesszőt teszünk, hogy a legnagyobb magyar atya, a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának megalapítója é-vel írta nevét stb. stb.

Végül nagyobb gondot érdemelt volna a mű mind a sajtóhibák csökkentésével, mind pedig a névmutató pontosabb összcállításával.⁶⁵ Az eredmény, hogy ujjunkon számlálhatnók meg a kötet ama lapjait, amelyek kifogás, javítás vagy megjegyzés nélkül maradtak.

*

Már Toldy Ferenc megállapította, hogy Balugyánszky Oroszországban csak hazát, de nem szívet is cserélt.⁶⁶ Régi hazájával állandó kapcsolatban maradt, és szinte megható az a nemes érdeklődés, amellyel részint a hazai ügyek, részint pedig kikerülő honfitársai iránt viselkedett. Eleinte, sőt még 1811-ben is erősen elfogta a honvágy, de azután az egyre szaporodó kötelek erősebbeknek bizonyultak. A magyarság eredetének és nyelvünknek kutatója, Reguly Antal, Balugyánszkyék pétervári házábanál — felesége, Heger Antónia budai leány volt, akinek részére Reguly magyar könyveket küldetett — valósággal magyar otthonra talált. Amikor viszontagságos uráli kutatóútról visszatért Szentpétervárra, betegségeben Balugyánszky néje ápolta. Balugyánszky élete alkonyán 1845-ben elzarándokolt még egyszer Magyarországra. Magával hozta két leányát, köztük *Medem* bárónét férjével, a varsói főkormányzóval együtt és két unokáját, valamint Sándor fiát, aki akkor gárdakapitány volt. (Sajnos négy év múlva már az Olga-huszárezred ezredesként jött el hozzánk újból a szabadságharc leverésére.) Érdekesen írja le a szerző az egykorú tudósításokból ennek a magyarországi látogatásnak a részleteit.⁶⁷

Balugyánszky útjának egyik főcélja volt testvéröccsének, Balugyánszky Jánosnak meglátogatása. Ez évtizedekig, a 61., majd az 52. Ferenc Károly főherceg magyar gyalogezredben szolgált Olaszországban, Temesvárt és Péterváradon, később nyugalmazott ezredesként Pécsen telepedett meg.⁶⁸ Katalin nevű leányát, aki 1816. március

⁶⁴ Északi írárok. 92—93. l. 14—15. j. — Az itt felsorolt Balugyánszky-irodalomról a szerző már 1952 őszén a legérdekesebb tájékoztatást kapott Balugyánszky Béla ny. MÁV felügyelőtől Szegedről. Idézett kötetünket könyvében természetesen elhallgatta.

⁶⁵ Hogy csak néhány hibát idézzünk: Balugyánszky András neve a 185., Sándoré a 208. és Sztojakovicsé a 211. lapon is előfordul; viszont Bendás a 101., Lődyé a 218., Napoleoné a 176., Schediusé a 48. és Szolarcsiké a 88. lapon nem. A névmutatóban Lopukin helyett Lopuhin a helyes stb.

⁶⁶ Reguly-album. XXXIII. l.

⁶⁷ Kár, hogy ezekben a közlésekben is oly sok a hiba. Így a Honféri 3. évf. (1845) 236—237. lapjáról közölt tudósítás a régességre való törekvés ellenére is eltér nem egy helyen az eredeti szövegtől, sőt az értelem rovására „álláspolozot vittak ki” helyett „vittek ki” hibával közli. (230. l.) — A Der Ungar 4. évf. (1845) 223. sz.-ának 884. lapján megjelent közleményben kétszer *wäre* helyett *währe* (232. l. 8. j.).

⁶⁸ A szerző csak a 61. ezredről és olaszországi szolgálatáról tud (232. l. 7. j.), de megvan Csikostöttösön (Baranya megye) a Balugyánszky Katalintól leszármazó Udvardy-család birtokában Balugyánszky János „52. gyalogezredbeli” alezredes 1831. dec. 26-án kelt kinevező eredeti okirata gránátos bataillon parancsnokává. — A Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes vonatkozó kötetei szerint 1816-ban százados volt a 61. magyar gyalogezredben Temesvárt, de előzőleg az ezredtörzsnél Nápolyban szolgált, ahol feleségül vette Garzner Katalin olasz nőt. 1821-től kezdve az 52. gyalogezredbe kerül, amelynek Pécs volt a hadkiegészítő kerülete törzse pedig Veronában székel; 1830-ban őrnagy az ezred péterváradai századánál; 1834-ben alezredesként nyugdíjazták és *ad honores* ezredesként nevezik ki. (Ld. még a sematizmusokkal nem mindenben egyező adatait *Adolph Ascher*: *Gechichte des k. und k. Infanterieregiments Pzm. Erzherzog Friedrich Nr. 52*. 2. erg. Aufl. Wien, 1905. 1195. p.) — 1804-től Palugyánszky, 1805-től Ballugyánszky néven szerepel a katonai sematizmusokban, 1830-tól 1848-ig már valamennyi katonai sematizmusban nemesként (*von*) fordul elő, ami döntő bizonyíték arra, hogy nemességét ebben

8-án született Temesvárt —, 1835. január 11-én bonyháú Pérczel Sándor borszönyi földbírtokos, a későbbi negyvennyolcas honvéd-örnagys és dandárparancsnok, a hős Pérczel Mór tábornok bátyja vette feleségül.⁶⁹ Balugyánszky János ezredes 1848. augusztus 15-én halt meg Pécsen 78 éves korában, és a budai külvárosi temetőben nemrég megvolt még a kápolnától délnyugatra pompás síremléke, amelyet Szönyi Ottó műtörténészünk egyik legsikerültebb felépítésű emlékének jelölt meg.⁷⁴ Lehet, hogy 1845-ben Balugyánszkyék Pécsre is ellátogattak rokoni kalákára. Erről ugyan nem szólnak az egykorú tudósítások, de annál meghatározottabban írja le a Pesti Hírlap, amint ott állt a híressé vált orosz, de lelkében még mindig magyar aggastyán a Gellért-hegy és karját szétterítve könnyek közt búcsúzott egykori hazájától és gyönyörű fővárosától.⁷¹

*

Mielőtt megkísérelnők Balugyánszky jellemvonásait az elmondottakból összeilleszteni, meg kell még emlékeznünk a cárokhoz és az udvarhoz való viszonyáról is. Mivé vált az egykori jakobinus a két autokratá uralkodó szolgálatában?

Mária Feodorovna özvegy anyacárné, I. Sándor cár anyja, meghívta Balugyánszkyt fiait, Miklós és Mihály nagyhercegek mellé tanárnak.⁷² Előadott nekik a természetjog, a közjog, a nemzetközi jog és a politikai gazdaságtan; Kukulnyik pedig a természetudományok köréből. Érdekes, hogy mindkét ilyen fontos szerep betöltésére magyarországi embert választottak. Az előadásokon rendszerint az anyacárné is jelen volt. Balugyánszky

az időben igazolta is. Atyja, Balugyánszky András, akkor nagytörvényi görög katolikus plébános (tehát Mihálynak is atyja) szerepel az 1797. évi Zemplén megyei nemesi összeírásban. A család longyel eredetű. Nemességét beiktatták 1803. szept. 19-én a krakkói guberniumnak 3. sz. nemesi jegyzőkönyvébe, amelyről a lembergi regisztratúra 14 742/1815. szám alatt hiteles másolatot adott ki. (Ez Hegedűs Gusztáv volt szászúri, Zemplén megyei görög katolikus esperes, illetőleg örökösének bírtokában. Másolata Balugyánszky Béla ny. MÁV felügyelőnél Szegeden.) A család a galíciai Baluga községből származik, s a család őse (stemma): *Trzywudar*. A címerleírás alapján maga a színes címerközlő: Magyarország címeres könyve. I. Budapest, 1913. 65. t. 5. Az a tény, hogy a Balugyánszky-család címereslevele nem szerepel a Királyi Könyvekben, nem mond semmit, mert oda a XVIII. század előtti adományozásokat igen hiányosan iktatták be. Megemlítjük, hogy bonyhádi Pérczel Sándornak Balugyánszky János ezredes leányával 1835. jan. 11-én kötött házasságáról a pécsi belvárosi plébánián a bejegyzés: Nemes Balugyánszky Katalin. Anélkül, hogy mindennek nagyobb jelentősége volna, csak azért jegyeztük meg, mert a szerző könyvében céltatosan vörös fonál-ként húzódik elejétől végig Balugyánszky Mihályra vonatkozólag a „parasztiadékok” kifejezés. Mintha abban az időben minden nememes honorációról első, de legfeljebb második nemzedékben nem paraszt ősöktől származott volna, amikor legtöbb esetben még ma is kimutatható a nagy- vagy dédszülők paraszti eredete. Viszont könyve elején Balugyánszky családját fehérórosz nemesi eredetűnek mondja. Nem lehetetlen, hogy szülei is éltek az akkori társadalmi rendnek megfelelő kurtanemességükkel. Emellett szól, hogy öccsével együtt királyi ösztöndíjat kapott. Bár a *Ratio Educationis* értelmében a tanárokat valláskülönbőségre és polgári állapotra való tekintet nélkül kellett volna alkalmazni, mégis csak nemes és katolikus férfiakat neveztek ki. Balugyánszky Mihály nagyváradi kántársai is mind nemesek voltak. Ez is amellett szól, hogy őt is annak tekintették.

⁶⁹ A szerzőnél tévesen: öccse (232. l. 7. j.). Öccse volt Etelkának, Vörösmarty Ideáljának. — Házasságkötési bejegyzésük a pécsi-belvárosi plébánián. A házasságból nyolc gyermek származott, akik közül négyet a pécsi-budai külvárosi Szent Ágoston plébánián anyakönyvezték. 1841-ben költöztek ki Borszönybe (Baranya megye), mert a többi gyermek már ott született. A korán elhalt két fiú után csak Pérczel Kálmán alapított családot, de neki sem maradt fiúleszármazója. Balugyánszky Katalin férje halála után (meghalt Szekszárd 1878. január 25-én) Ilona és Vilma lányához költözött Mohácsra, és ott halt meg nyolcvan éves korában 1896. március 10-én. Pompás miniatűrarcoké és szüleinek olajfestésű arcképei Csikostöttősen.

⁷⁰ Szönyi Ottó: A pécsi-budai külvárosi temető. (A „Pécs—Baranyamegyei Múzeum Egyesület” értesítője, 4. évf. 1911. 80. l. Kiny. 32. l.). Mivel Szönyi szerint a Bartalits Mihály pécsi szobrász készítette síremlékén Johann Balugyánszky (1770—1848) volt olvasható, tévesnek látszik a szerzőnek az adata, hogy 1772-ben született, és még tévesebb, hogy tőle származnak a mai Magyarországon élő Balugyánszkyak (28. l. 16. j.). Balugyánszky Jánosnak Katalin nevű leányán kívül még két lánya volt: Ludmilla és Ernesztin, akik fiatalon meghaltak. (Pérczel Kálmánné leányának, özv. Vanke Elekének közlése Csikostöttősen.) — A mai Magyarországon élő Balugyánszkyak Mihály bátyjától, Sándor görögkatolikus paptól származnak. Ennek öt fia és három lánya volt. A fűdk közül János pap volt Velejtén, felesége Keresztúry Ida. András (1800—1854) teológiai tanár volt Ungváron, majd eperjesi kanonok és egyházi író. Antal (1801—1832) pap volt Istáncón és Velejtén. Ennek fia volt József (1825—1882) ungvári, löcsei, majd besztecebányai tanár, esperes és szentszéki ülnök. Tőle és nagybátyjától, Józseftől, a bányafelügyelőtől származnak, a ma Magyarországon élő Balugyánszkyak.

⁷¹ A Pesti Hírlap 1845. szeptember 12-i és 28-i tudósításában is van a szerzőnél néhány hiba (229—231. l.). Mivel ez utóbbi közlemény szerint Balugyánszky „elutazott városunkból, elbúcsúzott a ’hazától’ múlt- és nem jelen-időben beszél (mint a szerző megváltoztatja), így Balugyánszkyék valószínűleg már ekkor és nem október első napjaiban hagyták el Pestet, miként a szerző írja (231. l.). Szeptember 13-án érkeztek Pestre (Der Ungar. 19. Sept. 1845.) és „vagy nyolcz-tíz napot töltöttek Pesten”. *Degré Alajos*: Visszaemlékezéseim (az 1848—9-ik év előtti, alatti és utáni időkből). Bpest, 1883. 2. [cim.] kiad. 1884. 1. k. 130. l. *Degré* írja le érdekesen pesti tartózkodásukat (1. k. 129—130. l.), valamint találkozását ismét Balugyánszky Sándorral az 1849-i fegyverletét után a harcokban. (2. k. 156—158. l.) — Széchenyi naplója feljegyezte, hogy 1845. szeptember 19-én megjelent a német színházban Balugyánszkyék fogadására. Másnap Balugyánszky meg is látogatta Széchenyit (Gróf Széchenyi István naplói. Szerk. és bev. *Vizsota Gyula*. 6. k. Bpest, Akadémia, 1939. 260—262. l.). Szerzőnk ezt sem ismeri.

⁷² A szerző szerint I. Sándor cár „jelölte ki gyermekei oktatóját” (173. l.). Ez vaskos tévedés, mert Sándornak, nem voltak gyermekei; a két nagyherceg öccse volt. A szerző két helyen is „két trónörökösöt” ír (uo. és 232. l. 6. j.), ami jogilag helytelen, mert trónörökös az alkotmányjog szerint mindig csak egy lehetett. Ha még Konstantin nagyhercegről lenne szó, aki azonban 1822-ben lemondott trónöröklési jogáról Miklós javára, és Lengyelországi alkirályá lett, de Mihály sohasem volt trónörökös.

ezt a megtisztelő állását 1813. április 20-ától 1817. július 1-éig töltötte be.⁷³ Ily módon alkalmat nyílt a cári családdal és az udvarral közelebbi kapcsolatba kerülni, és állását meg befolyását élete végéig megtartani. Amikor I. Miklós cár bátyjának, I. Sándornak halála után 1825. december 14-én trónralépett, előző este magához kérte tanárát, hogy megbeszélje vele uralkodásának alapelveit. De egyébként is nem egy bizalmas dolgába beavatta, amikről csupán annyit tudunk, hogy érték Balugyánszkyt mindig valami külön fejedelmi jutalomban részesítette. Halála előtt egy évvel, 1846. május 4-éről írta Balugyánszky halálának levélében a cárnak: „A felejtethetlen, hallhatatlan Mária Feodorovna császárnénak köszönöm életem legnagyobb szerencséjét, Császári Felsőged személyének közelségét. Kegyes volt négy leányomat neveltetni és soha meg nem szűnt irányomban jótéteményeket gyakorolni.”⁷⁴ Miklós cár értett is Balugyánszky tudásának és ragaszkodásának méltánylásához, és elhalmozta jóindulatának és bizalmának minden elképzelhető jelével.

Szerzőnk szerint visszaemlékezéseit a cárhoz 1803-i meghívásával kezdi, „forradalmár múltjáról mélyen hallgat” (235. l.). Valószínűleg maga sem tekintette annak. S hogy a maga idejében ez a meghívása megtörtént, szinte perdöntő bizonyíték arra, hogy nem állt jakobinus hírében. Erről barátai révén Orlay, aki 1794 és 1797 közt Bécsben egészítette ki Oroszországból tanulmányait, bizonyosan tudomást szerezhetett volna, és a Martinovics-összeesküvésben kompromittáltat aligha ajánlhatta volna a cár legbizalmasabb tanácsadóinak figyelmébe.

Balugyánszky jellemzéséhez kitűnőek a kárpátoroszi irodalomtörténész Evgenij Nedzel'szkij szavai: „Balugyánszky, bármily magas tisztségekre emelkedett is, sohasem vált udvaroncá, mint ahogy nem lett száraz eszömvnyikká sem. Független ember volt és maradt, aki azt az életcélt tűzte maga elé, hogy megismerje és az életbe is átvigye az igazságot, kerüljön az bármily árba is. Balugyánszky kitörölhetetlen nyomot hagyott tevékenységével az orosz állam és tudomány történetében; államférfiak nemzedékeit nevelte fel, önmaga pedig úgy áll a történelem fényében, mint a fáradhatatlan munkás, a szorgosság és az igazság szeretet mintaképe.”⁷⁵ Nemcsak rendkívüli tehetséggel, hanem nagyszerű emlékezzettel volt megáldva. Még öreg napjaiban is egyetlen órát sem töltött el szellemi táplálék nélkül.⁷⁶ Balugyánszkynek kétségkívül nagy hatása volt korának oroszországi állam- és jogéletére.

Bár a szerző arra törekedett, hogy vázolja a kornak és az eseményeknek Balugyánszky jellemét alakító hatását, mégis főleg és elsősor Balugyánszky „eleve meghatározott” jellemével igyekezett a kérdésekre válaszolni. Kutatásainak érdeme, hogy iparkodott fényt deríteni az orosz jogtudomány és kodifikáció olyan jelentékeny alakjának magyarországi indulására, tanulmányaira, Sonnenfelstől átvett eszméinek propagálására és feltehető forradalmi meggyőződésére, akivel két orosz monográfia is foglalkozott, és akit a szovjet jogtudomány is a haladó, liberális eszmék emberének tart. Mindezek a magyar vonatkozások értékesek lehetnek Balugyánszky teljes arcképének megrajzolásához. Mivel azonban orosz életrajzai is csupán csak kísérletek és vázlatok, Balugyánszky igazi portréját majd csak annak sikerül valóban megfestenie, aki kezébe veszi Balugyánszky nyomtatásban megjelent műveit, azután pedig fáradságos helyszíni kutatásokkal elő-ássa kötetekre rúgó emlékiratait, szakvéleményeit és előterjesztéseit; aki ismerteti, boncolgatja és elemzi Balugyánszky megjelent műveinek és kéziratainak tartalmát, valamint felfogását és ezek alapján gondolkodásának fejlődését. Az életet és a munkásságot nem lehet elválasztani a jogi és a politikai nézetektől, mert ezek szorosan egymásba fonódnak. Még Balugyánszky kodifikációs terveit is bele kellene vonni a gondos elemzésbe, és csak így lehetne határozottan megállapítani elveit. Jellemét véglegesen műveiből kiolvasható elvi szempontok határozhatnák meg. Elvi szilárdságához vagy ingadozásához képest lehetne megítélni azokat a gesztusait is, amelyeket az uralkodók irányában tett.

A szerző azonban a Balugyánszky műveiben feltehetően megnyilvánuló haladó eszmék helyett Balugyánszky életét, illetőleg élete eseményeit állította előtérbe. Ennek kapcsán pedig igyekezett arcképet retusírozni, az életében jelentkező ellentmondásokat

⁷³ Baranov, i. m. 11. p. — Pontosabban Familien-Kalender 7. p.

⁷⁴ Baranov, i. m. 36. p. — Balugyánszky a Familien-Kalenderben minden előlépést, kitüntetést, adományozást és ajándékot pontosan felsorol (6—9. p.).

⁷⁵ Idezi a szerző (239—240. l.) anélkül, hogy Nedzel'szkij munkáját egyszer is megemlítené könyvében. Már legelőször (180. l. 13. j.) id. m.-nek jelzi. Helyette íme mi adjuk meg a mű pontos címét: Очерк Кarpаторосско-го литератур. Устроения, Скоп. на Помоси, 1932. 289. p. Az i. h. 114—115. p. Balugyánszkyval a 113—114. p. foglalkozik. — Az orosz adatok körüli fáradozását halálán köszönöm Szikszay Dénesnek, a budapesti Egyetemi Könyvtár könyvtárnakának.

⁷⁶ Baranov, i. m. 34. p.

elsimítani és képét egyértelműen haladóvá tenni. Ezt a törekvést Szabó Imre is helytelenítette opponensi bírálatában, amely szerint: „Afelől, hogy Balugyánszky életében következetlenségek vannak, hogy helyenként megalkudott a körülményekkel, hogy visszavonult olyan munkaterületekre, amelyeken jó munkát végezhetett anélkül, hogy szabadságát ismét veszélynek tette volna ki, — egész alakja még lehet pozitív, értékelhető igenlően haladó szempontból.” Annyi bizonyos, hogy nem a forradalmi lélek lángja lobogott Balugyánszkyban, hanem annak a haladó értelmiséginek a lelke, aki lázadozik ugyan az önkényuralom ellen, de az anyagi érdekek „arra késztetik, hogy ne legyen következetes, hogy kompromisszumot kössön, hogy a maga ellenzéki és forradalmi hevét eladja állami fizetésért”.⁷⁷

Nem búcsúzhathánk el az egész életén át becsületes munkában megöregedett Balugyánszkytól, ha nem idéznők azt a néhány jellemző sort róla, amelyet három éven át közvetlen munkatársa örökített meg profiljáról. „Szeranszkij Carszkoe Szolóban volt nyaralni, azonban Balugyánszky titkos tanácsost otthon találtam, mert nem szokta egyáltalán soha elhagyni szobáját, illetőleg a házat. Egy hetven év körüli testes öreget találtam kifejező fejjel, sűrűn benőtt szürke hajjal. Szerfelett nagyot hall, és a nap legnagyobb részét házikabátjában, amely ritkán takarja be egészen, karszékeiben ülve egy asztalnál, amelyet könyvek, újságlapok és különféle irományok a lehető legnagyobb rendetlenségben borítottak el, olvasva vagy hivatalnokaival tárgyalva, vagy szunyókálva tölti. Miután ugyanis reggel öt órákor felkelt, úgy tizenegyötől háromig és étkezés után hattól kilencig ebben a karosszékekben szokott szenderegni és azután késő éjszakáig élénken dolgozni, úgyhogy a tulajdonképpeni éjszakai pihenésre a legkevesebb ideje maradt. Balugyánszky született magyar, még fiatal emberként jött Oroszországba és Miklós császárunk magánoktatója lett. Később professzor volt a szentpétervári egyetemen, egyszer a Pénzügyminisztériumban is szolgált, és végre a Második Oształy igazgatója lett. A legkülönbözőbb ismeretek tömegével rendelkezik, ért csaknem valamennyi európai nyelvet, közülük azonban egyiket sem beszél jól, talán a magyar kivételével.⁷⁸ A latin iránt különös szeretettel viseltetik; jegyzeteit és amit magának írt, latinul írta. Tudását nem egyszer megbámultuk. Elég volt valami jelentéktelen alkalom, valami odavetett kérdés, mert egyáltalán szeretett tanítani, hogy egy *ex improptu* előadást rögtönözzön, amelyben a legbámulatosabb tudást fejtette ki, és bennünket érdekesztően szórakoztatott meg tanított. Így emlékszem pl. egy nagyon tudós fejtegetésére a római *status* fogalmáról, amikor ülésünk egyikén a *rend (Stand)* fogalmát kellett meghatározni. Jelleme általában tiszteletreméltó, egészen konzervatív érületű, lelkes híve a császárnak és nevétségességi ellensége a franciáknak. Külső megjelenésében van valami cselenség és csiszolatlanság, és nagy szenvedélyessége néha inkonzekvenciákra ragadtatta. Felesége és nyolc leánya, akik természetesen nem egyforma nevelésben részesülhettek,⁷⁹ szintén hátrányosan befolyásolták, úgyhogy állásának hosszú évekig való megtartását főleg annak a személyes viszonyoknak köszönhette, amelyben egykor a császárhoz állott. Az utolsó időben már valóban képtelen volt alapos munkára; úgy tűnt fel, mintha a sok tudás megzavarta volna, úgyhogy nem ok nélkül nevezték *la bibliothéque renversée*-nek. Később nagyon megbarátkoztunk egymással, és mindig meg fogom őrizni hozzá való őszinte ragaszkodásomat. Nem így látszott első találkozásunk alkalmával. Esetlenség nem volt valami biztató; azután vitába keveredtünk a római jognak segédtudományként való használata és ennek értéke tekintetében, ami harmadfél óráig tartott, és semmiképpen sem járt megnyugtató eredménnyel. Mielőtt visszavonultam volna, megkérdezett, hogy nős vagyok-e, és van-e családom stb., mert számolnom kell legalább is egy háromhónapos távolléttel. »En három éves távolléttel számoltam«, válaszoltam. Az öreg nagy szemet meresztve kelletlenül nézett rám. — Amikor a revíziónak végeztével, ami valóban három évig tartott, c beszélgetésre elkezdetttem

⁷⁷ Lenin: Válogatott művek. 2. kiad. 1. k. Bpest, 1949. 161. 1.

⁷⁸ Baranov (i. m. 7. és 42–43. p.) szerint a németen, az óklasszikus nyelveken és néhány szláv idiómán kívül jártas volt a francia, angol és olasz nyelven is; az orosz azonban eleinte nehezen ment neki, úgyhogy ritkán használta, leginkább franciából beszélt. Fogalmazványait általában latinul vagy franciául írta. Később azonban jól el-sajátította az orosz nyelvet is, amiről főleg a törvényhozási területén alkotott művel tanúskodnak.

⁷⁹ A Familien-Kalender szerint két leány korán elhalt (11. p.), úgyhogy csak hét leánya volt, akik közül négyet, mint fentebb említettük, az anyacárné neveltetett. *Medemne* írja, hogy az alatt az öt év alatt, amíg Balugyánszky a nagyhercegeket tanította, a nyarat rendszeren Pavlovszkban töltötték, s az egész család az özvegy cárné palotájában lakott. (Ld. Baranov, i. m. 11. p.) A hét leány azonban mind kitűnően ment férjhez nagyállású kormányfőtisztviselők-höz és katonatisztkekhez, a legkisebb pedig, akinek Reguly volt a vőfélye, földbirtokoshoz. Szerzőnk (226. l. 2. j.) nem közli, hogy idevonatkozó adatait is jórésben Baranov munkájából vette (44. p.). — Balugyánszky Familien-Kalenderébe valamennyi unokájának adatait is felvette (11–16. p.). — Bejegyzéseiből az is kitűnik, hogy Szent-pétervárott született gyerekeit már mind az orosz ortodoxia vallása szerint kereszteltette (10. p.), ami szintén aulikus érzelmeinek bizonyítéka.

jólelkűen mosolyogva azzal mentegette magát, hogy világeletemben rossz próféta volt.⁸⁰

Baranov Balugyánszky jellemzéséhez azt is előadja, hogy: „Balugyánszkyt a külföld is kiváló államférfinak ismerte. Így Metternich nyíltan kifejezte afeletti sajnálkozását, hogy Ausztria nem értett hozzá, hogy egy ilyen embert hazájához kössön és nagy államférfiúi képességeit illően értékelje.” (l. m. 41. p.) Kétségtelennek látszik ugyanis, hogy Sonnenfelsék annak idején Balugyánszkyt olyan szellemben nevelték, és azért siettek még az egyetem padjaiból — kiváló jelöltek mellőzésével, tudományos munkásság, sőt formai képesítés hiányában is — tanszékre emelni, mert benne államszervezők hívét vélték pártfogolni, akit esetleg majd az udvar a maga céljaira használhat fel különösen a nemesi megmozdulásokkal szemben. Mikor azonban kitűnt, hogy Balugyánszky nem váltotta be az ilyen irányú reményeket, sőt későbbi magatartásában az osztrák—magyar kapcsolatok tekintetében maga is a köznemesei értelmiségi táborhoz húzott, az udvar nem nyúlt többé pályázatai alkalmával a hóna alá, hanem meghagyta kelet-magyarországi elzártságában.

Jellemző mindenképpen, hogy egy olyan tehetséges jogász, mint Balugyánszky volt, itthon a Monarchiában nem emelkedhetett felsőbb pozícióba és nem futhatott be fényes pályát, viszont odakint Oroszországban nagyrabecsült tudóssá, tekintélyes államférfiúvá s a jogpolitikai tevékenységnek valóságos mesterévé válhatott. Kiemelkedő személyiségén át fény derülhetett a múlt század eleji Oroszország társadalmi és állami viszonyaira, jogéletére, valamint a magyar—oroszművelődési és tudományos kapcsolatoknak eddig még csak kevésbé feltárt kérdéseire.

CSEKEY ISTVÁN

⁸⁰ *Grünevaldt*, i. m. (fentebb az 5. j.-ben) 20—21. p. Két részletet a szerző is közöl belőle (222. l. és 240. l. 2a j.), a 226. l. 1a jegyzetében pedig azt írja, hogy mi hívtuk fel figyelmét e cikkekre. Ez azonban nem felel meg a tényeknek, mert a cikkekre *Északi írásk* című kötetünk (92. l. 14. j.) is felhívhatta figyelmét. Mi azonban a tervezett Balugyánszky-életrajzunkhoz — amely 1946 és 1951 között évről évre szerepelt a Magyar Tudományos Akadémiától és a Közoktatásiügyi Minisztériumtól bekért tudományos tervjelentésünkben — 1947-ben Finnországból nagy nehezen megszerzett cikket pontosan lementve szolgáltatva rendelkezésére bocsátottuk a szerzőnek.

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

NEMZETKÖZI COMENIUS-KONFERENCIA PRÁGÁBAN

Háromszáz évvel ezelőtt jelent meg Comenius pedagógiai műveinek gyűjteményes kiadása, az „Opera omnia didactica”. A Csehszlovák Tudományos Akadémia az évfordulóra 1957. szeptember 23-án kezdődő négynapos nemzetközi konferenciát rendezett Prágában a Comenius-kutatás jelenlegi helyzetéről és jövő feladatairól. A konferencián a csehszlovák vendéglátókon kívül 19 ország 52 képviselője vett részt. Ez a széleskörű érdeklődés nemcsak a modern pedagógia megteremtőjének, hanem a világbéke apostolának is szólt. Comeniuszt valaha didaktikai munkásságáért tekintették a „népek tanító-mesterének”, napjainkban azonban egyre inkább előtérbe kerül életművének filozófiai és politikai oldala, melyet az eddigi kutatás mint meghaladott eszmiereszert vagy mint naiv utópizmust szinte szígyenkezve félretolt. Abban az igyekezetben, hogy „megtisztítsák” Comenius pedagógiáját minden időhöz kötött elemtől, s az „időtlen”, örök-érvényű igazságokat emeljék ki belőle, a nagy gondolkozót a didaktikai fogások, a tanítási rutin mesterévé szűkítették. Ezzel viszont elrekesztették magának a comeniusi pedagógiának mélyebb megértéséhez vezető utat is. Mert Comenius nagysága — mint ma már látni kezdjük — nem egyszerűen jól bevált didaktikai receptjeiben, hanem a pedagógiával, mint az igaz emberiségre és az igazságos társadalmi rendre való neveléssel szemben támasztott, saját korán messze túlmutató igényében áll. Comenius univerzalizmusa, melyben az egész emberiség társadalmi, politikai és kulturális fejlődéséért való felelősség bennfoglaltatik, s melynek a pedagógia csak függvénye, eszköze, módszere, napjainkban válik igazán időszerűvé, mikor utópiának tartott szavai: „sehol egy nemzet a másikkra ne támadjon, senki se merje a hadakozást vagy a fegyvergyártást tanítani, s minden kardot és lándzsát sarlóvá és kevaszá kell alakítani”, milliók hangos követelésévé válnak. Ma értjük meg igazán azt, amit Comenius módszerének lelkes követői mesterüknel nem vettek figyelembe, hogy a pedagógiában fontosabb a cél, mint az eszköz, a *hogyan tanítunk*-nál a *mire nevelünk*. Így válik az eddigi rész — Comenius helyett az egész, az időtlen helyett a történeti személyiség — érdekessé, vonzóvá, példamutatóvá.

Annak, hogy Comenius életművéről teljesebb, igazabb képet nyerjünk, egyik előfeltétele az volt, hogy a marxista kutatás már nagy lépéseket tett ebben az irányban. A. A. Krasznovszkij Comenius-életrajza, R. Altnak a comeniusi pedagógia haladó jellegéről írott tanulmánya, J. Polišenskýnek Comenius a XVII. század társadalmi-politikai problematikájába behelyező írásai csak kiragadott példák az egyre szaporodó marxista irodalomból. De előmozdították a kutatás új irányába terelődését azok a szerencséskezű kutatók is, akik Leningrádban, Londonban és Halleban ismeretlen vagy elveszettnek hitt Comenius-kéziratokat fedeztek fel. Ezek között a legfontosabb a „Consultatio catholica de rerum humanarum emendatione”, mely Comenius pansophikus gondolatait fejtí ki az egész emberiségre kiterjedő filozófiai, politikai és vallási reformról. A „Consultatio” pedagógiai fejezete, a „Pampaedia”, egészen új fényt vet az eddig Comenius főművének tartott „Magna Didactica” is, mely részként illeszkedik be a nagyobb koncepcióba. A „Consultatio” teljes szövege még nem került kiadásra, csak egyes fejezeteit publikálták részben eredeti latin nyelven, részben cseh fordításban. Az Unesco által ezévből kiadott francia nyelvű szemelvénygyűjtemény tette először szélesebb olvasóközönség számára hozzáférhetővé Comenius pansophikus eszméit, különösen pedig a „Consultatio”-nak a világbéke megszervezésére vonatkozó részeit. Comenius életművének egész jelentőségét azonban csak akkor fogjuk megismerni, ha pansophikus művei is olyan mintaszerű kiadásban kerülnek közlésre, mint az „Opera omnia didactica” fényképmásolatú, kritikai apparátussal ellátott szép új kiadása. A magyar történet-

tudomány a Sárospatakon keletkezett politikai művek, a „Sermo secretus” és a „Gentis felicitas” szélesebb összefüggéseinek megértését remélheti Comenius pansophikus műveinek publikálásától.

A Comenius-kutatás nagy fordulatát tükrözte a prágai konferencia is. Nem pedagógusok szakmai találkozója, hanem a legszélesebb értelemben vett kultúrtörténeti eszmecsere volt. Sok és érdekes szó esett természetesen arról is, hogy a világ nemzetei a Szovjetuniótól Mexikóig, Norvégiától Olaszországig mit köszönhetnek iskolaügyük fejlődésében Comeniusnak, de az előadások és hozzászólások középpontjában „Comenius új képe” állott, mint azt a cseh kometiológia nesztor, Otakar Chlup megnyitó előadásának címe programszerűen bejelentette. A comeniusi koncepció, a pansophia egésze, mint a felvilágosodás előfutára és a történeti Comenius, mint a harmincéves háború nyomorúságai közt a leigázott cseh nép és a meghasonlott európai emberiség tartós, igazságos békéjéért küzdő reformpolitikus — ez az „új” Comenius, akinek képe a konferencián egyre élesebb vonásokkal bontakozott ki. B. Suchodolski (Lengyelország) és J. Patočka (Csehszlovákia) Comenius pedagógiáját a pansophikus törekvések széles összefüggéseibe állítva elemezték, de még jellemzőbb a konferencia irányvételére a nem pedagógiai vonatkozású előadások nagy száma. L. Kurdybacha (Lengyelország) a XVII. század társadalmi problematikájába próbálta meg behelyezni Comenius munkásságát, J. Popelová és J. Polišenský (Csehszlovákia) Comenius társadalmi-politikai reformeszméit, főleg a világbékére vonatkozó terveit ismertették, G. Schilfert (Németország) Comenius államtanának forrásait boncolgatta, B. Kutnar (Csehszlovákia) a „Gentis Felicitas” nemzetfogalmát elemezte. A magyar hozzászólók közül Geréb György beszélt Comenius pedagógiájának magyarországi visszhangjáról, míg Kardos Tibor Comenius humanizmusát, Wittman Tibor Comenius kelet-európai politikai koncepcióját, Makkai László a „Gentis felicitas” magyar forrásait világította meg. Sok előadás hangzott el Comenius munkásságának művészeti, nyelvészeti, teológiai vonatkozásairól, I. A. Kairov (Szovjetunió) és J. D. Bernal (Anglia) pedig Comenius általános kultúrtörténeti és tudománytörténeti szerepéről szöveleztek.

A Csehszlovák Tudományos Akadémia a konferencia megrendezése és az Opera omnia didactica új kiadása mellett gazdag anyagot bemutató kiállítással is előmozdította a Comenius-kutatás új lendületét. A konferencia résztvevőinek javaslata értelmében Prágában meg fogják szervezni a Comenius-kutatás nemzetközi központját, mely gondoskodik majd egy folyóirat kiadásáról is. A tudományos ülésszak befejezéseként békeünnepséget tartottak az Universitas Carolina történelmi levegőjű aulájában, mely méltóképpen emelte ki Comenius békétörekvéseit, de azt is, hogy a konferencia, tudományos eredményein túlmenően, maga is nemzetközi béketalálkozó volt.

MAKKAI LÁSZLÓ

BESZÁMOLÓ A „LENGYELORSZÁG TÖRTÉNELME” II. KÖTETÉNEK VARSOI NEMZETKÖZI VITÁJAROL*

Ez év április 14—17-ike között vitatták meg a Varsó melletti Sulejówiek-ben a „Historia Polski” (Lengyelország története) II. kötetének makettjét.

A lengyel történelem eme nagy szintézise az 1764—1864 közötti időszakot tárgyalja több mint ezer oldalas terjedelemben. A munka elkészítéséhez a lengyel történészek még 1952-ben fogtak hozzá. 1953-ban közölt a Kwartalnik Historyczny a készülő kötet téziseit, a szerzők a szöveget 1954—55-ben írták. Az időközben eltelt 3—4 esztendő folyamán számos változtatást eszközöltek az egyes részekben. 1956 januárjától lengyel történész-körökben nyilvános vitákon tárgyalták meg a sokszorosított formájú szöveget, kiegészítették, javították, majd 1956 júniusában nyomdába adták a kéziratot. A makett megjelenítése nem volt mentes a határidő eltolásoktól és az ilyen nagy vállalkozásnál szokásos egyéb nehézségektől. Mint a kötet szerkesztője a bevezetőben maga is utalt rá, a szerzők egyrészt nem volt módjában elvégezni azokat a sajátos levéltári kutatásokat, amelyeket a munka megkövetelt volna. Egyes területeken az eddigi kutatások elmaradottsága visszatükröződik a szintézisben is, így pl. hiányos a régi Galícia története, gyengén sikerült Galícia jellemzése a későbbi időszakban is, valamint Pomorze története. A szintézis megírásakor vált világossá, hogy a mai lengyel történettudományban kevésbé ismerik a harmadik felosztás utáni Lengyelország gazdasági életét, általában gyengék a népi tömegek életével foglalkozó fejezetek, valamint a technika-történetet tárgyaló részek. Ezekkel a hiányosságokkal tisztában volt maga a szerkesztőség is.

Maga a szintézis előttünk fekvő formájában: nagy kollektív erőfeszítés eredménye. A két szerkesztő: Stefan Kieniewicz és Witold Kula irányítása alatt nagy létszámú munkaközösség vett részt a kötet elkészítésében, egész sor résztanulmányt bocsátottak az egyes szerzők rendelkezésére. A részfejezetek íróinak száma a két szerkesztővel együtt összesen tizenhárom.

A négy napos vitára a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete széles körből hívta egybe a korszak történetének szakértőit. A varsói történészek mellett nagy számban vonultak fel a vidéki tudományos központok (Krakkó, Wrocław, Poznań, Łódź, Gdańsk stb.) képviselői, akik nemcsak a saját véleményüknek adtak hangot, hanem közvetítették azokat a nézeteket is, amelyek a vidéki tudományos központok vitáitól kristályosodtak ki. Sokan levélben küldték el hozzászólásukat.

A vita jellegének nemzetközié tételéhez járult hozzá az a körülmény, hogy a szocialista országok küldöttei is elég szép számban jelentek meg a lengyel történészek munkakonferenciáján. A Szovjetuniót 3 kiküldött (*I.S. Miller, V.K. Jacunzkij és G.A. Gelubickij*), Csehszlovákiát 3 (*J. Kočí, J. Půr, P. Ratkoš*), a Német Demokratikus Köztársaságot 2 (*Gerhard Schilfert és Karl Obermann*), Jugoszláviát 1 (*Jar. Šidak*), Romániát 1 (*Gh. Haupt*) és Magyarországot e sorok írója képviselte a vitán. Minden egyes külföldi vendég hozzászólta a maketthez.

A megbeszélésről általános jellemzőként megállapíthatjuk, hogy mindvégig a heves vita szellemében folyt le. A hozzászólók nem fukarkodtak kritikai megjegyzéseikkel és különösen az elvi-ideológiai kérdések felvetésénél törekedtek a tisztázásra. Az idegenből jött megfigyelőnek az a benyomása támadt, hogy a lengyel történettudomány művelői a mélyebb történelmi igazság érvényesítésének fokozottabban iparkodnak helyet teremteni a maguk szakmájában és a szintézis második kötete körül hullámzó vitát egyben alkalomul tekintik ahhoz is, hogy a vitássá vált kérdéseket felfessék, megoldásukat keressék.

A vita során fontos elvi kérdésekben nem alakult ki egységes álláspont s így az elkövetkezendő években nyilván még igen heves és termékeny vitáknak leszünk tanúi.

* A „Historia Polski” II. kötetének makettjével, az itt ismertetett vitán felmerült kérdésekkel folyóiratunk a közeljövőben külön is foglalkozni kíván.

Azonban ez a vitatkozó kedv a mai lengyel szellemi élet legfőbb jellemvonásai közé tartozik és csak örülhetünk annak, hogy a sulejówceki történészvitában nem az egymásnak ellentmondó nézetek eltakarása, hanem a vitás kérdések tudatosítása volt a résztvevők fő-törekvése.

Persze a konferencia kötött napirendje és a hozzászólásra jelentkezettek hatalmas száma (64-en szólaltak fel a vitán) nem engedte meg, hogy a szerzők és kritikusaik között szélesre csapjon a vita s így be kellett érni a kötet szerkesztőinek és az egyes rész-szerzőknek szélesre fogott reflexióival, amelyek nem tettek s nem is tehettek minden esetben pontot a felmerült problémák mögé.

Ezekután lássuk, milyen problémák állottak a konferencia középpontjában.

A *periodizáció kérdése* ennél a kötetnél nem váltott ki túlzottan sok hozzászólást, mivel e kérdésben már előzőleg egységes álláspont alakult ki. Ami az 1764-es évet illeti, a történészek széles köre előzőleg egyértelműen állást foglalt e határáról mellett. Ez ugyan eltér a hagyományos felosztás évétől (1795!), de számos körülmény indokolja, mindennek előtt a kapitalisztikus viszonyok kialakulásának útját jelző változások (pénzáradék feltűnése, manufaktúrák stb.). Politikailag az új király megválasztása és a Czartoryski-táborából kiinduló első reformok szejmbeli tárgyalása indokolják ezt az évet. A szintézis ezzel semmiképpen sem kívánja elmosni a független állami lét elvesztésének mélyreható jelentőségét, de arra a megállapításra épít, hogy a széles néptömegek sorsa szempontjából 1795-nek nincs túlságosan nagy jelentősége: a kizsákmányolás és elnyomás formái és módszerei ezután sem változtak meg lényegesen. Ugyanakkor a szintézis szerzői utalnak arra is, hogy az 1795-ik esztendő — a nemesi Recposzpoluta bukásának éve — már egy hosszabb folyamat betetőződését jelentette és hogy a lengyel lakosság jórésze már 1772-ben idegen uralom alá került.

Az 1764. évnél mint határkének a felvetétele természetesen nehézségeket is tartogat. Így pl. bizonyos gazdasági változások már korábban megkezdődtek s 1764 után csak folytatásukat láthatjuk. Nem határáról az 1764. év a lengyel felvilágosodás történetében sem. Hasonló nehézségekkel találkozunk egyébként az 1864-es korszakhatárnál is, mivel ez a három lengyel övezet közül csak az egyikben jelzi a kapitalista gazdasági formáció uralomra jutását.

A két terminus korszakhatárként való elfogadása mindezek ellenére a legtöbb szakember helyeslésével találkozott. Az ellenkező véleménynek elsősorban *N. Gasiórowska* adott hangot: az 1764-es korszakhatárban a nemzeti történelem konstrukciójának lebecsülését látja s utal arra, hogy a nemzeti önállóság elvesztése egyben nagy politikai és gazdasági következményekkel járt. Az 1795-ös határkő felvétele mellett érvelt s jügoszláv *Šidak* is és a horvát történelem analógiájára hivatkozva a politikai államkeret elsőrendű meghatározó jellegére hívta fel a figyelmet.

A *kötet szerkesztésére* vonatkozólag egységes volt az az észrevétel, hogy a túlzottan sok apró fejezetre osztás következtében a könyv mozaikokra esik, az egyes apróra szabott fejezetek közt az összefüggés nehezen található meg, magának a történeti fejlődésnek a képe pedig szakadozott, hiányzik belőle az egység, a szerves kapocs. Súlyosbító körülmény, hogy a szerzők külön-külön tárgyalják az egyes övezetek gazdasági és kulturális fejlődését s hogy e részeket semmi sem fűzi egybe egymással. Nem sikerült megfelelő összhangba állítani a gazdasági és kulturális kérdéseket tárgyaló fejezeteket. Nem látszik világosan az alap és a felépítmény összefüggése. Ugyanígy a mezőgazdasági fejlődés és a parasztmozgalmak alakulása közti összefüggés. A felszólalók egy része helyesebbnek tartotta volna, ha a kötet a gazdasági kérdéseket nem több részletben, hanem egyetlen nagy összefoglaló részben tárgyalta volna le. Viszont ez esetben — mint összefoglalójában *W. Kula* rámutatott — feldől volna a könyv egész periodizációja, mivel csak a politikai fejezeteknél maradt volna meg a periodizáció, másutt nem. Politikailag a tárgyalt időszakban 5 lengyel felkelés követte egymást, mindegyik más-más társadalmi jelleggel, ez szükségessé tette, hogy az egyes felkelések között a lefolyt gazdasági változásokat külön-külön ismertesse a könyv, mert máskülönben a felkelések érthetetlenek maradtak volna. A szerzők válaszukban rámutattak arra, hogy az anyag szétesése ellen nem valamilyen új szerkezeti megoldással kell kísérletezni, hanem lényegében a megkezdett úton járva az előadott anyag integrációját kell jobban biztosítani.

Szigorú bírálatban részesült a kötet *historiográfiai fejezete*. Ebben első ízben történt kísérlet arra, hogy a korszak történetírásáról ha nem is teljes részletességgel, de kritikai áttekintést nyújtson. A vita megmutatta, hogy ez roppantul kényes és nehéz feladat. A historiográfiai fejezetre vonatkozóan a fő észrevétel az volt, hogy ez nem ad szerves képet a fejlődés egészéről, hanem inkább a részletek bírálatával foglalkozik. A fejezet szerzői igen erősen megbírálták a hazai burzsoá történetírás munkásságát, de ez a bírálat néha elveszett az általánosságba, sőt az általánosításba, nem volt eléggé konkrét, precíz

és néha — a hozzászólások szerint — nem volt eléggé igazságos. A felszólalók általában szűkkeblűséggel, túlzott kritikával vádolták az egyik historiográfiai fejezet szerzőjét, *C. Bobinskát*. Nem értettek egyet vele abban, hogy Askenazyt, a kiváló lengyel diplomáciai történészt egyszerűen nacionalistának bélyegezte. *Serejski* professzor igen határozottan megvédte ez ellen a vád ellen Askenazyt. De volt hang, mely túl szigorúnak tartotta a Konopczynskit ért bírálatot is. Ebben a kérdésben nem jött létre egybehangzó álláspont. *Bobinska* kifejtette, hogy Askenazy az ukrán kérdésben valóban nacionalista állásponton volt. A felmerült kifogások ellenére a könyv historiográfiai fejezeit a felszólalók úgy értékelték, mint az első komoly kezdeményezést ezen a területen.

Általános elvi észrevételként hangzott el a bírálat, hogy a szerzők nem eléggé éltek azzal a gazdag tényanyaggal, melyet a lengyel történeti kutatás hosszú idő óta a tárgyalott korra vonatkozóan feltárt. Ilyen jellegű bírálat hangzott el a gazdasági fejezeteknél és a kulturális részeknél egyaránt.

A konferencia egy bizonyos aránytalanságot állapított meg az egyes időbeli részek között s hibáztatta, hogy a Varsói Fejedelemség viszonyainak nem szenteltek elég figyelmet a szerzők. Végül általános észrevétel hangzott el a könyv stílusával kapcsolatban, melyet nem tartottak teljesen egy szinten levőnek.

A szintézis *alapelvő koncepcióját* érintő felszólalások közül kiemelkedik *N. Gasiorowska* bírálat, mely szerint a szerzők a nemzeti felszabadító harcokra vetették a főhangsúlyt s ennek — eléggé helytelenül — alárendelték a tömegek társadalmi felszabadulásáért vívott harcát. Utalt arra, hogy a nemzeti felszabadító harcban belül egyidejűleg egy másik harc is folyik, amelyet az elnyomott néptömegek folytatnak a maguk szociális felszabadulásáért. Ezt a könyv nem eléggé érzékelteti.

A kötet koncepcióját élesen bírálta *Henryk Wereszycki* krakkói professzor. Úgy találta, hogy ez a koncepció fatalista és pesszimista s szakít a hagyományos lengyel történeti szemlélettel. Előadásából az bontakozott ki, hogy nem ért egyet a marxista lengyel történetírás számos alapvető szemléleti vonásával. A lengyel történészek a vita során Wereszycki felfogásának egyes pontjait vitatták s megkísérelték őt meggyőzni a helyes álláspontról. Az általa felvetett kérdések közül első helyre kívánkozik a parasztság történelmi szereplésének megítélése. Wereszycki hibáztatta a nép „idealizálását” a nemesség és a burzsoáziával szemben. Pesszimizmus jegyeit látta abban, hogy a szerzők minden nemesi és burzsoá megmozdulást mint nemzetelleneset bélyegeztek meg. Nem látta igazoltnak azt a tételet sem, hogy a nemzeti felszabadító harc sikere teljes mértékben a parasztság magatartásától függött: nézete szerint a parasztság csak a felszabadulás után lesz tudatos tényező a nemzet életében, addig a parasztság a nemzeti küzdelmek szempontjából passzív. Wereszycki tehát a nemzeti mozgalmak mozgatóerejét a nemességben találja meg. Nem helyeselte azt sem, hogy a szintézis szerzői szerint a nemesség, a főnemesség vagy a polgárság mozgalmi mind bizonyos vonatkozásokban korlátozottak. Különbösen kiemelte ezt a tendenciát Czartoryski megítélésénél. Elvileg figyelmeztette a hallgatóságot arra, hogy nem a mai szempontból, hanem a tárgyalott korszak szempontjából kell megítélni a kor mozgalmait. A parasztság történelmi szerepének beállítását Wereszycki a szintézis 1863-mal foglalkozó fejezetében teszi le inkább mérlegre. Nézete szerint nem a parasztság volt az 1863-as felkelés kiobbantásának fő tényezője: a felkelés Varsóból indult ki s a falu csak hetek múlva csatlakozott hozzá. Wereszycki felszólalására a vita során sűrűn visszatértek és vitába szálltak egyes megállapításai.

Némileg más oldalról világította meg a parasztság történelmi szerepét *Juliusz Bardach* varsói jogtörténész, aki Wereszyckivel szemben rámutatott arra, hogy a nemzeti öntudat megnyilvánult már a feudalizmusban is és a parasztság nem mint vak tömeg vett részt a nemzeti harcokban, hanem aktívan harcolt a svédek ellen, Kosciuszko oldalán stb. Viszont cáfolta Bardach azt a tételet, mintha a tömegek aktivitása a történelem folyamán egyre nőne, mind a mai napig. Szerinte itt nincs egyenes vonal. Kosciuszko idején pl. a parasztok aktívabbak, mint az 1831-es felkeléskor, a svédek ellen ugyancsak aktívabbak, mivel a hazájukat és a vallásukat látják fenyegetve.

A parasztságnak, mint a nemzeti küzdelem szempontjából teljesen passzív elemnek a felfogása ellen szólt fel *C. Bobinska*, amidőn utal a levélvári forrásokra, amelyekből a parasztok nemzeti magatartására is következtetni lehet s egyben megindokolta a parasztságot érintő gazdasági okait is: a függetlenségi koncepció ugyanis nem tagadta meg a parasztságtól a földet, ezért melléje állhattak.

Wereszyckivel szemben *Bobinska* arra mutatott rá, hogy éppen az lenne mélyseges pesszimizmus, ha a parasztságot tunya tömegként tekintenénk.

Heves vita gyújtópontjába került a konferencia során az *agrár-forradalom* marxista koncepciója is. Már *Gasiorowska* kifogásolta, hogy a szerzők nem támasztják alá azt a tételet, hogy a nemzeti forradalom csakis az agrárforradalom útján lehet vége. Juliusz

Bardach viszont ugyanakkor, amikor elismerte, hogy a parasztok felszabadításával egyetértett Lengyelországban minden társadalmi mozgalom, vagyis ez alapvető kérdés volt még azokban a körökben is, ahol hallgattak róla, — szembefordul a szerzők által hangoztatott agrárforradalmi követeléssel. A könyv ehhez a maximális igényhez mér minden nemesi mozgalmat. Engels szerint az agrárforradalom a burzsoá forradalomnak egy része, de a könyv szerzői az agrárforradalmat szembeállítják a polgári forradalommal. A valóságban ilyen agrárforradalom nem volt sehol, ez csak az orosz forradalmi demokraták elméleti követelménye. Válaszában *Bobinska* védelmére kelt: „agrárforradalom koncepciójának, melyet — mint mondotta — Marx nem az orosz narodnyikoktól vett át, hanem ez benne volt a lengyel mozgalmakban is. Van egy stafétája a forradalmi mozgalmaknak, a nemzedékek egymás kezébe adják át a programjukat, míg vegre eljutnak a forradalmi demokratikus programhoz, melynek célja adekvát a parasztságéval.

A hozzászólók egész sora kifogásolta a szintézisnek az egyes társadalmi osztályok, köztük a főnemesség, a nemesség és a burzsoázia szerepére vonatkozó értékelését. *Lesnodorski* szerint a szerzők eltűntették a népi tömegek szerepének rajzát a nemzettévalás folyamatában a nemesség rovására, *Wereszycki* az egész lengyel liberális nemesi tábor rajzát alapvetően hamisnak nyilvánította ki s elrettentő példaként idézte, hogy a szintézis „közös nevezőre hozza a lengyel liberális nemest és a porosz rendőrtisztet”. *Bardach* szerint a szerzők túl magas mércét állítanak fel a kor mozgalmai számára, amidőn pl. a május 3-i alkotmányról kifogásolják, hogy ennek szerzői erősíteni akarták a Litvániával való kapcsolataikat, vagy amikor a polanieci kiáltványról azt írja a könyv, hogy nem ért fel a francia forradalom kiáltványaihoz. A szerzők nincsenek tekintettel arra a hatalmas különbségre, amely Franciaország és Lengyelország között akkoriban fennállott. A felszólalók egy része kifogásolta az „áruló” kategória alkalmazását a történetírásban. A szerkesztők részéről *Kieniewicz* professzor megvédte a történelemnek azt a jogát, hogy nevével nevezze a nemzeti árulást s példákon mutatta be, hogyan fordult szembe a lengyel mágnásosztály a társadalmi forradalom gondolatával. *Wereszycki*nek arra az érvelésére, hogy „a többi népnek még rosszabb vezetői voltak, mégis felszabadult”, *Kieniewicz* rámutatott arra, hogy ezek jobb földrajzi helyzetben éltek és külföldi segítségre is számíthattak, míg Lengyelországnak nem lehetett külső segítségre várnia s ezért áldozatkészebb vezetőkre volt szüksége.

Kevesebb vitát váltott ki a nemzettévalás problematikája, holott éppen ebben a korszakban válik ez a kérdés különösen jelentőssé. *Lesnodorski* megállapította, hogy a szintézisnek nem sikerült a nemzeti öntudat kialakulásának specifikus feltételeit bemutatnia. *Bardach* már magát a burzsoá nemzet fogalmát vette bírálathoz. Szerinte helytelen burzsoá nemzetről beszélni, mert nincs minőségi különbség a feudális korszak és a burzsoázia időszakának nemzete közt. Utalt arra, hogy a felosztások után Lengyelországban szó sem lehetett gazdasági egységről s még 1918 után is nehéz ezt megteremteni. *Kieniewicz* válaszában maga is elejtette a burzsoá nemzet fogalmát.

Az általános elvi kérdések mellett bőven megvitaták a kötet gazdasági, politikai és kulturális fejezeteit. Próbálunk kiragadni néhányat a főbb kérdések közül.

A gazdasági részeknél általános volt az az észrevétel, hogy ezeket nem sikerült a felépítménnyel összhangban tárgyalni. Emellett a szerzők nem teremtetek összehasonlítást a háromféle övezet viszonyai között. Elmaradt Belorusszia, Ukrajna, Oroszország gazdasági viszonyainak beható analízise. Ami a terjedelmet illeti, a szövegnek mintegy 30%-a tárgyalja az agrárviszonyokat. Ezek a fejezetek a könyv legjobb részeihez tartoznak.

A vita azonban itt is szép számmal mutatott rá a hibákra. A főkérdés az volt, hogy a szerzők teljesen mellőzik az összehasonlító módszer alkalmazását. Ez az oka annak, hogy számos fontos kérdésre nincs felelet a könyvben. Így pl. nem ad választ a szintézis a parasztok szökésének kérdésére. Hogyan lehetséges az, hogy a galíciai parasztok II. József haladó reformjai után is szöknek a Királyságba, ahol ugyancsak rossz a parasztság helyzete? Csak az összehasonlító módszer adhatna erre választ. A felszólalások rámutattak arra, hogy az összehasonlító módszer alapján kellene tárgyalni az ország gazdasági elmaradottságának okait és körülményeit, a manufaktúrák elterjedését vagy akár a nemesség szerepét. Rámutattak arra, hogy a könyv nem mutatja meg az uralkodó osztályok helyzetének gazdasági alapjait, a nagybirtokot. *Golubickij* kijevi professzor szerint a könyv nem vizsgálja eléggé a főnemesi és nemesi vagyont, nem mutatja meg, hogy milyen a parasztgazdaság viszonya a piachoz, ami nélkül nem lehet világosan látni, hogyan következett be a parasztság differenciálódása. Egvéhként *Golubickij* nem ért egyet azzal, hogy a parasztság szociális differenciálódása a XVIII. század második felében indult volna meg, szerinte ez már sokkal korábban megkezdődött. A gazdasági élet tárgyalásánál a hozzászólók rámutattak számos hiányosságra (így pl. a mezőgazdasági

technika fejlődése, a népi tömegek szerepe stb.) és vulgarizálására (ilyen pl. a parasztság helyzetének folytonos rosszabbodása).

A mezőgazdasági résznél lényegesen gyengébben sikerült a körvben az iparfejlődés kérdéseinek megoldása. Itt is hiányolták az összehasonlító módszert. Hiányzik az európai keretbe való beállítás, aminek révén — egyes felszólalások szerint — kiderült volna, hogy a lengyel ipar elmaradása nem is volt olyan katasztrofális, mint ahogyan a könyv állítja. Az összehasonlítás elmaradása vezetett ahhoz, hogy a szerzők egy kissé pesszimisztikusan rajzolták meg Lengyelország ipari fejlődését. Általános volt az a bíráló megjegyzés, hogy a szintézisben nem sikerült megmutatni a lengyelországi ipari forradalom lefolyását. Nem látni pl., hogy mit hozott a változás az egyes területek életében. Az ipari forradalom lejátszódásának időpontjáról is eltértek a nézetek. A könyv ezt a múlt század 60-as éveire teszi, a felszólalók közül többen ezt túl későnek tartották. *Purš* javasolta, hogy tegyék az ipari forradalom kezdeteit a múlt század 30-as éveire. Rámutatott arra, hogy az ipari forradalom kezdete nem előfeltételezi azt, hogy az új termelési mód az egész technológiai folyamatot átjárja. (A szerzők ui. az ipari forradalmat arra az időre tették, amikor a szövőipar gépesítése áttért az egész iparra.) *Jacuzskij* professzor hiányolta, hogy a könyv nem ad rendszeres áttekintést az egyes iparágak fejlődéséről, az ezeken belül bekövetkezett változásokról. Véleménye szerint a szerzők túlértékelték a manufaktúrákat. Lengyel területen a XVIII. század második felében még nagyon kevés a kapitalisztikus manufaktúra. Golubickij is hiányolta a manufaktúrák keletkezésének körülményeit, a központosított manufaktúrák különféle típusainak a vizsgálatát. Ami a céhes ipar felbomlását illeti, ezt Golubickij a XVIII. század második felénél korábbi időre teszi s nem a céhenkívüliek konkurrenciájával magyarázza, hanem a belső piac kiszélesedésének következményeként tekinti.

A hozzászólásokból kiderült, hogy a XIX. század első felének gazdaságtörténeti kutatása még sokkal adós Lengyelországban. Ennek tudható be, hogy a könyv nem érzékelteti az 1830 utáni gazdasági változásokat. Az anyag szegénysége az elvi következtetések levonásánál is zavarokat okozhatott. Így pl. az egyik felszólaló rámutatott arra, hogy 1780 körül még nem lehet beszélni a lengyel faluban a kapitalisztikus układ kialakulásáról, legfeljebb a hűbéri majorság széthullásáról és a hűbéri kapcsolatok gyengüléséről. Hiányosak az ismeretek a paraszti kultúra alakulásáról, a mezőgazdasági termelőről helyzetéről stb. Az ipari fejlődésnél szükségesnek látszott rámutatni arra, hogy itt elvileg a periodizációs határt nem az új gépek jelentik, mint inkább a közlekedés, az új technológia stb. (*Pazdur*).

A szintézis *politikai* fejezeteinek kritikája legfőbb hiányossággként azt vetette a szerzők szemére, hogy a lengyel történetet nem ágvázták be az általános európai keretbe s így legnagyobb mértékben a szélesebb összefüggésektől eltekintve tárgyalták a hazai politikai eseményeket. Nem világítja meg eléggé a szintézis azt a fontos szerepet, melyet Lengyelország és a lengyel függetlenség ügye a korabeli nemzetközi politikában betöltött. De nem figyeltek eléggé a szerzők azokra a konkrét kapcsolatokra sem, amelyek a lengyel nemzeti mozgalmak vezetőit Staszicótól és Kollontajtól kezdve végig a tárgyalt korszakon a külföldi jelentős mozgalmakhoz fűzték. Különösen fájó a könyvnek ez az egyoldalúsága, ha a lengyel emigráció szerepét tekintjük. Az emigráció nem kapott olyan szerepet a könyvben, mint amilyent megérdemelt. A lengyel emigráció széleskörű kapcsolatait Európa haladó mozgalmával, terénkényítő részvétele az abszolutizmusellenes küzdelemben valahogy mind elsikkad ebben a szintézisben, melvnek szerzői nyilván attól való féltelmükben, nehogy a lengyel ügyet eltűzzák és valamiféle lengyel sovinizmus látszatába essenek, valójában érdemén alul tárgyalják a lengyel emigrációt. Egész sor hazai felszólaló sürgette ezeknek az európai kapcsolatoknak a felvételét és a külföldi hozzászólások is részletesen érintették ezt a kérdést, kérve a lengyel-cseh, lengyel-román, lengyel-magyar stb. kapcsolatok alaposabb feltárását.

Az események értékelésénél a vita egy bizonyos szűkkeblűséget állapított meg a szintézis íróinál. A hozzászólások túlzottan erősnek tartották a nemesség, az emigráció, a hadsereg, a katonai vezérek bírálatát. Wereszwecki szembeállította a lengvelek Napóleon-kultuszának teljesen negatív ábrázolásával és kiemelte a Napóleonimádát nagy pozitív, mozgósító erejét. (*Jacuzskij* ezzel szemben helvselte, hogy a könyv elítéli a Napóleon legendát.) Mutaikozott olyan térékvés is, amely a novemberi felkelésnek Engels által megadott jellemzését kívánta törölni arra hivatkozva, hogy a kritika csak a lengyel arisztokráciát s nem magát a felkelést érintheti. A hadsereg részéről kérték Chonociknek és Skrzvneckinek mint katonáknak a rehabilitációját. Rámutatnak, hogy más a felelőssége egy vezérkari tisztnek és egy fővezérnek, ez utóbbi ui. felelős az egész seregért.

A lengyel politikai pártok értékelése körül a leghevesebb ellenzést a szintézisnek a Czartoryski-féle csoport külpolitikájáról alkotott negatív képe váltotta ki. Ebben a

hazai történészek egyet értettek a jugoszláv, a román, a magyar és a csehszlovák vendégekkel. A szerzők abból az alapelvből kiindulva, hogy Czartorysky a lengyel belpolitikai fejlődés szempontjából reakciós álláspontot foglalt el, arra az álláspontra helyezkedtek, hogy Czartoryskiek külpolitikája sem lehetett más, mint reakciós, aminek délkelet-európai viszonylatban a tények ellentmondanak. A Czartoryski-tábornak a román hazafiakkal való együttműködéséről adott meggyőző képet a román delegátus (Haupt), a jugoszláv vendek (Šidak) pedig azt bizonyította be, hogy 1842-től a Hotel Lambert politikája a szerb-horvát népéletében messzemenően haladó, sőt forradalmasító szerepet játszik. A Czartoryski-féle politikának a magyar-szláv-román megegyeződést szolgáló tevékenysége alapján kérte a magyar vendég is az idevágó fejezetek revízióját. *Kieniewicz* professzor válaszában köszönetet mondott a külföldi tudósoknak, amiért szélesebb körben rajzolták meg ezt a kérdést, beismerte, hogy a Czartoryski-féle politika balkáni szerepét eddig hiperkritikus módon egyoldalúan értékelték és a lengyelországi belső viszonyok analógiája alapján fogták fel. Ezt a szempontjukat most megváltoztatják. A konferencia külföldi vendégei közül többen is érintették az 1848-as problematikát jelölve annak, hogy a lengyel szintézis itt még a Habsburg-monarchia viszonylatában nem jutott elég mélyre. Cseh részről *Kočí* kijelentette: nem igaz az, mintha a cseh liberális burzsoázia kezdetől fogva szembehelyezkedett volna a szabadságharcral, de különbséget kell tenni az elnyomott és az elnyomott nép burzsoáziája között. P. *Rutkoš* a szlovák nemzeti mozgalom haladó jellegét védelmezte s rámutatott arra a — már régebben kifejtett s magyar történészek által vitatott — tételére, hogy 1848 júniusában a szlovákok radikálisabban antifeudálisok, mint a magyar nemesség és a prágai felkelés idején a szlovák mozgalom túlnő a magyarokon. A magyarok ugyan fegyveres felkészülésre folyamodtak, de ekkor is integritásukat és szupremáciájukat védelmezték. Éppen ezért pozitívabban kell értékelni a szláv népek nemzeti mozgalmát 1848 tavaszán és nem lehet elfogadni a magyar forradalom egyöntetűen pozitív értékelését. *Šidak* zágrábi professzor 1848-ról szólva kiemelte a szláv kongresszus haladó jellegét az általános forradalmi fejlődésben.

A politikai részeket érintő vita során felmerült Ukrajna és az 1772. évi határok problémája. Ennek a kérdésnek a tárgyalásával kapcsolatban Wereszycski helytelen aktualizálással vádolta a szerzőket, amit egyébként Lengyelországban *prezentizmus* néven emlegetnek. A vita azután rámutatott, hogy Ukrajnára vonatkozólag a kutatás nagyon kevés forrásanyagot tárt fel, keveset tudnak az ottani parasztság gazdasági helyzetéről, a lengyel-ukrán viszonyokról stb. Az ukrán parasztok azonban minden bizonnyal rokonszenveztek az oroszokkal, az orosz katonákban valamiféle szövetségest láttak s abból kiindulva, hogy „az én földesuram verekszik a cári katonasággal”, arra következtettek, hogy amonnan lehet valami jobbat remélni. *Bobinska* professzor válaszában rámutatott arra, hogy már Krepowiecki 1832-ben tisztán látta az 1772-es határok és az ukrán részek kérdését, tehát ezt a problémát nem a mai történészek találták ki. *Kieniewicz* professzor is megvédte a szerzőknek azt a jogát, hogy utalhassanak tárgyalás közben arra, hogy a lengyel demokraták közül kik látták helyesen ezeknek a területeknek a jövő hovatartozását.

Katonai részről a szintézist számos bírálat érte. A szerzők nem eléggé tartották tiszteltetben a lengyel katonai sikereket, gyakran pesszimista képet festettek a hadseregben uralkodó állapotokról. A felszólalások utaltak arra, hogy a négyéves sejm idején a lengyelek 60 ezer főnyi hadsereget állítottak s ez elismerést érdemlő körülmény. Túlozzák a szerzők a seregben előforduló dezertálásokat, elhanyagolják a hadjáratok terveinek ismeretét és mostohán bánnak a hadvezérek értékelésével. Így pl. helytelenül beszélnek Dwernicki árulásáról. A vita során pozitívabb értékelést kértek Mieroslawskival kapcsolatban is.

A kulturális fejezetekkel kapcsolatban általános volt az vélemény, hogy a gazdasági részhez hasonlóan a szerzők a kulturális részt is elaprózták, kis kronológiai fejezetekre osztották.

Kazimierz *Wyka* professzor, aki beható bírálatnak vetette alá a kulturális részt, kétféle feladatot kért számon a fejezet írójától: megmutatni a kulturális elemek szerkezetét és megmutatni összefüggéseiket a kor történeti folyamataival. Az eddigi eredmények pusztán összegezése ehhez nyilván nem volt elegendő, ehhez új alkotás kellett volna, erre azonban a megfelelő rész szerzője nem volt képes. A *Wyka* professzor által hiányolt problémák között említük meg első helyen a XVIII. századi hatalmas nyelvi harcot, mely lengyel viszonylatban a barokk latin és a francia nyelv hódítása ellen irányult, valamint a nemzeti színpad kérdéseit. Az az elszigeteltség, amely a gazdasági és politikai részeket jellemzi, megnyilvánult a kulturális fejezeteknél is a nemzetközi kapcsolatok elhanyagolásában.

Az általános módszertani kérdésel: közül a vita során első helyre emelkedett az önálló értékelés és ezzel kapcsolatosan az idézés problematikája. A vita résztvevői egyöntetűen számonkérték a szerzőktől az önálló állásfoglalást és különösen azt hibáztatták, hogy a könyv írói időnként a saját véleményük kimondása helyett egy-egy esemény megítélését a marxizmus klasszikusaival végeztetik el. Az ilyen idézes kényelmes megkerülést biztosíthat a szerzőknek adott esetekben és felmenti őket attól, hogy az olyan nehéz kérdéseknél, mint pl. a nemesi Lengyelország bukásának konkrét okai vagy a novembertől felkelés megítélése, a saját felfogásukat megalkossák. A klasszikusok pusztán idézésének kényelmessége okozta, hogy pl. Lelewel megítélése körül is nézeteltérések származtak és a felszólalók Lelewel szerepének „megszépítése”-vel vádolták a szerzőket, akik Engels befolyása alatt jellemzik Lelewelt, holott ismeretes, hogy ez a jellemzés nem a lengyel felkelés alatti események pontos ismeretén alapult. Így merült fel aztán a kérdés, hogy valóban forradalmár volt-e az a Lelewel, aki nemzeti forradalmi reformokat értett (még pedig nem erőszakos reformokat!), aki elítélte a forradalmi módszereket és a jakobinusokat. *Serejski* professzor annak meghagyásával, hogy Lelewel ennek ellenére haladó alak marad, kétségbevonta a forradalmár elnevezés jogosultságát. Ezzel szemben *Bobinska* Lelewel szövegei alapján bizonyította, hogy Lelewel „parlamentáris forradalomról” beszélt, egy új uralkodó csoport felkerüléséről s mint ilyen feltétlenül „forradalmár”.

Az idézgetések kérdésében a szerzők fenntartották azt az álláspontjukat, hogy a marxizmus klasszikusainak adott esetekben való idézése helyes eljárás. Mint *Bobinska* mondtotta, szükséges rámutatni a marxista elmélet tradícióira s egyben rávilágítani arra is, hogy ez a hagyomány következetes. Marx és Engels: kortársak és az ő véleményük nem akármiknek a véleménye s értékeléseik többnyire találóak is. Természetesen elhatárolták magukat a szerzők az olyanféle idézgetési móddal szemben, amely szerint „ennek így kell lennie, mert a klasszikusok így mondták” (*Kula*).

A négynapos vitában, mint láthatjuk, sokféle nézet csapott össze. A szerkesztők zárószava nem zárta le ezeket a vitás nézeteket, hanem kilátásba helyezte, hogy a könyv írói az általánosan felmerült s jogosaknak érzett észrevételeknek helyet adnak és a makettet ennek értelmében módosítják. A szerkesztők válaszából az is kiderült, hogy ez a változtatás nem az elvi alapokkal való szakításban, hanem a tárgyi hibák kijavításában fog megvalósulni. Ismerve a lengyel történetírás alaposságát, a legnagyobb érdeklődéssel tekinthetünk a kész szintézis megjelenése elé.

KOVÁCS ENDRE

A X., RÓMAI NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSZ KONGRESSZUS KIADVÁNYAIRÓL. II

B. GRAFENAUER :

DIE BEZIEHUNGEN DER SLAWEN ZU DEN AWAREN UND IHRE WIRTSCHAFTLICH-SOZIALEN GRUNDLAGEN BIS ZUR BELAGERUNG VON KONSTANTINOPEL (626)

(Riassunti VII. 174—178. I.)

A SZLÁVOK VISZONYA AZ AVAROKHOZ ÉS GAZDASÁGI-TÁRSADALMI ALAPJUK KONSTANTINÁPOLY OSTROMÁIG (626)

A jugoszláv szerző a szlávok és avarok 626 előtti viszonyát gazdasági és társadalmi alapjuk vizsgálatán keresztül igyekszik megközelíteni. Abból a látszólagos ellentétből indul ki, amelyet a történeti források tükröznek. Egyik oldalról a szlávok déli és nyugati előnyomulása szoros kapcsolatot mutat az avarok uralmával, amely Pseudo-fredegar és az orosz őskronika adatain keresztül szolgasági viszonyt tükröz ; másik oldalról viszont az önálló szláv támadások, a szlávok megtelepedése az új területeken és a két nagy szláv felkelés az avarok ellen (623, 626) önállóságra mutat. A kérdés eddigi vizsgálatának legnagyobb hibáját abban látja, hogy mindkét nézet képviselői felfogásukat általánosították az egész avar—szláv viszonyra, holott ez a viszony térben és időben jelentékeny eltéréseket mutat. Így az avar uralom Pannóniában és az avar hadjáratok útvonalán kifejezettnak mondható, míg a távoleső és nomadizálásra nem alkalmas területeken laza. Változott a viszony az avarok súlypontjának eltolódása következtében is.

Szerző a kérdést a két nép gazdasági és társadalmi viszonyaiból kiindulva vizsgálja. Az avar „állam” magját különböző eredetű (avar, bolgár, hun) szabad nomád törzsek szövetsége képezi. A törzsszövetség belső és külső ügyeiben a kagán dönt a törzsfők tanácsa alapján. A zsákmány egyenlőtlen elosztása még nem vezetett kifejezett társadalmi differenciálódásra. A szláv törzsek termelőmódja az állattenyésztéssel és vadászattal egybekötött külterjes földművelés volt. Kis törzsekből állottak, amelyek a VI. század végéig csak rövid időre és külső nyomás hatása alatt egyesültek törzsszövetségekké. Társadalmi fejlődésük még nem érte el azt a fokot, amely belső differenciálódás révén szilárd törzsszövetségek kialakulására vezet.

Bár az avar befolyás, amelynek révén az uralmuk alá vetett szlávok a Balkán és az Alpok irányában előnyomultak, jelentősnek mondható, általában ez a viszony nem érintette a szláv törzsi kötelekeket. Az avaroknak nem szláv szolgálók voltak, hanem az avar kagán uralma alatt önálló szláv törzsek álltak, különböző függési viszony révén. Inkább avar és szláv törzsek szövetségéről lehet tehát beszélni, amelyben a döntő szerep a nagyobb harci készséggel rendelkező avarok kezében volt.

A szerző az orosz őskronika által az avarok igája alatt nyögő dulebekről festett képet legendásnak tartja, viszont Pseudo-fredegar értesítését a szlávoknak az avar hadszervezetben elfoglalt szerepéről realitásnak, szemben a szerző egyéb tudósításaival.

A tárgyalt fejlődés eredménye az avar—szláv szövetség bomlása. Egyrészt az új hazába költözött barcoló szlávok társadalmi fejlődése meggyorsult, ami nagyobb törzsi képződmények kialakulásához vezetett ; másrészt az avarok, miután a bizánci birodalom elzárta a balkáni zsákmánylás útját, a szlávok fosztogatásába kezdtek, ami a szláv törzsek lázadásához, s ennek révén a nyugati szlávok 623-i s a keleti és déli szlávok 626-i elszakadására vezetett.

A szerző által a marxista módszer alkalmazásával megrajzolt fenti fejlődésképp jelentős lépés e sokat vitatott kérdés megoldása felé. Az avar társadalomról festett képhez csak annyit jegyezhetünk meg, hogy ez a kérdés egyedül az európai források és az elméleti irodalom birtokában nehezen oldható meg ; az avar társadalom vizsgálatában ma már nem nélkülözhetjük azt a gazdag forrásanyagot, amelyet a keleti források és a többi nomád népek analógiái nyújtanak.

GYÖRFFY GYÖRGY

B. LEWIS:

THE MUSLIM DISCOVERY OF EUROPE

(Riassunti VII. 184—185. l.)

EURÓPA MOHAMEDÁN FELFEDEZÉSE

A szerző arról ad rövid áttekintést, hogy a mohamedánok hogyan fedezték fel Európát. A legelső tudósítások görög forrásból származnak. Geográfiai munkák először a IX. és X. században tartalmaznak korabeli ismeretanyagot. A legfontosabb értesülés Ibrahim ibn Ya'qub tortosai spanyol zsidótól származik, aki a X. század közepén a kordovai kalifa követségében felkereste I. Ottó császár udvarát s leírja Franciaországot, Németországot és a szláv országokat. A kereszteshadjáratok révén szorosabb érintkezés alakult ki Európa és az izlám világa közt; a szicíliai arab Idrisi a XI. század végén Európát hullomás alapján szerzett adatokból írta le; a XIV. században Abu'l-Fidá, Rashid ad-Din; a XV. században Qalqashamk leírásaikban távolról szerzett értesülésekre támaszkodnak. A mohamedán világ érdeklődése a XVIII. században fordul erőteljesen Nyugat felé. B. Lewis rövid áttekintése hasznos ismeretanyagot nyújt.

GYÖRFFY GYÖRGY

RAPPORTI FRA ORIENTE E OCCIDENTE DURANTE L'ALTO MEDIOEVO

(Rel. III., 1—211. l.)

KELET- NYUGATI KAPCSOLATOK A KORAI KÖZÉPKORBAN

A Nyugat kapcsolata a Kelettel, az Iszlám világával és Bizánccal pár évtized óta a kutatás előterébe került. Henri Pirenne, a nagy belga történész ösztönözte a kutatókat arra, vizsgálják meg, mi a jelentősége az arab hódításnak Európa kialakulása és a középkor megszületése szempontjából. Pirenne szerint ugyanis „Mahomet a fait Charlemagne”, Mohamed nélkül nem lett volna Nagy Károly. Az arabok szüntették meg a mediterrán világ egységét, vágták el a Nyugatot a Kelettől, és ezzel lehetőséget adtak a frankoknak egy új, már nem mediterrán, tehát középkori egység létrehozására.¹ A kutatók nagy része tagadta, vagy legalább módosította a Pirenne-féle tétel érvényét, egyesek azonban Pirenne védelmére keltek.² Nyilván e vita indította a kongresszus vezetőségét arra, hogy napirendre tűzze a kelet—nyugati kapcsolatok és befolyások kérdését. Erre mutat a probléma időbeli korlátozása a koraközépkorra, vagyis a keresztes háborúkat megelőző időre is.

A kérdés sokrétűsége ajánlatossá tette a feladatok megosztását több kutató között. Robert S. Lopez (Yale egyetem) kapta a gazdaságtörténeti problémakört (*East and West in the early Middle Ages: Economic Relations*), a politikát — az egyházpolitikát is beleértve — a milánói egyetem tanára, Gian Piro Bognetti (*I rapporti etico-politici fra Oriente e Occidente dal sec. V. al sec. VIII.*). Franz Dölger müncheni egyetemi tanárnak, a nagyhirű bizantinológusnak jutott a feladat oroszánrésze: a művészet kivételével,³ melynek nem akadt gazdája, a kapcsolatok minden egyéb problémája (*Byzanz und das Abendland vor den Kreuzzügen*). Az Iszlámnak a Nyugatra gyakorolt szellemi hatása oly problémakör, mely fontosságához mérten külön tárgyalást igényelt. Ezzel foglalkozik Bertold Spuler hamburgi egyetemi tanár tanulmánya (*Geistige Einflüsse*

¹ H. Pirenne: Mahomet et Charlemagne, Párizs—Brüsszel, 1937.

² A tétel ellenzői közül a legfőbbek G. Mickwitz: Der Verkehr auf dem westlichen Mittelmeer um 600. Festschrift A. Dopsch, Lipcse, 1938; F. L. Ganshof: Notes sur les ports de Provence du VIIIe au Xe siècle. Revue Historique, 183. köt. 1938; E. Sabbe: Quelques types de marchands des IXe et Xe siècle. Revue belge de philol. et d'hist., 13. köt. 1934, 176—187. l.; ua: L'importation des tissus orientaux en Europe occidentale au haut moyen âge. Uo., 14. köt. 1935, 811—843. l.; ua: Papyrus et parche nin au haut moyen âge. Mélanges — Van der Essen, Párizs—Brüsszel, 1947. I. köt. 95—103. l.; R. S. Lopez: Mohamed and Charlemagne: a revision. Speculum, 18. köt. 1943; F. Dölger: Europas Gestaltung im Spiegel der fränkisch-byzantinischen Auseinandersetzung des 9. Jh., Vertrag von Verdun c. kiadványban, Lipcse, 1943; M. E. Perroy: Encore Mahomet et Charlemagne. Revue historique 212. köt. 1954, 232—238. l. Pirenne tételét kiegészítette P. Lambrechts: Les thèses de Henri Pirenne. Byzantion, 142 köt. 1939.

³ Ezt a hiányt némileg pótolja A. M. Schneider könyvészeti értékelése: Forschungen zur altchristlichen und byzantinischen Kunst 1939—1949. Byzanz mint 5. köt. a Wissenschaftliche Forschungsberichte c. sorozatban.

des Islams auf das Abendland bis zum Beginn der Kreuzzüge, 1096). Ugyancsak mint különálló problémakör kerültek feldolgozásra az orosz—viking világ arab és bizánci kapcsolatai. Ezekről a dán *Alolph Stender-Petersen (Das Problem der ältesten byzantinisch—russisch—nordischen Beziehungen)* értekezik. Ismertetésünk csak a három első tanulmányra terjed ki.

Ily megosztásnak haszna kétségtelen, ha elmélyedést, gondosabb részletmunkát szolgál. De inkább árt a kutatómunkának, amint szakkényelemből tilalomfákat állít fel. Hiszen a valóságban a történelmi folyamat nem pusztán politika- vagy gazdaságtörténet. Ennélfogva kutatása se lehet pusztán politikai vagy gazdaságtörténeti feladat. Aki mégis a szak keretei közt kíván maradni, könnyen hagy észrevétlenül távolabb futó, vagy messzibbről érkező összefüggéseket. Vigyázni kell arra, nehogy önkényesen, a természetes összefüggések semmibevételével induljon el a kutatóút.

Erre kellett gondolnom, miközben olvastam Bognetti, Dölger és Lopez tanulmányait. Vajon mi szükség volt Bognettire bízni a politikát és államot, amikor Dölger fölényesen meg tudott volna birkózni a feladattal? Dölger, s talán ő egyedül a bizantinológusok közül, egyaránt ismeri a mondott kornak gazdaságtörténeti és legelvontabb egyház- és szellemtörténeti problémáit is. Bognetti cikkét majdnem fölöslegesnek érezzük Dölger magisztrális, átfogó szemmel írt tanulmánya mellett. S vajon mit szólunk ahhoz, hogy a gazdasági jelenségek csoportot különválasztották a többi jelenségcsoport vizsgálatától? Lopez kétségtelenül kitűnően oldotta meg feladatát, de akaratlanul is arra csábította többi szerzőtársát, hogy a gazdasági tényező problémakörükben ne méltassák figyelemre. A mondottakból világos, hogy a problémák kiosztása régimódi művelődéstörténeti szemlélethez igazodott.

Nem meglepő, hogy minden egyes szerző más és más módon látta problémáját. Bognetti¹ csak a VIII. század végéig viszi előadását, s mindvégig Itáliából nézi Bizánc nyugati kapcsolatait. Iskolapélda arra, hogyan lehet rosszul megfogni egy szép, sokat ígérő témát. Mert a téma érdekes: keresni Bizánc uralmának és hatásának nyomait a barbárrá váló Nyugaton. De itáliai beállítottsága kiaknáztatlanul hagyja a téma lehetőségeit. Másik hibája: az elbeszélő előadásmód. Nem fejt fel problémákat, nem magyaráz, se szellemi, se anyagi vonatkozásokat nem keres, megmaradt a dolgok eseményszerű előadásánál, ahogy a történészek általában írtak a századfordulón. Pedig a kongresszus feladata éppen az volt, hogy ráterelje a figyelmet problémákra és új kutatási lehetőségekre, vagy legalább a kutatás mai állásáról adjon pontos mérleget. De tárgyi szempontból se ad Bognetti újat. Mindössze két ponton kellett felfigyelnem: az egyik helyen utal a nyelvismeret kérdésével foglalkozó új irodalomra (6. l.), a másikon tagadja, hogy a szír és görög származású pápák Bizánc befolyását érvényesítették a latin világban (8—9. l.).

Az olvasó örömeire Franz Dölger *Byzanz und das Abendland vor den Kreuzzügen* c. tanulmányában a politikai kérdésekre is kitér, s így némileg pótolni tudja azt, amit Bognetti elmulasztott. Noha szerényen csak a legújabb kutatások eredményeiről kíván beszámolni, valójában teljes képet ad, ha vázlatosa. A nyugati—bizánci kapcsolatokról. A kongresszus igényeinek megfelelően előadásmódja referáló. Nagy vonásokban odavetett áttekintése tulajdonképp az 1952-ben, Bernben, megjelent részletes bibliográfiai összefoglalásán alapszik (*Forschungen zur byzantinischen Geschichte, Literatur und Sprache 1938—1950*)², de sohasem elégszik meg azzal, hogy más eredményeit ismertesse és átvegye, hanem önálló nézet kialakítására törekszik. Részletadatokat, melyek más számára talán semmitmondóaknak tűnnek fel, különös jelentőséget kapnak az ő előadásában: jelzőfények³ messzeágazó összefüggések felfedezésére. Minden konkrétnak, filológiai tudományosság mellett az új történetírói módszer képviselője: nemcsak azt kell megállapítani, hogy mi történt, hanem azt, hogy miért történt, hanem a történet értelmét is kell tudni.

Tömör, csak lényegét nyújtó szövegéből (67—112. l.) azokat a részeket ragadom ki, melyek különösképp fontosak és egyúttal magyar szempontból is jelentősek. Bizánc és Nyugat elkülönülése, sőt szikzáig fokozódó ellentét az első probléma. Dölger joggal — és mint bizantinológus egyúttal kellő elégtétellel — állapítja meg Bizánc kulturális fölényét a latin Nyugattal szemben, továbbá az általam is erősen hangsúlyozott politikai felsőbbbségét (72. l.). Kár, hogy nem utal — talán Lopez-re való tekintettel — Bizánc gazdasági fölényére, melyet mintegy Alexandriától és Antiochiától örökölt. A feudalizmus kialakulására, történetformáló erejére megemlíti J. Lindsay: Byzantium

¹ I Rapporti etico-politici fra Oriente e Occidente dal sec. V al sec. VIII. 3—65. l.

² Wissenschaftliche Forschungsberichte, Geisteswissenschaftliche Reihe, ed. Karl Hönn, 5. köt. Byzanz; Bern, 1952.

into Europe, London, 1952 c. könyvét. Lindsay a fejlődés különbözőségét Nyugaton és Bizáncban abban látja, hogy a Nyugaton a városkultúra a nagybirtok kialakulása következtében elsovadt. Többször idézi egy volt kolozsvári egyetemi tanárnak, *Ivánka Endrének* a műveit: *Abendland und Byzanz: Wissenschaftliches Weltbild*, I, 1948, 205—219. l.: Die Rolle des Platonismus und des Aristotelismus in der Entwicklung der östlichen und westlichen Ideologie: *Theologia*, 10, 1943. 61—73. l.). Ivánka szerint Bizáncban folytatódik az antik hagyomány, szellemi arca platonista, ezzel szemben a Nyugaton megszakad, ezért van szükség reneszánszokra, a Nyugat szellemi arca aristotelési — oly konstrukció, mellyel nem érthetők egyet: a XII. századig bezárólag a Nyugat is platonista és az antik hagyomány ott sem pusztul el egészen. Viszont találó Dölger jellemzése: Bizánc teoretikus-teológiai, Nyugat praktikus-etikai (70. l.). Persze, hiányzik e különbség társadalmi háttere: a retorikai műveltségű nyugati szenátor-családok hagyományt őrző és folytató szerepe.

Nagy Károly császárkoronázásával kapcsolatban jelentős W. Ohnsorg munkássága, így többek közt a „nagykonstantinói adománylevél” újradatálása (74. l.)⁶. Mily kitűnő Dölger jegyzete: Theophanes bizánci krónikás nevet azon, hogy Róma püspöke azt hitte, koronázással és felkenéssel császárrá tehet egy nyugati fejedelmet (uo.). A német császárkorona őse a bizánci; erre vonatkozólag idézi *Deér József* tanulmányait: *Der Ursprung der Kaiserkrone: Schweizer Beiträge zur allgem. Geschichte*, 8, 1950, 51—87. l.; *Der Kaiserornat Friedrichs II.*, Bern, 1952. A bizánci hatásra készült Nagy Károly- és II. Henrik-pecsét eszembe juttatja a magyar királyok arany- és ölbulláit (78. l.). Az egyházi kapcsolatok felderítése során kitűnő az ún. Epanagoge értelmezése: Photios pátriárka mint szerző érvényesíteni akarta a nyugati kéthatalom elvet a caesaropapizmussal szemben (83. l.). Új adat Alexios császár segélykéréséhez: *Synopsis Sathas (Charanis, Byzantium, the West and the Origin of the First Crusade Byzantium*, 19, 1949, 17—36. l.).

Remek a keleti és nyugati szerzetesség szembeállítása (88—92. l.). A keleti tipikákból hiányzik a munka követelése (90. l.). A kultuszvándorlással kapcsolatban Dölger idézi J. Trencsényi-Waldapfel cikkét a „Jewish Studies in memory of M. Guttman” (I, Budapest, 1946): a Krisztof-legendáról van szó. A Szent Demetrios kultusszal kapcsolatban beszél Mitrovicáról mint Dimitri-városról (94. l.). Az egyház feudális jellegére szemléltető a liturgikus öltözködés kialakulása: Nagy Konstantinos, amikor kihozta az egyházat a katakombákból és pompás templomokat építtetett, a püspököket a legmagasabb hivatalnokoknak megfelelő ruházatba öltöztette és ezek jelvényeivel látta el (97. l.). Végtelenül tanulságos olvasni Dölger rövid áttekintését a latin és a görög bölselet és patrisztika fejlődéséről (97—107. l.): míg Bizánc köve maradt a krézeis-bizonyítás tekintélyérveire, addig a Nyugaton a XI. század óta a teológia kérdéseit alávetik a dialektikának és a logikának.⁷ Fontos, amit a bizánci jog továbbéléséről ír, az újabb bizánci jogkodifikációk elterjedéséről (Nomos Georgikos, Lex Rhodia): a velencei collegantia a Lex Rhodia-ra megy vissza (107—110. l.).⁸ A bizánci és a nyugati feudalizmus különbségét, ez utóbbinak az előbbire való későbbi hatását, bármily fontos, már csak egyzet tárgyalja (111. l.). Montecassino, mint görög hatások továbbítója, magyar szempontból is lényeges (112. l.).⁹

R. S. Lopez, ki a fasiszmus elől menekült Olaszországból Amerikába, egészen másképp oldotta meg feladatát. East and West in the early Middle Ages: *Economic Relations* (113—163. l.) c. tanulmánya nem referál az új irodalomról, mint Dölger, de nem is követi Bognetti elbeszélő modorát. Ő problémákat állít fel és ezek köré csoportosítja mondanivalóját. Így egyes kérdések bő részletességgel világosodnak meg előadásában, mások viszont homályban maradnak, vagy épp csak elővillannak. Ez bizonyos

⁶ Die Konstantinische Schenkung und die Anfänge der kurialen römischen Kaiseridee. *Zeitschrift für Rechtsgeschichte*, Germ. Abt. 68. köt. 1951. 78—109. l. Ld. még ua: Das Zweikaiserproblem im früheren Mittelalter, Hildesheim 1947; ua: Zur Entwicklung des Kaiserbegriffs in der Staatsideologie. *Saeculum*, 5. köt. 1954, 194—220. l.; ua: Byzanz und das Abendland im 9. und 10. Jahrhundert. *Saeculum*, 5. köt. 1954.

⁷ B. Tatakis: La philosophie byzantine (*E. Brehier: Histoire de la philosophie*, fasc. suppl. n. 2.), Párizs, 1949, a bizánci bölselet történetének első összefoglalására csodálatosképpen nincs utalás.

⁸ E felfogással szemben S. Conlanari-Michler: Zur frühvenetianischen Collegantia, München, 1937 németán joghagyományt tételez fel. Lopez kongresszusi tanulmánya (Rel. III, 160. l.) a bizánci eredet mellett ír.

⁹ F. Russo: Il monasticismo calabro-greco e la cultura bizantina in Occidente. *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 5. 1951. 5—29. l.; ua: Relazioni culturali tra la Calabria e l'Oriente bizantino nel medioevo, uo. 7. 1953. 49—64. l.; N. Ladomersky: L'influsso del monachismo basiliano greco sulla vita culturale dell'Italia meridionale. *Atti dell' VIII Congresso Intern. di Studi Bizantini*, 1951; 1953, 395. s. köv. l.; R. Weiss: The Greek culture of South Italy in the Middle Ages. *Proceedings of the British Academy*, 1951, 23—50. l.; H. Bloch: Monte Cassino, Byzantium and the West in the earlier Middle Ages. *Dumbarton Oaks Papers*, 3, 1946. 163—224. l. Monte Cassino kapcsolata a görög világgal különösen erős 855 és 1112 közt.

egyenetlenséget kölcsönöz tanulmányának. De mint több jó tanulmány szerzője ez alkalommal is mélyre szánt — lehet tőle tanulni.

Míg Dölger csupán odavetett jegyzetben fejezte ki elégedetlenségét Pirenne tételével szemben (110. l.), Lopez már alaposan elmarasztalja. Okos okfejtése sokszor találja fején a szöveget, mégis az a benyomásunk, hogy Pirenne tételét nem lehet egészen elvetni, csak módosítani kell. Pirenne tagadhatatlanul zseniálisan ismerte fel az ókori közösség mediterrán jellegét és széthullását, aminek végső eseménye: az arab hódítás. És szinte látnoki módon fedezte fel egy új, atlanti közösség kialakulását a frank Észak-Nyugaton. Ugyancsak egy nagy történész szeme kellett ahhoz, hogy felismerje a Meroving-korban a kihangzó ókort. De roppant tévedett — csak a nagyok tudnak ekkorát tévedni —, amikor a dél-galliai kikötők kereskedelmének és forgalmának aláhanyatlásából arab tengeri zárra, a keleti áruk elmaradására következtetett, s amikor a még antik és pénzgazdálkodású Meroving-kort szembeállította a Karolingok „középkori” szegényes terménygazdálkodásával. Lopez helyesen jegyezte meg: nem lehet hanyatlásról, a keleti áruk elmaradásáról stb. beszélni a Karolingokkal kapcsolatban. S ugyancsak helyesen mutatott rá arra is, hogy a kalózkodások és az arab rendes hajóhad támadásai legfeljebb a kereskedelem költségeit növelték meg (kísérőhajók fogadása, biztosítás stb.), de nem szüntették meg, legfeljebb új irányba terelték. Sajnos, ezek az új átrakodóhelyek nem tűnnek föl elég szembeszökően az előadásban: Itália bizánci főség alatt élő városai, mint Nápoly, Amalfi, később Velence, s a háttérben maga a csodálatos világváros, Konstantinápoly, mely hajóhadával védelmezi a kereskedelmet; a Földközi-tenger nyugati végpontján az arab világ előretolt hídfője: Spanyolország, mely a gazdasági felemelkedés új lehetőségeit tárja fel Észak-Gallia és Belgica kereskedői számára. Ezek, főleg a verduniek, ragadják magukhoz a közvetítő kereskedelmet, míg Provence, melynek kikötőit nem védi frank hajóhad, kiesik a forgalomból és szinte teljesen bizánci közvetítésre van utalva.

Melyek a szállított áruk? Erről Lopez szépen és részletesen ír. Megmagyarázza egyes áruk elmaradását (olaj, bor, papyrus), egyes kereskedőregeket (szírek, görögök) eltűnését. Nem feledkezik meg a keleti cikkel: fogyasztóiról, kiemeli ezek viszonylag kis számát. Mint lehetőséget veti fel a kérdést: vajon a keleti behozatal volumenjét a társadalmi, fogyasztói réteg csekélysege mellett nem befolyásolta-e kedvezőtlenül az arany és ezüst fizetési alap kimerülése? Amit ezzel kapcsolatban mond, így a kincs-gyűjtésről is, elég bizonytalan. Véleményem szerint azonban nincs szükség ilyen probléma felvetésére, minthogy a Nyugat nemcsak pénzzel, hanem nagyjából áruval fizetett a Keleten. A külkereskedelmi mérlegben elsősorban áruk állnak szemben árukkal. A Nyugat Lopez számításai szerint (116—120. l.) mind szellemi, mind anyagi műveltség dolgában messze elmaradt a bizánci és az arab Kelettől. Városai nagyságukat és a lakosság számát tekintve falvak Kelet városai mellett. Talán igaza van, de ez csak az urbanitás fejletlenségét bizonyítja, s korántsem iparának alacsonyágát. Az általa felsorolt kiviteli áruk sorában a nyersanyag (épületfa, vas, ón, réz, szurok, prém, főleg azonban rabszolga!) mellett iparcikkeket is találunk: kardokat és textilkészítményeket, pl. vásznat.

Tanulmányának kétségtelenül legelhanyagoltabb része: a pénz, a bankszervezet, a céhkérdés. Elkerüli — nyilván, mint fogas kérdést — az arab pénz európai forgalmának problémáját, noha erről éppen eleget írtak,¹⁰ s hallgat Nagy Károly pénzreformjáról is, pedig ezt Pirenne lényeges kérdésnek tartja. Elég részletességgel tárgyalja viszont a külkereskedelem szervezési formáit (funduq, portus, mitata) s joggal hangsúlyozza a bizánci befolyás fontosságát nyugaton e téren is. Véleményem szerint az antik szervezet továbbéléséről van szó, hiszen a római birodalom ismerte már a határsávban kijelölt vásárhelyek rendszerét. Külön probléma Konstantinápoly, mely beengedte a városba az idegen kereskedőket. De erről Lopez nem szól. Az uszora és a kereskedelem megítélésében érvényesült az újabb fejlődés. Lopez szemléletesen állítja szembe az arab, bizánci és a nyugati felfogást. Ami a nyugatiat illeti, ügyelni kell a különbségekre, pedig Lopez enged az általánosításoknak. Már e korai időkben a nagykereskedelem nemeshez méltó foglalkozás Itáliában, Angliában és a viking-világban. Kár, hogy Lopez csak pár szóra érdemestette a tengeri kereskedelem és a bankügylet formáinak keleti eredet-kérdését. A nyugati jog és szervezet alapja a bizánci és az arab, miként azt már

¹⁰ Főleg S. Bolin: Muhammed, Karl den Store och Rurik. Scandia, 12. évf. 1939, 181—222. l. (angol kivonata megjelent The Scandinavian Economic History Review I, 1953, 5—39. l.) és M. Lombard több tanulmánya 1947—1953 közt az arab pénz nyugat-európai uralmáról. Ld. a kérdés irodalmát és alapos tárgyalását François-J. Hünig/Y a-t-il emprise musulmane sur l'économie des états européens du VIIIe au Xe siècle? Schweizerische Zeitschrift für Geschichte, 5. 1955, 31—81. l.

Mickwitz jól látta (kinek tanulmányát azonban Lopez nem említi meg¹¹). Sajnálatos ugyanacsak, hogy a piac- és iparszervezet kérdésével mindössze pár szóban foglalkozott, noha egyik tanulmányában maga mutatja ki a bizánci szervezet továbbélését a Nyugaton. Végül még megemlékezik a nyugati hajóépítés és a hajózás szakkifejezéseinek keleti eredetéről.

Mindent összevetve, Lopez sok problémát lát. Noha válasza gyakran elnagyolt és feltételes, mégis egy igen jó szakember műve: hasznos meghallgatni. A gazdasági életet nem önmagában és önmagáért vizsgálja, hanem szellemi és társadalmi összefüggéseiben is értékeli.

VÁCZY PÉTER

A KÖZÉPKORI ÁLLAMMAL KAPCSOLATOS ELŐADÁSOK

A római történetéskongresszus egyik előadását *W. Holtzmann*, a római német történeti intézet igazgatója tartotta, *Imperium und Nationen* címen (Relazioni, III. k. 273—305. l.). Több korreferátum csatlakozott hozzá: *P. E. Schramm: Die Staats-syn-bolik des Mittelalters*; *F. Kempf: Imperium und Nationen in ihrem bezug zur Christianitus-Idee*; *M. Uhlirz: Die Rolle der Nationalstaaten Polen und Ungarn sowie Venedigs in dem ecclesiastischen Imperium Kaiser Otto III.*; *N. Rubinstein: Florence and the survival of imperial influence in Italy in the fifteenth century* és *L. Kocz: Le Saint-Empire et la Pologne* (Riassunti delle comunicazioni, VII. 200—212. l.). Ezek az előadások, miként címükből is kiderül, elsősorban a középkori német-római császárság szerepével foglalkoztak, míg a szovjet és népi demokratikus történészdelegációk kötetiben a feudális államok keletkezésével kapcsolatos tanulmányokat találunk. *B. A. Rybakov: La formation de la Russie de Kiev* c. műve önálló, orosz—francia kétnyelvű kötetben jelent meg (Moszkva, 1955.). A lengyel kötet (*La Pologne au Xe Congrès international des Sciences historiques à Rome, Warszawa, 1955*) két tanulmányt tartalmaz: *Henryk Lovmianski: La gen se des États slaves et ses bases sociales et économiques* (29—53. l.) és *Aleksander Gieysztor: Les origines de l'état polonais* (55—81. l.). A román *B. Campina munkája (Le probl. me de l'apparation des états féodaux roumains)* a *Nouvelles études d'histoire* prezentées au Xe Congrès des Sciences historiques c. kötet (Bucarest, 1955.) 181—207. lapjain jelent meg.

Vizsgáljuk meg röviden a felmerült kérdéseket.

Holtzmann szerint az imperium értékelése körüli vitáknak politikai háttére volt: egy olyan világkép, amely a modern nemzetállamot tartja a történelem végső céljának. Ennek helyességét azonban a második világháború kérdésessé tette, ezért újra kell a kérdéssel foglalkozni. Egyben fel kell mérülnie a birodalom és a nemzetek közötti kapcsolatok kérdésének. Nagy Károly birodalmának szétesése után először a keleti rész erősödött meg. Itt alakult meg az új császárság. Mi újat nyert Ottó a császársággal? Uralkodói jogai valamely királyságból (német, itáliai) levezethetők. A császárság „gyökere kizárólag a középkor keresztény szemléletében van” (280. l.). A „császárság inkább szellemi hatalom, inkább az egyház és a vallás körébe tartozik” (281. l.). Az ebből eredő feladatokat vállalta is a császárság, de az innen következő egyetemességi igényt nem fesztette túl. Nem lépnek fel hűbérigényekkel más keresztény államokkal, így Franciaországgal szemben.

Keleten, a szlávok irányában azonban „az Ottók... egy kultúrfeladat világos felismerésében, és ezért magasabb történelmi értelemben helyesen jártak el” (284. l.). Itt missziós feladatokat láttak el — erőszakkal. Ez a politika azonban nem magyarázható a császári méltósággal.

Mégis itt találjuk az egyházi jellegű császári hatalom egyetlen politikai kihatását. III. Ottó működésére céloz Holtzmann. A császárnak is feladata — a pápával együtt — az emberek lelkiüdvéről gondoskodni. Ezért mint császár részt vesz a lengyel és magyar egyház megszervezésében. Működése azt bizonyítja, „hogy ez a császárság elsősorban egyházi területen gyakorolt hatást” (286. l.). Egyház és állam tehát egybefolyt.

A császárság történetében, de az egész középkorban igen jelentős az 1050—1125-ig terjedő periódus, az invazitúráharc kora. A fiatal germán—római népek ekkor kezdik komolyan venni a kereszténységet, felelednek az antik hagyományok is. Együtt jár

¹¹ Un problème d'influence: Byzance et l'économie de l'Occident médiéval. *Annales d'histoire économique et sociale*, VIII. 1936, 21—28. l.

ezekkel a pápaság egyetemességi igénye. Az új áramlatok segítségével a pápaság a kor-szak végével tényleges ura lett a nyugati egyháznak. Az új államok ekkor alakulnak ki, ez időtől beszélhetünk nemzetekről.

Az új, francia eredetű elmélet a császárságot a második helyre helyezi, megszűnik szakrális jelentősége. A császárság nem talál megfelelő idológiát: a római jog csak Itáliában alkalmazható. Ezért az egyházi felfogáshoz nyúl vissza: a kéthatalmi elmélethez.

A császárság viszonya a nemzetekhez megváltozik: kelet és észak országai ugyan időlegesen hűbéresci, de ennek inkább politikai szerződés jellege van. A meginduló kolonizációhoz semmi köze, ez az egyes szláv fejedelmek iniciatívájából folyik.

Nyugattal — habár a császárságot ignoráló elméletek (Salisbury János) itt jönnek létre —, kezdetben békés a kapcsolat. I. Frigyes azonban — egyházpolitikája révén — háborúba kerül a franciákkal. E háborúnak azonban semmi köze nincs a német érdekekhez. Európa szerte azért támadják Frigyest, mert ő akarja kijelölni a pápát.

Ebben a reformkorszakban a pápaság egyetemes intézmény lett, ezért a császárság és a pápaság viszánya külföldön szükségképpen vihart váltott ki, „mert a pápaság szabadsága az európai nemzetek függetlenségének palladiuma lett” (302. l.).

A császárság harca nem volt haszontalan. Ezalatt megerősödtek a nemzetek, és a harc megadta az alapot, hogy később a győztes pápasággal szembeszálljanak.

Kempf szerint a XI. század végén Nyugat differenciálódik és egysege a keresztény népek közösségében, a Christianitas fogalmában jelentkezik. Nyugat irányítását először a császárság igényelte, de a pápaság és a nemzetek nem engedték. Nyugat egységét így a Christianitas fejezte ki. Ennek élén a pápaság állott, közvetett módon. Kellott volna azonban központi irányítás. Erre a császárnak, mint defensor ecclesiae Romanae-nak, lehetősége lett volna, ha elfogadja az egyház vezetését. De sem a pápa, sem a császár nem engedett. II. Frigyes ezért a többi fejedelemhez fordult, hozzanak létre egy corpus saecularium principum-ot. Ha ez létrejön, kifejlődhetett volna belőle egy föderalisztikus, a császár által vezetett központi hatalom. De ennek még nem jött el az ideje.

Schramm államszimbolista elméletének csiráit már az 1929-ben megjelent Kaiser, Rom und Renovatio c. nagy munkájában megtaláljuk. A jelen kötetben megjelent hozzászólása csak kivonata a Herrschaftszeichen und Staatssymbolik (Stuttgart, 1954) illetve a Die Geschichte des mittelalterlichen Herrschertums im Lichte der Herrschaftszeichen (HZ. 178. 1954. 1—24.) c. tanulmányainak.

Elmélete szerint „a középkor ismeri ugyan az »államot«, de nincs rá pregnáns, általánosan használt kifejezése. Hogyan lehetséges ez? ... A középkorban lényegében csak monarchikus uralom van. A király van tehát az állam helyett. ... A király az állam jelképe” (HZ. 178. 1954. 2. vö. Riassunti, VII. 201. l.). Az államgondolat történetét tehát csak a király uralkodási jelvényeinek tanulmányozása viheti előre, ezek az írott forrásoknál megbízhatóbbak.

Uhlirz a Schramm által felvetett, majd Albert Brackmann és mások által számos tanulmányban tárgyalt problémához, III. Ottó lengyel és magyar politikájának értékeléséhez szól hozzá. E két államnak a megújult, a pápa és a császár együttes irányítása alatt álló Imperium Romanum-ban kellett volna helyet foglalnia. Mindkét állam feje királyként lépett volna be az imperiumba, és a szent lándzsával megkapta volna a kereszténység és egyházi szervezet megszervezésének feladatát. III. Ottónak Velencével is tervei voltak, ezért meglátogatta a dogét.

Rubinstein kimutatja, hogy Firenze magát a XV. században jogilag a birodalomhoz tartozónak vallotta, de gyakorlati politikáját az erőviszonyok határozták meg. Franciaország itáliai szereplésétől kezdve azonban rendesen franciabarát politikát folytattak.

Az emigráns lengyel Koczý korreferátuma felsorolja azokat a vitás pontokat, amelyek a lengyel és német kapcsolatok történetében a két nemzet történészei között fennforognak.

Mielőtt az előadások problematikus részeivel kapcsolatban megteesszük részlet-megjegyzéseinket, fel kell vetnünk egy kérdést: mi az oka annak, hogy a mai nyugat-német történetírásban a császárság fogalmának ez a szemmel láthatóan elvont értelmezése felmerül, és ezzel nagynevű történészek intenzíven foglalkoznak?

Vissza kell nyúlunk a német historiográfia múltjába. A múlt század második felében két nagy német történész, Heinrich von Sybel és Julius Ficker között éles vita keletkezett a középkori német császárság értékeléséről. A porosz Sybel és követői szerint helytelenül jártak el a német uralkodók, amikor a császárságért évszázadokon át elfecsérelték a német energiát Itáliában, pedig igazi feladatuk a keleti irányú terjeszkedés lett volna. A császári politika tehát helytelen és elhízott.

Az osztrák Ficker pedig ennek az ellenkezőjét vitatta.

A vitának közvetlen okát a múlt század hatvanas éveinek politikájában kereshetjük: Poroszország és Ausztriának a német hegemoniáért folytatott küzdelmének ideológiai vetülete volt. Később is nagy jelentősége volt azonban a német burzsoázia politikájában: mindkét elmélet az imperialista politika ideológiai alátámasztását szolgálta.

Hogyan viszonylik Holtzmann előadása ezekhez az elméletekhez? Mint láttuk, ő maga is felismerte a kérdés politikai oldalát. A régi, nyílt imperialista elméleteket eléggé diszkreditálta az elmúlt rendszer. Ezért a középkori német feudális expanzió dicsőítése nem lett volna helyes feladat. Holtzmann más útra lép. Alapgondolata — a császárság szellemi hatalom — ugyan nem zárja ki, sőt alátámasztja a kulturális expanzió elfogadását. Az Ottók kelet felé kulturmissziót folytattak. Tehát Holtzmann a birodalom *keleti* politikáját — óvatosabb formában — a régi elméletekhez hasonlóan értékeli. Más álláspontot foglal el azonban a francia politikával szemben. A birodalom a XII. századig nem volt agresszív Franciaország és a Nyugat irányában, és a XII. századi francia háború nem állott Németország érdekében. Végül Nyugat államai hálásak lehetnek Németországnak a pápasággal való harca miatt.

Kempf világosabban fejezi ki magát. A ködös „Christianitas” fogalomból indul ki, amelynek részesei Nyugat összes államai, és az lett volna a helyes, ha ebben kialakul egy föderaliztikus, a császár által irányított központi hatalom.

Talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy ezek az elméletek a háború utáni német burzsoázia újfajta irányvonalának visszatükrözései. Az elmúlt időszak minden irányú agressziója helyett, a többi ország burzsoáziájával szövetségben, de azt irányítva akarják céljaikat elérni.

Részleteiben vizsgálva Holtzmann előadását, feltűnik, hogy az események társadalmi-gazdasági rugóival egyáltalán nem törődik. Ezáltal nem tud egy problémára sem helyes feleletet adni. Így nem magyarázza meg a szász dinasztia államának létrejöttét, amit a feudális viszonyok fejlődésével magyarázhatunk. Az Ottók expanziós politikája a kialakult feudális uralkodó osztály érdeke volt.

A császárság egyházi jellegéről szóló tétel megkülönbözteti az uralkodóban a császárt és a királyt. Ebből aztán — ismerve a német királyok politikáját — azt a következtetést lehetne levonni, hogy az uralkodó, mint császár szent küldetést töltött be, mint király viszont agresszív politikát folytatott (vö. Századok, 1955. 838. l.). Világos, hogy ez az elmélet így teljesen értelmetlen. A császárság fogalmát nem absztrahálhatjuk úgy, hogy elszakítjuk alapjától, a német királyságtól. Ezt nagyon helyesen észrevette az egyébként szintén szellemtörténész, és a császárság egyházi szerepét is valló Heinrich Mitteis is (Der Staat des hohen Mittelalters. IV. Auflage, Weimar, 1953. 121. l.), amikor kimutatja, hogy az egyetemes imperium egy egységes népre alakított erős állam reális alapján állt. Helyesen úgy értelmezhetnénk, hogy a császárság alapja a szász dinasztia feudális német állama volt. Ez az állam pedig egyáltalán nem volt szent. Maga Holtzmann is beismeri a szlávok elleni kegyetlen hadjáratait, de szemforgató módon „kulturfeladatként” értékeli. Persze objektíven vizsgálva a szlávok e korszakbeli életét, kiderülne, hogy nem is voltak annyira elmaradott állapotban (l. Lowmianski, i. m.).

A probléma egyik oldala tehát, hogy a császárság alapja a feudális német állam. De miért volt ennek az államnak szüksége a császárságra? És miért vállalta a császársággal annak egyházi jellegét is?

A császári címet a X. században itáliai és burgundi fejedelmek viselték. A császárság ekkor gyakorlatilag az egykori „Középbirodalomra”, Lothar császár örökségére való jogot jelentett, ahogy azt Barraclough megállapította (Die mittelalterlichen Grundlagen des modernen Deutschland. Weimar, 1953. 47—48. l.). (Ottóké valóban hűbérjogot nyertek a császársággal Burgund (amely csak 1034-ben egyesült a birodalommal) és Provence felett. A császárkorona megszerzése egybeesett továbbá II. Berengár utolsó felkelésével, és így hozzájárult a lombard királyság feletti jogalap megerősödéséhez. Végül jelentette a Róma feletti véduraságot is, ezért érdemes volt vállalni az egyházi feladatokat is. Róma birtokávszabad lett az út Dél-Itália, a gazdag longobard fejedelemségek és a bizánci birtokok felé is. Ottó itt is hódított, császári jogán, és ez okozta, hogy nem tudott megegyezni Nikephoros I hokas bizánci császárral (vö. Ostrogorsky: Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1940. 205—6. l.).

Mindezeket a területeket a feudális német uralkodó osztály szabad prúdájának tekintette. A birodalmat pedig ők, vagy időnként egyes csoportjaik irányították, és így a birodalom II. Frigyesig enek az osztálynak az érdekeit képviselte.

Most térjünk rá arra az esetre, amidőn állítólag a császári hatalom politikai síkon is jelentkezett. A kérdés összefügg III. Ottó értékelésével. Ezt az uralkodót, és vele a restitutio imperii Romanorum jelszavát a nacionalista német történetírás hosszú ideig

negatívan értékelte. Percy Ernst Schramm volt az, aki 1929-ben megjelent idézett művében legtöbbet tett átértékelésért. Okleveleinek kifejezéseiből politikai programot olvas ki, jogigényt a pápaság irányában és távolabban más országok egyházi és állami viszonyai rendezésére. Ennek alapján hozzálatott a német történettudomány a császár lengyel és magyar politikájának felülvizsgálatához. Elsősorban Albert Brackmann foglalkozott számos tanulmányában ezzel a kérdéssel. Az új elmélet lényege az, hogy a császár mind Lengyel-, mind Magyarországon átengedi a fejedelmeknek az egyházak alapítását, akik közül az egyiket patríciusnak, a másikat királynak nevezi ki. Ezáltal ugyan függetleníti Németországtól, de a Birodalom alattvalójává teszi őket, hűbérjogot nyer felettük. Lényegében Holtzmann is, de különösen a vitában régebben is résztvevő *Mathilde Uhlirz* ezt az álláspontot vallja.

A magyar történetírás részéről először *Váczy Péter* bírálta Brackmann-t az AEEO 1939-es évfolyamában megjelent ismertetésében. Nem fogadta el a császár *servus ap. to. lorum* címéből levont következtetéseket, és tagadta bármilyen szerepét Magyarország irányában. Azonban osztotta Brackmann-nak a lengyel politikára tett megjegyzéseit.

Brackmann válaszára *Deér József* reflektált az AEEO 1942-es évfolyamában megjelent *Die Entstehung des ungarischen Königtums* c. tanulmányában. Lengyelország irányában ő is elfogadja a német elméletet, de élesen hangsúlyozza, hogy Magyarország esetében nem ez történt, mert a koronát a császártól függetlenül eljáró pápa küldte.

III. Ottó megítélésénél több vonást különböztethetünk meg. Kétségtelenül van uralmának bizonyos egyházi jellege, szorosan együttműködött Aurillac-i Gerberttel, volt tanítójával, a későbbi II. Szilveszter pápával. A császár (és német környezete, amelynek szerepe épp Uhlirz mutatott rá egyszer) észrevette, hogy a szokott durva agresszió a kialakuló lengyel és magyar állammal szemben nem sokra vezet, nincs ereje velük szemben, hiszen Rómában is felkelésekkel kellett megküzdeni. Viszont biztosítani kellett az olaszországi zavarokban elmerült birodalom határait is irányukban. Így a régi helyett új módszerhez folyamodtak, amely egyaránt szó gálta a birodalom védelmét, és reményt nyújtott hatalma kiterjesztésére kelet felé. Ezért adta a patrícius jelvényeket, küldte a koronát, tette lehetővé egy önálló egyházi szervezet kialakítását, a fejedelmeket pedig családi kapcsolatokkal is igyekezett magához láncolni. Befolyását a zömében német téritő papság is alátámasztotta volna. Ezáltal elejét vehette annak is, hogy Bizánc részéről hasonló lépések történjenek. Mindez pedig jogalapot jelenthetett a birodalom későbbi politikájára.

Ez a kérdés egyik oldala, amit a németek hangsúlyoznak. Ezzel szemben a kialakuló államoknak is érdekében állott az egyházzervezés, hiszen a feudalizmus fejlődésében az egyháznak komoly szerepe volt. Ez az irányzat fejedelmek elismerését is jelentette, a gyakorlatban pedig nem eredményezett hűbéri függést.

Végül marad a pápa szerepe: ő valóban jóváhagyta és támogatta a császári politikát, hiszen ez neki inkább érdekében is állott. Később tényleg a pápai befolyásnak nyújtott lehetőséget.

Összegezve: Holtzmann-nak nincs igaza, midőn Ottó politikáját egy egyházi szemléletű császárság politikájának tekinti, valóban itt is a német feudális uralkodó osztály érdekeiről volt szó. Uhlirzék is tévednek azonban, mert ezek az országok nem léptek be ezáltal a birodalom keretébe, nem adták fel függetlenségüket.

Nincs itt helyünk a források alapján a vita összes pontjaira kitérni, sem pedig III. Ottó római politikájával foglalkozni, mivel azonban a nyugat-német történetírásban ez a kérdés újra jelentőséget nyert, szükséges volna immár a teljes irodalom és forrásanyag felhasználásával újra állást foglalni úgy a németekkel, mint pedig esetleg azok egykori szellemtörténész magyar ellenfeleivel szemben.

Holtzmann szerint a császárság történetében az investitúraharc jelent nagy cezurát, és a középkor történetében ezt az egyik legjelentősebb korszaknak kell értékelni. Ebben persze van sok igazság. Holtzmann azonban szellemtörténeti alapon igyekszik megközelíteni a kérdést, nem említi meg azokat a gazdasági-társadalmi okokat, amelyek akár a clunyi reformmozgalom (vö. *Ernst Werner: Die gesellschaftlichen Grundlagen der Klosterreform im 11. Jahrhundert*, Berlin, 1953. 17. 28. l.), akár az investitúraharc, akár a kereszteshadjáratok megindulásához vezettek. A gazdasági alap helyett teljesen szellemtörténeti síkon a fiatal germán-román népek önálló szellemi tevékenységre ébredéséből, az antik hagyományok feléledéséből vezeti le ezeket.

A továbbiakban hasonló módszerekkel értékeli a XII—XIII. század császárságát. Politikai felfogása itt nyilvánul ki a legvilágosabban.

Igen sok vitatható tételt találunk ebben a részben is, de csak arra szeretnénk rámutatni, hogy a németek keleti kolonizációjával kapcsolatban nem mutat rá annak belső gazdasági okaira, hogy mivel magyarázható az a tény, miszerint Németországból

a XI—XIII. században nagy tömegben rajzoltak ki főleg az egyszerű emberek kelet felé.

Nem beszélhetünk a Drang nach Osten politika megszűnéséről sem. Kelet-Poroszország, a Balti-tenger vidéke ez időben lesz német gyarmat — ha nem is a császárság vezetése alatt, amelynek már nincs rá ereje —, de a német feudális uralkodó osztály folytatja ezt a terjeszkedést.

Úgy érezzük, hogy II. Frigyes korszakával, az interregnumot megelőző idővel jobban kellett volna foglalkoznia. Rá kellett volna továbbá mutatnia arra, hogy mi volt az oka annak, hogy Németország nem lett egységes állam.

Holtzmann alig tesz említést a nyugati császárság és Bizánc kapcsolatáról. Igaz, evvel foglalkozik W. Ohnsorge korreferátuma: *Byzanz und die abendländische Kaiserpolitik* (Riassunti, VII. 179—183. l.), de ennek ellenére egy tanulmány, amely célját a Birodalom és a nemzetek kapcsolatának feldolgozásában látja, nem ignorálhatja a Keletet. Bizánccal pedig mindig számolnia kellett a császárnak. És ha már megemlíti a szerző, hogy I. Frigyes beavatkozott Magyarország ügyeibe, arra is rá kellett volna mutatnia, hogy Bizáncnak itt hasonló szerepe volt.

Úgy tűnik fel valahogy, mintha Holtzmann, és méginkább Kempf a középkor történetét a Nyugat történetévé szűkítené le, mintha a Christianitasba csak a Nyugat tartoznék. Akkor viszont hogyan értékeli Kempf a középkor végéig gyakori uniós tárgyalásokat?

Schramm szimbolizmusáról külön kell szólni. Ez az elmélet teljesen terméketlen ösvényekre siklik. Kutatásai ugyan bizonyos művészettörténeti eredményeket hozhatnak, de végül következtetései ez esetben sem állhatják meg a helyüket.

Az előadás és a korreferátumok, miként láttuk, a középkori nyugati imperium történeti szerepét akarták értékelni. Szellemtörténeti módszere Holtzmann, de Kempfet, és bizonyos fókig Uhlirzet is az imperium fogalmának idealista értelmezéséhez vezette, míg Schramm az általa képviselt államszimbolizmussal teljesen absztrakt vágányokra siklott. Nem véletlen, hogy ez az előadáskomplexum nagy vitát váltott ki, és nemcsak a marxista történetírás oldaláról (így Molnár Erik által, *Századok*, 1955. 838. l.), hanem a polgári történetírás részéről is kimutatták eme absztrakt kérdések kutatásának terméketlenségét (*Revue Historique*, 1956. 220. l.).

A szovjet és népi demokratikus tanulmányokkal szemben kevesebb probléma merül fel, eredményeik részben ismertek, és így csak röviden foglalkozunk velük. Összehasonlítva azonban ezeket a tanulmányokat az ismertetett szellemtörténeti szemléletű, zömükben csak az írásos forrásanyagot felhasználó munkákkal, megállapíthatjuk, hogy megnyugtatóbb képet nyújtanak a történelem folyamatáról, mint azok. A történelmi materializmus elvi alapján álló, magas szakmai színvonalú cikkek, amelyek az írott források mellett igen nagy mértékben hasznosítják a régészet gazdag forrásanyagát és a nyelvtudomány egyes eredményeit, a mi magyar fejlődésünkre is számos analógiát nyújtanak.

Rybakov a kievi állam kialakulásával foglalkozik. Egy XI. századi krónika szerint Kii nevű fejedelemről nevezték el a várost. Később Kii szerepét egyes krónikák csökkenteni akarták, ez azonban helytelen. Mikor élt azonban Kii? A régészet bizonyítja, hogy Kiev területén az I. és VII. század között szláv település állott, fejlett kereskedelemmel. Azonban a régészet pontos időpontot nem ad meg. A krónikák adatait egyéb forrásokkal összevetve Kii korát a VI. századra kell tennünk.

A krónikák azt is igazolják, hogy már a varég támadás előtt a régi Oroszország nagykiterjedésű állam volt. Élén Kii dinasztíája állott, amelynek utolsó tagjai Aszkold és Dir voltak.

Rurikék története XII. századi udvari legenda. Kiev a IX. században hatalmas állam lett. Sokan tagadják, hogy a szlávok képesek államot alapítani, hiszen primitív népek. A régészet azonban megcáfolja ezt az álláspontot. Az ásatások bizonyítják, hogy már korán kialakulnak területi közösségek. A IV. századtól kezdve állandó harcban élnek a szlávok. Új politika formára volt szükség. Az ösközösség idején még számos törzs most törzsszövetségekké egyesül, ezeknek a központjai a gorodok. A gazdasági és a társadalmi fejlődés a törzsek fejedelmeinek hatalmát növeli. A VI. században már több szláv fejedelem nevét is ismerjük. Ekkor alakul meg a kievi fejedelemség. A VI—IX. század a prefeudalizmus kora Oroszországban. Az agrotechnika is fejlődik, és ezzel kapcsolatban az előkelők feudális urakká válnak, megszerzik a fő termelőeszköz, a föld feletti hatalmat. A IX.—X. században győz a feudalizmus, a törzsi központok is ekkor alakulnak át feudális állammá.

A két lengyel tanulmány igen sokat használ fel a szovjet kutatók eredményeiből, úgyhogy a szlávok fejlődése nagyjából hasonlóan kerül tárgyalás alá. Mindkét szerző

hevesen küzd az ellen a régi elmélet ellen, hogy a szláv államokat idegenek szervezték meg. Az ásatások bizonyítják, hogy már időszámításunk első századaiban a szláv területen ipar is folyt: kerámia és fémfeldolgozás. Az előkelők sírjai gazdag leletanyagot nyújtanak a kutatóknak és egyben fényt vetnek a kereskedelmi kapcsolatokra. Azonban nem szabad ebben ekkor még az osztályviszonyok kialakulását látnunk. Ebben az időben már területiális egységek is kialakulnak (bizonyíték erre a župa szó, amely a délszlávban is megvan). A szláv törzseknek sokat kell ekkor harcolniuk a gót, hun stb. támadások ellen. Az V. században bekövetkezik a délszlávok délre költözése, ez idő után bizonyos nyívsüllyedés áll be a törzsi vezetőréteg életmódjában.

A szlávok földművelők voltak, habár az állattenyésztésnek is szerepe volt. Eredetileg irtások gazdálkodást folytattak, de kb. a VIII. században áttértek a szántásra. Ez társadalmi változásokat vont maga után. Az irtások gazdaság a törzs közös munkáját igényelte, míg most lehetővé vált, hogy egyes termelők maguk is elegendők legyenek a föld megmunkálására. A vezetőréteg, amely eddig a hadifoglalatokat eladta, ezentúl rab-szolgaként (servi casati) földjére telepítette. Ezek mellé járultak egyes leszegényedett szabadok is. Így tehát létrejött a nagybirtok, és egy, a döntő termelőeszközt, a földet birtokló uralkodó osztály. Létrejöttek az un. viciniák (opole). Ezek a szomszédságok több falu közösségét jelentették. A földtulajdonos nagybirtokosoknak lassan sikerül ezeket alávetniük. A VII. századtól várak emelkednek Lengyelország területén (grodok, castra). Ezek hatásköre rendszeren több szomszédságra terjedt ki. Nem az egész nép védelmét szolgálták, hanem elsősorban a feudális birtokosét—mind az ellenség, mind saját alattvalóival szemben. Az urak katonai kíséretet gyűjtenek maguk mellé. Több ilyen csoport azután egyesült. Az úgynevezett bajor geográfus több szláv törzsről tud ezen a területen, és megadja az alájuk tartozó civitasok számát is. A civitasok nyilván a viciniákat jelentették. A X. századtól a városok csirái is megjelennek, ezeknek fő formái a suburbiumok, a castrum körüli települések, ahol már ipari tevékenységgel is találkozunk.

Az állam kialakulásának kezdetét a IX. század közepére lehet tenni. A Nagy-lengyelországban, a Warthe vidékén élő polane törzs egyesítette a szomszéd törzseket. E törzsnél már előrehaladottak a feudális viszonyok, ami a castrumok nagy számából is következik. A fejedelmi család helyi eredetű volt. A X. századra teljesen kialakul az állam a maga szervezetével.

Röviden ismertettük a két lengyel cikk alapján a lengyel állam kialakulásának főbb vonásait, csak két megjegyzést szeretnénk hozzáfűzni. Az egyik a normann, és általában az idegen hódítás szerepe a szláv államok kialakításában. Itt Rybakov cikkéhez is szeretnénk hozzászólni. Természetesen a szlávok államalkotó képességeit nem vonjuk kétségbe. Rybakov nagyon szépen és alaposan bizonyította be, hogy már a varégek előtt Kiev körül helyi dinasztia vezetése alatt hatalmas orosz állam alakult ki. Nagyon helyesen járt el az újabb történetírás, amidőn szembeszállt az idegen normannista elmélettel, azonban úgy éreztük, hogy túlzásokat követtek el, mert hiszen az általuk idézett adatok is valamivel több normann hatásra utalnak, mint amennyit elismernek.

Másik megjegyzésünk a városokra vonatkozik. Gieysztor (69—72. l.) részletesen szól a lengyel városok kialakulásáról. Igaz, hogy egy helyen elismeri, hogy ezek tulajdonképpen csak csirái a későbbi városoknak, de egyéb helyen mint városokról szól róluk. Véleményünk szerint ebben a korban még igazi értelemben vett városról sem Lengyelországban, sem nálunk nem lehet szó, még a német városok is messze állnak ekkor a város fogalomtól. Ezért helyesebb lett volna a város kifejezést nem használni, továbbá rámutatni, hogy ez a csiraváros miben különbözik a feudális várostól.

Végül utoljára foglalkoznunk kell *Campina* tanulmányával, amely tárgyánál fogva leginkább érdekelt minket.

Véleménye szerint a garamszentbenedeki alapítólevél a Bihar megyei Ártánd birtokon oly előrehaladott feudális viszonyokat állapít meg, ami az akkori Magyarországon szinte lélektelen. Mi ennek az oka? Itt volt valamikor Menumorut fejedelemsége, amely már ismerte a feudális kapcsolatokat. Ajtony fejedelemsége is, amely Gladtól eredt, oly fokát érte el a feudális hatalomnak, amelyhez I. Istváné még csak közeledett.

Ebben az időben Dobrudzsa vidékén is számos feudális jellegű alakulat jelenik meg, Szjatoszlávnak 968-ban 80 gorodot kell legyőznie. Itt már kialakult egy helyi arisztokrácia. Ezek nemzetiség szerint románok voltak. Anna Komnénéa getáknak nevezi őket, ez pedig a románokat jelenti. A társadalmi struktúra a X. században teljesen azonos volt a Dobrudzsában, vagy a Duna túlsó partján, vagy pedig Ártándban, vagy Csanádban. Krum kán idejében még más volt a helyzet, nem volt ellenállás. Krum ideje volt a prefeudalizmus vége ezen a területen.

A kultúra és az államszervezet vonalán is azonosságok jelentkeznek. A Kárpátok két oldalán élő román arisztokrácia egykor közös politikai szervezetéből való maradványok ezek.

A román feudális urak — és velük együtt a magyarok, pl. Gyula is — ellenálltak a magyar hódításnak. Ez utóbbi ellenállása felsőbbbségi érzését fejezte ki, amelyre feljogosította alattvalói feudális civilizációs foka. Méltán lenézhetette Pannónia állattenyésztőinek szervezetét.

A továbbiakban ezen adatok alapján igyekszik összképet nyújtani a román államalakulatok társadalmi-gazdasági helyzetéről.

Szemmel láthatóan a szerző abból ír dul ki, hogy a mai Románia egész területén a X. században románok laktak, tehát az erre a területre vonatkozó adatok a románokra vonatkoznak. Elismeri azonban mellette a szlávok bizonyos szerepét is.

Nézzük először az Erdélyre, Biharra és a Bánátra vonatkozó adatait. Egyedül Anonymus bizonyítja a románok ottlétét. Anonymus azonban a XII. század végén élt, tehát bizonytalan adatokat nyújt csak a X. századról. A régészeti adatok inkább szlávok mellett szólnak. Ettől függetlenül nem lehetetlen, hogy a románok már ott éltek. De még ha elfogadjuk is ezt az állítást, sincsenek hiteles adataink arra vonatkozóan, hogy itt feudális jellegű fejedelemségek lettek volna.

A szerző Anonymusszal érvel. Sajnos azonban nem ismeri a magyar szakirodalmat, amely forráskritikailag megvizsgálta Anonymus egyes állításainak hitelességét, és épp a Campina által bizonyítékként felhasznált részekről mutatta ki, hogy nem felelnek meg a valóságnak. Utalok itt Váczy Péter, I. Tóth Zoltán és főleg Gyórfy György munkáira.

Sem Gyula, sem pedig Ajtony területéről nem lehet kimutatni, hogy akár társadalmi, akár gazdasági téren magasabb nívón állott volna, mint Magyarország. A szerző lebecsüli a magyar viszonyokat, ahol pedig valóban volt szláv állami előzménye a magyar uralomnak (Pribina).

Egyetlen egy olyan adata van, amely alátámasztaná elméletét (miszerint a román „fejedelemségek” területe fejlettebb a magyarnál), és ez a garamszentbenedeki alapítólevél ártándi része (182—183. l.). Sajnos azonban, ha elolvassuk az alapítólevelet, semmiel sem találunk primitívebb viszonyokat a magyar területen, mint Ártádon. Nem értjük a szerzőt, hogyan állíthat ilyeneket. A magyar történettudomány szerinte azért tagadta ez oklevél hitelességét, mert a XI. századi magyar viszonyokról majdnem valószínűtlen állapotot rajzol. Ha azonban elővesszük az öreg Paulert, koraközépkori történetünk egyik legalaposabb és legkritikusabb ismerőjét, akkor éppen az ellenkezőjével találkozunk: az oklevél hitelességét épp azzal bizonyítja, hogy megfelel a XI. század viszonyainak. (Pauler: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Második kiadás. I. köt. Bpest, 1899. 376. l. 10. j.).

A Kárpátokon túli terület etnikai viszonyaival kapcsolatban csak Gyóni Mátyás tanulmányaira hivatkozom, amelyeket sajnos a szerző nem idéz. Egyébként a kezdődő feudalizmus rajza — most függetlenül az etnikumtól — eléggé pontosnak tűnik.

A magyar foglalás előtti Erdély társadalmi, gazdasági és etnikai jellegének pontos kiderítése a két szomszédos baráti nép történettudományának sürgető feladata, melyhez kutatási eredményeink állandó kicserélésére, a román és magyar történetírás fokozottabb együttműködésére van szükség.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a magyar történelem tanulmányozásához hasznos adalékokat nyújtottak az elhangzott előadások.

KUBINYI ANDRÁS

MQVIMENTI RELIGIOSI POPOLARI ED ERESIE DEL MEDIOEVO

(Rel. III., 305—543. l.)

NÉPI VALLÁSOS MOZGALMAK ÉS ERETNEKSÉGEK A KÖZÉPKORBAN

Az utóbbi években a középkori eretnecség eredete és lényege új világitásba került, részben új források felfedezése, részben nagyjelentőségű feldolgozások következtében. Érthető és csak üdvözlendő a kongresszusnak az az elhatározása, hogy az új kutatások által felkavart eretnecség-kérdést megvitassa. De minthogy az eretnecségek nehezen

különíthetők el a népi mozgalmaktól, ésszerűnek látszott az eretnekség és a laikus jámborság kérdésének együttes vizsgálata. Így adódott a vitaanyag felosztása a következőképpen: 1. *Étienne Delaruelle* (Institut catholique de Toulouse): *La pietà popolare nel secolo XI* (303—332. l.); 2. *Movimenti religiosi popolari nel periodo della riforma della Chiesa* (333—356. l.) *Raffaello Morghen*, római egyetemi tanár tollából; 3. *Herbert Grundmann* münsteri egyet. tanár: *Eresie e nuovi ordini religiosi nel secolo XII* (357—402. l.); 4. *Luigi Salvatorelli* egyet. tanár, Róma: *Movimento francescano e gioachimismo* (403—448. l.); 5. *E. Delaruelle*: *L'influence de Saint François d'Assise sur la pietà populaire* (449—466. l.); 6. *La mistica tedesca nei suoi riflessi popolari: il Beghinismo* *H. Grundmann* tollából; 7. *Reginald R. Betts* londoni egyet. tanár: *Correnti religiose nazionali ed eretiche dalla fine del secolo XIV alla metà del XV* (485—513. l.); 8. *La pietà popolare alla fine del Medioevo*, ugyancsak *Delaruelle*-től (515—537. l.). E tanulmányok közül az 1., 5., 8. francia, a 2., 4. olasz, a 3., 6. német és a 7. angol szövegű. Ismertetésünk csak a három elsőre terjed ki.

A „népi vallásos mozgalmak” fogalmát *Delaruelle* oly módon határozta meg, hogy alája a királyn kívül az egész laikus társadalom, tehát a nemesség is tartozik. Féltreértések elkerülése végett majdnem helyesebb lett volna laikus jámborságról beszélni. A királyt felkenése (amely a XI. századig szentség számba ment) és *quasi episcopus* szerepe az egyházigazgatásban kiemelte a laikus társadalomból, amelyben valójában továbbra is élt, úgyhogy mintegy a két világ közt, sőt fölött állt. Jól tette *Delaruelle*, midőn a királyt vizsgálatából kirekesztette; az invesztitúra-harc után azonban a király is csakúgy világi, mint a többi nemes. *Manegold von Lautenbach* képes volt már a disznópásztorral összevetni.

Delaruelle a finom elemzők és a kellemes stilszták fajtájából való; a nagy távlatokat nem keresi, de mindig okos és meglepően olvasott. Járatos a modern történetírás módszereiben is. Milyen elővigyázatos kutatónak mutatkozik be, midőn számításba veszi a fennmaradt forrásanyag klerikális jellegét — egyháziak írnak lenézett *illitterati* világiakról! —, s midőn hajlandó sötétenlátóknak elnevezni a világiakról adott jellemzéseket (314. l.)! De a feladat nehéz: a forrásanyag szétfolyó, az előtanulmányok hiányoznak. S noha sok okosat hallunk tőle erről és arról: a pogányság további nyomairól, a csodák utáni szomjóról, mágikus praktikákról és ordaliákról, a szentek kultuszáról és ereklyéiről, Krisztus és Mária változó ikonográfiájáról stb., alapszámban véve továbbra sem tudjuk, miben állt a laikus társadalom jámborsága, vallásos érzülete a X—XI. században.

Ha keressük a felsírer okát, a következő eredményre jutunk: a laikus jámborság jól meghatározható a XII. századtól kezdve, mert az egyháztól könnyen elkülöníthető érzület és mozgalom, különösen a *devotio moderna* korában; a középkor első századaiban azonban meghatározhatatlan, mert csak egyfajta: egyházas kereszténység volt. Nagyon helyesen állapítja meg *Delaruelle* mindjárt dolgozata elején (310. l.), hogy az általa tárgyalt korszakban nem lehet elképzelni kereszténységet egyház, pap, liturgia és szertiségek nélkül, s hogy nyoma nincs az antiklerikalizmusnak. A vallás liturgikus, a hívó lélek Istennel a mise formájában találkozik, a misét viszont a pap celebrálja, kezében az üdvöt adó szentség és az oldó-kötő hatalom. Elképzelhetetlen a X—XI. században, de előbb is, hogy az igazi hívő az egyházon kívül és a pap megkerülésével, mintegy privátim, elbeszélgesson istenével. Ilyenformán bajos laikus jámborságról olyképpen értekezni, mintha az különbözne a pap jámborságától. Nyilvánvaló, *Delaruelle*-nek először tisztáznia kellett volna a korszak egyházfogalmát, mélyebben át kellett volna értenie a szkolasztika előtti keresztény gondolkodást ahhoz, hogy helyes távlatot kapjon témájához. Akkor nem beszélne a csodákról, az istenítéletekről úgy, mint népies, kissé pogány dolgokról. Nem jut eszébe, hogy a hívő abban az időben másképp, mindenesetre nem a természettudomány teleszkópján át nézett a természet világára. A csoda természetes volt, a teológus és az egyszerű paraszt egyaránt hitt Isten közvetlen gondoskodásában és kegyelmében. Éppen ilyen esetek, mint a *Delaruelle*-é, világítják meg az egyetlen helyes módszer útját: a kort nem előítéleteken át, hanem a korból magából kell megismerni.

R. Morghen és *H. Grundmann* tanulmányai már az eretnekmozgalmak világába vezetnek. Amit *Delaruelle* tanulmányával kapcsolatban a történeti módszerről elmondunk, az különösen fontos szabály az eretnekmozgalmak kutatója számára. Maguk a korabeli források se titkolják, hogy az egyes eretnekségek idők folyamán nagy átalakulásokon mentek át. Amit a mozgalom kezdetén hirdetnek, az mássá alakul, elvész, vagy háttérbe szorul egy-két évtized múlva. Az eretnekségek roppant bonyolult szövevényébe csak úgy lehet belelátni, ha a fejlődés egyes szakaszairól pontos felvételt készítünk. Az ilyen kutatómunkának mindaddig két nehézsége volt: a forrásanyag elégtelen

volta és a különböző felekezetek és irányok harca a középkori kathár és valdens eretnek-ség ellen vagy mellett. Mindkét nehézséget sikerült kiküszöbölni az utóbbi időben.

Mint ismeretes, a középkori eretnekséggel oly krónikaszövegek, teológiai vita-iratok és inquisitio-akták foglalkoztak, amelyeket az ellentábor írt le; a harmincas évekig mindössze egy 1250—80 táján Carcassonne környékén keletkezett, tehát már a kathárság utolsó, felbomló korszakából való, provençence-nyelvű kathár rituálé képzett kivételt.¹ A forrásanyag elégtelensége okozta azt, hogy a kutatás Charles Schmidt és Karl Müller nagy tudományos összefoglalásai óta egy helyben topogott.² Mindinkább nyilvánvalóvá vált, addig nincs remény tudományos előhaladásra, míg a régi, eddig ismert kútforrágyagot kritikailag át nem rostálják és újra ki nem adják, és míg rendszeres levéltári kutatással — amilyent csak a múlt század második felében végeztek — új forrásanyagot nem hoznak felszínre. E kritikai és kutatómunka 1938-ban meg is indult. A modern forráskritikai módszer hőskorát (XVII. század) juttatja eszünkbe az a szívsós kutatómunka, amely Rómában a kapucinusok meg a domonkosok tőri éneki intézeteiben folyik két évtized óta. R. P. Ilarino de Milano, O. F. M. Cap., R. P. Antoine Dondaine, O. P. és R. P. Thomas Kaepelli, O. P. több, eddig bujkált eredeti eretnek-kéziratot talált és publikált, így többek közt egy közvetlenül 1241 után készült kathár vitairatot „Liber de duobus principiis” címen, Waldes saját hitvallását, egy valdens „Liber anti-haeresis”-t a XII. század végéről, Ermengaud, volt valdens „Tractatus contra haereticos” e. művének eddig ismeretlen utolsó, valdensekről szóló fejezetét a XII—XIII. sz. fordulójáról.³ Mint magyar vonatkozást felemlítem Alessandria-i Anzelm dominikánus-inquisitor „Tractatus de hereticis”-ét, amelyet Antoine Dondaine mikrofilm alapján a Széchenyi-Könyvtár egyik kéziratából közölt 1950-ben.⁴ Különben ő a római kongresszuson is szerepelt: felolvasásában Huesca-i Durandus-nak, a „Katolikus Szegények” egyik alapítójának tulajdonítja az előbb említett „Liber anti-haeresis”-t és a párizsi Bibliothèque Nationale „Liber contra Manichaeos”-át.⁵ A római példa további követésre talált.⁶

Még mielőtt az új forráspublikációk és kritikai feldolgozások megindultak volna, 1935-ben megjelent Herbert Grundmann új fordulatot jelentő műve a „középkori vallásos mozgalmakról”.⁷ Jellemző már a cím is. Eretnkségek kutatása és tanításuk rendszerezése helyett a kor mélyén áramló új vallásosság meghatározása tanulmányának a célja. A megváltozott érzület nem mindig és nem mindenképp csapott össze az egyház tanításával: eretnek vadhajtasók és új rendalapítások ugyanúgy sarjadtak belőle. Ezzel tüstént világossá vált a kolduló rendek kialakulása és III. Ince pápa politikája. A nagy népi tömegeket megragadó új vallásosság a kereszténység lényegét és a lélek üdvét az evangéliumi életformában találta meg: az önkéntes szegénységben és a vándorprédikálásban, nem pedig a hierarchikus egyház üdvöt osztó rendjében és hittételeiben. Grundmann figyelmét a változás és kibontakozás folyamata köti le, s ezé t döntő számára a folyamat egy-egy szakaszának megragadása. Hogy a XI. század más, mint a XII. és a XIII. század, az csak most derült ki igazán. Grundmann már következtetesen alkalmazza az új módszert, ti. a változó arcú eretnekmozgalmakat, mint mindent, saját időbeli adottságaiból kell megérteni és megmagyarázni. Az azóta előkerült kathár és valdens források Grundmannt fényesen igazolták. A bogomilok és a nyugaton megokasodott kathárok eredetileg nem voltak radikális dualisták, hanem csak idővel lettek azok.⁸ Valdes és tábora elismerte az ortodox tanítást, támadta a kathárokat, csak az egyházat illetően, a prédikálás kérdésében volt forradalmi stb.⁹

¹ Arno Borst: Neue Funde und Forschungen zur Geschichte der Katharer. Historische Zeitschrift, 1952, 174. köt. 21. l.; ua: Die Katharer, Stuttgart, 1953. 24. l.

² Ch. Schmidt: Histoire et doctrine de la secte des Cathares ou Albiges, I—II. Paris—Genève, 1849: Karl Müller: Die Waldenser und ihre einzelnen Gruppen bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts. Gotha, 1886.

³ Ld. A. Borst cikkét 21—24. l. és könyvét 19, 8—9. l.; G. Gonnert: Waldensia. Revue d'histoire et de philosophie religieuses 33. köt. 1953, 252—254. l.; Mario Esposito: Sur quelques écrits concernant les hérésies et les hérétiques aux XIIe et XIIIe siècles. Revue d'histoire ecclésiastique, 36, 1940, 143—162. l.; A. Dondaine, O. P.: Aux origines du Valdésisme. Une profession de foi de Valdès. Archivum Fratrum Praedicatorum, 16, 1946, 191—235. l.

⁴ A. Dondaine O. P.: La hiérarchie cathare en Italie. Archivum Fratrum Praedicatorum, 20. köt., 1950. 234—324. l.

⁵ Durand de Huesca controversiste. Riassunti VII., 218—222. l.

⁶ R. Manselli: Il monaco Enrico e la sua eresia. Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano, 65. köt., 1953, 1—63. l.; ua: Studi sulle eresie del secolo XII. Roma, 1953, 45—67. l.; J. Leclercq: Analecta Monastica, 2. Studia Anselmiana 31. Roma 1953, 194. s a köv. l. Auxerre-i Gaufrid jelentése.

⁷ Religiöse Bewegungen im Mittelalter, Berlin 1935. (Historische Studien, Heft 267). Grundmann alapján Váczky P.: A középkor története 1936. (1944. 2. kiad.) 608—609. l.

⁸ H. Ch. Puech—A. Vaillant: Le traité les Bogomiles de Cosmas le Prêtre, Paris, 1945; D. Obolensky: The Bogomils. A study in Balkan Neo-Manichaeism, Cambridge G. B. 1948.

⁹ Dondaine: Aux origines du Valdésisme. Id. hely.; R. Manselli: Studi sulle eresie del secolo XII., 69—87. l.; Borst id. könyve 109—111. l.

Mindezt szükségesnek véltük elmondani, hogy jobban lemérhessük Morghen és Grundmann kongresszusi tanulmányainak értékét.

Raffaello Morghen 1944-ben Grundmann-követőként mutatkozott be, amikor a korai eretnekmozgalmak biblikus-évangélikus jellegét hangsúlyozta.¹⁰ Abban is Grundmann nyomában jár, hogy tagadja kongresszusi tanulmányában a XI. század folyamán itt és ott fellépő vallásos mozgalmak dogmatikus jellegét. Hibáztatja azokat, akik „*un sistema teologico*”-t próbáltak találni már a XI. századi eretnekségekben. Joggal tart attól, hogy a túlságba vitt rendszerezés olyat tételez fel az eretnek mozgalmakról, amely lényegtelen volt számukra: teológiát. Hiszen az eretnekek papi ellenfelei — már hivatalból — „tanok” után nyomoztak és tanok szerint ítélték is, ennél fogva legtöbb forrásunk torzít: szövegeikben az eretnekek dogmatikusabbaknak látszanak, mint amilyenek a valóságban voltak. Nem szólva arról, hogy ezek az írók leggyakrabban elavult vádakokat olvastak rájuk a patrisztika korából, leginkább Ágoston műveiből. A tanok szempontjából az eretnekségek annyira különböztek egymástól, hogy nem tételezhető fel a közös, manicheista vagy bogomil eredet. Egyes esetekben, például a Monforte-beliéknél Morghen már a XI. században a kathárok dualista tanát véli felfedezni az *endura* korai előfordulása alapján.¹¹ Ugyanígy a *maiores* említésében egyházi szervezkedés csiráit pillantja meg.¹² A pataria-val lényegben nem foglalkozik, csak kiemeli az eddigi kutatás elégtelenségét. Egyáltalán mostohán bánik a mozgalmak társadalmi alapjával s ellenszegül minden olyan kísérletnek, amely a középkori eretnekmozgalmakban a társadalmi forradalom első zászlóvivőit üdvözli. Ebben egyetért a nagy olasz bölcselevél, B. Croce-val.¹³

Morghen tanulmánya sok talpraesett módszertani megállapítást tartalmaz, alapján véve azonban nem érte el célját: a régi, ún. rendszerező, történetietlen irányú összeegyeztetést a Grundmann-féle új irányzattal. Számos ellentmondás fedezhető fel gondolatmenetében. Tagadja a XI. századi mozgalmak dogmatikus jellegét, de ugyanakkor feltételez kathár tant, gyakorlatot (*endura*) és egyházszervezkedést (*maiores*). Helyesen utal a XI. századi mozgalmak dogmamentes, sőt -ellenes vonására és helytelen, amit a kathárságról mond, azt a látszatot keltve, mintha már a XII—XIII. századi kathárság fejelett dualista rendszeréről lenne szó. Az újabb kutatások kétséget kizáróan kimutatták, hogy a Nyugaton a kathár dualizmus és egyházszervezés csak a XII. század közepén bontakozott ki bogomil, tehát balkáni térítés és szervezés következtében, s hogy a bogomilizmus maga sem volt kezdetben dualista. Morghen a XI. századi vallásos mozgalmak tantól és dogmától való idegenkedését népi összetételéből, *illiteratus* jellegéből magyarázza. A parasztok és iparosok tanulatlan tömegeiben nincs se érzék, se képesség a teológiai rendszerezés iránt. De ez a magyarázat sántít. A valóságban a társadalom minden rétegét mozgásban látjuk: egyháziakat és világiakat, művelteket és egyszerű embereket, parasztok, iparosok mellett magasállású nemceseket. Leuthard a Champagneban közönséges paraszt, hívei is azok. Aquitániában is az alsóbb rétegek mozdulnak meg. Arrasban az iparosok hallgatják az Olaszországból érkezett Gandulf szavát. De már Orléansban, az iskolavárosban, a király és a királyné közvetlen környezetében nemcesek és egyháziak, az olaszországi Monteforte várában a grófnő és kb. harminc nemes kerül összeközösbe a hivatalos egyházzal.¹⁴

Azt sem lehet mondani, hogy „eretnekek” lettek volna minden tan nélkül. A lényeges azonban, hogy a kereszténység igazát — szemben az eddig uralkodó liturgikus egyházfogalommal — a lélek bensőséges jámborságában, tehát érzüleiben és életformában találták meg és ezért egyszerre lényegtelen lett számukra a dogma és minden teológiai spekuláció, de ugyanúgy minden „külsőség” is: liturgia, szentségkultusz, egyházi hierarchia. A csodák és a szentségek titokzatos világával szembehelyezik az ésszerű és a morál világát, azt a racionalizmust és moralizálást, amely a kor nagy elméit, így Chartres-i Fulbertet, vagy Tours-i Berengárt is magával ragadja és amely a „vándor szofisták” veszedelmes működésében ellenállásra és végül a szkolasztika kialakítására ösztönzi az egyházat. Morghen hibát követett el, amikor elmulasztotta a társadalmi és

¹⁰ Osservazioni critiche su alcune questioni fondamentali riguardanti le origini e i caratteri delle eresie medioevali. Archivio della R. Deputazione romana di storia patria, 67. köt. 1944, 97—151. I. változtatásokkal újra kiadva Morghen: Medioevo cristiano, Bari 1951, 212—286. I.

¹¹ Arra nézve, hogy az *endura*-t nem szabad összetéveszteni közönséges öngyilkossággal és hogy jelentőségét nem szabad túlozni, ld. Borst könyvét, 197. l.; a Monteforte-beliéknél *endura* nincs, no. 78. l. jegyz. Ezzel a magyarázattal szemben Ilarino da Milano O. F. M.: Le eresie popolari del secolo XI nell'Europa occidentale. Studi Gregoriani ed. G. B. Borino, II. köt. Roma, 1947. 70. l.

¹² Borst id. könyvét 78. l. jegyz. a *maiores* nem *electi*. Ezzel szemben Ilarino: Le eresie c. tanulmánya 71. l., tehát ugyanúgy mint Morghen.

¹³ B. Croce: Il materialismo storico e le eresie medioevali. Quaderni della Critica, 5. sz. Bari, 1946, 119—121. l.

¹⁴ Az adatokat ld. Borst id. könyvében 71—82., 104—105. l. Szerinte tömeg-, de nem proletár mozgalom az osztályharc alapján.

a gazdasági összefüggések vizsgálatát. De hibázott akkor is, amidőn lemondott a szellemi „távlat” kereséséről.

Szerencsés gondolat volt H. Grundmann részéről egyszerre tárgyalni ugyanannak a mozgalomnak két oldalát: az új rendalapításokat és az eretnkségeket. 1935-ben megjelent alapvető műve sok finom megfigyelést köszönhetett ennek a módszernek. Kongresszusi tanulmánya először a rendekre és az eretnkségekre vonatkozó új kiadványokkal foglalkozik s csak a negyedik fejezettel indul meg a tulajdonképpeni vizsgálat. A *vita apostolica* a XI. században még egyértelmű a szerzetesi és kanonoki *vita communis*-szal. Nyilván ezzel függ össze, hogy a remeteség szinte járványszerűen terjedt el, mire Magyarország is több példát mutathat fel. A pataria és a hirsai reformmozgalom már kiterjedt a laikus társadalomra, de még nem volt az új vallásosság megnyilvánulása. Az új kezdetei talán a XI. századba nyúlnak vissza, bizonyos azonban, hogy a vándorprédikálás és a szegénység vállalása az apostolkövetés jegyében már új változat és csak a XII. században terjedt el igazán. A kérdés így hangzott: vajon az, aki életmódjával és lelke tisztaságával megvalósítja az evangéliumi előírást, méltóvá válik-e papi funkció teljesítésére, így a prédikálásra is, avagy a *meritum vitae* semmi és csak az *ordinatio*, az *officium* jogosít, még akkor is, ha a pap életmódja nem evangéliumi? Az egyház továbbra is azt hirdette, hogy csak az *ordo* és az *officium* a döntő s ezáltal mindazokat, akik az ellenkezőt állították, eretneknek bélyegzett. Nem mintha a tan és a jámborság szempontjából kivetni való lett volna rajtuk, hanem mert a szentségek érvényét és a papi hivatalt attól tették függővé, hogy megvan-e az érdem vagy sem. Grundmann helyesen utal arra, hogy — legalábbis kezdetben — a harc nem a papság és az egyház mint olyan, hanem csak a méltatlan pap és egyház ellen folyt, tehát szorosan kapcsolódott a gregoriánus reformmozgalomhoz. Nyilvánvaló, az eretneknek a morális nézőpontot érvényesítik és a keresztény érület és életmód szempontjából értékelik az egyházi rendet, ahogy arra már a XI. századi eretnkségekkel kapcsolatban rámutattunk. A gyermekkeresztelés, az eredendő bűn tana, a meghaltakért elvégzett ima, bűt elveszti értékét szemükben és a templomépítés, a harangzúgás, a szentképek, a kultusz és a szentségek „külsőségekké” válnak számukra. Mindezt Grundmann igen finoman hozza kapcsolatba a belső tisztaság, az evangéliumi életmód követelményével (394. l.).

Utóljára hagyta azt a kérdést, hogy vajon az eretnkségek mennyiben tekinthetők az osztályharc megnyilatkozásának. Ennek a felfogásnak Nyugaton is voltak és vannak hívei, mint Milorad Popowitsch (1906), és főleg az olasz szocialisták: Gioacchino Volpe (1907) és tanítványai, Luigi Zanoni és Antonino de Stefano, vagy az amerikai A. P. Evans,¹⁵ általában azonban megállapítható, hogy a nyugati történetírás erre a kérdésre határozottan nemmel felel.¹⁶ Grundmann szerint a mozgalmak nem a városokból és nem az alsó néprétegek köréből indultak el, hanem elejétől kezdve a társadalom minden rétegében találtak követőkre és pártfogókra, így a gazdag polgárok és a főnemesség körében is. Szerinte a vándorprédikálók és az eretnek a XII. században sohasem gondoltak az alsóbb néprétegek szociális és gazdasági követeléseire, az eretnktanokból hiányzik a társadalmi program és az osztályharc hirdetése. Ha nőkérdésről, iparról, kézimunkáról, vagy uszóráról van szó, mindez nem merült fel szociális, hanem csak vallási kérdésként.

Bizonyos, hogy a nyugati történetírás felfogását nem szabad egyszerűen elvetni, hanem minden esetben gondosan meg kell vizsgálni: milyen feltételek közt és milyen formában léptek kapcsolatba társadalmi megmozdulások vallásos jellegű mozgalmakkal a különböző századokban. Mert hogy voltak és lehettek ilyen kapcsolások különböző jellegű mozgalmak közt, az nem lehet kétséges.

VÁCZY PÉTER

¹⁵ M. Popowitsch: Bogomilen und Patarer. Die Neue Zeit, szociáldemokrata hetilap 24. évf. I., 1906, 348—360. ; Volpe felfogását 1907-ben ismertetette több tanulmányban, utóljára: Movimenti religiosi e sette eretiche nella società medievale italiana (secoli XI—XIV), 2. kiad. Firenze, 1926; Zanoni: Gli Umiliati nei loro rapporti con l'eresia, l'industria della lana ed i comuni nei secoli XII e XIII, Milano, 1911; A. de Stefano korábbi cikkei 1914-ből és 1915-ből változtatva újra kiadta összefoglaló könyvében Riformatori ed eretici del medioevo, Palermo, 1938; Evans: Social aspects of medieval heresy. Persecution and Liberty, Essays in honor of G. L. Burr, New York 1931, 93—116 l.

¹⁶ F. Enzel-Jánosi: Die soziale Haltung der italienischen Häretiker im Zeitalter der Renaissance. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 24. 1931, 385—409. l. A marxizmus tételeit megközelíti F. Heer: Aufgang Europas, Wien—Zürich 1949. Könyvének kritikája Th. Mayer: Das Hochmittelalter in neuer Schau. Historische Zeitschrift 171. köt., 1951, 449—472. l. Marxista alapon áll E. Werner: Bemerkungen zur Hirsauer Bewegung. Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Leipzig, 1953, 3. füzet, 9—17. l.; aa: Die gesellschaftlichen Grundlagen der Klosterreform im 11. Jahrhundert, Berlin, 1955. Erre Morgen kongresszusi tanulmánya (Rel. III., 339. l.).

M. MOLLAT—P. JOHANSEN—M. POSTAN—A. SAPORI—CH. VERLINDEN

L'ÉCONOMIE EUROPÉENNE AUX DEUX DERNIERS SIÈCLES DU MOYEN-ÂGE

(Rel. VI., 301—957. I.)

AZ EURÓPAI GAZDASÁGI ÉLET A KÖZÉPKOR KÉT UTOLSÓ SZÁZADÁBAN

Az elmúlt öt év gazdaságtörténeti kutatása a XIV—XV. századra vonatkozólag oly szétágazó s nagyterjedelmű irodalmat hívott életre, hogy áttekintésére egyetlen referens nem is vállalkozott. Öten — a francia, német, angol, olasz és belga történettudomány képviselői — szövetkeztek tehát a tájékoztató elkészítésére, az anyagot pedig, hogy ne könyvek és folyóirataikkal címeinek végelethatalatlanul fásaszító felsorolásába fulladjanak, négy téma köré csoportosították. Megvizsgálták, hogy milyenek a középkor utolsó két évszázadával foglalkozó munkák tükrében a statisztikai módszer lehetőségei és határai, áttekintették az akkori árutermelés néhány szektorát, számbavették a gazdasági élet szervezését, végül pedig kísérletet tettek a fejlődés irányainak megállapítására.

Szerencsés vállalkozás volt a semmit vagy annál igen gyakran csak alig valamivel többet mondó bibliographie raisonnée közlése helyett ily emelkedettebb szempontok szerinti csoportosításban adni tájékoztatást arról, hogy akár a norvég vagy spanyol helyi monográfiákban melyek az általánosabb érvényű megállapítások, vonatkozzanak ezek például a kutatás módszerére, vagy az általános fejlődés jellegére. Bizonyára más metodikai elveket is lehetne a számunkra elérhetetlen távolban lebegő szakirodalomból kielemezni, ugyanígy az egységes történeti folyamat más részleteit élesebb megvilágításba helyezni. Ezzel azonban csak az érdeklődésünk és felfogásunk közti különbséget juttatnók kifejezésre, bizonyítékok azonban aligha szolgáltatnánk arra vonatkozólag, hogy az öt referens nem törekedett magasabb nézőpontról szemlélni mind tudományának kutatási lehetőségeit, mind pedig magát a történeti folyamatot.

A tanulságokat, amelyeket megállapításaikból a magunk számára levonhatunk, ösztönzőeknek érezzük. Akkor is, ha a referensek egyenesen utalnak arra, hogy egy-egy területen kutatási eredményeink ismerete nélkül bizonytalanoknak vélik következtetéseiket, de akkor is, ha mi — forrásanyagunk feltáratlansága következtében — szóba sem kerülhetünk. Így mindjárt a statisztikai módszer alkalmazása körüli intelmeket, úgy véljük, nem a Hunyadi- vagy Jagelló-kor, hanem inkább a XVII—XVIII. századi magyar gazdaságtörténet kutatóinak kell megszívlelniök. Olyasféle forrásanyagunk ugyanis, amilyen a XIV—XV. századi Firenze céheiről és árutermeléséről vagy a nyugati tengeri kikötők vámbevételeiről napjainkra fennmaradtak, nálunk a középkorban nyoma sincs. A módszertani tanácsot tehát, hogy ügyelni kell az azonos nevű ür- és súlymértékeknek vidékenkénti eltérésére, elsősorban a Mohács utáni évszázadok kutatói tudják — nagyobb tömegű forrásadat összehasonlítása közben — értékesíteni. Ellenben a régibb kor művelői mint ismert elvet fogják üdvözlölni az utalást, hogy különbséget kell tenni az érc- és a számítási pénz közt. Sőt ők a C. M. Cipolla könyvét (*Studi di Storia della Moneta. I. I movimenti dei cambi in Italia dal secolo XIII al XV*, Pavie, 1948) méltató sorok mellé gondolatban mindjárt odahelyezik a kéziratos munkát, amelyben tavaly elhunyt veterán gazdaságtörténészünk, Kovács Ferenc szintén a különböző pénzneveknek egymásközti viszonyát rögzítette meg, évről évre haladva, Pozsonynak XV—XVI. századi kamarafeljegyzései alapján. (Abban a reményben hívjuk fel a figyelmet kéziratára, hogy ily módon közelebb fog jutni a megvalósuláshoz a munka megjelenítésének terve.)

Viszonylag kevés új — elvi — tanulságot meríthetünk a mezőgazdaság történetével foglalkozó irodalomból. Egyrészt mert az elmúlt tíz esztendőben gazdaságtörténeti kutatásunk érdeklődésével a parasztság felé fordulva, elsősorban itt talált alkalmat, hogy a forrásadatok feldolgozása során a bizonyos határig mindenütt azonos jelenségekre magyarázatot keressen, másrészt mert a nyugat-európai történetírás is abba az irányba fordult, amelyen mi tudatosan haladunk. Referenseink ezt az irányt, mindjárt előljáróban, mint a kutatás lényegét így jellemzik: arra törekedve, hogy a lakosság nagyobb részének s ne csak a szerencsés társadalmi kategóriáknak az életkörülményeit ismerjék meg, a történészek kutatásukat a luxusárak tanulmányozásáról kiterjesztették a mindennapi fogyasztás termékeire (318. l.). A fordulat eredményeül állapíthatjuk meg ilyesféle kérdésben felfogásunk azonosságát: az elnéptelenedés következményeül a szántóföld legelővé változik, az állattartás a csökkenő szemtermelés kárára erősödik, a művelt föld és az erdő arányának változása a fejlődés kifejezője, a meggazdagodó patricius-polgárság részt vesz a vidék kizsákmányolásában, a nagy pestis tartósan kihát a népesség számának alakulására stb. Mindezek ma már közhelyeknek számítanak. Annál több még értéke-

sítésre, hasznosításra váró, megszívlelést érdemlő tanulságra bukkanunk, mihelyt olyan területre terelődik a szó, mint az ércbányászat, a textilgyártás és -kereskedelem, a bor értékesítése, a festőanyagok felhasználása —, amelyek csak régebben s akkor is esetlegesen vonták magukra nálunk a kutatók figyelmét. Meglepődéssel értesülünk, hogy a festékanyag, fűszer és gyógyszer gyanánt közkedvelté lett sáfránynak a termelésében Katalónia, Franciaország, Ausztria és Morvaország mellett Magyarország is versenytársa volt az abruzzoi Aquila-vidéknek, más vonatkozásban viszont a kutatásunk által már felfedezett, ismert jelenségek mélyebb értelmet nyernek az átfogó európai keretek közé helyezésükkel. Pl. tudtuk eddig is, hogy ércbányászatunk a Thurzók vállalkozásával az 1470-es évek közepe táján tette az első kísérletet, hogy legyűrje a nehézségeket, amelyek valósággal megbénították termelését, új azonban — legalább számunkra — az az utalás, hogy Európa-szerte csak 1460 körül kezdődött annak a fejlett technikának az alkalmazása, amely a bányászatot hosszú stagnálás után a víztelenítés problémájának megoldásával ismét fellendítette. A hazai jelenségeknek a szélesebb távlatokba illesztése készlet önkéntelenül is a régi nézetek revíziójára a barchentszövés esetében. Úgy tudtuk, hogy ez a len- és gyapotfonalakból készült szövet elsősorban a nemesség körében volt kedvelt, majd a városi polgárságnak is keresett cikke lett s így a törekvés, amely a XV. század elején nagyméretű kassai gyártásának megvalósítására irányult, elsősorban a vagyonosabb elemek igényeinek kielégítésére irányult. Ha viszont most arra leszünk figyelmesek, hogy a barchentgyártás Olasz-, majd Németországban a szegényebb lakosság számára pótolta a drága gyapjúszöveteket, akkor egyrészt a jövőben okleveleinknek nemcsak a barchent fehérítésére, hanem festésére vonatkozó — azaz a ruhaszövetként való felhasználást igazoló — adatait is érvényre fogjuk juttatni, másrészt elsősorban a nemesség alatt álló rétegek — szegényebb városi polgárság, mezővárosi lakosság — megnövekedett igényeivel próbáljuk majd megmagyarázni a növekvő keresletet.

A gazdasági élet szervezeteiről szóló részben a kereskedelmi útvonalakra vonatkozó fejtegetések nem hatnak reánk az újság erejével, mivel a kartográfiai módszer, amely a vámhelyek alapján állapítja meg a forgalom útját, nálunk már régóta alkalmazást nyert, a gráci *Fr. Popelkanak Die Alpenstraßen im Mittelalter* címmel a kongresszus elé terjesztett tanulmánya (Rel. VII., 227. l.) pedig csak oly szűkszavú kivonatban áll rendelkezésünkre, hogy ma még lehetetlen eldöntenünk, van-e mondanivalója számunkra akár anyagában, akár szempontjai tekintetében. Annál tanulságosabbak — a piac és a vásár közti különbség elemzésén kívül — a kereskedő társaságok összetételéről és működéséről, valamint a bankok szerepéről közölt megállapítások. Hazai emlékeinkben főleg firenzei kereskedőházak, később pedig a Fuggerek vállalkozásaival kapcsolatban találunk olyan kifejezésekkel (pl. factor), amelyeknek magyar jelentését könnyű megállapítani, annál nehezebb azonban — éppen az adatok töredékessége következtében — megérteni, milyen szervezet húzódik meg mögöttük. A közelmúltban főleg Olaszországban megjelent kereskedelem- és banktörténeti monográfiák oly részletesen feltárták és tisztázták a XIV—XV. századi tőkés vállalkozások szervezetét, a távoli országokban működő filiáknak a családi központokkal való kapcsolatát s viszonylagos önállóságát, hogy elszórt adataink alapján is ma már határozott körvonaltól kép volna megrajzolható a középkori külföldi tőke magyarországi térhódításáról és vállalkozásairól. Mert bizonyára mélyebbre hatolón vizsgálhatjuk a firenzei Bardi család azon tagjainak szerepét, akiknek pénzverőispáni tevékenységét nálunk a bardus nevű ezüstdénár elnevezés is megörökítette, ha a család másik, Angliába költözött ágával foglalkozó tanulmányokat figyelembe vesszük s ha egyáltalán az olasz bankárok, vállalkozók magyarországi üzleteit megérteni próbálva, nem tartjuk feleslegesnek egy pillantást vetni ugyanezeknek spanyolországi működésére, amelyről már szintén tájékoztat a szakirodalom.

Analógiára a távoli nyugaton azonban nemcsak az új jelenségekkel kapcsolatban bukkanunk. *J. Craeybecknek* a kongresszuson bemutatott tanulmánya (*Inégalité dans le développement des techniques du commerce maritime de la côte atlantique française au XVème siècle*. Rel. VII., 228—230. l.) rövid ki-onatában is érzékelteti a különbséget, amely a XV. század végén pl. Bordeaux kezdetleges kereskedelmi szociálisait a La Rochelleben vagy Brugesben uralkodóktól elválasztotta. Igaz, hazai általános állapotaink fejletlensége a kereskedelem technikája terén oly sok adatból bontakoztatható ki, hogy hasonló jelenségeket — a megértés érdekében — az óceán partján felesleges keresgelnünk, mégis megnyugtathatólag hathat a látvány, hogy még ott is hosszú időbe telt, amíg végre a XVI. század első felében az ellentétek kiegyenlítődték.

Az utolsó szakasz, talán mert ez már összefoglalásra, a gazdasági egységek gyanánt felfogható területek sajátos jegyeinek, majd a fejlődés közös vonásainak megállapítására törekszik, erős hiányérzetet hagy az olvasóban. Ha részletekre fordul a szó, érdekes és tanulságos megjegyzéseket hallunk. Így szovjet történeti munkák alapján az orosz keres-

kedelmi kapcsolatokról, közülök a keletieknek a Hansával szövődőket túlszárnyaló jelentőségéről, a Keletre irányuló iparcikk-kivitelről, a Nyugatra vitt viasz, len, kender és prém ellenértékéül behozott ezüst óriási mennyiségéről, amely azután a templomok, kolostorok és paloták kincseinek formájában thezaurálódott, a novgorodi nyírfakéreg-feljegyzésekről stb. Nem érdektelen az sem, hogy a referensek az ugyancsak egységnek tekintett Közép- és Nyugat-Európa egyes területei közt mily különbségeket és árnyalatokat állapítanak meg s hozzájuk csatlakozva *C. Viñas y Mey* részletekbe menően is mily közvetlen kapcsolatot tárt fel az Ibériai-félsziget és Flandria gazdasági élete közt kongresszusi tanulmányában (*La economía marítima de Castilla en el Atlántico durante la baja edad media*. Vol. VII., 231—235. l.). A megjegyzések közül emeljük ki a referensek jól megindokolt intését, hogy a nagy pestisjárvány hatását korábban erősen eltúlozta a kutatás, valamint Earl J. Hamilton könyvére (Money, Prices and Wages in Valencia, Aragon and Navarre [1351—1500] Cambridge Mass. 1936) hivatkozva tett, számunkra különösen érdekes utalásukat, hogy a spanyolországi árak emelkedésére a XIV. század második felében a magyarországi arany megjelenése is kihatott. Azzal szintén egyetérthetünk, hogy a harmadik gazdasági területül Finnország, a balti államok és Lengyelország tekinthetők, sőt még azt sem kifogásolhatjuk, hogy időrendi egymásutánt próbálnak megállapítani a három, sőt Olaszországgal négy terület gazdasági fejlődése között. (Itt viszont Lengyelország és a balti államok Oroszországgal együtt már Kelet-Európa részei.) Oly feltételeken és óvatosan hangzanak el ugyanis a vélemények, Közép-Európa kiterjedésének bizonytalan voltát is annyira kiemelik, hogy azokat csak alkalom gyanánt foghatjuk fel a további kutatásra. Amivel semmiképpen sem érthetünk egyet, az a gazdasági élet jelenségeinek a társadalmi fejlődéstől való elválasztása s az egyoldalú szemlélet, amely az életet nem szélesen áradó egységes folyamannak látja. A helyes felfogás kialakításában és meggyőző erővel hirdetésében, mondanunk sem kell, történetírásunk előtt igen nagy lehetőségek állanak, amelyeket megragadni el nem hárítható kötelessége. A maga részéről is tisztáznia kell ugyanis a fejlődés alapvető jelenségeit, hogy azután adatszerű, de éppen ezért életteljes előadásban, amely nem sémákra hivatkozik, hanem a tényekből bontakoztatja ki az egyedül lehetséges fejlődés törvényeit, megismertethesse azokat.

Az út korántsem sima, de járható, mint *Marian Malowist*nak a lengyel tanulmánykötetben *Le commerce de la Baltique et le problème des luttes sociales en Pologne aux Xe et XVIe siècles* címmel megjelent dolgozata mutatja (La Pologne au Xe Congrès International des sciences historiques à Rome. Warszawa, 1955, 125—146. l.). A szerző a polgári történetírással megegyezően a Baltikumot és Lengyelországot összefüggő gazdasági területnek tekinti s abban az elvi kérdésben is osztja a nyugati felfogást, hogy a gazdasági válságoknak a földesurak jövedelmét csökkentő hatását nem lehet figyelmen kívül hagyni. Eljárását csak helyeselhetjük. Történetírásunk a közelmúltban túlszámított hódolva a vulgaris nézeteknek s mert a sematikus képbe nem illett bele, tartózkodott annak a kérdésnek megvizsgálásától, hogy a földesurat jobbágyának fokozottabb kizsákmányolására, illetőleg a követelt szolgáltatások jellegének megváltoztatására milyen közvetlen okok indították. Kutatóink megelégedtek az általános szövegekkel s nem gondolta meg, hogy éppen a marxizmus magyarázhatja a legkevésbé valamiféle immanens lelki tulajdonsággal az uralkodó osztályok magatartását, leegyszerűsítette és elszíntelenítette a történeti fejlődést. Malowist több oldalról nézi a kérdést s nem csak arra utal, hogy a munkáskéz-hiány, az ezüstpénzben megszabott járadék csökkenése, valamint a gabona árának hanyatlása indította a földesurakat a jobbágy censusának emelésére és a robot különböző formáinak meghonosítására, hanem észreveszi azt is, hogy a jobbágy számára előnyös volt az ezüstpénz értékének csökkenése. Vagyis nem elégszik meg annak előadásával, hogy a kizsákmányolás miként befolyásolta a parasztság sorsát, hanem a kizsákmányolást magát is a gazdasági élet tényezői által meghatározott jelenség gyanánt vizsgálja. Felfogása korántsem jelenti, mintha az elnyomottaktól elfordulna vagy irántuk érzett rokonszenve csökkenne. A „pártosság”, oly magatartást értve ezen, amely a parasztság küzdelmeivel való érzelmi azonosulást jelenti, végigvonul fejtegetéseim. Éppen ezért mondhatjuk, hogy a fejlemények sokoldalú fűrkészése nem elvfeledést, hanem a történeti valóságnak a nálunk uralkodónál teljesebb megértését és ábrázolását jelenti. Malowisthoz kapcsolódva mindjárt példával illusztrálhatjuk, mily előnyös a megszokott sémákon túlmerészkedő, szabadabb vizsgálódás. Magyar viszonylatban is létségtelen, hogy az ezüstpénz értékének csökkenése előnyt jelentett a parasztság számára, mivel dénárokból megszabott kötelezettségeinek könnyebben tudott eleget tenni. A terragium, amely a XIII., sőt XIV. században jelentős teher, szinte elhunyanálható összeggé zsugorodik össze, s ugyanígy az államnak járó 18, majd 20 dénáros lucum camere sem az a nagy tétel a XV. század első felében, mint ami Károly Róbert pénzügyi reformjának meg-

valósításakor volt. A jobbágyság számára a változás azonban csak egy időre jelentette terheinek csökkenését. A földesurak megtalálták a módot, hogy szolgáltatásuknak eredetileg pénzben megállapított részét értéktálcák pénzben fizetessékké megvele. Az aranyforintnak a belső, hazai forgalomban elterjedése tette ezt számukra lehetővé. Ha tehát, amennyire emlékszünk, jobbágyszolgáltatásokról szóló XV. századi okleveleinkben az aranyforint egyre sűrűbben fordul elő, s a pénárokat szinte teljesen kiszorítja, a változás mögött a földesúri érdek győzelmét ismerhetjük fel. Ez a feltételezés kutatási lehetőségeket tesz szabaddá. Nem mindegy ugyanis, hogy a jobbágyság meddig élvezte az ezüstpénz értékének csökkenéséből származó előnyöket. Vajon csak néhány évig tartott, amíg a földesurak rájöttek, hogy van lehetőség az érdekeik védelmét szolgáló változtatásra, talán a jobbágyság egész generációi jutottak időlegesen jobb helyzetbe? Azt is érdemes továbbá megvizsgálni, hogy azokkal az országokkal szemben, amelyekben a feudális terhek ezüstpénzben voltak megszabva — ilyen volt pl. Szászország —, a hazai jobbágyságnak nem jelentett-e különös hátrányt, hogy az aranyforint elterjedtsége módot adott a földesúr és az állam iránti fizetési kötelezettségeinek átalakítására. Arra vonatkozólag ugyanis, hogy az állam szintén aranyforintban kívánta a lucrum camere-t, határozott bizonyítékot szolgáltat az 1447. évi 26. tc., amely a fizetést folyó pénzben szabja meg, s tiltja aranyforintban követelését. Ez a tilalom azonban csak időleges eredménnyel járhatott, mivel 1460-ban Mátyás a kamarahasznát öt telkenként egy aranyforintban állapította meg (Dl. 44.936.). Kétségtelenül azért így, hogy ne ezüstben, hanem aranyban kaphassa meg az adót. A további kérdéseket még hosszasan lehetne föltenni egymásba, de talán ennyi is elég annak megmutatására, hogy a minél több oldalú vizsgálat egyáltalán nem csökkenti, hanem — ellenkezőleg — növeli a társadalmi fejlődés nagy törvényeinek hitelét. Csak attól kell óvakodnunk, hogy kutatásainkat, mielőtt az elmélet által megszabott törvényekhez igazodó jelenségeket tárnak fel, sietve lezárjuk s eredményeinket idő előtt általánosítsuk. A történelmi vizsgálódásnak mindenkor belátatlan lehetőségei lesznek, de csak akkor, ha megállapításainkat hipotetikus értékeknek tekintjük még abban az esetben is, ha látszólag teljesen igazolják a fejlődés törvényszerűségeit. Ebben a vonatkozásban szintén mintaszerűnek mondhatjuk Malowist felfogását. Fejtegetései, amelyeknek a lengyelországi második jobbágyság keletkezésére vonatkozó részeire, mivel zömükben már a XVI. századról szólnak, nem térhetünk ki, mindenki számára megszívlelésre érdemesek.

Nem szándékunk, mert nem is lehet az, hogy a referátum minden részletét elemezzni és hasznosítani próbáljuk. Igazi értékesítéshez úgy sem elég a másodkézből vett összefoglalás; ahhoz, hogy a tanulság gyümölcsöző legyen, magukat az eredeti munkákat kell átolvasnunk. Nem kétséges, hogy van néhány jelentős alkotás, amelyeket részlet-eredményik és szerzőik egyénisége egyaránt áttanulmányozásra ajánlanak. *M. Bloch*: Les caractères originaux de l'histoire rurale française második kiadása (Paris, 1952) és *R. Grandnau* nálunk szintén ismert *L'agriculture au Moyen-Age, de la fin de l'Empire romain au XVIème siècle* (Paris, 1950) c. könyve mellett főleg *A. Sapori*: Le marchand italien au Moyen-Age (Paris, 1952) és *R. de Roover* két könyve: *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges* (Cambridge Mass., 1948), *The Medici bank, its organisation, management, operations and decline* (New York—London, 1948) látszanak ilyeneknek.

Mindezekből s a nyugati világ polgári gazdaságtörténeti kutatásaiból megfontolásra leginkább érdemes tanulságnak azt a megállapítást véljük, hogy a két évszázad élete nem nélkülözte a kríziseket. Ezek egyikének Barcelonában megmutatkozott jelenségével *R. Gubernnek* a kongresszuson bemutatott tanulmánya (*La crisis financiera de 1381 en la Corona de Aragón*. Rel. VII., 236—238. l.) külön is foglalkozik. Bár előadása elsősorban a helyi eseményeknek s azok közvetlen előzményein kívül inkább a következményeknek az ismertetésére szorítkozik, az általános összefüggésekre is némi fény vetődik. Az egyik legnagyobb barcelonai bank bukását ugyanis nem egyszerűen a kincstárnak bőkezűen nyújtott előlegek és az érte vállalt kezességek okozták, hanem az a körülmény, hogy a biztosítékul lekötött állami jövedelmi források nem hozták meg a remélt jövedelmet. Bármily tanulságos az egymást követő bankszökők hatásának ismertetése — a király kénytelen volt patrimonialis birtokainak jelentős részét eladni, a katalán kereskedelmi tőke óvatosan visszahúzódott az állami üzemletektől s helyett uzsorásoknak meg külföldieknek engedte át — a probléma lényege felől: mily mértékben csökkentek 1381-ig az állami jövedelmek, nem nyerünk felvilágosítást. A dolgozat eredményei magyar vonatkozásban így is hasznosíthatók. Eddig tanácstalanul forgattuk azokat az okleveleket, amelyek az Anjou-kor végén, majd később is kamarabérlek rosszul sikerült vállalkozásairól, vagyonuk lefoglalásáról adtak szűkszavúan hírt. Érthetetlen volt számunkra, hogyan tévedhettek oly nagyot a gazdasági helyzet megítélésében éppen azok, akik kitűnő szakembereknek számítottak s előzőleg jól is kerestek vállalkozásaikon. Ma úgy

véljük, hogy oly hirtelen feltörő jelenségekkel kerülhetek szembe, amelyek egyik percről a másikra áthúzták tervezgetésüket.

Történetirodalmunkban általában megvan a hajlandóság, hogy hazai fejlődésünket túlságosan egyenletesnek, a termelőerők növekedését szinte teljesen zökkenőmentesnek képzelje el, az akadályok között pedig a feudális anarchia, a parasztság kiszákmányolása s a háborús pusztítások mellett kevés teret engedjen annak a látásnak, amelyet nyugati szomszédaink országunkra mint velük kapcsolatban álló fogyasztó és termelő területre gyakoroltak s még kevésbé számol gazdasági válságaikkal hozzánk is eljutó következményeivel. Azt hisszük, hogy a fejlődés egyenletességét időnként megszakító visszaeséseket fokozottabban figyelembe véve, hatásukat megállapítva, lemérve a magyar állapotok rajza csak nyerne elevenségében.

A részletkérdések megoldása terén teendőink egyrészt, mint már előljáróban jeleztük, a referensek ismételt sajnálkozásaiból és azon utalásaiból bontakoznak ki, hogy az összképet nem érzik teljesnek a magyar viszonyok ismerete nélkül, másrészt az olvasás közben bennünk lépten-nyomon feltámadó felismerésből, hogy a más országok középkori gazdasági életében regisztrált jelenségekkel egyezőkét vagy hozzájuk hasonlókat a mi történetírásunk is már vagy leírt vagy képes volna azokat számbavenni. Milyen szerepe volt Magyarországnak gabonakivitelének Európa ellátásában s mily mértékben volt ugyanakkor a déli és nyugati szövetek vásárlója, ezek útja hol vezetett, halljuk ismételten a kérdést. A feleletet, úgy véljük, részben már ma is meg tudnók adni eddig ismert adataink tolmácsolásával. Ugyanakkor sóbányászatunk igen jelentős teljesítményeinek és szervezőtén leírásával jól tudnók pótolni a nyugati kutatás egyoldalúságát. Ott az elmúlt években csak a tengeri só kitermelésével foglalkoztak. Bor-, valamint ló- és marhakivitelünk irányainak feltárásával pedig a közeli s távolabbi szomszédainkhoz fűző kapcsolatokat ismertethetnők. Az eredményes válaszlátásnak és felvilágosításnak azonban két előfeltétele van. Egyrészt gondosabban kellene figyelembe vennünk a már feltárt kútforrásokat, sőt megállapításokat, másrészt gyarapítani kellene — forráspublikációkkal és kisebb-nagyobb részlettanulmányokkal — könnyen felhasználható anyagkészletünket. Az első vonatkozásban kevés volna, ha beérnők a magyar polgári történettudomány eredményeivel. Sokkal gondosabban, mint bármikor a múltban fel kellene kutatnunk és számontartanunk a külföldi történetirodalom magyar vonatkozásait. Mivel ezt a munkát mindig elhanyagoltuk, évtizedek mulasztása vár jóvátételre. Nem kétséges, hogy az elmúlt öt év publikációit is érdemes volna átlapozni, mert bizonyára nem alap nélkül jegyezték fel referenseink, hogy a brabanti vászon 1390-től kezdve eljutott Magyarországra, Litvániáig s az is valószínűnek látszik, hogy a belgiumi gazdaságtörténeti forráskiadványok, amelyek tömegéből csak a legismertebbet, a G. Espinas—H. Pirenne-félenek (*Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre*) folytatását (II/1. Bruxelles, 1951) emeljük ki, tartalmaznak bennünket érdeklő adatokat. Az olasz levéltárakból ugyancsak számíthatunk forráspanyagunk gazdagodására. Annál is inkább, mert az olaszországi kutatás jóformán még csak most jutott el a XIV—XV. századi kereskedőházak magánlevéltárainak számbavételéig és kezd gondolkozni példátlanul gazdag forrástömegük publikációján. A méretekre jellemző, hogy a Datini-háznak a levéltára a két század fordulójáról félmillió iratot őriz. Igaz, itt magyar vonatkozású feljegyzést nem igen remélhetünk, mivel — legalább eddigi ismeretünk szerint — a Datiniéknak nem volt kapcsolatuk hazánkkal, annál inkább várható azonban ilyen a Medicek 1397-től 1450-ig terjedő azon három titkos számadáskönyvében, amelyek csak az imént lettek ismereteseek és még kiadásra várnak.

Bár figyelmes és sok időt igénylő munkát kíván a külföld által feltárt anyag magyar vonatkozású részeinek számbavétele, ezzel nem érhetjük be. További kötelességünk, amelynek teljesítését az európai történettudomány magától értetődően tőlünk várja, elsősorban a birtokunkban levő levéltári források közzététele, illetőleg értékesítése. Anyagkészletünket, amelyre történetírásunk támaszkodhatik, egyre növelnünk kell, legalább oly mértékben, amint egész Európában — népi demokratikus és kapitalista országokban egyaránt — szokásos. Nem elég ugyanis új szempontokat felvetni és új szemléletet meghonosítani, hanem a modern konstrukciókba a régóta ismert adatok mellé most feltártakat is be kell építeni.

A legsürgősebb teendőnk a Mohács előtti évszázad gazdasági jellegű feljegyzéseinek közzététele volna. Abból a sajnálatos tényből ugyanis, hogy nekünk nincsenek oly összefüggő számadássorozataink, amelyekből a termelés, az árucseré és a fogyasztás egy-egy vidéken meg volna állapítható, egyáltalán nem következik, hogy elsőrt emlékeinket ne gyűjtsük össze, ne publikáljuk és ne dolgozzuk fel. Ellenkezőleg, nagyon is szükséges volna mindazt a dézsma- és adójegyzéket (tized, lucrum camere, subsidium, dica), továbbá uradalmi számadáskönyv töredéket, amelyek nagybirtokos családaink levél-

táraidból vagy régebben vagy az elmúlt évtizedben az Országos Levéltárba kerültek, közzétenni, a városi adójegyzékek és számadáskönyvek kiadására pedig a szlovák és esetleg a román történettudománnyal szövetkezve megtenni a lépéseket. Sajnos nem nagy az az anyag, amelynek közzététele a mi feladatunk volna, egy-két kötetbe beleferne, viszont ez egyenesen nélkülözhetetlen forráskiadvány lenne. A XV. század harmincas éveitől kezdődően eleinte csak elszórtan tűnne fel a kötetben egy-egy elszámolás, jegyzék s csak a század utolsó két évtizedében növekednék számuk, a Mohács előtti negyedszázadból viszont évről évre gyarapodnék tömegük. A legkülönbözőbb áru-fajták — gabona és hús, fűszerárú, vas-, bőr-, szövetárú — piaci árai, munkabérek — napszámosság és mesteremberé egyaránt — tűnnek fel lapjaikon, úgy, amint mezővárosok piacain a nagybirtok rendelkezésére állottak. Egy-két kötet szinte alapvető megállapításokra képesítene s máig nem jutott el történettudományunk még a kiadásnak a tervéig sem!

A városi adókönyvek és számadások közzétételének kötelessége voltaképpen csak Sopron város esetében terhelhet bennünket, aminek Házi Jenő elismerést érdemlő munkája után nem is volna nehéz eleget tenni, a szlovák történettudománnyal azonban hasznos volna megtalálnunk az együttműködést főleg Pozsony, Kassa, Eperjes, Bártfa hasonló emlékeinek megismertetése terén. Ha Hamburg hatalmas kötetekben kiadja számadásait, a mi történettudományunk is törődhetnék azzal, hogy ne maradjon le a versenyben s folytassa azt a kezdeményezést, amelyet a polgári történészek — Fejérfataky és Kovács Ferenc — megkezdtek.

E viszonylag nagyobb vállalkozás mellett szükséges volna a gazdasági élet fejlődésének egyes részletproblémáit hosszabb-rövidebb tanulmányokban feldolgozni. Ilyesféle kívánalmakkal szemben ellenvetés gyanánt azonnal fel szokott hangzani az elodázást jelentő sajnálkozás: egyetlen történeti folyóiratunktól, terjedelmének korlátozottsága miatt, nem várható ily szaktanulmányok közlése, tehát — folytathatnók az el nem mondott megnyugtatót — nem is érdemes munkához látni. Azt hisszük, volna megoldás, amely átszeli a nehézségeket. Úgy látjuk, hogy olasz, francia, belga jönevű történészek egyáltalán nem ragaszkodnak ahhoz, hogy tanulmányaik feltétlenül akadémiai s hasonló tekintélyű kiadványokban jelenjenek meg, hanem átadják azokat oly folyóiratoknak, amelyek — címük után ítélve — gyakorlati jellegűek. Ha a *Revue de la Banque*, *Moneta e Credito*, *La Foire* hasábjainak igénybevételét nyugati kollégáink nem tartják oly engedménynek, hogy miatta szögyenkezniök kellene, talán mi is kísérletet tehetnénk hasonló jellegű folyóirataink szerkesztőségeinél. A Századokra csak az a feladat várna, hogy gyors és gondos bibliográfiai szolgálatával feljegyezze a szétszórtan megjelenő közléseket s így ezek felhasználását megkönnyítsé. Ha azután sikerülne megtalálni annak a módját, hogy a tanulmányok eredményei határainkon túl is ismereteseek legyenek, öt év múlva, a következő kongresszus referátumai mai munkánkról és múltunkról egyaránt eredményesebben számolhatnának be.

Végül — párhuzamosan saját célkitűzésű forráskiadványaink és tanulmányaink megjelentetésével — állandóan figyelemmel kell kísérnünk a magyar tárgyú vagy vonatkozású külföldi munkákat, hogy kiegészítő, helyszínt megjegyzéseinkkel belekapcsolódhassunk az általánosabb problémák megvitatásába is. Ilyen együttműködése lépten-nyomon alkalmunk nyílik, amint ezt *G. Novak*nak a kongresszusi tanulmányok közt olvasható dolgozatával (*L'autonomie et l'économie des villes dalmates vers la fin du Moyen-Âge*. *Rel. VII.*, 239—242. l.) illusztrálhatjuk. Az értekezés helyesen jellemzi a dalmát városoknak Kálmán király által biztosított s a magyar uralkodók alatt zavartalanul élvezett igen széleskörű autonómiáját, amelynek elismerésére Velence soha nem volt hajlandó, hasonlóképpen a polgárságnak a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem terén kifejtett tevékenységét. Téves azonban megállapítása, hogy a városok egymástól teljesen elkülönülve éltek. Csak a XII—XIII. században volt ez a helyzet. A XIV. század végén már félre nem érthető jelek mutatják, hogy a városokat az államhatalom egységbe foglalta s ezek maguk is részt vettek az összetartozásukat kifejezésre juttató szerv tevékenységében. Ismeretes, hogy 1397 elején Zsigmond a Zára és Pago közt kitört viszályt Kninben megvizsgálva, itt nemcsak prelátusokkal, bárókkal és nemesekkel, hanem dalmát-horvát városi kiküldöttekkel is tanácskozott ítéletének meghozatala előtt, az év végén pedig felszólította valamennyi dalmáciai várost, hogy küldjék el képviselőiket Zengbe urra a tanácskozásra, amelyet személyesen szándékozott vezetni. Az ilyesféle jelenségek egységesítési folyamatnak a bizonyosságai. Igaz, a király kezdeményezését hangsúlyozzák, az uralkodó azonban csak már meglevő tendenciákra támaszkodhatott. A rendiség, Magyarországon s szinte egész Európában az államhatalom támogatásával alakult ki, ennek szerepe azonban csak a siettetés, mert az önállóságra és egységesülésre törekvő elemek segítsége nélkül is előbb-utóbb egymásra találtak volna. A fejlődés iránya Dalmáciában a városokat vezette egy központ felé. A magyar állam elősegítette, hogy Dalmácia

egységét, amelyet korábban csak a bán személye reprezentált, a városok szorosabb együttműködése során valamiféle átfogó szervezet testesítse meg. Lehetséges, hogy éppen a knini bírói szék vált volna kristályosodási ponttá, ha ti. a városok fellebbezési fórumává fejlődik, de azzal is számolhatunk, hogy egy politikai jellegű, országgyűlés-féle tanácskozó testület juttatta volna az egységet kifejezésre. Ezt a fejlődést szakította meg a XV. század elején Velence, amely — tagadhatatlanul ügyesen, de annál kíméletlenebbül — gyarmatává tette a dalmát városokat s ezeket egymástól elszigetelve vetette hatalma alá. Dalmácia történetében a rendi fejlődés előtti széttagoltság, majd a velencei uralom *divide et impera*-politikájának érvényesülése közti rövid időszak az a jellegzetes periódus, amidőn a dalmát nép fejlődése szabadon nyilvánult meg. A külföld figyelmét erre a pontra — úgy hisszük — nemcsak szabad, hanem kötelességünk is felhívni s kötelességünk teljesítésétől még az az aggodalom sem menthet fel, hogy esetleg félreértésbe ütköznünk. De ettől talán ma már nem is kell tartanunk. Mert bármilyen fontos a magyar állam szerepe Dalmáciában annak következtében, hogy nem gátolta a helyi erők szabad kibontakozását, a lényeg mégis csak maguknak a helyi tényezőknek az érvényesülése. Ezen a ponton ismét vitába kell bocsátkoznunk Novakkal. Szerinte a kézműves elem a dalmát városokban sohasem jutott oly jelentőségre, mint máshol Európában s az adminisztrációban is csak rövid ideig vett részt. Adataink szerint a belső harcok a dalmát városokban a XIV. és XV. század fordulóján rendkívül élesek voltak s nagy változásokkal jártak. A popularisok több helyről elűzték a patriciusokat, amire természetesen csak azért volt módjuk, mert az ipar fejlődésével számuk és súlyuk megnövekedett. Küzdelmeik és sikereik egyaránt a termelőerők fejlődésének következményei és bizonyítékai. Ha a végső, tartós győzelem elmaradt, az megint csak Velence uralmával magyarázható. Egy kereskedőváros, amely a dalmáciai ipar természetes piacával, elsősorban Boszniával közvetlenül akar kapcsolatot tartani, versenytársakat nem tűrhetett meg. Ha tehát a XV. században a belső harcok a dalmát városokban elveszítik élességüket és megszilárdul a patricius uralom, az ily módon megteremtett béke a hanyatlás, a termelőerők visszafejlődésének a jele.

Az előttünk álló feladatok, akár levéltári forrásaink feltárására, akár kutatásaink, eredményeink megismertetésére gondoljunk, bizonyára nem csekélyek. Ha azonban számolunk azzal, hogy a verseny nemcsak a sportban és a technikai tudományok fejlesztésénél kíván felkészülést és erőfeszítést, hanem a társadalmi tudományok területén is, legyűrhetjük a nehézségeket.

MÁLYUSZ ELEMÉR

L'IDÉE D'ÉGLISE AU XVIème ET XVIIème SIÈCLES

(Rel. VI., 59—135. I.)

AZ EGYHÁZESZME A XVI. ÉS XVII. SZÁZADBAN

Hubert Jedin: Az egyházfogalom fejlődése a XVI. században

A XIV. századi fejleményekig megy vissza. Rövidsége törekedve, nagyon is vázlatosan referál, meglehetősen közismert dolgokat ad elő, néha egészen szükséztlenül, máskor viszont olyan tudnivalókat sorolva fel, amelyek inkább enciklopédikus művekbe, mintsem ilyen természetű előadásokba valók. (Ezt különben többé-kevésbé valamennyi többi, ebbe a tárgykörbe vágó referátumról, sőt az ezekhez tartozó hozzászólások nagyobb részéről is el lehet mondani!) Ismerteti a katolikus egyházon belül a „kurialista” egyházfogalom kialakulását, amely szerint az egyházat a teljhatalmú pápa: „*papa qui potest dici ecclesia*” személyesíti meg. A kurializmus egy mellékága — melyet Jedin „arisztokratizmus”-nak nevez —, ezt annyiban enyhíti, hogy a pápa a bíboros-kollégiummal együtt alkotja az *Ecclesia Romanát*, s végszükség esetén a bíborosoknak is joguk van összehívni az egyetemes zsinatot. — Evvel szemben jelentkezett az ellenbatás, szintén a katolikus egyházon belül, a „konciliarista” egyházfogalomban: az egyetemes zsinat képviseli a katolikus egyházat; hitbéli dolgokban, az egyházegység és egyház-reform kérdéseiben a pápa is engedelmisséggel tartozik neki. Ez a fogalom uralkodott a nagy reformzsinatokon (Pisa 1409, Konstanz 1414—18, Bázel 1431—1449) — de végül

is szakadásra (schisma) vezetett és az egész törekvés „összeomlott”. — Megvan azonban már a reformáció előtt egy „spiritualista” egyházfogalom is, amely az egyházat lényegében „láthatatlan”-nak, tisztán szellemi közösségnek (a „szentlélek” egységének) tekinti. Ezt ugyan a katolikus egyház Wiclifnél, Husznál és követőiknél mint „eretnekséget” elítéli és üldözi, de azért az egyházon belül is újra meg újra felüti a fejét (a ferenc-rend spirituális balszárnya, a Savonarola-követők stb.). Ezzel az egyházfogalommal áll kapcsolatban a „historische Verfallstheorie”, amely az egyház történetébe az ősz, „szellemi” állapotok képest folytonos hanyatlást lát és az „eszmenyi” egyházalakhoz való visszatérést csak egy nagy, végső megrázkódtatás útján, „eszkatológikus”, világ-vég-váró szemlélettel tartja lehetségesnek. Ebbe a vonalba tartozik Dante, Savonarola és az 1519-ben keletkezett „Onus ecclesiae” c. röpirat, amelynek talán Pürstinger Berthold chiemesi püspök a szerzője: ez Joachim de Floris történetmisztikájából indul ki s a koldulórendek szegénység-eszményének megvalósításától várja az egyház údvét. Még érdekes átmeneti, egyéni próbálkozások is vannak az egyházfogalom terén: Cusanus, a korát sok tekintetben megelőző bíboros (megh. 1464), akinek gondolkodásában erős természettudományos elemek vannak, antiskolasztikus beállítottsággal olyan egyházfogalmat próbál szintetikusul megalkotni, amelyben nemcsak a kereszténységen *belüli* ellentétek oldódhatnak fel, hanem még a *nemkeresztény* nagy vallásalakok is közölhetnek egymáshoz és a kereszténységhez.

Luther nemcsak a pápai mindenhatósággal, hanem a konciliarizmussal is élesen szembehelyezkedik: egyházfogalma kezdetben spiritualista („egyetemes papság”), később azonban beletörődik, hogy az egyháznak mégis csak kell adni külső szervezetet — és ezt a világi hatalomra bizza! Lutherrel és a reformációval szemben élesen felül a pápai teljhatalomnak kurialista szellemű védelmezése. (Itt a referátum megemlíti azt az érdekes és jellemző ténnyt, hogy *most, legújabbán*, 1941—52-ben adták ki a „Corpus Catholicorum” c. vállalatban a „lutheri eretnekséget” verő „pörölyét” — „Malleus”-át 1524 — a pápai teljhatalmat elszántan védelmező *Johannes Fabri* konstanzi püspöki generálvikáriusnak, a későbbi bécsi püspöknek, aki a huszas évek elejétől a lutheri és a Zwingli-féle reformációnak egyaránt a legkeményebb ellenfelei közé tartozott, Bécsbe kerülté után pedig a magyar reformáció erőszakos elgátolására tett kísérletet az egyik úttörő magyar reformátornak, Dévai Bíró Mátyásnak inkvizítori eljárás alá vetésével. Meggondolkoztató, hogy ilyen harmadrendű polénikus írók új kiadására, mint aminő ez a Fabri volt, éppen most van szükség a nyugati katolikus egyháztörténetének megítélése szerint !)

A trienti zsinaton (1545—63) még felüljárnak a kísérletek a konciliarizmus megmentésére, de inkább csak abban az alakban, hogy a püspökök igyekeznek maguknak minél több olyan joghatósági privilégiumot kicsikarni, amelyek révén ők adott esetekben a pápai teljhatalom hordozóiként tűnhetnek fel. Bellarmin bíboros, az ellenreformáció klasszikus jezsuita teológusa számol le azután elméletileg a konciliáris törekvésekkel — de úgy, hogy sem a szélsőséges papalistákat nem elégti ki (mert ezek hibáztatják, hogy Bellarmin a pápának világi hatalmi téren csak potestas indirecta-t tulajdonít), sem a protestáns ellenpolémiát nem tudja elnémitani, sem a konciliarizmust úgy eltemetni, hogy az később — a gallikanizmusban és hasonló jelenségekben — megint fel ne támadhasson. Egyébként maga a trienti zsinat sem hozott végleges, dogmatikus jellegű döntést az egyházfogalom meg a pápai primátus kérdéséről. — A referátum annak megállapításával zárul, hogy a protestáns részről felkarolt „Verfallstheorie”-val való szembekerülés és vitatkozás a katolikus egyháztörténeti szemléletet is kitágította és annak számára jelentékeny új anyagot hozott (Panvinus és különösen Baronius, szemben a protestáns „Magdeburgi Centuriák”-kal).

Jedinnek, aki nyilván katolikus szerző, ez a referátuma jellegzetesen mutatja a társadalom-, gazdaság- és politikátörténettől elszigetelt, tehát a tudományos történelmi gondolkodás és vizsgálódás alapkövetelményével sem számoló „egháztörténetírás” minden hibáját. Egyetlenegy szót sem hallunk arról — legföljebb itt-ott, mellékesen találunk rá célzást —, hogy az „egyházfogalom”-nak ezekben a változásaiban mily nagy, részben még a felszín alatti, de részben már felszínre tört társadalmi átalakulások tükröződnek. Még érintőleg sem találunk kísérletet arra, hogy elemzés alá kerüljenek a társadalom anyagi valóságának azok az erői, amelyek a XIV—XVI. században egymással birkóznak: rendi feudalizmus, mely folyton anarchiába csúszik, központosító fejedelmi hatalom, amely az abszolutizmus felé tendál s részben már a kapitalizmus előőrsére, a kereskedelmi tőkéből meggazdagodó városi polgárságra is támaszkodik; fokozódóan kizsákmányolt és folyton forrongó parasztság, amely a maga teljes szervezetlenségében is időnként félelmes erőt képvisel, kivált ha az elégedetlen kispolgári és a proletariátus előképének tekinthető városi plebejus elemekkel is szövetségre tud

lépni. Mindezeknek a tényezőknél egymáshoz való viszonya tükröződik az „egyház-fogalom” különféle alakulásaiban is, mert hiszen az akkori katolikus egyházban lényegileg egy *politikai* világbirodalmi gondolat és törekvés testesül meg: a kuralizmusban a pápai világállamnak teljesen abszolutista, fenntartás nélkül központosító megalapozására történik kísérlet, ezzel szegülnek szembe ismételten a püspökök feudalizmusának partikuláris törekvései, ez utóbbiakkal lép szövetségre (különösen Franciaországban, Szép Fülöp óta) az abszolutista központosításra törekvő nemzeti királyság, amely a *maga* teljhatalmának érdekében nem akarja túrni a pápait. A spiritualista egyházfogalom viszont a polgári, paraszti, plebejusi rétegeknek gazdasági-társadalmi-politikai törekvéseit tükrözi s kialakulása után hatalmas mozgósító anyagi erővé lesz maga is, és mint a legerősebb forradalmi ideológia hat rájuk vissza. Jedin mindezzel egyáltalában nem foglalkozik s így természetesen arra sem talál alkalmat, hogy rámutasson: a pápai világhatalom és a nemzetivé fejlődő államhatalmak abszolutista törekvéseinek birkózása során miként igyekeznek *mind a két fél* esetről-esetre a maga szövetségébe vonni a spiritualista, pápaellenes „egyházfogalmat” a *másik ellen*: katolikus uralkodók gátlástalanul szövötteknek protestáns fejedelmekkel a pápai világhatalom, vagy az ez által támogatott abszolutista-katolikus konkurrensük elleni harcukban; a pápaság, abból az érdekből, hogy a koldulórendek a protestánsok elleni „missziót” sikeresebben folytathassák, megtűri azok kebelében, ha nem nagyon hangosak, a spiritualista elemeket, a jezsuiták között pedig elnézi a „regicidium” tanának védelmezőit, tekintet nélkül arra, hogy azt ugyanakkor kálvinista teológusok és jogászok is kidolgozzák. Közben mindenféle lobognak az anabaptistáknak s a plebejus-irányú reformáció más előharcosainak maglyái — de ez nem gátja annak, hogy egyes, hasznos ipari s egyéb gazdasági tevékenységet folytató anabaptista csoportok ne élhessenek és dolgozhassanak háborítatlanul nemcsak protestáns, hanem még katolikus környezetben is, nemcsak nagypolgári magisztrátusától védve, hanem olykor fejedelmi, nagyhűbérúri hatalomtól is oltalmazva. Egy szóval: a XVI. századnak — s az azt megelőzőnek és követőnek is — ezeket az ellentmondásos jelenségeit, amelyek a vallási és egyházi kérdéssel többé-kevésbé összefüggenek, lehetetlenség pusztán az „egyházfogalom” változásaiból magyarázni és megérteni, amint-hogy általában lehetetlenség olyképpen foglalkozni — a tudományosság igényének megfelelően — vallás- és egyháztörténeti vonatkozású kérdésekkel, hogy vallást és egyházat kiemeljünk a törvényszerű történetfolyamat egységességéből s valami felsőbbrendű, a társadalmi-történeti valóság talaja fölött lebegő, kizárólag eszmei s a maguk eszmeiségében mintegy önállósult, hiposztázálódott jelenségekként kezeljük őket, holott nem egyebek, mint a nekik megfelelő társadalmi-gazdasági alapon kialakult felépítmények és ideológiák. Ezek a felépítmények és ideológiák az alap változásával maguk is változnak, de egy darabig változtak, módosult formájukban is szívesen élnek tovább (mint ahogy magukban a szocialista vagy a szocializmust építő társadalmakban is erős küzdelmet kell még folytatni pl. a burzsoá erkölcs, művészet, jogi és politikai eszmék csökevényei ellen). — Jedinnek ez a referátuma *ebből* a szempontból nagyon sok negatív tanulságot tartalma, de egyben pozitív ösztönzést is arra, hogy a marxista történettudomány igyekezzék a maga egységes szemléletébe és feldolgozásra váró anyagába az egyháztörténetet is bekapcsolni s komoly tervszerűséggel megszűntetni annak légies elszigeteltségét, a valóság talaja fölötti lebegését, amely nem más, mint az imperialista kapitalizmus egyik éltető párájának: az idealizmusnak ártalmas hatása.

Nem lehetünk lényegileg jobb véleménynyel a második referátumról sem, amely szemlátomást protestáns szerző műve:

Émile-G. Léonard: Az egyház fogalma és valósága a protestáns reformációban

Ennek ugyan van egy helyes bevezető megjegyzése arról, hogy a mai bőséges protestáns „ecclesiologiai” irodalom mennyire elhanyagolja a történelmi szemléletet, szemben a bibliaival, dogmatikaival, gyakorlatival stb. Ez azzal a kockázattal jár, mondja, hogy „az emberi tevékenységnek egy egész nagy területe” felismerhetetlenül belevész „az elvont fogalmak, a dogmák egébe”. Pedig hát nem volna szabad az egyházat a földről az égbe ragadni a „végső idők” eljövetele előtt! Azonban mintha maga is megdöbbenne attól, hogy ezzel a megállapításával egyházi szempontból túl messze ment, rögtön siet megtenni a következő, a mai egyházi történetiszemléletre (protestáns és katolikus vonalon egyképpen) fölöttébb jellemző „módszertani” megjegyzést:

„A XVI. és XVII. századok szociális természetű történelmi ismeretanyaga (les données de caractère social) túlságosan bizonytalan ahhoz, hogy meg lehessen belőlük alkotni e korszak nagy vallási mozgalmainak olyan szociológiáját, amely messzebb

juthat a ragyogo es igazolhatatlan rendszeralkotásnál. Megnyugvással (avec satisfaction) látjuk, hogy csökken az intenzitásuk azoknak a nemrég még klasszikus vitás kérdéseknek, amelyek a reformáció szociális eredetével és következményeivel, valamint azzal kapcsolatban merültek fel, hogy milyen viszonyban áll a reformáció a kapitalizmus megjelenésével és feltűnésével" (76. l.).

Igazán kedvünk volna megkérdezni, vajon a párizsi École des Hautes Études Religieuses-ben (amelynek a szerző egyik szakvezetője) mindenki úgy látja, ahogy ő: azok a „ragyogó, de igazolhatatlan rendszeralkotások” (Max Weberre, E. Troeltschre gondol-e elsősorban?) csak azért bizonyultak igazolhatatlanoknak (most ne menjünk bele annak vizsgálatába, mennyiben jogosult ezekkel a „rendszerekkel” szemben ez a túlságosan is sommás kifejezés), mert a XVI—XVII. századokból még csak bizonytalan szociális természetű ismeretanyaggal rendelkezünk? Vajon az ismeretanyagukban volt-e a hiba és nem sokkal inkább az alapszemléletükben, a módszerükben? Vajon Marx és Engels tanításai — amelyeket a szerző, ha talán nem is „ragyogóknak”, de valószínűleg még „igazolhatatlannabbnak” tart, mint amazokat — nem adtak-e egészen új és termékeny szempontokat az éppen nem bizonytalan történelmi ismeretanyag felkutatásához és feldolgozásához? Vajon ahelyett, hogy az idevonatkozó viták intenzitása csökkenésének örvendezzünk, nem annak jött el inkább az ideje, hogy ezekkel a kérdésekkel a teljes társadalmi és történeti valóság szempontjából szembenezzünk? Amikor más, korunkbeli polgári szerzők is — pl. R. H. Tawney — szükségét érezték és érzik a protestantizmus és a kapitalizmus keletkezéséhez kapcsolódó problémák új vizsgálatának s ebben, antimarxista alapálláspontjuk ellenére is, kénytelenek a történelmi materializmusnak sokkal messzebbmenő engedményeket tenni, mint aminőket Weber és Troeltsch tettek — ha egyáltalán tettek — annak idején: akkor igazán csak egy mesterséges elszigetelődési szándék jele az olyan álláspont, mint a Léonardé.

Ennek az elszigetelődési szándéknak azután rögtön tapasztalhatjuk is a konkrét kihatásait a referátumban. Nem óhajtjuk tűhegyre szedni további, részben maguktól értődő és kissé naiv „módszertani” megjegyzéseit, köztük azt sem, hogy a protestantizmus történetének tanulmányozásához „munkahipotézisül” lényegében a Vico-féle tarthatatlan „corsi e ricorsi” szemléletet ajánlja. (Ez utóbbiban ugyan már maga is látja az anakronizmus veszedelmét.) De ki kell emelnünk azt az egészen jellegzetes tévedését, hogy szerinte a protestantizmusban elsősorban a személyiségek történetét kell kutatni s csak azután az intézményekét, a dogmáikét, a hitvallásokét, a fegyelmi rendszereikét. Nem hajlandó észrevenni, hogy személyiségekben és intézményekben stb. egyaránt a társadalmi-gazdasági alap tükröződésével van dolgunk s csak ha ennek a tükröződésnek mikéntjét az adott esetben tisztáztuk, akkor kerülhet sor annak a — szintén föltétlenül szükséges és jogosult — vizsgálatára, hogy egyrészt a nagy személyiségek, másrészt az új felépítmények és ideológiák miként hatnak vissza magára az alapra, esetenként igen erős átalakító hatással. Léonard, minthogy az ő szemléletében az egyház-történet primér jelensége a vallásos személyiség, szinte természetesen hull bele abba a másik tévedésbe is, hogy a reformátorok tulajdonképpeni célja nem is az egyház reformálása volt, hanem a lelkek megtérítése (conversion de âmes) — és így valójában nem akartak ők sem egyebet, mint a katolicizmus legnagyobb szentjei és vezéreibei! „A protestáns mozgalom — fogalmazza — nem egyéb, mint a keresztyén vallásosság (piété) történetének egy epizódja, a katolikus vallásos szellemiségnek (spiritualité) megnyilatkozása, különleges történelmi és egyházi körülmények között” (78. l.). Aki ezt a tételt végiggondolja, az vagy azt fogja kérdezni — akár protestáns, akár katolikus legyen az esetleges vallási meghatározottsága —, hogy akkor tulajdonképpen miért is volt szükség az egész reformációra; vagy pedig, ha a vallási és felekezeti meghatározottságtól függetlenül magát, elebb-utóbb rájön a kiindulópont téves és fiktív voltára. A reformáció minden típusában egyházat akart elsődlegesen reformálni, azaz újjáformálni az egyházat, mint intézményt, „az őskeresztyén egyház tiszta archetypusa szerint”, ahogy a bibliailag megkötött reformátorok képzeltek és állították, valójában pedig a születőben levő új társadalmi-gazdasági rend: a kapitalizmus következményei szerint, amelyeknek maguk a reformátorok annyiban tudtak több vagy kevesebb tudatossággal és több vagy kevesebb sikerrel eleget tenni, amennyiben győnébb vagy erősebb volt bennük magukban a korhadni kezdő feudális rendhez való társadalmi, világnézeti és politikai kötöttség. A reformátorok nem modern angolszász típusú „ébresztő evangelizátorok” voltak — ha azok lettek volna, Rómának nem lett volna nehéz belőlük egy új szerzetesrendet alkotnia —, hanem a maguk módján politikusok, sőt államférfiak, pedagógusok és diplomaták, akik a maguk új (valójában csak annak látszó) vallási tanításaival azért tudtak időleges és csak részben maradandó hatású sikereket aratni, mert ezeket a tanításokat a tudatosság kisebb-nagyobb mértékével

egy elháríthatatlanul, törvénszerűen keletkező új társadalmi-gazdasági rend szolgálataiba állították, amint hogy már fellépésükre is ettől a születő újtól kapták a tudattalan indítást.

A referátum legnagyobb részében aztán Léonard nem igen tesz egyebet, mint előadja a reformáció különböző ágaiban tapasztalható változatait az egyház „fogalmának és valóságának”. Amiket elmond, azok jól ismert tények, amelyeket elég ügyesen és pontosan, bár persze csak vázaltszerűen csoportosít. Felmutatja a lutheri, a német-svájci és a kálvini egyházfogalmak és egyházalakulatok közti megkülönböztető vonásokat anélkül, hogy csak kísérletet is tennie a gyökerekig való hatolásra: mennyire teljesen más társadalmi-gazdasági rendszerben él és dolgozik Luther, mint a svájci városállamok reformátorai és mennyire elűt mindkettőtől a genfi helyzet, ahol a világi és papi feudalizmus kettős kötöttségéből még csak alig szabadult s annak visszatérésétől folyton rettegő polgárváros kaotikus állapotai közt Kálvinnak egyedülálló lehetőségei mutatkoznak egy protestáns típusú teokrácia létrehozásának megkísérlésére (rövid ideig tartó, kétes eredménnyel). Azért, hogy ennek az alapvető különbségnek a kielemezése teljesen hiányzik Léonardnál, csekély kárpótlást nyújt néhány helyes megjegyzése pl. Luther „láthatatlan egyház”-eszményének elbukásáról a tartományúri feudalizmus nyomásával szemben, vagy a németsvájci államegyházi rendszer kialakulásának szükségességéről, vagy arról, hogy az ortodox kálvinista történetírás mennyire túlzott, amikor mindenáron Kálvin föltétlen *eredetiségét* igyekezett bizonyítani a többi reformátorral szemben, holott ez az eredetiség lényegileg nem volt egyéb, mint „mi-chemin entre l'Eglise de multitude et l'Eglise des professants” — azaz félúton maradás két egyháztypus között: az egyik a tömeg egyház, amelybe a tagok beleszületnek, a másik a hitvalló egyház, amelynek tagjai önkéntes csatlakozással válnak azokká (104. l.). Referátumát elcsépejt Barth-idézetekkel fejezi be, amelyek legföljebb a kongresszus amaz elenyésző kisebbségét érdekelhették, amelyik Barthról már hallott valamit a róla néha még megmészáló újságcikkekén kívül is — de ezek az idézetek ennek a kisebbségnek sem mondhattak semmi újat, a nagy többségről nem is szólva.

A harmadik referátum megint nyilvánvalóan katolikus szerző műve:

Jean Orcibal: Az egyház eszméje a XVII. század katolikusainál

A három referátum közül aránylag ez ad legalaposabb (bár a társadalom-gazdasági alapig valójában szintén el nem jutó részletelemzéseket és mond viszonylagosan legtöbb újat. Ezt az is megkönnyíti számára, hogy — bár a címben többet ígér — kizárólag e század francia katolikus fejleményeivel foglalkozik, egyéb országbeli dolgok annyira nem érdeklik, hogy mindjárt a referátum elején két elég vastag évszám-beli tévedés rontja a hangulatot (szerinte a fehérhegyi csata 1619-ben volt, Magyarországot pedig a Habsburgok már 1686-ban „visszahódították” a törököktől!). Ezt azonban mégis jobban ki lehet bírni, mint azt, ahogyan a szerző — szintén előláróban — a Galilei pápai elítéltetését mentegeti: „ez nem jelentett többet — mondja — csak azt, hogy a Szent Inkvizíció nehézséget látott abban, hogy a kopernikusi fizikát egyeztessék azzal a metafizikával, amelynek tanítását az egyház engedélyezi” (114. l.). Valóban több mint meglepő, hogy ilyen tételeket ma még elébe lehet terjeszteni olyan fórumnak, mint a nemzetközi történész-kongresszus, amelynek tagjai között bármily nagy többségben voltak még az idealista, illetőleg pozitívista beállítottságúak, nem igen lehet feltételezni, hogy még ezeknek is oly nagyon szívükön feküdt volna az egyház egyik legnagyobb tudományellenes bűnének ez a szerezcsenmosdatás-szerű kimagyarázni-próbálása. A továbbiakban aztán kétségtelenül egészen érdekesen, számos, eddig kellő fénybe nem állított adattal ismerteti azt a folyamatot, hogy miként szivárogtak be a XVII. századi francia katolicizmusba, főként pedig annak jansenista reformirányába először neoplatonikus-misztikus, aztán pedig descartes-i hatások. Érdekesítően mutat rá, hogy az egyik jansenista vezető, A. Arnaud, milyen közel jut már tanításában ahhoz, amit a protestáns P. Bayle úgy fejez ki, hogy a lelkiismeretnek joga van tévedni is (*Les droits de la conscience errante*, I. 125—126. l.). Még nevezetesebb az a megállapítása, hogy jansenisták és jezsuiták — egymás halálos ellenségei — mennyire törekedtek, mindegyik a maga módján, a protestánsokkal való reunióra (persze az már nem érdekli, milyen bonyolult társadalmi-gazdasági folyamatok eredménye ez az egész reunions mozgalom: mind a rothadó feudalizmus, mind a feltörekvő burzsoázia erői önmagukat akarják megsokszorozni azzal, hogy hatósugaraik köréből legalább a vallásfelekezeti megosztást kiküszöböljék). Részletesen szól a spanyol franciskánusból lett püspök, Chr. de Rojas y Spinola reunions propagandatevékenységéről (azt természetesen szintén nem

emlegetve, hogy Spinola utoljára bér-sujhelyi püspök lett s mint ilyen a magyar protestánsokat is ugyancsak próbálta volna hívogatni a reunióba — pontosan a legkeményebb üldöztetésük idején!). Oreibal azt is tudni véli, hogy XI. Ince pápa, Spinola buzgalmának hatása alatt, már kész lett volna komolyan foglalkozni a reuniós tervszel, miután némely vezető protestánsok, elsősorban Leibniz rokonszónve is biztosítottak látszott. Szerinte a dolgot XIV. Lajos beleszólása gáncsolta el, akinek nem volt érdeke — mint ahogy lett volna ugyanakkor I. Lipót császárnak — Németország vallási egysége. Itt Oreibal jellemzően L. Pastorra, a pápaság ismertnevű történetírójára hivatkozik, aki szerint csak a római inkvizíció levéltárában történő kutatás (amely azonban mind e mai napig lehetetlen!) dönthetné el, dogmatikai ellenvetésekben múlt-e el a reunió, vagy egyszerűen a francia befolyásnak deferált-e a „szentszék”, úgy ahogyan Spinola és utána maga a szerző is hiszi. Sőt a szerző ezt még azzal is megtoldja — nem elég meggyőzően —, hogy 1688 elején a gallikanizmus már egészen közel volt ahhoz, hogy a pisai zsinat konciliarizmusát felidézze, s a pápának oka volt tartania attól, hogy XIV. Lajos végre is belemegy egy angol típusú egyházszakadásba. Itt sem megy azonban a dolgok mélyére s nem látja meg, hogy a pápaságnak szükségképpen rá kellett szorulnia a feudális rendszerhez akkor még a legmakacsabbul ragaszkodó európai nagyhatalom, Franciaország szövetségére vagy legalábbis támogatására: a protestáns-burzsoá Angliára még legalább egy századig nem számíthatott, az osztrák-spanyol világhatalom viszont éppen akkor volt szétesőben, a Habsburg-nagyhatalomnak redukált formában való viszonylagos megerősödése pedig még jó sokáig váratott magára. A referátum végzavai azonban, ha szinte semmi újat nem mondanak is, nagyon igazak: „1700 körül az egyházszmet egyséjüleg támadták a protestánsok, a jansenisták, a gallikanok, a misztikusok, a kritikusok. A római hitre nézve az új század gyászos előjelek között nyílt meg” (135. l.). De a szerző adós marad a nagy „miért?”-re való, gyökeréig ható s a teljes társadalmi valósággal szembenező felelettel — aminek elmaradása bizony az ilyen jellegű történetírás jövőjére nézve is (nem hagyva elismerés nélkül esetleges új részlet-eredményeit) eléggé „gyászos előjel”.

Ehhez az „egyházszeme”-temakörhöz rövid hozzászólások és kiegészítések találhatók a kongresszus „Riassunti degli Comunicazioni” c. sorozatának VII. kötetében.

E. G. Rupp: Luther és az egyházzól szóló tan (Riassunti VII., 270—271. l.)

A nem egészen egy nyomtatott lapra terjedő hozzászólás első felében közismert dolgokat tartalmaz (a lipcei hitvita 1519 adja meg Luthernek a döntő indítást arra, hogy nemcsak a pápa, hanem még az egyetemes zsinat tekintélyével is szembehelyezkedjék s önálló egyházfogalmat próbáljon kialakítani, a „rég, igaz egyház” képét, amelyet azonban öneki éppoly kevésbé sikerül megtalálnia, mint a teologizáló humanistáknak) — második felében viszont, Luther egy 1521-i biblíamagyarázó írására hivatkozással, ez a néhány sornyi „megállapítás” olvasható (amellyel azután az egész hozzászólás végződik is): „Itt anyagot találunk a kereszténység történetének mély értelmezéséhez; ennek során felmerülnek a keresztények vétkeinek és felelősségének kérdései és megmutatkoznak a történelemben az Isten Népe bűneinek következményei. Luther tanítása ezen a ponton dualista, de eszkatológiája helyreállítja a világtörténet és az egyháztörténet egységét, és olyan kérdéseket vet föl, amelyekkel katolikusoknak, protestánsoknak, sőt igazában mindenféle historikusnak szembe kell nézniök, ha arra törekcsenek, hogy hosszú távlatú kitekintéssel értelmezzék a múltat.” Jellegzetes prédikáló stílus, amelynek komoly tudományos vizsgálódásban igazán nincs helye véleményünk szerint. Valószínűleg nem sok hatása volt és lesz katolikus, protestáns és mindenféle historikusra abban a tekintetben, hogy *együtt* keressék ama bizonyos „hosszú távlatot”, amely rejtélyes kifejezésen, ha nem csalódunk, a történelem teológikus értelmezése felújításának és egyetemessé válásának vágyálma értendő.

O. Halecki: Az egyházszeme Kelet-Európában a trienti zsinat után (Riassunti, VII. 272—276 l.)

Égcszen vázaltszerűen azokat a törekvéseket adja elő, amelyek a trienti zsinat után — amikor már a pápaságnak tisztán kellett látnia, hogy a nyugati protestáns területek legnagyobb részét nem fogja tudni visszahódítani — arra irányultak, hogy Róma és a pravoszláv egyház között jöjjön létre közös front, egyrészt a török hatalom könnyebb visszanyomása érdekében, másrészt abból a célból, hogy Róma könnyebben

meg tudja akadályozni a Nyugaton már megállított protestáns veszélynek Keleten, főképp a lengyelországi anarchikus állapotok közt való további terjedését. Ez utóbbit sikerült is elérni Zsigmond Ágost lengyel király, az utolsó Jagello okos egyházpolitikájával, aki erőszakos eszközök alkalmazása nélkül is elő tudta készíteni a lengyel protestantizmust kevés híján felőrlő jezsuita ellenreformációt. A török nyomásba belefáradt konstantinápolyi patriárkák is hajlandók lettek volna időnként barátságosabbá tenni Rómához való viszonyukat. A balkáni pravoszláv keresztény népek pedig éppen vágyakozva tekintettek a szerző szerint „az ősrégi Róma felé, amelyben a török uralom alól való szabadulásuknak egyetlen lehetőségét látták — sokkal előbb, mintsem Moszkva bennük bármiféle hasonló reménységeket keltett volna” (247. l.). IV. („Rettegett”) Iván cár viszont Rómával éppoly kevésbé volt hajlandó egyezkedni, mint a protestáns befolyás beszívargását megengedni. Ő teljesen önálló politikát csinált s a lengyelekkel még a török ellen sem volt hajlandó összefogni. Így Róma keleti kísérletezéseinek egyetlen eredménye az ukránoknak a bresti unióba (1596) való belehajítása lett. Negyedfélszázad távlatából visszatekintve — amikor már ezt a kikényszerített uniót a Kelet-Európában végbement óriási társadalmi-gazdasági átalakulás, de első rendben magának az ukrán népnek nagy nemzeti felszabadulása jóformán egy csapásra gyökeresen felszámolta — ma már világosan lehet látnunk, mennyire tisztán politikai nagyhatalmi törekvések mozgatták a római-pravoszláv unió gondolatát, megvalósulásának egyéb fázisaiban is, nemcsak az ukránok esetében. A szerző viszont ebben a háromlaponyi rövid, száraz és látszólag „objektív” referátumában sem tudja rokonszenvét Róma és ellenszenvét Moszkva iránt elrejtteni.

Z. Ivinskis : A jezsuiták szerepe a litvániai ellenreformáció szolgálatában
(Riassunti VII., 276—280. l.)

Litvánia krisztianizálása csak a XIV. század vége felé, Jagello nagyfejedelem és Hedvig lengyel királynő házasságával kezdődik meg. Ekkor, ill. a XV. század elején állítják fel az első püspökségeket. Klostrom pedig egészen a XVII. század elejéig egyetlenegyen sincsen Litvániában. A szerző ezekre a tényekre alapozza azt a megállapítását, hogy „Litvániának tudvalevőleg nem adatott meg, hogy valaha is igazi középkora legyen” (276. l.). Természetesen ebben a felfogásban, amely a „középkor”-nak nevezett egyetemes történeti periódust egyoldalúlag vallási fejlemények szerint állapítja meg, nem osztozhatunk. Litvániában a középkorra jellemző anarchikus nagyhűbéri rendszer javában virágzott éppen a reformáció és az ellenreformáció századaiban. Ez tette lehetővé mind a protestáns kísérletezések behatolását (amelyek mögött már ekkor a porosz „Drang nach Osten” egyik korai jelentkezése húzódik meg), mind az egészen tervszerű és céltudatos jezsuita ellenakciót, amelynek a többfelé szakadt s a feudális anarchia sodrába került protestantizmussal szemben nem volt nehéz dolga, pedig nemcsak elég erős városi, polgári támaszpontjai voltak (a lutheránus típusnak), hanem az arisztokráta nagyföldesurak egy része, élén a hatalmas Radvila (Radzivill)-családdal, szintén pártfogója lett egy darabig, mégpedig ez már leginkább a kálvinista típusnak. Azonban mielőtt a feudális önzés észbekapott volna, hogy az általa felkarolt protestantizmust intézményesen, szervezetileg és főképp iskolák felállításával megerősítse, a jezsuiták már, az őket támogató királyi hatalomra és a katolikus vallás és egyház mellett megmaradt társadalmi erőkre támaszkodva kezükbe vették, ill. megteremtették az egész magasabb és alsóbbfokú iskolázást, a litván, sőt lett nyelvű katolikus vallásos irodalmat; „Fekete” Radvila Miklósnak, a protestantizmus legnagyobb támogatójának nyomdáját — amelyen azelőtt protestáns vallási könyveket nyomtattak volt, köztük cirillbetűs kátét is a fehéroroszok számára — a tulajdonos halála után megszerzik és egészen az ellenreformáció szolgálatába állítják, fehérorosz, lett, litván nyelven. A jezsuiták építik ki a litván hierarchiát is, jellemzőleg részben magnásifjakból: a konvertita Radvila Györgyöt akkor nevezetik ki püspöki koadjutorrá (utódlási joggal bíró segéd-püspökké), amikor az teológiai tanulmányait még meg sem kezdette. Így hamar sikerült megalapozniok 1569-i letelepedésük után — hogy a szerző terminológiáját használjuk — az igazi litván „középkort”.

RÉVÉSZ IMRE

BRAUDEL-SPOONER

LES MÉTAUX MONÉTAIRES ET L'ÉCONOMIE DU XVI. SIÈCLE

(Rel. IV., 233—265. I.)

A XVI. SZÁZAD PÉNZFÉMEI ÉS PÉNZGAZDÁLKODÁSA

A francia és angol történész közös referátuma a nyugat-európai polgári történet-tudomány egyik legértékesebb kongresszusi előadása. Rövid, elegáns összefoglalása azoknak a nem kis eredményeknek, melyeket a nyugati történészek a XVI. századi pénz- és ártörténet terén elértek. Az „árforradalom” kérdései közül már számosat sikerült meg- fejteniük a szorgalmas részletkutatások során. A jelen tanulmány azzal emelkedik ki a többiek közül, hogy a részeredmények magasabb általánosítására és összefoglalására törekszik.

Az amerikai nemesfémnek a nyugat-európai gazdaságra gyakorolt hatását a tanul- mány három időszakra osztja. A XVI. század első fele az arany, a második fele az ezüst hegemoniájának jegyében telik el, majd a XVII. század elején a rézbőség lép fel. Az idegen arany és ezüst Spanyolországon keresztül ömlik Európába, a Baltikumon keresztül Oroszországba, majd innen Ázsiába is eljut. Ez az északi irányú fémmozgás eltette a Bal- tikumot és mozgatta a németalföldi eseményeket. A pénzek cirkulációjának útja még sok kutatást kíván.

Mi az oka az „árforradalomnak”? Igen figyelemreméltó, hogy a tanulmány szembe- száll Cippola mennyiségi elméletével, mely szerint a pénzügy növekedése idézte elő az árak változását. Nem fogadja el magyarázatnak a népsűrűségi elméletet sem, mely a drágulást a népsűrűség emelkedésére vezeti vissza. A fém mozgását az áruk mozgásához köti. Fontos felismerés, hogy a nemesfém is áru. Csakhogy nem megy tovább, a gondolat- menet itt törést szenved. A pénzügy növekedését a termeléshez kapcsolja. Önmagában helyes összefüggéseket tár fel: a termelés ritmusa kiegyenlítheti a nemesfém növekedé- sének hatását, ugyanakkor a pénz forgási sebessége bizonyos ponton a termelés fokozó- dása esetén is áremelkedéshez vezet.

Így válik e koncepció az elvetett mennyiségelmélet rabjává, mert szerinte végső soron csak a forgalomba kerülő pénzügy mennyiség határozza meg az árviszonyokat. Ez a következménye annak, hogy nem lepett tovább egyet és nem elmezte a nemesfém- nek mint árunak a lényegéből folyó következményeket. Erre csak a marxista közgazda- ságtan, pénzügyelmélet képes. Maga Marx is több vonatkozásban foglalkozott az „árforra- dalommal”, melyet egyedi jelenségnek fogott fel. Szerinte ennek az oka az értékmérő pénz értékének csökkenése volt, mely a nemesfém előállítására fordított munka mennyisé- gének csökkenése alapján állott elő. Ez közvetítette az amerikai arany és ezüst beözö- nését Európába és a pénzügyválságot. E pénzügyválságot jól megkülönbözteti Marx attól a pénz- válságtól, mely „mint minden általános termelési és kereskedelmi válság különös fázisa” lép fel (A tőke I. kötet. Budapest. 1948. 149. l.). Az „árforradalom” nem a termelés és forgalom mozgástörvényeiből jött létre, éppen ezért nem is indokolt a tanulmány igyekezete, hogy a termelés és pénzügyválság sebességéből vezesse le az áremelkedés ütemét.

Az előadónak igen nagy érdeme, hogy a XVI. századra vonatkozóan nem ismeri el az áremelkedések utáni áresések létjogosultságát. Sok nyugati történész 30 éves „cik- lusokról”, „hausse” és „baisse” váltakozásairól beszél. Braudel és Spooner sem jut el egészen a ritmus törvényeinek megértéséig, az értéktörvény tudatos felhasználására nem támaszkodtak. Ennek alapján Marx végtelen világossággal tárta fel a folyamat lényegét, melynek során a nemesfémnek a többi áruhoz való viszonya az arany- és ezüst- árakat bizonyos szinten állandósította: „az egyik áru megfertőzi a másikat azzal az értékviszonnyal, melyben vele áll, az áruk arany- vagy ezüstárai lassanként kiegyenlítőd- nek a saját értékeik által meghatározott arányokban, míg végül valamennyi áru érté- két a pénzügy új értékének megfelelően becslik meg” (A tőke I. 128. l.). Majd folytatja: „Ezt a kiegyenlítési folyamatot a nemesfémek folytonos gyarapodása kíséri, amely a közvetlen velük kiserelő árukért azok helyébe özönlik.”

Ez az áremelkedés titkainak kulcsa, az ütem jellegzetességeinek tudományos ma- gyarázata. Ennek ismerete hiányában a kiváló nyugati történészek sok jelenséget nem tudnak összefüggéseibe beallítani. A pénzügy és pénzbőség váltakozásaira csak azt tudják okul felhozni, hogy a rossz pénz kiüzi a jót, oda megy, ahol szorosság van és mintegy bolygó zsidóként vándorol stb. A gazdaságpolitikának a pénz mozgására gyakorolt külön- böző hatásait sem tárgyalja a tanulmány, megelégszik annak a megállapításával, hogy a rossz pénz a kis államokból jön. Csak azt hangsúlyozza, hogy a nemesfém az államok

politikai hatalmának forrása. Érdekesek a hiteléletnek a nemesfémekkel való összefüggéseire tett megállapítások. Az „árforradalom” a hitel újjárendezését tette szükségessé. A szerzők kiemelik e tekintetben Genova szerepét, és a spanyol bankeszdők példáján szemléltetik a pénzügyteltekelenedés mértékét.

Hatalmas spanyol, olasz, francia stb. levéltári anyagra támaszkodnak e pénz- és ártörténeti kutatások. A tanulmány a statisztikus módszer, az „histoire statistique” mellett tör lándzsát, mely a tények mélyeséges tisztelétét rejti magában. Hangsúlyozni kell, hogy ez túlmutat a szimpla faktográfia keretein, a tényeket rendezni és általánosítani igyekszik. De az általánosítások a felszínen maradnak, nem nyúlnak le a társadalom gazdasági szerkezetének mélyébe. Az ár-bér-pénzviszonyok vizsgálatát nem tudják összekötni alapvető strukturális kérdések felvetésével. A megfigyelt jelenségeket nem hozzák összefüggésbe a kapitalista viszonyok, az eredeti felhalmozás fejlődésének folyamataival vagy a feudális társadalom ellentmondásainak mozzanataival. Segítette-e vagy nem, és ha igen, milyen módon segítette az „árforradalom” Nyugat-Európa országaiban a kapitalizmus kibontakozását? Milyen szerepet játszott az Atlanti-óceán felé létrejövő új, hirtelenül kiszélesedő világpiac jellegének meghatározásában? Ilyen és más kérdések vetődnek fel a történetírás előtt. Ezekre azonban a nyugati pénz- és ártörténet nem tud válaszolni.

A marxista történettudomány hivatott a felszíni jelenségek mögötti erőket, összefüggéseket észrevenni és a megfelelő következtetéseket levonni. De ehhez a tények szorgalmas feltárására van szükség. És be kell vallani, hogy e téren a nyugati történetírás-tól elmaradtak a szocialista tábor történései. Pedig a pénz-ár-bértörténet nem egy fontos kérdés pontosabb lemérése, nem egy észrevétlen összefüggés feltárására adhatna lehetőséget. Gondoljunk pl. a mezőgazdasági árak és a robotoltatott nagybirtokos üzem fejlődésének meglehetősen konkrét összefüggéseire! Általában történetírásunk ezt a területet nem hanyagolhatja el, figyelmet kell öbreszteni iránta (l. bővebben most megjelent tanulmányomat: Az „árforradalom” és a világpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai [1566—1618]).

Az alábbi ismertetett tanulmányok a XVIII. századi technikátörténethez kapcsolódnak.

R. Portal: Le développement d'une industrie moderne en Russie au XVIII siècle

Ez az előadás a XVIII. századi oroszországi ipar fejlődéséről folyó szovjet történetkutatás ismertetésére vállalkozik. Egészében előnyös összkép bontakozik ki előttünk. Az előadó részletesebben foglalkozik a Zaozerskaja és N. Rubinstein közötti vitával, mely 1946—47-ben a Voproszi Isztoriiban zajlott le a kapitalista viszonyok keletkezésének időpontjáról, körülményeiről. A nyugati történések ebből is láthatják, hogy a Szovjetunióban vannak tudományos iskolák, melyeknek egymással való vitái megtermékenyítik a kutatásokat. Portal jól látja a főkérdést: a jobbágygazdaság keretein belül kell felismerni a kapitalista viszonyok első jeleit. Kiemeli, hogy a folyó kutatások egyre szélesebb területre terjednek ki, pl. a hajókészítők-vállalkozók tevékenységére, akik szerződéses munkasrót foglalkoztattak. Egyedül azt hibáztatja a szovjet kutatásokban, hogy nem foglalkoznak kielégítően a „gazdasági mechanizmusokkal”, az árak, bérek tanulmányozásával, noha megfelelő anyag áll rendelkezésükre.

Tr. H. Ashton: Le développement de l'industrie et du commerce anglais au XVIII. siècle

Az angol gazdaságtörténések nem követik a régi generáció hagyományait, nem törekzenek kutatásaikat általánosítani. Szűk területekre korlátozzák vizsgálódásaikat, bár ezeket fontosabb problémák felé irányítják. Ashton beszámolója szerint ma nem annyira a tőkés vállalkozó iránt érdeklődnek, mint inkább a kereskedelem volumene, a munkaerő felhasználása, ár-bérekérdések iránt. Ezt mutatja a Lord Beveridge és munkatársai által kiadott ártörténet első kötete is. A XVIII. századi ipartörténet fő kérdése ma Angliában: a kereskedelmi eszközök fejlődése eszköze vagy következménye volt-e a piac kiszélesedésének.

Az előadó röviden vázolja a XVIII. századi angol ipar történetét. A század elején a vízenenergia, főleg az eső játszotta a legfőbb szerepet. A szén szerepe később fokozódott fel. Szerinte az első kamatlábak bátorították a vállalkozókat, ezzel van összefüggésben a kereskedelmi eszközök fejlődése is. Az ipari fejlődés a vállalkozó szellem, a találékonyság eredménye volt, mivel „az angolok gazdaságok voltak”. A technikai haladás rugóját a munkaerőmegtakarításban látja, meggyorsulását 1760-ra teszi.

Mindebből látható, hogy az angliai ipari forradalom és tőkés fejlődés törvényszerűségei alig ismeretesek az angol történettudomány előtt, mely a részletek vizsgálatába merült el, nem véve tudomást arról a nagyszerű tanításról, melyet éppen a kérdéses témakörben a tudomány a marxizmusnak köszönhet.

P. Leuilliot: Les industries textiles

A nagy textilipar franciaországi megszületésével foglalkozó előadás úgyszólván nem mond semmit. Az ipar megjelenését a pénzemberekhez, pénzproblémákhoz, az árak mozgásához fűzi. Az eredeti felhalmozás, vagy a manufaktúrák keletkezésének egyik lényeges szerkezeti kérdése sem vetődik fel. Mindössze a nagyipar fejlődésének a nyomorral való összefüggéseire céloz, de főleg olyan vonatkozásban, hogy a nagyipar volt hivatott a nyomor enyhítésére. A dolgozat az ipartörténet régi nyugat-európai színvonalához képest is hanyatlást tükröz.

J. Vidalenc: La métallurgie et les industries secondaires en Europe Occidentale et Centrale au XVIIIe siècle

Vidalenc bevallja, hogy az 1933-as varsói történészkongresszus tervei az ipar-technikátörténet fellendítésére nem váltak valóra. Gille és mások kutatásait ismerteti a francia fémipar kezdeteiről előadásában. A munkaerővándorlás, pénzhány és az angol szakértők, az ipari forradalom úttörőinek kontinentális szerepe nyer hangsúlyozást. Elismeri, hogy a munkásutánpótlás feltételeit, magukat a munkásokat nem ismeri a kutatás, ugyancsak a munkafeltételeket sem. A kémiai ipar története teljesen feltáratlan. Az előadásokból kiderül, hogy az elvileg helyesen megjelölt irányvonalak hiányában a nyugati ipartörténet egy helyben topog, és még az alapvető részletmunkálatok is hiányoznak.

Összegezve, a XVIII. századra vonatkozó angol, francia kutatások nagy elmaradást mutatnak nemcsak a helyes módszerek alkalmazása, hanem az anyag rendszeres feltárása terén is. A kapitalizmus keletkezésére vonatkozó törvényszerűségeket nem ismerve és félreismerve vagy elkendőzve, a kutatások az iránytvesztett és az elemek önkényének-kiszolgáltatott hajóhoz hasonló állapotba kerültek.

A hozzászólások a XVI—XVII. századi kereskedelem történetéhez kapcsolódnak.

J. Tadic: La port de Raguse au commerce méditerranéen du XVI. siècle

Értékés dolgozat, mely Ragusa XVI. századi kereskedelmének fejlődésén keresztül a Földközi-tenger viszonyaira vet fényt. A kis, török fennhatóság alatt álló állam kereskedői a nyugati és keleti országok közti közvetítőkereskedelemnek köszönhették sikereiket. Törökországból agrár-, Nyugat-Európából manufaktúra-termékeket szállítottak. Az 1580-as évektől kezdve a ragusai kereskedelem hirtelen hanyatlani kezdett. Az előadó ennek okaival nem foglalkozik. Általában az sem derül ki a rövid szövegből, hogy Braudel alapvető, a Földközi-tengerre vonatkozó művének egyes állításaihoz hogyan kapcsolódnak az újabb kutatások. (Rel. VII., 296—297.)

J. A. van Houtte: Il mercato d'Anversa nel seicento e settecento

E hozzászólás arra mutat rá, hogy Antwerpen a XVI. századi virágzás után sem játszott lebecsülendő szerepet. Antwerpen továbbra is a belga Németalföld kereskedelmi középpontja maradt, Hollandiától sok árut kapott. (Rel. VII. 302—303.)

*A. Attman: The East-European market in the policy of the 16 and 17 centuries
(1500—1650)*

Az előadó a nyugati országoknak kelettel való kereskedését vizsgálja, melynek elsőrendű szerepet tulajdonít. Kiemelkedik világos állásfoglalásával, azzal, hogy a maga jelentőségében tárgyalja a kelet-európai piac jelentőségét. A balti-tengeri, északi-tengeri

és németországi kereskedelmet ebből a szempontból értékeli. A külpolitikát Nyugat-Európa országaiban nagy mértékben a keleti kereskedelem érdekei határozták meg. Az előadás azt húzza alá, amit a szovjet történészek (Ljubimenko, Porsnyev, Vajnsztajn stb.) már egyes esetekben konkretizáltak az orosz piaccal kapcsolatosan. Az ilyen tanulmányok alaprendelvényét csak helyeselni lehet. (Rel. VII., 303–304).

E. Giral—J. Nadal: Inmigración francesa y problemas monetarios en la Cataluña de los siglos XVI. y XVII.

A dolgozat a spanyolországi pénztörténet egyes részletkérdésével foglalkozik. Tárgya az a Franciaország irányából meginduló, 1560–1620 közötti bevándorlás, mely elősegítette a spanyol nemesfém bevitelét Franciaországba. Az ezüst beözönlését a XVII. század elején az ezüsthány váltotta fel. Katalóniában az állam hivatalos hamisításba kezdett, amit súlyosbított a pénz súlyának csökkentése. Az eredmény csőd, bankok bukása és a nép elégedetlensége volt. A rossz pénz megindult Franciaország felé. A spanyol külkereskedelmet a pénzromlás erősen sújtotta és csak a XVII. század végén jutott némi konjunktúrához a katalán kereskedelem. E pénztörténeti tanulmány is elszigetelve, a társadalom fejlődésének folyamataitól idegenül foglalkozik a forgalom és pénz-hitellet felszíni jelenségeivel, és ezeknek a visszahatását sem képes lemérni, összefüggésbe hozni a spanyol társadalom és állam hanyatlásával. (Rel. VII., 298–301).

WITTMAN TIBOR

HELEN M. CAM—ANTONIO MARONGIU—GÜNTHER STÖKL:

RECENT WORK AND PRESENT VIEWS ON THE ORIGINS AND DEVELOPMENT OF REPRESENTATIVE ASSEMBLIES

(Rel. I., 1–101. 1.)

A KÉPVISELETI GYŰLÉSEK EREDETÉVEL ÉS FEJLŐDÉSÉVEL KAPCSOLATOS ÚJABB MŰVEK ÉS NÉZETEK

A Nemzetközi Történettudományi Bizottság (Comité International des Sciences Historiques) a varsói VII. nemzetközi történészkongresszuson 1933-ban javaslatot fogadott el a rendi gyűlések történetének nemzetközi keretekben történő tanulmányozására vonatkozóan. A Commission Internationale pour l'histoire des Assemblées d'états néven létrejött bizottság formálisan csak 1936-ban alakult meg és 1950 óta „Képviselési és parlamenti intézmények történetének bizottsága” (The Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions) néven is ismert.

A bizottság célkitűzése arra irányult, hogy a középkori képviselési intézmények korábban jórészt nemzeti keretek közt kutatott kérdését a nemzetközi kutatás síkjára vigye át, hogy mód nyíljon a módszerek és eredmények összehasonlítására. E tekintetben korábban csak szórványos kísérletek történtek, a kezdeményezés kiszélesedését a továbbiakban viszont a világháború kitörése akadályozta meg.

A X. történészkongresszus dokumentumai közt közzétett tanulmány szerzői azt a feladatot tűzték maguk elé, hogy a képviselési intézmények középkori kialakulásával és fejlődésével foglalkozó nemzetközi irodalomról áttekintést nyújtsanak. Közös munkájuk elsősorban tehát kitűnő anyagot nyújt, de már kevésbé tekinthető az ismertetett irodalmat elemző tanulmánynak, amely tárgyával egységes szempontok szerint, egységes módszert követve foglalkozik. A szerzők — nem utolsó esetben nyilván a feldolgozandó anyag komplex volta miatt — láthatólag nem is óhajtottak egyebet, mint a rendi intézmények kialakulásával foglalkozó szakirodalom felsorolászerű bemutatását. Ez a módszer különösen a nyugati államok irodalmának ismertetésénél nem egyszer oda vezet, hogy az olvasóban az annotált bibliográfia benyomását ébreszti. Mindamellett több helyütt sikerült érzékeltetni a rendi fejlődés egyik-másik sajátos vonásának lényegét is.

A képviselési intézmények kialakulásával és fejlődésével foglalkozó tanulmányok kutatásuk tárgyát két nézőpontból kiindulva vizsgálják; ezek egymással alapvetően ellentétesek. A korábbi, az úgynevezett „parlamentári” (Parliamentarist) nézet magát az intézményt, a szervezetet és annak funkcióit vizsgálja, tehát a képviselési intézmény adminisztratív szerepét tekinti döntőnek. Az újabb, az úgynevezett „testületi” (Corpo-

ratist) nézet magát a társadalmat vizsgálja, amelyből az intézmény fakadt, tehát azt a társadalmi-gazdasági struktúrát, azokat a viszonyokat veszi vizsgálat alá, amelyek lehetővé tették az intézmény kifejlődését. A tanulmány arra a következtetésre jut, hogy mindkét nézet helytelen, mert a feltárandó valóságot csak egyik oldalról közelíti meg, sőt: modern absztrakciókat alkalmaz középkori jelenségekre, ami nyilvánvalóan történelmietlen. Véggkövetkeztetése: a képviselői intézmények eredete és fejlődése csak mindkét nézőpont alkalmazása útján vizsgálható, szükséges tehát mind a társadalmi-gazdasági talaj, mind a fejlődés eredményeként létrejött intézmény funkcionális és szervezeti életének elemzése.

Az a tény, hogy egy-egy ország történései melyik iskola követőivé lettek, nem elhatározás vagy hajlandóság kérdése — vallják a szerzők —, hanem a szóban forgó ország történeti fejlődéséből fakad. Így az angol és olasz történészek a fejlődés intézményi (parlamentari) oldalát ragadják meg. A korán kialakult angol, illetve szicíliai erős monarchiák egyfelől a centralizált királyi közigazgatást teremtik meg, másfelől a királyi udvarban létrejött intézmények tanácsadó, bírói és törvényhozói funkcióinak bővülését és differenciálódását teszik lehetővé: mindez alapvetően befolyásolja a történészek szemléletét. Másfelől ugyancsak a történeti fejlődés eredményének tekintendő, hogy a testületi-strukturális iskola hirdetői németek és hollandok.

A két nézet különbözősége ellenére nem egy kérdésben megegyeznek azok képviselői. Így egyetértenek abban, hogy a rendi fejlődés ott tör utat magának, ahol az erős központi monarchia hiányzik vagy átmenetileg szünetel. A központi hatalom hiánya az, amely a társadalom egyes rétegeit aktivizálja, melyek politikai tevékenységet kezdenek kifejteni (pl. a német városi ligák, melyek tevékenysége az interregnum anarchiája idején éri el csúcspontját, vagy a francia „états particuliers”, melyek megszervezik tartományaik védelmét a XV. században). A politikailag aktivizálódott társadalmi rétegek azonban nemcsak az állam funkcióinak egyikét-másikat igyekeznek átvállalni, hanem erejük tudatában előjogaikat is követelik és arra kényszerítik az uralkodót, hogy részt juttasson nekik a hatalomból. A korábban kialakult fejedelmi tanács ily módon némely országban kiegészül a közösség bizonyos elemeit magukban foglaló gyűlésekkel, melyek — a fejedelmi tanács ellenlábasaként — ezen elemek képviseletének feladatát is kezdik betölteni.

Egy másik fajtája a fejlődésnek, amelyet a két nézet képviselői egyaránt hangsúlyoznak, a petíciós folyamat. Ugyanakkor azonban itt is két oldalról közelíthető meg a kérdés. Vajon azt vesszük-e vizsgálat alá, hogy kik a peticionálók és milyen réteget képviselnek, követeléseiket vesszük-e szemügyre, melyekkel előjogaikat akarják meg erősíteni és gravamenjeiket tartalmazó „cahiers des doléances”-aikat tesszük-e vizsgálat tárgyává? Vagy azt vizsgáljuk, hogy milyen intézmények foglalkoznak a petíciókkal és milyen intézkedéseket tesz az uralkodó? A „testületi” nézet hirdetői a petíciót benyújtó rétegek kezdeményezéseit vizsgálják, azonban nem egyszer túlságosan leegyszerűsítik a fejlődés mindenkor komplex folyamatát, ami a parlamenti nézet hirdetői számára elfogadhatatlanná teszi a másik iskola kutatásainak eredményeit. Jellemző, hogy Olivier-Martin, a „testületi” iskola egyik vezető alakja is jónak látta, hogy tiltakozzék a „fehér-fekete” megoldások ellen.

A „testületi” nézet vallói eltúlozzák a rendi intézmények kialakulásának jogi gyökereit is, amikor a chartát adó uralkodóval mintegy „megteremtetik” a rendeket. Ezt a nézetet maga a fejlődés cáfolta meg, mert a kiváltságlevél megerősíthette ugyan a középkori gyenge városi polgárságot, azonban a „második rend”, a nemesség gyakori ligáinak mulékony hatalma inkább a valóságon, a körülményeken nyugodott.

A fentiekből kitűnik, hogy a polgári történetkutatás e két iránya közül a „testületi” iskola az, amely közelebb áll a valóság megragadásához. Ugyanakkor azonban, amikor igyekszik megközelíteni a társadalmi-gazdasági fejlődés való tényeit, nem tud megszabadulni szemléletének korlátaitól. Minduntalan visszakanyarodik önmaga tákolta zsákutcájába, amikor a fejlődést erőszakoltan a jogi felépítményből akarja levezetni. Noha hangsúlyozza a társadalmi-gazdasági erők történelemformáló erejét, ezt csak töredékesen teheti, mert túlbecsüli a jogi intézmények hatóerejét és nem jut el a fejlődés valódi rugójának, az osztályérdeknek felismeréséig.

*

A tanulmány gerincét az egyes európai országokban véghement fejlődést tárgyaló művek ismertetése képezi. Ezt megelőzően két rövidebb fejezet a közösség és képviselet politikai elméletével foglalkozó műveket, illetve az általános és összehasonlító jellegű írásokat ismerteti. Kiemelendő ezek közül *Georges de Lagarde: Naissance de l'esprit laïque*.

au déclin du moyen âge c. műve, amely a XIII—XIV. század társadalmának a kor gondolkodóira gyakorolt hatását vizsgálja (William of Ockham, Remigio de Girolami). *Gaines Post* cikkeiben a római és a kánonjognak a XII—XIV. századi Nyugat-Európa politikai elméletére és gyakorlatára kifejtett hatását vizsgálja. Számos angol szerző foglalkozik a politikai tudat fejlődésével: a „nemzeti közösség” és a „közjó” fogalma „laicizálódik” és a főleg egyháziakból álló állami hivatalnokok útján eljut a néptömegekig.

Részletesen foglalkozik a tanulmány az angol politikai elmélet egyik sokat vitatott forrásával, az ún. „Modus tenendi parlamentum” c. középkori értékezéssel, mely a képvisleti elméletet meglepően modern formában taglalja. A mű szerzője és keletkezésének kora ismeretlen, egyesek II. Richard, mások II. Edward korára teszik. A szerző valószínűleg egyházi ember, aki jól ismerte a parlamenti gyakorlatot. Joggal húzza alá az értékezés jelentőségét a következő idézet: „... a király megtarthatja a parlamentet a közösség tagjaival, püspökök és bárók nélkül is, ha ezek, miután megidézettek, nem jelennek meg...” és „... a parlament közössége intézi a dolgokat, tehát a klérus tagjai, a gróf-ságok lovagjai, a polgárok, akik Anglia egész közösségét képviselik és nem a mágánások, akik csak sajátmagukat képviselik” (A megállapítás aligha tükrözi az akkori valóságot, inkább csak a szerző egyéni véleményét.)

A területenkénti fejlődés eltérő voltára jellemző, hogy *A. Marongiu: L'istituto parlamentare in Italia* c. munkája a XIII. század ún. elő-parlamentjeit vizsgálva megállapítja, hogy annak tagjai ez idő tájt jobbára az uralkodó akaratának passzív végrehajtói. A „testületi” elv és a jogi eredet ellenzői: az olasz *Vaccari*, a francia *Delcambre* és a belga *Dhondt* egybehangzón a politikai-hatalmi momentum döntő voltát hangsúlyozzák a fejlődésben. *Otto Brunner* a délkelet-német alkotmányos fejlődést vizsgálva a Landesvolk és a Landesherr közötti küzdelmet tartja elhatározónak.

A tanulmány szerzői a következő megállapítással rekesztik be ezt a fejezetet: „A modern állam, az egyének állama, a harmadik rend állandó emelkedésének eredménye, amely partikularisztikus és előjogokkal bíró rendből a közösség kifejezőjévé lett...” A fogalmazásból kitűnik, hogy a tanulmány írói számára a társadalmi fejlődés betetőzését az osztályá szerveződött burzsoázia uralma jelenti, mely — nézetük szerint — joggal vállalja ma is azt a szerepet, amit már 1789-ben magáénak követelt: a társadalom egésze érdekeinek képviseletét.

*

A tanulmány nagyobb része az európai rendi fejlődés területi jellegzetességeit néhány szóval jellemzett forrásművek felsorolása útján vizsgálja.

A német történészek — mint erre már korábban utaltunk — inkább a rendek kialakulását kutatják, semmint a rendi gyűlésekét. Vizsgálati módszerük révén tehát szükségképp közelkerülnek a történelmi valósághoz, mely a rendi „kettősség” kifejlődése felé visz. A fejlődés útja: a westfaliai béke utáni területi széttagoltság; az egyes tartományok fejedelmei fokozatosan megszabadulnak a rendi előjogok korlátaiktól és kialakul a bürokratikus-abszolút fejedelemségek, hercegségek egész sora.

A holland fejlődés az *Actes des États généraux des anciens Pays-Bas* c. dokumentsorozatból követhető nyomon. A flamand és brabanti fejlődést vizsgáló tanulmányok az önkormányzat rendkívül változatos intézményeire világítanak rá.

Igen sokrétű az angol szakirodalom, melynek egyik főproblémája a „parliamentum” és a „communitas terrae” értelmezése. A „parliamentum”-ban egyesek a király udvarában működő igazságszolgáltató üléseket látják, míg a további kutatás rámutat, hogy I. Edward idején a „colloquium”-ok és a „parliamentum”-ok változatos tevékenységet kifejtő gyűlések voltak. Az egyik meghatározás szerint a parlament „a helyi közösségek koncentrációja”, egy másik nézet szerint a királyi hatalomhoz való kapcsolat hangsúlyozandó.

Egy sor tanulmány a parlamenti küldöttek társadalmi összetételével foglalkozik. E téren összefoglaló munka szerkesztése is folyamatban van (*History of Parliament*). Kiemelendő *J. E. Neale: The Elizabethan House of Commons* és *L. F. Namier: The Structure of Politics at the accession of George III.* c. munkája. Mindkettő az alsóház és a lordok háza közti viszonyt vizsgálja. Több hasonló tárgykörű munka igényes kideríteni: vajon lehet-e egyértelműen beszélni az alsóház feltétlen alárendeltségéről?

Ugyancsak több tanulmány foglalkozik a parlament működésével és szervezetével. Figyelemre méltóak a petíciók formáival foglalkozó munkák. (A XIV. század végén már az alsóháznak kell ezeket címezni, a királyhoz és a tanácshoz való továbbítás végett. A XIV—XV. századbeli parlamenti statútumok egyébként nagyjából az ilyen petíciókon alapszanak.)

Jelentősek a parlament igazságszolgáltató és törvényhozó tevékenységével foglalkozó tanulmányok. Noha nem a parlament volt az egyedüli igazságszolgáltató fórum, gyakorlatával — főleg politikai perekben — jelentősen hozzájárul a vád és védelem módszereinek fejlődéséhez. J. G. Edwards kétségbevonja Richardson és Sayles tételét, mely szerint a parlament főcélja az igazságszolgáltatás lett volna. A parlamentnek, mint a politikai harcok középpontjának szerepét tárgyaló munkák száma egyébként igen nagy. (A XIV. századi angol történelem kritikán időszaikában már erősödő szava van a különböző gyűlekezeteknek, melyek még jórészt a bárók hatalmát mutatják, de a „commons” egyre nagyobb súllyal jelentkezik bennük: a királyok és bárók hovatovább egyaránt versenyeznek támogatásáért. A fejlődés hosszú útja végülis a „hosszú” parlamenthez vezet — a „commons” eltávolítja a Westminster palotából a királyt, de a lordokat is. Megint csak a tanulmány szemléletére vet fényt következő megállapítása: „... noha csak időleges volt a korona és a lordok... eltávolítása, a harmadik rend uralma mindörökké megalapozódott.”

Helyesen mutat rá viszont a tanulmány az *ír* rendi fejlődés vázolásakor arra a tényre, hogy a „zöld sziget” önkormányzatának kialakulását Írország gyarmat volta akadályozta meg.

A francia rendi intézmények történetével foglalkozó kutatás korábban az *États généraux* és az *États provinciaux* fogalmaival operált. Az újabb kutatás szerint az *États généraux* története megbízható írásos dokumentumok hiányában nem igen rögzíthető. Alkalmasabb megjelölésnek látszik az *États particuliers* meghatározás: létezett egy sor helyi jellegű gyűlés, melyek ugyan a maguk sajátos életét éltek, de részét képezték a tartományi gyűléseknek is. A francia rendi fejlődés szempontjából döntő fontosságú néhány ún. „történelmi” tartomány vizsgálata (Languedoc, Bretagne, Burgundia), melyek egészen az ancien régime végéig többé-kevésbé megtartják fejlődésük helyi jellegzetességeit. A francia történelmi kutatás egyik feladata lesz az ilyen helyi, valamint a nagyobb területeket átfogó rendi gyűlések viszonyának vizsgálata, továbbá a helyi intézmények sajátos, a többiekétől eltérő jellegzetességeinek megállapítása.

A tanulmány láthatólag egyetért G. Zeller megállapításával, aki szerint a francia rendek az abszolút monarchiával szemben „szüntelenül a szabad kormányzat elveit formulázták”. Az említett megállapítás helyeslése arra mutat, hogy a tanulmány azonosítja magát ezzel az állásponttal, amiből az következik, hogy nem tesz kísérletet a rendi „ellenállás” való jellegének jellemzésére és nem óhajtja elemezni: vajon milyen irányú az a harc, amit a rendek a központosító monarchia ellen vívnak, amely Engels meghatározása szerint „... a rendet képviselte a rendtelenségben...”

A *spanyol* Cortes eredetét részben a késő-vizigót tanácsokban, részben a Reconquista egyházi-laikus gyűléseiben keresik a történészek. Az aragóniai és kasztíliai királyi ház egyesülése megerősíti a központi hatalmat, amely azután a nemesség és a városok ellen egyaránt irányul. A Cortes szerepe tartományonként változó. Kasztíliában nemigen népszerű, de a II. Fülöp ellen harcoló aragóniai felkelők a szabadság bástyáját látják benne.

Jelentős munka folyik *Olaszországban* az olasz tartományi parlamentek történetének feltárása terén: kiadásra kerülnek Szavója és Szardinia parlamentjeinek okmányai. Az olasz parlamenti fejlődés egyik legkiválóbb ismerője, *Antonio Marongiu*, aki nemcsak a parlamentek történetével foglalkozik, hanem kritikailag vizsgálat alá veszi más történetészek munkáit is, egyben bőséges dokumentum-anyagot is nyújt. A IX. nemzetközi történettudományi kongresszuson *Az olaszországi readi autonómia és alárendeltség a XVI. és XVII. században* címmel tanulmányt olvasott fel.

A „rend” megjelölés a kutatások szerint a XV. század végén mutatható ki először Olaszországban. A XVI. század második felében már létezik Szicíliában állandó parlamenti bizottság, melynek feladata a pénzügyek koordinációja. A városok szerepe ekkor még igen csekély: Marongiu szerint az ún. nápolyi „elő-parlament”-ben még csak bárók vesznek részt. A politikai változások viharai a későbbiekben visszaszorítják a parlamentek jelentőségét, amire jellemzően mutat rá egy külsőség is: a nyomdáknak megtiltják a „Magnifici Signori Deputati della Patria” megszólítás nagybetűkkel szedését.

Svédje — Európa „mikrokozmosza”, ahogy *D. Gerhard* nevezi — a rendi intézmények változatos formáit mutatja története folyamán. A svájci rendi fejlődésre jellemző, hogy az egyes rendek antagonizmusa máseurópai területhez képest alacsonyabb fokon áll.

A kelet-európai fejlődéssel foglalkozó rész azt tűzi ki céljául, hogy kimutassa: a rendi gyűléseknek ezeken a területeken is megvan a maguk története. Az ismertetést két főcsoportra tagolja: 1. a nyugati, latin, római katolikus és 2. a keleti, görög, ortodox szférára.

A kelet-európai rész szerzője, *Günther Stökl* sikeresebben tesz kísérletet a rendi intézmények és az egyes kelet-európai országok sajátos fejlődése közti összefüggés

bemutatására, mint a nyugat-európai rész írói. Ez a rész kevésbé zsúfolt, mondanivalója egységesebb — nyilván az ismertetett irodalom kevésbé komplex volta következtében.

Az egyes kelet-európai országok rendi fejlődésének viszonylag részletes ismeretével éles ellentétben áll az a néhány szó, amit a tanulmány a magyar viszonyokról ír. Beéri azzal, hogy megemlíti az aranybullát és Malyusz Elemér, valamint Eckhart Ferenc egy-egy rövidebb tanulmányára hivatkozik. (*Mályusz E.: Die Entstehung der Stände im mittelalterlichen Ungarn; Eckhart F.: La diète corporative hongroise*. Mindkét tanulmány az „Études présentées à la Commission Internationale pour l'histoire des Assemblées d'états” c. sorozatban került kiadásra.) Indokolatlannak tűnik, hogy a tanulmány nem tesz kísérletet a magyar viszonyok jellemzésére, amire pedig meglelt volna a mód. ha forrásként felhasználja a magyar polgári történetírás részletesebb elemzéseit (pl. *Mályusz Elemér: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbéris és rendiség problémája* című tanulmányát). A néhány szóra korlátozott magyar vonatkozások értékét még az is csökkenti, hogy a magyar rendiség egyik legjelentősebb momentumaként a lengyel rendiség fejlődésére gyakorolt hatását emlegeti. A magyar marxista történetkutatás feladatait a rendi-képviselői állam kutatása terén csak még jobban aláhúzza a római kongresszus c. dokumentumának hiányossága.

A tanulmány kereteihez képest mélyreható elemzést adja a szerző a lengyel rendi fejlődésnek, amely a lengyel nemzeti lét múltbeli tragikus sorsfordulónak hatása alatt ellentmondásos formában — hol pozitív, hol negatív értékeléssel — jutott kifejezésre. A lengyel polgári történetírás ilyen irányú erős hagyományainak tulajdonítja a szerző az újabb kutatás érdeklődését a rendi fejlődés iránt.

Behatóan ismerteti a tanulmány a „Wiec” kialakulása körüli vitákat. Utal az ősi szláv vécsétől való származás lehetőségére. Ez a nézet szemben áll azzal a felfogással, hogy a Wiec kialakulása csak a Piast-ok uralma utáni időkre tehető. Egy harmadik nézet a Karoling-birodalom hatásának tulajdonítja keletkezését. A lengyel történetírás nem hanyagolja el a későbbi korokat sem: több tanulmány a sejm-ek kronológiájával foglalkozik; külön kiemelendő az ún. „hosszú” sejm tevékenységével foglalkozó terjedelmes munka (*B. Lesnodorski: Dzieło sejma czteroletniego, 1788—1792*), valamint az ún. „néma” sejm tevékenységét tárgyaló cikk.

A lengyel fejlődéshez hasonló vonásokat mutat a cseh rendi intézmények kialakulása. A regionalizmus itt még erősebb nyomokban található fel; míg azonban a lengyel nemesi demokraciát módot nyújt a rendiség létének meghosszabbítására, addig a Habsburg-terjeszkedés visszavonulásra kényszeríti a cseh rendeket, amelyek azután — tevékenységük ámeneti fellobbanása után — végülis a fehérhegyi katasztrófában véglegesen elvesztik jelentőségüket.

A kelet-európai fejlődés másik nagy területét vizsgálva abból a tételtől indul ki a tanulmány, hogy a szoban forgó országok Bizáncotól nem csak a „bürokrata despotizmust” örökölték, hanem a bizánci állam bizonyos „korporatív” elemei is hatással lehetnek rájuk (a szenatus, a főváros lakosságának bizonyos szervezetei). Az elmélet gyakorlati igazolását a szerb „sabor” szolgáltatja, amely az ószláv népgyűlés és a keresztény országos zsinat kettős gyökereiből fejlődött és egyre inkább a méltóságviselők nemesi gyűlékezetevé lesz, ugyanakkor a bizánci hatást is mutatja. A szerb fejlődést derékbetöri a török előnyomulása és a sabor szerepe a metropolita-választásra zsugorodik.

A bulgár „sabor”-nal, noha sok vonásában hasonlóságot mutat a szerbbel, a bizánci hatás erősebben érvényesül és szerepe — mint egyházi zsinat — a vallási szekták (bogumilizmus) elleni harcban csúcsosodik ki.

A két dunai román fejedelemség fejlődését a tanulmány *G. I. Bratianu: Les assemblées d'états en Europe orientale au moyen age et l'influence du régime politique byzantin* c. munkája alapján értékeli. Míg a XIX. századbeli román polgári-liberális történetírás mintegy a modern képviselői állam visszavetített változataként fogta fel a középkori rendiséget, addig a másik véglet „kritikailag” nyúlt a kérdéshez és eltagadta a rendi gyűlések jelentőségét.

Idealizáló törekvések jellemezték az orosz liberális, illetve a romantikus szlavofil-patrióta irányú történetírást is. Főleg Klucsevszkij és Platonov tevékenysége az, amely mindkét irány kritikai felülvizsgálását hozta magával, megállapítva, hogy a XVI. századbeli tartományi gyűlések állami méltóságviselők ad hoc összehívott gyűlékezetei voltak, képviselői jelleg nélkül. Ilyen jelentőségre — rövid ideig — csak a XVII. században tesznek szert. A történeti kutatás problémái közé tartozik a XV. századig fennállott városi vécsé és a később kifejlődött tartományi gyűlés közti kapcsolat, valamint a bizánci hatás kérdése. A tanulmány megállapítja, hogy a szovjet történetkutatás inkább a nyugati intézményekkel való összehasonlítás terére szorítkozik.

A római történetéskongresszus dokumentumai közt publikált tanulmány nem tűzte maga elé azt a célt, hogy a rendi intézmények Európa szerzte változatos fejlődésével foglalkozó teljes irodalom kimerítő szintézisét adja. Erre keretei sem jogosíthatták volna fel. Úgy véljük azonban, hogy kitűzött célját, a rendi fejlődés szerteágazó kérdései iránti tudományos érdeklődés fokozását és további munkálatok nemzetközi síkon való ösztönzését sikeresen valósítja meg.

A magyar marxista történetírás remélhetőleg módot talál arra, hogy pótolja a meglévő hiányokat és bátrabban nyúl majd a rendiséggel összefüggő kérdések vizsgálatahoz. Ez egyszersmind lépést jelentene a környező népi demokratikus országokkal való szorosabb tudományos kooperáció felé és lehetőséget adna olyan korszakok mélyrehatóbb megvilágítására is, amelyek során hazai történelmünk ismételt szoros kapcsolatban volt a környező országok valamelyikével.

LÁNG IMRE

ROYER AUBERT—JEAN BAPTISTE DUROSELLE—ARTURO JEMOLO:

LE LIBÉRALISME RELIGIEUX DU XIXème SIÈCLE

(Rel. V., 305—383. l.)

A VALLÁSI LIBERALIZMUS A XIX. SZÁZADBAN

A munkát egybeszerkesztője Duroselle volt, a részletes kidolgozáson országok szerint (Franciaország, angolszász országok, Belgium, Hollandia, Németország, Spanyolország, Olaszország) hárman osztoztak meg. Ezt, amint mondják, megkönnyítette számukra az a körülmény, hogy egynéhány részletkérdést kivéve, egy irányban mozognak a nézeteik (convergence des vucs). Ez egészen természetes is, hiszen mind a három, amint egyszeri olvasásra kiderül, s ők maguk is nyíltan megmondják, erős katolikus meggyőződésű szerzők, akik — bár a címben többet ígérnek — előadványukban csaknem kizárólag a vallási liberalizmusnak katolikus változataival foglalkoznak, a protestáns párhuzamos jelenségekről — amelyeknek alapos ismerete nélkül pedig amazok előállása és színeződése sem érthető meg — csak egészen minimális mennyiségű, sovány, lexikális betéteket adnak. Ezt már előljáróban fel kell rónunk a referátum egyik hibájául, nem protestáns elfogultságból, hanem egyszerűen azért, mert az átfogó cím és téma megjelölés után meglepi az embert az ilyen egyoldalú tárgyalás — még akkor is, ha annak a színhelye véletlenül nem Genf, hanem Róma!

Ennek az ismertetésnek az írója 1910/11-ben — 21—22 éves korában —, akkori francia tanulmányi évének hatása alatt kezdett foglalkozni a francia katolikus értelmiségi ifjúság egyik bátor demokratikus és szociális irányú kísérletezésével, a *Sillon* (= barázda)-mozgalommal s annak vezérével, *Marc Sangnier*-vel (a referátumban a 373—374. lapokon van róluk rövid említés) s a mozgalom történetét az egyik erdélyi protestáns folyóiratban, nagyobb tanulmány keretében, meg is írta. Most, öregkorában viszont a szociális irányú katolikus demokratizmus legelső nagy kísérletezőjének, a szintén francia Lamennaisnek kutatta fel az eddig elérhető magyarországi hatásnyomait. Lamennais neve a kongresszusi referátumnak majdnem minden negyedik-ötödik lapján előfordul és így nem kell hangsúlyozni, hogy az ismertető mekkora érdeklődéssel vette kezébe a referátumot tartalmazó kötetet. Meg kell mondania, hogy amilyen nagy érdeklődéssel vette kezébe, éppen akkor csalódással tette le. Legelsősorban Lamennais szempontjából. Mégpedig nem azért, mert őt a szerzők, bármily udvarias és látszólag „tárgyilagos” formulákkal szólnak róla, lényegében apostatának, hittől szakadtnak tartják. Ez egészen természetes olyan szerzőknél, akik látszólagosan objektív s néha valóban megértésre is törekvő tárgyalásmódjukban sem térnek le hajszálnyit sem a katolikus egyházi tekintély által „váltóhatatlanul” megszabott teológiai állásponttól. Hanem azért, mert a szerzők, főleg természetesen francia és belga vonatkozásban, lépten-nyomon emlegetik ugyan Lamennais nevét s az ő és iskolája (az ún. „mennaisien”-mozgalom) hatásait — de mindvégig szükségtelennék tartják, hogy Lamennais egyedülállóan érdekes és tanulságos ideológiai fejlődéséről, társadalmi és politikai magatartásának meglepő, bár mélyebben megtekintve *kétféle* változásairól *egységes, összefüggő képet, elemzést és* — ha mindjárt csak a maguk dogmailag korlátozott álláspontjáról is — *általános értékelést adjanak*. Lehet, föltételezték az erre vonatkozó ismereteket a kongresszusnak ezzel a témakörrel foglalkozó tagjainál —, ami nem eléggé megalapozott feltételezés,

mert Lamennais pályájának és gondolatvilágának a maga egészében való ismerete és értékelése még katolikus történészeknél sem gyakran előforduló eset. De lehet az is, hogy a Lamennais-téma még most, a nagy magános látnok halála után több mint száz esztendővel is *kényes*: hiszen aki vele behatóan és becsületesen akar foglalkozni, az még a katolikus állásponton megmaradva is kénytelen megmutatni a pápai egyháztektintélynek és egyházpolitikának bizonyos legellenszenvesebb vonásait, egyebekről nem szólva, a tudomány, az irodalom, a sajtó, a gondolat szabadsága ellen elkövetett legsúlyosabb vétkeit. Ezekre a szerzők — éppen egy római kongresszuson — érthetőleg jobbnak látták csak elszórtan és óvatosan előzgatni, mintsem róluk nyíltan és összefüggően beszélni. Ezzel elejtették a legjobb lehetőséget arra, hogy tipikus szemléltetést adjanak magának a katolikus vallási liberalizmusnak keletkezéséről, fejlődéséről, belső ellentmondásairól és még *egyazon személy életében is megfigyelhető* szükségszerű változásairól — persze méginkább az elkerülhetetlen végsorsról, amely a katolicizmuson belül a liberalizmus és tegyük hozzá, egyben a „demokrácia” és a „szocializmus” akármelyik válfajára előbb vagy utóbb elkövetkezik.

Pedig a szerzők — ez minden szavukból látszik — elismerésre méltóan otthon vannak a régebbi s újabb (óriási tömegű s még folyvást növekvő) Lamennais-irodalomban. Nemcsak ebből, hanem egész témakörük területéről gondosan felsorolják a legutóbbi egy-másfél évtizedben keletkezett, az előzőkhöz képest új anyagot és (amennyire lehetséges) új szempontokat hozó monografikus, szintetikus vagy csak kisebb részletekkel foglalkozó műveket, forráspublikációkat, sőt számos ízben még csak készülő vagy egyelőre kéziratban levő dolgozatokról is beszámolnak. Itt csak az a különös, hogy a három szerző hangoztatott „konvergenciája” a bibliográfiai anyagközlésre már nem terjedt ki: bőséges anyagot kapunk a francia és a belga fejleményekhez, sokkal kevesebbet a többi országokbelihez, a semminél alig többet az olaszhoz. Hogy pedig ez országokban is van újabb és legújabb irodalma a vallási liberalizmus történetének: ez maguknak a szerzőknek egyes elejtett szavaiból is kiderül. Azt már bizonyosan túlzott követelésnek találnák vagy találták volna, hogy figyelmüknek ki kellett volna terjednie a *kelet-európai* katolikus többségű országok vallási liberalizmusának a nyugatiakkal párhuzamos és legnagyobb részben azokkal kapcsolatos jelenségeire is (Mickiewicz, A. Günther, Horárik János stb. stb.), amelyeknek figyelembevételét szintén megkívánta volna a referátum címének egészen általánosságban tartott megfogalmazása — arról nem is szólva, hogy ezáltal sok új színnel gazdagíthatták volna az általuk megfesteni próbált történelmi panorámát.

A szerzőknek több mint idealista, mert kifejezetten katolikus-dogmatikus álláspontjából magától értetődőleg következik, hogy mindazokat a jelenségeket, amelyeket ők a „vallási liberalizmus” címkeje alá soroznak, kizárólag „szellemi” okokból magyarázaks még az esetleges politikai és társadalmi körülményeket is, ha már el nem kerülhetik, hogy beszéljenek róluk, ezeknek a „szellemi” okoknak rendelik alá. A referátum öt nyomtatott ívén keresztül még csak célzással sem találkozunk arra, hogy a liberalizmusnak minden ideológiai jelentkezése, tehát a vallási is, nem egyéb, mint a tőkés termelési rend törvényszerű fejlődésének s ezzel együtt a burzsoázia osztályhatalma végleges megszilárdulásának tükröződése. Ez a folyamat, mint tudjuk, virágkorát éppen a szerzők tárgyalt korszakban érte el, de úgy, hogy a korszak vége felé már a rothadás tünetei is kezdtek mutatkozni, a születő új: a szocialista termelési rend pedig már hatalmas erővel kezdett dörömbölni a jövő kapuján s politikai képviselői (persze az eszmei és gyakorlati tisztánlátásnak igen különböző fokain) az itt tárgyalt országokban olyan jelentős tényezőkké váltak, amelyekkel még a legreakciósabb közéleti áramlatoknak, így a vallási-egyháziaknak is lehetetlen volt nem számolni. Katolicizmusnak és protestantizmusnak már most a kapitalizmushoz való viszonyulása látszólag nagyon eltérő, de végső elemzésben mégis azonos jellegű volt. A pápaság, mint gyökérbőlleg feudális alkatú teokratikus államiség, csak lépéssről-lépésre, azt mondhatjuk, torkonverve mondott le világi hatalmi és *világhatalmi* igényeiről, amelyeknek utolsó nyomorék bázisát, az egyházi államot — a XIX. századi szociális és kulturális elmaradottságnak ezt a hirhedi fészket — úgy kellett darabokban kicsikarni a kezéből (hogy aztán 1929-ben, a Mussolinival kötött konkordátumban, a fasizmus nagyobb dicsőségére, újból visszakapja belőle — a jövőre vonatkozó kétesértékű zálogképpen — a vatikáni törpeállamot). Lényegileg feudális alkatának és eredetének megfelelően, a pápaság az egész XIX. század folyamán mindig ott keresi és találja meg legmegbízhatóbb szövetségeseit, ahol a feudális rendszer csökevényes erői a legmakacsabban tudják magukat tartani a burzsoázia fiatal erőinek rohamával szemben (Spanyolország, Ausztria-Magyarország, horvátok, lengyelek). A többi államban, ahol a tőkés termelési rend diadala és a burzsoázia fölénye már legkésebb a század közepétől kezdve eldőlt dolog, a pápaság is kény-

telen évezredes politikai művészetével alkalmazkodni az új ideológiához és az új politikai-társadalmi rendszerekhez, valamint természetesen ezeknek gazdasági alapjához is — és *lényegileg ebből a törekvésekből folynak* az összes katolikus-liberális, és az ezekkel többszörösen egybefonódó demokratikus-szociális kísérletezések, amelyekről ebben a referátumban szó van. A pápák természetesen ezeket a kísérletezéseket — néhány nevezetes kivételt (IX. Pius liberális—demokratikus színjátkszája 48-ban, XIII. Leó „Rerum Novarum” enciklikája) leszámítva — nem közvetlenül intézik, hanem *hagyják* történni: jóhiszemű, lelkes, nagytudású néha magasállású, de többnyire mégis az alsópapság vagy a szerzetesség soraiba tartozó egyházi férfiak által, akik lángoló meggyőződéssel és minden kockázatot vállalva hirdetik, hogy a „világgyháznak”, ha meg akar maradni ebben a minőségében, nem szabad elzárkózni az új idők követelményei előtt; esetleg nagyszabású mozgalmakat is szerveznek, irodalmi erőket állítanak csatasorba, mint a Paroles előtti Lamennais. Róma azután hagyja „kifutni a formájukat” mindaddig, amíg akciójukat a pápaság ódon feudális építményének modern burzsoá színekkel való átfestésére s ezzel a maga pillanatnyi taktikai előnyeinek biztosítására hasznosnak látja. Mihelyt azonban kezdi észrevenni, hogy túlmennek a kellő határon s olyan erők kezdenek felsorakozni mögöttük, amelyek esetleg nagyobb katolikus tömegeket is szakadásba vagy épp aposztáziába ránthatnak bele, egyetlen szavával dezavualja őket, s az illetőknek, ha sem a Lamennais magános, de következetes útját, sem a Döllinger-féle pápátlan katolicizmus félmegoldásait nem akarják vállalni, nem marad más választásuk, mint a „laudabilis subjectio”. A vallási liberalizmusnak — és szociális vagy legalábbis demokratikus jellegű kiágazásainak — katolikus vonalon ez a gyökérbeli magyarázata s a történelmi folyamat anyagi valóságának megfelelő képe. A referátumból természetesen a már mondott okokból minderről semmit nem tudunk meg.

Mint hogy a szerzők, mint már említettük, a vallási liberalizmus protestáns változataival csak minimálisan és mellékesen foglalkoznak, mi is csak egészen röviden emlékeztetünk arra a közismert — persze a szerzők által figyelembe szintén nem vett — történelmi tényre, hogy a protestantizmus és annak tarka sokféleségű egyházai a születő kapitalizmus és burzsoázia ideológiai tükröződései és társadalmi-politikai felépítményei. A protestantizmus különféle árnyalatainak a XIX. század liberális mozgalmában való részvétele ennélfogva *nagyban és egészben véve* sokkal intenzívebb, mint a katolicizmus. Ez a részvétel azonban tulajdonképpen csak ott egészen odaadó és őszinte, ahol elvont teológiai és filozófiai ideológiák vagy történet szemlélet és történetkutató módszer „korszerűsítéséről” van szó. Mihelyt a protestáns egyházak azzal a követelménnyel kerülnek szembe, hogy a liberalizmust a *gyakorlatban is* alkalmazzák, vállalják el a politikai demokrácia szélesebb értelmezését s vegyék revízió alá magatartásukat a szociális kérdéssel szemben, a megtorpanás azonnal bekövetkezik, a protestáns burzsoáziában is benne rejlő reakciós erők, a kizsákmányolt dolgozó tömegek megmozdulásától való félelem s az emiatt egyre növekvő forradalomellenesség azonnal felülkerekednek, s legföljebb csak egy kis intellektuális protestáns elit marad hű a gyakorlatban is a liberális vonalhoz, a nagy többség egyre jobban a konzervatív reakciós erőkhöz simul, nemcsak a nagyburzsoáziához, hanem a feudalizmus megmaradt erős csökevényeihez is (Poro. zországa), s nemcsak versenyre lép forradalomellenesség tekintetében a katolicizmussal (amelynek szociális demagógiáját ugyan sem szervezettséggel, sem szellemi erőkkal nem tudja utolérni), hanem — meg-megújuló kísérletezésekkel — időnként annak *szövetségét* is keresi a szabadgondolkodás és szociáldemokrácia „alvilági” erőivel szemben. Ezért mondtuk, hogy katolicizmus és protestantizmus viszonyulása a burzsoá kapitalizmushoz látszólag nagyon eltérő, de végsőleg mégis azonos jellegű volt — amiről természetesen a referátumban megint egy szót sem olvasunk.

Az, amit olvasunk benne, nem más, mint a különböző országokbeli katolikus liberális kísérletezéseknek kétségtelenül szakemberek tudására valló, de teljesen vázlatos előadása, amelynek egyes szakaszai inkább enciklopédikus-lexikális elhelyezésre volna alkalmasak. A vázlatról bajos vázlatot adni, a lexikoni rövidséget még rövidebbre szorítani, és így a tartalmi ismertetésben csak egyes kiragadott pontokra és azokhoz szükségesnek látszó rövid kommentárookra öhajtunk szorítkozni.

Anélkül, hogy — mint már említettük — mélyebben és rendszeresebben megvizsgálják a szerzők Lamennaisnek eszmei-politikai fejlődését, azt állítják — de nem bizonyítják —, hogy Lamennais a liberális és a szociális gondolat felé tulajdonképpen a *belga példa* ösztöklélte, ahol már az ő fellépése előtt volt egy „Szent József”-hez címzett „munkásszervezet”. Azt hisszük, hogy a nagy abbé forradalmi mozgósításában ennek a hatásnak — ha egyáltalán lehet beszélni róla — sokkal kisebb a jelentősége, mint pl. az első lyoni munkásfelkelésnek (1831 november—december), amelynek szem-

tanúja volt s amelyről 1836-ban csaknem himnuszí emelkedettségu emlékeztetést írt. Ebből az okból megvan a szerzőknél az az igyekezet is, hogy „kellő mértékre” leszállítsák (ha nem tagadják is) Lamennaisnek a belga mozgalomra gyakorolt hatását.

Érdekeseu ismertetik, hogy a különféle katolikus frakciók a Hollandiától függetlenült Belgiumban 1830 után esetenként meddig voltak hajlandók elmenni az egyház és a teljesen katolikus államhatalom szoros kapcsolatai lazításában. Akadtak, akik az egyház és állam szétválasztásának küszöbéig is eljutottak — gondolatilag. A valóságban azonban egy „entente cordiale” alakult ki egyház és állam között. XVI. Gergelyt még így is nehezen bírták rávenni arra, hogy az általa túlságosan és veszedelmesen liberálisnak tartott belga burzsoá alkotmányt (mint tudjuk, a 48-as magyar alkotmányos átalakulásnak is egyik mintáját) elismerje. Pedig I. Lipót király nagyon is fontosnak tartotta és támogatta a klérus akcióját a nép között és nem titkolta, hogy az egyházi tekintéllyel (a pápával és a magas klérussal) azért kívánja tartani a kapcsolatot, mert alkalom adtán befolyásolni akarja a klérus politikai magatartását (317—318. l.). I. Lipótnak, a pápai nunciatura és a konzervatív katolikusok segítségével, sikerült is kiszorítani Belgiumból Lamennais hatását. Még a liberális belga katolikusok szociális magatartása is konzervatív maradt tulajdonképpen. Ami magyarázkodás aztán itt következik, az figyelemreméltó példája annak, hogy az ilyen természetű történetírás mely határig hajlandó elmenni a társadalmi-gazdasági alap figyelembevételében. A liberális belga katolikusoknak éppen ebben az ipari országban nagy on is szemük előtt volt a munkásnyomor — mi rrt nem voltak hajlandók mégsem Lamennais-t a szociális oldal felé is követni? Erre az önmaguk által felvetett kérdésre a szerzők, elég tekervényes, de a végén becsüléreméltó őszinteséghen kihangzó gondolatmenettel felélik, hogy alapos tanulmányozás valószínűleg ezt derítené ki: a belga liberális katolikusokat fogva tartotta a gazdasági liberalizmus presztízse, emellett pedig attól is félték, hogy ha az állam a munkásság helyzetének javítása érdekében be talál avatkozni a *gazdasági* életbe, akkor ugyanez az etatisztikus beavatkozás elkövetkezhetik az *egyház* életében is. „A liberális párt [ezen a szerzők a nem egyházi és vallási alapon álló, tehát mindenek-re *igazibban* liberális belga politikai polgári pártot értik] antiklerikális kezdeményezéseitől elhomályosított szemmel nem látták meg, hogy ezáltal a szocializmusnak ástak medret és övék is lett a felelősség azért, hogy a szocializmus vallástalan irányba terelődött” (321—322. l.).

A szerzők csipkelődő gúnnyal idézik Lamennaisnek még 1829-ből származó, látnoki lendületű szavait: „A liberalizmusnak igazsága van: a világot a szabadság fogja megmenteni. Semmiesetre sem az a szabadság, amelyet a liberalizmus vall a magáénak, hanem az, amelyet tudattalanul előkészít” (322. l.). Nem veszik észre annak zseniális megsejtését, ami Lamennaisnak a maga erősen polgári korlátai között is legfényesebben villanó meglátásai közé tartozik: hogy a dolgozó nép felszabadulása a kizsákmányolás mindenféle fajtája alól mennyire *magasabbrendű szabadság*, mint az, amit a liberális burzsoázia a maga érdekében követel, akár még forradalmi úton is (de akkor is minél kevesebbet kockáztatva s lehetőleg a plebejus és proletár elemet állítva csatásorba saját céljai kivívására!). Ezt Lamennais már 1830-tól világosan látta, a szerzők ellenben még, úgy látszik, most sem látják —, ami már csak abból is kitűnik, hogy Lamennaisnak a pápától elszakadását elsősorban *filozófiai okokra* akarják visszavezetni, ami pedig végképp nem állja meg a helyét.

Még erősebben a szeg feje mellé ütnek, amikor arról beszélnék, hogy az olaszokat a vallási liberalizmus kérdései azért nem izgatták fel olyan mértékben, mint pl. a franciákat, mert nekik soha nem volt „szenvedélyük” a teológia. Az embernek a régi bölcsesség jut az eszébe: „Miért altat az ópium? — Azért, mert altató erő van benne.” Pedig valójában a szerzők is látják az egyesítés előtti Itáliának nagy belső kulturális ellentéteit (mekkora különbség van Észak és Dél, a toscanai jansenizmus és a pápai állam obskurantizmusa között), sőt a nápolyi királyságról szólva, még a (mai napig meglévő) kiáltó gazdasági ellentétekről, népnymorról is mernek beszélni — de attól gondosan óvakodnak, hogy ezen a nyomon menjek bele témájuk mélyebb elemzésébe. — Azt elismerik, hogy a „szabad egyház szabad államban” formula nem Cavourtól ered, de szerintük ő *Montalembert*től vette át, azt viszont már nem mondják meg, hogy ez az utóbbi Lamennais-tól, egykori s később megtagadott mesterétől tanulta. *Vincent*, az egyház és az állam viszonyát hasonló szellemben elképzelő kiváló svájci protestáns gondolkodónak — akit a szerzők itt Lamennais helyett emlegetnek — nem volt semmiféle befolyása Lamennaisre és valószínűleg Cavourra sem, bár ez az utóbbi maga is francia protestáns — valdens — őstől származott. „Ennek a formulának nagy sikere volt — jegyzik meg a szerzők, talán ezzel jellemezve legjobban a *saját* álláspontjukat —, azonban a legzavarosabb és a legösszefüggéstelenebb eszmék lappanganak alatta” (330—331. l.).

Följegyzésre érdemes, amit a szerzők IX. Pius 1864-i hirhede Syllabusáról mondanak. Ezt a pápa főként a francia antiliberalisok ösztönzésére adta ki, mondják. Ebben igazuk lehet (bár maguk megállapítják, hogy ebben a kérdésben majd csak a vatikáni levéltárnak a kutatók számára valamikor leendő megnyitása után lehet tisztán látni) — s azt is alighanem helyesen látják, hogy a Syllabusban foglaltakat a pápák, maga IX. Pius is, már jóval megelőzőleg hirdették s itteni egybegyűjtésük csak azt a célt szolgálta, hogy az egyház és a modern állam összebékíthetatlensége kitűnjék belőle. Nincs igazuk ellenben abban, amit, megint tekervényes okoskodásokkal, bizonyítani próbálnak: hogy a Syllabusban a demokrácia, a gondolat-, sajtó-, lelkiismereti szabadság stb. mind csak „en thèse”, nem pedig „en hypothèse” vannak elítélve: vagyis a pápa csak az elítélt modern eszmék, áramlatok és intézmények *tényleges* valóságát tartja szem előtt, s nem látja kizártnak azt a feltételezést, hogy lehet ezeknél *jobb fajta* demokrácia, gondolatszabadság stb. is! Ez a netovábbja a jezsuita-kazuisztikus jellegű csú-és-csavarásnak világért sem fog akkora meggyőző hatást kelteni — olyanokban, akik apriorisztikusan nincsenek a szerzők álláspontján —, mint amekkora dokumentáló ereje van annak a ténynek, amit a szerzők éppen ebben a kapcsolatban adnak elő: hogy amikor Albert de Mun és La Tour du Pin megalakítják a francia katolikus munkásköröket, azoknak szabályzatába felveszik a Syllabus iránti kötelező engedelmisséget (339—340. l.)! A Syllabus hatása alatt nemsokára a liberáliszkodó belga katolicizmusban is annyira megerősödött az ultramontán áramlat, hogy a finomtájkai érzékkel rendelkező XIII. Leónak magának kellett azt csitítania — súlyos politikai következmények elhárítása végett.

Érdekes adatuk a szerzőknek, hogy még a holland katolikus eredetű jezsuita „generális”: Roothaen is lelkesedett egy darabig a már demokratikus Lamennaisért — persze csak a Paroles és annak elitélése előtt (349. l.). Arról azonban bölcsen hallgatnak, hogy a Langrand—Dumonceau-féle óriási pénzügyi szédülésnek, melyben a Vatikán a legnagyobb mértékben kompromittálva volt, a lelepleződése (1870) mennyire megmutatta a politikai és gazdasági katolicizmusnak igazi arcát s mennyire fölerősítette éppen a belga antiklerikalizmust, amely legközelebbi tanúja lehetett ennek az európai botránynak. A további, a század végéig tartó fejleményekkel a szerzők egyre inkább csak röptében foglalkoznak, nem igen emelkedve felül a lexikális színvonalon. Adatokból azonban érdemes megemlíteni, hogy *Alessandro Manzoni*, a nagy olasz regényíró, akit általában az egyik legkatolikusabb és legpápásabb olasz szellemi nagyságként szoktak számontartani, igazában sohasem felejtette el a vallási liberalizmusnak és demokratizmusnak barátjától, a nagynevű szerzetes *Rosminitől* tanult eszméit. Még egy nápolyi jezsuita is akadt, *Carlo Curci*, akit öregkorára kellett a rendből kitenni, mert az Unita Italia-val való megbékélés szükségét hirdette és „keresztény szocializmust” követelt.

A század végén (1886-tól) létrejönnek Franciaországban a „keresztény szakszervezetek”, demokratikusnak látszó abbék állanak elő, de maguk a szerzők elismerik, hogy ennek a századvégi francia katolikus-demokratikus-szociális mozgalomnak valójában egyetlen értékes gondolkodója van: az általunk ismertesünk elején már említett *Sangnier*, akinek nem papi, hanem természettudományos és technikai volt az előképzettsége (eredetileg tüztértsz volt). A modernizmus teológiai és filozófiai, illetőleg történetkritikai áramlataival, amelyek Francia-, Német-, Olaszország és Anglia katolicizmusában egyaránt hatalmas hullámveréseket keltettek a századfordulón, feltűnően röviden végez a referátum (pedig ha valami, ez igazán beletartoznék a vallási liberalizmus történetébe). Ellenben nem érdekten az a megállapításuk, hogy a francia katolikus klérusban a Dreyfus-affér idején számos híve volt az antiszemitizmusnak, amely sokkal nagyobb erővel hatott rájuk, mint a modernizmus.

Nem lep meg bennünket, hogy a szerzők a spanyol „*temperamentumnak*” tulajdonítják, hogy ott a vallási liberalizmus nem kapott lábra oly mértékben, mint más latin-katolikus országokban. Úgyisintén az sem, hogy a szerzők figyelemre méltó adata szerint az USA katolikus püspökei közül egyetlenegy sem mondott ellene a Syllabusnak és a pápai „csalatközhatalanságot” kimondó vatikáni zsinatnak.

A referátum végső sorait azért érdemes az szerint idéznünk, mert bizonyos tekintetben helyrehozzák a témát illető véleményéről, amellyel elvi tekintetben természetesen nem értünk egyet, de egyes érdekes pontjai miatt érdemesnek tartjuk itt megrögzíteni, már csak azért is, mert a referátumot felsorolt és fel nem sorolt hézagai és egyéb elvi vagy ténybeli hibái mellett komoly elmemunka termékének tartjuk, amelynek — különösen bibliografikus részében — megfelelő óvatossággal a marxista kutatás is veheti bizonyos hasznát:

„A XIX. századi katolikus gondolkodás mérhetetlen [irodalmi és politikai] termelésében elvitázhatatlanul van egy liberális áramlat. Ez talán Belgiumban, talán Olaszországban született meg, kétségtelenül függetlenül egymástól ebben a két országban —, megszületett pedig gyakorlati és bizonyos tekintetben opportunisták megfontolásából. Csodálatra méltó propagandistáját rögtön megtalálta Lamennaisban. Akármily jelentőséget tulajdonítsunk az 1832-i pápai ítéletnek [amelyet XVI. Gergely már a Paroles előtt két esztendővel kimondott Lamennaisnak és körének liberális-demokratikus irányú, bár még egyházi kereszténységet hirdető napilapja, a L'Avenir fölött], és bármiként alakult a breton pap egyéni sorsa, az vitathatatlan, hogy a L'Avenir megjelentét követő 30 év alatt a katolikus liberalizmus tanulmányozását csaknem redukálni lehet Lamennais és közvetlen tanítványai befolyásának tanulmányozására. Ezek a tanítványok azonban a Syllabus kiadása és a IX. Pius halála [1878] közti időszakban jóformán mind letűnnek és a múlt század utolsó huszonöt esztendeje meg az előző évek között igen éles a hasadás [?]. A katolikus liberalizmus néhány országban újjászületőben van, legalábbis a keresztény demokrácia formájában. Ennek pedig megvan a maga saját eredtető forrása. Alapítói nem tartoznak többé ahhoz a nemzedékhez, amelynek első lépésként mindig a lamennais-i eszmék mellett vagy ellen kellett állást foglalnia. Sőt az is nagyon valószínű, hogy egy nagy részük nem is olvasta Lamennais-t [?]. A keresztény demokrácia... sokkal inkább az általános szavazati jog mindenfelé való elterjedéséből, a demokratikus kormányok megszilárdulásából, az olasz és a német egység megvalósításából, a tudomány haladásából, a munkásmozgalom föllendüléséből, nemkülönben a XIII. Leó személyiségéből született meg. Ezt a keresztény demokráciát is sújtják ugyan bizonyos szigorú pápai intézkedések, de nem tűnik le, sőt a XX. század egyik nagy európai politikai mozgalma lesz majd belőle” (382—383. l.).

Szívesen megkérdeznék a szerzőktől: *hol van ez a „nagy politikai mozgalom”* most, a XX. század közepén túl? Részt vesz-e egységesen, mint ilyen, legalább a Béke-Világmozgalomban?

Ehhez a „vallási liberalizmus”-témaörkhöz rövid hozzászólások és kiegészítések találhatók a kongresszus „Riassunti degli Comunicazioni” c. sorozatának VII. kötetében, a 422—433. lapokon:

S. Van der Woude: A XIX. századi vallási liberalizmus befolyása Hollandiában

Egyetlen szót sem mond, ami régóta ne volna ismeretes Hollandia vallási és egyházi, általában művelődéstörténetéről az akár csak felszínesen tájékozottak előtt is. Megemlíti az Erasmus-féle bibliai humanizmus, a spiritualista mozgalmas előkészítő hatását, a korán kifejtett polgári-kapitalista kultúrával együttjáró vallástürelmet egyes nevezetes jelenségeit. Helyesen mutat rá, hogy Hollandiában az ortodox kálvinizmus uralma a leghevesebb európai vallási ellentétek idején sem volt kizárólagos, a XVIII. század második felére pedig éppen át kellett hogy engedje a teret a felvilágosodás különböző irányainak. A vallási liberalizmus később ellaposodott, de 1840 körül újabb lendületet kapott. Ez ellen támadt fel néhány évtized múlva a nagytehetségű politikai törtető s egyben jól készült ortodox kálvinista teológus, Kuyper Ábrahám, a református papból lett miniszterelnök, akiről a szerző a nevének kívül is említetett volna néhány szót, mert iskolapéldája annak, hogy valahányszor a protestantizmus szakít a polgári-kapitalista kultúra liberális hagyományaival és onnan nem *balfelé*, az életlehetőségeikért és emberi jogaikért harcoló dolgozó tömegek felé orientálódik, szükségképpen a katolicizmussal való szövetkezésbe hull bele. Hogy ez csak *politikai* jobboldaliság, amely mellett a „törhetetlen kálvinista hithűség” érintetlenül fennmaradhat, az igen kopasz mentség, amelynek csak azok hajlandók hitelt adni, akik még ma is azt képzelik, hogy a vallási és a politikai ideológia ugyanazon osztálytartalom esetében vízhatlan választófallal különíthető el egymástól.

L. Müller: A liberális protestantizmus befolyása a XIX. század orosz laikus teológiájára

Mindenesetre nagyon érdekes lett volna, ha a szerző csak valamivel is bővebben kifejtette volna azt, amit itt néhány szóval egyszerűen állít: hogy Dosztojevszkijre (aki pedig egyébként hevesen bírálta a protestantizmust) erősen hatott a D. Fr. Strauss-féle liberális Jézus-kép. L. N. Tolsztojnál pedig éppen kézzelfogható a liberális protestantizmus hatása. Nyúl farknyi hozzászólása végén a szerző néhány, a legutóbbi pár évben

keletkezett német monográfiát is sorol fel az orosz kereszténység és a protestantizmus viszonyáról. Nagyon helyesen tette, hogy — ha már több mondanivalója nem volt, vagy az adott helyzetben nem lehetett a kérdésről — legalább irodalmi anyagot szolgáltatott hozzá; azonban a kérdés orosz nyelvű irodalmának is utána lehetett volna néznie.

J. S. Curtis: Liberalizmus az orosz egyházban a XX. század legelején

Az 1861-i jobbágyszabadság óta szörványosan, 1905 óta pedig sűrűbben előfordult, hogy pravoszláv lapok kiálltak a dolgozó nép ügyéért. Az 1905-ös forradalomban néhány pap fegyveresen is résztvett. A leghaladóbb szellemű *Grigorij Petrov* atya volt, akit emiatt klastromi száműzetésre ítélték. Mind az első, mind a második Dumában volt néhány liberális papképviselő, akik egészen az általános földosztás követeléséig elmentek — de hamar elhallgattatta őket egyházi főhatóságuk. A liberális papok (köztük néhány püspök is) legjobban a pogromok elleni tiltakozásban értéktek egyet egymással.

Friedr. Engel-Janosi: A kisebbség az 1869—70-i vatikáni zsinaton

16 soros francianyelvű bejelentés arról, hogy ez a félig magyarnevű (de a magyar történettudományban egészen ismeretlen) szerző előadást akar tartani a címben megjelölt témáról, párizsi és bécsi diplomáciai levéltári anyag „és amerikai dokumentumok” alapján. Különösen a legutóbbiak nagyon sok érdekességet ígérnének, csak az a kérdés, milyen természetűek, hogyan jutott hozzájuk a szerző és „tudományosan” hogyan értékesíti.

K. Schib: Augustin Keller és a svájci liberális katolicizmus

Augustin Keller (1805—1883) az időrendben legelső (1822) svájci állami tanítóképzőintézet igazgatója volt, egyben Aargau kantonnak, sőt az egész svájci államszövetségnek egyik kiemelkedő baloldali polgári politikai vezére a XIX. század közepén. Sokat és eredményesen harcolt a felekezetiileg semleges iskolázás meggyökereztetéséért. Katolikus létere is az egyházak legszigorúbb állami ellenőrzését követelte. Keresztülvitte az aargauai klastromok bezárását, a reakciós „Sonderbund” (1848) leverése után pedig a jezsuitáknak és a velük affiliált társaságoknak kilitását egész Svájcban. Szerette volna az egész svájci katolikuságot elszakítani a pápától, de ezt nem érthette el, csak a pápátlan „ókatolikus” egyház megalakulását és Eduard Herzog püspökké választását tudta még megérni. Mindez persze a szerző szerint „jakobinus radikalizmus” volt. Ma már — jegyzi meg Schib megkönnyebbülten — a svájci liberális katolicizmus „visszatért a jogállam talajára”. Jakobinizmusnak és jogállamnak meglehetősen önkényes értelmezése ez, amely csak a katolikus befolyással egyre inkább átítatódó burzsoázia korlátai között természetes. Svájc különben is jellegzetes példáját szolgáltatja ma annak, amit fentebb már többször érintettünk: hogy erős protestáns tradíciójú burzsoáziában is mennyire megvan a hajlandóság a katolicizmussal való politikai összefogásra a forradalmi munkásmozgalom, általában a politikai baloldaliság ellen. Protestáns egyházi lapok persze szívrehatóan szoktak manapság sopánkodni afölött, hogy a Zwingli és a Kálvin földjén mennyire hódít a katolicizmus — és nem veszik észre, hogy ez a burzsoa „jogállam” talaján, amely még ma is „jakobinus radikalizmust” lát egyház és állam, egyház és iskola komoly és következetes szétválasztásában, nem is lehet másképpen.

Összegezésként: a vallási liberalizmus ezen egész, a római kongresszuson tárgyalt témaköre és annak tárgyalási módja egyaránt arról tanúskodik, hogy a liberalizmus általában, de a vallási térre átvinni próbált alakja különösen is elhaló ideológia, katolikus és protestáns vonalon egyképpen. Ez természetes, hiszen a neki megfelelő társadalmi-gazdasági alap, a tőkés termelési rend és a burzsoa osztályviszonyok, szintén az elvülés folyamatában van s óriási nyugati erőifejtései csak siettetni fogják végérvényben a halálát. Olyanoknak, akik vallásos, közelebbről keresztény oldalról próbálnak pozitíve viszonyulni a társadalmi fejlődés új, törvényszerű és feltartóztathatatlan folyamataihoz: a szocializmus építéséhez s majdan a kommunizmus megvalósításához, egészen más utat kell keresniök, mint a „vallási liberalizmus” tarka és vérszegény eszmevilágának újonnan való föltálasását.

RÉVÉSZ IMRE

G. BOURGIN—D. DEMARCO—J. MAÏTRON:

LES PROBLÈMES SOCIAUX AU XIXème SIÈCLE

(Rel. V., 51—141 l.)

TÁRSADALMI KÉRDÉSEK A XIX SZÁZADBAN

G. Bourgin, D. Demarco és J. Maïtron, a párizsi egyetem tanárainak a római X. Nemzetközi Történeti kongresszusra készített írása — amely a kongresszuson mint főreferátum szerepelt — a tizenkilencedik század társadalmi kérdéseinek fő vonalait igyekszik bemutatni. A szerzők mind témaválasztásukkal, mind annak prezentálásával — bevezetőjük szerint — a nemzetközi tudományos együttműködést kívánták szolgálni.

A tizenkilencedik század társadalmi problémáit a szerzők bizonyos könnyed — Magyarországon sajnálatosan a jelenben alig művelt — esszé stílusban tárgyalják s e könnyedség első olvasásra azt a látszatot kelti, mintha a szerzők a kérdéseket felületükön ragadták volna meg. Holott erről nincs szó: e történetírók a XIX. század és azon belül egy szűkebb időszak kitérő ismerői (mint pl. Bourgin professzor az 1848-as franciaországi problémáké és a Párizsi Kommuné), kik egyben a legmodernebb feldolgozások egyes eredményeit is beillesztették munkájukba.

A munka szerkezeti megoldása azonban nem a legelőnyösebb. A mintegy 90 oldalas tanulmány húsz pontra tagolódik, de ezt a tagolást tulajdonképpen semmi sem indokolja, akadályozza az előadás gondolatmenetének megértését és tézisszerűvé változtatja azt. Általában az előadás nem megy túl a közismert tények (persze nálunk nem közismert) széleskörű, számos ország társadalmi kérdéseit magában foglaló ismertetésén. Érdeme azonban az, hogy az egyazon időszakban más-más országban felmerülő társadalmi kérdések egymásmelletti ismertetése kiválóan alkalmas a párhuzamok megvonalására, az általánosításokra. Ezt a feladatot azonban a szerzők nem mindig végzik el.

Az 1. pontban a szerzők a francia forradalmat követő restauráció időszakának társadalmi helyzetét elemzik, Franciaországban, Olaszországban, Ausztriában, Orosz- és Poroszországban. Hangsúlyozzák, hogy a restauráció nem tudta felépíteni azt, amit a „forradalom szétrombolt”. Ennek nemcsak technikai, hanem társadalmi akadályai is voltak: Az ellenforradalmi osztályok meggyengültek, míg az ún. forradalmi osztályok megerősödtek. Mint Franciaországban, többé-kevésbé más országokban is egy új népes osztály, a szabad kisbirtokos parasztok osztálya született. Másfelől a burzsoázia megerősítette hadállását. A kontinentális zárlat következtében egész Európában a nagyburzsoázia sokkal potensebb volt, mint az előző század végén. Az ipar is túlhaladta a kézműipar fokát, kapitalista formát öltött.

A 2. pont körülbelül a bécsi kongresszustól az 1830-as júliusi forradalomig terjedő, mintegy másfél évtized jellegzetes társadalmi vonásait igyekszik bemutatni Olaszországban, Németországban és Franciaországban, míg a 3. főleg Anglia gazdasági és társadalmi helyzetét tárgyalja ugyanebben az időszakban. Az angol proletariátus harcának, küzdelmeinek és ugyanakkor az államgazdaság válságos helyzetének meggyőző rajzát adja. Azonban a szerzők bizonyos vitatható felfogására vall az a megállapításuk, hogy „nem könnyű a proletárok szenvedéseit enyhíteni, hiszen az állam a napoleoni háború örökségeként adósságok terhe alatt nyög, s nem képes csökkenteni az adót, amely minden társadalmi osztályra nehezedik...” Az állam vezetői Angliában ebben az időszakban még ügyes politikai manőverként sem tűzték célul ki a proletariátus terheinek csökkentését. Ugyancsak vitatható az az előny, amelyet az angol proletariátus a gyári gyermekmunka védelme érdekében hozott (1819), de a gyakorlatban nem alkalmazott törvényből húzott. Az írószázi nyomornak és okainak leírása kapcsolódik az Angliáról szóló részhez, majd a szerzők megállapítják, hogy a restaurációt követő három évtized Európá szerte az erjedés, a forrongás időszaka volt.

A szerzők túltekintenek Európán: a 4. és 5. pontban a latin- és északamerikai államok fejlődését vizsgálják. Az óceántúli latin világ nagyjából azokat a változásokat tükrözi 1700 és 1815 között, mint az európai kontinens államai. Braziliára, e nagy kiterjedésű gyarmatra különösen fontos szerep hárult, nagy agrárreform színterévé vált. Brazília kérdését végül is az 1820-as abszolutista-ellenes spanyolországi és portugáliai felkelések oldották meg: Brazília különvált az anyaországtól és szétszakította az évszázados gyarmati kötelékeket.

Az észak-amerikai társadalmi helyzetet két tényező befolyásolta: a nyugati expanzió, a „Távol-Nyugat” meghódítása, s az állandó bevándorlás. Ez utóbbi s a federalista kormányak 1800 és 1820 között hozott törvényei eredményezték végül is az apró parcellarendszer kialakulását.

A 6. pontban a szerzők a század első részében a nagy ipar kialakulásáról adnak épet, s megállapítják, hogy a munkásmozgalom e „történelem előtti” (*J. Bruhat* kszavaival) időszakában az adott gazdasági körülmények nem voltak kedvezőek a kialakuló félben levő munkásosztály számára. A már ekkor vissza-visszatérő gazdasági válságok, nehéz gazdasági és társadalmi helyzetet teremtettek. A munkásságra ennek következtében egyre nagyobb terheket akartak áthárítani. Ez a tendencia a munkanap meghosszabbításában valamint a bérek csökkentésében mutatkozott. A nagyipar kibontakozása természetesen a háziipar fokozatos pusztulásához s számos társadalmi réteg eltűnéséhez vezetett. A gépek kizsákmányolása sokkal raffináltabb formája ellen a munkások soraiban új forradalmiság érlelődött. Az egyik új harci eszköz a sztrájk, a nyílt demonstráció lett, amelyet a hatalom emberei fegyveres erővel igyekeztek elnyomni. A munkásmozgalom vezetői, a munkásmozgalom teoretikusai vezették rá a munkásosztályt első társadalmi programjára.

Az 1815—1849 közötti időszakra jellemző *Engels* megállapítása: a még éretlen kapitalista termelő viszonyoknak éretlen társadalmi osztályok és éretlen ideológia felel meg. Viszont az ún. liberális ideológia szerint a kapitalizmus is Isten akaratából való, amint erre pld. *R. H. Tawney* ismert angol történész is utal e tárgykörbe vágó művében,

A szocialista ideológia képviselői, mint *Saint Simon* és követői megállapították már a munkások és munkaadók között fennálló antagonizmust. Említést tesznek a szerzők *Fourier* és *Considerant* falanster álmairól s értékelik *P. Leroux*, *L. Blanc*, *Vidal* és *Pecqueur* ideológiáját; utóbbi tekintetből leginkább — tévedései ellenére — Marx előfutárának. A német ideológia is meglepően gazdag ebben az időszakban, egyfelől említésre méltó *Stirner* és *Bauer*, akik individualista anarchisták voltak, másfelől *Feuerbach* és *Hess*, akik a marxizmus felé egyengítették az utat. A szerzők utalnak arra az ismertetésre, hogy a Kommunista Kiáltványnak, bár 1847-ben jelent meg, erős hatása 1848—49-ben és a következő években vált érezhetővé. Hosszú időn keresztül alakult ki a kispolgári demokrata mozgalomból és a szocialista, illetve a munkások mozgalmából az egységes demokrata-szocialista program.

Az 1830—1860 közötti időszak főbb társadalmi vonatkozásaira, eseményeire Európa legfejlettebb országaiban a 7—9. pontban térnek ki a szerzők. Ennek során elemzik nemcsak Franciaország, Olaszország (*Risorgimento* kérdései), az olasz forradalmi eszme fejlődése 1830-tól 1848-ig), Németország társadalmi helyzetének problémáit, hanem az oroszországi agrárproblémát, valamint Svájcban az 1815 és 1847 közötti időszakban bekövetkezett nagy ipari fejlődést, ipari forradalmat is. Angol vonatkozásban helyesen emelik ki az 1832-es választójogi reformtörvényt, mint határvonalat abban a vonatkozásban, hogy ezután arra irányult a szervezkedés, hogy politikai jogokat követeljen a nép számára. De az angol társadalmi viszonyok elemzésénél bizonyos nagyvonalúság érvényesül: nem írnak arról a nem elhanyagolható ellentétéről, amely az angol burzsoázia és földbirtokos osztály között fennállott. Ugy szintén nem teljesen kielégítőek azok az adatok, állítások, amelyek a chartista mozgalom keletkezésére, tömegbázisára utalnak.

A 10. pontban ismét a gyarmati helyzetről adnak képet a szerzők. A nagy esemény ekkor a gyarmatokon a rabszolgaság eltörlése. A rabszolgarendszernek mint gazdaságilag tarthatatlan állapotnak előbb-utóbb véget kellett vetni. A rabszolgamunka közismerten a legrosszabb, a legkevésbé kifizetődő. Ismertetik nagy vonalakban a különböző gyarmattartó országok vezetőinek álláspontját, politikáját ebben a kérdésben.

A 11. pontban a népek tavaszának a XIX. század nagy forradalmi évének, 1848-nak előzményeit és a forradalmakat írják le a vezető európai országokban. Ugyanezt a kérdést tárgyalják angol vonatkozásban a 12. pontban is, amelynek során a chartizmus utolsó nagy demonstrációjának, 1848. április 10-ének sikertelenségére utalnak az általánosan elfogadott értékelések szerint, s nem ismerterlik, hogy a mozgalom — bár hanyatlásában — más formában s ideológiailag tisztultabban hogyan folytatódott. Ugyanebben a részben utalnak az oroszországi és az amerikai fejlődésre kb. 1860-ig.

A 13—20. pontig terjedő rész, amely az előadásnak mintegy egyharmadát foglalja magába, az 1860 utáni évtizedek társadalmi viszonyait taglalja bőven dokumentálva. Ennek a résznek a főhiányossága az, hogy bár a marxizmus elterjedését ismertetik a szerzők, ezt nem megfelelő súlytal teszik, s nem elemzik kellőképpen a marxista eszmék Európa-szerte növekvő hatását. Ennél részletesebben tárgyalják mind az új Trade-Unionizmus mibenlétét, mind a munkáspártok jellegét, mint az európai munkásosztályok politikai orientálódásának két fő tendenciáját (Munkás-párti vonal és szindikalista forradalmi vonal).

A szerzők az utolsó részekben kitekintést adnak a XX. század eleji társadalmi és gazdasági viszonyokra, a nemzetközi munkásmozgalom, munkásszervezetek növekedésére is.

A 20. pontban mintegy összefoglalják a fentieket s utalnak arra, hogy a szocialista pártok, amelyek legális eszközökkel akarták a hatalmat elnyerni (ismert *J. Guesde* 1895-ben tett kijelentése: A legalitás elegendő arra, hogy végezzen a kapitalizmussal), az első világháború idején kivétel nélkül minden országban a burzsoázia mellett foglaltak állást. Hivatkoznak a szerzők Leninnek a száműzetésből jött profétikus szavaira: Nem hagyjuk magunkat megcsaltni a temetők síri csendje által, amely jelenleg eluralkodott... Európa forradalomtól terhes... s nem sokkal ezután eljött a „tíz nap, amelyik megváltoztatta a világot”. Az orosz munkások 1905 tapasztalatain megerősödve megteremtették saját államukat „a kisajátított kisajátítása” révén és megoldották az egy évszázada érlelődő kérdést, amely mindezidáig ismeretlen erővel és fénnel uralja az egész XX. századot.

Bourgin, Demarco és Maitron színvonalas és rendkívül széleskörű ismereteken alapuló előadásának vázlatos ismertetése tükrözi a munkálat szerkezeti megoldásának elégtelenségét. A szerzők feladatuknak eleget tettek: áttekintést adtak a XIX. század valamennyi fontos társadalmi kérdéséről, de nem adták meg következetesen a problémák gazdasági hátterét.

*

A kongresszus számos korreferátuma foglalkozik — a szovjet és népi demokratikus történeteszek idevágó tanulmányain túlmenően, amellyekkel jelen ismertetés nem hivatott foglalkozni — a XIX. század egyes kérdéseivel. Bár ezek bírálataira nem vállalkozhatunk, ismertetésükkel, felsorolásukkal fel akarjuk kelteni az érdeklődést egyes országok társadalomtörténete iránt.

R. F. Leslie angol történész korreferált a múlt század közepi lengyel kérdésről (*The Polish Question 1832—1864*. Rel. VII. 397—400. l.). Elmondta, hogy a XIX. századi lengyel nemzeti küzdelemre Nyugat-Európa azért tekintett szimpátiával, mert a liberálisok az egységes nemzeti önkormányzatra való törekvések látták benne, míg a konzervatívok azt remélték, hogy az önálló lengyel állam majd háttérül szolgál Oroszország ellen. Ezért szentelt általában a nemzetközi politika és különösen a brit közvélemény a lengyel kérdésnek nagy figyelmet. A modern lengyel történészek — fejtegette *R. F. Leslie* — igen helyesen elejtették a lengyel történelemnek tisztán nacionalista megközelítését és elemzik a különböző társadalmi rétegek, a jobb- és baloldal között felmerült ellentéteket. A történeti kérdés *Leslie* szerint: vajon a lengyel jobb- vagy baloldal-e a hibás abban, hogy Lengyelország nem nyerte el függetlenségét. A szerző elítéli azt, az álláspontot, amely szerint mind az osztrák, mind az orosz kormány a Lengyelországot érintő társadalmi kérdésben progresszív volt.

A lengyel baloldali mozgalom pozitívan értékelendő, de hibái nem hallgathatók el: a keleti tartományokra való igényük nagyhatalmi, hódító jellegű. A baloldálnak arra kellett volna figyelnie és céljait összpontosítania, hogy a nemzeti függetlenséget a lengyel-lakta területen vívja ki. A szerző szerint nem szabad túlbecsülni a XIX. század közepi radikális lengyel baloldal ideológiáját. Bár voltak köztük kiemelkedő egyéniségek, de többségük csak eszközként kívánta felhasználni a népet s nem tekintette egyenrangú partnernek a nemzeti lét teremtéséhez. A lengyelországi baloldal fő politikai hibája abban foglalható össze, hogy a gyakorlatban nem valósította meg elméleti programját.

J. J. Brugmans korreferátumában (*Social problems in the Netherlands during the 19th Century*. Rel. VII. 358—360. l.) a hollandiai XIX. századi társadalmi kérdéseket vetette fel. A holland fejlődés elkésztésénél, a század első felében a munkások kérdése fel sem merült; még szakszervezetek sem alakultak — a pauperizmus volt a legfőbb társadalmi kérdés. Munkavédelem törvényes formában nem létezett. A másik társadalmi problémát a nemesség jelentette, amely még mindig néhány — legális vagy nem legális — privilégiummal rendelkezett. A „középosztály” problémája csak a század második felében jelentkezett. Hollandiában ekkor ment végbe az ipari forradalom. 1860 után számos társadalmi csoport érdeklődik a munkásosztály helyzete iránt, propagandájuk eredménye az 1874-es munkástörvény. A munkásosztály öntudata a 60-as években kezdett kifejlődni. Ekkor jelennek meg az egyes szakszervezetek. 1870 után a szocializmus kezdett behatolni a munkásmozgalomba. (Erre vonatkozó anyagok az Amsterdami Nemzeti Intézetben találhatók.)

Rövid, de rendkívül nívós, tömör hozzászólása volt a kongresszuson *T. Lindbom* svéd történésznek a XIX. századi svéd társadalmi fejlődésről. (*Swedish Social Development during the 19th Century*. Rel. VII. 361—363. l.) A XIX. században a svéd társadalom története (1870-ig) egy agrártársadalom története. A lakosságnak csaknem háromnegyed része a mezőgazdaságban volt foglalkoztatva. A századfordulón az ipar és kereskedelem már erős fejlődésnek indult, de a mezőgazdaságban alkalmazottak száma még ekkor is a

lakosságnak több mint felét tette ki. A svéd mezőgazdaságban lassú átalakulás ment végbe. Jelentős volt az 1850-re befejeződött földreform, amely a szétaprózódott parcellákat nagy földterületbe egyesítette. Fontos gazdasági következménye a termelés ésszerűsítése és a többtermelés volt. A földreform révén a termőterület nagy mértékben növekedett, de a lakosság növekedése miatt még így sem volt kielégítő a mezőgazdasági termelés, a mezőgazdasági népesség széles rétegei proletarizálódtak. 1775 és 1870 között a vagyonatlanok száma 150%-al növekedett. Svédországban az iparosodás később, az európai ipari kereslet ösztönző hatására indult meg 1895 körül. Mint mindenütt, itt is a városiasodás kísérte, amely új társadalmi kérdéseket vetett fel. Jelentős ezekben az években az Észak-Amerikába özőnlő svéd emigráció. A század vége felé bontakozott ki a szocialista politikai mozgalom s ezzel szorosan összefonódva a századfordulón a szakszervezeti mozgalom is. A Szociáldemokrata Párt 1908-ig nagyon kevésé tudta befolyásolni a parlamenti életet. A szavazati jogért folyó küzdelem a huszadik század küszöbén vált intenzívvé. Más európai országokkal ellentétben Svédország társadalmi fejlődése egyenletesebb és zökkenőmentesebb volt, mivel a nép antropológiai, kulturális és nyelvi egységet alkotott. Ehhez járult még az a szerencsés körülmény is, hogy Svédország egy évszázadon át nem viselt háborút — sez a tény megkönnyítette az utat egy viszonylag nyugodt társadalmi és ipari fejlődés számára.

Érdekes adatokat közölt *E. Bull* beszámolója is a norvég társadalomtörténettel kapcsolatban (*Autobiographies of Industrial Workers Sources of Norwegian Social History*. Rel. VII., 346—365. l.). A norvégiai Népi Múzeum gyűjti az anyagot a Norvégia iparosodásának időszakában a munkásság helyzetében bekövetkezett változásról s főképpen arról, hogy ezeket a változásokat maguk a munkások hogyan szemlélik. Ez utóbbira természetesen egyelőre rendkívül kevés az anyag. A XX. század-közepi állapotokra vonatkozóan rendkívül érdekesek *E. Sundt*-nak (1817—1875), a szociológia nagy norvég előfutárának az írásai. Ő számos munkáscsaládot látogatott meg és feljegyezte a velük folytatott beszélgetéseket. Munkásságának értékét némileg csökkenti az, hogy ezek a beszélgetések az iparosodást megelőző időszakban zajlottak le, 1870-el lezárta feljegyzéseit s Norvégiában az iparosodás csak ezután indult meg. 1900-ig a munkások politikai mozgalman Norvégiában az iparosok s nem az ipari munkásság mozgalmát kell érteni. Az iparosodás folyamatára vonatkozó adatokat még előszöbön történő visszaemlékezések révén lehet az országban gyűjteni. Először Svédországban szervezték meg az idősebb munkások visszaemlékezéseinek gyűjtését, majd ezt a példát követték Dániában és Norvégiában is. Norvégiában például 5 esztendő alatt 5—600 idősebb munkástól gyűjtöttek anyagot 6—7000 oldal terjedelemben — ennek egyharmadát maguk a munkások egyharmadát szakszervezeti funkcionáriusok írták, egyharmadát pedig a múzeum munkatársai jegyezték fel. Eldöntetlen kérdés azonban ma még, hogyan használják fel ezt az anyagot mint történeti forrásanyagot.

Rövid referátum hangzott el *W. Conze* részéről a XIX. századi német proletáriátus kialakulásáról (Zur Entstehung des Proletariats in der sozialen Bewegung Deutschlands im 19. Jahrhundert. Rel. VII. 356—358. l.). Németország társadalmi és gazdasági helyzetére utalt *M. C. Meyer* is *Drang nach Osten, 1860—1914: Myth or Mission* című korreferátumában. XIX. századi témakörrel foglalkoztak még korreferátumaikban *H. H. Kohn* Franciaországnak Anglia és Németország között elfoglalt helyzetéről (*France between Britain and Germany, 1815—1848*. Rel. VII., 389—391. l.), *S. B. Clough* az ipar kiterjedéséről a XVIII. század vége óta. (*Prolegomena to a study of the diffusion of industry since the end of the 18th Century* (Rel. VII., 417—421. l.) és *H. St. Hughes* Az európai gondolat hanyatlásáról az 1890-es években (*The decade of the 1890's in European Thought*. Rel. VII., 404—406. l.).

A Rómában lezajlott X. Nemzetközi Történészkongresszus újkori anyagának áttekintése felhívja figyelmünket arra, hogy mennyire fontos a nemzetközi történet-tudomány eredményeinek széleskörű ismerete. Nem egy ország történeti múltjának kutatása során hasonló kérdések állanak a történétírók előtt. A múltbeli és jelenbeli közös problémák nemzetközi történészkonferenciákon történő megvitatása jelentős, de nem elégséges. A nyugat-európai országok történétíróival is közelebbi kapcsolatok kiépítésére kell törekednünk.

H. HARASZTI ÉVA

JOHN K. FAIRBANK:

THE INFLUENCE OF MODERN WESTERN SCIENCE AND TECHNOLOGY
ON JAPAN AND CHINA

(Rel. V., 241—271. l.)

A MODERN NYUGATI TUDOMÁNY ÉS TECHNIKA BEFOLYÁSA
JAPÁNBAN ÉS KÍNÁBAN

E referátumot a Harvard-University egy tudományközi bizottsága készítette elő; vezetője Fairbank történész-professzor, tagjai: egy másik történész és a gazdaságtan, az anthropológia egy-egy professzora, továbbá a keleti nyelvek két professzora — egyikük kínai ember.

A modern világtörténet egyik legszenzációsabb — (a „látványos” kifejezést használják) — és kétségtelenül egyik legmélyebb következményű jelenségről van szó: a nagy kelet-ázsiai népeket forradalmasító nyugati technikáról. A társadalmi értelemben vett „science” hatásának vizsgálatát egyelőre félretereli a bizottság által kidolgozott módszertan. Úgy tűnik fel, hogy a vizsgálat alapvető szempontjainak, elveinek, módszereinek kidolgozására talán túlságosan sok gondot is fordított a bizottság, legalábbis a referátum arányaihoz és eredményeihez képest. Köztudomású, hogy az emberi lét minden megnyilvánulásában van valami eleme a valamiféle értelemben vett „technikának” is; s helyes, hogy e vizsgálat a szűkebb, közkeletű értelemben vett technikára központosítja figyelmét. Ez adta a lökést, ez maradt azután is az igazi hajtóerő, jóideig. A metodológiai előkészítés mindenesetre mégis eleve teszi annak érzékeltetését, hogy később miként hatol be ez a „gépi” technika az intellektuális és a szociális „technikába”, egyént, társadalmat, nemzetet bensőleg átalakítva. Nem túlságosan újszerű az a metodológiai megállapítás sem, hogy a nyugati technika hatásának van egy „bevezető” korszaka, amelyben az idegen hajótűzés, idegen szakemberek, idegen gépek és gyártmányok játsszák a főszerepet; s van egy következő, „intézményesítő” korszaka, amelyben a kínai — japán társadalom már a maga szervezetébe építi bele a modern technikát. Kétségtelenül el kell ismernünk a gondos metodológiai előkészítés előnyeit, az Amerikában szokásos tudományközi bizottságok munkája által; élesebben, logikusabban és egymás útjait, gondolatait nem zavarva tárgyalhatók így le a különböző szempontok. Ez előnyök talán sokkal inkább megmutatkoznak a kérdéssel kiadandó nagyarányú kész műben, mint egy ily rövid referátumban. Igen tanulságos lett volna egyébként, ha a referátum közzéte volna, hogy a történelem, a gazdaságtan, az anthropológia, a nyelv- (és irodalom-) tudomány szakemberei egyenként miként s miben járultak hozzá a vizsgálatokhoz.

A referátum egyébként mindjárt előrebocsátja, hogy a nyugati technika hatásával Kínára és Japánra csak a szovjet-hatás megindulásának időpontjáig foglalkozik.

Ami már most a tárgyalás menetét és eredményeit illeti: A perspektivák igen mélyek, a szempontok a kérdés minden rejtékébe behatolnak. S mégis, nézetünk szerint, nem érezhető ki eléggé a tárgyalásból a kérdésnek világrengető drámaisága. Bevallja ugyan a referátum, hogy nehéz a technikának és az emberiség fejlődésének viszonyáról tárgyalni, amikor még magának a Nyugatnak fejlődésében sincs, távolról sem, megállapítva e viszonyok teljes értelme. Még az angol ipari forradalom előzményeit és hatásait sem ismerjük — mondja —, igazi mélységükben. A referátum ily módon kissé monográfus látókörrrel kezeli Kína és Japán sorsát, s nem kellő világgraszoló jelentőségében.

Igen erősen kiemeli Kína lassúságának és Japán hirtelenségének ellentétét a nyugati technika lökésére adott „feleletekben”. Megadja a magyarázatokat is, amelyek a két társadalom belső szerkezetében rejlenek; pontokban felsorolja az okokat. Nézetünk szerint azonban mélyebben ki lehetett volna aknázni a módszertani lehetőségeket, amiket éppen ez ellentét nyújthat számunkra. Akárhogyan is: két távolkeleti szomszédos nép, amelyhez Európa csak későn, ugyanazon évtizedekben, akkor nyúlt hozzá, amikor már végighódította a földkerekséget és szilárdan kiépítette gyarmattartó rendszerét; s a „felelet” mégis oly bámulatosan különböző! Nézetünk szerint itt nagy világtörténeti analógiákkal kellett volna dolgozni. Nincs valami analógia Kína és Japán, s másrészt a XVIII. század Franciaországa és Angliája között? Nem csupán a hasonlóság a geográfiai helyzetben, hanem a két-két társadalom belső dinamikájának különbségeiben is! S még intézményeiben is; tudnivaló, hogy a régi kínai kormányzati, adminisztratív, pénzügyi, oktatásiügyi, kulturális, tudományos szervek, kezdetlegesen bár, de sok rokon vonást mutatnak a francia ancien régime hasonló szerveivel. Másrészt pedig a japán „feudalizmust” sem szabad valami szokványos fogalomként kezelni; maga a referátum is

mondja, hogy e feudalizmus már az európai behatolás előtt is az üzlet, a tőkeképződés és az így keletkezett, katonailag-gazdaságilag uralkodó rétegek képviselői rendszere felé haladt, egy már csak névlegesen uralkodó államfő alatt. Ezek angol analógiák. S miként alakultak ki maguk e strukturális ellentétek is, Kína és Japán (és Franciaország és Anglia) között? Miért következett be magának Észak-Amerikának is sokban hasonló viszonya-ellentéte az európai kontinenssel? A civilizációk áttételének nagy kérdései ezek. Bizonyára túl messze vezetett volna, ha a referátum ily távolságokra nyúlt volna vissza; de éppen Kína és Japán ellentéte oly nyugtalanító a fejlődéstörténet számára, hogy szükséges lett volna megnyitni ily messze perspektivákat is.

Bármily határozottan emeli is ki a referátum a kínai és a japán fejlődés ellentétét, szerintünk bizonyos hiányosság mutatkozik a végső következtetések levonásában: mindkét fejlődés suta, egyoldalú volt. A valóban teremtő technika kialakításához nem elégséges sem a társadalomvezetésnek szigorú központosítása, fanatikus nacionalizmussal; sem pedig bármily szabad politikai formák bevezetése. A teremtő technika magának a társadalomnak, a munka minden legkisebb szervezetéig lenyúló gondos, állandó, s tapasztalatokon — mindenki tapasztalatán, nem csupán elméleteken — alapuló átalakítása szükséges. A referátum óvakodik ennek hangsúlyozásától; s nem is igen jut szerzőinek eszébe ez a gondolat, minthogy szemmel láthatólag az angolszász, főként pedig az amerikai társadalom szervezetét tartják a teremtő technika ideális talajának. Ezért lett volna szükség arra, hogy, mint említettük, a referátum mélyebb történeti perspektívákban igyekezzék meghatározni a teremtő technika fogalmát. A legújabb kor amerikai történetírása, amikor igen termékenyen belevonja kutatásaiba a szomszéd tudományokat, a gazdaságtant, az anthropológiát stb., s ezzel követendő példát mutat más nemzetek történetírása számára is, másrészt, úgy látszik, túlságosan a jelen emberöltőknél marad, nem bízik eléggé a régi korszakok tanulságaiban, azaz nem igyekszik eléggé arra, hogy törvényszerűségeket fedezzen fel az emberi társadalmak fejlődésében.

Egyébként, ismételjük, a referátum nem hagy figyelmen kívül egyetlen vonatkozást sem a kínai—japán technikai fejlődéssel összefüggésben; egy-egy sugárral rávilágít a legtávolabbi kulturális összefüggésekre is, valamint az egyének pszichikájában végbemenő változásokra is. E teljességből sokat tanulhatunk, bármily rövidre is kell fognia a referátumnak az egyes szempontok tárgyalását.

Igen érdekes és fontos a referátumnak utolsó, a metodológiai problémákat összefoglaló fejezete. Kérdezi: a technika, minthogy valamiként komponense az egész emberi létnek, alkalmas-e vajon az elkülönített, önmagában való vizsgálatra? S majdnem ugyanaz a kérdés: szabad-e döntő jelentőséget tulajdonítani a technikának az emberi fejlődésben?

A referátum végeredményképpen azon megállapításhoz jut, hogy a „science and technology” lényeges elveikben univerzális érvényűek; s ezért sorsuk bármiféle kultúrában, különösen pedig sajátos alkalmazásmódjuk az egyes kultúrákban világot vet az illető kultúra specifikus természetére. Mintegy univerzális tükör az egyes kultúrák arculata felett. A legalkalmasabb alap a kultúrák egymásközi összehasonlítására. A referátum egypár példát is említ arra, hogy a nyugati technika hatásai mélyen átmásult formában jelentkeztek a Távolkeleten. Triviális példa a riksha: a nyugati kerékpár a kínai szerződéses kikötővárosok embererőfelhasználva a szaladó kulik által vont könnyű személyszállító kocsiszerkezetek megkonstruálására ösztönzött. A mandzsúriai vasút a régi stílusú bürokrácia és a familiárizmus szociális szövedékében a nyugatitól egészen eltérő társadalmi funkciókkal s módszerekkel szerepelt.

Más példákat is említ a referátum, természetesen bővebb fejtegetésük nélkül; de már így is meggyőz bennünket arról, hogy valamely nyugati technikai módszer alkalmazásának sajátos módosulásai az idegen kultúrákban, pontosan és minden összefüggésükben vizsgálva, valóban minden más elméleti jellemzésnél konkrétabb érzékeltetésre adnak módot az illető kultúra belső sajátosságairól. Tegyük hozzá a magunk részéről is egy példát: a távíró bevezetésénél nagy gondot okozott a nyugati jelek alkalmazása, mert hiszen ezek betűket képviseltek, míg a kínai írás fogalmakat s szótagokat, vegyesen, ősi történeti alakulással. A problémát úgy oldották meg, hogy a kínai írásból kiválasztottak 10 000 közkeletű jegyet és ezeket sorszámmal jelölték, s e számokat táviratozták. Már e kicsiny részletkérdés is módot adhat az egész kínai intellektuális technika sajátosságainak érzékeltetésére, amire egyébként a referátum is nagy súlyt helyez. Nem csupán a sajátosságok fölényes kritikájára ad módot, hanem esetleg az előnyök kiemelésére is, amiket a mai modern Kína annyira szeret hangsúlyozni a nyugati írásrendszerrel szemben: ha a sok ezer kínai írásjel megtanulása hosszú időt és fáradságot kíván is, az írás és olvasás legalább független marad a fonetikus kiejtéstől, minden nyelvjárás megértheti és használhatja. A nyugati ABC viszont tudvalevőleg ugyancsak igen tökéletlenül követi

a fonetikus hangjelzés ideálját, s ugyancsak többéves tanulás és állandó gyakorlat szükséges ahhoz, hogy valaki igazán gyakorlati módon élhessen az írás-olvasás készségével. A technika univerzális tükre, amit az idegen kultúrák fölé tartunk, egy és más dologban figyelmeztethet bennünket: a nyugati kultúra sem maga a tökéletesség.

HAJNAL ISTVÁN

V. M. KHVOSTOV:

L'ALLIANCE FRANCO—RUSSE ET SA PORTÉE HISTORIQUE

(Rel. V., 407—411. I.)

A FRANCIA—OROSZ SZÖVETSÉG ÉS TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE

V. M. Khvostov előadásában Lamartine-nak abból a megállapításából indult ki, hogy „az orosz szövetség természeti követelmény és földrajzi szükségszerűség”. Erre az idézetre a második világháború végén az egyik francia lap emlékeztetett, V. M. Khvostov előadása e tétel igazolását is adja. Az előadás egyik fontos kiindulópontja az, hogy bár a francia—orosz szerződést aláíró felek egyik tagjának társadalmi szerepe és jellege 1893 óta alapvetően megváltozott — az imperialista Oroszország szocialista szovjet hatalommá alakult át —, a szerződés történelmi jelentősége mégsem csökkent. A szerződés mind érvényességének első korszakában — az első világháború kitöréséig terjedő időszakban —, mind a két világháború közötti korszakban a német katonai hatalom fenyegetése elleni védekezés célját szolgálta. S ha már az első időszakában sem volt állandó célja — mivel teljesen alkalmatlan volt arra, hogy a cári kormány expanziós törekvéseit szolgálja —, az Októberi forradalom után a dolog természeténél fogva sem lehetett már agresszív jellegű.

A francia—orosz közeledés okait 1893-ban a nyugat-európai helyzetben kell keresni, abban, amelyet a frankfurti béke, az 1875-ös háborús válság, az Osztrák-Magyar—Német Kettős, ill. a Hármasszövetség, az 1887-es francia—német válság, az orosz pénzügyi piac német részről végrehajtott zárolása stb. teremtett meg. A közeledés gondolatát Oroszországban különösen az erősítette, hogy Franciaország túlzott meggyengítése káros volt reá nézve. A két országnak biztonsága kölcsönös fenntartásához és az európai egyensúly biztosításához közös érdekei fűződtek. Ugyanekkor azonban hangsúlyozni kell azt is, hogy a francia—orosz közeledést Pétervárott sohasem tekintették a közelkeleti terjeszkedés eszközüül, annál is kevésbé, mivel ez a terjeszkedés gyengítette Oroszország nyugati határainak biztonságát, s éppen ezért növelte Németországtól való függőségét. Igen természetes, hogy Bismarck diplomáciája éppen az orosz külpolitika e gyenge pontját tudta két évtizeden át felhasználni a francia—orosz közeledés megakadályozására. Egy fontos tényt azonban a német külpolitika sem tudott semmissé tenni: egyrészt azt, hogy Oroszországnak támogatnia kellett Franciaországot Németországgal szemben, másrészt, hogy e körülmény a továbbiakban jelentős szerepet játszott a francia—orosz szerződés előkészítésében.

A francia—orosz szerződés létrejöttének ismertetésénél a történeíró nehézségei távolról sem a szövetség szükségszerűségének, hanem annak megmagyarázásában keresendők, miért szenvedett oly hosszú ideig halasztást a létrejötte?

Ennek okai a következőkben találhatók meg: először is a francia jobboldal kormányon levő „mérsekelt” köztársasági pártja, amely a nagytőke gyarmatosító érdekeit képviselte, rendkívüli módon félt Németországtól. E félelmet fokozta az is, hogy a gyarmatosító politika szembeállította Franciaországot Angliával is. Akadályozta másodszor a francia—orosz szerződés kialakulását az orosz—angol ellentét is. Angliával való összeütközés esetén ui. Oroszország számára rendkívül fontos volt Németország semlegessége, amely az Osztrák—Magyar Monarchiával szemben is közvetítő szerepet vállalt. Mindezek a hátráltató ervek azonban a 80-as évek végén egyre erősebben szorultak vissza. Amidőn tehát Caprivi német kancellár 1890-ben visszautasította a „viszontbiztosítási” szerződés megújítását, e körülmény új lökést adott a francia—orosz közeledésnek. További hajtóerő volt ebben az irányban az 1893-as német katonai törvény és az Oroszország ellen irányuló német vármháború. Bár kétségtelen, hogy a francia—orosz szövetség mindkét állam részére a terjeszkedés fedezéséül szolgált, gyakorlati jelentősége ebben a vonatkozásban nem volt, különösen Oroszország számára nem, amelynek

Franciaország később is főleg a pénzügyi segítség forrását jelentette. Sem a japán háborúban, sem balkáni politikájában Oroszország nem érezte a francia támogatás különös érvényesülését. A francia—orosz szövetség különös hatásai csak az első világháború idején kezdtek tulajdonképpen érezhetőkké válni, és pedig főleg katonai téren.

A két világháború közötti időszakban a francia diplomácia visszatért a kelet-európai nagyhatalommal való megegyezés gondolatához. Az 1935-ös francia—szovjet szerződés alkalmas alap volt a német agresszió megelőzésére és talán arra is, hogy annak az európai kollektív biztonságnak a kiindulópontjául szolgáljon, amelyre a szovjet kormány és olyan kiváló államférfi törekedett, amilyen L. Barthou volt.

A francia—szovjet szövetség története megmutatta, hogy Párizs sorsa mennyire össze van kapcsolva az ukrainai városok sorsával. A francia—orosz kérdés jelentősége éppen ezért nem csupán történelmi probléma, hanem az aktuális politika számára is rendkívüli jelentőségű.

GONDA IMRE

MARIO TOSCANO

ORIGINE E VICENDE DIPLOMATICHE DELLA SECONDA GUERRA MONDIALE

(Relazioni V., 1—51. l.)

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ EREDETE ÉS DIPLOMÁCIAI ESEMÉNYEI

Mario Toscano olasz professzor, a diplomácia történetének ismert és tekintélyes művelője előadása bevezető részében igen széleskörű áttekintést ad a kérdés irodalmáról, nem elégszik meg pusztá felsorolással, hanem értékeli is az egyes műveket és dokumentumköteteket. A követelmény, melyet a két világháború közötti időszak diplomáciájának a történetével foglalkozó tudósokkal szemben felállít, magas, de helyes. Teljesen jogosultán teszi fel bevezető soraiban a kérdést: miután „az emberiséget sújtó konfliktusok között a legsúlyosabb kétségtelenül a második világháború volt”, vajon eleget tettek-e a történészek azirányú kötelezettségüknek, hogy a történeti igazság jegyében feltárják a kiváltó okokat.

Amidőn a történetírás művelőinek a figyelmét ennek a nagy feladatnak az elvégzésére Toscano figyelmeztetése alapján külön is felhívjuk, hozzá kell tenni, hogy nemcsak szűkebb értelemben vett szakmai teendőről van szó. A második világháborút előidéző tényezők kikutatása, tudományos módszerekkel való elemzése és bemutatása nem szolgálhatja csupán azt a célt, hogy a múltat élénk tárja, feladata, hogy segítsen végleg legyűrni a háború romboló erőit és hatékony fegyver legyen a békéért folyó világméretű küzdelemben. Ennek a felismerése csendül ki Toscano professzor referátumának befejező soraiból, amidőn reményét fejezi ki, hogy lezárul az a drámai sorozat, amelynek legutolsó szörnyű felvonása a második világháború volt.

A referátum — ami az 1933—1939 közötti időszakot illeti — sokoldalúan és igen gondolatébresztően taglalja a második világháború diplomáciai előzményeit. Helyesen mutatja meg, hogy milyen nagy lehetőségeket nyújtott volna az agresszió erőivel szemben a kollektív biztonság rendszerének kiépítése és megszilárdítása. A fasiszta Németország felelőssége mellett hangsúlyozza a Mussolini által képviselt irányvonal bűnösségét. Igen figyelemre méltóak azok a megállapítások is, melyek utalnak Anglia és Franciaország kormányköreinek az agresszorok irányában tanúsított — rosszabb értelemben vett — megértő magatartására. A referátum leszögezi a müncheni politika káros voltát, utal annak végzetes következményeire, melyek végső fokon a második világháborúhoz vezettek.

Igen tanulságos, de a fenti részlethez viszonyítva elnagyoltnak tekinthető a referátumnak az a része, amely az 1939—1945 közötti időszak problémáival foglalkozik. Ha eddig is nélkülöztük az Amerikai Egyesült Államok felelősségének a felvetését a második világháborúval kapcsolatban, úgy a továbbiakban már nem egyszerűen mulasztásról lehet beszélni, hanem olyan kísérletről, amely annak elmosására törekszik. A referátumot az Amerikai Egyesült Államok külpolitikáját illetőleg túlzott megértés, úgy is mondhatnók: elnézés jellemzi. Feltűnő, hogy az előadó sehol sem utal a versailles-i békeszerződés-rendszer kiegészítőjére: a washingtoni egyezmény-rendszerre, amely a

Távol-Keleten új ellentétek és összeütközések csiráit rejtette magában. Szó sem esik az Amerikai Egyesült Államoknak Németországgal kapcsolatos politikájáról, amely — bár igen ellentmondásosan — de nagy szerepet játszott a német imperializmus és militarizmus talpraállításában és megszilárdításában. A referátum figyelmen kívül hagyja az egyik legfontosabb tényezőt, azt, hogy az első világháború után — a forradalmi események és a katonai vereség ellenére — a német monopóliumok addig nem látott ütemben fejlődtek. Nem váratott túl sokáig magára, hogy a korlátlan monopóliumok hatalmát megtestesítő fasiszta rendszer nyíltan napirendre tűzze a német imperializmus önálló követeléseit. Illyetlen következtetésekhez vezethet az a szemlélet, amely — és a referátum nem egy részlete ezt tükrözi — kizárólag az első világháború utáni területi rendezés helytelen vagy igazságtalan voltában keresi az okokat, melyek végső fokon a második világháborút kiváltották. Területi jellegű okokkal nem lehet megmagyarázni Németországot, még kevésbé Japán vagy Olaszország rendkívüli agresszivitását, különös tekintettel arra, hogy a két utóbbi állam a békefeltételeket diktáló győztes hatalmak sorában foglalt helyet. A területi elvre, mint kizárólagos magyarázatra való hivatkozás eleve lehetetlenné teszi annak a megértését, hogy a fasiszta Németország a versailles-i békeszerződés által teremtett területi „igazságtalanságok” fokozatos felszámolása és a német „nép- és kultúrta”-nak tekintett Ausztria bekebelezése után miért tartott igényt az egész Európa feletti uralomra, miért tűzte napirendre nemcsak volt gyarmatbirodalmának visszaszerzését, hanem megnövelését is.

A gazdasági tényezők nem kellő figyelembevételével, a nemzetközi viszonylatokban érvényesülő törvényszerűségek vagy tendenciák (természetesen az adott történelmi időszakon) belül lebecsülése a referátum szerzőjét nem egy esetben moralizáláshoz vezeti. Ez megmutatkozik Wilson elnök külpolitikájának az értékelésénél, de különösen rányomja bélyegét a referátumnak arra a részére, amely az 1918—1933 közötti periódus főbb kérdéseivel foglalkozik.

A referátumnak egyes megállapításai nemcsak helytelenek, hanem Kelet- és Délkelet-Európa felszabadult népei számára bántók és sértőek. Toscano professzor elismeri, hogy az első világháború után a nemzeti államok létrejötté, többek között a volt Osztrák—Magyar Monarchia romjain, szükségszerűség volt. Figyelmen kívül hagyja azonban, hogy az új nemzeti államoknak létrejötté nem az antant hatalmak háborús céljainak vagy erőfeszítéseinek köszönhető, hanem a nemzeti-függetlenségi mozgalmaknak, amelyek 1917 Októbertől után új és magasabb szakaszukba léptek és amelyekben döntő szerepet játszott a munkásosztály. Elfogadhatatlannak a referátumnak az új nemzeti államokra, köztük Csehszlovákiára, Lengyelországra vonatkozó megállapításai, amelyek lényegében kétségre vonják a lengyel, illetve cseh és szlovák nép államalkotó és államfenntartó képességeit.

Az objektív tényezők elhanyagolása szükségszerűen utat nyit önkényes, a történelmi igazságot nem tükröző megállapításoknak. Szemléltetően mutatkozik ez meg napjainkban az egyes kapitalista országokban, de főleg az Amerikai Egyesült Államokban jelentkező ún. „revizionista” történelmi irányzatban. Képviselőire nemcsak az jellemző, hogy az első világháború utáni azonos jellegű irányzatokhoz hasonlóan tisztára kívánják mosni a német imperializmust és militarizmust. Amint a Nyugat-Németországban megjelenő „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” című folyóirat 1956. januári számában Eugene C. Murdock amerikai történész erre találóan rámutat: a revizionista történetírás a nemzetközi élet eseményeit döntő mértékben egyes vezető államférfiak jó vagy rossz tulajdonságaira vezeti vissza. Csak egy példát: az Amerikai Egyesült Államok hadbalépését a második világháború idején elsősorban Rooseveltnél és tanácsadói dilettantizmusában, sőt „gonoszságában” keresik. A revizionista irányzat nem egyedüli és nem is uralkodó az amerikai történetírásban, szemlélete és módszerei komoly bírálatban részesülnek több oldalról, az amerikai történettudomány ismert és tekintélyes képviselői részéről. Ez ismertetés nem tűzte ki céljául, hogy az amerikai történetírás egyes irányzataival foglalkozzék, csak annyiban kívánt a revizionista irányzatra utalni, amennyiben ezt Mario Toscano professzor referátumának az ismertetése megköveteli. Megállapíthatjuk, hogy az a mód, ahogyan Toscano a revizionistákat megítéli, mutatja, hogy nem ért velük egyet, és ez örömdetes. Mégis az a benyomásunk, mintha lebecsülné azt a veszélyt, melyet a szóban forgó történelmi irányzat jelent. Toscano elismeri ugyan, hogy a második világháború után is megtalálható nemcsak a diplomáciában, de a történetírásban is a revizionista irányzat, de véleménye szerint korántsem oly mértékben, mint az első világháború után. Magyarázatát — többek között — abban látja, hogy „a volt Hármasszövetség (Németország, Olaszország, Japán) országainak új demokratikus kormányai gyorsan beilleszkedtek az angol—francia—amerikai diplomáciai rendszerbe”. Ez a megállapítás elhamarkodott, mert túl korai lenne véglegesnek tekinteni a legyőzött

imperialista hatalmak, köztük Nyugat-Németország „megbékülését” a tegnapi ellenfelekkel. Ellenkezőleg, ha nyitott szemmel tekintünk körül, látnunk kell, hogy rövid néhány év alatt mily mértékben tértek magukhoz és váltak mind arcátlanabbá azok az erők, melyeket 1945 tavaszán a hitlerellenes koalíció csapásai a porba sújtottak. Hitler életbenmaradt tábornokainak és politikusainak a visszaemlékezései (amint erre az elfogultsággal korántsem vádolható, egyébként színvonalasan szerkesztett és igen tartalmas „Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale” c. francia folyóirat 1955 októberi számának egyik cikke találóan rámutat) közvetlenül a háború befejezése után jól bevált eszközül szolgáltak arra, hogy szerzőik „ellenállóknak” tüntessék fel magukat. Soha a német „ellenállásnak” annyi híve nem volt, mint a „náciítlanítás” és a „kérdőívek” első éveiben. Az idő múlásával, de főleg a „náciítlanítás” enyhítésével, majd a napirendről való levételével, fokozatosan eltűnt a visszaemlékezésekben az „ellenálló” szerep hangsúlyozása. Jellemző például említi a francia folyóirat Peter Kleistnek, Ribbentrop és Rosenberg egykori munkatársának 1952-ben megjelent könyvét (*P. Kleist: Auch du warst dabei! Ein Buch des Aergernisses und der Hoffnung*), amely — összevetve az 1950-ben megjelent korábbi írásával — már jóval kevesebb „beismerést” és „megbánást” tartalmaz, sőt igazolni igyekszik a fasiszta Németország tetteit. Igaz, hogy Kleist és hasonzórú társait elég komoly kritika érte a nyugat-német történetírás azon józanabb képviselői részéről, akik elítélik a hitlerista rendszer politikájának kalandorjellegét. A hiba azonban az, hogy a fasiszmus embertelenségeit és agresszivitását rendszerint elválasztják annak gazdasági alapjától. A monopóliumok új virágzásával találkozunk napjainkban Nyugat-Németországban, Olaszországban, Japánban, a második világháborúban vereséget szenvedett imperialista államokban. Az imperializmus és militarizmus gazdasági, politikai, társadalmi és nemzetközi alapjainak újjáéledésével és megszilárdításával párhuzamosan szükségszerűen jelentkeztek azok az eszmék is, melyek — többek között — a történetírás terén vannak hivatva a múlt felelősségének előbb az elhomályosítására, majd teljes eltüntetésére, az új világuralmi célkitűzések tudatosítására, az eljövendő háború ideológiai előkészítésére. Ennek jelei Japánban, Olaszországban és Nyugat-Németországban egyaránt mutatkoznak. Mario Toscano referátuma erre a jelenségre mindhárom országot illetően rámutat. Olasz vonatkozásban megállapításait még ki lehetne egészíteni *G. Bourgin* ismert francia történettudós cikkével, amely a „Revue de la deuxième guerre mondiale” 1953-ik évi 9-ik számában jelent meg és ezt a jellemző címet viseli: „Historiographie ou propagande politique. Sur quelques ouvrages néofascistes”.

Megelégedéssel és örömmel tölt el bennünket az a tudat, hogy a második világháború utáni magyar történetírás — az első világháború utáni helyzettől eltérően — nem foglal el „előkelő” helyet az új háborút előkészíteni hivatott revizionista történetírás táborában. Ennek magyarázata az a mélyreható gazdasági, politikai, társadalmi és ideológiai változás, mely nálunk végbement. Történetírásunk szakítva a múltnak igen gyakran nacionalista és sovinszta szemléletével a népek egymás iránti megbecsülése, békés együttélése, a proletárinternacionalizmus eszméje mellett szállott síkra. Tekintettel azokra a kísérletekre, melyek a legreakciósabb imperialista körök támogatását élvezve népi demokratikus rendszerünk megdöntését célozták, történészeink feladatuknak tekintették, hogy leleplezzék és történetileg is megmutassák azoknak a háttérét. Korántsem mondhatjuk, hogy ez általában kielégítően történt, igen sok esetben történeti munkáinkban nagyfokú egyoldalúság és ezzel szoros összefüggésben a történeti valóságnak meg nem felelő, rossz, nem egy esetben hamis megállapításokra került a sor. Mindezek ellenére tiltakozni kell Mario Toscanonak azon megállapítása ellen, hogy a diplomácia történetének magyar művelői közül említésre méltóan csak azt a két történészt tartja, akik — a szerző szavaival élve — „az amerikai történetírás rendszerébe illeszkedtek be”. Az egyik Lukács, akinek „A nagyhatalmak és Kelet-Európa” című könyve 1953-ban jelent meg az Egyesült Államokban, a másik Kertész, aki munkájában Magyarország külpolitikái helyzetével foglalkozik a második világháború után. Magyarországnak a „két szülőtte” emigrációban él és azokban az években távozott külföldre, amikor hazánkban a haladás és reakció erői közötti harc magasabb szakaszába lépett. Mindketten a magyar uralkodó osztálynak azt a szárnyát képviselik, amely ugyan kiábrándult a hitleri Németország iránti barátságból, de a régi rendszer „javított kiadású” fenntartásának legfőbb biztosítékát a nyugati kapitalista hatalmak támogatásában vélte megtalálni.

Elég csak futólag elolvasni akár az egyik, akár a másik történeti munkát, máris megállapíthatjuk, hogy éppen azt a revizionista történetírói irányzatot képviselik, melynek jelentkezésére Toscano referátuma utal. Az amerikai revizionista történetírással foglalkozva Toscano a következőket írja: „A nézeteltérés alapja Roosevelt politikájá-

nak a tolmácsolása. A revizionisták — többségükben köztársaságpártiak — azzal vádolják, hogy nemcsak azt akarta, hogy Amerika közbelépjen, hanem egyenesen elősegítette a második világháború kitörését. Az igazat megvallva ez a dühös vita furcsa hatást gyakorol az európai fülekre, minthogy a náci propaganda egyes témáit visszhangozza. Ezért annak, aki a második világháború kitörése előtti légkörre emlékszik, hamisnak látszanak a mégoly ragyogóan felépített érvelések is." Toscano megállapításaival egyet lehet érteni, de hozzá lehet és kell tenni: Lukács és Kertész munkái viszont furcsa hatást gyakorolnak a kelet- és délkelet-európai fülekre, mert az ellenforradalmi Horthy-rendszer és a magyar imperializmus propagandájának egyes témáit visszhangozzák és mindazok számára, akik hazánknak a második világháború előtti légkörére emlékeznek, nemcsak hamisnak látszanak, hanem hazugnak és végzetesnek is bizonyultak. Meghaladná e cikk kereteit, ha Lukács és Kertész munkáival részletesen akarnánk foglalkozni, erre a közeljövőben mindenesetre alkalmat kell keríteni. Egy bizonyos, hogy ha „finomabb” formában is, de a második világháború után létrejött helyzet revízióját hangoztatják szoros kapcsolatban azokkal a gazdasági, diplomáciai és nem utolsó sorban katonai tervekkel és előkészületekkel, melyek Kelet- és Délkelet-Európa népeinek a „felszabadítását” célozzák. Éppen ennek az „elmulasztása” miatt vonják felelősségre Lukács is, Kertész is a nyugati hatalmakat, személy szerint Rooseveltet, sőt Churchillt is. Lukács könyvének a „Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale” 1955 januári számában megjelent ismertetése találóan jegyzi meg, hogy a szerző „churchill-ibb Churchill-nél”, amennyiben nem tudja megbocsátani, hogy az angol miniszterelnök végül is belement abba, hogy annakidején a Franciaországban létrehozandó második front érdekében feladják a Balkán és Délkelet-Európa irányában megindítandó támadásnak és ezzel együtt Magyarország közvetlen „felszabadításának” a tervét.

A magyar nép tisztában van annak a hozzájárulásnak a nagyságával, melyet az angol és amerikai katonák hősi harca jelentett Európa népeinek a hitlerista rabságból való felszabadulása szempontjából. Ugyanakkor tisztában van azzal is, hogy az a körülmény, hogy hazánkat a Szovjet Hadsereg szabadította fel, történelmi jelentőségű népünk további fejlődése szempontjából. Népi demokratikus országunkban megvan minden feltétele annak, hogy hozzájáruljunk a népek egymásiránti megbecsüléséhez, a béke megvédésének nagy ügyéhez, azokhoz az eszmékhez, amelyek mellett a római nemzetközi történetéskongresszus és nem utolsó sorban Mario Toscano professzor referátuma is tanúságot tett.

ZSIGMOND LÁSZLÓ

KÖSZEGI IMRE—PAP JÁNOS

KEMPELEN FARKAS*

(Budapest „Művelt Nép” Kiadó, 1955. 186 l. számos kép)

Szerencsés gondolat volt a talányos egyéniségű Kempelen életrajzának kiadása. A feldolgozásnak, szerintünk, súlyos hibái vannak; de a szerzők kétégtelenül buzgó fáradozása jelentős tudománytörténeti problémákat is hozott felszínre. A hibák tanulságául és a problémák hangsúlyozása céljából érdemes tehát a kiadvánnyal itt kissé bővebben foglalkoznunk.

Kempelen Farkas egyidőben csaknem „világhírű” ember volt, Amerikát is beleértve a „világba”. Hírét, vagy hírhedségét főként „sakkozógépének” köszönhette. Kiváló tudósok és írók foglalkoztak Kempelen „találmányával” kapcsolatban azzal a problémával, hogy lehet-e oly gépet készíteni, amely gondolkodik. De egykorú leleplező iratok is jelentek meg s maga Kempelen is többször úgy nyilatkozott, hogy gépe egyszerű trükk. Az életrajz végül is igazolja a leleplezéseket: a gépbe egy jól sakkozó ember volt bújtatva s ez mozgatta, ügyes szerkezettel, a török bábú karját s ujjait, amelyek a sakkfigurákat rakosgatták.

Az eset tehát igazán nem tartozik a tudománytörténet körébe, csak annyiban, hogy jellemzi a XVIII. század végének, a felvilágosodásnak már amúgy is közismert hiszékenységet a tudomány végtelen lehetőségeiben. Voltak azonban Kempelennek más alkotásai is, amelyek a korszakot kevésbé érdekelték. Közöttük legjelentősebb a „beszélő-gép”: szerkezet, amely emberi hangokat, szavakat, mondatokat ejt ki, ha a megfelelő billentyűket lenyomják. Ez a gép volt a szerzők szerint Kempelen igazi, többévtizedes szenvedélye; a sakkozógép pedig a szenvedése: vásári-mutatvány, amely uralkodói parancsra készült és amellyel alkotója parancsra járta volna végig Európa országait, elvonván a figyelmet valódi tudományos eredményeitől. A beszélőgép megszerkesztéséhez szükséges volt az emberi beszélő szerveknek, a hangok keletkezésének igen finom megfigyelése és bámulatosan érzékeny mechanizmusok által való leutánzása. Kempelen egy terjedelmes kötetet adott ki munkája eredményeiről. A fonetika modern tudománya is, a magyar és a nemzetközi egyaránt, elismeri Kempelen egyes alapvető, korát megelőző, s ma is használható eredményeit e téren.

Tehát Kempelen mégis értékes tudós volt.

Hihetetlenül sokoldalú ember. Mint a pozsonyi kamara tisztviselője, 1766-ban tűnik fel először technikai készségével, amikor az újjáépített pozsonyi királyi vár vizellátását oldja meg; később a budai várét is; majd a schönbrunni szökökutak szerkesztésében van szerepe. Bányavízemelő gépet szerkeszt, amelyről alig tudunk többet, mint hogy ő „reakciós” hajtásának nevezte, s hogy nem került alkalmazásra. Tervet készített az Adriához vezető csatornáról. Újrendszert „tűzgépeket”, azaz gőzgépeket szerkesztett, amelyekre szabadalmat is kapott. Foglalkozott a légkömbnek akkor oly izgalmat keltett problémájával is. De sikert ért el a vakok írásktatására szolgáló készülékével is. Kitűnően értett a rézkarc művészetéhez is. Írt színműveket és verseket is. Kiváló adminisztrációs képességét, szociális érzékét bizonyítja kormánybiztosi működése a bánáti telepítéseknel.

Komolyan kell tehát őt vennünk. Jó koncepciónak kell tartanunk a szerzők elgondolását, amely szerint a sakkozógép tragikum volt Kempen életében. Csakhogy a szerzők túl egyszerűen igyekeznek keresztülvinni e gondolatukat, Kempelent szenvedő és küszködő hősnek ábrázolni.

Erre nyilván a kiadvány népszerűnek szánt természete csábította a szerzőket. Munkájuknak különösen első részeiben költött párbeszédekkel igyekeznek hatást kelteni. Nézetünk szerint ez a módszer nem való tudományos könyvbe, még népszerűsítőbe sem; inkább mezbavarja, mint lelkesíti az olvasót, nem tudván tisztán elválasztani a valóságot a költeménytől. Határozottan tisztázott tények világos előadása: ez az igazi népszerűsítés. A legegyszerűbb olvasó sem kíván mindenáron hőst látni az egykori magyar tudóban, az igazi tanulság a tárgyias emberábrázolásban rejlik. Senki sem fogja elhinni, hogy Kempelen csakis császári parancsra járta végig Európát sakkozógépével. A kor-

* Nemrég elhunyt nagynevű történetírónk hagyatékából tesszük közzé ezt a, szinte tanulmányszámba menő bírálatot, mely értékes szempontokat nyújt a technika történetének kutatásához.

szaknak tipikus alakja volt ő: jó tudással, nagy mechanikai képzettséggel, de vággyal, hogy csodát varázsoljon elő tudományából, vagy legalábbis olyasmit, ami bámulatba ejti az embereket. A felvilágosodás uralkodói udvarait, előkelőségeit a feltalálók sokasága bolondította végig. Nagy hiba az, hogy a szerzők nem mondják meg mindjárt az első sorokban az igazságot a sakkozógépről. Közlik ugyan az egykorú és későbbi leleplezéseket, de maguk nemcsak tartózkodnak a nyílt állásfoglalástól, hanem bizonyos mértékig Kempelen bírálói ellen is fordulnak. Csaknem a követ végéig kell érünk, amíg rátalálunk a mondatra: „Nem vitás, hogy ember volt a szekrényben.” A szerzők nyilván a végsőig akarták feszíteni az olvasó érdeklődését a sakkozógép titka iránt. De még a végső beismerést sem fogalmazták meg a szükséges nyomatékkal; eléggé futólag nyilatkoztatták ki a fejezetben, amelynek címe „*A titok kiderül*?”. Az idézőjelbe zárt „kiderül”, s a kérdőjel utána: mintha még mindig szívesen vennék a szerzők, ha egyes olvasóikban megmaradna némi hit Kempelen gépének csodálatosságában.

Kempelen úgy kellett volna ábrázolni, mint a felvilágosodás korának tipikus figuráját; mégpedig, kétségtelenül, a komolyabb, értékeesebb, súlyosabb fajtából. Éppen a hatásos beállításra való törekvés okozza azt, hogy végül is, az európai irodalom izgalmas vitáit végighallgatván, szinte fel kell háborodnunk Kempelen olcsó trükkjén. Mindjárt a „titok” tisztázásán kellett volna kezdeni; az egész gépben éppen a kor hiszékenysége a történelmileg érdekes tény. S még egy: valóság, hogy a bécsi udvar támogatta Kempelen körútját, sőt ösztönözte is erre. Vajon Mária Terézia és II. József ne tudott volna a gépbe bűjtött emberről? Ez alig hihető. Kempelen Nagy Frigyesnek négy-szemből elárulta a titkot, s a király hatalmasat nevetett rajta. Saját uralkodói előtt még kevésbé titkolódhatott Kempelen. Eleven vonás a felvilágosodás korrajzán: Kempelen Habsburg-uralkodók küldték ki, végigbolondítani Európát.

Hihető, hogy — az uralkodói mulatság megóvására — Kempelennek nem volt szabad önmagát lelepleznie. Becsületére válik, hogy itt-ott mégis elárulta, hogy trükk van a dologban. Jó lett volna, ha a szerzők pontosan idéztek volna ilyesféle nyilatkozatait; igen fontosak lennének ezek egyéni komolyságának megítélésére.

A szerzők túlságosan érzelmes aláfestéssel tárgyalják Kempelen kezdeményezését a vakoknak írás-olvasásra való oktatása körül: Mária Terézia felszólítására tanította meg az írás-olvasás elemeire a császárnő keresztlányát, Paradis Mária Terézia énekművésznőt, akinek külföldi hangversenyei keltették fel azután a figyelmet a vakok oktatása iránt. Az életrajz hivatkozik az egykorú irodalomra, de nem ragadja meg gyökereiben ezt a kérdést sem. Valamiként talán mégis lehetett volna bizonyos következtetésekre jutni arra nézve, hogy mily módszerekkel tanította Kempelen az írást. Szerkesztett tanítványa számára egy készüléket is, amelyet később a mai írógép ősréneke szerettek volna látni. A szerzők e pontban határozott kritikával élnek: nem írógépről, hanem egyszerű betűszedő készülékről volt szó, érdes, kitápnítható felületű betűekkel.

Legnagyobb hibája a könyvnek a felületesség, amellyel Kempelen gőzgépszerkesztő kísérleteit tárgyalja. Már 1777-ben elkészült egy gőzgépe, s a bécsi kamara 1779-ben kelt leiratával hatalmas pénzt ígért neki, ha a gép üzemileg hasznosnak bizonyul. „Ebből a leiratról megállapítható — mondják a szerzők —, hogy Kempelen akkor teljesen újrendszerű gépet ismertett a Kamarával” (66. l.). Ha így áll a dolog, igazán elsőrendű történeti érdek lett volna a leirat tartalmának pontos ismertetése — a szerzők azonban semmi továbbit nem mondanak róla. Csak futólag említik, hogy a gép modelljét Kempelen a bécsi Graben-en felállította, s hogy az pár perces működés után széttörtött. Legközelebb aztán 1788-ból tudunk gőzgépről, ekkor már szabadalmat is kért és kapott rá. A kérvénynek, a kamarai szakértők véleményének és a szabadalmi iratnak szövegét bőven ismertetik a szerzők. Tulajdonképpen két találmányról van szó: az egyik az angol dugattyús gőzgép tökéletesítése; a másik egészen Kempelen eredeti találmánya. Az utóbiban a kazánból egy hengerbe áramló gőz kitódulásának visszaható ereje forgatja a hengert s e forgó henger (nem „körbenfutó henger”, mint a szerzők mondják) hajtja a munka-szerkezetet. A gőz reakciójának felhasználása ősrégi, már antik-római gondolat volt, de csak a XIX. századtól tudták gyakorlati értékűvé tenni. Kempelen e kísérlete érdekes, de következmények nélküli. Az ő korában már régóta az angol dugattyús gépek bizonyultak gyakorlatilag egyedül használhatónak.

Kempelen kérvénye, a kamarai szakértők véleménye s a szabadalmi irat egyaránt mint szabadalmazandó újítást sorolja fel mint „az angol gőzgéppel szemben való előnyöket” a külön kondenzátort, a lecsapódott vizet eltávolító szivattyút, a dugattyú tökéletesítését, valamint azt a szerkezetet, amely a dugattyú fel-alá mozgását átviszi a hasznos munkát végző mechanizmusokra. A kevéssé avatott olvasónak tehát az az érzése, hogy mindezen újítások valóban Kempelen találmányai voltak. Különösen, amikor a

szerzők is azt mondják, hogy : „a kondenzátort Kempelen számos jel szerint Wattot megelőzve találta fel, mert ő egyszerű működésű gépen alkalmazta a hengeren kívüli gőzsűrítést, Watt pedig csak kettős gőzgépénél” (106. l.).

Watt azonban már 1765-ben feltalálta a kondenzátort, mégpedig már az egyszerű hatású gőzgépénél. Hiszen ez volt a nagy gondolat, amely egyáltalán lehetővé tette az erőgépek gyors és csodálatos fejlődését. Óriási elvi jelentőségű minden későbbi gépszerkesztés számára: A gáznemű hajtóerőt el kell különíteni minden oly beavatkozástól, amely megrontja a természetében rejlő energiát. Így történhetett, hogy Watt már első gőzgépénél is csupán a gőz erejére bízhatta a gép hajtását. Az előző angol dugattyús géptípusok — a Newcomen-félék — még csak a vacuum képzésére használták a gőzt, hogy ezáltal az atmoszféra nyomása szabadon érvényesülve lökhesse le a dugattyút. Atmoszférikus gépek voltak ezek tulajdonképpen; csak Watt alkotta meg az igazi gőzgépet, elzárván a hengert s a benne mozgó dugattyút a levegővel való érintkezéstől, mindjárt első géptípusainál. Világtörténeti jelentőségű elvi újítás tehát — s nagy könnyelműség, hogy a szerzők Kempelen e téren még csak összehasonlítani is merésztelték a nagy angol feltalálóval. — De a lecsapódott víz szivattyúzása, valamint a dugattyú mozgásának átvitele a munkaszerkezetre: ugyancsak Watt találmányai voltak. Ami a dugattyú tökéletesítését illeti, Watt sokat dolgozott ezen is; meg lehet, hogy Kempelenek voltak itt saját ötletei is. (Viszont a csöves kazánszerkezet nem Watt találmánya, mint a szerzők állítják, hanem későbbi újítás.)

A szerzők szemelláthatóan nem nézték meg még kissé közelebbről sem Watt gépének szerkezetét, fejlődését. Figyelmüket túlsúlyai Kempelen szakközgépének titkára s beszélőgépének tényleges érdemeire fordítván, a sikertelen gőzgép-kísérletek csak epizódok maradtak számukra, amelyeknél, úgy vélték, megköszönhetően hatásos kijelentéseket Kempelen zsenialitásának bizonyításáról.

A népszerűsítő tudományos munkák veszedelme ez. De mi itt nem csupán ezért tértünk ki részletesebben a gőzgép esetében a szerzők cáfolására, hanem főként azért, mert Kempelen gőzgépszabadalmában általános érdekű, a nemzetközi tudományt is érdeklő jelenséget látunk. A kiadványnak mégis határozott érdeme, hogy ezt a problémát a felszínre hozta, s nagy vévédséik ellenére sem akarjuk ebben elvitatni maguknak a szerzőknek bizonyos érdemét sem.

Kempelen tehát szabadalmat kért oly találmányokra, amelyek nem az övéi voltak. Mit gondoljunk mi erről?

A szerzők, Kempelen túlzó dicséretével azt a hitet ébresztik az olvasóban, hogy Kempelen magának igényelte a feltalálás érdemét. „Kempelen idejéig”, a szerzők szerint, csak atmoszférikus gépek voltak (102. l.); s Watt csak „kettőshatású gépnél, tehát 1782-ben, alkalmazott volna külön kondenzátort. A kamarai szakértők is úgy nyilatkoznak, hogy az eddigi angol gépek befecskendező kondenzálással működtek, Kempelen gépének újítása a külön kondenzátor, valamint a többi újítás is. A szabadalmi irat el is tilt mindenkit a Monarchia területén 12 év tartamára hasonló gépek építésétől, egyedül Kempelen monopoliumának nyilvánítja azt.

Másrészt azonban maguk a szerzők említik, hogy Kempelen 1782-ben angliai útján meglátogatta Wattot és műhelyét is. De magának Kempelennek 1788. évi kérvénye is hivatkozik arra, hogy már az 1777-ben szerkesztett gépének is, „a Watt által javított”, és a Monarchiában még nem ismert angol gőzgép az alapja, amelyet ő, Kempelen, „tökéletesített és egyszerűsített”. Az életrajz szerzői, láttuk, feltételezik, hogy a kondenzátor feltalálásával Kempelen megelőzte Wattot; s Kempelen kérvénye is őrizkedik attól, hogy pontosan részletezze, mi Wattnak s mi saját magának az újítása.

Ami a kamarai szakértőket illeti: lehetetlenség, hogy ne ismerték volna Watt egyszerű találmányait. Hiszen a bécsi kamara már hosszú évtizedek óta nemcsak élénk figyelemmel kísérte az angol gőzgépek sorsát, hanem Magyarországon, Alsóhányán, már 1721-ben felállított egy Newcomen típusú gépet, az első az európai kontinensen, s a Kempelen-féle iratokból kiderül, hogy azután már többet is Magyarországon. Watt találmányai óriási feltűnést keltettek Európában, nagy irodalom szült róluk. Amikor tehát a kamarai szakértők az „angol gőzgépekkel” szemben mint Kempelen gépének előnyeit sorolják fel a Watt-féle újításokat, nyilván csak azt akarták mondani, hogy a Monarchiában addig alkalmazott Newcomen-típusú gőzgépekkel szemben mik a Kempelen-építette gép előnyei.

Kétségtelennek tartjuk, hogy mind Kempelen, mind a kamarai tisztek és a szabadalmi irat fogalmazása szándékosan mellőzte Watt találmányainak részletezését. Kitűnt volna ugyanis, hogy a lényegbevágó újítások nem Kempelen újításai. Ő csak oly „tökéletesítéseket” hajtott végre a gépen, amelyek formai alapot nyújthattak arra, hogy újfajta gépnek nevezhessék el, szemben Watt gépeivel is; s ez alapon aztán a Monarchia területén

Watt szabadalmi jogának kijátszásával gyárthassák a gépeket, amelyek pedig minden lényeges részükben Watt találmányai.

Nézetünk szerint tehát, ha nem is lehet szó arról, hogy Kempelennek jelentős feltalálói érdemei lettek volna a gőzgép körül, azt sem mondhatjuk, hogy idegen találmányok érdemét a megévesztés szándékával magának akarta volna kisajátítani. Másrészt a kamarai szakértők tudatlanságáról sem lehet szó, amikor Kempelen gépének előnyeit hangoztatták az angol gépekkel szemben. Az iratok előre egybehangolt fogalmazásáról lehet szó: csöndben átjátszani a Monarchia egy polgárának nevére Watt találmányainak szabadalmát.

Kempelen egész szerepét a gőzgép körül kormány-akciónak tartjuk. Más országok kormányai is megkísérelték ekkoriban Watt szabadalmának kijátszását; pl Franciaországban 1777-ben, ugyancsak „feltalálókát” léptettek fel az újítások kisajátítására (*Charles Ballot: L'introduction du mécanisme dans l'industrie française. Ch. IX. Paris 1923*). Kempelen, mint említettük, ugyancsak 1777-ben lépett fel első gép-modelljével. Ezek voltak azok az évek, amikor Watt gépeinek sikere Angliában már egészen nyilvánvalóvá lett, amikor már Boulton nagyüzeme gyártotta a gépeket. Kempelen kitűnő mechanikus volt, s egyúttal a kamara előkelő tisztviselője. Hogy már ekkor is Watt gépét igyekezett leutánozni, az kitűnik későbbi szabadalmi kérvényéből is. A bécsi kormány már előre is nagyszerű jutalmazást ígért neki, ha gépe a gyakorlatban beválik. Nem vált be; pusztá leírások alapján nem sikerülhetett az utánzás. S eztán — mondja — az életrajz — a bécsi udvar, maga II. József is egyre sürgette Kempelen külföldi utazását, állítólag a „sakkogép” európai bemutatását. Mert Watt gépei egyre tökéletesedtek; már az 1770-es évek végén feltalálta a kettőshatású gépet, 1782-ben pátenst szerzett rá. S ekkor József császár — az életrajz szerint — parancsszóval indította útnak Kempelent, aki Angliában igyekezett is Watt közelébe férkőzni. A kettőshatású gépről, úgy látszik, nem szerezhetett biztos értesüléseket: az angol pátensek úgy voltak fogalmazva, hogy a leutánzásra módot ne adjanak, s Watt és munkásai egyik voltak a titoktartásban. Kempelen tehát csak az egyszerű hatású gépnek valószínűleg némi részletesebb ismeretével térhetett haza, hogy itthon mindjárt nekilásson a modell-készítésének s hogy pár év múlva szabadalmat kérjen rá. Megkapta a Monarchia egész területére, de csak 12 évre, s csak azzal a feltétellel, hogy két éven belül gyakorlatilag használható gépet produkál; végül pedig kikötötte a császári privilégium, hogy a gőzerőnek másféle, eddig ismeretlen felhasználását nem akadályozhatja meg a szabadalom.

A gőzgép elterjedésének s egyúttal az államok közötti ipari küzdelemnek egy érdekes fejezetéről van tehát szó, nézetünk szerint, Kempelen esetében; mégpedig a gőzgép igen korai korszakában. A Monarchiának, Európa egyik legnagyobb államának kormányzata e szempontból igen modern gondolkodásról tett tanúságot. Az életrajz szerzőinek, sajnos, csak igen kevés forrásanyag állott rendelkezésükre. Nem tudunk semmit Kempelen gépének további sorsáról sem. A kérdés azonban nemzetközi érdekességű. Érdemes lenne alapos kutatásokat végezni a bécsi kamarai levéltárban, valamint a kormányzat bizalmas levéltári anyagában is. Bizonyosra vesszük, hogy részletesebb adatokhoz jutnánk így a gőzgép elterjedéséről Magyarországon és Ausztriában — ami utóvégre a modern gépkorszak és a modern kapitalizmus kialakulásának egyik nagy-jelentőségű fejleménye.

Úgy hisszük, meg kell ragadnunk az alkalmat, hogy Kempelen „talányos”, a közérdeklődést is annyira foglalkoztató egyéniségével kapcsolatban a technikátörténet más, alapvető kérdéseivel is hozzájáruljunk.

Mi marad meg tehát, az elmondottak után, Kempelen feltalálói zsenialitásából? Az egyedüli tudományos értéknek csak a beszélőgép látszik, de itt sem annyira maga a gép, mint a fonetikai alaptanulmányok. E tanulmányokra Kempelen tulajdonképpen a finommechanika lehetőségei csábították. Úgy látszik, virtuóz mechanikus volt, a technikai fejlődés egy elmaradt típusa. Mert nem nagy koncepciókra törekedett, hanem csodálatteljesre; a beszélőgépen is bizonyára azért dolgozott oly szenvedélyesen, hogy bámulatba ejtse az embereket.

A finommechanikának azonban önmagában is nagy jelentősége volt a technikai fejlődésben. Az életrajz szerzői rá is mutatnak erre, felsorolva a korabeli mechanika által produkált csodálatos, többnyire játékos alkotásokat. Az egyedüli, ami példáikközül hasznos munkát végző konstrukció volt, a szalagkészítőgép. A technikátörténeti irodalom sosem mulasztja el ezen, a XVI. századra visszanyúló találmánynak említését: Végtelen bonyolult szerkezet, amely egyetlen kar mozgatásával számos szalagot sző egy-szerre. Mégis, alig van csak valami köze is a mechanizmusnak az igazi textil-gépek kialakulásához az ipari forradalom korában. Semmi elvi újítás sincs benne, csak sokszorosítás, költséges konstrukcióval. Nem szakértő kézimunka segítsége s átvevője, hanem vak

mechanizmus, amely az előre beléje épített feladatokon kívül semmi másra, semmi alkalmazkodásra, fejlődésre sem képes. Költséges volta miatt tipikusan a modern kapitalizmus előtti korszak kalandor-tökéjének eszköze, a munkás lealacsonyítója. Országokon át vándorolva és üldözve igyekszik mindenütt csak átmeneti lehetőségekhez kötött hasznát learatni, amíg az igazi szövőgép végleg el nem tűnteti a szinterről. Az igazi textiltégek ősei ellenben a munkások kezéből kerültek ki az 1760-as években. Elcinte végtelen egyszerű alkotmányok, a munkás kezeinek-ujjainak segítségével és sokszorosításai, a szakértő munka állandó gondos közreműködésével. Nem oly csodák tehát, amikre a régi finommechanika, s amire Kempen is törekedett. Az elv azonban nagyszerű, sorsdöntő: az ember képességeiből fokozatosan átruházni az anyagias szerkezetre azt, ami átruházható, anélkül, hogy a mechanizmus kikerüljön, felszabaduljon az emberi képességek uralma alól. S mihelyt a kézimunkásságnak ez a nagyszerű kezdeményezése megnyitotta az egészséges fejlődés útját, új szerephez jutott a finommechanika régi művészete is: könnyedén oldotta meg a kezdeti fonó- s szövőgépek tökéletesítése, komplikálódása által kívánt feladatokat. Mély szociális értelme van tehát e fejlődésnek. Amíg a finommechanika fejedelmi udvarok, előkelőségek, gazdagok, vagyonsok városok kényelmére és szórakoztatására dolgozott, nem tudott leérni a mindennapi munka talajáig, mindenki szükségleteinek segítségére. Kempen is arccal a császári udvar fénye felé végezte évtizedeken át titokzatos próbálkozásait. Bizonyos, hogy sok komoly ambíció volt benne, éles és fáradhatatlan megfigyelőkészség, amely különösen a fonetika terén egyenesen tudományos szempontig emelkedett; továbbá rendkívüli képzettség a mechanikai szerkesztés módszereiben, az anyagok s formák alakításában. Feltérjára jövőd megíróinak igen behatóan kell majd foglalkozniok Kempen mechanikus-művészetével. Az emberi hangszálak rezgését bizonyára kevesen tudták volna akkoriban anyagias szerkezet által hiven reprodukálni. S még a sakkozógépnél is: A török bábu karjának, ujjainak mozgása, a sakkfigurák megragadására és a kellő mezőbe való elhelyezésére, bizonyára virtuóz szerkesztő-képességeket kívánt. A technikatörténetek azonban rendszerint hibáznak abban, hogy a finommechanika régi alkotásaiból gyakran csak a végső effektus érdekli őket, néha talán a szerkezet egyes részletei is, — de azzal alig foglalkoznak, hogy miként alakultak ki a szerkezet-kívánta anyagminőségek, az anyag belső és formai átalakításának módszerei. Az ilyen kérdés-tevés ismét a mindennapi munkába, a munkáséletbe nyúlna le, s a technikai munka fejlődésének ez a szférája megközelíthetetlennek látszik.

Pedig bele kell törődnünk abba, hogy az emberiség technikai fejlődésének alapja a mindennapi munka volt, s hogy a XVIII. századig úgy a tudománynak mint a luxusnak kevés volt a szerepe a lényeges technikai újításokban. Amikor az ipari forradalom megindult, hogy fokozatosan összekapcsolja a technikát a tudományokkal, a matematika-fizika-kémiával, s ezzel kialakítsa a külön műszaki tudományt, az európai fejlődés már megvívta döntő csatáit, a munkástapasztalatok már magasra emelték az európai technikát minden más emberi kultúra eredményei fölé. Az ipari forradalom első nagy újításai még munkáskezeknek köszönhetők, s csak a XIX. században vette át a vezetést, legalább látszólag, a tudományos technika. Még Watt sem tudósként kezdte, hanem mint finommechanikus; s azért lehetett jó tudóssá is, mert nem vetkőzte le jó munkás-ösztönét, amely saját ujjával-érzékeivel tapasztalta meg a különböző halmazállapotú testek tulajdonságait. Kempen azonban nem a termelő munkásság soraiból került ki, nem az a nevelés és lelkület, amely a mindennapi élet szükségleteinek szolgálatát érzi a legesodálatosabb hivatásnak; nagyszerű mechanikai készségeivel nem az anyag megtapasztalásából indult ki, nem ettől várt új eredményeket, hanem az anyaggal való munkálkodást alárendelte kápráztatásra szánt mechanizmusok céljainak. Nyilván ez volt az oka, hogy nem sikerült neki a Watt-gépeknek még leutánpótlása sem: a szerkezet bizonyára megfelelően sikerült, de a tűznek, gőznek sajátosságai, a gép anyagához és méreteihez való viszonyulásuk dolgában nem voltak kellő gyakorlati tapasztalatai. Így volt ez egyébként a többi európai országban is: a Watt-gépeket a leutánpótlástól az védte a leghatásosabban, hogy amit ma már tudományos képletek fejeznek ki a gép építésére és üzemeltetésére vonatkozóan, az akkor még csak a Watt által betanított munkások tapasztalataiban volt meg. Ezért Watt minden szállított gépéhez időszaksos felügyeletet rendszerezített a maga munkásaiból. Oly munkások voltak ezek, akik közül nem egy önálló gyárosná, sőt maga is világhírű feltalálónak emelkedett.

A műszaki tudományok történetének tehát a kézimunka történetének széles alapjaira kell helyezkednie, ha nem akarja körét az utolsó másfélszáz év történetére korlátozni; s még e legújabb időszakot illetőleg is döntő a fejlődés sorsára a természettel és az anyaggal közvetlenül érintkező tömegmunkának szerepe. Akadémiai vezetésével most elevenen megindultak a műszaki tudományok történetének munkálatai; hallat.

szanak azonban hangok, hogy a „technológiánk” története nem ide tartoznék, mert az nem „tudomány”. Azaz éppen a kézimunka története lenne kikapcsolandó a tudomány-történet programjából. Órizkednünk kell az ilyen tévedésektől. Hiszen máris mutatkoznak e felfogásnak következményei. Egyrészt abban, hogy a munkálatok túlnyomórészt a legújabb korszak magyar műszaki alkotásainak történetére korlátozódnak, figyelmen kívül hagyva a kézimunka technikájának korszakait. Másrészt pedig a „tudomány” ferde felfogásából következőleg csaknem kizárólag egyes tudós egyéniségek történetét adják új kiadványaink, mintha a fejlődés lényegében csak egyes zenik műve lett volna, s lenne. Úgyelnünk kell arra, hogy a nyugati polgári történettudomány, amely a kézimunka történetét is magában foglalja, éppen e szempontból felül ne múljon bennünket, éppen bennünket.

Kempelen életrajzának kiadása is kétségtelenül a tudománytörténet e felfogása következtében került programra; nem helytelenítjük ezt, s más kiváló magyar technikusok életrajzának kiadását sem, de csak akkor nem helytelenítjük, ha együttal alapos munkálatok folynak a magyarországi technika általános, nem személyekhez fűzött, hanem a mindennapos kézimunka által kialakított fejlődéséről is. Egyetlen kiragadott példa: a XVIII. század második felében Franciaországban, francia szerzőtől, egy munka jelent meg a bőrművesség speciális magyar módszereiről. Mi magunk néha emlegetjük talán régi bőrművességünk jelentőségét, de történetét sohasem kutattuk. Csak egy speciális iparág történetének feldolgozása is hirtelen világot vetne egész magyar kézművességünk lényeges vonásaira.

A névtelen kézimunka történetének megírása bizonyára jóval bajosabb feladat, mint megírni a legújabb emberöltők kiváló műszaki tudósainak életrajzát. A konkrét tárgyi emlékek s az írásos források gyérek. Mégsem annyira, mint hisszük; s különösen akkor nem, ha kezdetnek megelégszünk azzal, hogy egyelőre csak az újabb korszakok, a XIX. század feldolgozásánál maradjunk. (Mindenesetre őrizkednünk kell attól a veszélytől, hogy az ipartörténetből, azaz a közszükségletek gyártásának történetéből, ne legyen újra elsősorban vagy kizárólagosan *iparművészet*-történet; ez állandó veszélye minden munkatörténetnek, minden országban. (♣) nagy segítsége a névtelen technika történetének a nemzetközi összehasonlítás; viszont elengedhetetlen feltétele is. Egyáltalán, mihelyt „tudománytörténet”, máris szükségképpen nemzetközi történet; a tudás új eredményeinek méltatása nem lehetséges annak ismerete nélkül, hogy mi volt az emberiség tudása az új eredmények előtt. S itt tudománytörténeti kiadványainkban érzékeny hiányok tapasztalhatók.

Végso konklúzióink az, hogy Kempelen életrajzát érdemes lenne még egyszer megírni. A szerzők nagy hibákat követtek el, de lényegében helyesen látták meg, hogy Kempelen esetében nem egy egyszerű bűvészkező mechanikusról van szó. A „népszerűsítés” jellegé alatt a tudomány szenvedő hősévé akarták őt felnagyítani, s valami igazuk ebben is lehet, Kempelent tényleg bántotta sakkozógépe csinyjének túlságos sikere. Igazuk van Kempelen tudományos értékelésében is fonetikai eredményeit illetőleg. Ha azonban a szerzők nem tartották volna szükségesnek, hogy a népszerűsítés kedvéért idealizálják egyéniségét, éles kritikával, sokkal érdekesebb egyéniségnek rajzolhatták volna meg őt, érdekesebbnek, sokoldalúbbnak a nagyközönség számára is, értékesebbnek a nemzetközi tudomány számára is: a korszak tipikus figurája, a kalandor és tudós vegyülete, aki tevékenységével jellemzően képviselte egy nagy állam kormányzatának magatartását az ipari forradalom által megindult új technikai fejlődéssel szemben.

HAJNAL ISTVÁN

BEREND IVÁN—RÁNKI GYÖRGY:

MAGYARORSZÁG GYÁRIPARA 1900–1914

(Budapest, Szikra, 1955. 396 l.)

A XIX. század utolsó harmadában a szabadversenyen alapuló kapitalizmus gazdasági és ennek megfelelően politikai szerkezetében alapvető változások mentek végbe. A klasszikus kapitalizmus az 1860-as években és a 70-es évek elején érte el fejlődésének csúcspontját. Ezt követi a monopolkapitalizmusra való átmenet, amely a XIX. század utolsó harmadában zajlik le. A századfordulón már a kialakult monopolkapitalizmus váltja fel a kapitalizmus régebbi rendszerét. Az a másfél évtized, amelyet Berend Iván és Ránki György munkájukban megvizsgálunk, világosan bizonyítja, hogy a XX. század

első évtizedében Magyarországon a tőkés monopóliumok a gazdasági élet alapjává váltak, vagyis uralkodóvá vált a monopolkapitalizmus.

Magyarország gazdasági és politikai viszonyai a szabadversenyen alapuló kapitalizmus idő-zakában hátráltatták a gyáripár kibontakozását. „A nagyipar kibontakozása elsősorban a monopolkapitalizmus kialakulásának és uralkodóvá válásának idején, a XIX. század utolsó évtizedétől kezdve zajlott le. A világháborút megelőző másfél évtized a kilencvenes évek rohamos fejlődésének folytatásaként megteremtette a tulajdonképpeni gyáripárt Magyarországon” (6. l.). Fontos korszakot tárgyalnak a szerzők azért is, mert ebben az időszakban a gyáripár fejlődésével együtt megerősödött a magyarországi munkásosztály is, amely ezekben az években egyre erőteljesebb harcot folytatott az uralkodó osztályok ellen, s nemzeti történetünk döntő tényezőjévé vált.

Berend Iván és Ránki György munkája nagy segítség a történészek és közgazdászok számára a magyarországi monopolkapitalizmus sajátosságainak megismerésében. A szerzők nagy tényanyagra épülő és legtöbbször helyes következtetései alapján megírt munkája méltó helyet foglal el azoknak a monográfiáknak a sorában, amelyeket a felszabadulás után újjászülető, a marxizmus—leninizmus alapján álló történetírásunk a magyarországi tőkés ipár fejlődésének rendszeres történeti feldolgozása során nyújtott.

A XIX. század utolsó évtizedeiben világszerte hatalmas erejű fellendülés volt, s az ipari termelés eddig soha nem látott színvonalra emelkedett. A fellendülést azonban a kapitalizmus belső törvényszerűségeinek megfelelően 1900-ban új gazdasági válság követte. Ez már az imperializmus korszakának első válsága volt, és jelentkeztek benne az imperializmus korának fő vonásai. A válságot megelőző nagy fellendülést a vasútépítkezések, a világpiac ugrásszerű kibővülése hajtotta előre.

Magyarországon a 90-es évek első felében a gazdasági élet fellendülése következtében az ipari termelés nagymértékben emelkedett. „Magyarországon azonban — ahogy a szerzők rámutatnak — különös jelentőséget ad a századforduló idején kirobbanó gazdasági válságnak az, hogy nem csupán a kilencvenes évek igen gyors gazdasági fejlődését szakította meg, hanem 1873 óta — az 1886-os válság jelentősége lényegesen kisebb volt — ez volt az első olyan túltermelési válság, amely az egész gazdasági életet megrázta” (14. l.).

A szerzők helyesen világítják meg a túltermelési válságok alapját. Az általános túltermelési válságok alapvető okainak lényegi azonossága mellett azonban az egyes konkrét válságokat más és más körülmények robbantják ki. Berend és Ránki megelégszenek a túltermelési válságok általános okának rögzítésével s nem vizsgálják a magyarországi válság kirobbanásának konkrét okait. Az elemzés elvégzése pedig hasznos lett volna, mert így az olvasó könnyebben megértené a szerzőknek az 1900—1903. évi túltermelési válság magyarországi sajátosságaira vonatkozó fejtegetéseit.

A szerzők bemutatják, hogy a gazdasági válság nem egyformán érintette az egyes iparágakat, hogy mélyebb volt a nehéziparban mint a könnyűiparban. Megfelelő statisztikai adatok hiányában azonban nem ismertethették az ipari termelés nagyságát, és emiatt az olvasó előtt nem alakulhat ki egységes kép arról, hogy a válság mennyivel vetette vissza az ipari termelés egészét.

A szerzők a válságnak a termelés csökkenésére gyakorolt hatásából helyenként vitatható következtetéseket vonnak le. Többször találunk olyan megállapításokat, hogy a válság súlyos volt. A szerzők által közölt adatok azonban több esetben ellentmondanak ennek a megállapításnak. Így pl. a válság által súlyosan érintett vasipar legfontosabb ágaiiban — vasérc, nyersvas, acél — a termelés fizikai terjedelmének csökkenése a válság mélypontján, 1903-ban 13—14% körül mozgott. A széntermelés visszaesése pedig 5% volt, ami a statisztikai hibahatáron belül van.

A termelés kisebbmértetű csökkenése azonban nem jelenti azt, hogy a munkásosztályt a válság nem érintette súlyosan. Helyzetét súlyosbította a munkanélküliség számának emelkedése, a bérek csökkentése és a munka intenzitásának növekedése. Ez utóbbi — mint a szerzők megállapítják — fokozta a dolgozó munkások elnyomódását. Véleményem szerint a szerzők nem veszik eléggé figyelembe, hogy a munkanélküliség növekedésében az intenzitás fokozásának milyen szerepe volt; ezt bizonyítja a szerzők által közölt, egy munkásra jutó vasérc és nyersvastermelés alakulása is, amely 1902-ben 1899-hez képest 19%-kal, illetve 1903-ban 1900-hoz viszonyítva 47%-kal növekedett (32. l.). Alighanem a munka intenzitásának növekedése is meghúzódik a 6000 bányamunkás elboesátása mögött.

Politikai gazdaságtani hiba, hogy a válságot a szerzők munkájukban többhelyütt a pénz és az árak oldaláról nézik, nem veszik tekintetbe, hogy a válságot mindenekelett a termelés csökkentése jellemzi. A forgalom sférájában mutatókzó jelek, mint az ár-csökkenés, készletnövekedés stb. nem jelentik a válság alapvető központi kifejezését.

Másrészt világos az is, hogy a pénzügyi és hitelélet válsága jelentkezik a felületen a legvilágosabban, legnyilvánvalóbban, bankok omlanak össze, az értékpapírok árfolyama zuhan stb. Mindez azonban nem más, mint a termelés területén levő zavarok kifejezése.

A szerzők a válságból való kilábalást tárgyalva hangsúlyozzák, hogy a századelejei válságnál a korábban is ismert módszereken túl a burzsoázia más, eddig még nem alkalmazott eszközöket is igénybe vesz. Ezek az új eszközök — a monopóliumok létrehozása és a fegyverkezés — világosan mutatják, hogy a századelejei válság a tőkés monopóliumok uralkodóvá válását segíti elő.

Helyes a szerzőknek az a törekvése, hogy megmutassák a magyarországi válság sajátosságait. A legfontosabb alapanyagok termelése, a vasútépítések és az ipari tőkebefektetések adatainak csökkenése alapján levonják azt a következtetést, hogy „Magyarországon a válság súlyosabb volt, mint a nyugati tőkés országokban” (36. l.). Kétségtelen, hogy a gazdasági élet említett területein Magyarországon a válság következtében nagyobb volt a visszaesés, mint pl. az Egyesült Államokban, Németországban és Franciaországban. Általánosságban azonban az egész ipari termelésre vonatkozó adatok hiányában nem tudunk megnyugtató képet kapni.

A szerzők szerint az 1900—1903. évi gazdasági válság második sajátossága abban áll, hogy a gazdasági válság következtében kieleződött osztályellentétek az 1905-ös forradalmi válsághoz vezettek, amely elhúzta a depresszió idejét. Véleményük szerint „ennek következtében, míg a főbb tőkés országokban 1903 után merkeződik a fellendülés, a termelés gyorsan emelkedik és hamarosan (?) elhagyja a válság előtti legmagasabb pontot, addig Magyarországon — bár a termelés zuhanása általában megáll — az 1904—1905-ös évek nem a fellendülés, hanem a pangás évei. Ezekben az években a termelés továbbra is alacsony színvonalon mozog, egyhelyben topog, illetve csak igen lassan emelkedik és nem éri el a válság előtti legmagasabb színvonalat” (37. l.). Ezt állítják a szerzők a Kereskedelmi és Iparkamarától kölcsönvett néhány idézet alapján. A kötetben levő tények azonban nem teljesen ezt mutatják:

Év	Vasérctermelés	Nyersvastermelés	Acéltermelés	Széntermelés
1900	100,0	100,0	100,0	100,0
1904	90,0	81,0	94,0	99,4
1905	99,0	89,0	109,0	102,0

A széntermelés tehát már lényegében 1904-ben, a vasérctermelés 1905-ben elérte az 1900. évi színvonalat. Az acél- és széntermelés pedig 1905-ben már 9, illetve 2%-kal meghaladta az 1900. évi termelést. Mindehhez tudnunk kell azt is, hogy az acéltermelés 1905-ben 9%-kal haladta meg az előző évi, 1904-es színvonalat. Túlász erre azt mondani, hogy a termelés egyhelyben topog. Elképzelhető, hogy a nyugati tőkés államokban a termelés gyorsabban emelkedett, de ennek eldöntése végett a szerzőknek meg kellett volna nézniük az ipar össztermelési volumenjét is. Enélkül nehéz eldönteni a kérdést. Az azonban az általuk idézett adatokból is kiderül, hogy a termelés — legalábbis a szerzők által közölt termelési ágakban — sem topogott egyhelyben, hanem emelkedett. Kivétel a nyersvastermelés, amely azonban a szerzők adatai szerint is még 1907-ben is 7%-kal alacsonyabb a válság előtti 1899. évi legmagasabb szintnél. Szó sincs tehát általában a depresszió elhúzóódásáról. Itt a szerzők megelégednek arról, hogy a teljes gazdasági ciklus négy szakaszra oszlik s azonosítják a ciklus két szakaszát — a pangást és a megélénkülést. Holott 1904-ben már Magyarország is túl volt a depresszió és a gazdasági ciklus megélénkülési szakaszában járt, amelyre jellemző a termelés többé-kevésbé jelentős emelkedése, amely azonban nem haladja meg a termelésnek az előző válság előtti maximumát.

A második fejezetben a szerzők helyes marxista elemzéssel, gazdag tényanyagon keresztül mutatják be a tőkés monopóliumok uralkodóvá válását Magyarország gazdasági életében. Ez a kötet legsikerültebb és egyben legfontosabb része is. A magyar gazdaságtörténetírás a szerzők munkájának megjelenése előtt ugyanis még adós volt a magyarországi finánc-tőke jellegének feltárásával. Berend és Ránki vállalkozását e téren siker koronázta.

Az 1900-as évek elején lezajlott gazdasági válságot követő fellendülés nyomán a tőkefelhalmozás gyors ütemben növekedett, és a hazai bankok kezén óriási tőkék összpontosulak. A hitelintézmények betétállománya 1900 és 1913 között csaknem 2 milliárd koronáról több, mint 4,7 milliárd koronára emelkedett. Különösen gyorsan nőtt a vezető bankok, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, a Magyar Általános Hitelbank, a Magyar Leszámlató és Pénzváltó Bank, a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt., a Pesti Hazai Első Takarékpénztár tőkeállománya. A banktőke koncentrációját mutatja, hogy az öt

nagybank saját tőkeállománya az összes hitelintézetek saját tőkeállományának 23,8%-át tette ki. Hatalmas tőkéjükkel monopolhelyzetet foglaltak el a hitelezés terén. Az öt nagybank számos kisebb hitelintézetet változtatott leányvállalatává. Ennek következtében az egész ország tőkeerejével a legnagyobb bankok élén álló bankvezérek rendelkeztek.

Igen fontos és új eredményekre jutottak a szerzők a termelés és a tőke koncentrációjára vonatkozóan. Bebizonyítják, hogy a magyar ipar koncentrálttsága elérte, illetve túlhaladta sok olyan vezető tőkés ország iparának koncentrálttságát, amelyekkel a termelés kapacitása, az ipar volume terén nem versenyezhetett.

A termelés koncentrációja — előrehaladásának bizonyos fokán szinte önmagától — a monopóliumok létrejöttéhez vezet. Már a XIX. század utolsó másfél évtizedében találunk monopol-szervezetekkel az ipar legfontosabb ágaiban. A szerzők hangsúlyozzák, hogy amint az ország fejlődésére általában, úgy a monopóliumok kialakulása is rányomta bélyegét a fegyarmati, függő helyzet. Ez a Monarchia egész területére kiterjedő közös osztrák—magyar kartellek formájában mutatkozott meg. A magyarországi monopol-szervezetek elsősorban kartellek formájában jöttek létre, kisebb számban azonban szindikátusok, sőt trösztök is alakultak.

A tőkések Magyarországon is a válságok, a verseny kiküszöbölését várták a monopóliumoktól. Hamar beigazolódott azonban, hogy a monopóliumok nem szüntetik meg a válságot, hiszen 1913-ban újabb túlermelési válság robbant ki.

A verseny megszüntetése helyett a monopóliumok létrejötte a verseny hallatlan kiéleződését eredményezte. A kötet hibája azonban, hogy a szerzők a kartellek tevékenységének tárgyalásáról szóló fejezetben nem mutatják meg azok hatását a dolgozókra. De nem elemzik a gazdasági válságnak a kartellekre gyakorolt kettős hatását sem: egyrészt azt, hogy fokozta a versenyt és ez a kartellek felbomlásának irányában hatott, másrészt azt, hogy ösztökelte is a tőkéseket kartellek alakítására.

Külön fejezetben vizsgálják meg a szerzők az egyes iparágak fejlődését és azt bizonyítják, hogy „az ipar viszonylag gyorsütemű fejlődése az imperializmus időszakának megfelelően az egyes iparágak egyenlőtlen fejlődésének jelentős kiéleződésével járt együtt” (174. l.). A fejlődés legszembetűnőbb jellegzetessége a könnyűiparnak az általános ütemet meghaladó növekedése, amely kapcsolatos a magyarországi finánc-tőke megerősödésével. A nehézipar fejlődése — annak ellenére, hogy a haditermelésnek elsősorban itt volt döntő szerepe — jelentősen lassúbb és fejlődésének üteme elmaradt a könnyűipar mögött.

Az ipar egyenlőtlen fejlődése változást hozott a gyáripar szerkezetében. Előnyösen csökkent az élelmiszeripar részesedése, növekedett a könnyűipar részesedése, viszont hátrányos volt a nehézipar arányának csökkenése. Ha tehát a századforduló utáni iparfejlődés idézett is elő változásokat az ipar helyesebb arányainak kialakításában, és nagyobb arányban elégíthette ki a belső szükségletet, „mégis, mivel az ország fegyarmati helyzete és a feudális maradványok továbbra is fennmaradtak, nem változtatott alapvetően az ipar struktúrájának belső aránytalanságán”. Továbbra is az élelmészeti ipar adta az ipari termelés közel 40%-át (295. l.).

A kötet negyedik fejezete a munkásosztály fejlődésével és helyzetével foglalkozik. A magyarországi munkásosztály létszáma a századforduló után tíz év alatt 36%-kal emelkedett. Mindez az ipari munkásság összetételének megváltozását eredményezte: míg 1900-ban a gyáripar az egész ipari munkásságnak kb. 44%-át, addig 1910-ben már 51%-át foglalkoztatta (298. l.). „Ebben az időszokban lett tehát — állapítják meg a szerzők — a munkásság többsége nagyipari munkás. S ez az arány a tízes években a nagyipar gyors fejlődésével tovább növekedett a nagyipari munkásság javára” (298. l.). Az ipar fejlődésének egyenlőtlensége megmutatkozott a munkásosztály összetételének alakulásában is. A nehézipari munkásság aránya csökkent.

A szerzők sokoldalúan mutatják meg, hogy az ipar fejlődése a munkásosztály fokozott kizsákmányolása és elnyomódása révén valósult meg. Ezt bizonyítják a női és gyermekmunka, az állandó ipari munkanélküli tartaléksereg kialakulása, a munkabérek csökkenése, a munkaintenzitás fokozódása stb. A munkabérek általános színvonalánál lényegesen alacsonyabb volt a nemzetiségi munkások bére. Komoly forrása volt ez a finánc-tőke profitjának. Ebben a fejezetben — s ez különösen jelentős — a szerzők először kísérelik meg a munkásarisztokrácia rétegét számszerűen meghatározni.

A munkásosztály-s általában a dolgozó tömegek életkörülményeinek romlása következtében a nagyarányú ipari fellendülés nem támaszkodhatott szilárd piacra. Ez kiélezte a termelés és a fizetőképes fogyasztás közötti ellentmondást, ami 1913-ban új gazdasági válság kirobbanásához vezetett. Ennek lefolyását a szerzők az utolsó fejezetben világítják meg.

Összefoglalva: Berend Iván és Ránki György könyve meglevő kisebb hiányosságai ellenére is értékes munka, amely fokozott érdeklődésre tarthat igényt, s nemcsak tudományos életünkben, hanem az egyetemi és főiskolai oktatásban is jól használható.

SIPOS ALADÁR

KURUC VITÉZEK FOLYAMODVÁNYAI 1703—1710

Összeállította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta

ESZE TAMÁS

(Budapest, Hadtörténelmi Intézet. 1955. 627 l.)

A Rákóczi-szabadságharc történetének feltárásában Esze Tamás több mint két évtizedes munkásságát két törekvés jellemzi: egyrészt a népi kurucság kialakulását és harcait kutatva a nagy szabadságküzdelem társadalmi kérdéseinek megoldásán munkálkodik, másrészt pedig a legkisebb töredékadatból is igyekszik rekonstruálni a szabadságharc ma még csak nagy vonalakban ismert kormányzati szervezetét, melynek 1711 után teljesen szétszóródott iratanyagát a közel 100 éve meginduló történeti kutatás és forráspublikáció csak alkalmanként és a főúri és nemesi vezetők alakjai köré csoportosítva gyűjtötte össze s ezzel sok tekintetben nem segítette, de nehezítette a feldolgozó munkát.

A „Kuruc vitézek folyamodványai” c. forráskiadványt történettudományunk nagy várakozással fogadta, mert a kiadvány, tárgyát és jellegét tekintve, minden eddiginél jobban egyesíti magában Esze Tamás kettős törekvését, melynek előbb-utóbb meg kell hoznia a nagy színtézist, a szabadságharc történetének összefoglaló és kritikai feldolgozását, amellyel mindmáig adós történetírásunk.

A kiadvány „első kísérlet a kuruc szabadságharc népi eredetű forrásanyagának feltárására”, — de úttörő munka a tekintetben is, hogy a nagyközönség, a Rákóczi-szabadságharc történetét kevésbé ismerők számára is érthetővé és élvezhetővé igyekszik tenni a forrásanyagot.

A folyamodványok tudományos értéke felbecsülhetetlen. Az emberi indítékoknak, nehézségeknek és az egyszerű emberek hősiességének szövevényét, a valóság hű tükrét a szabadságharc egyetlen írott emlékében sem szemlélhetjük annyira közvetlenül, mint az instanciákban. Különös gondot érdemel minden egyes folyamodvány azért is, mert ebből a hallatlanul értékes anyagból elenyészően kevés maradt fenn. A kiadvány 290 folyamodványt közöl, a kutatás mai állása szerint még körülbelül ugyanennyit ismerünk. A folyamodványok iktatókönyve, az *Extractus Instantiárum* [az Országos Levéltár „A Rákóczi-szabadságharc levéltára” gyűjteményében II. 2/i] azonban közel tízszer ennyi folyamodvány kivonatát tartalmazza. Kétségtelen, hogy tudományos szempontból mindenekelőtt az *Extractus Instantiárum* kiadása lett volna kívánatos, mert az ilyen — bármennyire is helyes szempontok szerint összeállított — gyűjtemény lényegében csak válogatás, tudományos értékében nem kielégítő antológia.

A válogatás mellett az az egyetlen érv szólt, hogy a kötetnek ne csak a szűk szakmai körök vegyék hasznát, hanem a történelem iránt érdeklődő laikusok is forgathassák. Ilyen nagyszabású forráskiadványnál azonban — tekintetbe véve a kiadott anyag rendkívüli értékét és azt a tényt, hogy a forráskiadás még mindig eléggé mostohagyermek tudományos életünknek — csak akkor helyes bizonyos népszerűsítő szempontok figyelembevétele is, ha nem kell miattuk föláldoznunk a kötet tudományos értékét. A „Kuruc vitézek folyamodványai” c. forrásgyűjtemény kiadója inkább a népszerűsítő jelleget tartotta elsődlegesnek, de azt már nem tisztázta kellő következetességgel, hogy a szövegközlést, regesztázást és jegyzetelést a laikus tömegek vagy a tudományos kutatók érdekeinek megfelelően hangolják-e össze. Ebből természetszerűleg rendkívül sok zavaró momentum származik.

Az 1920-as forrásközlési szabályzat óta nincs olyan megfelelő modern általános útmutató, mely egységesen meghatározná a forrásközlés szempontjait, forráskiadásunkban kötetenként más és más, a megfelelő kötet sajátos céljait leginkább szolgáló elv érvényesül. A „Kuruc vitézek folyamodványai” c. kiadvány *szövegközlési* módját azonban, minthogy nemcsak egyéni megoldást választ, de azon belül sem következetes, szóvá kell tennünk.

Esze Tamás, a kötet összeállítója közli, milyen változtatásokat tett a folyamodványok szövegén, melyeket „általában betűhíven” közölt. A szövegek azonban gyakran

önkényes és következetlen átírásokkal és javításokkal kerültek a kötetbe. A 8. sz. folyamodványban az eredeti hívségemet hívségem-re írta át a szerző, a képes-t képes-re. A 12. sz. folyamodványban a hibás helyesírással írt szavakat (tőb, aláztatossan, alal) kijavította (több, aláztatosan, alalt), de másutt éppen az ellenkezője történt: *ellen* = *elen* (25. sz. foly.), *kinyujtott* = *ki nyujtott* (43. sz. foly.), *megölték* = *meg ölték* (90. sz. foly.).

A magánhangzók megváltoztatása is sok zavart okoz: *szolgájátul* = *szolgájától*, (12. sz. foly.) tekintete = tekinteti, lovamot = lovatat, eddig = addig, ezen = azon (17. sz. foly.), szerént = szerint (21. sz. foly.).

Népszerűsítő antológiában sem helyes a következetlenség, minthogy azonban most került először kiadásra olyan számottevő történeti anyag, amely a korabeli népnyelvre és nyelvjárásokra rendkívül sok adatot tartalmaz, méltán sajnálhatjuk, hogy a nyelvészek a kiadványnak csak fenntartással vehetik hasznát.

Problematisz a regesztázás és jegyzetelés módszere is. A magyar nyelvű szöveg-nél nem szoktuk meg az ilyen bőséges *regesztákat*, melyek részletes tartalmi kivonatai a folyamodványokra, sőt néhol többet mondanak, mint az eredeti szöveg, másutt pedig lényeges tényeket mellőznek. (A 11. sz. folyamodvány regesztája: „puskája is kettétörtött Tokaj ostromán”, a szöveg csupán annyit mond, hogy „az ostromon”; 64. sz. folyamodvány regesztája: „ki jöttek Győrből”, az eredeti szövegben viszont csak ez áll: „által gyűttenek a Dunán”; 70. sz. folyamodvány regesztájában „nagyszombati harc”, szövegében ellenben „mostani harc”. A 40. folyamodvány regesztája viszont inkább szüksézt, csak annyit mond, hogy Tolna megyéből az ellenséghez húzó rác, német, bunyevác lakosság *elköltözött*, holott a szövegből félreérthetetlen módon kiderül, hogy a lakosság maga is *elűzte* őket, „sokan közülök ... fegyverünkkel megh emészttették”. A 60. sz. folyamodvány regesztája sem közli a szövegben előforduló lényeges eseményt, hogy „Újvár magyar kézben esett”).

A szövegek megértését „Általános jegyzetek” címmel összefoglalt, idegen és régi szavak és kifejezések jelentését megfejtő *magyarázó apparátus* igyekszik elősegíteni. Míg azonban olyan általánosnak ismert és közhasználatú szavak és kifejezések mint *jegyvert köt* = katonának áll; *várkapitány* = várparancsnok; *bokros* = sok, sokágú; *árva* = támasz nélkül maradt özvegy vagy árva, megtalálható a szójegyzékben, sok latin szó és kifejezés megfejtését hiába keresi az olvasó, pl.: *succursus* (85. l.), *consideratio* (89. l.), *sollicitus* (91. l.), *distractus* (95. l.), *promoveál* (96. l.), *augeti*, *redigál*, *continuuskodik*, *accidentaliter* (170. l.), *Ex operibus cognoscitur homo*, *jurisdiction* (100. l.) etc.

A kötet jellegének kettőssége, az ingadozás a tudományos és népszerűsítő célok között még súlyosabb hibák forrásává vált a kötet rendkívül bő, terjedelmének csaknem egyharmadát kitevő *jegyzetanyagában*. A kötet összeállítója a folyamodványok szövegében előforduló minden cseményt, vagy cseményre utalást, személyt és szándékot lap-alji jegyzetekben fejt ki, ismertet és illusztrál. A bevezető tanulmányban szinte mentegődzik a szerző, hogy nem vállalkozhat rövid tanulmány keretében a folyamodványokban foglalt adatok egységes történeti képpé szerkesztésére, a jegyzetekben viszont ez a törekvés mutatkozik meg, ami — ilyen nagy anyagról és sokrétű kérdérről lévén szó — szinte páratlan a maga nemében. A jegyzetelés módja azonban zavaró; hol a kérdésre vonatkozó forrásokat szólaltatja meg a szerző és az olvasóra bízva azok ellentmondó adatainak korrigálását, hol pedig a megfelelő irodalomból közöl részleteket, s itt a kellő kritika marad az olvasó feladata.

Pl. a gyulafehérvári csatáról és a város kuruccá állásáról a 90. l. 1. jegyzetében Szakál Ferenc naplójából, Whitworthnak, a bécsi angol követ ügyvivőjének jelentéséből és Cserei krónikájából értesülünk. Ezek szerint 1703. október 25-én a kurucok Guthi István kapitány vezetésével vereséget szenvedtek a város alatt, de *Guthi* később a várost a németektől „meghódoltatá”. A 159. l. 1. jegyzetében azt olvassuk, hogy Gyulafehérvárt *Orlay Miklós vette be*. A 161. l. 9. jegyzete egy korabeli levél és Teleki Mihály naplója alapján úgy tájékoztat, hogy a várat „ápr. 7-én *adta fel Száva Mihály* a kurucoknak”. A 168. l. 13. jegyzete szerint pedig Száva Mihály Zaránd megyei főispán adta fel Gyulafehérvárat *Guti István seregének*. A jegyzetek alapján a gyulafehérvári csata napjáról tévesen, a város feladásának körülményeiről pedig egymásnak ellentmondó adatokból tájékozódunk (a kurucok Guthi vagy Orlay vezetésével vértel vették-e be, vagy önként hűségükre hajolt?). A laikus olvasó még azt sem tudhatja, hogy az idézett források nem peröntőek, a felmerülő kérdésekben tehát zavara szinte megoldhatatlan. A kutató viszont, ha átnézi a kérdésre vonatkozó irodalmat, méltán számonkérheti azokat a forrásokat, köztük egy szemtanú leírását a gyulafehérvári csatáról (O. L. Thesauriarius Acta Generalia 1703–1704-es iratai), melyek segítségével a sok ellentmondó adatban rendet teremthetünk. A kutatás annyit már kiderített, hogy 1. a gyulafehérvári csata

nem október 25-én, hanem október 20-án történt. 2. Gutti Istvánt Kaszás Pál 1704 elején közvetlenül a holdvilági csata (január 28.) után megölte, így semmiképpen sem lehetett 1704 áprilisában Gyulafehérvár meghódíttatója. 3. Gyulafehérvár kapuit 1704. április 7-én vagy az előtte levő napok egyikén nyitotta meg Száva Mihály zarándi főispán, a város akkori parancsnoka Toroczky István, a kuruc hadak erdélyi generálisának és Orlay Miklós, a Törökországból hazatért kurucok parancsnokának egyesült csapatai előtt.

A jegyzetekben idézett irodalomban rendkívül sokszor szerepelnek *Thaly Kálmán* munkái. Ezt indokolja Thaly kiterjedt munkássága, de hiányoljuk az ezzel kapcsolatban alkalmazott kellő kritikát. Pl. az Esztergom ostromával kapcsolatos eseményeknél, a nyergesújfalusi sánc körüli harcoknál Thaly „Két kuruc poéta” c. cikkének (Figyelő XV. 1883) ma már bebizonyítottan hibás leírásából idéz (373. l. 1. jegyzet), s bár a felhasznált irodalom jegyzékében szerepel Markó Árpád „A trencsényi csata” c. tanulmánya, mely Thaly Kálmán hasonló c. munkájának eredményeit korrigálja, a megfelelő helyen mégis Thalyra hivatkozik a szerző.

A folyamodványokban szereplő személyekről a jegyzetek bőséges életrajzi tájékoztatást adnak. Sok értékes, töredékadatokból összeállított életrajzot olvashatunk, sok eddig ismeretlen kuruc katona tetteiről szerünk tudomást, de néhány esetben szinte érthetetlen hiányosságokat kell konstatálnunk. *Esze Tamásról* — a Rákóczi szabadságharc egyetlen jobbágyszármazású brigádérosáról — az életrajzi összefoglalás (100. l. 2. sz. jegyzet) csupán néhány, úgy tűnik, öletszerűen összeszedett adatot tartalmaz. Esze Tamás életének lényeges mozzanataiból néhányat a kötet más jegyzeteiben még megtalálhat az olvasó, de származását, Rákóczi hazahívásában vitt szerepét, harcainak rövid összefoglalását és nagyszzerű szervező képességének méltatását hiába keresi. Ezek nélkül pedig az Esze Tamást illető, sok kevésbé lényeges adat közlése elveszti létjogosultságát, még akkor is, ha a szerző utal Esze Tamás—Köpeczi Béla „Esze Tamás” c. népszerű feldolgozásra.

Komlóssy Sándor ezereskapitányról a 250—51. l. 4. sz. jegyzete alapján nemcsak hiányos, de ferde képet alkot az olvasó. A jegyzet szerint Rákóczi 1705. május 13-án megdorgálja az ezereskapitányt, majd július 27-én a rácsok szétverik Komlóssy seregét, s 1706 áprilisában már Komlóssy seregének maradékáról intézkedik a fejedelem. Pedig az 1705 július és 1706 április közötti időszak, melyről a szerző egyetlen adatot sem közöl, az ezereskapitány életének legdicsősegesebb szakasza: Rákóczi 1705. december 3-án Szaniszlőről írott hadiparancsa, melyben Komlóssyra bízta Belényes és Sebesvár vidékének védelmét, kinek „a föld népi előtt credituma van”, mindennél jobban jellemzi az ezereskapitányt, hiszen a parancsból az is nyilvánvaló, hogy a fejedelem ezen a vidéken népi erőkre támaszkodva szervezi a védelmet. — A hadiparancs „Ráday Pál iratai I. 1703—1706.” c. forráskiadványban jelent meg (475—478. l.). (Sajtó alá rendezte: Benda K., Esze T., Maksay F., Pap L.)

Itt kell megemlítenünk, hogy mennyi aggodalomra ad okot, ha két egymást kb. egyéves időközben követő forráskiadvány (a „Ráday Pál iratai I.” 1955-ben jelent meg, a „Kuruc vitézek folyamodványai” — bár 1955 van a kiadási évként feltüntetve — 1956 nyarán került forgalomba) anyagának adatai nem kapcsolódnak egymáshoz, sőt ellentmondanak egymásnak. Pl. a „Kuruc vitézek folyamodványai” nem veszi át Pápai János eletrajzának Ráday Pál irataiban közölt helyes és lényeges adatait (i. k. 445. l.).

Szólnunk kell a kötet *technikai kiállításáról* is. A tetszetős külső, a jó papír, a szép nyomás csak kirívóbbá teszi azt a felületességet, amellyel a kiadvány nyomdai előállítása történt. Ha a pontos nyomásra már nem futotta idő és gond, akkor hibajegyzéket kellett volna mellékelni, mely a legkirívóbb ténybeli tévedéseket korrigálja (a nagyenyedi kollégium elpusztítása nem március 16-án, hanem 13-án történt [161. l.], Szolnok elfoglalásának a közölt két dátuma, szeptember 25. [223. l.] és szeptember 21. [418. l.] közül az utóbbi a helyes, Nagyvárad helyőrsége a kurucok bihari sáncát nem 1704. január 17-én, hanem január 7-én támadta meg [297. l.], Bottyán és Eszterházy nem 1706, hanem 1705 februárjában támadta meg Esztergomot [305, 306. l.], a karvai sánc elleni támadás nem 1706, hanem 1705 júliusában történt [308. l.], Kassa kapitulálásának közölt két dátuma közül [95. l. és 466. l.] 1704. október 24. a helyes). Ilyen forráskiadvány szellemi előállítása hosszú évek munkájának eredménye, méltán kívánhatunk tehát több gondosságot a technikai szerkesztő — Molnár Pál — részéről is. Esze Tamás tudományos rangjához és életművéhez méltatlan a kötet felületes előállítása. Csak a korral foglalkozók mérhetik fel azt a nagy kárt, ami abból származik majd, hogy ez a kiadvány ilyen hibás adatokkal került be a tudományos vérkeringésbe.

Külön kell szólnunk a kiadvány értékes és mely *bevezető tanulmányáról*.

Esze Tamás „A szegénylegények éneke” és a „Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése” c. két korabeli kuruc ének mélyreható elemzésével megtalálta a kulcsot

a szabadságharc társadalmi kérdéséhez. A kuruc vitézek folyamodványainak finom elemzésével a jobbágy–nemes ellentét állandó sa függetlenségi harc kimenetelét is döntően befolyásoló problémáját nagyobb távlatokba állítja és sokrétebb összefüggéseiben tárja fel. De nemcsak a jobbágyság történetének ezt a nagy reményektől feszülő és csalódásában és kiábrándultságában is hősi szakaszát vizsgálja, hanem élthű portrét rajzol a katonák panaszait értő és érző szívvel meghallgató, a nemesi és jobbág্যkövetelések között őrlődő s a szegény és belső bajoktól összezilált nemzet függetlenségén és felemelkedésén munkálkodó fejedelemlről, II. Rákóczi Ferencről is.

A jobbágykatonák törekvéseinek térben és időben messzeágazó gyökerei honnan szívják a reménységet és hitet, mely éveken át kudarcok során keresztül a fegyveres harc éltetője és hajtóereje? Erre az évek óta nyitott kérdésre ad feleletet a tanulmány, mikor a XVII. századvég politikai és társadalmi harcaihoz nyúl vissza. Rákóczi vitézei Bocskay hajdúinak és Thököly kurucainak maradékai, de a török támogatás családságának nagy tanulságával, a szervezetségre, összefogásra törekvés fokozott és átitó erejű igényével kelnek fel. Új fegyverekkel kezdik a harcot, már számotvetettek az „idők változásával”. Hogy a vezető megválasztásában 1683, 1697 vagy 1702 volt-e a cezura, arra a tanulmány nem ad határozott választ s talán többet az elkövetkezendő évek kutatómunkája során sem tudunk megállapítani, hiszen a népi kurucság történetének rekonstrukciójában csupán török adatokra támaszkodhatunk.

A szabadságharc megindulása után a jobbágykatonák „szabadságuk megnyerésén” a hajdúszabadság kiváltságát értették, ezért harcoltak és Rákóczi ígértében sem kerestek mást, hiszen, mint ahogy a szerző is leszögezi, a fejedelem sohasem gondolt általános jobbágyszabadításra. A jobbágy és földesúr, a vitézlő rend s a megye ellentétét vizsgálva Esze Tamás összefoglalja, hogyan alakult ki a kuruc katonaság, mely különböző társadalmi elemekből és csoportokból jött létre és az ország egyes vidékein és tájain más és más színezetet nyert. Sajnáljuk, hogy a kuruc hadsereg életében döntő jelentőségű mozzanatról, a regularizálásról csak keveset hallunk, hiszen Rákóczinak az állandó hadsereg megteremtésére irányuló törekvései okozták a jobbágyság körében az első megtorpanást. Esze Tamás az 1706-os esztendő tekinti a válság esztendejének s innen vizsgálja a katonaság bomlásának folyamatát, mely a hazatérő és a hegyekbe kiálló, magát független szabad legénység kikiáltó jobbágykatonák kettős útja. Végző konklúzióként azt állapítja meg, hogy „mielőtt a szabadságharc katonailag összeomlott volna, bensőség, az osztályharc mezején már elérkezett az összeomlás állapota”.

A szerző a birtokosnemesség szerepének vizsgálatánál sem elégszik meg az eddigi eredmények összefoglalásával. Úgy látja, hogy az armális nemeseknek, a Lipót császár tömeges jobbágynemesítése révén létrejött szegénynemesi rétegnek jelentős szerep jutott a kuruc hadseregben s ezt elemezve új utat nyit a Rákóczi szabadságharc kutatói előtt. A középnemességet pedig nemcsak jobbágyaival szemben tanúsított önző magatartása miatt teszi felelőssé a szabadságharc elvesztésében, hanem adatokkal mutatja meg, miként vonta ki magát ez az osztály a katonáskodásból, milyen praktikákkal menekült a fegyverviselés kötelessége alól. Oly szívósan védte nyugalmát és kényelmét, hogy még Rákóczi is belefáradt abba a kísérletbe, hogy megoldja az egyre jobban elmérgesedő kérdést, a nemesség fegyverbeállítását.

A kép, amit a tanulmány a szabadságharc társadalmáról rajzol, világos és tiszta, mint egy matematikai képlet: a lelkesen és áldozatkészen harcoló, de a maguk szabadságát is kereső jobbágykatonák s az önző nemesség, az elemi engedményre nem hajlandó birtokosok viszonya olyan feszültséget eredményez, mely a függetlenségi harc alapjait rendíti meg.

A bevezető tanulmány végül a háború áldozatainak sorsát vizsgálja. 1703–1711 között népünk a szabadságot harcolt, sok fényes győzelmet vívott ki és hősiességét idegen nemzetek csodálták. De a fény mellett az árnyék, a dicsőséges harcok után a sebesültek panasza, a csonka és béna, a már soha meg nem gyógyuló katonák könyörgése, a hadiárva és özvegyek számandó nyomorúsága jelzi, hogy mennyi vérből, könnyből, fájdalomból és áldozatból születik a szabadság. Esze Tamás meglátta a panasz és szenvedés mögött az egyszerű katonák emberi nagyságát, melyek csak emelik a nagy nemzeti küzdelem erkölcsi értékét.

Esze Tamás a kuruc vitézek folyamodványait a történeti vizsgálódás mikroszkópja alá helyezte. Munkája nyomán a szabadságharc nevtelen hőseinek nagy és monumentális tömege szétválik egyedeire és előttünk áll az egyes ember, ki nem volt több, mint egyéni céloktól és indulatoktól vezérelt ember, de kevesebb sem, mint a történelem bonyolult szerkezetű élő szövetének sejtje.

R. VÁRKONYI ÁGNES

ECKHART FERENC:

A FÖLDESÚRI BÜNTETŐBÍRÁSKODÁS A XVII. SZÁZADBAN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1954 224 l.)

Ez a monográfia a nemrég elhunyt Eckhart Ferenc történetírói munkásságának értékes eredménye. Bemutatja a földesúri jogszolgáltatás szervezetét, a gépezet működés közben, a peres eljárást, ismerteti az úriszéken tárgyalt bűncselekményeket és a rájuk kiszabott büntetéseket. De nem áll meg itt, mint a régi jogtörténeti munkák, hanem az egyes esetek és az intézmény mögött a feudális társadalmi rendet látja, amelynek a földesúri bíráskodás jellemző vonása. Az úri bíráskodás érthetetlen a földesúr és a jobbágyok közti viszony elemzése és figyelembevétele nélkül. Az úriszék a feudális társadalmi rend terméke, védi a fennálló rendszert, a földesúr hatalmát, biztosítja a jobbágyok kizsákmányolását, eszköz a földesúri jövedelmek fokozásához. Eckhart gazdag anyagot ad a jobbágyok helyzetéről, mindennapi életéről, amelybe minduntalan beavatkozik a földesúri hatalom. Az úriszéki jegyzőkönyvek feljegyzései mögött mint villámláskor egy pillanatra megvilágosodik a paraszti élet, a jobbágyfalu, amely ősi szokások megszakítatlan folytonosságát hordozza. A hétköznapi élete jelenik meg egyszerűségével, munkaeszközeivel, küzdelmeivel. Egyes emberek, egyéni sorsok elevenednek meg, a történetformáló névtelen nép sokféle vonásai. A kiméletlen ítéletek elárulják, hogy a feudális rend biztonságán csak ilyen eszközökkel lehet örködni. A feudális hatalmi szervezet mögött mint elapadhatatlan erő jelenik meg a parasztság antifeudális harca, a paraszti ellenállás változatos formáit ismerjük meg a feudális elnyomás elleni védekezésben.

A szerző gazdag forrásanyagot dolgoz fel. Elsősorban az úriszéki jegyzőkönyvekre, e különleges értékű forrásokra támaszkodik, amelyek az írásbeliség terjedésével a XVI. század végétől megőrzik az úriszéki eljárás egy-egy mozzanatát, főleg az ítéleteket. Ahol nincsenek úriszéki jegyzőkönyvek, ott az összeírások szűkszavú feljegyzései, odavetett megállapításai, földesúri utasítások, jobbágylevelek és más források egészítik ki a képet. Az itt először felhasznált levéltári források sok olyan ismeretet közvetítenek, amelyeket más tudományterületek (néprajz, nyelvtudomány, középkori régészet stb.) is értékesíthetnek. A munka egyik főereje nagy anyaggazdagságában van. Minden megállapítását, amennyire a források engedik, adatok tömegével igyekszik alátámasztani. Ezen a vonalon a teljességre törekvés néha túlzásra vezet: a perdöntő fontosságú adatok mellett a bizonyosságot tovább már nem fokozó kevésbé fontos adatok is helyet kapnak, esetleg érdemleges mondanivaló nélkül. Pl. arra, hogy az apa vádat emel fia megöléséért, elegendő lett volna az az adat, hogy a Szabolcs megyei Gyűrén lakó Hüsti István 1646-ban fia agyonlövéséért pert indított a munkácsi úriszék előtt Dienes Péter ellen. Eckhart azonban — nyilvánvalóan a teljesség kedvéért — még egy adatot hoz, ami nem viszi tovább a kérdés megértését: „Hasonló váddal lépett fel ugyanott egy másik apa is egy más gyilkos ellen” (107. l.). Sietek hozzáfűzni, hogy ez a példa nem tipikus, de a bizonyítékok felsorakoztatásában mértékletre figyelmeztet.

Az adatok nagy többsége olyan, hogy önmagában beszél, magyarázat, kiemelés nélkül. Eckhart azonban nemcsak az adatokat beszéli, hívós tárgyilagossággal visszahúzza, hanem félreérthetetlenül állást foglal az elnyomottak mellett. Egy-egy megjegyzéssel, aláhúzással még élesebbé teszi a képet. Leleplezi a földesúri bíráskodás osztályrugalját, de az egész feudális rendszert, amely más mértékkel mért, ha ugyanazt a jobbágy vagy nemes követte el, amely erkölcsi szabályokat írt elő és megtartásukat szigorúan megkövetelte a jobbágyoktól, de e szabályokat a földesúr a maga számára nem tartotta kötelezőknek. Az adatok változatos sora igazolja Bornemissza Péter megállapítását a XVI. századi magyarországi birtokosokról: „Efféle nyilvánvaló lopók arany láncot viselnek és bársonyba járnak, a titkon való lopók pedig vas láncot, békót hordoznak.” Eckhart leplezetlenül bemutatja a jogi formák mögött húzódó anyagi érdekeket, amelyek érvényesítésében a földesúr nem ismert határt. Leleplezi az úriszék „igazságszolgáltatását”, aminek lényegét a legtalálékosabban az fejezi ki, hogy a földesúr vagy képviselője vádló és bíró lehetett egy személyben. Leleplezi, hogy nem a vádat emelő földesúrnak kellett bizonyítania a vádat, hanem a jobbágyoknak. Leleplezi, hogy a bizonyításban miért ragaszkodnak a meghatározott számú eskütársal tett eskükhöz, ehhez a megbízhatatlan, visszaéléseknek tág lehetőséget nyújtó kezdetleges formához, amelyet még a XVI.—XVII. században is többre tartottak a tanúk szavánál. Az alperesek, akiknek gyakran élete függött az eskütől, egyszerűen képtelenek voltak arra, hogy az előírt számú eskütársat előállítsák.

A szerző nemcsak egyszerű helyzetképet ad, hanem igyekszik éreztetni, mi az általános, országos méretű, és mi az egy-egy vidékre külön jellemző, sajátos. Keresi az egyéni vonások magyarázatát, nyomom kéri az idegen hatások hatókörét. A földesúri bíráskodást fejlődésében nézi, jól megjelölve a XVII. század közepénél és a XVIII. századnál mutatkozó változásokat, amelyekben az egész jobbágyszármazékos alapvető kérdései tükröződnek, az örökös jobbágyság magyarországi szakaszai. Nagyon érdekes volna összehasonlítani a földesúri bíráskodás magyarországi és külföldi fejlődését, egyező és eltérő vonásait. Hiszen Eckhart adatai nem egyszer kísértetiesen hasonlítanak ahhoz, amit Engels ír a német parasztságról (A német parasztháború. Bpest, 1949. 21. l.). Vagy tanulmányok összehasonlító anyag található B. D. Grekovnak az orosz parasztságról szóló monográfiájában (Az orosz parasztság története a legrégibb időkől a XVII. századig. Bpest, 1956. 410—411. l.). Eckhart munkája értékes forrás az európai, elsősorban a kelet-európai parasztság XVI—XVII. századi alapkérdéseinek megismeréséhez és így csak sajnálni lehet, hogy a könyv nem tartalmaz idegennyelvű kivonatot, nem teszi a külföld számára is hozzáférhetővé legalábbis főeredményeit és a legfontosabb bizonyítóanyagot.

Előadásmódja világos, kifejező, a felvetett kérdéseket alaposan kifejti. Itt-ott még több magyarázat is elkelt volna. Pl. a talio elvére utal a 47., 112., 118. lapon és a lényegét csak a 127. lapon a 244-ik jegyzetben magyarázza meg, amint viszont a tárgymutató nem is vesz fel.

Néhány kérdésben vitathatók Eckhart megállapításai. Munkájának igen érdekes eredménye annak a bemutatása, hogy a földesúr hogyan biztosított magának jövedelmet a bírságokból, büntetéspénzekből, amelyeket részint úriszék nélkül szedettek, részint az úriszéken hozott ítéletként. A pénzszerzésnek nem elhanyagolható forrása volt a pénzbüntetés az összes földesúri jövedelmek között, hiszen a szalonai úriszék egyetlen bíráskodási napon 179 forintot rótt ki a jobbágyokra 5—10—16—32 forintos tételekben, s a németújvári úriszék egy napi „bevétele” közel 100 forint volt. Így nem csoda, ha az úriszéki jegyzőkönyv az esetek pontos leírása helyett elsősorban a büntetéspénzek nyilvánítására törekedett, valósággal a „pénztári napló” feladatát töltötte be. Nem csoda, ha a birtokosok a legváltozatosabb formáit találták meg annak, hogyan csikarjanak ki bírság címén pénzt a jobbágyokból. A bírság egyike azoknak a pénzforrásoknak, amelyeket a birtokos a XVI. századtól, hatalmára támaszkodva, igyekezett határt nem ismerve kiaknázni. A földesúr a feudális földtulajdonból eredő hatalmára támaszkodva áron alul vette el a jobbágyok termékeit, hogy a maga számára biztosítsa a piacot. Eladhatatlan termékeit jobbágyaival „vásároltatta” meg. Heltai XCIX meséjében az ispánnak szegődött ördög, vagy Bornemissza Péter rajza a „telhetetlen csalárdokról” jól példázza a földesúri módszereket. Eckhart a bírságok történeti fejlődését vizsgálva leszögezi: „Aligha tévedek, ha azt hiszem, hogy a bírságrendszer kiépítése, a bírságolásnak állandó jövedelmi forrássá való emelése összefügg a Dózsa-felkelés után fokozódó jobbágyelnyomással, kizsákmányolással és a földesurak részéről megindult tökefelhalmozással”. Majd elmondja, hogy az összeírásokban a földesúri jövedelmek között a XVI. század közepétől jelentkezik a bírságpénz (mulctae, bírságia), a felsorolásban az utolsó helyen, ami arra utal, hogy benne akkor talált a földesúr új pénzszerzési lehetőségre. A földesúri jövedelmek elemzése a magyarországi tökefelhalmozás vitatott kérdéséhez vezet. Eckhart álláspontja nem egyértelmű és nem is elég világos a tökefelhalmozás mozzanatainak megítélésében. Az 56. lapon elfogadja Pach Zs. Pál megállapítását, hogy megindult a földesúri tökefelhalmozás, az 57. lapon a bírságrendszer kiszélesítését ezzel hozza összefüggésbe. Ugyanczen a lapon viszont megállapítja: „Elmaradt gazdasági viszonyaink között a jobbágyoktól bírság címén kisajtott pénz kinsként halmozódott fel a földesuraknál, újabb földbirtok szerzésére vagy fényűző életmódra nyújtott eszközöket, vagy kölcsönügyletekkel forgatták azt és gyarapították. Az osztrák tartományoktól való gazdasági függésünk miatt sem volt a pénz ipari vállalkozásokba elhelyezhető. Ilyen módon nem foglalható a marxi »eredeti tökefelhalmozás« fogalma alá.” Az olvasó végül is nem tudja kivenni: mi volt ebben a kérdésben a szerző álláspontja.

Ugyancsak bizonytalan a kisajátítás kérdésének megítélése. Eckhart a birtokos monopolisztikus jogainak kihasználását „közvetett földesúri kisajátítás”-nak nevezi, szemben a közvetlen kisajátítással, amikor a földesúr elvette a jobbágyok használatában levő földeket, elűzte a jobbágyokat, létfenntartási eszközeiket lefoglalta. A kisajátítás a tőkés termelés megvalósítását segíti és Marx megfogalmazásában azt a történelmi folyamatot jelenti, amelynek során „szabad” munkásokat teremtek, úgy hogy „megfosztják őket valamennyi termelőeszköztől és életüknek mindazoktól a biztosítékaitól, amelyeket számukra a régi hűbéri berendezések nyújtottak” (A tőke I. Bpest, 1949. 774. l.). Eckhart hoz példákat az ilyen kisajátításra (pl. az úriszék által proskribált

jobbágy „öröksége és marhája” a földesúré lett, 42. l.; aki évekig elmarad a köteles földesúri tartozásokkal, elveszíti jószágát, 157., 164., 173. l. stb.), de erre csak rendkívüli esetekben kerül sor, egyáltalán nem általános jelenség. A monopolisztikus jogok kiaknázása a feudális kizsákmányolás egyik módja, súlyosabb formája, de nem azonosítható a kisajátítással. Így azután kétséges, hogy helyes-e a kártyajátékot, a kockajátékot, a parasztok összjövetelet a fonóházban megakadályozó tilalmakat „A jobbágyok kisajátítását előmozdító tilalmak” fejezet alatt tárgyalni (160. s. köv. l.). Elképzelhető, hogy a robot mértéktelen fokozása, a jobbágy elvágása a piactól a jobbágy szökéséhez vezetett, a szökött jobbágy telkének lefoglalásához. De a fejlődés iránya a XVI—XVII. században nem ez. A parasztot szűkebb életfeltételek közé kényszerítik, egyúttal azonban ott akarják tartani a birtokon, megakadályozzák távozását (1608: XIII. tc.). A majorgazdaságok nem fizetett munkaerővel, „szabad” munkásokkal dolgoztatnak, hanem túlnyomóan jobbágyok ingyen robotmunkájával. Nézetem szerint nem helyes „követett” kisajátításról beszélni, és ebből követkzően nem helyes a kérdésfelvetés sem: „Vitás. . . , hogy a kisajátítás közvetlen vagy közvetett módjának volt-e a Mohács utáni két évszázadban nagyobb szerepe” (56. l.). Ekkor még nem került sor a jobbágy kisajátítására, hanem a feudális kizsákmányolás új és új súlyos módszerét vették igénybe a földesúri jövedelmek fokozására.

Eckhart szerint a bírságok kihasználása mint jövedelmi forrás összefügg a „Dózsa felkelés után fokozódó jobbágyelnyomással, kizsákmányolással és a földesurak részéről megindult tökefelhalmozással”. Ez a magyarázat nem tűzi figyelembe, hogy itt nemcsak Magyarországra szorítkozó, hanem általános fejlődésről van szó, az árutermelés megélénküléséről és a birtokok osztályra gyakorolt hatásáról. A fejlődés sajátos kelet-európai útját kellett volna jobban szemügyre venni (amire Eckhart közvetve céloz is, amikor „elmaradt gazdasági viszonyaink”-ra hivatkozik), és akkor elkerülhető lett volna az olyan egyszerűsítőnek tűnő magyarázat, hogy Magyarországon a XVI—XVII. században a pénz tökévé válását, az ipari töke kialakulását „az osztrák tartományoktól való gazdasági függésünk” akadályozta (57. l.). A gazdasági függés ilyen következményei a XVII. század második felétől és még inkább a XVIII. századtól kezdve jelentkeztek, amire éppen Eckhart-nak a XVIII. századi osztrák gazdaságpolitikát elemző értékes eredményei derítették világosságot.

Eckhart munkája újabb nézőpontokról, sok adattal segíti a jobbágyrobot megismerését és értékelését, amikor megállapítja, hogy milyen sűrűn állítják a jobbágyot úriszék elé a robot megtartása, illetve nem megfelelő teljesítése miatt. Világosan látszik ebből, hogy a birtokosnak mennyire szüksége volt a jobbágy robotmunkájára, milyen különféle feladatokra kényszerítették a falvakat robot címén, és viszont az is kiderült, hogy a robotkötelezettség a parasztság körében milyen visszahatást váltott ki. Érdekes lett volna annak a bemutatása, hogy mennyiben jelent változást a XVI. század a robot magyarországi fejlődésében. A szerző éppen csak utal arra, hogy a robot a korábbi századokban „nem, vagy alig ismert szolgáltatás” volt (170. l.). Szerinte az 1514-ik évi parasztfelkelés után a megtorló törvényekben országosan meghatározták, de hosszú évtizedek kellettek, amíg a jobbágyot rá tudták kényszeríteni. Itt is jobban figyelembe lehetett volna venni, hogy a robot fejlődése és megnövekedése nem elszígettelt magyarországi jelenség és így nyilvánvalóan nem csupán az 1514-es parasztháború leverésével hozható összefüggésbe. Érdekes képet rajzol a robot lengyelországi és oroszországi alakulásáról Grekov említett munkája. A robot ezekben az országokban „nem új, hanem másodlagos jelenség volt, minthogy a parasztok kizsákmányolásának ezt a formáját Lengyelország és Oroszország egyformán jól ismerték a feudális viszonyok hajnalán is. Az első robotot a másodikról körülbelül a XIII—XV. században a kapitalizmus előtti természetbeni járadék (földbér) uralmának szakasza választja el” (408. l.). Tanulságos volna megvizsgálni, vajon Magyarországon is ilyen szakaszokban fejlődött-e a robotmunka. Annyit meg lehet állapítani, hogy a magyarországi parasztság nem a robot ellen, hanem a robot olyan mértéktelen megnövekedése ellen harcolt, ami a jobbágy-gazdaság fenntartását veszélyezteti. Erre utal az esztergomi éresek szerdahelyi, vághai és sigárdi jobbágyainak panasza az 1580-as évekből: „Volt szolgálatunk az mi meg holt éresek uraink idejében is, de szabott idő és rend tartás szerint, de most mód nélkül és fölöttebb való keménységgel vagyon. Az előtt való időkben széna takarásból szabott dolgunk volt, azt megmieltük jó kedvvel és az után az magunkéhoz fogtunk”, azelőtt élelmet kaptak, egyik fajta munka végzésekor másik munka alól mentesítették őket, most „néha három vagy négy napra hirdetnek s egy egész hétig vagy kettőig sem bocsátnak haza és immár egynéhányunknak marhája holt meg az fölöttebb való erőltetés miatt, ki miatt szegények annyira elfogyatkoztak, hogy a jobbágyságot is el köllött hadniok” (Orsz. Levéltár, Kamarai lt., Litterae ad cameram exaratae 1588. április 4.). Hogy mek-

korát nőtt a robot az 1514. évi országos meghatározáshoz mérten, Császár Péter vallo-másából is látszik. A parasztság felkelésének céljaként egy császári levélről beszélt, amely szerint „a pórság öt napnál többet a földesúrnak ne szolgáljon egy hónapig”. (Történelmi Tár 1884. 106. l.— Itt a heti egy nap robot könnyebbségnek számított a parasztság szemében a XVII. századi tényleges megterheléshez mérten.)

A jelentkező problémák is azt mutatják, hogy Eckhart Ferenc munkája komoly értéke történeti irodalmunknak, gazdag forrásanyaga és megállapításai nemcsak az úriszéki bíráskodás sok-sok korábban alig ismert kérdését világítják meg. Egyúttal új oldalról nyújtanak kiindulópontot a XVI—XVII. századi parasztság, általában a magyar-országi kései feudalizmus alapvető kérdéseinek megközelítéséhez.

SINKOVICS ISTVÁN

M. B. НЕЧКИНА:

ДЗИЖЕНИЕ ДЕКАБРИСТОВ I—II. }

(Москва, Изд. Акад. Наук СССР. 1955. Стр. 484 + 508)

A moszkvai egyetem neves professzornőjének, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája levelező tagjának munkája a háború utáni szovjet történetírás nagy alkotásai között foglal helyet. A szerző a dekabrista-mozgalom története kutatásának nemzetközi sikon is legkiemelkedőbb képviselője. Több mint harminc esztendeje foglalkozik tárgyával és részlettanulmányok, illetőleg monográfiák sűrű jelzőkövei szegélyezik pályáját. A most kibocsátott összefoglalás élete egyik főművének tekinthető.

A bevezető részben megjelöli a vizsgáldás témakörét: a dekabrista mozgalom kialakulásáról, a titkostírsaságok szervezeti és eszmei fejlődéséről, valamint a felkelések lefolyásáról kíván szólni, egyéb fontos, de másutt már kifejtett, vagy egyes később kifejtendő kérdések mellőzésével. Ezzel vállalta azt a nehéz feladatot is, hogy felderíti a korai dekabrista szervezetek történetét, amellyel ni ideig nem foglalkoztak behatóan, s különösen a szervezetek tevékenységének egymásba kapcsolódása, a dekabrista eszmék fejlődés-története volt homályos. A szerző tudatosan erre a kevésbé ismert időszakra összpontosította újabb kutatásainak figyelmét, amit jól érzékeltet, hogy az első kötet az 1823-ig terjedő periódust, a mozgalom születésének sokágú folyamatát tárgyalja. A második kötetre marad a felkelés előkészítésének és lefolyásának megvilágítása.

M. V. Nyecsikina fejezeteseit a forrásközelség, a hatalmas anyagismeret jellemzi. A historiográfiai és forráskritikai fejezet, a hivatkozások jegyzéke szinte bibliográfiai segédkönyvvé növekedtek, ami el is kel, hiszen a könyvészet munkásai kerekszámban ötezer címre becsültek az 1825-ös felkelés irodalmát. Az előtörténet bemutatása kiválóan sikerült. A korabeli adatok és a nyomozás során később keletkezett leírások egész fennmaradt tömegével dolgozva, az egymásnak ellentmondó feljegyzéseket lelkiismeretesen egybevetve és kritikusan megrostálva, a lehetőséghez képest hűen ábrázolja a szigorúan konspiratív forradalmi eszmehirdetés történetét. Fáradtságos aprómunkával összeállította: mely vidékekről kerültek ki a mozgalom résztvevői és tevékenységük során hogyan ismerkedtek meg az orosz birodalom különböző részeivel. A kísérlet érdekes eredményre vezetett, mert kiderült, hogy szinte nem volt Oroszországnak olyan területe, amellyel valamilyen úton-módon ne kerültek volna kapcsolatba. A központi és helyi cári szerveknél sokszorta jobban ismerték hazájuk állapotát.

Újat nyújt a szerző a mozgalom társadalmi alapjainak elemzésénél is. A radikálisabb irányzatok, Rilejev és követői, valamint az Egyesült Szlávok társaságának működéséről bebizonyítja, hogy soraikban elsősorban a kis- és középnemesség képviselői tömörültek. Úgy tűnik, hogy Nyecsikina munkája után lényegében nyugvópontra kerül a forradalmi alkotmánytervezetek sokat vitatott kérdése. Pesztjel híres „Russzkaja Pravdájáról” kiderült, hogy két különböző időszakból származó, önálló alkotmánytervezetből áll, ami lehetővé tette Nyecsikina számára, hogy érzékeltesse Pesztjel nézeteinek történeti fejlődését. A Déli és Északi Társaságok között kialakult kapcsolatok elemzésekor hangsúlyozza, hogy alapvető célkitűzéseikben azonos felfogást képviseltek, s így nincs értelme szembeállításuknak. Ugyanakkor a legutóbbi évek néhány tanulmányával ellentétben megállapítja, hogy a másodrendű, de tényleg megmutatkozott nézeteltéréseket sem szabad elhallgatni. Nagyon megragadóak a nyomozásról, a dekabristák eliteléséről és a száműzetésről szóló fejezetek. Külön figyelmet érdemel a szerző méltóságteljes, válogatott kifejezésekkel dolgozó és az orosz történetírás legjobb hagyományaira emlékeztető szép stílusa.

Az elmúlt két utolsó évtizedben a szovjet történetírás felületesen foglalkozott a mozgalom társadalmi mozgó rugóinak vizsgálatával. Nyecskina bizonyos mértékig szakít ezzel a módszerrel és többhelyütt megkezdi a kérdés helyes, marxista elemzését. Azonban még e nagyszabású tanulmány is — talán Pokrovszkij túlzásainak visszajaként — eléggé elhanyagolja azokat a gazdasági tényezőket, amelyek az orosz kis- és középnemesség egy részét, illetve az arisztokraták egy csoportját arra sarkalták, hogy szembeforduljanak a feudalizmussal. Nem tűnik ki világosan, hogy a dekabrista ideológia a polgári demokratikus nézetek sajátos, kelet-európai típusú rendszere, amelyet itt-ott még színez a nemesi szemlélet. A dekabristák a polgári társadalmi rend hívei és kiépítésének bátor előharcosai voltak. A szerző viszont kerülni látszik ezt a problémát, és a burzsoázia történelmi szerepéről a szovjet irodalomban egy időben elterjedt, történelmietlen, a mai állapotot a múltba visszavetítő baliteletektől befolyásoltatva — még a néhol megnyilvánuló helyes irányú törekvései ellenére is — óhatatlanul valamiféle osztályok felett álló mozgalmat sejtet. Ha a kelet-európai népek hasonló jellegű mozgalmait figyelembe vesszük — amit Nyecskina sajnos elmulaszt —, még világosabban kitűnik, hogy itt olyan nemesek mozgalmáról van szó, akik forradalmi polgárság híján vállalták annak történelmi funkcióját, a nyugat-európai példákat szem előtt tartva.

Itt mutatkozik az ismertetett munka másik fogyatéka. A szerző csak utalás-szerűen említi, hogy az orosz forradalmárok a nyugat-európai felvilágosodás és a későbbi haladó mozgalmak képviselőinek munkáit tanulmányozták, vagy tanultak a nyugat-európai katonai felkelések tapasztalataiból. De a legtöbb esetben az utalások is negatív tartalmúak: a nyugati kapcsolatokat és hatásokat értékelő nézeteket cáfolják. A polgári történetírás a múltban és jelenben valóban szellemtörténeti módon túlozta el a kelet-európai mozgalmak nyugati indítékait. Különösen azzal torzították el a történelmi fejlődés képét, hogy nem tárták fel a kelet-európai haladó mozgalmak hazai gazdasági alapjait. A reakciós kormányok igen sokszor az itt lakó népektől idegen eredetűnek nyilvánították a haladó törekvéseket. Az ilyen és hasonló állításokkal szemben a marxista történetírásra vár a szebbre és jobbra törő bátor harcосok küzdelmeinek szervesen hazai, nemzeti értéket jelentő oldalának bemutatása. Ez azonban nem vezetett a nyugati hatások és kapcsolatok lebecsüléséhez, vagy különösen elhallgatásukhoz. Nyecskina többször helyesen bírál polgári túlzásokat, de a vita hevében maga is elhanyagolja a nyugati kapcsolatok tárgyalását. Amíg az általa idézett forrásokból félreérthetetlenül kitűnik a nyugati példa óriási jelentősége és szerepe, addig a munka csukott szemmel megy el a források tanúsága előtt. Ehhez a felfogáshoz kapcsolódik, hogy a történeti irodalom híralátánál mellőzi a nyugat-európai szakmunkák elemzését.

Az ilyen tárgyalási mód idealizáláshoz vezet, amely különösen a dekabristák történetfilozófiájának vizsgálatánál tűnik szembe. Orlov és társai a varégeknek semmiféle szerepet sem tulajdonítottak a kievi állam létrejöttében. Maga Orlov azt követelte, hogy az ó-orosz állam kérdéseit a történetírók „ne írják, hanem honpolgár módjára” vizsgáltsák meg, azaz nemzeti részrehajlással, az orosz nacionalizmus ideológiájának megfelelően romantikus, „nagy néphez illő” történetet írjanak. Nyecskina lelkesedik ezért a történetfelfogásért és kijelenti, hogy „elfogulatlanul értékelve ezeket az ítéleteket, azt látjuk, hogy tudományos értelemben összehasonlíthatatlanul felette állottak Karamzinnek a varégekről szóló, semmire sem használható, reakciós nézeteinek”. Az természetesen igaz, hogy Karamzin idealista módon eltúlozta a varégek szerepét és nem látta, hogy az állam gazdasági okokból alakul ki. De mivel a varégek a források tanúbizonysága szerint tagadhatatlanul szerepet játszottak a kievi állam kiépítésében, a vitás kérdésben Karamzin véleménye állt közelebb az igazsághoz. A dekabristák romantikus, s a történelem tényeinek sokszor meg nem felelő történetfelfogását egyébként Puskin is bírálta. Orlov szóbanforgó nyilatkozatát azért ítélte el igen élesen, mert „regényt követelt a történelemből”. M. V. Nyecskina sajnos nem idézi a koncepciójának ellentmondó puskinsi véleményt és így nem tudhatjuk meg, miért tartja ezt elvetendőnek.

A romantikus (bár ugyanakkor demokratikus) dekabrista történetfelfogás egyik lényeges alkateleme a nacionalizmus, amelynek egyébként is nagy szerepe van gondolatvilágukban. Nyecskina munkája nem hívja fel a figyelmünket arra, hogy a dekabristák az orosz polgári nacionalizmus első következetes képviselői és kiépítői. Pesztylet „Russzkaja Pravdájának” egyik változata kifejti, hogy a népi lét (értsd: nemzeti lét) joga csak azokat a népeket illeti meg, amelyek meg tudják azt óvni. Ilyen módon természetesnek veszi, hogy a kis népek felett nagy népek gyámkodnak. Ha egyenlő állampolgári joggal látnak el mindenkit, akkor nézete szerint az Oroszország által elnyomott népeknek egy sikerrel végrehajtott demokratikus átalakulás után nem kell elszakadniuk, hanem idővel beolvadhatnak az egységes orosz népbe. Az ukrán és bjelorussz népet csak az

orosz nép árnyalatainak tartotta. A Russzkaja Pravda az általuk kiépítendő Oroszország számára nagyszabású hódító programot írt elő: a Távolkeletet, a kirgiz földeket, Mongóliát, a Kaukázus fekete-tengerparti részét — ezek a területek akkor még nem tartoztak Oroszországhoz — Pesztyel felfogása szerint meg kellett volna hódítani. Az ellenálló kaukázusi népeket szíjjel akarta telepíteni az országban, illetőleg területeket oroszokkal kívánta betelepíteni. Ezek a sovinszta nézetek itt még demokratikus világszemlélet részét alkották, de idővel, amint tudjuk, az orosz cári reakció egy teljesen retrográd elmélet összetevőjévé változtatta és a gyakorlatba ültette át azokat. A dekabristák marxista történetírójának tehát, politikai programjuk alapvetően pozitív értékelése mellett, példásan el kellett volna ítélnie a születő orosz burzsoá nacionalizmus e megnyilvánulásait. (Nyecsikina ezzel kapcsolatban több esetben — mellőzve e szempontot — *nemesi* osztálykorlátaikra utal és csupán annyit jegyez meg, hogy Pesztyelnek a nemzeti kérdésre vonatkozó nézetei „magukon viselték a nagyhatalmiság bélyegét”. Viszont megrója azokat a történetészeket, akiket véleménye szerint túlzottan érdekel a dekabristák külpolitikai koncepciója.) Az igaz, hogy a dekabristák Lengyelországgal kivételt tettek és kiválási jogát elismerték, de Pesztyel azt az utasítást adja a lengyelekkel tárgyaló megbízottnak, hogy érzékeltesse a tárgyalások során: az oroszok vannak fölényben, ők a lengyelek nélkül is boldogulnak, de a lengyelek nélkülük soha. Ez így nem állja meg a helyét, hiszen az orosz forradalmi mozgalom győzelmének — amint erre Lenin is rámutatott — elengedhetetlen feltétele volt az oroszországi elnyomott nemzetek támogatásának megszerzése. Sajnos Nyecsikina nem hangsúlyozza a kölcsönös függés és egymásrataltság gondolatát, s ezzel úgy tűnik, mintha Pesztyel kétségtelenül polgári felfogásának adna igazat.

Ezeket a hiányosságokat azonban abban a biztos meggyőződésben tettük szóvá, hogy a ritka szorgalmú és lenyűgöző tárgyi tudású marxista kutató maga is jól látja a marxizmus nemzetközi megteremtésével kapcsolatos történetész-feladatokat.

DOLMÁNYOS ISTVÁN

П. А. ЗАЙОНЧКОВСКИЙ:

ОТМЕНА КРЕПОСТНОГО ПРАВА В РОССИИ

(Москва, Госполитиздат. 1954. 290, 2 стр., 1 карта)

P. A. ZAJONCSKOVSKIJ: A JOBBÁGYSÁG MEGSZÜNTETÉSE OROSZORSZÁG-BAN

Az 1861-es jobbágyreform a XIX. századi orosz történelemnek kétségtelenül egyik legfontosabb fordulópontja, ez jelzi a határt a feudális és a tőkés társadalmi rendszer váltakozásában. Az esemény fontosságát már a kortársak is felismerték (gondoljunk csak arra, hogy Marx és Engels milyen figyelemmel kísérték a reform előkészítését, végrehajtását és az 1861 utáni oroszországi mezőgazdasági fejlődést). A kérdésnek később igen nagy irodalma támadt, a korabeli hivatalos kiadványokat nem is számítva. A cári korszakban, különösen az 50-éves jubileum idején számos könyv, részletmonográfia jelent meg, amelyik liberális szempontból dicsőítette a reformot, mint a cári kormányzat előrelátásának és bölcsességének egyik nagy bizonyítékát. A szovjet történetírás sok részletkérdés tisztázása mellett természetesen alapvetően más szempontból tárgyalta a problémát, rámutatott arra, hogy ez a reform mennyire hátrányos volt a parasztságra nézve, ez indította meg a mezőgazdaság fejlődését a kínos-keserves porosz úton. De a szovjet történetírásban J. A. Morohovec 1937-ben kiadott népszerű összefoglalója óta nem jelent meg a kérdés egészét tudományos népszerűsítő színvonalon összefoglaló munka, csak más, nagyobb művek egyes fejezeteiben volt összefoglalóan szó a jobbágyreformról.

Ezen a hiányosságon segít Zajoncskovszkij könyve. A szerző éppen a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszakának szakértője, a jobbágyreform mellett a többi, 1860—70-es évekbeli polgári jellegű reform történetét kutatja, erre vonatkozólag jelent meg már több munkája. Itt ismertetett könyve az eddigi irodalom és bizonyos

levéltári anyag alapján készült azzal az igénnyel, hogy a szakemberek körén túl szélesebb közönséggel ismertesse meg a kérdést. Munkája első fejezetében a szerző jól sikerült összefoglalást ad a XIX. század első felének orosz gazdasági életéről és társadalmáról, bemutatja a feudalizmus fokozódó válságát, amely elkerülhetetlenül felveti a jobbágyság felszabadításának, a feudális társadalmi viszonyok felszámolásának szükségességét. A politikai események, és különösen a krími kudarc is ebbe az irányba terelik a kormányzat politikáját, ugyanakkor a társadalom különböző rétegei is — különböző módokon persze, parasztmozgalmak és lázongások, hírlapi cikkek vagy összeesküvések formájában — állandóan felszínen tartják a kérdést. Így kerül sor 1856 után — számos korábbi kísérlet és kezdeményezés után — a jobbágyreform konkrét előkészítésére. Az előkészítés részletes rajzán túl Zajoncskovszkij az 1850-es évek második felének társadalmi harcainak is utal. Részletesen ismerteti az 1861-es rendelet létrejöttét, kihirdetésének körülményeit és elemzi rendelkezéseit. Rámutat arra, hogy a rendelet a földesurak érdekeit tartotta szem előtt, a parasztság szemérmetlen megrablását jelentette. A szerző itt bőven idézi Lenin erre vonatkozó számos alapvető megállapítását. Utána ismerteti a végrehajtás menetét, utal arra, hogy az 1861 után kialakuló paraszti földtulajdonra vonatkozó részletes, levéltári anyagon alapuló vizsgálatok mindezekig hiányoznak, ezért csak átlagos megállapításokra lehet szorítkozni. A felszabadítás távolabbi gazdasági következményeit eléggé röviden vizsgálja Zajoncskovszkij, politikai következményeire jóformán nem utal. Külön fejezetben foglalkozik a kaukázusi és besszarbiai jobbágyreformokkal, amelyek évek, sőt évtizedek múlva követték csak az oroszországi változásokat. A munkát néhány statisztikai táblázat, igen bőséges és jól tagolt bibliográfia és a tájékozódást erősen megkönnyítő térkép egészíti ki hasznosan.

A szovjet kritika (ld. Sz. L. Evencsik bírálatát, Voproszi Isztorii 1955. 5. sz. 143—145. l.) általában elismerően fogadta a könyv megjelenését, kiemelte, milyen ügyes összefoglalását nyújtja az eseményeknek. A bírálat szemére veti a könyvnek, hogy nem szentel kellő figyelmet az ipar fejlődésének és a parasztság differenciálódásának, a parasztmozgalmakat nem időrendben, hanem az egyes paraszti rétegek szerint tekinti át és ezzel megnehezíti a tájékozódást, nem utal kellőképpen az 1859—1861-es forradalmi helyzet jelentőségére, nem mutatja meg kellőképpen a kapitalizmus fejlődésére, elsősorban a falun belül, gyakorolt hatást. A bíráló helyteleníti a szerzőnek azt a felfogását, hogy a parasztnak juttatott telkek kötelező megváltása felszámolta a feudalizmust — ez csak aláásta. Épp így helytelen szerinte az a felfogás, hogy 1861 után a parasztnak csak az 1861-es jobbágyreform értelmében tőlük elvett földekért harcoltak: valójában az egész földesúri föld felosztása volt a cél.

Ez a kérdés már átvezet a jobbágyreform politikai következményeihez, amelyekről, mint előbb említettük, nemigen esik szó, és a munka egyik nagy hiányosságához, amelyet a szovjet kritika sem érintett. A könyv az oroszországi viszonyok alapos ismeretében tárgyalja a kérdés minden mozzanatát, az aprólékosabbakat is, az országon belül igen módszeres, logikus felépítéssel kiter minden kérdésre (az előbb említett szovjet kritika is inkább csak egyes kérdések elhanyagolására, nem teljes mellőzésére utal). De mindezt szinte légüres térben teszi, az Oroszországon túli világ csak a külpolitika és diplomácia magasabb síkján szól bele az események menetébe. A szerző nem vizsgálja meg azt, hogy éppen a jobbágyfelszabadításnak ez a formája, a felülről jövő reform, az összes kelet-európai társadalmaknak egyik igen jellegzetes, szembetűnő sajátossága, a kelet-európai fejlődés egyik közös törvényszerűsége. Ha a munka legalább bizonyos analógiákra utalt volna más kelet-európai országok fejlődésében (akár csak az egészen kézenfekvő 1864-es lengyelországi reformra), máris jobban kidomborodott volna a jobbágyreform jelentősége. A közös törvényszerűségek vizsgálata pedig élesebb megvilágításba helyezhette volna a reform politikai jelentőségét és következményeit. Az egész kelet-európai fejlődés vizsgálata igen határozottan megmutatta volna, hogy a jobbágykérdés felülről, reformok útján való megoldása évtizedekre elodázta a polgári forradalmakat, hogy azután annál nagyobb erővel törjenek ki. Így vált volna sokkal plasztikusabbá Lenin 1911-beli megállapítása: „1861 volt 1905 szülőanyja” (Lenin Művei. 17. köt. 108. l.). Különböző is, a Kelet-Európára való szélesebb kitékintés általában jobb és indokoltabb magyarázatot adna arra, miért történik meg Oroszországban a kapitalizmusra való áttérés polgári forradalom kirobbanása nélkül. Még számos más kérdést sorolhatnánk fel, amelyeknek megvilágítását vagy legalább is felvetését a kelet-európai fejlődés közös törvényszerűségeinek kutatása hozhatja meg, és ezáltal szélesebb perspektívát adhat az egyes országok és népek történetében megmutató törvényszerűségeknél. Ebből a nagy feladatokkal biztató munkából a mag ar történészeknek is ki kell venniük részüket.

ИСТОРИЯ СССР. УКАЗАТЕЛЬ СОВЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ЗА 1917—1952 ГГ. ИСТОРИЯ СССР С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО ВСТУПЛЕНИЯ РОССИИ В ПЕРИОД КАПИТАЛИЗМА

(Москва, Изд. Ак. Наук СССР. 1956. стр. 724. 1. Прил. стр. 183, 1)

A SZOVJETUNIO TÖRTÉNETE. AZ 1917—1952 KÖZT MEGJELENT SZOVJET IRODALOM BIBLIOGRÁFIÁJA. A SZOVJETUNIO TÖRTÉNETE A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL OROSZORSZÁGNAK A KAPITALIZMUS KORSZAKÁBA VALÓ LÉPÉSÉIG

A Szovjetunió történetével foglalkozó kutatók vagy akár csak az iránta érdeklődők számára nagy nehézségeket okozott eddig az, hogy hiányzott a Szovjetunió történetét tárgyaló szakirodalom modern, éppen a szovjet történettudomány eredményeit is felölelő bibliográfiája. Bizonyos tárgyköröknek ajánló bibliográfiája vagy akár az egész történelemre vonatkozó ajánló bibliográfiák léteztek már korábban is, de legnagyobb részük — különösen nálunk — hozzáférhetetlen volt. Pedig ott, ahol az 1945 előtti szovjet történeti irodalom szinte teljesen hiányzott, mint nálunk is, még sokkal inkább érződött a hiány. A legújabb nagy történeti kiadvány, a Szovjetunió egész történetét 16 kötetben felölelő „Vázlatok a Szovjetunió történetéből” c. sorozat eddig megjelent kötetei sem pótolták ezt, bár nyújtottak bizonyos historiográfiai áttekintést.

Annál örvendetesebb, hogy a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Moszkvai Társadalomtudományi Alapkönyvtára 1952 óta hozzálátott a Szovjetunió történetére vonatkozó nagy bibliográfiai sorozat megindításához. Az itt ismertetett kötetet követően a II. kötet a kapitalizmus korszakának történetére vonatkozó irodalmat foglalja majd magába, a III. kötet pedig a szovjet korszakot. A munka első sorban tudományos kutatók számára készült, de előszava szerint az aspiránsok és a főiskolák felsőbb évfolyamainak hallgatói is haszonnal forgathatják.

A kötetet a Társadalomtudományi Alapkönyvtár munkatársai állították össze. Már 1952-ben elkészült 200 példányban a maket, melyet a megfelelő tudományos intézmények alaposan megbíráltak. 1952 novemberében és 1953 februárjában a moszkvai állami nyilvános történeti könyvtár és a leningrádi akadémiai könyvtár vitát is rendezett a kötetről. Mindezek alapján átdolgozott formában most került a nyilvánosság elé. A kötet felelős szerkesztője K. R. Szimon, a kötet anyaggyűjtésének és rendezésének munkálatait I. P. Doronjin vezette.

A munka igen pontosan körülhatárolt anyagot gyűjtött össze és dolgozott fel. A címben említett évek közt megjelent szovjet, de csak orosz nyelvű történeti irodalmat gyűjtötte össze (bár elvétele ukrán vagy fehérorosz nyelvű könyvcím is akad). Továbbá: csak a tudományos szempontból számbajöhető munkákat dolgozták fel. Elemi ismereteket közlő, népszerűsítő történeti munkákat általában nem vettek fel, jóllehet itt bizonyos körültekintéssel jártak el, historiográfiai szempontból jelentős népszerűsítő munkákat, különösen a vezető történészek által a Nagy Honvédő Háború idején írottakat éppúgy felvették, mint a népszerűsítő szándékú helytörténeti munkákat, amennyiben új tényanyagot hoztak nyilvánosságra. A rokon tudományok anyagát ugyancsak igen bőven közli a kötet, különösen a tudomány-, irodalom- és művészettörténet tárgyköréből. A régészeti cikkek közül a kisebbrendű, csak adalékokat közlő vagy módszertani jellegű cikkeket nem gyűjtötték, a néprajzi és antropológiai munkák közül pedig csak a történeti érdekűeket. A tárgykörbe vágó kiadatlan disszertációk téziseit ugyancsak közlik, egyes esetekben még litográfált anyagot is felvettek, amennyiben annak kihagyása jelentékenyen megcsorbitotta volna a kötet értékét. Az ismertetéseket az 1945 utáni korszakból mind felvették, a korábbi korszakból csak a nagyobb, fontosabb recenziókat, hiszen legtöbbjük ma már elvesztette jelentőségét. Az anyagnak ezzel a pontos és gondos körülhatárolásával mindenestre igen nagy valószínűséggel sikerült a teljes anyagot összegyűjteni, bár ezt megnyugtatóan egy bibliográfia esetében sem lehet megmondani.

A bibliográfia összesen 18,825 tételt, azaz címet sorol fel. Ez a szám nem fedi pontosan a munkába felvett könyvek és cikkek számát. A számozás ugyanis megegyezik a Társadalomtudományi Alapkönyvtárban összeállított kartoték-bibliográfia számozásával, ennek összeállításában a kritikák alapján bizonyos változásokat kellett eszközölni, így egyes számok kimaradtak, másutt viszont egy szám alatt betűvel megkülönböztetve több címet is felvettek. Az egyes tételek közlik a könyv szerzőjét, címét, a szerkesztők nevét, a kiadás számát, a kiadás helyét és évét, a kiadót és a lapszámot. Folyóiratcikkek vagy gyűjteményes munkákból vett tanulmányok esetén a kiadás

évét, a folyóirat számát és a kezdő és befejező lapszámot. Az ismertetéseket a megjelenés időrendjében közlik. Több kiadás esetén mindig csak az utolsó kiadás adatait veszik fel és annotációban közlik az első kiadás évszámát. Általában meg kell jegyezni, hogy az annotációk igen ritkák. Az előszó szerint csak akkor közöltek magyarázó jegyzetet, ha a cím nem volt eléggé világos. Akkor sem utalnak a tétel tartalmára, ha a cím világos ugyan, de nagyon általános jellegű (pl. 13.982. sz.). Az összefoglaló munkáknál, amelyeknél a címből nem derül ki, hogy pontosan milyen korszakot tárgyalnak, ezt szintén nem pótolják az annotációban (pl. 2107. sz.). A több tárggyal foglalkozó köteteknél a problémát vagy úgy oldják meg, hogy az egyes fejezetek élén utalnak még más munkák tételszámára, vagy pedig a megfelelő helyen közlik a munka szerzőjét és rövidített címét és utalnak az első előfordulási hely számára. Ha egy könyvben vagy cikkben illusztrációk vagy bibliográfia is található, ezt külön feltüntetik, bibliográfiák esetén a kezdő és befejező lapszámot is.

Az összegyűjtött anyagot a kötet egészen kis fejezetekre és alfejezetekre felbontva tárgyalja. Hogy ez a felbontás milyen részletes, hadd igazoljuk csupán azzal, hogy maga a teljes tartalomjegyzék, azaz a szakrendszer 36 oldalt tesz ki. A könyv először nagy kronológiai csoportokra oszlik. Az egyes nagyobb korszakokon belül részben tárgyi és részben időrendi megosztással találkozunk. A tárgyi elosztás fő csoportjai általában: a gazdasági és társadalmi fejlődés, az osztályharc, az államszervezet, jog és közigazgatás, belpolitika, külpolitika, hadügy, helytörténet, társadalmi gondolkodás, kultúra, életmód, szokás és erkölcsök. Ezt a felosztást azonban nem alkalmazzák a szerkesztők mereven, hanem minden esetben az adott korszak sajátosságaihoz és az anyag adottságaihoz idomítják. Ezeket a csoportokon belül különböző formai szempontok alapján állítanak fel kategóriákat. Először közlik a klasszikusok, Marx, Engels és Lenin megfelelő útmutatásait, általában mindig az összefoglaló orosznyelvű kiadások alapján, csak szükség esetén térnek el ezektől, majd a segédkönyveket, bibliográfiákat, a forrásokat és a forrásokra vonatkozó irodalmat, a levéltári állagok áttekintését, végül a feldolgozásokat, először a szaktudományos igényűeket, utánuk a tudományos népszerűsítő munkákat. A forrásokon belül a régészeti forrásokat, ill. ezek irodalmát, azután az okleveles anyagot, az évkönyveket, az elbeszélő forrásokat és a naplókat sorolják fel. Először az általánosabb jellegű munkák következnek, utánuk az egyes egyénekre, államférfiakra, vagy költőkre, tudósokra vonatkozó irodalom. Ahol az anyag nagyobb, ott ezeket a tárgyi kategóriákat fejezetcímekkel választják el egymástól, kisebb anyagcsoportok esetén egyéb tipográfiai eszközökkel (vonalak, nagyobb sorközök) jelzik azt, hogy más fajta anyaggrész következik. Ezeket az időrendi, tárgyi és formai csoportokon belül pedig az egyes munkákat megjelenésük időrendjében közlik, hogy ezáltal tudománytörténeti szempontból is áttekinthető képet adjanak.

Az egész anyag 7 csoportra oszlik. Az elsőnek bevezető jellege van, itt találhatjuk meg a történetírás történetének, a segédtudományoknak, a régészetnek, a néprajz történetének, a különböző, történelemmel foglalkozó tudományos intézményeknek, a történelem elméleti és módszertani problémáinak az irodalmát, — így többek között a Szovjetunióban az utóbbi években a periodizációról vagy egyes elméleti kérdésekről lezajlott viták anyagát külön fejezetcímek alatt gyűjtötték össze a szerkesztők. Ez a kb. 80 oldalt felölelő bevezetés, amely egyes történeteszek életrajzeit, munkáik jegyzékét stb. is felöleli, a történettudomány története iránt érdeklődők számára rendkívül hasznos segédeszköz. A második rész a Szovjetunió egész történetére vagy a legalább 1861-ig terjedő történetére vonatkozó összefoglaló feldolgozásokat gyűjti össze. Utána következnek a nagyobb időbeli egységeket tárgyaló szakaszok. Az első szakasz az ősközösségi és rabszolgatartó rend korszakát a paleolitikától az i. u. 6. századig, a második a feudális viszonyok létrejöttét, fejlődését és a feudális széttagoltság korát a 1470-es évekig, az azután következő a soknemzetiségű központosított orosz állam és az abszolutizmus kialakulásának a korát a XVII. század végéig, majd az orosz birodalom kialakulásának és a kapitalista viszonyok megszületésének a korszakát (a XVII. század végétől a XVIII. század végéig), és végül a feudális rendszer bomlásának, a kapitalista viszonyok fejlődésének és a cárizmus elleni forradalmi harcnak a korszakát 1801—1861-ig tárgyalja. Tekintettel arra, hogy a Szovjetunió történetének a periodizálása terén mindmáig nincsen általánosan elfogadott közös álláspont, a szerkesztők az 1952-ben az egyetemi tanrendekben és tankönyvekben elfogadott periodizációt vették alapul. Ez természetesen az orosz történelemre épül fel. A Szovjetunió egyéb népeinek a történetére vonatkozó orosz nyelvű irodalmat ezekben a korszakokban dolgozták fel, ezeken belül természetesen az alkorszakok kijelölésében már az illető nép történetének fontos korszakhatáraihoz igazodhattak. Egy függelékben a kötet még felsorolja azokat a régebbi polgári munkákat, amelyeket a szovjet korszakban újra kiadtak.

A kötetet igen hasznos és részletes mutatók teszik könnyen kezelhetővé. Ezek közül első helyen kell szólni a már említett részletes tartalommutatóról. Utána található a szerző, szerkesztő, ismertetők és a szerző nélkül megjelent munkák címeinek, a tárgyaló személyek (politikuskok, tudósok, művészek stb.) névmutatója, a földrajzi és népelemek mutatója. A mutatók minden esetben nem lapszámra, hanem a munkák sorszáma-ra utalnak. Az utolsó melléklet közli a feldolgozott folyóiratok és gyűjteményes munkák sorát. Itt meg kell jegyezni, hogy minden folyóirat megjelenési idejét 1952-vel zárják le, így sajnos ebből az egyébként igen hasznos jegyzékből nem látható, hogy milyen folyóiratok jelennek meg továbbra is. Ezzel kapcsolatban kell megjegyezni azt is, hogy a kötet az egyes folyóiratoknál csak minden nehézség nélkül feloldható rövidítéseket alkalmaz, úgyhogy nem kell minden esetben valamilyen rövidítésjegyzéket kéznél tartani, amikor a kutató az egyik vagy másik folyóirat címét akarja megtudni.

Nem áll módunkban, hogy ezeken a formai megjegyzéseken túl ismertessük magának a kötetnek az anyagát is, hiszen ez mértéktelenül megduzzasztaná az amúgy is terjedelmes ismertetést. Hadd utaljunk mégis arra, hogy a kötet a gazdaságtörténet és a politikai történet mellett igen jelentős teret szán a tudomány, a társadalmi gondolkodás, a kultúra történetének, nem egyszer az erre vonatkozó anyag terjedelemben még nagyobb is, mint a politikai történeté. Csak magára Puskán személyére vonatkozóan pl. majdnem 200 címszót sorol fel a munka. Ez az arány világosan mutatja, milyen fontos helyet biztosít a szovjet történettudomány a történelem egészen belül a kultúra, a társadalmi ideológia történetének.

A gondosan összeállított, válogatott és szerkesztett kötet természetesen csak az első lépésnek tekinthető és tüstént újabb igényeket vet fel. Először is össze kellene állítani az ugyanebben a korszakban megjelent, nem orosznyelvű irodalmat, amely nyilván hasonló testes kötetet tenne ki. A további feladat volna az 1917 előtt megjelent történeti irodalom hasonlóan teljességre törekvő bibliográfiájának az összeállítása, hiszen a régebben megjelent polgári jellegű történeti bibliográfiák ma már a Szovjetunióban is eléggé ritkák és nem elégíthetik ki az erősen megnövekedett tudományos igényeket. Azonkívül ez a kötet csak a Szovjetunió történetére vonatkozó irodalmat öleli fel. Kimaradtak belőle a szovjet történészeknek az egyetemes történettel foglalkozó munkái. Ennek az összeállításra szintén sürgős feladatnak látszik, hiszen más országok történetének kutatói így kaphatnának teljes képet arról, mivel járult hozzá a szovjet történettudomány az egyetemes történelem műveléséhez. A kötet 1952-vel zárja le a gyűjtést, az 1953 óta megjelent anyag összefoglalóan sehol sem található meg. Nem volna tehát érdektelen egy évenként megjelenő bibliográfia kiadása, amelyik a Szovjetunió minden nyelvén megjelenő, a Szovjetunió történetével és az egyetemes történelemmel foglalkozó munkákat összesítené és ezzel mintegy előkészítené az anyagot egy néhány évtized múlva megjelenő újabb összefoglaló kötet számára. Az a tény pedig, hogy ez a teljességre törekvő bibliográfia nem nyújthat tájékoztatást a benne foglalt munkák jellegére, tudományos értékükre és használhatóságukra nézve, kézenfekvővé tenné ebből az anyagból a legfontosabb munkák annotált, bő magyarázatokkal ellátott bibliográfiájának az összeállítását, ilyen segédkönyvet a kutatók, az egyetemi hallgatók, de a szélesebb olvasórétegek is egyaránt nagy haszonnal forgathatnának.

A kötet számos értékes tanulsággal szolgál a magyar történeti bibliográfiák összeállításával foglalkozó szakemberek részére is, az összeállítás és szerkesztés sok formai és tárgyi szempontját figyelembe lehet venni az elkövetkezendő munkáknál. Különösen szeretnénk itt hangsúlyozni egy tanulságot: az ilyen nagy anyagot összegyűjtő és lehetőleg teljességre törekvő bibliográfiák esetében nem lehet feladat a munkák kritikai értékelése, használhatóságuk és megbízhatóságuk lemerése. Ilyen összefoglaló munkákra szükség van, de ezek csak előkészítik az értékelő bibliográfiákat, mintegy a nyersanyagot szolgáltatják hozzájuk. A további feladat ennek a nyersanyagnak a megrostálása. Ebből a szempontból nemcsak azok számára ajánlható melegen ez a bibliográfia, akik a Szovjetunió történetével kívánnak megismerkedni, hanem szélesebb körben minden történész számára, aki a történeti kutatás egyik alapfeltételével, a történeti bibliográfia kérdésével foglalkozik.

NIEDERHAUSER EMIL

**NOUVELLES ÉTUDES D'HISTOIRE, PRÉSENTÉES
AU Xe CONGRÈS DES SCIENCES HISTORIQUES ROME 1955
(Bucarest, Éditions de L'Académie de la République Populaire Roumaine. 1955)**

ÚJ ROMÁN TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK

A kongresszuson a Román Népköztársaság történészeit P. Constantinescu-Iasi akadémikus vezetésével tekintélyes küldöttség képviselte. A küldöttség tagjai C. Daicoviciu és David Prodan akadémikusok, Gheorghe Stefan levelezőtag és Bányai László professzor, a kolozsvári Történettudományi Intézet aligazgatója voltak. A körülmények nehézségei miatt a romániai küldöttség nem tudta az országuk történetírását reprezentáló tanulmányokat a kongresszus hivatalos kiadványaiba felvéteni. Így tehát a kongresszusra kiadott 6 kötet tanulmány és 1 kötet korreferátum mellett a Román Népköztársaság Akadémiájának izléses, szép kiadásában, mintegy 500 példányban jelent meg a romániai történészek tanulmányait tartalmazó, előttünk fekvő vaskos kötet. A kötetbe néhány már közölt, vagy szerzőik tollából már másutt publikált adat felhasználásával — a kötet számára megírt tanulmányokon kívül — jelentős számú, új anyagot közrebocsájto tanulmányokat válogattak.

*

A kötet első, P. Constantinescu-Iasi akadémikus tollából származó tanulmánya áttekintést ad arról az útról, amelyet a romániai történetírás 1944. augusztus 23-a óta megjárta. Az új világnézeti megalapozottság általánossá válása mellett a romániai történetírás fejlődése szervezeti intézkedésekben is kifejezésre jutott. Ilyen lépések közé számítható az Akadémia átszervezése, történettudományi intézetek létrehozása Bukarestben, Iaşiban, Kolozsváron. A román történetírás általános eredményeinek sorába illeszkedik bele a szerző megállapítása szerint az első marxista—leninista igényel íródott szintézis: A Román Népköztársaság történelmének kézikönyve, amely M. Roller irányítása alatt készült. Az általános áttekintés után P. Constantinescu-Iasi képet ad egy-egy korszak kutatásának eredményeiről is. Mivel ebből a szempontból az első tanulmány a kötet áttekintéséhez is fontos útmutatást ad, e köré csoportosítva ismertetjük a kötet jelentősebb tanulmányait.

Az archeológia, az őś- és ókori történet területén folyó kutatások fellendülését számos esemény igazolja. A Tudományos Akadémia programjának megfelelően ásatások folytak az ország különböző területein. A tudományos munkaterv keretében feltárták a Jasi tartománybeli Valea Lupuluiiban az itteni legrégebb emberi települést, Baia de Fiernél (Olténia) a neandervölgyi ember korabeli, több helyen neolitik korabeli leleteket, Dobrogeában a Hamangia-i kultúra bizonyítékait, folytatták az 1914-ben elkezdett és időközben megszakított Histriai ásatásokat stb. Ebből a nagyszabású tudományos munkából az izeltöt a kötet néhány archeológiai tanulmánya. D. Berciu a Hamangia-i kultúra leleteiről értekezik, Ion Nestor aréz és bronz feldolgozás kezdeteiről ír, M. Petrescu-Dimbovia: a moldvai bronzkorszak végének és a vaskorszak kezdetének problémáit tárgyalja. Utóbbi szerző bebizonyítja, hogy e kor Moldvában 1949 után felfedezett bronz-tárgyainak többsége erdélyi eredetű. A legújabb kutatások alapján Emil Condurachi a histriai gazdasági és társadalmi problémákról ír. A két ókori város az időszámítás előtti VI. és V. században nagy szerepet játszott Histria és Calatis kereskedelmi tevékenységét elemzi az ásatások során feltárt leletek alapján. D. M. Pippidi a prerómai Histria alkotmányára vonatkozó újabb adatokat ismerteti, Radu Vulpe az egyes Odera—Visztula menti népfajok Moldvái történi terjeszkedését bizonyító Poienişti környéki ásatások eredményeit összegezi. C. D. Daicoviciu a Piatra Roşie-i, a Dealul Gradşite-i és a Blidaru-i ásatások alapján a római hódítások előtti dákok kultúrájáról, társadalmi, gazdasági, katonai és politikai szervezetéről közöl új adatokat megállapítva, hogy a dák kultúra magán viseli a déli balkán trák és görög—római kultúra jegyeit. C. D. Daicoviciu abból kiindulva, hogy a feltárt várak és épületek gigantikus méretű építkezéseket bizonyítanak, arra a következtetésre jut, hogy ezek csak egy viszonylag stabil államhatalom korának, azaz Burébista és Decebal korának felelhetnek meg. A mai Román Népköztársaság területén kialakult rabszolga tartó társadalmi rend kérdéseit tárgyalják még C. J. Balmus, B. Mitrea, Gh. Ştefan és I. Barnea tanulmányai. A kötet említett tanulmányainak vázlatos felsorolása is igazolja Constantinescu-Iasi-nak az archeológia fellendülésére vonatkozó megállapítását és egyúttal természetessé teszi a magyar szakemberek számára is, hogy foglalkozzanak a román archeológusok eredményeivel, megállapításaival, hiszen ezek a magyar történelem egyes kérdéseinek megoldása szempontjából sem közömbösek, sőt néhány kérdés tisztázása érdekében nélkülözhetetlenek.

Nem kevésbé szorgos kutatómunka folyt a *középkor történetének* feltárása érdekében. Constantinescu-Iași tanulmánya felsorolja ennek fontosabb, kiemelkedőbb mozzanatait. Megkezdődött a „Románia Történelmének Dokumentumai” című sorozat kiadása, amelyből M. Roller akadémikus irányításával 25 kötet készült el 10.896 dokumentum reprodukcióját tartalmazva. Az okmánypublikációk mellett a középkor történetének feldolgozását segítették elő azok az ásatások is, amelyek Succava közelében, Garani-ban, Bukarestben és más helyeken folytak.

A középkorral foglalkozó szerteágazó kutatómunka igazolására Constantinescu-Iași felsorolja a legfontosabb tanulmányokat, munkákat. Ezek a következők: „A feudális gazdaság fejlesztése és az állam központosításáért vívott harc kezdete a XV. század második felében Moldvában és Havaselvén” Barbu Cămpinától, „A földközösség kérdései Havaselvén és Moldvában a XV. században” Valeria Costacheltől, „Az adó kezdete és formái Havaselvén a XV. század végéig” Damaschin Mioctől, „A feudális rendszer felbomlása a román fejedelemségekben” S. Vianutól, Az osztályharc problematikájának feltárásával Grecu: „A parasztfelkelések Moldvában és Havaselvén a XV. századtól a XVII. századig” c. munkája a bábolnai felkeléssel Demény Lajos, a Dózsa-parasztháború Erdélyi vonatkozásaival St. Pascu, a társadalmi osztályok helyzetével az orosz-török háború idején (1768—1777-ig) M. Matei foglalkozott. A középkori nemzetközi kapcsolatok témaköréből merítették témájukat Constantinescu-Iași „Román-orosz kulturális kapcsolatok a múltban”, B. T. Cămpina „Havaselve harca a törökök ellen a XIV—XV. században”, C. Stănescu „Az 1538-as expedíció és a török uralom trónfosztása Moldvában” című tanulmányai.

Az említett, a középkorral foglalkozó szerzők közül számosan a kötet számára is rendelkezésre bocsátották egy-egy jelentősebb tanulmányukat, de ezen kívül az általános helyzetképből nem említett fontos témákat feldolgozó, egyébként ismert szerzők munkáival is találkozunk. Így például B. Cămpina a feudális román államok megjelenésének kérdésével foglalkozó fontos szempontokat tartalmazó tanulmánya után Jakó Zsigmond: „A laikus rétegek írásbeliségének kezdete Erdély feudális társadalmában” című munkáját olvashatjuk. Jakó Zsigmond tudományos munkásságát számosan ismerik, tisztelik és figyelemmel kísérik. A társadalom és a kultúra viszonyát megvilágító paleográfia e kiváló szakértőjének a latin írásbeliség fejlődését tárgyaló tanulmánya mindazok érdeklődésére számot tarthat, akik Erdély történetével foglalkoznak vagy akiket e segédtudomány módszertani-tartalmi problémái foglalkoztatják. Ugyancsak erdélyi témát tárgyal C. Mureșan és S. Ardeleanu: „Az erdélyi papság pénzügyi politikája a XIV. század első felében” című tanulmánya. „Az 1538-as államszűrés és szerepe Moldvának a törökök által történő leigázásában” című tanulmányában Eugen Stănescu a belső centralizáció hiánya és az ország védelmének összefüggéseit vizsgálja konkrét anyag alapján. Maria Holban az erasmusi felvilágosodásról közöl érdekes adatokat. A középkorral foglalkozó munkák sorát pár alapvető tanulmány zárja le. S. Vianu: „A haladó orosz gondolat hatásának néhány jellemző vonása a román társadalomra a XVIII. század végén” és A. Oșetea: „A román parasztság második jobbágysága (1746—1821)” című munkái. Vianu kimutatja, hogy az orosz—török háború idején közvetlen kapcsolatok létesültek románok és oroszok között és ezáltal lehetővé vált a haladó eszmék megismerése. Az oroszországi haladó eszmék behatolása a román fejedelemségekbe (Radiscev: „Utazás Pétervárról Moszkvába” című munkáját például Ja-i-ban terjesztették) elősegítette a nemzeti öntudatosodás folyamatát és a szociális kérdések felé irányította a figyelmet. A Oșetea professzor, akinek nagyfontosságú kutatásairól és eredményeiről a magyar szakemberek 1955 folyamán Budapesten tartott előadásai során is meggyőződhetnek, itt közölt tanulmányában a kelet-európai országok történelmének oly fontos problémáját, a második jobbágyság kérdését vizsgálja a konkrét román példa alapján. A Oșetea számos megállapítása a kérdés kelet-európai szintű megoldásához jelent nélkülözhetetlen segítséget.

A *modern és a legújabbkori történelem* területén az új román történetírásra a felszabadulás előttről örökség hárult, állapította meg Constantinescu-Ia-i idézett tanulmányában. Nem dolgozta fel ugyanis a kapitalizmus, a belső piac fejlődésének, az 1864-es agrártörvénynek, az idegen tőke behatolásának, a munkás és szocialista mozgalmakkal, a parasztság harcainak a történetét, különösképp elhanyagolt pedig az 1907-es parasztfelkelés, a három oroszországi forradalom hatásának, a Romániai Kommunista Pártnak a története stb.

E hézagok kitöltését célozták azok az okmánygyűjtemények, amelyeket a Párt-történeti Intézet, illetve a Történettudományi Intézet jelentetett meg. Ezek között a kiadványok között is előkelő helyet foglalnak el a „Dokumentumok a Romániai Kommunista Párt történetéből”, az 1953-ban megjelent, eddig három kötetből álló sorozat, a Mihail Roller akadémikus szerkesztésében 1948—1949-ben megjelent háromkötetes

okmánypublikáció az 1907-es parasztfelkelésről és a V. Maciu, V. Cheresesiu, S. Stirbu és Mihail Roller által készített, 1951—1955-ben megjelent kilenc kötetes állami díjas munka: „Dokumentumok Románia Történetéből”, „A függetlenségi háború”. c. kötetek.

Az okmánygyűjtemények kiadása mellett a megújodott romániai történetírás számos monográfiát, tanulmányt mutat fel éppen a múltban leginkább elhanyagolt történelmi események: 1821, 1848, 1907, munkás- és parasztmozgalmak stb. feldolgozása terén is.

A sort S. Stirbunak az 1821-es Tudor Vladimirescu-mozgalom és a kelet-európai szabadság mozgalmak együttműködéséről szóló tanulmánya nyitja meg, amelyben sok új adat alapján elemzi az Eteria, az oroszok és a románok együttműködését. Victor Cheresesiu: „Adalékok az 1848-as forradalmi év erdélyi parasztmozgalmainak történetéhez” című, a magyar történelem kutatásához is gazdag szempontokat adó tanulmánya időközben magyar nyelven is megjelent (Tanulmányok a népi demokratikák történetéből. Bpest, 1956).

Az 1848-as forradalom kiemelkedő egyéniségének, N. Bălcescunak társadalmi és politikai felfogásáról Vasile Maciu írt tanulmányt, amelyben vázolja Bălcescu álláspontját a jobbágyfelszabadítás, a dunai népek egymásrautaltságának kérdéseiben. Gh. Haupt a Romániai Szociáldemokrata Párt megteremtéséért folytatott harc (1889—1892) fontosabb eseményeit vizsgálja. A szerző kimutatja a romániai munkásmozgalom kapcsolatait a II. Internacionáléval és azt a hatást, amelyet a nemzetközi munkásmozgalom szervezete az első lépéseit megtevő romániai munkásmozgalomra gyakorolt. Ugyancsak a modern román történelem egyedülálló kérdését tárgyalja M. Roller akadémikus: „A román nép hősiessége a függetlenségért vívott harcban. 1877—1878” című tanulmányában, amelyben a különböző társadalmi osztályok állásfoglalását elemzi a függetlenségi háború kérdésében. Végül a kötetet két legújabbkori témával foglalkozó tanulmány zárja le.

I. Gramada és V. Popovici: „Az 1917—1923-as reformokról” szóló tanulmányukban kimutatják, hogy e reformok létrejöttenek valóságos indítórúgója a fellendülő forradalmi mozgalmak időszakában kibontakozó népi nyomás volt. Vasile Hurmuz a román munkásmozgály 1923—1928 közötti anyagi helyzetét elemzi igen sokoldalú anyaggyűjtés eredményeinek felhasználásával.

A román történetírás eredményei természetesen jelentősen nagyobbak, mint amennyire azt ez az igen tartalmas kötet mutatja. Ez a válogatás ugyanis megközelítően sem törekedhetett teljességre. A magyar történészeket például — hogy csak néhány, a két ország történetének közös sajátosságait jobban megvilágító problémát soroljunk fel —, a kötetben közöltekön kívül érdekelnék a Dózsa-felkelés erdélyi vonatkozásaira, a feudalizmus bomlására, a majorsági gazdálkodás és a kapitalista ipar kezdeteire, a nemzetiségi kérdés történetére vonatkozó kutatások eredményei is.

A felszabadulást követő elmúlt tizenkét évben mindkét részről egyre inkább kihasználjuk azokat a lehetőségeket, melyeket az azonos, szocialista társadalmi rendszerű országok tudományos együttműködése nyújt számukra. Ezen a téren Románia és Magyarország viszonylatában sok minden történt a háború befejezése óta. A népi demokratikus erők összefogásának eredményeképpen 1947. novemberében megkötöttük a magyar-román kulturális egyezményt. Ez az egyezmény is — számtalan más tényhez hasonlóan — a két baráti, szomszédos ország közötti új típusú kapcsolatok kialakítását célozta. Az együttműködés szorosabbá válása érdekében azokat a lehetőségeket kellene még jobban kihasználni, melyeket a fentebb említett 1947. évi kulturális egyezményben rögzítettek le, mely kimondja, hogy a szerződő felek hathatósan mozdítsák elő népeik kölcsönös és alapos megismerését, küzdenek a szovinizmus ellen, támogatják a magyar, illetve román nemzetiségek kulturális, tudományos fejlődését, saját anyanyelvű oktatását, művészeti intézményeit, a másik fél nyelve, irodalma, történelme megismerésére szolgáló általános tudományágak számára az egyetemeken és főiskolákon tanszékeket és lektorátusokat létesítenek, biztosítsák a film, irodalmi és tudományos művek cseréjét, könyv, folyóirat és más sajtótermékek szabad forgalmát és terjesztését, a levéltárak szabad használatát stb. Ugyanakkor más országok tapasztalatainak figyelembevételével meg kell találni azokat az új szervezeti formákat és kereteket is, amelyek a kulturális egyezményben rögzített lehetőségek kihasználását a leginkább biztosítják. Nyilvánvaló, hogy az adott lehetőségek jobb kihasználása, a két ország történe-szeinek szorosabb együttműködése segítheti csak közös dolgaink előbbre vitelét.

CSATÁRI DÁNIEL

Димитър Ангелов — Михаил Андреев :

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА И ПРАВО

Angelow Dimitar — Andreev Mihail :

A BOLGÁR ÁLLAM ÉS JOG TÖRTÉNETE

(София, Наука и Искуство. 1955. 340 стр.)

A két bolgár királyság és a török uralom korszakára vonatkozó igen gyér forrás-anyag ellenére a bolgár történetírás régóta nagy érdeklődéssel fordult a jogtörténet kérdései felé. Már a századforduló idején Sz. Bobesev, később pedig P. N. Blagoev számos részlettanulmányban és szintetikus kísérletben foglalkoztak speciálisan jogtörténeti kérdésekkel. Ez a jogtörténetírás természetesen polgári szempontból indult ki, nem látta meg a jogi felépítmény szerves összefüggését a gazdasági és társadalmi fejlődés egészével. A szorosabb értelemben vett jogtörténetírás mellett az állam története is az érdeklődés előterében állott. A polgári történetírás vezető tudósa, V. N. Zlatarszki tulajdonképpen a bolgár állam történetét írta meg nagy összefoglaló munkájában, és ebben részletesen fejtegette az állami szervezet egyes kérdéseit.

Az új marxista bolgár történetírás eleinte egészen természetesen a nagy hiányok kiküszöbölésére törekedett, és elsősorban a bolgár gazdaságtörténet és a bolgár társadalom fejlődése került érdeklődése homlokterébe. A bolgár történészek közül D. Angelov, a szófiai egyetemen a bizánci történelem tanára volt az, aki más irányú kutatásai mellett 1951-ben egyetemi jegyzet formájában adta ki a bolgár állam és jogtörténetről szóló előadásait. Az itt ismertetett kötet, amelyet M. Andreevvel, a jogi kar professzorával együttesen írt meg, a felszabadulás óta az első jelentős marxista munka, amelyik 1878-ig, tehát a török uralom alól való felszabadulásig részletesen tárgyalja a kérdést. Bevezetőben máris elmondhatjuk azt, hogy ez a gazdag anyagot hozó munka igen szélesen értelmezi témakörét, a politikai történet rövid áttekintése mellett a gazdasági fejlődés fő vonásait is feltárja, és bizánci és más délszláv források felhasználásával részletes képet igyekszik adni a bolgár társadalom szerkezetéről is. Az 1954-ben megjelent „Bulgária története” című munka I. kötetéhez képest is egyes kérdésekben már újabb eredményeket hoz ez a könyv.

A könyv három nagy részre bomlik. Az első részben Angelov professzor meghatározza az állam és jogtörténeti kutatás tárgykörét, rövid áttekintést nyújt a kérdés eddigi historiográfiájáról, és igen hasznos összefoglalást ad a középkori bolgár történelem forrásairól. Ez a bevezető rész, amelyik hiányzik az előbb említett összefoglaló munkából, általában is jó tájékoztatást nyújt a bolgár történelemmel foglalkozni kívánó kutatók számára, és mintegy pótolja a bolgár történeti bibliográfiát és a forrásokat összefoglalva ismertető kiadványt.

A második rész első felében Angelov professzor a bolgár állam fejlődését ismerteti az államalakulástól a török hódítás koráig, második felében Andreev professzor ad áttekintést a bolgár jog történetéről ugyanebben a korszakban. A harmadik rész a török feudalizmus korával foglalkozik, itt ugyancsak Angelov írta meg az államszervezet fejlődését és a bolgár nép törökellenes harcának történetét, Andreev pedig a török feudális földtulajdon, a céhek és a bolgár szokásjog kérdéseit fejtegeti.

Nem lehet feladatunk, hogy részletesen ismertessük a könyv eredményeit. E helyett a munka néhány új megállapítására szeretnénk kitérni, olyan kérdésekre, amelyek még további vitára adhatnak alkalmat, vagy olyanokra, amelyekben a könyv eddig elhanyagolt vagy fel nem vetett kérdéseket ismertet.

Az első probléma a bolgár állam kialakulásának kérdése. A bolgár-török elem hódító szerepét, a szlávok alapvetett szerepét hangsúlyozó polgári történetírással szemben a könyv elegendő részletesen ismerteti az új bolgár történetírás erre vonatkozó eredményeit. Ezek szerint a VII. század végén a Balkán hegységtől északra megtelepedett szlávok és a Dobrudzsába érkező bolgár-törökök között szövetségkötésre került a sor. A szlávok ekkor már egészen közel állottak az államalakuláshoz, a Bizánc felől fenyegető hódítás készítette őket arra, hogy a bolgár-törökökkel védelmi szerződést kössenek. Könyvünk ebből a ma már általánosan elfogadott megállapításból kiindulva a források alapján bemutatja azt, hogy ez a szövetségkötés a bolgár állam kezdeti időszakában bizonyos

közigazgatási dualizmusra vezetett, az egymás mellett megtelepedő szláv és bolgár törzsek egymástól függetlenül helyezkedtek el az állami szervezetben. Ennek a dualizmusnak a felszámolására a IX. század elején kerülhetett sor, amikor Krum kán uralkodásától kezdve a bolgár fejedelmek egyre erőteljesebb központosítást hajtottak végre.

A feudális földtulajdon kérdését Andreev professzor a második bolgár királyság korában vizsgálja a meglevő néhány oklevél alapján, és arra a megállapításra jut, hogy a világi vagy kolostori nagybirtok a kiváltságlevelekben teljes tulajdonjogot nyert a neki adományozott területekre, az államhatalomnak többé semmiféle joghatósága sem volt ezeken a területeken. Ezzel szemben a török feudális tulajdon esetében Angelov megállapítása szerint nem volt meg ez az immunitás és a szpáhi-birtok csak feltételes, szolgáltatásokhoz kötött birtoklást jelentett az elvben állami földtulajdon felett.

A török korszak sokat emlegetett problémája a különleges feladatokkal megbízott keresztény lakosság kérdése. A polgári történetírás azt bizonygatta, hogy ezek a különleges rendeltetésű ráják kedvező helyzetben voltak a nem-mohamedán lakosság egészéhez képest, sőt a korabeli európai jobbágyságnál is kedvezőbb állapotban voltak. Angelov az egyes kategóriák terheinek és kötelezettségeinek részletes felsorolásával bebizonyítja ennek a felfogásnak alaptalan voltát, kimutatja azt, hogy ezek a ráják ugyan bizonyos általános adók alól fel voltak mentve, sajátos kötelezettségeik azonban olyan súlyos terheket róttak rájuk, hogy éppenséggel még súlyosabbnak mondhatjuk helyzetüket, mint általában a keresztény lakosságét.

Különösen fontos és eléggé kikutatlan kérdése a török korszak utolsó szakaszának, a bomló török feudalizmus korszakának az ún. csiflik-birtok. Andreev természetesen, csak a kérdés jogi oldalát fejtegeti. A csiflik-birtok katonai kötelezettségektől ment szabadon adható és vehető birtokot jelent, Andreev megállapítása szerint az eredeti feudális jellegű szpáhi-birtoknak $\frac{1}{20}$ — $\frac{1}{5}$ részét. A csiflik-birtok kialakulásakor birtokosai arra törekedtek, hogy okleveles bizonyítékokat szerezzenek tulajdonjoguk számára. Idővel nemcsak szpáhiik, hanem török hivatalnokok stb. is szereztek ilyen csiflik-birtokot. Ezt a birtokot azonban Andreev nem tartja polgári tulajdonnak, az 1858-as földtörvényre hivatkozva kimondja azt, hogy magántulajdonban levő földet a török birodalom még ekkor sem ismerte el. A csiflik-birtokon dolgozó parasztok felett a tulajdonosnak továbbra is feudális jogai voltak, még olyan birtokokon is, amelyek a XIX. század első felében már bérmunkát is alkalmaztak. Andreev szerint meg lehet állapítani, hogy a csiflik-birtok átalakulóban volt polgári birtokká, de ez az átalakulás 1878 előtt még nem fejeződött be.

Még egy vitás kérdést kell megemlítenünk, az ún. csorbadzsik kérdését. A csorbadzsik gazdag falusi kereskedők és uzsorások, pénzüket részben földvásárlásba fektetik, és a XIX. század során 1878-ig bizonyos közvetítő szerepet töltenek be a török hatóságok és a bolgár lakosság között. A marxista bolgár történetírás mind e ideig nem jutott egységes álláspontra abban a kérdésben, vajon ezek a csorbadzsik a török feudalizmushoz tartoznak-e, vagy pedig a bolgár burzsoázia őseit kell-e bennük keresni. A „Bulgária története” c. kötet arra az álláspontra helyezkedik, hogy a csorbadzsikban kell keresni a XIX. század első felében a bolgár burzsoázia csíráját. Angelov itt kompromisszumos megoldást ajánl: szerinte a csorbadzsik réteg a török feudalizmus szülötte, de egyúttal bizonyos átmenetet jelent a kapitalizmus irányában, a csorbadzsik a bolgár lakossággal szemben a kizsákmányolás feudális és kapitalista formáit egyaránt alkalmazza. Ennek megfelelően tehát a bomló feudális és születő kapitalista viszonyok tipikus jelenségének kell őket tartanunk.

A két szerző munkája elsősorban tankönyvnek készült a jogi kar hallgatói számára. Ezt a feladatot a tankönyv véleményünk szerint jól megoldta, mert az eddigi ismeretek alapos, világos és tömör összefoglalásával csakugyan jó segítséget nyújt számos bonyolult kérdés megértéséhez. Hiányosságának kell tartanunk azt, hogy túlságosan statikusan ábrázolja a bolgár állam és a bolgár jog fejlődését. Bár a bevezetőben kifejti a jogról, mint az alap által meghatározott felépítményről szóló marxista tanítást, és ennek megfelelően ismerteti az alap fejlődését, nem sikerült megoldania megnyugtatóan egyrészt az alap és a jogi felépítmény kölcsönös összefüggését, másrészt a jogi felépítmény fejlődésének ábrázolását. Ez különösen a két bolgár királyságról szóló részben szembeszökő, ahol elmosódik a különbség az időben egymástól meglehetősen távol eső két korszak között, és különösen a jogtörténeti rész inkább csak a második bolgár királyság, tehát a XIII—XIV. század helyzetét, de nem fejlődését mutatja be. Ugyancsak nem sikerült kellőképpen ábrázolni a bizánci hatás kérdését. A könyv adataiból és eredményeiből világosan kiderül, hogy a majdnem két évszázados bizánci fennhatóság

jelentős hatással volt a második bolgár királyság társadalmi és állami szervezetére, ennek ellenére a szerzők nem mutatják be, hogyan történt ez a hatás és mennyire befolyásolta a bizánci uralom a későbbi fejlődést. Persze a szerzők menségére figyelembe kell venni azt a tényt, hogy igen csekély forrásanyagra támaszkodhattak csupán, számos megállapításuk inkább csak bizánci és délszláv analógiákra épül fel, nem pedig konkrét bolgár forrásanyagra.

A török feudalizmusról szóló részben a szerzők csak a bolgár szokásjogot mutatják be, abból a megfontolásból kiindulva, hogy nem lévén bolgár állam, ennek megfelelően tehát nem lehet bolgár állami jogrendszerről sem beszélni. Ennek ellenére érdemes lett volna legalábbis főbb vonásaiban bemutatni a török jogrendszert, hiszen majdnem öt évszázadon keresztül a bolgár népre ez a rendszer nehezedett rá, tehát a bolgár történelemből nem lehet egyszerűen kiiktatni ezt a kérdést. A török feudális földtulajdon kérdésével a könyv amúgy is foglalkozik, tehát a török jogrendszer ismertetését is, ha rövidebb formában, be kellett volna venni. Az egyes forrásokat ismertető bevezető fejezetnél hiányoljuk, hogy Angelov nem jelölte meg, hol adott ki az egyes forrásokat. A bibliográfiai utalások még inkább megnövelték volna a munka értékét általában a történész-kutatók számára is.

Összefoglalóan megállapíthatjuk azt, hogy a két szerző igen érdemes munkát végzett, könyvük általános történeti érdekességgel is bír. A széleskörű tárgyismeret mellett még egyszer külön ki kell hangsúlyozni különösen az Angelov professzor által írott részek világos megfogalmazását és jó stílusát. A könyv pozitívumaival és a felvázolt negatívumokkal együttesen is tanulságos lehet az új magyar történetírás számára.

NIEDERHAUSER EMIL

MATHILDE UHLIRZ :

OTTO III.

JAHRBÜCHER DES DEUTSCHEN REICHES UNTER OTTO II. UND OTTO III. BAND II.

(Berlin, 1954. XVI + 664 l.)

Közel negyven éves kutatás összefoglalása az előttünk fekvő vastag kötet. A Bajor Tudományos Akadémia történeti bizottsága még 1915-ben bízta meg a szerzőt, hogy az ismert Jahrbücher der Deutschen Geschichte sorozatban feldolgozza III. Otto korszakát. Uhlirz azóta számos tanulmányban foglalkozott a témával, és végre 1954-ben megjelenhetett a kész munka, amely a Jahrbücher beosztása szerint, szigorúan kronológiai sorrendben, igen gazdag jegyzetanyaggal dokumentálva tárja elénk a korszak történetét. A gondos munkát igazolja a petittel szedett, 37 oldalas bibliográfia is. A munkához számos részletproblémát külön kellett kidolgozni, mert a szövegbe beleágyazva a kronológiai előadás egységét szétbontották volna. Ezért, eddig megjelent cikkein kívül, a kötet végén leközölt huszonöt „Exkurs”-ban, tulajdonképpen önálló tanulmányokban, foglalkozik ezekkel a kérdésekkel.

Sajnos, ezuttal nem vállalkozhatunk a mű részletes ismertetésére. A munka bevezető részében III. Ottó származásával, a trónra kerülése előtti viszonyokkal foglalkozik a szerző, majd 984-től 1002-ig, évekre beosztva az eseményeket, megírja a császár uralkodását. A könyv végén Ottó személyének és uralkodásának jellemzését kapja az olvasó. Ezek után következnek az Exkursok, a bibliográfia és a mutató. Uhlirz a birodalom történetén kívül a szomszéd államok eseményeit is tárgyalja munkájában, így különösen Franciaországot, ahol korszakunkban hal ki éppen a Karoling-dinasztia és adja át a helyet a Capetingeknek. Itt működik még Ottó uralkodásának elején Aurillac-i Gerbert, akinek szerepével, a reimsi érseki székhely betöltése miatt folytatott perével, majd pápaságával részletesen foglalkozik a szerző.

Számunkra azonban nem a francia zavarok, vagy Crescentius római lázadása az érdekes, hanem a császár keleti politikája. Ez a politika, amelyet a „renovatio imperii

Romanorum" tervből vezettek le, az utóbbi évtizedekben új értelmezést nyert. III. Ottó korszaka *P. E. Schramm*: Kaiser, Rom und Renovatio c. 1929-ben megjelent nagy műve óta felkeltette a német tudósok érdeklődését. Számos új tanulmány foglalkozott ettől kezdve e problémával. Ismeretes, hogy ezekkel — elsősorban *Brackmann* cikkeivel — mind a magyar középkor kutatói, mind a lengyel tudósok vitába szálltak. A vita magyar részről 1945 óta abbamaradt, és ezért különösen érdekes számunkra, hogyan vélekedik ma III. Ottó korszakának logjabb német ismerője, aki annak idején szintén részt vett a vitában, ezekről a vitás kérdésekről.

Uhlirz elmélete röviden a következő. Németországot keletről fenyegették a pogány Elba vidéki szlávok és a magyarok. Lényeges volt tehát a birodalomnak, hogy a lengyelek ne támogassák fajtestvéreiket, Magyarország pedig keresztény hitre térve ne veszélyeztesse tovább bajor szomszédait. Ezen túlmenően Bizánc, amellyel Dél-Itáliában ütközött össze a császárság, szomszédos, vagy közel volt ezekhez a népekhez, és így félt, hogy az ő érdekszférájába kerülnek. Németország érdeke volt a barátokozás a két néppel, ezért lépett Ottó a szintén a két birodalom között fekvő Velenével is szorosabb kapcsolatba. A császárnak már eddig is ilyen irányú politikája (pl. István keresztisége és a Szt. Lándzsa, l. alább) még világosabban előtűnik a renovációs gondolat felbukkanása óta. Egy keresztény Imperium Romanum a cél, amelyhez tartoznának királyi címmel a magyar és a lengyel állam vezetői is, akiknek a kereszténység terjesztése lenne a feladatuk. Tervei voltak még az oroszokkal is. Lengyel Boleszló királlyá koronázása ugyan nem történt meg (a patriciussá koronázást is cáfolja), de más címmel, családi kapcsolatokkal azért mégis az új Birodalom tagja lett. Istvánnak koronát küldött, és családi kapcsolatokra is lépett vele.

Részletmegállapításai között elsőnek vehetjük István keresztelési dátumát. Szerinte 996 Karácsonyán, Kölnben, a császár jelenlétében keresztelték meg, és ekkor a császár a Szt. Lándzsa másolatát adta neki, amivel egyházszervezési jogot nyert. A koronaküldés kérdésében teljesen csatlakozik Uhlirz az eddigi német elméletekhez. Thietmar egyik adatából indul ki, amit úgy értelmez, hogy István a császár kegyéből koronát kapott, és az ehhez szükséges (pápai) áldást is Ottó eszközölte ki neki. Ennek az adatnak alátámasztására szolgál Uhlirz egy másik munkája is: *Die Krone des heiligen Stephan, des ersten Königs von Ungarn* (Forschungen und Vorarbeiten zu den Jahrbüchern und Regesten Kaisers Ottos III., I. k. Graz—Wien—München, 1951), amelyben a korona németországi eredetét igyekszik bebizonyítani, szemben a magyar művészettörténetesekkel, akik olasz munkának tartják. A koronázás időpontját 1001. augusztus 15. vagy 17-re helyezi. Lényegtelenebb megállapítása az, hogy Ascherikot Anasztázzal azonosítja, és őt teszi meg az első esztergomi érseknek. Egy adatot, amely szerint Ascherik apát „postea archiepiscopus ad Sobottin consecratus est” (567. 6. j.) úgy értelmez, hogy Ottó 1000 márciusában a Schweidnitz melletti Zobten hegynél szentelteti érseknek. Mint már „ad personam” érsek kapta meg 1001-ben az esztergomi széket.

El kell ismernünk, hogy a szerzőnő nem elégedett meg a külföldi szakirodalommal, hanem igyekezett a magyar kutatók eredményeivel is megismerkedni: német tudóstól szokatlanul felhasználta a magyarnyelvű szakirodalmat. Az eddigi irodalomban felhasznált forrásokon kívül újabb források nem kerültek elő, tehát csak az eddigi források értelmezésén múlik a korszak megértése. Ezek szerint az István legendák, Thietmar és Ademar de Chabannes „C” verziója kerül szóba. (Ez utóbbinak a forrásértékével szemben a magyar kutatók által felhozott ellenvetések ellenére bizonyos hitelt ad.)

Nem szándékoztunk ebben a rövid ismertetésben kritikai megjegyzéseket fűzni a szerző munkájához, csak fel szeretnénk volna hívni a figyelmet arra, hogy ez a régi német—magyar vita ma sincs lezárva. Úgy gondoljuk, hogy helyes lenne — a szintén érdekelt lengyel tudósokkal együttműködve — magyar részről újabb elővenni ezeket a forrásokat, és igyekeznünk végre megnyugtatóan lezárni a vitát.

KUBINYI ANDRÁS

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK MONOPOLKAPITALISTA FEJLŐDÉSI SZAKASZÁNAK KRITIKAI ÁBRÁZOLÁSA KÉT AMERIKAI POLGÁRI TÖRTÉNÉSZ MŰVÉBEN

HOWARD R. SMITH:

ECONOMIC HISTORY OF THE UNITED STATES
 (New York, The Ronald Press Company, 1955. 763 l.)

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK GAZDASÁGTÖRTÉNETE

FRED A. SHANNON:

AMERICA'S ECONOMIC GROWTH
 (New York, The Macmillan Company, 1954. 967 l.)

AMERIKA GAZDASÁGI NÖVEKEDÉSE

Az amerikai polgári történetírás igen sokrétű, sokszínű. A 20-as években létrehozott Business Historical Society tevékenysége nyomán felburjánzó célzatosan apologetikus jellegű, sőt nem egyszer egyenesen fasiszta és rasszista tartalmú irodalom mellett csaknem minden időszakban megtalálhatók az olyan, polgári szerzőktől származó írás-művek, amelyek nem tagadják eleve a kapitalista rendszer árnyoldalait és nem akarják minden erővel azt bizonyítani, hogy a társadalmi fejlődés kapitalista szakasza az emberi fejlődés csúcspontja, az a berendezkedés, amely meghozta az emberek társadalmi együttélésének helyes megoldását.

A valóságghű ábrázolás szándékával írt történeti munkák közé sorolható a címben jelzett két mű is. Amikor ezt megállapítjuk és az itt következőkben megállapításunk mellett különböző tényeket sorakoztatunk fel, nem bizonyos rossz módszert követve kívánjuk ezt tenni. Minden műből „kiemelhetők” idézetek, amelyek szélsőségesen egyik vagy másik irányba mutatnak. Ez a módszer azonban értelmetlen, és egyáltalán nem alkalmas arra, hogy reális képet alakíthassunk ki az amerikai történetírás szemléletéről, frontállásairól. Ítéletünket nem kiragadott idézetekre, hanem a tárgyalt művek fővonalának, szemléletének tanulmányozására alapítjuk.

Megjegyezzük még, hogy nincs szándékunkban a könyveket egészükben ismertetni. Vizsgálódásunkat döntően az amerikai történelmi fejlődés imperialista-monopolkapitalista szakaszára és részben az imperializmust előkészítő évtizedekre összpontosítottuk. Erre elsősorban a monopolkapitalista szakasz historiográfiai feldolgozásának elhanyagoltsága és problémáinak rendkívül erős aktualitása készítetett. Ennek a szakasznak az ábrázolása egyébként mindkét könyv túlnyomó részét teszi ki.

*

Hogyan látja tehát két amerikai polgári történész az Egyesült Államokban a monopolkapitalista berendezkedés kialakulásával, s e társadalmi rend működésével, fejlődésével kapcsolatos társadalmi-történelmi problémákat?

Smith koncepciója — az inkább pozitívista, részletkutatás felé hajló, de gyakran kápráztatónan mély Shannon-nal szemben — egyenesvonalúbb, határozottabb. Szerinte a tőkés osztály politikai hatalomra juttatásában és ugyanakkor a koncentrációs folyamat megindításával a monopolkapitalizmus kialakításában is döntő szerepet játszik az amerikai történelem nagy választóvonalát jelentő 1861—65-ös polgárháború. Az ezt követő fejlődést *Smith* lényegében mint a társadalomra egyre inkább ránehezedő tőkés nyomás és önzés kiteljesedését, s az ezzel a folyamattal szembeforduló társadalmi erők harcát ábrázolja. A polgárháborút közvetlenül követő időszakban — *Smith* ábrázolásában — a társadalom egészére a maga célkitűzéseit és érdekeit ráerőszakoló tőkés igazságtalanság és önzés elleni harc fő ereje a farmerek voltak. A monopolkapitalizmus kialakulásával viszont a társadalmilag hátrányos helyzetben levő és a nyomással szembefeszülő erők az egész népet, a fejlődés természeténél fogva a monopolkapitalizmussal szembe kerülő összes rétegeket felölelték. Ez a koncepció nem teljesen töretlen és nem is mentes a „déli”, illetve esetenként a „farmerszemlélet” torzításaitól, s azoknak az évtizedeknek ábrázolásában, amelyek a monopolkapitalizmusnak az egész társadalmat átfogó rendszerré való kifejlődését megelőzik, éppen farmerszemléleténél fogva talán bizonyos értelemben történelmileg retrográd is, — azonban még következtetlenségével együtt is rendkívül imponáló.

De nézzük a részleteket.

Már közvetlenül a polgárháborút követő első évek tárgyalásában is az éles társadalomkritika számos clemével találkozunk. A polgárháború jelentősége — mint Smith hangsúlyozza — nem abban állott, hogy fordulópontot hozott volna az ipar nemzetgazdasági szerepében, hiszen az iparnak a mezőgazdasággal szemben való túlsúlya csak negyedszázaddal később következett be. Döntő volt azonban a polgárháború a gazdaságpolitika szempontjából. „Az amerikai polgárháború olyan, hosszú időre szóló korszakot vezetett be, amelyben a gazdaságpolitikát döntően az ipari csoportok diktálták” (293. l.). Smith az ezekkel az évekkel foglalkozó fejezetekben fontosnak tartja megmutatni: hogyan érvényesült a hatalmat meghódító új osztály politikai és gazdasági diktátuma. Törékvésük mindenekelőtt az üzletember részére „legérzékenyebb” kérdések, az adó- és vámkérdés „megfelelő” rendezésére irányult. Mi volt a kérdés lényege? Smith ezt igen egyszerűen és találóan így fogalmazza meg: „Az adózási kérdés akkor is — mint mindig — akörül forgott, hogy ki fizesse az adókat. Az üzletemberek azon a véleményen voltak, hogy a legjobb, ha ez a teher a fogyasztók, vagy legalábbis a mezőgazdasági termelők vállára nehezedik” (303. l.). Mint ismeretes és mint a szerző is megmutatja: az ipari tőkésék nem maradtak meg csupán az óhajnál, véleményük hangoztatásánál. Néhány év leforgása alatt az Egyesült Államokban a termelői jövedelmi adó jóformán nullára csökkent, s ugyanakkor (ez volt a másik nagy harci kérdés) a fogyasztókat sújtó vámok egyre jelentősebb szerephez jutottak az állami bevételekben (306. l.). Az igen erős vámprotekcionizmus ellen nagyarányú mozgalom indult, különösen a közép-nyugati farmerek részéről. Ezek a megmozdulások azonban nem sok sikert hoztak. Figyelemre méltóak Smithnek a kudarc okáról tett megállapításai. A tőkés körök, jegyzi meg a szerző, azt a körülményt használták ki, hogy a farmerek és munkások között nem volt egyetértés a vámprotekcionizmus kérdésében. S ezt a körülményt nemcsak ebben az egy kérdésben használták ki, hanem a következő évtizedekben még jónéhány alkalommal. „Nemcsak a farmerek, hanem a munkások is nem egy alkalommal olyan politika mellett foglaltak állást, amely nem nyerhetne el az ipari körök tetszését. Azokban az esetekben, amikor a farmerek és munkások meg tudták egyezni a politikai kérdésekben, a »business« kénytelen volt beadni derekát. Ha azonban a farmer és munkás között nem volt egyetértés, az üzleti érdekeltségek ragyogó hatalmi egyensúlyt alakíthattak ki. S ebben fedezhetjük fel egy másik alapvető okát annak, hogy az üzleti érdekeltségeknek miért volt módjukban diktálni a gazdasági politikát a polgárháború után” (328. l.). Úgy véljük, ehhez nem szükséges kommentár.

Kendőzetlenül ábrázolja Smith a polgárháború utáni korszak visszaeségeit, fantasztikus méretű korrupcióit, a „railroad lobbyist”-ek tevékenységét, a hatalmas szeszipari adócsalások, a Vanderbilt, Gould, Drew, Fisk között dúló vasúti hatalmi harcok, a Jay Gould által — magának az elnöki családnak a „bevonásával” — végrehajtott vakmerő aranymanipuláció „káprázatos” jelenségeit... Nem elégszik meg azonban csak a jelenségekre való utalással, igyekszik közelebb férkőzni az okokhoz is. A kor, ahogy ő mondja, „an age of great temptation”, a nagy kísértések kora volt. A szinte robbanásszerű ipari terjeszkedés Nyugat felé jelentős mértékben köztulajdonban levő forrásoktól függött, vagy olyan privilégiumoktól, amelyeket csak hatóság tudott megadni. Kell-e ennél jobb indíték a vesztegetésekhez? S az ipari körök nem is tétlenkedtek, igyekeztek minél szorosabb kapcsolatokat teremteni a kormányszervekkel. A kormány nem volt érzéketlen e törekvések iránt. Elnöke pedig egyenesen ideális választásnak bizonyult. „Ami Grant-ot illeti — írja Smith —, ő az amerikai történelem e korszakának egészen kiváló kormányfője volt... Az üzleti érdekeltségeknek ui. olyan washingtoni kormány kellett — mint ahogy ezt egy bon mot-gyártó megfogalmazta —, amelyik nem lop, de ugyanakkor nem okvetetlenkedik a tolvajokkal szemben” (318. l.).

Közvetlenül a polgárháborút követő években éles harc folyik az ipari tőkés érdekeltségek és a farmerek között. Smith egészen kimerítően foglalkozik a tőkés-farmer ellentétekkel s azok okaival (sőt, ekkor még a farmereket tekinti az egyetlen olyan erőnek, amely szembe tud szállni az ipari-tőke mohóságával). Az ellentétekre bőven van ok. A gyakran a „civilizáció szélein” élő farmernek nem szívesen hallanak a Gould, Fisk, Drew-féle manipulációkról, nem szívesen látják maguk közt a legtöbbször a távoli nagyvárosokban székelő vállalat-tulajdonosok frakk-kabátban, fehér kesztyűben és fényes csizmában pöffeszkedő képviselőit... De még kevésbé látják szívesen, hogy az ipari körök lépten-nyomon megkoppasztják őket. A magas mezőgazdasági árak idején elkezdett jelzálogadósságokat most az új, nagy mezőgazdasági területen bevonása következtében egészen mélyre süllyedt mezőgazdasági jövedelmekből kell törleszteni. A hitelező a keleti partvidéki nagyvárosokban székelő tőke volt. A legélesebb és legsokrétűbb ellentétet a vasúti tőke tevékenysége váltja ki. A vasúti vállalatok a kormány „jóindulatú közreműködésével” a legvadabb földspekulációt folytatják, diszkriminációs

tarifa-politikájukkal kedvük szerint fosztogatják a nekik teljesen kiszolgáltatott farmereket.

Smith igen világosan megmutatja, hogy bár a farmerek — különösen a vasút-társaságok ellen folytatott harcukban — a törvényhozás, valamint a Legfelsőbb Bírósághoz benyújtott panaszok (ún. Granger-cases) révén — érnek el bizonyos részleteredményekeket, ezek azonban többnyire csak látszateredmények. Legkirívóbb példája ennek az a képviselőház által elfogadott határozat volt, amely a vasutak részére történő és a Homestead-törvény célkitűzéseit megcsúfoló földjuttatások megszüntetéséről intézkedett. 1870-ben születik meg a képviselőházi határozat, s a rá következő évben — mielőtt még a törvény végrehajtására sor kerülhetett volna — a vasutak további 20 millió acre állami földjuttatásban részesülnek. „A földjuttatást vasutak részére tehát megszüntették — írja Smith —, de aligha volt még világosabb esete annak a fajta eljárásnak, amikor túlságosan későn csukják be az ajtót” (328. l.).

Mint a Smith nyújtotta történelmi ábrázolásból kiderül: a hatalom birtokában levő tőkés osztály diktátuma a földkérdésben is feltétlenül érvényesült. A polgárháborús frontáttörés után a farmerek ereje egyre inkább csekélynek bizonyult ahhoz, hogy a politikai hatalom megragadását követően a gazdasági pozíciók birtokbavételére rohamra indult tőkés osztályt előrenyomulásában feltartóztathassa. De, a dolgok természetes rendjénél fogva, nemcsak a farmerek ereje, hanem szerepe is egyre inkább csökkent és különösen az 1873-as válság után a társadalmi harcok középpontjába — Smith világosan felismeri és ábrázolja ezt — a farmer helyett a munkás került (343. l.).

Az 1873-as gazdasági válság a klasszikus kapitalizmus utolsó válsága, s egyben már a kapitalizmus új szakaszának, új fejlődési formáinak előhírnöke. A válságot követő depresszió majdnem a 70-es évek végéig (1878/79-ig) elhúzódik, a depresszió után létrejövő fellendülés pedig — éppen az új fejlődési sajátosságoknak megfelelően — rendkívül rövid és erőtlen. A monopolkapitalizmus küszöbén kifejlődő válság szociális következményeiben jóval pusztítóbb, mint az eddigiek. Még a vagyonos rétegeket is igen érzékenyen érintette, s szinte öngyilkossági járványt idézett elő közöttük. A legerősebben azonban a munkásságot sújtja, jóval erősebben, mint a farmereket, mert — mint a szerző megjegyzi — a munkanélküliség mindenképpen súlyosabb csapás, mint az alacsony mezőgazdasági árak (337. l.). A tőkések a válság éveit a munkásság már kialakult szervezeteinek szétzúzására igyekeznek felhasználni. A legerőszakosabb, a leggátálatalanabb módszerekhez folyamodnak. A tőke e véres, munkásellenes hadjáratával kapcsolatosan azonban a szerző nemcsak az események szépítés nélküli leírásával, hanem véleményének nyílt hangoztatásával is állást foglal. Nem túlzás, ha azt mondjuk — írja Smith —, hogy alig volt még esemény (az 1873-as válságot követő depresszióra és a vele kapcsolatos eseményekre gondol), amely oly mélyen befolyásolta volna egy nemzeték gondolkodását. Különböző fajta emberek különböző tanulságot merítettek belőle. A munkásság megtanulhatta, hogy az amerikai ipari rendszerben jövője attól függ, hogy lesznek-e erős országos szervezetei. Az üzletemberek természetesen más tanulságot vontak le. Úgy vélték, hogy nagyobb állandó hadseregbe és hatékonyabb törvényhozásra van szükség. Ennek megfelelően a következő évek során megerősítették az egyes államok miliciáját és sztrájkot korlátozó törvényeket hoztak. Az igazi leckét azonban — állapítja meg a szerző — csak kevesen tanulták meg. Csak kevesen értették meg, hogy — Amerika történetében most először — azok keltek fel, akiket a (bár különben hasznos) ipari fejlődés megfosztott tulajdonuktól, hogy az ipari fejlődés súlyos és bonyolult problémákat vet fel, így a munkanélküliség problémáját, hogy egy társadalom sem maradhat fenn sokáig, amely nem tudja tagjait ellátni hasznos munkafeladatokkal, és hogy ezeket a súlyos problémákat nem lehet sem a milíciák, sem a fegyverraktárak szaporításával, sem pedig sztrájkellenes törvényekkel megoldani... (346. l.).

Az amerikai tőkés fejlődés azonban rövidesen újabb és talán még súlyosabb problémákat érlel, amelyeknek hatása alól nem vonhatja ki magát a társadalom egyetlen rétege sem. Ez, ahogy Smith megjelöli, a gépesítés (a polgárháborút megelőző 70 év alatt kevesebb, mint 50 000, a polgárháborút követő 30 év alatt több, mint 1 1/2 millió szabadalmat jelentenek be) és mindaz, ami — a szerző igen logikus elemzése szerint — annak velejárója: a verseny fokozódása, a koncentráció, a monopolizálódási folyamat megindulása, a fokozott munkanélküliség, a szakképzett munkaerőnek egyre inkább kevésbé szakképzett munkaerővel való helyettesítése, a business problémáinak monopolprofit biztosítása révén való megoldása (355. l.). A munkássztály az új helyzetben harcát részben a Federation of Trades and Labor Unions-ban, részben a szakképzetlen munkásokat tömörítő Knights of Labor-on keresztül folytatja, de nem túlságosan nagy sikerrel. A farmerek körében a gyorsan hanyatló „Grange” helyébe az ország legtöbb részében a Farmers' Alliance néven ismeretes új szervezetek lépnek. A farmer helyzete a polgár-

háború óta eltelt $1\frac{1}{2}$ —2 évtized alatt tovább romlott, a mezőgazdasági árak jóval erősebben csökkentek, mint a nagykereskedelmi árindex általában, s voltak mezőgazdasági területek — nem is kis számban —, ahol a farmok 50%-át terhelte jelzálogadósság (376. l.). A monopolizálódási folyamat előrehaladásával egyre inkább hanyatlott a farmerek társadalmi súlya is. A monopolizálódás pedig feltartóztathatatlanul halad előre, a 80-as évek közepén már csak néhány cég marad a porondon az acéliparban, új „konsolidációk” születnek az alumíniumiparban, a hírközlés terén stb. (378. l.). Mindennek eredményeként a farmer radikálizálódik. Figyelme változatlanul elsősorban a vasút-kérdésre irányul. A vasutak elleni hangulatot fokozza a Cullom Committee néven ismeretes szenátusi vizsgálóbizottság leleplező jelentése (1886) a vasutak diszkriminációs tarifapolitikájáról. A 80-as években a farmerek monopóliumellenes harcának útját hol sikerek, hol kudarok szegélyezik: a farmerellenes felsőbb bírósági Wabash-döntést a diszkriminációs tarifapolitikát megtiltó Interstate Commerce Act, majd utóbbit az ismét a vasúti trösztöknek kedvező, hírhedt Minnesota Rate Cases követi. Valójában azonban, mint Smith esetről esetre kimutatja, a siker, a farmerek szempontjait figyelembevevő törvény vagy felsőbb bírósági döntés sem több, mint porhintés. Ezeket az „engedményeket” senki sem veszi komolyan (380. l.), nem is beszélve arról, hogy talán a legcsekélyebb mértékben is gátolni tudnák a trösztök előretörését. Élesen megmutatkozik ez az évtized „legkiemelkedőbb” (és azóta is sokat reklámozott) trösztellenes törvénye, a Sherman Anti-Trust Act esetében. Smith félreérthetetlenül kimutatja, hogy a kormány ugyan kénytelen volt számolni a farmerek részéről tapasztalható általános trösztellenes felzúdulással, s ennek is volt bizonyos szerepe a törvény létrejöttében, döntően azonban nem erről volt szó. A Sherman Anti-Trust Act az ekkor már előkészületben levő vámtörvény kompenzációjaként született meg, azzal a céllal, hogy a monopóliumok részére igen fontos, szuperprotecionista vámtarifatervezet részére kedvező fogadtatást biztosítson a törvényhozásban (387. l.). A két törvény között azonban — hatékonyságukat tekintve — óriási különbség volt. Szavakban ugyan a Sherman Act is sokat adott: törvényellenesnek nyilvánított minden, az államok közötti kereskedelem korlátozására irányuló egyesülést, szerződést vagy összeesküvést. Azonban, mint Smith kiemeli, nem helyezett kilátásba a törvény megszegőivel szemben eléggé hatékony büntető rendszabályokat. Vajon valami csekély pénzbüntetés elriaszthatta-e ezeket a hatalmas konszerneket, vagy tartaniok kellett-e attól, hogy akad olyan bíróság, amely börtönbe veti e különben tiszteletre méltó vállalati igazgatókat — veti fel a kérdést a szerző (388. l.). Ezzel a törvénnyel tehát — állapítja meg Smith — a „business” rendkívül csekély „rizikót” vállalt. Annál hatásosabb volt viszont a McKinley-féle vámtörvény, amely még a polgárháború alatti igen magas szintnél is magasabbra emelte a vámtarifákat (uo.).

A századfordulót követő időszakban a monopolizálódási folyamatban, a monopol-kapitalista átalakulásban új, sajátos vonások tűnnek fel. Az új „combination movement”, állapítja meg Smith, természetesen sok egyező vonást is mutat a régivel, de ugyanakkor annál sokkal intenzívebb, gyorsabb és módszereiben, „technikájában” sokkal durvább. J. D. Rockefeller sem volt szégyellős, de most általánossá válnak a legsötétebb módszerek: az üzleti titkok megszerzése céljából a versenytárs alkalmazottainak megvesztetése, a szerződésszegés, a versenytárs gépeinek megrongálása, megfélemlítési célzatú szabadalmi perek, lejáratásképpen a versenytárs által gyártott cikkekről hibás modellek bemutatása stb. (435. l.). Vajon arról van-e itt szó — veti fel a kérdést a szerző —, hogy korábban erkölcsösebbek voltak az üzletemberek, lelkiismeretük parancsára tartózkodtak az egészen durva módszerektől? Korántsem. „Jóval inkább arról, hogy míg azelőtt a koncentrációra irányuló akcióikban óvatosan jártak el, s valamennyire tartottak a törvényes közbeavatástól, most már merészek lettek, annak biztos tudatában, hogy a törvény úgy sem fog semmit sem tenni” (uo.). Azonban nemcsak a módszerek változtak. Smith világosan látja a XX. század eleji monopolizálódási folyamat leglenyegesebb új vonását: a fináncoké döntő szerepét. Nem véletlen, írja, hogy míg annak idején az első trösztöt, a Standard Oil Co.-t John D. Rockefeller nagyiparos, az új fejlődési szakasz leghatalmasabb monopolista szervezetét, az US Steel Corporation-t már J. P. Morgan, a bankár hozta létre. Ebben az új szakaszban az üzleti élet legfontosabb döntéseit bankárok hozzák meg, s a törvényes joggal kezdenek beszélni a fejlődés egy sajátos új szakaszáról, a finánckapitalizmusról (436. l.).

Ezek a gazdasági jelenségek szolgáltatták a hátterét annak a társadalmi reformmozgalomnak, amely most már a XX. század elejétől egyre szélesebb hullámokat vert és a privilegizált monopolista rétegtől eltekintve a társadalom minden osztályát felölelte. A reformtörekvés: ebben jelöli meg Smith a XX. század eleji amerikai társadalmi élet legjellemzőbb vonását. Mindenki elégedetlen volt, mindenki változást akart. Bizonyos „türelmetlen cinizmussal” kérdezték az amerikaiak milliói: a nagy lehető-

ségek országáról beszéltek eddig nekünk, de hol vannak ezek a lehetőségek? „S ha közelebbről megvizsgáljuk azokat a feltételeket, amelyek között ezek az amerikaiak éltek, a kérdés nem is lesz egészen illogikus” — állapítja meg igen egyértelműen a szerző (450. l.). Smith ezt követő fejtegetése lényegében az amerikai nép nevében megszólaltatott vád a néhány évtized leforgása alatt az egész amerikai életet kisajátító monopolkapitalizmus képviselői ellen. Vajon elégedett lehetett-e helyzetével az átlagos farmer? Igaz — írja —, az utóbbi időben emelkedtek a mezőgazdasági árak. Ugyanakkor azonban ekkor már a farmereknek több mint 1/3-a más tulajdonában levő farmon dolgozott, s e rétegnek a száma minden egyes népszámlálással tovább emelkedett (451. l.). Az utolsó félévszázadban erősen megnőtt a mezőgazdaság termelékenysége, a farmernek azonban az így elért eredményekből alig jutott valami. A legjobb esetben is éppen csak hogy tartani tudta helyzetét. „A munkásnak még több oka volt a cinizmusra” (uo.). Állandóan kemény harcot kellett vívnia a jól szervezett munkáltatókkal, hogy az árak emelkedése mellett megakadályozza reálbére csökkenését. A szervezett szakmunkások viszonylag kis csoportján kívül csak kevés bér munkásnak volt a létminimum feletti jövedelme, annál többen voltak viszont, akik a létminimum alatti keresettel rendelkeztek. Ugyanakkor heti 50 vagy annál több órát kellett dolgozniuk, megerőltető munkaviszonyok mellett, amelyek gyakran egészségüket is veszélyeztették... Legkirívóbb sérelmeiket (női, gyermekmunka) nem orvosolták. Azt ugyan nem állíthatták, hogy más országokban jobb a munkások helyzete, de vajon ezek voltak az amerikai álmok, ígéretek (452. l.)? De elégedetlen volt a szabadfoglalkozású réteg és a kisüzletember is. „... amilyen mértékben előrehaladt az iparosítás, egyre világosabbá vált, hogy a leggyümölcsözőbb üzleti lehetőségeket egy kivételezett kis réteg monopolizálja, és alig hagy lehetőségeket mások számára. 1904-ben 26 nagyvállalat az általuk képviselt iparág termelésének 80 vagy annál magasabb százalékát, 78 vállalat pedig iparáguk termelésének 50 vagy annál magasabb százalékát ellenőrizték” (452. l.).

Ahogy Smith e tényeket, érveket felvonultatja: valósággal a „big business”-el szembenálló „népfront” képe áll előttünk. S miért éppen ezekre az évekre alakul ki ez az „arcvonal”, tudatosodnak e kérdések? Miért éppen most ébred rá a társadalom „legyűrt 9/10-ed része”, hogy megcsalták (452. l.)? Smith úgy látja: a válasz sokféle lehetne. Mindenestre szerepe van benne annak a körülménynek, hogy ekkorra már lezárult a Nyugat felé való expanzió lehetősége, hogy az „unrestricted capitalism” által annyiszor meglobogtatott álmok, illúziók helyébe most a hideg realitás lépett. Egy másik tényező: a „big business” visszaélései most szembetűnőbbekké váltak az átlag városi polgár számára is, jóval inkább, mint néhány évtizeddel ezelőtt a távolnyugati városi manipulációk idején. És nem lebecsülendő az a tény sem, hangsúlyozza Smith, hogy a városi proletariátus után bizonyos késéssel ugyan, de most már a városi középosztály is ráébredt: a társadalmi előrelépés, változás lehetőségei ebben az új szerkezetű társadalomban részére is többé-kevésbé lezárultak (454. l.). E réteg pedig kétségtelenül jelentős irányító szerepet vitt a reformpolitikában, — ha a reformtörökvések társadalmi bázisa mélyebbre is nyúlt.

Smith történelmi ábrázolásának itt is, mint eddig, jelentős pozitívuma, hogy lényegében liberális polgári vezetés mellett lezajló reformakciók eredményességét illetően egy percig sem kelt illúziókat. A legfelsőbb politikai vezetés kénytelen számolni a reformmozgalom nyomásával, lényegében azonban kiszolgálja a trösztök urait. Mint ezt Smith világosan megírja, az 1904-ben hatalomra kerülő Theodore Roosevelt és az üzleti körök között szabályos egyezmény jön létre: a látványos „trust busting” (a trösztellenes eljárások) továbbfolyhat, hiszen úgy sem jár semmilyen eredménnyel, ugyanakkor azonban az elnök „előzékenységet” tanúsít az üzleti körökkel szemben a vámtarifa és valutakérdésben... (456. l.). Theodore Roosevelt, a „nagy trösztöntő” elnöksége alatt 44 trösztellenes eljárás volt, „nehéz volna azonban kimutatni, hogy Rooseveltnek akár csak egyetlen egy trösztöt is sikerült volna »megdöntenie«” (uo.). A munkázosztálynak a különböző liberális csoportok által is támogatott reformakciói (egészségügyi, biztonsági rendszabályok, munkaidőszabályozás stb.) a Legfelső Bíróság monopóliumokat védelmező tagjainak ellenállásán törtek meg (457—458. l.). A „konszolidáció” pedig majdnem minden vonalon folyik tovább... Az 1912-ben hatalomra kerülő W. Wilson programja, a „New Freedom” azt ígéri, hogy megszabadítja az amerikai nép többségét attól a szolgátságtól, amelyet a monopolkapitalizmus rendszere jelent részére (450. l.). A kormányt az első években a vámtarifa-reform, az egyéni jövedelemadótörvény, a pénz- és hitelrendszer reformjának előkészítése foglalja le, és csak 1914-ben — a „money trust”, az amerikai fináncotőke rejtélyes világába behatoló Pujo-bizottság jelentése után — fordul a trösztkérdés felé. Nagyon találóan jegyzi meg Smith, hogy a Sherman Act kiegészítését célzó Federal Trade Commission Act, amely már csak a prevenciót tűzi ki

célul: világos beismerése a kudarcnak, annak, hogy a már meglevő monopóliumokkal nem boldogulhatnak. Ugyanakkor a reformerek a New Freedom alapvető teljesítményét látják benne (491. l.). 1916 második felében egyébként már véget is ér a wilsoni reformtörvényhozás. Elsőpri a háború és elsőpri a monopóliumok részéről ellene és egyben a kormány ellen megindított, a háborús, „szabályozás” („wheatless”, „meatless”, „heatless” days) népszerűtlenségét kiaknázó propagandahadjárat, amely már egyben — „böles előrelátással” — az első világháború utáni ultrareakciós politikai vonal megalapozását is szolgálta.

A többévtizedes reformtörékvések csúcspontját jelentő wilsoni politika után a nagytőke elérkezettnek látja az időt ahhoz, hogy „visszaállítsa Amerikában azokat a »régi jó idöket«, amikor a magántulajdon urai a saját belátásuk szerint, minden beavatkozástól, gátlástól mentesen igazgathatták” (517. l.). Akciójuk lélektani előkészítése már a háború alatt megindult, amikor — mint a szerző jelzi — az orosz eseményekre való utalással hadat üzentek minden, az amerikai élettől, „idegen” eszmének (516. l.). Az új politika virágkora az egy évig tartó „boom” után a gyors és pusztító gazdasági visszaesés közepette, Warren G. Harding elnökké választásával indul meg. Jelszava: „back to normalcy”. A két háború közötti amerikai történelmi fejlődés ábrázolásában Smith egyik igen jelentős teljesítménye, hogy a „normalcy” tartalmát teljes valóságában megmutatja. A „rendes kerékvágásba való visszatérés” egyik vonása az volt, hogy a nagytőke — a szakszervezetek szétzúzása és az „open shop” megvalósítása érdekében — koncentrált támadást indított a munkásszervezetek, a munkásvezetők ellen. Ez a hadjárat, amelyre a NAM sok-sok millió dollárt fordított, a szerző véleménye szerint akkor is megindult volna, ha a munkásság az adott szakaszban egyáltalán nem aktív, mert a nagytőke ezt a támadást — ürrüggyel, vagy ürrügy nélkül — mindenképp előre kitervezte és meg akarta indítani (517. l.). A szakszervezetek elleni harchoz természetesen — jegyzi meg a szerző — készségesen csatlakoztak a gyárosok régi szövetségei, a bíróságok is (518. l.). A normalcy egy másik vonását a „business” és a kormány sajátos, új kapcsolatában jelöli meg a szerző. Egyesek valami újfajta laissez faire-ként igyekeztek ezt a kapcsolatot becsempészni a köztudatba. Messzemenően másról volt azonban itt szó — hangsúlyozza Smith. Ezek, a „pironkodást nem ismerő” laissez faire apostolok megtalálták az érveket ahhoz is, hogy a 20-as években állami támogatást biztosítsanak a magas termelési költséggel dolgozó hajógyártóipar vagy a gyorsan fejlődő repülőgépgyártás számára... Helyesebb tehát a kapcsolat tartalmát másképpen megfogalmazni, „a kormány és a társadalom közötti olyan kapcsolatként, amelynek alapján a kormány hatalmát arra használja, hogy az érdekösszeütközéseket a business érdekében oldja meg” (520—521. l.). Magyarul mi ezt állami monopolkapitalizmusnak nevezzük. Az állami gépezet felhasználásával a nagytőke gyors ütemben tető alá hozza a Fordney—McCumber vámtarifát, gyökeresen átszervezi az ország adórendszerét. Az átszervezés eszméje rendkívül egyszerű és ötletes volt: a business-t sújtó jövedelmi adóknak fogyasztási adókkal való helyettesítése. Szerzője: Andrew Mellon pénzügyminiszter, az ország egyik leggazdagabb embere, aki a 20-as években egymást követően 3 elnök alatt vagy inkább — ahogy egy egykorú bon mot találóan megjegyezte — aki alatt 3 elnök szolgált... (524. l.). Engedelmesen kiszolgált a kormány a nagytőkét a sztrájkharcokkal kapcsolatosan is, ahol csak lehetett nyomta a munkások szervezeteit. Az eredmény meg is mutatkozott: 1920-ban még 5 034 000, 1930-ban pedig csak 3 632 000 szervezett munkás volt (525. l.).

Természetesen érezte hatását a „normalcy” a koncentráció, a monopolizálódás területén is. A 20-as években a koncentráció új, eddig nem látott csúcsokat ért el. Anélkül, hogy a különben igen érdekes részletekre kitérnénk, Smith elvi megállapításának idézésre szorítokozunk: „Míg a korábbi időszakokban a monopolizálódás olyan kormány alatt folyt, amely legalább azt a látszatot igyekezett kelteni, hogy ellensége e folyamatnak, a 20-as években a konszolidációs mozgalmat féltő szemmel figyelte a kormány és igyekezett minden akadályt elhárítani az útjából” (526. l.). Mellőzte a trösztellenes pereket, gondosan vigyázott a Legfelső Bíróság és a Federal Trade Commission tagjainak „megfelelő” kiválogatására stb. A koncentráció terén a 20-as években bekövetkezett új fejlődési szakasszal — mint a szerző megállapítja — lényegében kialakult az amerikai gazdaságnak a mai napig is meglevő szerkezete, s egyben végetért a társadalom túlnyomó részének eddig tapasztalt, a trösztök felszámolását célzó törekvése. Ennek okát Smith mindenekelőtt abban látja, hogy az emberek belátták, e téren erőfeszítéseik nem vezethetnek jelentős eredményekre. Ha ehhez hozzáfűzzük, hogy a kapitalista társadalom keretei között ez nem is igen valószínű, e megállapításával lényegében egyet is érthetünk. Gondolatmenetének további része azonban könyvének legfurcsább, legmeglepőbb szellemi bukfence. A trösztök elleni harc feladásának másik okát ui. abban jelöli meg, hogy „a létrejött ipari struktúra kevésbé veszélyesnek tűnt, mint ahogy azt régebben feltéte-

lezték" (530. l.). A bizonyításképpen felhozott tényeket itt nincs módunkban részletezni, de megállapíthatjuk, hogy azok nemcsak részünkre elfogadhatatlanok, de szöges ellenében állnak magának a szerzőnek egész korábbi és későbbi gondolatmenetével, vagy akár csak néhány lappal előbb tett megállapításaival is.

A könyv általános gondolatmenetétől elütő „intermezzo” után Smith ábrázolási módja, problémafelvetése változatlanul hangsúlyozottan kritikai jellegű. Így pl. bonckés alá veszi az ebben a történelmi időszakban és az Egyesült Államokban megszülető, s a kapitalizmus apológiájában mai napig is szerepet játszó „welfare capitalism” fogalmát. A „jóléti kapitalizmus” a munkások részvényvásárlásaival, vállalati munkásbiztosítással, ún. „vállalati szakszervezetek” életrehozásával és sok más kisebb kedvezéssel (üzemi étkezők, üdülési lehetőségek) gondolta pacifikálhatónak a munkások harci kedvét, remélte, hogy megteremtheti az ún. „ipari szolidaritást”. Smith világosan leszögezi, hogy mindennek semmi köze sem volt a tőkések önzetlenségéhez: „Valójában e tények azt mutatják, hogy a szervezett munkásság már komoly erővé vált, ha a vállalkozók szükségesnek találták, hogy az »ecetet mézzel« helyettesítsék” (545. l.). A mézesmadzag politikája csak újfajta eszköz volt a régi cél, a szakszervezetek felszámolásának megvalósítására (543. l.). Emellett kimutatja, hogy a tőkének ez az új politikája teljes kudarccal végződött (a munkásból néhány részvény megvásárlása révén még nem lett tőkés stb.), végső fokon azért, mert az amerikai munkásmozgalomban a szakképzetlen munkások jelentőségének rohamos növekedésével a „craft unionism” elvesztette uralkodó helyzetét (546. l.).

A „nagy válsággal” és a New Deal politikával beköszöntő új történelmi szakaszt a szerző a reformkorszakhoz történő visszatérésként értékeli, amelyet az ország gazdasági, társadalmi fejlődése kényszerített ki. Hoovernak a válsággal kapcsolatos intézkedéseit „nevelésesen elégtelen”-nek bélyegzi (566. l.). E kormány magatartására vonatkozóan jellemző tényként említi meg, hogy míg a szárazság sújtotta farmok állatállománya részére takarmányvásárláshoz törvényhozási úton kormánysegélyt biztosított (mondván, hogy a farmerek üzletemberek, akiket megillet a hitel), a farmerek éhező családja már nem jutott eszébe (566. l.). Élénk képet fest a forradalmasodott farmerek ellenállásáról, akik összefogva, egymást segítve kísérelték megakadályozni birtokaik dobravérését. Általában, a válság különböző jelenségeit vizsgálva megrendülten állapítja meg, hogy a szavak már nem is eléggé kifejezőek e tény meglevenítésére (570. l.), s hogy mindez „lesújtó kritika a modern gazdaság szülte társadalomról” (584. l.). Sorai világosan sugározzák, hogy a szerző látja: a társadalom alapjaiban, szerkezetében van a hiba. Országos felháborodást vált ki a farmerek ellen, amikor — egyébként már a roosevelti New Deal alatt — a szörnyű inség közepette a kormány jóváhagyásával 10 millió acre gyapottermését, 12 ezer acre dohány- és 10 millió acre kukoricatermését, 6 millió sertést stb. pusztítanak el. De vajon hibáztatható-e a farmer? — veti fel a kérdést a szerző. Vajon bűnül lehet-e felróni, hogy végül ő is felismerte és magáévá tette a tőkés társadalom („exchange economy”) filozófiáját, amely nap mint nap az élet tényeivel nevelte rá, hogy e társadalomban a magánember jóléte nem a bőségen, hanem éppen egyik vagy másik cikk hiányán alapszik? A farmer nyilvánvalóan semmivel sem tett többet, mint hogy a maga módján beilleszkedett abba a rendszerbe, amelyben él (584. l.). Egyébként magának a New Deal-nek a megítélésében Smith igen realista: azt is megmutatja, hogy a roosevelti kísérlet természeténél fogva nem lépett és nem is léphetett túl a kapitalizmus keretein, de ugyanakkor sokat tett a „forgotten man” megsegítésére.

A második világháború utáni történelmi fejlődést 1954-ig ábrázolja a szerző. Könyvének ez a része nem kevésbé figyelemre méltó. Igen jellemző pl., hogy 1952-ben D. D. Eisenhower elnökké választásával, a republikánusoknak a hatalomba való visszatérésével kezdődő szakaszt — a huszas évek ultrareakciós irányzatára való utalással — a „normalcy”-ra való törekvés új változataként értékeli. Az „új” útkeresés tartalmát illetően sem hagyja kétségek között az olvasót. Itt nem filantropikus törekvésekről, hanem arról a nem egészen új gondolatról volt szó, amelyet egy kevésbé megfontolt percében Wilson, a General Motors elnöke — szinte programot adóan — így fogalmazott meg: ami jó a General Motorsnak, jó az országnak is (704. l.). A republikánusok a választási harc során nem utolsó sorban azt hangsúlyozták, hogy véget akarnak vetni a „big government”-nak, a gazdasági életbe beavatkozó politikai gyakorlatnak, a „jóléti államnak” stb. De vajon erről volt-e szó? Smith úgy véli, hogy „a republikánusokat nem annyira az érdekelte, hogy csökkentse a kormány hatalmát, hanem, hogy más, új emberek részére biztosítsák a hatalom által nyújtható előnyöket” (713. l.). A kormány, amelyben — mint a szerző nem felejt el megemlíteni — 9 milliós foglalt helyet, rövidesen megszüntette az áellenőrzést, terveket dolgozott ki az állami tulajdonban levő vállalatok

(a Texas, Louisiana, California partvidéki olajmezők, a háború-alatt épült szintetikus gumigyárak, az Inland Waterways Corp.) magánkézre adásáról stb. Az új kormány tehát, ha az alapvető dolgokban nem is különbözött a régitől, kétségtelenül — ezt jól látja a szerző — a tőkéseket fokozottabban szolgálta ki.

Véleményem szerint Smith művének elemzése kapcsán komoly figyelmet érdemelnének a módszertani kérdések is, valamint annak a problémának a vizsgálata, hogy a különböző történelmi tényezők értékelésében mennyire mutatkozik meg a materialista történelem-felfogáshoz való — akár tudatos, akár spontán — közeledés. A mű bőven adna alkalmat és szolgáltatna anyagot ilyenirányú elemzésre. Ennek elvégzése ugyanakkor egyet jelentene a mű mögött meghúzódó teljes történelem filozófiai koncepció feltárásával. Ez alkalommal azonban nincs módunkban ezekbe a részletekbe belemenni. A módszertani kérdések kapcsán csupán egy tényt kívánunk kiemelni, amely egyrészt a mű tudományos szemléletének is mértéke, másrészt szorosan kapcsolódik a szerző kapitalizmus-kritikájához. Smith előszeretettel cáfolja meg, rombolja le a monopolizáció presztízsenek emelésében a tőkés körök által propagált „gazdasági csodák”-kal kapcsolatos ábrándokat, történelemhamisításokat. Ezt teszi pl., amikor az első világháborút követő egyéves „boom” megmagyarázására felvonultatja a reális gazdasági tényezőket (további hajóépítési program, a gépkocsipar fellendülése, építkezés a háborús hiány pótlására, állami kölcsönökkel támogatott exporttevékenység stb.) és nem elégszik meg a „háborús kötöttségektől megszabadult” szabadvállalkozás csodálatos erejére vonatkozó mítosszal (508. l.), vagy amikor az üzleti körök által reklámozott „perpetual prosperity” elméletet vizsgálva ugyancsak a reális gazdasági tények alapján kritikailag elemzi a 20-as évek második felének prosperitását (533—535. l.).

Shannon művére, mint már korábban jeleztük, kevésbé jellemző a szerves egészet alkotó, egységes koncepció, ugyanakkor azonban szemlélete tisztább (nem tartkítja a Smithnél nem egyszer felbukkanó fehér sovinizmus, nem bonyolítja a „déli nézőpont” furcsaságai), kritikája pedig sok szempontból még mélyebbre, a kapitalizmus gyökereig nyúlik. Ilyen természetűek pl. a polgárháború „agrárprogram”-jával és a polgárháború után kibontakozó tőkés mezőgazdasági politikával kapcsolatos észrevételei. Ismeretes, hogy a polgárháború után a Dél mezőgazdaságában általánossá vált a bérleti és főképpen a részes bérleti rendszer. Ennek közvetlen gazdasági okát — mint Shannon megjegyzi, — nem nehéz felderíteni. Logikus következménye volt ez a Dél általános tőkeszegénységének. Az 1860-as, 1870-es években kevés olyan nagybirtokos volt, aki elég készpénzzel vagy hitellel rendelkezett ahhoz, hogy a termény értékesítéséig fizetni tudja a munkabéreket. De nem ez a kérdés lényege, hanem az, hogy a szövetségi kormány megszegté 1864-ben és 1865 elején a volt rabszolgáknak a föld felosztására tett ígérétét. Ennek az ígérletnek a beváltása pedig, és ezen felül a pillanatnyilag legszükségesebb mezőgazdasági felszerelés biztosítása — mint Shannon hangsúlyozza — az igazságosság legelemibb követelménye lett volna azokkal a emberekkel szemben, akiknek a munkája az ültetvényeket tulajdonképpen megteremtette... (347. l.). Ha ez megtörténik és ha ezen felül a valóban felvilágosult homestead törvény segítette volna elő a földnélküli fehérek és négerek új honfoglalását a termékeny nyugati földterületeken, a Dél nem süllyedt volna abba az elretentő nyomorba, mint amely a nagybirtokok fenntartása nyomán bekövetkezett (uo.). Hol volt azonban ekkor már a zászlók alá invitált négerek előtt meglobogtatott „40 acre és 1 öszvér” fényes ígérete?... Shannon igen meggyőzően kimutatja, hogy a részes bérleti rendszer szükségszerűen a maga színvonalára, a pusztá létfenntartás színvonalára rántotta le az egész mezőgazdasági társadalmat, a mezőgazdasági bér munkásokat, bérlőket, kisgazdákat egyaránt. Magának a részesbérlőnek ez a rendszer még kevesebb biztonságot juttatott, mint amennyit régen a rabszolga élvezett (348. l.). Eddig még, úgy fogalmazhatnók: a feudális maradványok felszámolását veti fel a szerző. Ezzel részben összefügg, részben pedig már messzebbre megy az, ahogy a mezőgazdaságba való kapitalista behatolás súlyos következményeit feszegeti az ugyanakkor a polgárháború után széleskörűen elterjedt „crop-lien credit system”, a lábon álló termés pótláloglekötése ellenében sokszor természetben nyújtott hitelek leleplező erejű tárgyalása. Ez a rendszerre szélesedett módszer a termelési kizsákmányolást még a legdurvább kereskedelmi csalással, kizsákmányolással is tetézte. Az eredmény gyakran az volt, hogy a hitelző tulajdonába vándorolt át a föld. Nemcsak bérlők, részesbérlők, hanem — mint Shannon hangsúlyozza — szabad farmerek is tömegesen elvértek a hitelező kezén (352. l.). Gyakran az ültetvényes és kereskedő-hitelező egy személyben egyesült (planter-merchant), és ezen az alapon valóságos úri rabszolga rendszer fejlődött ki... A bérleti, részesbérleti és a „crop-lien” rendszer gazdasági kihatása pedig: monokultúra, túltermelés, alacsony árak, általános nyomor-színvonal. Shannon e mellett még kimutatja, hogy ezek a jelenségek korántsem korlátozódtak csupán a polgárháború

utáni történelmi szakaszra, hanem ugyanúgy meg lehetett őket találni a 30-as években, sőt a második világháború után is (353. l.).

Ugyancsak a kapitalizmus alapjait érintő kritikai részeleteket tartalmaz Shannon könyvének az 1865—1900 közötti munkaviszonyokat tárgyaló fejezete. A jelzett időszakban fennálló nyomasztóan súlyos munkakörülmények és azok okainak elemzése kapcsán rátapint a kapitalizmus alapproblémájára, a termelés és vásárlóképes kereslet ellentétére és bírálja magának a kapitalista profitnak a kategóriáját, aminek — mint megjegyzi — „az a tendenciája, hogy fölös termékeket hoz létre, amelyeket sem a belső, sem a külső piac nem képes felvenni” (506—507. l.).

Sötét színekkel festi meg a polgárháború alatt és azt követően állami jóváhagyással folytatott üzletszerű bevándorló toborzást. A hajózási vállalatok fáradtságot és ügynököket nem kímélve igyekeztek minél több bevándorló munkaerőt szállítani az „ígért földjére”. Az ilyenirányú tevékenység megalapozására a kongresszus jóváhagyta az 1 millió dollár tőkével és kormányzók, szenátorok stb. részvételével induló American Emigration Co. szervezését. Shannon a következő élesen kritikai megjegyzést fűzi e vállalkozáshoz: „A célkitűzés az volt, hogy megfelelő sztrájkterő tartalékhadseregről gondoskodjanak. Ennek érdekében a szövetségi kormány legalizálta a szerződés alapján előre lekötött munkásoknak a behozatálát, holott ugyanakkor harcot folytatott a déli rabszolgarendszer felszámolásáért...” (508. l.). Mindez, mint a szerző hangsúlyozza, lényeges alkotóeleme volt az adott időpontban fennálló ár- és profitrendszernek, és sokak téves nézetétől eltérően — nem maga a bevándorlás és ezzel a munkások számának növekedése okozta a problémát, hanem az a körülmény, hogy a bevándorlókat rosszabbul fizették, hogy a bérek lenyomására, a munkások vásárlóerejének további csökkentésére használták fel őket (507. l.). Bár a „contract labor”-t eredetileg csak a polgárháború idejére engedélyezték, a tőkések az 1885-ös kongresszusi tilalomig nyíltan továbbfolytatták az ilyen természetű munkaerőtoborzást, sőt „diszkrétebb” keretek között a tiltó határozat meghozatala után is.

Ugyanebben a fejezetben tömegesen vonultat fel Shannon kirívóan leleplező tényeket a munkások lakáviszonyairól (közvetlenül a polgárháború után egyedül New York-ban 100 000 „slum” lakó volt), a nyomor méreteiről, s ennek folytán a prostitúció hatalmas arányú elterjedéséről (a 60-as évek vége felé New York-ban 697, sőt más adatok szerint 750 bordélyház volt), a női és gyermekmunka nagy arányairól. Henry Bergh — jegyzi meg gúnyosan a szerző — már 1866-ban létrehozta Állatvédő Egyesületét, de csak 8 évvel később indult mozgalom a gyermekek megvédésére. „Amikor a gyermekvédő egyesület megkezdte munkáját, kiderült, hogy a Twist Oliver-ben lefestett viszonyok messze elhalványulnak az amerikai slum-ökben fellelhető állapotokhoz képest” (512—513. l.).

De, Smith-hez hasonlóan, Shannon élesen bírálja az amerikai történelemnek a monopóliumok fejlődésével kapcsolatos különböző jelenségeit is. Metodikailag figyelemre méltóak a polgárháborúnak a koncentrációs folyamat előmozdításában játszott szerepére vonatkozó megállapításai (420. l.). Már ezekben, a monopolkapitalizmus fejlődésének kezdeti jelenségeit vizsgáló fejtegetéseiben világosan leszögezi a maga álláspontját. Nem feltétlenül természeténél fogva — írja —, de lehetséges, hogy a „big business” hatékonyabb, mint a kisebb vállalatok. Kinek van azonban haszna az óriásvállalatok által az ésszerűsítés révén különböző területeken elért megtakarításokból? Semmiképpen sem a fogyasztónak, hanem a monopóliumoknak (421. l.). A monopóliumok fejlődésének megindulását a magasra szórt polgárháborús patriotizmustól fáradt tömegek apátiája kíséri. Ezek a körülmények különösen megkönnyítik az üzletembereknek, hogy teljesen kezükbe ragadják az állam gyeplőjét, a politikusok irányítását (422. l.). A kor kiemelkedő emberei nem a politikusok, hangsúlyozza Shannon, hanem az üzletemberek, a Rockefellerek, Morganok, Vanderbiltek, Gouldok, Carnagiek. A politikusok mennek, helyükbe újak jönnek; az üzletemberek nevei viszont tartósan bevésődnek a nemzet emlékezetébe. A szerzőnek ezekről a nagyragadozókról táplált véleménye pregnánsan kifejezésre jut a róluk adott jellemzésében: „Lényükben az előrelátás, vakmerőség, bátorság, cselekvőerő és kivitelezési készség mellett ott lakozott a mohóság, kapzsiság, kegyetlenség, szédéltség és a teljes könyörtelenség” (uo.). „Kiemelkedő” példaként említi meg Cornelius Vanderbilte, a vasútkirályt, akinek jellemében a fent felsoroltakhoz még a mérhetetlen hiúság is járult. Ha a közhíresség nem volt hajlandó Washington mellett neki is szobrot emelni, gondoskodott arról ő maga. Amikor pedig üzleti műveleteinek törvényességét firtatták, durván ezzel vágta el: „Törvény? Mit érdekel engem a törvény? Nem elég, hogy enyém a hatalom?” (uo.). Vagy a másik kiemelkedő figura, Gould; nevének említése — jegyzi meg szarkasztikusan Shannon — egy nemzedéken át, vagy annál is tovább elegendő volt a gyermekek ijesztgetésére (423. l.). Shannon, Smith-hez hasonlóan, bősé-

gesen hoz részleteket e vasútkirályok különböző sötét, üzleti praktikáira vonatkozóan, s ugyanakkor leszögezi: bár természetesen nem lehet teljesen általánosítani, de az előadottak tipikusak, hű tükrét nyújtják a kor üzleti és politikai erkölcsének (424. l.). A korai gyáripari monopóliumok üzlelteit viszont a Standard Oil Co. példáján szemléltetve, véleményét lakonikusan így összegezi: „A gyujtogatáson kívül nem volt olyan módszer, amelyet ne alkalmaztak volna...” (432. l.). A gátlástalan munka meghozta gyümölcsét. 1900 körül már 7—8 tőkes csoport ellenőrizte az összes jelentősebb, mintegy 130 ezer mérföld terjedelmű vasútvonalakat (427. l.), és semmilyen „törvényes eljárás” sem tudott gátat vetni a Standard Oil Co. terjeszkedésének sem (435. l.).

Ugyancsak részletesen foglalkozik az amerikai trösztellenes törvényhozással. Mindenekelőtt kimutatja, hogy bár a 80-as, 90-es évek folyamán a legtöbb állam létrehozta a maga trösztellenes törvényét, ez már csak azért sem lehetett hatásos, mert 3 állam (New Jersey, Delaware, West Virginia) nem lépett fel a trösztök ellen. Ez a 3 állam lett a trösztök paradicsoma, a monopolvállalatok 95%-a itt üttött tanyát és innen kiindulva hálózhattak be az egész országot. A szövetségi kormány első trösztellenes törvénye, a hírhedt Sherman Act viszont, amely a szerző szerint jóval inkább a Republikánus Párt választási nehézségeinek megoldását, mint a trösztök korlátozását tűzte ki célul (437. l.), gyakorlatilag főképpen a legfelsőbb bíróság reakciós magatartása folytán szenvedett kudarcot. Kellő jogi csúszás-csavarással sokkal inkább a munkások szervezeteinek felszámolására, mint a monopolizálódás megakadályozására használták fel (438. l.).

A korai trösztellenes törvényekről Shannon összegezően megállapítja: „Ezek, szinte azt lehet mondani, inkább csak serkentették a monopóliumok terjeszkedését. 1890-ig mindössze 24 tröszt alakult, összesen 436 millió alaptőkével. Ezzel szemben a Sherman Act után eltelt első évtized végén a monopolista egyesülések száma elérte a 183-at, alaptőkéjük pedig a 3150 millió dollárt” (439. l.). Az elmélet szerint ugyan — jegyzi meg a szerző — még változatlanul a nép uralkodott, a valóságban pedig, ha ekkor még nem is fogalmazták meg, „a szavazók csupán parasztok voltak az üzleti érdekek sakktabláján” (440. l.).

Az 1900 utáni évtizedekben a monopóliumok „supermonopóliumokká” nőnek. A „muckraker” csoport, a reformmozgalom fellépése — ha nem is valami gyors ütemben — további „trösztellenes” intézkedésekre kényszeríti a kormányt. Shannon különösen részletesen foglalkozik az 1900 utáni a vasúti monopóliumok ellen hozott törvényekkel (Elkins Act, 1903; Hepburn Act, 1906; Mann—Elkins Act, 1910). Az Elkins Act-tel kapcsolatban megállapítja, hogy a kongresszus e törvény meghozatalával lényegében azt hajtotta végre, amit a vasútvállalatok tőle megkívántak (575. l.). A törvény, a diszkrimináció megszüntetése érdekében, a kinyomtatott tarifák megtartására kívánta kötelezni a vasúttársaságokat. A valóságban — mint Shannon hangsúlyozza — csak a monopóliumokon kívüli vállalatok ellen irányult, a monopóliumoknak viszont nyitott kaput hagyott a rendelkezések kijátszására. De vajon lehetett-e ez másképp, amikor a törvény betervezője, „a Nyugat-Virginia-i Stephan B. Elkins egész életén át azzal foglalkozott, hogy védje a vasúttársaságok jogait és biztosítsa részükre, hogy azt cselekedhessék, ami nekik tetszik” (574. l.). Az Interstate Commerce Commission-nak tarifamegállapító jogot biztosító Hepburn Act-nek, mint a szerző kimutatja, szintén megvolt a maga kibúvója: az engedelmesség megtagadása esetén kiszabott pénzbüntetés ellen a vállalat a bírósághoz fellebbezhetett és annak joga volt azt annullálni. A végső döntés meghozataláig pedig a régi tarifák maradtak érvényben (577. l.). A bizonyos demokráta és „lázadó” republikánus együttműködés alapján 1910-ben elfogadtatott Mann—Elkins Act végül hozott valami pozitívumot, nagyobb jogokat, a kifogásolt tarifa felfüggesztésének lehetőségét biztosította az I. C. C. részére. Az első világháború utáni reakciós politika szellemében fogott Esch—Cummings Act (1920) viszont már ismét nyitott a vasúti monopóliumoknak kedvezett. A háború alatt állami kezelésbe vett vasutakat visszajuttatta volt tulajdonosaiknak és — a Legfelső Bíróság döntése alapján — módot nyújtott arra, hogy a vasútvállalatok a tarifamegállapítás alapjául az eredeti költségek helyett a vasutak folyó árakon történő igen magas fiktív újjáépítési költségeit vegyék.

Az 1929-től napjainkig terjedő történelmi szakaszt Shannon — eléggé találóan — az „államkapitalizmus” irányában való fejlődésként jellemzi és tárgyalja, kifejezésre juttatva ezzel azt a tényt, hogy ezt tartja a történelmi szakasz gazdasági alaptendenciájának. Ebből a részből a nagy válságra vonatkozó fejtegetéseit kívánom kiemelni.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy Shannon talán még szenvedélyesebb, mint Smith az 1929—33-as válság gazdaságpolitikai és szociális visszslágának okozásában. Fejtegetéseinek igen érdekes motívuma, hogy kimutatja: a beköszöntő válsággal rohamosan eltűnik a business-nek az 1923—29-es „fool's paradise” idején szerzett tekintélye, amikor minden nagyon „simán” ment és „egy sikeres üzletember leglaposabb megállá-

pításait is olyan tátoztisájú tisztelettel hallgatták, mintha magát az isteni bölösséget nyilatkoztatta volna ki" (733. l.). Eltűnik az az időszak, amikor a szavazók többsége meg volt arról győződve, hogy a „béklyóitól megszabadított individualizmus” és Isten segítségével „rövidesen a nyomor emléke is eltűnik a nemzet köréből” (733. l.). Az üzletemberek megszűnnek a nép szemében „superman”-ek lenni, a heroizálás után a teljes kiábrándultság állapota következik be. És ebben nemcsak a válsággal beköszöntő általános nemzeti nyomornak, hanem az üzletemberek válság alatti magatartásának is bőven megvolt a maga szerepe. Óriási felháborodást váltottak ki például a nagyvállalatok hatalmas arányú adócsalásai. Az állam megkövetelte a magáét. Bár a nemzeti jövedelem az 1929. évi 85 200 000 000 \$-ról 1932-ben már 37 200 000 000-ra csökkent, az államapparátus fenntartására fordított összegek még inkább növekedtek. Ugyanekkor pl. egy 1932-ből származó titkos jelentésből kiderül, hogy J. P. Morgan mellett még számos más gazdag személy manipulált úgy üzleti könyveivel, hogy az adómentes csoportba kerülhessen. Eljárás nem indult ellenük, vagy ha igen, felmentik őket. A kis adófizetők felháborodása adófizető-sztrájkokban, a rendőrséggel való összetűzésekben robban ki (740. l.). A nagytőke, mint Shannon nagyon világosan és hangsúlyozottan kiemeli, más tekintetben is lehetőleg kihúzta magát a válság következményei alól. „A munkanélküliség és az alacsonyabb keresetek következtében a nemzet beralapja az 1929. évi 55 milliárdról 1930-ban 45, 1931-ben pedig 33 milliárdra csökkent. Az osztalék és tőkekamat 'viszont 1930-ban 600, 1931-ben pedig további 300 millió dollárral növekedett.” Felveti Shannon a gyógy mód kérdését is. Ha 1930-ban bércsökkentés nélkül általánosan bevezették volna a 30 órás munkahetét, mindenki részére lehetett volna munkát biztosítani. A „számla” kifizetéséhez csak arra lett volna szükség, hogy a tőkecsökkenés lemondjanak az általuk ezekben az években is élvezett hatalmas extra profitokról . . . (744. l.). Az állam, a szerző véleménye szerint, nem nyújtott kellő segítséget a válság szociális következményeinek enyhítéséhez. „Pénzt lehetett fordítani egészségtelen, megrendült tőkéjű bankok és vállalatok szanálására, az azonban már ellenkezett az alkotmánnyal, hogy éhező embereknek segítséget nyújtssanak” (244. l.).

Nem volt jobb a helyzet a mezőgazdaság, a farmerek „megsegítése” terén sem. Még a válság kezdetén Szövetségi Mezőgazdasági Hivatalt hoztak létre a válság folytán adódó mezőgazdasági kérdések szabályozására, nem utolsósorban a mezőgazdasági árak stabilitásának fenntartására. E hivatal munkáját a Farmer Szövetség 1932-ben lakonikusan úgy értékelte, hogy míg a farmerek tömegesen mentek tönkre, a Hivatal egyes tisztviselői évi 75 000 dolláros fizetést húztak és alaposan megszedték magukat (747. l.). Még egy igen jellemző ténnyel említi a szerző a Szövetségi Mezőgazdasági Hivatal működésével kapcsolatban. A Hivatal által felvásárolt mezőgazdasági tartalékok egy részét a kormány 1932-ben a közvélemény nyomására szétosztatta az éhező lakosság között, másik részét azonban visszatartotta. A kormány eljárását — mint Shannon gúnyosan kiemeli — azzal indokolta, hogy ha az egész tartalékot kiosztották volna, ez erősítette volna a lakosságban a „pauperizálódási hajlamot”.

A két mű gondolatmenetének, egyes kritikai részleteinek ismertetése, úgy véljük, többé-kevésbé felszínre hozta azt, amit eleve lényegesnek tarthatunk megmutatni: hogy e két műnek, ha kapitalizmus-kritikájuk nem is feltétlenül pontosan abból a forrásból táplálkozik, mint a miénk, az amerikai történelem legújabb fejlődési szakaszát illetően, komoly kritikai mondanivalója van részünkre. Befejezésül mégis szükségesnek látszik még néhány kérdés felvetése, vagy egyik-másik már érintett kérdés összegezése.

Mindenekelőtt utalni szeretnénk arra — a tárgyalás folyamán erre nem került sor —, hogy mindkét szerző már periodizálásával is kifejezésre juttatja, a kapitalista társadalmi fejlődés az Egyesült Államokban is új, válságos szakaszához érkezett: Smith „A válságban levő nemzet”, Shannon „Az államkapitalizmus irányában való fejlődés” címmel tárgyalja az Egyesült Államok történelmének 1929-től napjainkig terjedő szakaszát. A monopolkapitalista fejlődési szakasz tárgyalása kapcsán mindkét szerzőnek komoly érdeme, hogy konkrét történelmi elemzésével jelentősen hozzájárul az amerikai monopolkapitalizmus periódusonként új és új tényezőkkel tarkított sajátos vonásainak, ellentmondásainak feltáráshoz. Smith is, Shannon is együtterzően ábrázolja a monopolkapitalista elnyomással szembe forduló rétegek harcát, ugyanakkor mindketten igen egyértelműen — a történelem tanulságaként — azt is megmutatják: ez a reformokra törekvő harc az adott feltételek mellett se most, se korábban nem vezethetett eredményre, mert a nagy monopóliumok urai a döntő kérdésekben érdekeiknek megfelelően tudják alakítani magának a kormánynak és a különböző állami szerveknek a politikáját, magatartását.

Ugyancsak mindkét szerzőnek közös vonása, hogy a jelzettek ellenére álláspontjuk egyénileg megmarad a polgári keretek között. Ez, kétségtelenül, az egyéni politikai nézetek, valamint a valóság ábrázolásának megoldatlanul maradó nagy ellentmondása.

Mindenesetre : így vagy úgy, mindkét szerző az Egyesült Államok történelmének konkrét elemzése, boncolása alapján magának a történelmi valóságnak az ábrázolásával egyugyanazon tanulsággal szolgál : a kapitalista fejlődés az Egyesült Államokban, a legfejlettebb, a legnagyobb gazdasági eredményeket felmutató tőkés országban sem oldotta meg a modern kor társadalmi problémáit, nem valósíthatta meg az emberiség jobb, gazdasági és politikai értelemben egyaránt szabadabb élet utáni törekvését.

Ezek után felmerül a kérdés : mivel magyarázható, hogy vannak amerikai polgári történészek, akiknek művét ilyen mély és erős kritikai hang jellemzi? Ez, úgy véljük, egyáltalán nem tekinthető rendkívülinek. Először : éppen az volna ésszerűtlen és egyenesen természetellenes, ha a monopóliumok által szorongatott, a monopóliumokkal érdekeiknél fogva szembenálló rétegek (így többek között és nem utolsó sorban a kistőkés és egyéb középrétegek) hangja nem találna megszólaltatásra az amerikai tudományban vagy irodalomban. Másodszor : ha ma már, főképpen az utolsó félévszázad fejlődése alapján, az Egyesült Államokban vannak hagyományai az ultraraciklós, rasszista, a fasizmussal szimpatizáló ideológiának (és így történetírásnak is), mennyivel mélyebbek és mennyivel nagyobb történelmi műltra tekinthetnek vissza az amerikai nép demokratikus hagyományai. Ezzel kapcsolatosan — hosszabb eszmefuttatás helyett — emlékeztessünk csak W. Foster 1947-ben tett megállapítására, amely az amerikai kommunisták elméleti munkájának kérdéseivel foglalkozva óvott az amerikai demokratikus gondolat hagyományait tagadó állásponttól. Gondoljunk csak az amerikai polgári felvilágosodás és nem utolsó sorban Thomas Paine eszméivilágára.

A tisztára apologetikus jellegű történeti munkák mellett a Smith és Shannon írásaihoz hasonló művekkel való megismerkedés lehetővé teszi számunkra, hogy átfogóbb szemléletünk alakulhasson ki az amerikai történetírás irányzatairól, hogy tudomást vegyünk azokról, a polgári történetírás keretén belül is fellelhető kritikai hangokról, amelyek — részben a történelmi ábrázolást, részben korunk nagy társadalmi kérdéseit illetően — nekünk is tanulsággal szolgálhatnak.

SOLT LÁSZLÓ

H. C. ALLEN :

GREAT BRITAIN AND THE UNITED STATES. A HISTORY OF ANGLO-AMERICAN RELATIONS (1783—1952)

(London, Odhams Press Limited. 1954. 1024 l.)

NAGY-BRITANNIA ÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK. AZ ANGOL—AMERIKAI KAPCSOLATOK TÖRTÉNETE (1783—1952)

A hivatalos dokumentumokra, nagyszámú forrásmunkára támaszkodó — közel öt év munkáját magábafooglaló — munka alapcélkitűzése egyértelmű és világos. A Kínai Népköztársaság irányában követendő politika tekintetében komoly ellentétek merültek fel Anglia és az Egyesült Államok kormányai közt, amelyek a szerző megítélése szerint veszélyt jelentenek a két ország együttműködésére és barátságára nézve. Szükségesnek találta tehát olyan munka megírását, amelynek feladata a másfélévszázados angol—amerikai kapcsolatok pozitív vonásainak kidomborítása.

A téamegválasztás nem új — erről a bibliográfiában felsorolt és a lábjegyzetekben idézett nagyszámú forrásmunka is tanúskodik. Az angol—amerikai kapcsolatok egyes részkérdéseinek aktuális volta nem egy monografikus mű megírásához vezetett, azonban a kapcsolatok egészével foglalkozó legfrissebb munkák is néhány évtizedesek (pl. *R. B. Mowat* „The diplomatic relations of Great Britain and the United States” c. 1925-ben megjelent műve). Allen könyvének értéke tehát nem feltáratlan dokumentumok feldolgozásában keresendő — erre nem is tart igényt. A könyv jelentősége abban áll, hogy az összes alapvető források felhasználásával jól rendszerezett szintézist adja az angol—amerikai kapcsolatok diplomáciai-politikai történetének. Mint átfogó írásmű, arra törekszik, hogy egyesítse a korábbi évtizedekben megjelent, hasonló tárgyú művek legalapvetőbb nézeteit, kiegészítve ezeket az újabb fejlemények — részben még feldolgozatlan — anyagával. Az angol—amerikai kapcsolatok tanulmányozója jól kezelhető, olvasmányos könyvet kap kézhez, amely ugyanakkor kiindulópontjává lehet tudományos igényű rész-kutatásoknak is.

Helytelen lenne feltételezni, hogy egyoldalú, mindenáron szépítgetni akaró apologetikus írással állunk szemben. A szerző súlyt helyez arra, hogy az angol—amerikai kapcsolatok mindkét oldalát megmutassa. Ennek megfelelően nemcsak azokat az eseményeket tárgyalja, melyek a kapcsolatok elmélyülésére vezettek, hanem bemutatja a többé-kevésbé súlyos nézeteltéréseket és konfliktusokat is. Ugyanakkor nem veszi szem elől alapvető célkitűzését: megmutatni, hogy a feszültség, a kölcsönös meg nem értés, az angolyűlölet és a yankee-k lenézése az Óceán két oldalán az idők folyamán mindig elsimult. Kissé leegyszerűsítve úgy lehetne jellemezni álláspontját, hogy a két ország viszonyában időnként beállott ellüdegüléseket, sőt háborús konfliktusokat — súlyosságuk ellenére — átmeneti jellegűeknek fogja fel, mert mindenkor győzedelmeskedett a közös nyelv és hagyomány, a gazdasági-társadalmi-kulturális élet hasonlósága, a „demokrácia” azonos értelmezése stb.

A könyv elsősorban diplomácia-történet, amely egyes korszakok tárgyalásánál helyenként a két ország diplomatái tevékenységének ismertetésére szűkül le. Nem egy része van azonban (pl. az észak-amerikai polgárháború), ahol a keret kitágul és helyet kap a két országban érvényesülő politikai tendenciáknak, sőt a közvélemény hangjának ismertetése is.

A könyv írója kétségtelen híve a nyugati félteke második világháború után kialakult politikai rendjének. Tudomásul veszi és elismeri azt a tényt, hogy az Egyesült Államok a nyugati világ vezető hatalmává lett; úgy látja, hogy az Egyesült Államok politikai tevékenysége szükségsszerű összhangban áll „feladatával”, a „szabad világ védelmével”. Zokszó nélkül szögezi le Anglia visszavonulását és ismételten hangsúlyozza: az egyedüli út Anglia számára az Egyesült Államokkal való együttműködés.

*

A könyv periodizációja a tárgyalt másfél évszázad történetének főbb tendenciáihoz illeszkedik. Mivel azonban a szerző nem az egyetemes történetet, hanem annak csupán angol—amerikai vonatkozásait tárgyalja, az egyetemes történet eseményeit csak ott és annyiban érinti, amennyiben azok a két ország kapcsolataira kihatottak. Ebből szükségszerűen következik, hogy a döntő nemzetközi események (a francia forradalom, a Szent Szövetség korszaka, az imperializmus kialakulása a XIX. század fordulóján, a két világháború stb.) csak mintegy keretként szolgálnak az angol—amerikai kapcsolatok jobb megvilágításához.

A szerző felfogása szerint a két ország fejlődésének történelmi tendenciái ellentétes irányúak voltak. Anglia politikáját 1783 óta lényegében változatlanoknak fogja fel: célkitűzései (a hatalmi egyensúly megőrzése, a tengeri ellenőrzé. biztosítása, a gyarmatbirodalom fenntartása stb.) azonosak maradtak. Ezzel szemben az Egyesült Államok politikáját sokkal inkább az ellentétes alapelvek közti ingadozással jellemzi. A függetlenség kivívása után az Unió elvágtá Európához fűződő kapcsolatait, amik akkor lényegében az Angliához és Franciaországhoz való viszonyt jelentették. Ezt követően megszilárdította uralmát a nyugati területek felett, hogy aztán a Monroe-elv egyre tágabb értelmezésével mindinkább behatoljon az amerikai kontinens más területeire is. Ennek a folyamatnak természetes velejárója volt az európai ügyektől való távolmaradás. A XX. század elején azonban egyre közeledett az Egyesült Államok politikája az európai színtérhez és — noha érdekei inkább a Csendes-Óceán túlsó partjaihoz vonzották — fokozatosan háttérbe szorult a XIX. század izolacionizmusa, amely csak a XX. század 20—30-as éveiben újult fel átmenetileg. Ezt a mintegy tizenöt évre terjedő kort leszámítva, az Egyesült Államok XX. századi politikai történetének uralkodó tendenciája az izolacionizmussal való szakítás lett. A szerző tehát cezurát állapít meg a XIX. század végével a két ország viszonylatában. Fordulópontként fogja fel, ami után gyorsuló ütemben folytatódott a hatalmi egyensúlynak már korábban megindult eltolódása az Egyesült Államok javára. Ez a folyamat egészen a második világháború végéig tartott — 1945 után visszavonhatatlanul az Egyesült Államok lett a nyugati világ vezető hatalma és Anglia a második helyre szorult.

*

A két ország kapcsolatának vázlata az Egyesült Államok történetének kiemelkedő állomásaihoz alkalmazkodik. Ez a könyv mondanivalójának csoportosításából, az egyes főrészek címeiből is kitűnik (emancipáció, elszigetelődés, világhatalom stb.), de az alfejezetek is az amerikai történet szerint tagolódnak (függetlenség, a Monroe-elv, a polgárháború stb.). Mindez megerősíti azt a benyomást, mintha a szerző a mából kiindulva nyúlna vissza a múlthoz — a kezdeményezést mindvégig amerikai előjogként fogja fel.

A függetlenségi harc eredményeként létrejött politikai önállóságot elkerülhetetlen folyamatként fogja fel, bár céloz arra a lehetőségre is, hogy a XVIII. századbeli angol politikai vezetők — a merkantilista gazdaságpolitika képviselői — kevésbé rövidlátó magatartása esetén talán elkerülhető lett volna „az első brit birodalom” szétszakítása. Ez — úgy véli — azt eredményezhette volna, hogy az Egyesült Államok később a brit nemzetközösségen belül megtalálhatta volna helyét, annak vezetőjeként.

A függetlenség kimondása utáni korszak egyik legjelentősebb állomása a közvélemény előtt gyűlöletes Jay-szerződés megkötése volt (1794), amely először tett kísérletet arra, hogy az igen éles angolgyűlölet közepette rendezze a két ország viszonyát. A szerződés a Washington nevéhez fűződő politikát tükrözte, aki a függetlenség kivívása után az Angliához való közeledés irányába igyekezett terelni a két ország viszonyát. Ezt a ténnyt a szerző egyértelműen pozitívan értékeli és bár megemlíti, hogy a „szélső” republikánusok Jefferson vezetésével élesen ellenálltak a békülékeny politikának, a Jefferson-irány jellemzése nem kap kellő súlyt megvilágításában. Utal ugyan arra, hogy a republikánusok erősen szimpatizáltak a francia forradalom eszméivel, azonban mivel ez a tendencia nem áll egyvonalban a könyv alapcélkitűzésével, jellemzése ennek megfelelően vázlatos és egyoldalú, inkább arra a negatívumra mutat rá, amit a republikánusok angolgyűlölete a két ország közeledése szempontjából jelentett. De igen kifejezően érzékelteti a függetlenségi harc utáni két évtized amerikai politikájának másik fő irányát, az Angliával való megértés keresését. Ekkor már nem egyedül a függetlenségi harc alatt megvetett „loyalisták” — Anglia fenntartás nélküli hívei — keresték az utat az óháza felé, hanem az ún. föderalisták is, kiknek forradalomtól irtózó konzervativizmusa hasonló vonásokat mutatott az anyaország tory-jainak nézeteivel. De a Jefferson-vezette irányzat is egyre inkább kiábrándult a napolconi diktatúrába torkolló francia ellenforradalomból és elhalkultak a forradalom támogatásáért síkra szálló hangok. Anglia harca a konzulátus és a császárság ellen már nem a francia forradalom eszméi ellen irányult, hanem objektíve egybeesett a felszabadulni akaró népek küzdelmével: az 1801-ben elnöki székbe kerülő Jefferson-nal kezdetét vevő republikánus politika tehát már csak az európai eseményektől való távolmaradást juttathatta érvényre. Ez a politikai vonalvezetés angolgyűlöletet, izolacionizmust jelentett mintegy negyedszázadig és oly korszakot nyitott meg, melynek legélesebb mozzanata az 1812. évi angol—amerikai háború volt, az utolsó fegyveres konfliktus a két ország közt. Az együttműködés akkori és későbbi szószólói szemében a háború a republikánusok megbocsáthatatlan bűne volt, mert gyengítette a napolconi háborúk súlyát viselő Angliát. De a tárgyalagosságra törő történész nem hallgatta el, hogy az 1812-es háborút a sorozatos angol provokációk robbantották ki. A háború azonban nemcsak azzal végződött, hogy a fiatal Unió megvédte magát, hanem alkalom nyílt első terjeszkedési kísérletére is, amely Kanada felé irányult. A ghenti béke végülis megszüntette Anglia számára az Atlanti Óceán felől fenyegető veszélyt és továbbra is az európai front maradhatott fő gondja. A korszak jellemzése jó alkalmat jelent a szerző számára, hogy meglehetősen merész és félreértéketlen célzásokba bocsátkozzék egy létre nem jött angol—amerikai szövetségre vonatkozóan, amely egy századdal előbb már megvetette volna alapját az „amerikai internacionalizmus”-nak.

A következő korszak mozgatóereje — a szerző szerint — a Monroe-elv volt, annak eredeti és később kibővített értelmezésében. A sokat emlegetett politikai doktrína keletkezése a spanyol-amerikai birodalom széthullásával, a Szent Szövetség rendszerének virágzásával és a megrendülő szabadságmozgalmakkal volt egyidős. A korszak jellemzése sikerülne mondható. Anglia ezidőtájt már elkülönült a Szent Szövetség nyíltan reakciós politikai rendszerétől és egyre inkább a gazdasági behatolás burkoltabb formáit választotta a volt spanyol-amerikai területeken. Itt került újlag szembe az Egyesült Államok törekvéseivel, melyek nemcsak az angol gyarmatosítás őszinte elutasítását jelentették, de a saját erejére ébredt Unió igen kézzelfogható terjeszkedési igényeit is. A korszakot az egymás gyarmatosítási szándékai iránti kölcsönös gyanakvás mérgezte. Anglia nem ismerhette el a Monroe-elv gyakorlati értelmét, ezt igen tisztán kifejezésre juttatta Canning kijelentése: „Hogyan lehetne Amerikát elzárni a brit gyarmatosítás elől, ha nem is ismeretese Amerika földrajzi határai?” A spanyol-amerikai területekért folytatott angol—amerikai versenyfutás végülis a volt gyarmatok elismerésére vezetett Anglia részéről is. Az új államok megszabadultak a spanyol függőségtől, de gyengült az Unió befolyása is. Ezidőtájt még úgy tűnt, hogy Anglia gazdasági hatalma újból megvetette lábát az Unió tőszomszédságában. (Megjegyzendő, hogy a korszak jellemzése jóval túlmegy a hasonló tárgyú munkák szemléletén. Például Mowat említett művében a Monroe-elvvel kapcsolatban angol—amerikai együttműködésről beszél. A Monroe-elvet tehát nem mint Anglia ellen irányuló észak-amerikai törekvést értékeli,

hanem mint a két angolszász hatalom együttes akcióját a többi európai hatalom terjeszkedése ellen. Allen szemlélete jóval közelebb áll a történelmi valósághoz.)

A polgárháborút megelőző időszak telítve volt a fegyveres konfliktushoz vezető problémák csiráival. Múlt, bár súlyos epizód volt az 1837-es kanadai felkelés, amely hasztalan tekintett természetes fegyvertársaként az Unióra. A korszak döntő problémája azonban — a különböző határmenti területekért folytatott vitákon kívül — egyre inkább az Észak és Dél súlyosodó ellentétét jelképező rabszolgakérdés lett. A kérdés távolról sem volt egyedül az Unió belügye. Nemzetközi síkon a rabszolgaelenesség előharcosa Anglia volt, amelynek ez jó alkalmat jelentett az Egyesült Államok lobogóját viselő rabszolga-szállító hajók átkutatására. Az északi abolitionisták helyzetének meg erősödése azonban semlegesítette a rabszolgakérdés gyújtószikráját, sőt Észak—Dél növekvő antagonizmusának átmeneti velejárója az angol—amerikai viszony javulása volt. Észak ekkor már egyre inkább Dél önálló expanzionista törekvéseit sejtette a közép-amerikai területek felé irányuló előretörése mögött és jobban tartott a rabszolgaság terjedésétől, semmint, hogy az Unió növekedését kívánta volna.

A könyv talán legsikerültebb részének az észak-amerikai polgárháború által előállított bonyolult helyzet vázolása mondható. Észak—Dél harca volt az utolsó lehetőség Anglia számára a nyolc évtizeddel azelőtt elszenvedett nagy kudarc kiküszöbölésére. Beavatkozni Dél oldalán a polgárháborúba, ez a hadműveletek döntő fordulataig több szempontból kívánatosnak látszott Anglia részéről. A világ „ipari műhelye” „jó felfelvőpiacnak bizonyult Dél nyersgyapot szállítmányai számára, melyek Anglia akkori egész gyapotimportjának 80 százalékát fedezték. A déli államok — a szabadkereskedelem hívei — hatalmas lehetőséget jelentettek az angol készgyártmányok elhelyezésére, míg az iparosodó Észak egyre inkább a protekcionizmushoz folyamodott fejlődő ipara védelmében és hovatovább versenytársává lett az exportra dolgozó angol iparnak. Ehhez járult még az „arisztokratikus” déli ültetvényes és az angol „vidéki úriember” életmódjában, világszemléletében megmutatkozó erőszakolt hasonlóság. Mindezek közrejátszottak abban, hogy egy szecesszionista—angol együttműködésnek bizonyos bázisa alakult ki Angliában.

Mi okozta tehát, hogy Anglia végülis nem ismerte el a déli államok függetlenségét és nem kísérelt meg hasznot húzni az Unió belső konfliktusából? A választ az igen komplex viszonyok találó jellemzése adja meg. Egyre döntőbb súllyal esett latba magának a rabszolgaság megszüntetésének a kérdése, amely a polgárháború elején távolról sem látszott Észak legfőbb hadicéljának. (Lincoln kezdetben nem egyszer kifejezte aggályát a tekintetben, hogy nincs kellő jogi alap a déli államokban uralkodó állapotokba való beavatkozásra, félt a szakadástól stb.) Ez alkalommal beszél a szerző elsősorban közvéleményről, sőt néhány szóval megemlíti az angol munkásosztály állásfoglalását is. Nyilvánvalóan komoly súllyal esett latba a tömegek fokozódó tisztánlátása a rabszolgaság kérdésében, de döntő jelentőségű volt az 1863-ban megfordult hadiszerezése is. (Hiányolni kell azonban, hogy a szerző nem tér ki a rabszolgaság gazdasági vonatkozásaira: az angol kapitalizmusnak „szabad” bérmunkásra volt szüksége és ugyanez kellett a fejlődő északkeleti amerikai iparnak is. Ebből következően figyelmen kívül hagyja azt a tényt is, hogy éppen a polgárháborús évek vetették meg alapját nem egy amerikai tőkecsoportosulásnak, pl. Vanderbilt, Rockefeller stb. Az angol politika irányítói ekkor már nem kockáztathatták meg az erősödő Észak angolgyűlöletének újabb fellángolását, de számot vetettek Dél tengeri blokád alá vételének hatásával is. Dél spekulációja nem sikerült: a gyapot-hiány nem vezetett angol beavatkozásra, sőt a blokád elejét vette egy fenyegető angol túltermelési válságnak. Az angol pamutgyárosok túladhattak felgyülemlett készleteiken és így a háború — a pamutipar munkanélküliségének idején — profitot jelentett a pamutgyárosoknak csakúgy, mint a hadiiparosoknak. Anglia hamar megtalálta a gazdasági együttműködés módját Északkal — gyapot helyett északi gabonát vásárolt fegyverek ellenében.

A polgárháború korszakának alapos elemzése mögött elmarad az első világháborúig terjedő időszak jellemzése. El kell azonban vetni azt a téves nézetet, hogy az amerikai imperializmus — eltekintve az 50—60-as évekbeli előzményektől — csupán az 1898. évi spanyol—amerikai háborútól 1912-ig terjedt. Amerikai „republikánus” és brit „konzervatív” imperializmusról beszél a szerző és meglepészik azzal, hogy a kubai incidenst és a búr háborút tipikus példaként ítélje el. De megemlíti egy-két igen jellemző tényt is. Így rámutat, hogy a búrok iránti amerikai szimpátiát már csak azért sem lehetett kihasználni Anglia ellen, nehogy az Óceán túlsó partján felhánytorgassák a Fülöpszigetet meghódításának körülményeit.

A korszak jelszava ezúttal az „anglo-saxonizmus” volt, amely nemcsak nyelvi stb. rokonságra támaszkodott, hanem Angliának a nemzetközi eseményekkel kapcsos-

latosan fokozódó bizonytalanságára is megoldást ígért. A századfordulón azonban meg kellett érnie Angliának, hogy közeledési kísérletei nem sok megértésre találtak Amerika részéről és csirájában pusztult el Joseph Chamberlain álma: a teuton (Németország) és az angolszász (Anglia, Egyesült Államok) országok közti hármasszövetség. Így jutott el Anglia az 1902. évi angol–japán megállapodáshoz. A kor ismertetésénél egyébként hiányolni lehet a Távol-Kelcten érvényesülő érdekelletetek alaposabb tisztázását (pl. a Nyitott Ajtó politikájának ellentétét Kína érdekszférákra való szakításával).

Noha a két világháború korszaka külön fejezetekre oszlik — közéjük iktatódik az 1921–39 közti időszak —, a két korszak kérdéseinek szemlélete helyenként erősen hasonló. A két világháború vázolója úgyszólván leszűkül néhány személy (Wilson, House, Roosevelt, Churchill, egyes diplomaták stb.) tevékenységének ismertetésére és a korszakok angol–amerikai kapcsolatait a szerző nem egyszer ezek elhatárolásából vezeti le. A két korszak hasonlóságára támaszkodó jellemzés részletei közül kiemelhető pl. annak a vontatottan megtett útnak sikerült érzékeltetése, amit az Egyesült Államok mindkét világháború elején a szigorú semlegességtől a nyílt beavatkozásig megtett.

A könyv alapgondolatának megfelelően kidomborítja a szerző a hadviselő szövetségeseket és az Egyesült Államokat elválasztó tényezők fokozatos csökkenését és a nézetek-célkitűzések növekvő egybehangolódását. De részletesen foglalkozik az 1917 előtti korszak angol–amerikai érdekelleteteivel is (a központi hatalmakkal való kereskedelem, majd a blokád kérdése, az Egyesült Államok közvetítési kísérlete, az angol közvélemény keserősége az amerikai semlegesség miatt stb.). Idézi azt a nézetet is, amely szerint az antant vásárlásai megmentették az Egyesült Államokat a gazdasági krízistől, viszont cáfolja azt a feltevést, hogy az Egyesült Államok gazdasági okok miatt lépett be a háborúba. (A gazdasági okokból történt belépés cáfolata egyébként kevésbé meggyőző, érvelése egyike a könyv leggyengébb részeinek.) A belépés oka nézete szerint a korlátlan buvárhajóharc kimondása volt.

Igen tanulságos a békétárgyalások során felmerült súlyos nézeteltérések részletezése, bár itt is arra törekszik, hogy utaljon pl. Wilson tizennégy pontja és a Lloyd George által megfogalmazott angol háborús célkitűzések hasonlóságára. Ugyancsak hangsúlyozza a Nemzetek Szövetségével kapcsolatos angol–amerikai elképzelések alapvető ellentétét a Clémenceau-féle rendőri-katonai főhatóság francia célkitűzésével szemben. Az angol–amerikai összhang kidomborításával kapcsolatos kísérlet egyébként aligha mondható sikeresnek, márcsak az általa ismertetett tények miatt sem. Az itt-ott jelentkező véleményazonosságokat valósággal elmosták a legdöntőbb kérdésekben fennállott alapvető ellentétek: a tengerek szabadsága, a jóvátételek kérdése és a volt német gyarmatok sorsa mindvégig vita tárgya maradt a békétárgyalásokon, sőt azután is.

A wilsoni elképzelés csődjéből, az Egyesült Államoknak az izolacionizmus politikájához való visszakanyarodásából viszont azt a következtetést vonja le, hogy a második világháború még döntőbb leckéjére volt szüksége az Egyesült Államoknak — csak így ismerhette fel „pozíciójának realitását” a XX. században. Ez a „realitás” nem jelenthetett mást, mint a világhatalmat.

Ebből a gondolatmenetből egyenesen következik, hogy az 1921–37 közti időszakot „az óramutató visszaállításának” minősíti. Az izolacionizmus elsősorban Európa felé érvényesült — az Egyesült Államok Clémenceau szavai szerint nem a szájával, hanem csak fülével volt jelen a Nemzetek Szövetségében. Az angol–amerikai kapcsolatokban elhidegülés állott be, amit erősen aláhúzott Anglia világhatalmi pozíciójának, azaz tengeri hatalmának megrendülése és a háborús adósságok, illetve a német jóvátételek megoldatlansága. Ez alapvető problémák megoldása végülis az Egyesült Államok teljes győzelmet jelezte: a washingtoni konferencián végleg megdőlt az angol tengeri hatalom monopólium-helyzete, egyidejűleg kénytelen volt feladni kétes értékű japán szövetségesét; a jóvátételek tengeri kigyójának pedig az 1932. évi lausanne-i értekezlet és a harmincas évek mindjobban bonyolódó nemzetközi helyzete vetett véget. (Figyelemreméltóak a közölt számadatok a német jóvátételi fizetések, illetve az amerikai kölcsönök tekintetében. Ezek a számok — a nélkül, hogy Allen leírja magát a szót — azt a tényt igazolják, hogy az Egyesült Államok pénzügyi támogatása gyakorlatilag talpraállította Németországot.) Ugyancsak jelentős megállapításai vannak az 1929–33-as világgazdasági válság keletkezésének okait illetően: a rendkívül magas amerikai vámtételek csaknem a lehetetlennel tették egyenlővé az angol háborús adósságok áruval történő törlesztését, ami az arany fokozott átáramlására, egyszersmind a világgazdasági válság kitörésére vezetett. Az idevágó számadatok ismerete hasznosnak bizonyul az akkor igen bonyolult helyzet tanulmányozásához.

A harmincas évek mozgalmas eseményeinek rajza újból személyek köré csoportosul. A tények széleskörű ismertetésének hiányán kívül egyre inkább érezhetővé válik

a világpolitika új tényezőjének, a Szovjetunió létének csaknem teljes elhallgatása. Ez megítélésünk szerint a könyv gyengéi közé tartozik, mert az angol—amerikai kapcsolatok vázlatába már a 20-as években feltétlenül beletartozott pl. az antant állásfoglalása a forradalomból megszületett Szovjet-Oroszország iránt, a „szovjet kérdés” legalább annyit foglalkoztatta a győztes szövetségeseket, mint a német jóvátétel kérdése stb. Általában, a Szovjetunió ritkán és inkább csak közvetve jelenik meg a könyvben: a szerző például idézi „egynémely angol” álláspontját, akik nem vették rossz néven 1931-ben, hogy a japán támadás iránya észak felé fordult... Ez az egyoldalúság a második világháborút megelőző évek, majd a háborús korszak ismertetésénél egyre jobban kitűnik, holott az angol—amerikai kapcsolatok ezekben az időkben még kevésbé tárgyalhatók a világgesemények együtteséből kiragadva, mint a 20-as években. Ha viszont a Szovjetunió nemzetközi szerepét is ábrázolja, akkor egyre nyíltabban kifejezésre jut az 1945 utáni évek angolszász politikájának vezérfonala: a szovjetellenesség.

A második világháború angol—amerikai kapcsolatainak ismertetéséből az események objektív menetét vizsgáló olvasót különösen a sokszor súlyos nézeteltérések vázlatra érdeklik. Természetesen nem lenne helyes eltúlozni ezeket. A háborús elképzelések legalapvetőbbje, a tengelyhatalmak legyőzése, közös volt. Az együttműködés azonban nem volt zavartalan Anglia és az Egyesült Államok közt. Ellentétek voltak a stratégia, a második front, a brit nemzetközösség népeinek háború utáni sorsa tekintetében, amihez nemzeti presztízs-okokból és személyi ellentétekből adódó sürölődások járultak a legfelsőbb katonai vezetésben. Ellentétek voltak a Karaib-tengeri bázisok kimustrált torpedórombolók ellenében történt átengedésének elhúzódtó tárgyalásainál is, ezeket jól érzékelteti a szerző. Ugyanakkor több részletet várna az olvasó a *cas, and carry* súlyos kihatásairól Anglia gazdasági egyensúlyára. Jó az 1941-ben vállalt angol kötelezettség ismertetése a *lend-lease* keretében kapott anyagok továbbadási tilalmára vonatkozóan. (A kötelezettség előrevetette árnyékát a háború utáni amerikai segélyek gazdasági szankcióinak.)

Igen tanulságos az Atlanti Charta tervezete körül folyt viták részleteinek ismerete. A viták során az Egyesült Államok félreérthetetlenül hadat üzent az ottawai egyezmény értelmében megszületett brit gazdasági közösség, a „fontterületek” zárt rendszerének, amely a közösség tagjai által egymásnak nyújtott vámpreferenciákkal akadályt képezte az amerikai kereskedelmi behatolásnak. Ezzel párhuzamosan kifejezésre juttatta Roosevelt a nemzetközösség egyes területei számára (India) adandó „önálló” státuszra vonatkozó elképzeléseit. Ez nem illett bele Churchill elképzelésibe, aki 1942-ben kijelentette: „... nem azért lettem a király miniszterelnöke, hogy elnököljek a brit birodalom likvidálásánál”. (Az Egyesült Államok elnöke akkor nem erőltette tovább elképzeléseit, de utóda, Truman több sikerrel támadta a nemzetközösség gazdasági-politikai épületét, Churchill 1946-os hírhedt fultoni beszéde viszont már alapvetően más hangnemű volt !)

Európa népeinek felszabadulása szempontjából döntő kérdés volt a második front megnyitása. Mint a könyvből kitűnik, ezt az Egyesült Államok követelte, a Churchill-kormány 1942-től 1944-ig húzta-halasztotta. Általában, Churchillék a háború alatt egyre inkább a háború után kialakítandó politikai rendet tartották szem előtt (balkáni partraszállás terve !), európai érdekszférákat tákoltak össze, ami nem egyezett az Egyesült Államok elképzeléseivel. Ezekből a fejtegetésekből az a figyelemreméltó kép bontakozik ki, hogy ebben az időszakban sokkal inkább az amerikai hivatalos vonalvezetés óhajtott szorosabb együttműködést a Szovjetunióval, mint a „szovjet terjeszkedéstől” rettegő angol politika.

A háború utáni évek eseményei kritikus jelentőséggel bírtak az angol—amerikai kapcsolatok szempontjából. A *lend-lease* váratlan megszüntetése súlyos helyzet elé állította Anglia háború által megtépázott gazdaságát és keserű érzéseket keltett az angolokban. A megkötött új kölcsön-egyezmény súlyos feltételeiben nyilván közrejátszott a labour-kormány iránti amerikai bizalmatlanság. Bizonyos időnek kellett eltelnie, amíg Washington meggyőződött arról, hogy nem kell tartania az angol külpolitika radikális változásától. Rossz vért szült a nemzetközösség tagjainál az Egyesült Államok fokozódó nyomása a sterling-követelések csökkentése tekintetében, fokozódott az amerikai támadás a vámpreferenciák ellen — ezúttal már az új nemzetközi fórumokon. Az angol font egyre kevésbé állt ellen a dollár nyomásának, a dollár-éhség a háború utáni angol gazdasági helyzet krónikus tünetévé lett. A helyzet nem javult számottevően a fontterületeket megrázó, amerikai nyomásra kikényszerített devalváció után sem. Súlyos véleményeltéréseket jelentett a szuezi és palesztinai kérdés is. Ez utóbbi szoros kapcsolatban állt az Egyesült Államok olajért folytatott harcával, amely az iráni krízis alkalmával új vadászterületre bukkant. (Az iráni olaj körüli bonyodalom

ábrázolása alkalmat ad a szerzőnek arra, hogy elítélje Anglia „régí” gyarmatosítási törekvéseit és valamiféle „új” amerikai módszert népszerűsítsen.)

Ez ellentétek a könyv jellegéből következően csak vázlatosan bontakoznak ki és láthatóan a szerzőnek abból az őszinte célkitűzéséből fakadnak, hogy megmutassa a kapcsolatok negatív oldalának reális képét is. A könyv utolsó részében vázolt ellentétek ecsetelése első pillanatra azt a benyomást kelti, mintha a háború után kialakult új helyzetben már nem lenne lehetséges szoros együttműködés. Azonban a problémák ilyen irányú rajzának végső soron egyetlen rugója van: megmutatni a fennálló reális veszélyeket, hogy annál jobban ki lehessen domborítani az együttműködés szükségességét. Nincs harmadik út Anglia számára, vallja a szerző; el kell ismernie, hogy Amerikának szava van az európai viszonyok kialakításában, hiszen „hatalmas összegeket öntött oda...”

A könyv ezzel elérkezik a mához. Az angol—amerikai kapcsolatok történetének vázlata egyre inkább áttevődik a nemzetközi politika napi eseményeinek síkjára. Az államközi kapcsolatok napjainkban mindinkább a nagy nemzetközi szervezetek kereteiben bonyolódnak — a könyv utolsó része is mind többet foglalkozik czekekkel. Itt azonban olyan kérdéseket érint már, amelyek ma is élnek és megoldatlanok, egy történelmi vázlatba tehát aligha szoríthatók bele. Az effajta kérdéseknek figyeletese inkább politikai program jellegével bír és az ábrázolás — mivel ez a rész jóformán a napi eseményekkel párhuzamosan íródott — inkább riportáznak hat. Máskülönb nehezen lehetne olyan súlyos kérdést, mint az ENSZ szerepe és funkciója, egyetlen lábjegyzetben tömöriteni (vajon az ENSZ a kompromisszumok fóruma legyen-e, vagy a „szabad világ kizárólagos ügynöksége”...).

Ezek az oldalakon a könyv már a NATO nyílt apológiájává válik. Úgy tűnik, mintha a szerző egyetértene Rudyard Kipling hírhedt mondásával „a Fehér Ember terhéről”, amelyet az Egyesült Államokkal akarna elvállaltatni...

*

Allen könyvének értéke azonban nem a legutóbbi tíz év eseményeinek ábrázolásában, vagy a feldolgozott eseményanyag újszerű értelmezésében keresendő. A közelmúlt évek kutatói számára nem egy oly munka áll rendelkezésre, amely ezzel a periódussal foglalkozik, éppen ezért részletesebb és alaposabb; akad köztük olyan is, amely a tényeket a maguk leplezetlen valóságában mutatja be (pl. *R. Palme Dutt: The crisis of Britain and the British Empire* és *D. N. Pritt: Star-spangled shadow* c. műve). A könyvet azonban sok haszonnal forgathatják azok, akik az angol—amerikai kapcsolatok történeti fejlődésével, a két ország közti viszonytüköröző számokkal egyetlen átfogó kötetből kívánnak megismerkedni és ismereteiket a nagymennyiségű tényanyag, valamint az alapos bibliográfia felhasználásával bővítik tovább.

LÁNG IMRE

HEINRICH SEVIN:

DIE GEBIDEN

(München, im Selbstverlag des Verfassers. 1955. 222 l.)

E munka a gepidák történetének népszerű tudományos összefoglalása. A szerző végigmegy a gepidák vándorlásának, a Kárpát-medencében való hosszú tartózkodásuk és küzdelmeik, végül elenyészésük történetén; fordításban idézve az egykorú kútfők szövegeit. Foglalkozik életmódjukkal, kitér régészeti emlékeikre, s külön fejezetben tárgyalja nyelvüket. A szerző jól ismeri a magyar történeti és régészeti irodalmat, ami hozzásegíti, hogy tárgyi emlékenyagukat — beleszámítva a szilágysomlyói kincset — és telephelyeiket megismertesse, nemcsak leírásban, hanem sikerült képeken és térképeken. Általában elmondható, hogy a tárgy iránt érdeklődő kerek képet kap a gepida kérdésről s a könyvészeti utalások módot nyújtanak a felmerülő problémák további vizsgálatához. Kifogásoljuk azonban, hogy a szerző Jordanes Geticájából közismert

¹ Magyar kiadás: Válságban Nagy-Britannia és a brit birodalom. Bpest, Szikra. 1954

és a történeti irodalomban általánosan használt *gepida* népnévet felcseréli a *gebida* névvel, azon az alapon, hogy néhány forrás ezt az alakot adja s etimológiailag ez állna közelebb a gepidák eredeti nevéhez. Ha még így állna is a dolog, akkor sincs rá ok, a másfél évezred történeti irodalmában meggyökeresedett *gepida* alakot újjal felcserélni.

Magyar történeti szempontból érdekes a gepida nyomok kérdéséről írott fejezet, hiszen a honfoglalás előtt 25 évvel a *Conversio* még emleget gepida törvédeket Pannóniában s egyik tekintélyes tudósunk — Karácsonyi János — a székelyeket is a gepidáktól származtatta. A gepida nyomok keresésében több volt a romantika, mint a történeti realitás, de szerzőnk Knieza nyomán (Szent István Emlékkönyv II. 442) ebben is tartózkodó álláspontot foglal el.

Van azonban a magyar nyelvben egy szó, amely nézetünk szerint végső fokon alighanem a gepidákhoz kapcsolható: a *tót* népnév. Knieza István e népnév eredetéről a következőket írta: „A *tót* név eredete még nincs teljesen tisztázva. Régi magyar alakja *tout*, ami teljesen kizárja, hogy akár a német *tot* 'halott', akár a török *tat* 'békés' szóból eredeztessük. Mivel az ómagyar *ou* kettőshangzó sokszor *au*-ra megy vissza, lehetséges, hogy a *tout* is ilyen *taut* alakból származott. Akkor pedig összefügg az indoeurópai népnevek *taut*, *teut* gyökerével, amely 'nép', jelentésben számos nyelvben mutatható ki: ó-italiai *touto* 'nép'; ó-ír *tuath* 'nép', litván *tauta* 'ország', német *therda* 'nép', amiből *dtuisik* alakon keresztül a mai *deutsch* szó keletkezett. — A *tót* név tehát egy — közelebbiről meg nem határozható — indoeurópai nyelvből való, amelyben a *taut* szóval vagy saját magukat, vagy szomszédjukat jelölték. Hogy a szó hogyan vált a szlávok nevévé, nem ismerjük. Lehet, hogy a szlávokra csak később az eredeti *taut* nép elvándorlása után ment át, mint ez a csehek német elnevezése, a *Böhmen* esetében történt” (A magyarság és a szlávok 19—20. l.).

A *tót* népnévvel a magyarok kezdetben a Kárpátmedence régi szláv (saját nyelvükön *szlovén*) lakosságát jelölték, a felvidékieket éppen úgy, mint erdélyieket, alföldieket, dunántúliakat és drávántúliakat. A drávántúli Szlavónia középkori magyar neve éppenséggel *Tótország* volt. Nem jelölte a *tót* népnév a többi szlávokat, mert a morvák neve *marót*, a bolgárok neve *nándor*, a karátánok neve *koronidál* ~ *kolontár* volt s már ezzel egyidőben élt nyelvünkben a *cseh*, *lengyel*, *brodnik* és *horvát* népnév is. A *tót* népnév használata a magyarországi szlávokra vonatkozólag minden bizonnyal a honfoglalás előtti időkre megy vissza.

Ha meggondoljuk, hogy az avar uralom alatt levő szláv (*tót*) lakosság előtt e területen a hun uralmat átvészelt gepida nép élt, amely saját magát a germán *thiuda* 'nép' szó valamilyen alakjával jelölte (*Sevin*, i. m. 93. l.), valószínűvé válik, hogy a *tót* név a gepidákról szállt e szlávokra.

A gepidák 248 körül vándoroltak a Visztula torkolatának vidékéről a Felső-tiszavidékre; 336-ban foglalták el a Tiszántúlt a Marosig. 409 táján a hun uralom alá kerültek s ezek alattvalói voltak 454-ig, amikor Ardarik vezetésével a hunokon győzelmet arattak s Dáciát is megszállták. Midőn 471-ben a keleti gótok elvonulnak, a gepidák az egész Alföldet elfoglalták és Sirmiumot is birtokba vették. Bukásuk 567-ben következett be; amikor az avarok megtámadták őket; a gepidák a longobárdokra támaszkodtak, de csatát veszítettek, s az avarok foglalták el az egész országot. A gepidák jórészt szétszóródtak, csekély maradékaik az Alföldön és a Dunántúlt avar uralom alatt tengették életüket. A gepida nép tehát akkor tűnik el a történelem színpadáról, amikor a szlávok az avarokkal kb. egyidőben a Kárpátmedencébe költöztek.

A gepidák neve ilyen módon származhatott át a helyükbe költözött szlávokra, ugyanúgy, ahogy a hunok neve átszármazott az avarokra, sőt a magyarokra is.

Hogy a magyarok melyik kelet-európai nép nyelvéből s milyen alakban vették át a *tót* népnévet, s e népnévvel a gepidákon kívül eredetileg a Kárpátmedence más germán népeit is jelölték-e, arra nem tudunk válaszolni.

Az itt elmondottakkal értékes módon egyezni látszik az a *Sevin* által idézett adat, amely szerint a Komnenos Mánuel halálára 1180-ban írt gyászbeszédben, hol a magyarok az archaizáló *peon* néven szerepelnek, a szlovéneket az archaizáló *gepida* néven említik (189. l.).

GYÖRFFY GYÖRGY

**URKUNDENBUCH DES BURGENLANDES UND DER ANGRENZENDEN GEBIETE
DER KOMITATE WIESELBURG, ÖDENBURG UND EISENBURG.
UNTER BENÜTZUNG DER VORARBEITEN VON W. GOLDINGER, E. ZÖLLNER
UND R. NECK BEARBEITET VON HANS WAGNER. I. BAND.**

DIE URKUNDEN VON 808 BIS 1270

(Graz—Köln, Verlag Hermann Böhlaus Nachf. 1955. 4°. XXX + 482 l. és 1 térkép)

**BURGENLAND ÉS A SZOMSZÉDOS TERÜLETEK, MOSON, SOPRON ÉS VAS
MEGYÉK OKMÁNYTÁRA**

Az Osztrák Történettudományi Intézet alapításának 100-adik évfordulójára jelent meg ez az értékes okmánytár. Ismertetésünket könnyebb áttekintés céljából pontokba foglalva az alábbiakban részletezzük.

1. A XVI. lapon közölt térkép szerint ez az okmánytár felöleli az 1919 év előtti egész Moson, Sopron és Vas megyét a Kemencsalja kivételével. Ezen a területen ma Magyarország, Ausztria és Jugoszlávia osztozkodik, azonban nagyobb részében mégis magyar maradt.

A közölt oklevelek a 808—1270 közti időből valók és így azokat két csoportba oszthatjuk, mégpedig Szent István előtti és utáni időkből származókra.

Az első csoportban 29 oklevélkivonatot találunk, amelyből 8 a hamisítvány, míg az 1037—1270 közti korszakból 562 oklevél származik.¹ Ezekből német eredetű 24, pápai oklevél 38 és 2 bíborostól való, míg a ciszterci nagykáptalantól 16 feljegyzést találunk, tehát 80 a külföldi, ezzel szemben 482 a magyar keltezésű, amelyek között 246 magyar királyi oklevelet számolhatunk meg.

A második csoportra eső 562 oklevélből ismét 91 az eltűnt oklevél, amelyekről csak regeszták voltak közölhetők, míg további 80 oklevélről elégséges volt az oklevélkivonat, így egész terjedelmében 391 oklevél került közlésre. Ebből a tekintélyes mennyiségből csupán 11 db a kiadatlan, idáig ismeretlen oklevél, mégpedig a 90, 187, 188, 225, 226, 227, 235, 301, 333, 379 és 403 sorszám alattiak, tehát ez az oklevéltár nem nyújt új anyagot. Nagy érdeme mégis abban van, hogy ahol csak lehetett, felkutatta az eredetit és annak alapján közli az oklevelet, miáltal igen sok olvasási és sajtóhibát küszöböltek ki. A nehezen felkutatható és a különféle okmánytárakban szétszórtnan fellelhető anyagot itt összegyűjtve egyben találhatjuk meg.

Bármily gondosan igyekeztek is az anyagot összegyűjteni, azért néhány darab ennek ellenére is kimaradt, így pl. Szentpétery: Regesta Arpadiana 2035. és 2070. számai, amelyek pedig a Moson megyei Nyulasra vonatkoznak, de nem látom közölve Dénes nádor 1240-ből kelt Legénytőval kapcsolatosan oklevelét sem (Wenzel: Árpád-kori új okmánytár II. 109. l.). Hiányzik a *vasvári* káptalan 1254. évi oklevele, amely pedig Ölbőlvel határsa területre vonatkozik (uo. VII. 375—6. l.) és a győri káptalan 1261. évi oklevele, amely Vica falura nyújt adatot (uo. XI. 515. l.). Legalább regesztában meg lehetett volna említeni, hogy 1234-ben Jakab palestrinai bíboros egy fontos oklevelét Sopronban állította ki (A pannonthalmi Szt. Benedek-rend története I. 730—3. l.), IV. Béla király pedig 1240. június 18-án is még Sopronban időzött (Szentpétery: Regesta Arpadiana 685. szám). A soproni vámról vonatkozó oklevelet IV. Kelemen pápa 1268-ban szintén megerősíti (Fejér: Codex diplomaticus IV. 3. 471—2. l.). Nyugodtan, fel lehetett volna venni L. soproni ispán Sopronban kelt és Tamás kereskedő érdekében Egged ispánjához írt levelét is, amelyet Wenzel: Árpád-kori új okmánytárban tévesen 1150 körül származónak vél (VI. 87. l.), míg *Kubinyi*: Pótfüzet a Magyar Tört. Emlékek I. kötetéhez 8. l.-on XIII. század elejéről valónak tekint. Nézetem szerint L. alatt csak az Aba-nembeli Lőrinc soproni ispánt lehet érteni és így ez a keltezetlen darab 1257 körüli évekből eredhet.

2. Nagy elismeréssel szólhatunk az egész terjedelmében közölt oklevelek kiadásáról. Megelégedéssel hivatkozom a 179. sorszám alatt közölt és Sopron szempontjából annyira fontos oklevélre, amelyből végre mindenki megdudhatja, hogy a soproni királyi vár első ismert várnagyát nem *Tedei*-nek, miként azt Fejér György közli, se nem *Hodei*-nek, miként azt újabban kiolvasták, hanem helyesen *Homodey*-nek hívták, ahogyan azt 1954-ben a Sopron és környéke műemlékei c. munka felett tartott vitában már megállapítottam.

Nem állott módomban az Országos Levéltárban a 319. sorszám alatt közölt oklevél eredetijének utánanézni, csak a közölt szöveg alapján mondom, hogy a 7. sorban

¹ 1/a, 211/a, 260/a, 282/a, 484/a és 514/a számok beszámításával.

olvasható: loco terris és a 8. sorban található: terram inchoarat megfejtés értelmetlen, helyesebb Wenzel megfejtése Árpádkori új okmánytár VII. 276. l.-on, aki terris helyett turris-t és terram helyett turrim-ot közöl.

A 290. szám alatt található oklevélben nagy felfedezésként van ünnepelve, hogy nemcsak Fejér, hanem Szontpétery is rosszul olvasta ki a *Gadundorf* helynevet, mert az helyesen *Szulundorf*, tehát a Moson megyei *Káta* helyett a Sopron megyei *Somfalváról* van szó. Ezt az oklevelet az Országos Levéltárban megnéztem eredetiben, hogy meggyőződjem arról, kinek van igaza és meg kellett állapítanom, hogy az oklevélben világosan *Gadundorf* van írva és így az Kátára vonatkozik. Somfalvát abban az időben még *Suslannak* hívták és biztosan tudjak róla, hogy sohasem tartozott a mosoni várhoz!

A Niczky-család okleveleiről külön kell szólnom. Ezeket nem tudták az eredetiek után leközoelni és így változatlanul azzal a szöveggel hozzák, ahogyan azok az egyes okmánytárakban megjelentek. Mivel ezeket az okleveleket 30 évvel ezelőtt kiadás céljából lemásoltam, nem lenne részemről illdómos, ha most felsorolnám az összes olvasási hibákat, hanem megelégszem csupán két értelemzavaró hiba kijavításával. A 115. számnál a felülről számított 7. sorban Árenka helyett helyesen *Arlenka* és a 390. számban alulról számított 10. sorban nomine Har helyett nomine *Sar* olvasandó.

3. Az oklevelek regesztái rövidek, szabatosak és a lényegyet tartalmazzák. Annál inkább kell helytelenítenem, amikor a latin *comes* kifejezést a németben *Graf* szóval adják vissza. Ez a nem szerencsés fordítás könnyen megtévesztheti a német tudósokat a magyar társadalom akkori szerkezetére vonatkozólag, mi magyarok pedig mulatságosnak tartjuk, hogy mennyi „gróf” hemzsegett abban az időben Nyugat-Magyarországon, holott valójában ekkor még egyáltalán senki sem élt az országban! Ahogyan helycs érzékkel a palatinus-t nem *Großgraf*-fal, hanem *Palatin*-nal adják vissza és ahogyan a megyeispánt a *Gespan*-nal fordítják, úgy a legkülönbébb értelmű *comes* szót véleményem szerint vagy nem kellett volna lefordítani, vagy ha már az elkerülhetetlen volt, akkor használták volna lefordítás nélkül úgy a comes szót, miként magyarban újabban szoktuk. A tervbe vett II. kötetben még gyakoribb lesz a comes kifejezés, előkelő polgárokat is comes-eknek mondanak az oklevelek, kikiről csak az bizonyos, hogy valamilyenféle hivatalt viseltek, de *grófok* sohasem voltak.

4. Az oklevelekhez fűzött megjegyzésekről csak dicsérlettel nyilatkozhatom. Nem képez kivételt ebből a szempontból az a 29 oklevél sem, amelyek Szent István korát megelőző időből vannak felemlítve. Teljesen egyetértek a bevezetést író Hans Wagner megállapításával, aki szerint a karolingkorbeli oklevelek helységneveit nagyobb részükben megnyugtató formában a maiakkal azonosítani nem lehetett, noha ezzel többen foglalkoztak, azonban egymástól eltérő eredményre jutottak. Ezért a kutatást lezárni nem lehet és régészeti ásatásokra van szükség.

A 7. számú regesztánál olvasható megjegyzéshez pár szót nekem is mondanom kell. *Mollay Károly* még 1944-ben német nyelven megjelent tanulmányában kifejtette, hogy a 859-ben előforduló *Odinburch* nem azonosítható a mi Sopronunkkal. Tény, hogy erre a megállapításra német részről válasz nem érkezett, mert azt az egy-két mondatot, amit ennél az oklevélnél olvashatunk a megjegyzésekben, válasznak el nem fogadhatjuk. Ami pedig Moór-ra, Veszelká-ra és Belitzky-re való hivatkozást illeti, ezt okosabb lett volna elhagyni, hisz köztudomású, hogy e magyar tudósok kérdéses munkái még 1944 előtt jelentek meg, tehát Mollay-nak 1944-ben megírt értekezéséről nem lehetett tudomásuk!

Egyébként kiegészítéseim az egyes oklevelek nyomtatásban való közléseire nézve a következők: a 33. sorszám alatt közölt bakonybéli összeírás az 1086. évről nem hamisítvány, hanem eredeti Váczy Péter megállapítása szerint (Levéltári Közlemények, VIII. 314—331. l.) a 62. és a 242. számú oklevelek paleográfiai hűséggel megjelentek *Jakubovich—Pais*: Ó-magyar olvasókönyv 62—4. és 88—92. lapjain, míg a 69. számú oklevél ki van adva *Gárdonyi Albert*: Budapest történetének okleveles emlékei I. köt. 4—5. l. *Wenzel*: Árpádkori új okmánytárában feltalálható a 88. számú oklevél a VI. 343—8., a 259. számú oklevél a VII. 64. és a 323. számú oklevél a VII. 303—4. lapokon.

A 45. számú oklevélben előforduló *Welen* falut nem tudom milyen alapon azonosítják Boleddel, holott Velem Vas megyében fekszik és az itt említett két malom a Gyöngyös vízen járt.

Kétségtelen, hogy Vas megye déli csücskére nézve a 83. szám alatt közölt oklevél nagy jelentőségű. Ez a terület, amely a Rábától délre és Velemértől nyugatra fekszik, ma Jugoszláviához tartozik. Ezt a vidéket már a középkorban *Tótság*-nak hívták vend lakosságára való tekintettel. Ez ebben az oklevélben említett helynevekkel már nem tudott mit kezdeni Szentpétery sem, aki elsőnek közölte az oklevél szövegét, de nem igen megy többre az Urkundenbuch Ortsregistre sem. Az összes helynevek megfejtésében — fel-

téve, hogy az átírás nem torzított — kitűnő helyszíni ismeretre van szükség, amivel én sem rendelkezem, azonban egy helységet biztosan meg tudok fejteni és ez Sanctus Venceslaus, amely nem más, mint *Gyanafalva*. Ahogyan ecclesia Sancti Benedicti esetében, amely azonos *Felsőszentbenedek*-kel, a templom védszentje adja a megoldást, így van ez Gyanafalvánál is. Egész Vas megyében egyedül a gyanafalvai templom van Szent Vencelnek szentelve! A határjárás eszerint Gyanafalvánál vette kezdetét és úgy haladt délkelet felé, de Felsőszentbenedeknél ismét északra kellett fordulnia, mivel *terra speculatorum* alatt nem érthetünk mást, mint az *Őrség*-et, tehát Vas megyének azt a részét, amely a Rába jobb partján Velemér és Egyházaskér között terül el.

5. A név- és helységmutató, valamint a szójegyzék és tárgymutató — amelyek az okmánytár végén találhatók — kitűnőek. Hiányolom azonban a sajtóhibák jegyzékét, mert ilyen nagy terjedelmű munka, sajnos, nem jelenhetik meg sajtóhibák nélkül, bármínő gonddal állítsák is azt össze.

Nem kutattam sajtóhibák után, így csak azokat említem meg, amelyek szemembe ötlöttek. Könnyen megállapítható sajtóhibáival találkozunk pl. a 368. számnál a 251. lapon, ahol a felülről számított 8. sorban urtrum ipsa tea olvasható *utrum ipsa terra* helyett, vagy az 527. számnál, ahol az esztergomi káptalan oklevele 1244-ből valónak van feltüntetve, holott 1214-ből származik.

Már nehezebb volt észrevenni a sajtóhibát a 62. számnál, ahol az alulról számított 15. sorban Sceretem női névvel találkozunk, amely így értelmetlen, hanem Scereteu a helyes, vagyis *Szerető*, a 242. számú regesztában az egyik szabados neve Typsa helyett Typsu, míg a másiké Bouka helyett Pouka.

E sorok írója maga is foglalkozott nyugat-magyarországi okmánytár kiadásának gondolatával. Elképzelése akkor nem valósulhatott meg, s most az a tudat vigasztalja, hogy ezt a feladatot Hans Wagner és munkatársai ebben az I. kötetben jól oldották meg.

HÁZI JENŐ

TILKOVSKY LORÁNT:

AZ 1831. ÉVI PARASZTFELKELÉS

(Budapest, Művelt Nép. 1955. 164 l.)

A Dózsa-féle parasztháború óta nem került sor a régi Magyarország területén még egy olyan antifeudális felkelésre, amelynek intenzitása és kiterjedése az 1831. évi kolerafelkeléséhez volna hasonlítható. A paraszti osztályharcnak ez a nagyszabású megnyilatkozása azonban jórészt csonkán vagy torzítva maradt az utókorra. Lefolyásáról száz év alatt alig vált ismertté több, mint amennyit az egykorú szemtanúk, Balásházy János és Kutsma András erősen szubjektív leírása¹ hagyományozott ránk, az a szemlélet pedig, amellyel történétíróink a múltban e kérdést tárgyalták, éppen a paraszti felkelés lényegét szorította homályba. A zempléni, abaúji, sárosi, szepesi túlnyomórészt szlovák parasztszociális okokból folyó nagy antifeudális mozgalmában nem az objektív társadalmi helyzet, hanem a nép „felvilágosulatlansága”-nak és egyes lelkiismeretlen lázítók demagógiájának következményét látták.

Az utóbbi években a szlovák történetírás tette meg az első lépéseket a kolerafelkelés forrásanyagának feltárására és értékelésére. Néhány kisebb kísérlet (Markus 1951-ben és Baláz 1948-ban megjelent dolgozatai) mellett Daniel Rapant nagy munkája jelentette a legfontosabb lépést ebben a tárgykörben. Rapant kétkötetes forráskiadványa egy egykötetnyi bevezetője² az Országos Levéltár és egyes, a felkelésben érintett vármegyék (Szepes m. és részben Zemplén m.) levéltára idevágó forrásanyagának feltárásával részletekbemenően világítja meg a paraszti felkelés eseménytörténetét anélkül, azonban, hogy minden korábbi lézagot betöltene. Az ismert szerző ebben a voluminózus munkájában eléggé általános háttérrel rajzolt a kelet-szlovákiai felkeléshez, s a könyv nagy adatgazdagsága ellenére sem sikerült minden részletében következetesen felfednie azokat a rugókat, amelyek a felkelést — *hic et nunc!* — kiváltották. De a forrásanyag további feltárásában s értékelésében is maradt még tennivaló. Rapant művének meg-

¹ Balásházy János: Az 1831-évi esztendő felsőmagyarországi zendüléseinek történeti leírása, Pest, 1832.

Andreas Kutsma: Brevis horrendae rusticae in terris Scepusiensibus seditionis descriptio. Lőcse, 1834.

² Daniel Rapant: Sedliacke povstanie na východnom Slovensku roku 1831. Bratislava, SAV, I—III. 1953.

jelenése után, hiszen pl. a Zemplén vármegyei levéltári anyag Magyarországon található többségét Rapant nem ismeri.

Magyar részről a kérdés újszempontú feldolgozására történészgárdánk fiatal tagja, Tilkovszky Lóránt vállalkozott. Kutatásának eredményeit kandidátusi disszertációjában fejtette ki. A munka azóta nem talált kiadóra s talán ez vezethette a szerzőt arra a gondolatra, hogy kutatásának eredményeit egy rövidebb, népszerűbb kötetben adja ki. Jegyezzük meg mindjárt, hogy sorrendi szempontból nem tartjuk szerencsésnek e megoldást: előbb kellett volna megjelentetni a tudományos apparátussal ellátott munkát s csak azután népszerű változatát. Az utóbbi években tudományos életünkben kezd helytelen gyakorlattá válni az a módszer, hogy új elvi eredményeket tartalmazó munkák népszerű (apparátus nélküli) formája megelőzi a teljes tudományos hitelességgel elkészített mű megjelentetését.

A fiatal szerző munkája mindenekelőtt világos szerkezetével és precíz előadás-módjával tűnik ki. Bár érezhető, hogy a szűkített terjedelem következtében anyagának nagy részét nem tudta munkájába beleszűfolni, a könyv mégis kerek egészként hat s a tárgyalt részek valóban a kérdés gyökeréig hatolnak le. Ebben különbözik a legelőnyösebben Tilkovszky látszatra szerény összefoglalása az 1831-i felkelésre vonatkozó eddigi történeti munkáktól, belőrtve Rapant feldolgozását is, melytől Tilkovszky munkája még pártos szenvedélyével is erősen eltér.

A tanulmány szerzőjét az a helyesíthető törekvés hatotta át, hogy mindenekelőtt a parasztfelkelés mozgató rugóit fedje fel. Többnyire 1828. évi országos összeírás alapján, valamint a felkelésben érintett megyék elfogottjainak vallomásaiból rajzolta meg az adott vidék szociális viszonyainak képét és a könyv terjedelméhez mérten sokoldalúan világítja meg a felkelést közvetlenül megelőző idők fokozódó földesúri visszaéléseit, a határregulációk és tagosítások formájában elkövetett földrablásokat, a fokozott robotköveteléseket, a pénzjövodelemek növelését, a megyei és földesúri erőszakoskodásokat. A felsorakoztatott adatok valóban világgá teszik, hogy a parasztság legszegényebb rétegének fokozódó terhei és a falusi szegénységnek a földesúri és vármegyei önkényeskedéssel szemben tanúsított helyi ellenállásai vezettek végülis a felkeléshez, melynek a kolera-járvány csak alkalmi kiváltója volt; a feltételek azonban akkorra már megérték a paraszti ellenállás széleskörű akcióira. A tanulmány végleg leszámol azokkal a hiedelmekkel, mintha az 1831-es felkelésben előzetes propaganda (cári ügynökök jelenléte) vagy különösebb szervezettség érvényesült volna. Spontán paraszti felkelés volt, kifejezetten antifeudális tartalommal.

A kolerafelkelésben azonban a kizsákmányolt osztályok rétegei egymás mellett küzdöttek a feudális elnyomás szervei ellen. A zsellérek, szolgalegények mellett ott látjuk a tehetősebb telkesparasztozt, sőt a szegénynemességet is a harcban, ha nem is egyforma erővel és következetességgel. Tilkovszky tanulmánya jól mutat rá arra, hogy a legkövetkezősebben a legszegényebbek harcoltak; a zsellérek, szegényparasztozt domináló szerepének kiemelése során azonban itt — Rapanttal mintegy polemizálva — kissé hátrébe szorul a felkelés szegénynemesi szárnya, melynek szerepét pedig aligha lehet jószerével kétségbevonni. Hiszen éppen a kisnemesség részvétele volt az a tényező, amely ennek a spontán paraszti felkelésnek valamiféle szervezettebb formát kívánt adni és — mint a felkelők kiáltványa is tanúsítja — a felkelés hatókörét ki akarta terjeszteni. Aligha lehet egyetérteni az olyan felfogással, amely a szegénynemesek mozgalmát a paraszti felkelés tehetételeként kezeli és az elszegényedett kisnemesség antifeudális kiállítását csakis mint a parasztozt mozgalmának önző érdekekből való „megnyergelését” fogja fel (94. l.). A több helyütt nagy kezdeményező erővel fellépő kisnemesség mozgalom objektíve nem gyengítette a parasztság antifeudális harcot, sőt inkább erősítette, hiszen maguk a szegénynemesek demokratikus és plebejus jelszavakkal tüzeltek harcra a népi erőket. Helyesebben tette volna a szerző, ha a különböző elnyomott társadalmi rétegek összefogását a mozgalom pozitívumaként emelte volna ki, ahelyett, hogy a kisnemesség harcot elválasztja a szegényparasztságtól és az antifeudális küzdelem kétféle formáját egymástól nyomatókusan megkülönbözteti.

Tilkovszky dolgozata egyébként a felkeléssel összefüggő számos részletkérdésben teremt világosságot: elfogadhatóan magyarázza meg a parasztság nemzetiségi területeken megnyilvánuló orosz-várást és lengyelelenségét, felhívja a figyelmet azokra a szűklátókörű intézkedésekre, amelyek a kolera magyarországi megjelenését követték a hatóságok és földesurak részéről, munkája gerincében pedig világos képet nyújt magának a felkelésnek a kibontakozásáról és méreteiről. A mozgalom bukásának főokát a teljes szervezetlenségben, a szövetségesek hiányában és természetesen a katonaság elnyomó szerepében látja. A felkelő parasztságnak nem volt világos elképzelése a mozga-

lom távolabbi céljairól, az urak kiirtásán túl nem jutott. A felkelés „ideológiája” — ha ugyan egyáltalán helyes ilyen esetben ezt a kifejezést használni — aránylag a legtisztábban a szegénynemeselek egyében körvonalozódott.

A munka befejező része a felkelést követő megtorlás ismertetése után, röviden utal a felkelés politikai következményeire. A reformnemesség egy része levonta a felkelésből adódó következtetéseket — és ha az 1832—36. évi országgyűlés még intézményes megoldásokig nem is jut el —, a nemesi reformpolitika elindult a nemzeti érdekegyesítés útján és programjának előterébe állította a paraszti terhek csökkentését, majd megszüntetését. A nemesi ellenzék főérve között sűrűn találkozunk a kolerafelkelésre való hivatkozással. A reformkori politika jellemzése már valamivel árnyaltabb a könyvben, mint az az összkép, melyet a szerző a magyar nemességről ad, melyet érthető módon igyekszik elsősorban elnyomó funkciójában megmutatni. A befejezés helyesen hívja fel figyelmünket arra, hogy ugyanaz a nemesség, mely önzésével kiváltotta a parasztok felkelését, legjobb fiaiban a paraszti érdekek képviselőjeként lépett fel és 1848 tavasza felé vitte előre a nemzeti fejlődést.

Tilkovszky Lóránt munkáját a fiatal történész jól megállt erőpróbájának jeleként üdvözölhetjük.

KOVÁCS ENDRE

ERŐSS EMMA—ERÉNYI TIBOR:

VASAS, NE HAGYD MAGAD!

A MAGYAR VASMUNKÁSOK HARCOS MÚLTJÁBÓL. 1848—1944

(Budapest, Népszava. A Szakszervezetek Országos Tanácsa lap- és kiadóvállalata. 1955. (186 l.)

A magyar munkásmozgalom történetének monográfikus feldolgozása még a jövő megoldandó nagy feladatai közé tartozik. Az előmunkálatok, a munkásmozgalom történetére vonatkozó tényanyagok összegyűjtése és közülük a legjelentősebb dokumentumok kiadása most vannak folyamatban. Mindezzel párhuzamosan számos kísérlettel találkozunk, melyek a magyar munkásmozgalom egy-egy részletének, vagy esetleg nagyobb összefüggő kérdésének tisztázására, bemutatására törekzenek. Ezen munkák közé sorolhatjuk a „Vasas, ne hagyd magad!” című kiadványt is. Mint a munka előszavában olvashatjuk, a szerzőknek nem az volt a céljuk, hogy megírják a „Vasas Szakszervezet és a magyar vasmunkás-mozgalom összefüggő és részletes történetét”, hanem „az a szándékunk, hogy a vasasok több évtizedes múltját áttekintve, egyes kimagasló eseményeket ismertessünk...”, „Szeretnénk, ha azok a fiatal vasmunkások, akik a felszabadulás után kerültek a vasasok népes táborába, megismernék elődeik küzdelmes sorát, s az »őreg vasasok« nehéz csatái újabb hőstettekre buzdítanák népi demokratikus országunk idős és fiatal vasmunkásait egyaránt.” A kérdés tehát az, hogy a kiadvány a maga elé tűzött feladatnak mennyiben tud megfelelni, mennyiben várható az, amit szerzői remélnek, hogy „lelkésíti a felszabadult, a szocializmust építő, a békét védelmező magyar munkásokat”.

Nem lehet kétséges, hogy a munkásokban és természetesen a vasmunkásokban is általában megtalálható az igény elődeik küzdelmeinek, életsorsának megismerésére. Ennek érdekében a szerzők (Erényi T. az 1848—1919, Erőss E. az 1919—1944 közötti korszakot dolgozta fel) láthatóan igen aprólékos, beható és gondos kutatást folytattak, s a történeti tények halmazának felsorakoztatásával bizonyítják a vasmunkások hősi küzdelmeit és ugyanakkor a vezetők sorozatos árulását. De a munka legfőbb ellentmondása éppen ebből fakad. Minél aprólékosabb, részletkebe menő, sőt mondhatni a folyamatos elődást darabokra szagató adatocskák kerülnek bemutatásra, annál inkább *eltér a munka eredeti célkitűzésétől*, válik nehezkesé, vontatottá. A szerzők igen nagy figyelmet fordítanak egyes állításaik bizonyítására, foltonként szinte monografikus bizonyítási módszerekkel is találkozunk — a munkát különben is végigkíséri lapalji jegyzetként a források megjelölése —, ami az adott körülményeket tekintve nem nélkülözhetetlen fontosságú. Sokkal lényegesebb lett volna — miként a bevezető ígerte — „egyes kimagasló eseményeket” sokoldalúan, szélesen, érdekesen, olvasmányosan leírni. Egy-egy jellemző epizód bemutatása a vasasok történetéből sokkal eredményesebben szolgált volna a szerzők célkitűzéseit, mint a feldolgozásnak adott módszere.

Kissé erőszakoltnak tűnik a könyv periodizációja is. Lényegében a magyar munkásmozgalom általánosan ismert periodizációját helyes volt figyelembe vennie, de ugyanakkor meg kellett volna találni azokat a csomópontokat, melyek e speciális témából fakadnak, meg kellett volna keresni a vasmunkásmozgalom történetének belső periodizációját — ha már egyáltalában szigorú történeti sorrendben kívánták a mondani-valót előadni. Végeredményben keveset ígérnek — és mondanak is — olyan általános címek, mint vasmunkások 1848—49-ben, vagy a 90-es években, vagy akár 1905-ben. Határozottabban és világosabban ki kellett volna emelni, szakasz-elhatároló jelleggel, 1903-at, a Vas- és Fémmunkások Szövetségének megalakulását, vagy az 1908 decembere és 1909 áprilisa közötti időszakot, mikor a koalíciós kormány a Vasmunkások Szövetségét felfüggesztette. Túlságosan feldarabolódik a vasmunkások 1919 utáni története. 1924-ig a Vasmunkások Szövetségének kettészakadásáig egységes összefoglalást lehetett volna adni, szintén egységes szakaszként tárgyalható az 1924—1930 közötti periódus, mely végül a vasasok több-kevesebb egységének kialakításához vezetett. Természetesen nagyon fontos dolog, hogy a gazdasági válság éveit hogyan alakult a vasmunkások helyzete, de ez olyan kérdés, melyet a harmincas évek egységes összefoglalásaként is elő lehetett volna adni, annál is inkább, mert ez jobban simult volna a vasmunkásmozgalom belső történetéhez. Nem kapunk elég világos és határozott választ arra a nagyon is lényeges kérdésre, hogy 1918-tól, a KMP megalakulásától kezdve milyen új vonások, jelenségek gazdagítják a vasmunkásmozgalom történetét. Részletenként, apránként ugyanerről számos helyen szó esik, egy-egy esemény kapcsán, de hiányzik a vasmunkásmozgalom egészére vonatkozó elvi általánosítás, a következtetés levonása a kommunista mozgalom és a vasmunkás szakszervezeti mozgalom összefüggéséről.

Vitázni kell a szerzőkkel abban a vonatkozásban is, ahogy a vasmunkásmozgalom és a munkásmozgalom, illetve a nemzeti történet közötti összefüggéseket tárgyalják. Az olvasónak feltétlenül az a benyomása, hogy itt nemcsak az arányok eltolódásáról van szó — ugyanis a munkának legkevesebb $\frac{1}{3}$ -a általános történeti anyag, mely ismert munkásmozgalmi művekben is megtalálható —, hanem módszerbeli hibáiról is. Mert azzal ugyan teljesen egyet kell érteni, hogy a vasmunkásmozgalmat az általános munkásmozgalommal és nemzeti történettel kapcsolatban kell tárgyalni, de aligha úgy, hogy a közsímsert általános történetre vonatkozó eseményeket leírják, hanem csupán ezek *tudatában*, ezekre való tekintettel, és rájuk való rövid utalással tárgyalható a vasmunkásmozgalom sajátos — *a tárgy természetéből* fakadó — története. Hogy az általános és a speciális történet közötti összefüggésről a szerzőknek hibás az elképzelésük, az kirívóan szembevetünk a kiválasztott képanyagból is. Ugyanis nem lehet tudni, hogy mennyiben jellemző a vasmunkásmozgalomra „az első szabad május elsejét” bemutató fénykép, melyen a Köröndnél menetelő tömeget látni? Vagy hasonlóképpen erőszakoltnak látszik „menetelő magyar vöröskatonák 1919” című kép beillesztése is. De találunk ilyen fényképet is: „Munkanélküliek az 1930-as években”, mely két szunyókáló embert ábrázol, amint egy utcai pad támlájára hajtják fejüket. Nyilván az olvasónak azt kell a képre tekintve gondolnia, hogy „munkanélküli vasmunkások”-at lát. Ilyen fajta képek közbeiktatása az egyébként hasznos munka értékét nem növeli.

A munkásmozgalom történetével foglalkozó történészeinket igen nagy felelősség terheli. Munkásságukra nemcsak az kötelező, hogy a történeti hűséghez ragaszkodjanak, de fokozottan az is, hogy írásaikkal, munkáikkal meghódítsák a munkások szívét, lelkét, érdekesen, életszerűen, elevenen adják elő mondanivalójukat. Felesleges lenne tagadni, hogy egyes szociáldemokrata emlékiratírók tudtak vonzóan, lebilincselően, az olvasó figyelmet lekötve írni a munkásmozgalom múltjáról. Az adatgyűjtést és a kritikai feldolgozást a ma történészeinek párosítania kell a tények merész rostálásával, a történeti valóság önálló rekonstrukciójával. A történész nem elégedhet meg az események annales szerinti felsorakoztatásával! A puszta adatokba életet lehelni, azokat valószerűsággal megtölteni és vonzó eladásban leírni, alapvető történész feladat. Reméljük, hogy a szerzők eddigi kutatásaikra, alapos ismereteikre támaszkodva további munkáikkal sikeres példát mutatnak a munkásmozgalom történetének feldolgozására, utat törnek ezen a nehéz, izgalmasban sokat ígérő terepen.

LUKÁCS LAJOS

TRÓCSÁNYI ZSOLT:

A NAGYENYEDI KOLLÉGIUM TÖRTÉNETÉHEZ (1831—1841)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1957. 87 l. Irodalomtörténeti Füzetek 9. sz.)

A tanulmány a reformkori Erdélybe vezet bennünket. Központjában az idősebb Szász Károly, az enyedi kollégium nagyhírű jogtanára, az erdélyi reform-ellenzék egyik fő embere áll. Megismerjük az erdélyi politikai pártok, haladó és maradi erők küzdelmét, melyekben a kollégium is részt vesz, professzorai és diákjai révén egyaránt. A munka célja nem az, hogy teljes képet adjon akár a kollégium, akár az erdélyi politikai küzdelmek történetéről. Mégis a levéltári adatokra épített, végig élvezetes stílusban megírt tanulmány nemcsak Szász Károly életére, nem is csak a Bethlen-Kollégium történetére hoz újat, hanem címén jóval túlmenve, az általános politikai küzdelmek és az azokban résztvevők megismeréséhez is sok eddig ismeretlen részlettel járul hozzá.

BENDA KÁLMÁN

WELLMANN IMRE:

TESSEDIK SÁMUEL

(Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó. 1954. 136 l.)

Tessedik történelmi alakja elég halványan, de élt még a reformkor nemzedékének emlékében. Ezt a feledés homálya követte, melyet az Önéletírás Zsilinszky-féle, kissé bizonytalan terminológiájú fordítása (1873) sem tudott egészen eloszlatni. Az első világháború éveiben, a társadalmi rendszer általános válságának küszöbén konzervatív-nacionalista írók adták az első feldolgozásokat, de — anyagközlési érdemük ellenére — alapjában hamis koncepcióban, saját, avult társadalmi rendjük, „szociálpolitikájuk” védelmére állították be Tessediket, akárcsak Széchenyit, s igazában hozzá sem fogtak ahhoz, hogy életművét a maga korának viszonyaiból tudományosan értelmezzék (pl. Gaal Jenő). A munkásmozgalom, valamint a polgári radikálisok írói ugyanekkor nem vették kézbe a nagy reformer életművét, talán a történelmi szimpátia akkori hiányából is magyarázhatóan. Az ellenforradalmi negyedszázad igen értékes szövegközlést és haladó szándékú, de kissé bizonytalan koncepciójú és nyersen maradt feldolgozást hozott (Kemény Gábor és Nádor Jenő), valamint Tessedik német kulturális kapcsolatait felvető, de filológiailag eléggé megalapozatlan, szellemtörténeti hatáskutatást, mely nem mentes a hamis politikai aktualizálástól sem (Lakos). — 1953-ban jelent meg aztán az első marxista igényű, neveléstörténeti szempontú, vázlatos feldolgozás Vincze László tollából. (Pedagógiai Szemle. Vö. még a Vincze-szerkesztette szövegkiadást: Tessedik Sámuel válogatott pedagógiai munkái. Tankönyvkiadó, 1956.)

Wellmann Imre vállalkozott először sikerrel arra, hogy beható elemzést, összefoglaló képet adjon Tessedik életművéről, a történettudomány igényeivel, a történelmi materializmus módszereinek alkalmazásával. Wellmann Imre, mint a XVIII. század gazdaság- és társadalomtörténetének kiváló ismerője, újszerű és sikeres kísérletet tett abban az irányban, hogy Tessedik működésének rugóit és eredményeit, valamint tragikus elhanyaglást okozó társadalmi gátjait és szükségszerű korlátait elsősorban a magyarországi történelmi viszonyokból, a magyar társadalmi talajból magyarázza meg. Nem befolyásoltatta magát az eddigi feldolgozásoktól, hanem mindenütt az egykorú anyagból merített, elsősorban Tessedik munkáiból. E feltételekkel jöhetett létre a kiváló kismonográfia, mely a nagy gazda és nagy nevelő történelmi személyiségének életteljes, megragadó ábrázolása mellett, azzal szerves egységben, jó áttekintést ad parasztságunk és mezőgazdaságunk történetének egy korszakáról. A könyv értékét emeli s a népszerű tudományos feldolgozásnak szinte mintadarabjává teszi a szerző biztos kompozíciós készsége, igényes és szemléletes stílusa, továbbá az egykorú idézetek módjával való, de ügyes és mindig a célt szolgáló alkalmazása.

Kimutatja a szerző, hogy Tessediket a mezőgazdaság fejlesztésére irányuló közös törekvés tette a felvilágosult abszolútizmus szövetségesevé, a parasztnép gazdasági felvilágosításának szükségessége pedig egy új, gyakorlati nevelési mód apostolává. De rámutat arra is, hogy Tessedik felismerte a magyarországi manufaktúrákat elfojtó bécsi

vámpolitika súlyos következményeit, s hogy a gazdasági bajok gyökerét a hazai fogyasztó réteg vékonyságában és gyengeségében látta.

Tessedik — mint Wellmann kifejti — elsőnek ismerte fel a parasztprobléma jelentőségét a korabeli Magyarországon. Felfigyelt a paraszti társadalom differenciálódására s meglátta a bomlásnak induló feudalizmus döntő jelentőségű társadalmi folyamatát: a nincstelen parasztnép létszámának állandó növekedését. Ha nem is illette kellő kritikával az állami kizsákmányolás folyamatát, rámutatott a földesúri terhek nagyságára, az úrbérrendezés előírásainak sokszori megszegésére. Eljutott egészen annak követeléséig, hogy a parasztnak „mintegy tulajdonkép” kell bírnia saját földjét.

E messze előremutató célkitűzéseknél is nagyobb volt a jelentősége annak a kritikai és programadó munkának, melyet Tessedik könyvei által országos hatókörrel végzett el, valamint főleg Szarvasra szorítókozó — a népnevelő munkával mindig párhuzamos — gazdasági szervező tevékenységének. A kevesbedő és silányuló pusztalegelők, a földközösség s a velejáró nyomáskényszer bajai, a merő gabonagazdálkodásra szorítókozó szántóföldi termelés, a messzeterjedő alföldi határok szinte maig meglevő problémái, — ilyenekre fordította Tessedik főgondját. A fejlődést nemcsak irodalmi úton tett javaslatokkal, hanem egy lázas tevékenységben eltöltött hatalmas, energiájú élet kezdeményező, gyakorlati munkájával is szolgálta. Eljárások egész sorát dolgozta ki és alkalmazta a szikes földek megjavítására, kezdeményezte a mesterséges rétek létesítését, kultúrnövények sorát honosította meg vagy terjesztette el. Propagálta a korszerű vetésforgó megvalósítását, vagyis a takarmány- és kapásnövények beiktatását a szántóföldi gabonatermelés mellé s ezzel maga is hozzájárult az agrikultúra jelentős fordulatának, a földművelés és állattenyésztés egymást segítő összekapcsolásának magyarországi előkészítéséhez. Emellett tudatosan terjesztette a méhészkedést s a mezőgazdasági ipar különféle ágait. Programadó munkája szinte kiteljesedett kedvelt munkájában, egy falurendtartás kidolgozásában, mely tükrözi a felvilágosodás bizakodó racionalizmusát, de egyúttal bizonyos utopizmust is. E falurendtartás-tervezet a földesúrnak már alig szán földet, a földesúr beavatkozására alig ad alkalmat, hogy a parasztközség önállóan kormányozhassa önmagát.

Tessedik távolmaradt az egyoldalúan agrárközpontú szemlélettől, hiszen felpanaszolta a fejlett városi élet, a manufaktúrák és fabrikák hiányát, meglátta, hogy a nincstelenné vált falusi népet éppen az ipar juttathatná legjobban munkához. S bár a piac hiányának sorvasztó hatását kiemelve a kormány felé, a paraszti termelőeszközök költötteségének kárát kimutatva a földesurak felé suhintott, a paraszti nyomorúság legfőbb forrásául mégis magának a népnek felvilágosulatlanságát emelte ki.

Ez a nézete volt rugója iskolaszervező és nevelő munkásságának. Hogy a jobb gazdálkodás útjára vezesse, az értelem oldaláról akarta befolyásolni azt a parasztnépet, amely „a világosság századában sötét ostobaságoknak esik áldozatul; okos tanácsra nem hallgat, észszerű beavatkozást nem enged, mert — úgymond — Isten, ha akarja, anélkül is megmenti járványtól, haláltól” (i. m., 17. l.). Tessedik nevelési törekvései több ponton egybeestek a Ratio Educationis törekvéseivel, de túl is mentek ezen. A német filantropisták, főleg Salzmann és mások munkásságának ismeretében dolgozta ki nevelési céljait és módszereit, de nagy önállósággal, sok eredetiséggel, mindig a magyarországi szükségletekből és lehetőségekből kiindulva. Élesen megbírált a feudális iskola hagyományos tanítási módját, mely „a mi időnknek szükségeivel és tulajdonságival éppen nem egyező s hozzá nem szabott”, s melyen az alsófokon a kormányzattól nemrégben bevezetett Felbiger-féle módszerek sem változtattak sokat. Hangoztatta s meg is valósította, hogy az oktatás legyen „népszerűbb, jobban a közhasznót néző s a parasztnak szükségeihez szabott” (52. l.). Ennek megfelelően alakult szarvasi intézetében a tanítók képzése is. Iskoláját akkor tekintette megalakítottnak, mikor egy kis mintagazdaságot sikerült az oktatás céljára szerveznie, ahol a gyermekek jövőendő hivatásukra készülhettek. Iskolájában válogatott, kiváló tanárok oktatták az általános, valamint a természeti és gazdasági ismeretek népnevelésben példátlanul széles körét, anyanyelven és messzetelektől tervszerűséggel. Nemesak a célok és a tanított ismeretkörök, de a módszerek is az akkori európai pedagógiai fejlődés élvonalában jártak. Valóban, Tessedik munkája nevelt munka által s gondja volt arra is, hogy a gyermeknek olyan munka jusson, mely leginkább megfelel szükségleteinek, képességeinek és természetes hajlamainak. (Wellmann kimutatja, hogy a Tessedik-féle Industrialschule helyes fordítása nem ipariskola, hanem szorgalmi iskola, tehát már az elnevezés is a tevékeny, munkáltató tanítás módszeres olvére utal. Ezt különben megerősíti a későbbi évtizedek magyar népoktatási irodalmának hasonló értelmű „szorgalmatossági” szóhasználat is.) Tessedik országos vonatkozású tanügyi terveiről keveset olvashatunk e szűk keretben, de beszámol a szerző Tessedik iskolájának többoldalú hatásáról, így a keszthelyi Georgikonnal való fontos kapcsolatáról.

E rövid ismertetés végén ki kell végül fejezni azt a véleményt, hogy ezt az — így is gazdag — tömör és eredeti összefoglalást szükséges lenne teljes apparátusú, nagy monográfiává továbbfejleszteni. Ebben helyet kaphatnának bővebb (agrár és pedagógiai) tudománytörténeti vonatkozások s Tessedik életműve még plasztikusabban domborodhatnék ki kultúránk és értelmiségünk történelmi alakulásának legalább vázlatosan megrajzolható korabeli összképéből. .

RAVASZ JÁNOS

MARTINOVICS IGNÁC:

FILOZÓFIAI IRÁSOK

Fordította Kolozsvári Grandpierre Emil

A fordítást ellenőrizte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Mátrai László

(Budapest, Magvető Könyvkiadó. 1956. 163 l.)

A magyar jakobinus mozgalom vezéralakjának 1788-ban franciául megjelent (mindössze két példányban ismert) *Mémoires philosophiques ou la nature dévoilée* című munkájának magyar fordításban való közreadása régi adóssága volt filozófiatörténetünknek. A Filozófiai Emlékiratok — ahogy orre Mátrai Lászlónak a mű és szerzőjének jellemzésére egyaránt kiterjedő, gondos körültekintéssel megírt szép bevezető tanulmánya rámutat — sajátos helyet foglal el a magyar filozófiai gondolkodás történetében. Jelentősége abban van, hogy „a kor leghaladóbb, legkövetkezetesebb irányát, a francia materializmust (elsősorban Holbachot) követi, s ez a filozófia — ha követőkre találva visszahat a politikai gyakorlatra — Magyarországon feltétlenül forradalmi és forradalmasító hivatást tölt be a XVIII. század végének sajátos osztályviszonyai közt. Ezt kétségtelenné teszi az egész mű harcos, kérlelhetetlen antiklerikalizmusa, következetes materializmusa, félreérthetetlen ateizmusa s általában a feudalizmus minden intézményének az a kérlelhetetlen gyűlölete, mely — túlmenve e kérdésben Holbachon — a mű minden sorából árad.” Mátrai mélyreható elemzéssel mutat rá Martinovics filozófiai és politikai elméletének radikalizmusára és ugyanakkor „ingadozó, válogató, spekulatív forradalmiságára”, elméletnek és gyakorlatnak életében megmutatkozó ellentmondásaira, mely „önmagában is elárulja, hogy nem volt igazi forradalmár, hiszen a forradalmi gyakorlat mindig túlmutat és túlmegy a forradalmi elméleten”. Ezenkívül a Filozófiai Emlékiratok a magyar filozófiatörténetnek is értékes és ritka dokumentuma, „mely világosan példázza a haladó társadalmi törekvések és a materialista filozófia mély és törvényszerű összetartozását”. — Kolozsvári Grandpierre Emil sikeresen birkózott meg az eredeti szöveg nehéz, bonyolult, nyelvíleg nem is mindig tökéletes franciaságával, fordítása világos, érthető, irodalman választható. A fontosabb egykorú filozófiai vagy filozófiatörténeti utalások megértését Mátrai jegyzetei könnyítik meg. A kötet csinos kiállítása méltó módon egészíti ki a fordító és a szerkesztő gondos munkáját.

BENDA KÁLMÁN

SZABÓ ISTVÁN:

A HAJDÚSÁG KIALAKULÁSA

(Debrecen, 1956. 11 l. + 7 mellékl. Alföldi füzetek 1. sz.)

Rövid, de mestori összefoglalása a szerzőnek a katona-hajdúság társadalmi kialakulására vonatkozó részletkutatásainak. Végigvezeti az olvasót a hajdúság fejlődésén a XV. század végétől Bocskai István 1605-ös nagy telepítéséig, s megmutatja hogyan lett a marhahajtó hajdúkból fegyverrel hánó réteg, majd a török harcok következtében a XVI. század második felére állandó katonaelem, mely kegyetlen haremódjával és dicsőséges fegyvertényeivel egyaránt beírta nevét a magyar történelembe. A tanulmányt az ismert egykorú legjellegzetesebb hajdúábrázolások egészítik ki, Balogh István válogatásában.

BENDA KÁLMÁN

DANKÓ IMRE:

A SAJÓ-HERNÁDMELLÉKI HAJDÚTELEPEK

(Sárospatak, 1955. 40 l. Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek I.)

Bocskai István csak egy részét tudta a hajdúságnak letelepíteni, történetírásunk mégis mindeddig jóformán csak ezekre a kiváltságos nagy hajdúvárosokra fordította figyelmét. Zemplén megyébe a Sajó és a Hernád mellékének kis községeibe a Rákócziak telepítettek hajdúkat; ezek kiváltságait — bár örökös küzdelemben a nemesi megyével — egészen a szatmári békéig fenn tudták tartani. Dankó komoly kutatásokon nyugvó kis tanulmánya először derít fényt ezeknek a hajdútelepeknek az életére. Előbb általában szól a zempléni hajdútelepítésről, majd falyanként ismerteti az eddig előkerült adatokat. Közli az 1708-as hajdú-mustra névsorát is. Tanulmánya komoly értéke helytörténeti irodalmunknak, s jelentősen kibővíti a XVII. századi hajdúkérdésre vonatkozó ismereteinket.

BENDA KÁLMÁN

BOTH ÖDÖN:

AZ 1848 ÉVI SAJTÓTÖRVÉNY LÉTREJÖTTE
(A SAJTÓSZABADSÁG PROBLÉMÁJA MAGYARORSZÁGON A REFORMKORBAN)

(Acta Universitatis Szegediensis, Sectio Politica-Juridica.
 Tom. I. Fasc. 4. Szeged. 1956. 65 l.)

A tanulmány tartalmára a zárójelbe tett aleím utal hívebben: a szerző a címben felvetett problémát a polgári sajtószabadság gondolatának magyarországi megszületésétől — az 1790-es évektől — kíséri figyelemmel. A kérdés polgári irodalmának ismertetése és bírálata után a sajtószabadság fogalmi megszületésének, majd megvalósítása követelésének ideológiai okait keresi s elsősorban abban találja meg, hogy „a feudalizmus gyógyíthatatlan válságának felismerése, a fokenkénti, lépésről lépésre történő polgári jellegű haladás vágya, a szabadsággal tarsult nevelésnek mindent legyőző erejébe vetett hit” elvezet a sajtó nagy jelentőségének felismeréséhez. Gazdag választékban ismerteti a tanulmány a sajtószabadság mellett és ellen elhangzott érveléseket, különösen azokat, amelyek a feudalizmus védelmét szolgáló cenzúra intézményéhez kapcsolódnak. Jó történetírói érzékel választja el a szerző a cenzúra körül folyó vitában a rendi-sérclmi jellegű bírálatot a liberális-polgári sajtószabadság követelésétől s megvonja azt a határvonalat is, amelyen túl már az utóbbi a túlnyomó, amikortól kezdve tehát a viták már a polgári sajtószabadságot biztosítani hivatott sajtótörvény előkészítését szolgálják. Rámutat azonban arra is, hogy a reformerek célja nem a teljes sajtószabadság, hanem az általuk kialakítandó polgári társadalom érdekeinek megfelelően korlátozni kívánják azt a sajtótörvény büntető intézkedéseivel. A munka utolsó fejezete a polgári sajtószabadsággal folytatott küzdelem egyes fázisait mutatja be, amint az a megyegyűléseken, a kaszinókban, az országgyűlésen, az irodalomban és a sajtóban folyt a gondolat megszületésétől az 1848-as sajtótörvény létrejöttéig. A szerző gazdag irodalmat és figyelemre méltó kéziratot, valamint levéltári anyagot használt fel; érdeme, hogy tárgyát nem szakította ki sem a társadalom életének szükségleteiből, sem szorosabban véve a polgári átalakulás nagy tennivalóinak egészéből. Munkáját elvi és szerkezeti egység jellemzi, tárgyát minden részletében kidolgozta s a kiválasztott egyetlen kérdésben is éreztetni tudta az egész reformmozgalom fejlődésének ütemét, belső dinamikáját. Megállapításai, eredményei eléggé megalapozottak ahhoz, hogy bekerüljenek a reformmozgalmat összefüggően ábrázoló munkákba. (Talán csak azokkal a fejtegetésekkel szemben érez kétséget az olvasó, amikor a szerző az 1790—1848 közötti időszak egységes jellegét hangoztatja s kétségbe vonja, hogy a korszakon belül valahol 1825—30 között minőségi választóvonal húzható.)

BARTA ISTVÁN

RÁCZ ISTVÁN:

AZ 1841. ÉVI SZATMÁRI 12 PONT

(A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének kiadványai Debrecen. 1955. 23 l.)

A magyar reformmozgalom útjának rendkívül fontos állomása a szatmári 12 pont megjelenése 1841 elején. A Szatmár megye közgyűlése által elfogadott és a többi megyének megküldött haladó programban nem kevesebb volt, mint az ősiség eltörlése, a telekkönyv behozatala, a kötelező örökváltság, a nem-nemesek birtokbirtokbirtok és hivatalviselési joga, a közteteherviselés, a céhek és monopóliumok megszüntetése, az egyházi javak szekularizációja a népnevelés javára, a sajtószabadság stb., egy szóval a korábban szörványosan megjelenő haladó követelések szinte teljes egységben. A szerző a helyi levéltárak anyagának felhasználásával világítja meg a történeti irodalmunkban csak felszínesen érintett program keletkezésének körülményeit: megállapítja, hogy az ösztönzést Vas vármegye körirata adta, a kivitelezésben pedig az oroszlanrész a nem szatmári illetőségű, ismert „vándorpatriótát”, Somogyi Antalt illeti. Foglalkozik a tanulmány a javaslat elterjesztésével, országos fogadtatásával és a megyei politikára gyakorolt hatásával, s megfelelő részletességgel az ellene megindult, konzervatív oldalról jövő támadásokkal is. A javaslatot végül is még 1841 végén megbuktatta a kormány és a maradiak intrikája — a felzigatott bocskoros nemesség ólmos botokkal verte ki az ellenzékét a közgyűlési tereméből —, hatását azonban nem lehetett semmivé tenni. Joggal állapítja meg a szerző, hogy a szatmári 12 pont volt a liberális ellenzék első egységes programja s hogy hatása nagy volt mind az elkövetkező országgyűléseken, mind a haladó ellenzék párttá szerveződésében.

BARTA ISTVÁN

A BONYHÁDI PETŐFI SÁNDOR GIMNÁZIUM TÖRTÉNETE. 1806–1956

(Pécs. 1956)

A nem egészen három ív terjedelmű kis füzet az iskola fennállásának 150-ik évfordulója alkalmából jelent meg. Szerzője dr. Kolta László, a gimnázium igazgatója.

A kis könyvecske fő érdeme, hogy olyan tudományos műfajt elevenít fel, melynek egykori képviselői nagy szolgálatot tettek a magyar művelődéstörténetnek. A XIX. század második felétől kezdve sűrűn jelentek meg az egyes iskolák történetéről készült feldolgozások. A sort P. Szathmáry Károly műve nyitotta meg 1868-ban: A gyulafehérvár—nagyenyedi Bethlen tanoda történetével. Ezt követően Takáts Sándor megírta a pesti piarista kollégium történetét. A millenium alkalmával több tucat iskola történetét dolgozták fel. Az egyes iskolatörténeti művek közül kiemelkednek Markuszovszky Sámuel, Kis Ernő és Török István munkái, melyek a fenti sorrendben a pozsonyi ág. ev. lyceum, a pápai és a kolozsvári ref. kollégium fejlődését mutatják be. A millénium óta is több értékes munka látott napvilágot. A debreceni ref. kollégium fennállásának 400-ik évfordulójára jelent meg 1938-ban egy történetírói munkaközösség kollektív műveként a híres iskola története. Közvetlen a felszabadulás előtti években, 1943-ban jelent meg Bódi Ferenc két kötetes, több, mint 500 oldalas könyve: A csurgói ref. Csokonai Vitéz Mihály gimnázium másfél százados története.

Az idézett művek szerzői elsődleges források alapján tárták fel a nemzetünk életében fontos szerepet játszó nagyobb iskolák történetét. Műveik pótolhatatlanok és szükségsek ma is mindenki számára, akit a művelődéstörténettel kapcsolatos kérdések érdekelnek.

A felszabadulás óta nem jelent meg az említett művekhez hasonló iskolatörténet. Kolta László füzeté az első próbálkozás a régi, szép hagyományokkal rendelkező műfaj újraélesztésére.

Kolta rövid kis művéből megismerjük a mai bonyhádi gimnázium kialakulásának 150 éves folyamatát. Az iskolát 1806-ban a Tolna megyei evangélikus esperesség indította meg Sárszentlőrincen. Itt mint három osztályos latin iskola, ún. schola trivialis működött mely egyúttal a tanítóképzés célját is szolgálta. Az 1850-es Organisations-Entwurf követelményeinek nem tudván megfelelni, 1853-ban ideiglenesen megszűnt. De már 1857-ben mint alginimázium új életre támadt s egészen 1870-ig zavartalanul működött. 1870-ben Bonyhádra tették át s itt fejlődött ki belőle államsegéllyel a későbbi főgimnázium.

zium. Ennek V. osztályát czelött 50 évvel szervezték meg s 1909-ben megnyílt a VIII. osztály is.

Mi az a novum, amit Kolta László kis füzetében találunk? Mindenekelőtt magának a megjelenésnek a ténye. Az iskolatörténeti munka 1500 példányban való kiadásához kezdeményező bátorságra volt szükség. Mégpedig nemcsak anyagi vonatkozásban. De bátorság kellett egy iskolatörténeti munka megírásához történetírásunk mai helyzetében is. Hiszen a fordulat éve óta történészeink túlnyomó többsége a marxista történet-kutatás alapjainak lerakásával és megszilárdításával, a gazdasági alap és a forradalmi fejlődés bemutatásával foglalkozott. A felépítmény kialakulása, fejlődése, az alappal való összefüggés bonyolult problematikája alig néhány esetben volt komoly kutatás tárgya. Ilyen körülmények között nemigen lehetett útmutatást találni a nehezen megoldható kérdésekben, a kulturális élet sokszínű valóságának marxista értékelésében. A szerző két megoldás között választhatott. Vagy követi a régi, polgári történetírás idézett képviselőinek módszerét az iskolatörténetben, vagy pedig megkísérli a marxista történetírás elveinek alkalmazását az adott konkrét ismeretanyag értékelésében.

Szerzőnk második megoldást választotta. Sajnos a felmerült kérdéseket csak futólag érinti. Új, helyi tényanyagot alig találunk a füzetben. Pedig az anyakönyvek 1857 óta megvannak, az igazgatói összefoglaló jelentések és naplók hasonlóképpen. Kitűnő lehetőség kínálkozott volna a szerzőnek arra, hogy néhány érdekes részletet napvilágra hozzon az önkényuralom utolsó évtizedéből a tantárgyak anyagáról, a tanítás szelleméről, a tanárok és tanulók valódi érzelmeiről. Az akkori magyar oktatásügy az Entwurf és az iskolafenntartók közti ellentétek feszültségében vergődött: ez ellentétek minden helyi részlete érdekes és tanulságos. Sajnos a szerző nem gondolt e lehetőség, s általában a primer források kihasználására.

Hasonló hiányérzetünk van a sárszentlőrinci iskola átköltöztetésének leírásánál is. Itt feltétlenül részletezni kellett volna azokat a gazdasági, társadalmi és politikai érdekeket, melyek a Bonyhádra való költöztetést meghatározták. A szerző röviden átsiklik ezeken és az 1868-as nemzetiségi törvényre vonatkozó sematikus jellemzés idézőjel nélküli átvételével „értékeli” a helyiényt. Az igazi marxista módszer éppen azt kívánja, hogy a konkrét tényanyag minél pontosabb feltárása után magának a tényanyagnak alapján értékeljünk s ezt az értékelést próbáljuk összeegyeztetni az egész országra vonatkozó általános jellegű ismereteinkkel. Hiszen a valóság mindig gazdagabb, mint az az általánosítás, amely az összefoglalásokban, tankönyvekben szerepel.

Ezzel szemben a szerző majdnem mindig az ismert általános megállapításokat próbálja bizonyítani a helyi tényanyaggal. Így természetesen nem sok újat tudunk meg fejtegetéseiből. Különösen sematikus az 1945 utáni fejlődés rajza. Ez néha csak az újságcikkekhez jól ismert mondatok minden komolyabb jelentőség nélküli sorakoztatása, pl.: „Az első ötéves tervben megtett fejlődéshez hozzájárultak azok a szervezési intézkedések, amelyekhez a bonyhádi gimnázium csatlakozott és megvalósulásukért dolgozott. Az iskolai munkaszervezés céltudatosabb és részletekre felbontott munkavégzést biztosított. Az egyszemélyi felelős vezetés megerősítése az egységes irányítást teremtette meg” stb.

A kis füzet stílusa és fogalmazása elárulja, hogy a szerző nagyon gyorsan írta meg munkáját. Pongyolaság, értelmetlen fogalmazás, magyartalanság bőven akad („ellene vannak a kormány támogatásával működő... pángermán mozgalommal” 32. l., „a viszonyok viszonylagos konszolidációja” 29. l. stb.).

Az említett hibák és hiányosságok ellenére is érdemes volt a kis füzetet kiadni. Alapgondata és célkitűzése, mely szerint „a gimnázium tanárai és diákjai a 150 éves múlt haladó hagyományainak feltárásával erőt kívánnak meríteni a további harcok építő munkához” — minden iskolánk számára követendő példa lehet.

BIRÓ SÁNDOR

BÉRES ANDRÁS—MÓDY GYÖRGY:

A HAJDÚSÁG TÖRTÉNETÉNEK ÉS NÉPRAJZÁNAK IRODALMA

(Debrecen. 1956. 52 l. Alföldi Füzetek 3. sz.)

Jó beosztásban, ügyes elrendezésben ismerteti a hajdúk és hajdútelepülések történetére és mai életére vonatkozó nyomtatott forrásanyagot és irodalmat, valamint a debreceni Déri Múzeumban, vagy a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen őrzött kéziratos gyűjtéseket. A nyomtatott munkáknál pár soros, tömör, a lényegét jól

kidomborító tartalmi ismertetést és néhányszavas értékelést ad, s a rávonatkozó bírálatok érdembeli megjegyzéseit is közli. Általában jó útmutató a kérdésben tájékozódni kívánóknak. Kár, hogy éppen a történeti források összeállításában egyenlenségek, sőt hiányok is akadnak. A kiadvány idézi pl. Kerecsényi László szigetvári kapitánynak az 1550-es évekből való leveleit (16. l.), vagy Esterházy Miklós nádor 1631-es emlékiratát (32. l.), mert bennük a hajdúkra is van néhány „elszört adat”, ugyanakkor kimaradtak sokkal jelentősebb források, hogy példaként csak Bocskai fővezérének, Homonnai Drugeth Bálintnak, Illésházy Istvánnak, vagy Alvinczi Péternek, a fejedelem udvari papjának naplóföljegyzéseit említsük. A Seps-i Laczkó Máté naplóját kivonatolól XVIII. századi Sárospataki Krónika helyett is inkább az eredetit kellett volna idézni (20. l.). Hiányoljuk Szamosközi, Istvánffy, Bethlen Miklós munkáinak megemléztetését, úgyszintén a fontosabb forráskiadványokat: az Erdélyi Országgyűlési Emlékeket, melyek a XVII. század első felére sok adatot hoznak a hajdúmozgalomra, Ribini *Memorabilia augustanae confessionis* c. publikációját, mely többek közt a hajdúvezérek 1604-es kiáltványát közli, Básta György tábornagy levelezését, vagy a még Kovachich Márton György által kiadott XVI—XVII. századi császári ezrednaplókat stb. Érdemes lett volna a heraldikai kiadványokra is figyelmet fordítani. (Csak példaként: *Sándor Imre*: Címereslevelek, Kolozsvár 1910. I. munkájában: 66. sz. Dobai Tamás hajdúnak megnevesítése, 1610; 71. sz. Elek János 128 hajdújának armálisa, 1610; 101. sz. Geréb András kapitánysága alatti 335 hajdú megnevesítése, 1619; valamennyi névsorral — vagy az *Aldásy-Uzbor*: Címereslevelek. III. Bpest. 1937. 44. sz. a Kereki várát védő 300 hajdú nemeslevele, 1606; de a 49—52., 56—57. stb. sz. alattiak is hajdúnemesítések.) — A néprajzi vonatkozásoktól eltekintve a hajdúvárosok művelődéstörténetére vonatkozó munkák is kissé mostoha elbánásban részesültek. Hiányoljuk az iskola- és egyháztörténeti monográfiákat (*Rákai*: A hajdúszoboszlói partikularis iskola története. Debrecen, 1913; *Bodnár*: A hajdúnánási ev. ref. gimnázium története. HNánás 1896; *Barcsa*: A hajdúnánási ev. ref. egyház története. Debrecen, 1899 stb.). A tárgyi emlékekkel kapcsolatban érdemes lett volna *Szendrei János* munkáit megemlíteni (Bocskay István fejedelemre és korára vonatkozó egykorú emlékek. Bpest, 1907. — Magyar haditörténelmi emlékek. Bpest, 1896.)

BENDA KÁLMÁN

RÓZSA GYÖRGY:

REGI VÁRKÉPEK

(Budapest. 1955. 18 l. + XXII képmelléklet)

A köztudatban Hoefnagel György neve alatt számontartott Braun—Hogenberg-féle *Civitates orbis terrarum* (Köln, I—VI. k. 1572—1617) c. munkában megjelent, magyar várakat ábrázoló metszeteket közli. Rózsa György bevezetése tisztázza a metszetek szerzőségét és forrásértékét, s megállapítja, hogy értékes forrásai XVI—XVII. századi történelmünknek, nemcsak az egyes várak és a várépítés történetére, hanem — a várképekhez járuló dekorációs elemek révén — a magyar viselet, katonai vagy a mindennapi élet rekonstruálására is. A képekhez egyenként részletes leíró magyarázatot fűz, s mindezt cseh és román nyelvű kivonatban is közli. Maguk a reprodukciók igen jól sikerültek, a Magyar Nemzeti Múzeum Rotaprint üzeme remekelt vele. Mégis fölvetjük, nem lett volna-e érdemes nyomtatásban közreadni ezt a munkát? Meggyőződésünk szerint nagy sikere lett volna nemcsak idehaza, hanem külföldön is.

BENDA KÁLMÁN.

DEZSÉNYI BÉLA—FALVY ZOLTÁN—FEJÉR JUDIT:

A MAGYAR SAJTÓ BIBLIOGRÁFIÁJA 1945—1954

(Budapest, „Művelt Nép” tudományos és ismeretterjesztő kiadó. 1956. 159 (1) l.)

Bibliográfiai irodalmunk hiányai hosszú évtizedek óta károsan hátráltatják a társadalmi tudományágak magyarországi fejlődését. Születtek ugyan hazánkban e téren is nagyszabású kezdeményezések, melyek nagy hasznára váltak tudományos életünknek, rendszeres folytatásuk azonban általában elmaradt s így főként az újabb korok problémáiban tájékozódni kívánók segédeszközök hiányában csak igen fűradtságos

aprómunkával érhetik el céljukat. Példaként csak egyet szeretnénk említeni: Szinyeyi József nagy életrajzi lexikonának Gulyás Pál által elkezdett folytatása kultúrtörténet-s elsősorban is irodalomtörténetíráunk nagy kárára immár tizenkét éve egy helyben vesztegel.

Az elmúlt tíz évben azonban már jelentek meg olyan bibliográfiák, amelyekkel egyre inkább szűnik a korábbi évtizedek szűkmarkú tudománypolitikájából előállott szegényes helyzet.

Ilyenként üdvözljük az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai között megjelent *magyar sajtóbibliográfiai* kötetet is, amelyről az előszó méltán feltételezi, hogy „nem szorul magyarázatra, miért az utolsó, de a hozzánk legközelebb álló évtizedet feldolgozó kötet készült el elsőnek”. A felszabadulásunkat követő gazdasági, társadalmi, politikai és tudományos élet kérdéseivel foglalkozók összegyűjtve és a használatot megkönnyítően rendszerezve találják meg a kötetben az 1945—1954. évek vonatkozó sajtótermékeit.

A bibliográfia használatához az előszóból nyerünk útbaigazítást; fő része (9—140. l.) pedig szoros betűrendben sorolja fel a megjelent hírlapokról és folyóiratokról szükséges tudnivalókat. A cím után az alcímet és lényegesebb változásait, a megjelenés helyét, az indulás és megszűnés időpontját, illetve az 1954 után is megjelent hírlapoknál és folyóiratoknál az indulás keltét, az esetleges szünetelés, majd pedig az időszakosság jelölését találjuk. Az adatokat a szerkesztőkre, a kiadóra, a nyomdára és a lap méretére vonatkozó adatközlések zárják le. Az 1954 után is megjelenő lapokat külön jelölik. Az adatok áttekinthetőbbé tételével kapcsolatban a jövőre nézve az a megjegyzésünk van, hogy az eligazodást igen megkönnyítené, ha az egyes adatokat bevezető utalószókat (alcím, szerk., kiadó stb.), illetve magukat a rövidebb adatokat (például a keletkezés és megszűnés időpontját) a szövegtől elütő betűtípussal szedhetnék. Úgy véljük ugyanis, ha fontos is az alcímváltozások feltüntetése — hiszen a napilapoknál leginkább az alcímekből értesülünk legkönnyebben a lap pártállásáról —, nem kevésbé fontos, különösen a kutatók számára, a keletkezés és a megszűnés adatai. Ez utóbbi pedig igen sokszor eléggé elvész az alcím- és szerkesztőváltozások dátumainak tömkelegében.

Ezen túlmenően nem tartanók haszon nélkülűnek, ha tájékoztatást nyerhettünk volna arról, hogy a Széchényi Könyvtár gyűjteményéből hiányzó sajtótermékek, illetve a hiányzó számok hol találhatók meg. Noha az előszóban találunk az erre vonatkozó adatok feltüntetésére is egy nem egészen egyértelmű utalást, valójában ez csak négy esetben történt meg: *Hétfői Újság*, *Kalapács*, *Szegedi Vasutas Iskola és Tájékoztató* (Bpest, 1952 szeptember—1954 december); hét esetben pedig a hiányzó adatok forrásainak megjelölését találjuk: *Híradó* (Bpest, 1948), *Szabad Józsefváros*, *Szabad Nép*, *kisvárdai Szabad Nép*, *Szabadágharc*, *Új hang*, *Üzem szava*. Így tehát ez utóbbiakról és a még következők huszonhét sajtótermékekről (melyeknél csak arról értesülünk, hogy a Széchényi Könyvtárban mikortól vannak meg a kérdéses hírlap vagy folyóirat számai) sajnos nem tudjuk meg, hol használhatnók azokat: *EPOSZ Élet*, *Éneklő Ifjúság*, *Fárész*, *Gyógyszereink*, *Hajdúbosszörmenyi Hírek*, *Hajrá!* (Bpest, 1946 szeptember), *Heti Híradó*, *Híradó* (1944), *Körzeti Szervező*, *Kultúra Boríték Újság*, *Magyar Nép*, *Magyar Újság*, *Megújódás*, *Pedagógus Értesítő*, *Szabad Magyarország*, *Szabad Vas megye*, *Szabad Vasutasok és Hajósok Lapja*, *Szabolcsi Hétfő*, *Szabolcsi Szabad Nép*, *Szalay körlevél*, *Szárnyskerék*, *Szentesi Lap*, *Társadalombiztosítás*, *Új Hang* (Szombathely), *Vásárhely Népe*, *Veszprémi Népújság*, *Zempléni Népújság*. Ezeket azért találtuk szükségesnek elősorolni, mert leginkább a felszabadulás hónapjaiban megjelent sajtótermékek hiányairól van szó, s így az érdeklődők útbaigazítása különösen fontos. Ugyancsak emelte volna a bibliográfia hasznosságát, és nem növelte volna különösebben a terjedelmet sem, ha a Széchényi könyvtári raktári számról is tudomást szerezhetnénk.

A Függelékben közölt mellékletek tájékoztatást nyújtanak az egyetlen számban megjelent sajtótermékekről (141—142. l.) és a Magyarországon megjelenő idegen nyelvű lapokról (143—144. l.), valamint megkönnyítik az anyagban való eligazodást a fontosabb folyóiratokról készült szakmutató (145—148. l.) és a szerkesztőkről tájékoztató névmutató (150—159. l.) révén.

Ehelyütt különösen a nem Budapesten megjelent sajtótermékek kiadási helyéről készült földrajzi mutatóra hívjuk fel a figyelmet, mely jó szolgálatokat tehet a felszabadulásunk utáni helytörténeti vonatkozások kutatóinak. Hiányoljuk azonban, hogy az egyetlen számban megjelent sajtótermékek kiadási helyei nem kerültek bele ebbe a mutatóba (például Cegléd, Győr, Jászárokszállás stb.).

Befejezésül meg kell még jegyeznünk, hogy a kötet címéből inkább a *magyar nyelvű* és nem a *magyarországi* sajtó bibliográfiájára következtetnénk. Mindenesetre méginkább emelte volna a kötet hízagpótló voltát, ha megtalálnánk benne a külföldi,

főként a baráti népi demokráciákban, de nyugaton (elsősorban Franciaországban) és az Óceánon túl (Kanadában, az Egyesült Államokban, Braziliában és egyebütt) megjelent magyar sajtóra vonatkozó adatokat is. Ezeket a Széchényi Könyvtár anyaga alapján — még esetleg hiányos adatokkal is — a legkönnyebb lett volna felsorakoztatni. A külföldi magyar nyelvű sajtóra azonban főként a további kötetekben sorra kerülő, korábbi korszakok magyar sajtótermékeinek feldolgozásával kapcsolatban hívjuk fel a figyelmet, hiszen a kivándorolt magyarok számára készült hírlapok és folyóiratok fontos társadalmi kérdések forrásai.

Ezeket azonban inkább a jövőre vonatkozóan jegyeztük meg. A felszabadulás utáni magyarországi sajtó bibliográfiája érezhető hiányt pótol segédkönyvekkel mostohan ellátott tudományos életünkben s éppen ezért várakozással tekintünk az 1945 előtti sajtótermékeket feldolgozó kötetek elé is.

VARGA ISTVÁN

ANNA MIHAJLOVNA PANKRATOVA

(1897–1957)

A magyar történészek tábora őszinte megilletődéssel búcsúzik az ez évben elhunyt Anna Mihajlovna Pankratovától. Anna Mihajlovna Pankratova a szovjet történészeknek abba a generációjába tartozott, amely együtt növekedett a forradalmi munkásmozgalommal és ennek megtestesítőjével, a Szovjetunióval. Munkáscsaládból származott, de a nehézségeket leküzdve, még a cári Oroszországban elvégezte az egyetemet. Tudását kezdettől fogva a forradalmi munkásmozgalom szolgálatába állította. Már egyetemi évei alatt esti munkás tanfolyamokon tanított. Fáradhatatlan aktivitással vette ki részét a polgárháborúból. Szervezte a szovjethatalmat az odesszai került falvaiban, az intervenció idején résztvett partizán csapatok alakításában, ha kellett nem kerülve a veszélyeket, illegálisan dolgozott. Csakhamar az odesszai pártbizottság, majd 1920-ban az odesszai kerületi pártbizottság titkára lett. Ebben az időben a pártbizottság női szekcióját vezette és az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottsága női szekciója helyettes vezetője volt.

A történettudomány, elsősorban a munkásosztály története iránti érdeklődése a forradalom győzelme után ébredt fel, amikor az urali területen a szakszervezetekben folytatott pártmunkát. 1922-től kezdve elvégezte a Vörös Professzura Intézetét s azóta a történettudománynak szentelte ideje legjavát.

Történettudományi munkáinak száma meghaladja a 200-at. Számos, az oroszországi munkásosztály történetére vonatkozó forrásgyűjteményt kezdeményezett és szerkesztett. Szerkesztette a Szovjetunió történetét összefoglaló középiskolai tankönyvet, amely éppúgy, mint az általa szerkesztett gyűjteményes kötet az első orosz forradalom nemzetközi hatásáról és az első orosz forradalomról szóló népszerű munkája, magyar nyelven is megjelent. Életének főművét, az oroszországi munkásosztály történetéről szóló nagy könyvet azonban nem tudta már befejezni, bár ennek egyes részleteit tanulmányok formájában közzétette.

Kivette részét a történettudomány oktató és szervező munkájából is. A moszkvai és a szaratovi egyetem és a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Akadémia tanára volt és ebben a minőségében nagy hatást gyakorolt a felnövekvő új történészgenerációra. Több történettudományi folyóirat szerkesztőbizottsági tagja, a „Voproszi Isztorii”-nak, a vezető szovjet történettudományi folyóiratnak pedig haláláig főszerkesztője volt. 1955-ben megválasztották a Szovjetunió Történészei Nemzeti Bizottságának elnökévé és ugyanezen idő óta a Történettudományok Nemzetközi Bizottsága Irodájának is tagja volt. Tudo-

mányos érdemei elismerésképpen 1953-ban megválasztották a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának rendes tagjává.

Elméleti munkáját Anna Mihajlovna Pankratova mindvégig összekötötte a gyakorlati, politikai tevékenységgel. A XIX. kongresszuson a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának rendes tagjává választották és tagja volt a Legfelsőbb Szovjet Elnökségének is. Emlékezetes marad a XX. kongresszuson tartott beszéde, amelyben keményen leszámolt a szovjet történetírásnak azokkal a hibáival — köztük saját hibáival is —, amelyek a személyi kultusz korszakában ütötték fel fejüket. A „Voproszi Isztorii” irányításánál szintén főfeladatának tartotta, hogy a XX. kongresszus szellemében vezesse a hibák kiküszöbölését célzó küzdelmet.

A magyar történészeknek módjukban volt személyesen is megismerni Anna Mihajlovna Pankratova dinamikus, fáradhatatlan, határozott és szilárd egyéniségét, amikor 1953-ban, mint a szovjetküldöttség vezetője a Magyar Történészkongresszuson járt. Hálával gondolnak útmutató tanácsaira és arra a szeretetre, mellyel a magyarországi fiatal marxista történettudomány ügyét felkarolta.

Anna Mihajlovna Pankratova halála nemcsak a szovjet történettudomány nagy vesztesége. Súlyos vesztesége az egész marxista-leninista nemzetközi történettudomány frontjának is, amelynek élén járt harcok példájával és lankadást nem ismerő munkájával.

MOLNÁR ERIK

I. TÓTH ZOLTÁN

(1911—1956)

Alkotó tudományos munkásságának teljéből, egy szakadatlanul dolgozó, tervező élet nem lanyhuló ritmusából ragadta ki egyik napról a másikra I. Tóth Zoltánt a kegyetlen sors. Sokunk számára egy ideig nehezen volt elhíhető, hogy a mindennapi lankadatlan elméleti és gyakorlati munkának ez a elkötelezettje már nincs az élők sorában. Hiszen a lázas kutatással eltöltött, egészségét sem kímélő évtizedek vetése éppen most hozott volna gazdag aratást; most jutott el odáig, hogy a fáradságos szervezési gondoktól megszabadulva teljesen a kutatásnak és az írásnak szentelje magát. Számontartottuk terveit, készülő monográfiáit, s hittük, hogy tudományos pályája során újabb nagy emelkedők várnak rá. A gyors és tragikus vég pontot tett mindeme tervek mögé s most az a feladat vár ránk, hogy szellemi örökségét számba vegyük és rendezzük.

I. Tóth Zoltán tudományos pályafutását már az út kezdetén olyan adottságok jellemezték, amelyek messzemenő reménykedésekre adtak alapot. A régi egyetemről magával hozta azt a vonást, ami a pozitivistá polgári történetírás legjobbait minden hiányosságuk mellett is jellemezte: a történelmi tények tiszteletbentartását és a forrásokhoz való vonzódást. Hirdette és munkásságával bizonyította, hogy a történetírás elsősorban a tények felkutatásának, rendezésének s értékelésének tudománya s nem szakadhat el elsőrendű anyagától, ihletőjétől, tulajdonképpeni tartalmától, a történelmi valóságtól. Ehhez a meggyőződéséhez hű maradt akkor is, amidőn újabbkori történelmi kutatásunkban a helyes marxista—leninista módszer eltorzításaként a doktrínér és öncélú elméleteskedés nem egyszer fölébe kerekedett a tények tudományos analízisének. Ő minden egyes tanulmányát a tények, adatok széleskörű halmazára építette és otthonosan érezte magát abban a korban, amelyről éppen írt. Ez a tényt szeretett mindamelllett nem vezetett a tények — és a tényecskék — kultuszához; jól látta, hogy a történelmi adatok hatalmas útvesztőjéből az igazi kutató az adatok rangsorolása, lényegikiemelése útján találja meg az eligazodást s hogy a tények önmagukban semmit sem mondanak, ha nincs, aki jelentésüket megfejtse, s rendszerbe foglalja. A történelmi ténykutatáson alapuló eszmélkedés az ő munkásságában egy másik olyan vonással párosult, mely a vérbeli történész sajátja: a forrásanyag gondos kritikai boncolgatásával. Nem véletlen, hogy pályája kezdetén egész sor olyan munkát írt, amelyek főfeladatuknak tekintik, hogy szigorú kritikai mérlegre tegyék a középkori krónikák adatait s elválasszák bennük a történelmi tényeket a rájuk rakódott költött elemektől. Idevágó munkásságának legkiemelkedőbb tanulmánya a hagyomány és a történelmi hitelesség kérdését vizsgálja Anonymus művében (Tuhutum és Gelou, Századok 1945—46).

A tények elsőrendű jelentőségét tiszteletbentartó analitikus eljárása hatalmas segítséget kapott a marxista—leninista tudományos módszerben, melyet őszintén magáévá tett és alkotó módon igyekezett alkalmazni. Azok közé a középkorú történészeink közé tartozott, akiket sem nevelésbeli, sem erős világnézeti kötöttségeik nem akadályoztak abban, hogy a számunkra újként ható marxista dialektikát gondolkozásuk pillérévé tegyék s bátran támaszkodjanak rá. A marxista elméletben nem kész tételek gyűjteményét látta, nem hitt abban, hogy a történész dolga ezután már csak a klasszikusok tételeinek illusztrálása lesz. A maga részéről a saját munkaterületén arra törekedett, hogy a történeti valóság újszemléletű feltárása alapján új törvényszerűségeket állapítson meg. S ha ebben a valósághű ábrázolásban szembekerült másokkal, szerényen, de nagyon határozottan védelmezte a maga igazát. Amiért akkor egyesek makacsnak és egyénieskedőnek tartották, az valójában megkülönböztető jellemvonása s egyben érdeme volt. A marxista történészek nagy táborában éppen ezért jelenthetett külön szint, külön egyéniséget.

Munkásságának túlnyomó többsége valami módon a magyarországi nemzetiségi kérdés problémakomplexumával függ össze. Joggal látták benne a magyarországi nem-magyar népek történetének legavatottabb s legfinomabb tollú történetíróját. Erdélyből indult, a két háború közti fiatal erdélyi nemzedék józanabb látását hozta magával s nem a közvetlenül világháború utáni sértett lelkű idősebb korosztály bántottságát. Ezért kétfelé is tudott igazságosan bírálni: a román burzsoá történet szemlélet nacionalista túlzásai éppúgy idegenek tőle, mint a hagyományos magyar sovinizmus. Erdélyben, a kelet-európai népek nagy találkozóhelyén, nem az erdélyi fejedelmek békés, nyugodt szigete keltette fel érdeklődését, hanem az az időszak, amikor a nemzeti öntudatra ébredt népek között megindul a harc és előtérbe lép újkori történelmünk egyik legnehezebben megoldható problémája, a nemzetiségi kérdés. Polgári történetírásunk a nemzetiségi kérdés tárgyalásánál nem volt képes megszabadulni a fölös nemzeti önérzet és a sovinizmus súlyos betegségétől. A nemzetiségi viszonyának tárgyilagossá megmutatása a régi államkeretben, a burzsoá ideológia alapján elképzelhetetlen volt. I. Tóth Zoltán munkássága kétségtelenül határátközi ebben a vonatkozásban. Számos tanulmányban, könyvben foglalkozott az erdélyi románság, majd általában a nemzetiségek történetével s tárgyilagosságát az érdekelt népek tudományossága is elismerte s örömmel nyugtázta. Kossuth-díjas nagy monográfiáját (Parasztmozgalmak az erdélyi Érchegeységben 1848-ig. Bpest. 1952) megjelentették románul is. A nemzetiségi kérdés jelentős irodalmát jó szemmel s éber fogékonysággal kísérte figyelemmel, ő maga új adatokkal gazdagította, akadémiai székfoglalójában pedig kísérletet tett arra is, hogy sok éves részkutatásainak következtetéseit általános elvi keretbe ágyazza (A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon). 1848/49-es forradalmi esztendő kérdései körül csoportosuló munkáiban elfogulatlanul tette bírálat tárgyává a magyar uralkodó osztályok hibás nemzetiségi politikáját, de első volt történészeink között abban, hogy ezt a rendkívül bonyolult problémát a maga sokoldalú oksági összefüggéseiben tárta fel. A magyar kormánynak és Kossuthnak a nemzetiségi kérdésben tanúsított állásfoglalása nemcsak kíméletlen bírálatra ösztönözte őt, hanem volt hozzá érzéke, hogy felfigyeljen azokra a közös szálakra, amelyek a nemzeti mozgalmak korában is összekötötték a magyar népet a szomszédos népekkel s ezek kiemelkedő vezetőivel. Ez vezette őt arra, hogy résztvegyen Bálcescu válogatott írásainak kiadásában és egész monográfiát szenteljen a román nép nagy forradalmi demokrata politikusának.

(Ez a munkája a közeljövőben fog megjelenni.) Érdeklődésének és munkássága bővülésének jele, hogy újabban a nagy egyetemi tankönyv munkálatai során egy eddigig meglehetősen homályos korszak: a dualizmus korának nemzeti-ségi problematikáját kezdte el kutatni s eddigi eredményeit közre is adta a Századokban (A nemzeti-ségi kérdés a dualizmus korában). Ugyanebbe az irányba mutatott volna további munkássága s minden bizonnyal tőle várhattuk a nemzeti-ségi kérdés kelet-európai problematikájának nagy szintézisét is.

I. Tóth Zoltánnak a magyar történettudományban betöltött kiemelkedő szerepét nem lehet *csak* munkáinak jellemzésével érzékeltetni. Bár végső eszményképe — mennyit vallott erről bizalmas együttlétünk óráiban! — a könyvtárába visszavonuló tudós volt, ő maga is jól látta, hogy ennek a vég-cél-nak az elérésében nem kisebb akadály áll előtte, mint a saját természete, minden irányban megnyilvánuló érdeklődése és nem szűnő agilitása. Ha a munka súlya alatt elfogta is a menekülési ösztön, nem volt szobatudós, benne élt a maga korában, érdekelte mindaz, ami körülötte s szűkebb szakmája területén végbemegy. Talán senki sem tudott olyan közvetlen természetes emberi viszonyt kialakítani a környezetével közülünk, mint ő, senkiben sem volt annyi segítőkészség, annyi egyéni ösztönzés s együttérzés mindazok irányában, akik rászorultak a segítségére. Éveken át segített mindenütt, ahová csak szava elérte.

Helyes tudománypolitikai gesztus volt őt megillető helyre állítani, teret adni sokágú munkakedvének. Történészfrontunk marxista átcsoportosítását követően mint az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője (a kelet-európai osztályt vezette) fiatal munkatársak egész sorát irányította az igényesebb tudományos munka felé. Ő maga a „Magyar Történeti Bibliográfia 1820—1867” szerkesztőjeként mutatott példát arra, hogyan kell elmélyedni a kollektív jellegű munkában s akik e nagy mű körül csoportosultak, mind sokat tanultak tőle módszerben s igényességben. 1949 márciusában a Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányi tagnak választotta meg s mind több munka és funkció ellátása szakadt rá. Vezette a nemzeti-ségi munkaközösséget, ami jó alkalom volt neki arra, hogy összefogja a rokonérdeklődésű kutatókat Intézetben belül és kívül is. 1952-ben az ő fáradozatlan szerkesztői munkásságának eredményeként jelenhetett meg a kétkötetes Kossuth Emlékkönyv, 1953-ban nagy szerepe volt a magyar történészek első kongresszusának megszervezésében. Ő készítette el és terjesztette elő a kongresszuson azt a széles platformú tervezetet, amely a Szovjetunió és a népidemokratikus országok tudományával való együttműködés elvi és szervezeti irányelveit tartalmazta s alapjává lett a mindinkább kibontakozó együttműködésnek. Ennek a tudományos kölcsönösségnek kevés nála lelkesebb szorgalmazója volt s az ő fáradozásának nagy szerepe van abban, hogy a román történetírással való kapcsolataink szorosabbakká váltak. Az egyetem történeti karának a bölcsészkarból való kiválása gyökeres fordulatot hozott I. Tóth Zoltán életében: a párt és a kormány bizalma az új történeti kar vezető posztjára állította, ő lett a fakultás dékánja s egyben egyetemi tanár a Keleteurópai Tanszéken. Ez az új poszt végeláthatatlan munkát hozott számára. Az önálló kar megszervezése, az előadások megindítása az ő vállára nehezedett. Nemcsak pusztán adminisztrációs feladatok vártak rá, köztudomású volt, hogy egyetemi oktatásunk bizonyos fokig válságba került, az egyetemi előadások jellege és szintje nem felelt meg az általános igényeknek. Az egyetem legjobb előadóival összefogva ő dolgozta ki az új oktatás szempontjait s vitte át ezeket a gyakor-

latba. Az eredmény rövidesen megmutatkozott. És ebben a szakadatlan, idegfeszítő szervező munkában még mindig tudott magának időt szakítani arra, hogy folytassa kutató munkáját és részt vegyen a történészfront életében. Erre az időre esik a dualizmus korának nemzetiségtörténetére vonatkozó kutatómunkája. Tisztségei nem fogytak, hanem szaporodtak. Munkásságának legfőbb elismerése (az 1952. évi Kossuth-díj mellett) az, hogy az Akadémia levelező tagnak választotta meg, 1955. decemberétől a Magyar Történelmi Társulatnak alelnöke, a Századok szerkesztőbizottságának tagja és a Társulat Keleteurópai Szekciójának elnöke lett. Nem húzódozott a munkától, szívesen vállalta és becsülettel helyt állt minden poszton. A halál valóban a katedra és az íróasztal mellől ragadta el.

Az új magyar történetírás tíz éves történetében I. Tóth Zoltán neve s munkássága fontos helyet tölt be. Emlékét akkor tiszteljük legjobban, ha az általa megkezdett és oly sajnálatos módon abbahagyott munkát történészeink folytatják és kéziratban maradt tudományos hagyatékát mielőbb nyilvánosság elé tárják.

KOVÁCS ENDRE

DEÁK IMRE

(1889—1956)

Nem volt céhbeli történész, de a kutatás, a megismerés szenvedélye jobban izzott benne, mint sok „hivatásos” történészben. Ez a szenvedély késztette arra, hogy elhagyja a közigazgatási pályát; hányatott élete során sokféleképpen próbálkozott, vállalta a nélkülözést is, de szerzetesi lemondással ragaszkodott magaválasztotta hivatásához. Kutatott külföldi levéltárakban is, a budapesti Országos Levéltár pedig valósággal otthona volt: sok éven át az elsők közt érkezett a kutatóterembe, s az utolsók közt távozott onnan. Kitartó levéltári kutatómunkájával szívesen segítette elő a magyar munkásmozgalom dokumentumainak feltárását is. Nem hagyott nagy műveket maga után: sok kisebb cikke mellett a „Száműzött Kossuth” (1939) és „1848. A szabadságharc története levelekben” (1942) című két munkája gazdag anyagával sokat idézett forrása a szabadságharc és az emigráció történetének. Fejében és cédulái között azonban a XIX. század történetének óriási ismeretanyaga halmozódott fel, és akkor volt a legboldogabb, ha tudását másokkal, főként fiatalabb kutatókkal megoszthatta. S miközben éveken át anyaggyűjtő munkát végzett, téglákat hordott szerencsésebb pályatársai számára, ő is, mint minden történész, a megirandó nagy műről álmodott, amelyhez hangyaszorgalommal gyűjtötte az anyagot. Ez a mű nem készülhet már el, Deák Imrét a váratlan halál 1956 nyarán elragadta sorainkból. Törzshelye a levéltári kutatóteremben az élet örök törvénye szerint bizonyára nem marad sokáig üresen, emlékéét azonban kegyelettel megőrzik azok, akik ismerték, s társai voltak népünk múltjának kutatásában.

BARTA ISTVÁN

A NEMZETKÖZI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI BIZOTTSÁG KÖZGYŰLÉSE LAUSANNEBAN

A Comité International des Sciences Historiques, a történészek nemzetközi szervezete 1957. június 19-én Lausanneban tartotta az évi rendes közgyűlését. A Magyar Történészek Nemzeti Bizottságának képviselőjében Molnár Erik akadémikus jelent meg a közgyűlésen. Molnár akadémikus a Magyar Tudományos Akadémia történettudományi bizottságának 1957. július 4-én a következőkben számolt be a közgyűlés munkájáról:

A Comité közgyűlésén a bizottság 38 tagja közül 27 ország és 5 nemzetközi szervezet képviselői jelentek meg. A közgyűlésen egy új tagot vettek fel a Comité tagjai közé, a humanizmus és a renaissance történetével foglalkozó társaságot.

A közgyűlés elnöke bevezetőjében mély és komoly együttérzést kifejezésre juttató szavakban emlékezett meg az ez évben elhunyt A. M. Pankratova elvtársnőről. Helyére a Comité irodájának tagjául A. A. Guber akadémikust, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének osztályvezetőjét választották meg. Az időközben szintén elhunyt Anlund professzor helyére, aki a szervezet alelnöke volt, Hújer svéd professzort választotta meg a közgyűlés.

A főtitkári jelentés szerint az UNESCO azzal a kéréssel fordult a Comitéhez, hogy vegye irányítása alá a Cahiers de l'Histoire Mondiale c. kiadványsorozatot, amelyet eddig az UNESCO adott ki. A főtitkári beszámoló szerint ezt a Comité Irodája nem tartotta helyesnek, nem is javasolta, minthogy a kiadványsorozat nem a Comité kezdeményezésére indult meg és a beavatkozás a kiadvány ügyének ilyen előrehaladott stádiumában nem látszott helyesnek. A beszámoló tájékoztatta a közgyűlés résztvevőit arról, hogy az 1955. évi nemzetközi bibliográfia megjelent és az 1957. évi bibliográfia munkálatai is előrehaladtak. A főtitkár kérte a közgyűlés résztvevőit, hogy az egyes nemzeti szervezetek az 1957. évi bibliográfia anyagát kellő időben küldjék be a szerkesztőségnek. A közgyűlés módosította a bizottságok szabályzatát olyan értelemben, hogy az egyes bizottságokon belül külön munkacsoportokat lehet alakítani. A bizottságok kutatási területe ugyanis eléggé széles, a külön munkacsoportok a nagy tárgyköröknek egyes szűkebb területeivel foglalkozhatnak.

A jelentés részletesen foglalkozott az egyes bizottságok kérdéseivel. A főtitkár bejelentette, hogy a bank és csere kérdéseivel foglalkozó bizottság megszüntette tevékenységét. Ezt a közgyűlés tudomásul vette. Ugyancsak megszűnt az ikonográfiai bizottság is, amelynek anyagát átadták a humanizmussal és a renaissance-szal foglalkozó társulatnak. A demográfiai bizottsággal kapcsolatban az az álláspont alakult ki, hogy fenn kell tartani a bizottságot és tevékenységét élénkebbé kell tenni. Továbbra is fennmaradnak és működnek az állami képviselői testületek történetével és a társadalmi mozgalmak történetével foglalkozó bizottságok. Ezeken a bizottságokon belül fognak elsősorban az említett munkacsoportok megalakulni. Kevés szó esett a diplomácia-történeti bizottságról. Ez a bizottság már majdnem munkájának végére érkezett, repertóriumot ad ki, amelynek utolsó, harmadik kötete 1960-ban fog megjelenni. Ehhez a kérdéscsoporthoz kapcsolódott Renoir francia delegátus javaslata: alkosson a közgyűlés új bizottságot a nagy utazások és nagy felfedezések, s ezzel kapcsolatban a középkori kereskedelem történetének kutatására. Tekintve azonban, hogy új bizottságokat csak a kongresszus alakíthat, ezt a javaslatot az 1960-ban Stockholmban tartandó kongresszus elé kell vinni.

Fawtier, a Comité volt főtitkára javaslatot terjesztett elő, amely szerint a Comité Értesítőjének legközelebb megjelenő száma részére az egyes nemzeti bizottságok adjanak rövid jelentést az egyes országokban folyó történettudományi munkáról, a megfelelő

megelőző időszakban. Felvetette azt a gondolatot is, hogy az egyes nemzeti bizottságok meghatározott példányszámban fizessenek elő a *Értesítőre*. A közgyűlés mindkét javaslatot elfogadta.

A közgyűlés egyik legfontosabb tárgya az 1960. évi stockholmi kongresszus volt. Mint ismeretes, a kongresszusra javasolt referátumok témáját már előzőleg meg kellett küldeni a Comité Irodájának. Az Irodához 215 referátumra vonatkozó javaslat érkezett be. Az Iroda döntése szerint azonban ebből csak 30 referátum előadására van lehetőség, a többi a referátum tárgyköréhez csatlakozó communication, rövidebb előterjesztés formájában fog elhangzani. Ha egyes delegátusoknak még ilyen communication előterjesztésére sem jut lehetőség, akkor intervention formájában szólhatnak hozzá valamelyik elhangzott referátumhoz. A kongresszuson 30 referátum mellett 130—140 communication elhangzásával lehet számolni. A referátumokat a stockholmi svéd szervezőbizottságnak kell 1959 tavaszáig beküldeni.

Az egyes országoknak jutó referátumok tárgyával és számával kapcsolatos kérdések eldöntésére az Iroda június 2-i ülésén került sor. Előzetesen mindössze annyi hangzott el a közgyűlésen az Iroda részéről, hogy a stockholmi kongresszuson az eszmétörténetre, a nem klasszikus ókor történetére és a módszertani kérdésekre kívánnak különösebb súlyt helyezni.

Bár az Iroda június 2-i ülésének döntését a magyar küldöttek nem volt lehetősége megvárni, az előzetes értesületekből úgy látszott, hogy a 30 referátumból három referátumot a Szovjetunió, hármat az Amerikai Egyesült Államok, kettőt-kettőt Anglia és Franciaország, s egyet-egyet a többi ország történészci fognak tartani.

Molnár Erik akadémikus fenti beszámolója után a Magyar Nemzeti Történész Bizottság olyan értelmű értesítést kapott az Irodától, mely szerint a kongresszuson nem nyílik lehetőség magyar történész számára referátum megtartására. A Magyar Nemzeti Történész Bizottság az Iroda döntéséről őszinte sajnálattal értesült és az Irodához intézett levelében kérte ennek a határozatnak a módosítását.

A MAGYAR TÖRTÉNÉSZEK ÜNNEPI MEGEMLÉKEZÉSEI A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOM 40. ÉVFORDULÓJÁRÓL

1957 novemberében világszerte megünnepelték az emberiség történetében új korszakot nyitó Októberi Forradalom 40. évfordulóját. A magyar történészek — akik évek óta tanulmányozzák a forradalom történetét, ennek nemzetközi és magyarországi vonatkozásait — ez alkalomból ünnepi ülősszakokat tartottak.

1957. november 1-én a Hadtörténelmi Intézet, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Párttörténelmi Intézete, a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és az Országos Levéltár közös tudományos előadóülést rendezett. Az elnökségben helyet foglalt Molnár Erik akadémikus, a Történettudományi Intézet igazgatója, Ember Győző akadémiai lev. tag, az Országos Levéltár főigazgatója, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke, Horváth Miklós alezredes, a Hadtörténelmi Intézet parancsnoka, Kubitsch Imre, a Párttörténelmi Intézet osztályvezetője, Tóth Imre és Vinke Mihály, az 1917-es forradalom veterán harcosai. Igen nagy számban vettek részt az ülősszakon a budapesti történész intézmények munkatársai, történelem-tanárok, a rokottudományok képviselői, a téma iránt érdeklődők s többen a forradalom magyar veterán harcosai közül.

Az ülősszakot Molnár Erik akadémikus nyitotta meg, majd Réti László, a Párttörténelmi Intézet munkatársa „A magyar proletárforradalom — a Nagy Októberi Szocialista Forradalom első követője” címmel tartott előadást. Réti László előadása után Millei György, a Párttörténelmi Intézet munkatársának korreferátuma következett „Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Magyar Csoportjának megalakulása és tevékenysége 1918-ban” c. témáról. Tóth Imre hozzászólásában a magyar hadifoglyok részvételéről beszélt a Moszkva város megtisztításáért, a Kreml elfoglalásáért vívott harcban. A nagy érdeklődéssel fogadott visszaemlékezés után Györkei Jenő és Józsa Antal, a Hadtörténelmi Intézet munkatársainak „Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban” c. hozzászólása hangzott el. Vinke Mihály, mint az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Magyar Csoportjának volt tagja, a Csoport tevékenységéről, Leninnel és Kun Bélával kapcsolatos élményeiről emlé-

kezett meg. Ezután következett *Gábor Sándorné*, a Párttörténeti Intézet munkatársának korreferátuma „Az oroszországi forradalmi mozgalmak visszhangja a magyar dolgozók hadifoglyokhoz írt leveleiben” címmel. Az ülésszak befejező hozzászólását *Baksay Zoltán*, a Történettudományi Intézet munkatársa tartotta „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a csepeli munkásság” címmel.

Az ünnepi megemlékezés-sorozat Kubitsch Imre osztályvezető zárszavával ért véget.

(Az ünnepi ülés eredeti programjában szerepelt még Mucsi Ferenc: Az 1917-es oroszországi februári forradalom hatása Magyarországon; Sándor Vilmos: Az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása és a Nagy Októberi Forradalom; és L. Nagy Zsuzsa: Háborúellenes forradalmi mozgalmak a Dunántúlon 1917—1918-ban c. korreferátuma. Bár ezeknek elmondására az idő rövidsége miatt nem került sor, természetesen az ülésszak nyomtatásban megjelenő jegyzőkönyve ezeket is tartalmazni fogja.)

*

1957. november 5-én és 6-án a Magyar Tudományos Akadémia rendezett ünnepi ülést az Októberi Forradalom 40. évfordulója alkalmából. Az ülésszakon — amelyen Ligeti Lajos, az Akadémia elnökhelyettese elnökölt — részt vett Kállai Gyula művelődésügyi miniszter, s megjelent P. T. Komarov, a Magyarországon tartózkodó szovjet kormányküldöttség vezetője, M. N. Zsavoronkov, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja.

Az Akadémia dísztermét zsúfolásig megtöltő közönség előtt M. N. Zsavoronkov üdvözlő szavai után az ünnepi beszédet *Molnár Erik* akadémikus tartotta „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom” címmel.

Az ünnepi üléshez kapcsolódva a Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya ülésszakot rendezett, amelynek első előadását *Göncöl György*, a Közgazdaságtudományi Intézet osztályvezetője tartotta „Gazdaság és politika Lenin imperializmus-elméletében” címmel. Második referátumként *Sándor Vilmos*, a Történettudományi Intézet osztályvezetője „Az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása és a Nagy Októberi Forradalom” c. előadása hangzott el. Az ülésszak befejező referátumát *Kovács István*, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatóhelyettese tartotta „Az első szovjet alkotmányról”.

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem által az Októberi Forradalom 40. évfordulója tiszteletére rendezett tudományos ülésszakon is hangzott el történész előadás, melyet *Pach Zs. Pál* Kossuth-díjas egyetemi tanár tartott „A magyarországi és oroszországi »porosztás« agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a XIX. század második felében” címmel.

*

Az ülésszakokon elhangzott előadások, korreferátumok részletes ismertetésére visszatérünk.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS!

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete, a Magyar Történelmi Társulat és a Történettudományi Intézet pályázatot hirdet a Tanácsköztársaság 40. évfordulójára készítendő következő munkákra:

1. A Tanácsköztársaság történetének, hadtörténetének, vagy valamely eddig kellően fel nem tárt részkérdésének önálló kutatáson alapuló feldolgozása.

2. A Tanácsköztársaság, helytörténeti feldolgozása.

3. A Tanácsköztársaság helytörténete valamely részkérdésének (párt, munkástanács, Vörös Hadsereg, vörös őrség, forradalmi törvényszék, termelőszövetkezet, ifjúsági, gazdasági, kulturális kérdések stb.) feldolgozása.

4. Helyi anyagok — dokumentumok, újságok, visszaemlékezések — összegyűjtése, feldolgozása nélkül.

A legjobb munkát, önálló tanulmányként, vagy gyűjteményes kötetben, vagy a Századokban, a Párttörténeti Közleményekben, a Hadtörténeti Közle-

ményekben közzéteesszük. Az összegyűjtött dokumentumokból a Párttörténeti Intézet megvásárolja a számára fontosakat.

Pályázati díjak:

Önálló, legalább 5 íves monográfia	I. díj	4000 Ft
	II. «	3000 «
	III. «	2000 «
Kisebb tanulmány (2—5 íves)	I. díj	2000 Ft
	II. «	1000 «
	III. «	500 «
A legértékesebb dokumentumok összegyűjtéséért	I. díj	1000 Ft
	II. «	500 «
	III. «	300 «

Felhívjuk a pályázaton való részvételre a Tanácsköztársaság harcosait, a történelemszakos tanárokat, egyetemi hallgatókat, a középiskolás diákokat. Ez utóbbiak tanáruk vezetésével vegyenek részt egykorú dokumentumok, visszaemlékezések gyűjtésében, állítsák össze a Tanácsköztársaság helyi szerveiben résztvettek névszorát, adatait.

A pályázaton résztvenni kívánóknak az itt felsorolt témákat javasoljuk, de ezeken kívül más, a Tanácsköztársasággal kapcsolatos témát is kidolgozhatnak. Munkájukban tanácsért a Párttörténeti Intézethez fordulhatnak.

A pályázat határideje: 1958. december 31. A pályamunkák a Párttörténeti Intézet címére (Budapest V., Alkotmány-u. 2.) küldendők be.

Javaolt tematika

I.

- A Magyar Tanácsköztársaság állama.
- A Magyar Tanácsköztársaság alkotmánya.
- A Magyar Tanácsköztársaság törvénykezése.
- A Magyar Tanácsköztársaság erőszakszervezete.
- Demokrácia és diktatúra alkalmazása a Tanácsköztársaság idején.
- A magyar ellenforradalmi erők a Tanácsköztársaság ellen.
- A Magyar Tanácsköztársaság a statisztika tükrében.
- A Magyar Tanácsköztársaság „tiszti címtára”.
- A vörös őrség.
- A Vörös Hadsereg (egyes alakulatai, fegyvernemei, nemzetközi ezredek, egyes harcok, szervezési kérdései, összetétele, gazdasági ellátása, politikai munka a hadseregben stb.)
- A forradalmi törvényszék.
- A külső és belső ellenforradalom.
- A Tanácsköztársaság történetére vonatkozó forrásanyagok általában egy-egy megyében.
- A külföldi dolgozók részvétele a Tanácsköztársaság harcaiban.
- A szomszédos országok dolgozói és a Magyar Tanácsköztársaság.

II.

A párt a Magyar Tanácsköztársaság idején.

- Milyen ideológiai áramlatok érvényesültek és ütköztek össze az egyesült pártban?
- Az egyesült párt szerepe a Tanácsköztársaság idején.
- Ah egyesült párt és a kommunisták.
- Az egyesült párt és a szociáldemokraták.

A pártkongresszus.

Vita a pártprogram revíziójáról, 1919 május-június.

A pártszervezetek működése a Tanácsköztársaság idején.

III.

A Magyar Tanácsköztársaság gazdasági és pénzügyi politikája.

A Tanácsköztársaság gazdaságpolitikai szervezeti rendszere és működése.

Az ipar államosításának történelmi feltárása. Az ipar irányításának szervezeti formái, módszerei. A termelés megszervezése, irányítása.

A bankok államosításának történelmi feltárása. Az Osztrák-Magyar Bank megszűnése és a Magyar Nemzeti Bank megalakítása.

A Tanácsköztársaság pénze.

A kereskedelem, az áruelosztás megszervezése.

A munkabér alakulása.

Az élelmezési helyzet és az élelmezés megszervezése.

A Tanácsköztársaság költségvetése.

A Tanácsköztársaság kísérlete a tervgazdálkodásra.

A hadikommunizmus és a Magyar Tanácsköztársaság.

A gazdasági blokád hatása.

A termelés alakulása.

A Magyar Tanácsköztársaság agrárpolitikája.

Termelőségvetkezetek a Tanácsköztársaság idején.

A parasztság egyes rétegeinek viszonya a Tanácsköztársaságban.

A város és falu kapcsolata a Tanácsköztársaság idején.

Földosztás a Tanácsköztársaság idején.

A mezőgazdaság árutermelése a Tanácsköztársaság idején.

A Tanácsköztársaság agrárvonatkozású intézkedései és hatásuk.

V.

A Magyar Tanácsköztársaság szociálpolitikája.

Munkások (üzemi szociálpolitika).

Anyák, gyermekek.

Ifjűmunkások.

Szociálpolitikai tervek és intézkedések.

Egészségügy.

VI.

A Magyar Tanácsköztársaság kultúrpolitikája.

Az irodalom és a művészet (egyes ágai).

Az irodalmi oktatás (különböző fokon).

Az iskolán kívüli oktatás.

Új kulturális intézmények.

A Tanácsköztársaság színháztörténete.

A könyvkiadás.

A könyvtárügy.

Az ifjúság nevelése.

Az ifjűmunkások nevelése, szakképzése.

A Tanácsköztársaság kultúrforradalma.

Agitáció, politikai nevelés.

Pedagógusok.

Írók, művészek, tudósok és a Tanácsköztársaság.

Újságok, folyóiratok.

A Magyar Tanácsköztársasággal foglalkozó művek historiográfiája.

Szociáldemokrata emlékiratok.

A Horthy-korszak 25 éve a Tanácsköztársaságról.

A Tanácsköztársaságról szóló felszabadulás utáni művek.

Az emigrációs kommunista sajtó a Magyar Tanácsköztársaságról.

Kommunista írások a Tanácsköztársaságról.

A nemzetközi munkásmozgalom a Tanácsköztársaságról.

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) JEGYZÉKE

(1956. július 1.—december 31.)

1. Bibliográfiák

- Dezsényi Béla — Falvy Zoltán — Fejér József*: A magyarsajtó bibliográfiája 1945–1954. (Szerk. — —.) Bp. 1956, Művelt Nép. 159 l.
/Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 36.)
- Dokumentáció. /Külföldi levéltári szakfolyóiratok cikkeinek jegyzéke./ LH. 1956. 6. évf. 2—3. sz. 259—278. l.
- Életrajzok — életművek. Folyóirataikk-bibliográfia. 1956. március—július (Összeáll. Köves Erzsébet). [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1956. Soksz. 5 db.
- B. Gönczi Éva—Szabó Erzsébet*: Az 1955. évi magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája. MűE. 1956. 5. évf. 2—3. sz. 231—250. l.
- Külföldi történeti folyóiratok repertórium. TIE. 1956. 7. évf. 1—2. sz. 183—198. l.
- Lipták P[ál]—Nemeskéri J[ános]*: La bibliographie de l'anthropologie historique en Hongrie. 1945—1955. Grania Hungarica. 1956. 1. tom. 1. no. 33—36. l.
- A Magyar Cukoripari Szakirodalom Bibliográfiája. Összeáll. Falvy Alfréd—Vukov Konstantin. Cukoripar. 1955. 8. évf. 5—12. sz., 1956. 9. évf. 1—12. sz.
- A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. (1956 április—június). PtK. 1956. 2. évf. 3. sz. 198—199. l.
- A magyar népművelés tíz éve (1945—1954). Válogatott bibliográfia. (Szerk. biz. Dobos Piroška, Mikó Zoltán stb.) [Kiad. a] Népművelési Minisztérium. 2. köt. Bp. 1956, Főv. Szabó Ervin Könyvtár. Soksz. IV., 502 l.
- Mutató a Hadtörténelmi Közlemények 1888—1943. évfolyamaihoz. 1—44. évf. (Összeáll. a Hadtudományi Könyvtár munkaközössége: Kovalcsik József, Rázsó Gyula stb.) Bp. 1956, Hadtört. Int. 311 l.
- Sopron bibliográfiája. /1943. szept. 1-től 1954. dec. 31-ig./ SSz. 1955. 9. évf. 1—4. sz., 1956. 10. évf. 1—2. sz.

2. Általános és gyűjteményes munkák

Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. (Szerk. Berényi Dénes. Közrem. Barta János.) Tom. III/1. 1956. Bp. 1956, Tankönyvkiadó. 203. l.

A kötet tartalmából:

Farkas Dezső: A bolsevikok harca a III. Internacionálé megteremtéséért az 1914—1917-es években.

Jausz Béla: Maróthy György, a magyar nevelésügy egyik jelentős úttörője a XVII. században.

Angyal Endre: Kollár János, az ember és az író.

Varga Zoltán: Debrecen szerepe a földreformért folytatott harcban a felszabadulás után.

Rác István: A szabadelvűség vándor apostola /Somogyi Antal/.

Bajkó Mátyás: Adalék Beregszászi Pál „Rajz Oskolájának” történetéhez.

Kardos Pál: Mórész Zsigmond nyilatkozata és levele a „Légy jó mindhalálig” debreceni bemutatójáról.

Béres András—Módy György: A hajdúság történetének és néprajzáinak irodalma. /Források, tanulmányok, cikkek./ (Bev. Balogh István.) Debrecen 1956. 51 l. /Alföldi füzetek 3./

Berlász Jenő: Az Akadémiai Könyvtár történetének vázlata. MK. 1956. 72. évf. 3. sz. 203—216. l.

Borbély Virgöl—Valló István: Győr városépítéstörténete. Bp. 1956, Akad. Kiadó. 324 l., 1 t., 4 térk.

Csemerné Wilhelm Gizella: Hunyadi János a magyar képzőművészetben. Szabad Művészet. 1956. 10. évf. 8. sz. 351—358. l.

- Csapody István*: A soproni természetvédelem múltja, jelene és feladatai. SSz. 1956. 10. évf. 3. sz. 230—255. 1.
- Csatkai Endre*: Győr és Sopron kulturális kapcsolatai a múltban. Jövendő. 1956. 1. sz. 67—70. 1.
- A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve. 1955. Debrecen 1956. Soksz. 414 l. A kötet tartalmából:
- Módis László*: A magyarországi tájbibliográfiák ügye. /A tájbibliográfiai ankét tanulságai./
- Ember Ernő*: A debreceni időszaki sajtó 1867—1900. I. rész.
- Bertók Lajos*: Debreceni könyvkiadványok példányszáma, ára, kelendősege Tóth Ferenc provizorsága idején /1817—1832/.
- Debreczeni Pál*: A szocialista realista történelmi regényről. FK. 1956. 2. évf. 3. sz. 239—249. 1. /Klly./
- Dercsényi Dezső—Fogány Frigyes*: Pécs. Munkatárs: Szentkirályi Zoltán. [III.] (Kasper Sándor.) Bp. 1956. Műszaki Kiadó. 263 l., 1 térk. /Városképek, műemlékek./
- Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve. 2. (Szerk. Bakos József.) Eger 1956. 648. l., 25 t.
- /Acta Academiae Pedagogicae Agriensis 2./
- A kötet tartalmából:
- Bakos József*: Nyelv és iskola. /Fejezetek a magyar nyelvtanítás történetéből. 1849—1900./
- Darvas Andor*: A Horthy-korszak fizika tanításának világnézeti vonatkozásai.
- Hahn István*: A történelmi szeminárium a főiskolán.
- Bakos József*: Adatok a magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetéhez 1527—1790.
- Bihari József*: Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből.
- Szántó Imre*: Zöld Marci. /Betyárvilág Heves és Külső-Szolnok megyében a 19. század első évtizedeiben./
- Szántó Imre*: Adalékok a magyarországi mezőgazdaság fejlődéséhez a napóleoni háborúk korában.
- Hahn István*: Egy városi felkelés a kései császárkor idején.
- Az Esterházy-család hecegi ágának levéltára. Összeáll. Bakács István. Bp. 1956. Levéltárak Orsz. Közp. Soksz. 276 l. /Levéltári leltárak 2./
- Esze Tamás*: A kuruc szabadságharc ábrázolása irodalmunkban. Cs. 1956. 10. évf. 8. sz. 345—355. 1.
- Fejezetek a zene történetéből. Tanulmányok. (Szerk. Juhász Frigyes.) 2., jav. kiad. Bp. 1956. Művelt Nép. 262 l., 14 t.
- Fogarasi Béla*: A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa és az ideológiai tudományok néhány kérdése. Donáth Ferenc, Pach Zsigmond Pál stb. hozzászólásával. MTATT. 1956. 8. köt. 1. sz. 35—68. 1.
- Földes Éva*: Fejezetek a magyar testnevelés történetéből. 1. Testnevelési főiskolai tankönyv. Bp. 1956, Sport Kiadó. 266 l.
- Granaštoló Pál*: A magyar városépítésszet sajátosságai. Településtudományi Közlemények. 1956. 8. sz. 28—40. l., 3 térk.
- Heggy József*: A bodrogszparti Athén [Sárospatak] 425 éve. Széphalom. 1956. 4. évf. 3—4. sz. 84—88. 1.
- Jancsó Elemér*: A román-magyar irodalmi kapcsolatok múltjából. Alföld. 1956. 7. évf. 5. sz. 106—113. 1.
- Kiss Artúr*: A néptömegek és a személyiségek történelmi szerepéről. Bp. 1956, Szikra. 127 l.
- Laboda Zsigmond—Major Jenő*: Egy Duna menti falu településtudományi vizsgálata [Uzód]. Településtudományi Közlemények. 1956. 8. sz. 55—74. l., 3 térk., 2 t.
- Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumának évkönyve. Folia archaeologica. /Új folyam./ 8. (Szerk. Mihalik Sándor.) Bp. 1956. Művelt Nép. 214 l., 24 t.
- A kötet tartalmából:
- Éri István*: Adatok a kigyópusztai csata értékeléséhez.
- Huszár Lajos*: A bardus.
- Cennerné Wilhelm Gizella*: Widemann-metszetek után készült olajportrék.
- Rózsa György*: „Rákóczi” fogadtatása a szultánnál.
- Mihalik Sándor*: Pivirotti kőedénygyára.
- Fejős Imre*: Kossuth fényképei.
- Kirdy Ferenc*: Szibériai magyar fogolytáborpénzek /1916—1921/.
- Magyar—orosz történelmi kapcsolatok. Szerk. Kovács Endre. [Bev.] (Hanák Péter.) [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1956. Művelt Nép. XV. 456 l., 2 térk.
- A kötet tartalma:
- Perényi József*: A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatai a honfoglalás előtt.
- Wittman Tibor*: Bethlen Gábor és az 1628/29. évi erdélyi—orosz szövetségterv keletkezése.
- Perényi József*: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei.
- Darvas István*: Kutuzov és hadai Magyarország 1805/6 telén.
- Averbach, R. A.*: A magyar nép 1848—1849. évi függetlenségi harca és az orosz társadalom haladó erői.

- Niederhauser Emil:* Magyar utazók Oroszországban a XIX. században. *Kovács Endre:* Puskin és a magyar társadalom.
- Dolmányos István:* Haladó magyar— orosz művelődési kapcsolatok a századforduló idején.
- Hanák Péter:* Az 1905. évi orosz forradalom magyarországi hatásának néhány kérdése.
- Milei György:* A magyar hadifoglyok kommunista szervezeteinek kialakulása és tevékenysége Szovjet-Oroszországban 1917—1918.
- Lengyel Béla:* Majakovszkij Magyarországon a felszabadulás előtt.
- Mayer Mária:* Adatok a magyar—szovjet kapcsolatokhoz a magyarországi partizánharcokban, a második világháború idején.
- Nemes Dezső:* A néptömegek történelmi szerepe és a személyi kultusz kérdése. Száz. 1956. 90. évf. 3. sz. 441-451. l.
- Nyitrai Elek:* A „Hét választófejedelem” vendégfogadó épületének története. MűÉ. 1956. 5. évf. 2—3. sz. 158—165. l.
- Országos Levéltár. 10. Dávid Zoltán—Iványi Emma—Komjáthy Miklós:* Gyűjtemények. Bp. 1956. Levéltárak Orsz. Közp. Soksz. 249 l.
- [Levéltári alapelvtárak 1/10.]
- Osváth Béla:* Képek a szegedi színház történetéből. (Az 1900—1917-ig és 1930—1944-ig terjedő részt Kakuszi Imre és Springer Mária állította össze.) Szeged 1956. MJV Tanács. VIII, 64 l.
- A Ráday Gyűjtemény évkönyve. 1955.* Bp. 1956. Soksz. 161. l.
- A kötet tartalmából:*
- Benda Kálmán:* Alvinczi Péter kassai prédikátor történeti feljegyzései. 1598—1622.
- Segesváry Viktor:* Egy magánkönyvtár a XVIII. században. /Ráday Pál és Ráday Gedeon a magyar kultúra szolgálatában/
- Zsindely Endre:* Ráday Gedeon élete és munkássága.
- Huszár Lajos:* Az éremgyűjtő Ráday Gedeon.
- Csáji Pál:* Csider Szabó Pál lelki éneke.
- Mályuszné Császár Edit:* A Rádayak és hazai színjátszásunk.
- Németh Balázs:* Munkácsi Albert Ormányság forradalmi lelkésze 1848/49-ben.
- Benda Kálmán:* A Dunamelléki Ref. Egyházkerület Ráday Levéltára.
- Szabó Kálmán:* Keskeméti tanyák. Kiskunság. 1956. 2. sz. 105—110. l.
- Szántó Imre:* Alsópáhok története. Kandidátusi értekezésstázisei. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia 2. Osztálya. Bp. 1956. 19 l.
- Székely György:* Az Eötvös Loránd Tudományegyetem haladó hagyományaiból. Felsőoktatási Szemle. 1956. 5. évf. 7—8. sz. 378—385. l.
- Takács Lajos:* A históriások alkotásmódja. ET. 1956. 67. évf. 3. sz. 225—240. l.
- Táncművészeti értesítő. 1956.* (Szerk. Vályi Rózsi.) Bp. 1956. M. Táncművészek Szöv. 125 l.
- A kötet tartalmából:*
- Körtvélyes Ágnes:* A Gyagilev-együttes magyarországi vendég szereplése és hatása.
- Morvay Péter:* A pászti tánc színpadi pályafutásának kezdete.
- Háromy Júlia:* Elmúlt idők magyar népi tánc idegen írók műveiben.
- Debreceni László:* A „Gyöngyösbokréta” aktáiból.
- Táncvonalkozású történeti, tudományos, ismeretterjesztő kéziratos művek a felszabadulástól napjainkig. /Összefoglaló jegyzék./ Összeállította Pethes Iván.
- Tanulmányok Budapest múltjából. 11.* (Szerk. a „Budapest története” szerkesztőbizottsága.) Bp. 1956. Akad. Kiadó. 450 l., 18 t., 1 mell., 7 térk. mell. /Budapest várostörténeti monográfiái 17./
- A kötet tartalma:*
- Szilágyi János:* „Barbár” betörések és belső harcok Aquincum terében.
- Weidinger György—Horler Ferenc:* A budai vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai.
- Nagy István:* Buda adóterhei a töröktől való visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig.
- Tóth Andrásné Polónyi Nóra:* A mérnöki szervezet kialakulásának előzményei Budán és Pesten.
- Nagy Lajos:* A Terézváros kialakulása.
- Kosáry Domokos:* Pest-Buda és a Kereskedelmi Bizottság 1791-ben.
- Mályuszné Császár Edit:* Kelemen László színháza.
- Gyömrei Sándor:* Az első pesti kereskedelmi részvénytársaság: A Magyar Kereskedelmi Társaság.
- Tóth András:* A pesti egyetemi könyvtár a modern fejlődés útján.
- Kubinyi András:* Adatok Újpest 1848 előtti történetéhez.
- Ybl Ervin:* A budai várpalota helyreállítása a XIX. század derekán.
- Soós Gyula:* A budapesti Petőfi-szobor felállításának körülményei.
- Vadász Sándor:* A fővárosi vasasok századvégi szakszervezeti mozgalmának történetéhez /1890—1899/.

- Gadanecz Béla:* Az 1904-es országos vasutassztrájk Budapesten.
- Mayer Mária:* Budapest felszabadítása. Könyvismertetések.
- A társadalom fejlődésének néhány kérdése. Tananyag a „Történelmi materializmus” tanfolyam hallgatói számára. Bp. 1956. 32 l. /Pedagógus továbbképzés I. l./
- 3. Magyar őstörténet. A római kori és népvándorláskori Magyarország. Magyarország története 1526-ig**
- Archäologische Funde in Ungarn.* Hrsg. von Edit B. Thomas. (Übers. von Jenő Kende) Bp. 1956. Corvina. 425 l.
- Balanyi György:* Hunyadi és Kapisztrán. Vigilia. 1956. 21. évf. 8. sz. 393—402. l.
- Balogh Jolán:* Mátyás király ismeretlen miniatura-arcképe. MűÉ. 1956. 5. évf. 2—3. sz. 132—134. l.
- Bónis György:* István király, Bp. 1956. Művelt Nép. 171 l., 8 t. /Magyar Történelmi Társulat 6./
- Borsa Gedeon:* Constitutiones Novae Almae Ecclesiae Strigoniensis. MK. 1956. 72. évf. 4. sz. 287—293. l.
- Csillag Ferenc:* Hunyadi törökverő serege. ÉIT. 1956. 11. évf. 30. sz. 954—959. l.
- Domahidi Sipos Zsigmond:* A „Keresztyén Urak adománya”. MNy. 1956. 52. évf. 3. sz. 384—387. l.
- Elekes Lajos:* Mátyás és kora. Bp. 1956. Művelt Nép. 188 l.
- /Magyar Történelmi Társulat — M. Tud. Akadémia Történettudományi Intézete 5./
- Entz Géza:* Gótikus udvarház Alsóörsön. MűÉ. 1956. 5. évf. 2—3. sz. 125—132. l.
- Fehér Géza:* A Dunántúl lakossága a honfoglalás korában. AE. 1956. 83. köt. 1. sz. 25—38. l. /Klny./
- Fitz Jenő:* Útjavítások Aquincum és Mursa között. AE. 1956. 83. köt. 2. sz. 197—206. l.
- Geréb László:* Hunyadi János halála egykorú irodalmunkban. IU. 1956. 7. évf. 32. sz. 1. l.
- Hadrovics László:* Szláv jövevényszavaink kérdéséhez. (Hozzászólás Kniezsa István „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című könyvéhez.) MTANyI. 1956. 10. köt. 1—2. sz. 133—168. l. /Klny./
- Házi Jenő:* A városi kancellária kialakulása Sopronban. SSz. 1956. 10. évf. 3. sz. 202—215. l.
- Horváth János—Imre Samu:* Szabács viadala hitelességének kérdéséhez. — — hozzászólása. Bp. 1956. Akad. Kiadó. 20 l.
- /A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 92./
- Ifj. Horváth János:* Megjegyzések Mezey László könyvismertetésére. FK. 1956. 2. évf. 3. sz. 291—298. l. Válasz Mezey László ifj. Horváth János: „Árpádkori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái” c. művéről írott bírálatára.
- Jakó Zsigmond:* A laikus írásbeliség kezdetei a középkori Erdélyben. /Szempontok a latin paleografia műveléséhez a Román Népköztársaságban./ LH. 1956. 6. évf. 2—3. sz. 14—27. l.
- Kaposvári Gyula—Szabó Viktor:* A bánalmi avar sírleletek. Jászkunság, 1956. 3. sz. 4—6. sz. 166—174., 235—242. l., 3 t.
- Karácsonyi Béla:* Hozzászólás Horváth János könyvének vitájához. [ifj. Horváth János: Árpádkori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái.] IT. 1956. 3. sz. 309—321. l.
- Kiss Károly:* Hunyadi-énekek. Új Hang. 1956. 5. évf. 8. sz. 61—63. l.
- Komjáthy Miklós:* A nándorfehérvári győz. TT. 1956. 115. évf. 8. sz. 449—452. l.
- (Korek József—Patay Pál): A Herpályi-halom kőkörvégi és rézkori települése. [Bp. 1956. Művelt Nép.] 23—42. l., 8 t.
- /Klny. a Folia Archaeologica-ból/
- V. Kovács Sándor:* Taurinus és Sallustius „Catilina”-ja. ITK. 1956. 9. évf. 3. sz. 319—322. l.
- Kumorovitz L. Bernát:* Magyar nyelvű becsületbíróági ítélet 1516-ból. MNy. 1956. 52. évf. 3. sz. 368—369. l.
- László Gyula:* Az avarok hazánkban. [Bp. 1956.] Tört. Múz. Soksz. 31 l.
- Lipták Pál:* Nouvelles contributions à l'anthropologie de l'époque avare entre le Danube et la Tisza. Crania Hungarica. 1956. 1. tom. 1. no. 13—16. l.
- Major Jenő:* A XIII. század végi Sopron topográfiájának néhány kérdése. SSz. 1956. 10. évf. 2. sz. 122—140. l.
- Marjalaki Kiss Lajos:* Gondolatok a magyar nép eredetéről. Borsodi Szemle. 1956. 1. évf. 1—2. sz. 68—80., 81—103. l. /Klny./
- Melich János:* Szibinyáni Jank. MNy. 1956. 52. évf. 2. sz. 129—138. l.
- Mészáros István:* A magyar statisztika középkori nyomai és emlékei. StSz. 1956. 34. évf. 7—8. sz. 682—697. l.
- Mezey László:* A prózaritmus és a forráskritika. Válasz ifj. Horváth János megjegyzéseire. FK. 1956. 2. évf. 3. sz. 298—309. l.
- Mócsy Aladár:* Pannonia lakosságának története a markomann háborúk előtt. Kandidátusi értekezés tézisei. [Kiad. a] (Tudományos Akadémia 2. Osztálya.) [Bp.] 1956. 7 l.
- Nemeskürty J[ános]:* La population de Csákvár dans l'époque romaine tardive.

- Crania hungarica.* 1956. 1. tom. 1. no. 3—12. l.
- Nemeskéri János—Dedk Márta:* A Mohács-cselei XIV—XV. századi temető népcsejének embertani elemzése. *AE.* 1956. 83. köt. 1. sz. 52—65. l.
- Nováki Gyula:* A Sopron környéki régészeti kutatások feladatai. *SSz.* 1956. 10. évf. 3. sz. 256—260. l.
- Olasz Ernő:* Középkori leletek Békés-sámszonon. *AE.* 1956. 83. köt. 2. sz. 212—215. l.
- F. Petres Éva—Fitz Jenő:* Fejér megye rövid története. 1. r. A legrégebbi időktől a honfoglalás koráig. Székesfehérvár 1956. 34 l.
- /István Király Múzeum közleményei B. sor. 3./
- Simonyi Dezső:* Die Kontinuitätsfrage und das Erscheinen der Slawen in Pannonien. Bp. 1956. Akad. Kiadó. 333—361. l.
- /Klny. a Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae-ból./
- Cs. Sós Ágnes:* A dunántúli szlávok állama. [Bp. 1956]. Magyar Nemzeti Múzeum. Soksz. 19 l.
- Szabó T. Attila:* A budai káptalan egy 1472-i oklevelének XVI. század közepi magyar fordítása. *MNy.* 1956. 52. évf. 3. sz. 369—370. l.
- Székely György:* A huszitizmus és a magyar nép. *Száz.* 1956. 90. évf. 3. sz. 331—367. l.
- Szűcs Jenő:* A földközösség története Magyarországon. *ÉIT.* 1956. 11. évf. 34. sz. 1069—1073. l.
- Szűcs Jenő:* Hunyadi János. *Új Hang.* 1956. 5. évf. 8. sz. 51—54. l.
- Szűcs Jenő:* Hunyadi János. (Történelmi tanulmány. A szemelvényanyagot összeáll. Pálmai József.) Bp. 1956. Hazafias Népfront. 39 l., 4 t.
- Váczy Péter:* Hunyadi János. *ÉIT.* 1956. 11. évf. 30. sz. 941—945. l.
- Verbényi László:* Néhány megjegyzés az Ódenburg-vitához. *SSz.* 1956. 10. évf. 2. sz. 141—146. l.
- Vértes László:* Óskőkori bánya Lovason. [III.] (Andor Lóránd, Csikós-Tóth András stb.) [Bp. 1956.], Tört. Múz. Soksz. 31 l.
- 4. Magyarország története 1527—1790**
- Albert Zsuzsanna:* Elemzések a Rákóczi-szabadságharc politikai költészetéről. *ITK.* 1956. 9. évf. 3. sz. 270—288. l.
- Badál Ede:* Az első rézmetsző műhely Magyarországon. *MűÉ.* 1956. 5. évf. 2—3. sz. 134—136. l.
- H. Balázs Éva:* Die Lage der Bauernschaft und die Bauernbewegungen /1780—1787./ Bp. 1956. Akad. Kiad. 293—327. l.
- Klny. az Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae-ból./
- Balázs Péter:* A levéltárakban őrzött időszakos orvosi jelentések a XVIII. század végéről. *OTKK.* 1956. 3. sz. 106—132. l.
- Bán Imre:* Szepsi Csombor Márton Párizsban. *ITK.* 1956. 9. évf. 3. sz. 263—269. l.
- Bánkúti Imre:* Illésházy István: költő? *ITK.* 1956. 9. évf. 3. sz. 35—346. l.
- Bárczi Géza:* A magyar személynevek XVI. századi történetéhez. *MNy.* 1956. 52. évf. 2. sz. 144—157. l.
- Batsányi János válogatott művei. (Bev. Keresztúry Dezső. Sajtó alá rend. Keresztúry Dezső, Tarnai Andor.) [Bp.] 1956. Szépirod. Kiadó. 359 l., 1 t. /Magyar klasszikusok/.
- Bélay Vilmos:* Egy 1687-ben Nürnbergben megjelent könyv Sopronról. *SSz.* 1956. 10. évf. 3. sz. 264—268. l.
- Bertók Lajos:* Egy elveszettnek hitt pesti könyvkereskedő katalógus a XVIII. századból. *MK.* 1956. 72. évf. 3. sz. 251—252. l.
- Bisztray Gyula:* Illésházy vagy Csáky István? *ITK.* 1956. 9. évf. 3. sz. 346—349. l.
- Bogdán István:* Díszoklevelek „tipográfiaja”. Papír- és Nyomdatechnika. 1956. 8. sz. 1—7. l.
- Bogdán István:* Papírkészítő mesterek és legények a XVIII. században. Papír- és Nyomdatechnika. 1956. 8. évf. 6. sz. 189—196. l.
- Borsa Gedeon:* Frankovith Gergely. *OTKK.* 1956. 3. sz. 133—140. l.
- Csinády Gerő:* Honterus János, a nagy erdélyi geográfus és földrajztanító. *TT.* 1956. 115. évf. 8. sz. 487—490. l.
- Décsy Gyula:* Egy XVII. századi szlovák orvosi kézirat. Nyelvemlékmongráfia. — Eine slowakische medizinische Handschrift aus dem XVII. Jahrhundert. Monographische Bearbeitung eines Sprachdenkmals. (Übers. von K[ároly] Mollay.) Bp. 1956. Akad. Kiadó. 303 l., 8 t. (Magyarországi szláv nyelvemlékek. — Slawische Sprachdenkmäler aus Ungarn 2.)
- Durza Sándor:* Adatok Horányi bibliográfiái munkásságához. *MK.* 1956. 72. évf. 3. sz. 246—251. l.
- Eckhardt Sándor:* Magyar levelek a XVI. század első feléből. *MNy.* 1955. 51. évf. 3. sz. 358—361. l., 1956. 52. évf. 2. sz. 224—226. l.
- Eckhart Ferenc:* A bécsi udvar jobbjáspolitikája 1761—1790. [Bp.] 1956. Akad. Kiadó. 69—125. l. (Klny. a Századok-ból)

- Fitz Jenő*: Török erődítések Fejér megyében. 1. r. Székesfehérvár. 2. r. Párkányok. Székesfehérvár 1956. 2 db.
/István Király Múzeum közleményei. 7—8./ B. sor.
- Fitz Jenő*: Végvári harcok Fejér megyében. Székesfehérvár 1956. 28 l.
/István Király Múzeum közleményei B. sor 12./
- Fitz József*: A 16. század magyar vándor-nyomdászai. Kts. 1956. 6. évf. 10. sz. 761—764. l.
- Györffy Lajos*: Adatok az Alföld középkori településtörténetéhez. /Az 1571-es szolnoki török دفتر fordítása./ Szolnok 1956. 63 l., 1 térk.
/Jászkúnsági füzetek 4./
- Hadnagy Albert*: Tanulmányok Tolna megye parasztságának XVIII. századi történetéből. Sárköz. 1956. 2. sz. 31—38. l.
- Jánossy István*: Az Erdély aranykora forrásainak problémáihoz. IT. 1956. 3. sz. 336—345. l.
- Kapossy János*: Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből I—II. [Közl.] Bánrévi György. MűÉ. 1956. 5. évf. 1—3. sz. 47—53, 190—197. l.
- Kassó Lászlóné*: Zrínyi Ilona. (Összeáll. — —.) Bp. 1956. Hazafias Népfront. 17 l.
- Klaniczay Tibor*: „Zrínyi Miklós” c. doktori disszertációjának vitája. /A vitát összefoglalta Pirnát Antal/. MTANyI. 1956. 9. köt. 3—4. sz. 391—401. l.
/Klny./
- Kormos László*: Kunmadaras parasztságának redemptio-ellenes mozgalma a XVIII. század közepén. Jászkúnság. 1956. 3. évf. 5—6. sz. 213—217. l.
- Kovács István*: Magyar szövegek XVI. század végi bírósági /sedrialis/ jegyzőkönyvekből. MNY. 1956. 52. évf. 3. sz. 370—372. l.
- Kumorovitz L. Bernát*: II. Ulászló levélváltása Firenzével a Mátyás halála után ottrekedt Corvinák ügyében. MK. 1956. 72. évf. 4. sz. 294—296. l.
- Kuruc vitézek folyamodványai 1703—1710*. Összeáll., bev. és jegyz. ell. Esze Tamás. Bp. 1955. [1956], Hadtört. Int. 627 l.
- Ludányi Valéria—Szénássy Barna*: Hatvani István élete és tudományos működése. Atom. 1956. 5. sz. 126—137. l.
- Magyar Simplicissimus*. Szerk. és bev. Turóczy-Trostler József, (Ford. Varju Elemér. A jegyz. összeáll. Benda Kálmán. [III.] Varju Domokos.) Bp. 1956. Művelt Nép. XV., 267 l.
/Aurora 4./
- Manga János*: A török háború emlékei a magyarországi szlovák népdalokban. ET. 1956. 67. évf. 3. sz. 241—261. l.
- Martinovics Ignác*: Filozófiai írások. (Ford. Kolozsvári Grandpierre Emil. Bev., jegyz. [ell.] Mátrai László.) Bp. 1956. Magvető. 168 l., 2 t.
- Mojzer Miklós*: Adatok Mayerhoffer András működéséhez. MűÉ. 1956. 5. évf. 2—3. sz. 136—145. l.
- Oláh Andor*: Népi orvoslás, orvostörténet, orvostudomány. /A népi orvoslás kutatásának orvostörténeti jelentősége./ OTKK. 1956. 3. sz. 84—105. l.
- Oszkóné Liskay Magda*: Népének a mádalfalvi veszedelemről. ET. 1956. 67. évf. 3. sz. 298—300. l.
- Rácz István*: A debreceni Református Kollégium történetéhez. Alföld. 1956. 7. évf. 5. sz. 153—159. l.
- Rózsa György*: Régi várképek. Bp. 1955 [1956]. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeuma. Soksz. 14 l., 22 t.
- Sükköd Mihály*: Weszprémi István naplója. ITK. 1956. 9. évf. 3. sz. 322—324. l.
- Szabó István*: A hajdúság kialakulása. Debrecen 1956. 11 l., 7 t. /Klny. az Alföld-ből./
/Alföldi füzetek 1./
- Szabó T. Attila*: Ötvös céhek levelei MNY. 1956. 53. évf. 2. sz. 226—228. l.
- Takáts Sándor*: Bajvivó magyarok. Képek a törökvilágból. (Vál. és [bev.] Réz Pál.) [Bp. 1956]. Ifj. Kiadó. 360 l., 2 térk.
- Tárkány Szűcs Ernő*: Vásárhelyi híres vásárok. Vásárhelyi Szó. 1956. 2. évf. 9. sz. 19—23. l.

5. Magyarország története 1791—1849

- Arató Endre*: „A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790—1848” című kandidátusi disszertációjának vitája. TIÉ. 1956. 7. évf. 1—2. sz. 108—115. l.
- Bálint Sándor*: Az építőművészeti klasszicizmus és romantika szegedi korszaka. Tiszatáj. 1956. 10. évf. 4. sz. 272—279. l.
- Balogh István*: A leghíresebb tiszántúli betyár. /Geszten Jóska/ Alföld 1956. 7. évf. 5. sz. 166—171. l.
- Balogh István—Béres András*: Geszten Jóska, a nyíri betyár. [Bp. 1956]. Tört. Múz. Soksz. 37 l.
/A Báthori István Múzeum füzetei./
- Barta István*: „Csányi László a szabadságharc kormánybiztosa” című kandidátusi disszertációjának vitája. TIÉ. 1956. 7. évf. 1—2. sz. 99—107. l.
- Barta István*: A két október 6. ÉIT. 1956. 11. évf. 41. sz. 1293—1297. l.

- Berzsenyi Dániel Összes művei. (Sajtó alá rend. és jegyz. [ell.] Merényi Oszkár.) [Bp.] 1956. Szépirod. Kiadó. 925 l.
- Csekey István: Liszt Ferenc Baranyában. Pécs 1956. TTIT. 24 l., 4 t.
- Czuczor Gergely Válogatott művei (Vál., [bev.] és jegyz. [ell.] Hegedűs Géza.) [Bp.] 1956. Szépirod. Kiadó. 173 l., 1 t.
- Darvas István: Adalékok Lunkányi János életrajzához. SSz. 1956. 10. évf. 3. sz. 216—229. l.
- Dévényi István: Vedres István emlékezete 1765—1830. Hidrológiai Közöny. 1956. 36. évf. 4. sz. 258—261. l.
- Faragó József: Székely történeti énekek Ipszilanti felkeléséről. ET. 1956. 67. évf. 3. sz. 274—279. l.
- Gyulai Zoltán: Az iváni „légkőeső” 1841-ben. SSz. 1956. 10. évf. 2. sz. 116—121. l.
- Hernády Ferenc: Az almanach-irodalom kiadástörténetéhez. MK. 1956. 72. évf. 3. sz. 253—254. l.
- Károlyi Antal: Engel Ferenc szerepe az Úrményi-család váli építkezéseinél. MűE. 1956. 5. évf. 2—3. sz. 150—157. l.
- Kárpáti Aurél: Megyeri Károly. Bp. 1956. Művelt Nép. 101 l.
- Kató István: Az 1918-as novemberi parasztmozgalmak. Száz. 1956. 90. évf. 3. sz. 394—415. l.
- Kiss Béla: Petőfi emlékek Kiskőrösön. Ismeretlen adatok Petőfi Sándor születéshelyéről. Kiad. a Kiskőrösi Petőfi Társaság. [Kiskőrös 1956]. Kiskőrösi Földművelészöv. 51 l., 6 t. /Kiskunság kis könyvtára 1./
- Kiss Ernő: Nyirbátori céhek életéből. [Bp.] 1956. Tört. Múz. Soksz. 10 l., 3 t. /A Báthori István Múzeum füzetei/.
- Komoróczy György: A debreceni „Tartományi Kerületi Biztosság” /Provincialis Commissariatatus Debreczen/ irattára 1723—1849. LH. 1956. 6. évf. 4. sz. 70—88. l.
- Kostyál István: Festetics György könyvtárosi instrukciója. MK. 1956. 72. évf. 4. sz. 299—303. l.
- Kövágó László: A nők szerepe az 1848-as szabadságharcban. [Bp.] 1956. Hazafias Népfront. 28 l.
- A „levéltár” fogalom első magyarnyelvű tudományos megfogalmazása. LH. 1956. 6. évf. 2—3. sz. 254. l.
- Major Sándor: Berzsenyi Dániel és a „Nemes Somogyvármegye könyvtára”-nak kapcsolata. Kts. 1956. 6. évf. 8. sz. 575—576. l.
- L. Márkus Mária: A Lipótváros utcahálózatának kialakulása és fejlődése 1787—1872 között. FőK. 1956. 5. évf. 3. füz. 325—342. l. /Klny./
- Nagy Zoltán: Vedres István művészi munkássága /1765—1830/. Bp. 1956. Tankönyvkiadó. 95 l., 11 t., 1 térk. /Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Műszaki Tudománytörténeti kiadványok 6./
- Nyitrai Elek: A szénnel való égetés megindulása Sopronban. SSz. 1956. 10. évf. 3. sz. 268—276. l.
- Révész László: Kecskemét harca a beköltözött nemesekkel a XVIII—XIX. században. Kecskemét 1956. 44 l. /Kiskunság kis könyvtára 2./
- Sarlós Béla: Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga. Kandidátusi értekezés tézisi. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia 2. Osztálya. [Bp.] 1956. 21 l.
- (Spira György—Arató Endre): Az 1848—1849-es magyar polgári forradalom és szabadságharc. Tananyag az MDP története tanfolyam hallgatói és propagandistái részére. (Összall. a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet Marxizmus—Leninizmus Tanszéke.) Bp. 1956. 77 l. /Pedagógus továbbképzés 2. l./
- Részletek szerzők „Polgári forradalom és nemzeti szabadságharc 1848—1849.” c. művéből.
- Spitzer, Juraj: L'udovit Štúr. IT. 1956. 3. sz. 288—296. l.
- Szaboles Ottó: Szabad György: „A tatargesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra” c. kandidátusi disszertációjának nyilvános vitája. Száz. 1956. 90. évf. 3. sz. 452—461. l.
- Szűcs Sándor: A régi Sárrét és Kiskunság útjai. Jászkunság. 1956. 3. évf. 5—6. sz. 230—235. l.
- Telepy Katalin: Schimon Ferdinánd, Beethoven magyar arcképfestője. MűE. 1956. 5. évf. 2—3. sz. 167—172. l.
- Tóth Lajos: Széchenyi és a balatoni gőzhajózás. Mélyépítéstudományi Szemle. 1956. 6. évf. 10. sz. 388—392. l.
- I. Tóth Zoltán: A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon. Bp. 1956. Magyar Tudományos Akadémia. 259—279. l. /Klny. a MTATT. -ből/
- Wesselényi Míló: Balitéletekről. [Részletek.] FÉ. 1956. 4. sz. 93—112. l.
- V. Windisch Éva: Könyvtári árvízvédelem 1838-ban. Kts. 1956. 6. évf. 10. sz. 740—742. l.
- Zákony Ferenc—Lipták Gábor: „Hazafiság a Nemzetiségnek!” 125 éve nyitotta meg Kisfaludy Sándor Balatonfüreden a Dunántúl első kőszínházát. TT. 1956. 115. évf. 7. sz. 430—431. l.

6. Magyarország története 1849—1917

- Andics Erzsébet*: A magyarországi munkásmozgalom az 1848—1849-es forradalomtól és szabadságharctól az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. 2., jav. kiad. Bp. 1956. Szikra. 136 l. /Az MDP Pártfőiskolája Magyar Párttörténeti Tanszék 1./
- Babos Ernő*: Az első magyar nyelv-tudományi folyóirat. MNyör. 1956. 80. évf. 3. sz. 289—294. l.
- Balogh J.*: The Hungarian traumatic surgery in the first part of the 19th century. OTKK. 1956. 3. sz. 67—83. l.
- Bereczky László*: Toldy Ferenc /1805—1875/. Kts. 1956. 6. évf. 7. sz. 495—497. l.
- Bisztray Gyula*: Babits fogarasi évei. I. ITK. 1956. 9. évf. 3. sz. 300—310. l.
- Bónis Ferenc*: Bartók első kecskeméti hangversenye. Új Zenei Szemle. 1956. 7. évf. 9. sz. 20—24. l.
- Csapodiné Gárdonyi Klára*: Bartók Béla levelei Harsányi Kálmánhoz. ITK. 1956. 9. évf. 3. sz. 364—366. l.
- Csatkai Endre*: A sabbathalis végnapjairól. SSz. 1956. 10. évf. 2. sz. 171—174. l.
- Diener Péter*: Kossuth — az orosz forradalmi mozgalmakról. Szovjet Kultúra. 1956. 8. évf. 8. sz. 26. l.
- Egy ismeretlen győri Gárdonyi dokumentum. Közli: ifj. Gárdonyi Géza. Jövendő. 1956. 1. sz. 65—67. l.
- Hahn Géza—Katona Ibolya*: A magyar iskolaegészségügy úttörői. [Bp. 1956]. 7 l.
- /Klly. a Népegészségügyből/.
- Hegedűs Nándor*: Ady Endre Nagyváradon. (Irodalmi forrástanulmány.) Bp. 1956. Akad. Kiadó. 159 l., 2 t. /Irodalomtörténeti füzetek 6./
- Jakóby László*: A Bányászati és Kohászati Lapok alapításának története és első negyedszázados fejlődése. Bányászati Lapok. 1956. 11. évf. 4—5., 7—9. sz. 251—255., 315—316., 443—446., 506—511., 571—574. l.
- Káldor Márton—Várnai Péter*: Goldmark Károly élete és művészete. Bp. 1956. Művelt Nép. 261 l., 5 t.
- Kanyar József*: Nagy Lajos: Levéltári Kis Tükör. LH. 1956. 6. évf. 2—3. sz. 36—38. l.
- Kiss F.*: Stephan von Apáthy als Neurolog /1863—1922/. OTKK. 1956. 3. sz. 5—66. l.
- Komlós Aladár*: Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében. [Kiad. A] (Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete.) Bp. 1956. Akad. Kiadó. 116 l. /Irodalomtörténeti füzetek 7./
- Korompay Bertalan*: Ipolyi és Csengery ET. 1956. 67. évf. 3. sz. 320—337. l.
- Kresz Mária*: Magyar parasztviselet (1820—1867). Bp. 1956. Akad. Kiadó. 143 l., 1 mell.: 96 t. Ugyanennek megj. teljesebb kiadása 234 lapon.
- László Gyula*: Bartók Béla soproni kapcsolatairól. SSz. 1956. 10. évf. 3. sz. 278—279. l.
- Egy leírás a vármegyei levéltárak állapotáról 1913-ban. LH. 1956. 6. évf. 2—3. sz. 255—258. l.
- Lükő Gábor*: Bartók Békésben /1906—1956/. Békési Üzenet. 1956. 1. sz. 58—62. l.
- Mályuszné Császár Edit*: Egy színész házaspár élete: Szerdahelyi Kálmán és Prielle Kornélia. Bp. 1956. Művelt Nép. 301 l., 6 t.
- Mérey Klára*: Adatok a dualizmus-kori parasztmozgalmak történetéhez. (Somogy megye 1869.) Pécs 1956. Dunántúli Tud. Int. 3—28. l. (Dunántúli tudományos gyűjtemény 8.)
- Mezősi Károly*: Móra Ferenc gyermekkor, tanulmányai. Kiskunság. 1956. 3. sz. 129—135. l.
- Nagy József*: A Heves megyei munkásmozgalom kezdeti szakasza (1850—1914). Eger 1956. 61 l. (Heves megyei füzetek 7.)
- Rajeczky Benjamin*: Bartók Béla népdalgyűjtése Sopron megyében. SSz. 1956. 10. évf. 3. sz. 281—283. l.
- Rákosi Péter*: Adalékok Az ember tragédiája csehországi visszhangjához. IT. 1956. 2. sz. 322—336. l.
- Renner János*: Eötvös Loránd. TT. 1956. 114. évf. 10. sz. 616—620. l.
- Reiman, Pavel*: „Az imperializmus gazdasági fejlődésének kérdéseihöz Ausztria-Magyarországon és Csehországban az első világháború előtt” c. referátumának vitája a Történettudományi Intézetben. TIE. 1956. 7. évf. 1—2. sz. 116—121. l.
- Sándor V[ilmos]*: Die grossindustrielle Entwicklung in Ungarn 1867—1900. Bp. 1956. Akad. Kiadó. 139—247. l. (Klly. az Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae-ból)
- Sipka Sándor*: Jókai hódmezővásárhelyi képviselősége. ITK. 1956. 9. évf. 3. sz. 324—328. l.
- Sonkoly István*: Bartók Béla Hajdú megyében. Alföld. 1956. 7. évf. 5. sz. 147—150. l.
- Sümeghy Dezső*: Liszt Ferenc és Sopron megye kapcsolatairól. SSz. 1956. 10. évf. 3. sz. 276—277. l.
- Szabó Ferenc*: Justh Zsigmond és az alföldi parasztság. Vásárhelyi Szó. 1956. 2. évf. 6—7. sz. 31—33. l.
- Sziklay László*: „Gáspár Imre” című

- kandidátusi disszertációjának vitája. (A vitát összefoglalta Rejtő István.) MTANyI. 1956. 9. köt. 3—4. sz. 385—390. l.
1. *Tóth Zoltán*: A nemzetiségi kérdés a dualizmus korában. /1867—1900/. Száz. 1956. 90. évf. 3. sz. 368—393. l.
- Vértesy Miklós*: Szilágyi Sándor /1827—1899/. Kts. 6. évf. 8. sz. 573—575. l.
- S. *Vincze Edit*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenysége a kilencvenes években. Bp. 1956. Akad. Kiadó. 46 l., 1 t. /Kny. a Századokból./
- /A történettudomány kérdései 24./
- Ybl Ervin*: Ybl Miklós. Bp. 1956. Képzőművészeti Alap. 240 l., 67 t.
- 7. Magyarország története 1917—1956**
- (*Bak János*): Az új magyar könyvkiadás tíz éve 1945—1955. Bp. 1956. Kiadói Főigazg. 128 l.
- Balázs Tibor*: A nemzeti bizottságok szerepe népi demokratikus forradalmunkban. /Hozzászólás Balázs Béla: „A nemzeti bizottságok szerepe népi demokratiánk létrejöttében” c. tanulmányához./ PtK. 1956. 2. évf. 3. sz. 148—161. l.
- Bartók, sa vie et son oeuvre*. Publ. sous la direction de Bence Szabolcsi (Collab. [de] Zoltán Kodály, Bence Szabolcsi etc. Réd. par László Pődör.) Bp. 1956. Corvina. 351 l.
- A Budapesti Gázművek száz esztendeje 1856—1956. (Írta Klamann László, Salló Antal stb.) Bp. 1956. 103 l.
- Csendes Béla*: A búzatermelés és felhasználás alakulása hazánkban a felszabadulás előtt és 1950—1955 között. KgSz. 1956. 3. évf. 10. sz. 1191—1202. l.
- A debreceni munkásmozgalom története a munkásmozgalmi szervezkedés kezdetétől a Tanácsköztársaság leveréséig. (Szerk. Varga Zoltán.) Debrecen 1956. Alföldi Magvető. 303 l.
- Demény János*: Ertök-dokumentumok Jugoszláviából. Új Zenei Szemle. 1956. 7. évf. 9. sz. 11—14. l.
- Dózsa népe. Parasztságunk sorsa és küzdelmei. /1849—1949./ (Szerk. Hársfalvi Péter.) Bp. 1956. Mezőgazd. és Erdészeti Dolgozók Orsz. Szakszerv. 145 l.
- Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben. /1./ Kiad. a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa. [Bp. 1956.] 63 l.
- Gadl Endre*: A szegedi munkásság harca a Tanácsköztársaságért 1917—1919. [Kiad. a Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézete. Bp. 1956, Szikra 231 l.
- Gábor Sándorné*: Megjegyzések Kató István „Az 1918. évi magyar demokratikus forradalom előzményeinek és győzelmének néhány kérdése” c. tanulmányához. PtK. 1956. 2. évf. 3. sz. 168—173. l.
- Gazdapusztai Gyula*: Régészeti kutatások Hódmezővásárhelyen. Vásárhelyi Szó. 1956. 2. évf. 10. sz. 47—50. l.
- A győri Wilhelm Pieck Vagon- és Gépgyár története. 1896—1956. (Szerk. Kőkedi István. Bev. Mithay Sándor. [Ill.] Tajovszky Éva.) Győr 1956. Wilhelm Pieck Vagon- és Gépgyár. 231 l.
- Iratok az ellenforradalom történetéhez. 1919—1945. [Kiad. a] Magyar Országos Levéltár. 2. köt. — A fasiszta rendszer kiépítése és a népyomor Magyarországon. 1921—1924. Szerk. és bev. Nemes Dezső. A forráanyagot összeáll. és a szerkesztésben résztvett Karsai Elek. Bp. 1956, Szikra. 653 l.
- Kádár Iván*: Szociáldemokrata teoretikusok álláspontja a mezőgazdasági nagyüzem-kiszűrés kérdésében a Horthy rendszer idején. KgSz. 1956. 3. évf. 9. sz. 1129—1137. l.
- Kádár János*: A Kommunisták Magyarországi Pártja feloszlása körülményeinek és a Békepárt munkájának néhány kérdéséről. PtK. 1956. 2. évf. 3. sz. 20—26. l.
- Kardos L[ászló]*: Etnograficeszközök voproszű szocialiszticeszközökön azvitija vengerszkoj derevni. AET. 1956. 5. tom. 3—4. fasc. 247—280. l.
- Kerényi György*: Adalékok a Horthy-fasizmus kulturális politikájához Szegeden (1919—1929). Tiszatáj. 1956. 10. évf. 4—5. sz. 279—287., 413—418. l.
- Kispéter András*: Juhász Gyula. [Kiad. a] Magyar Irodalomtörténeti Társaság. Bp. 1956. Művelt Nép. 247 l., 1 t. /Nagy magyar írók/.
- Kiss György*: Hozzászólás Esti Béla: „A magyar munkásosztály politikai, szervezeti egységének megvalósulása” c. tanulmányához. PtK. 1956. 2. évf. 3. sz. 161—168. l.
- Konczek László*: A bécsi és Sopron megyei ellenforradalom kapcsolatai 1919-ben. SSz. 1956. 10. évf. 2. sz. 97—115. l.
- Kun Elek*: Egy százéves szolnoki üzem. (Szolnoki Járóműjavító Ü. V. története.) Jászkunság. 1956. 3. évf. 4. sz. 145—151. l.
- Lévai Béla*: Emlékezés a Magyar Újságra. MS. 1956. 2. évf. 9. sz. 431—432. l.
- Magyar Optikai Művek. 80 éves a — —. /1876—1956./ Kiad. a — — jubileumi ünnepségeit előkészítő bizottság. Bp. 1956. 63 l.
- Marosi Éva*: Forradalmi ponyva 1942-ből. MK. 1956. 72. évf. 4. sz. 313—317. l.

- Milei György:** A szovjetoroszországi magyar kommunista hadifogolymozgalom eszmei areulátának néhány kérdése (1918). PtK. 1956. 2. évf. 3. sz. 35—69. l.
- Nagy Dezső:** A szegedi Munkásdalkör. Tiszatáj. 1956. 10. évf. 3. sz. 182—185. l.
- I. Nagy Zsuzsa:** Az osztály-erőviszonyok alakulásának néhány kérdése a Dunántúlon a Tanácsköztársaság idején. TIE. 1956. 7. évf. 1—2. sz. 52—78. l.
- Oltvai Ferenc:** Gépállomások iratai. LH. 1956. 6. évf. 2—3. sz. 80—87. l.
- Pintér István:** Hozzászólás G. Fazekas Erzsébet: „Magyarország felszabadítása és népi demokratikus forradalmunk érlelődésének néhány kérdése” c. tanulmányához. PtK. 1956. 2. évf. 3. sz. 138—147. l.
- Ráih Károly:** Magyarok a spanyol polgárháborúban. PtK. 1956. 2. évf. 3. sz. 70—74. l.
- Részletek a „Tézistervezet a magyar politikai és gazdasági helyzetéről és a KMP feladatairól” (Blum-tézisek) c. dokumentumból. Kézli Friss Istvánjné-Szabó Á. PtK. 1956. 2. évf. 3. sz. 75—94. l.**
- Szántó Imre:** A dolgozó parasztság helyzete Heves megyében a bethleni konszolidáció és a gazdasági válság éveiben 1920—1933. Eger 1956. 44. l. /Heves megyei füzetek 6./
- Szászi András:** Az igazságügyminisztérium iratkezelési rendszerének kialakulása. /1867—1944./ LH. 1956. 6. évf. 2—3. sz. 50—67. l.
- Tamás Aladár:** József Attila a munkásmozgalomban. Cs. 1956. 10. évf. 9. sz. 560—570. l.
- Tauszig Mária:** Móra Ferenc miskolci kapcsolataihoz. Tiszatáj. 1956. 10. évf. 5. sz. 402—410. l.
- Vág.Sándor:** A „La Hongrie Republicaine” és Juhász Gyula. ITK. 1956. 9. évf. 3. sz. 356—364. l.
- Varga Zoltán:** Debrecen felszabadulás utáni politikai életének néhány kérdése. Alföld. 1956. 7. évf. 1. sz. 61—73. l., 2. sz. 42—49. l., 3. sz. 67—75. l., 5. sz. 130—138. l.
- Vita a „Blum-tézisek”-ről. (Összeáll.: Friss Istvánné-Szabó Agnes.) PtK. 1956. 2. évf. 3. sz. 95—138. l.**
- 8. Egyetemes történet**
- Aranyosi Magda:** Clara Zetkin. (Összeáll.: —.) Bp. 1956. Hazafias Népfront. 19 l.
- Eddig nem közölt Lenin-dokumentumok. M. V. feljegyzése. TáSz. 1956. 11. évf. 6—7. sz. 104—119. l.**
- Az 1905—1907-es első orosz forradalom és a nemzetközi forradalmi mozgalom. (Pervaja ruszszkaja revoljucija 1905—1907 gg. i mezsdunarodnoe revoljucionnoe dvizsenie.) (Fel. szerk. A[nn]a] M[ihajlovna] Pankratova.) [Kiad. a] Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történettudományi Szakosztálya. 1. r. (Ford. Hazai Lujza, Lengyel Judit stb.) Bp. 1956. Szikra. 763 l.**
- Fehér Géza:** Tanulmányok a népvándorláskori steppei népek viseletéről. I. AÉ. 1956. 83. köt. 2. sz. 152—165. l. 2 t.
- Fenyő Béla:** Az olasz szakszervezeti mozgalom története a második világháború után. Bp. 1956. Népszava. 104 l. /Nemzetközi szakszervezeti mozga'om/.
- Fitz József:** Az ősnymodákban folyó munka. Kts. 1956. 6. évf. 8. sz. 610—613. l.
- Gracinszkij, N. P.—Szkazkin, Sz. D.: Középkori történeti chrestomathia. 3. köt. (Hresztomatija po isztorii szrednih vekov.) (Ford. Csorba Tibor, Fekete Lajos stb.) Egyetemi segédkönyv. Bp. 1956. Tankönyvkiadó. 322 l.**
- Grecsev M. A.: A dollár terjeszkedése Latin-Amerikában. (Imperialiszticeszkaja ékspanszija SZSA v sztrana h Latinszkaj Ameriki poszle vtoroj mirovoj vojnü.) (Ford. Auer Kálmán.) Bp. 1956. Szikra. 286 l.**
- Hahn István:** Megjegyzések és kiegészítések az ókori történeti tankönyvhöz. /Római történet II. rész: A császárság kora./ TTF. 1956. 2. évf. 3. sz. 94—101. l.
- Heine Napjai. Levelek, cikkek, beszélgetések. Szerk. [bev.] és jegyz. [ell.] Bódi László. (Ford. Fónagy Iván.) Bp. 1956. Művelt Nép. XIII., 289 l., 8 t.**
- Hevesi Gyula:** Lenin a szocialista építés műszaki feladatairól. MT. 1956. Új folyam, 1. köt. 4—6. sz. 125—136. l.
- Hradecky, E.: A „Józsefkorai felvétel” katalógizálásának kérdéséhez. (Adalék a kataszteri fondok feldolgozásának módszeréhez.) /Archivni Časopis 1955. 8—16. l./ LH. 1956. 6. évf. 2—3. sz. 199—207. l.**
- Kéki Béla:** Gutenberg. Kts. 1956. 6. évf. 7. sz. 530—533. l.
- Kemény István:** Újságok a Dreyfus-perben. MS. 1956. 2. évf. 7. sz. 307—310. l.
- Kepes Tamás:** A francia szakszervezeti mozgalom története a második világháború után. Bp. 1956. Népszava. 100 l. /Nemzetközi szakszervezeti mozgalom/.
- Kis Aladár:** A spanyol polgárháború. ÉLT. 1956. 11. évf. 39. sz. 1229—1233. l.
- Kurmacseva, M. D.: Az oroszországi eredeti felhalmozás kérdésének vitája. TIE. 1956. 7. évf. 1—2. sz. 164—168. l.**

- Lenin, V[ladimir] I[l'ics] Művei. 3. köt. A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. (Razvitie kapitalizma v' Roszszii.) Bp. 1956. Szikra. 691 l., 5 t.
- Lenin, V[ladimir] I[l'ics] Művei. 34. köt. 1895 november — 1911 november. Bp. 1956. Szikra. X, 510 l.
- Lenin, V[ladimir] I[l'ics]: A nehézipar fejlesztéséről és az ország villamosításáról. (O razvitii tjazseloj promüslennoszti i elektrifikacii sztranü.) Bp. 1956, Szikra. 228 l.
- Lutter Tibor: John Milton, az angol polgári forradalom költője. Bp. 1956. Akad. Kiadó. 223 l., 4 t.
- Marx és Engels harca a proletárpártért. (Isztorii bor'bü Marksza i Engel'sza za proletarszkiju partiju.) [Tanulmánygyűjtemény.] (Ford. F. Hazai Lujza, Siklósi Mihály.) Bp. 1956. Szikra. 427 l.
- Mező Ferenc: Az újkori olimpia Athéntől Melbourne-ig. /1896—1956/. Bp. 1956. Sport Kiadó. 407 l., 28 t.
- Mócsy András: A rabszolgatartás alakulása Pannóniában a principátus időszakában. AÉ. 1956. 83. köt. 2. sz. 139—151. l.
- Mokulszkij: A nyugateurópai színház története a XVIII. században. (Ford. Márkus Pál.) Bp. 1956. Orsz. Színház-tört. Múzeum. Soksz. 90 l. /Színházi tanulmányok 2./
- A nemzetközi szakszervezeti mozgalom története kialakulásától a második világháborúig. Bp. 1956. Népszava. 226 l.
- Nuhlőék Jozef: A Nemzeti Bizottságok iratkezelése az 1945—1955. években. /Archivní Časopis 1955. 135—145. l./ LH. 1956. 6. évf. 4. sz. 120—128. l.
- Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához. 1. köt. Szerk. A. N. Kitusin irányításával Hegedűs Viktor, Honfi József, Popovics György. (Ford. Áhi Jolán, Botos Imre stb.) Bp. 1956, Tankönyvkiadó. 602 l.
- Pigler A[ndor]: Barockthemen. Eine Auswahl von Verzeichnissen zur Ikonographie des XVII. und XVIII. Jahrhunderts. Bd. 1—2. Bp. 1956. Ung. Akad. der Wissenschaften. 2 db.
- Pólay Elemér: A római végrendelet eredete. Szeged 1956. 47 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica Tom. II. 3./
- Procházková, Helena: František škorina. Egy XVI. századi belorusz reformátor cseh kapcsolatai FK. 1956. 2. évf. 3. sz. 282—285. l.
- Ranovics, A. B.: A Római Birodalom keleti tartományai. (Vosztocsnüe provincii rimszkoi imperii.) (Ford. Borzsák István.) Bp. 1956. Akad. Kiadó. 347 l.
- Róna Éva: „Piers the Plowman” és az 1381-es parasztfelkelés c. kandidátusi disszertációjának vitája. /A vitát összefoglalta Mezey László./ MTANyI. 1956. 9. köt. 3—4. sz. 391—401. l. /Klny./
- Szádeczky-Kardoss Samu: Iuliobona és Maternus felkelése. AÉ. 1956. 83. köt. 1. sz. 18—24. l. /Klny./
- Szilágyi J[ános]: Aquincum. (Übers. von Tilda Alpári.) [Bp] 1956. Ung. Akad. der Wissenschaften. 166 l., 39 t., 1 térk.
- Székely, Sz. D.: Történelmi olvasókönyv. /3./ A késő középkor. (Kniga dlja cstenija po isztorii szrednih vekov 3.) Szerk. — —. (Ford. Lovas György.) Bp. 1956. Tankönyvkiadó. 441 l., 4 t. /Szocialista nevelés könyvére 123./
- A tudományos szocializmus megszületése. A Kommunista Párt kiáltványai. — A nemzetközi munkásmozgalom az 1. Internacionálé időszakában. A Párizsi Kommun. — A nemzetközi munkásmozgalom a 2. Internacionálé időszakában. Bp. 1956. Szikra. 206 l. /Magyar Dolgozó Pártja. Útmutató a „Nemzetközi munkásmozgalom története” szakosított tanfolyama számára. 1956—1957. 1—3./
- Vadász Sándor: Szun Jat-Szen, „Kína Herkulese”. ÉLT. 1956. 11. évf. 28. sz. 877—881. l.
- [Vakarel'szkij] Vakarel'sky, [Hriszto] Chr.: Changements dans la vie et la culture des villages pendant l'édification du socialisme. AÉt. 1956. 5. tom. 3—4. fasc. 365—371. l.
- Vaňa, Josef: Az iskola és a nevelés-tudomány a cseh országokban és Szlovákiában a burzsoá demokratikus köztársaság idején /1918—1939./ és a fasiszta megszállás éveiben. Szerk. [és bev.] Felkai László. [Bp.] 1956. Soksz. 54 l. /Anyagszolgáltatás a pedagógia oktatói számára 18./
- A szerző Déjiny pedagógiai c. művének egyik fejezete.
- Vas Zoltán: Marx és a Rheinische Zeitung. MS. 1956. 2. évf. 7. sz. 317—323. l.
- Verdi Válogatott levelei. Szerk., bev. és jegyz. ell. Komár Pál. Ford. Vadas László. Bp. 1956. Zeneműkiadó. 263 l., 4 t.
- Volkov, M. J.: Az orosz burzsoá nemzet kialakulásának megvitatása. TIÉ. 1956. 7. évf. 1—2. sz. 160—163. l.
- Wirk Ádám: Az új Lenin-dokumentumok megjelenéséhez. Pártélet. 1956. 1. évf. 9. sz. 33—39. l.
- Zsigmond László: Németország hatalmi törekvéseinek összefüggése és gazdasági meghatározottsága az imperializmus kor-

szakában. TIÉ. 1956. 7. évf. 1—2. sz. 20—51. 1.

Zsigmond László: A proletár internacionalizmus — a francia és a német nép békéjének alapja és záloga. TáSz. 1956. 11. évf. 8. sz. 77—92. 1.

9. Tudományos élet

Bakács István: A családi levéltárakhoz készülő segédlet problematikája. LH. 1956. 6. évf. 2—3. sz. 7—14. 1.

Baracka Istvánné: Az Országos Levéltár kutatótermének tíz éve /1946—1955/. LH. 1956. 6. évf. 2—3. sz. 87—92. 1.

Barta János: Tudományos diákköreink és a tudományos utánpótlás. Felsőoktatási Szemle. 1956. 5. évf. 7—8. sz. 419—424. 1.

Bélei Vilmos: Az Amerikai Egyesült Államok levéltárügye. LH. 1956. 6. évf. 4. sz. 169—176. 1.

Bélay Vilmos: Egy szovjet családi levéltári konspektus. LH. 1956. 6. évf. 4. sz. 190—193. 1.

Benda Kálmán—Németh Balázs: Értelmi-ségi családok levéltárának rendezése. LH. 1956. 6. évf. 4. sz. 53—69. 1.

Beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkájáról. /1950—1955/. TIÉ. 1956. 7. évf. 1—2. sz. 79—98. 1.

Bogdán István: Vízjelek és vízjelkutatás. LH. 1956. 6. évf. 2—3. sz. 27—35. 1.

Bóka László: Beszámoló a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály munkásságáról. Bárcei Géza, Sötér István stb. hozzászólásával. MTANYI. 1956. 9. k. 3—4. sz. 245—276. 1. /Könyv./

Borsa I[ván]: A magyar levéltárügy helyzete a felszabadulás után. [Bp. 1956.] Soksz. 64 1.

Borsa Iván: A Német Demokratikus Köztársaság levéltárügye. /Úti beszámoló./ LH. 1956. 6. évf. 4. sz. 7—33. 1.

Borsányi Károly: A gimnázium első osztálya történelmi tankönyvének kérdéséről. PSz. 1956. 6. évf. 4. sz. 365—368. 1.

Dimitrov, L.—Filipov, F.—Dimitrova, M.: A Bolgár Népköztársaság levéltárügye. LH. 1956. 6. évf. 4. sz. 140—151. 1.

Dömötör T[ekla]: Principal problems of the investigation on the ethnography of the industrial working class in Hungary. AÉt. 1956. 5. tom. 3—4. fasc. 331—351. 1.

Ember Győző: Az Országos Levéltár munkája 1955-ben és főfeladatai a második öt éves terv időszakában. LH. 1956. 6. évf. 2—3. sz. 93—103. 1.

Fenyő István: Hozzászólás Béri János „Költészet és filozófia viszonya a magyar

ideológiában” című... cikkéhez. TáSz. 1956. 11. évf. 6—7. sz. 120—125. 1.

Gindl, József: A Selmecbányai Szlovák Központi Bányászati Levéltár alapításának hatodik évfordulójára. Archivni Časopis 1946. 79—85. 1., LH. 1956. 6. évf. 4. sz. 136—140. 1.

Hajnal István: Külföldi kritikák egy magyar írástörténeti munkából. /—: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales./ Száz. 1956. 90. évf. 3. sz. 470—473. 1.

(Hanák Péter): Nemzetközi történetssz-kongresszus Rómában. TIÉ. 1956. 7. évf. 1—2. sz. 146—147. 1.

Haraszthy Gyula: A 130 éves Akadémiai Könyvtár. Bp. 1956. 23 1.

/A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai/.

A helytörténeti kutatások módszere és feladatai az oktató-nevelő munkában. Szerk. Szántó Imre. Bp. 1956. Tankönyvkiadó. 171 1.

/Szocialista nevelés könyvtára 120./

Iványi Emma: Beszámoló egy angol iratkiállításról. LH. 1956. 6. évf. 4. sz. 195—196. 1.

Iványi Emma: Levéltáros középkaderek /államvizsgát tett levéltárosok/ tanterve a Német Demokratikus Köztársaságban. LH. 1956. 6. évf. 2—3. sz. 247—251. 1.

Iványos Lajos: Az Egyetemes Konvent Levéltára. /Református Egyház 1955. 379—382. 1./ LH. 1956. 6. évf. 2—3. sz. 103—109. 1.

Jelentés a Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának 1955/56. évi tudományos munkájáról. Nizsalovszky Endre, Spira György stb. hozzászólásával. MTATT. 1956. 8. köt. 1. sz. 1—34. 1.

Jugoszlávia levéltárai. LH. 1956. 6. évf. 4. sz. 152—168. 1.

Kállay István: XX. századi főszolgabírói iratanyag rendezése. LH. 1956. 6. évf. 2—3. sz. 68—78. 1.

Két Lengyel munkautasítás. LH. 1956. 6. évf. 2—3. sz. 185—196. 1.

Koch Ferenc: Teleki Pál gazdaságföldrajzi munkásságának bírálata. Kádár László, Markos György stb. hozzászólásával. MTATT. 1956. 8. k. 1. sz. 89—122. 1.

Kodolányi János, ifj.: Megjegyzések a magyar „ösvállás” kutatási módszertanával kapcsolatos hozzászólásokhoz. ET. 1956. 67. évf. 3. sz. 338—341. 1.

Komjáthy Miklós: Pusztaul az Országos Levéltárban. ÉIT. 1956. 11. évf. 1430—1433. 1.

Kopasz Gábor: Gál Péter családi levéltára. LH. 1956. 6. évf. 2—3. sz. 39—49. 1.

- A Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetetudományostanácsának vitája az 1956. évi munkatervről. *TIE.* 1956. 7. évf. 1—2. sz. 169—171. l.
- A levéltári anyag gyakorlati felhasználása Csehszlovákiában. *LH.* 1956. 6. évf. 2—3. sz. 230—246. l.
- A levéltári dokumentumok felhasználása tudományos, történeti és gyakorlati célokra. — A levéltári anyagok rendezési, nyilvántartási és őrzési rendje a szerveknél. /Módszertani segédlet./ *LH.* 1956. 6. évf. 2—3. sz. 131—161. l.
- Az Ukrán SZSZK belügyminisztériuma zsitomiri területi igazgatóságának levéltári osztálya által 1955 folyamán kiadott tájékoztató.
- A levéltári fond meghatározásának szabályai. /*Arhivnoje Djelo* 51. sz. 140—143. l./ *LH.* 1956. 6. évf. 2—3. sz. 162—164. l.
- Ligeti Lajos:* A magyar orientalisztika időszertű kérdései. *MTANYI.* 1956. 10. kötet, 1—2. sz. 71—79. l.
- Magos György:* Tanulmányútton Romániában. *TIE.* 1956. 7. évf. 1—2. sz. 150—151. l.
- A Magyar Országos Levéltár fennállásának 200. évfordulója alkalmából Budapest, 1956. június 12—16-án tartott ünnepi ülészek jegyzőkönyve. *LH.* 1956. 6. évf. Külön szám 106 l., 6 t.
- Makkai László:* Ezeréves barátság. /Magyar történészek Lengyelországban./ *Élt.* 1956. 11. évf. 29. sz. 922—926. l.
- Makkai László—Perényi József—Székely György:* Beszámoló a lengyel egyetemi tankönyv alapszövegének vitájáról. *Száz.* 1956. 90. évf. 3. sz. 462—469. l.
- Manacorda, G.:* A mai történetírás fő irányzatai a X. Nemzetközi Történész Kongresszuson. *TIE.* 1956. 7. évf. 1—2. sz. 155—159. l.
- Marosán György:* Megjegyzések a szociáldemokrácia szerepének értékeléséhez párttörténeti irodalmunkban. *PtK.* 1956. 2. évf. 3. sz. 27—34. l.
- Mityajev, K. G.:* Az ügykezelés és az irattárak. /*Trudi Moszkovszkogo Goszudarsztvennogo Isztoriko Arhivnogo Insztituta* Tom. V. Moszkva 1954. 155—184. l./ *LH.* 1956. 6. évf. 2—3. sz. 112—131. l.
- Nagy István:* H. O. Meisner két terminológiai jellegű cikke. *LH.* 1956. 6. évf. 4. sz. 186—189. l.
- Papp László:* Nyelvjárástörténeti adatok gyűjtése. *MNy.* 1956. 52. évf. 2. sz. 230—238. l.
- Péter László:* A helyismereti bibliográfiai munka helyzete hazánkban. *Kts.* 1956. 6. évf. 9. sz. 660—661. l.
- A Politikai Bizottság határozata tudományos munkaközösségek felállítására. *TáSz.* 1956. 11. évf. 9. sz. 128—130. l.
- Sándor Vilmos:* Az 1955. évi prágai történészkonferencia. *TIE.* 1956. 7. évf. 1—2. sz. 148—149. l.
- S. Szabó Ferenc:* A hatvanéves Mezőgazdasági Múzeum. 1896—1956. Bp. 1956. Mezőgazd. Múz. 242 l., 4 t.
- Szalay György:* Dienes László /1889—1953/. *Kts.* 1956. 6. évf. 9. sz. 647—649. l.
- A századok munkájáról. *Száz.* 1956. 90. évf. 3. sz. 416—424. l.
- Szedő Antal:* A jugoszláv levéltárügy fejlődésének néhány kérdése. *LH.* 1956. 6. évf. 2—3. sz. 218—219. l.
- Szedő Antal:* Egy nyugateurópai levéltári tanulmányút tapasztalatai. *LH.* 1956. 6. évf. 4. sz. 34—52. l.
- Szeleznyev, M. Sz.:* A levéltárügy építése a Kínai Népköztársaságban. /*Isztoriceszkij Arhiv* 1955. 6. sz. 179—191. l./ *LH.* 1956. 6. évf. 2—3. sz. 176—185. l.
- A SZKP XX. kongresszusának útmutatásai és a magyar párttörténetírás. *PtK.* 1956. 2. évf. 3. sz. 1—19. l.
- A szovjet levéltárak legfontosabb feladata. /*Isztoriceszkij Arhiv* 1956. 2. sz. 3—5. l./ *LH.* 1956. 6. évf. 110—112. l.
- Tájékoztató a magyar levéltárügy második ötéves tervének főfeladatairól és az ezek megoldása során várható problémákról. — *LH.* 1956. 6. évf. 2—3. sz. 3—7. l.
- Tordai György:* 115 év a nemzeti művelődés szolgálatában. *Élt.* 1956. 11. évf. 46. sz. 1453—1456. l.
- Történészvita a Petőfi-körben. *Száz.* 1956. 90. évf. 3. sz. 425—440. l.
- Történettudományunk kérdései a XX. kongresszus után. *TIE.* 1956. 7. évf. 1—2. sz. 3—19. l.
- Trócsányi Zsolt:* „Holt” iratok és élő történelem. /*Gondolatok a 200 éves Országos Levéltár jubiláris kiállításáról*. Tft. 1956. 2. évf. 3. sz. 80—88. l.
- (*Trócsányi Zsolt:*) 200 éves az Országos Levéltár. Bp. 1956. jún. 12—28. A jubileumi kiállítás katalógusa. (Szerk. —.) Bp. 1956. 35 l.
- Új felfogás a történeti segéttudományokról. *LH.* 1956. 6. évf. 2—3. sz. 197—199. l.
- Vajnstejn, O. L.:* A történettudomány történetével foglalkozó legújabb burzsoá irodalom. *TIE.* 1956. 7. évf. 1—2. sz. 172—182. l.
- Varjas Béla:* The development of librarianship in Hungary 1945—1955. — Annex: Survey of the most important Hungarian Libraries. [Bp.] 1956. National Széchényi Library. 58 l. Fenti mű francia nyelven is megjelent.

Varsavszkij, I.—Gyerbina, V.: A fondképzők történetének és levéltári fondok feldolgozására vonatkozó munkainstrukcióknak összeállítása. (A moszkvai területi levéltárak munkájának gyakorlata-ból.) *Arhivno'e Gyelo* 52. sz. 58—69. l./LH. 1956. 6. évf. 2—3. sz. 164—171. l.

Vayer Lajos: A művészettörténet módszerének főbb kérdései. Balogh Jolán, Berkovits Ilona stb. hozzászólásával. *MTATT*. 1956. 8. köt. 1. sz. 69—88. l.

Veress Éva.: A helytörténeti kutatás néhány kérdéséről. Hozzászólás Balász Béla: A személyes visszaemlékezések

felhasználása népi demokráciánk történetének feldolgozásában c. tanulmányához. *Jászkunság*. 1956. 3. évf. 3. sz. 132—135. l.

Vigh Károly: A helytörténetírás időszerű kérdései. Vitaanyag. *Eperjessy Kálmán*, *Belitzky János* stb. hozzászólásával./Bp. 1956. 56 l. /Pest megyei füzetek 1./

Viták és beszámolók. *TIÉ*. 1956. 7. évf. 1—2. sz. 122—139. l.

Vörös Károly: Brenneke „Levéltártan”-a és a külföldi kritika. *LH*. 1956. 6. évf. 2—3. sz. 219—230. l.

A folyóiratcímek rövidítésjegyzéke

AE	=	Archaeológiai Értesítő
AEt	=	Acta Ethnographica
Cs	=	Csillag
ET	=	Ethnográfia
ÉlT	=	Élet és Tudomány
FÉ	=	Filozófiai Értesítő
FK	=	Filológiai Közöny
FöK	=	Földrajzi Közlemények
IT	=	Irodalomtörténet
ITK	=	Irodalomtörténeti Közlemények
KgSz	=	Közgazdasági Szemle
Kts	=	A Könyvtáros
LH	=	Levéltári Híradó
MK	=	Magyar Könyvszemle
MNy	=	Magyar Nyelv
MNyőr	=	Magyar Nyelvőr
MS	=	Magyar Sajtó
MTANyI	=	Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
MTATT	=	Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei
MűÉ	=	Művészettörténeti Értesítő
OTKK	=	Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei
PtK	=	Párttörténeti Közlemények
SSz	=	Soproni Szemle
StSz	=	Statisztikai Szemle
Száz	=	Századok
TáSz	=	Társadalmi Szemle
TIÉ	=	Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője
TT	=	Természet és Társadalom
TFt	=	Történelem- és Földrajztanítás

(A ritkábban előforduló folyóiratok címét nem rövidítettük.)

Эрик Молнар:

ВЕЛИКАЯ ОКТЯБРЬСКАЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ

Великая Октябрьская социалистическая революция является всемирно-историческим событием чрезвычайного значения, которое в основах видоизменило и видоизменяет облик мира.

В годы первой мировой войны на востоке Европы потряслась земля. Пока что рабочее движение западных стран приходило в упадок, в России — где антикапиталистическая борьба рабочего класса сочеталась с антифеодальным крестьянским движением — в деятельности Ленина и большевиков возродился марксизм.

Победа Великой Октябрьской социалистической революции, первые успехи социалистического строительства неотделимы от имени Ленина. Это был он, который приводил марксистскую теорию в соотношение с новыми фактами развития, он организовал победоносную революцию и борьбу против интервенции, под его руководством началось социалистическое строительство.

Советский Союз стал прочной основой всемирного социалистического движения. В период между двумя мировыми войнами угнетенные рабочие капиталистических стран не сводили глаза с Советского Союза, после второй мировой войны вследствие побед Советского Союза были созданы европейские народно-демократические страны, опиравшиеся на опыт Советского Союза победила и революция китайского народа. Возникновение Советского Союза подняло освободительные борьбы колониальных и полуколониальных стран.

Октябрьская революция оказалась сигналом и для венгерского народа. В России десятки тысяч венгерских военнопленных боролись за дело социализма, в Венгрии вследствие победы Октябрьской революции родилась коммунистическая партия, которая в 1919 г., — первой последовав примеру Великого Октября — провозгласила Венгерскую советскую республику. После разгрома Советской республики, в 25 трудных лет контрреволюционного режима, борьба лучших сынов венгерского рабочего класса воодушевлялась примером Советского Союза. Во время второй мировой войны Советский Союз принес угнетенному народу Венгрии освобождение от ига фашизма. В октябре 1956 г. опять Советский Союз спас дело венгерской диктатуры пролетариата и мира.

Деже Немеш:

ВЕЛИКАЯ ОКТЯБРЬСКАЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ И РАЗВИТИЕ ВЕНГЕРСКИХ РЕВОЛЮЦИОННЫХ СИЛ В 1917—1919 гг.

В Венгрии, общественные условия которой во многих отношениях были подобными царской России, уже известие о февральской революции подняло революционное движение. Изнуренные войной трудящиеся массы, рабочие и крестьяне требовали мира, земли, свободы. Образовавшаяся в Социал-демократической партии левая фракция, а также группа антимилитаристов начали борьбу за осуществление этих требований. Эта борьба двигалась в огромной мере вперед Великой Октябрьской социалистической революцией, которая вызвала бурные отклики, несчетные демонстрации сочувствия в Венгрии.

После октября 1917 г. революционный кризис углублялся. В течение 1918 г. войска центральных держав потерпели тяжелые поражения, массы и солдаты также требовали демократического мира. 18-го января и в Венгрии началась всеобщая массовая политическая стачка. Летом вспыхнули солдатские бунты. Углублению революционной

ситуации в значительной мере способствовали вернувшиеся из России во все возрастающем числе военнопленные, которые возбуждали своих братьев последовать «русскому примеру».

Осенью 1918 г. распал империалистический блок центральных держав. В Венгрии — по русскому примеру — образовались советы. 30—31-го октября 1918 г. победила венгерская буржуазно-демократическая революция.

Буржуазно-демократическая революция, однако, не сумела разрешить требования масс. Крестьянство не получило земли, эксплуатация пролетариата не прекратилась, а буржуазное правительство не могло защитить страну от империалистических захватчиков территории. Оно не было способно также к развязке национальных противоречий. Эти вопросы можно было разрешить только социалистическим образом.

20-го ноября 1918 г. была создана Коммунистическая партия Венгрии, которая возглавила борьбу масс. Массы венгерского рабочего класса и крестьянской бедноты в скорое время примкнули к партии, ведь в течение некоторых кратких месяцев — вопреки всем стремлениям правого крыла Социал-демократической партии — было доказано, что их положение не изменилось в значительной мере во время буржуазно — социал-демократического правительства. Правая социал-демократия теряла почву под ногами. 21-го марта 1919 г., как только доказалось, что буржуазия — поддерживаемая правым крылом Социал-демократической партии — не способна к правлению, объединились Социал-демократическая партия и Коммунистическая партия Венгрии: была создана Венгерская советская республика.

Существование Венгерской советской республики имело огромное значение не только с точки зрения венгерского народа, но — как Ленин не раз подчеркивал — и всего революционного пролетарского движения. Оно доказало, что победа социализма возможна не только в одной стране, в России. Венгерская советская республика — хотя и в малой только мере — все же разгрузила советскую страну в борьбе против интервенции.

Венгерская советская республика — вопреки всему героизму рабочего класса, вследствие превосходящих сил Антанты и ошибочной политики партии — была разгромлена. Советский Союз, однако, и в период контрреволюции остался примером для лучших деятелей венгерского рабочего класса. Начало народно-демократического развития после второй мировой войны также было возможно только потому, что Красная Армия освободила Венгрию от ига германского фашизма. Следуя интернациональным идеям Великого Октября, в октябре — ноябре 1956 г. Советский Союз опять спас в Венгрии дело диктатуры пролетариата.

Элемер Манс:

ВЕНГЕРСКОЕ СОСЛОВНОЕ ГОСУДАРСТВО ВО ВРЕМЯ ХУНЯДИ

В два десятилетия от смерти короля и императора Сигизмунда (1437 г.) по вступление Матиаса I. на престол (1458) турецкая империя начала походы с целью завоевания Венгрии, которые превзошли прежние попытки. Чтобы избежать гибели, венгерское государство попыталось размножить свою силу и подчинило все другие интересы делу обороны. Это напряжение сил ускорило процесс централизации и в то же время оказало влияние и на социальное развитие, а именно в направлении, благоприятном дворянству, но невыгодном бюргерству. Самой важной задачей казалось вырвать управление государством из рук аристократии, «баронов». Пока что во время Сигизмунда королевский совет оказался тем центром, где король и церковные и светские владельцы крупных латифундий изнесли решения, с 1439 г. дворянство и король, сознав общность своих интересов, решили совместно в самых важных вопросах. Их союз был выгодным для обоих. Король Альберт освободился в 1439 г. при помощи дворянства от многих обязанностей, к принятию которых он был принужден магнатами в 1437 г., при избрании на престол, а дворянство увеличило свои привилегии. Ареной содействия короля и дворянства оказался сейм. С 1439 г. сеймы состоялись часто, иногда даже несколько раз в год. Их серия показывает, что их созвание было в одинаковой мере в интересе короля и дворянства. В противном случае в 1441 г. король не пригрозил бы наказанием неверности отсутствующим, и в течение 1442 г. он же не созвал бы три сейма, а с другой стороны дворянство не объявило бы законом 1447 г., что на каждый тронный день следует созывать сейм. Сотрудничество центральной власти и дворянства становилось еще более тесным, когда, после битвы при Варне 1444 г., во время междоусобицы Хуняди стал губернатором. За изби-

вание он мог поблагодарить в равной мере полководческий ореол и группу магнатов, которая поставилась на его сторону, решающим фактором, однако, оказалось все же то, что ему подарилось привлечь на свою сторону делегатов комитатов. В сейме дворянство своей массой оказало на колеблющихся и на противников Хуняди такое запугивающее влияние, что первые поставились на сторону губернатора, а последние стали сдержанными. Интересы Хуняди и дворянства, однако, не были постоянно тождественными. Так как проникновение дворянства на передний план являлось процессом, начавшимся несколько десятилетий тому назад, в ходе которого оно добилось роли сперва дома, в своем комитате, Хуняди и не стоял перед задачей пробить путь для дворянства. Отдельными мероприятиями, главным образом декретом от 1454 г., призванным подготовить крупные военные начинания, он, конечно, в значительной мере облегчил политические достижения дворянства. Самый важный момент заключался в том, что присоединившись к давним стремлениям дворянства, он намеревался возложить задачу проверки выставления вооруженных сил не на привычное начальство комитатов, т. е. на комитатского вицегубернатора и исправников, а на избранных от случая к случаю дворян. Дворянство именно потому что уже во время выступления Хуняди оно оказалось самостоятельным сословием, не последовало за Хуняди на каждом шагу. В 1450 г. на пр. оно объявило о сроке следующего сейма вопреки воле губернатора. Таким же образом тот факт, что Хуняди являлся владельцем огромных латифундий, разделил его в отдельных случаях от дворянства и принудил его к союзу с магнатами. В таких случаях дворянство, оставленное самому себе, должно было безуспешно уйти с сейма. Так было и в 1453 г. В этот момент дворянство стремилось добиться от Ладислава V., принявшего управление в свои руки, признания и подтверждения привилегий. Так как в ходе предыдущих переговоров для Хуняди был забеспечен, кроме звания графа з Бестерце и круг действия главнокомандующего страны и администратора королевских доходов, т. е. он сумел продолжать в осуществлении фактической власти формальным образом уже по королевскому поручению и с согласия магнатов, он не имел интереса в стремлениях дворянства, и, так как их не поддерживал, делегаты комитатов сумели унести с собой домой только обещание короля, что в Секешфехерваре еще в том же году состоится новый сейм и на нем будут подтверждены дворянские привилегии. Этот сейм не состоялся никогда. Но в том же 1453 г. дворянство, без непосредственной помощи Хуняди добилось права утверждения налогов. Прежде, как данные об обложении налогами ясно свидетельствуют, к тому, чтобы король приказал платеж чрезвычайного налога, т. наз. *taxa generalis*, оказалось достаточным согласие высшего духовенства и магнатов. Даже в таком случае, когда состоялись сеймы, король обложил страну налогом после окончания совещаний и ухода комитатских делегатов. Эта практика изменилась в 1453 г. С этого момента только то обложение налогом считалось законным и могло надеяться на осуществлении, с которым комитатские делегаты предварительно огласились.

Вальтер Эндрей:

К ИСТОРИИ ОБРАЗОВАНИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ МЕТОДОВ ТРУДА

Автор ставит себе целью доказать, что т. наз. синхронический ножной привод, т. е. тот метод работы, при котором одновременно с формовкой материала вручную применяется ножной привод, является характерным средневековым изобретением. На этой основе автор отрицает существования этого метода в античности и подробно обсуждает античную форму веретенообразного гончарного круга с ножным приводом; этот круг, по взгляду автора, — если он вообще существовал — был известен только в эллинистическом Египте, в других местах он не имел распространения. Синхронический ножной привод отсутствовал и в раннем средневековье. Ножной рычаг ткацкого станка, основанный на подобном начале, хотя и не обеспечивающего привода, автор рассматривает как переходную форму, ведь при этом методе проявляется одновременная работа руки и ноги.

Первое орудие, при котором обсужденный метод применяется доказуемым образом — это токарный станок с луком (XII в.), но массовое применение его можно выявить лишь со второй половины XIV в., когда в употреблении входят не только гончарный круг и раздувательный мех, а в комбинации с кривошипным механизмом также горизонтальные приводные валы, напр. у точили и самопралки.

Автор попытается привести в связь распространение данного изобретения с проявляющимся в то время недостатком рабочей силы и энергии.

Ласло Матраи :

АТОМИСТИЧЕСКОЕ ПОНИМАНИЕ СТРУКТУРЫ МАТЕРИИ В ФИЛОСОФИИ XVII В. В ВЕНГРИИ

Хотя в древней Венгрии отсутствовали социально-экономические предпосылки для создания самостоятельных классических философских трудов международного значения, то все-таки исследование истории философии в Венгрии может послужить важными уроками как в областях а) всеобщей истории философии, так и б) истории венгерской культуры.

а) То, чему венгерские философы XVII в. учились, принятые ими доктрины бросают новый свет не только на принимателей, но и на сами принятые учения. На основе этого «контрольного исследования» автор считает общепринятый взгляд, будто бы развитие философии в новое время явилось по существу соединением английского *эмпиризма* (Бэкон, Гоббс, Юм) и *рационализма* французского происхождения (Декарт, Спиноза, Лейбниц) в *критицизме* Канта является неисторическим, отвлеченным, идеалистическим упрощением действительного развития истории философии, настоящая суть которого сводится к борьбе материалистических и новаторских стремлений с идеалистическими и консервативными направлениями. Эта борьба происходит в XVII в. на пяти главных фронтах: 1. борьба старой религии (теологии) с новой религией (теологией), 2. борьба религии с философией, 3. борьба идеалистической философии с материалистическими стремлениями, 4. борьба философии с обособляющимися естественными науками, 5. борьба специальных наук против устарелых догматов в своей области.

б) В философии XVII в. в Венгрии можно обнаружить прежде всего два главных, приведенных под пунктами 1 и 2 противоречия. При рассмотрении конкретной проблемы, какие философские точки зрения наблюдаются в ту эпоху в отношении *атомистики*, автор доказывает, что: 1. в *католических* городах западной Венгрии, находящихся под господством Габсбургов, отрицают атомистику (даже и в конце столетия!), в то время как (2—3) в свободных королевских городах *лютеранского* вероисповедания в Верхней Венгрии и *кальвинских* сельских городках Большой низменности и Трансильвании она принимается. Относительно структуры материи в католических высших школах упорно настаивают на схоластическом понятии *forma substantialis*, лютеране заменяют последнее понятием *actus entitativus*, тогда как кальвинисты идя еще дальше по пути новаторства рассматривают форму как *modus materiae*: эти три философских понятия имеют точно такое же отношение друг к другу, как догма *католической* эвхаристии (*transsubstantiation*) к *лютеранскому* учению о причастии (не физическое, а реальное присутствие Христа), вернее к *кальвинско-цингелианскому* пониманию его (причастие является только напоминающим символом). В таком оформлении философских направлений известную роль играет конечно и тот факт, что в то время в Венгрии существовал лишь один университет иезуитов в Надьсомбате (Трнаве), и поэтому протестантские студенты часто посещали заграничные университеты: лютеране прежде всего в Германии (Витенберг), кальвинисты преимущественно в Голландии (Утрехт и Лейден).

В статье обсуждаются нижеупомянутые авторы и их сочинения:

1. Мартон Сентивани С. И. (1633—1708), ректор университета в Надьсомбате, императорский цензор:

Curiosiora et selectiora variorum miscellanea.

Turnaviae, 1709.

2. Янош Байер (1630—1674), директор высшей школы в Эперйеш (учился в Витенберге; ассистент Йогана Шперлинг, последователь Д. Сеннерта, И. Б. Гельмонта, Бэкона, Коменского).

Ostium vel atrium naturae... Cassoviae, 1663.

Filum labyrinthi... seu Lux mentium... Cassoviae, 1663.

Ижак Цабан (Цабаниус) (1632—1707), профессор высшей школы в Эперйеш, и потом в Брашо (учился в Витенберге; последователь, вернее знаток Сеннерта, Шперлинга, Забарелла, Гассенди).

Existentia atomorum... Wittenbergae, 1667.

3. Янош Апацш Череш (Я. Чериус Апацш) (1625—1659), профессор высшей школы в Дьюлафехервар, потом в Коложваре (учился в университете в Утрехте; последователь Рамуса, Декарта, Региуса, Алстедиуса).

Венгерская энциклопедия (на венгерском языке) *Ultrajecti, 1653.*

Малая венгерская логика (на венгерском языке) Фейервар, 1654.

Philosophia naturalis (в рукописи).

Янош Пошахази (1628—1686) профессор высшей школы в Шарошпатаке (учился в университетах в Утрехте и Франкере, последователь Д. Горлеуса, де Брайна, Декарта, Региуса, Бассо, в теологии сторонник Г. Воециуса).

Pneumatologia, Patakiní, 1662.

Philosophia naturalis, Patakiní, 1667.

Арпад Марко:

ВОЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ ФЕРЕНЦА РАКОЦИ И. В ТРАНСИЛЬВАНИИ ПОСЛЕ БИТВЫ У С. ЖИБО

(Со середины ноября 1705 г. до начала лета 1706 г.)

После поражения 11-го ноября 1705 года в битве у с. Жибо в долине реки Самош, войска Ференца Ракоци были вытеснены из Трансильвании. Это поражение оказалось сокрушительным не только из тактических воззрений, так как повстанцы не сумели остановить посланную в Трансильванию под предводительством императорского маршала Гербвиля неприятельскую армию, которая там могла соединиться с войсками маршала Рабутина, но оно оказало значительное влияние на высшие стратегические цели войны и на дипломатические устремления князя Ракоци, который хорошо знал, что овладение княжеским престолом Трансильвании и укрепление своего положения невозможно, пока он не сможет прочно обосноваться по крайней мере в большей части Трансильвании и захватить господство над этой частью страны. От более важного театра военных действий в Венгрии не предоставлялась возможность послать войска для этой цели в Трансильванию, а там регулярной армии не было, так что пришлось на месте организовать какую-нибудь импровизированную армию и шаг за шагом вернуть потерянную территорию.

В тогдашней раздробленной общественной атмосфере Трансильвании, Ракоци не мог положиться на поддержку ни магнатов, ни среднего дворянства, ни городов, и всего населения этой страны. Тот факт, что его повстанцы «куруцы» сумели там в последующие месяцы провести успешные военные действия и достичь территориальных успехов, был только последствием самоотверженной упорной устойчивости и боевой готовности трансильванского народа, т. е. венгерских и румынских крепостных крестьян и повстанцев-секлеров. После битвы у с. Жибо Ракоци оставил там часть армии генерала Шандора Кароли и доверил руководство военными действиями в Трансильвании этому генералу, который несомненно проявлял много практической ловкости, но не обладал полководческими способностями. Правильным чутьем он стремился установить в северных частях Трансильвании такую линию обороны, от мармарошских гор к долине реки Марош, которая, с одной стороны, могла бы воспрепятствовать неприятелю прорваться в Венгрию, а с другой, опиравшись на эту линию, он имел надежду, что его войска, пролгивавшись в южном направлении, будут в состоянии вернуть значительную часть территории Трансильвании. Он добился своей цели, так как императорские войска не могли прорвать эту линию, и куруцы генерала Кароли в течение зимних месяцев 1705—6 гг. постепенно захватили территории в южном направлении.

О численности куруцких войск мы располагаем только весьма скудными данными, в общем под непосредственным руководством Кароли находились около 7—8 тысяч человек, под руководством куруцкого полковника Пала Орос приблизительно 3 тысячи. При вступлении в Трансильванию императорская армия под руководством Гербвиля насчитывала 16 тысяч человек, маршал Рабутин командовал в саксонских городах едва-ли 3 000 солдатами. Императорская армия, однако, жила в Трансильвании в очень трудных условиях. Придворный военный совет не мог из дальней Вены посылать достаточную материальную помощь своей армии, и таким образом понятно, что Трансильванские народные войска, борющиеся с воодушевлением и жаждой свободы, в многочисленных мелких стычках, которые являлись типичными примерами партизанской войны, в многих местах разбили более мелкие императорские отряды и успешными налетами уничтожали их лагери. Крупных битв нигде не произошло. О положении этого театра военных действий мы получаем довольно достоверную картину из донесений Кароли князю Ракоци, которые из материала архива семьи Кароли впервые публикуются в этом сообщении. О положении императорской армии нас информируют неизвестные до сих пор донесения маршала Гербвиля, найденные автором данной статьи в Государственном архиве в Будапеште. В январе Гербиль был устранен от руководства армией и Рабутин назначен главноко-

мандующим императорских сил в Трансильвании. Куруцы упорно продолжали продвигаться в невероятно трудных условиях, в хрустящем снеге зимнего мороза, в снежных метелях. Офицерский корпус куруцев не был на высоте своего положения. Много офицеров высших чинов вели себя недисциплинированно, небрежно, так что не только Кароли, но и сам Ракоци были вынуждены энергично выступить против них. Тем большие были заслуги воинов народных полков, в которых командование завербованными из сельского населения, плохо вооруженными, носившими оборванные лохмотья войнами и их применение так умело было поставлено, что выступая из назначенной Ракоци линии они уже в конце 1705 г. вернули значительную территорию в южном направлении и до начала лета 1706 г., когда перемирие на время прервало военные действия, западная половина Трансильвании оказалась опять под господством Ракоци. Когда в начале июня 1706 г. перемирие вступило в силу, положение куруцских войск настолько укрепилось, что после ухода маршала Рабутина и его войск на венгерский театр военных действий, посланному в Трансильванию маршалу Лёринцу Пэкри удалось там настолько укрепиться, что Ракоци в начале 1707 г. овладел княжеским престолом Трансильвании. Народ этой бедной земли не оставил князя даже в эти трудные месяцы. Благоприятное военное положение после битвы у с. Жибо является заслугой этой народной армии.

С этих пор Ракоци лично поручил генералу Кароли и участие во внутривойсковых делах освободительной войны.

Кроме изложения военного положения, статья приводит также интересные, до сих пор мало известные данные к познанию жалкого социально-экономического положения в Трансильвании в те времена.

Пал Жигмонд Пах:

НЕИЗДАННЫЕ ДОКУМЕНТЫ ГЕРГЕИ ИЗ АВГУСТА 1849 Г.

О событиях нескольких недель, предшествовавших и последовавших капитуляции при Вилагоше, и о роли Гергеи в этих происшествиях опубликован весьма объемистый материал документов. Однако, несомненным недостатком венгерской исторической литературы является тот факт, что до сих пор она не распространялась на большой материал источников, имеющийся в архивах Советского Союза.

Во время своей научной командировки в Советский Союз, автор статьи имел возможность провести исследования в течение нескольких недель в архиве бывшего царского министерства иностранных дел и предпринять таким образом первые шаги в раскрытии архивного материала, имеющего отношение к Венгрии. В статье сообщаются найденные в этом архиве документы Гергеи, а до сих пор неизвестные из них, т. е. еще неопубликованные, приводятся в полном тексте с замечаниями, в подробностях восстанавливающими события дней капитуляции.

Нижеследующее резюме распространяется только на результаты исследования трех, неизданных до сих пор и приведенных на этом месте в полном тексте документов.

*

Первый документ является русским переводом письма Артура Гергеи царскому генералу графу Ридигеру, переданного непосредственно перед капитуляцией при Вилагоше, около двенадцатого часа дня 13-го августа, содержащего желания венгерской армии.

Из этого документа явствует:

1. Согласно известным до сих пор литературным данным Артур Гергеи просил Ридигера добиться амнистии для всей армии и присоединившихся к ней гражданских лиц, а в действительности он изъявил только желание не выдавать солдат австрийским властям, особенно тех, которые раньше находились на австрийской службе. Для присоединившихся к армии гражданских лиц он не выразил просьбы; последних он упоминает только, после перечисления своих пожеланий, в заключительной части письма в строго информативном тоне.

2. В то время как согласно известной до сего времени литературе Гергеи изъявил по этому случаю и просьбу политического характера, а именно, выступать ходатайством в деле восстановления конституции 1848 г., то на самом деле об этом не было и речи: даже просьба царю посредничать в вопросе амнистии была выражена в весьма завуалированной форме.

*

Второй документ является копией на немецком языке второго письма, касающегося капитуляции и написанного Артуром Гергеи генералу Ианошу Дамйаничу, командиру крепости Арад.

Из документа выявляется, что :

1. Артур Гергеи написал второе письмо Дамйаничу не 15-го августа в Надьвараде, — как это утверждает Иштван Гергеи и следуя ему целый ряд авторов —, а уже 14-го августа в Кишйене. Иштван Гергеи датировал это письмо на один день позже, чтобы ему придать характер известного уже раньше письма, написанного им действительно в Надьвараде генералу Дьердью Клапка, т. е. письма, не содержащего призыва к безусловной капитуляции.

2. На первое письмо Гергеи, Дамйанич не мог дать ответа в том смысле, что он готов следовать примеру безусловной капитуляции, — как это утверждают Артур и Иштван Гергеи —, ведь он не послал своих парламентаров к генералу Ридигеру с предложением безусловно капитулировать, а с уполномочиением выхлопотать условия капитуляции.

3. Гергеи во втором письме к Дамйаничу отнюдь не воздержался от призыва к безусловной капитуляции — как это утверждают он сам и его младший брат Иштван — а он определенно призвал его к такому шагу, вопреки тому, что речь шла не об армии в открытом поле, а в укрепленной и хорошо оснащенной крепости. Таким образом за судьбу Дамйанича и крепостной охраны Арада Артур Гергеи несет самую непосредственную ответственность.

*

Третий документ является русским переводом сочинения Артура Гергеи под названием «Краткий обзор кампании в Верхней Венгрии от начала русской интервенции до капитуляции при Вилагоше», написанного им 27-го августа 1849 г. в Надьвараде. Согласно содержанию можно установить, что он написал данное сочинение в исполнение желания маршала князя Паскевича. Историческая литература до сих пор не имела сведений о существовании этого документа.

Из этого сочинения далее явствует, что :

1. Гергеи обходит молчанием свой отказ в начале июля повиноваться распоряжению правительства, предписавшему концентрацию войск в южном направлении; неудовлетворительным образом он стремился разъяснить почему он, с одной стороны, отправился из Комарома на южный сборный пункт с запозданием более чем на десять дней, совершая при этом большой обход, а с другой, потерю в конце этого месяца еще одной ценной недели при Мишколце, причем он не стесняется утвердить, что со своей стороны он предпринял с успехом все необходимое в целях концентрации, однако, последней препятствовала «беспомощность или измена (!) польских генералов».

2. При некоторых критических замечаниях, сформулированных с чрезвычайной вежливостью, Гергеи пользуется каждым случаем низкопоклонничать Паскевичу, подчеркивая храбрость царских войск и посредством дивизии Панютина их решающую роль даже в военных действиях главной австрийской армии.

Паскевич, по всей вероятности, был доволен этой последней услугой Гергеи. Выполнив и это желание неприятеля Артур Гергеи в скором времени отправился — на казнь массовых казней — в свое убежище в Каринтии.

Мария С. Ормош:

ВСТУПЛЕНИЕ ВЕНГРИИ В ЛИГУ НАЦИЙ

Венгерские господствующие классы, захватившие опять власть после разгрома Венгерской советской республики при помощи иностранной вооруженной интервенции, сейчас же приступили к подготовке ревизии трианонского мира. Так как после очевидного уже краха антисоветской интервенции в 1920 г. из военных, экономических и внешнеполитических причин нельзя было думать о скорой военной акции, политические представители венгерского крупного капитала и крупного землевладения, прежде всего председатель совета министров, граф Иштван Бетлен, приняли выжидательную позицию и стремились воспользоваться во внешней политике мирными средствами подготовки ревизии. Из точки зрения подготовки ревизии казалось важным вступление Венгрии в Лигу Наций, так как эта организация — хотя и созданная в качестве органа представительства победивших в мировой войне стран в целях сохранения версальской системы — оказалась способной, чтобы в ее рамках вести бй за т. наз. «равноправие вооружения»,

т. е. за вооружение Венгрии, за соблюдение ряда пунктов трианонского мирного договора, благоприятных Венгрии, за смягчение неблагоприятных пунктов и понижение репараций, а также, чтобы обеспечить широкую международную общественность жалобам венгерских меньшинств, по мнению некоторых венгерских политических деятелей даже чтобы в этих рамках выдвинуть и саму ревизию.

Венгерская мирная делегация уже в мае 1920 г. объявила о намерении Венгрии вступить в Лигу Наций, этого, однако, нельзя было осуществить в этом году, перед ратификацией мирного договора. Приступившее к власти в апреле 1921 г. правительство Бетлен 23-го мая того же года официально предложило генеральному секретарю Лиги Наций просьбу Венгрии о вступлении. Правительство, однако, в генеральной ассамблее в сентябре 1921 г., куда представителем Венгрии был выслан граф Альберт Аюни, не сумело довести дело принятия до конца и еще перед фактическим обсуждением сняло просьбу. Причиной бегства явился неблагоприятный прием прежде всего со стороны стран Малой антанты, сопротивление которых было вызвано попыткой реставрации Габсбургов в марте 1921 г., но которые для непосредственного обоснования своего возращения воспользовались и событиями в Западной Венгрии в августе 1921 г., т. наз. восстанием, поднятым венгерским правительством на территории, переданной по мирному договору Австрии, вспыхнувшими там брями вооруженных банд. Венгерское правительство должно было опасаться того, что к отрицательному поведению Малой антанты придастся заинтересованная в деле Австрия, в качестве союзника Малой антанты Франция, и может быть и Италия. Так оно сочло лучшим отложить обсуждение просьбы о принятии на следующий год.

Осенью 1922 г. внешнеполитическая атмосфера действительно стала более благоприятной. Вопрос Габсбургов стал официально исчерпанным после постановления национального собрания о низложении Габсбургов, поддержка со стороны Англии укрепились, Малая антанта и вместе с ней и Франция оказались склонными к созданию консолидации в Средней Европе.

Междуверменно и для венгерского правительства стало более срочным приобрести членство в Лиге Наций, с одной стороны, потому что можно было надеяться на более благоприятные решения по вопросу об определении границ, начатом на основе т. наз. сопроводительного письма Милерана, а с другой еще более потому, что проблема репараций стала все более острой и в связи с тем в августе 1922 г. выдвинулась мысль приобретения заграничного займа. Было очевидным, что членство в Лиге Наций может оказать помощь при решении обоих вопросов.

18-го сентября 1922 г. после переговоров в комиссиях генеральная ассамблея Лиги Наций единогласно приняла Венгрию в число государств-членов. Во время переговоров по принятию тревожились одни только страны Малой антанты, однако даже ни они с целью препятствовать принятию, а только для того, чтобы разнообразными оговорками и декларациями преградить в Лиге Наций путь мысли о ревизии границ Венгрии. Для Малой антанты оказалась более желательной Венгрия приближающаяся к победителям и склонная к умиротворению, имеющая место в Лиге Наций, чем присоединяющаяся к остальным побежденным, жаждущим реванша странам, прежде всего к Германии. На этой основе Франция также не возражала против принятия, а Англия, смотрящая неблагоприятно гегемонию Франции и Малой антанты в Средней Европе, прямо поддержала его.

Мнения по оценке вступления разделились в венгерской политической общности. Правительство встало на этот путь с целью обеспечения переходных выгод, что понятным образом одобрялось правительственной партией, а левой оппозицией, прежде всего социалдемократической партией, на основе их пацифистской позиции. Правые лидеры венгерской социалдемократической партии, которые вместе с членством в Лиге Наций надеялись в начале мирного сближения в Средней Европе и в некотором внутриполитическом смягчении, видели в Лиге Наций при том «предвестника грядущей победы социализма...» Правая оппозиция правительства: легитимисты, расисты, антисемиты осудили — главным образом на страницах своих газет — и Лигу Наций, и «пресмыкающуюся», «покорную» политику правительства Бетлен и требовали на ее месте «сильную», т. е. провокаторскую внешнюю политику, немедленную подготовку войны. Членство в Лиге Наций принесло важные успехи венгерским господствующим классам. Оно способствовало смягчению внешнеполитической изоляции Венгрии, снабдило венгерский контрреволюционный режим печатью верховного международного одобрения, принесло ценные достижения в решении вопроса о репарации и о приобретении иностранного займа. Лига Наций помогла венгерской реакции в укреплении своей власти, в усилении угнетения венгерского народа, в подготовке военных планов.

Ласло Жигмонд:

ВСТУПЛЕНИЕ В СИЛУ ВЕРСАЛЬСКОГО МИРНОГО ДОГОВОРА

(28-го июня 1919 г. — 10-го января 1920 г.)

Период от перемирия до подписания мирного договора является кратким, но богатым в событиях и поворотах, не лишенным даже опасности военных конфликтов периодом международного развития. Если к таким военным конфликтам не дошло, причина этого кроется — между прочим — в том: а) в руководящих германских политических и военных кругах брало верх то направление, которое при данном соотношении сил считало безнадежным изменение насильным путем положения, создавшегося вследствие исхода войны; б) сохранилась возникшая в ходе войны, хотя и далеко не прочная коалиция направлений английского, французского и американского империализма, представленных Ллойд-Джорджем, Клемансо и Вильсоном, имеющих власть в руках. Эта коалиция покоилась на той практике и опыте, что Соединенные Штаты, Великобритания и Франция наедине не способны разбить и прочно закабалить германского империалистического соперника, таким образом и при разделе добычи следует избежать каждого шага, способного привести к полному разрыву и к однозначной с этим изоляции соответствующих великих держав.

Положение изменилось после подписания мирного договора, когда дальнейшая судьба мирного договора — в связи с ратификацией — перешла с арены международной политики до центра внутривнутриполитической жизни отдельных стран. В Соединенных Штатах во время обсуждения ратификации мирного договора в сенате имели уже большинство политические противники Вильсона, принадлежащего к демократической партии, представители республиканской партии, и они господствовали над самой важной комиссией, комиссией иностранных дел. Вследствие затягивающейся в сенате дискуссии стало сомнительным участие США в отдельных комиссиях, созданных с целью обеспечения выполнения мирного договора. С германской стороны питали крупные надежды в связи с участием США, однако, как это подтвердили последующие события, для Германии более благоприятным оказалось позже не столь участие, а более отсутствие Соединенных Штатов.

Так как во второй половине октября с одной стороны Германия, с другой из числа победивших великих держав трое уже ратифицировали мирный договор, были созданы предпосылки вступления в силу мирного договора. На заседании Верховного совета 18-го октября редакционная коллегия мирной конференции внесла проект протокола о депонировании ратификационных документов, который и был принят. В кругах мирной конференции считались с возможностью, что мирный договор вступит в силу в последней неделе ноября, хотя не отсутствовали такие опасения, главным образом в французских кругах, что со стороны Германии будут выдвинуты новые препятствия. Оттягивание мирного договора крыла в себе известные опасности и для Германии, ведь один пункт соглашения о перемирии гласил, что, если Германия не выполняет принятых на себя в соглашении о перемирии обязанностей, перемирие может быть сокращено и неблагоприятные действия могут возобновиться. Вопреки риску для Германии более выгодным оказалось все таки затягивание вступления в силу мирного договора. Возрастающее сопротивление побежденного, но не уничтоженного германского империализма было направлено не столько против прошлого (соглашение о перемирии, мирный договор), как более против будущего (вступление в силу мирного договора). Это объясняется тем фактом, что одновременно с первым протоколом, изготoвленным при депонировании ратификационных документов должны были вступить в силу и сроки, предписывающие выполнение постановлений мирного договора. Германское сопротивление против вступления в силу мирного договора в сущности было призвано воспрепятствовать выполнению мирного договора. В таких условиях дискуссия в американском сенате и отсутствие федеральных Штатов создали удобный случай германской дипломатии, ссылаясь на формальные причины, затягивать время вступления в силу мирного договора. Хотя германские возражения повторно отвергались, сопротивление Германии укрепились после 19-го, вернее 27-го ноября. Германия была ободрена решением американского сената от 19-го ноября, означавшим провал версальского мирного договора, и по всей вероятности она имела сведения о решении американского министерства иностранных дел от 27-го ноября, по которому следовало отозвать американских уполномоченных из всех комиссий, возникших на основе решений мирной конференции или постановлений мирного договора (за исключением Комиссии по репарациям, относительно которой президент желает решить позже) и до 6-го декабря американская мирная делегация должна была оставить территорию Франции. После таких предшествовавших событий срок ратификации мирного договора, установленный на 1-ое декабря, следовало отложить. В открытых и закрытых заседаниях Верховного совета повторно занимались мероприятиями дипломатического, экономического

и военного характера против Германии. Наконец в результате совместного выступления Англии и Франции (после уступок — главным образом — экономического характера в пользу Германии) 10-го января 1920 г. были обменены ратификационные документы и таким образом мирный договор вступил в силу.

Положение в январе 1920 г. оказалось уже существенно иным, чем в половине 1919 г. Направления, представленные Ллойд-Джорджем, Вильсоном и Клемансо были оттеснены на задний план. Коалиция была ослаблена, она стояла даже перед распадом вследствие совершившихся в соответствующих странах внутривнутриполитических изменений. Президентство Вильсона не отразило больше соотношения сил, создавшегося в американских законодательных корпусах, так как и в палате депутатов, и в сенате большинство принадлежало республиканской партии. Преобразование английского правительства в конце октября 1919 г. означало решительный сдвиг вправо во внутренней политике, проведение более жесткой чем до того империалистической тенденции во внешней политике. Во Франции в выборах в ноябре 1919 г. брали верх крайние правые партии и партия Клемансо потерпела крупное поражение. Исход выборов в сущности решил судьбу Клемансо и вместе с Вильсоном их падение явилось только вопросом времени. Положение оказалось иным, чем в июне 1919 г., не только из политической и дипломатической, но также из военной точек зрения. Когда на заседании Верховного совета 20-го июня 1919 г. маршал Фош просил автотизацию немедленно начать продвижение в случае, если Германия отказывается в подписании мирного договора, присутствующие представители великих держав, Вильсон, Клемансо и Бальфур единогласно одобрили просьбу. В конце 1919 г., однако, уже не было возможности единой военной акции против Германии. С английской стороны решительно возражали против военного выступления против Германии, а американский министр иностранных дел Лансинг прямо дал указание руководителю американской мирной делегации отказать в участии в какой бы то ни было насильственной акции против Германии.

Особенно характерно для новой ситуации явилась нота Соединенных Штатов к Германии с 13-го января 1920 г., в которой американское правительство сообщило, что со своей стороны продолжает считать соглашение о перемирии между Соединенными Штатами и Германией как имеющее полное действие и силу, вопреки тому, что депонирование ратификационных документов имело место 10-го января 1920 г. в Париже.

Таким образом Соединенные Штаты стали на особенный путь по германскому вопросу. Это отнюдь не означало того, будто бы крайние империалистические круги Соединенных Штатов не желали прочного закабаления Германии. Наоборот, они считали слишком малыми достигнутые на основе внешней политики Вильсона результаты. Они стремились обеспечить все выгоды от победы над германским соперником таким образом, чтобы в то же время сохранить для Соединенных Штатов полную свободу действий в отношении вчерашних союзников — а даже вопреки ним. Такое сложение ситуации — между прочим* — создало благоприятные условия для побежденной, но не униченной империалистической Германии и в большой мере способствовало тому, чтобы она в ближайшие годы опять укрепились и в течение 1923 г. сделала первую крупную попытку испытать силу.

Бела Балаж:

РАЗВЕРТЫВАНИЕ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО МАССОВОГО ДВИЖЕНИЯ И ОБРАЗОВАНИЕ НАРОДНЫХ, РЕВОЛЮЦИОННЫХ ОРГАНОВ В ОСВОБОЖДЕННОЙ ВЕНГРИИ

Во время второй мировой войны по всей Европе создавались народные, революционные органы: национальные комитеты, национальные советы, комитеты освобождения и т. п., которые организовали и руководили борьбой масс против германских оккупантов и их приспешников. После окончания второй мировой войны эти революционные органы антифашистского национального единого фронта вследствие того, что в них ведущую роль играли в решающей мере коммунисты, послужили основой создания коренным образом новой, народной — демократической государственной власти. В западных странах, однако, в огне концентрированного наступления реакционных сил, деятельность

* Между прочим, потому что нельзя упускать из виду с одной стороны ответственность правительственных кругов Англии и Франции, а с другой — роль внутреннего развития Германии, с особым вниманием к тому факту, что версальский мирный договор оставил нерушимыми экономические, общественные, политические и идейные основы германского империализма и милитаризма. Предлагаемая статья является только частью большей серии статей, которая стремится заниматься именно вышеназванными вопросами.

народных, революционных органов стала невозможной и они в скорое время распускались. В восточно-европейских странах, освобожденных Советской Армией, созданные в борьбе против фашизма народные, революционные органы сохранились и продолжали играть крупную роль частью в качестве органов государственной власти диктатуры пролетариата, частью в качестве общественно-политических органов.

Во время второй мировой войны под влиянием ряда неблагоприятных исторических и общественных факторов в Венгрии антифашистское массовое движение развернулось только со значительным промедлением и в относительно узких рамках. Демократическое массовое движение, охватившее широкие массы народа, развернулось в Венгрии только после того, когда Советская Армия выгнала из страны гитлеровскую армию и разгромила решающую часть союзного с ней венгерского фашистского государственного аппарата: армию, полицию и жандармерию.

Начавшееся после освобождения венгерское демократическое массовое движение и созданные им народные органы в общем были лишены боевой антифашистской черты, столь характерной массовым движениям, возникшим в условиях вооруженной борьбы против фашизма (напр. в Болгарии, Франции, Югославии). В Венгрии, где освобождению предшествовала 25-летняя фашистская диктатура, являлось свойственным то, что широкие народные массы начали демократическую политическую деятельность только после освобождения, в страдавшей от фашистских опустошений и военных разрушений стране, когда все усилия были направлены к налаждению жизни, производства, к восстановлению управления. Поэтому и деятельность венгерских национальных комитетов была направлена прежде всего к решению самых срочных экономических, продовольственных и административных задач, в многих местах, прежде всего в тех районах, где реакция фашистская зараза оказалась большей, (напр. в Трансданию), задача политической борьбы против фашистских и реакционных пережитков отнеслась довольно на задний план. Вопреки этому, однако, в районах (напр. в Затисье), где демократические традиции 1848 г. были еще живы и где коммунистическая партия уже и до освобождения имела значительное влияние в народных кругах, демократическое массовое движение также носило более радикальный характер и борьба против фашистских пережитков тоже началась с большими успехами.

В Затисье уже в первые дни после освобождения выступили борцы подпольного коммунистического движения и сочувствующие с ним: рабочие, бедные крестьяне, бедные ремесленники, бывшие воины венгерской Красной Армии 1919 г. и создали народные митинги. В многих местах на этих народных митингах стихийно возникли народные, революционные органы, в которые вошли видные общественные деятели, пользующиеся доверием народа, и в которых ведущую роль играли коммунисты. Эти народные органы исполняли в локальном отношении все функции государственной власти, брали инициативу в деле реорганизации производства и управления, засадили на работу чиновников, оставшихся на месте, открыли школы и т. п. В этих районах в ряде случаев народные органы сурово выступили и против врагов народа, фашистов, бывших жандармов. Однако были и такие поселения, прежде всего в западных частях страны, где в народные органы вошли реакционные элементы, не раз и фашисты, которые в локальном отношении тормозили развертывание демократических сил народа.

После образования Временного национального правительства оно путем декрета урегулировало создание и деятельность народных органов. Декрет объявил, что национальные комитеты образуются из числа представителей возникших междувременно коалиционных партий и профсоюзов и не смеют исполнять функции государственной власти, их роль ограничивается только созданием имевшихся и прежде органов локального самоуправления (коммунальные и муниципальные представительства). После объявления декрета функция государственной власти национальных комитетов медленно прекратилась и в дальнейшем, вплоть до их роспуска в 1948 г. они действовали со все уменьшающимся кругом действия в качестве общественно-политических органов. Большинство национальных комитетов и в этот период их деятельности оказалось надежным оплотом венгерской демократии и направляло развитие по пути к завоеванию диктатуры пролетариата, к социализму.

Вопреки своим недостаткам национальные комитеты оказались и в общегосударственном отношении настоящими революционными органами венгерских демократических народных масс, которые после разбития и изгнания германских фашистских завоевателей и их венгерских приспешников самостоятельно брали в свои руки распоряжение судьбой народных масс, как в налаждении производства, так и в восстановлении управления, а также в многих местах в политической борьбе против фашистских пережитков, они мобилизовали силы народа и опиравшись на них, слившись с ними под руководством коммунистов положили основы нашего народно-демократического режима.

RÉSUMÉ

ERIC MOLNÁR:

LA GRANDE RÉVOLUTION SOCIALISTE D'OCTOBRE

La Grande Révolution Socialiste d'Octobre, événement d'une importance extraordinaire dans l'histoire mondiale, transforma et transforme encore de nos jours l'aspect du monde.

Au cours des années de la première guerre mondiale la terre s'est bouleversée à l'Orient de l'Europe. Pendant que l'élan des mouvements ouvriers en Occident connut une tendance d'affaiblissement, en Russie — où le mouvement antiféodal s'entrelaça avec la lutte de la classe ouvrière menée contre le capital — à la suite de l'activité de Lénine et des bolchévistes le marxisme était dans son état de renaissance.

La victoire de la Grande Révolution Socialiste d'Octobre, les premiers succès obtenus en connexion avec l'édification du socialisme se rattachèrent à la personne de Lénine. C'était lui qui avait coordonné l'idéologie marxiste avec les nouveaux faits de l'évolution, qui organisait la révolution socialiste et les luttes engagées contre l'intervention armée; c'est encore sous sa direction que l'on a commencé l'édification du socialisme.

L'existence de l'Union Soviétique devint la base solide des mouvements socialistes du monde. Dans la période d'entre les deux guerres mondiales c'est sur l'Union Soviétique que la classe ouvrière opprimée des pays capitalistes attacha les yeux, et c'est après la deuxième guerre mondiale, par suite des victoires remportées par l'Union Soviétique, que prirent naissance les pays de démocratie populaire; la révolution du peuple chinois doit également sa victoire aux expériences acquises par l'Union Soviétique. L'existence de l'Union Soviétique prôta un nouvel essor aux luttes menées par les colonies et les mi-colonies pour leur indépendance.

La révolution d'octobre fut en même temps un signal pour le peuple hongrois. De milliers de prisonniers de guerre hongrois luttèrent en Russie pour faire triompher la cause du socialisme, et c'est à la suite de la révolution d'octobre que vient de se former en Hongrie le parti communiste, qui en 1919, étant le premier à suivre l'exemple du Grand Octobre, proclama la République Hongroise des Conseils. Après l'échec de la République Hongroise des Conseils, pendant les 25 années du régime contre-révolutionnaire, la lutte de l'élite de la classe ouvrière fut inspirée par l'exemple de l'Union Soviétique. Dans la deuxième guerre mondiale c'est encore l'Union Soviétique qui amena au peuple hongrois la libération de sous le joug fasciste. En octobre de 1956 c'est également l'Union Soviétique qui a sauvé la cause de la dictature du prolétariat et de la paix mondiale.

DÉSIRÉ NEMES:

LA GRANDE RÉVOLUTION SOCIALISTE D'OCTOBRE ET LE DÉVELOPPEMENT DES FORCES RÉVOLUTIONNAIRES HONGROISES EN 1917—1919.

En Hongrie, pays où les conditions sociales étaient en maints points semblables à celles de la Russie tsariste, rien qu'à la nouvelle de la révolution de février le mouvement ouvrier hongrois connut un vif élan. Les ouvriers, les paysans et les masses laborieuses, harassés par la guerre, exigeaient la paix, la terre et la liberté. La fraction de gauche, formée au sein du Parti Social-démocrate, aussi bien que le groupe des antimilitaristes ont engagé la lutte pour l'accomplissement de leurs revendications. Cette lutte prit un immense essor par suite de la Grande Révolution Socialiste d'Octobre, qui

avait en Hongrie d'orageuses répercussions, et a donné lieu à de nombreuses manifestations de sympathie.

Après l'octobre de 1917 la crise révolutionnaire vient de s'exacerber. Les troupes des puissances centrales ont subi de graves défaites, les masses et les soldats exigeaient une paix démocratique. Le 18 janvier commença en Hongrie aussi une grève générale pour les revendications politiques. Des révoltes militaires éclatèrent en été de la même année. Les prisonniers de guerre qui rentraient en grand nombre de la Russie, ont, pour beaucoup, contribué à l'exacerbation de la situation révolutionnaire, prisonniers, qui stimulaient leurs frères à suivre « l'exemple russe ». Par suite de la désagrégation du bloc impérialiste des puissances centrales survenue en automne de 1918, à l'exemple russe les conseils se formèrent en Hongrie. Les 30—31 octobre de la même année la révolution bourgeoise-démocratique triompha en Hongrie.

Mais la révolution bourgeoise-démocratique ne pouvait pourtant pas satisfaire aux revendications des masses. La paysannerie n'a pas reçu des terres, l'exploitation de la classe ouvrière n'a point cessé, et le gouvernement bourgeois n'était pas en mesure de défendre le pays contre les envahisseurs impérialistes. Il était incapable de porter solution à la question qui s'imposait par rapport aux nationalités. Ces problèmes n'étaient à résoudre qu'à l'aide des moyens pratiqués dans le socialisme.

C'est le 20 novembre 1918 que fut créé le Parti des Communistes de Hongrie, qui se mit à la tête, de la lutte des masses. La classe ouvrière hongroise et la paysannerie pauvre se rassembla autour du Parti, au bout de quelques mois s'affirma, en effet, qu'en dépit de tous les efforts éprouvés par l'aile droite du Parti Social-démocrate, sa situation ne s'est guère changé au temps du gouvernement bourgeois — social-démocrate. La social-démocratie perdit pied. Le 21 mars 1919, après s'être affirmé que la bourgeoisie, appuyée par l'aile droite du Parti Social-démocrate est incapable de gouverner le pays, le Parti Social-démocrate et le Parti des Communistes de Hongrie se sont unis : ainsi la République Hongroise des Conseils prit naissance.

L'existence de la République Hongroise des Conseils était d'une portée extraordinaire non seulement en ce qui concerne le peuple hongrois mais aussi — comme Lénine le soulignait plus d'une fois — pour tout le mouvement prolétarien révolutionnaire. Elle prouva que le socialisme est capable de triompher non seulement dans un pays, dans la Russie. La République Hongroise des Conseils a pour un certain temps — si ce n'est qu'en moindre mesure — déchargé la Russie soviétique dans sa lutte contre les troupes d'intervention.

La République Hongroise des Conseils — malgré tout l'héroïsme de la classe ouvrière et par suite de la supériorité numérique des troupes de l'Entente et la politique erroné du Parti, — subit un effondrement. Mais l'Union Soviétique même pendant le régime contre-révolutionnaire ne cessa pas de servir d'exemple à l'élite de la classe ouvrière. Le développement de la démocratie populaire après la deuxième guerre mondiale était due à l'Armée Rouge qui libéra la Hongrie de sous le joug du fascisme allemand. Aux mois d'octobre et de novembre de l'année 1956 c'est une nouvelle fois que l'Union Soviétique, suivant les idées internationalistes du Grand Octobre a sauvé en Hongrie la cause de la dictature du prolétariat.

ELEMÉR MÁLYUSZ :

L'ÉTAT FÉODAL HONGROISE À L'ÉPOQUE DE JEAN DE HUNYAD

Dans les deux dizaines d'années comprenant la période qui s'étendait entre la mort du roi et l'empereur Sigismond (1437) et l'avènement au trône du roi Matthias Ier (1458) l'empire turc engagea des campagnes pour la conquête de la Hongrie dont les efforts dépassaient ses tentatives antérieures. L'État hongrois pour éviter son effondrement s'efforçait à multiplier ses forces en subordonnant tout autre intérêt à celui de la défense. Ses efforts ont accéléré le processus de la centralisation et ont, en même temps influencé l'évolution sociale et cela d'une manière avantageuse pour la noblesse et d'une manière désavantageuse pour la bourgeoisie. Ce qui se révélait le plus important c'était que le gouvernement de l'État s'échappât aux mains des magnats «des barons». Tandis que sous le règne de Sigismond c'était le conseil royal le centre, où le monarque et les seigneurs ecclésiastiques et laïcs ont rapportés leurs décisions, à partir de 1439 la noblesse et le roi, étant convaincus de leurs intérêts communs, ont décidé ensemble au sujet des questions les plus importantes. Cette alliance fut favorable pour tous les deux partis. A l'aide de la noblesse moyenne le roi Adalbert s'est débarrassé de maintes obligations qui lui furent imposées par les seigneurs en 1437, lors de son élection. quant à la

noblesse moyenne, celle-ci réussit à obtenir l'extension de ses privilèges. C'est la diète qui était le théâtre de la coopération entre le roi et la noblesse moyenne. Dès 1439 on a souvent tenu des diètes, même plusieurs fois par ans. La série des diètes témoignent que leur convocation était également de l'intérêt du roi et de la noblesse moyenne. Si ce n'était pas le cas, le roi ne menacerait pas, en 1441, ceux qui restaient absents de peine de trahison, il n'aurait pas convoqué au cours de l'année 1442 trois diètes, et en contre-partie, en 1447 la noblesse moyenne n'aurait pas fait la loi sur la convocation de la diète à la Pentecôte de chaque année. La coopération entre le roi et la noblesse moyenne se fit encore plus étroite, lorsqu'après la bataille livrée à Varna, à l'époque de l'inter règne. Jean de Hunyad devint le gouverneur du pays. Lui, il devait son élection d'une part à son nimbe de chef d'armée, et d'autre part aux grands seigneurs qui se groupaient autour de lui, mais le facteur décisif en fut qu'il réussit à se gagner les députés des comitats. Les masses de la noblesse moyenne ont eu un effet si effrayant sur les hésitants et sur les ennemis de Jean de Hunyad, que les précédents se mirent de son parti et ces derniers devinrent hésitants. Mais les intérêts de Jean de Hunyad et ceux de la noblesse moyenne n'étaient pas identiques à tout temps. Étant donné que la progression de la noblesse moyenne était un processus commencé déjà depuis plusieurs décades, au cours duquel elle arrivait à jouer un rôle d'abord dans son comitat, par conséquent la tâche de lui frayer la voie n'incombait nullement à Jean de Hunyad. Il va sans dire que par certaines dispositions prises par lui, en premier chef par son décret appelé à préparer sa grande campagne de 1454 il facilitait dans une grande mesure la réalisation des aspirations politiques de la noblesse moyenne. Une des circonstances les plus notables en fut qu'en conformité avec les aspirations anciennes de la noblesse il ne désirait point confier l'équipement des forces armées aux dirigeants habituels des comitats, à savoir aux sous-préfets et aux «szolgabírók», mais aux nobles élus ad hoc. La noblesse moyenne, qui, lors de l'entrée en scène de Jean de Hunyad, était déjà un ordre indépendant, ne suivait pas toujours les intentions de celui-ci. En 1450 p. ex. c'est en contrariété avec la volonté de Jean de Hunyad qu'elle proclama le terme de la diète suivante. En ce qui concerne Jean de Hunyad, le fait qu'il possédait d'immenses *latifundia* la sépara dans certains cas de la noblesse moyenne et le contraignit de chercher l'alliance des grands seigneurs. Dans ce cas, en effet, la noblesse moyenne se trouva isolée et fut contrainte de partir sans en avoir arrangé ses affaires. C'était le cas aussi en 1453. La noblesse aspirait alors faire reconnaître et renforcer ses privilèges par le roi Ladislas V qui venait de reprendre le gouvernement. Jean de Hunyad, par contre, à qui au cours des entretiens précédents, en dehors du titre du comte de Beszterce, on a assuré encore la sphère d'activité du gouverneur du pays et la dignité d'administrateur des rentes royales, ce qui lui permit d'exercer les fonctions du gouverneur et cela sur la base du mandat du roi et avec l'assentiment des grands seigneurs, ne fut point intéressé aux aspirations de la noblesse moyenne, en conséquence les députés des comitats ne purent amener que la promesse royale selon laquelle l'année même la diète sera convoquée, où leurs privilèges seront renforcés. Cette diète ne fut jamais convoquée. En contre-partie la noblesse moyenne réussit, l'année même, à obtenir le droit de voter l'impôt. Antérieurement, comme le prouvent les données relatives à l'assiette des impôts, le roi, pour imposer la taxe extraordinaire, dite *taxa generalis*, n'avait besoin que de l'assentiment du haut clergé et des grands seigneurs. Même dans la période des sessions diétales le roi fut en mesure d'établir des impôts même après l'achèvement des entretiens, en l'absence des députés de comitat. C'est cette pratique qui vient d'être changée après 1453. A partir de cette année ce ne sont que les impôts établis sur la base de l'assentiment préalable des députés de comitat qui passaient pour légaux et sauraient être perçus.

WALTER ENDREY :

CONTRIBUTIONS À L'ÉTUDE DE LA FORMATION DES MÉTHODES DE TRAVAIL AU MOYEN ÂGE

L'objet de l'auteur est de démontrer que la commande à pied dite synchronique, c'est à dire la méthode de travail dans laquelle le façonnage par la main est accompagné par la commande à pied est une invention typiquement médiévale. Il réfute en conséquence la possibilité de son existence dans l'antiquité et traite en détail de la forme antique du tour de potier à fuseau et commande à pied, qui — si tant est qu'il existait — n'était connu selon son opinion que dans l'Égypte hellénistique et ne s'est pas répandu ailleurs.

Dans les premiers siècles du moyen-âge on ne connaissait non plus la commande à pied synchrone. C'est dans la pédale du métier à tisser se fondant sur le même principe mais n'assurant pas la commande que l'auteur voit la forme de transition, vu qu'elle implique un travail de main et de pied simultané.

Le premier instrument sur lequel on peut prouver l'application de la méthode en question est le tour à arc (XIIe siècle) ; son utilisation en masse ne remonte cependant qu'à la deuxième moitié du XIVe siècle, quand non seulement le tour de potier et les soufflets, mais, par combinaison avec le mécanisme à bielle, les arbres horizontaux, par exemple de l'aiguiseur et du rouet sont également mûs par une commande à pied.

L'auteur essaye également d'établir un rapport entre l'extension de l'invention et le manque en main d'œuvre à l'époque en question.

LADISLAS MÁTRAI :

LA CONCEPTION ATOMISTE DE LA STRUCTURE DE LA MATIÈRE DANS LA PHILOSOPHIE DU XVIIe SIÈCLE EN HONGRIE

Quoique dans la Hongrie ancienne les conditions économiques et sociales de la création d'œuvres philosophiques indépendantes classiques et d'importance internationale n'aient pas été données, l'examen de l'histoire de la philosophie en Hongrie peut nous fournir d'utiles renseignements pour a) l'histoire universelle de la philosophie, b) l'histoire culturelle de la Hongrie.

a) Ce que les philosophes hongrois du XVIIe siècle apprennent, ce qu'ils empruntent représentent sous un nouveau jour non seulement sur ceux qui empruntent, mais aussi sur les doctrines empruntées. À la base de cet «examen de contrôle» l'auteur estime que la conception généralement adoptée, selon laquelle l'évolution de la philosophie moderne consisterait dans son essence dans l'union de l'*empirisme* anglais (Bacon, Hobbes, Hume) avec le rationalisme d'origine française (Descartes, Spinoza, Leibniz) dans le *criticisme* de Kant est une simplification abstraite, idyllique, manquant de fondement historique de développement de l'histoire de la philosophie, qui dans l'essentiel est la lutte des tendances matérialistes et novatrices contre les tendances idéalistes et conservatrices. Cette lutte se poursuit au XVIIe siècle sur cinq principaux fronts : 1. lutte de l'ancienne religion (théologie) contre la nouvelle religion (théologie) ; 2. lutte de la religion contre la philosophie ; 3. lutte de la philosophie idéaliste contre les tendances matérialistes ; 4. lutte de la philosophie contre les sciences naturelles en train de devenir autonomes ; 5. lutte des sciences contre les dogmes périmés de leur propre domaine.

b) Dans la philosophie hongroise du XVIIe siècle ce sont surtout les deux premiers antagonismes principaux qui peuvent être démontrés. En analysant les prises de position dans la question de l'*atomistique* à cette époque l'auteur démontre que (1.) dans les villes catholiques de la Hongrie Occidentale se trouvant aux mains des Habsbourg l'*atomistique* est niée (même à la fin du siècle), tandis que (2—3) dans les villes royales libres *luthériennes* de la Hongrie Septentrionale et dans les bourgs de la Grande Plaine et de la Transylvanie elle est acceptée. En ce qui concerne la structure de la matière, aux écoles supérieures catholiques on reste inébranlablement attaché à la notion scholastique de la *forma substantialis*, que les luthériens remplacent par l'*actus entitativus*, tandis que les calvinistes — poussant la réforme encore plus loin — conçoivent la forme comme *modus materiae*. Ces trois notions philosophiques sont exactement dans le même rapport mutuel, que le dogme de l'eucharistie *catholique* (transsubstantiation) et celui de la Cène de Luther (présence non corporelle, mais réelle du Christ), voire son interprétation selon Calvin et Zwingli (la Cène n'est qu'un symbole commémoratif). Dans ce développement des tendances philosophiques il faut probablement attribuer certain rôle au fait que les étudiants protestants — vu qu'en Hongrie il n'existait que la seule université jésuite de Nagyszombat — fréquentaient souvent les universités de l'étranger : les luthériens pour la plupart en Allemagne (en premier lieu à Wittenberg), les calvinistes surtout en Hollande (principalement à Utrecht et Leyden).

Les auteurs et les œuvres présentés sont les suivants :

1. Márton Szentiványi S. J. (1633—1708), recteur de l'université de Nagyszombat, censeur impérial :

Curiosiora et selectiora variorum miscellanea. Tyrnaviae, 1709.

2. János *Bayer* (1630—1674), directeur de l'école supérieure de Eperjes (études à Wittenberg; assistant de Johanna Sperling, disciple de D. Sennert, J. B. Belmont, Bacon, Comenius).

Ostium vel atrium naturae... Cassoviae, 1662.

Filum Labyrinthi... *sex Lux mentium*... Cassoviae 1663.

3. Izsák *Czabán* (Zabánus) (1632—1707), professeur de l'école supérieure de Eperjes, puis de celle de Brassó, (études à Wittenberg; disciple resp. connaisseur de Sennert, Sperling, Zabarella, Gassendi).

Existentia atomorum... Wittenbergae, 1667.

4. János *Apácai Csere* (J. Cherijs Apácus) (1625—1659), professeur à Gyulafehérvár, puis à Kolozsvár (études à l'université d'Utrecht, disciple de Ramus, Descartes; Regius, Alstedius).

Magyar enciklopaedia (*Encyclopedie hongroise*) (en langue hongroise) *Ultrajecti*, 1653.

Magyar logikácska (*Petit traité de logique hongrois*) (en langue hongroise) Fejérvár, 1654 *Philosophia Naturalis* (manuscrit).

5. János *Pósaházi* (1628—1686), professeur de l'école supérieure de Sárospatak (études aux universités de Utrecht et Francker, disciple de D. Gorlaeus, de Bruyn, de Descartes, de Regius, de Basso, en théologie de G. Voëtius).

Pneumatologia, Patakini 1662.

Philosophia naturalis, Patakini 1667.

ÁRPÁD MARKÓ:

SITUATION MILITAIRE DE LA GUERRE D'INDÉPENDANCE DE FRANÇOIS

II. RÁKÓCZI EN TRANSYLVANIE, APRÈS LA BATAILLE DE ZSIBÓ

(Du milieu de nov. 1705 jusqu'au début de l'été 1706)

Après la défaite essuyée dans la vallée du Szamos, près de Zsibó, les troupes de Rákóczi furent débusquées de la Transylvanie. Cette défaite eut des conséquences désastreuses non seulement au point de vue tactique — les insurgés ne réussissant pas à arrêter les armées de l'ennemi envoyées en Transylvanie sous la direction du maréchal impérial Herbeville, celles-ci purent se réunir avec les troupes du maréchal Rabutin — mais elle ont fortement influencé les buts stratégiques supérieurs et les projets de politique extérieure du Prince. Rákóczi savait qu'il ne pouvait occuper la principauté de Transylvanie et y raffermir sa position jusqu'à ce qu'il n'ait pas pris pied dans une moins une grande partie de la Transylvanie et acquis le pouvoir sur cette province. Du théâtre de la guerre en Hongrie d'importance suprême il ne lui était pas possible de retirer des troupes à cette fin, et comme en Transylvanie il n'y avait pas d'armée régulière, il fallait organiser sur place une espèce d'armée improvisée pour reconquérir petit à petit le territoire perdu.

Vu la vie sociale dispersée de la Transylvanie à cette époque, Rákóczi ne pouvait attendre de l'aide ni des magnats, ni de la noblesse moyenne, ni des villes et de l'ensemble de la population de Transylvanie en général. Et si les insurgés arrivèrent à obtenir des succès dans les opérations militaires et à gagner du terrain au cours des mois suivants, c'était grâce à l'endurance, à l'esprit de sacrifice et à l'enthousiasme combattif du peuple de Transylvanie, c'est à dire des serfs hongrois et roumains et des insurgés sicules. Après la bataille de Zsibó, Rákóczi laisse en Transylvanie une partie de l'armée du général Sándor Károlyi et confie la direction des opérations militaires à ce soldat possédant sans doute beaucoup d'habileté pratique, mais dépourvu des qualités d'un général. Guidé par un sens stratégique sûr, le Prince voulait établir une ligne de défense dans le Nord de la Transylvanie, dans les montagnes du Máramaros jusqu'au cours du Maros, qui d'une part empêcherait l'ennemi de sortir sur le territoire de la Hongrie, et d'autre part servirait de base à ses troupes. Il pouvait espérer que celles-ci, en avançant vers le Sud, seraient à même de reconquérir une partie considérable de la Transylvanie. Il atteignit son but, car les troupes impériales ne réussirent pas à percer cette ligne et, au cours de l'hiver 1705/6 les insurgés de Károlyi gagnaient successivement du terrain vers le Sud.

On ne possède que des données fort defectueuses sur l'effectif de l'armée des insurgés. Károlyi commandait directement à 7—8000, le brigadier Pál Orosz à 3000 hommes. Dans les rangs de l'armée impériale 16.000 hommes étaient entrés en Tran-

sylvanie et à peine 3000 étaient placés sous le commandement du maréchal Rabutin dans les villes saxonnes. Mais l'armée impériale se trouvait en Transylvanie dans une situation fort misérable, étant donné que le Conseil de Guerre de la Cour siégeant à Vienne ne pouvait pas convenablement pourvoir à ses besoins. Aussi est-il compréhensible que l'armée populaire transylvaine, pénétrée du sentiment de la cause de la liberté réussit à mettre en déroute, au cours d'innombrables escarmouches, exemples typiques de la guerre de partisans, à maints endroits de petites unités de l'armée impériale et à détruire plus d'une fois leurs camps. De batailles et rencontres de grande conséquence ne furent pas livrées. Les rapports de Károlyi au Prince, réunis dans le matériel des archives Károlyi et publiés pour la première fois ici, reflètent assez fidèlement l'image de ce théâtre de la guerre. Sur l'état de l'armée impériale ce sont les rapports jusque-là inconnus, trouvés par l'auteur dans les Archives Nationaux, qui nous fournissent des renseignements. Herbeville fut relevé de ses fonctions en janvier, et c'est Rabutin qui resta le commandant de l'armée impériale en Transylvanie. Les insurgés continuaient d'avancer dans des circonstances extrêmement difficiles, en plein hiver, au milieu de tempêtes de neige. Le corps d'état des insurgés n'était pas à la hauteur de ses fonctions. Beaucoup de ses officiers haut-gradés se conduisaient de façon indisciplinée et faisaient preuve de négligence, de sorte que non seulement Károlyi, mais Rákóczi lui-même était obligé de prendre des mesures sévères contre eux. D'autant plus grands sont les mérites des soldats des régiments populaires qui savaient conduire et employer les hommes recrutés parmi les habitants des villages, vêtus en loques, faiblement armés, de façon à ce que vers la fin de l'année 1705 ils avaient déjà reconquis un territoire important au Sud de la ligne de base désignée par Rákóczi et jusqu'au début de l'été 1706, quand un armistice mit fin pour un temps aux opérations militaires, la partie occidentale de la Transylvanie se trouvait de nouveau dans les mains de Rákóczi. Quand au début du mois de juin 1706 l'armistice entra en vigueur, la situation de l'armée des insurgés s'était à ce point renforcée qu'après le départ du maréchal Rabutin pour le théâtre de la guerre de Hongrie, le maréchal de camp Lőrinc Pekry envoyé en Transylvanie réussit à y créer des conditions permettant au début de 1707 d'installer Rákóczi dans le siége des princes de Transylvanie. Le peuple pauvre en terres n'avait pas abandonné le prince dans ces mois difficiles. La situation stratégique favorable réalisée après la défaite de Zsibó est le mérite de cette armée populaire.

En ce qui concerne la personne de Károlyi, c'est à partir de cette époque-là que Rákóczi l'initia aux affaires de politique intérieure de la guerre d'indépendance.

En dehors du compte rendu sur la situation militaire, l'article communique des données intéressantes, peu connues jusqu'à présent concernant la situation économique et sociale lamentable de la Transylvanie d'alors.

SIGISMONDE PAUL PACH:

DOCUMENTS INÉDITS DE GÖRGEY DU MOIS D'AOUT 1849

Il existe un vaste matériel de documents publié concernant les événements des semaines d'avant et d'après la capitulation de Világos et particulièrement sur le rôle qu'y avait tenu Görgey. Cependant un manque incontestable de notre littérature historique y relative est de ne pas avoir tenu compte jusqu'à présent de l'important matériel de sources qui est à disposition dans les archives de l'Union Soviétique. A l'occasion d'un voyage d'études, l'auteur était en mesure de poursuivre pendant quelques semaines des recherches dans les archives de l'ancien ministère des affaires étrangères tsarien et d'y faire les premiers pas en vue de l'exploitation du matériel en question. Dans son article il rend compte des documents de Görgey qu'il y a trouvés, en publie quelques pièces inconnues, resp. inédites, en les accompagnant de notes qui reconstruisent en détail les événements des journées autour de la capitulation.

Ce résumé ne s'étend que sur les conclusions qui peuvent être tirées de l'étude de trois documents inédits jusqu'à présent et publiés ici intégralement.

Le premier document est une traduction en langue russe de la lettre de Görgey adressée au comte Rüdiger, général de l'armée tsariste, remise à celui-ci le 13 août, vers midi, immédiatement avant la capitulation de Világos. Elle contient les vœux de l'armée hongroise.

De la lettre en il ressort :

1. Tandis que selon la littérature publiée jusqu'ici Arthur Görgey avait demandé une intervention pour obtenir une amnistie pour l'armée entière et pour les per-

sonnes civiles qui avaient rejoint l'armée, il n'a en vérité qu'émis le vœu que les soldats, particulièrement ceux qui avaient servi auparavant dans l'armée autrichienne ne soient pas livrés aux autorités autrichiennes. Pour les personnes civiles attachées à l'armée il ne demandait rien, n'en parlant d'ailleurs qu'après l'énumération des demandes, dans la dernière partie de sa lettre et encore de façon purement informative.

2. Tandis que selon la littérature connue Görgey aurait manifesté à cette occasion un désir d'ordre politique, notamment qu'il aurait demandé une intervention au sujet du rétablissement de la constitution de 1848, en réalité il n'y a fait aucune allusion : la demande de l'intervention du tsar n'exprimait même l'obtention de l'amnistie qu'à mots couverts.

Le deuxième écrit est une copie en langue allemande de la deuxième lettre, concernant la capitulation, que Görgey avait adressée au général János Damjanich, commandant de Aradvár.

Il en ressort que :

1. Görgey avait écrit sa deuxième lettre adressée à Damjanich non le 15 août à Nagyvárad, comme le prétendaient István Görgey et d'autres auteurs, mais déjà le 14 août à Kisjenő. István Görgey avait postdaté la lettre afin de la faire apparaître comme semblable à la lettre connue, auparavant écrite réellement à Nagyvárad au général György Klapka et qui ne contient pas un appel à la capitulation sans condition.

2. En réponse à la première lettre de Görgey Damjanich ne pouvait pas répondre qu'il était prêt à suivre l'exemple de la capitulation sans condition — comme le prétendaient Arthur et István Görgey — puisqu'il avait envoyé ses messagers auprès du général Rüdiger non avec l'offre d'une capitulation sans condition, mais en les chargeant de stipuler les conditions de la capitulation.

3. Dans sa deuxième lettre adressée à Damjanich, Görgey ne s'est pas abstenu de tout de l'inviter à la capitulation sans condition — comme lui-même et son frère István le prétendaient — il le fait au contraire expressément, bien qu'il n'y fût pas question d'unités se trouvant sur un terrain ouvert, mais d'une forteresse bien équipée. Ainsi Arthur Görgey porte la responsabilité directe du sort de Damjanich et de la garnison de la forteresse de Arad.

*

Le troisième document est une traduction en russe de l'étude d'Arthur Görgey, intitulée : „Brève revue de la campagne de la Hongrie du Nord du commencement de l'intervention russe jusqu'à la capitulation de Világos", datée du 27 août 1849 à Nagyvárad. Son contenu permet de conclure qu'elle fut rédigée sur la demande du maréchal de camp Paskievitch. La littérature n'avait pas connaissance jusqu'à présent de l'existence de cet écrit, dans lequel

1. Görgey passe sous silence qu'au début de juillet il avait refusé d'obéir aux ordres du gouvernement concernant la concentration des forces vers le Sud, et explique d'une part de façon peu convaincante pourquoi il était parti de Komárom avec un retard de 10 jours, en faisant ensuite un grand détour pour arriver au lieu du rassemblement dans le Sud, d'autre part pourquoi il avait perdu vers la fin du mois une autre semaine précieuse aux environs de Miskolc. Il ne se gêne pas pour prétendre que de son côté il avait tout fait — et avec succès — dans l'intérêt de la concentration qui fut entravée seulement par „l'impuissance ou la trahison des généraux polonais" (!).

2. A côté de quelques remarques critiques formulées avec une extrême courtoisie, Görgey saisit toutes les occasions pour complimenter Paskievitch, fait ressortir le courage et le rôle décisif des troupes tsariennes — division de Panyoutine — même dans les opérations effectuées par l'armée principale autrichienne.

Paskievitch était sans doute satisfait de ce dernier service rendu par Görgey qui, après s'être acquitté de cette mission de l'ennemi, ne tarda pas de partir — à la veille des exécutions en masse — pour son refuge en Carinthie.

MARIE SZ. ORMOS :

ADMISSION DE LA HONGRIE A LA SOCIÉTÉ DES NATIONS

Les classes dirigeantes hongroises, parvenues de nouveau au pouvoir après la défaite de la République Hongroise des Conseils commencèrent immédiatement à préparer la révision de la paix de Trianon. Vu que pour des raisons militaires, économiques et de politique extérieure, après l'échec de l'intervention antisoviétique devenu tout à fait évident en 1920, on ne pouvait pas penser à une action militaire imminente, les représentants en

politiques du grand capital et de la grande propriété en Hongrie, avant tout le comte István Bethlen, président du conseil, tout en gardant une attitude expectative, cherchaient à mettre en oeuvre dans leur politique extérieure ses moyens pacifiques en vue de la préparation de la revision. Au point de vue de cette dernière il semblait important que la Hongrie entrât dans la Société des Nations, étant donné que cette organisation — bien que créée pour maintenir en tant qu'organe de la représentation des intérêts des pays sortis vainqueurs de la guerre mondiale, le système de Versailles — semblait apte à servir de cadre à la lutte engagée pour „l'égalité du droit d'armement", c'est à dire pour l'armement de la Hongrie, pour l'observation de plusieurs clauses favorables pour la Hongrie du traité de paix de Trianon et pour l'atténuation des clauses défavorables, ainsi que pour la réduction des réparations. Elle permettait également d'assurer une large publicité internationale aux récriminations des minorités hongroises, même, à l'avis de quelques hommes d'État hongrois, d'y soulever même la question de la revision proprement dite.

La délégation de paix hongroise communiqua déjà en mai 1920 l'intention de la Hongrie de devenir membre de la Société des Nations, ce qui ne pouvait pourtant pas être réalisé dans la même année, avant la ratification du traité de paix. Le gouvernement de Bethlen qui accéda au pouvoir en avril 1923 soumit officiellement, le 23 mai de l'année, la demande d'admission de la Hongrie. Cependant à l'assemblée générale de septembre 1921, à laquelle la Hongrie était représentée par le comte A. Apponyi, le gouvernement ne réussit pas à faire passer l'admission de la Hongrie et retira sa demande encore avant que celle-ci fût mise en délibération. La raison de cette fuite était en premier lieu due à l'accueil défavorable qui se manifestait de la part des pays de la Petite-Entente, dont la résistance avait été suscitée par la tentative de restauration des Habsbourg en mars 1921, mais qui pour motiver leur opposition invoquèrent en outre aussi les événements ayant eu lieu dans la Hongrie Occidentale en août 1921, la prétendue révolte instiguée par le gouvernement hongrois sur le territoire cédé à l'Autriche, la guérilla qui y avait éclaté. Le gouvernement hongrois avait à craindre qu'à ce refus se joindrait l'Autriche intéressée dans la question et, en tant qu'alliées de la Petite Entente, la France et éventuellement l'Italie. Aussi jugea-t-il plus opportun de remettre la considération de la demande à l'année suivante.

En automne 1922, l'atmosphère de la politique extérieure devint effectivement plus favorable. La question Habsbourg étant considérée officiellement comme réglée par le décret de détronement de l'assemblée nationale, l'appui de l'Angleterre se raffermir, la Petite-Entente et avec elle la France inclinaient vers l'encouragement d'une consolidation en Europe-Centrale.

Entretiens l'admission à la Société des Nations était devenue un problème urgent pour le gouvernement hongrois, étant donné qu'on pouvait espérer d'y obtenir des décisions plus favorables dans la question de la rectification des frontières sur la base du document nommé lettre d'envoi de Millerand, et à plus forte raison, parce que le problème des réparations était devenu de plus en plus aigu. En août 1922 avait d'ailleurs surgi en rapport avec les réparations l'idée de l'obtention d'un emprunt en étranger, et il était évident que l'admission à la Société des Nations pouvait être utile pour la solution de tous les deux problèmes.

Le 18 septembre 1922, après des débats en comité, l'assemblée générale de la Société des Nations a admis la Hongrie à l'unanimité au rang des États membres. Au cours de la procédure d'admission, ce furent uniquement les États de la Petite-Entente qui exprimèrent des scrupules, mais ceux-ci non plus avec le but d'empêcher l'admission, mais seulement pour fermer la voie par différentes conditions et déclarations à la mise en valeur de l'idée revisionniste hongroise dans la Société des Nations. La Petite-Entente préférait une Hongrie qui au sein de la Société des Nations se rapprochait des vainqueurs et tendait à la conciliation, à une Hongrie qui se joindrait aux autres États vaincus en préparant une revanche, comme en premier lieu l'Allemagne. Sur cette base la France ne s'opposait plus à l'admission, tandis que l'Angleterre qui regardait d'un mauvais oeil l'hégémonie de la France et de la Petite-Entente en Europe Centrale, la soutenait nettement.

En ce qui concerne l'appréciation de l'admission, l'opinion publique hongroise s'était divisée. Le gouvernement s'était engagé dans cette voie pour assurer des avantages momentanés, ce que le parti gouvernemental approuvait naturellement et l'opposition de gauche, en premier lieu le parti social-démocrate appuyait son point de vue pacifiste. Les dirigeants de droite du parti social-démocrate hongrois qui par l'admission à la Société des Nations espéraient un rapprochement pacifique en Europe-Centrale et une certaine détente dans la politique intérieure, considéraient la Société des Nations de plus en plus

comme „le messager du triomphe futur du socialisme”. L'opposition de droite du gouvernement : légitimistes, racistes, „réveillés” condamnaient — surtout dans leurs organes de presse — et la Société des Nations et la politique „obséquieuse”, „soumise” du gouvernement Bethlen et réclamaient une politique extérieure „énergique”, c'est à dire provocative et préparant une guerre immédiate. L'admission à la Société des Nations apporta des résultats importants aux classes dirigeantes de Hongrie. Elle contribua au relâchement de l'isolation de la Hongrie dans la politique extérieure, munit le système contre-révolutionnaire hongrois du sceau de l'approbation internationale suprême et assura des résultats précieux en ce qui concerne la solution de la question des réparations et de l'obtention de l'emprunt étranger. La Société des Nations aida la réaction hongroise à raffermir son pouvoir, à opprimer encore davantage le peuple hongrois et à préparer ses projets de guerre.

LADISLAS ZSIGMOND :

LA MISE EN VIGUEUR DU TRAITÉ DE PAIX DE VERSAILLES

(28 juin 1919 — 10 janvier 1920)

La période s'étendant de l'armistice jusqu'à la signature du traité de paix après la première guerre mondiale est une brève étape du développement international, mais riche en événements et changements. non exempte du danger de conflits de guerre. Si ces conflits n'ont pas éclaté, c'est que — entre autres — a) dans les milieux dirigeants politiques et militaires de l'Allemagne l'opinion prévalante était qu'il n'y avait pas d'espoir à modifier par la violence la situation établie, en conséquence de l'issue de la guerre ; b) la coalition des tendances régnantes et représentée par Lloyd George, Wilson et Clémenceau, coalition née au cours de la guerre, mais loin d'être stable s'était maintenue. Elle était basée sur la pratique et l'expérience de ce que les États Unis, la Grande-Bretagne et la France seuls n'étaient pas capables de soumettre et de ligoter de façon permanente le rival impérialiste allemand, aussi fallait-il lors de la répartition du butin éviter également chaque mesure qui aurait pu conduire à la rupture complète et, ce qui revient au même, l'isolation d'une des grandes puissances.

Cette situation changea après la signature du traité de paix, lorsque — en connexion avec la ratification — de l'arène de la politique internationale le traité de paix passa au centre de la vie politique intérieur des différents pays où il fut décidé de son futur sort. Au moment de la discussion sur la ratification du traité de paix dans les États Unis, ce furent déjà les adversaires politiques de Wilson du parti démocratique, les républicains qui avaient la majorité dans le sénat, c'est eux qui dominaient le comité le plus important, celui des affaires extérieures. En conséquence des discussions qui se prolongaient dans le sénat, il devint problématique si les Américains participaient aux différents comités créés dans l'intérêt de la mise en application du traité de paix. Du côté allemand on attachait de grands espoirs à la participation des Américains, mais ainsi que le prouvèrent les événements ultérieurs, ce n'est pas tant la participation que l'absence des États Unis qui se révéla avantageux pour l'Allemagne.

Lorsque dans la deuxième moitié du mois d'octobre d'un côté l'Allemagne, de l'autre côté trois des grandes puissances vainqueurs avaient ratifié le traité de paix, les conditions de sa mise en vigueur étaient créées. A la session du 18 octobre du Conseil Suprême, le comité de rédaction de la conférence de paix présenta sa proposition du procès-verbal concernant la consignation des documents de la ratification, proposition qui fut acceptée. Dans les milieux de la conférence de paix on comptait sur ce que la mise en vigueur du traité de paix pourrait avoir lieu dans la dernière semaine de novembre, quoique surtout dans les milieux français, on ne manqua pas de manifester une certaine inquiétude au sujet de ce que l'Allemagne soulève de nouveaux obstacles. La prolongation du traité de paix n'allait pas sans contenir de risques pour l'Allemagne même, vu qu'un des clauses de l'accord d'armistice énonçait que si l'Allemagne ne satisfait pas à ses obligations assumées dans l'accord, l'armistice peut être dénoncé et les hostilités recommenceraient. En dépit de ce risque la temporisation de la mise en vigueur du traité de paix semblait tout de même plus avantageux à l'Allemagne. La résistance grandissante de l'impérialisme allemand vaincu, mais point anéanti se dirigeait moins vers le passé (accord d'armistice, traité de paix), que plutôt vers l'avenir (mise en application du traité de paix). L'explication en est qu'au moment même de la rédaction du premier procès-verbal lors de la consignation des documents de ratification, devaient entrer en vigueur les termes prescrivant l'exécution des dispositions du traité de paix. La résistance allemande dirigée contre la mise en vigueur du traité de paix était

donc destinée à empêcher l'exécution de ces dispositions. Dans ces circonstances - là, la discussion ayant lieu dans le sénat américain et l'absence des États Unis créa une occasion favorable à la diplomatie allemande pour laisser trainer le moment de la mise en vigueur du traité de paix, en alléguant des raisons formelles. Quoique les objections allemandes fussent plusieurs fois refusées, la résistance de l'Allemagne ne fit que se renforcer après le 19 resp. le 27 novembre. Elle fut encouragée par la décision du 19 novembre du sénat américain, signifiant l'échec du traité de Versailles. L'Allemagne avait sans aucun doute connaissance de la décision du 27 novembre du ministère des affaires étrangères des États Unis en vertu de laquelle les délégués américains furent rappelés de tous les comités créés à la base des dispositions du traité de paix (excepté le Comité de Réparation au sujet duquel le président se réservait le droit de se décider plus tard). La délégation de paix des États Unis devait quitter le territoire de la France jusqu'au 6 décembre. Après ces antécédents la ratification du traité de paix fixée pour le 1er décembre subissait un nouveau retard. Aux sessions publiques et closes du Conseil Suprême on s'occupa à plusieurs reprises des mesures diplomatiques, économiques et militaires à prendre vis-à-vis l'Allemagne. Enfin, à l'issue des démarches communes de l'Angleterre et de la France (après des concessions - surtout - de caractère économique faites à l'Allemagne), le 10 janvier 1920 on échangea les documents de ratification et le traité de paix entra en vigueur.

Au mois de janvier 1920, la situation était radicalement différente de celle du milieu de l'année 1919. Les tendances représentées par Lloyd George, Wilson et Clémenceau avaient passé à l'arrière-plan. La coalition non seulement avait faibli, mais encore était-elle prête à se disloquer en conséquence des transformations qui s'étaient opérées dans la politique intérieure des pays en question. La présidence de Wilson ne reflétait plus les conditions de forces existant dans les corps législatifs américains, vu la majorité républicaine tant au parlement qu'au sénat. La transformation du gouvernement anglais à la fin du mois d'octobre 1919 signifiait un revirement net vers la droite dans la politique intérieure et l'application d'une ligne directrice impérialiste plus rigide dans la politique extérieure. Les élections en novembre 1919 amenèrent en France la victoire des partis de l'extrême droite et le parti de Clémenceau essuya une grande défaite. Le résultat des élections scellèrent en somme le sort de Clémenceau, et comme pour Wilson, sa chute n'était plus qu'une question de temps. La situation différait de celle du mois de juin 1919 non seulement sur le domaine politique et diplomatique, mais encore sur le domaine militaire. Lorsqu' à la session du 20 juin du Conseil Suprême, le maréchal Foch avait demandé l'autorisation de commencer immédiatement la marche en avant au cas où les Allemands refuseraient de signer le traité de paix, les représentants des grandes puissances, Wilson, Clémenceau et Balfour le votèrent à l'unanimité. Par contre à la fin de 1919, la possibilité d'une action militaire unie contre l'Allemagne ne subsistait plus. Du côté anglais on s'opposait formellement à des démarches militaires contre l'Allemagne, et le ministre des affaires étrangères, Lansing autorisa en termes exprès le chef de la délégation de paix américaine de refuser la participation à n'importe quelle action de violence contre l'Allemagne.

Ce qui est particulièrement caractéristique pour la nouvelle situation c'est la note adressée par les États Unis à l'Allemagne, le 12 janvier 1920, déclarant que les États Unis considèrent l'accord d'armistice entre les États Unis et l'Allemagne comme pleinement en vigueur et subsistant, en dépit de la consignation des documents de ratification qui eut lieu le 10 janvier 1920 à Paris.

Par là, les États Unis s'engagèrent dans un chemin particulier en ce qui concerne la question allemande. Ceci ne signifiait point que les cercles impérialistes extrêmes des États Unis ne désiraient pas l'assujettissement de l'Allemagne. Au contraire, ils estimaient trop peu les résultats atteints par la politique extérieure de Wilson. Ils voulaient s'assurer tous les avantages résultant de la victoire remportée sur le rival allemand, de façon à maintenir en même temps leur liberté entière vis à vis de leurs alliés d'hier, même en dépit d'eux. L'allure que prenaient les événements - entre autres - créa des conditions favorables à l'Allemagne impérialiste vaincue, mais non anéantie et contribua dans une très grande mesure à ce que dans les années qui suivirent, elle reprit ses forces et pût faire en 1923 la première tentative à mettre sa force à l'épreuve.

Entre autres, parce qu'on ne peut pas négliger d'une part la responsabilité des cercles gouvernementaux de l'Angleterre et de la France, d'autre part le rôle du développement intérieur de l'Allemagne, compte tenu particulièrement de ce que le traité de paix de Versailles avait laissées intactes les bases économiques, sociales, politiques et idéologiques de l'impérialisme et militarisme allemand. Le présent article ne constitue qu'une partie d'une plus vaste série d'études traitant de ces questions.

ADALBERT BALÁZS :

LE DÉVELOPPEMENT DU MOUVEMENT DE MASSE DÉMOCRATIQUE ET LA FORMATION DES ORGANES POPULAIRES RÉVOLUTIONNAIRES DANS LA HONGRIE LIBÉRÉE

A l'époque de la deuxième guerre mondiale se sont créés partout en Europe des organes populaires, révolutionnaires : comités nationaux, conseils nationaux, comités de libération etc. qui organisaient et dirigeaient la lutte des masses contre les occupants allemands et leurs satellites. La deuxième guerre mondiale terminée, ces organes révolutionnaires du front unitaire national antifasciste, vu qu'ils étaient dirigés en majeure partie par des communistes, formèrent la base sur laquelle put s'établir un pouvoir public populaire et démocratique, radicalement nouveau. Dans les pays occidentaux cependant, au milieu des attaques concentrées des forces réactionnaires, l'activité des organes populaires, révolutionnaires devint impossible et bientôt ils furent dissouts. Dans les pays de l'Europe Orientale libérés par l'Armée Soviétique les organes populaires, révolutionnaires créés dans la lutte contre le fascisme se sont maintenus et tenaient un rôle important d'une part comme organes du pouvoir public prolétaire, et d'autre part comme organes politiques sociaux.

En Hongrie à l'époque de la deuxième guerre mondiale, le mouvement de masse antifasciste ne se déploya en conséquence d'un certain nombre de facteurs historiques et sociaux défavorables qu'avec un retard considérable et dans des limites étroites. Le mouvement de masse démocratique embrassant les larges couches du peuple ne se déploya qu'après l'expulsion de l'armée hitlérienne par l'Armée Soviétique et l'anéantissement de l'armée, de la police et de la gendarmerie, partie décisive de la machine d'état hongrois fasciste.

Le mouvement de masse démocratique hongrois né après la libération et les organes populaires créés par lui n'accusaient pas en général ce trait antifasciste combattif qui caractérisait les mouvements de masse nés aux cours de la lutte armée contre le fascisme par exemple en Bulgarie, en France et en Yougoslavie. Pour la Hongrie, où la libération fut précédée par une dictature fasciste de 25 ans, il était caractéristique dans ce pays frappé par les destructions fascistes et les dévastations de la guerre les larges couches de la population n'ont commencé à déployer leur activité politique démocratique qu'après la libération, lorsque tous les efforts tendaient à la mise en marche de la production et au rétablissement de l'administration publique.

C'est pourquoi l'activité des comités nationaux hongrois visait avant tout la solution des tâches économiques, alimentaires et administratives les plus urgentes et à beaucoup d'endroits, surtout dans les régions, où l'infection réactionnaire fasciste était plus grande (par exemple en Transdanubie) la lutte politique contre les vestiges fascistes et réactionnaires fut reléguée à l'arrière-plan. Par contre dans les régions où les traditions démocratiques de 1848 vivaient encore et où déjà avant la libération le parti communiste avait eu d'une grande influence sur le peuple (par exemple dans le pays au-delà de la Tisza), le mouvement de masse démocratique était d'une tendance plus radicale et la lutte menée contre les survivances fascistes fut aussi engagée plus efficacement.

Dans la région au-delà de la Tisza les militants du mouvement communiste illégal, les sympathisants : ouvriers, paysans pauvres, petits artisans pauvres, anciens soldats de l'armée rouge de l'Année 1919 etc. se sont remis sur pieds immédiatement après la libération et ont convoqué des réunions publiques. À beaucoup d'endroits c'est à ces réunions que se formèrent spontanément les organes populaires, révolutionnaires constitués d'hommes considérés, ayant la confiance du peuple, et dans lesquels c'étaient les communistes qui tenaient les rôles dirigeants. Ces organes populaires exerçaient toutes les fonctions locales du pouvoir public, mirent en marche l'organisation de la production et de l'administration, assignèrent les devoirs des employés restés sur leur place, rouvrirent les écoles etc. À ces endroits les organes populaires ont plus d'une fois procédé durement contre les ennemis du peuple, les fascistes, les anciens gendarmes. Il y avait cependant des communes, surtout dans la partie occidentale du pays, où les éléments réactionnaires et parfois même des fascistes réussirent à s'introduire dans les organes populaires et à freiner en relation locale le déploiement des forces démocratiques du peuple.

Après la constitution du Gouvernement National Provisoire, la création et les fonctions des organes populaires furent réglées par décret. Le décret établit que les comités nationaux doivent être formés des représentants des syndicats et des partis de la coalition créé entre temps, qu'ils ne peuvent pas exercer des fonctions relevant du pouvoir

public, leur rôle se limitant à la formation des organes autonomes locaux existant déjà dans le passé (conseils municipaux, conseils généraux etc.). Après la promulgation du décret la fonction relevant du pouvoir public des comités nationaux cessa peu à peu et dans la suite, — jusqu'à leur dissolution qui eut lieu en 1948 — ils travaillaient comme organes sociaux-politiques dont le rayon d'activité allait en diminuant. Dans cette période de leur activité aussi la majorité des comités nationaux fut un vrai appui de la démocratie hongroise, orientant le développement vers la dictature du prolétariat et vers le socialisme.

Malgré leurs insuffisances, les comités nationaux étaient à l'échelle nationale des organes révolutionnaires des masses populaires hongroises, même, organes qui après l'expulsion et l'anéantissement aux conquérants allemands et leurs satellites hongrois satisfaisaient de façon active et spontanée aux intérêts des masses populaires et mobilisèrent les forces du peuple en vue de la mise en marche de la production et du rétablissement de l'administration, ainsi qu'en vue de la lutte politique contre les vestiges du fascisme. S'appuyant sur ces forces et fusionnant avec elles ils ont jeté — sous la direction des communistes — les fondements de notre système de démocratie populaire.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

A kézirat beérkezett 1957. VI. 28. — Terjedelem: 46,5 (A/5) ív + 4 oldal műmelléklet

---

Akadémiai Nyomda, Budapest, V., Gerlőczy u. 2 — 42834/57 — Felelős vezető: Bernát György

V. M. Khvostov: L'alliance franco-russe et sa portée historique (Ism. Gonda Imre)	410
Mario Toscano: Origine e vicende diplomatiche della seconda guerra mondiale (Ism. Zsigmond László)	411
Kőszegi Imre—Pap János: Kempelen Farkas (Ism. Hajnal István)	415
Berend Iván—Ránki György: Magyarország gyáripára 1900—1914 (Ism. Sipos Aladár)	420
Kuruc vitézek folyamodványai 1703—1710 (Ism. R. Várkonyi Ágnes)	424
Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVII. században (Ism. Sinkovics István)	428
M. B. Нечкина: Движение декабристов. I.—II. (Ism. Dolmányos István)	431
П. А. Заюнчковский: Отмена крепостного права в России (Ism. Niederhauser Emil)	433
История СССР. Указатель советской литературы за 1917—1952. гг. История СССР с древнейших времен до вступления России в период капитализма (Ism. Niederhauser Emil)	435
Nouvelles Études d'histoire, présentées au X ^e congrès des sciences historiques Rome 1955 (Ism. Csátsári Dániel)	438
Димитър Ангелов — Михаил Андреев: История на Българската държава и право (Ism. Niederhauser Emil)	441
Matilde Uhlirz: Otto III. (Ism. Kubinyi András)	443
Howard R. Smith: Economic History of the United States — Fred A. Shannon: America's Economic Growth (Ism. Solt László)	445
H. C. Allen: Great Britain and the United States. A History of Anglo-American Relations (1783—1952) (Ism. Láng Imre)	456
Heinrich Sevin: Die Gebiden (Ism. Györffy György)	462
Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg (Ism. Házi Jenő)	464
Tilkovszky Loránt: Az 1831. évi parasztfelkelés (Ism. Kovács Endre)	466
Erőss Emma—Erényi Tibor: Vasas ne hagyj magad! A magyar vasmunkások harcok múltjából (1848—1944) (Ism. Lukács Lajos)	468
Trócsányi Zsolt: A nagyenyedi kollégium történetéhez (1831—1841) — (Ism. Bende Kálmán)	470
Wellmann Imre: Tessedik Sámuel (Ism. Ravasz János)	470
Martinovics Ignác: Filozófiai írások (Ism. Benda Kálmán)	472
Szabó István: A hajdúság kialakulása (Ism. Benda Kálmán)	472
Dankó Imre: A Sajó-hernádmelléki hajdútelepek (Ism. Benda Kálmán)	473
Both Ödön: Az 1848. évi sajtótörvény létrejötte (A sajtószabadság problémája Magyarországon a reformkorban) (Ism. Barta István)	473
Rácz István: Az 1848. évi satmári 12 pont (Ism. Barta István)	474
A bonyhádi Petőfi Sándor gimnázium története (1806—1956) (Ism. Biró Sándor)	474
Béres András—Módy György: A hajdúság történetének és néprajzáinak irodalma (Ism. Benda Kálmán)	475
Rózsza György: Régi várképek (Ism. Benda Kálmán)	476
Dezsényi Béla—Falvy Zoltán—Fejér Judit: A magyar sajtó bibliográfiája 1945—1954 (Ism. Varga István)	476

KRÓNIKA

Anna Mihajlovna Pankratova (1897—1957) (Molnár Erik)	479
I. Tóth Zoltán (1911—1956) (Kovács Endre)	481
Deák Imre (1889—1956) (Barta István)	485
A Nemzetközi Történettudományi Bizottság közgyűlése Lausanneban	486
A magyar történészek ünnepi megemlékezései a Nagy Októberi Szocialista Forradalom negyvenedik évfordulójáról	487
Pályázati felhívás	488

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke 1956. július 1.—december 31.	491
РЕЗЮМЕ	505
RÉSUMÉ	516

Ara: 32,— Ft

Előfizetés egy évre 36,— Ft

Szabad György:

**A tatari és gesztesi
Eszterházy-uradalom
átterése a robotrendszerrel
a földes gazdálkodásra**

Akadémiai Kiadó

592 lap

Ara 80,— Ft

**Zrinyi Miklós
hadtudományi munkái**

Zrinyi Kiadó

494 lap

Ara 40,— Ft

**Értekezések
a történelmi tudományok
köréből**

(Új sorozat)

Szabad György könyve a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet képét rajzolja meg az Eszterházy grófok uradalmában. A könyv e bonyolult gazdaság- és társadalomtörténeti folyamatot kiforrott tudományos módszerrel elemzi, számos kérdésben új eredményeket ér el.

A hadtudomány klasszikusainak műveiből álló sorozat első köteteként megjelent gyűjteményes munkában Zrinyi Miklós nagyobb hadtudományi munkái találhatók meg, melyeket néhány levele, vita- és emlékirata, valamint két katonai szabályzat-kivonat egészít ki.

1. *Hajnal István*: A Batthyány-kormány külpolitikája ..... 16,— Ft

2—3. *Révész Imre*: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából . 24,— Ft

4. *Wittmann Tibor*: Az „árforradalom” és a világpiacon kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566—1618) .... 8,— Ft

5. *Kovács Endre*: Magyar-délszláv megbékélési törekvések 1848—49-ben (sajtó alatt)

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

91. ÉVFOLYAM

1957. 5—8. SZÁM

1957

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., BELGRÁD RAKPART 5

91. ÉVFOLYAM, 1957. 5—6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTI:

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

A SZÁZADOK 1957. ÉVI 5—6. SZÁMÁNAK TARTALOMJEGYZÉKE

<i>Mályusz Elemér</i> : A magyar rendi állam Hunyadi korában (Második rész)....	529
<i>Wittman Tibor</i> : A harmincéves háború keletkezésének és jellegének kérdéséhez .	603.
<i>Kovács Endre</i> : Az 1846. évi galíciai parasztfelkelés magyarországi hatásához...	625
<i>Kővdó László</i> : Magyar és szerb munkások és szegényparasztok közös harcai 1905—1907-ben	654
<i>Berend Iván—Ránki György</i> : Hadianyaggyártás Magyarországon a második világháború alatt.....	696
<i>M. Somlyai Magda</i> : Turkevei szegényparasztok küzdelme a földért 1945—46-ban	716

KÖZLEMÉNYEK

<i>Baksay Zoltán</i> : Czelder Orbán, a Rákóczi-szabadságharc brigadérosa	751
<i>Tilkovszky Lóránt</i> : Román jobbágyság mozgalmi Erdélyben és a Tiszántúlon 1831-ben	773

VITA

<i>Dolmányos István</i> : Néhány észrevétel a magyar köztársasági mozgalom értékeléséről	785
<i>Giday Kálmán</i> : Hozzászólás Tolnai György : A parasztiipar kialakulása és tőkés iparrá fejlődése Magyarországon (1842—1849) c. vitáikhoz.....	790
<i>Benda Kálmán</i> : Hozzászólás a Balugyánszky-vitához	799

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

<i>Josef Polišenský</i> : Az egyetemes történet művelése Csehszlovákiában és a csehországi levéltárak magyar vonatkozású kútfoi.....	800
<i>Janina Żurawicka</i> : A Lengyel Történelmi Társulat tevékenységéről	813

SZEMLE

<i>Zrínyi Miklós</i> hadtudományi munkái (Ism. <i>Markó Árpád</i>)	818
A történelmi statisztika forrásai (Ism. <i>Wellmann Imre</i>).....	822
Nyelvünk a reformkorban (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	830
История Чехословакии (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	834
<i>Е. И. Дружинина</i> : Ключук-кайнаджирский мир 1774 г. (Ism. <i>Dolmányos István</i>)	837
<i>A. B. Ranovics</i> : A római birodalom keleti tartományai (Ism. <i>Beller Béla</i>) ...	839
<i>Gh. Haupt</i> : Din istoricul legăturilor revoluționare romino—ruse 1849—1881. — <i>Tiu Georgescu, Gavril Marcu</i> : Potemkinisti în România. — <i>Mihail Roller</i> : Despre răscoala flotei romine din decembrie 1917—ăprile 1918 și lupta marinarilor romini pentru apărarea revoluției din octombrie (Ism. <i>Csá-Idri Dániel</i>)	843

A MAGYAR RENDI ÁLLAM HUNYADI KORÁBAN

MÁSODIK RÉSZ

V

Az országgyűlési felszólítások, akár királyok vagy kormányzó, akár országnagyok bocsátották ki azokat, azt a benyomást keltik a mai olvasóban, mintha a nemesség otthon, megyéjében várakozott volna, mikor keresik fel a hírnökök s csak ha kezébe vette a meghívókat, gondolt a közügyekre. Be kell vallanunk, bármily gondos, figyelmes vizsgálat alá vegyük is a felhívásokat, ezek betűi mást, többet nem árulnak el. A nemesség ily várakozó magatartása azonban, amelyből csak időnkint zökkenne ki, amikor cselekvésre kap felszólítást, semmiképpen sem egyeztethető össze azzal a feltevésünkkel, hogy az államéletben aktív tényezővé válását saját elhatározásának köszönhette. Mint oly sokszor, ebben az esetben sem a betűszerinti értelem azonos a valósággal. Úgy véljük, igazolható, hogy a köznemességnek volt egy kis számú, de vagyon és tekintély, uralomvágy és tehetség dolgában jelentős csoportja, amely hivatottnak érezte magát az egész ország nevében beszélni, sőt cselekedni s amely, ha nem is tartózkodott állandóan a királyi udvarban, de ott időnkint megfordult, egyes tagjaival kapcsolatot tartott, ugyanakkor pedig a megyékben, ahol birtokai terültek el, rokonsága segítségével a vezető szerepet játszotta.

A csoportnak több tagját az 1447-i országgyűlésnek egy érdekes oklevele névszerint felsorolja. Ezt Hunyadi s az országgyűlés részvevői állították ki Hédervári Imre részére, elismerve, hogy Buda várat, amely atyjának, Lőrinc nádornak halála után maradt kezében, átadta a kormányzónak. Az oklevél Hunyadi után először az országnagyokat, a főpapokat és bárókat nevezi meg, végül pedig „item” kezdettel 35 megye 117 és Szlavónia hat követét sorakoztatja fel, közben azonban beiktat mint külön csoport tagjait olyanokat, akik nem tartoznak a mágnások közé, de nem is megyei küldöttek. Névsoruk a következők: Zelnavári Bicskele István, Necpáli László, Perényi Pál, Csupor Ákos, Lábatlani Farkas László, Debrői Imre, Emőkei Miklós, Bucsányi Osvát, Szobi János, Csire Barnabás, Soós György és István, Dombai Pál és László, Mesztegnyői Szerecsen György, Szepesi László, Thuróczi Benedek.³³⁶

Nem mágnások, de nem is megyei küldöttek, ennyit az oklevél megfogalmazója is elárul. Személyükre vonatkozólag további felvilágosítást életrajzi adataikból nyerhetünk.

Bucsányi Osvát. Nyitra megyei családból származott. 1435-ben visszakapta Zsigmondtól a Pozsony megyei Szilines pusztát, amelyet atyja 1403-

³³⁶ *Szentpétery I.*: Hédervári Imre 1447-i felmentő levele. Turul XX. (1902) 155. l.

— Héderváry oklt. I. k. 251. sköv. l. — Korábbi kiadása: *Katona*, i. m. XIII. k. 545. sköv. l.

ban más birtokaival együtt, mivel László nápolyi király párthíve volt, hűtlensége miatt veszített el. 1445-ben Újlaki Miklósnak, aki ekkor egyszemélyben erdélyi vajda, macsói bán és temesi ispán, familiarisa s ura megbízásából macsói vicebán, valamint nándorfehérvári kapitány. Ebben az évben Újlaki, szolgálatai jutalmául, felhatalmazta, hogy a Pozsony megyei Korlátkő várat, amelyet ő valamikor a cseheknek 4000 aranyforintért elzálogosított, ugyanazért az összegért kiválthassa s egyszersmind a vár tulajdonjogát reáruházta. A következő évben Hunyaditól mint macsói vicebán Komárom megyei birtokot kapott adományul, 1448-ban pedig Monostori Lászlótól a délvidéken 2500 aranyforintért vett birtokokat zálogba. Ugyanebben az évben az országnagyok őt és Bátmonostori Töttös Lászlót küldték Brankovics Györgyhez, hogy Hunyadi kiszabadítása érdekében a szerb fejedelemmel tárgyaljon, majd eredményes eljárásának jutalmául 1448. december 27-én szegedi gyűlésükön, amelyen már Hunyadi is megjelent, hozzájárultak, hogy Korlátkő vár az övé legyen. Az országnagyok mindkét alkalommal volt vicebánnak nevezték. Tisztsége nem azért szűnt meg, mintha kilépett volna Újlaki szolgálatából, hanem mert ura ez évben nem viselte a báni tiszteletét. Kapcsolata Újlakival oly szoros, hogy 1449-ben, amidőn ez bán, ő is újból helyettese, sőt az újlaki vár várnagya is. 1451-ben a vicebánság mellett egyszersmind a visegrádi vár kapitányi tiszte is az övé. Nem kétséges, hogy Újlaki közbenjárására nyerte ezt el. 1453-ban már nem viselte a vicebánságot. V. László a visegrádi királyi várak kapitányának nevezte ez évben, amidőn, trónra lépte után, őt is amnesztiában részesítette. Korlátkő várához való jogát Bucsányi minden elképzelhető módon igyekezett biztosítani. 1451-ben Újlakival újszülött fia nevében is magának adatta a várat, 1453-ban V. Lászlótól a vár királyi jogát szerezte meg, 1454-ben pedig ugyancsak Újlakival, ennek sajátkezű aláírásával ellátott oklevélben, humanitására fogadtatta meg, hogy halála után örököseit nem fogja a birtoklásban zavarni. Urát ekkor új minőségben, mint nyitrai alispán és temetvényi várnagy szolgálta. Fia és unokái Korlátkővi néven II. Ulászló és II. Lajos udvarában éltek.³³⁷

Csire Barnabás. A Bihar megyei Álmosi Csire család tagja. Atyja, János mester, Borbála királyné udvari lovagja, 1425-ben testvérevel együtt Zsigmondtól engedélyt nyert, hogy Pocsajon várat építhessen. Barnabás 1432-ben királynéi pohárnokmester, testvére: Zsigmond 1432—1434 háji prépost. 1444-ben Újlaki Miklós macsói vicebánja, 1450-ben másodmagával, Szilvai Miklóssal pozsonyi várnagy és ispán. A vár éppen ezekben a napokban, amidőn (október 6.) oklevél említi Csire Barnabás nevét, Gutí Ország Mihály közreműködésével, elég különös módon jutott Hunyadi kezébe. Bár így Gutival

³³⁷ 1435 : Nagyszombat város lt. Középkori oklevelek. 44. sz. Vö. Zsigmondkori Oklevéltár II./l. k. 2693. sz. 1445 : Dl. 102.827. 1446 : *Hajnal I.*: Kivonatok Hunyadi János kormányzói okleveleiből. Levéltári Közlemények I. (1923) 105. l. 1448 : Dl. 13.239., Zichy okmt. IX. k. 205. l., Dl. 102.831. Vö. *Thallóczy*: Szerbia 459. l. 1449 : Dl. 102.833. 1450-ben Újlaki és Kórógyi bánok oklevele így fejezi ki kapcsolatát urához : presente et audiente egregio Osualdo de Bwchan vicebano nostro utputa Nicolai waywode et bani. Dl. 13.239. Vö. még Apponyi oklt. I. k. 305. l., Nagyszombat város lt. Középkori oklevelek 75. sz. 1451 : Dl. 102.835. és 102.836. 1453 : Dl. 102.842. 1454 : Dl. 102.837. Újlaki melletti bizalmas szerepét mutatják urának azok a rendeletei is, amelyeket kancelláriája az ő relatiója alapján bocsátott ki. Pl. 1445. febr. 27.: Relatio Osualdi vicebani (Dl. 102.497.) vagy 1455 : Relatio Osualdi bani (Sopron vm. oklt. II. k. 348. l.) Családjáról : *Fógel J.*: II. Lajos udvartartása. Bpest, 1917. 49., 54. l. és *ua.* II. Ulászló udvartartása. Bpest. 1913. 136. l.

való kapcsolatára is gondolhatnánk, valószínűbbnek látszik, hogy a Rozgonyiak várnagya, azaz familiarisa volt. 1454-ben már nem élt.³³⁸

Csupor Ákos. A Körös megyei Monoszlói Csupor család tagja. Atyja, Csupor Pál 1412-től 1415-ig szlavón bán volt. Testvéreivel, Györggyel és Demeterral együtt elkísérte Zsigmondot 1433-i római császári koronázására. Utóbbi testvérének, Demeter knini püspöknek a zágrábi püspökségre juttatása érdekében Hunyadi — Cillei jelöltjével szemben — 1446-tól évekig tartó, de eredménytelen küzdelmet vívott. Maga a kormányzó legszűkebb környezetébe tartozott. 1448-ban ajtónállója.³³⁹

Debrői Imre. Heves megyei családból. Minden jel szerint atyja Debrői István, Zsigmond egykori kinstartója volt, aki az 1403-i mozgalomban való részvétele következtében elveszítette birtokait. Ősi birtokainak — négy Heves megyei falunak és egy prediumnak — felét Rozgonyi Jánostól 1446-ban mint ennek familiarisa szolgálatainak jutalmául kapta meg, szerezte vissza. A Rozgonyi család lekötelezettje volt tehát s kétségtelenül függött Rozgonyi Péter egri püspöktől is, aki Rozgonyi János atyjával, István temesi, fejérmegyei és győri ispánnal együtt 1438-ban fele-fele arányban szerzett királyi adományt a Debrői-birtokok királyi jogára. A püspöktől is meg kellett kapnia a birtokok másik felét, mert csak így történhetett, hogy beiktatása már a falvak teljes egészébe ment végbe. 1450 körül zálogjogon a Czudar család két Heves megyei faluja felének lett a birtokosa. 1451-ben Nánai Kompolth János királyi ajtónállómesterrel együtt szemmel láthatóan mint tekintélyes nemes intézett felszólítást Egerből Hédervári egri püspök tizedei ügyében a Várdai család tagjaihoz. 1453-ban Szepesi Lászlóval és Guti Jánossal együtt kapott V. Lászlótól birtokokat, még pedig Cillei Ulrik relatiója alapján. 1454-ben másodmagával Heves megye nemességét képviselte az észak-magyarországi rendek Terebesen tartott közgyűlésén.³⁴⁰

Dombai Pál és László. Dombai Fránk fiai, a Somogy megyei Dombo vár birtokosai. Atyjuk egyike volt azoknak az előkelőknek, akik 1440. március 12-én Budán megbízást adtak Rozgonyi Simon egri püspöknek, Újlaki Miklós macsói bánnak, Pelsőczy Imre székegyispánnak és Hédervári Istvánnak, hogy Ulászlót

³³⁸ 1425 : Dl. 29.234. 1432 : Dl. 54.797. *Bunyitay V.* : A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. Nagyvárad, 1884. III. k. 193. sköv. I. 1444 : Zichy okmt. IX. k. 71. l. 1450 : *Teleki*, X. k. 275. l. Pozsony megszerzése : *Knauz*, i. m. 101. sköv. I., Hazai okmt. VII. k. 468. l., Dl. 14.414. Rozgonyi-kapcsolatra vonatkozó fellelővésünket megerősíti, hogy társa, Szilvai arról a Sáros megyei Szilva birtokról nevezte magát, amely a Rozgonyiaké volt (*Csánki*, I. k. 311. l.) s amelyet ez mint familiarisuk 1443-ban vett tőlük zálogba. (Neve ekkor még Likawaka-i Fodor Miklós. Dl. 13.725.) 1454 : Leleszi konvent orsz. lt. Acta anni 1454. nr. 62.

³³⁹ *Karácsonyi J.* : A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bpest, 1901. II. k. 381. l., *Csánki* : Körös megye 27. l. 1433 : *Fraknói V.* : Genealógiai és heraldikai közlemények a vatikáni levéltárból. Turul XI. (1893) 5. l. A zágrábi viszályról : *Fraknói V.* : A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bpest, 1895. 147. sköv. I. 1448 : Dl. 55.389.

³⁴⁰ *Kandra K.* : Az Aba-származású Debrei-család. Turul X. (1892) 186. l. Debrői Imrét az oklevelek István fiának mondják. Egy 1438-i oklevél (Dl. 13.161.) szerint azonban a kinstartó birtokai hűtlensége, valamint fia : János, továbbá testvérei : Gergely, Péter utódok nélküli halálával háramlottak annak idején a király kezére. Az adatok közti ellenmondás kiküszöbölődik, ha feltesszük, hogy a birtokelkobzás idejében Debrői Imre kiskorú volt. 1438 : Dl. 13.198. 1446 : 13.948. Függő helyzetét mutatja az adománylevél kikötése : Ha utódok nélkül hal el, a birtokok ismét Rozgonyi Jánosra szállanak vissza. Az iktatásról : Dl. 13.953. 1450 : Dl. 13.657. 1451 : Zichy okmt. IX. k. 278. l. 1453 : Károlyi oklt. II. k. 294. l. 1454 : Hazai okmt. VII. k. 471. l.

Krakkóban felkeresve, bejövetelét sürgessék. 1445-ben együtt érte őket Szerdahelyi Ders és felesége vádja, hogy őrizetükre bízott 12.000 aranyforint értékű javaikat és okleveleiket eltulajdonították. Ugyanebben az évben Dombai Pál egyike volt a Frigyessel Bécsben tárgyaló magyar küldötteknek, ugyanő egy másik köznemessel, Szeri Posa Istvánnal együtt részt vett az országnagyok Győrben, 1455 júniusban tartott tanácskozásán s ott velük együtt tagja lett a ligának, amely a hatalom gyakorlásának módját V. László hazatérte esetére szabályozta. 1459-ben Mátyás azon előkelők között, akik neki hűséget esküdtek, felemlítette Dombai Lászlót is.³⁴¹

Emőkei Miklós. A falu, amelyről nevét vette, Nyitra megyében fekszik. A család másik tagja, Emőkei János 1447-ben ugyancsak a budai országgyűlésen Nyitra megye követe volt. Emőkei Miklós 1441—1444 székely alispán. Az erdélyi vajdák és székelyispánok ekkor Hunyadi és Újlaki Miklós. A kérdést, hogy melyiküknek volt a familiaris, eldönti, hogy 1444-ben Emőkei mellett a másik székely alispán Bethleni Gergely. Az erdélyi származású Bethleni bizonyára Hunyadit szolgálta, így tehát Emőkeit Újlaki alkalmazhatta, amire észak-magyarországi származása is utal. Újlaki, mint Vágújhely birtokosa Nyitra megyei volt, Hunyadi ellenben itt nem rendelkezett birtokokkal. Újlaki segítségével jutott Somogy megyében birtokokhoz. Amikor Újlaki a Tamási-örökség miatt civódó Héderváriak és Serkeiek viszályába beavatkozva rátette kezét a kaposújvári uradalomra, Emőkei 1446-ban másodmagával Hedrehely mezőváros és a hozzá tartozó falvak tulajdonosa lett. Még pedig oly módon, hogy az örökségre a leggyengébb jogigénnyel, hamisított oklevelekkel fellépő Szekesői Herceg családtól szerzett adománylevelet. Mindezekre a birtokokra Hunyaditól, jutalmul a török hadjáratban teljesített szolgálataiért, 1448-ban szintén adománylevelet kapott. 1449 áprilisi oklevél szerint a törökök ellen minap vívott hadjáratban, minden bizonnyal a rigómezei csatában esett el.³⁴²

Lábatlani (másképp Dédi) Farkas László. A Somogy megyei Dédről került Esztergom megyébe. Albert 1438-ban Zsigmond uralkodása alatt a husziták ellen Csehországban teljesített hadi szolgálatait jutalmazta Esztergom megyében fekvő két birtok és két preidium felével, ugyanő birtokjogát elismerte a következő évben, amidőn Érdy László budai esküdt házában megőrzés végett elhelyezett oklevelei a városi plebejusok zavargásai alkalmával eltűntek, az országnagyok pedig 1446-ban egy szintén Esztergom megyei szántóföld tulajdonát biztosították számára. Az esztergomi érsekséggel szoros kapcsolatban állott. Pálóczi György érsek 1436-ban a kassai *lucrum camerae*-kerületbe küldte dicator gyanánt, 1438-ban pedig Pozsonyba másodmagával. 1440-ben esztergomi várnagy és provisor. Várnagyságát további, 1442—1444-i

³⁴¹ 1440: Mon. hist. Pol. XII. k. 413. l. A megbízó oklevelet kibocsátó „prelati et barones ac proceres regni Hungarie” a következők voltak: Szentgyörgyi Vince Benedek győri püspök, Hédervári László pannonhalmi apát, Hédervári Lőrinc nádor, Rozgonyi István és György pozsonyi ispánok, Maróti László, Pálóczi Simon volt lovászmester, Perényi János volt máramarosi ispán, Homonnai István, Lévai Cseh László, Szécsényi László, Tari Rupert királynéi lovászmester, Dombói Frank, Gersei Pető és Hatvani Mátyás. 1445: Károlyi oklt. II. k. 245. l., *Wolkan*, I/l. k. 571. l. 1455: *Pettkő B.*: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal. Történelmi Tár. 1901. 179. l. 1459: *Szerémi—Ernyey*, i. m. 296. l.

³⁴² Emőkei János neve: Turul XX. (1902) 156. l. A székely alispánság adatai: Székely Oklevéltár. Szerk. Szabó K. Kolozsvár, 1890. III. k. 56. és 60. l. 1446: *Csánki*, II. k. 573., 577. l., Hazai okmt. IV. k. 347., 340. l. 1448: *Hajnal*, i. m. Levéltári Közlemények I. (1923) 112. l. 1449: Hazai okmt. IV. k. 347. l.

adatok is igazolják; 1443-ban és 1444-ben másodmagával egyszersmind Esztergom megye alispánja. 1448-ban érseki nádor, azaz Szécsi Dénes bíboros predialistáinak bírása és az érseki bandérium parancsnoka. Ugyanekkor consiliarius regni Hungariae. 1452-ben Hunyaditól mint assessor et consiliarius regni Hungariae pallosjogot kapott a László királynak, majd az országnagyonak, továbbá neki teljesített szolgálatai jutalmául. 1454-ben a király ügyésze, procurator. V. László ekkor arra utasította, hogy rendeletének, amellyel a bécsi kereskedők régi kiváltságait megerősítette, szerezzen érvényt mindazokkal szemben, akik továbbra is jogtalan vámokat követelnek a bécsiektől. Ugyancsak V. Lászlótól adományul nyerte a Vas megyei Girolt kastélyt a hozzátartozó több faluval együtt. 1457-ben már nem élt. Nem azonos Budai Farkas Lászlóval, aki 1439-ben Buda bírása, ekkor, valamint 1442-ben harmincadispán, 1456-ban Csepel-szigeti ispán.³⁴³

Mesztegyői Szerecsen György. Családja Paduából származott. Szerecsen Jakab a XIV. század közepén telepedett meg Magyarországon s mint I. Lajos kamaraispánja jelentős szerepet vitt a király pénzügyeinek intézésében. Az ő nevéhez fűződik a szerecsenfejes jegyekkel ellátott pénzek verése. Testvére, Szerecsen János a XIV. század végén megszerezve a Somogy megyei Mesztegynyőt, élte végére, egy balul végződött bérlet után, felhagyott vállalkozói tevékenységével. Az ő leszármazottja, tehát feudalizálódott polgári család sarja Szerecsen György, 1446-ban harmadmagával Somogy megye alispánja.³⁴⁴

Necpáli László. Turóc megyébe az Árpád-korban elszármazott és az Iktári Bethlenekkel rokon család tagja. 1427 óta Borbála királyné szolgálatában állott, egymás után több észak-magyarországi királynéi várnak a kapitánya. 1436-ban trencsényi ispán, 1439-ben Szentmiklósi Pongráccal együtt Szokolca város kapitánya. Leánya Szentmiklósi testvérének, Istvánnak volt a felesége s a rokoni kapcsolat is Szentmiklósi érdektársává tette. 1436-ban Zsigmondtól

³⁴³ 1438 : Dl. 71.799. 1439 : Dl. 39.235. Az oklevélre Szűcs Jenő tett figyelmessé. 1446 : Dl. 71.800. Vö. *Nedeczky G.*: A Nedeczky család. Bpest, 1891. 188. sköv. I. 1436 : Dl. 84.714. 1438 : Pozsony város lt. Középkori oklevelek. 3679. sz. O. L. Filmtár. György olvasókanonokot és nobilem virum Ladislaum Farkas homines nostros küldte az érsek. 1440 : Tizedügyben Pozsonyhoz intézett levele uo. 3717. sz. Várnagysága és alispánsága : Dl. 13.521. és 13.793., esztergomi káptalan magán lt. lad. 47. fasc. 6. nr. 8. 1448 : Pozsony város lt. Középkori oklevelek. 4154. sz. O. L. Filmtár. Lábatlani névvel Szegedről Pozsonyhoz intézett 1448. dec. 21-i levele : Dl. 44.532. 1452 : Dl. 100.620. 1454 : Quellen zur Geschichte der Stadt Wien. Hrsgg. vom Alterthums-Vereine zu Wien. Redigirt von A. Mayer. Abt. I. Bd. I—VIII., Abt. II. Bd. I—IV., Abt. III. Bd. I—II. Wien, 1895—1919. (A továbbiakban : Quellen z. Wien) II/2. k. 3570. sz. A királyi procuratorok munkaköréről olv. *Hajnik*: A magyar bírósági szervezet. 182. sköv. I. V. László adománya : Hazai okmt. IV. k. 386. I. *Székely Gy.*: A huszitizmus és a magyar nép. Századok. 1956. 575. sköv. I., 579. I. egy személynek véli a két Farkas Lászlót. Feltéveszt megáfolják a következő adatok : 1442. jún. 7-én Esztergom-ban az érseki palotában Dédi Farkas László várnagy mint tanú jelen van, amidőn ura egy pápai bullát átír (Dl. 13.521.). Ugyanezen a napon Bécsben Erzsébet királyné kötelez-vényét írásba foglalja a kancellária Salánki Ágoston utasítására három tanú jelenlétében, akiknek egyike Budai Farkas László (*Teleki*, X. k. 113. I.)

³⁴⁴ *Hóman*: A magyar királyság pénzügyei. 277. sköv. I., *Schulek A.*: Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük II. A budai pénzverésről Károly Róberttől Zsigmondig. Numizmatikai Közlöny. XXX—XXXI. (1931—1932) 54. sköv. I., 62. I., *Wenzel G.*: Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. Bpest, 1876. III. k. 674. I. (Mon. Hung. Hist. Acta externa. III.), Zsigmondkori Oklevéltár I. k. 4659., 4762., 4790. sz. 1446 : Körmöcbánya város lt. Fons 51. fasc. 2. nr. 79.

400 forintért a Turóc megyei Jahodnik birtokot szerezte meg, 1441-ben pedig az ugyanottani Blatnica várat 9000 forintért.³⁴⁵

Perényi Pál. Nem azonos Perényi Péter országbíró fiával, aki 1440-ben Késmárk város kapitánya volt. Az ő atyját Dánielnek hívták, maga pedig a Szabolcs megyei Várdán élt. 1456-ban Hédervári László egri püspök familiarisa; urát ekkor öt lándzsával szolgáltatta. Későbbi adatok is a Szabolcs megyei jó-módú köznemesek egyikének mutatják, akinek a Várdaiak atyafiságos hangon izengettek.³⁴⁶

Soós György és István. A Sáros megyei Sóvári Soós család tagjai. Együttesen Sáros megye ispánjai 1437-ben és ezt a tisztüket megtartották Albert uralkodása alatt is. Az ispánságot Zsigmondtól Sárosvárral együtt záloggyanánt 1500 aranyforintért szereztek meg. Ugyancsak zálogba vették Zsigmondtól 1800 aranyforintért Kissáros birtokot, oly módon, hogy az összeg lefizetésével kiváltották Tarkóitól. Testvérük, Péter 1436-ban a bécsi egyetemen tanult. Soós Istvánt Zsigmond aule miles-ének nevezte 1437-ben, s mert vele volt 1436-ban Csehországban, katonai szolgálata ellenértékül szerezhette meg ő és testvére a zálogbirtokokat és az ispánságot. 1439-ben Albert környezetében volt, egy királyi oklevél relátora. 1440-ben Krakkóban résztvett a márciusi királyválasztást megelőző tárgyalásokon. Soós Györgyöt 1446 lelegején Hunyadi környezetében találjuk. Vele együtt tanácskozába döntötte el Hunyadi, hogy mint vicariusnak birtokügyekre nem terjed ki illetékessége s ennél fogva az ilyesféle perek a királyi curiába tartoznak. A kormányzóválasztás után valószínűleg egyike volt a Hunyadi mellett működő consiliariusoknak. Az országos tanács 1446. szeptember 24-én a Selk- és Medgyes-szék szászaihoz, továbbá a szebeniekhez intézett felszólításait ugyanis a következő kancelláriai jegyzettel bocsátotta ki: Commissio domini Johannis gubernatoris Georgio Soos referente. 1450-ben óbudai várnagy. Hunyadi ez évben, amidőn Pozsony várat megszerezte, másodmagával pozsonyi várnagynak és ispánnak tette meg. 1451-ben Soós magát Hunyadi familiarisának, pozsonyi comesnek és várnagynak nevezte.³⁴⁷

Szepesi László. A család nevét az egykori Bihar megyei, utóbb Debrecen határába beolvadt Szepes faluról vette. Szepesi László Zsigmond idejében több Bihar megyei faluban volt birtokos. 1439-ben megyéjét képviselte az országgyűlésen. 1440-ben Budán háztulajdonos. 1447-ben Hunyadi vásártartási engedélyt az ő relatiója alapján bocsátott ki. A következő évben alkormányzó

³⁴⁵ Nagy I.: A necpáli levéltár ismertetése történelmi tekintetben. Századok. 1875. 239. sköv. I. Szerémi—Ernyey, i. m. 379. sköv. I.

³⁴⁶ 1440: Wagner C.: *Analecta Scepusii sacri et profani*. Viennae, 1774. I. k. 222. I. Nagy I.: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1862. IX. k. 234. I. 1456: Zichy okmt. IX. k. 16., 118., 462., 515., 543., 558. I. — Károlyi oklt. II. k. 438., 440. I., Zichy okmt. XII. k. 245., 247., 251., 273. I.

³⁴⁷ 1437: Dl. 57.660. és 57.681. A vár zálogba vétele simulcum honore comitatus: Dl. 57.677. 1439. júl. 5-én Erzsébet a várat náluk hagyta, bár Perényi János tárnokmester, hívatkozva Albert adományára, megszerezni törekedett. Erzsébet szerint Perényi csak akkor foglalhatja azt el, ha a Soósoknak megfizeti a zálogösszeget s megtéríti a reá fordított kiadásait (Dl. 57.691). Kissáros zálogba vétele: Dl. 57.668. 1436: Dl. 57.650. Soós György ugyanekkor a pécsváradai monostor gubernatora is: Dl. 57.648. és 57.655.. Pannonh. rendt. XII B. k. 25. sköv. I. 1437: Dl. 57.664. 1439: Dl. 102.083. 1440: Mon. hist. Pol. XII. k. 415. I. 1446: Dl. 13.901., Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge. XIV. k. 578. sköv. I. 1450: Teleki, X. k. 274. és 316. I. 1451: Ortvay Th.: Geschichte der Stadt Preßburg. Preßburg, 1894. III. k. 180. és 210. I. Vö. Dl. 14.488. 1452-ben szintén pozsonyi ispán és várnagy. Házi I/3. k. 356. I.

és ugyanekkor, valamint 1449-ben budai várnagy. Ez évben Hunyaditól a Bereg megyei Harabor királyi jogát nyerte adományul; ugyancsak Hunyaditól Vásáriban és Kesziben (Bihar megye) is kapott birtokokat, valamint Apáti és Vasad (Bihar m.) felét. 1450-ben vicegubernator, 1453-ban V. Lászlótól részesült birtokadományban. Egyik fia, Illés 1449-ben a bécsi egyetemen tanult s ott egyházjogi doktorátust szerzett.³⁴⁸

Szobi János. Somogy megyében a XV. század elején birtokokat szerző családból. Atyja, Szobi Bertalan országbírói ítélőmester, unokája, Szobi Mihály Werbőczy pártfogója és szövetségese. 1448-ban Szepesi Lászlóval együtt budai várnagy, egyszersmind vicegubernator, tehát Hunyadi familiárisa.³⁴⁹

Thuróczi Benedek. Családjának neve eredetileg Vidasteleki volt. Atyja, Vidasteleki Pál 1413-ban Borbála királyné alétekfogómestere, tehát a királynéi udvartartás egyik tisztségviselőjének familiárisa, 1416-ban Balázs nevű testvérével együtt királynéi apród, közben, 1415-ben Konstanzban, ahová úrnőjét elkísérte, pallosjogot kap Zsigmondtól. Családja kis falujától távol élve, vette fel megyéje nevét. 1419-ben mondják először Thuróczi Pálnak. A királyné szolgálatában állott 1431-ben, hasonlóképpen testvére, Balázs is, aki 1435-ben Borbála Csepel-szigeti ispánja. Benedek előtt atyjának és nagybátyjának szolgálata utat nyitott, hogy Cillei Ulrik familiárisai közé kerüljön. Így nevezte őt 1441. április 21-én I. Ulászló, amidőn arra kötelezte magát, hogy a fogságból kibocsátott Cilleinek vagy helyette Thuróczi Benedeknek vissza fog adni bizonyos okleveleket. Mint Cillei familiárisa 1448-ban és 1451-ben másodmagával szlavón vicebán, 1454-ben varasdi ispán, Cillei halála és Hunyadi László kivégzése után pedig V. László környezetében találjuk. 1457 augusztusában királyi kincstartó és varasdi ispán. A következő évben is viselte ezt az ispáni tisztelet, 1461-ben körmöcbányai kamaraispán, 1463–64-ben Mátyás mellett királyi ajtónállómester. Az utóbbi évben megszerezte a szlavóniai ludbregi uradalmat. Családja ettől fogva Ludbregi Thuróczynak nevezte magát. Fia, György a század végén pohárnokmester.³⁵⁰

³⁴⁸ *Jakó Zs.*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bpest, 1940. 354. l. *N. Szepessy B.*: Oklevél-kivonatok a Szepessy családról. Turul XI. (1893) 88. sköv. l. 1439: Pecsétje az Albert részére kiállított rendi oklevélen. Bécsi állami lt. Ung. Urkunden 96. sz. O. L. Filmtár. 1440: *Thallóczy*: Szerbia 376. l. 1447: Dl. 30.441. 1448: *Thallóczy*: Szerbia 152. l. 1449: Dl. 29.268. és 29.267. Birtokadományok Hunyaditól: Dl. 29.279., Turul XI. (1893) 89. l. 1450: Leleszi konvent orsz. lt. Acta anni 1450. nr. 39. 1453: Károlyi oklt. II. k. 294. l. Szepesi Illérről: *Bunyitay*, i. m. II. k. 149. sköv. l.

³⁴⁹ Zsigmondkori Oklevéltár. I. k. 2401., 3334., 4645. sz. *Horvát I.*: Verbőtzi István emlékezete. Pest, 1819. II. k. 124. l., *Nagy I.*: Nógrád vármegye története az 1544-ik évig. Balassagyarmat, 1907. 178. l. 1448: *Thallóczy*: Szerbia 152. l.

³⁵⁰ 1413: júl. 15. és szept. 5., 1415: ápr. 7. Körmöcbánya város lt. Középkori oklevelek. O. L. Fkgy. 1416: febr. 17. M. Tud. Akadémia könyvtára. Kézirattár. Zsigmond 1419-ben aule nostre familiaris-nak nevezte. *Ernyey J.*: Adalék Zsigmond király külföldi összeköttetéseihez. Történeti Szemle 1929. 223. l. 1419: Körmöcbánya város lt. Fons 16. fasc. I. nr. 31/32. 1431: Dl. 12.404. 1435: Dl. 12.746. Thuróczi Benedek leszármazására: Soproni állami lt. Niezky cs. lt. 199. sz. és *Bráz B.*: A nagysepesényi és muthnai Vladár-család története és leszármazása. Turócszentmárton, 1907. 47. l. 1441: Bécsi állami lt. Ung. Urkunden. 161. sz. O. L. Filmtár. 1448: Levéltári Közlemények. XI. (1933) 88. l. 1451: Dl. 34.877. 1454: Dl. 34.076. Cillei utasítását egregio Benedicto de Thwroc comiti nostro Varosdiensi küldi. 1457: Dl. 100.661. és 103.641. 1458: Tanódi 173. l. 1461: Niezky cs. lt. 216. sz. 1463: A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Szerkesztette Barabás S. I–II. k. Bpest, 1895. (A továbbiakban: Teleki oklt.) II. k. 81. l. 1464: Károlyi oklt. II. k. 364. l., *Osánki*: Körös megye 11. l.

Zelnavári Bicskele István. Zágráb megyei családból származott. 1434-ben és 1436-ban a szlavón bán megbízásából eljár Zágráb városnak a zágrábi püspökséggel, majd az ottani káptalannal támadt viszályában. 1438-ban Albert király udvari lovagja. Ekkor az uralkodó megbízásából felosztotta a Frangepán család tagjai közt ingó és ingatlan vagyonukat, a Zágráb város és a Cilleiek közti viszályt pedig elintézni próbálta. 1443-ban a generalis taxa-nak a király megbízásából Szlavónia Száván túli részében a dicatora volt. Eljárására fényt vet Bátmonostori Töttös Lászlóhoz intézett rövid levele: Mivel ennek 150 jobbágját mindössze 17 forint megfizetésére kötelezte, reméli, hogy Töttös hasonlóképpen fog eljárni az ő jobbágjai adójának megállapításánál.³⁵¹

Bármily töredékes képet nyújtanak a szórványos adatok a felsoroltak életéről, együttesen az egész csoportot erős körvonalakokkal emelik ki. Köznemesek, de korántsem valamennyien Hunyadi párthívei. Közöttük vannak Újlaki Miklós, sőt Cillei legbizalmasabb emberei is. Mintegy felerészben familiarisok de a szolgálatnak legmagasabb fokán állanak, ahonnan már csak egy lépés, hogy vagy maguk, vagy fiaik átkerüljenek az országos méltóságot viselők közé. Egyesek fiatal korukban udvari lovagok voltak, mások a királyné környezetében tisztséget is viseltek, de azután az udvartartás feloszlásával el kellett hagyniuk a királyi palotát. Valamennyien megszokták, hogy pillantásuk messze túl járjon megyéjük határain, sőt többségük mintha már inkább csak visszatekintene szülőföldjére. A királyi udvarban éppen úgy, mint dominusaik mellett elég alkalmuk nyílt megismerni a bárók gyengéit, a könnyen szövődő és oldódó familiarisi kapcsolatok pedig megmentették őket attól, hogy a hűségtől elvakultan, saját romlásuk árán is kövessék őket. Nem bábkának, hanem önálló egyéniségeknek látszanak, mindenképpen alkalmasak tehát, hogy vezetői legyenek annak a nemességnek, amelyből kiemelkedtek ugyan, de azt elhagyniuk, a bárók közé átlépéssel, nekik még nem sikerült. Közülök azok, akik familiarisok, ugyanakkor, amidőn befolyásolják a megyei nemességet, ennek felfogását, érzelmeit felfelé tolmácsolják uraik előtt. Mint tekintélyes tanácsadók meghallgatásra találnak ugyanis dominusaiknál, akik döntésüket szokásszerűen éppen úgy környezetükkel egyetértésben hozzák meg, mint magasabb síkon az uralkodók az országnagyokkal folytatott tanácskozás után.³⁵² Kettős szerepüket, a politikai élet útvesztőiben megszerezve a jártasságot, nem nehéz saját érdekükben gyümölcsöztetniük.³⁵³

Csoportjuk természetesen sokkal nagyobb volt, semhogy az 1447-i oklevél valamennyiüket felsorolhatta volna. Más országgyűlésen mások szerepeltek, szinte csak egy-két név azonossága figyelmeztet, hogy ugyanannak a rétegnek a képviselői állanak előttünk. Három évvel korábban, az 1444-i decretum záradéka szintén felsorolta az országgyűlés résztvevőit, ha nem is teljes számban³⁵⁴, s bár a követeknél nem tüntette fel, hogy melyiket mely

³⁵¹ Családjáról: Zichy okmt. VIII. k. 631., 637. l., Blagay oklt. 391. l. 1434 és 1436: *Tkalčić*, II. k. 91., 122., 130. l. 1438: Frangepán oklt. I. k. 306. l., *Tkalčić*, II. k. 147., 153. l. 1443: Zichy okmt. XII. k. 197. l. Az összejátszás méreteinek illusztrálásául emlékeztetünk arra, hogy az adó telkenként egy aranyfírtot tett ki.

³⁵² Pl. familiarisaik tanácsát meghallgatva léptek lábba egymással 1442-ben a Losonczyiak, Várdaiak és Csapi Ákos. (Zichy okmt. IX. k. 42. l.)

³⁵³ A köznemességnek a familiarisokon keresztül a főurakra gyakorolt befolyását kiemelte *Bartoniek E.*: A magyar királyválasztási jog a középkorban. Századok. 1936. 389. l.

³⁵⁴ Mint a névsort követő „ceterique proceres et regni nobiles in presenti congregatione constituti” kifejezés tanúsítja.

megye küldötte, nagyjában szintén a hármass beosztást követte. Azaz a mág-nások és a megyei követek névsora közé iktatva itt is találkozunk olyanokkal, akik egy harmadik csoportba tartoztak. Így a már ismert Necpáli Lászlót követően Kisvárdai Miklós és Domokos, Csapi Ákos, Nagymihályi László, majd Szerdahelyi Imre és Ders, Tapsonyi Anthimi Miklós nevével.³⁵⁵ Reájuk is vonatkozik mindaz, amit az 1447-i csoport jellemzésére előadtunk, figye-lmünket azonban fordítsuk most a követek közt felsorolt Kállai János és Szokolyi Miklós felé. Egymás mellett szerepelnek, mindketten szabolcsi nemesek s így bizonyára mint megyéjük küldöttei jelentek meg. Szokolyi 1446-ban Hunyadi familiarisa volt,³⁵⁶ Kállai ugyanakkor megyéjét képviselte az ország-gyűlésen, a következő évben pedig mindketten szabolcsi ispánok,³⁵⁷ anélkül azonban, hogy az előbbinek a kormányzóhoz fűződő kapcsolata megváltozott vagy meglazult volna.³⁵⁸ Egy évvel korábban, 1446-ban Szabolcs megye ispán-jaivá a Kállai családnak egy másik tagját, Lőkös Jánost és Várdai Miklóst nevezte ki forma szerint az országgyűlés, helyesebben az itt együtt levő orszá-gos tanács.³⁵⁹ Kettőjük közül Várdai a függetlenebb; nincs semmi nyoma, hogy valamiféle familiaritás fűzte volna bárkihez is. Ellenben Kállai Lőkös János megelőzőleg — bár nem megszakítás nélkül — sokáig a Pálócziak familiarisa volt. Eleinte, még Zsigmond uralkodása alatt Pálóczi Mátyus nádor alnádora, majd ennek halála után Pálóczi György esztergomi érseket szolgáltatta.³⁶⁰ Rövid ideig tartó ispánságát 1447-ben ismét a Pálócziak szolgál-tával cserélte fel: mint az országbíróvá lett Pálóczi László familiarisa az alországbírói munkakört látta el.³⁶¹ Érdekei szemmel láthatóan szorosan fűzték a Pálócziakhoz. Szinte úgy tűnik fel, Szokolyinak Hunyadtól függő-ségére gondolva, mintha a család juttatta volna az ispánsághoz is. Mégis tévednénk, ha csak az egyik bárói család satellesét látnók benne. Mint procu-rator, ispánságát megelőzőleg, Brankovics György pereit vitte s a szerb fejedelem évek múlva is elvárta tőle, hogy álljon ki mellette a királyi kúriá-ban, amidőn itt a kormányzó elfogatása miatt elmarasztalták. Kállai azonban nem volt hajlandó magáévá tenni Brankovics érvelését, hogy a bárók, amidőn megerősítették Hunyadival kötött egyezségét, egyáltalán nem a kényszer hatása alatt cselekedtek, következésképpen a kormányzónak meg kell tartania ígéreteit s az elmarasztaló döntés ellen tiltakozást nem is jelentett be. Sőt ehelyett békülésre és egyezkedésre hívta fel a fejedelmet, erős színekkel ecse-telve Hunyadi fegyveres készülődését, vállalva, hogy mind ezzel a szemre-hányások özönét zúdítja magára. Brankovics szakított is vele s elégedetlen felek módjára felszólította nála levő peres okleveleinek visszaszolgáltatására.³⁶²

Kállai magatartása kétségtelenül önállóság bizonyossága. Sem familiarisi kapcsolata, sem ügyvédi érdeke nem akadályozza meg, hogy döntő kérdésben

³⁵⁵ *Kovachich*: Sylloge I. k. 90. sköv. l.

³⁵⁶ Zichy okmt. IX. k. 108. l.

³⁵⁷ Uo. 162. l.

³⁵⁸ 1449-ben és 1450-ben Szokolyi a szabolcsi ispán, ugyanőt Hunyadi 1449-ben tokaji várnagyának, castellanus noster-nak mondja. (Uo. 207., 208., 230. l.)

³⁵⁹ Prelati, barones, nobiles et procures regni Hungarie universi 1446. jún. 20-án állították ki oklevelüket. (Dl. 55.326. Vö. *Kovachich*: Supplementum II. k. 45. l.)

³⁶⁰ Dl. 54.956. és 55.128. Az utóbbi szerint 1438. márc. 3-án Albert királyt al domino archiepiscopo referente engedélyt kapott, hogy Kállóban vásárt tarthasson.

³⁶¹ Dl. 55.347. és 55.364. Az 1447. márc. 25-i decretum egy példányát már mint alországbíró kapta meg. (Zichy okmt. IX. k. 155. l.)

³⁶² *Thallóczy*: Szerbia 144., 158., 164., 165. l.

ne a köz szempontjából helyes álláspontot foglalja el. Bár nem lekötöztette Hunyadinak, melléje áll. Igaz, nincs egyedül, mert a többi nemesnek is ugyanez a véleménye, de ha színvallása nem is jár veszéllyel, mégis mérlegelés, fontolgatás előzi meg. Tudatos tehát s ami még fontosabb, a társadalmi viszonyok immár megengedik, hogy meggyőződése mellett kitartson, sőt másokkal egyetértésben azt érvényre juttassa. Éppen ezt a cselekvési szabadságot s vele együtt a siker reményét nélkülözték a köznemesség megelőző generációi, amelyek számára a familiaritás az engedelmesség megszeghetetlen törvényét jelentette. Az immár feszélyezetlenül mozgó, cselekvő csoport súlyát megsokszorozza, hogy otthon tömegeket tud maga mögé állítani. Mint látjuk, nemcsak birtokai s rokoni szálak fűzik a megyei nemességhez, hanem közszereplését időnként megszakító otthoni tartózkodása is segítségére van. Hosszabb-rövidebb ideig tartó ispánság vagy akár alispánság, egy-egy követi megbízatás elvállalása ezernyi alkalmat ad a nagyvilágban jártasoknak, hogy rábeszélő szóval terveiknek megnyerjék mindazokat, akiknek állásfoglalása a megye universitasának akaratával azonos.

Azonban még ők sem tudják bármily irányban megmozdítani, elhatározásra bírni a megyei nemességet. Meghallgatásra ennél csak abban az esetben találnak, ha Habsburg-ellenes érzelmeire appellálnak. Nem az alacsony műveltségi fokon általános idegenellenesség felkeltése vagy ébrentartása a hatásos eszköz. Az ellenkirály, Ulászló is elhozta a maga lengyeljeit s nem mutatkozott velük szemben fukarnak a birtokok osztogatásánál. A nemesi tömegek állásfoglalásukkal tudat alatt azokhoz az eszményekhez való ragaszkodásukról tettek bizonyosságot, amelyeket nemzeti függetlenségnek és szabadságnak lehetne neveznünk. Sehol, a kor egyetlen oklevelében vagy írásos emlékében sem találkozunk ily kifejezésekkel s mégis, bármennyire hiányoznak, bármennyire nincs még nevük, ezek irányítják a nemesség érzelmeit. Mert vajon a véletlennek tulajdonítsuk-e, hogy Erzsébet pártjának egyetlen országgyűlést sem sikerült tartania, V. László minden kérése és fenyegetése pedig hatástalan maradt, amidőn, Hunyadi László kivégzése után, össze akarta hívni a megyék képviselőit?

Korántsem azonos érzelmű tömeg a köznemesség. Ulászlónak 1442-ben csak 35 megyét sikerült rávennie, hogy megjelenésével hitet tegyen mellette. De hol maradt az ő hívei mögött a Habsburg-párt? Esztergomban az Erzsébet által kinevezett Szécsi Dénes érseknél egymást érték a tanácskozások, ezeken azonban csak főurak és városok vettek részt. Az özvegy királyné halála után a Habsburg-párt Frigyeshez, a német-római birodalom királyához, V. László gyámjához fordult, felajánlva neki szolgálatait és kérve közbelépését. Frigyes kész volt kezébe venni az ügyek intézését. Reális hatalmát nem lehetett lekicsinyelni, a diplomáciai játéknál pedig nagy előnyt jelentett számára, hogy kancellárja, a Zsigmond iskolájában felnőtt Schlick Gáspár volt, Aeneas Silvius személyében pedig nemcsak jótollú, hanem a bonyodalmak közt magát otthonosan érző titkár támogatta tanácsaival. A kedvező feltételek ellenére minden kezdeményezése megtört a nemesség közömbösségén. Ez egyszerűen nem vett tudomást a megnyerését célzó kísérletekről, így arról sem, amelyet Frigyes 1443 elején indított, hivatkozva az esztergomi érsek és nyitrai püspök, valamint más főpapok, grófok, urak, lovagok és nemesek, továbbá városok nevében hozzá fordult követségekre. Áldozócsütörtökre, május 30-ra meghirdetett országgyűlése, amelyet Pozsony környékén kívánt megtartani,³⁶³

³⁶³ Késmárkhoz intézett ápr. 9-i meghívója: Késmárk város lt. Papír. 1407. sz.

kudarcba fulladt. Pedig az előnyök, amelyek itt kínálkoztak, a török veszedelemet mérlegelők szemében csábítóknak tűnhettek fel, mert Frigyes oly tanácskozássra gondolt, amelyen Csehország, Szilézia, Ausztria, Stájerország, Karinthia, Krajna képviselői is részt vesznek. A külpolitikai terv, hogy Magyarország ne egyedül vívja meg élet-halál harcát, kétségtelenül helyes volt, azonban a köznemesség, bár akkor még teljesen hiányoztak a következő évszázadban tudatosult tapasztalatai, egészséges érzékkel felismerte, hogy egy nyugat felől megszervezett védővonal nem az ország érdekeit szolgálná. Hiába hangzott el Frigyes biztatása, hogy hívei minél több előkelőt, bárót és nemest hozzanak magukkal, rábeszélése, bármennyire emlegette a tárgyalásra kerülő ügyek rendkívüli fontosságát és „az egész magyar királyság közös javát” szolgáló jellegét,³⁶⁴ hatástalan maradt.

Mit sem nyomott a latban, hogy az esztergomi érsek familiarisa, Dédi Farkas László a köznemesség legaktívabb csoportjába tartozott. Szava éppen úgy visszhang nélkül maradt, mint ahogyan Újlaki Miklósról és familiarisaira is csak addig hallgatott a nemesség, amíg Hunyadi szövetségesei voltak. Mihelyt a leggazdagabb magyar főúr szembe fordult nem is Hunyadival, hanem fiaival, hiába voltak óriási uradalmi, hiába volt egyszemélyben erdélyi vajda és szlavón bán, egyesítve kezében a két nagy vetélytárs hatalmát, megtevézve a főkapitányi tiszttel, sőt hiába voltak familiarisai a köznemesség vezetői között, tehetetlenül, megbénulva állott. A közvélemény ki nem mondott szavával, egyszerűen az együttérzés megvonásával életképtelenné tette a Habsburg-hatalomra támaszkodó törekvéseket.

Ezek után bizonyára egy-két utalás is elegendő megindokolni azt a véleményünket, hogy a köznemességet a nagyobb politikai szerepléshez nem a termelési viszonyok megváltozása segítette, mintha azért tudta volna az állam jellegét módosítani, mert vezető csoportja, a bene possessionatus réteg, áttérve a fejlettebb gazdálkodásra, a piacra termeléssel egyszerre nagyobb jövedelemhez jutott volna. Úgy véljük, a jobbágyság munkaerejének hasznosítására egyaránt volt módja a nagybirtok urainak és a köznemeseeknek s ők egyformán éltek is a kizsákmányolás lehetőségével. Vagyis főúr és köznemes jövedelmében, amennyiben ez a jobbágyságtól származott, aránybeli eltolódás nem következett be. Amilyen mértékben gyarapodott az egyik, ugyanolyanban gazdagodott a másik. Ha tehát csak a termelési viszonyok változása okozna társadalmi eltolódást, illetőleg ily változás önmagában képes volna átalakítani a társadalmi rétegek kapcsolatát, Zsigmond és Hunyadi korát szinte mozdulatlan állapotoknak kellene jellemeznünk. Láttuk azonban, hogy a valóság más. Ezt a valóságot példáink — úgy hisszük — kellőképpen megmagyarázzák. A köznemesség vezető rétege nem újonnan jutott vagyonához. Ezt vagy örökölte vagy maga szerezte, esetleg növelte meg. Vagyonszerzésének módja azonban pontosan az, mint félévszázaddal korábban volt.

³⁶⁴ Chmel, I. k. 119. l., Bachmann A.: Urkunden und Actenstücke zur österreichischen Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrichs III. und König Georgs von Böhmen. 1440–1471. (Fontes rerum Austriacarum. II. sor. Diplomataria et acta. 42. k.) Wien, 1879. 7. l. A Frigyes és Schlick nevében kelt iratokat Aeneas Silvius fogalmazta meg. A Chmelnél olvasható l. Wolkan, I/2. k. 13. l., a Bachmann által kiadottat uo. I. l. (További iratok: Wolkan, id. kötet 3., 7., 9. l.) A propagandára jellemző az a levél, amelyet Salánki Ágoston, Erzsébet egykori kancellárja máj. 1-én Esztergomból a bártfaiakhoz intézett, hangoztatva, hogy az érsek, Szécsi Tamás és más urak, valamint a városok meg fognak jelenni az országgyűlésen, tehát ők is küldjék el megbízottjaikat. (Bártfa város lt. Középkori oklevelek. 401. sz.)

Alvajdaság, alszékelyispánság, vicebánság, alnádorság és alországbírótság, vagyis a közigazgatási és bírói funkciók ellátása, az államnak mint elnyomó hatalmi szervnek a szolgálata nyújt elsősorban alkalmat a meggazdagodásra, azután a királyi udvarban forgolódás, örökölt birtok esetében pedig a szerencse, esetleg sikeres házasság, amely segít megtartani, netán gyarapítani az ősök szerzeményét. Mindez azonban azt is jelenti, hogy az eltolódás a rendek közt, a köznemesség erősödése, előtérbe jutása a nagybirtok urai mellett, egyáltalán nem bontja meg a feudalizmus egységét. Világnézet és morál lényegükben azonosak maradnak. Nincs is ok megváltozásukra, hiszen a nemesség vezetői ugyanolyan módon szerzik vagyonukat, mint a bárók. Nyilván nagyobb volna ellentétük az államélet terén, ha a nemesek gyorsabb ütemben tértek volna át a piacra termelésre, mint a bárók. Ily változásról azonban nem szólnak adataink, az államélet vizsgálata pedig — ismételjük — szintén negatív eredménnyel jár.

VI

Áttekintve az országgyűlések történetét, kaleidoszkópszerűen változó képek tűntek elénk, amelyek valósággal megcáfolják a feltevést, mintha lépésről-lépésre egyenletesen haladó fejlődés láncszemeinek volnának tekinthetők a köznemesi követek tanácskozásai. Nem állíthatjuk ugyanis, hogy a köznemesek először ritkábban, majd egyre gyakrabban gyűltek össze, vagy kezdetben megyenként csak néhányan, majd tömegesen jelentek meg, sőt azt sem mondhatjuk, hogy eleinte szívesebben fogadták a felszólításokat, később ellenben már nyűgnek érezték s lehetőleg elhárították azokat maguktól. Sorozatunk legelején állanak azok az adatok, amelyek szerint a köznemeseknek, gazdagnak és szegénynek, az örökös hűtlenség büntetésének terhe alatt kell Rákosra 1441-ben eljőnniök, de ugyanilyenek zárják is azt le, 1457-ben szintén egyenkénti megjelenését kívánva, közben pedig 1454-ben fej- és jószágvesztéssel fenyegető figyelmeztetést hallunk az engedetlenek felé elhangzani. 1446-ban Szabolcs megye csak egy követet küld a kormányzóválasztó országgyűlésre, ugyanakkor s más években máshonnan a köznemesség a kortársakat meglepő módon, az ő szemükben hatalmasnak tűnő tömegekben verődik össze, sőt van rá eset (1450), hogy maga kiáltja ki, nem törődve Ilunyadi kedvetlenségével, a következő országgyűlést. Nem tanúskodnak a meghívók fejlődésről a tanácskozások gyakoribb vagy ritkább voltát illetőleg sem, ha 1442-ben három országgyűlést hív össze a király, viszont 1449-ből egyetlenegyre vonatkozólag sem ismerünk adatot. Sőt még azt sem állíthatjuk, hogy a szervezet fokozatosan fejlődött, mintha eleinte a megyék nem is tudták volna, hogy megbízottjaikat mily ügyek eldöntésére küldik el s csak 1450 óta állott volna módjukban, a tárgysorozat előzetes ismerete alapján, már otthon meghatározni állásfoglalásukat. Zsigmond kezdeményezése, hogy nemesek jó előre közölje a megyékkel, mily ügyeket óhajt az országgyűlésen tárgyaltatni, hanem előzetes megvitatás végett eléjük terjesztette javaslatait, halála után, igaz, nem talált folytatásra — legalább nincs adatunk reá —, azonban Ulászló 1441-i meghívójának birtokában azt is megállapíthatjuk, hogy a visszaesés korántsem volt oly nagy, mintha 1450-ig kellett volna a megyéknek várniok, amíg visszanyerik hatáskörüket.

Minden látszat, sőt bizonyítékul való felhasználásra igényt tartó országgyűlési meghívó ellenére mégis van fejlődés, mint az adókérdés alakulása

mutatta, éppen csak ellenmondásokkal terhelt. A köznemesség érvényesülni akar, minél nagyobb részt szeretne a hatalomból, az állam sorsának irányításából kezébe kapni, de a nagybirtok képviselőinek személyében erős és évszázados gyakorlattal rendelkező ellenfelekkel áll szemben. Ugyanakkor maga sem homogén tömeg, az a rétege pedig, amely politikai harcait irányítja, egyáltalán nem mentes a főúri befolyástól. A legkülönbözőbb külpolitikai és egyéni érdekek ütköznek össze szinte napról napra s így nem csodálható, ha a fejlődés útját jelképező adatok nem nyílegyenes sorban állanak egymás mellett. Még az a körülmény sem hagyható figyelmen kívül, hogy a köznemesség, bármennyire érdeke az országgyűlések megtartása, csak oly mértékben hajlott látogatásukra, amely anyagilag nem vágott húsába. Szabolcs megye eljárása, hogy 1446-ban egyetlen követének az utiköltségeit is vonakodott megtéríteni, bizonyára nem általánosítható, joggal sejteti azonban, hogy a köznemesség általában beérte követekkel való képviseltetésével. Az 1447-i decretumnak az a pontja tehát, amely minden, húsz jobbágyteleknél többel rendelkező nemesnek fejenkénti megjelenését mondta ki, inkább Hunyadi, mint a köznemesség érdekeinek a kifejezője. Ugyanakkor minden jel szerint a köznemesség tetszésével találkozott a terv, majd határozat, hogy évente egyszer országgyűlésen kell megjelenie.

Súlyos következményekkel járt a köznemesség számára, hogy nem számíthat teljes mértékben természetes szövetségese, a király vagy a kormányzó támogatására, mert ezek érdekei több pontban azonosak a bárókéval. 1439 óta, amidőn a köznemesség az országgyűlésen visszaszerzett a király számára a főuraktól több fontos előjogot, a központi hatalom birtokosai előtt nem lehetett kétséges, hogy a szövetségből számukra sok előny származhat. Mindig készek voltak ezek learatására, ellenben annál szűkmarkúbbaknak mutatkoztak, ha vizontszolgáltatokat kellett tenniök. Kijelentéseik, hogy nem érzik magukat feljogosítva egyedül határozni az igen fontos ügyekben, a megyék tanácsának kikérését pedig nélkülözhetetlennek tartják a határozatok érvényességéhez, az első pillanatban őszintéknek tűnnek fel. Az egymást követő országgyűlések összehívása, ami minden esetben a döntés meghozatalának az elődázását jelentette, amellet szól ugyanis, hogy a köznemesség hozzájárulásának megszerzését a hatalom tulajdonképpeni birtokosai még annak árán is szükségesnek tekintették, hogy a kérdések a gyűlések megtartásáig függőben maradnak. Közelebbről megvizsgálva azonban a szép kijelentéseket, azok szóvirágoknak bizonyulnak. Nem tanácsot óhajtottak kapni és meghallgatni hangoztatóik, hanem terveiket, szándékaikat akarták elfogadtatni. Arra törekedtek, hogy megnyerjék a megyék hozzájárulását az általuk legjobbnak vélt politikai akciókhoz és felelősséget vállaltassanak velük. Sok esetben, főleg hadi vonatkozású kérdésekben a hozzájárulás közvetlen terhet, pl. hadbaszállást jelentett a megyék számára, máskor azonban, mint a királykérdés megoldásánál, a hatalom birtoklásában teremtett vagy kialakult helyzetnek az elfogadását.

A köznemesség és a királyság kapcsolataát alapvetően a hatalomhoz való viszonyuk határozza meg. A király kényszerűségből folyamodik a nemesseggel való együttműködéshez, azért, hogy régi hatalmából mentse, ami menthető, a köznemesség ellenben csak lassanként ébredve erejére s talán túlságosan is gyengének érezve magát, nem is gondol arra, hogy egyedül cselekedjék. Az egyik a delelőponton már túljutott, a másik, bár felfelé ível pályája, még csak most tanulja meg, mit jelent az állam számára pusztá létezése.

A köznemesség kétségtelenül tudatában van, hogy mily előnyök birtokosává lett, amidőn az országos ügyek intézői közé belépett. Kiváltságainak elismerése és újakkal gyarapítása, korábbi — főleg hadi — terheinek csökkentése egyaránt tanúsítja, hogy a kínálkozó előnyöket igyekezett megragadni. Ugyanakkor a közélet porondján szereplésével kiemelkedik korábbi elszigeteltségéből. A XIV. században egy vidéki nemes csak úgy nyерhetett szélesebb látókört, sőt távolabbi vidékekre is csak úgy juthatott el, ha egy főúr familiarisa lett s ura magával vitte kíséretében. Most ugyanő, megyéjének megbízásából és költségén felutazhat Budára, Pestre, Székesfehérvárra, Pozsonyba, sőt Bécsbe, megismerkedhetik más megyék hasonló gondolkozású és életfelfogású nemeseivel, együttesen vitatkozhatnak a „haza” sorsáról, valamennyiük közös problémáiról, miközben rájönnek, milyen érdeellentétek választják el őket egyetemenlegesen az uraktól. Egy-egy sikerük, amely éppenúgy kapcsolódhatik ellenállásuk következménye gyanánt valamely hátrányos javaslat eljuttatásához, mint előnyös határozat elfogadtatásához, fokozza önérzetüket és összetartozásuk tudatát. Észreveszik, mily erőt jelent együttműködésük és megtanulják, hogy egyenként megyéik kénytelenek ugyan meghajolni Giskra és a hasonló nagyurak előtt, együttesen azonban már gátat vethetnek ezek terjeszkedésének. Eddig azt tudták, hogy rá vannak utalva a király támogatására érdekeik védelmezése, kiváltságaik megtartása közben, most azonban rájönnek, hogy ők sem csak védelemre szoruló alattvalók, hanem szövetségesek is. Ha tehát Zsigmond idejében a király a kezdeményező fél, aki igyekszik a nagybirtokosok túlsúlyát a köznemességgel valamelyest ellensúlyozni, most már a megyei követek is keresik, mint működhetnének együtt a korona birtokosával.

Hunyadi kormányzósága alatt az eleve természetes szövetség szorosabbá válását megkönnyíti, hogy a központi hatalom képviselője évekig oly főúr, aki valamennyi társánál jobban rá van utalva a köznemesség támogatására. Hunyadi nem rendelkezik előkelő rokoni kapcsolatokkal. Nincsenek atyafiai a főurak közt, neki még csak most kell megtalálnia azokat az előkelőket, akik hajlandók vele ligába lépni. Addig tehát a köznemességet mindenképpen maga mellett kell tartania s meg kell próbálnia, hogy a közvetlen irányítása alatt álló megyéken, valamint saját familiarisain keresztül befolyásolja a távolabbiakat is. Számára rendkívül előnyös, ha a határozatok nem egyedül a királyi tanácsban formálódnak ki, hanem az országgyűlésen. A tanácsban csak annyi súlya volna, amennyit méltósága és birtokai kölcsönöznek neki, az országgyűlésen azonban a közvetlenül befolyása alatt álló megyéken kívül mások is hívei lesznek népszerű programjának. Ily módon pedig minden melléje csatlakozó követ ugyanakkor veszteséget jelent annak a főúrnak, akinek szava után igazodnék egyébként az illető megye.

Mit jelent a köznemesség számára Hunyadi szövetsége, az kiderül az 1447-i és 1453-i országgyűlések összehasonlításából. Az decretumba foglalta a nemesi kiváltságokat, ez megerősítésüket elhalasztotta egy soha össze nem ülő későbbi országgyűlésre. A fenntartás, amellyel a köznemesség 1453-ban élt, kétségtelenné teszi, hogy szerette volna egyenként felsorolva privilégiumait, azok megtartására a királyt esküvel kötelezni. Ennek elmaradása csak úgy magyarázható, hogy Hunyadi, miután a kormányzóságról lemondott s a beszteterei örökös grófsággal, valamint főkapitányi tiszttel kielégítő kárpótlást nyert, többé nem volt már érdekelt a köznemesség törekvéseiben s azokat nem támogatta. Ebben a fordulatban valószínűleg már a főuraknak is közvetlen

részük volt, akik, hogy megzavarják, sőt szétzilálják Hunyadi és a köznemesség kapcsolatát, az előbbi igyekeztek magukhoz fűzni. A különböző ligák, amelyekbe Hunyadi már korábban kénytelen volt belépni, arra utalnak, hogy a főnemesség korántsem nézte tétlenül a fejleményeket, hanem azok feltartóztatása érdekében megkísérelte a kormányzót a maga pártjára vonni.

Az időnkénti visszaesések ellenére is igen jelentős a változás, amelyen a magyar állam jellege korszakunkban átment. A királyi vagy országos tanácsba tömörült egyházi és világi urak a XV. század elején még minden ügy eldöntésére illetékeseknek tartották magukat s határozatukat — belső erők ellenállása nélkül — keresztül tudták vinni. Így látták ezt a külhatalmak, így Velence is, amely valamennyiük közül a legpontosabban ismerte az erőviszonyokat. Az utasításokban, amelyeket a velencei tanács magyarországi megbízottjainak Zsigmond uralkodása alatt küldött, ismételten volt szó arról, hogy a főurakat meg kell nyerni, esetleg vesztegetéssel, a köztársaság terveinek vagy velük garantáltatni kell a király által elvállalt kötelezettségeket,³⁶⁵ soha sem történt azonban említés az országgyűlés, a köznemesség, a megyék kötelezettségvállalásáról. Ha viszont a század közepén maguk a magyar urak következetesen megismétlik a szólamokat, hogy nem érzik magukat feljogosítva egyedül határozni, akkor eljárásukból joggal következtethető: már valóban oly hatalmi tényező a köznemesség, amellyel számolni kell s amelynek hozzájárulása nélkül a döntések többé nem látszanak végrehajthatóknak. Az országgyűlések hatásköre elég tág. Beletartoznak a külpolitikai kérdések: háború vagy béke a törökkel, egyezkedések és tárgyalások a szomszédos országokkal, azután általában a belső nyugalom és rend fenntartása, a közjó biztosítása.

Az országgyűlés nemcsak a rajta résztvevők szemében volt fontos, hanem a valóságban is. Bizonyítékul megemlíthetjük, hogy határozatai egyáltalán nem maradtak irott malasztoknak. Az 1445-i pesti országgyűlés csak az elfoglalt birtokok visszaadását, a törvénytelen vámhelyek megszüntetését, a kereskedők szabad közlekedésének biztosítását rendelte el, a jogtalan vásárookra ellenben még célzást sem tett s mégis decretumára hivatkozva jelentette ki a szlavón bán előtt a következő évben Dobrakutyai Nelepecz Pál: Megszünteti a vásárt, amelyet a zavaros időkben Leuach-on önkényesen kihirdetett.³⁶⁶ Ugyancsak végrehajtották az 1446-i kormányzóválasztó országgyűlésnek a birtokfoglalások ügyében hozott újabb határozatát, hogy a jelenlevők addig nem távozhatsanak el, amíg lemondó ígéretüknek eleget nem tesznek.³⁶⁷ A Rozgonyiak még az országgyűlés alatt egész uradalmakat adtak vissza a Kanizsaiaknak s ugyanekkor tisztázták egymás közötti viszályaikat.³⁶⁸

Nem szeretnők túlbecsülni az országgyűlések jelentőségét s távol áll tőlünk a feltevés, hogy egy határozat, ha ott írásba foglalták, már meg is valósult. Ha ily könnyen sikerült volna a belső békét helyreállítani, mi szükség is lett volna a végzések megismétlésére? Tagadhatatlan azonban, hogy a decretumok, még ha végrehajtásukat nem is tartjuk kielégítőnek, segítették fenn-

³⁶⁵ Óváry L.: A Magyar Tud. Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai. Bpest, 1890. I. k. 89. l.

³⁶⁶ iuxta decreta et statutionem prelatorum et barronum ac procerum regni Hungarie universorum pridem in amplissima eorum congregatione stabilitam. Dl. 44.418. — Ugyanennek a decretumnak az értelmében adott vissza Rátoldi Gyula egy Veszprém megyei birtokot Rozgonyi Istvánnak, csak hogy ő hamarosan visszafoglalta azt. Dl. 88.201.

³⁶⁷ 2. art. (Kovachich: Sylloge I. k. 109. l.)

³⁶⁸ Sopron vm. oklt. II. k. 321. l. és Dl. 13.929.

tartani az önkényeskedések elítélésével a jog és a rend uralmát. Igaz, az országgyűlésen csak azokra a sebekre kerestek orvosságot, amelyeket az egyes embereket sértő jogtalanságok ütöttek s nem volt szavuk az állam épségét és egységét megbénító hatalmi törekvések, pl. Cillei intézkedései megbélyegzésére, ezt a tartózkodásukat azonban, úgy véljük, hibás volna azzal magyarázni, hogy a köznemesség nem látott távolabb saját érdekeinek szűkre szabott határánál. Másrészt, bár bizonyos, hogy számára saját java volt a legfontosabb s az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a nagybirtokosok egyes intézkedéseinek végső következményeit a kortársak kevésbé láthatták, mint mi, késői utódok, érdeke annyira összeesett az államéval, hogy azt védve emezt is erősítette. A legfontosabbnak ebben a vonatkozásban az államterület egységének fenntartását véljük. A szlavóniai vagy erdélyi követek azzal, hogy időnként megjelentek az országgyűlésen, segítették megakadályozni a báni és vajdai jogkör birtokosának területi önállósulását. Még határozottabban jutott kifejeződésre ez az összefüggés a Giskra vezetése alá került megyék esetében. Azt hisszük, hogy a sárosi nemések azzal, hogy követeiket elküldték az 1447-i őszi országgyűlésre, noha Giskra éppen az ő ispánságuk címét viselte, annak a meggyőződésüknek adtak kifejezést, hogy megyéjük — rajtuk keresztül — a közös patria-nak a része.

A köznemesség tudatában volt szereplése fontosságának. Elfogadta, sőt megkövetelte a közvélemény elismerését. Állításunkat a városi követek egykorú jelentéseinek következetes szóhasználatára alapítjuk. „Az urak, a prelátusok és az ország” (herrn, prelattn etc vnd Orsag) kifejezés³⁶⁹ kétségtelenné teszi, hogy a köznyelv az *ország* szóval a köznemességet jelölte. Oly általánosan, hogy a kifejezés magyar formájával Cesarini Julián pápai követ egyik levelében is találkozunk. A bíboros 1442. július 14-én Komáromból értesítve a Pozsonyban tartózkodó Erzsébet királynét, hogy tárgyalások végett egy magyar küldöttséggel jön hozzá, ennek tagjait így sorolta fel: az esztergomi érsek, Újlaki Miklós erdélyi vajda, Báthori István és más nyolcan az *Orsagha* részéről.³⁷⁰ Ezek után nem lehet vitás, hogy a német írásos emlékek a magyar és a latin szóhasználatot tükrözik. Nyelvünkben ez az azonosítás idők folyamán elhomályosult, a latin kancelláriai stílusban azonban találunk oly példát, amely az országnak a nemességgel való egyezését igazolja. Hunyadinak egy 1452-i oklevelét idéhetjük, amely szerint a Mártonfalvaiak az ő, a főpapok és bárók s az ország

³⁶⁹ A pozsonyi követek 1444. ápr. 4-i jelentése Esztergomból. (*Knauz*: Az országos tanács 116. l.) Ugyanazok 1446. jún. 6-i jelentésükben a lantherren-nel és a városokkal ismételtlen szembeállítják az Orsag-ot (*Teleki*, X. k. 184. l.), 1453-ban pedig azt írják, hogy Hunyadi mit den herrn vnd lantschaft vnd mit den von steten a királynál volt, majd később megjegyzik: sindt all herrn von Vngern vnd lantschaft vnd stett pey ein ander gebesen. (Pozsony város lt. Középkori oklevelek. 4384. sz. O. L. Filmtár). A bártfai követek az 1453. jan. 29-én kiadott decretum 2. cikkének (domini prelati, barones et nobiles ac procures ceterique fideles regni sui Hungarie universi et singuli, sed et deputati nobiles hic Posonii existentes iuramentum prestare debeant et teneantur) végrehajtásáról így számoltak be jan. 31-i levelükben: so ist gestern des tages durch geistliche vnd wertliche hirschaft, auch dy ganze gemeyne des landes gesworen wurden. (Bártfa város lt. Középkori oklevelek. 682. sz.)

³⁷⁰ Reverendissimus dominus meus cardinalis Strigoniensis et dominus Nicolaus de Wylak wayuoda Transsilvanus ac dominus Stephanus Bathor et alii octo de Orsagha venimus ad serenitatem vestram. (Bécsi városi lt. Oklevelek. 2875. sz. Fénykép után.) Az eseményekről *Teleki*, I. k. 304. l., *Fraknoi V.*: Cesarini Julian bíbornok magyarországi pápai követ élete. Bpest. 1890. 21. l.

akarata, beleegyezése nélkül az ő s az ország prelátusai és bárói visszatetszésére, valamint ugyanennek az országnak a rendelkezése ellenére építették fel kastélyukat.³⁷¹ Ebben az esetben a regnum oly élesen elhatárolódik a főpapoktól és a báróktól, hogy a német emlékek *ország* kifejezésének megfelelően „az ország akarata”, „az ország rendelkezése” kitételekbe a köznemesség szót aggály nélkül behelyettesíthetjük.

Önkéntelenül is felmerül ezek után a kérdés, hogy vajon jól szoktuk-e fordítani decretumainknak hasonló kifejezéseit, alkotmánytörténeti irodalmunk pedig helyesen értelmezi-e az ország testének képviseltetéséről szóló meghatározást, ha a köznyelvből és a kancelláriai stílusból adódó tanulságokra nem ügyelünk? Azt nem vonhatjuk kétségbe, hogy nemcsak a XIV. században, hanem még a következő elején is a regnum az egyházi és világi főurakat jelentette, ennél fogva a prelátusok és a bárók az ország nevében cselekedhettek, magukat pedig mint annak képviselőit aposztrofálhatták. Egyáltalán nem következik azonban mindebből, hogy a hatalmi viszonyok megváltozása érintetlenül hagyta a közfelfogást. Ellenkezőleg: velük együtt magának is módosulnia kellett, még pedig a feltörő rend, a köznemesség javára. A változás bizonyosságául szoktuk felfogni azt a kifejezést, amellyel először Zsigmond 1435. évi II. decretumának bevezetésében, majd Hunyadi korának számos emlékében találkozunk: „... de praelatorum et baronum nostrorum, nec non nobilium regni nostri totum corpus eiusdem regni cum plena facultate absentium repraesentantium unanimi voto, consilio” stb. A hagyományos értelmezés szerint a nemesek felsorakoztak a főpapok és főurak mellé, ők is az ország képviselői lettek. Helyes ez a felfogás, de mégsem fogadhatjuk el a szövegnek azt a fordítását, amelyet a Corpus iuris közismert kétnyelvű kiadásában olvashatunk: „az ország egész testét a távollevők teljes hatalmával képviselő eme főpapjainknak, báróinknak és országunk nemeseinek egyértelmű óhajára, tanácsára”.³⁷² A főpapok és főurak valamennyien névre szóló meghívót kaptak. Személyesen kellett eljönniök az országgyűlésekre s ha távolmaradtak, érdekeik védelmével előzetesen senkit sem bízhattak meg. Ellenben a nemesség másként, mint képviselői útján, hacsak nem fejenként jelent meg — bár természetesen ez sem fogható fel szó szerint — részt sem vehetett a tárgyalásokon. Királyi meghívásra gyűltek össze, ez pedig a megyékhez szólt, utasítva őket, hogy felhatalmazással ellátott követeket válasszanak és küldjenek. Ily rendeletet a megyék már 1397-ben kaptak, amidőn a temesvári országgyűlésre kellett képviselőiket elküldeniök.³⁷³ Mivel választásra és felhatalmazásra csak a köznemeseknek volt szükségük, úgy véljük, egyedül őket s nem egyszerűen a főpapokat és a főurakat kell „az ország egész testét a távollevők teljes hatalmával képviselőkné” tekintenünk.

A régi, XIV. századi felfogást tükröző kifejezés természetesen nem halt ki egyszerre. Prelátusok és bárók a nemesekkel együtt továbbra is mondhat-

³⁷¹ preter nostram ac dominorum prelatorum, baronum et regni voluntatem, in nostram displicentiam prelatorumque et baronum regni ac contra dispositionem eiusdem regni. (Dl. 88.266.)

³⁷² Magyar Törvénytár. 1000–1895. Szerkeszti Márkus D. (I. k.) 1000–1526. évi törvények. Bpest, 1899. 253. l.

³⁷³ de quibusvis comitatibus regni nostri singulos quatuor probos et nobiles viros de plena potestate ceterorum consociorum ipsorum fungentes. (Magyar Történelmi Tár. III. k. 214. l.)

ták magukról, hogy az „ország egész testének” képviselői,³⁷⁴ oly esetekben azonban, amidőn a felhatalmazásra is utalás történik, csak a nemességgel azonosíthatjuk a regnum-ot.³⁷⁵ A két megjelölés egyideig párhuzamosan élt egymás mellett, a köznemesség túlsúlyát hangoztató azonban fokozatosan kiszorította a régebbit.

Allításunk igazolásául hivatkozhatunk több fontos oklevélre, amelyeket a rendiség sorsát kutató történészeink ismételten felhasználtak. Ezeknek szóbanforgó kifejezései egyszerűen meg sem érthetők, ha úgy próbáljuk magyarrá fordítani őket, mintha a főpapok és a főurak is az ország képviselői lennének. A sok közül emeljük ki a magyar és osztrák rendeknek László király érdekében Bécsben 1452. március 5-én megkötött szerződését. Az oklevél kibocsátói Hunyadiival és Szécsi Dénes esztergomi érsekkel az élükön névszerint felsorolt magyar prelátusok és bárók, azután Necpáli László és Szentmiklósi Pongrác István, akik a köznemesség politikai vezető csoportjának tagjaiul tekinthetők, őket követőleg ugyancsak névszerint említett hét városi követ, majd összefoglalólag és személytelenül: ceterique milites, nobiles, cives et nuncii universitatis nobilium, civitatum et incolarum regni Hungarie ipsum totum regnum Hungarie representantes.³⁷⁶ A fogalmazás eltér a szokásostól és feleslegesen szöszaporítónak látszik. Az et nuncii universitatis nobilium, civitatum et incolarum regni Hungarie kifejezésre semmi szükség sincs, ha Hunyadiától kezdve a névszerint felsoroltak és az általánosságban említett milites, nobiles, cives együttesen volnának az egész ország képviselői. Indokoltnak bizonyul ellenben a betoldás, ha úgy fogjuk fel, hogy vele az oklevél éppen azt óhajtja kifejezésre juttatni, mégpedig az osztrák rendek számára érthető módon, hogy nem az előkelők, hanem csak a nemesi és polgári követek a regnum képviselői. A representantes szó nyelvtanilag csak a nuncii-val egyeztethető s el sem tudjuk képzelni, hogy a névszerint felsoroltakra is vonatkoztatható lenne.

Egy másik oklevél a sablonostól eltérő felsorolásával nyújt segítséget az eligazodáshoz. Ulászló 1442. augusztus 16-i menlevele ez, amellyel Erzsébetet biztosította, hogy a tervezett esztergomi tárgyalásokra szabadon jöhet és onnan ugyanúgy távozhat. Ígéretének megtartásáért nemcsak hívei, hanem mások is, mint Brankovics György és Cillei Frigyes eskü alatt kezességet vállaltak az oklevél záradékában. Hosszú névsoruk így alakult: A főpapok és Brankovics, Cillei, Hédervári Lőrinc nádor, Újlaki Miklós, Thallóczy Matkó bán után nyolc előkelő lengyel és három magyar úr következik, azután Vince hantai prépost, Tetétleni Kelemen, Kustáni Dániel, Rédei Péter, Varjas Miklós, Pochy Mihály, Bresztóci György „nominibus et in personis communitatis regni Hungarie” s végül Szlavónia és Erdély követei zárják le a sort.³⁷⁷ A mondat szerkezete nem engedi meg, hogy a magyar főpapokat és főurakat több joggal tartsuk a communitas regni Hungarie nevében beszélni hivatottak-

³⁷⁴ Így az 1439-i decretum bevezetésében vagy az 1441. szept. 1-i tanácskozás oklevelében. Vö. a 137. jegyzettel.

³⁷⁵ A képviseleti felhatalmazást feltüntető forráshelyeknek hosszú sorozatát, amely Chmel, Dogiel, Katona adataival még növelhető, l. *Bónis Gy.*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, 1947. 521. l., 209. j.

³⁷⁶ *Chmel*, I. k. 374. l. A kiadásban a civitatum szó hiányzik; ezt az oklevél egykorú másolatai (Dl. 44.622. és 44.623.) alapján pótoltuk. Ugyanígy közli a szöveget *Katona* is. (i. m. XIII. k. 820. l.)

³⁷⁷ *Teleki*, X. k. 120. l.

nak, mint a lengyel előkelőket, következőleg annak képviselői gyanánt csak a hantai prépostot és a hat köznemest tekinthetjük.³⁷⁸

A *communitas regni* kifejezés jelentését a székesfehérvári országgyűlés 1440. július 17-i oklevele alapján állapíthatjuk meg. Ebben az országgyűlés résztvevői kijelentették, hogy a szentkorona hatályát átruházták arra a koronára, amelyet Szt. István ereklyetartójáról vettek le és illesztettek Ulászló fejére. Az oklevél bevezető szavai így hangzanak: „Nos prelati, barones, milites, proceres et nobiles totius regni Hungarie cum efficacissima facultate *communitatem eiusdem representantes*”.³⁷⁹ Már a felhatalmazásra való utalás is sejteti, az 1435-i decretum szavaival való összehasonlítás pedig bizonyossá teszi, hogy a *communitas totius regni* és a *totum corpus regni* azonos fogalmak.³⁸⁰ Nem véletlen tehát, hogy mindkettő nyelvtanilag és értelmileg egyaránt elkülönül a főpapokat és bárókat említő részekről. De korántsem csak a felsorolt esetekben. Ismét hivatkozunk az 1447 szeptemberében tartott országgyűlés azon oklevelére, amelyben a rendek elismerték, hogy Buda várát az elhunyt nádor fiától átvették. Hunyadival az élükön az országnagyok, majd a köznemesség vezetői, végül a névszerint felsorolt megyei követek állították ki, azaz *electi nuncii ad presentem conventionem nostram per universitatem nobilium comitatum predictorum transmissi totum corpus ac idempnitatem regnicolarum representantes*.³⁸¹ Az olvasó belátására bízunk annak eldöntését, hogy vajon lehet-e itt a megyei követeken kívül másokat is a *totum corpus regnicolarum* képviselőinek tekintenünk.

Ha bizonyítékaink netán még mindig elégteleneknek tűnnének fel annak igazolására, hogy az 1435-i decretumnak fejtegetéseink kiindulópontjául választott kifejezése hibás fordításban és értelmezéssel lett közismert, az aggályt bizonyára azért nem sikerült még eloszlatnunk, mert a mondat-szerkezet, ha értelmileg nem is, de nyelvtanilag még mindig megengedi a feltevést, hogy a *representantes* jelző nemcsak a nemesekre, hanem a prelati et barones-re is vonatkozik. Szerencsére hivatkozhatunk oly példára, amelyben a prelátusok és bárók a nemességgel, nem pedig a nemesekkel vagy követekkel vannak szembeállítva s így a latin kifejezés önmagában, értelmi egyeztetés nélkül is tanúsítja, kik az ország képviselői. Az oklevelet Ulászló kancelláriája Szécsi Dénes esztergomi érsek érdekében a budai országgyűlés alatt 1440. július 1-én, a királyválasztás megerősítése után, de még a székesfehérvári koronázás előtt bocsátotta ki. Az uralkodó védelmébe vette az érsek birtokait, mert, mint mondotta, megjelent Budán s tárgyalásai eredményeül teljes mértékben csatlakozott hozzá, továbbá a prelátusokhoz és bárókhoz s ugyanezekkel, „valamint az egész *communitas*-sal, amely most itt ezt az országot képviseli”, hozzájárult a választáshoz és az esedékes koronázáshoz, hűségét pedig esküvel megerősítette.³⁸² A *communitas representans* kifejezés a prelati et barones mellé helyezve, úgy hisszük, minden aggályt eloszlat.

³⁷⁸ Függetlennek tekinti a *tota communitas*-t a főpapoktól és a főuraktól az az 1452-i oklevél is, amelyben Szomszédvári Cernin Henning és felesége kötelezték magukat, hogy bizonyos birtokokat csak a zágrábi Szt. Erzsébet-kórháznak fognak adni *obtentio prius consensu regio aut gubernatoris prelatorumque et baronum necnon totius communitatis regni Hungarie*. (Dl. 33.879.)

³⁷⁹ Katona, i. m. XIII. k. 91. l. (Dl. 98.438.)

³⁸⁰ Így állapította meg már Bartoniek E. is. (Corona és regnum. Századok 1934. 328. l.)

³⁸¹ Turul XX. (1902) 156. l., Héderváry oklt. I. k. 253. l. Vö. a 336. jegyzettel.

³⁸² *habitis tractatibus et conclusionibus, cum bona et matura deliberatione secundum nostre serenitatis desiderium nobis et predictis prelatibus et baronibus totaliter adhesit*

Az utólagos értelmezéseken kívül legyen szabad még egy olyan forrás-szöveget bemutatnunk, amely a személy szerint megjelenő előkelőket és a küldöttek által képviselt köznemeseket nem a tanácskozásuk eredményéül megfogalmazott határozat, hanem a meghívó oklevél tükrében mutatja. 1453 júliusában bocsátották ki Hédervári László egri püspök, Pálóczi László országbíró, Rozgonyi György pozsonyi ispán és Ónodi Czudar Simon királyi pohárnokmester felhívásukat Egerből, a tanácskozás feladatául tűzve ki, hogy a környező országrész védelméről gondoskodjanak a megjelentek. Tehát vidéki megbeszélésről volt szó s a meghívó sem központi kancelláriában készült. Szerencsénkre, mert így az oklevél kiállítói mondanivalójukat nem a megszokott kifejezésekkel adták elő. Szükséges, jelentették ki, hogy az előkelők mind összegyűjenek, egyszersmind minden egyes megyéből összehívják azokat a nemeseket, akik az egész (megyei) közösség személyében jogosultak határozni, ugyanígy a városokból is.³⁸³

Mindezek alapján levonhatónak véljük a következtetést, hogy az országnak a nemességgel való azonosítása, amint a német szóhasználat is megörököltette, általánossá lett Hunyadi korában. Ezzel alap adódott, hogy a szemlélet, amely az államot organizmus gyanánt fogta fel, tovább fejlődjék. Nem kétséges, hogy az organikus államtan ismert volt és érvényesült Magyarországon, amióta, függetlenül attól, hogy kiket tekintettek képviselőiül, az ország testét, a corpus regni-t emlegették. A regnum azonosulását a köznemességgel megkönnyítette, hogy az államorganizmus teste magától értetődően megegyezett a területi értelemben vett regnum-mal. Éppen mert az ország mint terület pontosan egybeesett a megyék összességével, olyannyira, hogy két megye határai közé sehol idegen test nem ékelődött be, lehetett azt mondani, hogy a köznemesi követek együttesen az egész országot képviselik. A kifejezés jól mutatja, mily fontosnak tartotta a köznemesség saját szereplését. Meggyőződése szerint az országgyűlésen, ha ott vannak az ő képviselői, az ország egész teste jelen van. Amidőn így önérzetének hangos szóval kifejezést adott, a preláthusokat és bárókat korántsem óhajtotta kirekeszteni a regnum határai közül. Ellenkezőleg, megkülönböztetett helyet juttatott nekik, sőt a városoknak is. Tovább építve az organikus államelméletből átvett alapokon, az ország tagjainak nevezte őket. Ez a membrum regni kifejezés időben a totum corpus regni után pár évvel későbbben tűnik fel.

1440-ben találkozunk vele legelőször, meglepő körülmények közt. Nem királyi oklevél említi ugyanis, hanem annak a küldöttségnek a levele, amely Krakkóban Ulászlót királlyá választotta. A bizottság tagjai — János zengi püspök, Thallóczy Matkó bán, Perényi János tárnokmester, Pálóczi László országbíró, Marczali Imre somogyi ispán — útközben Kassáról (február 17.) arról értesítették névszerint meg nem nevezett atyafiaikat, hogy mindjárt küldetésük elvállalása után szerettek volna velük tárgyalásra összeülni, de az

cum eisdemque necnon tota communitate nunc hic regnum hoc representante in nostram electionem factam et coronationem fiendam consensit et de fidelitate nobis observanda instar aliorum fidelium nostrorum iuramento deposito nostram certificavit serenitatem. (Dl. 59.262.)

³⁸³ multum necessarium nobis fore videtur, ut omnes procures et notabiliores harum partium insimul conveniremus, de singulis quoque *civitātibus* in persona totius communitalis respondere valentes nobiles convocaremus, similiter et de civitatibus tractaturi de rebus gerendis. (Zichy okmt. IX. k. 361. sköv. l.) A *civitātibus* szót már Bónis helyesen javította, mint tollhibát, comitatibus-ra (i. m. 522. l.), volentes a kiadásban egyszerű sajtóhiba. (Az oklevél eredetije : Dl. 81.096.)

idő sürgetőleg követelte távozásukat s ezért majd Perényi fogja őket, ha megállapodtak Ulászlóval, Kassára összehívni, hogy a tőle nyert felvilágosítások alapján megtárgyalhassák a fejleményeket.³⁸⁴ A megszólítás és az egyik utalás alapján bizonyos, hogy észak-magyarországi főurakhoz intézett, azonos szövegű körlevél tartalmazza a kitételt, amely szerint a címzettek egyenként az ország fő tagjai.³⁸⁵ A küldöttséget, tudjuk, elkísérte Vitéz János, mint az ország prothonotariususa s így minden jel szerint ő fogalmazta meg a levelet, az ő tolla vetette elsőnek papírra az organikus államelmélet fejlődéséről tanúskodó kifejezést. Ezt a királyi kancellária, az előttünk ismeretes adatok szerint, a következő évben kezdte alkalmazni főurakra, mégpedig az uralkodóhoz hűekre és tőle elpártolókra egyaránt. Erzsébet hívei: Garai László, Kórógyi János, Bothos János temesi ispán, Tamási Henrik, Bátmonostori Töttös László, Raccsai Joga János tehát az ország tagjai,³⁸⁶ sőt a Cilleiek iránt Ulászló mint a magyar királyság koronájának az igazi és törvényes tagjai iránt vállal kötelezettséget.³⁸⁷ A kifejezés ettől fogva általánosnak tekinthető. Frangepán Márton is 1447-ben az ország hű tagjának mondja magát,³⁸⁸ Brankovics Györgyöt pedig Ulászló és V. László egyaránt annak nevezik.³⁸⁹ Még elterjedtebbnek mutatja a kifejezést az a szokás, hogy külföldi származásúak nemesítése alkalmával király, országos tanács és kormányzó egyaránt az ország tagjává fogadták azokat, akiket ki akartak tüntetni. Így tett Ulászló 1441-ben, amidőn Albert osztrák herceg kancellárját, Kottler Pált zágrábi püspökké kinevezte és honfiúsította,³⁹⁰ Hunyadi 1450-ben azzal, hogy a firenzei származású Manini Odoardus máramarosi sókamarást és ispánt testvéreivel együtt a nemesek közé iktatta,³⁹¹ ugyanő és az országos tanács pedig 1451-ben, amidőn együttesen kitüntették Kussói Jodokot elismerésül azért is, mert Végles várat visszaadta a kormánynak.³⁹²

Ismét további néhány évvel később tűnnek fel a városokat *membrum regni*-nek nevező adatok. Az első 1447-ből ismeretes. Az országnagyok ekkor tanácskozára hívó levelükben Bártfára azzal igyekeztek hatni, hogy a szónyegre kerülő kérdések az országot egyformán érintik, a város pedig ennek az országnak nem valami jelentéktelenebb tagja.³⁹³ Ugyancsak mintegy köte-

³⁸⁴ A levél kivonatát közli Iványi: Eperjes 272. sz. A megszólítás: *Magnifici ac egregii viri fratres nostri carissimi*. Az utalás szerint Perényi értesítése után a címzettek majd tárgyaljanak *cum aliis fratribus nostris, quibus similia scripta direximus*. (Eperjes város lt. Középkori oklevelek. 203/a. sz.)

³⁸⁵ *unum ex principalibus membris huius regni*. A levélnek sem ezt, sem fentebb idézett többi részét nem tartalmazza Iványi kivonata.

³⁸⁶ *quedam membra regni*. (Hazai okmt. IV. k. 331. l.)

³⁸⁷ 1441. ápr. 19-én kelt két levele egyikében *ut veris atque legitimis membris corone regni Hungarie* biztosít számukra amnesztiát (Bécsi állami lt. Ung. Urkunden 162. sz. Ö. L. Filmtár.), a másikban *regni nostri Hungarie membra*-nak nevezi őket (Dl. 67.807.). Vö. Katona, i. m. XIII. k. 151. sköv. l.

³⁸⁸ *fidele membrum regni*. A Frangepán család oklevéltára. Kiadják Thallóczy L., Barabás S. I–II. k. (Monumenta Hungariae Historica. I. oszt. 35. és 38. k.) Bpest, 1910–1913. (A továbbiakban: Frangepán oklt.) I. k. 349. l.

³⁸⁹ 1441-ben Ulászló mint *fideli membro huius regni* adta neki vissza Debrecent és Böszörményt. (Dl. 39.817.). — Eckhart: A szentkorona-eszme. 179. l.

³⁹⁰ *in membrum huius regni nostri assumendo*. (Fraknói: Oklevéltár 20. l.)

³⁹¹ Hazai okmt. VII. k. 466. l., Gábor Gy.: A kormányzói méltóság a magyar alkotmányjogban. Bpest. 215. l.

³⁹² Gábor, i. m. 216. l.

³⁹³ *vosque non mediocrius eius (regni) membrum existatis*. Bártfa város lt. Középkori oklevelek 480. sz. Kovachich kiadásában (Supplementum II. k. 51. l.) *eius helyett tévesen unum van*.

lességükre figyelmeztetve nevezték a soproniakat 1451-ben „az ország tagjának” Rozgonyi Rajnald székely ispán és Hunyadi, az utóbbi még a „különleges” jelzővel is kitüntetve őket.³⁹⁴

Az „ország tagja” kifejezésnek a használata logikusnak mondható. Területileg a nagybirtokok és a városok egyaránt részei az ország testének, de mert ezt egyetemenlegesen a megyék képviselik, őket külön elnevezés illeti meg. A membrum szó általában fejezi ki összetartozásuk mellett különállásukat és függetlenségüket. Nélkülök csonka volna az országgyűlés is. De csak csonka, ellenben nemesség nélkül, megyei követek nélkül országgyűlés egyáltalán el sem képzelhető. Ismét a köznyelv vallomására utalhatunk. Az egykorú német s későbbi lengyel nyelvű emlékek szerint az országgyűlés azonosult Rákosnak, a köznemesség tanácskozásai színterének a nevével. „Auf dem Rakusch” ezt jelentette: országgyűlésen.³⁹⁵ A köznemesség is az országgyűlést a sajátjának érezte, az itt kifeimálódó döntések pedig, mint az ország elhatározásait, általánosan kötelező érvényűeknek.

A változás, amely a regnum fogalmának átalakulásában és tartalmi gazdagodásában, valamint differenciálódásában fejeződik ki, még szembe-tűnőbb lesz, ha melléje állítjuk a régebbi felfogást, amelyet Erzsébet és párt-hívei vallottak. Albert és özvegye akár jutalmazták hű embereik szolgálatait, akár intő szóval fordultak feléjük, minden egyes esetben az uralkodó — tehát önmaguk — és a korona iránti hűséget emelték ki.³⁹⁶ Ugyanígy Giskra 1446-ban egyezséget kötve az országnagyokkal, a szentkorona iránti engedelmisséget fogadta meg.³⁹⁷ Hunyadi adományleveleiben még mindég a koronának és neki tett szolgálatokkal s ezeket nyomon követő jutalmakkal találkozunk.³⁹⁸ Lényeges fordulat jele tehát, hogy V. László trónralépte után, helyesebben Vitéz titkos kancellársága alatt a királyi oklevelek hangoztatják, még pedig első helyen, a koronát megelőzően az ország jelentőségét.³⁹⁹

Méltán feltűnhet, hogy az organikus államelmélet térhódítása ellenére a városi követeket — egyetlen kivétellel — nem említik a decretumok bevezetése, ők magukat nem is számítják az országhoz s ugyanakkor jelentéseik hűvös tárgyilagossággal, mintha közvetlenül alig volnának érdekelve, számolnak be az országgyűlések vitáiról. Tényeknek és hangulatnak nem valami esetleges találkozását érzékeltetik ezek a jelenségek. Mindkét fél — a városok és a többi rend — megütközés nélkül, mintha csak magától értetődő s a legtermészetesebb volna, szóltak róluk. A pozsonyi követek városukat 1445

³⁹⁴ et (etiam értelemben) vos membrum estis huius regni; speciale membrum huius regni Hungarie estis. (Házi. I/3. k. 331. és 340. l.)

³⁹⁵ Knausz, i. m. 71. sköv. l., Timon A.: Magyar alkotmány- és jogtörténet különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. III. kiadás. Bpest, 1906. 598. sköv. l. A XVI. századi Dernschwam (Thurnschwamb) is azt jegyezte fel az 1525. évhez, hogy a pártos magyarok „inen Rakosch zu Hatwan in sechs Meil von Ofen” tartottak. (Engel J. Chr.: Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. Halle, 1797. I. k. 197. l.)

³⁹⁶ Albert adományleveleit mellőzve, Erzsébet 1440 körül a városokat inti corone et nobis tartozó hűségre (Bártfa város lt. Középkori oklevelek 361. sz.). 1441-ben ugyanő adományoz a neki, fiának és sacre corone regie teljesített szolgálatokért. (Lőcse város lt. VI. 10.)

³⁹⁷ Tóth-Szabó, i. m. 386. l.

³⁹⁸ Hajnal, i. m. Levéltári Közlemények I. (1923) 106., 108., 109., 110. stb. l., Zichy okmt. IX. k. 226. l., Gábor, i. m. 62. l.

³⁹⁹ Pl. 1455-ben V. László primum regno nostro Hungarie sacreque eius corone regie et exposit etiam nostre maiestati teljesített szolgálatokat jutalmaz. (Zichy okmt. IX. k. 495. l.) A hasonló kifejezések jelentős sorozatát összeállította Bartoniek, i. m. Századok 1934. 330. l.

nyarán Bécsből tájékoztatva az eseményekről, így jegyezték fel a felszólítást, amelyet hozzájuk s a többi városi követhez, valamint Giskrához a magyar küldöttség, élén Szécsi Dénes esztergomi érsekkel intézett: Úgy nyújtsunk segítséget és adjunk tanácsot, mi is lenne az országra a legjobb és leghasznosabb, mintha mi is az ország lakosai lennénk és kötelesek volnánk olyasmit tanácsolni, amiből a szentkoronára és az országra haszon és tisztesség származik. Erre Giskra — folytatják — megbeszélte a dolgot velük és övéivel s valamennyiük nevében válaszolva megköszönte a felszólításban kifejezésre jutó megtiszteltetést, erősen hangsúlyozva az ország iránti segítőkészségüket.⁴⁰⁰ Ebben az „ország lakosai” kifejezésben a Land szót lehetetlen területi értelemben vennünk. A küldöttség, úgy véljük, arra hívta fel a városi követeket, hogy a regnum tagjainak a helyzetébe próbálják magukat beleélni. A polgárságnak az „országon” kívül maradása még meglepőbb, ha figyelembe vesszük, hogy ugyanekkor Ausztriában a Landschaft a teljes rendi társadalmat, tehát a városokat is jelentette s ugyanitt „az ország négy rendje” elnevezés, amelyhez hasonlót Hunyadi korából mi egyetlen egyet sem mutathatunk fel, állandóan használt, közkeletű kifejezés volt.⁴⁰¹ A jelenség mindenképpen indokolja, hogy megvizsgáljuk a polgárságnak az államélethez kapcsolódó tevékenységét s megkíséreljük eldönteni, vajon saját vagy a köznemesség magatartásán múlt-e elszigeteltsége.

VII

A polgárság XV. századi szereplését alapvetően befolyásolta az a körülmény, hogy renddé fejlődése sokkal később indult meg s lényegesen több akadályon keresztül haladt előre, mint a köznemességé. Ennek egyes, területileg szervezkedő csoportjai már rég felismerték közös érdekeiket, sőt valamennyiük javát szolgáló kiváltságok birtokosai lettek, amidőn a városok még mindig egymástól elszigetelten, ha ugyan nem ellenségeskedésbe bonyolódva éltek. Bár a köznemesség sem volt egységes és rétegekre oszlott, legfelső csoportja a XIII. századtól kezdve úgy tudta érvényre juttatni felfogását, hogy azt valamennyi nemes a sajátjának vallhatta, még pedig az ország egész területén. A megyék határai tehát nem szaggatták szét; azokon innen és túl azonos felfogású, egymással atyafiságos viszonyban álló tömegei éltek. Velük ellentétben minden város eredetében és jellegében más és más világ megtestesítője. Nemcsak falusi környezetükön uralkodtak a piackényszer segítségével, hanem a szomszédos és távolabbi városok visszaszorításával igyekeztek, monopol helyzetet biztosítva maguknak, minél szélesebb terület áruellátását kereskedőik és céheik számára megszerezni. Amíg tehát a nemeseket minden érdekük s környezetük a szövetezésre sarkalta, a városokat ugyanezek a tényezők versengésre és arra ösztönözték, hogy egymás kárán keressék boldogulásukat.

⁴⁰⁰ Knauz, i. m. 32. l.

⁴⁰¹ A Kollár által kiadott osztrák rendi iratokban a Landschaft az uralkodóval tárgyaló négy rend (die pischoffen und prelaten, auch die grauen, herrn, ritter und knecht und die burger aus den steten des landes zu Österreich) közös neve. (Analecta monumentorum omnis aevi Vindobonensia. Opera et studio A. Fr. Kollarii. Vindobonae, 1762. II. k. 854., 906., 927., 934., 1075., 1151. stb. l.; die lanntschafft kirendel ettlich aus den vir parteyen: 937. l. — 1440-ben Erzsébet vier parteien der ganczen landschaft in Österreich közli fia születését. (Quellen z. Wien. II/2. k. 2723. sz.) Aeneas Silvius „quatuor regionis... status” kifejezését olv. a 311. jegyzetben.

Ahhoz, hogy a városok közelebb kerüljenek egymáshoz és az együttműködésre ösztönző erők föléje kerekedjenek a szétválasztóknak, szükséges volt, hogy az ország oly összefüggő gazdasági területté alakuljon, amely egyrészt minden városi településnek módot ad erőinek kifejtésére, másrészt ezek vezető elemeit azonos gondolkodású és felfogású csoporttá tömöríti. A XV. század legelejére, mint Zsigmond 1405-i városi törvénye, valamint egyidejű vám- és kereskedelempolitikai, továbbá a mértékek egyszerűsítésére törekvő intézkedései mutatják, az egységbe fogott gazdasági terület már a megvalósulás stádiumába jutott⁴⁰² s ezzel egyidejűleg egyes városok patrícius rétege is rátalált az együttműködés útjára. Ugyanazon családok tagjai több városban is vezető szerephez jutottak, mások közt rokoni szálak szövődtek. Versengés helyett most már inkább érdekerületeik elhatárolására törekedtek s mert az ő állásfoglalásuk szabta meg a városok magatartását, ezek közt az ellenségeskedés alább hagyott, sőt időnként barátiabb viszonynak adott helyet.

A bányavállalkozók érdekeinek összeegyeztetése könnyítette meg az együttműködést Kőrmöcbányával az élén a hét, később alsómagyarországinak nevezett bányaváros közt. Ezek összefogását elősegítette, hogy Zsigmond alatt a királynéi udvar ellátására voltak kijelölve s ezzel elkerülték, hogy magánkézbe jussanak. Közös érdekeik védelmére valamennyiük kiváltságait együttesen biztosító királyi rendeleteket eszközöltek ki, majd egységes magatartásuk eredményeül küldöttjeik részvételével Kőrmöcbányán összeülő igazságszolgáltató fórumot szerveztek maguknak.⁴⁰³ A másik, a legfontosabb csoport a főváros, Buda körül tömörült. Kassa, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Eperjes, Bártfa tartoztak ide. Valamennyiükre az jellemző, hogy az ország külkereskedelmének jelentős része rajtuk keresztül bonyolódott le. A XV. század legelején még áthidalhatatlannak látszó ellentétek választották el őket Budától. Akkor, 1402-ben Zsigmondtól sorra árumegállító jogot nyert Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Lőcse, Bártfa, ami Buda és Kassa kereskedelmi monopóliumának megtörését jelentette. A két városnak sikerült ugyan hamarosan érvényteleníttetnie a királlyal adományleveleit,⁴⁰⁴ ezzel azonban a harc tüze még nem aludt ki. Zsigmond, igaz, nem állította vissza teljesen a régi állapotokat, mert kompromisszumszerűen Buda és Kassa árumegállító jogának hatálya alól általában kivonta a magyarországi kereskedőket, a feltörő határszéli városok és a két régi kereskedelmi központ közt azonban még mindig maradtak érdekellentétek. Mindaddig, amíg rá nem jöttek, hogy a magyarországi behozatal és kivitel lebonyolítása módot ad valamennyiüknek a felvirágzásra, ha megosztoznak rajta. Viszályaik elcsitulása s ugyanakkor a polgári rend kibontakozása azon a folyamaton figyelhető meg, amely a hét város bírói fórumának, a tárnokszéknek a kialakulását eredményezte.

A kezdő pont a legkönnyebben adódó mozzanatot: a meglevő állapot tagadása volt. Azt valamennyi város már a XIV. században észrevette és érezte, hogy legveszedelmesebb ellenfele a birtokos elem, legyen bár egyházi vagy világi, főúri vagy nemesi, mivel ez a városi szabadságot a parasztság közvetlen kizsákmányolásán nyugvó feudális rend megbontójának tekinti.

⁴⁰² Vö. *Molnár E.*: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Bpest, 1949. 143. l.

⁴⁰³ *Wenzel G.*: Magyarország bányászatának kritikai története. Bpest, 1880. 62. sköv. l.

⁴⁰⁴ Zsigmondkori Oklevéltár II/1. k. 1411–1414., 1949. sz.

Az egyes városok, mihelyt ezzel a földbirtokra támaszkodó uralkodó réteggel kerültek szembe, mindjárt kisebbnek érezték egymásközi ellentéteiket s feledve azokat, könnyen, szinte magától értetődően foglaltak el védekező álláspontot. Mivel következményeiben legveszedelmesebbnek azt érezték, ha ügyeiket a királyi bíróságok nem polgári, hanem a tőlük merőben idegen nemesi jogelvek szerint intézik, arra törekedtek, hogy a fellebbviteli bíróságot, kiszorítva belőle a nemesi elemet, polgári jellegűvé tegyék. Azaz, hogy a tárnokmester, aki a király megbízásából és nevében végső fokon ítélt pereikben, ne nemesi, hanem polgári bírótársakkal a városi jog szerint hozza meg döntéseit.⁴⁰⁵

Arra, hogy a tárnokmester főpapokon, bárókon és nemeseken kívül városi küldötteket is meghallgasson ítélete kimondásakor, a legelső adat 1383-ból ismeretes. Ettől kezdve, bár 1401-ben csak prelátusokkal és bárókkal ült törvényt, egyre gyakrabban engedett maga mellett helyet polgári kiküldötteknek. Eleinte vegyesen nemesi assessorokkal együtt, ezek azonban fokozatosan elmaradtak. 1439-ből ismeretes az utolsó eset, hogy városi bírák és esküdtek mellett nemesek a tárnokmester bírótársai voltak.⁴⁰⁶ Mivel a tárnokmesterek az ország bárói közé számítottak s nagybirtokos főurak voltak, nyilvánvalóan nem jószántukból, hanem a polgárok sürgetésére mellőzték nemesi tanácsadóikat. Eleinte teljesen határozatlan volt, hogy mely városok küldöttjei legyenek bírótársaik. Általában az ítélkezés helyéhez közelesőknek a vezetőit hívta meg a tárnokmester az egyes ügyek tárgyalására. A XV. század első felében részt vettek több bányavároson kívül Esztergom, Kisszeben, Zólyom, Korpona, Székesfehérvár, Trencsén kiküldöttjei is. A fejlődés végső fokán, amidőn a tárnokmester mellett csak polgárok maradtak, akik azután évente egyszer Budán rendszeresen összegyűltek, a városok nem hagyták a bíróság vezetőjének a tetszésére, hogy kiket hívjon meg maga mellé.⁴⁰⁷ A XV. század közepén ragadta magához a jogot a hét város, hogy képviseltesse magát a tárnokszéken. Ettől az időtől kezdve, amidőn tehát a polgári jogszokások szerint ítélkező bíróság, a tárnokszék kialakult és első statutumát 1456-ban megszerkesztették,⁴⁰⁸ számíthatjuk a polgárság mint rend fejlődésének kezdeteit.⁴⁰⁹ A hét város számára a tárnokszéken való kép-

⁴⁰⁵ A városok abban a törekvésükben, hogy minden más világi, sőt az egyházi bíróságok hatásköre alól is mentesüljenek, számíthattak a tárnokmester segítségére, mivel ez ily módon a saját befolyását is védte. Perényi János tárnokmester 1440-ben, visszautasítva az egri vikárius beavatkozási és bírságolási kísérletét, így fejezte ki felfogását a bártfaiak esetében: post deum altissimum et dominum regem eosdem cives et etiam omnes alios in liberis civitatibus constitutos nos iudicamus. (Bártfa város lt. Középkori oklevelek. 354. sz.)

⁴⁰⁶ Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. XX. (1927) 386. sköv. l., *Szentpétery I.*: A tárnoki ítélőszék kialakulása. Századok 1934. 541. sköv. l.

⁴⁰⁷ *Szentpétery*, i. m. 564. sköv. l. — 1450-ben Perényi János tárnokmester Bártfához intézett levelében régi szokásnak mondotta, hogy a szabad városok általában minden egyes nyolcad alkalmával Budára elküldik hozzá 2–3 megbízottjukat peres ügyeik elintézésére. (ex antiqua consuetudine huius incliti regni Hungarie constat vestris amicitiiis, ut ad singulas octavas pro exaudiendis causis liberarum civitatum duos vel tres de potioribus vestris ad civitatem Budensem transmitteretis, diverse enim sunt cause ipsarum civitatum, que absque presentia vestrarum amicitiarum decidere non possunt. Bártfa város lt. Középkori oklevelek. 560. sz.)

⁴⁰⁸ Kiadta *Szentpétery*, i. m. 587. sköv. l.

⁴⁰⁹ A közös jogszokások összefűző szerepét tanúsítja a nyugati „hat város” — Sopron, Kőszeg, Csepreg, Rohonc, Szombathely, Sziget (Sárvár) — példája is. Közülök

viseltetésük kézzel fogható előnyöket, a többi városnak ellenben, amelyek kiszorultak onnan vagy amelyek elől elzárult a belépés lehetősége, hátrányokat jelentett.

Az előbbieknél nemcsak az volt előnyös, hogy saját fellebbviteli bíróságuk döntött ügyeikben, hanem az is, hogy egymás közti pereik azonos elvek szerint nyertek elintéztést. Buda jogát fejlesztették még Zsigmond uralkodása alatt egységes statútummá,⁴¹⁰ s ezt mint a hét szabad város jogát alkalmazták magától értetődően a tárnokszéki ítélkezés alkalmával is. A legnagyobb, leggazdagabb városok összefogásukkal szinte megsokszorozták erejüket. Egyenként elnyelhetette volna őket a nagybirtok, összetartva megvédték önállóságukat. Nemcsak maguk nevezték egymást szabad városoknak. Sikerült átvinniük a köztudatba és általánosan elismertetni, hogy szabadságuk függetlenséget, a központi hatalomtól való elszakíthatatlanságot jelent, azaz nem kerülhetnek magánföldesúr alá.

A szabad királyi városok függetlenségét és az uralkodó alá tartozását már Albert is hangsúlyozta 1438-ban, amidőn Zágrábot Thallóczy Matkó és Péter szlavón bánokkal szemben védelmébe vette. Ne avatkozzanak be a polgárok ügyeibe, hangzott figyelmeztetése, hanem hagyják őket királyi kézben levő más szabad városok módjára azon kiváltságaik szerint élni, amelyeket Zsigmond idejében, éppen a szabad városok közé tartozva, élveztek.⁴¹¹ A kapcsolatot, mint a Zsigmond korára való utalás is mutatja, a király és a város közt itt még éppen olyan jellegű, mint a XIV. században volt; az uralkodó a város autonómiáját saját közegeinek, a bánoknak a túlkapásaitól óvta. Nem sok sikerrel, mint a Thallóczyak nyomába lépő bán, Cillei Ulrik magatartása tanúsítja, aki a városban castellumot építtetett,⁴¹² akár mint Hunyadi Besztercén, amidőn — kormányzósága után — annak grófjává lett. Albert azzal, hogy fellépett a bánokkal szemben, éppen olyan kevésbé adta fel jogát, hogy a városokkal szabadon rendelkezhetik, mint ahogyan Zsigmond sem feszélyeztette magát zálogosításai közben korábbi városvédő szövegeitől. A városok addig, amíg csak a királlyal és a nagybirtok uraival állottak szemben, nem számíthattak függetlenségük elismertetésére. Vajon melyik uralkodó lett volna kész megkötni saját kezét, elismerve, hogy akkor sem zálogosíthatja el városát, ha már semmi más módja nincs gyorsan pénzt szerezni s melyik főúr adta volna fel önként a reményt, hogy valaha kulcsos hely birtokosa lehet? A politikai eseményeknek kellett oly fordulatot venniök, hogy kialakuljon az a helyzet, amelyben a király és a nagybirtokosok egyetemlegesen rákényszerülnek az eddig következetesen tagadott elv elfogadására. 1441-ben történt ez, amidőn Sopron várost Erzsébet királyné elzálogosította Frigyes római királynak. A lépés egyszerre sértette Ulászló és valamennyi egyházi és világi magyar úr érdekeit s ezért nem is késtek kijelenteni: A városnak az a különleges kiváltsága van, hogy nem királynék, de még maguk a királyok sem zálogosíthatják vagy adományozhatják el. Ne merjék tehát a soproniak — hangzott a király és az országnagyok fenyegetése — bebocsátani a városba Frigyes embereit, mert ha ezt teszik, érvényesülni fog velük szemben a törvény, hogy

Csepreg 1451-ben, amidőn kérte Sopront, hogy egy fontos ügy tárgyalására küldje el két megbízottját, erre a jogközösségre, valamint a szokásra hivatkozott, amelynek értelmében szomszédi hűséggel támogatják egymást. (Házi I/3. k. 345. l.)

⁴¹⁰ Kovachich M. G.: Codex authenticus iuris tavernicalis statutarii communis.

Buda, 1803. 87. sköv. l. Vö. *Szentpétery*, i. m. 544. l.

⁴¹¹ *Thaláci*, II. k. 144. l.

⁴¹² Uo. 252. l.

még királyi kegyelem sem mentheti meg őket a fejvesztéstől.⁴¹³ A „szabad város” elnevezés ezzel elnyerte azt a tartalmat, amely megfelelt a rendi felfogásnak. A város most már elsősorban az országhoz tartozik. A király nem idegenítheti el s ha tenne ily kísérletet, a lakosság köteles ellenállani. Egyszeri esetre szólt az elv, de általános érvényűvé lett, mert megfelelt a szabad városok törekvéseinek.⁴¹⁴ Az egyidejűleg más oklevelekben feltűnő megjelölés, hogy az egyes városok az „ország tagjai”, ugyanezt a függetlenséget fejezte ki.

Az előnyöktől, amelyeknek a rendivé változó hét szabad város birtokosaivá lett, elesett a többi város. Közülök annak hátrányát, hogy nem kapcsolódhattak be az átalakulás folyamatába, elsősorban azok érezhették, amelyek a XV. század első felében még részt vettek a tárnokmester ítéleteinek meghozatalában, kedvezőtlen helyzetbe jutottak azonban azok is, amelyek a tárnokmester bírói hatalma alatt állottak ugyan, írásos emlékek azonban nem bizonyítják, hogy képviselőik assessorok gyanánt helyet nyertek volna az ítélezésnél. Szatmár, Németi, Debrecen, Zágráb, Szeged jelentős városok voltak, éppen nem maradtak el Bártfa mögött sem lakóik száma, sem gazdasági erejük tekintetében s mégis lényegesen kedvezőtlenebb sorsnak a részeseivé lettek. Vagy magánföldesuri hatalom alá kerültek, mint az első három, vagy állandóan nélkülözték a biztonságérzést, mert hiányoztak a szövetségesek, akikre támaszkodhattak volna.⁴¹⁵ Pedig bennük is élt a vágy és törekvés, hogy sorsukat egymáshoz kapcsolják. Ha Szatmárban és Németiben István szerb fejedelem 1417-ben szükségesnek találta, hogy ottani officialisa tárnokmester néven bíraskodjék, még pedig nem egyedül, hanem polgári ülnökökkel együtt,⁴¹⁶ akkor intézkedésére bizonyára nem egyedül saját elhatározása indította, hanem városainak az a törekvése is közrejátszott, hogy a polgári életnek legalább a formáit megőrizze. A hét szabad város azzal, hogy nem azonosította magát velük, megkönnyítette, hogy a nagybirtok zsákmányává legyenek. Buda, Kassa és társaik magatartását nem nehéz megmagyarázni. Sem Debrecen, sem a többi alföldi és keleti város nem volt hozzájuk hasonló jellegű kereskedő település, vezetői, a patríciusok tehát nem tudtak azokéival szoros kapcsolatba jutni s így nem is törekedtek arra, hogy a királyi zálogosítás, majd adományozás következményeit elhárítsák felőlük.⁴¹⁷

⁴¹³ 1441. márc. 14. az országnagyok s ugyanazon napról Ulászló azonos oklevele: Sopron vm. oklt. II. k. 301. l. és Hazaí okmt. IV. k. 326. l.

⁴¹⁴ Frigycsellel szemben a későbbi tárgyalások során, így 1453-ban is, hangoztatták a magyar küldöttek, hogy város nem zálogosítható el. (*Chmel*: Beitrage 39. l.)

⁴¹⁵ Az utóbbiakra a szabad városok törekvéseit betetőző sikerek nem maradtak hatástalanok. V. László Cillei halála után kivonva özvegyének hatalma alól Zágráb várost, ennek helyzetét azoknak a sorsához hasonlította: gubernationem civitatis nostre more aliarum civitatum nostrarum liberarum in manus fidelium nostrorum civium et inhabitatorum eiusdem commissimus. (*Tkalčić*, II. k. 252. l.)

⁴¹⁶ *Thallóczy*: Szerbia 59., 63. l.

⁴¹⁷ Hangsúlyoznunk kell a zálogosítás következményeit. Az a körülmény ugyanis, hogy a király zálogba adta egy-egy városát, magában még nem jelentett katasztrófát. Zsigmond 1410-ben Baliczky Andrásnak elzálogosította Debrecent, majd helyette a következő évben Bártfát. Az utóbbi a zálogosítás ideje alatt megőrizte kapcsolatait a többi várossal, elhárította magától a földesúri bíraskodás érvényesülését s függősége jóformán csak abban jutott kifejeződésre, hogy a királyt megillető censust Baliczkynak fizette. Ellenben Debrecen, miután örök adományul a szerb fejedelem család birtokává lett, éppen azt nem tudta megakadályozni, hogy ne a földesúr familiarisa — egyszer officialis, máskor ispán vagy akár tárnokmester néven (*Iványi B.*: Debrecen és a budai jog. [A debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai. I. k. 7. sz.] Debrecen, 1924. 10. sköv. l.) — legyen fellebbezési ügyekben bírója.

Mindez azt mutatja, hogy bár a XV. század közepén élénk a kézműves ipar Magyarországon s igen sok kisebb-nagyobb központja van, ezek lakossága kívül esik a polgárság mint rend határain. Mert van ugyan polgári önállóságot a világ előtt is nyilvánvalóvá tevő bíróság, ez azonban, bár éppen a leggazdagabb városok mondhatják a sajátjuknak, a polgárrá válásra hivatott lakosság zömének érdekeit nem képviseli. Nyilvánvalóan más volna a helyzet, ha nem a külkereskedelemben elsősorban érdekelt patríciusok, hanem a céhekbe tömörült polgárok irányítanak országsszerte a városok életét. Ilyen jellegű városok bizonyára nagy számban tudnának csoportosulni, egymás védelmében megtalálni az összefűző szálakat, érdekeiket egyeztetni. Ebben az irányban kétségtelenül sok helyütt megindult az átalakulás, odáig azonban még nem jutott el a fejlődés, hogy közös akciók bontakozzanak ki a városok között. Bármennyire van tehát már Hunyadi korában polgárság, ez számbelileg nem jelentős, mert mindössze csak a bányavárosok és a hét szabad város, valamint néhány régi város, amelyeket utóbb személynökieknek neveztek, tekinti magát annak tagjaiul, nagy tömege ellenben még nem jutott el oda, hogy bekapcsolódni próbáljon. A városoknak még néhány évtized békéjére lett volna szükségük, hogy teljes súllyal felsorakozzanak az állam sorsát irányítani hivatott tényezők közé.

Éppen a béke, az egyenletes fejlődés lehetősége hiányzott Hunyadi korában. Korántsem a belső pártharcok okozták a zavart. Ezek a feudális élet természetes velejárói és a városi fejlődést sehol Európában nem akadályozták. A döntő tényező az országot pusztulással fenyegető külső hódító hatalom, a török fellépése volt. Ez életveszélyt jelentett s mert elhárítása mindennél fontosabb, a már meglevő erő gyors felhasználását tette szükségessé. A polgárságot a külpolitikai és a hadi helyzet kedvezőtlen körülmények közé juttatták. Az általános viszonyok következtében lényegében elhalásra szánt társadalmi tényező — a városi patríciuság — feladatává lett oly probléma megoldása, a polgárság tömörítése, amelynek ideje, normális viszonyok közt, csak később jött volna el. A jövő nagy kérdéseivel tehát a városi társadalomnak letűnésre megérett része kénytelen foglalkozni s mert természetszerűen megpróbál eleget tenni a követelményeknek, ezzel mintegy jogossá teszi további szereplését. Pedig fennmaradása lényegében azt az új elemet nem engedi érvényesülni, amely a feladatok elvégzésére nálánál alkalmasabb volna. Éppen mert a városok váratlanul, valósággal idő előtt léptek a közélet terére, éles határvonallal kell nekünk is elválasztanunk azt a csoportjukat, amelynek lakossága Hunyadi korában a polgárságot jelentette, a másiktól, amely még csak a jövőben válhatott annak részévé. X

A városok közszereplése, figyelmen kívül hagyva részvételüket az 1432-i bizonytalan jellegű tanácskozáson,⁴¹⁸ az Ulászló megválasztását követő

⁴¹⁸ *Kovachich*: Supplementum I. k. 339. sköv. I., *Házi*, I/3. k. 42. I., Zichy okmt. VIII. k. 482. I. — 1437-ben a főurak választási feltételeikben, két év múlva a köznemesek az 1439-i decretumban egyaránt elismerték a polgárság, helyesebben a patríciusok sajátos érdekeit. Amíg ugyanis a tisztségek ügyében a nagybirtokosok kikötötték, hogy azokat a király idegeneknek nem adhatja s határozatukat a köznemesek „hanem csak magyaroknak” (nisi hominibus Hungaris) szavak betoldásával még jobban megerősítették, addig teljes volt az összhang köztük, hogy a királyi jövedelmi források kezeléséhez a magyar származás nem köthető ki feltétel gyanánt. A városok német patríciusaira gondolva mondták tehát ki teljes egyetértéssel, hogy az államgazdasági szervek vezetőinek „Magyarország koronája alattvalóinak” kell lenniök. (De tricesimis... hominibus idoneis corone Hungarie suppositis et non extraneis... disponemus. *Wostry*, i. m. II. k. 140. I. — De tricesimis... hominibus idoneis corone Hungarie suppositis et non extraneis... disponendi facultatem habeamus. 1439. évi decr. 6. art.)

trónviszályal vette kezdetét. Négy évtizeddel korábban még csak a külföldiek gondoltak arra, hogy a városoknak szavuk lehet Magyarországon, ők azonban a fejlettebb állapotokhoz mérték hazai viszonyainkat. Mint Albert osztrák herceg, aki 1402-ben, amidőn Zsigmond Magyarország helytartójává és utódjává tette, biztosítékul, hogy a magyarok valóban elfogadják majd partfogójának halála után fejedelmük gyanánt, a királyi tanácsn, a király személyes környezetén kívül a városok hozzájárulását, beleegyezését is kívánta. A Pozsonyban óhajának megfelelően kiállított oklevél tehát nemcsak a magyar királyság preláтусai, bárói, nemesi és előkelői, hanem városai nevében is kelt, a fellengzős kifejezés azonban szerfelett szerény valóságot takart. Az oklevélén függő 111 pecsét máig tanúsítja ugyanis, hogy kik adták beleegyezésüket s így megállapítható, hogy a 109 egyháznagyon, bárón, főúron vagy hozzájuk közelálló nemesen kívül mindössze Pozsony és Sopron képviselte a városokat.⁴¹⁹ Buda követeinek távolléte önmagában is bizonyítja, hogy a tanácskozás előkészítésekor senki sem gondolt a városok megjelenésére s csak az Albert részéről elhangzott óhaj indította a kancelláriát, hogy a vendéglátó várost s legközelebbi szomszédját megtegye a polgárság képviselőivé. 1440 után ellenben fontos politikai tényezőnek látszottak a városok s ezért mindkét versengő fél iparkodott megnyerni, a maga partjára vonni s rávenni őket, hogy az általa összehívott tanácskozáson vagy országgyűlésen megjelenve juttassák határozottan kifejezésre partállásukat.

A főurak, talán mert csak közvetve voltak érdekelve a trónviszályban, változatlanul a régi módon próbálták a hatalmi viszonyokat elrendezni és a városok bevonására nem is gondoltak. Az ő felfogásukat Rozgonyi György pozsonyi ispánnak Pozsony városhoz intézett 1441-i leveléből ismerhetjük meg. Abból az alkalomból írta ezt, hogy Csütörtökhelyen „a többi preláthusal és báróval” tanácskozni kezdett, miként lehetne — mint mondotta — gondoskodni a végső veszedelembé jutott ország békéjéről és javáról s megkeresni az eszközöket, amelyekkel a nyugalom, a város érdekében is, helyreállítható. Megnyugtatta a pozsonyiat, hogy nincsenek ellenük irányuló szándékaik s azzal biztatta őket, hogy Ulászló és Erzsébet kibékülését, teljes erővel munkálkodva azon, sikerül majd neki és társainak megvalósítaniok. Mint különösen megnyerőnek szánt jelenséget ismételten felemlítette, hogy a tanácskozáson csak honfiak vesznek részt, idegenek nem.⁴²⁰

Amíg a főurak így a városoknak a passzív szemlélők és szelíd engedelmeskedők szerepét szánták, a két trónkövetelő már reálsan nézte a helyzetet. Abból, hogy Ulászló tervezett 1441-i országgyűlésére meghívta Brassót, bizonyára nem alaptalanul következtetjük, hogy a Budához közelebb fekvő városokat szintén megjelenésre szólította fel. Ezekre azonban akkor Erzsébet inkább számíthatott. A bányavárosokra, mivel azok már korábban földesúri hatalma alatt állottak, elsősorban, de a szabad királyiakra is. Főleg 1442 nyarán és őszén, amidőn a pápai diplomácia nyomására komolyabb tárgyalásokat kezdett Ulászlóval, mindent elkövetett, hogy a tervezett esztergomi tanácskozásra a szabad városok küldöttjei eljöjjenek. Először úgy kívánta, hogy a városi követek nagyobb fegyveres erőt vonultassanak fel, tehát mintegy ellensúlyozzák a fejenként megjelenő nemesek tömegét, ettől a tervétől azonban csakhamar elállott s beérte, ha városonként két-három esküdt vesz

⁴¹⁹ Kovachich: Supplementum I. k. 295. l.

⁴²⁰ Pozsony város lt. Középkori oklevelek. 1159. sz. O. L. Filmtár.

részt a tárgyalásokon, azonban teljes felhatalmazással ellátva.⁴²¹ A királyné tervezett tanácskozásai semmiképpen sem nevezhetők országgyűléseknek, mivel maga sem számított megyei követek feljövételére. Csak főurakat, várnagyokat és városokat hívott meg,⁴²² de talán éppen ezért az utóbbiak szava nagyobb súllyal esett latba, mint Rákoson s nem egyszerű frázis volt a királyné kijelentése, hogy nélkülök nem akar határozni, sem ígérete, hogy a tanácskozásokon velük egyetértésben kívánja döntését meghozni.

Erzsébet halála után Ulászló uralkodása, majd Hunyadi kormányzósága éveiben az általuk, illetőleg az országos tanács által összehívott országgyűlésekre a városok sorra meghívót kaptak. Követeik részt is vettek azokon. Így mindjárt az 1444-in, mint a pozsonyi küldötteknek a jelenlevők közt általánosságban városokra hivatkozó értesítéséből kitűnik.⁴²³ Azok közt, akik itt a határozatok megtartására lekötözték magukat, bár 218-an voltak, egyetlen városi követet sem találunk.⁴²⁴ Valószínűleg azért, mert a László-pártiak már korábban eltávoztak. A következő, 1445-iki országgyűlésnek a decretuma, amely a bevezető részben a nemesek után a polgárokat (civitatenses) is megemlíti, a tanácskozásokon valóban részt vett városi követek közreműködésével készült el, amint egyébként a polgárság érdekeit szolgáló rendelkezései is tanúsítják. Ettől fogva, mint a bártfai levéltárban fennmaradt országgyűlési meghívók sorozata tanúsítja,⁴²⁵ a városok rendszeresen felszólítást kaptak a megjelenésre. Még pedig nemcsak a tárnoki és bányavárosok, hanem valószínűleg a később személynökieknek nevezettek — Óbuda, Esztergom, Székesfehérvár, Lőcse, Szokolca, Kisszeben, Szeged — is, sőt mert Pest, amely csak Mátyás uralma alatt csatlakozott mint nyolcadik a tárnokiakhoz, és Késmárk részvételéről, illetőleg meghívásáról is tudomásunk van, feltehetőleg jóval húsz felett lehetett azoknak a városoknak a száma, amelyek alkalmat nyertek eljönni az országgyűlésekre.⁴²⁶

Nincs nyoma, mintha a tárgyalások során lenező bánásmódban részesültek volna a városi követek vagy nem adhattak volna kifejezést meggyőződésüknek. A pozsonyiak beszámolója szerint az 1446-i rákosi országgyűlésen a polgárok külön sátorban tanácskoztak. Itt előbb László-, majd Hunyadi-

⁴²¹ Kőrmöcbányához intézett felszólításában azt kívánta, hogy a város két — három küldöttje mit etwe vil dienern, fegyveresen jöjjön el. (Kőrmöcbánya város lt. Fons 34. fasc. 1. nr. 1.) Bártfához írott leveleiben ismételtlen utalt első szándékára: anuerceihen nicht mit gar vil volk als wir euch zuuor verschriben hetten vmb beswernuss der zerung (szept. 13.) és nicht möchtet mit solichem volke vnd warnung als wir euch vormals geschriben haben (okt. 4.) (Bártfa város lt. Középkori oklevelek. 393. és 396. sz.)

⁴²² Imént említett szept. 13-i levelében felszólította a bártfaiakat, hogy mitsampt andern vnsern getrewn den vmbilgenden lantherren, burggrauen vnd steten jöjjenek el, szept. 16-án pedig azt kívánta tőlük, hogy mitsampt andern vnsern lieben getrewn den vmligenden burggrauen vnd steten jelenjenek meg. (Uo. 394. sz.)

⁴²³ A pozsonyiak jelentése szerint az Esztergomban gyülekező László-pártiak közül von yegleicher stat der eltysten ayner ader zween, Pozsony képviselőiben azonban hárman mentek át Budára. (Knausz, i. m. 116. l.) Vö. még a 160. jegyzetben közöltekkel.

⁴²⁴ Kovachich: Sylloge I. k. 90. sköv. l. Vö. Fraknoi, 37. l.

⁴²⁵ Iványi: Bártfa 470., 471., 533., 560., 674., 829., 947. sz.

⁴²⁶ Székesfehérvár részt vett az 1446-i pesti (Knausz, i. m. 40. l., Teleki, X. k. 184. l.) és Pesttel együtt az 1452-i pozsonyi országgyűlésen (Chmel, I. k. 374. l.), Lőcse rendszeres meghívását bizonyítja az országos tanács 1449-i levelének fogalmazása (Iványi: Bártfa 533. sz.), valamint Kassa 1457. ápr. 1-i levele (Bártfa város lt. Középkori oklevelek 952. sz.) s jelen volt az 1452-i pozsonyi országgyűlésen (Chmel, I. k. 374. l. és Teleki, X. k. 329. l.), ismeretes Kőrmöcbánya meghívója az 1446-i országgyűlésre (Teleki, X. k. 181. l.), Késmárkot pedig Frigyes figyelmeztette 1445-ben, hogy vegyen részt a pesti országgyűlésen. (Kovachich: Supplementum II. k. 4. sköv. l.)

párti főurak keresték fel őket. Az utóbbiak megpróbálták elfogadtatni velük pártjuk követeléseit, azonban felszólításukat, hogy eskü letételével fejezzék ki egyetértésüket, a városok, a gyermekkirály hívei lévén, elutasították. Így a köznemesség a polgároktól nem támogatva adott hangot követelésének és érte el, hogy az urak beleegyeztek Hunyadi kormányzóságába.⁴²⁷ Ugyancsak önállóan és szabadon formulázhatták meg elhatározásukat a városok az 1447-i országgyűlésen. Itt a főurakkal szemben a köznemesség együttműködésre hívó felszólítását fogadták el, csatlakoztak a nemesi követelésekhez, azokat közösen terjesztették, még pedig eredményesen, az országos tanács elé.⁴²⁸

Nem részesültek mellőzésben a polgárság képviselői azokban a bizottságokban sem, amelyek az országgyűlések megbízásából Bécsben folytattak tárgyalásokat. Az arányt illetően, ahogyan azokban helyet nyertek, nem lehetett okuk panaszra. A kétszáz tagú küldöttségben, amely számára 1446-ban III. Frigyes Bécsbe menlevelet adott, polgárok is voltak. Hányan, nem tudjuk, mert a túlnyomó részt a szokásos fegyveres kíséret tette ki. Mindenképpen jellemző azonban, hogy Frigyes kiket sorolt fel, kétségtelenül mint tárgyalásra hivatottakat, névszerint. Ezek a váci püspök és Pálóczi László, azután a két erdélyi alvajda, akik tehát Hunyadi és a köznemesség képviselői, valamint a kassai és budai bírák.⁴²⁹ Amidőn az 1452-i pozsonyi országgyűlés tagjainak egyrésze Bécsbe ment, a polgárok sem hiányoztak. Az arányt, hogyan voltak itt képviselve az egyes rendek, most sem ismerjük, azonban a március 5-én az osztrák rendekkel és a Cilleiekkel megkötött egyezség oklevele Hunyadi, négy főpap és 19 főúr s előkelő nemes mellett hét városi bíró nevét örökítette meg.⁴³⁰ Igaz, abból a bizottságból, amely ugyanennek az évnek az őszén Bécsben V. Lászlót felkereste, a polgárok teljesen kimaradtak, bár az országos tanács első terve szerint két-két főpapból és báróból, négy-négy nemesből és polgárból kellett volna állania,⁴³¹ a változtatás talán nem feltétlenül a főúri-nemesi elhatározás következménye volt. Legalább abban a küldöttségben, amely pár hónap múlva az 1453-i koronázó országgyűlés megbízásából tovább folytatta a tárgyalásokat, a városok ismét képviselőt nyertek. Még pedig tekintélyes emberekkel, akik nem egyszerűen a statiszták szerepét játszották. Ellenkező esetben Aeneas Silvius, aki Frigyes megbízásából a tárgyalásokban nemcsak részt vett, hanem az urak érdekeit képviselő császári tanácsosoknak a vezérszónoka volt,⁴³² nem tartotta volna érdemesnek történeti munkájában ezt a mély benyomásról tanúskodó megjegyzést tenni róluk: Tekintélyes és megjelenésükkel tiszteletet ébresztő férfiak.⁴³³

Még az elmondottak után is meglepően fog hatni, mily megkülönböztetett hely jutott a városoknak az országgyűlésekhez csatlakozó vagy azokat kiegészítő vidéki tanácskozásokon. Közülök a legérdekesebb az Abauj megyei Szinán 1445. július 15-én tartott gyűlés volt, amely feladatául azt tűzte ki, hogy a májusi pesti országgyűlés határozatait a Giskra uralma alatt álló

⁴²⁷ *Teleki*, X. k. 184. l.

⁴²⁸ *Knauz*, i. m. 64. l.

⁴²⁹ *Teleki*, X. k. 182. l.

⁴³⁰ *Chmel*, I. k. 374. l. Márc. 7-i oklevelük, amely az országnagyokon kívül szintén cives et comitatus regni Hungariænak a nevében kelt: *Teleki*, X. k. 326. l.

⁴³¹ *Iványi*: Bártfa 672. sz.

⁴³² Vö. *Chmel*: Beitrage 37. sköv. l.

⁴³³ *virii graves et aspectu venerabiles. Historia rerum Friderici III. imperatoris. Kollar*: *Analecta Vindobonensia*. II. k. 438. l.

országgrészben érvényesítse, bizonyos elkerülhetetlen módosításokkal az életbe átültesse. A pesti országgyűlés erre a területre Rozgonyi György országbíró és Pelsőci Bebek Imrét küldte ki kapitányokul s ők a tényleges hatalmat gyakorló Giskra megbízottjával, Dobrai Bresal Miklós késmárki kapitánnyal együtt hívták össze a vidék világi és egyházi urait, valamint az abauji, zempléni, szepesi, beregi, szabolcsi, ungi, sárosi nemeseket. Mivel a pesti decretum, a négy országgrész kapitányait kijelölve — mint ismeretes, Hunyadi ekkor még csak egy volt közülük — azok köteleességévé tette, hogy rendfenntartó feladatukat az urakkal, nemesekkel és a polgárokkal karöltve lássák el,⁴³⁴ nem feltűnő, hogy a városok is meghívást nyertek a tanácskozássra. A meglepő az, hogy a szinai határozatokat magában foglaló oklevél, amely a pestit valósággal kiegészítő decretum, nem a szokásos módon a bárók és a nemesek nevében kelt, hanem a három kapitány, továbbá „Kassa bírása és esküdtjei a többi felső várossal együtt” adták azt ki s a főurak, az egyháziak és a nemesek csak a záradékban vannak felsorolva, mint akik a határozatok megtartására kötelezettséget vállaltak.⁴³⁵ Ha messzemenő következtetést nem is szabad levonnunk a jelenségből, sokat mond, hogy más tanácskozásokra is meghívást nyertek a városok. 1453-ban Hédervári László egri püspök, Pálóczi László országbíró, Rozgonyi György és Ónodi Czudar Simon nemcsak az előkelőket és a megyék tehetősebb nemeseit szólították fel megjelenésre, hanem a városokat is képviselőik elküldésére.⁴³⁶

Az országgyűléseken való részvétel a városok számára, a decretumok tükrében szemlélve, jelentős eredményeket hozott. Az 1445-i biztosította, hogy a kereskedők az egész országban „szabadon, biztosan, békésen és zavartalanul” közlekedhetnek, az Albert halála óta felállított vámhelyeket pedig eltörölte.⁴³⁷ Mivel nem a jogtalan, hanem az adományozáson vagy felhatalmazáson alapuló vámszedést kívánta az országgyűlés megakadályozni, ilyen pedig nyilvánvalóan a nagybirtok urai tudtak maguknak kieszközölni,⁴³⁸ a rendelkezés lényegében a főurak ellen irányult. Erről a tendenciáról még határozottabban tanúskodik az 1447-i decretumnak az a pontja, amely az országgyűlés által választott polgárookra bízta a pénzverés intézését, köteleességükévé téve, hogy feladatukat a mágánások és hatalmasok iránti kedvezés, félelem vagy hízélgés nélkül lássák el, a pénz megváltoztatásától s rontásától pedig óvakodjanak.⁴³⁹ Egyenesen a leghatalmasabbak ellen irányult az 1446-i rákosi országgyűlésnek az a határozata, amely a városokat kivonta a kapitányok hatalmából.

A kapitányi tisztség Zsigmond korában honosodott meg. Tőle kaptak először megbízást megyés ispánok vagy más hívei egy-egy nyugati határváros

⁴³⁴ 5. art. (Kovachich: Sylloge I. k. 99. l.)

⁴³⁵ Teleki, X. k. 164. sköv. l. A szinai gyűlés résztvevői nyilvánvalóan mereven ragaszkodtak a pesti decretum szavaihoz. Ez kapitányokul kijelölte versus Cassoviam Rozgonyit és Pelsőcit cum Cassoviensibus et aliis civitatensibus, ti. hogy velük együtt járjanak el, míg más országgrészek kapitányait cum ceteris dominis et nobilibus ac civitatensibus való együttműködésre utasította. Szinán ezt a határozatot betűszerinti értelemben vették.

⁴³⁶ Zichy okmt. IX. k. 361. sköv. l.

⁴³⁷ 17. és 18. art. (Kovachich: Sylloge I. k. 104. l.) Az utóbbit megismételte az 1447. évi 23. art. (Uo. 124. l.)

⁴³⁸ Tanulságos a Pozsony–Buda közti főútvonal vámbirtokosainak névsora (Quellen z. Wien II/2. k. 3608. sz.). A világi birtokosok közt egyetlen köznemesre sem akadunk.

⁴³⁹ 40. art. (Kovachich: Sylloge I. k. 132. l.)

védelmének ellátására, fegyvereseik fizetésére elnyerve az egyébként a királynak járó adót, censust, valamint szokásos városi ajándékokat. A kapitányok, katonai erejükre támaszkodva, egyre növekvő befolyást szereztek a városokban. Mindaddig, amíg az uralkodó végrehajtó közegei maradtak, szereplésük sem a polgárookra, sem az államra nem volt hátrányos. Mihelyt azonban főurak kerítették kezükbe a kapitányok kinevezésének a jogát, a város és a központi hatalom közé ékelődésükkel az előbbi elveszítette mindazt az előnyt, amelyet közvetlenül a király alá tartozásának köszönhetett. Legelőször, a jelek szerint, Cillei Ulrik nyert el ily kapitányságot, még pedig Sopronét 1440-ben Erzsébet királynétól. Ő helyettesítésével egyik familiarisát, Fladnitzer Kristófit bízta meg,⁴⁴⁰ amivel a polgárok kiszolgáltatottsága még feltűnőbb módon jutott kifejeződésre.⁴⁴¹ A rákosi országgyűlés visszaállította a városok függetlenségét. Félre nem érthetően megmondotta, hogy azoknak ismét maguknak kell gondoskodniuk védelmükről, a kapitányok tehát vegyék le róluk kezüket, csapataikat és familiarisaikat vonják ki, sőt fenyegetően kijelentette, hogy addig egy főúr sem távozhatsz el az országgyűlésről, amíg a lemondást követelő határozatnak eleget nem tesz.⁴⁴²

A törvénycikk, mint az eleve is gondolható, a rákosi decretumnak nem a főurak által megfogalmazott, hanem azon részében foglal helyet, amelyet a Hunyadi-párt programjának nevezünk. Ez a tény, önmagában tekintve, megengedi a feltevést, hogy Hunyadi érdemeinek sorozatába beleillesszük szándékát, a szabad városokat mentesíteni a főurak befolyásától. Dicséretünket további utalással is alátámaszthatnók. Hivatkozhatnánk 1454-i kijelentéseire, hogy V. László reá bízta a szabad királyi városok védelmét s ő kötelességének erejéhez mérten kész eleget tenni.⁴⁴³ Azonban következtetésünk értékét lerontja a valóság, hogy Nagyszombat város Gutai Ország Mihály kezében maradt, ami magában természetesen még csak azt mutatná, hogy a kormányzónak nem volt hatalma végrehajtani az 1446-i rendelkezést, 1452-ben pedig Hunyadi maga terjesztette ki uralmát a város fölé s ettől fogva annak élére kapitányokat is ő állított.⁴⁴⁴ Mint nagybirtokos főúr, nem pedig mint kormányzó tette ezt,

⁴⁴⁰ Mátyás király emlékkönyv. Bpest, 1940. I. k. 339. sköv. l.

⁴⁴¹ A Hunyadi-kori kapitányok névsora még nincs összeállítva. Megemlítjük, hogy 1445-ben Újlaki Miklós kinevezéséből Somogyi Imre volt Székesfehérvár kapitánya. (Dl. 102.497.)

⁴⁴² 2. art. (*Kovachich*: Sylloge I. k. 109. l.)

⁴⁴³ 1454. febr. 16.: A király tutelam et protectionem liberarum suarum civitatum nobis commisit, szept. 24.: quaslibet liberas civitates pro viribus protegere volumus. (Nagyszombat város lt. Középkori oklevelek. 88. és 89. sz.)

⁴⁴⁴ Nagyszombatot még Zsigmond juttatta a Rozgonyiak, valószínűleg mint kapitányai kezére. (Dl. 14.323.) A felügyelet gyakorlása adott módot ezeknek, hogy Ulászló király adományából 1440-ben három, hűtlenség címén elkobzott háznak a birtokosai legyenek. (Dl. 13.583.) Kétségtelenül a városi jog legnagyobb sérelmére. A városok önállóságának ugyanis éppen az a biztosítéka, hogy választott bírái intézik a polgárok ügyeit s így a bírságok vagy lefoglalt, elkobzott, esetleg gazdátlaná lett házak, polgári vagyonok a városiak kezében maradhatnak. Ha tehát már a király rendelkezett házak felől, az a városi függetlenség megsemmisülésének a jele. (Ugyancsak 1440-ben Gutai Ország Mihály is szerzett királyi adományból két nemes familiarisa számára egy – szintén hűtlenség címén – elkobzott házat. Nagyszombat város lt. Középkori oklevelek. 70. sz.) 1445-ben Rozgonyi Sebestyén már úgy rendelkezett Nagyszombat felől, mintha saját városa volna. Két évre átengedte Gutai Ország Mihály főkincstartónak, felhatalmazva, hogy ez saját kapitánya és emberei által, saját költségén tartsa kezében, majd ugyancsak vele megállapodott, hogy a két év elteltével közös birtokuknak fogják tekinteni, fenntartva magának és Országának a jogot, hogy mindketten szabadon rendelkezhetnek a saját részükkel. (Dl. 13.883.) A Rozgonyi család több tagja elégedetlen

hiszen kapitányai uralkodtak Nagyszombatban 1454-ben is.⁴⁴⁵ Igaz, a várost Hunyadi 1452-ben, amidőn az hatalma alá jutott, értékes kiváltságokban részesítette. Nemcsak általánosságban ígérte meg, hogy megőrzi a régi királyoktól nyert minden privilégiumában, hanem külön is biztosította harmincadmentességét, abból a célból pedig, hogy a lakosság számát gyarapítsa, a beköltözőket szabadságainak részeseivé tette, sőt egész szokatlan módon arra kötelezte magát, hogy élte végéig a nagyszombatiakra semmiféle adót, taxát vagy collectat nem fog kivetni.⁴⁴⁶ A bőségesen halmozott közvetlen előnyök sem téveszthetnek meg, hogy azok nem kárpótolhatták a várost függetlenségének megcsorbulásáért. Mert bármennyire kétségtelen, hogy Hunyadi gyámkodása alatt a városra a felvirágzás várt, nyitva maradt a kérdés, hogy mi fog történni halála után. Vajon az utódok is követik majd példáját? Az állami jogok magánkézbe kerülésének a legveszedelmesebb következménye ugyanis mindig az volt, hogy a szabadságot, amelyet a királyi hatalom bár szűkösen, de biztosítani tud, előbb-utóbb a földesúri kiszolgáltatottság váltja fel. A nagyszombatiaknak nem is kellett sokáig várniok. Már 1453 májusában súlyos viszályba bonyolódtak Hunyadi László embereivel. A részletek felől teljesen tájékozatlanok vagyunk. Bár V. László kibékülésre és nyugalomra intő parancsából, amelyet a polgárokhoz intézett, úgy látszik, mintha ők lettek volna a háborúskodás közvetlen előidézői,⁴⁴⁷ az igazi ok mégis csak a nemesi várnagyoknak és familiarisoknak idegen testként a városba élődése lehetett. Ezt a későbbi esetet szemünk elé idézve, az 1446-i decretum említett pontját, amely a városokat ki akarta szabadítani a nagybirtok hatalmából, a köznemesség, de nem egyszersmind Hunyadi személyes állásfoglalása eredményének tekinthetjük. A kapcsolat a köznemesség és a városok közt ebben a vonatkozásban természetesen, magától értetődő, mivel annak nem érdeke a nagybirtok súlyának növelése s ugyanakkor arra sem gondolhat, hogy befolyását kiterjesztheti fölējük.

Mivel így nem Hunyadi személyes hajlama, hanem a köznemesség általános magatartása magyarázza a városokra kedvező országgyűlési végzéseket, a polgárság kétségtelenül előnyét látta a diétán való megjelenésének. Annak ellenére, hogy még többet remélhetett, a tárgyalásokon inkább vonakodva, mint szívesen vett részt. A bártfai levéltárban fennmaradt emlékek, a szomszédos városokkal váltott levelek tanúsága szerint főleg az anyagi meggondolások tartották vissza. Az első kérdés, amely egy országgyűlési meghívó kézbevételekor felmerült Bártfa, de valószínűleg más városok vezetősége előtt is, az volt, hogy

volt az egyezséggel. Ők Nagyszombatot éppen úgy egymás közt felosztható birtoknak tekintették, mint váraikat (1446. szept. 21. Dl. 13.967.) s ezért Ország birtoklása ellen tiltakozást jelentettek be. (1450. jan. 25. Dl. 14.323. — Ország 1450-i kapitányságáról: Héderváry oklt. I. k. 275. l.)

⁴⁴⁵ 1453. márc. 6-án V. László Hunyadi Jánosnak és Lászlónak, továbbá Ladislao de Hattna et Valentino de Themeskezy capitaneis eorum in civitate Tirnauiensis constitutis küld utasítást (Nagyszombat város lt. Középkori oklevelek. 81. sz.), júl. 10-én Hunyadi László Temesközi Bálintot és Szilvai Miklóst capitanei nostri-nak (uo. 83. sz.), 1454. febr. 10-én maga Hunyadi ugyanezeket capitanei nostri Tyrnawienses-nek nevezi. (Dl. 44.719.)

⁴⁴⁶ id promissimus et spondimus, quod super ipsos nullam taxam nullamve solutionem aut collectam vita nobis comite recipiemus et nec recipi faciemus. (Hunyadi 1452. márc. 25. és 26-i oklevelei: Nagyszombat város lt. Középkori oklevelek 77–79. sz.) 1452. szept. 6-án az országnagyokkal együtt biztosította a Nagyszombatba beköltöző jobbágyságokat, hogy földesuraik nem akadályozhatják eltávozásukat. (Uo. 80. sz.)

⁴⁴⁷ Uo. 82. sz.

vajon érdemes-e annak engedelmeskednie, a várható közvetlen előnyök arányban lesznek-e a követküldéssel együttjáró kiadásokkal s ha már nem lehet teljesen kitérni a felszólítás elől, vajon nem lehetne-e oly módon megkerülni, hogy más várossal megosztja a terheket. Éppen Bártfa 1457-ben megkapva V. László meghívóját, Kassához fordult tanácsért, mire ez a következőket javasolta: Lőcsével és Eperjessel együtt küldjenek egy megbízottat a királyi udvarba Pálóczi Lászlóhoz és más urakhoz megtudakolni, szükséges-e részt venniük az országgyűlésen. Így, fejezte ki Kassa a maga és Bártfa óháját, elkerülhetik, hogy elsietett útrakelésükkel felesleges kiadásba verjék magukat, de azt is, hogy vonakodásuk miatt az uralkodó megnehezteljen rájuk. Bártfa egyidejűleg írt állandó budai megbízottjának, Aranyosi Jánosnak is. Ez Pálóczinál személyesen érdeklődött, de az országbíró, bár helyeselte, hogy a hiábavaló kiadásoktól a város mentesülni akar, végleges választát a király és a bárók megkérdezése utánra ígérte. Aranyosi, mivel a bártfai hírnök sietve haza indult, nem írhatta meg Pálóczi felfogását, közölte ellenben saját véleményét: Ha más szabad városok jönnek, akkor ők is induljanak útnak, ha azonban azok húzódoznak, ők se siessenek, hogy „se elsők, se utolsók ne legyenek, hanem a középúton boldoguljanak”. Ezzel a tanáccsal Bártfa természetesen nem sokra ment, mivel ugyanazt hallotta, amit maga is gondolt. Két hét múlva azonban már kezében volt Kassa értesítése, hogy megbízottja meghozta Budáról a választ: Ez alkalommal felesleges népes követséget útnak indítaniok, elég, ha együttesen egy embert küldenek a királyhoz.⁴⁴⁸

Az anyagi megfontolásokat ez az epizód jól tükrözi s így valószínűnek látszik, hogy akkor is azok határoztak, amikor a királyi meghívók egészen végrehajthatlanul maradtak. Ha tehát 1442-ben Erzsébet szeptember 14. és október 4. közt négyszer hívta meg Bártfát nem ugyan országgyűlésre, hanem tanácskozássra magához s ha végül is a város november 5-én Giskra és Kassa leveléből tudta meg, hogy a királyné békét kötött Ulászlóval,⁴⁴⁹ akkor nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy a sok felszólítás költségkímélésből maradt hatástalan. A húzódozás késlekedést, ha ugyan nem elkésést eredményezett. Az 1447-i országgyűlésre, mint tudjuk, az országnagyok kétszer is — február 3-án és 25-én — meghívták Bártfát. Bár határnapul március 12-t jelölték meg, március 13-án Lőcse még csak az előkészületekről írt, Eperjest és Bártfát a következőkről tudósítva: Kassa kívánsága szerint kész Thurzó Györgynek megbízást adni arra, hogy egy kassaival együtt képviselje az országgyűlésen valamennyiük érdekeit; Thurzó 16-án Kassán lesz, hogy megismerje a két város felfogását, el van azonban szánva, hogy nem Budára, hanem haza tér, ha Bártfa a kassai tanácskozássra nem küld megbízottat.⁴⁵⁰ A későbbi nagyvállalkozó család tagjának, a kétségtelenül tekintélyes Thurzónak a megjelenése az országgyűlésen csak hasznára lehetett a polgárságnak. Mivel Pozsony küldöttjei is megkésve érkeztek meg,⁴⁵¹ talán nem is volt feltűnő a négy város képviselőinek pontatlansága. Szerepük azonban nem lehetett oly jelentős, mintha kezdettől fogva jelen lettek volna. Az országgyűlés terjedelmes decretuma március 25-én kerülvén kiadásra, a polgárságra kedvező pontjai aligha merítették ki a városok javára adódó valamennyi lehetőséget.

⁴⁴⁸ Bártfa város lt. Középkori oklevelek. 952., 953., 956. sz.

⁴⁴⁹ *Iványi*: Bártfa 393—397. sz.

⁴⁵⁰ Bártfa város lt. Középkori oklevelek. 472. sz.

⁴⁵¹ Márc. 21-én (*Knauz*, i. m. 61. l.)

Példáink számát az adatok gyér volta ellenére is növelhetnők.⁴⁵² De ennyi is elég, hogy meggyőződjunk: a városok tartózkodó visszahúzódása tagadhatatlanul passzivitásnak a jele. Azt a meggyőződést kereshetjük mögötte, hogy a polgárság nem más rendekkel szövetkezve vagy azokra támaszkodva, nem közös politikai akciókat kezdeményezve reméli érvényesülését. Mintha figyelmét túlságosan a legközvetlenebbül előtte álló célok kötnék le s mert ezeket el tudja érni saját erejéből, egyáltalán nem vonzzák a távolabbra tekintő nagy akciók. Még időre van szüksége, hogy rá ébredjen hivatására. Most még egy pillanatra sem világosodik fel előtte, hogy a jövő az övé. Ezt majd akkor fogja érezni, ha száma megnövekszik s a gazdasági életben, valamint a társadalomban elnyert előnyök további érvényesülésre ösztönzik.

Egyelőre még túlságosan a saját problémáival elfoglaltan, kevés érzelmi szállal fűződik az országhoz. Városainak legjelentősebb csoportja, az északi oly szerencsés helyzetben van, a török veszedelem oly távolinak látszik előtte, hogy a félelem sem ösztönzi szövetségesek keresésére. A nagy erőfeszítéseket ennek megfelelően közömbösen, ha ugyan nem hidegen, gyanakodva nézi. Emlékezhetünk, hogy az 1443/44-i hadjáratnak már az előkészületei is mily sokat ígérőeknek mutatkoztak. Hunyadinak sikerült akkor megnyernie a királyon kívül a prelátusokat és bárókat, hogy szokatlanul nagy adót — házáknak fél aranyforintot — ajánljanak meg, s amidőn az összeg kevésnek látszott a tervezett haderő kiállítására, kétszeresére felemeltetnie. Az adó behajtása is gyorsan haladt s nyilvánvalóan a hadsereg megszervezésének, a zsoldoscsapatok felfogadásának, a bandériumok kiállításának ütemén szintén észre lehetett venni egyrészt Hunyadi eltökéltségét és fáradhatatlan buzgalmát, másrészt a lelkesedést, amely akarva-akaratlan elfogta az embereket. Már javában folytak a hadi készülétek, amidőn Kassát és Lőcsét követik Esztergomból értesítették a fejleményekről. De mivé lett az ő tudósításukban az egész erőfeszítés! A magyar urak — írták — általános adót vetettek ki a török elleni hadjáratra, mi azonban úgy véljük, hogy a pénzt a németeknek Ausztriába való kiűzésére akarják fordítani.⁴⁵³ A jóhiszeműség hiányáról tanúskodnak ezek a szavak, Pozsony 1441-i megjegyzése pedig, amellyel Kassa, Lőcse és más városok azon híradását továbbította, hogy Giskra megverte „az ellenséget”⁴⁵⁴ vagyis az Ulászló-pártiakat, leplezetlen idegenkedésről és ellenérzésről.

Giskrának nem volt nehéz éppen ezeket az északi városokat Erzsébet mellett, majd László hűségén megtartani. Kétségtelen szervező képességei, katonai tehetsége mellett sikereit nem kis részben éppen annak köszönhetette, hogy a városok, a polgári fejlődés kezdetén, még nem voltak összeforrvá délibb és dunántúli társaikkal s így könnyen formálható belőlük újabb és újabb alakulat. Pozsonytól Kassáig terjedőleg a városok sok előnyét látták Giskra főkapitányi hatalma alá tartozásuknak. Elsősorban azt élvezhették, hogy itt, az ország jó harmadában arányuk sokkal kedvezőbb a többi rendhez viszonyítva, mint egyébként volna. Az erőviszonyok érzékeltetése végett vegyük sorra annak a fegyverszüneti megállapodásnak a résztvevőit, amelyet 1444-ben a lengyelek Kassán kötöttek két évre a László-pártiakkal. Bizonyára joggal

⁴⁵² Még csak Kassának Bártfához és Eperjeshez intézett s a 201. jegyzetben idézett szavaira hivatkozunk, amelyekből az következtethető, hogy az 1451 márciusi országgyűlésre hármuk nevében egyedül Kassa küldött követet.

⁴⁵³ 1443. jún. 10. Bártfa város lt. Középkori oklevelek. 403. sz.

⁴⁵⁴ 1441. szept. 5. Quellen z. Wien II/2. k. 2822. sz.

tesszük fel, hogy a lengyelek a hatalom valódi birtokosaitól kívántak biztosítékot, amidőn a Frigyes és Ulászló között megkötött egyezség mintájára a László-párttal szabályozni óhajtották viszonyukat és el akarták hárítani a szabad kereskedelmi forgalmat bénító akadályokat, vagy új várak építésének eltiltásával az erőviszonyok módosulását próbálták megakadályozni. Az oklevél az ő részükről a krakkói püspökkel, az ottani várnaggyal és palatinussal élükön csak előkelő urakat említ meg név szerint, ellenben a magyarországiak közt Giskra, Szécsi Dénes esztergomi érsek, Szécsi Tamás komáromi ispán, Perényi János tárnokmester, Bazini György „s a többi prelátus, báró, nemes és előkelő” után így folytatja: továbbá Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes, Késmárk városok, Sáros, Richnó, Berzevice, Gölnic, Szomolnok, Jászó, Rozsnyó, Nagyida, Lipóc, Tokaj, Szécs, Tarkó, Kapi, Makovica, Dunajec, Újvár, Palocsa várak, Pozsony és a bányavárosok: Körmöc-, Besztercebánya, Zólyom, Selmec-, Újbánya, Tapolcsány, Korpona a többi bányavárossal, Lipcse, Végles, Saskó, Revistye várak, a Vág folyó közelében Trencsén, Szucsá, Oroszlánkő, Lednice, Beszterce, Kasza várak valamennyi más várral, erődítménnyel és várossal együtt.⁴⁵⁵ A felsorolt várak jelentős része ekkor nem főurak, hanem Giskra kezében volt s így velük együtt a városoknak, mint a királyi hatalom alapjainak a jelentősége még szembetűnőbb. Bizonyára felesleges arra utalnunk, hogy mily nagy a különbség a kötelezettséget elvállalóknak és egy-egy rákosi országgyűlési végzés kibocsátóinak a névsora között s arra sem kell figyelmeztetnünk, hogy a decretumok bevezetésükben egész kivételesen s akkor is csak sommásan emlékeztek meg a városokról a „civitatuses” szóval.

Mint magától értetődik, Giskra számára a városok rendkívül sokat jelentettek. Teljes pontossággal számszerűleg nem mérhetjük ugyan fel a tőlük nyert támogatást, azonban szerencsénkre nem vagyunk kénytelenek egészen töredékes példákkal beérni. Rendelkezésünkre áll ugyanis egy kimutatás, amely dénárnyi pontossággal feltünteti, hogy Kassa 1440-től negyedfél éven keresztül mily részletekben mit bocsátott készpénzben, aranyban, ezüstben, élelemben Giskrának és megbízásából embereinek, elsősorban alvezérének, Talafusnak a rendelkezésére. Megkönnyíti tájékozódásunkat, hogy a kimutatás a nyers ezüst vagy az élelmiszer egyenértékét aranyforintban is megadja. A számadáskönyvekből 1444 elején kiírt és összesített tételek nem tartalmazzák a Szent György-napi census terhére folyósított összegeket, de még nélkülök is 16 388 aranyforintot tesz ki összegük.⁴⁵⁶ Ehhez járul a 3 400 aranyforint, amely Kassát az általa Lőcse, Bártfa, Eperjes városokkal együtt 1445. február 14-én Giskrának nyújtott 8000 aranyforintnyi kölcsönből terhelte,⁴⁵⁷ valamint további több más tétel, amelyekkel együtt a végső összeg 1445-ben 26 686 aranyforintra rúgott.⁴⁵⁸ Ha az arányt, amely szerint Kassa és a másik három város a 8000 aranyforintos kényszerkölcsön folyósításában részt vett, úgy tekintjük, hogy az általában jellemezte gazdasági erejüket és igénybe vehetőségüket, a Lőcse, Eperjes, Bártfa által Giskrának nyújtott

⁴⁵⁵ Mon. hist. Pol. II/2. k. I. sköv. I.

⁴⁵⁶ Kassa város lt. Supplementum Schramianum. Nr. 19.180. O. L. Filmtár. Az első kiadási tétel kelte: 1440. aug. 22. A 16.388 aranyforintnyi összeg helyességét Giskra elismerte 1444. febr. 7-én, s erről ünnepélyes oklevelet állított ki. Az oklevél (Kassa város lt. Középkori oklevelek. 232. sz. O. L. Filmtár.) kancelláriai jegyzete: Commissio propria domini Iohannis Giskrae de Brandis capitanei supremi referente viâ voce in consilio civitatis Cassa.

⁴⁵⁷ A Kassa részére kiállított elismervény uo. 236. sz. Vö. *Iványi*: Bártfa 415. sz.

⁴⁵⁸ Kassa város lt. Suppl. Schramianum Nr. 19.180. A. O. L. Filmtár.

segítséget kereken egyharmaddal többre tehetjük, mint amit a kassaiak a saját hozzájárulásuk gyanánt összeszámítottak. Bizonyára joggal tételezzük fel, hogy a bányavárosok, élükön Kőrmöcbányával, hasonló erőfeszítésekre kényszerültek, latolgatásunkban azonban a teljességtől még mindig messze vagyunk, mert hiszen Késmárkot meg a kisebb szepesi városokat nem is vettük figyelembe.⁴⁵⁹

A városok, ebben bizonyosak lehetünk, megtalálták számításukat s kölcsönök nyújtásával vagy szolgáltatások teljesítésével nem viszonzatlan áldozatokat hoztak.⁴⁶⁰ Kassa kétségtelenül közvetlen hasznót húzott a pénzverdébe beadott nyers ezüstrodák vagy ezüstitárgyak pénzzé változtatásából, közvetve pedig a forgalom zavartalanságának biztosítása nyújtott előnyöket valamennyiüknek. Más városok meg egyenesen szabadságukat mentették meg, mert az áldozatok meghozatalával elkerülték, hogy magánföldesurak hatalma alá kerüljenek. Számukra Giskra súlyos adóztatásai, kényszerkölcsönei még mindig előnyösebbek voltak, mintha földesúri terhek hárultak volna rájuk. Korpona is addig, amíg Giskra uralma alatt volt, élvezte a függetlenséget és tekintélyt, amely mint egyik legrégibb városunkat övezte. Fellebbviteli fóruma volt ugyanis sok más városnak, őrzője az ún. korponai jognak, amely leányvárosai életét irányította és tekintélyes tolmácsolója, értelmezője e jogrendszernek. Mihelyt kikerült Giskra uralma alól, magánföldesurak, a szomszédos Kazai és Gyarmati családok tették rá kezüket. Meg nem másíthatóan. Hunyadi sem tudott rajta segíteni. Még ő is csak arra utasíthatta 1447-ben, hogy mint természetes urainak engedelmeskedjék (Kazai) Györgynek és Gyarmati Lászlónak, meg azoknak, akiket ők megbízottjaik gyanánt hozzá küldenek.⁴⁶¹

A Giskra alá tartozás — minden anyagi megterhelés ellenére — azért jelentett a városoknak függetlenséget, mert a főkapitány a király, nem pedig saját nagyúri hatalmát képviselte. Ha adóztatta a polgárokat, nem családi érdekből, nem vagyongyűjtő szándékkal tette ezt. Bármily előnyök származtak ebből az egyes városokra, az ország egyetemlegesen kárát látta. Mindaz a pénz, amely Giskra kezébe jutott, mint hiány jelentkezett a török elleni felkészülés rovatában. Az óriási összeg is, amelyet Kassa összeszámlált, túlnyomó részében zsoldosok fizetésére ment el. A 8000 aranyforintos kölcsönnel kapcsolatban ezt Giskra maga megmondotta⁴⁶² s az összeállítás megjegyzései szintén erről tanúskodnak. A zsoldosok közül, akiknek rész jutott az

⁴⁵⁹ Késmárktól Giskra 1447-ben 400 aranyforintot vett kölcsön azzal az ígérettel, hogy az összeget ex nostri capitaneatus honore in censibus regalibus nobis eorum e medio provenire debentibus proximis le fogja vonni. Késmárk város lt. Középkori oklevelek. Papír 1408. sz.

⁴⁶⁰ *Domanovszky S.*: A szepesi városok árumegállító-joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért. 1358–1570. Bpest, 1922. 50. l.

⁴⁶¹ *Tóth-Szabó, i. m.* 212., 387. l. — Hunyadi rendelete: Dl. 65.892. — Az 1452-i megállapodás szerint Kazai György ez évben 24, a jövőben évenként 20 hordó bort köteles Korpona után Giskrának beszállgatni. (*Szűnyi J.*: A kőrmöcbányai békekötés 1452-ben. Történelmi Tár. 1884. 605. l.) A város tehát ekkor változatlanul a Kazai család kezében volt. Kazai Györgyre vonatkozólag l. *Békefi R.*: A pásztói apátság története. 1190–1702. Bpest, 1898. 246/7. l. leszármazási táblázatát; Gyarmati László 1452-ben másodmagával Hunyadi tokaji kapitánya volt. (Dl. 55.522.)

⁴⁶² Vnder die ritterschaft zsold gyanántazonnal szétosztotta az összeget, mondja oklevelében, amelynek kancelláriai jegyzete: Commissio propria domini Iohannis Giskrae capitanei generalis referente viva voce in consilio civitatis Cassa. (Kassa város lt. Suppl. Schramianum Nr. 19.180. B. Egykorú másolat. O. L. Filmtár.)

összeből, egy sem mérte össze fegyverét a törökkel. Sőt nemcsak az ő eltar-
tásukra fordított pénz veszett el, hanem az is, amelyet Giskra sakkban tartása
emésztett fel.

A városok, bár sok érdekük fűzte őket Giskrához, korántsem kötötték
hozzá végleg sorsukat. 1452 márciusában, amidőn a bécsi tárgyalások során a
magyar, osztrák, cseh és morva rendek képviselői megegyezésre jutottak V.
László ügyében s megállapodásukhoz Cillei Ulrik csatlakozott, Kassa, Lőcse
és Bártfa hátat fordított a magára maradt főkapitánynak. Kijelentették,
hogy túllépte a határokat, amelyeknek tiszteletben tartását az országnak
megfogadta, következésképpen többé ők sem állhatnak érte jót.⁴⁶³ Az ilyesféle
fordulatok természetesen csak az erők pillanatnyi játékának következményei.
Ahhoz, hogy a városok elszakíthatatlanul az országhoz fűződjenek, alapvető
változásra volt szükség: függetlenségük intézményes biztosítására. A polgár-
ságnak eminens érdeke volt, hogy a nagybirtok uralma meginogjon s a főurak
elveszítsék túlsúlyukat, azt a hatalmukat, hogy városokat jobbágyfalvakká
vagy mezővárosokká alacsonyíthassanak le. Számára az a társadalmi forma
volt előnyös, amelyet már nem egyedül a nagybirtok irányít. De éppen az ide
vezető utat kellett még megtalálnia, karöltve a központi hatalommal és a
köznemességgel, legfőbbképpen pedig saját erőfeszítései árán.

Bár a feladatok súlyát a városoknak kellett magukra venniök s csak
közös érdekeik felismerése tömöríthette őket rendd, a király mint a központi
hatalom képviselője az akadályok elhárításával és tervszerű politikát folytatva,
elősegíthette az integrálódás folyamatát, sőt egyes pontokon talán kezde-
ményező is lehetett. Hogyan és mily mértékben, azt Ulászlónak a szepesi
városok összefogását célzó törekvéseivel illusztrálhatjuk. Ő 1440-ben, mindjárt
királlyá koronázása után a 13 szepesi várost, amelyek 1412 óta Lengyelor-
szágnál voltak zálogban, ismét egyesítette a magyar uralom alatt megmarad-
takkal s azután felszólította valamennyiüket, tehát, mivel Káposztafalvát
kiemelte közülök, a 23 várost, hogy közösen válasszák meg comesüket, majd
ennek székhelyéül Késmárkot jelölte ki.⁴⁶⁴ Intézkedése előnyös volt az érde-
keltekre, mert annak nyomán oly városszövetség alakulhatott, amely alkal-
mas volt tagjainak függetlensége, szabadsága felett őrködni, fejlődésüket
pedig biztosítani. Ulászló rendelkezése kényszert jelentett. Felhatalmazta
ugyanis késmárki kapitányait, hogy akár vagyonlefoglalással is szorítsák
rá a városokat közös elöljárójuk megválasztására. Fenygetése arról tanúskodik,
hogy a még hiányzó polgári öntudatot kész volt mesterségesen is pótolni.
Bizonyos, hogy saját közvetlen érdekei szintén ösztönözték rendelkezése
kiadására, mert Erzsébet, meg Giskra törekvései leghatalmasabb korlátjának
tekinthette a városszövetség kialakítását. A királyi hatalom és a polgárság
érdekeinek találkozása eredményezte tehát a mindkét fél számára előnyös
intézkedést. Ennek végrehajtása közben azonban az uralkodó csak egy bizo-
nyos határig volt kész elmenni. Addig, amíg nem szenved sérelmet Rozgonyi
Istvánnak vagy a megyében másoknak a joga. Azaz amíg a nagybirtok urainak
érdekeivel nem ütközik össze akár a maga, akár a városok törekvése.

Azonban éppen arról nem lehetett szó, hogy a nagybirtok Zsigmond
utódai alatt megálljon terjeszkedésében a városok határánál. Ellenkezőleg,

⁴⁶³ *Teleki*, X. k. 328. l., *Katona*. XIII. k. 827. sköv. l.

⁴⁶⁴ *Wagner*: *Analecta Scepusii* I. k. 222. l. *Sváby Fr.*: A Lengyelországnak elzálo-
gosított XIII szepesi város története. (A Szepesmegyei Történelmi Társulat milleniumi
kiadványai. II. k.) Lőcse, 1895. 64., 87. l.

a főurak még csak fokozták erőfeszítéseiket, hogy egymással mintegy versenyre kelve, megszerezzék a városias jellegű településeket, a fejlődésnek bármily fokán álljanak is azok.

A Dráván túli Verőcét 1260-ban nyert kiváltságlevele nem mentette meg attól, hogy 1439-ben ne kerüljön végleg Marczali Imre temesi ispán tulajdonába a kőpalotával s az előtte szedni szokott vámmal, valamint a királyi, ill. királynéi házakkal együtt.⁴⁶⁵ A város zálogjoga már Zsigmond intézkedéséből Marczalié és testvéreé volt s Albert adományára csak a zárópontot jelentette életében. Sáros mezőváros számára ugyancsak Albert intézkedése, hogy Perényi Jánosnak adta, már nem hozott változást,⁴⁶⁶ mivel ez az egykori ispáni székhely régtől fogva, amióta fejlődésében megakadt, a hasonló nevű vár tartozéka volt s ennek sorsában osztozott. Két más esetben viszont, mivel a királyi várakat mint túlságosan nagy uradalmakat nem sikerült a főuraknak magánbirtokukká tenniök, a mezővárosok azoktól elszakítatva kerültek földesúri hatalom alá. A pozsonyi várhoz tartozó Moson megyei Oroszvárt és Pozsony megyei Somorját 1439-ben még csak zálog címén juttatta Albert maguknak az ispánoknak, Rozgonyi Istvánnak és Györgynek a kezére 4000 aranyforintos követelésük biztosítékául,⁴⁶⁷ Mohit ellenben, Diósgyőrtől elválasztva, Erzsébet királyné 1440-ben Rozgonyi Jánosnak végleges tulajdonául rendelte. Mivel a következő évben a királyné kénytelen volt megismételni a mezőváros lakóihoz küldött, földesuruk iránti engedelmességre intő parancsát,⁴⁶⁸ bizonyosnak látszik, hogy a polgárok csak a kényszer hatása alatt törődtek bele a közvetlen királyi jogkör alóli kikerülésükbe.

A helyzet nem javult Ulászló alatt. Mit sem jelentett, hogy a nyugati határszélen, kedvező földrajzi és gazdasági adottságok közt élő Kőszeg, amelynek adója 1328-ban megegyezett Sopronéval, 1441-ben megszabadult földesurától, Garai Lászlótól, amidőn Ulászló elkobozta ennek birtokait. Szó sem volt arról, mintha a király magának tarthatta volna meg a várost, megnyitva előtte a felemelkedés és szabadság útját. Alig adta ki ugyanis elkobzó rendeletét, ketten is bejelentették Kőszegre igényüket. Pálóczi Simon lovászmester és Gutti Ország Mihály kincstartó közt nehéz lett volna Ulászlónak választania s ezért megosztotta köztük a várat, a várost és az egész uradalmat. Mindkét főúr jól járt, ez kétségtelen, a polgárok hangulatára azonban következtethetünk a királyi rendeletből, amely erélyes hangon, fej- és jószágvesztéssel fenyegetve, követelt tőlük engedelmisséget.⁴⁶⁹

A várnai csata valósággal megnyitotta a zsilipeket a főuri önkény előtt. Most már nemcsak régi, hanem oly népes és gazdag városokra is rátették kezüket, amelyek függetlenségét korábban soha senki nem vonta kétségbe. A hogyan-ra nem tudunk felelni. Minden meglepetésszerűen, váratlanul történhetett. Egy-egy szórványos adatból tudjuk csak, hogy melyik város kinek a hatalmába került. 1445-ben legrégebb városunk, Székesfehérvár és a nagy kiterjedésű, népes Szeged Újlaki Miklós birtokában volt.⁴⁷⁰ Az első

⁴⁶⁵ Dl. 13.402.

⁴⁶⁶ Dl. 13.410.

⁴⁶⁷ Dl. 13.432. és 13.631.

⁴⁶⁸ Dl. 13.576. és 13.654.

⁴⁶⁹ Hazai okmt. VII. k. 462. l. (Dl. 13.617.) és IV. k. 327. l.

⁴⁷⁰ Febr. 27-i rendeletében *camerario salum nostrorum in civitate nostra Zegediensi per nos constituto* meghagyta, hogy 32 aranyforint értékű sőt adjon ki nobili Ladislao de Keer familiari egregii Emerici de Symigio capitanei nostri civitatis Albensis. (Dl. 102.497.)

valószínűleg úgy szerezte meg, hogy egyik familiarisát kapitány gyanánt helyezte élére, a másodikra pedig jogot azon a címen emelhetett, hogy akkor, amidőn a királyi jövedelmi forrásokon megosztottak az országnagyok, neki a szegedi sókamara jutott. Ugyancsak Újlaki kezébe került az egykori királyi székhely, Visegrád, amelynek épületein még mindig megcsillant az udvartartás fénye, valamint a testvérváros, a Duna túlsó partján fekvő Maros is.⁴⁷¹ Hunyadinak nem volt módjában gátat emelni az áradat elé. Sőt párthívei követelésére meg kellett csonkítania a gondjaira bízott királyi birtokállományt. 1447-i intézkedése, amellyel az Abauj megyei Telkibányát — Frigyes ellen teljesített hadiszolgálataik jutalmául — a Rozgonyiaknak adta,⁴⁷² nem egyszerűen egy mezőváros, hanem az ún. felsőmagyarországi bányavárosok csoportja egyik jelentős tagjának a központi hatalom alóli kiesését vonta maga után.

Abban a vonatkozásban, hogy Hunyadi kormányzósága alatt a polgárság számára nem tárult fel a felemelkedés útja, a legnagyobb akadályt az jelentette, hogy neki mint nagybirtokosnak az érdekei nem voltak azonosak a polgárság törekvéseivel. Látható ez a városok harmadik csoportjával szemben tanúsított magatartásából. Azokkal a városokkal kapcsolatosan, amelyeket múltjuk és jövőjük egyaránt arra képesített, hogy pótolják a polgárság sorai-ban Giskra fellépésével támadt hiányt. Közülök Nagybányát értelepeinek gazdagsága és pénzverő kamarája Körmöcbánya mellé helyezte, Szatmárt és a szomszédos Németit kiváltságlevelének korai eredete emelte ki, Debrecennek pedig természetes forrásokból merítő ipara, valamint élénk kereskedelme ígért felvirágzást. Mindezeknek a fejlődését megakasztotta, hogy a szerb fejedelmi család birtokába kerültek és helyzetükön mit sem javított, hogy Hunyadi lett a tulajdonosuk. A földesúri hatalom, még ha a kormányzó gyakorolja is, nem előnyös a városokra. Hunyadi védte a szabad királyi városok függetlenségét, de csak azokét, amelyek királyi joghatóság alatt maradtak. A sajátjaival úgy bánt, mint bármely más főúr. Ő nem, csak fia volt arra képes, hogy családi vagyonát koronabirtokká változtassa. Mátyás tehát Besztercenek visszaadta függetlenségét, részben azért is, hogy szabaduljon a danaida ajándéktól, amelyet Hunyadinak Cilleiek azért juttattak 1453-ban, hogy éket verjenek közéje és az erdélyi szász-ság közé,⁴⁷³ Debrecen számára pedig biztosította, egyidejűleg eltiltva officialisait a beavatkozástól, hogy pereit a tárnokmester vagy tanácskérés végett Buda város elé terjesztheti.⁴⁷⁴

Hunyadi magatartását szemlélve nem csodálkozhatunk, hogy az egyházi földesúri hatalom alatt élő városok közül egyetlenegy sem tudta magát felszabadítani. Várad, bármily látogatottak voltak városai, püspöki, káptalani, préposti részekre szabdaltnak, megbénultan élt, Győrött pedig, bár ott a század elején még volt királyi város, ez ahelyett, hogy kezébe ragadná az egész település irányítását, elsorvadt és 1447-ben beleolvadt az egyházi városba.⁴⁷⁵

Tagadhatatlanul lehangoló, hogy Hunyadi kormányzósága alatt sem nyílt több alkalom a városok fejlesztését szem előtt tartó politika kibontakozására, mint a megelőző és követő néhány évben, a stagnálás azonban jól

⁴⁷¹ 1452. ápr. 10-én Újlaki Maros, Visegrád opidum-okban és más birtokain tartózkodó polgárokat, népeket és jobbágyokat említ. (Dl. 14.540.)

⁴⁷² Dl. 14.062.

⁴⁷³ *Elekes*, i. m. 417. l.

⁴⁷⁴ *Iványi*: Debrecen és a budai jog 9. l.

⁴⁷⁵ *Székelly Gy.*: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. (A mezővárosi fejlődés.) Bpest, 1953. 168. l.

érzékelteti a nagybirtok erejét és ugyanakkor a polgárság kialakulásának, megerősödésének útjában álló akadályokat.

Hunyadi, ha nem is volt módjában elhatározó lépést tenni, oly pártfogást, amilyenben az uralkodók régtől fogva részesítették a jobbágyfalvak tömegéből a mezővárosi színvonal elérésére törekvő településeket, szintén biztosított. Támogatása természetesen csak közvetett lehetett. Nem a földesurak akarata ellenére, hanem kívánságára, kérésére adott vásártartási felhatalmazást,⁴⁷⁶ azaz csak akkor nyújtotta ki segítő kezét a jobbágyfalv felé, amidőn ez már saját erejéből, a helyi, pillanatnyi kedvező körülményeket megragadva, megvásárolta magának a földesúr jóindulatát és engedélyét a szabadabb élethez. Ugyancsak közvetve, mint a jog és igazság őre lépett fel egy valamikor független város védelmében. Ez a magatartása azonkívül, hogy beragyogja a humánus érzelem, az előrelátó államférfire is jellemző.

Mivel az anarchia korában a felek gyakran nem szemtől-szembe állanak egymással, Vasvár esete sem egyszerű. Ez a XV. század elején még királyi város, lakossága pedig azon városrész felszabadítása s magához csatolása érdekében küzd, amelyet a vasvári káptalan a sajátjának tekint s amelynek lakóit ugyanő jobbágyainak nevezi. 1448-ban már emléke sem él ennek a függetlenségnek, mivel az egykori királyi város Zsigmond adományából 25 esztendő óta a Gersei család birtoka.⁴⁷⁷ Az említett évben a város, valamint a káptalani rész lakói, továbbá Gerse és Szentmihályfalva jobbágysai rátörve a megye bírói székére, amidőn ott a két alispán, a szolgabírák és az összegyűlt nemések éppen ítéleztek, ezeket megverték, megsebesítették és szétkergették. Rendkívüli esemény volt a mezővárosi polgároknak és jobbágyoknak ez az összefogása, fegyveres felkelése, rendkívül szigorú ítéletet hozott a megye uni-versitása, azaz a közgyűlésen összejött egész nemessége is. Mindenekelőtt tisztázni óhajtott, hogy a felkelők nem a földesurak, Gersei László és Pető ösztönzésére jártak-e el s ezért ezeket százötvened magukkal ún. tisztítóeskü letételére kötelezte. Oly biztosra vette azonban, hogy nem ők állottak a háttérben, hogy mindjárt ki is mondta drákói ítéletét: A földesurak kötelesek Vasvárról és a másik két faluból 16 név szerint felsorolt lakost — köztük egy diákot — átadni a megye két ispánjának a kezébe, továbbá ugyanezt tenni másik 16 jobbággyal, akiket majd a most kiszolgáltattottak mint cinkosaikat meg fognak nevezni, de köteles a káptalan is tíz kijelölt jobbágyát átadni. Az ispánok azután jogosultak a kezükbe került 42 férfit tetszésük szerint megbüntetni, felnégyelni, leöletni. A megye számolt azzal, hogy a földesurak ily sok munkaerő legyilkolásához nem fognak hozzájárulni s ezért vonakodásuk esetére ítéletének további részében birtokaik, mindkét Vasvár város lefoglalásával fenyegette meg őket.⁴⁷⁸

Az ügyről fennmaradt oklevelek homályban hagyják a leglényegesebb mozzanatot: mi robbantotta ki a felkelést. A megye a legszívesebben a Gersei családra háritotta volna az ódiumot, s ezért azt firtatta, hogy nem Telekesi István vezette-e a jobbágyokat. Ez a Telekesi 12 év előtt, amidőn Gersei állott Vas megye élén, alispán, tehát annak familiarisa volt⁴⁷⁹ s így az eset az egykori ispán s a mostaniak, um. Szécsi János és Rozgonyi János közti éppen

⁴⁷⁶ *Hajnal*, i. m. Levéltári Közlemények I. (1923) 111. l., Sztáray oklt. I. k. 413. l.

⁴⁷⁷ *DI*. 92.613. — 1438-ban Albert megerősítette a Gerseieket a város birtokában. (*Fejér*, XI. k. 99. l.)

⁴⁷⁸ *DI*. 93.102.

⁴⁷⁹ *DI*. 92.856.

nem szokatlan perpatvar elfajzásának lett volna tekinthető. Ez a feltevés, tekintve az eset súlyos voltát, eleve sem valószínű, a káptalani Vasvár lakóinak részvétele az akcióban pedig a leghatározottabban ellene szól. Azt hisszük, hogy az egykor független királyi város lakói fordultak vad szenvedéllyel a megyei urak ellen, magukhoz csatolva a szomszéd utcában, negyedben lakó káptalani jobbágyokat is. Feltevésünket megerősíti, hogy Gersei Pető is aznap, amidőn a megye ítélete elhangzott, az események friss benyomása alatt teljes mértékben helyeselte a bosszúállást és testvérével együtt csak akkor tiltakozott ellene, amidőn rájöttek, mily nagy kár fogja őket érni a végrehajtás során.⁴⁸⁰

Bármilyen volt is az eset kiinduló pontja, az ügy, amidőn a megyei ítélet után két hétre Hunyadi elé került, így festett: A megyei hatóság súlyos bántalmazása miatt oly kollektív büntetés fenyegeti egy valamikor független, királyi város lakóit, hogy azt még jelenlegi földesurai is tűzottnak tartják. Hunyadi úgy döntött, ahogyan az utókor emlékében élő egyéniségétől várjuk: megsemmisítette a megye ítéletét.⁴⁸¹ Ne hallgassuk el, hogy a kormányzó az ügygel a Gersei család előadásából ismerkedett meg s határozata, amellyel hatálytalanította Vasvárnak Szécsi és Rozgonyi általi lefoglalását, majd parancsai, amelyekben, útban Rigómező felé, megismételte azt,⁴⁸² a földesúr javát szolgálták. De nem egyedül az övékét, a polgárokét pedig nem csupán közvetve. Úgy rendelkezett ugyanis, hogy a megyének azonkívül, hogy a lefoglalt birtokokat köteles visszaadni, elégtételt kell szereznie a Gerseieknek és „jobbágyaiknak” is az elszenvedett károkért. Intézkedésének jelentőségét akkor értjük meg, ha melléje helyezzük az országnagyok október 27-i bírói parancsát, amelyet szintén a Gerseiek eszközöltek ki. Az országos tanács csak a birtokok lefoglalását hatálytalanította, arra ellenben nem gondolt, hogy a vasváriaknak elégtételt adasson.⁴⁸³ Forma szerint Hunyadi a vasváriakat jobbágyoknak nevezte, lényegében azonban úgy bánt velük, mintha polgárok lennének. Szó és érzelem nála még különböztek. Fiára várt, hogy a kettőt azonosítsa és megkísérelje a különböző gyökérszálakból sarjadt félig jobbágy, félig polgár jellegű alakulatokat egységes polgársággá összekovácsolni.

Addig, amíg Mátyás nagy próbálkozása kibontakozott, a köznemesség, tehát az a társadalmi rend, amely — főleg a kancellárián keresztül — a politikai közvéleményt Magyarországon megfogalmazta, a polgárság életének elsősorban árnyoldalait láthatta. Leginkább az a tapasztalat hathatott rá elcsüggesztően, hogy északi kereskedő- és bányavárosaink túlnyomó részének

⁴⁸⁰ Az ítéletet a megye aug. 12-én hozta meg. Ugyanezen a napon megbízásából négy nemes felkereste Gersei Petőt s közölte vele a *super facto gwerrarum* hozott határozatot, mire ez kijelentette, hogy ipse et adhuc pater suus universa facta nostra nobiscum tenuissent et teneret etiam de presenti et esset contentus et contentaretur super universis nostris conclusionibus. A nyilatkozatot a megye aug. 26-án foglalta írásba (Dl. 93.104.), azon a napon, amelyen Gersei László és Pető a vasvári káptalan előtt tiltakoztak Szécsi és Rozgonyi eljárása ellen. (Dl. 93.103.)

⁴⁸¹ Aug. 26-án az erdélyi Várhelyről Vas megyéhez intézett utasításában: *huiusmodi iudiciarium conclusionem... revocandum duximus et retractandum. ymmo revocamus, invalidamus et retractamus.* (Dl. 93.105.)

⁴⁸² Szept. 19-én *in vado Danubii prope villam Zabaticza*, másnap *in vado Kewy* kelt utasításai: Dl. 93.121. és 93.122.

⁴⁸³ Dl. 93.124. Az országos tanács egyébként a megye eljárását azért kifogásolta, mert *antiqua et approbata regni nostri consuetudine requirente comites parochiales iura possessionaria quorumcunque nobilium, nisi tales per iudices ordinarios prius sententiat vel in aliquo grandi crimine manifeste deprehensi fuerint, occupandi non habeant facultatem.*

adójából, sőt gazdasági tevékenységéből éppen akkor alig van valami haszna az országnak, amidőn az ő hőse a határokon kívül próbálja feltartóztatni a hódító áradatot. Hunyadi természetszerűleg tudta, mily veszteséget jelent a városoknak Giskra alá tartozása. Meg-megújuló kísérletei, hogy vagy fegyveres erővel, vagy tárgyalásokkal megtörje vagy legalább gyengítse Giskra uralmát, erről tanúskodnak. Vajon merész volna a feltevés, hogy a köznemesség képviselői nem vették volna észre a városok elmaradásából származó hátrányokat s a következmények mérlegelése nem befolyásolta volna — a jövőre kihatólag — kedvezőtlenül magatartásukat a polgársággal szemben? Éppen mert az 1440-es években a városoknak az a csoportja, amelynek lakossága a legközelebb állott a polgárság fogalmához, nem járult erejéhez mértén az ország nagy erőfeszítéseivel, a kibontakozó negyedik rend nem számíthatott a Habsburg-ellenes köznemesség rokonszenvére. A polgárság kívül maradt az „ország”. Nem véglegesen, ez kétségtelen, azonban súlyos következményekkel fenyegetően, mivel a rendi fejlődés éppen kezdeti, a jövőt elhatározóan befolyásoló szakaszát élte.

Egyelőre a köznemesség érzelmileg nem fordult el a városoktól. Ellenkezőleg, bár hiányoztak a reális keretek az ő, a polgárság és a központi hatalom együttműködéséhez, hiszen ezeket még meg kellett teremteni, a maga részéről megnyerő szavakkal igyekezett elsimítani az ellentéteket. Tehát nemcsak tartózkodott a korholó megjegyzésektől, hanem lelkesítő buzdításokkal és dicséretekkel fordult a városok felé, ha úgy látta, hogy azok állásfoglalása az állam, valamennyiük közös érdekét szolgálja. Bár már Mátyás trónralépte utáni időből származnak a megnyilatkozások, amelyekre hivatkozhatunk, a megelőző évek hangulatát is jellemzik azok. Növeli értéküket, hogy egy polgár adott róluk hírt, akinek éppen az volt a feladata, hogy híu értesítéseket küldjön a királyi udvarban történekről. Budai György diák 1458. március 21-i leveléből tehát a valóságot szépítgetés nélkül ismerhették meg a pozsonyiak: „Itt Budán öreg és fiatal dicsér benneteket hűségtek miatt, amelyet Magyarország és a szentkorona iránt régtől fogva tanúsítottatok még saját káratok és veszedelmeitek árán is.”⁴⁸⁴ Hasonlóképpen ugyanannak 1459. szeptember 16-i tanácsából, hogy jó volna két tekintélyes emberüket felküldeniök, már csak azért is, „mert a felső részek városaiból ketten vagy hárman állandóan itt vannak s ezeket az urak szívesen látják, sőt jóindulatú kedvezésben részesítik”.⁴⁸⁵ A hangulat, amely a két levélben tükröződik, arról tanúskodik, hogy a polgárság és a nemesség közt, bármily eredendő ellentét választja el őket, ekkor még lehetséges megértés és együttműködés, ha mindkét fél átadja magát — elkopott szóval élve — hazafias érzelmeinek.

A nagy erőfeszítések, amelyeket a török távoltartására és az ország védelme érdekében a társadalomnak Hunyadi vezetése alatt tömörült része tett, nem maradhatott hatástalan még azok előtt sem, akik nem látták közvetlenül fenyegetőnek a veszedelmet. Hunyadi szimbólummá lett és a lelkesedés személye, valamint az általa képviselt ügy iránt alkalmas volt érzelmi egységet teremteni hívei és a városok közt. Mily mértékben, azt kiolvashatjuk Buda városának ugyancsak Pozsonyhoz 1448. december 30-án intézett sorai-

⁴⁸⁴ Hic Bude laudant vos senes et iuvenes propter fidelitatem, quam regno Hungarie et sacre corone regie ab antiquo exhibuistis etiam cum dampnis et periculis vestris. (Dl. 44.860.)

⁴⁸⁵ Quia de civitate partium superiorum quasi semper duo et tres hic existunt et libenter vident eos domini et cum favore tractant. (Dl. 44.925.)

ból. A rossz latinsággal írott s viszonylag hosszú levél egyetlen örömhírt közöl: Hunyadi él, már Szegeden van,⁴⁸⁶ de ezt oly elragadtatott hangon, oly őszinte lelkesedéssel mondja, hogy bizonyosra vehetjük: nemcsak az író, hanem az is, akihez a levél szól, egy és ugyanazt a hitet vallja. Ez az érzelmi közösség arról tanúskodik, hogy a polgárság és a nemesség viszonya nem volt még reménytelenül elromolva, sőt alkalmas volt áthidalni azt az időbeli távolságot, amikorra erős és céltudatos központi hatalom irányítása alatt reális, érdekeik azonosulásán alapuló együttműködésük kialakulhat.

VIII

Áttekintésünk szerint az országgyűlések állandósulása annak a fejlődésnek az eredménye, amely főleg a köznemességet, de részben a polgárságot is a nagybirtokosok mellé az ország sorsáért felelős tényezők közé felemelte. Kétségtelen, hogy a király és a két rend érdekeinek találkozása közrejátszott az eredmény kibontakozásában. Az előbbinek érdeke volt megakadályozni a nemességnek hűbérurak hatalma alá kerülését és megtartani a még kezében maradt városokat, mindkét rendnek pedig érdeke volt, hogy a király legyen számukra az államhatalom megtestesítője, aki az egész állam erejével tud nekik védelmet biztosítani a külső ellenséggel szemben, a belső béke fenntartásával, a nagyúri zabolátlanság megfékezésével pedig a mindennapi életet elviselhetővé tenni. Ily erős királyság lényegéhez hozzátartozik, hogy az uralkodó rendelkezze az országnak az állam által igénybe vehető anyagi erőforrásaival, biztosítsa a bíróságok működését, őt illesse a külpolitika irányítása és erős haderő várja parancsait. Egyszóval: a király kezében legyen a központi irányítás. Ily hatalmat Magyarországon nem kellett a semmiből, új alapokon, megteremtteni. Az állam területi és szervezeti s ennek megfelelően ideológiai egysége a XV. század elején töretlen volt. A feladat, amelynek megoldása békés viszonyok közt Hunyadi korára várt, egyszerűbb: az egység megőrzése a nagybirtok önállósulási tendenciáival szemben. Egyszerűbb, de mégsem könnyű, mert meg kellett változtatni a király és a nagybirtok együttműködésén alapuló, lényegében XIV. századi jellegű kormányzati rendszert és helyébe olyat állítani, amely megfelel a köznemesség és a polgárság előtérbe lépésével kialakuló új viszonyoknak.

Megnehezítette a feladat elvégzését az a körülmény, hogy a fejlődés nem volt zavartalan. A külpolitikai helyzet megromlása, az élet-halál harc, amelyet a magyar állam széttrésztésére készülő török világbirodalommal meg kellett vívni, azt kívánta, sőt követelte, hogy a védelem érdeke minden más felett érvényesüljön. Gyors intézkedések voltak szükségesek, olyanok, amelyek a pillanatnyilag rendelkezésre álló erőket azonnal sorompóba állíthatták. Egy ma előteremthető bandérium vagy behajtható adó értékesebbnek látszott, mint kétszeresük, ha arra csak holnap lehet számítani. Ezzel a reform gondolata szükségképpen háttérbe szorult, a társadalomnak eddig is irányító tényezői pedig megbecsüléshez jutottak. Elsorvadás helyett konzerválódtak, sőt új feladatok végzésére nyertek ösztönzést. Amint a városokban a patriciusok megtartották vezető szerepüket s azt nem adták át a kézműves céheknek, ugyanúgy, sokkal nagyobb méretekben, kihatásaiban pedig talán még végzetesebben a nagybirtokosok megőrizhették uralkodó helyzetüket. Ők rendelkeztek ugyanis azzal a vagyonnal és szervezettel, amelyhez a királynak szük-

⁴⁸⁶ Knauz, i. m. 86. l.

ség esetén a legkönnyebben és leggyorsabban lehetett folyamodnia. Igaz, mindenkor súlyos árat fizetve, azonban a veszély pillanatában úgy tűnt fel, hogy támogatásuk megér minden utólagos áldozatot. Még a köznemesség politikai érvényesüléséhez is, bár ez megfelelt a fejlődés irányának, alapot szintén a végveszély elhárításából vállalt szerepe adott. Ha egyszer az ő sorai-ból toborzódott a még mindig csatadöntő nehéz lovasság, a közéletben szóhoz kellett jutnia.

A társadalmi fejlődés megtorpanása, bármily különös, kedvező eredményt is hozott. Mivel a nagybirtoktól lehetett várni a legközvetlenebb segítséget a törökkel szemben az állam, sőt a nép megmentésére, a közvélemény szükségképpen helyeselte, hogy az a főúr, aki Európát elkápráztató győzelmeket aratva vette ki részét a heroikus munkából, nagybirtokokat szerezzen. Jogosnak tűnt fel, hogy óriási uradalmak birtokosa legyen az, aki gyors ütemben halmozódó vagyonát, folyton növekvő katonai erejét egyre nagyobb méretekben kész a török elleni háború céljaira fordítani. Hunyadi, gazdasági és politikai hatalmát kiépítve, természetsszerűleg ugyanazokat az eszközöket használta fel, amelyeket nagybirtokos elődei és kortársai alkalmaztak. Éppen ezért túlzottnak tartjuk a loyaltitást, amellyel történetírásunk mellőzte oly kérdések megválaszolását, hogy miként szerezte meg Brankovics Györgynek az uradalmait, vagy miként jutott a pozsonyi várnak a birtokába.

A kezében összpontosult vagyont Hunyadi úgy kezelte s hatalmát oly familiarisi szervezet segítségével gyakorolta, mint kortársai. Birtokai és uradalmi ügyeinek intézését tehát officialisaira bízta, de familiarisai közül kerültek ki azok a várnagyok és kapitányok is, akiket a kormányzói hatalmából kezébe jutott várak és városok élére állított⁴⁸⁷ s ugyancsak familiarisaira bízta a megüresedett egyházi javadalmak, mint 1448-ban a kalocsai érsekség jövedelmeinek lefoglalását, ezeknek az állam céljaira való felhasználását.⁴⁸⁸ Feltűnő, hogy két familiarisa, akik nagy szerepet vittek pénzügyei intézésében, megelőzőleg a ragusai származású Thallóczy Matkó bánt szolgálták. Az egyik, Dóczi Mihály a *lucrum camerae* és az adó beszédésének az ellenőrzésénél tevékenykedett, a másik, név szerint Paduai Bernellys Péter fia János — latinosan Johannespetri, olaszosan Soampero — neki is, mint Thallóczyinak kincstárnoka volt.⁴⁸⁹ Olasz sókamarásait feltehetőleg szintén a bán szolgálatából vette át. A Firenzéből származó három Manini testvér — Odoardus, Pape és Angello — esetében Losonczy Dezső erdélyi vajdának Thallóczyhoz intézett 1440-i ajánlólevelével ezt igazolni is tudjuk.⁴⁹⁰ Nagyon valószínű ezek alapján, hogy Hunyadi a Thallóczy által kialakított s a gyakorlatban bevált familiarisi szervezetre bízta az állami jövedelmi források kezelését. Bár nincs reá bizonyítékunk, feltehetjük, hogy ezek az olaszok nemcsak pénzügyekhez értő szakemberek, megfizetett alkalmazottak, hanem egy személyben vállalkozók is voltak.

⁴⁸⁷ Soós György pozsonyi várnagyságára és Temesközi Bálint, Szilvai Miklós nagyszombati kapitányságára vonatkozólag az adatokat l. a 347. és 445. jegyzetekben.

⁴⁸⁸ Zichy okmt. IX. k. 200. l.

⁴⁸⁹ *Teleki*, X. k. 87. és 153. l. Bernellys, akit Hunyadi 1450-ben *tesaurarius et familiaris noster*-nek nevezett (Dl. 67.435), több sókamarának az ispánja is volt. Mivel az elszámolás alkalmával 5000 aranyforinttal adósa maradt Hunyadinak, tartozása fejében birtokát, Kecskemét mezővárost fia és özvegye kénytelenek voltak 1456-ban átengedni Hunyadi Lászlónak és Mátyásnak. (Dl. 68.647.)

⁴⁹⁰ A vajda szerint Pape, aki a bánt fel fogja keresni, in *singulis factis vestris unacum suis fratribus fideliter famulavit*. (Dl. 55.213.) A három olaszt, mint már említettük, Hunyadi 1450-ben megnevesítette. (Vö. a 391. jegyzettel.)

Bernellysről maga Thallóczy elismerte 1440-ben, hogy nemcsak „szolgált” őt, hanem Paduából magával hozott 5000 aranyforintot is rendelkezésére bocsátott. Lehet, hogy az összeg biztosítéknak számított, de ebben az esetben sem cáfolja a feltevést, hogy a Thallóczy szolgálatában tevékenykedő olaszok nemcsak szakértelmüket, hanem pénzüket is befektették szolgálatukba, s ezt, a maguk számára, üzletnek tekintették. De akár a szokásos familiárisi megbízásból, akár mint üzletfelek működtek Hunyadi olaszai, alkalmaztatásuk semmiképpen sem különbözött a szokásostól. Ugyanezt elmondhatjuk végül állandóan fegyverben tartott haderejével kapcsolatban is. Vitézeit az a familiárisi kötelék fűzte hozzá, amely a legtovább őrizte meg a lovagi hűség jegyeit. Kamonyai Simon, aki a szentimrei csatában felcseregelt vele fegyverzetét, hogy így elterelje a magyar sereg vezérééről a török figyelmét, önként vállalt halálával ennek a még élő hűségnek a szimbóluma. Hivatkozhatunk azonban prózaibb bizonyítéka is: Ulászló adománylevelére, amelyet a király a téli hadjárat alkalmával, Szerbiában Hunyadi „nagyobb bandériumának” három kapitánya javára bocsátott ki.⁴⁹¹ Egyikük, a Bihar megyei Toldi László két évvel korábban másodmagával, az előbb említett Manini Papeval együtt Hunyadi szalárdi sókamarása, két évvel később pedig debreceni officialisa volt⁴⁹² s így familiárisi kapcsolata vitathatatlan.

A szervezet, amelyen Hunyadi hatalma nyugodott, nem különbözött Cilleitől vagy Újlakiétól. Egy ponton azonban messze túlment Hunyadi, maga mögött hagyva valamennyi kortársát. A számára legotthonosabb területen, a hadsereg szervezésénél zsoldosok szokatlan méretű alkalmazásával, legfőbbképpen pedig a parasztság tömegeinek megnyerésével és hadba vetésével merészen új utakra tért.⁴⁹³ Az állam érdeke azt kívánta, hogy ugyanilyen elhatározó lépést tegyen a kormányzás terén és ennek jellegét módosítva oly szervezetet alakítson ki, amely a nagybirtok mellett — esetleg helyett — a köznemességet és a polgárságot védelmezi. Korántsem volt szükség valami hirtelen fordulatra. A fejlődés a jelzett irányban már Zsigmond alatt megkezdődött.

A régi rendszerben, a XV. század elején az ország központja az a királyi tanács, amelynek tagja, minden formalitás nélkül, valamennyi számottevő nagybirtokos. Nehézkés szervezet, telve egymással versengő nagyurakkal s emellett időnként nagy létszámú is. Alkalmas szintér a vitatkozók számára, de a kormányzás egységét és folyamatosságát örökké felborítással fenyegeti. Közben, ahogy múlnak az évtizedek és az élet egyre sokrétűbb lesz, az elintézésre váró ügyek megsaporodnak és gyors határozatokat igényelnek. A nemesség és a városok problémáiknak a nagybirtoktól független és közvetlen elintézése után vágyakoznak. A királynak, éppen mert érdekeik közösek, napról napra foglalkoznia kell velük. Szüksége van tehát olyan tanácsadókra és munkatársakra, akik nem nagybirtokosok s így nem a főúri érdekek szerint nézik a világot. Tanult embereknek kell lenniök és tehetségeseknek, hogy segíteni tudják urukat a nagybirtokosok nyomasztó hatalmával szemben. A változásnak, amelyen a királyi tanács Zsigmond idejében átment, az a lényege, hogy magában a tanácsban a király személye körül kezdett egy olyan kis csoport kialakulni, amelynek tagjai nem nagyurak, hanem kormányzati szak-

⁴⁹¹ Esztergomi prímási világi lt. Lad. T. nr. 52.

⁴⁹² Dl. 55.262., Zichy okmt. IX. k. 108. l.

⁴⁹³ Működésének ezt a részét behatóan ismerteti Elekes idézett munkája.

emberek és diplomaták. A király mellett mindig voltak diplomáciai megbízások elvégzésére alkalmas hívei, akik egyszersmind a kormányzati teendők ellátásában is segítettek, ezek — a kancellárok — a tanácsnak is tagjai, befolyásuk mindenkor jelentős, azonban vagy csak átmeneti állomás volt számukra a kancellárság vagy — ami még rosszabb — tisztségüket maguk is feudális hatalmuk tartozékának tekintették. Annak nyomaira, hogy a kancelláriából kiindulólak a tanácsban egy kisebb, kormányzati munkát végző csoport különüljön el, Zsigmond uralmának utolsó két évtizedében bukkanunk.

Zsigmondnak mint magyar királynak két kancellárja volt. Az egyik, a főkancellár azt a nagy pecsétet őrizte, amelyet a kiváltságlevelekre szoktak reá függeszteni, a másik, a titkos kancellár a titkos pecséttel az uralkodó közvetlen, pillanatnyi elhatározásait, rendelkezéseit erősítette meg. Mindkét kancellár a király legbizalmasabb munkatársa és tanácsadója. Főfeladatuk ugyanis a kormányzásban való részvétel, nem pedig annak figyelemmel kísérése, hogy a kiadott utasítások milyen módon nyernek írásos formát. Az oklevelek megfogalmazása, ellenőrzése a jegyzők és az alkancellárok feladata, amit azonban nem szabad úgy értenünk, mintha az utóbbiak nem vettek volna maguk is részt a királyi tanácsban és a kormányzás irányításában. Volt a nagyobb és a titkos kancellária mellett még egy harmadik is, amely szintén a király nevében adta ki okleveleit, azonban az uralkodótól teljesen függetlenül. Ez a főkancellárral az élén mindazon igazságszolgáltatási ügyekben intézkedett, amelyek az ún. királyi különös jelenlét bírósága előtt kerültek tárgyalásra és eldöntésre. Ennek a bíróságnak a főkancellár maga is csak névleg volt vezetője. Helyettese gyanánt familiarisa, egy jogász szakember tevékenykedett a király nevében.⁴⁹⁴ A titkos kancellár munkakörébe szintén tartoztak peres ügyek. Azok, amelyeket a király személyesen kívánt eldönteni s tárgyalásukon a XIV. század végén még valóban részt is vett, amint azonban számuk megnövekedett, elintézésüket kénytelen volt elhárítani magától. Miután a király titkos kancellárjára ruházta a személyes jelenléte elé terjesztett pereket, már csak egyetlen lépés volt hátra, hogy formailag is megalakuljon — a nádor, az országbíró és a különös jelenlét mellett — a negyedik kúriai bíróság. Erre Zsigmond uralkodásának legvégén került sor. A közvetlen indítékot az 1435-i igazságszolgáltatási reform adta meg azzal, hogy az újabb hatalmaskodások elkövetőit — a nádor és az országbíró mellett — a király személyes jelenléte elé idéztette meg.⁴⁹⁵ A titkos alkancellárnak ettől fogva Magyarországon kellett tartózkodnia s a királyt nem kísérhette külföldi útjain, lévén az általános jogszokás, hogy a peres felek az ország határain túlra nem idézhetők meg.

A nagyobb és a titkos kancellária vezetését Zsigmond 1423-ban Albeni János zágrábi püspök kezében egyesítette, aki 1421-től már főkancellárja, 1423-tól német birodalmi, sőt cseh királyi kancellárja is volt⁴⁹⁶ s mindezen felül a királyné korlátnok.⁴⁹⁷ A tisztségnek egy személyre ruházása több

⁴⁹⁴ *Kumorovitz B. L.*: A specialis praesentia regia pecséthasználata Zsigmond korában. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bpest, 1937. 426. sköv. l.

⁴⁹⁵ 1435. évi II. decretum 4. art. Az intézkedés fontosságát helyesen emeli ki *Hajnik* (Bírósági szervezet 38. l.), hozzá fűzött következtetései azonban tévesek.

⁴⁹⁶ *Szilágyi L.*: A német birodalom és Magyarország personális uniója 1410–1439. A Gróf Klebelsberg Kuno magyar történetkutató intézet évkönyve. IV. (1934) 168. sköv. l.

⁴⁹⁷ 1423. máj. 6-án így nevezi magát: Iohannes dei et apostolice sedis gratia episcopus ecclesie Zagrabiensis sacri Romani imperii necnon regie et reginalis maiestatum sumpmus et secretarius cancellarius. (Dl. 34.059.)

volt a legnagyobb bizalom jelénél. Zsigmond ily módon juttatta nagyobb szerephez az alkancellárokat s tette őket kancellári familiarisokból a tanácsban a kancellár szinte egyenrangú társaivá. A birodalmi alkancellár, Schlick Gáspár későbbi politikai szereplése éppen úgy mutatja intézkedésének helyességét, mint Albeni nagyobb és titkos kancelláriai helyettesének, Gathalóci Mátyásnak rátermettsége. Ez ugyanis Albeni halálakor, 1433-ban egykori urának örökébe lépett s most már ő lett a magyar főkancellár, ugyanakkor azonban megmaradt titkos alkancellárnak.

Főleg Zsigmond külföldi tartózkodásának idejében vehető észre, mennyire átalakult a körülötte levő tanács. Hiányzanak belőle a fő országos méltóságok viselői, mint a nádor, országbíró vagy tárnokmester, a bánok és a vajdák, hiányzanak azok az urak, akiket csak nagy vagyonuk jogosít a királyi udvarban tartózkodásra s helyettük köznemesi származásúakat találunk; így Guti Ország Mihály kincstartót, Aranyi Istvánt, a királyi jogügyigazgatóból lett nógrádi ispánt, továbbá az egykori magyar alkancellárt, Szentgyörgyi Benedeket, egy volt titkos alkancellárt, Csapi Lászlót, sőt időnkint Uski János budai prépost is, aki a XV. század első éveiben mint titkos kancellár egyházpolitikáját sugalmazta, fel-feltűnik környezetében, pénzügyi szakemberként pedig mellette van külföldi útjain az olasz származású Bajmóci Noffry Lénárd. Főleg Csapinak igen bizalmas munkatárs gyanánti szereplése jelzi a fordulatot. Neki, Pálózi Mátyus és Imre familiarisának, amidőn urainak titkos kancellári működése végetért, ki kellett volna válnia Zsigmond környezetéből. Ehelyett évekig ott látjuk őt vagy minden cím nélkül, vagy mint volt alkancellárt emlegetve, mintha az uralkodó tanácsosa volna. Valóban az is, éppen csak nem nevezik rendszeresen consiliariusnak, bár a tisztség ekkor már nem ismeretlen a magyar kormányzásban.⁴⁹⁸

A király személye körüli kormányzó testületnek a kialakulását döntően segítette elő Zsigmondnak gyakori külföldön tartózkodása. A nagyurak többségét a költséges utazgatások magától adódóan visszatartották, hogy a király mellett legyenek, másokat pedig Zsigmond vicariusi megbízással Magyarországon hagyott, hogy itthon intézzék az ügyeket. A nádor, az esztergomi érsek és a többi egyházi s világi főméltóság hatásköre és tekintélye egyáltalán nem csökkent, szavuk azonban, mivel nem volt módjukban állandóan hallatni, vesztett súlyából. Az új rendelkezéseket ők már készen kapták, azok felvételébe és kibocsátásába nem folyhattak be. A király és tanácsosai azonos felfogású csoport, döntéseit nem kompromisszumok árán, hanem a realitások és az állam érdekeinek figyelembevételével hozza meg. Vele szemben a nagyurak tömege kisebb jelentőségű. Zsigmond utódja alatt a kancellárok és alkancellárok mellett a tanácsosok, tehát az uralkodói környezetnek, a királyi udvarnak azok a tagjai, akiket az oklevelek ily névvel illetnek, megtartották helyüket. Pl. Szentgyörgyi Benedek székesfehérvári prépost Albertnek is consiliarius maradt, hasonlóképpen Stock János orvos, szepesi prépost.⁴⁹⁹

Mindezek a tanácsosok s velük együtt a kancelláriai vezetők nem tisztviselők még, s nekik jut a legkevésbé eszükbe, hogy ilyenekké legyenek. Valamennyien, kivétel nélkül, felfelé törnek. Vagyon és hatalom után sóvárognak és csillapíthatatlan szenvedéllyel vetik magukat mindkettő után. Birtok,

⁴⁹⁸ Főleg diplomáciai iratokban tűnik fel az elnevezés (pl. 1431-ben: *Fejér*, X/7. k. 329. l.). Udvari lovagjának és tanácsosának nevezi Zsigmond Várdai Miklóst 1437-ben. (Zichy okmt. XII. k. 170. sköv. l.)

⁴⁹⁹ *Házi* I/3. k. 161., 169. l., *Fejér*, X/7. k. 612. l. és XI. k. 271. l.

még több birtok, azután uradalmak megszerzése, beneficium, még több javadalom, azután püspökség, érsekség elnyerése, mindezekkel együtt pénz, vagyon és hatalom, amit a régi módon lehet élvezni és gyakorolni, ez legfőbb vágyuk. De addig a pontig, amíg céljukat eléri, sőt rátermett ember kezében még utána is, jól felhasználhatók. Eszesek, tanultak, műveltek, újonnan feltűnő családok friss sarjai, akik még munkával kénytelenek kiérdemelni érvényesülésüket s ezért tehetségük javát adják az államnak. Forma szerint a királynak, a szentkoronának, de lényegében az államnak, amelynek neve már kezd feltűnedezni, amidőn tolluk a közjó, a béke, a nyugalom szolgálatának szavait papírra veti. Addig, amíg a királyt szolgálják, magától értetődően az erős központi hatalomnak a hívei. Abból, amit fiatal korukban felépítettek, hatalomhoz jutva bizonyára sokat lerombolnak, de egészen még sem semmisíthetik meg életművüket. A kormányzás szemszögéből nézve átmeneti kor gyermekei s az állam fejlődésének is átmeneti korában élnek. De ez a fejlődés a központosítás érvényesülését kívánja s ők, még akaratlanul is, ennek útjából hátrítják el az akadályokat.

Ulászló oklevelei különös változatról tanúskodnak. Amíg Zsigmond mellett uralkodása utolsó két évtizedében „tanácsos” név nélkül is olyan munkatársak tevékenykedtek, akik egy szakszerűen dolgozó kormányzó, sőt hivatalnoktestület előfutárjául tekinthetők, addig Ulászló sűrűn emlegeti consiliariusait, ezek azonban egyházi és világi nagyurak. Vajdák, bánok, ispánok, pohárnok- és asztalnokmesterek nevezik magukat a király tanácsosainak, amidőn pecsétjeiket az uralkodó egy-egy fontos oklevelére ráfüggesztik, s éppen ezzel a kezességvállalással tanúsítják, hogy nagyurak, a hatalom birtokosai ők.⁵⁰⁰ A királyi tanács ezzel visszajutott oda, ahol a század elején volt.

V. László uralkodása alatt felújultak Zsigmond és Albert hagyományai. Ismét találkozunk oly tanult, egyetemről hazatért klerikussal a király környezetében, akinek egyedüli munkaköre a tanácsosi tevékenység. Ilyen volt 1453-ban Várdai István, a későbbi titkos kancellár⁵⁰¹ vagy az olasz Simon de Montano esztergomi olvasókanonok, az egyházjog doktora és a római jog licentiatusa, akit a király 1453-ban a pápához küldött követségbe.⁵⁰² Igen gyakori ez időben a királyi oklevelek kancelláriai jegyzeteiben az utalás a tanácsosok részvételére.⁵⁰³ A király külföldi tartózkodása kedvezett a Zsig-

⁵⁰⁰ *Chmel*, I. k. 64. l. — 1441. ápr. 19-én ugyanazok mint consiliarii domini regis kötelezettséget vállalnak, hogy a király megtartja esküjét, maguk is toto posse et omni consilio ígéretei teljesítésére bírják, ezekkel ellenkező tanácsot pedig nem adnak neki. (Bécsi állami lt. Ung. Urkunden 162. sz. O. L. Filmtár.)

⁵⁰¹ *Dl.* 88.277; *Zichy okmt.* IX. k. 384. l., *Károlyi oklt.* II. k. 297. l.

⁵⁰² Esztergomi káptalan magán lt. *Lad.* 50. fasc. I. nr. 10. V. László 1453. jún. 20-án consilium nostrum maiestatis-nak mondja, ugyanígy 1457. okt. 6-án: *Katona*, i. m. XIII. k. 1210. l. Pápai követségéről *Lukcsics P.*: XV. századi pápák oklevelei. I–II. k. (Olaszországi magyar oklevéltár. Közrebocsátja a római magyar történeti intézet.) Bpest, 1931–1938. (A továbbiakban: *Lukcsics*.) II. k. 1321–1323. sz. Vö. *Kollányi F.*: Esztergomi kanonokok 1100–1900. Esztergom, 1900. 98. sköv. l.

⁵⁰³ 1453: *Commissio domini regis ex deliberatione consiliariorum domino Ulrico comite Cilie referente Nicolaus vicecancellarius* (*Tóth-Szabó*, i. m. 405. l.), *Commissio domini regis ex deliberatione consiliariorum* (Pannonh. rendt. III. k. 527. l.), Turóc megyéhez intézett királyi utasításban: *ex informatione consiliariorum nostrorum*. (Körmöcbánya város lt. *Fons* 36. fasc. I nr. 9.) — 1454: *Commissio domini regis ex deliberatione consiliariorum* (*Dl.* 14.607. és 14.839.), *Commissio domini regis ex deliberatione consiliariorum et in consilio facta* (Kassa város lt. E. 7. O. L. Filmtár.), az erdélyi szászkokhoz intézett királyi utasításban: *de consilio consiliariorum nostrorum*. (*Katona*, i. m. XIII. k. 980. l.) — 1453-ban Péter kancelláriai prothonotarius is megemlíti a királyi consiliariusokat. (*Iványi*: Bártfa 691. sz.)

mond-kori állapotok visszatérésének, a hagyományok újjáélesztése azonban a titkos kancellár, Vitéz János műve lehet.

A helyzet ekkor gyökeresen más, mint amilyen az 1420-as években volt. A királyi hatalom többé nem szilárd, ily hatalom lényegében szinte nincs is, Vitéz nem az élettapasztalatokban gazdag császárnak, hanem egy gyermeknek a tanácsadója. Neki már nem megtartani, hanem visszaszerezni kell a tekintélyt, amely alig másfél évtized anarchiájában szinte semmivé lett. Van valami megkapó eltökéltségében, hogy mély pontra jutva sem hajlandó a bárókat a királlyal egyenragúaknak elismerni. Amidőn tehát Ragusa azzal a kéréssel fordul V. Lászlóhoz, hogy régi kiváltságait ne csak erősítse meg, hanem a privilégiumra függesztesse fel a saját pecsétje mellé az országnagyokét is, elutasítja a kívánságot. Sérti a királyi tekintélyt és méltóságot, fűzi hozzá magyarázatul, hogy társaiavá avassa azokat, akik a hatalmától függő dolgokban alattvalói, érvül pedig arra hivatkozik, hogy a korábbi uralkodók sem tettek ily engedményeket.⁵⁰⁴ Valóban, már csak a múlt, a visszaemlékezés az egyedüli támasz, mert a jelen, a Prágában minden kormányzati tevékenységből kirekesztetten élő király számára⁵⁰⁵ annak éppen a fordítottja, ugyannyira, hogy a tényleges állapotokat véve figyelembe, a bárók beleegyezésének elnyerése után következhetnék az ő hozzájárulásának a regisztrálása. Mindezek ellenére még sem csak elvi jogfenntartást, az öröklött formához való ragaszkodást jelenti Vitéz elutasító válasza. Gényt is fejez az ki a hatalom gyakorlására. Vajon a régi állapotok egyszerű visszaállításának a mezében? A kérdés nem felesleges, mert ezen a ponton dől el, hogy Vitéz csak a kormánykerékre akarja-e kezét rátenni, vagy pedig megértve az idők hívó szavát és az uralom jellegét az új követelményekhez hozzáidomítva reformvágtyól vezettet-e magát.

A kérdésre már előljáróban igennel felelhetünk. Válaszunkkal egyszerűsmind jelezzük, hogy Vitéz próbálkozása, mivel nem egyszerű visszatérés Zsigmond korába, hanem az új helyzethez alkalmazkodva új megoldást keres, nem nélkülözi a tragikus vonást. A hatalmat ugyanis nem ellenségtől, hanem az egykori jóbaráttól és pártfogótól, Hunyaditól kellene visszaszereznie.

Ahhoz, hogy megértsük Hunyadi és Vitéz elhidegülését és megkíséreljük leírni 1454-i összetűzésük körülményeit, egyenkint szemügyre kell vennünk a szálakat, amelyek csomóba bogoződva a kor lényegét rejtik magukban.

A vörös fonál, amelynek útja az összefonódó szálak közt a legkönnyebben figyelhető meg, a titkos kancellária bírói tevékenységének alakulása. Ezt az 1435-i reform után mint titkos alkancellár, Gathalóci Mátyás pécsi prépost irányította. aki ugyanakkor a főkancellári méltóságot is viselte. Az ő vezetése alatt a személyes jelenlét bírósága Zsigmond uralkodásának legvégén már kialakultnak tekinthető. Valóban azt találjuk, hogy Zsigmond 1436-ban Gathalócit, aki ez évben váci püspökké lett, nem vitte magával csehországi útjára⁵⁰⁶ s ugyanígy járt el Albert is.⁵⁰⁷ A *personalis praesentia* tehát 1438-

⁵⁰⁴ Teleki, X. k. 426. l. Ragusa utasítása, amelyet követeinek még 1454. jan. 26-án adott: *Gelcich*, 543. l.

⁵⁰⁵ V. ö. a 227. jegyzetben közöltekkel.

⁵⁰⁶ 1436. nov. 3-án mondja Zsigmond: Oklevélt római császári kisebb pecsétjével erősítetteti meg *allis nostris sigillis tam scilicet maiori dupplici quam etiam minori secreto, quibus uti rex Hungarie utimur, tempore exitus nostri de regno Hungarie ad has Bohemie partes nuper facti apud fidelem nostrum venerabilem dominum Matthiam summum cancellarium regni Hungarie nostre maiestatis certis rationabilibus ex causis dimissis et derelictis.* (*Fejér*, X/7. k. 789. l.)

⁵⁰⁷ *DI*. 13.322.

1439-ben állandóan működött. Peres feleket megidéz maga elé, elhalasztja a tárgyalást és ítéletet hoz, még pedig prelátusok, bárók és nemesek mint bírótársak segítségével.⁵⁰⁸ Mindez a király nevében történik, akár csak mint a specialis praesentia esetében, a pecsét azonban, ha a király rendes bírói pecsétje nincs kéznél, Mátyás alkancelláré.⁵⁰⁹ Gathalóci alkancellárságának ez a hangsúlyozása még bizonyosabbá teszi, hogy ő valóban a titkos cancellársághoz kapcsolódó személyes jelenlét vezetője. Működése azért is érdekes, mert Albert elvette tőle a főkancellárságot s azt, sőt még a titkos cancellárságot is Pálóczi György esztergomi érsekre ruházta.⁵¹⁰ Mindez nem érintette Gathalóci titkos alkancellárságát, sem bírói szerepét. Sőt Pálóczi és Albert halála után⁵¹¹ ismét ő a főkancellár is. 1439. november 3-án egy perhalasztó levélben magát a magyar királyság főkancellárjának és az Albert király személyes jelenléte elé került ügyek elintézésével megbízott bírónak nevezte.⁵¹²

Pálóczi 1438-ban elnyert fő- és titkos cancellársága, amelyet Zsigmond bizonyára jó okból vonakodott átengedni neki — Pálóczi már 1423 óta érsek volt —, személyi vonatkozásban megfelelt annak az előretörésnek, amellyel a klérus az 1437-i választási feltételek és az 1439-i decretum tanúsága szerint visszaszerezte Zsigmondot megelőzően élvezett kiváltságos helyzetét. A fejlemények ebben az irányban haladtak tovább. Gathalóci, a köznemes, bár 1439 novemberében, Pálóczi halála után, ismét főkancellárnak nevezhette magát — bizonyára Erzsébet királyné engedélyéből —, tisztségét át kellett, hogy engedje az Ulászló-párt egyik oszlopának, Rozgonyi Simon egri püspöknek. 1440-től a várnai csatáig, ahol életét veszítette, egyszemélyben ő a fő- és titkos cancellár.⁵¹³

⁵⁰⁸ 1438. jún. 5-én. Szt. György nyolcadának 36. napján Budán hozott ítélet, amidőn Albert Bécsben tartózkodott: *Tanodi*, 154. l. Ugyanitt (156. sköv. l.) perhalasztások.

⁵⁰⁹ 1439. márc. 30. *Presentes autem propter absentiam venerabilis patris domini Mathye episcopi ecclesie Wachyensis aule nostre vicecancellarii et sigillorum nostrorum erga ipsum habitorem sigillo eiusdem fecimus consignari.* (*Tanodi*, 158. l.) Akkor, amidőn Gathalóci egyidejűleg főkancellár és titkos alkancellár volt, az oklevelek előkelőbb címét emelték ki, mégha titkos cancelláriai tevékenységéről is szóltak. Zsigmond imént (506. j.) idézett szavain kívül utalunk az ugyancsak Zsigmond nevében 1437. júl. 2-án Budán ex deliberatione prelatorum et baronum ac magistrorum prothonotariorum in iudicio facta cancelláriai jegyzettel kibocsátott rendeletre, amelyet a titkos pecséten kívül azért erősített meg a nádor és az országbíró is pecsétjével, mert Mátyás főkancellár egyik familiarisának az érdekét védelmezte. (Quia autem memoratus Nicolaus filius Mathie fidelis nostri venerabilis domini Mathie regni Hungarie nostre maiestatis supremi cancellarii existit familiaris sigillumque nostrum secretum, quod presentibus est inpressum, apud ipsum cancellarium nostrum habetur... *Dl.* 102.076.)

⁵¹⁰ 1438. szept. 15-én Albert Pálóczi György főkancellárt arra utasítja, hogy egy királyi adománylevelet sub sigillo nostro secreto erga vos habito in forma competentis adasson ki. (*Dl.* 102.081.) 1439. febr. 28-án és jún. 15-én Albert arra utal, hogy a titkos pecsét György főkancellárnál van. (*Fejér*, XI. k. 40. l. és *Dl.* 13.401.)

⁵¹¹ 1439. júl., ill. okt. 27.

⁵¹² *Nos Mathias episcopus ecclesie Vaciensis supremus regni Hungarie cancellarius et iudex in causis regnicolarum alias in personali condam... Alberti... regis presentia vertentibus deputatus.* (*Tanodi*, 160. l.) Hédervári Lőrinc nádor 1440. jún. 2-i oklevelében arra hivatkozik, hogy a pert iuxta continentiam litterarum domini Mathie pridem episcopi Vaciensis supremique regni Hungarie eotunc cancellarii et iudicis causerum in personali presentia regia vertentium deputati halasztotta el. (*Dl.* 13.550.) A titkos cancellária és a személyes jelenlét kapcsolatára utal az a későbbi tény is, hogy Vitéz János 1453-ban, amidőn elnyerte a titkos cancelláriai tisztelet, egyszersmind a személyes jelenlét bírója is lett. V. László 1453. máj. 17-i oklevelében mondja: János váradi püspök secretarius cancellarius noster et iudex personalis presentie nostre. (*Dl.* 14.684.)

⁵¹³ Ulászló a Rozgonyi Simon szolgálatait dicsérő 1440. okt. 28-i oklevelét, mivel a püspök summi cancellarius nostri fungitur honore sigillumque nostrum secretum...

Az országos tanácsnak, amidőn Ulászló halálát követően a hatalom birtokosává lett, döntenie kellett a kancellárságok felől is. A titkos kancelláriát annyira a király bizalmasának tekinthette, egész működését az uralkodó személyéhez kapcsolódónak láthatta, hogy egyszerűen nem létezőnek vette. Beérte tehát azzal, hogy Agmándi Péter váci püspököt az országos tanács főkancellárjává és az ország pecsétjének őrévé választotta.⁵¹⁴ Ennek a pecsétnek az elkészítését az 1445-i országgyűlés rendelte el. A kettős keresztet ábrázolta, mint Magyarország jelképét, Budán kellett őrizni s az volt a hivatása, hogy a panaszosok, a peres felek részére kiadott okleveleket pecsételjék meg vele.⁵¹⁵ Rendelkezésével az országgyűlés az ország főkancellárja működésének azt a részét emelte ki, amelyet a kancellárok korábban mint a különös jelenlét bíróságának vezetői játszottak. Így most már érthetővé válik, miért állította ki Agmándi Péter mint főkancellár a maga bírói okleveleit, az egyszerű perhasztásoktól az ítéletekig, „az ország valamennyi prelátusa, bárója, nemese és előkelője” nevében.⁵¹⁶ Éppen oly kevéssé jelentette a kifejezés az országos tanács együttesének vagy akár csak egyetlen tagjának a valóságos közreműködését, mint ahogyan a Zsigmond nevében a specialis praesentia által kiadott oklevelekről sem volt, mert nem is lehetett tudomása a királynak. A személyes jelenlét bírósága Hunyadi egész kormányzósága alatt szünetelt, működésének egyetlen emlékét sem ismerjük.⁵¹⁷

1450-ben Hunyadi visszaszorítása és a bárói befolyás megnövekedése szembetűnően nyert kifejezést azzal, hogy Szécsi Dénes esztergomi érsek

erga eum existit, Hédervári nádor pecsétjével is megerősíti. (Dl. 13.588.) Ez a formula a következő években rendszeresen megismétlődik (pl. Dl. 13.620.). Főkancellárságát említi 1441. júl. 9.: Dl. 102.092. — Rozgonyi alkancellárja Kálnai András, a pécsi Keresztelő Szt. Jánosról nevezett egyház prépostja volt (1441: Dl. 13.647, 1444: Bécsi állami lt. Ung. Urkunden 133. sz. O. L. Filmtár.), aki 1443-ban javadalma mellé a székesfehérvári prépostságot is megszerezte. (Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. Közrebocsátja a római magyar történeti intézet. Bpest, 1902. III. k. 122. l.) Mint alkancellár vezetője volt a személyes jelenlét bíróságának; 1444-ben itt folyó pert a király nevében elhalasztván, az oklevelet a saját pecsétjével erősítette meg (Zichy okmt. IX. k. 75. l.). 1445-ben elnyerte a pécsi püspökséget. (Lukács, II. k. 792., 818., 847. sz.)

⁵¹⁴ Az országnagyok 1445. máj. 5-i oklevelükben Péter váci püspököt cancellarius et conservator sigilli nostri communitatis-nak mondják (Hédervári oklt. I. k. 228. l.), 1446-ban summus cancellarius noster-nak (Hazai okmt. II. k. 293. l.)

⁵¹⁵ 15. art. (Kovachich: Sylloge I. k. 103. l.)

⁵¹⁶ Nos prelati, barones, nobiles et procures regni Hungarie universi. Az országos tanács Vácott kelt oklevelei tehát nem a főpapok és főurak, hanem csak Agmándi ott tartózkodását igazolják. Ily oklevelek: 1445. márc. 21., jún. 29. és júl. 2.: Leleszi konvent orsz. lt. Acta anni 1445. nr. 1., 12. és 13., júl. 4.: Zichy okmt. IX. k. 98. l., dec. 24.: Leleszi konvent orsz. lt. Acta anni 1445. nr. 11. — 1446. márc. 26.: Zichy okmt. IX. k. 102. l., aug. 20.: Hazai okmt. IV. k. 340. l. — 1447. júl. 2.: Károlyi oklt. II. k. 258. l., okt. 31.: Hazai okmt. II. k. 295. l. — 1448. jan. 5.: Dl. 93.088, okt. 27.: Dl. 93.124. — 1449. dec. 12.: Hédervári oklt. I. k. 266. l. — 1450. jan. 10.: uo. 269. l. Az országos tanács pecsétjének távollétében (propter absentiam sigilli nostri), akár mint korábban a királyi oklevelek esetében szokásos volt, a püspök magán pecsétje szolgált megerősítésre. (V. ö. Zichy okmt. IX. k. 98. l.)

⁵¹⁷ Azt a feltevésünket, hogy az országos tanácsnak a nevében kiadott s az ország pecsétjével megerősített bírói oklevelek a királyi specialis presentia utódja működésének a lecsapódásai, kétségtelenné teszi Agmándi sajátkezű feljegyzése egy 1446. nov. 18-án — Szt. Mihály nyolcadán 44. napján — kelt ítéletlevél külső felhajtásán: Lecta per nos Waciensem cancellarium. (Dl. 13.897.) Bíróságvezető szerepéről és a nagybírák közti helyéről tanúskodik Pálóczi László országbíró 1449. ápr. 18-i kijelentése, hogy a peres felek coram cancellario regni aut palatinali vel nostra in presentia járhatnak el. (Dl. 14.254.)

lépett mint főkancellár az elhunyt Agmándi helyébe. Viszont 1452 legvégén, amidőn arról folytak az egyezkedések, hogy V. László uralkodásának megkezdésével Hunyadi milyen kárpótlást kapjon a kormányzóságról való lemondásakor, a titkos kancellárság Vitéznek jutott.⁵¹⁸

Szécsi főkancellári méltóságát megtartotta Mátyás uralkodása alatt bekövetkezett haláláig, a titkos kancellárság sorsa azonban annál változatosabban alakult. Vitéz Bánfalvai Barius Miklós egri prépostot, a kánonjog doktorát választotta maga mellé alkancellárnak,⁵¹⁹ aki 1455 végén pécsi püspök, majd pár hónap múlva titkos kancellár lett.⁵²⁰ Ebben a tisztében azonban nem Vitéz utóda, hanem társa volt. Előbbre jutását V. László 1456. május 1-i kinevező okleveléből következtetjük, amelyben a király, sajátkezű aláírásával látva el, az alkancellárságot Várdai István egri prépostnak adományozta, még pedig élete tartamára.⁵²¹ Az alkancellári tisztségnak ily módon való betöltése szokatlan s azt jelenti, hogy viselőjét a király mentesítette a familiárisi lekötöttségtől. Mivel Vitéz 1456 legvégén még mindig titkos kancellár,⁵²² s méltóságát valószínűleg csak akkor vesztette el, amidőn a Hunyadi-ellenes párt már a kormányzó fiának kivégzésére készülődött, Barius korábban nem is lehetett utódjává. Viszont alkancellár sem maradhatott. A legvalószínűbb feltevésnek az látszik, hogy egyszerre két titkos kancellár volt. A helyzet elég szokatlan, azonban nem maradt egyedülálló. Várdai ugyanis, aki egyébként már eddig is hosszasan tartózkodott a királyi udvarban,⁵²³ feltehetőleg jó viszonyban Barius-szal, hiszen együtt szerezgettek birtokot⁵²⁴ s az egri prépostságban is a kancellár utóda lett, 1457-ben a kalocsai érsekséget nyerte el, amivel egyidejűleg titkos kancellárnak nevezte magát.⁵²⁵ Most viszont Barius követte Vitéznek előbb feltételezett magatartását s nem mondott le méltóságáról.⁵²⁶ Megismétlődött tehát az előző évi helyzet, hogy éppen nem ellenséges pártok képviselőiül, hanem ugyanazon királynak a szolgálatában két titkos kancellárja volt az országnak.⁵²⁷

⁵¹⁸ Eredetileg Salánki Ágoston győri püspöknek kínálták fel, ő azonban Szécsi Dénessel szemben feszélyezve érezte magát s így lett a váradi püspök a titkos kancellár. (*Házi*, I/3. k. 398. l.)

⁵¹⁹ 1441-ben kancelláriai jegyző volt (Dl. 97.181.). Első alkancellári említése V. László 1453. jan. 29-i adománylevelében: *Commissio domini regis domino Ulrico comite referente Nicolaus vicecancellarius* (Dl. 44.655.). 1453. szept. 14-én V. László, birtokadományban részesítve, *secretarius vicecancellarius*-nak nevezi s adománylevelét, éppen mert ő a titkos pecsétnek az őrzője, Szécsi Dénes érsek és Garai László nádor pecsétjeivel is megerősített (Dl. 44.703.).

⁵²⁰ Pécsi püspöki kinevezését a pápától 1456. jan. 23-án nyerte el (*Koller I.*: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. Pozsony, 1784. III. k. 414. l.), azonban V. László már 1455. dec. 13-án értesítette a pécsi várnagyot és a püspöki udvarbíró, hogy Bariust püspökké nevezte ki, tehát a várat adják át neki (Dl. 15.009.).

⁵²¹ Zichy okmt. IX. k. 514. l.

⁵²² V. László 1456. dec. 23-i oklevelét, amellyel Vitéznek a Bihar megyei sólyomkői uradalmat adta, titkos pecsétjével erősítette meg, mivel azonban a püspök *cancellarius sui fungetur officio*, minden későbbi gyanú elhárítása végett *etiam scripto proprie manus sue ellátta* (Dl. 88.433.).

⁵²³ Levellei Prágából 1453 : Zichy okmt. XII. k. 230. l., 1454 : uo. 236. l.

⁵²⁴ 1454. nov. 11. : Zichy okmt. IX. k. 468. l.

⁵²⁵ Uo. 542., 558., 582. l. — 1457. febr. 9-i oklevél említi először érseknek és kancellárnak (Bánffy oklt. I. k. 701. l.).

⁵²⁶ 1457. ápr. 25-i oklevelében V. László Bariust *secretarius cancellarius*-ának, Várdai Istvánt *similiter secretarius cancellarius noster*-nak nevezi (Zichy okmt. IX. k. 552. l.).

⁵²⁷ V. László Barius és Várdai István kancellári szolgálatára egyaránt számított, amint Pozsony városhoz 1457. júl. 2-án intézett utasításából is kitűnik. (*Kovachich* :

A titkos kancellár mellett azonban nemcsak alkancellár működött, amióta Vitéz elnyerte ezt a méltóságot, hanem neki, mint a személyes jelenlét vezetőjének volt egy bírói helyettese is. A személyi kérdés ebben a vonatkozásban igen egyszerű. Vitéz a bíróság vezetését Hangácsai Albertre bízta, aki egykor a bécsi egyetem hallgatója volt, majd a bolognai egyetemen kánonjogi doktorátust (1450), itthon pedig több egyházi javadalmat, köztük pécsi prépostságot, szerzett.⁵²⁸ Munkakörét alkancellári címe (1455) kevésbé fejezi ki,⁵²⁹ nem lehet azonban kétségünk jellege felől, ha 1455-ben a nádor, a következő évben a király személynöknek mondja,⁵³⁰ 1457-ben pedig önmagát így nevezi: iudex causarum, que in ipsius domini regis praesentia vertuntur.⁵³¹ Tisztét változatlanul megtartotta Barius és Várdai idejében is, sőt, amikor ez kalocsai érsek lett, ő örökölte tőle az egri prépostságot.

A felsorakoztatott adatokon kívül, amelyek külön-külön tesznek tanúságot a személyes és a különös jelenlét bíróságának működéséről s így minden kételyt talán nem is oszlatnak el, hivatkozhatunk még egy olyan oklevélre is, amely a két bíróság egyidejű, egymás melletti működését tanúsítja. Ez Garai László nádor 1457-i ítéletlevele, amelyben névszerint felsorolja bírótársait, úgymint Barius Miklós pécsi püspök és Guti Országh Mihály királyi ajtónállómester mellett Hangácsai Albert egri prépost és István dömösi prépost alkancellárokat, továbbá az alnádort és az alországbíró.⁵³² Mind a négy kúriai bíróság szakember vezetői együtt ültek tehát az ítélet kimondásakor, még pedig oly sorrendben, amely előkelőségüknek is megfelelt. A dömösi prépost, a különös jelenlét bírója a személyes jelenlét locumtenense után következik tehát, de megelőzi az alnádort.

A kancellárok és alkancellárok névsorának összeállítása azt mutatja, hogy az ún. nagyobb kancellária, amelynek élén a főkancellár állott, töretlenül fennmaradt a Zsigmond halála és Mátyás trónra lépte közt eltelt időben, a titkos kancellária ellenben 1445 és 1453 közt nem működött. A kettő közül kétségtelenül az utóbbi volt a fontosabb. Jelentőségét fokozza, hogy Zsigmond utolsó éveiben, amidőn a királyi tanács kezdett a nagyurak gyűlekezetéből tanácsosok tevékenységének színterévé változni, a viszonyok szerencsés alakulása eredményeül olyan volt szervezete, hogy nem gátolta a feltörekvő tehetséges, tanult fiatalokat, sőt megkönnyítette számukra, hogy a kormányzás irányítói közé bejussanak.

Abban a pillanatban, amidőn Vitéz János, a Hunyadi-kor legtehetségesebb államférfia kancelláriai szolgálatba lépett, még a társadalmi kiválasz-

Supplementum II. k. 132. l.) — Annak a régóta ismert ténynek, hogy 1464-től az egyesített fő- és titkos kancellária élén ketten — Várdai és Vitéz — állottak (*Hajnik I.*: A királyi bírósági személyes jelenléte és ennek helytartója a vegyesházakbeli királyok korszakában. [Értekezések a történelmi tudományok köréből. XV. k. 4. sz.] Bpest, 1892. 17. l., *Szilágyi L.*: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458 — 1526. Turul 44. [1930] 46. sköv. l., Zichy okmt. XII. k. 282. l.) megvoltak tehát az előzményei.

⁵²⁸ Lukcsics, II. k. 859., 889., 1048. sz. — Veress B.: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221 — 1864. (Olaszországi magyar emlékek. III.) Bpest, 1941. 158. sköv. és 38. sköv. l.

⁵²⁹ Dl. 75.885.

⁵³⁰ 1455. febr. 11-én Garai László nádor: personalis presentie regie maiestatis in iudicio locumtenens (Quellen z. Wien II/2. k. 3608. sz.), 1456. márc. 24-én V. László: iudicatus personalis presentie regie locumtenens (Dl. 75.887.).

⁵³¹ *Fraknói V.*: Mátyás király magyar diplomatái. Századok 1898. 483. l. Pécsi prépostsága magyarázza, miért kelt V. László több, személyes jelenléti bírói oklevele Siklóson és Pécsen (Zichy okmt. IX. k. 430., 436., 453. l.).

⁵³² Zichy okmt. IX. k. 579. l.

tódás régi rendszere érvényesült. A környezet ellenben, ahol, szerény családjából kiemeltetve, működését kifejtette, már új jellegű volt. A régi rendszernek tehát nem érezte gátló, sőt bénító hátrányait, amelyek a familiarist ura akaratának, sőt szeszélyének gondolkodás nélküli végrehajtójává alacsonyították le, annál inkább élvezte az újnak előnyeit, amelyek tehetségének bámulatos gyors kibontakozását mozdították elő.

A familiarisi rendszer eredménye volt, hogy Albeni János, a zágrábi püspök mint titkos kancellár⁵³³ helyettesévé a Körös megyei Gathalóci Mátyás zágrábi prépostot tette meg 1424-ben,⁵³⁴ aki már mint prothonotarius szolgálta bátyját, a kancellárságban és püspökségben elődjét, Eberhardot⁵³⁵ s ugyancsak a familiarisi kapcsolat eredménye, hogy Gathalóci prothonotarius 1433-ban a Zala megyei köznemesi családból származó Büki István magister artium, aki 1436-ban zágrábi kanonok és főesperes,⁵³⁶ az egyik notarius pedig az ugyancsak Körös megyei Vitéz János, aki 1438-ban zágrábi örkanonok.⁵³⁷ A zágrábi egyház javadalmait tehát nagy mértékben lefoglalták a kancellária tagjai. Nem lehet ugyanis kétségünk, hogy a püspök támogatásával jutott Gathalóci ottani prépostsághoz⁵³⁸ s joggal tehetjük fel, hogy az utóbbi segítette Bükit és Vitézt kanonoksághoz. A jelek szerint ezek kancelláriai tevékenysége szorosan összefonódott. Bükivel kísérté Zsigmondot Rómába császárkoronázására⁵³⁹ s vele volt 1436/37-i csehországi tartózkodása alatt is. Ekkor Gathalóci távollétében ő látta el ura mellett, ennek saját utasítására, a titkos alkancellári teendőket⁵⁴⁰ s ugyanezt tette 1438/39-ben Albert mellett, amikor ez Csehországban járt. Albert specialis consiliarius-ának nevezte Bükit s meleg szavakkal emlékezett meg arról, miként irányította a kancelláriát mint vezető tagja.⁵⁴¹ Kancelláriai pályája ezzel elérte csúcspontját. Nem így az egyházi. 1438-ban zágrábi főesperességét, miután nem sikerült a pécsi prépostságot elnyernie, elcserélte a küllői főesperességgel, a következő évben pedig elnyerte a nagyjövödelmű székesfehérvári prépostságot. Itt a győri püspökké kinevezett Szentgyörgyi Benedek utóda lett. 1443-ban halt meg, a kancelláriai szolgálatot azonban, úgy látszik, kevéssel azután, hogy préposttá lett, elhagyta.⁵⁴² Kancelláriai szereplésére utolsó adatunk 1439. június 28-ról ismeretes. Ekkor mint prothonotarius voltaképpen a királyi személyes jelenlétéhez kapcsolódó ügynek a kancelláriai relatora.⁵⁴³ Vitézről, akit Zsigmond 1437 novemberében, kevéssel halála előtt notariusnak nevezett, az első ismert adat, amely prothonotariusnak mondja, 1439. október 12-ről való.⁵⁴⁴ Az utódlás valószínűnek látszik, kettőjük kapcsolata pedig arra utal, hogy

⁵³³ Szilágyi: A német birodalom és Magyarország, i. h. 168. l.

⁵³⁴ Lukcsics, I. k. 760. sz. — Alkancellárságának 1433-ig terjedő adatait közli Szilágyi, i. h. 181. l.

⁵³⁵ Lukcsics, I. k. 202., 376., 422. sz.

⁵³⁶ Fejér, X/7. k. 790. l.

⁵³⁷ Lukcsics, II. k. 576. sz.

⁵³⁸ 1419-ben, amidőn Albeni János még pécsi püspök, Gathalóci is pécsi kanonok (Lukcsics, I. k. 174. sz.), a zágrábi prépostság elnyerése pedig egybe esik Eberhard kancelláriájában való szolgálatvállalásával.

⁵³⁹ Fraknoi: Közlemények. Turul 11. (1893) 4. l.

⁵⁴⁰ Fejér, X/7. k. 790. l.

⁵⁴¹ Dl. 13.322.

⁵⁴² Lukcsics, II. k. 532., 533., 543., 558., 650., 651., 733., 792. sz.

⁵⁴³ Frangepán oklt. I. k. 322. l. Ugyanígy említve apr. 23-i királyi adománylevelében: Tkalčić, II. k. 170. l.

⁵⁴⁴ Dl. 35.058. és 13.424.

Zsigmond és Albert csehországi tartózkodása alatt Vitéz velük volt 1436-tól 1439-ig.⁵⁴⁵ s mint Büki, ő is diplomáciai és kormányzati munkát végzett.

Vitéznek Zsigmond új jellegű tanácsához kapcsolódó tevékenysége kitűnő alkalmat biztosított, hogy tehetségéhez és képességeihez illő munkát végezzen, uralkodóját kísérve látóköreit bővítse, a német és cseh kancellária alkalmazottjaival, a közös munka végzése közben, személyes kapcsolatba jutva megismerkedjék az új művelődés elemeivel. Így jutott oda, hogy 1440-ben elkísérje azt a küldöttséget, amely Krakkóba ment Ulászló meghívására. A magyar követek egyike sem volt személyes kapcsolatban Vitézzel, tehát egyikük sem vitte magával, hanem a főurak, a tanács megbízásából mint az ország prothonotariusza ment velük és foglalta írásba az Ulászló által elvállalt kötelezettségeket. Az Ulászló- és Erzsébet-párt közti viszályok sem érintették titkos kancelláriai állását. Itteni prothonotariusi tisztét 1444 februárjáig megtartotta. Akkor azonban csalódottan és elkeseredve visszavonult Váradra, prépostsága székhelyére.⁵⁴⁶ Amidőn a királyi tanács országos tanácsa lett, ez a változás nem a kancelláriában érte. Talán ez is oka volt, hogy nem ő lett a tanács kormányzati munkáját irányító kancellár és az ország pecsétjének őre. A kormányzából azonban Vitéz a titkos kancellária működésének szünetelése alatt sem vonta ki magát. Cím és hivatali állás s vele járó külön jövedelem nélkül, csak mint váradi prépost, majd püspök szolgálta tehetségével és tollával hazáját. Ragyogó levelei, amelyeket majd Hunyadi, majd az országos tanács nevében fogalmazott meg, pótolták a titkos kancelláriát és ma is elfedik a világ szeme elől a törést, amely azzal következett be, hogy nem őt találták méltónak Várna után az ország főkancellárságára.⁵⁴⁷ Bármily odaadással és becsvágygal kezdte meg 1453-ban királyi titkos kancellári munkáját, a közben elvesztett nyolc esztendő nyom nélkül nem múlhatott el. Joggal tehetjük fel, hogy nem egy fiatal ember maradt észrevétlen, akit, éles szemével felismerve rajta a tehetség jegyeit, olasz egyetemeken taníttatott, otthon pedig munkatársaivá nevelt volna.

Bizonyára különös figyelmet érdemel ezek után, hogy milyen volt az a központi hivatali szervezet, amely 1445-től 1452 legvégéig egyedül viselte a kancellária címét s kik voltak vezetői, akiknek működése az országos tanács életével forrott össze. Az a két férfiú, akik mint az ország főkancellárja és az ország ítélőmestere a tanács bizalmának birtokában tevékenykedtek, jól illett az országos tanács uraihoz.

Az Agmánd nemzetségből származó, Kolozs megyei birtoka után Kecsetinek is nevezett Agmándi Péter⁵⁴⁸ Zsigmond diplomatai közé tartozott. 1435-ben, amikor már valamelyik olasz egyetem látogatásáról tanúskodóan, a kánonjog doktora s erdélyi — szolnoki — főesperes, a király megbízásából a pápánál követségben járt Firenzében.⁵⁴⁹ 1439-ben Erzsébet királyné alkancellárja, Albert halála után pedig ugyanannak kancellárja. Már mint kancellár kapott tőle 1440. január 13-án hat Doboka megyei falut, valamint további

⁵⁴⁵ Zsigmond 1437. nov. 24-i adománylevele egyébként ki is emeli Vitéznek külföldön teljesített szolgálatait.

⁵⁴⁶ *Fraknoi*: Vitéz élete. 17. sköv., 25. l.

⁵⁴⁷ Helyesen állapította meg Komjáthy M., régi tévedéseket oszlatva el, hogy Vitéz nem mint kancellár, hanem mint az országos tanácsnak és Hunyadi legszűkebb baráti körének tagja fejtette ki tevékenységét. (Hunyadi kormányzói kancelláriájáról. Levéltári Közlemények. 27. [1956] 37. l.)

⁵⁴⁸ *Karácsonyi*: Magyar nemzetségek, I. k. 76. sköv. l., *Csánki*, V. k. 367., 427. l.

⁵⁴⁹ *Lukcsics*, II. k. 374. sz. — *Fraknoi V.*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal. Bpest, 1902. II. k. 23. l.

kettőben birtokrészeket.⁵⁵⁰ Arra, hogy Erzsébetet özvegy sorsba jutása előtt szolgálja, bőségesen nyílt alkalma, mert a királyné elég tevékenyen bele szőtt az ügyek intézésébe,⁵⁵¹ amidőn pedig ez pártot szervezett megszületendő gyermeke érdekében, tett neki annyi szolgálatot, amennyivel kiérdemelte a birtokadományokat, majd a váci püspöki széket.⁵⁵² Ulászló megkoronázása előtt résztvett a békéltető tárgyalásokon, majd a lengyel király pártjára állott.⁵⁵³ Erdélyi származása és Ulászló uralkodása alatti magatartása⁵⁵⁴ alkalmas volt, hogy Hunyadi bizalmával ajándékozza meg. Mint az ország kancellárja ismételtén tagja volt a Frigyeshez küldött magyar küldöttségeknek, bécsi tárgyalásai azonban mindenkor eredménytelenek maradtak.⁵⁵⁵ Itt már korábban találkozott Aeneas Silviuszal, de az alázatosságát kiemelő dícséret, amelyet a nagy humanistától kapott,⁵⁵⁶ éppen olyan kevésbé mutatja jó tárgyaló félnek, mint Hunyadi későbbi magasztalása, hogy erényben és jámborságban az ország egyetlen főpapja sem múlja felül.⁵⁵⁷ Tehetségének és egyéniségének próbaköve mégsem diplomáciai megbízatásának eredménytelensége, amiben egyébként vele együtt más magyarok is osztoztak, hanem munkatársa kiválasztásában tanúsított ügyetlensége. Egyáltalán nem volt mellette alkancellár. Nyilván nem érezte annak szükségét, hogy egyetemet végzett, humanista műveltségű munkatársa legyen. Csak egy ítélőmestert foglalkoztatott.

Ez, Hosszúaszói Bothos István 1437-ben kancelláriai jegyző és váci éneklőkanonok.⁵⁵⁸ Egyházi javadalmát a főkancellár és titkos alkancellár, Gathalóci támogatásával, esetleg rendelkezése alapján nem rég nyerhette el, mert ura sem sokkal előbb lett a váci egyházmegye kormányzója, majd püspöke.⁵⁵⁹ Ugyancsak 1437-ben Zsigmondtól nemességet kapott és birtokadományban részesült. A király ez alkalommal, kevésbé halála előtt Prágában azt mondotta róla, hogy a cseh nemzetnek az egyházhoz való visszavezetésénél tett neki szolgálatokat,⁵⁶⁰ amiből annyi kétségtelen, hogy akkor kíséretében tartózkodott. Észérint Bükivel és Vitézzel együtt a titkos kancellária tagjának kellett volna lennie. Feltűnő azonban, hogy Zsigmondnak ez az adománylevele, hallgatással mellőzve váci kanonokságát, úgy beszél róla, mintha világi

⁵⁵⁰ Dl. 27.301. és 27.302. V. ö. Bánffy oklt. I. k. 632. l. Ugyancsak Erzsébet adománya az ő és Farnosi Veres Dénes részére : Dl. 27.023. Albert 1439. szept. 28-i adománya: Dl. 27.871.

⁵⁵¹ A kancellária Albert 1439. ápr. 11-i rendelkezését de commissione domine regine Petro de Paloucz referente adja ki (Dl. 102.477.), 1439. szept. 27-i adománylevelét Hunyadi részére de commissione regine ex deliberatione baronum (*Pesty: Krassó. III. k. 371. l.*).

⁵⁵² IV. Jenő pápa 1440. máj. 9-én nevezte ki, kétségtelenül Erzsébet óhajára, mint febr. 15-én Szécsi Dénes egri püspököt esztergomi érsekké, Gathalóci Mátyást pedig, ugyancsak máj. 9-én, veszprémi püspökké. (*Lukcsics, II. k. 686., 688., 672. sz. A pápai regeszta Agmándit az esztergomhegyfoki Szt. Péter-egyház prépostjának nevezi.*)

⁵⁵³ Zichy okmt. IX. k. 11. l.

⁵⁵⁴ (*Chobot F.*) A váci egyházmegye történeti névtára. Vác, 1917. II. rész. 508. s köv. l.

⁵⁵⁵ *Teleki, I. k. 503. l., II. k. 23. l.*

⁵⁵⁶ *Wolkan, I/1. k. 565. l.*

⁵⁵⁷ *Schwandtner, II. k. 71. l.*

⁵⁵⁸ Dl. 13.094.

⁵⁵⁹ A váci egyházmegye névtára 506. l., Monumenta Romana episcopatus Vespri-miensis, III. k. LXXVII. l.

⁵⁶⁰ *Tóth-Szabó, i. m. 371. l. ; Dl. 13.104.*

ember lenne s a nemesi kiváltságokat is neki, Péter nevű testvérének és mindkettőjük leszármazottjainak biztosítja. Valószínűbbnek látszik tehát, hogy Gathalócinak mint főkancellárnak volt a jegyzője, azaz már ekkor a specialis praesentia bíróságán működött és csehországi tartózkodása esetleges körülménnyel függött össze.⁵⁶¹ Jogász voltára mutatnak első birtoka megszerzésének körülményei is. Ő, a Bihar megyei Hosszúaszórol⁵⁶² való jobbágyivadék Zsigmondtól az ugyanebben a megyében fekvő Félegyházán azt a birtokrészt kapta meg, amelyet Raveni Mihály mester királyi procurator, jogügyigazgató hivatali fizetés gyanánt tartott kezében, továbbá elnyerte a többi birtokrészben rejlő királyi jogot is, amelyek, mondotta, csalárd módon bizonyos nemesek kezében vannak. Nem közönséges ravaszságra vall az utóbbi kijelentése, mert ezzel jogcímet szerzett, hogy az egész falu birtokosává legyen.⁵⁶³ Ugyancsak jogban való jártasságáról tanúskodnak későbbi birtokszerzeményei, amelyek arra is alkalmat adtak neki, hogy családnévét újabb és újabb formában próbálja megörögzíteni. 1440 legelején Erzsébet királynétól a Pest megyei Gyömrő, Halom, Vecsés, Ócsa falvak egyes részeit és Vasad pusztát kapta. Ekkor már kancelláriai prothonotarius és váradi kanonok.⁵⁶⁴ 1443-ban Váradon szőlőt vásárolt. Családi nevét eddigre Félegyházira változtatta, két kanonoki javadalmához pedig megszerezte az esztergomi Szt. Tamás-egyház prépostságát is.⁵⁶⁵ Az adományok, amelyekben Erzsébet részesítette, még nem juttatták a birtokok végleges tulajdonába. Évekig tartó perek után, ítéletlevelekkel kezében csak 1446-ban mondhatta el magáról, hogy valóban ura a gyömrői, halomi, vecsési, péteri birtokrészeknek.⁵⁶⁶ 1447-ben az ugyancsak Pest megyei Tah falut úgy szerezte meg, hogy 340 aranyforintot fizetett a jogos tulajdonosnak, aki az összeg fejében örökbe fogadta s átadta neki a birtokot.⁵⁶⁷ Vagyonszerzésénél segítségére volt, hogy egyrészt számíthatott a pereiben ítélkező országbíró részrehajlására, másrészt egyik fontos perében saját hivatali főnöke, Agmándi ítélkezett,⁵⁶⁸ végül sokat jelentett számára, hogy 1446-ban Hunyadi, 1453-ban pedig V. László megerősítette Erzsébet adományait.⁵⁶⁹ A megerősítés azért volt jelentős, mert az 1444-i decretum Erzsébet rendelkezéseinek

⁵⁶¹ Abból a tényből, hogy a váradi káptalan 1437. szept. 30-án írásba foglalta egy jogügyletét, nem vonhatunk le következtetést, mivel ott nem jelent meg személyesen. (Dl. 13.094.)

⁵⁶² *Jakó*, i. m. 261. l.

⁵⁶³ Ez be is következett. Vö. Károlyi oklt. II. k. 210. és 249. l.

⁵⁶⁴ Dl. 13.516., 13.517., 13.518. Neve mellett itt a magister jelző is szerepel.

⁵⁶⁵ Károlyi oklt. II. k. 233. l.

⁵⁶⁶ Dl. 13.984. és 13.897. — Péteri nem szerepelt Erzsébet 1440. jan. 7-én kelt három adománylevelének egyikében sem. (Dl. 13.516–13.518.) Vele csak Hunyadinak a három oklevelet egyenként átíró 1446. jún. 27-i megerősítésének záradékában találkozunk, ahol a kormányzó Gyömrő, Halom, Vecsés, Ócsa falvak és Vasad predium királyi joga mellett ius regium ... etiam in predio Petri appellato-t adja, mint amely szintén apud manus predictae condam domine regine extitisse perhibetur. (Dl. 13.518.)

⁵⁶⁷ Dl. 14.095., 14.119., 13.317., 14.037.

⁵⁶⁸ Dl. 13.897.

⁵⁶⁹ A kormányzó megerősítő oklevelére (Dl. 13.518.) a sajátján kívül sigillum universitatis regni Hungarie-t is ráfüggesztette. V. László megerősítése: Dl. 14.592. — Jellemző Bothos ravaszságára, hogy V. Lászlóval nem egyszerűen Erzsébet adománylevelét, nem is Hunyadinak azokat átíró 1446-i megerősítését, hanem az országnagvoknak a három királynéi adományt értelmileg átíró 1446. nov. 18-i ítéletlevelét erősíttette meg. Ezzel elérte, hogy a kormányzónak már kényelmetlenné váló nevét kikapcsolhatta, az Agmándi által meghozott ítéletet ugyanakkor megtámadhatatlanná tehetette s végül a birtokokban rejlő királyi jogot is, noha Hunyadi adományából már az övé volt, magának adathatta.

elismerését függőben hagyta, az 1453-i országgyűlés pedig érvénytelenítette azokat. Hunyadi, majd V. László hozzájárulásának megnyerése tehát biztonságot nyújtott számára, illetőleg lehetővé tette egy országgyűlési végzés, a törvény megkerülését.

Hunyadi, miként Agmándira, Bothosra is úgy tekintett, mint akire támaszkodhatik s akinek felhasználása előnyt jelent számára. Éppen ezért szavának teljes súlyával melléje állt és azonosította magát törekvéseivel, amidőn személye körül kitört az ún. dömösi konfliktus. Mint régóta ismeretes, Hunyadi kétszer került szembe a pápai kúriával. Az első alkalommal Cillei embere, Zólyomi Bálint helyett hívét, Csopor Demetert öhajította zágrábi püspökké tenni, ez a törekvése azonban nem járt sikerrel.⁵⁷⁰ A másik esetben eredményes volt fellépése. A jó jövedelmű dömösi prépostságot a pápa 1447-ben pálos perjelséggé alakította át, ezzel egyidejűleg azonban az országos tanács úgy határozott, hogy Zsigmond régi tervének megfelelően Budán új káptalant alapít, mégpedig a dömösinek a javaiból, Hunyadi pedig addig is, amíg a terv megvalósul, a királyi főkegyúri jog alapján, a pápa megkérdezése nélkül Bothos Istvánt a prépostság élére állította.⁵⁷¹ A pápa jelöltje, névszerint Kapus Bálint, a Szt. Péter-bazilika egykori magyar gyóntatója s a pálos-rend generalis procuratora 1449-ben, amidőn megjelent javadalmának átvétele végett, általános visszautasításra talált. A pápa előtt Hunyadi és az országos tanács nevében Vitéz János ismételten erőlyesen kifejtette, hogy az összes egyházi javadalmak felőli rendelkezés és adományozás jogát, mint ember-emlékezetet meghaladólag érvényesülő királyi kegyúri jogot mindenképpen fenn akarják tartani, készek tehát a prépostság kapuit inkább az ellenség, mint a Kapushoz hasonló barát előtt megnyitni, a szabadság megcsonkításába pedig nem egyezhetnek bele, mert ha annak befellegzett, vége van magának az országnak is. Az ügy végül is kompromisszummal végződött. Hunyadi rábeszélésére Kapus lemondott igényéről, viszont a kormányzó és az országos tanács beleegyeztek, hogy a kérdés a pápa érzékenységet kímélő módon, supplicatoria adott döntéssel nyerjen megoldást. V. Miklós pápa tehát 1451-ben a dömösi pálos perjelséget ismét prépostsággá alakította át, beleegyezett, hogy Budán új prépostság létesüljön, a két javadalmat egyesítette s első préposttá, a betöltést ez alkalommal magának tartva fenn, Bothos Istvánt nevezte ki.⁵⁷² Ez birtokszerzését mint prépost tovább folytatta. 1453-ban a Pest megyei Püspök predium királyi jogát kapta meg az uralkodótól, ekkor már legutóbbi nagyobb szerzeménye után Tahi István néven,⁵⁷³ 1455-ben pedig másodmagával a Pilis megyei Bia birtokot.⁵⁷⁴

Élete lényegében megegyezik az ítélmesterek pályafutásával, amelynek legjellegzetesebb vonásait majd Werbőczy fogja meghatványozottan felmu-

⁵⁷⁰ *Fraknoi*: A kegyúri jog. 147. sköv. l.

⁵⁷¹ 1449. jún. 9-én Bothost dömösi prépostnak mondja Pálóczi országbíró. (Dl. 5665.)

⁵⁷² *Fraknoi*, i. m. 163. sköv. l. Bothos dömösi prépostsága magyarázza meg, miért kelt az országos tanács nevében oly sok oklevél Dömösön. Pl. 1451. máj. 9.: Károlyi oklt. II. k. 286. l., 1451. aug. 31.: Sopron vm. oklt. II. k. 371. l., 1451. dec. 20.: Frangepán oklt. I. k. 377. l., 1452. márc. 27. és 30.: Leleszi konvent orsz. lt. Acta anni 1452. nr. 3. és 25.; 1453. ápr. 7.: az V. László nevében kiadott rendelet nostram *specialem* in presentiam idéztet, Hazai okmt. IV. k. 372. l. és Héderváry oklt. I. k. 277. l., 1454. márc. 5.: Bánffy oklt. I. k. 677. l. Nem az országos tanács ott tartózkodását igazolják az adatok, mint Knauz is gondolta, még kevésbé V. Lászlót. hanem csak Bothosét.

⁵⁷³ Dl. 14.602.

⁵⁷⁴ Dl. 14.930.

tatni. Feltörekvésí vágy, a vagyonszerzés lehetőségeinek megragadása, erős alkalmazkodó képesség jellemzik őt is.⁵⁷⁵ Gathalóci mint főkanclár alatt a különös jelenlét bíróságán játszott szerepét, úgy véljük, sikerült valószínűsíteniünk, a Szécsi Dénes mellett pedig királyi oklevél bizonyítja. 1453 januárjában V. László megdicsérte, hogy az esztergomi érsekhez csatlakozott, bár ezért rendkívül sok kár érte,⁵⁷⁶ sőt 1455-ben félreérthetetlenül az érsek familiarisának monddta.⁵⁷⁷ Viszonya Hunyadihoz, úgylátszik, megromlott, mihelyt a főkanclárság Szécsi kezébe jutott. Valószínűleg sietett elfelejteni, mit is köszönhetett a dömösi prépostság megszerzésénél a kormányzónak, mire ez némely birtokrészeihez saját kanclárját, Sári Péter mestert juttatta hozzá. V. László trónraléptével természetesen véget értek az ő üldöztetései is, amelyeket az országnagyok védelme alatt mégiscsak épségben elszenvedve, zavartalanul szentelhetette képességeit a király és a főurak szolgálatának.⁵⁷⁸

Hunyadi, ismétéljük, kormányzóvá választásakor úgy látta, hogy Agmándi és Bothos hasznos munkatársai s ezért megbecsülte, sőt talán kedvelte is őket. Tanúskodnak erről a pápához 1449-ben intézett felterjesztései, amelyekben főpapkinevezései felől értesítette. Ezek szerint De la Bischino Máté erdélyi püspököt kalocsai érsekké tette meg, helyébe Agmándit küldte Gyulafehérvárra, a váci püspökség élére pedig Szilasi Vince váradai kanonokot állította, majd, mivel az erdélyi püspök vonakodott az érsekséget elfogadni, ezt Agmándinak juttatta, míg Szilasira változatlanul a váci püspöki szék várt. A pápai megerősítést Agmándi váratlan halála (1450) tárgytalanná tette ugyan,⁵⁷⁹ Hunyadi terve azonban meggyőzően bizonyítja, mily nagyra becsülte őt s mily bizalommal viseltetett iránta. Bothost illetőleg elég volna arra hivatkoznunk, hogy nemcsak neki juttatta a dömösi prépostságot, hanem abban meg is védelmezte, azonban utalhatunk még más mozzanatra is. Így arra, hogy 1449-ben, amidőn az országbíró a Pest megyei Vecsés felől Bothos javára ítélezett, a kedvező döntés meghozatalából mint bírótárs ő, a kormányzó is részt vállalt.⁵⁸⁰

A titkos kanclária hiánya s ugyanakkor az országos tanácshoz kapcsolódó kancláriában a bíraskodás túltengése, az ott érvényesülő szellemi szín-

⁵⁷⁵ Már Fraknoi kiemelte, hogy „javadalmak és birtokok szerzésében nem köznapi élelmesség jellemezte, négy uralkodótól részesült jószágadományokban” (i. m. 168. l.).

⁵⁷⁶ lateri fidelis nostri reverendissimi in Christo patris domini Dyonisii cardinalis archiepiscopi Strigoniensis patris nostri spiritualis se constanter iungendo plurima quoque dampna et labores varios pro tuenda nobis fidei integritate subeundo. (Dl. 14.602.)

⁵⁷⁷ Szolgálatait végezte precipue in proxime sedatis disturbiorum temporibus in comitatu et familiaritate... Dyonisii cardinalis. (Dl. 14.602.)

⁵⁷⁸ 1453. márc. 6-án, illetőleg 17-én Hunyadi János beszercei gróf előtt kanclárja, Sári Péter lemondott István dömösi prépost javára, elismerve ennek birtokjogát, a halomi és vecsési részekről s ezzel az V. Lászlótól nyert adományleveleket érvénytelenséggel nyilvánította. (Dl. 14.648. és 14.656.) Azt hisszük, hogy Sári már korábban kezében tartott birtokrészekre vonatkozólag eszközölte ki a most érvénytelenséggel nyilvánított adományleveleket. Ugyancsak Bothos az az „István dömösi prépost, királyi alkanclár”, aki bírótárs 1457-ben Várdai István kalocsai érsekkel, Vitéz Jánossal, Barius Miklós pécsi püspökkel, Garai László nádorral, Perényi János tárnokmesterrel, Csáki Ferenc bihari ispánnal és Bátmonostori Töttös Lászlóval együtt Szécsi Dénes esztergomi érsek és Pálóczi László országbíró, mint a király által kiküldött bírák ítékezésénél. (Katona, i. m. XIII. k. 1176. l.)

⁵⁷⁹ Fraknoi, i. m. 154. sköv. l.

⁵⁸⁰ Pálóczi László országbíró bírótársai voltak: Szécsi Dénes esztergomi érsek, Kálnai András pécsi, Agmándi Péter váci, Salánki Ágoston győri püspökök, Hunyadi János kormányzó, Garai László nádor, Kórógyi Fülöp János, Pelsőczi István macsói bán, Marczali János királyi ajtónállómester. (Dl. 5665.)

vonálnak Bothos általi megszemélyesítése akaratlanul is felveti a kérdést: vajon Hunyadi nem ismerte fel az ilyesféle jelenségekben kiütköző állami és kulturális megtorpanást, vajon nem ébredt annak tudatára, hogy központi hatalmat nem lehet csak gazdagságra és vagyponra alapítani, hanem azt megfelelő kormányrendszerrel is alá kell támasztani? A probléma oly fontos, hogy meg kell vizsgálnunk, vajon Hunyadi egyáltalán nem ismerte fel a fejlődés tendenciáját vagy csak külső körülmények akadályozták, hogy annak érdekében cselekedjék.

Olyan tanács, amelynek tagjait consiliarius-oknak nevezték, Hunyadi mellett is tevékenykedett. Ezt az 1446-i, kormányzóválasztó országgyűlés szervezte meg. Rendelkezése szerint a fő törvénykezési időszakokon, az ún. oktavákon a kormányzó mellett, amidőn a panaszokat meghallgatja és intézkedik, két főpap, a nádoron és országbírók kívül még két világi báró, továbbá hat köznemes tartózkodik, a közbeeső időben pedig egy prelátus, egy báró és két köznemes marad vele. Mindezek a tanácsosok fizetést húznak, amelynek nagyságát — az országgyűlés utasítása értelmében — két prelátus és báró hivatott megállapítani. Az állandó tanácsosokon kívül a kormányzónak módjában volt a főpapok, bárók, milesek és nemesek sorából annyit és azokat, amennyit és akiket jónak látott, maga mellé venni és tanácsukkal élni,⁵⁸¹ ezek azonban, tehetjük hozzá, már nem igényelhettek fizetést. A tanácsosok szereplését több kormányzói oklevél utalása tanúsítja. Birtokátruházást Hunyadi az országnagyok, valamint tanácsosai hozzájárulásával hagy jóvá,⁵⁸² az országos tanács kancelláriája viszont a kormányzó és a kiküldött tanácsosok megbízása alapján foglalja írásba a Selmezbánya kiváltságainak megerősítését elrendelő döntést,⁵⁸³ a kassai plébános censusa ügyében hozott határozatot,⁵⁸⁴ a bártfaiai és körmöcbányaiak számára a megyei hatóság bírói jogköre alóli mentességet, az eperjesieknek meg vámmentességüket biztosító tilalmat,⁵⁸⁵ vagy írja át és erősíti meg Zsigmond oklevelét.⁵⁸⁶

Névszerint a köznemesi tanácsosok közül kettőt ismerünk. Egyikük Dédi, másképp Lábatlani Farkas László. Ő 1448-ban consiliarius regni Hungariae, sőt 1452-ben assessor et consiliarius regni Hungariae,⁵⁸⁷ a másik, Szepesi László tanácsosi szerepére pedig abból következtethetünk, hogy Hunyadi egyik oklevele, amelyet a kormányzó a melléje rendelt tanácsosok egyértelmű akaratából bocsátott ki, az intézkedés relatorául az ő nevét tüntette fel.⁵⁸⁸ Bizonyára nem véletlen, hogy mindketten abba a csoportba tartoztak, amelynek tagjaiban a köznemesi mozgalom irányítóit véltük felismerhetni s valószínűnek tartjuk, hogy a többi köznemesi tanácsos szintén társaik

⁵⁸¹ 9. és 10. art. (Kovachich: Sylloge I. k. 112. l.)

⁵⁸² 1446. szept. 24. *Hajnal*, i. m. Levéltári Közlemények I. (1921.) 107. l.

⁵⁸³ 1447. márc. 31. Ad commissionem dominorum Iohannis gubernatoris et consiliariorum deputatorum. *Knauz*: Az országos tanács. 67. l.

⁵⁸⁴ 1446. szept. 12. Kassa város lt. A. nr. 31. O. L. Filmtár.

⁵⁸⁵ Az első kettő (Bártfa város lt. Középkori oklevelek. 461. sz., Körmöcbánya város lt. Fons I. fasc. I. nr. 38 a.) 1446. szept. 13-án, a harmadik (*Iványi*: Eperjes 306. sz.) 1446. szept. 11-én kelt. Mindhárom oklevél kancelláriai jegyzete: Commissio dominorum Iohannis gubernatoris et consiliariorum.

⁵⁸⁶ 1446. jún. 24. De commissione dominorum Iohannis gubernatoris et consiliariorum deputatorum. Dl. 13.105.

⁵⁸⁷ V. ö. a 343. jegyzettel.

⁵⁸⁸ 1447. márc. 12. A szövegben: unanimi etiam voluntate nostrorum consiliariorum iuxta nos deputatorum, a szöveg alatt: Relatio Ladislai de Scepus. (Dl. 30.441.) — Soós György tanácsosi működése is valószínűnek látszik. Vö. az 534. l.-n mondottakkal.

közül került ki. Ily módon azonban a tanács csak a nevében egyezett a Zsigmond-korival. Hunyadi consiliariusai nem a tudományos képzettségben és műveltségben, hanem a vagyongyűjtésben lehettek egymás versenytársai. Azután még egyben: a saját uruk familiarisi szolgálatában. Ha Farkas László érseki nádor és esztergomi várnagy, azaz Szécsi Dénes familiarisa, a kormányzó érdekei szükségképpen háttérbe szorultak ténykedései során. A kormányzói tanács összetételénél fogva sem alkalmas tehát arra, hogy a központosítást megvalósítani segítsen. Ha továbbá figyelembe vesszük, hogy az 1446-i decretumnak abban a részében olvashatjuk a tanácsosokról szóló pontokat, amely a főurak, nem pedig a Hunyadi-párt művének bizonyult, még kevésbé fogunk azon megütközni, hogy a tanácsosok feladatuknak inkább saját uraik érdekeinek képviselését, nem pedig az állam szolgálatát tartották.

Abból a tényből, hogy Dédi Farkas László 1452-ben is viselte a consiliarius címet, kétségtelen, hogy a kormányzói tanács mindaddig fennállott, amíg Hunyadi méltóságáról nem mondott le. Viszont azok az adatok, amelyekben Hunyadi mellé rendelt tanácsosokról szó esik, kormányzóságának első évéből származnak. Bár lehetséges, hogy a véletlen szeszélye pusztította el a későbbiek, a jelenség más magyarázatot igényel. A nagyhírtok urai 1446-ban úgy látták, hogy a közérdek megkívánja egy olyasféle állandó központ megszervezését, amely pótolja a királyi udvart. Pótolja elsősorban igazgatószolgálati, másrészt kormányzati vonatkozásban. Valami olyan szervezetre gondoltak, amelyet az ügyes-bajos emberek bármikor felkereshetnek panaszukkal s ahol a hirtelen felmerülő országos kérdésekben is gyors határozatok alakulhatnak ki. Hunyadi személyét el kellett fogadniuk, abba azonban már nem nyugodtak bele, hogy a központot ő maga szervezze meg híveiből és korábbi munkatársaiból. Joggal tartottak attól, hogy ily módon hatalmuk, befolyásuk csökkenni fog. Melléje tették tehát a maguk embereit és arra utalták, hogy a nádorral, az országbíróval, két-két egyházi és világi előkelővel működjenek együtt, a köznemesi tanácsosok közé pedig felvették egy-egy országnagyi familiarist. Azt hisszük ugyanis, hogy Dédi nem az egyedüli volt, akinek az a szerep jutott, hogy képviselje ura érdekeit. Amint az ő magatartását a bíboros primás állásfoglalása szabta meg, aki talán méltóságán alulinak is találta volna, hogy állandóan a kormányzó mellett tartózkodjék, ugyanígy más köznemesekre is hasonló feladat várhatott. A nemesi consiliariusok tehát csak részben Hunyadi párthívei, bizalmasai. Hunyadi, úgy látszik, megpróbálta eleinte a tanácsot kormányzati központtá kifejleszteni. Az országbíró, Pálóczi Lászlót, a saját hívének tekinthette, Hédervári Lőrinc nádort pedig úgy igyekezett lekenyerezni, hogy 1447-ben egy évre átengedte neki az ország teljes harmincadjövedelmét.⁵⁸⁹ Hédervári azonban hirtelen meghalt, utódját, Garai Lászlót pedig már családi kapcsolatai is eredendően az ellentáborhoz fűzték. A végzetes katasztrófát a r gómezei csatát követően Hunyadi tekintélyének megcsökkenése és az oligarchák hatalmának megerősödése jelentette. Ha ismernők a többi consiliarius nevét, tisztábban látnók, mily próbálkozásokat tett megnyerésük érdekében Hunyadi s mily akadályok tornyosultak útjában. A szereplők háttérben maradása ellenére is a királyi személyes jelenlét sorsának alakulásából valamelyes képet alkothatunk magunknak, mint kellett Hunyadi reményeinek elhalványodniok.

A personalis praesentia-t mint rendszeresen működő bíróságot Ulászló decretumai nem említik meg, bár tevékenységét egyébként okleveles adatok

⁵⁸⁹ Hédervári oklt. I. k. 243. l.

tanúsítják.⁵⁹⁰ Csak nagy általánosságban szólnak az 1444-i rendelkezések is arról, miként kell eljárni az elmúlt zavaros időkben elkövetett birtokfoglalások, majd az 1443-i decretum kiadása utáni hatalmaskodások ügyében. Mindkét esetben pünkösdig elégtételadást engedélyeznek, utána pedig a bűnösöknek a legközelebbi nyolcadra való megidézését és ott azonnali végítélet meghozatalát rendelik el.⁵⁹¹ A jövőben bekövetkező hatalmaskodásokkal kapcsolatban már részletesebben szólnak, mert kimondják, hogy az első oktaváról a per semmiképpen, még királyi utasításra sem halasztható el, ugyanígy az ítéletet is előre megszabják, amennyiben fej- és jószágvesztés kirovását parancsolják meg, azt azonban itt sem részletezik, hogy mely bíróságok elé kell az idézéseknek szólniok. Ezeket csak egyetlenegy esetben említik meg, ha ti. most, az 1444-i országgyűlés ideje alatt a jelenlévők ellen emel valaki vádat. Akkor, mondja a decretum, azonnal, még a tárgyalások alatt a király személyes jelenléte vagy a nádor, illetőleg az országbíró elé kell az illetőt megidézni s ott ítélezni felette.⁵⁹² Eszerint, ha a személyes jelenlét csak ennyire kivételesen jut szóhoz, a többi esetekben a specialis jelenlét bíróságára kellett gondolniok a decretum megszerkesztőinek. A valóságban más a helyzet. Tudunk esetet, hogy a személyes jelenlét volt illetékes akkor is, ha nem magán az országgyűlésen, hanem utána történt meg az idézés.⁵⁹³ Mivel Rozgonyi Simon volt egy személyben a fő- és a titkos kancellár s mindkét bíróság vezetése kezében összpontosult, a személyes és a különös jelenlét közti megkülönböztetés bizonyára nem is látszott fontosnak. Az 1445-i decretum lényegében megismételte az előző évinek általános rendelkezéseit.⁵⁹⁴ Király és titkos kancellár nem léteben kétségtelenül csak a specialis jelenlétet folytató Agmándi-Bothos-féle bíróságra gondolhattak — természetesen a nádor és az országbíró mellett — a decretum megfogalmazói.

⁵⁹⁰ Ulászlónak a személyes jelenlét elé idéztető néhány bírói parancsa: Leleszi konvent orsz. lt. Acta anni 1444. nr. 1., 3., 4., 5., 9., 13. A personalis praesentia-nak természetesen külön pecsétje volt, amelyen a címerkép pajzsa felett évszám látható. Teljesen ép pecsétlenyomat, amelyen az évszám pontosan kivehető volna, nem került kezünkbe. A nr. 9.-en levő, viszonylag legépebb pecséten is csak az első három szám (144.) látszik. A negyedik számtól függ, hogy 1440 és 1443 közt mely évtől számítsuk Ulászló személyes jelenléti bíróságának kezdetét.

⁵⁹¹ 1444. évi decretum 21. és 22. art. (*Kovachich*: Sylloge I. k. 84. sköv. I.)

⁵⁹² 27. és 26. art. (Uo. 86. I.)

⁵⁹³ 1444. júl. 6. körül elkövetett hatalmaskodásaik miatt Kistapolcsányi Miklós a Pelsőcieket — Ulászló ítéletlevelének szavai szerint — iuxta statuta et conclusiones decreti novissime per nos unacum prelatibus, baronibus et regnicolis nostris editi et stabiliti felszólította elégtételadásra, majd, mivel a felhívás eredménytelen maradt, Szt. Jakab nyolcadára (aug. 1.) megidéztette őket a personalis praesentia elé. Mivel nem jelentek meg s így az insinuatio-val történt idézésnek nem tettek eleget, a király ugyanezen októva 54. napján (szept. 23.) fej- és jószágvesztésre ítélte a Pelsőcieket iuxta formam presumpti generalis nostri decreti unacum prescriptis prelatibus et baronibus nostris super premissis novis actibus potentiariis editi et stabiliti. A garamszentbenedeki konventhez intézett királyi utasítás kancelláriai jegyzete: Commissio propria domini regis ex deliberatione baronum vicariorum et magistrorum prothonotariorum in iudicio facta. (Dl. 13.802.) — 1444. nov. 13-án Ulászló Hunyadit jobbágysai által elkövetett hatalmaskodások miatt iuxta statuta et conclusiones novissimi decreti per nos unacum prelatibus, baronibus et regnicolis nostris editi et stabiliti idéztette meg személyes jelenléte elé. (Leleszi konvent orsz. lt. Acta a. 1444. nr. 3.)

⁵⁹⁴ Az elmúlt idők hatalmaskodásainak ügyében ministretur iustitia per iudicem competentem (3. art.). A székesfehérvári országgyűlés óta elkövetett bűntettek vádlottjait az első oktavára cum amonitione et insinuatione meg kell idézni s ügyüket ugyanott be is kell fejezni (12. art.), azokra, akik a jövőben ütköznek össze a törvénnyel, fej- és jószágvesztés vár, perük pedig nem halasztható el (11. art.). *Kovachich*: Sylloge, I. k. 97. sköv. I.

Hunyadi kormányzóvá választásakor a főurak nem idegenkedtek attól, hogy a három kúriai főbíróénál nagyobb igazságszolgáltatási hatáskört bizottsának számára. Az 1446-i decretum 15. pontja szerint ugyanis consiliariusok nélkül is ítélkezhet, de ha intézkedése a szokásjoggal ellenkezőnek bizonyul, az ország rendes bírái helyreigazíthatják, amint az a királyok idejében is szokásos volt.⁵⁹⁵ Mivel nem egy oly esetet ismerünk, amidőn a nádor arra hivatkozva, hogy Zsigmond ítélete nem felel meg a szokásjognak, azt hatálytalanította,⁵⁹⁶ a kormányzónak csakis a király személyes bíraskodásához hasonló igazságszolgáltatói szereplése adhatott volna okot ily beavatkozásra és módosításra. A következő évi decretum megismételve a korábbi, évről-évre kiadott rendelkezést, ismét hangsúlyozta, hogy a hatalmaskodókat az első oktavára insinuatío-val kell megidézni s ott késedelem nélkül ítéletet kell hozni, majd felsorolta, hogy kik bocsáthatnak ki idézőlevelet. Ezek az országos tanács, helyesebben a specialis praesentia, a kormányzó, a nádor vagy az ország-bíró.⁵⁹⁷

A megyék, úgy látszik, számítottak Hunyadi bíraskodására és szívesen látták volna azt. Ily felfogásukat véljük visszatükröződni Zala és Somogy megyék nemesei universitasainak 1448. szeptember 6-án és 9-én Hunyadihoz intézett kérésében, hogy az ispánjaik kárára elkövetett hatalmaskodást ne hagyja büntetlenül, hanem vizsgálja meg ügyeiket és hozzon ítéletet annak az 1446-i pesti decretumnak az értelmében, amelyet ő maga bocsátott ki.⁵⁹⁸ Ekkor, kormányzósága első éveiben, tehát még azt várták Hunyadtól, hogy rendszeresen fog bírói széket tartani. Kétségtelenül úgy, mint a nádor vagy az országbíró, tehát ítélőmester segédletével, azaz személyes ténykedését eleve és elvszerűen a legkevesebb időre korlátozva.

A jelek szerint Hunyadi megpróbált oly apparátust szervezni, amely alkalmas lehetett igazságszolgáltatási teendői ellátására. Szilasi Vince mester személyében ítélőmestert vett maga mellé,⁵⁹⁹ Sári Péter mestert pedig kancellárjának tette meg. Szilásit 1449-ben, amidőn a váci püspökséget elnyerte, Vitéz János mondotta a kormányzó prothonotarius-ának,⁶⁰⁰ Sári kancellári működését pedig 1450-i adat igazolja.⁶⁰¹ Annak ellenére, hogy Sárít csak azóta

⁵⁹⁵ Uo. 114. l.

⁵⁹⁶ Zsigmondkori Oklevéltár. I. k. 2083., 3973. sz.

⁵⁹⁷ 1447. évi decretum 17. art. (*Kovachich*: Sylloge, I. k. 122. l.)

⁵⁹⁸ iuxta formam generalis novi decreti pridem in Pesth per vos stabiliti (Zala vm. oklt. II. k. 542. l.); iuxta formam generalis novi decreti vestri ac dominorum prelatorum et baronum ac procerum huius regni stabiliti. (Dl. 93.120.) Mindkét megyének a Gerseiek voltak az ispánjai s így nyilvánvalóan ők voltak a kezdeményezők. A megyék azonban azzal, hogy nagybirtokos vezetőiknek felfogását a magukévá tették, annak a meggyőződésüknek is kifejezést adtak, hogy szükség van Hunyadi bíraskodására.

⁵⁹⁹ Szilásit 1446-ban, kormányzóvá választása előtt, Hunyadi jegyzőjének nevezte, amidőn a pápához követségbe küldte. (*Schwandtner*, i. m. II. k. 21. l.) Vö. *Bunyitay V.*: A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig. Nagyvárad, 1883. II. k. 136. l.)

⁶⁰⁰ *Schwandtner*, i. m. II. k. 68. l.

⁶⁰¹ Hunyadi 1450. márc. 9-i védlevelében, amilyent korábban a királyok titkos pecsét alatt bocsátottak ki, egy név beszúrását igazoló kancelláriai jegyzet Sári kancelláriai működésének az első említése. A jegyzet így hangzik: Commissio propria domini gubernatoris. Chigan Nan est interpositum per me Petrum de Sary. (*Mihályi*: Máramaros 343. l.) Az oklevél eredetije hozzáférhetetlen s így nem tudjuk összehasonlítani Hunyadi azon 1453. ápr. 9-i oklevelével, amelynek kancelláriai jegyzetét Sári szintén sajátkezűleg írta: Commissio propria domini comitis Bistriczensis manus magistri Petri de Sary. (Dl. 14.663.) Ha ugyanis kiderülne, hogy a két kancelláriai jegyzet írása azonos, módunkban volna visszamenőleg kiválogatni Hunyadi oklevelei közül azokat, amelyeket Sári ellenőrzése alatt állítottak ki. Ily összehasonlítás nélkül is kétségtelen, hogy Sári 1449-ben már

nevezte Hunyadi következetesen kancellárjának, amióta a beszercei comesi címet viselte,⁶⁰² nem lehet kétségünk, hogy már kormányzó korában ő irányította kancelláriáját. Ennek a munkakörébe, ha Sári későbbi tevékenysége alapján próbáljuk meghatározni, elsősorban peres ügyek elintézése tartozott. Sári ugyanis, már mint fehérvári örkanonok, 1459-től a királyi különös jelenlét helyettese, azaz a királyi kúria rendes bírása s nevéhez fűződik a specialis praesentia-nak a főkancellár gyámkodása alóli kivonása és köznemesi bírósággal működő önálló ítélőszékké alakulása.⁶⁰³ Mindketten Hunyadi familiarisai voltak. Sári esetében ez egy pillanatra sem lehet kétséges; Szilasi 1449-ben Bereg megye ispánja, Munkács vár kormányzója, nagybányai plébános s mert Nagybánya és a munkácsi uradalom ekkor Hunyadi tulajdona, bizonyos, hogy a jól jövedelmező plébániát, amely a beneicium szerepét játszotta, éppen úgy a kormányzótól kapta, mint a megbízatást az uradalom s vele Bereg megye igazgatására.⁶⁰⁴

A biztató előjelek ellenére sem alakult ki oly kormányzói bíróság, amely a már régóta működő kúriai igazságszolgáltató fórumok módjára jogász szakember vezetése alatt ítélkezett volna. A jelenség okait kutatva, el kell ejtenünk a legegyszerűbbnek látszó feltevést, hogy az új bíróságnak nem volt elég tekintélye s a felek ezért vonakodtak pereiket eléje vinni. Jogorvoslatért Hunyadit nemcsak a Gerseiek és a vezetésük alatt álló megyék keresték fel; mások is várták és kívánták tőle, hogy foglalkozzék ügyeikkel. Eleget tett a közóhajnak, amennyire az módjában állott. Ítélezése azonban a legszemélyesebb bíraskodás volt, főpapok és bárók segédletével. A Vasvár város ügyében 1448 őszén a megyéhez intézett, ennek ítéletét megsemmisítő határozatának élét is ily kijelentéssel igyekezett elvenni: elhatározott szándéka, hogy a török háború befejezése után a kérdést a jövő évi pünkösdkor Pesten összeülő országgyűlésen a preláthusokkal és bárókkal maga, személyesen fogja megvizsgálni és hoz ítéletet.⁶⁰⁵ Arra később, kormányzósága utolsó évéből nem egy példát ismerünk, hogy maga elé idéztetett feleket, még pedig oda, ahol majd akkor tartózkodni fog,⁶⁰⁶ ezekből a kivételes ítélkezésekből azonban, figyelembe

vezette a kancelláriát. Ez év máj. 13-án Hunyadi nagyobb terjedelmű, mert országbírói oklevelet átíró utasításán ugyanis a Commissio propria domini gubernatoris szavakon kívül alul a jobb sarokban ez is olvasható: Sary. Lecta. (Dl. 14.254.) Az 1453-i oklevél kancelláriai jegyzetének ductusa hasonlít ugyan egy 1446. szept. 23-i oklevéléhez (Commissio propria domini gubernatoris. Dl. 33.324.), azonosságuk azonban nem látszik kétségtelennek. — Sári már mint kancellár szerzett 1451-ben Pest megyei birtokot. (Károlyi oklt. II. k. 284. l.)

⁶⁰² Dl. 14.656., 14.663; Károlyi oklt. II. k. 303. l.

⁶⁰³ *Hajnik*: Bírósági szervezet. 36. l.

⁶⁰⁴ Nos magister Vincentius plebanus Ryvuli dominarum gubernatorque castri Mwkach vocati et comes comitatus de Beregh valaminet a négy szolgabíró oklevele: Dl. 55.419. 1449. ápr. 6-i oklevele: *Iványi*: Bártfa 526. sz. Életéiro vonatkozólag l. *Schönherr Gy.*: Vince mester. Schönherr Gyula emlékezete. Bpest, 1910. 211. sköv. l., családjáról: *Nagy I.*: Nógrád vármegye története. 172. l. — Munkácsról és Nagybányáról mint Hunyadi-birtokokról: *Csánki*, I. k. 411., 467. l., *Teleki*, X. k. 280. l., Dl. 44.409.

⁶⁰⁵ in generali congregatione universorum dominorum prelatorum, baronum et regni nobilium in civitate Pestyensi circa festum penthecostes nunc venturum celebranda unacum eisdem dominis prelatibus et baronibus regni propria nostra in persona revidere, discutereque et finaliter determinare volumus. (Dl. 93.105.) — 1448. márc. 19-én nostram et universorum dominorum prelatorum et baronum ac regnicolarum in presentiam ad congregationem generalem proxime in festo beati Georgii martiris proxime affuturo celebrandum idéztet. (Dl. 14.155.)

⁶⁰⁶ 1452. júl. 4. : coram nobis ubicunque in hoc regno constituti erimus (Dl. 55.518.), júl. 18. : az allenmondó félt verbo nostro utasítani kell, hogy quintodecimo die festi beate

véve a főpapi és főúri bírótársak szerepének erős hangsúlyozását, csak hosszú évek múltán alakulhatott volna ki állandó helyettes vezetése alatt működő bírói fórum. Éppen mert Hunyadi igazságszolgáltató tevékenysége személyes munkájára korlátozódott, még olyan hatalmaskodási ügyeket is, amelyekben teljes joggal ítélezhetett volna, döntésre az országbíró vagy Bothos törvényszéke elé tett át.⁶⁰⁷ A kormányzói bíróság megerősödését kétségtelenül gátolta a már működő törvényszékek vezetőinek féltékenysége. Tehát nemcsak a főkanclár, a nádor és az országbíró személy szerint, hanem — s talán fokozott mértékben — bírói helyetteseik is ferde szemmel nézhettek arra.

A jogszolgáltatás ellátására alkalmas apparátusnak a megszervezése mindenképpen vonatottan haladt. El kell ismernünk, hogy a feladat nem lehetett könnyű, bár ugyanakkor az is kétségtelen, hogy egy bírói munkakört ellátó intézménynek a kialakításához voltak a feltételek a legkedvezőbbek. Ha tehát még a leginkább kitaposott úton is nehezen lehetett előrejutni, szinte nem is csodálhatjuk, hogy kormányzati ügykört betöltő kancellária szervezésének nyomait sem találjuk. Az oklevelek, amelyek Hunyadi nevében keltek és napjainkig fennmaradtak, sem szerkezetük, sem stílusuk, de még külső alakjuk tekintetében sem különböznek a kor többi nagybirtokosának, pl. Újlaki Miklósnak a kiadványaitól.⁶⁰⁸ A vezetést a kormányzó nem próbálta kivenni az országos tanács kezéből.

Kutatva az okokat, amelyek a kormányzói bírói szék kialakulását és megszilárdulását akadályozták, nem nehéz észrevennünk, hogy a reménykeltő kezdeteket elsősorban a rigómezei vereség s nyomában Hunyadi tekintélyének csökkenése, a nagybirtokosok erőre kapása semmisítette meg. Ugyanakkor azonban úgy tűnik fel, mintha már korábban is mulasztások történtek volna, amelyek elmaradása esetén a harcéri kudarc sem lett volna itthoni következményeiben oly végzetes. Azt gondoljuk, hogy az 1446. és 1447. decretumok által nyújtott előnyöket nyomban ki kellett volna használni, s főleg a kormányzóválasztás után gyors intézkedésekkel a még magukhoz nem tért nagyurakat befejezett tények elé állítva, Vitéz János személyében bírói helyettest megbízni a perek elintézésével. Ily feladatnak az ellátására Vitéz azért is alkalmas volt, mert — mint említettük — 1453-tól valóban ő lett a személyes jelenlét vezetője. A *personalis praesentia* életrekeltségét nyomon követhette volna Hunyadi legfőbb bírói hatalmának elismertetése, ezzel egyidejűleg a

Margarethe virginis proxime preteriti (júl. 27.) in Zechen aut alias, ubi tunc erimus cum eisdem dominis prelati et baronibus constituti, in affutura congregatione eorundem in proximo fienda comparere debeat, figyelemztette, hogy távol maradása esetén is nos ac iudem domini prelati et barones . . . plenam deliberationem inter partes predictas facient et faciemus. (Dl. 55.517.) — 1451. júl. 6. : in presentiam nostram ac dominorum prelatorum et baronum idéztet. (Dl. 31.622.)

⁶⁰⁷ 1449. ápr. 18-án az országbíró elé idéztet, noha az indokolás után azt várnók, hogy saját jelenléte elő: Quia nos huiusmodi novos actus potentiarior per quempiam regnicolarum patry et committi patratosque et commissos simpliciter ac de plano pertransire nolumus. (Dl. 93.152.) Ugyancsak az országbíró elé 1449. jún. 1-én Temesvárról, 1450. dec. 3-án Pestről, 1451. máj. 18-án Temesvárról, szept. 1-én Szentkirályról. (Leleszi konvent orsz. lt. Acta anni 1449. nr. 14., 1450. nr. 39., 1451. nr. 5., 17.) Az országnagyok, azaz Bothos elé idéztető utasítások: 1449. jún. 23.: Dl. 14.269., júl. 7.: Dl. 31.592. Gábor (i. m. 68., 70. l.) tévesen azonosnak tekinti a kormányzói és az országos tanácsai bíróságokat s az előbbiről is feltételezi, hogy okleveleit „Praelati, barones, nobiles et proceres regni” cím alatt adta ki.

⁶⁰⁸ Találó Komjáthy megállapítása, hogy Hunyadi kormányzói okleveles gyakorlatata „a kancelláriai munkának sokkal egyszerűbb, mondhatni kezdetlegesebb képét mutatja”, mint elődeinek és utódainak gyakorlata (id. h. 47. l.).

titkos kancellária felújítása és vezetésének Vitéz kezébe helyezése, majd a kormányzói tanácsnak az átalakítása. Egyenesen érthetetlen, miért nem viselhette Vitéz a titkos kancellár címét s volt kénytelen familiarisaival dolgozni, mint Ivanich Pállal, aki azután leveleinek töredékeit is összegyűjtötte. Bizonyos, hogy Vitéz, ha nemcsak fogalmazza a kormányzó és az országos tanács diplomáciai iratait, levelezését, hanem kancellária élén állhat, ezt magas fokra emeli, segítségével pedig a tanács átformálódását is elősegíti.

Ily átalakításra szükség volt, mert a tanács abban a formában, ahogyan Hunyadi mellett működött, nem volt más, mint az országos tanács alacsonyabb fokú fiókintézménye. Míg ott a primás vagy Újlaki közvetlenül adtak kifejezést felfogásuknak, Hunyadi mellett familiarisaikkal képviseltették érdekeiket. Nem nagyurakra volt szüksége Hunyadinak, hanem olyan köznemesekre, akik legalább annyira tanácsadói, amennyire a Zsigmond mellett tevékenykedő egykori alkancellárok voltak s ezzel a tanács kormányzati szakemberek munkahelyévé változik. Az, hogy Hunyadi ízig-vérig katona volt, akinek idejét hadjáratai és a felkészülés reájuk állandóan igénybevevették, csak magyarázza, de feledtetni nem képes a kínálkozó jó alkalom elmulasztását. Mindenképpen nehéz elfojtanunk a megjegyzést, hogy a főurak féltékenysége, a köznemesi consiliariusoknak dominusaikhoz ragaszkodásán, Bothos István ingatag hűségén kívül — s bizonyára még hosszasan lehetne felsorolni a további mozzanatokat — végső soron mégiscsak azon torpant meg a központi hatalom megszilárdítása, hogy Hunyadi előtt fiánál kevésbé volt tudatos a békés államszervező munka fontossága.

Ezt a jelenséget nem takarhatja el szemünk elől az a tény sem, hogy Hunyadi kormányzósága alatt a közállapotok anarchikus jellege inkább csökkent, mint fokozódott. A familiarisi szervezet, amelyre Hunyadi támaszkodott, az államigazgatás funkcióit csak azért volt képes ellátni és a rendet fenntartani, mert a dominus tekintélye, hadvezéri tehetsége, magával ragadó lelkesültsége és nem utolsósorban gazdagsága mindenkit óvatosságra intett. Maga a szervezet lényegében egyszerűbb annál is, amely Cillei Ulrik rendelkezésre állott. A bán mellett a szlavón prothonotariuson kívül consiliariusokat és kancellárt találtunk s olyan bizalmasabb irodai személyzetet, amelynek a keze alól kikerült okleveleket titkos pecséttel volt szokás megerősíteni. Hunyadi a maga szerényebb apparátusát, amelyet vagyonának és tisztségének jövedelméből tartott el és növelt, kormányzósága alatt nem próbálta oly tengellyé tenni, amelyre állami feladatok elvégzésére hivatott új központi szervezet ráépíthető, sőt arra sem törekedett, hogy úgy illessze be a meglevő kormányzati rendszerbe, hogy ez az ő akaratának a végrehajtójává legyen.

V. László megkoronázása után Vitéz végre elérte az őt megillető helyet: a gyermekkirály mellett a titkos kancellárságot. Joggal tehetjük fel, hogy Hunyadival szoros együttműködésben óhajtotta szolgálatát végezni. Barátságuk és eddigi közös munkájuk ezt kívánta, érdekeik azonossága is erre utalta őket. Mégsem így történt.

Hunyadi megtartotta magának a királyi jövedelmek feletti rendelkezés jogát s ennek birtokában az eredetileg bizonytalan, sehol pontosan körül nem írt főkapitányi hatáskört igyekezett minél szélesebbé tenni. Így próbálta ellen-súlyozni Cillei befolyását s megakadályozni, hogy ez unokaöccse mellett, annak nevében kormányozzon a királyi tanács és a kancelláriák hagyományos rendszerének segítségével. Ténykedésében az egyházi és világi főuraktól, a királyi tanácstól függetlenül járt el. Ennek mellőzése magától értetődő. Vetély-

társainak és irigyeinek gyűlölködése csak gátolta volna munkájában. Azonban önállósága nemcsak az egykori országos tanács háttérbe szorítását jelentette, hanem a királyi hatalom csorbítását is, mert messze túl ment hatáskörén s oly kormányzati intézkedéseket tett, amelyekhez hasonló határozatokra kormányzósága alatt nem találunk példát. Ilyen volt az 1454 januárjában Budán László tudta nélkül⁶⁰⁹ megtartott országgyűlés, ennek a megyékhez utasítás formájában szétküldött decretuma, amely voltaképpen, mint már jeleztük, az egész ország hadi erejét kívánta mozgosítani, legfőbbképpen pedig az a körülmény, hogy a decretumot nemcsak a király nevében, hanem ugyanennek a pecsétje alatt adta ki. Nem a királyi nagy pecsét volt ez, amelyet a főkancellár, az esztergomi érsek őrzött, nem is a titkos, hiszen ez a Prágában tartózkodó Vitéz kezében volt, hanem — minden jel szerint — a személyes jelenléti bírói pecsét, amelyet Hangácsi Albert alkancellár az imént készíttetett.⁶¹⁰ Abból a tényből, hogy ugyanezzel a pecséttel megerősítve V. László nevében Budáról 1454. február 4-ikén Bártfához fontos rendelet ment, amely relatorul Hunyadit nevezte meg s így csak ő bocsáthatta ki,⁶¹¹ kétségtelen, hogy a főkapitány — királyi tanács és kancellária igénybevétele, tehát megköötöttség nélkül — egyedül saját familiarisaira támaszkodva az uralkodó nevében és helyett maga kívánta az országot kormányozni.⁶¹²

⁶⁰⁹ *Fraknói*, 131. l.

⁶¹⁰ A decretum (Dl. 55.565. Kancelláriai jegyzete, amely hiányzik a „Corpus iurisból: Ad relationem dominorum prelatorum et baronum cons[iliariorum]. Vö. *Kováchich*: Supplementum II. k. 121. l.) rányomott pecsétjéből csak töredékek maradtak fenn. Jellege nagysága alapján határozható meg. V. László titkos pecsétjének átmérője 6,5 cm (*Kumorovitz L. B.*: A magyar királyi egyszerű- és titkos pecsét használatának alakulása a középkorban. A Gróf Klebelsberg Kunó magyar történetkutató intézet évkönyve. VII. [1937] 110. l.), a specialis praesentia pecsétjéé 4 cm. (Ily pecséttel megerősített, V. László nevében kiadott bírói parancsok: Leleszi konvent orsz. lt. Acta anni 1454. nr. 16., 31., 32., 1455. nr. 7. Vö. *Kumorovitz B. L.*: Az autentikus pecsét. Turul 50. [1936.] 67. l., ábrával.), a personalis praesentia által használt pedig 4,5 cm. (Uo. Acta anni 1455. nr. 8., 13.; Bártfa város lt. Középkori oklevelek 1456. máj. 30-i ítéletlevél — *Iványi*: Bártfa 869. sz. ápr. 12-i kelettel —, amelyre, mondja a király, sigillum nostrum personale nostre maiestatis presentiam in iudiciis representans duximus apponendum és 1456. máj. 31 — *Iványi*: Bártfa 883. sz. — ily kancelláriai jegyzettel: Commissio domini regis ex deliberatione prelatorum et baronum in iudicio. — A pecsét fényképét l. *Szentpétery I.*: Magyar oklevéltan. Bpest, 1930. 19. ábra, vö. 200. l.)

⁶¹¹ Az utasítás szerint a bártfaiak Modrar Pálnak — körmöcbányai gazdag vállalkozó polgár, korábban Giskra társa a pénzügyek lebonyolításában, ekkor Hunyadi híve (*Tóth-Szabó*, i. m. 193. sköv., 217., 230., 261., 263., 299. l.) — mindenben kötelesek hinni, mivel az ő, ti. a király szándékát fogja megismertetni. Az oklevél kancelláriai jegyzete: Commissio domini regis domino Iohanne comite Bistritzienzi referente. (Bártfa város lt. Középkori oklevelek. 721. sz.)

⁶¹² V. László nevében Budán kelt további kormányzati intézkedései: 1454. jan. 20-án Somogy megyét és (Székely) Tamás auranai perjelét megbízta, hogy a szentpéterfalvai (stregenci) pálosokat, akiket in nostram regiam protectionem et tutelam specialem vett, védjék meg nostre maiestatis in persona auctoritateque nostra regia, amelyet most reájuk ruház. A kancelláriai jegyzet: Commissio domini regis. (Dl. 14.790.) Febr. 12-én négy falut a földesurak kedvéért Bereg megyéből átcsatolt Máramarosba. A kancelláriai jegyzet a szöveg élén: Commissio domini regis, a szöveg alatt: Commissio domini regis domino Iohanne comite perpetuo Bistritzienzi referente. Az oklevél záradéka kétségtelenül teszi a személyes jelenléti pecsét felhasználását, ugyanakkor a Prágában őrzött valószínű titkos pecsétre is utal: quibus (litteris) sigillum nostrum personale nostre maiestatis presentiam representans (a kiadásban tévesen: reputans) propter absentiam maioris sigilli nostri secreti duximus appendendum. (*Teleki*. X. k. 419. l.) Febr. 2-án, 21-én és márc. 6-án kelt bírói parancsai, amelyek Középszolnok, ill. Szabolcs megyét vizsgálat tartására és a személyes jelenlét elé idézésre utasították, két-két kancelláriai jegyzet kíséri.

Ez a kísérlet még akkor is aggályosnak lenne mondható, ha Hunyadi régi, kormányzósága alatt kiépült szervezetre támaszkodhatott volna. A veszedelmes elhatározás, amelyhez hasonlóra csak Liviusból, de nem a magyar hagyományokból lehetett ösztönzést meríteni, megérthető. Konstantinápoly eleste és a bárók tehetetlensége kényszerítették Hunyadit, hogy a végső eszközhöz nyúljon. Mindamellet, bár megértjük önbizalmát, amely hadvezéri tehetségének tudatából és abból a meggyőződésből táplálkozott, hogy hivatást teljesít, magatartását nem mondhatjuk szerencsésnek. Oly lépés, mint a kormánygyeplőnek kemény kézzel megragadása, amely 1446-ban feltétlenül jogosnak és helyesnek számított volna, nem tekinthető annak 1454-ben, mert ekkor már minden feltétel megvolt ahhoz, hogy a királyi hatalom, Vitéz következetes és tervszerű munkájával, ismét az állam központja legyen.

A kérdés most így vetődött fel: Hol legyen a központ, amelyben kikristályosodnak az egész országra kötelező erejű határozatok? Vajon Hunyadi mellett vagy ott, ahol a titkos kancellária van? A felelet ma magától adódik, mégha nehéz szívvel mondjuk is ki: Hunyadi kormányzóságának megismerése után Vitéznek kell igazat adnunk. Tagadhatatlan ugyanis, hogy Hunyadinak az állam egységét kormányzó hatalmával nem sikerült biztosítani, mostani magatartásával, külön útra lépésével pedig maga lett annak meggyengítője. Két egymással rivalizáló központja, nyilvánvaló, nem lehet egy államnak. Azt, hogy melyik jogosultabb önmagát tartani az igazi központnak, nem dönthetjük el formalisztikus módon vagy utilitarista alapon. Csak az lehet a mérvadó, hogy melyik központ működése felelt meg inkább a fejlődés jellegének, melyik munkálta korszerűbben a jövőt.

Hunyadi a királyi jövedelmeket saját familiarisaival kezelte. A mód, ahogyan eljár, nem különbözött attól, amelyet más főurak saját birtokaikon szoktak követni. Ugyanakkor nincs tudomásunk arról, hogy a jövedelmekről elszámolt volna. Ezzel mindenesetre kihívta maga ellen a kritikát, amelyet természetesen felháborodva és joggal visszautasíthatott, mindez azonban nem változtat a tényen, hogy felelősség tekintetében az állam ellenőrzése vele szemben kevésbé érvényesülhetett, mint Zsigmond korában pl. Ozorai Pipóval szemben. Ellenben Vitéz terve szerint, amint azt az 1454. márciusi országgyűlés elé mint királyi kívánságot terjesztette,⁶¹³ a „magyar urak” — a tanácskozás résztvevői — jogosultak a jövedelmi források kezelésére megbízható officialisokat — nyilván kamaraispánokat — kijelölni, akik azután a bevételekből folyósítanak „a király akarata szerint az ő és az ország szükségleteire”. Ugyancsak a tanácskozás résztvevői állapítják meg, hogy — nyilvánvalóan a vajdák, bánok és más országos méltóságok közül — kinek mennyi *sallarium* jár jog szerint, majd javaslataik a király elé kerülnek, aki, ha helyesli azokat, titkos pecsétje alatt kiadja a szükséges rendelkezést. A terv a dualisztikus rendi felfogásnak megfelelően megosztja a jövedelmek felőli rendelkezést az országgyűlés és a király közt. A két fél egyike sem járhat el önkényesen, intézkedéseik kiegészítik egymást. Az 1439-i decretummal szemben, amely még teljes épségében meghagyta a király hatalmát, a változás igen jelentős a rendek javára s a közben lepergett másfél évtizedes fejlődés eredményeül tekinthető.

Járai jegyzetet tüntetnek fel. A szöveg élén: *Commissio domini regis*, a szöveg alatt: *Commissio domini regis ex deliberatione prelatorum et baronum*, a febr. 21.-iben: *baronum regni változattal* (Dl. 65.070., 14.801., 55.569.)

⁶¹³ Birk, i. m. Quellen und Forschungen. 245. sköv. l.

Bár a központi hatalom tevékenységének lényeges része a folyamatos jogszolgáltatás biztosítása s a kérdés fontosságát az országgyűlési decretumok egymást követő, bővítő vagy akár csak megismétlő határozataikkal eléggé kiemelték, Hunyadi, kormányzósága alatt, mint láttuk, kevés figyelemre méltatta a bíróságok munkáját. Vitéz terve ellenben kiterjeszkedett erre is. Sőt nemcsak azt követelte, hogy az oktavákat tartsák meg, a főbíróságok pedig rendszeresen dolgozzanak, hanem a *sallarium* elvesztésével kívánta megfenyegettetni az ítéletek végrehajtásában hanyag bírákat.

Lényegében megegyezett a Hunyadi mellé 1446-ban rendelt kormányzói és a Vitéz elgondolása szerint megszervezésre kerülő királyi tanács, mivel mindkettő tagjai választás útján nyerték el megbízatásukat. A rájuk épülő kormányzati rendszer azonban már alapvetően különbözött. Hunyadi és kormányzói tanácsa mellett, sőt a valóságban felette állott az országos tanács, a nagybirtokosoknak ez a teljesen szabályozatlan alaktalan testülete,⁶¹⁴ amely a következetes munka végzésének minden feltételét nélkülözte, amint két kancellárja — Agmándi és Szilasi — s helyettesük, Bothos István működése igazolja. Ezzel a rendszertelen szervezettel szemben Vitéz javaslata olyan kormányzatot óhajtott felállítani, amely önkéntelenül is egy centrális szerkezetű, harmonikus renaissance-építmény képét vetíti az olvasó elé. Két tanácsot kívánt megszervezni. Az egyik a király mellett működne. Ez kis létszámú s úgy jönne létre, hogy „a magyar urak” maguk közül néhányat megbíznának, hogy felváltva a király mellett legyenek és őt támogassák. Ezek a tanácsosok, akiknek rátermett, szorgalmas és jó érzelmű, nem saját hasznukat kereső, hanem a közérdeket tisztelő embereknek kell lenniök, munkájukért, talán azért, mert az országon kívül végeznek, fizetést kapnának. Alakulna azután ugyancsak az országgyűlés résztvevőinek választásából egy másik, nagyobb tanács is. Ennek tagjai itthon tartózkodnak s feladatuk a fontosabb kérdésekben a királynak segítségére lenni, ha ez hozzájuk fordul s megkeresésére „minden ügyben az egész ország nevében válaszolni és határozni, még pedig azért, mert az országgyűlés nem mindig hívható könnyen össze”.⁶¹⁵

Ez a kormányzati rendszer teljesen rendi jellegű. Mindkét tanács választott tagokból áll s az ország nevében, a választóitól reáruházott hatalommal látná el feladatát. A feladat pedig cselekvő közreműködése a kormányzásban s ugyanakkor az uralkodó ellenőrzése. A rendi jelleget erősen hangsúlyozza az országgyűlés döntése, amely a nagyobb tanács tagjainak egyharmadát a köznemesek közül választotta ki.⁶¹⁶ A jövő fejlődésének szemszögéből nézve a legjelentősebb mozzanat egyrészt a nagyurakból álló idejétmúlt királyi tanácsnak az eltörlése, másrészt a király mellett működő titkos kancelláriának a fennmaradása. Az uralkodó kívánsága, hogy Vitéz számára biztosítani kell a kancellári *sallariumot*, kétségtelenné teszi, hogy a titkos kancellária a rendi tanácsosok

⁶¹⁴ Ebben a vonatkozásban ki kell egészítenünk *Komjáthy* (id. h. 44. l.) megjegyzését, hogy „az országtanács oklevelein, az országtanács működése idején, csak a kormányzó adott commissiot”. Az országnagyok 1447. febr. 20-án Cillei birtokadományozásához hozzájárulva, oklevelüket ily kancelláriai jegyzettel bocsátották ki: *Ad commissio-nem comitis Ladislai de Palocz iudicis curie regie.* (Dl. 34.734.)

⁶¹⁵ *Similiter vult dominus rex, ut intra regnum Hungarie elegantur alii consilarii in maiori numero, ut si quando contingant maiora negotia, que per consiliarios cum rege exeuntes forte comode illic expediri non possent, dominus rex possit huiusmodi aliis consiliariis intra regnum existentibus scribere, qui plenam facultatem habeant super omnibus rebus nomine totius regni respondendi et concludendi.*

⁶¹⁶ *Fraknói.* 136. l.

mellett nem lett volna feleslegessé. Ezzel alkalom adódott volna Vitéz számára, hogy munkatársakat neveljen magának s ugyanakkor általuk, a kormányzati tevékenységbe bevonásukkal növelje kancelláriájának tekintélyét és súlyát. Nem kétséges, hogy a lehetőségek, amelyek így módon nyíltak számára, egészséges fejlődés, a szűkebb tanácsnak hivatalnoki jellegűvé válása irányában mutattak előre.

Az összehasonlítás minden ponton Hunyadi hátrányára üt ki. Nem könnyű ezt kimondanunk, hiszen valamennyiünk szemét elkápráztatják a hadvezér fényes győzelmei és lelki ereje, amellyel a harcéri vereséget el tudta viselni. Be kell azonban látnunk, hogy Vitéz elgondolása, terve inkább megfelelt az egyre sokoldalúbbá váló államigazgatás igényeinek s ezért inkább nevezhető, a korhoz viszonyítva, modernnek, mint Hunyadinak egy személyre épülő rendszere. Ez jól ellátta a honvédelemnek akkor legfontosabb feladatát, azonban a jövőt nyomasztó bizonytalansággal terhelte meg. Az aggódo kérdésre, mi lesz Hunyadi halála után, nem volt megnyugtató felelet várható s V. László hirtelen halála csak elodázta a katasztrófát, amely Mátyás elhunytával be is következett. Vitéz a kor jellegéhez illő olyan intézményt próbált életre hívni, amely önállósághoz, felelősségvállaláshoz szoktatja a királyi tanács tagjait, a gyenge vagy kiskorú királyokat pedig segíteni képes a katasztrófák elkerülésében.

A két tervet lehetetlen volt összeegyeztetni s Magyarország két legkitűnőbb férfja szembe került egymással. Hunyadi már akkor haragra lobbant, amikor a tervnek egyik, elvi szempontból nem is fontos pontjáról értesült. Arról volt szó, hogy Giskra visszakapja-e Erzsébettől, valamint az országnagyoktól nyert várait, birtokait.⁶¹⁷ Ez a kívánság nem háboríthatta fel Hunyadit, mivel az 1453-i decretum rendelkezését, hogy Erzsébet és Ulászló birtokadományai érvénytelenek, ő sem vonatkoztatta magára. Heves szemrehányásra az ingerelte, hogy Vitéz egyáltalán mert az övével ellenkező álláspontot képviselni. Aeneas Silvius szerint így fenyegette meg a titkos kancellárt: Püspökké tettelek, de káplánná teszek, ha kiállítod az adománylevelet Giskra részére.⁶¹⁸ Vitéz már a fenyegetés elhangzása után dolgozta ki tervét. Ennek lényeges szakaszai Hunyadi ellen irányultak. Az, amely a királyi bevételekkel való rendelkezést ki akarta venni kezéből, éppen úgy, mint a másik, amely útját akarta állani, hogy királyi pecsét felhasználásával fontos rendelkezések legyenek kiadhatók, hasonlóan a januári decretumhoz, Hunyadi nagy támadó hadjáratot előkészítő tervéhez.⁶¹⁹

Toll és kard összeapásánál nem merülhetett fel kétség, hogy melyik fog győzni. Vitéz bölcsen engedett. Nagy ember volt, ezért is tudott úgy meghajolni Hunyadi rendkívüli egyénisége előtt, hogy szívében nem maradt vissza a megbántottság érzése. Elveit azonban nem adta fel, hanem átlátnálta fogékony tanítványába, az ifjú Mátyásba, akinek tehetsége képes volt összeegyeztetni a honvédelem pillanatnyi és az államfejlődés távolabbi érde-

⁶¹⁷ Vö. *Tóth-Szabó*, i. m. 182., 211., 384. l.; Zichy okmt. IX. k. 169. l. Ez a fontos oklevél elkerülte Tóth-Szabó figyelmét.

⁶¹⁸ Ego te pontificem feci; si litteras Giskre dederis . . . in capellanum te redigam. (*Wolkan*, III/1. k. 491. l.)

⁶¹⁹ A király intézkedéseket per litteras suas sub sigillo secum presente emanandas tesz. Nam per alia sigilla sua in absentia sua de proventibus suis aut aliis maioribus rebus, que potestatem suam concernunt, nichil vult disponi, nec disposita rata habere, vult enim, ut ponderabilia negotia referantur ad maiestatem suam.

keit. Mátyás, az államférfi egyéniségét tehát ugyanaz a kéz formálta, amely a köznemesség útjából 1437 óta nem egy akadályt háritott el.

A két évtized, Hunyadi János kora az állam életének szemszögéből nézve is eseményekben oly gazdag, hogy áttekinteni feszült figyelemmel is szinte lehetetlen. Jól elrendezhető képpé tömörülnek azonban a fejlemények, ha mögöttük észre vesszük Vitéz tetteirejét s ha nemcsak ott számolunk szereplésével, ahol erről közvetlen adat tanúskodik, hanem máshol is érvényesülőnek látjuk akarátát. Ha a véletlen őrizte meg az egyetlen bizonyítékot, hogy tagja volt 1440-ben a krakkói küldöttségnek, vajon belenyugodjunk-e, hogy csak ott keressük kezének nyomát, ahol írásos feljegyzés áll rendelkezésünkre? Azt hisszük, helyesebben járunk el, ha minden fordulatnál, ahol az események magukban nem adnak kielégítő felvilágosítást, az ő közbelépésének feltételezésével azonban érthetővé válnak azok, számolunk szereplésével. Ha tehát az 1439-i országgyűlés összehívásának semmi tényben sem találjuk magyarázatát, szabad feltételeznünk, hogy ő, a titkos kancellária jegyzője, aki a királyt hónapokig kísérte külföldön, adta urának a tanácsot, miként lehetne a megyei követek összehívásával, a rendi fejlődés támogatásával lazítani a nagybirtok által reá rakott bilincseken.⁶²⁰ Annaira életteltjes egyéniség gyanánt, mint francia vagy angol kancellár kortársait, őt soha sem tudjuk majd szemünk elé idézni, az eseményeknek előttünk lepergő folyama mögött azonban állandóan a háttérre rávetítve kell alakját magunk elé képzelünk. Nincs okunk attól tartani, hogy így járva el, a hamis idealizálás hibájába esünk. Nélküle, aki tehetségével mélyen átérezte a fejlődés lényegét és következetesen vállalta annak szolgálatát, érthetetlen volna a kor története.

De nem kevésbé csonka volna a két évtized története, ha elfelejtenénk arra a tényezőre, a népre, a jobbágságra gondolni, amely nélkül a köznemesség és a polgárság politikai szerepet egyáltalán nem is játszhatott volna. Mindkét rend ugyanis csak azért jutott abba a helyzetbe, hogy a kínálkozó alkalmakat megragadhatta, mert anyagi helyzetük a száz évvel korábbi viszonyokhoz mérten rendkívül megerősödött. Az a nemes, aki a XIII. század végén csak nagynehezen, egész családjá hozzájárulásával tudott magának korszerű lovagi fegyvereket és jó lovat vásárolni, most bőségesen elláthatta magát luxuscikkekkel, drága nyugati szövetből készült ruhákkal, feljárhatott országgyűlésekre Budára vagy Székesfehérvárra, fiait pedig külföldi egyetemeken neveltethette. Életmódjának ez a megváltozása, kilábolása a falusi gazdálkodás szűkös, pénztelen kereteiből növelte meg önértékét a hatalom birtokosai, a bárókkal szemben. Ily jómódhoz azonban csak azért juthatott, mert jobbágyaitól most már nemcsak ajándékokat, terragium és collecta címén ezüst dénárokat kapott, hanem kilencedet és aranyforintokat. A megnövekedett áruforgalom gazdagította azután a városi kereskedőt és adott munkaalkalmat a kézművesnek. Az egész fellendüléshez, a politikai életnek a rendiség elvei szerinti fejlődéséhez az alapot tehát a jobbágyság szorgalma és az a leleményessége biztosította, hogy ugyanabból a földterületből most lényegesen többet tudott kihozni, mint egy évszázaddal korábban.

⁶²⁰ Mivel *Wostry* (i. m. II. k. 122. l.) úgy tünteti fel, mintha az országgyűlés rakott volna bilincseket Albertre, meg kell jegyeznünk, hogy azokat az eredményeket, amelyek az általa kiadott 1437-i választási feltételek és a decretum összehasonlításából adódnak, a fejlemények rekonstruálásához szilárdabb alapnak tartjuk, mint az egykorú énekszerző vagy Ebendorfer hangulati elemekkel átszőtt előadását.

A jobbágyság segítette tehát hozzá a köznemességet, a polgárságot és Hunyadit, hogy együttesen útját állják a magyar állam felbomlásának, az önálló territóriumok kialakulásának. Ezt kétségtelenül öntudatlanul tette a jobbágyság. Ellenben már tudatosan, sőt lelkesedéssel vállalva a terheket, vérének omlásával biztosította, hogy a török ne söpörje el a hűbérből rendivé átalakuló államot s tette lehetővé ennek megerősödését. A rendi állam egyáltalán nem mutatkozott hálásnak a jobbágyság iránt. Éppen úgy elnyomta, mint a bárók által vezetett állam. A rendi államra mégis szükség volt, mert a fejlődés magasabb fokát képviselte, s mert ezen a fokon át kellett haladni, még ha a jobbágy vérével és verejtekével fizetett is minden előre megtett lépésért.

MÁLYUSZ ELEMÉR

A HARMINCÉVES HÁBORÚ KELETKEZÉSÉNEK ÉS JELLEGÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

A XVI—XVII. század egyetemes történetének egyik legszembetűnőbb vonása az, hogy a politikai szerkezetet még nem sikerült kielégítő módon a gazdasági-társadalmi fejleményekkel való sokágú összefüggéseiben bemutatni. Külön életet él még az egész felépítmény, főleg a háborúk, a diplomácia története. Jelen dolgozatunk némi hozzájárulást kíván adni e hiányosságok felszámolásához a harmincéves háború kérdésének újra való felvetésével, arra törekedve, hogy a haladás és regresszió összekúszált vonalai jobban szétválasztódjanak, és a XVI—XVII. század fordulóján működő erők képlete világosabban felbontható legyen.

A történelemsznek kétségtelenül könnyebb általánosságban beszélni a haladás érdekeiről, mint azok követelményeit az egyes országok történelmére konkretizálni. Különösképp nehéz egy átmeneti korszak politikai történetének erővonalait hozzávetőleges pontossággal felvázolni, mivel még az egymással szembenálló táborokon belül sem adnak tájékozódási támpontot a meglehetősen heterogén törekvések. A XVII. század első felének vizsgálatát nagy mértékben nehezíti az a körülmény, hogy nemcsak a társadalmi fejlődés legfőbb alapvonalai nem tisztázódtak eléggé, de az egyes országok viszonyainak ismerete sem kielégítő. A biztos megítélési alap hiánya adja azt a talajt, melyen kinőhetnek a különböző elméleti önkényeskedések, tenyésznek az ideológiai burjánok és kielégülést keresnek a közvetlen politikai, társadalmi szenvedélyek. Jól megfigyelhető ez a XVI—XVII. századi háborúk jellegének meghatározásában, szerepük körülírásában. Ha voltak háborúk, melyeket az utókor a lehető legtöbb változatban interpretált, akkor feltétlenül ezek közé tartozik a harmincéves háború is, mellyel a Bethlen Gábor és I. Rákóczi György-féle Habsburg-ellenes magyar szabadságharcok a lehető legszorosabb összefüggésben állottak.

Tanulságos néhány pillantást vetni a háború könyvtárra rugó történeti irodalmára, amelyben kialakultak az egyes ma is forgalomban levő sablonok. Ezek közül legáltalánosabb, már a kortársak nézeteiben kialakult formula az, hogy a harmincéves háború vallásháború volt, mintegy betetőzése a XVI. századi ilyen természetű konfliktusoknak.¹ Az utókort megítélésében egyre jobban a nacionalizmus eszmeköre, a nemzeti államok szempontjai befolyásolták. A győztes svéd—brandenburgi propaganda már az 1648-as béke után éle-

¹ Még Acton is így ír : Lectures on modern history. London. 1906. 181. l. A korábbi irodalomra : Erdmannsdörffer : Zur Geschichte und Geschichtschreibung des dreißigjährigen Krieges. Historische Zeitschrift. 1865. 14. Bd.

sen szemben állott a Habsburg-politika korabeli apologetáival, majd később a porosz történészek az osztrák történetírás felfogásával. A háború jellegének megítélése odamódosult a XIX. század folyamán, hogy a vallásnak induló háború politikai konfliktussá vált. 1933 előtt alig volt történész, aki bonyolultabbnak látta a háború képletét. A „politikai” címke felragasztásával országok szerint feldarabolták történetét, és szakaszait is ilyen alapon állapították meg.² A vallás és a politika bizonyos összefüggéseinek felismerésén a Cambridge Modern History sem megy túl, sőt mintegy kodifikálja a háború jellegére, okaira vonatkozó agnoszticizmust. Arra a megállapításra szorítkozik, melyet még Gusztáv Adolf 1628-ban tett, hogy a háború Európa minden lokális háborúját magába olvasztotta. A háború vallásháború, polgárháború és zsoldosháború volt egyszerre.³ Olyan történetíró, mint Tapié is kénytelen beismerni, hogy nem tudja meghatározni a háború jellegét, utal az érdekek nagyfokú keveredésére, valamint arra, hogy a háború a modern Európa előkészítése volt. Hasonló állásponton van Platzhoff, Zeller és mások.⁴

A helyes tájékozódást nagyon megnehezítette az a szélesen érvényre jutó másik felfogás is, hogy a harmincéves háború „német háború” volt, gyökere és hatása Németországhoz fűződött. E koncepció szolgálatában állott a német irodalom Grimmelshausentől Schiller ismeretes összefoglalásán át Ricarda Huch vonzó művéig. Így foglalt állást a német történészek legnagyobb része, O. Klopp éppenúgy mint Mehring, a Propyläen Weltgeschichte éppen úgy mint a tengernyi Wallenstein-irodalom. A fasiszta vagy fasiszmustól befolyásolt német történetírás ezeken az eszmei kereteken belül újította fel a bismarcki korszak történettudományi hagyományait, a porosz kutatók Habsburg-ellenességét és azt az alaptételt, hogy a német egység csak Franciaország legyőzésével valósulhat meg. E német történészek Vesztfáliát Versailles elődjének tekintették, és hirdették Európának a francia hatalmi érdekektől való állandó fenyegetettségét.⁵ A csehek, magyarok nemzeti „szenvédelvét” egy Ritter és Depner mélyen elítélték, a birodalmi gondolat és a Dunatérsgéj újraszervezése akadályának tartották. Depner elítéli a Habsburgokat, akik nem tudták és nem is akarták a birodalmi egységet összekovácsolni, de velük szemben nem igazolja az elnyomott középeurópai népek felkeléseit sem. Az „európai eszme” Németországból sugárzott ki, a csehek és magyarok is csak innen kaphatták erőforrásukat a keleti hatalmak ellen.⁶

A második világháború kezdete körüli évek ide vonatkozó nyugati irodalma is a birodalom kérdése köré építi fel mondanivalóját. Míg Wedgwood jól megírt összefoglalása a hasburgi-birodalmi állásponthoz közeledik, addig

² Külön olasz szakasról is szó volt: *Rivista Storica Italiana* 1933. IV. 2. Fasc. 1. A legjobb periodizációt talán *D. Ogg* adja, aki 1618–29 között egységes szakasról beszél: *Europe in the seventeenth century*. London. 1948. (5. kiad.) 120. l.

³ *The Cambridge Modern History*. Vol. IV. 1906. Preface és 422. l. Ugyanígy *Davson*: *A History of Germany*. London. 1928. 40. l. *Hantsch*: *Die Geschichte Österreichs*. Bd. I. 380. l. E. Priester is a Cambridge. M. H.-t követi.

⁴ *La politique étrangère de la France et le début de la guerre de trente ans (1618–1621)*. Paris. 1934. 8–9. l. u. ö.: *CLIO VII/1*. Paris. 1949. 69. l. *Platzhoff*: *Geschichte des europäischen Staatensystems 1559–1660*. 1928. 153. l., *Gaston Zeller*: *Les temps modernes ... Histoire des relations internationales* (Renouvin). Tome II. 1953.

⁵ *E. Anrich*: *Die Bedrohung Europas durch Frankreich*. Berlin 1940. *Ritter von Srbik*: *Der Westfälische Friede und die deutsche Volkseinheit*. München. 1940. stb. Vö. *Porsnyev*: *Anglijszkaja reszpublika ... Szrednyie Vjeka*. III. 1951.

⁶ *Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg*. 1938. Stuttgart.

Pages igyekszik ezzel ellentétes koncepciót érvényesíteni a francia nacionalizmus talaján.⁷ Új szint és mélyebb okfejtést a szovjet történettudomány adott, főként a Habsburg-politika haladásellenes jellegének társadalmi magyarázatával. Az „univerzális császári birodalom” sablonja tartalmat nyert, az európai hatalmak összecsapó két tábora nagy vonásokban bele lett illesztve az egyetemes erők harcába, ami nem kis eredmény. Ily módon általánossá vált a marxista történeti irodalomban az a megállapítás, hogy a polgári haladást közvetve vagy közvetlenül képviselő protestáns országokkal szemben a Habsburgok, Lengyelország és a pápaság által alkotott tömb képviselte a reakciót. Vajnstein szerint Németországnak a Habsburgok általi egyesítési terve a „jövő Európára különösen veszélyes volt”, mivel a reakció uralmát rejtette magában. Innen azonban Vajnstein ugyanazon a vágányon halad tovább, mint a régi történészek, a Habsburg-blokk és az ellene létrejövő hatalmi szövetségek harcából fűzi fel az események láncát anélkül, hogy a két tábor ellentéteinek természetét mélyebb elemzésnek vetné alá.⁸ Bizonyos leegyszerűsített formák kerültek bele a szovjet összefoglalásokba is, melyek a Habsburgok agresszivitását hangsúlyozzák ki, megismétlik a hagyományos ellentétsorozatokat, a háború történetét pedig Németország fejlődésének vizsgálatához kapcsolják. A szovjet egyetemi tankönyvet az országokénti tárgyalási módszer minden szintetikus és finomabb elemzés lehetőségétől megfosztja.⁹ A marxista történetírók előtt tisztázatlanok a Habsburg-kérdés XVII. századi vonatkozásai is. Porsnyev felfogása szerint pl. II. és III. Ferdinándnál egységesítő törekvések éppen-séggel nem figyelhetők meg.¹⁰ Az illetékesebb E. Priester bizonyos ellentétes állásponton sem jut el a Habsburg-kérdés helyes felvetéséig, a köztörténetre vonatkozólag pedig megismétli az angol történetírás nézeteit, és a harmincéves háború összeurópai jellegét hangsúlyozza ki.¹¹

Talán éppen ez az utóbbi utalás az egyik leghasznosabb megfigyelés, amellyel a legújabb történetírás a háború természetének feltárásához hozzájárult. Ma már az összeurópai jelleget biztosító körülmények is világosan állnak a kutatók szeme előtt. A legkülönbözőbb történeti iskolák megegyeznek abban, hogy a kapitalista fejlődés nyomán főleg a XVI. század közepétől kezdve élesen kivehető változások álltak be Nyugat-Európa gazdasági, társadalmi szerkezetében, melyeket legtöbbször a krízis fogalmába igyekeznek belefoglalni. A kríziselmélet és pl. Mousnier és Hauser összefoglalásai az 1560-as évek utáni évtizedekre vonatkozólag a kapitalizmus növekedésének lelassulását állapítják meg, ugyanakkor a nyugati nemesség gazdasági csődjéről beszélnek, szoros összefüggésben az „árforradalommal”.¹² Hasonló szellemben foglal állást a marxista irányú Hobsbawm is, aki szerint „az európai terjeszkedés” kátyúba rekedt, és 1590—1620 között a kereskedelmi krízis is elérte csúcspontját. A krízis Kelet-Európát kiszolgáltatta a feudalizmus megszilár-

⁷ The 'Thirty Years' War, 2. ed. 1939. London, La guerre de trente ans. 1939. Paris.

⁸ O. L. Vajnstein: Rosszija i tridszatyiletnyjaja vojna, 1947. 6—7. l. stb. Vö. Propyläen Weltgeschichte V. 397. stb.

⁹ Szenjonov: Isztoria Szrednyih Vjekov. Moszkva. 1949. 379—380. l., Isztoria Szrednyih Vjekov. Tom. II. 1954. Moszkva.

¹⁰ Idézett tankönyv: Szrednyie Vjeka III. 209.

¹¹ Kurze Geschichte Österreichs I. 1946. Wien. 151. 154—155. l.

¹² Mousnier: Histoire générale des civilisations. IV. Paris. 1954. 65—66. l. stb., Hauser: Les débuts du capitalisme. Paris. 1927. Avant-propos, VII—VIII. l. stb. Ugyan-így a pénztörténet, pl. Braudel is.

dulásának. Mindebben döntő szerepe volt a harmincéves háborúnak, melynek következményeit a kapitalizmus fejletlen erői nem tudták legyűrni.¹³

A XVII—XVIII. századi visszaesés méreteit Kuczynski eltúlozza, a Science and Society hasábjain lezajló Dobb—Sweezy—Takahashi-vita a kapitalizmus genézisééről viszont észre sem veszi. Mások (Meuvret, Romano stb.) krízis helyett inkább depresszióról beszélnek, melyet a fejlődés velejárójának tartanak.¹⁴ Magának a harmincéves háborúnak a szerepéről megoszlanak a vélemények, és erősödik az a felfogás, mely csak a háború-okozta mennyiségi változásokat hangsúlyozza ki. Így pl. G. Franz nem látja olyan súlyosnak a háború németországi következményeit, mint az utána bekövetkező agrárkrízist.¹⁵ Újabban Steinberg és Ergang száll szembe a rombolásról alkotott torzító nézetekkel azon az alapon, hogy a német városi fejlődést általánosanabb gazdasági tényezők tették tönkre, a termelőerők pusztulása pedig nem is volt rendkívüli.¹⁶ Már a század elején Srbik sem értett egyet a háború pusztító hatását eltúlzó felfogással, és rámutatott az 1620—23-as nagy németországi pénzkrízis következményeire.¹⁷ Mindezek az álláspontok önmagukban sok helyes részletet tartalmaznak, de egészükben nem fejezik ki a lényeget és a kellő arányokat.

Ilyen körülmények között méltányolni kell azokat a felismeréseket, melyek a harmincéves háború viszonyainak megértéséhez vezető politikai-történeti kulcsot a németalföldi forradalomban találják, és az európai „krízist” is e forradalom győzelmének kibontakozásához fűzik. Ilyen a kiindulópontja Bindoffnak, és ez Vajnstein gondolatmenetének is egyik legfőbb érdeme.¹⁸ A helyes kiindulás mindjárt maga után vont a következő lépést: az ő nyomukon Polišenský, az 1618—20-as csehországi felkelés diplomácia-történésze, aki a háborút magát a feudális osztályok válságával hozza szoros kapcsolatba, felteszi a kérdést, hogy miért éppen Csehországban kezdődött el a harmincéves háború? Általában a *közép-európai országok és a nyugati kapitalizmus összefüggéseire* keresi a választ, a cseh felkelést finanszírozó holland (De Geer) és más családok szerepén, valamint a nyugati kormánypolitika haszonleső, gyáva magatartásán igyekszik érzékeltetni Közép-Európa óriási passzívumát.¹⁹

Mélyebben igyekszik a kérdés társadalmi tartalmát megragadni az a lengyel történeti iskola, mely a „második jobbagyság”, a közép-európai társadalmak elmaradásának gyökereit kutatja. Malowist szerint a XVI—XVII. századtól kezdve a nyugati ipar és kereskedőtőkék tevékenysége nagyban

¹³ Hobsbawm: The crisis of the 17. century. Past and Present 1954. no. 5—6, passim.

¹⁴ Kuczynski: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. Berlin, 1951. 165—169. 1. Science and Society 1950, vol. XIV. 2., 1952. vol. XVI. 2., 1953. vol. XVII. 2., Meuvret: Conjoncture et crise au XVII. s., Annales. 1953. no. 3., Romano: A Florence au XVII. s., Annales. 1952. no. 4.

¹⁵ G. Franz: Der dreißigjährige Krieg und das deutsche Volk. Jena. 1940.

¹⁶ Steinberg: The Thirty Years War: a new interpretation. History, Vol. XXXII. 1947. R. Ergang: The Myth of the alldestructive fury of the thirty-years war. 1956 (USA).

¹⁷ Srbik: Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Th. Wien, 1907. Einleitung.

¹⁸ Bindoff: The Netherlands and England: The Parting of the Ways. Utrecht, 1949. Vajnstein, i. m.

¹⁹ The Thirty Years War. Past and Present. 1954. nov., Politika nizozemské a české povstání 1618—20. Historický Sborník II. 1954. Praha. Vö. még Anglie a Bílá Hora c. művét (1948).

járult hozzá a lengyel nemzeti piac fejlődésének elzsugorításához. Nem más ez szerinte mint az ország gazdasági gyarmatosítása. Zientara a holland kereskedelmi expanziót kárhóztatva a nyugati tőkések és helyi feudális urak szövetségéről beszél, mely az elmaradt viszonyok konzerválására, a reakciós kormányzatok fenntartására irányult. Európa két részét a kizsákmányolási viszony szálai kapcsolták egybe.²⁰ Nyilvánvaló, hogy e felfogás vulgáris modernizálási tendenciákat rejt magában, és a bonyolult viszonyok leegyszerűsítésére vezet. Annyit tarthatunk meg belőle, hogy a XVII. század eleji politikai viszonyok és a harmincéves háború összeurópai jellegének egyik legfőbb kritériumát a nyugati és a közép-európai társadalmak közti újszerű összefüggések alkották. Csakhogy ezeket szélesebb keretek között kell elemzés alá venni.

Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a harmincéves háború Európa csaknem összes jelentős országát magába vonta. Az egész kontinens igen döntő szerkezeti átalakulások stádiumába jutott. Ezek leglényegesebb vonása az a nagy eltolódási és kettéválási folyamat, amely a nyugati és keleti társadalmak fejlődési iránya között bekövetkezett. Az előzőek a kapitalista fejlődés útjára léptek, az utóbbiak megrekedtek a robotjáradéokra és földesúri árutermelésre alapozott feudális viszonyok között, melyeket Engels nyomán „második jobbágyságnak” szoktak nevezni. A két fejlődési tendencia magasabb egységében kell megkeresni a politikai átalakulások megértésének kulcsát.

*

A XVI. század történeties vizsgálata szükségessé teszi, hogy a nyugati tőkés viszonyok kezdeteinek e szakaszát határozottan kettéoszszuk. A század első felében a felfedezések nyomán lérejt az új, atlanti-óceáni világpiac, ⁽¹⁾ amelyen a spanyolok, portugálok uralkodtak a gyarmatok erőszakos birtokbavételével, kifosztásával. Megkezdődött az „árforradalom” és a nagy kereskedelmi tőkék felhalmozódása. Kiépült a spanyol nagyhatalom, melynek társadalmi szerkezete nemcsak gyenge volt, hanem éppen a világpiac kiszélesedésének követelményeihez fűződik hanyatlása. Ez a század vége felé lett nyilvánvalóvá, amikor már a kezdeti tőkés felhalmozás annak a németalföldi társadalomnak talajába kapaszkodott bele, melynek középkori feltételei, ipara és mezőgazdasága alkalmasak voltak a manufaktúra-termelés kibontakoztatására a megnövekedett kereskedelmi tőke, pénzforgalom, a felfokozódó piaci vérkeringés ösztönzése alapján. A manufaktúra-korszak, a tőkés korszak a XVI. század második felétől számítható, és ez elsősorban a forradalmát akkor vívó németalföldi tartományok fejlődéséhez kapcsolandó. A korai kapitalizmus itt győzött először gazdasági téren, amit nyomon követett a forradalom — szabadságharc politikai győzelme. Az 1609-es fegyverszüneti egyezmény a spanyolokkal az első burzsoá köztársaság létrejöttét és egyben a holland kereskedelmi világ hatalom kezdetét jelezte. Marx megfigyelését, amely szerint a kereskedelmi háborúk kora Hollandiának Spanyolországtól való elszakadásával veszi kezdetét, a spanyol—holland és a most meginduló holland—angol kereskedelmi vetélkedés jól illusztrálja. A kis, tőkés mintanemzet gazdasági és politikai pozíciói a harmincéves háború kezdetéig eltelt évtizedben végleg meg-

²⁰ Malowist: Le commerce de la Baltique stb. A X., római tört. kongresszus lengyel kötetében 1955, B. Zientara: Z zagadnien spornych tzw. „wtórniego poddanstwa” w Europie Srodkowej. Przegląd Historyczny 1956. 1. sz.

szilárdultak. Ennek alapján az 1566—1618 közötti évtizedeket a németalföldi forradalom időszakának vehetjük, a harmincéves háborúval együtt a XVII. század közepéig, az angol polgári forradalomig tartó csaknem teljes évszázadot pedig (régí történetírók : 80 éves háború) a németalföldi forradalom korszakának.²¹

Az európai gazdasági kapcsolatok formái a világpiac kitágulásának folyamatában a születő kapitalizmus követelményeinek megfelelően alakultak át. Létrejötték a kereskedelmi társaságok, kiszélesedett a bankrendszer, melynek fő szerepe még az volt, hogy a nemesfém értécsökkenése és a pusztulások következményeként fellépő irtózatosságot árrelkedés káros visszahatásaitól óvja a kereskedelmet. Maga az „árforradalom” úgy szólván az egész ismert világot érintette. Természetesen Európában dühöngött a legkorlátlanabban, nyugaton a bér munkakizsákmányolást, a keleti országokban pedig a robotrendszer felfrissülését segített előmozdítani. A leghévesebb azonban az a sajátos munkamegosztás lett, amely a nyugati és keleti, déli régiók viszonyát jellemezte: az iparosodó és kereskedő három nyugati országgal (Hollandia, Anglia és részben Franciaország) szemben a többi, főleg keleti terület gazdaságainak súlypontja még jobban a mezőgazdaság felé tolódott el, főleg a kapitalista fejlődés okozta gabonakereslet hatására. Ha ezt a szükségletet nem is tehetjük meg a keleti társadalmak mozgástörvényeinek alapjává, fontossága rendkívüli nagy a politikai viszonyok fejlődése terén is, és noha a nemzetközi munkamegosztást nem is jellemezhetjük a gyarmatosítás vonásai-val, szálai sok tekintetben elvezetnek az európai politika fokozódó egyetemességének megértéséhez.²²

A németalföldi forradalom nemzetközi hatásának tisztázatlansága többek között az európai gazdasági kapcsolatok modern formáira vonatkozó kutatások kezdetlegességével függ össze. Márpedig egyedül ezek eredményei adhatják meg a politika összeurópaivá válásának kérdését, a harmincéves háború legfőbb vonásait megvilágító tudományos álláspont alapját. Magát a forradalom történetét a modern kutatás már kezdi tisztázni, de nemzetközi jelentőségét még nem vette vizsgálat alá olyan szempontból, hogy az első burzsoá állam milyen hatóerővel képviselte a feudalizmussal szemben a kapitalizmust, mely most kezdett külön rendszerként jelentkezni. Eddig csak a spanyol nagyhatalom fejlődésére gyakorolt hatását emelték ki, bár ezt sem egyértelműen.²³

Azt, hogy Hollandia megszületése milyen csapást jelentett az egész európai feudalizmusra, közvetlenebbül lehet lemérni a politikai gyakorlat és elmélet síkján. Nem kétséges, hogy az Orániai ház, Móríc határozott monarchikus törekvései ellenére is a XVII. század eleji hollandi állam a republikanizmus vörös posztóját jelentette egyes, főleg abszolút monarchiák számára,

²¹ Marx idevágó megjegyzései : A tőke. I. 774, 811, II. 349., III. 375—76. l. Vö. Isztoria Szrednyih Vjekov. II. 7—8, 20. l. stb., Hauser, i. m., a holland irodalomra a legújabb összefoglalás : *Algemeene Geschiedenis der Nederlanden V—VI. vol.* (Utrecht).

²² Bővebben l. tanulmányomat és az ott jelzett irodalmat : Az „árforradalom és a világpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566—1618)”. *Értekezések a Tört. Tud. köréből.* 4. sz. 1957.

²³ Jellemző, hogy az Altamira-féle kitűnő spanyol történet a forradalom jelentőségét a kasztíliai városok mozgalmának a szintjére szállítja le. Helyesen korrigálja a szovjet történettudomány. Isztoria Iszpanii II. 1951. 12. l. A forradalom történetével legújában Csizszozonov is foglalkozott különböző tanulmányaiban, Szrednyie Vjeka III. 1951., IV. 1953., V. 1954. számai.]

ugyanekkor a diplomáciában már felvetődött a három köztársaság (Svájc, Velence, Hollandia) összefogásának gondolata, bár nem forradalmi-elv alapon, inkább csak a velencei követjelentésekben.²⁴ A katolikus diplomácia érzékenyen reagált az államrendbeli változásokra, és már csak taktikából is eltűlozta a forradalmi átalakulások jelentőségét. Fürstenberg, II. Ferdinándnak XIII. Lajoshoz küldött követe, kinek feladata volt 1619-ben, Bethlen megindulása után a szorongatott császár számára Franciaország segítségét kieszközölni, egy röpiratot vitt magával Párizsba. Ez a bécsi kancelláriában készült felhívás Európa királyaihoz és fejedelmeihez fordult „királyságaik és fejedelemségeik megőrzése érdekében”. Éberségre inti a királyokat, felhívja egymás iránti szolidaritásra, ami azért is indokolt, mert manapság a királyokat egymás ellen is felhasználják, „hogymelyükbe népi kormányokat állítsanak”, és ha a rebellisok céljai sikerülnek, eltörlik a királyságot és „új köztársaságokat alakítanak”. A röpirat a cseh felkelésben is azt a veszélyt látja, hogy lerombolják a monarchiákat, és köztársaságokat, valamint szabad városokat hoznak létre. Kihangsúlyozza, hogy Hollandia támogatja a francia hugenottákat, a német fejedelmeket és élén áll a monarchiaellenes törekvéseknek.²⁵ Az sem lehet véletlen, hogy Richelieu a harmincéves háború küszöbén egy olyan tanulmányt írt, amelyben a királyi hatalmat a kálvinista formában jelentkező népfelség elvétől félti, és felsorolja, hogy az utolsó száz évben hány királyt fosztottak meg trónjukról.²⁶ Ismeretes, hogy I. Jakab angol király ösztönzésére hatalmas monarchikus-abszolutista apologetika jött létre Angliában. Mindez és más jelenségek híven tükrözték az új hollandi köztársaság sikereinek európai hatását, és érthető, ha a cseh felkelés kitörését már a köztársasági és monarchikus elvek vitáinak jelentkezősége kísérte. „Jól jegyezzük meg, hogy ezzel együtt a köztársasági szellem is felülkerekedett” — írja Ranke, kissé túlozva a francia, svájci és más protestánsok rokonszenvét a csehek iránt.²⁷

A pfalzi háború idején két jezsuita azt tanácsolta röpiratában a spanyol udvarnak, hogy a közép-európai háborúkat (Pfalz, Magyarország) fejezze be és minden erejét fordítsa a hollandok ellen. Csak a hollandi rendek megtörése útján lehet elérni az „örök békét”.²⁸ A katolikus reakció a főellenséget a XVII. század első felében a hollandokban látta, kiket veszedelmesnek tartott a Habsburgok hatalmi rendszerére. Hollandia valóban örömmel üdvözölte a Habsburg-ellenes felkeléseket, így a csehországit is. „Nagy tüzet” akart ott látni, melyet nem oltani, hanem táplálni kell — írta az egyik francia diplomata. A cseh, magyar okmányokat nyomban lefordították holland nyelvre, általában intenzíven érdeklődtek a közép-európai események iránt. Ha a reakciós, katolikus-habsburgianus diplomácia központja ekkor Albert főherceg székhelye, Bruxelles volt, a Habsburg-ellenes politika igazi, szervező központja Hága lett. Méltán nevezi a történetírás Oldenbarneveltet „az európai protes-

²⁴ Schubert Friedrich Hermann: Die Niederlande zur Zeit des dreißigjährigen Krieges im Urteil des diplomatischen Korps in Haag. Historisches Jahrbuch 1955. 74. Jahrg. 252 — 256. l.

²⁵ Tapié: La politique étrangère de la France, 415. l. G. Hanotaux: Histoire du cardinal de Richelieu. Tome II. 2. partie, 377 — 379. l.

²⁶ Les principaux points de la foy de l'Eglise catholique, Tapié, i. m. 416 — 418. l.

²⁷ A pápák története. Hungária kiad. Bpest. é. n. 518. l.

²⁸ Lundorpius: Acta publica colligatunaként: 84 — 87. l. U. így Civilium apud belgas bellorum initia, progressus, finis optatus. 1627.

tantizmus miniszterelnökének” a XVII. század elején.²⁹ Az egész Európát szemhatárában tartó pensionarius Franciaországot és Angliát igyekezett aktivizálni a Habsburgok ellen és legfőbb szövetségesként a protestáns német fejedelmeket, az Uniót tekintette.

De a holland külpolitika gyengéi megakadályozták, hogy vezetésével egy-séges Habsburg-ellenes blokk jöhessen létre. Mindenekelőtt a belső osztály- és pártharcok ereje csökkentette a kis állam külpolitikai hatóerejét. A kapitalista kizsákmányolás fokozódása és a nyomában mélyülő elkeseredés termékeny talajává vált a kálvinista egyházon belül jelentkező demokratikus, plebejus törekvéseknek, melyeket a gomarista contraremonstránsok fogalmaztak meg. Ide tartozott a kézművesek, parasztok, kiskereskedők tömegein kívül a zsoldosok, tengerészek nagy része is, akiket Orániai Móric tartott kezében, hogy a helytartóságot a monarchikus berendezkedés alapjává építhesse ki. Támogatták őt ebben a nemesek, mivel a háború, a katonáskodás volt éltető elemük. Az „oranzsizmus” az államhatalom centralizációjának programjával és demagógiájával szerzett magának népszerűséget. Mivel a forradalmi burzsoázia erői az ipari fejlődés hiányosságai miatt gyengék voltak, a forradalmi tömeg-erők irányítása az oranzsisták kezébe került. Ilyen körülmények között gyorsan szigetelődött el az a rendi párt, mely az államnak az egyház feletti főségét és a federalisztikus rendszert képviselte, az uralkodó kereskedelmi oligarchia érdekeinek és a rendiség törekvéseinek megfelelően. Az e pártot vezető „nagy pensionarius”, Oldenbarnevelt egyre nehezebben tudta külpolitikai céljait megvalósítani. 1617-ben kezdetét vette a hollandok „dicsőséges forradalma”, mely 1619-re végzett az arminianusokkal: a dorti zsinat a kálvinista ortodoxia győzelmét eredményezte, ami maga után vonta az orániai párt hatalomra kerülését is.³⁰

Oldenbarnevelt kivégzését az angol követ, Carleton sürgette legjobban. Ez már kifejezése volt azoknak az ellentéteknek is, melyek a hollandi és angol kereskedelmi érdekek között egyre fokozódtak. A holland kereskedő burzsoázia gazdasági nyomásától még az angol dinasztikus körök is igyekeztek szabadulni, és az a helyzet állott elő, hogy I. Jakab Hollandiában az arminianusok ellenfeleit támogatta, természetesen nem a gomarianizmust, hanem az orániai párt monarchikus törekvéseit. Győzelme idején Móricnak nemcsak belső hatalma volt, hanem a nemzetközi diplomácia is teljes bizalommal fordult feléje, benne látva a Habsburg-ellenes protestáns politika vezető egyéniségét, akkor, amikor közelgett a 12 évre kötött 1609-es fegyverszünet vége.³¹

A polgári forradalmát győztesen megvívó hollandi állam éppen akkor került olyan helyzetbe, hogy az európai Habsburg-ellenes erők tömörítésével szolgálatot tehessen a haladás ügyének, amikor már a belső népi motorja nem volt meg ennek, mint ahogy még a forradalmi harcok idején adva volt. Jellegzetes, hogy a külső bizalom Móric felé éppen azért fordult, mert benne a potenciális monarchiát, az Egyesült Tartományok állami szervezetében pedig a rendi befolyás feudális formáit látták.³² Annak a politikai szemléletmódnak a

²⁹ J. L. Motley: The life and death of John of Barneveld. II. London. 1874., 29. l.

³⁰ Geyl: The Netherlands divided (1609–1648), London. 1936. 78–82. l. stb., Motley: Dutch Nation. New-York, London. 1908. 765–776. l. stb., The life and death stb. vol. II., Isztoria Szrednyih Vjekov II. 199–207. l. stb.

³¹ Motley: The life... I. 276–80. l., II. passim, Schubert Fr. Hermann: idézett cikk, Historisches Jahrbuch 1955. 74., 263–64. l.

³² Móric franciás udvarára, velenceiek, angol követ megfigyelésére: Schubert Fr. Hermann, i. m. 257–259., 263. l.

továbbélése ez, mely a rendek felkelését az elnyomó idegen uralommal szemben azonosította a németalföldi forradalommal. Így közeledett Közép-Európa is Hollandia felé: a német protestáns fejedelmek, a pfalzi választó vagy Bethlen Gábor akár a rendi szervezetet, akár az orániai álcázott monarchizmust érezték magukhoz közel, de semmiképpen nem egy forradalmi-köztársasági burzsoá kormányzat támogatását igyekeztek kieszközölni.

E ponton érkezünk el a hollandiai diplomácia legnagyobb fogyatékoságához. Orániai Vilmos a forradalom alatt hozzákötötte a németalföldi ellenállást a protestáns német fejedelmekkel való szoros együttműködéshez. Az új állam külpolitikája átvette a régi vágányokat, és Oldenbarnevelt első ténykedései közé tartozott 1610-ben, hogy felvegye a kapcsolatot a nemrég megalakult protestáns Unió vezető diplomatájával, Anhalttal, akinek támogatást ígért a Ligával szemben. 1613-ban létrejött a Hollandia és az Unió közötti formális szövetség is. Hollandia a Jülich—Cleve ügyben Brandenburg oldalára állt. Az ellenség nem véletlenül törekedett Hollandia és Pfalz egymástól való elvágasára. A hollandi diplomácia volt a háttérben azoknak a terveknek, melyek a pfalzi udvarban készültek egy univerzális európai protestáns hatalom megteremtésére. Anhalt, a birodalom protestánssá tételének híve a közép-európai, főleg osztrák és cseh rendeket kitartóan buzdította a Habsburgokkal való szakításra. A hollandiai politika így is éreztette hatását az osztrák Habsburg-birodalomra, a német duodecidespotizmus élesztése útján. De belevesztett ennek a hínárjába, amit mutat az is, hogy Oldenbarnevelt levelezésében messze legnagyobb szerepet játszottak a németországi ügyek. Ezért sem válhatott a harmincéves háború legfőbb ellentéte, a holland—Habsburg ellentét a haladás és reakció harcának egyértelmű kifejezőjévé.

Tisztán kell látni, hogy a hollandi kereskedő burzsoázia nagy hasznot húzott a nyugati és közép-európai gazdasági fejlődés jelzett kettészakadásából. Ennek legvilágosabb jele volt Amszterdam központi gazdasági funkciójának kifejlődése a gabonakereskedelem terén, az, hogy Hollandia „Európa elismert fuvarosa” lett, olyan óriási közvetítő szereppel, melyet a hozzáértő angolok, a közgazdász Thomas Mun vagy Walter Raleigh a legnagyobb elismeréssel illettek.³³ Nyugat iparcikkait keletre, a keleti mezőgazdasági árukat nyugat felé szállították a holland kereskedők, akik csakhamar az oroszországi piacért vetélkedtek angol versenytársaikkal. Az a tévékenységük, melyet a történetírás annyiszor elítélt, az ellenség gazdasági kiszolgálása (állandóan voltak a spanyolok szolgálatában hollandi hajók), nem morális kérdés, nem a holland nagypolgárok kivételes elvetemültségére utal, hanem a kereskedelmi tőke természetét fejezi ki, és azt eredményezte, hogy megbízhatatlan szövetséges tényezőt jelentettek Európa Habsburg-ellenes erői számára. Csak ott álltak tartósan a Habsburgok elleni harc soraiban, ahol egyben gazdasági előnyök öszönözték őket. Így lett pl. a De Geer család a svéd politika finanszírozójává a svéd réz, acél lehetőségeitől hajtva.³⁴

Nemcsak a vezető holland oligarchia magatartása, az ottani belső párt-harcok és osztályellentétek, a keleti piacokért folyó versengés az angolokkal, a német tucatfejedelmi befolyás nyomta rá bélyegét a Habsburg-ellenes nyu-

³³ Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. II. B. 1929. 205—211. l., E. Baasch: Holländische Wirtschaftsgeschichte. Jena. 1927.

³⁴ V. Barbours: Capitalism in Amsterdam in the seventeenth century. Baltimore. 1950. 36., 111. l. Ch. Fr. Wiberg: Louis de Geer et la colonisation wallonne en Suède. Liège. 1876.

gati politikára. Figyelembe kell venni a két nagy abszolút monarchia belső viszonyait is. Ami Angliát illeti, itt a legdöntőbb tényező a burzsoázia óriási gazdasági előretörése volt. Ehhez járult a németalföldi forradalom hatása, a vele való spanyol-ellenes szövetség, melynek 1588-as nagy győzelmét az angol történetírás fordulatlannak értékeli az angol burzsoázia megatartásában. Eddig a létért, ezután már a hatalomért küzdött, Erzsébet halála után kifejezetten a királyi abszolutizmus ellen.³⁵ Az I. Jakab-féle uralom tipikusan átmeneti helyzetet fejez ki, külpolitikailag is. A londoni City törekvései élesen spanyol-ellenesek, az angol burzsoázia szeretne volna jobban kihasználni azt a rést, melyet a hollandok előretörése nyitott a spanyolok tengeri hatalmán. Ezért a parlament a Spanyolországgal való fegyveres leszámolást sürgette. Jakab ellenkezőleg, éppen Spanyolországban keresett támaszt a feudális abszolutizmus pozícióinak megerősítésére, és fiának spanyol házassági terve foglalkoztatta. Ilyen körülmények közt ingatag alapokra épült az Anglia és a protestáns Unió közti 1612-es szövetség, hiába lett Jakab lánya V. Frigyes pfalzi fejedelem felesége. Az angol külpolitikát csak a parlament tudta időnként Habsburg-ellenes irányban befolyásolni. Innen van a diplomácia határozatlansága és kétarcúsága. Az egyik államtitkár protestáns, a másik spanyolkatolikus irányzatú volt. A diplomáciai kar általában királyi tisztviselők közül állott és Jakab külpolitikáját képviselte, de tevékenykedtek benne önállóan, többé-kevésbé Habsburg-ellenes szellemben dolgozó követek is: Wake Torinóban, Carleton Hágában, Wotton Velencében, Herbert Párizsban, akik gyakran eltértek az udvari politika irányelveitől. Innen van az, hogy az 1618–20-as években az angol diplomácia nem volt határozott, egyszerre több lehetőségére volt felkészülve. A spanyol-ellenes és cseh—pfalzi-ellenes beavatkozás egyaránt szerepelt az angol politika terveiben. Az ellentmondó magatartás vonalainak eredője a közvetítő szerep vállalása és vallási érvek hangoztatása lett. A XVII. század eleji „apcament”-politika ezekre a gyökerekre nyúlik vissza, első terméke Jakab 1619-es Peace-maker c. röpirata lett.³⁶

Míg Anglia helyzeténél fogva könnyen foglalhatott el passzív álláspontot az európai ügyekben, Franciaország hivatalos politikájának ugyanezt a célt már csak nagyobb erőfeszítéssel lehetett elérnie. Bár Franciaország társadalmának fejlődését is nagymértékben előrelendítette az Atlanti-óceán irányában kialakult világpiac, a francia polgárság még nem tudta állni a versenyt a tengereken a nagy riválisokkal. A XVII. század elején kialakult francia kereskedelmi társaságok erőtlenekek voltak, egyedül Kanadában sikerült meggyökeresniük. A levantei forgalomban azonban már szilárdan megvetette lábát a francia kereskedelem és fontos szerepet játszott a Kisázsiaiával való árucserében. Innen is érthető, hogy Franciaországot elsősorban az olaszországi és svájci kérdések érdekelték, nem akarta, hogy e területek spanyol ellenőrzés alá kerüljenek.³⁷

Franciaországban már megvoltak a gazdasági, társadalmi feltételek az abszolutista kormányzat megteremtésére. Ebben az irányban IV. Henrik tett jelentős lépéseket. A francia abszolutizmus erősödésével egyenes arányban fokozódott Franciaország Habsburg-ellenes politikája, mivel a kontinens

³⁵ Morton: Az angol nép története. I. 211. l.

³⁶ Davies, Allen, Mathew, Hill, Morton és mások felfogása összefoglalva *Polišenskij*: Anglie a Bilá Hora. 17—36. l., spanyol házasságtervre: *Gardiner*: Spanish marriage, uő.: History of England . . . III. V. 6. még *Barg*: Cromwell és kora. Művelt Nép. 1952. 85. l.

³⁷ Kulischer, i. m. II. 212—214. l., *G. Zeller*, Hist. des rel. int. i. m. 14. l.

felé tájékozódó spanyol terjeszkedés érdekeibe ütközött. IV. Henrik életé végén már a Habsburgokkal való végleges leszámolást készítette elő. Mivel azonban az abszolutizmus belső helyzete még nem volt szilárd, Henriknek óvatos politikát kellett folytatnia. Hadbaindulási készülétei alatt is hangoztatta a békés megegyezés lehetőségét és elképzeléseiben az ellentétes megoldások egyszerre szerepeltek.³⁸ Más körülmények között ugyanarról a mód-szerről van szó, amely az angol diplomáciát is jellemezte. IV. Henrik is sokszor közvetített a spanyolok és hollandok között.

Medici Mária régenssége, Concini vezetése idején az arisztokrácia átmenetileg előretört és a rendek követeléseit a kormány csak az 1614-es utolsó rendi gyűlés felosztatásával tudta elhallgattatni.³⁹ Határozott fordulat az abszolutista kormányzat és a Habsburg-ellenes külpolitika irányában 1624-ben Richelieu élrekerülése idején történt. Addig a királyi hatalom és a rendek ellentétei akadályozták a hagyományos Habsburg-ellenes diplomácia érvényesülését is. Franciaország a közvetítés magas iskoláját mutatta e másfél évtized alatt. Közvetített a pápa és Velence konfliktusában, közvetítette az 1614-es Xanthen-i békét a Jülich—Cleve ügyben Brandenburg és Neuburg, azaz a hollandi és a Habsburg érdekek között. 1615-ben a francia diplomácia Savoya és Spanyolország között közvetítette az Assi-i békét. Jellemző, hogy a rövid időre a külügyek élére kerülő Richelieu is fenntartotta a spanyolokkal a békét és folytatta a közvetítő politikát. A Velence és Stájer Ferdinánd közti ellenségeskedések (1617) csillapítására törekedett, bár ugyanakkor élesen foglalt állást a spanyol Habsburgok Csehország, Magyarország, sőt Németország leigázására irányuló tervei ellen.⁴⁰ A francia abszolutizmus e bizonytalan irányú, se hideg, se meleg külpolitikája 1620-ban kulminált, és nagy szerepe volt a cseh felkelés nemzetközi elszigetelésében.

Hogy a szerencsétlen 1619—20-as francia diplomáciai tevékenység közelebbi körülményeit tisztán láthassuk, érinteni kell e vonatkozásban is a német fejedelmekkel való kapcsolatok kérdését. A XVI. század legerősebb hatalmi ellentéte, a francia—Habsburg ellentét erősen vonzotta és polarizálta a német fejedelemségeket, melyek a századvégi hosszú vallásháborúban szinte külső tagokként vettek részt. A hugenották mellett a protestánsok, a Liga mellett a katolikus fejedelmek foglaltak állást. IV. Henrik utolsó nagy Habsburg-ellenes tervei adták az Unió tevékenységének egyik legfőbb alapját, ezek élesztették a pfalzi udvar reménysegeit is. Ezután is nagy volt a francia diplomácia befolyása a német ügyekre, ezt használta ki 1620-ban XIII. Lajos közép-európai követsége, majd később Richelieu. A francia politika tehát szintén főleg a német fejedelemségeken keresztül hatott a közép-európai viszonyok alakulására.⁴¹

E futólagos áttekintésből is szembetűnik a Habsburg-ellenes tábor nyugat-európai szárnyának ingatagsága. Az angol, francia, hollandi kormányok magatartásában a tőkés fejlődés kezdeti gyengeségei kerültek felszínre. Az átmeneti korszak belső nehézségeit és ellentmondásait fejezte ki a maga területén a külpolitika is, melyben már megfigyelhető a burzsoázia érdekei-

³⁸ Kybal: Jindrich IV. a Europa v letech 1609—10., Hauser: La prépondérance espagnole. Peuples et civilisations. IX. Paris. 1933.

³⁹ Lavissee: Histoire de France. VI/2. 1905.

⁴⁰ Tapié: La politique étrangère, 26—76. l., Lavissee VI/2. 187—190. l.

⁴¹ G. Zeller, Hist. des relations int. II. 29. l. etc.

nek előretörése. Ám még nem ezek azok, melyek a harmincéves háború összeurópai jellegét biztosították.

Csak részben voltak ezekkel összefüggésben azok a tényezők, melyek hatása általános volt, egész Európára kiterjedt. A közösen, nyugaton és keleten egyaránt ható gazdasági erők a kapitalista világpiac kezdeteinek következményeiként megmozgatták Európa minden piaci körzetét és ott az ellentéteket nagy mértékben kiélezték. Az atlanti világpiac forradalmasodása különösen gyors változásokat idézett elő a balti, mediterrán-levanti és közép-európai piacok fejlődésében, meghatározva nagy vonalaiban az itteni hatalmi viszonyok és kapcsolatok irányát is. Ma már eléggé széleskörű az a felismerés, hogy a XVI. századtól kezdve az egyes európai régiók teljesen külön utakon jártak, specifikus társadalmi képleteket alkottak. Ha ma még nem is ismerjük ezek pontos összetételét, főbb vonásaikat nem nehéz rekonstruálni a XVII. század elejére vonatkozólag. *E régiók fejlődési törvényeit az eltörlődött, új világpiacra való kapcsolataik adták meg.*

Főleg Anvers hanyatlása után, a XVI. század végétől úgy stabilizálódtak az új kereskedelmi útvonalak, hogy a nyugati és keleti országok közti forgalom egyik csomópontja a *Baltikum* lett. Már az 1563–70-es háború mutatta e térség kereskedelmi fontosságát, a századfordulón pedig a hollandi és angol érdekek összeütközésének lett a színtere. A gyarmati áruk, nyugat-európai iparcikkek kelet felé szállítása és a közép- és kelet-európai országokból nyugatra irányuló gabonaexport nagyrészt ezen az útvonalon bonyolódott le, ami e térség társadalmán rajta hagyta bélyegét. A forgalom középpontjába eső svéd és dán gazdaság ipari szerkezetét ugyan nem fejlesztette úgy mint a nyugati országokét, de a paraszti árutermelés erőin keresztül a szabadparaszti tendenciáknak ösztönzést nyújtott. Nem is jutott túlsúlyra a jobbágyrendszer, és a két tendencia nyíltan küzdött egymással.⁴²

A balti forgalom előnyeit csak néhány német város, Hamburg, Bréma, Lübeck élvezte, nagyon rövid időre, a többiek számára az ellenállhatatlan holland előretörés hanyatlást hozott. A Hansa a végét járta, spanyol segítséggel próbálta pislákoló életét meghosszabbítani. Lengyelország főleg Gdanskon keresztül kapcsolódott bele a világforgalomba, orosz viszonylatban pedig Narva jelentősége emelkedett ki. A balti, lengyel, orosz piacokért, az „imperium maris Baltici”-ért folyó harc egyik fontos mozzanata volt a svéd hatalom Oroszország elleni támadása, mely a harmincéves háború kezdetekor ért véget. — A második a svéd—lengyel ellenségeskedés volt, mely éppen 1618 körül élestedt ki, a harmadik a svéd—dán rivalitás, mely az 1611—13-as kalmari háborúban érte el tetőpontját. Dánia elszigetelődött, a Hansa is ellene fordult, az 1614-es svéd—holland szövetség már ellene irányult. Ezzel a feszültség felfokozódott a Baltikumban. A Hansa ügyei és főleg az a körülmény, hogy IV. Keresztély dán király Holstein révén birodalmi fejedelem volt, a baltikumi ügyeket is nagymértékben fűzte a német tucatfejedelmi politika járószalagjára.⁴³ A svéd és dán nemesség gazdasági krízise megteremtette a támadó

⁴² A. Sz. Kan: Dve tendencii v dvorjanszkom hozjaisztve Svecii XVII. veka. Voproszi Isztorii 1954. 5. sz. H. Koht: Les luttes des paysans en Norvège du XVI. au XIX. siècle. Paris. 1929.

⁴³ Platzhoff, i. m. 148—149. Histoire des relations internationales. II. 281. l., vö. még Malouist: Le commerce de la Baltique stb. Az orosz piac szerepére Kirchner, Revue Historique 1949, Jeannin, Annales 1954. l., Vajnsztein, i. m., Attman: The East-European market in the policy of the 16 and 17 centuries (1500—1650). Relazioni (X. tört. kongr.)

külpolitika alapjait. Ezt vette kezébe svéd részről Gusztáv Adolf a maga Orániaiaktól tanult módszereivel és erős hadseregével. Így vált a Baltikum a harmincéves háború egyik konfliktusgócává, ahol szinte az egész századon át nem aludtak ki az ellenségeskedések.

Kisebb ilyen természetű szerep jutott a *Földközi-tenger* térségének, melynek sorsát az atlanti világforgalom gyors hanyatlásra kárhoztatta. Braudel kiváló szintézise színesen tárja elénk e folyamat legfőbb vonásait: a forgalom összeszűkülését, a parazita tőke és az áremelkedés pusztító hatását, a banditizmus, kalózvilág uralmát stb., amik mind a mediterrán korakapitalista fejlődés romjain nőttek ki.⁴⁴ A mezőgazdaság is hanyatlott, a Földközi-tenger, különösen annak nyugati része a XVI. század végétől gabonabehozatalra szorult. Ezt a holland kereskedők rögtön igyekeztek kihasználni, és nemcsak a nyugati, hanem a mediterrán országokat is ellátták kelet-európai gabonával, jórészt a balti útvonalon keresztül. Mellettük az angol kereskedők is megjelentek és társaságokat alapítottak. Az igazi úr e térségben mégis a francia kereskedelem maradt, mely egyedül itt tudta megvetni lábát a sokkal erősebb vetélytársakkal szemben. Most lett a Földközi-tenger igazán „mare nostrum” a franciák számára: a XVI. század végén megvetették lábukat Észak-Afrikában, ahol konzulátusokat létesítettek, ugyanekkor minden országnál erősebb gazdasági kapcsolatokat teremtettek a török Portával. Az 1555—81-es stb. egyezményekben kiváltságokat kaptak a Törökország területén való kereskedésre. A francia konzul a legelőkelőbb volt Konstantinápolyban.⁴⁵ Figyelembe kell venni, hogy az atlanti forgalom nem helyettesítette azonnal a földközi-tengert, melynek teljes kimerülése csak a XVII. század későbbi szakaszaiban következett be. Főleg a századforduló körül egy ideig még igen tekintélyes szerepet töltött be Velence, Lisszabon és Ragusa is a közvetítő kereskedelemben, főleg a gyarmatárúk és az olasz ipar cikkeinek továbbítása és a törökkel való forgalom lebonyolítása terén. Néhány évtizedig e kereskedelmi vitalitás még bírta a harcot a nyugati versenytársakkal.⁴⁶

Ilyen körülmények között a francia külpolitika érdekelve volt a spanyol befolyás kiszorításában e térségből. Ugyanígy Velence az Adriai-tenger forgalmáért keveredett harcba az osztrák Habsburgokkal (1616—17). Kialakult a francia—velencei—genovai—mantuai liga. E blokk és a spanyol hatalom közt lavírozott Savoya. Dicsvágyó fejedelme, Charles Emmanuel a pfalzi választóhoz hasonlóan a közép-európai tűznél akarta pecsenyéjét megsütni, a németnél semmivel sem sötétebb olasz fejedelmi kabinetpolitika módszereit követve. A spanyol—francia, velencei—osztrák ellentétek tették a Földközi-tenger térségét a harmincéves háború egyik puszkaporos hordójává. A franciák és Habsburgok harca az Itália feletti befolyásért most kiszélesedett. A veszedelmes, 1600-tól égő kanóc a Valtellina-ügy volt. Valtellina (Veltlin) az a terület, melyet a spanyol Milánó és az osztrák Tirol között a Habsburgok két

VII. 303. l. A kereskedelmi viszonyokra legújabban *Lacour—Gayet*: Histoire du commerce. IV. 1951., felszínes, főleg francia szempontú. Svéd politikára *J. Paul*: Gustav Adolf. 1930. Leipzig I. Bd., *J. Andersson*: Schwedische Geschichte. München. 1950.

⁴⁴ La Méditerranée... au temps de Philippe II.

⁴⁵ *Lavisse—Rambaud*: Histoire générale. 5. Paris. 1895. 879—880. l., *Lacour—Gayet*, i. m. III. l. stb.

⁴⁶ *Kellenbenz*: Les frères Fugger et le marché international du poivre autour de 1600. Annales. 1956, janv.—mars., *Tadic*: Le port de Raguse au commerce méditerranéen au XVI. siècle. Relazioni. VII. 296—297. l.

águk területi összekapcsolására igyekeztek felhasználni. Katolikus lakosai ellentétben állottak a graubündeni protestáns kantonokkal, melyeket a francia kormány támogatott. Eppen 1620-ban újultak ki itt a véres harcok.

A nyugati, balti—skandináv és mediterrán országok diplomáciájának számai egy közös pontban, *Németországban* találkoztak. Ha nem is helyezkedünk a territoriális tárgyalási mód alapjaira, látni kell, hogy az egyes német területek között jelentős fejlődésbeli különbségek vannak, a világpiachoz fűződő kapcsolatok, a nyugat—kelet irányú forgalom kontinentális vonalai és természetesen más történeti, politikai tényezők hatásainak megfelelően. Az engelsi Elbán-innen és Elbán-túli részekre való osztás csak a fejlődési típusok két fővariánsát jelenti, nem szigorú területi elhatárolást. Általánosságban a XVI. század második felétől kezdve mérhető le egyre világosabban a világpiaci utak eltolódásának németországi hatása, melynek lényege a munkamegosztás városi-ipari oldalának hatalmas elgyengülése, másrészt a nyugati gabonakereslet, a pénzsűke és az infláció ösztönzésére kialakuló nemesi—földesúri mezőgazdasági árutermelés fellendülése. Ezek természetes következményeként jelentkezett a robotjáradék uralma, valamint a személyi függőség „második jobbágyságnak” minősített rendszere, a parasztoknak termelőeszközeiktől való megfosztásával, a Bauernlegen-nel. Ez a Közép-Európa más országaira, főleg Lengyel—Cseh—Magyarországra is jellemző folyamat a századforduló táján ért el kibontakozási fázisába. A német történetírás a harmincéves háborúban éppen azt a tényezőt ragadhatja meg, amely a leghatásosabb felülről ható *gyorsítóként* járult hozzá a folyamat teljes kibontakozásához. Ma már nem lehet vitás ennek belső összefüggése a kapitalizmus európai születésével, a piaci viszonyok gyökeres átrendeződésével, melynek hatását több egyetemesen ható gazdasági tényező közvetítette kelet felé, biztosítva ezzel az európai gazdaság kétarcú egységét.⁴⁷

Az itt nem részletezhető fejlődésirány legfőbb politikai gyümölcseként a kései rendiséget, a nemesi uralom konzerválódását kell megemlíteni. Ez a rendi-feudális anarchia valamiféle állandósulásának formájában jelentkezett. E viszonyok között a parasztok, sőt a Kohlhaas Mihályok is hiába kerestek igazságot, hiányzott a központi hatalom tekintélye. Csak egyetlen hatalom fért meg a rendi érdekekkel: a német fejedelmek úgynevezett abszolutizmusa, amelyet joggal könyvelhetünk el a német történelem egyik legnegatívabb képződményének. A nagy parasztháború bukása nyomán a reformáció korszakának harcaiban megnőtt fejedelmi hatalom, mint Németország hanyatlásának szomorú terméke, azt a feladatot segített betölteni, melyet az Elbától keletre eső többi országban a rendi anarchia teljesített: a városi fejlődés, az ipari árutermelés útjának belső megnehezítését. E duodecadespoták Mehring találó megfogalmazása szerint országuk, népük sőt vallásuk elárulásából és kiárusításából tartották fenn hatalmukat.⁴⁸ Megengedték a nemességnek, hogy a parasztságot saját tetszése szerint alávetesse, szabadkezet adtak a korlátlan kizsákmányoláshoz, minek fejében a nemesség megengedte, hogy a fejedelmek saját tetszésük szerint sanyargassák adóval a népet. Így vált a német fejedelmi abszolutizmus főleg porosz területen a harmincéves háború korában a „zweite

⁴⁷ A „második jobbágyság” gyökereire, kibontakozásának körülményeire az irodalmat l. az „Árforradalom” ... c. tanulmányomat, Zientara cikkének historiográfiai részét. A fogalomra: *Marx—Engels: Válogatott levelek*. Bpest. 1950. 422—423. l.

⁴⁸ *Historische Aufsätze zur preußisch-deutschen Geschichte*. 1946. Berlin. 37. l.

Leibeigenschaft" megszilárdulásának egyik legfőbb politikai eszközévé és a korszerűtlen rendiség konzerválójává.⁴⁹

A feudális birtokviszonyok átesoportosításáért folyó harcot a fejedelmek államközi ügygyé akarták tenni és vallási- egyházi fémjelzéssel látták el. Protesztáns részről a katolikus egyházi vagyonokra áhítoztak, katolikus részről pedig a szekularizált birtokok visszaszerzésén fáradoztak. Belső gyengeségük külföldi segítség, szövetségesek keresésére indította őket, főleg mivel az egymás-közi együttműködésre alig számíhattak. Brandenburg és Neuburg kilépett az Unióból, melyet 1617-ben már alig lehetett négy évre megújítani. A szász választó és a pfalzi udvar között nagy volt a féltékenykedés. A Ligában is küzdött egymással a bajor és a mainzi választó a hegemoniáért, és amikor 1616-ban az egész szövetségrendszer újjáalakult bajor Miksa vezetésével, már szűkebb lett a köre. Így vált szükségessé a spanyol—osztrák, illetve a holland—angol—francia irányú külpolitikai tájékozódás. A fejedelmek egymás közötti torzsalkodásai, pl. a Jülich—Cleve birtokáért folyó harc Brandenburg és Neuburg között, azáltal nyertek jelentőséget, hogy *maguk köré vonták a nagy európai hatalmi ellentéteket*, tápanyagot szolgáltatottak a konfliktusok kirobbanásához. Így vált a birodalom a tucatfejedelmi politika révén a nemzetközi tűzfészek legfőbb esomópontjává. A „deutsche Mitte” azonban nem erőközpont volt, hanem *a világpiaci átalakulások következtében az európai feudalizmus egész szervezetében felfokozódó belső ellentmondások összesűrítője*.⁵⁰

Diplomáciai tekintetben a német fejedelmi politika európai méretűvé szélesítette a *bizonytalankodást, határozatlanságot*. Ennek megvolt a talaja *Közép-Európa* más országaiban is, ahol a központi hatalom és a rendi erők ellentéte az államszervezet ütőképességét és külpolitikáját nagy mértékben fékezte. Ugyanakkor a fokozódó osztályellentétek, a parasztság antifeudális harcának megerősödése a földbirtokos osztály magatartását alapvetően befolyásolta az államközi kapcsolatok terén is. Gondoljunk a XVI. század-végi osztrák parasztfelkelésekre (1595—97), a sziléziai felkelésekre (1604—1606, 1615—16), a csehországi 1581-es és 1611-es felkelésekre, a Bolotnyikov-féle nagy oroszországi antifeudális küzdelmekre vagy a magyarországi hajdúfelkelésekre. A paraszti ellenállás az elnyomó apparátust teljesen lekötötte akkor, amikor az állampénztárak csaknem mindenütt üresek voltak és a zsoldrendszer válsága már az aránylag rendezettebb nyugati abszolút monarchiákat is megoldhatatlan kérdések elé állította. Mindezekhez számítandó a kelet-európai országok viszonyait oly sajátosan meghatározó soknemzetűség, idegen népek elnyomása a lengyel, orosz, magyar államban és a Habsburg-birodalomban.

A *rendi kérdés* adja a kelet—középeurópai politika megértésének kulcsát a jelzett időszakban. Akár „rendi dualizmusról” beszélünk, akár a rendi alkotmányok különböző típusait elemezzük, látni kell, hogy a rendiség megerősödése a bekövetkezett agrárfejlődés talaján sem nem egyértelműen pozitív, amint azt a liberális történészek ábrázolták, sem nem egyértelműen reakciós, amint a

⁴⁹ Engels: Zur Geschichte der preußischen Bauern. Marx Engels Lenin Stalin zur deutschen Geschichte. Bd. I. 571. l. l. *Nichtweiß* tanulmányát is: Zur Frage der zweiten Leibeigenschaft... Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1953. 5. Heft.

⁵⁰ M. Ritter: Politik und Geschichte der Union... (Abhdlg. d. Bayer. Ak. d. Wiss. 15.). Depner, Platzhoff, i. m. stb. Az irodalom e kérdést még nem vetette fel.

vulgármaterialista álláspont értékelte.⁵¹ Nagyon sok függ attól, hogy az áru-termelés mily mélyen hatotta át az illető földesúri osztályt és hogy ennek melyik rétege nyomta rá a bélyegét a rendi apparátus működésére. A XVI. században még a szlachcia-nemesség alakította a lengyel „nemesi köztársaság” fejlődését, de a XVII. században már a nagybirtokos arisztokrácia lett a hangadó politikai tényező. III. Zsigmond uralma ennek megerősödését mozdította elő. Mindez csakhamar visszahatott a királyi hatalom mozgási lehetőségeire is. Amikor II. Fülöp spanyol király éppen III. Zsigmond segítségével akart 1595-ben haditámaszpontot kiépíteni a Balti-tengeren a holland kereskedelem ellenőrzésére, az árutermelő, gabonaexportban érdekelt lengyel urak buktatták meg a tervet. Később is a központi hatalom minden egyes lépésénél komolyan számításba jöttek a rendek szempontjai. Jól megérteti ezt a lengyel diplomácia példája az 1618—1620-as években. III. Zsigmond fenntartás nélküli híve volt a Habsburg-hatalomnak, és igyekezett minden lehetőséget felhasználni a csehek, magyarok harcának gyengítésére, sőt hátbatámadására, és noha személyes vágya nyílt intervenció megszervezése volt II. Ferdinánd érdekében, nem tehette ezt. Tekintetbe kellett vennie a lengyel rendek meggondolásait, melyek nem keresztelték ugyan a király cseh- és magyar-ellenes lépéseit, de azoknak bizonyos határokat szabtak. E fenntartások fejeződtek ki abban a külpolitikában, amely nem ment el a nyílt háborúig, és megelégedett Homonnay pénzelésével és portyázó zsoldosok, a lissowskiai rászabadításával a cseh, magyar területre.⁵² A Habsburg—lengyel blokk fogalmát tehát ilyen körülmények figyelembevételével kell használni.

A politikai bizonytalansági tényezők ereje jól lemérhető magában a Habsburg hatalmi rendszerben is. Ennek súlypontja még továbbra is Spanyolország maradt, melyet a spanyol Habsburgok egy hatalmas kontinentális birodalom középpontjává akartak tenni, miután a tengereken fokozatosan elvesztették a hegemoniát. E törekvéseket egyre kisebb belső erőforrások támasztották alá. A spanyol társadalom gazdasági potenciálja nemcsak ipari, hanem mezőgazdasági téren is érezhetően meggyengült a XVII. század elejéig (moriszkók elűzése, a Mesta szerepe stb.), a gyarmatok kifosztása, a nemesfém nagy tömege pedig nem a középkori termelés felbomlásához és a manufaktúraiparhoz vezette a spanyol gazdaságot. E gazdaság szerkezetét elkerülték azok a roppant kincsek, melyek a parazita uralkodó osztály és a despotikus jellegű abszolutizmus hatalmát duzzasztották fel ideiglenesen, és lehetővé tették, hogy az állam pénzelhesse külső szövetségeseit, elsősorban az osztrák Habsburgokat és a katolikus német fejedelmeket. De a németalföldi forradalom, a nyugati országok erősödése, a törökkel való harcok, általában a széles fronton vezetett külpolitika III. Fülöp uralma idején egyre kevesebb terjeszkedési lehetőséget engedett a spanyol nagyhatalomnak, és e tényezők hozzájárultak a Habsburgok két ága közti súrlódások fokozódásához is. III. Fülöp mint II. Miksa unokája igényt tartott Magyarországra, Csehországra, és 1617-ben csak olyan

⁵¹ Angyal Dávid, Károlyi Árpád egyrészről, Ágoston Péter ismert műve [A világi nagybirtok története] másrészről eléggé szemléltetik az álláspontokat. Gierke dualista elméletét nálunk Szekfü Gyula dolgozta ki. A rendi kérdésre általában: O. Hintze: Typologie der ständischen Verfassungen des Abendlandes. Historische Zeitschrift 1229. Heft. 1. 233. l. etc.

⁵² A Zbaraski-féle ellenzék szerepére Czaplinski: Szlachte, stb. Szkice v dziejow Slaska, 295—298. l., uő. „Sobótka” 1947-es számában, W. Sobieski: Histoire de Pologne. 1934. Paris. 195—196. l.

feltételekkel mondott le róluk Ferdinánd javára, hogy az osztrák Habsburgok férfiágának kihalása esetén a spanyol ág öröklí azok országait.⁵³ Az öröklési jog vitáján kívül kényes kérdés volt Elzász ügye is. Ezt az osztrák Habsburgok kezéből azért szerette volna Madrid kivenni, hogy felvonulási területnek használhassa Hollandia és Pfalz ellen.

II. Ferdinánd spanyol irányzatú politikája ellenére is maradtak ütközési pontok a két hatalom érdekei között. Ezek 1618—20-ban abban a kezdeti ingadozásban is éreztették hatásukat, mellyel a spanyol udvar Ferdinánd megsegítéséről gondoskodott. Amikor Khevenhiller császári követ 1620 elején sürgette a spanyol segítséget, III. Fülöp közvetlen tanácsosai, Uzeda és Alliaga, a főinkvizitor a beavatkozás ellen voltak. A buzgó követ azzal fenyegette meg őket, hogy húzódozásaik miatt a másvilágon még Luthernél és Kálvinnál is súlyosabb büntetést kapnak.

A katolikus tábor más tagjai között is voltak ellentétek. Pl. a lengyel—Habsburg ellentét Szilécia és Poroszország kérdésében közismert volt.⁵⁴ Ilyen körülmények között jelentős összetartó, kiegyenlítő-közvetítő szerepet kapott a pápaság. IV. Pál pápa után a pápák lemondtak a Habsburgok elleni fegyveres fellépésről, a spanyol túlsúlyt elismerték és az ellenreformáció szervezésére összpontosították erejüket. A francia abszolutizmus amúgyis ellensúlyozta a spanyol hatalmat, és a pápák inkább a két ellenséges katolikus állam közt igyekeztek közvetíteni.⁵⁵ Különösen kitartóan igyekezett a katolikus országokat összetartani V. Pál, akinek nagy szerepe van a cseh—magyar felkelés nemzetközi elszigetelésében is. Utána viszont VIII. Orbán már Habsburg-ellenes volt, és így 1630 körül lényegében négyféle katolikus politikai irányzat működött: a Habsburgoké, Bajor Miksaé, Wallensteiné és Richelieué.

A szétágazó érdekek összehangolására a vallási kötelékek már nem voltak elégségesek. Éppen fordítva kell értelmezni azt, amit a hagyományos felfogás a „keresztény univerzalizmus” bomlásáról állít, és a machiavelizmus, az „államérdek” előretörésével hoz összefüggésbe.⁵⁶ Arról van szó, hogy a rég felbomlott univerzalizmus romjain újabb ideológiai integrációk mentek végbe a XVI—XVII. században, melyek arra voltak hivatva, hogy egyházi és vallási palástba burkoljanak egyes átütő társadalmi, politikai törekvéseket. Ilyen integrációk a reformáció és ellenreformáció, amelyek harca adta az első polgári forradalmak korának fő szellemi élményét. Ezek köré kristályosodott ki az európai politika formavilága abban az utolsó szakaszban, melyben még minden mozgalom, irányzat vallásos jelleget öltött. A politikai, társadalmi tartalom és a vallási forma között ekkor már a legkirívóbb ellentétek voltak, ami szűkségszerűen vonta maga után a képmutatás, álszenteskedés gyakorlatát és a megtévesztő frazeológiák mákonyát. Ezt kell figyelembe venni az ún. politikai barokkosság vizsgálatánál. A harmincéves háború szolgáltatta ennek legviszátaszítóbbs eseteit. Hippolitus a Lapide joggal kelt ki 1640-ben: „Hall-

⁵³ Ranke: Die Osmanen und die spanische Monarchie. 1857. 256. l. Platzhoff, i. m. 148—149. l., Turba: Grundlagen der Pragmatischen Sanktion. II. 115, 331. l.

⁵⁴ Sebast. Venier velencei követ éles megfigyelése: Fontes Rerum Austriacarum. Abth. 2. Bd. 26. 167—168. l.

⁵⁵ Ranke: A pápák története, 513. l., Marczali Henrik: Az ellenreformáció kora, 60—66. l.

⁵⁶ Stieve nyomán Szejkü Gyula: Bethlen Gábor. Bpest. 1929. 11., 13., 16., 26. l. V. ö. még Meinecke: Idee der Staatsräson c. művét, legújabban is Mc Cabe: England's Foreign Policy in 1619. MIOG 58. 1950. H. Grimm: The reformation era 1500—1650. New York. 1954.

gasson el a vallás semmirevaló ürügye. Nem hisszük ugyanis, hogy főbenjáróan a vallásról, inkább a hatalomról van szó" (non de religione, sed de regione). Igazat adhatunk annak a német történésznek is, aki szerint „ebben a háborúban éppen az a visszataszító, hogy a vallásos elveket mindkét részről piszkos magánérdekek kendőzésére használták fel”⁵⁷.

A követett politikai módszer különösen veszélyes voltát az magyarázza meg, hogy a XVII. század elején a társadalmi élet alaptalaja a lehető legnagyobb mértékben kedvezett a vallásos, irracionális élmények felfokozódásának. A nyugati tőkés fejlődés által inaugurált nyomor istencsapás formájában jelentkezett, ugyanekkor a kapitalizmus nem volt képes még a felső osztályokban és a kulturális életben sem elindítani olyan szélesebb laicizálódási folyamatot, mely ellensúlyozhatta volna a vallási elemeket. Ezek erejét csak fokozta a nyugati nemesség beállott krízise, nyomában a létbizonytalansággal. Járva-nyossá vált a babona, látomás, üldözési mánia, asztrológia, a boszorkányperek stb. Jellemző, hogy a nyugaton defenzívába szoruló feudalizmus olyan képviselője, mint I. Jakab a démonológiáról írt könyvet.⁵⁸

Még inkább ez volt a helyzet Közép-Európában, ahol a feudális kizsákmányolás rendszerének továbbfejlődése, a feudális függés megszilárdulása fokozta a nép fogékonytát a túlvilági élet, az isteni rend iránt, az uralkodó katolikus földesúri osztály pedig a kizsákmányolás emelkedő normáit mint isteni rendeltetést igyekezett elfogadtatni a parasztokkal. A protestáns ortodoxia hasonlóan alapvető feladatának tekintette a fennálló viszonyok védelmét. A hitviták háttérében az húzódott meg, hogy a bekövetkezett társadalmi bajokért az egyik egyház a másikat okolta. Bonyolult, de nem észrevehetetlen összefüggés van az osztályellentétek Európa-szerte történő felfokozódása és az egyes protestáns egyházak közti közeledés előmozdítására irányuló törekvések között is. A XVII. század elején erősen élt Európában egy „protestáns internacionálé” gondolata, melyet Paraeus heidelbergi professzor Irenicon c. műve fogalmazott meg legtisztábban.⁵⁹ E protestáns univerzalizmusnak volt híve Bethlen Gábor is, egyik legfőbb képviselője pedig a pfalzi udvar. A protestáns egyházak feudális hatalmának erősítésére irányuló törekvést a Habsburg-ellenesség szötte át, melyet önmagában nem lehet az európai haladás, a lelkiismereti szabadság fáklyavívójének tekinteni. A feudális protestantizmus Habsburg-ellenes politikája csak közvetve és konkrét körülményektől meghatározva képviselhetette a társadalmi haladás érdekeit. Ezt azonban nagy mértékben akadályozta a német tucatfejedelmi ballaszt és a törökkel való kompromisszum is.

Ez utóbbit a katolikus irodalom „calvinoturcismus” néven ítélte el, mint a keresztény világot fenyegető súlyos veszélyt: a protestantizmus és mohamedanizmus összefog a katolikus világ ellen, a protestáns hatalmak, főleg Hollandia elősegítik a török Európa elleni támadását. Magyar viszonylatban ezt Pázmányék úgy fejezték ki, hogy „Luther tudománya lőn fő oka, hogy a Török Magyar Országot rabszolgaságra vivé”, és szerintük a protestantizmus vitte arra a szerepre Erdélyt is, hogy a török szövetségese és így közvetve a kereszt-

⁵⁷ Idézve: *Keym: Geschichte des dreißigjährigen Krieges*. Freiburg. I. Bd. 1863. W. Goetz: A német nép története. Athenaeum, é. n. 227. l.

⁵⁸ Cambridge Modern Hist vol. IV. 6. l., főleg Németországra.

⁵⁹ Chr. Hill: The english revolution and the brotherhood of man. Science and Society 1954. vol. XVIII. n° 4. 292. l.

tény egyetemesség ellensége legyen.⁶⁰ Ezzel a váddal kellett szembenézniük az 1620-ban a török udvarba követséget küldő cseh—magyar konföderátusoknak is. Tény, hogy a francia, velencei és más katolikus hatalmakat legalább annyira lehetett török orientációval vádolni, mint egyes protestáns országokat. A török hatalom a XVII. század első felében már korántsem jelentett olyan veszélyt Európára, mint az előző században, de az ellene való erőtmörítés programja nem avult el, legfeljebb megvalósíthatatlan volt. Ám ezt az igazi eszményeket is tartalmazó illúziót jól fel lehetett használni egyes európai hatalmi törekvések igazolására, amint a Habsburgok és ideológusaik ezt meg is tették. Nemcsak a magyarországi védőbástya-gondolat mutatja ezt, hanem még olyan művek hasonló célú kiaknázása is, mint Campanella: *Monarchia Hispanica*-ja.

Az európai gazdasági kapcsolatok és politikai összefüggések által létrehozott magasabb kontinentális egységre mutat az összeurópai jellegű államelméletnek, a föderatív Európa eszméjének most kivirágzó kultusza. A nemzetek szövetségét a francia abszolutizmus vezető szerepével Sully tervezte meg, ugyanezt tette spanyol összefüggésben Campanella. A német hegemoniára épített európai egységet Berger fogalmazta meg 1612-ben, aki Németországban látta az új civilizáció tűzhelyét a keresztény Európa egységének helyreállítása után (1608). Crucé is 1623-ban írt művében a nagyhatalmakra építette a nemzetek ligáját. Mind e koncepciók a háborúk megszüntetésére irányultak. Grotius realisabb volt: nem vállalkozott a háborúk kiküszöbölésére, csak a nemzetközi jog uralmát akarta rájuk kiterjeszteni (1609). A nemzetközi viszonyok orvoslására felmerült hatalmi egyensúly elmélete és más elképzelések mind az európai politika egyre szorosabbá váló belső egységét fejezték ki.⁶¹

Az általános béke, a kereskedelmi szabadság jelszava, az államszuverenitás elmélete és egyéb teóriák XVII. század eleji felvirágzásának politikai talaját és előkészítő műhelyét a németalföldi forradalom, a franciaországi vallásháborúk, valamint az önálló nemzetközi diplomácia gyakorlatának kikristályosodása képezték. A németalföldi és franciaországi, részben a skóciai mozgalmakban létrejöttek a modern pártok első történeti formái. Ezek ütőerejét a polgárok, kézművesek, plebejus elemek alkották, azon széles népi tömegekben gyökerezve, melyeknek elégedetlensége képezte e mozgalmak táptalaját. Ugyanakkor akár a francia hugenotta közösségeket és liga-szervezeteket, akár a németalföldi gueux-szervezeteket, kálvinista közösségeket, vagy a háborús tanácsokat vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy az ezekben lüktető népi erőket a nemesség részben vezette, részben a patriciátussal együtt kihasználta egy-egy arisztokrata (Condé, Guise, Mayenne, Orániai Vilmos stb.) vezetésével.⁶² Érthetően az egyes osztályok, rétegek egymáshoz való viszonya, összefogásuk lehetőségei, ellentéteik által emelt akadályok, valamint a népmozgalmak ereje, irányításuk tapasztalatai stb. adták meg egész Európának a politikai gyakorlat és elmélet bizonyos normáit, mintáit. Megkönnyítette nemzetközi hatásukat az a körül-

⁶⁰ V. ö. *Reginaldus*: Calvino—Turcismus... 1597. Antwerpen. *Pázmány Péter*: A mostan támatott új tudományok hamisságának tiz nyilvánvaló bizonyossága... Össz. munkái. I. stb.

⁶¹ *Jacques Pirenne*: Les grands courants de l'histoire universelle II. 1947. 512—519. l., *D. J. Hill*: A History of diplomacy. Vol. II. 1906. 574. l. stb. *Ogg*: Europe in the seventeenth century. 90—107. l. Vö. még Bacon művének (*Considérations politiques*) 1634-es francia fordítását.

⁶² *H. G. Koenigsberger*: The organisation of revolutionary parties in France and the Netherlands during the sixteenth century. *The Journal of Modern History*. 1954. 4. sz.

mény, hogy vallási harcok köntösében jelentkeztek és a rendiség kereteit is felhasználták. A közép-európai, cseh, magyar, osztrák rendi mozgalmak törvényszerűségei, szervezeti formái stb. nem választhatók el a nyugati képletektől, jóllehet egészen más társadalmi összetevők jellemezték őket. Az európai *politikai formavilág egységesedése* a kérdéses időszakban határozott lépést tett előre.

A nemzetközi és nemzeti gazdaságok munkamegosztásában végbemenő döntő eltolódások idején a harmincéves háború még nem mutathatott előre közvetlenül a kapitalista fejlődés irányában, de éppen a benne kidomborodó összeurópai vonások közvetve a fejlődés első kezdeti mozzanatainak következményeit fejezték ki. A világpiac kitágulása és áthelyeződése nyomán beálló szerkezeti változások bizonyos politikai krízist okoztak a XVI. század utolsó harmadától kezdve, összefüggésben az osztályellentétek kiéleződésével és az uralkodó osztályok nagy belső átrendeződésével, amik a többi szimptomával együtt a feudális társadalom belső ellentmondásainak felfokozódására utalnak. *A politikai krízis talaján kinövő hatalmi ellentétek csomópontja szükségszerűen Németország lett, ahol a polgárháború állandósulása, a különféle érdekek találkozása és a szétdaraboltság mint mágnes rendezte maga köré az egyes erővonalakat és ellentétpárokat.* A háború atlanti, balti és mediterrán gócai fölött elsőséget élvez a közép-európai terület jelentősége, de ezt korántsem lehet a német fejedelemségekre, a birodalomra korlátozni. Külön vizsgálatot érdemelnek a Habsburgok dunai országai, melyek nemcsak egyik fő tűzhelyét alkották a háborúnak, hanem a Habsburg-kérdésen keresztül ezek termelték ki a nagy események primus motusát, itt tört ki a harmincéves háború.

Ha vázlatosan akarjuk érinteni azokat a körülményeket, amelyek meghatározták a konfliktussorozat keletkezésének történelmi formáját, akkor mindenekelőtt rá kell mutatni arra, hogy bár az intézményes centralizáció ideje a XVII. század elején még nem érkezett el az osztrák Habsburgok uralmi rendszerének fejlődésében, bizonyos körülmények azt már ekkor előkészítették. Elsősorban az örökös tartományok, Csehország és Magyarország viszonylatában meglevő és fokozódó egyenlőtlen fejlődést lehet kihangsúlyozni. Az örökös tartományokban a földesúri árutermelés talaján nem terebélyesedtek ki a „második jobbság” viszonyai, ami érthetővé teszi azt, hogy az osztrák rendiség miért volt oly erőtlen. Objektíve ugyanebben az irányban hatottak a XVI. század végi osztrák parasztfelkelések és más formák között a katolikus ellenreformáció is, mely szintén guzsba kötötte a rendiség erejét.⁶³

Mivel a központosítás városi alapjai egyre gyengültek, és a Habsburg-politika nem is törekedett megerősítésükre, a századforduló nagy török háborújában nem sikerült központi hatalomnak kihasználnia ellenfele gyengeségét, és új államszervek kiépítésével végleg megalapoznia túlsúlyát. Ellenkezőleg a háború a rudolfi kormányzat teljes pénzügyi és katonai zűllését eredményezte. Ekkor is megmutatkozott, hogy a zsoldos rendszer az adott gazdasági fejlettségi fokon mennyire kétélű fegyverre vált: hiányzik a pénz a zsoldosok fizetésére, akik közveszélyt jelentenek nemcsak az ellenséges, hanem a hazai lakosságra is. Ez fogja jellemezni a harmincéves háború lefolyását is, melynek

⁶³ V. ö. Szamohina: Feodalnaja reakcija v Ausztrii vo vtoroj polovine XVI. v. i kresztjanszkoje vossztanyie 1595–99. gg. Szrednyie Veka V. 1954. 87–97. I. Hantsch: Geschichte Österreichs I. 1937., továbbá Grill, Posch, Fresacher és mások művei. Sem összefoglaló osztrák parasztságtörténet, sem a Habsburgok ausztriai uralmának modern igényeket kielégítő feldolgozása nincs erre az időszakra.

a megértéséhez a hadtörténet a legnélkülözhetetlenebb segítség.⁶⁴ Az állandó hadsereg hiánya nemcsak a koncentrált hadműveleteket, a mozgékonytságot stb. akadályozta, hanem a központi hatalmat pénzügyi téren is egyre jobban kiszolgáltatotta a rendi érdekeknek.

Igy alakult a helyzet Csehországban és méginkább Magyarországon a harmincéves háború előtti évtizedekben. Magyarországon a földesúri áruteremelés talaján ekkor következett be az örökös jobbágyság viszonyainak végleges megszilárdulása, ami óriási lendületet adott az itteni rendiségnek, a „nemesis szabadság” uralmának. Messzi távlatban ugyan e fejlődés segítette a Habsburg-centralizációt azzal, hogy annak a parasztságnak az erőit kötötte guzsba, amelynek az ellenállása nemcsak a földesurakra, hanem az idegen uralomra is óriási veszélyt jelentett.⁶⁵ Egyelőre azonban a magyarországi rendek centrifugális törekvései érvényesültek, szövetségben a cseh korona tartományainak rendeivel. Ezt az átmeneti előretörést a Bocskai-szabadságharc és az 1607–1608-as hajdúfelkelés sikerei tették lehetővé azért, hogy a Habsburg-udvar és a katolikus reakció kétségbeesett próbálkozásait visszavetették, a rendi előjogokat biztosították a központi kormányzattal szemben, és az ország (benne a rendek) viszonylagos mozgásszabadságának garanciájaként Erdélyt függetlenítették a Habsburgoktól.

A bécsi béke alapján 1608-ban olyan hatalmi helyzet alakult ki, amelyben a központi hatalom lényeges pozíciók feladására kényszerült a Habsburg-országok rendeinek konföderációival szemben. Kialakult a rendi konföderációk államközi szövetsége, melyben a cseh és magyar rendek játszották a vezető szerepet. Ezzel szemben a Habsburg-udvar tehetetlen volt és a Khlesl-féle politikának a kompromisszumos megoldásokat kellett keresnie, mint pl. az 1614-es linzi gyűlésen.⁶⁶ Ez az egyensúly-állapot nem tarthatott sokáig, felborulása a szembenálló felek, elsősorban a rendiség társadalmi meghatározottságától függött: milyen a szomszédos rendek közti összeműködés, milyen az összetételük, melyik réteg alkotja főerejüket, kik a vezetőik és főképpen az volt a kulcskérdés, hogy a városok és parasztság irányában milyen bázist tudtak teremteni politikájuk számára?⁶⁷

A csehországi és magyarországi rendiség beleegyezése a „második jobbágyság” feudális viszonyainak talajába olyan körülmény, mely óriási

⁶⁴ A régi feldolgozások alapján új szempontokat vet fel e kérdéshez *Perjés* tanulmánya Zrínyi Miklós válogatott műveinek legújabb (1957) kiadásában. Itt csupán annak megjegyzésére szorítkozunk, hogy nem véletlen, hogy a németalföldi forradalom tapasztalatai alapján éppen az Orániaiak újításai mutatták meg először a kiutat a hadrendszer válságából. Az ő nyomukon indult el Gusztáv Adolf. V. ö. *Fruin*: Tíz év c. művét, legújabbban *G. Oestreich*: J. Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates. Historische Zeitschrift 1956. Heft 1.

⁶⁵ V. ö. *Makkai László*: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Bpest, 1956.

⁶⁶ A részletekre: Magyar Országgyűlési Emlékek XII. *Hammer-Purgstall*: Khlesl's Leben II., *Huber*: Geschichte Österreichs IV. *Chlumecsky*: Carl von Zierotin, *Ila Bálint*: Az 1614-iki linzi egyetemes gyűlés. Bécsi Magyar Tört. Intézet Évkönyve 1934. Magyar Nemzet Története VI. kötete, *Hantsch*, i. m. stb.

⁶⁷ A rendiség összetételének, fejlődésének analitikus vizsgálata hiányzik Magyarországon. Főleg a legfontosabb réteg, a vármegyei nemesség gazdasági és politikai tevékenységének története ismeretlen. Hajnik Imre, Botka Tivadar, Osváth Gyula és mások csak a vármegyei szervezetet tanulmányozták. A parasztsággal való hazafias összefogás kérdését már jobban tárgyalja a modern magyar történettudomány. Összefoglalóan: *Sinkovits – Wittman – Heckenast*: Magyar történet 1526–1711. 1955. (egyetemi jegyzet), *Makkai*, i. m., *Benda Kálmán*: A Bocskai-szabadságharc c. szemelvényes forrásgyűjtemény bevezető tanulmánya stb. A városok kérdése ilyen szempontból is el van hanyagolva.

előnyöket biztosított a Habsburgoknak, és csakhamar feloldhatatlan ellentmondásokba juttatta a rendi politikát. Ezekkel terhelten vették fel a harcot 1618-ban a csehországi rendek, ezek eredményezték már a háború első éveiben az osztrák, cseh-, magyarországi rendiség csődjét nemcsak politikailag hanem katonai téren is. Feloldásukra 1619—20-ban Bethlen Gábor tett kísérletet, de hiányoztak a siker belső feltételei, az a társadalmi képlet, melyből fel lehetett volna építeni egy rendi érdekektől és Habsburgoktól egyaránt függetlenített nemzeti központosítást. Ily módon Erdély kiváló fejedelme is a csehekkel együtt a külső támogatásba, a nyugati Habsburg-ellenes hatalmaknak, a német fejedelmek Uniójának és a töröknek a segítségébe vetette reményét, amikor közelgett a döntő jellegű 1620-as fehérhegyi csata. E fordulat nemcsak a Habsburg-állam fejlődésére éreztette hatását, hanem észrevehetően befolyásolta a háború további menetét és a nyugati politikát is.⁶⁸

Ezzel bezárul a kör: a közép-európai rendi politika meghatározói visszavezetnek bennünket azokhoz az általánosabb társadalmi tényezőkhöz, amelyek bizonyos összeurópai vonásokat kölcsönöztek a harmincéves háborúnak, az egész Európát átfogó szövetségi rendszerek létrehozására irányuló diplomáciai törekvések pedig a felszínen is jelezték az újkor hajnalának háborúiban jelentkező „modernséget”⁶⁹.

WITTMAN TIBOR

⁶⁸ *Wittman Tibor*: A nemzeti monarchia megteremtéséért vívott harc ... 1619—20. Bpest, 1954. (kandidátusi disszertáció, kézirat).

⁶⁹ Nagyobb igényeket kielégítő diplomáciatörténet e korszakra nincs még. D. J. Hill, Zeller, Platzhoff id. összefoglalásain kívül utalhatunk Patyomkin ismert művére, R. Genet könyvére (*Histoire de la diplomatie*. Paris. 1930). Legújabbban *L. van der Essen*: *La diplomatie*. Bruxelles. 1953.

AZ 1846. ÉVI GALÍCIAI PARASZTFELKELES MAGYARORSZÁGI HATÁSÁHOZ

A múlt század első felének haladó lengyel mozgalmak az 1846. évi krakkói felkelésben érték el legforradalmibb, leghősiesebb kiteljesedésüket. Krakkó városának népi tömegei a forradalmi demokrata eszméktől áthatott értelmiségiek vezetése alatt kilenc napon át fegyverrel küzdöttek a feudális és nemzeti elnyomás jármából kiemelt demokratikus Lengyelország megteremtéséért. A krakkói felkelés nagy nemzetközi jelentőségére már Marx és Engels felhívták a figyelmet. Éppen a krakkói felkelés példáján mutatták meg, hogy a reakciós Szent Szövetség tagjai által elnyomott nemzetek sorsa milyen szorosan összefonódott a demokrácia és a kizsákmányolt osztályok felszabadításának ügyével.¹ Ugyancsak Marx és Engels voltak azok, akik egész Európa elé odaállították a krakkói felkelés „szocialista tendenciái”-t² és levonták a krakkói forradalom nemzetközi következtetéseit, amikor rámutattak arra, hogy ezentúl Anglia, Franciaország és Németország munkásosztályának egyaránt elsőrendű feladata elősegíteni Lengyelország visszaállítását³, azét a Lengyelországot, amely azonban már nem a régi Lengyelország lesz, hanem a feudális elnyomás alól felszabadult demokratikus és szabad ország. A krakkói forradalom fontos kihatással volt Európa minden olyan országára, ahol már kiéleződött a harc a feudális társadalmi rend védelmezői és az elnyomott néptömegek felszabadítását célzó mozgalmak között. Egészen természetes, hogy ennek a hatásnak messzire kihatónak kellett lennie az akkori Magyarország területén is.

Mielőtt a krakkói felkelés és a vele szorosan összefüggő galíciai parasztmozgalmak magyarországi hatásának kérdését megvizsgálónók, szükséges, hogy néhány szóban vázoljuk azokat a viszonyokat, amelyek részint magában Krakkó városában, részint Galíciában a forradalmi harc esélyeit meghatározták.

Az 1815. évi bécsi kongresszus — melyre az a hivatás várt, hogy a napóleoni államszerkezetek romjain kialakítsa az új európai rendet — „Krakkói Köztársaság” néven egy miniatűr államocskát hozott létre s ezt Oroszország, Ausztria és Poroszország gyámkodásának rendelte alá. A krakkói szabad város függetlenségét már eleve lehetetlenné tette az a körülmény, hogy szenátusa teljesen függő helyzetbe került a megszálló hatalmaktól, mindenekelőtt

¹ MEGA I., 6. k. 410. sk. 1.

² Marx–Engels: Briefe an Bebel, Liebknecht, Kautsky ua. Moskau – Leningrad. 1933. 253. l.

³ Grünberg Karl (Szerk.): Archiv für Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung. 6. Jg. Leipzig. 1916. 178. l.

Ausztriától. Az ausztriai kormányzó hatóságok képviselői nem titkolták a lengyel társadalommal szemben érzett ellenszenvüket, valamint azt a törekvésüket, hogy a Krakkói Köztársaság előjogainak utolsó maradványait is eltöröljék. Krakóban azonban — különösen ennek régi, híres egyeteme körül — a függetlenségi eszme igen mély gyökereket eresztett és a hazafias erők szakadatlanul szervezkedtek. Az 1831. évi lengyel nemzeti felkelés, mint ismeretes, kudarcra végződött és a krakkóiak is csatlakoztak a felkeléshez fűzött reményeikben. A felkelést követően átszervezték a Krakkói Köztársaságot, körülnyesték önkormányzati jogát s ezzel a már korábban korlátozott előjogait a semmivel tették egyenlővé.

Az 1831-es lengyel nemzeti felkelés leverése után Krakkó egyike lett a lengyel hazafias mozgalom legfőbb központjainak. Ide törekszenek Európa minden részéből a lengyel menekültek és Krakkó nagyarányú orosz- és osztrák-ellenes összeesküvések színhelyévé lesz. Természetes, hogy a Szent Szövetség tagjai mindezt nem nézhették tétlenül. 1833-ban Münchenben megegyezés jött létre Ausztria és Oroszország között (s ehhez később Poroszország is csatlakozott): a bécsi kongresszus alapján, mely felügyeletet biztosított nekik a szabad város felett, megállapodtak, hogy ha a krakkói kormány nem tudja alkalmas eszközökkel elfojtani a forradalmi mozgalmakat a maga területén, akkor az érdekelt hatalmak közösen lépnek fel vagy maguk közül jelölik ki valamelyik hatalmat Krakkó megszállására. Erre a szerepre egyébként Ausztria szívesen vállalkozott. 1836-ban valóban bekövetkezett Krakkónak orosz, osztrák és porosz seregek által történt megszállása s ezt követően kibontakozott a kíméletlen rendőri terror, amely néhány évre véget vetett az ott működő összeesküvő szervezetek tevékenységének. A krakkói üldözött hazafiak Sziléziában, Szászországban és Magyarországon kerestek menedéket.

A 30-as évektől kezdve Galícia egész területére szétágazódott az összeesküvési mozgalom hálózata. Elsőrendű központjai ennek: a lwówi egyetem, az ottani római katolikus és unitus szeminárium, a tarnówi és przemysli helyőrségek. Se szeri se száma azoknak a titkos hazafias szervezeteknek, amelyek, részben a korabeli karbonarizmus szervezeti formáit öltve magukra, Galícia különböző központjain egyesítik magukban a polgári és nemesi elemeket, a főiskolai ifjúságot és az ausztriai hadsereg nagy számban található monarchiaellenes tagjait, akik különféle nemzetiségek fiaiból állnak. A Krakkó elleni katonai intervenció után az összeesküvő mozgalom fősúlya Lwówra tolódik át, itt működik a Lengyel Népi Szövetkezés (Stowarzyszenie Ludu Polskiego) központja, mely köztársasági kormányformát, demokratikus elveken alapuló federatív államot propagál, melyben a különböző nemzetiségek (lengyelek, ukránok) fiai élnének egymás mellett. A programpontok között szerepelt az 1772. évi határok visszaállítása, a lakosság egyenjogúsága, a parasztság felszabadítása. E széles, demokratikus köztársasági program indokolja, hogy a galíciai fő összeesküvő szervezet nemcsak a polgárság és a haladó nemesség körében folytatott propagandát, hanem lépéseket tett a parasztság megnyerése felé is.⁴

⁴ Ehelyütt nincs módunkban a galíciai összeesküvési mozgalmak alaposabb áttekintését nyújtani. Utalunk ezért a kérdéssel foglalkozó nagyszámú feldolgozások közül a legfontosabbakra: *J. Krajewski*: Tajne związki polityczne w Galicji. 1903. *A. Giller*: Historia powstania narodu polskiego. III. 1870.. *M. Sala*: Geschichte des polnischen Aufstandes vom J. 1846—1847. *S. Schnür-Peplowski*: Z przeszłości Galicji. I—II. 1895. *St. Kieniewicz*: Konspiracje Galicyjskie (1831—1845) 1950 (benne a kérdés

A Galícia területén széles körben működő összeesküvő szervek tevékenysége elé az osztrák hatóságok mind súlyosabb akadályokat gördítettek. Hozzájárult ehhez az a körülmény is, hogy az összeesküvők nem riadtak vissza a terrorcselekményektől, merényletektől sem, ami végülis a hatóságok bosszúját vonta maga után. 1839 decemberében a przemysli összeesküvők elhamarkodott akcióra szánták rá magukat, sikertelen merényletet követtek el Guth rendőrbiztos ellen, akiben a lengyel demokrata mozgalmak legkíméletlenebb ellenségét látták. A katonai jellegű összeesküvés további tevékenységét lehetetlenné tették az 1840-ben foganatosított letartóztatások, melyek 1841-ben olyan méretűekké váltak, hogy 1844-ig a galíciai összeesküvő mozgalom alig hallat magáról. Ekkor kezdődik újabb nagy lendülettel a szervezkedés, melynek irányítói között ott látjuk az 1846-os krakkói felkelés vezetőit (Teofil Wiśniowski, Franciszek Wiesiołowski, Eduard Dembowski). A mozgalom kiemelkedő irányítói között elsősorban Dembowski kelt figyelmet, mert ő már fokozottabb mértékben fordult a parasztság felé. Dembowski készítette elő — kiváló munkatársával, Julian Goslarral együtt — Galícia nyugati területein a talajt a krakkói felkelés számára. A nép körében végzett propagandája nem csak azt a célt szolgálta, hogy megnyerje a készülő forradalom számára a parasztokat, hanem hogy sikerrel ellensúlyozza a bécsi kormány politikáját is, mely ugyancsak a parasztok megnyerésére irányult. Dembowski tevékenysége nem maradt sokáig titok az osztrák hatóságok előtt, melyek a „kommunisztikus felkelés”-től tartva széleskörű agitációt indítottak a falvakban a parasztság megnyerésére. Üres ígéretek, a feudális viszonyok eltörlésének megcsillogtatása, pénzjutalom, kitüntetés kilátásba helyezése — ezek voltak a parasztok megnyerésének eszközei. Az események megmutatták, hogy Bécs nem is számított rosszul, amikor a nemességgel szemben magát a jobbágyság védelmezőjének és jutalmazójának tüntette fel.

Galícia — melynek nagyobb fele már 1772 óta Ausztriához tartozott — a múlt század 30-as éveiben Európa gazdaságilag leghátramaradottabb területének tekinthető. A gazdasági kizsákmányoltság együtt járt a nemzeti elnyomással. Gazdasági tekintetben Galícia elmaradt Csehország, Magyarország és Lengyelország többi része mögött is, mert míg Poznań környékén már érvénybe lépett a jobbágyszabadság, a Kongresszusi Királyság területén kohók és szövőgyárak épültek, itt, a Kárpátok lábánál az osztrák kormány még azokat az iparágakat is tönkretette, amelyek korábban fejlődésnek indultak. Galícia a fejlettebb osztrák ipar felvevő piacává vált, megmaradt kezdetleges agráralakulatnak, mely ökröket, gabonát szállított Ausztriának s felvette a Monarchia többi részeinek gyári termékeit. Hiányzott a kereskedelem, nem voltak nagy városok, a lakosság a nemesi udvar és a falu között oszlott meg. Az alapvető társadalmi ellentét is a nemesi udvarok és a sötét-ségben vegetáló paraszti tömegek viskói között feszült. Galiciának 1846-ban 4 920 000 lakosából közel négy millió volt a paraszt. 2558 nemesi udvar állott szemben 546 000 parasztgazdasággal. A paraszt a földesúr jobbágya volt s robottal tartozott neki; a földesúr a maga tisztviselői (mandatáriusai és jusztiáriusai) révén gyakorolta a joghatóságot a falvakban. II. József rendeletei korlátozták a feudális szolgáltatásokat, megtiltották a földrablásokat s

részletes forrásanyaga és irodalma). K. Lewicki: Pamiętniki spiskowców i więźniów Galicyjskich w latach 1832—1846. 1954. St. Kieniewicz: Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku. 1951.

lehetővé tették, hogy a paraszt panaszával ne a földesurához, hanem a kerületi bírósághoz forduljon. II. József rendeleteinek következtében a galíciai parasztság aránylag nagyobb területet tudott kezében tartani, mint Lengyelország többi részének paraszti lakossága (a szántóterületnek mintegy 70%-át), de a jobbágyi terhek önkényes növelése ellen nem talált védelmet. Az ausztriai merev előírások nem tették lehetővé a megváltást, a császári bürokrácia támogatta a parasztokban a nemesekkel szemben élő bizalmatlanságot, ő maga pedig a parasztok jótevőjének szerepét játszotta s ezzel is fékezte, sakkban tartotta az összeesküvésekre hajlamos nemeseket.⁵

Az 1846-ik évi krakkói felkelést megelőzően a rossz termés, árvizek és éhség miatt amúgyis nyugat-galíciai parasztokat a császári tisztviselők azzal a hírrel tüzelték fel, hogy a nemesek parasztellenes felkelést készítenek elő. A parasztság uszításában különösen fontos szerepet töltött be Breinl, a tarnówi sztarosza, aki már 1845 decemberében jutalmat helyezett kilátásba azoknak a parasztoknak, akik segítenek elfogni a „gyanús” elemeket, később pedig megígérte, hogy a császár a hű parasztokat kiemeli jobbágyi állapotukból.

A krakkói felkelést előkészítő lengyel politikusok a forradalom kitörésének napján (február 22.) kiáltványban közölték a nyilvánossággal demokratikus törekvéseiket. Meghirdették a galíciai parasztság felszabadítását, minden feudális szolgáltatás (dézma, robot) kártérítés nélküli eltörlését. Ezt az intézkedést Krakkó vidékén nyomban életbe is léptették. A kiáltvány elveinek megvalósítását biztosítani kívánó Forradalmi Alkotmány a legszigorúbb megtorlást helyezte kilátásba mindazoknak, akik a társadalmi reformok útjába állnak. A kiáltvány azonnali hatállyal megszüntette az addigi feudális-rendi viszonyokat, megindította a társadalmi, politikai élet demokratizálásának folyamatát, bevezetvén a burzsoá egyenlőség elvét. Megnyilvánult a demokratikus célzat a forradalmi mozgalom éles monarchiaellenességében, köztársasági tendenciáiban s azokban a konkrét törekvésekben, amelyek a törvényelőtti egyenlőségre, a demokratikus pártok szabad tevékenységére, a reakciós csoportok betiltására, a művelődés szélesebb körben való elterjesztésére irányultak. A felkelés egyik legkiemelkedőbb vezérének, Edward Dembowskinak „A minden olvasni tudó lengyelhez” intézett kiáltványa és egy akkori cikke („Forradalom és nép”) védelmébe veszi az „ex-nemesség”-gel szemben a paraszti érdekeket, földet helyez kilátásba a teljesen földteleneknek. Az ő kezdeményezésére jelennek meg a városi szegénynép helyzetét érintő törvényrendeletek, melyek megkettőzik a kézművesek fizetését, elrendelik a nemzeti műhelyek felállítását. Olyan jelenségek ezek, amelyek arra vallanak, hogy a felkelés vezérkara a parasztság és a városi plebejusok közös arcvonalaának kialakítására törekedett, a parasztokban és a városi „plebs”-ben látta legfőbb szövetségeseit. Nem habozott fegyverbe szólítani az egész ország lakosságát a forradalom vívmányainak védelmére. A vezetőknek a városi néptömegekkel való találkozásából született meg azután az a „szinte proletár hősiesség” (Engels), mely a krakkóiak harcát jellemezte.

A krakkói felkelés kilenc napos hősi harc után mégis elbukott bizonyítékaul annak, hogy az akció megszervezése és a társadalom széles köreinek aktív megmozgatása körül jóvátehetetlen hibák történtek. Krakkó lakosai közül a szegényebb elemek: a kézművesek és a proletariátus lelkesen vettek

⁵ St. Kieniewicz: Galicja w latach 1846—1848. Wiosna Ludów na Ziemiach Polskich, 1948. I. 269—271. l.

részt a felkelésben; a falusi lakosságból inkább az uradalmi tisztviselők és a szegény nemesség mutatott hajlandóságot. Közép- és Nyugat-Galícia föld-birtokosai a hazafias hangulatot terjesztő emisszáriusok hívó szavára eleinte eléggé tömegesen csatlakoztak a felkeléshez, de az összeesküvő nemesség egy jórészt hamarosan kiábrándították a „kommunista” fordulatról szóló hírek és a forradalom vezérkara által kilátásba helyezett kemény módszerek. A vagyonos nemesség nagy többsége a felkelés időszakában is megmutatta, hogy valójában népellenes és antidemokratikus érzések fűtik. A galíciai birtokos nemességnek ez a magatartása hozta magával, hogy a nemesek körében száll-dosó pletykák alapján az osztrák kormány idejében értesült a készülő felkelésről és volt ideje felkészülni rá. Míg a porosz övezetben és a cári területen az 1846-ik évre tervezett felkelést az ottani hatóságok már csírájában elfojtották, addig Galícia esetében a bécsi kormány úgy döntött, hogy megvárja a felkelés ki-törését már csak azért is, hogy így jogcímet teremthessen Krakkó szabad város régtől fogva tervezett bekebelezésére. A Galícia területén állomásozó gyérszámú katonaságnak mindössze azt az általános utasítást küldték, hogy a felkelők elleni harcban a parasztok lojalitására támaszkodják.

A krakkói felkelés szervezői elkövették azt a hibát, hogy nem tájékozód-tak előzőleg a galíciai falvak népének igazi hangulatáról. A felkelés nemesi vezérkarának tagjai közül többen (Wiesiołowski, Tyssowski, Gorzkowski) mindvégig megőrizték bizalmatlanságukat a néppel szemben és hevesen támadták pl. Dembowskit, amiért a parasztok között végez propaganda-munkát. A felkelés vezetőinek többsége — Dembowskival ellentétben — nem a falvak paraszti népében látta a mozgalom vezetőerejét, hanem a nemesség-ben, amelynek — amennyiben egyáltalán csatlakozott a forradalomhoz — legfőbb célja nem is lehetett egyéb, mint hogy megakadályozza a felkelésnek nagy parasztforradalomba való átnövését. A krakkói felkelés katasztrófáját csak elősegítette, hogy a forradalom kitörését megelőzően a propaganda-munka éppen a Tissowskiak, Wiesiołowskiak kezébe futott össze. Dembowski és a hozzá hasonlóan gondolkodók (mindenekelőtt Goslar és Stefanski) eléggé elszigetelten működtek.

Krakkón kívül egész Galícia területén összesen öt helyen próbáltak felkelést kirobbantani a forradalmárok. Az aránylag legjobban megszervezett tarnóvi kerületben (ahol az elfogatásoktól tartva már négy nappal a kitűzött határidő előtt megindították a harcot) február 18—19-én éjszaka maguk a parasztok fegyverezték le a felkelőket. Sanoknál egy nagyobb felkelő csoport, látva a parasztok ellenséges magatartását, harc nélkül széteszlott s letett a város ostromáról. Horozanban (stryji kerület) Czaplicki kihirdette az uradalom parasztjainak a jobbágyság eltörlését, de társaival együtt meg-verték és a falu népe fogságba vetette. Narajówban (brzezanyi kerület) Wiś-niowski csapata élén összeesapott egy huszár járőrrel, de látva gyengeségét, embereit széteszlatta. A Podhalén azonban megmozdult a góral lakosság: Chochołów község parasztjai Andrusikiewicz kántor és Kmietowicz vikárius vezetése alatt február 21-ről 22-re virradó éjjel kaszákkal, vasvillákkal, fej-széllel felfegyverkezve betörték Magyarországra, Suchá Hóránál megtámadták a királyi harmincadhivatalt, elhárították az ellenük kiküldött katonák táma-dását és csak miután Andrusikiewicz súlyos sebet kapott, adták meg magukat.⁶

⁶ A Suchá-horai betörsésre lásd Zmeskál Móríc sz február 22-én kelt jelentését. O. L. Nátori titkos lt. ad. Int. R. H. Sec. Spectantia 1846: 20.

A galíciai parasztság — a chochołóviak kivételével — félreismerte saját érdekeit és a forradalmi-demokrata jelszavakat hirdető felkelés ellen fordult. A lengyel paraszt a saját földbirtokosában látta fő ellenségét, a császári tisztviselőkre pedig úgy tekintett, mint jóindulatú védelmezőire. A lengyel forradalmi mozgalom emisszáriusainak nem sikerült meggyőzniük igazi szándékaikról a parasztokat. Tervszerűtlen és hiányos volt az emisszáriusok munkája, mely ezenkívül nagy mértékben tekintettel volt a birtokos nemesség érdekeire is, hiszen ebben a rétegben látta a felkelés vezető erejét. A parasztság körében csakis kifejezetten nemesellenes jelszavakkal lehetett volna sikert elérni, erre azonban Dembowski kivételével a nemesi összeesküvők nem voltak hajlandók. A hiányos és rossz propaganda végső soron az osztrák hatóságok munkáját könnyítette meg. A parasztok rávetették magukat a szabadságot hirdető felkelőkre, egy részüket megölték, más részüket szekereken beszállították Tarnówba és más központokba.

A galíciai mézszárlás február 20-án kezdődött nagyobb méretekben s a következő napokban áttért a tarnóvi kerületből a sandeki, a jaslói és a sanoki kerületbe is. Nem egy helyen az álruhába öltözött ausztriai tisztviselők maguk álltak a paraszti tömeg élére. Március első napjaiban véget ért a felkelés. Mintegy kétezer személy esett a paraszti antifeudális mozgalom áldozatául, köztük alig néhány száz földbirtokos, a többséget a gazdasági tisztviselők és a különböző rendű felkelők tették ki. Elpusztítottak 200—300 nemesi udvart, nagyrészt a tarnóvi kerületben. Szomorú hírnévre tett szert a paraszti akció jobb sorsra érdemes vezére, Jakub Szela, aki teljesen Breinl eszközévé vált. A felkelés elleni akcióba az a meggyőződés hajtotta, hogy az egész parasztság csakis ezen az úton szabadulhat meg jobbágyi függőségétől. Kész volt arra is, hogy a nemesek leverése után a harcot Ausztriával szemben is folytassa.

Dembowski, a felkelés tulajdonképpeni vezére, osztrák golyótól találva február 27-én elesett a Podgórze-n, éppen akkor, amidőn csapata élén a paraszti erőkkkel igyekezett egyesülni. Krakkóban az ellenforradalmi körök rábírták Tyssowskit a kapitulációra. A forradalom elbukott, de nem buktak el eszméi. Vereségében — mint ahogyan arra a felkelés második évfordulóján Engels rámutatott⁷ — benne volt a fiatal, demokratikus Lengyelország győzelme a régi, arisztokratikus Lengyelország fölött. Hamarosan megmutatkozott ugyanis, hogy nem csak lengyel ügyről van szó!

Marxnak és Engelsnek a lengyelek felkelésére adott egyértelműen pozitív válasza nem maradt elszigetelt jelenség. A krakkói forradalom, elbukása ellenére, hatalmas visszhangot váltott ki egész Európában. Mindenekelőtt természetesen a legközelebről érintett lengyel lakosság körében. Minden őszinte, hazafias erő számára megmutatta a nemzeti függetlenségért vívott harc egyedüli helyes perspektíváját: a függetlenségi harcnak az agrárreformmal való összekapcsolását. A krakkói felkelés felhívta Európa figyelmét arra, milyen hatalmas potenciális erő rejlik a lengyel nemzeti felszabadító mozgalomban, milyen hathatós segítséget várhatnak Európa haladó körei a despotizmus és a reakció ellen folytatott harcukban a lengyelektől. Ezzel magyarázható, hogy Mazzini a krakkói felkelés bukása után is változatlanul számít a lengyelek segítségére a tervbevett lombard — velencei felkelésben.⁸ Lelkes vissz-

⁷ MEGA. I., 6. k. 412. sk. 1.

⁸ *Jabłonowski Henryk*: Międzynarodowe znaczenie polskich walk narodowo-wyzwoleńczych XVIII i XIX w. 1955. 44. l.

hangot váltott ki a lengyelek hősi felkelése Franciaországban (Montalambert; Victor Hugo), Oroszországban és Litvániában és a demokratikus német körökben. Rövidesen megmutatkozott, hogy Európában bekövetkezett a forradalmi hullám föllendülésének szakasza s a krakkói fölkelés ennek volt első jele. A lengyelek példamutatása nyomán az európai haladó mozgalmak tömörítették erőiket és elindult az a folyamat, amely 1848 tavaszán kulminálódott az elnyomott népek nagy felkeléseiben.

A krakkói felkeléssel vívott harcban a Habsburg-abszolútizmus rendszere látszólag győzelmet aratott. A demokratikus mozgalmat maguk a parasztok verték le, az összeesküvők egy része a parasztok elől menekülve önmagát adta a hatóságok kezére, a börtönök megteltek lengyel hazafiakkal. Metternich büszkén nyilatkozott a trónhoz hű galíciai parasztságról, amelyet — mint írta — a lengyel emigráció vezérei hasztalan igyekeztek „kommunisztikus” tanaikkal megnyerni maguknak.⁹ E magabiztos nyilatkozat azonban csak a látszatot tükrözi; valójában a Monarchia vezető köreiben mély aggodalom élt a várható eseményekkel kapcsolatban. Félő volt, hogy a krakkói felkelés példája megmozgatja a Monarchia többi részein élő lakosságot, elsősorban a magyarokat és a cseheket. Nagyrészt e félelem magyarázza meg az osztrák kormánynak azokat a lépéseit, amelyek fél- és negyedmegoldásokként a galíciai parasztok helyzetének könnyítését szolgálták (például az 1846. áprilisi császári pátemis; amely elfogadta a robot részleges vagy teljes megváltását, pénz vagy gabonatermés ellenében, de egyben felhívta a kormányzót, hogy foglaljon állást a reform korlátozása mellett), de azokat az intézkedéseket is, amelyek a magyarországi rend és biztonság fenntartását célozták.

*

Magyarországon a krakkói felkelés és a vele szorosan összekapcsolódó galíciai vérengzés mélyrehatóan megmozgatta a társadalmat. Nemcsak az 1831-ből emlékezetes rokonszenvennyilatkozatok megismétlődéséről volt szó. 1831-ben a haladó magyar középnemesség és az arisztokrácia egyes ellenzéki beállítottságú vagy lengyelekkel rokonságban álló tagjai az alkotmányosságért, a nemzeti függetlenségért küzdő lengyel nemzet irányában nyilvánították ki rokonszenvüket; az akkori lengyelbarátság szorosan összefüggött a magyar patriotizmussal. A novemberi felkelésnek, mely mindvégig konzervatív irányítás alatt mozgott, nem volt agrárprogramja, a vele való rokonszenvezés lényegében semmiféle eltérést nem jelentett a magyar politikai élet alkotmányvédő és erősen gravaminális hagyományaitól. Nem így állt a helyzet a krakkói felkelés és a galíciai vérengzés esetében! Már az első, Magyarországra érkező hírek is világosan megmutatták, hogy itt kétféle dologról van szó: az egyik a nemzeti felszabadító harc, a másik a parasztság antifeudális felkelése. Az előbbi felélesztette a régi szimpátiákat, az utóbbi kiváltotta a magyar nemesség görcsös félelmét. A galíciai események megítélésének ez a kettőssége azután mindvégig rányomja bélyegét az 1846—48-as évek eseményeire. A magyar uralkodó osztály politikusai, írói, a nemesi értelmiség széles körei mély rokonszenvvel és együttérzéssel figyelték Krakkó hősi harcát a függetlenségért, de csodálkozásukba zavaró akkorként szóltak bele azok a hírek, amelyek a parasztok nemesellenes vérengzéseiről számoltak be s amelyek szinte villámfényszerűen világították meg a kikerülhetetlen

⁹ Metternich 1846. márc. 7-i nyilatkozatát ismerteti a *Pešti Hirlap* 1846. márc. 24.

történelmi analógiát Galícia és Magyarország között. A galíciai és a magyarországi társadalmi viszonyok között a hasonlóság az első pillantásra nyilvánvaló volt.

A magyar nemességnek a galíciai eseményekkel kapcsolatos magatartása joggal érdekelhette Bécsét. Itt a korhadts abszolutista rendszer politikájának irányítói — személy szerint mindenekelőtt Metternich — több évtized óta gyógyíthatatlan rögeszmeként hittek abban, hogy a magyar ellenzéki politika főbb képviselői szakadatlanul ki vannak téve a külföldi forradalmi propaganda csábításainak és az adott történelmi alkalommal nem fognak habozni, hogy hozzányúljanak a forradalmi változtatás eszközeihez. Világosan kifejezésre jutott ez az aggodalom Metternichnek 1844. évi előterjesztésében, amely kijelenti, hogy Magyarország a forradalom előcsarnokában van és ha idejében gátat nem állítanak a pusztítás elébe, akkor az országban szunnyadó forradalmi elem az egész államépületet elsöpri.¹⁰ Metternichék a forradalmi mozgalom gyújtóanyagát nem utolsó sorban a külföldi propagandában, a határokon túlról érkező izgatásban látták. Érdeklődésük különösen a franciaországi lengyel emigráció tevékenységének szólt. A francia forradalmi ügynökök mellett a lengyelek — mint a forradalmi szellem szakadatlan erjesztői — kötöttek le leginkább Sedlnitzky és a kiterjedt rendőri kémhálózat figyelmét.

Kétségtelen, hogy a bécsi rendőri szerveknek ez a gyanúja Magyarországgal kapcsolatban egyáltalán nem volt alaptalan aggodás. Hosszúra nyúlna, ha itt ismertetni próbálnók azoknak a lengyel emisszáriusoknak a tevékenységét, akik a 30–40-es években politikai célzattal megfordultak Magyarországon és kapcsolatokat teremtettek itteni politikai körökkel. Vissza kellene mennünk a 30-as évek második felének galíciai összeesküvő mozgalmaihoz, melyek számos részvevője menekült Magyarországra s itt különösen a nemzetiségek mozgalmával teremtett kapcsolatot, hogy a lengyel forradalmi terveknek megnyerje ezeket. Bécs, Pozsony és Pest volt a galíciai összeesküvő körök tevékenységének fő színhelye. A bécsi rendőrség feje előtt nem volt ismeretlen az a körülmény sem, hogy az 1846. évi krakkói felkelés szervezői Magyarországot — különösen pedig annak ruszinok és szlovákok által lakott részét — is belevették terveikbe. Fegyvert, pénzt és emberanyagot reméltek a felkelők Magyarországról és a magyarországi támogatás elnyerése végett nem késlekedtek emisszáriusokat küldeni át a galíciai határon.

A mindhárom megszállott országrészre vonatkozó felkelés katonai terveit Mieroslawski dolgozta ki s e tervben a Kárpátok különösen fontos szerepet játszanak; a Kárpátok alkotják a felkelt Lengyelország legszélsőbb falát s egyben rejtekhelyet a reguláris csapatokkal szemben; ezen keresztül kellett volna beözönlennie a magyarországi segítségnek is Galíciába. A terv jelentős részét alkotja a Sanok ellen tervezett támadás, melynek északnyugatról Brzozów és Krosno felől kellett elindulnia. A támadásba beletartoztak Przelec Lupkowska és Kalnica községek. Ez utóbbi felől a Magyarországon élő Bulharynnak kellett vezetnie a helyi erőket és a magyarországi segédcsapatokat. A kárpáti hegyi falvak paraszti lakosságának megnyerése főként Julian Goslar feladata volt. Goslar a galíciai falvak meglátogatása után átkelt a Kárpátok szorosán és Magyarországra érkezett (valamikor 1845 decemberében), felkereste Bulharynt s megbeszélte vele a galíciai betörés terveit. Két

¹⁰ Aphoristische Bemerkungen über die ungarischen Zustände zu Ende des Jahres 1844. Közli *Viszta Gyula*: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Bpest. 1930. II. r. LXIX–LXXI. l.

hónapot töltött el Goslar szervező munkával magyar területen, majd 1846. február 1. után visszatért Galíciába.¹¹

A krakkói felkelés vezetői erősen bíztak a magyar nemesség segítségében. Wiesiolowski, a felkelés egyik szervezője emlékirataiban hivatkozik Kossuthra, aki kijelentette, hogy bár nem hisz a felkelés eredményességében, mégis, ha kitörne és a felkelők legalább néhány hétig tartani tudnák magukat, akkor számíthatnak a magyarok segítségére.¹² A magyarországi Kossuth-irodalomban sehol sem találjuk nyomát Kossuth eme ígéretének, a korabeli lengyel memoárirodalom azonban több helyütt is hivatkozik erre az állítólagos nyilatkozatra, mely eljutott Galíciába és egyike lett a felkelést előmozdító tényezőknek. A krakkói felkelés elfogott résztvevőinek nyilatkozatai is amellett tanúskodnak, hogy a lengyelek számítottak a magyar segítségre.

Bécs számára tehát mindenekelőtt az volt a fontos kérdés: hogyan fogadja a galíciai események hírért a magyar nemesség és ennek radikális szárnya? A bécsi udvar a külföldi emisszáriusoktól való félelmében elsődrendű feladatnak tekintette, hogy távoltartsa a magyar politikai élettől a krakkói felkelés hozzánk menekülő részeseit, elfogassa a menekülő forradalmárokat és a galíciai hatóságok kezére adja őket. A magyar hatóságokra várt a lengyel forradalmárok összefogdosásának a kivitelezése. A forradalmi szellem elfojtását a kormányzat az elsősorban érintett megyékben nagyszámú odavezényelt katonasággal kívánta elérni. A József nádor elnökletével 1846. március 7-én megtartott értekezlet kidolgozta a forradalom elfojtását célzó terveket. Az északi megyékből beérkező hírek időközben világossá tették a konferencia résztvevői számára, hogy Galíciában a parasztság fölkelt a saját nemesei ellen. Olyan veszélyről van tehát szó, amely ellen gyorsan és határozottan kell védekezni. A nádor felhívta a figyelmet arra, hogy Kassa és Eperjes között megfelelő számú katonaságot kell összpontosítani. A csapatok ellátása végett Vay Miklós bárót teljhatalmú biztosként Kassára küldték; neki kellett a helyi hatóságokkal egyetértésben gondoskodnia a katonaság ellátásáról és a politikai rendszabályokról. A széleskörű katonai intézkedések arra mutattak, hogy a kormányzat a galíciai betörés és annak nyomán egy magyarországi forradalom veszélyét igen komolyan mérlegelte.

A bécsi kormányt azonban a galíciai eseményekkel kapcsolatban nemcsak az ellenzéki táborhoz tartozó nemesség magatartása foglalkoztatta, hanem közelről érdekelte a felvidéki vármegyék parasztságának a galíciai parasztfelkeléssel kapcsolatos állásfoglalása is. Bécs teljesen tisztában volt azzal a veszéllyel, amelyet a galíciai parasztok mozgalma jelenthetett és az 1831. évi kolerafelkelés tanulságain okulva gyors intézkedéseket léptetett életbe a parasztok várható akciójának megakadályozására.¹³

Ezeket az intézkedéseket különösképpen megindokolta az a körülmény, hogy a kormánynak tudomása volt a krakkói felkelők magyarországi terveiről

¹¹ Julian Goslar magyarországi tevékenységével foglalkozik *Marian Tyrcowicz*: „Podkarpacie i Słowacja w działalności rewolucyjnej J. M. Goslars 1845–1846. Wierzych. 1953. 46–65. l.

¹² *Fr. Wiesiolowski*: Pamiętnik z roku 1845–1846. 1868. 82. l.

¹³ Metternich febr. 23-án azt írta Ferdinánd főhercegnek, hogy Tamówban a nép szembehelyezkedett a család hitegetőkkel, nem ütött elsőnek, hanem ahelyett, hogy csatlakozott volna a kárhozatos vállalkozáshoz, lecsapott a lázítókra és a kormány kezére adta őket. „Bármennyire helyes is e tett, mégis elgondolkoztat: A tömegek könnyen eltévesztik az irányt és szomorú következményekkel járhat az, ha a nép önmagának szolgálat igazságot.” *St. Kieniewicz*: Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku. 1951. 254. l.

és tevékenységéről. Báró Krieg, a galíciai kormányzóság elnöke a sambori kerületi főnök jelentése alapján tudomására adta a bécsi udvarnak, hogy a krakkói felkelés szervezői felszólították a határszéli magyarországi helyiségek bírait, hogy a népet kaszákkal, villákkal, fejszékkel készen tartsák. A felkelés kudarca után Albert Strzelecki, Ambrusz Boberski és Lukasz Uscinski — sok más társukkal együtt Magyarországra menekültek azzal a nyilvánvaló céllal, hogy itt folytassák forradalmi tevékenységüket.¹⁴ A jelentések beszámoltak azokról a titkos összejövetelekről is, amelyeket a Magyarországra érkező galíciai felkelők tartottak a helyi lakosság körében és természetesen figyelemmel kísérték a Magyarországon élő és most sürgősen Galíciába igyekvő lengyel hazafiak útját és kapcsolatait is. Az északkeleti megyékben a fentiekén kívül — mint 1831-ben is — fennállott a ruszin nemzeti-ségű parasztság oroszbarátságának a várható következménye is. A megváltó orosz cárban való vak bizakodás állandó jellemvonása volt e paraszti lakosságnak és minden történelmi megrázkódtatás nyomban kiváltotta a ruszinok határon túlra irányuló szimpátiáját. A galíciai felkelés az ő szemükben annyit jelenthetett, hogy a lengyel urakkal szemben felvonuló cári hadsereg meghozhatja számukra a felszabadulást a magyar földesurak alól és természetesen feudális terheik eltörlését is a cártól remélték.¹⁵

A bécsi udvarnak tehát szembe kellett néznie mind a magyar nemesség ellenzéki csoportosulásainak mozgalmaival, mind a parasztság várható ellenállásával. A nemesség minden megmozdulása csakis akkor számíthatott sikerre, ha maga mögött tudja a parasztság támogatását. Ezt napnál világosabban megmutatta a krakkói felkelés példája is! A bécsi udvar számára világos volt, hogy a megyékben tömörülő nemesség nem képes maga mögött nagyszámú paraszti tömeget felsorakoztatni, mert a parasztok a nemsekben elsősorban elnyomójukat látják. A galíciai kerületi hivatalok tisztviselőinek szerepe nem vethető össze a magyarországi megyei tisztviselők szerepével a néppel való kapcsolatot illetően! Ott a közigazgatás végrehajtói megjátszhatták a nép barátainak szerepét, nálunk azonban a járási szolgabírók, esküdtek stb. ezt semmi körülmények között sem tehették meg. Mindezekből az következik, hogy Bécest a galíciai események a magyar ellenzéki politika várható fellendülésével kapcsolatban foglalkoztatták mindenekelőtt, mert a titkos jelentések alapján már a galíciai felkelést követő napokban nyilvánvalóvá lett, hogy az ellenzék Kossuthtal az élen nagy politikai ütőkártyát lát a krakkói és galíciai eseményekben és minden rendelkezésre álló eszközzel terjeszteni fogja azt a meggyőződést, hogy a galíciai vérengzés egyedüli és legfőbb okozója a bécsi abszolutizmus, mely eltörölte a krakkói alkotmányt és kíméletlen önkényével kiváltotta a lengyel hazafiak végső kétségbeesését, ami azután forradalomra vezetett.¹⁶ Nem volt nehéz előrelátni azt sem, hogy az ellenzék legtisztább fejű képviselői fel fogják használni a galíciai parasztfelkelés alkalmát arra, hogy hatalmas nyomást adjanak a parasztkérdés megoldására irányuló politikai felfogásuknak, jól tudván, hogy a parasztság körében is ezáltal szerezhetnek maguknak népszerűséget. Előrelátható volt, hogy a

¹⁴ Báró Krieg levele a Helytartótanácsnak Lwów 1846. márc. 5-ről. O. L. Nádori titk. lt. 1846 : 32.

¹⁵ A Bereg megyei lakosság oroszvárásáról lásd Lónyai János 1846. márc. 9-i jelentését. O. L. Kanc. elm. 1846 : 175.

¹⁶ Az 1846. márc. 6-án kelt titkos jelentést közli *Barta István*: Kossuth Lajos az utolsó randi országgyűlésen 1847–48-ban. Bpest. 1951. 252–253. l.

tavaszi megyegyűléseken a parasztok felszabadításáért küzdő ellenzéki politikusok vezérkara új erőre kapva veszi fel a támadó harcot a kormánypárti korifeusokkal szemben és a galíciai rémségeket, mint legfőbb érvet fogja bedobni a küzdelembe. Ez pedig logikusan vitte a bécsi kormánypolitika vezetését abban az irányban, hogy a magyar ellenzék nyomatékosabb, harcosabb fellépésével szemben ő maga is felsorakoztassa, tömörítse a konzervatív erőket nem riadva vissza természetesen attól sem, hogy az ellenzék parasztpárti politikájának ellensúlyozása végett maga is demagóg céllal a jobbágy-reform mellett foglaljon állást. A paraszti tömegek távoltartása a haladó nemességtől még fokozottabb fontosságot nyert a galíciai események fényében.

A magyar nemesi ellenzék mozgalma 1846 februárja után is a megkezdett reformok útján haladt. Hogy ez így történt, annak mélyenfekvő társadalmi okai voltak. A magyar nemesség magatartását nagy mértékben befolyásolta a parasztságtól való félelem. Ebben a tekintetben is igen kínálkozó a galíciai viszonyokkal való egybevetés. Itt is ott is ugyanaz az egyoldalúság jellemezte a birtokos osztály és a parasztság egymáshoz való viszonyát. A nemességet egy egész világ választotta el a néptől és azok a mind sűrűbben jelentkező józan hangok, amelyek a parasztság helyzetének könnyítését írták a reformpolitika zászlajára, alkalmasak lehettek arra, hogy a haladó közép-nemesi erőket egy táborba tömörítsék, de a parasztsággal való politikai szövetséghez nem vezettek el. A közép-nemesség egy jó része idegenkedett a radikálisabb társadalmi reformoktól s bár a feudalizmus válságának tarthatatlan viszonyai őt magát is szorongatták, ragaszkodott a lassú fejlődés kényelmes elvéhez. A feudális kiváltságait védelmező magyar nemesség nyomban megkongatta a vészharangot, mihelyt eljutottak fülébe a galíciai vérengzés hírei. A vármegyék — különösen a közélről érintett felsővidéki vármegyék — tavaszi közgyűlései híven tükrözik azt a pánikhangulatot, amelybe a nemesség beleesett. „Szomszédunk háza ég, s nekünk időt nem veszve sietnünk kell gátakat tenni, hogy a pattogó üszkők házunkra ne hulljanak”¹⁷, ez volt a mottója a vármegyékben uralkodó hangulatnak. A „közesend fenntartása” háttérbe szorított minden egyéb fontos kérdést, a megyék központi választmányokat alakítottak, politikai biztosokat küldtek ki a határmenti szorosokra és az alispánok szigorú utasításokban hívták fel a járási szolgabírák figyelmét az átutazó külföldiek ellenőrzésére s az esetleges belső forrongások elfojtására. A kivezényelt katonaság elfoglalta állomáshelyeit, de a megyei nemesség félelme egyes helyeken még a katonai biztosítás mellett is oly nagy volt, hogy Vay kormánybiztos útján újabb csapatok odavezénylését kérték. Nagy volt az aggodalom Sárosban és Szepesben. Vay báró március 24-én is azt javasolja, hogy „a katonaság mozdulatlan hagyassék, sőt még idehozott ágyúk is itt-maradjanak”.¹⁸ Hogy a magyar hatóságok jóval a galíciai felkelés likvidálása után is szükségesnek tartották a belső rendnek katonaság által való őrzését, annak okai között ott van az a körülmény, hogy Galíciából szakadatlanul érkeztek a paraszti mozgalom újrakezdéséről szóló hírek. Ezek a hírek nemcsak arról számoltak be, hogy a galíciai parasztok a mozgalom katonai erővel történt elfojtása után is állandó rettegésben tartották a galíciai (elsősorban a jasloi és sanoki kerületekben élő) nemeseket, hanem olyan hírek is érkeztek, hogy a parasztok az osztrák császári rendszer ellenében is fenntartják követeléseiket. 1846. április 2-án írja a nádor Vay Miklósnak, hogy bécsi tudósítások

¹⁷ Pesti Hírlap. 1846. ápr. 16.

¹⁸ O. L. Nádori titk. lt. 1846 : 40. sz.

szerint a galíciai parasztek „szabadságeszmékkel ámitatva úr-munkát s tartozást teljesíteni vonakodnak”.¹⁹ E hírek megfeleltek a valóságnak. A felkelést követően a parasztság egész Galíciában megtagadta a robotot. Széltérjedt a hír, hogy miután a parasztek megölték az urakat, ezzel szabadok lettek, nem kell többé robotolniuk. A falvak mindenütt felmondták az engedelmisséget.

A parasztfelkeléstől való páni félelem azonban csak egyik vonása volt a magyar középnemesség arculatának. A parasztfelkeléstől való indokolt rettegés sem feledtetheti el azt az alapvető történelmi tényt, hogy a vármegyei nemesség nagyobb fele az alkotmányos szabadság eszméinek iskolájában nőtt fel, hogy a bécsi kormányrendszerrel s ennek intézkedéseivel szemben mély elégedetlenséget táplált és ha ez a nemesség nem is volt érett a forradalmi megoldásra és egész politikai szereplését mélyen áthatotta a kompromisszumok szelleme, mégis a nemzeti függetlenség gyakorlati programját ez az osztály biztosította a reformkor évtizedeiben. Mint 1831-ben, úgy 1846-ban is a lengyel ügy jó alkalomként kínálkozott a nemesi ellenzéknek arra, hogy eszébe idézze Bécsnek: a parasztforradalom lidérce sem térítheti el a Széchenyi által megkezdett és Kossuth által folytatott úttól.

A lengyel ügygel való rokonszenvezés és az osztrák adminisztrációs eszközökkel való szembéhelyezkedés kirívó példáit mutatja a lengyel szökevények bujtatása, ami a legtöbb gondot adta a hatóságoknak. A Magyarországra menekült lengyeleket a hatóságok két osztályba sorozták, az egyikbe tartoztak azok a szökevények, akik „a kormány ellen fegyvert emeltek”, tehát a forradalmárok; a másikba azok, akik a parasztek elől menekültek el. Ez utóbbiakon segíteni kell, mondja a nádori utasítás, míg a többi (a forradalmárokat) őrizet alatt vissza kell szállítani Galíciába, hogy ott ítélkezzenek felettük.²⁰ A hatóságok nagy gonddal igyekeztek e két réteget egymástól elkülöníteni, a lengyel szökevényeket befogadó magyar lakosság azonban nem tett különbséget a kétféle típus között és nem tagadta meg segítségét a krakkói felkelés hősforradalmáraitól, akik nagy számban kerestek menekvést Magyarországon és Erdélyben. A nép és a nemesség egyaránt lelkes ovációval fogadta a határon átmenekülő lengyel forradalmárokat és ezen semmit sem változtatott a nagyszámú katonaság kiküldése sem. A megyék ellenzéki gondolkodású tisztikara, sokszor magával az alispánnal az élen, semmibe sem vette a kormánybiztos rendelkezéseit és segítséget nyújtott a lengyelek szöktetésében. Az általános lengyelbarát hangulatnak helyenkint maguk a főispánok is hatása alá kerültek. Igazi otthonra találtak a lengyel fölkelők Sáros megyében, ahonnan Vay báró szinte tanácstalanul írta a nádornak, hogy a lengyelek elfogatása mind nehezebb lesz, mert a nemesek kezdik őket befogadni lakóhelyükre. A Sáros megyei első alispán (Péchy Benjamin) odáig ment a felkelőkkel való rokonszenvezésben, hogy színleg elfogatott két rongyos lengyelt (az egyik gazdatiszt, a másik szabólegény), akiket a lakosság ruhával, kenyérrel, borral, jóülésű szekérrel látott el; közben pedig — mint Vay báró panaszolja — az alispán futni engedte azokat „a nagyobb figyelmet érdemlő gonosztevőket”, akiket a galíciai kerület is köröztetett. Vay tehát erőlyes főkormányzó kiküldését kéri a megyébe, „mert különben a dolgok ott bomlásnak indulnak”.²¹ A királyi biztos ismételt panaszkodni kénytelen,

¹⁹ O. L. Nádori titk. lt. 1846 : 46.

²⁰ Az 1846. márc. 7-i konferencia döntése. O. L. Nádori titk. lt. 1846 : 28.

²¹ Uo. 1846 : 46.

hogy a megyék a lengyelek elfogatása terén nem teljesítik kötelességüket, mire a nádor elrendeli a hűtlenséggel gyanúsítható tisztviselők kérdőre vonását, mert a lappangók által az ország köznyugalma veszélyeztetve van.²² Hasztalan volt azonban a nádor intése és Vay báró ritka agilitása, a megyei tisztviselők páratlan leleményességgel segítették biztosabb helyre a lengyel menekülteket; hiába száll ki a hatóság egy-egy gyanús helyre, minden esetben későn érkezik, a szolgabírói relatio mindig ugyanaz: „ott volt ugyan, de már nem található”.²³ A hatóságok sziszifuszinak minősíthető munkája, a galíciai mozgalmakról érkező újabb nyugtalanító hírek és a párizsi emigráció magyarországi szándékait lefestő rendőri jelentések arra vezették Vay bárót, hogy a beszivárgók, menekültek ellen folyamatba tett szigorúbb nyomozási eljárások mellett már azok ellen a lengyelek ellen is fellépjen, akik az 1831-es felkelést követő időkből maradtak Magyarországon és itt csendesesen viselték magukat. Szabolcs megyén át egészen Erdélybe nyúlt a menekült lengyelek hálózata. Több hónapi lázas nyomozás után sikerült a Magyarországra menekült forradalmárok egy részét elfogni és Galíciába kísértetni. A magyar lakosság lengyelbarátságára jellemző, hogy a galíciai kormánysszék elnöke még 1846 őszén is hasztalan sürgeti egy sor Magyarországon tartózkodó lengyel felkelő letartóztatását és átkísértetését Galíciába. (Köztük volt Sylwer Brzescianski, Ramuald Zurowski, Józef Popiel, Wincenty Kowalski és Jerzy Bulharyn.²⁴)

A magyar nemesség abszolutista-ellenes magatartásának számos egyéb jelét is tapasztalhatjuk a galíciai felkeléssel kapcsolatban. A liberális nemesség körében elérkezettnek látták az időt ahhoz, hogy a galíciai események fényénél kidomborítsák az alkotmányosság elvi jelentőségét a nemzetek életében és nem riadtak vissza attól sem, hogy az általános megállapításokon túlmenően magának Galiciának követeljenek konstitucionális önállóságot és felhasználják az alkalmat a magyar alkotmányos élet sérelmeinek felhánytorgatására. Már a galíciai események magyarországi visszhangját ecsetelő első titkos jelentés utal arra, hogy Kossuth szerint Galíciában nem tört volna ki a forradalom, ha meghagyták volna ennek alkotmányát. Besze János s társai pedig egyenesen úgy nyilatkoztak, hogy a huszárezredeknek nem lett volna szabad a lengyelek ellen vonulniok.²⁵ Bereg megyében, ahol a Schönborn-uradalom jobbágyságának szüntelen forrongása miatt a nemességnek a legtöbb oka volt parasztfelkeléstől félni, a március 16-i közgyűlésen az ellenzéki szellemű Komlóssy Károly kijelentette, hogy a galíciai kérdést csakis úgy lehet megoldani, ha visszaállítják a lengyel alkotmányt. A közgyűlésen az ellenzék feliratot kívánt küldeni a királyhoz, de a konzervatívok fellépése következtében a közgyűlés a javaslatot csak elvből fogadta el.²⁶ Ennél is messzebbre ment az ellenzéki szellemtől erősen áthatott Borsod megye tavaszi közgyűlése április 18-án, melyen Ragályi Károly magáévá tette a szabolicsiak javaslatát, hogy a megye kérje a királytól az országgyűlés rendkívüli összehívását a lengyel kérdés rendezése érdekében. Szathmáry-Királyi, az elnöklő adminisztrátor szembefordult vele s megmagyarázta, hogy most másról van szó, mint 1830-ban; akkor egy elnyomott nemzet kelt fel elnyomói ellen, most viszont

²² Uo. 1846 : 54.

²³ Uo.

²⁴ Uo. 1846 : 126.

²⁵ O. L. Inform. prot. 1846. 7. sz.

²⁶ O. L. Inform. prot. 1846. 11. sz. Pesti Hírlap. 1846. ápr. 3.

a galíciai nemesek uralkodójuk ellen keltek fel s ez utóbbi egyben magyar király is. Mire az ellenzék kifejtette, hogy az országgyűlés célja nem lehetne egyéb, mint a galíciai alkotmány feletti tanácskozás.²⁷ Fejér megye közgyűlésén Madarász László Galiciának Magyarországhoz való csatolása mellett szólalt fel.²⁸ Szepes megye május 5-i közgyűlésén az ellenzék alternatív megoldást javasolt: Galiciát vagy csatolják Magyarországhoz vagy erősítsék meg alkotmányát.²⁹ Minél inkább távolodtak azonban időben a galíciai események, a megyék figyelmüket annál inkább a hazai politikai élet sürgető tennivalóira fordították és most már a legtöbb megye egyszerűen tudomásul vette Szabolcs átiratát vagy hozzátette, hogy helyesli az országgyűlés mielőbbi összehívását, de azzal a céllal, hogy a magyarországi reformok tárgyalását kezdje meg.

A megyék azonban 1846 tavaszán és nyarán még számos ízben találták meg a módját annak, hogy tiltakozzanak az alkotmányos szabadság durva lábbaltiprása ellen. Bár a katonaság kivezénylését a legtöbb megye messzemenően magáévá tette; hiszen a nemesség mindenütt félelemmel figyelte a parasztság várható mozgalmát, a katonai hatóságok kilengései számos ízben sértették meg a nemesi szabadság elvét és adtak okot tiltakozásokra. A kormány megtiltotta, hogy a határszéli megyék útleveleket állítsanak ki. A Nyitra megyei rendek május 22-i közgyűlésükön úgy határoztak, hogy tudomására adják a helytartótanácsnak, hogy nincs szándékuk beavatkozni a megyék municipális jogaiba, tekintettel azonban a sajnálatos galíciai eseményekre, a jövőben nem fognak útleveleket kiadni.³⁰ Turóc megye a rendi jogok megsértésének jelentette ki a kormány intézkedését és tiltakozott ellene, s ennek tudható be, hogy az intézkedést visszavonták.³¹ A Sáros megyei rendek feliratot terveztek a királyhoz s ebben részint a végrehajtó hatalommal visszaélő galíciai kormányhivatalnokok megbüntetését, részben a felségsértési váddal terhelteknek közkegyelemben való részesítését kérték. A megye felbuzdulását csak a főispáni szó tudta lehűteni.³²

A magyar nemesség lengyelbarát magatartásának, a két nép nagy múltra visszatekintő barátságának hagyománya mellett, mindenekelőtt a magyar függetlenségi mozgalomban gyökerező okai voltak. Egyáltalán nem mondható el ugyanis az, hogy a hazánkba érkező lengyeleket az itteni jómódú lakosság azért karolta föl, mert bennük társadalmi forradalmárokat, radikális-demokrata jelszavakat hirdető és a parasztság ügyét magukévá tevő haladó gondolkodású embereket látott. A krakkói felkelés radikális politikai programjából Magyarországra a sajtó útján úgyszólván semmi sem jutott el, a lapok zavaros és kusza híradásaiból csak annyit lehetett kivenni, hogy a galíciai parasztság egyöntetűen urai ellen foglalt állást és hogy az urak előzőleg fel akarták lázítani a parasztokat. E lázítás jellegére vonatkozóan a Metternich által említett „kommunisztikus tanok” szolgáltak egyedüli magyarázatul. A magyar nemesség oly messze állott gondolatban az agrárforradalom eszméjétől, hogy minden erre vonatkozó célzás csak mint rossz értelemben vett felforgatás, lázadás, anarchia tűnhetett fel szemében. Ami pedig a parasztok nemesellenes vérengzésének magyarázatát illeti, ilyen magyarázatokról hírt

²⁷ O. L. Inform. prot. 1846. 13. sz.

²⁸ O. L. Inform. prot. 1846. 14. sz.

²⁹ O. L. Inform. prot. 1846. 15. sz.

³⁰ O. L. Inform. prot. 1846. 17. sz.

³¹ Pesti Hirlap. 1846. júl. 19.

³² Pesti Hirlap. 1846. aug. 18.

adott a magyar sajtó, de ezek a híradások csak arra voltak jók, hogy még inkább fokozzák a birtokos osztály rémületét minden megmozdulástól, még akkor is, ha az a legtisztább hazafias és függetlenségi indítékokban fogant is. Hiszen például a francia kárnara március 13-i ülésén Guizot világosan megmondta — és a magyar nemesek is érthettek belőle —, hogy miért nem állott a föld népe a felkelők oldalára: mert helyzete a lengyel urak alatt rosszabb volt, mint az osztrák igazgatás alatt, a paraszt inkább érzi a földesúri nyomást, mint a kormány elnyomó tevékenységét. A galíciai parasztság valóban a földesúri elnyomatást érezte a saját bőrén, hiszen a nemesség állította ki az újoncokat, szedte be az adót, intézte a közigazgatást, a rendőrséget és az igazságszolgáltatást egy részét, a legnépszerűtlenebb hatalom volt az országban. De vajon nem emlékeztetett-e ez kísértetiesen a magyarországi helyzetre és nem volt-e elkerülhetetlen, hogy a galíciai példa kényszerítő erővel vesse fel a magyar nemesség számára önmaga helyzetének és a szűkebb körön túl: az egész ország népe jövőjének problémáit?

A krakkói felkelést és a galíciai vérengzést követő idők magyar politikai életében világosan kiolvashatók a változás jelei. Az ellenzéki politika vezetői, a liberális sajtó és a közélet számos egyéb fóruma a galíciai vérengzést úgy tekinti, mint jeladást, amelynek elhangzása után már hosszú ideig nem lehet elodáztatni azokat az esedékes társadalmi reformokat, amelyek kiemelik az országot a feudális társadalmi rendszer elmaradottságából és rávezetik a kapitalisztikus fejlődés útjára. A galíciai felkelés magyarországi hatásának igazi jelentősége nem a konspirációk, a forradalmi akciók felszításában van, hanem elsősorban abban, hogy hatalmas érvet adott a magyar ellenzéki politika balszárnyának kezébe, felfegyverezte és radikalizálta Kossuthot, akinek polgári reformokat sürgető gyakorlati politikai munkájának jelszavai között ézentúl már sohasem hiányozhatott a rémes galíciai példa — mint végső argumentum, mint a nemzethalál szörnyű képe! A polgári átalakulást szolgáló reformok legfontosabbjai, mint amilyen az úrbírség megszüntetése az úrbéri telkek megváltása útján vagy a nemesség adómentességének megszüntetése, nem most merültek fel elsőízben, a harcot ezekért már évek óta nagy szívóssággal folytatta az ellenzék, de ez az egyelőre vajmi kevés gyakorlati eredménnyel járó küzdelem most, a galíciai vérontás lángjában, új szakaszba érkezett.

A galíciai események hatására a magyar politikai élet megelevenedett: a galíciai példából a magyar liberális politika mindenekelőtt azt a logikus következtetést vonta le, hogy „az úrbéri tartozások megszüntetése vagy megváltása méltányos áron a legalkalmasabb eszköz a kedélyeket megnyugtanni, s az események által felsőség és alattvalók között teljesen megingott viszonyt ismét tűrhető s új zavaroktól biztos lábra állítani”.³³ A vármegyék tavaszi közgyűlésein egymás mellett jelentkezik a lengyel ügy és a hazai reformok kérdése. A megyei szónokok egyáltalán nem titkolják, hogy a kettő között szerves összefüggés van. A Pesti Hírlap, amely az örökváltság és a nemesi adózás megvalósításának a Hetilap mellett legfőbb harcosa ebben az időben, a külföldi lapjelentések nyomán ecseteli azt a gyűlöletes viszonyt, amely Galíciában a földesurak és a jobbágyok között fennállott és rámutat arra, hogy a lengyel hazafiak amidőn pénzt és fáradságot nem kímélve megindították akciójukat, megfélemlítettek a legfontosabbról, a parasztság megnyeréséről, ehelyett tovább nyúltak a népet s alkalmat adtak a kerületi és kor-

³³ Pesti Hírlap. 1846. ápr. 7.

mányzó hivatalnokoknak arra, hogy a nép védőiként lépjenek fel a földesurak és tisztjeik ellen. Hont vármegye tavaszi közgyűlésén utaltak arra, hogy Galíciában az úrbéri viszonyok rendezetlensége következtében keltek fel a parasztok a nemesek ellen. Egyre sűrűbbek az olyan hangok, amelyek minden kertelés nélkül mutatnak rá a galíciai események szükségszerű következtetéseire :

„Okuljunk a szerencsétlen szomszéd kárán, és mivel azon hűbéri viszonyok, melyek Galíciában léteznek, nem igen nagyban különböznek Magyarország hűbéri viszonyaitól, az azelőtt oly kedves patriarchalis élet pedig a polgáriásodás sugárai által már úgyszólván végképen kiszorított Európából, ha a magyar, főképp közép aristocratia, mely szüntelen a pór nép közt él, hason szerencsétlenségeket eleve el akarja háritani, szükséges, hogy azon viszonyok, melyek a földesúr és jobbágy közt mai napig is léteznek, bármi áron végkép megszüntessenek és a jobbágyból polgár tétessék” — ennek egyedüli útja pedig a kötelező örökváltság.³⁴

A galíciai példa hatalmas érv volt azokkal a konzervatív magyar főurakkal szemben, akik az 1832/36. évi országgyűléstől kezdve minden alkalommal elgáncsolták a reformokat s akiknek merev következetességű szembenállása a polgári átalakulás sarkpontjait alkotó reformokkal (örökváltság, nemesi adózás, polgári egyenlőség) már közvetlenül a galíciai felkelést megelőző hónapokban arra készítette a liberális ellenzék csoportjait, hogy tömörítésük erőiket és egységes falankszéként próbálják áttörni a kormány és az őt kiszolgáló aulikus főurak táborát. Az ellenzék szervezkedésének nagy lökőerőt adott a galíciai tanulság, majd az az áprilisban elterjedt hír, hogy a kormány maga akar hozzálátni a jobbágyi viszonyok rendezéséhez még pedig nemcsak Galíciában, hanem az örökös tartományokban és Erdélyben is. Ezzel új veszély állt elő, hiszen világos volt, hogy a kormány célja csakis az lehet, hogy a parasztokat Magyarországon és Erdélyben is felhasználja a nemesség ellen, felkeltvén benne a hitet, hogy csakis tőle remélheti sorsának jobbrafordulását.

Ha pedig a kormány valóban rászánná magát arra, hogy megszüntesse az úrbéri terheket, ha a parasztok felszabadítása Magyarországon az uralkodó nevéhez fog fűződni, nem annyit jelent-e ez, hogy ezzel a nemesség elveszti erkölcsi értékét? A kormánynak ezekkel a terveivel párhuzamosan erősödött a bécsi udvarban az alkotmányellenes irányzat ; világos jelei ennek Apponyi György kancellárrá való kinevezése, a főispáni adminisztrátorok kiküldése a megyék élére, a fokozott cenzura. Az ellenzék június 8-i összejövetele és nyilatkozata azonban azt mutatta, hogy élni akar azokkal a lehetőségekkel, amelyek a galíciai felkelés tanulságaiból kibontakozva a szélesebb egységfront megteremtését ígérték. Az ellenzéki gyűlés kimondta, hogy az úrbéri viszonyoknak teljes és általános megszüntetése feltétlenül szükséges országos intézkedés, szükség van továbbá a köz- és mindenben közös teherviselésre, az általános népképviseletre, legalábbis egyelőre a megyegyűléseken s végül rendezni kell a királyi városok ügyét is.

Hogy az ellenzék a reformok gondolatának széles táborát szerezzen, kiterjedt politikai és sajtómunkásságra volt szükség. A munka oroszlánrészét maga Kossuth végezte, akinek hosszú és következetes reform-küzdelmében a galíciai események komoly állomást jelentettek. A jobbágyfelszabadítás

³⁴ Beszámoló Liptó m. közgyűléséről. Pesti Hirlap. 1846. jún. 11.

problémájának társadalmi és nemzeti jelentősége Kossuth előtt már az 1832/36. évi reformországgyűlés időszakában is tisztán rajzolódott ki, amikor még az Országgyűlési Tudósítások szerkesztőjeként volt módja figyelemmel kísérni azt a vitát, mely hosszas tárgyalás után végül is ki nem elégitő eredménnyel zárult és a társadalmi fejlődés nyílt problémájaként ment át a 40-es évekre, hogy többé le sem kerüljön az ellenzék programjáról. Az örökváltság, s ami ennek folyományaként létrejöhetett: a szabad föld s ezzel együtt a paraszt-ság teljes felszabadulása minden feudális kötöttség alól: sarkalatos program-pontját képezte Kossuth Pesti Hírlapbeli tevékenységének.³⁵ Az 1836. évi örökváltságra vonatkozó törvénycikk a földesúr szándékától tette függővé a jobbágyi telkek megváltását s mint ilyen, természetesen nem elégíthette ki az ellenzéket, mely Kossuthal az élen a kötelező örökváltság kimondásáért küzdött és a probléma már csak az volt, hogy kire háruljanak a kártalanítás költségei. Kossuth e tekintetben is a reformmozgalom eszmei áramlatának élén haladt, mert már 1841-ben azzal a követeléssel lépett fel, hogy az általános és kötelező megváltás legalább részben állami kárpótlással történjék.³⁶ A jobbágyra háruló kártérítési összeg előteremtésére vonatkozóan egész sor javaslat merült fel a 40-es évek elején. Kossuth nagyon is tisztában volt azzal, hogy a reform gyakorlati keresztülvitele elsősorban a nemesség belátásán múlik s az eszközöket a türelmes felvilágosításban látta, meg kívánta értetni a nemességgel, hogy csakis a nemesi és jobbágyi érdekek egyesítése vezethet el a polgári állapotokhoz, csakis ezen az úton válhatik a nép nemzetté. Kossuth politikája határozottan reformjellegű s nem a forradalmi megoldások irányába mutat, éppen ezért érveléséből is hiányzik még ebben az időben a spontán erejű népmozgalmak veszélyére való utalás. Egy 1843-ban kelt cikkében azzal érvel a jobbágyok megváltása érdekében, hogy mindaddig, míg ezt el nem érjük, a „súrlódásnak, gyűlölségnek, ellenszenvnek oly eleme dől nemzetünk keblében, mely egy nemzeti testté forrnunk soha nem enged” és végső soron nem tarthatjuk fenn a hazát.³⁷ A haza boldogulásában s ami ezt megelőzi: az uralkodó nemességnek és a népnek egységes fellépésében látja tehát Kossuth azt a végső érvet, mellyel hatni kíván s inkább a jövő pozitív képének felvázolása foglalkoztatja, mint egy esetleges parasztfelkelésre való utalás. Nemcsak a parasztfelkelés és a nyomában járható következmények idegenek Kossuth érvelésének logikájától, hanem még a rájuk való hivatkozás is távol áll tőle ebben az időszakban. Amikor Kossuth s vele az ellenzéki politikusok egy kisebb haladó csoportja a kötelező örökváltság elnyerésére indítottak publicisztikai nevelőmunkát, olyan gondolatért szálltak síkra, mely a korabeli közép-nemesség nagy része körében nem váltott ki egyhangú rokonszenvet s mint Szabó István megállapítja, „Kossuth követelése a szabad földért igen nagyerejű ellenálló közegbe ütközött”.³⁸ A kormány, a reakciós főrendek és a klérus mellett a birtokos nemesség nagyobb része maga is visszautasítón fogadta a kötelező örökváltság gondolatát. Ebben az időben a paraszti felkelésre való utalás nem Kossuth frazeológiájában fordul elő, hanem az ellentábor sajtója támadja Kossuthot azzal, hogy fel akarja lázítani a parasztokat, mivel — mint a Világ egyik cikke mondja — „forradalom nélkül a tulajdon

³⁵ Részletesen ír erről *Szabó István*: Kossuth és a jobbágyfelszabadítás. Századok. 1952. 3–4. sz. 520. sk. l.

³⁶ Uo.

³⁷ Pesti Hírlap, 1843. dec. 21. és dec. 24.

³⁸ *Szabó I.*, i. m. 533. l.

feláldozása, a nemzet más osztályára való átruházása szóba sem jöhet”.³⁹

Az 1843/44. évi országgyűlés semmivel sem vitte előbbre az általános és kötelező örökváltság ügyét és ennek az általános közönynek és nemesi önzésnek a következményeként a kérdés vissza is szorult az ellenzék reformprogramjában. Az országgyűlést követő időkből Kossuth tervei között a legszélesebbkörű érdeklődést a Védegylet keltette fel s ezzel együtt a nemesi reformok közül az ország függetlenségére, ipari és kereskedelmi felemelkedésére irányuló tevékenység került első helyre. Kossuth maga is bizonyos fokig visszariadt az örökváltsággal kapcsolatos gyakorlati tervektől, mert a földesurak kielégítésének és a jobbágy felkarolásának módzatai még elméletben sem nyújtottak teljes biztosítékot az irányban, hogy a nehéz kérdést általános megaláztatásra lehessen megoldani és Kossuth szemében is helyesebbnek látszott, ha el nem ejtve ugyan a fontos kérdést, ezt az ellenzék távolabbi program-pontjai közé sorolja.

Az 1846. évi galíciai parasztfelkelésnek kellett jönnie ahhoz, hogy Kossuth egy radikális fordulattal ismét az örökváltságot tűzze a legközelebbi tennivalók elére. Wesselényihez írt híres május 27-i levele abban az elszánt lelkiállapotban született meg, melyet a bécsi kormány által tervbevetett reformok híre keltett benne. Tudta, hogy ha a kormány, engedve a kor kényszerítő parancsának, rá is szánja magát bizonyos intézkedésekre, akkor ezek az intézkedések feltétlenül az abszolutizmus erősítését és a magyar önállóság csorbítását fogják szolgálni. Kossuth — a galíciai példától erősítve — látja, hogy milyen áldatlan viszony áll fenn a jobbágy és a nemes között, de azt is tudja, hogy ami eddig e viszony rendezése érdekében történt, édeskevés. A galíciai vérengzés fel kell, hogy nyissa a magyar birtokos osztály szemét, mert ha a parasztság felszabadításával elkésik vagy beéri félmegoldásokkal, „a nép itt is azzá leszen a kormány kezében a nemesség ellenében, mivé Galíciában lett”. Kossuth tehát meggyőződéssel vallja, hogy az úrbér megváltását a jövőben nem lehet egyik vagy a másik fél tetszésétől függővé tenni, hanem kötelező váltságra van szükség, melynek érdekében állami bankot kell felállítani, e banktól kapná a jobbágy hosszú törlesztésre a megváltáshoz szükséges pénzt. Ez az egyetlen kiút „a bosszú és gyűlölet hínárjából”, mégpedig haladéktalanul munkához kell látni, mert máskülönben „a nemesség kaszára kerül s e tor egyszersmind a magyar alkotmány s magyar nemzetiség halálnapja lesz”.⁴⁰

Kossuthban a galíciai borzalmak nemcsak az úr és paraszt viszonyának tarthatatlanságát tudatosították, hanem nemesi érdekegyesítő politikai programját is előbbre vitték a nép helyzetének felismerése és felkarolása irányában. Kossuth politikájának egyik alapvető jellegzetessége, hogy nemesi politika, a nemességben látja a nemzetnek ősidőktől fogva egyetlen uralkodásra alkalmas és érdemes osztályát; e tekintetben a galíciai események sem hoztak változást felfogásában. A magyar nemesség érdeme, Kossuth szerint, hogy az abszolutizmust, a korlátlan monarchiát soha el nem fogadta. Vértett, szenvedett az idegen hatalom körmei között, de az alkotmányos létet az országtól elvenni nem engedte soha. Igaz viszont, hogy az alkotmányos lét előnyeiben csak önmagát részesítette, ami nagy bűne ennek a nemességnek

³⁹ Világ, 1842. máj. 7.

⁴⁰ Kossuth levelét közli *Ferenczi Zoltán*: Kossuth és Wesselényi s az úrbér ügye 1846–47-ben. Századok. 1902. 7–11. l.

és nemzethalálba is taszíthatja, ha nem okul addig, amíg lehet.⁴¹ A nemesi hegemoniát valló program azonban elveszti egyoldalúságát akkor, amidőn Kossuthnál világosan és félreérthetetlenül kiegészül a parasztság helyzetének, súlyának felismerésével. A népnek az alkotmány sáncai közé való beemelése nem új gondolat Kossuth koncepciójában, nem a galíciai felkelés diktálta félelem kényszeríti arra, hogy tudomást vegyen az elnyomott parasztságról, melynek méltatlan sorsa már sokkal korábban felkeltette figyelmét. Kossuthot egészen más indítókok késztették arra, hogy felismerje a parasztság érdekeit, ilyen volt mindenekelőtt az általános európai tapasztalat, amely elég ékesen beszélt Kossuth és a többi reformpolitikus számára a magyarországi viszonyok elmaradottságáról. És ilyenek voltak a kapitalisztikus fejlődés megsejtett lehetőségei, amelyek ugyancsak megkövetelték, hogy az ország kilépjen a feudális barbárság állapotából.

A parasztság szerepének jelentőségére tehát nem a galíciai felkelés hívta fel Kossuth figyelmét, ellenben a galíciai példa volt az, amely a legalkalmasabbnak kínálkozott arra, hogy a mérleg serpenyőjébe vetve a haladás javára döntse el az ingadozó középnemesség zömének magatartását. Tudta, hogy a birtokos nemesség szemében a legmeggyőzőbb észokok sem bírnak olyan erővel, mint a paraszti felkelés rémképe. Az 1831-es kolerafelkelés emléke még megrongosította a nemeseket és Kossuth minden ékesszólását összeszedte, hogy meggyőzze a nemességet, mi vár rá, ha továbbra is a halogatás politikáját űzi. Kossuth publicisztikájának középpontjában ezekben a hónapokban a nemesi adózás és az örökváltság kérdése áll. Mind a kettő a nemesi társadalom létének vagy nemlétének kérdésévé nő az ő tolla nyomán. *Adó* című cikkének félelmetes logikája szinte lenyűgözően mutatja a hazai tennivalók szerves egybekapcsolódását: az országnak ki kell bontakoznia a gyűlöletes, elavult úrbéri viszonyokból, ez szükségessé teszi az örökváltságot, ami csakis a birtokos nemesség kárpótlása útján történhetik (mert másként a nemesség nem megy bele!), ennek azonban feltétele a közös adózás, mert a nép a jelen roppant terhei mellett nem vállalhatja az örökváltsági terheket. Olyan érvelés ez, amely kényszerítően viszi egy irányba a reform híveit. Ehhez járulnak az európai viszonyokkal való remek szembeállításai. „Európaszerte csak a koldus adómentes, minálunk az úr. Minálunk a koldúsok, s cselédek privilégiumával a nemesség bír. Ezen állapotot lehetetlen fenntartani.”⁴² És mindezek után, mint végső érv, hol burkoltabban, hol átlátszóbban ott áll az utalás a galíciai példára: „Adózzunk urak, különben megadóztatunk. Menjünk, különben menettetünk.”⁴³

Kossuth harcos publicisztikája találó választ adott azoknak is, akik a parasztok felszabadításával kapcsolatban az ebből eredhető anarchiától féltek és ilyenek szép számmal akadtak. „Ellenzék és Pecsovics” című cikke megfelel az ilyen aggodalmaskodásoknak. „Ne féljeteek annyira az anarchiától, hogy túlfélelemből a szabadságtól is irtózzatok! Fontoljátok meg, hogy ha oly boldogtalanok volnánk, miszerint csak anarchia és abszolutizmus közt lehetne választanunk (mit én nem hiszek), az anarchia minden esetre csak múlékony állapot lehet, de az önkény uralma lehet örökös.” Szabadság nélkül nem lehet rend, mondta a cikk tanulsága.⁴⁴

⁴¹ *Viszota Gy.*, i. m. II., 877–878. l.

⁴² *Uo.* II. 673. l.

⁴³ *Uo.* II. 678. l.

⁴⁴ *Bajza: Ellenőr. 1847. Vö. Viszota Gy.*, i. m. II. 862. l.

A néptömegek történelemformáló szerepének megérzése sugárzik ki Kossuthnak azokból a soraiból, amelyekben arról ír, hogy „ha önként nem megyünk . . . menettetni fogunk. Mert e 14 millió nélkül nincsen sem kormány, sem haza, sem arisztokrácia, sem alkotmány: mert e 14 milliónak naponként erősbülő anyagi és erkölcsi súlya nemsokára mindnyájunknak törvényt fog szabni . . .”⁴⁵

Kossuthnak a galíciai tanulságokkal gazdagodott publicisztikája, melyet főleg a Hetilap hasábjain fejtett ki, széles körben mozgatta meg a magyar politikai élet vizeit. Wesselényi ugyan, sok tekintetben az elmaradottabb erdélyi viszonyok közvetlen hatása alatt, az örökváltság kérdésében lemaradt a kor követelményei mögött és beérte az úrbér rendezésével s jobban félt az érdekeikben sértett nemesek lázadásától, mint a parasztok esetleges megmozdulásától. A Wesselényi-féle politika még a kossuthinál is erősebben kapcsolódik a nemességnek, mint egyedüli hegemon osztálynak a képzetéhez és a nemesség feltétele nála a magyar nemzet feltételével azonosult. A nemességben a nemzetet feltette, ami azon túl volt, azt nem tartotta magyarnak.⁴⁶ A lassú haladást, tehát az úrbért, választotta Kemény Zsigmond is, de hozzátette, hogy az úrbéri munkálatokat meg kell sürgetni, mert a galíciai események tanulságai Erdélyben is kötelezők.⁴⁷ Vörösmarty azonban már egész határozottan az örökváltság mellett foglalt állást Wesselényihez írott két levelében.⁴⁸ És az úrbéri szolgáltatás azonnali, minden kárpótlás nélküli eltörlése mellett agitált Táncsicsnak Lipcsében megjelent „Anti úrberváltsága”, mint a kor egyik legradikálisabb magyar megnyilatkozása.

A lengyel tanulság szinte naponként szóhoz jutott abban a harcban, amelyet a Hetilap, a Pesti Hirlap és a megyék haladó körei folytattak a reformok népszerűsítése érdekében. A harc éle egyaránt irányult a főúri reakció és a középnemesi önzés szűklátókörűsége ellen, hisz e kettő egymás szövetségeseiként jelentkezett a közéletben. Az a helyzet áll elő, hogy ugyanannak a társadalmi osztálynak (a nemességnek) haladó része heves szemrehányással fordul az osztály maradi tömegeivel szembe, azzal vádolja, hogy az országot műveltségbeli és politikai kiskorúságra kárhoztatják, olyan állapotokat idézve elő, amelyek Lengyelországot végkép tönkre tették. Magyarország elmaradottságának főokozója eszerint a nemesség mérhetetlen önzése, mely még most sem érti meg az érdekegyesítés eszméjét.⁴⁹ Nem mulasztja el a reformokért agitáló sajtó, hogy rámutasson az úrbér fékező szerepére az ipar, a nemzeti műveltség és a korszerű földművelés kialakítása terén s hivatkozik arra, hogy az úrbér levonása miatt örökös a sűrlődés, és fenyegetnek a földesúr és jobbágy közt később talán még nagyobb veszélyek is, mint északon történt.⁵⁰ A galíciai véres események tanulsága állandósította azt a nyíltságot, amellyel ezentúl elsősorban a Pesti Hirlap, a reformok szócsöve az olvasóhoz fordult és leplezetlen képet rajzolt az ország állapotáról: az úrbéri tartozások levonásának módjából eredő jobbágy-földesúr közötti szakadatlan sűrlődések mellett kemény kritikát gyakoroltak a földesúri bíraskodás egyoldalúsága fölött, melynek megszüntetését a rögtöni követelmények közé sorozták. Az ellen-

⁴⁵ Magyar Szózatok. 251–52. l. Vö. *Andics Erzsébet*: Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején. Bpest. 1955. 65. l.

⁴⁶ Wesselényi 1846. aug. 16-i levelét Kossuthhoz közli *Ferenczi*, i. m. 25. sk. 1.

⁴⁷ Uo. 36. l.

⁴⁸ Vörösmarty Emlékkönyv. 127–129. l.

⁴⁹ Pesti Hirlap. 1846. aug. 4.

⁵⁰ Uo. 1846. okt. 30.

zéki sajtó azt sem tartotta helytelen taktikának, hogy olvasói figyelmét felhívja a kormánynak Ausztriában és Csehországban tervezett jobbágyreformjaira s ezzel is sürgesse a magyar társadalmat a jobbágykérdés megoldására.

A galíciai példa magyarországi hatását nagymértékben megmagyarázza a nemességnek a saját parasztjaival szemben táplált bizalmatlansága és egy esetleges felkeléstől való félelme. Nagy mértékben, de nem teljes egészében! E félelem ugyanis csak egyik fontos motorja volt a nemességben belüli haladó erők fellépésének, de nem kizárólagos motorja. Kétségtelen az is, hogy a nemesség nem valamiféle önzetlenségtől, altruizmustól vezettetve fogta az elnyomott jobbágyok pártját. Ilyen altruizmusra azonban nem is volt szükség az adott történelmi helyzetben, amidőn magának a nemességnek is elsőrendű érdeke fűződött a társadalmi átalakuláshoz. A nemesi politika relatíve haladó jellegének kritériuma az volt, hogy a maga osztályérdekeit — amelyek objektíve sokban egybeestek az ország fejlődésének kívánalmaival — mennyire tudja a paraszti érdekekkel összhangban megvalósítani. Kossuth és a liberális ellenzék érdeme főképpen abban keresendő, hogy felismerték a nemesség abszolutizmusellenes harcának korlátozott erőit és tanulva a szemük előtt lejátszódó galíciai példából, a népre támaszkodtak a bécsi udvarral és kiszolgálóival vívott harcukban. Emellett a galíciai események nemcsak a parasztság elkeseredésének mélységét éreztették át a nemességgel, nemcsak érzelmeikre hatottak, hanem Galícia volt az az ország, amely klasszikus példaként testesítette meg a feudális terhektől nyomorgatott ország minden nyavalyáját. A nyomornak és a sötétségnek az az elriasztó képe, amely Galiciából táruult a magyar társadalom felé, arra ösztönzött, hogy a saját helyzetünket is mélyebben tekintsük át. Így vontak azután párhuzamot a kor sajtójában a magyarországi és a galíciai helyzet között mindazok, akik a fejlődésért küzdöttek. A magyar középnemesség szemében Galícia 1846-ban örökre elvesztett országgént tűnt föl és bukását saját magának, saját uralkodó osztályának köszönhette.

A magyar liberális nemesség függetlenségi politikájában kiemelkedő mozzanatot alkotott Krakkónak 1846 novemberében bekövetkezett bekebelezése, melyet bátran úgy foghatunk fel, mint a lengyel forradalmi mozgalmakra és az Európa szerte párhuzamosan szervezkedő abszolutista-ellenes erők felsorakozására adott választ. A krakkói felkelés leverése után az európai szabadságmozgalmak távolról sem szűntek meg veszélyesek lenni a Habsburg-vezetés alatt álló abszolutista rendszerre. A forradalmi mozgalom szempontjából különösen nagy súllyal estek latba az olaszországi események, ahol a szardiniai forradalmi mozgalmak megteremtették a kapcsolatot a lengyelekkel. Ez utóbbiak a krakkói felkelés leverése után tisztában voltak azzal, hogy egy újabb forradalmi megmozdulás kiindulópontja csakis Olaszország lehet. Az együttműködés a lengyel és olasz forradalmárok között Mazzini londoni közvetítésével létre is jött, bár Mazzini sokkal inkább Velencében látta az alkalmas kiinduló pontot.⁵¹ A lengyel forradalmi terveknek sok híve volt Párizsban is, különösen sokat vártak a forradalmárok Magyarországtól és a Kossuthnal való megegyezéstől. Bécs rendkívül nehezen szánta rá magát Krakkó bekebelezésére, aminek számos külpolitikai oka között ott találjuk Poroszország ellenzését, valamint Metternichnek azt a félelmét, nehogy egy

⁵¹ W. Knapowska: La politique de Metternich avant l'annexion de la République de Cracovie. La Pologne au VII-e Congrès International des Sciences Historiques. Varsovie, 1933. II., 58. l.

ilyen nyílt katonai lépés maga után vonhassa a francia és angol szövetséget. Hogy 1846 őszén a bécsi kormány mégis rászánta magát az annekszióra, annak elsősorban az olasz- és magyarországi felkeléstől való félelem a közvetlen kiváltó oka. Metternich belátta, hogy Krakkó bekebelezése révén meg kell erősítenie hátsó pozícióját, mivel egy északról és délről történő támadás a birodalom számára komoly veszélyeket tartogat. November 16-án bekövetkezett Krakkó bekebelezése.

Kossuth 1847. március 16-án Pest megye közgyűlésén a horvátországi eseményekkel és a kormány ezzel kapcsolatos politikájával kapcsolatban tért ki a Krakkóval szemben megtett erőszakos lépés bírálataira. Kossuth ez alkalommal erőlesen támadta az ún. „titkos diplomáciát”, mely a krakkói ügy háttérét mindvégig homályban tartotta, holott, ha az egész eljárást nyilvánosság elé tárták volna, kiderült volna az is, hogy Krakkó bekebelezésére a cári Oroszország nyomása alatt került sor. Kossuth szerint egyébként Ausztriának Oroszországtól való szolgai függése még más kérdésekben is megnyilvánul. Az elnöklő Földváry adminisztrátornak arra a figyelmeztetésére, hogy Krakkó bekebelezésének ügye nem tartozik a megyei közgyűlés elé, Kossuth amellet érvelt, hogy a megyegyűléseken a külügyeket is meg kell vitatni s helyes, ha a krakkói kérdés a követi utasításokba is felvétetik.⁵²

Kossuth politikai érvelésében többször is visszatér a krakkói probléma. Ez ad neki alkalmat arra, hogy elgondolkozzék Magyarországnak Ausztriához való államközi helyzetén és történelmi távlatban vizsgálva a kérdést, kemény bírálóban részesítse a letűnt korok magyar uralkodó osztályait. Krakkó bekebelezéséhez visszatérve fogalmazza meg Kossuth az osztrák uralkodóház magyarelles politikájának bírálatait, amidőn azt írja, hogy az osztrák kormánynak három évszázadon át fő politikai iránya az volt, hogy Magyarország önálló állami életét és a magyar nemzet alkotmányos egyéniségét mindinkább elszorvassa. A lehangoló történelmi képek során jut el a jelenbeli állapotokhoz, amelyek azt a keserű kérdést teszik fel neki: hogyan van az, hogy „országgyűlés mülík országgyűlés után s körülöttünk viszonyok alakulnak, hazánkat Lengyelország felosztásához hasonló sorssal fenyegetők s e nemzet mégis kormányának külpolitikájához hozzá sem szól?”⁵³ Nem lehet véletlen, hogy Kossuth a krakkói felkeléssel kapcsolatban tette fel magának a magyar önállóság, az önálló magyar külpolitika fájó kérdéseit. A lengyel—magyar párhuzam szinte ellenállhatatlan erővel váltotta ki az ilyen gondolatokat.

Krakkó bekebelezése szolgált alkalmul Kossuthnak arra is, hogy a centralista irányzattal vitázva a magyar külpolitika önállóságának konkrét megnyilatkozását állítsa olvasóinak szeme elé „Ellenzék és Pecsovics” c. cikkében. Kossuth ebben a cikkében hevesen támadja a Metternich-féle rendszer orosz irányzatát és az orosz szövetség helyett a török, angol és francia orientáció mellett tör lándzsát. Krakkó önállóságának megtartását magyar nemzeti érdekeknek látja s kifejti, hogy a független magyar külpolitikának bátran szembe kellene fordulnia Krakkó elfoglalásával és szövetségre kellene lépni az angolokkal, a franciákkal, a törökökkel és a lengyelekkel, ami egymagában is biztosítékot jelentene egy esetleges háború kitörése ellen.⁵⁴

⁵² O. L. Inform. prot. 1847. 12. sz.

⁵³ *Barta István*: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847–48. 96. l.

⁵⁴ *Kossuth Lajos*: *Ellenzék és Pecsovics* (Deregyei álneven). Bajza Ellenörjében 1847. *Vizsga Gy.*, i. m. II. 846–47. l.

Érdekes megfigyelni, hogyan szövi bele Kossuth a parasztkérdés megoldásának indokai közé az ún. „orosz veszély” gondolatát. A cári terjeszkedésre való utalás Kossuth szemében alkalmas érvnek látszik arra, hogy a magyar nemességet a békés állapotok időlegességére, egy várható nemzetközi összeütközésre figyelmeztesse, egy ilyen orosz-osztrák konfliktus esetén pedig Magyarország is háborús hadszíntér lenne, melyben a sorsával elégedetlen szláv paraszti lakosság minden bizonnyal az elnyomó magyar földesurak ellen fordulna. Ez van burkolva Kossuthnak „Adó” című cikkébe, amely a lengyel (galíciai) nemesség mozgalmának kudarcát a nemesség hagyományos népellenes magatartására vezeti vissza, jól látja a krakkói felkelés demokratikus jellegét s következményeiben annál súlyosabbnak jellemzi a parasztság felkelésellenes kiállását az idegen hódító hatalom érdekében. Kossuth mindamellettnél megnyugtatta a nemességet, hogy Magyarországon hasonló esetre nem kerülhet sor, de nem azért, mintha itt a parasztok készen állanának a nemességgel egyesülten fegyvert fogni a bécsi abszolutizmus ellen, hanem csupán azért, mert hazánk nem lévén megszállott ország, a magyar nemesség nem fogja magát rászánni olyan kétségbeesett lépésre, mint amilyenre a krakkói felkelők szánták rá magukat.⁵⁵

Mint látjuk, Kossuth óvakodott attól, hogy egy magyarországi forradalom képét, mint reális lehetőséget, állítsa oda a nemesség szeme elé, de affelől nem hagyott kétséget ő sem, hogy a galíciai parasztság példája egy mégis bekövetkezendő válság esetén nálunk is megismétlődne. Voltak, akiket a galíciai vérengzésről érkező hírek még a Kossuthénál is sötétebb hangulatba sodortak. Így például a centralista irányhoz tartozó Lukács Mór 1847-ben — egybevetve a Nyugat-Európában és az éhínséggel küszködő magyar vidéken szerzett benyomásokat — irtóztos katasztrófa rémképével küszködik, e katasztrófákban „a polgári társaság szerkezetének alapjait, a tulajdon szentségét, a családi élet oltárát, a civilizatio, tudomány, művészet legnemesebb gyümölcseit pusztítással s végromlással fenyegetik” s egyben felhívja a figyelmet arra, hogy ez a stádium Magyarországon is előbb-utóbb bekövetkezik s ezért idejében fel kell készülni a veszély megelőzésére.⁵⁶

A radikális Madarász László Fejér megye április 14-i közgyűlésén egy besúgó jelentés szerint kijelentette, hogy a galíciai paraszti lakosságnak a bécsi kormány által jóváhagyott kilengéseiben a magyar nemesség saját jövő sorsának tükörképét láthatja.⁵⁷ Wesselényi Miklós pedig egy június 24-i jelentés szerint Zsibón baráti körben annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy Erdélyben — ahol a román parasztságot a galíciai hírek rendkívüli mértékben felizgatták s ahol a pópák a népet azzal bátorították, hogy a bécsi kormány Galíciában támogatta a parasztokat s így lesz Erdélyben is — a közeljövőben parasztfelkelésre kerül sor.⁵⁸

A népi felkelés kérdése a galíciai események nyomán nagy szerepet kapott a magyar közéletben. Széchenyi István a Politikai programtörvényekben azzal vádolta meg Kossuthot, hogy cikkeivel (akaratlanul is) forradalomba sodorja az országot, fellázítja a parasztságot saját földesurai ellen. Kossuthtól ez a gondolat idegen volt, de idegen volt az ellenzék többi Kossuthhoz hasonló

⁵⁵ *Viszota Gy.*, i. m. II., 886. l.

⁵⁶ *Sötér István*: Eötvös József, Bpest. 1952. 125. l.

⁵⁷ O. L. Inform. prot. 1846. 14. sz.

⁵⁸ O. L. Inform. prot. 1846. 22. sz.

radikális gondolkozású tagjaitól is.⁵⁹ Kossuth számára a parasztkérdés megoldása nemcsak az elnyomott néposztály szempontjából volt elsőrendűen fontos feladat, hanem a nemesség fennmaradása és haladása ugyanolyan súllyal esztek latba e kérdés megítélésénél.

A galíciai események szerepe az ellenzéki politika alakulásában nemcsak emocionális tényezőkben nyilvánult meg, nemcsak azáltal nyer szerepet, hogy hatásos érvvé válik az ellenzéki politika irányítóinak kezében is, hogy az érzelmek megmozgatásával iparkodik előbbre lendíteni a közgondolkodást. A galíciai felkelést követő időkben az ellenzéki reformpolitika céljaiban és módszereiben elmélyültebbé válik, a haladás erőinek fokozottabb összefogása révén tisztul a politikai láthatár, aprólékos részletességgel fogalmazzák meg a polgári átalakulás konkrét kérdéseit és az ország valóságos helyzetének felmérésével jelölik ki a tennivalók sorrendjét és jellegét. Bizonyos, hogy e munka nem a galíciai eseményekkel veszi kezdetét, Széchenyi Hiteljének megjelentésétől Királyi Pál „Robot és dézsma” c., 1845-ben megjelent munkájáig egész sora látott napvilágot azoknak a műveknek, amelyek a paraszti terhek eltörlésével foglalkoztak. Most azonban azt látjuk, hogy az ország helyzetének igen találó rajza mellett a kiutat jelentő megoldások kérdésében is a szándékok, tervek homogénebb formát nyernek és a gyors megoldás irányába mutatnak. A reformokat hirdető sajtó, a közélet munkásai nemcsak általánosságban foglalkoznak a jobbágyság megalázó helyzetével, nemcsak az örökváltáság kimondását tartják fő feladatnak, de a paraszti életet gúzsbakötő egyéb feudális gátak eltakarítását is fokozottan követelik. Általában : megnövekedett felelősséget éreznek a paraszti élet mindennapos gondjai, küzdelmei iránt. Kimutatják a robotmunka minőségi alacsonyrendűségét és az ebből eredő kárt mind a földesúr, mind a jobbágy számára, de általános megállapításokon túl észreveszik azt is, hogy az éhínséggel küszködő felsőmagyarországi vármegyék jobbágyságai kénytelenek egyenlően robotolni Csongrád, Csanád, Fejér megyék talajra nézve elsőrendű falvainak jobbágyaival.⁶⁰ Alapos tényismereten nyugvó analízisek világítják meg a tagosítás körül elkövetett visszaéléseket és méltánytalanságokat ; a galíciai példán okulva sérelmezik, hogy még mindig előfordul, miszerint egyes uradalmi ügyészek, sőt gazdatisztek is — hogy a törvényszéket az apró bajlódásoktól megkímélik — deresre fektetik a parasztokat és megmaradt a bot a megyei bírák kezében, akik gyakran visszaélnék hatalmukkal, sőt még a nekik alárendelt tiszteletbeli esküdtek és pandur-hadnagyaik is kitűnnek az ütlegetésben. A sajtó hevesen kárhóztatja a botnak, mint adminisztratív eszköznek a használatát.⁶¹ A nép mindennapi gyöttrődéseinek ez a számbavétele és az orvoslás sürgetése ismét nemcsak a nemesség altruizmusára vezethető vissza, hiszen valahányszor a paraszti sérelmek megszüntetésére intenek, mindig utalnak a határon túl bekövetkezett eseményekre. „A háttérben oly rémalak áll, mely a legbuzdítóbb szónoklatnál, sőt az igazság és közérdek lehangosabb követeléseinél is hathatósabban inti a földesúri osztályt alkuba lépni a korral” — figyelmeztet a parasztság helyzetét feltáró cikk írója.⁶²

A galíciai példa és a belőle fakadó tanulságok mozgatták a reform-nemesség legderekből képviselőit abba az irányba, hogy az örökváltáságról

⁵⁹ Vö. *Madarász József*: Emlékirataim. Bpest. 1883. 99–100. l.

⁶⁰ Magyar Gazda. 1846. aug. 5. sz. 922. l.

⁶¹ Magyar Gazda. 1846. aug. 22. sz. 984. l.

⁶² Magyar Gazda. 1847. jan. 27. sz. 113. l.

ne csak beszéljenek, de érdekében cselekedjenek is. Nagy visszhangja volt annak, hogy Bezerédy István 1846. december 4-én Tolna vármegye közgyűlésén bejelentette: úrbéri örökváltsági szerződést kötött medinai jobbágyaival. Példaadás, biztatás volt annak érdekében, hogy az örökváltság valóban kivihető. A sajtó felhasználja ezt az alkalmat arra, hogy hevesen támadja a magyar társadalomnak azt a felét, amely nem akar okulni a galíciai példából s utal arra, hogy a hatalmas kiterjedésű korona- és kamarabirtokokon, a papi jószágokon és a konzervatív főurak uradalmában egyetlen örökváltsági eset sem fordult elő. Kiemeli az egyetlen értékes kivételt, gróf Batthyány Kázmért.⁶³

A nemesi és jobbágyi érdekek egyeztetése — a nemesi reformpolitika legalapvetőbb meghatározó jegyei közé tartozik. A galíciai felkelés jelentősége ebből a szempontból abban áll, hogy megmutatta, mi várhat az országra akkor, ha a nemesség, mint az ország vezető osztálya, nem érti meg idejében, hogy a két társadalmi osztály érdekeit okkal-móddal össze lehet egyeztetni az ország fejlődésének előmozdítása érdekében.

A reformok gyors és minél szélesebb körben való megvalósítására intette a nemességet az ország belső helyzete is, különösképpen az 1845—47-es esztendőkhöz bekövetkezett éhínség. Magyarországon az 1844. év októbere óta az országot szüntelen esőzés érte, a vetések kiáztak, megriktultak, a burgonya, káposzta megpenészedett, megrothadt, az élelmiszerárak rohamosan emelkedtek. A jobbágy- és zsellérlép nem tudta előteremteni mindennapi kenyerét, inség, éhezés pusztította sorait. Különösen sokat szenvedett az északi megyék lakossága, mely tömegesen pusztult el az éhezéstől. Csekély termését felélve végül is forrázott füvet, örölt gyökereket, fakérget evett. Az inséges lakosság segélyezése az egyes törvényhatóságokra várt, de a megyei urak — különösen az arisztokrácia — csak nagy huzavona árán, kényszeredetten voltak hajlandók részt vállalni a társadalmi akcióban. A törvényhatóságok bizottságokat alakítottak, ezek javaslatokkal fordultak a kormányhoz, de az állam a pénztelenségre hivatkozva nem sietett hathatós segítséggel az éhezők megmentésére. 1847-ben a király két királyi biztost küldött ki (Vay Miklóst és Ambró Antalt) az inséges vármegyékbe, ezek 350 000 forintot kaptak kézhez, hogy gabonavásárlással, vetőmaggal, élelemmel és pénzbeli segéllyel siessenek az éhezők megmentésére. Ez azonban távolról sem segített a bajokon, mert a hivatalos becslés szerint is legalább félmillió embert kellett volna segélyezni. Az éhenhaltak száma egyre nőtt a felvidéki megyékben, több helységeben járvány pusztított és a lakosság egy része az erdőkben, az utakon bolyongott élelmet keresve, sokan a délebbi vidékek vagy Lengyelország felé vették útjukat, munkát és élelmet remélvén.⁶⁴ A katasztrofális helyzetet még csak súlyosabbá tette, hogy a kormány a galíciai események ellensúlyozására nagyszámú katonaságot rendelt ki a felvidékre és ezeknek az eltartása is a megyei lakosságra nehezedett. A megyei nemesség kitartóan követelte, hogy a kivezényelt katonaság eltartását a kincstár fizesse.

A felvidéki vármegyékben dühöngő inség az érintett részek nemeseiben érhető módon mélységes félelemérzetet váltott ki. Nem volt kétséges szá-

⁶³ Pesti Hirlap. 1846. dec. 24.

⁶⁴ Az 1845—47. évi inséggel kapcsolatos kormány- és megyeintézkedésekre l. *Ungár László*: Az 1845—47. évi felvidéki éhínséggel kapcsolatos intézkedések Pesten és Budán. „Tanulmányok Budapest múltjából.” VI., 1938.

mukra, hogy az éhezés és a felkelés elfojtására kiküldött katonaság eltartásának nyomasztó gondja radikalizálni fogja a parasztok magatartását és az eseményeket nálunk is a galíciái irányba tereli. Liptó vármegye márciusi közgyűlésén a nép inségével foglalkozva rámutattak arra, hogy a helytartótanács négy század elhelyezését és eltartását követeli a megyétől, tiltakoztak e rendelet ellen, mondván, hogy az éhezés miatt a megye egyetlenegy század eltartására sem képes, s félő, hogy a katonaság behelyezése éppen az ellenkező hatást váltja ki, mint ami végett a megyébe küldték.⁶⁵ Kérte a katonaság tartása alól való felmentését Turóc megye is. Trencsénben, Liptóban és a többi felső megyében a nádor statáriumot rendelt el és a megyék az egyes járásokba külön törvényszékeket küldtek ki, hogy a parasztság megmozdulásait gyökerükben elfojtsák. A megyei nemesség boldogan tett eleget a biztonsági rendszabályoknak, hiszen a meginduló segélyezési akció lassúsága eleve valószínűvé tette, hogy a parasztok körében az 1831. évihez hasonló mozgás, sőt felkelés is bekövetkezhetik. „Galíciában mozog a parasztság tehát itt is lehet baj”, ez a vélemény uralkodott a megyegyűléseken.⁶⁶ Mialatt a járási szolgabírók az éhezők körülményes összeírásával voltak elfoglalva, a nép egyre szörnyűbb nyomorba süllyedt. Árva megye parasztsága szecskát vegyített a zabba s azt megőrölve, táplálékként fogyasztotta, az ungi parasztság valamennyi élelmi cikkből kifogyva бүкkmakkal és mogyoróhéjjal tengette életét és minden képzeletet megszegyenítő pusztító éhség dühöngött Sárosban. A megyei nemesség nem volt képes arra, hogy gyökeresen segítsen az inséges lakosságon, a megyegyűlés által kiküldött választmányok jelentéseiből kiderült, hogy a földesurak még most, a veszély komoly megnövekedése idején sem voltak hajlandók nagyobb áldozatokat hozni. Ez vetette fel a kötelező nemesi megadóztatás tervét, melyet a megyék haladóbb gondolkodású nemessége magáévá tett és sürgetett is, de a megyékben szemérmetlenül terpeszkedő reakció legmakacsabb ellentállásába ütközött. A nemesség egyetértett abban, hogy az inség roppantul aggasztó következményeket tartogat, egyetértett az önkéntes megadóztatással is, de többnyire meg is maradt ennél s a gyakorlati következtetések levonásától húzódózott. A vármegyei gyűléseken szép szónoklatokban azonban nem volt hiány! Utaltak arra, hogy a nemességnek kötelessége — mint Trencsén megyében mondták: „önfenntartási kötelessége” — a mostani szűk időkben jobbágyságot ellátni, utaltak a megyegyűlésen Galícia példájára. Felmerült az a gondolat is, hogy a segítség kiosztását legjobb volna maguknak a földesuraknak személyesen elvégezniök, mert ez a kölesönös bizalomnak hatalmas emeltyűje lehetne és a nép zavargásainak ezzel a legbiztosabban elejét lehetne venni.⁶⁷ Az uralkodó osztály találó önismeretére vet fényt azonban, hogy ugyanakkor hangok hallatszottak az ilyen személyes megsegítés ellen, mert így — mint rámutattak — nem volna meg az ellenőrzés, előfordulna, hogy egyes földesuraknak rettegniök kellene a szomszéd jobbágyságtól, mert a szomszéd földesúr lelkiismeretesebb (vagy módosabb) volna és többet nyújtana a jobbágyságnak.

Az 1846—47-es esztendő azzal a tanulsággal járt, hogy a magyar nemesség, de főként a nála sokkal tehetősebb arisztokrácia, még a galíciái példából sem tanult eleget és nem volt hajlandó valóban komoly anyagi áldozatot

⁶⁵ Pesti Hirlap. 1846. márc. 22.

⁶⁶ Uo. 1846. ápr. 28.

⁶⁷ Trencsén m. közgyűlésén. Pesti Hirlap. 1847. jan. 17.

hozni inséges jobbágysai érdekében. A legtöbb megyében elenyészően kicsiny összeg gyűlt össze a nemesek megadóztatása vagy az önkéntes felajánlások révén. Egy Bereg megyei jelentés egészen lapidáris megfogalmazását adja a szűkölködők megsegítésére indított akciónak: a nemesség önkéntes adakozása nem ér semmit, három családot sem lehetne vele megmenteni az éhhaláltól.⁶⁸ Rendkívül figyelemreméltók Kazinczy Gábornak Zemplén megyéből küldött beszámolóí, melyekből kiderül, hogy az ottani nemesek elfogadták a megyei közgyűlésen az adókimvetést, de egy fillér sem jött be, úgyhogy az inségbizottmány azon gondolkozik, jó volna a vonakodók ellen karhatalmat igénybe venni.⁶⁹ Sárosban kimondták a nemesek megadóztatását, de utóbb több gróf és nemes tiltakozott a megadóztatás ellen. Egy Trencsén megyei jelentés pedig azt írja, hogy a megyei nemesség által felajánlott összeg csak annyi, mint a tengerbe hullott csöpp.

A huzamos éhezéstől teljesen legyengült, az éhhalál rémével küszködő, gyökereken élő paraszti lakosságot azonban a galíciai példa nem indította arra, hogy szembeforduljon uraival. A parasztfelkelés kirobbanását a legtöbbször nélkülöző lakosság körében lehetetlenné tette a nagyszámú katonaság jelenléte is. A katonaságot azzal a céllal vezényelték az északi megyékbe, hogy ott minden zavargást csírájában megszüntessen és ahol a kizsákmányolt, éhező parasztok az ellenállás legkisebb jelét is tanúsították, ott a katonaság csapott le rájuk.

A paraszti mozgalmak leszerelésének főbiztosítója volt a statáriális bíráskodás bevezetése, melyet még azokban a megyékben is elfogadtak, ahol egyébként az ellenzék a halálbüntetések eltörlésének álláspontján volt s ahol az előző országgyűlésen részt vevő követeknek ilyen értelmű utasítást adtak. (Így például Trencsén megye március 30-i közgyűlésén.) Különösen tartott a nemesség Abauj, Zemplén és Borsod megye parasztságától, de nem kevésbé veszélyesnek látszott a helyzet Trencsénben, ahol — a titkos jelentés szerint — csak a statárium tartja vissza a parasztokat az erőszakos fellépéstől.⁷⁰ Trencsénben azonban még így is összeütközésre került sor Moyss községben, ahol a majorsági földektől úrbéri per útján elűtött zsellérek erőszakkal ellenszegültek a bírói ítéletnek s mozgalmukat katonai karhatalommal verték le.⁷¹ Egy titkos jelentés szerint Sárosban is mozgolódott a parasztság, Borsod megyében pedig a nép között olyan hírek keringtek, hogy a galíciai események következtében Magyarországon megszűnt a földesúri tulajdon.⁷² Sárosban az ottani ellenzéki mozgalom egyik kiemelkedő harcosát, Ujházy Lászlót (aki ellen 1836-ban hazaárulás vádja miatt indult eljárás) budaméri jobbágysai — a galíciai parasztok eljárásának hírére — elfogni készültek, hogy átadják a törvényszéknek. Mindezek azonban csak elszórt jelenségek.

Az északi megyék szlovák paraszti népének nem voltak olyan vezetői, mint a krakkó-környéki parasztoknak. A szlovák nemzeti mozgalmat irányító értelmiség Štúr Lajossal az élen: a magyar középnemesi ellenzéki mozgalom programjához hasonló reformprogramot vallott s ezt egészítette ki nemzeti követelésekkel. Štúrtól és társaitól távol állott az a gondolat, hogy az elnyomott parasztság élére állva hareban vívják ki nemzetük szabadságát. A galíciai

⁶⁸ Pesti Hirlap. 1847. ápr. 8.

⁶⁹ Uo. 1847. máj. 30.

⁷⁰ O. L. Inform. prot. 1846. 12. sz.

⁷¹ Pesti Hirlap. 1846. nov. 1.

⁷² O. L. Inform. prot. 1846. 8. sz.

vérengzés Štúrék propagandájában úgyszólván semmilyen helyet sem kapott, de nem is kaphatott, ha meggondoljuk, hogy minden olyan szándék, amely a szlovák nép fegyveres megmozgatására irányult volna, szükségszerűen a magyar uralkodó osztály ellen vívott fegyveres nemzeti felszabadító harc jellegét öltötte volna magára, ami ellenkezett Štúréknak azzal a felfogásával, hogy ők Magyarországon belül akarták nemzeti függetlenségüket kivívni. Nem fegyverekkel, hanem meggyőzéssel. A nemzetiségi küzdelemben Štúrék az őket felforgató szándékokkal vádoló magyar uralkodó osztállyal szemben mint erkölcsi érvre hivatkoztak arra, hogy 1846-ban nem lázították fel a parasztokat az urak ellen, nem voltak felforgatók! Úgy vélik, hogy ezzel jelentős sikert értek el a magyar liberális táborral vívott nemzeti küzdelemben, hiszen így a magyar ellenzék nem vádolhatja meg Štúr mozgalmát ez esetben is pánszlávizmussal. Štúrék szembeszállnak azzal a magyar véleményel, mintha a magyar ellenzék érdeme volna az, hogy a szlovák nép a galíciai eseményeket követő kritikus helyzetben nyugton maradt; szerintük a nép nyugalmanak oka az, hogy meg van győződve arról, miszerint az uralkodó meghallgatja kéréseit és eleget tesz ezeknek. Az „érdem” tehát az „igazságos király”-é s nem a magyar politika irányítóé.⁷³

Különösen nagyszámú katonaság őrizte a rendet az ország északkeleti részén, Kárpátalján, ahol a munkácsi Schönborn-uradalom jobbágynak és zsellérjeinek a felkelésétől kellett félni s ahol a galíciai példa mellett a szüntelenül megfigyelhető orosz-várás is súlyosbította a helyzetet. Az ide küldött nagyszámú karhatalom, a lakosság közé küldött polgári biztosok azonban igazi ellenállással nem találkoztak, a katonaság jelenléte elég volt ahhoz, hogy például a Schönborn-uradalom elégedetlen községeiben a parasztok teljesítsék úrbéres kötelezettségeiket. A galíciai felkelés kitörésének idején az ország északkeleti része szomorú képet mutatott: a januári Tisza-árvíz elöntötte az utakat, beözönlött a községekbe, a parasztok ezreit házuk padlására szorítva. Februárban a folyó elsodorta a töltéseket, úgyhogy Bereg megye alsó része Szatmár megye határától Ung, Zemplén és Szabolcs határáig egyetlen tengerré változott. Az őszi vetés semmivé lett. A nyomorgó falvakat megtöltték katonasággal.⁷⁴

A krakkói felkelésre és a vele kapcsolatos galíciai parasztfelkelésre tehát Magyarországon legérzékenyebben az a középnemesség válaszolt, amely — ha megalkuvásokkal és zökkenőkkel is — a polgári átalakulás eszméit váltotta valóra. Hogy ez a nemesség a bécsi udvarral és a főúri reakcióval szemben 1846 után fokozottabban akart és mert az elégedetlen paraszti tömegekre támaszkodni, abban kiemelkedő érdemük van a galíciai eseményeknek, amelyek ugyan nem mozdították ki a nemességet a reformok útjáról, de nagyban elősegítették azt, hogy a magyar politikai ellenzék táborán belül a polgári átalakulás reformjait illetően nagyjából egységes állásfoglalás alakuljon ki. Ennek a folyamatnak a gyümölcseit azonban csak az 1848. év nagy történelmi eseményei érlelték meg. A reformnemesség nagy része — megértve a történelem parancsát — ekkor mutatkozik méltónak azokhoz a lengyel nemesi forradalmárokhöz, akikkel Kościuszko felkelése óta olyan mélyen rokonszenvezett.

A krakkói és galíciai felkelés egyben alkalmas volt arra is, hogy meggyorsítsa azt a folyamatot, amely a nemesi ellenzék soraiban a haladó erők

⁷³ *Slovenskje Národnje Novini*. 1846. 107. sz.

⁷⁴ Lónyay János Bereg megyei főispáni helytartó jelentése a kancellárnak 1846. márc. 9. O. L. Kanc. eln. 1846 : 232.

integrációját, nép felé fordulását és az ellenzéken belül ennek nyomán a plebejus forradalmi szárny előtérbe kerülését hozta magával. Ennek a kristályosodási folyamatnak kitűnő tükrét adja a szabadságharc előtti irodalmunk, amelyben legnagyobb költőink — mintegy folytatva a novemberi lengyel felkelés keltette visszhang nemes hagyományát — a galíciai események költői leszűrődéseként az általános emberi részvét mellett az emberiség sorsának nagy kérdéseit vetik fel. Áll ez mindenekelőtt Vörösmartyra, aki két nagy versben (*Az emberek*, *Országháza*) adott visszhangot annak a mély megrendülésnek, amely a magyar nemességet a galíciai vérontás hírének hallatára elfogta. Irodalomtörténészeink rámutattak arra, milyen nagy előrelépést jelentett Vörösmarty életpályáján „Az emberek” című vers, melyben a költő immár nem az uralkodó osztály szemszögéből vonja meg a történelmi folyamat igazságának mértékét, hanem mintegy alulról, a kisemmitett nép szemével tekinti a történelmet. Ugyanakkor a vers refrainje („nincsen remény”) híven tükrözi a nemesi osztály tragikus helyzetét Magyarországon. Az „Országháza” pedig már nyílt vádemelés a feudális kiváltságokkal kérkedő uralkodó osztállyal szemben a nép nevében.⁷⁵ Vörösmartyban a galíciai események élménye csak átmenetileg vált ki pesszimizmust, e reménytelenség érzését hamarosan kiegészíti nála a nép szenvedéseit okozókkal szemben táplált gyűlölet és harag. Az ő magatartásától, mely minden haladó vonása mellett lényegében mégis csak a nemesi reformer együttérzése a néppel és nem egy hang magából a népből, egyenes út vezet Petőfi plebejus költészetéig, mely — a galíciai felkelés következtetéseit a legmesszebb menőig levonva — a reformok mérlegezőinek szeme elé Dózsa György parasztfelkelésének példáját állítja, világosan megmutatva a nép forradalmi felkelésének nagy társadalmi és egyben nemzeti hivatását. A magyar liberális nemesség fontolva haladó, kétségek közt vergődő, sok belső ellentmondással telített reform-mozgalmában egy új hang jut erőre; ez a hang már valóban nem kér, hanem követel, ez már nem is a birtokos nemesség jól ismert hangja, hanem azoké a nemesi, kispolgári értelmiségieké, akik 1848 előestéjén a forradalmi demokratikus eszmék magvait szórták el a magyar közéletben és akik 1848-ban a forradalmi cselekvés motorját alkották. Az ő kötöttségeik feloldásában és forradalmi lendületük kibontakozásában is fontos szerepet játszott az 1846. év, a krakkói forradalom esztendeje.

KOVÁCS ENDRE

⁷⁵ Vö. *Barta János*: Vörösmarty patriotizmusa. *Irodalomtörténet*, 1950. 4. sz. 25. l.

MAGYAR ÉS SZERB MUNKÁSOK ÉS SZEGÉNYPARASZTOK KÖZÖS HARCAI 1905—1907-BEN

A magyar és a szerb munkások és szegényparaszatok múltbeli közös harcait kutatva elsősorban annak a területnek történelmi eseményeit kell megvizsgálnunk, amely a mai jugoszláviai Autonóm Vajdaság Tartományból a századforduló idején Magyarországhoz tartozott. Ez a terület az akkori Bács-Bodrog és Torontál vármegyék déli nagyobbik része, valamint Temes vármegye kisebb nyugati része. (A Vajdaságról beszélve a későbbiekben ezt a területet értjük.)

Itt éltek — és élnek — szerbek és magyarok a legnagyobb tömegekben együtt. Ennek a területnek a lakossága, főként a XVII. századtól a XIX. századig lefolyt nagy települések és telepítések következtében nemzetiségi összetétel szempontjából igen tarka. Anélkül, hogy a múltban a nemzetiségek rovasára erősen hamisított népszámlálási adatok részletes vizsgálatába és bírálólatába bocsátkoznánk, megállapíthatjuk, hogy a századforduló idején e terület közel másfélmillió főt kitevő lakosságából a négy legnépesebb nemzetiség a szerb, a horvát, a magyar és a német volt. Mellettük még tízezres tömegekben éltek románok (Torontál és Temes megyékben), szlovákok (az egész területen szétszórtan), rutének (Bács-Bodrog megyében). Települtek azonban erre a területre kisebb számban bolgárok, csehek, székelyek és csángók is.

Előjáróban meg kell említeni, hogy e tanulmány nem lép fel a benne felvetett problémák végleges megoldásának igényével. A vajdasági gazdasági és politikai viszonyok, a szerb nemzetiségi társadalmon belül lejátszódó folyamatok, valamint a Horvátországhoz tartozó Szerémségben élő szerbekkel és a Szerbiával fennállott kapcsolatok alaposabb feltárása és elemzése szükséges ahhoz, hogy a felvetett problémákat megnyugtató módon oldhassuk meg. Külön tanulmányt igénylő kérdés ezenkívül a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a szerb munkásmozgalom és nemzetiségi mozgalom kapcsolata, valamint a szerb szociáldemokrata Agitációs Bizottság tevékenysége. Ezeket a kérdéseket ez a tanulmány csak érinthette, de kellő terjedelemben ki nem fejthette.

Mielőtt rátérnénk a terület munkásmozgalmának tárgyalására, nézzük meg röviden a Vajdaság, a nemzetiségek közül pedig a témánk szempontjából bennünket legjobban érdeklő szerbek gazdasági helyzetét a XX. század elején.

I. A Vajdaság Magyarországhoz tartozó részeinek gazdasági helyzete a XX. század elején

1. Az ipar fejlődése és az ipari munkásság számának növekedése

A Vajdaság gazdasági életében a századforduló idején a mezőgazdaság — mint uralkodó termelési ág — mellett az ipar még igen kis szerepet játszik. Ebben az időben a Vajdaság területén a kisipari jellegű műhelyek mellett még alig található számottevő gyáripari vállalatot.

Az 1900. évben Bács-Bodrog vármegyében még egyetlen 100 munkásnál többet foglalkoztató vállalat sem volt, csak Újvidék thj. városban dolgozott egy üzem 101 munkással. Torontál vármegyében még 50-nél több munkást foglalkoztató vállalatot sem mutat ki az 1900-as statisztika, kivéve a nagyikindai gőzmalmot, amely ekkor 202 munkással dolgozott.¹

Az alábbi táblázat világosan megmutatja, hogy a századforduló idején a Vajdaság kereső lakosságának milyen csekély részét foglalkoztatta az ipar, s hogy az iparban foglalkoztatottnak milyen kis hányada dolgozott a már többé-kevésbé gyáripari üzemeknek nevezhető, 20 munkásnál többet foglalkoztató vállalatokban:²

	Östermelő	Iparban dolgozik	Ebből 20-nál több munkással dolgozó vállalatnál
Bács-Bodrog vm.	170 124	35 333	787
Szabadka	18 792	5 104	262
Újvidék	2 584	3 823	373
Zombor	5 505	2 666	67
Torontál vm.	192 304	26 423	1 112
Pancsova	1 691	2 375	197
Versec	4 477	2 940	146

A táblázat megmutatja egyrészt azt, hogy mezőgazdasági termeléssel foglalkozik a terület kereső lakosságának túlnyomó többsége, még a thj. városok egy részét sem kivéve. Másrészt látható a táblázatból, hogy Bács-Bodrog és Torontál vármegyékben, valamint a területükön levő thj. városokban az iparban dolgozóknak mindössze 2,6—10%-a dolgozik a 20-nál több munkást foglalkoztató üzemekben. Összehasonlításképpen megemlítjük, hogy Temesvárott — az ún. Délvidék legerősebb ipari városában — ugyanakkor az ipari munkások több mint $\frac{1}{3}$ -a dolgozik már ilyen üzemekben.

A terület ipari helyzetének helyes felméréséhez tudni kell még azt is, hogy a nagyobb munkáslétszámmal dolgozó vállalatok szinte kivétel nélkül malmok, téglagyárak, kendergyárak voltak. Legmodernebb felszereléssel a gőzmalmok rendelkeztek, ezekben azonban igazi gyáripari munkásság nem igen alakulhatott ki, mert a foglalkoztatott munkások túlnyomó része napzá-

¹ Az 1900. évi népszámlálás. II. kötet 978, 997—998. l.

² Az 1900. évi népszámlálás, II. k. 28*—33* l.

mos volt, akiknek jelentős hányada csak mint időnymunkás „zsákolt” a malomban. A téglagyáraknak, kenderáztatóknak gépi berendezésük szinte egyáltalán nem volt, ezek manufakturális módszerekkel dolgoztak.

Az imperializmus korszakának magyarországi kibontakozásával jelentős fellendülés tapasztalható a Vajdaság gyáriparának fejlődésében. Ezt a fellendülést szemlélteti a következő táblázat, amely azt mutatja meg, hogy milyen arányban növekedett 1900-tól 1910-ig a 20-nál több munkást foglalkoztató üzemek és a bennük dolgozó munkások száma.³

	Vállalatok száma növekedett	Munkások száma növekedett
Bács-Bodrog vm.	közel 2 szerezére	3 szorosára
Szabadka	2 „	közel 4 „
Újvidék	3 „	3 „
Zombor	4 „	közel 2 „
Torontál vm.	2,5 „	3,5 „
Nagybecskerek	3,5 „	4 „
Nagykikinda	3 „	4 „
Pancsova	2 „	több mint 2 „
Versec	közel 3 „	2 „

A gyáripár fejlődésének meggyorsulására mutat az a tény, hogy a Vajdaság városaiban a 20-nál több munkással dolgozó üzemekben a munkások aránya az iparban dolgozók teljes számához viszonyítva az 1900-as 2,6—10%-ról 10—23%-ra emelkedett, kivéve Zombor thj. várost, amely 4%-kal még a vármegyék mögött is elmaradt. Legmagasabb volt a gyáripárban dolgozók arányszáma 1910-ben Újvidéken: 23%.

A vajdasági gyáripár gyors fejlődését mutatja az is, hogy a 100-nál több munkást foglalkoztató üzemek száma az 1900. évi kettőtől 20-ra, tehát tízszeresére emelkedett 1910-ig. Bács-Bodrog vármegyében volt 5, Szabadkán 3, Újvidéken 2, Torontál vármegyében 9, Pancsován 1 száznál több munkást foglalkoztató üzem.

A gyors fejlődés ellenére a Vajdaság gyáripára erősen elmaradt a gyáripár országos átlagos helyzete mögött. Országos viszonylatban 1910-ben már az ipari dolgozók 34,9%-a dolgozott a 20-nál több munkást foglalkoztató ipari üzemekben.

A vajdasági terület gyáriparának lemaradását mutatja az országos helyzet mögött továbbá, hogy míg országos viszonylatban 20-nál több munkással dolgozott 1900-ban a megyékben a vállalatok 0,5%-a, 1910-ben 0,8%-a, addig Bács-Bodrog vármegyében csak 0,1 illetve 0,2%-a, Torontál vármegyében pedig 0,1 illetve 0,3%-a. A thj. városokban ez az arány: országos viszonylatban 1,2 illetve 2,3%, a Vajdaságból pedig csak az iparilag legerősebb várost, Újvidéket vesszük, s az arány még itt is csak 0,5 illetve 1910-ben 1,4%, tehát mélyen az országos átlag alatti.⁴

³ Az 1910. évi népszámlálás. II. k. 978, 997—98, 1006—07, 1057—61. l. adatai alapján.

⁴ Az 1910. évi népszámlálás. II. k. 50*—51*. l.

Láthatjuk tehát, hogy a Vajdaság a gyáripari fejlődés szempontjából igen elmaradt terület volt. Mindamellett a munkásmozgalom szempontjából jelentős az a tény, hogy az ipar és az ipari munkásság néhány városban koncentrálódott, amelyek azután a munkásmozgalom központjaivá váltak. Így a munkásság legerősebben koncentrálódott a Bácskában Ujvidéken, míg a Bánátban Nagybecskerekben. 1905—1906-ban, amint a későbbiekben látni fogjuk, éppen ezekben a városokban alakult ki a fellendülő szerb munkásmozgalom központja.

2. A szerb tőke szembeszegülése az uralkodó magyar tőkével

A vajdasági gyáripar vázolt fellendülése a századforduló után szoros összefüggésben van a hiteléletben megnyilvánuló nagyfokú megélénküléssel. A megélénkülés oka abban kereshető, hogy az imperializmus magyarországi kibontakozásával a gyarmatok nélkül maradt osztrák és magyar tőke a csekély tőkekeviteli lehetőség mellett kénytelen beérni a belső, nemzetiségek-lakta területeken történő tőkebefektetésekkel, a fokozottabb kizsákmányolás lehetőségének reményében. Másrészt a Vajdaságban a „hazai” szerb tőke is erőteljesen aktivizálódik. Egy része igyekszik alkalmazkodni a beáramló osztrák és magyar tőkéhez és annak érdekeltségeiben megszerezni a saját profitját, míg a másik része kétségbeesetten ellenáll a magyar és az osztrák tőke beáramlásának és saját, legtöbbször formájában is kimondottan szerb nemzeti jellegű pénzintézeteket, vállalatokat alapít. Nézzük meg közelebbről egy bácskai és egy bánáti helység példáját.

Ujvidéken 1906-ban a következő bankok működtek:⁵

1. az Osztrák—Magyar Bank ujvidéki fiókintézete;
2. a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Fiókja. Ez az osztrák tőkével volt szoros kapcsolatban a Wiener Bankvereinen keresztül, amelynek Belgrádban is volt fiókintézete, a Szerb Hitelbank (Szerpszka Kreditna Banka);⁶
3. az Ujvidéki Takarékpénztár, amely 1,000,000 korona alaptőkével dolgozott, magyar tőkeérdekeltség volt;
4. a Központi Hitelintézet R. T., amelyet 1890-ben szerb tőkések alapítottak 400,000 korona alaptőkével;
5. 1906-ban szerb tőkések alapítják meg 300 000 korona alaptőkével a Szerb Takarékpénztár R. T.-t.

Nagykikinda bankjainak példáján is világosan látható, hogyan igyekszik a századforduló idején a szerb tőke elkülönülni.⁷ Itt 1869-ben az Első Nagy-kikindai Takarékpénztár és 1872-ben a Nagyikindai Kerületi Első Takarékpénztár még magyar, német, szerb tőkések részvételével alakult meg. 1892-ben már kizárólag szerb tőkések alapítják a Közgazdasági Bank R.T.-t. Ezen a három helyi pénzintézeteken kívül fiókintézete volt 1906-ban Nagyikindán a Szegedi Kereskedelmi és Iparbanknak, a Brassói Nemzeti Bank R.T.-nak és a Temesi Agrár Takarékpénztárnak.

A példák tucatjait lehetne felsorolni, hogyan alapítják — főleg a XX. század első éveiben — a Vajdaság szerblakta helységeiben a szerb bankokat, hitelintézeteket, hitelszövetkezeteket.

⁵ Magyar Compass 1906/7, I. rész, 988. l.

⁶ V. A. Upenik: Munkásmozgalom Szerbiában az első világháború előtt. Voproszi Isztorii. 1955/7, 113. l.

⁷ Magyar Compass 1906/7, I. rész. 661. l.

Jellemző példája a szerb kereskedelmi tőke elkülönülésének az 1905-ben Ujvidéken 200 000 korona alaptőkével alapított Szerb Kereskedelmi Egylet R.T.⁸

Szerb ingatlanközvetítők kimondottan szerb parasztnak kínálnak bérbe és eladásra földet. „Hol vagytok szerbek?” — ilyen és hasonló felszólítással kezdik hirdetéseiket. A pancsovai Pera Miloradovics ingatlanközvetítő pedig hirdetéseiben egyenesen kimondja: „A szerb gazdálkodóknak elsődlegességet biztosítok. Szerb gazda ne engedje ki a markodból a földet.”⁹

A saját mindennapi profitjáért harcoló, az osztrák—magyar tőkésekkel szembeszálló szerb burzsoázia kialakítja a „Szvoj szvome!” mozgalmat. (Szószerinti fordítása: Saját a sajátnak.) A szerb lapok hírvataiban gyakran találkozni ezzel a jelszóval szerb cégek hirdetéseiben. A mozgalom célja az volt, hogy szerb ember csak szerb iparosnál, szerb kereskedőnél vásároljon, szerb hitelintézettel kössön pénzügyleteket stb. Ezt a mozgalmat segítette elő a „Zasztava” c. radikális lap, amikor évenként 50-szer közölte a Magyarországon különböző helységeiben lakó szerb iparosok, kereskedők, ügyvédek, bankok stb. címét. Ez a mozgalom szorosán vett gazdasági célkitűzése mellett kétségtelenül segítségére volt a szerb burzsoáziának abban a törekvésében, hogy politikailag saját befolyása alatt tömörítse a szerb dolgozó tömegeket.

3. A vajdasági parasztság elnyomódása

Láttuk már, hogy a Vajdaság lakosságának túlnyomó többsége mezőgazdasági termeléssel foglalkozott. Bács-Bodrog megyében 1900-ban közel ötször, 1910-ben négyszer több kereső volt a mezőgazdaságban mint az iparban, Torontál megyében pedig hétszer, illetve öt és félszer több. Még a városok közül is Versecen és Kikindán másfélszer, Zomborban kétszer, Szabadkán háromszor több keresőt tüntet fel az 1910. évi népszámlálás a mezőgazdaságban, mint az iparban. A városok közül 1910-ben Pancsován, Ujvidéken és Becskereken is mindössze kb 60%-kal több kereső van az iparban mint a mezőgazdaságban.

A földbirtokok megoszlása szempontjából a Vajdaságban kedvezőbb a helyzet, mint Magyarország más alföldi részein. Mind a bácskai, mind pedig a bánáti részen túlsúlyban vannak a paraszti birtokok, s a nagybirtokok kevesebb területtel rendelkeznek mint országos átlagban. 1895-ben a birtokmegoszlás a következő képet mutatta:¹⁰

	A gazdaságok összes számából %			A gazdaságok összes területéből %		
	Bács-Bodrog vm.	Torontál vm.	Magyarország	Bács-Bodrog vm.	Torontál vm.	Magyarország
0—5 holdig	56,01	48,25	53,57	4,57	4,63	5,84
5—100 holdig	42,71	50,83	45,44	60,56	50,73	46,50
100—1000 holdig	1,19	0,82	0,83	16,50	11,79	15,37
1000 holdon felül	0,09	0,10	0,16	18,27	22,85	32,29

⁸ Magyar Compass 1905/6, II. rész. 415. l.

⁹ Zasztava reggeli kiadás. 1906. szept. 23.

¹⁰ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája 1895. IV. k. 10*—11*. l.

Láthatjuk, hogy míg országos átlagban a 100 holdon felüli gazdaságok területe ebben az időben 48% körül jár, addig Bács-Bodrogon és Torontálban csak 34–35% körül. A parasztgazdaságok közül legnagyobb területet a középparaszt- és a kisebb kulákgazdaságok foglalják el. Torontál megyében pl. az összes gazdaságok 30,7%-a 10–15 hold területű, s ezek a megművelhető terület 41,18%-át birtokolják.¹¹

A parasztgazdaságoknak a nagybirtokkal szembeni, az országos átlagnál kedvezőbb arányát az magyarázza, hogy:

1. A mintegy másfél évszázadig tartó török hódoltság megsemmisítette a középkori nagybirtokokat. A terület felszabadítása után a Habsburg-kormányzat a földnek csak egy részét adta át nagybirtokosoknak, ezzel szemben igen sok német, szerb és más nemzetiségű paraszti telepes községet alapított. Ezek lakossága általában hűbéri függés nélkül birtokolta a jogilag is tulajdonában levő földet.

2. A volt határőrvidéken egész a XIX. század végéig fennmaradtak a szerb házközösségek (zadruga), s ezek felosztásával egész járásokban vannak (pancsovai, antalfalvi, alibunári, nagybecskereki, titeli, zsablyai járás) a kis és középparaszti gazdaságok kizárólagos fölényben.

A Vajdaság mezőgazdaságára egyúttal a nincstelen parasztek rendkívül magas száma is jellemző. 1900-ban Torontál vármegyében 53 290 birtokos és bérlő „keresőre” 81,989 földnélküli mezőgazdasági cseléd és napszámos jut. Még ennél is rosszabb a helyzet Bács-Bodrog megyében. Itt 48,326 birtokos és bérlőre 82 648 nincstelen agrárproletár jut.¹² Ez az arány az igen rossz magyarországi helyzeten belül is kirívóan súlyos. Egész Magyarországon 1900-ban 100 birtokos és bérlőre 108 mezőgazdasági cseléd és napszámos jut, Torontál megyében ugyanakkor 153, Bács-Bodrog megyében pedig 168.¹³

A szerb nemzetiségnek a mezőgazdaságban elfoglalt helyzetéről az 1910-es népszámlálás adatai nyújtanak viszonylag legátfogóbb képet. Ennek a népszámlálásnak adatai szemmel láthatóan torzítják a való helyzetet a nemzetiségek rovására. A birtokviszonyokat mutató arányszámokat mégis a helyzet megközelítően pontos tükrözőjének fogadhatjuk el. Ezek szerint az összes „kereső” birtokos közül a szerb birtokosok százalékaránya a következő volt:¹⁴

¹¹ *Szentiványi*: Torontál vármegye monográfiája. 1912. 5. l.

¹² Az 1900. évi népszámlálás. II. kötet 366–67, 740–43 oldalán levő részletes adatok:

	100 holdon felüli birtokos	bérlő	kisbirtokos vagy bérlő	kisbirtokos napszámos	részes földműves	cseléd	mező- gazdasági munkás
Torontál vm.	456	39	42.161	8.277	2.357	19.685	62.304
Bács Bodrog vm.	676	73	37.971	7.459	2.147	16.230	66.418

¹³ Az 1910. évi népszámlálás. II. k. 22*–26* l. adatai alapján.

¹⁴ Az 1910. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat. 56. k. 130–207., 434–513. l. adatai alapján.

	Bács-Bodrog vármegye	Torontál
0—5 holdig	19,7	57,5
5—10 holdig	26,5	39,9
10—50 holdig	24,7	37,8
50—100 holdig	16,9	35,5
100 holdon felüli bérlő	4,9	3,6
100—1000 holdig	24,7	38,0
1000 holdon felül	8,7	—
Összesítve :		
szerb a birtokos keresők	17,3	25,9
a birtoktalan keresők	19,2	34,1%-a.

Az adatokból kiderül, hogy 1000 holdon felüli szerb nagybirtokos csak Bács-Bodrogon van, itt is mindössze kettő. Viszonylag nagy a szerb gazdagparaszt és a néhány száz holdas uribirtokok száma. A legnagyobb a szerb birtokosok arányszáma a kis és középparasztoknál. Igen magas — az egész szerb lakosság kimutatott arányszámánál magasabb — a szerb mezőgazdasági proletárok és félproletárok száma.

A vajdasági nincstelen parasztek száma a birtokkal rendelkezők tönkremenésével állandóan szaporodott. A *parasztság bomlását* az összeírások felvételi adatainak különbözősége miatt számadatokkal igen nehéz kimutatni.

A parasztság bomlási folyamatát mutatja az 1902-es délvidéki (Bács-Bodrog, Torontál, Temes vármegvék) kivándorlási kongresszuson elhangzott következő megállapítás: „A Délvidéken a kisbirtokosok birtokállománya, mely 2—3 évtized előtt 43%-ot tett ki, most már az összes birtokállomány 32%-ára csökkent.”¹⁵ (Valószínűleg a 20—100 holdas birtokokról van szó.)

Mi történt a tönkrement parasztek földjével? A kivándorlási kongresszuson erre így válaszoltak: „Egyes családok évről évre, többnyire árverési vétel útján gyarapítják birtokállományukat... ma már gyakran találkozunk oly községgel, hol a birtok legnagyobb része egynéhány gazdag parasztes család kezében van.”¹⁶ Persze nyilván nemcsak gazdagparasztek kezében koncentrálódott a föld, hanem városi tőkések, bankok, nagybirtokosok kezében is.

A föld koncentrálódásának folyamatára mutat az a tény, hogy 1900-tól 1910-ig a 100 holdon felüli birtokosok száma:

Bács-Bodrog megyében	673-ról 788-ra,
Torontál megyében	456-ról 670-re,

míg a 100 holdon felüli bérlők száma:

Bács-Bodrog megyében	73-ról 76-ra,
Torontál megyében	39-ről 40-re emelkedett. ¹⁷

¹⁵ A délvidéki kivándorlási kongresszus tárgyalásai. Szerkesztette De Pottère Bruno. Budapest, Pátria. 1903. 167. l.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Az 1919. évi népszámlálás. II. k. 22*—26.* l.

A parasztság bomlását tükrözi az is, hogy a birtokosok száma ugyanazon a területen igen gyorsan szaporodott, vagyis a birtokok területe mind jobban elaprózódott. 1900-tól 1910-ig a birtokosok száma:

Bács-Bodrog megyében 48 326-ról 53,329-re (5 003-al),
 Torontál megyében 53 290-ről 60 092-re (6 802-vel),¹⁸ tehát mindkét

megyében több mint 10%-kal emelkedett!

Mi volt az oka a parasztság ilyen nagymértékű bomlásának?

A paraszti gazdaságok mind kevésbé tudták megállni helyüket a nagybirtokkal folytatott versenyben, különösen az 1870-es években megkezdődött elhúzódo agrárválság körülményei között. A szegény- és középparasztság helyzetét ezenkívül feudális csökevények is súlyosbították: ledolgozási rendszer, ajándék és robotterhek. A részesbérlet feltételei a XX. század elején olyan súlyosak voltak, hogy a paraszt úgyszólván ingyen dolgozott a bérbeadó nagybirtokosnak vagy gazdagparasztnek. (Erről a kérdésről részletesebben beszélünk a parasztság harcaival kapcsolatban.)

A dolgozó parasztságot igen súlyos adóterhek sújtották. A földadó 1867-től 1896-ig 60%-kal nőtt, a fogyasztási adók még nagyobb mértékben.¹⁹

Az állami adókon felül magas községi pótdó is terhelte a parasztokat, ez igen gyakran „az állami adó 100—150%-ára rúg”. Az adók, mint egész Magyarország területén, itt is a gazdaságok nagyságával fordított arányban növekednek.²⁰

Korabeli számítások szerint az egy holdra eső közteher a Tisza—Maros szögben a holdankénti jövedelem 53,2%-át, a Duna—Tisza közben 54,4%-át tette ki. Mindkét területen az országos átlagnál és az ország más területeinél magasabb a parasztság megterhelése.²¹

A dolgozó parasztság legkíméletlenebb vérszopói, végzetének betetőzői a falusi uszorások voltak. Ezek tevékenységüket törvényesített formában a falusi takarékpénztárakban újták. A falusi takarékpénztárak „részvényeseinek zöme a község gazdag parasztjaiból áll”.²²

Ezeknek a takarékpénztáraknak működése rendkívül egyszerű, s ugyanakkor rendkívül jövedelmező is volt: „... az adós váltóját a takarékpénztár felküldi a pesti intézetnek, az adja tulajdonképpen a pénzt, de amíg a takarékpénztár a központi intézetnek 4—5—6%-ot fizet, addig az adóstól 8—10—12%-ot szed be — ez lehetővé teszi ezen vállalatoknak, hogy 18—32%-os osztalékot fizethetnek a részvényeseknek”.²³

Persze nem mindenkivel fizettettek ezek a takarékpénztárak uszorkamatot. A gazdag parasztok számára olcsó kölcsön is volt: „... a vidéki intézetek adnak olcsón is pénzt a vagyonos embernek, de a szegény ember sok esetben 30%-ot is fizet”.²⁴

És a dolgozó parasztok számára nem volt menekvés a gazdag parasztok hálójából. Ha maguk kísérelték meg hitelszövetkezet alapítását, azt általában még helyben megakadályozták gazdasági nyomással a gazdag parasztok.

¹⁸ Az 1900. évi népszámlálás. II. k. 366—67, 708—739. l., ill. 326—23, 706—743. l.

¹⁹ Sándor Pál: A 19. század végi agrárválság Magyarországon. Bpest. 1955. 50. l.

²⁰ A délvidéki kivándorlási kongresszus. 201. l.

²¹ Rácz Gyula: A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása. 1906. 41. l.

²² A délvidéki kivándorlási kongresszus. 168. l.

²³ I. m. 193. l.

²⁴ I. m. 199. l.

Ila sikerült hitelszövetkezetet alakítaniok, abban sem volt sok köszönet, mert „... az állam által garantált hitelszövetkezeti kölcsönök után a kisember 7, sőt 7 és fél %-ot is fizet”. Ehhez még hozzá kell vennünk azt, hogy olcsó kölcsönökért hiába is fordultak a dolgozó parasztok a központi jelzálogintézetekhez, mert ezek „kedvező feltételű törlesztéses kölcsönöket 2 000—3 000 koronán alul nem is engedélyeztek”.²⁵

Ilyen körülmények között a dolgozó paraszt eladósodása a XX. század elejére olyan méreteket öltött, hogy a Tisza—Maros szögében minden második hold, a Duna—Tisza közén pedig minden 3 holdból 2 hold valójában már nem volt az övé, mert a jelzálogteher az előbbi területen a föld értékének 50, az utóbbin 68%-át tette ki. Ilyen magas megterhelés az ország egyetlen más vidékén sem volt, s az országos átlag jóval alacsonyabb, 37%-os volt.²⁶

A dolgozó paraszt csak az esetek kisebb részében tudta visszafizetni a drága és súlyos feltételekkel kapott kölcsönt. Egyre jobban belebonyolódott az adósságok szövevényébe, míg végül kicsúszott lába alól a talaj. A délvidéki kivándorlási kongresszuson állapították meg 1902-ben, hogy „az utolsó 5 év alatt Torontálban kb. 2 000, Temesben 2 500 és Bácskában több mint 3 000 kisbirtokos család birtokát árverésen elveszítve zsellérré és napszámossá változott... ez 35—40 000 pár munkáskezet jelent”.²⁷

A parasztok nyomorúságának egyik további okozója az elmaradott, egyoldalú mezőgazdasági termelés, amely igen csekély jövedelmet biztosít a dolgozó parasztoknak és kevés munkaalkalmat nyújt a falusi proletároknak. „Sehol az országban oly egyoldalú mezőgazdálkodás nincs mint Torontálban. A bevetett terület 50%-a búza. Ez ősztől nyárig nem foglalkoztat napszámost. A bevetett terület 40%-a tengeri, ennek művelése tavasztól ősziig 7—10 napi munkát ad.”²⁸

A nincstelen parasztoknak itt még kevesebb a munkalehetőségük, mint azokon a területeken, ahol a nagybirtok jelentősebb területekkel bír. Korabeli számítások szerint Torontálban a mezőgazdasági munkások legtöbbet foglalkoztatott csoportja évenként 242 napot dolgozik. De ezek a „szerencsések” az összes mezőgazdasági munkásoknak alig több mint $\frac{1}{5}$ részét alkotják. Legtöbbjük csak átlag 88 napot dolgozik évente.²⁹

A mezőgazdasági munkabérek nyomorúságos szintje mind Bács-Bodrog megyében, mind pedig Torontál megyében nagyjából megegyezett az országos átlaggal. Ez arra a következtetésre vezet bennünket, hogy elsősorban nem a bérszint, hanem az országos átlagnál rosszabb munkalehetőség az, ami más vidékeknél erőteljesebb harci megmozdulásokra készíteti az itteni nyomorgó szegényparasztokat.

Égy korabeli leírás, amely foglalkozik a szegényparasztok hihetetlen nyomorával, kiemeli, hogy a nemzetiségi szegényparasztság különösen nyomorúságosan él. „A lakosság többségét alkotó mezőgazdasági munkáselem élelmezése végtelen silány. A szerb, tót és oláh nemzetiségeknél a munkásnép az év java részében koplal...”³⁰

²⁵ I. m. 180 és 187. l.

²⁶ *Rácz Gyula*, i. m. 58. l.

²⁷ A délvidéki kivándorlási kongresszus. 49—50. l.

²⁸ *Jeszenszky Ignác*: Torontál vármegye gazdasági monográfiája. Bpest. 1904. 16. l.

²⁹ I. m. 18. l.

³⁰ *Szentiványi*, i. m. 14. l.

Az állandóan szaporodó munkarőfelesleget a faluról a gyenge ipar csak igen kis részben tudta felvenni. Így a szegényparasztkok nincstelen tömegei állandó harcra voltak kényszerítve, hogy létüket fenntarthassák. Ennek az ellenállási harcnak passzív megnyilvánulása volt a tönkrement parasztkok tömeges *kivándorlása*.

A kivándorlók száma a XIX. század végén, a XX. század elején évről évre nő, s mint egész Magyarországon itt is 1907-ben éri el a tetőzést. Az 1902-es délvidéki kivándorlási kongresszus adatai szerint mintegy 2 év alatt Torontál megyéből 2.158-an, Bács-Bodrog megyéből pedig 5.571-en vándoroltak ki főleg Amerikába, sokan Németországba és Szerbiába.³¹

Későbbiek folyamán a kivándorlás így alakult: ³²

	Torontál	Bács-Bodrog
1904	3 988	2 636
1905	7 456	7 960
1906	11 498	8 710
1907	18 138	11 971

Jobban megértjük, hogy milyen nagy volt a kivándorlók száma, ha tudjuk, hogy egyetlen év alatt, 1907-ben Bács-Bodrog vármegye lakosságának mintegy 2%-a, Torontál vármegye lakosságának pedig több mint 3%-a vándorolt ki. Ebből a két vármegyéből került ki 1907-ben az egész országból kivándoroltaknak kb. $\frac{1}{7}$ -e, holott lakosságuk az ország lakosságának csak kb. $\frac{1}{20}$ -a volt.

1908-ban a helyzet konszolidálódása, a gazdasági fellendülés következtében Torontál vármegyében a kivándorlók száma 2 182-re csökkent és hasonlóképpen esett Bács-Bodrog vármegyében is.

Bács-Bodrog vármegye közigazgatási bizottsága 1905 első félévi jelentésében megkísérli magyarázatát adni az egyre növekvő kivándorlásnak: „Vármegyénk területén a kivándorlás oly mérvet öltött, hogy az előbb utóbb a mezőgazdaságra káros befolyással lesz. Oka leginkább a munka és kereset hiánya. A mezőgazdák és a mezőgazdasági munkásoknak kereset forrásai megfogytak és megnehezültek részben a gépek munkája folytán. A földművelőnek a földművelésen kívül más kereseti forrása alig van, mert megszűntek a nagyobb vasúti és vízszabályozási munkálatok, melyek kenyérkeresetet nyújtottak, épp úgy a téli erdő vágások is...”³³ Ez a hivatalos magyarázat bizonyos képet nyújt arról, hogy milyen súlyos kereseti gondokkal kellett megküzdeniök az agrárproletároknak.

A vajdasági parasztság helyzetének tárgyalásakor meg kell emlékeznünk a szerb *zádrugákról* és a felosztásukkal előállott helyzetről. A zádrugák — Engels szavaival paraszti házközösségek, a nemzeti rendszer maradványai — a volt katonai határőrvidéken egész a XIX. század második feléig érintetlenül fennállottak. A határőrvidéki szabályzatok, így még az 1807. évi alaptörvények is, a házközösséget tették a határőrvidéki katonai szolgálat gazdasági alapjává. Ezen a területen csak a házközösségek rendelkezhetek korlátlanul földbirtokkal és csupán kivételezett személyeknek lehetett nagyobb magánbirtokuk.

³¹ A délvidéki kivándorlási kongresszus, 41 — 43. l.

³² *Szentiványi*, i. m. 25. l. és *Dr. Borovszky Samu*: Bács-Bodrog vármegye. II. 392. l. (Magyarország vármegyéi és városai sorozat, évszám nélkül.)

³³ O. L. ME. eln. 1905—4513.

A házközösségek biztosították az egész paraszti lakosság, egyformán jómódú vagy kevésbé jómódú életét. „A falusi nép egész vagyona, a paraszti családokban osztatlan terület, azaz családi vagyonállomány, amihez a családhoz tartozó valamennyi személynek egyenlő joga van, anélkül, hogy bármelyiküknek jogában állana a gazdaság egyedüli tulajdonosául fölfolakodnia.”³⁴

A parasztok egyenlősége fokozatosan eltűnik azután, hogy 1871. június 8-án császári és királyi rendelet megszünteti az egész határőrvidéket. Az 1873. XXIX. tc.-ben azután a magyar országgyűlés kimondotta a házközösségek feloszthatóságát.

A házközösségek tagjai azonban nem siettek élni a törvényadta lehetőségekkel, s ez a terjeszkedni kívánó nagybirtok és tőke céljait keresztezte. Ezért a magyar országgyűlés az 1885. XXIV. tc.-ben kimondotta a házközösségek megszüntetését. A törvény indokolásában aláhúzták, hogy „a fölbontás lehetőségét a házközösségek nem vették igénybe: és így ezen kegyelettel és könnyel szemben az állam kötelessége, hogy kényszereszközöket alkalmazzon”.³⁵

A házközösségek megszüntetésének súlyos gazdasági következményeire utalt már ennek a törvénynek parlamenti vitájában Milán Iszákovics, az antalfalvi kerület képviselője, amikor kijelentette: „A házközösségek megszüntetése előtt ott nem volt szegény, de azóta koldus is van.”³⁶

A házközösségek feloszlásakor egy-egy tag átlag 8 hold földhöz jutott. Így nagyszámú kisgazdaság keletkezett, amelyek jórésze gyorsan a tönkremenés útjára került. „A valamikor leggazdagabb családok, akiknek gazdálkodása a házközösség elvén nyugodott, ezeknek megszüntetése után elszegényedtek és tanácstalanul állanak, kitéve idegenek benyomulásának, akik az eladósodott házakat és telkeket potom áron megvásárolják.”³⁷

A szerb parasztok sokáig ellenálltak a zádrugák kötelező feloszlásának. Az alibunári járásban például még 1899-ben 630 házközösség volt, sőt Szentiványi szerint még 1912-ben is: „Az alibunári járásban... a házközösségi intézmény még erős talajon állván, az egyes családok megélhetése inkább biztosított.”³⁸

Ez az eset azonban már csak ritka kivétel. Ekkorra már az egykor egyenrangú házközösségi tagok közül egyesek gazdagparasztokká, többségük pedig ezek cselédjévé, napszámosává lettek. A házközösség helyett pedig megjelentek az új zádrugák, a *szerb földművesszövetkezetek*. Ez, a német Raiffeisen-féle szövetkezeteket példaképpül vevő mozgalom 1897-ben vesz lendületet. Ennek az évnek októberében indul meg Ujvidéken a Zemljoradnicski Prijatelj (A földműves barátja) c. folyóirat. Célja a szövetkezeti eszme terjesztése a szerb parasztok közt. Szerkesztője a radikálispárti Jasa Tomics. Ez a lap egy évig állt fenn és 1898. szeptember elsejével a mozgalom Zágrábban székelő központja, a Szerb Földművesszövetkezetek Szövetségének határozatára megszűnt, hogy átadja helyét a Szövetség központjainak, amelyet Privrednik (Gazdálkodó) címen Zágrábban adtak ki.

A zádrugák munkájáról a Birtokpolitikai Szaktanácskozmány c. kiadvány 1912-ben a következőket mondja: „A zádrugák kizárólag a szerbajkú kis-

³⁴ Dr. Stassik Ferenc: A volt határőrvidéki házközösségek. Nagybecskerek. 1900. 11. 1.

³⁵ I. m. 88. l.

³⁶ I. m. 90. l.

³⁷ I. m. 15. l.

³⁸ Szentiványi, i. m. 13. l.

gazdák felségítését tűzték ki célul és máris igen nevezetes sikerekkel dicsekedhetnek... Főképpen földbérleti és parcellázási műveletekben rendkívül jó szolgáltatásokat tesznek a tagoknak. Ily esetekben a központ nemcsak finanszírozza a parcellázást a lehető legolcsóbban, hanem egyébként is mindenben védi a vásárló vagy bérló tagok érdekeit... Érdekes, hogy miképp találhatnak módot arra, hogy sokszor teljesen vagyontalan... földmunkásoknak is jusson a parcellázott földekből. Nem adják át a földeket nekik mindjárt szabad gazdálkodásra, hanem eleinte szövetkezetiileg műveltetik meg azokat, valamelyik megbízott szakemberük felügyelete alatt s amazok csak az elért haszonban részesednek.”³⁹

Már ebből az idézetből is kitűnik, hogy ezek a szövetkezetek tulajdonképpen kollektív kapitalista intézmények. Még világosabbá válik ez, ha tudjuk, hogy a zádrugák vezetése tőkések, gazdag parasztok, papok kezében volt. 1904 végén 95 pap, 108 tanító, 104 kereskedő és 295 iparos tagja volt a zádrugáknak.⁴⁰ 1903-ban 508 tagnak volt 10—20 000 korona közötti vagyona, 120-nak 20—30 000, 59-nek 30—50 000 és 22 tagnak 50 000 korona értékben felüli vagyona.⁴¹

Ezek a tőkés szövetkezetek természetesen nem hozhattak javulást az elnyomorodó szerb parasztság helyzetébe. Ugyanakkor elősegítették a gazdag parasztok, papok, tőkések gazdasági vezetőszerpének megszilárdulását.

De nem lebecsülendő a zádrugák politikai szerepe sem. Az osztrák és magyar tőkével szembeforduló szerb nemzeti burzsoázia érdekeinek kifejezői voltak és kihangsúlyozottan szerb jellegükkel (csak szerbek lehettek tagjai, üzleti nyelv a szerb, cirill írással), elősegítették a szerb parasztság nemzeti elkülönülését, önálló politikai fellépését, s így közvetve hozzájárultak ahhoz a harchoz, amely végeredményben a Monarchia feldarabolásához vezetett.

A szerb parasztságról elmondottakat áttekintve elmondhatjuk, hogy Magyarországon a szerb parasztság körében hasonló jelenség figyelhető meg, mint amilyenről Lenin beszél a lengyelekkel kapcsolatban: „Németországban kialakult egy sajátos lengyel »parasztköztársaság« oly formában, hogy lengyel parasztok különféle szövetkezetei és egyéb egyesületei szorosan tömörültek a nemzetiségért, a vallásért, a »lengyel« földért folytatott harcban.”⁴²

*

Összegezve a vajdasági parasztság helyzetéről elmondottakat megállapíthatjuk: annak ellenére, hogy ezen a területen a földbirtokmegosztás viszonylag kedvezőbb volt az általános magyarországi helyzetnél, a vajdasági parasztság mégis sok szempontból nehezebb helyzetben volt az országos átlagnál.

Az átlagosnál súlyosabb terhek nyomták a birtokos kis- és középparasztokat, a törpebirtokosok és az országos átlagnál nagyobb számú nincstelen parasztság helyzetét pedig a viszonylag kedvezőbb földbirtokmegosztás csak megnehezítette. A paraszti birtokok legnagyobb része ugyanis nem alkalmazott bér munkást, a család tagjai maguk is elvégezték a termelőmunkát. Tehát

³⁹ Birtokpolitikai Szaktanácskozmány. 1912. 650—51. l.

⁴⁰ Zasztava reggeli kiadása. 1905. máj. 14. „Földművesszövetkezeteink 1904-ben”.

⁴¹ Narodna Recs. 1904. május 27 (14). „A szerb földművesszövetkezetek”.

⁴² Lenin: Válogatott Művei II. Szikra. 1949. 871. l.

az itteni, földtől megfosztott parasztság munkalehetőségét — a Vajdaság ipari elmaradottsága mellett — még az is csökkentette, hogy itt viszonylag kevesebb munkaalkalom kínálkozott a mezőgazdaságban mint azokon a vidékeken, ahol a bérmunkásokkal dolgoztató nagybirtokok voltak túlsúlyban. Az egyoldalú, kevésbé munkaigényes gabonatermelés még csak jobban megnehezítette a szegényparasztek helyzetét.

Ezek az okok magyarázzák azt, hogy a vajdasági parasztek a magyarországi parasztság legforradalmibb részéhez tartoztak.

II. A szerb és magyar munkások és szegényparasztek közös harcai

1. Osztályharcos megmozdulások 1905 előtt

A Vajdaság munkásainak és szegényparasztiainak szervezkedése és harci megmozdulásai a XIX század végén a magyarországi munkásmozgalommal kapcsolatosak. 1873-ban Versecen cipésmunkások csoportja működött. Nagybecskereken 1878-ban „Munkássegélyző Egyesület” tevékenykedett, majd „Önképző Egyesület” alakult. 1878-ban pancsovai szervezett munkások képviseltették magukat a választójoggal nem rendelkezők pártjának alakuló kongresszusán. A bánáti munkásmozgalom központja ebben az időben Temesvár. Farkas Károly vezetésével itt működött az I. Internacionálé szekciója. Unghurean G. és Dobrilovics J. temesvári szabók a 70-es évektől munkásszervező tevékenységet fejtenek ki a Bánát területén.

A MSZP I. kongresszusán a Vajdaságból szabadkai, újvidéki, pancsovai, becskerekai, verseci küldöttek vettek részt. A városi munkások szervezkedése a 90-es években is a Temesvárhoz kapcsolódó Bánátban a legerősebb.

A vajdasági mezőgazdasági munkások szervezkedése is megindult már a 80-as években. 1889-ben Zentán indul mezőgazdasági munkások bérmozgalma: természetbeni fizetés helyett pénz napszámot követeltek. A 90-es években a Viharsarok szegényparasztiainak mozgalmaival egyidőben a vajdasági szegényparasztság is elkecseregett véres harcokat folytatott. Mind falun, mind pedig városban illegális munkásszervezeteket találunk, gyakran jelentős taglétszámmal. Szerb Eleméren például 473 illegálisan szervezett munkás nevét találta a rendőrség a jegyzéken.¹

A szerb szegényparasztság szervezésére Várkonyi mozgalma fektetett nagy súlyt: 1897-ben Adán Zemlyodelac (Földművelő) című szerb lapot adtak ki. Később Mezőfi igyekezett a szerb szegényparasztekre kiterjeszteni mozgalmát: Szlobodna Recs (Szabad Szó) című lapját ingyen osztogatták a szerb parasztek közt.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1901-ben indította meg szerbnyelvű lapját, a Narodni Glasz-t (Nép Hangja), majd 1902-ben a Narodna Recs-et (Népszava), mint a Népszava mellékletét. A lap 1904-ben, visszatekintve működésére, a következőkben vázolta fel a szociáldemokraták működését a szerb dolgozók közt: „1901 és 1902 fontos évek, amikor elvtársaink készül-

¹ Isztorijszki Archiv KPJ (A Jugoszláv Kommunista Párt Történelmi Levéltára). VI. k. Beograd, 1951. 119. és további oldalak adatainak felhasználásával.

tek a harcra, tanultak, tájékozódtak, 1903 pedig már a harc és szervezkedés éve volt . . . Gyűléseket tartottunk, felhívtuk a dolgozó népet, hogy szervezkedjék . . . És a nép jórészt meg is hallgatott bennünket . . . a szociáldemokrácia mind jobban nőtt és erősödött. Meghódította először a napszámosokat, feleseket, azután a kisgazdákat meg nagyszámú választó középgazdát is!”²

Szembetűnő, hogy a SzDP működési területét felsorolva csak a falusi dolgozókról beszél, egész a középparasztig, míg az ipari munkásságról egyáltalán szó sem esik. Itt alapjában arról van szó, hogy a viszonylag kisszámú szerb ipari munkásság a különböző nagyobb városokban él szétszórtan és itt teljesen a magyar és más nemzetiségű munkásokkal összeolvadva szervezkedik. A század elején számszerint a legtöbb szerb ipari munkás Budapesten él. Ezek itt szerb munkás kulturegyesületet alapítanak Szloboda (Szabadság) néven. A vajdasági szerb ipari munkásság széleskörű szervezkedése és tömeges, szervezett bekapcsolódása a munkásmozgalomba 1905 forradalmi eseményeivel kapcsolatos.

1903 végén, 1904 elején rövid ideig tartó, de igen erőteljes és széles tömegekre kiterjedő paraszti megmozdulás volt a Bácskában és Bánátban. Ez része volt annak az 1903–1904-ben lejátszódott parasztmozgalomnak, amely 1903-ban a Bihar megyei román szegényparaszság köréből indult ki és a Viharsarkon keresztül Temes és Torontál, részben pedig Bács-Bodrog megyére is kiterjedt.

Torontál vármegye közigazgatási bizottsága már az 1903. év első feléről azt jelenti, hogy a szerb parasztek „szerb szocialista lapokat tartanak, az abban olvasottakat nem tudják megemésztetni és a szocializmust azonosítják elégedetlenségükkel. Nagyrésztük tönkrement kisbirtokosokból áll . . .”³

A Népszava 1904. január 28-án arról ír, hogy „a Bánátban legutóbb igen nagy előhaladást tett a szociáldemokrácia. A népgyűléseken 6–7000, sőt 12 000-en is vesznek részt.”

A Friss Újság 1904. január 6-i számában arról számol be, hogy „a délvidéki szerbek között rohamosan terjed a szocializmus, s ennek következménye, hogy a szerb ajkú szocialisták sorban meghódítják a községi képviselő testületeket.”

Nézzük meg röviden ennek a szociáldemokrata lobogó alatt jelentkező paraszti mozgalomnak az eseményeit.

Annak a fokozódó nyomornak a hatására, amelyről 1902-ben a délvidéki kivándorlási kongresszus is kénytelen volt már tárgyalni, az elégedetlen szegényparasztek, tönkremenő középparasztek mind tömegesebben kezdtek 1903-ban a Szociáldemokrata Párt köré tömörülni. Különösen a szerb parasztek közt indult meg a Vajdaságban erőteljes szociáldemokrata szervezkedés. Ezt kétségtelenül jelentős mértékben a városokból falura kijáró szociáldemokrata agitátorok, valamint a Narodna Recs hatékony agitációs tevékenységének tulajdoníthatjuk. A lapot ebben az időben tapasztalt szerbiai szociáldemokrata, Popovics Milorád szerkesztette, s meglehetősen magas példányszámban (több mint 4000) terjesztették.

1903-ban a Vajdaság területén, elsősorban a szerb lakta falvakban és községekben sorban alakultak meg a SzDP helyi szervezetei igen jelentős

² Narodna Recs. 1904. febr. 12. (jan. 30.) második kiadás. „Miért üldöznek bennünket?”

³ O. L. ME. eln. 1903 – XXXVII – 3564.

taglétszámmal. Így pl. Ó-Sztapáron 600, Titelen 1000, Dubrovácon 1000 taggal.⁴

1904 januárjában nagyszámú szerb szociáldemokrata képviselőt választanak be a községi előljáróságokba. Opovón, Torontál-Szamoson, Farkasdinban, Barándán, Crepaján, Porasevácon szociáldemokrata képviselőtestületeket választanak.⁵ Tisza István kormánya azonban nem volt hajlandó tűrni, hogy egész sor községi képviselőtestület többsége, vagy éppen egésze szociáldemokratákból, még hozzá szerbekből álljon. A szolgabírák a községek egész sorában csendőrséggel vetették el a szociáldemokrata listát és biztosították a polgári pártok listájának győzelmét.⁶

Ez a parasztmozgalom egész a földfoglaló kísérletekig eljut. 1904 februárjában a Bácskában, az apatini járási Szontán történt földfoglalási kísérlet. „A község lakossága felének részvétele mellett zendülés ütött ki — írja a rendőrségi jelentés —, mely alkalommal kisebb rombolás, idegen vagyon rongálás is történt... A zendülést megelőzőleg a községben asztaltársaság címe alatt titkos egyesületet alakított a lakosság, amelyben a földosztásról tanácskoztak.”⁷

Torontál vármegyében Szerb- és Magyarittebén, Szerbpárdányon és Dinnyáson öltött komoly méreteket a parasztság földfoglaló mozgalma. Ittebén aratás idején a parasztok meg is szálltak egy nagybirtokrészre és megkezdték annak felszántását, A parasztok megmozdulását itt is, mint Szontán, csendőrség és katonaság fojtotta el.⁸

A forrásanyagok alapján arra következtethetünk, hogy a mozgalom legnagyobb tömegeit a volt szerb zádrugák (házközösségek) tönkremenő parasztjai adták. A házközösségeket ugyanis a XIX. század utolsó évtizedében tömegesen oszlatták fel hatósági kényszerrel, s az előzőleg biztos megélhetéssel rendelkező zádruga tagok a nagybirtokok, bankok nyomása alatt tömegesen veszítették el a feloszlatakor nekik jutott, átlag mintegy 8 holdnyi földjüket. Ez a tény egyúttal magyarázatot ad arra is, hogy miért ölthetett ez a parasztmozgalom ezen a területen nemzeti színezetet, amint arra Temes vármegye főispánjának jelentése is utal: „Részint a szomszédos Szerbiából és Torontál vármegyéből, részint Budapestről az országos szociáldemokrata szervezettől lelketlen ügynökök szították a mozgalmakat, melyek utóbb nemzetiségi jellegűekké váltak és a magyar állam integritása ellen irányultak. A szerb Vojvodina, illetve az egykori határőrvidék visszaállítását, parasztturalom létesítését és a magyar államnyelv kiküszöbölését a hivatalokból és az iskolából — hirdették e mozgalom végcélja gyanánt.”⁹

Annak ellenére, hogy ez a mozgalom a SzDP zászlaja alatt folyt, magának a SzDP-nak és programjának nem sok köze volt az egészhez. Valójában a fokozódó tőkés kizsákmányolás miatt mind súlyosabb helyzetbe kerülő, mind tömegesebben koldusbotra jutó dolgozó parasztok spontán megmozdulásáról van szó, szocialista nézetek hatása alatt. A mozgalom megindulásához

⁴ Narodna Rezs. 1904. jan. 1., febr. 5., febr. 22.

⁵ Narodna Rezs. 1904. febr. 5., febr. 22.

⁶ Narodna Rezs. 1904. jan. 22., febr. 5.

⁷ A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1904. évben. 8. l.

⁸ Torontál 1904. 150. és 211. száma, „Zendülés Ittebén”. Közli: A vajdasági munkásmozgalom szocialista szakasza. Újvidék. 1953.

⁹ A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai III. k. 180. l.

a szociáldemokrata agitáció és a szociáldemokrata zászló alatt folyó szervezkedés csak a keretet adta, amelyet maguk a parasztok töltöttek meg tartalommal. A felvetett nemzeti és földosztó követelések, amelyek éppen a mozgalom leglényegesebb követeléseit jelentették, egyenes ellentétben álltak a SzDP programjával. A SzDP ugyanakkor, amikor a mozgalomról mint szociáldemokrata sikerről ír, a földosztás kérdésében világosan elhatárolja magát a parasztoktól. A szerb radikálisok ujságban hangoztatott vádjára, hogy a szociáldemokraták bujtogatják a parasztokat a földosztásra, a Narodna Recs cikkben válaszol, s ebben határozottan leszögezi: „... mi mindig és mindenütt éppen olyan elméletet terjesztettünk, amely teljesen ellentétes a vagyonfelosztással. A földbirtokot nem fogjuk felosztani.”¹⁰

Az 1903—1904-ben lefolyt parasztmozgalmat Tisza István kormánya kíméletlen terrorral törte le. Östromállapotot vezetett be, amelyhez ürügyet az szolgáltatott, hogy állítólag fegyveres lázadást készítettek elő, amelynek központja Bavanistén, egy Temes megyei faluban lett volna. Ennek „leleplezése” az után következett be, hogy 1904 januárjában Bavanistén szociáldemokrata népgyűlést tartottak, amelyre a környező falvakból is tömegesen mentek a szerb parasztok, úgyhogy a gyűlésen 12 000 ember vett részt.

A rendőrségi jelentésnek a mozgalom letöréséről szóló része a következőket mondja: „Arad, Temes és Torontál megyében a szerb és román nép között heves szocialista agitáció folytán veszélyessé válható nemzet és államellenes tendenciák merültek fel, a közbiztonság veszélyeztetve lett és ezért több községbe katonaságot rendeltek és a csendőrséget megerősítették.”¹¹

A belügyminiszter a főispánokhoz rendeletet intézett, amelyben felhatalmazta a rendőrhatalóságokat, hogy a bejelentett népgyűléseket „megtagadhassák”.¹² A rendőrhatalóságok azután igyekeztek is derekasan teljesíteni a virágnyelven megírt utasítást.

A parasztmozgalmak vezetőit és résztvevőit tömegesen tartóztatták le, a munkásszervezeteket pedig szétverték. A terror éle az egész délvidéki munkásszervezetek, a szociáldemokrata pártszervezetek és a szakszervezetek ellen irányult, de legjobban a szerb munkásmozgalmat sújtotta.

„Elegendő lesz annyit mondani, hogy már három ember összejövételét is megakadályozzák — írta a Crvena Sloboda (Vörös Szabadság), a SzDP Budapesten megjelenő horvátnyelvű lapja, a magyarországi szerb munkásmozgalomról. — Aki szocialistának adja ki magát, annak nyakát törik a bíróságon, az adóhivatalokban és mindenütt... Nyilvános gyűléseket egyáltalán nem engedélyeznek, a szervezeteket lehetetlenné tették. Aki a Narodna Recset olvassa, azt lázadónak és bűnözőnek tekintik, lezárják, megbilincselik, üldözik... A vidéken rövid idő alatt 15 év börtön és többezer korona pénzbüntetést mondtak ki.”¹³

Az üldözések következtében a Narodna Recs 1904 második felében már csak tengődött. 1904 első felében júniusig már hetenként jelent meg, júniustól már csak havonta, míg decemberben végleg megszűnt. A magyarországi szerb munkásmozgalom a viharos 1905. év küszöbén újság nélkül maradt.

¹⁰ Narodna Recs. 1904. márc. 7. „Ellenfeleinknek”.

¹¹ A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1904. évben. 8. l.

¹² Uo.

¹³ Crvena Sloboda. 1904 karácsonyi szám. „Szerb munkásmozgalom Magyarországon”.

2. A pétervári véres vasárnap visszhangja

1904 végén és 1905 elején viharelőtti csönd ülte meg a Vajdaságot. Az elfojtott feszültséget nem vezették le az 1905 január végén, február elején lezajlott választási harcok. A dolgozó tömegeket nemcsak hogy a szavazásban nem engedték résztvenni, hanem még azt is igyekeztek meggátolni, hogy a választási gyűléseken résztvegyenek.

A szerb képviselőjelöltek „beszédeiket nagy karában (katonákból és csendőrökből alkotott négyoszögben) tartották. A karában vannak a szavazók, akiket beengednek, rajta kívül az egész falu — férfiak, nők kicsik, nagyok . . .”¹⁴

A feszült csöndet mint a vihar közeledtét jelző távoli mennydörgés szakította meg a pétervári „véres vasárnap” híre. Az oroszországi események híre különösen az oroszokban idősebb testvért tekintő szerb nemzetiségre gyakorolt a többi nemzetiségeknél is erősebb hatást és annak minden osztályát határozott állásfoglalásra készítette.

A szerb Szabadelvű Párt (Szlobodounna Sztranka) lapja, a Branik, a szerb burzsoázia újságja, a cári rendszer iránti határtalan odaadás hangján kíméletlen véres megtorlást követel az orosz dolgozók ellen: „Hiába igyekeznek Oroszország pogány ellenségei forradalmat előidézni Oroszországban éppen most — írja a Branik —, amikor nehéz csatát vív a Távolkeleten. Oroszországban ma a forradalom minden kísérletét véresen kell elnyomni . . . Nem most van az ideje annak, hogy reformálják Oroszországot. Majd ha befejeződik a háború, amelytől Oroszország becsülete függ, lesz idő arra, hogy a cár meghallgassa és teljesítse a *jogos* kívánságokat.”¹⁵

A Zasztava — a szerb Radikális Párt lapja, amely inkább a széles kispolgári rétegek érdekeit és nézeteit fejezte ki —, kevésbé vérszomjas mint a Branik, de végeredményben éppúgy az orosz dolgozókkal véresen leszámoló cárizmus oldalára áll, mint szabadelvű ellenfele: „Mi elismerjük — írja a Zasztava —, hogy Oroszországban sok mindent haladó szellemben meg kell változtatni, de most, amikor minden orosznek készen kell állania, hogy mindent feláldozzon, ha kell még az életét is az általános orosz ügyért a Távolkeleten, nincs itt a változások ideje és legkevésbé az a módja, amelyet a pétervári munkásság választott. A pétervári munkásság akaratlanul is az oroszok ellenségeinek szolgálatába lépett . . .”¹⁶

Láthatjuk tehát, hogy mindkét szerb polgári párt lapja, ha nem is ugyanazon szavakkal és ugyanazon élességgel, de elítéli a pétervári munkásság megmozdulását és helyesli az ellenük foganatosított véres intézkedéseket. Érdekes ezeket a lényegében a szerb polgárság és kispolgárság minden rétegének állásfoglalását kifejező megnyilatkozásokat összevetni azzal a ténnyel, hogy a magyar „polgári ellenzéki lapok éles szavakkal ítélték el a cárizmust”, amiben „mindenekelőtt a magyarországi helyzetnek, a magyarországi tömegek hangulatának befolyását kell látnunk”.¹⁷

Habár a vajdasági területen alapjában ugyanaz a helyzet, mint egész Magyarországon, s a szerb dolgozó tömegek ugyanúgy az orosz dolgozók olda-

¹⁴ Zasztava reggeli kiadás. 1905. jan. 5. „A választási mozgalomról”.

¹⁵ Branik. 1905. jan. 13. (26.). „A pétervári események”.

¹⁶ Zasztava reggeli kiadás. 1905. jan. 14. „Forradalom Oroszországban”.

¹⁷ *Handk Péter*: Az 1905-ös orosz forradalom hatása Magyarországon c. tanulmánya. Az 1905–1907-es orosz forradalom nemzetközi jelentősége és magyarországi hatása c. kötetben. Bpest, 1955. 103–104. l.

lán állnak, mint a magyar dolgozók, a szerb polgári lapokban mégsem találni a cárizmust elítélő megnyilatkozásokat. Ennek magyarázatát abban a rendkívül szoros kapcsolatban kell keresnünk, amely a szerb burzsoáziát a cárizmus-hoz fűzte. A cárizmus évszázadokon át jelentős anyagi és erkölcsi támogatásban részesítette a szerbek egyházi és világi vezetőit, Oroszország segítette a szerbek felszabadulási és függetlenségi törekvéseit. A szerb burzsoázia gazdasági és politikai törekvéseihez a cári Oroszországban látta elsőszámú szövetségését. Szemében a cárizmus és Oroszország egyet jelentett. Ezért igyekezett a Branik olvasóit, de önmagát is kétségbeesetten meggyőzni arról, hogy nem az oroszok csinálják a forradalmat: „A forradalmárok a zsidók közül rekrutálódnak... Ma már Oroszország minden hű fia tisztában van azzal, hogy Oroszország belső ellenségei a zsidók, németek, lettek és a nagy szláv cárság más nemszláv lakosai.”¹⁸

A szerb munkásosztály már az első pillanatban határtalan rokonszenvvel üdvözlöi az orosz polgári demokratikus forradalmat, a forradalmár orosz munkásokat és parasztokat. A szerb dolgozóknak az orosz forradalom kitörése idején nincs ugyan újságjuk, de hangjuk kifejezésre jut a Crvena Sloboda című Budapesten megjelenő horvátnyelvű szociáldemokrata lapban és az orosz forradalmat üdvözlő gyűléseken. A legmelegebb együttérzéssel üdvözlük az orosz forradalmárokat, akiket saját ügyük éharcosának, példaképüknek tekintenek.

„A felébredt orosz nép iránti legforróbb rokonszenvünket nyilvánítjuk ki — írja a Crvena Sloboda —, és azt kiáltjuk neki: Előre testvérek! Tartsatok ki a harcban, döntések meg az önkényt, készítsétek az utat, hogy mi elnyomottak mindannyian minél előbb Petőfivel, a szabadság nagy költőjével kiálthassuk: Jogot a népnek!
Ezért

Éljen Oroszország!
Vesszen a cár!”¹⁹

1905. február 12-én a Budapesten élő szláv munkások nagy tiltakozó gyűlést tartottak a véres cári önkény ellen. Ezen a gyűlésen: „a horvátok és szerbek nevében I. Novák elvtárs beszélt... A következőket mondotta: A vérszomjas cárizmus nemcsak a testvéri nép szabadságvágyát akarja vérbefojtani — nem, ennél még többet akar! Minden áron meg akarja semmisíteni azokat az embereket is, akik ennek az elnyomott népnek ki akarják nyitni a szemét, a cárizmus — halld Európa! — meg akarja semmisíteni a »vihar hírnökét« — Makszim Gorkijt... A gyűlés végén egyhangúlag határozatot fogadtak el, amelyben a legélesebben elítélik a szégyentelen orosz önkényt és a legmelegebb rokonszenvüket fejezik ki a hős szabadságharcos — a bátor orosz munkásság és diákság iránt.”²⁰

Az elmondottak alapján láthatjuk, hogy a szerb nemzetiségen belül igen élesen kirajzolódtak az egyes osztályok frontjának vonalai. Ez a tény kedvező helyzetet teremtett a szociáldemokraták számára, a szerb dolgozó tömegek megnyeréséért, a burzsoázia hatása alól való kivonásáért vívott harcban és nagy mértékben elősegítette a szociáldemokrata szervezetek befolyásának gyors növekedését a szerb városi és falusi proletárok körében.

¹⁸ Branik. 1905. dec. 16. (29.), „Oroszországi események”.

¹⁹ Crvena Sloboda. 1905. jan. „Forradalom”.

²⁰ Crvena Sloboda, 1905. febr. „A budapesti szlávok”.

3. 1905 — a vajdasági ipari munkásmozgalom föllendülése.
A magyarországi szerb munkásmozgalom újvidéki szakasza

Az előzőekben láttuk, hogy már a XIX. század kilencvenes éveiben, majd 1903—1904-ben nagy tömegeket megmozgató szocialista színezetű harci megmozdulások voltak a Vajdaságban. Ezek a tömeges megmozdulások alapjában a falura korlátozódtak, habár ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy a parasztok szervezkedése ipari munkások hatására, harcuk egyes esetekben egyenesen azok vezetésével folyt. (Pl. Bavanistén a mozgalom szervezője Milán Sztankovics kovács, a SzDP funkcionáriusa volt. Gavra Zsivánovics, a Narodna Recs felelős szerkesztőjét is amiatt ítelték 18 hónapi államfogházra, mert „Bavanistén lázító beszédet tartott és izgatta a népet”).

A városi munkások mozgalma — asztaltársaságok alakítása, szakszervezetek, szociáldemokrata szervezetek alakítása, sztrájkok szervezése — a vajdasági ipari munkásság számának és fejlettségének arányában szerény keretek között folyt. Az igen kisszámú szerb ipari munkásság meg éppen nem tudott 1905 előtt saját erejére támaszkodó mozgalmat kialakítani.

1905, jelentős föllendülést hozott a vajdasági munkásmozgalomba és döntő változást jelent a magyarországi szerb munkásmozgalom történetében. A vajdasági ipar fejlődése erre az időre a szerb nemzetiség körében is kialakította az osztályellentétek megoldásának legfontosabb előfeltételét, az ipari munkásságot. Igaz, hogy ez a munkásság nem nagyszámú. Az 1910-es népszámlálás adatai 3427 horvát és 3048 szerb anyanyelvű ipari munkást mutatnak ki Magyarország területén. Bár ez szemellátható kisebbsítése a tényleges számnak, mégis kétségtelen, hogy viszonylag kevés a szerb és horvát munkás.

A szerb ipari munkásság 1905-ig annyira megerősödött, hogy ebben az évben erőteljesen és viszonylag önállóan, jórészt a saját erejére támaszkodva — bár a magyar és más nemzetiségű munkások szolidáris támogatásával — kapcsolódik be az 1905. évi forradalmi megmozdulásokba. Ez a harc a proletár internacionalizmusnak, a magyar és szerb, valamint más nemzetiségű vajdasági munkások közös harcának kiemelkedő példáját jelenti, amely segítette a különböző nemzetiségű munkásokat, hogy megszabaduljanak „saját” burzsoáziájuk nacionalista-soviniszta befolyásától. Hiszen az egyes üzemekben együtt dolgozott szerb, magyar, német, román, horvát, szlovák munkás — ugyanaz a magyar, szerb, német vagy más nemzetiségű tőkés zsákmányolta ki őket, s ők a kizsákmányolás elleni harcukban együttesen léptek fel.

1905-ben az elmélyülő politikai válság idején, a vajdasági ipari munkásoknak is ugrásszerűen megnőtt a harci kedvük.*

* A vajdasági ipari munkásság sztrájkharcainak föllendülését és hanyatlását 1903-tól 1907-ig az alábbi táblázat mutatja:

	Sztrájkok száma	Hány üzemre terjed ki	Sztrájkoló munkások száma	Elvesztett munkanapok száma
1903	4	kb. 7	kb. 290	kb. 2 000
1904	13	?	1 014	9 360
1905	29	193	3 071	35 980
1906	51	288	3 066	35 996
1907	33	204	1 791	20 778

A táblázat összeállításához a következő forrásokat használtam: Ipari sztrájkok és munkából való kizárások... 1905, 1906. Munkabeszüntetések és munkakizárások Magyarországon az 1907. évben. A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak 1904, 1905, 1906, 1907.

Míg 1903-ban mindössze 4 sztrájk volt a Magyarországhoz tartozó vajdasági területen, addig 1904-ben 13-ra, 1905-ben pedig 29-re emelkedett a sztrájkok száma.

A sztrájkok számának növekedésénél jóval nagyobb arányban nőtt meg a sztrájkoló munkások száma: az 1903-as kb. 290-ről 1904-ben 1014-re, míg 1905-ben már 3071 a sztrájkokban résztvevő vajdasági munkások száma.

A sztrájkok évről évre hevesebb lefolyásúak, hosszantartóbbak voltak. Ezt világosan bizonyítják az elveszett munkanapokról szóló számadatok, amelyek azt mutatják, hogy 1904-ben 4 és félszer, 1905-ben pedig 18-szor több munkanap veszett el a vajdasági üzemekben a sztrájkok következtében, mint 1903-ban. 1905-ben az egész évben lefolytatott 29 sztrájkharc közül 27 az év első felében zajlott le, amit egyrészt az orosz forradalom közvetlen forradalmasító hatásának, másrészt a SzDP vezetői sztrájkellenes politikájának tulajdoníthatunk, akik a Kristóffyval történt megállapodás után igyekeztek választójogi térre terelni a dolgozók harcát.

Az 1905-ös sztrájkokat nagyobb számuk és nagyobb tömegességük mellett még az is az előző évi sztrájkok fölé emeli, hogy ebben az évben már egy sor nagyobb vállalatnál van sztrájk. (1904-ben csak kisipari sztrájkok voltak: szabók, kőművesek, szobafestők, asztalosok, bocskorosok, ács munkások stb. sztrájkoltak.)

1905. május 2-től 14-ig Újvidéken a selyemgyárban 306 munkásnő sztrájkolt és követelte munkabérének emelését, valamint munkaidejének 10 órára való leszállítását. A rendkívül súlyos kizsákmányolásnak kitett munkásnők sztrájkja, amelyben a gyárban dolgozó 10—12 éves kislányok is résztvettek, kellő anyagi támogatás híján eredménytelenül végződött.

A szintén újvidéki Zikmund és társa gépgyárban május 15. és 21. között (közvetlenül a nagy budapesti vasassztrájk előtt) 58 munkás vívott eredményes bérharcot.

Újverbáson a Hungária kendergyár munkásai folytattak elkeseredett harcot. Június 20-tól október 25-ig sztrájkoltak, hogy akkordbér helyett napidíjat harcoljanak ki. Mivel a tulajdonosok nem voltak hajlandók teljesíteni a munkások követelését, a sztrájk miatt a gyár egész évben nem áztatott kendert.

Nagykikindán a MÁV 400 földmunkása áprilisban 8 napos sztrájkkal 5%-os béremelést harcolt ki. Ugyancsak Nagyikindán a Schaaf keményítőgyár 50 munkása ért el májusban 10%-os béremelést.²¹

A sztrájkoló kisipari munkások közül érdekes az újvidéki asztalosmunkások esete, akik a többi újvidéki munkás szolidaritására támaszkodva úgy kényszerítették követeléseik teljesítésére a bútörizem tulajdonosokat, hogy az egyik bútorgyárban szövetkezeti műhelyt nyitottak. A hatóságok nem mertek erőszakot alkalmazni a sztrájkoló asztalosmunkások ellen, mert a szakmai bizottságok kijelentették, hogy erőszak alkalmazása esetén szolidaritásból kimondják Újvidéken az általános sztrájkot.²²

A jelentősebb kisipari sztrájkok közül még kell megemlíteni a nagybecskereki szabómunkások sztrájkját, amely a szakmában országos jelentőségre tett szert. „A nagybecskereki szaktársak által kivívott árszabályt

²¹ A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1905. évben. 695—710. l.

²² Narodni Glasz. 1905. júl. 15. „Az asztalosmunkások sztrájkja”.

nagyságának tartjuk és szeretnénk, ha az ország többi részében is követnék e téren a szaktársakat” — írta a szabók szaklapja.²³

A nagybecskereki szabómunkások által kiharcolt eredmények közül a legfontosabbak a következők voltak: a munkaidőt nyáron 11, télen 10 órában határozzák meg, külön éjjeli óradíjat és minimális hetibért vezetnek be, eltörlik a darabszám munkát. A sztrájk egyik legfontosabb vívmánya, hogy a munkaadók elismerik a szakszerveületet szerződő félnek és elismerik a bizalmi férfiakat.

A sztrájkmozgalom legjelentősebb föllendülése a vajdasági városok közül Újvidéken figyelhető meg. Itt 1903-ban egyetlen sztrájk sem volt. 1904-ben 1 sztrájk zajlott le: 56 szabómunkás sztrájkolt 3 hétig. 1905-ben 55 üzemre — köztük, mint már láttuk, két jelentősebb gyárra — kiterjedő 6 sztrájk volt a városban, összesen 660 sztrájkolóval. Az elveszett munkanapok száma 1904-hez viszonyítva több mint nyolcszorosra: kb. ezerről 8625-re emelkedett. Ez majdnem kétszerese az egész Bács-Bodrog vármegye területén 1905-ben elveszett munkanapok számának és meghaladta az abban az évben Temesvárott sztrájkok miatt kiesett munkanapok számát is! A sztrájkok — a selyemgyári munkások sztrájkjának kivételével — eredményesek voltak.²⁴

A munkásmozgalom jelentős föllendülése, Újvidék kedvező fekvése, valamint az a tény, hogy viszonylag nagyszámú szerb ipari munkása volt, a várost a magyarországi szerb munkásmozgalom központjává tette ebben az időben. Minden fontosabb kezdeményezés innen indult ki és a szerb munkásmozgalom legjelentősebb eredményei is itt öltöttek testet. 1905. július 1-én Újvidéken jelenik meg az új szerbnyelvű szociáldemokrata újság, a Narodni Glasz. A lap megindításában jelentős segítséget nyújtottak az újvidéki szerb munkásoknak az újvidéki magyar és német szociáldemokrata munkások: vállalták a lap megindításával járó anyagi terhek egy részét és harcoltak a lap megindításáért a SzDP XII. kongresszusán, amelyen szerb küldöttek nem vettek részt. Újvidékről küldik 1905-ben a Vajdaság minden részébe a népgyűlésekre a szerb szociáldemokrata szónokokat és szervezőket, ide hívják össze 1906. január 7—8-ra (1905 görögkeleti karácsonyára a régi naptár szerint) a magyarországi szerb szociáldemokraták első kongresszusát. Méltán nevezzük ezt az időszakot (1905-öt és 1906 elejét) a magyarországi szerb munkásmozgalom újvidéki szakaszának.

Ugyanakkor Újvidék a proletárinternacionalizmusból is példát mutatott. Ezt bizonyítja, a Narodni Glasz megindításával kapcsolatban a magyar és német munkásoknak már vázolt szerepén kívül az, hogy szerb, magyar és német munkások együtt vesznek részt tüntetéseken, sztrájkokban. A munkásgyűléseken szintén együtt vannak, s azokon mindig 3 nyelven beszélnek.

Az újvidéki munkásmozgalom fellendülésének jele, hogy 1905 első felében a munkások 10 nagy népgyűlést tartottak, összesen mintegy 30 000 résztvevővel. Ezenkívül fél év alatt mintegy 160 szakmai és nyilvános értekezlet volt a városban. „A munkásmozgalom olyan méreteket öltött, amilyen az elmúlt tíz évben nem volt” — írja a Narodni Glasz.²⁵

²³ Szabók Szaklapja. 1905. júl. 8. „A nagybecskereki bérmozgalom eredményei és tanulságai”.

²⁴ Ipari sztrájkok és munkából való kizárások Magyarországon az 1905. évben. 31. l.

²⁵ Narodni Glasz. 1905. júl. 1. „Hazai hírek”.

Az újvidéki munkásszervezetek is rohamos fejlődésnek indultak 1905 első felében. „Egy éve Újvidéken még szinte semmilyen munkásmozgalom sem volt — írja a Narodni Glasz 1905. augusztus 15-én —, de ma már van 8 szakmai szövetségünk, Narodni Glaszunk, politikai szervezetünk, szakszervezeti tanácsunk, felemeltük a munkások osztályöntudatát, sikerrel vezettünk le 6 sztrájkot stb.” 1905 végére a szakszervezetek száma Újvidéken 9-re emelkedett.²⁶

A SzDP újvidéki taglétszámának rohamos növekedése is az újvidéki munkásmozgalom nagy föllendülésének beszédes bizonyítéka. A SzDP-nak 1905. január 1-én 386 újvidéki tagja volt, áprilisban 520, május 15-én 830 június végén több mint 1000, október végén pedig 1300 tagja volt,²⁷ tehát 10 hónap alatt közel négyszeresére emelkedett a SzDP tagjainak száma.

Számos esemény tanúskodik amellett, hogy milyen nagy ebben az időben az újvidéki munkásmozgalom ereje. A kőművesek és kádármunkások szakmai szövetsége például közhírré teszi, hogy Újvidéken szervezetlen munkás nem kaphat munkát.²⁸

A munkásmozgalom ereje 1905 második felében még a hatóság embereivel, helyi kiskirályokkal is sikerrel száll szembe. 1905 november elején dr. Balla Aladár városi főjegyző, a Függetlenségi Párt elnöke, kénytelen volt bocsánatot kérni a SzDP és a szakszervezet helyi vezetőitől, különben a munkások nem voltak hajlandók építeni neki.²⁹

Az újvidéki munkásmozgalom erejét mutatja, hogy a SzDP helyi szervezetének harcias vezetői jelentős munkástömegek mozgósításával és harcbaratolásával megakadályozzák, illetőleg megzavarják más pártok gyűléseit. Így például augusztus 20-án mintegy ezer munkás szervezetten elment a Függetlenségi Párt gyűlésére és ott hangos tüntetést rendezett.³⁰

Szeptember 4-én Mezőfi Újjászervezett Szociáldemokrata Pártja akart Újvidéken gyűlést tartani, de a szociáldemokrata munkások megakadályozták.³¹

A szerb szociáldemokratáknak a dolgozó tömegek megnyeréséért a leghevesebb harcokat kellett vívniok a Szerb Radikális Párttal, amely jelentős tömegbefolyással rendelkezett a szerb munkások és dolgozó parasztok között is. Ez a harc megfigyelhető a Narodni Glasz és a Zasztava hasábjain folyó szüntelen, kiélezett polemiákban. A radikálisok és a szerb szociáldemokraták igyekeztek kölcsönösen megzavarni egymás gyűléseit, szónokaik beszédet mondani a másik párt gyűlésén. Az éleződő politikai helyzetben napirenden voltak a verekedések a radikálisok és a szociáldemokraták között. Ebben a feszült légkörben történt, hogy egy összeszólalkozás alkalmával Száva Topalov újvidéki radikális lakatos leszúrta Milán Szrpszki 24 éves szociáldemokrata nyomdászt, aki belehalt sérüléseibe.³²

1905-ben Újvidéken szerb ipari munkásokból kialakult egy kicsiny vezető mag, amely önfeláldozóan dolgozott a szerb munkások szervezésén. Ennek a vezető magnak a lelke ebben az időben a legtevékenyebb szerb

²⁶ Népszava. 1906. jan. 12. „A szerb ajkú elvtársak értekezlete”.

²⁷ Narodni Glasz. 1905. nov. 1. „Egy tanulságos számadás”.

²⁸ Narodni Glasz. 1905. júl. 1.

²⁹ Narodni Glasz. 1905. nov. 15. „Megszüntették a bojkottot, a szervezettség újabb győzelme”.

³⁰ Narodni Glasz. 1905. szept. 1.

³¹ Narodni Glasz. 1905. szept. 20.

³² Narodni Glasz. 1905. szept. 20.

szociáldemokrata, Milán Glumac fiatal, likai származású nyomdász, a Narodni Glasz első szerkesztője volt. Ez az újvidéki szerb vezetőséget különösen nagy és sikeres tevékenységet fejt ki 1905 második felében, amikor jelentősen fellendült a vajdasági munkásság politikai tevékenysége.

A SzDP ebben az időben Vajdaság szerte tömeges választójogi gyűléseket tart. Ezek a gyűlések a lakosság nemzeti összetételének megfelelően rendszerint két- vagy háromnyelvűek, s rajtuk együtt vesznek részt a szerb, magyar, német és más nemzetiségű munkások. A választójogi kérdésben megtartott szociáldemokrata gyűlések a dolgozók nemzetközi összefogását szeszik az ebben az időben mind erőteljesebben megnyilvánuló polgári nacionalizmussal szembe. 1905. július 9-én Nagybecskereken volt magyar—német—szerb nyelvű népgyűlés 5000 ember részvételével, amelyen szerb nyelven Milán Glumac beszélt. Versecen július 16-án tartották meg a munkások első nyilvános népgyűlésüket. Újvidéken augusztus 20-án került sor a legnagyobb választójogi gyűlésre. A háromnyelvű gyűlésen 5—6000 ember vett részt, „ezek egyharmada szerb munkás volt”.³³ Zomborban augusztus 27-én tartottak magyar és szerb-horvát nyelvű népgyűlést a választójog kérdésében, amelyen háromezren jelentek meg.

Amíg a főként 1905 első felében lefolyt sztrájkok elsősorban a munkásság gazdasági célokra irányuló harci készségét mutatják, addig ezek a tömeggyűlések azt bizonyítják, hogy a munkásság politikai célokra irányuló harci készsége is tömegességben és területi elterjedtségében eddig soha nem tapasztalt méreteket öltött — valójában a vajdasági munkástömegeknek a politikai harc színterére lépését jelentik.

A szociáldemokraták a Vajdaságban is választójogi taktikájuk helyességének igazolását látják az orosz cár 1905. október 17-i kiáltványában, amelyet az orosz forradalom végső győzelmeként üdvözölnek. „A forradalom győzelme! Szabadság Oroszországban!” — címmel közli a Narodni Glasz a cári kiáltvány hírét, s azt írja róla, hogy ezzel „az orosz nép megdöntötte az abszolutizmust és kivívta a szabadságot”.³⁴

Két héttel később arról számol be a lap, hogy „arra a hírre, hogy Miklós cár kiáltványt adott ki, amelyben megígéri az orosz népnek az alkotmányos szabadságokat, az általános titkos választójogért vívott harc Ausztria—Magyarországon még hevesebbé és komolyabbá vált. Éppen az orosz szociáldemokrácia győzelme okozta, hogy a harc Ausztria—Magyarországon is még hevesebben lángolt fel.”³⁵

A tények azonban azt mutatják, hogy ha a harc a sajtóban fokozódott is a választójogért, a Vajdaságban a tömegmozgalom 1905 utolsó hónapjaiban hanyatló vonalat mutat. Az újságok egyetlen olyan nagyobb tömeggyűlésről sem adnak hírt, mint amilyenek 1905 júliusában—augusztusában zajlottak le. Kétségtelen, hogy ennek oka jórészt az a kiábrándultság, amely a tömegeket elfogta a szeptember 15-i vidéki megmozdulások leszerelésével kapcsolatban. A SzDP vezetősége hatalmasra fokozta fel a várakozást, az általános politikai sztrájk igen nagy népszerűsége tett szert. S a felfokozott várakozás után a tömegek nemcsak hogy semmit sem kaptak, de még felgyülemlett harci energiájukat sem vezethették le az annyira várt politikai sztrájkban.

³³ Narodni Glasz. 1905. szept. 1.

³⁴ Narodni Glasz. 1905. nov. 1.

³⁵ Narodni Glasz. 1905. nov. 15. „Az orosz forradalom visszhangja Ausztria—Magyarországon”.

A vajdasági munkásság 1905-ös harcában a legnagyobb sikert a szerb szociáldemokraták érték el, amikor a föllendülő tömegmozgalomra támaszkodva összehívták a *magyarországi szerb szociáldemokraták első kongresszusát* 1906. január 7—8-ára Újvidékre.*

Ezt a kongresszust a SzDP XII. kongresszusán végrehajtott párt-szervezeti szabályzat módosítása alapján tartották meg. A szabályzat 5. §-a szerint: „Több megyei szervezet, a szükséghez mérten bizonyos országrészek, vagy külön nyelvi területek összefoglalva, kerületi szervezetet alkothat.”³⁶

A szerb szociáldemokraták egy részének azonban nem volt elegendő az SzDP szervezeti szabályzatában a nemzetiségi munkások számára biztosított ilyen önálló szervezkedés sem. Így azután a magyarországi szerb szociáldemokraták első kongresszusán éles összecsapás zajlott le az önálló szerb nemzeti munkásmozgalom kialakítására törekvő és a SzDP szervezeti szabályzatban lefektetett nemzetiségi munkásmozgalmi szervezkedési elvek hívei között.

Érdekes, hogy a Narodni Glasz, a szerb szociáldemokraták lapja, a kongresszusról írt beszámolójában egy szót sem ír a szerb szociáldemokraták között a munkásmozgalom nemzetközi egysége kérdésében fennálló nézeteltérésekről és vitákról. A lap — írásából ítélve — nyilván szilárdan a SzDP irányvonala híveinek kezében volt.

A Népszava a következőkben számolt be a szerb szociáldemokraták közt a kongresszuson lezajlott vitáról: „A kongresszuson 2 irány jutott kifejezésre. Egyik rész azt vélte, hogy sokkal hasznosabb lesz, ha a szerb politikai mozgalom teljesen külön szervezkedik, önálló pártadórendszerrel, autonóm szerb pártvezetőséggel, amely azonban a magyar pártvezetőséggel a legszorosabb összeköttetésben álljon. Végre azonban a másik irány győzött, amely az egységesség álláspontját védelmezte.”³⁷

A Zasztava, a szerb radikálisok lapjának 1905. december 28-án közölt tudósítása szerint a vita nem zárult le ilyen egyszerűen a SzDP szervezeti szabályzatában foglalt irányzat híveinek győzelmével. „Hosszabb vita után elhatározták — írja a lap —, hogy 11 tagú bizottságot választanak, amely tárgyaljon a központtal, s ha az ide titkárt nevez ki és többet ad a lapra és más szükségletekre, akkor nem szakadnak el. Véglegesen jövőre, a nagybecsereki kongresszuson döntenek majd erről.”

Különböző jelek tényleg arra mutatnak, hogy a kongresszuson a SzDP irányvonalának hívei nem tudtak véglegesen felülkerekedni. Ez kitűnik a kongresszuson elfogadott határozatok első pontjából is. A kongresszuson elfogadott határozatok a következők:^{37a}

1. A heti tagsági díj 5 fillér. Újvidéken szerb titkárságot szervezzenek, fizetett titkár szerkesztővel. Ha a központi pártvezetőség hajlandó lesz a titkárságot eltartani, akkor az 5 fillérből 1 fillért a központi pártvezetőségnek, egyet a titkárságra Újvidékre küldenek; ellenkező esetben mindkét fillért Újvidékre küldik. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy ha a SzDP központi vezetősége nem hajlandó szerb titkárságot fenntartani, akkor a szerb szociáldemokraták a központi vezetőség ellenére maguk tartják azt fenn.

³⁶ A magyarországi szocialisztikus... 1905. 191. l.

³⁷ Népszava, 1906. jan. 12. „A szerb ajkú elvtársak értekezlete.”

^{37a} Narodni Glasz. 1906. jan. 15. „Nevezetes napok.”

* A kongresszus előzményeinek, lefolyásának, valamint a vezetőségen belüli harcoknak ismertetésére e tanulmány keretében nem térünk ki.

2. A Narodni Glasz jellegére vonatkozólag a kongresszus úgy döntött, hogy az szakszervezeti lap legyen.

3. Elhatározza, hogy minden erőt az általános választójog kivívására mozgósítanak.

4. A kongresszus jóváhagyja a SzDP központi vezetőségének addigi munkáját és taktikáját.

5. Üdvözli a kongresszus a Nase Sznage jugoszláv könyvkiadó szövetkezet megalakulását.

6. Elhatározza, hogy a következő kongresszust egy év múlva Nagybecskereken tartják.

A kongresszusi határozatokból tehát kitűnik, hogy míg egyrészt az önálló szerb szociáldemokrata mozgalom vezetésének megteremtésére irányuló törekvés a határozat első pontjában igen élesen jut kifejezésre, addig a 4. pontban teljes mértékben, minden fenntartás nélkül jóváhagyja a SzDP vezetőségének politikáját. Hogy milyen helyi megfontolásokra vezethető ez vissza, esetleg mennyire lehet a szerbiai szociáldemokrata mozgalom hatásának tulajdonítani, arra e tanulmány keretében nem térünk ki, mint ahogy általában nem érintjük a szerbiai szociáldemokratáknak a magyarországi szerb szociáldemokrata mozgalomra gyakorolt hatását sem.

A kongresszus a szerb szociáldemokrata munkásmozgalom erejének seregszemléje volt és egyben hozzájárult további megerősítéséhez és kiterjesztéséhez. A Bánát, Szerémség és Bácska 36 helységéből küldöttek el a szerb szociáldemokraták 42 küldöttet a kongresszusra. A küldöttek a Narodni Glasz és az egész szerb szociáldemokrata mozgalom irányítására titkárságot (1907-től Agitációs Bizottság) választottak. Ezt a titkárságot tulajdonképpen már megelőzte egy szerb szociáldemokrata bizottság, amely 1904-ben a SzDP XI. kongresszusának határozata alapján alakult négy tagból — a Bács-Bodrog, Torontál, Temes vármegyei és a szerémségi szerb szociáldemokraták képviselőiből. Ennek a bizottságnak működéséről, gyakorlati tevékenységéről azonban semmi nyom nincsen.

Anélkül, hogy részletesebben kitérnénk a Szerb Agitációs Bizottság munkájára, leszögezhetjük, a bizottság megalakítása és munkája a szervező tevékenység fellendülését eredményezte a szerb munkások és szegényparasztok között. Ennek beszédes bizonyítékait láthatjuk a magyarországi szerb szociáldemokraták 1907 januárjában Nagybecskereken megtartott második kongresszusának beszámolójában és vitájában.

A magyarországi szerb szociáldemokraták első kongresszusa igen nagy jelentőségű a szerb munkások szervezett mozgalmának, de az egész egységes nemzetközi jellegű vajdasági munkásmozgalom fejlődésének szempontjából is. A SzDP Központi Vezetősége kezéből Budapestről a szerb munkásmozgalom közvetlen irányítása fokozott mértékben szerb szociáldemokrata munkások kezébe kerül, akiknek működése nyomán a következő évben a SzDP jelentős tért hódít a szerb dolgozók között.

Ugyanakkor, amikor a magyarországi szerb szociáldemokraták első kongresszusát a szerb mozgalom újvidéki szakaszában csúcspontnak tekintjük, ez a kongresszus a fellendülő újvidéki munkásmozgalom hanyatlásának a kezdetét is jelzi. A város vezetését kezükben tartó magyar függetlenségek és a szerb radikálisok megritkult és a munkásmozgalom erősödésének e kétségtelen bizonyítékától, miután meghíúsult reményük, hogy a szerb és a magyar munkásmozgalom közt szakadás áll be, a kongresszus után elérkezettnek

látják az időt, hogy megkezdjék együttes támadásukat a mozgalom letörésére.

Az államügyész a Narodni Glasznak még 1905. szeptember 20-i számában megjelent „Szeptember 15” című cikkét „lázadásnak minősítette és vádat emelt” a szerkesztőség ellen. Ugyanakkor a „radikálisok és a kossuthisták a tőlük függő nyomdatulajdonost rákényszerítették, hogy mondja fel a Narodni Glasz nyomását és bocsássa el Milán Glumac elvtársát”.³⁸

A támadást a szerb munkásmozgalom lelkes és fáradhatatlan szervezőjére, a mindössze 22 éves Milán Glumacra összpontosították. Miután az elbocsátással nem tudták harci kedvét megtörni, nemsokára letartóztatták és 3 évre kitiltották Újvidékről.³⁹

1906-ban a Narodni Glasznak csak öt száma jelent meg Újvidéken. A 6. számot június elején már Nagybecskerekben nyomták. A harcias Glumac helyett Szteván Mosorinszki, a kialakuló opportunistá irányzat egyik vezéralakja lett a lap szerkesztője.

Ezzel lezárul a szerb munkásmozgalom 1905—1906. évi újvidéki szakasza. Újvidéken a szerb mozgalomnak olyfokú pangása áll be, hogy 1906—1907-ben még szerb szónokot is más városokból kell Újvidékre küldeni.

A szerb mozgalmat ért súlyos csapásnak egyik fő oka a szociáldemokratáknak a nemzetiségekkel szemben folytatott helytelen politikája. Ha a szociáldemokraták a nemzetiségi pártok szüntelen támadása helyett a szerb polgári pártokkal szövetkezve harcoltak volna a reakciós államgépezet és a sovinszta magyar pártok ellen, nem következhetett volna be az, hogy az erőteljesen fellendülő, de még fiatal, tapasztalatlan, nem eléggé megerősödött újvidéki mozgalmat a szerb radikálisok és a magyar függetlenségek együttes nyomása, az államgépezet segítségével szétzúzza. Ki kell emelni azonban azt a testvéri egységet, amely a különböző nemzetiségű újvidéki munkások mozgalmában megnyilvánult. Újvidék magyar és német munkásai kezdettől fogva a legnagyobb odaadással támogatták, anyagilag is segítették a körükben kisarjadzó szerb mozgalmat. A szociáldemokraták és szakszervezetek ellen 1906 első felében megindult általános támadás azonban — különösen a koalíció kormányrajutása után — az ő erőiket is annyira meggyengítette, hogy nem tudtak hatásos ellenállást kifejteni szerb elvtársaik védelmében.

4. 1906⁴⁰ — a munkásmozgalom további föllendülése és hanyatlásának kezdete.

A mezőgazdasági munkások és szegényparasztnak sikeres tömegharcái

A vajdasági munkásmozgalom 1905. évi föllendülése 1906-ban nemcsak tovább folytatódik, hanem mind szélesebb méreteket ölt és ebben az évben a legtömegesebb, legharciasabb megmozdulások országos viszonylatban is ezen a területen zajlanak le. Ez alapjában annak az eredménye, hogy 1906-ban az ipari munkások mozgalmának, sztrájkharcainak hatására megmozdulnak a széles mezőgazdasági munkás és szegényparaszt tömegek is.

Vizsgáljuk meg először az ipari sztrájkstatisztikát.⁴⁰

³⁸ Narodni Glasz. 1906. jan. 15.

³⁹ A magyarországi szocialisztikus . . . 1906. 531. l.

⁴⁰ Ipari sztrájkok és . . . 1905 és 1906 adatai alapján.

Az üzemi sztrájkok száma 1906-ban közel megkétszereződik az előző évhez viszonyítva : 29-ről 51-re emelkedik. A sztrájkok által érintett üzemek száma is mintegy 50%-kal nő : 193-ról 288-ra. Ezek az adatok az ipari munkások harcának további fellendülésére, kiterjedésére mutatnak. De fellendülésre mutatnak más adatok is. Jelentősen megnőtt az előző évihez viszonyítva a munkások követeléseinek súlya, a sztrájkok eredményessége.

A sztrájkok közül :	1905-ben	1906-ban
eredményes	8 (27%)	19 (37%)
részben eredményes	10 (34%)	22 (43%)
eredménytelen	11 (39%)	10 (20%)

A sztrájkok hátterének vizsgálata azt mutatja, hogy nő a politikai jellegű követelések száma a gazdasági követelések mellett. Így május 1. megünneplésének elismerését 1905-ben mindössze két esetben, 1906-ban pedig tizennégy esetben követelték. A bizalmi rendszer elismerését a sztrájkolók 1905-ben 5 esetben, 1906-ban már 10 esetben vetették fel.

Azonban a sztrájkmozgalom — kiterjedésének és eredményességének fokozódása mellett — már hanyatló tendenciát is mutat. Így a sztrájkok számának jelentős növekedése ellenére nem nő a sztrájkokban résztvevő munkások száma : az 1905. évi 3071-el szemben 1906-ban 3066. Az elveszett munkanapok száma is szinte pontosan ugyanaz : 1905-ben 35 980, 1906-ban 35.996.

Ila a sztrájkok helyeit nézzük, azt látjuk, hogy 1906-ban a sztrájkok számának növekedését alapján a kisebb, iparilag kevésbé jelentős helységek munkásainak megmozdulása eredményezi. Így Bács-Bodrog vármegye kisebb helységeiben ötről tízre, Zomborban egyről négyre, Pancsován egyről háromra, Versecen kettőről tizenkettőre emelkedett a sztrájkok száma.

Hanyatló tendenciára mutat az is, hogy éppen a legjelentősebb — a gyáripari üzemekben lefolyt — sztrájkok szenvedtek vereséget : Nagybecskerekben 800 téglagyári munkás sztrájkja, a Dungserszky szőnyeggyár munkásainak sztrájkja, Pancsován a selyemgyári munkásnők sztrájkja végződött eredménytelenül.

A városi munkások sztrájkjai mellett meg kell említenünk az újvidéki munkások egy véres önvédelmi harcát. A szerb Milán Glumac után nemsokára — 1906 júliusában — kiutasították Újvidékről a munkások egy másik vezetőjét, a magyar Láng Kálmán vasesztergályost, a SzDP helyi titkárát is. Egy csoport munkás elment a rendőrkapitányság elé és küldöttségileg kérte Láng szabadonbocsátását. A rendőrség kardokkal támadta meg a kapitányság előtt várakozó munkásokat. A munkások kövekkel védekeztek. Az összejáratásuk 2 súlyos és 15—20 könnyebb sebesült áldozata volt.⁴¹

Az újvidéki munkásoknak ez a véres önvédelmi harca szintén arra mutat, hogy a városi munkásmozgalom támadóból védekező jellegűvé vált.

Az 1906-os év vajdasági munkásmozgalmának jellegzetességét a *mezőgazdasági proletárok és szegényparasztok hatalmas méretű harcbalépése és szervezkedése* jelenti. A vajdasági szegényparasztság 1906. évi tömeges harcbalépésének tárgyalása előtt azonban meg kell vizsgálnunk ennek előzményeit.

⁴¹ Narodni Glasz. 1906. júl. 19. „Véres tüntetés Újvidéken”.

Ez annál inkább fontos, mert az 1905-ös év eseményeivel kapcsolatban nem beszéltünk külön a falusi munkásmozgalomról.

Láttuk, hogy 1904 elején Tisza István kormánya hogyan töri le a legkíméletlenebb terrorral a parasztok mozgalmát. A kivételes állapot bevezetésével megszűnik a szegényparasztnak látható legális mozgalma. Az 1904. évi rendőrségi jelentés a bennünket érdeklő területen egyetlen földmunkás bérmozgalmat sem említ.

A terror 1905 elején is továbbfolytatódik. Igaz, hogy a szegényparasztnak mozgalmát megsemmisíteni nem tudja. Titokban továbbfolyik szervezkedésük. A szontai eseményekkel kapcsolatban már említettük az ottani parasztnak titkos szervezkedését. Lőrinc Péter említi meg, hogy a „földmunkások 1906-ig illegális, vagy félig legális szervezetekben a lapok körül, vagy önképző körökben egyesülnek, s így is 4—500, sőt néhol 700 tagot is felölő fegyelmezett, kis csoportokba osztott tagot tartanak számon”.⁴²

Kétségtelen azonban, hogy e terület szegényparaszt mozgalmaiban 1904-ben hirtelen apály áll be, amely egészen 1906-ig tart. A Vajdaság szegényparasztjai körében semmiféle jelentős megmozdulás nem tapasztalható az ipari munkásoknak 1905. évi nagy harcaival és a hatalmas méretű 1905-ös dunántúli aratósztrájkjal egyidőben.

Az 1905. évről szóló rendőrségi jelentés mindössze Torontál megyében említ egyetlen mezőgazdasági sztrájkot: Karátsonyi Jenő gróf bioszeghi és rárosi gazdaságában 70—80 aratópár sztrájkolt. De a vajdasági területnek ezt az egyetlen mezőgazdasági sztrájkját is letörték az 1898. II. tc. 68. §-ának alkalmazásával — a sztrájkolók 30 napi elzárásra ítélésével.⁴³

Torontál vármegye közigazgatási bizottsága is megállapítja az 1905 második feléről szóló jelentésében: „Mezőgazdasági szociálpolitika terén nagyobb mozgalom nem volt észlelhető. Több esetben ugyan szükséges volt a szerződött arató munkásoknak karhatalommal való kivezetése, de ez nagyobb zavargásokra nem vezetett és az egyes esetekben jelentkezett aratósztrájkoknak nem voltak komolyabb következményei.”⁴⁴

Annál erőteljesebben kapcsolódnak be a Vajdaság szegényparasztjai az 1906. évi mozgalmakba. Ez azzal magyarázható, hogy:

1. a parasztság nehezebben mozdul meg mint a városi munkásság, s a Vajdaságban fékezte megmozdulását az 1904-es mozgalom leverésének emléke, s a még 1905 első felében is tartó terror;

2. Kristóffy megengedte a földmunkások szervezkedését;

3. az 1906-os megmozdulások — jelentős részben — a Kristóffy engedékenyebb politikája után kemény kézzel fellépő koalíciós kormányzat intézkedéseivel szembeni ellenállást jeleznek ki.

A vajdasági szegényparasztnak tevékeny részt vesznek 1906. január 7-én a Földmunkások Országos Szövetségének megalakításában. Az alakuló közgyűlésen résztvettek Szabadka, Bácsalmás, Versec, Németcsernya, Ruma, Piros, Zenta, Újvidék, Ómoravica földmunkásainak küldöttei is. Annak ellenére, hogy a küldöttek jelentős délszláv szegényparaszt tömeget is képvisi-

⁴² A vajdasági munkásmozgalom szocialisztikus szakasza. Felelős szerkesztő Lőrinc Péter. Újvidék. 1953. 22. l.

⁴³ A magyarországi szocialisztikus... 1905. 716. l.

⁴⁴ Torontál vármegye közigazgatási bizottságának 1905 második félévi jelentése. O. L. ME. eln. 1906—1283.

seltek, sem a központi vezetőségbe, sem pedig a 30 tagú választmányba egyetlen szerb-horvát földmunkás sem került.⁴⁵

A nemzetiségekkel szembeni helytelen viszony nyilvánul meg abban is, hogy a Világszabadság, a Földmunkások Szövetségének központi lapja, gyakran és kihangsúlyozottan „szerb sztrájktrökről” beszél, holott a szerb szegényparasztok az 1906-os nagy megmozdulásokban magyar és más nemzeti-ségű társaikkal együtt nagy tömegekben és tevékenyen vettek részt.

A mezőgazdasági munkások és szegényparasztok 1906-os harci megmozdulásait a harcok kiélezettsége, az összeütközések hevessege alapján 2 szakaszra oszthatjuk: a) koratavaszi, a kormányzati válság megoldása előtti és b) későtavaszi és aratás-cséplési, a koalíció uralomrajutása utáni szakaszra.

a) Koratavaszi mezőgazdasági bérharcok, a kormányzati válság megoldása előtt

Az orosz forradalom fegyveres harcainak hírére és a városi munkások újból föllendülő sztrájkharcának hatására a tavaszi munkák megindultával a szervezkedő földmunkások és cselédek — többnyire a nagybirtokokon — azonnal megkezdik bérharcaikat. A Világszabadság 1906. március 31-i száma már arról tudósít, hogy „... a Délvidék három legnagyobb megyéjében: Csongrád, Torontál és Bács megyékben hirtelen nagyobbarányú mezei munkássztrájk ütött ki”. Különösen Torontál megyében öltött a koratavaszi időszakban széles méreteket a tűrhetetlenül alacsony bérek emelését követelő mozgalom.

A törökkanizsai járás volt e mozgalom gyújtópontja. Ügyszólván minden helységében folyt a sztrájkmozgalom. Törökkanizsán 200, Padén 300, Jázován 100, Tizsaszentmiklóson 250, Oroszlámoson báró Boich Iván uradalmában az összes mezőgazdasági munkás sztrájkba lépett. A csóka Léderer Artur és József birtokon 800 napszamos és béres követelte a férfiak napszámának 80—90 fillérről 1 korona 80 fillérre, a nők napszámának 1 koronára való emelését. A sztrájkolók mindenütt béremelést vívtak ki.

Ugyanebben az időben Nagybecskereken is sikeres sztrájkot folytattak a napszamosok.⁴⁶

Heves sztrájk zajlott le a bácskai Ómoravicán. Itt a munkásság erejét a hatóság erőszak alkalmazásával igyekezett megtörni, vezetőiket letartóztatták.⁴⁷

A mezőgazdasági munkásmozgalom az egész vajdasági területen általánossá vált. Bács-Bodrog vármegye közigazgatási bizottságának 1906 első félévéről szóló jelentése a következőképpen jellemzi a kialakult helyzetet: „A földmunkások megmozdultak vármegyénkben is. Ahol már szervezkedtek, ott sztrájkoltak. Ahol még nem szervezkedtek, ott folyik a szervezkedés munkája a jövőre.”⁴⁸

A mezőgazdasági munkások szervezeteiken keresztül mindenfelé kezdték írásban lefektetni követeléseiket. A követelt béremelést a birtokosok sok helyen

⁴⁵ Világszabadság, 1906. jan. 13. „A munka napja”.

⁴⁶ Világszabadság, 1906. ápr. 7. „A munka mezején”.

⁴⁷ Világszabadság, 1906. máj. 19. „A munka mezején”.

⁴⁸ O. L. ME. eln. 1906 — 4551.

sztrájk nélkül is megadták. Ennek okát egyrészt abban kereshetjük, hogy a birtokosok nem mertek szembeszállni a szervezett munkások láthatóan nagy erejével, másrészt abban, hogy általában nem igen számíthattak a Kristóffy irányítása alatt álló karhatalom erőlyesebb fellépésére.

A mezőgazdasági munkások követeléseit az jellemzi, hogy a terméseredményektől függő, ingadozó rész-bér helyett igyekeznek maguknak meghatározott pénz-bért biztosítani, vagy a rész-bért pénz fizetiséggel összekapcsolni. Ezenkívül igyekeznek körülhatárolni az elvégzendő munkát és a munkaidőt, megszabadulni az őket sújtó robotterhektől.

A mezőgazdasági munkások, napszámosok sztrájkjaival együtt a Vajdaság területén megmozdultak a rendkívül nyomoruságos viszonyok közt élő és dolgozó mezőgazdasági cselédek is.

A törökkanizsai járás uradalmaiban a napszámosok és a cselédek szinte minden uradalomban együtt sztrájkoltak. Csókán a Léderer-féle uradalomban a béresek fejenként 100 korona évi béremelést vívtak ki. Oroszlámoson a napszámosokkal együtt a Schwarz-féle birtokon 100 béres vívott ki béremelést.⁴⁹

Torontál vármegye párdányi járásában a mezőgazdasági cselédek a járás minden községében az addigi bérek közel kétszeresét követelték, s a földbirtokosok legtöbb esetben kénytelenek voltak követeléseiket teljesíteni. Egy szerbeleméri uradalomban a cselédek pénzbéruk 120 koronával való emelését vívták ki.⁵⁰ E béremelés jelentőségét akkor láthatjuk, ha tudjuk, hogy a mezőgazdasági cselédek addig a Bácskában a természetbeni járandóság mellett pénzben általában 60 koronát, másutt kevesebb természetbeni járandóság mellett mindössze 120 koronát kaptak évente pénzben.⁵¹

A koratavasszal lezajlott sztrájkharcokra jellemző, hogy általában rövidleflyásúak és békések voltak. A hatóság tartózkodott erőszak alkalmazásától és csak kivételesen folyamodott a sztrájk vezetőinek letartóztatásához (mint pl. Ómaravicán). A sztrájkok mind sikeresek voltak, az egykorú források egyetlen sztrájk eredménytelenségéről sem számolnak be.

A sztrájkok hatásosságát fokozta az is, hogy március végén a Bács-Bodrog és Torontál megyékkel szomszédos Szerémségben is megindult az ottani szerb és horvát földmunkások nagyszabású bérmozgalma.

A mezőgazdasági munkások és cselédek 1906 elején meginduló erőteljes szervezkedése és szokatlanul korán kirobbanó erőteljes sztrájkharcai kétségkívül nagy hatással voltak az uralkodó osztályok hatalom körül marakodó csoportjaira. Megrémítette őket a mind nagyobb területre és a szegényparasztk mind nagyobb tömegeire kiterjedő mozgalom és siettette a kormányzati válság megoldását.

b) Mezőgazdasági sztrájkok a koalíció kormányrajutása után

A koalíció 1906 áprilisi kormányrajutásával az államgépezet mind élesebben lép fel a munkásmozgalom ellen. A koratavaszi sztrájkoktól megremült birtokosoknak is kezd visszatérni a régi hangjuk és áprilisban, május elején több helyen, így Kikindán és környékén megtagadják a bérkövetelések

⁴⁹ Világ szabadság. 1906. ápr. 7. „A munka mezején”.

⁵⁰ A magyarországi szocialisztikus... 1906. 928. l.

⁵¹ Narodni Glasz. 1906. nov. 24. „Miért láznak a nagybirtokosok?”

teljesítését. A mezőgazdasági munkásokat érzékenyen érintette és fokozottabb harcra készítette a koalíciós kormány 1906 májusvégi rendelete a Földmunkások Országos Szövetségének felülvizsgálásáról. Fokozta a szegényparasztság harc készségét az ipari munkásoknak mind kisebb helységekre és az üzemek mind nagyobb számára kiterjedő sztrájkmozgalma. A sztrájkmozgalmak föllendülésére — elsősorban a Bánátban — nagy hatással volt a temesvári munkások győzelmes általános sztrájkja, amely 1906. május 21—22-én zajlott le, mintegy 20 000 munkás részvételével. S mint kétségtelenül jelentős mozgósító tényezőt meg kell említeni az oroszországi parasztságnak ebben az időben hatalmas területekre kiterjedő harcait, amelyekről a vajdasági szegényparasztság nap mint nap olvasott, s amelyeket a szociáldemokrata lapok ebben az időben még gyakran mint követendő példát emlegettek.

A koalíció kormányrajutása utáni első nagyobb mezőgazdasági sztrájk-harc ezen a területen, s egyúttal az egész tárgyalt időszak kiemelkedő eseménye *a nagyikindai általános sztrájk*.⁵²

A sztrájk kirobbanása közvetlenül a kukorica részes művelésével függ össze. A kukorica megműveléséért a nagybirtokosok és gazdagparasztok már csak a termés $\frac{1}{4}$ részét adták. Súlyosbította a részesbérlok helyzetét, hogy annak ellenére, hogy igával általában nem rendelkeztek, maguknak kellett az őket megillető rész hazaszállításáról gondoskodniok kukorica-töréskor, amikor a legdrágább a fuvar. Szokásban volt ezenkívül, hogy részes földet csak a kaphatott, aki néhány napot ingyen dolgozott a gazdának (móvába ment) és ezen felül baromfit ajándékozott neki.

Láthatjuk, hogy itt lényegében a Lenin által tárgyalt ledolgozási rendszer második formájáról van szó, „amelyet a semmiféle felszereléssel sem rendelkező falusi proletár végezhet”, s amely „egyenés átmenetet jelent a kapitalizmusba”.⁵³ De ez a ledolgozási rendszer itt még külön igen terhes hűbéri jellegű robottal és ajándékozással van súlyosbítva.

A szegényparasztok már évek óta harcoltak a kizsákmányolásnak e rendkívül súlyos formái ellen, de eredményt nem tudtak elérni, hiszen a tönkremenő parasztok folyton növekedő tömege harcolt a viszonylag kevés részesbérlet megszerzéséért. Elkecsereződésüket növelte, hogy az 1904 és 1905 évi rossz kukoricatermés miatt alig jutottak valami keresetnek. Reményeiket viszont felfokozta 1906 márciusában, április elején az, hogy a környező járá-sokban a mezőgazdasági munkások és cselédek egyre-másra értek el béremelés-eket. Azonban mikor a kukoricaföldek kiadására került a sor, a birtokosok és gazdaparasztok a koalíciós kormányban reménykedve ismét elutasították a szegényparasztok béremelési követelését.

A végsőig elkecsereedett szegényparasztság erejét és önbizalmát most hatalmasra fokozta az, hogy szervezet fogta őket szoros egységbe. Május 20-án a Földmunkás Szövetség helyi szervezete határozatot hozott a mező-gazdasági munkások sztrájkbalépéséről.

Május 21-én jelentik be a város vezetőségének az „összes mezei munkások sztrájkbalépését” és kéri, hogy a város végén levő vásárteret engedjék át

⁵² A kikindai általános sztrájk leírása a következő forrásanyagok alapján: Narodni Glasz. 1906. jún. 18., „A nagyikindai mezőgazdasági munkások győzelme”. Népszava. 1906. máj. 26. „Általános sztrájk Nagyikindán”. 1906. máj. 31. „Ólomgolyót nekik”.

A magyarországi szocialisztikus ... 1906. 923—28. l.

Torontál. 1905. 125. sz. „A vármegyei sztrájkmozgalmak”.

⁵³ Lenin művei. 3. k. Bpest, 1956. 200—201. l.

sztrájktagyául. A sztrájkolók erejét kezdetben lebecsülő rendőrség nem engedélyezte a sztrájktagyát.

Másnap a munkások vezetői újból kérik a vásártér sztrájktagyául való átengedését, mert már 3000 a sztrájkolók száma és a szakszervelet helyiségébe nem férnek. A rendőrség válaszul letartóztatja a sztrájkolókat egész vezetőségét. A megfélemlítés azonban nem sikerül. „A sztrájkolókat a község-háza elé vonultak — írja az esetről a Narodni Glasz — és azt kiabálták: Engedjétek ki elvtársainkat, vagy minket is csukjatok le!... A csendőrség felszólította a munkásokat, hogy menjenek haza, vagy löni fog, de elvtársaink feleségei azt felelték: Lőjjetek először ránk és gyermekeinkre, mert már elégünk van az ilyen életből!” A rendőrség a munkások ezreinek határozott fellépésére kénytelen volt szabadonbocsátani a bebörtönzötteket, akik mindössze fél órát töltöttek a fogdában.

A rendőrség engedékenysége kétségtől az is kihatott, hogy május 22-én az ipari munkás szakszervezetek kivétel nélkül szolidaritás-sztrájkba kezdtek a mezőgazdasági munkások követeléseinek támogatására. Nem csekély hatása lehetett a rendőrség magatartására a május 21-én kitört hatalmas temesvári általános sztrájk. Az ipari és mezőgazdasági munkások együttes fellépésére a hatóságok közös sztrájktagyául átengedik a vásártérrel, ahova május 23-án 3380 sztrájkoló vonul ki, ebből 2370 mezőgazdasági munkás, míg a sztrájkoló ipari munkások száma kb. ezer.

A sztrájkban azonban nemcsak az ipari és mezőgazdasági munkások harci szövetségének egyszerű példáját láthatjuk. A kisbirtokos parasztok, sőt kisiparosok is szolidaritást vállaltak a sztrájkolókkal, anyagilag — élelemmel — is segítették őket. Sok üzletet bezártak a sztrájkolókkal való szolidaritás jeléül, más üzleteket pedig a napszámosasszonyok felszólítására zártak be a kereskedők. A gulyások, csikósok kezdték a mezőkről behajtani a gulyákat, méneseket, s csak a rendőrség és csendőrség fenyegető fellépésével tudta őket arra kényszeríteni, hogy újból kihajtsanak.

A mezőgazdasági munkások sztrájkja általános sztrájkká fejlődött, amelyben együttes erővel, testvéri összefogásban vett részt a város különböző nemzetiségű, mintegy 5–6000 szerb, magyar, német dolgozója.

Látva a harcoló dolgozók ilyen széles összefogását, a hatóságok megfélemlítésükre nagy erőket vontak össze. Összesen 6 század gyalogságot, másfél század lovasságot és 160 csendőrt összpontosítottak a városban. Mindez azonban nem használt, s a sztrájkolókat egységes ereje tárgyalásokra kényszerítette a munkaadókat.

Május 23-án kezdődtek meg a tárgyalások a polgármester vezetésével. A munkásokat 15 sztrájkoló képviselte, míg a birtokosok korlátlan számban vettek részt a tárgyalásokon. A birtokosok arra számítottak, hogy a keresetnélküliség majd megtöri a sztrájkolókat ellenállását, de csalódnok kellett. Május 29-én, amikor egy heti tárgyalás után nem sikerült leszerelniük a munkásokat, a birtokosok megszakították a tárgyalásokat. A nagybirtokosok és gazdagparasztok már belementek volna abba, hogy egyharmados kukoricarészt adjanak, de nem akarták a részt hazaszállítani és követelték azt is, hogy a kukoricaszervéddel egyidőben kössenek aratási szerződést. A dolgozó parasztok azonban ragaszkodtak ahhoz, hogy $\frac{1}{3}$ részüket szállítsák haza és nem voltak hajlandók azonnal aratási szerződést kötni. Az volt az álláspontjuk, hogy az aratásra csak akkor szerződnek majd, ha látják, milyen a gabona.

A birtokosok fenyegetőzésére, hogy kizárják az aratásból a munkásokat és gépekkel aratnak le, a sztrájkolók azonnal intézkedtek, hogy megakadályozzák az aratógépek használatát. Éjnek idején a gabonatáblákban többezer holdon karókat vertek le.

A tárgyalások megghiúsulása után a hatóságok — óvatosan bár — újból erőszakhoz folyamodtak. Céljuk az volt, hogy megbontsák a sztrájkolók szervezett egységét és egyenként kényszerítsék őket behódolásra.

Május 30-án a polgármester kihirdette a belügyminiszter 53428/906 sz. rendelete alapján a szakegyletek felfüggesztését, s miután a sztrájkutanya feloszlására irányuló kísérlet megghiúsult, elrendelte annak decentralizálását.

Május 31-én külön sztrájkutanyát jelöltek ki a mezőgazdasági munkások, külön a malommunkások, külön az építő és egyéb munkások számára.

A sztrájkolók azonban ezek után sem adták fel a harcot. Sőt, megtudták akadályozni azt is, hogy a birtokosok sztrájkőröket alkalmazzanak. A sztrájk hatalmas erejére és erkölcsi hatására mutat, hogy amikor a sztrájkolók a határban dolgozó sztrájkőröket igyekeztek a munka abbahagyására bírni, hiába volt a sokszáz összpontosított „rendfenntartó” katona és csendőr, a hatóság nem tudott közbelépni, mert — a rendőrségi jelentés szerint — „sem a megfenyegetett munkások, sem a munkaadók a tetteseket nem nevezték meg”.

Végül a sztrájk harmadik hetében a birtokosok feladták a harcot. Ahogy a Narodni Glasz írja: „Elhívták a békítőbizottságot és azt mondták nekik: »Emberek, ami volt, volt. Menjete kapáljátok a kukoricát harmadából, mi haza is szállítjuk, csak már mentsétek ki a fű közül.« — A munkások ekkor aláírták a szerződést, amelyen a követeléseik voltak. Ezután az összes munkás összegyűlt, elénekelték a »Marseillaiset« és megfogadták, hogy egyikük sem lépi át a szerződésben megállapított határt.” A felfüggesztett szakegyletek vezetői június 7-én jelentették be hivatalosan, hogy a sztrájk végetért. A szegényparasztok és ipari munkások harci szövetsége teljes győzelmet aratott.

A nagyikindai általános sztrájk győzelmének igen nagy volt a jelentősége és hatása a vajdasági munkások további sztrájkharcára. Tudatosította a dolgozóknak, hogy a birtokosok és tőkések ereje az állam fegyveres erőinek bevetésével együtt is gyengébb, mint az ipari munkások és szegényparasztok egyesített ereje. Ennek a sztrájkknak kétségtelenül igen nagy szerepe volt abban, hogy a Vajdaságban 1906-ban az aratási sztrájkok tömegméréteket értek el, s hogy a szegényparasztok határozott fellépésükkel jelentős béremeléshez jutottak.

A nagyikindai sztrájk közvetlen hatására még május végén rövid, de igen heves mezőgazdasági sztrájk zajlott le a nagyikindai járásban levő Bocsáron. A sztrájk itt is a részesművelés feltételei miatt robbant ki. A sztrájkolók elkergették a vidékről odahívott sztrájkőröket. A hatóság erőyes intézkedésekkel válaszolt: 30 csendőrt, 1 század katonaságot összpontosított a faluba, feloszlatta a helyi földmunkás szövetséget. A mozgalom vezetőit összesen 400 korona pénz- és 30 nap börtönbüntetéssel sújtották. Mindemellett a birtokosok kénytelenek voltak engedményeket tenni.⁵⁴

A kikindai sztrájk közvetlen hatásának lehet tekinteni a június elején Dettán kirobbant általános sztrájkot is. Itt az „összes földmunkások, gazda-

⁵⁴ A magyarországi szocialisztikus ... 1906. 930. 1.

sági napszámosok, malommunkások, kocsisok stb. (250-en), továbbá mintegy 30 cipészsegéd szüntette be a munkát”.⁵⁵

Igen erőteljes és eredményes sztrájk zajlott le Karlován. Itt eddig „¹/₁₅ részért arattak, a kukoricát negyedéből művelték. Ha a munkás kapott egy-két lánc* negyedes kukoricát, akkor 10—15, néha 20 napot is robotolnia kellett télen és tavasszal, s ezen felül, amikor a gazda kivitte a mezőre, a szegény munkás kötele volt 1 koronát fizetni a gazdának azért, mert az megmutatta neki a földet, ahol dolgozni fog. A munkások összes feltételeit csak hat heti sztrájk után fogadták el... Kiharcoltak kaszálásért 3 korona napszámot, a gabonát tizedéből és lánconként 1 koronát és 15 kiló lisztet, megszüntették a robotot.”⁵⁶ Láthatjuk, hogy a Karlován lezajlott sztrájk szinte az igen súlyos feudális csökevények elleni béremelési követeléssel összekötött eredményes harc mintapéldájának tekinthető.

A nagyikindai általános sztrájk győzelmes befejezése után a mezőgazdasági munkások harcának súlypontja rövidesen újból a törökkanizsai járásba került vissza. A járásban teljes erővel az aratás elején tört ki az újabb sztrájk-harc, s az aratás és cséplés egész ideje alatt tartott. Egyik helyen még be sem fejeződött, már másik helyen ütötte fel a fejét.

A sztrájkmozgalom június 20-án indult ki Törökkanizsáról és Torontál-Józseffalváról. A hatóság erőszak alkalmazásával akarta a sztrájkot letörni, mintegy száz munkást letartóztatott. A főszolgabíró — aki különben a járás leggazdagabb birtokos családjának, a báró Tallián-családnak volt tagja — azzal az ürüggyel, hogy a sztrájkolók törvénytelen módon igyekeznek megakadályozni a sztrájktörök munkáját, elrendelte a törökkanizsai sztrájktanya feloszlátását. A munkások a rendeletet nem vették tudomásul. Erre másnap a főszolgabíró maga ment ki, hogy rendeletének érvényt szerezzen. A munkások a főszolgabíró személyes felszólítására sem voltak hajlandók elhagyni a sztrájktanyát. Ekkor a főszolgabíró intézkedésére csendőrség és katonaság lépett közbe.

„A csendőrök szuronyrohamot intéztek a tömeg ellen — számol be a Világszabadság az eseményről —, mikor is Ricze István, Batancsev Obrád és Kovács Jovan mellükön meg karjukon súlyosan megsebesültek... a munkások futni kezdtek. A katonák, a csendőrök utánuk rohantak. Futás közben még sok munkás megsebesült... A csendőrség még több szuronyrohamot intézett a munkásság ellen, mire ezek a szövetség helyi csoportjába mentek... a szervezet működését Tallián főszolgabíró beszüntette, a helyiséget bezáratta.”⁵⁷

A sztrájk még aznap este végetért, mégpedig a munkáskövetelések alapján megtörtént kiegyezéssel. A birtokosok belementek, hogy az addigi ¹/₁₃ rész helyett ¹/₁₂ részt adnak az aratásért, hogy a behordásért, amelyet addig ingyen végeztek, ezentúl 2 korona 40 fillért fizetnek.⁵⁸

⁵⁵ Világszabadság. 1906. jún. 9. „A munka mezején”.

⁵⁶ Narodni Glasz. 1906. júl. 2. (15.)

⁵⁷ Világszabadság, 1906. jún. 30. „Folyik a vér”.

⁵⁸ Uo.

* A Vajdaság területén a következő nagyobb földmértékegységek voltak használatban:

kis hold	—	1.200 négyszög öl,
hold	—	1.600 négyszög öl,
lánc	—	2.200 négyszög öl,
nagy lánc	—	2.400 négyszög öl.

Tiszaszentmiklóson a sztrájk szintén a munkáskövetelések alapján megkötött egyezséggel végződött. Oroszlamoson 72 munkást ítélték el az 1898. II. tc. alapján 30—30 napi elzárásra. A sztrájk azonban ennek ellenére is győzött és a munkások — az elítéltek is — jelentős béremeléssel munkába álltak. Deszken 150 sztrájkolót ítélték el 30—30 napra. A hatóság erélyes közbelépése ellenére a járás minden helységében béremelést értek el a mezőgazdasági munkások.⁵⁹

A törökkanizsai járásban lefolyt nagy aratósztrájkban résztvett mezőgazdasági munkások számáról rendkívül eltérő adatok állnak rendelkezésre. Az 1906. évi rendőrségi jelentés 868 személyt említ, Darányi földművelésügyi miniszter a király számára készített felterjesztésében kb. 2000 sztrájkolóról beszél, míg a Világsszabadság tízezerre teszi a sztrájkolók számát. Az adatok mindenesetre azt mutatják, hogy a törökkanizsai járásnak úgyszólván minden aratómunkása résztvett a sztrájkharcban, s hogy a járás szerb és magyar mezőgazdasági munkásainak összefogása minden helységben eredményes volt.

A törökbecsei járásban szintén igen heves sztrájkharcok voltak. Itt a mezőgazdasági munkások és szegényparasztok szintén kiharcolták az $\frac{1}{3}$ -os kukoricarészt, valamint kedvező aratási-cséplési feltételeket. Ebben a járásban az aratórész helyett szerződésben meghatározott fizetést vívtak ki, amelyet általában gabonában kaptak. Holdanként 150—200 kilogramm gabonáért, a dült gabonát 250—300 kilogrammért aratták.⁶⁰

Torontál vármegye központi járásában szinte minden mezőgazdasági munkás résztvett a sztrájkharcban, s a következő jelentős eredményeket érték el: aratás az addigi $\frac{1}{14}$ helyett $\frac{1}{12}$ — $\frac{1}{9}$ részért, vagy pedig az addigi holdankénti 45—80 kiló helyett 1—2 métermázsáért; cséplés az addigi 3—3,5% helyett 4—6%-ért.⁶¹

Erdemes ezekkel az elért eredményekkel összevetni azokat az elsődleges követeléseket, amelyeket 2 hónappal előbb — 1906. május 6-án — a nagybecskereki földmunkás szövetség fektetett le írásban. Akkor 60—85 kiló gabonát és 2—3 koronát követeltek egy lánc learatásáért, a cséplésért pedig 4,5%-ot.⁶² Az összevetésből kitűnik, hogy a munkások, erojüket érezve, mind nagyobb engedményekre szorították a földbirtokosokat, s hogy eredeti követeléseiken gyakran jelentősen is túlmenő eredményeket harcoltak ki.

A Torontál megyeihez hasonló eredményes aratósztrájkok zajlottak le Bács-Bodrog megyében és Temes megye bennünket érdeklő részében is. Az 1906. évi rendőrségi jelentés szerint Bács-Bodrog vármegyéjében a topolyai járásban 1500, a bácsalmási járásban 1100, a zentai járásban csaknem minden mezőgazdasági munkás résztvett a bérharcokban. A földművelésügyi miniszter jelentése szerint „legnagyobb méretet öltött a mozgalom a vármegye óbcesei és topolyai járásában”.⁶³

A sztrájkokban a napszámosok és részesbérlők mellett a harcoknak ebben a szakaszában is résztvettek a mezőgazdasági cselédek. A Narodni Glasz 1906 végén egy cikkében összegezte azokat a legfontosabb vívmányokat, amelyeket a mezőgazdasági cselédek 1906 folyamán értek. Kiharcolták, hogy az addig ingyen végzett munkákért fizessenek (pl. a cseléd felesége

⁵⁹ A magyarországi szocialisztikus . . . 1906. 924. l.

⁶⁰ I. m. 926. l.

⁶¹ I. m. 928. l.

⁶² Narodni Glasz. 1906. jún. 2. „A földmunkásszövetség nagybecskereki tagozatáról”.

⁶³ O. L. ME. eln. 1906 — 160.

ingyen volt köteles addig a gazda kívánságára dolgozni). Fontos vívmányuk volt a tehéntartás jogának elismertetése, a kötelező betegségi biztosítás kivívása a maguk és családjuk számára, valamint külön lakás biztosítása minden család számára.⁶⁴

Persze rövidesen bebizonyosodott, hogy a vívmányok legnagyobb része csak ígéret maradt. A birtokosok csak végső szorultságukban, a munkások és parasztok együttes erejétől való félelmükben mentek bele ilyen engedményekbe, de eszük ágában sem volt azokat teljesíteni.

Mindazonáltal a cselédek harcának igen nagy a jelentősége. Megmutatta, hogy a dolgozók elégedetlensége olyan nagy és annyira széleskörű volt, hogy megmozgatta a proletároknak ezeket a legelmaradottabb, legnehezebben szervezhető, legnehezebben megmozduló részét is. A mezőgazdasági cselédek harcbalépése még inkább kiszélesítette azt a harci egységfrontot, amely 1906 harcaiban az ipari munkások és a szegényparaszság szövetsége alapján létrejött.

Az 1906-os nagy megmozdulásokban résztvett vajdasági mezőgazdasági munkások és szegényparasztok számáról adataink nincsenek. De ha csak a kiemelkedőbb sztrájkokban résztvettekről közölt hivatalos adatokat összegezzük, már akkor is tízezres számot kapunk.

A korabeli forrásanyagok azt mutatják, hogy a mozgalom a Vajdaságnak csaknem egész mezőgazdasági proletariátusára, valamint a szegényparaszságnak is igen jelentős részére kiterjedt. Természetesen a mozgalomban résztvevők nem mindannyian folytattak olyan éles harcokat, mint a kikindai vagy törökkanizsai szegényparasztok. Erre azonban nem is volt szükség, mert a sztrájkmozgalom hatalmas erejétől megrettent birtokosok igen gyakran sztrájk nélkül is, azonnal teljesítették a munkások által felvetett követeléseket.

A kivívott munkabéremelések is szemléletesen megmutatják a vajdasági szegényparasztok 1906-os sztrájkharcának országos viszonylatban is kiemelkedő erejét. Míg országos átlagban 1906-ban 0,31 koronával emelkedtek az élelem nélküli évi átlag napszámbérek, addig Torontál vármegyében ez az emelkedés 0,58 korona, Bács-Bodrog vármegyében pedig 0,68 korona volt.⁶⁵

Az 1906-os év harcainak egyik legfontosabb eredménye a vajdasági szegényparasztok gyors és tömeges szervezkedése. A szervezkedésről rendelkezésre álló adatok is a vajdasági szegényparaszt mozgalom igen nagy erejéről tanúskodnak: az ország más vidékeit felülmúló gyorsasággal és tömegességgel alakultak meg a vajdasági falvakban a Földmunkás Szövetség szervezetei. Botoson 1200, Futakon 2000, Román Écskán 1500 résztvevővel tartotta meg a Földmunkás Szövetség alakuló gyűlését.⁶⁶ Közvetlenül az 1906-os aratás után a Földmunkás Szövetségnek Pancsován 400, Karlován 619, Adán 560, Bács-Topolyán 683, Szabadkán 2840 stb. nyilvántartott tagja volt.⁶⁷ A szövetség helyi vezetőségeiben együtt találjuk a szerb, magyar és részben más nemzetiségű szegényparasztokat.

A SzDP 1907 elején megtartott XIV. kongresszusának anyagából is a vajdasági földmunkások szervezkedésének kiemelkedő méretei láthatók. A kongresszus beszámolója kiemeli, hogy a mozgalom legerősebb „Temes, Torontál, Fejér, Bács-Bodrog, Békés, Csongrád, Csanád, Arad megyékben”.

⁶⁴ Narodni Glasz. 1906. nov. 24. „Miért láznak a nagybirtokosok?”

⁶⁵ Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon 1906. évben. Bpest. 1907. 11—23. l.

⁶⁶ Narodni Glasz. 1906. szept. 15., okt. 1., okt. 6.

⁶⁷ Világ szabadság. 1907. febr. 16. „Jelentés a földmunkás mozgalomról”.

A Szövetség 8 vidéki titkárságából 3 (szabadkai, újvidéki, zombori) a vajdasági területen, még egy pedig (a temesvári) jórészt a vajdasági területen működött 1907 elején.⁶⁸

A vajdasági szegényparaszt mozgalmak országos méretekben kiemelkedő jelentőségéről beszél Darányi Ignác földművelésügyi miniszternek az 1906-os aratósztrájkokról a király számára készített felterjesztése is:

„Bács-Bodrog vármegyének csaknem összes járásában észlelhető volt a mozgalom. A helyszínrre kiszállott illetékes főszolgabíráknak az a törekvése, hogy a felmerült esetek békés megegyezéssel intéztessenek el, csak kevés esetben vezettek sikerre... Torontál vármegyében alig volt járás, amelyben a mozgalom észlelhető ne lett volna. *Az aratási sztrájk ezen törvényhatóság területén öltötte a legnagyobb arányokat.*”⁶⁹

*

Milyen következtetéseket vonhatunk le a vajdasági mezőgazdasági munkásság és szegényparaszság 1906-os mozgalmából?

Megállapíthatjuk, hogy ezek a mozgalmak is igazolják Simon Péter megállapítását, aki az 1905–1907-es parasztmozgalmakat az 1904-ig tartóaktól külön szakaszba sorolja.

Az 1903–1904-es mozgalmakban a vajdasági parasztság széles rétegei — nincstelen parasztok, kis és középparasztok — vettek részt. Tömegeinek zömét azonban a szerb parasztok alkották, s más nemzetiségű parasztokra csak kis részben terjedt ki. A mozgalom főcéljai: a helyenként tettekben is kifejezésre jutó földosztás, helyi hatalom (önkormányzat) megszerzése, szerb nemzeti követelések kivívása.

Az 1906-os mozgalom kimondottan a mezőgazdasági proletárok és félproletárok osztályharcos bérmozgalma. A földosztás kérdését nem veti fel. A birtokos parasztság nem vesz részt a mozgalomban, de a kis- és középparasztok helyenként támogatják a gazdag parasztok és birtokosok ellen (pl. Kikinda).

A különbségek ellenére mind az 1904-el lezáródó, mind az 1906-os parasztmozgalmak antifeudális, polgári demokratikus forradalmi jellegű mozgalmak, de az 1906-os mozgalomban már növekvő antikapitalista elem mutatkozik.

1906-ban a mozgalom alapvető célja: tűrhető bérek kiharcolása, a robot eltörlése, a ledolgozási rendszer helyébe egészben vagy részben kapitalista munkaviszonyok állítása. A hűbéri és ökevények ellen harcolva a szegényparaszság saját érdekeiért harcol, de a kapitalista munkaviszonyokért folytatott harca egybeesik az ország fejlődési irányával és így az egész nemzetgazdaság fejlődését elősegítő jelentősége van. Ennek a kérdésnek fontosságát mutatja Leninnek bizonyos mértékig az akkori Magyarországra is vonatkozatható megállapítása: „Oroszország mezőgazdasága elmaradottságának, az egész nemzetgazdaság tespedésének... fő és alapvető oka a ledolgozási rendszer.”⁷⁰

Ugyanakkor, amikor megállapítjuk, hogy a mozgalom elősegítette a tőkés viszonyok kifejlődését, le kell azt is szögezünk, hogy antikapitalista jelenségeket is mutatott fel. Ilyen alapján a munkabéremelésre és munkaidő

⁶⁸ A magyarországi szocialisztikus... 1907. 17–18. l.

⁶⁹ O. L. ME. eln. 1906–160.

⁷⁰ Lenin: Az agrárkérdésről. II. k. Szikra. 1955. 22. l.

csökkentésre irányuló követelésekben, de különösen a mezőgazdasági gépek (aratógépek) bevezetésének megakadályozására irányuló törekvésben mutatkozott meg.

Mint az 1906. évi sztrájkharcok rendkívül fontos vívmányát kell megemlítenünk a harcokban létrejött munkás-paraszt szövetséget. Ez kifejezésre jutott abban, hogy a városi munkások segítették megszervezni a szegényparasztok szervezetét, harcait. Kifejezésre jutott az ipari munkások és mezőgazdasági proletárok közös helyi általános sztrájkjaiban, abban, hogy az ipari munkások támogatták szervezett erejükkel a mezőgazdasági munkások bérharcát, abban, hogy a kis- és középparasztok élelemmel segítették a sztrájkolókat.

Fontos kiemelni, hogy az 1906-os mozgalmak az 1904-el lezárultakhoz viszonyítva a különböző nemzetiségű szegényparasztok fokozottabb együttműködését mutatják. A magyar, szerb és más nemzetiségű vajdasági szegényparasztok együttesen, egymást segítve küzdöttek kizsákmányolók ellen, bármilyen nemzetiségűek is voltak azok.

A különböző nemzetiségű dolgozók együttes harci fellépése megrémítette a burzsoáziát és a birtokosokat, akik a munkás-paraszt szövetség és a munkások és szegényparasztok nemzetközi harci egységfrontjának kialakulásában, saját burzsoáziájukról való leválásában, joggal láthatták uralmuk alkonyának beköszöntését. Mindezt természetesen nem nézhették ölbe tett kezekkel és igyekeztek megbontani a munkások és parasztok harci szövetségét, a dolgozók nemzetközi egységfrontját, visszaszerezni a dolgozó tömegek feletti befolyásukat.

A szerb burzsoázia és a földbirtokosok egy része a Radikális Párt rugalmasabb politikájával vélte megoldani a kérdést. Hangulatukat és taktikájukat jól mutatja a Zasztava 1906. szeptember 7-i számának vezércikke, amelynek már a címe is sokatmondó: „Idejében kimondott szó”. A cikkben többek közt a következők állanak:

„A szerb aratókról, részesekről van szó, akik a más nemzetiségű munkásokhoz hasonlóan sokkal nagyobb számban léptek harcba a birtokosokkal mint eddig bármikor. Sőt mi több — s ez a legfontosabb — sok esetben éppen szerb birtokosokkal léptek harcba. És a kenyérét ugyanolyan hevesen, ugyanolyan erőszakosan és ugyanazzal a gyűlölettel harcoltak ellenük, mintha idegen ellenség és elnyomójuk ellen harcoltak volna... Az áll tehát előttünk, ha őszintén ápoljuk szívünkben a népünk iránti szeretetet, hogy még egy utat keressünk, amellyel a szerb társadalmat a széthullástól megőrizhetnénk. Ez pedig a nép szervezése, a szerb proletárok szervezése. Ne legyünk szentimentálisak, számoljunk az idővel és nyújtsunk kezét a szerb szegénységnek. Ne dobjuk el magunktól népünk legértékesebb részét.”

Ez az idézet több értékes megállapítást tartalmaz. Mindenekelőtt a szerb burzsoáziának ez a lapja beismeri, hogy 1906-ban az addigi legerőteljesebb, legnagyobb mezőgazdasági munkás megmozdulásokra került sor a Vajdaságban. Megmutatja, hogy a szerb dolgozók kikerülve „saját” burzsoáziájuk hatása alól, a más nemzetiségű, legnagyobbbrészt magyar dolgozókkal együtt olyan erőteljesen fordultak vele szembe, hogy azt már vezetőszerrepére végzetesnek látja, „a szerb társadalom széthullásától” fél. Megmutatja végül a cikk, hogy a szerb nemzetiség vezető osztályai belátták, hogy nem képesek a régi módon biztosítani vezetőszerrepüket, hogy kénytelenek taktikát változtatni.

Ebben foglalható össze röviden az 1906-os vajdasági sztrájkharcok jelentősége és a megelőző vajdasági sztrájkoktól való különbsége.

5. 1907 — a dolgozók harcának lehanyaglása

1907-ben a vajdasági területen is a munkásmozgalom gyors hanyatlása mutatkozik, ugyanúgy, mint ahogy egész Magyarországon.

A lanyhulás már 1906 második felében megindult, s alapjában annak a következménye, hogy Magyarország gazdasági életében gyorsütemű fellendülés indult meg. Ezt a fellendülést elősegítette a politikai válság megoldása, az 1906-os mezőgazdasági rekordtermés, majd 1907-ben az ipartörvény, amely fokozott állami támogatást biztosít a burzsoáziának.

A vajdasági iparban még 1907-ben is igen sok a sztrájk: több mint 1905-ben, s a sztrájkok által érintett üzemek száma is több mint két évvel előbb. De a sztrájkok ereje, a sztrájkokban résztvevők száma már jelentős csökkenést mutat. Amíg a sztrájkok száma 1906-hoz viszonyítva 51-ről 33-ra csökken, s még négyvel több mint 1905-ben, addig a sztrájkolók száma az 1905-ös 3071-ről és az 1906-os 3066-ról 1791-re, az elveszett munkanapok száma pedig az előző két évi egyaránt közel 36 ezerről 20 778-ra süllyed.

Az ipari sztrájkokban döntő többségükben a kisiparban dolgozó munkások vesznek részt. Mindössze két jelentősebb üzemet érintő sztrájk van a vajdasági területen 1907-ben. Újvidéken a már 1905-ben említett Zikmund és társa gépgyár munkásai, Nagybecskereken pedig a már 1906-ban említett Dungyerszky szőnyeggyár munkásai folytatnak úgyszólván egyidőben — az október 10-i politikai sztrájkok és tüntetések serkentő hatására — mindkét helyen eredménytelen sztrájkot.⁷¹

A mezőgazdaságban 1906-ban kivívott eredményeket a birtokosok igitkeznak semmissé tenni, ez azonban csak részben sikerül. A Torontáli Gazdák Szövetsége 1906 végén közzétett egy jegyzéket, amelyen azt tüntette fel, hogy 1907-ben mekkora napszámot hajlandók a birtokosok fizetni. Ha ezt a táblázatot összevetjük az előző két évben fizetett átlagos napszámokkal, azt látjuk, hogy a birtokosok jóval kevesebbet akarnak adni, mint amit 1906-ban fizettek, de az általuk kínált napszám még mindig magasabb, mint az 1905-ben fizetett napszám volt. Ezt mutatja be a következő táblázat:⁷²

Évszak	Egy férfi átlagnapszám koronában		Gazdák bérskálája 1907-re	
	1905	1906	Hónap	korona
tél	0,98	1,38	december január február	1,—
tavaszi	1,21	1,38	március április, május június	1,20 1,60 2,—
nyár	2,12	3,12	július augusztus	3,— 2,40
ősz	1,41	2,17	szeptember, október november	1,60 1,40

A Gazdák Szövetsége bérskáláját azzal kapcsolatban állította össze, hogy a Földmunkás Szövetségen keresztül a szociáldemokraták arra igyekeztek

⁷¹ A magyarországi szocialisztikus ... 1907. 1131., 1169. l.

⁷² Mezőgazdasági munkabérek ... 1906. évben. 11—23. l.

rávenni a mezőgazdasági munkásokat, hogy már előre „jó szerződéseket” kössenek, ami azután szükségtelessé tenné a sztrájkharcot. Ehhez a taktikához a Torontáli Földmunkás Szövetség összeállított egy bérskálát, amelyben jelentősen emelni igyekezett az 1906-ban elért napszámokat. Ebben a táblázatban a szerződések alapjául a következő napszámbéreket vette:⁷³

dec., jan., febr.	2 korona	július	7 korona
márc., ápr.	3 korona	augusztus	5 korona
május	3 korona	szept., okt.	3 korona
június	5 korona	november	3 korona

Ezek a követelések az adott helyzetben nyilvánvalóan irreálisak, eltúloztak voltak. Nemcsak a gazdák utasították vissza fenti bérskálájukkal, de a mezőgazdasági munkásokat sem sikerült megnyerni ezekhez a követelésekhez. Nincs semmi nyoma annak, hogy ezekért a napszámbér követelésekért bárhol is harc indult volna, s az 1907. évi átlagbérek megközelítően a Gazdák Szövetsége által kínált napszámok színvonalán alakultak.

A mezőgazdasági munkások, akik előtt nem volt reális harci cél, általában kiegyeztek a gazdákkal az 1905. évinél valamivel magasabb bérekben. 1907-ben mindössze két mezőgazdasági sztrájk volt Torontál vármegyében, mindkettő a törökkanizsai járásban. Az egyikben 79 gazdasági cseléd, a másikban 60 hónapszámos vív eredményes harcot a túlságosan leszorított bérek emeléséért. Bács-Bodrog vármegyében 1907-ben nem volt mezőgazdasági sztrájk.⁷⁴

A sztrájkharcok ilyen hirtelen lehanyatlásában az említett okokon túl kétségtelenül szerepe van a koalíciós kormányzat részéről a munkásmozgalom ellen fokozódó hatósági terrornak, amely a „derestörvénynek” a sztrájkjogot tovább megszorító intézkedéseiben kapott jogi kifejezést. Mindezek az okok, valamint a SzDP-nak az a törekvése, hogy a tömegmozgalmat törvényes útra, a választójogi harc útjára vigye, a sztrájkmozgalmak lehanyatlása mellett a Földmunkás Szövetség szervezeteinek elnéptelenedését is eredményezte. A SzDP-nak a parasztmozgalmaktól való félelmét és leszerelésükre törekvését jól mutatja, hogy a Narodni Glasz, amely 1905—1906-ban olyan lelkes hangú cikkeket írt az orosz munkások és parasztok harcáról, s oly gyakran nevezte ezt a harcot a magyarországi dolgozók példaképének, az 1907. évi moldvai parasztfelkelés kirobbanásakor, amikor Magyarország közvetlen szomszédságában lángol fel a parasztság harca, nyíltan utasítást ad a paraszti tömegmozgalmak leszerelésére:

„Ila a földmunkás nép mozgalma átjönne hozzánk a magas erdélyi hegyeken — írja a Narodni Glasz —, elvtársainknak az legyen a kötelességük, hogy a mi népünket visszatartsák a terrortól és a mozgalmat helyes útra tereljék. Mert a mozgalom, amely kitört az elnyomott orosz parasztok köréből, ime már áttért a román parasztokra is és könnyen megtörténhetik, hogy tovább hatol előre nyugat felé, miközben hozzánk is áttérjedhet.”⁷⁵

Ugyanakkor a kielégítetlen tömegek harci kedvét a SzDP a vajdasági területen is igyekszik fokozott választójogi harcok útjára vezetni. Hogy milyen

⁷³ Narodni Glasz. 1906. nov. 17.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Narodni Glasz. 1907. ápr. 4.

nagy volt még 1907 második felében is a dolgozó tömegek harci készsége a vajdasági területen, az világosan megmutatkozott az 1907. október 10-i tömegsztrájkban, az 1905—1907-es mozgalmak utolsó nagy föllobbanásában.

„Budapest után legmélyebbre hatott a mozgalom Krassó-Szörény és Torontál vármegyékben, továbbá Temesvár, Versec és Pancsova városokban” — állapítja meg a Kereskedelemügyi Minisztérium jelentése.⁷⁶ A jelentés távolról sem teljesnek tekinthető adatai szerint október 10-én a vajdasági területen mintegy 8 ezer munkás sztrájkolt, közel négyszerannyi, mint amennyien 1907-ben bérharcokban résztvettek.

Az 1907. október 10-i munkabeszüntetések méreteit a vajdasági területen a Kereskedelemügyi Minisztérium jelentése alapján készített következő táblázat mutatja:⁷⁷

	Hány vállalatban szüntett a munka	Sztrájkoló munkások száma
Bács-Bodrog vármegye	15	402
Szabadka	85	886
Újvidék	5	168
Versec	341	2 800
Torontál vármegye	215	2 339
Pancsova	355	549
Nagykikinda	44	1 200
Nagybecskerek	167	1 063

Ez a hivatalos számadatokat tartalmazó táblázat is szemmel láthatóan bizonyítja az általános politikai sztrájk nagy népszerűségét a vajdasági munkások között. A fenti adatok azonban még jelentős kiegészítésre szorulnak. Pl. Szabadkán, ahol a Kereskedelemügyi Minisztérium statisztikája 886 sztrájkoló munkást tüntet föl, a rendőrségi jelentés szerint „október 10-én minden szakma sztrájkolt és a felvonulásban 8000 ember vett részt”.⁷⁸

A statisztikai táblázat kiegészítésre szorul még olyan értelemben is, hogy számításba kell vennünk azt a valóságos ostromállapotot, amellyel a hatóságok egyes vajdasági — elsősorban a nemzetiséglakta — helységeken, igyekeztek a nagy politikai munkástüntetést megakadályozni. Újvidéken pl. úgy igyekeztek érvényt szerezni az október 10-i tüntetést megtiltó rendőrségi rendeletnek, hogy „a katonaság feltűzött szuronyokkal cirkált az utcán, sőt a péterváradai erődből az ágyúcsöveket is Újvidékre irányították”.⁷⁹ Mindezek ellenére a szerb és magyar munkások megkísérelték a tüntetés megtartását. De — a Népszava híradása szerint — „a gyűlésre induló munkásokat a rendőrök több ízben is megtámadták, sokat közülük bekísértek a rendőrségre és véresre vertek”.

Az 1905—1907-es munkásmozgalmi föllendülés utolsó nagy föllobbanása — a „vörös csütörtök” — után a vajdasági munkásmozgalomban is erős apály

⁷⁶ Munkabeszüntetések és munkakizárások 1907-ben. 12. l.

⁷⁷ I. m. 9—10., 22—28. l.

⁷⁸ A magyarországi szocialisztikus... 1907. 644. l.

⁷⁹ I. m. 645. l.

áll be. A szerb munkásmozgalom vezetőségében, az Agitációs Bizottságban a forradalmi válsággal kapcsolatban kiéleződik a jobb- és baloldal harca. Az Agitációs Bizottság vezetése 1910-ig szindikalisták kezébe kerül. Vezetőjük Dr. Krszta Iszkrulyev Budapesten élő tanár volt, aki szoros kapcsolatban állt Szabó Ervinnel.

*

A vajdasági terület szerb, magyar és más nemzetiségű munkásai és szegényparaszti jelentős mértékben kivették részüket a magyarországi dolgozók 1905—1907-ben lezajlott harcaiból. Látnunk kell azonban azt, hogy harcuk fellendülését és a harc eredményeinek tartóssá tételét igen komoly tényezők gátolták.

Szoltunk arról, hogy a vajdasági ipar mennyire fejletlen, hogy igazi nagyipar nem is volt ebben az időben ezen a területen. A gyáripari munkásság ennek megfelelően kisszámú és harciasság, szervezkedési készség szempontjából sem jelenti azt, mint a nagyipari munkásság. A munkásosztály szervezeti nem elég erősek a nagyszabású harcok kellő hozzáértéssel való vezetésére és a tömegmozgalom eredményeinek tartós megvédésére.

A tarka nemzetiségi területen a munkásmozgalom szervezése különleges — megoldatlan — problémát jelentett, amellyel a SzDP is csak ebben az időben kezdett foglalkozni. (Történetírásunk még adós ennek az igen fontos kérdésnek feldolgozásával!)

Ezek a tényezők — a leírt viszonylag jelentős események és eredményeik mellett — erősen lecsökkentették a nagy erővel kibontakozó vajdasági mozgalom eredményességét és jelentőségét.

A magyar és szerb munkásmozgalom viszonyának nézőpontjából szemlélve az 1905—1907-es vajdasági munkásmozgalmakat leszögezhetjük, hogy ezek nagy lépéssel vitték előre a munkások, s talán még inkább a különböző nemzetiségű szegényparaszti összefogását, sovinszta uralkodó osztályaik hatása alól való kiszabadulását. A kikindai, újvidéki, törökkanizsai és a többi helységbeli szerb és magyar munkások szoros egységben vívott harcai, a Ríce Istvánok és Batancev Obrádok együtt kiontott vére még szorosabbra fűzte a két nép dolgozóinak testvériségét, harci egységét, amely már az 1905 előtti időkben is az osztályharc számtalan csatájában erősödött.

A vajdasági dolgozók 1905—1907-ben vívott harcai méltán illeszkednek azoknak a jelentős osztályharcos megmozdulásoknak sorába, amelyeket a délszláv és a magyar dolgozók közösen, egymást segítve vívtak túrheteretlen állapotuk javításáért, a kizsákmányolás megszüntetéséért.*

KÖVÁGÓ LÁSZLÓ

* A tanulmányban tárgyalt problémákkal, illetőleg egyes kérdésekkel Jugoszláviában megjelent kiadványok is foglalkoztak. Így pl. *Lőrinc Péter*: A nagy póri pör, Ujvidék, 1950. A vajdasági munkásmozgalom szocialista szakasza, Előszó, Ujvidék, 1953. *Lebl Arpad*: Szindikálna borba agrarnog proletarijata, Beograd, 1954. *Lebl Arad*: Prve radničke organizacije u Novom Sadu, Novi Sad, 1956. Isztorijjski Arhiv KPJ. VI. kötet, Vajdasági rész előszava, Beograd, 1951. *Andrija Radenics*: Szrpszke gragjanszke sztranke prema szocijalistieskom pokretu u Vojvodini 1903—1914, (Zbornik Matice Szrpszke, Novi Sad 1955/9) stb.

Szerző ennek a tanulmányának forrásanyagát elsősorban a Magyarországon található forrásokból gyűjtötte össze s — rajta kívül álló okokból — csak néhány jugoszláv dokumentumkötet anyagát tudta értékesíteni, amiről a jegyzetekben ad számot.

HADIANYAGGYÁRTÁS MAGYARORSZÁGON • A MÁSODIK VILÁGHÁBORU ALATT

A magyar iparnak azokat az üzemait, melyek az első világháború idején a hadsereg számára dolgoztak, a 20-as évek elején a béketermelés szolgálatába kellett állítani. A béketermelésre való átállás nem ment minden nehézség nélkül, számos üzem — különösen azok, melyek létüket kizárólag a fegyverkezésnek köszönhették — tönkrement, más üzemek — vonatkozik ez szinte valamennyi gépgyárra — csupán csökkent kapacitáskihasználással, alacsony munkaslétszámmal dolgoztak. Azok a kísérletek, melyek a Szovjetországgal elleni intervenció célját szolgáló fegyverszállításokkal¹ próbálták a magyar hadiipari kapacitást átmenteni, hamarosan kudarcba fulladtak. A 20-as években tehát sem külső, sem belső megrendelések nem tették lehetővé, hogy Magyarországon az ipar fegyvereket s hadianyagot gyártson. A trianoni békeszerződés katonai rendelkezései előírták, hogy „fegyvert, lőszert és bármilyen hadianyagot csak egy gyárban szabad előállítani. Ennek a gyárnak az állam igazgatása alatt és tulajdonában kell állania s termelését szigorúan arra a mértékre kell korlátoznia, amely a 104, 107, 113. és 114. cikkekben (ezek a magyar hadsereg létszámát 35 000 főben szabták meg s meghatározták az 1000 főre eső fegyverzet és lőszer mennyiségét — B.—R.) meghatározott létszámok és fegyverzet számára szükséges.”² A békeszerződés kimondta továbbá, hogy a hadianyaggyárakat meg kell szüntetni, illetőleg kizárólag kereskedelmi célra kell átalakítani. Ugyanezt írták elő a hadianyaggyártásra szolgáló gépekkel kapcsolatban is. A trianoni békeszerződés további cikkelyei megtiltották fegyverek s hadianyag Magyarországra irányuló behozatalát; illetőleg Magyarországról történő kivitelét. Mindezt kiegészítették bizonyos modern fegyverek (páncélosok, repülőgépek) előállításának teljes tilalmával.³

A békeszerződés előírásai — bár ezeknek bizonyos mértékű kijátszására mindig nyílt mód — szintén hozzájárultak ahhoz, hogy a 20-as évek folyamán a fegyver- és hadianyaggyártás Magyarországon jelentéktelen volt, s mindössze egy üzemre korlátozódott. Ez az egy üzem a csepeli Weiss Manfréd gyár lőszer- és töltényhüvelygyártó részlege volt — a hatalmas hadiipari központ kapacitásának nagyobb részét a 20-as évek folyamán béketermelésre állították át —, melyet az állam, hogy a békeszerződés előírásainak eleget tegyen, formailag kibérelt a tulajdonosoktól.⁴

¹ Vö. Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon. Szerk. Nemes Dezső. II. kiad. Bpest, 1955.

² Corpus Juris 1921. XXXIII. tc. 104, 113 és 114.

³ Uo. 115., 116., 118., 119. és 128.

⁴ Központi Gazdasági Levéltár (K. G. L.) Weiss Manfréd (W. M.) okmánytár I. cs. Ellenőrző Bizottság. 1922. jún. 13-i megállapodás.

A 20-as években a magyar uralkodó osztályok — bár propagandisztikus szempontból a revízió kérdését állandóan napirenden tartották — tisztában voltak azzal, hogy revíziós terveik végrehajtására nem alkalmas a nemzetközi helyzet, továbbá azzal is, hogy az ország belső gazdasági helyzete sem engedi meg a nagyobb arányú fegyverkezést. Hozzá kell tenni azonban, hogy mihelyt az ország gazdaságilag konszolidálódott, s 1927-ben a fasiszta Olaszországban a revízió szempontjából fontos külpolitikai szövetségesre talált, ismét napirendre tűzte a fegyverkezés kérdését. 1928-ban Bethlenék titkos fegyverkezési program kidolgozásán fáradoztak. E terv — mely 900 millió P-t fordított volna a hadsereg modern fegyverekkel való ellátására — részleteiben nem ismeretes. Nem lehet kétséges azonban, hogy e terv kereteibe tartoztak a Weiss Manfréd-gyár igazgatósága és a kormány között meginduló tárgyalások,⁵ melyek azt célozták, hogy a gyárat az addiginál nagyobb mértékben állítsák át katonai cikkek termelésére. A létrejött szerződések szerint a Weiss Manfréd Művek berendezkedett a repülőgépgyártásra (külön vállalatot hozott létre erre a célra Weiss Manfréd Repülőgép- és Motorgyár Rt. néven). A kormány ennek fejében — az állami kedvezményeken és vámvédelen túl — kötelezte magát, hogy évi 50 gépig teljesen, ezen felül 60%-ban a vállalatnak biztosítja a megrendeléseket. A Weiss Manfréd Művek a warnemündei Heinckel céggel és az amsterdami Focker-gyárral kötött megegyezést repülőgépgyártási szabadalmak megvásárlására. A békeszerződés tilalma következtében természetesen még nem katonai repülőgépek, hanem csupán sport- és 18 személyes utasszállító gépek előállításáról volt szó. Ezt az üzembrészt azonban könnyen át lehetett állítani harci repülőgépek gyártására is.

Ugyanide tartozik a Weiss Manfréd Művek és a kormány között szintén 1928-ban létrejött egyezmény, melyben a gyár vállalta speciális katonai járművek gyártásának ismételt beindítását, továbbá, hogy a gyár régi cikkeinek, a mozgókonyhák, katonai sütőkemencék és főzőládák gyártására is felkészül, hogy a szállításokat a felszólítás utáni hat héten belül megkezdhesse.⁶ Kiegészítette ezeket a szerződéseket az 1931 júliusi megállapodás, melynek értelmében a hadsereg repülőgép, kerékpár, motorkerékpár, terepjáró gépköcsi és tüzérségi vontató szükségletét békeidőben kizárólag a gyártól szerzi be, továbbá kötelezi magát a kormány évi 5 millió P értékű lőszer megrendelésére.⁷

A Bethlen-kormány által kidolgozott tervbe — melynek teljes végrehajtására az 1929-ben kitört túltermelési válság következtében nem került sor, mivel a csőd szélére jutott s hosszú éveken keresztül deficittel küzdő államháztartás nem bírta volna egy nagyobb fegyverkezési program terhet — tartozott még a péti nitrogénművek felépítése, mely egyaránt hasznosítható volt műtrágya, valamint lőszergyártáshoz szükséges salétromsav előállítására, valamint a fűzfői lőszergyár üzembehelyezése. A péti gyár építését 1932 végén fejezték be teljesen. A 25 millió P-s beruházással épült üzem részben a Salgótarjáni Kőszénbánya, részben állami érdekeltség volt. Két részből állt, az A gyár az ammoniákat termelte, mely a chilei salétrom pótlására szolgált, a B gyár pedig — mely közvetlen katonai irányítás alatt állt —

⁵ K. G. L. W. M. okmánytár 23—573/2 (repülőgépgyári ügyek). A kormány ekkor sajátított ki Csepelen 150 holdat repülőtér céljára; itt a W. M. gyárban előállított gépeket próbálták ki.

⁶ K. G. L. W. M. okmánytár 29—658.

⁷ Uo. 37—812.

végezte a továbbfeldolgozást. Békeüzem esetén évi 3200 vagon műtrágyát, háború esetén 1500 vagon robbanóanyagot állított elő. A gyárkomplexumot azonban úgy telepítették, hogy — nem jelentős költséggel — többszörösére növelhette termelését.⁸ Szorosan összehangolva a péti gyárral, építették fel 22 millió P beruházással a fűzfői lőporgyárat. A Pétről szállított salétromsavból Fűzfő lőport és trinitrotoluolt gyártott. A 30-as évek elején az előbbiből napi 3, utóbbiból napi 5 t teljesítőképességgel rendelkezett.⁹

1930-ban építettek fel a diósgyőri állami üzemben „új gyár” néven egy nagyteljesítményű hadigyárat, mely az elképzelések szerint az egész magyar lövegszükségletet is fedezni tudta.¹⁰ Mint a 30-as évek közepén az olasz arzenálparancsnok magyarországi látogatásáról készült olasz jelentés megállapítja, a diósgyőri lövegüzem kis és közepes kaliberű lövegek gyártására volt felszerelve. 1935-ben pl. 160 db 7,5 cm-es hegyi ágyú, 40 db 8 cm-es légvédelmi ágyú folyamatban levő gyártásáról számolnak be. Ezeknek termelése sorozatban folyt.¹¹

A túltermelési válság utáni esztendőekben a gazdasági helyzet csak lassan javult, az ország továbbra is pénzügyi ellenőrzés alatt állott, így a hadianyaggyártás kapacitásának fejlesztése csupán néhány kisebb beruházásra szorítkozott. Mégis a hadianyaggyártás sokkal nagyobb méretű volt, mint a 20-as években. Egyrészt azért, mivel a Honvédelmi Minisztérium számos megrendelést adott a hadiipar kiépült részlegeinek, másrészt — s ez nem kevésbé volt fontos — lehetővé tették, hogy a békeszerződés tilalmának kijátszásával a nagy nehézipari üzemek bekapcsolódjanak a külföldi fegyverkezési konjunktúrába.¹²

A hadiipari kapacitás továbbfejlesztését elsősorban a modern haditechnika igényeit kielégítő katonai járművek, nehézfegyverzet stb. — mellyel ebben az időben a magyar hadsereg alig vagy egyáltalán nem volt felszerelve — kikísérletezése, prototípusainak legyártása s a tömegtermelésre való előkészületet jelentette. Ez a termelés fellendítésében is játszott bizonyos szerepet, de nagyobb jelentősége a háborús átállítás előkészítésében volt.

A vezérkar az érdekelt gyárakkal elsősorban páncélosok, lövegek s légi fegyvereknek a Haditechnikai Intézettel közösen történő kikísérletezésére adott megbízatást. Ezekben az években számos megegyezés jött létre az olasz hadsereggel egységes fegyverek alkalmazása céljából. A magyar gyárak pl. megkapták az olasz Pavesi-féle tüzérségi vontató licencet s ennek alapján kezdték el a gyártást. A könnyű harcokocsikra vonatkozólag mindkét hadsereg kísérletezett.¹³

A Weiss Manfréd-gyárral hegyi vontató és katonai nehézgépkocsi prototípusát készítették elő.¹⁴ A gyár traktorosztálya C—2 típusú páncélgépkocsit és új kísérleti hadi hídkocsit készített el.¹⁵ A katonai szakértők által felállí-

⁸ Hadtörténelmi Levéltár (H. L.) Vezérkari Főnökség (V. K. F.) 1933 — 77 — 136003; 1935 — 94 — 105607.

⁹ H. L. V. K. F. 1933 — 77 — 126003.

¹⁰ A magyar ipar. Bpest. 1941. 433. l.

¹¹ H. L. V. K. F. 1935 — 94 — 105607.

¹² Vö. Berend Iván — Ránki György: Az ipar háborús előkészületei s ennek hatása a ciklus alakulására Magyarországon 1933 — 1938. Közgazdasági Szemle. 1956. január.

¹³ H. L. V. K. F. 1934 — 81 — 105409.

¹⁴ Uo. 1934 — 85 — 105020.

¹⁵ Uo. 1934 — 81 — 105358 és 105478.

tott követeléseknek megfelelő hadiszerek kikísérletezésére állandó szubvenciókat bocsátottak a gyár rendelkezésére.¹⁶

Kimondottan a fegyvertípusok kikísérletezésére szolgált a Danuvia-gyár, mely ebben az időben kb. 100 munkással dolgozott, kevés, de igen modern géppel. A gyár automatikus fegyverek gyártására volt berendezve, de csak igen kis — napi 25—30 fegyver — teljesítőképességgel. A gyár vezetői két neves fegyverkonstruktőr, Gebauer és Király voltak. Az ő konstrukciójuk alapján főleg szárazföldi és légvédelmi géppuskák gyártásával foglalkoztak.¹⁷ Ágyúk és lövegek kikísérletezésével a diósgyőri üzem volt megbízva. 1935-ben négy különböző lövegtípus — 10,5 cm-es löveg, 4,7 cm-es lovassági ágyú, hosszabított csövű tarack és 7,8 cm-es gyalogsági löveg — kísérleti gyártásán dolgoztak.¹⁸

Végül fontos új területét képezték a modern hadiiparnak a finommechanikai és optikai ipar két legjelentősebb vállalata: a Gamma-gyár és a Magyar Optikai Művek. Ez utóbbi a harmincas évektől főként katonai cikkek termelésével foglalkozott. Kapcsolatban állott a német Zeiß és Jung-haus cégekkel a katonai optikai cikkek szabadalmait illetően. 1936-ban ez utóbbi céggel kötött megállapodás alapján kezdte meg a mechanikai lövedékgyújtók gyártását, aminek termelésére új üzemet építettek.¹⁹

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a hadianyaggyártás mind kapacitás, mind közvetlen termelés szempontjából erősen bővült a 30-as években. Ide sorolhatjuk a békeszerződés által előírt egy gyárral szemben a Weiss Manfréd gyárat (melynek több részlege már közvetlen a fegyverkezés szolgáltatában állott), a MÁVAG diósgyőri üzemét, a péti és a fűzfői gyárakat, a Fegyvergyárat, a Danuviát, a Gammát s a Magyar Optikai Műveket. Mindez kiegészült azzal, hogy egyes nagy nehézipari üzemeink, bár túlnyomóan még nem hadijellegű cikkeket szállítottak, a hadseregszállításokba is bekapcsolódtak.²⁰

*

1938 januárjában Németország s Olaszország támogatásával a magyar kormány deklarálta Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát. Nem sokkal utána 1938. március 5-én Darányi miniszterelnök győri beszédében nyilvánosságra hozta a kormány fegyverkezési programját. 1938 második felében a győri programmal kezdetét vette a nemzetgazdaság háborús vágányra terelése, mely Magyarországnak a Szovjetunió elleni háborúhoz való csatlakozása után érte el tetőpontját.

A modern háborúk időszakában a gazdasági élet és elsősorban az ipar egésze a hadsereg számára dolgozik. Az alapanyaggyártóipartól kezdve a papíriparig (mely a robbanószergyártáshoz szükséges nitrocellulózét állítja elő) minden iparág a hadiszükséglet szerves tartozéka, s éppen ezért igen nehéz a hadiiparokat a polgári szükségletre termelő iparágaktól elválasztani. Következik ebből, hogy tanulmányunk nem terjed ki a hadiipar egészére — hiszen ennek áttekintése az egész ipar áttekintését követelné, s túl széles feladat

¹⁶ Uo. 1935—94—105607 és 1935—91—105244.

¹⁷ Uo. 1933—70—105640, 1935—94—105607.

¹⁸ Uo. 1935—94—105607.

¹⁹ Országos Levéltár (O. L.) Iparügyi Minisztérium (I. M.). 1945—55580/B.

²⁰ A Hoffherr-gyár tüzérségi vontatót, a Győri Vagongyár rohamsisakot állított elő stb.

lenne egy kisebb cikk számára —, hanem abból azokat az ágazatokat emeli ki, melyek a háború speciális szükségleteivel a legszorosabb kapcsolatban állnak.²¹

A hadianyaggyártás áttekintését a lőpor- és robbanóanyaggyártással kezdjük. A lőpor- és robbanóanyaggyártás alapanyagát, elsősorban a salétromot a péti üzem gyártotta s ezt dolgozták azután fel Fűzfőn.

A Péti Nitrogénmű két nagy üzemegységben termelt. Az ún. A-gyár napi 16 t ammoniát állított elő. Ezt maximálisan 20 t-ra tudták fokozni. A B-gyár termelte a salétromsavat (napi 29,5 t), melyet még 10 t-val tudtak fokozni, a töménysavat (napi 5,4 t, maximálisan 6,1 t) és a robbanó ammon-salétromot, amiből napi 8 t-t állítottak elő, s ezt mintegy 50%-kal tudták fokozni.²² A Péten termelt nyersanyagból azután a fűzfői gyár gyalogsági és tűzérési lőport, valamint — a Németországból behozott toلولból — utász robbanóanyagot (Try I és II) gyártott. Ezekből az anyagokból a gyár termelése 1938 szeptemberében naponta 4,3, illetve 5 t volt.²³ A győri program keretében a vezérkari főnökség még 1938-ban kidolgoztatta a lőszergyártás fejlesztésének tervét. A bővítések három változatát tervezték. Az első, maximális terv napi 5 t gyalogsági, 28 t tűzérési lőpor és 32 t utász robbanóanyag gyártását irányozta elő. Ehhez a péti salétromsav koncentrációt is napi 12 t-ról 32 t-ra kellett volna bővíteni. Ez összesen — a péti bővítés 2,3 milliós összegével együtt — 77,5 millió P beruházást igényelt volna. A közepes változat szerint 19 milliós költséggel, végül a minimális változat szerint 5 milliós költséggel lehet bővíteni a termelést. Ez utóbbi esetben a fűzfői gyár termelése napi 4 t gyalogsági, 12 t tűzérési lőszer és 12 t robbanóanyag gyártására lenne alkalmas.²⁴ Bár a katonai szakértők a közepes változat mellett foglaltak állást, végül a győri program keretében csak a minimális, de önmagában jelentős 5 milliós beruházást valósították meg. 1939 májusára a termelés már jelentősen emelkedett, s elérte a napi 4,9, illetve 9 t-t.²⁵

A fűzfői lőporgyártás háborús fejlődésére nem állnak rendelkezésre adatok, de a háború idején ez a gyár is a legnagyobb üzemek sorába emelkedett. 1941 tavaszán már 3267 munkással dolgozott.²⁶ A Péti Nitrogénmű termeléséről is csak kevés adattal rendelkezünk, de ezek is bizonyítják a hadi-termelés állandó emelkedését. 1941-ben arról számolnak be, hogy a híg salétromsav üzem új salétromsav koncentrációs épületek berendezésével bővítik.²⁷ 1942 őszén pedig az ammóniagyártó berendezéseket bővítették és töménysalétrom gyártására is berendezkedtek stb.²⁸ A gyár összforgalma — a műtrágya termelést nem számítva — 1941-ben és 1942-ben nem egészen 30

²¹ A magyar hadiipar második világháború alatti termeléséről közöl összefoglaló táblázatot *Czebe Jenő—Pethő Tibor*: Magyarország a második világháborúban. Bpest. 1946. c. munkája, amely azonban igen tendenciózus, csökkenteni akarja Magyarország szerepét a második világháborúban. A hadiiparra vonatkozó adatai a Külügyminisztériumtól származnak, s a legtöbb területen alatta maradnak a tényleges termelésnek. — Néhány elszórt adatot hoz a hadiipar termelésére vonatkozóan *C. A. Macartney*: October fifteenth. A History of modern Hungary 1929—1945 című munkájában. Ezek az adatok volt horthysta tábornokok személyes közlésén alapulnak, pontosságuk legalábbis kétes.

²² H. L. V. K. F. 1933—603—77136.

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo. 1940—145—5887.

²⁷ Párttörténeti Intézet Archivuma. Üzemi Anyagok. Péti Nitrogén. 16 d.

²⁸ Képviselőházi Napló. 1942. nov. 17.

millió P-t tett ki, 1943-ban viszont már megközelítette a 40 milliót, s 1944 első felében már 28 millió P-re rúgott.²⁹

A lőpor- és robbanóanyagtermelés fejlődése ellenére sem tudta a megnövekedett háborús szükségleteket fedezni. 1943-ban a Haditechnikai Intézet felterjesztése szerint a robbanóanyag- és lőporszükségletet csak 65—70%-ban tudták kielégíteni.³⁰

A lőpor- és robbanószergyártás a vegyészeti ipar keretébe tartozott. A fegyverkezés legfontosabb területei viszont a gépiparon belül összpontosultak, így a töltény- és lövedékgyártás, a fegyvergyártás, a jármű- és harcokesi-gyártás, a repülőgépgyártás, a műszer- és híradástechnikai ipar stb.

A töltény- és lövedékgyártás kevészámú vállalat monopóliuma volt. A harmincas években az állammal kötött szerződés következtében a gyalogsági lőszergyártás a Weiss Manfréd Művek és a Vadásztölténygyár kezében volt, lövedékgyártással pedig a csepeli gyáron kívül az állam diósgyőri gyárában foglalkoztak. A rendelkezésre álló kapacitást azonban 1938 előtt korántsem tudták kihasználni. A győri program meghirdetése után 1938 tavaszától a töltény- és lövedékgyártás már fejlődésnek indult. A Vezérkari Főnökség kimutatása szerint 1938 őszén a töltény- és lövedékgyártás teljesítménye a következő volt:

	Töltény- és lövedék- szükséglet (napi 1/4 haderő javadalmazásában számítva) db	Napi teljesítmény
Gyalogsági töltény	5 005 000	1 000 000
Kézigránát	200 000	24 500
Kiskaliberű lövedékek	12 400	2 800
7,5—10,5 cm lőszer	42 000	16 000
15 cm lőszer	4 700	2 500
7,5—10,5 cm gyújtó	47 000	8 300
Légvédelmi gyújtó	2 400	200

1938. szeptember 23-án azonban a Honvédelmi Minisztérium és a Vezérkari Főnökség illetékes tagjainak részvételével értekezletet tartottak a hadianyaggyártás helyzetéről, s ezen elrendelték a lőszergyártás teljesítőképességének fokozását.³¹ Ebben a legnagyobb szerepet a Weiss Manfréd-gyár játszotta. 1938. december 30-án a gyár vezetői a következő levelet intézték a honvédelmi miniszterhez: „Gyalogsági lőszerüzemünket már ezt megelőzően (ti. december 20-án a H. M. megsűrgette a gyár gyalogsági lőszergyártásra szolgáló berendezéseinek elkészítését) annyira fejlesztettük, hogy az az utóbbi hetekben a napi 1 millió Manlicher-patront meghaladó mennyiség előállítását megvalósíthatta. Ugyanakkor vállalkoztunk ennek az üzemnek a további bővítésére. Az üzem bővítési munkálatok már annyira előrehaladtak, hogy előreláthatólag még a tavasz előtt be is fejeződhetnek. Tüzérségi lőszerüze-

²⁹ O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság. I/1—311—24/12.

³⁰ H. L. V. K. F. 1943—183—6471.

³¹ H. L. V. K. F. 117—3.216—1938.

munk fejlesztését is erélyesen folytatjuk. Az aknák gyártására egy teljesen új berendezést létesítünk, amely napi 1500 db előállítására lesz alkalmas, a régebben vállalt bővítéseket pedig annyira meggyorsítottuk, hogy napi 1000 db 15 cm-es löszergyártási berendezés ma holnap elkészül, a közép- és kiskaliberek tekintetében pedig szintén lényegesen hamarabb szándékozunk befejezni az eredetileg 1940. február 1-re vállalt beruházásokat.”³²

Az 1938 második felében végrehajtott, illetve megindított nagyarányú fejlesztési program keretében a Weiss Manfréd Művek löszergyárába hatalmas beruházásokat eszközöltek. 1938 márciusától a világháború kitöréséig 14 350 000 P-t fektettek be,³³ majd ez az összeg 1941 végéig 44—45 millió P-re emelkedett.³⁴

Emellett új üzemet is létesítettek, melynek kapacitása három műszakban 600 000 db töltény volt. Az üzemet a Honvédelmi Minisztérium kívánására az ipar decentralizálása céljából Dunántúlon építették fel.³⁵

Tüzérségi lövedékgyártás folyt, ha nem is túl nagy mértékben a Győri Vagongyár egyik részlegében is. A gyár löszergyártó üzeme 1938—39-ben napi 350 ágyúlövedék gyártására volt berendezve. 1940 elején 1 millió P beruházással 1000 db lövedéküvel előállítására bővítették ki a termelést. Emellett további üzembővítést terveztek repesz- és rombológránát kapacitásuk növelésére.³⁶ 1942-ben a lövedékgyártás napi 1200—1400 db-ra emelkedett.

A tölténygyártás szempontjából igen jelentős volt a *Vadásztölténygyár*, amely főleg gyutacsokat szállított. A gyárnak üzemrészlege volt Székesfehérváron (1700 munkás), Magyaróvárott (2000 munkás) és Nagytétényben (550 munkás). Ezek az üzemek a legkülönbözőbb cikkeket — gyutacsoktól, ködgyertyától kezdve a páncéltörő ágyúig — szállítottak a hadsereg szükségletére.³⁷ A Vadásztölténygyár 1938 után gyorsan fejlesztette üzemét. 1939-ben több mint 1,5 millió P-t fordított a katonai termelés fokozására, 1941 és 1942-ben 1,2 millió P-t. A székesfehérvári gyárat is jelentős anyagi eszközök igénybevétele hozták létre. A gyár értéke 1940-ben 4,3 millió P-t tett ki.³⁸

A gyalogsági és tüzérségi lövedékek gyártásában az említett üzemeken kívül a háború idején több más gyár is részt vett, így pl. a Magyar Rézhenger-művek Rt. gyalogsági löszert gyártott, a Láng-gyár aknákat, gránátokat, valamint 7,5, 10,5 és 15 cm-es tüzérségi lövedéküvel stb.³⁹

A töltény- és lövedékgyártás fejlesztése azonban a háború idején igen komoly nehézségekbe ütközött. A termelés folytatását veszélyeztette a rézhiány. Éppen ennek elhárítására a réz helyettesítése szempontjából vált szükségessé a vashüvely gyártására való átállás. 1943-ban a tölténygyárak kapacitásuk nagy részét ugyanis már nem tudták kihasználni a rézhiány miatt, a vashüvelygyártásra viszont — legalábbis kellő mennyiségre — nem voltak berendezkedve a gyárak. A Honvédelmi Minisztérium 1943 elején felszólí-

³² K. G. L. W. M. Löszergyár. 87—8.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ K. G. L. Magyar Vagon és Gépgyár. 98.

³⁷ K. G. L. Vadásztölténygyár. 8. Vasművek és Gépgyárak 50 esztendeje. 232. l. és O. L. I. M. 57.940/1945.

³⁸ K. G. L. Kereskedelmi Bank. Ipari titk. 14. Vadásztölténygyár.

³⁹ K. G. L. Láng-gyár I. Katonai ügyek 1944. febr. 9.

totta a Weiss Manfréd Műveket, hogy a vastöltényhüvelygyártás fokozására a vasszalagkapacitást az adott napi 200 000 db-ról legalább 500 000 db-ra emelje. A gyár válaszában közölte, hogy rézhüvelykapacitása teljesen kihasználatlan a nyersanyaghiány miatt, a vashüvelykapacitás viszont kicsi, ez utóbbi ugyanis békeidőben teljesen használhatatlan. A gyár csak úgy hajlandó a vashüvelykapacitás bővítésére, ha a szükséges 1,3 millió P beruházáshoz a minisztérium 1 millió P-s kamatmentes kölcsönt ad.⁴⁰ 1942 végén és 1943 elején a csepeli gyáron kívül más jelentős gyalogsági és tüzérségi lőszergyárak is kiépítik vashüvelykapacitásukat. A vashüvelykapacitás 1943 tavaszán a következő volt:⁴¹

Töltény, ill. lővedék típus	G y á r	Napi kapaci- tás ezer db-ban	Töltény, ill. lővedék típus	G y á r	Napi kapaci- tás ezer db-ban
Gyalogsági lőszerek			Nehéz gyalog- sági vagy tüzér- ségi lővedék		
8 mm	Weiss Manfréd Magyar Lőszer-Művek	200 600	40 mm	Weiss Manfréd Fegyvergyár MÁVAG	2 2 4
9 mm	Fegyvergyár Magyar Lőszerművek	90 600	75 mm	Fémlemez Fegyvergyár Weiss Manfréd	3 1,5 0,3
12,7 mm	Weiss Manfréd	50	80 mm	Fegyvergyár MÁVAG Fémlemez	0,6 2 1
Nehéz gyalog- sági vagy tüzérségi lővedék					
20 mm	Weiss Manfréd Danuvia	2 20	105 mm	Fegyvergyár	0,2
37 mm	Weiss Manfréd Fegyvergyár	2 2			

A vashüvelygyártó üzemek — a Weiss Manfréd Művek kivételével, amely saját anyagot dolgozott fel — a Rimamurányi Vasműtől és a MÁVAG-tól kapták a vasanyagot. Az eredetileg kiépített és fejlesztett rézhüvelykapacitás a vashüvelykapacitásnál nagyobb volt.

A fegyvergyártás három legjelentősebb üzeme a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. (Fegyvergyár), ahol elsősorban puskát és aknavetőt, a Danuvia gyár, ahol a sorozatlövő fegyvereket és a Diósgyőri gyár volt, ahol elsősorban ágyút gyártottak.

A Fegyvergyár háborús fejlesztése eredményeként 1943 elején a puska-gyártás havi kapacitása 12 000 db volt, amit csakhamar 18 000 db-ra emeltek fel. A termelés felét Németországba szállították ki. Mint a hadianyaggyártás országos felügyelője megállapította, 1943-ban a gyár több mint 170 000 db

⁴⁰ K. G. L. W. M. Lőszergyár. 87. 1943. febr. 13-i levél Stirling László altábornagynak.

⁴¹ H. L. V. K. F. 177—4847. 1943.

43 M puskarendelést kapott, amiből június közepéig 37 000 db-ot leszállított. A Fegyvergyár emellett aknavetőket is gyártott, így pl. 1939 végén 320 aknavetőre kapott megrendelést.⁴² Ugyancsak ez a gyár állította elő a hadsereg gránátszükségletének legnagyobb részét. A Fegyvergyár haditermelésére jellemző, hogy az 1943-as folyamatban levő termelési program a puszkák mellett 1410 db 50 mm-es gránátvetőre, 1525 db géppuskára terjedt ki. Ezek mellett rendelést kapott a gyár 250 db nehézpuskára, valamint 9500 db világítópisztolyra, amit anyaghiány miatt az év közepéig még nem vettek munkába.⁴³ A Fegyvergyár forgalma 1938-tól 1942-ig 22 millió P-ről 55 millió P-re emelkedett.⁴⁴ 1944 őszén a gyárban 8500 munkás dolgozott.⁴⁵

Ugyancsak jelentős szerepet játszott a fegyvergyártásban a *Danuvia*-gyár is. Ez az üzem már a háború előtt is igen modern berendezésekkel rendelkezett és különböző új fegyvertípusokat dolgozott ki. A háború kirobbanása után az eredetileg kisméretű, inkább a kísérleti típusok gyártására berendezett gyár rendkívül gyorsan fejlődött. A háború előtti 600 munkásról 1943-ra csupán a törzsgyár munkásainak száma 3400-ra emelkedett. Itt gyártották a speciális automata fegyvereket, golyószórókat, géppuskákat, valamint óraműves légvédelmi gránátgyújtókat. Budafokon a föld alatt rendezte be a gyár géppisztolyüzemét, ahol 1200 munkás dolgozott. Ez az üzem azért jött létre, hogy a magyar hadseregnek is rendszeresíthessék a géppisztolyt. A Danuvia ekkor 45 000 db géppisztolyra kapott megrendelést. 1943 júniusáig ebből mintegy 3 ezer db-ot készítettek el, a teljes kapacitást 1945 júliusra érték volna el. 1943 nyarán a meglevő rendelésállományból még hátra volt 3500 db golyószóró, 1300 golyószóróállvány és 540 db nehézpuska szállítása. Ezek mellett szerepelt még közel 1,5 ezer db harcokcsi- és repülőgép-géppuska szállítása is. A Danuvia ezek mellett Székesfehérváron fogaskerék- és motorkerékpár-gyártart rendezett be. 1944-ben a gépek 80%-a már megvolt és az első szériát legyártották. Veszprémbe 2200 munkással lőszer- és géppisztoly-tölténygyárat létesítettek.⁴⁶

A *Diósgyőri MÁVAG* a magyar ágyúgyártás központja volt. Az üzemet már a győri program keretében kibővítették. A lövegüzem eredetileg 120 munkagéppel 70 000 munkaóra teljesítményre volt képes. Ezt a kapacitást 320 új gép beállításával, új műhelycsarnok építésével jelentősen kibővítették. A beruházás összege 18,5 millió P-t tett ki. Ennek következtében a munkások száma megkétszereződött; 4300 főre emelkedett, de ez a létszám már 1939-ben is kevésnek bizonyult.⁴⁷ Pontos termelési adatok nem állnak rendelkezésre, azonban 1943-as adatok — az 1944-es termelési előirányzatok — alapján következtetni lehet a kiépített kapacitásra. 1944-ben 1965 db löveget akartak elkészíteni, ami havi 163 db-os, illetve napi 6—7 db-os teljesítményt jelent. Az előirányzatok szerint a termelésből a tüzérség 361 db löveget kapott volna, s 60 löveget a németek számára készítettek. A többi löveg tehát harcokcsik, rohamlövegek stb. fegyverzetét képezte. (A tervek szerint még 1940 db tartalékcsovet is gyártanak.)⁴⁸ 1943-ban már 16-féle löveget gyár-

⁴² H. L. V. K. F. 177—5040. 1943, 129—5119 és uo. 178—5384 — 1943.

⁴³ H. L. V. K. F. 187—5384. 1943.

⁴⁴ K. G. L. Fegyvergyár. 10., 19.

⁴⁵ O. L. I. M. 57.940/1945.

⁴⁶ O. L. I. M. 53.728/B—1945; H. L. V. K. F. 174—4688. 1943 és 178—5384 — 1943.

⁴⁷ H. L. V. K. F. 124—4077. 1939.

⁴⁸ Uo. 183—6464. 1943.

tottak, így 40 mm-es páncéltörő ágyút, 75 mm-es páncéltörő ágyút, 40 mm-es légvédelmi gépágyút, 40 mm-es Nimród harckocsi-löveget, Turán és Toldi harckocsi lövegeket stb., valamint aknavetőket.

A löveg- és tüzérségi anyaggyártásban Diósgyőrön kívül, illetve azzal egybehangolva egy munkaközösség dolgozott, melyben néhány nagy nehézipari üzem vett részt. Így a páncéltörőágyú gyártásába a MÁVAG, mint fővállalkozó 1942 nyarán egy nagyobb megrendelés — 500 db páncéltörő ágyú — gyártására bevonta a *Vadásztölténnygyárat*. Az utóbbi üzem ezt a megrendelést az érdekeltségébe tartozó *EMAG*-nak adta tovább. Az eredeti 500 db ágyú rendelésén túl — amit 1943 szeptemberig készítettek el — 1942 decemberben újabb rendelést kapott a gyár 162 db 40 mm-es páncéltörőágyúra, majd 1943 elején a Honvédelmi Minisztérium utasítása alapján a Magyar Acélárugyár bevonta az üzemet az aknavetőgyártásba is.⁴⁹

Az aknavetőgyártásban, mint az előzőekből is látható, jelentős szerepet játszott a Magyar Acélárugyár, amely a 81 mm-es aknavetőket gyártotta. A Magyar Acélárugyár 1938 után nagyobb arányú fejlődésen ment keresztül. A győri programmal kapcsolatosan a haditermeléshez szükséges gépek beszerzésén túl nagyarányú felújítási és építkezési munkákat hajtottak végre. Felépítették a gyár finommechanikai osztályát, melynek a haditermelésben fontos szerepe volt. 1942-ben újabb beruházásokkal bővítették a termelést.⁵⁰ (1943-ban kereken 1000 db aknavetőt készítettek el.) Ugyancsak gyártott aknavetőket a *Weiss Manfréd*-gyár is, mely 1943-ban 500 db 120 mm-es aknavetőre kapott megrendelést, amihez a sajtolt talplemezt a MÁVAG szállította.⁵¹

De bekapcsolódott az aknavető- és lövedékgyártásba a *Győri Vagongyár* is, amely a 81 mm-es aknavető gyártásából kapott részt és több páncéltörő-ágyúalkatrészt (cső, csőköpeny és fék kivételével) valamint lövegtalpakat készített.⁵² A győri Vagongyár géposztálya a fegyvergyártáshoz kapcsolódva számos más katonai cikket is gyártott. Az 1942 és 1943 júniusa közötti évben pl. mintegy 150 db lövegmozdonyt és taligát, töltőasztalokat stb.-t gyártott. A vállalat edényosztálya mintegy 20 ezer páncélsisakot készített, valamint hernyótalpat a harckocsik számára.⁵³

Az említett üzemek mellett mint egyes alkatrészek készítői, vagy egyes fegyverek gyártásának részesei más vállalatok is résztvettek a fegyvergyártásban. A Rimamurányi Vasmű salgótarjáni üzeme pl. a géppisztolygyártásba kapcsolódott be stb.⁵⁴

A haditermelés igen fontos ágát képezte a *katonai jármű- és harckocsi-gyártás*. Ez annál is fontosabb volt, mivel 1938 előtt nemcsak hogy a hadsereg motorizálását nem valósították meg, de még ennek előkészületeit sem hajtották végre. Magyarországon még 1938-ban is csak 3800 teherautó volt, de ezeknek csupán $\frac{1}{3}$ -a hazai gyártmányú. Teherautógyártás 1936—37-ig nagyobb méretekben — felvevőpiac hiányában — nem is folyt az országban. Ugyanakkor azonban a modern háború követelményei feltétlenül szükségessé

⁴⁹ K. G. L. Vadásztölténnygyár. 8. FR/C. T X/8.

⁵⁰ Vasművek és Gépgyárak 50 esztendeje. 140. l. és M. G. I. 52. sz. helyzetjelentése 102. l.

⁵¹ H. L. V. K. F. 178—5384—1943.

⁵² K. G. L. Magyar Vagon- és Gépgyár. 98., 99.

⁵³ Uo. 31.

⁵⁴ Uo. 87. 1943. aug. 16.

tették a hadsereg motorizálását. Ez igen nagy feladatok elé állította az autógyártásra berendezett vagy arra alkalmas nehézipari üzemeket. Az állam a győri program keretében nagyarányú megrendeléseket adott ki, melyeknek legyártására néhány nagy nehézipari üzem munkaközösséget hozott létre. A teherautógyártás az ún. Botond program keretében 1938 végén vette kezdetét. A hadseregben 1938 szeptemberében rendszeresítik a Győri Vagongyár által szerkesztett 3 t-s csapatszállító terepjáró gépkocsit (Botond 38 M.),⁵⁵ amelyre az első 1402 db-os rendelést a minisztérium még ugyanez évben adta ki.

A teherautógyártási programban hat gyár vett részt; a Győri Vagongyár, a MÁVAG, a Weiss Manfréd Művek, a Ganz-, a Láng- és Hofherr-gyár. A szállításokat úgy osztották fel, hogy minden gyár termelési lehetőségeinek megfelelően olyan alkatrészeket készítsen, melyekre műszakilag legjobban be van rendezve. Csepelen gyártották pl. a lengőtengelyeket és sebességváltókat. (Az összeszerelést 50—50%-os arányban a Győri Vagongyár és a MÁVAG végezte.) A gyártásra való berendezkedés után 1939. július 1-én szállította a munkaközösség az első 150 db-ot, s az egész mennyiség leszállítását 1940. június 30-ig vállalták. A Botond-program első nagy megrendelésének összege több mint 30 millió P-t tett ki.⁵⁶

1941-ben adta ki a Honvédelmi Minisztérium a második nagy teherautó-megrendelést. Az ún. Botond II. program keretében 1400 kocsit készítettek el a munkaközösségekben résztvevő gyárak. A gyártást, mint az előző megrendelésnél, ekkor is felosztották, így az alvázak gyártásában elsősorban a MÁVAG, a Győri Vagongyár és a Weiss Manfréd-gyár vett részt, a motorokat 50—50% arányban a Győri Vagon- és a Láng-gyár készítette, a felépítmények 50%-át (700 db) ugyancsak a Győri Vagon, 34%-át (480 db) a MÁVAG, 16%-át pedig (220 db) a Ganz készítette, ami egyben a szerelési arányt is jelentette az említett gyárak között.⁵⁷ A Botond II. megrendelés az 1941—1943 évekre szabta meg a teherautógyártás programját. 1943-ban azután az állam már kiadta a Botond III. megrendelést is. Ennek kereteiről és teljesítéséről nem állnak rendelkezésünkre pontos adatok, azonban a Győri Vagongyárban 1944-ben már havi 50 db teherautó elkészítése volt előirányozva a program keretében. A MÁVAG 1944 augusztusában már benyújtotta ajánlatát a Botond IV. megrendelésre is, amelynek gyártását 1945 szeptemberétől akarta megkezdeni. Természetesen erre már nem került sor, sőt a Botond III. programját sem tudták megvalósítani.⁵⁸

A Botond-programok mellett más megrendelések alapján is folyt a katonai teherautógyártás. A Győri Vagongyár Rába Afi 1,5 t-s teherautó típusból 1943-ig mintegy 200 db-ot, 1943—44 folyamán pedig 100 db-ot gyártottak. A Rába-Maros teherautókból pedig, melyeket a Weiss Manfréd, Láng (motor), a Győri Vagon és a MÁVAG (karosszéria, szerelés) gyártottak, mintegy 100 db készült el.⁵⁹

A katonai rendelések lényegében teljesen igénybevették a gépgyárak teherautógyártási kapacitását. Jól mutatja ezt, hogy az autógyártásra leg-

⁵⁵ H. L. V. K. F. 117—3254. 1938.

⁵⁶ K. G. L. Győri Vagongyár. 47. 1939. jan. 31-i megállapodás.

⁵⁷ Uo. 1943. márc. 9-i munkaközösségi értekezlet.

⁵⁸ Uo. 1943. máj. 29. és uo. 122.

⁵⁹ O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság. I/1.—12. B/28. Ez az anyag, mely a párizsi béketárgyalásokra készült, számos esetben csökkenti a magyar hadiipar tényleges termelését. Így ahol az üzemi levéltári adatok mást mutattak, ott az utóbbi adatokat fogadtuk el.

jobban berendezett Győri Vagongyár 1942—43 folyamán nem katonai célokra mindössze 20 db 5 t-s, 24 db super és 18 db special teherautót gyártott.⁶⁰ A polgári forgalomban levő teherautók száma 1938 és 1943 között közel 4000 db-bal nőtt, de ezeknek legnagyobb része vagy a területnövekedés során került Magyarországra, vagy Németországból importálták. A magyar gyártmányú kocsik száma csak mintegy 200 db-bal gyarapodott, ami — ha figyelembe is vesszük, hogy sok régi, tönkrement kocsit cseréltek ki új, magyar gyártmányú kocsival — mindenképpen azt mutatja, hogy a katonai rendeléseken túl csak minimális volt az autóipar termelése.⁶¹ A magyar teherautógyártás azonban természetesen a katonai szükségletek kielégítésére sem volt elegendő. Mint a vezérkari főnökség 1943-ban megállapította: „A jelenlegi hadirendünket tehergépkocsikkal már most is csak 33%-ban tudjuk feltölteni, ennek folytán haderőnk ütőképessége erősen korlátozott.”⁶²

A teherautók mellett a hadsereg korszerűsítése, gépesítése szempontjából fontos volt a *tüzérségi vontatók* gyártásának fejlesztése. Ezen a téren már a harmincas években is viszonylag kedvezőbb volt a helyzet, több nagy gépgyár foglalkozott traktorgyártással, s ezek a hadsereg számára is készítettek tüzérségi vontatókat. A vontatógyártás a háború idején elsősorban a Hofherr-gyárban folyt, amelynek munkáslétszáma ezekben az években már túlhaladta a 3300 főt. Több milliós beruházásokkal bővítették az üzemet, új acélöntő- és szerelőműhelyeket építettek.⁶³ A szovjetellenes háború idején a gyár — a teherautógyártási programban való részvételén túl — mintegy 700 db K. V.—40 és K. V.—40 tüzérségi vontatót gyártott. 1943-ban a gyár 218 db vontatóra kapott megrendelést. A termelőképesség ekkor havi 15 db vontató volt.⁶⁴ 1943-ban lépések történtek ugyan a vontatógyártás fokozására, s az illetékes szervek érintkezésbe léptek minden számbajövő gyárral, azonban ezeknek kapacitását teljesen lekötötték az egyéb katonai rendelések, így sem a Győri Vagongyár, sem a Weiss Manfréd-gyár, sem a MÁVAG nem vállalkozott vontatók gyártására.⁶⁵

A magyar gépipar autó- és traktorgyártó ágazatából fejlődött ki 1938 után a *harcokocsigyártás*. 1938 előtt Magyarországon nem folyt harcokocsigyártás, csupán a Weiss Manfréd Művekben készítettek el néhány mintapéldányt, valamint kisebb mennyiségben páncélautókat. A győri program keretében részletes és — bár abszolút értelemben meglehetősen szűkkörű — a magyar gyáripar termelőképességéhez mérten jelentős harcokocsigyártási programot dolgoztak ki.⁶⁶

A harcokocsigyártás megindítása terén az első lépést 1937 októberében a svéd L—60, 7 tonnás harcokocsi típus megvásárlása jelentette. Ezt a típust azután 1938-tól Toldi harcokocsi néven kezdte gyártani a MÁVAG; a program keretében 80 db-ra kapott megrendelést. A győri program keretében a Weiss Manfréd-gyár a — már a harmincas években kikísérletezett — V. 4 típusából kapott rendelést 110 db legyártására. A diósgyőri gyár már el is készítette a harcokocsikhoz szükséges lövegeket, de időközben rájöttek, hogy ez a típus

⁶⁰ K. G. L. Győri Vagongyár 1943. — 31. Autóosztály.

⁶¹ Statisztikai Évkönyv megfelelő évfolyamai alapján.

⁶² H. L. V. K. F. 182—6347—1943.

⁶³ Horváth — Szekeres: Egy traktorgyár története (kézirat). 162., 170. l.

⁶⁴ O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság. I/1—12. B/28. és II. L. V. K. F. 178—5384—1943.

⁶⁵ Horváth — Szekeres, i. m. 158. l.

⁶⁶ A Győri Vagongyár belső számításai szerint egy harcokocsi elkészítése 10 teherautó elkészítésének munkájával volt egyenértékű.

már nem korszerű, így a gyártást leállították. Ebben a helyzetben a katonai szervek ismételten a németekhez fordultak, akik már 1938 elején visszatartották azt a kérést, hogy egy korszerű harcokositípus szabadalmát adják át a magyar harcokosgyártás számára. A németek azonban továbbra sem voltak hajlandók erre. Kijelentették: „Ungarn ist für dieses Gerät nicht genug dicht.” (Magyarország nem eléggé megbízható ehhez az eszközhöz.) 1940-ben azután végül is a Škoda-művek felajánlott egy 16,5 tonnás, löveggel ellátott harcokositípust, s ezt az év nyarán próbára elküldték Magyarországra — fegyverzet és rádió nélkül, ezt ugyanis a németek nem engedték ki. A próbák a Škoda-típust megfelelőnek tartották, s így 1940 őszén 1 millió P-ért megvették a licencet. Ezzel a típussal indult meg a közepes harcokosgyártás, az ún. Turán-program keretében. A Turán harcokosi gyártására a Weiss Manfréd Művek, a Győri Vagongyár, a Ganz és a MÁVAG rendezkedett be; 230 db harcokosra kaptak rendelést, mégpedig az egyes vállalatok — a fenti felsorolás sorrendjében — 70, 70, 50, illetve 40 db legyártására. 1941 augusztusára készült el a mintapéldány, s ez év őszétől már külön miniszteri biztost neveztek ki a gyártás irányítására, ellenőrzésére. 1942 nyarán kerültek az első harcokosok a csapatokhoz, ez év őszére már mintegy 200 db készült el, s 1943 elején az első Turán megrendelést az illető gyárak teljesen legyártották.⁶⁷

A Turán közepes harcokosikhoz az említett fővállalkozók között, amelyek a szerelési munkákat végezték olyan jellegű munkamegosztás volt, hogy a páncélt a MÁVAG és a Győri Vagon, a lövegeket a MÁVAG és Diósgyőr gyártotta. A fővállalkozókon kívül azonban a harcokosik felszerelésében több gyár is közreműködött, így a fegyverzetet a Danuvia, az optikai felszerelést a Magyar Optikai Művek szállították.⁶⁸

Az első megrendeléseken túl már 1941 őszén kiadták az újabb megrendeléseket. A Toldi könnyűharcokosiból az első 80 db után a második, majd a harmadik rendelések teljesítéseként a MÁVAG és a Ganz még 250 db-ot szállított. A Turán II. és III. megrendeléseinek keretében 1943 és 1944 folyamán a programba bevont gyárak még 210 db-ot szállítottak le. Ez azt jelentette, hogy a kiadott rendeléseket még megközelítően sem tudták maradéktalanul teljesíteni, hiszen csupán a Turán II. megrendelés 300 db harcokosi elkészítését jelentette volna.⁶⁹ A nagy gépgyárak azonban a különféle programok teljesítésével túl voltak halmozva. Jellemző pl., hogy a győri Vagongyár 1943-ban 2 és fél évre el volt látva rendelésekkel.

A harcokosgyártási program igen nagy összegű rendeléseket jelentett. Egy harcokosi árat — 1941-es áron — 280 000 P-ben határozták meg, vagyis csupán a Turán II. program rendelés állománya közel 100 millió P-t tett ki.⁷⁰

A magyar harcokosgyártás gerincét a Turán-program képezte. A könnyű harcokosik mellett 1944-ben kiadták már a 23 tonnás Turán nehézharcokosi rendelését is. A Turán-rendeléseken túl azonban a harcokosgyártás más típusokra is kiterjedt.

1941-ben, a Turán II. megrendelésekkel egyidőben adták ki az ún. Csaba páncélgépkocsi megrendelését, amiből — elsősorban a Weiss Manfréd Művek — 1942 és 1944 között 200 db-ot készítettek el. 1941 és 1944 között a MÁVAG mintegy 90 db Nimród páncélvadászt készített el. 1943-ban pedig

⁶⁷ H. L. V. K. F. 174 — 4746 — 1943.

⁶⁸ O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság. I/1 — 12. n/28.

⁶⁹ Uo. és H. L. V. K. F. 174 — 4746 — 1943.

⁷⁰ K. G. L. Magyar Vagon- és Gépgyár. 122.

kiadták a megrendelést 40 db Zrínyi-rohamlőveg elkészítésére, amit 1944 folyamán a Weiss Manfréd-gyár szállított.⁷¹

A harcoksigyártás, amely az autó- és traktorgyártásból fejlődött ki, a gépipar háborús fejlődésének egyik fontos tényezője volt, hiszen sok új gép beállítását tette szükségessé, s a nagy gépgyárak kibővítésére vezetett. Fontos megjegyezni ugyanakkor azt is, hogy bár a harcoksigyártás kimondottan háborús iparág, mégis olyan termelőkapacitás kiépítését jelenti, amely béketermelés esetén is teljes egészében hasznosítható.

Még jelentősebb volt a gépipar fejlődése szempontjából a *repülőgépgyártás*. Repülőgépgyártás már 1938 előtt is volt Magyarországon, habár méreteiben teljesen jelentéktelen. A Weiss Manfréd repülőgépgyár mellett 1937-ben már a Győri Vagon is felállította repülőüzem részlegét.⁷² Ez azonban még inkább javítással, mint gyártással foglalkozott. 1938-tól mindkét vállalat korábbi gyártási kapacitásukhoz képest jelentős megrendeléseket kapott. A Győri Vagongyár 1938-ban 12, 1939 tavaszán 7, 1940 tavaszán ismét 7, majd 1940 őszén 16 Sólyom típusú gépre kapott megrendelést.⁷³ 1940-ben a magyar, illetve olasz típusú gépek mellett megkapják a német Focke-Wulf 58 típus licencét, s a Honvédelmi Minisztérium ebből is 30 gépet rendelt Győrben. Hasonló volt a helyzet Csepelen. 1940 őszén báró Weiss Alfonz a repülőgépgyár igazgatósági ülésén beszámolt arról, hogy a sárkányüzem (sárkányoknak a repülőgéptestet nevezték), valamint a motorgyártás igen szépen fejlődik. A sárkányüzem zuhanó repülőgépsárkányokra irányuló kincstári rendésekkel van mintegy két évre elfoglalva. A motorüzemet az ezzel kapcsolatos motorgyártás hasonló időtartamra foglalja el. Mindkét üzemben jelentős beruházások is történtek.⁷⁴ Ezekben az években a MÁVAG is megpróbált repülőgépgyártásra berendezkedni, de az ehhez szükséges gépeket nem tudta biztosítani.⁷⁵ A gyártás tehát kibővült, de a légierő állomány bővítése még nagyobb részt behozatal útján történt. Német- és Olaszországból igyekeztek importálni, meglehetősen kevés sikerrel, mivel mindig jóval kevesebb gépet kaptak, mint amennyit kértek. 1939 végén a hadsereg 259 repülőgéppel rendelkezett, éspedig 57 Sólyom- és 34 Héjja 46 típusú közelfelderítővel, 16 Héjja 70 távelfelderítővel, 69 CR—32, 17 CR—42 és 4 Héjja 112 vadászgéppel, végül 62 Junkers 86 bombázógéppel.⁷⁶ Ez az állomány 1941-re a következőképpen alakult: volt 162 vadász, 56 bombázó, 123 közelfelderítő, 13 távelfelderítő gép, összesen 363 hadigép, ami kiegészült 182 gyakorló, iskola és egyéb géppel.⁷⁷ 1941-ben a Weiss Manfréd-gyár 12, a Győri Vagon 20, a MÁVAG 30 db. Sólyom gépet készített el.⁷⁸ A motorgyártást a csepeli gyár mellett a MÁVAG végezte német licenc alapján. Hirth-féle motorokat gyártott, 1941-ben 20 db-ot készített el belőlük.⁷⁹

A repülőgépgyártás fejlődésében a Szovjetunió elleni háború kirobbanása fordulatot hozott. A német katonai érdekek szükségessé tették a magyar-

⁷¹ O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság. I/1—12. B/28., II. L. V. K. F. 178—5384—1943.

⁷² K. G. L. Magyar Vagon és Gépgyár anyaga 75. csomó.

⁷³ Uo. 122. csomó.

⁷⁴ K. G. L. W. M. okmánytár. 55. 1033/6. A repülőgépgyár 1940. okt. 4-i igazg. ülése.

⁷⁵ O. L. Országgyűlési Bizottság jkv. IX—267—1943. okt. 29.

⁷⁶ H. L. V. K. F. 1939—129—5192.

⁷⁷ Uo. 1941. 5141.

⁷⁸ K. G. L. Magyar Vagon- és Gépgyár. 44. csomó.

⁷⁹ O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság. I/1—12/13/28.

országi repülőgépgyártás kiépítését, s így 1941 júniusában magyar—német államközi szerződés jött létre, amelynek alapján nagyarányú beruházásokkal, jelentős repülőgépipart építettek ki Magyarországon. A megállapodás értelmében a repülőgépgyártás központjai a Weiss Manfréd Művek és a Győri Vagongyár maradt. A Weiss Manfréd Művek repülőgépgyáruk mellett — a Kereskedelmi Bank közreműködésével — létrehozták a Dunai Repülőgépgyárat (az akkori Horthy-ligeten), amelyet sárkánygyártásra rendeztek be. A repülőgépmotorokat továbbra is Csepelen gyártották, de természetesen a korábbinál jóval nagyobb méretekben. Éppen ezért a repülőgépgyár, valamint az ezzel kapcsolatos üzemrészek (fémmegmunkáló, martinműhely stb.) termelőképességét 35,4 millió P beruházással bővítették, s mintegy 3000 új munkást alkalmaztak.⁸⁰ A Weiss Manfréd Művek összesen mintegy 95 millió P beruházással jelentősen kibővített repülőgépgyártási kapacitásának megfelelően 900 db sárkányra és 3398 motorra adtak rendelt. A kiépített kapacitás havi 50 db Messerschmidt (Me) 210-es sárkány és 200 db Daimler—Benz (DB) motor előállítására volt. A nagyarányú beruházásokat elősegítette, hogy az állam lehetővé tette a befektetések három év alatt (40—40—20%-arányban) történő amortizálását.

Az államközi szerződés értelmében a Győri Vagongyár repülőgéposztályát is jelentősen kibővítették. Győrben gyártották a Me—109-es vadászgépeket. A 900 db sárkányrendelés legyártásához Győrben is havi 50 db sárkány termelésére rendezkedtek be, amihez 25 millió P értékű épület, 1,6 millió P értékű szerszám, több mint 2 millió P értékű szerszám és készülék, közel 3,2 millió P értékű anyag beszerzésére volt szükség. A termeléssel kapcsolatos munkabérek és üzemi költségek beszámításával Győrben közel 38 millió P-s beruházással bővítették a repülőgépgyártási kapacitást.⁸¹

Az 1941-es magyar—német megegyezés több alvállalkozót is bekapcsolt a repülőgép-program teljesítésébe; ezeknél az üzemeknél 12 millió P-t ruháztak be.

Az 1941 júniusában létrehozott megállapodás alapján tehát mintegy 150 millió P beruházást hajtottak végre, melynek legnagyobb része lényegében két vállalat üzemének fejlesztését jelentette. A kiadott rendelesek értéke pedig — 1943-as árszínvonalon — 1540 millió P-t tett ki.⁸² Az elkészített repülőgépek legnagyobb része Németországba ment. A Me—109-es vadászgépekből 240-et kapott a Honvédelmi Minisztérium a Németországba kiszállított 660 géppel szemben. A Me—210-es többfeladatos harcigépből pedig 280: 620 volt a szállítási arány a németek javára. A 3398 motorból csupán 1060 db jutott Magyarországra. Már az 1941-es megállapodás is világosan tükrözi, hogy a repülőgépgyártási program a német érdekeket szolgálta, hiszen a magyar hadsereg ilyen repülőgépipart nem tudott volna foglalkoztatni. Igen jellemző, hogy az erősen felfuttatott repülőgépgyártás ellenére a magyar hadsereg számára nem volt biztosítva az iskolagép-szükséglet fedezése, mivel ilyen gépek gyártására — a német szükséglet kielégítésére folytatott nagyarányú termelés mellett — nem volt kapacitás. Ugyanakkor a németek nem voltak hajlandók iskolagépeket szállítani, holott a megállapodásban ezt vállalták.⁸³

⁸⁰ K. G. L. Magyar Nemzeti Bank. 14/1942. és O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság. II/2—28/13.

⁸¹ K. G. L. Magyar Vagon- és Gépgyár. 50. 1942. máj. 9-i levél és O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság. II/2—28/13.

⁸² O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság. II/2.—28/13.

⁸³ H. L. V. K. F. 158—6064—1941.

Röviddel azután, hogy a repülőgépgyártás megindult, 1943 februárjában a német légügyi minisztérium már arról értesítette a magyar hatóságokat, hogy a közös repülőgépgyártási programot ki akarja bővíteni. A németek eredetileg kétszeresére akarták fokozni a magyarországi repülőgépgyártást. A Minisztertanács 1943 márciusában foglalkozott a program felemelésével és hozzájárult, hogy a Dunai Repülőgépgyár termelését havi 50 db sárkányról 75-re, a Weiss Manfréd Repülőgépgyár termelését 200 db motorról 300-ra, a Győri Vagongyár kapacitását havi 50 db sárkányról ugyancsak 75 db-ra emeljék. A tervszerint ugyanakkor a Me—109 termeléséről a Me—209 termelésére tértek volna át. Az eredeti német tervekkel szemben tehát a Minisztertanács a repülőgépgyártási kapacitás 50%-os emelését engedélyezte. Ez újabb 50 millió P beruházást tett szükségessé. A termelés kibővítésére azért volt szükség, hogy újabb nagyarányú rendeléseket adhassanak a magyar repülőgépiparnak. A Weiss Manfréd Művektől (a Dunai Repülőgépgyárat is beleértve) újabb 498 db Me—210-es sárkányt és 1875 db DB—603 típusú motort, Győrtől pedig újabb 434 Me—209-es sárkányt rendeltek meg. E pótrendelések értéke — 1943-as árakon — 837 millió P-t tett ki.

A repülőgépgyártás két legjelentősebb vállalata a Weiss Manfréd Művek (a Dunai Repülőgépgyárral) és a Győri Vagongyár, amelyek — mint az előzőekben láttuk — a katonai teherautó- és harckocsigyártás terén is a legnagyobbak közé számítottak, a háború éveiben hatalmasan fejlődtek és magyarországi méretekben rendkívül magas munkaslétszámmal dolgoztak. A Győri Vagongyárban mintegy 10 000 munkás dolgozott 1943 végén, amelynek közel 75%-a az autó- és repülőgéposztályon volt foglalkoztatva, a Weiss Manfréd Műveknél pedig a Dunai Repülőgépgyár 6000 munkásával együtt — ez a nagy munkaslétszám is mutatja, hogy a háborús évek legnagyobb ipari létesítménye volt ez az üzem — 1943 közepén kereken 38 000 munkás dolgozott, s 1944-re már ezt a létszámot is 57 000 főre tervezték felemelni. Már 1943-ban 4500 új munkaerőre lett volna szükség.⁸⁴

Ugyanakkor a repülőgépgyártási program keretében 1943-ban bekapcsolták az ekkor létesített Pestszentlőrinci Ipartelepeket is. Az 50 millió P beruházással létrehozott vállalat havi 30 db Ju—87-es sárkány gyártására volt alkalmas. A gyár 80 millió P értékben 500 db sárkányra kapott megrendelést.⁸⁵

A repülőprogram kibővítése ugyanakkor lehetőséget adott a repülőgépszerszerelvények hazai gyártásának kiépítésére is. Az 1941-es megállapodás értelmében a repülőgépfelszerelési cikkeket Németország szállítja. 1943-ban azonban, mint a Nemzeti Bank megállapította: „A felszerelési cikkek előállításának megkezdésére most megvolna az alkalom, később ugyanis nem valószínű, hogy a németek részéről meglesz a hajlandóság a magyar felszerelési ipar támogatására, míg most a németek ezt szívesen látnák . . . ma a féltett német szerszámgépkonstrukciókat is meg tudjuk vásárolni, holott béke idején erre gondolni sem lehet.”⁸⁶ A Kereskedelmi Bank valóban ki is használta a helyzetet és Budapestben az Elektromos és Finommechanikai gyár berendezését megvásárolva létrehozta a Magyar Repülőgépszerszerelvénygyár Rt-ot.

Az első Messerschmidt-gépek mind a győri repülőgépgyárban, mind a Dunai-ban 1942 decemberében készültek el. Az eredeti elképzelés az volt,

⁸⁴ O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság. II/2. — 28/13.

⁸⁵ K. G. L. Magyar Vagon- és Gépgyár 31 és 12, W. M. okmánytár 51 — 999.

⁸⁶ K. G. L. Magyar Nemzeti Bank Titkos Irattár. 21/1942.

hogy mindkét üzem 1943 végére, illetőleg 1944 elejére eléri a szériagyártást, a havi 50-es sorozatot. 1943 folyamán azonban számos technikai nehézség merült fel. Részben módosították az eredeti típusokat, s erősebb fegyverzetű gépeket kezdtek el gyártani. Emellett az igen széles kooperáció is sok zavart okozott. A Me—109-nél a sárkányt, a futóművet, a farokkeretet a Győri Vagongyár szállította, a motorokat eleinte Németországból hozták, majd Csepelről, hasonlóan a Weiss Manfréd-gyár gyártotta a légsavart és a légsavarágyat is. A katonai fegyverzetet részben Németországból hozták be, részben a Danuvia szállította, műszereket a Marx és Mérei cégtől, a gumicikkeket a Ruggyantától szereztek be stb.⁸⁷ Ily módon ha valamelyik szállítás — s ez különösen gyakran előfordult a Németországból jövő anyag- vagy gépszállítmányoknál — késétt, már zavar állott elő a termelésben. Sok nehézséget okozott az is, hogy a gépeknél igen sok volt az új konstrukció, ennek következtében gyakoriak voltak a technikai hibák. Ily módon pl. Győrben 1943 júliusáig mindössze 25 gép készült el, így az 1943-ra tervezett 179 gépet 165-re kellett módosítani, majd újabb szállítmány-késedelmek miatt ezt 125-re szállították le, valójában azonban 1943-ban csak 92 gép készült el.⁸⁸ Nem haladt jobban a munka a Dunai Repülőgépgyárban sem, ahol 1943-ban 57 sárkányt készítettek el.⁸⁹

1944 első negyedére sikerült mindkét gyárnak elérnie az első megállapodásban meghatározott kapacitást. A termelés igen nagy ütemben megindult. A német megszállás után azonban úgy a Duna Repülőgépgyárat, mint a győri üzemet igen súlyos bombatámadások érték, a termelés folyamatosságának fenntartására, sőt növelésére a németek ekkor új tervezetet dolgoztak ki. Már 1944 áprilisában — kihasználva a megszállás adta lehetőségeket — a németek közlik azt az elhatározásukat, hogy : „Magyarországon a Me—210 gyártását be kell szüntetni. A Wiener Neustädter Flugzeugwerke-t, Győrt és Dunait össze kell fogni, hogy közösen gyártsanak havi 500 gépet. Ennek megfelelően a motorgyártást Magyarországon havi 650 motorra kell felemelni.”⁹⁰ Ez a terv a magyar repülőgépipar teljes német ellenőrzés alá vonását és irányítását jelentette, hiszen a magyar vállalatok egy munkaközösség keretében német irányítással dolgoztak volna. A német törekvések természetesen az adott viszonyok közepette hamarosan megvalósultak. 1944 júniusában már létre is jött a megállapodás az illető gyárak között havi 550 Me—109-es gép előállítására, a munkák irányítását a német vállalat végzi, ugyancsak ez kapja és osztja be a rendeléseket is. A német cég a technikai vezetést és ellenőrzést is megkapta a magyar vállalatok felett. Ezt a vezető és ellenőrző személyzet kiküldésével biztosították. Ugyanakkor a magyar vállalatok nyereségük egy részét, 3—6% nyereség esetén $\frac{1}{5}$ -ét, 6% fölött $\frac{1}{3}$ -át átengedték a német vállalatnak.⁹¹ A munkaközösségi megállapodás lényegében két egyezményből állt. Az első, amint az eddigiekben ismertettük, a sárkánygyártásra vonatkozott. Ugyanakkor külön megállapodás jött létre a motorgyártásra vonatkozóan is, amit a Steyer—Daimler—Puch A. G. és a Weiss Manfréd cég kötött havi 650 db motor és 15% pótalkatrész gyártására.

⁸⁷ K. G. L. Magyar Vagon és Gépgyár 56. csomó.

⁸⁸ K. G. L. Uo. Tájékoztató a rep. osztály programjáról. 17. csomó.

⁸⁹ O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság. I/1. — 12 B/28.

⁹⁰ K. G. L. Magyar Vagon és Gépgyár. 110.

⁹¹ Uo. 1944. jún. 16.

Ez közel kétszerese volt az addigi tényleges termelésnek. A nyereségrészesedés megállapításánál 350 : 300 arányt vettek alapul a német cég javára, holott a Steyer—Daimler gyárat már előzőleg tönkrebombázták, s így a gyár eredeti 350 db-os kapacitása már közel sem volt meg, a német gyár a tőkének csupán 15—20%-át hozta. Arról volt tehát szó, hogy a munkaközösség keretében a német vállalat a magyar cég rovására biztosította régi nyereségeit. — Ugyancsak igen fontos volt, hogy mindkét megállapodás kimondta, hogy a munkaközösségben résztvevő gyárak gépparkját akármelyik országra átirányíthatják, vagyis magyarul: a magyar gyárak berendezéseit kivihetik Németországba.

A munkaközösségi megállapodás keretében a termelés bombabiztonsága érdekében elhatározták, hogy a termelést a Kőbányai Sörgyárak hatalmas sziklapincéibe telepítik át. A pincék megfelelő kiépítése, villanyvilágítás, szellőzés megvalósítása 50 millió márkás beruházást igényelt, ami mellett 100 millió márkára rúgott a tervezett kapacitásra való felfuttatáshoz szükséges beruházás. Ez együttesen mintegy 200 millió P beruházásnak felelt meg. A terv gyakorlati keresztülvitelét, egyoldalú német intézkedések alapján meg is indították. Az előírt kapacitást 1945 első negyedében kellett volna elérni.⁹² E tervet idő hiányában, a szovjet csapatok gyors előnyomulása következtében már nem tudták megvalósítani.

Mindezeknek megfelelően a világháború időszakában a repülőgépipar termelése a következőképpen alakult.

Magyar repülőgépgyártás 1941—1944 között⁹³

	1941	1942	1943	1944
<i>Sárkánygyártás</i>				
Me—109. vadászgép	—	1	92*	516*
<i>Gyártotta:</i> Győri Vagongyár, ill. 1944 második felétől munkaközösség				
Me—210. többfeladatos gép	—	1	57	214
<i>Gyártotta:</i> Dunai Repülőgépgyár				
Ju.—52. szállítógép.	—	—	—	20
<i>Gyártotta:</i> Pestszentlőrinci Ipartelepek Rt.				
Héjja típ. vadász és zuhanóbombázó	—	1	130	60
<i>Gyártotta:</i> MÁVAG				
Sólyom típ. közelfelderítógép	62	—	—	—
<i>Gyártotta:</i> Weiss Manfréd, Győri Vagon, MÁVAG				
Focke—Wulf 58. gyakorlógép	—	4	30	38
<i>Gyártotta:</i> Győri Vagongyár				
Ar.—96/B. Gyakorlógép	—	—	—	5
<i>Gyártotta:</i> MÁVAG				
Levente típ. iskolagép	—	—	—	40
<i>Gyártotta:</i> Repülőgépgyár Rt. (Mátyásföld)				

⁹² O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság. II/2—28/13.

⁹³ O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság. I/1—12 B/28.

* a K. G. L. Magyar Vagon- és Gépgyár 44. anyaga. A Békeelőkészítő Bizottság szerint a termelés 80, ill. 367 db volt.

	1941	1942	1943	1944
<i>Motorgyártás</i>				
Daimler—Benz—605. típ.	—	10	427	599
Gyártotta: Weiss Manfréd (a Me—109 és Me—210-es sárkányokba)				
W.M.—14/B típ.			230	
Gyártotta: Weiss Manfréd (a Héjja gépekbe)				
Hirth HM—504 típ.	20	50	50	80
Gyártotta: MÁVAG (iskolagépekbe)				

A repülőgépek fegyverzetét a megállapodások szerint a németek szállították, s így csupán a magyar típusú gépekbe építettek be magyar gyártmányú fegyverzetet, amit a Danuvia gyár szállított. A Súlyom típusú gépekbe a 8 mm-es Gebauer típusú merev pilótagéppuskát, valamint hasonló megfigyelőgéppuskát szereltek. A Héjja típusú gépekbe pedig 12,7 mm-es Gebauer merev pilótagéppuskát. A Danuvia ezekből a fegyverekből mintegy 250 db-ot szállított.

A repülőgép-lőszert a német gyártmányú fegyverekhez Németországban gyártották. Magyarországon csak a hazai gyártmányú fegyverek lőszerellátását fedezték. A lőszergyártást a Vadásztölténygyár, a Danuvia és a Fegyvergyár végezte. A német gyártmányú lőszerrekhez pedig az Elzett-gyár mintegy 4 millió db hevedert gyártott.

A repülőbomba gyártása 1941-ben megindult Magyarországon. Ekkor a Weiss Manfréd-gyár kb. 20 000 db 36 M. 10 kg-os repeszbombát gyártott, 1941 után azonban az önálló gyártás megszűnt és a csepeli gyár csupán a német 50, 250, 500 és 1000 kg-os bombák gyűjtőátszerelését végezte.⁹⁴

A repülőgépipar gyors háborús fejlődésével kapcsolatban és általában a katonai szükségletek hatására a magyar híradástechnikai, finommechanikai és elektrotechnikai ipar is nagyarányú fejlődésen ment keresztül. A repülőgépek híradástechnikai berendezéseit, eleinte csak a magyar típusú gépek számára, majd az ún. Gusztav-program keretében a német típusok számára is — német szabadalmak felhasználásával — magyar gyárak gyártották. A Focke-Wulf, Súlyom és Héjja típusú gépekbe R. 12 és R. 13 adó-vevő készülékeket, a német típusokba Ru. G. 16, Fu. C. 17 rádióberendezéseket és alkatrészeket készítettek. A termelés elsősorban a Standard-gyárban folyt.⁹⁵ A Standard háborús fejlődése 1938 után igen gyors ütemben indult meg. A gyár polgári fogyasztási piaca és külföldi rendelésállománya ugyan nem mutatott jelentősebb bővülést, de 1938 és 1939-ben ugrásszerűen megnőtt a katonai rendelések és a közületek rendeléseinek értéke. 1938-ban még alig több mint 200 000 P, 1939-ben már több mint 3,7 millió P értékű katonai rendelést kapott a gyár, a közületi rendelések értéke közel kétszeresére emelkedett. A további években lassúbb ütemben, de tovább nőtt a gyár termelése; az 1938-as kerekén 9 millió P-ről 1939-re 16 millió P-re, 1940-re 17, 1941-re 18 millió P-re emelkedett a termelés. 1942-től azután ismét ugrásszerűen meggyorsul a gyár fejlődése. Ezt részben a Honvédelmi Minisztérium rendelései okozták, melyeknek állománya az előző évi 2,7 millióval szemben 6,7 millió fölé emelkedett, másrészt, és igen nagy mértékben, a jelentős német rendelések idéztek elő nagy konjunktúrát. A németek korábban ellenséges üzleti politikát folytattak a Standard-gyárral szemben, igyekeztek korlátozni

⁹⁴ O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság. I/1—12 B/28.

⁹⁵ Uo.

külföldi piacait, hiszen a Balkánon a német cégek versenytársaként lépett fel a vállalat. A Szovjetunió elleni háború kirobbanása után azonban a Standard esetében is érezhetővé vált az a változás, ami a németeknek a magyar gyáriparral szemben elfoglalt álláspontjában végbement. Ettől kezdve a gyár bekapcsolódott a német haditermelésbe. 1941 nyarán kapta a Standard az első 3,5 millió P értékű német rendelést, de már egy további 4 milliós rendelés is tárgyalás alatt állt.⁹⁶ 1942-ben a külföldi, döntően német rendelések értéke közel négyszeresére emelkedett és meghaladta már az 5,7 millió P-t. Ennek következtében azután a gyár termelése az 1941-es 18,4 millió P-ről 25,4 millió Pre nőtt.⁹⁷

Hasonlóan gyors fejlődést futott be a Magyar Optikai Művek is, amely már a harmincas évek második felében is rátért katonai cikkek gyártására. A gyár 1941-től már kizárólag katonai termelésre rendezkedett be, s 1942-től egyre nagyobb mértékben termelt megrendelésekre. Óraműves gyújtószerkezeteket, optikai cikkeket szállítanak, s 1943-ban a nagyarányú német megrendelések teljesítésére új épületet is kell emelni. Az építkezést a németek finanszírozták. A gyár fontos gyártmányai közé tartoztak még a löveg- és harcokosi-távcsövek, a különböző földi és légvédelmi lövegek irányzó berendezései stb. Az 1941 és 1944 közötti fejlődést jól jellemzi, hogy a vállalat munkáslétszáma közel megkétszereződött és elérte az 5500 főt.⁹⁸

A *Gamma-gyár* ugyancsak a háború alatt fejlődött hatalmas vállalattá a fontos katonai termelés révén. A vállalat különböző légvédelmi és tengerészeti műszereket gyártott, s ezekből igen nagy exportot bonyolított le. Jelentős szállításokat folytatott a német hadsereg és az olasz hadiflotta részére is. A vállalat termelésének 80—90%-át exportálták. A rendkívül nagy katonai rendelések gyors fejlődést biztosítottak az üzemnek. Az 1938-ban még csak 400 munkással dolgozó vállalat munkáslétszáma 1941-re 2200 fölé, 1944-re pedig 3000—4000 főre emelkedett. A *Gamma-gyár* a háború időszakában öntödét, fémárúgyarat létesített, s ezzel jelentősen fejlesztette vertikális üzemeit. A gyár fejlődésével több, jogilag önálló *Gamma-vállalat* jött létre, s lényegében egy nagyarányú háborús termelést folytató konszern épült ki.⁹⁹

*

A hadiipar kiépítése kétségtelen nagy lökést adott a hazai gyáripar s különösen a gépipar fejlődésének. Az az iparág, mely a két világháború között alig fejlődött, termelését nem növelte, kronikus kapacitáskihasználansággal küzdött, most néhány év alatt, többszázmillió beruházással, több mint 70 000 új munkás foglalkoztatását tette lehetővé. Ezek a hatalmas beruházások természetesen a háború céljait, a haditermelést szolgálták. Jelentőségük mégis túlnó ezen. Hiszen bármily jelentős is volt a magyar gyáripar háborús vesztesége, az ipari kapacitás s különösen a gépipari kapacitás a felszabadulás után mégis jóval nagyobb volt, mint a második világháború kezdetén. Így azon befektetések egy része, melyeket a tőkések a háború céljaira eszközöltek, a felszabadulás után — természetesen a tőkések akarata ellenére — a dolgozók békés építő munkáját könnyítették meg.

BEREND IVÁN—RÁNKI GYÖRGY

⁹⁶ Párttörténeti Intézet Archivuma. Standard. 5. és O. L. Küm. Gazd. pol. oszt. 697. Külker. biz. jkv. 1942. 1941. jún. 24-i ülés.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ O. L. Iparügyi Minisztérium. 55580/B—1945.

⁹⁹ K. G. L. Gamma. Heti jelentések. Számozatlan. O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság I/1—3/1—24/20 és Pesti Tőzsde. 1940. júl. 4.

TURKEVEI SZEGÉNYPARASZTOK KÜZDELME A FÖLDÉRT 1945—46-BAN

Nem vagyok turkevei születésű, nem is éltem ott soha. Mindössze háromszor látogattam el ebbe az óriási kunsági faluba, amely *méreteivel* megszerezte magának a város rangját. E munka megírásának gondolata azonban előbb vetődött fel bennem, minthogy csak láttam is volna Turkevét. Akkor, mikor láttam, olvastam azokat az iratokat, hiteles dokumentumokat, amelyek turkevei szegényparasztról szóltak — vagy amelyeket éppen ők is írtak. 1945—46-ból valók e dokumentumok, abból az időből, amikor hosszú évszázadok tehetetlensége vagy eredménytelen vergődése után a szegényparaszatok végre szerepet nyertek saját sorsuk igazgatásában. Amit az iratok mondani tudtak arról, hogy a turkevei szegényparaszatok hogyan láttak hozzá további életük kialakításához, nem turkevei illetőségem ellenére is felkeltették érdeklődésemet: megismerni az eseményeket, a szereplőket közelebbről.

A turkevei szegényparaszatok életének megismerésén keresztül eleven közelségbe kerültem a marxizmus egyik legnagyobb igazságával, mely szerint a történelmet nemcsak hősök, nemcsak elvont eszmék alakítják, hanem abban döntő szerepet kap az egyszerű emberek mindennapi tevékenysége, napról-napra megújuló küzdelme a szebb, a jobb, az emberibb életért. S úgy gondolom helyes, ha a nép szerepét a történelem formálásában nem csupán elvont dogmaként emlegetjük, hanem megismerjük ilyenfajta *konkrét* történelmi megnyilvánulásaiban is. S ha ebből megértjük, hogy az egyszerű emberek hétköznapi gondolataiból, reményeiből, kétségbeeséseiből, vágyaiból végül is egy olyan hatalmas folyam válik, amely áradásával elsöpri az útjában állót, akkor kevesebb buktatóval, s több eredménnyel járhatjuk népünk történelmének mai, a szocializmust építő szakaszát. Azt a szakaszt, amelynek legfőbb tarmalma egyet jelent, egyet kell hogy jelentsen a legszélesebb néptömegek igazi vágyainak, céljainak megismerésével és beteljesülésével.

Természetesen nem azt jelenti ez, s ez a turkevei példából is látható majd, hogy a nép törekvéseinek minden megnyilvánulása előremutató, a fejlődés irányába hat lenne: mivel ösztönös törekvésekről van szó, ez nem is nagyon lehetséges. Amit az *egyszerű nép* akar, cselekszik, gyakran ellentmondásokkal terhes. Az előremutató, a haladó törekvések mellett, melyeket mindig a nép legjobbjai képviselnek, erősen dolgoznak és hatnak a tudatlanságból, az elesettségéből táplálkozó visszahúzó erők is. Azonban, amikor történetünk — a turkevei földreform — lejátszódott, már élt és dolgozott egy erő: a kommunista mozgalom, mely képes volt a nép ösztönös törekvéseiből a jót, az igazat juttatni érvényre.

A nép szerepe a történelem formálásában, jól tudjuk — éppen azért, mert a hétköznapiak sok-sok apró cselekedetéből ered —, nem mindig mutat-

kozik meg világos, szemléletes formában. A forradalmi átalakulások ideje azonban, az ellentétes tendenciák nyílt összezsapása következtében, gazdag anyagot nyújt ennek megértéséhez, bizonyításához. Ilyen időszak nálunk az elmúlt 12 év, de ennek eseményeiből is kiemelkedik konkrétsága, idevonatkozó bizonyítékainak gazdagsága révén az 1945-ös földreform, a föld-reform küzdelmes megvalósításának története.

Az említett turkevei iratok, dokumentumok is erről beszélnek: a szegényparaszság részvételéről az 1945-ös földreform eredményeinek létrehozásában. S aki ezeket az iratokat a szegényparaszság ügye iránti együttérzéssel, sorsuk jobbra fordulása iránti izgalommal eltelve olvassa, nem tud közömbös maradni elolvasásuk után. Úgy érzi, neki is tennie kell valamit, ha többet nem — mert helyzete többet nem enged —, akkor annyit, hogy mint egyszerű krónikás megírja a történeteket, hirdesse népe igazságát, alkotó erejét.

I

1945-ben a felszabadult magyar nép előtt megnyílt a demokratikus fejlődés útja. Az ország demokratizálásának programját a haladó pártok küldötteiből alakult Ideiglenes Nemzetgyűlés, az Ideiglenes Nemzeti Kormány vette a kezébe. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány, a korábban felszabadult országrészek legöntudatosabb tömegeire támaszkodva 1945. április 4-ig, az ország teljes felszabadulásáig, már számos, az egész ország jövőndő fejlődését döntően érintő kérdésben jelentős sikereket ért el. Ilyen pl. a demokratikus államhatalom létrejötte, a népi bizottságok megalakulása, fegyverszünet kötése a Szovjetunióval, bekapcsolódásunk a német fasizmus elleni háborúba és széleskörű földreform meghirdetése. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944. december 22-i „Nyilatkozat”-a így szól ez utóbbiról. „Az ország gazdasági talpraállítása, a parasztság évszázados álmainak valóráváltására, a magyar demokrácia alapjainak megszilárdítására az Ideiglenes Nemzeti Kormány haladéktalanul földreformot hajt végre, mely sok százezer földnélkülit és kisparasztot tesz életképes gazdaság tulajdonosává.”¹ A „Nyilatkozat”-ban lefektetett elvek alapján készült 600/1945. M. E. számú — szegényparasztok számára örökre emlékezetes marad e szám —, a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról szóló rendelet 1945 márciusában jelent meg a sajtóban. Ezzel elérkezett a lehetősége annak, amiért évszázadokon keresztül oly kitartóan küzdöttek népünk legjobbjai, s adták érte számosan még az életüket is; hogy a föld azé legyen, aki megműveli.

A rendelet azonban valóban csak *lehetőség* volt, hogy mit tudnak elérni általa, az a *végrehajtás*on múltott. A végrehajtást a rendelet elsősorban magukra az érdekeltekre, a szegényparasztokra bízta: ^{1a} számolva azzal, hogy e több évszázados per eldöntését nem szabad, de nem is lehet bürokratikus formák közé beszorítani; hogy eldöntésében, végrehajtásában azok a legilletékesebbek, akik a földtől való megfosztottság minden keservét végigszenvették.

¹ Az 1944. dec. hó 21-ére Debrecenbe összehívott... Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója 23. l. Bpest. 1946.

^{1a} A „szegényparasztok” gyűjtőfogalom alá sorolom e tanulmányban a nincstelen mezőgazdasági földmunkásokat, gazdasági cselédeket, kubikosokat és a 0–3 kh-al rendelkező kisparasztokat. A szegényparasztok szóhasználaton tehát őket kell értenünk. Ez egyébként többé-kevésbé megfelel a helyileg használatos értelmezésnek is.

Hogy a kormány a földreform végrehajtásáról így, a szegényparasztok javára intézkedett, természetesen következett abból, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány alapvetően a munkások és parasztok hatalma volt, melyben a Kommunista Párt szava döntő súllyal bírt.

A felszabadult országrészekben már a földreform-rendelet megjelenése előtt szegényparasztok ezrei követelték a földosztást a kormánytól, nem egy helyen kiosztási terveteket készítettek, sőt osztották is a földet. A kormány a földreform-rendelet meghozatalánál figyelembe vette ezt és támaszkodott a szegényparasztok e spontán törekvéseire és a rendelettel azt terjesztette ki országos méretűvé. Azzal, hogy a szegényparasztok törekvése így összefonódhatott a törvény erejével, a mozgalom szárnyakat kapott és óriási lendülettel indult el a megvalósulás útján.

Turkeven — alig hogy elvonult a háború, a front, még 1944 októberében — a rend hamarosan helyreállt. Elsősorban munkásmozgalmi múltú parasztok vették kezükbe az ügyeket és intézkedéseikkel megindították a város életét a demokratizálódás útján. A Szovjet Hadsereg jogos igényeit megértve és teljesítve, jó kapcsolatot teremtettek a szovjet városparancsnokkal, akitől komoly segítséget kaptak a város rendjének, nyugalmanak helyreállításához. Azzal, hogy biztosítani tudták a város belső rendjét, részeseivé lettek az egész felszabadult országrész új élete kialakításának is. A turkevei dolgozók célja, törekvése, a *többi* felszabadult község és város dolgozóinak akaratával együtt, az iránymutató szerepét jelentette a kibontakozás útján. Így pl. a földkérdésben elfoglalt álláspontjuk. Földhöz akartak jutni a turkevei nincstelének is. Kora tavasszal már össze is álltak néhányan a legöntudatosabbak közül és elkészítették egy ideiglenes földosztási tervet — egyelőre azzal a céllal, hogy ne maradjon parlagon a föld. Ez a spontán próbálkozás nagyrészt hozzájárult ahhoz, hogy amikor a földreformról szóló rendelet március 18-án megjelent a sajtóban, a turkeveiek szinte percnyi késedelem nélkül meg tudták alakítani a Földigénylő Bizottságot és hozzákezdhetek — most már a rendelet útmutatása alapján — a földreform végrehajtásához.

Április 17-én a bizottság tagjai ünnepélyes esküt tettek: „Mi, a községi földigénylő bizottság tagjai, becsületünkre és lelkiismeretünkre fogadjuk, hogy tisztünkben legjobb tudásunk és lelkiismeretünk szerint, kedvezés és részrehajlás nélkül járunk el, tisztünkkel összeférhetetlen tevékenységtől tartózkodunk és a hivatali titkot megőrizzük...”²

Április 7-ről keltezett az első írásos dokumentum, mely a földreform végrehajtásáról beszél. Ez elkobzási határozat. Mint az első, hadd idézzük teljes szövegével: „R. J. 208 kat. hold birtokát elkobzásra javasolja a bizottság, mert férje országgyűlési képviselő a földreform mindenkor ellensége és apja az Országos Földbirtokrendező Bíróság elnöke, a Nagyatádi-féle életképtelen földreform egyik létrehozója volt.”³ Lehet, hogy véletlen, de lehet tudatos *válogatás* eredménye is, hogy éppen erre a birtokra mondták ki elsőnek az elkobzási határozatot. Akár így, akár úgy történt, az elkobzás megindokolása mindenesetre éles elhatárolást jelent attól, ami a múltban történt. Bizonyosságtevés amellet, hogy ha a szegényparasztok intézik a földhözjutást, akkor nem ismétlődhetik meg a Nagyatádi-féle földreform-paródia.

² Állami Levéltár, Szolnok. Szolnok megyei Földhivatal iratai. Községi Földigénylő Bizottsági iratok. Turkeve (Szám nélkül) (Továbbiakban: Á. L. Szolnok. K. F. B. iratok Turkeve.)

³ Á. L. Szolnok. K. F. B. iratok Turkeve. sz. n.

Március végére, dobolás és falragaszok útján már mindenki tudta Turkevén, hogy a Földigénylő Bizottság megkezdte munkáját s nála lehet jelentkeznie annak, aki földet akar. Senki ne higgye azonban, hogy erre azonnal adáz tülekedés indult meg. A földreform lehetőségének tudata először gonddal, tépelődéssel s alig-alig éledező reménnyel teli napokat jelentett a turkevei szegényparasztoknak. Előbb százszor is meg kellett hányniukvetniük azt, hogy jelentkezzenek-e a földért? Nem mintha nem akartak volna földet a turkevei nincstelenek. Nem! Ennek az óvatos, tépelődő húzódásnak az oka nagyon is érthető félelem volt: Turkevén 1920-ban az ellenforradalmi rendszer, válaszul a szegényparasztoknak a Tanácsköztársaság alatt tanúsított forradalmi magatartására, igen erős megtorlást alkalmazott. Több százra tehető azoknak a száma, akiket megbotoztak, nem keveset csuktak börtönbe és, a Horthy-rendszer fennállásának egész ideje alatt, nagyon sokan a 19-esek közül csak igen hátrányos feltételek között juthattak munkaalkalomhoz. S az ellenforradalmi rendszer 25 éve alatt szerzett tapasztalatok csak a legfrissebbek voltak, ezekhez nyomasztó súllyal járult hozzá az az őstől örökölt, immár történelmivé lett tapasztalat, hogy ahányszor a szegény ember „lá-zadni” mert, csak rosszabb sorsra jutott. Nem csoda így, ha 1945 tavaszán nem mertek hinni egyszerre a szabadságban, az emberibb élet lehetőségében.

Mindig akadnak azonban bátrabb emberek, akik megnyitják a sort: ezek jelentkezésével Turkevén is kezdetét vehette a földek felosztása. 1945. március 21-én osztottak először földet Turkevén. Összedobolták az igénylőket a Városháza elé, akik hozták magukkal a kimérendő földek megjelöléséhez szükséges cövekeket. A Városháza elől aztán több csoportba verődve indultak a földekre. A Bizottság két-két tagja egy-egy csapat földigénylővel járta a határt, s mérték a földet. Csak úgy a saját tudásuk szerint öllel, szalaggal, minden műszaki segítség nélkül. Látva, hogy mások hogyan örvendeznek a kapott földnek, a félénkebbek is nekibátorodtak és ment a jelentkezés, az osztás egyre gyorsuló ütemben. Elmesélik, hogy az első osztási napon szovjet katoná jelent meg a Bizottság előtt s nyomatékosan felszólította annak tagjait, hogy három nap alatt ki legyen osztva a föld, mert ha nem „... s a katoná verte a puskatust a földhöz”.⁴ A bizottsági tagok — mi tagadás benne — bizony megijedtek az erős hangtól, de ami a feladatot illeti, azzal nagyonis egyetértettek. Minden bizonnyal nem is az ő serkentésükre volt ez a „szovjet beavatkozás”, hanem annak dokumentálására, hogy a Szovjet Hadsereg a legteljesebb mértékben egyetért a földeknek szegényparaszti kézre juttatásával — hiszen ők hozták el ennek a lehetőségét — s védelemben és támogatásban részesíti a földosztást. Ezt a szegényparasztok jól meg is értették. Panaszojkák ugyan, hogy a siettetés egyik oka volt, hogy később módosítaniuk kellett a kiosztást. A Szovjet Hadsereg Turkevén tartózkodó tisztjei, katonái azonban jól tudták, hogy miért sürgetik a földek azonnali kimérését: a gyors kiosztással járó hibákat ki lehetett javítani később is, nyáron meg ősszel, de ha elmarad a földek szétparcellázása, akkor elmaradt volna a tavaszi vetés is, s már 1944 őszén sem igen vetettek. De túl a termelési érdekeken sürgette a földek szétszétadását a politikai helyzet is: a földek felosztásával meg kellett előzni a belső reakció — előbb vagy utóbb várható — magáratálálását.

Három nap alatt ugyan nem tudták elvégezni az összes földek kiosztását a turkeveiek, pedig volt úgy, hogy éjjel is mérték, de április 5-én a földosztás

⁴ Farkas Bálint volt F. B. tag közlése.

állásáról adott jelentésük szerint már 865 kh.⁵ területet parcelláztak fel, április 20-án pedig már egész komoly eredményről adhatott számot a Bizottság. „Összes földigénylők száma eddig 860, ebből 431 igénylő lett kielégítve 3959 kat. hold földön. 426 igénylő még nem kapott földet és rendelkezésre áll 2406 kat. hold föld.”⁶ Mindez egy hónappal a rendelet megjelenése után! Ezekután április 27-én a Bizottság, addig szerzett tapasztalatai alapján, megállapítja egy-egy juttatható földterület mennyiségét. „Előnyben részesítendőek (ellenállók, demokratikus hadseregben szolgálók) 10 kat. holdat, 2 és 1 családosoknak, gyermekteleneknek, családfenntartó nőtleneknek 8—5 kat. holdat, nőtleneknek és magánosoknak 5—3 kat. holdat szavaz meg a Bizottság.”⁷ A juttatások maximalása azért vált szükségessé, mert már világosan látszott, hogy az első hetekben jelentkezettek viszonylag alacsony száma rohamosan szaporodik, s a kezdetben osztott 9 kat. holdas átlagot nem tartathatják. Hogy ez mennyire így volt, mutatja az is, hogy 3 nappal később, április 30-án, már nem kisebb problémáról tárgyalt a Bizottság, mint arról, hogy *Turkeven a felosztható földek mennyisége nem elegendő a nincstelenek jogos igényeinek kielégítésére.*

Ez Tiszántúl sok-sok községében volt probléma. Sok volt az agrárproletár, a törpebirtokos és aránylag kevés a nagybirtok, szemben a Dunántúllal, ahol a nagybirtok túltengése miatt több föld kerülhetett felosztásra, több annál, mint amennyi az ott élő szegényparasztok kielégítésére — a rendeletben megadott kereteken belül — szükséges volt. A kormány előre látta ezt a helyzetet és ezért már a rendeletben kimondotta: „Azokat az igényjogosultakat, akik lakóhelyükön földhöz nem jutottak, az ország más részén, lehetőleg csoportosan kell földhöz juttatni.”⁸

Átteleplésre azonban igen kevesen szánták rá magukat. Ragaszkodtak a megszokott röghöz, különösen a földreform kezdetén, amikor még csak a földhöz jutás lehetőségét látták, s azt még nem láthatták, hogy egyes vidékeken a kevés felosztható föld ezt mennyire megnehezíti, sőt egyesek számára lehetetlenné is teszi. Turkeven is 1945 áprilisában 80 megkérdezett földigénylő közül mindössze 7 vállalkozott önkéntes átteleplésre.⁹ Ezért keresett, kutatótt olyan megoldások után a turkevei Földigénylő Bizottság, amelyekkel enyhíteni lehetne a földhiányon, telepítés nélkül is. Így született meg az a nagyon figyelemre méltó javaslatuk, amelyet a Szolnok megyei Földbirtokrendező Tanácshoz küldtek el. Erről a javaslatról — egy kis kitéréssel — érdemes részletesebben szólnunk. „Turkeve megyei város Földigénylő Bizottsága — így szól a javaslat — a földigénylők és az igénybe vehető földterület összeírása után arra a megállapításra jutott, hogy az igénybe vehető föld mennyisége, területe nem fedezi az igényelt földmennyiséget, de legalábbis a rendelet értelmében, életképes kisbirtok — nem juttatható minden igénylőnek. A földigénylő bizottság teljes egészében magáévá teszi a rendelet azon szellemét, mely az életképességet hangsúlyozza, de miután erre elegendő terület nem áll rendelkezésre, a művelési ág megváltoztatásával tartja a kérdést megoldhatónak. Miután pedig a földigénylő bizottság javaslata csak a most folyó földméréssel szorosan és egyidejűleg vihető keresztül, az alanti tervezetet nyújtja

⁵ Á. L. Szolnok. Alispáni iratok. 4557/1945.

⁶ Á. L. Szolnok. K. F. B. iratok Turkeve. sz. n.

⁷ Uo. sz. n.

⁸ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600/1945 M. E. sz. rendelete 32. §. „Magyar Közlöny” 1945. márc. 18.

⁹ Á. L. Szolnok K. F. B. iratok Turkeve. sz. n.

be a Megyei Földbirtokrendező Tanácshoz: 1. Turkeve megyei város határában, a pusztaturpásztói vasútállomás közvetlen szomszédságában... a Földigénylő Bizottság kertes családiház települést kíván létesíteni, mivel ezen ingatlanrészek rendkívül alkalmasnak látszanak erre a célra és mert vasútállomás közvetlen szomszédságában, kövezett országút mellett területnek el... Egy-egy igénylőnek juttatandó terület nagysága 800 négyszögöl lenne. 2. Turkeve megyei város határában az ún. pusztaturpásztói határrészen a pusztaturpásztói vasútállomás körzetében levő ingatlanokat... a városi Földigénylő Bizottság 4 kat. holdanként kiosztandónak javasolja az alábbiak szerint: a) A földhöz jutottak kötelezik magukat, hogy a részükre juttatott 4 kat. hold ingatlan terület $\frac{1}{2}$ részét 3 esztendő alatt gyümölcsössé alakítják át. b) Az így kialakított gyümölcsös területek szakavatott egyének vezetésére alatt állanak, akik felügyelnének az esetleges munkavezetésre, a gyümölcsösök szakszerű kezelésére, ültetésére, permetezésére, nyesésére stb. c) A gyümölcsössé át nem alakított terület továbbra is mezőgazdasági művelés alatt maradna és a juttatottaknak kenyérgabona szükségletét fedezné... A Földigénylő Bizottság az előadott tervezetet a következőkben indokolja meg: Turkeve megyei város határában elterülő gyümölcsösök összes területe mintegy 20 kat. holdra tehető.¹⁰ Ezek nagyrésze régebbi időben telepített gyümölcsös, már kipusztulva, vagy kipusztuló félben és valamilyen, a legrosszabb minőségű földeken fekszik. Miután a rendelkezésre álló ingatlanok elégtelensége miatt az igénylők nem elégíthetők ki, a fenti elgondolás lehetővé teszi az életképes kisbirtokok kialakulását, s ezzel elvonja a mezőgazdasági munkásságot a bármunkától, nem kényszeríti arra, hogy a maguk kis földjét csak meghatározott napokon, munkaszünetek alatt munkálhassa. A gyümölcsösben és részben mezőgazdasági területen végezhető sokirányú munka egész évben az ingatlanhoz köti a juttatottat és családját. A fentiek alapján a Földigénylő Bizottság igen nagyszámú igénylőt tud kielégíteni s ennek folytán kevesebb igénylő kényszerülne arra, hogy az ország más részén, más város határában jusson földhöz s innen elvándorolni legyen kénytelen. Turkeve megyei város Földigénylő Bizottsága kéri ezen tervezetének, előterjesztésének megvizsgálását és a döntésre hivatott szervek véleményének mielőbbi leküldését.”¹¹

A tervezett gyümölcsösök létesítése azonban nem valósulhatott meg. A felsőbb intéző szervek, de maga a helyi bizottság is később, az 1945-ös év második felében, a kiéleződött nehéz politikai helyzet miatt (amely lényegében egész 1947-ig eltartott), amikor a földreform alapvető eredményeinek megvédése kötötte le az erőket, nem tudhattak abban a helyzetben ezzel a részletkérdésnek tűnő problémával törődni, bármennyire szükség is lett volna erre.¹²

¹⁰ Az 1935-ös általános mezőgazdasági összeírás szerint Turkeve össz. gyümölcsös területe 31 kat. hold. 1945-ben azonban már ennél is több volt Turkeve gyümölcsös-területe, mert a 30-as évek végén a helyi értelmiség komolyabb gyümölcstelepítési akciót indított.

¹¹ Á. L. Szolnok K. F. B. iratok. sz. n.

¹² Többek emlékezete szerint a gyümölcsösök létesítéséről szóló tervezetet csak ürügynek szánta a Bizottság olyan földterület megszerzésére, melynek kiosztásához egyébként nem volt jogcím. Ezzel szemben az igazság az — amennyire ezt az iratok s az eltérő emlékezők szövevényéből ki lehet bogozni —, hogy a Bizottság nem volt egységes állásponton ebben a kérdésben. A Földigénylő Bizottság elnöke, aki a tervezetet összeállította, végre is akarta hajtani, de később leszavazták. A tervezet komolyságamellét szél elkészítésének időpontja is: ápr. 30. Március, április, májusban a földek megszerzésének módszere még az egyszerű igénybevétel volt. De a terv komolysága mellett szól a beadvány kidolgozottsága is, amelyre abban a helyzetben, ha az egész csak taktika, semmi szükség nem lett volna.

II

A földreform végrehajtásának sok munkát, sok türelmet igénylő munkálatai, a földigénylők nyilvántartása, a földek kimérése, a birtokok felszerelésének gondozása, s a termelés szolgálatába állítása, az igénylők közötti viták elintézése stb. stb. mellett, a turkevei *szegényparasztoknak* korán szembe kellett nézniük a földreform legnagyobb veszedelmével, a kisajátított földtulajdonosoknak földjük megtartásáért, illetőleg visszaszerzéséért folytatott törekvéseivel is.

Az így kialakult küzdelem a földreform végrehajtásának országos méretekben is *legnehezebb* problémája volt. A szétparcellázás, az azonnali megművelés sem volt kis feladat, ott is viaskodni kellett hozzá nem értéssel, kapzsisággal, szegénységgel, de ez a szegényparasztok belső ügye volt: a sikertelenség csak átmeneti veszteséget okozhatott számukra, de nem jóvátehetően hibát. A földek visszakövetelése azonban egy kívülről jövő hatalmas áradat volt, mely, ha nem vigyáznak, ha nem jól harcolnak, elsöpörhette volna magát az egész földreformot is. Ehhez a harchoz sok fegyelemre, szívósságra, politikai éleslátásra volt szüksége a szegényparasztoknak. A turkeveiek vajon rendelkeztek-e vele? Az események tanúsága szerint ki igen, ki nem, s ez természetes is. Akiket maguk közül vezetőknak választottak, azok szerencsére igen, bizonyára azért is esett rájuk a választás, mert megérezték bennük a többiek, hogy ők azok, akiknek helyén van az eszük és a szívük.

Országosan az a jellemző, hogy a földreform végrehajtásának kezdetén a földbirtokosok ellenállása csak igen-igen burkolt formában jelentkezett és csak 1945 őszére bontakozott ki, kezdett élesen támadni. A földbirtokosok nagy többsége ugyanis elmenekült, az a néhány, aki itthonmaradt elszigeteltségben érezte magát és sokkal jobban félt a szovjet katonáktól, a szegényparaszság harciasságától, hogysem komolyabb ellenállási akcióba mert volna kezdeni.

Itt meg kell állni egy rövid időre, addig, míg nem tisztázzuk, hogy Turkeven kik voltak azok, akik akadályozni igyekeztek a földreform végrehajtását.

A földreformról szóló rendelet a következőképpen szabta meg azt, hogy mely földek vehetők el és oszthatók szét:

4. § Teljes egészében és nagyságra való tekintet nélkül el kell kobozni a hazaárulók, a nyilas, nemzeti szocialista és egyéb fasiszta vezetők, a Volksbund-tagok, a háborús és a népellenes bűnösök földbirtokait.

10. § Földhözjuttatás céljára megváltás ellenében igénybe kell venni a 100 kat. holdon felüli... birtokokat.

11. § Teljes egészében igénybe kell venni az 1000 kat. holdat meghaladó minden mezőgazdasági földbirtokot.

12. § A 100—1000 kat. holdig terjedő mezőgazdasági földbirtoknál... 100 kat. hold mezőgazdasági ingatlan mentes a megváltás alól.

14. § 200 kat. hold kiterjedésig mentesül az igénybevétel alól annak a földműves családból származó birtokosnak az ingatlana, akinek a mezőgazdasági termelés az élethivatása.¹³

A rendeletnek azt az intézkedését, hogy a 100 holdas úri-, illetve a 200 kat. holdas parasztbirtokok megmaradjanak, fontos szempontok indokolták. A paraszti birtokok 200 holdas határát mindenekelőtt az, hogy az e kategó-

¹³ 600/1945 M. E. sz. rendelet. Magyar Közlöny 1945. márc. 18.

riákba eső parasztbirtokosokat — akik maguk is érdekelték voltak a feudális maradványok felszámolásában, a nagybirtokrendszer megszüntetésében s ezért készek voltak az e célokért harcoló fiatal népi demokráciát politikailag legalább egy jóindulatú semlegességgel kezelni — a földreform ne dobja a földbirtokosok ellenséges táborába.

De szükség volt a parasztbirtokok és a 100 holdas úri-birtokok megmaradására gazdasági szempontból is. A háború utáni nehéz élelmezési helyzetben az ország nem nélkülözhetette e jól megalapozott gazdaságok termelését, mert azt a kisparaszti gazdaságok termelésével nem lehetett volna azonnal pótolni.

A 100—200 holdas birtokok mentesítése a felosztás alól azonban egész Tiszántúlon nehéz helyzetet teremtett a földreform szempontjából. Tiszántúlon ugyan voltak jelentős nagybirtokok, de a termőföld döntő többségét a szegényparasztiak elől mégsem ezek, hanem a 100—300 holdig terjedő nagyparaszti birtokok és a hajdan jelentős, de 1945-re ugyancsak 100—300 k. holdra összezsugorodott úribirtokok foglalták el. Ezért állott elő 1945 tavaszán az a helyzet, hogy a rendeletben lefektetett elvek alapján felosztható nagybirtokok földje nem volt elegendő ahhoz, hogy a szegényparasztnak akárcsak nagyobbik fele is földhöz jusson. Ahol a szegényparasztnak ebbe az állapotba nem törődtek bele, ott rá kellett tenni a kezüket a rendelet által mentesített 100 holdas úri, illetőleg 200 holdas paraszti birtokra is. Ugyanakkor ezek a birtokosok, a rendeletben lefektetett elvek alapján, ha csak a paragrafusokat nézzük, jogosan tiltakoztak a kisajátítás ellen. Ebből a helyzetből, a birtokmegosztásnak ebből a formájából így természetesen következett, hogy Tiszántúlon a föld elvétele ill. megtartása körül kiéleződött éles harc gyújtópontjába a parasztbirtokosokkal, a kisebb úri birtokosokkal folytatott küzdelem került. Az igazi nagybirtokosok, akik számára a rendelet semmi kibúvót nem hagyott, igyekeztek a maguk harcát az ő hátuk mögül, az ő „sérélmekre” hivatkozva megvívni.

Turkeven ez a Tiszántúltra általában jellemző helyzet igen világos formában mutatkozott meg. A hiba gyökere itt is természetesen a birtokmegosztásban rejtett.

A turkevei birtokok megosztása a birtokok nagyságcsoportja és területe szerint a következőképpen festett:¹⁴

	Össz.	1 kh kisebb	1—5	5—50	50—100	100—500	500—1000	1000—3000	3000h—
A birtokok száma	2.328	673	687	849	79	38	1	1	
A birtokok területe	31.290	232	1.714	14.235	5.368	7.801	894	1.046	—

E táblázatból kitűnik, hogy Turkeven 2 nagybirtok volt. Ez a két birtok azonban — az 1046 kh.-as és a 894 kh.-as — a város tulajdona volt. A nagyobbikat közlegelőként használták s mint ilyen természetesen nem kerülhetett felosztásra. A 894 kh.-as pedig nem volt más mint adó alá nem eső, terméketlen terület: út, vasút, csatorna, árok stb. Mindössze 36 kh. volt használható föld ebből, ami azonban kishaszonbérletbe volt kiadva. Ez a két — a holdak száma után ítélve: nagybirtok — tehát valójában a földreform szá-

¹⁴ Statisztikai Közlemények 99. k. Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. 170. l. Bpest. 1936.

mára nem adhatott felosztható területet. Így Turkevéen a földreform — a rendelet értelmében — a harminenyolc, 100—500 kat. holdig terjedő birtok 7801 holdjából nyerhetett csupán juttatható területet. De ha ebből levonjuk azt a harminenyolcszor 100 holdat, amely a 12. § szerint megilleti ezt a 38 turkevei birtokost (mivel földjük nem haladta meg az ezer holdat) és ha — szűken számolva — a 38 birtokosból még legalább 15-tel mint parasztbirtokkal számolunk, ami további tizenötször 100 hold mentesítését jelentette, akkor Turkevéen a rendelet értelmében mindössze 2501 kh. volt a felosztható földterület.

Ezzel szemben nézzük meg, mennyien vártak földet Turkevéen. Az 1930-as népszámlálás szerint élt a városban 124 napszámos, 306 házicseléd, 69 részes földműves, 312 gazdasági cseléd.¹⁵ Ők mind jogosan kívánták, hogy a földreform könnyítsen helyzetükön, tegye őket a maguk gazdáivá. De a földreformban részesülni akarók száma még nem is csak ennyi. Hozzájuk tartoztak ugyanolyan joggal 673-an azok, akik a fenti táblázatban mint 1 kh.-nál kisebb területű földön gazdálkodók vannak feltüntetve és az 1—5 kat. hold földdel bírók közül a nagy családok és az 1—2 holdasok. Ők is természetesen számítottak arra, hogy kis parcelláikat a földreform kiegészíti életképes kisbirtokká.

Közelebbi keletű olyan hiteles forrás, amely átfogó képet adna a város nincstelenjeiről, nem áll rendelkezésünkre. Az ott élők állítása és más elszórt adatok alapján azonban nyugodtan állíthatjuk, hogy a nincstelenek, a törpebirtokosok száma 1945-re, az 1930-as válság és a háború következtében, jelentősen szaporodott. Legalábbis erre enged következtetni a város szociális titkáranak 1949-ben készített jelentése. Ebben a jelentésben az 1945 előtti társadalmi összetételt elemezve a következő képet adja: a város összlakosságából földmunkás napszámos 41%, gazdasági cseléd 5%, törpebirtokos 14%.¹⁶ De a város egykori szegényparasztjainak emlékezete is kevesli az 1930-as népszámlálás adatait a város nincstelenjeiről. Mindenesetre nagyon nagy volt azoknak a száma, akik jogosan tarthattak igényt a földre. Igen-igen kevés lett volna az, ami egynek-egynek jutott volna abból a felosztható 2500 kat. holdból.

Mindebből világosan következett: vagy lemondanak a turkevei szegényparasztok a földreformról, vagy megcsinálják, de akkor nem állnak meg a 100, illetve 200 holdas birtokhatárnál. Ez utóbbit választották.

Turkevéen volt egy-két olyan birtokos, akinek a város határában levő birtoka ugyan nem volt több 100—500 kat. holdnál, de más községben levő birtokaival együtt a tulajdonában levő föld meghaladta az 1000 holdat is. Tőlük tehát jogosan vették el összes turkevei földjüket. Nincs arra adatunk, hogy ezeknek a turkevei birtokosoknak bármilyen aktív fellépésük lett volna a földreform megvalósítása ellen.¹⁷

¹⁵ Magyar Statisztikai Közlemények 86. k. Az 1930. évi népszámlálás. 183. l. Bpest. 1933.

¹⁶ *Bornemissza Ilona*: Turkeve, m. város szociográfiája. Kiadatlan kézirat. A kéziratot Turkeve Városi Tanács pénzügyi osztályán használtam.

¹⁷ Mint érdekességet mesélik el, hogy egy ilyen grófi birtokosnak a földosztáskor meghagytak 5 holdat „emlékbe” (a volt 2000 helyett). Ezt is azért hagyták meg neki, mert kedvelték a szegényparasztok. Ennek a földbirtokosnak — aki az elbeszélések szerint agglegény és inkább szórakozott tudós volt, mint földbirtokos — az egészhez annyi megjegyzése volt: legalább nem veszekedhetnek utánam az örökösök. Márki Gábor, a volt N. B. elnök közlése.

Az érintett parasztbirtokosok és kisebb földterülettel rendelkező úrbirtokosok azonban már természetesen nem fogadták beletörődéssel földjük elvételét, hanem a rendeletben lefektetett paragrafusokra hivatkozva, igyekeztek elkerülni a kisajátítást. Kezdetben, míg nem látták hová fejlődnek a dolgok, *óvatosak voltak* és csupán elhárítani igyekeztek a szegényparaszti földköveteléseit, kerülték az erőszakos eszközöket. Nem megértésből, egyetértésből, hanem azért, mert az erőt a szegényparaszság oldalán érezték s nem a törvény betűiben. Csupán annyit igyekeztek elérni 1945 tavaszán, hogy minél sértetlenebbül mentseék át magukat, birtokaikat egy olyan, általuk áhított időszakra, amikor a szegényparaszti forradalmi hangulata majd lecsillapodik, vagy lecsillapítják. Akkor aztán fellépnek majd határozottabban is azok ellen, akik a földjükhöz mernek nyúlni.

A turkevei szegényparaszti, a Földigénylő Bizottság tagjai azonban maguk is igyekeztek vigyázni arra, hogy a rendelet szerint járjanak el. Azok a szegényparaszti, akiket az úri Magyarország jogrendje szinte soha meg nem védett s ezért hajdan félték mindenféle peres ügytől, most otthonosan mozogtak a földreformrendelet paragrafusai között. Ezt a paragrafusok közötti otthonos könnyed mozgásukat nagyon megkönnyítette, hogy félelemmentesen dolgozhattak; a rendelet ugyanis biztosította, hogy a földigénylő bizottságok tagjait, ha munkájuk végzése során esetleg követtek is el hibákat, bírói úton felelősségre vonni nem lehetett.¹⁸

Hogyan oldották hát fel a turkevei szegényparaszti — a törvény betartása mellett — azt az ellentmondást, amely a rendelet ismertett intézkedései és az ő föld utáni törekvésükből keletkezett?

Tudomásul vették, hogy az úrbirtok 100, a parasztbirtok 200 holdig mentes a megváltás alól: törvény — törvény. De a rendeletnek ez csak egyik paragrafusa volt s jól lehet ez megnehezítette e földterületek igénybevételét, de nem zárta ki végkép felosztásuk lehetőségét. Csupán a rendeletnek egy másik pontja alapján kellett hozzá közelíteni: a negyedik, az elkobzásról szóló paragrafus alapján, mely — mint emlékszünk — a háborús és népellenes bűnösök összes birtokait elkobzásra ítélte. A rendelet 5. paragrafusa szerint „hazaáruló, háborús és népellenes bűnös az a magyar állampolgár, aki a német fasizmus politikai, gazdasági és katonai érdekeit a magyar nép rovására támogatta, aki önkéntes jelentkezéssel német fasiszta katonai, vagy rendfenntartó alakulatba belépett, aki valamilyen német katonai vagy rendfenntartó alakulatnak a magyarság érdekeit sértő adatokat szolgáltatott, vagy mint besúgó működött, aki ismét felvette német hangzású családi nevét”.¹⁹ A nép ösztönös jogérzete aztán kiszélesítette a háborús és népellenes bűnösöknek a rendeletben meghatározott fogalmát azokra is, akik a szegényparasztiokkal szemben durva, embertelen magatartást tanúsítottak. Aki ismeri a parasztbirtokosok embertelen magatartását cselédekkel szemben, nem is csodálkozik azon, hogy a szegényparaszti gondolkodásában ez egybeesett a „népellenség” fogalmával, s így ezt jogcímnak tekintették földtulajdonuk elkobzásához.

Ugyanekkor Turkeve számottevő birtokosai — kettő kivételével — mind el is menekültek. A szegényparaszti ezzel is népellenségüket, hazaárulásukat látták bizonyítotttnak. Elmenekülésük miatt földjeik ott állottak megműveletlenül s így a termelés érdeke is földjük felosztását követelte. A földigénylő bizottság mindezt összevetve, népellenség és hazaárulás

¹⁸ 600/1945. M. E. sz. rendelet 55. §. „Magyar Közlöny” 1945. márc. 18.

¹⁹ Uo. 5. §.

bűnében elmarasztalta ezeket a birtokosokat és földjeiket majdnem kivétel nélkül elkobozta és felosztotta a szegényparasztok között. Egy 1945 júliusi jelentés szerint már elkoboztak kilenc 100 holdon felüli birtokot 1658 kat. hold, harminenyole 100 holdon aluli birtokot 2230 hold és megváltottak huszonegy 100 holdon felüli birtokot 3681 hold kiterjedésben.²⁰

Az elmenekült turkevei birtokosok azonban lassan-lassan visszatértek az országba, *betanulták* a rendeletet s annak *betűibe* kapaszkodva a helybeli bizottság döntéseit minden elképzelhető fórumon, a Megyei vagy Országos Földbirtokrendező Tanácsnál megfellebbezték. Ezt jól tükrözi az alábbi beadvány: „Tudomásomra jutott, hogy a turkevei 4290 sz. tkv. betétben foglalt ingatlannak engem illető $\frac{1}{4}$ részét mely 36 kh. a bizottság ki akarja osztani s erre vonatkozó felosztási tervet készített és felvette földemet a megváltandó ingatlanok jegyzékébe: — A föld öröklött, rám 36 hold jut, ez pedig nem esik megváltás alá, mert a rendelet 12. §-a világosan kimondja, hogy csak 100 holdon felüli ingatlan esik megváltás alá. A 100 holdon aluli ingatlanhoz a rendelet kapcsán hozzányúlni nem lehet, mert elkobzási ok nem forog fenn, márpedig új jogcímekeket a bizottság nem állíthat fel. A. A.”²¹ A. A., aki korábban rossz gazdálkodásáról, gazdasága iránti nemtörődomségéről volt híres, most természetesen „aktivizálta” magát, kezdett ragaszkodni a földjéhez.

Az idézett, első elkobzást szenvedő R. J., mivel a Megyei Tanácsnál nem tudott eredményt elérni, egyenesen a főispánhoz fordult. „Alulírott R. J. turkevei lakos — írja beadványában — azon tiszteletteljes kérelemmel fordulok a Főispán Úrhoz, hogy engem jogvédelemben részesíteni méltóztassék és a Szolnok vármegyei Földbirtokrendező Tanács 51—130—1945 számú határozatának érvényt szerezni szíveskedjék. Bátorkodom a fent nevezett tanács fenti számú határozatát ismertetni, mely szerint 150 kat. hold ingatlanból is a 100 kat. holdon felüli rész igénybevételehez van joga a turkevei Földigénylő Bizottságnak. Ezzel szemben a Turkevei Földigénylő Bizottság az egész birtokomat kiosztotta július 24-én azzal, hogy azt f. évi okt. 1-vel az új tulajdonosok birtokába fogják juttatni. Tisztelettel kérem ezek alapján a Főispán urat, a turkevei illetékes szervezetét ill. hatóságokat utasítani szíveskedjék arra, hogy a kiosztási munkálatokat szüntesse be, hogy én a birtokom munkálatait szabadon végezhessem a termelés érdekében.”²²

A főispánnak a földreform intézésébe semmi közvetlen beleszólása nem volt. Mint politikai tényezőnek természetesen jogában állott a kirívó, politikailag káros jelenségek ellen az illetékes fórumokon tiltakozni. Szolnok megye főispánja ez időben jobboldali kisgazda volt, így a kérelmezők — hiszen R. J. nem egyedül volt — joggal számíthattak támogatására. De 1945 nyarán még olyan volt a politikai helyzet, hogy egyszerűen nem volt erő, amely vállalkozni mert volna a már kiosztott földek visszavételére, még bármilyen „jogos” döntés alapján sem.

A turkevei szegényparasztok is, ha már egyszer földhöz jutottak, nem voltak hajlandók azt többet kiengedni a kezükből. Vállalták érte a harcot körömszakadtáig. Harci módszerük a nyílt politikai harc és a paraszti furfang széles skáláján mozgott. El kell ismerni, hogy aki akkor csak a törvény betűit nézte, talán nem is mindig adhatott nekik igazat. De aki földért folytatott

²⁰ Á.L. Szolnok megyei Földhivatal iratai. Központi iratok. Levelezés, sz. n. Továbbiakban Földhivatal iratai. Levelezés.)

²¹ Á.L. Szolnok. K. F. B. iratok Turkeve.

²² Á.L. Szolnok. Főispáni iratok 937/1945.

küzdelmüket úgy fogta fel, mint egy több évszázadig lefojtott földéhség gátszakítását, annak számára végső soron az volt az igazság, hogy a föld azé legyen, aki megműveli.

Turkeven a földtulajdonosok ellenállása, ha nem is ment át rögtön ellentámadásba, de korán jelentkezett. Erre mutat az, hogy már május 20-án a szegényparasztoknak nagy tömegdemonstráció keretében kellett kifejezésre juttatni földhöz való ragaszkodásukat. Erről a népgyűlésről a legközelebbi földigénylő bizottsági ülés így tudat bennünket. „A turkevei földigénylők 1945. május 20-án gyűlést tartottak a helyi Kommunista Párt rendezésében. Ott meghallgatták a Földigénylő Bizottság beszámolóját. Az igénybevett elkobzott és kiosztásra javasolt cca. 7400 k. hold földből cca. 2100 kat. holdat a Megyei Földbirtokrendező Tanács nem hagyott jóvá. A gyűlésen megállapítást nyert, hogy ezeken a földeken mindig a földmunkásnép verejtékezett. Ők védtek a harcukon is vérük feláldozásával, míg a tulajdonosaik csak a termésből tobzódtak, a munkásoknak morzsákat is alig juttattak. Most pedig, mikor ezért a kedves földért veszéllyel kellett volna szembe nézni, azonnal eldobták maguktól. Pedig tisztában kellett lenniök azzal, hogy ezt többé birtokba nem vehetik és mert mégis mindent latba vetnek érte, rafinériát, leleményt, huncutságot, sőt még a maradék javakat is. A nagygyűlés elhatározza, hogy a kiosztott föld minket illet, nekünk kell és azt a Földigénylő Bizottság fellebbezze meg a Megyei Földbirtokrendező Tanácsnál keresztül az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz, teljes megokolással minél előbb, a legközelebbi úton, hogy időt se veszítsünk, nem pedig földet. De egyben elhatározza a nagygyűlés, hogyha mégis lenne volt érdemtelen, aki visszakapná a földjét, akkor munkálja meg önmaga. Ne számítsa arra, hogy ezt valaki neki bemunkálja vagy learassa. Vita keletkezik, hogy a nagygyűlés azon megállapítása, hogy nem volt kellően alátámasztva a Földigénylő Bizottság javaslata az elkobzásokat illetően, ez a kifejezés inkább fogalmazási hiba, nem alap arra, hogy bizalmi (értsd: bizalmatlansági. S. M.) indítványt lehessen tenni.²³ A Földigénylő Bizottság elhatározza, hogy a felterjesztésnél figyelembe veszi a Megyei Földhivatal rendelkezéseit a fellebbezésnél is s nem az egész felosztási tervet, hanem csak azon birtokokra vonatkozó határozatokat fellebbezi meg, amelyek sérelmesek. Különben az illetők népellenes és fasiszta, reakciós magatartása nyilvánvaló és ebben az idő rövidsége, valamint a földreform gyors végrehajtása miatt a Földigénylő Bizottságnak nem volt módjában kellően tájékozódni, konkrétumot szerezni.”²⁴

A turkevei szegényparasztok jó politikai érzéke mutatkozott meg abban, hogy bizalmatlanul nézték a Megyei Földbirtokrendező Tanács munkáját, intézkedéseit kritikusan fogadták, a rájuk nézve sérelmesekkel szemben készek voltak harcolni. A megyei földbirtokrendező tanácsokról, de mindenekelőtt a földhivatalokról tudni kell, hogy korántsem voltak olyan demokratikus érzelmű testületek, mint a községi bizottságok. Tagjainak egy részét, mint szakértőket, egyszerűen delegálták a régi megyei hivatali apparátusból. Nem esoda, ha a régi hivatalnokok, gyakran minden jó szándékuk ellenére, nem

²³ A nagygyűlés után voltak ugyanis hangok, melyek szerint a Földigénylő Bizottság maga is hibás abban, hogy az elkobzási határozat indokolását nem fogadta el a Megyei Földbirtokrendező Tanács és hogy ők — a Bizottság tagjai — azt egyes esetekben tudatosan elszabotálták. Ez természetesen — ismerve a Földigénylő Bizottság egész munkáját — rágalmazásnak tekinthető.

²⁴ AL. Szolnok. K. F. B. iratok Turkeve, sz. n.

tudták függetleníteni magukat a régi összeköttetések révén beléjük kapaszkodó földbirtokosoktól, meg attól a szemlélettől, amelyet éppen a velük való kapcsolat, a régi megyei szolgálat alakított ki bennük. Így inkább hallgattak merev paragrafusokra, mint a szegényparasztok eleven, de talán paragrafusokba bele nem férő igazságára, s könnyen helyt adtak a volt tulajdonosok fellebbezésének, s a „szakszerűség”, „a pótolhatatlan mintabirtok” könnyen odaítélt címszavának ürügye alatt megpróbálták átmenteni a földet régi tulajdonosaiknak. A turkevei volt bizottsági tagok, személyes tapasztalataik alapján is azt mondják, hogy a Szolnok megyei Tanácsban volt egy-két ember, aki támogatta őket, de az egész Tanács összetétele nem volt jó. Azonban a Szolnok megyei Földbirtokrendező Tanács sem merte csak úgy egyszerűen érvényteleníteni a turkeveiek földosztását. E szándékának más, burkoltabb formában adott kifejezést, amivel megpróbálta húzni-halasztani a végleges döntés idejét: az elkobzás általa szükséges jóváhagyásához, a népellenességnek, a hazaárulásnak komoly bizonyítékokkal alátámasztott indokolását kérte.

A turkevei szegényparasztok azonban ennek álltak elébe! Bizony a Horthy-korszakban nem sok földbirtokos, nem sok kulák volt, akit a nép e tágabb értelmezése szerint ne illetett volna meg a „hazaáruló”, a „népellenes” jelző. A Bizottság újabb szövegezésű elkobzási határozatokat terjesztett hát fel a megyéhez, most már bővebb indokolással. Lássunk egy-néhányat: „D. D. ingatlanát a bizottság elkobzás jogcímén kiosztandónak véleményezi. Indokolás: Mint városi főjegyző 1080 ember elhurcolásában nagy része volt, a német tisztekkel összeköttetésben állott és mindig internálással fenyegetődzött. Elmenekült és még máig sem tért vissza.”²⁵ „L. S. azért, mert számos ember megbotozásának ő volt az okozója. Ártatlanul 60—70 embert nyomorékká és beteggé veretett. Népellenes és a reakciónak erős támasza. Elmenekült.”²⁶ „K. I. . . . Azért mert a régi rendszer erős támasza, mint nyugalmazott főispán és mint a főrendiház tagja háborús bűnös, népellenes magatartásával a munkásság munkabér-letörésében nagy része volt. A munkásaitól a ruhajegyet megvonta. Elmenekült.”²⁷ „K. J. . . . Mert népellenes volt, amit bizonyít az a tény is, hogy cselédjének gyermeke betegsége folytán nem adott fogatot, hogy orvoshoz vigye. Nem lehet lovat adni, mert rossz út van mondotta és mikor hazahozták a gyermeket, az orvos karjában meghalt. Elmenekült, nem jött haza.”²⁸ „H. J. . . . Egy egész század német katonát megvendégelt, egy disznót vágatott le nekik, a vacsorát követő mulatság során felparancsolta a munkáslányokat és kiszolgáltatta őket a német katonáknak. A németekkel elmenekült és máig sem tért vissza.”²⁹ „R. J. . . . Tekintettel a földigénylők nagy számára és mivel a városhoz is közel van és nem is gazdálkodott rajta sohasem, ennél fogva a megváltásért kérjük és hozzá turkevei lakos még nem is volt és már kis is van osztva.”³⁰ „T. I. . . . személyesen nem gazdálkodott, mindig bérlet útján hasznosította. Egyebekben hivatkozik

²⁵ Uo. sz. n.⁷

Itt és a továbbiakban „elmenekült, máig sem tért vissza” úgy értendő, hogy elmenekült, majd az országba visszatért, de Turkevére nem, mert vagy félt, vagy nem is élt ott soha. De fellebbezni Budapestről is jól lehetett.

²⁶ Uo. sz. n.

²⁷ Uo. sz. n.

²⁸ Uo. sz. n.

²⁹ Uo. 1944/148/ fib. 1945.

³⁰ Uo. sz. n.

a Bizottság arra, hogy a kérdéses ingatlanra, a földigénylők nagy számára való tekintettel, égető szükség van, hogy továbbá az ingatlan az igénylők között kiosztva lett, sőt az igénylők az ingatlanak birtokába és használatába is lettek helyezve.”³¹

Még nagyon hosszan lehetne ezekből az írásokból idézni. Benne volt ezekben a néhány soros indoklásokban a szegényparasztoknak az ellenforradalom 25 éve alatt elszenvedett minden keserve, nyomasztó gazdasági, politikai, erkölcsi kiszolgáltatottsága. Aki ezt átérzi, magától értetődőnek találja, hogy a lehető legradikálisabban akartak leszámolni a múlttal, hogy úgy érezték, több joguk van a földhöz azoknál, akik számára a föld csak telekkönyvi betétszámot jelentett, de egyébként nem éltek, nem dolgoztak rajta. Igazságuknak ebben a természetes hitében ki is osztottak minden ilyen földet, hogy majd a földek kiosztott voltát is érvként használhassák fel a föld végleges megszerzésére.

A Szolnok Megyei Földbirtokrendező Tanács elfogadta a turkevei szegényparasztok indokait és 1945 augusztusában hozott döntéseivel az ő tulajdonukba adta a vitatott földek nagy többségét. Erről — a következő módon — értesítette a fellebbező tulajdonosokat is. „A Turkevei Földigénylő Bizottság újabb felterjesztésére közlöm Önnel, hogy a Megyei Földbirtokrendező Tanács hozzájárult az Ön 110 kh. kiterjedésű ingatlanának elkobzásához a Földigénylő Bizottságnak azon ténymegállapítása alapján, hogy D. D. mint városi főjegyző részese volt 1080 ember elhurcolásának. Német tisztekkel állott összeköttetésben, mindig internálással fenyegetőzött, elmenekült és máig sem tért vissza.”³²

„A Megyei Tanács korábbi határozatában foglalt rendelkezések hatályon kívül helyezésével K. J. 80 kh. kiterjedésű ingatlanának elkobzásához a Megyei Tanács hozzájárul néppellenes magatartás címén, a Földigénylő Bizottság ama ténymegállapítása alapján, hogy cselédje gyermekének orvoshoz szállításához nem adott kocsit, azzal a kifogással, hogy rossz az út, s ezáltal a gyermek halálát okozta. Elmenekült és mai napig sem tért vissza.”³³ És így tovább. A megyei tanács valamennyi elkobzást kimondó határozata a községi tanács indokait ismétli meg, tehát azokat elégségesnek találta az elkobzás határozattá emeléséhez.

A Megyei Tanács nem is tehetett mást, minthogy nekik ítéli a földet, olyan óriási nyomás nehezedett rá a szegényparasztok részéről. Hiszen a turkeveiek nem egyedül akarták azt, hogy így legyen. A hasonló helyzetben levő községek szegényparasztjai szerte az országban hozzájuk hasonlóan cselekedtek. Hogy a Szolnok megyei községek is valóban megyeszerte folytatták ezt a harcot, azt bizonyítja a turkevei földigénylő bizottság elnökének az 1945 szeptember első napjaiban Szolnokon tartott értekezletén hozott határozatokról szóló beszámolója. „Elnök beszámol a szolnoki útiról; kiemeli, hogy a határozatok közt egy az, hogy az eddig kimért földet akár jól van, akár nem, nem adjuk vissza. A második az, hogy aki a *földjén nem gazdálkodik, el kell tőle venni, a harmadik az, hogy a parasztbirtok 50 hold legyen*. Ezeket a határozatokat a megyei gyűlés az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz terjesztette fel.”³⁴ E határozatokból kitűnik, hogy a földreformnak

³¹ Uo. sz. n.

³² Uo. 92/126/fib. 1945.

³³ Uo. 99/131/fib. 1945.

³⁴ Uo. sz. n.

a lehető legradikálisabb végrehajtását követelték és ahol eddig is úgy rendezték a földreform sorsát, ott annak az állapotnak mielőbbi szentesítését kívánták.

Szükséges is volt a földreform ügyét nyugvópontra vinni márcsak a termelés érdekében is. Nyárvége volt, kopogtatott az őszi, fontos mezőgazdasági munkálatok elvégzésének ideje, de a huza-vona miatt, mert a vitatott földeken sem az új, sem a régi gazda nem érezte biztonságban magát, a földek műveletlenül maradtak.

Az Országos Földbirtokrendező Tanács is igyekezett valahogyan megoldani e problémát és azért határozatot hozott a vitás ügyek lezárására, s határozatát megküldte a Megyei Földbirtokrendező Tanácsnak. E határozatot a Szolnok megyei Tanács a következő leiratában ismertetve a Községi Földigénylő Bizottságokkal: „Az Országos Földbirtokrendező Tanács közölte a Megyei Földbirtokrendező Tanáccsal, hogy a földek megmunkálása sokhelyütt késik, részben azért, mert az elkobzás, vagy megváltás kérdésében benyújtott fellebbezés még elintézve nincs, részben pedig azért, mert a műszaki mérnöki munkák még nem történtek meg. Közli azért a Megyei Földbirtokrendező Tanács, hogy az Országos Földbirtokrendező Tanács úgy rendelkezett, hogy az 1945—46-os gazdasági évre az ingatlant az munkálja meg, aki jelenleg az ingatlan birtokában van és az az ingatlant háborítatlanul használhatja egészen a gazdasági év végéig. Ebből az következik, hogy ha az elkobzás vagy megváltás kérdésében a vita a volt tulajdonos javára dőlné is el, a juttatottakat 1946. szeptember 30-ig most már az ingatlanból kitenni nem lehet. Viszont a tulajdonos birtoklását és használatát sem lehet megháborítani most már 1946. szeptember 30-ig és nem lehet ez időpontig az ingatlanokat kiosztani.”³⁵

Ez ugyan közel sem volt olyan *radikális megoldási* mód, mint amilyenről a megye földigénylő bizottságainak elnökei határoztak, de nem is lett volna helyes elfogadni az említett szeptemberi értekezlet követeléseit. Az feltétlenül szükséges volt, hogy azokat az újjgazdákat, akik volt paraszti birtokokból kaptak földet, megnyugtassák — hiszen csak Turkeven több százra tehető ezeknek a száma —, de tovább szűkíteni a parasztbirtokosok körét, kimondani, hogy földje csak annak lehet, aki maga műveli, az adott időszakban súlyos politikai és gazdasági következményekkel járt volna. Még akkor is, ha ez csak egyes vidékekre korlátozódik s nem is beszélve arról, ha a példa nyomán országos jelenséggé válik. Ezért az Országos Földbirtokrendező Tanács — a M. K. P. elvi állásfoglalása alapján — helyesen állapította így meg a vitás ügyek lezárásának módját. S hogy a várt nyugalmi helyzet mégsem következett be, annak okát újabban jelentkező politikai tényezőkben kell keresni.

A Kisgazda Pártnak a novemberi választásokon elért győzelmét az e pártba felsorakozott reakciós elemek a demokratikus vívmányok fékezése, hátráltatására igyekeztek felhasználni. A reakciós előretörés érezhető volt a földreform végrehajtásának menetében is. A felbátorodott földbirtokosok egyre határozottabb követelései miatt kiéleződött a helyzet. A volt földtulajdonosok nem voltak hajlandók kivárni a gazdasági év végét a földügyek rendezésére, hanem mindent elkövettek földjük azonnali visszaszerzésére.

Ezt az állapotot s a földtulajdonosoknak e felbátorodott magatartását nagyon jól tükrözi az a levél, amelyet a turkevei Földigénylő Bizottság írt 1946 áprilisában a Megyei Tanácshoz, ismertetve az egyik kulákkal folytatott

³⁵ Uo. sz. n.

hosszú pereskedésük történetét. „A Megyei Tanács folyó év április hó 15-én kelt 52/00/1946. sz. Sz. A. turkevei lakos birtokának igénybevétele tárgyabani ügyre hivatalos tisztelettel jelentem, hogy a panaszos által előadottak nem felelnek meg a valóságnak, mert földje még 1945 április hóban ki lett osztva, helyesbítve³⁶ augusztus 10. napján, azonban Sz. A. figyelembe sem vette sem a kiosztást, sem a 56/323/1945 sz. rendeletet, mely szerint ha a föld 1945 október előtt ki lett osztva, a következő évre a juttatottak birtokában marad, sem a birtokát nem adta át, sem a gazdasági felszerelést. Minden módot felhasználta a juttatottak hátrányára, pl. még a lábon levő termést felszólítás ellenére sem takarította le, húzta, halasztotta az időt, közben a kuncsorbai³⁷ határban levő 54 kat. hold birtokát kiadta haszonbér fejében, hogy minden alkalmat kihasználhasson a juttatottak hátrálására. — Hivatkozással fenti számú rendeletre a bizottság utasította Sz. A.-t, hogy ne gátolja a juttatottakat a mezőgazdasági termelés folytonosságának biztosításában, birtokát, valamint gazdasági felszerelését bocsássa a juttatottak rendelkezésére, ugyan-csak utasítja a juttatottakat, hogy vegyék át a birtokot és a gazdasági felszerelést, gondozzák lelkiismeretesen és folytassák a termelő munkát.”³⁸

A szegényparaszatok helyzetét, a földigénylő bizottságok munkáját nehezítette az a körülmény, hogy a földreform ügyeit intéző felsőbb szervek: a megyei tanácsok, — de még az országos is — a megváltozott politikai erőviszonyoknak megfelelően kezdtek egyre „igényesebbek” lenni, merevebben ragaszkodni a rendelet betűjéhez, s az elkobzást kimondó paragrafust nem merték, vagy nem akarták már alkalmazni parasztbirtokokra. A Szolnok megyei Tanács is, amely még 1945 augusztusában — mint láttuk — elkobzással a szegényparasztságnak ítélte a földek többségét, 1946 januárjában egy-egy elkobzott birtok tulajdonosára vonatkozó még további „bizonyítási kiegészítést” kért. Így 1946. január 24-én a turkevei bizottság az alábbi felszólítást kapta: „... elkobzási javaslatukkal kapcsolatosan, most már legkésőbb 15 nap alatt a megyei tanácsnál nyújtják be a vonatkozó bizonyítékaikat, azaz nevezett tulajdonosok állítólagos népellenes vagy háborús bűnös magatartására vonatkozólag kihallgatott tanúk vallomásáról felvett jegyzőkönyveket, vagy esetleg más okirati bizonyítékaikat. Ha a bizottság e felhívásnak 15 nap alatt nem tenne eleget, a megyei tanács jelenteni fogja az Országos Tanácsnak, hogy az elkobzási javaslat indoklását a Bizottság bizonyítékokkal alátámasztani nem tudja.”³⁹

A Megyei Tanács következő leirata február 13. keltezésű: „A megyei földbirtokrendező tanács hozzájárult K. J. 80 kat. hold 847 □-öl kiterjedésű turkevei ingatlanának elkobzásához a földigénylő bizottság azon ténymegállapítása alapján, hogy cselédje gyermekének orvoshoz szállításához nem adott

³⁶ A föld áprilisi kiosztását ugyanis augusztusban módosították és ezt szánták véglegesnek.

³⁷ A kuncsorbai jegyző 1945 júniusában egy megkeresésre hivatalosan igazolta, hogy Sz. A.-nak ott 54 kh. ingatlana van, amelyet az ottani Földigénylő Bizottság nem osztott szét.

³⁸ Á. L. Szolnok. Földhivatal iratai. Levelezés. sz. n.

³⁹ Á. L. Szolnok. K. F. B. iratok. Turkeve. sz. n.

Egyébként az itt szóban forgó tulajdonosról, mint érdekességet meg lehet jegyezni, hogy családja birtokszerző őse — mint a helybeli hagyomány tartja — az 1848-as szabadságharcban ellopta az ezred kasszáját és ebből vette a földet. Elégtétellel állapították meg, hogy 1945-ben csak a mondás teljeseedett be a családon: a nem igaz úton, az ebből szerzett vagyon nem marad meg harmad-negyed iziglennél tovább.

kocsit, azzal a kifogással, hogy az út rossz és ezáltal a beteg gyermek halálát okozta. Az érdekelt tulajdonos a határozat ellen fellebbezést jelentett be s abban a fent írt tényállás valódiságát megtagadta és kérte az erre vonatkozó bizonyítási eljárás elrendelését. A megyei tanács felhívja a türkevei földigénylő bizottságot, hogy K. J. ellen tett elkobzási javaslatában felhozott fentebbi tényállás valódiságát illető bizonyítékokat szerezzé be, az erre vonatkozó tanúvallomásokat s az azokról felvett jegyzőkönyveket a megyei tanácshoz 15 nap alatt terjessze be. A tanúkihallgatásra az érdekelt tulajdonost is idézze meg, s a tanúhallgatás az ő jelenlétében lesz lefolytatandó.”⁴⁰

Nem sokkal később megérkezett a Megyei Tanács február 19-i leirata, mely — az Országos Tanács határozata alapján — a Földigénylő Bizottság összes elkobzásra vonatkozó javaslatának jogosultságát kétségesnek veszi. „Az Országos Földbirtokrendező Tanács 10.568/1945 és 12.629/1945 sz. határozataival megállapította, hogy a Megyei Földbirtokrendező Tanácsnak az elkobzási ügyekben hozott határozata az érdemi felülvizsgálatra nem alkalmas, miután határozatában az érdekelt tulajdonosoknak népellenes, németbarát, a reakció erős támasza volt stb. magatartására ténybeli adatokra utalás nélkül hivatkozik, s az erre vonatkozó bizonyítékokat sem szerezté be. Ezért utasította a megyei tanácsot: szerezzé be az elkobzás alá eső ingatlanok tulajdonosainak állítólagos népellenes, vagy háborús bűnös magatartásának megállapítására szolgáló közelebbi ténybeli adatokat és hallgassa ki a terhelő adatokat szolgáló tanúkat. Az elrendelt bizonyítást a Megyei Földbirtokrendező Tanácsnak kiküldött tagja a helyszínen fogja foganatosítani. A megyei tanács azért felhívja a t. Bizottságot, hogy minden egyes érdekelt földtulajdonos esetében, kikkel szemben a bizottság elkobzási javaslatot tett, most már közelebbi határozott tényekre utalással jelölje meg azokat a ténybeli adatokat, amelyekre az érdekelt tulajdonos népellenes vagy háborús bűnös magatartását alapítja és minden egyes javaslatnál nevük és pontos lakcímük feltüntetésével nevezze meg azokat a személyeket, akiknek tanúkénti kihallgatása által a felhozott tényeket bizonyítani kívánja.”⁴¹

A földreform ügyeit intéző e két felsőbb szervnek ezt a magatartását az adott politikai helyzetben — amikor mindennél fontosabb volt a demokratikus egység fenntartása — lehet a politikai bonyodalmaktól való félelemmel magyarázni. A földreform ügyeit intéző megyei tanácsok, illetőleg maga az Országos Földbirtokrendező Tanács, mint állami szervek kötelesek voltak a rendelet szerint eljárni. Az azonban világosan látható, hogy a politikai erőviszonyok alakulása szerint, ezek a szervek is, főleg a megyeiek, lavíroztak a paragrafusok között s hol az egyik, hol a másik paragrafus alapján ítélték meg az egyes eseteket, sőt akadtak e hivatalokban olyanok is, akik a vitás ügyek kivizsgálásának leple alatt megpróbáltak teljesen indokolt kiosztásokat is kétségesnek venni. Ezért súlyosan el kell marasztalnunk őket. De az tény, hogy 1945 őszén, 1946 tavaszán ezt a magatartásukat indokhatták a választások utáni új politikai helyzettel. Hivatkozhattak arra, hogy ha akkor hozzájárulnak a paraszti birtokok egyre tömegesebb mértékben jelentkező elkobzásához, az a koalíció szétesésének veszélyét is maga után vonhatta volna. A Független Kisgazdapárt ugyanis teljes politikai súlyával kiállott a 200 holdas parasztbirtokok és a 100 holdas úribirtokok védelmében.

⁴⁰ Á. L. Szolnok K. F. B. iratok Türkeve. sz. n.

⁴¹ Uo. sz. n.

Annál inkább, mert a Párt részéről már az is nagy „engedménynek” számított, hogy hozzájárultak a birtokok felső határának 100, illetőleg 200 holdban való megállapításához.

A Kisgazdapárt — mint tudjuk — a rendelet meghozatalakor az 500 holdas birtokhatár-maximumot követelte. — Annak bizonyítására, hogy milyen módon védtek a birtokosokat, csak két példát idézünk, melyekből kitűnik, hogy a Kisgazdapártnak két igen tekintélyes politikusa támogatja és követeli egy turkevei ill. egy kenderesi birtokos védelmét a szegényparaszatok földosztási törekvésével szemben: „Igen tisztelt Főispán Úr! Engedje meg, hogy nagy bajunkban kéréssel felkeressem — írja egy kenderesi földbirtokos a főispánnak. — *Nagy Ferenc* képviselő úr azon kérését tolmácsolom, mely szerint lenne szíves ügyünket szíves pártfogásával kedvező döntésre vinni. Összes földünköt teljesen megfosztottak bennünket...”⁴² A másik levél így szól: „Veres Péter úrnak. Igen tisztelt Barátom! Sz. A. turkevei gazdával súlyos sérelem történt. Ezt az illetékes Földbirtokrendező Tanács igényezett orvosolni, de idáig eredménytelenül. A helybeli Földigénylő Bizottság eljárására a csatolt feljegyzés fényt vet. Ezért nem is szaporítom a szót, hanem arra kérlek, hogy ebben az ügyben mielőbb erélyesen intézkedni és a Földigénylő Bizottságot megrendszabályozni szíveskedjél. Öszinte tisztelő híved *Kerek Mihály*.”⁴³ A példák kiragadottak: sok ilyen van. A Kisgazdapárt helyi szervezetei — legalább is ahol aktív politikai életet éltek — a felterjesztések tömegét gyártották a birtokosok védelmében. A turkevei Kisgazdapárt szervezete is írt ilyen felmentést célzó nyilatkozatokat. Ezekben a *Kisgazdapárt* helyi vezetői, akik a levelet fogalmazták, igen elnézőnek mutatkoztak az érintett földbirtokos politikai múltjával szemben. A Magyar Élet Pártja turkevei szervezetének volt vezetőjét pl. így ajánlják: „Álulírottak mint a Független Kisgazdapárt turkevei pártszervezetének vezetői, erkölcsi felelősségünk teljes tudatában bizonyítjuk, hogy O. S. turkevei lakos ősrégi parasztesalád leszármazottja, maga is gyermekkorától földműveléssel foglalkozott és foglalkozik. Városunkban mindenkivel, gazdatársaival és gazdasági alkalmazottaival a legmeghittebb viszonyban volt, mindenkivel jól bánt úgy, hogy városunkban népszerű ember volt. Tudomásunk szerint gazdasági cselédjeinek mindig a legmagasabb bért adta, munkáit megbecsülte és ezek részéről szeretetben és megbecsülésben részesült. Tudomásunk szerint mindig demokratikusan gondolkozott, németbarát nem volt és mint a Magyar Élet Pártja helyi vezetője is minden törekvésével és ténykedésével városa és népe érdekeit és javát szolgálta. 1946. II. 23.”⁴⁴ Meg kell azonban itt jegyeznünk, hogy Turkeven — mint ahogyan máshol is az országban — voltak a Kisgazda Pártnak olyan tagjai — főleg szegényparaszatok, értelmiségiek —, akik egyetértettek a földreform adott méreteivel és támogatták a végrehajtás munkáját. De az egyes helyi szervezetek egész tevékenységére, hivatalos állásfoglalására — sem Turkeven, sem máshol — nem ez volt a jellemző.

Turkeven az országos, általában jellemző helyzettől eltérően, még nemzeti parasztpártiak is hajlottak a földtulajdonosok védelme felé. Ők is adtak felmentést támogató bizonyítványokat a földreform alól kibújni igyekvő

⁴² Á. L. Szolnok. Főispáni iratok sz. n.

⁴³ Á. L. Szolnok, Földhivatal iratai. Levelezés.

⁴⁴ Á. L. Szolnok K. F. B. iratok Túrkeve sz. n.

birtokosoknak. A Nemzeti Paraszt Pártra — mint tudjuk — az volt a jellemző, hogy a Kommunista Párttal vállvetve harcolt a földreform minél sikeresebb megvalósításáért. Sőt a szegényparasztok radikalizmusának — nem mérlegelve eléggé ennek politikai következéseit — még inkább helyt adott, mint a Kommunista Párt. A Parasztpárt turkevei szervezete az adatok szerint kivétel volt ez alól. Ott még ma is emlegetik, mint tipikus esetet, hogy hogyan igyekeztek megmenteni egy olyan budapesti orvos gyümölcsösét, akit még csak látni sem láttak soha Turkevéen. A Nemzeti Paraszt Párt turkevei szervezete opportunizmusának oka az volt, hogy vezetőit a Kiszgazda Pártnak sikerült befolyása alá vonni. Később, a soraikba lépő újgazdák hatására megváltozott, osztályharcosabb lett a turkevei parasztpártiak magatartása is.

A turkevei szegényparasztok a Kiszgazdapárt és Nemzeti Paraszt Párt székháza előtti tüntetésekkel fejezték ki elégedetlenségüket e pártszervezeteknek a földreformmal kapcsolatos álláspontját illetően.

A Magyar Kommunista Párt előtt ekkor már világos volt, hogy a birtokhatárok kérdésében egyes vidékeken túl kell menni a rendeletben lefektetett elveken és engedni kell a *szegényparasztok* követelésének, mert a földreform csak így tudja betölteni eredeti hivatását: a nincstelenek minél nagyobb tömegének földhözjuttatását, s ezzel a demokrácia megbízható tömegbázisának erősítését, másrészt pedig a földbirtokosok gazdasági és politikai hatalmának teljes széttrésztését. Maga a földreform lefolyása tette egészen világossá a Kommunista Párt előtt azt, hogy egyes vidékeken — mindenekelőtt a Tiszántúlon számos községében — a parasztbirtokok, kisebb úribirtokok megnyirbálását, esetleg teljes kiosztását is meg kell engedni a szegényparasztoknak. Ez természetesen nem jelentette — az egyébként helyes — elv, a parasztbirtokok védelmének teljes feladását. Még Tiszántúlon sem, nemhogy országosan! A Párt továbbra is védte e birtokokat a felosztástól és visszautasította az indokolatlan felosztási törekvéseket, s a kisajátított parasztbirtokosokat igyekezett Dunántúlon hasonló csereingatlanokkal kárpótolni. Bármennyire is indokolt volt azonban engedményeket tenni a szegényparasztok javára a 100—200 holdas birtokhatárokat illetően, 1945 őszén a Kiszgazda Párt választási győzelme után nem lehetett ebben a kérdésben, a biztos eredmény tudatában, vitát nyitni. Meg kellett várni, míg a Kommunista Párt befolyása az államvezetésben jobban megerősödik s a Kiszgazda Párt tekintélye — legalább a vele kapcsolatban illúziókat tápláló széles középparaszti rétegben, meg az odasodródott újgazdákban — meginnog.

Ezt nagymértékben elősegítette az a törekvés, amelyet a Kiszgazda Párt számos földbirtok visszaadása érdekében kifejtett. Természetesen nem arról van szó, hogy a Magyar Kommunista Párt helyeselte volna, hogy a dolgozó parasztság ilyen keserű politikai leckét kap. Nem! De az adott politikai erőviszonyok mellett nem volt arra mód, hogy pl. a rendelet módosításával elejét vegye a kiéleződő harenak. Így állott elő az a helyzet, hogy a szegényparasztságnak lényegében — ha csak átmeneti időre is — felülről, kormány- és pártszervektől jövő támogatás nélkül — amennyiben támogatás alatt csupán konkrét intézkedéseket értünk — egyedül kellett szembeszállnia a földet visszakövetelő „hadjárattal”. A Magyar Kommunista Párt helyi szervezetei, ezek vezetői természetesen a szegényparasztság oldalán állottak és szövetséges volt velük ebben a küzdelemben a városi ipari munkásság is. Ez növelte hitüket, erejüket, harcuk szükségüket, de a harc neheze azért csak rájuk várt.

Így a vitatott földek sorsát s ezen keresztül a földreform radikalizmusát a szegényparaszság magatartása döntötte el. Ha a szegényparaszság 1945 őszén megretten attól, hogy felülről segítséget nem kaphat és lemond a vitatott földekről, akkor a földreform Tiszántúlon a szegényparaszságnak csak egy szűk rétegét tudja földhöz juttatni. Sokan maradtak volna továbbra is föld nélkül, akik járhattak volna ismét napszámra a gazdag parasztokhoz. A gazdag parasztokhoz, akik a földreformban tanúsított magatartásuk miatt a „lázadó” parasztokat látva bennük, még kegyetlenebbek lesznek hozzájuk, mint azelőtt voltak. Az a gazdasági hatalom, amit a 100—200 holdas birtokok nem kis száma jelentett, jó alap lett volna ahhoz, hogy a földreformnak — a rendelet szigorú betartásával — elért eredményeit is tovább nyírbalják: mind több tulajdonost juttassanak vissza földjéhez, mind több szegényparasztot tegyenek földönfutóvá, s nem ok nélkül gondolhattak volna a földbirtokokok arra is, hogy gazdasági hatalmuk mellé a politikai hatalom megszerzésével is próbálkozzanak.

A szegényparasztok előtt — jóllehet nem gondolták tudatosan végig egy félig sikerült földreform összes politikai és gazdasági kihatásait — a saját jövőendő sorsuk világosan állott s ez elég volt ahhoz, hogy vállalják az ellenállást. Szerte az országban — ahol ez probléma volt — elenyészően kevés példát találunk arra, hogy a juttatottak megijedve lemondtak volna a földről. Az az ellenállás, ami így a földhözjuttatottak körében kibontakozott, megteremtette a lehetőséget a földreform eredményeinek megőrzésére addig, amíg a reakció előretörését sikerült a legfontosabb vonalakon megfékezni és a Kommunista Párt vezette munkások és parasztok befolyása az államhatalomban ismét megszilárdult. A Kommunista Párt ekkor törvényjavaslatot terjesztett a képviselőház elé, melyet ott meg is szavaztak. Ez lett az 1946 őszén hozott 1946. évi IX. törvénycikk, mely szerint az 1946. január 1-ig felosztott parasztbirtokokat nem volt szabad visszavenni a szegényparasztoktól.⁴⁵ Ezzel 1946 őszén lezárult ez az egy éves küzdelem. Olyan küzdelem volt ez, mely lefolyását, eredményét, kihatását tekintve kézzel fogható bizonyíték az egyszerű nép történelemformáló erejére.

Visszatérve most már Turkevére; az ottani szegényparasztok sem voltak hajlandók semmiféle földvisszaadást tudomásul venni. Amikor 1946 februárjában megkapták a Megyei Földbirtokrendező Tanács határozatát, mely az összes addig elkobzott földek felosztásának jogosságát kétségesnek veszi, ill. azt további bizonyító tanúvallomások beszerzésétől teszi függővé, akkor összegyűjtötték a tanúvallomásokat. A Földigénylő Bizottság egykori elnöke így emlékezik erre vissza: „Az embereket könnyű volt »rávenni«, hogy ellenálljanak, mert ragaszkodtak a földhöz.” Megjelentek hát az egykori nincstelenek és jegyzőkönyvbe diktálták mindazt a sok panaszt, ami évek hosszú során át összegyűlt bennük. Nézzünk meg ezekből egy-néhányat. „D. F. előadja, hogy 1932. évben mint tanyások Sz. A.-nál laktak 8 gyermekükkel együtt. Bérük 3 q búza konvenció volt. Amikor az idejük kitelt azért, mert a fent említett bérért nem maradtak tovább tanyásnak, Sz. A. őket kilakoltatta egy fűtetlen helyiségbe, ahol nem lehetett fűteni és azt mondta, hogy az a helyiség kell a csirkéknek, mert a csirke előbbrevaló és tejjel táplálta a csirkéket. Ezek miatt kellett két hétig 8 gyermekkel fűtetlen helyiségben laknia.”⁴⁶

⁴⁵ Magyar Törvénytár. 1946. évi törvények IX. tc. 19. §. 36. l.

⁴⁶ Á. L. Szolnok. K. F. B. iratok Túrkeve. sz. n.

„S. A. előadja, hogy Sz. A. a legnagyobb munkás- és jószágkizsákmányoló volt, s legbrutálisabban bánt velük. Ahol hat ember kellett volna, ott rendszeren csak kettő volt, annak kellett hat ember munkáját elvégezni. Addig hajtotta őket, míg szolgálot már nem kaptak Turkeven. A környékbeli helységekből hoztak, s mivel azokkal is úgy bántak a feleségével együtt, nem sokáig maradtak meg náluk. Sohasem tudtak a cseléd lányok eleget dolgozni neki, a legszebb megszólítás »te bűdös ....« volt. Náluk mindig volt felvétel. Mindenféle munkás talált náluk elhelyezkedést, mert ha oda beszegődött valaki, egész biztos nem maradt ott sokáig. Alkalmazottainak nagy részben bennkosztot adott. De ételsor nem igen múlt el, hogy az alkalmazottak ne hallottak volna különböző megjegyzéseket. Pl. a fene egye ki belőlük, annyit zabálnak, mint egy szakadt ló. Baromfi húsból csak a döghúst etették meg a cseléddel, még az is panaszos volt.”⁴⁷

„B. J. előadja: Lányom B. P. az 1942 évben A. S. turkevei lakos szolgálatában állott mint szobalány. Ez évben egy napon nevezettek behívták lányomat a kastélyba az egyik szobába és ott azzal a váddal illették, hogy a kastélyból 100 P-t és ruhaneműket, nevezetesen ágylepedőt lopott. Lányom állítása szerint ez alkalommal őt nevezettek a szobában megverték. Ezt követően kocsira ültették és a turkevei csendőrség őrszobájába hozták be, ahol ugyancsak lányom állítása szerint a csendőrök tettleg bántalmazták. Egyebet előadni nem kívánok, jegyzőkönyvbe mondott szavaim helyesen vannak felvéve, melyet kiegészíték azzal, hogy lányom ellen a bíróságok ez ügyben vádat nem emeltek, s ezt az esetet hivatalos eljárás nem követte, melyből nyilvánvalóan kitűnik, hogy nevezett munkaadók vádja minden alapot nélkülözött.”⁴⁸

„T. L. előadja: 1942. évben D. K. turkevei lakos gazdaságában voltam leszerződve aratásra és cséplésre. Az írásba foglalt és az illetékes hatóság előtt megkötött szerződésünk értelmében nekem, ill. társaimnak járt volna ezért a munkáért a learatott és elesévelt takarmány minden 100 q-ból 12 q. A munka bevégeztével D. K. turkevei lakos a munkadíjunkt nem a szerződés értelmében fizette ki nekünk. Mi felhívtuk a figyelmét D. K.-nak arra, hogy nekünk az írásbeli szerződésünk értelmében minden elesévelt gabonából 12 q járna, de D. K. nekünk nem volt hajlandó a szerződésünk szerint nekünk járó munkadíjat kifizetni, hanem azzal fenyegetett, hogy amennyiben nem leszünk hajlandók ezt a kevesebb munkadíjat elfogadni, úgy ellenünk az internálási eljárást fogja megindítani és elvitet bennünket a munkatáborba. Ennek hatására alatt mi kénytelenek voltunk ezt a kevesebb munkadíjat munkánkért elfogadni. Előadom még ezenkívül azt, hogy D. K. nekünk nem fizette ki a napraforgó termésből a munkásokra eső rész után a kormányrendeletben megállapított ún. prémiumot sem és ezt a mai napig sem kaptuk meg. Jóllehet, hogy ennek kifizetésére őt a napraforgó magnak az állomásra történt kiszállításakor felkértük. Megjelent a bizottság előtt T. L. és V. P. mind a ketten turkevei lakosok és az ifj. T. L. turkevei lakos által előadott körülményeket megerősítik, ill. azonosan adják elő.”⁴⁹

Biztos, hogy lesznek, akik e tanúvallomások egy-egy kitételére azt mondják: túlzás! De amikor a szegényparasztok évszázados kizsákmányolásuk megszüntetéséért harcoltak, nem is az volt a fontos, hogy X. Y. kulák

⁴⁷ Uo. sz. n.

⁴⁸ Uo. sz. n.

⁴⁹ Uo. 168/fib. 1945.

mindig döghúst adott-e a cselédeknek, vagy csak esetenként ! A szegényparaszatok nem vezettek jegyzőkönyvet az őket ért sérelmekről, de erre nem is volt szükség ! Egész életük, földtől való megfosztottságuk egyetlen vádirat volt, amelyet fel lehetett apró tanúvallomásokra bontani, ha a szükség úgy kívánta. Ezt tették a turkevei parasztszokások is.

Az itteni vitás földügyek egyébként együtt nyertek elintézését az ország többi földhözjuttatottjának ügyével. A turkevei szegényparasztszokások minden-esetre nyugodt lelkiismerettel állíthatják magukról, hogy bátran helyt álltak és megvédték a földet.

Erdemes külön kitérnünk, mint jellemző esetre, két — el nem menekült — turkevei parasztszokások ügyére. A tanúvallomásokban emlegetett, s az eddigiekben egyébként is gyakran szereplő Sz. A. volt az egyik. Nem menekült el, tehát nem lehetett hazaárulónak minősíteni, de cselédekkel szemben tanúsított magatartása bőven kimerítette a népellenesség fogalmát. Hogy munkásaihoz durva, embertelen volt, ezt egykori gazdatársai és helyi értelmiségiek is állítják. Kizsákmányoló mivoltára nem kell nagyobb bizonyíték mint az, hogy 1925-ben még csak bérlőként szerepel Turkeven, 1935-ben pedig már több mint 100 hold föld tulajdonosa.⁵⁰ (Senki sem tud arról, hogy közben örökséghez jutott volna, s azon vette földjét.) Mégis, vagy éppen azért, talán senki nem ragaszkodott olyan görcsösen a földjéhez, mint ő. A szegényparasztszokások felszólították, hogy hagyja el a tanyáját, s mikor erre nem volt hajlandó, az igénylők ásóval, kapával, vasvillával, botokkal felszerelve vonultak ki a tanyájára, s egyszerűen elkergették.

A másik el nem menekült birtokos Gy. S. ügye már sokkal bonyolultabb. A parasztszokásoknak ő már nem az első generációját képviselte, mely földszerezési és ezen keresztül felfelé törekvési vágyában vad és kíméletlen. Gy. S. már tanult ember, a földjét, s vele a föld szeretetét örökölte. De ez nála nem a holdak számának szaporításában mutatkozott meg, hanem abban, hogy a meglevő gazdaságát mintagazdasággá emelte. Ezt csak úgy érthette el — és ezt volt cselédek mondják —, hogy a munkásaival emberségesen bánt, nekik mindig a legmagasabb bért fizette. Hogy a földreformkor mégis „hálátlanok” lettek ezek az emberek és megáhitották az ő földjét is? Olyan kevés volt a felosztható föld Turkeven és olyan sok a nincstelen ! Gy. S. különben, a földreform első szelére, maga és felesége vagyonának 200 holdon felüli részét önként ajánlotta fel a következő formában: „Őt, régen nálam szolgáló gazdasági cselédemnek 23 k. hold földet akarok juttatni szolgálatuk jutalmául minden ellenérték nélkül, oly módon, hogy míg nálam lesznek alkalmazásban, addig saját igámmal megműveltetem nekik díjtalanul, és ezen föld nekik terem és korlátlan tulajdonukba megy át.”⁵¹ Hogyan fogadta a turkevei földosztó bizottság Gy. S.-nak ezt a szándékát? Bizalmatlanul. Ezért április 30-án, amikor első ízben tárgyaltak ebben az ügyben „Gy. S. kérelme tárgyában úgy határoz a bizottság, hogy beidéri cselédek és Gy. S.-t közös megállapítására annak tárgyában, hogy az önként kiosztott földet életképes kisbirtokokkal emelje. Előbb azonban a politikai osztály véleményét is kikéri Gy. S. politikai magatartása felől.”⁵² Hogy a politikai osztálynak mi volt a véleménye, adott-e egyáltalán, arról nem beszélnek az iratok, de

⁵⁰ Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). 1925. évben. 180. l. összevetve Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár) 1935. évben. 169. l.

⁵¹ Á. L. Szolnok. K. F. B. iratok Turkeve, sz. n.

⁵² Uo. sz. n.

egy közeli dátumú levélfogalmazvány érdekes megvilágításba hozza az eseményeket. A levélfogalmazvány a Szolnok Megyei Földosztó Tanácsnak szól és Gy. S. egykori cselédei szerepelnek aláíróként. A levél a következőképpen hangzik. „Mi Gy. S. Turkevei Hitelszövetkezeti és Futura igazgató és nagy földbirtokos⁵³ rábeszélésére aláírtunk egy általa készített nyilatkozatot, amellyel igazoljuk, hogy azon földbirtok mint a múltban úgy a jövőben is a mi teljes kiszolgálásunkat fogja szolgálni, ha az ő tulajdona marad stb. stb. Folyó hó 27-én a Kommunista Párt nagygyűlést rendezett és ott szóba került a földosztást megakadályozni akaróknak sokféle módszere és így mi is láttuk, hogy ez is a reakciónak egyik gátló művelete az új demokratikus Magyarország felépítésével szemben és a különösen szegény földmunkások tudatlanságát, rózsás ígéretekkel, rábeszélésekkel kihasználva, mindent meg akarnak menteni maguknak és bennünket kisemmizni; ezért mély tisztelettel kérjük a vármegyei Földosztó Tanácsot, hogy ifj. Gy. S. Hitelszövetkezeti és Futura igazgató nagy földbirtokosnak általunk aláírott, földbirtokát meghagyni kívánó kérvényét *elbírálás nélkül elvetni és a már kiosztott birtokát új birtokosainak jóváhagyni méltóztassék*. Ezen nyilatkozatot saját akaratunkból írtuk és aláírásunkkal a turkevei Földosztó Bizottság előtt igazoljuk. Turkeve, 1945. évi május hó 28. napján.⁵⁴

Az irat, melyből ez az idézet való, csak fogalmazványa volt egy megírandó levélnek. Minden valószínűség szerint letisztázták és el is küldték. Nem is azért érdemes erre felfigyelni, hanem az iraton található utóiratért, mely így hangzik: „A turkevei földosztó bizottság ír mellé egy rövid ajánlást és ezt minél előbb eljuttatja Szolnokra. A Földosztó Bizottság, ha még ezt így nem találná elégnek, vagy változtatni akarna rajta, tegye meg és írja át, de feltétlenül alá kell iratni velük minél előbb és elküldeni. De ha még volna ilyen felmentési akció több is, annak is ki kell törni a nyakát (Márki).”⁵⁵

Bizony ez a kis utóirat arra enged következtetni, hogy az aláíró, Márki Gábor a Nemzeti Bizottság elnöke fogalmazhatta a bemutatott levelet és az írottakból az is kitűnik, hogy erős agitációt kellett alkalmazni ezért a „nyilatkozatért”, s azért, hogy Gy. S. cselédei mégse egykori gazdájuk elképzelései szerint akarjanak földhöz jutni. Ők ugyanis, nem kétséges, hogy átmenetileg, egy jól bevezetett gazdaság árnyékában előnyösebb helyzetbe kerültek volna a többi újgazdánál. Márki Gábor eljárása ugyan kissé erőszakos volt, de mégis, az adott politikai helyzetben, helyeselnünk kell. Hiszen Sz. A.-nak, az előbb bemutatott hírhedt kuláknak is volt ilyen, a parasztok által aláírt, felmentést kérő papírja! Márki Gábor a Nagy Októberi Szocialista Forradalom vétéranja is nyilván abból indult ki, hogy ha Gy. S. terve sikerül, akkor ezek a felmentési akciók tömeges méretűvé válnak, megbontják a szegényparasztok egységét. Ugyanakkor a földbirtokosok magabiztossága megerősödik, s erősödött volna az ellenállás a földreformmal szemben. Ettől félt a bizottság is és ezért vonakodott elfogadni Gy. S. ajánlatát, annak ellenére, hogy őt, mint embert, becsülték. Ezért kellett Gy. S.-nak vállalnia — ha emberi magatartásában nem is volt kifogásolható — azt a sorsot, amit osztályhelyzete megszabott.

⁵³ Az, hogy a 230 holdas Gy. S. mint „nagy földbirtokos” szerepel a turkevei szegényparasztok tudatában, ugyancsak azt bizonyítja, hogy Turkeven mennyire nem volt igazán nagybirtok.

⁵⁴ Á. L. Szolnok. K. F. B. iratok Turkeve. sz. n.

⁵⁵ Uo. sz. n.

Az iratok nem beszélnek Gy. S. további sorsáról. Azt egy vele folytatott személyes beszélgetésből tudtam meg. Ő még 1945-ben, ha huza-vona után is, de visszakapott saját és felesége tulajdonaként 200 hold földet, amelyen 1949-ig háborítatlanul gazdálkodott. Ebből a párharchból tehát — amit egyfelől a szegényparasztnak, a Földigénylő Bizottság, másfelől a birtokos Gy. S. folytatott — a birtokos került ki győztesen. De ezt a győzelmet is kétségtelenül a szegényparasztnak engedékenysége tette lehetővé. Megkívánták ugyan maguknak Gy. S. földjét is, de vele szemben nem akarták azt a módszert alkalmazni, amit Sz. A.-val, inkább engedték, hogy ez esetben „beteljesedjék a törvény”.

Az eddigiek mind azt kívánták érzékeltetni, hogy a turkevei szegényparasztnak milyen nehéz helyzetben kellett helytállniuk, végrehajtaniuk a földreformot úgy, hogy a nincstelenek minél nagyobb számban kapjanak földet, de ugyanakkor betartsák a rendeletet is. A rendeletet, amely az ország adott társadalmi, politikai viszonyai miatt nem engedélyezte, hogy valamennyi földbirtokot — csak egy minimális földterületet hagyva vissza — felosszanak. Pedig a turkevei szegényparasztnak erre törekedtek, mert csak ez biztosíthatott volna számukra viszonylagos jó kielégítést. Az, hogy a turkevei nincstelenek érdeke szembekerült a rendelettel, volt az, ami ott különösen nehezé tette a földreform végrehajtását végzők munkáját. A turkevei szegényparasztnak egésze a tömeget jelentette ebben a harcban, azt az erőt, amelyet jó vezetéssel, a helyes eredmény biztos tudatában lehetett és kellett segítségül hívni. A harc irányítása, a követendő módszerek kidolgozása azonban a Földigénylő Bizottság tagjaira várt. A felelősség, hogy a turkevei nincstelenek a lehető legnagyobb számban jussanak földhöz, ugyanakkor ezirányú törekvéseikkel ne sértsék meg a rendelet intézkedéseit, az ő vállukat nyomta. Ezért kell a Bizottság munkájáról külön is beszélni.

A turkevei Bizottság tagjai becsülettel végezték munkájukat. Helyükön maradtak és dolgoztak valamennyien míg csak volt mit tenniük. Ez a földreform végigvitele szempontjából különösen fontos volt, mert más községekben sajnos elég gyakori volt a bizottsági tagok lemondása, leváltása, cserélődése. Munkájukról barát és ellenfél ma is elismeréssel szól. Egy volt földtulajdonos — akit semmiképpen sem lehet a bizottság irányában elfogultsággal vádolni — így nyilatkozott róluk: Csodálatos akaraterevével dolgoztak, nem voltak rosszindulatúak. Hibájuk, hogy kevés volt a szakmai hozzáértésük és nem disztíngváltak eléggé, hogy kinek vegyék el a földjét. Ez az értékelés helytálló, beleértve a negatívumokat is. El kell ismernünk, hogy szakmai tudása a bizottsági tagoknak: ami a pontos földmérést, de különösen a hivatalos ügyvitelt illeti, valóban nem volt. De honnan is lett volna! Ezt pótolták azonban hivatástudattal, munkakedvvel. S igaz, hogy hozzánemértésük miatt gyakran kétszeres, háromszoros munkát végeztek, de elvégezték. S hogy nem „disztíngváltak” finoman, amire egy-két esetben tényleg lett volna szükség, ezt is el kell ismernünk. De ez alól a vád alól, a földreform egész lebonyolítási munkáját és annak eredményeit mérlegre téve, fel kell őket mentenünk. A turkevei bizottság sikeres munkájának egyik titka az volt, hogy tagjai osztályöntudatos *szegényparasztnak* voltak. A bizottság 7 tagjának a földreform előtt 1 kh. 300 □-öl földje volt összesen. Ismerkedjünk meg itt velük talán név szerint is. Megérdemlik, hogy nevük, ha egy futó pillanatra is, az olvasó tudatába hatoljon. 1. Szabó Sándor a Bizottság elnöke, 2. Laskai Márton, 3. Csik István, 4. Nagy Lajos. Ők négyen a Kommunista Párt,

míg 5. Farkas Bálint a Nemzeti Paraszt Párt, 6. Szilágyi Mihály Kisgazda Párt, és 7. Kovács Imre a Szociáldemokrata Párt képviselői voltak a Bizottságban. A Bizottságban, tagjainak különböző pártállása ellenére — ahogyan elmondják —, nem volt értetlenség, nem volt szűk pártérdekekből táplálkozó vita. Ha arra gondolunk, hogy különböző pártállásuk mellett közös volt valamennyiüknél a ninestelen, szegényparaszti mivoltuk, akkor ezt természetesnek fogjuk találni. Sikeres munkájuk másik titka, hogy nem hagyták magukat egyes emberek érdekeitől befolyásolni. Maguk mondják el, hogy sokan akarták őket megkísérteni, megvesztegetni, ők azonban rájuk mordultak: „Ti osztjátok a földet vagy mi? No akkor eredjetez innen”. A bizottság kollektíven dolgozott. Munkájukról havonta egyszer beszámoltak egy bővebb, 28 tagú bizottságnak, mely a tanácskozó testület szerepét töltötte be a héttagú bizottság mellett.

A bizottság tagjai sok időt töltöttek munkában, szolgálva a földreform ügyét, különösen a kezdeti időkben. Egy 1945. augusztus 13-án készült kimutatásuk szerint a bizottság 10 tagja márciustól júliusig 825 teljes munkanapot fordított a földreform végrehajtásával kapcsolatos teendők elvégzésére.⁵⁶ Sok ez, különösen ha figyelembe vesszük, hogy nyár volt, az egyedül lehetséges ideje annak, hogy a ninestelen szegényparasztok — mint amilyenek a bizottság tagjai is voltak — megszerezzék az egész évi kenyérnekvalót. Munkájukért ugyan megkapták a szokásos napszámbért, de azt is mindig késve és különben is az egyre fokozódó infláció miatt azzal nem sokra mehettek. A bizottsági tagok úgy emlékeznek vissza, hogy három hónapon át kaptak havi 600 P. fizetést, de ebből egy pár tyúknál többet nem tudtak venni. A bizottsági tagok nehéz anyagi helyzetük miatt kénytelenek voltak a város vezetőségéhez fordulni a következő beadvánnyal. „Turkeve megyei Város Képviselő Testületének. Alulírottak Turkeve m. város Földigénylő Bizottságának tagjai azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulunk a T. Képviselő Testülethez, hogy nekünk, akik a Földigénylő Bizottságok felállítására óta megszakitás nélkül minden időnköt az új demokratikus Magyarország felépítésének szolgálatába állítottuk, s így nem volt alkalmunk a jövő évi fejadagunkat sem gépnél, sem másutt megkeresni, viszont a fizetésünkéből a jelenlegi és a várható árak mellett azt feketén megvenni a legjobb jóakarattal mellett sem tudjuk, ismételten kérjük a T. Képviselő Testületet, hogy részünkre munkánk méltánylásaképpen jövő évi búza fejadagunkat maximális áron kiutalni szíveskedjék. Ha ez nem áll módjában úgy kérjük ügyünket magáévá tenni és érdekünkben arra illetékeseknél eljárni. 1945. szept. 14.”⁵⁷ Ebből is kítűnik, ami egyébként is biztos, a bizottság tagjait nem anyagi haszon vezette. Osztályharcos magatartásuk, hivatástudatuk volt jó munkájuk legfőbb rugója. Ennek bizonyítására elég ha leközljük azt a levelet, amelyet 1946 májusában írtak Veres Péternek, az Országos Földbirtokrendező Tanács elnökének.⁵⁸ A levél hosszú, de tartalmát tekintve megérdemli a szinte teljes egészében való közlését. A levél célja az volt, hogy abban a magárahagyatottságban, amiben dolgoztak, valaki „felülről szóljon” már hozzájuk s mondja meg, hogy jó vagy nem jó amit végeztek, s ahol bizonytalanul állanak a döntés előtt, ott legyen, akitől egy-két hasznos tanácsot kapnak. Ez a „valaki” nem jöhetett a megyétől, hiszen az ellenlábasuk

⁵⁶ Uo. sz. n.

⁵⁷ Uo. sz. n.

⁵⁸ A levél másodpéldányát a Bizottság megőrizte a saját iratai között és ez bekerült a szolnoki Állami Levéltárba. Ezt használtam itt fel.

volt, függőben lévő vitáik voltak a megyeiekkel. Ezért fordultak a központhoz, illetve személyesen annak elnökéhez, aki osztatlanul bírta a szegényparasztnak bizalmát. Ma is csak a megbántottság hangján tudnak szólni arról, hogy leve-
lükre senkinek, se személyesen, se írásban, még csak egy szó megjegyzése sem volt. A levél, éppen célja miatt, sűrítve hozza a földosztással járó összes problémákat, nehézségeket. Ugyanakkor jól rávilágít arra, hogy micsoda szívós, körültekintő munkát kellett végezni a bizottságban dolgozó szegény-
parasztnak, ha jó eredményt akartak elérni.

„A Földigénylő Bizottság tudatában van annak, hogy a földbirtok Magyarország fennállása óta mindig a hatalom alapja volt, teljes súlyával ráfekszik a földreform-törvény végrehajtására s azon törekszik, hogy minél szélesebb népréteg részesüljön földjuttatásban. Turkeve város Földigénylő bizottságában minden párt képviselve van, sőt megalakulásakor nagyszámmal voltak benne pártonkívüliek is. Jogi tanácsadója nincs, nem is volt, ha volt is csak arra volt jó, hogy a földreform végrehajtásának helyi állapotát kifürkésze, ennek tudatában fellebbezéseket nagyobb reménnyel terjesszen be. Mintegy három hónapja irodavezetője sincs, a Bizottság teljesen magára van utalva, az ügyvezetést teljesen maga intézi, talán kezdetlegesen, de mindezenre megbízhatóan, amennyiben módjában áll mindenkor törvény és rendelet szerint jár el. A Földigénylő Bizottság a földreform végrehajtása során az elkobzások ügyében úgy gondolta, hogy ha egy 28 tagú bizottság népellenesnek, vagy háborús bűnösnek nyilvánítja az elkobzást szenvedőt, akkor az alapjául szolgál az elkobzásnak, így csak egyes momentumokat jelölt meg, mivel bizonyos adatok beszerzése nemcsak hosszadalmas volt, hanem a magyar munkásság hamar felejt és nem volt bosszúálló, azt mondja, hogy ő nem személyeskedik, bármilyen sérelem is volt a földbirtokosok részéről, sérelmével nem jött a bizottság elsz. Pedig ha a sérelmekkel eljöttek volna, úgy a bizottság munkája sokkal egyszerűbb és könnyebb lett volna. Megjegyezni kívánjuk, hogy mindazok a földbirtokosok, akik ellen a bizottság elkobzási javaslatot tett, 3 kivételével⁵⁹ mind elmenekültek, ezekkel szemben a bizottság arra az álláspontra helyezkedett, mivel elmenekültek, tanúbizonyságot tettek arról, hogy nem kívánnak a népi demokráciában élni, vagy pedig féltek attól, hogy az általuk felépített feudalizmusért felelniük kell. Népellenesnek nyilvánították őket, rá is szolgáltak. Ezek voltak azok, akik az 1934-es aszályos évben már a hatóság előtt megkötött szerződéseket felbontották és az akkor leépített munkabéreket a későbbi bőtermésű években is fenntartották. Továbbá A. J. Turkevén tartott beszéde közben az iglói bombázást illetőleg az asztalra verve kijelentették, megmutatjuk, hogy tudunk ütni is. Továbbá kijelentették, hogy oda kell menni, ahol olcsón mérik az életet. Tomboló lelkesedéssel ünnepelték 1919 bukását, két munkásvezetőt a románokkal agyonlővettek és örömmel tanúskodtak és esküdtek a többi munkásvezetők perében. Ők voltak azok, akik arra nevelték a gyermekeket, hogy amit apátok elesínált, ti majd visszaserzitek. Madrid elstére áldomást ittak, egyebeket nem említve... A Földigénylő Bizottság észrevételei közé tartozik az is, hogy már körülbelül 8 hónap óta az Országos Tanácsnál vannak az összes birtok ügyeink és március 12 óta, illetve a pártok közötti megegyezést követően kaptunk meg 4—5 felmentő

⁵⁹ A visszemlékezések eltérőek az el nem menekült földbirtokosok számát illetően, de minthogy az események során a harmadik semmiféle vonatkozásban nem szerepel, a számszerű eltérés nem lényeges.

véghatározatot, de jóváhagyást egyet sem. Azelőtt pedig semmit. Hiába sürgettük személyesen is, írásban is, eredmény eddig nincs.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni a földigénylők magatartását a Bizottsággal szemben. A Bizottság annak idején felhívta, nemcsak a földigénylők, hanem a lakosság figyelmét arra, hogy az igénybe vett gazdaságokhoz tartozó minden élő és holt felszerelést elhurcolni, eltulajdonítani, fát kiásni, vagy kivágni továbbá az épületeket rongálni, épületanyagot hurcolni nem szabad. Továbbá az elhurcolt felszereléseket szolgáltatassá vissza, hogy leltározni lehessen és más is használhassa. A felszólításoknak nincs eredményük. A Bizottság utasításait nem teljesítik, az épületeket tovább rongálják, az ajtókat, ablakokat kiszedik, az épületanyagot vagy elviszik, vagy eldugják. A felszereléseket rongálják, ismeretlen tettesek használhatatlanná teszik. A megszabott használati díjat nem fizetik, önkényeskednek. A Földigénylő Bizottság legnagyobb panaszja az, hogy a földhöz juttatottak az elkobzást szenvedők iratait írják alá, több esetben nagy számmal. A Bizottság tudja, hogy vannak szolgállelkű emberek, akiket könnyen meg lehet venni, de azért mégis lehetetlen állapot, amikor közismert reakciós és népnyzó földbirtokosok felmentő iratait 30—40, sőt 50 személy is aláírja. A Bizottság mindent elkövetett, hogy minél szélesebb rétegben juttathasson földet az arra igényjogosultaknak. Az ilyen ténykedése a földhöz juttatottaknak a bizottság törekvéseit megghiúsítja. A földet azonban követeli mindenki. Nem tudjuk megakadályozni a fairtást sem. Közületek és mindenki az igénybevett gazdaságokban szerzi be faszükségletét és azt látjuk, hogy más gazdaságok fát nem nagyon veszik igénybe. Egyenesen teljes írtásról beszélhetünk. Amikor a földhözjuttatottak látják, hogy vágják a fájukat ő is vágja, hogy megmentse a maga számára. Azok, akik aztán kapzsi természetűek, nem törődve a következményekkel szekérszámmra hordták különösen a tél folyamán. Szálas takarmány tekintetében is körülbelül ez a helyzet. Akinek igája volt az hordta engedély nélkül. A közületek szintén az elhagyott gazdaságokból szerezték be szalmaszükségletüket. Részben engedéllyel, részben engedély nélkül, de vételárrol szó sincs. A Bizottság jelentést is tett a fentiek megakadályozására, de a nyomozás holtpontra jutott. A Bizottság minden díjazás nélkül látja el az ügyvitelt, múlt év november 6-ára. Ezzel szemben elvárná azt, hogy támogassák. Ez azonban nem történik meg a földhözjuttatottak részéről. Utasítás szerint nem járnak el. Az élő és holt felszerelések felkutatásában nem segédkeznek, sőt a náluk levő felszerelést eltitkolják. Nem őrzik, nem gondozzák kellőképpen. Épületek rombolódnak, kapzsi emberek pedig elhordják. Volt gazdasági megbízottak a volt gazdáknak tartogatják, és ki is szolgáltatják annak dacára, hogy nekik is szükségük van rá. A bizottságot a legkisebb hibáért támadják. Vannak megértő emberek, de az ő munkájuk is hajótörést szenved a mások tudatlanságán és kapzsiságán. Ezekhez párosul természetesen az elkobzást és megváltást szenvedők ténykedése is. A per alatt levő igénybevétel miatt a bizottság nem tud hathatós intézkedést tenni. Az olyan épületeket, amelyek teljesen leomlanak, az anyagát sem használhatja a bizottság. Nem tartja illetékesnek magát arra, hogy lebontsa, a fent írt körülmények felhasználásának jogerőre emelkedéséig. Ezért sürgős és gyors intézkedést kér a bizottság. Turkeve, 1946. május. Földigénylő Bizottság.”⁶⁰ Ez a levél — bár korántsem annak szánták — elvitathatatlanul dokumentálja a bizottság jó munkáját, azt a helyes politikai érzéket, amely képessé

⁶⁰ Á. L. Szolnok. K. F. B. iratok sz. n.

tette a munkája során jelentkező problémák megoldására. A levél egymásik gondolatsora igen elgondolkodtató. Ilyenek pl. a történelemből vett példái.

A bizottság tagjai egyszerű parasztemberek voltak, sok iskolát nem járhattak, s amit tanítottak is nekik történelemből, az biztosan nem az egyszerű nép igazsága volt! És íme a levélből mégis az derül ki, hogy a turkevei szegény-parasztok figyelemmel kísérték a történeti eseményeket. Csak éppen nem úgy értékelték, ahogyan azt a Horthy-rendszer iskoláiban, vagy még előbb, megtanulhatták. Külön történelemszemléletük volt, amely nem alkotott ugyan egységes rendszert, elméletileg sem volt szépen megformulázott, de igaz volt. Generációk tapasztalata adta hozzá az „anyagot”. Így kovácsolta ki paraszti nemzedékek tapasztalata a türkevei bizottság memorandumának pl. azt a mondatát, hogy „a földbirtok Magyarország fennállása óta mindig a hatalom alapja volt”. De nem lehet szó nélkül elmenni amellett sem, hogy a roppant igyekezet ellenére, amellyel a 25 éves ellenforradalmi rendszer 1919-et, a magyar munkások első hatalmát befeketítette és vele szemben a fasizmust dicsőítette, a levél írói mégsem a hivatalos álláspont szerint értékelték ezt a Magyar Tanácsköztársaságot. Ők nem felejtettek, őket nem lehetett megzavarni. Ők azokat ítélték el, akik az 1919-es munkásvezetőket meggyilkolták, akik Madrid elestére áldomást ittak.

Nagyon helytelen lenne azonban azt hinni, hogy a türkevei szegény-parasztok és a soraikból kiemelkedő vezetők kiállása 1945—46-ban teljesen spontán fejlődés eredménye lett volna. Korántsem, nemcsak ösztönös, önmaguktól formálódó megnyilatkozások voltak már ezek. Az osztályhelyzetből fakadó spontán osztályöntudat mellett a türkevei szegényparasztok gondolkodására nagy hatással voltak a századforduló parasztmozgalmai, majd a munkásmozgalom, mely eleven talajra talált itt és százak gondolkodását formálta, csiszolta. Ezekből váltak az 1919-es forradalom aktív harcosai és őket később, az ellenforradalom hatalomrajutása utáni üldöztetés sem tudta elriasztani a munkásmozgalomtól. Ekkor is eljárógattak a munkáskörbe — a század első éveiben épült, szegény földmunkások pénzén, munkaerejével — s a legfigyelmesebb csendőr ellenőrzés mellett is találtak módot politikai kérdések megvitatására. Ilyen előzmények után természetes, hogy a város felszabadulása után e politikailag legfogékonyabb emberek azonnal a Magyar Kommunista Párthoz kapcsolódtak. Ahhoz a párthoz, mely az ország demokratikus átalakítását a legkövetkezetesebben képviselte, mely a földkérdéshez, a parasztkérdés megoldásához leginkább a szegényparasztság oldaláról közeledett. A türkevei szegényparasztok és a Kommunista Párt egymásratalálása volt a legfőbb biztosítéka annak, hogy a türkeveiek nem tévedtek el a felszabadulás utáni nehéz politikai helyzet útvesztőiben. A Párt meghallgatta őket, tanult észrevételeikből, s ők megkapták a Párttól a munkásmozgalom több évtizedes harcainak tapasztalatát, s az elméletet, mint biztos vezetőt.

Eléggé leverő az a kép, amelyet a levél írói a szegényparasztok, újjgazdák magatartásáról adtak. Talán még ellentmondásként is hat a róluk eddig elmodottakkal? Pedig nem az! A szegénységből való kikerülés lehetősége nagy kerítő! Ilyenkor akadnak jócskán, akik nem elég kényesen válogatják meg ehhez a módszereket, hanem örülnek, hogy egyszer végre rajta vannak a boldogulás útján és mennek előre vakon, megfontolás nélkül. Ez történt Turkevén is! Korántsem szabad azonban azt hinni, hogy ez a kép az újjgazdák valamennyire vonatkozik, még akkor sem, ha a levél általánosít. A levél

céljából, jellegéből következik, hogy inkább a nehézségekről, a hibákról, hiányosságokról ír s azért nem ejt szót azokról, akik derekasan helytálltak — tisztelve írott és íratlan törvényt — kapott földjeiken. De azok is, akik megtévedtek, akik a gyorsabb boldogulás érdekében tiloshoz is nyúltak, vagy hagyták magukat lekenyerezni, ha jelentkezett a nagyobb veszedelem — a földbirtokosok —, mindig hallgattak körültekintőbb, gerincesebb társaik szavára s velük mentek. Nagy érdeme az azoknak, akik tudtak harcolni a földbirtokosok ravasz fogásai, de tudtak küzdeni a saját soraikban jelentkező színház, hajkeverés ellen is!

A turkevei iratok sorában ez a levél volt az utolsó, amely a szegény-parasztoknak a föld megszerzéséért, ill. megtartásáért folytatott harcáról beszélt.

IV

Most nézzük meg végül mi lett e nem éppen rövid küzdelem végső eredménye.

A Szolnok megyei Földhivatal 1947-ben készült végső összefoglalása szerint: elkobzás alá vontak Turkeven 42 birtokot 3037 k. hold terjedelemben, megváltottak 49 birtokot 3837 k. hold földdel. Felosztásra került tehát a megváltott és elkobzott birtokból 6874 k. hold föld. Az elkobzást szenvedett birtokosok közül mindössze háromnak sikerült elérnie, hogy valamennyi földet visszakapjon. Ez mindössze 18 k. holdat tett ki. A megváltás alá került birtokokból meghagytak 16 tulajdonosnak 270 k. hold földet.

Az elkobzott birtokokból 482, a megváltott földből 579 juttatás történt. E két szám összege, 1061, azonban nem jelenti az úgazdák számát, mert ez csak a juttatott területek száma, s ebben többször szerepel közületeknek való juttatás is, mint amilyenek pl. a Turkevei Földművesszövetkezet, a Közép-Tiszai Ármentesítő Társulat, az Államkincstár Földbirtokrendező Alap stb. részére tartálékolt területek. A turkevei földhözjuttatott nincstelenek, törpebirtokosok száma 819.⁶¹ Ezenkívül a dunántúli sváb földekre történt kitelepítés útján földhöz jutottak még 112-en (akik közül 12-en azonban később lemondtak földjeikről, s visszatértek Turkevére).⁶²

A földreform jelentős eltolódást eredményezett a város paraszti lakosságának rétegződésében. A földreform után a középparasztság lett a parasztság számban legerősebb csoportja. 1938-ban 7—25 hold földdel 1100-an rendelkeztek, 1945-ben a földreform után ezek száma 2790-re emelkedett. A középparasztok 1938-ban a paraszti lakosság 29%-át, 1945-ben 42%-át jelentették. A 0—7 k. hold földdel bírók kategóriájába 1938-ban 900-an tartoztak, 1945-ben e gazdák száma 1310-re emelkedett. Százalékos arányuk 24,52%-ról 30,38%-ra nőtt. Meglepő, hogy a nincstelenek száma, jóllehet — ugyanezt a két időpontot összevetve — 1220-ról 902-re csökkent, mégis jelentős maradt. Ezek szerint 318 teljesen nincstelen földhözjuttatása mellett inkább a törpebirtokok kiegészítésére törekedtek Turkeven s nem arra, hogy a többi 902, teljesen nincstelennek történő juttatással, tovább növeljék az életképtelen gazdaságok számát.⁶³

⁶¹ A Szolnok megyei Földhivatal összesítése a földreform eredményéről Turkeven. Az összesítést Turkeve Városi Tanács földnyilvántartójában őrzik.

⁶² Á. L. Szolnok. Főispáni iratok 947/1947.

⁶³ „Kimutatás a parasztság rétegződésének alakulásáról” c. összeállítás. Turkeve V. T. mezőgazdasági osztályán őrzik.

1946-ban készült kimutatás szerint 25—50 k. holdas kulák maradt a városban 100, 50—100 holddal bíró 47.⁶⁴ Az 1935-ös birtokstatisztika az utóbbi kategóriában 79 birtokost tüntetett fel. (A 25—50 holdas kategóriában a változást nem lehet kimutatni, mert az 1935-ös statisztika 5—50 holdas kategóriával dolgozik.) A 100—200 holddal rendelkező kulákok számáról csak 1949-ből való adatunk van. Ez azonban még a kulákok korlátozása, a termelőszövetkezet-fejlesztés előtti időszak és azért adata még használható a földreform következtében kialakult helyzet illusztrálására. Eszerint tizenegy a 100—200 hold földdel rendelkező kulákok száma,⁶⁵ míg az 1935. évi birtokstatisztika 31-et tüntet fel.⁶⁶

A telekkönyvet a juttatottak többsége még 1946-ban megkapta. 1947-ben pedig szép népünnepély keretében valamennyiüknek átnyújtották. Ezzel a földreform véglegesen lezárult Turkevén. Befejeződött a Földigénylő Bizottság munkája. Helyét és szerepét, az új helyzetnek megfelelő új tartalommal az Ufosz — az Újonnan Földhözjuttatottak Országos Szövetsége — helyi szervezete vette át.

A föld tulajdonjogáért folytatott harc mellett a szegényparasztoknak egy másik, ugyancsak kemény küzdelmet is meg kellett vívniuk. Meg kellett küzdeniük a föld terméséért. Az, hogy a termelést, az ország léte szempontjából e döntő fontosságú feladatot, az újgazdák komolyan vették, nem kisebb záloga volt Turkevén a földreform sikerének, mint a kiosztott földek harcos megvédése. A termelés biztosításáért kifejtett erőfeszítésekről a Földigénylő Bizottság szórványosan megmaradt iratai ugyancsak tájékoztatnak bennünket. A legelső általános érvényű elkobzási határozatát a Bizottság március 30-án a termelés érdekével támasztotta alá. „A Földigénylő Bizottság úgy határoz, hogy nemcsak az elhagyott, hanem az elhanyagolt kertbirtokokat is igénybe veszi” — mondja ez a határozat.⁶⁷ Ezt a — még ha a termelés érdekében történt is — kicsit túlhajtott álláspontot később oda módosították, hogy „az elhanyagolt kertbirtokok tulajdonosait a Bizottság beidézi és felszólítja birtokaik művelésére és amennyiben ennek nem tesznek eleget, földjeiket ezután sem művelik, a Bizottság igénybe veszi.”⁶⁸ 1945. április 30-án tartott ülésén a Bizottság szembeszállt azokkal, akik a földosztást az anarchia céljaira, a zavarosban halászásra akarták felhasználni és nem gondolva a holnappal, a termelés érdekével, értékeket romboltak össze. Ezt írják ekkor: „Panasz merült fel, hogy az igénybe vett gazdaságokban sokan önkényesen járnak el, úgy az új, mint a régi tulajdonosok részéről. Ennek megakadályozására a Földigénylő Bizottság kihirdeti, hogy az igénybe vett földbirtokon a Bizottság rendelkezik és senkinek nincsen joga semmit eltulajdonítani, vagy megrongálni.”⁶⁹ Erre az erélyre, határozottságra rendkívül nagy szükség volt, mert

⁶⁴ „Kimutatás a város 25—50 kh.-as és 50—100 kh.-as kulákjairól” c. összeállítás, amelyet Turkeve V. B. titkára őriz.

⁶⁵ „Kimutatás a város 100—200 kh.-as kulákjairól” c. összeállítás, amelyet Turkeve V. B. titkára őriz.

⁶⁶ Sajnos 1947-ből származó adatok nem álltak rendelkezésünkre, ezért kellett az 1945-ös adatokat felhasználni. Tudva azonban azt, hogy az 1946-os év harca az 1945-ben már kialakult állapot rögzítéséért folyt, s hogy az 1946. évi IX. tc. maga is az 1945-ös helyzetet szentesítette, joggal gondolhatunk arra, hogy a földreform végleges lezárásának időpontjában, 1947-ben a birtokviszonyok nem lehettek jelentősen mások, mint 1945-ben voltak.

⁶⁷ Á.L. Szolnok. K. F. B. iratok Túrkeve sz. n.

⁶⁸ Uo. sz. n.

⁶⁹ Uo. sz. n.

igen-igen nehéz feltételek között kellett dolgozniuk az újgazdáknak, s az ilyen szinte erejükön túli feladat könnyen rávitte az embereket a könnyelmű lemondás, vagy a könnyű, de haszontalan, kártékony megoldások útjára.

Azt, hogy a turkevei szegényparasztoknak milyen nehéz helyzetben, mennyire leromlott gazdasági feltételek között kellett dolgozniuk, néhány számadattal könnyen tudjuk illusztrálni. Az 1943—44-es gazdasági évben a városnak búzából 11 588 k hold őszi vetése volt, ugyanebből az 1944—45-ös évben mindössze 981 kh.-at tudtak bevetni.⁷⁰ A vetett területek termése a régi tulajdonost illette, ha földjének csak egy része került felosztásra. Az újgazdák döntő többsége így bizony a pusztá, műveletlen földet kapta meg 1945 tavaszán. Ez még önmagában nem lett volna baj, ha van mit elvetni és mivel. A nagyobb baj, hogy az sem volt! Egy 1945 tavaszán készült jelentés szerint az 1943—44-es gazdasági évben Turkeven volt 3516 db ló, 500 ökör, 1748 tehén. Ezzel szemben 1945 tavaszán a városban mindössze 965 ló, 192 ökör, 535 tehén volt.⁷¹ A megelőző gazdasági év haszonállatainak tehát $\frac{1}{3}$ -a sem maradt meg. Könnyen elképzelhető, hogy a maradék jószágállomány szintén nem az újgazdák kezén volt. A régi cselédek, napszámosok nem tarthattak lovat, tehén is legfeljebb ha egynek-egynek jutott. 1945 tavaszán így kellett hát a juttatatoknak teljesen műveletlen földön, igaerő nélkül biztosítani a termelést. Ezt követelte mind az ország, mind a saját érdekük. Ha nem is volt általános, de Turkeven is előfordult, hogy a szegényparasztoknak magukat kellett befogni az eke elé, ha azt akarták, hogy haladjon a szántás. „Sz. I. nemzeti bizottsági tag a következőket adja elő. 1946. május 3-án kint járva a kabai határreszen látta, hogy B. L. és fia turkevei lakosok maguk által húzott ekével szántották a földjüket. — olvashatjuk a Nemzeti Bizottság üléséről készített jegyzőkönyvben. — Sz. I. beszélgetésbe kezdett velük, hogy miért így akarják megművelni a földet. Nevezettek a következőket adták elő. Jártak bent a Termelési Bizottságnál és ott előadták, hogy ők fizetni nem tudnak a szántásért. A Termelési Bizottság azt a választ adta, hogy ingyen nem tartozik senki sem szántani. Ugyanakkor a lovak az istállóban álltak.”⁷² S ez ugyanígy lehetett 1945 tavaszán is.⁷³

Hiteles adataink nincsenek arra, hogy ebben a helyzetben milyen terméseredményt tudtak elérni a juttatatottak, de beszélnek róla az egykori szereplők. Szabó Sándor és Szöllösi István egybehangzóan így nyilatkozott erről: „Nagy, jókedvvel dőltek neki a munkának — már mint az újgazdák — 1945-ben. Kb. 95%-át művelték meg a földeknek. Volt aki 12 q gabonát is termelt egy kisholdon. (Pl. maga a nyilatkozó Szöllösi.) Nem lehet tudni ki, honnan hogyan, de egy-két év alatt lett majd mindenkinek lova, szekere stb.” Kovács József, ma a városi tanács elnöke, egykori szegényparaszt,

⁷⁰ Á.L. Szolnok. Főispáni iratok. 0048/1945.

⁷¹ Uo.

⁷² Á.L. Szolnok. Alispáni iratok. 591/1946.

⁷³ A Termelési Bizottság demokratikusan választott testület volt. Felölelte a parasztság szinte minden rétegét. Feladatát tekintve nem is korlátozódhatott úgy a szegény- és kisparasztságra, mint a Földigénylő Bizottság. A Termelési Bizottság kötelessége volt, megteremteni a minél jobb és minél több termés előfeltételeit. A szerszámok, igásállatok, vetőmag biztosításától a munkához szükséges nyugodt légkör kialakításáig mindenre kellett gondolnia. A Termelési Bizottságok feladatkörébe tartozott a megszervezése annak, hogy a módosabb, igásállattal rendelkező parasztok igájukat — gyalognapszám, vagy készpénz fizetés ellenében — átengedjék a szántás, vetés, hordás stb. munkálataira az igánélküli szegényparasztoknak. Az előbb ismertetett bejelentés a Termelési Bizottságnak ezzel a funkciójával függ össze.

ezeket mondta ezzel kapcsolatban: „1945-ben semmijük sem volt az újgazdáknak, s valóság az, hogy egyik-másik maga húzta az ekét, terméseredményük ilyen művelés mellett nem is lehetett sok: teljesíteni tudta a beadást, maga élt belőle, állatokat vásárolt.” A két elbeszélés csak a termésátlagban tér el. Szőlősi azonban maga is, csak mint saját eredményéről beszélt, de nem tüntette fel általánosnak az ő 12 q-ás termését. Egy turkevei volt birtokos, aki mint jó gazda hozzáértéssel, mint ellenfél erős kritikával figyelte a munkát, azt mondom később, hogy „az újgazdák hihetetlen energiával dolgoztak kapott földjeiken. Kunyhót építettek, igaerőt szereztek és nagyon boldogok voltak... — s megjegyzi még — az ország legnagyobb bűne, hogy kimozdították őket földjeikről.” (Megjegyzésének erre az utolsó mondatára később visszatérek.)

Igen, arra a hihetetlen erőfeszítésre, amit az újgazdák élete megkövetelt, nem is lehetett más képes, csak aki azt az állapotot beteljesülésnek, régi vágyak, törekvések kielégítésének érezte. Nehéz helyzetükben az is óriási eredmény volt, hogy teljesíteni tudták beadásukat — és ezzel hozzájárultak az ország kényerének megteremtéséhez —, hogy éltek, sőt még jószágot is tudtak vásárolni.

Azonban az újgazdákat még egy másik kötelezettség is nyomta: a föld árának törlesztése. Ez azonban már nem ment! Az 1945—46—47-es években katasztrofálisan rossz termés volt, ezért a turkevei újgazdák a föld árának törlesztésére évről-évre kénytelenek voltak haladékokat kérni. Erre egyébként a rendelet 42. §-a lehetőséget is adott. „Az első részlet fizetésére a birtokbalelépéstől számított legfeljebb 3 évre halasztás engedélyezhető.”⁷⁴ Erre támaszkodva születtek az alábbihoz hasonló kérelmezések. „Alulírottak tisztelettel kérjük az Országos Földbirtokrendező Tanácsot, hogy a földártörlesztés halasztását részünkre 3 évre engedélyezni szíveskedjék. Indokaink a következők: Földeinket 1945 őszén kaptuk Turkeven a T. I.-féle szelesháti birtokból. Amikor is egy részét a zord időjárás és esőzés miatt, a nagyobbik részét pedig vetőmaghiány miatt csak a legnagyobb nehézségek árán tudtuk bevetni. Legtöbben közülünk kölcsön vetőmagot is vettek fel, sőt az őszi megmunkálást is újkori fizetésre végezték. Hozzájárult még a fizetéseképtelenséghez a fagy és az aszálykár, mely vidékünkön oly nagymértékben lépett fel, hogy területünk a bevetett magot sem termelte. Fenti okok miatt jelenleg fizetéseképtelenek vagyunk.”⁷⁵ Valójában Turkeven, a földártörlesztés tömeges kérvényezése miatt, először 1949-ben vetették ki hivatalosan, adó formájában kinek-kinek a fizetési kötelezettségét. Egy évben fizetniük kellett egy hold föld egy-egy aranykorona értéke után koronánként két-két forintot (Turkeven 16—22 aranykorona értékű 1—1 hold föld). Ezt az összeget 10 egymást követő évben kellett törleszteni. Vagyis Turkeven 1 hold 16 aranykorona értékű föld 320 forintba került az újgazdáknak. Ebből az összegből ugyan a turkeveiek nem sokat fizettek be az állam kasszájába. 1950-ben Turkeven megindult a szövetkezetbe áramlás. A szövetkezetbe lépő újgazdáknak az állam elengedte a juttatott föld árának törlesztését.⁷⁶

*

Ennyi az, amit az 1945-ös turkevei földosztásról, a turkevei szegény-parasztok magatartásáról megtudtam. Úgy érzem azonban, hogy még egy

⁷⁴ 600/1945 M. E. sz. rendelet 42. §. „Magyar Közlöny” 1945. márc. 18.

⁷⁵ Á.L. Szolnok. Földhivatal iratai. Levelezés.

⁷⁶ A turkevei V. T. pénzügyi oszt. vez. h-nek közlése.

— a Turkeve további történetét ismerő olvasóban jogosan felmerülő — kérdésre válaszolnom kell: Hogyan lett Turkeve az ország első szövetkezeti városa? Az okát helyes-e már ott, 1945-ben a földosztásnál keresni, vagy ez attól független fejlődési folyamat? Az összefüggés kétségtelen. A válaszadás azonban nehéz, még akkor is, ha eleve csak a földreformmal kapcsolatos okok keresésére próbálok vállalkozni. A probléma sok összetevője, alig néhány évvel az események után, még ismeretlen. A történetíró legbiztosabb módszerével — elsősorban írott forrásanyag feltárása, elemzése útján dolgozni — még lehetetlen. Így legnagyobbbrészt csak a szereplő személyekkel folytatott beszélgetésekre lehet támaszkodnunk. A beszélgetések alapján nyert általánosítások viszont feltétlenül magukon viselik az egyoldalúság, a szubjektivitás bélyegét.

Turkevén a szövetkezeti mozgalom hamari megindulásának és gyors kibontakozásának gazdasági oka a földhiány és a mezőgazdasági gépek, szerszámok hiánya, ill. rendkívül csekély száma volt. Hogy az igaerő, a mezőgazdasági gépek hiányát szövetkezéssel némileg csökkenteni lehet, arra már a földreform végrehajtása során gondoltak a turkevei szegényparasztok és történtek is ilyenirányú kezdeményezések. Ezt bizonyítja a Földigénylő Bizottságnak 1945. július 26-án egy kérdőívre adott válasza. Ez a kérdőív a szegényparasztoknak a szövetkezéssel kapcsolatos véleményét, állásfoglalását kutatta. Az egyik pontra adott válasz szerint „Turkeve m. város földigénylői a nagyobb birtokon levő mezőgazdasági gépeket (vető, arató, traktor stb.) az egy birtokra kihelyezettek családi egyetértésben használják. Ezek igényléséről és tulajdonba-adásáról eddig még nem volt szó, már kezdetben is az volt a terv, hogy ezeket a gépeket közös használatban hagyjuk...” Egy másik válasz tanúsága szerint „...Turkeve m. város Földigénylő Bizottságának véleménye szerint szükséges lesz, hogy a nagyobb birtokok mezőgazdasági gépei szövetkezeti tulajdonba menjenek át, és azokat a szövetkezeti gazdaságba tömörültek használhassák. — A földigénylők érdekvédelmére alakult szövetkezet máris foglalkozik ezekkel a problémákkal.”⁷⁷

Turkevén, az adott lehetőségek mellett radikálisan végrehajtott földreform ellenére is, mint láttuk, sokan maradtak föld nélkül. A földnélküliek helyzete viszont közvetlenül a földreform után nehezebb lett, mint azelőtt volt. A munkaalkalom a mezőgazdaságban, éppen a földek felosztásának következtében minimálisra csökkent. De az ország iparának fejlődése sem ölthetett még ezekben, a felszabadulást közvetlenül követő években olyan méreteket, hogy felszívhatta volna a mezőgazdaságban jelentkező munkaerő-felesleget. Mi lett velük?

Mielőtt erre válaszolnánk nézzük meg a szerencsésebbeket: a földhöz juttatottakat! Mint láttuk, igaerő nélkül, a termelésre katasztrófálisan rossz időjárás mellett, óriási erőkifejtéssel kellett dolgozniuk. Többségük átmeneti nehézségnek tekintette ezt a helyzetet, s a nehézségek csak fokozták erőkifejtésüket. S azok, akiknek volt erejük, kitartásuk átlábolni a kezdeti nehézségeken, hamarosan ki is törtek az elesett szegényparaszti sorsból. Nem kevesen azonban, talán azért, mert az előbbieknél is nehezebb feltételekkel indultak, vagy talán, mert a földet valami esodaszernek tartották, aminek azonnal hatni kell a szegénység ellen, hamar megfáradtak, reménytvesztettek lettek és más úton keresték a megoldást.

⁷⁷ Á. L. Szolnok. K. F. B. iratok Turkeve fib. 195/1945.

1948-ban a juttatásból kimaradt nincstelenek gondját kishaszonbérletek létesítésével próbálták megoldani: 1860 kh.-at fordítottak erre a célra. A földet a megmaradt 50—100—200 holdas birtokokból vették el, olyan tulajdonosoktól, akik nem maguk művelték földjeiket, hanem bérlet útján hasznosították. Az előző bérlőnek meghagytak 26 kh-at.

A szerszám, az igaerő hiánya azonban itt is kísértett. Ezért e kishaszonbérlok és a juttatott földeken nehezen boldogulók közül néhányan, a közös gazdálkodásról hallott mende-mondák alapján 1948—49-ben kezdtek társulásokat szervezni, amelyeket ma „vadesoportok” néven emleget a turkevei közvélemény. (Vadesoportnak nevezik azért, mert spontánul, felső jóváhagyás és irányítás, kidolgozott elvek nélkül jöttek létre, és működtek, szemben a később alakultakkal.) Négyen-öten álltak össze egy-egy ilyen csoportba és jó eredményeket értek el. Ennek következtében aztán tovább bővült a kör s ezzel népszerűsítői lettek a szövetkezeti gondolatnak. Ezeknek az embereknek a földosztás után szinte második „felszabadulás”-ként jött a szövetkezeti mozgalom kibontakozása, az állami támogatás. A „vadesoportok” legálissá váltak és gerincét alkották a megalakuló, szervezett szövetkezeteknek.

Turkevén nem volt erőszakos szövetkezet-szervezés. Egybehangzóan állítják, hogy: egy kis „felhajtás” volt, de nem lényeges. Mégis volt egy komoly negatív vonása a turkevei szövetkezetek létrejöttének, illetve gyors elszaporodásuknak. Az állam, mint az országban első, tömegesen alakuló szövetkezeteknek igen komoly anyagi támogatást nyújtott. De sajnos a szövetkezetek gyors megalakulásával nem járt együtt megfelelő számú komoly, hozzáértő szövetkezeti vezető kiképzése, elmaradt a szövetkezeti munkaerkölcs kialakítása. Ebből az következett, hogy az állam támogatását nem hasznóhajtó beruházásokba fektették, hanem a munka nélkül, vagy rossz munkával megszerzett munkaegységek minél magasabb összegű kifizetésére. Egyik-másik vezető léha, senki által komolyan nem ellenőrzött, költséges életmódot folytatott. A szövetkezeti tagságnak így kialakult „könnyű” élete vonzóan hatott azokra, akik szerettek mindig ott lenni, ahol legkönnyebb a megélhetés, de megzavarta azoknak a fejét is, akik csak nagyon kemény munkával tudtak előre jutni juttatott földjeiken. Természetes, hogy felmerült bennük a kérdés: „hát érdemes?” és nem sok agitáció kellett ahhoz, hogy belépjenek a szövetkezetbe. Ez a sokféle elképzelés alapján összeverbuválódott társaság bizony nagyon nehezen tudta kikovácsolni az egészséges szövetkezeti életet. Azoknak, akik saját keserveiken keresztül győződtek meg a nagyüzem, a gépesítés fölényéről és jó szándékkal léptek a szövetkezetbe — s természetesen ilyen volt a nagy többség —, kemény harcot kellett vívniok azért, hogy a szövetkezetek éléről eltűnjenek a haszonleső, oda nem való elemek, hogy megértessék a jószándékú, de a kísértésnek ellenállni nehezen tudó tagokkal, hogy az állami támogatás egyszer megszűnik, s hogy erre nem is lesz szükség, mert a kezdeti állami támogatást jól felhasználva a szövetkezetek előtt nyitva a boldogulás útja, aminek azonban állandó, jó munka az első előfeltétele. Ezt a küzdelmet csak nehezítette, hogy felülről senki nem mert azonnal erélyes kézzel belenyúlni ezekbe a dolgokba, abból a téves elméletből kiindulva, hogy a turkevei szövetkezetek hibáinak feltárása nehezítené más szövetkezetek alakítását.

Minderről ma már nyugodtan múltidőben beszélhetünk. A turkevei szövetkezetekben az utolsó 3—4 évben a jó elvált a rossztól, s a turkevei szegényparasztkok életrevalósága, aktivitása kivetette a vadhajtásokat, kiállta a hibák okozta viharokat.

Most befejezésül, végső kitekintésként meg kell válaszolnunk azt az előbb felvetett kérdést, felelnünk kell arra: bűn volt-e a kisparcellákról a nagyüzem, a szövetkezeti gazdálkodás útjára vinni a turkevei szegény-parasztokat? Anélkül, hogy a hibákat leplezni, mentegetni akarnánk, rögtön, nyugodtan megállapíthatjuk, hogy nem szabad bűnnek nevezni ami történt. A szövetkezeteknek olyan mértékű és ütemű fejlesztése, ahogyan Turkevén történt, az objektív és szubjektív feltételek megérése nélkül, hiba volt. Hiba, mert a feltételek éretlensége az emberi gyarláságok olyan mérvű felszínre kerülését és érvényesülését olyan mértékben segítette elő, amely sok áldozattal járó, újabb harcot dobott a kibontakozást becsületesen kereső szegényparasztok nyakába. De a kérdést végül is ma már az dönti el, ami a közdelem végső eredménye lett. Hogyan nyilatkoznak a szövetkezeti gazdálkodásról e nehéz évek után a turkevei szövetkezeti parasztok? 1956 nyarán már senki nem tette úgy fel a kérdést: szövetkezet vagy kisparaszti gazdálkodás. Voltak és vannak még komoly nehézségek, a régi hibák örökségei, pl. a régi rossz gazdálkodással felgyűlt adósság törlesztése. De ezeket a nehézségeket a szövetkezeti gazdaság keretein belül akarják már csak megoldani. Egy termelő-szövetkezeti parasztasszony, 1956 nyarán, arra a kérdésre, hogy ha meg-eresztenék a gyeplőt mi történne a turkevei szövetkezetekkel, azt válaszolta: elmennének a szövetkezetekből a könnyű munkát keresők, de a többség maradna. A beszélgetés után csakhamar sor került e válasz igen komoly próbájára. Jött 1956 október-novembere. Az ellenforradalom Turkevén is próbálkozott. Hatására történtek kilépések a szövetkezetekből, azt sem lehet mondani, hogy a kilépők mind valóban könnyű életet keresők lettek volna — hisz túl nagy volt a kísértés —, de a lényeg az, hogy *Turkeve szövetkezeti város maradt*. A kilépők jórésze már vissza is lépett, vagy vissza akar lépni. Ezzel a turkevei szegényparasztok ebben, az 1945—46-os évhez hasonló, nehéz helyzetben ismét közvetlen formálói lettek népünk történelmének.

M. SOMLYAI MAGDA

CZELDER ORBÁN, A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC BRIGADÉROSA

A Rákóczi-szabadságharc főtisztjei szinte kivétel nélkül a nemesség soraiból kerültek ki. A kuruc brigadérosok közé csupán két egyszerű származású katona emelkedett: Esze Tamás tarpai jobbágy és Czelder Orbán Szepes megyei polgár. Esze Tamásnak, a tiszaháti felkelés szervezőjének, a jobbágykatonák követelései leghatározottabb képviselőjének életét történetírásunk már jórészt megvilágította, de Czelder Orbán életét alig ismerjük. Pedig tántoríthatatlan hűségével a Rákóczi-szabadságharc legnagyobb hősei közé emelkedett, s kiváló parancsnoki képességeit és rendkívüli szervező készségét tekintve is, méltán emlegethetjük a szabadságharc legjobb katonái között.

Tanulmányunk azt a feladatot tűzte ki célul, hogy — ha nem is kimerítő, de a hiányos adatok mellett — hozzávetőlegesen összefoglaló képet rajzoljon Czelder Orbánról és rámutasson azokra a problémákra, amelyeknek megoldása még a további kutatás feladata.¹

*

1. Czelder Orbán 1674. július 9-én született a Szepes megyei Wagendrüssel² mezővárosban. Szülei és legközelebbi rokonai szinte kivétel nélkül hámor tulajdonosok voltak, a mezővárosi polgárság vagyonosabb rétegéhez tartoztak. A család tagjai különböző tisztségeket viseltek a városi tanácsban vagy a képviselőtestületben, és gyakran közülük került ki a bíró is. Az apja, Czelder Menyhért még fia születése előtt, 1674. május 5-én, 56 éves korában meghalt. Anyja férje halála után másodszor is férjhez ment Lányi Antalhoz, egy nemességet nyert polgárhoz. Lakhelyüket az ugyancsak Szepes megyei Káposztafalvára tették át, ahol Lányinak vashámora volt.³

Czelder Orbán ifjúságáról keveset tudunk, hiszen az egyszerű polgár életét nem őrzik a krónikák lapjai. Mostohaapja házában minden bizonnyal társadalmi helyzetéhez méltó nevelésben részesült. Tetszetős külalakú levelei arra engednek következtetni, hogy elvégezte a városi iskolát. Itt tanulta meg a mesterség folytatásához szükséges elméleti tudást, mostohaapja mellett pedig alkalma volt elsajátítani mindazokat a gyakorlati ismereteket, amelyekre egy hámortulajdonosnak szüksége lehetett.

Nagykorúságának elérése után átvette apai örökségét és visszaköltözött szülőhelyére, Wagendrüsselbe. Vagyona a vashámorból, egy fűrésztelepből, házból és a hozzá tartozó földből állott.⁴ A Czelder Orbán születése körüli esztendőben a hámosos még

¹ Czelder Orbán életével a történeti kutatás mindezekig rendkívül keveset foglalkozott. Összefoglaló életrajz nem áll rendelkezésünkre. Csupán a szabadságharc alatti tevékenységére vonatkozóan közölt töredékes adatokat *Thaly Kálmán*: A székesi gróf Bercsényi család (Bpest. 1887—1892) és Ocskay László, II. Rákóczi Ferenc dandárnoka és a felső-magyarországi hadjáratok 1709—1710 (Bpest. 1880) c. munkájában. Hogy eredményei mennyire hiányosak, az *Hritz Lajosnak*: Czelder Orbán kuruc brigadéros (Közlemények Szepes vm. múltjából. 1912. 1. sz.) c., összefoglaló igényű, de az adatok hiánya miatt meglehetősen vázlatos képet nyújtó tanulmányából derül ki. Hritz nemcsak Thaly romantikus szemléletét veszi át, hanem elsősorban a Thaly által összegyűjtött és felkutatott anyagot kívánja, kevés Szepes megyei forrásanyagának felhasználásával, szerves egészé feldolgozni. Czelder Orbán életrajzának megírása azonban nem a személye iránt tanúsított közömbösség miatt maradt el, hiszen a néphagyomány máig megőrizte alakját és nincs az a Rákóczi-szabadságharc történetével foglalkozó monográfia, amely ne említene a szabadságharc legnagyobb hősei között a nevét, hanem azért, mert a korabeli források csak rendkívül gyér és szétszórt adatokat tartalmaznak a szabadságharc egyetlen polgári származású brigadérosára vonatkozóan. — E helyen köszönöm meg H. Balázs Éva és R. Várkonyi Ágnes sokoldalú szíves segítségét.

² Wagendrüssel magyar neve Merény, mai szlovák neve pedig Nalepkovo.

³ Czelder Orbán életrajzi adatait *Hritz Lajos*: „Czelder Orbán kuruc brigadéros” c. munkájában közölte (Közlemények Szepes vármegye múltjából. 1912. 1. sz. 20—21. l.). A család társadalmi és gazdasági helyzetére: Országos Levéltár. A Máriássy-család márkusfalvi levéltára, Fasc. 761—890. No. 851; Fasc. 581—760 No. 78, 693.

⁴ O. L. A Rákóczi-szabadságharc levéltára II/6-a. Kelt 1710. jún. 30.

gazdag és tehetős polgár volt; most azonban a vashámor és a fűrészmalmom már alig biztosított megélhetést számára. Lipót császár számos adóval nyomorította meg a polgárokat, a katonai megszállás pedig nemcsak túrhetetlen terheket jelentett, hanem a csapatok garázdálkodása, hatalmaskodása következtében megszűnt a termelés és kereskedelem biztonsága is; kimerült a hitellelhetőség, leszűkült a piac. Az ily módon teljességgel haladó városi polgárság nem tudta többé felvenni a versenyt a környező országok fejlettebb iparának egyre növekvő termelésével. Ez az oka annak, hogy Czelder Orbán 1695/96 körül, miután hámorát és fűrészmalmát minden valószínűség szerint bérbeadta vagy mostohaapjára bízta, elhagyta Wagendrüsselt. Az alig 21–22 éves fiatalember úgy látta, hogy a császári hadseregben jobb lehetőségek nyílnak előtte; gróf Rhein ezredében élmező és fizetőmesteri állást vállalt.

Életének erről a szakaszáról a korabeli forrásanyag nem tudósít bennünket, mindössze az 1714-ben megjelent bécsi újság, az *Europische Fama* híradására támaszkodhatunk.⁵ A császári érdekeket szolgáló újság adatait azonban kellő kritikával kell fogadnunk. A cikk abban az időben jelent meg, amikor Czelderék felkelését leverték és a hírosági tárgyalást készítették elő. Az újság célja tehát a magyar felkelők vezetőinek a hazai és a császári közvélemény előtti befekettítése volt. Mindezek ellenére Czelderre vonatkozó adatait kellő kritikával felhasználhatjuk.

E forrásból értesülünk arról, hogy Czelder Orbán fizetőmesteri tevékenysége a császári hadseregben kényszermunkával végződött. Ugyanis az ezred heti zsoldpénzéről nem tudott számot adni és ezért büntetésből Lipótvárba került kényszermunkára. Mi volt a büntetés valódi oka és mennyi igazság van a császári újság állításában, azt mindeztideig nem sikerült kideríteni. Annyi azonban bizonyos, hogy Czelder elszenvedte a kényszermunka megalázó büntetését.

Fogságából kiszabadulva nem válhatott meg mindjárt a császári hadseregtől, muskétás lett báró Nehem tábornok ezredében. Itt azonban nem maradt sokáig, mert különböző betegségekre hivatkozott, aminek következtében megkapta elbocsátó levelét.⁶ A hadseregben eltöltött évek azonban nem múltak el haszontalanul Czelder Orbán felett: tapasztalatokat szerezhetett a hadszervezés terén és betekintést nyert az ország kizsákmányolásának kíméletlen módszereibe. A fizetőmesterek ugyanis ismernie kellett a hozzátartozó ezred létszámát, szervezeti felépítését, azonkívül láthatta a kiképzés, utánpótlás és ellátás módozatait is. Élmezőmesteri tisztsége gyakorlása közben karhatalommal kellett behajtania a hozzá beosztott terület lakosságától a természetbeni és pénzjáradékot. A kíméletlen executiók során számos visszataszító jelenetnek volt tanúja, ezek minden bizonnyal rádöbbenették a császári elnyomás alatt színlődő ország keserves állapotára. Az idegen elnyomók elleni gyűlöletét csak fokozta a hadseregben elszenvedett embertelen büntetés. Kétségtelen, hogy azon politikai állásfoglalása, mely a későbbiek során Rákóczi feltétlen hívévé tette őt, ekkor kezd kialakulni.

Czelder, zsebében az elbocsátó levéllel, visszatért Wagendrüsselbe. Hazatérése után saját kezelésébe vette hámorát és fűrészmalmát, bekapcsolódott a város társadalmi életébe és csakhamar tekintélyt szerzett magának. Erre mutat az a tény, hogy a helybeli hámorok számvévőjének nevezték ki. A számvévőség állami tisztség volt, viselője ellenőrizte a hámorok szolgáltatásait beszédő kamarai tisztviselőket. Wagendrüsselt és környékét ugyanis a század végén a Máriássy-családtól a Thököly-felkelésben való részvétel miatt a kincstár elkobozta.⁷ Tekintélyének növekedését mutatja az a körülmény is, hogy beválasztották a városi tanácsba.⁸

2. 1703 nyarán a tiszaháti jobbágyfelkelők hívására Magyarországra érkező II. Rákóczi Ferenc vezetésével a Habsburg-abszolutizmus ellen széles tömegekben nyugvó függetlenségi harc bontakozott ki. A szabadságharc híre a felvidéki városokban szinte napok alatt elterjedt. A kibontakozó eseményekkel szemben a polgárság nagy része várakozó álláspontot foglalt el. A kuruc fegyverek győzelme és Rákóczi politikája azonban hamarosan nyílt állásfoglalásra készítette őket. Rákóczi ugyanis tudta, hogy a túlerőben levő ellenséggel szemben csak úgy érhet el sikereket, ha az ország minden rendű lakossága zászló alá áll, ezért politikája főfeladatává a nemzeti egység megteremtését tette.

Nemcsak a nemsséget, hanem a német megszállástól sokat szenvedő polgárságot is igyekezett megnyerni a jobbágyfelkelésből kibontakozó szabadságharc számára.

⁵ *Europische Fama*, 1714, 508–509. I. (162. fejt.)

⁶ Uo.

⁷ *Bercseldscky Kálmán*: Hadimozgalmak II. Rákóczi Ferenc korában a *Szepesség* földjén. Iglo, 1912. 16. l.

⁸ Mivel a városi tanácsba választásnak egyik feltétele a polgár jó vagyoni állapota volt, feltehető, bár a kutatás jelenlegi állása szerint adatokkal nem bizonyítható, hogy Czelder Orbán ebben az időben anyagilag jobb helyzetben volt, talán ekkoriban kötött házassága révén.

A Habsburg-megszállás által ipari és kereskedelmi tevékenységében korlátozott, adókkal és egyéb szolgáltatásokkal agyonsanyargatott, vallási érületében megbántott polgárságnak érdeke volt a szabadságharc támogatása, de állásfoglalása mégsem volt egyértelmű, vidékenként, városonként — anyagi helyzetének megfelelően — különböző álláspontra helyezkedett. A védtelenebb és szegényebb lakosságú mezővárosok az elsők között csatlakoztak a szabadságharchoz, s nagy lelkesedéssel fogadták a kurucokat. Czelder Orbán 1703 októberében állott be kurucnak, a szepesi mezővárosok polgárai közül csak Pongrácz János fuvaros, a későbbi híres ezeres kapitány előzte meg őt Rákóczi táborában. A kurucok felvidéki hadjárata, amely Rákóczi parancsából 1703 augusztus végén Bercsényi Miklós megérkezéséig Ocskay László és Borbély Balázs ezredek vezetésével indult meg, teremtette meg a felvidéki polgárság csatlakozásának lehetőségét.

Ocskay csapatának nagyrészevel Léva környékén állomásozott, portyázói pedig egészen a Vág és Nyitra vidékéig kalandoztak. A kisebb-nagyobb kuruc csapatok útközben megszorodva a helybeli lakossággal, feltartóztathatatlanul haladtak előre a Felvidék északi és keleti részain. Sáros megyében Budai István kapitány — volt bihari alispán — vezetésével nyomultak előre. Kassa alatt megverték a Montecuccoli lovaszereget, majd a Sáros megyei felkelőkkel megerősödve körülzárták Kassát és Eperjest; elfoglalták Dunavec, Zboró várakat és Szeben, Bártfa városokat; betörték Szepes, Árva és Turóc megyébe is. A szepesi bányavárosok meghódításával Budai Záreczki nevű hadnagyát bízta meg. Czelder Orbán Záreczki megjelenésekor csatlakozott a kurucokhoz.⁹

Czelder nem elégedett meg azzal, hogy ő maga beállt a szabadságharc katonái sorába. Szülővárosában és annak környékén (Wagendrüssell, Mecenzéf, Svédler) lovas csapatot toborzott.¹⁰ Kiváló hadszervező tehetsége, mely később a szabadságharc folyamán, s különösen a válságos esztendőkből ezredek szervezésében és újjáalakításában számtalanszor megmutatkozott, ilyen csekély és a küzdelem megindulása idején szinte mindennapian tekinthető tevékenységben nyilvánult meg. A kuruc hadsereg ebben az időben van kialakulóban és aki maga szervezte csapattal jelentkezett, azt mindjárt hadnaggyá nevezték ki. Czelder Orbán kuruc hadnagy újdonsült csapatát, mivel akkor Iglón Schallburg császári tábornok parancsnoksága alatt négy ezred szász és lengyel katona tartózkodott, a város megkerülésével hegyi utakon Liptóba, onnan pedig Árva megyébe vezette.¹¹

Portyázásait arra használta fel, hogy kis csapatát ezredlé szervezze. Tevékenységét siker koronázta, mert a Habsburg-uralommal elégedetlen városi és falusi lakosság tömegesen csatlakozott hozzá. November 27-én már 1600 katonája volt.¹² Ezrede irreguláris gyalogezred volt, ő pedig a kuruc szokásnak megfelelően — mint az ezred megszervezője — automatikusan ezredes lett. Ebben a minőségében később Rákóczi is megerősítette.¹³ Ezredének katonáit Szepes, Liptó, Árva megyei szlovák jobbágyok és szász polgárplebejus elemek alkották. Czelder újonnan alakult ezredét, mint általában a szabadságharc elején alakult kuruc csapatokat, a kezdeti fegyvertelenség jellemezte, a Szepes-ségben szervezett kis lovascsapata azonban a források szerint jól fegyverzett, egyforma ruhába öltözött egység volt, melynek minden tagja „görbészárú török pipával” volt ellátva. Czelder későbbi ezrede is ennek a csapatnak a ruházatát vette át, amely tiszta fehér posztóból készült.¹⁴

Az a fontos fordulat, ami a felvidéki hadjárat vezetésében 1703 november elején bekövetkezett, Czelder Orbán pályájának alakulására is döntő befolyással volt. Rákóczi ugyanis leváltotta a Léván tivornyázó Ocskayt, akinek mulasztása következtében Schlick császári tábornok visszafoglalta a bányavárosokat. Rákóczi a hibák helyrehozása és a hadjárat dicsőséges befejezése céljából Bercsényit haladéktalanul a Felvidékre küldte. Bercsényi késedelem nélkül megindult és magához rendelte Károlyi Sándor tábornokot is seregével együtt.¹⁵ Az eddig öntevékenyen harcoló, kuruc parancsnok alá nem tartozó Czelder Orbán ekkor kapcsolódik be magatoborozta ezredével a kialakuló kuruc hadsereg

⁹ A felvidéki hadjárat történetét ld. *Markó Árpád*: Gróf Bercsényi Miklós felvidéki hadjárata. Hadtörténeti Közlemények (továbbiakban: *Hadt. Köz.*) 1932. I—II. 27. l. Czelder Orbán csatlakozásának körülményeire *Hritz*, i. m. 21—22. l. és *Bervaldsky*, i. m. 16. l.

¹⁰ *Hritz*, i. m. 21—22. l.

¹¹ *Bervaldsky*, i. m. 16. l.

¹² *Thaly Kálmán*: A székesi gróf Bercsényi család. Bpest. 1892. III. 62. l.

¹³ II. Rákóczi Ferenc részletes rendfelfének másolata, amelyben megengedi Czelder Orbán ezredesnek, hogy új ezredet alakítson, kelt Kis-Tapolcsány, 1705. I. 27. Lőcsei városi lt. I. o. 244. sz. Téved *Markó Árpád*, i. m. 44. l., mikor úgy véli, hogy Czelder még 1703-ban kapott pátenst Rákóczitól.

¹⁴ *Bervaldsky*, i. m. 16. l. Keczer Sándor levele Lőcse városának 1705. febr. 25-én. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (továbbiakban: *OSzKK*) Thaly-gyűjtemény Fol. Hung. 1389. fasc. 20. No. 308 és fasc. 17. No. 426. Lásd még Czelder ezredének tabelláját. 1709. febr. 6. OSzKK Thaly-gyűjtemény Fol. Hung. 1389. fasc. 20 No 316.

¹⁵ *Markó*, i. m. 31. l.

szervezetébe. November végén a Bajmóc ostromára készülődő Károlyi Sándor seregében tünt fel.¹⁶

November 28-án Bajmóc alá érkezett a felvidéki hadjárat vezetője, Bercsényi Miklós is. Valószínűnek tartjuk, hogy Bercsényi már az előző évekből ismerte Czeldert. Felesége ugyanis Csáky-lány volt s ő maga is gyakran megfordult a Csákyak Szepes megyei birtokain. Czelder pedig ebben az időben Káposztafalván élt, mely szintén a Csákyak birtokához tartozott. Másrészt a Csákyoknak is volt vashámoruk és egészen bizonyosan ismerték a tekintélyes hámosos polgárcsaládot. Feltehető, hogy Bercsényinek a Csáky család révén már korábban volt Czelderral kapcsolata. Csak így tudjuk megmagyarázni azt a lépését, hogy még aznap Károlyival együtt továbbindult és Czeldert bízta meg az ostrom vezetésével.

Bajmóc várát Frey Keresztély császári hadnagy védte 50 zsoldossal és a környékről összetoborzott labancokkal. Az erős tornyokkal erősített és árkokkal körülvett vár védelmére ágyúkkal is rendelkezett. Czelder, akinek csapata 1600 katonából és néhány száz felkelőből állott, ágyútűzzel kezdte az ostromot. A meleg fürdők között, a dombokon felállított útegei erősen lötték a vár falait, de a várívásban gyakorlatlan és éppen ezért attól még húzódozó katonáival nem tudott gyors sikert elérni.¹⁷ Első nagyobb vállalkozása sajnálatos kudarccal végződött.

A következő azonban eredményesebb volt. Árva várának december 5-én történt elfoglalásánál kitüntette magát.¹⁸ A vár ostromáról ennél a szükségű tudósításnál többet nem is tudunk. Utána Czelder eltűnik a szemünk elől. Egyetlen adattal sem rendelkezünk, amely fényt vetne az 1703 végétől 1704 közepéig tartó, a szabadságharc történetében annyira jelentős félesztendőben Czelder Orbán tevékenységére. Tartózkodási helyét is csak hozzávetőlegesen és nagy vonalakban, a későbbi adatokból következtetve tudjuk megállapítani. Valószínűleg mint jelentéktelen, említésre sem méltó ezeres kapitány, Bercsényi mellett harcolt a Vág és a Kiskárpátok vidékén.

1704 július közepén tünt fel újra, Bajmóc ostrománál. Bajmócot előző évi sikertelen ostroma óta a kurucok ostromzár alatt tartották. Czelder július 7-én érkezett a vár alá és még az éjjel felállította bombavető mozsárágyúit. Amikor a hosszú védelmi harcban kifáradt őrség másnap, július 8-án meglátta ágyúit, pár próbálövésnél többet be sem várva, megadta magát. Frey Keresztély parancsnokkal csupán három német ment el Komáromba, a többi az ostromló ezredhez csatlakozott. A várba szorult nemesek, élükön Hunyady András nyitrai alispánnal, letették a fejedelemnek a hűségüket. Bajmóc kapitulációjával Czelder további hét ágyú, számos hozzávaló bomba és különböző kézfegyverek birtokába jutott, melyekkel tovább növelte ezrede harci értékét.¹⁹

A Bajmócnál nyert ágyúknak hamarosan jó hasznát vették a kurucok a körülzárt trencsényi vár ostrománál. Bercsényi iderendelte Czeldert és maga is idejött az ostrom személyes irányítására. A vár parancsnoka, tartva az erősebb bombázásoktól, alkudozásba bocsátkozott, melynek eredményeképpen augusztus 10-én a két fél megegyezett a megadási feltételekben, amire azonban nem kerülhetett sor, mert a császáriak erős sereggel felmentették a várat.²⁰ Bercsényi ekkor már igen bízhatott Czelderben, hiszen a Nyitrát ostromló Scharudy főstrázsamester helyébe őt nevezte ki az ostromló sereg parancsnokává. Czelder a Trencsénytől Nyitra alá szállított ágyúkkal 24-én meg is kezdte a vár bombázását. Nyitra hegytetőn fekvő erős, szabályos bástyákkal épített vár volt, de szűk belső területén a bombarobbanások nagy pusztítást vittek végbe. Czelder az első napon csak húsz bombát lövetett be, de az őrség máris kénytelen volt a falakról a védettebb helyekre húzódní. Így életüket ugyan megmenethették, de a falak és bástyák védelmét el kellett hanyagolniuk. Mire Bercsényi hadaival odaérkezett, az összelőtt várban szorult helyzetbe került őrség már képtelen volt a további védekezésre. Nyitra vára augusztus 25-én kapitulált.²¹ 1704-ben Czelder tevékenységéről ennél többet nem tudunk. Ennek két oka lehet; vagy nem vett részt nagyobb csatározásokban és ezért nem maradt róla semmi feljegyzés, vagy az év végén bekövetkezett fegyverszünet miatt nem téltenségre kárhozzatva.

3. A béketárgyalások sikertelensége és a szerencsétlen nagyszombati csata végérvényesen meggyőzték Rákócziat arról, hogy hosszú háborúra kell számítania. Tartós hadakozásra pedig az irreguláris kuruc hadsereg nem volt alkalmas. A jó felszerelt és a hadakozásban járatos császári hadakkal csak erős, alaposan kiképzett és fegyelmezett

¹⁶ Uo. 44. l.

¹⁷ Uo. 41–44. l.

¹⁸ Szentmiklóssy Godófréd krónikája. Történelmi Tár (továbbiakban: TT.) 1911. 207. l.

¹⁹ Bajmóc ostromát *Thaly* írja le, i. m. III. 205. l.

²⁰ Uo. 205. l.

²¹ Uo. 205. l. *Berwaldszky*, i. m. 16. l. *Hritz*, i. m. 22. l.

csapatok vehették fel eredményesen a harcot. Ezért vált szükségessé a kuruc hadsereg regularizálása. Az erre irányuló terv kidolgozása azonban időt vett igénybe. Rákóczi rendeletét csak 1705. január 3-án adta ki. Czelder a kuruc hadsereg regularizálása első végrehajtóinak egyike volt, hiszen nem sokkal a rendelet kiadása után, január 27-én a fejedelem pátenst küldött neki, melyben reguláris ezredessé nevezte ki és megbízta egy Szepes, Liptó, Turóc, Árva és Trencsén vármegyéből, valamint Lőcse és Kassa városából állítandó reguláris ezred szervezésével és vezényléssel.²²

Nem tarthatjuk véletlennek azt a körülményt, hogy Rákóczi éppen a polgár Czelder Orbánt bízta meg az első reguláris ezred egyikének megszervezésével. A parasztság ugyanis a regularizáló rendeletet nem fogadta szívesen, mert benne a földesurak, a vármegye uralmának megerősítését s a fegyverfogás önkéntes formájának megszüntetését látta. Ezenkívül idegenkedett a reguláris hadak sorában bevezetett szigorú fegyelemtől is. Ezért esett Rákóczi választása Czelderre, aki mint városi polgár és volt hivatásos katoná megfélelő katonai tudással rendelkezett, magával hozta a hadseregbe a városi polgárság fegyelmét, és ami talán a leglényegesebb, széleskörű szervezési tapasztalatokkal rendelkezett. Ezrede, amely keze alatt fegyelemhez szokott, főleg polgárokból állott, soraiban pedig nem volt meggyökeresedve a mezei hadak szervezete, tehát könnyen volt regularizálható.²³

Czelder megbízó pátenisének kézhezvétele után azonnal hozzálátott feladatának végrehajtásához. Rákóczi parancsára Keczer Sándor hadbiztos is segítkezett neki. Sok fáradtságos munka és nehézség árán sikeresen folytatta a reguláris újoncok toborzását és kiképzését. Ezredén kívül Rákóczi parancsára más ezred számára is toborzott és képezett ki újoncokat, így többek között a fejedelem palotás ezredébe is küldött katonákat.²⁴

1705 június közepéig egyéb feladatai mellett saját ezredét is megszervezte. Ezredének létszáma, a tiszteket nem számítva, 600 fő volt. Kiképzésük jól haladt előre, csak fegyver és ruha dolgában álltak rosszul.²⁵ Ezen azonban Bercsényi segített, mert miután szemlét tartott fölöttük, elrendelte felfegyvezésüket. A kuruc csapatok között Czelder ezredét szerelték fel elsőnek a franciák által 1523-ban feltalált szuronyos puskákkal, melyeket a stojszi és meconzéfi puskművesek készítettek.²⁶

Annak ellenére, hogy Czelder jól képzett és felszerelt új reguláris ezreddel rendelkezett, csak kisebb feladatok elvégzését bízta ezredére, így nem nyílt alkalma arra, hogy tehetőségét teljes nagyságában kibontakoztathassa. Ez a helyzet kisebb megszakításokkal 1708-ig tartott. Czelder háttérbe szorulását két okkal magyarázhatjuk. Az egyik Rákócziának a szabadságharc fellendülő szakaszában a nemzeti összefogás megteremtéséért folytatott politikájában keresendő, melynek érdekében a fő- és középnemességnek biztosította a magasabb tisztségeket. Aki nem volt nemes, az legfeljebb ezres kapitányságig vihetett. Másrészt pedig az új, reguláris ezredet általában csak egy-két évi kiképzés után vetették komolyabban harcba.

Czelder ezredével 1705. június 20. körül érkezett meg Bercsényi Szentén levő táborába. Ott azt a feladatot kapta, hogy ezredével segítsen védeni a felvidéki vármegyéket a betörő német katonaság ellen és erősítse meg az ottlévő gyalogságot, amely Bercsényi szerint igen rossz volt.²⁷

Közben a szabadságharc történetében jelentős változások történtek. A szécsényi országgyűlés tárgyalta a szabadságért felkelt ország államformájának kérdéseit. Ugyanakkor a főnemesi vezetés nemcsak a hadseregben, hanem a belpolitikai és a gazdasági ügyek intézésében is megerősödött.

Az országgyűlésről Rákóczi egyenesen hadba indult. Herbeville császári főparancsnok 16 ezer emberrel Erdély felé közeledett. Erdélyt nem sikerült megmenteni, Herbeville a zsidói szorosnál elébe álló kuruc haderőt szétszórta. A csatában résztvevő ezrednek tabellájában Czelder regimentjének nevét is olvashatjuk. Eszerint 600 vagy 700 hajduával vett részt a csatában.²⁸

²² II. Rákóczi Ferenc rendelete, melyben megengedi Czelder Orbán ezredesnek, hogy új ezredet alakítson. Kis-Tapolcsány, 1705. I. 27. Lőcsei városi lt. I. o. 244. sz.

²³ Keczer Sándor levele Lőcse városának, amelyben értesíti a várost, hogy Czelder tisztjei hadgyűjtés végett odamennek. OSZKK. Thaly-gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 23. No. 303. Lásd még: Czelder ezredének tiszti névsorát, melvből kiderül, hogy besorozott tisztjel kivétel nélkül szécsi száz polgárok voltak. OSZKK. Thaly-gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 20. No. 316. és *Bervaldszky*, I. m. 16. l.

²⁴ Eszterházy Antal levele Rákóczihoz a Czelder által kiállítandó gránátosok ügyében. OSZKK. Thaly-gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 17. No. 462., Szepes vm. közgyűlésének levele Rákóczihoz a katonák kiállítás tárgyában, OSZKK. Thaly-gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 17. No. 426. és O. L. Bárány János család levéltára. Protocollum Rakóczianum I. k. 1705. máj. 9. levél.

²⁵ Hadtörténelmi Intézet Lt. Kuruc háborúk iratai, fasc. 11. Fol. 32.

²⁶ *Hritz*, I. m. 23. l.

²⁷ Archivum Rakóczianum IV. 301. l.

²⁸ Uo.

Czelder alakja itt megint elvész szemünk elől és csak a következő évben vehetjük fel ismét a hozzá fűződő események fonalát. A Dunántúl felszabadulása után, 1706. július 24-én ezredét Balogh Ádám ezredével együtt az átkelőhely biztosítása érdekében a dunaföldvári sánc őrzésére rendelték.²⁹ Czelder 1706 szeptemberig maradt Dunaföldváron,³⁰ majd Starhemberg Guidó császári tábornagy dunántúli betörése idején a Rába-közben hadakozott Andrássy Pál parancsnoksága alatt.³¹ Ezután megint seregvezetési problémák kötötték le, ezrede redukiójának végrehajtásán munkálkodott.³² Az átszervezés után Zsoltán felszenteltette 8 új zászlóját. (Kirman Dániel evangélikus superintendens itt elhangzott beszéde az egyetlen nyomtatásban megjelent zászlószentelési emlék, ami a szabadságharc idejéből ránk maradt.³³)

1707 április végén Starhemberg Guidó 12 ezer emberrel Morvából Nyitra várának elfoglalására indult. Beresényi megerősítette a várat, a parancsnoki tisztségre pedig Czelder Orbánt tartotta legalkalmasabbnak. Rákóczi, mivel nem ismerte Czeldert, nem helyeselte Beresényi tervét, ennek ellenére jóváhagyta kinevezését.³⁴ Starhemberg 1707. augusztus 24-én érkezett Nyitra alá és megkezdte a vár ostromát. Czelder és ezrede vitézül megállta a helyét a várívásban gyakorlott császáriakkal szemben. Az ágyútűz jó megszervezésével mindannyiszor visszaverte az ellenség meg-megújuló rohamát. Most már Rákóczi is belátta, hogy Beresényi jól választott, örömmel írta a fővezérnek: „Jó hír van és látom, hogy nem praejudicál Urbán Czeldernek a Starhemberg Nyitrán való létele.”³⁵ Az ostrom mindössze két- három napig tartott, mert Bottyán János tábornok ausztriai betörése visszatérésre kényszerítette Starhemberget.

4. 1707 őszétől kezdve egyre több jel mutatott arra, hogy a szabadságharc ügye hanyatlani kezd. Csökkent a függetlenségi harc vonzóereje, a katonai helyzet mérlege a császáriak javára billent. Növekedtek a gazdasági nehézségek is. A kuruc vitézek közül azonban sokan voltak olyanok, akik inkább vállalták továbbra is a nehézségek közepette egyre súlyosabb nélkülözéseket és a kockázatot jelentő harcos életet, mint a megaláztatásokkal teljes jobbágysorsot. Nem cserélték fel a kardot az eke szarvával, még akkor sem, ha igen megfogytakozott bennük a remény, hogy kivívhatják a maguk és a haza szabadságát. Ezek a kuruc vitézek, a *vitézlő rend* kemény és elszánt tagjai voltak azok, kik a főuraktól elárult, nemesi tiszteiben mindjobban megaláztatott Rákóczit a szabadságharc utolsó, nehéz esztendőiben támogatták. Ebben a válságos időben mutatkozott meg, ki igazán hűséges híve a fejedelemlennek. A kitartás, önfeláldozás legszebb példái most mutatkoztak meg. Az eddig háttérbe szorított, félreállított Czelder Orbán katonai működésének is most nyílik tere. A hanyatlás idején töretlenül ível fel Czelder katonai pályája. Ez emeli emberi nagyságát és kiváló katonai képességeinek értékét.

Czelder 1707 november végén elhagyta Nyitrát. Ezután szinte szüntelenül úton volt ezredével, hiszen minden hónapban más feladatot kapott. 1708. január 20-án Ocskay brigádjával a Felső-Vágvidék védelmét látta el. Április elején pedig Ocskayval együtt betört Morvába. 1708 júniusában részt vesz a Vágvidék felszabadítására irányuló harcokban, melyeket Bottyán János tábornok vezetett.³⁶ Bottyán július 4-én Czeldert a készülő morvánkai hid őrzésére, a sáncmunkák gyorsítására, valamint a labanc Tömevén várának ostromára rendelte.³⁷

²⁹ OSzKK. Thaly gyűjtemény. Fol. Hung. 1389. fasc. 11. No. 32. és fasc. 18. No. 35. Lásd még, Kecskeméti megyei lt. Régi oklevelek. 10. k. No. 20.

³⁰ Rákóczi az esztergomi parancsnoksággal Bottyánt vagy Gyürki Pál ezredet akarta megbízni. Bottyán azonban betegség miatt nem vállalta, Gyürki pedig különböző ürügyekkel tört ki a megbízatás elől. Ekkor javasolta Vay Ádám Czelder Orbánt és Horváth Tamást a parancsnoki tisztség betöltésére. Rákóczi azonban azt válaszolta, hogy „Se Urbánban, se egyedül Horváth Tamásban elném meg nem nyughatik”. Végül is a francia Bonafoux nevezte ki parancsnokká. V. ö. *Perjés Géza*: Esztergom 1706-os ostroma. Hadt. Közl. 1954. 178—179. l., OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 24. No. 131. Rákóczi bizalmatlanságát fejezi ki Czelder esztergomi parancsnoksága ellen: Arch. Rák. I. 631. l.

³¹ OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 24 No. 131., Arch. Rák. I. 632. l., és O. L. Báró Jeszenák család levéltára, Protocolum Rákócziánium IV. k.

³² A redukió egyrészt a területi hadkiegészítést és az ezredek területi alapon való átszervezését jelentette, vagyis minden kuruc ezredet a redukióval párhuzamosan megszervezett főkapitányságok alá osztottak be. Ezek állandóan ott tartózkodtak és védtek a főkapitányság területét. Ezenkívül a főkapitányság területén jelölték ki azokat a megyéket és helységeket is, amelyeknek az egyes ezredek hadkiegészítéséről kellett gondoskodniuk. A redukió másrészt azt is jelentette, hogy megváltoztatták az ezredek egységeinek létszámát, pl. a századok számát csökkentették, ugyanakkor a megmaradt századokon belül növelték a katonák számát. Czelder ezredével Berthóthy Ferenc parancsnoksága alá tartozott, aki a Felvidék keleti részének volt a főkapitánya. Czelder ezredének redukiójára l. O. L. Rákóczi-szabadságharc lt. V/2 e., OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 18. No. 172; fasc. 6. No. 181; fasc. 6. No. 97 és fasc. 23. No. 570.

³³ Pozsonyi ág. ev. liceum könyvtára, Actus inaugurationis vexillorum. Zsolna 1707. III. B. 5.

³⁴ Rákóczi Tár II. 179. l., és Arch. Rák. V. 418. l.

³⁵ Thaly: Ocskay László, Bpest. 1880. 136—137. l., és Rák. Tár. II. 129. l.

³⁶ Thaly, i. m. 196—200. l., Rákóczi-szabadságharc lt. II/6. a.

³⁷ Czelder Orbán levelei. Czelder levele Beresényihez. O. L. Kamarailéváltár. Missiles: Morvanka 1708. júl.

Ez az időszak — úgy látjuk — igen jelentős Czelder fejlődésében. A katonái között kemény fegyelmet tartó Bottyán János, a leghatékosabb kuruc tábornok feltétlenül hatással volt rá. Itt, a morvánkai táborban mutatkozott meg teljes nagyságában Czelder fegyvelmező ereje, szigorúsággal párosult igazságszeretete. A kuruc hadseregben ebben az időben már a fizetelenség és a sok nélkülözés miatt napirenden volt a szökés, sőt az árulás is lépten-nyomon felütötte fejét. Ezekről a jelenségekről Czelder ezrede sem volt mentes, de ő minden erejét megfeszítve harcolt ellenük. Kemény fegyelmet tartott, szigorúan fellépett a szökevényekkel és árulókkal szemben, ezredének egységét és szilárd fegyelmét szem előtt tartva, nem riadt vissza a haditörvényeszk és a halálbüntetés alkalmazásától sem. Minden esetben megtorolta a kihágásokat, akár tisztt, akár közlegény követte el azokat. A főúri és nemesi vezetés mellett a kuruc hadseregben kevés ezredben volt meg ez a részrehajlástól mentes, feltétlen igazságosság. A morvánkai táborban a hadbíróság július elején ítéletet hozott Czelder egy erőszakot elkövető szakaszvezetője és egy — hazaárulással vádolt — gránátos alhadnagya ügyében. A bíróság mindkettőjüket halálra ítélte. Ugyancsak a morvánkai táborban rendelt el inquisitiót Grosszmann nevű kapitánya ellen is. A kapitány ugyanis bántalmazta Turóc vármegye hadbiztosát, amiért az nem adott szekereket az ezred poggyászának szállítására. Czelder nem várta meg fölöttesének intézkedését, hanem a kapitány ügyét kivizsgálta és bebörtönöztette. A kuruc hadseregben abban az időben már általánossá vált a csapatok szétszórtsága és egymástól való elszigeteltsége miatt az öntevékenység. Az adott viszonyok között sok kuruc ezrednek ebben rejtett az ereje. Grosszmann hamarosan kiszabadult az ártomból, mert Czeldernek szüksége volt a képzett tisztekre és mikor jelentést küldött Bercsényinek ez ügyről, maga kérte őt, hogy rendelje el kapitánya szabadonbocsátását.³⁸

Czelder Orbán nagy eréllyel lépett fel az ezredében megnyilvánuló szökések ellen is. Az elfogott szökevények közül itt a táborban mások okulására kettőt felakasztattak.³⁹ Tudta azonban, hogy a szigorú fegyelem bevezetése egymagában nem szünteti meg az ezredben mutatkozó bajokat és a fegyelmet is csak úgy tudja tartósan megszilárdítani, ha ezrede igényeit kielégíti. Nemcsak követelt katonáitól, hanem törődött azoknak jogaival is. Mindig azon igyekezett, hogy biztosítsa a nekik járó anyagi juttatásokat (zsold, ruha, élelem), ebből a célból a levelek tömegét intézte Bercsényihez és a vármegyékhez.⁴⁰

Rákóczi nagy hadjáratot szándékozott indítani Sziléziában, hogy így könnyítsen a leromlott hadihelyzeten. Ezzel a háború színterét áthelyezte volna az agyonsanyargatott, az ötéves hadakozás alatt teljesen kimerült Magyarországról egy viszonylag gazdag osztrák örökös tartományba, amelynek népe — maga is nehezen túrvén a Habsburg-igát — szívesen támogatta volna a kurucokat. Szép terve azonban nem sikerült, mert a nagy koncepció felfogására képtelen alvezéreinek sürgetéseire Trencsén alatt megütközött Heister császári tábornok seregével. Ebben, a szabadságharc történetében olyan nagy fordulatot jelentő véres ütközetben a kuruc hadsereg fő ereje, a fejedelem újonnan felszerelt s kiképzett hadai vettek részt, a Felvidéken állomásozó kisebb kuruc csapatokkal, közöttük Czelder Orbán ezredével együtt.

Czelder, miután elkészült a morvánkai híddal, július 18-án csatlakozott Rákóczi Felvidékre érkező főseregéhez. Ezrede főként a csata kezdetén és a végén lezajlott harcokból vette ki derekasan a részét. A csatát megelőzően ezredének kis töredékével, néhány száz főnyi gyalogsággal a vöröshegyi szorost őrizte. Az volt a feladata, hogy azonnal jelezzék, ha Heister a szoroshoz érkezik, igyekezzék feltartóztatni az ellenséget és lassan húzódjék vissza Szedlicsna felé. Heister augusztus 3-án hajnali 3 óra tájba érkezett a

³⁸ Czelderszakaszvezetőjének ítéletét kiadta *Körösi Ádám*: Hadbírósági ítélet 1708-ban. Hadt. Közl. 1915. 534—536. l., gránátos alhadnagynak elítélése; O. L. A Rákóczi-szabadságharc levéltára. 5/2. e.—l-ig 1708 júliusában Morvánkáról kelt levél, Grosszmann Márton kapitány ügye; O. L. Rákóczi-szabadságharc lt.-a. II/6 a. 1708. júl. 7-én kelt levél.

³⁹ „A szökevények közül kettőt e napokban a haditörvények szerint a többiek példájára a másvilágra expedáltattam”. Czelder 1708. júl. 7-i levele. O. L. Kamarai levéltár. Missiles: Czelder Orbán levelei.

⁴⁰ Czelder Bercsényihez intézett levelében, amelyben zsoldpénzének kiutalását kéri, kifejti, hogy csak így tudja az ezrednek megmutatkozó szökevények elejét venni és új katonákat fogadni. Czelder levele Bercsényihez 1708. júl. 7-én. O. L. Kamarai Missiles: Czelder Orbán levelei. Lásd még Bercsényinek Horváth Györgyhöz írott levelét, melyben utasítja, hogy Czelder kérésének eleget téve utaljon ki ezrede részére a fizetést és tisztek ruházatához szükséges posztót. OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1889. fasc. 31. No. 253., valamint Bercsényi Liptó vm-nek írott levelét, melyben elrendeli, hogy az árvaifelkelők ellen derekasan harcoló Czelder ezrede járandóságát fizessék ki. O. L. Rákóczi-szabadságharc lt.-a. II/6. d., OSzKK. gyűjt. Thaly Fol. Hung. 1889. fasc. 9. No. 207., és fasc. 9. No. 360. Czelder levele Bercsényinek 1708. jan. O. L. Kamarai levéltár Missiles: Czelder Orbán levelei. Uo. Czelder levele Bercsényihez 1709. jan. 28. Keczer Sándor levele Bercsényihez 1709. márc. 16. O. L. Rákóczi-szabadságharc lt. II/6. a. és Czelder levele Bercsényinek, 1709. ápr. 29. O. L. Kamarai levéltár Missiles: Czelder Orbán levelei.

szoros elé. Czelder szívósan védelmezte őrhelyét, de a sokszoros túlerővel szemben hátrálni volt kénytelen. Közben kiüldönce jelentést tett Rákócziak a történetekről.⁴¹

Rákóczi azonnal riadót rendelt el, Czeldernek pedig megparancsolta, hogy lassan hátrálva, igyekezzék mindenképpen zavarni az ellenség előrenyomulását, mert a kuruc főcseregnek a hadrend felvételéhez időre van szüksége. Czelder csapata a parancs értelmében, a terepadta lehetőségeket kihasználva tüzével állandóan akadályozta a császári sereg előrenyomulását, s lassan hátrált Szedlicsna felé. Az egyenlőtlen, hősi küzdelemben maroknyi csapatával két óra hosszat tartóztatta fel az egész császári haderőt. A kuruc főcsereg így időt nyert a felkészüléshez. A mellette harcoló hajdúk nagyrésze elszédült, vagy elesett, maga Czelder csak néhány katona kíséretében érkezett meg a kuruc főerőkhöz. Ezredét Rákóczi a legveszélyesebb helyre, a Turna és Hamri között a völgyben és az országút mentén elhelyezett derékhadba osztotta, a legvitézesebb gyalogosok közé. Ennek a harcsoportnak La Motte volt a parancsnoka. A csata kezdetén a jobbszárny Pekry Lőrinc ügyetlen, balkezes vezetése miatt nem állta meg a helyét Pálffy császári tábornok lovasrohamával szemben: a császáriak teljes erővel oldalba támadták a kuruc hadsereg derékhadát. A lovasság és a karabélyos ezer megfutamodott, de a gyalogság dőrekanan védekezett. A hajdúezredek és Heister lóról leszállt dragonyosai között elkeseredett kézitusa kezdődött. Közben azonban a felbomló karabélyoshad megfékezésére oda vágatott Rákóczi loasott a lóról. A kuruc hadak között elterjedt, hogy a fejedelem meghalt. A vakhír hatására az egész kuruc arcvonal felbomlott. A hadsereg megmaradt része félelemtől sarkalva menekült. Czelder hajdúi a többi gyalogezreddel együtt a nehéz, vízműsától szagzatott terepen szívós bátorsággal küzdöttek, de kitartásuk a súlyos veszteség miatt lankadni kezdett. Az általános bomlás őket is magával ragadta.

A trencsényi csatában is megmutatkoztak Czelder Orbán parancsnoki erényei. Czelder katonáit fegyelemre nevelte és beléjük oltotta a férfias bátorság, szilárd helytállás nemes eszméit. Rendszeres gyakorlatoztatással biztosította katonáinak a megfelelő képzettséget,⁴² ugyanakkor a nehézségek elviselésére nevelte őket. A csatában megmaradt kisközű csapatával Ocskay Privigyé felé menetelő ezredéhez csatlakozott, Winkler Vilmos ezredes Trencsén alól menekülő maradék hajdúival együtt. Ocskay ebben az időben már árulásra adta a fejét. Azzal a feladattal ment ugyan Trencsén vármegyébe, hogy a fejedelem parancsára összeszedje az ott lappangó kuruc katonákat, főleg Luzsinszky Sándor szétszéledt ezredét. Valójában azonban az volt a célja, hogy miután a katonákat összegyűjti, őket is átviszi a császáriakhoz. Czelder vitéz ezredére is kivetette hálóját. Azt kérte Beresényitől, hogy ezt az ezredet is helyezze az ő parancsnoksága alá. Beresényi azonban Czeldert az árva, lipitói harcokra szánta.⁴³

A trencsényi csata után Czelder Orbán Árva és Liptó megyékben a szétszéledt vitézeket gyűjtötte össze és új katonákat verbuvált. A Garam-melléki szlovák jobbágyok között toborzott. A szabadságharcotól most már idegenkedő szlovák jobbágyok között napok alatt számottevő sikereket ért el.⁴⁴ Augusztus 15-én Bonefoux ezredessel együtt kétezer katonája volt. Sikerét annak köszönhetette, hogy a szlovák jobbágyok ismerték már vitézi hírért, eddig is nagyrészt szlovákok szolgáltak ezredében.⁴⁵

⁴¹ *Markó Árpád*: A trencsényi csata. Hadt. Közl. 1931. I—II. 63. l.

⁴² OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 17. No. 462. és Eszterházy Antal levele Rákóczihoz Czelder kiképző tevékenységéről.

⁴³ *Thaly*, i. m. 260—261. és 317. l.

⁴⁴ A nemzetiségek részvétele és magatartása a Rákóczi-szabadságharcban még a magyar történelem tisztázatlan kérdései közé tartozik. A szlovákokkal kapcsolatban azonban annyit már megállapíthatunk, hogy a szabadságharc első éveinek felbuzdulása és sikeres harcai után, csakúgy, mint a magyar parasztság egy része, a szlovákok is idegenkedni kezdtek a szabadságharcotól. Nem volt ritka közöttük az ellenséghez való áttérés sem. Ezt bizonyítja a Hodermarszky-zendülés is. Ennek ellenére egyes nemzetiségi ezredekhez és a vidékükre való tisztákhoz, így pl. Czelder Orbánhoz és Jávorka Ádámhoz továbbra is szívesen csatlakoztak. Erre nézve I. Beresényi Rákóczihoz írott levelét, melyben panaszkodik, hogy Ottlykban nem bízik, mert Facsnón és Privigyén „fel nem élesztette az tótok lelkét” Arch. Rák. VI. 170. l., Okolicsányi Mihály árva alispán Rákóczihoz írott levelét, melyben elmondja, hogy ha Czelder nem lett volna a megyében, az egész szlovák parasztság Hodermarszky csapatához állt volna. OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 19. No. 115., Bortóthy Ferenc Rákóczihoz írt levelét, melyben megírja, hogy Árvát nem lehet had nélkül hagyni, „mert most is ha Czelder szerencsére ott nem talált volna lenni, egész Árva megye, kivéven némely nemeseket, elpártolt volna”. OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1839. fasc. 10. No. 43., Ottlyk levelét Rákóczihoz, melyben elmondja, hogy a lakosság nagyrésze a moldval ellenséghez húz és három falu lakosai szöktek labancságra. OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1339. fasc. 9. No. 307. Czeldernek a szlovákok közötti toborzó tevékenységére lásd: Beresényi levelét Rákóczihoz: „Petrőczy és Ottlyk uralméknak is írtam, hogy küldjenk vagy hoznók az Tótországot az Nyitra mellett felelő Tapolicsán megé az hegyek alján Kolozsoknak és a Szent Kereszt és Garam-melléki tótságot Urbánál és Neumannal Zsarnóca felé az hegyeken”. Arch. Rák. VI. 17. l., Okolicsányi Mihály levele Beresényihez (1708. aug. 15-én), melyben tudósítja, hogy Czeldernek és Bonefouxnak 2000 árva puskása van. *Thaly*, i. m. 279. l., Beresényi levele Szécsényből 1708. aug. 24. „Bár csak maga, vagy Urban Czelder regimentje érkezhetnének! Bár csak valamely hajdúknak volna: ahhoz inkább gyűlekezik a föld népe is — de így nincs haszna.” Arch. Rák. VI. 34 l.

⁴⁵ Arch. Rák. IV. 34. l. és 17. l., valamint *Thaly*, i. m. 279. l.

5. A trencsényi csata után Bécs nagyszabású akciót indított, hogy a tömegeket eltántorítsa Rákóczi mellől. A császár Hodermarszky József ruszin görög-katolikus püspököt használta fel eszközként arra, hogy Magyarországon nemzetiségi és vallási ellentéteket szítson. Hodermarszky 1707 végén kezdte meg működését. A lengyel – magyar határon magához edesgette báró Palocsay Mihály kuruc kapitányt, valamint két nemes és 30 magyar lovast.⁴⁶ 1708 nyarának végén már párszáz főnyi ruszin parasztot és szökevény magyar katonát sikerült maga mellé állítania. De ennél sokkal nagyobb veszedelmet jelentett az a körülmény, hogy működésének színhelyét ügynökeinek segítségével kiterjesztette Magyarországra is. Főleg Árva és Liptó nemzetiséglakta vidékein igyekezett bázist teremteni magának. Hodermarszky emberei Bécsből kapott „szerb szabadság” ígérő levéllel járták a falvakat. Sikerült is demagóg ígéretekkel mintegy 30 falut maguk mellé állítani. Ezzel egyidőben, 1708. augusztus 23-án Hodermarszky Lengyelországból betört Magyarországra, s számos hadisiker után Lubomirszkynek, a 13 szépesi város sztarosztájának csapatával egyesülve Késmárk ostromára indult.⁴⁷ Ebben azonban megakadályozta őt Czelder támadása, akit a kuruc hadvezetőség a támadók kiverésével és a lázadás elfojtásával bízott meg. Czelder a zendülők árvai gyűlevész hadának szétszórása után két ezreddel Hodermarszkyék leverésére indult. Közelítették kiráre Hodermarszky és Lubomirszky szétválva, külön-külön, vad futással menekült ki az országból. Ezután a lázadók nem is tudtak már többé magukhoz térni.⁴⁸ Czelder gyors közbelépésével, a kapott parancs pontos, fegyelmezett végrehajtásával felbecsülhetetlen szolgálatot tett a szabadságharcnak, mert a lázadás szelleme veszedelmesen terjedt Árva megyében. Okolicsányi Mihály árvai alispán maga is azt írta Rákóczinak, hogyha Czelder nem tartózkodott volna a vármegyében „a lengyel gyűlevész mind magához vonta volna a parasztságot”.⁴⁹

A Hodermarszky-lázadás leverése után a bujtogatás még tovább folyt. Czelder azon munkálkodott, hogy a lázadásnak ezeket a minduntalan fellobbanó alattomos tüzeit is kioltsa.

1708 novemberében, amikor a császáriak elfoglalták a bányavárosokat és az öt felvidéki vármegyére (Árva, Liptó, Turóc, Trencsén, Zólyom) is ki akarták terjeszteni hatalmukat, Czelder Liptóba ment, hogy Berthóty szavai szentí „halálra védelmezze a vármegyét”.⁵⁰ A császáriak támadásáig katonát toborzott, harca lelkesítette a megye lakosságát, megerősítette az Árva és Liptó megyébe vezető szorosokat és segítette a császáriak által ostromolt Óvárt és Lietavát.⁵¹ 1708 decemberében Bercsényi parancsára átvette az árvai és liptói hadak parancsnokságát. Ezentúl a két vármegye megvédésének súlyos gondja is az ő vállára nehezedett.

Heister császári főparancsnok december 30-án Bajmórcra érkezett, itt rendezte be főhadiszállását és innen indította meg támadását három oszlopban Árva és Liptó ellen. A két vármegyét biztosító nagy- és kiscsátrai, parnicai, stureci sáncokat Czelder Orbán és Andrassy Pál 2400 főnyi gyalogsága védte a több oldalról támadó, túlerőben levő (4200 főnyi) császári csapatokkal szemben. Czelder ruházatlan és rosszul élelmezett katonáival az 1300 – 1600 méter magas hegyekben, embermagasságú hóban és csikorgó hidegben hősi küzdelmet folytatott. Állásait azonban mégsem tudta megtartani, mert az ellenség néhány áruló vezetésével rejtett hegyi utakon a sáncok hátába került. Így kénytelen volt állását feladni és katonáival Liptószentmiklósra vonulni, mert tartott attól, „hogy azon kevés vitézlő rendet odavesztette volna”.⁵²

Annak ellenére, hogy Czelder nem tudta megakadályozni az ellenség betörését Árva és Liptóba, a harcokban nagy állhatatosságot és elismerésre méltó magatartást tanúsított, melyet a szemtanúk is kiemelnek. Okolicsányi Mihály alispán például így ír erről Rákóczinak: „Az ellenségnek mind a három passzuson akarván elég emberül és dicserétesen ellenállni őbester Czelder uram igazán eleget tőtt”. A továbbiakban melegen ajánlotta Czelder Orbánt a fejedelemnek, hogy a labancok lett Szinnyoi Kristóf jószágából jutalmazza meg, „hadd legyen consolatioja, mert ha egy ember megérdemlette felséged kegyelmét, látja Isten — ez megérdemlette mostani magaviselésére is”. Bercsényinek írt levelében pedig így ír: „Való dolog őbester Czelder uram úgy viselte magát, kifélül egyebet nem mondhatni, hanem: plus fecit quam debuit; mert ma akarván tartani ezen passzusokat addig biztatta az hadirendet, hogy a nagy hideg időben éjjel-

⁴⁶ Gróf Károlyi család oklevéltára. V. 744—748. l.

⁴⁷ *Bervaldsky*, i. m. 36. l. OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 19. No. 115. *Hodinka Antal*: A munkácsi görög-katolikus püspökség története. Bpest. 1910. 450—451. l.

⁴⁸ *Hodinka*, i. m. 450—451. l. és *Bervaldsky*, i. m. 36. l.

⁴⁹ OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1380. fasc. 19. No. 43 és fasc. 31. No. 253.

⁵⁰ *Thaly*, i. m. 439—440. l. O. L. Rákóczi-szabadságharc leírására. II/6. a. 1708. Nov. 3-án írt levél.

⁵¹ OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 9. No. 359 és fasc. 19. No. 149.

⁵² OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 12. No. 190. *Thaly*, i. m. 486—488. l.

nappal fegyverben tartván maga gyalogságát, — az iszonyú nagy hideg kinek lábát, kinek kezét, kinek fülét megvette”. Ugyanebből a levélből az is kiderül, hogy Czelder becsületes, bátor magaviseletével milyen elismerést váltott ki magának Árva és Liptó vármegyékben: „Bizony az Úr-Isten megsegítene bennünket, mert evvel az emberséges resolutus Obsterrel készek vagyunk mindnyájan fegyvert fogni.”⁵³

Czeldernek az árvai és liptói harcokban tanúsított példás magatartását Rákóczi is méltányolta és katonai érdemeinek elismerésül brigadérosi rangra emelte.⁵⁴ Ez nagy megtiszteltetés volt a polgár Czelder Orbán számára, hiszen a nem nemesi származású kuruc tisztek közül Czolderen és Esze Tamáson kívül senki sem érte el ezt a rangot. Az a tény, hogy Czeldert éppen 1709 elején nevezték ki brigadérosnak, nem a véletlenen alapult, hanem a szabadságharc táborában bekövetkezett változásokat juttatta kifejezésre. Rákóczi a szabadságharc első évében a brigadérosi rangot azért vezette be, hogy a nemesi származású tiszteket megkülönböztesse a népi származású ezredekettől és fölüljük helyezze őket.⁵⁵ Később, a szabadságharc hanyatlása idején egyre erőteljesebben a vitézlő rendre támaszkodott, s ekkor megváltozott a brigadérosi rang rendeltetése is. Ettől kezdve Rákóczi a vitézlő rend alacsonyabb származású, de tehetséges tagjait nevezte ki brigadérosokká, abból a célból, hogy ellensúlyozza a főnemesi tábornokok befolyását és szinte ellenőriztette velük azok működését. Kénytelenségből az egyes hadműveletek vezetését tábornokaikra bízta ugyan, de mindig mellőlük állított egy-két, a kisebb nemesség soraiból való brigadérost, akik aktivitásukkal és öntevékenységgükkel ellensúlyozták a főúri tábornokok gyakran megnyilvánuló tehetetlenségét.

A brigadérosi rang mellé Rákóczi Czoldernek birtokot és ezzel nemességet is adományozott. Az előbbiben azonban nem a legméltányosabban járt el. A labanczá lett Szinnyi Kristóf Sáros megyei jószágából 40 ház jobbágyot és Eperjesen egy fiskális házat ítél Czoldernek a fejedelem. A gazdaság nagyrészt, a kastélyt, az udvarházat, a két kocsmát, a szénát, a gabonát, az állatokat és a jobbágyok felét azonban Ottlyk Györgynek adta. Czelder nem volt megelégedve Rákóczi adományával, illetve a birtok ily módon történő elosztásával. Ha a két adományozott érdemeit tekintjük, akkor semmi sem menti Rákóczit a részrehajlás vádjá alól, hiszen Trencsén és Turóc elvesztésében Ottlyk tehetetlen magatartásának volt a legnagyobb része. Ezért váltotta le Bercsényi őt parancsnoki tisztségéről. Ennek ellenére mégis ő kapta a birtok nagyobbik részét, ami azzal magyarázható, hogy Ottlyk mint földvargamester, Rákóczi közvetlen környezetéhez tartozott, s széleskörű összeköttetései voltak a szabadságharc legbefolyásosabb személyiségeivel.

Czelder Bercsényihez 1708. december 30-án intézett levelében panaszkodik az őt ért méltánytalanság miatt. Nem tudja — írja —, hogy Ottlyk miképpen informálta a fejedelmet cselekedeteiről, de az érdemeket magának tulajdonította és a birtok nagyrészt a maga számára kérte. Kifejti továbbá, hogy a neki juttatott jobbágyoknak a jelenlegi körülmények között semmi hasznát nem tudja venni, de annál inkább tudná használni az Ottlyknak adott gazdaságot. Levele végén Czelder saját személyét Bercsényi pártfogásába ajánlja, döntse el ő, hogy „a fölséges urunk és a nemes országhoz mutatott hívségemért és szolgálataimért megérdemlettem volna-e azon említett jószágnak collectioját”. Czelder a maga igazának biztos tudatában ír, mégis a kérdés végleges megoldása elhúzódott egészen 1709. január 7-ig.⁵⁶

6. A kuruc hadsereg polgári származású brigadérosának egyszeriben megnőtt a császáriak szemében is a jelentősége. Jellemző az akkori állapotokra, hogy Czoldernek mint brigadérosnak első tevékenysége a császári csábítások visszautasítása volt. Rákóczi 1709 január közepén úgy rendelkezett, hogy a Szepességben állomásozó kuruc csapatokat, tekintettel a nagy hidegre és az élelmezési nehézségekre, a városokban kell elhelyezni. Czelder ennek megfelelően Késmárkra indult. Útjában, Igló alatt környékezte meg őt hereg Lubomirsky Tivadar, az elzalogosított 13 szepesi város sztarosztája, aki már megelőzően is ellenséges érülettel viseltetett Rákóczi iránt, s kihasználva az alkalmat, Czelder több tisztjét magához csalta.⁵⁷ Most sikerein felbuzdulva odáig ment, hogy követet küldött a brigadérosához és felszólította őt az árulásra. A követ kifejtette, hogy ha Czelder átáll a császáriakhoz, sokkal nagyobb becsülete lesz, mint a kurucoknál és ezt annál is inkább megteheti, mert a magyarok harca úgyis a vége felé közeledik. Lubomirsky

⁵³ *Thaly*, i. m. 486—489. 1.

⁵⁴ O. L. Báró Jeszenák család levéltára. *Protocollum Rákóczianum* V. k. 1709. jan. 7-i bejegyzés. OSzKK Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 20. No. 50. és fasc. 19. No. 161.

⁵⁵ V. ö. II. Rákóczi Ferenc Emlékirat. Bpest. 1951. 89. 1.

⁵⁶ Czelder ekkor sem kapott többet, mint eredetileg. O. L. Báró Jeszenák család lt. *Protocollum Rákóczianum* V. K. 1709. jan. 7. bejegyzés., O. L. Kamaralevéltár, Missiles: Czelder Orbán levelei. 1708. dec. 30-i levél.

⁵⁷ O. L. Kamaralevéltár Missiles: Czelder Orbán levelei. 1709. január közepén kelt levél.

megkapta a méltó választ próbálkozására. Ez a válasz a hűség és becsületesség ritka szép dokumentuma.

Czelder megköszönte „öhercegsége gráciáját” és közölte vele, hogy „mostanság nem volna olyan gráciára szükségem, ámbár az ellenség országunkban ennyire penetrált volna is, azzal még az egész országunkat nem praedominálta, Isten eő Szent főlsege maholnap a mi fegyvereinket is megvigasztalja, már az hogy mivel eő Hercegsége országunkba nem úr, hanem tizenhárom városok mind egy csak praefektusa avagyis Direktora, azért eő hercegsége Gráciájához nem lehet semmi bizodalman és reménységem s nem is kívánom; ez alatt egyszeri letett, mert mind a nemes országunkhoz úgy az én kegyelmes Fejedelem eő felségéhez alázatos homágiunomat és hazafiúi köteleességemet utolsó csöpp véremmel pecsétlenem és kontestálnom akarom.”⁵⁸ Czelder Orbán betartotta szavát, mert valóban vérével pecsételte meg a haza iránti szeretetét, fejedelme iránti hűségét.

Czelder január 22-én megérkezett Késmárcra. Ezrede a városban nyert elhelyezést. A téli pihenőt azonban nem sokáig élvezhették, mert a császáriak január végén Viard és Tollet tábornokok vezetésével megindultak a Szepesség elfoglalására. Februárban be is törték a vármegyébe. Sikert azonban nem értek el, mert a szepességi városokban elhelyezett kuruc ezredek — Czelder Orbán ezrede (856 fő), Babócsay Ferenc dandára, báró Perényi Miklós ezrede (500 fő), Luzsinszky Sándor ezrede (500 fő), Andrassy Pál (450 fő), valamint Elek Zsigmond 300, és Semsey Miklós 140 főnyi lovasa, Pongrácz János 200 gyalogja és 160 lovasa, Deák Ferenc 600 karabélyosa, ezen kívül Gyürki Pál 450, Hangossy Imre 450 és Réthely János 500 dragonyosa — visszaverték támadásukat. A császáriak a harc következményeként először Bethlen és Batizfalvára húzódtak vissza, majd mikor Pálffy értesítette őket arról, hogy Károlyi Sándor átlépte a Garamot és Bottyán Szent-Benedeknél megverte a császári helyőrséget, Viard tábornok haladéknél Nyitra felé indult, Tollet pedig visszahúzódtott Liptóba.⁵⁹ A kurucok sikeres védekezése következtében a császári arevonál a Liptó völgyében épített sáncevonaltól egészen a Garamig megmerevedett.

Rákóczi közben azon fáradozott, hogy bomlófélben levő seregét alkalmassá tegye támadó hadműveletek végrehajtására. A császáriak ugyanis a sikertelen szepességi akció után a Dunántúlra összpontosították támadásukat s Rákóczi felismerte, hogy ez az alkalmas pillanat a bányavárosok visszavételére.⁶⁰

A liptói hadjárat előkészítéséből Czelder alaposan kivette a részét. Lőcse környékén új katonák toborzásán, felszerelésén és kiképzésén fáradozott. Munkája azonban nehezen haladt és kevés eredménnyel bíztatott, mert a városok polgárai már idegenkedtek a katonáskodástól. Czelder ekkor Bercsényi jóváhagyásával a mezővárosoktól katonák helyett pénzt szedett és azon fogadott zsoldosokat.⁶¹ Így eredményesebb lett a toborzás és a polgárság is meg volt elégedve az intézkedéssel. A hadgyűjtés mellett Czelder más természetű munkát is végzett. Bercsényi a szepességi fegyvergyártás kibővítése érdekében mesteremberek toborzásával bízta meg, mert a kuruc tisztek közül ő rendelkezett a legnagyobb szervezési tapasztalattal és a polgárok körében is volt ismeretsége. Az ő szavára a szepességi mesterek könnyebben vállalták a népszerűtlen hadimunkát. Ugyanekkor építómunkásokat is toborzott Kassa és Munkács erődítési munkálataihoz.⁶²

Az augusztus 4-én meginduló liptói hadjáratban Czelder főfeladata a Liptó felől várható ellenséges támadás megakadályozása volt. Így a vavrisói sánc ostromában az első rohamon kívül nem is vett részt, ehelyett apró csatározásokat folytatott a hegyekben. Gróf Csáky Mihály altábornagy a liptói hadjárat kudarcáért utólag Czelder Orbánt okolta, mert nem gátolta meg Viard császári tábornokot abban, hogy megközelítse a liptói sánct. A tények azonban nem igazolták Csáky állítását, aki mások megvádolásával akarta a felelősséget magáról elhárítani. A tényállás a következő volt: Csáky augusztus 3-án megérkezett a dóvallói sáncevonál elé, amely hosszabb ostromnak nem volt képes ellenállni. Augusztus 4-én reggel megkezdte a támadást, melynek eredményeként du. 3 óra után a sánct védő Tollet császári tábornok maradék 4–500 katonájával a vavrisói csillagsánche vonult vissza. Csáky ekkor ahelyett, hogy rohamot rendelt volna el, a támadást beszüntette, és kiadta a rendeletet a sánc körülzárására. Ezzel elszalasztotta az ellenség megsemmisítésére kínálkozó alkalmat. A kurucok állóharcba mentek át és kiengedték kezükből a kezdeményezést.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ *Markó Árpád*: A liptói kuruc hadjárat. Bpest, 1935. 5—6. l. *Hritz*, i. m. 27. l. *Thaly*, i. m. 507—514. l.

⁶⁰ *Markó*, i. m. 7—8. l.

⁶¹ OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 11. No. 79., O. L. Rákóczi-szabadságharc lt. II/6 d. 1799 éprilisában kelt levél, és Kamarai levéltár Missiles : Czelder Orbán levelei, 1709. márc. 7-én kelt levél.

⁶² OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 11. No. 79.

Pálffy, a felvidéki császári parancsnok értesült Tollet szorongatott helyzetéről és azonnal Liptóba küldte Viard és Ebergényi tábornokokat azzal, hogy ő is utánuk indul. Bercsényi megtudta a császáriak szándékát és augusztus 3-án levelben figyelmeztette Csákyt, hogy Viard Liptó felé indul. Csáky a levélből vett értesülés alapján indokolatlanul túlbecsülte a várható ellenséges beavatkozást, s Czeldert brigádjával Viard csapatának ellensúlyozására Rózsahegy felé küldte, maga pedig folytatta a körülzárását és még most sem határozta el magát a rohamra, pedig a védők már a lehető legrosszabb helyzetben voltak. Seregét még jobban szétforgácsolta azáltal, hogy Paur és Réthey ezredeseket Tóth Márton alezredessel Árva felé küldte az ellenség vigyázására. Paurék Czelderhez csatlakoztak és augusztus 5-én délelőtt kikerülve a hradeki és szentpéteri császári erősegeket, a Vág völgyén Liptószentmiklós irányába haladtak, ahová még aznap megérkeztek.

Czelder Liptószentmiklóson értesült arról, hogy Ebergényi császári tábornok egyik hadoszlopa Árva felől a hegyekben közeledik a Vág völgye felé. Ebergényi azonban még nem érkezett meg teljes erejével, mindössze egy kisebb csapatot küldött előre. Ezekkel találkozott össze Czelder élbiztosító osztaga Tóth Márton vezetésével. Tóth Márton kisszámu csapatát a számbeli fölényben levő császáriak megfutamították. Erre a támadásra Czelder Tarnócához „szált brigádjával”, majd onnan Paur előrement ezredével Andrásfalvág. Itt Ebergényi előcsapatát, hat zászlóalj németet és 150 labanc magyart „jól öszvepuskálták”, kettőt foglyul ejtettek, kettőt levágtak közülük, a többi elmenekült Árva felé a hegyekbe. Czelder ugyan azonnal utánuk nyomult, de a sötétség miatt szem elől tévesztette őket. Mindenesetre annyit elért, hogy a sánc közelében augusztus 8-ig nem mutatkozott ellenség. Csákynek tehát bőven lett volna ideje a sánc elfoglalására.

Czelder levelet írt Csákynek, melyben figyelmeztette: „jó vigyázással legyenek azon a tájon”, nehogy az ellenség a sötétben titokban őket elkerülve rajtuk üssön, ezután Paurt Andrásfalva vidékén hagyva tovább vonult, és másnap Németlipcsén töltötte az éjjelt.

Csáky közben még mindig nem szánta rá magát a rohamra a „végső romlásra jutott” védők ellen, sőt azt a súlyos katonai hibát is elkövette, hogy augusztus 7-én lehozatta Rivière tüzérezredes ágyúit a Vavrisót környező dombokról, ahonnan nagyszerűen lehetett lőni az alacsonyabban fekvő sáncokat. Augusztus 6-án újabb figyelmeztetést kapott Bercsényitől a zselizi és zólyomi német csapatok mozgólódásáról. A levél vétele után Szemere brigadéroszt Czelder után küldte azzal a parancsallal, hogy forduljon sürgősen a sztarahórai passusok felé, maga pedig a Vág völgyében állomásozó lovasságot – Paur, Réthey, Tóth – vegye maga mellé és Liptószentmiklós környékén foglalja el harcállását. Czeldernek ismét a lelkére kötötte, hogy ha az ellenség kikerülné őket, akkor küldjön jelentést, azonnal jöjjön vissza, ő pedig beszünteti az ostromot és visszavonul.

Czelder, mivel ismerte a sáncba zárt ellenség nehéz helyzetét, nagyon elcsodálkozott azon, hogy Csáky már a visszavonulásra gondol. Augusztus 7-én sürgősen írt neki és igyekezett megnyugtatni, hogy az ellenségtől nincs mit tartania. Levelét azzal fejezte be, hogy „sehonnan sem Zólyom, úgy Turóc és Trencsén tájkára semmi sucursusát az ellenségnek nem hallhatom”.

Czelder augusztus 6-án Rózsahegy alatt volt. A városban nem volt császári katonaság, a kastélyt pedig a lakosság védte. A kastélyt nem támadta meg, hanem elkanyarodott a hegyek között és Beszterce felé vette útját. Éjjel nem találkozott ellenséggel és augusztus 7-én ismét Rózsahegy elé érkezett. Ugyanezen a napon jött Ebergényi is a városba 6 nehéz lovasszázzal és 3 század Ocskay-huszárral, továbbá gyalogsággal és ott tartózkodott 2 napig.

Czelder, amikor látta, hogy Rózsahegyvet az ellenség megszállta, nem akart a város ostromával vesződni, mert szükségesebbnek vélte a stureci hágó biztosítását. Ennek az elgondolásnak megfelelően Scsavníkról Lucsnára vonult, és augusztus 8-án elérte Osszadát. Másnap, 9-én előre küldte Bajcsy György alezredesét 300 katonával a stureci hágó felé. Bajcsy éjjel Revucánál összehatalkozott az ugyancsak Tollet megsegítésére siető Viard előcsapatával. A sötétben vigyázatlanul meneteltek és úgyszólván az ellenség karjaiba szaladtak. Bajcsyék azonban feltalálták magukat s erős puskatűzzel Viard előcsapatát visszanyomták a szuhai passusig. Igen sokat levágtak vagy lelőttek közülük. A hegy tetején pihenő Viard azonban meghallotta a csatazajt és egész erejével a kurucok ellen indult. Bajcsy nem tudta, hogy Viard ott tartózkodik, mert a lakosok, Czelder szavai szerint „igen labancosok lévén”, eltitkolták a kurucok előtt a császári tábornok jelenlétét. Bajcsy tehát, aki nem is sejtette, hogy milyen erővel áll szemben, most már Viard egész haderejével szemben folytatta előnyomulását. Rövid, de heves tűzharc után azonban felismerte, hogy sokkal nagyobb számú ellenséggel áll szemben, semmint gondolta: ezért befordult csapatával az oldalt elterülő erdőbe, amit igen jól ismert és

megindult Cszada felé a hegyekbe. A rövid de heves küzdelemben a császáriak 150 embert vesztek. A kurucoknak csak 9 halottjuk és 14 sebesültjük volt. Viard a harc után azonnal 300 dragonyosát indította Rózsahegy felé, hogy megvigyék jövelele hírért, — majd maga is utánuk sietett csapatával, mert a Felsőkubinnál rá váró Ebergényivel akart egyesülni.

Mikor Csáky értesült a történetekről, azonnal utasította Czeldert, hogy dandárjával lassan vonuljon vissza Tiszolc és Murányalja felé. Czelder ennek megfelelően augusztus 9-én eltávozott a stureci hágó vidékéről és 12-én a Garam völgyében fekvő Polonkához érkezett.

Csáky ezután Paurt és Szermerét visszarendelte Vavrisóhoz majd augusztus 9-én este kiadta a parancsot az ostrom beszüntetésére és a visszavonulásra, pedig Neffzern, a labanc rózsahegyi tisztartó levele szerint Viard és Ebergényi együttes ereje is csak 1500 – 2000 főre volt tehető, ezektől Csáky a maga közel 7000 főnyi katonaságával nyugodtan folytathatta volna az ostromot.

Rákóczi a történetek után elrendelte a hadjáratban résztvett tisztek ellen a vizsgálatot és a bűnösök felelősségrevonását. A fejedelem annak ellenére, hogy Csáky és Babocsay Czeldert kiáltotta ki bűnösnek, nem osztotta ezt a nézetet, hanem csatlakozott a nép és a hadsereg álláspontjához és követelte Csáky megbüntetését. 1709. augusztus 23-án keményhangú levelet írt Bercsényinek, amelyben kifejti, hogy az ügy kapcsán „mindkettőnknek személye diszcreditáltatik”, ha nem lépnek fel keményen Csáky ellen, és annak a reményének ad kifejezést, hogy Bercsényi megmutatja az ország előtt, hogy még rosszul cselekvő atyjafiának sem kíván kedvezni”. Csáky ügyében a fejedelemnek még több keményhangú levelet kellett a vonakodó Bercsényihez intéznie. Csáky a börtönt elkerülte ugyan, de hadat többé nem vezetett a szabadságharc alatt. A tisztek ellen indított vizsgálat alapján Czeldert mind Rákóczi, mind Bercsényi felmentette a vádalól.⁶³

A sikertelen lipitói hadjárat után⁶⁴ Bercsényi Czelder ezredét a breznó- és besztercebányai császári helyőrség ostromzár alá helyezésével bízta meg. Czelder rövid megszakítással 1709. október 10-ig maradt Breznó környékén, amikor is a környező falvak parasztságának lázadása és Pálffy János tábornok támadása távozásra készítette.⁶⁵

7. A császári hadvezetőség 1709 október végére kidolgozta a Felvidék teljes meghódításának tervét. A terv alapján a császáriak mindenekelőtt a szepesi bányavárosokat, valamint Lőcse, Késmárk, Szepes és Dunajec várakat kívánták elfoglalni, csak ennek sikeres végrehajtása után indultak volna Kassa, Eger, majd Munkács ostromára. Heister generális október 15-én a Felvidékre érkezett. Ezzel a császáriak két legerősebb serege, Pálffy és Heister hada egyesült. A nagylétszámú és erős császári hadsereg szinte föltartóztathatatlanul nyomult előre.⁶⁶ Lőcse alatt azonban megtorpant.

A szepesi városok közül Lőcse volt a legerősebb és hadászatiilag a legjelentősebb. Lőcséről ellenőrizni lehetett a vármegyét. Amíg ez a fontos város a kurucok kezén volt, addig Szepes megyét a császáriak nem tekinthették a magukénak és a többi vár ostromát sem folytathatták sikerrel. Ezért a megye elfoglalását Lőcse ostromával szándékozták megkezdni.

Bercsényi idejében gondoskodott Szepes megye védelméről.⁶⁷ Lőcsét Rivière jeles hadmérnök ezredessel vizsgálhatta felül, aki a várost jól védhetőnek nyilvánította. Bercsényi november 10-én Czeldert nevezte ki Lőcse parancsnokává, Andrassy István

⁶³ OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 11. No. 259. *Thaly Kálmán*: Kurucz hadjárat Liptóban. TT. 1908. 409–410., 414., 421. l. és *Markó*, i. m. 60. l.

⁶⁴ Bercsényi téves értesülés következtében úgy tudta, hogy a császáriak Szepes ellen indulnak, ezért Czelder Orbán, Pongrácz János és Andrassy Pál ezredeit a szepességi városok őrzésével bízta meg. A tévedés azonban csakhamar kiderült és Czelder más feladatot kapott. Rák. Tár. II. 291–294. l.

⁶⁵ OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 12. No. 200, 201, 205. és fasc. 12. No. 169. *Thaly*: Ocskay 1687., 695. l. Arch. Rák. VI. 388.

⁶⁶ Heister tábornagy október 19-én átkelt Kálnánál a Garam hídján 4000 főnyi sereggel, elfoglalta Szécsényt és Nógrádot, majd október 25-én megszállta az Ipoly vonalát, Busánál átkelt a folyón s Losoncot érintve Gács ostromára indult. Ezalatt Czelder gyalogságával és Tóth Márton főszázamester lovasságával Polonkától újra benyomult Breznó, sőt Beszterce alá. A nagyszámú császári lovasság elől azonban, amely a környéken tartózkodott, kénytelen volt visszavonulni Polonkáig. Heister november 3-án elfoglalta Gácsot és innen a Szepesség meghódítására indult. *Thaly*, i. m. 687–689. l. és Arch. Rák. VI. 388. l.

⁶⁷ Késmárkot figyelmeztette, hogy készüljön fel a váratlan támadásra, és a város megerősítésére Czelder Orbán és Andrassy István rendelte. Lőcsét Rivière ezredessel felülvizsgálhatta. Bercsényi legnagyobb gondja az volt, hogy megbízható, jól képzett parancsnokot találjon Lőcse részére. Késmárkra Horváth János vagy Bajcsy György ezredet tartotta a legmegfelelőbbnek, Lőcsére pedig Czelder Orbánt, mert bízott katonai tudásában, s tudta, hogy Lőcse polgársága szívesen fogadná a száz polgárból lett brigadéroszt és katonáit, kiknek nagyrésze szintén szepesi szász volt. Ach. Rák. VI. 395–398., 401. l., Rák. Tár. II. 291–294., Közlemények Szepes vm. múltjából, 1910. 7. l.

tábornoknak pedig tetszésére hagyta, hogy oda bezárkózzék.⁶⁸ A város védelmére rendelte Czelder ezredén kívül Andrassy Pál és Pongrácz János ezredének egy részét is. A várost mintegy 1500–1600 főnyi gyalogság védte, nem számítva a polgárokat, akik a városi törvények értelmében szintén kötelesek voltak részt venni a védelemben.⁶⁹ Andrassy és Czelderén kívül bent voltak még a városban Neumann és báró Kessel ezredek, valamint Duprés Ferenc alezredes, aki a tüzéséget irányította.⁷⁰

A császáriak támadásának megindulásakor a kurucok helyzete Szepes megyében a következő volt: Andrassy István, Czelder Orbán a gyalogság nagyrészeivel Lőcsén tartózkodott, Bajesy György Késmárkon, Görgey János ezredes Szepes várát védte, Bokros Pál ezredes pedig Nedec várából a hegyek felé vigyázott.⁷¹

A császáriak két oszlopban vonultak a Szepesség felé. Az egyik oszlop Löffelholtz és Hartleben tábornokok parancsnoksága alatt Liptón keresztül, a másik Heister vezetésével Breznó és Telgárton át vonult a megye ellen. A két hadoszlop Igló mellett egyesült.⁷² Heister mindenekelőtt Lőcsét akarta elfoglalni. November 13-a táján körülfárta a várost és megkezdte az ostromot. Löffelholtz a késmárki, Heister pedig a görgei dombok felől lötte a falakat. A legnagyobb ágyújuk azonban felrobbant, puskaporuk is kevés volt, ezért az utánpótlás megérkezéig komolyabb ostromra nem gondolhattak. Löffelholtz november 15-én felszólította a védőket a vár feladására. Czelder gúnyosan a császári parancsnokok katonái tudását kétségbe vonva így válaszolt a császári altábornagynak: „Amíg egy csőpp vérem lézen énbennem fel nem adom ilyen vargáknak.”⁷³

Az ostromló sereg, miután megérkezett a löpor, november 20-án keményen megkezdte a vár bombázását. A tüzesbombáktól a város több helyen kigyulladt, mire a lakosság, Czelder parancsára, a veszélyeztetett pontokon leszedte a háztetőket.⁷⁴ Az őrsg vitézül állta az ostromot. Közben Rákóczi Károlyt rendelte Lőcse felmentésére. Míg Károlyi Alsószalóknál Palocsay György brigadéros ezredével egyesült, addig egyik portyázó ezredese, Paur Ferenc és az időközben Nedecről kijövő Bokros ezereskapitány 1709. november 3-án este váratlanul megtámadta Heister táborát. A támadás nagy zűrzavart idézett elő. Czelder kihasználta a császáriak zavarát, hajduival kirohant a városból és rátört Löffelholtzra. Próbájuk eredményes volt, a császáriak közül háromszázat levágtak, ágyúik közül pedig kettőt zsákmányoltak.⁷⁵

Károlyi éjjeli támadással akarta a császáriakat előzni Lőcse alól. Tervét azonban megghiúsította a támadás napján dühöngő havaseső és szélvihar. A kemény, zivataros idő néhány napra a császáriakat is megakadályozta az ostrom folytatásában, viszont ezalatt Heister megtámadta lovasságával Károlyit és távozásra készítette. Ílymódon a vár felmentésére nem kerülhetett sor.⁷⁶

December 2-án Heister újra megadásra szólította fel a várost majd miután tagadó választ kapott, felrobbantatta a vár alá beásott tűzagnát és rohamra indította legjobb gránátosait. A rohamot azonban a védők visszaverték. A császáriak a kudarc okozta szégyent kegyetlenkedéssel torolták meg. Heister két elfogott kuruc tisztet a várral szemkötti magaslaton kivégeztetett, katonáinak pedig kiadta a parancsot, hogy foglyot ezentúl ne ejtsenek. Aki a kezükbe kerül, kaszabolják le!⁷⁷ Az eredménytelen ostrom után Heister eltávozott Lőcse alól. A város ostromzár alatt tartására Löffelholtzot hagyta hátra.

A lőcseiek fellélegeztek és az ostromszünetet arra használták fel, hogy élelmiszert szállítsanak a városba.⁷⁸ Czelder pedig Rákóczihoz ment, hogy beszámoljon az elmúlt eseményekről és megbeszélje a vár végleges felmentését. Ugyanekkor Bercsényi dicsé-
 70 Uo.
 71 Uo.
 72 Thaly, i. m. Századok, 1872. 598. l.
 73 Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen XI. 495. l. Eredeti található: Registr. des RKM. Febr. 1710. No. 300. Originalbericht Löffelholtz an den Hoffkriegsrath 1710. febr. 15.: OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 20. No. 473.
 74 Thaly: Ocskay, 717. l., O. L. Rákóczi-szabadságharc lt. II/6-a. 1709. nov. 13-án kelt levél, Thaly: A lőcsei bizottság... Századok, 1872. 598. l.
 75 Thaly: A lőcsei bizottság... Századok, 1872. 598–599. l.
 76 Uo.
 77 Thaly: Ocskay, 721–722. l. Hritz, i. m. 98. l.
 78 Uo. 98. l. Thaly, i. m. 720–721. l. OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 20. No. 6. O. L. Rákóczi-szabadságharc lt. II/6 a.

⁶⁸ Lőcsén a parancsnoklási viszonyokat nem sikerült teljesen tisztáznunk. Annyi bizonyos, hogy Bercsényi Czeldert nevezte ki parancsnoknak és Andrassy-nak megengedte az ott-tartózkodást. Mégis az ostrom folvámán olyan jelenségekkel találkozunk, hogy Czelder bizonyos kérdésekben nem dönt Andrassy, ő pedig Czelder nélkül. Úgy gondoljuk, hogy ezt a kérdést csak a kuruc hadsereg alá- és fölrendelési viszonyainak, az egyes tisztek hatáskörének alapos vizsgálata és tanulmányozása után lehetne tisztázni. Arch. Rák. VI. 295–401. l., Rák. Tár. II. 291–294. l. Közl. Szepes vm. múltjából 1910. 7. l., Thaly Kálmán: A lőcsei bizottság jelentése. Századok, 1872. 608–610. l.

⁶⁹ Hritz, i. m. 97. l.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo.

⁷² Thaly, i. m. Századok, 1872. 598. l.

⁷³ Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen XI. 495. l. Eredeti található: Registr. des RKM. Febr. 1710. No. 300. Originalbericht Löffelholtz an den Hoffkriegsrath 1710. febr. 15.: OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 20. No. 473.

⁷⁴ Thaly: Ocskay, 717. l., O. L. Rákóczi-szabadságharc lt. II/6-a. 1709. nov. 13-án kelt levél, Thaly: A lőcsei bizottság... Századok, 1872. 598. l.

⁷⁵ Thaly: A lőcsei bizottság... Századok, 1872. 598–599. l.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Thaly: Ocskay, 721–722. l. Hritz, i. m. 98. l.

⁷⁸ Uo. 98. l. Thaly, i. m. 720–721. l. OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 20. No. 6. O. L. Rákóczi-szabadságharc lt. II/6 a.

levélben ismerte el a löcseiek bátor kitartását és megígérte a város felmentését.⁷⁹ A városi gyűlés egyhangúlag elhatározta, hogy azonnal válasznak a levélre és ebben igaz hűségét esküsznek a jövőre nézve is, de ugyanekkor az ostromlottak mielőbbi megsegítése érdekében leírták a város romlását. Czeldernak a löcsei polgárság körében végzett tevékenységét dícséri az a tény is, hogy december 14-én a város közgyűlésén a polgárság nagy lelkesedéssel határozta el: ha az ellenség újból megszállná és rohammal fenyegetné a várost, minden fegyverfogható férfi 14 éves kortól köteles a falak védelmében részt venni.⁸⁰ Czelder december 15-én érkezett vissza a városba, kedvező híreket és újabb dícsérő levelet hozva magával. Közben Heister végleg eltávozott seregével a megyéből, s a Szepességben maradt csapatok parancsnokságát Löffelholtz altábornagyra bízta.

A császáriak 1710. január 10-én kezdték meg ismét az ostromot. Miután vívósáncikat és ágyútelepeiket helyreállították, január 20-a táján keményen hozzáálltak a város bombázásához. A védők most is erélyes, bátor magatartást tanúsítottak. A védelem lelke Czelder Orbán volt, aki nemcsak bátorította a városiakat, hanem legjobb katonáival gyakran ki is tört és érzékeny veszteségeket okozott az ellenségnek.⁸¹

Az ostromló császáriak helyzete nehéz volt. Löffelholtz maga írja, hogy katonái, akik romos szalmakunyhókban voltak elhelyezve, sokat szenvedtek a hidegtől és az éhségtől a rossz utánpótlás miatt. A városiak kitörése és a kuruc portyák háborgatása miatt pedig „érzékeny veszteséget szenvedtek”.⁸²

Löffelholtz látva, hogy ostrommal nem tudja elfoglalni a várost, más eszközökhöz folyamodott. A várbeli tiszteket rang és vagyon ígéréstével megpróbálta árulásra bírni. Próbálkozása sikeresebb volt, mint a hosszú ostrom: Andrassy István és Duprès francia ezredes, a tüzéség parancsnoka hajlandó volt a „tárgyalásokra”. Andrassy Géczy Julianna⁸³ útján érintkezésbe lépett Löffelholtzcal és megígérte a vár feladását. Árulása jutalmul személyes szabadságának és birtokainak megtartását kérte. Duprès, a másik áruló szintén megígérte, hogy regimentjével, mely minden körülmények között teljesíti akaratát, átáll a császáriakhoz, ha eredeti tisztségük megtartásával beveszik őket a császári hadseregbe. Löffelholtz elfogadta feltételeiket és erről írásos garanciát is adott. Andrassyék ugyanakkor megnyerték a városi tanácsot terveik számára — ezek titokban szintén tárgyaltak a császáriakkal.⁸⁴

Az árulás első eredménye január 23-án mutatkozott meg. Löffelholtznak sikerült megvesztegetnie az éjjeliőrt — valószínűleg Duprès útján — és megegyezett vele a löpor-torony felrobbantásában. Január 23-án este 8 órakor hatalmas robbanással a levegőbe repült az egyik puskaportorony, amelyben 21 mázsa lőpor és több száz bomba volt. A robbanással egyidőben a császáriak rohamat intéztek a robbanás okozta rés ellen. A védők a váratlan esemény ellenére sem veszítették el fejüket és Czelder vezetésével visszaverték az ostromot. Löffelholtz nem nyugodott bele a kudarcha, ezért másnap, január 24-én 5 órakor újra rohamra hajszolta a elesigázott katonáit. A császáriak 4–5 órán keresztül szüntelenül rohmoztak, sikert azonban nem tudtak elérni. Ezután az ostromot ismét szoros zárattá változtatták át. A kurucok a zárlatot megpróbálták lőpor és élelem beszerzésére felhasználni, de kevés sikerrel, mert az ostromzár nagyon szoros volt.⁸⁵

Löffelholtz sikertelen rohama után fokozottabb tevékenységre ösztönözte a városban tartózkodó cimboráit. Andrassy és Duprès tanácsára a városi tanács elhatározta a vár feladását. Alauda János labancérmű főbíró a vagyonukat és kiváltságukat féltő tanácstagokkal együtt kapitulációs tervezetet dolgozott ki, amit elküldtek Löffelholtznak. A tanács mindezt a polgárság többségének tudta nélkül cselekedte, mert tisztában volt vele, hogy azok a népszerű Czelder nélkül semmit sem határoznak és készek életük árán is védeni a várost.⁸⁶ Amikor a városiak, főleg a szegényebb polgárság értesült a vagyonos polgárság mesterkedéséről, gyűlést tartottak, s 20 tagból álló küldöttséget indítottak Czelderhez. Arra kérték, hogy ne engedje feladni a várost, hiszen van még annyi élelmiszerük, hogy néhány hétig el tudják látni a katonaságot.⁸⁷

Czelder nagyon örült a polgárság magatartásának, lelkesedésének, mert Andrassyéknek sikerült a nehézségek hangoztatásával a kishitűség magvát elszórni a katonaság

⁷⁹ *Thaly*: A löcsei bizottság... Századok, 1872. 596—600. l.

⁸⁰ O. L. Rákóczi-szabadságharc levéltára II/6 a. OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 20. No. 155.

Thaly: A löcsei bizottság... 1872. 600—601. l.

⁸¹ Uo. 607. l.

⁸² Feldzüge... XI. 495—496. l.

⁸³ Géczy Julianna, Géczy Zsigmond kuruc ezredes régi Thökölyánus tiszt leánya és Korponay János kuruc kapitány felesége volt.

⁸⁴ Feldzüge... XI. 495—496. l.

⁸⁵ Uo. XI. 496. l. *Thaly*, i. m. Századok, 1872. 603—605. l. *Hritz*, i. m. 100. l.

⁸⁶ Feldzüge... XI. 496. l.

⁸⁷ *Thaly*, i. m. Századok, 1872. 608. l. *Hritz*, i. m. 100. l.

között is. Azt követelték tőle, hogy küldjön ki ő is alkupontokat a császáriakhoz, mert ha a tanács tárgyalása sikerrel végződik, magukat is biztosítani kell. Czelder a katonasággal egyetértésben csak akkor volt hajlandó a várat átadni, ha Löffelholtz biztosítja számukra, hogy teljes katonai díszben, összes felszerelésükkel együtt vonulhatnak el Eperjesre. Löffelholtz azonban nem fogadta el ezeket a feltételeket. Válaszában követelte, hogy a tisztek tegyenek esküt a császár mellett; a katonák pedig kötelesek a császár szolgálatába állni, vagy fegyverüktől és ruhájuktól megfosztva hazamehetnek. A katonákat fölháborította a válasz, és elhatározták, hogy a végsőkéig harcolnak.⁸⁸ Ebben a válságos pillanatban ajánlotta fel a polgárság a katonák további élelmezését. Czelder előtt tehát úgy látszott, hogy a város további védelmét biztosítani lehet.

1710. február 11-én azonban mégis megváltozott a helyzet. Ekkorra az események szálai teljesen összefonódnak. Andrassy az utolsó pillanatig alakoskodott Czelder előtt. Mikor a brigadéros ezen a végzetes napon elébe tárta a polgárok és katonák elhatározását, még képmutató csodálkozással vonta felelősségre az élelmiszerhiányról beszélő városi főjegyzőt. Az összehívott közgyűlésen az árulók már szántsándékkal elferdítve olyan sötétben festették le a hadihelyzetet és a város állapotát, hogy a polgárság megingott és a feladás mellett döntött. Ugyanekkor már a katonaság között is közzétették a megadásra felszólító császári kiáltványt. Czelder látva, hogy a polgárság és a katonaság cserben hagyja, még mindig amellett volt, hogy csak tisztességes feltételek mellett adják fel a várost. Szívesen vállalta, hogy kimegy tárgyalni Löffelholtzcal, mert azt gondolta, a tárgyalásokat elhúzhatja addig, amíg élelmet kap vagy megérkezik a felmentő sereg. Pedig ez is az árulók mesterkedése volt. Úgy gondolták, hogy így Czeldert eltávolíthatják az útból. Czelder tús ellenében még aznap kiment a császáriakhoz. Löffelholtz tanúsága szerint az „ősrebellis Czelder Orbán a város feladását tűrhető feltételekkel elfogadni nem akarta, a császár kegyét pedig, amelyet többször felajánlottunk neki, visszautasította”. Löffelholtz február 12-én Czeldert egyszerűen elfogatta. Ezt — a katonai becsülettel össze nem férő — cselekedetét azzal indokolta, hogy Czelder „az ügyet teljesen tönkretette volna és nekünk nagy kárt okozott volna”.⁸⁹

Mintán Czeldert így gyalázatos módon fogságba juttatták, az árulók zavartalanul elvégezhették munkájukat. Amikor már minden elő volt készítve, Duprès az őrség egy részére támaszkodva február 13-án hajnalban, még a világosság beállta előtt, kinyitatta a város kapuját Löffelholtz serege előtt.⁹⁰ A katonaságot lefegyverezték és kihírdették a kapitulációs feltételeket. A császáriak Czeldert feleségével és hadsegédével együtt Késmárkra vitték, ahol börtönbe zárták.⁹¹

8. A Löcse elvesztését követő időszakban a szabadságharc rohamosan közeledett a bukás felé. A kuruc csapatok viaszszorultak arra a területre, ahonnan 1703-ban elindultak, élelmük nem volt, a pestis ezrével szedte áldozatait. A jobbágyság elkedvetlenedett és nem segítette a felkelőket, a nemesek pedig vagyonukat félve tömegesen tértek át a császár hűségére. A kuruc csapatok száma napról-napra csökkent. Ebben a reménytelen, kétségbeesítő helyzetben Rákóczi nem látott más kiutat, mint hogy külföldi segítséggel folytassa a harcot. Az orosz segítség reménye arra ösztönözte, hogy 1711. február 11-én Lengyelországba menjen és közvetlenül tárgyaljon I. Péter cárral. Távozását nem tartotta véglegesnek. Mindössze azt akarta, hogy megbeszélje a cárral a segélynyújtás módjait. Az orosz segítség azonban nem valósulhatott meg, mert Törökország angol befolyásra megüzente a háborút Oroszországnak és a cár nem tudott kétfelé harcolni egyszerre. Később vereséget szenvedett a törököktől és bár a békét megkötötték, a Porta továbbra is ellenséges álláspontot foglalt el Oroszországgal szemben. Újabb háborútól lehetett tartani. A cárnak erre kellett készülnie, így nem tudott segítséget nyújtani Rákóczinak.

Közben Magyarországon Károlyi Sándor tábornok, aki most Bercsényi és Rákóczi távollétében a kuruc hadsereg főparancsnoka volt, a fejedelem beleegyezése nélkül 1711. május 1-én megkötötte a császáriakkal a szatmári békét. A szabadságharc elbukott és az ország ismét Habsburg-uralom alá került. A következő korszakra a Habsburgok gyarmatosító törekvése nyomta rá a bélyegét.

⁸⁸ Uo. 608—609. l. *Hritz*, I. m. 101. l. Feldzüge . . . XI. 496. l.

⁸⁹ Uo. 497. l.

⁹⁰ *Thaly*, I. m. Századok, 1872. 614—615. l. és *Thaly Kálmán*: A „Löcsei fehér asszony”, Századok, 1909. 449. l., *Hajdúcsy Irán*: A „Löcsei fehér asszony” a történelemben. Közli. Szepes vm. múltjából, 1909. jan. 178. l. *Görgey Albert*: Toldás a „Löcsei fehér asszony” a történelemben” c. cikkhez, uo. 119. l.

⁹¹ A Késmárki börtön a szabadságharc idején nem volt még Czelder Orbán előtt. A kurucok többször megpróbálták kivánni, de a császáriak minisztervizor megtagadták kiadását. Szeptember végén Bécsbe akarták szállítani, de a zsalna környékén gyülekező kurucok megakadályozták ebben a rabkísérő németeket, mire azok kénytelenek voltak foglyukkal Késmárkra visszatérni. OSzK-K. *Thaly* gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 15. No. 189, 394, 499. O. L. Rákóczi-szabadságharc I. II/6 a.

A szatmári béke megkötése után a kuruc hadsereg szétbomlott. Rákóczit leghűségesebb tisztjei követték Lengyelországba, a kevésbé állhatatosak pedig elfogadták a császári amnesztiát és szerepet vállaltak a közigazgatásban. A katonák egy része hazatért otthonába, mások a lengyel határon elterülő erdőségekben húzták meg magukat. A Lengyelországba emigrált kurucok székhelye Jaraszló lett, ahol a bujdosók nyomorúságos körülmények közt éltek.⁹²

A szűkös körülmények között élő emigránsok körében egyre nagyobb visszhangot keltettek Wilczek császári követ amnesztiaajánlatai. Számosan elfogadták az amnesztiát, így Rákóczi mellett azokon a tábornokokon kívül, akik nem kértek, vagy nem kaptak kegyelmet, csak a vitélő rend legállhatatosabb tagjai maradtak.⁹³

Amíg Rákóczi Lengyelországban lankadatlanul folytatta diplomáciai tevékenységét a külföldi segítség érdekében, addig Magyarországon befejeződött a nemesség behódolása. A német és a magyar labanc főurak möhön vetették rá magukat az emigráltaktól elkobzott javakra. Az osztozkodásból a volt kuruc főnemések sem maradtak ki, mert a bécsi udvar ezeket is meg kívánta nyerni a maga számára.

A kis- és középnemesség egyrészében, amelynek gazdasági helyzete a hosszú háború következtében nagyon megromlott, még élt az ellenállás szelleme, amit csak fokozott a protestánsok üldözése,⁹⁴ de a bécsi udvarnak nem került nagy erőfeszítésébe, hogy gazdasági engedményekkel megnyerje őket a maga számára. Birtokpereiket a javukra döntötték el és hivatali tisztségekhez juttatták őket. Bécs egykezeztte sikerrel járt, mert a kis- és középnemesség nagyrésze elfogadta az adott helyzetet. Az állami és megyei hivatalokban a szabadságharcban vezető tisztséget betöltő középnemések egész sorát találjuk, mint ítélőbíró, jogügyi-igazgatót és kamarai tisztviselőt.⁹⁵

A bécsi udvar nagyhatalmi helyzetének megvédése szempontjából fontos volt, hogy az országban helyreálljon a nyugalom. A fő- és középnemesség behódolása és az országban uralkodó látszólagos csend láttán már kezdték azt hinni, hogy semmi sem zavarja uralmukat. Ebből a hitből azonban hamarosan kiábrándította őket a parasztság és a Rákóczihoz hű kuruc tisztek országszerte meginduló szervezkedése.

Az emigrációban tartózkodó kuruc vezetők, élükön a fejedelemmel, nem szakították meg kapcsolatukat Magyarországgal. Figyelemmel kísérték a magyarországi eseményeket és tájékozódtak a nép hangulatáról. Híreiket egyrészt a külföldi újságokból, másrészt a Lengyelország déli részén maradt bujdosó kurucoktól szereztek.⁹⁶ Ez a tájékozási lehetőség azonban nem elégítette ki őket, mert a hírek nem voltak mindig megbízhatók. Bercsényi és több más kuruc főtitst maga küldött be az országba megbízható embereket. Ezeknek az volt a feladatuk, hogy tájékoztassák az ország hangulatáról a kuruc vezetőket, vegyék fel a kapcsolatot a volt tisztekkel és igyekezzenek őket megnyerni egy — készülő — új kuruc felkelés számára.⁹⁷

Magyarországon a jobbágyok körében kedvező volt a hangulat a kuruc emigránsok tervei számára. A nép egyszerű fiai nem felejtették el a szabadságharcot és türelmetlenül várták, hogy a fejedelem ismét visszatérjen az országba. A parasztságon kívül ugyancsak az érzés fűtötte a vitélő rendbe tartozó tisztek és katonák nagy többségét is.⁹⁸ Ezek közül egyesek felkértek a kuruc vezetők megbízott embereit és megígérték nekik, hogy többedmagukkal készek ismét harcolni. Mások Bercsényihez írtak levelet, melyben hasonló nyilatkozatokat tettek.⁹⁹

Bercsényi látva az otthoni kedvező hangulatot, 1711 végén Magyarországra küldte Jávorka Ádám, Pongrácz János, Pelárgus János és Pollereczki Mihály nemeseket,¹⁰⁰ hogy szerezzenek biztos híreket, vegyék fel a kapcsolatot a volt kuruc tisztekkel és országszerte indítsák meg a szervezkedést.¹⁰¹ E tisztek mindegyike hűs híve volt Rákóczinak és nagy tapasztalattal rendelkezett a népi felkelés megszervezésében — így Pongrácz már a szabadságharcot megelőzően is szervezte a Trencsén megyei szegénylegényeket. Jávorka pedig 1709-ben a Felvidéken a császáriak hátában szervezett nagyarányú felkelést.¹⁰²

⁹² Szalay László: II. Rákóczi Ferenc bujdosása. Pest, 1864. I. 154. l.

⁹³ O. L. Kanc. Conceptus expeditionum 1714. aug. No. 22.

⁹⁴ Uo. 1715. aug. No. 82.

⁹⁵ Uo. 1714. febr. No. 3.

⁹⁶ Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Bpest, 1955. 328—329. l.

⁹⁷ Thaly Kálmán: Jávorka Ádám ezredes, vázlat a Rákóczi emigráció történetéből. Századok, 1880. 300. l.

⁹⁸ OSzKK. Thaly gyűjtemény. Fol. Hung. 1389. fasc. 28. No. 103. 369. Szabolcs vm. lt. Régi oklevelek fasc. 15. No. 11. O. L. Kanc. concept. Exped. 1714. márc. No. 1. és 1714. szept. No. 44.

⁹⁹ Thaly, I. m. 300. l.

¹⁰⁰ Pongrácz Jánost Rákóczi 1707. jún. 27-én Onódon nemesítette. Lásd: O. L. Rákóczi szabadságharc levéltára. II/3-d.

¹⁰¹ Thaly, I. m. 98. l.

¹⁰² O. L. Esterházy Pál nádor iratai. 60. k. 5729. sz.

Bercsényi emberei azokra a területekre mentek, ahol legtöbb volt kuruc fegyvertárusok tartózkodott. Pongrácz János ozredes a Szepességre és a szomszédos vármegyékbe tette működésének székhelyét. Jávorka Ádám Nyitra és Trencsén vármegyékben működött. Pelárgus és Pollereczki főleg a Tiszántúlon tevékenykedett, de megfordultak más országrészekben is.¹⁰³ A kuruc emigránsok magyarországi szervezőmunkája sikerrel végződött, tevékenységük nyomán az ország különböző részeiben megindult a szervezkedés. Céljuk az volt, hogy az országban előkészítsék a talajt és megkönnyítsék Rákóczi bejövételét, ha külső segítséget tud szerezni.

Jávorka Ádám Tóth Pál volt érsekújvári fősztrázsmesternél szállt meg, akivel együtt nyerte meg az ügynek Beleznay Jánost, Ilrahovszky Miklóst és egy Iváncsai nevű volt kuruc tiszte is.¹⁰⁴ Jávorkával majdnem egyidőben Pelárgus János kapitány áruhában — koldusnak öltözve — felkereste Korponayné Géczy Juliannát és átadta neki továbbítás végett Rákóczi és Bercsényi több, kuruc tiszteknek szóló levelét, melyben felszólítja őket, hogy készüljenek fel az újabb harcra és ha „alkalmatosság adatik, mutassák Rákóczihoz való hűségüket”.¹⁰⁵

A Magyarországon járt kuruc emigránsok tevékenységének első nagyobb eredménye az 1713 elején meginduló kuruc szervezkedésben mutatkozott meg. Beleznay és Iváncsai Nyitra és Trencsén megyékben szervezték a volt kurucokat, főleg a tiszteket. Többször titkon összegyűltek és megbeszélést tartottak. Munkájuk eredményeként 10 tiszte nyertek meg a készszerű felkészülés számára.¹⁰⁶ Mozgalomuk azonban a szervezkedésnél nem jutott tovább, mert 1713 augusztusában Beleznayt több társával együtt elfogták és bebörtönözték.¹⁰⁷

Beleznayék letartóztatása nem félemlítette meg Rákóczi magyarországi híveit, sőt a mozgalom csak a következő évben bontakozott ki teljes nagyságában Pongrácz János és Czelder Orbán felkelésében. Ez volt a szabadságharc bukását követő évek legnagyobb kuruc mozgalma.

Pongrácz János, amikor 1711-ben Bercsényi megbízásából visszatért Magyarországra, szülőföldjére, a Szepességre ment és ott felvette a kapcsolatot Czelder Orbánnal, aki 1711 novemberében szabadult ki börtönéből és szülővárosában, Wagendrüsselben tartózkodott.¹⁰⁸ Pongrácz az emigráns főtisztek nevében kérte Czeldert, hogy vegyen részt egy újabb kuruc felkelés előkészítésében. Czelder Orbán nem tudott belenyugodni a szabadságharc elvesztésébe, ezért szívesen vállalta a megbízatást és Pongráczsal együtt nagy lendülettel kezdett hozzá a felkelés megszervezéséhez. Munkájukat megkönnyítette az, hogy mindketten népszerű emberek voltak, a polgárok és parasztok körében sok ismerősük volt. Egykori katonáik nagyrésze is ezen a vidéken tartózkodott.

Czelder Orbán hívó szavára volt katonái közül rövid idő alatt meglehetősszámú fegyveres gyalogos gyűlt össze, ezek a Rozsnyó és Iglo között elterülő nagy erdőségekben rejtőztek el és várták az alkalmas időpontot a felkelésre.¹⁰⁹ Czelder egykori katonáin kívül a helyzetükkel elégedetlen polgárok közül is igyekezett magának híveket szerezni. Legszorosabb kapcsolata Lőcsével volt. Megbeszélést folytatott rokonával, Huszt Mártonnal, aki a lőcsei tanács tagja volt, s megegyezett vele, hogy a nyílt felkelés napján éjnek idején megnyitják a város kapuit a felkelők előtt és beengedik őket a városba, ahol levágnák a német őrséget, majd birtokba veszik a várost.¹¹⁰

Czelder Lőcsén kívül saját városának és környékének polgárai között is szervezkedett, — ennek emlékét a szájhagyomány a környékén még az első világháború előtti években is híven őrizte. A nála megszokott eréllyel és alapossággal fogott hozzá a szervezéshez, híveit szigorú titoktartásra és a fegyelem betartására nevelte, az árulókval pedig kíméletlenül leszámolt. Így például Rolf Károly wagnerdüsseli polgárt, aki elhagyta a felkelők sorait és császári szolgálatot vállalt, saját kezével lőtte agyon.¹¹¹

Pongrácz mellett, hogy az emigráns kuruc vezetőkkel állandóan tartotta a kapcsolatot, kiterjedt szervező munkát is végzett. Czelderhez hasonlóan felkészre szólította fel egykori katonáit és a csatlakozókat hozzá küldte. Megnyerte a felkelés

¹⁰³ OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 28. No. 95., O. L. Kancel. concept. Exped. 1714. január No. 76. és Újkori gyűjtemény törzssanyag. fasc. 179. No. 74.

¹⁰⁴ OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 28. No. 95., O. L. Kancel. concept. Exped. 1714. január No. 76.

¹⁰⁵ O. L. Újkori gyűjt.: törzssanyag. fasc. 179. No. 74.

¹⁰⁶ OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 28. No. 95. és 369.

¹⁰⁷ O. L. Kancel. concept. Exped. 1714. január No. 76.

¹⁰⁸ Hritz, i. m. 102. l. Szentmiklóssy Godofred Krónikája. TT. 1911. 218. l. és Századok, 1880. 300. l.

¹⁰⁹ Thaly Kálmán: Rákóczi kora a szepesi levéltárakban, Századok, 1873, 109. l.

¹¹⁰ OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 28. No. 353.

¹¹¹ Kriecher Antal: Czelder Orbán. Zipser Bote. 1883. szept. 29.

számára Göncz hajdúváros lakóit. Tállyán, Bártfűn és Nyitrán is voltak hivei.¹¹² Czelder és Pongrácz az egyik korabeli német ujság, az *Europische Fama* tanúsága szerint 36 volt kuruc tisztet nyert meg a felkelés számára.¹¹³

A felkelés vezetői Pongrácz János és Czelder Orbán voltak. A tervek szerint Czelder a gyalogságot, Pongrácz a lovasságot vezette volna, ha a felkelés már az egész országban kibontakozik. A valóságban azonban a felkelés helyi vezetője Czelder volt, Pongrácz pedig, mint az emigráció küldötte, összefogta az ország különböző területein meginduló mozgalmat és egyben összekötőként szerepelt az emigránsok és a felkelők között.¹¹⁴ A felkelés szálai ugyanis III. Károly király egyik körlevelének tanúsága szerint 10 vármegyére — Aba-Új, Zemplén, Sáros, Gömör, Szepes, Torna, Ung, Szatmár, Bereg, Szabolcs megyékre terjedt ki, a felkelés tehát ugyanarról a területről indult el, kiegészülve a Felvidékkel, amelyről annak idején a Rákóczi-szabadságharc. Czelder és Pongrácz főbb tisztjei, akik a megjelölt megyékben szervezték az embereket, Pap István, Kapesi Pál és Nutsai voltak.¹¹⁵

Czelderék, miután kellőképpen kiterjesztették a szervezkedést és embereiket elhelyezték az ország minden részén,¹¹⁶ elhagyták gyülekezőhelyüket és megindították a nyílt fegyveres felkelést. 1714 augusztusában abban a reményben keltek fel, hogy mozgalmukhoz az elégedetlenek nagy tömegei csatlakoznak, s így alapját képezhetik egy országosan meginduló felkelésnek. A Czelderék által szervezett katonák előjöttek az erdőkből. Kassa, Eperjes, valamint Tokaj környékén megtámadták a papokat és a Habsburg-párti nemesek kuriáit, melyeket felpredáltak, tulajdonosaikat pedig, ha időben kerekelt nem oldottak, kíméletlenül megölték.¹¹⁷ Létszámuk kb. 1200 fő volt, ami egy kibővített ezrednek felelt meg. A felkelés azonban nem tudott kibontakozni, mert az ország tele volt császári katonasággal és ennek segítségével a bécsi udvar elnyomott minden nyílt fegyveres megmozdulást. A császáriak most is résen voltak. Miután hírt vették a felkelésnek, azonnal összevonták a városokban elhelyezett katonaságot és szétszórták a felkelők csapatát.¹¹⁷

A kurucok nem szenvedtek nagyobb veszteséget, mert látva a túlerőt, jelentősebb ellenállás nélkül széledtek szét; a felsőmagyarországi hegyekbe és a Szepességbe húzódtak vissza. Zömük a Szepes megyei Nyilecz hegységben gyülekezett, ahol megerősítésüket várták a hegyekben bujdosó kurucoktól.¹¹⁸ A császáriak azonban azzal, hogy megfosztották őket vezetőiktől, súlyos csapást mértek a felkelőkre. Czelder Orbánt, aki a harc után Lőcsére menekült, 30 társával együtt elfogták, Pongrácz pedig kimenekült az országból.¹¹⁹

Czelderék mozgalma kifejezetten függetlenségi mozgalom volt, célja a szabadságharc megújítása lett volna. Mivel a felkelők zömét jobbágyok alkották, természetesen a mozgalomnak antifeudális ele is volt, vagyis hangot adott a jobbágyság társadalmi és gazdasági követeléseinek is. Ha figyelmesen tanulmányozzuk a felkelők összetételét, akkor megállapíthatjuk, hogy zömük a vitézlő rend tagjai közül került ki, akikre a szabadságharc hanyatló szakaszában Rákóczi támaszkodott. Közéjük tartozott Czelder, Pongrácz, de a felkelésben résztvevő tisztek és katonák is. Ők a szabadságharc hanyatlása után is inkább a bujdosást és a harcot választották, semmint hogy beletörődjenek a Habsburg-elnyomásba, vagy pedig újra magukra vegyék a földesúri ígát. A mozgalmat tehát, amely katonatisztokra, katonákra, kismemesekre, polgárookra és jobbágyokra támaszkodott, a vitézlő rend tagjai vezették és bátran mondhatjuk, hogy Czelderék felkelése a vitézlő rend felkelése volt a kuruc szabadságharc megújítása érdekében.

A felkelés gyors bukásának oka az ország katonai megszállása, a nemzeti egység megteremtésének lehetetlensége volt. Rákóczi sem tudott külföldi segítséget szerezni. Megakadályozta a kibontakozást az a tény is, hogy a felkelők vezetőit mindjárt kezdetben elfogták.

A felkelők megmenekült csoportjai vezetőik elfogatása után sem szüntették be a harcot. Időnként elhagyva rejtkezőhelyüket csoportosan támadást indítottak a nemesi és

¹¹² OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 28. No. 369., O. L. Kancel. concept. Exped. 1715. márc. No. 53. és 1715. febr. No. 73.

¹¹³ *Thaly*, i. m. 109. l. *Europische Fama*. 1714. év. 162. k. 508—509. l. *Mercure Historique et politique* Hága, 1714. okt.—dec. füzet. 1074—1075. l. Másolata OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 23. No. 574.

¹¹⁴ *Europische Fama*. 1714. év. 162. k. 508—509. l. O. L. Kancel. concept. Exped. 1714. szept. No. 6.

¹¹⁵ Szabolcs vm. lt. Régi cklevek. fasc. 15. No. 18.

¹¹⁶ A mozgalom országos méreteit mutatja, hogy pl. a Felvidéken kívül Szegeden, Makón, Aradon és Temesvárott is szervezkedtek a kurucok (OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 28. fol. 352), s mozgólódást jelentett a hatóság Simontornyáról is (uo. fasc. 28. fol. 369.).

¹¹⁷ *Mercure historique et politique*. Hága. 1714. okt.—dec. füzet. 1074—1075. l. *Thaly*, i. m. 109. l.

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 28. No. 369.

¹²⁰ O. L. Kancel. concept. Exped. 1715. júl. No. 22. *Mercure historique et politique*. Hága. 1714. okt.—dec. füzet 1076. l.

papi kuriák ellen. Az erdőben bujdosó kurucokon kívül Göncz és Tállya városok is mozgóldtak. Ezek azonban már csak szórványos támadások voltak és nem töltötték be eredeti rendeltetésüket.¹²⁰

Az újabb felkeléstől megrettent III. Károly és a bécsi udvar a felkelők szétverése után lázas sietséggel leveleket intéztek a vármegyékhez, amelyekben igyekeztek a nemesseget elriasztani a felkelőktől és súlyos büntetést helyeztek kilátásba, ha elhanyagolják a kurucok kinyomozását és elfogását. A Ilabsburgokkal szívesen együttműködő nemesség készségesen fogadta Bécs parancsát. Kiméretlenül üldözte és ítélte halálra az elfogott felkelőket.¹²¹

A felkelés leverése után Czeldert és társait Kassára vitték és bebörtönözték. Pongrácz a lengyelországi Dukla községbe menekült, amely szerencsétlenségére herceg Lubomirsky Tivadar, Rákóczi ellenségének birtoka volt. A herceg váltságdíj ellenében 1714 decemberében kiadta foglyát a császáriaknak.¹²² Czelder és Pongrácz ügyének tárgyalására delegált bíróság alakult, amelyben törvényellenesen német tiszték is részt vettek. A bíróság elnökei Szentiványi János egykori kuruc brigádéros és báró Rennaud Ferenc ezredes, Kassa császári parancsnoka voltak.¹²³

A vizsgálat folyamán Czeldert és Pongráczot megkínozták, melynek következtében Pongrácz 1715 október végén meghalt. Holttestét felnégyleték, fejét levágták és Kassán a kereskedők tornyára tűzték. Czeldert halálra ítélték és 3 évi raboskodás után Kassán, 1717 októberében kivégezték. Először levágták jobb kezét, majd fejét, azután testét felnégyleték és elrettentő példaként akasztófára függesztették.¹²⁴

Czelder halálának időpontját illetően két egymástól eltérő álláspont alakult ki. Czobor Alfréd magáéva tette Szentmiklóssy Godofréd egykorú krónikájának adatait, s ennek nyomán a kivégzés időpontját 1717 októberében jelöli meg. Ezzel szemben Thaly Kálmán, s az ő nyomán Hritz Lajos azt állították, hogy Czelder Orbán 1715-ben már nem volt az élők sorában. Thaly Kálmán ezt az álláspontját egy, a Szepes megyei levéltárban felfedezett oklevél tartalmára alapozta. Ebből ugyanis szerinte kiderül, hogy azt a pert, amit Czelder Orbán 1714. július 24-en 200 forintos követelésének behajtása érdekében indított Láng Jónás ellen, 1715-ben már özvegye folytatja. Hritz Lajos ezt még megtoldja azzal, hogy Czobor álláspontja már csak azért sem lehet igaz, mert Pongrácz Jánost, aki ugyanazon cselekménnyel volt vádolva, mint Czelder, már 1715-ben kivégezték.

Thaly Kálmán és Hritz Lajos álláspontja a kutatásaink során összegyűjtött anyag alapján könnyűszerrel megcáfolható. Thaly Kálmán állításával szemben mindenekelőtt le kell szögezni, hogy Czelderék pere nem 1714-ben kezdődött, hanem 1715 januárjában, amikor Pongrácz megérkezett Lengyelországból. Az ítéletet októberben mondták ki, de a különböző kormányiszterek még decemberben is vitatkoztak megerősítésével kapcsolatban. Czeldert tehát még 1715-ben sem végezheték ki, csakis valamelyik azt követő évben. Czelder Orbánnak Láng Jónás ellen emelt pere, amelyre Thaly igazolásképpen hivatkozik, nem jelentett egyebet, minthogy miután Czelder börtönben ült, a pert felesége folytatta.

Hritz Lajosnak Pongrácz János halálával kapcsolatos következtetése a tények pontos ismeretének hiányán alapszik. Ő ugyanis nem tudta, hogy Pongrácz a kínzások következtében halt meg a börtönben és csak halála után ítélték el és hajtották végre rajta az ítéletet. Pongrácz esete tehát különbözik a többi vádlottétól, ezért halálának időpontjából nem lehet semminemű következtetést levonni Czelder kivégzésére vonatkozólag.

Az elmondottak alapján, úgy véljük, mind Thaly, mind Hritz álláspontja tévesnek minősíthető. Mivel pedig cáfolhatatlan forrás nem áll rendelkezésünkre, a Szentmiklósi krónika adatait kell elfogadnunk. Ezt annál is inkább megtehetjük, mert az egykorú szepesi krónika más eseményekre vonatkozó adatainak hitelességét levéltári adatok is igazolják. Ezek szerint tehát Czelder Orbán halála 3 évi raboskodás után, 1717-ben következett be. A kivégzés színhelyéül a források egyhangúlag Kassa városát jelölik meg. Az 1717-es dátum helyességét bizonyítja az a tény is, hogy Czelder Orbán

¹²⁰ Thaly, i. m. 110. l. OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 28. No. 369.

¹²¹ O. L. Kancel. concept. Exped. 1715. júl. No. 22., Hritz, i. m. 103. l. Szabolcs vm. It. Régi oklevelek, fasc. 14. No. 11.

¹²² OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 28. No. 364, 369. O. L. Kancel. concept. Exped. 1714. dec. No. 66.

¹²³ Uo. 1714. szept. No. 58.

¹²⁴ Erre vonatkozólag lásd: O. L. Kancel. concept. Exped. 1715. júl. No. 84. és 1714. nov. No. 74. Europäische Fauna. 1715. 178. k. 741–472. l. OSzKK. Thaly gyűjt. Fol. Hung. 1389. fasc. 23. No. 214. és fasc. 28. No. 364. Szentmiklóssy Godofréd Krónikája. TT. 1911. 212. l. és dr. Czobor Alfréd: Czelder kivégzése, Tört. Közl. Abauj, Torna vm. és Kassa múltjából. 1911. 126. l., valamint Camara Scepus.: Opiniones vicedirectoriales, fasc. 12. No. 99.

felesége ugyanebben az időben 1717. október 16-án adta be kérelmét a kamarához, amelyben saját ingó vagyonát követeli vissza, amit férje vagyonával együtt lefoglaltak. A vagyonelkobzást viszont csak az elítélt halála után szokták végrehajtani.¹²⁵

*

Czelder Orbán hadvezetői, szervezői működéséről összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg: mindenekelőtt kiváló szervezőképessége emelte a kuruc hadsereg legjobb parancsnokai sorába. Szervezési tapasztalatait — melyeket polgári foglalkozása közben szerzett, s a császári hadseregben gyarapított — a szabadságharc vezetői mindenkor felhasználhatták. Czelder elsőnek vette ki részét a kuruc hadsereg regularizálási munkálataiból. Toborozta a mesterembereket a hadipar és a vármegyerősítő munkálatok számára. A szabadságharc hanyatló szakaszában a hadsereg létszámának növelése érdekében a hadi szolgáltatás új módszerét dolgozta ki a hatáskörébe tartozó vármegyék területén. Nagy sikerrel szervezte a hadsereget a szabadságharc kritikus időszakában, egyes nagyobb csatavesztések után, amikor a kuruc főtisztek többsége nem dicsekedhetett ilyen eredményekkel. De megmutatkozott rendkívüli szervezőkészsége a szabadságharc bukását követő években is, mikor a győztes császáriak tobzódása közepette felkelést robbantott ki a Szepességben.

Czelder hadsereg-szervező sikereinek titka — tehetségén kívül — a Felvidék nemzetiségi jobbágysai és a városok plebejusai iránt érzett szeretetében és ennek visszahatásaként jelentkező népszerűségében rejlett. Bátran mondhatjuk, hogy Czelder népszerűsége a Felvidéken Bottyánéval vetélkedett. A szabadságharc kitörése utáni első években hangot adott a polgárság vallásos sérelmeinek, és a vallásszabadság talaján állva, hatalmi eszközöket is igénybe véve, ahol tehetette hatálytalanította az ellenreformáció erőszakos intézkedéseit. Mindenkor védte a lakosságot a katonaság túlkapásaival szemben és szigorúan büntette az erőszakoskodó katonát. Elnyerte a városi polgárság és a szlovák jobbágyok szeretetét és ragaszkodását, melyet a szabadságharc érdekében használt fel. A nép iránta tanúsított bizalma különösen a szabadságharc hanyatló szakaszában nyilatkozott meg, amikor a jobbágyok elkedvetlenedése már nagymértékben megmutatkozott. A kuruc táborban általános volt a panasz, hogy kötéllé kell fogni a katonát, ezzel szemben Czelder — ha voltak is nehézségei — továbbra is sikeresen folytatta toborzó tevékenységét, harcra lelkesítő szavai visszahangra találtak a felvidéki lakosság körében. A Czelder kezére bízott ezrednek mindig ezren felül volt a létszáma. Maga Beresényi írta a trencsényi csata után, hogy bár csak Czelder Orbán „érkezhetnék”, mert ahhoz „inkább gyülekezik a föld népe is — de így nincs haszna”. Czelder népszerűségét bizonyítja Okolicsányi Mihály árvai alispán levele is, melyben arról ír a fejedelemnek, hogy: „Bizony az Úr-Isten megsegítene bennünket, mert evvel az emberseges resolutus Obesterrel készek vagyunk mindnyájan fegyvert fogni.” Még beszédesebben bizonyítja ezt a lőrcsei polgárok példája, akik a város 1709–1710-es ostroma alkalmával Czelder iránti ragaszkodásuk kifejezéséként felajánlották 14 éves gyermekeiket is a városfalak védelmére, s megosztották házukat és élelmüket az inséget szenvedő katonákkal. Czelder néppel való összeforrottságának nagyszerű tanújelét adták az 1714-es események, mikor hívó szavára 1200-an jelentkeztek a császáriak elleni harcra.

Czelder nemcsak mint hadszervező, de mint parancsnok, hadvezető is megérdemli, hogy a kuruc hadsereg legkiválóbb tisztjei közé soroljuk. Parancsnoki erényeinek szembe-tűnő jelei; széleskörű katonai tudás, igazságossággal párosult fegyelmező erő, katonáiról való meidekori gondoskodás voltak. Nagy gondot fordított katonái kiképzésére, melyet rendszeres gyakorlatoztatásokkal valósított meg: s hogy ezt nem csinálta rosszul, annak bizonyítékát adja az a tény, hogy nemcsak saját, de más ezredek, sőt a fejedelem palotás ezrede részére is képzett ki újoncokat. Ezredében kemény fegyelmet tartott, szigorúan fellépett a szökevényekkel és az árulókkal, a lakossággal önkényeskedőkkel szemben, ezredének egységét, szilárd fegyelmét szem előtt tartva, nem riadt vissza a haditörvényszék és a halálbüntetés alkalmazásától sem. De nemcsak követelt katonáitól, hanem törődött is velük.

Czelder Orbán nemcsak fegyelemre nevelte katonáit, de beléjük oltotta a férfias bátorság, a szilárd helytállás nemes eszméit is, — ugyanakkor a nehézségek elviselésére nevelte őket. Nevelésének eredménye mutatkozott meg a trencsényi csata kezdetén, amikor maroknyi csapatával hősiessen ellenállt a sokszoros túlerőnek, és a csata végén, amikor a felbomló kuruc sereg legszilárdabb egységeivel a vágásokig harcolt. Ez a nevelés aratta gyümölcseit az 1708. decemberi stureci harcokban, amikor az 1300–1600 méter magas

¹²⁵ Uo.

hegyekben, embermagasságú hóban és csikorgó hidegben álltak helyt, és annak ellenére, hogy katonái nagy részének keze-lába elfagyott, csak árulás következtében hagyta el őrhelyét. És nem utolsó sorban e nevelés eredménye volt próbára téve Lőcse ostrománál, amikor kurucai a túlerővel szemben vitézül harcoltak a falakon.

Czelder Orbán emlékezetessé tette nevét szilárd jellemével, a szabadságharc és a fejedelem iránti törhetetlen hűségével is. Az ellenség oldaláról jövő mindenfajta csábítást elutasított, sohasem lehetett őt — bár erre többször is történt kísérlet — sem ranggal, sem pénzzel megvesztegetni, a szabadságharc ügyétől eltántorítani, pedig a nemesi vezetők részéről többször is érte sérelem. Nem véletlen, hogy az ő tollából látott napvilágot az a haza és a fejedelem iránti hűség hőskölteményének beillő levél, mellyel Lubomirsky árulásra felszólító levelére válaszolt. Nem tarthatjuk azt sem véletlennek, hogy a fejedelem éppen őt bízta meg annak a nagy jellembeli szilárdságot követelő feladatnak elvégzésével, mint amilyen az árvai — lipitói lázadás leverése volt. A szabadságharc iránti hűségét egyébként Löffelholtz császári tábornok is elismerte a királyhoz írt levelében. Az elmondottak után szinte nem is várhattunk tőle más magatartást, minthogy a szabadságharc bukása után se nyugodjék bele a vereségbe, hanem még egyszer próbálja meg a lehetetlent, a harc megújítását. Harcos életpályájának az adott keretek között nem is lehetett méltóbb befejezése, mint a szabadság ügyéért elszenvedett mártirhalál.

Czelder Orbán tetteivel, mártirhalálával, a hazához és a fejedelemhez való hűségével, melyet „utolsó csöpp vére hullásával pecsételt meg”, bebizonyította, méltó arra, hogy a szabadságharc egyik kimagasló alakjaként tiszteljük.

BAKSAY ZOLTÁN

ROMÁN JOBBÁGYOK MOZGALMAI ERDÉLYBEN ÉS A TISZÁNTÚLON 1831-BEN

Az 1831. évi kelet-szlovákiai parasztfelkelést történettudományunk méltán tarthatja úgy számon, mint szlovákok, magyarok és kárpátukránok közös, vállvetett antifeudális küzdelmét — azok közt a sajátos viszonyok között, melyeket az első európai kolerajárvány hazánkba való betörése teremtett. Újabb kutatások alapján¹ e közlemény most arra kíván adatokat szolgáltatni, hogy a román jobbágyság körében is jelentékeny mozgalmakra került sor ez idő tájt, részben Erdélyben, részben a vele határos magyarországi megyékben, elsősorban Biharban. Ezek a mozgalmak területileg és szervezetiileg nem kerülhettek ugyan összeköttetésbe a kelet-szlovákiai felkeléssel, de azzal több konvenciót mutatnak, és ugyanakkor tisztábban juttatják kifejezésre az azonos antifeudális célkitűzést.

*

Az erdélyi román jobbágyok 1831 elején meginduló mozgalmi ugyanazzal az elképzeléssel összefüggésben jelentkeztek, amely néhány hónappal később a kelet-szlovákiai mozgalmakban is oly döntő szerepet játszott: hogy ti. az orosz seregek bejönnek az országba, és szabadulást hoznak az elnyomott jobbágyságnak. Mind Erdélyben, mind Kelet-Szlovákiában a lengyel—orosz háborúról, az oroszok előnyomulásáról jövő hírek, s az urak egy esetleges orosz betöréstől való rettegésének tapasztalása volt a csírája az efajta antifeudális tartalmú oroszvárásnak. Az erdélyi ortodox román jobbágyságban különben is élt az orosz cár pravoszláv egyházi véduraságának képzelete, amelyet súlyos helyzetében egyre inkább antifeudális tartalommal telített, hovatovább abban bízva, hogy a cár az őt elnyomó és kizsákmányoló magyar földesurakkal szemben is védelmére kel.²

1831 elején Erdélyben nagyarányú ujoneozás folyt, amelyet egybekapcsoltak az ortodox románok üldözésével. „Mindenkinek egy vallást kell már követni; akik vonakodnának, katonának kell vinni” — hangoztatta pl. a septéri (Șopteriu) görög katolikus pap, mint az unió erőszakolásának egyik helyi korifeusa.³ Az üldözött ortodox román jobbágyok reménye ekkor fokozottan fordult afelé, akinek egyházi véduraságáról papjaiktól többször hallhattak. Ha mód nyílt rá, ellenőrizni igyekeztek reménykedésük ezen alapjának helytállóságát. Így Oláhpiában (Pianul-de-sus) a tapasztalatgyűjtés végett a kormányzat engedelmével ott tartózkodó orosz⁴ bányatisztviselőktől egyenesen megkérdezték: „Valóban védúra az orosz cár a nem-egyesült románoknak?”⁴ Amikor azután a Székelyföld elszórt román települései felől kiindulva 1831 első hónapjaiban egész Erdélyben rohamosan elterjedt a hír, hogy orosz seregek állnak a Kárpátoknál,

¹ Az 1831. évi parasztfelkelés részletes monografikus feldolgozása — a teljes tudományos apparátussal — kiadatlan kandidátusi disszertációmban található a Magyar Tudományos Akadémia illetve az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárában. E tárgyban megjelentetett népszerű kiadványom (Tilkovszky Lóránt: „Az 1831. évi parasztfelkelés.” Bpest. Művelt Nép. 1955) a román vonatkozásokra ügyszólván csak utalni tudott. A Bihar megyei mozgalmakról ebben (135—137. l.) felvázolt képet a Debreceni Állami Levéltárban (D) legújában felkutatott források segítségével teljes alaposággal fel lehetett tártani, megalapozva a megye jobbágysága helyzetéről adott elemzéssel. E teljesebb anyag birtokában megállapítható, hogy népszerű kiadványom idézett lapjain néhány megállapítás pontatlannak bizonyult (pl. nem az élesdi, hanem a révi Batthyány-uradalom falvai voltak felkelésben). Az erdélyi jobbágyság helyzetéről és 1831. évi mozgalmairól Trócsányi Zsolt könyve is megemlékezik (Az erdélyi parasztság története 1790—1849. Bpest. Akadémiai Kiadó, 1956), nem mutat rá azonban ezeknek a kelet-szlovákiai és magyarországi mozgalmakkal való összefüggéseire. (201., 204—205., 222—223. l.)

² Országos Levéltár (O. L.) Erdélyi Kancellária Elnöki Iratok 276/1831.

³ Erd. Kanc. 1183/1831.

⁴ Erd. Kanc. Eln. 129/1831.

az erdélyi román jobbágyság megszabadítóként várta azok bejövetelét. A román pópák a legnagyobb buzgósággal terjesztették az oroszok jöveteléről szóló híreket, hogy a közeli segítség reményével kecsegtetve ellenállásra biztassák híveiket az ortodoxia üldözőivel szemben. Az erdélyi kormányhatóságokhoz befutott jelentések szerint először Háromszékben, Zágón román papja biztatta felkelésre az ottani román jobbágyokat azzal, hogy jelentős orosz katonai erő gyülekezett már össze támogatásukra Havaselve határában. Azután a brassói körzetből érkezett hír arról, hogy Bodza és Bodzaferdülő (Intorsătura Buzăului) helységek óhitű román jobbágyai felkelésre készülnek, s hogy a berecki (Breţcu) óhitű diakonus egyenesen lázító körútra ment.⁵ Torda megyében Balla (Băla) helység pópája azzal biztatta jobbágy híveit, hogy csak négy hétig tartssanak ki még: akkor beköszönt megváltásuk napja és megszabadulnak minden nyomorúságtuktól; csak egyek legyenek és összetartsanak.⁶

A román jobbágyok körében tapasztalt mozgolódás nagy rémületbe ejtette az erdélyi földesurakat és megyei tisztviselőket, akik Horia és Kloska felkelésére emlékezve vissza, tömegesen menekültek be a nagyobb biztonságot ígérő városokba. A román jobbágyok felkelésétől főleg Kolos, Doboka, Torda, Alsófehér, Ilunyad, Zaránd, Belső-Szolnok és Küküllő megyék, valamint Marosszék területén rettegtek.⁷

Az erdélyi gubernium és kancellária attól tartott, hogy a nemesek fejvesztett menekülése láttán a román jobbágyok mégjobban felbátorodnak; ezért a tisztviselőkre szigorúan ráparancsolt, hogy hivatalos körzetüket nem hagyhatják el;⁸ a városokba menekült földesurakat pedig azzal igyekezett visszatérésre bírni, hogy biztonságukra katonaságot fog kirendelni.⁹ Valóban, visszatartják azokat a katonai egységeket is Erdélyben, melyeket onnan korábban máshová vezényelni szándékoztak: és székelő határőr csapatokat is készenléthben tartanak a nemesség biztonsága érdekében.¹⁰ A nemesség kérésére szüneteltetik az ujoncozást, mint a nyugtalanság egyik fő forrását.¹¹ viszont a földesurakat és tisztviselőket is figyelmeztetik, hogy a jobbágyokkal szemben most kiméletet tanúsítsanak.¹²

A megrettent nemesség azonban csak akkor véli magát biztonságban, ha insurrectio formájában magát felfegyverzi.¹³ Belső-Szolnok és Küküllő megyék főispánjai a nemesi birtokosok sürgető kéréseire már kénytelenek is voltak az insurrectio ügyében a megyei közgyűlést összehívni.¹⁴ A kormányzat roppant kelletlenül vette tudomásul a nemesi felkelésre való készülődés híreit. Utasításba adta, hogy mindenáron meg kell akadályozni a megyegyűlések megtartását.¹⁵

Már csak a nemesség fegyverkezésének felesleges dologként való elhárítása végett is egyre több és több katonaságot irányított a kormányzat a jobbágyfelkeléstől veszélyeztetett területekre: a csapatokat ide-oda vonultatta, hogy a nemességben biztonságot keltsen, a jobbágyságot pedig terrorizálja. Az 1831. esztendő első hónapjainak ezen mind jobbágyi, mind nemesi oldalról izgatott hangulatát sikerült is a kormányzatnak nyár elejére egészen letompítani.¹⁶ A nyugtalan nép megfelelő befolyásolására, de az alsópapság viselkedésének ellenőrzésére is, felszólította a kormányzat a görög-keleti püspököt a kánoni vizitációk célszerű megtartására.¹⁷

A forradalmi lidérenyomás alatt álló bécsi udvar, amely az 1830-as júliusi párizsi forradalmat követően francia emisszáriusok után kutatott Erdélyben, akik üzleti és magánügyek ürügyén ott tartózkodva, valójában „forradalmi üzelmekre” készítetik a kedélyeket¹⁸ — most egyszerűen orosz emisszáriusokra gyanakodott, eltelve mindazon aggályokkal, amelyeket benne az orosz birodalomnak a Balkánon követett politikája már eddig is keltett.¹⁹ A vizsgálat tisztázta, hogy bár az erdélyi román jobbágyok az oroszok bejövetelét várták, ez a remény Havaselvéről jött puszta hírekre alapozódott, s nem orosz emisszáriusok erdélyi működésének volt eredménye.²⁰

⁵ Uo. 63/1831.

⁶ Uo. 32/1831.

⁷ Erd. Kanc. 1183/1831.

⁸ Erd. Kanc. Eln. 34/1831.

⁹ Uo. 38/1831.

¹⁰ Uo. 52/1831.

¹¹ Uo. 59/1831.

¹² Uo. 32/1831.

¹³ Uo. 38/1831.

¹⁴ Uo. 46/1831.

¹⁵ Uo. 59/1831.

¹⁶ Uo. 276/1831.

¹⁷ Uo. 32/1831 és 34/1831.

¹⁸ Uo. 42/1831.

¹⁹ Uo. 256/1831.

²⁰ Uo. 276/1831.

Az erdélyi román jobbágyok nyugtalan oroszvárása, a parasztfelkeléstől rettegő nemesség védelmi szervezkedése, az udvar intézkedései és nyomozásai — azonos vonásokban bővelkedő előjátékát képezik az 1831 nyarán bekövetkezett kelet-szlovákiai eseményeknek.

Az erdélyi parasztság forrongó, izzó hangulatára, amelyet erdélyi atyafiai tavaszi meglátogatása alkalmával tapasztalt, visszaemlékezett egy Zemplén megyei szegény-nemes, a kistráskai Tasnády Péter, amikor júliusban az ottani levegő is forrósodni kezdett. Amikor július végén, augusztus elején a kelet-szlovákiai felkelés kitört, Tasnády élére is állt a lakhelyét környező 6–8 falu felkelésének.²¹

*

A kelet-szlovákiai nagy parasztfelkelést augusztus közepén elfojtották, színterét jelentékeny katonai erők felvonultatásával az ország más részeitől elszigetelték, ezáltal megakadályozták, hogy elsősorban a forrongó Tiszántúl, erdélyi határszél és Délvidék bekapcsolásával a parasztfelkelés országossá nőjön. Az e vidéki megyék román jobbágyságának mozgalma így is figyelmet érdemel.

Szatmár megye román jobbágyok lakta keleti felében Geötz Ferenc alispán jelentése szerint „az oláhok a muszka tábornat várván, földesuraiknak szolgálattyaikat megtagadni kezdik”.²² Így Felső- és Középhemorodon (Ilmorodul-de-Sus; Il.-de-Mijloc), Pácafalván (Chilia), Mogyoróson (Mărieș), Réztelken (Tătarești) „az úrdolgára való menetelt megtagadták”. Remélték, hogy „a muszkák nékiek fegyvert fognak küldeni, mellyel földesuraikat és előjáróikat megöldössék”.²³ Szamosstelken (Somoștelec) egy halat sütő jobbágy abban reménykedett, hogy hamarosan az urakat forgathatja nyáron.²⁴ Sárközujlakon (Livada) a parasztasszonyok arról beszélgettek, hogy „ha megölik az urakat, mi haszna lesz abból a szegény embernek?” A felvetődött kérdést egyikük így válaszolta meg: „Az, hogy a parasztember maga fogja bírni a telkét s földjeit.”²⁵ A sárközujlaki mozgolódás különösképpen nyugtalanította a Szatmár megyei urakat. „Ha Sárközön és Újlakon a lázadás kiüt, méltóságos báró Vetsey Miklós úrnak kastélya kirablásával búját, bört, pálinkát, sőt fegyvereket is kapván a támadók, több-
több társakkal szaporodván, és a kastélyban felfegyverkezvén a zempléni és szepesi véres seccük ezeken a részekén is ismételtetnének” — írta Eötvös Mihály főszolgabíró.²⁶

A Szatmár megyei román jobbágyság oroszvárásában a legfigyelemreméltóbb vonás az, hogy ez az oroszvárás szorosan összefonódik, harmonikus egységbe olvad az e vidéken a nép körében elevenen élő kuruc hagyományokkal. A gróf Károlyi család misztótfalusi (Tăuții-Măgherus) uradalnához tartozó Józsefháza (Jojib) román jobbágysága pl. azt beszélte, hogy a bevonuló muszka sereg „a gróf Károlyi familiától minden Rákóczy-féle uradalmakat el fogna venni”.²⁷ A Rákóczi orosz kapcsolatainak, valamint Károlyi árulásának emlékét úgy látszik egyaránt őrző parasztszónoknak nyilván az volt az elképzelésük, hogy a nagy Rákóczi örökségét — a tőle elkobzott, és az árulás jutalmazására fordított földeket — most majd azok kapják meg, akik évszázadokon át verejtékuikkal művelték. Kántorjánosiban, amely magyar helység volt, „a Rákóczy fija hadinéppei” jövetelét emlegették: egyesek szerint Rákóczi fia „már a vén kastélyba Vajára megérkezett”.²⁸

Bihar megyében a román jobbágyság mozgalma olyan méreteket öltött és olyan jelentőségre tett szert, hogy azzal az alábbiakban majd részletesebben kell foglalkoznunk, a jobbágyság helyzetének élőzetes vázolását sem mellőzhetve el.

Arad megyében, ahol a román parasztszónok állandóan a jobbágysorból való felszabadulásukról beszéltek, az urak attól tartottak, hogy az egész megye „revoltálni” fog. A megyei nemesi rendek úgy vélekedtek, hogyha hamarosan katonai erő nem kapnak, életük és javaik megmentésére nem lesz más mód, mint a jobbágyokat felszabadítani, és nekik tulajdont adni.²⁹ Hasonló volt a helyzet a Temes megyei szerb és román

²¹ Rapant, Daniel: Sedliacke povstanie na Východnom Slovensku roku 1831. Bratislava, 1953. Dokumentumok, II. k. 207. l. — Ezúttal is hangsúlyozni kívánom Rapant koncepciójának teljes tarthatatlanságát, amely szerint az ország különböző területein mutatkozó mozgalmak szálai Tasnády kezében futottak volna össze.

²² O. L. Regnikoláris levéltár. Locumtenentia Choleraria. 2004/1831.

²³ Uo.

²⁴ O. L. báró Perényi Zsigmond kolerairatai. C. 3554 ragsz. köteg. (Árgyelán György szamosstelki jobbágy vallomása.)

²⁵ Uo. (Sárközujlaki tiszti vizsgálat 1831. szept. 22-i jegyzőkönyve.)

²⁶ O. L. Regn. lt. L. Ch. 2004/1831.

²⁷ O. L. báró Perényi Zsigmond királyi biztos 1831. évi kolerairatai. C. 3554 ragsz. köteg. (1831. szept. 22-i józsefházai tiszti vizsgálat. Pap Fülöp tanúvallomása.)

²⁸ O. L. Magy. Kanc. Eln. 1686/1831.

²⁹ Uo. 2503/1831.

valamint a Torontál megyei szerb jobbágyok körében is. „Meggyújtott, amint hallatzik, Felsőmagyarországon a felzendülés fáklyája, s naponként újabb rettentő híreket hallunk a jobbágyság dühéről” — rémülködik Temesvárott (Timișoara) egy névtelen levélíró, aki a délvideki viszonyok ismeretében hasonló felkeléstől reszket, mert — mint írja — „annyira el van ez a része az országnak keseredve, hogy a dühötség tüze kiűtésére csak egy szikrátska is elég fog lenni”.³⁰

Erdélyben ezalatt csupán a járványvédelmi intézkedések miatt volt helyenként kisebb-nagyobb rendzavarás, így Fogaras (Făgăraș) és Brassó (Brașov) városában.³¹

*

Bihar vármegye jobbágyságának helyzete sok hasonlóságot mutatott a felkelés főszínterévé vált kelet-szlovákiai megyék jobbágyságának helyzetéhez. Bihar megye parasztságának csaknem fele teljesen földnélküli volt (az 1828. évi adóösszeírás szerint 27 987 zsellér állott szemben 29 653 telkes-paraszttal), s a megye egyes járásaiban, így a váradí és az érmelléki járásban a zsellérek száma felül is múlta a telkesekét. A telkes jobbágyok kategóriájában hozzávetőlegesen 50% volt negyedtelkes; ennél nagyobb birtoka 20%-nak, kisebb birtoka 30%-nak lehetett.³²

A parasztság földtől való megfosztásának folyamata Bihar megyében is a természeti viszonyok következtében haladt előre lényegesen gyorsabban, mint az ország alföldi vidékein. A hegyek és mocsarak által szűkre szabott termőterületen a földesúri allódióm terjeszkedése a paraszti szántóknak és réteknek olyan terméketlen és hasznavehetetlen részekre való kiszorulását eredményezte, amelyen a parasztság már csak részben vagy egyáltalán nem találhatta meg megélhetését. A zsellérek és a töredéktelkesek jelentős része a Bánáth, illetve Mezőhegyes vidékére járt aratni évről évre szűkös élélmek megkeresése végett, s egyetlen évi rossz termés is az éhhalál veszedelmébe dönthette őket.³³

Az 1831. évi felkelést megelőző évtized Bihar megyei úrbéri bizottsági jegyzőkönyveit átlapozva meggyőző képet kapunk arról, hogy az egyházi s világi nagybirtok határrendezései s a megnövekedett allódiómok megnövekedett szükségletei következményeként mily súlyos helyzetbe került a megye jobbágysága. A jó földű, gondosan művelt, trágyával is kövérített szántók földesúri kézre kerültek; a hegyoldalban cserébe ajánlott köves, bozotos földek sokszor teljesen elfogadhatatlanok voltak. Így pl. Kráncsesd (Crăncești) parasztjai nem fogadták el a reguláció után kiosztott földeket, az őszi szántást és vetést teljesen elmellőzték, tavasszal is csak tisztí erőhatalommal tudták őket a szántásvetésre rákényszeríteni.³⁴ A regulációk e kisajátító hatása ellen tiltakozott Jánosfalva (Ianosda), Tamásda (Tâmașda), Hagymádfalva (Spinuș), Tataros (Brusturi), Fánicsika (Făncica) és sok-sok más falu parasztsága is.³⁵

Hasonló módon veszték el a jó kaszálórétek is. Nagykerékiben pl. az újonnan kimért rétek feléről le kellett mondani, mert több lett volna utána az adózás, mint belőle a haszon. Lore-Ponoron (Lorău-Ponoara) az uradalmi tisztek foglaltak el a lakosoktól több rétet.³⁶

A természettől hosszú évek szívós munkájával elhódított írtásföldektől is egymásra megfosztották a jobbágyságot. Alsólugoson (Lugașul-de-Jos) a révi (Vad) uradalom ispánja térítés nélkül veszi el az írtásokat. Szentjobb (Sâniob) helységben 16 éve vették el az írtásokat, de az 1000 forintnyi becsüösszeget sose fizették meg. Írtásait siratta Less (Leș), Pósa (Păușe), Görbed (Gurbești), Poklostelek (Poclusa-de-Barcău) és még nagyon sok más falu.³⁷

Nagy méreteket öltött a közlegelők kisajátítása is. Terjén (Tria) Bulyovszky János földesúr a közlegelőből nagy majorsági táblát szakított ki. Csanáloson (Űrziceni) Dévai Károly közbirtokos kaszálónak foglalt le egy darabot a közlegelőből, mire a parasztok, „hogy a szándékba tett usos formálást megakadályoztathassák”, marháikkal azt felégették. Kohányban (Cohan) ugyancsak a földesurak foglalásai szorítják meg a közlegelőt. A közlegelő kisajátításának másik formája az urasági nyájak mértéken felüli elszaporítása volt. Hencidán az uraság juhait lepték el a legelőt. Zsákán gróf Rhédey Ádám földesúr sertésnyájait özönlöttek el mindent. Darvason nemes Borbola Sámuel

³⁰ O. L. M. Kanc. Eln. Titkos. 109/1831.

³¹ Fogarásra: O. L. Erdélyi Gubernium 11. 253/1831 és uo. Elnöki Iratok 1602/1831. — Brassóra: O. L. Erd. Gub. 10.500/1831.

³² O. L. Regn. Lt. Bihar vm. 1828. évi adóösszeírása. Generalia.

³³ Uo.

³⁴ Debreceni Állami Levéltár. Bihar m. Prot. urb. dep. 1826/40—43.

³⁵ Uo. 1828/2, 1828/23; továbbá D. Bihar m. közgyűlési iratok 1831. VII. f. 8. sz. és 12. sz.

³⁶ D. Bihar m. Prot. urb. dep. 1826/91, III. 1827/84—85.

³⁷ Co. 1831/33—34, 1831/4, 1821/1, 1828/64, 1827/37.

mintegy 2000 darabból álló idegen birkanyáját fogadott a határba árendáért, s emiatt a parasztok állatai a legelőről kiszorultak. Körösszakállon is felessszámú marhát fogadtak fel a földesurak a helység csekély legelőjére.³⁸

Ugrán (Ungra) a legelőhiány miatt sokan kénytelenek voltak eladni állataikat, Mezőpeterden is a legelőhiány miatt nem tudnak állatot tartani, akinek pedig vonómarhái nincsenek, azoktól a földesura el akarja venni a földet.³⁹ Csökmön egy ígásállatát vesztett jobbágy hiába ajánlott fel kézirobotot, földesura kibecsültette. Szentmiklóson (Sănnicolaul-Roman) egy hasonló sorsra jutott jobbágy három hónapi haladékat kapott új igaerő beszerzésére, ellenkező esetben kibecsülik.⁴⁰

Az állatállomány ki nem elegendő voltára utalhatnak a következő adatok: Bánlaka (Bănlăca) 81 telkesgazdája közül csak kilencnek van két ökre; 23-nak van egy tehene, kettőnek két tehene van. Lő nincs a helységben. Rév 83 telkesgazdája közül 22-nek van 4 ökre, a többinek 2 ökre van. Görbed 159 telkesgazdájának összesen van 58 ökre, 44 lova, 70 tehene. Gégény (Gheghie) 20 telkesgazdájának összesen van 2 ökre, 6 tehene, 4 lova. Rojt (Roit) 125 telkesgazdájának összesen van 10 ökre, 12 tehene, 73 lova stb.⁴¹ Az állatállomány adóösszeírásokban szokásos eltagadását számításba véve is bizonyos, hogy ezen a vidéken, ahol 4 ökör kell a szántáshoz, az igaerő nem volt elegendő. Három-négy gazda ígásállatainak (sokszor tohenének) összefogása által történt a szántás; hegyvidéken pedig nem egyszer szántás helyett kapálással készítették elő a földet a vetéshez!

A kellő igaerő hiánya képezte a nagymérvű igauszora alapját. A földesurak súlyos robotnapszámokért kölcsönöztek vonómarhát a jobbágyoknak.

Másik súlyos következmény volt az, hogy ilyen körülmények között a parasztok földjének rendszeres és gondos trágyázásáról szó sem lehetett.⁴²

Az ígásállatokban való számottevő hiány, amely a közlegelő használatában való megszorításnak volt következménye, csupán fokozta a robotteher egyébként is rendkívüli súlyosságát. Az uradalmak robotigénye rendkívül megnövekedett. Bucsán „két söt háromannyi urbáriális szolgálatot vetnek egy emberre, mint annakelőtte”. Piskolton (Pişcolt) gróf Rhédey Ádám jobbágysai 2 köblös föld után is 52 napot szolgálnak. Esküllőn (Aştileu) egy parasztot, aki telke után 40 napi robottal tartozott, kibecsültek, és helyébe olyat tettek, aki 60 napot hajlandó robotolni ugyanazon telek után. Sarkadkeresztúron a szellérektől is marhárobotot kívántak. Mihályfalva (Mihailfalua) parasztjai Bernáth József és Gedeon földesurak által „rendkívül való terhes és elsenvedhetetlen szolgálattal sanyargattatnak”. Hasonlókról panaszkodott Pestes (Peştiş), Mezőpeterd s egy egész sor más helység is.⁴³ Feketegyörös (Girisul-de-Cris) parasztjai 120 s több napi szolgálatra hajtattak; szántás és aratás idején egyfolytában is több napot kell urdolgún tölteni, saját földjeik művelésének elhanyagolásával. Olykor ugyanazon gazdát egyszerre mind szekeres, mind gyalognapszámra kirendelik, így cselédeknek s feleségeiknek még arra sincs módjuk, hogy gyermekeikre felvigyázzanak. Ugyanakkor, amikor a gazda a vármegye dorgára rendeltetik, otthon maradt családtagjait az uraság viszi robotba.⁴⁴

A robot mértéktelen hajszoalása nyomot hagyott a teljesített robot elszámolási módján is. Bagamérben az uradalom nem vezetett számtartást a lerótt robotokról, hanem azokat mérték nélkül követelte. Felső- és Alsólugoson az 1830. esztendőben a végzett robotról nem adtak ki „paletát”, hanem a jobbágyokat szünet nélkül robotra hajtották. Rendszeres visszaélések folytak a hosszúfuvarban teljesített napszámok beszámítása terén. Erről panaszkodtak többek közt Lore-Ponor fenyőfát szállító jobbágysai.⁴⁵ Különösen súlyos helyzetben voltak Eszterházy herceg derecskei uradalmának jobbágysai, akik hetekig voltak távol, Turára, Lévára, Kismartonba fuvarozván a birkabőrt.⁴⁶

A földesurak a legkülönbözőbb címeken tudták fokozni robotkövetelésüket. Kihaszánálva a földinséget, egy láné földet 12 napi gyalogrobotért adtak bérbe; egy kis darabka rétért újabb 5–6 napi gyalogrobotot követeltek. Kihaszánálva a legelőhiányt, az uraság részére fenntartott legelőn egy ökör legeltetését egy marhás-robotnapért, egy tehénét vagy két borjuét, vagy egy loét ismét egy-egy gyalognap leszolgálatáért engedték meg. A fajzást két marhás vagy négy gyalognapszám ellenében voltak hajlandók engedé-

³⁸ Uo. 1826/88, 1828/42, 1827/34, 1826/13, 1828/61, 1828/16, 1828/34.

³⁹ Uo. 1827/70, 1826/34.

⁴⁰ Uo. 1827/35, 1827/54.

⁴¹ Lásd az említett helységek összeíró ivate Bihar m. 1828. évi adóösszeírásai anyagában. O. L. Regn. I.T.

⁴² O. L. Regn. I.T. Bihar m. 1828. évi adóösszeírás. Generalia.

⁴³ D. Bihar m. Prot. Urb. Dep. 1831/36, 1822/6, 1827/25, 1822/20, 1829/41, 1826/80, 1827/52.

⁴⁴ Uo. 1826/36.

⁴⁵ Uo. 1828/68, 1831/26, 1829/30, 1831/22.

⁴⁶ D. Bihar m. Közgy. ir. 1832/282.

lyezni. Igásállatot a megszorultaknak ugyancsak újabb robotnapszámok ellenében kölesönöztek. Ily körülmények közt az a gazda, kinek egyébként tegyük fel 52 napot kellene szolgálnia, ennek könnyen háromszorosát kénytelen teljesíteni.⁴⁷

A robotteljesítmény fokozására ekkoriban próbálják bevezetni Bagaméron, Szalacson (Sălacea) s a nagyváradai káptalan más falvaiban azt az újítást, hogy pl. aratáskor „egy napi jobbágvi dolog kiszabásában a keresztiek száma vétessék zsinórmértékül”. A jobbágyság természetesen tiltakozik az efajta újítás ellen.⁴⁸

A robotoltatás kegyetlensége megdöbbentő: a földesúri tiszt és hajdúja kiragadja a parasztot a maga munkájából és lóháton nyargalva mellette, „urára” hajtja; „nem tekintvén, hogy ifjú, vén, gyerek vagy terhes asszony legyen-e, borzasztó káromlások között béresostorral veri, hátát, ortzáját vágja, tsapja, oly kegyetlenül, hogy a vér az úrés helyén kibuggyan”.⁴⁹ Körösszegapátiban (Apateul ungurese) egy paraszt favillával ellenállt az öt robotban kegyetlenül kínzó hajdúnak, — ki is becslítették.⁵⁰

A robottól hajszolt paraszt szükségképp csak felületesen művelhető gazdaságának terméséből egytől részt a kilenced- és tizedszolgáltatás vitt el. A nagyváradai r. k. püspökség erőszakosságukról hirhadt dézsmaszedői a zsellérektől, akiknek földjük nincs s így dézsmát nem adhattak, kereszténypénz címén csikartak ki a dézsmálás idején 2–2 garast. A termény dézsmálása bevallás alapján történt, 1831 nyarán azonban a nagyváradai káptalan megpróbálta bevezetni, hogy a keresztiek leszámítása és jegyzék-bevétele alapján történjék a dézsmálás.⁵¹ Ugyanekkor a káptalan megtámadja az ugarfölkék eddigi dézsmamentességét is, és kísérletet tesz az ugarban termelt lencse megdezsmálására.⁵² Mint a továbbiakban látni fogjuk, ez a két újítás jelentős szerepet játszott Bihar megye jobbágysága 1831. évi megmozdulása előidézésében.

A Bihar megyei jobbágyság helyzetéről rajzolt kép teljességéhez tartozik annak megemlítése, hogy a század első évtizedeiben mindazon haszonvételek jelentős megszorítására vagy éppen megvonására sor kerül, amelyeket eddig háborítatlan élveztek. Mint Tóti (Tăuteu), Telki (Telechiu), Gyapju (Gepiu), Magyar- és Oláhkakucs (Căuceiul ungurese; C.-romin), Felső- és Alsólugos, Bánlaka s egy egész sor más helység példája mutatja, ez elsősorban a fajász vonalán jelentkezett.⁵³ De Betfián eltiltják a parasztok mészégetését, Derecskén a nadály és a gyógyfüvek szedését; Esztáron Erdődy László a gyékényvágást szorítja meg.⁵⁴ A szilvasók gyakori elvétele, amelyre példának Fánicsika és Lökk (Luneșoara) hozható fel, a szilvapálinka-főzés megtiltására és földesúri kézbevételeire utal.⁵⁵ A háztáji szőlőtőkék és gyümölcsfák könyörtelen kivágatása Derecskén: a bormérés akadályozása Nagyszalontán (Salonta), Szalacson, Dubricsánban (Dubricionesti) és másutt, szintén azt a tendenciát mutatja, mely minden jövedelmi forrást lehető kizárólagossággal próbál földesúri kézbe összpontosítani.⁵⁶

Ehhez viszont szükséges volt megkaparintani minden olyan, a község kezén levő írást, amely segítségével a parasztság okmányyszerűleg is bizonyíthatta volna, hogy a most megtámadott haszonvételeknek eddig élvezetében volt. Innen ered „a helység elöljáróitól a helység nagy kárával kicsikart bizonyágleveleket tárgyzázó panasz”. Mikepéresről, Székelyhídról (Săcueni) és több más helységből.⁵⁷

A haszonvételek megszorítása illetve megvonása a legszorosabban együttjárt a bírságolás és fenytés eszközeinek egyre kiterjedtebb használatával. A sűrű bírságolás az uradalom számára mind a pénzjövedelem fokozásának, mind a felhasználható robotmennyiség növelésének kedvelt eszköze volt. Bagaméron, a nagyváradai káptalan birtokán, esetenként 3 napi szolgálat volt a bírság, s ha megpróbáltak alóla kibújni, „a tisztek ottan a szoptató asszonyokat is csecsemő gyermekeikkel pincébe szották férjeikért záratni”.⁵⁸ Ugyancsak a nagyváradai káptalan az általa törvénytelenül eltiltott bormérés miatt 1831 elején uradalmi börtönébe vetett több Szalacs helységbeli parasztot, s csak a helytartótanács közbelépésére engedte őket szabadon.⁵⁹

A pénzjövedelmek fokozására tett erőfeszítések ugyancsak az egyházi birtokot jellemzik elsősorban. Ennek jele, hogy a belényesi (Beiuș) gör. kat. püspöki uradalomban

⁴⁷ Uo. 1831 VII. f. 8. sz.

⁴⁸ Uo. 1831 VII. f. 22. sz.

⁴⁹ Uo. 1831 VII. f. 8. sz.

⁵⁰ D. Bihar m. Prot. urb. dep. 1826/37.

⁵¹ Uo. 1831/13, 1831/18.

⁵² D. Bihar m. Közgy. ir. 1832/1532.

⁵³ D. Bihar m. Prot. urb. dep. 1826/29, 1828/36, 1828/15, 1828/35, 1829/33, 1831/26, 1831/40.

⁵⁴ Uo. 1831/27, 1831/16, 1826/1.

⁵⁵ Uo. 1828/28, 1831/2.

⁵⁶ Uo. 1826/76, 1831/42—46, 1831/25.

⁵⁷ Uo. 1822/40, 1827/43, 1827/77.

⁵⁸ Uo. 1828/68.

⁵⁹ Uo. 1831/42—46, továbbá Közgy. ir. 1831. VII. f. 25 és 27 sz.

„a földesuraság az ölfának árát szerfelett felrúgtatta”, vagy hogy Bagamérban a malmos-gazdák eddig 2 forintos taxáját előbb 12, majd 20 forintra emeltette fel a nagyváradi káptalan.⁶⁰

Itt lehet megemlíteni azt, hogy a nagyváradi püspök és káptalan szívesen kölcsönzött az inségeseknek kukoricát és gabonát, amit pénzben, uzsoraáron kellett visszafizetniük. Annyi volt a kölcsönre szoruló, hogy a kölcsönhözjuttatást bátran köthette a püspök és a káptalan az uniálás feltételéhez. 1830-ban a jég elverte Kisdombravica (Dumbrăvița) termését, mire 1831 elején az óhitű lakosok bejelentették uniálási szükségüket, mert különben éhenhalnak. Meg is kapták a kölcsönt, amellyel kihúzták az új termésig. Ekkor azonban már hiába próbáltak visszatérni eredeti hitükhöz, az ellenük kiküldött megyei bizottság testi fenyítéssel fenyegette meg őket.⁶¹

A parasztság úrbéres terhehez állami adóterhek járultak. Az 1829/30-as esztendőben Bihar megye adófizetőinek több mint 60 000 forint volt az adótartozása.⁶² Ennek aránytalan megoszlása a szegénységet súlyosan nyomasztotta.⁶³

A parasztság súlyos helyzetéből számos, a megyéhez intézett megrázó beadvány és folyamodvány született. A megye azonban elsősorban és mindenekelőtt a földesúri érdekeket védelmezte és nem egy esetben maga is üldözte a panaszolkodókat. A Székelyhida úrbéres panaszát írásba foglalni bátorkodó nemes Bokor Lászlóról pl. kijelentette, hogy „nyughatatlan, a lakosok és földesuraság között szakadást okozni kívánó lázszító, és függést emelni nem akaró ember, aki e tetteivel a közfenyítékre magát érdemessé tette”.⁶⁴ A nagyváradi gör. kat. püspök azzal fenyegette meg belényesi uradalmának a megyénél panaszt emelő jobbágyságot, hogy csak panaszkodjanak, majd még nagyobb úri adózásnak fogja alávetni őket.⁶⁵ A megye semmi erélyt nem mutatott az iránt, hogy a földesurakat úriszék tartására szorítsa, amelyen megtárgyalják a felterült panaszokat. Így történhetett, hogy egyes uradalmak, pl. a révi uradalom, különböző üriügyeket felhozva évek hosszú során át elzárkóztak az úr szék tartás elől.⁶⁶

Az 1831-et megelőző évtizedből egyetlen példáját találjuk annak, hogy a parasztság az instanciázáson és a földesúri törekvésekkel szembeni passzív ellenálláson túlmenően tettelesen fellépett a földesúri hatalom ellen. Gróf Batthyány Vince révi uradalmának falva, Feketető (Fesketeu) határozta el magát erre a bátor lépésre. Már 1817-ben panaszt emeltet az uradalom ellen a jobbágyterhek végnélküli fokozása miatt. Beadványuk a helytartótanácsot is megjárta, ennek kedvező döntését azonban nem hozták a feketetóiak tudomására. Ezentúl is „napról-napra a földesuraság részéről való elnyomattatások annyira nevedek, hogy ma holnap végső pusztulásra jutni kénytelenítettnek”. A helybeli pap, Balzan Zacharias állott a parasztok élére, akik a helység földesúrhoz hű bíráit 1821-ben leváltották, és az uraság kandidációját elvetve Abrán Zahut választották meg. Az uraság sertéseit a legelőről lehajtották, s eközben az uraság két emberét „sűrű fenyegetődzések közt” lefegyverezték. A robotot, a hosszúfuvar és a dézsmát megtagadták, az erről hozott falugyűlési határozatot jegyzőkönyvbe vették, és a pap vezetésével egy deputációt az uradalomnak is tudomására hozta. A bárányok dézsmálására kiküldött embert megverték, s később az uraság tisztjét is „élete veszedelme alatt” tiltották el a bárány- és malacdezsmától, néhányan egyenesen vasra akarták verni „a hundsfutót”. A földesúri erdőségben fát vágó lakosokat megvédték, az urasághoz bekísértetni nem engedték. Bár a mozgalom eredeti célja csak az volt, hogy azzal az eltitkolt kedvező úrbéri döntés nyilvánossághozatalát kiharcolják, annak folyamán a parasztság legalapvetőbb vágyai is kifejeződtek: többször kijelentették, hogy a rét, a föld nem az uraságé, hanem az övék; hogy gróf Batthyány Vince urat földesúruknak nem ismerik, hogy ők földesurat egyáltalán nem ismernek.⁶⁷ Ezáltal a feketetói parasztok mozgalma, mely 1822–23-ban csillapodott el, rokonvonásokat mutat az 1831. évi mozgalmakkal. A révi uradalom falvai ezekben ugyancsak igen jelentős szerepet játszottak.

*

1831 augusztusának első felében, a kelet-szlovákiai megyék nagy parasztfelkelésével egyidőben, de az ottani események tudomásának legkisebb jele nélkül élénk

⁶⁰ Uo. 1829/37—38.

⁶¹ D. Bihar m. Közgy. ir. 1832/149. — Az erőszakos uniálás vonatkozásában további gazdag anyag található G. H. Ciuhandu: *Episcopi Samuil Vulcan si Gherasim Rat. (1830—1840)*. Arad, 1935.

⁶² Uo. 1832/94.

⁶³ D. Bihar m. Prot. Urb. dep. 1829/54.

⁶⁴ Uo. 1826/86.

⁶⁵ Uo. 1826/72.

⁶⁶ D. Bihar m. Közgy. ir. 1831. VII. f. 33. sz.

⁶⁷ D. Bihar m. Prot. urb. dep. 1822/21, 1823/23—28, 1823/30.

mozgalom folyt le Bihar megye szalontai és váradai járásának román falvaiban. A mozgalom megindulása a nagyváradi deák püspökség és káptalan uradalmaiban bevezetett azon újítással volt kapcsolatos, hogy a dézsma alá eső terméstről — az eddigi egyszerű bemonlás helyett — pontos jegyzékeket készítettek az uradalmi tisztek a falusi bírák bevonásával, s ezeknek a helység pecsétjével való hitelesítését is kívánták. Könnyen érthető, hogy ez az intézkedés heves ellenzéssel fogadtatott, amellyel a bírák nem mertek maguk se szembefordulni. A lakosok követelésére minden ellenállás nélkül kiadták kezükből a helységpecsétet, melyet azok kézről-kézre adogatva rejtgettek.

A falvak egész sorában gyorsan terjedő „pecsétrejtő mozgalom”-nak mélyebb értelmet és jelentőséget adott az a feltételezés, hogy a helységpecsétek kicsalásával az uraság nem csupán olyan bizonyáglevellet akar megerősíteni, amely a dézsma szempontjából élvezett eddigi kedvezőbb helyzetről való lemondást és a súlyosabb feltételek elfogadását tanúsítja, hanem elutasítását egy olyan titkolt királyi kurrensnek, amelyik a jobbágnak felszabadulást és az urakkal egyenjogúságot ígér. A szabadság és tulajdon vágya, mely eddig többnyire „hamv alatt emésztődve” égett, most nyíltan fellobbant a Bihar megyei jobbágyságnál is, a jó királyba vetett naiv, de szívsos bizalom alapján.

E hiedelem kialakulásához bizonyos járványvédelmi előkészületek sajátos értelmezése szolgáltatott adalékokat. Abban, hogy strázsálásra elvben az urak is kötelezve voltak, a küszöbön álló egyenjogúsítás jelét látták, s felmerült a gondolat, hogy a nagyszabású elzáróintézkedéseket a megye nem azért foganatosítja-e, hogy ezáltal a királynak a néppel való találkozását s a jobbágyszabadditást megakadályozza? A jobbágyszabaddítás a parasztok szemében nemcsak egyenjogúságot, nemcsak a feudális teher alóli szabadulást, hanem a földesúri földek felosztását is jelentette.

Döntő jelentőségű volt a fejlemények szempontjából a környékbeli parasztságnak a nagyváradi hadtoborzó kapitánysághoz fűződő illúziója. E kapitányság ugyanis a megyei tisztviselők közbeiktatódása nélkül közvetlenül érintkezett — pl. a szabadságos katonák dolgában — a falvak előjáróival, s ez azt a nézetet kristályosította ki, hogy egy megyén felül, sőt vele szemben álló fórumról van szó, amelyre támaszkodni lehet.⁶⁸

Augusztus legelső napjaiban történt, hogy a nagyváradi hetipiacra feljött környékbeli parasztok összeismerkedtek Kulesár Anulrás, élesdi (Aleşd) születésű. Máriássy-ezredbeli közsézzel, aki nemrég jött haza eddigi szolgálati helyéről, Lembergbe, s most az említett nagyváradi kapitánysághoz lett beosztva. Mikor ennek elbeszéltek a dézsmaival kapcsolatos bajait, szabad föld utáni vágyaikat, a katona a földesúri szolgálatok megtagadására buzdította őket, kijelentvén, hogy „ha emiatt valami bajok találna történni, jöjjenek öhozzá, majd el fogja oda vezetni, ahol tesznek róla”. Azt tanácsolta, hogy a bíró senkinek se adja ki a pecsétet.⁶⁹

Rojt helység főbírája, Bihari János, aki néhány nappal előbb még a járásheli fősolgabíró elé járult, kérdezve, hogy feltétlenül eleget kell-e tenni a terményajtsrom megpecsételésére vonatkozó földesúri parancsnak, különösen, mikor az az ugarbeli lencsetermésre is kiterjed, — most már a falu lakosságával legteljesebb egységben többszöri felszólításra is megtagadja a pecsét kiadását; a másodbíró Licz Flora vezetésével pedig 150 lakos tette kézjegyét egy nyilatkozatra, melyben megtagadják a dézsmát. Kimpán Jánost, aki ezt ellenezte, a faluból is ki akarták kergetni. Sandorovics Péter helyi parochus arról beszélt, hogy „nem a cholera miatt strázsáltatja magát a megye, hanem azért, hogy öfelsége az urak híre nélkül bé ne jöhessen a megyébe”.

Barakonyban (Berechiu) Hotye János bíró ugyancsak a lakossággal teljes egyetértésben tagadta meg a pecsétet.

Körösszegén (Cheresig) Lakáta Flora főbíró bejelentette a lakosoknak, hogy a földesuraság tisztje 60 forintot kínált neki a pecsét átengedéséért. Erre Dobai Togyer és Barbis Thoma rögtön átméntek Vizesgyán (Tobolui) és Gyires (Giriş) helységekbe, megtudakolni, hogy ott nem történt-e hasonló kísérlet a pecsét megszerzésére, s arról tárgyaltak, hogy a három helység küldöttei együtt keressék fel tanács és segítség végett a nagyváradi kapitányt. Arról beszéltek, hogy „amely helység a pecsétjét a földesuraságnak átadja, az az öfelsége parancsolatjából fel fog gyűjtetni, a lakosok pedig meg fognak öletetni”, amelyik ezt nem teszi, meg fog nemesíttetni.⁷⁰

Görbeden legjobban Öreg Lára Onutz unszolta arra a népet, hogy „a pecsétet semmi szín alatt mindaddig ki ne adják, míg az eránt a Váradon lévő kapitány meg nem

⁶⁸ „Hivatalos jelentése a Szentandrás, Rojton, és Görbeden egybenült törvényszéknek.” D. Bihar m. Közgy. ir. 1831. V. f. 680. sz.

⁶⁹ Hivatalos jelentés Kulesár András kihallgatásáról. D. Bihar m. közgy. ir. 1832/457.

⁷⁰ A Rojt helységben 1831. szept. 2—5-én tartott fenytörvényszék jegyzőkönyve. D. Bihar m. Közgy. ir. 1832/1532.

fog kérdeződni". Groza Flora főbíró a helység házában összegyűlt lakosok előtt kijelentette, hogy jelen körülmények közt a pecsétet nem gondolja tanácsosnak magánál tartani, hanem úgy vegye azt valaki kezébe, „hogy annak hol és kinél léte ne tudódjon". Végül is a kisbíró rejtette el a pecsétet úgy, hogy a kirendelt megyei tisztviselő sem tudott nyomára találni.

Roppant érdekes, hogy Groza Flora elképzeléseiben egy román nemzeti király szerepel. A mozgalom alkalmával így beszélt: „Már hála az Istennek van egy királyunk, Nyikoresko, ki gyulai fi, a mi királyunk fiát tanítván most a muszkánál van, az fog nekünk parancsolni, és elérjük azt valahára, hogy oláh parancsolónk lesz.”⁷¹ Ez az adat újabb adalékot jelent arra vonatkozóan, hogy Moise Nicoară román nemzeti törekvései a környék paraszti lakosságában mély és tartós benyomást keltettek.^{72a}

Szentandrás (Sintandreu) Óreg Stoja Demeter és David Demeter gyanúba hozták a nép előtt Pap István főbíró, hogy már ki is szolgáltatta az uraság ispánjának a pecsétet. A megpecsételt terménylajstrom felkutatására a harang félreverése mellett fegyveresen nyomult a nép Mezei Sándor ispán házához; az ajtót betörték, s mivel az ispánt nem találták otthon, apósát fejszével fenyegették. Csontos János, mikor látta, hogy az ispán házában levők a maguk védelmére fegyverhez nyúlnak, így kiáltott: „Meglősz egyet-kettőt, — a többi megöli az egész háznépet.” A nótáriust is ki akarták húzni házából, de megszökött, így feleségét akarták tuszul lefogni. De más fordulatot vett az egész akció annak következtében, hogy a főbíró időközben elődalgott és Nagyvárád felé indult, hogy ott a főszolgabírónak jelentést tegyen a történekről. Pitutz Lőrinc másodbíró azonnal embereket toborzott, akik a szökevényt „a király parancsolatjával” elfogják és visszahozzák. A visszahurcolt bírót „Le a székedről huntzfut!” kiáltásokkal fogadták; az asszonyok hevesen szidták és pofozták; védelmére siető öccsét ostorral elkergették. Végül vasravették az áruló bírót, hogy Magyar Mojszi tanácsára majd a nagyváradi várba a kapitányhoz kísérik.⁷²

A nagyváradi káptalan falvainak „pecsétrejtő mozgalma” a Sebes-Körös völgyére is áterjedt, ahol özvegy gróf Batthyány Vincéné révi uradalma valamennyi falvában ugyancsak elrejtették a pecsétet. Itt már nem is annyira a dézsmálás kérdésével összefüggésben szánták el magukat a parasztok erre a lépésre, mint inkább azon híresztelések és elképzelések alapján, hogy egy eltított királyi kurrens értelmében, melyet a tötösi notárius látott, a pecsét ki nem adása a jobbágyságból való szabadság feltétele, míg ellenkező esetben a császár katonái felégetik a falut. Draveczky Lajos szolgabíró itt teljesen közömbös írások, így egészségügyi helyzetjelentések, himnlóltási bizonyítványok megpecsételésének erőltetésével próbálta eltéríteni a parasztságot ezektől a hiedelmektől de erőszakossága az ellenállást csak növelte.

Augusztus 14-re a szolgabíró maga elé idézte a pecsétet kiadni nem akaró helység-bírákat. Erre Brátka (Bratca), Lore-Ponor és Dámos (Damiş) helységekben számos paraszt Bánlakára gyülekezett, ahol közös tanácskozás során elhatározták, hogy megakadályozzák a bírakat a pecsét kiszolgáltatásában. Mindenekelőtt a bánlakai bírakat tartóztatták le és a helybeli nótáriust vonták vallatóra sűrű ütlegek között, hogy nem állított-e ki már eddig is valamilyen, a népre káros írást. Ezután a másik három faluban is a harang félreverésével összehívították a népet, és a bírakat itt is mindenütt vasra verték; a tőlük elvett pecsétet pedig ettől fogva kézzől kézre adva rejtették. A bánlakai Bot Onás és Bot Pável vezérlete alatt végrehajtott akció során a további lépés az volt, hogy Bene János bánlaki nótáriust kemény fenyegetésekkel levél írására kényszerítették, amelyben kinyilatkoztatták, hogy többé földesurat szolgálni nem akarnak. A levéllel Domokos Jánost indították útba a nagyváradi kapitányhoz. Azt hitték, hogy hamarosan katonaság fog jönni segítségükre, mert így értelmezték a nótárius néhány nappal előbb mondott szavait, aki a házak tisztántartására nem a valódi ok, a járványvédelem szempontjából figyelmeztette a parasztságot, hanem a nagyobb foganat kedvéért azt mondta, hogy a helységbe nemsokára katonaság jön.

Lokk helység bírása, Botis Péter, az urbáriális datációkat beszélni már nem is akarta, s midőn emiatt az uradalmi ispán Gramma Sámuel megdorgálta, „azzal illetlenül és nyakason szembeszállani nem állott”. Erre hivatalától megfosztották és helyébe az eddigi másodbíró tették. Ennek azonban a pecsétet nem volt hajlandó átadni. Emiatt már a szolgabíró elé rendelték Gégénybe, de ott nem egyedül, hanem igen nagy számmal maga mellé vett emberekkel jelent meg, akik azt nyilatkoztatták ki, hogy ők a pecsétet

⁷¹ A Görbed helységben 1831. szeptember 6-án tartott fenytörvénysszak jegyzőkönyve uo.

^{72a} Nicoară életére és tevékenységére vonatkozóan lásd *Cornelia C. Bodea: Moise Nicoară (1784—1861). Arad, 1943 c. művét.*

⁷² A Szentandrás helységben 1831. aug. 29—31-én tartott fenytörvénysszak jegyzőkönyve. O.L. Regn. Lt. Bihar megye.

nem adják. Ugyanigy járt a szolgabíró a tötösi (Groși) és össi (Aușeu) birákkal, akik szintén nagy paraszttömeg kíséretében jelentek meg, így biztosítva magukat az erőszakkal szemben, míg a velük jött parasztszok egyúttal mintegy ellenőrizték is és határozott fellépésre készítették bírójukat.

Amikor a lokki, tötösi és össi csoportok elhagyták a falut, a szolgabíró a gégényi bírának adta azt a parancsot, hogy a lázadó birákat, mindenekelőtt a lokki bírót, fogassa el. Mineza Flora bírő azonban kereken kijelentette, hogy „e szerent ötöt is csak tegyék vasra, mivel a helység pecsétjét ő sem fogja soha előadni”. A fia csak biztatta apját: „Ne add ki apám a pecsétet, ha lehuza is a szolgabíró! Huszonöttnél többet nem vágat rajtad; de ha megölnének is, dicsőség lenne a faludért meghalni!” A szolgabíró vasra verette a parancsát megtagadó gégényi bírót a fiával együtt, s öröket adván melléjük, Váradra akarta őket kísértetni Ferdényi Antal főszolgabíróhoz. Útjuk azonban átvezetett Tötösön, s ott a lakosok őket megszabadították.

A szolgabíró hiába üzent rá Dámosra is, Popa Flora helybeli parochus ellenállásra biztatta a népet: „Ha tüzet is raknak rátok, a pecsétet ki ne adjátok!” Hasonlóan viselkedtek a tinódiak (Tinăud) is. Szurdokon (Surduc) Pap Pántye helybeli parochus tüzelte fel a népet a pecsét kiadásának megtagadására. Alsó- és Felsőlugoson ugyancsak megtagadták az engedelmisséget és az úrbéres tartozások teljesítését.

Rév helységébe esküdtjét, Sulyok Józsefet küldte ki a szolgabíró, hogy himlőoltási bizonyítvány megpecsételtetésével kísérletezzék. Érkezésére félreverték a harangot, s a Gabrián Nucz vezérleése alatt összegyűlt nép kijelentette: „a pecsétet semmiképpen ki nem adják, nehogy a királyi felségnek az ő nevekben írjon a földesuraság, hogy ők földesuroknak továbbra is megtartani kívánják”. E lázadás láttán az esküdt vasra akarta veretni a helység bíróját, de a tömeg azt kiabálta, hogy vas ninesen a helységben, és figyelmeztette az esküdtet, hogy „ha a bírót felakasztaná is, ők olyan erővel vannak, hogy az akasztófáról is levennék”.

Sonkolyosra (Șoncoiuș) személyesen szállt ki a szolgabíró. A helységhez a Körösön közeledő tutaját vasvillás strázsák már előbb kikötésre kényszerítették. A félrevert harang szavára hatalmas tömeg vette őt körül a parton, élén a helybeli parochussal, Brindás Gáborral. Draveczky szolgabírói tekintélyét semmibe se vették; egy Jank Vaszali nevű paraszt kalappal a fején lépett oda a szolgabíróhoz, s midőn ezért a szolgabíró kíséretében volt perzekutor arculvágtat, vasvillához kapott.⁷³

Draveczky ekkor már arra az elhatározásra jutott, hogy a lázadók ellen katonaságot kér. Sombory Imre alispán augusztus 21-i intézkedésére Jirzsa Antal kapitány és Kukulevich Elek főhadnagy parancsnoksága alatt egy század katonaság ment a mozgalmak színhelyére.⁷⁴ A szalontai járásban nem találkoztak ellenállással, a Körös-völgyén azonban igen. Itt a parasztszok éjnek idején még most is doronggal fegyverkezve jártak. Bánlakán Kapotsan Ilie a harang félreverésével újabb zavart akart előidézni. Brátkán Zaf Boka azt mondotta, hogy „ha a katonák mindenekből kieszik is, a helység mégsem adja ki a pecsétet”. Ilie Paskuné, tötösi lakos, „az élesdi sóház pajtájánál ismételve azt beszéltette, hogy ha a falubeli strázsák hírt adtak volna a katonák jövelele eránt, a helybeliek fere verén a harangot és a katonákra menvén, azokat megölnék, s önmón maga is vagy öt katonát, kivégzett volna.”⁷⁵

A mozgalmaktól megbolygatott megye rendjének visszaállítását kívánta szolgálni Laicsák Ferenc nagyváradi megyéspüspök még augusztus 16-án kiadott pásztorlevele. Ebben kikel bizonyos „rosszszérzésű leselkedők és nyomorult szóhajtók” ellen, akik „nem atallanak százféle hainis és költött híreket, kézzelfogható szemtelen hazugságokat terjeszteni”, a népet „makacs engedetlenségre, vakmerő eselkedetekre és rendetlen kicsapongásokra bírni.” Reméli, hogy a parasztszok ezeket vissza fogják utasítani, „az ő borzasztó setéségebe, honnét előbújtak”, s Pál apostol szavaival figyelmezteti a parasztságot: „minden világi hatalomnak magatokat alája vessétek, mert nines hatalom, csak az Istentől; valaki tehát a hatalomnak ellene áll, az Isten rendelkezésének áll ellene.” (Rom. 13, 2).⁷⁶

A megyei tisztviselők és uradalmi tisztok katonai asszisztenciával fogdosztatták össze a felkelőket, akik felett a megyének két rendkívüli fenytörvényszéke hozott ítéletet. A szalontai járásban (a nagyváradi káptalan falvaiban) lefolyt mozgalmak

⁷³ Az Élesden 1831. szept. 2-a és 7-e közt tartott fenytörvényszék jegyzőkönyve. Uo. — A Szurdokra vonatkozó adat: D. Bihar m. 1832. évi közgyűlési jegyzőkönyv 970 és 3446 sz. alatt; az Alsó- és Felsőlugosra vonatkozó adat: O. L. M. Kane. Éln. 2413/1831.

⁷⁴ „Jelentése a Körös-völgyi lázadás dolgába Élesden tartatott törvényszéknek.” D. Bihar m. Közgy. ir. 1831. V. f. 680. sz.

⁷⁵ Lásd a 73. sz. jegyzetet.

⁷⁶ Országos Széchényi Könyvtár 1831. évi aprónyomtatványok.

résztvevői felett ítélkező törvényszék augusztus 29–31-én Szentandrásan, szeptember 2–5-én Rojton, szeptember 6-án Görbeden végezte munkáját; a váradai járásban (a révi uradalom falvaiban) lefolyt mozgalmak résztvevői felett ítélkező törvényszék pedig szeptember 2-a és 7-e között Élesden hozta ítéleteit. A legsúlyosabb ítéletek 1–2 évi börtönrre szűltek, amelyet vason, közmunkán, heti kétszeri bójttal és 100–200 pálca több részletben való felvétele mellett kellett eltölteni; a mozgalmak kevésbé kiemelkedő résztvevői néhány hónapi börtönt vagy csak testi büntetést kaptak.⁷⁷

A katonai asszisztenciával lefolyt törvénykezés költségeit az elítélteknek kellett viselni. E költségek megtérítése kegyetlen zsarolással ment végbe.⁷⁸ A bebörtönzött parasztok hozzátartozói megrázó kérvényeket nyújtottak be a megyéhez, hogy a legsürgősebb munkák idejére kezességre engedjék ki a családfőt, – de a megye ezt csak a kisebb „bűnösök” esetében tette meg.⁷⁹

Az elrejtett helységpecsétek előkerítésére tett erőfeszítések csak részleges sikerrel jártak. Némelyek hollétét a katonai asszisztenciával kinyomozták, másokat Botszko Arhanasius főesperes szívhezszóló beszédére önként adták elő. Többen azonban a pecséteket magukkal vive elbujdostak a törvényszék előtt. A megye több helység részére kénytelen volt új pecséteket készíttetni.⁸⁰

A törvényszékeknek feladatuk volt a mozgalom okainak nyomozása is. A megye közgyűléséhez intézett hivatalos jelentéseikben céloznak arra, hogy „némielg” az „uraság által szerfelett teljesíteni kívánt szolgálatok” adtak arra alkalmat, s megállapítják, hogy a mozgalmak a jobbágyság felszabadulási reményével álltak összefüggésben. Ezen alaptalan remény létrejöttének mikéntjét kiemezní nem tudják, de mindenesetre utalnak egyes járványvédelmi intézkedések sajátos értelmezésének szerepére. Különös figyelmet szentelnek a mozgalom katonaság iránt táplált bizalmának, ami feltűnő, hiszen „az együgyű parasztnép, annyival inkább az oláhság, a katonaságtól mindéig félt”. Veszedelmesnek találják a váradai kapitánynak a falvak előljáróival való közvetlen kapcsolatát, s felhívják a figyelmet Kulesár András köztvéz napfényre jött lázítására.⁸¹

A megye szeptember 26-i közgyűlése az utóbbi két ügyben megkeresést intézett a nagyváradi kapitányhoz.⁸² Kulesár Andrást november 3-án katonai-polgári vegyesbizottság hallgatta ki, de Kulesár teljes tagadásban maradt.⁸³

A megye említett közgyűlése a parasztmozgalmal kapcsolatban határozatot hozott arról, hogy a régóta elintézetlen úrbéri panaszokat „az illető uraságok” úriszéken haladéktalanul kötelesek megtárgyalni és elintézní. Gróf Batthyány József beadványban tisztázta, hogy e határozat nem az ő élesdi uradalmára, hanem özvegy gróf Batthyány Vincéné révi uradalmára vonatkozik, mert annak falvai voltak benne a felkelésben.⁸⁴ A révi uradalom fiskálisa, Thuolt József viszont azt igyekezett beadványában igazolni, hogy miért maradtak el mindig az úriszékek, s ennek során emlékezteti a megyét, hogy az határidő kitűzésével sohasem szorította az uradalmat az úriszék megtartására.⁸⁵

A szeptember 26-i megyegyűlés egyébként azt a véleményét terjesztette a nádor és a helytartótanács elé, hogy a parasztok között „homályos és alaptalan képzelődésekből származott nyughatatlanságot” a jövőben úgy lehetne leginkább elkerülní, ha nagyobb gond fordítódna azok iskoláztatására: „a felállítandó iskolákban pedig a nevelés magyar nyelven történjen, melyből azt a kettős hasznót lehet reínényleníünk, hogy a pallérozatlan oláh nép a nevelés által az erkölcsökben öregbedvén, kötelességének teljesítésére és a törvényeknek megtartására alkalmatossá formáltatik, egyszersmind pedig a magyar nyelv által az egy hazának különböző lakosai egymáshoz bizodalmat nyervén és szorosabban egybeköttetvén, a közjó és nemzeti haszonvágy eránt egyenlő képzetet formálnak és a nemzeti boldogságot közös erővel gyarapítani igyekeznek”.⁸⁶ Tehát az elmagyarosítás eszközeivel akarták kiküszöbölní azokat a társadalmi és nemzeti ellentéteket, amelyeket szükségseríen vetett fel a fejlődés.

A Bihar megyei parasztmozgalom ereje jól tükrözödött azokon az intézkedéseken, amelyeket Nagyvárád (Oradea) és Váradolaszi (Olasig) egykori polgárőrsége felélesztésére

⁷⁷ Lásd a 70–73. jegyzeteket.

⁷⁸ D. Bihar m. Közgy. ir. 1483/1832.

⁷⁹ Uo. 536/1832.

⁸⁰ Lásd a 74. jegyzetet.

⁸¹ Uo.

⁸² D. Bihar m. Közgy. ir. 1831. V. f. 680. sz.

⁸³ Lásd a 69. jegyzetet.

⁸⁴ D. Bihar m. Közgy. ir. 1832–302.

⁸⁵ Uo. 1831. VII. f. 33. sz.

⁸⁶ O. L. Helyt. Publ. Pol. 1831. 4. f. 234. p. 28. 215.

tettek, „a belső bátorság tekintetéből”. Sombory alispán, látva a katonaság csekély számát a parasztmozgalmaktól háborított megyében, maga ösztönözte e városok előljáróit az 1809. évi francia háború idején fennállott, de időközben megszüntetett véd-sereg megújítására. Meg is indultak a jelentkezések, kidolgozták az új rendszabást. Ezeket a szeptember 26-i közgyűlés által is jóváhagyott előkészületeket nádori parancs szüntette meg.⁸⁷

*

A Bihar megyei mozgalmakhoz sok tekintetben igen hasonló volt az a mozgalom, amely a szomszédos erdélyi vármegyében, Közép-Szolnok vármegyében zajlott le. A gróf Kemény család birtokát képező Girókuta (Giorocuta) román jobbágysai támadtak itt fel a helységpecsét elvétele miatt, amivel állítólag a szanitáris kordont képező falubeli polgári őrállók igazolványait akarták csupán lepecsételni. A parasztok azonban letették a bírót, aki a pecsétet az urak kezére játszotta és újat választottak; — a járási alszolgabíróval és az uradalmi tisztviselőkkel szemben „makacsok és engedetlenek” voltak, a robotot megtagadták. Ellenállásukat az a hit is sarkallta, hogy helységük az uralkodótól urbáriumot kapott, de földesuruk, akinek ez nincs inyére, a megyei tisztviselőkkel összejátszva eltitkolja azt előlük, sőt a fondorlatosan kicsalt helységpecsétet egy olyan hamis iratot pecsétel meg, amelyben a helység kijelenti, hogy nem kell neki az urbárium.

A felkelők itt is bíztak a katonák segítségében, akik a helység közelében éppen kordont képeztek. Voltak ugyan akik attól tartottak, hogy ez a katonaság „az ő militarizációjára küldődött ki”, de mindjobban megerősödött az a nézetük, hogy a helységük közelében tanyázó katonaság valódi célja és feladata nem más, mint az általuk annyira várt urbáriumnak a földesúr és a megyei tisztviselők ellenére is végbeviendő erőszakos bevezetése. A környező falvak jobbágysai is urbáriumot akartak az önkényes bánás helyébe, így csatlakozni készültek a girókutaiakhoz. A Károlyi és Andrássy grófok birtokát képező Alsó- és Felsőszopor (Supurul-de-Jos; S.-de-Sus), valamint a hadadi báró Wesselényi család birtokát képező Korond (Corund) és Bogdánd (Bogdand) parasztjainak hasonló megmozdulását azonban visszatartóztatta a girókutai „példa”. Itt ugyanis az urbárium-nyerés gondolatába belemerült jobbágyokat a 16 felfegyverkezett nemesemberrel kiküldött járási főszolgabíró „kijózanította” — mint az erre vonatkozó jelentés mondja.⁸⁸

*

Az erdélyi és magyarországi román jobbágyok 1831. évi mozgalmi nemcsak annyiban jelentősek, hogy még jobban aláhúzzák a különböző nemzetiségek antifeudális harcának szoros közösségét, és még gazdagabban dokumentálják az 1831. évi parasztmozgalmak kiterjedtségét, hanem azért is igen fontosak, mert bennük — a kelet-szlovákiai felkeléstől eltérően — minimális szerepet játszanak a szanitáris körülmények, s így itt egészen világosan domborodik ki a mozgalom antifeudális lényege. A román jobbágy-ság mozgalmának színhelyein a mozgalom időpontjában még nem pusztított a kolera, itt nyoma sincs még az urak általi megmérgeztetés hiedelmének; csupán a strázsák vannak kiállítva a biztonsági kordonokra, s egyedül ennek az intézkedésnek értelmezése mozgatja meg a képzeletet. Ezek a mozgalmak leplezetlenül mutatják ki jobbágyrendszer-ellenes céljaikat, és senkinek sem juthatott eszébe e mozgalmakat „koleralázadásnak” minősíteni. Mivel pedig az itteni mozgalmak célkitűzése a kelet-szlovákiai „koleralázadásával” azonos, e mozgalmak a kelet-szlovákiai felkelés antifeudális voltának is közvetett bizonyítékai.

TILKOVSKY LÓRÁNT

⁸⁷ D. Bihar m. Közgy. ir. 1831. V. f. 721, 722 és 1832/968.

⁸⁸ O. L. M. Kanc. Elő. 140/1832; Erd. Kanc. Elő. 87/1832 és 109/1832.

NÉHÁNY ÉSZREVÉTEL A MAGYAR KÖZTÁRSASÁGI MOZGALOM ÉRTÉKELÉSÉRŐL

Kristóf Györgynek a „Korunk” 1957. évi 9. számában megjelent „Magyar köztársasági mozgalmak az első világháború előtt” c. tanulmánya méltán felkelti a figyelmet. Olyasvalaki írta, aki részben a saját élményeit mondja el, másrészt a kérdés, amelyet bátran felvet, eddig „kényesnek” számított, a nyomtatott betű számára ismeretlen maradt. A marxista történetírás egyik gyermekbetegségeként a kutatók és szerkesztőségek az elmúlt évek során mellőzték az olyan XX. századi mozgalmak történetének feltárását, amelyek nem egyértelműen szolgálták a társadalmi haladást. Igaz, hogy a tartózkodásban jelentős része volt annak is, hogy először a leglényegesebb kérdések, a kommunista és munkásmozgalom eseményeinek feltárására kellett összpontosítani a meglevő tudományos erőket. Igaz, hogy a polgári és fasiszta történetírás célzatosan nem világította meg, illetőleg rágalmazta a munkás- és paraszttömegek harcának történelmi útját és így a kommunista történészekre várt az igazságszolgáltatás feladata. Azonban nem csupán ez tartotta távol a bonyolult kérdések tárgyalásától a szakembereket. Megfigyelhettük azt a szűkkeblűséget is, amely a nem munkásmozgalmi, vagy „kényes” munkásmozgalmi kérdésekkel kapcsolatban a téma politikai veszélyességére hivatkozott és a semmittevés kényelmes álláspontjára helyezkedett, hogy ne vetődessenek felszínre téves és ártalmas nézetek. Ez a gyakorlat több szempontból is károsnak mutatkozott. Lehetetlenné tette a munkásmozgalom sokoldalú tárgyalását, mert megfosztotta ezt környezetének, barátainak és ellenségeinek rajzától, s ezzel a mai olvasót az akkori történelmi légkör megértésétől. Nyugodtan állíthatjuk, hogy ezzel nem növelték, de éppen csökkentették a kommunista mozgalom eredményeinek becsét. Káros volt, mert a kispolgári, radikális, vagy akár reakciós törekvések tárgyalása közben sokszor nyílt volt alkalom máig ható polgári és fasiszta elméletek és gyakorlati fogásaik leleplezésére. Gátolta előrehaladásunkat, mert elkedvetlenítette azokat a kutatókat, akik a pártnak ilyen témák kidolgozásával kívántak szolgálatot tenni, s végül tapasztalták, hogy munkájuk az íróasztal fiókjában maradt. Éppen a Kristóf György által feldolgozott problémával kapcsolatban történt meg nálunk, hogy egy alaposan kidolgozott tanulmány a mai napig sem látott napvilágot. Egy szakdolgozó hallgatóm pedig azzal jött hozzám, hogy ilyen körülmények között nem folytatja ezirányban végzett kutatásait. Napjainkban öröndetes változás kezdődött ezen a téren. Különösen a szovjet történészek fordítanak egyre nagyobb figyelmet a munkás- és parasztmozgalom történeti beágyazására. S azért is nagyra értékelem Kristóf György tanulmányának megjelenését, mert ennek a fejlődésnek bizonyítékát vélem felismerni benne.

Természetesen az új és legújabb kor történetének szélesebb és igazabb tárgyalása fokozza a történetírói felelősséget. Ha valaki olyan eseménysorozatot vizsgál, melyre egyszerű igenléssel, vagy tagadással nem lehet értéktételeket mondani, ahol bonyolultabb elemzés szükséges, nagyobb a hibalehetőség is. S mivel a századelő igen sok kérdése napjainkig sem veszítette el aktualitását, a velük való foglalkozás politikai éberséget és helytállást követel. Lehet írni bármiről, de szilárdan a marxizmusra, a teljes történeti igazságra támaszkodva. Vigyáznunk kell arra, hogy a hallgatást ne váltsa fel olyan kevéssé kritikus, nem kellően átgondolt anyagekezelés, mely a maga részéről szintén gátjává válhat a történettudomány továbbfejlődésének.

Kristóf György cikkét hasznos írásnak tartom. Azzal a felfogásával, hogy Nagy Györgynek a magyar függetlenségért és köztársaságért vívott harca haladó hagyományaink sorába tartozik, magam is egyetértek. Épülésemre szolgáltak színes kortársi adalékai. Azonban a mozgalom megítélésére vonatkozó nézeteim néhány kérdésben eltérnek a tanulmányában foglaltaktól. Az első és különösen nyomatékos kifogásom, hogy a szerző figyelmét kizárólag a Habsburg-ellenes megnyilatkozásokra fordítja és jóindulatúan fátyolt borít a köztársasági párt nemzetiségi vonatkozású nézeteire. Hangoztatja Nagy György „elvhűségét”, „megingathatatlan következetességgel kialakult politikai pályafutását”, „elkeseredett ellenzéki álláspontját”, „tragikus hűségüket az 1848-as demokrata eszmékhez” s csupán ennyi kritikát talál ildomosnak: „A polgári jellegű magyar köztársasági mozgalom vezetői harcukat a Habsburg-uralom ellen nem a történelem új erőire támasztották.”

Az óvatos kritika igaz, de távolról sem teljes. A balpárti, köztársasági párti, majd pedig Kossuth Lajos pártkörü lapok mindvégig igyekeztek összeegyeztetni a magyar függetlenségi törekvéseket a szélsőséges, néha szinte tomboló sovinizmussal. Nagy György egyik programadó cikkében¹ ezt hangoztatta: „Nem tűrjük az egységes magyar állam ellen való lázadást. Ebben az országban külön nemzetiségi sérelmekről jogosan senki sem panaszkodhatik... ha van leigázott faj Magyarországon, akkor ez éppen a magyar.” Ugyan-ebben a számban az egyik cikk sérelmezi, hogy a románok az Apponyi-féle iskolaörvény módosítását követelik. Hangnemére jellemző, hogy így fejeződik be: „a közmondás szerint: a kutya is húst venne a fogára, ha bírna” (5. l.). Másutt (8. l.) a horvát nemzeti törekvéseket támadják. Hazaárulásnak minősítik, ha a horvátoknak a horvátországi vasutakon megadnák az anyanyelv használatának jogát. Semmi engedményt a „rongyos Horvátország”-nak. Kristóf György mintegy dícsérőleg említi, hogy Nagy György mindig magyar ruhában járt. Ez a dolog is kétélűnek bizonyul, ha arra gondolunk, amit Nagy a Függetlenségi és 48-as pártkör megalakításakor mondott: „Tüntetni kell azzal, hogy magyarok vagyunk, mert nagyon tüntetnek velünk szemben a nemzetiségiek.”² Itt tehát nemcsak osztrák-ellenességről van szó. Az ilyen jellegű példák száma tetszés szerint szaporítható. De talán már az említett adatokból is kiderül, hogy Nagy Györgyénél szó sem volt igazi nemzetiségi megbékélésről, a nemzetiségi követelésekkel szemben még a legelemibb demokratizmus is hiányzott belőlük. A koalíciós kormány „elkeseredett ellenzéke” — ahogy Kristóf György jellemzi őket — a nemzetiségi tömegekkel szemben teljesen a koalíció álláspontjára helyezkedett és védte a Lex Apponyit. Tiszáikat, bár erre nem igen volt okuk, ebben a kérdésben jobbról támadták.

¹ Kossuth Zászló, 1914. febr. 8. 2. l.

² O. L. B. M. res. 1914/II./184.

Kristóf György vagy nem vette észre dühös nacionalizmusukat, amit, erdélyi ember léte, aki nyilván különösen érzékeny az ilyen problémákra, nem igen tudok elképzelni, vagy valamilyen rosszul értelmezett kegyeletességgel zárja el az olvasó elől az idevágó adatokat. Félreértés ne essék: nem azt kérem tőle számon, miért nem ezt az oldalt domborította ki. Nem is azt, hogy miért nem reprodukálta elejétől-végig a nemzetiségekre szórt sértéseiket. De aki ilyen lényeges kérdésről egy szóval sem emlékezik meg, úgy vélem, vét a történelmi igazság ellen, és a kép, melyet kialakít, nem lehet teljesen helyes.

Továbbmenően nem tudok Kristóf Györggyel egyetérteni abban sem, hogy Nagy György és társai a helyzet követelte radikalizmussal küzdöttek volna a magyar függetlenség kivívásáért. Meggondolkoztatónak tartom például Mocsáry véleményét a balpárt tevékenységéről: „Egyébiránt a tisztelt Balpárt is csak olyan ellenzék amilyen a kormánypárt, a coalitio. Most az újonczvitában nem az volt a verdictje hogy a közös hadseregnek nem ad egyetlen újonczot sem, a mely anuntiatio a régi függetlenségi pártok legfőbb criteriuma vólt (sic), e helyett beszélt a bankról s holmi bakafántoskodással hozakodott elő.”³ Valóban azt tapasztalhatjuk, hogy a balpárt a koalíciós kormány idején, a zajos frazeológiától eltekintve, alig ment túl valamivel a Holló-csoport álláspontjánál és a kormány bukásakor beleolvadt a Justh-pártba. A későbbi eseményekkel kapcsolatban két mozzanatra szeretnék utalni. A köztársasági mozgalom elmulasztotta a leszámolást a függetlenségi anya-párttal, amely hovatovább gátjává vált minden igaz függetlenségi törekvésnek. Ahelyett, hogy rátámadtak volna a kalózlobogót hordozókra, mint Ady Endre tette, Nagy György ezt írta fentebb említett cikkében: „... az egyesült függetlenségi és 48-as pártot bajtársi készséggel támogatjuk az alkotmányos rend helyreállításáért folytatott munkájában.” A másik pont Nagy György félelme a forradalmi megoldástól. Erről így nyilatkozott cikkében: „A mi tárgyilagoss, tudományos, doktrínér és akadémikus vitáinkat tehát a szellem fegyverével akarjuk megvívni, a köztársasági eszméket ezen az úton akarjuk terjeszteni azzal a jelszóval: *győzzön a jobb!*” Ehhez hozzátette, hogy nem politikai agitációt akarnak folytatni, hanem csupán a köztársasági eszmék megértését igyekeznek előmozdítani. „Az eszméknek azonban föltétlenül meg kell érni, mert ha nem érnek meg: abból ez államra a legnagyobb veszedelmek származhatnak. Az éretlen eszmék ugyanis forradalmi kitörésekhez vezetnek, — az érett eszmék pedig nyugodt törvényhozási intézkedésekre. Ezen az alapon tehát nem hogy üldözést érdemlünk: de még köszönettel is adózhatna nekünk a Tisza-kormány.” Véleményem szerint ezek a sorok túlmennek a rendőrség előtt való leplezés határain.

Ami Nagy Györgyék társadalmi jellegű célkitűzéseit illeti, feltűnő, hogy náluk az általános választó jog követelése háttérbe szorult. Már 1910 január 24-én, amikor az egyetemi hallgatók „Sas kör”-ében egy hallgató követelte az általános választó jog napirendre tűzését, a megjelent Nagy György magát ugyan a választó jog hívének vallotta, de elutasította annak megtárgyalását, mondván: „Most azonban csakugyan fájdalom, hogy nem ez itt a kérdés, amiért itt összejöttünk.”⁴ A köztársasági párt programnyilatkozatában (ahogy a függetlenségi pártban is) szerepelt az általános választójog követelése, azonban Nagy György és elvbarátai sohasem nyilatkoztak

³ Mocsáry Lajos levele Mezei Ernőhöz. 1909. márc. 2. Orsz. Széchényi Kvt. Levelestára.

⁴ Pártt. I. Arch. B. M. eln. res. 1910/48.

a nemzetiségek egyenlő választójoga mellett. Sőt Kalmár György nemzeti cenzust követelt.^{4a} Ahol pedig már cenzusról van szó, ott nincs igazi egyenlő választójog. Nagy Györgyék egyszerre kívánták (a magyaroknak) és félték (a nemzetiségek miatt) az általános választójogot. Ez az elvi következetlenség a mozgalom gyakorlatában az egész választójogi kérdés elhanyagolását eredményezte. Az általános választójog követelése hiányzott a Kossuth Zászló programadó cikkéből. Nagy György a pártkör megnyitásakor sem tett róla említést. Tehát nemzetiség-ellenes álláspontjuk miatt a magyar dolgozó tömegek egyik követelését sem karolták fel a kellő sulyal.

A köztársasági mozgalom következetlen demokratizmusa érthetőbbé válik, ha megvizsgáljuk — amit Kristóf György elmulaszt —, milyen társadalmi erők rejtettek törekvéseik mögött. A pártot a magyar lakosságú vidéki városok polgáraiból és a közülük származó, vagy velük kapcsolatban levő polgári értelmiségiekből álló választmány vezette. Köztük egy téglagyáros, egy nyomdatulajdonos, három kereskedő, egy építőmester, egy iparos, egy mérnök, két földbirtokos, rajtuk kívül ügyvédek, református papok, újságírók és írók szerepelnek a 49 tagból álló választmány névsorában. A feltüntetett lakóhelyek: Kecskemét, Békés, Marosvásárhely, Gyoma, Hódmezővásárhely, Gödöllő, Dicsőszentmárton, stb. *A mozgalom ideológiáját a vezető csoport helyzete határozta meg.* Nem függtek az osztrákoktól, de megsínylették a függő helyzetet, sok bajuk volt a „finánc emberekkel”, hadilábon állottak a mamutbirtokkal és rossz szemmel nézték a katolikus egyház nagy vagyonát. A mozgalom egyszerű tagjai a kispolgárság és részben a városi szegénység soraiból kerültek ki. Összetételükre fényt vet a Kolozs megyei főkapitány jelentése. E szerint a helyi köztársasági pártot Hubay Károly kesztyűs és ipartestületi elnök szervezte. „... a köztársasági pártnak a tulajdonképpeni tagjai egy pár exaltált gondolkodású iparos és egyetemi hallgatón kívül általában oly elemekből állanak, akik politikailag számításba alig jönnek, mert a város lakosságának úgy szólván a legmegbízhatatlanabb és legelejtesebb részét képezik.”⁵ A megbízhatóság és érték megítélésénél természetes az uralkodó osztályok szempontjai vezették, tehát a jelentés szavai előttünk ellenkező értelmet nyernek.

A mozgalom lényeges jellemvonása, hogy osztálykorlátai következtében sohasem fejlődött az egész országra kiterjedő tömegmozgalommá. A belügyminiszter körkérésére érkező válaszjelentések csak igen ritkán jelentenek köztársasági szervezkedést, s ebben az esetben is egy-egy szűk csoport tevékenységére utalnak. Sopron vármegyéből a felsőpulyai járás főszolgabírája azt írja például, hogy náluk 9 tagú köztársasági párt működik. „... a felsőpulyai intelligencia egy részénél (ügyvédek, kisebb állami tisztek) a köztársasági eszme lábrakapott és legkedveltebb témájuk...” A csoportot Kmetty Béla szervezte, akit éppen köztársasági tevékenységéért helyeztek ide Makóról.⁶ Igaz, hogy Nagy György kapcsolatba lépett földmunkásszervezetekkel is, de ezt nem követte pártalakulás. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye főispánja 1913. március 14-én jelentette a belügyminiszternek: „Turkeve városban folyó hó 9-én a Munkás Kör zárt helyiségében népgyűlés tartatott, melyen a köztársasági párti Nagy György is megjelent, aki azonban rövid beszédében a köztársasági párt szervezkedésére, vagy tömörülésére vonatkozólag felhívást

^{4a} Magyar Köztársaság. 1913. II. 14. 17—18, 1.

⁵ O. L. B. M. res. 1913/217. — A Kristóf György által említett falragasz egy példányban itt is megtalálható.

⁶ Uo.

egyáltalán nem tett.”⁷ A mozgalom tehát szűk társadalmi bázison nyugodott, s erről megbizonyosodva, a belügyminiszter támadásba ment át: felszámolta a pártot.

Kristóf György a köztársasági gondolat hirdetését jelentőségének megfelelően helyesen méltatja. Azt azonban nem veszi észre, hogy az államforma kérdésének előtérbe-tolása, a társadalmi rend megváltoztatására való törekvés és propaganda nélkül, nem volt egyértelműen pozitív cselekedet. A köztársaság egyedül üdvözítő voltának hangoztatása óhatatlanul elfordulást és jelentett a fontos társadalmi, s ezért nemzeti kérdésektől. Nagy Györgyék szájában a köztársaság akarata ellenére valamiféle csodaszerré vált, amelynek kivívása automatikusan magával hozza a vajdó problémák megoldását. Céljaikat nem érthették el a demokratikus forradalom nélkül, de ennek még gondolatát is elhessegették lelki szemeik elől.

A tanulmányból úgy tűnik, mintha a függetlenségi pártban Nagy György vetette volna fel első ízben a köztársaság gondolatát, pedig ez az áramlat már a század elején is megvolt, s Benedek János 1903. szeptember 24-én a képviselőházban is megjelentette a reszublikát.⁸

Ismételten szeretném hangsúlyozni, kifogásaim nem kívánják kétségbe vonni, hogy az első világháború előtt a mozgalom elsősorban pozitív szerepet játszott. Adataimat nem állítom szembe Kristóf György érvelésével, hanem csupán *amellé* kívánom illeszteni. Nagy György érdemeinek sorát magam is bővíteni tudnám. Hadd utaljak itt legalább a képviselőház munkásügyi bizottságában a cselédtörvénnyel kapcsolatos állásfoglalására, ahol a vagyonosságával kérkedő Gaál Gasztonnal szemben követelte, hogy a földbirtokosokat kötelezzék a cselédek gyermekeinek iskoláztatására.⁹ Vagy figyelemre méltó, hogy 1914-ben ilyen ilyen pontok szerepelnek már programjában: a szekularizáció, a hitbizományok eltörlése, az iskolák államosítása, az egyház és állam elválasztása, a progresszív földadó stb.¹⁰ Mindennek ellenére úgy vélem, feltétlenül szükséges a mozgalom árnyoldalainak elemzése is. Enélkül a kép idealizált. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a századelőtől nincs messze az idő, amikor a munkásosztály éppen ezzel a szövetségesével, éppen a kispolgári demokráciával kerül szembe: részben már az 1918-as forradalom során, de még inkább az után. Ebben a periódusban előtérbe kerültek a mozgalom gyenge oldalai: a munkás- és paraszttömegek társadalmi szükségleteinek megismerése, a sovinizmus, az ántánt-orientáció eben-gubája. Hiba lenne a mozgalom egész történetét, különösen az első világháború előtti szakaszát ennek az utolsó időnek képére formálni, de nem sokkal kisebb hiba, ha elhallgatjuk a mozgalomban már születésekor megnyilatkozó ellentmondásokat. Végezetül még azért is fontosnak tartom a köztársasági mozgalom erényeinek és gyengéinek hűséges feltárását, mert ha máskor nem, 1956 októberében megtanultuk, hogy menthetetlenül nacionalista történetsszemlélethez ad építőkövet az az ábrázoló módszer, amely hőseinek csak hazafias nyilatkozatait emeli ki, de csukott szemmel megy el osztályálláspontjuk és a testvérnépekhez való viszonyuk mellett.

DOLMÁNYOS ISTVÁN

⁷ Uo.

⁸ Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XVIII. k. Bpest. 1903. 147. l.

⁹ Magyarország 1907. máj. 25. 6—7. l.

¹⁰ O. L. B. M. res. 1914/II./184.

HOZZÁSZÓLAS TOLNAI GYÖRGY: A PARASZTIPAR KIALAKULÁSA ÉS TÖKÉS IPARRÁ FEJLŐDÉSE MAGYARORSZÁGON (1842—1849) c. VITACIKKHEZ*

Tolnai György megállapításával, hogy a parasztipar igen jelentős iparfejlődésünk szempontjából, mivel kialakulása a falusi háziipar felbomlásával kapcsolatos, s mivel a parasztipar egy sor könnyűipari ágnek fő fejlődési útja — egyet kell értenünk. Az alább felhozott néhány szegedi és Csongrád megyei példa Tolnai megállapítását igazolja. Mégis ki kell egészíteni Tolnai eredményeit néhány megjegyzéssel: 1. Miután a parasztipar a középkor végén a parasztság bomlásával jelentkezik, a XV. századtól kezdve végig kell kísérni az egyes országrészek (pl. a szlováklakta Felvidék) parasztságának fejlődését s a parasztipar alakulását. A töröktől visszaszerzett alföldi területeken is csak a parasztság társadalmi fejlődésének ismerete alapján lehet a parasztipar kérdését helyesen értékelni, s feltétlenül kapcsolatba kell hozni a parasztság bomlásának többi jelenségével: fokozott árutermelés, fejlődő közlekedés, vásárok, kereskedelem. 2. A parasztipar kérdésének tisztázatlansága véleményem szerint az elhanyagolt helytörténetírás következménye. Országos forrásokban viszonylag kevés, helyi forrásokban viszont elég bőséges adatot találunk a parasztipar fejlődésére, tökés iparrá történő átalakulására. Saját példáimat így annak az illusztrálására is szánom, hogy a helyi forrásanyagok mit tudnak adni a hazai tökés fejlődés vizsgálatához.

A Szegeddel szomszédos Tápé község gyékénymanufaktúrája már 200 éves. A XVIII. század közepén alakult ki a szegedi dohányvidék. S az exportra kerülő dohány csomagoló anyagát: a gyékényponyvát a tápaiak készítették. Szeged, Váshely, Makó, Szőreg stb. városalatti kerti földjein s dohánykertésztelepein (Röske, Sámson, Lele), majd az uradalmak dohánykertésztelepein termesztett dohány tekintélyes részét a szegedi kereskedők Fiume vagy Lemberg felé exportálták, s a szegedi kereskedők adtak gyékényponyvára megrendelést a tápai parasztoknak, s ahogy nőtt a dohánytermelés, úgy növekedett a tápai parasztság gyékénytermelése is. Hogy a falu gyékénymanufaktúrává vált, abban döntő tényező volt a proletarizálódás. Az urbérrendezés előtt megvolt a faluközösség még Tápén, s a faluban nagyszámú jobbgyecs család volt, igaz, hogy kisterjedelmű szántókkal és kaszálókkal. Az urbérrendezés után csak kevés család maradt meg jobbágnak, tömegüket zsellérnek minősítették, s földjüket elvesztették.

* A szerkesztőség szükségesnek tartja megjegyezni, hogy Giday Kálmán hozzászólása számos olyan fogalmat is az ipar körébe sorol, melyek valójában más termelési ágak körébe tartoznak, mint például a halászat, fuvarozás stb. Ennek ellenére a vita kibontakoztatása érdekében helyesnek tartjuk a hozzászólást változatlanul közölni.

	1770	1776	1843
Jobbágycsalád	149	34	47
Zsellércsalád	14	144	371

Hogy a nagyszámú zsellércsalád a XIX. század első felében már a kereskedelmi tőke kezében van, világosan mutatja a községnek a földesúr Szeged városhoz intézett kérvénye 1835-ből. A sok teher miatt elpusztul a falu „s nagy csonkulást fog érezni pusztulásunk által Szeged, s az országban számtalan kereskedők, akik ennek előtte a tápéi gyékény szövetekkel nagy részint dicsekedve mutatták, hogy 20—30.000 szövetekeket igen csekély áron összeszedtek”. Fényes Elek 1851-es adata szerint már Szerbiába is exportáltak tápéi gyékényt. Helyi felvásárlókra, a bíró és jegyző tevékenységére utal az, hogy 1814 decemberében a községi kocsi 1000 drb. gyékényt fuvaroz be Szegedre, 1816-ban pedig a községi komp visz le hatszor is Szegedre gyékényt. A század második feléből már bőségesen van adatunk a manufaktúra minden jellemző vonására: 16—18 órás munkaidő, gyermekek foglalkoztatása 6 éves kortól, primitív technika, nagykofák kizsákmányoló szerepe.

A tápéi parasztok gyékényszövési technikája valószínűleg az őshazából hozott primitív technika, az is valószínű, hogy a középkori szegedi sószállítók-nak ők készítették a gyékényponyvát, de tőkés manufaktúrává a paraszti-parasztipar csak az urbárium után vált, mely a tápéi parasztság proletarizálódását meggyorsította.

A Csongrád megyei *halászat* terén is a XVIII. század második felében jelentkezik a paraszti-parasztipar bomlása, s a XIX. század első felében már tőkés jellegű manufaktúrává alakul. A halászatot az jellemzi, hogy pl. Tápén is, de Szegeden s a többi helyen is ösközösségi, feudális és kapitalista társadalmi vonások élnek egymás mellett. Tápén 15 hivatásos „nagyhalász” mellett 92 kisebbségi (szigonyos) halász van, tehát a családfők fele. Nagyszámú kishalász: kecés volt Szegeden, vagy Vásárhelyen is még a XIX. század közepén. Ezek adták a nagyhalászok utánpótlását, s bár a Tisza mentén a szegedi halászatnak vezető szerepe volt, sohasem lett céhes iparrá. A halászok, vagy inkább feleségeik főleg a piacon el nem kelt árut belezték ki, sózták, szárították már a középkorban is. A XVIII. század közepén a szegedkörnyéki szárított hal már távolabbi vásárokon is megjelenik, közvetítői a ficsérek=hal-kereskedők. Szegeden az 1769. évi összeírásban szerepel először Kéri Jakab és Török László, két paraszthalász nevénél a fiser megjelölés. A XIX. század első felében azonban a kishalász és családja által végzett halkikészítés már tőkés kezében levő manufaktúra. A vásárhelyi halászatot 1822—40 között egy szegedi nagykereskedő: Wodianer Sámuel bérlő a lakosság nagy elégedetlensége mellett, mert elvitette a halat Vásárhelyről Aradra, ahol 20 forintot is megkapott mázsájáért, míg Vásárhelyen csak 10—15 forintot kapott volna. A Pallaviciniek nagykiterjedésű algyői uradalmában a halászati jogot 1831-től Götz János szegedi nagykereskedő bérelte (a szegedi Kaszinó alapítója). A nagybérletük függőségébe kerültek a halászbokrok is, s a nagybérletnek dolgoztak a halhasító tanyák, ahol 25—30 asszony és leány hasította, sózta a halat reggeltől estig. Tápén 1825-ben van adatunk a halhasító tanya megjelenésére, de ott vannak a hasító tanyák akkor már a szegedi, algyői, Mindszenti, szentesi stb. Tiszaparton is. A Szegeden piacra kerülő 7—8.000 q élő hal, 4—5.000 q szárított hal a század közepén az egész megyéből jön össze, s a szegedi kereskedők viszik tovább Zágráb, Temesvár, Arad pia-

cára. A szegedkörnyéki főbb halászfaluak bérösszege 1847-ben a következő volt :

Algyői uradalom	4200 forint
Vásárhely	2005 forint
Tápe	916 forint
Szeged	431 forint

A bérösszeg nagysága is mutatja, hogy a „szegedi” halnak csak kis része került ki közvetlenül szegedi halászfalutól. Annyiban volt mégis szegedi, hogy nemcsak a halászati bérlők, hanem az alkalmazott halászok is részben szegediek voltak az egész megyében. Amikor 1848-ban Algyón elzavarják a halászfalu bérlőt, 14 algyői halász veszi át a halászfalut.

A halászfalut paraszti foglalkozásból tőkés manufaktúrává alakulása hasonló módon történt a Duna és Balaton mellett is, s így példám általánosítható.

Tápe a gyékényszövés és halhasítás parasztiparának manufaktúráosodását könnyen kapcsolatba lehet hozni a társadalmi fejlődéssel. Bonyolultabb az összefüggés egy olyan város esetében, mint Szeged. A XVIII. század elején vékony jómódú parasztság mellett nagyszámú kisparaszt s viszonylag kisebb számú zsellér, cseléd volt a városban kevés magyar kisiparossal, kisebb számú német iparos és szerb kereskedő réteggel. A század közepén főleg a nagyarányú bevándorlás következtében felduzzad a zsellérek száma. A XVIII. század második felében körülbelül 50 dohánykertésztelepet hoz létre Csongrád, Torontál megyében a szegedi parasztság, így a parasztipar megerősödése csak a XIX. század elején jelentkezik magában Szegeden. Ekkor már a vagyonos gazdarétegen kívül nagyszámú zsellér, cseléd van, tehát jelentős belső piac. A helyi és környéki megnövekedett árutermelés következtében azonban a bomló parasztság tömegei helyet kapnak a kereskedelembe (paraszti kofa, felvásárló réteg kialakulása), a közlekedésben (szekérfuvarosok, hajóslegények), az ipart illetőleg pedig nemcsak a céhetlen parasztiparágakban (molnárak, házfárgók, hajó- és malomfárgók, téglá- és cserépetőzők, fűrészelőmunkások stb.) keres munkát a proletarizálódó parasztság, hanem a céhes kisiparban is. A szegedi és környéki parasztság beáramlása következtében a XIX. század elejére a legtöbb iparág Szegeden teljesen elmagyarosodott. S lényegében semmi különbség sincs a céhen belül szervezett szűcsmester és céhen kívül dolgozó faragómester között, aki egyformán 5—6 segéddel dolgozik, de a kisiparos csizmadia, aki elszegényedve bedolgozóvá válik, s az önállóan sohasem dolgozó faragólegény között sem. Olyan várásokban, mint Szeged, a bomló parasztság tömegei részben céhes kisiparágakban, részben a parasztiparokban kaptak helyet. De a takácsok, akik Szegeden céhszervezetben voltak, itt is olyan parasztiparosok voltak, akik az asszonyok által elkészített fonalat szőtték (legtöbbször napszámbérben) s a csizmadia és szűcsök nagy tömege is olyan parasztiparos volt, hogy nyáron az aratás, ősszel a kukoricatörés idején félretette munkáját, sőt sokszor nem is Szegeden, hanem a Bánátban dolgozott mezőgazdasági munkán, s néhány szerszámától eltekintve hozott bőrányagból készített új darabot, vagy csak javítást végzett. A nagyszámú ruházati iparos közül csak kevés volt vásárra készárut készítő szabó vagy csizmadia, szűcs. Úgyhogy a parasztipar vizsgálatánál nem lehet a kézműparral szemben a határt a céhszervezetnél meghúzni (ennek alapján a Tolnai György által parasztiparnak feltüntetett takács- és fazekasipart is törölni kellene a parasztiparok közül); jellemző vonásuk a kettős foglalkozás, a közvetlen paraszti

fogyasztás kielégítése. A század második felében a gyáripár a munkaerőt éppen úgy szedte a tönkrement kisiparosokból, mint a parasztiparosokból, s közvetlenül a parasztság nincstelen tömegéből, s az is jellemző, hogy a század második felében a gabonakonjunktúra idején a kettősfoglalkozású kisiparosokból sok visszatért a földműveléshez. Véleményem szerint ezért a parasztipar vizsgálatánál érinteni kell a paraszti ruházatkodást szolgáltató kisipart is, s abból nemcsak a fehérneműt szolgáltató takácsipart, hanem a lábbeli- és felsőruhakészítő iparágakat is. Mint az alábbi számok Szeged példáján mutatják, ezek egyben a legnépesebb iparágak is voltak. A mesterek száma a következő:

	1740	1778	1813	1828	1847
csizmadia	14	50	183	240	431
szűcs	23	34	78	103	191
takács	7	28	83	85	112

Miután ezek az iparágak a gazdag parasztság mellett főleg a szellér, a szegény-parasztság tömegei számára dolgoztak: olcsó bocskorok, csizmák, szűrők képezték a tömegárut, az is természetes, hogy ezekben az iparágakban jelentkezik először a *többségédes manufaktúra*; 1778-ban már Szegeden Schneepacher csizmadianak 5 segédje, Szeitz Antal szűcsnek 6 segédje van, 1808-ban Özimmeg János szűrszabó 4 segéd, Béro János szűcs 4 segéddel stb. dolgozik.

A parasztság bomlása a mezővárosokban, így Szegeden is nagyszámú kupec, kofa, kereskedő réteget teremtett a XIX. század első felében. Az 1847-es összeírás szerint

1. rendű kereskedő	8	6. rendű	34
2. "	5	7. "	55
3. "	14	8. "	140
4. "	15	9. "	380
5. "	14	10. "	887

Míg az 1—5. rendűek tényleges kereskedőket jelentenek, a 6—10. rendűek nagy tömegében parasztasszonyok, parasztok, akik kenyérsütőkofák vagy paprikakikészítőasszonyok, tehát nem annyira kereskedőnek, mint saját élelmiszeri készítményeikkel kereskedő parasztiparosoknak tekintendők. A napszámosok, kisiparosok nem a pékektől, hanem a háziasszonyok kenyérsütőkofáktól vásárolták a napi szükségletet, ezek az asszonyok vagy napszámosok vagy molnárok feleségei voltak. A XIX. század első felében fejlődött ki a szegedi paprikatermesztés, s ezzel kapcsolatosan a paprikakikészítés parasztiparága. A termelő paraszt a család nőtagjainak segítségével kikészített s megőrölt paprikát sokszor saját kocsiján vitte a közelebbi s távolabbi helyek vásárait. A század közepén már szegedi nagykereskedők kezében van a paprikaértékesítés; 1855-ben, amikor Budapest felé megindul a vasúti teherszállítás, 500 q-t visznek ki mindjárt az első évben. A piaci árusok között megtaláljuk a juhvágókat, szintén napszámosokból kikerülő parasztiparosokat, akik a piaci napokon árulták a juhhúst, ami megszokottabb is, olcsóbb is volt a szegedi szegényparasztok, kisiparosok számára, mint a mészárosok borjú- vagy marhahúsa. A XVIII. század közepén találjuk meg a szegedi parasztcsaládok tagjai közül az első vásznaskofákat, kezdetben valószínűleg saját készítményeikkel kereskedtek, később inkább bizományosok voltak. A kereskedők között vannak felvéve a szappanosok, akiknek a század első felében nincsen céhük, mert

néhány hivatásszerűen foglalkozó férfitől eltekintve nagy tömegük, kb. 80—100 személy parasztiparszerűen mellékfoglalkozásként foglalkozik szappanfőzéssel. Parasztipar még a sertésvágás és feldolgozás, a mészárosok csak marhát vágtak. S éppen mert még a parasztiparosok maguk kereskednek készítményeikkel, a század első felében nincsenek manufaktúrák, az élelmiszeripar készítményeinek még nincs elég széles piaca, a város kereskedésük után adóztatta meg 1—2 forinttal ezeket a személyeket. A század második felében a szegedi szalámi-gyártás, paprikafeldolgozás, tarhonyakészítés, szappangyártás manufaktúrái, gyárjai ezekre a parasztiparosokra támaszkodva alakultak.

A parasztság bomlása nyomán Szegeden s a nagyobb forgalmú mezővárosokban a szegényparaszt tömegekből nagyszámú kocsifuvaros, a folyómenti városokban hajós-réteg alakult ki, s egy kisebbszámú vállalkozó réteg. Itt is megvan a fokozat : Szegeden a víziszállítást kezdetben 30—40 kisebb hajóval rendelkező, s a saját hajóján dolgozó paraszthajós végzi, a XIX. század első felében a szállítás zöme néhány nagy hajósgazda (pl. Zsótér János) kezébe kerül, akinek 20—30 nagyhajója van, s így hajónként 5 embert számolva már 100—150 hajóslegény gazdája. Ugyanazt a jelenséget megtaláljuk a szekérfuvarosoknál is. Itt is szállítévállalkozók, s több szekérrel rendelkező fuvarosok kezébe kerül a teherszállítás haszna, s a közlekedésben is megvan a manufaktúra korszak : nagyobbszámú rakodómunkás, kocsis, hajóslegény felett rendelkezik egy-egy vállalkozó. A kapcsolat természetesen megvan a parasztiparral. Gyakran az a parasztiparos, aki saját paprikáját, vagy halát stb. szállította vásárokra, felhagyva az ipari munkával, fuvarossá lett.

A parasztiparok közé tartozik a XIX. század első felében a kubikos-földmunkás munka. Az építkezéseknél még nem igen van állandó munka, de maga Szeged városa s a környező megyék is a helyi gátépítések, vízszabályozási munkák egy részét már bér munkásokkal végeztetik, sőt a földmunkások fölött ott vannak a vállalkozók is már, akik felvállalják a munkát, a manufaktúra-tulajdonos szerepét töltik be, s kubikuscapatokat fogadnak fel. Ugyanezek a csapatok végzik télen a szegedi erdőkben, s a tiszai ártéri füzesekben a faki-termelést.

Nem számítva most a céhekben élő kisiparosokat, akiknek nagyobb része inkább parasztiparos, mint valódi kézműiparos, a következő számok jellemzik 1848-ban a parasztipar méretét Szegeden :

Faragó	800
Halász	50
Halhasító asszony	50
Tégla-, cserépezető	100
Molnár	120
Paprikakikészítő	80
Kubikos	200
Vásznas kofa	20
Kenyérsütő	50
Juhvágó	30
	1500
közlekedésben : kocsifuvaros	200
hajóslegény	800
	1000

Tolnai György Palugyai adatai alapján foglalkozik Szegeddel is, együtt tárgyalja a Szegednél fejlettebb iparú Debrecennel, s a kevésbé fejlett Szentessel,

és Hódmezővásárhellyel. Tolnai a négy városban 1 030 háziparost vesz fel, úgyhogy 617 takácsot, 259 fazekast és 154 egyebet sorol e kategóriába. A fenti adat azt mutatja, hogy csak Szegeden a céhen kívüli kimondottan háziiparosok száma 1500, s így Tolnai György túlzottnak ítélt adatai helytörténeti kutatások szerint nem is látszanak túlzottnak. Debrecenben a háziipar még sokkal nagyobb méretű, mint Szegeden. 1823-ban 45-fajta kofa van: 1040 személy. Közülük 104 kenyérsütő, 63 perecsütő, 16 zsíroskalácsütő, 16 cipősütő stb. De van 1800 körül 30 pártacsínáló, 1854-ben 28 szalmakalapáruló. Az 1827/28-as összeírásban Debrecenben 101 varrogató asszony és 429 fonogatóasszony fizet az ipara után adót.

Szegeden nemcsak számban és jelentőségben, hanem fejlődésben is a legérdekesebb a *faragóipar*. Még a középkorban kialakult hazánkban a faragómolnár parasztiparág. Készítettek vízi és szárazmalmot, fűrészeltek deszkát és parasztbútort. A XVIII. század elején Szegeden számuk alig néhány, s ingadozik is. Nem találhatók meg a Belvárosban, ahol kőművesek dolgoztak a házépítkezéseknél, de ott vannak a paraszti Felső- és Alsóvárosban.

A faragók száma Szegeden:

	Összesen	Felső-,	Alsóváros,	Palánk
1748	25	10	15	—
1758	9	6	3	—
1778	23	9	14	—
1813	210			
1830	512			
1847	800			

Kétségtelenül az 1748—78-i összeírások csak a főhivatásszerűen faragó iparosokat tüntetik fel, nem az összes parasztfaragót, hiszen évente a városban és tanyákon legalább 100 ház és legalább ugyanannyi melléképület készült faragók által vagy faragók segítségével. Az 1813—47 évi adatokban már benne van az összes faragónapszám is, s a számok mutatják az iparág manufaktúrává fejlődését. Az iparág végig céhenkívüli maradt, noha a szomszédságban is, pl. Vásárhelyen a faragómolnárok céhes szervezetbe tömörültek.

A *házépítő faragók* a kőművescéh privilégiuma mellett is bőven kaptak munkát. Téglalapú, vályogfalú házakat ők is építhettek, s az ilyen házakon maguk végezhatték az ács- és épületasztalosmunkát is. A nagyobb gazdáknál a faragót a béresek szolgálták ki. Szegény ember gyermeke így már kisbéres korában megtanulta a faragóságot is, a XIX. század elején a több bérest tartó szegedi nagygazdák első béresnek a faragósághoz értő munkaerőt kerestek, aki a kisebb építkezéseket, szerszámjavításokat is el tudta végezni. Az ilyen első- vagy faragóbéresnek magasabb volt a bére, évente 60 forintot kapott, míg a faragáshoz nem értő elsőbéres csak 45 forintot kapott. Ha a legénysorból kinőtt a fiatal béres, vagy tanyásbéres lett a nősülés után, vagy bent a városban faragónapszám. A faragók parasztipar jellegét mutatja az 1813-as szegedi árszabályozás is, mely a faragókat napszámosként kezeli, bérük a nyári hónapokban 0,36 forint, a gazda eledelén 0,24 forint. Mivel olcsóbban dolgoztak a kőműveseknél, maga a város is velük végeztette kisebb építkezéseit, sőt védte őket az ácsok, asztalosok megújuló támadásaival szemben. A XIX. század első felében kiemelkedett közülük egy szűk vállalkozó réteg, mely a kőművesekhez hasonlóan vállalkozóvá vált, s manufaktúraszerű tulajdonos lett. Az algyői uradalom két évtizeden keresztül Kiss János szegedi faragóval dolgoztat. 1831-ben 1100 forintért téglalapú juhistaállót készít, a fát az uradalom adja,

a felfűrészeltetést a faragó végezteti. 1844-ben a pusztaszeri vendégfogadót építi, melynek nagy ivószobán, két vendégszobán kívül pincéje, 5 oszlopos tornáca van. 1846-ban, majd 1850-ben újabb birkaistállókat készít. A munkások részére a munka kezdetén 2 kocsit kapott Szegedre, munka közben szintén 2 hetente egy kocsit az élelem kiszállítására. A szegedi házépítőfaragók kezén alakult ki a XIX. század első felében az a tornácos 2—3 szobás gazdaház, mely egészen az első világháború végéig uralkodó típus volt Szeged környékén. A példa azt is mutatja, hogy ez a parasztiparág hogyan lett ipari manufaktúrává.

Az építőanyagipar az építőiparral együtt fejlődött parasztiparból manufaktúras vállalkozássá. A XVIII. század folyamán még inkább csak egyházi építkezéseknél használtak téglát, cserepet, zsindelet, a század fordulótól kezdve azonban nagyobb világi középítkezések is voltak (városháza, iskolák, kórház) és megnövekedett a magánépítkezés is. Az épületfát és zsindelet fűrészelő faragók, a téglát és cserepet készítő téglavetők manufaktúra-munkásokká változtak. A legnagyobb fakereskedés Szegeden a sóhivatal fatelepe volt. 1812-ben a múlt évről maradt készlet 17173 db. szálfá volt, 5781 db-ot kaptak az év folyamán, s eladtak 14330 darabot. A téli időben, amikor igen alacsonyak voltak a napszámárak, decemberben 666 db colos deszkát, 162 pallót, 72000 db zsindelet fűrészeltettek itt Szegeden, januárban 923 db deszkát, 228 pallót és 86000 zsindelet. A fatelepről nemcsak szegediek vásároltak, hanem Algyő, Deszk, Szőreg, Dorozsma, Kistelek stb. parasztjai is. A sóhivatal mellett még több fűrészgáros volt. A város 1831-ben Wöber Györgytől vásárol deszkát (kötélgyártó és épületanyagkereskedő, fia polgármester), másik alkalommal Götz Jánostól, akit előbb már halászlé nagybérlőként említettünk. A „fűrészgári” munkások a legszegényebb faragók voltak. Munkájukat darabbérben fizették, 1813-ban 1000 zsindelevágásért 1 forintot kaptak, fenyőlécfűrészelés 1 láb hosszú 0,01 dénár stb. Munkájukat 6—8-as csoportokban végezték. 1813-ban a városnak egyik versenytárgyalásán fűrészelésre ajánlkozott Tóth János 6, Hajós Pál 8, Sziráki János 6 társával.

A téglagyártás mennyiségi fejlődését Szegeden a következő adatok jel-

lemzik: 1750-ben 440 000 db.

1802-ben 1 080 000 db.

1842-ben 1 900 000 db. Volt idő, amikor a város házi kezelésben gyártatta a téglát, s abból adott el magánosoknak is, a 20-as évektől kezdve magánosok kezén van a gyártás, s a legnagyobb „gyáros” Burchardt Ádám vagyonos kovácsmester. Az általa készített téglamennyiség ezer darabban 1822-ben : 300, 1823 : 512 stb. A téglaegető kemencék a város szélén voltak, s mivel az égetésnél állandó felügyeletre volt szükség, a munkások kint laktak földbevéjt, náddal fedett kunyhókban. 1813-ban a városi téglaegetőház mellett 12 kunyhó volt. A munkaeszközök leltárában

18 db csákánykapát

67 db ladás talicskát

25 téglaverő asztalt,

20 kútágast gémekkel stb. találunk. Körülbelül 60—70 munkást tudott foglalkoztatni az üzem, akiknek egyharmada a bányászást és agyagszállítást, másik harmada a formázást, harmadik a szárítás és égetés munkáját végezte. A téglagyáros a téglamesternek darabbérben fizetett. A munkások a parasztság legszegényebb részéből kerültek ki, már a század első felében szegediekén kívül

dorozsmaiak is voltak közöttük. A szegedi téglamesterek többször vállaltak vidéki munkát is, így pl. az algyői uradalomnak. Ilyenkor az uradalom küldött be kocsi a szegedi, illetve dorozsmai munkásokért. A vállalkozókat a 40-es években a szegedi összeírások már a gyárosok között tüntetik fel. 1848-ban Szücs Ferenc és Rácz Ferenc cserépegetők kéri, hogy őket is a gyárosok közé sorolják be. A negyvenes években hajóval jelentős cserépmennyiséget szállított vidékre Szeged. A cserép ára kb. azonos a téglá árával. Mint az egykori adatszolgáltató írja, a cserépgyártásban gyermekmunkásokat használtak „kicsinységüktől fogva.” Ez volt az olcsó cserépkészítés titka. Az épületanyaggyártásnál tehát Szegeden a XIX. század elejétől a manufaktúraforma uralkodik, a céhetlen kisiparosok fölé gyárosvállalkozók kerülnek.

A hajó-, malomácsoknak csak a neve német „super” (Schopper), parasztmesterek voltak valamennyien. Szegeden a faragómolnároknál keresendő az ipar alapja. A szegedi molnárok már a XVIII. század elején a malomtulajdonosoknak dolgozó részesmunkások voltak, akiknek kötelessége volt a malomjavítás is. A század végén a malomgyártás önálló foglalkozássá lett. 1812-ben már 37 malomépítő van, közülük azonban csak 3—4 a mester, a többi faragómunkás. Évente 4—5 malmot készítettek, s exportáltak nemcsak a Tisza és Maros, hanem a Duna mellé is. A XVIII. század folyamán megszaporodott a helyi vízimalmok száma is, 1721-ben 14, 1799-ben már 71 volt. A helyi szükségletre termelő parasztipar, a század végére exportáló manufaktúrává fejlődött.

A hajóépítőfaragók kezdetben a faragómolnárok közül kerültek ki. A XVIII. század folyamán még csak kis hajókat készítettek. II. József török háborúi, majd a napoleoni háborúk idején Szeged környékének piacra és kiviteltre kerülő búza- és dohánymennyisége hatalmasat növekedett.

A nagytömegű áru szállítását az tette lehetővé, hogy ezalatt a két évtized alatt egy sereg nagybefogadóképességű „szegedi” hajó épült. A hajókészítés Szegeden parasztiparból manufaktúrává fejlődött, amihez a munkások tömegét a faragóbéresek, fűrészfaragók adták. 1812-ben már 192 a hajóépítők száma. Az újszegedi kincstári hajóépítőtelepen volt ugyan egy német super is, de a többiek: Ábrahámok, Kopaszok szegedi, Terhesek tápéi parasztlak voltak. Jellemző az iparág paraszti eredetére, hogy Terhes József és Mátyás tápéi parasztfaragók 1794-ben még Tápén dolgoznak a faluban előforduló munkákkal, a század első éveiben Terhes József beköltözik Szegedre, módos szegedi polgár lesz belőle s hajóépítővállalkozó. Az első mesterek írni, olvasni sem tudtak. A parti porondon rajzolták ki a hajót.

Az 1813-as szegedi árszabályozásban a hajókészítők (vagy superok) bére a következő:

a mester (tavaszi és őszi munkaidőben)	1,10 frt
pallér, vagy első legény	0,50
legény	0,40
két esztendő inas	0,25

A munkaidő nyáron 14 óra volt, míg a céhes kőműveseknél, ácsoknál csak 11 óra, ami a manufaktúrák munkások nagyobb kizsákmányolására mutat. A hajóépítőmesterek nem a maguk tőkéjével dolgoztak, maguk is napszámért

kaptak. Később közülük többen, így Ábrohám József a maga számára is több hajót készített, s az egyik nagy hajósgazda lett. A manufaktúrás szervezet megvilágítására nézzünk egy adatot. A sóhivatali hajók tavaszi javításánál 1833-ban Ábrohám József mester mellett 6 pallér, 15 segéd és 1 inas dolgozott. Az iparág felvette a céhes kisiparosok képzési módját. Az inasok rajziskolába is jártak. Illyés Ágoston rajztanár részletes metszetekkel ellátott oktató táblát készített a „szegedi” hajóról. 1830-ban történt kísérlet a céhes szervezkedésre is. A tervezetbe felvették, hogy a fuseroknak, azaz a magyar faragóknak meg kell tiltani az iszskabával végzett munkát, csak malomházakat s olyan vízi-építményeket készíthetnek, amelyen iszskabálás nem kívántatik. Nem szabad a céhbeli super-, azaz hajókészítőlegényeknek sem a mester híre és engedelme nélkül akármilyen nagyobb munkát vállalni, tehát hajót, kompot, ladikot vagy malomhajót.

Tolnai György véleményem szerint kissé leegyszerűsítette a kérdést, amikor a parasztipart a takácsiparon keresztül próbálja jellemezni. A legnagyobb magyar kisipari központban, Debrecenben a takácsok száma 1776-ban volt a legmagasabb 17, 1801-ben már csak 11. Ugyanakkor nagyobb községekben is 10—15 takács van. Ennek az az oka, hogy már a XVI—XVII. században felhagy a parasztság vagyonos és proletárrétege a szövessel, a Felvidékről szerzi be a szükségesletét, ugyanakkor Debrecen környéke más ruházati cikkeket a parasztipar felhasználásával szállít a Felvidéknek. A parasztipar fejlődése idején jellemző: kis tájegységek kialakulása, s a szomszédos tájegységek közötti csere. A manufaktúra fejlődés idején kezd kialakulni az ország gazdasági egysége, s az egységes belső piac.*

GIDAY KÁLMÁN

* Tápé történetéhez a Tápéi rét pöre c. iratanyag a Szegedi Levéltárban (Sz. L.), valamint Tápai számadások 1794—1847. c. anyag, ezekből van véve a jobbágycsaládok száma, az 1835-ös kérvény, s az 1814—16. évi gyékényszállítások. Ugyancsak a tápai számadásokból van véve 1815-ben a 92 szigonyos halász, az 1825-ös hasító tanya, s az 1847-es halászati bér összege.

A halászattal kapcsolatos algyői adat, a Sz. L. Algyői uradalom c. anyagából: halászati szerződések. A vásárhelyi adatokra *Szeremlei*: Hódmezővásárhely története IV. 83. l. Az 1769-es szegedi összeírás *Conscriptiones facultatum* köteggben (Sz. L.). A szegedi 1847-es halászati bérösszeg a nyomtatásban is megjelent 1847-es adókiivetési jegyzékből (Sz. L.).

A szegedi céhes kisiparosok száma: *Conscriptiones facultatum* (Sz. L.) valamint az 1813. évi királybiztosi iratokban, s az 1828. évi összeírásokban. Az 1847. évi összeírás a kereskedőkről a nyomtatott adókiivetési jegyzékből való. Az 1828-as országos összeírás alkalmával készült kísérő iratok részletes jellemzést adnak a város iparáról, mezőgazdaságáról. A debreceni adatok: *Classificatio opificum* c. köteggből (Debreceni Levéltár).

A faragók száma Szegeden: *Conscriptiones facultatum* (Sz. L.), a faragóbéresekről: Árszabályok és árak c. iratköteggben (Sz. L.) nyomtatásban megjelent árszabályozás. Ugyanannan a faragók napszámbére. Kiss János faragó algyői építkezései: Algyői uradalom iratai, építési szerződések.

A sóhivatali fűrészelő faragókra: Sóhivatali iratok (Szeged, Somogyi Könyvtár 19. sz. könyv, vidékiek vásárlására 41. sz. könyv). A téglagyártásra téglaházi számadások (Városi Levéltár), a szerszámok az 1813. évi királybiztosi iratok 192. sz. Cserépgyártásnál gyermekek: Szeged, Tanácsiratok 1849. 140. sz.

A szegedkörnyéki terményforgalom 1780—1805. *Vedres*: Egy nemzeti jószág, 1807. Szeged. 21. lap. Terhes József tápéi hajófaragóról az említett Tápéi számadások (Sz. L.), az 1813-as hajókészítőkérlek az Árszabályozások 1813. nyomtatott jegyzékből. Az 1830-as supercéh szervezési kísérletről (Sz. L.) Céhiratok.

HOZZÁSZÓLÁS A BALUGYÁNSZKY VITÁHOZ

A Századok 1957. évi 1—4. számában jelent meg Csekey István professzornak Tardy Lajos Balugyánszky Mihály könyvéről írott, nagy erudicióról tanúskodó, de megítélesem szerint nem egyszer túlságosan jeltéktelen részletekbe bocsátkozó, és nem is mindig „sine ira et studio” megírt tanulmánya. A tanulmánynak — egyben Tardy könyvének is — csak egy, azt hiszem azonban leglényegesebb kérdéséhez szeretnék hozzászólni, ahhoz, forradalmár volt-e Balugyánszky vagy konzervatív reformer.

Tardy könyvének kiterjedt levéltári kutatásokon alapuló fejtegetései bebizonyították, hogy a nagyváradi jogakadémia fiatal tanára az 1790-es évek elején szorosan hozzátartozott azoknak a magyar értelmiségieknek a köréhez, akik a felvilágosodás eszméin nevelkedve, a magyarországi viszonyok és a francia forradalom hatására társadalmi és politikai nézeteikben egyre radikalizálódtak, és Ferenc király uralkodásának első éveiben eljutottak a hazai feudális berendezkedésnek forradalmi úton való megdöntésére irányuló szervezkedésig. Résztvett az 1794-es magyar jakobinus összeesküvésben, és az elfogatást, az ezzel járó elítéltetést csak véletlennek nevezhető módon kerülte el. Csekey abból, hogy a perbe nem keveredett bele, továbbá abból, hogy élete későbbi folyamán, elsősorban a cári udvarban már valóban csak reformer, sőt konzervatív magatartást tanúsított, és hogy az oroszországi működését méltató későbbi följegyzések kiemelik a republikánus és forradalmi eszmék iránti ellenszenvét, azt következtet, hogy fiatalabb éveiben sem lehettek nézetei radikálisak vagy éppen forradalmiak. Ha a magyar jakobinusok radikalizmusát francia példaképeikhez mérnénk, talán igaza volna. A magyarországi demokraták radikalizmusát azonban nem a francia, hanem a hazai viszonyokhoz kell mérnünk, követeléseik forradalmiságát a hazai társadalmi adottságok között kell értékelnünk, — s a magyarországi elmaradt fejlődésben a 90-es évek „magyar jakobinusainak” állásfoglalása joggal nevezhető forradalminak. Ezen nem változtat az sem, hogy közülük később számosan megtagadták ezeket az eszméket. Ami Csekeynek azt az érvét illeti, hogy Balugyánszky „demokratikus bűneit” (Tardy kifejezése) a kormányzat sem ítéltette meg valami súlyosan, hiszen eljárás sem indult ellene, hadd hivatkozzunk arra, hogy a vele egyidőben beszervezett Szláv György, bár a bíróság megállapítása szerint sem értett egyet a forradalmi kátékban foglaltakkal, de mert azokat ismerte, három évi börtönbüntetést kapott, s hogy Kazinczyt, aki pedig lényegében szintén nem tett mást, mint leírta a kátékat, halálra ítélték és csak a királyi kegyelem mentette meg a kivégzéstől. Az, hogy Balugyánszky ellen a körülmények szerencsés összejárása (és az őt beszervező Szláv János lovagias mentővallomása) folytán nem indult eljárás, — nem jelenti azt, hogy ő, akiről tudjuk: a mozgalom valódi értelemben is jakobinus gondolkodású tagjának, Szentmarjainak szűkebb baráti köréhez tartozott — nem lett volna elgondolásaiban éppenolyan radikális, mint azok, akiknél ezt bírói ítélet igazolta. Megítélesem szerint tehát igaza van Tardynak, amikor az 1790-es évekbeli Balugyánszky magatartását forradalmi kátékmondjára mondja.

Abban viszont Csekeynek adok igazat, hogy Tardy ennek az ifjú forradalmi magatartásnak a nyomait kiveti Balugyánszky későbbi működésére is, amikor pedig az már nem található fel. Író és bíráló ugyanabba a hibába estek, amikor egy ellentmondásokkal telt életpálya két szélső pontjáról nézve hősüket, egyikőjük fiatalkori törekvései alapján a cári tanácsosban is az egykori forradalmár nyomait sejteti, a másik pedig férfikori konzervatív magatartását vetíti vissza az egészen más légkörben, más arcot mutató, radikális, forradalmi változásokért lelkesedő fiatalemberre.*

BENDA KÁLMÁN

* A szerkesztőség Benda Kálmán hozzászólásával még nem tekinti a vitát lezártnak. Folyóiratunk legközelebbi számában közölni szándékozunk Tardy Lajos válaszát is.

A SZOVJETUNIÓN ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

AZ EGYETEMES TÖRTÉNET MŰVELÉSE CSEHSZLOVÁKIÁBAN ÉS A CSEHORSZÁGI LEVÉLTÁRAK MAGYAR VONATKOZÁSÚ KÚTFŐI

Az alábbi soroknak nem az a rendeltetésük, hogy bevezetést nyújtsanak az egyetemes történet tanulmányozásába. Mindössze arra kívánnak rámutatni, hogy minők ma Csehszlovákiában az egyetemes történet művelésének az előfeltételei. Szó lehet elvi és dologi (materialis) előfeltételekről. Így nem lesz tán kárbavesztett idő, ha bevezetőül az egyetemes történet művelésének néhány alapvető kérdését vizsgáljuk meg. Első helyen (I) az egyetemes történet fogalmi tartalmát és jelentőségét kell megvilágítanunk. Majd (II) azt nézzük meg, található-e hazánkban oly kútfoányag, amely az egyetemes történet tanulmányozásánál figyelmen kívül nem hagyható. Harmadszor (III) e források fontosabb lelőhelyeit vesszük számba. Végül (IV) vázlatosan azokat a feladatokat körvonalazzuk, amelyek e kútfoányag segítségével megoldhatók. Az V alatti függelékben uradalmi levéltárainknak fontosabb magyar vonatkozásait ismertetjük.

I

A jelen történész számára már mind az emberi történetnek, mind a történet-tudománynak az egysége magától értetődő dolog. Ám nem mindig volt ez így, hiszen az „egyetemes” történet csak egy százada vált valóban egyetemessé.

A régi társadalmakban, pl. Kínában vagy a klasszikus Görögországban a hazai föld és a szomszédos országok lakóinak a történetével foglalkozó tudományt tekintették történelemnek. Igaz ugyan, hogy Thukydides, a történetíró érdeklődési körét nagy mértékben kiszélesítette és hogy kortársa, Herodotos már bizonyos mérvű „munkamegosztás” kezdeményezője, amikor különbséget tesz a görög történet és az ókori világ többi részének története között. Az ókor, de hasonlóképpen a feudális-keresztény középkori Európa számára is az ókori római birodalom sorsa képezte a történelem tartalmát, amint azt az időszámításunk előtti II. században Polybios határozta meg. Bizonyára nem véletlen, hogy „egyetemes” történettel csak a XVI. században, a nagy felfedezések századában találkozunk és hogy az Erzsébet szolgálatában állott nagy tengerjáró Raleigh (1618) az, aki elsőnek állítja tervszerűen az Európán kívüli földrészeket és az Újvilág láthatáráig kiszélesedett Óvilágot a történelmi érdeklődés középpontjába. Voltaire volt az első nyugati történetíró, aki komoly érdeklődéssel fordult Kína története felé, — de a világnak a gyarmatosító hatalmak által az imperializmus korszakában történt leigázása még nem jelentette az „europacentrizmus” végét ezekben az országokban.¹

A történelmi materializmus egyik nagy vívmánya többek között az is, hogy érvényre juttatta a történet egységének a gondolatát. Logikus folyománya volt ez annak, hogy Marx megállapította a gazdasági valóság végleges elsőbbségét, amelynek az emberiség politikai és kulturális tevékenysége már csak függvénye. A történészek többsége ma elismeri, hogy az emberi cselekvés mindmegannyi megnyilatkozásában egységes és egy és ugyanazon társadalmon belül nem darabolható fel erőszakosan a politikai, a gazdasági, a kulturális és más egyéb tevékenység apró fejezeteire. Ha azonban a történelem ennyire egységes, kell, hogy egységes legyen a felfogása is a társadalomról és a társadalmi folyamat egységes egészéről, más szóval, kell hogy filozófiai szemlélete (filozófiája) legyen. Érzik ezt ma azok a historikusok is, akik a történelmi materializmust nem teszik magukévá, viszont elismerik, hogy a történelmi materializmus kielégíti ezt a szükség-

¹ Az emberiség történeti fejlődésének egyetemes voltára nézve I. V. G. Childe: *The Past, the Present, and the Future*, Past and Present 10/1956. 3—5. I. G. Barraclough: *History in a Changing World*, Oxford, 1955. *Jan Romein*: *Aera van Europa* (De Europese geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon). Lelden, 1954.

letet, amikor az emberi cselekvés számtalan megnyilatkozása közt fennálló összefüggéseket és kölcsönhatásokat megmagyarázza. Az egységesítő filozófiának ez a szükséges volta végeredményben gyakorlatilag is megnyilatkozik. A történész érdeklődési köreinek a tágulásával megsokasodott az az anyag is, amellyel a szintézisre való törekvéseben multhatatlanul meg kellett birkóznia. Más szóval: ma már mindannyian érezzük annak szükségét, hogy a történészek közt a lehető legszélesebbkörű együttműködés jöjjön létre, de érezzük azt is, hogy ezt az együttműködést siker fogja koronázni, ha a közös cél a vezérlő sugalmazója. Számunkra ez a cél az emberiség fejlődésének az objektív képe, egyfelől a maga konkrét bonyolultságával és a különböző társadalmakban felvett formák sokféleségével, másfelől az ebből a sokféleségből leszűrődő általános érvényű következtetésekkel, az emberi társadalom fejlődésében megnyilvánuló törvényszerűség rögzítésével.²

Még a közelmúltban is olvashattuk, hogy Csehszlovákiában az egyetemes történettel nem foglalkoztak és hogy művelésének nincs is meg a lehetősége; hogy a cseh történészeknek, Palacký példájára, csak saját népe történetét kell tanulmányoznia. E sorok bizonyítani kívánják egyrészt, hogy az egyetemes történet tanulmányozása szükségszerű feladatunk, mivel az a megismerés dialektikus módszerének logikus folyománya, másrészt, hogy művelésének megvan a lehetősége is. Érdemes ugyanis lerögzíteni, hogy az a sokat hangoztatott vélemény, mintha az egyetemes történet kutatásának Csehszlovákiában nem volna hagyománya, egyáltalán nem felel meg a valóságnak.

Természetesen nem a mai értelemben vett történettudományról van szó. De amikor a polgári humanizmus történetírása Közép-Európában is csakugy, mint másutt, az első bátortalan nekirugaszkodásokkal próbálkozik az egyetemes történet kialakítására, minálunk is találkozunk olyan művekkel, amelyek feladatuk értelmezésében nagymértékben elütnek a középkori „világkrónikák” történeti képétől. A keresztény Európa határait elsőnek a XVI. század történetírói lépik át, akiknek számára életkérdéssé vált a török probléma. Az utazó érdeklődésétől az eleven politikai érzéstől áthatott történész érdeklődéséig mindenestre hosszú az út, s így csak 1600 körül Veleslavíni Ádámnál, a kocinédi Jan Kocinnál, valamint ellenlábás kortársuknál, a budovi Václav Budocevnél találkozunk a török birodalom társadalmi s politikai szerkezetének a történeti megvilágítására irányuló törekvessel.³ Egyiküknél-másikuknál leomlanak már a határok, amelyeket a keresztény-feudális Európa vont a „hitetlenek” és maga között. Ez a leghatározottabban J.A. Komenský-nél történt, aki a török szövetséges számára konkrét feladatokat tűzött ki az „Antikrisztus” — Róma elleni harcban. A Fehérhegy előtti Csehország történetírása, amelynek elsősorban polgári szerzők a hordozói, felszámolja a történetnek monarchiák szerinti tagolását. A zhořei Pavel Škála Chronológiája javaslatot tesz az újkornak a német reformáció megindulásától történő számítására. A cseh huszitáknak eretnekséggel vádolt és kulturális elszigeteltségbe szorított ivadékaival csodálatra méltón széleskörű érdeklődéssel találkozunk, amely átlépi mind a cseh földnek, mind a felekezeti elkülönülésnek a határait.⁴ Amikor ugyanis Skála (aki, mellesleg mondva, Dantét és Bodint fordítja és a korabeli historiográfiának Sleidantól Meteranig alapos ismerője) az „egyház történetet” jelöli meg céljául, nem gondol másra, mint azon összes eretnekségeknek a történetére és a római egyház uralmával szemben vívott küzdelmeire, amelyek a huszitizmusban, a XVI. század reformációs mozgalmában és a cseh nép korabeli nagy habsburgellenes védelmi harcában meg a harmincéves háborúban találták meg kicsücsösödésüket. Skála művéből, amelyet a százsz Freibergben majd Pírnában és Lübeckben írt, Em. Tonner adott ki „Cseh történetek” címmel szemelvényeket. Ezekből azonban csak torzképet kapunk, — nem véletlen, hogy Fr. Palacký Skála „Historia”-jából egészen más, a XVI. század európai történetével foglalkozó részeket közölt. Skála után hasonló részletességgel tárgyalta a cseheknek a Habsburgokkal vívott küzdelmeit a habernfeldi Habrvesl András, aki „Cseh háború”-jával (újabb példa, hogy a cím olykor mennyire félrevezető) tulajdonképpen a harmincéves háború első közép-európai történetírója. Hasonlóképp messzire elnyúló összefüggéseiben látta A. J. Komenský is a cseh történetet, aki Las Casas munkája alapján érdeklődéssel fordult az amerikai bennszülöttek felé. De ír Ázsiáról és az afrikai gyarmati terjeszkedésről is, amint ezt kéziratban maradt befejezetlen tankönyve, a „Historia prophana sive politica” bizonyítja, amelyet

² Christopher Hill: Marxism and History, Modern Quarterly, 1948—1948. March 1948. Jean Bruhat: Destin de l'histoire, Paris, 1949; ld. Texte ke kursu dějin dějepiscetví I. Praha, 1955.

³ A Fehérhegy előtti cseh történetírásról és a török kérdéssel szemben elfoglalt álláspontjáról I. J. V. Polišenský: Bohemia, the Turk and the Christian Commonwealth, Byzantinoslavica, XIV/1953. 82—108. I. A korszak cseh történetírásával foglalkozik e tanulmány szerzője még a következő helyen is: Sborník Vysoké školy pedagogické v Olomouci, 1956.

⁴ L. a. 3. jegyzetet.

a leningrádi könyvtár őrzött meg számunkra.⁵ Ha szövegrészében ez a tankönyv nem is lépi túl az ókort, lapszéli jegyzeteiben (*Notae variae, potissimum geographicae*) elmegy egészen a maga koráig.

Nagy általánosságban mondhatjuk, hogy mindaddig, amíg a huszita Csehország széles medrű műveltsége törést nem szenved, a XVI. és a XVII. század cseh történetírói nem tesznek különbséget „egyetemes” és „nemzeti” történet között. Fehérhegy megszakította a modern értelemben vett cseh nemzet kialakulásának a folyamatát s visszavetette azt, méghozzá oly állapotba, hogy — a szó legszorosabb értelmében — élet-halál harcot kellett vívnia megmaradásáért. Ami történelmet ekkor — 1622-től kezdve — a prágai egyetemen előadtak a jezsuiták, az pragmatikus történelem volt, a teológiában gyökerező üdvösségre vezető példák gyűjteménye, amely messze elmaradt Skála „Egyházi történetei”, vagy Komenský „Politikai története” mögött. Az üdvözítő vagy elriasztó példákat túlnyomórészt a bibliából vagy az ókorból merítették — a hazai történetről vagy a világ egyéb részeiről nem hallottak ott a tanulók semmit. Még röviddel a rend feloszlátása előtt (1773) is keserűen panaszkolja ezt a bratřicei Jan Jeník, a már a felvilágosodás szellemétől ihletett krónikás.⁶ Elevenebb volt az egyetemen kívül művelt történetírás, amely minden „jószándéka” ellenére is ellentétbe került a katolikus egyház és a Habsburgok érdekeivel. Ez volt az oka, hogy Balbinusnak vagy Pešínának „hazafias” érzelmű munkái csak részben kerültek kinyomtatásra. Jellemző, hogy a felvilágosodásnak és a nemzeti újjászületésnek legkiemelkedőbb képviselőire jezsuita professzorai ritkán voltak hatással, inkább támaszkodtak a piaristák honismertető irodalmára, akik 1752 óta Prágában a jezsuitáknak már komoly vetélytársai voltak.

A kozmonosi piaristák tanítványa volt a lužicei (lausitzi) K.H. Seibt is, aki lipcsei tanulmányait befejezve, 1763-ban a prágai egyetem újonnan felállított „történelmi tanszékére” került. Seibt és kortársai, élükön Ignac Cornoš-sal kortársai voltak Friedrich Schillernek, s ha nem is voltak kimondottan irodalmárok, mint a „Was heißt und zu welchem Ende studiert man Universalgeschichte” c. előadás szerzője, különbséget ők sem tettek a történelem és az irodalom közt. Seibt maga minden valószínűség szerint irodalomtörténetet és esztétikát adott elő. Cornoš idejében a világ- (Weltgeschichte) vagy egyetemes történet (Universalgeschichte) kötelező tantárgy lett a bölcsészeti karon, — de ugyanakkor a francia forradalom ellen vívott harcok hatásaként bevezetik új tárgyat az „österreichische Staatengeschichte”-t (osztrák államtörténet), ez úton is alátámasztani kívánván a Habsburg-monarchia megrendült helyzetét. Az új tantárgy az egyetemen különösen az 1804–1809 években került — nem minden bonyodalom nélkül — előtérbe. Senki sem tudta ugyanis, hogy mit kell alatta tulajdonképpen érteni. Az osztrák történet mint tárgy sem az egyetemes történet, sem a „népek története” (Völkergeschichte) körébe nem volt beiktatható. A bécsi Hormayr nyomán végül is az a felfogás kerekedett felül, hogy a Monarchia egyes országi történetének az összefoglalásaként születik majd meg az „osztrák” történet, úgy amint Joh. v. Müller az egyes kantonok történetéből alkotta meg Svájc történetét. A kialakuló nacionalizmus korszakában ez a kényszerű megoldás nem lehetett megnyugtató. A fiatal Palacký, aki eredetileg semleges célkitűzéssel Csehország történetét („Geschichte von Böhmen”) kezdte írni, az ország földrajzi egységét néző hazafiságnak hátat fordítva, műve megváltoztatott címével („A cseh nép története Cseh- és Morvaországban”) — „Dějiny národu českého v Čechách a na Moravě”) is jelzi, hogy átlép a liberális nacionalizmus talajára. Am ezt csak az a történetész engedhette meg magának, aki kívül állt a szigorúan őrzött egyetemen, ahol az 1824. évi reform a történelmet — az egyetemeset és az osztrák államtörténetet egyaránt — a nemköteles tantárgyak színvonalára szorította le. Míg az egyetemi historikusok legnagyobb része a kormány óhajának megfelelően az „államházi történelem” („vlásteneké dějiny”) fölélesztésén fáradozott (pl. J. L. Knoll nagy pátozzsal vívott hiábavaló tollharca Fr. Palacký ellen), egyre inkább felülkerekedett az a felfogás, amely a történelemben az újkori nemzeti közösségek kialakításának fontos eszközt látta. Ebben látta a nemzeti történet feladatát mindenek előtt Fr. Palacký, bár az egyetemes történet jelentőségét egyáltalán nem tévesztette szem elől.⁷

⁵ (J. A. Komenský:) *Historia Prophana sive Politica*; a leningrádi könyvtár fényképmásolata alapján, amely a Csehszlovák Tud. Akadémia pedagógiai kabinetjének a szíveségéből állott a szerző rendelkezésére.

⁶ V. ö. J. Polišínský: *Dvoji tvář osvěceného dějepisce*; Ján Jeník z Bratřic (A felvilágosodás történetírásának kettős arca: bratřici Ján Jeník), Slovesná věda, 3/1950. 147–153. l.

⁷ A Palacký és J. L. Knoll munkásságát egybevető tanulmány, amely a kroměříži és olomouci levéltárak anyagára és a Mittrowský-féle hagyatéokra (a perštejní levéltár földm. és erdőészeti osztályán) támaszkodik, 1957-ben fog megjelenni. L. különösen J. L. Knoll: *Mittelpunkte der Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung in Böhmen und Mähren*, Olomouc. 1821.

A cseh egyetemes történetírásban kivételes szerepet tölt be K. J. Vietz, a prágai egyetem professzora; a prágai filozófia neveltje, aki azonban egyszersmind a német liberális történetírásnak is alapos ismerője és mind F.L. Schlossernek, mind K.v. Rottecknek nagy tisztelője. Az egyetemes történet korabeli állásával foglalkozó műve („Das Studium der allgemeinen Geschichte nach dem gegenwärtigen Stand der historischen Wissenschaft und Literatur. Praha. 1844) Skála és Kocín fejtegetései óta az első olyan cseh munka, amely a történetírás módszerének a megvilágítását tűzte ki céljául.⁸ A Metternich-rendszer persze nem nyitotta meg levéltárait a történészek előtt, Vietzben pedig nem volt meg a kellő erély ahhoz, hogy a maga erejéből férjen hozzájuk, mint tette Palacký, aki a csehországi nagybirtokos családok levéltárainak egész sorát tárta fel. Vietz nem végzett konkrét történetírói munkát, mint ahogy legkitűnőbb tanítványa, a tübingiai ifjú-hegelianus A. Springer sem nyúlt hozzá a hazai kútforranyaghoz. Springernek a forradalmi korszakot tárgyaló műve (Geschichte des Revolutionszeitalters 1789–1848. Praha 1849) a korabeli legkitűnőbb egyetemes történeti összefoglalások egyike, amely az angol ipari forradalom tárgyalásánál F. Engels művére is támaszkodik.⁹

1849 után L. Thun gyökeres egyetemi reformja kellő figyelmet szentel a történelemnek is. A prágai egyetem egyetemes történeti tanszékén azonban közel egy évtizeden át a katolikus orientációjú délnémet C. von Höfler működött, az osztrák történeti tanszéken pedig V. V. Tomek. Az egyetemes történet művelése tekintetében ez nem hozott számottevő javulást. Höfler csak egészen kivételesen nyúlt hazai forrásokhoz, Tomek pedig ifjúkori műve (Krátký světový dějepis – Rövid világtörténelem – 1855) után nem tért vissza többé az egyetemes történethez. Elsőnek Anton Gindely története meg a jeget, aki ugyan az 1618–20 évi cseh rendi felkelés történetéhez elsősorban külföldi levéltári forrásokat használt fel, de olykor-olykor beletekintett a hazai kútforranyagba is. Eljárását az magyarázza, hogy a hazai kútforrások nehezen voltak hozzáférhetők s így az egyetemes történettel foglalkozó történészek vagy a kiadott forrásokat használták fel, vagy a nagy külföldi állami levéltárakban keresték azokat; az utóbbiak ui. a XIX. század második felében sorra feltárták kapuit a kutatók előtt. Mialatt Gindely forrásai után sorra járta Nyugat-Európa levéltárait, 1882 óta, amikor a prágai egyetemet külön cseh és külön német egyetemre osztották, a cseh egyetemes történetírásnak alapjában véve két lehetősége volt egyetemes történeti problémák tanulmányozására.¹⁰ Párizsba és Németországba vezetett az egyik, a másik pedig Bécsbe, az „Institut für österreichische Geschichtsforschung”-ba és innen a vatikáni levéltárakban végzendő kutatások céljával Rómába.

Az első utat járta Jaroslav Goll, aki történeti szemináriumában használta fel azokat a tapasztalatokat, amelyeket Göttingában és Berlinben szerzett. Habilitációs munkája, „Die französische Heirat, Frankreich und England 1624 und 1625” (1876) mind a tematika, mind a feldolgozás módja tekintetében azoknak a műveknek felel meg, amelyek ezidőtájt Berlinben és Halleban születtek.¹¹ Ezt az utat kellett volna megjárnia Goll sokatígérő tanítványának, az egyetemes történet tanszékére kizemelt L. K. Hoffmannnak is (1876–1903), aki Párizsból Berlinbe ment át M. Lenzhez, mert a francia helyett a porosz abszolutizmussal kívánt foglalkozni. Majd II. Frigyesről Bismarckra tért át és e munkája közben érte a halál.¹² Ugyanezt az utat járta J. Rezek és Jar. Goll közös tanítványa, Josef Pekař (1870–1937) is, aki 1893 és 1894-ben, a Wallenstein-összeesküvésről szóló munkájának („Dějiny valštejnského spiknutí 1630–34”) írása közben futólag Erlangenben és Berlinben is tartózkodott. Pekař e művéhez élete végén még egyszer visszatért, amikor az németül is megjelent (1930, 1934). Az anyag terjedelmében végeredményben változatlan maradt; így noha az ifjú Pekař az addigi irodalom és kivált a kiadott kútfők alapján kitűnő ismerője volt a Wallenstein-kérdésnek, öreg korában nem használta fel a később hozzáférhetővé vált kútforranyagot, úgy hogy ebben a tekintetben műve már eleve túlhaladottá vált. Különben is Pekař életművében az egyetemes történet

⁸ K. J. Vietz: Das Studium der allgemeinen Geschichte nach dem gegenwärtigen Stand der historischen Wissenschaft und Literatur. Praha. 1844. A korábbi próbálkozásokból megemlítendő: J. H. Wolff: Eine Vorlesung von den wahren Begriffen der Eigenschaften und dem Nutzen der Universalgeschichte. Praha, 1783; továbbá J. Cornoš egyes cikkei.

⁹ A. H. Springer: Die Hegelsche Geschichtsanschauung. Eine historische Denkschrift. Tübingen. 1848; továbbá Geschichte des Revolutionszeitalters (1789–1848). In öffentlichen Vorlesungen an der Prager Universität übersichtlich dargestellt. Praha, 1849.

¹⁰ A. Gindely legskizetesebb méltatása: K. Krofta: Antonin Gindely, Zpráva zemskému archivu král. Českeho. IV. Praha, 1915. 155–396. l.

¹¹ Goll működésének a legjobb rajzát a „Sborník prací historických (Gollův Sborník). Praha, 1906 nyújtja (szerkesztették: J. Bidlo, G. Friedrich, K. Krofta). Legutóbb id. K. Štoulkal: Jaroslav Goll. Český Časopis Historický. XLVII/1946. 106–123. l.

¹² Ld. L. K. Hofmana Sebrané spisy. I–II., red. J. Glücklich, K. Krofta, V. Dyk. Praha, 1904–1905. J. Goll: Ladislav Hofman, Jar. Gollův Vybrané spisy drobné I., Praha, 1928. 146–160. l.

kérdései nem játszanak számottevőbb szerepet, — a Wallenstein-kérdést is alapjában véve mindvégig mint a cseh történet egyik mozzanatát kezeli¹³ A történészeknek arra a körére, amely az egyetemes történetet választotta különleges munkaterületének, Pekařnak nem volt hatása.

Ezeket Goll maga nevelte és ők általában a második bécsi utat választották. Goll és Rezek egyengették az utat tanítványaiknak Bécsbe és Rómába, ahol közülük többen meg is rekedtek. Max Dvořák (1874 — 1921) Bécsben kötött ki a művészettörténetnél, Josef Šusta (1874 — 1945) Rómában élte át a világgolgarság és a hazaszeretet közt vívódó ifjú fájdalmas krízisét. Šusta a római levéltáraknak köszönhetette a tridenti zsinattal és IV. Pius pontifikátusával foglalkozó művei anyagát. A XVI. század mellett vonzotta Šustát a XIX. is. Idevágó művei azonban, mint „Európa története 1812 — 1870” (Dějiny Evropy v l. 1812 — 1870. Praha. 1922 — 1923) és „Világgolpolitika az 1871 — 1914 években” (Světová politika v letech 1871 — 1914. Praha. 1921 — 31) csak irodalmi anyagra támaszkodnak s jelentőség tekintetében mögötte maradnak azoknak a műveknek, amelyekben Šusta, a cseh nemzeti történet felé fordulva, a V. Novotný-féle „Cseh történet”-ben (České dějiny) az utolsó Přemyslidák és az első Luxemburgok történetét írta meg.¹⁴

A végső lehorgonyozódás a nemzeti történetnél, ez jellemző Goll és Šusta tanítványaira is, akik nyomdokukban a bécsi és római utat járták, lett légyen szó akár J. Glücklichről (1876 — 1950), akár V. Kybalaról (1880) vagy Jos. Borovičkářról (1885), akár Šusta utódjáról, Karel Sloukalról (1887). Érdeklődésük ama kérdések iránt, amelyekben a cseh népként az európai politikában játszott szerepe tükröződik, különösen az első világháborút megelőző években nyilvánvaló és különösen szembeszökő azoknál a történetíróknál, akik 1918 után cselekvő szerepet vállaltak a fiatal köztársaság diplomáciai szolgálatában, így pl. V. Kybala-nál és K. Kroftánál. Azon törekvésük, hogy a korabeli diplomáciai iratokból fényt derítsenek a független cseh rendi állam politikájának végső szakaszára, a cseh kutatókat elvezette a spanyol (Simancas), svéd és német levéltárakba is (Zerbst).¹⁵

1918 után ez az igyekezet alábbhagy. Újabb kezdeményezések bontakoztak, amelyeknek kivált Šusta egyengette sok megértéssel az utat. Ide sorolható a Károly-egyetem idő előtt elpusztult gazdaságtörténeti professzorának, B. Mendl-nek (1892 — 1940) H. Pirenne, de egyben az „Annales” körül csoportosult francia gazdaság- és társadalomtörténészek hatását mutató munkássága, továbbá az ifjabb nemzedéknek a II. Sée nyomdokait követő agrártörténeti kutatásai; ez a csoport folyóiratában (Dějiny a přítomnost — Történet és jelen. 1937 — 1938) a történelem marxista tanulmányozását tűzte ki programul. Programja megvalósításában a legtöbbre ez a csoport az egyetemes történet terén a faji gyűlölködés áldozatául esett K. Konradnak, a német parasztháború, a német-alföldi szabadságharc és a spanyol forradalmak történetírójának publicistikai munkásságában jutott. A német okkupáció legelején a cseh diákok ellen indított véres üldözéseknek esett áldozatul Šusta másik tanítványa, Josef Matoušek (1906 — 1939), akinek 1935-ben megjelent munkája, „A török háború az 1592 — 1594 évek európai politikájában” (Turecká válka v evropské politice v letech 1592 — 1594) jelezte, hogy a szerzőnek átfogóbb problémák megoldására is megvan az érzéke, jóllehet egyelőre még beérte a vatikáni levéltárak sokszor átfésült anyagával.

Új témákat dolgoztak fel a szláv történet első professzorának, Jar. Bidlonak a tanítványai, nevezetesen M. Paulová (1891) a délszláv függetlenségi mozgalommal, Jos. Macůrek (1901) a magyar és a lengyel történettel, V. Žaček 1848 problematikájával kapcsolatban vetett fel új szempontokat. Pekař tanítványainak, elsősorban Zd. Kalistanak (1900) és B. Chudobának (a brnoi egyetem növendéke, s később mindenek előtt a bécsi H. v. Srbik követője) művei összefoglaló jellegűek. Az egyetemes történet körébe vágó munkáikban mind az idealista és konzervatív szemlélet, mind a hagyományos kütfőkhöz való ragaszkodás tekintetében hívek maradtak mesterükhöz.¹⁶

¹³ Pekař-ra vonatkozólag ld. Listy účty a přátelství, Vzájemná korespondence Jar. Golla a Jos. Pekaře, vyd. Jos. Klik. Praha, 1941, předml. J. Šusty. Vö. Jar. Werstadt: Odkazy dějin a dějepisců. Praha, 1948, 34 s. köv. II. és Zd. Nejedlý: Dějiny národa českého I. Praha, 1949, 98. s. köv. II. és O smyslu českých dějin. Praha, 1952, különösen 201. s. köv. 11.

¹⁴ Josef Šusta életműve eddig nem talált kellő értékelésre. Ld. egyelőre: Zd. Nejedlý: Dějiny národa českého, I. 100 — 101. l. és R. G. Plasechka-nál (Von Palacky bis Pekař. Graz — Köln, 1955) a 94. s. köv. II.-on H. F. Schmid, méltatását.

¹⁵ Vö. egyelőre Zd. Nejedlý és H. F. Schmid id. tanulmányait. Összefoglaló feldolgozás e korszakról nem áll rendelkezésre. O. Odložilík áttekintése (Modern Czechoslovak Historiography. The Slavonic and E. E. Review. 30 1951 — 1952, 376 — 392. l.) egyoldalú. Vö. J. Poltšenský: Současný stav a úkoly dějepisců v Československu.

¹⁶ Nástin přednášek II. sjezdu československých historiků, Praha. 1947 — áttekintést nyújt legalább az említett művekben tárgyalt problematikáról.

Hogy a cseh történetírás az egyetemes történet problematikáját mily tudatosan iktatta be a nemzeti történetbe, annak iskolapéldáját nyújták J. Dobias-nak (1888), az ókori történet professzorának Pelhřimovo város történetével foglalkozó monografikus kutatásai. Dobias munkája, amely ma már eljutott a XVII. századig, a város történetét a nemzeti történet szívébe ágyazza be, sőt számtalan esetben még ezt is túllépi s helyenként harminc külföldi levéltár anyagából is merít.¹⁷

Az utolsó évtizedben az egyetemes történet jelentőségének értékelése tetemesen megnövekedett. Közrejátszott ebben az, hogy az egyetemes történeti előadásokkal szemben az igények megnövekedtek, felmerült a nemzetközi munkásmozgalom kutatásának a követelménye és végül az az igyekvés is, hogy a hazai kútforrásanyag is minél mélyrehatóbban kiaknáztassék. Ezeknek a követelményeknek igyekeztek eleget tenni B. Šindlař és J. Polišenský a XVII. század egyetemes történetével és a munkásmozgalom XIX. századi kezdeteivel, J. Hájek a nemzetközi munkásmozgalom történetével, Fr. Graus és J. Kudrný a feudalizmus kezdeteivel és J. Macek a német parasztháborúval s különösen annak tiroli hullámaival foglalkozó munkáikban.¹⁸ Az egyetemes történet tanulmányozásának szükséges voltát talán Fr. Graus fejtette ki a legmeggyőzőbben a történetnek a kulturális életben elfoglalt szerepét taglaló úttörő tanulmányában („O postavení historie v kulturním životě”). Graus kiemeli, hogy azok a feladatok, amelyeket Palacký óta tűztek a történészek maguk elé, nevezetesen a nemzeti lét fenntartása és a függetlenség visszavívása, ma már teljesülteknek tekinthetők. A szocializmus diadalának és a béke megővésének a korszakában a történészekre már újszerű feladatok várnak, amelyek meghaladják a nemzeti történet kereteit.¹⁹

Összegezve leszögezhetjük tehát, hogy a mai csehszlovák történetírás tudatában van az egyetemes történet kimagasló jelentőségének. A történelmi oktatásban a nemzeti történet bizvást megmarad továbbra is a tananyag gerincének, de maga a történeti kutatás s kivált a marxista kutatás egyre többet fog foglalkozni az egyetemes történet problémáival.

II

Az egyetemes történet művelésének szükséges volta ma már nem lehet vita tárgya többé, amikor az A. J. Toynbee-féle történészek a civilizáció történetével foglalkoznak, amikor az Unesco támogatásával az emberi civilizáció történetét tárgyaló nagyszabású kiadvány készül, a szovjet historiográfia pedig az „Egyetemes világ történetének” („Vszemirnaja isztorija”) az első kötetét jelenteti meg. Viszont vizsgálata szorul az a régóta vitatott — már említett — kérdés, vajon megvan-e a lehetősége az egyetemes történet művelésének olyan országban, amely, mint pl. Csehszlovákia, az 1526-tól 1918-ig terjedő korszakban nem rendelkezett állami önállósággal, vagy amely, mint pl. Szlovákia, arra csak 1918-ban tett szert. Mindegyre azzal érveltek ugyanis, hogy a cseh történészeknek azért kell nemzeti történettel foglalkozniuk, mert az egyetemes történet kútforrásai számukra egyszerűen nem hozzáférhetők.

Mindenestre meg kell jegyezni, hogy Fr. Palacký kora óta állandóan törekedtek ezeknek az akadályoknak az elhárítására, ha mindjárt a cseh történet problémáinak a megvilágítása volt is e törekvések legfőbb indítéka. Az 1862-ben Palacký kezdeményezésre alapított „Archív země české” (jellege után itélve, magyarul „Cseh nemzeti levéltárnak” mondhatnók; ma a Štátní ústřední archiv — Központi állami levéltár IV. osztálya) a középkori Csehszlovákia egykori állami levéltárának a magvát az ún. „Korunni archiv”-ot („Korona-levéltár”-at)²⁰ tette hozzáférhetővé a kutatás számára. Az évtizedeken át A. Gindely által vezetett levéltár volt amellett a gondozója annak a nagyszabású akciónak, amely az 1526 utáni, a cseh országgyűlések iratainak a kiadásához szükséges anyaggyűjtést volt hivatva lebonyolítani. A vállalkozást annak idején úgy tekintették, mint az első lépést Palacký művének folytatásához. A kiadvány, amelynek ma főként M. Volf a gondozója, ez idő szerint 1605-ig jutott el. Soron kívül kiadták még az 1611. évi országgyűlés iratait is — az 1620-szal kitűzött időhatárig azonban még jókora út van hátra. E nagyszabású vállalkozás mellett az „Archív země české” viselte a vatikáni kutatások gondját is és végzett — igaz hogy kevésbé rendszeres formában — egyéb külföldi kutatásokat is.

¹⁷ J. Dobias: Dějiny král. města Pelhřimova a jeho okolí, sv. I—III., Praha 1927—58.

¹⁸ A dolgok mai állásáról a szerzőnek a 15. jegyzetben említett cikkén kívül tájékoztatást nyújt még a Československý časopis Historický és O. Rihának a X., római történettudományi kongresszus alkalmából készült referátuma: Aufgaben und Leistungen der tschechoslowakischen Geschichtswissenschaft (kézirat gyanánt kiadva) 1955.

¹⁹ Fr. Graus: O postavení historie v kulturním životě, Literární Noviny č. 15/1956. 3. l. Ld. még: J. Polišenský: K současnemu stavu historické vědy, Dějepis ve škole. III/7. 1956. 289—296. l.

²⁰ Vö. Koss—Bauer: Das böhmische Kronarchiv. Český zemský archiv. Katalogy I. l. Praha. 1940. †

1918 után ez a tevékenység nagymértékben csökkent. A vatikáni levéltárakban folyó kutatások irányítása az Állami Történeti Intézet (Státní historický ústav), illetőleg ennek római fiókjá kezébe ment át, a kutatások súlypontja pedig főként a huszitzizmus előtti korra és azokra az évtizedekre tevődött át, amikor az ott székelő császári udvarral együtt (tehát főként II. Rudolf uralkodása idején) a pápai nunciusok is Prágában tartózkodtak. Az intézet gyűjtött azonban más levéltárakból is másolatokat (így pl. a hágai levéltárból), viszont az „Archív země české” ugyancsak folytatta külföldi kutatásait, de szerényebb anyagi eszközökkel. Az egységes irányítás hiányának a számlájára irandó, hogy nem volt meg a kellő áttekintés arról, hogy melyik intézmény minő anyagnak van a birtokában, nem is szólva a további kutatások egybehangeléséről. Az első világháború után a bécsi központi levéltárakból igényelt állagok átvétele után a bécsi út is inkább bezárult, mintsem kinyílt volna a csehszlovák kutatók előtt.

A második világháború folytán megszűnt a római csehszlovák intézet működése és ezen a téren a háborút követő első évtized sem hozott döntő változást. A másolatgyűjtemények nagy terjedelmű anyaga elérvült, úgy hogy pl. B. Jenšovskýnak, az „Archív země české” mártíralált halt igazgatójának drezdai gyűjtemése egyáltalán nem lett felhasználva. Az 1945 és 1948 után bekövetkezett szervezeti változások sem kedveztek egyelőre a kiadványmunkának és a heurisztikai tevékenységnek. A csehszlovák akadémiának és az akadémia Történeti Intézetének újjászervezése (1952), majd az egységes levéltári szervezet kiépítése (1956. január 1.) teremtették meg a szűkséges előfeltételeket ahhoz, hogy a régi, s tekintélyes munkát végzett vállalkozások ismét napirendre legyenek tűzhetők. A Történeti Intézetnek ez ideig nincs ugyan külön egyetemes történeti osztálya, úgyhogy bizonyos feladatok végrehajtásában a jövőben is nyilván az intézetten kívül álló historikusokkal, elsősorban a főiskolák tanáraival fog együttműködni. E vonatkozásban hasznosan lesznek bekapcsolhatók azok a történész-bizottságok is, amelyek a különböző kulturális egyezmények alapján alakultak meg, illetőleg fognak még megalakulni.²¹ A Csehszlovák Akadémia Történeti Intézetének azonban első feladata kell hogy legyen a régi római intézet újjáélesztése: de éppen úgy helyén való lenne, hogy újra munkába vétessek a bécsi levéltárak állagainak rendszeres számbavétele is.

Az együttműködésnek új formája valósult meg a Magyarországgal kötött kulturális egyezmény alapján, amelynek értelmében a Magyar Tudományos Akadémia Bratislavában, a Csehszlovák Tudományos Akadémia pedig Budapesten kölcsönösségi alapon történeti kutatócsoportot létesített.

A Csehszlovákia gazdasági és társadalmi életében beállott mélyreható változásoknak tudományunk szempontjából egyik nagy vívmánya, hogy általánosan hozzáférhetővé tett oly kútforrást, amely ez ideig túlnyomórésztben valósággal el volt zárva a tudományos kutatás elől.

Már egy régebbi, még bécsi kezdeményezésre készült kiadvány, amelynek az volt a rendeltetése, hogy az újabkori osztrák történethez derítsen fel újabb kútforrást („Archivalien zur neueren Geschichte Oesterreichs, I. Wien. 1911”), felhívta a figyelmet, hogy cseh földön az állami és tartományi igazgatás, az egyházi intézmények és a városok levéltárai mellett gazdag és nagyterjedelmű uradalmi levéltárak is találhatók. Ez a számbavétel az egyetemes — s nemcsak az osztrák — történelem számára rendkívül gazdag kútforrást derített fel, jöllehet az csak mintegy három tizedrészét ölelte fel az akkor a cseh- és morvaországi főúri nagybirtokosok kezén volt összes magánlevéltáraknak. A számbavétel nem egységes szempontok szerint készült s távolról sem derítette fel a maga teljes egészében azt a gazdagságot, amely a levéltárakban rejtőzött. Része volt ebben annak a körülménynek is, hogy e levéltárak közül akkoriban — s ez így volt 1945-ig — mindössze öt állott szakszerű kezelésben. A többinél szó sem volt a levéltári iratanyag leltározásáról s még kevésbé a kutatás számára hozzáférhetővé tételéről. 1918 után néhány uradalom, azok, amelyek a Habsburg-ház tagjainak a tulajdonát képezték (az ún. „császári uradalmak”) az állam kezére jutott és az 1919-ben felállított Állami földművelésügyi levéltár („Státní archiv zemědělský”) átvette az uradalmak egykori központi igazgatóságának a levéltárát. A földreform nem rendelkezett a felől, hogy mi történjék a felosztott uradalmak levéltáraival. A magánbirtokosokat mindössze arra kötelezték, hogy a levéltárak rendes kezeléséről gondoskodjanak. 1938-ig az Állami Földművelésügyi Levéltár a köztársaság területén 69 uradalmi (családi) Levéltárat vont a felügyelete alá, egy-kettőt pedig, pl.

²¹ A csehszlovák és a német demokratikus köztársaságok történészbizottságainak a munkájáról a Československý časopis Historický és a Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, valamint a levéltári folyóiratok hoznak rendszeres tájékoztatást.

a krivoklátit, megegyezés alapján közvetlen gondozásába is átvett. Az első köztársaság idején a magán nagybirtok nagy egészében megőrizte túlsúlyát, úgyhogy az Állami Földművelésügyi Levéltár felügyelete alá tartozott uradalmi levéltárak állagának L. Krejčík által keresztülvitt számbavétele nem sok újat hozott azon túl, ami a fentemlített osztrák kiadványból már 1913 óta ismert volt.²²

A kutatók a szakszerű kezelés alatt állott třeboňi, českékrumlovi, orlicei, jindřichův-hradcei és roudnicei levéltárt használhatták, valamint két egyházi levéltárat, a prágait és a kroměřížit. Valamelyes tájékoztatást nyújtottak az „Archív země české” jelentései, a „Časopis pro dějiny venkova” (Folyóirat a vidék története számára) és az 1931–1934 években különösen a „Časopis archivní školy” (A levéltári iskola folyóirata).

Egy csapásra megváltozott a helyzet 1945 és 1948-ban. A 12/45 sz. kormányrendelet (dekret) az Állami Földművelésügyi Levéltárnak (1952 óta: „Központi földművelésügyi és erdészeti levéltár” — „Ústřední zem. lesnický archiv — ma a prágai Állami Központi Levéltár V. osztálya), Szlovenszkon pedig a Mezőgazdasági Levéltárnak (Pódo-hospodárský archiv) meghagyta, hogy minden Csehszlovákia területén létező uradalmi levéltárat helyezzenek biztonságba. E feladat végrehajtása 1950-ben a třeboňi és a českékrumlovi levéltárnak átvételével lényegében befejezést nyert. Az uradalmi levéltárakat, az egyetemes történet szempontjából is annyira értékes kútforranyagukkal együtt törvényes rendelkezés nyitotta meg a kutatók előtt.

III

Emberfeletti volt a feladat, amit az idézett kormányrendelet a Központi Földműv. és Erdészeti Levéltár 4–5 levéltárnokára rótt: „Csehszországban 1053, Morvaországban 529 uradalom iratanyagának a sorsával kellett törődniük. Sok helyütt, igaz, nem találtak semmiféle levéltári iratot; mintegy 800 volt azoknak az uradalmi gécepontoknak a száma, ahol levéltár egyáltalán nem is jött létre. A többi 750 helyről a levéltárakat fokozatosan a 35 körzeti földműv. és erdészeti levéltárba vonták össze. Ez a 35 körzeti levéltár mind szakképzett vezetést kapott. A munkálatok előrehaladásáról az „Aktualiti ze zemědělskolesnického archivu”-ban (1952, 1953) nyújtottak tájékoztatást, fokozatosan kiegészítve Krejčík régebbi jelentéseit (1929) és E. Janoušek-nek a harmincas években a „Časopis archivní školy”-ban megjelent tájékoztatóit.²³

A munkálatok végleges eredményét a „Soupis archivů velkostatků” („Az uradalmi levéltárak jegyzéke”) rögzíti, amely V. Žerný összeállításában kerül kiadásra. A mezőgazdasági és erdészeti levéltárak azonban az anyag hozzáférhetővé tétele mellett a nemzetgazdaság szolgálatában bizonyos gyakorlati célú kutatásokat is vállaltak. Kútfeleltározó kutatásokat végeztek az állati és növényi termékek feldolgozásának a történetéhez, a mezőgazdasági termelés ökonomiájához, a termelési eszközök és a termelési viszonyok történetéhez. A kutatások eredményét rögzítő tematikai jegyzék előreláthatólag 1957 végével lát napvilágot. A jegyzék az 1955. december 31-ig elért eredményeket tükrözi, amikor az említett levéltárak is beolvadtak az egységes levéltári szervezetbe, még pedig abban a formában, hogy mind az állami központi levéltáron, mind az egyes igazgatási körzetek („kraj” — amelyekből 20 Csehszázra és 6 Szlovákiaira esik) állami levéltárain belül külön mezőgazdasági és erdészeti osztály alakult. Ezek az osztályok nem mindig voltak az illetékes állami levéltár székhelyén elhelyezhetők s gyakorta még fióklevéltárakkal is rendelkeznek.

Szlovenszkon az ottani mezőgazdasági levéltárak (Pódohospodárský archiv) szervezeti viszonyai hasonló képet mutatnak.

A rendezési munkálatok során tett észleletek szerint az uradalmi levéltárak iratanyaga lényegében három csoportra oszlik: (1) a tulajdonképpeni családi okiratok és levelezések; (2) birtokigazgatási (gazdasági) iratok; (3) a tulajdonosok hivatali működésével kapcsolatban létrejött iratok. Minden uradalmi levéltár tehát egy genetikusan egészet alkot, amelyet, kivált marxista szemmel nézve az egyén tevékenységét, semmiképpen sem lehet külön uradalmi és külön személyi részre szaggatni. A feudális uradalom gazdasági egység, erre épül fel a közigazgatási felépítmény, még pedig az ún. patrimoniális kormányzat formájában, amely cseh földön egészen 1848/1849 forradalmi korszakáig fennállott. Az uradalmi levéltárakban rejlő kútforranyag a gazdasági alapot és a felépítményt a maga szerves egységében világítja meg. Ezen kívül találni itt oly iratanyagot is, amely az uradalom tulajdonosainak a hivatali tevékenységével kapcsolatban jött

²² Archivallen zur neueren Geschichte Oesterreichs. I. Wien, 1913.

²³ A. Krejčík: Příspěvky k soupisu archivů velkých statků. Praha, 1929; és E. Janoušek cikkei a Časopis archivní školy-ban (Praha, 1931–38.).

létre. Azt a tényt, hogy az 1526–1918 években Csehországnak nem volt önálló külpolitikája, bizonyos mértékig ellensúlyozza az a másik valóság, hogy a kései feudális jellegű Habsburg-monarchia a XVI–XIX. században sok egyéb túlélte feudális maradvány mellett a feudális nagybirtokos családok tagjait különösen a közigazgatási, a diplomáciai és a katonai szolgálatban kimagasló szerephez juttatta. Ennek köszönhető, hogy az 1526–1848 közti korszakból a nagybirtokos családok levéltáraiban nagy számban találni iratokat, amelyek beszédesen igazítják ki a bécsi nagy központi levéltárak állagait; sőt nem egy esetben fényt derítenek ezek az iratok a történesnek olyan mozzanataira is, amelyekről a bécsi központi levéltárak anyaga csak töredékesen vagy egyáltalában nem emlékezik meg.

Íta ma már módunkban áll arra a kérdésre választ adni, hogy az egyetemes történetnek mily kútfői találhatók az egykori uradalmak levéltáraiban, ezt többek közt annak a körülménynek is köszönhetjük, hogy a legutóbbi évek folyamán igen gyümölcsöző együttműködés jött létre az állandó munkaerőhiánnyal küzdő levéltárak és a főiskolák történeti tanszékei között; utóbbiaknak, hogy hallgatóikat az eredeti kútfőanyag feldolgozásával is megismertessék, égető szükségük volt arra, hogy rendszeres nyilvántartással bírjanak a Csehországban található egyetemes történeti vonatkozású kútfőanyagról.

A brnoi egyetem történeti szemináriumában Macúrek professzor immár éveken át gyűjtötte másolatban és fényképeken egyfelől a cseh tartományok, másfelől pedig Szlovénia, a történeti Magyarország és Lengyelország közti kapcsolatok dokumentumait, Šebanek professzor pedig a Codex diplomaticus Bohemiae et Moraviae további kiadására váró köteteként az anyagát. Példáukon felbuzdulva a Károly-egyetem történeti szemináriumát és az olomouci Palacký-egyetem történeti intézetét a levéltári anyaggal történő gyakorlati megismerkedés céljából a történet- és a levéltárszakos hallgatókból a nyári szünidőben ún. levéltári kisegítő brigádokat szervezett a levéltári igazgatás támogatására, de egyben azzal a céllal is, hogy a hallgatókat a levéltári munkával gyakorlatilag megismertesse. 1954-ben 120 hallgató vett részt ebben a brigád-munkában. Az anyag megóvása volt az első, amivel megismerkedtek. Majd rendező-feladatok következtek. Megismerkedtek a levéltári munka módszerével, végül kisebb forrástani feladatokat is kaptak. E brigád-munka során készültek azután jelentések is a szűkebb értelemben vett Csehország levéltáraiban található egyetemes történeti kútfőkről. A jelentéseknek feldolgozásával és az egyetemes történeti források rendszeres nyilvántartásával az iskolaügyi minisztérium a Károly-egyetem bölcsészeti és történeti karának egyetemes történeti tanszékét bízta meg, amelynek kebelében e feladat végrehajtására kisebb munkaközösség alakult. A tanszék idevágó munkájának az eredménye ez a beszámoló is.²⁴

IV

A munkálatok eredménye ma már lehetővé teszi a felderített egyetemes történeti kútfőanyagok mind általános jellemzését, mind pedig nemzetek szerinti elhatárolását. Az uradalmi levéltárak mellett legalább nagyjából figyelembe vettük az állami levéltárakat is, amennyire ezt az eddig kiadott levéltári tájékoztatók lehetővé tették.²⁵ De figyelembe vettük a városi levéltárak is M. Volfnak, igaz, igen egyenetlen és csehországi vonatkozásban csak részleges adatai alapján.²⁶ A morvaországi városokat illetően a prágai Állami Levéltár összeírásai állottak rendelkezésre. Amellett nem hagytuk tekintés nélkül a legjelentősebb cseh és morva könyvtárak kézirati gyűjteményeit sem. A hradišni várkönyvtár és a Nemzeti Múzeum Könyvtárának az anyagát a Dr. B. Lifko szakmai irányítása alatt álló munkaközösség nézte át.²⁷

A felderített kútfőanyag három szempont szerint osztályozható, és pedig korszakok, területi egységek (országok) és problémák szerint. Miellesleg meg kell itt még jegyezni, hogy a kútfőanyag számbavételénél elsősorban annak zárt egységei vétettek figyelembe, nem pedig egyes „érdekes” darabok.

Az időt tekintve a leggazdagabb e kútfőanyag a feudális monarchia rendi korszakában, majd az arisztokratikus oligarchia uralma idején, vagyis az 1526 és 1848-ig terjedő korszakban. Ami persze nem jelenti azt, mintha a cseh levéltárak és könyvtárak akár az

²⁴ Az eddigi munkálatok beszámolóját a „Základní problémy studia obecných dějin, I.: Přeměny k obecným dějinám českých archivů a knihovnařích” találja majd az olvasó, amely az „Acta Universitatis Carolinae” „Historica” sorozatában jelenik meg.

²⁵ Először a következő levéltárak tájékoztatói (állagjegyzékei) jelentek meg: a prágai áll. központi, a brnoi és az opavai állami és a prágai meg brnoi városi levéltáraké. További kötetek előkészületben.

²⁶ M. Volf: Soupis městských archivů v Čechách. Zprávy archivů země České, 1948.

²⁷ B. Lifka: Knihovny státních zámků. Praha, 1954.

ezt megelőző, akár az arra következő időkben ne őriznének egyetemes történeti vonatkozású anyagot. A régebbi századokban nagyobb számú kútfővel van képviselve az egyetemes történet a volt Korona-levéltárban (ma a prágai Állami Központi Levéltár gondozásában), a brnoi és opavai volt tartományi (ma állami) levéltárakban, továbbá a prágai és olomouci érsekség, de egyéb egyházi intézmények levéltáraiban is, nemkülönben a városiakban és a nagyobb könyvtárak kéziratgyűjteményeiben. A XVI. század elejétől kezdve azonban a třeboňi uradalmi levéltár már egyetemes történeti vonatkozásban is ugyanaz a kincsesbánya, mint aminek Palacký deklarálta a nemzeti történet számára. Túlzás volna ugyan azt mondani, hogy egyetemes történet nem művelhető a volt rožmberki levéltárban őrzött kútfők felhasználása nélkül, viszont a rožmberki anyagot sokoldalúan gyarapítják és egészítik ki Hradec urainak és a Slavatáknak Jindřichův Hradecben, a Lobkovicoknak s másoknak Roudniceben ránkmaradt irományai. Az irathagyatékok hányatot sorsa hozza magával, hogy pl. Dietrichstein bíboros közéleti tevékenységének írásos emlékei ma már szerteszét keresendők az országban Židlochovictól és Kroměříž-től kezdve Horšovský Týnig és Mnichovo Hradištěig. S így vagyunk számtalan történeti problémával, írásos emlékek a levéltárak egész sorában kutatandók fel. A XVI. századi németalföldi vagy a XVII. századi angol forradalom visszhangját megtalálják Třeboňban és a Rožmberkek levelezőinek és ágenseinek a jelentéseiben, a Lobkovicok páteki (Pátek n. O.) levéltárában, a Wallenstein-féle gyűjteményekben Mnichovo Hradištěben, a kroměříži érseki levéltárban és a Piccolominiékében (Náchod), nemkülönben a prágai, a kroměříži és a mnichovo-hradištěi könyvtárakban.

Alapjában véve elmondhatjuk, hogy a források mennyiségi felduzzadása a XVI. század kezdetének nagy kancelláriai korszakával áll összefüggésben. A XVI. század európai politikája minden fontos problémájában nyomon követhető. Külön figyelmet érdemel a török kérdés, amely európai összefüggéseinek teljes bonyolultságában tanulmányozható. Ugyanúgy vagyunk a XVII. század első felében a harmincéves háborúval: történetéhez Wallenstein, Collat, Gallas és Piccolimini kancelláriája, meg a Thunok, a Besfours-Walderodék, az Aldringenek katonai iratai szolgáltatnak becses kútfőanyagot. A század második felében a magyar rendi felkelőkkel, a törökkel és XIV. Lajossal vívott harcok történetét követhetjük nyomon egészen konkrét részletességgel. Köszönhetjük ezt annak a jelentékeny szerepnek, amelyet az ún. cseh nemesség egy ideig I. Lipót udvarában játszott. Különösen figyelemreméltó az a terjedelmes anyag, amely az Ausztriának és a franciákkal szemben vele szövetséges hatalmaknak, Németalföldnek és Angliának a kapcsolataira vonatkozik. De nem kevésbé jelentősek az I. Péter korabeli Oroszország viszonyait megvilágító jelentések, amint azt A. V. Florovský kutatásai sokoldalúan bizonyítják. A XVIII. század irattermése főként a sziléziai, a hétéves háborúra és a forradalmi Franciaországgal vívott küzdelmekre vonatkozik.

A harmincéves háború évei mellett a leggazdagabb dokumentációt felmutató másik korszak az 1815–1848 éveké. A Metternich-levéltár és az azt kiegészítő Gentz-hagyatékok már önmagában véve is elégséges volna számos oly kérdés alapos tisztázásához, amelyeket eddigelé jobbára csak a régibb irodalom alapján tárgyaltak, egyszerűen átveve az elődök előadását. Ami e gazdag forrásanyagból kiadásra került, távolról sem jelzi, hogy mi rejlik ebben az irathagyatékban. Számos irat vagy egyáltalán nem került kiadásra, vagy csak nagymérvű kihagyásokkal. Metternich családi levéltára mellett rendelkezésünkre áll munkatársának, majd utódjának Ficquelmontnak a levéltára is, az 1848–1850-es évekhez a Thun-családé, továbbá Windischgrätz katonai iratai, Schwarzenberg Félix levelezésének a töredékei, Chotek naplófeljegyzései stb. Metternich szerepe a forradalmi években és Schwarzenberg minisztersége alatt ezeknek az iratoknak a világánál merőben új jelentőséget nyer — az iratok ugyanis arról tanúskodnak, hogy a felmentett kancellár befolyását továbbra is megőrizte. Az első világháborút közvetlenül megelőző évek osztrák-magyar és wilhelminista német politikájára vonatkozólag jó eredménnyel használhatók azoknak a személyiségeknek az iratai, akik Esteri Ferenc Ferdinand környezetéhez tartoztak és 1914 júliusa óta nagy szerepet játszottak. A Waldstein-levelezés és Berchtold levelezésének töredékei mellett főként Czernin iratairól van szó. Az 1918. évet ritkán lépik túl az egyetemes történeti vonatkozások, de azért az 1918–1945 években is találunk érdekes adatokat annak tanulmányozásához, hogy mint alakul át a legitimizmus nemzeti szocializmussá és hogy a náciista agresszív politika miként használta fel eszközüket az egykori legitimistákat.

Földrajzi megoszlás tekintetében igen gazdagok a régi cseh állam egykori részeit (Sziléziát, Lužice-Lausitz-ot) és a közvetlen szomszédokat (Szászországot, Bajorországot) érintő vonatkozások. A német vonatkozások túlsúlya persze távolról sem csökkenti a magyar és lengyel történetre vonatkozó kútfők értékét. A feudális oligarchiának a távolabb eső kultúrkörökkel létrejött bonyolult kapcsolata a XVI. századtól kezdve a cseh levél-

tárak és könyvtárak iratállományában gazdag spanyol, olasz, osztrák, németalföldi (mind a spanyol, mind az osztrák Németalföld értendő), francia (főként lotharingiai és angol) vonatkozásokban találták meg lecsapódásukat. Elvértve feltűnnek még távolabbi országok is; első helyen említendő ezek sorában Oroszország, majd Svédország és Dánia, mindannyi főként a XVII. században. De nem hiányzanak a tengerentúli földrészek sem. Így az Egyesült Államok az 1810 körüli évekre, majd az Amerika felé áramló cseh kivándorlásra vonatkozó iratokkal. Elvértve képviselve van még a latin Amerika is egyrészt a cseh jezsuita rendtartomány dél-amerikai tevékenysége révén, másrészt pedig rokoni kapcsolatok révén Közép-Európába szakadt dél-amerikai provenienciájú irományokkal (pl. a mexicói ulapa-i hacienda történetére vonatkozó iratok a XVI. század hatvanas éveitől a XIX. század hatvanas éveig). Volt diplomaták irathagyatékából kivételesen még az európai hatalmak távolkeleti gyarmati politikájára vonatkozó irományok is előkerültek.

A cseh levéltárakban található kútffőanyag alapján tanulmányozható egyetemes történeti kérdések nagy egészében három csoportba foghatók össze. Az első [1] csoportba sorolhatók a nemzetközi kapcsolatok kérdései, azok a csomósodási pontok, amelyekben a nemzeti történet problematikája az egyetemessel szorosan egybefonódik. Így van ez a harmincéves háború korszakánál, már kevésbé a sziléziai háború esetében, viszont ismét teljes mértékben áll 1848 – 1849 forradalmi éveire. A második [2] csoport a külpolitika, a diplomácia- és a hadtörténet kérdéseiből tevődik össze. A marxista történeti módszer persze e kérdéseket mind a konkrét gazdaság-társadalmi szituációtól való függésükben vizsgálja. Így a harmadik [3] csoportként magára erre a gazdasági és társadalmi problematikára, az európai országok gazdasági és társadalmi fejlődésének a kérdéseire kell felhívni a figyelmet, amely problematika a feladatok egészéből ki nem szakítható. Ezeknek az alapvető összefüggéseknek a feltárása nélkül sohasem tudnánk Kaunitz vagy Metternich politikájának az alapindítékaira rámutatni, vagy feleletet adni arra a kérdésre, hogy mi tette lehetővé 1848 – 49-ben a katonai és feudális csoport ideiglenes győzelmét.

Befejezésül leszögezhetjük tehát, hogy Csehszlovákiában megvan a lehetősége az egyetemes történet művelésének, még pedig a hazai levél- és könyvtárakban rendelkezésre álló kútffők alapján. Az eredmények annál kielégítőbbek lesznek, minél gazdagabb forrásanyag alapján vehetjük kritikai vizsgálat alá az egyes kérdésekben eddig vallott felfogásokat. Persze nem kis mértékben függ a kielégítő eredmény a módszer és a módszertani felkészültség tökéletességétől is. Az egyetemes történetre nézve is áll az, amit Engels 1890-ben mondott általánosságban a történettudomány előtt álló feladatokról.²⁸

V

Magyar (mad'arský) történet alatt általában a magyar nép történetét értjük, amint az a mai ethnikai határain belül, elsősorban a mai Magyarország területén él. Gyakorlati indokokból azonban az így értelmezett magyar történet forrásaihoz soroljuk azokat a kútfföket is, amelyek az 1918 előtti soknemzetiségű magyar államra (uherský stát) vonatkoznak. A csehországi anyag persze nem oly gazdag, mint a szlovákiai, amely országrész századokon át része volt a magyar államnak. A szlovák nép története tehát szorosan összefonódik a magyar nép történetével. De azért nincs hiány magyar kútffőanyagnak a cseh országrész sem, mindenek előtt persze a közvetlenül szomszédos Morvaország.

A régebbi korszak kútffői a kései feudalizmus és az 1526-ban létrejött cseh-osztrák-magyar perszonálunió idejéig két különböző jellegű csoportra oszthatók. Az egyiket a régi cseh állam szerveinek vagy az egyes koronatarományok (Csehország, Morvaország, Szilézia) rendi közületeinek a működéséből született hivatalos iratok (oklevelek) alkotják. Ennél a forráscsoportnál főként a szomszédsági viszony szabályozásáról, a két feudális monarchia uralkodóinak baráti vagy ellenséges kapcsolatáról, határegyezményekről van szó. A számbajövő levéltári állagok: az ún. „régí manipulacio” (Stara manipulace) és a határiratok (Hraničné spory) a prágai állami központi levéltárban s bizonyos mértékig a brnoi és opavai állami levéltárakban is. A második csoport oly iratokból tevődik össze, amelyek a múltbeli gazdasági és kulturális kapcsolatok révén kerültek Cseh- és Morvaországba. Ily „Hungarica”-kat minden nagyobb könyvtárban találunk, továbbá Kroměříž-ben, Mnichovo Hradiště-ben s egyebütt is. A XVI. század elejétől kezdve gyarapszik a gazdasági kapcsolatokra vonatkozó források állománya is, az említett állami levéltárakon kívül ezek főként a brnoi, olomouci, hustopeči, uherskýbrodi városi levéltárakban találhatók, — sajnos jobbára a feldolgozó számára nem kis fáradságot je-

²⁸ Engels levele 1890. aug. 5-ről; id. J. Bruhat (59. l.).

lentő városi könyvek, számadások stb. formájában. E kútfők adatait lépésről-lépésre egybe kell vetni a szlovenszkoí városok (főként Trnava — Nagyszombat) és a budapesti Országos Levéltár anyagával, amint ezt J. Macúrek professzor s munkatársai teszik hosszú évekre visszatekintő kutatásaik keretében.

Mátyás király uralkodása óta tapasztalható, hogy magyarországi feudális családok birtokokat vásárolnak különösen Morvaországban és Sziléziában, olykor igaz, sziléziai vagy cseh eredetű családokról van szó. Az ismertebbek: a nagylucsei Dóczyak, a Czoborok, az Illyés házyak, a Szentgyörgyi grófok, a sziléziai eredetű Hlaugwitzok, a cseh tetovai Tetourok stb. Ez a folyamat a XVI. században éri el csúcspontját, amint ezt L. Hosák tanulmányai egész sorában kimutatta. Itt leljük annak a nem ritka észleletnek a magyarázatát, hogy számos családi levéltárban magyar nemesi családok levéltár-töredékeivel találkozunk, iratokkal pl., amelyek a mai Magyarországon fekvő jörságoknak a birtoklási és jobbágyviszonyairól szólnak. A szóbanforgó családok: a Révayak, Batthyányak, Báthoryak, Dóczyak, Esterházyak, Forgáchok, Erdődyek (a bučovicei levéltár miloticei állagában); a Kálnokyak (id. levéltár brodeci állaga — Brodek és Nez.) Serényi-birtokok (id. levéltár lukovi és lomnicei állaga); Berchtold-birtokok (buchlovi levéltár). Csehországban kevesebb az idevágó forrás; Breznice Pálffy-féle militaria, Děčínben a českalipai állagban Andrassy-féle levelezés, Jiřín-ben pedig a csongrádi uradalom regesztatúrája az 1717—1823 évekből.

A legrégebbi oklevelek a Seilernek történeti levéltárában (Historický archiv) találhatók (Bucovicei levéltár, miloticei állag, 1269—1945). Hasonló korúak a janovicei (Janovice na Orlikú) orchotovy-i fondjának a legrégebbi darabjai is. A Khuen-Bélassy-család levéltára (Židlochovice — hršovanyi állag) 1406-tal, a Forgách-családé (Bučovice — miloticei állag) 1433-mal kezdődik.

A XVI. században jó ezekhez a Serényi-család levéltára (Brno-lomnicei állag) 1593-as kezdőévvél, a Kálnoky-családé (ugyanott: letovicei állag, 1585). A XVI. század óta amellet lavinaszerűen nő a magyarországi levelezés a két legnagyobb jelentőségű cseh családi levéltárban, nevezetesen a Lobkovicok rodnicei levéltárában (Pátek n. O. — a B. 113—119. jelzésű külön állagok) és a Rožmberk-ek třeboi levéltárában (1528—29. kezdve értékes ágensjelentések, számadások). Főként az erdélyi fejedelmekkel folytatott levelezésről van szó.

A XVII. századi és a XVIII. század eleji felkelésekre vonatkozólag elsőrendű forrásanyag található a cseh levéltárakban. A Boeska-felkelésre (1605) és a morvaországi betörésre, valamint a rendek vezetőivel folytatott tárgyalásokra vonatkozólag a brnoi és prágai állami levéltárak (I. Kameníček régebbi közléseit) és a prágai áll. közp. levéltár (Stara manipulace K. 1/130) veendő figyelembe. Bosnyák kapitányi levelezését a brnoi áll. levéltárban (Sb. Františkova Musea rkp. G. 11.), az id. Karel Žerotin és Thurzó levelezését Janovicen (Janovice u. R.) a bludovi állagban találjuk. Báthory Istvánnal, Bethlen Gáborral, a Kemény-családdal, az Apaffiakkal és Rákócziával folytatott levelezés tekintetében a Pátekben (Pátek n. O.) őrzött rodnicei fond a legzadagabb. Bethlen Gábor-vonatkozásokat találunk Mnichovo Hradiště a levéltárban és a könyvtárban is. A legjelentősebb állagok közé tartozik Buquoy katonai kancelláriája az 1621. évi hadjáratra vonatkozó anyaggal (Třeboň — N. Hradý állag) továbbá Wallenstein kancelláriája (Prágai áll. közp. levéltár: „Valdstejniana” állag; vö. Fr. Roubik tanulmányát Wallenstein 1626. évi hadmenetéről Észak-Magyarországon). Kisebb kiegészítések találhatók a többi császári generális irathagyatékában is, így pl. a Collalta-félében (Brno-brtnicei állag). A magyarországi nemesség hadi vállalkozásainak jellegét és a harmincéves háborúban vállalt részvételének formáját tükrözik a brnoi állami levéltár Forgách-állagának oklevelei. A Bethlenrel folytatott békétárgyalásokra vonatkozó anyagot tartalmaz a sokolvi állag Horš.-Tyn-ben (Martinici J. A. követsége, 1624.). A II. Rákóczi György elleni harcokról ad hírt Questenberg és Schlick levelezése (Křivoklát) és Trautsohn iratai (Jindř. Hradec). A XVII. század második felében az állami levéltárak elszórt töredékei mellett a következő zártabb levelezések vonják magára a magyar kutató figyelmét: Schwarzenberg (1659-től Čes. Krumlov), Dietrichstein (1673-tól: Židlochovice — mikulovi állag), Paar (1646-tól: Třeboň — bechynői állag), Kaunitz, Questenberg, Vrba (brnoi áll. levéltár — slavkovi, jaroměřicei, letovicei állagok). A hatvanas évekből fennmaradt R. de Souchesnek Rottallal folytatott levelezése (holešovi járási levéltár), míg a nyolcvanas-kilencvenes évekre nézve a brnoi állami levéltár állagjai (főként D. O. Kaunitz) nyújtanak a legtöbbet. Itt találunk a magyarországi protestáns-üldözésekről szóló iratokat is. II. Rákóczi Ferenc harcainak a történetéhez pedig Židlochovice-n (mikulovi állag, főként 1703) és Brnoban (1704), de egyebütt is. Értékes anyagot tartalmaznak gyakran a határmenti kisebb morva városok levéltárjai is (pl. Hodonín). A cseh levéltárak közül Česky-Krumlovban találjuk a baden-durlach-i levelezést (1683 —

1703), Rýchnovban (Rýchnov n. Kn.) a Kolovrat-félt. A karlócai béketárgyalásokra vonatkozó iratokat tartalmaz Jičínben a Schlick-féle állag. Savoyai Jenő levelezése szét van szórva.

A XVIII. századi Magyarország gazdaságtörténetéhez, még pedig a morva-magyar kereskedelmi kapcsolatokhoz a morvaországi gubernium levéltára nyújt anyagot (brnoi áll. levélt.: obchod s Uhrami 1705–1751), bányászati ügyek találhatók a prágai pénzverő állagában (Prágai közp. áll. levéltár), a Mittrovskyak iratai közt (Pernštejn) és az ostravai városi levéltárban (az iparmúzeum levéltára). Későbbi évekből valók a manufaktúra kezdetére vonatkozó irományok (Židlochovice – mikulovi állag); a Kaunitzok próbálkozásai régebbiek, de ezek a mai Szlovenszko területéhez fűződnek, – ld. J. Šebanek tanulmányát.

A XVIII. század végétől kezdve élenkül érdekklődés mutatkozik a rendi magyarország viszonyai iránt. J. F. Opiz hagyatékából (Literarno-historický archiv Národního musea – Prága) Martinovichnak bizonyos külföldi kapcsolatairól és egyes magyarországi parasztfelkelésekről értesülünk. Egyébként a XVIII. századra nézve a következő levéltárak veendő figyelembe: Chlumec n. C. (E. F. Kinsky, 1729); Dačice (Wallis); Jičín (Schlick); Židlochovice (Dietrichstein); Opočna (Colloredo, 1786-tól kezdve); Hořice (Belohrad állag: Meerweldt). 1840 körül kezd Thun Leo érdekklődni a magyarországi nemzetiségi viszonyok iránt (Děčín). Az 1815–1848. évekre vonatkozólag alapvető fontosságú a Metternich-levéltár (prágai áll. közp. levéltár – plasyi állag). Az 1848/49-es magyar forradalom elleni hadműveletek történetéhez ugyancsak terjedelmes anyag áll rendelkezésre, amely távolról sincs kiaknázva. A lehetőségekről némi ízelítőt nyújt B. Šindelařnak a magyar forradalom morvaországi visszhangjával foglalkozó tanulmánya. Kimagasló fontosságúak Windischgrätz katonai iratai (Horš. Tyn—kladrubyi állag) és Schwarzenberg (Orlik), Lobkowitz Nosztic (Pátek n. O.) meg Hohenlohe (Třebíče – batelovi állag) azokat kiegészítő irathagyatéka. Merőben elűtő viszont a Berchtoldok (Buchlov) vagy a Villaniak állásfoglalása a magyar forradalommal szemben.

1848 de kivált 1867 után a magyar vonatkozásoknak mind mennyisége, mind jelentősége megcsappant. A těšini kamara iratai (Opavai áll. levéltár – frýdecki állag) a Kassa-oderbergi vasút építéséhez, a Klein-cég levéltára (Loučna n. D.) a vasipar történetéhez nyújt bőséges anyagot. A kapitalizmus térfoglalása a mezőgazdaságban tükröződik a Seilernek (Nagymatfalva – bučovicei levéltár, lukovi állag) és a Berchtoldok (Buchlau) uradalmi regesztrátúráiban. A janovicei (Janovice u. R.) levéltár a Magyar Tanácsköztársaság megalakulásáról szóló kisebb naplószerű adalékokat őriz. 1918-cal a két állam egymáshoz való kapcsolata gyökeresen megváltozik, ezek történetéhez elsősorban a központi kormányzervek levéltárai szolgáltatnak kútfőanyagot.

Igen számottevő a török elleni háborúkra vonatkozó kútfők csoportja. Igaz ugyan, hogy e harcok javarésze Magyarország területén zajlott le, mégis a török kérdés jelentőségében meghaladja a magyar nemzeti történet kereteit; az idevágó kútfők számbavétele éppen ezért külön közleménybe kívánkozik.

JOSEF POLIŠENSKÝ

A LENGYEL TÖRTÉNELMI TÁRSULAT TEVÉKENYSÉGÉRŐL

1. *A Lengyel Történelmi Társulat múltjáról*

A Lengyel Történelmi Társulat 1886-ban alakult, Ksawer Liska, Tadeusz Wojciechowski és Aleksander Semkowicz professzorok kezdeményezésére. A Társulat feladatának a hazai történetkutatás kifejlesztését tartotta. Olyan állami intézmény hiányában, amely kezébe vehette volna a történeti kutatás szervezését, a Lengyel Történelmi Társulat fogta össze a kutató- és szervezőmunka egészét. Kezdeményezésére indult meg a Lengyelország történetére vonatkozó források összegyűjtése, tanulmányok és monográfiák kiadása. A Társulat tevékenysége eleinte csupán Galíciára korlátozódott, de érdeklődési és hatóköre kiterjedt az egész lengyel területre. Tíz évenként tudományos kongresszusokat tartottak, ahol mindhárom lengyel terület történészei gyűltek össze és vitatták meg a kutatás problémáit. Az 1890-i kongresszus a megelőző évek historiográfiájának értékelésével foglalkozott, az 1900. évi pedig a lengyel történeti kutatások programját határozta meg. 1886-tól kezdve jelent meg a Lengyel Történelmi Társulat tudományos folyóirata, a „Kwartalnik Historyczny”.

Az 1905-ös forradalom után némileg könnyebbé vált a lengyel lakosság helyzete a Királyságban. 1906-ban megalakult Varsóban a Történelmet Kedvelők Társasága. A Társaság saját folyóiratot adott ki, a „Przegląd Historyczny”-t. A poroszok által megszállt területeken a lengyel történészek a pozítani „Tudomány Barátainak Társasága” keretei között tevékenykedtek.

1918-ban alakult meg a lengyel állam. Ekkor az eddig szétszórta szervezetek a Lengyel Történelmi Társulatban egyesültek. A Társulat minden nagyobb vajdasági városban szervezeteket hozott létre. 1939-ben 12 ilyen szervezet volt. Az évenkénti gyűlések mellett a Társulat 5 évenként országos lengyel történész kongresszust hívott egybe a felmerülő lényegesebb problémák tüzetesebb megvitatása céljából. A külföld felé is a Lengyel Történelmi Társulat képviselte a lengyel történettudományt. Tagjai részt vettek a különféle nemzetközi történészkongresszusokon, többek közt 1923-ban Brüsszelben, 1928-ban Oslóban, 1933-ban Varsóban és 1938-ban Zürichben.

2. *A Lengyel Történelmi Társulat a második világháború után*

A második világháború után, 1945-től kezdve a Lengyel Történelmi Társulat ismét aktívan munkához látott. A Társulat titkárságának székhelye először Krakkóban volt, később azonban Varsóba helyezték át.

A Lengyel Történelmi Társulat 1948-ban, régi hagyományaihoz kapcsolódva, megszervezte a történészek háború utáni első kongresszusát Wrocławban. A kongresszuson elhangzott előadások két kérdéscsoport körül mozdultak: 1. A lengyel állam kialakulásának problematikája, 2. A második világháború után Lengyelországhoz csatolt területek története. Ezekben a vitákban kezdték meg a marxista történészek a burzsoá historiográfia módszertani alaptételeinek bírálatát.

Sokkal szélesebb méreteket öltött a módszertani vita az 1951-ben Otwockban tartott konferencián. Az otwocki volt a lengyel történészek első módszertani konferenciája. A Felsőoktatási Minisztérium és a Lengyel Történelmi Társulat által közösen szervezett konferencián, az ország különböző központjaiból és intézményeiből, több mint 200 történész gyűlt össze. Jelentőségét a lengyel folyóiratok több cikkben is méltatták. Ez a konferencia foglalkozott először Lengyelország történetének olyan központi kérdéseivel.

vel, mint : a lengyel nemzet kialakulásának kérdése, a társadalmi- és nemzeti felszabadító harc jelentősége a lengyel nép történetében, a lengyel és egyetemes történelem összefüggéseinek kérdése. Otwockban vitatták meg első ízben a két világháború közötti húsz év történetének kérdéseit, s értékelték a lengyel historiográfia elért eredményeit is.

A Lengyel Történelmi Társulat ismét visszaállította vidéki szervezeteinek évenkénti gyűlését. Ezeken a gyűléseken a történeti kutatás szervezési kérdésein túl fontos tudományos kérdéseket is megvitattak. Olyan problémákra hívták fel a figyelmet, amelyeket az addigi történetírás mellőzött, vagy egyoldalú megvilágításba helyezett; mint pl. a társadalmi mozgalmak története, a XIX. századi és a XX. század eleji lengyel forradalmi és nemzeti felszabadító harc problémái.

A Lengyel Történelmi Társulat által szervezett érdekesebb konferenciák sorába tartozik a felvilágosodás korszakával foglalkozó varsói ülésszak is. Ez az ülésszak új módszertani alapokból kiindulva, jelentősen kiszélesítette az adott korszakra vonatkozó ismereteket. Hasonlóan érdekes volt a kielei konferencia, melyen a lengyel királyság területén az ipar és a munkásosztály kialakulásának kezdeteivel foglalkoztak. Az olsztyni konferencia a Warmia és Mazur vidék történetét ismertette, s ezzel az eddigi lengyel történetírás jelentős hiányosságait pótolta. Az 1955. évi lodzi ünnepi gyűlés, melyet az 1905-ös forradalom 50. évfordulója alkalmából rendeztek, a lodzi terület forradalmi mozgalmával foglalkozott.

A háborút követő években a Lengyel Történelmi Társulat a külfölddel is kiépítette kapcsolatait. A wroclawi kongresszuson, B. Grekov vezetésével több kiváló szovjet történész is részt vett. A lengyel történészek képviselőiben 1948-ban N. Gasiorowska és S. Kieniewicz professzorok vettek részt a „Népek Tavasza” 100 éves évfordulójára rendezett párizsi nemzetközi történész kongresszuson. A népi demokratikus országokkal a későbbi években épültek ki a közelebbi kapcsolatok.

A Társulat felújította a történelmi folyóiratok kiadását is. A Lengyel Történelmi Társulat központi titkárságának folyóirata, a „Kwartalnik Historyczny” és a varsói szervezet (Történelmet Kedvelők Társasága) folyóirata, a „Przegląd Historyczny” mellett már megjelenik a Szilézia történetével foglalkozó „Sobótka” is.

3. A Lengyel Történelmi Társulat feladatai a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének megalakulása után

1953-ban alakult meg a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Ez némileg megváltoztatta a Lengyel Történelmi Társulat szerepét. Az Intézet, mint központi tudományos szerv, irányítja a történeti kutatást, és külföld felé is képviseli a lengyel történettudományt. A Történettudományi Intézet vette át a „Kwartalnik Historyczny”-t, a forráskiadást (a szűk értelemben vett helytörténeti forráskiadványok kivételével) s több vidéki intézetet is szervezett. A Lengyel Történelmi Társulat szorosan együttműködik az Intézettel, a Társulat több tagja aktívan részt vesz az Intézet munkájában, az Intézet által szervezett üléseken és konferenciákon, mint pl. a felvilágosodás korszakával foglalkozó, a Szilézia történetének kérdéseit megvitató valamint a Pomeránia történetével foglalkozó konferenciákon. A Történettudományi Intézet szerkesztésében kiadott „Lengyelország Története” maketjét a Lengyel Történelmi Társulat szervezetei megvitatták és a vita eredményeit átadták a kézikönyv szerkesztőségének. A Történettudományi Intézet megalakulása után a Lengyel Történelmi Társulat abban látja főfeladatát, hogy egyrészt a tudományos konferenciák, népszerű tudományos előadások, kiadványok (főleg helytörténeti és bibliográfiai kiadványok) és folyóiratok útján mélyítse és népszerűsítse a történelmi ismereteket, másrészt, hogy a helytörténeti kutatást szervezze, és összegyűjtse az erre vonatkozó levéltári anyagot és egyéb dokumentációt.

Az utóbbi években, különösen 1956-ban, jelentősen megnövekedett a Társulat aktivitása. Tagjainak száma 2039-re szaporodott (1939-ben 1287 volt), vidéki szervezeteinek száma 33-ra nőtt. A vajdasági városok mellett a levéltári kutatási bázissal rendelkező járási városokban is vannak szervezetei. A Központi Titkárság információs közleményeket adott ki a Társulat működéséről, hogy ezzel is szorosabbra fűzze kapcsolatait a vidéki szervezetekkel. A nagyobb helyeken a Társulat szervezetei szekciókra oszlanak. Igen jelentősek a helytörténet kutatóinak a szekciói, körükön csoportosulnak nem egy esetben azok, akik szeretnék városuk történetét dolgozzák fel. Alakultak ezenkívül levéltársszekciók is, ezek egy-egy város levéltárosaikat fogják össze. A didaktikai szekciók szorosan együttműködnek a pedagógusképzés területi szerveivel, a tanácsok kulturális osztályai-val, a pedagógusok számára megjelenő folyóiratokkal. A vidéki szervezetek munkáját a Lengyel Történelmi Társulat tagjainak összetétele határozza meg. A Társulat tagságá-

nak összetételében az utóbbi időben némi változás állt be. Ez annak a következménye, hogy újabban magasabb a Társulatba belépett pedagógusok és kultúrmunkások száma, mint a tudományos kutatóké. 1956-ban a Társulatnak 36%-át tették ki tudományos kutatók (beleértve a levéltárosokat és muzeológusokat is), 31%-át a pedagógusok, és 23%-át a kultúrmunkások. A pedagógusok és kultúrmunkások nagy arányszáma mellett, hogy a pedagógusképzéssel való együttműködés igen fontos, szükségeszerűvé teszi azt, hogy a Társulat tevékenysége súlyát a tudományos kutatás helyett az előadásokra, a népszerű tudományos munkákra helyezze, noha bizonyos eredményeket az utóbbi területen eddig is felmutatott. Ide kell számítani, többek között azokat a helytörténeti konferenciákat, amelyek az 1905–1907-es forradalom hatásával foglalkoztak az egyes területeken, valamint azokat, amelyek a svédek Lengyelország elleni támadásának századik évfordulóján az erre vonatkozó helyi levéltári anyagokat dolgozták fel stb.

A Lengyel Történelmi Társulat egyes szervezeteiben tartott tudományos ülésszakok – igen helyesen – az adott terület történelmi múltjához kapcsolódtak. Főleg a XIX. századból választották tematikájukat, s csak jelentéktelen részben foglalkoztak a legújabbkori történelemmel vagy az egyetemes történelem kérdéseivel. Ezek a hiányságok visszatükrözik a lengyel történettudomány általános helyzetét. A Lengyel Történelmi Társulat jubileumi ülésén a legsürgősebb feladatként azt tűzték ki, hogy a Társulat a jövőben jobban törődjék a történettudomány azon területeivel, melyekkel a lengyel historiográfia ezideig adós maradt.

A Lengyel Történelmi Társulat tevékenységében túlsúlyban levő, népszerű-tudományos előadások elsősorban helytörténeti témákkal foglalkoztak. Az előadók, fiatal tudományos dolgozók, más olyan, a történeti ismereteket népszerűsítő intézményeknél is közreműködtek, mint pl. az Általános Ismeretek Társulata. (Megfelel a magyarországi Társadalom és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulatnak. Szerk.)

Egyes nagyobb városokban elsősorban ott, ahol nincsen Társadalomtudományi Egyetem, a Lengyel Történelmi Társulat tudományos állomásokat alakít, melyekben az adott vidék tudományos kutatóit fogja össze. Ezek az állomások bevezető, főleg bibliográfiai jellegű munkákat végeznek. Összegyűjtik a nyomtatott forrásokat, emlékiratokat, életrajzokat, szervezik a helyi történelmi könyvgyűjtemények begyűjtését, nyilvántartását és megőrzését. Ilyen állomás működik Olsztynban, mely saját gazdag könyvgyűjteményére támaszkodva elkészítette a Mazur-Warna Bibliográfia 1945–1955-re vonatkozó I. kötetét, népszerűsítette a warma-mazuri nemzeti felszabadító harc történelmi hagyományait, és a Mickiewicz évvel kapcsolatban helytörténeti anyagokat gyűjtött a költő életére vonatkozólag. 1956-tól kezdve működik egy másik tudományos állomás Katowicében. Az állomás a sziléziai bányáipar és kohászat történetének kutatását tervezi. A harmadik tudományos állomás Przemysl területén tevékenykedik.

A Lengyel Történelmi Társulat tevékenységének egyéb formái: a területi történelmi kiállítások – ezeket a helyi múzeumokkal együtt szervezik –, a tudományos kirándulások, a periódikusan megjelenő folyóiratokkal való együttműködés stb.

Érdemes egy-két példát kiragadni a Lengyel Történelmi Társulat által az utóbbi évben kiadott kiadványok közül is. A varsói szervezet, „Przegląd Historyczny” szerkesztése mellett egy kiadványsorozatot készít a régi Varsóról. A lódzi szervezet folyóirata, a „Przegląd nauk historycznych i społecznych” speciális számot jelentetett meg, melyben az 1905–7-es forradalommal foglalkozik. A krakkói szervezet „Krakkó és a krakkói föld” címen készített kollektív munkát, a poznańi kiadta a „Tanulmányok és adalékok Nagylengyelország és Pomeránia történetéből” c. munka I. és II. kötetét. A wrocław-i szervezet készíti elő nyomatásra a „Források a sziléziai parasztság történetéből” c. kötetet.

A Lengyel Történelmi Társulat kiadásait a Lengyel Tudományos Akadémia folyósítja és kisebb részben a tagdíjakból fedezi.

4. A Lengyel Történelmi Társulat Jubileumi Kongresszusa

A Lengyel Történelmi Társulat fennállásának 70. évfordulója alkalmából 1956-ban Varsóban jubileumi Kongresszust tartottak, melyen 161 küldött vett részt, köztük hét ország képviselői is.

A kongresszus két részre oszlott. Először plenáris ülések voltak, majd külön-külön 5 szekció ülésezett. A bevezetőben a kongresszus megemlékezett a Lengyel Történelmi Társulat elnöke, Natalia Gasiorowska professzor tudományos munkásságának 50 éves évfordulójáról. Natalia Gasiorowska professzor tudományos és társadalmi téren kifejtett munkásságáért a legmagasabb állami kitüntetésben részesült.

A plenáris üléseken T. Manteuffel és M. Serejski professzorok tartottak beszámolót a Lengyel Történelmi Társulat történetéről, majd N. Gasiorowska professzor számolt be a történettudomány és ezzel kapcsolatban a Lengyel Történelmi Társulat mai feladatairól. A beszámoló fő tézisei, kiegészítve a vitában elhangzottakkal, képezték a Lengyel Történelmi Társulat munkájára vonatkozó irányelvek kidolgozásának alapját, melyet az egybe-egült értekezlet fogadott el.

Az irányelvek felhívják a figyelmet arra, hogy a háború után a tudományos termelés mennyiségileg ugyan megnövekedett, de tudományos színvonala hanyatlott. Harcot indítanak az utóbbi években megjelent munkák egy sorában jelentkező szematizmus és dogmatizmus ellen. Feladatul tűzik ki azt is, hogy a továbbiakban nagyobb gondot kell fordítani a történettudomány olyan területeire is (Lengyelország új- és legújabbkori történetére, az egyetemes történetre, a történelmi segédtudományokra), amelyekkel eddig adós maradt. Végül az irányelvekben javasolták, hogy 1958 őszén szervezzék meg a VIII. történetész kongresszust. A kongresszusnak az lesz a feladata, hogy széles körben megvitassa a lengyel történettudomány helyzetét, a figyelmet az eddig elhanyagolt területek felé fordítsa, hogy megmutassa a lengyel történettudomány szervezeti és fejlődési perspektíváit, valamint a történettudomány társadalmi hatását.

Megjegyzendő, hogy a kongresszus előkészítése már meg is indult. A vidéki szervezetek hozzákezdtek a dokumentáció összegyűjtéséhez, helyi bizottságok jöttek létre, melyek meghatározott terv alapján működnek. A kongresszuson 10 szekcióban tervezik a munkát, 5 szekció — kronológiai egységekként — az őstörténettől a második világ-háborúig foglalkozik majd az egyes kérdésekkel. A másik 5 szekció speciális, gazdaságtörténeti, kultúrtörténeti, állam- és jogtörténeti, hadtörténeti kérdésekkel, valamint a történelmi segédtudományok problémájával foglalkoznak.

A „Kwartalnik Historyczny”-nak az lesz a feladata, hogy bekapcsolódjék a kongresszust megelőző széleskörű vitába.

A jubileumi kongresszuson a szekciók üléseinek elsősorban az volt a feladatuk, hogy bírálják a Lengyel Történelmi Társulat eddigi munkásságát és új javaslatokat tegyenek. A történészek többsége tiltakozott a kutatási korlátozások, valamint az ellen, hogy a lengyel tudomány a nemzetközi kapcsolatok terén izolálódjék.

Az egyetemes történelmi szekciókban élénk vitát váltott ki K. Piwarski professzornak a lengyel egyetemes történetírás helyzetét ismertető előadása. A vita elsősorban az egyetemes történeti kutatás tárgya és lehetőségei körül koncentráldott. A hozzászólók egyik része helyes kiindulópontnak ismerte el azt az elvet, hogy a lengyel egyetemes történetírás elsősorban az ún. „érintkez” kérdésekkel, tehát olyan kérdésekkel mint pl. Lengyelország részvétele a nemzetközi életben stb. foglalkozzék. A hozzászólók többsége javasolta, hogy szélesítsék ki az egyetemes történetírás területét, olyan kérdésekre is, amelyek nem kapcsolódnak közvetlenül a lengyel történelemhez. Fontosnak tartották, hogy a lengyel egyetemes történetírás foglalkozzék a legfontosabb egyetemes történeti korszakokkal és az egyetemes történelem kulcskérdéseivel, még akkor is, ha ezek távol esnek az ún. lengyel „érintkezési” problematikától. Javasolták az összehasonlító kutatások szélesebb mérvű alkalmazását is. Foglalkoztak az egyetemes történelem különböző ágainak fejlődési lehetőségeivel, valamint azzal is, hogy milyen feltételek biztosíthatják a kutatások megfelelő tudományos színvonalát. Ezzel kapcsolatban érintették a könyvtári állagoknak a külföldi történeti irodalom eredményeivel való kiegészítését, a külföldi levéltárak látogatását, külföldön megjelent munkák állandó információját, a helyes ösztöndíj politikát, a fiatal káderek megfelelő nyelvképzését és végül az egyetemes történelem kérdéseinek a történeti folyóiratok hasábjain való nagyobb terület biztosítását.

A Lengyelország legújabbkori története szekció ülései voltak talán a legélénkebbek. Sokoldalú bírálattal illették az utóbbi évek tudományos eredményeit ezen a területen. A legújabb kor kutatóinak munkáiban megmutatkozó hibákat elemezve, arra a megállapításra jutottak, hogy a korszak nem egy eredményének értékelése alapjául a publicisták és nem a történészek munkája szolgált. A kutatók munkáját kissé formálisan kezelték, nem számoltak eléggé a forrásokkal és azokkal a törekvésekkel, amelyek arra irányultak, hogy egészségesebbé tegyék a már elfogadott koncepciókat. Különösen a munkásmozgalom történetét érintette ez. A gyűlés résztvevői számos javaslatot tettek az utolsó húsz év, valamint a második világháború történetének kutatására vonatkozóan.

A vita, amely a Kongresszuson Lengyelország legújabbkori története kutatásának állapota és fejlődése perspektívái körül kialakult, igen széles méreteket öltött. Ennek kibontakoztatására a Lengyel Tudományok Akadémia Történettudományi Intézete 1956 decemberében speciális konferenciát hívott egybe. A konferencián igen lelkiismeretesen és sokoldalúan elemezték a legújabbkori történetírás eddigi hibáinak okait. Konkrét

módszertani javaslatokat dolgoztak ki a munka megfelelő színvonalának biztosítására is. Ezen kívül számos olyan irányú javaslatot tettek, hogy a kutatóknak tegyék lehetővé az eddig különböző okokból hozzáférhetetlen források használatát.

A helytörténeti szekció a helytörténeti ismeretek népszerűsítésének módozataival, a helyi források kutatásának szervezésével, a vidéki műemlékek megőrzésének és konzerválásának kérdéseivel foglalkozott. Az ülés résztvevői elhatározták, hogy a helytörténeti kutatások terén a fő súlyt a legújabbkori történelem kérdéseire fogják helyezni, és e célból összegyűjtik a megfelelő dokumentációt.

A levéltári kutatások szekciója az akták, levéltári állagok kérdéseivel foglalkozott. Hogyan kell elhelyezni az aktát az adott levéltári hálózatban, milyenek legyenek a levéltári állagok, melyek az akták visszaszerzésének módjai stb. Kitért az ülés a levéltári dolgozók helyzetére is.

A levéltári állagok a második világháborúban katasztrofális károkat szenvedtek, nem állnak rendelkezésre megfelelő épületek sem a levéltári állagok megőrzésére és megfelelő konzerválására. Az ülés résztvevői ezért elhatározták, hogy az állami hatóságoktól nagyobb hitelt fognak kérni Varsóban egy központi levéltár, vidéken pedig vajdasági levéltárak építésére.

A fiatal történészek szekciója igen fontos kérdéseket vitatott meg; a fiatal egyetemista történész-ifjúság képzésének szervezeti problémáit és a történelemszakos pedagógusok továbbképzését. Felvetették az egyetemi tankönyvek katasztrofális hiányának kérdését. Különösen az új- és legújabbkori, valamint az egyetemes történelemre vonatkozó tankönyvek hiányoznak. Nagy figyelmet fordítottak végül a pedagógusok számára megjelenő történeti folyóiratok kérdésére is. Véleményünk szerint ezeknek a folyóiratoknak többet kellene foglalkozniuk a különböző fokú iskolák történelem oktatásának didaktikai kérdéseivel.

A Lengyel Történelmi Társulat Jubileumi Kongresszusának igen nagy volt a jelentősége. Nemcsak abban különbözött ez a megelőző kongresszusoktól, hogy többféle témával foglalkozott (a megelőző kongresszusok többségükben csak egy kérdéscsoportot tárgyaltak), hanem abban is, hogy számos olyan égető kérdést vitattak meg a résztvevők, amelyekben az eddigi állásponton változtatni kell. Határozatot hozott a kongresszus a tudományos munka eddigi módszereinek felülvizsgálására is, s egy sor javaslatot fogadott el, melyek a lengyel történettudomány mai állapotának megjavítását célozzák.

A kongresszus több módosítást hozott a Társulat szervezetében is, melyek a Társulat új alapszabályaiban jutnak majd kifejezésre.

A kongresszus anyaga értékes segítséget nyújt a VIII. lengyel történész-kongresszus megszervezéséhez, a Lengyel Történelmi Társulat újonnan megválasztott elnöksége számára. A Lengyel Történelmi Társulat új elnöke Herbst Stanislaw professzor.

JANINA ŻURAWICKA

ZRÍNYI MIKLÓS HADTUDOMÁNYI MUNKÁI

(Budapest. Zrínyi Kiadó. 1957. 494 l. 4 kép)

Ha egy könyvről azt mondhatjuk, hogy hézagot, hiányt pótol, — a Zrínyi Kiadónak most megjelent kötete „Zrínyi Miklós Hadtudományi Munkái” megérdemli ezt a megállapítást. A kiadó a hadtudomány klasszikusainak műveiből tervezett sorozat első köteteként adja az olvasók kezébe legelső és legnagyobb magyar hadtudományi írónk, Zrínyi Miklós prózai munkáit. Feltétlenül szükség volt erre a kötetre, Zrínyi hadtudományi munkáit, mint tudjuk, kortársai nem ismerték s a későbbi évszázadok sem foglalkoztak velük. Az utóbbi időben azonban a magyar hadtudomány és hadtörténet iránt érdeklődők már szerettek foglalkozni Zrínyi működésének ezzel az oldalával, s ennek köszönhetjük, hogy 1891-ben végre napvilágot láthatott Rónai Horváth Jenő: „Gróf Zrínyi Miklós a költő és hadvezér hadtudományi munkái” c. értékes könyve. Ez a munka azonban még az első világháború előtt elfogyott. A két világháború közti időszakban az érdeklődés Zrínyi iránt még élesebben nyilvánult meg, ezért a Magyar Szemle Társaság 1939-ben engem kért fel Zrínyi prózai munkáinak újbóli sajtó alá való rendezésével (*Markó Árpád*: Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái. Bpest. 1939). Ebben a munkában már felhasználhattam a Rónai Horváth Jenő könyve óta felkutatott újabb adatokat és az egyes munkák méltatásánál és magyarázatánál már az újabb hadtudomány szemszögéből foglalkozhattam Zrínyi klasszikus szövegeivel. De ez a könyv is elfogyott, s a második világháború után, 1945 után már antikváriumokban sem volt kapható. Hogy az érdeklődés ekkor sem csappant meg, sőt fokozódott, annak bizonyítékául mondhatom, hogy antikváriusok az elmúlt években ismételten fordultak hozzám közvetlenül azzal a kérdéssel, hogy hol lehetne még egy-egy példányt felkutatni. A legutóbb hozzámfordulóknak már azt a vigasztaló felvilágosítást adhattam, hogy a Zrínyi Kiadó buzgalmából nemsokára a könyvpiacon lesz egy, az előbb említettekhez hasonló részletes munka, amelyet a kiadóban összegyűlt munkaközösség — tagjai mindnyájan a hadtörténelem jeles kutatói és szorgalmas írói — állított össze. Ez a könyv a Zrínyi-szövegeket a hozzá tartozó magyarázatokkal — kiegészítve az újabb kutatások eredményeivel — Markó kötetéből vette át, s megtartotta alapjában véve a két említett régebbi munka tartalmi beosztását is.

Nagy érdeme a kiadványnak az, hogy két alapos, magvas gondolatokkal, megállapításokkal teli tanulmánnyal vezeti be a könyvet. Erre a két tanulmányra szükség volt, mert míg az előbb említett könyvek általában csak a Zrínyi-munkák keletkezésének történetével foglalkoznak és szövegkritikai magyarázatokat közölnek, ez a két tanulmány megismerteti az olvasóval Zrínyi Miklós korának magyar viszonyait és hadtudományi kérdésekben elfoglalt álláspontját. Végül pedig megállapítja Zrínyi Miklós helyét az egyetemes és a magyar hadtudományban. Ezzel tehát kellő keretbe állítja be Zrínyi munkáit, így annak sok megállapítását könnyebben megérthetővé teszi.

Az első tanulmány írója, Benczédi László: Zrínyi Miklós és kora c. tanulmányában széleskörű kutatásainak eredményét foglalja össze. Mélyreható tudással és helyes értékeléssel vázolja azt a helyzetet, amelyben Zrínyi Miklós élt és működött. Igen helyes az a megállapítása, hogy: „a történelem nem ismer társadalomtól és kortól független emberi nagyságot. A tehetség, ha nem saját korának szükségleteit fejezi ki... lehet érdekes egyéniség, alkothat emlékezetes műveket, de történelmi nagyság sohasem lesz.” A török megszállás súlya alatt széttört Magyarország és a bécsi udvar nem kevésbé fenyegető erőszakos katonai intézkedései Benczédi leírásában plastikusan élénk állítják azt a szomorú helyzetet, amire Zrínyinek is rá kellett döbennie, hogy a Habsburgoktól nem várhatjuk a török kiűzését. A két vesztély között őrlődő Magyarország tragikus helyzetének felismerése Zrínyi nemzedékének megrázó élménye. De ő nem csügged. Rendkívüli sokoldalú tehetsége, valamennyi tette, írásainak közös célja a nemzet felemelése. És igen

helyesen mondja Benczédi, hogy Zrínyi tanítása egész nemzete számára azért olyan meggyőző és hiteles program, mert élete nagy és tiszta példájával adott súlyt nekik. Ő egyéniségét tudta a nemzet ügyének alárendelni. A török elleni harc akadályainak, lehetőségeinek történelmi felismerése adta Zrínyi kezébe a tollat. Nem csupán prózai, hadtudományi munkáiban, hanem a Szigeti Veszedelem c. eposzában is. Pedig nem volt könnyű helyzete, mert családi hagyományként nemcsak a török elleni harcot tartotta legfőbb életcéljának, hanem törhetetlenül ragaszkodott a törvényesen megkoronázott magyar királyhoz is. Csak később, amikor már látja, hogy Bécestől komoly felszabadító támogatást nem várhat, ez a csalódás érlelte meg benne rövid életének utolsó éveiben a Béccsel való szakítás gondolatát. Benczédi érdekesen magyarázza a Habsburg-ház külpolitikáját és abban a többi európai állam szerepét, valamint az európai államokban lefolyt politikai küzdelmek hatását Zrínyi terveire és gondolataira. Foglalkozik már a szabad királyválasztás gondolatával és programjának alapjává teszi az ország önerejű felszabadítását. Ezt legerőteljesebben a „Mátyás király életéről való elmélkedések” c. munkájában fejt ki. Helyesen látja Benczédi, hogy a Habsburg-háztól való elszakadás esetén Zrínyitől távol állt az, hogy Dózsa szerepét vállalja. Az akkori korszellemnek megfelelően Zrínyi a nemzeti királyságot csak feudális alapokon képzelte el, de érezte azt, hogy a nemzeti abszolutizmuson alapuló központi hatalomnak feltétlenül szüksége van a nagybirtokkal szemben álló rétegek megnyerésére. Ebben, mint Benczédi helyesen mondja, Bocskay István példáját követte és utána csak II. Rákóczi Ferenc próbálta ezt az utat választani. De ehhez elkerülhetetlenül szükséges a nemzeti összefogás, az unánimis consensus. Tehát a nemzet élet-halál harcában annak egységét nem szabad sem vallási, sem más benső villongásokkal veszélyeztetni. Katholikus egyházi vallásos nevelése ellenére is sikraszállt a jogaiban megsértett protestánsok ügyében az országgyűlésen. Elfogadta a hazát olyan felokézeti összetételűnek, amilyen volt, amire legjellemzőbb ez a mondata: „Volna bár százezer pápista mellett százezer lutheránus és százezer kálvinista vitéze a Fejedelemlnek, ők megmentenék együtt a hazát.” Élete utolsó nagy művében „Az Török Áfium ellen való orvosság”-ban a rajongásig menő hazaszeretete és nemzete sorsa felett való aggodása drámai erejű jalkiáltásba csúcsosodik ki. Helyes az meghatározás is, hogy Zrínyi életének tragikuma az volt, hogy az eszközök, amelyek rendelkezésére álltak, nem voltak arányban iránymutatásának elvi tisztaságával. De mégsem múltak el nyomtalanul, mert eszméi halála után a történelmi fejlődés mozgató erejévé váltak.

Benczédi László tanulmánya, nemkülönben Perjés Géza tanulmánya: „Zrínyi Miklós a hadtudományi író” olyan kitűnően összefoglalt képét nyújtják nemcsak Zrínyi életének, hanem korának is, hogy ez a két tanulmány, még függetlenül Zrínyi szövegeitől is, maradandó általános értékű munkák.

Perjés Géza mélyrelátó kritikus szemmel boncolgatja Zrínyi Miklós munkásságát. Igen célszerű, hogy tanulmányának első alfejezete a hadtudomány problematikájával foglalkozik Machiavellitől Zrínyi idejéig, mert ezzel felvázolja az akkori kor hadtudományának állapotát, problémáit és megállapítja, hogy ez a nagy olasz gondolkodó számottevő hatással volt Zrínyire is. Machiavelli korszakában ismerhetjük fel legelőször az ujkori tervszerű katonai kiképzés alapjait, s ezért érthető, hogy a művelt, gondolkodó és idegen hadtudományi iratokat szívesen olvasó Zrínyi sokat tanult tőle.

A második alfejezet az állandó hadsereg kérdésével foglalkozik. Nagyon helyesen domborítja ki, hogy az állandó hadsereg alapfeltétele a pénzgazdálkodás, de ez önmagában még nem elegendő. Ehhez a gazdasági, társadalmi életnek magasabb foka és megbízható termelési viszonyok kellenek. Mindezek azonban csak a nagy keretet adják, mert az állandó hadseregek felállításának szükségét a katonai indokok teszik. Perjés alapos ismerője Montecuccoli életének, hadvezéri tevékenységének (úgy tudom, erről külön tanulmánya is van készülében) és helyesen állapítja meg, hogy az állandó hadsereg felállításának szükségességét abban a korban legmeggyőzőbben ez a császári hadvezér fejtette ki. A későbbi katonai szakírók is az ő érveit ismételik. Érdekes Perjés tanulmányában a zsoldos hadsereg és a nemzeti hadseregek egymással való összehasonlítása és a nemzeti hadseregek gondolatának érvényesítése az akkori külföldi katonai tekintélyek írásaiban.

A taktika fejlődéséről szóló alfejezet különösen érdekes, mert a szerző szemléltetően élénk tárja a csatarendek fejlődését, a szükségszerű átmenetet a középkori szálfegyverekkel való harcokról a tüzi-fegyverekkel való hadakozásra. Helyes a németalföldi csatarendről szóló megállapítása, hogy a lövészek 8–10 tagos mélységben álltak fel, amely csoportosítás egy eléggé gyors és néha nehezen végrehajtható műveletet igényelt, vagyis azt, hogy a lövészek az első sorban való tüzelésük után mennyi idő alatt tudtak hátrafutni és puskájukat újra tölteni. Ezt a mozdulatot Perjés „contre-marche”-nak mondja. Ez a meghatározás azt hiszem téves. A contre-marche fogalmát egy 1833-ban Lipcsében kiadott „Militair Conversations Lexikon” így határozza meg: Ha váratlanul

ellenséges csapat tűnik fel a harcoló csapat háta mögött, akkor kénytelen ezzel is szembe szállni, ami csak úgy történhetik, hogy az arcvonalat megváltoztatja, azaz kezdve a szárnyakon, visszakanyarítja hátrafelé. „Eine solche Veränderung wird Contremarche genannt.” A contre-marche tehát nem egyes lövészek vagy lövészcsoportok hátraszaladását jelenti, hanem egész csapatrészek, sőt talán seregcsoportok frontváltozását hátrafelé, vagyis egy nagyobb méretű hadmozdulatot.

Perjés röviden foglalkozik az akkori katonaság kiképzési viszonyaival, s helyesen állapítja meg, hogy a XVII. század hadtudományának úgyszólván ezen a téren is mindent előlről kellett kezdenie. A várharc nagy problémaköréről a XVI–XVII. századi hadtudományban Perjés tanulmányában érdekes és nagyon helyes megállapításokat olvashatunk. Nemcsak ebben a fejezetben, de általában egész tanulmányában örömmel állapíthatjuk meg, hogy igen alapos tanulmány tárgyává tette a külföldi hadtudományi írók akkori munkáit, azoknak hatását a magyar írókra helyesen értékeli. Jól látja, hogy az akkor felmerült problémák — állandó hadsereg, taktika, kiképzés, erődítés — a gyakorlatból adódtak, tehát a hadtudományi írók szinte kivétel nélkül gyakorlati szakemberek voltak, s ez megmagyarázza Zrínyi hadtudományi munkáinak magas színvonalát. A gyakorlati érzékű hivatásos katonák által írott művek célja meghatározta formájukat is, vagyis a katonai tudásanyagot áttekintő formában rendszerezve adja elő, amint ez Zrínyi-nél megállapítható. Perjés röviden tárgyalja a methodizmus — antimethodizmus problémáját a hadviselésben. Nem helyesli, hogy a régebbi hadtörténetírók pl. a Zrínyi és Montecuccoli közti ellentétet erre az elvi ellenlábasságra vezetik vissza.

Lényegében nem tartom olyan fontosnak ennek a kérdésnek kiélezését, hiszen az tagadhatatlan, hogy állandó hadseregeket nem lehetett ötletszerűen, hanem csak módszerbe foglalt intézkedésekkel vezetni és hogy azzal még Zrínyi kora után is sikért értek el a nyugati haderők, bizonyítja az, hogy pl. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának 6 nagy csatájában a császári seregnek methodikus szabályok szerint való harcbevételére aratta a győzelmet a nála sokkalta népesebb kuruc hadinép felett.

Perjés tanulmányának második része Zrínyi állásfoglalásával foglalkozik korának hadtudományi kérdéseiben. A hadszerencse problémájáról Zrínyi egy külön fejezetet írt Vitéz Hadnagy munkájában. Ehhez fűzi Perjés érdekes megállapításait. Helyesen ítéli meg Zrínyi nézeteit az állandó hadseregről, amely az ő helyzetében szorosan összefüggött a határvédelem kérdésével. A tőle javasolt állandó hadsereg lényegében a határvédelem eszköze. A taktika és kiképzés kérdéseiben Perjés helyesen hangsúlyozza Zrínyi véleményének igazságát, amikor megállapítja, hogy Zrínyi korát megelőzően a gyalogság harcára helyezi a fősúlyt. És hogy Zrínyi taktikai téren néha hibázott, azt Perjés azzal magyarázza, hogy míg a korabeli hadvezérek, Basta, Turenne, Montecuccoli, Condé s mások, közlegényként kezdték katonai pályájukat, s így jutottak el legfőbb hadvezéri sorba, Zrínyinél ez hiányzott, amit elméleti tudásával nem igen lehetett pótolni. Viszont magasfokú hadtudományi képzettsége és gyakorlati tapasztalatai megóvták őt attól, hogy olyasvalamire vállalkozzék, amire nem érezte magát elég erősnek.

A stratégia tudománya az ő korában még nem létezett. De annak mai értelemben vett fogalmát, ha nem is ilyen címszó alatt, már akkor is megtaláljuk. Így Zrínyi helyesen tudta megítélni a várak stratégiai jelentőségét, a döntő csata keresésének, illetve kerülésének szükségét. Bár figyelembe vette a sajátos magyar viszonyokat és adottságokat, az itteni katonai intézményeket, kiképzési és hadvezetési elveket, ezeket a képzettebb nyugati haderők hadvezetési elveivel összehangban akarta tovább fejleszteni. Perjés tanulmányának utolsó alfejezete: „Zrínyi helye az egyetemes és a magyar hadtudományban” ennek a kérdésnek kitűnően sikerült megvilágítása. Vizsgálja, hogy mennyiben volt Zrínyi a nála elméletileg képzettebb hadi tudósok követője és mennyiben követte saját maga tapasztalatait. Zrínyi, mint gyakorlati törökverő hadvezér, korának egyik legkiemelkedőbb katonai személyisége volt, mert az egész Európát fenyegető török veszedelem elhárítására és feltartóztatására többet tett és áldozott híres nyugati hadvezér társainál. Bár nem volt újtó, korának legjobb stratégái között foglalhat helyet. És kimagasló hely illeti meg őt mint katona-pszichológust és katona-filozófust is. Mindezekon felül a legtisztábban látó magyar politikus is volt, akinek gondolatvilágában a magyar nemzet megmentését célzó politikája összehangban állott Európa többi népének érdekével is, hiszen a török veszedelem egész Európát egyetemlegesen fenyegette.

Mind Beneczédi, mind Perjés tanulmányai a legújabb kori magyar hadtudományi irodalom legkitűnőbb fejezeteit alkotják és annak bizonyítékai, hogy a mai kor magyar hadtörténetiséi a régi korok hadtörténeti eseményeit és vezérlő személyiségeit nem szűk látóköriben szemlélik, hanem alapos, mélyreható és a külföldi szakirodalmat is minden tekintetben helyesen értékelő világításban mutatják be. Ezzel a szóbanforgó Zrínyi könyv értékét és használhatóságát nagyon növelik.

E két értékes tanulmány után következnek Zrínyi hadtudományi munkái a szokott sorrendben, a Tábori Kis Tracta, a Vitéz Hadnagy, a Mátyás Király Életéről Való Elmélkedések, végül Az Török Áfium Ellen Való Orvosság. Mindegyik tanulmányt érdekes bevezetés ismerteti, szerzői Perjés Géza, Tóth Gyula és Rohonyi Gábor. Mind a három szakíró nagy elmélyedéssel, a tárgykörben való alapos tudással és felkészültséggel hozza a mai olvasóhoz közelebb Zrínyi örökbecsű írásait. Perjés Géza ismerteti a Tábori Kis Tracta-t és a Vitéz Hadnagy-ot és megállapítja, hogy Zrínyi az első munkájával az akkori hadseregszervezet és a külföldi haderők szabályzatai alapján alkotott nézeteit a magyar viszonyoknak megfelelő, szinte katonai szabályzat formájában hozta napvilágra. Helyesbíti Rónai Horváth Jenő néhány kissé elfogult megállapítását, amelyek szerint Zrínyi úttörő és újító lett volna. De ez semmit sem von le a Tábori Kis Tracta értékéből, mert Zrínyi mind ezzel a munkájával, mind a Vitéz Hadnaggal tanítani akart, a korabeli magyarság általános katonai tudását akarta fejleszteni. Igaza van Perjés Gézának, hogy csak sajnálhatjuk, hogy ez a munka befejezetlen maradt. A Vitéz Hadnagy tulajdonképpen Zrínyi anyaggyűjtő munkájának az eredménye. Helyesen állapítja meg Perjés, hogy nem önálló műnek indult, de jelentősége hármas: először bepillantást enged Zrínyi anyaggyűjtő munkájába és érdeklődési körébe, másodsorban tanúbizonyságot tesz Zrínyi nagyfokú érdeklődéséről nem csupán hadtudományi, hanem filozófiai, történelmi és politikai vonatkozásban is, végül pedig ezekben a bölelkező, magyarázataiban Zrínyi elérkezik az általa legjobbnak képzelt stratégiai és taktikai, nemkülönben háborús filozófiai és lélektani problémáinak végső megoldásához. Különösen a katonalelektan az, amellyel Zrínyi legbehatóbban foglalkozik, amikor magyarázza a hadi szerencse, a félelem leküzdésének, a kiképzés lélektanának kérdéseit és vizsgálja, hogy milyen társadalmi és lélektani körülmények között várható a hadrakelt sereg legeredményesebb működése.

A Mátyás Tanulmányt Rohonyi Gábor magyarázza. Röviden előadja keletkezés-történetét és helyesen állapítja meg, hogy Zrínyi ebben a munkájában programot adott egy központosított nemzeti monarchia megteremtésére. A nemzeti király mintaképének Mátyás királyt tartotta. Helyesen állapítja meg Rohonyi, hogy bár felismerte a Habsburg központosításban rejlő veszélyeket, de nem azon az úton, amelyen főrangú társai haladtak, mert a nemzet függetlenségét és a társadalmi haladást szorosan össze tudta kapcsolni. Bár Zrínyi e művében kimondja, hogy ebből kihagyja a hadi észrevételeket, mégsem tudja megtagadni hadvezéri művoltát. Rohonyi helyesen ismeri fel a munkában annak katonai tanulságait, ami érthető is, mert Zrínyi mint ember, mint katona, mint politikus egyaránt Mátyás királyt tartotta példaképül.

A Török Áfiumot magyarázó bevezetést Tóth Gyula írta. Ismerteti a munka első kiadójának, II. Rákóczi Ferenc tábornagynak, Forgách Simonnak ehhez a munkához írott előszavát s helyesen állapítja meg, hogy Forgáchnak azt az állítását, hogy Zrínyi gondolatai halála után elsüllyedtek, s az önálló magyar hadsereg csak Rákóczi alatt született meg, holott az erdélyi fejedelmek és Thököly felkelései bizonyították a nemzetben élő vágyát az exercitus hungaricus után. Ismerteti azután az Áfium későbbi kiadásait és helyesen állapítja meg, hogy azok összeállítói és magyarázói különféle szempontok szerint ítélték meg Zrínyinek ezt az utolsó, leghatásosabb munkáját. Kazinczy Ferenc lelkesedett Zrínyi szép magyaros nyelvezetén, mély, tiszta, józan gondolkodásán. Rónai Horváth Jenő a munkát részben politikai szózatnak, részben hadtudományi szempontból becses katonai iratnak minősíti. Ferenczy Zoltán ezzel nem értett egyet, szerinte a munka első sorban hazafias intés. Markó Árpád a katonát, a gyakorlati hadvezért kereste és találta meg Zrínyiben, míg végül Klaniczay Tibor helyesen ismerte fel a katonai és politikai vonatkozások elválaszthatatlanságát és az Áfiumot Zrínyi egységes politikai és katonai koncepciójának tekintette. Tóth Gyula is ennek az összefoglaló egységes szemléletnek szemüvegén keresztül látja és magyarázza Zrínyinek ezt a hatalmas erejű szózatát a magyar nemzethez. Helyesen értékeli ennek a műnek helyzetét Zrínyi Miklós hadtudományi írói tevékenységének csúcspontján, amikor megállapítja, hogy az Áfium annak a nagy hazafinak a riadója volt, aki nemcsak megfújta a harcra hívó kürtöt, de maga is, rövid életének utolsó pillanatáig a küzdelem élére állt.

Zrínyi nagy munkái után a szerkesztőbizottság még négy emlékiratot, illetve a latin szövegek magyar fordítását közli. Az egyik Zrínyi jelentése az udvari haditanács-felépítésnek a szükségességéről. A második emlékirat a legtöbb Zrínyi-kiadványban már amúgy is közölt vitairat Montecuccoli tábornagy vádaskodó röpiratára 1662-ből. Azután következik két jelentés Lipót királyhoz, az egyik 1663. november 28-áról, amelyben beszámol a Kotoriba mellett aratott fényes győzelemről, végül pedig drámai hangú emlékirata 1664. július 17-én, mely egyuttal Zrínyinek utolsó írása. Ebben részletesen

megmagyarázza Kanizsa meghiusult ostromának okait, vádolja a császári tábornokokat, panaszodik Új-Zrinyivár könnyelmű elvesztése miatt. A könyv függelékeként olvashatjuk annak a két katonai szabályzatnak a magyar fordítását, amelyek ha nem is Zrínyi művei, de hatással voltak főleg a Tábori Kis Tracta megszerkesztésére. Ezek az V. Károly császár idejében készült szabályzat és Svendi Lázár szabályzata. A könyvet a Zrínyi-irodalom kútfontok és irodalmának ismertetését közlő hasznos rövid fejezet, végül pedig a munkában magyarul közölt latin szövegrészek eredeti latin szövegei fejezik be.

A könyvnek két hiányát kell megemlítenem, ezek azonban semmit sem vonnak le értékéből és egy esetleges második kiadásnál könnyen pótolhatók. Zrínyi hadtudományi munkáiban nemcsak azokat az értékeket kell felismernünk, amelyeket e kötet kiváló szaktudósai részletesen elénk tártak, hanem ki kellett volna terjeszkedniük arra is, hogy Zrínyi a magyar katonai nyelvezet megalkotója. Erről csak Perjes Géza első tanulmányában (90-ik oldal) olvasunk egy rövid utalást. Ez a kérdés hosszabb méltatást érdemelt volna. A szép munkában mindössze négy fotókópiát találunk, azok közül kettő Kanizsát mutatja. Szükségesnek tartanám még több kép közlését, hiszen ilyeneket találni a Nemzeti Múzeum képgyűjteményében, főleg pedig a csáktornyai vár képét kellene bemutatni, amely Zrínyi írói tevékenységének is a színhelye volt, s amelynek egy eredeti egykorú szép rajzát a bécsi Kriegsarchivban találtam meg és közöltem Zrínyikönyvem 16. oldalán.

Külön meg kell emlékeznünk a Zrínyi Kiadó áldozatkészségéről, amellyel ennek a szép és értékes tartalmú könyvnek megfelelő, izléses formát adott. Finom papíron, nyomdatechnikailag kifogástalan kivitelben, egyszerű, de szép kötésben bocsátotta a könyvpiaçra ezt a munkát, amely méltó helyet foglal el a magyar hadtörténelmi irodalom legújabb és legjobb termékei között.

MARKÓ ÁRPÁD

A TÖRTÉNETI STATISZTIKA FORRÁSAI

Szerkesztette KOVACSICS JÓZSEF

A Központi Statisztikai Hivatal és az Országos Levéltár kiadványa
(Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957. 461 l., 13 tábl., 8 kép)

Aki a történettudomány fejlődéséről megpróbál átfogó képet alkotni magának, nagy historikus-egyenliségek szemrevételezésén s történeti iskolák körvonalának megrajzolásán túl egyetemesebb megállapításokig is juthat. Ilyen a történeti források mind szélesebben gyűrűző kiaknázása s mind elmélyültebb kritikai mérlegelése; ilyen az egyoldalú politikai történetírással szemben a társadalmi-gazdasági fejlődés fokozódó figyelembevétel. Birodalmának ez a terjeszkedése — extenzív és intenzív irányban: szélességben, mélységben egyaránt — a históriát mind szorosabb érintkezésbe hozza más tudományokkal, melyek jelenre irányuló feladataik teljesítéséhez nem nélkülözhetik a fejlődés-adta tanulságokat, s így saját múltjuk mellett nem lehetnek el közömbösen. Két, egymással összefüggő problémacsoport forog tehát szóban: az egyes tudományok története egyfelől, s a történeti élet egyes szektorai másfelől, melyek igaz megelevenítéséhez e többi tudomány nyújt kellő speciális szakismereteket. Mindkét vonatkozásban a történettudomány s az érdekelte többi tudomány kölcsönös együttműködése biztat szilárdan megalapozott eredményekkel.

Bizonyos értelemben ilyen gyümölcsöző együttműködést üdvözölhetünk a szóban forgó terjedelmes munkában. Örvendetes már maga a tény, hogy a Központi Statisztikai Hivatal s az Országos Levéltár közös kiadványaként jelent meg; s még örvendesebb, hogy a két intézet képviselői csak első, iránytmutató lépésnek tekintik a közös erőfeszítéssel megteendő messzi utón. (Egy ilyen, további közös vállalkozásra a bevezető is céloz: a Magyar Tudományos Akadémia településtudományi főbizottságának irányítása alatt megindultak az 1526 utáni időszakot felölelő helytörténeti lexikon munkálatai. Igaz, ez még nem az a feldolgozó munka, melyhez a szóban forgó kötet az indulás akar lenni, de hasznos segítség ahhoz, bár a közölt adatok szerint inkább történeti helységnévtárról van szó; a helytörténeti lexikonhoz már Korabinszky óta jóval nagyobb igényeket fűzünk. Lehetne vitatkozni arról is: helyes-e településtudományról beszélni, s ha már idevágó kérdések kerülnek szőnyegre, nem történészeknek kellene-e azok megoldását kézbe tartani. A fő azonban, hogy a dolognak egyáltalán van gazdája: ha a kezdet megvan, remélhetőleg a megoldás is jó mederben halad majd.) A vállvetett munkának külső jelét láthatjuk abban, hogy az előszót Péter György, a Központi Sta-

tisztikai Hivatal elnöke írta, a szerkesztő s egyben a bevezető tanulmány írója Kovacsics József, ugyanott osztályvezető, a többi kilenc tanulmány elkészítésében két statisztikus és — Ila Bálint vezetésével működő levéltári munkaközösség keretében — hét történész osztozik, végül a bibliográfia s a táblázatok nagy része újból statisztikusok munkája; a szakmai ellenőrzés pedig ismét mindkét felől szakértők: Ember Győző és Thirring Lajos kezében nyugodott. Kezdetnek mindez igen biztató; a továbbiakban, úgy véljük, még áthatóbb összedolgozásra nyílik lehetőség, oly módon, hogy statisztikusok és történészek, külön tanulmányok írása helyett, közös feldolgozásokat készítenek, s ennek során a múlt század közepét megelőző korszakra nézve, amikor a feudális adottságok még messzebbmenő historiai képzettséget kívánnak, gyakorlatilag a statisztikus válik a történész munkatársává, a későbbi időszakot illetően pedig megfordítva.

Az együttműködést tehát a történelem művelője a gyakorlat terén még teljesebbnek óhajtja — akkor is, ha elvi síkon nem mindenben ért egyet a bevezető tanulmány ez irányú fejtegetéseivel. „A statisztika és a történettudomány” fejezetim alatt a szerkesztő külön foglalkozik a történeti statisztika fogalmával, tárgyával, céljával. A történeti statisztikát a statisztika egyik ágának tekinti, s fogalmának egy szűkebb s egy tágabb meghatározását adja. Az első szerint történeti statisztikai munkát akkor végzünk, ha a hivatalos statisztikai szolgálat megszervezése előtti összeírásokat statisztikai módszerrel dolgozunk fel a múltbeli társadalmi-gazdasági viszonyok megismerése céljából. A tágabb meghatározás viszont az összeírásokon túl a hivatalos statisztikai adatok és nem írásos források hasonló feldolgozását is magába öleli. E helyen talán nem is szükséges külön hangoztatnunk, hogy a történész az előbbivel szemben feltétlenül ez utóbbi, tágabb meghatározás mellett tör lándzsát. Nem csupán azért, mert nem tartja helyesnek a hivatalos statisztika megindulásával (vagy akár más időpontban) határt vonni „történeti” és „nem történeti” statisztika között — ilyen megkülönböztetés alapja csak az lehet, hogy a statisztikai feldolgozás a múlt, vagy a jelenre vonatkozik-e. Ilanem mindennekfölött azért, mert a történeti statisztikát nem tekinti külön tudományágnak — a történettudományának sem, nemhogy a statisztikáénak. Tekinti azonban olyan tudományos módszernek, mely a történeti források számszerű* adatainak elemzése és összevetése útján a múlt társadalmi viszonyainak teljesebb megismeréséhez segít. Jelentősége azzal, hogy külön tudományág helyett a történeti feldolgozás nélkülözhetetlen módszerének fogjuk fel, semmit sem csorbul; vele a társadalomtudomány nyújt a historiának segítő kezét a fejlődés konkrétabb, igazabb feltáráshoz.

A szóban forgó kötet jelentőségét éppen az adja meg, hogy az első módszeres alapvetés kíván lenni a jövőben remélhetőleg szélesebben kibontakozó együttműködéshez. Nem annyit jelent ez, mintha a történeti statisztikát mint módszert — ha úgy tetszik: mint történeti műfajt — újonnan kellene nálunk meghonosítani. Történeti statisztikai tanulmányoknak eddig sem voltunk teljesen híjával, mint az a bevezetés említett első fejezetének „A történeti statisztikai kutatás eredményei és feladatai” című pontjából is kiderül. (Igaz, ez a rész — bár a kettő közt a szerkesztő is érzi a különbséget — inkább a statisztika történetét vázolja fel, s a régi, ma már forrásszámba menő statisztikák előszámlálását folytatja az eddigi történeti statisztikai feldolgozások futó áttekintésével.) De a korábbi ilyen jellegű munkák — köztük még a legjelentősebbek: Thirring Gusztáv történeti statisztikai tanulmányai is — inkább csak elszórt, egyéni vállalkozásoknak tekinthetők. Céltudatos, tervszerű, szervezett feldolgozó munkának — már pedig, a feladat nagyságát tekintve, a történeti statisztika nem lehet meg nélkül — végre a mostani kötet teremti meg szilárd alapjait. S az érdem ebben mindennekfölött Kovacsics József lelkes kezdeményező buzgalmát illeti.

Miben áll ez az alapvetés? Mint a bevezető tanulmányban olvassuk, a kötet szerzői arra vállalkoztak, hogy a történeti statisztika forrásairól előbb átfogó ismertetést adva, tüzetes kritikai vizsgálat alá vegyék a fontosabb kútfőcsoportokat, s egyben a belőlük meríthető adatok feldolgozására módszerbeli útmutatást nyújtsanak. E program jelentőségéhez nem fér kétség; s már itt elmondhatjuk: nagyjából megvalósítása is sikeresnek minősíthető. Elsősorban annak köszönhető ez, hogy Kovacsics és Ila az egyes forráscsoportok alapos ismerőit vonultatják fel a főbb kútfőanyag s a kezelésével járó problémák megvilágítására.

Bevezetőül statisztika és történettudomány már ismertetett fejtegetése után a történeti statisztika forrásairól általában, azután a történeti statisztikai értékű összeírások végrehajtásáról, végül a belőlük nyerhető adatok feldolgozásáról tájékoztat a

* A „számszerű” jelzőt azért tartjuk szükségesnek hangoztatni, mert a szerző megfogalmazása nem egy helyen (pl. Bél Mátyás munkáival kapcsolatban, 8. l.) azt a látszatot keltheti az olvasóban, mintha „adatot” csak a statisztikai források tartalmaznának.

szerkesztő. A kútfők áttekintése során három korszakot különböztet meg: az elsőt a XVII. század végéig, a másodikat III. Károlytól a II. József-féle népszámlálásig, a harmadikat innen a hivatalos statisztikai szervezet kialakulásáig. Ezzel a felosztással nagyjából egyetérthetünk, bár helyesebb lenne az első korszak végét s a második elejét ugyanazzal az időhatárral: vagy az utolsó portális összeírással, vagy 1711-gyel megvonni. S a fent kifejtettek értelmében nem látszik indokoltnak a hivatalos statisztikai szervezet létrejöttével lezárni a történeti statisztikai források korszakait: negyediknek — nem térve ki a velük párhuzamos, nem szorosan hivatalos statisztikai jellegű, de el nem hanyagolható egyéb összeírásokra, kimutatásokra — odakiváncoljuk a hivatalos statisztikai felvételek jellemzése is. Itt mutatkoznak meg a statisztikusok és történészek összeműködésének még meglevő kisebb zökkenői: a historikust közelről érdekelte volna, hogy a korábbi statisztikákról, azok felvételének módjáról, megbízhatóságáról, kezelhetőségéről tájékoztatást kapjon, hisz azokat újabkori feldolgozó munkája során nem nélkülözheti — a statisztikus viszont, a „történeti” jelleg más, bajosan elfogadható értelmezéséből kiindulva, e számára ismeretes, problémát már nem jelentő felvételeket kirekeszti vizsgálódásai köréből. Ehelyett a szerkesztő kisebb-nagyobb mértékű: rövid említéstől mutatóban való kartogrammos feldolgozásig terjedő ismertetést ad (még hozzá szinte kétszeresen: az összeírások végrehajtásának tárgyalása során is visszatérve rájuk) a hivatalos statisztikát megelőző főbb forráscsoportokról — véleményünk szerint feleslegesen, hisz ezt a további tanulmányok alaposabban, kimerítően elvégzik. Helyesebb lett volna, ha itt csak egészen rövid összegezését kapjuk annak, amit a többi szerző részletesen kifejt: melyek a főbb országos jellegű történeti statisztikai források (kiegészítve a hivatalos statisztikai felvételek felsorolásával), mennyire teljesebb azok, milyen időkorre vagy időpontra vonatkoznak, az ország területének s a társadalomnak mely részére terjednek ki, milyen (népességi, gazdasági, egészségügyi, igazságügyi, kulturális stb.) statisztikai feldolgozásra alkalmas adatokat tartalmaznak, mi a leelőhelyük? Nem arról van szó tehát, mintha a bevezető e részben nem közölne hasznos tudnivalókat (bár tévedés is akad, így a canonica visitatiók létrejöttével, az 1750-i erdélyi összeírást irányító bizottság összetételével, vagy az urbáriumok használhatóságával kapcsolatban, 26., 30., 32. l.). Az ismétlést érezzük megokolatlannak, kivált amikor — mint a 14. lapon olvassuk — helyszűke miatt kell nélkülöznünk a megyei, városi és egyházi összeírások tüzetes ismertetését. Nem szerencsés a forrásokkal foglalkozó fejezet tagolása sem: a XVI.—XVII. századi összeírások sorában emlékezik meg az urbáriumokról, holott azok a megelőző és következő időszakba is átnyúlnak, ugyanitt kerít sort, nem tudni miért (saját korszakbeosztásával is ellentétben) az 1715—1720-i összeírásra, az 1784—85-i népszámlálásról pedig nem a Mária Terézia és II. József uralkodása alatt készített összeírásokról szóló részben, hanem ezt követően juttat helyet. (A bevezetőnek különösen ez a része egyébként is több helyen a nem teljes kiérlettség benyomását kelti, tagolásban, megfogalmazásban, az idézett irodalom teljességében, a hivatkozás bibliográfiai pontosságában, amihez még jónéhány, a hibajegyzéket számban, jelentőségben messze meghaladó sajtóhiba vagy elírás is járul: elég példaként a 41. l. első jegyzetét idéznünk.) Sok hasznos tanulság rejlik viszont a történeti-statisztikai adatok feldolgozását, elemzését tárgyaló fejezetben, noha az is a statisztikusoknak szól mindenekelőtt. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, milyen helyesen mutat rá Kovácsics, hogy a történeti statisztika művelőjének a feldolgozó munka megkezdése előtt meg kell ismerkednie a korról, melynek jelenségeit vizsgálni kívánja, azután megfelelő nyelvi és paleográfiai felkészültség birtokában magával a forrással, melyre feldolgozását építi, mégpedig részletesen, vizsgálva annak forrásértékét, tartalmát (s — tegyük hozzá — létrejöttének körülményeit), valamint azt, hogy — önmagán belül és másokkal — mennyiben hozható közös nevezőre. Az elemző munka — írja — fokozott mértékben „feltételezi a statisztikus-történész szakképzettségét. Nem elég, hogy valaki a statisztikai elemző módszerrel tisztában van. Ez még nem elég biztosíték arra, hogy valaki helyesen meg is találja a történeti statisztikai anyagban az összefüggéseket” (42. l.). Igen megkívánandó figyelemzetések; csak sajnálni lehet, hogy nem kap a történész is kimerítőbb, többoldalú útmutatást a szorosan vett statisztikai elemző és feldolgozó munka különféle szempontjaira és eljárás módjaira nézve. (Ide illett volna pl. annak a számításmódnak bemutatása is, melyet Acsádi György ismertet a 232. és 234. lapon.)

A kötet többi tanulmánya — a megyei, városi és egyházi összeírások már említett hiányával — a XIX. század közepéig terjedő korszak eddig ismeretes főbb országos jellegű történeti statisztikai kútfőinek tüzetes ismertetését tartalmazza. E források közül az 1715. és 1720. évi összeírás csoportja, továbbá az 1784—85-i népszámlálás s a hozzá kapcsolódó népességnylvántartások már jó 6, illetőleg közel 2 évtizeddel ezelőtt monografikus feldolgozást nyertek, így mostani tárgyalásuknak ezekhez az

előzményekhez kellett igazodnia. A többi nyolc kútfőcsoport eddig legfeljebb szűk területi és tárgyi korlátok közt került történeti statisztikai feldolgozásra, az előttünk álló feladatok szempontjából tehát a velük foglalkozó tanulmányokon van a kötet hangsúlya. Egyet közülük, az 1848-i városi összeírásokkal foglalkozót, minthogy érdemes szerzőjének halála után maradt hátra, már nem lehetett a kötet egységes szempontjaihoz igazítani. A többi azonban, mindahány az Országos Levéltár igen képzett tudományos dolgozóinak tollából, már a kitűzött célnak megfelelően jött létre. Ki kell emelni, hogy tárgyalat forráscsoportjukról valamennyien igen hasznos, sokban kimerítőnek mondható tájékoztatást nyújtanak: legtöbbször közvetlenül is érzékelhetővé teszik egy-egy facsimile bemutatásával. Csak előny, hogy történeti ismeretek közlésével nem fukarkodnak; igen öröndetes az is, hogy — egy-két kivételt leszámítva — konkrét, tanulmányos részletfeldolgozásokkal mindjárt példát is adnak; egy-egy ilyen statisztikai táblázat vagy kartogramm beszédesebben világít az összeírás értékére s felhasználhatóságára hosszadalmas magyarázatoknál. Abban sincs semmi meglepő, hogy a forráscsoport sajátos jellege s az ismertető egyénisége az egyes tanulmányokon rajta hagyta bélyegét. Mégis, mivel a mondanivaló azonos kérdések körül forog mindenütt, célszerű lett volna valamennyinek hasonló külső felépítést adni, például ilyenformán: az összeírás előzményei, keletkezése, lebonyolítása, anyaga, statisztikai felhasználhatósága, jelentősége. Ilyen azonos szerkezeten belül azért megfért volna az egyedi mondanivaló, adva lenne a kitéréseket gátló szilárd gerinc, s az olvasó is mindjárt tudná: melyik kérdésre hol várhat feleletet. S végül még egy általános megjegyzés: a tanulmányok tartalma túlságosan is a népességstatisztikai felhasználás kérdései köré összpontosul. Tisztaiban vagyunk azzal, hogy minden statisztikai vizsgálódás elsődlegesen a szorosabban vett demográfiai problémákat veszi célba, kissé mégis egyoldalúnak érezzük például a gazdaságstatisztikai felhasználás kérdésének háttérbe szorulását — különösen, amikor nem egy a tárgyalat forráscsoportok közül ilyen irányban több eredményt ígér.

Az átfogó módon még ki nem aknázott történeti statisztikai kútfők közül elsőnek a rovásadó-összeírásokat ismerteti *Bakács István*. Komoly, alapos munkát végzett; eredményeit több táblázat s egy kartogramm illusztrálja. Tanulságos, ahogy a dicajegyzékek adatait a dézsmajegyzékekből s urbáriumokból nyert képpel egybeveti: s bár a megfogalmazás helyenként a kelleténél negatívabban üt ki a rovásadó-összeírások rovására, az értékeléssel nagyjából egyet lehet érteni. A tanulmány mondanivalójának tagolása azonban nem mindenben szerencsés: a statisztikai felhasználhatóság kérdésére jobb lett volna a XVII. századi jegyzékek ismertetése után rátérni. Az sem világos, hogy a népességstatisztikai forrásérték tárgyalását miért követi külön pontban a felhasználhatóság taglálása, mikor az előbbi esetben is a felhasználás problémáiról van szó. Néhány részmegjegyzés: a legelő-állattenyésztés kifejezés (53. l.) értelemzavaró (állattenyésztés akkoriban nem képzelhető legelő nélkül); a 70. l. táblázata a szegények számának erős csökkenésével nem valami jó illusztráció az „adóügyi pusztuláshoz”; az állatállomány, ha nemcsak igazságszagról van szó, közelebbi részletezés nélkül nem sokat mond (73. l.); nehéz egyetérteni azzal, hogy az adóteher egyetemes viselése annyit jelentett, hogy a község tehetősebb jobbágysai magukra vállalták a szegényebbek terheit (76. l.); s végül: indokolatlan a XVIII. századi adózási rendszert fejzetcímbebe szerepeltetni, mikor a szöveg csak igen sovány említést tesz erről (76–78. l.).

A dézsmajegyzékekkel régi ismerőjük: *Ila Bálint* foglalkozik; sokoldalú megállapításait bőséges statisztikai összeállításokkal (köztük egy kartogrammal) teszi szemléletessé. Tanulmánya kissé kiüt a többi közül azzal, hogy szélesebb történeti háttérre kanyarít fejtegetéseit; de ez a nagyobb lélegzétvétel segíti ahhoz a jelentős megállapításhoz, hogy az esetek többségében előbb a jobbágyság teljes terméséből a földesúri kilencdedet vették ki, az egyháznak pedig már csak a kilenceddel megkevesbe-dett termés 10%-a jutott. Közölt adatai alapján (bár pl. Kismálas falu gyakorlatának e részben nincs bizonyító ereje, 87. l.) elfogadhatjuk, hogy a tized mennyiségéből, legalább a XVI–XVII. századra nézve, ha nem is mindig, de az esetek nagy részében 11,25-ös szorzószámmal következtethetünk a termés egészére; a XVIII. századot illetően a kérdés még további vizsgálatra szorul. Ila már a szerző ilyen tüzetesen tárgyalja a gabonadézsmajegyzékekkel kapcsolatos tudnivalókat, kissé aránytalannak tetszik a bor- és bányadézsmajegyzékek mostohább kezelése; nélkülözzük továbbá az akógabonák és hegyvám rendszereinek, elterjedtségének megvilágítását s a dézsmapereknek mint fontos forrásságnak kiemelését. Nem ártott volna a néprajzi irodalom segítségül hívása sem a dézsmálással kapcsolatos termelési, technikai kérdések megnyugtató megoldásához (lásd pl. a kalangya ellentmondó értelmezését: 100. és 119. l.). S még egy általános megjegyzés: ebben a tanulmányban is helyesebb lett volna, a már ismertetett módon, a külső felépítéssel is éreztetni a tárgyalás történeti statisztikai

hangsúlyát. Ami a részleteket illeti: félreértésre adhat okot a „nemesi művelésű föld” kifejezés (83. l.); kissé erőltetettnek és önkényesnek látszik a parasztság rétegeit a termelt keresztek mechanikus határok közt mozgó száma alapján rögzíteni (100. l.); azzal a megállapítással (mely kisebb-nagyobb mértékben legtöbb feudális összeírással alkalmazható egyébként), hogy legalább akkora volt a gabonatermés, mint amennyi a dézsmajegyzékekből számítható, a statisztikus nem megy sokra (100. l.); általánosságban nyilván nem helytálló az a tétel, hogy a két dézsmát minden kerti és újonnan meghonosodó növényre kiterjesztették — azaz a dézsmajegyzékekből, a szerző fel fogásával ellentétben, csak bizonyos korlátok között következtethetünk e termények elterjedésére. Általában a kelleténél pozitívabb hangsúlyokat kap a dézsmáösszeírások értékelése; ezt azonban bizonyos fokig megokoltta teszi az a szinte teljes negligálás, melyben e forráscsoportnak a legutóbbi időig része volt.

Jóval szűkszavúbb, de nem kevésbé alapos tájékoztatót ad *Maksay Ferenc* az urbáriumokról. Elmélyülő vizsgálódása, melyet — mint az előző tanulmányokban is — a dica- és dézsmáösszeírások népességet illető adataival való egybevetés, több statisztikai táblázat s egy kartogramm-feldolgozás dokumentál, meggyőző logikával tárja fel e fontos forráscsoport sajátosságait. Általában mérlegeléssel vonja meg az urbáriumok statisztikai felhasználásának korlátait; azt a megállapítást azonban (132–33. l.), hogy két ellentétes erő: földesúr és jobbágyok érdekeinek eredőjeként kevés eltérést mutatnak a valóságos helyzettől, csak tüzetesebb kifejtés teheti félre nem érthetővé. Kétségtelen, s erős hangsúlyt érdemel, hogy az urbáriumok megbízhatósága sok tekintetben nagyobb a többi kútfőcsoporténál; ám a keletkezésüknél szemben álló erők „eredőjének” alakulása nagymértékben függött a termelőerők fejlettségétől. Nem szorul bővebb kifejtésre, hogy ahol a földesúrnak nem kellett félnie a telkek és zsellérházak elnéptelenedésétől, ott követeléseit benyomták a jobbágyokat oltalmazó hagyomány védőfalát, s az érdekek erőjátéka, kivált a XVIII. században, mindinkább a parasztnép hátrányára billent. Az urbárium adatai petsze, amennyire a változatos formákban lezajló paraszti osztályharc engedte, ebben az esetben is megközelítik a valóságot — ez a valóság azonban már nem a hagyományos szokásnak, hanem a földesúri követelések szorítása alatt kialakuló új helyzetnek felel meg. Fokozott kiemelés érdemel az a tény is, hogy bár az urbáriumok — területi korlátozottságuknál s szabálytalan időbeli eloszlásuknál fogva — országos viszonylatban statisztikai feldolgozásra nem alkalmasak (s épp ezért az országos jellegű kútfők között csak erős fenntartással van helyük), annál alkalmasabbak kisebb-nagyobb területet átfogó helytörténeti feldolgozásra, mert éppen a többi forrásnál megbízhatóbbak s egyúttal többoldalúak. Igaza van tehát a szerzőnek, amikor felrója, hogy történeti irodalmunk a legutóbbi időig méltatlanul hanyagolta el e rendkívül értékes kútfőcsoportot. Egy kisebb megjegyzés: ne beszéljünk a parasztok — épp a kiváltságosok körén, sőt az egész feudális-rendi társadalmon kívül álló nép — kiváltságairól (135. l.)!

Az urbérrendezés során készült adatfelvételeket — ugyancsak tömör megfogalmazásban, statisztikai táblázatok és térkép kíséretében — *Felhő Ibolya* ismerteti. A háttér felvázolásában — másoktól eltérően — jelentős előmunkálatokra támaszkodhatott; de nem volt rest önálló kutatásokkal kiegészíteni a már ismert eredményeket. A Mária Terézia-féle urbárium bevezetése során keletkezett összeírások beható ismerettségével meggyőző módon hívja fel a figyelmet erre az eddig kevésbé kiaknázott nagyértékű forrásanyagra. Valóban, az elmúlt negyedszázad során, amióta alulírott elsőnek használta fel az urbéri 9 pontra adott válaszokat egy-egy falu népe helyzetének megvilágítására, az egész kapcsolatos kútfőanyag kiaknázása nem haladt oly mértékben előre, amint megérdemelné. Jelentősége persze sokban függ attól, hogy az urbérrendezést megelőző állapotot tükröző összeírások valóban rendszeresen megtalálhatók-e az egyes községek új urbáriuma és urbéri tabellája mellett. A szerző előadásából az olvasónak az a benyomása, hogy minden esetben valamennyi idevágó iratfajta együtt találja — holott érzésben nyilván az általánosságon túlmenő részletesebb felvilágosításra volna szükség. Azért hangoztatjuk a megelőző állapotra vonatkozó felvételek meglétének fontosságát, mert ezek véleményünk szerint sok esetben közelebb járnak a valósághoz az urbéri tabelláknál. Ami az utóbbiak számadataiban tükröződik, nem egyszer nem ment át pontosan az életbe, másszor nem volt tartós érvényű, vagy épp csak később vált valósággá; az esetek nagy részét illetően nem érthetünk egyet a szerző megállapításával, hogy „az urbérrendezés lezajlása után a helységekben történt mérnöki felmérések többnyire nem hoztak jelentős változásokat” (215. l.). Hadd említsük meg még, hogy az urbérrendezés során alapul vett mértékegységek közül a kaszálóéna kérdés bonyolultabb, mint ahogy az a szövegből (214–15. l.) kitűnik. Valójában az urbárium nem szekér-, hanem kaszás-számra jelölte meg a rét nagyságát (csak a szántó-

föld pótlására adott kaszálót számította a szekerekben kifejezett szénatermés szerint); épp a továbbiakban kerekedett felül a szekérben való számítás — holott a két mérték között helyenkint számottevő különbség lehetett. Nincs tudomásunk arról, hogy az egykorú utasítás az egy ember által egy nap alatt lekaszálható rétet 1 holddal vette volna egyenlőnek; csak pótlás esetén vett az urbárium egyenértékűnek 1 hold szántót 1 szekér réttel. Az urbárium szerint járó telki állomány kimerése során azonban a helytartótanács nem egy esetben jóváhagyta, hogy a kaszálót 800 négyzetölével számítsák, feltéve, hogy az ilyen nagyságú falcastrumon 1 szekér széna megterem — ez pedig az átlagos holdnak csak háromnegyed része.

Ugyancsak nagy jelentőségű történeti statisztikai kútforrás az 1828-i országos összeírás; kár, hogy e jelentőség *Botló Béla* alapos, de kissé száraz: inkább leíró, mint értékelő ismertetéséből nem válik elég szembeszökővé — annál kevésbé, mert egy már közzétett összesítés melléklésén túl ezúttal nem kapunk valami kisebb statisztikai feldolgozást ízelítőül. Igaz, ez összeírás alapján már készült néhány részletfeldolgozás, amint arra a tanulmány végén olvasható — bár nem egészen pontos — hivatkozás is utal; mindez azonban az összeírás roppant adatgazdagságához képest elenyészőnek mondható. Nem egészen precíz az a megállapítás sem, hogy „az összeírás hatálya Erdély kivételével az egész országra kiterjedt” (244. l.): a határörvidék ugyanis kimaradt belőle. A különben hasznos és körültekintő ismertetés előadásának logikája egyébként nem mindig meggyőző: „az adóterhek behajtásának ez a rendszere” — olvassuk a 243. lapon, holott előzőleg behajtásról nem volt szó, még kevésbé annak rendszeréről; a gyümölcsösök haszna kiszámításának menetét (263. l.) is bajos követni. Félreértésre vall az a megjegyzés, mintha a törvényhatóságok XVIII. századi adóösszeírásai az 1715. és 1720. évi összeírás foltozgatásai lettek volna (243. l.): míg ugyanis az utóbbiak azzal a céllal készültek, hogy az egyes törvényhatóságok között nagyobb összegű adóterhet egyenletesebben lehessen elosztani, az előbbiek az egyes törvényhatóságokon belül szolgálták az adóketetelés célját. Nem érezzük továbbá kielégítőnek a földművelési rendszerek körülírását (260. l.): a „háromforgós rendszer” nem azonos a háromnyomásúval stb., s az „ahol nem is volt forgó, ahol tehát szinte nem is hagytak ugart” megjelölés bizonytalanságot árul el. Ugyanígy a jobbágy és a zsellér meghatározása is csak akkor lenne megnyugtató, ha arra is kiterjedne: mit, milyen határig tekintettek jobbágyteleknek.

Tulajdonképp két történeti statisztikai forrás: az erdélyi 1750-i és 1819–20-i összeírás szakértő ismertetését kapjuk *Trócsányi Zsolt* lendületesen megírt tanulmányában. Mindkettőnek jelentősége élesen kidomborodik előadásában; legfeljebb annyit lehet megjegyezni, hogy az időrendi-genetikus tárgyalás során a források tartalmára vonatkozó megállapítások kissé szétforgácsolódnak. Kár, hogy a Cziráky-féle összeírás felhasználhatóságát nem tette egy próba-feldolgozással érzékeltetőbbé; ezt nagyon is megokolta volna, hogy eleddig alig forgatott kútforrással állunk szemben. (Az 1750-i összeírás ismertetéséhez kapcsolódó táblázatos kimutatásból viszont kimaradt a gabona-termés mérőszámának megjelölése, ami annál inkább zavarra adhat okot, mert megelőzőleg a szöveg összetérmeiről beszél, 291. l.) Hiszen méltán vonja le mindkét összeírás esetében a végső következtetést, hogy feldolgozásuk történetírásunk komoly adóssága. Minden irányú kiaknázásuknak persze ma még vannak bizonyos nehézségei: egyrészt az erdélyi mértékegységek s egyéb — magyarországi vonatkozásban sokkal inkább feltárt — adósságok hiányos ismerete, másrészt az a körülmény, hogy az összeírások megbízhatóságáról és teljességéről ismertetőjük — összehasonlító anyag hiányában — nem sokat tud mondani. Nem értünk egyet a szerzővel abban, ahogy bírálja az 1730-ban behozott calculus-rendszert (melynek magyarizátába egyébként a 417. lapon zavaró szám-hiba csúszott): az adófelosztást magában az a körülmény, hogy a népesség számával nincs arányban, még nem teszi egyenlőtlennek; a szászok ez irányú panaszainak súlyából legalábbis sokat levont a Királyföld előnyösebb anyagi helyzete. Némileg zavarja az olvasót a főtiszt, altiszt kifejezések magyarázat nélkül való használata, de kivált az olyanoké (pl. kurialista, 285. l.), melyekhez magyar viszonylatban más jelentéstartalom fűződik. All ez különösen az „egyházi nemes” megjelölésre, ami helyett annál tanácsosabb lett volna az „egyházhelyi nemes” kifejezést használni, mert a tájékozatlanabb olvasót e részben a kötet végén olvasható, pusztán a magyarországi viszonyokból kiinduló fogalommagyarázat teljesen félrevezetheti.

Az eddigig átfogó módon ki nem aknázott kútforcsoportok ismertetői közül sorban az utolsó *Thüring Gusztáv* befejezetlenül maradt posthumus tanulmánya az 1848-i alkotmányos kormány által elrendelt városi összeírásokról, Sopron példája alapján. A rövidítve s részben kiegészítésekkel közölt értekezés hangsúlyozza a statisztikai feldolgozáson van: Sopron lakásvizsgálata, népességét, ennek foglalkozási megoszlását

stb. tárja elének az összeírás adatai alapján. Emnyiben tehát kiütöközik a többi tanulmány sorából; viszont közzététele annyiban mégis indokolt, hogy rávilágít ennek az eddig ismeretlen statisztikai forrásanyagnak a jelentőségére. Ahhoz persze, hogy e jelentőséget teljes egészében felfelfessük, szükséges lenne azt is tisztázni: hogyan jött létre ez az összeírás, másutt is olyan megbízhatóan hajtották-e végre, amint azt Sopron esetében a szerző megállapítja, s anyaga megmaradt-e városaink levéltárában?

Hátra van még annak a két tanulmánynak említése, melyek már feldolgozott forrásanyagra vonatkoznak. Éppen ez a körülmény magyarázza, hogy *Dávid Zoltán* inkább közvetve: Acsády Ignác „Magyarország népessége a *pragmatica sanctio* korában” című művének bírálatán keresztül, mint közvetlenül foglalkozik az 1715. és 1720. évi összeírással. Ez az eljárás annyiban vitatható, hogy Acsády — mint ismeretes — az összeírásnak csak bizonyos összesítéseit tette közzé statisztikai feldolgozásban, s ezek segítségével is — mint munkája címében is kifejezésre juttatta — elsősorban csak az ország népességéről kívánt képet adni. Maga az értékes forrásanyag tehát, Acsádytól fel nem használt részletadataival, továbbra is a kutatók rendelkezésére állt, s ha intenzív kihasználására kevészer került is sor, valójában Acsády feldolgozásából is inkább csak a népességszámot illető főösszegeket mentek át a történeti köztudatba. Már csak ezért sem oszthatjuk a szerző véleményét, hogy Acsády „számításainak s a forrás felhasználására vonatkozó nézeteinek közzétételével természetesen elvette a forrás nyugodt, befolyásmentes feldolgozásának lehetőségét” (158. l.). E kútfő ismertetésének épp az lett volna egyik fő feladata, hogy az Acsády által nem értékesített, nem népességi vonatkozású adatok jelentőségére, felhasználásmódjára rámutasson; *Dávid Zoltán* 50 lapnyi szövegéből azonban — az egész kötet demográfiai hangsúlyát is megtévezve — mindegyik csak rövid másfél lap jut. Már a másik fő feladatnak: az Acsády-féle feldolgozás bírálatának a szerző hiánytalanul, sőt túltúlul eleget tesz. Bírálja Acsády „hibás nézeteit”, „téves történeti szemléletét”, hogy a történelem külső eseményeinek adva elsőbbséget, „a háborúk pusztításait emelte ki”, s „kísérletet sem tett az események sodrában csendben meghúzódó s munkáját a harcok színetében is serényen továbbfolytató nép hétköznapijainak ábrázolására” (161. l.). Kétségtelen, efféle szemrehányásnak a történetírás korábbi szakaszával szemben általánosságban van bizonyos jogosultsága; de épp a jobbgyságtörténet-író Acsádyval szemben igazságtalannak kell minősítenünk. S vajon a túlzott pusztulásnak kellő cáfolatát adja-e a szerző csupán hangulati érv erejével ható megállapítása: „Mert (népünk) megmaradt és nem pusztult el: erre bizonyosságunk léte” (162. l.)? Bírálja azután, ugyancsak élesen, Acsády tévesnek minősített forráskritikáját; bár itt is van igazság megállapításaiban, a kritikai lendület magának az összeírásnak megbízhatóságába vetett hit erős megtépázásáig viszi — némileg ellentétben azzal, hogy befejezésül olyan értékűnek állítja azt, hogy feldolgozása nélkül „nem nyúlhatunk a XVIII. század elejének bonyolult kérdéseire” (194. l.). Annak jelentőségét, hogy az egyes vármegyék népét más megyék kiküldöttei írták össze, nem oszthatjuk el egyszerűen a nemesi érdekközösségre való utalással (175. l.): a megyék között — tudjuk — erős érdekharc folyt, hogy portaszámukat alacsonyán állapítsák meg a többiek rovására. Még leginkább ott lehet egyetérteni a szerzővel, ahol — éles elmével, a statisztikai módszerekben való jártassággal — Acsády számítás módját bírálja; főképp ebből ered, amire már mások is rámutattak, hogy Acsády túlságosan kevésre becsülte az ország népességét. (Nem pedig abból, amit a kötet bevezető tanulmánya mond, hogy nem győződött meg arról, nem áll-e rendelkezésére a XVIII. század első évtizedeit illetően más „forrásmunka”, 43. l.; ugyancsak erős túlzás, hogy „a statisztikai módszerek ismeretének hiánya megtevesztette a történetdudóst”, 12. l.) *Dávid Zoltán* igen beható vizsgálódásokkal, közben *Thirring Gusztávnak* a II. József-kori népességet illető számításait is továbbfűzve mutatja ki, hogy Magyarország 1720 körüli népességszámát valóban sokkal magasabban, 3,5–4 millió főben kell megállapítani. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a szerző számításai elsősorban a II. József-féle népszámlálás eredményeiből való visszakövetkeztetésen nyugszanak, amelyeket Acsády még alig ismerhetett, érzében tehát ő nem hibáztatható. Más részről *Dávid* 3,5 és 4 millió közt mozgó népességszám-megállapításából annyival inkább az alsó értékhatár felé kell hajlanunk, mert a XVIII. századi beköltözések számszerű kontúrjai minden számítás és becslés (sőt alábecslés) után is homályban maradnak. Mint részletekre vonatkozó megjegyzést említhetjük, hogy az 1715–20-i összeírással kapcsolatban még kissé korai a „ne onus inhaereat fundo” elvének felsorakoztatása (146. l.): csak a *pragmatica sanctio* elfogadásának légkörében kristályosodott ki az. Nem értjük, miért apadt a szerbek stb. száma 1720 után a Szerémségbe való visszaköltözések következtében (172. l.). S ha már fogyásukról beszélünk — ami ugyan erősen vitatható —, nem feledkezhetünk meg a szerbek Oroszországba való kivándor-

lásáról sem. Másfelől viszont miért kellett volna Acsádnak a Lengyelországhoz tartozó szepesi városok népét Magyarországhoz számítani (192. l.)? Nem világos továbbá, mi teszi valószínűvé azt, hogy II. József népszámlálása idején a földdel rendelkező zselléreket a jobbágyság közé vették (103. jegyzet), hisz az úrbérrendezés óta pontos számszerű határt vontak jobbágy és zsellér közé. Arról sem vagyunk meggyőződve, hogy akiket a jobb módú parasztok dolgoztattak, mindenestül kimaradtak az urbáriumokból (186. l.): érzésben nem hagyhatjuk számításunkon kívül a házatlan zselléreket. Miért volt nehezebb a népességnél a megművelt föld területéből letagadni (193. l.), mikor a szerző maga állapítja meg, hogy az összeíróknak a határ bejárására, a földek mennyiségének és minőségének megállapítására nem jutott idejük (151. l.)? S végül: egészen tanácstalanul állunk a szerző ama kijelentésével szemben, hogy a XIX. század elejéig „csaknem teljesen a Nagyszombat – Pozsony – Kismarton – Eszterháza – Keszthely – Kőrmend vonal (!) képviseli az ország gazdasági, kulturális és politikai erejét” (189. l.).

Bár – mint ismeretes – Thirring Gusztáv buzgalmából már jóideje rendelkezésünkre áll a *Conscriptio Josephina* statisztikai feldolgozása, *Acsádi György* nem végeztet haszontalan munkát az 1784 – 85-i népszámlálásra s az ezen alapuló népességnyilvánításokra vonatkozó tudnivaló összefoglalásával. Méltán hangsúlyozza azokat a vonásokat, melyek e népszámlálást a megelőző s rákövetkező összeírások fölé emelik, bár ez utóbbiak fölött kissé egyoldalúan a népességi statisztika nézőpontjából tör pálcát, mikor felvételi egységeik alkalmatlanságát hangsúlyozza (225. l.). Hasznos azoknak a számitásmódoknak bemutatása is, melyekkel, adott lélekszámból kiindulva, bizonyos idő múltán a népesség felnövekedésére következtethetünk; azt persze meg kell jegyezni, hogy a bevándorlásokat ilyen mechanikus képlet segítségével csak akkor vehetnők kellőn figyelembe, ha azok időben egyenletesen oszlottak volna meg. A szerző számításai egyébként általában támogatják Dávid Zoltánnak az 1720 körüli népességre vonatkozó következtetéseit, illetőleg becslését. Szívesen láttuk volna, akár a szerző tollából, az 1804-i összeírásnak a bevezetőben adottnál részletesebb ismertetését is a teljesség szempontjából; bár Thirring Gusztáv ugyancsak foglalkozott vele már, körülbelül ugyanolyan joggal helyet kérhetett volna itt, mint a II. József-féle népszámlálás.

Ugyancsak Acsádi Györgynek köszönhetjük a munkát lezáró hasznos, sok munkát magukban rejtő statisztikai táblázatok túlnyomó részét. Gondos kísérő megjegyzések kíséretében kapunk itt – részben az eddig felhasználatlan „*Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie*” alapján – országos és helyi vonatkozású demográfiai összeállításokat főképp a XIX. század első felére nézve. Az értékes anyagban, mely a jövőre nézve kiindulópontja lehet minden idevonatkozó népességszámításnak, csak itt-ott akad kisebb hiba (pl. egyes városnevek feloldatlansága a 395. lapon, kétszer is „oppidae” kitétel a 398.-on), viszont részletes áttekintő jegyzék a használhatóságot növelte volna.

Hogy a kötet valóban a történeti statisztikával foglalkozók állandóan forgatott kézikönyve legyen, arról a forrásismertetéshez csatolt bibliográfia s az előforduló fontosabb fogalmakról adott magyarázat kíván gondoskodni. A bibliográfia hasznos levéltári tájékoztatón kívül történeti statisztikai vonatkozású kéziratok és könyvanyag felsorolását adja. Ez utóbbinak teljességéhez, sajnos, nem tudunk hozzájárulni, mert – mint bevezetőben olvassuk – „hely és idő hiányában” a gyűjtött anyagnak csak egy része került közlésre; valóban, első tekintetre is lényeges munkák címe hiányzik. Kérdés: helyes volt-e ilyen körülmények között a közzétételre vállalkozni? Hiszen, ami a helyszűkét illeti, akadt volna, mint már céloztunk rá, rövidíteni való; s bármily nagyra becsüljük is Thirring Gusztáv munkásságát, annak háromszori előszámlálását (a 46–47., 238–39. és 365. lapon, kétszer teljesen azonos módon) mégis sokallnunk kell. Az persze szerkesztési hiba, hogy erre a bibliográfiát megelőzően is sor került; az már azonban a bibliográfia – több más helyen is tapasztalható – pontatlanságára és következtetlenségére vall, hogy belőle Thirringnek az előbbi lapokon felsorolt dolgozatai közül többnek a címe hiányzik (amit néhány többlet nem ellensúlyozhat). A hiányokkal szemben másfelől úgy látszik, hogy a bibliográfiát összeállító statisztikusmunkatársak túlságosan tágra vonták a történeti statisztikai vonatkozású határait. Korántsem akarjuk persze azt mondani, hogy ennek a sokfelé ágazó címanyagnak közzététele felesleges volt; mindenestre több hasznot meritene belőle a kutató, ha nem mechanikus betűrendben, hanem tárgyi csoportosításban (esetleg a kéziratokat és nyomtatott munkákat közös rendszerbe illesztve) találná együtt, amire szükség van. Úgyanígy a történeti fogalmakról, kifejezésekről adott magyarázatok hasznát sem kívánjuk elvitatni, meg kell azonban mondanunk, hogy azokon felül, anikre fentebb már utaltunk, s a teljesség kérdését is mellőzve, nemcsak egyes rokon fogalmak (haj-

dina — pohánka, kalangya — kepe) összekapcsolása hiányzik, hanem többnek (házipénztár, hely, honoratior, hold, irtásföld, Kabinettschreiben, libertinus, marchalis gyűlés, mérőföld, oktál, remanentialis, subsidium, tönköly) magyarázata ki nem elégítő, sőt — ami nagyobb baj — itt-ott hibás is.

Megjegyzéseink, melyek nagy részét gondosabban átnézés, egybehangolás, simítás feleslegessé tette volna, nem csorbíthatják az egész vállalkozásnak már előjáróban méltatott jelentőségét. Ismételjük, e kötetet csak első s máris számottevő lépésnek tekintjük azon az úton, mely történészek és statisztikusok összefogása révén statisztikai módszerrel feldolgozható kútfoinknak fontosságukhoz méltó értékesítéséhez vezet. Nem kell részleteznünk: épp a materialista történetírás számára mekkora súlya van a fejlődés, kivált a termelőerők fejlődése konkrét, mennyiségekben való érzékeltetésének. Ahhoz azonban, hogy ezt elérhessük, arra is szükség van, hogy idevágó forrásanyagunkról — különösen területileg megosztott urbáriumainkról s más összeírásainkról — helytörténeti alapon is kiaknázható pontos áttekintéssel rendelkezünk. A Levéltárak Országos Központjának irányítása alatt állami levéltárainkban már megindult az elsődlegesen hozzáférhető feudális összeírások jegyzékbe vétele; kívánatos, hogy ez a sokat ígérő munka többi levéltárainkra is kiterjesztessék. Nemcsak történeti statisztikánk: helytörténeti irodalmunk oly kívánatos felvirágzásának is fontos előfeltétele ez.

S végül: hadd tekintsük a szóban forgó munkát nemcsak a történeti statisztika, de az újabkori forrásismeret és forráskritika szempontjából is kezdeményező jelentőségűnek. Az utóbbi időben sokat beszéltünk arról: milyen nagy érdeke fűződik történettudományunknak ahhoz, hogy az eddignél szilárdabban épüljön történeti kútfoinkra — ehhez azonban előbb azok számbavétele s elemzése szükséges. E téren a középkort illetően támaszkodhatunk oklevéltani s az elbeszélő kútfokkal foglalkozó irodalmunkra; a Mohácsot követő idoszakra nézve azonban főbb írott kútfo csoportjaink kritikai mérlegelése úgyszólván teljesen hiányzik. Nos, a fenti munka ebben a vonatkozásban is elindulásnak tekinthető. A tárgyalt források ugyanis nemcsak statisztikai módszerű feldolgozásra adnak lehetőséget, hanem, számszerű és — egyikben-másikban igen jelentős — szöveges adataikkal egyaránt, más jellegű kiaknázás szempontjából is roppant értéket képviselnek. Amikor tehát az ismertett kötet történeti háttér keretében képet ad e kútfo létrejöttéről s megismertet a felhasználásukat illető tudnivalókkal, forrásismeretünket gyarapítva, utat nyit s remélhetőleg kedvet is ébreszt minél szélesebb körű felhasználásukhoz. S nem kis részben ezen múlik, hogy újabkori történetünk századairól, abban is mindenekfölött dolgozó népünk munkájáról s életéről az eddigiénél teljesebb, megfoghatóbb, realisabb képet rajzolhassunk.

WELLMANN IMRE

NYELVÜNK A REFORMKORBAN

(Tanulmánygyűjtemény)

Szerkesztette: Pais Dezső. Írták: Deme László, Fábián Pál, Gáldi László, Kovalovszky Miklós, T. Lovas Rózsa, Terestyéni Ferenc, Tompa József

(Budapest. 1955. XVI + 624 l., 10 tábla)

Az előttünk fekvő testes kötet a magyar nyelvészek 1848 centennáriumára készült, a forradalom és a szabadságharc, valamint a megelőző évtizedek nyelvi állapotát, nyelvfejlődését rögzíteni hivatott munkálatainak eredménye. A kiadhatása körüli problémákról a szerkesztő Pais Dezső előszava tájékoztat. A kötet áttanulmányozása után valóban meggyőződhetünk róla: a munkát kéziratban maradás jelentős vesztesége lett volna nemcsak nyelv-, hanem történettudományunknak is. Nyelvészeti jelentőségének megítélésére nem érezzük magunkat illetékesnek, de úgy véljük, hogy e „gyűjtékes kötet” módszertanilag feltétlenül úttörő vállalkozás és egy adott korszak nyelvének sokoldalú, kereszt- és hosszmeteszben történő vizsgálatával rendkívül bő következtetések levonásához nyújt alapot. Különösen akkor, ha az adott korszak nemzeti történelmünknek ilyen jelentős szakasza: a magyar nemzetté válás befejeződésének, a magyar polgári nemzet kialakulásának kora. Ez utóbbi körülmény — tekintetbe véve a nyelvnek a nemzetté válás folyamatában elfoglalt elsőrendű jelentőségét — teszi a munkát különösen tanulságossá történettudományunk számára, mégpedig nemcsak végső következtetésében, hanem éppen a részletkutatások eredményeiben is.

A kötet végső tanulságait Pais Dezső a kötethez írott bevezetése és Deme László a részlettanulmányok után készült tanulmánya foglalja össze. Következtetések röviden abban summázhatók, hogy a magyar nemzeti nyelv a szó marxista értelmében 1795 után alakul ki, mégpedig két szakaszban: „jellegében a nyelvújítási kor harcai (1805–1825) alakítják ki és szilárdítják meg, funkciójában pedig csak a reformkor (1825–1848) tudja egyetemessé, egyetlennek elismertté felemelni”. Ebben a nemzeti nyelvben az az új, hogy kialakul benne egy területhez és osztályhoz már nem kötött, a nyelvújítások felett álló kiegyenlített általánosult forma: a nemzeti irodalmi nyelv, mely mint köznyelv országos főtípusává válik. Mindez persze szoros együttthatásban történik a nemzet politikai egységének fejlődésével, a polgári átalakulás feltételeinek kialakulásával.

A kötet javarészt, 5/7-ét azonban a részlettanulmányok teszik, s tulajdonképpen ezek kell, hogy megadják a kötet igazi jelentőségét s az összefoglalások hitelét. Itt láthatjuk gyakorlatban a részletesen elemző módszer alkalmazását, s innen várhatjuk azokat a részletkövetkeztetéseket is, melyek történelemszámára nem kevésbé fontosak a kötet végső eredményeinél. A részlettanulmányok és íróik (*Terestyéni Ferenc*: Az állami élet nyelve, *Fábián Pál*: A gazdasági élet nyelve, *Kovalovszky Miklós*: Tudományos nyelvünk, *Tompai József*: Az irodalmi nyelv, *T. Lovas Rózsa*: A társalgási nyelv, *Gáldi László*: Vers és nyelv című tanulmányairól van szó) valóban nagy lendülettel, apparátussal és széles kutatás alapján fognak munkájukhoz. Az egyes részlettanulmányok (leszámtva az irodalmi nyelvvel foglalkozó később még részletesen ismertetendő két tanulmányt) nagyjából azonos szempontokat alkalmaznak, bár formai tagolásuk változatos. Lényegében elmondják az új köznyelv uralkodóvá válásának külső történetét az illető részterület vonatkozásában, – közben igen jelentős, a történelem számára sem elhanyagolható, általános eszmétörténeti szempontból is tanulságos, elsősorban nyelv-tudomány- és ideológia-történeti anyagot dolgozva fel. Másrészt bemutatják az így megszületett köznyelvet az illető terület különböző vonatkozásaiban. Ez utóbbi többnyire igen szerencsés módszerrel történik: a szavakat és kifejezéseket saját természetes környezetükben, abba szervesen beillesztve mutatják be, mintegy velük fejezve ki a róluk elmondandó dolgokat is. Hogy a részlettanulmányok ennek során milyen hatalmas szöveget dolgoznak fel, azt a kötet végén levő kb. 6600 szót tartalmazó szótmutatóból láthatjuk. E mutató áttekintése – mint ahogy az egyes cikkek áttanulmányozása is – megegyezik a felfogást, hogy a nyelvújítás csupán irodalmi jelenség volt. A cikkek élesen rámutatnak arra, hogy a nyelv megújulása, az új nemzeti köznyelv kialakulása hogyan tart végig az egész reformkoron, s hogyan terjed ki a gyakorlati élet egyre több területére, – amint a polgárosodó magyar társadalom egyre inkább birtokba veszi e területeket, vagy legalábbis bejelenti igényét rájuk. Pais és Deme említett tanulmányai valóban helyesen foglalják össze: az egységes magyar köznyelv 1848-ra általában készen áll. E tény minden magyarázatnál meggyőzőbben utal nyelvfejlődés és társadalmi fejlődés összefüggéseire.

Éppen azért azonban, mert a nyelvfejlődés egész problematikáját tulajdonképpen a részlettanulmányok hordják, nem felesleges rámutatnunk ezek egy lényeges hiányosságára is. A nyelv fejlődésének, az új köznyelv kialakulásának belőlük kibontakozó képe ugyanis nem mindenütt elég elmélyült. A feldolgozás szempontjainak fentebb már ismertetett azonossága, véleményünk szerint, önmagában nem minden esetben vezet azonos mélységű kép kialakulásához. Ez az oka annak, hogy a kötet olvasása során a mondanivaló olykor veszít frissességéből, egyhangúvá, a roppant tömegű szóanyag pedig fárasztóvá válik. És bár a részlettanulmányok kis összefoglalói végig mindenütt állandóan és határozottan az új nyelvi forma megszületésének irányába terelik figyelmünket, egyes helyeken a nyelv születését, alakulását, ennek ábrázolását felszínesnek, s a rájuk való utalásokat élettelennek, iránytalanoknak, magától az anyagtól elszakadottnak érezzük. Ennek oka úgy látjuk az, hogy a tanulmányok szerzői előtt nem áll elég világosan: a nyelvfejlődés egyes tényezőinek és jelenségeinek a nyelv különböző részletterületein nincs azonos értékük és ehhez a körülményhez a vizsgálati módszernek rugalmasan alkalmazkodnia kell.

Az egyenletlenség már akkor is szembeötlő, ha a kérdést csak kívülről igyekszünk megközelíteni. Tompa az irodalom nyelvének alakulását vizsgáló kitűnő tanulmánya az egész kötet legmódszeresebben felépített és a nemzeti irodalmi nyelvet valóban a legtöbb oldalról, a legtöbb és legszélesebb anyag alapján vizsgáló része. Kiterjed hangtani kérdésekre, a szó- és szóláskincs, a szóalkatlan alakulására. Utóbbi keretében vizsgálja a szavak rövidítésére irányuló törekvést és az ezzel kapcsolatos különféle megoldásokat, az igeragozást, a birtokos személyragozást és a fokozást. A többi tanulmányhoz képest egyedülálló részletességgel és módszerességgel (sajnos még mindig nem elég mélyen) foglalkozik mondattani kérdésekkel és az „összefoglalás” szerény címe alatt a stílus

alapelemeinek egyes kérdéseire is kitér. Vagyis a nemzeti köznyelv kialakulásának minden lényeges, sajátlagosan nyelvi jelensége, vonatkozása kimerítő módon tárgyalásra kerül tanulmányában. — A nyelvfejlődés többi területének feldolgozó (nem számítva Gáldinak a költői nyelvvel foglalkozó kiváló, ismertetésünk szempontjából azonban elhanyagolható tanulmányát) így nehéz helyzetben vannak. Számukra Tompa cikke lényegében megoldja a megújulás legspeciálisabban nyelvi kérdéseit. Ha a nyelvfejlődés — mint a kötet többször is kiemeli — folyamatosan történik és ha — mint a bizonyító anyag meggyőzően dokumentálja — ez lényegében egy azonos társadalmi helyzetű, kulturális célkitűzésű, tulajdonképpen kis kör — az irodalmi élet munkásainak — munkája —, úgy világos, hogy a Tompa által vizsgált mindezen jelenségek a gazdasági nyelvben lényegében ugyanúgy folynak le és figyelhetők meg, mint pl. a filozófia, vagy akár a társalgás nyelvében: Az átalakulás során mindenütt rövidítik a szavakat, s azonos módszerrel képzik az újakat, azonos egyes igeidők előnyben részesítése stb. E nézetünk megerősödik, ha a többi tanulmányt olvassuk, melyekben e kérdéseket a szerzők már sokkal kevésbé módszeresen, vagy egyáltalán nem, mindenesetre sokkal kisebb súllyal vizsgálják, a döntő súlyt helyettük a reform nyelvi-történeti részére és az új nyelvhasználat gyakorlati bemutatására fektetik. Ezáltal egyúttal bizonyos fokig egyhangúvá és felszínessé, nem egy esetben terjengőssé is válnak, melyet alig enyhít az anyag nem egyszer formális, a részletekben azonban újat és lényegeset nem mindig kifejező tagolása.

Hogy a nyelv átalakulásának nyelvi szempontból leglényegesebb kérdését: a nyelv struktúrájának alakulását éppen az irodalmi nyelvet vizsgáló tanulmány teljesen kimeríti, az nem véletlen. Nem is az egyes szerzők felkészültségének esetleg eltérő voltából származik. Oka az a kötet szerzői és szerkesztői által helyesen felismert tény, hogy a nemzeti nyelv kialakulása az irodalomban indul el először, e folyamatban az irodalmi nyelv megújulása messze a fejlődés élén jár, s közvetlenül vagy közvetve ad impulzust a többi terület nyelvfejlődése számára is. A részlettanulmányok szerzői azonban nem figyelnek fel arra a körülményre, hogy a részterületek nyelvfejlődése már nemcsak az irodalmi nyelvhez képest, de nemegyszer egymáshoz képest is erősen eltérő körülmények és feltételek között folyik. Ezen eltérő feltételek és körülmények rajzolják ki e részterületeken a fejlődés sajátos egyéni profilját, melynek éles kontúrt ad az az éles harc, melyben e fejlődés folyik. Az egész magyar nyelvet tekintve folyamatos fejlődés a részterületeken ui. ha genetikusan nem is, de funkcionálisan nem egyszer hirtelen átmenetekben érvényesül, melyek során a különböző nyelvek éles konfliktusát is megfigyelhetjük. A részterületek esetén, úgy véljük, a tárgyalás gerincévé éppen ezeket az ellentéteket, a nyelvfejlődésnek ezáltal kialakult jellegzetességeit kellett volna megtenni.

Miben állnak konkrétan ezek az ellentétek? A nemzeti nyelv kialakulásában a magyar irodalmi nyelv primátusának, gyors fejlődésének véleményünk szerint az is oka, hogy csupán egy bár régebbi, de szintén magyar irodalmi nyelvmóddal áll szemben. Ezt tovább kell fejleszteni, gyarapítani kell szókincsében, finomítani kell, hajlékonyabbá kell tennie stílusában. Az irodalmi nyelv megújulásáért folytatott harcban így tehát nem kerül sor olyan mély és éles ellentétekre, mint az egyes részterületeken, melyekre az irodalmi nyelv fejlődése által vezetett, folyamatosan alakuló köznyelv most szintén ki akarja terjeszteni uralmát. Ezeken a területeken ugyanis idegen nyelvekbe ütközik; a közigazgatás nyelvében még nagy része van a latinnak, a hadseregben pedig teljes egészében a német az úr. A finom társalgásban a német és francia használatos. A nyelv ezeken a területeken egészen más jellegű ellenállással találkozik, mint az irodalom területén: a cél ott a meglevő nyelv gazdagítása, továbbfejlesztése, — itt: az illető terület gyakorlatából való teljes kiszorítása. A feladat nehézségét — s egyúttal az ellentét nagyon is valóságos voltát — világosan mutatja az a körülmény, hogy az idegen nyelv minden vonalon szoros összefüggésben áll az egész gazdasági-társadalmi fejlődés gátjaival: a latin közigazgatás a feudalizmussal, a német katonai nyelv az ország elnyomott helyzetével, a német és francia társalgási nyelv a hazai polgárság hiányával. Fokozza a köznyelv fejlődésének nehézségeit e vonalakon az, hogy nem egyszer csupán elméleti síkon folyhat, megfosztva éppen a gyakorlati élet, a tapasztalat nyelvfejlesztő segítségétől. Áll ez elsősorban a katonaságra; a korszerű katonai mű-nyelv megmagyarosítása csakis elméletben folyhat, hiszen gyakorlati alkalmazására 1848-ig sehol nem kerülhet sor, az insurrekció néhány hónapja éppen csak e fejlődés megindítására alkalmas, továbbvitelére már nem. A fejlődés jellegzetessége, hogy a magyar köznyelv használatának kiterjedése éppen ezeken a területeken oldódik meg a leghirtelenebb változás formájában, — megfelelően az idegen nyelvet támogató, abban is kifejeződő gazdasági-politikai tényezők többé-kevésbé gyors, ill. hirtelen meggyengülésének. Kétségtelen,

hogy a nyelv egészének folyamatos fejlődése már e területeken is igen sokban előkészíti a nyelv használatának kiterjesztését, de például az a körülmény, hogy egy törvénycikkkel máról holnapra a közigazgatás egészének területén a magyar nyelv lép a latin helyére, a katonaságnál pedig 1848 tavaszán hetek alatt kell felváltania a németet. kétségtelenül éles konfliktusokkal jár, és minden felkészültsége ellenére is óriási feladatok elé állítja a nyelvet. A konfliktus megoldása nem is mindig sikerül hiánytalanul: a gyenge előzmények következményeit katonai téren 1848–49 folyamán érezzük, a hadsereg vegyesen használt magyar és német nyelvű levelezésében (amire helyesen mutat rá Terescsényi tanulmánya) s a közigazgatás terén sokban még ma is megmutatkozik. Hivatalos nyelvünk oly sokáig bonyolult és tekervényes volta ui. éppen a nyelvújulás egyik gyengeségére hívja fel a figyelmet: mondattanilag nem tudta megemészteni a latin stílus curialist. Különösen nehezen oldódik fel az ellentét a társalgási nyelvben: az idegen szavak majmolása és elterjedése, amit Lovas Rózsa a kortársak nyomán újításnak hisz, nem új dolog, hanem tulajdonképpen a régi francia–német társalgási nyelv csökevénye és ennek ellenállása. Oly csökevényről van itt szó, amely sajátos módon a konjunktúra idején modernizálódó és polgárilag kifejlődő társadalmi élet talajából egyszerre új meg új ágakat és hajtásokat növeszt, s mellyel szemben a még erősen feudális alapokon kialakulni kezdő magyar társalgási nyelv átmenetileg visszavonulni kénytelen.

Ezeknek az ellentéteknek kellően éles kihangsúlyozása, a részletterületek mondanivalójának szervesen e köré való csoportosítása a tanulmányok túlságosan is egyenletes, olykor szinte statikusnak ható és ezért, mint már rámutattunk, helyenként sablonossá is váló képét határozottabb formákban tömöríthette volna, megmutatva nekik egyúttal a történelmi perspektívát, a nyelvnek a kor nemcsak felületi, hanem valódi központi gazdasági-társadalmi kérdései felé való szerves kapcsolatát is. Ezt nem tudják pótolni az egyes cikkekre elejére illesztett, különben önmagukban helyes történelmi áttekintések sem, nem pótolják az olyan, kissé erőszakolt fejtegetések sem, melyek például a méhé-szet nyelvével kapcsolatban kitérnek a mézgyűjtés egész történetére, sem az a furcsa eljárás, melynek során Lovas Rózsa a korabeli társadalom képét egyes bizonytalan értékű szavak értelmezése alapján próbálja felépíteni.

Mind ezt a hiányosságot kétségtelenül nagyban előidézte az, hogy az egyes rész-területek feldolgozói egyrészt nem fordítottak kellő figyelmet a vizsgált terület megelőző nyelvallapotára, másrészt meglehetősen egyoldalúan csupán a reform során, azzal összefüggésben keletkezett, csaknem kizárólag nyomtatott forrásanyagot tanulmányozták, erősen elhanyagolva viszont a terület nyelvallapotának valóságos helyzetét. A „tisztíró írásmód”-ok elterjedése, a jobbik részéről a közigazgatás és törvénykezés nyelvének megmagyarosítására irányuló törekvések önmagukban éppen úgy nem jelentették a közigazgatás nyelvének megmagyarosodását, mint ahogy a különféle katonai műszótárak sem változtattak azon a tényen, hogy a hadseregben egészen 1848-ig német volt a hivatalos nyelv. Az irodalmi nyelv meglehetősen elméleti alapokon történő kialakulásának s a gyakorlat nyelvhatalmának fokozottabb összevetése, a forrásbázis kibővítése egyrészt elmélyítette volna a képet, másrészt fokozottan rámutatott volna a rész-területek nyelvi fejlődésének akadályaira, szembenálló erőire is. Éppen ennek az akadályozó idegennyelvűségnek nemcsak szavakban, de egész mondatokban, stílusban való vizsgálata szempontjából igen lényeges lett volna, ha pl. a hivatalos nyelv feldolgozója felhasználta volna a különféle hivatalos és félhivatalos gyakorlatot tükröző bilingvis levelezőkönyveket (gondolunk pl. Kassics Praxis politico-iuridica-jára s az olyan művekre, mint a Császár-féle váltótörvénykezési írománypéldák – hogy a törvények kétnyelvű változatának összehasonlításából adódó lehetőségekről ne is beszéljünk). A gazdasági élet nyelvének írója is mezőgazdasági vonatkozásokban fokozottabban támaszkodhatott volna korábbi mezőgazdasági írók, pl. Nagyváthy vagy Pethe műveire. Világosabb és sokoldalúbb képet kapott volna a nyelv e területen való fejlődéséről azon művek alapján, melyek hirtelen a gyorsan érkezett konjunktúra hatására, annak nyelvi igényeit is figyelembe véve tekintik át a magyar mezőgazdaság egészét.

Bizonyos fókig ehhez kapcsolódva legyen szabad végül röviden egy olyan kérdésről is beszélni, mely a könyvben jóformán egyáltalán nem is szerepel: a nép nyelvéről. A kötet szerkesztőinek kétségtelenül igazuk van abban, hogy a nemzeti nyelv kialakulásánál elsősorban az e nyelvet felnevelő és kifejlesztő irodalmi nyelvet és az új nyelvforma terjeszkedése szempontjából elsősorban számba jövő területeket vizsgálják. Biztos az is, hogy a népi – elsősorban a paraszti – nyelvhasználat megállapítása ma már roppant nehéz, elsősorban a vonatkozó kétségtelenül paraszti provenienciájú írásos forrásanyag hiánya miatt. De akkor, mikor az egységes magyar nemzeti nyelv kialakulásáról beszélünk, nem kellene-e felvetni ennek a nép beszélt nyelvéhez való viszonyát is, mégpedig nemcsak hangtanilag (ahogy Deme megpróbálja), hanem tágabban is megvizsgálni

hogy a kialakuló új nyelv mennyiben fordul forrásként a nép nyelvéhez (a kötet olvasásakor elkerülhetetlenül az a benyomásunk támad, hogy a nyelv szókincsének megújítása tisztán spekulatív alapokból nőtt ki és az élő népi nyelvhasználatból vajmi keveset használt fel) — s fordítva: hogyan terjedt el a nép között az újonnan kialakult nyelvi forma? Lovas Rózsa tanulmánya, helytelen keretekben ugyan — amit e vonatkozásban közül az természetesen mindennek nevezhető, csak társalgási nyelvnek nem — de helyesen tesz erre kísérletet; bár e kísérlet méreteinél fogva már eleve jelentéktelenségre van ítélve. A fentiekben említett mindezen kifogások azonban — úgy véljük — mit sem vonnak le a könyv úttörő jelentőségéből. Kétségtelen, hogy az 1948-tól 1954-ig íróasztalfiókban heverő tanulmányokon egy közbeeső alapos revízió ebből a szempontból is sokat segíthetett volna, hiszen a ki nem bontott problémák magvai benne voltak az anyagban. Kétségtelen az is, hogy — mint egy, a művel foglalkozó megbeszélésen maguk a kötet munkatársai is elismerték — vitatható; nem lett volna-e helyesebb tömörebben, csupán a tanulmányokból lesűrhető végső következtetést bocsátani a nyilvánosság elé. — De az olvasó tanulása és öröme így sem kisebb: az érdeklődő nemegyszer színes és tarka képet kap mai nyelvünk megszületéséről: in statu nascendi látja a nyelvet, — a szakember olvasó in statu nascendi látja a módszert is. S ez a recenzens elé is magasabb mércét, a kritikai mércéjét állítja. A kötet szerkesztője bevezetésének végén igényli is a bírálatot s reméljük nyelvészeink, ha sorainkból talán sok más nem is, de legalább a kritika jószándékát és segíteni akarását el fogják ismerni.

VÖRÖS KÁROLY

ИСТОРИЯ ЧЕХОСЛОВАКИИ. ТОМ 1.

Под ред. Г. Э. Санчука и П. Н. Третьякова

(Москва, Издательство Академии Наук СССР. 1956. 415 стр.)

CSEHSZLOVÁKIA TÖRTÉNETE. I. KÖT.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Szlavisztikai Intézete, amely éppen 1957-ben ünnepelte fennállásának tizedik évfordulóját, már megalapításától kezdve élénk figyelemmel fordult a nyugati és déli szláv népek története felé is. Évkönyveiben, folyóirataiban s egyéb kiadványaiban az Intézet munkatársai a szláv népek történetének számos részletkérdését dolgozták már fel. Az 1950-es évek elején látott hozzá az Intézet ahhoz, hogy az egyes nyugati és déli szláv népek összefoglaló történetét írja meg, a legújabb tudományos eredmények széleskörű felhasználásával, ugyanakkor azonban népszerű formában, hogy a szakértőkön túlmenően a szovjet közönség szélesebb rétegeit is tájékoztassa ezeknek a baráti országoknak a történetéről. Eddig már megjelent két kötetben Bulgária története, megjelent a három kötetre tervezett lengyel történelem első két kötet is, amely 1846-ig, illetve 1917-ig tárgyalja Lengyelország történetét, s már régebben megindultak a Jugoszlávia történetének megírását célzó munkálatok. Az itt ismertetett könyv az ugyancsak három kötetre tervezett csehszlovák történelem első köteté, mely a kezdetektől az 1848-as forradalom küszöbéig tárgyalja a cseh és szlovák nép történetét. Ilyen nagyméretű szintetikus munka marxista szemlélettel eddig még nem jelent meg, a polgári történetírásnak is alig van méreteiben ehhez fogható, az egész csehszlovák történetet ábrázoló összefoglaló munkája. Egyes korszakok részletesebb monográfiáin és kisebb összefoglalásokon túlmenően a Csehszlovák Honismeret című sorozatban 1932-ben megjelent két nagy kötet tulajdonképpen az

egyetlen nagy polgári szintézis. Ez annak idején a cseh polgári történetírás legjobb színvonalát képviselte, szemléletét azonban a polgári korlátokon túlmenően a cseh nacionalista és sovinszta felfogás is eltorzította, amely a csehszlovák nemzetegység fogalmából kiindulva a szlovákok történetét teljesen mellékesen kezelte és a szlovák nyelvi és politikai önállósodási törekvéseket, mint a csehektől való elszakadási kísérletet ítélte el.

A mai cseh és szlovák marxista történetírás sok részletkérdésben már igen tisztetreméltó eredményt ért el. A befejezéshez közelednek az egyetemi tankönyv munkálatai is, amely a csehszlovák, illetve szlovák történelem első nagyigényű marxista szintézise lesz. Ez a munka azonban még nem készült el, felfogásáról, problémáiról az eddig megjelent tematikákból és a körülöttük lefolyt vitákból értesülhetett csupán a külföldi olvasó. Így tehát az itt ismertetett szovjet munka különös érdeklődésre tarthat számot.

A kötetet G. E. Szancsuk és P. N. Tretyakov szerkesztették és egyes fejezeit a Szlavisztikai Intézet széleskörű kutatógárdájának tagjai írták meg.

A könyv első részében az ősközösségi és rabszolgatartó rendszer fejlődését tárgyalja a mai Csehszlovákia területén, második részében a cseh és szlovák területek történetét mutatja be a korai és a kifejezett feudalizmus korszakában. A IX. század végéig Samo államának és a nagymorva államnak a története lehetővé teszi a szerzők számára az itteni szláv törzsek történetének együttes tárgyalását. A magyar államalapítás, mint könyvünk megállapítja, súlyos csapást jelentett a cseh és szlovák fejlődésre, mert élesen kettéválasztotta és hosszú évszázadokra, ha nem is tette lehetetlenné, mégis megnehezítette a két nép közötti kapcsolatok kivirágzását. Ettől az időponttól kezdve a könyv egyes korszakokon belül párhuzamosan tárgyalja előbb a cseh állam történetét, azután a szlovák nép fejlődését a magyar állam keretein belül és ezzel kapcsolatban természetesen a magyar állam gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésének lényeges vonásait is felvázolja. Az egész korszakokon belül a kötet nagy figyelmet fordít a huszita mozgalomra, részletesen tárgyalja előzményeit, lefolyását és jelentőségét. A szerzők nem fogadták el a cseh történetírásnak ma már nagyrészt Csehszlovákiában is meghaladott álláspontját, amely szerint a huszita mozgalom az egész feudális rendszer válságának az alapján jött létre, felfogásuk szerint a társadalmi és nemzetiségi ellentétek kieleződése vezetett erre a forradalmi, antifeudális mozgalomra, de a feudalizmus válságának a korát későbbi időpontra teszik.

A könyv harmadik része a feudális viszonyok további fejlődésével és válságával foglalkozik mintegy a XV. század derekától a XIX. század derekáig. Minthogy ebben az időszakban, illetve a korszak legnagyobb részében, 1526-tól kezdve Csehország és a szlováklakta területek egyaránt a soknemzetiségű Habsburg-birodalom keretébe tartoznak, ez némiképpen enyhíti a cseh és szlovák fejlődés közt mutatkozó különbséget és szerkezetileg is könnyebbé teszi a tárgyalásmódot. A XVIII. század végétől kezdve a gazdasági és társadalmi fejlődést már közös fejezetekben mutatják be a szerzők, csak a politikai élet fejlődését és irányzatait tárgyalják külön fejezetekben. Külön meg kell említenünk a kultúra fejlődésére vonatkozó, az egyes korszakok utolsó fejezeteiként elhelyezett részeket, amelyek széleskörű, gondos és szép képet adnak a cseh és szlovák kultúra haladásáról minden téren.

A könyv részletes tárgyi ismertetése túlságosan messzire vezetne el, ezért kénytelenek vagyunk ettől eltekinteni. Inkább néhány vonására szeretnénk utalni. Az egyik az az alapvető új szemlélet a régebbi polgári történetírás munkáival szemben, amely a cseh és szlovák nép fejlődését két egyenrangú nép történeteként ábrázolja, tehát elveti a régi cseh polgári történetírás egyoldalú – mondhatnánk – „csehocentrikus” szemléletét, ugyanakkor nem esik a szlovák nacionalista polgári történetírás hibájába sem, nem különíti el teljesen a szlovák fejlődést a csehországitól, hanem erőteljesen hangsúlyozza a két nép között az egész történelem folyamán megnyilvánult rokonszenvet, a társadalmi és politikai kapcsolatokat, és így plasztikusan jeleníti meg a mai Csehszlovákia történeti előzményeit. Igen érdekes az, hogy a kötet lelkiismeretesen és komolyan fogja fel azt az alapvető marxista tanítást, hogy a történelem a nép, a dolgozó tömegek története, a gazdasági és társadalmi viszonyokról szóló fejezeteiben igen részletes és érdekes képet rajzol az egyes korszakok mindennapi életéről, a parasztság vagy a városi lakosság helyzetéről, munkaviszonyairól, életkörülményeiről.

A szlovák nép történetét tárgyaló részekben a szerzők élesen elítélik a magyar uralkodó osztály elnyomó politikáját, de ugyanakkor nem mulasztják el azt sem, hogy világosan kifejtse: ez az elnyomás nemcsak a szlovák, hanem a magyar népet is sújtotta, igen szép sorokat olvashatunk a magyar és a szlovák nép közös küzdelmeiről ez ellen az elnyomás ellen.

A könyv a régebbi és különösen az újabb történetírás eredményeinek felhasználásával készült, bőséges adatai általában megbízhatóak és pontosak. Néhány pontatlanság természetesen adódik ilyen kötetben is, néha talán csak sajtóhibáról van szó. Így a 227. lapon a török támadás miatt kialakult soknemzetiségű állam problémájával kapcsolatban azt írják, hogy már Zsigmondnak sikerült Csehországot, Magyarországot és az osztrák tartományokat egy kézben egyesítenie, holott az osztrák tartományok birtoklásáról ebben az esetben nem beszélhetünk. Mátyási Ádám II. Rákóczi Ferencről festett arcképénél az elkészülés időpontjaként az 1809-es évet adják meg, ami persze tévedés. A szlovák nép történetében jelentős szerepet játszó Jánosik-féle csapat tárgyalásánál a könyv megemlíti, hogy Jánosik a Rákóczi-féle szabadságharc résztvevője volt, holott erre nézve nincs semmiféle adatunk és a szlovák hagyomány sem így tartja számon Jánosik alakját.

Mint már említettük, a könyv a szakemberek mellett tulajdonképpen elsősorban a szélesebb érdeklődő nagyközönség számára készült. Ennek tulajdonítható, hogy egyes problematikák, az eddigi kutatás által kellőképpen fel nem derített kérdések esetében a szerzők óvatosan foglalnak állást és nem értékelik teljes mélységükben az egyes történeti jelenségeket. Az Előszóban maguk is utalnak arra, hogy az első korafeudális államalakulatok jellegének a kérdése, a XIV. századi Csehország jelentős fellendülése vagy a 48-as forradalom gazdasági előzményei nincsenek még kellőképpen tisztázva. Ehhez hozzá lehetne sorolni, hogy a második jobbágyság fejlődésének kérdését ugyancsak elég óvatosan kezelik a szerzők, vagy példaképpen felhozhatjuk Jan Kollár kérdését: a könyv világosan megmutatja Kollár helyét és szerepét kor kulturális fejlődésében, de a reakciós pánszlávizmust előkészítő szláv 'kölcsonossági elméletéről' vagy Bécshez fűződő kapcsolatairól sokkal kevesebbet olvashatunk.

Nem kétséges, hogy egy Csehszlovákia történetével foglalkozó munkától nem kérhetjük számon egész Kelet-Európa, még kevésbé egész Európa történetének akár csak felvázolását sem. A könyv azonban kissé egyoldalúan koncentrálja a figyelmét csupán a csehek és szlovákok történetére és az egyetemes történeti összefüggéseket, amelyek pedig kellő perspektívát adhatnának az egész történeti fejlődésnek, alig érinti. Ez alól csak a csehszlovák–orosz kapcsolatok a kivételek, a XVIII. század végétől ezek jelentőségét a könyv megfelelő mértékben hangsúlyozza. Ez természetes, már arra való tekintettel is, hogy a könyv orosz nyelven és elsősorban az orosz közönségnek íródott.

A kötetet igen sok és a legtöbb esetben jól válogatott képanyag egészíti ki, korabeli illusztrációk, festmények, műemlékek ábrázolása, sok középkori miniatúra, amelyek a mindennapos életet mutatják be, a korai történetet tárgyaló részeknél régészeti leletek. Sajnálatos viszont, hogy egynéhányszor a múlt századi jelentős történeti festő, Mikuláš Aleš illusztrációit is közlik, amelyeknek a maguk korában megvolt a művészi értékük és a cseh nemzeti öntudat erősödésében játszott szerepük, de nem illenek bele ebbe a kötetbe, amely elvben, mint látjuk, korabeli hiteles szemléltető anyaghoz ragaszkodik. 11 nagyobb térképet is mellékeltek a kötethez, ezek általában jól áttekinthetőek és komoly segítséget nyújtanak a tárgyalt anyag megértéséhez. Nem tartjuk azonban egészen helyesnek, hogy szlováklakta területként tüntetik fel már a korábbi középkortól kezdve pontosan a mai Szlovákia területét, hiszen ez még ma sem felel meg teljesen az etnikai határoknak.

A részletes név- és helynév-mutató mellett a kötet 15 lapon igen részletes, a három fő korszakhoz alkalmazkodó bibliográfiát is közöl, ezen belül különválasztja a marxizmus–leninizmus klasszikusainak a korra vonatkozó útmutatásait, a forráskiadványokat és a feldolgozásokat. Az orosznyelvű irodalmat természetesen eléggé nagy terjedelemben közli, mellette a cseh irodalmat is, különösen az újabb marxista irodalmat, és fontosabb német, lengyel vagy más nyelvű munkákat is felemlít. Sajnálatos azonban, hogy a Szlovákia vonatkozásában fontos magyar irodalomból csak Acsády Ignác szlovák nyelvre lefordított jobbágyság-történetét, valamint Arató Endre és Heckenast Gusztáv szlovák nyelven is megjelent tanulmányait vették fel, magyarnyelvű munkákat egyáltalában nem sorolnak fel. Az új marxista magyar történetírásnak van már nem egy munkája, amely a szlovákok történetére nézve is sok új adatot és szempontot vet fel, de a régebbi polgári történetírás néhány terméke is anyagában egyelőre nélkülözhetetlen a szlovák történelem iránt érdeklődők számára.

Az itt ismertetett kötet méltóan sorakozik a Szlavisztikai Intézet korábban kiadott szintézisei mellé, nagy segítséget nyújt a szakemberek számára is. Kíváncsinos volna, ha a még hátralevő két kötet is minél előbb napvilágot lásson és így a baráti országok története iránt érdeklődők teljes összefoglaló képet kaphassanak az egyes kelet-európai népek történeti fejlődéséről.

NIEDERHAUSER EMIL

Е. И. ДРУЖИНИНА :

КЮЧУК-КАЙНАРДЖИЙСКИЙ МИР 1774 Г. (ЕГО ПОДГОТОВКА И ЗАКЛЮЧЕНИЕ)

(Москва, Изд. Анад. Наук СССР. 1955. 367 стр.)

AZ 1774. ÉVI KÜCSÜK-KAJNARDZSI BÉKE

(ELŐKÉSZÍTÉSE ÉS MEGVALÓSÍTÁSA)

A délkelet-európai népek újkori történetében az orosz–török háborúkat követő békeszerződések szokatlanul nagy szerepet játszottak. Nemcsak a diplomácia- és hadtörténet egy-egy szakaszát zárták le, hanem sok esetben gazdasági fordulatokat idéztek elő, befolyásolták a helyi közigazgatás alakulását, szabályozták a gör. kel. egyház működési feltételeit, az állami adózást, a földesúri terheket stb. Ezért a nagyhatalmak vetélkedésének állomásai, megegyezéseik, egyúttal a délkelet-európai népek nemzeti történetének, felszabadító küzdelmének is csomópontjai voltak. Az orosz–török kapcsolatok történetének ma már nagy polgári és jelentős marxista irodalma van, de a kutatók részlettanulmányok helyett inkább hosszabb történeti távon, vázlatyszerű szintézisekben igyekeztek bemutatni a fejlődés fő vonalát, lendületének irányát. A behatóbb, egyes mozzanatokot vizsgáló munka elé igen nagy akadályok tornyosultak. A tárgy bonyolultságán túl, az orosz és török levéltárak hosszú ideig megközelíthetetleneknek bizonyultak, s kutatási nehézségek napjainkban is fennállnak. A háborúk és békeszerződések balkáni vonatkozásainak feltárását a nyelvi sokrétűség lassította. A kücsük-kajnardzsi béke jól példázza a helyzetet: Druzsinyina az első történész, aki monográfiát szentel e témának.

A szerző bevezetőben áttekinti az orosz és külföldi polgári történetírásnak a XVIII. századi orosz–török kapcsolatokról alkotott nézeteit és a kücsük-kajnardzsi békére vonatkozó utalásait. Sahovszkijt és Szolovjovot élesen bírálja II. Katalin politikájának felmagasztalásáért. Majd a Kljucsevszkij-féle modernebb polgári történeti iskolát kritizálja, az előző orosz történész nemzedékek egyoldalú politikai anyagkezelésének reakciójaként fellépő vulgáris ökonomizmusa miatt. Kimutatja, hogy Sorel a XIX. századi orosz–francia közeledés mintájára „modernizálta” a két ország kapcsolatát. Florinsky és de Stuers munkáival foglalkozva rámutat az orosz agresszivitás eltűzésére. Általában kiemeli, hogy a polgári történetírás a kücsük-kajnardzsi békét a régi típusú diplomáciatörténet szemüvegén keresztül nézte, s képtelen volt az egyezményt gazdasági, társadalmi, politikai és hadászati mozzanatok eredményeként vizsgálni.

Az első két fejezetben részletes elemzést kapunk a fekete-tengeri probléma alakulásáról a XVIII. században. Értékeli az előzőkben létrejött orosz–török egyezményeket és jól válogatott adatokkal közel hozza az olvasókhöz a tatár kánság és a nogáj nomádok exotikus életét. Druzsinyina a legtöbb orosz polgári történetírótól eltérően azt hangsúlyozza, hogy a Fekete-tenger térsége felé irányuló orosz külpolitika egyik lényeges mozgatórugója az orosz földesurak és kereskedők azon érdeke volt, hogy terményeikkel és áruikkal tengerhez jussanak. Emellett bemutatja, hogy a török zsoldban álló tatárok támadásai miként veszélyeztették az orosz állam déli határai mentén élő lakosságot. Széles körképet rajzol az 1768–1774-es háború előtt kialakult nemzetközi helyzetről, kiemeli Franciaország ellenséges magatartását Oroszországgal szemben. Az erélyes francia fellépés után Ausztria, Poroszország, Anglia és a cári hatalom között egy ideig közeledés mutatkozott, amely kedvezőbb feltételeket biztosított az orosz birodalomnak a törökellenes háborúhoz.

A szerző ezután gazdag orosz levéltári anyag felhasználásával hat fejezeten keresztül lépésről lépésre ismerteti a hadieseményekkel párhuzamosan folyó diplomáciai küzdelmet, az orosz udvar mellett létesített haditanács béketervezeteit, majd a béketárgyalások parázs vitáit. A szerződés előkészítésekor Druzsinyina szerint az orosz kormánykörökben két irányzat csapott össze egymással. A II. Katalinhoz és az Orlov testvérekhez közel álló csoport dinasztikus érdekektől és becsvágytól sarkallva a konstantinápolyi hadjárat megszervezésén fáradozott. Pányin, a külügyi kollégium magasrangú tisztviselője (aki akkor ténylegesen kezében tartotta az egész orosz külpolitika irányítását) és barátai köre viszont óvatossá, a konstantinápolyi kalandtól írtózó, a reális feltételekkel számotvető külpolitika útját igyekezett egyengetni. Pányin békekötésre törekvő irányzatának győzelmét jelentősen elősegítette a Pugacsov-felkelés kitörése, amelynek külpolitikai összefüggései itt nyernek először kellő megvilágítást.

A könyv a béke értékelésével és a végrehajtásáért folytatott diplomáciai harc leírásával végződik. A Szovjetunió Központi Hadtörténeti Levéltárában fekvő eredeti

szöveg alapján közli a kücsük-kajnardzsi szerződés két titkos cikkelyének szövegét. Alapos elemzése meggyőző arról, hogy a békekötéssel Oroszország javára végleges eltolódás következett be a két feudális nagyhatalom erőviszonyaiban. Kercs, Jenikale, Kinburn erődjének megszerzése, a Bug és a Dnyeszter közti terület Oroszországhoz való csatolása, a krimi kánság elszakítása az ozmán birodalomtól, és végül, de nem utolsósorban a fekete-tengeri török kereskedelmi hajózási monopólium megtörése előrevetette az árnyát Törökország még rohamosabb visszaszorításának. A balkáni és kaukázusi török elnyomás alatt sínylődő népek életében beállott kedvező változásokat is említi a szerző, de ugyanakkor megállapítja, hogy ennek alapján nem szabad a cári politika felszabadító céljaira következtetni. A függelékben megtalálhatjuk a békétárgyalások legfontosabb okiratait.

A hiányosságok közül először az tűnik fel, hogy elhanyagolja a nem orosz nyelvű irodalom bírálatát. Ez egyrészt abban nyilvánul meg, hogy a külföldi munka megállapításaival folytatott vita nem meggyőző (bár helyes irányú). Másrészt a szerző nem ismerteti meg az olvasót az újabb külföldi irodalom egészével.¹ Nem adhat felmentést a bírálat alól az a körülmény, hogy a közelmúltból származó irodalom egy része másodkézből veszi adatait, hiszen még az ilyen munkákban is találhat a marxista történész bírálatra késztető vagy megcsízvelésre érdemes tételeket. A kücsük-kajnardzsi béke gazdasági okainak és következményeinek felméréséhez segítséget nyújt az osztrák gazdaságtörténetírás.² Foglalkozni kellett volna a délkelet-európai országok polgári történetíróinak idevágó megállapításaival is.³ A szerző gondot fordít a korabeli angol–oros diplomáciai kapcsolatok jellemzésére, mégis elkerülte figyelmét a legfrissebb angol tanulmány.⁴ Erőfeszítéseket kellett volna tennie a török történeti irodalom bekapcsolására is.

Nem tudunk egyetérteni néhány elvi megállapításával. Amíg Hammernél a lengyel kérdés a háború okaként szerepel, Druzsinyina túlzottan háttérbe szorítja a cárizmus lengyelországi politikája és a török háború közötti összefüggéseket. Különösen zavarólag hat, hogy nincs elítélő szava Lengyelország felosztásával kapcsolatban, sőt ezt írja: „A lengyelországi orosz politika célja az Oroszországtól elrabolt belorussz és ukrán földek visszaszerzése volt” (69. l.). Ez a törekvés, mint alárendelt igazságos mozzanat szerepet játszott, de a szerző nagyon jól tudja, hogy a cárizmus alapvető célja Lengyelország függésbevonása, elnyomása volt. Erre a marxizmus–leninizmus klasszikusainak munkái nyomtatékosan utalnak. Az orosz haditechnika helyzetéről így ír: „a XVIII. század második felében vezető szerepet játszott Európa hadművészetében” (5. l.). Anélkül, hogy alábecsülnénk a feudális orosz hadseregek ütközésszerűségét, gyakorlatosságát és parancsnokaik tehetségét, úgy véljük, legalább annyival pontosabbá kellene tenni a megfogalmazást, hogy a század utolsó évtizedében a forradalmi Franciaország hadművészetét a vezető szerep. II. Katalin és Pányin külpolitikai elképzeléseinek és törekvéseinek megkülönböztetése helyesnek tűnik, de nem kap kellő hangsúlyt az a körülmény, hogy mindkét csoport végecélja egy és ugyanaz volt. II. Katalin sajnos nem annyira végső célkitűzéséért, mint az adott körülményektől való elrugaszkodásaiért, kalandorságáért kap bírálatot. Az 1768–1774-es háború kiváltó okairól és körülményeiről sok szó esik, azonban a szerző sehol sem válaszol összefoglaló módon arra a megszokott marxista kérdésfeltevésre: milyen jellegű volt ez a háború egyik és másik részről (bár adatainak kezelésével azt sejteti, hogy török részről igazságtalannak, orosz részről igazságos, felszabadító jellegű háborúnak tartja).

Végeredményképpen úgy látjuk, hogy Druzsinyina munkája csak részben érte el célját. Sikerült rámutatnia a kücsük-kajnardzsi békeszerződés valódi társadalmi, gazdasági alapjaira, feltárta a szerződéssel kapcsolatos orosz kormányutasítások levéltári anyagát – ami különösen azért fontos, mert a katonai győzelmek következtében éppen ezek határozták meg a szerződés végleges tartalmát –, de homályban marad az ellenfél rajza, vázlatos a nemzetközi diplomáciai küzdelem és nem bontakoznak ki teljességükben a háború és a szerződés délkelet-európai összefüggései. Mindennek ellenére a munka úttörő jellege, komoly tudományos értéke kétséghatármentes.

DOLMÁNYOS ISTVÁN

¹ Hiányzik pl. a következő munkák méltatása: *G. S. Thomson: Catherine the Great and the expansion of Russia*. London, 1947. *E. Anghieri: Constantinopoli e gli stretti nella politica russa ad Europa*. Milano, 1948. *Fr. Cataluccio: Balcani stretti nella politica russa (1700–1909)*. Firenze, 1950.

² *H. Halm: Österreich und Neuroland*. 1. Bd. Donauschiffahrt und Handel nach dem Südosten 1718–1780. Breslau, 1943.

³ Lásd pl. *N. Torja: Istoria comerțului românesc*. Epoca mai nouă. Bukarest, é. n. 52–87. l.

⁴ *M. S. Anderson: Great Britain and the Russo–Turkish war of 1768–1774*. The English Historical Review, 1954. jan.

A. B. RANOVICS:

A RÓMAI BIRODALOM KELETI TARTOMÁNYAI

Fordította: Borzsák István

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1956. 348 l.)

Ranovics 1949-ben, Moszkvában és Leningrádban megjelent művének magyar fordításával nemcsak egy szovjet ókori történész speciális kutatásokban és alkotó eredményekben gazdag életének főművét veszi kezébe a magyar olvasó, hanem egyben egy olyan standard-munkát is, amely a szovjet és az egyetemes ókor-történeti kutatás legjelentősebb alkotásai közé számít. Éppen ezért visszatérünk a könyv részletes ismertetésére annak ellenére, hogy Hahn István folyóiratunk hasábjain vázlatos áttekintést és általános értékelést már adott e munkáról,¹ s a szovjet kritika is beható elemzésnek vetette alá mindjárt megjelenése után.²

Ami mindjárt a mű első elolvasásakor szemébe ötlik olvasójának, elsősorban az az imponáló tárgyismeret, amellyel a szerző felöleli az eredeti görög, latin, óhéber stb. irodalmi forrásoktól kezdve a témája szempontjából mérhetetlenül fontos papírológián, epigráfián, numizmatikán, archeológián át egészen a modern tudományos feldolgoásokig, T. Frank, A. H. M. Jones, M. Rosztovcev stb. műveiig létrehozott tudományos eredményeket. A szerző mint az ókori egyetemes történetnek s egyben két legfontosabb segédtudományának, a papírológiának s az epigráfiának elismert szakembere, biztonsággal alkalmazza a sokat emlegetett, de eddig kevésbé megvalósított komplex módszert, s irodalmi adatait a történeti segédtudományok adataival egészíti ki, értelmezi, ellenőrzi és viszont. Ranovics művén nyoma sincs semmiféle provinciális szemléletnek. A teljes, nemcsak a szovjet, hanem egyben a nyugati ókori tudományos anyaggal dolgozik, s a nyugati burzsoa tudósok műveit sem sommásan, politikai minősítésekkel intézi el, hanem tudományosan elemzi, cáfolja és — ahol lehet — felhasználja.

A római birodalom keleti tartományai c. műve — bár időben megelőzte — témában folytatja a szerzőnek nálunk is jól ismert A hellénizmus és történeti szerepei c. nagyszabású szintézisét. A hellénizmus bukásától, a római hódítástól az i. u. III. század végéig, a római birodalom kettéválásáig ismerteti a keleti tartományok gazdasági-társadalmi és kulturális fejlődését. A könyv szerkezeti felépítése is azonos a hellénizmusról szóló művével. Általános jellegű bevezetés után a keleti tartományok: Asia, Pontos és Bithynia, Lykia és Pamphylia, Kilikia, Galatia, Kappadokia, Syria, Egyiptom, Kyrénaika és Kréta, Görögország (Achaia, Makedónia) és végül Thrakia részletes gazdaság-társadalom története következik. A részletes elemzést az általános eredményeket rögzítő összefoglaló fejezet zárja be.

A mintegy 40 lapra rügő Bevezetés nagyobb feladatot old meg, mint amilyet a könyv célkitűzése megkívánna. Minden eddigi történeti felfogásnál meggyőzőbb módon (*Maskin*: Augustus principátusa c. nagy művét sem véve ki) tisztázza és kijelöli a római császárság helyét Róma történetében és a világtörténetben. Ismeretes, hogy milyen elkeseredett viták dúlnak a történészek körében az ókorban már Tacitustól, az újkorban Gibbontól kezdve egészen napjainkig, R. W. Moore-ig és más történészekig a birodalom utolsó századainak, a császárkornak értékeléséről. A császárkor utolsó századainak sötét képe rávetődött az első századok fejlődésének képére, s elhomályosította ezek kétségtelen eredményeit: a görög-római műveltség elterjesztését, utak építését, városok alapítását, a nemzetközi kapcsolatok kiszélesítését, a szárazföldi és tengeri közlekedés útvonalak megjavítását és biztonságossá tételét, tehát mindazt, amit a római birodalom léte jelentett az egyetemes fejlődés számára. Ugyanakkor nem hiányoztak azok a történészek sem, akik a római császárság egész történetét a költők, Vergilius, Horatius által dicsőített „augustusi aranykor” problémátlan ragyogásában szemlélték. A két véletl között Ranovics biztos történeti érzékkel mutat irányt: „A világtörténet szempontjából a római birodalom bukása annyit jelent, hogy megtörtént az átmenet a termelési viszonyok *haladóbb* formája felé, a császárság *kialakulása* pedig a rabszolgatartórend *végének* a kezdetét. A történésznek éppen ezért nincs oka keseregni a III–V. századi hanyatláson és pusztuláson, vagy elragadtatva ünnepelni a „római békét” és ennek I–II. századi eredményeit...” (I. m. 39. l.).

¹ Hahn István: A késő ókor történetének kérdései a szovjet irodalomban. Századok, 1952. 462–485. l.

² L. K. K. Zeljín recenzióját Vjesznik Drevnyj Isztorii, 1949. 4. sz. 169–177. l.

³ L. K. K. Zeljín bírálatát: Vjesznik Drevnyj Isztorii 1951. 2. sz. 142–150. l. (Magyar fordítása a könyv magyar nyelvű kiadásához mellékelve 437–449. l.) és Hahn István ismertetését: Századok, 1953. 170–172. l.

Ranovics történeti elemzésében az i. e. I. század válságából indul ki. Rámutat arra, hogy mint jutott válságba a III–II. századi virágkor után a rabszolgatartásra alapozott termelési mód, mint sülyedt vele egy színvonalra a szabad munka, mint gátolta a rabszolgatartó gazdaságnak még a kereskedelem fellendülése idején is világosan megmutatkozó szükségleti jellege az árutermelés kibontakozását. A gazdasági válsággal párosult a társadalmi, politikai válság. A gazdagok és szegények, rómaiak és italicusok, Róma és a provinciák közti ellentétek csak betetőzték azt az alapvető ellentétet, amely a rabszolgatartók és rabszolgák közt tátongott. A válság „alulról” történő, forradalmi megoldása nem sikerült; ezt példázta a szicíliai tömeges rabszolgafelkelések, a Spartacus-féle rabszolgafelkelés kudarca. A válságot végül is az egységét megteremtő uralkodó osztály oldotta meg „felülről” a demokrácia elnyomásával, a katonai diktatúra bevezetésével. A császárság egységes államot hozott létre a laza római köztársasági (városi) szervezet helyén, s fokozatosan nivellálta Itália és a provinciák közti különbségeket. A tartományok — köztük a keletiek — gazdasági, társadalmi és politikai szempontból felemelkedtek Róma és Itália színvonalára, miközben persze ez a színvonal fokozatosan sülyedt. „A nivellálódásnak ebben a folyamatában rejtett a római birodalom haladó történeti szerepe, amennyiben így megkönnyítette az átmenetet a haladóbb gazdasági-társadalmi formációra, majd később lehetővé tette az európai nemzetek kialakulását.” (19–20. l.)

Mint ismeretes, Ranovics a nivellálásban látta nemcsak a római császárkor, hanem a hellénizmus lényegét is. Ez utóbbi nézetét a szovjet kritika elutasította. A római császárkorra vonatkozólag viszont Ranovicsnak — úgy véljük — lényegében sikerült bebizonyítania tételét. Kétségtől távol áll, hogy a nivellálódás irányába hatott az ókori keleti társadalmakban a föld magántulajdon megteremtése, a régi rendi tagolódások felszámolása, a politikai-társadalmi élet elsorvasztása, az adóprés működése, a római igazságszolgáltatás tevékenysége. Szerzőnkől távol áll, hogy a nivellálás törvényszerűségét mechanikusan vagy sematikusan ábrázolja. Maga írja később, hogy „az általános mozgási törvényszerűségek az eleven valóság konkrét formáiban mutatkoznak. Ez pedig nem egyenes, hanem cikk-cakkban futó vonal.” (41. l.) Éppen azért Ranovics megvizsgálja azokat a tényezőket is, amelyek időnként és helyenként a nivellálódás ellenében hatottak (27–28. l.), s elismeri azt, hogy a nivellálódás a római birodalomban sem érvényesült maradéktalanul, legkevésbé a későbbi bizánci birodalom alapjául szolgáló keleti tartományokban (3, 41. l.). Az alaptendencia felismerése és kimutatása azonban okvetlenül helyes.

Az egységes birodalom létrehozását, a népeket elválasztó régi társadalmi és létfeltételek ledöntését, a lakosság nivellálódását, az egységes nép kialakulását, vagyis mindazt, ami a császárságot a rabszolgatartó társadalom fejlődésének legfelsőbb fokává tette, nem a termelési mód megújításával érték el, hanem erőszakos eszközökkel. Ezek végül is teljesen kimerítették a termelőerőket, s zátonyra vitték a rabszolgatartó társadalmat. A bomlás legfontosabb kritériuma az, hogy a rabszolgatartó társadalom méhében a közvetlen termelői kizsákmányolásának új módszere érelődik meg. Ranovics érdekes lapokat szentel az új, feudális társadalmi rend csirái, a colonatus, a patronatus, a rendi kötöttségek kialakulásának, a hadsereg átalakulásának (28–39. l.). Róma azzal, hogy megteremtette az új társadalmi-gazdasági formáció előfeltételeit, egyben akadályává is vált a további fejlődésnek. Ezért arra volt kárhoztatva, hogy a parasztok, colonusok, rabszolgák és barbár népek együttes támadása elsöpörje a föld színéről.

Ezután a kitűnően megírt összefoglaló fejezet után Ranovics sorra veszi a római birodalom egyes keleti provinciáinak történetét. A fejezetek felépítése általában azonos. Először tárgyalja a provincia-szervezés körülményeit, aztán a társadalmi-politikai viszonyok alakulását, a provincia gazdasági életét, majd végül az osztályharcokat és ideológiai jelenségeket. Ez a szerkesztési mód lehetővé teszi az egyes provinciákra vonatkozó gazdag konkrét tényanyag feldolgozását, az egyes provinciák fejlődésbeli sajátosságainak hű ábrázolását, a részletkérdések finom, árnyalt kidolgozását. De ugyanakkor bizonyos mértékig lazává teszi a szerkezetet, kiszakítja a keleti provinciákat a nemzetközi kapcsolatok sűrű szövevényéből, s az egyéni sajátosságokon túlmenőleg nem tünteti fel azokat az általános jellemvonásokat, amelyek ezeket a területeket összefűzték a római hódítás előtt a hellenisztikus világ keretében, majd a római uralom alatt, sőt a nyugat-római birodalom bukása után a kelet-római bizánci birodalom keretében. Ezt a szemléletbeli és módszerbeli hiányt a végső összefoglaló fejezet (330–345. l.) már csak rövid terjedelme és másirányú rendeltetése miatt sem pótolhatja.

A római birodalom keleti területeinek meghódítását és provinciákba való szervezését Ranovics kitűnően megvilágítja. Kimutatja, hogy a hellenisztikus államok meghódítása nem csupán ezek katonai hatalma meggyengülésének volt következménye, hanem annak az újabb forradalmi válságnak is, amelyben a hellenisztikus világ a II–I.

században a rabszolgatartó társadalmi rendszer belső hibái folytán vergődött. Ennek a válságnak az uralkodó osztály érdekében való megoldását szolgálta a római hódítás. A hellenisztikus államok uralkodó osztályai lemondtak helyi kiváltságaikról, politikai önállóságukról, önálló társadalmi életükről, s beletagozódtak az egységes birodalom szervezetébe, amely biztosította a gazdasági szempontból uralkodó társadalmi csoportok osztályérdekeit. Az új egyesülésben, Róma fennhatósága alatt, Kelet új ösztönzést kapott, gazdaságilag felemelkedett, s gazdasági élete bizonyos állandóságot nyert a későbbi korban elkerülhetetlenül bekövetkező általános felbomlás közepette is.

A római birodalom történeti szerepe Keleten — Ranovics szerint — az volt, hogy „egységet hozzon létre, ledöntse a termelőerők fejlődése előtt akadályként meredő törzsi, etnikai, politikai és ideológiai válaszfalakat, amelyek ennek az egységnek kialakulását gátolták” (334. l.). Ezt a feladatot a római birodalomnak az egyes provinciákban különböző eszközökkel és különböző eredményekkel, de lényegében sikerült megoldania. Ha kellett, egész törzseket, népeket irtottak ki (Iudaea) vagy osztottak meg, egyesítettek (Galatia, Kappadokia). Mások a békés nyomás vagy kedvezés politikáját választották. Görögország egyes városai számára meghagyták a szabadság külső látszatát; Athén és még néhány város bíráskodási jogait is megőrizte. Egyiptomban éppen a római kormányzat fejlesztett ki bizonyos szurrogátumszerű önkormányzatot, bár itt a rómaiak a gazdasági-társadalmi-politikai helyzet állandósítására, megmerevítésére, Egyiptom teljes izolálására törekedtek. (L. a híres „Gnómón idiu logu” mesteri elemzését 224 — 229. l.) De akár ilyen, akár olyan politikát követtek is a rómaiak, a végeredmény lényegében mindig ugyanaz volt: a régi politikai rendszer, társadalmi-gazdasági élet szétrombolása, a termelési-társadalmi-politikai viszonyok egységes típusának megteremtésére irányuló tendencia, vagyis a provinciák nivellálása, uniformizálása. Ennek volt jogi kifejezése Caracalla híres 212-i ediktuma, az ún. „Constitutio Antoniniana”, amely a provinciák lakosainak is megadta a római polgárjogot, amikor ez gyakorlatilag már semmit sem jelentett (233 — 239. l.).

Ranovics igen szemléletes és eleven képet rajzol a keleti provinciák gazdasági helyzetéről a császárkor első századaiban. A birodalom hatalmas szervezetébe való bekapcsolódás elsősorban a kisázsiai provinciák és Szíria provincia számára volt előnyös. Ezekben a provinciákban új virágzásnak indult a városi élet; az ipar és kereskedelem magas színvonalat ért el (26 — 27., 52 — 56., 98 — 103., 142., 147 — 149., 160 — 163., 193., 199. stb. l.). Velük szemben a klasszikus korban élenjáró görög polisosk, a görög fejlődési típushoz közelálló Kyrénaika és Kréta provinciák, de a római birodalom életét, az egykor oly hatalmas és gazdag Egyiptom is a vigasztalan pusztulás képét mutatta.

A keleti provinciák eme különböző fejlődését Ranovics a termelési viszonyok különbségére vezeti vissza. A hellenisztikus birodalomba, majd a római birodalomba való bekapcsolódás azon országok számára jelentett elsősorban fejlődést, amelyek a rabszolgatartó társadalomnak sajátos, Marx és Engels által „ázsiai”-nak nevezett típusához tartoztak, nem pedig az ún. görög — római klasszikus típusúhoz tartozó országoknak. Az előbbiek nem ismerték a föld magántulajdont, csupán a különböző formájú közösségi tulajdont. A római birodalom ezekben a keleti országokban lerombolta az ókori keleti és ósközösségi birtokviszonyokat. Egyiptomban, Kis-Ázsiában és Thrakiában a „királyi”, templomi vagy faluközösségi földek helyén megjelenik a kis- és nagy magántulajdon, a császári uradalmak, a magán nagybirtokok, a városi területek és a paraszti földek formájában. A magántulajdon kialakulásával ezek az országok a társadalmi fejlődés magasabb fokára emelkedtek; ez jutott kifejezésre gazdasági és kulturális fellendülésükben is. Hogy Egyiptomnál miért nem következett be ez a fejlődés, azt Egyiptomnak a birodalom szervezetében betöltött különleges szerepe magyarázza.

Ranovics a föld tulajdonviszonyok átalakulásával kapcsolatban igen nagy figyelmet szentel a társadalmi szerkezet változásainak. Ezt a vizsgálatot nemcsak a tárgy fontossága, hanem egyes polgári történészeknek, elsősorban Rosztovcevnak, Kahrstedtnek, Heichelheimnek éppen a római birodalom keleti provinciáival kapcsolatos feudalizmus, ill. kapitalizmus elmélete is szükségessé teszi. A szerző minuciózusan pontos elemzéseiből kiderül, hogy Róma keleti provinciáiban a rabszolgák száma még mindig jelentős (82 — 84., 104., 151., 158 — 160., 192., 268 — 269. l.). A rabszolgák számának csökkenéséről talán Lykia és Pamphylia (118. l.) s nagyobb valószínűséggel Görögország esetében (309. l.) beszélhetünk. Feltételezhető, hogy Görögországban a termelés hanyatlása miatt a többi tartománynál hamarabb következett be az az állapot, amikor a kisbirtokokon és a kisiparban (a termelés már ezekre zsugorodott össze) nem volt többé hely rabszolgatömegek számára. A rabszolga-munka gazdasági jelentősége azonban kétségkívül csökkent. A rabszolgákra jobbadán már csak a durvább munkákat, rendőri teendőket, házimunkát bízta. A földművelésből a terjedő paraszti bórlet.

a colonatus, a bér munkások, a nagyrészt házi jellegű iparból szintén a félszabad munka kezdi őket kiszorítani. Egyébként a rabszolga- és a szabadmunka közötti különbséget a császárkorban még kevésbé szabad eltúlozni, mint korábban a hellenisztikus, ill. az ókori keleti nagy birodalmak idején. Egyrészt a keleti rabszolga sosem volt olyan jogfosztott „beszélő szerszám”, mint ahogy ezt a római jog és gyakorlat szentesítette. Másrészt a „szabad” parasztok, iparosok, bér munkások életszínvonala, társadalmi helyzete alig különbözött a rabszolgákéitól. Ezt Ranovics igen tanulságosan mutatja be egy egyiptomi parasztagazdaság költségvetésének érdekes elemzésével (259–260. l.).

Ranovics — ahol ezt forrásai lehetővé teszik — megrendítő képet rajzol a gazdaság felhalmozódásával párhuzamosan a tömegek ijesztő nyomoráról, s drámai lapokat szentel az élesedő osztályharc heves küzdelmeinek is. Előadása nyomán kitörölhetetlenül emlékezetünkbe vésődik az asiai collegiumok sztrájkja (81–82. l.), a prusai, nikaiai — Dion Chrysostomos beszédéből ismert — zendülések (105–107. l.), a 312-ben Keleten pusztító nagy éhínség (203–204. l.), az egyiptomi parasztok, bérlok tömeges menekülése az adók, leiturgiák elől (256–259., 264–267. l.), a Róma-ellenes egyiptomi felkelések (273–274. l.) stb. A könyv figyelmet szentel az ideológia és a kultúra kérdéseinek, különösen a keleti vallások és a kereszténység terjedésének is. Ez utóbbiban látja a nivellálódási folyamat legtokéletesebb, adekvát kifejeződését.

Ranovics könyve tehát nagy és javarészt eredeti tényanyagot dolgoz fel világos rendszerezésben, a marxista történész módszerbeli biztonságával és fölényével. Könyvének sok és jelentős érdeme mellett aránytalanul kevés és nem lényegbe vágó hibája van. A kompozíció és részben a felfogás főhibáját már említettük. A szerző elszigetelten, nem egységben mutatja be a római birodalom keleti provinciáit. A konkrét, egyéni ábrázolásra való törekvés itt a szükséges általánosítás rovására megy. Ranovics ebben a könyvében sem tisztázza pontosan, hogy konkrétan mi a kapcsolat és különbség a polis, a hellenisztikus birodalmak és a római birodalom közt, mit jelent az a többször ismétlődő formula, hogy a római hódítás megfiatalította a hellenisztikus Keletet és lehetővé tette számára régi fejlődési folyamatának magasabb szinten való megismétlését (17. l.). Ennek a többszörös fejlődésnek alapja aligha lehet a „földműveléssel foglalkozó város”, amelyet szerzőnk ebben a művében is az antik állam alapjának tart (16. l.), sokkal inkább az új iparos-kereskedő város, az emporion. De ebben az esetben lehet-e egyáltalán ismétlődésről beszélni? Az sem világos, hogy miért a III. század végét választja Ranovics könyvében periódus határnak, amikor ebben a században tudvalevőleg már megkezdődött az a válság, amelyben az V. század végén végül is elmerült a nyugat-római birodalom. A könyv az i. u. I–III. század főtörvényszerűségét a nivellálásban, az uniformizálásban, az egységesülésben látja. Merőben meglepetésszerűen éri tehát az olvasót a szerzőnek az a bejelentése, hogy ez a szerves egység a III. sz. végén már nem volt meg (4. l.). Az egész könyv ugyanis a nivellálódási folyamat részletekbe menő, pontos rajzával éppen ennek ellenkezőjét bizonyítja. Nem lehet szó nélkül hagyni azt a tényt sem — bár ez jórészt a források természetéből következik —, hogy az egyes provinciák gazdasági-társadalmi helyzetéről adott kép lényegében sztatikus, inkább keresztmetszetet, mint fejlődésrajzot ad — nem utolsósorban a már említett szerkezeti-szemléletbeli hiba miatt. Modernizálásnak tűnik fel a császárság fennmaradását a modern proletariátus hiányával magyarázni (40. l.). Többször eléggé rapszodikusnak és ötletszerűnek látszik az ideológiai-kulturális kérdések tárgyalása — különösen a kereszténységet illetően. Nem fogadhatjuk el a kereszténységnek ismételtén a judaizmusból való származtatását, mert az a diaszpóra-zsidóságban keletkezett. Viszont a legjellegzetesebben zsidó iratot, a zsidó messzianizmus lángoló, szenvedélyes iratát, az Apocalypsisnek legalábbis az ún. Arnion-rétegét okvetlenül judeai zsidó környezetből kell eredeztetnünk (87. l.). Vipperrel egyetértve belső okoknál fogva nem fogadhatjuk el hitelesnek a Plinius-féle levelet sem (107. l.).

Mindezek a kisebb-nagyobb hiányosságok nem csorbitják számottevően a könyv értékét. Elismerés illeti a fordítót, Borzsák Istvánt a nehéz szöveg pontos, kifejező, jó stílusú s úgy szólván (13., 112. l.) hibátlan fordításáért, a lektorokat, Moravcsik Gyulát és Harmatta Jánost a fordítás történeti és filológiai ellenőrzéséért. A könyv valamennyi fizikai és szellemi munkása biztosan számíthat munkájuk sikerére és az olvasók — elismerésére.

BELLER BÉLA

GH. HAUPT :

DIN ISTORICUL LEGĂTURILOR REVOLUȚIONĂRE ROMÎNO — RUSE 1849—1881.

(București, Editura Academiei Republicii Populare Romîne. 1955. 272 l.)

A ROMÂN—OROSZ FORRADALMI KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉBŐL 1849—1881

TITU GEORGESCU ȘI GAVRIL MĂRCU :

POTEMKINIȘTI ÎN ROMÎNIA. 50 DE ANII DE LA RĂSCOALA MARINARILOR DE PE CRUCUȘISATOU „POTEMKIN”. 1905—1955.

(București, Editura de Stat pentru Literatură Politică. 1955. 206 l.)

„A PATYOMKIN” MATRÓZAI ROMÁNIÁBAN.**A FELKELÉS ÖTVENEDIK ÉVFORDULÓJÁRA 1905—1955.**

MIHAIL ROLLER :

DESPRE RĂSCOALA FLOTEI ROMÎNIE DIN DECEMBRIE 1917—ĂPRILIE 1918 ȘI LUPTA MARINARILOR ROMÎNI PENTRU APĂRAREA REVOLUTIEI DIN OKTOMBRIE

(Lupta de Clasă, Decembrie 1955. 108—122. l.)

A ROMÁN FLOTTA 1917 DECEMBER—1918 ÁPRILISI FELKELESE S A ROMÁN TENGERÉSZEK HARCA AZ OKTÓBERI FORRADALOM VÉDELMEÉRT

Kétségtelen, hogy az egymás szomszédságában élő népek történelmének gyakoriak a közös, érintkező pontjai: Különösen vonatkozik ez Románia történetére, hiszen az ország földrajzi fekvése — eltekintve ezuttal a társadalmi és gazdasági viszonyok azonosságától — többször lehetővé tette az Oroszország történetével való egybefonódást. Románia és Oroszország közvetlen szomszédsága közrejátszott abban, hogy Oroszország nem egyszer befolyásolta Románia politikai életének alakulását. Azok az eszmék például, amelyek Oroszországban születtek — és fordítva is, bár csökkentebb hatáskörrel — áthataltak Románia határain és tovább gyűrűztek a szomszédos országban. A román polgári történetírás politikai megfontolásból, az említett körülményekből kiindulva csak azt a negatív hatást igyekezett kiemelni, amelyet a cári Oroszország Románia történetének alakulására gyakorolt. Most ezért elsősorban a két ország közötti pozitív kapcsolatok feltárására van szükség. Ez a megfontolás vezette Gheorghe Haupt kandidátust, Titu Georgescut és Gavril Marcut, továbbá Mihail Roller akadémikust, akik ismertetésre kerülő munkáikban a román—orosz forradalmi kapcsolatok különálló, de mégis egységes keretbe illeszkedő fejezeteit dolgozták fel.

*

Munkája bevezetésében Gh. Haupt rámutatva arra, hogy az oroszországi forradalmi eszmék romániai hatásában nagy szerepet játszott a két ország társadalmi viszonyainak azonossága, nagy teret szentel Románia 1848 utáni társadalmi helyzetének vizsgálatára. Ennek során megállapítja, hogy az ország politikai függősége miatt a kapitalizmus fejlődésének útja az iparban és mezőgazdaságban egyaránt lassúnak bizonyult, majd az egységes belső piac megteremtése (azaz a fejedelemségek egyesülése) szükségességének kérdéseit elemzi. Ezzel kapcsolatban fejti ki, hogy — a korábbi felfogással ellentétben — a nemzeti egyesülésben elsősorban a városi demokratikus tömegeknek (kispolgárság, értelmiség, munkásság) s nem a román emigrációnak volt elsődleges szerepe. Amíg a liberális burzsoázia a nemzeti egyesülés ürügyén — ennek beteljesülését a nagyhatalmaktól várva — igyekezett a szociális kérdéseket háttérbe szorítani, addig kezdetben Bălcescu állt ki az egyesülés forradalmi útjának biztosításáért, majd a népi tömegek Cuzát megválasztva, létrehozták azt. Az 1859 utáni fejlődést elemezve Haupt részletesen tárgyalja azokat a parasztmozgalmakat, melyek a politikai egyesülés mellett a társadalmi kérdések megoldását is sürgették. Az 1864-es jobbágyfelszabadítással kapcsolatban a szerző rámutat arra, hogy a törvény nem számolta fel a feudális maradványokat, ezért az ipari fejlődés változatlanul lassú és csak 1878 után gyorsul meg. A feudális maradványok nemcsak a gazdasági fejlődést nehezítették,

hanem akadályozták a társadalmi, politikai, kulturális kibontakozást is. Ilyen gazdasági, társadalmi és politikai körülmények között bontakozik ki szerinte a román–orosz forradalmi kapcsolatok egyik igen intenzív időszaka.

A munka első fejezete az orosz forradalmi demokraták eszméinek Romániába történő behatolásával foglalkozik. Részletesen ismertetésre kerül az orosz forradalmi demokratáknak Moldva és Havaselve nemzeti egyesülése kérdésében vallott felfogása. Csernysevszkiék például kiálltak a demokratikus megoldás mellett, a reakciós, konzervatív és liberális erőkkel szemben. Így tehát a Dobroljubov által a „sötétség császárságának” nevezett Oroszország legjobbjai a románok mellett ügye mellett foglaltak állást. Ezután a szerző Herzen és a románok kapcsolatait tárgyalja. Rámutat arra, hogy a korabeli román sajtó (Independență română, Românul, Reforma) megemlékezik Herzen tevékenységéről, aki emigrációjában száműzött románokkal, többek között C. A. Rossettivel személyesen is kapcsolatban volt. A különböző nemzetek emigránsai, akik népeik felszabadítását együttes harcaik győzelmétől várják, alakítják meg közös bizottságukat, amelyben az orosz Golovin és két lengyel mellett a román Bălcescu és a magyar Teleki, Klapka és Pulszki is helyet foglalnak. A munka nagy teret szentel annak megvilágítására, hogy Herzen „Szabad Oroszország nyomdaja” kiadványai, elsősorban Kolokol című félhavi folyóirata hogyan jutott el a forradalmi orosz közvélemény kezéhez. Kossuth, aki londoni tartózkodása alatt személyesen is megismerte Herzent és gyakran gyönyörködött annak „művelt, szellemes, tanulságos társalgásában”, a Kolokolról így írt: „... a kényes kérdéseket, melyeket vitatni, a magas állású személyeket, kiket megtámadni az orosz birodalmi sajtó nem merészkedett, Herzen magára vállalta, le-rángatta a leplet a csári autokrácia gyűlöletességeiről, s a kormányzati rendszer és társadalmi szervezet szégyenteljes oldalairól... a megrémült rendőrség hiába feszítette meg minden erejét, hogy a 'rettenetes Kolokol' ne juthasson át a határon s ne keringhessen az orosz birodalomban...” (Iratái V. k. Bp. 1885, 251. l.) A határon átjutást — ahogy Gh. Haupt kimutatja — elősegítették a romániai orosz forradalmi csoportok, amelyek egyúttal hozzájárultak a román–orosz kapcsolatok megszilárdításához is. Hozzájuk hasonlóan a Romániában tartózkodó lengyel és bolgár forradalmi emigránsoknak szintén szerepük volt az orosz forradalmi demokraták eszméinek elterjesztésében. Úgy gondoljuk, a munka eme részének értéke teljesebbé válhatott volna abban az esetben, ha Domkovszki, Botev, G. S. Rakovszkij mellett a szerző nagyobb gondot fordít az általa kalandor tervekkel foglalkozó arisztokrata pártvezérnek minősített Czar-toricszki tevékenységére is.

Az 1870–1880 közötti évtized kapcsolataival — különös tekintettel az orosz forradalmi demokraták hatásával a romániai forradalmi mozgalmakra — foglalkozik a munka soronkövetkező, második fejezete. E fejezetben a szerző fontos megállapításokat tesz a forradalmi körök, az első szocialista szervezetek jellegével kapcsolatban. Megállapítja, hogy az első forradalmi körök még nem marxisták, hanem demokratikus felfogásúak, majd részletesen elemzi tevékenységüket. Az első forradalmi körök egyik kiemelkedő személyiségével, a pétervári orvosi akadémia egykori növendékének, N. P. Zubeu-Codreanunak a forradalmi pályafutásával is részletesen foglalkozik a szerző. Fontosak a fejezet azon részei, amelyekben leírja Zubeu és Botev kapcsolatát és közös szervezetüknek, az 1875-ben Bukarestben megalakult orosz-bolgár-lengyel-román szocialista körnek a működését. Konkrét adatok sokaságával cáfolja a szerző a polgári történetírásnak a forradalmi körök hazafiatlanságára vonatkozó állításait. Megelevenednek az olvasó előtt a függetlenségi háború eddig rejtve tartott ama mozzanatai, amelyek a forradalmi köröknek a nemzeti ügy melletti kiállását bizonyítják. A forradalmi körök tagjai — maga Zubeu is — különbséget tettek a török despotizmus és a török nép között s önkéntesként küzdöttek az előbbi elnyomása ellen. Románia függetlenségi háborúját az orosz forradalmi körök is támogatták, a genfi orosz forradalmi központ propagandájával, mások anyagilag, megint mások azzal, hogy önkéntesekként küzdöttek végig a háborút. Ennek tulajdonítható, hogy a háború hónapjai alatt a közvetlen találkozás következtében (Dobrogeanu-Gherea például rendszeresen az orosz katonák között tartózkodott) a román–oros kapcsolatok kiszélesedtek. A román forradalmárok tettekben megnyilvánuló hazafisága erkölcsi alapot teremtett számukra ahhoz, hogy rámutassanak — mint ahogy Zubeu tette cikkeiben — a függetlenség ügyéért legtöbbet áldozó paraszttömegek szenvedéseire is.

Az ismétlés és a helyes történeti arányok, viszonylatok eltúlzásának veszélyét vállalva a szerző külön fejezetet szentel N. P. Zubeu-Codreanu társadalmi-politikai eszméinek taglalására. Megállapítja, hogy Zubeu, akit Herzen és Csernysevszki eszméi befolyásoltak, olyan népi forradalomért harcolt, amely a jobbagyságot megszünteti. Eközben a szocialista írásokat is tanulmányozta. Marx egyes munkái is eljutottak hozzá,

noha a marxizmus álláspontját nem tette magáévá. Zubeu koncepciójának jellemvonásait a szerző a következőkben jelöli meg: forró szeretet az elnyomott népi tömegek iránt, harc az elnyomók ellen, az elnyomottak jogainak védelméért, határtalan hit a szocializmus győzelmében. Szerző kimutatja, hogy Zubeu demokratizmusa felvilágosodott internacionálisával olvad egybe, az összes elnyomott népek felszabadulásáért küzdött.

Ugyanakkor Haupt arra is rámutatott, hogy Zubeu bizonyos marxista hatás ellenére is, az utópista szocializmus színvonalán maradt, nézeteit nem egy esetben nadoronnyik tételek is befolyásolták. Eszmei korlátainak feltárásával együtt a szerzőnek sikerült bebizonyítania, hogy N. P. Zubeu-Codreanu nézetei komoly lépést jelentettek előre a romániai társadalmi gondolat fejlődésének történetében.

A Zubeu nézeteit tárgyaló fejezet után szerző a szocialista mozgalom növekedését és az orosz–román forradalmi kapcsolatok megerősödését tárgyalja a függetlenségi háború utáni években (1878–1880). Ennek során bemutatásra kerülnek azok a kísérletek, amelyek egy legális szocialista szervezet megteremtését célozták. Továbbá szó esik a függetlenségi háború utáni években megnövekedett romániai orosz emigráció Tulcea-i, Jasi-i és Ploesti-i csoportjainak működéséről is. A munkásmozgalom akkori színvonalának megfelelő forradalmi körök 1879 október végi titkos tanácskozását elemezve — amelyen oroszok is résztvettek — a szerző bizonyítja, hogy ezt követően megélénkült a forradalmi mozgalom tevékenysége. 1880-ban diáksztrájk bontakozik ki Jasi-ban, megjelenik a szocialista körök néhány lapja (Előre, Romínia Viitoare) és októberben sor kerül a Jasi-i Munkás Egyesület megalakulására.

Azok a külföldi szellemi hatások tehát, amelyek az 1848-as forradalom utáni román forradalmi mozgalmakat érték, hozzájárultak a romániai mozgalom fejlődéséhez, egyengették a szocialista munkásmozgalom előtt az utat. Ennek a felfogásnak a bizonyításához járul hozzá Gh. Haupt részletesen ismertetett munkája, amelyben a szerző ismeretlen anyag feldolgozásával kísérletet tesz a román–orosz forradalmi kapcsolatok rejtetes ábrázolására.

Gh. Haupt munkája nagy érdemei mellett azonban, ahogy ezt a romániai kritika megállapította, nem mentes a túlzásoktól sem.

Véleményünk szerint vannak a munkának fogyatékoságai. Tapasztalható néha Románia nemzeti történelmének bizonyos egysíkú értelmezése, a román–orosz kapcsolatok kölcsönösségi jellegének némi elhanyagolása is. Időnként úgy éreztük, hogy a világosan, jól felépített munka szerkezetének lendületét feleslegesen közbeiktatott terhelő idézetek és lényegtelen kitérő adatok lassítják le, érzelmi mondanivalóját frázisok homályosítják el és teszik hatástalanná. Bár a szerző általában vitatkozik a polgári történetírással anélkül, hogy annak képviselőit megnevezné; úgy gondoljuk azonban, hogy egy ilyen jellegű és igényű munkát nem ment fel a történeti irodalom konkrét bírálatának kötelezettsége alól. Ugyanakkor szeretnénk szót vetni, hogy azok a hibák, amelyeket a kritikusok — velünk egyetemben — Haupt munkájának tulajdonítanak, nem választhatók el a marxista történetírás azon hibáitól, amelyeket a SZKP XX. és a RMP II. kongresszusai kezdtek feltárni.

*

Titu Georgescu és Gavril Marcu munkája, amelyben a szerzők a Patyomkin hajó felkelésével foglalkozó korabeli román munkássajtót — elsősorban a Romínia Muncitoare-t — a részvevők, szemtanúk visszaemlékezéseit, a kérdés irodalmát dolgozták fel, tulajdonképpen három részre tagolódik. Az első részben a szerzők a felkelés eseményeit és a páncéloshajó legénységének romániai tartózkodását írják le, a második és harmadik részben a felkelés 50. évfordulóján rendezett bukaresti ünnepségeket, a Romániában élő „Patyomkin”-isták Szovjetunióbeli látogatását és a felkelés élő részvevőinek az 50-edik évfordulón elmondott visszaemlékezéseit foglalják össze. Mi csak a munka első részét ismertetjük. Ebben a szerzők összefoglalják az első oroszországi népi forradalom (1905–1907) legfontosabb kérdéseit, elemzik a korabeli Románia gazdasági — mindenekelőtt ipari — fejlődését, munkaviszonyait, a munkásmozgalom helyzetét — bemutatva azt is, hogy milyen helyzetben találja az oroszországi forradalom Romániát. Értékes adatokkal bizonyították azt a hatást, amelyet a forradalom a román munkásmozgalomra gyakorolt, és egyúttal a román munkásosztály együttérző, szimpatizáló akcióinak a megvilágítására is gondot fordítottak. Ezek közül is kiemelkedett a bukaresti munkások 1905. január 24-i nagygyűlése, amely elítélte a cári önkényuralom vérengzéseit, együttérzését fejezve ki az orosz nép iránt, valamint Șt. Gheorghiu és I. C. Frimu „Le az önkényuralommal” „Tiltakozás az oroszországi vérengzések ellen” című lapjának tevékeny.

sége, és a Maxim Gorkij szabadiábra helyezését követelő manifesztáció. Fontosak azok az adatok is, amelyek a romániai sztrájkmozgalmak és parasztfelkelések növekvő aradatát bizonyítják. „A matrózok felkelése a Patyomkinon” című fejezet után — amelyben a felkelés okait, előkészítését és lefolyását elemzik, egész addig a drámai pillanatig, amikor 1905. június 25-én a felkelő orosz matrózok Constanța kikötőjében megadják magukat a román hatóságoknak — következik a munka legfontosabb része. Ebben a szerzők a Patyomkinisták romániai tartózkodásával foglalkoznak. Behozzák, hogy bár a román hatóságok meg akarják akadályozni a partraszálló orosz matrózok és a román munkások találkozásait, mégis a kikötőben a forradalmárokat nagy tömeg veszi körül; élelmiszerrel látják el őket. A páncélos hajó legénységének többsége — eltekintve attól a néhánytól, aki visszament Oroszországba, ahol kivégezték vagy bányamunkára ítélték őket — Romániában maradt. 30–80-as csoportokban Bukarestben, Brăilában, Galați-ban, Buzău-ban, Jassi-ban és más városokban telepedtek le. A román munkások segítették elhelyezkedésüket, ők viszont résztvettek a román munkások sztrájkmozgalmaiban (Galați-ban, Ploesti-ben), megmagyarázták a lezajlott oroszországi események jellegét, mozgalmai tapasztalataik átadásával bátorították román elvtársaikat. A román kormány terrorista intézkedései ellen küzdő orosz forradalmárok bizottságokat alakítottak, amelyek élvezték a bukaresti székhellyel működő orosz tengerészeket segélyező bizottság támogatását. Román munkásokat és orosz tengerészeket egybeforrasztott a közös küzdelem, ennek jelszava: „Szabadságot Oroszországnak!”

A szerzők a munka függelékeként közlik a páncéloshajón szolgáltak névsorát, ezek beosztását és az Oroszországba visszatértek további sorsát. Mintegy 50 egykori és újabb kép teszi szemléletesebbé az ízléses kiállítású, a Román Munkás Párt Központi Bizottsága mellett működő Párttörténeti Intézet gondozásában megjelent könyvet.

*

Mihail Roller akadémikus tanulmánya, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézete Tudományos Tanácsának kibővített ülésén Moszkvában 1955. október 31-én elhangzott előadásának rövidített kivonata. A szerző miután rövid bevezetés keretében vázolja az Októberi Forradalomnak a román forradalmi mozgalmakra gyakorolt hatását — megalakulnak a munkástanácsok, a munkások politikai szervei — ráter a román munkásmozgalom egy eddig ismeretlen fejezetének, a déloroszországi román munkások, katonák és tengerészek harcának ismertetésére. Még 1916-ban, mikor Románia nagyrészt a német csapatok szállták meg, számos állami intézményt, üzemet a munkásokkal együtt Moldvába menekítettek. Mikor 1917 augusztusában úgy tűnt, hogy Moldova is a németek kezébe kerül, ezeket tovább telepítették Dél-Oroszország nagyobb városaiba: Odesszába, Nikolaevbe, Kerzonba. Ugyanígy orosz vidékre vezényelték a román hadiflottát is. Érthető, hogy a békére vágyó orosz munkásokkal, katonákkal való közvetlen kapcsolat forradalmi irányba tolta az Oroszországba került románokat. Szembetűnő volt a román flotta legénységének békevágya is. A román katonák és munkások küldöttei résztvettek a IV. Orosz Hadserg katonai tanácsainak 1917. december 1-én megnyíló rendkívüli kongresszusán. Az Októberi Forradalom tehát komolyan befolyásolta a Galați-ban, Tulcea-ban, Chilia-ban levő román katonákat és az Odesszában, Szebasztropolban, Kerzonban levő munkásokat és tengerészeket. A hatás egyik legkifejezőbb jele az volt, hogy a román munkások odesszai központtal szociáldemokrata akcióbizottságot szerveztek, amely kiadta „Lupta” (Harc) című lapját. Az akcióbizottság november 16-án együttérzését fejezte ki a forradalommal, és kiadta a román néphez intézett kiáltványát, amelyben a burzsoá-földesúri kormány elűzésének szükségességére buzdít. A román kormány azzal próbálja még a forradalmi mozgalmat útját eltorlaszolni, hogy megkötí a Bufta-i békét, lefegyverzi a Románia területén levő orosz katonákat és ezzel megteremti a feltételeit az 1918 januárjában kezdődő, Besszarábia elfoglalására irányuló katonai támadásnak. A tanulmány következő fejezeteiben Mihail Roller akadémikus azt a politikai és fegyveres harcot írja le, amelyet a forradalmi román munkások és katonák az Októberi Forradalom védelmében az intervencionista román csapatok ellen folytattak. A politikai harc keretében az odesszai rendkívüli bizottság röplapokat adott ki, amelyek megmagyarázták a beavatkozás valódi szándékait. A román katonák és munkások megteremtik a forradalom védelméért folytatandó fegyveres harc politikai feltételeit is. 1918. január 14–15-én az Új Chilia kikötőjében állomásozó román hajók matrózjai gyűléseket tartanak, eltávolítják a néppel ellenséges érzületű tiszteket és a hatalom egyedül jogos birtokosainak a forradalmi bizottságokat ismerik el. Január 18-ig az összes román hajók a forradalom szolgálatába állnak át. A fegyveres

harc során a románok Odesszában forradalmi zászlóaljokat szerveznek, amelyek résztvettek néhány besszarábiai város fegyveres védelmében és a visszavonulás után a Krimben és Kubánban is harcoltak. M. Roller tanulmányának újszerűsége abban áll, hogy a román–orosz forradalmi kapcsolatoknak egy olyan történelmi epizódját dolgozza fel, amely elevenen bizonyítja a két szomszédos ország népi tömegeinek együttes harcát, és a román népnek az októberi forradalom védelmében nyújtott segítségét, az emberi haladás, a társadalmi felszabadulás érdekében.

CSATÁRI DÁNIEL

ȘT. IMREH :

DESPRE INCEPUTURILE INDUSTRIEI CAPITALISTE DIN TRANSILVANIA ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX.-LEA.

(București, Editura Academiei Republicii Populare Române. 1955. 92 l.)

AZ ERDÉLYI KAPITALISTA IPAR KEZDETEI A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

IMREH ISTVÁN :

A MAJORSÁGI GAZDÁLKODÁS A SZÉKELYFÖLDÖN A FEUDALIZMUS BOMLÁSÁNAK IDEJÉN. ADATOK A XVIII. SZ. VÉGI ÉS XIX. SZ. ELEJI SZÉKELYFÖLDI NAGYBIRTOK GAZDÁLKODÁSÁRÓL ÉS A PARASZTI FÖLDEK KISAJÁTÍTÁSÁRÓL

(Bukarest, Állami Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1956. 162 l.)

JAKÓ ZSIGMOND :

A MAGYARPATAKI ÉS A KALINI HAMUZZSÍR-HUTA TÖRTÉNETE. ADATOK AZ ERDÉLYI KAPITALISTA ERDŐGAZDÁLKODÁSNAK ÉS A NAGYBIRTOK IPARI VÁLLALKOZÁSAINAK A KEZDETEIRŐL

(Bukarest, Tudományos Könyvkiadó. 1956. 104 l.)

Három Romániában megjelent könyv fekszik előttünk s mindhárom az erdélyi kapitalizmus kezdeti fejlődésének bizonyos kérdéseit tárgyalja. Imreh István román nyelvű könyve a kapitalista ipar kezdeteiről rajzol átfogó képet, egy sajátos színezetű terület, a Székelyföld nagybirtokos gazdálkodásáról és a paraszti földek kisajátításáról szól magyar nyelven írott munkája, Jakó Zsigmond pedig egy erdélyi földbirtokos család olyan vállalkozását tárgyalja, amelyben már a kapitalista viszonyok csirái is jelentkeztek. Tematikai azonosságuk mellett e három munkát néhány közös módszerbeli sajátosság is egybefűzi. Mindhárom ugyanis kiindulópontnak tekinti Marx és Lenin a kérdésre vonatkozó általános érvényű megállapításait, felhasználja a romániai (Bujor Surdu, Dani János), s a magyarországi kutatók (Mérei Gyula, Pach Zsigmond Pál, I. Tóth Zoltán, Trocsányi Zsolt) megfelelő eredményeit, a polgári szerzők adatait, eddig nagyobb-részt ismeretlen levéltári és sajtó anyagot dolgoz fel. S bár a szóbanforgó munkák általános érvényű kérdéseket is tárgyalnak, szerzőik pedig néhány esetben azonos jellegű megállapításokra jutnak, egyidejűleg külön mondanivalóval is gazdagítják a kapitalista fejlődés kezdeteire vonatkozó eddigi ismereteinket.

*

Imreh István először tesz kísérletet arra, hogy megrajzolja az erdélyi kapitalista ipar kialakulásának legfontosabb vonásait. E gazdaságtörténeti jellegű célkitűzés sikeres megoldása mellett egyúttal képet nyújt az erdélyi népek : románok, magyarok, szászok történetének gazdasági egybefonódásáról is. Munkáját nagyrészt a korabeli sajtóanyag és a rendelkezésre álló levéltári anyag alapján írta meg.

A bevezetőben a szerző megjelöli kutatásának céljait. Ezek : az ipar fejlődésének, a manufaktúrák száma növekedésének, azoknak a körülményeknek a vázolása, amelyek az ipart kapitalista fejlődésének útjára lökték, továbbá a bér munka meghonosításának és a termelőeszközök fejlődésének a tárgyalása. A munka első fejezete ezeknek a cél-

kitűzéseknek megfelelően az erdélyi manufaktúra ipar fejlődésével foglalkozik, s ki-mutatja, hogy az elmaradást és jelentős idővesztéseket okozó gátló körülmények (török iga, Habsburg rabság) ellenére 1835-ben már Erdélyben is többszáz manufaktúra és gyár működik. Tételét a textilipar fejlődésén keresztül konkrétan is bebizonyítja, rámutatva egyúttal arra is, hogy ezidőtájt alakulnak ki Erdélyben a manufaktúra ipar egyéb fontos ágai és kezdenek kialakulni az ipari centrumok is Erdély jónéhány városá-ban (Brassó, Temesvár, Szeged stb.). A második fejezet a manufaktúra vállalatok tulaj-donosainak társadalmi „geneológiájával” foglalkozik. A szerző megállapította, hogy a manufaktúra tulajdonosok a céhek keretében nagy tökélt felhalmozó mesterek, keres-kedők, kapitalisták és földbirtokosok képviselőiből kerültek ki. Nem kerüli el a szerző figyelmét a manufaktúra vállalatok munkásai eredetének és létszámának a megállapítása sem. Ezekre a kérdésekre a munka harmadik fejezetében kapunk választ. Szerző a két-szeresen szabad munkás megjelenésének társadalmi forrásait az elproletarizálódott kéz-műiparosok, a földjeiktől megfosztott parasztok és a külföldről betelepített munkások rétegeiben jelöli meg és számukat a negyvenes évek végén többeszerre becsüli. E fejezet legsikerültebb részeinek a földtől való megfosztás erdélyi folyamatának drámai leírását és az etnikai szempontból sokszínű munkásság nemzetiségi viszonyainak elemzését tekintjük. Egy egykori forrást idézve a múlt század negyvenes éveiből a munka meg-állapítja: a Rusca Montană körül „különböféle nyelvű Colóniákat találunk, ahol egymás mellett dolgoznak, a legnagyobb egyetértésben, magyarok és románok, németek és cigá-nyok, szlovákok és francziák” (53. l.). A bér munka rendszerének meghonosítására írá-nyuló törekvéseket tárgyalja a munka negyedik fejezete. Imreh megállapította, hogy a bér munka Erdély vállalataiban a század közepén lesz általánossá. A leginkább havi, illetve napi bér formájában kifejezésre jutó bérek széles skálájú leírása a munkaerő hierarchiáját fejezte ki. Szerző bőséges anyag alapján elemzi az igazgatók, mesterek, szakmunkások, napszámosok, a gyermek- és női munkaerő bérének alakulását. Adatai szerint a Csiki, Szentdomokosi bányákban gyerekeket is dolgoztattak. A huták körül letelepedett telepek viszonyait elemezve megállapítja, hogy ezeknek házaik, földjeik voltak, munkájukért bért kaptak, a földhasználatért pénzzel fizettek s jobbágyi szolgál-tásokkal. Ebből a szempontból a munka a Bikszádi Mikó üveghuta telepeseinek a helyzetét elemzi. Az erdélyi bér munkásság lakás, szociális és munkaviszonyainak vizsgálása után a fejezet végén a szerző néhány adatot hoz azt bizonyítandó, hogy az erdélyi manu-faktúrák (például a fiscus kolozsmonostori birtokán levő papírmalma) bér munkásai már ekkor spontán harcot folytattak béreik felemelése érdekében.

Végül a szerző munkájának ötödik fejezetében a technikai tökéletesítéseknek, a gépi ipar kialakulásának folyamatát követi nyomon. Számos példa felsorolása után megállapítja, hogy bár az erdélyi manufaktúrákban a technika nagyon primitív és a házimunka van túlsúlyban, egyre több helyen kerül sor gépek beállítására, sőt 1830 után Kolozsvárott, Aradon, Nagyváradon már gépgyártásra alkalmas üzemeket is alapíta-nak.

Mindent egybevetve a Bolyai Egyetem előadó tanárának fent ismertetett munkája – bár nem lép fel a teljes forrásanyag felhasználásának igényével – megérdemelné, hogy magyarra fordítsák, s ezáltal a magyar olvasók és szakemberek szélesebb körei számára is hozzáférhetővé váljék.

*

Imreh István: „Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásá-nak idején” című könyvében – amint erre maga is rámutat – a majorsági birtok növelését, a jobbágyság telekállományától való megfosztását, a robotmunkán alapuló nagyüzemi gazdaság, majd a ledolgozási rendszerrel kapcsolatos átmeneti forma s végül a bér munkát felhasználó mezőgazdasági üzem kialakulásának folyamatát vizsgálja, elsősorban a Mikó család és Háromszék vármegye levéltári anyaga alapján. Ezáltal képet rajzol a tőkés jellegű mezőgazdasági termelés feltételeinek kialakításáról. Elemzése a Székelyföldnek arra a részére terjed ki, amely Tusná és Barcaság között az Olt felső folyása mentén, Csik és a szász települési terület között terül el, középpontjában pedig a Mikó-család székelyföldi birtokainak és a Nemesek uradalmának a vizsgálata állott. A szerző munkája – noha ő maga részletkutatásnak minősíti – sok tekintetben általá-nos érvényű törvényszerűségeket is igazol.

A szerző a székelyföldi feudális rétegződést és az itteni falu és földközösség kere-tein belül folyó osztályharc sajátos vonásait részletesen tárgyalja. Ennek során megállá-pítást nyert, hogy e területen eléggé széles katonai funkciót betöltő szabad réteg mellett csekélyebb volt a nagybirtokosok és a jobbágyok száma. Például egy 1767. évi táblázat

adatait közölve a szerző bebizonyítja, hogy míg a megyei területeken 81,8%, addig a Székelyföldön 38,8% a jobbágyság aránya a társadalom többi rétegeihez viszonyítva.

A határörintézménynek a székelyföld fejlődésére gyakorolt hatását a székely örökösödésnek a birtokviszonyok alakulásában játszott szerepét tárgyalva, a szerző rámutat arra, hogy a székely örökségen lakó jobbágy viszonya a földhöz lazább volt, mint a magyaráé, könnyebben lehetett a jobbágyot a földesúrnak a földtől elválasztania. A székelyföldi falu és földközösség sajátosságai között a munka megemlíti, hogy itt nem volt egységes falutípus, hanem megyei jellegű jobbágyközségek, eljobbágyosodott székely földesúri települések és vegyesen lakott jobbágy—szabad paraszti (határőrkatona) típusú falvak voltak és az utóbbiak a szabadparaszti réteg fennmaradása következtében harci bázisai lehettek az elnyomottaknak. Konkrét példák felsorolása révén világossá válik az olvasó előtt, hogy a székely community a földesúr közföld-kisajátítási törekvéseit jobban tudta korlátozni, mint a megyei jellegű faluközösség és a falu nem egy esetben meghátrálásra kényszerítette őket. Ez a harc szakadatlan volt a tárgyalt időszakban, nagy frenetikus erejű megmozdulások nélkül, amelynek során a határőrkatonák nem egy esetben a jobbágyokat támogatták.

A Székelyföld fejlődése e sajátosságainak felvázolása után kerül sor a paraszti földek és a „közhatárok” kisajátításának bemutatására. Ezt a folyamatot a szerző négy területen elemzi. Mindenekelőtt rámutat arra, hogy a paraszti szántóföldek kisajátítására irányuló törekvéseket elősegítette a törvényszabta korlátok áthághatósága. A paraszti szántóföldek kisajátításánál a Mikó-család azt tartotta szem előtt, hogy a paraszt tulajdonában maradjon az a földmennyiség, amely elegendő a robotmunkaerő fenntartásához. A közlegelők és a kaszálóterület kisajátítására irányuló törekvések visszaverése során a parasztok gyakran, mint például Hüdvégen, felgyújtották Mikókék asztalgját, szénáját. Ez a harc több községben (Árapatak, Málnás, Bodok) is változó hevességgel folyt a XVIII. század végén, a XIX. század elején. A közös erdők tulajdonáért és használatáért egyrészt a Mikó- és Nemes-család, másrészt a földesurak és a jobbágyok között bontakozott ki a küzdelem. Az utóbbi összefüggés kapcsán a szerző rengeteg helyi esetet sorol fel, megállapítva, hogy az erőközösség különböző formái a XIX. század első felében akadályként állnak a földesúri törekvések előtt. Végül a több falu birtokában lévő közföldek kisajátítására irányuló törekvéseket tárgyalva a munka megállapítja, hogy ez néhol (például Herecen) fegyveres összecsapáshoz is vezetett.

A munkaerőnek a földesúri gazdaságban történő felhasználását tárgyalva, szerző először a jobbágyok, zsellérek számának megnövekedésével és a robot növekedésével foglalkozik. Ennek kapcsán megállapítja, hogy bár a kifejlődő tőkés termelésbe (majorság), a kisajátított paraszt bér munkásként való bevonásának szükséglete a munkaerőszükséglet megnövekedése következtében a Székelyföldön is jelentkezett, ez a folyamat lassú és átmenetekkel tarkított volt. A munkaerő felhasználásának formái közül a jobbágy földdel való ellátása, a robotmennyiség növekedése, a zsarolt többletmunka szolgáltatás, és kisebb mértékben a bér munka, ismerhető fel. A munkaerőszükséglet növekedését igazolja a földesurak arra irányuló törekvése, hogy meggátolják zselléreknek más nemesekhez való elszegődését, valamint azt, hogy elszóktethessenek egymástól jobbágyokat. El volt terjedve Erdélyben a robotnövelés, Mikókék hídvégi jószágán 80 év alatt (a tárgyalt időszakban) heti 2 nappól 3 1/2 napra növekedett. A szerző ezután a parasztság rétegződésének vizsgálatára tér rá, majd a ledolgozási rendszer formáit elemzi. A ledolgozási rendszer fokozódó bevezetését az a körülmény magyarázza, hogy a tőke- és hitelhiányban szenvedő Erdélyben a földesurak bevételeiket és a munkaerő terén jelentkező válságot a feudális munkarendszer igénybevitelével akarták növelni, illetve leküzdeni. Gyakori jelenség, hogy pénz- és gabonakölcsöneikért robotnapokat szedtek, az élelmet napszámmért árusítják. A Mikók erdején való átjárásért is napszámot kellett fizetni.

A munka negyedik fejezete a bérese, időszerű munkások, napszámosok alkalmazásának kérdéseivel foglalkozik. Megállapítja, hogy a tőkehiány ellenére, a bér munka egyes formái megtalálhatók a Székelyföldön, nő a cselédek, időszerű munkások, szakmunkások, napszámosok súlya és nehéz elkerülni a bér munkás- viszonyra valló dolgoztatási formákat. Részletesen elemzi a szerző a Mikó birtokokon dolgozó munkáskategóriák béréit, a bérmegegyeztetések, bérlimitációk szaporodó jelenségeit.

A munka végén a szerző a pénzjövdelem fokozására irányuló földesúri törekvéseket vizsgálja. A majorsági termelés problémáinak elemzése után azt állapítja meg, hogy a piacra szállítható felesleg termelése lassú ütemű volt. A majorsági termékek eladásával kapcsolatban arra mutatott rá, hogy egyrészt a növekvő belső piac, másrészt Brassó vette fel ezeket a termékeket. A kereskedelmi kapcsolatok formája véletlenszerű volt.

A munka utolsó két fejezete az üzemek lehanyatlásával és a vállalkozás mérlegének a felállításával foglalkozik. A szilágysági huták lehanyatlását az 1825. évi újabb krízis és az a körülmény idézte elő, hogy kimerült a közös erdők hamuzsírnak való fakészlete. Ezért a Bánffyak a Kalini erdőt felosztották a családtagok között, a huta felszerelését pedig elárverezték. A vállalkozás mérlegének megállapításával foglalkozva a szerző egy táblázatot közöl, amelyből kiderül, hogy 1815 és 1832 között 1379 tonna hamuzsírt termeltek, 143.286 forint gyártási költséggel, 208.306 forint bevétellel és megállapítja, hogy a magyarpataki és kalini hamuzsír-huta története jellemző példa arra, hogy a válságba jutott feudális osztály milyen módon kereste a kiutat a rendszer bomlásával állandóvá vált pénztelenségéből. Végző konkluzióként megállapítást nyer, hogy az üzem átmenet a feudális és tőkés manufaktúra között.

Jakó Zsigmond könyve nemcsak tematikáját tekintve érdekes, hanem módszerénél fogva mindvégig lebilincselő olvasmány. A munka tudományos igényű, de azért az ismeretterjesztés feladatait is megoldja. Ha igaz, hogy a történetírás mesterségbeli tudást és művészeti ihletettséget követel, akkor elmondhatjuk, hogy Jakó Zsigmond olyan vérbeli történész, akinek mesterségbeli tudása vitathatatlan, művészete pedig ebből a látszólag száraz témából izgalmas olvasmányt, szinte irodalmi igényű és nyelvezetű alkotást formál.

*

Azok a Romániában folyó gazdaságtörténeti kutatások, amelyekről e három tanulmányon keresztül is kaptunk ízelítőt, újabb eredmények kimunkálását is sejtetik. Ezért fokozottabb érdeklődéssel várjuk — nem utolsósorban attól a szemponttól is vezérelve, hogy ezek a magyar történelem egységesebb, haladóbb szemléletű megírásában minket is segítenek — határontúli barátaink újabb munkáinak megjelenését.

CSATÁRI DÁNIEL

JAKÓ ZSIGMOND:

PALEOGRAFIE LATINĂ CU REFERIRE LA TRANSILVANIA (SEC. XII—XV.)

EXTRAS DIN „DOCUMENTE PRIVIND ISTORIA ROMÎNIEI” I. INTRODUCERE

(București, Editura Academiei Republicii Populare Romîne, 1956. 171—230. l. + 25 tábla)

LATIN PALEOGRÁFIA TEKINTETTEL ERDÉLYRE (XII—XV. SZ.)

SIGIOGRAFIA CU REFERIRE LA TRANSILVANIA (PÎNĂ LA SFÎRȘITUL SECOLULUI AL XV-LEA)

EXTRAS DIN „DOCUMENTE PRIVIND ISTORIA ROMÎNIEI” II. INTRODUCERE

(București, Editura Academiei Republicii Populare Romîne, 1956, 561—619. l. + 7 tábla)

PECSÉTTAN TEKINTETTEL ERDÉLYRE (A XV. SZ. VÉGÉIG)

Az erdélyi középkori forrásanyaggal való beható megismerkedés, mintaszerű forráskiadványok sajtó alá rendezése és az erdélyi feudális társadalom történetének sokoldalú kutatása után fordult Jakó Zsigmond figyelme a történeti segédtudományok felé. Ezért tudja az írástörténet és az oklevéltan problematikáját gazdag anyagon, gazdasági-társadalmi megalapozással bemutatni. Előző ilyenirányú részlettanulmányai* után ebben a két munkájában paleográfiai és pecséttani összefoglalást nyújt. Tanulmányai a „Documente privind istoria Romînilor” c. forráskiadvány erdélyi köteteinek bevezetéseként elsősorban a kiadott anyag használatát hivatottak megkönnyíteni, de ha tekintetbe vesszük, hogy a középkori Magyarország latin paleográfiája máig sem készült el, pecséttani összefoglalásunk pedig (Kumorovitz és mások kitűnő alapvetése ellenére) szintén nincs, jelentőségük messze túlnő az alkalmi célkitűzésen.

* Organizarea cancelariei voievodale ardeleni la începutul secolului al XVI-lea. [Az erdélyi vajdai kancelláriai szervezete a XVI. sz. elején]. „Hrisovul” 1946. 120—131. l. ; Les débuts de l'écriture dans les couches laïques de la société féodale en Transylvanie. Nouvelles études d'histoire présentées au Xe congrès des sciences historiques, Rome 1955. Bucarest, 1955. 209—223. l.

Paleográfiai tanulmányát az oklevelek anyagának, külsejének, s az írószereknek beható ismertetése vezeti be, melyből a hazai pergamen- és papírkészítésre vonatkozó adatok gondos összeállítása és értékelése külön említést érdemel. A munka gerincét mind terjedelemben, mint érdemben a XII—XV. századi erdélyi oklevélírás fejlődésének szervesen felépített, új eredményekben gazdag tárgyalása képezi. Egyrészt a hazai társadalomfejlődésbe, másrészt az egyetemes európai írástörténetbe ágyazva mutatja be az „írástalan korszak” után bekövetkező nagy fordulatot, az írásbeliség általános, Kelet-Európára s ezen belül Magyarországra és Erdélyre is kiterjedő fellendülését. Ilajnal István írástörténeti koncepcióját magyar és külföldi kutatók (Szilágyi, Kumorovitz, Guoth, Istványi, Steffens, Luizova) s a maga eredményeivel kiegészítve, elsőnek kíséri meg, hogy a magyarországi oklevélírásról összefüggő fejlődésképet adjon. Mondanivalójának középpontjában természetesen Erdély áll, de az adott viszonyok között az eredmények általános magyarországi vonatkozásban is érvényesek. Eredeti és úttörő fontosságú mindaz, amit a XIV—XV. század erdélyi oklevélírásáról mond. A gótikus írás hanyatlásának korszakára nemzetközi viszonylatban sem fordítottak különös figyelmet, úgyhogy a szerző ebben a részben a hozzáférhető hasonmáskiadásokra, főleg azonban saját kutatásaira volt utalva. Legfontosabb megállapítása az, hogy a XIV. század folyamán az írás hovatovább laicizálódik és egyúttal demokratizálódik. Megszűnik a párisi egyetem szinte kizárólagos vonzóereje s a magyar klerikusok előbb az olasz, majd a megalakuló bécsi, krakkói, prágai egyetemekre tódulnak. A „szabad művészetek” magisterei helyett a jogász klerikusok szélesebb rétege lesz az írásbeliség hordozója s egyre növekszik a hazai iskolázottságú íródéakok száma is. Az oklevélkibocsátó intézmények körébe erőteljesen bekapcsolódnak a megyék és a városok, s az írásbeliség az élet egyre szélesebb területein, újabb és újabb vonatkozásokban hódít teret. A tömegszükséglet gyorsaságot és egyszerűsítést kíván. Az ünnepélyes minuscula nemcsak a hazai tanultságú íródéakok gyakorlatlanabb kezén, hanem a nagyműveltségű írásművészek tollán is hovatovább kurzív vonásokat vesz fel; a kerek formákat felváltják a szögletesek, az erősen frakturáltak, különösen a XIV—XV. század fordulóján átmenetileg megerősödő német hatásra. A XIV. század végén azután a gótikus kurzíva elhatalmasodik az oklevélírásban. A korszak megvizsgálás erdélyi okleveleinek mintegy kétharmada határozottan kurzív írású. A pergament rovására etajban gyorsan elterjedő papír is a kurzív írásra való áttérést siettetette, mivel érdekesebb felületével rövidebb, szögletesebb vonalak húzására kényszerítette a tollat. A kurzív írás benyomulása az oklevélírásba kaput nyitott a leggyorsabb, leggyakorlatibb írástípusnak, az ún. registrumírásnak is, melyet egyébként alkalmi feljegyzésekre használtak s amely szélesen elterjedt a társadalomnak írásbeliségre szoruló, de írással hivatásosan nem foglalkozó rétegeiben, elsősorban a polgárság körében is. A XIV. század végétől kezdve a kisebb jelentőségű ügyekre vonatkozó oklevelek tekintélyes részét már registrumírással írták. A registrumírás, mely a modern kurzíva kialakulásában döntő szerepet játszott, már széles rétegek írása, és éppen ezért egyénenként változik, elárulva a tollat vezető kéz iskolázottságának fokát. A XV. század közepén a gótikus írásba fokozatosan benyomul a humanista írás, mely a XVI. századra teljesen átformálja az erdélyi oklevélírást. Jakó finoman elemzi, csoportosítja és periodizálja a késői gótikus oklevélírás erdélyi anyagát és ezzel megtette az első, nagy lépést a korszak magyarországi írástörténetének feldolgozására. Felszólítása a magyarországi kutatókhoz a munka együttes folytatására igen megszívlelendő, mert nagyon is megérett az idő a magyarországi latin paleográfia elkészítésére. Jakó tanulmánya az oklevélírás rövidítési rendszerének, a számok írásmódjának és a helyesírásnak inkább utalásszerű ismertetésével, valamint a pápai oklevélírás főbb ismérveinek felsorolásával végződik. A munka gyakorlati értékét növelte volna, ha a rövidítésekre bővebben tért volna ki, ezen a téren ugyanis nagy a szükséglet az oktatásban és a kutatásban egyaránt. Befejezésül a további kutatás feladatait és távlatait tűzi ki.

Pecséttani összefoglalása az első kimerítő tárgyalása egy magyarországi területi egység pecséthasználatának. Ebben is a magyar és külföldi kutatás legújabb eredményeire támaszkodik és azokat építi tovább, számos általános érdekű megállapítással.

Figyelemre méltó új módszerei és tárgyi eredményeik mellett Jakó tanulmányai gyakorlati szempontból is olyan hasznosan egészítik ki Szentpétery oklevéltanát, hogy már ebben a formájukban is feltétlenül megérdemelnék a magyar nyelvű kiadást. A hiányzó magyarországi latin paleográfia elkészítésének szempontjából pedig nagy segítséget és egyúttal buzdítást jelentenek kutatóink számára.

**DEUTSCH—SLAWISCHE WECHSELSEITIGKEIT IN SIEBEN JAHRHUNDERTEN.
GESAMMELTE AUFSÄTZE**

(Berlin, Akademie Verlag, 1956. IX, 709 l.)

(Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Veröffentlichungen des
Instituts für Slawistik. Nr. 9)

(NÉMET—SZLÁV KÖLCÖNÖSSÉG HÉT ÉVSZÁZADON ÁT)

A németiség és az egyes kelet-európai népek viszonyának és kölcsönhatásainak története a legellentétesebb áramlatok között hanykolódott és szinte a mai napig sem jutott még megnyugtató megoldáshoz. Egyrészt az ún. Ostforschung az egész kérdéskomplexumot a német politikai és kulturális fölény szemszögéből tekintette és tekinti manapság újból, többé-kevésbé leplezetlen imperialista tendenciák igazolására, másrészt, különösen 1945 után, ennek ellenhatásaként a német hatás és befolyás teljes tagadása a kultúra történetében volt a másik véglet. A kettő között a németek és Kelet-Európa kapcsolatának helyes megragadása és ábrázolása nagyobb arányú szintézis keretében a mai napig sem történt meg.

Biztató kezdeményezések azonban mutatkoznak már ezen a téren, és ezeknek egyik fő képviselője Eduard Winter professzor, akinek tiszteletére 60. születésnapja alkalmából az itt ismertetett kötetet kiadták. Eduard Winter hosszú és igen sajátos utat tett meg attól az első csehszlovák köztársaságban élő, katolikus és szudátánémet orientációjú szellemtörténeti kutatótól, aki később a jozefinizmus és az ausztriai reformkatolicizmus kérdéseit boncolgatta, a Német Tudományos Akadémia tagságáig, a német—szláv kapcsolatokat kutató marxista történészig. Egyik legutóbbi, nagyobb léleketű munkája folyóiratunk hasábjain már ismertetésre került (I. Dolmányos István kritikáját Winter: Ilalle als Ausgangspunkt der deutschen Rußlandkunde im 18. Jahrhundert. Berlin. 1953. című könyvéről, Századok 1956. 4–6. szám. 807–808. l.). A most ismertetett vaskos kötetet a Német Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézete adta ki, az az intézet, amelyben Winter professzor a szláv népek történetének osztályát vezeti. A kötetet tanítványai, régebbi kartársai és tisztelői írták, tematikája a XIV. századtól a XX. századig elsősorban a német—szláv kulturális érintkezések sok részletkérdését tárja fel.

Az egyes tanulmányok közül először néhány nagyobb jelentőségű cikke szeretnénk az olvasók figyelmét felhívni. Az egyik Walter Markov professzor tanulmánya: „Megjegyzések a délszláv felvilágosodásról.” Megállapítása szerint a felvilágosodás nyugaton a kialakult nemzetállam keretei közt élő, gazdaságilag erős polgárság ideológiája, amely polgárság forradalom előtt áll, vagy azt már végrehajtotta. Sem a nemzetállam keretei, sem az erős és magabiztos polgárság nincs adva a délszlávoknál. Ezek nagyobb, feudális jellegű birodalmak keretében élnek, antifeudális és nemzeti szabadságharc náluk egyet jelent. A XVIII. század elején a felvilágosodásnak itt még jóformán semmi visszhangja sincs. A század derekán viszont a Habsburg- és a török birodalomban végbemenő változások következtében más helyzet van kialakulóban. A két birodalomban részben szétszórta élő szerb kereskedő-burzsoázia választhat aközött, hogy gazdasági helyzetét megtartva felolvad a nagyobb birodalom keretében, vagy a maga oldalára vonja a parasztot és polgári nemzeté alakul át. A XIX. század elejéig ingadozik a két lehetőség közt, végül egyrészt a Habsburgok nemzetiségi politikája miatt, másrészt a szerb parasztfelkelés kialakította helyzetet felhasználva az utóbbi lehetőség mellett dönt. A parasztság megnyeréséhez viszont nemzeti ideológiára van szüksége, és ezt a felvilágosodásban találja meg, amely így számára létkérdéssé válik. A bolgár társadalomnak — fejletlensége miatt — ilyen polgári nemzetállam ideológiájára már csak a romantika korában lesz szüksége. A sokkal tagoltabb, a kor valamennyi osztályát felölelő horvát társadalom számára a felvilágosodás nem létkérdés, mint a szerbeknél, tehát itt nincs nagy visszhangja. A szlovén felvilágosodás csak nyelvi egységre törekszik Ausztrián belül, a Habsburgok ellenreformációja régóta pártolja a katolikus szlovén parasztságot a városi polgársággal szemben, itt tehát nincs forradalmi helyzet. Markov megállapítása szerint Wolff, a német felvilágosodás második szakaszának tipikus képviselője a délszlávok számára általában a felvilágosodás mestere. A délszlávok ebben a korszakban nem jutnak el a forradalomig, de így annak ellentétéig, a reakciós romantikáig sem. A nemzeti romantika a XIX. század elején náluk a felvilágosodás folytatása, nem ellenhatása. Az erős német hatásnak a földrajzi közelség mellett nyomós magyarázata a német és a délszláv társadalmak sok hasonló vonása: a nemzetállam kereteinek hiánya, a polgárság anyagi gyengesége miatt a felfokozott ideológia-szükséglet. A hatást egyrészt a dél-

kelet-európai városok német polgársága, másrészt néhány német egyetem, elsősorban Halle és Jena, sokkal kisebb mértékben Lipcse közvetíti. Tanulmánya végén Markov felsorol néhány adatot ezeknek az egyetemeknek balkáni hallgatóiról azzal a biztató ígérattal, hogy a cikkében felvetett kérdést a közeljövőben Lipcsében majd alaposan felkutatják.

Ehhez a tanulmányhoz kapcsolódik Josef Matl gráci egyetemi tanár: „Szláv és német romantika. Közös vonások – kapcsolatok – különbözőségek” című rövid tanulmánya. A kérdés fontosabb irodalmának ismertetése kapcsán a szerző leszögezi, hogy eddig nem alakult ki egyéges álláspont a szláv romantika értékelésében. Egyik fő jellegzetessége kétségtelenül megállapítható: a romantika korában valamennyi szláv népnél felismerik a szláv kölcsönösséget. A romantika a szláv irodalomban nem műfaj és stílus kérdése elsősorban, mert legkiválóbb képviselői éppen nem jellegzetesen romantikusak, hanem alkotásaiban sok a realista vonás is. A nyelv, a népszokások tisztelete és kutatása, a hősi múlt felidézése a szláv romantika egyik sajátos vonása, ez a közös a német romantikával, éppúgy mint az, hogy a romantika tette mind a németeket, mind a szlávokat kultúrmezévé. Matl a marxista Markovval egyezően ugyancsak arra a következtetésre jut, hogy a szláv romantika nem határolódik el élesen a felvilágosodástól, hanem annak folytatása, és részben még a későbbi szláv irodalmi realizmusban is szinte napjainkig él tovább. A pozitívumot a szerző a népi hagyatéék tiszteletében, a nemzeti lendületben és a szlávoknál mindenütt fellépő megújulási mozgalomban látja, negatívumát viszont a múlt nem egyszer hamisításokig menő idealizálásában, amely ugyancsak nagyon sokáig folytatódik a későbbi évtizedekben is.

Eberhard Wolfgramm: „Német és cseh demokraták 1850-ben” című hosszabb tanulmányában azt az öneszmélést vázolja fel, amely a bukott forradalom után a német és a cseh demokrácia köreiben végbement, és amelynek egyik jellegzetes megnyilvánulása a Deutsche Monatsschrift című folyóirat megjelenése volt. A folyóirat, amelyben Herzen is közreműködött, elemzéseiben világosan mutatja a kispolgári demokraták tehetetlenségét. Herzen részvételével kapcsolatban a szerző utal arra, hogy milyen nagy rományeket fűztek a német demokraták többek között a neves történész és orientalista, J. Ph. Fallmerayer is a szlávok jövőbeli szerepéhez. Közbevetőleg kell itt megjegyeznünk, hogy a német demokratáknak ezt a szlávok iránti tiszteletét a szerző rosszul értelmezett aktualizálással túlságosan pozitívan ábrázolja, mintha ekkor már az eljövendő orosz szocialista forradalom perspektívájáról lenne szó. Holott éppen Herzen személye mutatja, hogy itt a szláv parasztság jövőjébe vetett hitről van szó, tehát a későbbi narodnyik mozgalom homályos megsejtéséről. A forradalom bukásának elemzése során a német demokraták felismerik, milyen végzetes volt a németek és a szlávok szembenállása a demokrácia ügyé-számára. Karl Hagen egyik cikkében kifejti azt, hogy a németek nem nyomhatják el többé a szlávokat, el kell ismerni jogukat az önálló nemzeti létre. A Deutsche Monatsschrift egyik névtelen cikkírója, a szerző kutatásai szerint egy Alfred Meißner nevű költő, prágai tárcáiban pedig már azt is meglátja, hogy a nemzeti szabadságharc valójában osztályok harca. A csehek 1850-ben Meißner szerint Oroszország felé fordulnak, mert úgy látják, hogy a németektől nincs mit várniok, de talán remélhetők, hogy a cárizmussal szemben mégis csak a német demokratákhoz csatlakoznak. A tanulmány függelékében közöl néhány, a cikkben is felhasznált korabeli folyóirat-szemelvényt.

Othmar Feyl érdekes adalékokat közöl a kelet-európai német polgárság asszimilációjára vonatkozólag. Heinrich Fügner prágai kereskedőnek sógorához, J. A. Helfert-hez, a konzervatív osztrák történészhez és államférfihez írott leveleit közli, amelyekből világosan látszik egy személy példáján, hogy a csehországi patriotizmus hogyan válik idővel cseh nacionalizmussá, a mindkét ágon német származású kereskedő a hatvanas években már „mi csehek” formájában beszél a csehországi helyzetéről és a cseh nemzeti mozgalom történetében később olyan fontos szerepet játszó Sokol-egyletet ő alapítja meg a cseh Tyršsel együtt.

Joachim Mai a német és lengyel szociáldemokratáknak 1885–86-ban a poznańi lengyelek kiutasítása ellen folytatott közös harcára vonatkozólag hoz adalékokat. Botho Brachmann August Bebelnek az orosz munkásmozgalommal kapcsolatos, az 1905–1907-es forradalom időszakában tanúsított állásfoglalását világítja meg, rámutat arra, hogy Bebel a proletár internacionalizmus talaján állva üdvözölte az orosz forradalmat és az orosz proletariátus vezető szerepét, de a forradalom győzelme után a menševik-ekhez hasonlóan a polgárságnak szánt vezető szerepet, a bolševikok és menševikok harcában pedig a mindenképp való békítés és közvetítés helytelen álláspontját foglalta el s ezzel objektíve a menševikok áruló politikáját segítette elő. Günther Rosenfeld a Szovjet-országnak és Németországnak közt a rapallói szerződést megelőzően elsősorban a német

középburzsoázia ösztönzésére kialakuló gazdasági kapcsolatokra nyújt érdekes adatokat.

A kötet egyéb tanulmányai kisebb adalékokat szolgáltatnak a németek és az egyes szláv népek viszonyához. A német–orosz kapcsolatokra vonatkozóan Bruno Lammel az oroszországi Francke-féle piktista alapítvány által fenntartott német–orosz kereskedelmet ismerteti a XVIII. század első negyedében, Joachim Tetzner a német pietizmus neves képviselője, A. H. Francke tevékenységének néhány orosz vonatkozását mutatja be. Ernst Eichler egy XVIII. századi mecklenburgi kántor, J. Ch. Stahl szlavisztikai tanulmányairól számol be. Stahl – mint kimutatja – sok esetben helyesen mutatott rá a kelet-németországi helynevek szláv eredetére és rövid orosz nyelvtant is állított össze. Emmi Kalla-Ileger a XVIII. század egyik elfelejtett német zeneszerzőjének, Reinhard Keisernek oroszországi utazását és orosz kapcsolatait ismerteti, Ulf Lehmann a XVIII. századi orosz és német folyóiratok kölcsönös érdeklődésére hoz adalékokat és utal arra, milyen szerepet játszottak ezek a folyóiratok a polgári öntudat kialakulásában. Helmut Grasshoff A. D. Kantemir 1752-ben németre fordított szatírát ismerteti és a névtelen fordítót H. E. von Spilckerben találja meg. Peter Hoffmann az 1767 – 1771 közt Lipcsében tanuló orosz egyetemi hallgatók életére hoz adalékokat, akik között volt Ragyiscsev is. A szerző azt kutatja, milyen hatásokat jelentettek a lipcei évek e kimagasló orosz forradalmár számára. Heinz Mohrmann azt vizsgálja, hogy a dekabrista N. Turgenyevnek milyen kapcsolatai voltak von Steinnelel, milyen álláspontot foglaltak el a jobbagyfelszabadítás kérdésében. Megállapítja azt, hogy Turgenyev haladóbb felfogást képviselt. Peter Kirchner három XVIII. századi hallei egyházi szláv–ukrán nyomtatványt vizsgál meg nyelvészeti szempontból.

Néhány tanulmány a német–cseh–szlovák kapcsolatokkal foglalkozik.

Anton Blaschka azt kutatja, hogy az ún. devotio moderna első jelentős képviselője, a németalföldi Geert Groote prágai tartózkodása során milyen ösztönzéseket kapott vallási nézeteinek kialakításában, a szerző benne véli felfedezni a „Krisztus követése” című híres vallásos munka szerzőjét. Szent-Iványi Bélának, a berlini Humboldt-egyetem magyar professzorának tanulmánya adalékokat közöl a hernhuti mozgalom szlovákiai kapcsolatairól. Hubert Rösel Martin Kopecký cseh protestáns prédikátor „Hattyúdál” című költeményét adja ki, amely a Németországba kivándorolt cseh protestánsok viszonagságairól szól. Herbert Peukert adalékokat közöl a Jenában tanuló magyarországi származású, elsősorban szlovák hallgatók német kapcsolatairól a XVIII. és XIX. században. A vallásfilozófus B. Bolzano alakjával két tanulmány is foglalkozik, Karel Svoboda ismerteti Bolzanonak egyik tanítványával, annak filozófiai tankönyvével kapcsolatban váltott levelezését, Ernst Nittner azt vizsgálja, hogy milyen hatást gyakorolt Bolzano filozófiája a cseh nemzeti mozgalomban olyan fontos szerepet játszó Karel Havlíček-Borovský szellemi fejlődésére.

Günther Mühlpfordt a német és lengyel unitárius vagy a lengyel történetírásban inkább használatos kifejezés szerint „arianus” felekezet kapcsolatait vizsgálja meg. Hangsúlyozza, hogy Lengyelországban a XVI. században először németek terjesztik el ezt a radikális reformációs tanítást, később viszont lengyel menekültek alapítanak unitárius közöskéket német területen. Heinz Lemke egy XVIII. századi német bevándorló, Lorenz Meitzler lengyelországi szereplését és a lengyel szellemi életre gyakorolt hatását mutatja be. Friedrich Rapp a bécsi Nemzeti Könyvtár egy XVI. századi kéziratát ismerteti, amely Németországban készült az egyik moldvai fejedelem számára és egyházi szláv nyelvű egyházi irodalmi anyagot tartalmaz, bevezetőként egy érdekes szláv ábécével.

Balázs János tanulmánya a kelet-európai nemzeti nyelvek fejlődésének kérdését vizsgálja, rámutat arra, hogy a lengyel és német nyelvtanirodalom milyen kölcsönhatásban állt egymással a krakkói és wittenbergi egyetem révén és közösen milyen hatást gyakoroltak Dévai Bíró Mátyás és Sylvester János nyelvészeti munkásságára. Zolnai Béla a jansenizmus magyarországi hatásával foglalkozó hosszú évtizedes kutatásait foglalja össze terjedelmesebb tanulmányában.

Angyal Endre Vatroslav Jagić, a kiváló horvát szlavista élettrajzát ismerteti. Jagić pályáját jól rajzolja meg, bár kissé idealizáltan, őt is és kortársait is a legismertőbb jelzőkkel illetve, de Jagić helyét és szerepét a szlavisztika fejlődésében nem mutatja be kellően, így a Jagić nagyságára vonatkozó kitételek többnyire deklarativ jellegűek.

Ez a rendkívül vázlatos tartalmú ismertetés talán mégis megmutat annyit a könyvből, hogy a legtöbb esetben kétségtelenül alapos levéltári kutatások eredményeit nyújtják a szerzők, sok többé-kevésbé érdekes részletkérdést világítanak meg, de a „Zur Frage . . .” vagy „Zur Geschichte . . .” jellegzetesen német műfajának szinte már a túlzásba vitelét jelentik, általában részletkérdésekkel foglalkoznak, amelyek igen hasznosak lehetnek önmagukban, de ilyen hatalmas kötetbe összegyűjtve alig egy-két olyan tanulmány tár-

saságában, amely nagyobb kérdéseket vet fel, kissé fásasztóak. Az a tény, hogy a tanulmányok közt kevés a kifejezetten történeti jellegű, csak a történészeket szomoríthatja el, hiszen az irodalomtörténet vagy más művelődéstörténeti stúdiumok kutatói több anyaggal gazdagodtak.

Sokkal alapvetőbb kifogásunk azzal kapcsolatban, hogy az egyes tanulmányok túlságosan elaprozódtak, hogy elvben csak a német és szláv viszony kérdését kutatják. A magyar vonatkozások mutatják azt, hogy a kérdés ilyen leszűkítése nem vezethet teljes eredményre. Nem a németek és a szlávok, hanem Németország és Kelet-Európa viszonya az érdekes, ennek a viszonynak alapvető kérdései várnak komoly, elmélyült, marxista feldolgozásra. Éppen ez a problémakör az, amely szinte teljesen kimaradt a kötethől. A német nép és Kelet-Európa más népeinek a viszonya a történelem folyamán igen fontos volt, az egész kelet-európai fejlődésben kétségtelenül fontos szerepet játszottak a németek, a porosz társadalom a maga egészében beletartozik a sajátos kelet-európai fejlődésbe, a németek keleti terjeszkedése és keleti politikája épp így része az egész kelet-európai történetnek, mint a német vagy német közvetítésű kultúrhatás. Nem kétséges, hogy a németek és Kelet-Európa viszonya számos kényes kérdést vet fel, a pozitív kapcsolatok mellett jócskán adódnak igen negatív, rossz emlékü érintkezési felületek is. A tanulmánykötet ezeket teljes hallgatással mellőzi és csupán a kellemesnek tekinthető kapcsolatok részletkérdéseivel foglalkozik. Igaz, hogy a kötet eleve nem lép fel a teljesség igényével, tehát nem kérhetjük számon tőle az összes kérdések felkutatását. De a fontos problémák mellőzése és a részletkérdések kidolgozása mégis erős hiányérzetet kelt az olvasóban. Éppen ez a kötet igazolja a maga negatívumaival, elhallgatott kérdéseivel azt, hogy szükség van a németek és a kelet-európai népek viszonyának sokoldalú, a lényegre feltáró feldolgozására, nagyobb monográfiákra (még Eduard Winter professzor újabb megjelent köteteinél is szélesebb tárgyválasztásra), és végül olyan munkákra, amelyek az egész kelet-európai fejlődés lényeges vonásait tárják majd fel. Az itt ismertetett tanulmánykötet egy-két cikke utal ilyen nagyobb lélekzetű feldolgozásokra. A feladatoknak és a teendőknek a kirajzolódása talán a nagyobb pozitívuma ennek a kötetnek, nem annyira a kötetben megvilágított részletkérdések. De az is kétségtelen, hogy a kötet anyagával is hasznos láncszemet jelent a kelet-európai kutatások hosszú és remélhetőleg egyre bővülő sorában.

NIEDERHAUSER EML

DAVID A. SHANNON :

THE SOCIALIST PARTY OF AMERICA. A HISTORY.

(New York, The Macmillan Company. 1955. XI + 320 l.)

AZ AMÉRIKAI SZOCIALISTA PÁRT TÖRTÉNETE

Az Egyesült Államok szocialista pártjának történetét feldolgozó monográfia szerzője a nemzetközi munkásmozgalom kevésbé ismert fejezetéhez nyúlt. A függeléként csatolt bibliográfia mindössze három olyan — 1952–53-ban kiadott — részmunkáról tesz említést, amely az amerikai szocialista mozgalom kialakulásával vagy annak egy szakaszával foglalkozik. Ez azt bizonyítja, hogy az amerikai szocializmus története egészen a legutóbbi időkig nemigen képezte kutatás tárgyát és David A. Shannon érdeme, hogy — elsősorban a még feldolgozatlan kéziratok anyagra támaszkodva — megpróbálta pótolni egy átfogó munka hiányát.

Az író azonban nem tekintette feladatának az amerikai munkásmozgalom egészének áttekintését, hanem csupán az amerikai szocialista párt történetével foglalkozik. Ebből következik, hogy csaknem teljesen elhanyagolja az amerikai munkásmozgalomban komoly szerepet vivő szakszervezeti mozgalmat és csak néhány szóval emlékezik meg az első világháború után kettészakadt szocialista mozgalom másik irányáról: az amerikai kommunista párt tevékenységéről. Shannon így igen szűkre szabja vizsgálódásainak kereteit, a szocialista párt történetét kiemeli a történelmileg adott viszonyok egészéből és nemigen veszi tudomásul, hogy az elválaszthatatlan kölcsönhatásban van az amerikai munkásmozgalom sokrétű fejlődésével.

Az író szemléletét érezhetőleg erősen befolyásolja az a tény, hogy az amerikai szocialista párt tevékenysége, bázisa fokozatosan szűkült és a harmincas évektől kezdve egyre kevésbé számított politikai tényezőnek. Ebből következik, hogy a szerző elsősorban

arra a kérdésre kíván választ keresni: miért és hogyan jutott idáig a század elején még számottevő erőt képviselő párt és mik azok a tényezők, amelyek ezt a folyamatot előidézték.

*

Az amerikai munkásmozgalom jelentős dátuma volt az 1901-es esztendő, amikor az Indianapolisban összegyűlt mintegy száz ember a Marseillaise-t énekelve megalakította az Amerikai Szocialista Pártot. A párt létrejötté azonban nem jelentett egyet a nézetek tisztázásával, elvi egység kialakításával. Már születésénél is magán hordta egyik legdöntőbb jellemvonását: a benne egyesült heterogén elemek nézeteinek különbözőségét. Megtalálható volt a pártban a „baloldal” csaknem minden árnyalata az anarcho-szindikalistáktól a fábiánus reformerekig. Mint az író találóan megállapítja: az új pártban csak egynéhány embernek voltak valamelyes marxista ismeretei. De nem jött létre szervezeti egység sem — az amerikai szocialista pártnak mindvégig egyik legnagyobb hiányossága volt, hogy nem volt képes átfogni a hatalmas területeket és csak itt-ott hozott létre helyi szervezeteket, amelyek egymástól elszigetelve éltek életüket.

A párt genezisének ismertetésénél kifogásolni lehet, hogy Shannon csak felszínes emlékekkel meg az amerikai szocializmus történelmi gyökereiről. Megítélésünk szerint többet lehetett volna mondani a polgárháborút követő évtizedek gazdasági talajáról, amelyen az ugrásszerűen fejlődő kapitalizmus elleni népi tiltakozások tipikusan amerikai megnyilvánulásai (granger-ek, greenbacker-ek, populisták stb.) létrejöttek. Ugyancsak hiányolni lehet, hogy nem történt több utalás az I. Internacionálé észak-amerikai tevékenységére (ezt egyébként még Morris Hillquit is szükségesnek tartotta kiemelni 1903-ban megjelent „History of Socialism in the United States” című ismert művében). Igen jól ábrázolja azonban Shannon azokat a társadalmi rétegeket, amelyek a szocializmust — osztály és társadalmi helyzetükönél fogva — befogadták: „... Bevándorlottak és a Mayflower utasainak leszármazottai, bérlők és préri-farmerek, értelmiségiek és írástudatlan részesaratók... forradalmárok és fokozatos reformisták...” — ezek voltak a századeleji amerikai szocializmus követői. Ez a tarka együttes nem is eredményezhetett mást, mint az elvek, célkitűzések, taktikai megfontolások ellentétességét és tisztázatlanságát. Forradalom vagy reformizmus, szindikalizmus vagy parlamentarizmus, szakszervezeti egység vagy az ún. szakszervezeti kettősség (dual unionism), négerkérdés, háború és fasizmus — ezek voltak azok a főbb kérdések, amelyekben a pártnak elvi egységet kellett volna kialakítania. A döntő kérdésekkel azonban nem tudott megbirkózni a párt, a viták egyre jobban mélyítették a szakadékot. Minden egyes válaszunál újabb csoportok kiszakadása következett be.

A párton belüli harcokra nem egyszer maga az élet adott választ. Míg egyes szocialista vezetők jobbra csak vitáztak a szervezkedésről, addig éppen a gazdasági harcok emelték időnként magas fokra a munkásság szolidaritását és akcióképességét. A hatalmas erejű sztrájkok formálták ki Eugene V. Debs-t és William D. Haywood-ot, a századeleji munkásmozgalom legderekabb vezetőit. De az amerikai munkásmozgalom nagy kárára nem győzött Debs álláspontja, aki egybe akarta kapcsolni az ipari szervezkedésért folytatott harcot a politikai agitációval. Felismerte a „közvetlen akció” és az általános sztrájk jelszavaiban rejlő forradalmi erőt, de helytelenítette a csak ilyen eszközökkel dolgozó és eszmileg tisztázatlan szindikalizmust. A két célkitűzés egybekapcsolása nem sikerült — a gazdasági érdekvédelmet mindinkább az AFL monopolizálta, melynek vezetői élesen elleneztek a politikai vonallal való együttműködést. A szocialista vezetők pedig vagy teljesen elzárták az AFL-től, mint a szektás De Leon, a Szocialista Munkáspárt vezére, — vagy egyre elutasítóbban viselkedtek a gazdasági harcokkal kapcsolatban. Haywood-ék mindinkább elszigetelődtek. Az 1912-es pártgyűlésen kizárták a politikai harc ellenzőit. A szindikalizmus rövidesen megszűnt probléma lenni — az amerikai szocialistákra újabb erőpróba várt: állást kellett foglalni a háborúval kapcsolatban.

Shannon kibomborítja, hogy az amerikai szocialisták szilárdabb álláspontot foglaltak el ebben a kérdésben, mint európai elvtársaik, de megállapítja azt is, hogy a hadicélok tekintetében csupán fokozati különbségek voltak Wilson és a szocialisták közt. A háború elején az USA hadbalépése ellen foglaltak állást, de a fokozódó háborús hangulat és az európai szociáldemokrácia pálfordulása egyre inkább bomlasztotta a párt átmeneti egységét. Megbukott a világbéke helyreállítását célzó washingtoni nemzetközi szocialista konferencia terve is. Az amerikai párt nem képviseltette magát a stockholmi értekezleten sem. Kivált a pártból a háborút támogató értelmiségiek csoportja, de kialakult a szövetségesek győzelmét kívánók párton belüli tábora is, amely külön elméletet gyártott álláspontja igazolására. A háborús hisztéria végül is tömegperekhez és bebörtönzésekhez vezetett. Ebben a támadásban a Gompers-vezette AFL volt az egyik hangadó.

Az 1917–19-es idoszakkal kezdődő kor ábrázolásánál egyre inkább érezhetők az író szemléletének szűk keretei. Megítélésünk szerint jobban szolgálta volna saját célkitűzését is, ha alaposabban elemzi a munkásosztály balratolódásának, majd a párt bal-szárnya leválásának folyamatát, amelyet inkább szervezeti változásként fog fel, mint két ellentétes világnézet összeütközésének. Így érthető, hogy a „vörös rettegés” néhányszavas ábrázolása sem hat meggyőzőnek. De nem lehet sikeresen ábrázolni a gazdasági válság, majd a „prosperity” időszakát sem a mozgalmas évek sztrájkjai és a kommunista párt tevékenységének részletesebb ismertetése nélkül. Shannon azonban e hiányosságok mellett nem egy olyan jelenségre, tényre is felhívja a figyelmet, amit ismernie kell az amerikai munkásmozgalom tárgyi igazságra törekvő tanulmányozójának. Ilyenek: a szocialista párt nem csatlakozott a szovjetellenes berni konferenciához; erősödött a III. Internacionáléhoz való csatlakozás híveinek csoportja; nőtt az ipari szervezkedés és a haladó polgári erőkkel való összefogás követelőinek tábora is. (Az 1924-es elnökválasztáson La Follette szenátor szavazatainak 20%-át szocialisták adták.)

Shannon a 30-as évek szocialista pártját Norman Thomas pártjának nevezi. Míg Debs, a munkásból lett pártvezér a munkásokhoz és a kisfarmerekhez szólt a század elején, addig Hillquit – aki össze tudta egyeztetni a pártvezérséget a Standard és a Vacuum Oil jogtanácsosságával – az elpolgáriasulás felé vitte a pártot. A folyamatot Norman Thomas, a volt presbiteriánus lelkész tetőzte be. Az ő idejében már alig különbözött a párt egy olyan radikális polgári párttól, amely szocialista frazeológiát használ. A párt tevékenységének helyes megítéléséhez tartozik azonban néhány olyan megnyilatkozásának, tettének ismerete, amelyek a haladást szolgálták. Szorgalmazta az USA belépését a Népszövetségbe, hogy ott a demokratikus erőket támogassa; sürgette a lefegyverzést és a Szovjetunió elismerését, bár élesen bírálta a szovjet belső rendszert. A párt politikája a válság idején nem nyújtott támaszt a létükért harcoló dolgozóknak – ezt a következtetést nem vonja le Shannon, hanem beéri annak leszögezésével, hogy „a válság nem forradalmasította a népet a kapitalizmus ellen”. De élesen rávilágít a párt fokozatos visszavonulásának okaira az a megállapítása, hogy az 1933 utáni hanyatlás a roosevelti New Deal sikereivel magyarázandó. A monográfia egyik legkifejezőbb részének mondható annak az egyenlőtlen küzdelemnek ábrázolása, amit a nem-kommunista bal-szárny és a jóléti államot idealizáló jobbszárny által hevesen támadott reformista vezetőség folytatott a lényegében azonos cél: a kapitalizmus „megjavitására” törekvő Roosevelt-adminisztráció ellen. Ez időben egyre csökkent a párt kapcsolata a való élettel, ami a körülötte kialakult légüres tér fokozódásához vezetett. A monográfiában ismertetett tényekből világosan láthatja az olvasó, hogy a párt mind kevésbé tudott megbirkózni a folyton nehezülő helyzettel és így értékelései is egyre helytelenebbek lettek. Ez a fasiszmus és háború kérdésében mutatkozott meg leginkább. A hivatalos álláspont elvetette a bal-szárny nézetét, mely szerint csak a szocializmus megteremtéséért vívott harc jogos. Ezzel szemben azt vallotta, hogy még a fasiszmus ellen kibontakozó világméretű harcot sem lehet támogatni. A fasiszmussal szemben a német–japán áruk bojkottjának fegyverét kívánta felhasználni, az 1940-es deklaráció pedig mintegy egyenlőségi jelet tett a fasiszmus és antifasiszmus közé, mondván, hogy „... a szövetségesek háborúja még nem válik a demokráciáért folyó harccá, amiért Hitler az ellenfél” és „... a szövetséges kormányoknak... nincs olyan háborús célkitűzése, ami megérné... népeik életét...” Ezek a megállapítások világosan mutatják a pártvezetés képtelenségét a bonyolult helyzet helyes értékelésére.

*

Miért nincs ereje az Amerikai Szocialista Pártnak? – ez a monográfia központi kérdése. A szerző ismételten utal azokra a korlátokra, amelyek egyes kérdések kifejtését nem tették lehetővé. A válaszok egy része azonban igyekszik a dolgok mélyére hatolni. Egyik leghelyesebb megállapítása: a szocialista párt elmulasztotta megvalósítani a munkásság politikai tömörítését, ami oda vezetett, hogy a munkásság szervezése mindinkább gazdasági téren folyt. Marxista olvasó számára ez azt jelenti, hogy a párt elmulasztotta a szocializmus és a munkásmozgalom egyesítését megvalósítani. Amit a hagyományos kétpártrendszerrel, a sajátos amerikai fejlődésről és társadalomról mond, nemcsak a szocialista párt, de az egész amerikai munkásmozgalom ma is élő problémája. A monográfia az amerikai munkásmozgalom egyik fejezetének alaposabb ismeretéhez nyújt támogatást.

JACK LINDSAY:

CIVIL WAR IN ENGLAND

(London, Frederick Muller. 1954. 365 l.)

POLGÁRHÁBORÚ ANGLIÁBAN

Egy történészünk szellemes megállapítása szerint az európai országok társadalmi és politikai fejlettségének fokát azok az időpontok tükrözik, amikor az egyes országokban a nép lefejezte királyát. Stuart Károly feje 1649-ben hullott a porba, Capet Lajosé pedig 1793-ban, ami következképp az azt jelentené, hogy Franciaország 144 évvel járt a szigetország mögött a társadalmi fejlődésben. A társadalmi fejlődés mércéjét persze nem lehet ilyen vulgáris módon meghatározni, mégis tény, hogy a polgári forradalom több mint egy századdal előbb zajlott le Angliában, mint a legfejlettebb kontinentális országban, Franciaországban.

Az angol forradalom marxista értékelését legújabbban Jack Lindsay könyvében találhatjuk. Lindsay műve igen részletesen elemzi az angol feudalizmus megrokkadásának ezt az egyik legfontosabb időszakát. A könyv, amely a kicsiszolt „popular science” bélyegét viseli magán, úgy kezdődik, mint egy modern színesfilm. A szerző I. Károly zászlóbontását varázsolja elénk, a sötét novemberi napot, amikor Nottingham Castle falainál a király szemlét tart csapatai felett. Az angol feudalizmus mustrája ez, színes zászlók lobognak, címerpajzsok tündökölnek. A másik oldalon, Anglia más vidékein a „kerekefűek” fanatikus légioi gyülekeznek a mindenható parlament tagjainak vezérlete alatt. „Két Anglia” az első fejezet címe és a szerző bravúrosan oldja meg feladatát, az egymással szembenálló erők, személyek, osztályok és provinciák rajzát, a kettészakadt Anglia képét, amely sem önön politikai célkitűzéseivel, sem ellenfele erőviszonyaival, sem a jövő eseményeivel nincs tisztában, a két Angliát, amely érzi, hogy nagy idők tanúja, de nem tudja, mekkora idők.

„A polgárháború megkezdődött — írja Lindsay. — De miért?” Valóban, mi erjed Angliában? Miért rombolja a nép a nagy francia forradalomra emlékeztető módon a krisztusszobrokat? Miért zúzza szét „a piszkos és névtelen tömeg” (ahogyan egy royalista mondja) a templomi rácsokat, a társadalmi különbségeknek ezeket a különös jelképeit? Miért lobbannak lángra a földesurak asztagai? Miért olyan a feltörekvő szigetország, amelynek flottája hét tengeren végighordozta már az angol lobogót, mint a hanyaboly?

A problémák hihetetlenül szövevényes volta miatt nem könnyű a válasz. Lindsay azonban, aki nem „par excellence” történész, ezen a részen feltétlen ura az anyagnak. Azzal, hogy bemutatja, milyen a szembenálló erők társadalmi összetétele, azaz milyen osztályok és rétegek állnak a király mellett és melyek a parlament oldalán, tulajdonképpen választ is ad a kérdésre. A parlament mellett sorakoznak fel a gazdaságilag előrehaladottabb déli és keleti vidékek, valamennyi város, a kereskedelmi társaságok, a szabad parasztok és a hadsereg jelentős része, míg a király mellett csupán a ritkán lakott Észak- és Nyugat-Anglia feudális nagybirtokosai, a nemesség túlnyomó része és a feudális uralkodó osztálytól függő személyek. A burzsoázia és a feudális osztály első nagyméretű küzdelme ez az európai történelemben.

Ez azonban csak az érem egyik oldala, pontosabban az okozat. „A király és a parlament” című fejezetben Lindsaynek vissza kell kanyarodnia 1605-höz és meg kell vizsgálnia a király és a parlament között kiérett ellentétek társadalmi-politikai hátterét az 1605 és 1633 közti időszakban. A feltörekvő burzsoázia és a hanyatló feudálisok történelmünkben is szabályszerűen felbukkanó bonyolult problémáit a XVII. századi Angliában vallási ellentétek, sőt az ellenzéki mozgalmakon belül jelentkező különböző politikai és vallási programmal hadakozó csoportok ténykedései is bonyolítják.

Itt kapunk választ arra a kérdésre, miért vizsgálja szívesebben és gyakrabban a történész a francia forradalmat, mint az angolt. A vallási antagonizmus részletkérdéseivel súlyosított társadalmi, gazdasági és politikai problémák valóságos útvesztőjében találjuk magunkat, még hozzá a racionális gondolkodás nagy százada, a XVIII. század előtt.

„A király parlament nélkül” című fejezet az 1629 és 1633 közti korszakot elemzi, amikor a királyi abszolutizmusnak egy sajátosan erős és sajátosan angol erővel, a parlamenttel kell megküzdenie. (Nem úgy, mint Franciaországban, ahol a felgyülemlett energiák hirtelen robbanást idéznek elő.) A harmadik fejezet a csillagkamara tevékenységével

foglalkozik 1633 és 1637 között, megjelennek előttünk a kor kimagasló alakjai, közöttük leginkább Laud rajza kiváló. Ezután következik a skót háború leírása (1637–1640), majd a „nyílt kihívás” időszaka (1640–1641), Pym és a parlament hatalmának növekedése és Strafford bukásának drámai körülményei. Most már csak a háború előjátéka van hátra (1641–1642) és máris eljutottunk oda, ahol a könyv megkezdődött. Az első hét fejezet közül hat jut a polgárháború előzményeinek megvilágítására. Ezek a fejezetek igen rövidek, érthetőek, világosak, kevés szóval vázolják fel a rengeteg mozaikproblémát.

A következő három fejezet már a polgárháború katonai történetét rajzolja le, 1643 végéig. Kiemelkedik a harci epizódok közül Gloucester ostromának élnék, emberi rajza. A XI. fejezet közel hozza az olvasóhoz a kort, epizódokat ír le az 1642–43-as esztendő eseményeiből. A szerző itt maguknak a kortársaknak adja át a szót, maguk a kortársak beszélnek, és érdekesen beszélnek. Ismeretes, hogy a kortársak memoárjai, naplójegyzetei mennyivel eleveenebbé teszik a kort, amelyben éltek, mint két tucat kommentár későbbi magyarázóik tollából. Megtudjuk, hogyan éltek, hogyan gondolkodtak, harcoltak és politizáltak azok az emberek, akik vallási és jogi megfontolásokról – voltaképpen azonban a társadalmi fejlődés következtében – elkeseredetten szálltak szembe a királyi hatalommal.

Tizenkét rövid fejezet írja le ezután a hadiszerecsene alakulását és a polgárháború történetének politikai fejleményeit. A küzdelem végső elkeseredéssel hullámzik, egyszer az egyik, egyszer a másik tábor szerencsecsillaga ragyog fel. Lindsay bámulatos hajlékonysággal dolgozik, élénk korfestő részletek váltakoznak csataleírásokkal, amelyeket a politikai élet jegyzékének mozzanatai követnek, majd a speciális skót, ír problémák vázlata következik. Így jutunk el a király bukásához, elfogatásához, peréhez, majd kivégzéséhez. Időközben megtanuljuk, hogy tisztelnünk kell ezeket a forradalmárokat. Ha eddig megmosolyogtuk a XVII. század emberének a királyi hatalomról, a vallásról, istenről, a gazdasági életéről és a társadalom szerkezetéről alkotott ítéleteit, ha már majdnem gúnyos mosolyra késztetett bennünket a vallási árnyalatok feletti terméketlenség és értelmetlenség látszó vita, most rádöbbenünk, hogy az angol forradalom néhány megelőzően modern elvet vet fel, látjuk, hogy egy, a franciát másfél évszázaddal megelőző nagy forradalmi-népi mozgalommal állunk szemben, amelynek vajdó problémái, amint ezt Engels is megjegyezte, vallási köntösben jelentkeznek.

A királyt lefejezik, első ízben fejezik le az európai történelemben. A bakó magasra tartja Stuart Károly fejét és hangosan kiáltja: „Íme egy áruló feje!” A király szobrát ledöntik és talapzatára ezeket a büszke szavakat vésik: „Exit Tyrannus, Regum Ultimus.” Persze most is felharsan a feudális ellenforradalom tiltakozó kórusa, amely ugyanazzal a borzadással és szörnyülködéssel, rágalmakkal és rettegéssel zúdul fel, mint a francia „émigréké” 1793 után. Milton az, aki visszavág és megírja „Defence of the English People” című művét, amelyben az angol forradalom mellett mond védőbeszédet. Milton az amerikai függetlenségi nyilatkozat, a francia forradalom, Rousseau és az enciklopédisták előtt egy századdal kijelenti, hogy a népnek jogában áll kormányzatát megválasztania és elsöpörheti az emberi jogok útjában álló zsarnokot.

Az utóbbiakkal, az angol forradalom leghaladóbb erőivel külön fejezet foglalkozik, majd az angol köztársaság külpolitikájának leírása következik. Még egy fejezetet olvashatunk a népi mozgalmakról, amelyek a levellerek és a diggerek törekvéseire hasonlóan már túlmutatnak a diadalmaskodó burzsoázia célkitűzésein, majd a restauráció körülményeinek rövid rajza zárja le a könyvet.

Lindsay könyvének természetesen hibái is vannak. Egyes helyeken kissé túlsúfolt és túlságosan nagy részletudást tételez fel. Magas irodalmi színvonala, élénk részletei azonban kárpótolnak ezekért a hiányosságokért. Kissé zavaró a sok földrajzi név, amellyel az olvasó minduntalan találkozhat. Hiányolunk egy jó és részletes térképet, amely feltüntetné az angol polgárháború hadmozdulatainak szeszélyes rajzát. A szerző erényeként kell azonban említenünk azt, hogy a marxista tudomány módszereivel oldotta meg a legbonyolultabb európai forradalom számos kérdését és azt, hogy a kort mindenütt közel hozta az olvasóhoz. Leírása ritkán válik szárazzá, magas irodalmi színvonala és a haladás melletti lelkes állásfoglalása az angol forradalom marxista szintézisét számtalan helyen kiváló történelmi regényhez teszi hasonlatossá. A szakértők számára is igen tanulságos könyv mindenekelőtt arra tanítja a magyar olvasót, hogyan kell népszerű tudományos könyvet tudományosan és népszerűen megírni.

SZUHAY-HAVAS ERVIN

E. PRÉCLIN—V. L. TAPIÉ :

LE XVII. SIÈCLE : MONARCHIES CENTRALISÉES (1610—1715)

(Paris. 1949. Második kiadás. CLIO VII/1.)

A XVII. SZÁZAD : KÖZPONTOSÍTOTT MONARCHIA (1610—1715)

A nagy hagyományokra visszanyúló francia történetírás legújabb szintézisei kezdik elveszíteni szuggesztív erejüket. Ha Lacour-Gayer : Histoire du commerce c. sorozatát, vagy Renouvin : Histoire des relations internationales c. több kötetes összefoglalását, akár a Histoire générale des civilisations egyes, XVI—XVII. századokra vonatkozó (és többi) kötetét vesszük kézbe (mind az utóbbi években jelentek meg), nem kapunk belőlük lényeges újat, inkább csak a régebbi áttekintések, koncepciók sokszor tetszetős átalakítása, esetleg modernizálása ragadja meg az olvasó figyelmét. Ezekkel szemben még a régi típusú, kritikus és mélyebb szintézisekhez tartoznak a CLIO egyes kötetei, köztük a XVII. század történetére vonatkozó is, melynek második (javított és bővített) kiadására 1949-ben került sor. Az ilyen könyvekből még mindig van mit tanulni. Lássuk a kötet néhány tanulságát.

A sorozat kötetei az egyetemi hallgatók számára kézikönyvekként szolgálnak, de jelentőségük és gyakorlati használhatóságuk foka ennél jóval nagyobb, ami a bennük érvényesülő kritikai összevetés, értékes historiográfia és az elegáns tárgyalási mód érdemének tudható be. Legfőbb erejük a nevelő, bevezető-megalapozó jelleg, komoly pozitívumuk az óvatosság. A XVII. századi kötet bevezetése a módszertani nehézségekről szól, figyelmeztetve, hogy e század csak látszólag modern. A cél szerinte nem is lehet más, mint képet adni az újkori történet tanulmányozásának nehézségeiről és szépségeiről. E feladat betöltésének korlátokat szab az a körülmény, hogy a tankönyvnek bizonyos mértékben alkalmazkodnia kell az egyetem oktatási rendszeréhez. A francia tantervben többek között alig szerepel a többi kontinens története. Ennek megfelelően a kötet Ázsiáról, Afrikáról csak néhány oldalon szól, Amerika úgyszólván teljesen kimarad a tárgyalásból, s legfeljebb mint az európai hatalmak gyarmata nyer gyér említést. A másik körülmény, melyet a bevezetés a keleti és más országok szándokos elhanyagolásának megokolására felhoz, a hallgatók nyelvismeretének hiányosságai. Igen sajnálatos e szűkítés nemcsak azért, mert tudvalevően a francia történetírás erős oldala az ázsiai, afrikai történelem művelése, hanem azért is, mert az egyik szerző, Tapié, aki maga is évekig élt Csehszlovákiában, rendelkezik szláv nyelvismeretekkel s a közép-európai vonatkozásokat könnyen kibővíthetné. Oroszország történetét tárgyalva pl. nem ad orosz nyelvű irodalmat, általában a régi és emigráns történészek nyugati nyelveken megírt tanulmányaira támaszkodik.

A kötet a politikai köztörténet és ezen belül Franciaország és Anglia köré építi fel az európai történelmet. Az egész munka bevezető bibliográfiája a korszakra vonatkozó összefoglaló és általános érvényű források és feldolgozások helyett csak a két ország történetére vonatkozó irodalmat és a vallástörténeti anyagot adja (hogy később e témák tárgyalásánál nagyrészt megismételje azt). A nyugat-európai országok történetét a spanyol monarchiáéval kezdi, Hollandia történetével folytatja, majd egy terjedelmes rész következik a harmincéves háborúról. Ezután következik a törzsanyag : Franciaország és Nagybritannia története egy közbeiktatott vallástörténeti fejezettel. Közép-Európa után Svájc, az északi országok, majd Kelet-Európa történetének előadása következik. Ezt követően bő kultúrtörténeti áttekintést nyújt, és csak ezután jön a gazdaságtörténeti fejezet. A kötet egyháztörténeti és az 1751 körüli viszonyokat összefoglaló fejezettel zárul.

Ha a mű szemléleti alapjával mint adottsággal számolunk (és nem is célnak a bíráló), sokkal megnyugtatóbb a tárgyalási mód, mint ahogy az anyag csoportosításából első pillantásra sejteni lehet. Mindenekelőtt kihangsúlyozandó az Európa fejlődési tájegységeinek finomabb differenciálására irányuló készség („une histoire des grands milieux géographiques sociaux”). Nyugat-, Dél-, Közép- és Kelet-Európa történelmének egyes törvényszerűségei, pl. a rendiség különböző típusai vagy az ugyanazon országon (Hollandia) belüli tájegységek sajátosságai említést nyernek, ha hiányzik is minden összevetés, a különbségekben megnyilvánuló egység egyes főbb jegyeinek felvázolása. A gazdaságtörténeti fejezet elhanyagolt állapota is tartalmaz egy pozitív elemet : az ilyen természetű kutatások elmaradottságának elismerését. Több helyen hangsúlyozza pl. a francia agrártörténet teljes feldolgozatlanságát, a nép viszonyaira vonatkozó ismeretek hiányát (XXIV, 170, 178, 184. l.). Ez általában a nyugati történetírás Achilles-pontja a XVI—XVII. századok viszonylatában.

A francia történészek a XVII. századi gazdaságtörténetet feláldozták a „nagy század” iránti hódolatuknak, és a nagy politikai sikereket, az abszolútizmust, valamint a szellemi élet csillogását tették a kutatás középpontjába. Jogosan éri ezért kritika a francia történelemtudományt (vö. Porsnyev : Narodnűje vossztanyija c. művének előszavát), mely az abszolútizmus belső funkcióival összefüggésben elhanyagolta a népmozgalmainak, harcainak tanulmányozását. Hozzátehetjük, hogy ezzel egyenrangúak azok a hiányosságok, melyek az iptörténet terén az abszolútizmus hibás koncepciójából származtak. E kötet maga is illusztrálja ezt : szinte a gazdasági fejlődés oka politikai eredetű. Az abszolútizmus századában az „irányított gazdaság” a jellemző (583. l.). Ebből következik, hogy az ipar-kereskedelemtörténet terén a gazdaságpolitika vizsgálata elnyomja a fejlődés autonóm törvényeinek megismerésére irányuló törekvést. Gyenge a technikátörténet, a manufaktúra-kutatás egyoldalú, hiányosak a tőke fejlődésére vonatkozó ismeretek. Ezek megszerzése persze nem könnyű, mert a francia kapitalizmus fejlődése a XVII. században lényegesen lassúbb, mint a XVIII. században, és az új formák elválasztása a régitől igen mély kutatásokat igényel. E téren más országok történészeinek is van feladatuk, hiszen a tőkés termelés kezdeteinek törvényszerűségeit kutatni egyetemes tudományos érdek. Semmiképpen nem lehet beleenyugodni a „válság”-teória ernyesztő tételeibe, melyek egyébként tele vannak önellentmondásokkal. A kötet a XVII. század első felére vonatkozóan megállapítja, hogy kibontakoztak a nagy felfedezések következményei, melyek a XVIII. századi gazdasági forradalom első jelei voltak. Ezután a gazdasági élet kb. húsz évig stagnált, majd a stabilizálódást a merkantilrendszer hozta meg. A bizonytalan megállapítások között csak egy látszik megalapozottnak : az ipar alá van rendelve a kereskedelemnek. Ez az utalás azonban kevés.

A könyvhöz fűzhető sok más tárgyi reflexió mellőzésével legyen szabad egy megfigyelést rögzíteni. A magyar történeti tankönyvek végleges formába való öntésénél feltétlenül figyelembe kell venni a CLIO módszertani tanulságait. Az anyag rövid, szinte pontokba szedett összefoglalása után jön a források ismertetése és a historiográfiai jellegű bibliográfia, mely a vitás pontokat kiemeli és esetleg a rájuk vonatkozó felfogásokat, polémiákat ismerteti. „A kérdések jelenlegi állapota” cím alatt rendszerint külön tárgyalja a kidolgozott és az elhanyagolt problémákat. Bonyolultabb esetekben, mint pl. a harmincéves háború története, külön előzetes fejtegetést ad a kérdésfeltevés módjáról, a háború jellemzéséről. Az egész kötetben feltűnik az a könnyedség, mellyel ösztönzést ad a hallgatónak az egyes problémák önálló megítélésére, határozottan fejt ki álláspontját anélkül, hogy ezt végérvényessé és kizárólagossá tenné, elrekesztve a további szemlélődés útját. Külön megemlítendő a világos tagolás, az anyag rövid egységekbe szedése.

Végezetül rólunk. A tárgyalás során a magyarok nem merülnek egészen a feledés homályába, fel-feltűnnek az egyes szabadságharcok tárgyalása alkalmával, mint az európai ügyek mellékes részvevői, főleg mint a francia politika Habsburg-ellenes irányának elősegítői. De még a Habsburg-államrendszer tárgyalásán belül sem esik szó az ország fejlődésének problémáiról vagy külső helyzetéről. Az a kötet legjobb megfigyelése, hogy a harmincéves háború után megerősödött a Habsburgok helyzete az örökös tartományokban, és így lehetővé vált a magyarok megtörése, valamint a török visszaszorítása. A többi szomszédos országokhoz képest is nagyon kevés anyag van rólunk (leszámítva a balkáni országokat, melyek szinte teljesen eltűntek a török fejezetben). Annyt ebből le kell vonni tanulságként, hogy a külföld előtt sokkal nagyobb mértékben ismertté kell tennünk történelmünket, mint ahogy az ma történik. Nem tűrhető, hogy pl. Magyarország XVII. századi történetére vonatkozólag csak Szekfi A magyar állam életrajza c. munkája és Baráth Tibor adóttörténeti tanulmánya legyen fontosabb irodalomként ismeretetés a nyugat-európai országokban.

Ezt a munkát és a CLIO más kötetait egyetemeinken is sokkal bátrabban kellene felhasználni az egyetemes történet tanulmányozásának elmélyítésére.

WITTMAN TIBOR

GEORGES LEFÈBVRE :

ÉTUDES SUR LA RÉVOLUTION FRANÇAISE

(Paris, Presses Universitaires de France. 1954. 326 l.)

TANULMÁNYOK A FRANCIA FORRADALOMRÓL

Georges Lefèbvre professzor nyolcvan éves volt 1954-ben. Ebből az alkalmából adták ki barátai és tisztelői értekezéseinek ezt a gyűjteményét. A kötet az író tanulmányait, recenzióit témakörök szerint állítja össze. A bevezető után a tulajdonképpeni tanulmányok sora két, Dantonról szóló könyvnek a legszigorúbb tárgyilagosságon alapuló bírálatával kezdődik. Kíméletlenül leplezik le azokat a tárgyi tévedéseket, amelyeket a művek szerzői — a német Wendel és a francia Bartheu — elkövetnek. A kritikákat a Saint-Justról szóló néhány oldalas értekezés követi, melyet 1935-ben írt a szerző. A Saint-Just-tel megkezdett jellemképsorozatot a Robespierre-ről és a Sieyès-ről írottak követik.

A jellemképsorozat után a tanulmánykötetben szerzőnek a gazdaságtörténeti tárgyú írásai következnek. Sajnos, az összeállítás sokat veszít ezáltal lendületéből. Helyesebb lett volna ezt a tanulmánysorozatot, — mely egyébként a gyűjtemény leg-érdekesebb része — a kötet élére helyezni. Ugyancsak sokkal előkelőbb helyet érdemelt volna az ötödik tanulmány-ciklus, melyben a forradalmi tömegek szerepét tárgyaló tanulmányokat kapjuk kézhez. Ezekben a cikkekben a szerző azt vizsgálja, hogyan alakul ki a nagy megmozdulások idején a tömegszihózis, és milyen szerepe van ennek az események létrejöttében. Végül két értekezésben Babeuf kommunizmusának lényeges jegyeit vizsgálja, Babeuf nézeteinek gyökereit származásában, tanulmányaiiban és legfőképpen annak a vidéknek szegényparaszti társadalmában keresve, ahonnan az első gyakorlati kommunista származott.

Mint már említettük, különösen figyelemre méltóak a kötet gazdaságtörténeti fejtegetései. Ebből megállapíthatjuk, hogy Lefèbvre kitűnő gazdaságtörténész, aki gondos, alapos munkával merül el egy-egy gazdaságtörténeti problémában. Végülül precízen gyűjti össze adatait, amivel példát mutat arra is, hogy az igazi történésznek milyen sokoldalúnak kell lennie, ha valóban bele akar látni az elmúlt idők életébe. Az egyik értekezés pl. a littryi bányák történetét mutatja be 1774-től a köztársaság nyolcadik esztendejéig. A szerző az adatok ezreit gyűjti össze, hogy a megrajzolt kép hű legyen. Példamutató a szerző írásművészete is, mert a sokezer adat ellenére, melyeket még a szakemberek is hajlamosak „száraznak” tekinteni, érdekesen állítja össze a tanulmányt, olyannyira, hogy nemcsak a történész, hanem a laikus számára is izgalmas olvasmány. Valósággal magunk előtt látjuk a bányászat történetének az adatok egész sorával tudományosan megalapozott negyed századát. De a tanulmánynak nem ez a legfőbb értéke, hanem az, hogy ebben a látszólag szűk problémában, mint tükörben látjuk meg az egész ország képét. Nagyszerű az a módszer, ahogyan egy kis terület problémáiban megmutatja egy egész ország minden életkérdését. Egy ország magasságából tud szemlélni, miközben elmerül a helyi adatok látszólagos kicsiségében, — az egész francia népet látja, miközben a littryi bányászok életét, gondjait teszi műve közép-pontjába. Gondosan igyekszik kiszámítani a reálbérek alakulását és ennek kapcsán megmutatni azokat a nagyhorderejű intézkedéseket, amelyeket a jakobinus diktatúra tesz a spekuláció megakadályozására, az eldugott élelmiszerkészletek felkutatására. Példamutató Lefèbvre munkássága abban is, hogy milyen gondosan használja fel elődei-nek kutatásait és eredményeit. Azonban elődeinek (Simiand, Labrousse) módszerével szemben, akik a számadatok világa mellett nem néztek a szenvedő, alkotó hősré. az emberre, Lefèbvre munkáját mélyeséges humanizmus hatja át, és alkotómunkája köz-pontjába azt helyezi, akiért a számadatok, számoszlopok készülnek, az embert.

Példamutató azonban a nagy francia tudós munkássága abból a szempontból is, hogy nem elégszik meg az eddig feltárt adatok „újjaértékelésével”, hanem állandóan újabb és újabb adatok után kutat, hogy még alaposabb — az ember életének teljes egészét tárgyaló — tanulmányt helyezhessen a francia forradalom történetét olvasó szak-emberek elé. Így egyrészt gazdagítja a már ismert anyagot, másrészt tudományos alaposságával bírálhatja a régebbi források feldolgozóit, és nem egyszer egészen újszerű következtetésekre juthat.

Agrártörténeti kutatásainak központjába Lefèbvre mindig a parasztot állítja. Bár szemlélete átfogó, mégis — az igaz történeti hűség kedvéért — a parasztság szemszögéből vizsgálja a tényeket. A földbirtokviszonyokat kutatva mutat rá arra, hogy a parasztság a feudális jogok rombolásáig egységes célkitűzésű volt és ezután mennyire

megoszlott. A birtokos, gazdagabb paraszt semmiképpen nem akarta, hogy az a szegény-paraszt jusson földhöz, aki eddig az ő cselédje volt. A szegény-paraszt pedig látta, hogy a többet ígérőnek eladott földek csak a gazdagparaszttság ingatlan vagyonát növelik.

Érdekes kimutatás az, melyben a szerző azt ábrázolja, hogy a földbirtokviszonyok nagy megváltozását nemcsak az okozta, hogy a nemzeti javakat kiárusították, hanem az is, hogy rengeteg adás-vétel történt. De bármily nagyok voltak is a változások a földbirtokviszonyok terén, a nagybirtok, ha jóval kevesebb lett is, nem tűnt el, a nemesség megtartotta, illetőleg visszaszerezte dominiumainak jelentős részét, megerősödtek a polgári birtokok, és a birtoktalan zsellérek száma is elég nagy maradt, illetőleg alig csökkent. Az agrárválság tehát csak valamelyest enyhült, de meg nem oldódott. Lefebvre szenvedélyesen szembeszáll azokkal a tudománytalan állításokkal, melyek szerint a francia forradalom a szegényparaszttság tömegeit kielégítette.

Helyesen ismeri fel a szerző, hogy a forradalom történetében fontos szerep illeti meg a parasztságot, mely a harmadik rend legnagyobb számú tömegét alkotta. Amikor azonban a parasztság történelemformáló erejére hivatkozik, bár legtöbbször helyes tételtől indul ki, nem mindig jut el igazán helytálló következtetéseikig. A hagyományos történelemszemlélet szereti úgy beállítani a parasztok mozgalmait, mintha azok csak a párizsi július 14-i forradalom fölszólítására törtek volna ki. Lefebvre bebizonyítja, hogy volt egy nagy, külön parasztforradalom a francia forradalom keretében. A bizonyítás azonban vitathatónak tűnik számunkra. Ezek a parasztmegmozdulások — néhány elszigetelt esettől eltekintve — összefüggésben voltak a városi forradalmi mozgalmakkal. Hiszen amikor a parasztság márciusban megkezdte a maga forrongásait, már a harmadik rend többnyire az értelmiség agitációjának hatása alatt áll. Azt már helyesen látja Lefebvre, hogy a forradalmi mozgalmak a parasztság körében is a Bastille ostroma utáni időkben érik el egyik tetőpontjukat, azt azonban nem lehet állítani, hogy ezek a mozgalmak a párizsi megmozdulástól függetlenül is létrejöttek volna. Helyesen állapítja meg azonban, hogy a forradalom csak mintegy kompromisszumot hozott létre a parasztság és a polgárság között és nagyon kérdéses az, hogy a parasztság végül is mennyit kapott ettől a kompromisszumból. Lefebvre rámutat arra is, hogy a polgárság mily keveset törődött paraszti szövetségével, és nem hoz létre még egy elfogadható agrárpolitikai reformot sem. A polgárság a dolgok természetességével vezette át a paraszti termelést a feudálisból a kapitalista termelésbe, mintahogy szabaddá tette az egyént, a termelést, a forgalmat és a földet magát. De ugyanakkor meggyorsította a parasztság rétegződésének folyamatát is. Lefebvre nagyon helyesen emeli ki, hogy a forradalom óriási mértékben növelte a törpebirtokosok számát anélkül, hogy ebből a menthetetlen elszegényedési folyamatból bármiféle kivetzető utat mutatott volna.

A tömeglélektan vizsgálata a tanulmánykötet egyik legérdekesebb része. A történetírás az egész világon — talán a Szovjetuniót leszámítva — ezen a területen maradt el a legjobban. Éppen ezért kell a szerző e téren tett kísérleteit igen nagy örömmel üdvözölni. Lefebvre rámutat arra, Marx nyomán, hogy úr és paraszt elentető a századok óta elraktározott emlékeképek folytán olyan régi, mint maga a feudalizmus. Nagyon érdekes módon bizonyítja be azt, hogy az úgynevezett rombolások nem mások, mint az elnyomó osztálynak azon javaiban való megbüntetése, melyek mintegy szimbólumai az elnyomó hatalomnak. Bizonyítja, hogy az az általános vélemény sem igaz, hogy az eddig elnyomott tömeg csak rombolni kíván; éppen ellenkezőleg, abban mindig benne van a rendteremtés gondos előkészítése, mintahogy pl. mindjárt július 15-én a forradalmi tömeg megalakította önmagából a nemzetőrséget. Igen nagy érdeme Lefebvrenek, hogy a forradalmi tömeget — számos más polgári szerzővel ellentétben — nem destruktívnak, hanem konstruktívnak tartja.

Külön fejezetet kellene szentelnünk Lefebvre személyiség-értékeléseinek. Roppant értékesek ilyen irányú tanulmányai, akár más szerzőt bírálva, akár saját kutatásait összegezve rajzolja is meg a forradalom valamelyik nagy alakjának képét. Nincs az a kiváló portréfestő, aki annyi elmélyült tanulmányt szentelne annak a személynek, akit ecsetjével megörökít, mint azt Lefebvre teszi tollával. Még a gondos pszichológus regényíró is tanulhat ezen a téren tőle. Danton jellemének ábrázolása nagyszerű, élvezetes és rendkívül mélyenjáró. Valósággal életrekelte a forradalom e sokat vitatott egyéniségét. Nem elégszik meg a külső körülmények ecsetelésével vagy mélyebb elemzésével, hanem minden tettenek az emberben, a társadalomban, a közvetlen környezetben levő rugóját is figyelembe veszi. Teljes mértékben elhagyja a nem célravezető deduktív módszert. A Saint-Just-ról szóló értekezés lenyűgözően érdekes, és számtalan oldalról mutatja be a szélsőségesen romantikus fiatalemberből induló forradalmárt, és fejt fel azokat a szálakat, amelyek a rendszeres cselekvésig, zabolázott gondolkodású politikusig vezeték a forradalomnak ezt a nagy alakját. Már az előbb említett módszer szerint állítja elének

Robespierret, aki sohasem szűnt meg védeni a francia forradalmat a volt kiváltságosok ellen, és mutatja meg azokat az okokat, melyek miatt Robespierre minden eddigi elnyomottnak: színészeknek és zsidóknak, fekete rabszolgáknak és fehér parasztoknak egyaránt a legteljesebb emberi szabadságot követeli. Sieyès alakjában ragyogóan rajzolja meg azokat az ellentétes vonásokat, melyek az abbé politikai pályáján és gondolkodásában olyan feltűnőek. Kitűnően bontja ki ezeket az ellentéteket, és mutat rá arra, hogy milyen okokra lehet mindezeket visszavezetni.

A könyv valamennyi értekezése a tudós és a nagy író remekelése. Ha hibákat találunk is helyel-közzel történelemszemléletében, ezek nem jelentősek. Stílusa bámulatosan tömör, egyetlen fölösleges mondat vagy szó sincsen a tanulmánykötetben, melynek magyar nyelvű közzététele, esetleg egy rövidített, válogatott kiadásban helyes volna. Nagy segítséget jelentene mindazok számára, akik a francia forradalom történetét a legújabb kutatások eredményeiben kívánják megismerni.

VÁGÓ MÁRIA

PAUL REYNAUD:

IN THE THICK OF THE FIGHT. THE TESTIMONY OF PAUL REYNAUD

(London, Cassel and Co. 1955. 684 l.)

A HARC SŰRŰJÉBEN. PAUL REYNAUD TANÚVALLOMÁSA

A kritikus hátrányos helyzetben van, amikor legújabbkori emlékiratokat kell bírálania, hiszen a memoáriró a világ kezdete óta holmi „*chevalier sans peur et sans reproche*” szerepében tetszeleg és bizonyító anyagát tetszés szerint csoportosíthatja anélkül, hogy komolyabb támadási felületet nyújtana. Mondanunk sem kell, hogy Reynaud is ezt teszi, méghozzá olyan bámulatraméltó hajlékonysággal, hogy az olvasónak azt kell gondolnia, ő volt az egyetlen csalhatatlan ítéletű politikus a Troisième République korában, aki már 1924-től kezdve azon igyekezett, hogy váteszként figyelmeztesse a francia közvéleményt a fenyegető rémre, a második világháborúra.

Ha hihetünk Reynaudnak, jóslatai Cassandra-jóslatok maradtak. A szerző egész sor régebbi beszéde és írása alapján mindenesetre arra kell következtetnünk, hogy Reynaud, Franciaország mérhetetlen kárára, nem találta meg vagy nem akarta megtalálni a dolgozó tömegekhez vezető utat, figyelmeztetései pedig süket fülekre találtak a francia politika felelőtlen polgári vezetőinél. Ami Reynaud politikai pályafutását illeti, a közel 80 éves politikus könyvének címében azt jelzi, hogy memoárijai egyben politikai tanúvallomását is tartalmazzák. A szerző csakugyan ezt tartja szem előtt, a jelent és a jövőt pedig figyelmen kívül hagyja. Reynaud egyébként szikrázóan ügyes és szellemes stílusban megirt visszaemlékezéseken kívül nem ad iránymutatást a gallok jövőjére nézve, ezt annál is inkább elmulasztja, minthogy könyve 1945-nél záródik. Útmutatás és jóslás helyett azonban olyan éles kritikával találkozunk, amely mindennél világosabban mutatja a két háború közti Franciaország politikai rövidlátását, felelőtlen-ségét, struccpolitikáját és mulasztásait, amelyeket semmiképpen sem írhatunk a francia nép rovására. Reynaud visszariad attól, hogy gyilkos kritikájában eljusson a végkövetkeztetéshez és tollával átdöfje a francia burzsoáziát, ennél sokkal óvatosabb és fegyvereit inkább személyek, s nem osztályok ellen irányítja.

Nem viszi végig következetesen a bírálatot Németország esetében sem. Noha első fejezetének címe „A világgazdasági válság uralomra juttatja Hitlert”, nyomát sem találjuk a németországi osztályviszonyok elemzésének, Hitler és a német nagytőke közismert kapcsolatainak, a hitlerizmus osztályhátterének, ehelyett kénytelenek vagyunk beérni néhány elhamarkodott általánosítással. Így az első két fejezetben, amelyekben Reynaud tulajdonképpen csak az előzményeket érinti, frázisokat találunk arra a tendenciára nézve, hogy a gazdasági válság Németországot revansista arzenállá, Franciaországot pedig szétforgácsolt és pártoskodó országgá változtatta.

Rövidesen fel kell ismernünk, hogy az első néhány fejezet csupán bevezetésként szolgál az 1940-es débácle részletes elemzéséhez és egy-két esetet kivéve Reynaud általánosításokkal éri be. Utólag persze könnyű ízekre szednie a hitleri monstrum zavaros szörnyiszülöttjét, a „Mein Kampf”-ot, amelyben a „führer” eléggé világosan (ha szabad ezt a kifejezést alkalmazni) kinyilvánította támadó szándékait. Ezt azonban Reynaudnak, ha valóban váteszi vonásokat igényel, nem 1955-ben, hanem vagy húsz évvel azelőtt kellett volna megtennie.

A bevezető fejezetek közül különös érdekessége van annak, amely a tervezett szovjet – francia szövetségre vonatkozik. Reynaud becsületlen válik, hogy itt alaposan megkritizálja polgári politikus-társait, elsősorban Laval és a francia hadvezetőséget, akik rövidlátó és ostoba módon szabotálták és visszautasították a nagy szocialista országgal való szövetség gondolatát. Reynaud világosan és bátran megírja, hogy a szovjet külpolitika egymás után tette meg őszinte ajánlatait az antifasiszta szövetség érdekében, a francia jobboldal azonban rövidlátó módon valamennyit elszabotálta.

Hasonlóképpen kemény kritikát mond a francia politika felett Reynaud azokban a fejezetekben, amelyek a francia hadsereg készségtelenségét mutatják meg. Vérbeli memoáriró lévén szemlélete persze rendkívül egocentrikus. Állandóan ő az, aki a hibákat felismeri és aki nem talál meghallgatásra. Valóban tragikomikus azonban a franciák Maginot-pszichológiája, Pétain konzervatív hadseregfejlesztő szemlélete, amely logikusan vonta maga után a rettenetes 1940-es tragédiát. Megtudjuk, amit már egyébként is sejtettünk, hogy a francia vezérkar teljességgel elhanyagolta a modern hadviselés által megkívánt légierő, illetve páncélos erők fejlesztését, ugyanakkor, amikor a hitleri Németország éppen erre vetette a hangsúlyt.

A kép, amely egyes részletek alapján élénk tárul, visszataszító és elszomorító. Az az érzésünk, hogy egy szegényletes ténájú drámát nézünk végig, amelynek jól ismerjük a végét és talán éppen azért tölt el bennünket borzalommal, mivel az iszonyú színdarab áldozata nem néhány személy, hanem egy egész nép. Jó képet kapunk a szegényletes müncheni tárgyalásokról is, ahol a nyugati politikusok feláldozzák a kelet-európai népeket a német fasizmusnak.

Kevésbé érdekesek az 1939-es háború első szakaszairól szóló leírások, talán éppen azért, mivel ezt a témát már jobban ismerjük. A „drôle de guerre” feszült várakozása után bekövetkezik az, amit minden épelméjű francia politikusnak előre kellett volna látnia, az összeomlás. A Belgiumot és Hollandiát letipró fasiszta hordák játszi könnyedséggel törnek át a gyenge francia védelmi vonalakon és a Maginot-vonal hátába kerülnek. Mindaz a pénz, amelyet a francia vezérkar defenzív elgondolásai érdekében ebbe a gigantikus, de halva született erődvonalba ölték, egyszerűen feleslegesnek bizonyul.

Az események ezután egyre gyorsabban peregnek. A belga király gyávasága és árulása elszakítja egymástól a gyenge angol csapatokat és a helyenként bátran harcoló, donquijotei vezetőik által irányított francia sereget. Persze Reynaud, aki 1940 márciusától júniusáig miniszterelnök volt, most már hiába kér Rooseveltől „repülőgép-felleget”, a legfelsőbb francia vezetésben kapituláns jelenségek mutatkoznak. Emítettük már, hogy az összeomlás történetét igen részletes tárgyalásban olvashatjuk. Valóban, Reynaud ezen a helyen valóságos okmány-ütegeket vonultat fel, hogy igazolja saját álláspontját Weygand és Pétain tábornokokkal szemben. Hármuk között, a szerencsétlen letiport Franciaország teste felett, igen csunya vita fejlődik ki. Nem csodálható tehát, hogy Reynaud – „a neveltségesség öl” jelszava alatt – Weygand-t „templombajáró öreg zsoké”-nak, Pétaint pedig egyenesen hazaárulónak nevezi és el kell ismernünk, hogy a szerző egyik esetben sem jár messze az igazságtól. Ezen a helyen igen találó és figyelemreméltó jellemrajzot kapunk Pétainról, Darlanról és társaikról, akik saját meggyalázott hazájuk meggyalázásával szegényletes és ugyanakkor neveltségességessé figurákká válnak Hitler sakktábláján.

Sajnálatos, hogy Reynaud, memoárt írván, nem foglalkozik Vichy politikájával, pontosabban, hogy csak saját személyén keresztül nézi az eseményeket és így nem kapunk összefoglaló képet Pétain báb-Franciaországáról. Reynaud mindenesetre úgy állítja be a történeteket, hogy ő volt az egyetlen, aki folytatni akarta a küzdelmet az agresszor ellen és ez az akkori legfelsőbb politikai és katonai vezetés kapituláns szellemét tekintve – nem szólunk itt a francia kommunistákról, általában a népi partizánalakutokról – többé-kevésbé megfelel a tényeknek. Reynaud tervei azonban, amelyek szerint a franciák gyarmataikról folytatták volna az ellenállást, nem voltak túlságosan reálisak. A hibát már előbb követte el a korrupció és rövidlátó francia uralkodó osztály és Reynaud minden bizonygatása ellenére azt kell mondanunk, hogy 1940 júniusában bizony már késői volt a bánat.

A szerző ezekután már viszonylag érdektelenebb visszaemlékezéseket közöl fogsága idejéből. Reynaud-t eleinte Pétain tartotta várfogságban és az agg áruló minden igyekezete arra irányult, hogy politikai ellenfeleit a hóhér kezére juttassa. Itt inkább csak rövid felvillanások világítják meg a kollaboráns franciák undorító viselkedését, a fasisztabarát és hazaáruló szennylapok szégyenletes cikkeit. 1942-ben Pétain, miután hiába kísérletezett azzal, hogy Vichy-Franciaországon belül ítéltesse el Reynaud-t és társait, ellenfeleit átadta újdonsült gazdáinak, a németeknek. Reynaud Hitler haláltáborainak egyikébe, Oranienburgba került, a háború vége felé pedig az Alpok között felállított internálótáborba vitték. Fogságának idejéről Reynaud nem közöl túlságosan érdekes anyagot, említést legfeljebb az a levelezés érdemel, amelyet a fogoly Reynaud Pétainnel folytatott. Kétségkívül igen bátorhangú levelek ezek, amelyek állandóan emlékeztetik Pétaint hazaárulására.

Paul Reynaud, a viharosmultú francia polgári politikus könyve persze igen apologikus. Tagadja, hogy a katasztrófához vezető úton hibákat követett volna el. Tekintet nélkül arra, hogy saját személyéről sikerül-e elhárítania a felelősséget vagy sem, könyve mindenekelőtt abból a szempontból figyelemreméltó, hogy egy szemtanútól értesülünk a két háború közti francia polgári politika minden képzeletet felülmúló hitványságáról és fejetlenségéről. Akár taktikai okokból, akár meggyőződésből tette a szerző, kétségtelen, hogy a Szovjetunió és a francia kommunisták szerepének értékelése művében határozottan pozitív vonásokat mutat fel.

SZUHAY-HAVAS ERVIN

JOZEF KUZMÍK :

VERGANGENHEIT UND DERZEITIGER STAND DER SLOWAKISCHEN BIBLIOGRAPHIE

(Martin 1955, 9, 1 l., IV tábla)

A SZLOVÁK BIBLIOGRÁFIA MÚLTJA ÉS JELENLEGI ÁLLÁSA

A Szlovák Tudományos Akadémia Naša Veda (Tudományunk) című folyóiratában jelent meg első ízben ez a kis összefoglaló cikk, amelyet azután német nyelven valamelyest bővítve külön is kiadtak. A cikk rövid áttekintést ad a XVIII. század elejétől a szlovák bibliográfiai irodalom fejlődéséről. A XVIII. és XIX. század fordulóján állítják össze az első kéziratok bibliográfiai jegyzékeit (Rybay és Tablic). A XIX. század derekáról megemlíthető J. M. Hurban, a jelentős szlovák író és politikus összeállítása a szlovák irodalmi életéről. A legnagyobb arányú bibliográfiai összeállítás L. V. Rizner szlovák nemzeti bibliográfiája, amely az 1900-ig megjelent könyveket és folyóiratokat dolgozta fel a szerzők betűrendjében. A hat kötetes nagy munka 1927 és 1934 között jelent meg. Azóta néhány adalékot nyújtott ezekhez a könyvekhez J. Ormis és J. Mišianik. Az 1921–1925 közötti korszakra vonatkozó munkák jegyzékét, a cseh és szlovák szerzők műveit együttesen K. Nosovský és V. Pražák állították össze. 1928 és 1938 között évenként jelent meg a Csehszlovák Köztársaság Bibliográfiai katalógusa. A felszabadulás után jelent meg néhány kötet a második világháború alatti évek könyvtéréről, a kurrens bibliográfiát pedig a Slovenská Kniha (Szlovák Könyv) című havi folyóirat közli. 1954 óta a Slovenská Bibliografia c. folyóiratot Slovenské Časopisy (Szlovák folyóiratok) címen jelentetik meg, ez a folyóiratok bibliográfiai feldolgozása.

A cikk felsorol néhány szakbibliográfiát is, amelyek a felszabadulás után jelentek meg, majd rátér a mai bibliográfiai munka ismertetésére. Ennek a munkának egyik központja a Matica Slovenská turócszentmártoni bibliográfiai osztálya, amely 11 bibliográfust és 2 segédmunkaerőt foglalkoztat, ők állítják össze a kurrens bibliográfiákat és országos méretekben összehangolják a bibliográfiai munkákat. Emellett a pozsonyi egyetem bibliográfiai intézete, a kassai állami könyvtár és a Szlovák Tudományos Akadémia folytat bibliográfiai munkát. Egész Csehszlovákiára vonatkozóan néhány szakbibliográfia is jelenik meg. A könyv felsorol még néhány magyar és lengyel bibliográfiát, valamint a fontosabb szlovák irodalomtörténeti összefoglalásokat is. Végül áttekintést ad a készülő szakbibliográfiákról és rövid statisztikát nyújt az 1919–1953 között Szlovákiában megjelent könyvekről és az időszaki sajtóról. A cikk megállapítja, hogy intézményes bibliográfiai feldolgozó munka Szlovákiában csak a felszabadulás után jött létre.

A kis füzet néhány oldalon áttekinthető összefoglalást nyújt a szlovák bibliográfiai munka fejlődéséről és mai helyzetéről, német nyelvű közzététele igen hasznos volt, így szélesebb külföldi olvasóréteg is megismerheti ezeket a kérdéseket.

N. E.

OXFORD REGIONAL ECONOMIC ATLAS — THE U.S.S.R. AND EASTERN EUROPE

(Oxford, University Press. 1956. 134 l., 59 térkép)

A SZOVJETUNIO ÉS KELET-EURÓPA GAZDASÁGI ATLASZA

A Szovjetunióval és a népi demokratikus országokkal foglalkozó gazdasági atlasz első része annak a nyolc kötetből álló sorozatnak, amelyet a Clarendon Press közgazdasági és kartográfiai munkaközössége tervezett. A legmodernebb — helyenként irigylésre méltó — nyomdatechnikával készült atlasz a következő részekre osztotta a szocialista országokra vonatkozó gazdag anyagot: földrajz, fizikai földrajz, mezőgazdaság, ipari növények, energiatermelés, ipar és bányászat és végül néprajz és történelem.

A gazdasági térképek készítésénél az a módszere, amellyel a jelenlegi atlasz készült, nem ismeretlen, ugyanezzel a technikával készült az egész világ gazdasági életét felölelő *Oxford Economic Atlas of the World* című munka is.

Áttekinthetőségükkel, szép és izléses színezésükkel különösen kitűnnek a szocialista országok földtani, meteorológiai, erdészeti és közlekedési térképei, igen szépek a vegetációt és a termőtalajt feltüntető oldalak, a 22–23. oldalon látható domborzati térkép pedig kivételes kartográfiai bravúrral készült.

Mielőtt kritikái megjegyzéseket tennénk, meg kell dicsérnünk az atlasz rendkívüli pontosságát és fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy az eddig bizony igen közepes színvonalú angol kartográfia az elmúlt néhány esztendő alatt szemmel láthatóan előretört, és nemcsak modernségével, hanem minden részletre kiterjedő teljességével is kitűnik.

A tájékozódást szolgáló ún. „reference”-térképek, bár szépek és pontosak, technikailag még mindig a német és a legújabb szovjet térképek mögött maradnak. Mindenekelőtt azt jegyeznünk meg, hogy nem tartjuk pontosnak néhány térkép címét. Így a „Kelet-Németország és Lengyelország” című térkép nem csupán az említett országokat ábrázolja, hanem Nyugat-Ukrajnát, csaknem egész Bjelorussziát, Nyugat-Németország és Magyarország legnagyobb részét, valamint egész Csehszlovákiát. Még szerencsétlenebb a következő térképen a „Moszkva-Donbassz” megjelölés. Ez a térkép ugyanis a Szovjetunió európai területének nagyobb részét ábrázolja a Ladoga és az Onyega tavaktól a Fekete-tengerig, kelet–nyugati irányban pedig mintegy nyolc szélességi fok terjedelemben. Pontatlan a „Danubia” megjelölés a 10–11. oldalon látható térképen, amely a Duna középső és alsó folyása mentén elterülő országokon kívül csaknem az egész Balkán-félszigetet feltünteti, ezért a „Danubia” megjelölés különösen az Adria környékének, Jugoszláviának és Bulgáriának esetében szokatlan.

Ugyanezt mondhatjuk a „Nyugat-Szibéria” című térképpel kapcsolatban is, amelyről teljességgel hiányzik Nyugat-Szibéria északi része, „kárpótlásul” viszont ezen az oldalon tanulmányozhatjuk Kazahsztánt és az Uraltól nyugatra eső területek egy részét is.

A geológiai, meteorológiai, valamint a talajviszonyokat és a flórát feltüntető térképekről már dicsőően emlékeztünk meg. A gabonafélék elterjedését és termelését ábrázoló térképek alapján meglehetősen áttekinthető képet alkothatunk magunknak a szocialista országok mezőgazdaságáról. Kissé zavaros azonban az ipari növényeket és azok feldolgozását bemutató térkép az 50–51. oldalon. Hiányoljuk, hogy a szén- és energiatermeléssel foglalkozó térkép mellőzi az épülőben levő és a már működő erőművek közti különbség feltüntetését.

Mindenestre meg kell jegyeznünk, hogy a kb. 1 : 16 000 000 léptékes, kúpvetületben készült gazdasági térképek reális arányokban ábrázolják ugyan a hatalmas Eurázsiai kontinenst és kiválóan alkalmasak arra, hogy az egyes termelvények és iparágak elterjedését és jelentőségét ábrázolják, egy bizonyos határon túl azonban zavarossá válnak, különösen akkor, ha többféle iparág elterjedését tüntetik fel egyidőben, mint például a gépgyártással foglalkozó térképen (66–67. l.). Az említett és bírált módszerrel készült, mégis áttekinthető azonban a nem-vastartalmú fémek bányászatát ábrázoló oldal (78–79. l.).

Sajnos a vasúthálózatra vonatkozó térképet is ugyanolyan alapon kell bírálnunk, mint a gépgyártással foglalkozót. Az ázsiai területek ritka hálózatáról itt is áttekinthető

képet kap az olvasó, az európai területek vonalai azonban szeszélyes (bár bizonyára pontos) szálakba futnak össze. A kikötőket és a víziutakat ábrázoló oldal ismét kitűnő. Nem mondhatjuk el ugyanezt az úthálózatot ábrázoló oldalakról, ahol jókora adag egyszerűsítéssel, a fogalmak (autóút, főút, egyéb utak, téli ösvények) meg nem magyarázásával találkozunk. Ez a térkép talán az atlasz leggyengébb része. A légiközlekedéssel foglalkozó térkép, mivel kevesebb problémát vet felszínre, jól használható. Ismét túlságosan sematikus és zavaró az úton a szocialista országok népsűrűségét feltűntető térkép. Különösen rejtélyesnek találjuk azt a fehér foltot, amely Minszk közelében több száz kilométer hosszúságban terpeszkedik. Noha feltételezhető, hogy a Pripjaty mocsarak vidékét ábrázolja, ahol a lakosság ritkább mint egyebütt, mégsem valószínű, hogy a fehér folttal jelzett területen mindössze húszezer ember laknék, amint azt egy kis piros pont jelzi.

1939-es adatok alapján készült a Szovjetunió néprajzi térképe, amelyhez a kelet-európai országok etnikai összetételét ábrázoló rész csatlakozik, méghozzá egy térkép keretein belül. Egy szempillantás alatt kiderül, hogy a szerzők itt az 1939-es szovjet néprajzi helyzetet az 1956-os kelet-európaival olvasztották össze. Az eredmény persze irreális és zavaró. Súlyos hiányosságokat találunk mind a térképen, mind a hozzá tartozó szövegrészben. A szláv népeket például piros, a törököket kék, a finn-ugor népeket zöld színnel jelzik. Bolgár barátaink bizonyára nagy csodálkozással tapasztalják majd, hogy nyelvileg és etnikailag egyaránt törököknek tartják őket és így ugyanazt a színt (a kéket) kapták, mint az üzbégek, azaz közelebb esnek a türkménekhez és a tatárokhoz, mint — exempli gratia — a pirossal jelzett szerbekhez és makedonokhoz.

Ami a szövegrészt illeti, sok naivitást fedezhetünk fel benne. A magyarokról például megtudjuk, hogy „bizonyára távoli rokonság fűzi őket a finn-ugor népekhez” és a magyar nyelvnek is van „bizonyos” hasonlósága a finn-ugor nyelvekkel. Ez a „Times”-stílusú fogalmazás — valljuk meg — kissé komikus. A Kaukázusban lakó népeket és néptörzsedékeket „kaukázusi csoportok” címen a térkép egy kalap alá veszi és egy színnel jelöli. A szövegrész is ezt teszi velük és megtoldja azzal, hogy mindnyájan jafetita nyelvet beszélnek. A makacsul felbukkanó tudománytalan jafetita elméleten kívül a nyelvészek bizonyára csodálkoznak majd azon, miért beszélnének az indo-európai nyelvet használó örmények jafetita nyelven és miért hasonló az örmény nyelv a gruzhoz, kabardhoz vagy a csecsenc-ingushoz.

A térkép magyar vonatkozásairól csak annyit, hogy míg a dél-szlovákiai magyarok egyáltalában nem szerepelnek rajta, a Bácska és a Bánát magyarlakta területként szerepel némi délszláv „beütéssel”. Egy másik hiba az, hogy a térképen a székelyeket eléggé széles korridor köti össze Kelet-Magyarországgal, ami persze sem a mai, sem az 1939-es állapothoz nem felel meg.

A néprajzi térképhez néhány fekete-fehér színű történelmi térkép csatlakozik, amelyek szövegrészeiben igen sok a hiányosság és átítatja a napi politika is, ezért érdemben nem is foglalkozunk velük, csupán néhány nyilvánvaló hibára mutatunk rá. Így meglepő a szövegnek az a mondata, amely szerint Kievet „varég örömlomásként” alapították, Moszkva alapítása pedig a kazanyi tatár kán érdeme — legalábbis a szöveg írója szerint. Furesének találjuk azt a kijelentést is, amely szerint IV. Iván volt az első, akit „a külvilág elismert”. A „Kelet-Európa növekedése” című szövegrész is igen elnagyolt, a hozzá csatlakozó térképek pedig csak 1877 óta foglalkoznak a kelet-európai történelmmel.

Az atlaszt igen pontos index egészíti ki, valamint néhány rövid tanulmány, amely a Szovjetunió és a népi demokratikus országok jelenlegi ipari és külkereskedelmi kapcsolatait vizsgálja, persze csak dióhéjban.

Összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy az atlasz leggyengébb része a néprajzi, a történelmi és az úthálózatot feltűntető szakasz, ahol súlyos, bár nem kijavíthatatlan hibákat találunk. A gazdasági életet ábrázoló térképek némelyike a helyenként túlságosan komplex ábrázolás miatt kelet-európai viszonylatban zavarossá válik, amelyen egy következő kiadásban egyszerűen azzal lehetne segíteni, hogy egyes iparágakat és terményeket külön térképen kellene ábrázolni. Más gazdasági térképek ezzel szemben nemcsak pontosak, hanem a jóízű szempontjából is tetszetősek, a földrajzi rész közepes színvonalú és nagyobb hibái csupán a címadásban rejlenek, míg a fizikai földrajzi rész szép és alapos.

A szerzők szép számban használták a tudományos irodalom vonatkozó köteteit, beleértve sok orosznyelvű munkát és a szovjet kartográfia legújabb alkotásait is. A jelen kötetet sokat ígérő gazdasági atlaszsorozatot indítottak el az oxfordiak, akiknek munkája a hibák ellenére dícséretet érdemel.

AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR MAGYAR NYELVŰ ÚJKORI KÖTETES KÉZIRATAINAK KATALÓGUSA. I—III. KÖT.

(Budapest, 1956. VIII, 1187 l.)

A hazai tudománytörténet eljövendő kutatója, akit nem zsidbaszt tétlenségre Goethe mondásának igazsága arról, hogy a tudomány története magának a tudománynak fejlettségében tükröződik, hanem vizsgálni fogja a tudományok s így a hazai történeti tudományok fejlődésmenetét és e folyamat belső mozgatóerőit is, a tudományos segéd-szolgálat szerepének az előrehaladásban bizony nagyobb jelentőséget fog tulajdonítani, mint aminek felismeréséről a kortárs szakmai közvélemény eddig tanuságot tett. Esnek ugyan elismerő szavak levéltárosokról és kéziratárosokról történeti művek bevezetőinek alkalmi fordulataiban és protokolláris megnyilatkozásokon, de munkájuknak nemcsak természeténél fogva háttérbe szoruló mindennapjairól, hanem kritikailag jól vizsgálható produktumairól is sajnos igen keveset olvashatunk a tudományos folyóiratok hasábjain. Reprezentatív történeti folyóiratunk, a Századok megelékezett ugyan Ember Győzőnek az 1848/49-i magyar miniszterium levéltárát ismertető leltáráról és az Országos Széchényi Könyvtár 1789 – 1867 közötti kéziratok forrásait ismertető kiadványáról, de nem foglalkozott pl., nyilván ugyan csak a sorozat monumentalitásának kibontakozását várva az Országos Levéltár világviszonylatban is feltűnést keltett, 12 kötetre rúgó alapleltársorozattal. Pedig mennyi érdemes, konkrét kritikára váró, vizsgálendő és bírálendő van az ilyen jellegű kiadványokban, és mennyi, talán általánosságban is jellemezhető érdem a közrebocsátásban.

A kutató történész számára a forráspublikációk korallszigeteinek megsokszorozódása esetében is a legfontosabb marad a jó tájékozódás a kéziratok forrásanyagok végtelen tengerén. Szinte napjainkig a tájékozódás a kutató személyes eligazításán, a levéltáros, kéziratáros esetről-esetre végzett révkalauzi munkáján állt vagy bukott. A hosszú évek és évtizedek alatt szerzett anyagismeret bázisáról ők irányították biztosan a múlt kutatására igyekvők lépteit. A kutatóknak adott sok személyes útbaigazításért cserébe köszönet járt és a nélkülözhetetlenség érzése. De ugyanakkor ez a kapcsolat a kutatóval nem volt konfliktusmentes. Az iratanyag kezelője némi alappal úgy érezhette, hogy tudásának kincseit anélkül szórja szét, hogy személyes teljesítményét is számontartót alkotta, és elemi tájékoztatással kell töltenie idejét, ahelyett, hogy elmélyedhetne anyaga feltárásában. A kutatót viszont sokszor feszélyezte a személyes segítség kérésének szüksége, egy-egy tapasztalt referens kidőlte esetén pedig, híján a kielégítő tájékoztatásnak, célt is téveszthetett. Ezen a helyzeten alapjában változtatnak a korábbi esetleges ismertetések felváltó leltárak és katalógusok, manifesztumai nemcsak a levéltárakban és kéziratárakban folyó értékes munkálatoknak, hanem egy mind általánosabbá váló tudományvetikai álláspontnak is, az ismeretközlés és útbaigazítás személyi kapcsolatok fölé emelésének. Ismereteik bőkezű közrebocsátásáért hadd érje kiadványaikat az illő méltánylás, a bíráló ismertetés.

*

Ismeretetésünk tárgya „Az Országos Széchényi Könyvtár magyar nyelvű újkori kötetes kézíratainak” háromkötetes, 7051 tételt tartalmazó katalógusa, amelyet a kéziratár dolgozói a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával működő munkaközösség részvételével állítottak össze, és bocsátottak a tudományos kutatók rendelkezésére sokszorozott formában, korlátozott példányszámban.

Bátran elmondhatjuk, hogy nincs olyan hazai tudományág, amely ne találna számbavételre érdemeset a katalógus anyagában. Mintegy négy évszázad kézíratairól van szó, elsősorban XVIII – XIX. századiakról, de nincs évtized, szakaszonként eszendeje a Buda török kézre jutásától a felszabadulás utánig ívelő fejlődésmenetnek, amelynek ne lenne számottevő anyaga a gyűjteményben. Nyilván a cím egyszerűsítésére irányuló törekvés párosulva a hazai történet adott korfelosztásának elfogadása iránti bizonytalansággal tükröződik abban, hogy a kiadvány az „újkori” kéziratok katalógusaként jelent meg. (Talán nem felesleges emlékeztetnünk arra itt is, hogy különösen a magyar történet újkora kezdetének 1790-re helyezésével szemben mutatkozik sok ellenérzés a társ tudományok művelőiben, amivel nekünk történészeknek számolnunk kell.) A kéziratanyag időhatárainál lényegesen nehezebb a tematikaiak megvonása. Hitviták anyagától a termelészövetkezeti nyereségrészesedés problémáig, geomorfológiától szociáldemokrata cikkgyűjteményig nincs a hazai szellemi életnek, kulturális fejlődésnek olyan témaköre, amely képviselő nélkül lenne a kéziratár itt feltárt anyagában. Azonban a gyűjtemény tematikai sokoldalúsága ellenére, amely joggal teszi fontossá vala-

menyi tudományág művelője számára, nem kétséges, hogy kéziratai túlsúlyos többségének jellegéből következően, elsősorban a társadalom-, irodalom- és tudománytörténet kutatóit érdekli. Észrevételeinkben ezért is főként e történeti tudományok szempontjaira vagyunk tekintettel.

Amint a katalógus jó tájékoztatást nyújtó bevezetője elmondja, „a kéziratok anyag vegyes volta miatt” adják az állagok leírását a raktározás során kialakult helyrajzi rendnek megfelelően, nagyság szerinti alcsoportokban, folyószám szerint. Ez a kéziratáros és katalóguskészítő számára kétségtelenül legelőnyösebb eljárás megfelelhet a kutató érdekeinek is, ha a katalógus mutatója a kutatás legfőbb igényeit (tárgy, név, idő) kielégíti. Katalógusunk név- és tárgymutatója a felmerülő kutatási szempontok túlsúlyos többségének szolgálatára alkalmas, jó segédeszköznek bizonyul. Komolyabb fogyatékoságot a mutató adta eligazításban egy ponton észleltünk. Következetlen — a helyrajzi rend alapján történt katalogizálás folytán pedig annyira fontos — időrendi felbontása az egy-egy tárgyszó által jelölt anyagnak. Jó például a „beszéddek” tárgyszó felbontása műfajonként és századonként, a versgyűjtemények századonkénti, még inkább a cenzurái példányok évtizedenkénti csoportosítása stb. Ugyanakkor a kutató nem kap tájékoztatást a mutatóban a kéziratok hírlapok, a „honismertető” kéziratok keletkezési idejéről, de a mutató kronológiailag meghatározatlanul szól az oklevélmásolatokról, oklevélkivonatokról éppen úgy, mint a történelmi adatgyűjtésekről stb.

A szerkesztés jól állapította meg a kéziratok katalógusbeli leírásának alapelveit, és ezeket a gyakorlatba is általában sikeresen ültették át. A kisebb pongyolaságok és következtelenségek javítatlanságának jórésze — a bevezető valloimasának megfelelően — nyilván a sokszorosítás kezdetleges technikájának következménye. Apró-cseprő észrevételeket ezért sem teszünk. Nem tekinthető azonban ilyennek a bibliográfiai apparátus szinte teljes hiánya. (Sőt teljes hiányról is méltán beszélhetünk, hiszen mindössze két esetben bukkantunk szabályos bibliográfiai utalásra.) Annál fájdalmasabb ez, hiszen a könyvtár 1789 — 1867 közötti kéziratok forrásainak idézett katalógusa a maga területén lényegében sikeresen oldotta meg a kezdő és tapasztalt kutató segítésének ezt a rendkívül fontos feladatát. Nem ismerjük a bibliográfiai utalások mostani mellőzésének okait. De úgy gondoljuk, egyetért velünk a kutatók tábor, ha a bibliográfiai apparátust csak amiatt mellőzték, mert méltatlannak találták, hogy részlegesen nyújtsanak, a teljesség követelményének pedig csupán igen hosszú idő alatt felelhetek volna meg, vessék félre aggályaikat, és a végleges katalógusban adjanak tényleges vagy nemleges bibliográfiai utalást ahol csak lehet, végső esetben pedig jelezzék, hol szükséges még további kutatás. Olyan „következtelenség” lesz ez, amelyért — a helyzet őszinte feltárása esetén — csak áldás hull a katalogizálókra.

Döntő fontosságúnak tartjuk a pontos műfaji eligazítást a leírásban. Sajnos a közölt adatok nem teszik mindig világossá, vajon szépirodalmi műről, tudományos feldolgozásról, ill. adatszolgáltatásról, esetleg műfaji egyvelegről van-e szó. Pl. a Fol. Hung. 1666 jelű kolligátum kilencedik darabja a következő leírást nyeri: — „A Ganges Partjain ... 1857.” (Kőrösi Csoma Sándorról.) — Az idézőjelben az eredeti cím szerepel némi kurtitással, a pontozásos rövidítés ui. a kézirat keletkezési helyét, az indiai Monghyrt szorította ki. A zárójeles magyarázat helyesen Kőrösi Csomára tereli a figyelmet, arra azonban semmi utalás sincs, hogy a lírai címet tudományos szempontból fontos adatokat közlő kézirat viseli. Nem megrovásként, egyszerű adatközlésként írjuk, hogy a kézírásban véletlenül felismertük Duka Tivadarnak, az Indiába vetődött magyar honvédorvosnak írását; az azonban kíváncsú lett volna, hogy a lírai címet a katalóguskészítők erőteljesebben ellensúlyozzák a leírásban, hiszen a kézirat többek között Kőrösi Csoma irathagyatékának a kalkuttai főitélőszék levéltárában készített 25 tételből álló lajstromát is tartalmazza. (A műfaji elhatárolás szembetűnő hiányának példái még: Fol. Hung 1363, Oct. Hung. 1000.)

A leírás egyik döntő, nagy pozitívuma a kolligátumok lelkiismeretes felbontása, jelentős előrelépésként az e tekintetben még következtelenebb 1950-es katalógushoz képest.

A recenzorból, éppen történész, sőt levéltáros voltánál fogva kikivánczik még egy megjegyzés, nem is a katalógust, hanem magát a kéziratári anyagot illető. A katalógusnak örömdetesen nagyszámú utalása mutatja, hogy sok történt a kéziratári gyűjtőkörbe nem illő anyag levéltárba juttatása terén. Hadd említsük meg, hogy a katalógus anyagából is kitűnik, van még tennivaló e téren, így levéltári tárolást és feldolgozást kívánnának pl. a „Fol. Hung. 57. Szepesi Kamarai Ügyiratok (1631–1641)”, a „Fol. Hung. 776. Székes-Fehér vármegye gyűléseinek jegyzőkönyvei. (1806–1824)”, a „Fol. Hung. 1934. Oravicai hányaigazgatósági iratok. (1724–1849).” c. tételek.

Megjegyzéseink számos részkérdést érintetlen hagytak. Bizonyára szólnak majd sokan ezekről is, nem kevésbé a legigényesebb közönség, a nehezen fellelhető katalógus-példányokat máris lázasan forgató kutatósereg soraiból. A kutatók észrevételeinek és igényeinek számbavételével nyerheti el végső, a tartalomhoz külső megjelenésében is méltó formáját a kéziratár (s általában a kéziratárak) katalógusa, dokumentumaként és produktumaként a társadalmi-történeti tudományok terén is a további színvonal-emelkedés és előrehaladás elengedhetetlen feltételének, a tudományos segédszolgálat gyors és határozott fejlődésének.

SZABAD GYÖRGY

SZÉKELY SÁNDOR:

HERMAN OTTÓ

(Budapest, Művelt Nép Kiadó. 1955. 139 l.)

A köztudat Herman Ottót általában az utolsó magyar polihisztorként szokta számon tartani. Ebben az általánosan elterjedt értékelésben sok túlzás van, hiszen a XX. század fordulójának nemzedéke a tudományok olyan sokrétű és magasszínvonalú rendszerével ismerkedhetett már meg, amelynek áttekintése és birtoklása még a legnagyobb elmék erejét is felülmúlta. Annyi azonban bizonyos, hogy Herman Ottó tudományos érdeklődése széles mezőkre nyílt. A sokoldalú tudós tekintete elsősorban a természet-tudományok felé fordult; tulajdonképpen ő volt a magyar madártan megalapítója, sokat foglalkozott rovarattal, botanikai kérdésekkel, ugyanakkor közgazdasági és régészeti téren is maradandót alkotott, nem is szólva arról, hogy a fiatal magyar néprajztudomány egyik úttörő egyéniségének is tekinthető. A történettudomány művelése — tudomásunk szerint — sohasem vonzotta, a néprajz tárgyköréből, különösen az ősfoglalkozásokról és a magyar halászatról írott munkáit azonban a történetkutatók is számtalanszor felhasználták.

A mai nemzedék már kevésbé tudja Herman Ottóról azt, hogy mint országgyűlési képviselő, s az országgyűlési ellenzék egyik vezéralakja, maga is történeti alannyá vált és ilyen értelemben a história is magáénak vallja. Éppen ezért Székely Sándornak, Herman Ottó születése 120. évfordulója alkalmával kiadott, sokirányú jártasságot igénylő monográfiája a történészek érdeklődésére is számot tarthat. Annál is inkább, mert Székely könyvében Herman Ottó politikai életben vitt szerepének bemutatásával — Lambrecht Kálmán személyes élményeitől duzzadó munkáját is beleértve — egy eddig alig érintett, modern, marxista feldolgozást teljesen nélkülöző terület megvilágítására is vállalkozott.

Erőnket meghaladó feladatra vállalkoznánk, ha teljes egészében óhajtanánk vizsgálat alá venni Székely Sándor nagyrésztben Herman Ottó tudományos eredményeit összefoglaló és értékelő kötetét, a Századok hasábjain nem is igen volna helye az ilyen ismertetésnek. Így a magunk részéről csupán a Herman Ottó politikai szereplésének bemutatásáról szóló részekre óhajtjuk felhívni a figyelmet. A bizonyos kronológiai sorrendet megtartó, de tárgykörönkénti csoportosítást is nyújtó munka valójában csak két — az egész hermani életmű és tevékenység arányának megfelelő — „Herman Ottó a politikai harcokban” és „Kossuth Lajosnál” című részben foglalja össze Herman Ottó politikai tevékenységét. Elszórtan azután a többi fejezetben is utal — főleg újságcikkei alapján — politikai állásfoglalására, ami talán még az előbb említett fejezetekbe kíváncszott volna.

A szerző sok tekintetben eredeti forrásokon alapuló vizsgálódása kiterjed Herman Ottó valamennyi lényeges politikai megnyilatkozására, mindig a kor általános problematikájának egészébe beágyazva, ahhoz viszonyítva, s — igen helyesen — annak mérlegével értékelve is. Székely mindenekelőtt Herman Ottó képviselővé választásának körülményeit s az akkori pártpolitikai helyzetet, elsősorban a 49-es alapon álló párt viszonyait ismerteti, majd 15 éves képviselőisége alatt elhangzott százötvennél több parlamenti beszédének tükrében és a kiegészítés korára vonatkozó — jelenleg még szegényesnek mondható — legújabb történeti irodalom ismeretében vizsgálja Herman Ottó politikai működését. Így a szerző bemutatja Herman Ottónak Bosznia-Hercegovina okkupációja kérdésében elfoglalt álláspontját, külön vizsgálat tárgyává teszi az ébredező magyar munkásmozgalomhoz és annak pártjához való viszonyát, elemzi a nemzetiségi kérdésről alkotott véleményét, ismerteti a kormány korrupt gazdaságpolitikájáról elhangzott nézeteit, a szabad vallásgyakorlat biztosításáért, a szabad sajtó megvalósításáért és az

„igaz magyar kultúra” megteremtése érdekében folytatott küzdelmét, stb. Herman Ottó feleségének kéziratos naplója alapján külön fejezetet szentel a fáradhatatlan tudós-
nak eszményképével, Kossuth Lajossal való személyes kapcsolatainak, ami egyben Kossuthnak az akkori ellenzék politikájáról alkotott véleményét is értékes adatokkal dokumentálja.

A szerző ugyan állandóan hangsúlyozza Herman politikájának vezérlőgondolatát : az önálló, független Magyarország megteremtésének igényét, de hőseit nem eszményíti, előremutató nézetei mellett nem hallgatja el a korszak ellentmondásos viszonyaiból és osztályhelyzetéből fakadó téves elgondolásait sem.

Székely alapvető mondanivalójával, a kutatás eredményeivel általában egyet-
értünk, felfogása meggyőző, megállapításai megalapozottnak látszanak. Talán a fel-
dolgozás és anyagkezelés módjáról jegyezhetnénk meg annyit, hogy kissé darabos, a sok,
nem mindig kívánatos szövegidezés mozaikszerűvé teszi, de azért az olvasóban Herman
Ottó politikai koncepciójáról végül is kialakult az egységes, reális kép. A munkát a nép-
szerű kiadványnál megkívánt egyszerű, világos stílus, érthetőség jellemzi s bár a szerző
— elsősorban a nagyközönségnek szóló — munkája megírásánál már nem járt töretlen
úton, sok tekintetben új szempontokat is tartalmazó könyvét a szakemberek — s köztük
a történészek is — haszonnal forgathatják.

RÁCZ ISTVÁN

FENYŐ ISTVÁN :

AZ AURORA. EGY IRODALMI ZSEBKÖNYV ÉLETRAJZA

(Budapest, Irodalomtörténeti Füzetek, 4. sz. 1955. 154 l.)

A polgárosodás és a szabad nemzeti fejlődés igénye megteremti a maga irodalmát :
ez a folyamat jut kifejezésre a Kisfaludy Károly majd Bajza József szerkesztette Aurora
irodalmi zsebkönyv létrejöttében és másfél évtizedes történetében. 1822-ben jelenik meg
az övkönyv első kötete, akkor, amikor a bécsi abszolutizmus elleni nemesi ellenállás
megtöri az évtizedes politikai szélcsendet, s 1837-ben jelenik meg utoljára, amikor az
önkény egy már felébredt nemzet erőszakos megfélemezésére tesz kísérletet. A két dátum
között óriási utat tesz meg a magyar nemzeti irodalom s ezt az utat az Aurora tükrében
színesen, sokrétűen, valószínűen ábrázolja Fenyő István munkája. A zsebkönyv meg-
indultakor a haladó eszmék még csak elvétve bukkannak fel, a klasszicista kozmopoliti-
zmus az irányadó, az író megvetett, lenézett személy, olvasója alig van, irodalmi
központ sincs : másfél évtizeddel később a haza és haladás eszméi már átítatják az egész
irodalmat, diadalra jut az irodalmi romantika, s kibontakozik az irodalmi népiesség,
Petőfi és Arany forradalmi népiességének az előkészítője, az irodalom vezéralakjai az
egész nemzet tiszteletét élvezik, széles olvasótábor alakul ki a haladó nemesség és polgár-
ság soraiból s Pest mint irodalmi központ is virágzásnak indul. Az évente egyszer meg-
jelenő Aurora sem az érdektelenség vagy anyagi nehézségek miatt szűnik meg, hanem
ellenkezőleg : nem tudja kielégíteni többé a szükségleteket és átadja helyét egy heten-
ként kétszer megjelenő lapnak, az Athenaeumnak. E másfél évtized alatt az Aurora
és a körje csoportosuló írógárda jelenti a magyar irodalomban az újat, az előremutatót :
benne jelenik meg a Zalan futásától a Himnuszon át a Szózatig minden, ami maradandó
érték, új műfajokat és irodalmi irányzatokat honosít meg, eszmei tartalmával pedig
fennállásának első időszakában vezetője és ösztönzője, később kísérője és segítője a ki-
bontakozó reformmozgalomnak. A szerző az Aurora tartalmának gondos és részletes
elemzésével dolgozza ki nemzeti irodalmunk történetének ezt a fontos fejezetét ; ered-
ményei a korszak történeti szintéziséhez is jól felhasználhatók. A kötetet az Aurorában
megjelent művek szerzők szerinti összeállítása teszi teljessé.

BARTA ISTVÁN

JULOW VIKTOR

FAZEKAS MIHÁLY

(Budapest, Művelt Nép. 1955. 222 l. Nagy Magyar Írók)

FAZEKAS MIHÁLY ÖSSZES MŰVEI

Sajtó alá rendezte Julow Viktor és Kéry László.

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1955. I—II. köt.)

A magyar irodalomtörténetírás rendszerező, értékelő munkája során az elmúlt években róttá le adósságát Fazekas Mihállyal szemben, megjelentetve a Ludas Matyi költőjének, Csokonai barátjának életrajzát s összes műveinek kritikai kiadását. Fazekas mint a Ludas Matyi költője élt a köztudatban; hogy azonban e mű egy érdekes emberi és írói pálya legmagasabb állomása, — ezt a körülményt a szakemberek sem méltatták, kellő figyelemre. Julow Viktor Fazekas-életrajza a debreceni diákot, a katonát, a költőt a népművelőt, Debrecen tevékeny polgárát mutatja be. Fazekas pályája — néhány katonakori élményét véve csak ki — a szó szoros értelmében hétköznapi; sorsát nem irodalmi törekvései határozzák meg, nem ír sokat, s alkotásainak nagy része érzelmeinek közvetlen kifejezője vagy népművelési célzatú szöveg. Éppen ez a körülmény teszi őt a történész számára is rendkívül érdekessé: pályájában, egyéniségében sok vonatkozásban feltalálhatók a korszak értelmiségének tipikus vonásai, melyek a legnagyobb költők, írók életében hiányoztak vagy módosultak.

Az életrajz szerencsés kézzel fogja meg a tárgyban rejlő lehetőségeket, amikor Fazekas életét korával és környezetével állandó összefüggésben tárgyalja, s ezáltal nemcsak az író fejlődése válik előttünk érthetővé, hanem a háttér is, melyből kiemelkedett, új oldalairól, gazdagabban ismerjük meg. A XVIII. század végi, XIX. század eleji Debrecen társadalmi és szellemi képe mellett Fazekas pályája kapcsán nemcsak olyan lényeges kérdésekhez kapunk új szempontokat, mint a kollégium fejlődése, szerepe, vagy a debreceni rokokó mibenléte, de közelről ismerjük meg a korszak katonaéletét is, vagy a XIX. század elejének irodalmi sikon megnyilvánuló, de társadalom- és ideológiatörténeti szempontból is elsőrangúan érdekes küzdelmeit. Mindezek során bontakozik ki Fazekas rokonszenves, művelt egyénisége, írói és politikai világnézete, s ezzel együtt a kor értelmiségének felvilágosodott, haladó gondolkodású, a társadalmi problémákat meglátó típusa, aki azonban néha már plebejus ízű nézeteinek konzekvenciáit nem vonta le, s a közvetlen politikai vagy közjogi kérdések felvetésétől tartózkodott. A kor s az ember fejlődésébe beillesztve válik érthetővé a kötetben szépen elemzett Ludas Matyi is, ez a merész, harcos alkotás, melynek iránymutatását Julow abban foglalja össze, hogy „a parasztságnak anyagilag erősödnie, művelődnie, egyszóval polgárosodnia kell, ha jogait érvényre akarja juttatni”.

A kétkötetes kritikai igényű szövegkiadás Fazekas életének eddig megtalált teljes dokumentum-anyagát nyújtja. Az első kötet Fazekas költői termését mutatja be: itt történik irodalomtörténetírásunkban az első kísérlet a Fazekas-versek időrendjének megállapítására, ami által lehetségessé vált Fazekas költői egyéniségének fejlődésében való vizsgálata. Ugyancsak gondos filológiai-történeti munkával kísérelték meg a kiadás gondozói a Fazekasnak tulajdonított prózai művek sorából kiválasztani azokat, melyeknek hitelessége kétségtelennek látszik, s melyeknek — éppúgy, mint verseinek — a valósághű ábrázolás, az erkölcsnemesítő tendencia, a szegények, szerencsétlenek iránti részvét a legjellemzőbb vonásaik. A szerzők végül egykorú jegyzőkönyveket s egyéb levéltári dokumentumokat közölnek Fazekas életére és hivatali tevékenységére vonatkozólag, ezekkel is alátámasztva azt, hogy aki a XVIII. század végének, XIX. század elejének művelődési, társadalmi, ideológiai, tudománytörténeti kérdéseivel foglalkozik, nem hagyhatja figyelmen kívül a Fazekas életéből és műveiből leszűrhető tanulmányokat.

V. WINDISCH ÉVA

CJFALVY SÁNDOR:

EMLÉKIRATOK A REFORMKORI ERDÉLYRŐL

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Jékely Zoltán

(Budapest, Magvető Könyvkiadó. 1955. 330 l. Magyar Könyvtár)

Ujfalvy Sándor emlékirata egyike azoknak a sajnos nem elég nagy számban fennmaradt visszaemlékezéseknek, melyeknek szerzője a történeti eseményekben nem, vagy csak alig véve részt, kora vagy nagy kortársai magánéletét örököltette meg. Az erdélyi birtokos Ujfalvy életét rövid megyei szolgálat után gazdálkodás, vadászat, társadalmi élet töltötte be; irodalmi műveltsége és politikai érdeklődése azonban képessé tették arra, hogy minderről hiteles és a lényegeset megragadó képet rajzoljon. Az erdélyi főúrnemesi társadalom reformkori változásainak leírása mellett különös gonddal kidolgozott képet kapunk az erdélyi oktatás állapotáról, a reformkori vármegyei és hivatali életéről, az utolsó nemesi felkelésről, az alsóbb társadalmi osztályok helyzetének egyes mozzanatairól, a szabadságharc erdélyi eseményeiről, s ezek mellett hiteles portrékat a kor néhány nagy egyéniségéről, apró részletekre kiterjedő gonddal, mint a két Wesselényiről, Kőrösi Csoma Sándorról, Bemről, vagy néhány vonással felvázolva, mint Széchenyiről, Kisfaludy Sándorról, Kossuthról. A régi nemesi élet néhány jellemző típusát lefestő lapjai — apjáról, Keczei táblabíróról, gróf Teleki Mihályról — a maguk nemében egyedülálló források.

Ujfalvy emlékiratainak a Magyar Könyvtárban megjelent kis kötet második — az első kiadás nehezen hozzáférhető volta és a munka olvasmányos, szélesebbkörű érdeklődésre igényt tartó jellege folytán indokolt — kiadása. Az új kiadás, nyilván a sorozat megszabta terjedelemnek és célkitűzéseknek megfelelően, elhagyta az első, 1941-es kiadásban közölt leveleket, s ezen felül is néhány elmélkedő jellegű részletet, leszűkítve sajnos ez utóbbiak kihagyása által Ujfalvy portréját, minthogy az állásfoglalásában mutatkozó következetlenségeket, a feudális és haladó világnézet feloldatlan ellentéteit nem mutatja be. A kötet azonban történetírásunk színesebbé tételének szükségességére és lehetőségeire így is eléggé felhívja a figyelmet. V. WINDISCH ÉVA

FODOR FERENC:

**A MAGYARORSZÁGI KÉZIRATOS VÍZRAJZI TÉRKÉPEK KATALÓGUSA 1867-IG
I—III. FÜZET**

(Budapest. 1954, 1955, 1956. Budapesti Műszaki Egyetem Könyvtára. Tudományos műszaki bibliográfiák I., 3. és 5. szám)

Kéziratos térképeink forrásértékéről már sok szó esett — feltárásuk érdekében eddig kevés történt. A vízrajzi vonatkozású térképek három fürete először ad közre budapesti levéltárak és könyvtárak gyűjteményeiből valamivel több, mint 2000 darabot. Jelentős mennyiség ez a szűkített ad térképanyagunk gazdagságából. Elismerés illeti Fodor Ferencet a nagy kitartást igénylő munka elvégzéséért. Az átnézett térképek közül nemcsak a kifejezetten vízrajzi vonatkozású lapokat dolgozta fel, hanem mindazokat az egyéb-ként más célból készült térképeket is, melyek vízrajzi szempontból használható adatokat is tartalmaztak. Természetesen a határ megvonása nem volt könnyű, mert a rendszerint igen részletes, nagy mértékarányú kéziratos térképek mindegyikén található több-kevesebb utalás az ábrázolt terület vízrajzára. Ha akadnak is térképek, melyek felvétele vitatható, ez még mindig a kisebbik baj, mintha odaváló kimaradt volna. A katalógus egyéhként a térképek legfontosabb adatait áttekinthető elrendezésben, folyók szerint csoportosítva adja közre. Ez a megoldás a legjobbnak látszik, annál is inkább, mert a füzetek végén levő szerzői és időrendi mutató segítségével más szempontból is könnyen tájékozódhatunk. A címléírásen kívül röviden felhívja a figyelmet a térképek sajátosságaira, érdekesebb adataira is, természetesen a nélkül az igény nélkül, hogy a szakszerű feldolgozásnak élébe vágjon.

Remélhetőleg a Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet e rendkívül dicséretes kezdeményezése másokra is serkentőleg hat, hiszen a kéziratos térképek feldolgozása más (elsősorban mezőgazdaságtörténeti) szempontból még sokkal gazdagabb anyagot kínál. Szükség volna ugyanakkor a kutatásokat a vidéki levéltárak időközben feldolgozott anyagára, valamint a budapesti levéltárak iratsorozataiban még elfekvő térképekre is kiterjeszteni, hogy a megkezdett munka befejeződjék. DÁVID ZOLTÁN

A X., RÓMAI NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSZ KONGRESSZUS KIADVÁNYAIRÓL, III.

JEAN MEUVRET—B. H. SLICHER VAN BATH—WILLIAM GEORGE HOSKINS:

L'AGRICULTURE EN EUROPE AUX XVIIème ET XVIIIème SIÈCLES

(Rel., IV. 137—226. 1.)

A FÖLDMŰVELÉS EURÓPÁBAN A XVII. ÉS XVIII. SZÁZADBAN

A római történettudományi kongresszus referátumai általában azt a célt tűzték maguk elé, hogy egy-egy részterületre s korszakra vonatkozólag összegezzék a kutatás mostani állását, újabb törekvéseit. Így vállalkozott a három szerző a XVII—XVIII. századi francia, németalföldi illetőleg angol mezőgazdaságot bemutató hármasszámolóban az európai agrártörténelem e két évszázadot illető eredményeinek és problémáinak ismertetésére.

Mindjárt eluljáróban felvetődik a kérdés: nem merész dolog-e egész Európa agrártörténetéről beszélni, mikor a referátumok csak a három említett ország mezőgazdasági fejlődését tárgyalják, s e kört a hozzászólások is csupán Itáliára terjesztik tovább? Bármennyire e három országot (de inkább csak Németalföldet és Angliát) tekintsük a modern mezőgazdaság bölcsőjének, vagy éppen mert ekkor még csak bennük ringott az agráréletük fejlődésének rajza nyilván még távol áll attól, hogy egész Európa mezőgazdaságát tükrözzön. S mégis, a szerzők közül csupán Meuvret tesz fel ilyen irányú kérdést magának, s akkor is eléggé könnyedén napirendre tér fölötte: úgy látszik — mondja —, akár Franciaországban, Európa többi részén sem hozott a guzdlalkodásban jelentős változást a XVI. század. A legkevesebb tehát, amit megállapíthatunk, hogy az összefoglaló cím megválasztása nem szerencsés — de mondhatnók úgy is, hogy a hármasszámoló referátum csak részben felel meg a kongresszus napirendjére tűzött tárgyalási anyagnak.

A közös címből s hármasszámolóból további probléma is adódik. Vajon a XVII—XVIII. század olyan jól elkülönülő, kerek időszak-e Európa, vagy legalább a három szemügyre vett ország mezőgazdaságtörténetében, hogy annak kiemelése, külön tárgyalása kellően indokolható? Semmi kétség, Németalföldön hozzávetőleg a XVII. század elejétől (de részben már a XVI. századtól) lehet számítani az intenzívebb, haladottabb mezőgazdlalkodás elterjedését; már Anglia csaknem évszázadnyi távolságban bandukolt a holland és belga fejlődés után, s Franciaország ismét közel ennyire maradt a szigetország mögött. Ami francia földön új korszakot jelez a XVIII. század második felében — Németalföldön már legalább másfélszázados hagyományos gyakorlat. Az 1600 körüli évek tehát nemesak az európai mezőgazdaság történetében: még a kongresszuson tárgyalt három nyugati ország agrárfejlődésében sem tekinthetők egységesen korfordulónak. Másfelől nem mutatkozik alkalmas lezárásnak a XVIII. század vége sem; sokkal inkább ilyennek kínálkozik a XIX. század dereka, midőn Thaer, majd Liebig munkássága nyomán gyökeret vert a tudományos alapokra épülő, gépeket is mind nagyobb mértékben csatorba állító mezőgazdlalkodás. Általában rövidlátásra vall, fel nem ismerni az újkori mezőgazdaság fellendülésének szoros összefüggését a kapitalizmus kibontakozásával. Épp ezért nem tekinthetjük mellékos kérdésnek, hogy a kongresszus az agrárfejlődés tárgyalását kevésbé megfelelő, mechanikusan megvont időhatárok közé szorította. Legyen egyébként a vizsgálódás bármennyire elmélyülő, e szűk és alkalmatlan korlátok a szerves bontakozás érzékeltetésének, problémalátásnak, összefüggések felismerésének nem válnak javára.

A tér és az idő korlátai után még egy harmadikról is meg kell emlékeznünk, melyet a szerzők szántszándékkal szabtak maguknak. A cím (ugyanígy a két alcím is: „Agriculture in the Low Countries”, „English Agriculture in the 17th and 18th Centuries”) tudatosan beszél speciálisan az agrikultúra történetéről, a vizsgálódás köréből szándékosan kirekesztve mindazt, ami nem a mezőgazdaságtudomány és -technika, nem a földművelés és állattenyésztés fejlődésének körébe tartozik. Nem az agrártörténet egészéről: csupán annak technikai-termelési oldaláról van szó tehát. Kétségtelen, sok meggondolkoztató van abban, amivel a szerzők ezt az álláspontot megokolják. Amint Hoskins

mondja: „Az angol gazdaságtörténészek a legutóbbi időkig az agrárélet törvényes-intézményszerű oldalát tanulmányozták, elhanyagolván a gazdálkodás tulajdonképpeni történetét. A historikus inkább azon volt, hogy a földesúri majort tanulmányozza, semmint a falut, inkább a törvénszerű képet, mint a fizikai tényt, jobban érdeklődött a telkek és járandóságok, mint a tényleges gazdálkodás iránt, körültekintő figyelmet szentelt a földtulajdonnak és birtoklásnak, de keveset a földhasználatnak, röviden: miközben a gépezet részleteibe mélyedt, elfeledkezett arról: mire is szolgált az a gépezet?” A szembeállítás nagyon is kiélezett, mégis túlzás lenne olyan következtetést vonni belőle, hogy a nyugati történetírás mindenképp az agrárszervezeti-társadalmi fejlődés tényeinek háttérbe szorítására törekszik. Hoskins maga is elismeri, hogy az agrártörténet törvényes-intézményszerű oldala alapvető jelentőségű, s magától értődően mindenkor befolyással volt a gazdálkodás gyakorlatára, olykor igen mélyrehatóan. De úgy véli: az (angol) agrártörténészek túlnyomó jogászai képzettsége s a források jogi természeté nagyban hozzájárult ahhoz, hogy indokolatlan mértékben a szervezet kérdéseire tevődjék a hangsúly, a termelés problémáinak rovására. Meuvret a francia történetírói gyakorlat alapján további két okot is említ e visszas helyzet magyarázatául. Az egyik: hogy míg a föld tulajdona s művelőinek jogi-társadalmi helyzete évszázadokon át jelentős változásokat mutatott, addig a mezőgazdasági technikának a XVII. századig szinte észrevétlenül fejlődése a kutatók számára alig vetett fel vonzó problémákat. A másik: a történészek hagyományos, beléjük nevelt előszeretete a politikai és társadalmi kérdések iránt, s tájékoztatatlanságból, szakismeretek hiányából eredő idegenkedésük a természettudományok és a technika fejlődésének kutatásától. E tényezők meglétét s sokban hátrányos hatását valóban hiba lenne tagadásba venni; nem új megállapítás, de nem árt minél többször hangoztatni: mennyire káros, kivált az agrártörténelem területén, a termelőerők fejlődésének elhanyagolása. De mindjárt hozzá kell tenni azt is, hogy az ilyen egyoldalúságot ellenkező irányúval jóvátenni: semmiképp sem célravezető. Mezőgazdasági termelőerők és termelési viszonyok: agrotechnika és mezőgazdasági termelés egyfelől, agrárszervezet és -társadalom másfelől: szorosan összefonódó, egybetartozó oldalai az agrárélet egészének: bármelyiknek önmagáért való, kiszakított tárgyalása szerves összefüggések fel nem ismerésével jár. Nem elég a fejlődés intézményszerű oldalának alapvető fontosságát hangoztatni, amint Hoskins teszi, ha ez a felismerés magában a tárgyalásban nem jut kellőképp érvényre. Sajnos, a szerzők nagyon is a mezőgazdasági technika ismeretására szorítkoznak, s így vizsgálódásuk magukszabta határa valóságos korláttá válik.

Mindez természetesen korántsem jelenti azt, hogy a szerzők — az említett hármas korláton belül — haszontalan munkát végeztek. Ellenkezőleg: a három referátum mind anyagában, mind módszerében számos tanulsággal szolgál.

Örvendetes tény mindenekelőtt, hogy — az agrártechnika és -termelés történetét illető kutatások hátramaradásának megszüntetése végett — mindhárom aláhúzzák a levéltári források kiaknázásának jelentőségét. A vezető hely ebben a tekintetben is a hollandokat illeti: nemcsak jól tájékoztató áttekintéssel rendelkeznek levéltáraik kincseiről, hanem az agrártörténeti források rendszeres közzétételéhez is hozzáfogtak, mindenekelőtt az 1953-ban megindult „Historia Agriculturae” című folyóirat hasábjain. E kútforrások között olyanok is vannak, mint egy friz gazda naplója a XVI. század második feléből, vagy azok a válaszok, melyek — a termelési eljárásokat s a szociális helyzetet illetően — a kormány által 1800-ban feltett 253 kérdőpontra érkeztek az ország minden részéből! Forrásanyag tekintetében az angol agrártörténeti kutatás is igen előnyös — magyar szemszögből nézve egyenesen irigylésre méltó — helyzettel dicsekedhet. Rendelkezésére állnak a többi között a végrendeletek egyházi jóváhagyásával kapcsolatban felvett leltárak az 1500 és 1750 közti időből — leltárak, melyek földesúrtól a zsellérig szinte a mezőgazdaságban érdekelt egész népesség házatájáról, élő és holt gazdasági felszereléséről, vetésterületéről, pénzkészletéről, esetleg adósairól és hitelezőiről is részletező képet adnak. Francia földön is bőven ömlenek az agrártörténet kútforrásai a XVI. századtól fogva, feltárásuk azonban, akár Angliában, még a kezdet kezdeténél tart.

Túl az írott emlékeken, más természetű források kiegészítő felhasználását főképp a németalföldi kutatás sürgeti és gyakorolja. Elsősorban a ránk maradt gazdasági eszközök jönnek számításba, s a képes ábrázolások, melyekből Belgium és Hollandia egészen egyedülállóan gazdag és részletező kincsesládával rendelkezik. A francia s kivált az angol kutatás, minthogy a levéltári források kiaknázásában is hátrább maradt, még sokkal nagyobb mértékben hagyatkozik az egykorú mezőgazdasági irodalomra: szakmunkákra és leírásokra. A németalföldi agrártörténetírás már túljutott a vizsgálódásnak e kezdeti, legkönnyebben felhasználható anyagán — igaz, a kertészetet leszámítva, inkább a termelési gyakorlatában, semmint az újnak irodalmi lecsapódásában illetve Flandriát s szomszédságát az úttörés érdeme. Hoskins áttekintése azonban, jellemző módon, még a

régi nyomtatott munkákból indul ki, s az angol mezőgazdaság korszakainak megvonásában is rájuk támaszkodik. Meuvret is mindenekelőtt az egykorú irodalomra tekint, midőn azt vizsgálja: mikor következett be döntő változás a lényegében mozdulatlan középkori agrártechnikában. Valójában még csak óhajként hangzik, midőn hozzáteszi, hogy az alapvető dolog az lenne, megismerni: a mezőgazdasági írók milyen reális hatással voltak a gyakorlati életre?

Aszerint, hogy milyen messzeterjedő és milyen mélységű forrásfelhasználás áll mögöttük, bőségben, értékben az egyes beszámolók mondanivalója is számottevő eltéréseket mutat. A történetírás régtől fogva méltányolja Németalföld XVII. századi mezőgazdaságának rendkívüli, messzesugárzó fejlettségét; de szinte hasonló elismerést érdemel az ottani kutatás is, mely az adatok bámulatos fegyvertárát tudja felvonultatni ennek az úttörő jelentőségnek megvilágítására. Slicher van Bath sorra végigvezet bennünket a gazdálkodás különféle ágain, s nem egyszer meglepő — pl. a parasztgazdaság közepes nagyságát, igaerő-ellátottságát, az átlagos tejhozamot és terméseredményt érzékeltető — statisztikai összeállítások tükrében villantja fel előttünk az újjászülető mezőgazdaság jellemző vonásait. S teszi mindezt szinte meghökkentő szerénységgel: a gazdag ábrázolás összegezőeképp további részleteket sűrűsít, arra hivatkozva, hogy az eddigi vizsgálódások eredménye nem kielégítő. Nyitott kérdések, melyek megoldásához — a referátumban javasolt növény- és eszköz-monográfiákon túl — hely- és üzemtörténeti kutatások segíthetnek elsősorban, természetesen maradtak meg. Abban azonban aligha lehet egyetérteni a szerzővel, hogy a döntő probléma: ti. miben gyökerezett a németalföldi mezőgazdaság XVII–XVIII. századi kivételes, példaadó fellendülése — teljesen megválaszolatlan maradt volna. Az értékes beszámoló hiányossága inkább abban rejlik, hogy mondanivalóját termelési ágak szerint széttagolva, nem tud elég láttató és átfogó képet adni a tárgyalt korszakon belül végbement fejlődésről s annak jelentőségéről. Sikerültebb ebből a szempontból Hoskins előadása, bár a fejlődésnek oly döntő tényezőjét, mint az iparosodás, elhanyagolja. A kép azonban, melyet Anglia mezőgazdaságáról kapunk, sokkal színtelenebb és elnagyoltabb a németalföldinél. Része van ebben annak, hogy az angol agrártörténetírás még jóval hátrább van a kútfők kiaknázásában; része annak is, hogy Hoskins a mezőgazdaság körét még a termelés vonatkozásában is szűkre vonja. Megemlíti ugyan, hogy az „open field system” sokkal hajlékonyabb volt s értelmesebb gazdálkodásra engedett lehetőséget, mint ahogy eddig hangoztatták, általában véve azonban a földművelés rendszerének tárgyalását tudatosan kirekeszti előadásából. S ezért nem kárpótolhat az sem, hogy viszont röviden kitér az „enclosures” és a paraszt-ság felmorzsolódásának fontos problémáira. Ami végül a francia fejlődés bemutatását illeti, Meuvret nem is akar többet adni futó áttekintésnél; számára egyes problémák s a módszer kérdései fontosabbak, mint az eredmények összegezése.

Úgy hisszük, a szerzőnek igazat kell adni ebben: egy történetész-kongresszusnak sokkal inkább feladata új módszerek, mint új eredmények megvitatása. Semmi kétség, a hármas referátum ebben a vonatkozásban is szolgál értékes tanulságokkal.

Legtöbb figyelmet talán azok a fejtegetések érdemelnek, melyek a különféle tudományok agrártörténeti vonatkozású erőfeszítéseinek egybehangolását célozzák. A kutatások mostani állását körvonalazva, Meuvret nem habozik azt a meglepő megállapítást leszűrni, hogy Franciaország XVII–XVIII. századi agrártörténetének felderítése érdekében geográfusok, nyelvészek és etnográfusok többet tettek a történészeknél. Eredményeiket, következtetéseiket — mint a szerző hangoztatja — a történész mégsem tekintheti végső érvényűnek, mégsem teheti mindenestül a magáévá. A tényleg nem oly kerek és mozdulatlan egység, amilyennek sokáig tekintették, a földrajzi tényezők konkrét érvényesülése mögött fel kell deríteni a történeti tényezőket: egy-egy múltba mutató népszokás, egy-egy dűlőnév vallomását csak a történeti források adatai segítenek időhöz kötni. Egyszóval: bármennyire becsüljük is a segítséget, az útmutatást, amit e társ-tudományok képviselőinek idevágó vizsgálódásai adhatnak, mindezt — mint Meuvret több példán kimutatja — csak a történész hajlíthatja a konkrét valósághoz, csak ő töltheti meg igazi történeti léttel. Mégis, a historikusok túlnyomó többsége idegenkedik az agrártörténelem művelésétől, a már említett okoknál fogva, de különösen azért, mert nem rendelkezik a kellő természettudományos-agrártechnikai ismeretekkel. Hagyjuk hát a mezőgazdaság történetének felderítését az agrártudomány képviselőire, akik ily irányban kellő szakértelemmel rendelkeznek? De hisz náluk meg a források kezelésében való jártasság s a gazdaságtörténeti iskolázottság hiányzik. Meuvret az egészséges megoldást abban látja, ha mindkét fél iparkodik megszerezni a hiányzó szakismereteket, s vállvetett erőfeszítéssel munkálkodik az agrártörténetírás előbbrevitelén, kiindulásul közösen megállapodván abban, hogy pontosan megfogalmazzák, mik az agrártechnika megvizsgálandó problémái. Ezzel az ideális követelménnyel, hangsúlyozva a két fél össze-

működésének szükségességét, nyilvánvalóan egyet lehet, egyet is kell érteni; az ilyen gyümölcsöző együttműködésre csábító példát ad a groningeri egyetemmel s a wageningeri agrártudományi egyetemmel kapcsolatban 1953-ban létesült holland mezőgazdaságtörténeti intézet. Ugyanakkor azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy az agrártörténelem történeti diszciplína, s művelése történész-feladat, tehát az is, aki a földrajz, a néprajz vagy az agrártudomány oldaláról indul feléje, amint történeti források alapján iparkodik megleveníteni a múltat, szükségképp historikussá kell hogy váljék.

Legtöbb, legjobb eredménnyel persze az kecsegtet, ha az agrártörténelem műveléséhez szükséges mezőgazdasági és történeti ismeretek egy személyben egyesülnek. Meuvret nem ok nélkül hozza fel a mindkét vonatkozásban jártas Octave Festy példáját, aki mélyreható levéltári kutatások alapján statisztikai módszerrel tárta fel a forradalom-idejébeli Franciaország mezőgazdasági kultúrájának különféle oldalait. S mégis, ez a két évtizedes fáradságtalan, gazdagon termő munkásság is ad alkalmat módszertani figyelmeztetésekre. Elsőben is a források körének kiterjesztésére int, túl a hivatalos jelentéseken, az uradalmi, bírósági, közigazgatási levéltárakra; olyan forradalmi korszakban, mint a XVIII. század második fele, midőn az új széles fronton indult rohamra a hagyományokba kapaszkodó régi ellen, ez a minél több kűtfőből merítés segíthet a helyzet objektív megítéléséhez. Ha egyoldalúan az agrár-reformátorok álláspontjára helyezkedünk — hangoztatja Meuvret —, ferde képet kapunk az egykorú állapotokról: az újtók sötét színeikkel festik a meglevőt, hogy annak háttérben reformjavaslataik annál nagyobb mértékben tűnjenek. S nem elég csak megállapítani az újnak jelentkezését: éles különbséget kell tenni a szórványos példák s az általános elterjedés között, külön kiemelve, ha az újítás spontán gyökérből, nem pedig felülről jövő ösztönzésre sarjad. Egyáltalán, körültekintő, józan mérlegelést kíván: mennyiben voltak adva az új megvalósulásának feltételei. Hiába vált ismertté pl. az ekének új, tökéletesebb típusa, ha az egykorú fémműves-ség nem tudott megfizethető áron olyan mennyiséget előállítani belőle, hogy a parasztok között széles körben elterjedhetett volna. A réginék fennmaradása már csak azért sem jelent feltétlen elmaradottságot, mert éppenséggel nem volt könnyű dolog egy csapásra megbontani a hagyományos mezőgazdaság egybefüggő szövetekét.

Amint látható: a római történész-kongresszus agrártörténeti vonatkozásban sem maradt adós hasznos összegezésekkel és útmutatásokkal. Csak sajnálni lehet, hogy a hármias beszámoló korlátai sem az új eredmények, sem a követendő módszerek tekintetében nem engedték szélesebbkörű eszmecsere kibontakozását. Közép- és Kelet-Európára kiterjedő figyelem, szervezésben megvont, rugalmasabb időhatár, a mezőgazdasági technika és termelés problémáinak sokoldalúbb felfejtése: mind jelentősen megnövelte volna a kongresszus ez irányú tanulságait. Még inkább hiányérzetet hagy az olvasóban, hogy az agrártörténeti technikák oldala a szervezeti-társadalmi vonatkozásoktól elszigetelten került tárgyalásra. S végül, de nem utolsósorban: negatív bár, a kongresszus referátumai is tanúsítják, hogy az agrártörténelem akkor művelhető igazán sikerrel, ha a mezőgazdaság múltbeli életfolyamatát gazdaság és társadalom nagyobb egységébe illesztve, a történész egészének sodrában szemléljük.

A. E. VERHULST:

ESSAI D'EXPLICATION DES DIFFÉRENTS TYPES DE STRUCTURE DOMANIALE ET AGRAIRE EN BASSE ET MOYENNE BELGIQUE AU HAUT MOYEN ÂGE

(Riassunti VII. k. 197- 199. 1.)

KÍSÉRLET AZ ALSÓ- ÉS KÖZÉP-BELGIUMI FÖLDESÜRI ÉS MEZŐGAZDASÁGI STRUKTÚRA KÜLÖNFÉLE TÍPUSAINAK MAGYARÁZATÁRA A KÖZÉPKOR DEREKÁN

Amióta A. Meitzen rendszeres vizsgálat tárgyává tette a történeti falu településformáját és határbeosztását, az ezzel összefüggő kérdéses csoport fontos kutatási területe lett az agrár- és településtörténelemnek. Igaz, Meitzen elméletét az azóta eltelt hat évtized alaposan megtépázta. A kritika s az újabb vizsgálódások tüzeiben főképp az omlott össze, amit kimutatni iparkodott: hogy a határbeosztás egyes típusai faji sajátságokra, a „Volksgeist”-ra vezethetők vissza. Ennek az elméletnek csödjé azonban mégkorántsem egyértelmű azzal, hogy az effajta vizsgálat anyaga és módszere is használhatatlan. Ellenkezőleg, Franciaországban pl. — egy emberöltővel Meitzen után — nem kisebb

történettudós, mint M. Bloch adott lendületet a határbeosztáson nyugvó „régimes agrair-es” kutatásának.

Csak sajnálni lehet, hogy a római történettudományi kongresszus hármias agrár-történeti referátuma, melyet fentebb ismertetünk, nem szentelt figyelmet ennek a problémának. Verhulst felszólalása ezt a hiányt az elébe szabott korlátok között minden értéke ellenére is csak részben töltheti ki; sőt szövegének tükrében még élesebb megvilágítást nyer: milyen gyümölcsöző lehetőségek elmulasztását jelenti e kérdések elhanyagolása.

Közép- és Észak-Belgium agrárberendezkedését vizsgálva, Verhulst a településformának két fő típusát figyeli meg a germán népvándorlás előtti időben. Az egyik: kisebb házesoport, szűkebb terjedelmű, egy tömbben elhelyezkedő szántóföldekkel; a másik: nagyobb falu, a csaknem egészében eke alá fogható határban több dűlőből összetevődő szántóföldek. Mindkettő könnyebb műveletű talajon fordul elő, s mindkettőre a kollektív megmunkálás (művelési kényszer) jellemző az egész középkoron át. Nem lényegbeli: csak fokozati különbség van tehát köztük; a szerző úgy véli: a fejlődésnek két eltérő stádiumát tükrözik. Még a történelemelőtti korszakban telepedett meg itt állandó jelleggel egy lényegében földművelő népesség, s közösségi megköötöttségben művelés alá vette a primitív eszközökkel megmunkálható fáttán, könnyebb talajú területeket. Flandriában a fejlődés nem is igen haladt túl ezen az első stádiumon: az erdőktől, pusztáktól meg-megszakított alluvialis talaj csak kisebb szántóföld-tömbök kialakulására engedett lehetőséget, a település lazább, a népsűrűség csekélyebb maradt, a falvak a középkor derekán sem haladták túl a közepes nagyságot; a római uralom nem hagyott mélyebb nyomokat, szilárdabb földesurassági szervezet nem jött létre; a közepszerű, sőt inkább szegényes gazdaságok az újfajta vagy nehéz taligás ekével nem sokat tudtak kezdeni, s így ennek használata a határbeosztásban csak igen korlátozottan éreztette hatását. Más volt a fejlődés Belgium középső részén, főképp Hesbaye területén. Itt az alluvialis talaj megszakítatlan folytonossága nagyban hozzájárult, hogy a kezdeti, korlátozottabb szántóföld-mag kiterjedésedjék, s már a kelta korszakban az egész határt meghódítsa. Együttal a szántóföldek beosztása is megváltozott: az új eketípus meghonosodásával a korábbi, nagyjából négyzet-alakú parcellák helyébe már a római hódítást megelőzően hosszanti irányban művelt szalagtelkek léptek. Ezeket a kelta előzményeken nyugodott a vidék nagyobb népsűrűsége s római-kori szilárd földesurassági szervezete.

Verhulst érdekes fejtegetései tehát a két szomszédos táj agrárberendezkedésében mutatkozó szembeeső különbségeket, mint maga mondja, főképp az eltérő „földrajzi, kulturális, technikai, szociális és gazdasági” tényezőkből magyarázzák. Felszólalásszövegének rövidsége nem engedi meg, hogy vitába szálljunk vele: mennyire logikus és teljes a tényezők ilyen felsorolása; a szociális tényező szerepe mindenesetre szinte semmivé zsugorodik előadásában, másfelől viszont a földrajzi adottságok minden mást túlszárnyaló hatóerővel jelentkeznek. Hiányolni lehet azt is, hogy a fejlődés folyamatát nem vezette tovább; milyen szívesen keresne az olvasó magyarázatot pl. arra, hogy Flandria — miután a középkor elején a szerző szerint a fejlődés elmaradottabb fokát képviselte — hogyan vált mégis a XVI. századtól fogva agrárvonatkozásban is az európai gazdasági haladás egyik legfőbb tűzhelyévé. Fontosabb azonban, hogy leszűrjük a pozitív tanulságokat, amiket előadása a magyar történetkutatás számára nyújthat. Legfőbb ideje, hogy — elszórt próbálkozásokon túl, melyekért Tagányi után főképp néprajztudományunk egyes képviselőit illeti az érdem — végre nálunk is intézményesen meg-honosodjék az a kutatómódszer, mely a falusi településforma és határbeosztás *együttes* vizsgálata alapján deríti fel elmúlt korszakok agrárberendezkedését. Az első lépés ebben az irányban: kallódó, pusztuló kézíratos falu- és határtérképeink biztonságba helyezése; a második: valamennyi ilyen térkép szakszerű, lehetőleg részletező jegyzékbe vétele s a levéltárakban, könyvtárakban, múzeumokban stb. őrzött térképek egy-egy katalógus-cédulájának központi helyen (pl. az Országos Levéltárban) történő összpontosítása. Ezután indulhat meg a térképek — s természetesen más levéltári stb. adatok — helytörténeti alapon való feldolgozása, amire majdan a hazai település- és határbeosztás-típusok földrajzi elterjedésének felvázolása s a strukturális megoszlás történeti levezetése alapozódhat. Arról nagyobbreszt nyilvánvalóan le kell mondanunk, hogy a térképek s más források vallomásából a feudalizmus korai szakaszának agrárberendezkedésére következtethessünk vissza — úgy, amint azt Verhulst tette. Akadálya ennek a többi között épp Magyarország mai területét illetően a török pusztítás, mely a település és határbeosztás korábban meggyökerezett formáit szinte teljes mértékben felszaggatta. Kétségtelenül korlátokat szab a messzire visszamutató rekonstrukció elé az is, hogy eddig ismert legrégebbi falutérképeink — azok ti., melyek a szántóföldek nyomásokra,

dűlőkre, parcellákra való beosztását is feltűntetik — általában az úrbérrendezés idejéből valók, tehát mára rendezés során létrejött új állapotot tükrözik. (Márpedig, mint tudjuk Mária Terézia urbárium a bizonytalannak s rendezetlennek tekintett földközösség formák megszüntetésével iparkodott a jobbágytartozásoknak szilárd, számszerű alapokat vetni.) Problémák tehát e kutatómódszer latbavetése során is adódnak, s a várható eredményekhez sem szabad túlságosan vérmes reményeket fűzni. Mégsem habozhatunk, hogy e módszer széleskörű alkalmazásának lehetőségét megteremtsük; eddig elhanyagolt, mégis meghatározó jelentőségű probléma megoldása: egész mezőgazdasági kultúránk alapvető berendezkedésének feltárása forog szóban.

P. GOUBERT:

LES TECHNIQUES AGRICOLES DANS LES PAYS PICARDS AUX XVIIème ET XVIIIème SIÈCLES

(Riassunti VII. 284—285. l.)

A MEZŐGAZDASÁGI TECHNIKA PIKARDIÁBAN A XVII. ÉS XVIII. SZÁZADBAN

Az európai mezőgazdaság bámulatos megújulása, mely a XVII. századi Németalföldről indult hódító útjára, már régtől fogva magára vonta a történettudomány figyelmét. Maga a római történész-kongresszus is külön referátumokat szentelt ennek a kérdésnek; különösen a XVII—XVIII. századi németalföldi agrártechnikáról és -termelésről tartott beszámoló érzékeltette az újkori mezőgazdasági forradalom magával ragadó lendületét. Amikor azonban a születő újra összpontosul a figyelem, a toábbbéli régi könnyen homályba burkol. Így történt ebben az esetben is: miközben a kongresszus az elsőnek sudárba szökkenő friss hajtásra irányította a tekintetet, szinte feledésbe merült, hogy ugyanakkor Európa szántóföldjeinek túlnyomó nagy része még a hagyományos feudális gazdálkodás téli álmát aludta.

Goubert érdeme, hogy hozzászólásában a felfelé ívelő lendület mögött megmutatta a „pigra massa”-t, az európai mezőgazdaság nagyjából még mozdulatlan tömegét. Míg az Angliáról és Franciaországról mint az agrárkultúrában ugyancsak élenjáró országokról szóló beszámolók sokat időztek az elméletnél, a mezőgazdaság reformátorainak munkáságánál — Goubert a megelőző illetőleg részben egyidejű gyakorlatot: Picardiának, az egyik leggazdagabb francia vidéknek XVII—XVIII. századi valóságos mezőgazdasági helyzetét tárja elénk kevés szóval, de megjelenítő erővel. Bőséges és sokoldalú forrás-felhasználás segíti hozzá, hogy a feudális agrártechnikáról és -termelésről eleven képet adjon: földesúri levéltárak anyaga, parasztok hagyatéki iratai elsősorban, az egykorú szokások, jogtudomány, peres eljárás, pénzügyi akták, mezőgazdasági helyzetfeltárások kiaknázása másodsorban. Láttuk a picardiai falvak három nyomásba tagolódó, elnyújtott szántóföldparcelláit, amint rajtuk igáslovak segítségével, a művelési kényszer bilincseibe zártan folyik a gazdálkodás: lényegében gabonafélék művelése. A vissza-visszatérő inségtől való féltében a paraszt inkább a közepes minőségű földeket is beveti; a trágya kevés, a megmunkálás sem kielégítő (kivált a többségnél: a szegény parasztnál nem), a vetőmag rossz minőségű — így a közepes termés nem haladja meg az elvetett mag ötszörösét (7 mászát hektáronként). Különösen szembetűnő, milyen csekély az állatállomány, ami főképp a takarmányhiány következménye. Legtöbb még a juh, a szegények is tartanak belőle; mégsem elég sem a városi fogyasztók, sem az elterjedt gyapjuszövés igényének fedezésére. A parasztok felének nincs sem tehene, sem sertése, sem tyúkjá; ökröt egy sem tart közülük, lovat is csak ötödrészüket. Roppant szociális nyomor nehezedik ennek a sűrűn lakott, gazdag vidéknek népére, s az elesettség háttérében főképp a parasztság hátrányos társadalmi rétegződése, az egészségtelen birtokmegosztás húzódik meg. Elsősorban ennek tulajdonítható az is, hogy a mezőgazdasági technika 1600 és 1750 között teljesen a középkor szintjén vesztegelt, s a XVIII. század második felében, a francia agrárreform-mozgalom idején is csak nagyon keveset mozdult előre.

A szerző eredményei nem egy vonatkozásban frappánsnak mondhatók; mindenestre komoly figyelmességet érdemelnek. Legtöbb még a juh, a szegények is tartanak belőle; mégsem elég sem a városi fogyasztók, sem az elterjedt gyapjuszövés igényének fedezésére. A parasztok felének nincs sem tehene, sem sertése, sem tyúkjá; ökröt egy sem tart közülük, lovat is csak ötödrészüket. Roppant szociális nyomor nehezedik ennek a sűrűn lakott, gazdag vidéknek népére, s az elesettség háttérében főképp a parasztság hátrányos társadalmi rétegződése, az egészségtelen birtokmegosztás húzódik meg. Elsősorban ennek tulajdonítható az is, hogy a mezőgazdasági technika 1600 és 1750 között teljesen a középkor szintjén vesztegelt, s a XVIII. század második felében, a francia agrárreform-mozgalom idején is csak nagyon keveset mozdult előre.

A szerző eredményei nem egy vonatkozásban frappánsnak mondhatók; mindenestre komoly figyelmességet érdemelnek. Legtöbb még a juh, a szegények is tartanak belőle; mégsem elég sem a városi fogyasztók, sem az elterjedt gyapjuszövés igényének fedezésére. A parasztok felének nincs sem tehene, sem sertése, sem tyúkjá; ökröt egy sem tart közülük, lovat is csak ötödrészüket. Roppant szociális nyomor nehezedik ennek a sűrűn lakott, gazdag vidéknek népére, s az elesettség háttérében főképp a parasztság hátrányos társadalmi rétegződése, az egészségtelen birtokmegosztás húzódik meg. Elsősorban ennek tulajdonítható az is, hogy a mezőgazdasági technika 1600 és 1750 között teljesen a középkor szintjén vesztegelt, s a XVIII. század második felében, a francia agrárreform-mozgalom idején is csak nagyon keveset mozdult előre.

J. HVIDTFELDT:

LEIBEIGENSCHAFT IM HERZOGTUM SCHLESWIG

(Riassunti VII. k. 194—196. 1.)

JOBBÁGYSÁG SCHLESWIG HERCEGSÉGBEN

A XVI. századtól fogva Európa keleti felében kibontakozó földesúri nagyüzem s a vele kapcsolódó örökös jobbágyság kérdésének megvilágításához újabb hasznos hozzájárulás Hvidtfeldt-nak a római történettudományi kongresszuson tett felszólalása. A „Gutswirtschaft” és a „Leibeigenschaft” rendszere tekintetében Schleswig-Holstein csatlakozott Mecklenburghoz s az Elbától keletre fekvő többi német területhez. A majorsági gazdálkodás Holsteinban már a XV. század végétől kezdve gyors fejlődésnek indult. A földesurak kiűzték telkéből a parasztot, hogy saját gazdaságukat megnöveljék; s a nagyobb majorság megműveléséhez szükséges munkacört a jobbágy röghöz kötésével iparkodtak biztosítani maguknak. Holstein területén már 1500 körül találunk a „második”: örökös jobbágysággal; egy évszázad múlva már Schleswigben is általános, bár itt valamivel enyhébb formában jelentkezik, s a királyi birtokok jobbágyságára csak a népesség nagyobb megfogyatkozása idején (különösen a harmincéves háború után) terjed ki bizonyos mértékig. Különben azonban igen ritka a szabad költözésű paraszt, inkább csak szétszórt fokvesű birtokokon fordul elő. A túlnyomó többség „Leibeigen”, Schleswigben még valamelyes szokásszerű joggal a maga-művelte földdarabhoz (telke egyes esetekben egyik fiára száll), Holsteinban minden ilyen irányban támasztható igény nélkül. A földesúr bármikor elvehette, gyakran el is adta — a rajta ülő jobbágy nélkül — telküket; csak engedélyével házasodhattak; meghatározatlan mennyiségű robotmunkára voltak kötelesek. A XVIII. században azután a schleswigi királyi, majd magánuradalmakat is felparcellázták, a robot mindinkább elvesztette jelentőségét. Mire 1804-ben királyi rendelettel eltörölték az örökös jobbágyságot, a régi „Leibeigen”-ek egy része már örökbélő lett, esetleg meg is vásárolta telkét. Észak-Schleswigben azonban, Augustenburg herceg birtokán 1804 után is maradtak örökös jobbágyságok.

A kongresszusi felszólalások rövid szövege ebben az esetben sem ad alkalmat arra, hogy szemügyre vehessük! milyen forrásokon, részletkutatásokon nyugszik a szerző áttekintése. Egyes utalások bizonyos helytörténeti vizsgálatokra vallanak, másutt Hvidtfeldt a valószínűsége hivatkozva utasítja el a közkeletű felfogást, mely szerint az örökös jobbágyság Észak-Schleswigben nem jutott volna uralomra. Bár az eredmények kifejtésére s motiválására a szerzőnek nem nyílt kellő alkalma, hiányolnunk kell az örökös jobbágyság keletkezése, majd megszűnése mögött rejlő gazdasági-társadalmi tényezők legalább rövid érzékeltetését. Viszont igen tanulságos, ahogy Hvidtfeldt a földesúri bíráskodás jelentőségét kidomborítja. Az örökös jobbágyság kialakulását összefüggésbe hozza azzal, hogy a holsteini s részben a schleswigi birtokos urak már a középkorban joghatóságot szereztek jobbágyaik fölött, s ezt azután a király 1524-ben valamennyi földesúrra kiterjesztette. A levéltári források azt tanúsítják, hogy még a XVIII. században is a földesúr bírói hatalmát tekintették az örökös jobbágyság alapjának, abból vezették le a robotkötelezettséget is. A XVII—XVIII. században az állam igyekezett a parasztságot saját bíráskodása alá vonni; ahol azonban a földesúri joghatóság elismerésére kényszerült, az örökös jobbágyság is bevett intézmény maradt. Ezek a megállapítások fokozott mértékben ösztönöznek arra, aminek mint kutatási feladatnak más alkalommal már hangot adtunk: a földesúri joghatóság nálunk meglehetősen elhanyagolt kérdésének mielőbbi alapos vizsgálatára.

WELLMANN IMRE

ECKHART FERENC (1885—1957)

Súlyos veszteség érte az egész magyar történettudományt: hosszú szenvedés után elhunyt Eckhart Ferenc egyetemi tanár, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékének vezetője, az Állam- és Jogtudományi Kar volt dékánja, a jogtudományok doktora, a jeles tudós és nevelő. Személyében a Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányának tagja, a Századok egykori szerkesztője, a magyar történettudomány félévszázadon át aktív munkása szállt sírba.

Eckhart Ferenc hosszú, igen eredményes tudományos pályát futott be. Működése a magyar társadalom, a magyar állam életének mozgalmas évtizedeire esett. Olyan korra, midőn a tudós sem vonulhatott el bástyáiba, legkevésbé ha oly hajlíthatatlanul és oly sok területen keresi az igazságot, mint Eckhart professzor. Életében talán ezért is kísérte több vita, mint más tudós működését. Ő elsősorban a tudományt szolgálta, szíve utolsó dobbanásáig az alkotásnak élt, a munka fűtötte, a munka megbecsülése hatotta át. 28 éves professzori működése alatt tanítványok hosszú sorát nevelte igazságszeretetre, emberségre, egyenességre, s mindebben kérlelhetetlenségre.

Az elhunyt egyik legnagyobb tudású, legtermékenyebb történetírónk volt, a levéltári kutatások mestere. Életműve lényegében a magyar polgári tudomány egyik utolsó nagy alakját tárja elénk, mind a középkori állam- és jogtörténet, mind az újkortörténet gazdaságtörténet területén. Nem félt a legbonyolultabb problémákhoz nyúlni. Témái régóta érintették a haladás és nemzeti függetlenség viszonyának sokoldalú és bonyolult problematikáját, XVII—XIX. századi történetünk kiemelkedő elvi kérdését. Mint tudós alázatú ember folyton tanult: magas színvonalon, lehetőleg eredetiből ismerte meg a polgári tudomány irányzatait, az egyetemes történet eredményeit, s kritikusan dolgozta fel azokat, a tények tükrében.

Jogtörténeti munkásságát az oklevelekre alapozta, a törvények érvényesülésének problémáival, a szokás rugalmas, valóságos alakulásával behatóan foglalkozott. Lényegesen bővítette a jogtörténet anyagát mind tárgyában, mind időben. Bátran alkalmazta az összehasonlító módszert. Tette ezt már olyan korszakban, amikor a joghallgatók többsége még Werbőczit kapta jogtörténetként. Korán elhalt kedves tanítványait mai szemmel is fontos témák feldolgozására serkentette. Félévszázad publikációiban Eckhart professzor a kérdések egész sorát dolgozta fel: a királyi adóztatás, a hiteles helyek, a XVIII. századi bécsi udvar gazdaságpolitikája, az alkotmánytörténet elvi kérdései, a leánynegyed, a püspöki székek betöltése, a Habsburg-Lotharingiai ház családi törvénye, a Bocskai-felkelés jogi nézetei, a szentkoronaszme valóságos történeti alakulása, Werbőczy-kori formuláskönyv, a 48-as polgári

forradalom kérdései, a földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században, a bécsi udvar jobbágypolitikája 1761—1790 a tárgyai egyebek mellett részletkutatásainak. Megírta a budapesti tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának történetét. Összefoglaló magyar történetet is írt, s anyagában maradandó értékű, közvetlen forrásokra is hivatkozó magyar alkotmány- és jogtörténetet. Műveiben mesterien szőtte össze a társadalomtörténet, a politikai történet problematikáját az állam- és jogtörténettel.

Eckhart Ferenc mint professzor már korán rámutatott a magyar állam- és jogtörténetírás súlyos hibáira, amennyiben ezek a munkák alkalmasak voltak a nemzeti önhittség növelésére és bizonyos felsőbbrendűség hitének ébresztésére; küzdött a történetietlen közjogi iskola ellen. Ez a tudóshoz méltó magatartása 1931-ben a jobboldali sajtó ingerült támadásait váltotta ki, s a képviselőházban is súlyos vádakkal illették. Ez a támadássorozat majdnem tanszékebe került. A korabeli tudomány jeles képviselői a Századok hasábjain emelték ki Eckhart munkája történetiségét és a pozitivisták szempontok el nem hanyagolását. A későbbi években pedig több szempontból a népiségtörténeti iskolához közeledett. Munkássága továbbra is polgári keretekben mozgott, de elutasítva a kétes értékű népszerűséget tudós és ember maradt. Jogtörténeti és egyetemes történeti előadásai, higgadt és kritikus történeti szemléletével, számos hamis nézet cáfolásával, mítoszok döntésével, a magyar—szláv kapcsolatok pozitív oldalainak akkor egyedülálló feltárásával a maga eszközeivel való állásfoglalást jelentettek. Előadásai, maga által vezetett szemináriumai, a történeti segédtudományok megismertetésének igénye a polgári tudomány legjobb hagyományainak ébrentartását jelentették. Nem tartotta véka alatt a tudományos elemzés finom módszereit, a forráskutatás módjait, helyet adott az önálló véleményeknek, fiatal hallgatói előtt megszólaltatta tudományos pályán dolgozó egykori tanítványait. Hallgatóit nemcsak tanította, de szerette és féltette, nevelte és istápolta őket a válságos, de fordulatot érlelő években, amikor a tudósnak, ha tudós akart maradni, az embernek, ha ember akart maradni, hallgatnia nem lehetett. Amint publikációs lehetősége volt, 1946-os tankönyvében írásban is nemzetgyilkosnak bélyegezte a horthyismus háborús, jogtipró politikáját.

Embersége, a jobbágyok unokái iránti szeretete vezette át a felszabadulás után a világnézeti válság évein. Most már zavartalanul vallhatta, hogy a jogintézmények alakulása minden időkben a társadalom fejlődésétől függött, de nem volt könnyű számára az ehhez vezető új módszerek magáévá tétele, az évtizedek hosszú során kialakult nézetek, módszerek terhének lerázása. Mialatt a tudós vívódott, a tanár nyomban szolgálatot vállalt s továbbra is aktív, megbecsülésre érdemes tudós oktató maradt. Egyike volt azoknak, akik vállalták azokat a feladatokat is, amelyek sokáig kompromittálónak számítottak értelmiségi körökben. Korán résztvett olyan elvi vitákban, amelyekben a marxista tudomány által felvetett kérdések kerültek baráti megbeszélésre.

Utolsó évtizede is a szakadatlan munkáé volt. Hogy idős korában a tanítványok legtöbbet ígérő nemzedékét, a tudományos munkásságában oly buzgón kutató jobbágyok ivadékait minél eredményesebben oktathassa, nem zárkózott el a munkásosztály világnézetének megismerésétől, s már 1946-os tankönyvében figyelembe vette a meginduló magyar marxista történeti irodalmat, megtanulta az első szocialista ország nyelvét, s munkásságában alkalmazta az új világnézet, a tökéletesebb munkamódszer nyújtotta lehetőségeket. Magára is tudta alkalmazni egyik legszebb erényét, a történeti kritikát.

Újabb értékes munkássága ezért lehetett fejlődésének tanúja. Író, bíráló gyanánt, elvtársias viták résztvevőjeként lelkesen dolgozott, a tudomány haladását szolgálta, amikor igényes, kulturált és színvonalas munkára serkentett, amikor ostromozta egyes munkák hibáit vagy sekélyességét. Ezekből az észrevételekből új történetírásunk tanulhatott és tanult is. De ő is tanult: legújabb munkái az újabb irodalom teljes ismeretét mutatják, a tudomány haladásának figyelemmel kísérését, sőt egyben-másban ő hívta fel a történetírás figyelmét a néptömegek mozgalmainak fontosságára a politikai viszonyok alakulásában. Új társadalmunkban munkásságát széleskörű megbecsülés övezte. Ennek volt jelképe a 70. születésnapja alkalmából rendezett bensőséges egyetemi ünnepség, s az a tény, hogy a Munka Érdemrend kitüntetését nyerte el. Ilyen körülmények között támadta meg súlyos és hosszas betegsége.

Szakadatlanul igyekezett helytállni, oktató munkáját ereje fogytaig nem hagyta abba; nagy betegen is bejött munkahelyére az ellenforradalom napjaiban, hogy harcoljon a reakció szélsőséges megnyilvánulásai ellen. A helyreállítás munkájában már csak tanácsaival tudott segíteni, de tudományos munkáját folytatta, hátrahagyott művének kéziratát, amely a bécsi udvar gazdasági politikájának 1780—1815 közti szakaszát elemzi, halálos ágyán javította ki.

Kihunyta hosszú ideig pótolhatatlan űrt jelent a magyar állam- és jogtörténet művelésében. Munkássága maradandó értékeit még hosszú éveken át hasznosítja a magyar tudomány, emlékét megőrzi pályatársai és tanítványai.

SZÉKELY GYÖRGY

A MAGYAR TÖRTÉNÉSZEK ÜNNEPI MEGEMLÉKEZÉSEI A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOM 40. ÉVFORDULÓJÁRÓL

Mint már előző számunkban jeleztük, a magyar történészek 1957 novemberében — a világszerte folyó megemlékezésekhez hasonlóan — ünnepi ülészakot tartottak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójának tiszteletére.

1957. november 1-én a Hadtörténelmi Intézet, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete, a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és az Országos Levéltár tudományos előadóülést rendezett. Az elnökségben helyet foglalt *Molnár Erik* akadémikus, a Történettudományi Intézet igazgatója, *Ember Győző* akadémiai levelező tag, az Országos Levéltár főigazgatója, *Horváth Miklós* alezredes, a Hadtörténelmi Intézet parancsnoka, *Kubitsch Imre*, a Párttörténeti Intézet osztályvezetője, *Tóth Imre* és *Vinke Mihály*, az 1917-es forradalom veterán harcosai. Az előadások többszáz főnyi hallgatóság előtt hangzottak el; résztvettek az ülészakon a budapesti történész-intézmények munkatársai, történelem tanárok, a rokontudományok képviselői, a téma iránt érdeklődők, s többen a forradalom magyar veterán harcosai közül is.

Az ülészakot *Molnár Erik* akadémikus nyitotta meg, majd *Réti László*, a Párttörténeti Intézet munkatársa „A magyar proletárforradalom — a Nagy Októberi Szocialista Forradalom első követője” címmel tartott előadást. Réti László bevezetőül Marxnak és Engelsnek a proletárdiktatúrára vonatkozó megállapításaival foglalkozott, majd Leninnek a proletárforradalom győzelméről szóló tanítását elemezte. Rámutatott arra, hogy az 1917-es oroszországi forradalmak Lenint és a bolsevikokat igazolták: a forradalom ott tört ki először, ahol az imperializmus láncja a leggyengébb volt.

A továbbiakban az előadó arra a kérdésre keresett választ, hogy miért éppen Magyarország követte elsőnek 1919-ben Oroszország példáját. Magyarország a XX. század elején társadalmi ellentétekkel telített ország volt. Félgyarmati függő viszonya Ausztriától gátolta az ország fejlődését. Magyarországon még a XX. század elején is nagymértékben fennmaradtak a feudális birtokviszonyok, ugyanakkor a lakosság majd 25 százaléka agrárproletár volt. A magyar ipari tőke a XX. század elején gyorsan fejlődött, de a magyar tőkések az Ausztriától való függés és a nagybirtokos osztály politikai vezetőszerépe miatt igen kevésbé voltak felkészülve az állam és társadalom vezetésére, s a proletariátustól való félelmükben le is mondtak az önálló vezető szerepről. Az első világháború előtti időkben a magyar társadalmi rend alapvető sajátossága a félf feudális berendezkedés és a kapitalista gazdálkodásra való viszonylag gyors áttérés közötti ellentmondás volt. (Erre, mint az orosz és a magyar viszonyok közötti hasonlóságra Lenin is rámutatott.) Ebből következett a magyar társadalmi berendezkedés számos ellentmondása, így: az egész magyar dolgozó nép ellentéte az osztrák elnyomással, a magyar uralkodó osztályok ellentéte az ország lakosságának több mint felét kitevő nemzetiségekkel, a feudális nagybirtokos osztály ellentéte a sokmillió agrárproletárral, a fiatal magyar burzsoázia ellentéte a harcos szellemű munkássággal. Az első világháború tovább fokozta ezeket az ellentmondásokat. A háború hatalmas vérvetszést, gazdasági visszaesést, nyomort hozott a népnek — idegen érdekekért. A dolgozók előtt nyilvánvalóvá vált a háború céltalansága, kilátástalansága, A nemzetiségek a várható összeomlástól függetlenségüket, a parasztok földet, a munkások a kizsákmányolás megszüntetését remélték. Mindinkább megérték Magyarországon a kapitalista társadalom forradalmi megdöntésének előfeltételei, s ezért hatottak különös erővel a magyar dolgozókra az Októberi Forradalom eseményei. Ez az oka annak is, hogy a magyar hadifoglyok tízezrei csatlakoztak az orosz proletárforradalomhoz, s hogy hazatérve itthon is annak eszméit terjesztették. A magyar munkások forradalmi harcaik célkitűzését látták meg-

valósulni Oroszországban, a dolgozó parasztság megtanulta, hogy csak a munkásosztályal szövetkezve veheti el a földet a nagybirtokosoktól. Az értelmiség, a városi kispolgárság — mely kezdetben a polgári demokratikus forradalomért lelkesedett — egyre inkább a szocialista forradalom hívévé vált.

A világháború elvesztésével járó hatalmas megrázkódtatás rombadöntötte az Osztrák-Magyar Monarchiát. A magyar uralkodó osztályoknak önállóan kellett volna gondoskodniuk rendszerük fenntartásáról akkor, amikor erre sem gazdasági, sem politikai téren nem voltak eléggé felkészülve. Ezért ismét külső támaszt, segítséget kerestek, s ezt a központi hatalmak széthullása után az antant-hatalmakban vélték megtalálni. Ez a magyarázata annak, hogy a tőkés és nagybirtokosok siettek hűségükről és támogatásukról biztosítani a Károlyi kormányt és a Nemzeti Tanácsot, amelyek az antant segítségével akarták fenntartani és megszilárdítani a polgári társadalmat s amelyek azt remélték, hogy az antant fegyveres segítséget ad az érlelődő proletárforradalom leveréséhez. Az antant valóban elsőrendű feladatának tekintette a bolsevizmus megsemmisítését, de ehhez nem Magyarország, hanem Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia polgári kormányainak közreműködését kívánta igénybe venni.

A jobboldali szociáldemokrata vezetők Magyarországon — mint szerte a világon — az első világháború végén a polgári társadalom megmentését tartották fő feladatuknak. Az ezt veszélyeztető proletárforradalom fegyveres leverésére is készültek. Ezt mutatják pl. az 1919 januári salgótarjáni események, a kommunisták kizárása a munkástanácsokból, a február 20-i provokáció. Annak oka, hogy a magyarországi jobboldali szociáldemokrácia (ellentétben a német szociáldemokráciával) nem vállalkozott a kommunisták elleni fegyveres harcra, egyrészt az, hogy nem mert nyíltan fellépni az előtt a magyar munkásosztály előtt, amelynek nagyrésze magáévá tette Október eszméit, másrészt, hogy a szociáldemokrata párt vezetésében a Tanácsköztársaság kikiáltásáig bentmaradtak olyanok, akik határozottan szembeszálltak a jobboldali vezetőkkel s akiknek nagyrésze kommunistává vált, s végül az a tény, hogy az aktív fellépéshez szüksége lett volna a magyar és külföldi burzsoázia segítségére, de erre a már ismertetett okoknál fogva nem lehetett számítani.

Ezután az előadó összegezte azokat a legfontosabb okokat, amelyek közrejátszottak abban, hogy 1919-ben a Magyar Tanácsköztársaság követte elsőnek az Októberi Forradalom példáját. Ezek az okok: az oroszországi és magyarországi társadalmi viszonyok közötti hasonlóság, amely a magyar dolgozókat különösen fogékonyvá tette a forradalom eszméi iránt; az a nemzetközi-politikai helyzet, amelynek következtében a magyar uralkodó osztályok a kizsákmányoló rendszer fenntartására csupán az antant-hatalmaktól remélhettek segítséget, amely hatalmak viszont ezt megtagadták; a magyar jobboldali szociáldemokraták viszonylagos gyengesége s a munkásosztály forradalmi, kommunista pártjának tevékenysége. A Kommunista Magyarországi Pártja leleplezte a tömegek előtt a polgári-szociáldemokrata kormány ragaszkodását a kizsákmányoló világhoz, rámutatott arra, hogy ez a kormány nem képes megvédeni a magyar nép jogait, nemzeti törekvéseit. Rávezette a dolgozókat arra, hogy a jobboldali szociáldemokrata vezetők a tőkés rendszer védelmezői, s leleplezte politikájukat. Elévülhetetlen érdeme a pártnak, hogy 1919 márciusában, amikor a történelmi körülmények úgy alakultak, hogy a proletáriátusnak módjában állott a hatalmat megragadnia — élt ezzel a lehetőséggel.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom megkezdte a világ átváltoztatását, az emberiség új korszakának kialakítását. Az új korszak felé tett első jelentős lépések egyike volt a Magyar Tanácsköztársaság, amely újból bebizonyította egyrészt azt, hogy elérkezett a proletárforradalmak korszaka, másrészt azt, hogy nem feltétlenül a tőkés termelés fejlődésének legmagasabb fokán álló kapitalista országok kezdik meg először az átmenetet a kizsákmányolási rendszeréből a szocialista rendszerbe.

Réti László előadása után *Milei György*, a Párttörténeti Intézet munkatársának korreferátuma következett „Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Magyar Csoportjának harca 1918-ban a Kommunista Magyarországi Pártja megalakításáért” című témáról. Az előadó előlélőrában utalt arra, hogy a magyar munkásosztálynak sem az első világháború előtt, sem a világháború alatt nem volt harcos, forradalmi pártja, noha erre egyrészt a tömegek fokozódó aktivitása, másrészt az uralkodó osztályok kormányzati válsága következtében nagy szüksége lett volna. Az első világháború és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatásaként lehetőség nyílt arra, hogy az oroszországi magyar hadifoglyok megismerkedjenek a Bolsevik Párttal, s hogy e párt példája nyomán létrejöhessen a magyar munkásosztály új, forradalmi pártja: a kommunista párt. Egyes magyar hadifoglyok már az Októberi Forradalom előtt megismerkedtek a párt célkitűzéseivel, terjesztették azokat. Néhányan (Kun Béla, Münnich Ferenc és mások) tagjai lettek a Bolsevik Pártnak. Az októberi fegyveres felkelés után minden jelentősebb

hadifogoly-központban megalakult a magyar hadifogoly munkások és parasztok forradalmi, szocialista szervezete. E szervezetek legforradalmibb tagjai 1918. március 24-én Moszkvában létrehozták az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Magyar Csoportját, az első magyar kommunista szervezetet. A Csoport csatlakozott a Bolsevik Párthoz, elfogadta annak elméleti és gyakorlati platformját, célul tűzte ki a kommunista eszmék terjesztését, a reformizmus elleni harcot. A Csoport tevékenysége a létrehozandó magyarországi kommunista párt előfeltételeinek biztosítását célozta.

Néhány hónapon belül a nagy városok egész sorában megszerveződtek a Magyar Csoport sejtjei. A Csoport újságokat, füzeteket adott ki, amelyek a Bolsevik Párt és Lenin tanításait terjesztették, agitátoriskolákat, gyűléseket szervezett, rendszeres pártéletet teremtett. Központi lapja, a „Szociális Forradalom” 1918 áprilisától hetenként kétszer, 15—20 ezres példányszámban jelent meg. Kiadták magyar nyelven a Kommunista Kiáltványt, Leninnek több munkáját, Kun Béla „Mit akarnak a kommunisták” c. füzetét, mely utóbbi a lenini tanítások első magyar nyelvű összefoglalója. A Magyar Csoport tagjainak elméleti tevékenységéről szólva az előadó elmondotta, hogy az igen sok irányú volt: a Bolsevik Párt tanításainak, tapasztalatainak elsajátítására törekedtek és megkezdtek ezek magyarországi alkalmazásának elvi megalapozását; rámutattak azokra a jelenségekre, amelyek igazolták, hogy a tőkés rend Magyarországon is az imperiaлизм szakaszába lépett s meglátták, hogy ilyen körülmények között Magyarországon is napirendre kerülhet a szocialista forradalom véghezvitele, a proletariátus diktatúrájának megteremtése; hirdették, hogy a forradalom vezetője csak a munkásosztály lehet; felismerték a parasztsággal való tartós szövetség, a föld megváltás nélküli kisajátításának szükségességét (de a földosztás ellen foglaltak állást). Éles harcot folytattak a magyarországi jobboldali szociáldemokrata vezetők politikájának leleplezése érdekében, rámutattak arra, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt nem a kizsákmányolt tömegek érdekeit képviseli, s ezért új, forradalmi, kommunista pártra van szükség, a Magyar Csoport számavette azokat a magyarországi erőket is, akikre a párt megalakításánál majd számítani lehet.

1918. november 4-én a magyarországi kommunisták Moszkvában tartott konferenciája határozatot fogadott el a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakításáról. A Magyar Csoport még november hónapban mintegy 200 kommunistát: agitátorokat és egyszerű párttagokat küldött Magyarországra, 1919 márciusáig a Csoport több mint 300 tagját küldte haza, pártmunkára. A Szovjetországból hazatért magyar kommunista csoport vezetői (Kun Béla, Szamuely Tibor, Jancsik Ferenc, Kellner Sándor stb.) kezdeményezői és kiemelkedő harcosai voltak az 1918. november 20-án a baloldali szociáldemokraták és a Forradalmi Szocialisták Csoportja vezetőivel közösen létrehozott Kommunisták Magyarországi Pártjának.

Tóth Imre, az Októberi Forradalom egyik magyarországi harcosa a visszaemlékezés lelkes, őszinte szavaival mondotta el, hogy 1917 folyamán orosz hadifogoly-táborban volt, különböző nemzetiségű katonákkal együtt. A táborba gyakran jártak agitálni egymástól eltérő nézeteket valló pártok, csoportok képviselői, de legtöbbször a kommunisták mellé álltak, elsősorban azért, mert azok a béke és a földosztás mellett szálltak síkra. 1917 októberében a bolsevikok eljöttek a táborba, ahol a magyar hadifoglyok nagy része csatlakozott hozzájuk, s velük együtt Moszkvába ment. Résztvettek a város különböző helyein s a Kreml elfoglalásáért vívott harcokban, gyakran házról-házra járva tisztították meg az ellenségtől az egyes kerületeket. E harcok folyamán megsebesült, felgyógyulása után tovább harcolt, résztvett a intervenciósok elleni háborúban is.

A nagy tetszéssel fogadott visszaemlékezés után *Györkei Jenő* és *Józsa Antal*, a Hadtörténeti Intézet munkatársainak „Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban” c. hozzászólása hangzott el. Bevezetőben az előadó rámutatott arra, hogy az első világháború során több mint kétfélmillió katona került orosz fogságba. A magyarok száma meghaladta az 500 000 főt. Az osztálytagozódás a hadifogolytáborokban is megmaradt, a magyar hadifoglyok a velük együtt dolgozó orosz munkásokat és parasztokat tekintették természetes szövetségeseiknek. A háborúból, a háború okozta szörnyű helyzetből a kiutat mind többen a kapitalista és földesúri rendszer megdöntésében látták, 1916 folyamán megindult a magyar hadifoglyok marxista szervezkedése.

Az előadó a továbbiakban a magyar hadifoglyok szerepéről beszélt a proletárforradalom győzelméért s a külföldi és belföldi ellenforradalom leveréséért folytatott harcban. A magyar hadifoglyok résztvettek a pétervári októberi és a moszkvai novemberi felkelésben, a Penzában, Asztrahánban, Szaratovban, Orenburghan, Tomszkban, Irkutszkban, Taskentben lefolyt tüntetéseken, fegyveres harcokban.

1918 tavaszán megkezdődött az antant-hatalmak fegyveres beavatkozása. Az intervenció csapatok ellen vívott harcokban kiemelkedő szerepük volt a Vörös Hadsereg internacionalista egységeinek, amelyeket az 1918 áprilisában tartott forradalmi hadifoglyok és politikai emigránsok összorosozországi kongresszusa hívott létre. Már az első internacionalista egységek parancsnoki karában számos magyarral találkoztunk, pl. Viernermann Jenő, Gerendás, Varga Gyula, Gavró Lajos, Nikli Gyula, Kellner Sándor, Münnich Ferenc. Omszkban Ligeti Károly vezetésével magyarokból álló vörösgárdista egység alakult. Az 1918-as moszkvai ellenforradalmi felkelés leverésében magyarok is résztvettek, Kun Béla vezetésével. Jelentős szerepet játszottak a magyar internacionalisták az észak-kaukázusi fronton és Közép Ázsiában, így Taskentben, az ashabádi és orenburgi frontokon is.

A Magyar Tanácsköztársaság megalakulása lelkesítőleg hatott a volt magyar hadifoglyokra, Kievebe siettek, hogy — az időközben megalakult — Nemzetközi Vörös Hadsereggel utat törjenek a forradalmi Magyarországra. Ezt azonban megakadályozta Grigorjev atamán lázadása, majd Petljura bandáinak tevékenysége.

1919-ben több ezer magyar vörös katona harcolt az orlov-kromszki hadműveletekben, a ferganai és szemirecsjji frontokon. A lengyel pánok támadásának visszaverésére a Magyar Csoport tagságának 20 százalékát a frontra küldte. Vrangel csapatainak megsemmisítéséből is kivették részüket a magyarok: Zalka Máté internacionalista ezrede a perekopi erődítményeken harcolt, Kun Béla tagja volt a déli front katonai tanácsának.

Befejezésül az előadó az internacionalisták történetének kutatásával kapcsolatos számos problémára hívta fel a hallgatóság figyelmét.

Vinke Mihály, az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Magyar Csoportjának volt tagja visszamlékezésében elmondotta, hogy 26 éves nyomdász volt, amikor 1916 nyarán orosz fogságba esett. Mint hadifogoly megismerte és megszerette az orosz munkásokat, parasztokat. 1918 elején egy Moszkva melletti hadifogoly-táborban volt, amikor nyomdászt kerestek. Ő jelentkezett, s így került Moszkvába, a Magyar Csoporthoz. A Csoport akkor indította meg a Szocialista Forradalom c. lapot. Ettől kezdve ennél a lapnál dolgozott, lakásról, ellátásról, pénzről a magyar elvtársak gondoskodtak részére. Gyakran találkozott Kun Bélával, Szamuely Tiborral. A tisztelet és szeretet hangján emlékezett meg Vinke Mihály Leninről, akit sokszor személyesen látott. Elmondotta, hogy Lenin bízott a magyarokban, 1918. május 1-én a Vörös Téren magyar vörösgárdisták voltak Lenin elvtárs személyes védelmére kirendelve. A Moszkvában levő volt magyar hadifoglyok a harcokból is kivették részüket. Az 1918 júliusában Moszkvában kitört ellenforradalmi felkelés idején 160—180 magyar foglalta vissza a főpostát az ellenforradalmároktól. Segítségüket Lenin személyesen köszönte meg. Ezután elmondta, hogy a magyarországi 1918-as októberi forradalom hírére indult haza Moszkvából. Decemberben érkezett meg s Cegléden végzett pártmunkát. A Tanácsköztársaság kialakítása után mint a ceglédi forradalmi törvényszék tagja dolgozott. A Tanácsköztársaság bukása után letartóztatták, s három évig a kecskeméti börtön foglya volt.

Ezután következett *Gábor Sándorné*, a Párttörténeti Intézet munkatársának korreferátuma „Az oroszországi forradalmi mozgalmak visszhangja a magyar dolgozók hadifoglyokhoz írt leveleiben” címmel. Az előadó bevezetéképpen ismertette a hadifogoly-levelezést cenzuráló budapesti cs. és kir. bizottság létrejöttét, feladatkörét, munkáját és anyagát. A bizottság havonta feldolgozta az orosz hadifogságba esett magyarországi katonákhoz hazulról küldött leveleket, s a levelek tartalma alapján jelentést készített a lakosság különböző rétegeinek helyzetéről, politikai hangulatáról. A jelentésekben sokat idéztek magukból a levelekből is, így ezek rendkívül fontos, történelmi dokumentumok.

A következőkben e bizottság anyagán keresztül mutatta be az előadó az Októberi Forradalom hatását a magyar dolgozókra. Az 1917 június-júliusi jelentések a forrongó hangulat s a népmozgalmak általános terjedéséről adnak hírt, a mellékelt levélrészletek pedig kifejezik azt a reményt, hogy az orosz forradalom véget vet a háborúnak. Az Októberi Forradalom győzelmével e remény új talajt talál, a levelekben minduntalan visszatérő gondolat „Oroszország — a béke”. A hozzátartozók írásuiból kitűnik, hogy az orosz hadifoglyokkal mindenki szimpatizál, senki sem tekinti ellenségnek őket. A breszt-litovszki fegyverszüneti tárgyalásokon feszült figyelemmel kísérték a levélírók; voltak akik józanul a központi hatalmak hódító törekvéseiben látták a békekötés akadályát. A béketárgyalások megakadásának hírére 1918 januárjában általános politikai tömegsztrájkot kezdett az ország lakossága. „Itt Pesten nagy sztrájk van a békéért, egész Magyarország nem dolgozik. . .”, „Itt általános a munkabeszüntetés és valószínű, hogy hamarosan kitörhet a forradalom. . .” — írják a levelekben. A március 3-i különbélke lehetővé tette, hogy a magyar hadifoglyok hazatérjenek Oroszországból, de rövidesen mennek a figyel-

meztető levelek : „Orosz fogságból sokan hazajönnek, ezek négy heti szabadság után frontra mennek újra, ezért te maradj ott.” S a hazatérők legtöbbje az itthoni forradalmi mozgalmak élcsőze, terjesztője lett. Amikor 1918 júniusában másodsor robbant ki a politikai tömegsztrájk, a bizottság a dolgozók levelei alapján a következőket írja : „... hogy mégis megtörténhetett. . . , ennek oka részben a tavaly lezajlott orosz forradalom, amely a mi ipari munkásságunkban is titkolt aspirációkat ébresztett. . . ” A szeptemberi bizottsági jelentésben olvashatjuk : „Ha figyelembe vesszük a hazatért hadifoglyok által Oroszországból behozott bolsevizmust, akkor teljesen indokolt az az aggodalom, hogy a háború után az országban nagy kilengések várhatók. . . ” S a magyar proletariátus 1918 októberében maga vetett véget az idegen érdekekért folyó vérontásnak, majd kivívta a Magyar Tanácsköztársaságot.

Az ülésszak befejező hozzászólását *Baksay Zoltán*, a Történettudományi Intézet munkatársa tartotta, „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a csepeli munkásság” címmel. Az előadó rámutatott arra, hogy a csepeli Weiss Manfréd gyár — amely hadiipari termékek előállításával foglalkozott — az első világháború alatt óriási mértékben fejlődött. Ugyanakkor a gyár dolgozóinak élet- és munkakörülményei állandóan romlottak. A csepeli munkásság 1916-tól kezdve egyre sűrűsödő — ekkor még csak munka- és életkörülményeik megjavításáért folytatott — sztrájkharccal felelt a kizsákmányolás fokozására. De a bérharc nem vezetett eredményre, Csepel dolgozói más utakat kerestek. Ekkor kerültek kapcsolatba az Ipari és Közlekedési Tisztviselők Országos Szövetségének kebelén belül megalakult Gyárközi Bizottsággal, mely a háború elleni aktív tevékenység szükségességét hangoztatta. Ettől kezdve a csepeli gyárban kibontakozott a békeharc, amely agitációban, röpiratterjesztésben, szabotázs-akciókban és sztrájkokban nyilvánult meg. A legtöbb sztrájk az apretúra osztályon a kigolyó és kishüvely üzemben volt. Tekintettel azonban arra, hogy ezek a sztrájkok csak egy-egy üzemrészre terjedtek ki, a gyárvezetőség katonai segítséggel le tudta törni s a legharciasabb munkásokat besoroztatta.

A továbbiakban *Baksay Zoltán* az oroszországi forradalmak hatásáról beszélt. A februári forradalom után a csepeli munkások megértették, hogy háború-ellenes harcukban nincsenek egyedül, az októberi forradalom után pedig egyre többen eszméltek rá arra, hogy nem elég a háború megszüntetése, magát a tőkés társadalmi rendszert kell megdönteni. Elkezdődtek a gyár egészére kiterjedő, többnapos sztrájkok, nyílt agitáció folyt a háború megszüntetése, az Oroszországgal kötendő különbke érdekében. 1918 januárjában Csepelen alakult meg az első Munkástanács, a Gyárközi Bizottság kezdeményezésére. 1918. január 18-án kitört Budapest az általános sztrájk. S bár január 21-én a szociáldemokrata pártvezetőség — a kormánnyal megegyezve — a sztrájk beszüntetése mellett foglalt állást, a csepeli munkásság tovább harcolt. Végül is katonai intézkedésekkel törték le a sztrájkot. Mozgalmuknak azonban nem lehetett véget vetni, február végétől ismét megkezdődnek a sztrájkok. Az 1918 júniusi — 8 napig tartó — általános sztrájk minden addiginál jobban rávilágított arra, hogy a munkások nyíltan a kapitalista rendszer megdöntésére törekednek. S mint a történelem megmutatta, harcuk sikerrel végződött.

Az ünnepi megemlékezés-sorozat *Kubitsch Imre* osztályvezető zárszavával ért véget.

(Az ünnepi ülés eredeti programjában szerepelt még *Mucsi Ferenc*: Az 1917-es oroszországi februári forradalom hatása Magyarországon; *Sándor Vilmos*: Az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és *L. Nagy Zsuzsa*: Háborúellenes forradalmi mozgalmak a Dunántúlon 1917—1918-ban e. korreferátuma, ezeknek előadására az idő rövidsége miatt nem kerülhetett sor. Az ülésszak nyomtatásban megjelenő jegyzőkönyve azonban ezeket az előadásokat is tartalmazni fogja.)

*

1957. november 5-én és 6-án a Magyar Tudományos Akadémia rendezett ünnepi ülést az Októberi Forradalom 40. évfordulója alkalmából. Az ülésszakon — amelyen *Liget Lajos*, az Akadémia elnökhelyettese elnökölt — résztvett *Kállai Gyula* művelődésügyi miniszter, *P. T. Komarov*, a Magyarországon tartózkodó szovjet kormányküldöttség vezetője, *M. N. Zsavoronkov*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja.

Az Akadémia dísztermét zsúfolásig megtöltő közönség előtt *M. N. Zsavoronkov* üdvözlő beszéde után az ünnepi beszédet *Molnár Erik* akadémikus tartotta „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom” címmel.*

*Az előadás szövege megjelent a Századok 1957. évi 1—4 számában.

Az ünnepi üléshez kapcsolódva a Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi Történeti Tudományok Osztálya ülésszakot rendezett, amelynek első előadását *Göncö György*, a Közgazdaságtudományi Intézet osztályvezetője tartotta „Gazdaság és politika Lenin imperializmus-elméletében” címmel.

Második referátumként *Sándor Vilmos*, a Történettudományi Intézet osztályvezetője, „Az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom” c. előadása hangzott el, mely előljáróban hangsúlyozta, hogy az első orosz forradalom évétől kezdve Kelet-Európa soknemzetiségű országaiban és a Balkánon új forradalmi korszak kezdődött. Az Osztrák—Magyar Monarchiában élő, szinte valamennyi nép körében mozgalmak lobbantak fel a demokratikus jogokért, a földért, az abszolutista hatalmi rendszer felszámolásáért; az elnyomott nemzetek pedig különösen a soknemzetiségű állam keretei közül való kiszabadulásért és a testvérepekkel való nemzeti egyesülésért harcoltak. A nemzeti mozgalmak hajtóerejét a nemzetiségek tökések fejlődése képezte, amely a nemzeti elnyomás korlátaiba ütközött. Ettől kezdve a soknemzetiségű Monarchia léte a határain belül és a határai mentén élő népek burzsoá-demokratikus és nemzeti függetlenségi mozgalmainak kibontakozásától függött.

A soknemzetiségű Osztrák—Magyar Monarchia egyik fő összetartó intézménye a dualizmus rendszere volt. Az 1905 után erősödő nemzeti mozgalmak az osztrák és magyar uralkodó osztályok e hatalmi rendszerét fokról-fokra aláásták. A két uralkodó osztály a soknemzetiségű állam válságát különbözőképpen kívánta megoldani. Az osztrák uralom meggyengülése Ausztria felett a magyar uralkodó osztályok önértéket növelte, s lassan már magukat tekintették a Habsburg-birodalom népei feletti uralom igazi letéteményeseinek, s éppen ezért a dualizmus fenntartására, s ezen belül a politikai vezetőszerp megszerzésére törekedtek. Az osztrák uralkodó körök a soknemzetiségű birodalom válságának okát a dualizmus hatalmi rendszerében vélték felfedezni, tehát ennek felszámolását s az osztrák centralizmus új formában való életre keltését tervezték.

A Monarchia népei zömének a polgári demokratikus és a nemzeti függetlenségi követelések teljesíthetlensége miatti, forradalmat érlelő elégedetlensége — az osztrák és a magyar uralkodó osztályok uralmi rendszerének forradalmat érlelő válsága, mint belső tényezők, „alulról” és „felülről” egyidejűleg készítették elő a soknemzetiségű állam felbomlását.

Az Osztrák—Magyar Monarchia belső fejlődésének e menetével szoros kölcsönhatásban alakultak ki 1905-től kezdve a felbomlást gyorsító történeti folyamatok nemzetközi téren is. A Monarchia egészének tökések fejlődése az imperializmus korszakára rendkívül elmaradt, finánciókéja a fő imperialista országok, elsősorban Németország finánciókéjával szemben függő helyzetben volt, így monopoliókéja számára nem tudott sem érdekszférákat teremteni, sem tengeren túli gyarmatokra szert tenni. A két Balkán-háború idején nagyhatalmi súlyának csökkenése nyilvánvalóvá vált. Az első világháborút megelőző években a német imperializmustól függő hatalommá süllyedt. Az Osztrák—Magyar Monarchiát katonai szövetség fűzte Németországhoz, melyet eredetileg a Monarchia szétesésének gátjaként hoztak létre.

Az antant ezért Németország meggyengítésének eszközeként kívánta felhasználni a Balkán s a Monarchia népeinek nemzeti függetlenségük és egységük megteremtésére irányuló mozgalmait, s anyagilag és erkölcsileg támogatta azokat. Az antant egyes körei e mozgalmakat (különösen a délszláv és csehszlávok megmozdulásait) az első világháború kirobbanása idején annyira előrehaladottnak vélték, hogy a Monarchia azonnali bomlására számítottak.

A továbbiakban az első világháborúnak és az Októberi Forradalomnak a nemzeti mozgalmakra gyakorolt hatását elemezte az előadó. A háború kirobbanása után a nemzeti ellenállás első jelei Magyarországon 1914 végén jelentkezték, amikor a nemzetiségi hitelintézetek és a nemzetiségi burzsoázia zöme nem vállalt részt a hadikölcsön-jegyzésben. 1915—16-ban a nemzetiségi katonák (cseh, román, ruszin ezredek) egyre nagyobb tömegben álltak út az oroszokhoz. A hadszíntérhez közel eső területeken a nemzetiségi lakosság a Monarchia elleni hadműveleteket segítette. Megtorlasként a közös hadvezetőség és a magyar kormány az egész Horvát—Szlavón határt 40 kilométer mélységben kiürítette, s számos „hazaárulási” pert indított.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után a nemzeti mozgalmak egyenletesen emelkedő pályát mutatnak. Szovjetország békedekrétuma, amely a nemzeti elvet a háború utáni politikai rendezés egyik fő elvéként jelölte meg, döntő befolyással volt az Osztrák—Magyar Monarchia léte ellen irányuló nemzeti mozgalmak fejlődésére. Ez kényszerítette Franciaországot és Angliát is, hogy a nemzeti elvet magukévé tegyék.

Az a tény, hogy a nemzeti elv a háború utáni rendezés egyik fő elveként nemzetközi viszonylatban polgárjogot nyert, a korábbinál magasabb színvonalra emelte a Monarchia léte ellen irányuló mozgalmakat, amelyek ettől kezdve szorosabban összefonódtak a munkásmozgalmakkal és — egyes helyeken — a fegyveres ellenállásig jutottak el.

Az Októberi Forradalom hatása alatt a Monarchia elnyomott nemzeti mellett az osztrák és magyar uralkodó nemzetek proletár tömegei, dolgozó parasztjai és frontkatonái is a háború azonnali befejezése mellett léptek fel. A békét, kenyeret és földet követelő mozgalom a fennálló politikai rendszer megsemmisítésére törv polgári demokratikus forradalom emelkedett. Megszaporodtak a hátsószárbeli katonai felkelések, a katonaszökevények száma rendkívül magasra nőtt.

A Monarchia biztosítékainak szánt közös hadsereg, a dualizmus rendszere és a német hadsereg összeomlott. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom megérlelte a Monarchia dolgozó tömegének tudatát és ezzel elhárította a Monarchia felbomlásának utolsó akadályát.

Magyarországon a polgári demokratikus forradalom a Habsburg királlyal együtt a nagybirtokos és nagytőkés osztályt is elcseperte, s a kispolgárság és a munkásosztály jobboldali vezetés alatt álló pártjának a háború azonnali befejezését valóra váltó blokkját juttatta kormányra.

Az ülésszak befejező referátumát *Kovács István*, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatóhelyettese tartotta „Az első szovjet alkotmányról” címmel.

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem által az Októberi Forradalom 40. évfordulója tiszteletére rendezett tudományos ülésszakon hangzott el *Pach Zsigmond Pál* Kossuth-díjas egyetemi tanár „A magyarországi és az oroszországi porosz utas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a XIX. század második felében” c. előadása. Bevezetőül az előadó a mezőgazdaság tőkés fejlődésének különböző típusairól szólt. A mezőgazdaság tőkés fejlődésének „klasszikus” típusát Anglia mutatja, ahol az eredeti tőkefelhalmozás az agrárviszonyokat teljesen alárendelte a tőkés termelési mód érdekeinek s ahol a mezőgazdasági bér munkással szemben a mezőgazdasági tőkés (tőkés bérlő) és a földtulajdonos (landlord) állott. Lenin a tőkés agrárfejlődésnek két, a klasszikus angliától eltérő típusát határozta meg és jellemezte kimerítően: a „porosz” és az „amerikai” utat. Az első esetben a feudális földesúri gazdaság nő át lassan polgári junkergazdaságba, a második esetben a paraszt válik a mezőgazdaság fő képviselőjévé, tőkés farmerre fejlődve. A „porosz” út Oroszországon kívül számos más kelet-európai országban, így Oroszországban és Magyarországon is a mezőgazdaság tőkés fejlődésének fő útjává vált. Ezért az oroszországi és magyarországi agrárfejlődés között alapvető egyezés — de ugyanakkor néhány eltérő vonás is — mutatkozik a XIX. század második felében.

A következőkben az oroszországi fejlődésmenetről szólt az előadó. Az 1861. évi parasztreform a porosz utas fejlődés feltételeit teremtette meg Oroszországban: továbbra is fennmaradt a feudális eredetű birtokmegosztás, a földesúri gazdaságok lassan megindultak a tőkessé válás útján. A parasztgazdaságokban szintén meginduló kapitalista fejlődést erősen gátolta a földesúri földbirtoklás s a jobbágytartó rend igen sok csökkenésnek volt kitéve. Ezek az akadályok legkevésbé Oroszország határvidékein álltak fenn, ahol a szabad paraszt kezdte meg a földművelést; ezeken a területeken az amerikai típusú fejlődés volt túlsúlyban. A XX. század elejéig azonban még nem dőlt el véglegesen a porosz és amerikai típusú tendenciák küzdelme, elsősorban azért, mert az ország mezőgazdasági központját alkotó vidékeken maguknak a földesúri gazdaságoknak a tőkés fejlődése is csak nagyon vontatottan haladt előre: a földesúri birtokok — különösen a latifundiumok — gazdálkodása még ekkor is inkább a kizsákmányolás kapitalizmus előtti formáin alapult, mint a tőkés rendszeren. Ennek oka egyrészt az, hogy a földesuraknak lehetőségük volt a régi gazdálkodási mód továbbfolytatására: a parasztoktól továbbra is a robotnak, illetve a többi feudális járadékformának megfelelő szolgáltatásokat csikartak ki; másrészt az, hogy a földesúri földbirtoklást és a kapitalizmus előtti kizsákmányolási módszereket védelmező cári önkényuralom továbbra is fennállott. Mindez azzal függ össze, hogy a porosz utas tőkés fejlődés kiindulópontja Oroszországban nem forradalom, hanem olyan reform volt, melyet a robotgazdálkodást folytató s azt továbbra is fenntartani törekvő földesurak hajtottak végre.

A parasztgazdaságok lassú kapitalizálódása folytán a parasztság felbomlásának folyamata — ha kétségtelenül előre is haladt — a szárazadforduló idején még kezdeti állapotban volt. Az egész parasztság a földesúri földbirtoklásban, illetve a középkor maradványaként továbbélő földbirtokviszonyokban látta fő ellenségét, s alapjában véve egységesen lépett fel az ellenük irányuló küzdelemben. Lenin hangsúlyozta, hogy ezek a sajátos körülmények magyarázták Oroszország mélyreható forradalmi parasztmozgalmát

a XX. század elején, a parasztságnak a nacionalizmusra irányuló törekvéseit; ezek tették az agrárkérdést az oroszországi polgári demokratikus forradalom központi kérdésévé.

Az előadó ezután a mezőgazdaság magyarországi tőkés fejlődését tekintette át. A jobbágyrendszer megszüntetését hazánkban — Oroszországtól eltérően — az 1848-as polgári forradalom hozta meg. Az a tény azonban, hogy a liberális középbirtokos nemesség volt a forradalom vezető osztálya, azt jelentette, hogy a jobbágyfelszabadítás földesúri és nem paraszti-demokratikus úton ment végbe, a porosz típusú fejlődés feltételeit teremtette meg, bár az oroszországinál kétségtelenül viszonylag „enyhébb” változatban. Az abszolutizmus korszakában Magyarország mezőgazdasága a földbirtokmegoszlás, a földesúri gazdaság munkaviszonyai szempontjából számos egyező vonást mutatott az orosz mezőgazdaság reform utáni helyzetével. Bár a nagybirtok tőkés fejlődése előrehaladottabb fokot ért el, a földesúri gazdaságok túlnyomó részén a kizsákmányolás kapitalizmus előtti módszerei voltak ekkor még nálunk is túlsúlyban. Gyakori volt az élelem-, vetőmag- vagy pénzkölcsön ledolgozása, a földhasználat ellenében végzett ledolgozás, a feudális terményjáraadéknak megfelelő formák.

Az 1867-es kiegyezés a mezőgazdaság szempontjából a porosz út uralmát biztosította. A feudális eredetű földbirtokmegoszlás fennmaradása a feudális járadékformák számos csökevényének továbbélését jelentette. A századforduló idejére a nagybirtokrendszerrel együtt a feudális kizsákmányolás és elnyomás számos maradványa is átmentődött; Magyarországon is a polgári demokratikus forradalom végigvitelére vált a történelmi fejlődés fő feladatává. Alapvető egyezés ez a cári Oroszországgal.

A dualizmus által létrejött burzsoá-földbirtokosi államszervezet azonban nemcsak fenntartotta a feudális maradványokat, hanem elősegítette, meggyorsította a nagybirtok porosz utas tőkés fejlődését. A vasúthálózat kiépítése és a kapitalista hitelszervezet kibontakozása lendületet adott a magyar mezőgazdaság, elsősorban a nagybirtok kapitalizálásának. Gazdálkodásának súlypontja egyre inkább áttevődött a ledolgozási rendszerrel a bér munkára, a paraszt elavult felszereléséről a fejlettebb uradalmi munkaeszközökre, gépekre, a kapitalizmus-előtti járadékformákról a tőkés profitra és tőkés földjáradékra. A XX. század elején a magyarországi nagybirtok gazdálkodása — eltérően az oroszországitól — már a tőkés rendszeren alapult.

A parasztgazdaság tőkés fejlődését a feudális maradványok nálunk is erősen hátráltatták. De a parasztság felbomlásának tényei már a jobbágyfelszabadítást követően is megmutatkoztak, s a folyamat 1867 után meggyorsult, azzal összefüggésben, hogy a nagybirtokok egyre inkább áttértek a bér munkára. A felbomlás folyamata az Alföld egyes vidékein — ahol az amerikai típusú fejlődés bizonyos formája jött létre — ért el a legmesszebbre. Az alföldi mezővárosok parasztsága ugyanis — amely jórészt már a jobbágyfelszabadítás előtt megváltotta magát — olyan parasztsággá vált, amely kevésbé szorosan volt beékelve a majorsági földek rendszerébe, mint az ország más vidékeinek parasztsága, s a mezővárosokhoz tartozó pusztákon azok határáig szabadon terjeszkedhetett. Ezekről a területekről indultak ki és sugároztak szét az ország más vidékeire az 1890-es évektől kezdve az agrárszocialista mozgalmak, amelyek — Oroszországtól eltérően — már nem az egész parasztság, hanem az agrárproletárok és a szegényparasztság mozgalmak voltak. E mozgalmak csúcspontját az aratómunkás-sztrájkok és a mezőgazdasági-cseléd sztrájkok alkották, jelezve a magyarországi parasztság felbomlásának az oroszországinál fejlettebb fokát.

Befejezésül az előadó összegezte az oroszországi és magyarországi agrárfejlődés eltérő vonásait. Az eltérések Oroszországhoz képest Magyarországon objektíve nehezebbé tették a munkásosztályra váró feladatnak: a polgári demokratikus forradalom végigvitelének és szocialista forradalomba való átfejlésének megoldását. Ehhez járult a két ország munkáspártja, Lenin, a borsevikok következetes forradalmi politikája és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt opportunistá-revizionista vezetése közötti gyökeres különbség. A nagy történelmi feladat hosszú időre megoldatlan maradt Magyarországon.

Pach Zsigmond Pál előadásához kapcsolódó korreferátumot *Sándor Pál* egyetemi docens tartotta „A magyarországi és oroszországi tőkés agrárfejlődés megoldatlan kérdéseiről” címmel. A korreferens hangsúlyozta Pach Zsigmond Pál referátumának kezdeményező szerepét, aki rámutatott egy sor fontos agrártörténelmi problémára, az oroszországi és magyarországi tőkés agrárfejlődés egyező és eltérő vonásaira. Sándor Pál kitért arra is, hogy az újabkori agrártörténet forrásainak feltáratlansága mellett s főleg a kiegyezés utáni agrártörténelmi ismereteink hézagos volta miatt, ma még nem lehet teljes biztonsággal általánosító tanulságokat levonni. Majd három kérdés körül folytatott vitát Pach Zsigmond Pállal.

Sándor Pál szerint a referátum túlbecsüli a meglevő feudális maradványokat Oroszországban a XX. század elején, különösen akkor, amikor a bér munkával szemben a ledolgozást tekinti túlsúlyban levőnek. Leninnek egy — a referátumban is felhasználta — statisztikai kimutatása az „Európai Oroszország egészét” tekintve, már a XIX. század végén is a bér munka túlsúlyát mutatta ki. A feudális maradványok súlyosak voltak s a ledolgozás szélesen el volt még terjedve, de ez nem változtatott a bér munka alapvető jellegén.

A porosz és az amerikai típusú tendenciák küzdelme Magyarországon objektíve nem az „1867 évi osztrák—magyar kiegyezés”-sel — mint ahogy a referátumban elhangzott —, hanem már 1848-ban eldőlt. Sem 1848-ban, sem 1849—67 között nem volt ugyanis olyan osztály, amelyik megsemmisítette volna a nagybirtokrendszert, eltörölte volna a feudális maradványokat; s így szükségképpen csak a porosz út győzelmének voltak meg Magyarországon az objektív feltételei, még akkor is, ha az abszolutizmus korában a volt jobbágyok és a volt földesurak tovább folytatták egymás ellen a földért való küzdelmet. A megelőző gazdasági-társadalmi fejlődés meghatározta ugyan, hogy 1848-ban Magyarországon a feudalizmus felszámolása csak felülről történhet meg, de az még távolról sem volt eldöntve, hogy — a nagybirtokrendszert átmentve — milyen következetességgel számolják fel magát a feudalizmust. Ez a harc nem dőlt még el véglegesen a kiegyezésig.

A továbbiakban a korreferens felvetette, hogy megfelelő és országos statisztikai kimutatások hiányában nem lehet biztonsággal a ledolgozás túlsúlyát megállapítani az abszolutizmus kori nagybirtokon. Sándor Pál inkább arra hajlik, hogy a nagybirtok jelentős részénél már ekkor is a tőkés rendszert tekintse alapvetőnek.

Befejezésül ismertetette azt a problémát — mellyel Pach Zsigmond Pál előadása nem foglalkozott —, hogy a hazai nagybirtokok két különböző csoportba sorolhatók: a birtokaikat jórészt saját kezükben tartók és a földjeik jelentékeny vagy túlnyomó részét bérbeadók csoportjaira. A tisztán járadékélvező birtokos típusa egészen ritka, mivel még e szélső esetben is, amikor a földbirtokos túlnyomóan bérbeadó (pl. az Eszterházyak), önkezelésben tartott földdel is — s így tőkés profitál is — rendelkezik. Ezért a Magyarországon jelentkező bérleti rendszert távolról sem lehet az angliai bérleti rendszer, s a hazai bérbeadó földbirtokos a pusztán járadékélvező land-lord másának tekinteni.

A következőkben Szuhay Miklós, a Gazdaságtörténeti Tanszék munkatársa hozzászólásában a magyarországi és oroszországi parasztgazdaságok birtokviszonyait vetette egybe. Statisztikai elemzéssel kimutatta, hogy Oroszországban átlagosan nagyobb földterület esett egy parasztgazdaságra mint nálunk; ott a parasztgazdaság termelő erőinek fejletlenebb állapota miatt a szegényparaszttság és középparaszttság kategóriáit magasabb birtoknagysáig kellett megvonni s vont a Lenin, mint a korabeli Magyarországon. Ez az eltérés — a földrajzi viszonyok különbözősége mellett — abból adódott, hogy Oroszországban a jobbágyfelszabadítást a tőkés viszonyok fejletlenebb fokán hajtották végre, mint Magyarországon, s a mezőgazdaság tőkés fejlődése fokának különbözősége a századforduló idején is világosan megmutatkozott a két ország között. Ezzel függ össze — mutatott rá a hozzászóló —, hogy olyan jellegű agrárpolitikai intézkedésekre, mint az 1906-os sztolipini agrártervények, hazánkban már korábban sor került, s hogy a magyar kormányzat telepítési politikája nemcsak kulákbirtokok létrehozását, illetve megerősítését szolgálta, mint a sztolipini agrárreform telepítési intézkedései, hanem — egyebek mellett — mezőgazdasági munkások telepítését célozta a porosz típusú agrárfejlődésben előrehaladottabb nagybirtok számára.

Hanák Péter, a történettudomány kandidátusa, a Történettudományi Intézet munkatársa hozzászólásában először Sándor Pál észrevételeivel vitázott, rámutatva többek között arra, hogy a tőkés bérleti rendszer magyarországi problematikája — amelyre Sándor Pál, mint az előadás hiányosságára, maga tért ki korreferátumában — éppen Pach Zsigmond Pálnak egy korábbi előadásán alapult; majd a mezőgazdasági technika, valamint a tőkés fejlődés általános menete összehasonlító vizsgálatának csupán rövid utalásokban történő jelentkezését kifogásolta Pach Zsigmond Pál előadásában.

Pach Zsigmond Pál válaszában, egyetértve Hanák Péternek a mezőgazdasági technikát illető bíráló megjegyzéseivel, részletesen kitért Sándor Pál észrevételeinek cáfolatára. Ami a feudális maradványok súlyát illeti a XX. század elején Oroszországban, itt nem a bér munka „alapvető jellegéről” van szó — ez egészen nyilvánvaló a jobbágyreform utáni időszakban —, hanem arról, hogy — Magyarországtól eltérően — az Oroszország mezőgazdasági központját alkotó vidékeken a földesúri gazdaságok, kivált az 500 gyeszjatinán (kb. 1 000 holdon) felüli nagybirtokok termelése még ekkor is inkább a ledolgozásra és a feudális járadékformák egyéb maradványaira támaszkodott, mint a bér munkára. Ezt a tényt Lenin az első orosz forradalom időszakában írt műveiben sokszor és nyoma-

tékosan hangsúlyozta, óva intve az orosz mezőgazdaság tőkés fejlettségi fokának túlbecsülésétől; ezt mutatja ki a szovjet szakirodalom is (Dubrovskij, Sumilov, Emeljah és mások munkái). Hasonlóképpen világos a dolog Leninnek A kapitalizmus fejlődése Oroszországban c. művében szereplő s a korreferens által is ismert statisztikai kimutatásával; ebből kiderül, hogy a tőkés gazdálkodás előterbe nyomulása — a központi ipari kormányzóságokon kívül — Oroszország határvidékeit jellemezte, viszont „a tisztán orosz kormányzóságokban túlsúlyban van a ledolgozási rendszer”.

Hogy milyen lesz a burzsoá fejlődés sajátos útja Magyarországon — fejtegette a továbbiakban az előadó —, korántsem dőlt el már 1848-ban, miként ezt Sándor Pál állítja, hanem csupán az 1867-es kiegyezéssel: ekkor zárult le a polgári forradalom korszaka hazánkban. Ami szűkebben, az agrárfejlődést illeti: a porosz és az amerikai típusú tendenciák küzdelme sem dőlt el már 1848-ban, még akkor sem, ha csak a porosz út győzelmének voltak meg az objektív feltételei. Hiszen az a kérdés, milyen mértékig számolják fel a feudalizmust, alapvetően éppen a földesurak és a parasztok harcán, objektíve: a porosz és amerikai típusú tendenciák küzdelmén múlik; ez a harc pedig — miként Sándor Pál is kénytelen elismerni — a forradalom alatt s a forradalom leverését követően tovább folyt, egészen a polgári forradalom korszakának lezárultáig.

Ami Sándor Pálnak azt a hajlandóságát illeti, hogy a nagybirtok jelentős részénél már az abszolutizmus korában is a tőkés rendszert tekintse alapvetőnek, — ez legfeljebb alátámasztja a magyarországi és oroszországi tőkés agrárfejlődés fokának különbségéről az előadásban kifejtetteket; egyébként azonban nem érinti az előadás idevágó értékelését, amely szerint a forradalmat közvetlenül követő időszakban a magyarországi földesúri gazdaságok túlnyomó részén — főleg a középbirtokokon, de sok nagybirtokon is — a ledolgozási rendszer, a felesbérlet stb. volt túlsúlyban.

Ami végül a porosz úthoz kapcsolódó tőkés bérleti rendszert illeti, ennek Sándor Pál korreferátumában történt felvetése bizonyos hiányérzetet kelt — mondotta az előadó —, egyrészt azért, mert nem utalt arra, honnan vette át ezt a problematikát; másrészt azért, mert idevonatkozólag csupán magyarországi tényeket ismertetett, s meg sem kísérelte azokat a megfelelő oroszországi tényekkel összehasonlítani, — vagyis az adott témával kapcsolatba hozni.

Annál örvendetesebb — fejezte be vitázó válaszát Pach Zsigmond Pál —, hogy Szuhay Miklós hozzászólása már az előadás témájának lényegét érintette és sikerült azt fontos kérdésekben kiegészítenie, illetve továbbvinnie.

* *

Az Eötvös Loránd Tudományegyetemnek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszakán hangzott el *Székelgy György* egyetemi tanár „A második jobbágyság kezdeteinek néhány problémája és az 1514. évi parasztháború” című előadása. Az előadó először a paraszti költözés alakulásának kérdésével foglalkozott. A költözési jog felszámolásának folyamata a Hunyadiak korába nyúlik vissza, akik bár a szabadköltözés alapján állottak, egyes évekre felfüggesztették e jogot. Haláluk után a nagybirtokosok korlátlanul hűreolták el a jobbágyságot, a középbérlet és kisnemesség pedig a törvényeket figyelembe nem véve tartotta vissza a maga jobbágyságait. Az 1514. évi parasztháború bukásával papiroson is megszüntették a parasztság szabadköltözési jogát. Ezt a paraszti állapotot — amely Mohács után kibontakozó rendszerré vált — joggal örökös jobbágyságnak nevezhetjük.

A költözési jog változásai magukban nem magyarázzák meg a nagy parasztfelkelést. Ez csak a parasztság termelésének jellegéből, a feudális járadékrendszer változásából érthető meg. A XV. század végén az uralkodó osztály fokozta törekvését az árutermelés hasznának megszerzésére, illetve az árukereskedelembé való közvetlen bekapcsolódásra. Az 1442. és 1488. évi, a gabona- és borkilenced szedésének kiterjesztésére vonatkozó törvények a jobbágyság terményeinek földesuraik által való piacra vitelére is irányult. E rendelkezések elsősorban a mezővárosi, másodsorban egyes városi rétegek mezőgazdasági árutermelését, illetve termeltetését fenyegették. Bár számos jel mutat arra, hogy a mezővárosiak és bérlő polgárok nem teljesítették kilencedkötelezettségüket, e törvények elősegítették a feudális földtulajdonosok bekapcsolódását a borral való kereskedelembé. A későbbiek során a földesúri borkereskedelem már a falvakba is igyekezett behatolni, csökkentve a termelő parasztok eladási lehetőségeit. Ennek során kialakították a parasztok eladási jogait korlátozó földesúri borkimerési jogot. A földesúri borkimerés kialakítására irányuló tendencia már a XV. század során jelentkezik, de mint jövedelmező bevételi forrás a mohácsi vész után terebélyesedett ki. A földesurak más úton is jutottak borhoz, pl. megtiltották jobbágaiknak, hogy Mihály napjáig eladják boraikat, így nyomást gyakoroltak, hogy a jobbágyság nekik adják el a bort, sőt az eladni

nem akaró jobbágytól lefoglalás útján szerezték meg. Ezeknek a formáknak közös lényegük, hogy nagyrészt a jobbágyi termés került úri borként a piacra. E tények magyarázzák meg azt, hogy kb. a XVII. század derekáig a nagybirtok jövedelmezésében a földesúri jogok fokozott kiaknázása egyenrangú tényező volt a majorgazdálkodással.

A következőkben a robotoltató majorsági gazdálkodás kezdeteinek problémáit tárgyalta az előadó. A XV. század elején a robotoltató allódium kevésbé fejlett Magyarországon. A XV. században és a XVI. század elején a mezőgazdasági robot csak igen lassan növekedett, az 1514. évi törvény robotrendelkezéseit nem hajtják végre. Az allodiális termelés korlátozott voltára mutat az is, hogy olyan birtokokon, ahol allódiumról tudunk, mégis nagyszámú a pusztá telek, tehát a megüresedett jobbágytelkeket nem szippantotta fel az allódium. A XV.—XVI. század fordulóján szembevetendő a terményjáradék előtérbe kerülése, melynek alapja az árutermelés fontosságának növekedése. A XVI.—XVII. század során a földesurak kiterjesztették a majorsági földet, részben erdők, gyepföldek feltörésével, részben azonban a jobbágyföldek kezdődő kisajátításával. Ezzel párhuzamosan nőtt a munkajáradék. a robot, mely lassan túllépi az 1514. évi törvény által megszabott robot-kereteket.

A falun telküket elvesztett parasztok egy része a mezővárosba ment felajánlani munkaerjét, ahol ennek folytán a zsellérek arányszáma magasabb mint falun, néhol a lakosság felét alkották. A zsellérek egy része mint napszámos élhetett meg. Ezt lehetővé tette nemcsak a mezővárosok, gazdag parasztok, városiak bérleteiben, szőlőiben igényelt munkaerő, de a nagybirtok sajátos viszonyai is. A feudális urak bizonyos nagyságú roboton túl pénzért voltak kénytelenek munkaerőt vásárolni (pl. az egri püspökség a XV. század végén).

A magyarországi árutermelésben az állattenyésztés jelentős szerepet játszott, a nagyméretű állattenyésztés és állat-export időben is megelőzte a nagyarányú gabona-termelést. A magyar állatexport leginkább nyugat és délnyugat felé bontakozott ki. Különösen jelentős volt a várossá fejlődő magyar lakta nagy mezővárosok (Szeged, Debrecen) állattenyésztése.

A továbbiakban a mezővárosi iparfejlődésről szólt az előadó. A XV. század végén, a XVI. század elején a mezővárosokban viszonylag fejlett az ipar s már a közepesen fejlett mezővárosokban is felbukkannak a céhek. Az iparosok számának illetve arányának megállapítására a legtöbb mezővárosban alig maradt fenn más eszköz, mint a jobbágyok nevének elemzése. Az iparosnevek használata azonban nem egyöntetű, s ez okozza a kutatók egymástól eltérő véleményeit e kérdésről. Székely György megállapítása szerint a XVI. század végéig kialakult családnevekről nem beszélhetünk, ezért az akár vezeték-, akár keresztnévként feltüntetett foglalkozást jelző szót általában használója foglalkozásaként fogadhatjuk el. A mezővárosi ipari fejlődést jelzi, hogy az e korabeli mezővárosnak egyik megkülönböztető jele a falutól a viszonylag nagyobb kézműves népesség. Mátyás király zsoldos serege felszerelésében már a mezővárosi iparra támaszkodott. Az Alföld török kézre jutása csapás volt a mezővárosok fejlődésére, mivel a piacát látogató falvak lakosságának pusztulása ipari jellegét megszüntette, agrár-várossá tette.

Befejezésül az előadó hangsúlyozta, hogy az 1514. évi parasztháború megértéséhez szükséges a középkori magyarországi társadalom elemzésének összekapcsolása a helytörténeti kutatással. A parasztháborút előidéző okok vizsgálatánál a jobbágytelki gazdálkodáson belül és a mezővárosi kereteken belül kiéleződő ellentétek és harcok mellett fokozott figyelembe kell részesíteni a jobbágytelki gazdálkodás bomlására utaló tüneteket, e bomlás feudális, reakciós irányba terelését, valamint az árutermelés fellendülésének feudális kihasználására irányuló kísérleteket. Az 1514. évi parasztháború kérdése végső soron tehát a feudális fejlődés két tendenciájának harcába torkollik: az árutermelés feudális robotoltató és antifeudális, szabad paraszti, polgárosuló útjának harcába.

*

Az ülésszakokon elhangzott előadások, korreferátumok igazolták, hogy a magyar történelemszerek az 1917-es Októberi Forradalom történetének nemzetközi és magyarországi vonatkozásainak feltárására irányuló kutatómunkája eddig is jelentős új eredményeket hozott felszínre.

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓK VITÁI*

Trócsányi Zsolt kandidátusi disszertációja az 1848/49. évi erdélyi parasztmozgalmak történetének sajátosságait kísérelte meg feltárni.

Az 1848/49-es polgári forradalomnak Erdélyben egyik sajátjaserűsége az volt — állapította meg a disszertáció —, hogy az 1848 előtt különálló kis országnak önmagában nem volt elég ereje a forradalom végrehajtásához. Erdély még az általános forradalmi helyzet közepette is csak Magyarországhoz csatlakozva tudta végrehajtani a polgári átalakulást. Ebben a forradalomban Erdélyben is vezetőszerpe volt a birtokos nemességnek.

Az erdélyi forradalom másik sajátossága az volt, hogy bár az erdélyi birtokosok nagy többsége 1848-ig konzervatív volt, a gyenge erdélyi ellenzék pedig a forradalom előtt csak nagyon mérsékelt célkitűzésekkel tudott fellépni, a forradalom elején az ellenzék saját korábbi programján messze túlmenő követelésekkel lép fel, s a földesurak többsége kénytelen volt ezt a programot elfogadni, mert csak a magyarországi forradalomhoz való csatlakozástól remélhette uralkodó osztályként való fennmaradását.

A forradalom sajátosságának tekintendő az a körülmény is, hogy az erdélyi magyar birtokosok, a forradalom vezető osztálya nemzeti elnyomást gyakorolt az erdélyi román parasztok felett. Így alakult ki a forradalom szempontjából döntő „fő ellentét”, az erdélyi magyar birtokosok és román parasztok ellentéte. További sajátossága volt a forradalomnak, hogy a polgári forradalom vezetőereje a magyar birtokos nemesség, a román nemzeti mozgalomnak kisnemes, falusi pap, gazdagparaszt fiatalokból álló vezetése szintén polgári forradalmi követelésekkel lépett fel, amelyek közül a parasztkérdésben felállítottak a forradalom során további radikálizálódáson mentek át. A polgári forradalmat egyik táborban sem a polgárság vezette.

Egy másik sajátossággként emelte ki a disszertáció, hogy szakadás állt be a forradalom erőinek a táborában. A magyar földesurak élesen szembefordultak a román nemzeti mozgalomnak a parasztsággal kapcsolatot kereső vezetőivel s hatáságaik útján üldözték őket. De a román nemzeti mozgalom vezetőit tulajdon hibáik is szembeállítják az erdélyi magyar birtokos nemességgel és az ellenforradalom felé sodorják őket. Az erdélyi birtokos nemesség a maga javára tudta hangolni a középnemesi vezetésű magyar kormányt s ez végül azt eredményezte, hogy az erdélyi magyar birtokosok és a román nemzeti mozgalom ellentéte a magyar kormány és a román nemzeti mozgalom ellentétévé szélesedett, ami siettetta a román nemzeti mozgalom vezetőinek az ellenforradalom oldalára állását.

Erdélyben nem jött létre 1848 őszén Habsburg-ellenes egységfront, inkább az ellenforradalomnak sikerült az erőket maga köré tömörítenie. A magyar kormánynak 1849 tavaszán érdeke lett volna, hogy a parasztságot maga mögé állítsa, mégis inkább az erdélyi nemességre kívánt támaszkodni. A nemesi és paraszti ellentétek így nehéz helyzetbe hozták a forradalom ügyét. A parasztság nagyobb része román, ezek harcoltak nemzeti elnyomóik ellen is, mégis a forradalmi mozgalomban részt vevő parasztok

* Az 1956 elejéig megírt történettudományi kandidátusi disszertációk vitáiról a Századok 1956. évi 3. és 4—6. számában, valamint az MTA Történettudományi Intézete Értesítőjének 1956. 1—2. számában jelentek meg beszámolók. Most az 1956. és 1957. évben megtartott vitákról számolunk be.

között nincsenek etnikai határvonalak. Tehát Trócsányi koncepciója: a forradalomnak Magyarországon is két útja volt lehetséges, a birtokos nemesi és a paraszti út. A forradalom középnemesi vezetése és az a körülmény, hogy a nemzeti függetlenségért folyó harcban a forradalom balszárnya blokkot alkot a középnemességgel, nem teszi lehetővé a forradalom másik útjának végigjárását. Ez okozza az erdélyi román parasztok harcában mutatkozó ingadozásokat. A román nemzeti mozgalomnak a parasztok között tevékenykedő vezetői kezdetben hathatósan működnek a forradalom továbblendítése érdekében; később egyrészt az őket az erdélyi földesurak részéről érő üldözés miatt, másrészt saját hibáik és gyengeségük folytán maguk is az ellenforradalom támogatóivá lettek. A román nemzeti mozgalom vezetői *Avram Jancu*, *Apapiu Ilarianu* és *Joan Buteanu*, mindhárman a magyar forradalommal való együttműködés útjáról indultak el, pályájuk mégis ellentmondásos, de tisztelnünk kell bennük a román nemzeti ügy harcosait. Ha szerepükben idővel egyre több a negatív vonás, ez nem egyéni tulajdonságaikon, hanem a nemzeti mozgalom gyengeségén múlott.

A disszertáció néhány kérdésben heves vitát váltott ki. Különösen két, főképp módszertani problémának látszó, de amint a vita során kiderült, szemléleti kérdéssel — a forrás felhasználás és a nemzeti szempontból kényes tények feltárásával — kapcsolatban alakult ki vita. A szerző dolgozatát szinte kizárólag kiadatlan levéltári anyagra építette. Az opponensek és hozzászólók egyhangú véleménye szerint viszont jobban fel kellett volna használnia a nyomtatott forrásokat, különösen az emlékiratirodalmat.

Makkai László opponens rámutatott arra, hogy e módszer következménye az a lényeges hiányosság, hogy szerző nem foglalkozik a témájára vonatkozó emlékiratok és monográfiák állításainak, felfogásának bírálatával. A historiográfia terén joggal emlegetett elmaradásunkat nem tudjuk behozni, ha egyes korszakok és események monografikus feldolgozása során nem végezzük el azt a részletmunkát, melynek eredményeiből kell majd az általános következtetéseket levonni. Trócsányi válaszában a publikált anyag kisméretű felhasználását az emlékiratok megbízhatatlanságával, nemcsak a szemléleti elfogultsággal, hanem a tényanyag gyakori ferdítéseivel indokolta meg, s felfogása védelmére számos példát sorakoztatott fel. *Barta István* és *I. Tóth Zoltán* azonban a továbbiakban sem értettek egyet Trócsányi álláspontjával, s a memoárirodalom és általában az írott forrásanyag bemutatását, kritikai elemzését kívánták meg.

A másik, még nagyobb vitát kiváltó kérdés egyes tények elhallgatásával volt kapcsolatos. *I. Tóth Zoltán* opponensi véleményében azt fejtegette, hogy „nem tudni, hogy olyan kiemelkedő események, mint Zalatna, Abrudbánya, Nagyenyed pusztulása miért maradtak ki a munkából”. Annál inkább hiba ez, mert a burzsoá irodalom bőven foglalkozott ezekkel az eseményekkel, s a nemzeti ellentétek szítására használta fel azokat. A rendkívül heves vita folyamán — melyben *I. Tóth Zoltán*, *Barta István*, *Révész Imre*, *Makkai László*, *Szpir György* szoltak hozzá — kiderült, hogy e kérdés vizsgálata esetében egyrészt a marxista történettudomány feladatának értelmezése, másrészt a magyar és román történetírás közötti munkamegosztás értelmezése körül vannak nézeteltérések a jelölt valamint az opponensek és hozzászólók között. Trócsányi szerint a munka horizontális korlátai is meghatározták, hogy mivel foglalkozzék, az anyag elégtelensége is gátolta, így maradt ki az ellenforradalmi román parasztmegmozdulások bővebb ismertetése, mivel nem tudott megnyugtató álláspontra jutni ezekben a kérdésekben, legfeljebb hipotéziseket adhatott volna. Másrészt — véleménye szerint — a magyar történetírás feladata, hogy a magyar reakciós megmozdulásokról írjon, a románé a hasonló román események ábrázolása. „Mi seperjünk a saját portánk előtt és bízunk abban, hogy a román marxista történészek is meg fogják azt tenni.” Sem *I. Tóth Zoltán* és *Makkai László* opponensek, sem a hozzászólók nem értettek egyet ezzel a felfogással. *I. Tóth Zoltán* szerint nem helyes a reakciót így szétválasztani, „mert akarva, nem akarva így végeredményben a nacionalizmusnak engedünk, a történeti tényekkel pedig szembe kerülünk, hiszen a reakció ott is reakció, itt is reakció, a haladás ott is haladás, itt is haladás”. Úgy tűnnek fel, hogy csak minálunk volt reakció, másutt nem, az pedig a sovinizmust nem csökkentené.

Révész Imre Viktor *Cheresteş*unak legutóbbi könyvére hivatkozott, melynek bevezetőjében levő azon kitétellet egyetért, „hogy bizonyos dolgokban már véget kell vetnünk a kelleetlenkedésnek — amely ezeknek a kérdéseknek a tárgyalásánál mutatkozik”. *Makkai László* azt vetette fel, hogy ezeket a mozgalmakat nem lehet kivetni a parasztmozgalmak sorából még akkor sem, ha reakciósak. *Barta István* álláspontja is ez volt. „A gyakorlatban általában úgy festenek ezek a dolgok, különösen 1848 őszén, hogy adva voltak a román táborok, ahol a román felkelők már katonai szervezetben éltek, ezek időnként kicsaptak a környékre, spontán leölték a földesurakat, felperzselték a kúriákat, visszamentek a táborba és akkor megint katonák voltak. Tehát nem olyan

egyszerű megmondani, hogy itt eddig parasztmozgalomról van szó, innen pedig nincsen parasztmozgalomról szó" — mondotta.

Spira György szerint a „mindenki seperjen a saját portája előtt” elv tudománytalan álláspont. „Nincsen magyar marxizmus és román marxizmus, hanem van a marxizmusnak a magyar ill. a román viszonyokra való alkalmazása. A marxistáknak, akár magyarok, akár románok, egyaránt kell harcolniuk mind a magyar, mind a román reakciós ideológiai nézetek ellen”. Tehát Trócsányinak tudatosan arra kellett volna törekednie, hogy feltárja ezeknek a reakciós mozgalmaknak a történetét.

Ennek a kérdésnek kapcsán érintették a hozzászólók a nacionalizmus elleni harc problémáját is. Barta István azt fejtette ki, hogy „a polgári történetírás kezdve az emlékiróktól, Horváth Mihályon át Szekfü Gyuláig, sőt a szépirodalom is a legélesebb színekkel rajzolta meg az Erdélyben 1848/49 őszén és telén dúló szomorú és végtelen polgárháborúnak azt az oldalát, amely a románokra volt terhelő. Generációk nevelkedtek Magyarországon egy évszázadon át az erdélyi 48-as eseményeknek ebben az egyoldalú, célzatos és akarva-nemakarva a népek között gyűlöletre nevelő szemléletében. Ezért sem helyes az eseményeknek csak az egyik oldalát bemutatni a disszertációban, hiszen az emberek még jól emlékeznek régebbi olvasmányaikra. Spira György ezzel az állásponttal egyetértve még hozzátette, hogy ahhoz, hogy „népeinket meggyőzzük a nacionalizmus káros, pusztító voltáról, az is szükséges, hogy a történettudomány eszközeivel megmutassuk, milyen sokat ártott a nacionalizmus a múltban mind a magyar, mind a román, mind a többi népeknek. Ehhez be kell mutatnunk a maguk megrázó voltában a múltbeli ellentéteket is...”

I. Tóth Zoltán és Trócsányi Zsolt között vita alakult ki az erdélyi birtokos osztály egyes rétegeinek elhatárolása kérdésében is. I. Tóth Zoltán kifogásolta, hogy a disszertáció nem tesz lényeges különbséget az erdélyi magyar földbirtokos osztály egyes rétegei között, így az aulikusok nem igen határolódnak el, „összefolynak” a középbirtokosság többé-kevésbé haladó részével és a mérsékelttel, akik végső eredményben korlátozott-ságuk, megalkuvásra való készségük ellenére fő erejét tették ki 1848-ban az erdélyi mozgalomnak. Ebből az el nem határoltságból azután számos hiba következik, pl. az, hogy szerző a földbirtokosoknak a jobbágyszabadság iránti ellenszenvét összekeveri az unióhoz való viszonyukkal. Trócsányi szerint a nemesség rétegződése eddigi ismeretünk alapján nem megoldható probléma. Erdélyben nem volt magyarországi értelemben vett arisztokrácia, de olyan főrang nélküli középnemesség sincs, amelyik Magyarországon a reformmozgalom zászlóvivője volt. Így tehát véleménye szerint nem rendelkezünk olyan szemponttal, amelynek alapján az erdélyi nemességet megnyugtatóan lehetne differenciálni. I. Tóth Zoltán ezt az érvet nem tartotta döntő tényezőnek, szerinte meg lehet keresni a gazdasági, társadalmi tényezők alapján a különbségeket, amelyek a nemesség egyes rétegeinek politikai magatartását meghatározta. A vita e kérdésben lezáratlan maradt.

Beszámolóink szűk terjedelme miatt e helyen nem térhetünk ki a hosszúra nyúlt vitán elhangzott kérdések többségére, a továbbiakban röviden csak két vitakérdéssel kívánunk foglalkozni.

A Habsburg-reakció szerepének nem kellő hangsúlyozását kifogásolta Makkai László. Trócsányi Zsolt válaszában kifejtette, hogy ennek túlságos hangsúlyozását nem tartja szükségesnek, hisz „a Habsburg-reakció nem kelthetett mesterségesen osztály- és nemzeti ellentéteket, csak kihasználhatta azokat a számára adott lehetőségek között”. Makkai szerint Erdélyben koncentrált reakciós erők voltak, melyek vezetőerővé váltak. Ez a kérdésben a döntő, hisz a román és magyar erőket végső soron egymásnak ugrasztották. „Maga az erő, az a társadalmi, katonai, fizikai, gazdasági stb. erő, melyet a reakció jelentett Erdélyben, egy olyan mágneses pontjává vált az erdélyi fejlődésnek, amely rendezte maga körül ezeket a gyenge román és magyar társadalmi erőket.” Trócsányi továbbra is ragaszkodott álláspontjához, hogy elsősorban azokat az erőket kell elmarasztalni, amelyek ezzel a császári reakcióval szemben Erdélyben nem léptek fel elég eréllyel.

A másik kérdés, amelyet Makkai László vetett fel az volt, hogy volt-e objektív lehetősége a román nemzeti mozgalom és a magyar forradalom összekapcsolódásának. Trócsányi Zsolt disszertációjában azt állítja, hogy ez a lehetőség fennállott. A román nemzeti mozgalom értelmiségi vezetői közül a haladó elemek mutattak megegyezési hajlandóságot s a magyar forradalom vezérkarában is voltak hívei a megegyezésnek. Ebben az értelemben megvolt erre a lehetőség. A magyar forradalmi tábor középnemesi vezetése, illetőleg ennek az agrárkérdésben elfoglalt álláspontja zárta ki az összekapcsolódás lehetőségét. Így Trócsányi ellentmondásba került önmagával, hiszen maga állapította meg, hogy a magyar forradalom vezető ereje a középnemesség volt. Ha ennek

álláspontja kizárta a megegyezést, az valóban ki is volt zárva. De Makkai szerint a román forradalom vezetői és a magyar középnemesség közt éppen az agrárkérdésben nem volt áthidalhatatlan ellentét. „1848/49-ben megvolt a lehetősége az erdélyi magyar—román forradalmi együttműködésnek, mint ahogyan több-kevesebb mértékben valóra is vált az összefogás más nemzetiségek, többek között a magyarországi románok esetében.” A felelősség ennek megghiúsulásáért a legnagyobb mértékben a Habsburg-reakciót terheli, s csak másodsorban a magyar földesurak osztályönzését és a román nemzeti mozgalom gyengeségét.

Számos más kérdés is hosszabb-rövidebb vita tárgyát képezte, pl. az Erdélybe küldött magyar nemzetőrök szerepének, a román mozgalom vezetői agrárpolitikájának, az erdélyi nemesség jobbagyellenes fellépésének, az erdélyi ellenzéknek, mint a békepárt bázisának stb. problémái. A vita során számos kérdés nyitva maradt, a jelölt, valamint az opponensek és a felszólalók álláspontjai nem minden esetben közeledtek egymáshoz.

*

Ince Miklós megvitatásra került kandidátusi disszertációja (A mezőgazdaság, a külkereskedelem s a pénz- és hitelügyek alakulása Magyarországon az 1929–33. évi gazdasági válság idején) egy nagyobb munkának része, és — amint *Zsigmond László* opponens arra rámutatott — széleskörű és sokoldalú anyagismeret, a marxista történeti módszer helyes alkalmazása s elmélyült elemzés jellemzi.

Az 1929–33. évi gazdasági világválságnak minden addigi viszonylagos túltermelési válságon túlmenő jelentősége volt — állapította meg a disszertáció bevezetője. A munka, mely a huszas évek gazdasági fejlődéséről is áttekintést kívánt adni, az 1920-as évek mezőgazdaságának helyzetét tárta fel első fejezetében. A háború utáni Magyarországon egy lakosra a háború előttinél több és világviszonylatban is jelentős nagyságú szántóterület és sertéslétszám, de ugyanakkor jóval kevesebb rét, legelő és szarvasmarha, és még kevesebb erdő jutott. Az 1920-as évek során a művelési ágak szerinti területmegoszlás, termésátlagok úgyszólván semmit sem változtak a háború előttiekhez képest; a termelés technikája sem fejlődött. Ezután tért rá a szerző az agrárválság bemutatására.

Az első világháború befejezése után — állapította meg a disszertáció — az európai országok csökkent behozatali szükségletével a tengerentúli országok hatalmas exportfeleslege állt szemben; a mezőgazdasági termelés megnövekedett, a mezőgazdasági termékek piaca viszont összezsugorodott. A gazdasági világválság kielezte a mezőgazdaság krónikus válságát.

A magyar mezőgazdaság helyzete a válság éveitől általánosságban úgy alakult, mint a többi agrárexportra utalt, közepesen fejlett tőkés országban. A termelés struktúrája a válság alatt csak nagyon kevésbé változott; sem a termelés ráfordítások csökkenése, sem pedig a válság hatásának kevésbé kitett termelési ágakra való áttérés tekintetében nem lehetett lényeges haladást észlelni.

Az 1928-ban kiéleződő agrárválság — mint világszerte — Magyarországon sem eredményezte a termelés csökkenését, sőt a termelés fokozására történtek kísérletek. A művelési ágak szerinti megoszlás csupán jelentéktelenül változott meg.

A kormány a gazdasági intervencionizmus eszközeivel próbálta a termékarakat fenntartani. Az árvédő intézkedések főleg azokra a termékekre vonatkoztak, amelyeket a nagy- és kulákbirtok hozott piacra. A kormányintézkedések következtében a belső piacon a búza ára kevesebb, az állati termékek ára többel csökkent, mint a világpiaci árnívó. A kormány árpolitikája tükröződött a növényi termékek és az élő állatok árindexszámainak alakulásában is.

A válságévek legjelentősebb árbeavatkozása a bolettarendszer bevezetése útján történt. Ez a rendszer 1930 nyarától 1934 nyaráig volt érvényben és a búza ártámogatását valósította meg. A bolettarendszer kompromisszumot jelentett a nagybirtokosok és a nagytőkések között; a nagybirtokosoknak és kulákoknak hasznos volt, a dolgozó parasztság helyzetén azonban nem segített.

1932 októberében a kormány életbeléptette a „gazdavédelmi” intézkedéseket. Az intézkedés célja a bankszervezet védelme és a tömeges végrehajtások miatti elégedetlenség levezetése volt.

Míg a nagybirtokosoknak — politikai befolyásuknál fogva — sok útjuk-módjuk volt arra, hogy fizetési kötelezettségeik, sőt a közterhek alól is kibújjanak, addig a dolgozó parasztság helyzetét minden addiginál súlyosabbá tették az adósság- és az adóterhek.

Ezután tért rá a disszertáció a külkereskedelem problémáinak tárgyalására. A külkereskedelemben 1919 után tükröződtek az ország gazdasági életének aránytalanságai és visszasságai s a vezető tőkés országoktól való függőség, amely az egyenlőtlen

jogú kereskedelmi szerződésekben, a túlnyomóan mezőgazdasági nyersterménykiviteltől és készáru behozatalból összetevődő külkereskedelemben és az állandó, jelentős passzívumban nyilvánult meg.

A gazdasági válság hatására a külkereskedelem aránya az ország egész termeléséhez viszonyítva jelentősen csökkent. E csökkenés következménye a külföldi áruk ki-szorítása és az exportálható árufelesleges visszamaradása volt. A válság éveitől kezdve a külkereskedelmi mérleg megváltozik: aktív egyenleggel zárul a külföldi tőkebeáramlás megszűnése és az adósságfizetési kötelezettség következtében.

Megváltozott a külkereskedelmi szerkezete is: a behozatalban a nyersanyagok és félkészáruk részesedése 71%-ra nőtt, a kivitelen a mezőgazdasági nyerstermények és élelmiszeripari cikkek részesedése 66%-kal csökkent.

A kormány egymásután léptette életbe a behozatali tilalmakat. Így csökkent a vámok jelentősége és a külkereskedelmi tárgyalásoknál mind fontosabb szerephez jutott a külföldi árubehozatalt szabályozó kontingensek megállapításának kérdése.

A kivitel 1931–1934 között csaknem 30%-kal volt kisebb az 1929. évinél. A kivitel területén a mezőgazdasági nyerstermények exportja rendkívül alacsony árak mellett a válság előtti színvonalon mozgott. A gyümölcs, főzelék, bor és a mezőgazdasági termék-feldolgozó iparágak exportja jelentősen csökkent. A vetőmagvak, gyógynövények, állati eredetű termékek exportja viszont fokozódott, mert devizaszerzési okokból e cikkek kivitelét prémiumokkal támogatták.

A külkereskedelmi árak alakulását vizsgálva kitűnik, hogy az 1925–1927. évi színvonalhoz viszonyítva ugyanakkora mennyiségű kiviteli cikkért 1929-ben 8%-kal, 1933-ban pedig már 19%-kal kevesebb külföldi árucikket lehetett vásárolni, csak 1935-ben állt helyre a cserearány. A külkereskedelmi árról lehetővé tette a fejlett kapitalista országok számára a válság terhei egy részének Magyarországra való áthárítását.

1935 végéig a külkereskedelmi politika a devizafelárak és prémiumok révén az ipari kivitelnek kedvezett. A mezőgazdasági kivitel támogatása összességében mindíg csekélyebb maradt és a kiváltságos exportőrök és kiviteli monopóliumok hasznát növelte.

A külkereskedelem tehát a válság éveiben strukturálisan átalakult. A behozatalban jelentéktlenebb lett a készáruk szerepe, a kivitelen egyes mezőgazdasági cikkek exportja csökkent. Az árucserében kialakult árról állandósult. A külkereskedelem fő piacai eltolódtak.

Mint a disszertáció megállapította, az 1924. évi valutastabilizáció az ország külföldi eladósodását és a nemzetközi finánc-tőke befolyásának megerősödését eredményezte. Az ország bankjegyforgalmát oly módon maximálták, hogy mesterséges pénz-szűke keletkezett, amely a súlyos közterhekkel együtt az ún. szanalási válság oka volt.

Az államháztartás a válság kitöréséig évről-vére csaknem 100 milliós bevételi többletet eredményezett; ezzel szemben a költségvetési előirányzatokat jelentős deficit-tel készítették el. Utóbbira szüksége volt a rendszernek: csak így lehetett indokolni a kíméletlen adóügyi intézkedéseket; az antiszociális magas közvetett adókat. A válságos helyzetet a közvélemény előtt eltitkolták.

A belföldi pénztőke hiánya és a mesterséges pénzszűke tette lehetővé és szükségessé a külföldi tőkebeáramlást. A külföldi kölcsönök realizálása többnyire a külkereskedelemben keresztül történt. Ennek következtében 1920–29 között csaknem 2 milliárdos behozatali többlet keletkezett. Az eladósodás üteme igen gyors volt.

1931-ben a világgazdasági válság elmélyült. Megkezdődött a külföldi hitelek visszavonása. 1931. július 14–16-ára a kormány – hogy a csődöt elkerülje – bank-zárlatot rendelt el, s kiadta a betétek kivételét szabályozó rendeletét.

1931. augusztus 14-én vette fel a kormány az ország utolsó külföldi kölcsönét Párizsban. Ennek összege 5 millió font sterling volt, melyből másfél milliót magyar bankok vettek át. A kötött devizagazdálkodás bevezetésével a pengő belföldi és külföldi értékelése kettévált. A tranzfermoratórium elrendelése sok nagyvállalatot mentett meg a csődtől. A Külföldi Hitelezők Pénztárának felállítása és az a rendelkezés, hogy a hitelező az oda befizetett pengő-összegeket kizárólag az országon belül használhatta fel, a külföldi tőkének újabb hazai befektetési lehetőségeket biztosított.

Az 1929–1933. évi válság időszakában tehát – nyilvánvalóvá vált, hogy az ellenforradalmi rendszernek az ideiglenes stabilizáció időszaka alatti mód-szereit újakkal kellett felcserélnie, hogy uralmát fenntarthassa. A pusztító termelési válság, a nyomában járó munkanélküliség és nyomor, a fenyegető államcsőd, a pénz- és hitelrendszer megingása fokozta a tömegek elkéséredését. Forradalmi mozgalom hullám-zott végig az országon.

A gazdasági válság lefolyása minden addiginál nagyobb mértékben súlyosbította a dolgozó nép helyzetét. Sikertelenül próbálták a finánc-tőkének a terhek jelentős részének át-

hárítását, azt, hogy az ipari munkabérkeresletek reálértékét — az egész munkásosztályt nézve — a válság előtti színvonalnak 57 %-ára, a dolgozó parasztság pénzbevételeinek reálértékét 50 %-ra, a mezőgazdasági munkáskereseteket ennél is kevesebbre csökkentték.

A magyar mezőgazdaságnak az 1920-as években megtett fejlődésével kapcsolatban írottakra vonatkozólag *Zsigmond László* opponensi véleményében kifejtette, hogy nem lehet teljesen egyetérteni az agrárválság általános előzményeiről tett egyes megállapításokkal. Jobban ki kellene domborítani azt a tényt, hogy „... a termelés emelkedése az egyik oldalon, a piacok viszonylagos stabilitása a másik oldalon, ez jellemezte a kapitalizmus ideiglenes és részleges stabilizációját általában s ez jellemezte a magyar ellenforradalmi rendszer »konszolidációját« is, bár sajátos és a hazai fejlődésnek megfelelő viszonyok közepette”. „Ezt egyébként — mutatott rá *Zsigmond László* — »Az agrárválság« című fejezet egyes adatai is bizonyítják, akár a kenyérgabonaterület vagy a búza vetésterületének növekedéséről (az utóbbinak a jelentősége, hogy árugabona Magyarországon csaknem kizárólag búzából állott), akár gépesítésről vagy műtrágya fogyasztásról van szó. Tehát helytelen lenne, ha semmibe vennék a termelés emelkedését, hiszen enélkül nem lehet megérteni bizonyos későbbi jelenségeket, többek között azt, hogy a válság éveiben miért került előtérbe új és az eddiginél élesebb formában a piac kérdése.”

Hanák Péter szerint ennél a kérdésnél elsősorban a hazai, a sajátos vonást kellene kidomborítani. Megítélése szerint „... a legfőbb sajátosság Magyarországgal kapcsolatban éppen az, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása és a korábban elnyomott nemzetiségi területek elvesztése folytán Magyarországon eleve a piacok óriási mértékű szűküléséről volt szó, tehát itt nem a kapitalizmus általános válságából folyó piaci labilitás vagy stabilitás kérdése merül fel, hanem az az alapvető történelmi tény, hogy Magyarországon a Monarchia katonai veresége, felbomlása és a trianoni békerendszer után egészen más történeti és gazdasági szituáció állott fenn, éppen a piacok tekintetében. Úgyhogy ebből egyrészt következett a piacok labilitása — tehát még viszonylagos stabilitásról sem lehet szó —, másrészt pedig éppen ennek megfelelően, nem a termelés bizonyos emelkedése, hanem inkább stagnálása.”

Kisebbségi módosítással *Hanák Péter* véleményével értett egyet *Ránki György* is. Nézete szerint a piacok viszonylagos stabilitása és a termelés lassú emelkedéséből adódó ellentmondás az ipar fejlődésére vonatkozóan elfogadható magyar vonatkozásban is, de nem fogadható el a mezőgazdaságra vonatkozóan, ahol nem az volt a lényeg, hogy stabil piacok álltak szemben emelkedő termeléssel, hanem az, hogy összeszűkülő piacok változatlan, stagnáló termeléssel. Éppen ebből származik az a körülmény, hogy a magyar mezőgazdaság helyzete sokkal rosszabb volt ezekben az években, mint általában a gazdasági élet más területeinek helyzete, mind Magyarországon, mind világviszonylatban.

A szerző válaszában kijelentette, hogy szándékosan hagyta figyelmen kívül a termelés növekedése s a piacok stabilitásából származó ellentmondás kérdését, szándékosan azért, mert nézete szerint ez a megállapítás még „... sajátos és a hazai fejlődésnek megfelelő viszonyok közepette sem alkalmazható a magyar fejlődésre. Magyarországon arról volt szó, hogy nem számottevően emelkedő, hanem *lényegében stagnáló* termelés állott szemben a háború utáni új helyzet: a terület változások következtében — tehát strukturális okokból — *eleve jelentősen összeszűkülő* piacokkal. Lényegesen más volt tehát a helyzet Magyarországon a mezőgazdasági termelés és a piacok vonatkozásában, mint általában. A válság éveiben pedig nem azért került elsősorban előtérbe a piacok kérdése új, és az eddiginél élesebb formában, mert előzőleg a termelés emelkedett, hanem alapvetően azért, mert a piacok felvevőképesége a válság következtében összeszűgödött.”

A mezőgazdasággal foglalkozó fejezethez kapcsolódott *Siklós András* hozzászólása is, aki szövegátette, hogy a szerző nem fejti ki, hogy mi volt a lappangó és krónikus agrárválság, s főleg, hogyan jelentkezett ez konkrétan Magyarországon. Az az okfejtés, mely szerint a krónikus agrárválság abból fakadt, hogy a világháború alatt kiterjesztették a termőterületet, mind a tengerentúlon, mind Európában — véleménye szerint — nem elegendő. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a megnövekedett készletekkel szemben nem volt megfelelő fizetőképés kereslet, az európai országok a háború következtében elszegényedtek — elsősorban a vesztes országok s főként Németország, amely korábban a tengerentúli gabona fő felvevő piaca volt —, és ennek következtében egyszerűen nem tudta megvásárolni a tengerentúli gabonát. Ebből fakadt az agrárválság. Ezt igyekeztek felszámolni a 20-as évek közepén különböző tervekkel, többek között a Dawes-tervvel is, mely a jóvátételi terheket csökkentette.

Incze Miklós egyetértett azzal, hogy az 1920-as évek krónikus agrárválságának kérdése nem nyer kielégítő megoldást munkájában; ez szerint nem is feladata munkájának.

Réti László opponens e fejezettel kapcsolatban elsősorban azt kifogásolta, hogy a szerző nem elég nyomatékosan mutatja meg, hogy a földreform folyamán a kulák-birtokok kiszélesítésével a fasizmus saját osztálybázisát igyekezett megteremteni. Az agrárválságnál pedig nézete szerint egyes helyeken a disszertációban a demagógia határát súroló következtetések vannak, pl. „... helytelen azt mondani, hogy a boletta bevételeiből csupán 60 %-ot fordítottak a tulajdonképpeni célra, az ártámogatásra, a többi exportra és kezelési költségekre ment el”. „Véleményem szerint az utóbbi kettőt nem lehet egy kalap alá vonni, mert az export támogatása is a tulajdonképpeni célt, a búza magasabb árának fenntartását célozta, anélkül ez elérhetetlen lett volna.” Az első kérdés kapcsán a szerző rámutatott arra, hogy az a munkában kellő megvilágítást nyert, ami pedig a másodikikat illeti, Réti László tévesen idéz, mivel a munka nem azt állítja, hogy a boletta bevételeinek 60 %-a jutott a tulajdonképpeni célra, az *ártámogatásra*, hanem azt, hogy 60 % jutott a tulajdonképpeni célra, a *búza-termelőkhöz*.

A külkereskedelem helyzetét a 20-as években tárgyaló fejezettel kapcsolatban *Zsigmond László* felvetette, hogy e fejezetben több esetben az a különben helyes törekvés, hogy leleplezze Horthyék nép- és nemzetellenes politikáját, ugyanakkor egyes esetekben túlzásokhoz vezet a szerzőt. A „Magyarország külkereskedelme az 1920-as években” c. fejezet első bekezdésében több alkalommal hangsúlyozza, hogy Magyarország önállósága az ellenforradalom idején csak formális volt. Ez ilyen formában leegyszerűsítés és nem felel meg a történeti valóságnak. A szerző figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy hazánk az egykori Osztrák-Magyar Monarchia más országaihoz hasonlóan 1918-ban visszanyerte nemzeti függetlenségét és önálló állammá lett. Az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmének a hatása alatt Kelet- és Délkelet-Európában fel-lángoló nemzeti függetlenségi mozgalom, amelyekben döntő szerepet játszott a munkás-osztály, elég erősnek bizonyultak ahhoz, hogy a nyugati imperialisták akarata és saját uralkodó osztályuk ingadozó és kétkulacsos politikája ellenére kivívják az önálló nemzeti államuk létrejöttét. Ugyanakkor a munkásosztály gyenge volt még ahhoz, hogy megakadályozza, hogy az új nemzeti államokban, a Magyar Tanácsköztársaság hősi, de rövid periódusát leszámítva, végső fokon ne a polgári és ellenforradalmi erők kerekedjenek felül. Kelet- és Délkelet-Európa új államai, a tanácsköztársaság bukása után hazánk is, mint kapitalista államok beilleszkedtek a kapitalista világ egészébe és természetesen mint kisebb és gyengébb partnerek egyik vagy másik imperialista nagyhatalommal kerültek szorosabb kapcsolatba. De ez még nem jelentette az önállóság elvesztését vagy annak pusztán látszat fennmaradását. Ilyen szemlélet teljesen lehetetlenné tenné, hogy helyesen értékeljük a két világháború közötti egész korszakot, különbséget tegyünk annak egyes periódusai között, akár az 1918–1923 közötti időszokról van szó, akár az 1924 utáni helyzetről.

Bizonyos mértékig ehhez a problémához kapcsolódott *Ránki György* hozzászólásának az a része is, amely az 1924-es önálló magyar vámtarifa értékelésének bizonyos egyoldalúságaira utalt. A munka ugyanis nem megfelelően hangsúlyozza, hogy itt a magyar finánetökének a külföldi tőkével szemben álló érdekeiről volt szó. Erre utal pl., hogy a Népszövetség Magyarországhoz küldött gazdasági intelmeiben azt is javasolja Magyarországnak, hogy változtassa meg bizonyos értelemben gazdaságpolitikáját, hogy a vámtarifával az ipar védelmét célzó gazdaságpolitikával hagyjon fel, vagy legalábbis cnyhítse ezt a gazdaságpolitikát.

Incze Miklós egyetértett azzal, hogy leegyszerűsítés az olyan beállítás, amely arra enged következtetni, hogy a két világháború közötti ellenforradalmi Magyarország önállósága formális volt. Megjegyezze azonban, hogy disszertációja megfelelő fejezetében csupán két-három mondatának fogalmazása pontatlan, és ennek következtében hibás ebből a szempontból. Magának az egész fejezetnek, illetve általában a külkereskedelem tárgyalási módja és szemlélete azonban – tette hozzá – alapjában véve egyáltalán nem tükröz ilyen hibát. Egyetértett Ránki György kiegészítésével is.

A külkereskedelemnek a válság alatti helyzetével kapcsolatban *Zsigmond László* szerint a Németországgal való külkereskedelmi kapcsolatok tárgyalása túl rövid és nem eléggé mélyreható. Németországban ugyanis a válság időszakában bevezetett pénzügyi rendszabályok az azokkal szorosan összefüggő clearing-rendszer jó eszközként ígérkeztek, hogy a válság terheit a kisebb és gyengébb államok vállaira hárítsák át. Németország az első újtípusú clearing-egyezményt 1932-ben éppen Magyarországgal kötötte. Itt már érvényesül az az elv, hogy a mezőgazdasági államok, amelyek devizával fizetni nem tudnak, „lehetőséget” nyerjenek, hogy kereskedelmi tartozásukat Német-

országba irányuló exporttal növeljék. *Ránki György* hiányolta, hogy a munka nem foglalkozik a külkereskedelem csökkenésének politikai okaival, így elsősorban az autarkia kérdésével. Míg az első kérdéssel *Incze Miklós* lényegében egyetértett, Ránki hozzászólásával kapcsolatban az volt a véleménye, hogy ez a kérdés elsősorban már nem a válság, hanem a válság utáni évek problematikájába tartozik.

Réti László a külkereskedelem fejlődésével kapcsolatos fejezetben néhány ténybeli pontatlanságot tett szóvá, valamint azt, hogy egyes esetekben a szerző túl sok, több esetben — véleménye szerint — öncélú (pl. a világ külkereskedelmi forgalma arányértékben, változatlan árákon, papírfontban) statisztikai kimutatást közöl. A szerző egyes pontatlanságok előfordulását elismerve megjegyezte, hogy a statisztikai táblázatokat általában hasznosaknak tartja.

A munka harmadik része, a pénz- és hitelválsággal kapcsolatos fejezet *Zsigmond László* véleménye szerint a magyarországi fejlődést nem eléggé ágyazta bele az általános helyzetbe. Inkább moralizáló, mint elemző az a megállapítás, hogy mint az események utólag igazolták, a kölcsönre eredeti rendeltetése szempontjából gyakorlatilag nem is volt szükség. Helyesebb e kérdéssel kapcsolatban azt a szempontot figyelembe venni, hogy a győztesek, akik előzőlt meg szállás útján próbálták megfojtani a legyőzött országokat (l. pl. a Ruhr-vidéket), lemondtak erről a módszerrel és más módszerre, elsősorban Németország és másodsorban Ausztria pénzügyi kizsákmányolásának módszerére tértek át. Így tértek rá Magyarországgal kapcsolatban is a kizsákmányolás más módszereire. A Ruhr-konfliktussal egy időben kiéleződött a helyzet Magyarországon és a kis-antant között. Fegyveres konfliktus fenyegetett Csehszlovákia és Magyarország, illetve Románia és Magyarország között. A Ruhr-konfliktus minden országban a legagresszívebb burzsoá rétegek képviselte irányvonal csődjét eredményezte és lezárása után napirendre kerül a nemzetközi életben a „pacifizmus”, amire az adott viszonyok között rákényszerültek. A „pacifista” szakaszra esik a Dawes-terv, de erre a szakaszra esik Magyarország „betörése” is, Bethlenék a pénzügyi „segítség” ellenében kénytelenek tudomásul venni, hogy — legalábbis egyelőre — a nyílt revízió lekerült a napirendről. A kölcsön, a külföldi „segítség” tehát a *legyőzött* kapitalista Magyarországnak szólt, erről nem szabad megfeledkezni.

Incze Miklós válaszában kifejti, hogy nem fogadhatja el Zsigmond László opponensi véleményének ezt a pontját, akit ebben a kérdésben nézete szerint az téveszt meg, hogy bizonyos fokig egyenlőségjelet tesz a külföldi kölcsönök vonatkozásában Németország és Magyarország helyzete közé abból a szempontból, hogy a győztes hatalmak Magyarországgal kapcsolatban is a kizsákmányolás pénzügyi módszereire tértek át, a meg szállásnak ezt megelőző módszere helyett. Nyilván ezért is említi Magyarországon pénzügyi „betörését” és ezzel kapcsolatban a nyílt revízió lekerülését a napirendről. A szerző ezzel szemben meg van győződve arról, hogy Magyarországon nemzetközi helyzete ebből a szempontból távolról sem volt azonos Németország helyzetével, amit — sok egyéb tény mellett — az is mutat, hogy a magyar kormány hosszadalmasan kilincselte azért, hogy kölcsönt kapjon, nem kellett tehát Magyarországot „betörni” s a külföldi kölcsön nem *elsősorban* a *legyőzött*, hanem a területileg kicsi, nemzetközileg igen kevésbé jelentős, a tőkés országoktól, a vezető hatalmaktól szükségképpen pénzügyileg függő kapitalista Magyarországnak szólt.

*

Sándor Pál disszertációja (A XIX. század végi agrárválság Magyarországon) részletesen foglalkozik az európai agrárválság kibontakozásának körülményeivel. Megállapította, hogy a válság a világkapitalizmus fejlődésének szükségszerű következménye volt, s részletesebben elemezte az amerikai mezőgazdasági termelés jelentős szerepét a válság létrejöttében.

A szerző megállapította, hogy a válságot Magyarországon a gabonakonjunktúra évei előzték meg. Ennek során a magyar mezőgazdaság végleg kivetkőzött a tőkés alapon nyugvó átmeneti gazdaság rendszeréből. A ledolgozási rendszer túlsúlyával szemben a fejlettebb tőkés technika és bér munka nyomult a korábbiakhoz képest is még inkább előtérbe. Ugyanekkor a kiegyezés utáni növekvő piacertermelés hatása a parasztságon belüli gazdasági-társadalmi ellentétek fokozódásában is jelentkezett. Az értekezés rámutatott arra, hogy a kiegyezést követő agrárfejlődés alapvető jellemvonása a mezőgazdaság mindinkább árutermelő jellege volt. Növekedett a gabonatermelés és gabona-

forgalom, nőtt a termőterület. Ugyanekkor a mezőgazdaságot a viszonylagos elmaradottság, a termelés egyoldalúsága jellemezte.

A disszertáció szerint a magyarországi gabonaválságban visszatükröződtek az ország tőkés fejlődésének sajátosságai. Mezőgazdaságunk félf feudális elmaradottsága sokoldalúan súlyosbította a válságot. A belső piac szélesedését korlátozó nagybirtok léte, az elmaradt technika, a munkaszervezetben meglevő feudális maradványok, lényegileg tehát a munka igen alacsony termelékenysége voltak azok a tényezők, melyek előidézték a magyar gabona növekvő versenyképtelenségét a nyugat-európai terménypiacon. Ezt a helyzetet súlyosbította a 80-as években uralomra jutó protekcionista védővámrendszer, mely fokozott mértékben szorította ki a magyarországi gabonát a *Monarchián kívüli* nyugati, főleg pedig a német piacról. Növelte a terményértékesítés nehézségeit a belső piac fejlődésének korlátozott volta, az egyoldalúan fejlődő ipari termelés és a gyorsan növekedő munkaerő kínálat közti nagy aránytalanság is.

A válság hatására — szerző előadása szerint — rohamosan haladt előre a földbirtok koncentrációja és főleg centralizációja; különösen gyors volt a törpebirtokos réteg pusztulása. A törpebirtok rohamos hanyatlásával szemben az agrárproletáriátus, valamint kisebb mértékben a gazdagparaszttság számbeli gyarapodása állott. A gentrybirtok süllyedése is ekkor öltött jelentékeny méreteket.

A disszertáció részletesen tárgyalta a válságból való kilábolás tőkés módszereit, s megállapította, hogy az agrárválságból való kilábolás egyfelől kiélezte a magyarországi kapitalista fejlődés régi problémáit (Ausztriától való függőség, feudális maradványok) és fokozta a nemzetiségi paraszttság kizsákmányolását, másfelől és *alapvetően* éppen a dualista rendszer szolgáltatott kedvező feltételeket a nagybirtokos osztály számára a válságból való minél eredményesebb kiláboláshoz. A kérdés megoldását éppen ezért az osztrák nagybúrsozáival szövetséges magyar nagybirtokos-osztály érdekei szabták meg.

A magyar nagybirtokos osztálynak segítséget jelentettek az osztrák—magyar banktöke által nyújtott jelzálogkölcsönök. Ez számukra további beruházásokat, a technika — részleges — fejlesztését tette lehetővé. Bizonyos mértékig nőtt a termelékenység, előrehaladt a belterjes gazdálkodás fejlődése, de a hazai mezőgazdaság viszonylagos elmaradottságának teljes felszámolása a válságból való kilábolás nyomán sem következett be.

A jelzálogrendszer válságperiódus alatti rohamos fejlődésének következtében — mint a disszertáció megállapította — lényegében szétvált az átlagprofit és a földjáradék, mely korábban a birtokosok kezében összpontosult, ami újabb nyereség forrása lehetett — és a legtöbb esetben volt is — a nagybirtok számára. A nagybirtokos ugyanis egyfelől a kölcsönökért fizetendő kamatok formájában földjáradékot fizetett a bankoknak, másfelől viszont éppen ezen kölcsönök tették lehetővé számára — beruházások stb. révén — a hasznathajó termelést és ezáltal a válságból való mielőbbi kilábolást. A bérleti rendszer terjedésével pedig — mely ugyancsak jellemző mozzanata volt a válságszakasznak — szintén előrehaladt (ha fordított arányban is, mint a jelzálog esetében) a vállalkozói haszon és a földjáradék szétválasztása. Ennek előnyeit is kihasználták a nagybirtokosok; földjáradék biztosításával nem kecségtető birtokaik *egy részét* bérbeadták, minek alapján fix járadékhoz juthattak, másfelől, ugyanakkor önkezelésű földeiken a tőkekoncentrációt is elősegítették.

Fokozott jelentőségű volt a válságból való kilábolás szempontjából — szerző szerint — a közös vámterületen nyugvó osztrák terménypiac monopolista birtoklása. Bár az így kialakult helyzet újabb ellentétet vetett felszínre, miután a nagybirtok a 90-es évek közepétől kezdve nemcsak egyszerűen a „jövédelméző” termelésért, hanem a monopolárak kialakításáért is küzdött, s e téren összeütközésbe került az osztrák nagytőkével — ez lényegileg mégis az alapvető osztályszövetség, a közös vámterület fenntartásának szükségességét húzta alá.

A válságból való kilábolás fő módszere azonban a *kizsákmányolás fokozása* volt. A félf feudális és az Ausztriától függő viszonyok között a kapitalista fejlődés kedvező feltételeket teremtett a magyar birtokososztály számára a mezőgazdasági munkások és kisparasztok fokozott kizsákmányolására. Az agrárproletáriátus növekedése meggyorsult. A gépek fokozott alkalmazása is lehetőséget nyújtott a munka termelékenységének nevelésére s ezáltal a termelékenyebb munka elsajátítására. Így az agrárválság jelentősen kiélezte az osztályellentéteket a mezőgazdaságban. Éleződött az ellentét a tőke és a munka között, de éleződött a nagybirtok és a milliányi paraszti parcellatulajdon ellentéte is. Ezek az ellentétek — állapította meg a disszertáció — az ún. „agrárszocialista mozgalmakban” jutottak politikai kifejeződésre.

A disszertáció vitája során az abban résztvevők — több apróbb részletmegjegyzést nem számítva — elsősorban három kérdés megvilágítására koncentráltak

erejüket. Elméleti jelentőségű kérdésre, a földjáradék mozgása problémájának nem kielégítő megoldására hívta fel a figyelmet *Pach Zsigmond Pál* opponens. „A legfőbb kifogásunk a politikai gazdaságtani elemzés néhány vonatkozását illeti s abban a benyomásunkban foglalható össze, hogy a szerző komoly gondot fordított a marxista politikai gazdaságtannak az *agrárválságról* szóló tanításai elsajátítására és konkrét alkalmazására; de még nem dolgozta fel eléggé a politikai gazdaságtannak *általában* a tőkes mezőgazdaságra vonatkozó elméletét, illetőleg ennek alapját, a földjáradék elméletét.” A disszertáció szerzője ugyan a marxi földjáradékelmélet szabatosan meghatározott fogalmaival (termelési költség, átlagprofit, termelési ár stb.) dolgozik, „... azonban nem eléggé precízen és következetesen — ami nemcsak terminológiai pontatlanságra vezet (ilyeneket ez alkalommal nem is tennénk szóvá), hanem többé-kevésbé jelentős hibákra, magának az agrárválságnak gazdasági elemzésében” — mondotta *Pach Zsigmond Pál*.

Pach elsősorban a disszertációnak azt a megállapítását tette bírálat tárgyává, mely szerint a válság időszakában „... a túltermelés idején a gabona árát a legjobb megművelt földön, a legalacsonyabb termelési költséggel folytatott termelés feltételei szabták meg”. Az opponens megállapította, hogy ez a feltevés téves. „A tengerentúli gabonatermelés megnövekedése és tömeges európai megjelenése által előidézett viszonylagos túltermelés idején ... — s éppen ez a válság egyik fő mozzanata — számos olyan föld Európa országaiiban, amelyek termékére eladtil szükség volt a kereslet kielégítésére, kiesett a konkurenciából, következésképpen elvesztette árszabályozó funkcióját s átadta ezt a funkciót a nála *jobb*, de a konkurenciában maradt földek között *legrosszabb* földeknek. A szóbanforgó törvényszerűség (ti., hogy a gabona árát a *legkedvezőtlenebb* termelés feltételei szabják meg) tehát továbbra is érvényesül, sőt most mutatkozik meg hatása a maga teljességében.”

Kritikával illette az opponens a disszertációt azért is, mert a földjáradék válság alatti sülyyedésének problémáját a szerző alig tárgyalja. Ennek okát abban látta, hogy *Sándor Pál* „... egyoldalúan a termelési költségek kérdésére függeszti tekintetét s a vizsgálat során szem elől téveszti, hogy a válság előtti magas európai, illetőleg magyarországi terményáraknak csak egyik eleme volt a termelési költség, másik eleme pedig a magasra duzzadt földjáradék”. „Abból pedig, hogy a szerző jóval nagyobb fontosságot tulajdonít az európai, illetőleg magyarországi gabonatermelés magas önköltségének, mint az Európában, illetőleg Magyarországon *magasra duzzadt* földjáradéknak a válság előtti, közvetlenül következik, hogy nem tulajdonít kellő fontosságot a földjáradék *sülyyedésének* a válság *alatt*.” Ez okozza azt, hogy a disszertáció elfogadja azokat az egykori megállapításokat és statisztikai kimutatásokat, melyek szerint „a 80-as években s a 90-es évek nagy részében a hazai gabona értékesítése igen sokszor a termelési költségek szintjén alul történt”, holott ez azt jelentené, hogy „... a magyar földbirtokosok és bérlok csaknem két évtizeden keresztül nemcsak hogy földjáradékra, illetőleg profitra nem tettek szert, hanem még termelési költségeiket sem hozták be, tehát hosszú időn keresztül úgyszólván csak veszteséget »halmoztak fel». Ez azonban ellentmond a tényeknek, ellentmond annak a képnek, melyet maga a szerző rajzol az agrárválságból való kilábolásról.” Itt lényegében arról van szó, állapította meg *Pach*, hogy az egykorú szerzők, elsősorban az agráriusok érdekeit képviselvén, a földjáradékot és az átlagprofitot is a „termelési költségek” kategóriájába számították be, s „veszteséges termelésről” beszéltek minden olyan esetben, amikor az eladási ár nem biztosította a termelési költségeken felül az addig élvezett magas földjáradékot is. „Ha tehát előbb arra utaltunk — mondotta —, hogy a szerzőnek ajánlatos kiegészítő kutatásokat végezni a földjáradék válság alatti sülyyedésére vonatkozólag, akkor most rámutathatunk: a szerzőnek már eddigi anyaga gondosabb elemzése alapján is módja lett volna olyan tényeket megállapítania, amelyek a földjáradék sülyyedésére utalnak, mert hiszen elsősorban éppen arról van szó akkor, amikor agráriusaink »veszteséges termelésről» siránkoznak.”

A magas termelési költségeknek a disszertációban történt túlzott előtérbe állításával kapcsolatban tért ki *Pach* opponensi véleményében a termelési költségeknek a ledolgozási rendszer továbbbél formáival való összefüggésére is. Megállapította, hogy *Sándor Pál* helyesen mutat rá arra, hogy „... a magyar mezőgazdaság félfeudális elmaradottsága súlyosbította az agrárválság hatását, amennyiben szűkítette a belső piacot, s a ledolgozás, a részesművelés különböző formái szükségképpen silány minőségű munkát, alacsony munkatermelékenységet, alacsony termésátlagokat jelentettek”. De megállapította azt is, hogy ezen az alapon nem lehet azt állítani, hogy „... a félébbségi munkaformák számottevő alkalmazása jelentős mértékben közrejátszott abban, hogy a magyar földbirtok termelése nagyon drága volt, hogy termelési költségei igen magasak voltak — ahogy ez a gondolat úgyszólván végigvonul a disszertáció idevonatkozó fejezetén”.

„Az a tény, hogy a féljobbágyi munkaformák alkalmazása alacsony termelékenységre, alacsony hozamra vezetett — ami a válságidőszak alacsony terményárai mellett igen érzékenyen érintette a földbirtokosokat, távolról sem azonos azzal, mintha a féljobbágyi munkaformák alkalmazása magas termelési költségeket jelentett volna. Ellenkezőleg: a ledolgozási rendszer egyes formáinak, a részesművelésnek igénybevétele azt jelentette, hogy a földbirtokosnak itt nem voltak tőkés értelemben vett termelési költségei.” Ezt a gondolatot tovább vive állapította meg, hogy a gentry gazdasági főnkremenetelének fő mozzanata nem a magas önköltség, hanem „*úri módon*” történő gazdálkodása, pazarló fogyasztása volt.

Ugyancsak ehhez a problémakörhöz kapcsolódva kritizálta Pach Zsigmond Pál azt a módot, hogyan a disszertáció a porosz úthoz kapcsolódó tőkés bérleti rendszert elemzi. Sándor Pál ugyanis a válságot a 70-es éveket megelőző fellendülés tárgyalása során azt a megállapítást teszi, hogy a tőkés gazdálkodás a mezőgazdaságban a hasznóbérleti rendszerrel és a ledolgozási rendszerrel fonódik egybe, holott ez a fogalmazás „... helytelen, mert nagyon különböző jelenségeket vesz egy kalap alá. Egészen más dolog a tőkés gazdálkodásnak a ledolgozási rendszerrel való összefonódása, mint a tőkés gazdálkodásnak a bérleti rendszerrel való összefonódása (utóbbi fogalmazás önmagában sem helyes). Az előbbi a *tőkés* rendszernek a *robotrendszer* maradványával való összekapcsolását, tehát két *ellentétes* típusú gazdasági rendszer összekapcsolódását jelenti; az utóbbi nagyrészt a nagybirtokos saját *tőkés* gazdálkodásának a bérlő által megvalósított *tőkés* gazdálkodással való összekapcsolódását, tehát az *azonos* típusú gazdálkodás két formájának összekapcsolódását jelenti.” Ez a pontatlanság pedig a forrásanyag megítélésében is hibához vezet, hiszen ezen az alapon mutatja ki a szerző többhelyütt a bér munka csökkenését a nagybirtokon. A szerzővel ellentétben jutott Pach Zsigmond Pál arra az eredményre, hogy „... a századforduló körüli Magyarországon nemesek a nagybirtok hazája volt, hanem egyre inkább a nagybérlet hazájává is vált, ha persze az utóbbi nem is önállóan fejlődött s nem is vitt vezető szerepet a mezőgazdaságban — mint a klasszikus angol fejlődés menetben —, hanem beiktatódt a porosz utas fejlődésnek, a nagybirtok önkezelésű tőkés gazdálkodásának országosan uralkodó rendszerébe”. Ugyanakkor kiemelte azt is, hogy a bérleti rendszer elterjedésének oka az volt, hogy — ellentétben a disszertáció megállapításával — „... az agrárválság idején a földbirtokos a bérbeadásnál éppen nem a földjáradék *emelkedésére* spekulál, hanem a földjáradék *süllyedésétől* akarja megóvni magát; ezért köt hosszútávú bérleti szerződéseket”. Mindezek a hibák, hangsúlyozta Pach, onnan eredeztetnek, „hogy a szerző egybeemossa a földjáradék alakulását a válság *előtt* és a válság *alatt*; nem fordít elegendő figyelmet a válság egyik fő kérdésére: a földjáradék süllyedésének problémájára”.

Sándor Pál az opponensi véleményekre adott válaszában sok vonatkozásban magáévá tette Pach Zsigmond Pál megállapításait. A bérleti rendszer kérdésével kapcsolatban azonban azt emelte ki, hogy a problémának túlságos leegyszerűsítése lenne azt mondani, hogy a földbirtokos a földjáradék süllyedésétől akarta megóvni magát s ezért adta bérbe birtokát. „Pach elvtársnak akkor lenne teljes mértékben igaza, ha a tulajdonos birtokos Magyarországon is *egész* birtokát adta volna bérbe a bérlőnek, lemondva ezzel egyrészt a vállalkozói nyereségről — amit a bérlőnek engedett volna át —, másrészt biztosítván magának a tőkés járadékot, mégpedig a szerződésben megállapított feltételek között. De Magyarországon a bérbeadásnak nem ez a formája volt a tipikus; nálunk a földbirtoknak *csak egy részét* (központtól távolabb eső, rosszabb minőségű földrészek) adták bérbe a birtokosok. Ez a körülmény pedig — úgy gondolom — igen fontos az adott kérdés helyes megítéléséhez. Mégpedig azért, mert e körülményből nyilvánvaló: Magyarországon lényegében a földrészeket bérbeadó földbirtokosok sem voltak egyszerű járadékélvezők, mivel volt önkezelésükben megtartott uradalmuk is, melynek alapján profitot is, járadékot is biztosíthattak maguknak.” Mármost hogy segít magán a válságba jutott birtokos? Többek között bérbeadással is. De nemesek azért, hogy megóvják magát a földjáradék válság okozta süllyedésével szemben — mint Pach elvtárs állítja —, hanem azért *is*, sőt talán *főleg* azért, hogy lerázzán magáról a kevésbé felszerelt, silányabb minőségű földrészek megműveltetésének anyagi gondjait, *önkezelésben* megtartott és általában túlsúlyban levő birtokrészei után kedvezőbb feltételek mellett biztosítsa a profitot és a járadékot. Tudniillik a bérbeadás nemesek a profit és a járadék megosztását jelenti földtulajdonos és földbérlő között, hanem egyszerűsítve a tökékoncentráció egy formáját is a birtokos számára, amellyel az kedvezőbb feltételeket teremt magának profitja és járadéka biztosítására. Végeredményben tehát a bérbeadás nemesek passzív védelmi rendszabály a földbirtokos részéről a földjáradék válságokozta süllyedésével szemben — mint Pach elvtárs állítja —, hanem még inkább aktív kilábalási törekvés — a töké bizonyos koncentrációja útján — önkezelésű birtok-

részeivel kapcsolatos minél magasabb „jövedelmének” biztosítása érdekében. Ezzel a megállapítással Pach is lényegében egyetértett, rámutatott azonban arra, hogy ez nem érinti a földjáradék süllyedése kérdésének mellőzésére vonatkozó kritikáját.

A földjáradék mozgásának tárgyalásával kapcsolatban tett bíráló megjegyzésére vonatkozólag Sándor Pál kiemelte, hogy — nézete szerint is — „a földjáradék válság alatti mozgását nem lehet a termelési költségek egyidejű mozgásától függetlenül vizsgálni, mivel a termelési költségek csökkenése befolyással van a járadékok alakulására”. Ezzel függ össze az a fontos körülmény, hogy „... a 90-es években növekvő bérleti díjakkal, s emellett — bár ennek a jelentősége kevésbé fontos — továbbemelkedő földárakkal, s tovább csökkenő kamatlábbal találkozunk ... A bérleti díjak emelkedését figyelembe véve, ez kétségtelenül a földjáradék emelkedésére vall.”

A földárak mozgásával kapcsolatban azt emelte ki, hogy „a századvégi Magyarországon a földárak megszakítás nélkül emelkedő tendenciát mutattak, mivel a kamatláb a járadékok esésénél nagyobb mértékben csökkent és főleg : mivel a föld iránti hatalmas kereslet magásra hajtotta a földárakat”. Ennek okát abban látta, hogy Magyarországon, ahol az agrárkapitalista fejlődés a porosz úton ment végbe, igen erős volt a parasztság földhétsége. Ennek következtében a bérleti díjak is igen magasak voltak, így „... a magas földár és a magas földbérleti díj formájában a földbirtokos tekintélyes pénzjáradékot vághatott zsebre. És ez a körülmény a járadékok válságokozta süllyedő tendenciájával szemben már kezdettől fogva ellentétes tendenciaként érvényesült.”

A másik kérdés, mely körül a vita mozgott, a védővámra való áttérés problémája volt. Gyömrei Sándor opponens véleménye szerint ugyanis korántsem lehet arról beszélni, amit a szerző állít, hogy ti. az osztrák vámpolitika, az 1878-as vámtarifa siettetette a német vámpolitika elzárkózását, illetőleg elősegítette a védővámok politika Európaszerte történő uralomra jutását. Erről egyáltalán nincs szó — mondotta —. Németország mindentől függetlenül valósította meg a magyar mezőgazdaságra katasztrofálisan ható elzárkózó vámpolitikáját. Sándor Pál nem fogadta el az opponens véleményét s azt hangsúlyozta, hogy „... nem arról van szó: ki volt a provokátor, vagy kit terhelt a felelősség, ahogy a kérdést Gyömrei elvtárs felveti és megoldani kívánja, hanem a történeti fejlődés objektív folyamatának, a kapitalizmus világméretű fejlődésének nyomon kíséréséről ...” Gyömrei Sándor viszontválaszában újból hangsúlyozta, fenntartja azt a nézetét, hogy „... Ausztria magatartása 1878-ban a legcsekélyebb mértékben sem befolyásolta Németországnak akkor már régen kialakult, kész álláspontját”.

Nagyobb vitát váltott ki a válságból való kilábolás kérdése is. Gyömrei Sándor elsősorban azt kifogásolta, ahogyan a disszertáció a jelzáloghitel szerepét e kérdésben beállítja. Szerinte ugyanis aligha lehet arról szó, hogy a jelzálogkölcsonőket a nagybirtokosok tőkefelhalmozás céljaira használták fel, s azok segítségével nagy beruházásokat eszközöltek volna. „A jelzálogkölcson ... csak egy kis töredékében jelentette a beruházásokra fordított tőkék forrását a nagybirtok számára, ellenben túlnyomó nagy részében ellenkező előjelű hatások elindítottját.” A nagybirtok szerinte elsősorban a földvásárlásra fordította az így szerzett tőkét. A kölcsonök felhasználásában nem utolsó sorban játszottak szerepet a nagyúri életmód következményei is. Sándor Pál válaszában fenntartotta álláspontját, mely szerint a jelzálogkölcsonök „jelentékeny szerepet játszottak a kilábolás szempontjából”, másrészt kiemelte a kérdés politikai jelentőségét is, hiszen ez a jelzálogkölcson erősítette meg az osztrák nagybúrsoázia és a magyar nagybirtok osztályszövetségét. Gyömrei viszontválaszában ismét előbbi álláspontját hangsúlyozta, s azt fejtegette, hogy a nagybirtoknak a jelzálogadósság okozta süllyedés „kivédésére” két lehetősége volt : a bérletbeadás, mely a leghatásosabb ellenszere volt a veszélynek, valamint az 1880-as szesz törvény.

Nem értett egyet Gyömrei Sándor azzal sem, ahogyan a disszertáció a gabona átlagtermés fokozódásáról beszél a 80–90-es években. Kimutatni igyekezett azt, hogy e téren a növekedést az okozza, hogy az előző évek statisztikai felvételei — mint azt a Statisztikai Hivatal maga is hangsúlyozta — pontatlanok voltak, eredményeik oly csekélyek, hogy semmi esetre sem felelhetnek meg a valóságnak. Sándor Pál válaszában e kérdésben is fenntartotta korábbi nézetét. Az, amiről Gyömrei Sándor beszél — mutatott rá —, csak a XX. század elejére érvényes, a XIX. század két utolsó évtizedére azonban még nem.

A disszertáció jelentős hiányosságára mutatott rá Gyömrei Sándor opponens akkor, amikor kiemelte, hogy az értekezés befejezetlen. „Elmaradt a válságból való felemelkedésnek leírása, nem tudjuk, hogyan ért véget a válság, mikor és milyen tünetek között kezdődött a megélénkülés folyamata.” Egy helyen ugyan a disszertáció a századforduló előtti évekre teszi a folyamat végét, amivel szemben Gyömrei véleménye szerint

az agrárválság csak 1907-ben ért véget, amikor az 1902-ben létrehozott agrárvám először éreztette hatását. Ekkorra ugyanis a Monarchiában már jelentős gabonabehozatalra volt szükség. *Sándor Pál* a földbérleti díjak, valamint a gabonár százádeleji emelkedését bizonyító adatok alapján viszontválaszában azt hangsúlyozta, hogy „a termelési költségek bizonyos csökkentése, a termelékenyebb bér munka növekvő kizsákmányolása, az osztrák terménypiac fokozódó monopolizálása, a gabonatermelés jelentékeny fokozódása és az amerikai gabona árszabályozó szerepének egyidejű megszűnése — megtették hatásukat már a századfordulón is, mielőtt az egész Monarchia terménypiacának — monopolárak formájában történő — teljes monopolizálására került volna sor. Ezért az agrárvámok már nem játszották és nem is játszhatták annak a mentőövnek a szerepét, amelynek segítségével, mint Gyömrei Sándor mondja, a birtokosokat kiemelték a válságból.” Az agrárvámoknak ekkor más volt a jelentőségük. Nem a válságból való kilábalást célozták, hanem a *monopolárak kialakítását* segítették elő. *Gyömrei Sándor* azonban viszontválaszában feintartotta, s újabb adatokkal támasztotta alá korábbi álláspontját.

A disszertáció tehát — habár túlnyomórészt csak az opponensek és a disszertáns vitatkozott — számos kérdésben élénk vitát váltott ki. Ha az álláspontok sok kérdésben nem is kerültek közös nevezőre, a vita mindenestre megkönnyíti a függőben maradt kérdések tisztázását.

*

Sándor Vilmos kandidátusi értekezése (Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867 — 1900), mely nyomtatásban már 1954-ben megjelent, a hazai nagyipar e korszakbeli történetével és Magyarország tőkés fejlődésében játszott szerepével foglalkozik. Első részében szerző ismerteti a nagyipar 1867 előtti fejlődését, majd azt vázolja, hogy melyek voltak fejlődésének feltételei 1867 után. Ennek során a disszertáció megállapította, hogy a hazai nagyipar a kiegyezés után meglevő gyarmati és feudális maradványok korlátai között, az osztrák gyáripár érdekeinek és a magyar nagybirtok tőkés fejlődésének alárendelten, az osztrák burzsoázia és a magyar nagybirtok érdekegyeségének belső ellentmondása alapján fejlődhetett csak tovább. A nagyipari fejlődés rovására a magyar kapitalizmus fejlődésében a nagybirtok osztályérdekei érvényesültek. Ez a nemzetgazdaság belső megosztásának súlyos aránytalanságait idézte elő. Ezután tért rá a disszertáció a magyar nagyipari burzsoázia kialakulásának tárgyalására, majd részletesen bemutatta a magyar és az osztrák nagytőke megosztását a hazai nagyiparban. Kimutatta többek közt azt, hogy az osztrák nagytőkének kulcspozíciója volt az alapvető nyersanyagok termelése terén, míg a magyar nagyburzsoázia úgyszólván csak a malomipar, az ipari szesz- és sörgyártás, valamint a téglagyártás terére korlátozódott. A magyarországi nagyiparban egyrészt az ausztriai gyáripár korlátlan versenye következtében az ipari forradalom csak egyes iparágakban és ezekben is korlátozottan mehetett végbe, másrészt az így egyoldalúvá vált és alacsony termelési színvonallal rendelkező gépi nagyiparban túlsúlyba került a magyar nagytőkével szemben az osztrák nagytőke. Szerző a továbbiak során a magyarországi nagyipar 1867 — 1880 közötti fejlődésének eredményeit összegezi az imperializmusba való átmenet küszöbén, végül részletesen tárgyalja a munkásosztály összetételét és helyzetét.

A disszertáció második részében *Sándor Vilmos* a nagyiparnak Magyarországon a monopolkapitalizmusba való átmenet idején történt kibontakozását tárgyalja.

Először a nagyipar fejlődésének korábbi feltételeit több vonatkozásban módosító új feltételek kialakulását mutatja be, majd a bankügy koncentrációját és a bankmonopóliumok kialakulásának magyarországi sajátosságait tárgyalja. A monopolkapitalizmus kialakulásának tárgyalása során ezután a külföldi tőke fokozódó behatolását vizsgálja az ország iparágaiban — elsősorban az alapanyagtermelő iparágakban, majd a termelés és a tőke koncentrációját elemzi. A disszertáció megállapította, hogy húsz év alatt a termelés és a tőke nagyfokú koncentrációja az ipari monopóliumok, a magyarországi finánc-tőke és fináncoligarchia kezdeti kialakulásához vezetett. A disszertáció a munkásosztály összetételének 1880 — 1900 közötti alakulásával és helyzetének ábrázolásával zárul.

Bár a Magyarország dualizmuskori tőkés fejlődését meghatározó három fő tényező közül kettő (az Ausztriától való függőség és a soknemzetiségű ország feltétele) kérdésének kidolgozása — elsősorban az opponensek részéről — élénk vitát váltott ki, a disszertáció már kivívta történetírásunk elismerését. Leszögeztek ezt az opponensek is. .... *Sándor Vilmos* könyve magas színvonalú, komoly tudományos értékű feldolgozása Magyarországi nagyipari fejlődésének a XIX. század utolsó harmadában. E megállapítás érvényét nem sem érinti néhány hiányosság, ... mivel ezek részben olyan problémákkal függnek össze, amelyek teljes megoldása nem is lett volna megkövetelhető *Sándor*

Vilmos jelen munkájától, hanem további feladatként állnak történeti—gazdaságtörténeti kutatásunk előtt” — állapította meg *Pach Zsigmond Pál* opponens. Ugyanezt hangsúlyozta *Hanák Péter*, a másik opponens is: „Kifogásaink másodlagos jelentőségűek, nem érintik a munka alapjait, jórészt még vitatott és csak további kutatásokkal eldönthető problémákra vonatkoznak. De éppen ez: a további kutatások, a részlet-monográfiák megalapozása és serkentése Sándor Vilmos könyvének az a nagy érdeme, amelyet ... hangsúlyozni kívánunk.” A disszertáció ilyen irányú érdemeinek hangsúlyozása mellett azonban — mint *Pach Zsigmond Pál* opponensi véleményében megállapította — a nagypari fejlődés feltételeinek elemzése terén bármilyen mély elemzését is nyújtja az első két feltételnek, nem nyújtja a problémakör teljes megoldását. „Függőség Ausztriától, súlyos feudális maradványok az ország gazdasági és politikai életében, a magyar »szupremácia« kíméletlen érvényesítése a nemzetiségekkel szemben: ez a három — egymással szorosan összefüggő — vonás tette ki az 1867-es kiegyezés által létrehívott dualista rendszer lényegét, ezek voltak azok a sajátos feltételek, amelyek között hazánk tőkés fejlődése s ezen belül a nagypari fejlődése a kiegyezést követő években végbement. A szerző azonban a három feltétel közül csak kettőre fordított figyelmet: az Ausztriától való függésre és a feudális maradványokra, viszont lényegében véve mellőzte a harmadikat — amelynek ugyancsak nagy jelentősége volt, és pedig nemcsak politikai, hanem gazdasági szempontból is: a nemzetiségek elnyomását és kizsákmányolását.” Ennek a szempontnak érvényesítése azonban lényegében hiányzik a disszertációból. Holott igen lényeges kérdéssről van szó, arról, hogy ... a kiegyezés — azáltal, hogy biztosította a magyar uralkodó osztályok hatalmát az akkori Magyarország területén élt nem magyar népek felett — egyfelől erősen akadályozta a nemzetiségek belső tökefelhalmozását, saját burzsoáziájuk kialakulását és megizmosodását. Másfelől — amellett, hogy megszilárdította a nemzetiségi paraszttömegek kizsákmányolását a tulajdonos rész magyar földbirtokosok által — nagymértékben megkönnyítette a magyar (osztrák—magyar) töke behatolását a nemzetiségi vidékekre és a magyar (osztrák—magyar) uralkodó osztályokat tette a nemzetiségi dolgozók tőkés kizsákmányolásának fő haszonélvezőjévé. Ilyenképpen a nemzetiségi területek kapitalista fejlődése hasznának lefőlözése bizonyos fokig *ellensúlyozta* a Magyarország függő helyzetéből származó hátrányokat és jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a magyarországi kapitalizmus — az Ausztriától való függés korlátai ellenére, de a nemzetiségi területek gazdag nyersanyagkészleteire, munkaerő- és fogyasztópiacára támaszkodva — viszonylag fellendüljön a kiegyezés után s számottevő haladást érjen el a dualizmus korában. Egyik fontos rugóját leljük fel tehát e harmadik feltételben a magyarországi kapitalizmus sajátos fejlődésének.” Ugyanekkor a monopolkapitalizmusra való átmenet feltételeinek vizsgálata terén is hiányolnunk kell ezt a szempontot, holott ennek igen jelentős szerepe volt a finánctőke magyarországi sajátos kialakulása szempontjából. „A kialakuló magyar finánctőke sajátosságait: a függő helyzetet s a feudális maradványoktól színezett szerkezetet tehát ki kell egészítenünk egy harmadik vonással is, a magyarországi finánctőkének a nemzetiségi területekre kiterjedő uralmi helyzetével; azzal, hogy az általában véve közvetlenül, a nemzetiségi burzsoázia részeltetése nélkül vágta zsebre a nemzetiségi munkásoknak még magyarországi viszonylatban is kirívóan súlyos kizsákmányolásából származó extraprofitot. Egyik jelentős forrása volt ez a magyarországi finánctőke viszonylagos megerősödésének a századforduló idején; egyik jelentős tényezője annak, hogy önálló igényei ellenére is feltétlenül ragaszkodott — a magyar nagybirtokokhoz hasonlóan — a dualista rendszer fenntartásához” — állapította meg *Pach Zsigmond Pál*.

Sándor Vilmos, az opponensi véleményekre adott válaszában először röviden válaszolt a „nemzetiségi elnyomás”-nak mint Magyarország és ezen belül a nemzetiségi területek tőkés fejlődése „harmadik” feltételének alkalmazásában a gazdaságtörténetírásunk által eddig elért eredményeket. Véleménye szerint a feltárt adatok alapján nem sikerült egyértelműen tisztázni azt a kérdést, hogy a „soknemzetiségű ország” feltétele — hasonlóan az Ausztriától való függőség és feudális maradványok feltételéhez — Magyarország tőkés fejlődését alapvetően korlátozta-e, vagy sem. A nemzetiségi területek tőkés fejlődésének vizsgálatánál az eddigi kutatások során csak a finánctőke és a nemzeti mozgalomban élenjáró burzsoázia szerepét vették tekintetbe és a megállapításokat erre alapozták. „A két számbavett csoport — mondotta — nem meríti ki a nemzetiségi területek nagypari és általában tőkés fejlődésében fontos helyet elfoglaló burzsoa rétegeket. A finánctőke és a nemzeti burzsoázia mellett volt a nemzetiségi területen még egy, s amint a vonatkozó adatokból kitűnik, nem jelentéktelen harmadik burzsoa réteg is, melynek nagypari vállalatai az adott nemzetiségi terület nagypari fejlődésének integráns részét képezték. Ez a burzsoázia a nemzetiségi területen folytatta vállalkozásait, állandóan ott élt, profitját általában nem vitte más nemzeti területre,

nagyobb részben a nemzetiség nyelvét is beszélte. Ha pedig mindez így van, felmerül a kérdés, miért rekesztjük ki mindenestől a nemzetiségek önálló ipari fejlődéséből.” „A harmadik burzsoá réteg szerepének mellőzése következtében . . . az adott nemzetiségi terület kapitalizmusának és burzsoáziájának egyik igen számottevő objektív fejlődési útját szubjektív politikai szempontok alapján szembeállítjuk a nemzeti fejlődést tudatosan képviselő burzsoáziával csak azért, hogy kirekesszük az adott nemzetiség önálló ipari fejlődéséből, — holott a kapitalizmus és a burzsoázia fejlődésének ezen objektív tényezői, a kapitalista fejlődés előrehaladásából táplálkozó nemzeti mozgalomnak szerves és igen fontos tartozékai voltak.”

Történetírásunkban tehát mindeddig elvileg nem tisztázódott a nemzetiségi területek e harmadik burzsoá rétegének jelentősége, amint az sem, hogy a „soknemzetiségű állam” feltételének melyik hatása az alapvető; amelyik a magyarországi kapitalizmus fejlődését elősegítette, vagy amelyik akadályozta?

Továbbmenően Sándor Vilmos azt hangsúlyozta, hogy Pachnak „. . . az a megállapítása, hogy a soknemzetiségű ország feltétele bizonyos mértékig ellensúlyozta Magyarország tökécs fejlődésének az Ausztriától való függőségből származó korlátait, a két mozzanat összekapcsolása révén már rámutat a megoldás útjára, amely véleménye szerint abban áll, hogy a »soknemzetiségű állam« feltételét nem szükséges és talán nem is helyes a magyarországi kapitalista fejlődés harmadik feltételének tekinteni. Ugyanis az Ausztriától való függőség feltétele, valamint a soknemzetiségű állam feltétele sem külön, sem együttesen nem fejezik ki kielégítően a magyarországi kapitalizmus 1867 — 1918 közötti fejlődésének alapvető feltételét, a dualista rendszer legfontosabb vonását: a soknemzetiségű dualista állam függőségi rendszerét.” Holott ez a meghatározás sokkal szabatosabb, mint azok, melyeket történetírásunk eddig használt. „Helyesebb lenne a megjelölés a gyarmati és félgymarmati függőség problémájának szabatos, egyértelmű megoldása szempontjából is. A »soknemzetiségű állam« a valóságban a függőségi formáknak a gymarmatállamtól és a félgymarmattól alapvetően eltérő, sajátos típusát képviseli, melynek jellemzésére a jelenleg használatos terminológia nem alkalmas. A »soknemzetiségű dualista állam függőségi rendszere« terminológia bevezetése által a nemzetek közötti függőségnek új, a gymarmatitól, a félgymarmatitól és a monopolkapitalizmus általános függőségi rendszerétől eltérő fogalom alakítható ki és rögzíthető a köztudatban. Megszabadulnánk attól, a dualizmus korszakával kapcsolatosan lépten-nyomon kísértő problémától, amit az okoz, hogy pl. Magyarország függősége Ausztriától gazdasági vonatkozásaiban rendkívül hasonlított, sőt mondhatjuk azonos volt a gymarmati vagy félgymarmati függőség valódi formáival, de ugyanakkor mégis lényegesen különbözött azoktól. Világosabbá válnék az Osztrák-Magyar Monarchia és Magyarország imperialista törekvéseinek jellege is, amely abban különbözött a nyugati gymarmatosító államokétól, hogy elsősorban a soknemzetiségű állam függőségi rendszerét törekedett fenntartani és a határaival szomszédos Balkán népekre kiterjeszteni, ami a gymarmati hódítással való hasonlósága mellett is lényegében eltért attól.” Viszontválaszában Pach azt hangsúlyozta, hogy az Ausztriától való függőségnek és a magyarországi nemzetiségi elnyomásnak a „soknemzetiségű dualista állam függőségi rendszere” terminológia keretébe foglalása azzal a veszedelemmel jár, hogy nem fejezi ki világosan sem Ausztriától való függő helyzetünket, sem a magyarországi nemzetiségi elnyomást.

Ugyanekkor azonban Sándor Vilmos — Pach véleményével ellentétben — a külföldi tőkebehatolás adatainak elemzése alapján úgy vélte, hogy „. . . a századfordulóra a közvetlenül behatól osztrák és más külföldi finánetőkének volt uralmi helyzete a nemzetiségi területek iparában, ezért a századforduló idejére nem lehet megállapítani a magyarországi finánetőke uralmi helyzetét a nemzetiségi vidékek nagyiparának területén, ami egybevág azzal a ténnyel, hogy a magyarországi finánetőke általában a századfordulóra nem vált uralkodóvá a magyarországi nagyiparban . . .” Pach Zsigmond Pál viszontválaszában fenntartotta az opponensi véleményében kifejtett álláspontját.

Sokoldalú vitát váltottak ki a disszertációnak azok a pontjai, amelyek Magyarországnak Ausztriától való függését elemzik és értékelik. Gyömrői Sándor megállapítása szerint „aligha lehet olyan apodiktikusan állítani, mint ahogyan a szerző teszi . . ., hogy a közös vámterület elnyomta a magyar ipar fejlődését.” Varga Jenő „A magyar ipar jövője” c. tanulmányára hivatkozva azt fejtette ki, hogy a magyar ipar lassú fejlődésének oka az, hogy „. . . az összes termelési és szállítási költségeket számbavéve az árucikkeket olcsóbban lehet a magyar fogyasztóhoz juttatni, ha Ausztriában gyártjuk, mint hogyha Magyarországon termeljük azokat. Mert a termelés mindig ott történik, ahonnan a piacot a legolcsóbban lehet ellátni.” Ezzel kapcsolatban azt állapította meg, hogy a textil- és vasiparnak Magyarországon rossz szállítási és nyersanyagbeszerzési telephelye van. „Sajnos, Sándor Vilmos a telephelyszámításokat nem végezte el, sőt az

egész probléma idegen tőle. A telephelyfogalom elő sem fordul a könyvében. A Magyar Vámpolitikai Központnak az autonóm vámtarifa előmunkálataként készült hatkötetes emlékirata, amely az első háború elején jelent meg, arra törekedett, hogy a vámtarifa csaknem minden tételénél megállapítsa a magyar ipar telephelyviszonyait, főleg az osztrákokkal összehasonlítva. Kár, hogy ezeket a szerző nem konzultálta.

Ezért aztán, amit a magyar iparfejlődés akadályaként előad, főleg az osztrák burzsoázia magatartása, nem nyújt kimerítő magyarázatot." A disszertáció másik hibájaként a belső piac lemerésének elhanyagolását állapította meg.

Sándor Vilmos válaszában fenntartotta a disszertációban kifejtett véleményét a vámkérdés szerepére vonatkozólag. "...a telephely kérdése — állapította meg — azért nem elsőrangú kérdés, mert a védővámrendszer alapvetően módosítja a telephely és a rentabilitás kérdését. Ha nem így lenne, akkor minden országban csak bizonyos iparágak alakultak volna ki, és egészen hamis követelmény és út lenne az, hogy lehetőleg minden ország ipara sokoldalúan fejlődjen ki. Ez csak úgy lehetséges, hogyha nem is megfelelő a telephely, de egyébként rentabilis a termelés, akkor megfelelő vámvédelemmel biztosítják az iparágak a fejlődését. A valóságban ez így is volt." *Sándor Vilmos* válaszával *Pach Zsigmond Pál* is egyetértett annyiban, amennyiben nem fogadta el *Cyömréi* álláspontját.

Hanák Péter szerint a szerző a monopolkapitalizmusba való átmenet korszakával kapcsolatosan nem tárta fel sokoldalúan az Ausztria és Magyarország közötti függőségi viszony alakulását és egyoldalúan ábrázolja azt. Kétségtelen — hangsúlyozta — a tökekivitelnek, mint a gyarmatosítás monopolkapitalizmusra jellemző elemének döntővé válása, általában és alapjában a függőség fokozódásának tendenciáját hordozta magában; ugyanakkor általában is, Magyarország esetében pedig különösen, ellentétes tendenciákat is szül."

Sándor Vilmos válaszában egyetértett *Hanák* álláspontjával, azonban "...azzal a korlátozással, hogy a függőség méretének és fokának csökkentésére alkalmas jelenségek, a századfordulói nem ellensúlyozták *ténylegesen* az Ausztriától való függőség növekedését. Jelentőségük abban állt, hogy nagyobb méretű felhalmozódásukat feltételezve, kedvező történelmi körülmények bekövetkezése esetén alkalmasak lehettek arra, hogy Magyarország félgymarmati jellegű függősége adott mértékének és fokának csökkenését lehetővé tegyék."

Nem értett egyet *Hanák* a disszertáció azon megállapításával, mely a tökekivitel jelentőségének növekedésével kapcsolatban Magyarország Ausztriától való függőségének fokozódását állapította meg. "A tökekivitel méretének és jelentőségének növekedése, amennyiben Magyarország függőségét *ténylegesen* fokozta, elsősorban a monopolkapitalizmus *nemzetközi rendszerétől* való függőségét fokozta. A századforduló idején az osztrák mellett mindjobban előtérbe nyomult a német és más külföldi tőke. A függés... súlypontja — minthogy az egész dualista Monarchia hovatovább a német imperializmus alá rendelődt — kezdett eltolódni. Ebben az értelemben az Ausztriától való régebbi, történetileg kialakult félgymarmati függés nem egyenes vonalúan fokozódott a Magyarországra irányuló tökekivitel döntővé válásával." *Sándor Vilmos* nem fogadta el *Hanák* megállapítását s vele szemben azt hangsúlyozta, hogy ebben az időszakban nőtt Magyarország Ausztriától való "régi", a kereskedelmi kapcsolatokon alapuló függősége. "...az a tény, hogy a német finánc-tőke mind nagyobb mértékben behatolt az ausztriai iparba és hitelrendszerbe — s döntő mértékben ezen keresztül Magyarországra — s a soknemzetiségű Monarchia mindinkább a német finánc-tőke függőségébe került, elsősorban az osztrák finánc-tőkét erősítette meg, s tette számára lehetővé Magyarországra irányuló tökekivitelének fenntartását, illetőleg fokozását" — állapította meg.

Kiemelte *Hanák Péter* azt is, hogy az egyenlőten fejlődés törvényszerűsége is a Magyarországnak Ausztriától való függőségét lazító irányban hatott. *Sándor Vilmos* válaszában annak a véleményének adott kifejezést, hogy Magyarország függősége ebben az időszakban sem csökkent, hanem erősödött. A közös kartellek szerepével kapcsolatban — melyek *Hanák* szerint függőségünk lazítását is eredményezték — a három legfontosabb közös kartellre vonatkozó adatok alapján azt állapította meg, hogy azok az osztrák finánc-tőke számára "...nemcsak és nem is elsősorban a magyarországi piac megtartásának célját szolgálták, hanem saját, ausztriai piacukat védték a kartell-megállapodással a versenyképessé vált adott magyarországi iparral szemben. A közös kartellek létrehozásának *szükségessége* az osztrák finánc-tőke számára — és a közös kartell létrehozásának *lehetősége* a magyar nagytőke számára: mindig akkor következett be, amikor valamely iparág magyarországi termékei Ausztriában versenyképessé váltak. Így tehát a közös kartellek rendszerének legfőbb feladata volt, hogy megszüntesse az egyenlőten fejlődés törvényszerűségének Magyarország javát szolgáló érvényesülési

alapját. A kartellizált iparágak fejlődése pedig igazolja, hogy a közös kartellek e szerepüket lényegében be is töltötték."

A társadalmi viszonyok, az egyes osztályok és csoportok fejlődésének ábrázolásával kapcsolatban Hanák Péter a magyarországi fináncetökevel, fináncoligarchiával kapcsolatos problémát emelte ki. „Nem szólva most arról a kissé zavaró körülményről, hogy a magyarországi fináncetöke, fináncoligarchia sok helyütt és jóval korábban szerepel, mielőtt kialakulása és jellemzése részletes tárgyalásra kerülne, jóval zavaróbbnak érezzük magának a tartalmi kérdésnek: a magyarországi fináncetöke meghatározásának tisztázatlanságát” — állapította meg. „A kérdés mindenekelőtt az: volt-e külön magyar fináncetöke és ennek megfelelő fináncoligarchia, vagy csupán az »osztrák-magyar« (komplikáltabb formában: »a német-osztrák-magyar«) fináncetökét képviselő magyar fináncoligarchiáról beszélhetünk?” Megállapítása szerint volt külön magyar fináncetöke, melyet működési területe, érdekei, osztállyá alakulásának körülményei szerint joggal a magyar osztálytársadalom szerves részének lehet tekinteni. Ez tehát nem teszi létjogosulttá Sándor Vilmos kategorizálását, az „osztrák-magyar” fináncetöke fogalmának bevezetését, melynek módszertani hibaforrását abban vélte fellelni, hogy szerző a fináncetöke kialakulásának vizsgálatánál is a külföldi töke szerepéből, behatolásának különböző forrásaiból indult ki, holott a belső fejlődésből kellett volna elindulnia. Sándor Vilmos válaszában fenntartotta korábbi álláspontját. „Az osztrák-magyar fináncetöke ugyanis — tárgyi »töke« értelemben — az osztrák töke Magyarországra behatolt részéből, valamint a magyar töke felhalmozásából nőtt egybe. Az osztrák-magyar fináncetöke tehát azért volt osztrák is, mert az osztrák tökebehatolásból eredő tökének benne jelentős súlya, 1900-ig túlsúlya volt, és azért volt magyar is, mert benne a magyar töke is nem jelentéktelen szerepet játszott. Az a körülmény, hogy az osztrák és magyar tőketulajdonból egybenőtt osztrák-magyar fináncetöke a soknemzetiségű Magyarországon működött, s Magyarország népeinek kizsákmányolásából eredő profitot termelt, nem ok arra, hogy csak magyar fináncetökének nevezzük. Nyilvánvaló az is, hogy — s most már nem tárgyi, hanem személyi értelemben használva a fináncetöke fogalmát — az osztrák-magyar fináncetöke osztrák tagjai az osztrák, magyar tagjai pedig a magyar osztálytársadalom szerves részét képezték, végül pedig együttesen az osztrák-magyar fináncetöke, a soknemzetiségű osztrák-magyar államrendszerbe tagozódott be, s nőtt vele szervesen össze."

Hanák Péternek arra a megjegyzésére válaszolva, hogy a magyar fináncetöke csak az osztrák-magyar fináncetöke képviselője volt-e, Sándor Vilmos kifejtette, hogy a fináncetöke vizsgálatánál nemcsak a tulajdon, hanem a birtokviszonyokra is tekintettel kell lenni. Számos esetben az osztrák-magyar fináncetöke magyarországi hitelügyeinek és nagyipari vállalatainak irányításában a magyar monopolista bankok gyakorolták az ügyvezetést, tehát az osztrák-magyar fináncetöke megbízása alapján és képviselőtében a működő töke feletti birtokjogot. Az ilyen esetekben jogos az a megállapítás, hogy a magyar fináncetöke az osztrák-magyar fináncetökét képviselte. „A fennállott birtokviszony azonban bármennyire fontos tényezője volt a magyar fináncetöke fejlődésének és tökefelhalmozásának, nem alkalmas mérce a tulajdonviszonyon alapuló függőség fokának megállapítására” — mondotta.

A mezőgazdaság porosz utas fejlődésének a gyáripár fejlődésével való összefüggése kérdésével kapcsolatban Pach Zsigmond Pál azt hibáztatta, hogy a disszertáció nem tért ki a nagybirtok ipari vállalkozásainak ismertetésére. „A porosz utas fejlődés problémája a nagyipar vonatkozásában nemcsak azt jelenti, hogy a nagybirtok milyen befolyást gyakorol a nagyipar fejlődésére, hanem azt is, hogy a nagybirtok maga milyen közvetlen szerepet visz az iparban; a nagybirtokosok — akik a porosz utas fejlődés folyamán a mezőgazdaságban egyre inkább tőkés vállalkozóvá válnak s egyéb tőkés üzletekben is jelentős mértékben részt vesznek — mennyiben válnak ipari vállalkozóvá is, elsősorban a mezőgazdasági termeléshez szorosan kapcsolódó iparágakban: az élelmezési, ill. mezőgazdasági iparágakban. Ezt a kérdést azonban Sándor Vilmos határozottan nem teszi fel, legfeljebb itt-ott érinti, — annak ellenére, hogy feltárt és közölt anyaga lehetőséget nyújtana számára ebben a vonatkozásban is bizonyos eredményekhez jutni.” A vita során Pach kifejtette, hogy a mezőgazdasági ipar fejlődése 1848 előtt döntően a nagybirtok közvetlen vállalkozásaként indult meg. A kiegyezés körül azonban a helyzet megváltozott, a mezőgazdasági ipar nagyarányú kibontakozása túlnyomóan már a nagytőke ipari vállalkozását jelenti. A malomipar, a cukoripar, a szeszgyártás területén nagyrészt a nagytőke túlsúlya dominál. „Az eddigi kutatások számbavétele alapján tehát a magyarországi porosz utas fejlődésnek egy érdekes — a németországi viszonyoktól eltérő — sajátosságára bukkanunk: amikor nagyipari fejlődésünk irányát a XIX. század második felében messzemenően befolyásolta a nagybirtok érdekeinek

érvényesülése s ez mindenekelőtt a mezőgazdasági ipar túlsúlyában fejeződött ki, ugyanakkor a mezőgazdasági ipar kibontakozása túlnyomórészt nem a nagybirtok, hanem az (osztrák, ill. magyar) nagytőke *vállalkozásainak* formájában haladt előre." *Sándor Vilmos* az opponensi véleményekre adott válaszában egyetértett ezzel a megállapítással.

A történelmi viszonyok fejlődésének ábrázolásával kapcsolatban bírálta *Pach Zsigmond Pál* azt a módot, ahogyan a disszertáció a munkásosztály kialakulásának és fejlődésének problémáját tárgyalja. „Természetes, hogy *Sándor Vilmos* könyve ezt a kérdést nem oldhatta meg. Kétségtelen az is, hogy munkája lépést jelent előre ezen a téren is. Úgy hisszük azonban, hogy bizonyos mértékben tovább kellett volna mennie már ebben a munkában is és feltétlenül tovább kell mennie történettudományunknak már a közvetlen következő években ezen a területen.” Az eddigi ipartörténeti kutatások ugyanis — fejtette ki — már jelentős eredményeket tartalmaznak az ipari burzsoázia kialakulására vonatkozólag. A munkásosztály kialakulásának és történetének problémájáról már sokkal kevesebbet nyújtottak — s ez jellemzi *Sándor Vilmos* könyvét is.

Sándor Vilmos disszertációjának vitája — noha minden részletére nincs módunk kitérni — jelentős lépéssel vitte előre a nagyipar dualizmuskori fejlődésének vizsgálatát, s kijelölte a további feladatokat, teendőket ezen a téren.

*

Niederhauser Emil kandidátusi disszertációja (A jobbágyszabadság Kelet-Európában) történetírásunk egyik legelhangzottabb területével, a kelet-európai népek összehasonlító történetével foglalkozik. A disszertáció a jobbágyszabadság kérdéseit azokon a területeken vizsgálja, amelyekre a török hódítás nem, vagy csak ideiglenesen terjedt ki, vagyis lényegében Poroszország, a Habsburg-birodalom, Oroszország és a két dunai fejedelemség viszonyait teszi tanulmány tárgyává. Ezeket a területeket találkoznak a XVI. századtól kezdve az ún. második jobbágyszabadság intézményével. A XVIII. századtól kezdve a területeken főképp állami ösztönzésre, nagy állami segítséggel kezd kialakulni a manufaktúra-ipar, amiben jelentős részüket a földesuraknak, akik saját jobbágyaikat dolgoztatták üzemükben. A jobbágyság munkája idővel elégtelennek bizonyult, de a kötött jobbágyszabadság gátolta a nagyszámú szabad munkásság kialakulását. Az uralkodó nemesi osztály nagyobb része, egyrészt a nagybirtokosok, másrészt az egészen kisbirtokosok vagy birtoktalan nemesség a fennálló helyzet megtartására törekedett. A nemesség másik része viszont saját gazdálkodásán tapasztalta a feudális rendszer elavult voltát, s a felszámolásáért vívott harc élére állt. A polgárság hiánya következtében ez a nemesi réteg lesz a feudalizmus felszámolásáért vívott küzdelem vezetője. Az így előállt helyzetet *Niederhauser* lényegében három olyan nagy feudális birodalomban vizsgálja, hol az államhatalom hajlandó volt kisebb-nagyobb reformokra, de nem kívánta a feudális rendszer felszámolását. A helyzetet még színesebbé teszi az a tény, hogy a Habsburg-birodalom és Oroszország soknemzetiségű állam, Poroszországnak pedig nagy lengyellakta területei vannak.

A kelet-európai országokban — állapítja meg a disszertáció — a mezőgazdasági termelés általában alacsony szinten mozog, a háromnyomásos rendszer az uralkodó termelési mód, a XIX. század elején még csak végbe egyes területeken az új növényi kultúrák meghonosodása, az állattenyésztés a juhállomány kivételével csekély. A nagybirtokok területe lényegében két részre oszlik, a saját kézben levő majorsági vagy dominicalis területre és a jobbágyság által birtokolt rusticalis földekre. A birtokosoknak az egész korszakban áthúzódó törekvése a majorsági földek növelésére irányult. Ennek különböző módzatai voltak, a törvényes lehetőségektől kezdve egészen a földrablásig. A majorságokat a jobbágyság ingyenmunkájával művelték meg, de a XVIII. század végétől egyre több volt a panasz a robotmunka kevésbé termelékeny volta miatt. Egyes nagybirtokosok azért a bértmunkára való áttéréssel kísérleteztek. A tőkehiány azonban az áttérést lehetetlenné tette, hitel kevés volt, a másik megoldási mód — a birtokok bérbeadása — igen ritka.

A jobbágyszabadság helyzetét vizsgálva a szerző megállapítja, hogy az orosz és kisebb mértékben a horvát területek kivételével a jobbágyság egyenlően gazdálkodtak, személyi és dologi függésben álltak a földesúrtól. A jobbágyság személyes függésének legszorosabb következménye a mindenütt meglevő földesúri joghatóság, a teljes jogi kiszolgáltatottság volt. A legsúlyosabb teher a robot, a szolgáltatások viszonylag kisebb részét teszi ki a terményjáradék, valamint a pénzjáradék. Már ebben az időben a disszertáció által vizsgált területeken mindenütt észrevehető a parasztság differenciálódása, egy gazdag-paraszti és egy elszegényedő, lassanként földnélkülivé váló réteg polarizálódása. A XIX.

század elején már mindenütt elég nagy a földnélküli parasztság arányszáma. A parasztság a feudális teher miatt súlyos helyzetbe jut, kiutat számára elsősorban a robot pénzben való megváltása, végső soron pedig az egyéni felszabadulás jelentene. A feszültség újból és újból parasztmozgalmakra vezetett.

Niederhauser disszertációjában ismerteti a jobbágyszabadítást megelőző évtizedek ideológiai harcait, a jobbágyszabadításban kialakult különböző nézeteket és jelentősebb irányzatokat. A nagybirtokosok és a kisbirtokos nemesség többsége a leghatározottabban ellenzett minden változást, az államhatalom messzebb tekintő nemesi képviselői már inkább voltak hajlandók a feudális rendszer egészének megtartása érdekében bizonyos reformokra. A nemességnek az a része, amelyik saját gazdasági bajaitól ösztönözve a feudális rendszer nagyméretű megváltoztatására törekszik, eleinte csak mérsékelten bírálja a fennálló helyzetet, elsősorban gazdasági vonatkozásban, de idővel konkrét reformjavaslatokat is felvet. Amikor azután a jobbágyszabadítás még nagyobb arányú változtatásokat tesz szükségessé, a reformjavaslatok többsége a jobbágyszabadításra irányul. A javaslatok egyrésze szerint a szolgáltatásokat a jobbágyoknak mindenkorra meg kell váltaniuk és ezzel a rusticalis földet tulajdonukba kell adni. Jelentős a száma azoknak a javaslatoknak is, amelyek a parasztnak teljes föld nélkül, vagy kevés földdel való személyi felszabadítását kívánják. A javaslatok általában meg-egyeznek abban, hogy a földesurat mind a szolgáltatások elvesztéséért, mind a paraszt földhözjuttatásáért, kárpótolni kell. Ennél radikálisabb hangok csak elvétve akadnak.

A disszertáció a javaslatok ismertetése után azokat a megoldásokat vizsgálja, amelyekkel az államhatalom próbálkozott, hogy a földesurak érdekeinek szem előtt tartásával olyan megoldást hozzon létre, amellyel elejét venné a parasztmozgalmaknak és kiküszöbölne a feudális gazdálkodást akadályozó tényezőket.

A jobbágyszabadítás különböző módjait ismertetve megállapítja, hogy ezt az aktust az szabta meg, hogy a feudális államhatalom milyen nyomás alatt szánta el magát erre a nagyarányú beavatkozásra. Poroszországban és Romániában volt a legcsekélyebb a nyomás, itt erőteljesen érvényesült a földesurak érdekeinek a védelme. Valamivel nagyobb nyomás hatása alatt történt a felszabadítás Oroszországban, a Habsburg-birodalomban és a Lengyel Királyságban pedig erőteljes forradalmi mozgalom idézte elő a felszabadítás viszonylag radikálisabb formáját.

A jobbágyszabadítás általában nem egyetlen törvénnyel történt meg, hanem évekre nyúló törvényes rendezés formájában. E törvények megadták a jobbágy teljes személyi szabadságát, felszámolták a személyi függést, a földesúri joghatóságot, s megteremtették — legalább papíron — a törvény előtti egyenlőséget. A szolgáltatások felszámolásánál már nem ilyen egységes a helyzet, mind a megváltás idejében, mind mértékében nagyok az eltérések.

A tanulmány a jobbágyszabadítás következményeit vizsgálva megállapítja, hogy a jobbágyszabadítás után a parasztság helyzete általában rosszabbodott. A juttatott telkek felaprózódása, a jobbágyszabadítás adta gátak felszámolása a már korábban megindult differenciálódás ütemét erősen meggyorsította. A mezőgazdasági proletáriátus létszáma egyre nagyobb mértékben növekedett. A parasztok kénytelenek voltak a nagybirtok területét bérbe venni, esetleg részesbérlet vagy ledolgozás formájában, hogy valamiképpen meg tudjanak élni.

A nagybirtokost is elég nehéz helyzetbe hozta a jobbágyszabadítás, a kapitalizmusra való áttérés számos nehézséggel járt. Ez a mezőgazdasági termelés átmeneti hanyatlását eredményezi. Az egész vonalon a mezőgazdaság kapitalista fejlődése a Lenin által porosz útnak nevezett formák, tehát a parasztság számára igen kedvezőtlen körülmények között indult meg.

Élénk vita elsősorban a disszertáció módszertani problémái körül alakult ki, a két opponens — *Pach Zsigmond Pál és Perényi József* — észrevételei és bírálatai is elsősorban a munka olyan hiányosságaira mutattak rá, amelyek a megvédésre került tanulmány bő anyaga feltárásának, de különösen feldolgozásának és csoportosításának módszereiből következnek. Mindkét opponens egyetértett abban, hogy a disszertáció legfőbb

módszertani problémája — a tárgyalásmód, amely szétszakítja a történeti összefüggéseket, s végül fontos következtetések levonásának válik akadályává. Ezzel a tárgyalásmóddal felaprózza a témát s az adatokat, de a következtetéseket már nem bontja fel. Az opponensek számos példát hoztak fel erre a módszerre. Pl. a második fejezetben a nagybirtok gazdálkodásáról szól. „Itt elsősorban arra az igen fontos kérdésre vonatkozólag kapunk anyagot, hogyan oszlott meg a nagybirtok az egyes kelet-európai országokban a földesúr saját kezelésében levő majorsági (dominialis) és a parasztok kezében levő (rusticalis) föld között. A baj csak az, hogy az idevonatkozó gazdag adatsorozat inkább ömlesztett állapotban kerül az olvasó elé, semmint feldolgozva, elemelve. Hiányzik

annak összehasonlító vizsgálata, hogy a jobbágyszabadságadítás küszöbén milyen különbségeket, fokozatokat mutatott ez az arány az egyes kelet-európai országokban — ami pedig értékes következtetésekre adhatott volna alkalmat a majorsági gazdálkodás fejlettségi fokának, a mezőgazdasági ártermelés fejlettségi fokának különbségeire az egyes kelet-európai országokban, amely különbségek természetesen kihatottak a jobbágyszabadságadítás eszközlésének eltérő módjaira is” — mutatott rá Pach Zsigmond Pál. De nemcsak a jobbágyszabadságadítás eltérő módjait lehetett volna jobb módszerrel jobban bemutatni, hanem az időbeni eltérések okait is. A jobbágyszabadságadítás, akárcsak a majorsági gazdálkodás, a szóbanforgó kelet-európai területeken nagyjából félvszázados eltéréssel mindenütt bekövetkezett. „Niederhauser Emil azonban adós marad annak magyarázatával, hogy miért volt ez a félvszázados eltérés. Egyes helyeken célzó ugyan a fejlődés ütemében levő különbségekre, de nem magyarázza meg azokat, holott a tengerhez való közelség, a fejlett ipari területek közelfekvő nagy felvevőképességi piacai, néha pedig a felépítmény visszahatása kielégítő okokat szolgáltatnak” — mondotta Perényi József. Ilyen módszertani hiba következménye, hogy bár a reformjavaslatok ismertetése, a parasztagdálkodás javítására, műveltségének emelésére, majd a paraszti telkek szabályozására, ill. könnyítésére, a parasztnak személyi jogainak bővítésére gazdag anyagot nyújt, ez azonban inkább példatár, mint elemzés. Hasonlóan áll a dolog a robotnak, majd az összes természetbeni szolgáltatásoknak pénzjáradékká való átválttatására irányuló javaslatokkal kapcsolatban, stb. A feldolgozás módszertani hibája különösen jól látszik a reform-javaslatokat, s azok megvalósítását tárgyaló két fejezetben. A javaslatokra és megvalósításukra történő mesterséges szétválasztás a történeti összefüggések feltárását, a fejlődési vonalak megragadását nem segíti elő, ellenkezőleg akadályozza. Az opponensi vélemények tehát szinte kizárólag — a disszertáció anyag-gazdagságát kiemelve — elsősorban az elemzések hiányosságaira utaltak.

Élénk vita alakult ki az összehasonlító történeti módszer felfogása körül is. Pach Zsigmond Pál kifejtette, hogy két vagy több dolog, jelenség, folyamat stb. összehasonlítása nemcsak azt jelenti, hogy megállapítsuk, mi bennük a közös, a hasonló, hanem azt is, hogy mi a különböző, az eltérő. Kiemelte azt, hogy szükséges a szétbontás, de nem elégséges, a részekre bontás mellett a folyamatok egészét is át kell tekinteni a maguk belső összefüggésében, s egészükben is egybe kell vetni azokat, mert enélkül a szétbontott kategóriák jelentőségét, szerepét, súlyát sem tudjuk felmérni és értékelni. Az összehasonlítás művelete ugyanis jellegéből következőleg kettős logikai művelet. *Makkai László* szerint a szerző már a munka terjedelménél fogva sem foglalkozhatott az eltérésekkel, véleménye szerint azonban az azonosságok bemutatása is jogosult, hiszen számos olyan tényt igazol, amit eddig csak sejtünk, többek között pl. a kelet-európai fejlődés azonosságára vonatkozólag. S ezen eredményeket szerző a tények egyszerű leszögezésével érte el. *Szabad György* lényegében Pach Zsigmond Pállal értett egyet. *Niederhauser Emil* válaszában kifejtette, hogy azért korlátozta vizsgálódásait a közös sajátságok kimutatására, mert úgy vélte, hogy ezek a közös vonások mutatják a kelet-európai fejlődés speciális törvényszerűségeit, amelyek megkülönböztetik az általános európai fejlődéstől, ill. ezen belül bizonyos sajátos jellegű kölcsönöznek neki. Az eltérések vizsgálata már, úgy gondolja, az egyes országok történetével foglalkozó kutatók feladata, nekik kell az országos méretekben megmutatkozó törvényszerűségeket feltárniuk.

A két igen alapos opponensi vélemény és a hozzászólások számos problematikus kérdést vetettek fel, beszámolóinkban csak arra a néhányra térünk ki röviden, amelyek vitát váltottak ki, annál is inkább, mert a többi kifogás döntő többségével maga a jelölt is egyetértett.

Pach Zsigmond Pál rámutatott arra, hogy a földosztást is követelő csekélyszámú tervezet között a szerző olyan radikális lengyel és orosz javaslatokat is ismertet, amelyek lényegileg a föld nacionalizálására irányultak. Szerinte az a radikális megoldás csak néhány ember elképzelése volt, „... a kelet-európai fejlődés a XIX. század derekáig még nem tette lehetővé ennek a gondolatnak szélesebb körökben való elterjedését. Munkásosztályról, amelyik az agrárkérdésnek ilyen megoldását javasolhatná... nem beszélhetünk.” Az opponens megállapította, hogy a földtulajdon államosítása lényegét tekintve nem munkás, vagy szocialista, hanem radikális burzsoá követelés, amely a tőkés agrárfejlődésnek legtisztább, a feudális maradványoktól leginkább mentes alakját hozná létre. Ez a követelés tehát nem azért nem vált erőteljessé, mert még nem volt erős munkásosztály, hanem azért, mert nem volt radikális burzsoázia. *Niederhauser* egyetértett azzal, hogy a nacionalizálás burzsoá követelés, de Kelet-Európában nincs erős burzsoázia, a polgárság részéről nem vetődnek fel radikális polgári követelések, ezek tehát jóval később, amikor a radikális polgári forradalom jelszavait már a burzsoázia helyett a munkásosztály veti fel, akkor kerülnek sorra. Sok szó esett a közép-nemességnek a jobbágyszabadságadítás

körüli és általában haladó szerepéről. Alapvető kérdés, aminek a disszertáció nem adta magyarázatát, hogy melyek a középnemesség saját gazdasági helyzetéből fakadó indítékai, s milyen eltérést mutat ebből a szempontból az áruterelésbe való bekapcsolódás, ill. a burzsoá funkciók gyakorlása szempontjából az egyes kelet-európai országok középbirtokos nemessége – s ezek sorában – a magyar liberális középnemesség, amely polgári forradalmunk vezető osztályává vált. *Perényi József* kifejtette, hogy a polgári forradalom vezetőjévé vált magyar középbirtokos nemesség haladó szerepe nálunk Révai József tanulmánya óta került a köztudatba, a többi kelet-európai országban azonban sehol sem jutottak hasonló eredményre a marxista történészek. Felvetődik az a kérdés is, vajon a középnemesség volt-e az a réteg, amely olyan haladó szerepet játszott Magyarországon, vagy pedig egy más, különböző osztályokból kikerült, deklasszáldott, de címerével még dicsekvő birtok nélküli nemességből, polgárságból, parasztságból kiemelkedő széles értelemben vett honoratior réteg. *Niederhauser* elismerte e honoratior réteg nagy szerepét, hiszen disszertációja első fejezetében kifejti, hogy ez a réteg bírálja legélesebben az állapotokat és általában a reformok híve. De a középnemesség szerepét ezzel nem kell feltétlenül kisebbíteni. *Pach Zsigmond Pál* szerint Révai József megállapítását a liberális középnemességről mint a burzsoázia képviselőjéről a polgári forradalom időszakában, tények tömege támasztja alá. Ennek a megállapításnak elvetése helytelen lenne.

Az opponensek és hozzászólók egyaránt megállapították, hogy *Niederhauser* Emil disszertációja módszertani hiányosságai ellenére is úttörő és alapos, igen jelentős munka.

GUNST PÉTER—RÁNKI GYÖRGY—SZABOLCS OTTÓ

A MAGYAR TÖRTÉNELEM FORRÁSAI A MERSEBURGI ÁLLAMI LEVÉLTÁRBAN

E sorok írója 1957. szeptember 22-től október 12-ig a Halle-Wittenbergi Egyetem rektorának meghívására a merseburgi német központi levéltárban végzett kutatásokat.

Merseburgban a volt Berlin-Dahlem-i porosz királyi titkos levéltár nyert néhány éve ideiglenes elhelyezést. Bár a levéltárban magyar kutatók már korábban is jártak, az igen nagy és jelentős magyar vonatkozású iratanyagban többnyire csak tallóztak (Márczali a XVI–XVII. századra, Gragger az 1790-es évekre). Az anyag zöme magyar szempontból mai napig kiaknázatlan, ezért az alábbiakban röviden ismertetem.

Az iratokat még a múlt században, mesterséges nagy tárgyi csoportokba, repositurákba osztották. Ezen belül tárgyi és időrendi sorrendben vannak az iratok, legtöbbször nem csomózva, hanem kötetbe kötve. Minden állaghoz egészen részletes és az előzetes tájékozódásra kitűnően alkalmas elenchusok készültek.

Az összefüggő magyar vonatkozású anyag két repositurában található: az I-ben (Kapcsolatok a császárral) és a XI-ben (Kapcsolatok az egyes országokkal: Magyarország, Erdély és Törökország alesoportok). Az I. repositura irataiból legértékesebb a bécsi porosz követek jelentéseinek hatalmas sorozata, mely az 1650-es évektől kezdve a Habsburg-monarchia felbomlásáig megszakítatlan láncban húzódik, s terjedelemben már a XVIII. század elején meghaladja az 1000 oldalt évi átlagban. Ezek a jelentések körültekintő aprólékosággal beszámolnak a Habsburg-birodalom belső helyzetéről, s különösen az 1600-as években, meg az 1700-as évek elején igen sokat foglalkoznak Magyarországgal. Részletesen ismertetik a török harcok egyes eseményeit, a nemzeti szabadságharcok mozzanatait és általában a magyarországi hangulatról és helyzetről befutó híreket. Gondosan jellemzik minden esetben a bécsi kormányköröknek, egyes magasrangú politikusoknak, sőt magának a császárnak a magyar ügyekben elfoglalt álláspontját, — s hogy nem mendemondák alapján, azt bizonyítják a jelentések mellékletei: nem egyszer államtitkot képező jegyzőkönyvek, hivatalos iratok másolatai. A mellékletek egyébként is roppant értékesek: a porosz követ embereinek keze messze ért, az erdélyi fejedelmek bizalmas diplomáciai leveleit csakúgy itt találjuk másolatban, ahogy a császári hadvezérek jelentéseit. A magyarországi eseményekkel kapcsolatos nyomtatott röplapoknak, a kor Bécsben elérhető újságjainak pedig szinte teljes sorozatát megjeljük a mellékletek közt. E sorok írója elsősorban a Rákóczi-szabadságharc körüli évek anyagát

dolgozta fel, s tudtával Gragger Róberten kívül, aki az 1790-es évek jelentéseit használta, az anyag többi részébe magyar történész még bele sem nézett.

Az XI. repositura Erdély, Magyarország vagy Törökország címszó alatti anyaga alig választható el tárgykörben egymástól: a XVIII. század második évtizedéig mind-egyik a magyarországi dolgokra vonatkozó iratokat tartalmazza. Az 1530-as évektől kezdve az anyag már olyan nagymennyiségű, hogy külön tárgyi csoportokba oszthatták. Így találunk iratsorozatokot a végvárak állapotáról, a török harcokról (mindezek már csak a „töröksegély” címén a császárnak fizetett adó miatt is érdekelték az akkor még csak brandenburgi választót), a magyar országgyűlési tárgyalásokról, az egyes erdélyi fejedelmekkel való érintkezésekről, a XVIII. század első harmadától kezdve pedig egyre nagyobb mennyiségben magyarországi kereskedőkkel, illetve kereskedő nemesekkel való kapcsolatokról. Végig az egész koron a protestáns ügyek alkotják a legnagyobb sorozatot. A magyarországi protestánsok az 1600-as évek elejétől kezdve mentorukat látták a lutheránus vallású választóban, majd porosz királyban, aki politikai szempontból mindig is fontosnak tartotta a magyar elégedetlennel való baráti kapcsolatokat, s aki valóban többször fel is szólalt érdeklükben a császárnál, vagy nemzetközi tárgyalásokon. A magyar—porosz politikai érintkezések is szinte kizárólagosan ebbe a vonalba kapcsolódtak, ahogy tudjuk, még II. Rákóczi Ferenc követeit is csak mint a protestánsok küldötteit fogadták Berlinben. Sérelmi jelentések, egyének és közösségek panaszai, előkelő urak politikai levelei, a protestáns iskolák és peregrinus diákok ügyei, diplomáciai iratok váltakoznak tárgyi és időrendi sorrendben, — s ezt a többszáz eseményi anyagot történetírásunk még nem ismeri. (Marczali Henrik mindössze néhány felületes regesztát bocsátott közre belőle.)

E sorok írója előtt éveken át nem járt a levéltárban magyar kutató. Helyes volna, ha a jövőben nagyobb számban kereshetnék föl történészeink ezt a levéltárat, mely új adatok fényében világíthatja meg nemcsak az eddig alig ismert magyar—porosz politikai és kulturális kapcsolatok történetét, hanem a magyarországi belső fejlődést is.

BENDA KÁLMÁN

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) JEGYZÉKE (1957. JANUÁR 1 — JÚNIUS 30.)

1. Bibliográfiák

- Babics Andrásné*: Adatok Komló bibliográfiájához. Bányászati Lapok. 1956. 11. évf. 11–12. sz. 761–764. l.
- Életrajzok — életművek. Folyóiratcikkbibliográfia. 1956. augusztus. (Összeáll. Köves Erzsébet) [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. [1957]. Soksz. 20 l.
- Az 1955. évi hazai hadtörténeti irodalom bibliográfiája. HK. 1956. 3. évf. 3–4. sz. 361–381. l.
- Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertórium. 1955–1956. HK. 1957. 4. évf. 1–2. sz. 331–400. l.
- (*Németh Endre*): Magyar régészeti irodalom. Bibliographia Archaeologica Hungarica. 1955. [Bp. 1956.] 113–121. l.
- (*Kluny. az Archeológiai Értesítőből.*) Sopron bibliográfiája 1955-ben. SSz. 1956. 10. évf. 4. sz. 391–392. l.
- Szalontai Barnabás*: Nyírbátor bibliográfiája. 1. r. Nyírbátor 1957. 16 l.
- /A nyírbátori Báthori István Múzeum füzetei./

2. Marxizmus—leninizmus

- Engels Frigyes*: A hadsereg. HK. 1956. 3. évf. 3–4. sz. 3–39. l.
- Eddig ismeretlen Lenin-dokumentumok. TáSz. 1957. 12. évf. 1. sz. 63–70. l.
- Lenin V[ladimir] I[l'ics] Művei 1. köt. 1893–1894. Bp. 1957, Kossuth Kiadó. XIV, 575 l., 5 t.
- Marx Károly*: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. (Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie.) 3. köt. 3. könyv. A tőkés termelés összefolyamata. (Ford. Rudas László, Nagy Tamás.) 2. kiad. Bp. 1956 [1957], 910 l.

*

- Kautsky Karl*: Marx gazdasági tanai. (Karl Marx' ökonomische Lehren.) Nép-

szerű ismertetés és magyarázat. (A korábbi magyar kiadások felhasználásával ford. Fedor János.) Bp. 1957, Kossuth Kiadó. 214 l.

Maller Sándor: Marx és Szemere. Száz. 1956. 90. évf. 4–6. sz. 667–708. l.

Török Gábor: Milyen jelentésben használja Engels az ideológia szót? MNyör. 1956. 80. évf. 4. sz. 425–428. l.

3. Általános és gyűjteményes munkák

- Acta Universitatis Szegediensis. Sectio philologica. Nyelv és irodalom. 2. (Szerk. Baróti Dezső, Mészöly Gedeon.) Szeged 1956 [1957] 142 l.
- A kötet tartalmából:
- Koltay-Kastner Jenő*: Cagliostro.
- Halász Előd*: Germán eredetű magyar személynévek oklevelezésünk kezdetétől a könyvnyomtatás koráig.
- Nyíri Antal*: A had és a szer.
- Arató Ferenc*: Iskoláink létesítésének, fejlesztésének problémáiról a múltban és jelenben. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1956. 1–4. sz. 83–93. l.
- A Bajai Állami III. Béla Ált. Gimnázium jubileumi emlékkönyve az iskola fennállásának 200. évfordulójára. Szerk. Tóth-Pál Zoltán. Kecskemét 1957. 158 l.
- Balassa Iván*: A kérébe kötött szálak gabona összerakása és számolása. ET. 1956. 67. évf. 4. sz. 401–442. l. /Kluny./
- A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve. 1955. 2. Debrecen 1956. Soksz. 400 l.
- Dégh Linda*: Some questions of the social function of storytelling. AEt. 1957. 6. tom. 1–2. fasc. 91–147. l.
- Dömötör Tekla*: Erscheinungsformen des Charivari im ungarischen Sprachgebiet. AEt. 1957. 6. tom. 1–2. fasc. 73–89. l.
- Az egri Pedagógiai Főiskola évkönyve. (Szerk. Bakos József.) Eger 1957. 547 l.
- /Acta Academiae Paedagogicae Agriensis 3./

A kötet tartalmából:

Bakos József: A szép magyar beszéd. /A magyar beszédművelés és beszédnevelés fejlődéstörténete./

Némethy Lajos: Bessenyei elődei és kortársai. /Adalék a magyar felvilágosodás történetéhez./ /Klly./

Szántó Imre: A parasztság helyzete a veszprémi káptalan birtokain 1711–1780. /Klly./

Nagy József: A magyar tanácsköztársaság vörös hadseregének hadműveletei Heves megye területén. /Klly./

Hahn István: Iulianus és Antiochia. /Klly./

Szőkefalvi-Nagy Zoltán: Adatok a magyar kémia történetéhez. /A másfél évszázados „Magyar Kémia”./ /Klly./

Mihail Illarionovics Kutuzov levelei. Közli Bihari József.

Adat a magyar könyvkiadás történetéhez. Közli Bakos József.

Adatok a Thaly-vitához. Közli Bakos József.

Ember Győző: A kétszázéves Országos

Levéltár. LK. 1956. 27. évf. 3–30. l.

Emlékkönyv. Kiad. a ... nyíregyházi

Kossuth Lajos Gimnázium. 1806–1956.

Szerk. Horváth Sándor, Margócsy József.

Nyíregyháza [1957]. 176 l., 8 t.

A kötet tartalmából:

Horváth Sándor: A nyíregyházi „Kossuth

Lajos” gimnázium története.

Adriányi László: A nyíregyházi Kossuth

Lajos gimnázium tanulójának menzai és

diákotthoni diákoszociális ellátottsága.

Bódor Sándor: Kossuth alakja a képző-

művészetben.

Horváth Sándor: Szabolcs a magyar tör-

ténelemben I.

Molnár József: Adalékok Szabolcs-Szat-

már megye művelődéstörténetéhez.

A 150 éves iskola.

Fejős Imre: A Nemzeti Képcsarnok Alapító

Egyesület története. MűE. 1957. 6. évf.

1. sz. 37–47. l.

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár év-

könyve. 5. 1955. /Szerk. biz. Flórián

László, Katona Klára stb. /Bp. 1957. 1071.

/A Fővárosi Könyvtár évkönyve 17./

A kötet tartalmából:

Remete László: A Szabó Ervin Könyvtár

a Tanácsköztársaság alatt.

Scheiber Mária: A régi Pest-Buda az egy-

korú újságok hirdetéseiben és kis-

híreiben.

Zoltán József: Buda visszavívása évfor-

dulójának megünneplése.

A Francia Nemzeti Levéltár Magyarország

történetére vonatkozó anyaga. LH. 1957.

7. évf. 1–2. sz. 91–94. l.

Görgényi Géza—Péczeli Piroska—Sági

Károly: Adatok Hévízfürdő történeté-

hez. OTKK. 1957. 5. sz. 202–236. l.

Görög László: A magyar mezőgazdaság

fejlődése /1895–1954/. Agrártudomány.

1957. 9. évf. 3. sz. 6–10. l., 4. sz. 5–9. l.

Gunda Béla: A hortobágyi pásztorkodás

múltja. Élt. 1957. 12. évf. 25. sz.

782–787. l.

Halmai János Gyógyszertár az „Arany

Egyszarvú”-hoz Debrecenben. OTKK.

1957. 5. sz. 175–197. l.

(*Hatvany Lajos—Belia György*): Magyarok

beszélnek. Szemelvények emlékiratokból.

Vál. — (Bev. Hatvany Lajos. Jegyz.

ell. Belia György.) [Bp.] 1957, Szép-

irod. Kiadó. 638 l., 16 t.

Hofer Tamás: Hajdúböszörményi föld-

művesek karámja. /Az alföldi „mezei

életmód” és az alföldi településformák

kérdéséhez./ ET. 1956. 67. évf. 4. sz.

483–518. l. /Klly./

Horváth Béla, ifj.: Miskolc II., III. és IV.

kerületének kialakulása, városképei és

műemlékei. MMK. 1956. dec. 30–43. l.

Jakóby László: A magyar szoboröntészet

/műöntészet/ története. Öntöde. 1957.

8. évf. 1–2. sz. 1–8. l.

A Janus Pannonius Múzeum évkönyve.

1956. (Szerk. ifj. Kodolányi János.)

Pécs 1956 [1957]. 192 l., 16 t.

Joós Ferenc: A vándorszínésztől az álla-

mi színházig. Kecskemét színészetének

krónikája. Kecskemét 1957. 157 l.

/Kiskönyvtár kiskönyvtára 3./

Keresztúry Dezső: A magyar irodalom

képeskönyve. (Összeáll.) — Bp. 1956

[1957], Magvető. 343 l., 10 t.

Lipták Gábor—Zákonyi Ferenc: Veszprém

megye a szabadságháborúban. Veszprém

1957. Veszprém m. Tanács. 112 l.

/Veszprémi könyvek 1./

Manga János: Die Hochzeitsgebräuche der

Paloczen und ihre slowakischen Ana-

logien. AET. 1957. 6. tom. 1–2. fasc.

149–218. l.

Mollay Károly: Sopron vármegye vázlatos

története. Bp. 1957, Akad. Kiadó.

39–112. l.

/Klly. a „Sopron és környéke műemlé-

kei” c. munka 2. kiadásából./

Molnár Erik: A kapitalizmus gazdasági

törvényeiről. TáSz. 1957. 12. évf. 2.

sz. 29–43. l.

Művészettörténeti tanulmányok. (Művé-

sztettörténeti Dokumentációs Központ

évkönyve. 1954–55.) (Szerk. Dávid Ka-

talán.) Bp. 1957, Képzőműv. Alap. 471l.

A kötet tartalmából:

Csemegi József: Trinitász-szimbólumok és

ábrázolások a középkori Magyarország

művészetében, eredetük, továbbélésük

és népművészeti kapcsolataik.

Voit Pál: Gyarmati Dénes mester és a

régi magyar építőgyakorlat.

- Mihalik Sándor*: Adatok a regézi porcelángyártás történetéhez.
- Zlinszkiné Sternegg Mária*: Az első magyar „bútorgyárnok”/Vogel Sebestyén Antal 1779?–1837./
- Ybl Ervin*: A budai várpalota építése.
- Aradi Nóra*: A magyar történeti festészet az 1880-as évektől az 1919-es proletárdiktatúráig.
- Farkas Zoltán*: A Munkácsy-ösztöndíj története.
- Néprajzi Értesítő. Nemzeti Múzeum, Néprajzi Múzeum évkönyve. 38. 1956. (Szerk. biz.: Diószegi Vilmos, Kardos László stb.) Bp. 1956 [1957], Művelt Nép. 336 l., 2 t.
- A kötet tartalmából:
- Belényesi Márta*: Az állattartás a XIV. században Magyarországon.
- Nagy Gyula*: Az utolsó működő szárazmalom.
- Boross Marietta*: A nagybudapesti és pestkörnyéki paradicsomkultúra gazdasági és néprajzi vizsgálata.
- Sándor István*: Otthon és summásság a mezőkövesdi matyók életében.
- Kovács Ágnes*: Ipolyi Arnold folklorgyűjteménye a Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményében.
- K. Kovács László*: A falu tehene. /Szerepe, jelentősége Bócsa község szarvasmarhatartásának tükrében./
- Rakcsányi László*: A magyar borok és borkülönlegességek jellegének kialakulása. Irányos József, Domahidy Miklós stb. hozzászólásával. Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományok Osztályának Közleményei. 1957. 12. köt. 1–4. sz. 259–279. l.
- Szabadfalvi József*: Méhészkedés a szatmári Erdőháton. ET. 1956. 67. évf. 4. sz. 451–482. l. /Klly./
- Szenczi Miklós*: A költői és történeti igazság kérdéséhez. FK. 1956. 2. évf. 4. sz. 437–449. l.
- Tollas Béla*: A Ráday Levéltár kecskeméti fiókja. /Református Egyház. 1956. 182–184. l./ LI. 1957. 7. évf. 1–2. sz. 79–85. l.
- A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovács József. Bp. 1957, Közgazd. és Jogi Kiadó. 460 l., 16 t., 8 térk.
- /A Központi Statisztikai Hivatal és az Országos Levéltár kiadványa./
- A kötet tartalmából:
- Kovács József*: Bevezetés a történeti statisztika forrásainak tanulmányozásába.
- Bakács István*: A dicális összeírások.
- Ila, Bálint*: A dézsmajegyzékek mint a történeti statisztika forrásai.
- Maksay Ferenc*: Urbáriumok.
- Dávid Zoltán*: Az 1715–20. évi összeírás.

Felhő Ibolya: A Mária Terézia úrbérrendezése során készült adatfelvételek.

Acsádi György: Az 1784–85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnyilvántartások.

Botlő Béla: Az 1828. évi országos összeírás.

Trócsányi Zsolt: Erdélyi összeírások.

Thirring Gusztáv: A városok népességének 1848. évi összeírása a soproni „Népszámlálás” és főbb eredményei tükrében.

Bibliográfia.

Történeti statisztikai táblázatok.

4. Magyar Őstörténet

A római kori és népvándorláskori Magyarország. Magyarország története 1526-ig

Balázs Éva, H.: Mátyás a kortársak között. Írások, levelek. A szövegeket vál. — —. Bev. Elek Lajos. Bp. 1957, Bibliotheca. XXXIX, 201 l., 10 t.

Belényesi Márta: A földművelés Magyarországon a XIV. században. Száz. 1956. 90. évf. 4–6. sz. 517–555. l., 2 t.

Belényesi Márta: Középkori mezőgazdaságtörténetünk kutatási módszereiről. Gödöllő — Bp. 1957, Mezőgazd. Kiadó. 37 l.

/Az Agrártudományi Egyetem Központi Könyvtárának kiadványai. 5. sor. Agrártörténeti tanulmányok 1./

Bóna István: Die Langobarden in Ungarn. Die Gräberfelder von Várpalota und Bezenye. AAR. 1956. 7. tom. 1–4. fasc. 183–244. l., 15 t.

Csallány D[ezső]: Pamjatniki bizantij-szkogo metallobratuvajuscsego iszkusztva. I–II. AAU. 1954. 2. tom. 3–4. fasc. 311–348. l., 1956. 4. tom. 1–4. fasc. 261–291. l.

Csallány Dezső: A X. századi avar továbbélés problémája. Szabolcs–Szatmári Szemle. 1956. 1–4. sz. 39–48. l., 4 t.

Csapodi Csaba: A legrégibb magyar könyvtár belső rendje. /Pannonhalma a XI. században./ MK. 1957. 73. évf. 1. sz. 14–24. l.

Dienes István: Un cimetière de Hongrois conquérants à Bashalom. /Fouilles exécutées par L[ajos] Kiss./ (Avec un Appendix de M[iklós] Frech: Les restes de bois recueillis au cimetière de Bashalom.) AAR. 1956. 7. tom. 1–4. fasc. 245–277. l., 8 t.

Elek Lajos: Hunyadi János. Száz. 1956. 90. évf. 4–6. sz. 509–516. l.

Fűz Jenő: A középkori Székesfehérvár. Székesfehérvár 1956 [1957]. 28 l.

/István király Árpád-házi közleményei B. sor. 11./

- Fügedi E[rik]*: Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts. SSL. 1956. 2. tom. 1–4. fasc. 185–213. l. /Klly./
- Gerics József*: A királyi kápolna tagjai által folytatott hiteleshelyi tevékenység történetéhez. LK. 1956. 27. évf. 31–34. l.
- Györffy György*: Adatok a Pilis megyei monostorok középkori történetéhez. MűÉ. 1956. 5. évf. 4. sz. 280–285. l.
- Horváth János, íj*: A prózaritmus és forráskritika. Válasz Mezey Lászlónak. [Mezey László megjegyzéseivel]. FK. 1957. 3. évf. 1. sz. 135–150. l.
- Horváth Miklós*: A magyar állam nemzetközi helyzetének főbb vonásai és a magyar–szláv katonai együttműködés a XI. században. HK. 1956. 3. évf. 2. sz. 27–58. l., 1 t.
- Horváth Miklós*: Nyugati határvédelmünk stratégiai-taktikai jelentőségének néhány kérdése a XI–XII. században. HK. 1957. 4. évf. 1–2. sz. 120–178. l.
- Horváth Sándor*: Tarpai Márton, a Nyírség parasztvezére. Szabolcs–Szatmári Szemle. 1956. 1–4. sz. 31–38. l.
- Hrbek Iván*: Ein arabischer Bericht über Ungarn /Abū Hāmid al-Andalusī al-Garnātī, 1080–1170./ AO. 1955. 5. tom. 3. fasc. 205–230. l.
- Hunyadi Ilona*: Kelták a Kárpátmedencében. Leletanyag. [Bp.] 1957, Tört. Múz. soksz. 268 l.
- /Régészeti füzetek 2./
- Intercisa*. 2. [Dunapentele.] Geschichte der Stadt in der Römerzeit. (Red. von István Borzsák. Übers. von Jenő Kende. Vorw. [von] Barkóczy László.) Bp. 1957, Akad. Kiadó. 655 l., 95 t.
- /Archeologia Hungarica. Dissertationes archaeologicae Musei Nationalis Hungarici ser. nov. 36./
- Járdányi-Paulovics István*: Nagytényi kutatások. [Bp.] 1957, Tört. Múz. soksz. 57 l., 10 t., 3 térk.
- /Régészeti füzetek 3./
- Komjáthy Miklós*: Hunyadi kormányzói kancelláriájáról. LK. 1956. 27. évf. 35–47. l.
- Komjáthy Miklós*: Hunyadi László. ÉIT. 1957. 12. évf. 17. sz. 515–518. l.
- László Gyula*: Jegyzetek a Homokmégshalomai késő avar temetőhöz. ANK. 1956. 4. köt. 2. füz. 43–45. l., 2 t.
- Lipták P[ál]*: Contributions à l'anthropologie des temps avares de la région de Kiskőrös. CrH. 1956. 1. tome. 2. no. 47–52. l.
- Lipták Pál*: Homokmég-Halom avarkori népessége. ANK. 1956. 4. köt. 2. füz. 25–42. l.
- Lipták P[ál]*: Zur Frage der anthropologischen Beziehungen zwischen dem mittleren Donaubecken und Mittelasien. AO. 1955. 5. tom. 3. fasc. 271–312. l., 5 t.
- Magyarország régészeti leletei. Szerk. B. Thomas Edit. Bp. 1957, Corvina. 446 l., 4 térk.
- Magyarország története. I. Magyarország középkori története a honfoglalástól 1790-ig. 1. *Elekes Lajos–Léde er Emma–Székely György*: Magyarország története a korai és virágzó feudális korszakában. [A honfoglalástól 1526-ig.] [Bev.] (Elekes Lajos. A kép- és térképmellékleteket tervezte és összeáll. Györffy György.) Egyetemi tankönyv. Bp. 1957, Tankönyvkiadó. 359 l.
- Malán M[ihály]*: L'anthropologie du cimetière de Bodrogszerdahely /Xe siècle/. CrH. 1956. 1. tome. 2. no. 61–74. l.
- Megay Géza*: Az Ároktő–dongóhalmi honfoglaláskori magyar temető. MMK. 1956. jún. 15–21. l.
- Megay Géza*: A Miskolc-repülőtéri honfoglaláskori magyar temető. MMK. 1956. dec. 14–21. l.
- Melich J[ános]*: Einige Personen- und Völkernamen. AL. 1957. 6. tom. 4. fasc. 425–440. l.
- Mithay Sándor*: A kőbaltás ember Győrött. Győr 1957. 48 l.
- Mithay Sándor*: Régészeti adatok a győri járás történetéhez. Győr 1956 [1957], Győr–Sopron megyei Tanács. 99 l.
- Mócsy A[ndrás]*: Die Entwicklung der Sklavenwirtschaft in Pannonien zur Zeit des Prinzipates. AA. 1956. 4. tom. 1–4. fasc. 221–250. l.
- Moór E[lemér]*: Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter. SSL. 1956. 2. tom. 1–4. fasc. 31–117. l. /Klly./
- A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. 1956. (Csongor Győző és Szeles Zoltán közreműk. szerk. Bálint Alajos.). Szeged 1956 [1957]. 154 l., 5 t.
- Nagy T[ibor]*: The military diploma of Albertfalva. AAr. 1956. 7. tom. 1–4. fasc. 17–71. l.
- A nádorfehérvári diadal 500. évfordulójára. HK. 1956. 3. évf. 2. sz. 3–8. l.
- Nemeskéri J[ános]*: La population de Brigetio /II–IVe siècles/. CrH. 1956. 1. tome. 2. no. 37–46. l.
- Párducz M[ihály]*: Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn im II. und III. Jahrhundert. AAr. 1956. 7. tom. 1–4. fasc. 139–182. l., 5 t.
- Pataky Pál*: A Szerencs–hajdúréti rézkori temető. MMK. 1956. jún. 5–14. l.
- Pe[ter] J[ózsef]*: Vzaimootnosenija mezodu vengrami i vosztocnoszlavjanszkimi

- plemenami. SSL. 1956. 2. tom. 1–4. sz. 1–29. l. /Klly./
- Sz. Póczy K[lára]: Die Töpferwerkstätten von Aquincum. AAR. 1956. 7. tom. 1–4. fasc. 73–138. l., 8 t.
- Rónay György: Bogumilizmus Magyarországon a XI. század elején, Gellért püspök „Deliberatio”-jának tükrében. ITK. 1956. 60. évf. 4. sz. 471–474. l.
- Sallay Marianne: A vizsolyi református templom. MűÉ. 1957. 6. évf. 1. sz. 16–21. l.
- Sodró László: Sopron környéki őskori vaskohászatra vonatkozó eddigi kutatásokról. SSz. 1956. 10. évf. 4. sz. 335–344. l.
- Székelgy György: A huszitizmus és a magyar nép. Száz. 1956. 90. évf. 3–6. sz. 331–367., 556–590. l.
- Szöke B[éla]: Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns. SSL. 1956. 2. tom. 1–4. fasc. 119–155. l. /Klly./
- Thoma Andor: Antropológiai vizsgálatok az Ároktő-dongóhalmi temető csontvázaín. MMK. 1956. jún. 22–36. l.
- Vértes László: Az őskőkor embere Magyarországon. [Bp. 1957], Tört. Múz. Soksz. 16 l., 2 t.
- Wenger S[ándor]: Les découvertes anthropologiques de Kunszentmárton provenant de la période avare. CrII. 1956. 1. tome. 2. no. 53–59. l.
- Zolnay László: Románkori templom a Komárom megyei Bajóton. MűÉ. 1956. 5. évf. 4. sz. 277–279. l.
- 5. Magyarország története 1527–1790**
- Bánkúti Imre: Néhány orvostörténeti adat 1605-ből. OTKK. 1957. 5. sz. 198–201. l.
- Baranyai Béláné: Adatok a XVIII. századi márianosztrai pálosművészethez. MűÉ. 1957. 6. évf. 1. sz. 65–76. l.
- Benda Kálmán: Bónis György Hajnóczy-könyvéről. Száz. 1956. 90. évf. 4–6. sz. 736–740. l.
- Berényi Oszkár: Ismeretlen dokumentumok Bessenyei György életéből. Szabolcs–Szatmári Szemle. 1956. 1–4. sz. 60–67. l.
- Bónisné Wallon Emma: Pilgram Antal váci székesegyház terve. MűÉ. 1957. 6. évf. 1. sz. 29–37. l.
- Csapodi Csaba: Kiadatlan Zrínyi-levelek az Észterházy-levéltárból. ITK. 1956. 60. évf. 4. sz. 490–497. l.
- Csatkai Endre: Miskolci könyvkötőlegények Sopronban. MMK. 1956. dec. 52–53. l.
- Cseh-Szombathy László: I. Rákóczy György 1644-es hadjárata. HK. 1956. 3. évf. 1. sz. 43–76. l., 1957. 4. évf. 1–2. sz. 179–203. l.
- Csillag Ferenc: Budavár visszafoglalása 1686-ban. HK. 1956. 3. évf. 3–4. sz. 150–157. l.
- Dankó Imre: A hajdúnánási Testhalom mondája és a hajdúk eredete. ET. 1956. 67. évf. 4. sz. 519–535. l.
- Dávid Gyula–Tordai Zádor: A kuruckor költészete. /Antológia./ [Bev.] Tordai Zádor. 1–2. Bukarest – Bp. [1957], Áll. Irod. és Művészeti Kiadó – Szépirod. Kiadó. 2 db.
- Décsy G[yula]: K voproszu ob ocenke csergedszkih tekstvov. SSL. 1956. 2. tom. 1–4. fasc. 215–249. l. /Klly./
- Dezsényi Miklós: Hadiesemények a Dunán Buda 1686-os ostroma idején. HK. 1957. 4. évf. 1–2. sz. 241–251. l.
- Durza Sándor: Wessprémi István levelei Pray Györgyhez. MK. 1957. 73. évf. 2. sz. 166–170. l.
- Eckhardt Sándor: Magyar levél a XVI. század első feléből. (Mutnaky Mihály Forgách Lászlóhoz. Komárom, 1545. november 13.) MNy. 1956. 52. évf. 4. sz. 500 l.
- Esze Tamás: A szepesi kamara levéltára a Rákóczi-szabadságharc idejében. /Fejezet a Rákóczi-szabadságharc levéltárügyének történetéből./ LK. 1956. 27. évf. 48–73. l., 2 t.
- Fazakas József: A sárvár–újszigeti nyomda papirosai. MK. 1957. 73. évf. 2. sz. 116–135. l. /Klly./
- Fitz József: Tudós nyomdászok. Kts. 1957. 7. évf. 1. sz. 40–42. l.
- Fodor Ferenc: Szatmárvár. /Egy török- és kuruckori végvár életrajza./ HK. 1956. 3. évf. 3–4. sz. 63–116. l.
- Gottreich László: Egy példamutató kuruczredes (Winkler Vilmos). HK. 1956. 3. évf. 2. sz. 143–146. l.
- Hadnagy Albert: Tanulmányok Tolna megye parasztágának XVIII. századi történetéből. Sárköz. 1956. 2. sz. 31–38. l., 3–4. sz. 30–36. l.
- Hadrovics L[ászló]: Ein Bussgebet der ungarländischen Slowenen aus dem 17. Jh. SSL. 1956. 2. tom. 1–4. fasc. 388–394. l.
- Halmi János: A Taxa Pharmaceutica Posoniensis (1745) instrukciói. Gyógyszerészet. 1957. 1. évf. 1–2. sz. 29–31. l.
- Heltai Gáspár: Válogatott írások. 1552–1575. (Összeáll. [és az utószót írta.] Nemeskürty István). Bp. 1957, Magvető. 275 l. /Magyar Könyvtár/.
- Herepei János: A Heltai-nyomda sorsa. MK. 1957. 73. évf. 1. sz. 55–58. l.
- Herepei János: A legyeződiszes könyvkötés kolozsvári mestere. MK. 1957. 73. évf. 2. sz. 155–165. l.

- Horváth Béla*: A miskolci görögkeleti templom építésének története. MMK. 1956. jún. 61–67. l.
- Iványi Béla*: „Vízégetés” Nyugat-Magyarországon a XVI–XVII. században. OTKK. 1956. 4. sz. 5–33. l.
- Kakuk [Zsuzsanna] Suzanne*: Les mots d'emprunt turcs-osmanlis dans le hongrois et les recherches d'histoire phonétique de la langue turque-osmanlie. AO. 1955. 5. tom. 3. fasc. 181–194. l.
- Kapossy János*: Művészettörténeti rendelkezések a királyi határozatokból és rendeletekből. I–II. (Közli) Bánrév György. MűÉ. 1956. 5. évf. 1–4. sz. 47–53., 190–197., 318–330. l.
- Komáromy József*: Az első miskolci vendégfogadók. MMK. 1956. jún. 48–53. l.
- Komáromy József*: Építkezési tervrajzok, miskolci iparosok a 18. századból. MMK. 1956. jún. 75–78. l.
- Komáromy József*: Mindszent község legrégibb térképe. MMK. 1956. jún. 72–73. l.
- Kóta Pál*: Pápai Páriz Ferenc orvosdoktori értekezése. OTKK. 1956. 4. sz. 62–83. l.
- Krizsán László*: Török vázlat Szigetvár 1566. évi ostromáról. HK. 1956. 3. évf. 2. sz. 147–151. l., 1 t.
- Maday Pál*: Az 1735. évi békésszent-andrási parasztfelkelés. Békéscsaba 1957. 55 l.
/Békés megyei népszerű-történelmi ismeretterjesztő sorozat 1./
- Makkai László*: Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században. Bp. – Gödöllő 1957, Mezőgazd. Kiadó. 31 l.
- /Az Agrártudományi Egyetem Központi Könyvtárának Kiadványai. 5. sor. Agrártörténeti tanulmányok 2./
- Marjalaki Kiss Lajos*: Miskolci építkezési adatok a 18. századból. MMK. 1956. jún. 74–75. l.
- Marjalaki Kiss Lajos*: A miskolci kötel könyv 1702-ből. Miskolc ősi településű jobbágy és zsellér háztelkei. MMK. 1956. jún. 39–48. l.
- Markó Árpád*: Helyzetjelentések II. Rákóczi Ferenc szabadságharcából. HK. 1956. 3. évf. 2. sz. 177–188. l.
- Marót Károly*: „Adriai tengernek Syrenaia groff Zrini Miklos.” ITK. 1956. 60. évf. 4. sz. 475–477. l.
- Módis Éléti*: Adalék Szenczi Molnár Albert életéhez. ITK. 1956. 60. évf. 4. sz. 488–490. l.
- Nagy László*: Adatok az edelényi–besenői csata történetéhez 1604-ben. HK. 1956. 3. évf. 2. sz. 152–154. l.
- Nagy László*: A császári hadsereg támadása a Bocskai szabadságharc ellen 1604 őszén. HK. 1956. 3. évf. 3–4. sz. 117–149. l.
- Nagy László*: Okmányok a Bocskai-szabadságharc idejéből. HK. 1956. 3. évf. 3–4. sz. 291–332. l.
- Nyitrai Elek*: Építőanyagok Pesten a XVIII. század elején. Építőanyag. 1957. 9. évf. 1. sz. 35–41. l.
- Papp László*: A XVI. századi *Literatus: Diák~Deák* nevek kérdéséhez. MNY. 1956. 52. évf. 4. sz. 480–481. l.
- Pataky Dénesné*: Adatok a szegedi ötvösség történetéhez. MűÉ. 1957. 6. évf. 1. sz. 24–29. l.
- Ráby Mátys*: Önéletírása. (Justizmord und Regierungsgreuel in Ungarn...) (Ford. és [bev.] Komlós Aladár. Jegyz. [ell.] Eckhart Ferenc.) Bp. 1956 [1957], Szépirod. Kiadó. 255 l., 8 t.
/Magyar századok./
- Radó György*: A magyar–orosz irodalmi kapcsolatok történetéből. Egy 1790. évi magyar vers az oroszok ocsakovi győzelmét dicsőíti. FK. 1957. 3. évf. 1. sz. 112–116. l.
- Róza György*: A Birckenstein-féle met-szetes könyv. /Justus van der Nypoort magyar vonatkozású művei./ MK. 1957. 73. évf. 1. sz. 25–46. l.
- Schleicher Aladár*: A kislődi vashámor története. Nyersvastermelés bauxitos elegyből a XVIII. században. A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei. 1957. 21. k. 1–4. sz. 395–411. l.
- Szalatnai Rezső*: Benyovszky Móric. ÉLT. 1957. 12. évf. 7. sz. 195–199. l.
- Szénássy Barna*: Martinovics Ignác matematikai munkássága. Matematikai Lapok. 1956. 7. évf. 3–4. sz. 277–290. l.
- Szentkuty Pál*: M. Tótfalusi Kis Miklós hazai betűi. MK. 1957. 73. évf. 1. sz. 63–66. l., 1 t.
- Tasnádi Kubacska András*: Johannes Patersonius Hain. OTKK. 1957. 5. sz. 78–106. l., 1 t.
- Tinódi-emlékkönyv. Összeáll., bev. és jegyz. ell. Horváth István Károly, Naszádos István. [Sárvár] 1956 [1957], Sárvári Közs. Tanács. 207 l.
- A kötet tartalmából:
Klaniczay Tibor: Tinódi Sebestyén emlékezete.
Legány Dezső: A magyar zene Tinódiig.
Horváth István Károly: Sárvár szerepe a XVI. század magyar kultúrájában.
Naszádos István: Tinódi rövid életrajza és énekeinek történeti háttére.
- Tóth András*: Budai vonatkozású mű szerzőjének megállapítása [Vánossy Ferenc]. MK. 1957. 73. évf. 1. sz. 61. l.
- Vértesy Miklós*: Az első magyar árverési

- könyvkatalógus. Kts. 1957. 7. évf. 1. sz. 10. l.
- Vértesy Miklós:** Horváth Gergely ismeretlen XVI. századbeli magyar könyvei. MK. 1957. 73. évf. 1. sz. 52–54. l.
- Vita a magyar irodalmi barokk kérdéseiről.** (Összeáll. Végh Ferenc.) IT. 1957. 1. sz. 50–64. l.
- Wittman Tibor:** A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz. J[ustus] Lipsius. FK. 1957. 3. évf. 1. sz. 53–66. l.
- Zolnai Béla:** Megjegyzések a Rákóczi-kérdéshez. IT. 1957. 1. sz. 1–8. l.
- Zrínyi Miklós Válogatott művei.** (Vál- és [bev.] Klaniczay Tibor. Sajtó alá rend. Bán Imre.) [Bp.] 1957, Szépirod. Kiadó. 483 l.
- Zsindely Endre:** A péceli Ráday-kastély. MűE. 1956. 5. évf. 4. sz. 253–276. l. /Klly./
- 6. Magyarország története 1791–1849**
- Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae.** Tom. 3/2. 1956. Red. D[énes] Berényi. Adiuvantibus J[ános] Barta, L[ajos] Imre etc. Bp. 1957, Tankönyvkiadó. 274 l., 1 térk. A kötet tartalmából:
- Szendassy Barna:** Kerekes Ferenc matematikai tevékenysége.
- Barta István:** Bezerédy István /1796–1856/. ÉIT. 1957. 12. évf. 4. sz. 99–102. l.
- Benda Kálmán:** A magyar jakobinusok iratai I. A magyar jakobinus mozgalom iratai. Sajtó alá rend. —. [Kiad. a] Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1957, Akad. Kiadó. CIII, 1142 l., 16 t. /Magyarország újabbkori történetének forrásai./
- Benda K[álmán]—Hadrovics L[ászló]:** Kroatisches Freiheitsgedicht aus dem Jahre 1794. SSL. 1956. 2. tom. 1–4. fasz. 381–388. l.
- Berkó István:** Az 1848–49. évi szabadságharc hadkiegészítése. HK. 1957. 4. évf. 1–2. sz. 204–225. l.
- Bíró Imre:** Az első magyar szemkórház. Grósz Frigyes emlékezete. OTKK. 1956. 4. sz. 42–61. l.
- Bogdál Ferenc:** Miskolci szárazmalom terve a XVIII. század végéről. MMK. 1956. dec. 53–55. l.
- Bogdán István:** XIX. századi vízjeleink. Papíripár. 1957. 1. évf. 1–2. sz. 23–30. l.
- Csekey István:** Hannulik János oroszországi kapcsolatai. FK. 1956. 2. évf. 4. sz. 460–469. l.
- Dezsényi Béla—P. Lakatos Éva:** Egy téves adat a sajtószabadság napjának történetében. MK. 1957. 73. évf. 2. sz. 175–178. l.
- Erdős Jenő:** A „Koloszvártól Grétzig hajózható Országos Nagy Csatorna” tervezője, Beszedés József. ÉIT. 1957. 12. évf. 10. sz. 291–294. l.
- Gáldi László:** Az akadémiai Értelmező Szótár első terve. MNyör. 1957. 81. évf. 1. sz. 86–91. l.
- Gáldi L[ászló]:** De Gyarmathy à Miklosich. Un chapitre de l'histoire des recherches étymologiques slavo-hongroises. SSL. 1956. 2. tom. 1–4. fasc. 289–329. l. /Klly./
- Hatvany Lajos:** Így élt Petőfi. 4–5. Bp. 1957, Akad. Kiadó.
- Hernády Ferenc:** Öt levél a Pécsi Aurora szerkesztőségi irataiból. MK. 1956. 73. évf. 2. sz. 172–175. l.
- Jáki Gyula:** Adatok Schoepf Merei Ágost élettörténetéhez. OTKK. 1957. 5. sz. 5–57. l.
- Jáki Gyula:** Rác Sámuel /1744–1807/. ÉIT. 1957. 12. évf. 13. sz. 387–390. l.
- Jávorka Sándor:** Kitaibel Pál. (Az ásványok és kőzetek jegyzékét közreadta Tokody László.) Bp. 1957, Akad. Kiadó. 213 l., 4 t.
- Kanyar József:** Berzsenyi és a Somogy megyei olvasótársaság. ITK. 1956. 60. évf. 4. sz. 474–475. l.
- Kemény G. Gábor:** Társadalom és nemzeti-ség a szabadságharc hadi lapjaiban. [Bev.] Dezsényi Béla. A sajtóbibliográfiát összeáll. Busa Margit. Bp. 1957, Hadtört. Int. 173 l., 3 térk.
- Kiszely Gyula:** A diósgyőri vasgyár története Fazola Frigyes leírásában. MMK. 1956. jún. 54–55. l.
- Kolta László:** Perczel Mór. Megemlékezés születésének 145. évfordulóján. Sárköz. 1956. 3–4. sz. 37–39. l.
- Kovács Endre:** A magyar–délsláv meg egyezés ügye 1849 tavaszán. HK. 1956. 3. évf. 3–4. sz. 158–185. l.
- Magyarország története. 2. Magyarország újkori története. 1790–1918. 1. Magyarország története a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszakában. 1790–1849. Szerk. Mérei Gyula, Spira György. Írták Arató Endre. Mérei Gyula, Spira György, Varga Zoltán. (A térképmelléleteket Bognár Gábor, Takács József tervezte.) Egyetemi tankönyv. Bp. 1957, Tankönyvkiadó. 523 l., 15 térk.**
- Markó Árpád:** A Bercsényi család legutolsó tagja, gróf Bercsényi László huszáralezredes. 1781–1835. HK. 1957. 4. évf. 1–2. sz. 227–240. l.
- Mérei Gyula:** Mezőgazdasági árutermelés és a parasztság helyzete Magyarországon a feudalizmus válságának elmélyülése idején. Száz. 1956. 90. évf. 4–6. sz. 591–616. l.

- Mezősi Károly*: Mihálka Endre 48-as honvédtiszt emlékiratából. HK. 1956. 3. évf. 2. sz. 189–210. l.
- Nagy Lajos*: Tessedik Sámuel közgazdasági nézetei. KgSz. 1956. 3. évf. 11–12. sz. 1420–1432. l.
- Nagyrévi György*: Az első magyarországi forradalmár-dráma bemutatójának nyomán. [A nagy francia forradalom hadseregének az Újépületben őrzött hadifoglyai által tartott színelőadásokról.] FK. 1957. 3. évf. 1. sz. 132–133. l.
- Németh Béla*: Nyulas Ferenc. ÉIT. 1957. 12. évf. 25. sz. 771–774. l.
- A Petőfi eltűnése körülményeinek tisztázására kiküldött román–magyar akadémiai munkaközösség jelentése. MTANI. 1957. 10. köt. 3–4. sz. 237–261. l.
- Prazák Richard*: Vörösmarty levele Palackýhoz. FK. 1957. 3. évf. 1. sz. 134–135. l., 1 t.
- Réthly Antal*: „Jegyzések a cholera-ról”. Debretzeni Pap István/Kenderes, 1831. [— — — feljegyzései.] OTKK. 1957. 5. sz. 58–77. l.
- Ruzsiczky Éva*: Kazinczy és a „nyelvszakas”. MNyör. 1957. 81. évf. 1. sz. 1–7. l.
- Spielmann József*–*Soós Pál*: Nyulas Ferenc. OTKK. 1957. 5. sz. 152–174. l.
- Spira György*: A honvédsereg stratégiai ellentámadása és a szabadságharc nemzeti egységfrontjának felbomlása 1849 tavaszán. I–II. HK. 1956. 3. évf. 2. sz. 59–86. l., 3–4. sz. 186–207. l.
- Szabad György*: A tatari és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957, Akad. Kiadó. 592 l., 5 t., 1 térk.
- Szodoray Lajos*: Néhány adat az 1848–49-i szabadságharc vereségének helyzetéhez. OTKK. 1956. 4. sz. 34–41. l.
- Takáts Gyula*: A szömörce aratásról és a tobakokról. ET. 1956. 67. évf. 4. sz. 579–592. l.
- Tasnádi Kubacska András*: Kitaibel Pál, a magyar föld felfedezője. Természettudományi Közlöny. 1957. 1. évf. 1. sz. 1–6. l.
- Tolnai György*: A parasztiipar kialakulása és tőkés iparrá fejlődése Magyarországon (1842–1849). Száz. 1956. 90. évf. 4–6. sz. 709–735. l.
- Trócsányi Zolt*: A nagyenyedi kollégium történetéhez /1831–1841/. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete. Bp. 1957, Akad. Kiadó. 87 l., 3 t.
- /Irodalomtörténeti füzetek 9./
- Urbán Aladár*: Utasítások és tervezetek az 1848-as nemzetőrség szervezésére. HK. 1956. 3. évf. 3–4. sz. 333–356. l.
- Vágó Benőné*: Brunswick Teréz a kisdédovás első magyar úttörője. Köznevelés. 1957. 13. évf. 8. sz. 180–181. l.
- Várkonyi Nándor*: Az üstökös csövája. Dokumentumok Petőfiről. Pécs 1957, Dunántúli Magvető. 259 l., 16 t.
- Varga János*: 1848 egyes kérdései. /Válasz Spira György viszontválaszára./ HK. 1956. 3. évf. 3–4. sz. 251–267. l.
- V. Windisch Éva*: Fejezet a könyvtárosi pálya magyarországi kialakulásának történetéből. MK. 1957. 73. évf. 2. sz. 136–153. l. /Klny./
- Zsadányi Guidó*: Miskolc küzdelme az első vasúttért. MMK. 1956. jún. 68–71. l.
- Zsoldos Jenő*: Munkásmozgalmi hatások a reformkor nyelvében. MNyör. 1956. 80. évf. 4. sz. 417–424. l.
- Zsoldos Jenő*: Munkásosztály. MNyör. 1957. 81. évf. 1. sz. 19–38. l.

7. Magyarország története 1849–1917

- Ady Endre Válogatott levelei. (Vál., sajtó alá rend., [bev.] és jegyz. [ell.] Belia György.) Bp. 1956 [1957], Szépirod. Kiadó. 643 l., 12 t.
- /Magyar századok./
- Balassa Iván*: Földosztó mozgalom a Bodroghözben 1898-ban. Sárospatak 1956 [1957]. 32 l.
- /Rákóczi Múzeum füzetek 2./
- Bors Károly*: 80 éves a Magyar Optikai Művek. Geodézia és Kartográfia. 1956. 8. évf. 4. sz. 311–321. l.
- Bölöni György*: Ady az újságíró. Bp. 1956 [1957], Magvető. 68, (30) l., 8 t.
- Cemner Mihály*: Prielle Kornélia./Emlékbeszéd és adattár./ Bp. 1957. Színház- és Filmtud. Intézet – Orsz. Színház-tört. Múz. Szksz. 34 l.
- /Színház-történeti füzetek 2./
- Csapody István*: Id. Csapody István /1856–1912/. OTKK. 1957. 5. sz. 107–151. l.
- Csatkai Endre*: A képmutogatók. SSz. 1956. 10. évf. 4. sz. 347–379. l.
- Csinády Gerő*: Vámbéry Ármin. 1832–1913. ÉIT. 1957. 12. évf. 16. sz. 496–500. l.
- Diener P[éter]*: Iz maloizvesztynüh sztranic naszledsztnva L. Kossutha [Kossuth Lajos]. SSL. 1956. 2. tom. 1–4. fasc. 271–288. l. /Klny./
- Domanovszky [György]*: Vidoizmenenija obraza zlogo duha „Lidérc” v szu-evernüh predsztavlenijah vengszkogo naroda. ÁEt. 1957. 6. tom. 1–2. fasc. 41–72. l.
- Faller Jenő*: Sopron város Balf-környéki szénkutatói az 1850-es évek második felében. SSz. 1956. 10. évf. 3–4. sz. 302–318. l.

- Gergely Ernő:** A nemzetiségi politika Magyarországon a kiegyezéstől az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásáig. JK. 1957. 12. évf. 1–3. sz. 74–81. l.
- Hoffmann Tamás:** Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán. ET. 1956. 67. évf. 4. sz. 536–561. l.
- Jakóby László:** A Bányászati és Kohászati Lapok alapításának története és első negyedszázados fejlődése. Bányászati Lapok. 1956. 11. évf. 4–5., 7–10. sz. 251–255., 315–316., 443–446., 506–511., 571–574., 633–636. l., 1957. 12. évf. 1. sz. 66–70. l.
- Kiss Lajos:** Vásárhelyi művészet. (A képeket gyűjt. és vál. Béni László. [Bv.] Pogány Ö. Gábor.) Bp. 1957, Képzőműv. Alap. 291 l., 32 t.
- Komlós Aladár:** A magyar szocialisztikus líra előzményei és kezdetei. MTANYI. 1957. 10. köt. 3–4. sz. 263–319. l.
- Kovács E[ndre]:** Das Lebenswerk von Adam Mickiewicz und die ungarische Öffentlichkeit. SSL. 1956. 2. tom. 1–4. fasc. 251–269. l. /Klmy./
- Krejčí Karel:** Epizódok a XIX. század hatvanas éveinek cseh–magyar kapcsolataiból. FK. 1957. 3. évf. 1. sz. 33–52. l.
- Kresz Mária:** Ungarische Bauerntrachten. /1820–1867./ (Übers. von Jeanette Hajdu.) Berlin–Bp. 1957, Henschel-Verl. – Akad. Verl. 163 l., 1 mell., 96 t.
- Kun József–Böhm Jakob:** Adatok az olaszországi magyar légio történetéhez az 1860–62-es évekből. HK. 1957. 4. évf. 1–2. sz. 299–329. l.
- Lengyel Géza:** Ady a Budapesti Naplónál. IT. 1957. 1. sz. 66–78. l.
- Leszih Andor:** Szendrey János emlékezete. MMK. 1956. dec. 1–3. l.
- Nagydiósi Gézané:** Női olvasómozgalom a múlt század közepén. MK. 1957. 73. évf. 1. sz. 66–67. l.
- Oltvai Ferenc:** A csanádmegyei levéltár leltározása 1878-ban. LH. 1957. 7. évf. 1–2. sz. 215–219. l.
- Perényi J[ózsef]:** Iz isztorii zakarpatszkij ukraincev. /1849–1914./ Bp. 1957, Akad. Kiadó. 159 l.
/Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 14./
- Póth [István] St.:** Eine Ergänzung zu Jakov Ignjatovič's Memoiren. SSL. 1956. 2. tom. 1–4. fasc. 372–373. l.
- Pölöskei Ferenc:** Az 1868-as alföldi parasztmozgalom. Száz. 1956. 90. évf. 4–6. sz. 617–656. l.
- Sándor Vilmos:** Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900. Kandidátusi értekezés tézisei. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia 2. Osztálya. [Bp.] 1957. 38 l.
- Sipos István:** „A бүккі huták és hámorok település- és nyelvjárástörténete” című kandidátusi disszertációjának vitája. A vitát összefoglalta Décsy Gyula. MTA-NyI. 1957. 10. köt. 3–4. sz. 389–392. l.
- Szabó Dezső:** A budapesti lóvasút története /1866–1887/. Közlekedéstudományi Szemle. 1957. 7. évf. 1–3. sz. 54–61. l.
- Sziklay László:** A dualizmus korának nemzetiségi kérdéséhez. [Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I–II. megjelenésével kapcsolatban.] FK. 1957. 3. évf. 1. sz. 100–111. l.
- Szűcs Sándor:** Pusztai szabadok. Rajzok a régi Alföld életéből. (Népi ábrázolások nyomán [ill.] Csikós Tóth András.) Bp. 1957, Magvető. 303 l.
- Tasnádi Kubacska András:** Semsey Andor. EIT. 1957. 12. évf. 20. sz. 611–614. l.
- Urhegyi Emilia:** Hviezdoslav /Ország Pál/ a Spoločnosť Kislaludyho. SSL. 1956. 2. tom. 1–4. fasc. 403–407. l.
- Veress Éva:** „Rezerérus” gyűlekezet Dunapentelén. (Adatok a dualizmus első évtizedének parasztmozgalmaihoz.) ET. 1956. 67. évf. 4. sz. 562–578. l.
- Vincze Géza:** Ady és az orosz forradalmi mozgalmak. Száz. 1956. 90. évf. 4–6. sz. 657–666. l.
- Zöldhelyi Zsuzsa, D.:** Néhány magyarországi Cseren-nyom az abszolutizmus korában. FK. 1956. 2. évf. 4. sz. 470–475. l.
- Zsákó István:** Az egykori országos tébolyda keletkezésének története. OTKK. 1956. 4. sz. 84–107. l.

8. Magyarország története 1917–1957

- Bereczky László:** Ferenczi Zoltán (1857–1927). Kts. 1957. 7. évf. 1. sz. 13–16. l.
- Déri Ernő–Pataki László:** Az ellenforradalom Miskolcon. Bp. 1957, Kossuth Kiadó. 69 l.
- Dokumentumok a magyar partizánharcok történetéhez. (Írta: N. S.) HK. 1956. 3. évf. 3–4. sz. 357–359. l.
- Dömötör Gergely:** A Magyar Tanácskörtársaság hadigazdasága. I–II. HK. 1956. 3. évf. 1. sz. 120–149. l., 3–4. sz. 208–239. l.
- Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben. 2. Kiad. a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa. [Bp. 1957]. 157 l.
- Ellenforradalmi események Békés megyében. 1. Gyula 1957, Békés m. Tanács. 24 l.
- Az ellenforradalom Komárom megyei eseményeiből. 1. Kiad. az MSzMP Komárom megyei Intéző Bizottsága. [Tatabánya 1957]. 30 l.

- Az ellenforradalom támadása a néphatalom ellen Pest megyében. Bp. 1957. 55 l.
- Az ellenforradalom tevékenysége Heves megyében. 1. Eger [1957]. 35 l.
- Az ellenforradalom tevékenysége Zala megyében. 1956. október 23—november 4. Zalaegerszeg [1957]. 32 l.
- Féja Géza*: Viharsarok. — [A Viharsarok-per törvénytírási tárgyalásának anyaga.] Bp. 1957, Magvető. 456 l.
- Gábor Balázs*: Egy kommunista [Csizmadia Gyula] harcos élete, munkássága. [Kömlő 1957]. 14 l.
- /Történetek a kömlői munkásmozgalmából 1./
- Hajdu Gyula*: Harcban elnyomók és megszállók ellen. Emlékezések a pécsi munkásmozgalmról. Pécs 1957, Pécs Város Tanácsa. 451 l., 1 t.
- Harc a munkáshatalomért. 1956. november—1957. május. (Kiad. az MSZMP Győr-Sopron megyei Intéző Bizottsága.) Győr 1957. 80 l.
- Harsányi János*: Zalka Máté. Születésének 60. évfordulójára. HK. 1956. 3. évf. 2. sz. 122—142. l., 2 t.
- Határőreink helytálltak az ellenforradalom viharában. /Dokumentumgyűjtemény./ Kiad. a Magyar Népköztársaság Határőrség Politikai Csoportfőnökség[e]. Bp. 1957. 48 l.
- Havasi Tamás—Herczeg János—Kerek György*: A Rádió ostroma. 1956. október 23. [Bp.] 1957, Kossuth Kiadó. 95 l.
- Horváth Zoltán*: A Sopron városi begyűjtési hivatal iratanyagának rendezése. LH. 1957. 7. évf. 1—2. sz. 50—71. l.
- Kállai Gyula*: A magyarországi ellenforradalom a marxizmus—leninizmus fényében. TáSz. 1957. 12. évf. 1. sz. 12—39. l. /Klny./
- Kállay István*: Az ellenforradalom fegyveres erejének szervezése és működése 1919—1920-ban a Dél-Dunántúl területén. HK. 1957. 4. évf. 1—2. sz. 3—31. l.
- Lajos Árpád*: Szénégetés a Bükkben. MMK. 1956. dec. 21—30. l.
- Lengyel József*: Visegrádi utca. (Bev.) Kun Béla. Bp. 1957, Kossuth Kiadó. 191 l.
- Leszih Andor*: Miskolc város 1860. és 1919. évi szükségpénzei. MMK. 1956. dec. 44—45. l.
- Lovas Márton*: Mi történt Budapesten október 23-tól november 4-ig? Dokumentumok és jelentések alapján. Bp. 1957. 155 l., 8 t.
- Magos György*: A magyar stabilizáció. 1924—1929. Kandidátusi értekezés tézisei. [Kiad. a] (Magyar Tudományos Akadémia 2. Osztálya.) [Bp.] 1957. 27 l.
- Mucs Sándor*: A magyar fegyveres ellenállási mozgalom megszervezése és szerepe Magyarországon felszabadításában. /1941—1945./ HK. 1957. 4. évf. 1—2. sz. 32—54. l.
- Nagy Dezső*: A szegedi Múzeumbáratok Egyesülete és a folyóiratjórátó társaság 1920—1929. MK. 1957. 73. évf. 2. sz. 179—182. l.
- Az októberi ellenforradalmi események. Cikkgyűjtemény. Kiad. a Magyar Népköztársaság Határőrség Parancsnokság. Bp. 1957. 117 l., 4 t.
- Péter László*: József Attila Makón. Életrajzi részlet. IT. 1957. 1. sz. 9—33. l., 2 t.
- Studia memoriae Belae Bartók sacra. Adiuvantibus Z[oltán] Kodály, L[ászló] Lajtha curant B[enjamin] Rajeczky, L[ajos] Vargyas. Ed. 2. Bp. 1957, Aedes Acad. Scientiarum Hung. 535 l., 3 t., mell. t.
- Szamuely Tibor*: Riadó. Válogatott cikkek és beszédek. [Bev.] Kun Béla. Bp. 1957, Kossuth Kiadó. 210 l., 1 t.
- A Szépművészeti Múzeum. 1906—1956. (Szerk. Pogány Ö. Gábor, Bacher Béla. A tárgylevételeket Petrács István készítette.) Bp. 1956 [1957], Képzőművészeti Alap. 260 l., 169 t.
- Szolnoky Lajos*: Az udvar és építményei Vajdácskán. ET. 1956. 67. évf. 4. sz. 593—632. l.
- Tóth Sándor*: Magyar katonák a hitleri fasizmus ellen. HK. 1957. 4. évf. 1—2. sz. 94—119. l.
- Vagyunk az ifjú gárda. Emlékezések az ifjúmunkás mozgalomra. 1900—1944. (Szerk. Lányi Ernőné.) [Kiad.] az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Bp. 1957, Móra Kiadó. 301 l.
- Vendl Aladár*: A budapesti Műszaki Egyetem ásvány- és földtani tanszékének története. Bp. 1957, Tankönyvkiadó. 98 l., 6 t.
- /Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Műszaki tudománytörténeti kiadványok 7./

9. Egyetemes történet

- Artamonov M [ihajl] I [llarionovics]*: Hazarszkaja kreposzt' Szarkel. AAR. 1956. 7. tom. 1—4. fasc. 321—341. l.
- Balázs János*: A nemzeti nyelvek nyelv-tanirodalmának kialakulása. A vulgáris nyelvek harca a latin ellen. MT. 1956. 1. köt. 7—12. sz. 313—322. l.
- Bebel August*: A nő és a szocializmus. (Die Frau und der Sozialismus.) (Ford. Nyilas Vera.) Bp. 1957, Kossuth Kiadó. XXXI, 567 l.

- Bercsényi Iván:* Az 1907-es romániai parasztfelkelés. ÉLT. 1957. 12. évf. 26. sz. 803–806. l.
- Borzásák István:* Tacitus. AT. 1956. 3. köt. 4. sz. 241–256. l. /Klmy./
- Cellini, Benvenuto mester élete, amiképpen ő maga megírta Firenzében. (La vita di Benvenuto Cellini.) (Ford. Füsi József. A verseket ford. Képes Géza. Bev. Genthon István. Füsi József, Molnár C. Pál. Grandpierre Edith, Anne Macdonell magyarázatainak felhasználásával jegyz. [ell.] Füsi József. Ill. Molnár C. Pál.) Bp. 1957, Képzőműv. Alap. 356 l., 19 t.
- Frolov G.:* A Régi Iratok Központi Levéltára a Szovjetunióban. /Rövid történeti összefoglalás./ LK. 1956. 27. évf. 118–135. l.
- Goldinger Walter:* Az osztrák levéltárak 1918–1945 között. LK. 1956. 27. évf. 152–162. l.
- Haas Antonin – Hradecký Emil:* A prágai Központi Állami Levéltár rendi eredetű fondjai. LK. 1956. 27. évf. 136–151. l.
- Josephus Flavius:* A zsidó háború. (Historia Ioudaïkou polemou pros Romaïous.) Függelék: — — önéletrajza. Ford. (bev. és jegyz. ell.) Révay József. 2. jav. kiad. Bp. 1957, Gondolat. 547 l.
- Koltay-Kastner Jenő:* Pietro Aretino. I–II. rész. FK. 1956. 2. évf. 4. sz. 377–398. l., 1957. 3. évf. 1. sz. 1–22. l.
- Kovalecsik József:* A párizsi kommun fegyveres harcai. HK. 1956. 3. évf. 2. sz. 87–121. l., 1 térk.
- Lutter Tibor:* „John Milton, az angol polgári forradalom költője” című doktori disszertációjának vitája. A vitát összefoglalta Gáldi László. MTANyI. 1957. 10. köt. 3–4. sz. 378–388. l.
- Maróti Egon:* „A kalózkodás szerepe a római polgárháborúkban” című kandidátusi disszertációjának vitája. A vitát összefoglalta Szilágyi János György. MTANyI. 1957. 10. köt. 3–4. sz. 374–377. l.
- Maróti E[gon]:* Piratstvo okolo Sicilii vo vremja propretorstva Verresza. AA. 1956. 4. tom. 1–4. fasc. 197–210. l.
- Mezey László:* Forrásszemelvények a kéziratosság korának könyvtörténetéhez. (Összeáll. — —. A szemelvényeket) ford. Borzásák István, Kumorovitz L. Bernát stb. [Kiad. az] Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Kar. Bp. 1956 [1957]. Soksz. 252 l.
- Mijatev Petar:* A bolgár levéltárügy Bulgáriának a török uralom alól való felszabadulásától az állami levéltári fond 1951. évi létrejöttéig. LK. 1956. 27. évf. 163–183. l.
- Nádor Gy[örgy]:* Fatalizm i verovanie v csudesza v mirovozzrenii ellinizma. AA. 1956. 4. tom. 1–4. fasc. 153–170. l.
- Nagy T[ibor]:* Les campagnes d'Attila aux Balkans et la valeur du témoignage de Jordanès concernant les Germains. AA. 1956. 4. tom. 1–4. fasc. 251–260. l.
- Nebenführer László:* A syphilis történeti kutatásának útja. OTKK. 1956. 4. sz. 108–132. l.
- Obermann Karl:* A Kommunisták Szövetségének történetéhez 1849–1852. (Zur Geschichte des Bundes der Kommunisten 1849 bis 1852.) Bp. 1957, Kossuth Kiadó. 123 l.
- Ráth-Végh István:* Mendemondák és történelmi hazugságok. (Sajtó alá rend. Márkus László.) Bp. 1957, Bibliotheca. 374 l., 1 t.
- Razin Je. A.:* A hadművészet története. A rabszolgatartó társadalom kora háborúinak hadművészete. I–III. HK. 1956. 3. évf. 1. sz. 3–25, 2. sz. 9–26, 3–4. sz. 40–62. l.
- Rázsó Gyula:* August Wilhelm Antonius Neithardt von Gneisenau /1760–1831/. HK. 1956. 3. évf. 3–4. sz. 241–250. l.
- Rázsó Gyula:* A kínai nép felszabadító háborúja 1937–1949. IHK. 1957. 4. évf. 1–2. sz. 55–93. l.
- Révay József:* A császári Róma. Szerk. és bev. — —. (Ford. Borzásák István, Földy József stb. A képanyagot Kanozsay Margit állította össze.) Bp. 1957, Bibliotheca. XXII, 244 l., 16 t. /Aurora 6./
- Riemschneider M[argarethe]:* Die Herkunft der Philister. AA. 1956. 4. tom. 1–4. fasc. 17–29. l.
- Róna Tas A.:* Social terms in the List of Grants of the Tibetan Tun–Huang Chronicle. AO. 1955. 5. tom. 3. fasc. 249–270. l.
- Rózsa Zoltán:* A Duecento polgári világnézetének néhány problémája az északolasz morális-didaktikus irodalomban. FK. 1956. 2. évf. 4. sz. 449–460. l.
- Ruben W[alter]:* Der Minister Jābali in Vālmikis Rāmāyana. Das Porträt eines indischen Materialisten [Cārvāka]. II. AA. 1956. 4. tom. 1–4. fasc. 35–53. l.
- Schmidt Leopold:* A Hagia Triada-i úgynevezett „aratóváza” munkaesközhöz. ET. 1956. 67. évf. 4. sz. 443–449. l. /Klmy./
- Spinoza [Baruch]:* Politikai tanulmány és levelezés. Maximilien Lucas és Johannes Colerus Spinoza-életrajzaival. (Ford. Szemere Samu. Sajtó alá rend., bev. és jegyz. ell. Nádor György.) Bp. 1957, Akad. Kiadó. 556 l.
- /Filozófiai írók tára. U. F. 14./
- Szabó A[rpád]:* Wie ist die Mathematik zu

- einer deduktiven Wissenschaft geworden? AA. 1956. 4. tom. 1–4. fasc. 109–152. 1.
- Szádeczky-Kardoss S[amu]*: Kisztorii ob-szesesztva Pannonii vo vremja car-sztvovaniya Marka Avrelija. AA. 1955. 3. tom. 4. fasc. 321–328. 1. /Klly./
- Tötössy Cs[aba]*: The name of the Greeks in ancient India. AA. 1955. 3. tom. 4. fasc. 301–319. 1. /Klly./
- [Vakarel'szki Hr.] Wakarelski Chr.*: Die bulgarischen wandernden Hirtenhütten. I–V. AEt. 1956. 5. tom. 1–2. fasc. 1–82. 1., 1957. 6. tom. 1–2. fasc. 1–40. 1.
- Vécsey Zoltán*: Galilei és az inkvizíció. ÉLT. 1956. 12. évf. 18. sz. 566–571. 1.
- Visky Károly*: Ager vectigalis és tarto-mányi földtulajdon. AT. 1956. 3. köt. 4. sz. 257–267. 1.
- Wessetzky Vilmos*: Munkamódszerek kér-dése az óegyiptomi könyvtártörténet-ben. MK. 1957. 73. évf. 1. sz. 47–49. 1.
- 10. Tudományos élet**
- Bakács István*: A személyi levéltárak rendezésének kérdése. LH. 1957. 7. évf. 1–2. sz. 24–28. 1.
- Ballenegger Róbert*: A talajkutatás múltja Magyarországon. A Magyar Tudomá-nyos Akadémia Agrártudományok Osz-tályának Közleményei. 1957. 11. köt. 1–4. sz. 1–6. 1.
- Bartucz Lajos*: A magyar antropológia múltja és szakosztályunk jövő fel-adatai. AnK. 1956. 4. köt. 2. füz. 3–13. 1.
- Bautier Robert-Henry*: A levéltárak és a levéltárosok helye az államban. Össze-foglaló jelentés a Levéltárak III. Nem-zetközi Kerekasztal Konferenciájára. /Zágráb 1957. május 23–25./ LH. 1957. 7. évf. 1–2. sz. 95–126. 1.
- Bélay Vilmos*: A levéltártudomány és a történeti segédtudományok egyes kér-dései a Moszkvai Állami Történeti Levéltári Intézet munkájában. LH. 1957. 7. évf. 1–2. sz. 236–244. 1.
- Bélay Vilmos*: A történeti segédtudomá-nyok fejlődése a népi Jugoszláviában. LH. 1957. 7. évf. 1–2. sz. 244–247. 1.
- Borsa Iván*: A magyar levéltárügy irá-nyításának újjászervezése. LH. 1957. 7. évf. 1–2. sz. 3–7. 1.
- Dávid Zoltán*: Térképek leltározása a Magyar Országos Levéltárban. LK. 1956. 27. évf. 96–102. 1.
- Entz Géza*: Műemlékvédelem Sopronban. SSz. 1956. 10. évf. 4. sz. 360–366. 1.
- Entz Géza*: Az utolsó három év műemlék-
védelme. MűÉ. 1956. 5. évf. 4. sz. 314–317. 1.
- Farkas József*: Tudományos munka pro-blémái. A helytörténeti gyűjtemény és a tájbibliográfia gondja megyénk-ben. Szaboles–Szatmári Szemle. 1956. 1–4. sz. 129–132. 1.
- Fekete Lajos*: Beszámoló az 1956. évi török történelmi kongresszusról. MTANYI. 1957. 10. köt. 3–4. sz. 405–413. 1.
- Iványi Emma*: Beszámoló a Magyar Orszá-gos Levéltár 200 éves jubileumáról. LK. 1956. 27. évf. 184–204. 1.
- Iványi Emma*: Beszámoló a Magyar Országos Levéltár 200 éves jubileumá-ról. Száz. 1956. 90. évf. 4–6. sz. 834–840. 1.
- Józsa Sándor*: A kínai történettudomány általános helyzetéről, feladatairól és néhány problémájáról. Száz. 1956. 90. évf. 4–6. sz. 741–747. 1.
- Komjáthy Miklós*: Ilajnal István 1892–1956. LK. 1956. 27. évf. 272–273. 1.
- Makkai László–Szaboles Ottó*: Történet-tudományi kandidátusi disszertációk vi-tái. Száz. 1956. 90. évf. 4–6. sz. 841–853. 1.
- Marót Károly*: Egy új Pindaros-könyv és a magyar ókor kutatás. AT. 1956. 3. köt. 4. sz. 275–281. 1. /Klly./
- Niederhauser E[mil]*: Geschichtswissen-schaftliche Arbeiten in Ungarn über die Beziehungen zu den slawischen Völkern zwischen 1945–1955. SSL. 1956. 2. tom. 1–4. fasc. 437–441. 1.
- Oltvai Ferenc*: Állami gazdaságok ügy-vitele és iratanyaga. LH. 1957. 7. évf. 1–2. sz. 35–49. 1.
- Országos Levéltár. 11. *Paulinyi Oszkár*: Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott ira-tok. Bp. 1956. [1957], Levéltárak Orsz. Közp. Soksz. 86 l.
- /Levéltári alapelektárak 1/11./
- Az Országos Levéltár alapelektározott anya-gában 1956. november 6–8-án bekövet-kezett károk jegyzéke. LH. 1957. 7. évf. 1–2. sz. 8–23. 1.
- Petróczy Sándor*: Néhány szempont a rk. püspöki levéltárak újabbrkori anyagá-nak történetkutatási felhasználásához. LH. 1957. 7. évf. 1–2. sz. 75–78. 1.
- Régészeti leletek és kutatások Szaboles–Szatmár megye területén 1945–1956. között. Szaboles–Szatmári Szemle. 1956. 1–4. sz. 51–60. 1.
- Szabó Ferenc, S.*: A hazai agrármuzeológia kezdetei és eredményei. Kísérletügyi Közlemények. 1957. 50. köt. 1. füz. 9–39. 1.
- Szedő Antal*: Beszámoló a Levéltárak III. Nemzetközi Kerekasztal Értekezletéről. LH. 1957. 7. évf. 1–2. sz. 127–131. 1.

Tóth András: A budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárának újabb szerzeményei. MK. 1957. 73. évf. 2. sz. 186–191. l.

Vörös Károly: A levéltári iratanyag nemzetközi felhasználásának néhány kérdése. /Különös tekintettel a magyar levéltárügy helyzetére és feladataira./ LK. 1956. 27. évf. 103–117. l.

Wellmann Imre: Hajnal István /1892–1956/. Száz. 1956. 90. évf. 4–6. sz. 830–833. l.

Wellmann Imre: Levéltári terminológiai problémák. LK. 1956. 27. évf. 74–95. l.

Zsadányi Guidó: Néhány szó Miskolc városépítéstörténetéhez. MMK. 1956. dec. 56–58. l.

Folyóiratcímek rövidítésjegyzéke

AA – Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
 AAr – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AEt – Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AL – Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AnK – Anthropológiai Közlemények
 AO – Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
 AT – Antik Tanulmányok
 CrH – Crania Hungarica
 ET – Ethnographia
 ÉIT – Élet és Tudomány
 FK – Filológiai Közöny
 HK – Hadtörténelmi Közlemények
 IT – Irodalomtörténet
 ITK – Irodalomtörténeti Közlemények
 JK – Jogtudományi Közöny
 KgSz – Közgazdasági Szemle
 Kts – A Könyvtáros
 LH – Levéltári Híradó
 LK – Levéltári Közlemények
 MK – Magyar Könyvszemle

MMK – A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei
 MNy – Magyar Nyelv
 MNyör – Magyar Nyelvör
 MT – Magyar Tudomány
 MTANyI – Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
 MTATT – Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei
 MűÉ – Művészettörténeti Értesítő
 OTKK – Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei
 SSI – Studia Slavica
 SSz – Soproni Szemle
 StSz – Statisztikai Szemle
 Száz – Századok
 TáSz – Társadalmi Szemle
 Csak a gyakrabban előforduló folyóiratcímeket rövidítettük. A folyóiratok cikkeiből készült különlenyomatokra a cikk címe után utaltunk.

ВЕНГЕРСКОЕ СОСЛОВНОЕ ГОСУДАРСТВО ВО ВРЕМЯ ХУНЯДИ

Поведение дворянства всякий раз, когда ему пришлось занять позиции в политических вопросах, определялось группой сравнительно небольшой численности. Ее членами являлись заместители палатинов, заместители банов, заместители воевод, жупаны, комменданты крепостей и т. п., значит, вассалы (*familiares*) магнатов и таким образом представители прежде всего интересов этих магнатов, но в то же время настолько богатые, что только краткий промежуток времени отделяет их от того, чтобы, порвав с отношениями вассалитета, они сами стали владельцами крепостей и латифундий. Их происхождение и тесная связанность с домашними родственными, в то же время временная общность интересов с их феодальными господами сделали возможным для них отстоять свои взгляды в обоих направлениях. Из их числа происходили и члены правительственного совета, действующего при Хуняди. Они не являются все сторонниками Хуняди. В их число входили вассалы эстергомского архиепископа и даже семьи Циллеи. Эти вассалы стремились несомненно воспользоваться своим влиянием в интересах своих господ. В то же время, однако, так как они видели бесчисленные проявления чувств дворянских масс к Хуняди, они, посоветовав своим господам, необходимо должны были предупредить их об общественном мнении. Сотрудничество комитатских масс и группы, играющей значительную роль на сейме приобретало для дворянства сверх реальных соотношений сил в сфере идеологии тот перевес, которым оно сумело с громадным успехом воспользоваться в позднейших боях за господство. Перевес этот выражался в том, что дворянство отождествило себя с регнумом. Пока что во время Сигмунда прелаты и магнаты считали себя представителями регнума, то во время Хуняди дворянство держалось того мнения, что оно представляет тело регнума, а прелаты, магнаты и города только его члены. Относительно магнатов выражение *membrum regni* известно в первый раз в 1440 г., а относительно городов в 1447 г. Это видоизменение понимания государства свидетельствует о развитии органической теории государства и о приспособлении ее к притязаниям дворянства.

Оно доказывает, однако, и то, что дворянство не стремилось исключить бюргерство из понятия регнума. Нет следа того, будто бы дворянство возражило против присутствия городов в сеймах или стремилось бы ограничить это. Наоборот, это были сами города, которые проявляли сдержанное поведение и отсутствовали или — для экономии издержек — двое-трое вместе послали по одному представителю, хотя приглашения вызвали всякий город послать двух депутатов. Воздержание городов является следствием того положения, что их население еще не оформилось в единое общественное сословие, в бюргерство. Во время Хуняди бюргерство только формировалось и представляло собой только сплочение заинтересованных прежде всего в проведении внешнегородового оборота городов. Буда, Кашша (Кошице), Пожонь (Братислава), Шопрон, Надьсомбат (Трнава), Лече (Левоча), Бартфа (Бардейов) выделялись из массы поселений, наделенных городским правом и они развивали т. наз. суд *sedes tavernicalis*. Так как назначенный королем председатель этого суда в конце XIV в. судил еще при помощи дворянских судей — которые только постепенно заменялись судьями городского происхождения, под изменением скрывалось стремление городов, чтобы их дела обсуждались по их собственному юридическому пониманию, а не по дворянскому. Когда их стремление добилось успеха и председатель этого суда судил только при помощи городских депутатов, этот суд стал символом бюргерской самостоятельности. Это произошло в середине XV в. Объединение семи городов можно объяснить тем обстоятельством, что они руководились семьями патрициев, между которыми имела общность интересов, в ряде случаев даже родственные связи. Бюргерство развивалось бы несомненно на более широкой основе, если бы города руководились не патрициями, а ремесленниками, сплоченными в цехах. Ремесленники

по всей вероятности не остались бы так равнодушными увидев, что города вроде Корпона (Крупина) или Дебрецен подпадают под власть частных землевладельцев.

Упадок таких городов, слабость еще не оформленного бюргерства показывают то же, о чем свидетельствуют политические события времени: нет сильной центральной власти. Развитие началось, правда, во время Сигмунда, чтобы имелся учрежденный центр, который и при жизни слабого короля сумел бы сохранить единство государства, но после его смерти борьбы по вопросу о престолонаследии препятствовали этому. Пока что, таким образом, при Сигмунде началось образование постоянного малого совета, членами которого являлись бывшие и действующие заместители канцлеров, специалисты по финансовым и юридическим делам бюргерского или дворянского происхождения, и оживляющим началом которого являлась тайная канцелярия, то во время Владислава I королевскими советниками являются опять крупные землевладельцы, а членами правительственного совета, действующего при Хуняди, вассалы тех же землевладельцев. Хуняди попытался на основе принципа вассалитета (*familiaritas*) оформить организацию, при помощи которой он сумеет навязать свою волю. В его руках основанная на личных связях организация оказалась подходящим правительственным средством для обеспечения единства государства, представляла, однако, опасность в будущем, если не найдется достойного наследника. Она таила в себе зародыши дальнейших столкновений после наместничества Хуняди, потому что стало сомнительным, кто представит тогда волю государства: король или Хуняди? Когда Хуняди отрекся наместничества, он действительно не сложил со своих рук исполнительную власть, а путем организации своих вассалов он исполнял круг действия, который он оставил себе в качестве главнокомандующего страны и администратора королевских доходов в двух важнейших областях — военного дела и финансов. Таким образом, однако, образовались вместо одного два центра государства. Один, номинальный оформился при короле, второй, действительный представил Хуняди. Самый значительный государственный деятель эпохи, тайный канцлер Янош Витез стремился прекратить это противоречие. Он является, правда, в это время уже прелатом, но его образованность сохранила его от того, чтобы, забыв о своем происхождении, отвернуться от дворянства. Развивая дальше традиции времен Сигмунда он попытался в 1454 г. организовать при короле малый совет для администрации текущих дел, чтобы крупные землевладельцы оказались членами только созванного по временам большого совета. Хуняди отверг этот план, потому что он считал организацию своих вассалов более подходящим средством для обороны против турок, т. е. для отвращения грозящей катастрофы. Централизация, преобразование государственной организации в организацию сословного характера осталась таким образом эпохе короля Матиаса как проблема, которая ждет решения.

ТИБОР ВИТТМАН:

К ВОПРОСУ О ПРЕДПОСЫЛКАХ И ХАРАКТЕРЕ 30-ЛЕТНЕЙ ВОЙНЫ

В оценке характера 30-летней войны господствует большая неуверенность, которая связана не только с модернизирующими стремлениями, господствовавшими в исследованиях до сих пор, а прежде всего с необъясненностью социально-экономических процессов, происшедших в период между нидерландской революцией и 30-летней войной (1566—1618), главным образом проблем перехода. Отвергая все шаблоны вроде «религиозной войны», «германской войны», предлагаемая статья стремится вывести законы политической жизни в конце XVI—начале XVII вв. из тех исторических факторов, которые определили образование атлантического мирового рынка, и вследствие этого начало развития капитализма в Западной Европе. Европейское влияние этих факторов является противоречивым, они дали одно западным обществам, другое Средней Европе и т. д. Одним из крупнейших недостатков дискуссий, происходящих в среде западных историков относительно образования капитализма является то, что они не связывают своих взглядов с конкретным историческим материалом и не сумеют конкретизировать общих факторов изменений, происшедших по всей Европе.

В это время политика уже много открыла о работе внутренних сил, сплотивших отдельные страны, единицы континентального развития. После победы первой буржуазной революции, во время появления капитализма как отдельной системы, окончательного раздвоения направлений развития западных и восточных обществ — 30-летняя война уже в созревании показала неизвестные до того универсальные черты. Хотя она и не могла еще отражать основные тенденции капиталистического развития, она, однако,

находилась в тесной связи с последствиями первоначальных моментов этого развития. Структуральные сдвиги, происшедшие вследствие перемещения и расширения мирового рынка причинили политический (а не экономический) кризис начиная от последней трети XVI в., в связи с обострением классовых противоречий и с большим внутренним перестраиванием господствующих классов, что все вместо взято показало усиление внутренних противоречий феодального общества. Средоточием властных противоречий, возросших на основе этого политического кризиса становилась в силу необходимости Германия, где постоянность гражданских войн, политические последствия раздробленности устраивали вокруг себя наподобие магнитов отдельные линии сил, пары противоречий. Перед атлантическим, средиземноморским и балтийским очагами войны первенство принадлежит проблематике средне-европейской территории, которую отнюдь не следует ограничить германскими княжествами. Сложные отношения этого единства развития (Средне-восточной Европы) созрели непосредственно 30-летнюю войну, которая в первых же своих моментах дала резкое освещение т. наз. Габсбургскому вопросу.

Соответственно переходному характеру политики, вследствие быстрых изменений соотношений сил (борьба буржуазии и феодальных сил, центральной власти и сословий и т. п.) по всей Европе дипломатия становилась чрезвычайно неуверенной, что только усугублялось кризисом войны при помощи наемников, идеологической дифференциацией и т. п. Это также, как и стремления к созданию союзных систем, охватывающих всю Европу, означали в форме зачатков «современность», показывающуюся в войнах нового времени, которую возможно проследить впервые в общеевропейском характере 30-летней войны.

ЭНДРЕ КОВАЧ:

О ВЛИЯНИИ ГАЛИЦИЙСКОГО КРЕСТЬЯНСКОГО ВОССТАНИЯ В ВЕНГРИИ 1846 Г.

Автор во своей статье подвергает исследованию влияние крестьянского восстания в Галиции 1846 г. на политические взгляды и движения венгерского среднего дворянства. Известия о революционном демократическом дворянском восстании в Кракове и о движении крестьян в Галиции дошли в Венгрию в одно и то же время. Подобно 1831 году, и теперь польские события вызвали глубокие отголоски. В рядах дворянства с новой силой брало верх давнее сочувствие с поляками, доказательством чего является тот факт, что целый ряд участников галицийского восстания нашли надежное убежище в Венгрии. Наряду с сочувствием, однако, гораздо более значительным являлось опасение, возбужденное в венгерском дворянстве, владеющем землей, вследствие кровопролития со стороны галицийских крестьян. Это опасение в конечном итоге делало более активным политическое движение венгерского либерального дворянства и ускорило (с теоретической а также с практической точки зрения) его организацию. В дворянской политике реформ крестьянское восстание в Галиции нашло свое место в качестве пропагандистского средства, очень подходящего для убеждения консервативной части дворянства. Особенно публицистика Кошута, стоявшего во главе либеральной оппозиции воспользовалась агитационной возможностью, которую означало восстание галицийских крестьян. Галицийское восстание дало новый, значительный толчок политике, которая поставила освобождение крестьян в число самых важных задач буржуазного преобразования, и которая должна была практически осуществиться путем выкупа. Дело выкупа не было разрешено в сейме 1843/44 гг. и большая часть дворянства стремилась отложить навсегда разрешение наделения крестьян землей. Кошут и одновременно газеты оппозиции (особенно Пешти Хирлап — Пештская газета) с большим эффектом применяли оружие запугивания дворянства воспроизведением примера Галиции. В общих собраниях комитатов в 1846 г. также часто прозвучала боязнь дворянства, особенно в северных и восточных комитатах, где дворянство имело двойную причину опасаться выступлений славянского крестьянского населения. Вследствие кровопролитий в Галиции в венгерской политической жизни преобладает тревога и страх от крестьянского восстания. Одновременно с тем политическое движение либерального дворянства становится более углубленным; печать этого времени уже не только провозглашает буржуазные реформы, а показывает уже, лучше, чем до тех пор, на методы практического осуществления. Отдельные дворяне (на пр. Безереди), осуществляют на своих собственных владениях договор о выкупе. Делу реформ способствует и голодовка среди крестьян 1846/47

гг., к решению которой дворянство поощряется примером Галиции. Хотя самолюбие господствующего класса и здесь удовлетворилось половинчатыми решениями, организованное, связанное крестьянское восстание не произошло, мы знаем лишь о местных крестьянских выступлениях. Крестьянские движения сильно парализовались провозглашением деятельности чрезвычайного трибунала, а также тем обстоятельством, что самые бунтовские комитаты были набиты войском. Историческим результатом галицийского восстания являлось, что внутри венгерской политической жизни ускорился процесс интеграции и либеральной оппозиции подарилось сосредоточить около ее программы лучших сил, в том числе самых выдающихся писателей эпохи.

ЛАСЛО КЕВАГО:

ОБЩИЕ БОРЬБЫ ВЕНГЕРСКИХ И СЕРБСКИХ РАБОЧИХ И КРЕСТЬЯНСКОЙ БЕДНОТЫ В 1905—1907 ГГ.

Статья рассматривает в основном события движений рабочих и крестьянской бедноты Венгрии, разыгравшиеся в частях Воеводины, которые принадлежали Венгрии. Эта территория охватывает большую, южную часть бывших комитатов Бач-Бодрог и Торонтал, и маленькую, западную часть комитата Темеш. С точки зрения национальностей это представляет очень пеструю территорию. Двумя самыми сильными национальными группами являлись сербская и венгерская.

Во вступительной части статья изображает социально-экономическое положение части Воеводины, принадлежавшей Венгрии в начале XX в. Она устанавливает следующее.

Воеводина являлась — с точки зрения развития фабричной промышленности — отсталой территорией Венгрии. Более значительные фабрики сосредоточивались в некоторых городах (прежде всего в Уйвидеке — Новом Саде и Надьбечкереке — Великом Бечкереке), и эти города становились потом центрами рабочего движения. Национальное пробуждение сербской буржуазии началось в усиленном темпе на этой территории в конце XIX — начале XX в., и она стремилась, на национальной основе, притягивать и сербских рабочих и крестьянскую бедноту в сферу своего политического влияния. Распределение земельной собственности оказалось здесь несколько более благоприятным от среднего положения в Венгрии. Статья, однако, на основе данных доказывает, что положение крестьянской бедноты и аграрных пролетариев являлось вопреки тому еще более тяжелым, чем на других территориях тогдашней Венгрии. Поэтому крестьянская беднота Воеводины принадлежала к самой революционной части крестьянства Венгрии.

В главной части статья занимается движениями рабочих и крестьянской бедноты Воеводины, разыгравшимися в 1905—1907 гг. Она устанавливает, что в 1905 г. и на этой территории в экономической и политической борьбе промышленных рабочих произошел скачкообразный подъем. Эта борьба направлялась Социал-демократической партией Венгрии, организации которой в 1905 г. значительно расширяются и укрепляются.

В организации рабочих сербской национальности происходят значительные события: в Уйвидеке издается рабочая газета на сербском языке — Народни Глас (Народный Голос), а в начале 1906 г. — также в Уйвидеке — состоялся первый съезд сербских социал-демократов и был избран постоянный агитационный комитет.

В 1906 г. боевое движение промышленных рабочих расширяется, направленное социал-демократической партией все больше на завоевание всеобщего тайного избирательного права. В этом году происходят очень сильные выступления крестьянской бедноты в Воеводине. Организованный Социал-демократической партией Венгрии Союз батраков находит наибольшую по всей стране поддержку со стороны масс на этой территории, и забастовочное движение аграрных пролетариев оказалось также на этой территории самым сильным и массовым по всей стране в 1906 г.

В 1907 г. под влиянием карательных мероприятий правительства, а также улучшения экономического положения движение рабочих и крестьянской бедноты и в Воеводине приходит в упадок.

Статья подчеркивает в качестве одного из самых значительных достижений движений в Воеводине в 1905—1907 гг. тот факт, что эти движения продвинули далеко вперед совместную организацию, международную солидарность, освобождение из-под влияния шовинистических господствующих классов рабочих, и — может быть — еще в большей мере крестьянской бедноты разных национальностей.

ИВАН БЕРЕНД—ДЬЕРДЬ РАНКИ:

ПРОИЗВОДСТВО ВОЕННЫХ МАТЕРИАЛОВ
В ВЕНГРИИ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

После первой мировой войны, согласно предписаниям трианонского мирного договора заводы страны, занимающиеся производством военных материалов должны были быть демонтированы или переведены на производство материалов широкого гражданского потребления. В течение 1920-х гг. военная промышленность в Венгрии была незначительной. В конце 1920-х гг. правительство Бетлен выработало тайный план развития армии и военной промышленности. Вследствие мирового экономического кризиса, однако, осуществление плана произошло только частично. В его рамках были построены азотный завод в Пете, пороховой завод в Фюзфе, а также новое отделение для производства орудий завода в Диошдьере.

В 1930-ых гг. внешняя военная конъюнктура (итальянско-эфиопская война и т. п.) способствовала развитию военной промышленности. Кроме этого известные — не слишком значительные — государственные инвестиции, заказы оказали также влияние в этом направлении.

Решающий поворот в расширении военной промышленности означала программа, объявленная в начале 1938 г. в городе Дьер (дьерская программа). Важнейшие отрасли военной промышленности, расширяющейся после дьерской программы (т. е. производства военных материалов) и рост производства возможно подытоживать в следующем.

Производство патронов и снарядов сосредоточивалось в фабрике Манфреда Вейс и в Заводе охотничьих патронов, а также в государственных заводах в Диошдьере. Мощность расширялась большими инвестициями (завод Манфреда Вейс на пр. инвестировал в 1938—1941 гг. 45 миллионов пенге с этой целью). Вследствие постепенно показывающегося недостатка в меди вводится производство железных гильз, мощность которого должна была развиваться именно в это время.

В производстве оружия первую роль играли Оружейный завод, Данувиа, завод МАВАГ в Диошдьере и завод ЭМАГ, первые производили оружия для пехоты, последние орудия.

Производство военных средств передвижения велось в рамках отдельных программ при помощи крупнейших заводов. Три т. наз. программы Ботонд были самыми значительными. Артиллерийские тягачи производились главным образом в заводе им. Хоффхер. Производство танков началось, после экспериментов 1930-х гг., в 1938 г. изготовлением танков типа Толди (МАВАГ, завод Манфреда Вейс), а потом, в рамках т. наз. Туранской программы также коллектив крупнейших машиностроительных заводов получил заказ производства некоторых типов танков. В рамках II Туранской программы государство заказало 300 танков, что означало бюджетную статью в сумме 100 миллионов пенге.

Еще более значительным оказалось, с точки зрения военного развития машиностроительной промышленности производство самолетов, начавшееся в более серьезных размерах после 1941 г. В 1938—1941 гг. производились они в очень малом количестве, прежде всего только школьные типы. После 1941 г. однако, прежде всего для германских военных нужд, на основе междуправительственного соглашения при помощи инвестиции в 1000 миллионов пенге завод Манфреда Вейс и Вагоностроительный завод в городе Дьер устроились на производство серий (типы Me-109 и Me-210). В 1943 г., расширив инвестиции, мощность завода Манфреда Вейс была увеличена с 200 до 300 авиамоторов в месяц, а Дунайского авиазавода и Вагоностроительного завода в городе Дьер с 50 штук фюзеляжей до 75 штук в месяц. В производство включились и Промышленные заводы в Пештсентгерице (с мощностью 30 штук фюзеляжей в месяц). Первые машины были готовы в 1942 г., но полная мощность была достигнута только в начале 1944 г. В связи с расширением авиапромышленности значительного развития добились и промышленность техники связи, точной механики и электротехническая промышленность, которые получили крупные заказы производить снаряжение самолетов (Стендерд, Венгерские оптические заводы, Гамма и т. д.).

В связи с производством военных материалов машиностроительная промышленность достигла очень высокой степени развития, и хотя значительная часть новых инвестиций была в ходе 1944—1945 гг. уничтожена, все-таки после освобождения венгерская машиностроительная промышленность сумела с гораздо большей, чем до войны мощностью поставиться в службу дела восстановления.

МАГДА М. ШОМЛЯИ:

**БОРЬБА КРЕСТЬЯНСКОЙ БЕДНОТЫ ГОРОДА ТУРКЕВЕ ЗА ЗЕМЛЮ
В 1945—46 ГГ.**

Начавшаяся после освобождения демократизация, особенно земельная реформа поставила по всей стране десятки тысяч крестьянской бедноты на боевое поле политической, экономической жизни. Путем исследования земельной реформы 1945 г. в городе Туркеве статья трактует о движениях, о революционном поведении тамошней крестьянской бедноты, которые способствовали демократическому преобразованию. В Туркеве, в этом большом сельском городе земельные отношения, общественное расслоение города естественным образом привели к тому, что земельная реформа могла произойти только в условиях резких политических, общественных боев. В Туркеве Комитет по земельной реформе, в отличие от других краев страны вопреки декрету о земельной реформе использовал и землю кулаков, которую разделил между крестьянской беднотой, так как здесь находилось очень мало крупных имений, делимых по декрету, но тем больше не имеющих и требующих земли крестьян. Из этого противоречия родилась долгая, тяжелая борьба. Борьба со стороны крестьянской бедноты особенно утруднялась тем обстоятельством, что конфискация кулацких земель ставила под угрозу коалиционную политику. Это хорошо знали и коммунисты в Комитете по земельной реформе и они стремились завоевать законную поддержку к конфискации. Сложная ситуация была разрешена тем, что ведущая роль Коммунистической партии во власти — после краткого застоя, последовавшего осенние выборы 1945 г. — опять укрепилась. Кроме борьбы за право земельной собственности крестьянская беднота в Туркеве должна была бороться и за урожай земли. Не было скота, семян, не было сельскохозяйственных машин. Крестьянская беднота города Туркеве рано приступила на путь кооперативного хозяйства. Отдельные причины этого приводят нас к земельной реформе 1945 г.

RÉSUMÉ

ELEMÉR MÉLYUSZ :

L'ÉTAT FÉODAL HONGROIS A L'ÉPOQUE DE JEAN DE HUNYAD (IIe partie)

L'attitude de la noblesse moyenne, chaque fois que celle-ci devait prendre position dans les questions politiques, fut déterminée par un groupe relativement modeste. Les membres de ce groupe furent des vice-palatins, des vice-bans, des vice-voïvodes, des régisseurs, des commandants de forteresses, etc., à savoir, donc, les *familiares* des seigneurs et comme tels les représentants des intérêts de ces derniers ; en même temps ceux-ci étaient de, à si riches, qu'en interrompant leurs rapports de familiaris, ils devinrent, sous peu, eux aussi propriétaires des forteresses et des grandes domaines. En même temps leur origine et les étroits rapports qu'ils avaient avec leurs parents du pays, aussi bien que leur communauté d'intérêts qu'ils gardaient temporairement avec leurs seigneurs, leur permettaient de faire valoir leur conception dans toutes les deux directions. C'est parmi eux que se recrutèrent aussi les membres du conseil fonctionnant auprès du gouverneur Jean de Hunyad, membres qui n'étaient pourtant pas tous les partisans de celui-ci. Parmi eux se trouvaient l'archevêque d'Esztergom voire les *familiares* de la maison des Cillei. Ceux-ci prétendaient sans aucun doute utiliser leur influence en faveur de leurs seigneurs. Cependant comme ils voyaient en même temps les manifestations de sympathie éprouvées par les masses de la noblesse moyenne envers Jean de Hunyad, en conseillant leurs seigneurs, furent contraints d'attirer l'attention de ces derniers à l'opinion publique. La coopération des masses des comitats et du groupe qui avait un rôle important à jouer pendant les diètes permit à la noblesse moyenne de s'acquérir une prépondérance non seulement dans les rapports de forces réels, mais aussi dans la sphère idéologique, prépondérance qu'elle utilisa plus tard si bien dans ces luttes menées pour acquérir le pouvoir. Cette prépondérance se fit valoir dans le fait que la noblesse moyenne s'était identifiée avec le *regnum*. Sous le règne du roi Sigismond c'étaient les prélats et les barons qui se sont considérés les représentants du *regnum*, à l'époque de Jean de Hunyad, par contre selon la conception de la noblesse moyenne, c'était elle qui formait le corps du *regnum*, les prélats et les barons et les villes ne furent que les membres de celui-ci. En ce qui concerne les seigneurs, l'expression *membrum regni* n'est connue qu'à partir de 1440, et par rapport aux villes à partir de 1447. Une pareille modification survenue dans la conception de l'État témoigna l'évolution organique de cette conception et son accommodation aux aspirations de pouvoir de la noblesse moyenne.

Ce fait prouve également que la noblesse moyenne fut loin d'écarter la bourgeoisie de l'idée de *regnum*. Nous n'avons aucune trace de ce qu'elle ait récriminé la représentation des villes aux diètes ni qu'elle se soit efforcée de lui mettre des bornes. Par conséquent c'étaient, elles, les villes, qui prirent une attitude réservée, et elles en restèrent soit absentes, soit — pour éviter les frais — elles y envoyèrent par deux ou par trois un représentant, bien que les invitations prescrivirent à chacune des villes l'envoi de deux représentants. L'attitude réservée des villes découla de leur situation : les habitants furent loin encore de constituer un ordre social unitaire : la bourgeoisie. A l'époque de Jean de Hunyad la bourgeoisie ne fut encore que sur la voie de formation, bourgeoisie qui ne représenta encore que le rassemblement des villes intéressées en premier lieu à l'effectuation du trafic du commerce extérieur. Ce sont Buda, Kassa, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Lőcse, Bártfa qui se sont distingués parmi les colonisations investies du droit municipal et ont développé le tribunal dite *sedes tavernicalis*. Le trésorier nommé par le roi jugea encore à la fin du XIVe siècle avec le concours des juges d'origine noble, qui furent remplacés graduellement par ceux d'origine bourgeoise, changement qui s'explique par le fait que les villes aspiraient à régler leurs affaires sur la base d'une

conception juridique bourgeoise et non pas nobiliaire. Lorsque leurs aspirations furent couronnées de succès et le trésorier ne porta jugement qu'avec le concours des députés des villes, le siège du trésorier devint le symbole de l'indépendance bourgeoise. Cela se situa au milieu du XVe siècle. L'alliance des sept villes s'explique par le fait qu'elles furent dirigées par des familles patriciennes en communauté d'intérêts et apparentées les unes aux autres. Il va sans dire que la bourgeoisie aurait connu une évolution de beaucoup plus large si les villes n'auraient été dirigées par les patriciens mais par les artisans rassemblés dans des corporations. Ceux-ci n'auraient pas toléré que les villes comme Korpona et Debreccen tombassent sous le pouvoir des grands propriétaires terriens privés.

La disparition de ces villes et la faiblesse de la bourgeoisie encore en voie de formation attestent aussi ce que témoignent les événements politiques de l'époque : le manque d'un fort pouvoir central. Bien que l'évolution commencée sous le règne du roi Sigismond tendait à instituer un centre, qui même sous un monarque faible est à même de maintenir l'unité de l'État, mais après sa mort l'initiative fut entravée par des luttes pour le trône. Pendant qu'auprès du roi Sigismond un petit conseil permanent était en formation, conseil dont les membres furent d'anciens et d'actifs vice-chanciers, experts des finances et de juristes se recrutant parmi les rangs de la bourgeoisie et de la noblesse moyenne et dont la force motrice était la chancellerie secrète, sous le règne de Vladislas Ier les conseillers du roi furent encore les grands propriétaires terriens tandis que le conseil gouvernemental qui fonctionnait auprès de Jean de Hunyad rassembla les *familiares* de ceux-ci. Jean de Hunyad s'efforçait, en effet, de créer sur la base du principe de *familiaritas* l'organisation, à l'aide de laquelle il fut en mesure de faire valoir sa volonté. Sous sa direction cet organisme basé sur les rapports personnels fut un moyen propre à assurer l'unité de l'État, quoiqu'il recelât un certain danger pour l'avenir au cas d'un successeur indigne de lui. Il recela également les germes des conflits pour les temps suivant son gouvernement mettant en question qui est-ce qui représentera alors la volonté de l'État : le roi, ou bien Jean de Hunyad ? Lorsque Jean de Hunyad abdiqua à la dignité de gouverneur il ne s'est point dessaisi du pouvoir exécutif, mais avec le concours de l'organisme de ses *familiares* pourvoyait à sa sphère d'activité qu'il s'est gardée comme haut commandant du pays et administrateur des revenus du roi dans les deux domaines les plus importants : les finances et les affaires militaires. Mais de cette façon l'État posséda deux centres. L'un qui s'était formé auprès de la personne du roi nominal, l'autre, le centre effectif, fut représenté par la personne de Jean de Hunyad. C'est Jean Vitéz, chancelier secrète, l'homme d'État le plus considérable de l'époque, qui tenta de supprimer cet antagonisme. Bien qu'il fut alors déjà grand prêtre, sa formation intellectuelle le sauva qu'il se détournât — oubliant son origine — de la noblesse moyenne. En développant les traditions du roi Sigismond, en 1454 il s'efforça d'organiser auprès de la personne du roi un conseil plus modeste appelé à pourvoir aux affaires courantes, de manière que les grands propriétaires ne soient que les membres du grand conseil à réunir de temps à autre. Jean de Hunyad se refusa d'accepter ce projet car il considéra l'organisme de ses *familiares* plus apte à la défense contre les Turcs, au détournement de la catastrophe menaçante. La centralisation à savoir la transformation de l'État en un organisme féodal resta par cela un problème à résoudre sous le règne du roi Matthias le 1er.

TIBOR WITTMAN

CONTRIBUTIONS AU PROBLÈME DES ANTÉCÉDENTS ET DU CARACTÈRE DE LA GUERRE DE TRENTE ANS

Dans l'appréciation du caractère de la guerre de trente ans il règne encore une grande incertitude qui ne s'explique pas uniquement par les tendances de modernisation qui se font valoir dans les investigations faites jusqu'à présent, mais plutôt par le fait que les processus économiques-sociaux, déroulés surtout dans la période qui s'étendait entre la révolution des Pays-Bas et de la guerre de trente ans, ainsi que les problèmes de la période de transition sont encore loin d'être élucidés. La présente étude, en rejetant les schémas comme « guerre de religion », « guerre allemande » s'efforce de déduire les lois de la vie politique au tournant du XVIe et du XVIIe siècles de ses facteurs historiques qui ont défini la formation du débouché mondial atlantique et par suite les débuts du capitalisme en Europe occidentale. L'effet de ces facteurs est contradictoire et revêt

un aspect différent chez les sociétés occidentales, en Europe orientale, etc. Une des lacunes les plus notables qui se présente dans les débats des historiens de l'Occident consiste dans le fait que ce qu'ils disent ne se rattache point à une matière politique positive et qu'ils ne sont pas capables de définir les facteurs communs des transformations qui s'opèrent dans toute l'Europe.

À ce temps-là la politique révéla déjà beaucoup de l'activité des forces intérieures qui forgeaient les pays, les unités régionales en évolution du Continent. Après la victoire de la première révolution bourgeoise, à l'époque de l'apparition du capitalisme, en tant que régime spécial, dans la période de la séparation définitive des tendances d'évolution des sociétés orientales et occidentales la guerre de trente ans, pendant son processus de maturation, accuse des traits de caractère universels inconnus jusqu'à ce temps. Bien qu'elle ne reflétât pas encore les tendances fondamentales de l'évolution capitaliste, mais elle fut étroitement liée aux conséquences des phases initiales de l'évolution. À partir du dernier quart du XVIe siècle, les changements de structure survenus à la suite du déplacement du marché mondial produisirent une crise d'ordre politique (et non d'ordre économique), crise qui était en connexion avec l'exacerbation des antagonismes de classes et avec le regroupement massif et intérieur des classes dirigeantes et qui reflétaient l'aiguïssement des antagonismes qui s'opéraient à l'intérieur des sociétés féodales. Le nœud de ces antagonismes de puissance devint nécessairement l'Allemagne, où les guerres civiles continues, les conséquences politiques du démembrement ont, d'une manière magnétique, arrangé autour d'elles les lignes de forces, les parties opposées. Comparée aux problèmes qui s'imposaient par rapport aux centres atlantique, méditerranéen et balkanique de la guerre, une importance primordiale revient aux problèmes du territoire de l'Europe centrale, problèmes ne pouvant nullement être limités sur les principautés allemands. Ce sont les conditions complexes de cette unité d'évolution (Europe centre-orientale) qui ont directement contribué au déclenchement de la guerre de trente ans, qui, dès ses premières phases, a mis en plein jour le problème que l'on appelle la question des Habsbourg.

Conformément au caractère transitoire de la politique, en conséquence du changement rapide des rapports de forces (la lutte de la bourgeoisie et des forces féodales, du pouvoir central et des ordres, etc.) l'activité de la diplomatie a, dans toute l'Europe, revêtu un aspect hésitant, que la crise de la guerre mercenaire, la différenciation idéologique, etc., ne firent qu'approfondir. Tout ce que nous venons de dire, aussi bien que les tendances à créer des régimes d'alliances valables pour toute l'Europe, portaient déjà les marques du «modernisme» si caractéristique pour les guerres de l'époque moderne, mais constatés pour la première fois dans la guerre de trente ans s'étendant sur toute l'Europe.

ANDRÉ KOVÁCS :

DE L'INFLUENCE DU SOULÈVEMENT PAYSAN DE GALICIE DE 1846 EN HONGRIE

L'auteur examine dans son étude l'effet exercé par le soulèvement paysan de Galicie de 1846 sur la conception politique et sur les mouvements de la noblesse moyenne. Les nouvelles du soulèvement de la noblesse de Cracovie et celle des mouvements des paysans de Galicie pénétrèrent parallèlement dans la Hongrie. Tout comme en 1831, les événements polonais y ont eu de profondes répercussions. Parmi les rangs de la noblesse l'ancienne sympathie éprouvée envers les Polonais se ranima et ainsi nombre de participants aux mouvements de Galicie trouvèrent en Hongrie leur refuge. L'important est, qu'en dehors de la sympathie, les massacres exécutés par les paysans de Galicie inspirèrent de la crainte aux nobles, fait qui en fin de compte rendit plus actif le mouvement de la noblesse libérale et accéléra son organisation non seulement du point de vue de principe, mais aussi dans la pratique. Dans la politique de réformes pratiquée par la noblesse le soulèvement paysan de Galicie fut un moyen de propagande appelé à convaincre la partie réactionnaire de la noblesse. Ce soulèvement devint un argument pressant pour l'activité de publiciste de Louis Kossuth, qui d'ailleurs, se trouva à la tête de l'opposition libérale. Le soulèvement de Galicie prêta une nouvelle impulsion à la politique qui inséra aux tâches primordiales qui s'imposaient à propos de la transformation bourgeoise, la libération de la paysannerie, libération qui devait s'incarner dans le rachat définitif. La cause du rachat définitif ayant subi un échec à la diète de 1843/44, la majeure partie de la noblesse s'efforçait de différer infiniment la répartition.

des terres. Kossuth et les journaux de l'opposition (surtout La Gazette de Pest [Pesti Hírlap]) ont, par l'invocation des événements de Galicie, appliqué d'une manière très efficace l'arme d'intimidation contre la noblesse. À l'assemblée générale des comitats la crainte éprouvée par la noblesse se fit souvent exprimée, et cela principalement dans les comitats septentrionaux et orientaux, où la noblesse avait un double motif de redouter le mouvement des paysans slaves. Par suite des massacres de Galicie l'angoisse et la peur inspirée par les mouvements paysans s'empara de la vie politique de Hongrie. Parallèlement à ses événements le mouvement politique de la noblesse libérale revêut un aspect plus approfondi; la presse de l'époque, non seulement qu'elle annonce les réformes bourgeoises, mais elle indique avec plus d'efficacité, qu'auparavant, leur moyens d'exécution. Certains nobles (p. ex. Bezzerdy) réalisèrent sur leur propriété le contrat de rachat définitif. La famine qui sévit en 1846/47 parmi les paysans fit également avancer la cause des réformes, car l'exemple de Galicie stimula les nobles de remédier à cet état des choses. Bien que l'égoïsme des classes dirigeantes s'y contenta d'expédients et de solutions bâtarde, le soulèvement n'aboutit point à un mouvement organisé et cohérent, il y s'agissait plutôt des mouvements paysans locaux. La proclamation de la loi martiale, de même que le fait que les comitats les plus révolutionnaires ont été remplis de troupes, ont fortement paralysé le mouvement. Les conséquences historiques du soulèvement de Galicie ont accéléré le processus d'intégration dans la vie politique de Hongrie, et l'opposition libérale parvint à rassembler autour d'elle les meilleures forces du pays, y compris les écrivains les plus remarquables de l'époque.

LADISLAS KÓVÁGÓ:

LUTTES COMMUNES DES OUVRIERS ET DES PAYSANS PAUVRES HONGROIS ET SERBES EN 1905—1907.

L'étude présente les mouvements des ouvriers et des paysans pauvres de Hongrie, mouvements déroulés en 1905—1907 dans la Voïvodie faisant partie de la Hongrie. Ce territoire comprend la plus grande partie méridionale des comitats de Bács-Bodrog et de Torontál, aussi bien qu'une petite partie occidentale du comitat de Temes. Au point de vue des nationalités c'est une région assez variée. C'étaient les Serbes et les Hongrois qui y formaient les groupes de nationalités les plus massifs.

Dans l'introduction l'étude esquisse la situation économique-sociale de cette région au début du XXe siècle et en fait les constatations suivantes :

Au point de vue du développement de l'industrie manufacturière la Voïvodie était un territoire arriéré de la Hongrie. Les plus importantes fabriques se concentraient dans quelques villes (Újvidék, Nagybecskerek), qui sont devenues les centres du mouvement ouvrier. A la fin du XIXe et au début du XXe siècle le réveil national de la bourgeoisie serbe prit sur ce territoire un essor plus considérable et s'efforçait d'attirer sous son influence politique les ouvriers et les paysans serbes. La répartition des propriétés foncières — comparée à la situation moyenne de la Hongrie — se révélait ici un peu plus favorable. Mais à l'aide des données documentaires l'auteur démontre que la situation des paysans pauvres et des prolétaires agrariens y était plus grave que sur le territoire de la Hongrie d'alors. Aussi les paysans pauvres de la Voïvodie formaient-ils la partie la plus révolutionnaires de la paysannerie de Hongrie.

Le gros de l'étude s'occupe des mouvements de la classe ouvrière et de la paysannerie pauvre ayant eu lieu dans les années 1905—1907. Il remarque qu'en 1905 la lutte économique et politique des ouvriers industriels y connut également un vif essor. Cette lutte est dirigée par le Parti Social-Démocrate de Hongrie, dont les organisations se sont considérablement élargies et fortifiées. Dans l'organisation politiques des ouvriers serbes se produisent d'importants événements : à Újvidék on publie un journal ouvrier en langue serbe, le Narodni Glas (La Voix du Peuple), puis en 1906 on organise au même lieu le premier congrès des sociaux-démocrates serbes et on élit son Comité Permanent de Propagande.

Le mouvement combattif des ouvriers industriels ne cesse point en 1906, mouvement que le Parti Social-Démocrate de Hongrie oriente de plus en plus vers le but d'obtenir le droit du suffrage secret universel. Cette année la Voïvodie est le témoin des vastes mouvements de la paysannerie pauvre. C'est à cette région que l'Association des Terrassiers organisée par le Parti Social-Démocrate de Hongrie trouve, même à l'échelle

internationale le plus fort appui des masses. C'est également ici que le mouvement gréviste du prolétariat agrarien fut en 1906 le plus vif et le plus massif.

En 1907, sous l'effet des mesures répressives prises par le gouvernement, et par suite de l'amélioration de la situation économique, le mouvement des paysans pauvres accusa dans la Voïvodie aussi une tendance ralentissante.

L'étude souligne comme un des résultats les plus notables des mouvements déroulés dans la Voïvodie en 1905—1907 le fait que ceux-ci marquaient un grand pas en avant dans l'organisation collective des ouvriers et plus encore dans celle des paysans pauvres, ressortissants des différentes nationalités, facilitaient leur concentration internationale et les aidaient de s'échapper à l'effet chauvin de leurs classes dirigeantes.

IVAN BEREND — GEORGE RÁNKI :

FABRICATION DE MATERIEL DE GUERRE EN HONGRIE PENDANT LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE

Après la première guerre mondiale en vertu des prescriptions du traité de paix de Trianon les usines du pays produisant de matériel de guerre devaient être démontées, ou bien mises au service de la fabrication des produits satisfaisant à la consommation de la population civile. Au cours des années 20 l'industrie de guerre avait en Hongrie peu d'importance. A la fin des années 20 Bethlen et les siens ont élaboré des plans secrets appelés à développer l'armée et l'industrie de guerre. Mais à la suite de la crise mondiale l'exécution de leurs projets ne fut réalisée qu'en partie. C'est dans ce cadre que l'on construisit la Fabrique de Nitrogène de Péth, la Poudrerie de Füzfő, de même que la nouvelle partie (fabriquant des canons) de l'usine de Diósgyőr.

Dans les années 30 la conjoncture étrangère (la guerre italo-abyssinienne, etc.) vient de faciliter le développement de l'industrie de guerre. Certains investissements d'État — qui n'étaient pourtant pas considérables — et certaines commandes y avaient aussi leur influence.

Mais c'est la déclaration du programme de Győr, ayant eu lieu au début de 1938, qui marquait un tournant décisif dans le développement de l'industrie de guerre. Aux termes de ce programme les terrains les plus importants de l'industrie de guerre (à savoir la fabrication des matériels de guerre proprement dits) ainsi que l'accroissement de la production peuvent être définis en ce qui suit.

Les centres de la fabrication des cartouches à obus et des projectiles se concentraient dans la Fabrique de Manfréd Weiss et dans la Fabrique de Cartouches de Chasse, aussi bien que dans les usines de Diósgyőr. La capacité n'en fut pas augmentée par des investissements. (La Fabrique de Manfréd Weiss p. ex. entre 1938 et 1941 a investi à ce but 45 millions de Pengős.) Par suite du manque de cuivre qui se présenta graduellement, on a introduit la fabrication des douilles de fer dont la capacité était encore à développer.

En ce qui concerne la fabrication d'armes, ce sont en premier chef la Fabrique d'Armes, la Danuvia, la Fabrique de Waggon et des Machines Nationale, La Première Fabrique de Machines Nationale qui y avaient un rôle important à jouer ; les premières fabriquaient des armes d'infanterie, les dernières des pièces d'artillerie.

Dans le cadre des différents programmes la fabrication des véhicules de guerre s'effectuait avec le concours des fabriques les plus importantes. Les trois programmes dits programmes-Botond furent sous ce rapport les plus notables. Les remorques d'artillerie furent fabriquées par la Fabrique de Hoffherr. La fabrication des chars d'assaut, après les expérimentations affectuées dans les années 30 fut mise en marche en 1938 par la fabrication des chars d'assaut dits Toldi (Fabrique de Waggon et de Machines Nationale, Fabrique de Manfréd Weiss), puis dans le cadre du programme de Turan ce sont encore les fabriques les plus importantes qui ont reçu, dans le cadre du programme de Turan, la commande de fabriquer collectivement des chars d'assaut aux types différents. Seul dans le cadre de Turan II l'État a commandé 300 pièces de chars d'assaut, lot dont la somme revenait à 100 millions de Pengős.

En ce qui concerne le développement de l'industrie mécanique pendant les années de guerre, la fabrication d'avions s'avérait encore plus importante, fabrication qui revêtit des proportions plus notables après 1941. Entre 1938 et 1941 leur fabrication en petite quantité se limitait à des types-modèles. Mais après 1941, pour satisfaire en premier lieu aux besoins militaires de l'Allemagne, sur la base d'une convention intergouverne-

mentale, la Fabrique de Manfréd Weiss et la Fabrique de Waggon de Győr se sont mises, avec un investissement se chiffrant à 1 milliard de Pengős à la fabrication en série. (Types Me-109 et Me-210.) En 1943, par l'acroissement des investissements, la capacité de la Fabrique de Manfréd Weiss fut de 200 élevée à 300 moteurs, celle de la Fabrique d'Armes Danubienne et de la Fabrique de Waggon de Győr de 50 à 75 coulevrines. Les usines de Pestjörinc viennent, elles aussi, de se relier à la production (avec une capacité de 30 coulevrines par mois.) Les premières machines furent achevées en 1942, mais la capacité totale ne fut atteinte qu'au début de l'année 1944. En connexion avec le développement de l'industrie aéronautique, l'industrie de la télétechnique, celle de la mécanique de précision et de l'électrotechnique connurent, elles aussi, un développement notable, industries, qui recevaient des commandes plus considérables pour la fabrication des articles pour le montage des avions. (Standard, Usines d'Optique Nationales, Gamma, etc.)

Par rapport à la fabrication du matériel de guerre, l'industrie mécanique a atteint un haut degré de développement, et bien qu'au cours des années 1944—45 une partie notable des investissements nouveaux vient d'être anéantie, après la libération l'industrie hongroise était pourtant en état de se mettre au service de la reconstruction avec une capacité qui dépassait de beaucoup celle d'avant-guerre.

M. MADELEINE SOMLYAI:

LES LUTTES DES PAYSANS PAUVRES DE TURKEVE POUR LA TERRE EN 1945—46

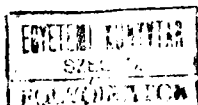
La démocratisation du pays commencée après la libération, mais avant tout la réforme agraire mit, dans la vie politique et économique, les milliers de paysans pauvres sur le champ de bataille. La présente étude, en examinant la réforme agraire effectuée à Turkeve, nous présente la résistance ferme et l'attitude révolutionnaire de la paysannerie pauvre de Turkeve, fait qui a contribué pour beaucoup à faciliter la transformation démocratique. Dans cette grande ville habitée de paysans, vu la répartition des propriétés foncières et la stratification sociale, la réforme agraire n'a pu être effectuée que par suite des luttes exacerbées menées sur le terrain politique et social. Comparé à la pratique appliquée dans les différentes régions, et en dépit du décret ayant trait à la réforme agraire, la Commission locale pour la réforme agraire vient de revendiquer aussi les terres des koulaks qu'elle distribua aux paysans pauvres. Là, en effet, les grandes propriétés terriennes à distribuer aux termes du décret étaient peu nombreuses, par contre beaucoup plus grand fut le nombre des hommes pauvres qui attendaient la distribution des terres. Cette contradiction fit naître de longues luttes pénibles. La lutte des paysans pauvres sous ce rapport fut d'autant plus grave, car la confiscation des propriétés foncières de la paysannerie aisée compromettait la politique de la coalition. Les communistes, membres de la Commission pour la réforme agraire étaient bien conscients de cette circonstance et s'efforçaient, donc, de se gagner l'appui de la loi. Le rôle dirigeant qu'avait le Parti Communiste au pouvoir, rôle qui dans la période d'après les élections ayant eu lieu en automne de l'année 1945 connut un certain recul, vient de se raffermir, apporta enfin une solution à ce problème. Les paysans pauvres de Turkeve, en dehors des luttes menées pour le droit de propriété des terres, devaient travailler dur même pour leur récolte. Ils ne disposaient pas de bétails, de graines de semence, ni de machines agricoles. La paysannerie pauvre de Turkeve s'engagea de bonne heure dans la voie de l'économie coopérative, fait, dont certaines raisons renvoient à la réforme agraire de 1945.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősi Károly

Kézirat érkezett: 1957 XI. 10. — Terjedelem: 36·5 (A/5) ív.

44295/58 — Akadémiai Nyomda, Budapest, V., Gerlóczy u. 2. — Felelős vezető: Bernát György

<i>St. Imreh</i> : Despre inceputurile industriei capitaliste din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX.-lea. — <i>Imreh István</i> : A majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején. — <i>Jakó Zsigmond</i> : A magyarpataki és a kalini hamuzsír-huta története (Ism. <i>Csatári Dániel</i>)	847
<i>Jakó Zsigmond</i> : Paleografie latina cu referire la Transilvania (sec. XII—XV.) — Sigilografia cu referire la Transilvania (pînă la sfîrșitul secolului al XV.-lea) (Ism. <i>Makkai László</i>)	851
Deutsch—slawische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhunderten (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	853
<i>David A. Shannon</i> : The Socialist Party of America (Ism. <i>Láng Imre</i>)	856
<i>Jack Lindsay</i> : Civil War in England (Ism. <i>Szuhay-Havas Ervin</i>)	859
<i>E. Préclin, V. I. Tapié</i> : Le XVII ^e siècle : monarchies centralisées (1610—1715) (Ism. <i>Wittman Tibor</i>)	861
<i>Georges Lefebvre</i> : Études sur la révolution française (Ism. <i>Vágó Mária</i>)	863
<i>Paul Reynaud</i> : In the Thicket of the Fight (Ism. <i>Szuhay-Havas Ervin</i>)	865
<i>Jozef Kuzmik</i> : Vergangenheit und derzeitiger Stand der slowakischen Bibliographie (Ism. <i>N. E.</i>)	867
Oxford Regional Economic Atlas — the U. S. S. R. and the Eastern Europe (Ism. <i>Sz.-H. E.</i>)	868
Az Országos Széchényi Könyvtár magyar nyelvű újkori kötetes kéziratának katalógusa. I.—III. k. (Ism. <i>Szabad György</i>)	870
<i>Székely Sándor</i> : Herman Ottó (Ism. <i>Rácz István</i>)	872
<i>Fenyő István</i> : Az Aurora (Ism. <i>Barta István</i>)	873
<i>Julow Viktor</i> : Fazekas Mihály — Fazekas Mihály összes művei (Ism. <i>V. Windisch Éva</i>)	874
<i>Újfalvy Sándor</i> : Emlékiratok a reformkori Erdélyről (Ism. <i>V. Windisch Éva</i>)	875
<i>Fodor Ferenc</i> : A magyarországi kéziratok vízrajzi térképek katalógusa 1867-ig (Ism. <i>Dávid Zoltán</i>)	875
A X., római Nemzetközi Történetész Kongresszus kiadványairól, III.	
<i>Jean Meuvret, B. H. Slicher van Bath, William George Hoskins</i> : L'agriculture en Europe aux XVII ^e me et XVIII ^e me siècles	876
<i>A. E. Verhulst</i> : Essai d'explication des différents types de structure domaniale et agraire en Basse et Moyenne Belgique au haut moyen âge	879
<i>P. Goubert</i> : Les techniques agricoles dans les pays picards aux XVII ^e me et XVIII ^e me siècles	881
<i>H. Hvidtfeldt</i> : Leibeigenschaft im Herzogtum Schleswig (Ism. <i>Wellmann Imre</i>)	882

KRÓNIKA

Eckhart Ferenc (1885—1957) (<i>Székely György</i>)	883
A magyar történészek ünnepi megemlékezései a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójáról	886
Történettudományi kandidátusi disszertációk vitái (<i>Gunszt Péter, Ránki György, Szabolcs Ottó</i>)	897
<i>Benda Kálmán</i> : A magyar történelem forrásai a merseburgi állami levéltárban	917

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1957. január 1.—június 30.)	919
РЕЗЮМЕ	932
RÉSUMÉ	938

Ára: 16,— Ft

Évi előfizetési ára: 36,— Ft

Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban. 1848 április—szeptember

Sajtó alá rendezte Sinkovics István. A Magyar Történelmi Társulat gondozásában. Akadémiai Kiadó. 1098 l. Ára 260 Ft.

E kiadvány Kossuth 1848 április és szeptember közötti tevékenységét mutatja be s a pénzügyminiszteri működéséből keletkezett iratok mellett tartalmazza beszédeit, hirlapi cikkeit s a fontosabb minisztertanácsi ülések jegyzőkönyveit is.

✱

A történelmi statisztika forrásai

Szerkesztette Kovacsics József. Az Országos Levéltár és a Központi Statisztikai Hivatal gondozásában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 462 l. Ára 93 Ft.

Az Országos Levéltár és a Központi Statisztikai Hivatal munkatársai által irt tanulmánykötet szerzői a különféle történelmi statisztikai források — dicalis összeírások, dézsmajegyzékek, urbáriumok, az országos conscriptio — létrejöttének körülményeit, egyes sajátosságait s azt világítják meg, hogy elsősorban népesedés-történelmi szempontból milyen módon lehet e forrásokat felhasználni.

✱

A Magyar Történelmi Társulat gondozásában ujabban megjelent népszerű kiadványok (Művelt Nép Könyvkiadó)

<i>Köpeczi Béla — R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc</i>	28.— Ft
<i>Márkus László: Guyon Richárd</i>	12.— „
<i>Szekeres József: Kenyérért és szabadságért. Az 1905. évi pécsi bányászsztrájk</i>	10.50 „
<i>Tilkovszky Lóránt: Az 1831. évi parasztfelkelés</i>	15.— „
<i>Elekes Lajos: Mátyás és kora</i>	17.— „
<i>Bónis György: István király</i>	13.50 „

✱

Értekezések a történelmi tudományok köréből (Uj sorozat)

1. *Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája* ..... 16.— Ft
- 2—3. *Révész Imre: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából* ... 24.— „
4. *Wittman Tibor: Az „árforradalom“ és a világpiacon kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566—1618)* ..... 8.— „
5. *Kovács Endre: Magyar—délsláv megbékélési törekvések 1848—49-ben (sajtó alatt)*